महादेव्या सते भर्त्ता दुराशयः ॥ भुक्त्वा नरकदुःखानि विध्य जातः पिशाचकः ॥ १८ ॥ पुनः प्रपच्छ सा नारी देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ केनोपा
मे भर्त्ता सद्गतिं प्राप्नुयादिति ॥ १९ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ सोऽस्मत्कथां महापुण्यां कदाचिच्छृणुयाद्यदि ॥ निस्तीर्य दुर्गतिं सर्वामिमं
प्रयास्यति ॥ १२० ॥ इति गौर्या वचः श्रुत्वा सा नारी विहितांजलिः ॥ प्रार्थयामास तां देवीं भर्तुः पापविशोधने ॥२१॥ तया मुहुः प्रार्थ्यमा
पार्वती करुणायुता ॥ तुंबुरुं नाम गंधर्वमहूयेदमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ तुंबुरो गच्छ भद्रं ते विंध्यशैलं सहानया ॥ आस्ते पिशाचकस्तत्र योऽस्या
पतिरसन्मतिः ॥ २३ ॥ तस्याग्रे परमां पुण्यां कथामस्मद्गुणैर्युताम् ॥ आख्याय दुर्गतेर्मुक्तं तमानय शिवांतिकम् ॥ २४ ॥ इति देव्या समा
स्तुंबुरुस्तां प्रणम्य च ॥ तया सह विमानेन विंध्याद्रिं सहसा ययौ ॥ २५ ॥ तत्रापश्यन्महाकायं रक्तनेत्रं महाहनुम् ॥ प्रहसंतं रुदंतं च
च पिशाचकम् ॥ २६ ॥ बलाद्गृहीत्वा तं पाशैर्बद्ध्वा च संनिवेश्य च ॥ तुंबुरुर्वल्लकीहस्तो जगौ गौरीपतेः कथाम् ॥ २७ ॥ स पिशाचो
पुण्यां कथां श्रुत्वा पुरद्विषः ॥ विधूय कलुषं सर्वं सत्तादात्माप संस्मृतिम् ॥ २८ ॥ स पैशाचं वपुस्त्यक्त्वा स्वरूपं दिव्यमाप्य च ॥ जगौ
मपि श्रीमच्चरितं पार्वतीपतेः ॥ २९ ॥ विमानमारुह्य स दिव्यरूपधृक्स तुंबुरुः पार्श्वगतः स्वकांतया ॥ गायन्महेशस्य गुणान्मनोरमा
कैवल्यपदं सनातनम् ॥ १३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येतत्कथितं पुण्यमाख्यानं दुरितापहम् ॥ महेशप्रीतिकरं निर्मलज्ञानसाधनम्
॥ ३१ ॥ य इदं शृणुयान्मर्त्यः कीर्तयेद्वा समाहितः ॥ शंभोर्गुणानुकथनं विचित्रं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥ परमानन्दजनकं
भुक्त्वेह विविधान्भोगान्मुक्तो याति परां गतिम् ॥ ३३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यूयं खलु महाभागाः कृतार्था मुनिसत्तमाः ॥
शंभोः कथामृतरसं नवम् ॥ ३४ ॥ ते जन्मभाजः खलु जीवलोके येषां मनो ध्यायति विश्वनाथम् ॥ वाणी गुणान्स्तौति कथां शृणोति
ते भवमुत्तरंति ॥ ३५ ॥ विविधगुणविभेदैर्नित्यमस्पृष्टरूपं जगति च बहिरंतर्वा समानं महिम्ना ॥
नानंदमात्रं प्रपद्ये ॥ १३६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे
ऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ समाप्तमिदं ब्रह्मखण्डे तृतीयं ब्रह्मोत्तरखण्डम् ॥ (३-३) ॥

समाधाय सत्कथां शृणु सर्वदा ॥ शृण्वंत्याः सत्कथां नित्यं चेतस्ते शुद्धिमेष्यति ॥ ९५ ॥ तेन ध्यायसि विश्वेशं ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥ ध्यायतः शिवपादाब्जं मुक्तिरेकेन जन्मना ॥ ९६ ॥ भविष्यति न सन्देहः सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण सा नारी बाष्पसंकुला ॥ ९७ ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य कृतार्थास्मीत्यभाषत ॥ तस्मिन्नेव महाक्षेत्रे तस्मादेव द्विजोत्तमात् ॥ ९८ ॥ शुश्राव सत्कथां साध्वी कैवल्यफलदायिनीम् ॥ स उवाच द्विजस्तस्यै कथां वैराग्यबृंहिताम् ॥ ९९ ॥ यां श्रुत्वा मनुजः सद्यस्त्यजेद्विषयवासनाम् ॥ तस्याश्चित्तं यथा शुद्धं वैराग्यरसगं यथा ॥ १०० ॥ तथोवाच द्विजः शैवीं कथां भक्तिसमन्विताम् ॥ यथायथा मनस्तस्याः प्रसादमभिगच्छति ॥ तथातथा शनैः शंभोर्ध्यानयोगमुपादिशत् ॥ १ ॥ शनैः शनैर्ध्वस्तरजस्तमोमलं विमुक्तसर्वेन्द्रियभोगविग्रहम् ॥ विशुद्धतत्त्वं हृदयं द्विजस्त्रिया विवेश विश्वेश्वररूपचिंतनम् ॥ २ ॥ इत्थं सद्गुरुमाश्रित्य सा नारी प्राप्तसन्मतिः ॥ दध्यौ मुहुर्मुहुः शंभोश्चिदानंदमयं वपुः ॥ ३ ॥ नित्यं तीर्थजले स्नात्वा जटावल्कलधारिणी ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगी रुद्राक्षकृतभूषणा ॥ ४ ॥ शिवनामजपासक्ता वाग्यता मितभोजना ॥ बद्धपद्मासनाऽव्यग्रा सत्कथाश्रवणोत्सुका ॥ ५ ॥ गुरुशुश्रूषणरता त्यक्तापत्यसुहृज्जना ॥ गुरूपदिष्टयोगेन शिवमेवमतोषयत् ॥ ६ ॥ विश्वेश विश्वविलयस्थितिजन्महेतो विश्वैकवंद्य शिव शाश्वत विश्वरूप ॥ विध्वस्तकालविपरीतगुणावभास श्रीमन्महेश मयि धेहि कृपाकटाक्षम् ॥ ७ ॥ शंभो शशांककृतशेखर शांतमूर्ते गंगाधरामरवरार्चितपादपद्म ॥ नागेंद्रभूषण नगेंद्रनिकेतनेश भक्तार्तिहन्मयि निधेहि कृपाकटाक्षम् ॥८॥ श्रीविश्वनाथ करुणाकर शूलपाणे भूतेश भर्ग भुवनत्रयगीतकीर्ते ॥ श्रीनीलकण्ठ मदनान्तक विश्वमूर्ते गौरीपते मयि निधेहि कृपाकटाक्षम् ॥ ९ ॥ इत्थं प्रतिदिनं भक्त्या प्रार्थयंती महेश्वरम् ॥ शृण्वंती सत्कथां सम्यक्कर्मबंधं समाच्छिनत् ॥ ११० ॥ अथ कालेन सा नारी समुत्सृज्य कलेवरम् ॥ महेशानुचरैर्नीता संप्राप्ता शिवमंदिरम् ॥ ११ ॥ तत्र देवैर्महादेवं सेव्यमानं सहोमया ॥ गणेशनंदिभृंग्याद्यैर्वीरभद्रेश्वरादिभिः ॥ १२ ॥ उपास्यमानं गौरीशं कोटिसूर्यसमप्रभम् । त्रिलोचनं पंचमुखं नीलग्रीवं सदाशिवम् ॥ १३ ॥ वामांके बिभ्रतं गौरीं विद्युच्चंद्रसमप्रभाम् ॥ दृष्ट्वा ससंभ्रमं नारी सा प्रणम्य पुनःपुनः ॥ १४ । आनन्दाश्रुजलोत्सिक्ता रोमहर्षसमाकुला ॥ संमानिता करुणया पार्वत्या शंकरेण च ॥१५॥ तस्मिँल्लोके परानन्दघनज्योतिषि शाश्वते ॥ लब्ध्वा निवासमचलं लेभे सुखमनाहतम् ॥ १६ ॥ सा कदाचिदुमां देवीमुपसृत्य प्रणम्य च ॥ पर्यपृच्छत मे भर्ता कां गतिं गतवानिति ॥१७॥ तामुवा

१ बाष्पलोचना—इ० पा० । २ साध्याम्—इ० पा० । ३ वैराग्यरसधारया—इ० पा० । ४ विविक्तसर्वेन्द्रियभोगविग्रहम्—इ० पा० । ५ पीठ—इ० पा० । ६ पुण्यां कर्मबन्धमपाकरोत्—इ०पा० । ७ नीलकंठे श्वरादिभिः—इ०—पा० । ८ महाहर्षसमाकुला—इ० पा० ।

गवम् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मन्पापमजानंत्या मयाचरितमुल्बणम् ॥ यौवने कामचारेण कौटिल्येन प्रवर्तितम् ॥ ७० ॥ इदं त्वद्वचनं श्रुत्वा पुराणार्थविजृंभितम् ॥ भीतिर्मे महती जाता शरीरं वेपते मुहुः ॥ ७१ ॥ धिङ्मां दुरिंद्रियासक्तां पापां स्मरविमोहिताम् ॥ अल्पस्य यत्सुखस्यार्थे घोरां यास्यामि दुर्गतिम् ॥ ७२ ॥ कथं पश्यामि मरणे यमदूतान्भयंकरान् ॥ कथं पाशैर्बलात्कंठे बध्यमाना धृतिं लभे ॥ ७३ ॥ कथं सहिष्ये नरके खंडशो देहकृंतनम् ॥ पुनः कथं पतिष्यामि संतप्ता क्षारकर्दमे ॥ ७४ ॥ कथं च योनिलक्षेषु क्रिमिकीटखगादिषु ॥ परिभ्रमामि दुःखौघात्पीड्यमाना निरंतरम् ॥ ७५ ॥ कथं च रोचते मह्यमद्यप्रभृति भोजनम् ॥ रात्रौ कथं च सेविष्ये निद्रां दुःखपरिप्लुता ॥ ७६ ॥ हाहा हतास्मि दग्धास्मि विदीर्णहृदयास्मि च ॥ हा विधे मां महापापे दत्त्वा बुद्धिमपातयः ॥ ७७ ॥ पततस्तुंगशैलाग्राच्छूलाक्रांतस्य देहिनः ॥ यद्दुःखं जायते घोरं तस्मात्कोटिगुणं मम ॥ ७८ ॥ अश्वमेधायुतं कृत्वा गंगां स्नात्वा शतं समाः ॥ न शुद्धिर्जायते प्रायो मत्पापस्य गरीयसः ॥ ७९ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि कं वा शरणमाश्रये ॥ को वा मां त्रायते लोके पतंतीं नरकार्णवे ॥ ८० ॥ त्वमेव मे गुरुर्ब्रह्मंस्त्वं माता त्वं पितासि च ॥ उद्धरोद्धर मां दीनां त्वामेव शरणं गताम् ॥८१॥ इति तां जातनिर्वेदां पतितां चरणद्वये ॥ उत्थाप्य कृपया धीमान्बभाषे द्विजपुंगवः ॥ ८२ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ दिष्ट्या काले प्रबुद्धासि श्रुत्वेमां महतीं कथाम् ॥ माभैषीस्तव वक्ष्यामि गतिं चैव सुखावहाम् ॥८३॥ सत्कथाश्रवणादेव जाता ते गतिरीदृशी ॥ इंद्रियार्थेषु वैराग्यं पश्चात्तापो महानभूत् ॥ ८४ ॥ पश्चात्तापो हि सर्वेषामघानां निष्कृतिः परा ॥ तेनैव कुरुते सद्यः प्रायश्चित्तं सुधीर्नरः ॥ ८५ ॥ प्रायश्चित्तानि सर्वाणि कृत्वा च विधिवत्पुनः ॥ अपश्चात्तापिनो मर्त्या न यांति गतिमुत्तमाम् ॥ ८६ ॥ सत्कथाश्रवणान्नित्यं संयाति परमां गतिम् ॥ पुण्यक्षेत्रनिवासाच्च चित्तशुद्धिः प्रजायते ॥८७॥ यथा सत्कथया नित्यं संयाति परमां गतिम् ॥ तथान्यैः सद्व्रतैर्जंतोर्न भवेन्मतिरुत्तमा ॥ ॥८८॥ यथा मुहुः शोध्यमानो दर्पणो निर्मलो भवेत् ॥ तथा सत्कथया चेतो विशुद्धिं परमां व्रजेत् ॥ ८९ ॥ विशुद्धे चेतसि नृणां ध्यानं सिध्यत्युमापतेः ॥ ध्यानेन सर्वं मलिनं मनोवाक्कायसंभृतम् ॥ ९० ॥ सद्यो विधूय कृतिनो यांति शम्भोः परं पदम् ॥ अतः संन्यस्तपुण्यानां सत्कथा साधनं परम् ॥ ९१ ॥ कथया सिध्यति ध्यानं ध्यानात्कैवल्यमुत्तमम् ॥ असिद्धपरमध्यानः कथामेतां शृणोति यः ॥ सोऽन्यजन्मनि संप्राप्य ध्यानं यातिपरां गतिम् ॥ ९२ ॥ नामोच्चारणमात्रेण जप्त्वा मंत्रमजामिलः ॥ पश्चात्तापसमायुक्तस्त्ववाप परमां गतिम् ॥ ९३ ॥ सर्वेषां श्रेयसां बीजं सत्कथाश्रवणं नृणाम् ॥ यस्तद्विहीनः स पशुः कथं मुच्येत बन्धनात् ॥ ९४ ॥ अतस्त्वमपि सर्वेभ्यो विषयेभ्यो निवृत्तधीः ॥ भक्ति एवं

१ असिद्धपरमध्यानः—इ० पा० ।

मानायां विघ्नं कुर्वंति ये शठाः ॥ कोटचब्दान्नरकान्भुक्त्वा भवंति ग्रामसूकराः ॥ ४३ ॥ ये श्रावयंति मनुजान्पुण्यां पौराणिकीं कथाम् ॥ कल्पकोटिशतं साग्रं तिष्ठंति ब्रह्मणः पदम् ॥ ४४ ॥ आसनार्थं प्रयच्छंति पुराणज्ञस्य ये नराः ॥ कम्बलाजिनवासांसि मञ्चं फलकमेव च ॥ ४५ ॥ स्वर्गलोकं समासाद्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ स्थित्वा ब्रह्मादिलोकेषु पदं यांति निरामयम् ॥ ४६ ॥ पुराणज्ञस्य यच्छंति ये सूत्रवसनं नवम् ॥ भोगिनो ज्ञानसंपन्नास्ते भवंति भवेभवे ॥ ४७ ॥ ये महापातकैर्युक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ पुराणश्रवणादेव ते यांति परमं पदम् ॥ ४८ ॥ अत्र वक्ष्ये महापुण्यमितिहासं द्विजोत्तमाः ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं विचित्रं सुमनोहरम् ॥ ४९ ॥ दक्षिणापथमध्ये वै ग्रामो बाष्कलसंज्ञितः ॥ तत्र[1] संति जनाः सर्वे मूढाः कर्मविवर्जिताः ॥ ५० ॥ न तत्र ब्राह्मणाचाराः श्रुतिस्मृतिपराङ्मुखाः ॥ जपस्वाध्यायरहिताः परस्त्रीविषयातुराः ॥ ५१ ॥ कृषीवलाः शस्त्रधरा निर्देवा जिह्मवृत्तयः ॥ न जानंति परं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणम् ॥ ५२ ॥ स्त्रियश्च पापनिरताः स्वैरिण्यः कामलालसाः ॥ दुर्बुद्धयः कुटिलगाः सद्व्रताचारवर्जिताः ॥ ५३ ॥ तत्रैको विदुरो नाम दुरात्मा ब्राह्मणाधमः ॥ आसीद्वेश्यापतिर्योऽसौ सदा रोऽपि कुमार्गगः ॥ ५४ ॥ स्वपत्नीं बंदुलां[2] नाम हित्वा प्रतिनिशं तथा ॥ वेश्याभवनमासाद्य रमते स्मरपीडितः ॥ ५५ ॥ सापि तस्यांगना रात्रौ वियुक्ता नवयौवना ॥ असहंती स्मरावेशं रेमे जारेण संगता ॥ ५६ ॥ तां कदाचिद्दुराचारां जारेण सह संगताम् ॥ दृष्ट्वा तस्याः पतिः क्रोधादभिदुद्राव सत्वरः ॥ ५७ ॥ जारे पलायिते पत्नीं गृहीत्वा स दुराशयः ॥ संताड्य मुष्टिबंधेन मुहुर्मुहुरताडयत् ॥ ५८ ॥ सा नारी[3] पीडिता भर्त्रा कुपिता प्राह निर्भया ॥ भवान्प्रतिनिशं वेश्यां रमते का गतिर्मम ॥ ५९ ॥ अहं रूपवती योषा नवयौवनशालिनी ॥ कथं सहिष्ये कामार्ता तव संगतिवर्जिता ॥ ६० ॥ इत्युक्तः स तया तन्व्या प्रोवाच ब्राह्मणाधमः ॥ युक्तमेव त्वयोक्तं हि तस्माद्वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६१ ॥ जारेभ्यो धनमाकृष्य तेभ्यो देहि परां रतिम् ॥ तद्धनं देहि मे सर्वं पण्यस्त्रीणां ददामि तत् ॥ ६२ ॥ एवं संपूर्यते कामो ममापि च वरानने ॥ तथेति भर्तृवचनं प्रतिजग्राह सा वधूः ॥ ६३ ॥ एवं तयोस्तु दंपत्योर्दुराचारप्रवृत्तयोः ॥ कालेन निधनं प्राप्तः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ ६४ ॥ मृते भर्तरि सा नारी पुत्रैः सह निजालये ॥ उवास सुचिरं कालं किंचिदुत्क्रांतयौवना ॥ ६५ ॥ एकदा दैवयोगेन संप्राप्ते पुण्यपर्वणि ॥ सा नारी बंधुभिः सार्धं गोकर्णं क्षेत्रमाययौ ॥ ६६ ॥ तत्र तीर्थजले स्नात्वा कस्मिंश्चिद्देवतालये ॥ शुश्राव देवमुख्यानां पुण्यां पौराणिकीं कथाम् ॥ ६७ ॥ योषितां जारसक्तानां नरके यमकिंकराः ॥ संतप्तलोहपरिघं क्षिपंति स्मरमंदिरे ॥ ६८ ॥ इति पौराणिकेनोक्तां सा श्रुत्वा धर्मसंहिताम् ॥ तस्मुवाच रहस्येषा भीता ब्राह्मणपुं

१ तत्रत्यांश्च—इ० पा० । २ चुंचुलाम्—इ० पा० । ३ सा नारी व्यभिचारिणी—इ० पा० ।

क्येऽप्यनिवारिते ॥ चित्रगुप्तं समाहूय प्रष्टव्योऽद्यैव मा चिरम् ॥ ७९ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अथाहूतश्चित्रगुप्तो यमेन सहसागतः ॥ आयुःप्रमाणं त्वत्सूनोः परिपृष्टः स चाब्रवीत् ॥ ८० ॥ द्वादशाब्दं च तस्यायुरित्युक्त्वाथ विमृश्य च ॥ पुनर्लेख्यगतं प्राह स वर्षायुतजीवितम् ॥८१॥ अथ भीतो यमो राजा वीरभद्रं प्रणम्य च ॥ कथंचिन्मोचयामास मृत्युं दुर्वारबंधनात् ॥ ८२ ॥ वीरभद्रेण मुक्तोऽथ यमोऽगान्निजमंदिरम् ॥ वीरभद्रश्च कैलासमहं प्राप्तस्तवांतिकम् ॥ ८३ ॥ अतस्तव कुमारोऽयं रुद्रजाप्यानुभावतः ॥ मृत्योर्भयं समुत्तीर्य सुखी जातोऽयुतं समाः ॥ ८४ ॥ इत्युक्त्वा नृपमामंत्र्य नारदे त्रिदिवं गते ॥ विप्राः सर्वे प्रमुदिताः स्वंस्वं जग्मुरथाश्रमम् ॥ ८५ ॥ इत्थं काश्मीरनृपती रुद्राध्यायप्रभावतः ॥ निस्तीर्याशेषदुःखानि कृतार्थोभूत्सपुत्रकः ॥८६॥ ये कीर्तयंति मनुजाः परमेश्वरस्य माहात्म्यमेतदथ कर्णपुटैः पिबंति ॥ ते जन्मकोटिकृतपापगणैर्विमुक्ताः शांताः प्रयांति परमं पदमिंदुमौलेः ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखंडे रुद्राध्यायमहिमवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं शिवतमः पंथाः शिवेनैव प्रदर्शितः ॥ नृणां संसृतिबद्धानां सद्यो मुक्तिकरः परः ॥ १ ॥ अथ दुर्मेधसां पुंसां वेदेष्वनधिकारिणाम् ॥ स्त्रीणां द्विजातिबंधूनां सर्वेषां च शरीरिणाम् ॥ २ ॥ एष साधारणः पंथाः साक्षात्कैवल्यसाधनः ॥ महामुनिजनैः सेव्यो देवैरपि सुपूजितः ॥३॥ यत्कथाश्रवणं शंभोः संसारभयनाशनम् ॥ सद्योमुक्तिकरं श्लाघ्यं पवित्रं सर्वदेहिनाम् ॥४॥ अज्ञानतिमिरांधानां दीपोऽयंज्ञानसिद्धिदः ॥ भवरोगनिबद्धानां सुसेव्यं परमौषधम् ॥ ५ ॥ महापातकशैलानां वज्रघातसुदारुणम् ॥ भर्जनं कर्मबीजानां साधनं सर्वसंपदाम् ॥ ६ ॥ ये शृण्वंति सदा शम्भोः कथां भुवनपावनीम् ॥ ते वै मनुष्या लोकेस्मिन्रुद्रा एव न संशयः ॥ ७ ॥ शृण्वतां शूलिनो गाथां तथा कीर्तयतां सताम् ॥ तेषां पादरजांस्येव तीर्थानि मुनयो जगुः ॥ ८ ॥ तस्मान्निःश्रेयसं गन्तुं येभिवांछंति देहिनः ॥ ते शृण्वंतु सदा भक्त्या शैवीं पौराणिकीं कथाम् ॥ ९ ॥ यद्यशक्तः सदा श्रोतुं कथां पौराणिकीं नरः ॥ मुहूर्तं वापि शृणुयान्नियतात्मा दिनेदिने ॥ १० ॥ अथ प्रतिदिनं श्रोतुमशक्तो यदि मानवः ॥ पुण्यमासेषु वा पुण्ये दिने पुण्यतिथिष्वपि ॥ ११ ॥ यः शृणोति कथां रम्यां पुराणैः समुदीरिताम् ॥ स निस्तरति संसारं दग्ध्वा कर्ममहाटवीम् ॥ १२ ॥ मुहूर्तं वा तदर्द्धं वा क्षणं वा पावनीं कथाम् ॥ ये शृण्वंति सदा भक्त्या न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ १३ ॥ यत्फलं सर्वयज्ञेषु सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सकृत्पुराणश्रवणात्तत्फलं विंदते नरः ॥ १४ ॥ कलौ युगे विशेषेण पुराणश्रवणादृते ॥ नास्ति धर्मः परः पुंसां नास्ति मुक्तिपथः परः ॥ १५ ॥ पुराणश्रवणाच्छंभोर्नास्ति संकीर्तनं परम् ॥ अत एव मनुष्याणां कल्पद्रुममहाफलम् ॥ १६ ॥

१ प्रसाद्य—इ० पा० । २ महर्षयः—इ० पा० ।

तव पुत्रकः ॥ दशवर्षसहस्राणि मोदते भुवि शक्रवत् ॥ ५४ ॥ अव्याहतबलैश्वर्यो हतशत्रुर्निरामयः ॥ निर्धूताखिलपापौघः शास्ता राज्यमकंटकम् ॥ ५५ ॥ विप्रा वेदविदः शांताः कृतिनः शंसितव्रताः ॥ ज्ञानयज्ञतपोनिष्ठाः शिवभक्तिपरायणाः ॥ ५६ ॥ रुद्राध्याय जपं सम्यग्कुर्वंतु विमलाशयाः ॥ तेषां जपानुभावेन सद्यः श्रेयो भविष्यति ॥ ५७ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिर्महामुनिं तमेव वव्रे प्रथमं क्रियागुरुम् ॥ अथापरांस्त्यक्तधनाशयान्मुनीनावाहयामास सहस्रशः क्षणात् ॥ ५८ ॥ ते विप्राः शांतमनसः सहस्रपरिसंमिताः ॥ कलशानां शतं स्थाप्य पुण्य वृक्षरसैर्युतम् ॥ ५९ ॥ रुद्राध्यायेन संस्नाप्य तमुर्वीपतिपुत्रकम् ॥ विधिवत्स्नापयामासुः संप्राप्ते सप्तमे दिने ॥ ६० ॥ स्नाप्यमानो मुनिजनैः स राजन्यकुमारकः ॥ अकस्मादेव संत्रस्तः क्षणं मूर्च्छामवाप ह ॥ ६१ ॥ सहसैव प्रबुद्धोऽसौ मुनिभिः कृतरक्षणः ॥ प्रोवाच कश्चित्पुरुषो दंडहस्तः समागतः ॥ ६२ ॥ मां प्रहर्तुं कृतमतिर्भीमदण्डो भयानकः ॥ सोऽपि चान्यैर्महावीरैः पुरुषैरभिताडितः ॥ ६३ ॥ बद्ध्वा पाशेन महता दूरं नीत इवाभवत् ॥ एतावदहमद्राक्षं भवद्भिः कृतरक्षणः ॥ ६४ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतेस्तनूजं द्विजसत्तमाः ॥ आशीर्भिः पूजयामासुर्भयं राज्ञे न्यवेदयन् ॥ ॥ ६५ ॥ अथ सर्वान्नृपीन्श्रेष्ठान्दक्षिणाभिर्नृपोत्तमः ॥ पूजयित्वा वरान्नेन भोजयित्वा च भक्तितः ॥ ६६ ॥ प्रतिगृह्याशिषस्तेषां मुनीनां ब्रह्मवादि नाम् ॥ भक्त्या बंधुजनैः सार्धं सभायां समुपाविशत् ॥ ६७ ॥ तस्मिन्समागते वीरे मुनिभिः सह पार्थिवे ॥ आजगाम महायोगी देवर्षिर्नारदः स्वयम् ॥ ६८ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य गुरुं मुनीनां सार्धं सदस्यैरखिलैर्मुनींद्रैः ॥ प्रणम्य भक्त्या विनिवेश्य पीठे कृतोपचारं नृपतिर्बभाषे ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ दृष्टं किमस्ति ते ब्रह्मंस्त्रिलोक्यां किंचिदद्भुतम् ॥ तन्नो ब्रूहि वयं सर्वे त्वद्वाक्यामृतलालसाः ॥ ७० ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अद्य चित्रं महद्दृष्टं व्योम्नोवतरता मया ॥ तच्छृणुष्व महाराज सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ ७१ ॥ अद्य मृत्युरिहायातो निहंतुं तव पुत्रकम् ॥ दंडहस्तो दुराधर्षो लोकमुद्बाधयन्सदा ॥ ७२ ॥ ईश्वरोपि विदित्वैनं त्वत्पुत्रं हंतुमागतम् ॥ सहैव पार्षदैः कंचिद्वीरभद्रमचोदयत् ॥ ७३ ॥ स आग त्य हठान्मृत्युं त्वत्पुत्रं हंतुमागतम् ॥ गृहीत्वा सुदृढं बद्ध्वा दंडेनाभ्यहनद्रुषा ॥ ७४ ॥ तं नीयमानं जगदीशसन्निधिं शीघ्रं विदित्वा भगवान्यमः स्वयम् ॥ कृतांजलिर्देव जयेत्युदीरयन्प्रणम्य मूर्ध्ना निजगाद शूलिनम् ॥ ७५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ देवदेव महारुद्र वीरभद्र नमोऽस्तु ते ॥ निरागसि कथं मृत्यौ कोपस्तव समुत्थितः ॥ ७६ ॥ निजकर्मानुबंधेन राजपुत्रं गतायुषम् ॥ प्रहर्तुमुद्यते मृत्यौ कोपराधो वद प्रभो ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ वीरभद्र उवाच ॥ ॥ दशवर्षसहस्रायुः स राजतनयः कथम् ॥ विपत्तिमंतरायाति रुद्रस्नानहताशुभः ॥ ७८ ॥ अस्ति चेत्तत्र संदेहो मद्वा

१ नीशान:-पु० पा० ।

न्सर्वे नरकनायकाः ॥ २७ ॥ गुरुतल्पः सुरापानं तथान्यः पुल्कसीगमः ॥ कामस्य तनया ह्येते प्रधानाः परिकीर्तिताः ॥ २८ ॥ क्रोधात्पितृवधो जातस्तथा मातृवधः परः ॥ ब्रह्महत्या च कन्यैका क्रोधस्य तनया अमी ॥ २९ ॥ देवस्वहरणश्चैव ब्रह्मस्वहरणस्तथा ॥ स्वर्णस्तेय इति त्वेते लोभस्य तनयाः स्मृताः ॥ ३० ॥ एतानाहूय चांडालान्यमः पातकनायकान् ॥ नरकस्य विवृद्ध्यर्थमाधिपत्यं चकार ह ॥ ३१ ॥ ते यमेन समादिष्टा नव पातकनायकाः ॥ ते सर्वे संगता भूयो घोराः पातकनायकाः ॥ ३२ ॥ नरकान्पालयामासुः स्वभृत्यैश्चोपपातकैः ॥ रुद्राध्याये भुवि प्राप्ते साक्षात्कैवल्यसाधने ॥ ३३ ॥ भीताः प्रदुद्रुवुः सर्वे तेऽमी पातकनायकाः ॥ यमं विज्ञापयामासुः सहान्यैरुपपातकैः ॥ ३४ ॥ जय देव महाराज वयं हि तव किंकराः ॥ नरकस्य विवृद्ध्यर्थं साधिकाराः कृतास्त्वया ॥ ३५ ॥ अधुना वर्तितुं लोके न शक्ताः स्मो वयं प्रभो ॥ रुद्राध्यायानुभावेन निर्दग्धाश्चैव विद्रुताः ॥ ३६ ॥ ग्रामेग्रामे नदीकूले पुण्येष्वायतनेषु च ॥ रुद्रजाप्ये तु पर्याप्ते कथं लोके चरेमहि ॥ ३७ ॥ प्रायश्चित्तसहस्रं वै गणयामो न किंचन ॥ रुद्रजाप्याक्षराण्येव सोढुं बत न शक्नुमः ॥ ३८ ॥ महापातकमुख्यानामस्माकं लोकघातिनाम् ॥ रुद्रजाप्यं भयं घोरं रुद्रजाप्यं महद्विषम् ॥ ३९ ॥ अतो दुर्विषहं घोरमस्माकं व्यसनं महत् ॥ रुद्रजाप्येन संप्राप्तमपनेतुं त्वमर्हसि ॥ ४० ॥ इति विज्ञापितः साक्षाद्यमः पातकनायकैः ॥ ब्रह्मणोऽतिकमासाद्य तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥ देवदेव जगन्नाथ त्वामेव शरणं गतः ॥ त्वया नियुक्तो मर्त्यानां निग्रहे पापकारिणाम् ॥ ४२ ॥ अधुना पापिनो मर्त्या न संति पृथिवीतले ॥ रुद्राध्यायेन निहतं पातकानां महत्कुलम् ॥ ४३ ॥ पातकानां कुले नष्टे नरकाः शून्यतां गताः ॥ नरके शून्यतां याते मम राज्यं हि निष्फलम् ॥ ४४ ॥ तस्मात्त्वयैव भगवन्नुपायः परिचिन्त्यताम् ॥ यथा मे न विहन्येत स्वामित्वं मर्त्यदेहिनाम् ॥ ४५ ॥ इति विज्ञापितो धाता यमेन परिखिद्यता ॥ रुद्रजाप्यविघातार्थमुपायं पर्यकल्पयत् ॥४६॥ अश्रद्धां चैव दुर्मेधामविद्यायाः सुते उभे ॥ श्रद्धामेधाविघातिन्यौ मर्त्येषु पर्यचोदयत् ॥ ४७ ॥ ताभ्यां विमोहिते लोके रुद्राध्यायपराङ्मुखे ॥ यमः स्वस्थानमासाद्य कृतार्थ इव सोऽभवत् ॥ ४८ ॥ पूर्वजन्मकृतैः पापैर्जायंतेऽल्पायुषो जनाः ॥ तानि पापानि नश्यंति रुद्रं जप्तवतां नृणाम् ॥ ४९ ॥ क्षीणेषु सर्वपापेषु दीर्घमायुर्बलं धृतिः ॥ आरोग्यं ज्ञानमैश्वर्यं वर्धते सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥ रुद्राध्यायेन ये देवं स्नापयंति महेश्वरम् ॥ तज्जलैः कुर्वतः स्नानं ते मृत्युं संतरंति च ॥ ५१ ॥ रुद्राध्यायाभिजप्तेन स्नानं कुर्वंति येऽम्भसा ॥ तेषां मृत्युभयं नास्ति शिवलोके महीयते ॥ ५२ ॥ शतरुद्राभिषेकेण शतायुर्जायते नरः ॥ अशेषपापनिर्मुक्तः शिवस्य दयितो भवेत् ॥ ५३ ॥ एष रुद्रायुतस्नानं करोतु

१ सः—इ०पा०। २ पूरयामासुः—इ०पा०।

कामक्रोधविनिहंता च दृष्टदोग्धा जनस्य हि ॥ २ ॥ मम मायातमो नष्टं ज्ञानदृष्टिः प्रकाशिता ॥ तव दर्शनमात्रेण भ्रायोदगमनोत्तमः ॥
श्रुतं च पूर्वचरितं बालयोः सम्यगंतयोः ॥ भविष्यदपि पृच्छामि मत्पुत्राचरणं मुने ॥ ४ ॥ अस्यायुः कति वर्षाणि भाग्यं वद च कीदृ
विद्या कीर्तिश्च शक्तिश्च श्रद्धा भक्तिश्च कीदृशी ॥ ५ ॥ एतत्सर्वमशेषेण मुने त्वं वक्तुमर्हसि ॥ तव शिष्योस्मि भृत्योस्मि शरणं त्वां गतो
॥ ६ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ अवाच्यं हि यत्किंचित्कथं शक्तोस्मि शंसितुम् ॥ यच्छ्रुत्वा धृतिमंतोपि विषादं प्राप्नुयुर्जनाः ॥
तथापि निर्बंधलोकेन भावेन परिपृच्छतः ॥ अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव स्नेहान्महीपते ॥ ८ ॥ अमुष्य त्वत्कुमारस्य वर्षाणि द्वादशा
इतः परं प्रपद्येत सप्तमे दिवसे मृतिम् ॥ ९ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा कालकूटमिवोदितम ॥ मूर्च्छितः सहसा भूमौ पतितो नृपतिः
१० ॥ तमुत्थाप्य समाश्वास्य स मुनिः करुणार्द्रधीः ॥ उवाच मा भैर्नृपते पुनर्वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११ ॥ सर्गात्पुरा निरालोकं
निष्कलं परम् ॥ चिदानंदमयं ज्योतिः स आद्यः केवलः शिवः ॥ १२ ॥ स एवादौ रजोरूपं सृष्ट्वा ब्रह्माणमात्मना ॥
निर्युक्ताय तस्मै वेदांश्च दत्तवान् ॥ १३ ॥ पुनश्च दत्तवानीश आत्मतत्त्वैकसंग्रहम् ॥ सर्वोपनिषदां सारं रुद्राध्यायं
वान् ॥ १४ ॥ यदेकमव्ययं साक्षाद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ शिवात्मकं परं तत्त्वं रुद्राध्याये प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
त्मभूः सृजद्विश्वं चतुर्भिर्वदनैर्विराट् ॥ ससर्ज वेदांश्चतुरो लोकानां स्थितिहेतवे ॥ १६ ॥ तत्रायं यजुषां मध्ये ब्रह्मणो दक्षि
वात् ॥ अशेषोपनिषत्सारो रुद्राध्यायः समुद्धृतः ॥ १७ ॥ स एष मुनिभिः सर्वैर्मरीच्यत्रिपुरोगमैः ॥ सह देवैर्धृतस्तेभ्यस्तच्छिष्या
तम् ॥ १८ ॥ तच्छिष्यशिष्यैस्तत्पुत्रैस्तत्पुत्रैश्च क्रमागतः ॥ धृतो रुद्रात्मकः सोऽयं वेदसारः प्रसादितः ॥ १९ ॥ एष एव परो मन्त्र
परं तपः ॥ रुद्राध्यायजपः पुंसां परं कैवल्यसाधनम् ॥ २० ॥ महापातकिनः प्रोक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ रुद्राध्यायजपात्सद्यस्तेऽपि
परां गतिम् ॥ २१ ॥ भूयोपि ब्रह्मणा सृष्टाः सदसन्मिश्रयोनयः ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याद्यास्ततः संपूरितं जगत् ॥ २२ ॥ तेषां कर्माणि सृष्टा
जन्मानुगुणानि च ॥ लोकास्तेषु प्रवर्तंते भुंजते चैव तत्फलम् ॥ २३ ॥ लोकसृष्टिप्रवाहार्थं स्वयमेव प्रजापतिः ॥ धर्माधर्मौ ससर्जाग्र
पृष्ठभागतः ॥ २४ ॥ धर्ममेवानुतिष्ठंतः पुण्यं विंदंति तत्फलम् ॥ अधर्ममनुतिष्ठंतस्ते पापफलभोगिनः ॥ २५ ॥ पुण्यकर्मफलं स्वर्गो
तद्विपर्ययः ॥ तयोर्द्वाववधी धात्रा कृतौ शतमखांतकौ ॥ २६ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च मदमानादयः परं ॥ अधर्मस्य सुता आस

सत्यमेतद्धि पश्यथ ॥ ६९ ॥ सत्येन प्रीतिमायांति देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ सत्यासक्तिः परो धर्मः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७० ॥ सत्येन स्वर्गमोक्षौ च नासत्येन परा गतिः ॥ तस्मासत्यं समाश्रित्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ७१ ॥ इति सा दृढनिर्बंधा वार्यमाणापि बंधुभिः ॥ सत्यलोपभयान्नारी प्राणांस्त्यक्तुं मनो दधे ॥ ७२ ॥ सर्वस्वं शिवभक्तेभ्यो दत्त्वा ध्यात्वा सदाशिवम् ॥ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रवेशाभिमुखी स्थिता ॥ ७३ ॥ तां पतंतीं समिद्धेऽग्नौ स्वपदार्पितमानसाम् ॥ वारयामास विश्वात्मा प्रादुर्भूतः शिवः स्वयम् ॥ ७४ ॥ सा तं विलोक्याखिलदेवदेवं त्रिलोचनं चन्द्रकलावतंसम् ॥ शशांकसूर्यानलकोटिभासं स्तब्धेव भीतेव तथैव तस्थौ ॥ ७५ ॥ तां विह्वलां परित्रस्तां वेपमानां जडीकृताम् ॥ समाश्वास्य गलद्बाष्पां करे गृह्याब्रवीद्वचः ॥ ७६ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ सत्यं धर्मं च ते धैर्यं भक्तिं च मयि निश्चलाम् ॥ निरीक्षितुं त्वत्सकाशं वैश्यो भूत्वाहमागतः ॥ ७७ ॥ माययाग्निं समुत्थाप्य दग्धवान्नाट्यमंडपम् ॥ दग्धं कृत्वा रत्नलिंगं प्रवृष्टोस्मि हुताशनम् ॥ ॥ ७८ ॥ वेश्याः कैतवकारिण्यः स्वैरिण्यो जनवंचकाः ॥ सा त्वं सत्यमनुस्मृत्य प्रविष्टाग्निं मया सह ॥ ७९ ॥ अतस्ते संप्रदास्यामि भोगांस्त्रिदशदुर्लभान् ॥ आयुश्च परमं दीर्घमारोग्यं च प्रजोन्नतिम् ॥ यद्यदिच्छसि सुश्रोणि तत्तदेव ददामि ते ॥ ८० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवति गौरीशे सा वेश्या प्रत्यभाषत ॥ ८१ ॥ ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ न मे वांछास्ति भोगेषु भूमौ स्वर्गे रसातले ॥ तव पादांबुजस्पर्शादन्यत्किंचिन्न वै वृणे ॥ ८२ ॥ एते भृत्याश्च दास्यश्च ये चान्ये मम बांधवाः ॥ सर्वे त्वदर्चनपरास्त्वयि संन्यस्तवृत्तयः ॥ ८३ ॥ सर्वानेतान्मया सार्धं नीत्वा तव परं पदम् ॥ पुनर्जन्मभयं घोरं विमोचय नमोस्तु ते ॥ ८४ ॥ तथेति तस्या वचनं प्रतिनंद्य महेश्वरः ॥ तान्सर्वांश्च तया सार्धं निनाय परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ नाट्यमंडपिकादाहे यौ दूरं विद्रुतौ पुरा ॥ तत्रावशिष्टौ तावेव कुक्कुटो मर्कटस्तथा ॥ ८६ ॥ कालेन निधनं यातो यस्तस्या नाट्यमर्कटः ॥ सोभूत्तव कुमारोऽसौ कुक्कुटो मन्त्रिणः सुतः ॥ ८७ ॥ रुद्राक्षधारणोद्भूतात्पुण्यात्पूर्वभवार्जितात् ॥ कुले महति संजातौ वर्तेते बालकाविमौ ॥ ८८ ॥ पूर्वाभ्यासेन रुद्राक्षान्दधाते शुद्धमानसौ ॥ अस्मिञ्जन्मनि तं लोकं शिवं संपूज्य यास्यतः ॥ ८९ ॥ एषा प्रवृत्तिस्त्वनयोर्बालयोः समुदाहृता ॥ कथा च शिवभक्ताया किमन्यत्प्रष्टुमिच्छसि ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे रुद्राक्षमहिमवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं ब्रह्मर्षिणा प्रोक्तां वाणीं पीयूषसन्निभाम् ॥ आकर्ण्य मुदितो राजा प्रांजलिः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अहो सत्संगमः पुंसामशेषाघप्रशो

१ कामये इ० पा० ।

धनः ॥ कामक्रोधनिहंता च इष्टदोग्धा जनस्य हि ॥ २ ॥ मम मायातमो नष्टं ज्ञानदृष्टिः प्रकाशिता ॥ तव दर्शनमात्रेण प्रायोऽहममरोत्तमः ॥ ॥ ३ ॥ श्रुतं च पूर्वचरितं बालयोः सम्यगेतयोः ॥ भविष्यदपि पृच्छामि मत्पुत्राचरणं मुने ॥ ४ ॥ अस्यायुः कति वर्षाणि भाग्यं वद च कीदृशम् ॥ विद्या कीर्तिश्च शक्तिश्च श्रद्धा भक्तिश्च कीदृशी ॥ ५ ॥ एतत्सर्वमशेषेण मुने त्वं वक्तुमर्हसि ॥ तव शिष्योस्मि भृत्योस्मि शरणं त्वां गतोस्म्यहम् ॥ ६ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ अत्रावाच्यं हि यत्किंचित्कथं शक्तोस्मि शंसितुम् ॥ यच्छ्रुत्वा धृतिमंतोपि विषादं प्राप्नुयुर्जनाः ॥ ॥ ७ ॥ तथापि निर्व्यलीकेन भावेन परिपृच्छतः ॥ अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव स्नेहान्महीपते ॥ ८ ॥ अमुष्य त्वत्कुमारस्य वर्षाणि द्वादशात्ययुः ॥ इतः परं प्रपद्येत सप्तमे दिवसे मृतिम् ॥ ९ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा कालकूटमिवोदितम् ॥ मूर्च्छितः सहसा भूमौ पतितो नृपतिः शुचा ॥ १० ॥ तमुत्थाप्य समाश्वास्य स मुनिः करुणार्द्रधीः ॥ उवाच मा भैर्नृपते पुनर्वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११ ॥ सर्गात्पुरा निरालोकं यदेकं निष्कलं परम् ॥ चिदानंदमयं ज्योतिः स आद्यः केवलः शिवः ॥ १२ ॥ स एवादौ रजोरूपं सृष्ट्वा ब्रह्माणमात्मना ॥ सृष्टिकर्मनियुक्ताय तस्मै वेदांश्च दत्तवान् ॥ १३ ॥ पुनश्च दत्तवानीश आत्मतत्त्वैकसंग्रहम् ॥ सर्वोपनिषदां सारं रुद्राध्यायं च दत्तवान् ॥ १४ ॥ यदेकमव्ययं साक्षाद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ शिवात्मकं परं तत्त्वं रुद्राध्याये प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ स आत्मभूः सृजद्विश्वं चतुर्भिर्वदनैर्विराट् ॥ ससर्ज वेदांश्चतुरो लोकानां स्थितिहेतवे ॥ १६ ॥ तत्रायं यजुषां मध्ये ब्रह्मणो दक्षिणान्मुखात् ॥ अशेषोपनिषत्सारो रुद्राध्यायः समुद्धृतः ॥ १७ ॥ स एष मुनिभिः सर्वैर्मरीच्यत्रिपुरोगमैः ॥ सह देवैर्धृतस्तेभ्यस्तच्छिष्या जगृहुश्च तम् ॥ १८ ॥ तच्छिष्यशिष्यैस्तत्पुत्रैस्तत्पुत्रैश्च क्रमागतः ॥ धृतो रुद्रात्मकः सोऽयं वेदसारः प्रसादितः ॥ १९ ॥ एष एव परो मन्त्र एष एव परं तपः ॥ रुद्राध्यायजपः पुंसां परं कैवल्यसाधनम् ॥ २० ॥ महापातकिनः प्रोक्ता उपपातकिनश्च ये ॥ रुद्राध्यायजपात्सद्यस्तेऽपि यांति परां गतिम् ॥ २१ ॥ भूयोपि ब्रह्मणा सृष्टाः सदसन्मिश्रयोनयः ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याद्यास्ततः संपूरितं जगत् ॥ २२ ॥ तेषां कर्माणि सृष्टानि स्वजन्मानुगुणानि च ॥ लोकास्तेषु प्रवर्तंते भुंजते चैव तत्फलम् ॥ २३ ॥ लोकसृष्टिप्रवाहार्थं स्वयमेव प्रजापतिः ॥ धर्माधर्मौ ससर्जाग्रे स्ववक्षःपृष्ठभागतः ॥ २४ ॥ धर्ममेवानुतिष्ठंतः पुण्यं विंदंति तत्फलम् ॥ अधर्ममनुतिष्ठंतस्ते पापफलभोगिनः ॥ २५ ॥ पुण्यकर्मफलं स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥ तयोर्द्वावधिपौ धात्रा कृतौ शतमखांतकौ ॥ २६ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च मदमानादयः परे ॥ अधर्मस्य सुता आस

सत्यमेतद्धि पश्यथ ॥ ६९ ॥ सत्येन प्रीतिमायांति देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ सत्यासक्तिः परो धर्मः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७० ॥ सत्येन स्वर्गमोक्षौ च नासत्येन परा गतिः ॥ तस्मात्सत्यं समाश्रित्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ७१ ॥ इति सा दृढनिर्बंधा वार्यमाणापि बंधुभिः ॥ सत्यलोपभयान्नारी प्राणांस्त्यक्तुं मनो दधे ॥ ७२ ॥ सर्वस्वं शिवभक्तेभ्यो दत्त्वा ध्यात्वा सदाशिवम् ॥ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रवेशाभिमुखी स्थिता ॥ ७३ ॥ तां पतंतीं समिद्धेऽग्नौ स्वपदार्पितमानसाम् ॥ वारयामास विश्वात्मा प्रादुर्भूतः शिवः स्वयम् ॥ ७४ ॥ सा तं विलोक्याखिलदेवदेवं त्रिलोचनं चन्द्रकलावतंसम् ॥ शशांकसूर्यानलकोटिभासं स्तब्धेव भीतेव तथैव तस्थौ ॥ ७५ ॥ तां विह्वलां परित्रस्तां वेपमानां जडीकृताम् ॥ समाश्वास्य गलद्बाष्पां करे गृह्याब्रवीद्वचः ॥ ७६ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ सत्यं धर्मं च ते धैर्यं भक्तिं च मयि निश्चलाम् ॥ निरीक्षितुं त्वत्सकाशं वैश्यो भूत्वाहमागतः ॥ ७७ ॥ माययाग्निं समुत्थाप्य दग्धवान्नाट्यमंडपम् ॥ दग्धं कृत्वा रत्नलिंगं प्रवृष्टोस्मि हुताशनम् ॥ ॥ ७८ ॥ वेश्याः कैतवकारिण्यः स्वैरिण्यो जनवंचकाः ॥ सा त्वं सत्यमनुस्मृत्य प्रविष्टाग्निं मया सह ॥ ७९ ॥ अतस्ते संप्रदास्यामि भोगांस्त्रिदशदुर्लभान् ॥ आयुश्च परमं दीर्घमारोग्यं च प्रजोन्नतिम् ॥ यद्यदिच्छसि सुश्रोणि तत्तदेव ददामि ते ॥ ८० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति ब्रुवति गौरीशे सा वेश्या प्रत्यभाषत ॥ ८१ ॥ ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ न मे वांछास्ति भोगेषु भूमौ स्वर्गे रसातले ॥ तव पादांबुजस्पर्शादन्यत्किंचिन्न वै वृणे[1] ॥ ८२ ॥ एते भृत्याश्च दास्यश्च ये चान्ये मम बांधवाः ॥ सर्वे त्वदर्चनपरास्त्वयि संन्यस्तवृत्तयः ॥ ८३ ॥ सर्वानेतान्मया सार्धं नीत्वा तव परं पदम् ॥ पुनर्जन्मभयं घोरं विमोचय नमोस्तु ते ॥ ८४ ॥ तथेति तस्या वचनं प्रतिनंद्य महेश्वरः ॥ तान्सर्वांश्च तया सार्धं निनाय परमं पदम् ॥ ८५ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ नाट्यमंडपिकादाहे यौ दूरं विद्रुतौ पुरा ॥ तत्रावशिष्टौ तावेव कुक्कुटो मर्कटस्तथा ॥ ८६ ॥ कालेन निधनं यातो यस्तस्या नाट्यमर्कटः ॥ सोभूत्तव कुमारोऽसौ कुक्कुटो मंत्रिणः सुतः ॥ ८७ ॥ रुद्राक्षधारणोद्भूतात्पुण्यात्पूर्वभवार्जितात् ॥ कुले महति संजातौ वर्तेते बालकाविमौ ॥ ८८ ॥ पूर्वाभ्यासेन रुद्राक्षान्दधाते शुद्धमानसौ ॥ अस्मिञ्जन्मनि तं लोकं शिवं संपूज्य यास्यतः ॥ ८९ ॥ एषा प्रवृत्तिस्त्वनयोर्बालयोः समुदाहृता ॥ कथा च शिवभक्ताया किमन्यत्प्रष्टुमिच्छसि ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे रुद्राक्षमहिमवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं ब्रह्मर्षिणा प्रोक्तां वाणीं पीयूषसन्निभाम् ॥ आकर्ण्य मुदितो राजा प्रांजलिः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अहो सत्संगमः पुंसामशेषाघप्रशो

---

[1] कामये इ० पा० ।

मे साधो दिव्यस्त्रीभूषणोचितः ॥ ४५ ॥ इति तां वररत्नाढ्ये सस्पृहां करभूषणे ॥ वीक्ष्योदारमतिर्वैश्यः सस्मितं समभाषत ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ वैश्य उवाच ॥ ॥ अस्मिन्नत्नवरे दिव्ये यदि ते सस्पृहं मनः ॥ तमेवादत्स्व सुप्रीता मौल्यमस्य ददासि किम् ॥ ४७ ॥ ॥ वैश्योवाच ॥ ॥ वयं तु स्वैरचारिण्यो वेश्यास्तु न पतिव्रताः ॥ अस्मत्कुलोचितो धर्मो व्यभिचारो न संशयः ॥ ४८ ॥ यद्येतद्रत्नखचितं ददासि करभूषणम् ॥ दिनत्रयमहोरात्रं तव पत्नी भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ॥ वैश्य उवाच ॥ ॥ तथास्तु यदि ते सत्यं वचनं वारवल्लभे ॥ ददासि रत्नवलयं त्रिरात्रं भव मद्वधूः ॥ ५० ॥ एतस्मिन्व्यवहारे तु प्रमाणं शशिभास्करौ ॥ त्रिवारं सत्यमित्युक्त्वा हृदयं मे स्पृश प्रिये ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ वेश्योवाच ॥ ॥ दिनत्रयमहोरात्रं पत्नी भूत्वा तव प्रभो ॥ सहधर्मं चरामीति सा तद्धृदयमस्पृशत् ॥ ५२ ॥ अथ तस्यै स वैश्यस्तु प्रददौ रत्नकङ्कणम् ॥ लिंगं रत्नमयं चास्या हस्ते दत्त्वेदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ इदं रत्नमयं शैवं लिंगं मत्प्राणसंनिभम् ॥ रक्षणीयं त्वया कांते तस्य हानिर्मृतिर्मम ॥ ५४ ॥ एवमस्त्विति सा कांता लिंगमादाय रत्नजम् ॥ नाट्यमण्डपिकास्तंभे निधाय प्राविशद्गृहम् ॥ ५५ ॥ सा तेन संगता रात्रौ वैश्येन विटधर्मिणा ॥ सुखं सुष्वाप पर्यंके मृदुतल्पोपशोभिते ॥ ५६ ॥ ततो निशीथसमये नाट्यमण्डपिकांतरे ॥ अकस्मादुत्थितो वह्निस्तमेव सहसावृणोत् ॥ ५७ ॥ मण्डपे दह्यमाने तु सहसोत्थाय संभ्रमात् ॥ सा वेश्या मर्कटं तत्र मोचयामास बंधनात् ॥ ५८ ॥ स मर्कटो मुक्तबंधः कुक्कुटेन[1] सहामुना ॥ भीतो दूरं प्रदुद्राव विधूयाग्निकणान्बहून् ॥ ५९ ॥ स्तंभेन सह निर्दग्धं तल्लिंगं शकलीकृतम् ॥ दृष्ट्वा वेश्या च वैश्यश्च दुरंतं दुःखमापतुः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा प्राणसमं लिंगं दग्धं वैश्यपतिस्तथा ॥ स्वयमप्यात्तनिर्वेदो[2] मरणाय मतिं दधौ ॥ ६१ ॥ निर्वेदान्नितरां खेदाद्वैश्यस्तामाह दुःखिताम् ॥ शिवलिंगे तु निर्भिन्ने नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६२ ॥ चितां कारय मे भद्रे तत्र भृत्यैर्बलान्वितैः ॥ शिवे मनः समावेश्य प्रविशामि हुताशनम् ॥ ६३ ॥ यदि ब्रह्मेन्द्रविष्ण्वाद्या वारयेयुः समेत्य माम् ॥ तथाप्यस्मिन्क्षणे धीरः प्रविश्याग्निं त्यजाम्यसून् ॥ ६४ ॥ तमेवं दृढबंधं सा विज्ञाय बहुदुःखिता ॥ स्वभृत्यैः कारयामास चितां स्वनगराद्बहिः[3] ॥ ६५ ॥ ततः स वैश्यः शिवभक्तिपूतः प्रदक्षिणीकृत्य समिद्धमग्निम् ॥ विवेश पश्यत्सु जनेषु धीरः सा चानुतापं युवती प्रपेदे ॥ ६६ ॥ अथ सा दुःखिता नारी स्मृत्वा धर्मं सुनिर्मलम् ॥ सर्वान्बन्धून्समीक्ष्यैवं बभाषे करुणं वचः ॥ ६७ ॥ रत्नकंकणमादाय मया सत्यमुदाहृतम् ॥ दिनत्रयमहं पत्नी वैश्यस्यायुष्य संमता ॥ ६८ ॥ कर्मणा मत्कृतेनायं मृतो वैश्यः शिवव्रती ॥ तस्मादहं प्रवेक्ष्यामि सहानेन हुताशनम् ॥ सधर्मचारिणीत्युक्तं

१ कुक्कुटश्च महात्ते--इ० पा० । २ आत्मात्तनिर्वेदः--इ० पा० । ३ स्वनगराद्--इ० पा० ।

सततं भस्मधारिणौ ॥ १९ ॥ हारकेयूरकटककुंडलादिविभूषणम् ॥ हेमरत्नमयं त्यक्त्वा रुद्राक्षान्दधतुश्च तौ ॥ २० ॥ रुद्राक्षमालिनौ नित्यं रुद्राक्षकरकंकणौ ॥ रुद्राक्षकंठाभरणौ सदा रुद्राक्षकुंडलौ ॥ २१ ॥ हेमरत्नाद्यलंकारे लोष्टपाषाणदर्शनौ ॥ बोध्यमानावपि जनैर्न रुद्राक्षान्व्य मुंचताम् ॥ २२ ॥ तस्य काश्मीरराजस्य गृहं प्राप्तो यदृच्छया ॥ पराशरो मुनिवरः साक्षादिव पितामहः ॥ २३ ॥ तमर्चयित्वा विधिवद्राजा धर्मभृतां वरः ॥ प्रपच्छ सुखमासीनं त्रिकालज्ञं महामुनिम् ॥ २४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ भगवन्नेष पुत्रो मे सोपि मंत्रिसुतश्च मे ॥ रुद्राक्ष धारिणौ नित्यं रत्नाभरणनिःस्पृहौ ॥ २५ ॥ शास्यमानावपि सदा रत्नाकल्पपरिग्रहे ॥ विलंघितास्मद्वचनौ रुद्राक्षेष्वेव तत्परौ ॥ २६ ॥ नोप दिष्टाविमौ बालौ कदाचिदपि केनचित् ॥ एषा स्वाभाविकी वृत्तिः कथमासीत्कुमारयोः ॥ २७ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तव पुत्रस्य धीमतः ॥ यथा त्वं मंत्रिपुत्रस्य प्राग्वृत्तं विस्मयावहम् ॥२८॥ नंदिग्रामे पुरा काचिन्महानंदेति विश्रुता॥बभूव वारवनिता शृंगारललिताकृतिः ॥२९॥ छत्रं पूर्णेंदुसंकाशं यानं स्वर्णविराजितम् ॥ चामराणि सुदंडानि पादुके च हिरण्मये॥३०॥अंबराणि विचित्राणि महार्हाणि द्युमंति च ॥ चंद्र रश्मिनिभाः शय्याः पर्यंकाश्च .हिरण्मयाः ॥ ३१ ॥ गावो महिष्यः शतशो दासाश्च शतशस्तथा ॥ ३२ ॥ सर्वाभरणदीप्तांग्यो दास्यश्च नवयौव नाः ॥ भूषणानि पराध्र्याणि नवरत्नोज्ज्वलानि च ॥ ३३ ॥ गन्धकुंकुमकस्तूरीकर्पूरागुरुलेपनम् ॥ चित्रमाल्यावतंसश्च यथेष्टं मृष्टभोजनम् ॥३४॥ नानाचित्रवितानाढ्यं नानाधान्यमयं गृहम् ॥ बहुरत्नसहस्राढ्यं कोटिसंख्याधिकं धनम् ॥ ३५ ॥ एवं विभवसंपन्ना वेश्या कामविहारिणी ॥ शिवपूजारता नित्यं सत्यधर्मपरायणा ॥ ३६ ॥ सदाशिवकथासक्ता शिवनामकथोत्सुका ॥ शिवभक्तांघ्र्यवनता शिवभक्तिरतानिशम् ॥ ३७ ॥ विनोदहेतोः सा वेश्या नाट्यमण्डपमध्यतः॥ रुद्राक्षैर्भूषयित्वैकं मर्कटं चैव कुक्कुटम् ॥३८॥ करतालैश्च गीतैश्च सदा नर्तयति स्वयम् ॥ पुनश्च विह संत्युच्चैः सखीभिः परिवारिता ॥ ३९ ॥ युग्मम् ॥ रुद्राक्षैः कृतकेयूरकर्णाभरणभूषणः ॥ मर्कटः शिक्षया तस्याः सदा नृत्यति बालवत् ॥ ४० ॥ शिखायां बद्धरुद्राक्षः कुक्कुटः कपिना सह ॥ चिरं नृत्यति नृत्यज्ञः पश्यतां चित्रमावहन् ॥४१॥ एकदा भवनं तस्याः कश्चिद्वैश्यः शिवव्रती॥ आज जगाम सरुद्राक्षस्त्रिपुंड्री निर्ममः कृती ॥ ४२ ॥ स बिभ्रद्रत्नम विशदे प्रकोष्ठे वरकंकणम् ॥ महारत्नपरिस्तीर्णं ज्वलंतं तरुणार्कवत् ॥४३॥ तमागतं सा गणिका संपूज्य परया मुदा ॥ तत्प्रकोष्ठगतं वीक्ष्य कंकणं प्राह विस्मिता ॥ ४४ ॥ महारत्नमयः सोऽयं कंकणस्त्वत्करे स्थितः ॥ मनो हरति

१ प्रकृतिर्विस्मयावहा–इ० पा० । २ द्वयम्–इ०पा० । ३ चित्तमाहरत्–इ०पा० ।

तत्पुण्यमाख्यानं मया समनुवर्णितम् ॥ पठतां शृण्वतां सम्यग्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ९८ ॥ आयुरारोग्यसंपत्तिधनधान्यविवर्द्धनम् ॥ क्षीण। मंगलसौभाग्यसंतानसुखसाधनम् ॥ ९९ ॥ एतन्महाख्यानमघौघनाशनं गौरीमहेशव्रतपुण्यकीर्तनम् ॥ भक्त्या सकृद्यः शृणुयाच्च कीर्त्तयेद्भुक्त्वा स भोगान्पदमेति शाश्वतम् ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे शारदाख्यानवर्णनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ रुद्राक्षमाहात्म्यं वर्णयामि समासतः ॥ सर्वपापक्षयकरं शृण्वतां पठतामपि ॥ ॥ १ ॥ अभक्तो वापि भक्तो वा नीचो नीचतरोपि वा ॥ रुद्राक्षान्धारयेद्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २ ॥ रुद्राक्षधारणं पुण्यं केन वा सदृशं भवेत् ॥ महाव्रतमिदं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३ ॥ सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः ॥ तं नमंति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥ ४ ॥ अभावे तु सहस्रस्य बाह्वोः षोडश षोडश ॥ एकं शिखायां करयोर्द्वादश द्वादशैव हि ॥ ५ ॥ द्वात्रिंशत्कंठदेशे तु चत्वारिंशत्तु मस्तके ॥ एकैक कर्णयोः षट् षट् वक्षस्यष्टोत्तरं शतम् ॥ यो धारयति रुद्राक्षान्रुद्रवत्सोपि पूज्यते ॥ ६ ॥ मुक्ताप्रवालस्फटिकरौप्यवैदूर्यकांचनैः ॥ समेतान्धारयेद्यस्तु रुद्राक्षान्स शिवो भवेत् ॥ ७ ॥ केवलानपि रुद्राक्षान्यथालाभं बिभर्ति यः ॥ तं न स्पृशंति पापानि तमांसीव विभावसुम् ॥ ८ ॥ रुद्राक्षमालया जप्तो मंत्रोऽनंतफलप्रदः[1] ॥ अरुद्राक्षो जपः पुंसां तावन्मात्रफलप्रदः ॥ ९ ॥ यस्यांगे नास्ति रुद्राक्ष एकोपि बहुपुण्यदः ॥ तस्य जन्म निरर्थं स्यात्त्रिपुंड्ररहितं यदि ॥ १० ॥ रुद्राक्षं मस्तके बद्ध्वा शिरःस्नानं करोति यः ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ रुद्राक्षं पूजयेद्यस्तु विना तोयाभिषेचनम् ॥ यत्फलं लिंगपूजायास्तदेवाप्नोति निश्चितम् ॥ १२ ॥ एकवक्त्राः पंचवक्त्रा एकादशमुखाः परे ॥ चतुर्दशमुखाः केचिद्रुद्राक्षा लोकपूजिताः ॥ १३ ॥ भक्त्या संपूजितो नित्यं रुद्राक्षः शंकरात्मकः ॥ दरिद्रं वापि कुरुते राजराजश्रियान्वितम् ॥ १४ ॥ अत्रेदं पुण्यमाख्यानं वर्णयंति मनीषिणः ॥ महापापक्षयकरं श्रवणात्कीर्त्तनादपि ॥ १५ ॥ राजा काश्मीरदेशस्य भद्रसेन इति श्रुतः ॥ तस्य पुत्रोऽभवद्धीमान्सुधर्मानाम वीर्यवान् ॥ १६ ॥ तस्यामात्यसुतः कश्चित्तारको नाम सद्गुणः ॥ बभूव राजपुत्रस्य सखा परमशोभनः ॥ १७ ॥ तावुभौ परमस्निग्धौ कुमारौ रूपसुन्दरौ ॥ विद्याभ्यासपरौ बाल्ये सह क्रीडां प्रचक्रतुः ॥ १८ ॥ तौ सदा सर्वगात्रेषु रुद्राक्षकृतभूषणौ ॥ चिचेरतुरुदारांगौ

१ सद्यः—पु० पा० । २ अत्र हि कस्मिंश्चित्पुस्तके—'एवं शिवतमः पंथाः' इत्यारभ्य अध्यायो दृश्यते परमेतस्मिन्पुस्तके । सोऽध्यायोऽत्र आगमिष्यत्यतोऽत्र न गृहीतः—इति [illegible] । [illegible] व्यालंकारधारिणौ—पु० पा० ।

स्वमालयम् ॥ ७४ ॥ अथ काले शुभे प्राप्ते शारदा विमलाशया ॥ असूत तनयं बाला बालार्कसमतेजसम् ॥ ७५ ॥ स कुमारो महोदारलक्षणः कमलेक्षणः ॥ अवाप्य महतीं विद्यां बाल्य एव महामतिः ॥ ७६ ॥ अथोपनीतो गुरुणा काले लोकमनोरमः ॥ स शारदेय एवेति लोके ख्यातिमवाप ह ॥ ७७ ॥ ऋग्वेदमष्टमे वर्षे नवमे यजुषां गणम् ॥ दशमे सामवेदं च लीलयाध्यगमत्सुधीः ॥ ७८ ॥ अथ त्रिलोकमहिते संप्राप्ते शिवपर्वणि ॥ गोकर्णं प्रययुः सर्वे जनाः संर्वनिवासिनः ॥ ७९ ॥ शारदापि स्वपुत्रेण गोकर्णं प्रययौ सती ॥ ८० ॥ तत्रापश्यत्समायातं सदा स्वप्नेषु लक्षितम् ॥ पूर्वजन्मनि भर्त्तारं द्विजबंधुजनावृतम् ॥ ८१ ॥ तं दृष्ट्वा प्रेमनिर्विण्णा पुलकांकितविग्रहा ॥ निरुद्धबाष्पप्रसरा तस्थौ तन्न्यस्तलोचना ॥ ८२ ॥ स च विप्रोऽपि तां दृष्ट्वा रूपलक्षणलक्षिताम् ॥ स्वप्ने सदा भुज्यमानामात्मनो रतिदायिनीम् ॥ ८३ ॥ तं कुमारमपि स्वप्ने दृष्ट्वा चात्मशरीरजम् ॥ विलोक्य विस्मयाविष्टस्तदंतिकमुपाययौ ॥ ८४ ॥ भद्रे त्वां प्रष्टुमिच्छामि यत्किंचिन्मनसि स्थितम् ॥ इति प्रथममाभाष्य रहःस्थानं निनाय ताम् ॥ ८५ ॥ का त्वं कथय वामोरु कस्य भार्यासि सुव्रते ॥ को देशः कस्य वा पुत्री किन्नामेत्यब्रवीच्च ताम् ॥ ८६ ॥ इति तेन समापृष्टा सा नारी बाष्पलोचना ॥ व्याजहारात्मनो वृत्तं बाल्ये वैधव्यकारणम् ॥ ८७ ॥ पुनः पप्रच्छ तां बालां पुत्रः कस्यायमुत्तमः ॥ कथं धृतो वा जठरे बालोऽयं चंद्रसन्निभः ॥ ८८ ॥

॥ शारदोवाच ॥

॥ एष मे तनयः स्वामिन्सर्वविद्याविशारदः ॥ शारदेय इति प्रोक्तो मम नाम्नैव कल्पितः ॥ ८९ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा विहस्य ब्राह्मणोत्तमः ॥ प्रोवाच कष्टात्कष्टं हि चरितं तव भामिनि ॥ ९० ॥ पाणिग्रहणमात्रे ते कृत्वा भर्त्ता मृतः किल ॥ कथं चायं सुतो जातस्तस्य कारणमुच्यताम् ॥ ९१ ॥ इति तेनोदितां वाणीमाकर्ण्यातीव लज्जिता ॥ क्षणं चाश्रुमुखी भूत्वा धैर्यादित्थमभाषत ॥ ९२ ॥

॥ शारदोवाच ॥

॥ तदलं परिहासोक्त्या त्वं मां वेत्सि महामते ॥ त्वामहं वेद्मि चार्थेऽस्मिन्प्रमाणं मन आवयोः ॥ ९३ ॥ इत्युक्त्वा सर्वमावेद्य देव्या दत्तं वरादिकम् ॥ व्रतस्यार्थं कुमारं तं ददौ तस्मै धृतव्रतम् ॥ ९४ ॥ सोऽपि प्रमुदितो विप्रः कुमारं प्रतिगृह्य तम् ॥ पित्रोरनुमतेनैव तां निनाय निजालयम् ॥ ९५ ॥ सापि स्थित्वा बहून्मासांस्तस्य विप्रस्य मंदिरे ॥ तस्मिन्कालवशं प्राप्ते प्रविश्याग्निं तमन्वगात् ॥ ९६ ॥ ततस्तौ दंपती भूत्वा विमानं दिव्यमास्थितौ ॥ दिव्यभोगसमायुक्तौ जग्मतुः शिवमंदिरम् ॥ ९७ ॥ इत्येत

---

१ भारतवासिनः—इ० पा० । २ रचितम्—इ० पा० ।

किं कुर्म इति भाषिणः ॥ ४९ ॥ तत्रोचुः के च वृद्धास्तां बालां प्रति विनिर्दयाः ॥ एषा पापमतिर्बाला कुलद्वयविनाशिनी ॥ ५० ॥
कृत्वास्याः केशवपनं छित्त्वा कर्णौ च नासिकाम् ॥ निर्वास्यतां बहिर्ग्रामात्परित्यज्य स्वगोत्रतः ॥ ५१ ॥ इति सर्वे समालोच्य तां
तथा कर्तुमुद्यताः ॥ अथांतरिक्षे संभूता शुश्रुवे वागगोचरा ॥ ५२ ॥ अनया न कृतं पापं न चैव कुलदूषणम् ॥ व्रतभंगो न चैतस्यास्सुचरित्रेय
मंगना ॥ ५३ ॥ इतः परमियं नारी जारिणीति वदंति ये ॥ तेषां दोषविमूढानां सद्यो जिह्वा विदीर्यते ॥ ५४ ॥ इत्यंतरिक्षे जनितां वाणीं श्रु
त्वाऽशरीरिणीम् ॥ सर्वे प्रजह्षुस्तस्या जननीजनकादयः ॥५५॥ ततः ससंभ्रमाः सर्वे ग्रामवृद्धाः सभाजनाः ॥ मुहूर्तं मौनमालंब्य भीतास्तस्थुरधो
मुखाः ॥५६॥ तत्र केचिदविश्वस्ता मिथ्यावाणीत्यवादिषुः॥ तेषां जिह्वा द्विधा भिन्ना ववमुस्ते कृमीन्क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः संपूजयामासुस्तां बालां
ज्ञातिबांधवाः ॥ बांधवांश्च स्त्रियो वृद्धाः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ५८ ॥ मुमुचुः केचिदानंदवाष्पाविंदून्कुलोत्तमाः ॥ कुलस्त्रियः प्रमुदितास्तां
मुद्दिश्य समाश्वसन् ॥ ५९ ॥ अथ तत्रापरे प्रोचुर्दैवो वदति नानृतम् ॥ कथमेषां दधौ गर्भं शीलान्न चलिता ध्रुवम् ॥ ६० ॥ इति सर्वान्सभ्यजना
न्संशयाविष्टचेतसः ॥ विलोक्य वृद्धस्तत्रैको सर्वज्ञो लोकतत्त्ववित् ॥ ६१ ॥ मायामयमिदं विश्वं दृश्यते श्रूयते च यत् ॥ किं भाव्यं किमभाव्यं
वा संसारेऽस्मिन्क्षणात्मके ॥ ६२ ॥ अनिरूप्यमभूतार्थं मायया जायते स्फुटम् ॥ ईश्वरस्य वशे माया तस्यं को वेद चेष्टितम् ॥ ६३ ॥ नृपकेतोश्च
राजर्षेः शुक्रं निपतितं जले ॥ सशुक्रं तज्जलं पीत्वा वेश्या गर्भं दधौ किल ॥ ६४ ॥ मुनेर्विभांडकस्यापि शुक्रं पीत्वा सहांभसा ॥ हरिणी गर्भिणी
भूत्वा ऋष्यशृंगमसूयत ॥ ६५ ॥ सुरापृस्य तथा राज्ञः करं स्पृष्ट्वा मृगांगना ॥ तत्क्षणाद्गर्भिणी भूत्वा मुनिं प्रासूत तापसम् ॥ ६६ ॥ तथा सत्यवती
नारी शफरीगर्भसंभवा ॥ तथैव महिषीगर्भो जातश्च महिषासुरः॥ ६७ ॥ तथा संति पुरा नार्यः कारुण्याद्गर्भसंभवाः॥ तथा हि वसुदेवेन रोहिण्या
स्तनयोऽभवत् ॥ ६८॥ देवतानां महर्षीणां शापेन च वरेण च ॥ अयुक्तमपि यत्कर्म युज्यते नात्र संशयः ॥ ६९ ॥ सांबस्य जठराज्जातं मुसलं
मुनिशापतः ॥ युवनाश्वस्य गर्भोऽभून्मुनीनां मंत्रगौरवात् ॥ ७० ॥ नूनमेषापि कल्याणी महर्षेः पादसेवनात् ॥ महाव्रतानुभावाच्च धत्ते गर्भमनिं
दिता ॥ ७१ ॥ अस्मिन्नर्थे रहस्येनां सत्यं पृच्छंतु योषितः ॥ ततो निवृत्तसंदेहो भविष्यति महाजनः ॥ ७२ ॥ ततस्तद्वचनादेव तामपृच्छन्स्त्रियो
मिथः ॥ ताभ्यः शशंस तत्सर्वं सा स्ववृत्तं महाद्भुतम् ॥ ७३ ॥ विजानंतस्ततः सर्वे मानयित्वा च तां सतीम् ॥ मोदमानाः प्रशंसंतः प्रययुः स्वं

१ ...पाठ–पु० पा० । २ आङ्गिष्य–पु० पा० । ३ संसद–पु० पा० । ४ भगवित्ता–पु० पा० । ५ ...–पु० पा० ।

षष्ट्युत्तरत्रिशतयोजनदूरसंस्थो देशादितो द्विजवरः स च कर्मगत्या ॥ एनां वधूं प्रतिनिशं मनसोभिरामां स्वप्नेषु पश्यति चिरं रतिमादधानः ॥ २७ ॥ सैषा वै स्वप्नसंगत्या पत्युः प्रतिनिशं सती ॥ कालेन लप्स्यते पुत्रं वेदवेदांगपारगम् ॥ २८ ॥ एतस्यां तनयं जातमात्मनश्चिरसंगमात् ॥ सोऽपि विप्रोऽनिशं स्वप्ने द्रक्ष्यति प्रेमभावितम् ॥ २९ ॥ अनयाराधिता पूर्वं भवे साहं महामुने ॥ अस्यैव वरदानाय प्रादुर्भूतास्मि सांप्रतम् ॥ ३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथोवाच महादेवी तां बालां प्रति सादरम् ॥ अयि वत्से महाभागे शृणु मे परमं वचः ॥ ३१ ॥ यदा कदापि भर्तारं क्वापि देशे पुरातनम् ॥ द्रक्ष्यसि स्वप्नदृष्टं प्राक्ज्ञास्यसे त्वं विचक्षणा ॥ ३२ ॥ त्वां द्रक्ष्यति स विप्रोपि सुनयां स्वप्नलक्षणाम् ॥ तदा परस्परालापो युवयोः संभविष्यति ॥ ३३ ॥ तदा स्वतनयं भद्रे तस्मै देहि बहुश्रुतम् ॥ फलमस्य व्रतस्याग्र्यं तस्य हस्ते समर्पय ॥ ३४ ॥ ततः प्रभृति तस्यैव वशे तिष्ठ सुमध्यमे ॥ युवयोर्दैहिकः संगो माभूत्स्वप्नरताद्दते ॥ ३५ ॥ कालात्पंचत्वमापन्ने तस्मिन्ब्राह्मणसत्तमे ॥ अग्निं प्रविश्य तेनैव सह यास्यसि मत्पदम् ॥ ३६ ॥ पुत्रस्ते भविता सुभ्रु सर्वलोकमनोरमः ॥ संपदश्च भविष्यंति प्राप्स्यते परमं पदम् ॥ ३७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा त्रिजगन्माता दत्त्वा तस्यै मनोरथम् ॥ तयोः संपश्यतोरेव क्षणेनादर्शनं गता ॥ ३८ ॥ सापि बाला वरं लब्ध्वा पार्वत्याः करुणानिधेः ॥ अवाप परमानंदं पूजयामास तं गुरुम् ॥ ३९ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां स मुनिर्लब्धलोचनः ॥ तस्याः पित्रोश्च तत्सर्वं रहस्याचष्ट धर्मवित् ॥ ४० ॥ अथ सर्वानुपामंत्र्य शारदां च यशस्विनीम् ॥ विधायानुग्रहं तेषां ययौ स्वैरगतिर्मुनिः ॥ ४१ ॥ एवं दिनेषु गच्छत्सु सा बाला च प्रतिक्षणम् ॥ भर्तुः समागमं लेभे स्वप्ने सुखविवर्धनम् ॥ ४२ ॥ गौर्या वरप्रदानेन शारदा विशदव्रता ॥ दधार गर्भं स्वप्नेपि भर्तुः संगानुभावतः ॥ ४३ ॥ तां श्रुत्वा भर्तृरहितां शारदां गर्भिणीं सतीम् ॥ सर्वे धिगिति प्रोचुस्तां जारिणीति जगुर्जनाः ॥ ४४ ॥ संपरेतस्य तद्भर्तुर्ये जातिकुलबांधवाः ॥ तां वार्तां दुःसहां श्रुत्वा ययुस्तत्पितृमंदिरम् ॥ ४५ ॥ अथ सर्वे समायाता ग्रामवृद्धाश्च पंडिताः ॥ समाजं चक्रिरे तत्र कुलवृद्धैः समन्वितम् ॥ ४६ ॥ अन्तर्वत्नीं समाहूय शारदां विनताननाम् ॥ अतर्जयन्सुसंक्रुद्धाः केचिदासन्पराङ्मुखाः ॥ ४७ ॥ अयि जारिणि दुर्बुद्धे किमेतत्ते विचेष्टितम् ॥ अस्मत्कुलं सुदुष्कीर्त्ति कृतवत्यसि बालिशे ॥ ४८ ॥ इति संतर्जयंतस्ते ग्रामवृद्धा मनीषिणः ॥ सर्वे संमंत्रयामासुः

१ सहसा—पु०पा० । २ मत्प्रसादेन—पु०पा० ।

मंत्रमुपदिष्टं महात्मना ॥ ४ ॥ अथ प्रदोषसमये प्राप्ते संपूज्य शंकरम् ॥ तस्मिन्गृहांतिकमठे गुरोस्तस्य च सन्निधौ ॥ ५ ॥ जपार्चनरता साध्वी ध्यायंती परमेश्वरम् ॥ तस्मिञ्जागरणे रात्रावुपविष्टा शिवांतिके ॥ ६ ॥ युग्मम् ॥ तस्यां रात्रौ तया सार्धं स मुनिर्जगदंबिकाम् ॥ जपध्यान तपोभिश्च तोषयामास पार्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्याश्च भक्त्या व्रतभाविताया मुनेस्तपोयोगसमाधिना च ॥ तुष्टा भवानी जगदेकमाता प्रादुर्बभूव कृतसांद्रमूर्तिः ॥ ८ ॥ प्रादुर्भूता यदा गौरी तयोरग्रे जगन्मयी ॥ अन्धोऽपि तत्क्षणादेव मुनिः प्राप दृशोर्द्वयम् ॥ ९ ॥ तां वीक्ष्य जगतां धात्री माविर्भूतां पुरःस्थिताम् ॥ निपेततुस्तत्पदयोः स मुनिः सा च कन्यका ॥ १० ॥ तौ भक्तिभावोच्छ्वसितामलाशयावानंदबाष्पोक्षित सर्वगात्रौ ॥ उत्थाप्य देवी कृपया परिप्लुता प्रेम्णा बभाषे मृदुवल्गुभाषिणी ॥ ११ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ प्रीतास्मि ते मुनिश्रेष्ठ वत्से प्रीतास्मि तेऽनघे ॥ किं वा ददाम्यभिमतं देवानामपि दुर्लभम् ॥ १२ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ एषा तु शारदा नाम कन्या तु गतभर्तृका ॥ मया प्रतिश्रुतं चास्यै तुष्टेन गतचक्षुषा ॥ १३ ॥ सह भर्त्रा चिरं कालं विहृत्य सुतमुत्तमम् ॥ लभस्वेति मया प्रोक्तं सत्यं कुरु नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ ॥ एषा पूर्वभवे बाला द्राविडस्य द्विजन्मनः ॥ आसीद्द्वितीया दयिता भामिनी नाम विश्रुता ॥ १५ ॥ सा भर्तृप्रेयसी नित्यं रूपमाधुर्यपेशला ॥ भर्तारं वशमानिन्ये रूपवश्यादिकैतवैः ॥ १६ ॥ अस्यां चासक्तहृदयः स विप्रो मोहयंत्रितः ॥ कदाचिदपि नैवागाज्ज्येष्ठपत्नीं पतिव्रताम् ॥ १७ ॥ अनभ्यागमनाद्भर्तुः सा नारी पुत्रवर्जिता ॥ सदा शोकेन संतप्ता कालेन निधनं गता ॥ १८ ॥ अस्या गृहसमीपस्थो यः कश्चिद्ब्राह्मणो युवा ॥ इमां वीक्ष्याथ चार्वंगीं कामार्तः करमग्रहीत् ॥ १९ ॥ अनया रोषताम्राक्ष्या स विप्रस्तु निवारितः ॥ इमां स्मरन्दिवानक्तं निधनं प्रत्यपद्यत ॥ २० ॥ एषा संगोप्य भर्तारं ज्येष्ठपत्न्यां पराङ्मुखम् ॥ चकार तेन पापेन भवेस्मिन्विधवाऽभवत् ॥ २१ ॥ याः कुर्वंति स्त्रियो लोके जायापत्योश्च विप्रियम् ॥ तासां कौमारवैधव्यमेकविंशतिजन्मसु ॥ २२ ॥ यदेतया पूर्वभवे मत्पूजा महती कृता ॥ तेन पुण्येन तत्पापं नष्टं सर्वं तदेव हि ॥ २३ ॥ यो विप्रो विरहार्तः सन्मृतः कामविमोहितः ॥ सोऽस्याः पाणिग्रहं कृत्वा भवेस्मिन्निधनं गतः ॥ २४ ॥ प्राग्जन्मपतिरेतस्याः पांड्यराष्ट्रेषु सोऽधुना ॥ जातो विप्रवरः श्रीमान्सदारः सपरिच्छदः ॥ २५ ॥ तेन भर्त्रा प्रतिनिशं सैषा प्रेम्णाभिसंगता ॥ स्वप्ने रतिसुखं यातु श्रेष्ठं जागरणादपि ॥२६॥

१ एतां संगृह्य गो० प्रि०—२०५१० ।

नमाचरेत् ॥ ६१ ॥ शतरुद्राभिजप्तेन स्नापयेत्प्रतिमे जलैः ॥ आगमोक्तेन मन्त्रेण संपूज्य गिरिजाशिवौ ॥ ६२ ॥ सवस्त्रं ससुवर्णं च कलशं प्रतिमान्वितम् ॥ दत्त्वाचार्याय महते सदाचाररताय च ॥ ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या यथाशक्त्याभिपूज्य च ॥ ६३ ॥ दद्याच्च दक्षिणां तेभ्यो गोहिरण्यांबरादिकम् ॥ भुंजीत तदनुज्ञातः सहेष्टजनबंधुभिः ॥ ६४ ॥ एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ त्रिःसप्तकुलमुद्धृत्य भुक्त्वा भोगान्यथेप्सितान् ॥ ६५ ॥ इन्द्रादिलोकपालानां स्थानेषु रमते ध्रुवम् ॥ ब्रह्मलोके च रमते विष्णुलोके च शाश्वते ॥ ६६ ॥ शिवलोकमथ प्राप्य तत्र कल्पशतं पुनः ॥ भुक्त्वा भोगान्सुविपुलाञ्छिवमेव प्रपद्यते ॥ ६७ ॥ महाव्रतमिदं प्रोक्तं त्वमपि श्रद्धया चर ॥ अत्यंतदुर्लभं वापि लप्स्यसे च मनोरथम् ॥ ॥ ६८ ॥ इत्यादिष्टा मुनींद्रेण सा बाला मुदिता भृशम् ॥ प्रत्यग्रहीत्सुविश्रब्धा तद्वाक्यं सुमनोहरम् ॥ ६९ ॥ अथ तस्याः समायाताः पितृमातृसहोदराः ॥ तं मुनिं सुखमासीनं ददृशुः कृतभोजनम् ॥ ७० ॥ सहसागत्य ते सर्वे नमश्चक्रुर्महात्मने ॥ प्रसीद नः प्रसीदेति गृणंतः पर्यपूजयन् ॥ ७१ ॥ श्रुत्वा च ते तया साध्व्या पूजितं परमं मुनिम् ॥ अनुग्रहं व्रतं तस्यै श्रुत्वा हर्षं परं ययुः ॥ ७२ ॥ ते कृतांजलयः सर्वे तमूचुर्मुनिपुंगवम् ॥ ७३ ॥ अद्य धन्या वयं सर्वे तवागमनमात्रतः ॥ पावितं नः कुलं सर्वं गृहं च सफलीकृतम् ॥ ७४ ॥ इयं च शारदा नाम कन्या वैधव्यमागता ॥ केनापि कर्मयोगेन दुर्विलंघ्येन भूयसा ॥ ७५ ॥ सैषाद्य तव पादाब्जं प्रपन्ना शरणं सती ॥ इमां समुद्धरासह्यात्सुघोराद्दुःखसागरात् ॥ ७६ ॥ त्वयापि तावदत्रैव स्थातव्यं नो गृहांतिके ॥ अस्मद्गृहमठेऽप्यस्मिन्स्नानपूजाजपोचिते ॥ ७७ ॥ एषा बालापि भगवन्कुर्वंती त्वत्पदार्चनम् ॥ व्रतं त्वत्सन्निधावेव चरिष्यति महामुने ॥ ७८ ॥ यावत्समाप्तिमायाति व्रतमस्यास्त्वदंतिके ॥ उषित्वा तावदत्रैव कृतार्थान्कुरु नो गुरो ॥ ७९ ॥ एवमभ्यर्थितः सर्वैस्तस्या भ्रातृजनादिभिः ॥ तथेति स मुनिश्रेष्ठस्तत्रोवास मठे शुभे ॥ ८० ॥ सापि तेनोपदिष्टेन मार्गेण गिरिजाशिवौ ॥ अर्चयंती व्रतं सम्यक्चचार विमला सती ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे उमामहेश्वरव्रताचरणं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं महाव्रतं तस्याश्चरंत्या गुरुसन्निधौ ॥ संवत्सरो व्यतीयाय नियमासक्तचेतसः ॥ १ ॥ संवत्सरांते सा बाला तत्रैव पितृमंदिरे ॥ चकारोद्यापनं सम्यग्विप्रभोजनपूर्वकम् ॥ २ ॥ दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथार्हतः ॥ विसृज्य तान्नमस्कृत्य पितृभ्यामभिनंदिता ॥ ३ ॥ उपोषिता स्वयं तस्मिन्दिने नियममाश्रिता ॥ जजाप परमं

१ प्रदाय–इ० पा० । २ मुदान्वितः–इ० पा० ।

पीठमध्ये तथार्चयेत् ॥ स्वयं शुद्धासनासीनो धौतशुक्लांबरः सुधीः ॥ ३५ ॥ पीठमामंत्र्य मंत्रेण प्राणायामान्समाचरेत् ॥ संकल्पं प्रवदेत्तत्र शिवाग्रे विहितांजलिः ॥ ३६ ॥ यानि पापानि घोराणि जन्मांतरशतेषु मे ॥ तेषां सर्वविनाशाय शिवपूजां समारभे ॥ ३७ ॥ सौभाग्यविजयारोग्यधर्मैश्वर्याभिवृद्धये ॥ स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं करिष्ये शिवपूजनम् ॥ ३८ ॥ इति संकल्पमुच्चार्य यथावत्सुसमाहितः ॥ अंगन्यासं ततः कृत्वा ध्यायेदीशं च पार्वतीम् ॥ ३९ ॥ कुंदेंदुधवलाकारं नागाभरणभूषितम् ॥ वरदाभयहस्तं च बिभ्राणं परशुं मृगम् ॥ ४० ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशं जगदानंदकारणम् ॥ जाह्नवीजलसंपर्कादीर्घपिंगजटाधरम् ॥ ४१ ॥ उरगेंद्रफणोद्भूतमहामुकुटमंडितम् ॥ शीतांशुखंडविलसत्कोटीरांगदभूषणम् ॥ ४२ ॥ उन्मीलद्भालनयनं तथा सूर्येंदुलोचनम् ॥ नीलकंठं चतुर्बाहुं गजेंद्राजिनवाससम् ॥ ४३ ॥ रत्नसिंहासनारूढं नागाभरणभूषितम् ॥ देवीं च दिव्यवसनां बालसूर्यायुतद्युतिम् ॥ ४४ ॥ बालवेषां च तन्वंगीं बालशीतांशुशेखराम् ॥ पाशांकुशवराभीतिं बिभ्रतीं च चतुर्भुजाम् ॥ ४५ ॥ प्रसादसुमुखींमंबां लीलारसविहारिणीम् ॥ लसत्कुरबकाशोकपुन्नागनवचंपकैः ॥ ४६ ॥ कृतावतंसामुत्फुल्लमल्लिकोत्कलितालकाम् ॥ कांचीकलापपर्यस्तजघनाभोगशालिनीम् ॥ ४७ ॥ उदारकिंकिणीश्रेणीनूपुराढ्यपदद्वयाम् ॥ गंडमंडलसंसक्तरत्नकुंडलशोभिताम् ॥ ४८ ॥ बिंबाधरानुरक्तांशुलसद्दशनकुड्मलाम् ॥ महार्हरत्नग्रैवेयतारहारविराजिताम् ॥४९॥ नवमाणिक्यरुचिरकंकणांगदमुद्रिकाम् ॥ रक्तांशुकपरीधानां रत्नमाल्यानुलेपनाम् ॥ ५० ॥ उद्यत्पीनकुचद्वंद्वनिंदितांभोजकुड्मलाम् ॥ लीलालोलासितापांगीं भक्तानुग्रहदायिनीम् ॥ ५१ ॥ एवं ध्यात्वा तु हृत्पद्मे जगतः पितरौ शिवौ ॥ जप्त्वा तदात्मकं मंत्रं तदंते बहिरर्चयेत् ॥ ५२ ॥ आवाह्य प्रतिमायुग्मे कल्पयेदासनादिकम् ॥ अर्घ्यं च दद्याच्छिवयोर्मंत्रेणानेन मंत्रवित् ॥ ५३ ॥ नमस्ते पार्वतीनाथ त्रैलोक्यवरदर्षभ ॥ त्र्यंबकेश महादेव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ ५४ ॥ नमस्ते देवदेवेशि प्रपन्नभयहारिणि ॥ अंबिके वरदे देवि गृहाणार्घ्यं शिवप्रिये ॥ ५५ ॥ इति त्रिवारमुच्चार्य दद्यादर्घ्यं समाहितः ॥ गन्धपुष्पाक्षतान्सम्यग्धूपदीपान्प्रकल्पयेत् ॥ ५६ ॥ नैवेद्यं पायसान्नेन घृताक्तं परिकल्पयेत् ॥ जुहुयान्मूलमंत्रेण हविरष्टोत्तरं शतम् ॥ ५७ ॥ तत उद्वास्य नैवेद्यं धूपनीराजनादिकम् ॥ कृत्वा निवेद्य तांबूलं नमस्कुर्यात्समाहितः ॥ ५८ ॥ अथाभ्यर्च्योपचारेण भोजयेद्विप्रदंपती ॥ ५९ ॥ एवं सायंतनीं पूजां कृत्वा विप्रानुमोदितः ॥ भुंजीत वाग्यतो रात्रौ हविष्यं क्षीरभावितम् ॥ ६० ॥ एवं संवत्सरं कुर्याद्व्रतं पक्षद्वये बुधः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे व्रतोद्या

१ पीठे [illegible]–इ० पा० । २ शुचिः–इ० पा० । ३ कारिष्ये शिवपूजनम्–इ० पा० । ४ रत्नांकुश–इ० पा० । ५ पार्वतीकांत–इ० पा० । ६ गौरि–इ० पा० । ७ [illegible]–इ० पा० ।

अन्धः शिष्यकरग्राही तन्मंदिरमुपाययौ ॥ ११ ॥ तस्मिन्वृद्धे गृहं प्राप्ते क्वापि यातेषु बंधुषु ॥ साक्षादिवात्मनो दैवं सा बाला समुपागमत् ॥ ॥ १२ ॥ स्वागतं ते महाभाग पीठेऽस्मिन्नुपविश्यताम् ॥ नमस्ते मुनिनाथाय प्रियं ते करवाणि किम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा भक्तिमास्थाय कृत्वा पादावनेजनम् ॥ वीजयित्वा परिश्रांतं तं मुनिं पर्यतोषयत् ॥ १४ ॥ श्रांतं पीठे समावेश्य कृत्वाभ्यंगं स्वपाणिना ॥ कृतस्नानं च विधिवत्कृतदेवार्चनं मुनिम् ॥ १५ ॥ सुखासनोपविष्टं तं धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ अर्चयित्वा वरान्नेन भोजयामास सादरम् ॥ १६ ॥ भुक्त्वा च सम्यक्छनकैस्तृप्तश्चानंदनिर्भरः ॥ चकारांधमुनिस्तस्यै सुप्रीतः परमाशिषम् ॥ १७ ॥ विहृत्य भर्त्रा सहसा च तेन लब्ध्वा सुतं सर्वगुणैर्वरिष्ठम् ॥ कीर्तिं च लोके महतीमवाप्य प्रसादयोग्या भव देवतानाम् ॥ १८ ॥ इत्यभिव्याहृतं तेन मुनिना गतचक्षुषा ॥ निशम्य विस्मिता बाला प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ १९ ॥ ब्रह्मंस्त्वद्वचनं सत्यं कदाचिन्न मृषा भवेत् ॥ तदेतन्मंदभाग्यायाः कथमेतत्फलिष्यति ॥ २० ॥ शिलाग्र्यामिव सद्वृष्टिः शुनक्यामिव सत्क्रिया ॥ विफला मंदभाग्यायामाशीर्ब्रह्मविदामपि ॥ २१ ॥ सैषाहं विधवा ब्रह्मन्दुष्कर्मफलभागिनी ॥ त्वदाशीर्वचनस्यास्य कथं यास्यामि पात्रताम् ॥ २२ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ त्वामनालक्ष्य यत्प्रोक्तमंधेनापि मयाऽधुना ॥ तदेतत्साधयिष्यामि कुरु मच्छासनं शुभे ॥ २३ ॥ उमामहेश्वरं नाम व्रतं यदि चरिष्यसि ॥ तेन व्रतानुभावेन सद्यः श्रेयोऽनुभोक्ष्यसे ॥ २४ ॥ ॥ शारदोवाच ॥ ॥ त्वयोपदिष्टं यत्नेन चरिष्याम्यपि दुश्चरम् ॥ तद्व्रतं ब्रूहि मे ब्रह्मन्विधानं वद विस्तरात् ॥ २५ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ व्रतारंभं प्रकुर्वीत यथावद्गुर्वनुज्ञया ॥ २६ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यामुभयोरपि पर्वणोः ॥ संकल्पं विधिवत्कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ २७ ॥ सन्तर्प्य पितृदेवादीन्गत्वा स्वभवनं प्रति ॥ मंडपं रचयेद्दिव्यं वितानाद्यैरलंकृतम् ॥ २८ ॥ फलपल्लवपुष्पाद्यैस्तोरणैश्च समन्वितम् ॥ पंचवर्णैश्च तन्मध्ये रजोभिः पद्ममुद्धरेत् ॥ २९ ॥ चतुर्दशदलैर्बाह्ये द्वाविंशद्भिस्तदंतरे ॥ तदंतरे षोडशभिरष्टभिश्च तदंतरे ॥ ३० ॥ एवं पद्मं समुद्धृत्य पंचवर्णमनोरमम् ॥ चतुरस्रं ततः कुर्यादंतर्वर्तुलमुत्तमम् ॥ ३१ ॥ व्रीहितंडुलराशिं च तन्मध्ये च सकूर्चकम् ॥ कूर्चोपरि सुसंस्थाप्य कलशं वारिपूरितम् ॥ ३२ ॥ कलशोपरि विन्यस्य वस्त्रं वर्णसमन्वितम् ॥ तस्योपरिष्टात्सौवर्ण्यौ प्रतिमे शिवयोः शुभे ॥ निधाय पूजयेद्भक्त्या यथाविभवविस्तरम् ॥ ३३ ॥ पंचामृतैस्तु संस्नाप्य तथा शुद्धोदकेन च ॥ रुद्रैकादशकं जप्त्वा पंचाक्षरशताष्टकम् ॥ ३४ ॥ अभिमंत्र्य पुनः स्थाप्य

१ उपेतम्–इ० पा० । २ यांयास्मि सांप्रतम्–इ० पा० । ३ धान्यपूरितम्–इ० पा० ।

पूर्वेणावयवेनैव भक्तिनम्रां शुचिस्मितताम् ॥ ४९ ॥ तां वीक्ष्य शबरः पत्नीं पूर्ववत्प्राजलिं स्थिताम् ॥ भस्मावशेषितगृहं यथापूर्वमवस्थितम् ॥ ॥ ५० ॥ अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ॥ राजा दहति दंडेन ब्राह्मणो मनसा दहेत् ॥ ५१ ॥ किमयं स्वप्न आहोस्वित्किं वा माया भ्रमात्मिका ॥ इति विस्मयसंभ्रांतस्तां भूयः पर्यपृच्छत ॥ ५२ ॥ अपि त्वं च कथं प्राप्ता भस्मभूतासि पावके ॥ दग्धं च भवनं भूयः कथं पूर्ववदास्थितम् ॥ ५३ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ यदा गृहं समुद्दीप्य प्रविष्टाहं हुताशने ॥ तदात्मानं न जानामि न पश्यामि हुताशनम् ॥ ५४ ॥ न तापलेशोप्यासीन्मे प्रविष्टाया इवोदकम् ॥ सुषुप्तेव क्षणार्धेन प्रबुद्धास्मि पुनः क्षणात् ॥ ५५ ॥ तावद्भवनमद्राक्षमदग्धमिव सुस्थितम् ॥ अधुना देवपूजांते प्रसादं लब्धुमागता ॥ ५६ ॥ एवं परस्परं प्रेम्णा दंपत्योर्भाषमाणयोः ॥ प्रादुरासीत्तयोरग्रे विमानं दिव्यमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ तस्मिन्विमाने शतचन्द्रभास्वरे चत्वार ईशानुचराः पुरःसराः ॥ हस्ते गृहीत्वाथ निषाददंपती आरोपयामासुरमुक्तविग्रहौ ॥ ५८ ॥ तयोर्निषाददंपत्योस्तत्क्षणादेव तद्वपुः ॥ शिवदूतकरस्पर्शात्तत्सारूप्यमवाप ह ॥ ५९ ॥ तस्माच्छ्रद्धैव सर्वेषु विधेया पुण्यकर्मसु ॥ नीचोपि शबरः प्राप श्रद्धया योगिनां गतिम् ॥ ६० ॥ किं जन्मना सकलवर्णजनोत्तमेन किं विद्यया सकलशास्त्रविचारवत्या ॥ यस्यास्ति चेतसि सदा परमेशभक्तिः कोऽन्यस्ततस्त्रिभुवने पुरुषोस्ति धन्यः ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यवर्णनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथाहं संप्रवक्ष्यामि सर्वधर्मोत्तमोत्तमम् ॥ उमामहेश्वरं नाम व्रतं सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ १ ॥ आनर्तसंभवः कश्चिन्नाम्ना वेदरथो द्विजः ॥ कलत्रपुत्रसंपन्नो विद्वानुत्तमवंशजः ॥ २ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य ब्राह्मणस्य गृहाश्रमे ॥ बभूव शारदानाम कन्या कमललोचना ॥३॥ तां रूपलक्षणोपेतां बालां द्वादशहायनाम् ॥ ययाचे पद्मनाभाख्यो मृतदारश्च स द्विजः ॥ ४ ॥ महाधनस्य शांतस्य सदा राजसखस्य च ॥ याच्ञाभंगभयात्तस्य तां कन्यां प्रददौ पिता ॥ ५ ॥ मध्यंदिने कृतोद्वाहः स विप्रः श्वशुरालये ॥ संध्यामुपासितुं सायं सरस्तटमुपाययौ ॥६॥ उपास्य संध्यां विधिवत्प्रत्यागच्छत्तमोवृते ॥ मार्गे दष्टो भुजंगेन ममार निजकर्मणा ॥७॥ तस्मिन्मृते कृतोद्वाहे सहसा तस्य बांधवाः ॥ चुक्रुशुः शोकसंतप्ता श्वशुरावस्य कन्यका ॥ ८ ॥ निर्हृत्य तं बंधुजना जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ शारदा प्राप्तवैधव्या पितुरेवालयं स्थिता ॥९॥ भूताच्छादनभोज्येन भर्त्रा विरहिता सती ॥ निनाय कतिचिन्मासान्सा बाला पितृमंदिरे ॥ १० ॥ एकदा नैध्रुवो नाम कश्चिद्वृद्धतरो मुनिः ॥

१ शुचिस्मिताम्–इ० पा० । २ अपि प्रिये–इ० पा० । ३ देवस्थः–इ०पा० । ४ मृतभार्यो जरद्विजः–इ० पा० । ५ शूद्रस्य सदाचाररतस्य च–इ० पा० ।

शबरः सुखमासाद्य निनाय कतिचित्समाः ॥ २७ ॥ एकदा शिवपूजार्थं प्रवृत्तः शबरोत्तमः ॥ न ददर्श चिताभस्म पात्रे पूरितमण्वपि ॥ २८ ॥ अथासौ त्वरितो दूरमन्विष्यन्परितो भ्रमन् ॥ न लब्धवांश्चिताभस्म श्रांतो गृहमगात्पुनः ॥ २९ ॥ तत आहूय पत्नीं स्वां शबरो वाक्यमब्रवीत् ॥ न लब्धं मे चिताभस्म किं करोमि वद प्रिये ॥३०॥ शिवपूजांतरायो मे जातोद्य बत पाप्मनः ॥ पूजां विना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे ॥३१॥ उपायं नात्र पश्यामि पूजोपकरणे हते ॥ न गुरोश्च विहन्येत शासनं सकलार्थदम् ॥ ३२ ॥ इति व्याकुलितं दृष्ट्वा भर्त्तारं शबरांगना ॥ प्रत्यभाषत मा भैस्त्वमुपायं प्रवदामि ते ॥ ३३ ॥ इदमेव गृहं दग्ध्वा बहुकालोपबृंहितम् ॥ अहमग्निं प्रवेक्ष्यामि चिताभस्म भवेत्ततः ॥ ३४ ॥ ॥ शबर उवाच ॥ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् ॥ कथं त्यजसि तं देहं सुखार्थं नवयौवनम् ॥ ३५ ॥ अधुना त्वनपत्या त्वमभुक्तविषयासवा ॥ भोगयोग्यमिमं देहं कथं दग्धुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ एतावदेव साफल्यं जीवितस्य च जन्मनः ॥ परार्थे यस्त्यजेत्प्राणाञ्छिवार्थे किमुत स्वयम् ॥ ३७ ॥ किं नु तप्तं तपो घोरं किं वा दत्तं मया पुरा ॥ किं वार्चनं कृतं शंभोः पूर्वजन्मशतांतरे ॥ ३८ ॥ किं वा पुण्यं मम पितुः का वा मातुः कृतार्थता ॥ यच्छिवार्थे समिद्धेऽग्नौ त्यजाम्येतत्कलेवरम् ॥ ३९ ॥ इत्थं स्थिरां मतिं दृष्ट्वा तस्या भक्तिं च शंकरे ॥ तथेति दृढसंकल्पः शबरः प्रत्यपूजयत् ॥ ४० ॥ सा भर्त्तारमनुप्राप्य स्नात्वा शुचिरलंकृता ॥ गृहमादीप्य तं वह्निं भक्त्या चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ ४१ ॥ नमस्कृत्वात्मगुरवे ध्यात्वा हृदि सदाशिवम् ॥ अग्निप्रवेशाभिमुखी कृतांजलिरिदं जगौ ॥ ४२ ॥ ॥ शबर्युवाच ॥ ॥ पुष्पाणि संतु तव देव ममेंद्रियाणि धूपोऽगुरुर्वपुरिदं हृदयं प्रदीपः ॥ प्राणा हवींषि करणानि तवाक्षताश्च पूजाफलं व्रजतु सांप्रतमेष जीवः ॥ ४३ ॥ वांछामि नाहमपि सर्वधनाधिपत्यं न स्वर्गभूमिमचलां न पदं विधातुः ॥ भूयो भवामि यदि जन्मनिजन्मनि स्यां त्वत्पादपंकजलसन्मकरंदभृंगी ॥ ४४ ॥ जन्मानि संतु मम देव शताधिकानि माया न मे विशतु चित्तमबोधहेतुः ॥ किंचित्क्षणार्धमपि ते चरणारविन्दान्नापैतु मे हृदयमीश नमोनमस्ते ॥४५॥ इति प्रसाद्य देवेशं शबरी दृढनिश्चया ॥ विवेश ज्वलितं वह्निं भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ ४६ ॥ शबरोपि च तद्भस्म यत्नेन परिगृह्य सः ॥ चक्रे दग्धगृहोपान्ते शिवपूजां समाहितः ॥ ४६ ॥ अथ सस्मार पूजांते प्रसादग्रहणोचिताम् ॥ दयितां नित्यमायांतीं प्रांजलिं विनयान्विताम् ॥ ४८ ॥ स्मृतमात्रां तदापश्यदागतां पृष्ठतः स्थिताम् ॥

१ भस्मलेपनम्—प० पा०।

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रद्धैव सर्वधर्मस्य चातीव हितकारिणी ॥ श्रद्धयैव नृणां सिद्धिर्जायते लोकयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ श्रद्धया भजतः पुंसः शिलापि फलदायिनी ॥ मूर्खोऽपि पूजितो भक्त्या गुरुर्भवति सिद्धिदः ॥ ४ ॥ श्रद्धया पठितो मन्त्रस्त्वबद्धोपि फलप्रदः ॥ श्रद्धया पूजितो देवो नीचस्यापि फलप्रदः ॥ ५ ॥ अश्रद्धया कृता पूजा दानं यज्ञस्तपो व्रतम् ॥ सर्वं निष्फलतां याति पुष्पं वन्ध्यत रोरिव ॥ ६ ॥ सर्वत्र संशयाविष्टः श्रद्धाहीनोऽतिचंचलः ॥ परमार्थात्परिभ्रष्टः संसृतेर्न हि मुच्यते ॥ ७ ॥ मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ॥ यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ८ ॥ अतो भावमयं विश्वं पुण्यं पापं च भावतः ॥ ते उभे भावहीनस्य न भवेतां कदाचन ॥ ९ ॥ अत्रेदं परमाश्चर्यमाख्यानमनुवर्ण्यते ॥ अश्रद्धा सर्वमर्त्यानां येन सद्यो निवर्तते ॥ १० ॥ आसीत्पां चालराजस्य सिंहकेतुरिति श्रुतः ॥ पुत्रः सर्वगुणोपेतः क्षात्रधर्मरतः सदा ॥ ११ ॥ स एकदा कतिपयैर्भृत्यैर्युक्तो महाबलः ॥ जगाम मृगयाहेतोर्बहु सत्त्वान्वितं वनम् ॥ १२ ॥ तद्भृत्यः शंबरः कश्चिद्विचरन्मृगयां वने ॥ ददर्श जीर्णं स्फुटितं पतितं देवतालयम् ॥ १३ ॥ तत्रापश्यच्छिन्नपीठं पतितं स्थंडिलोपरि ॥ शिवलिङ्गमृजुं सूक्ष्मं मूर्तं भाग्यमिवात्मनः ॥ १४ ॥ स समादाय वेगेन पूर्वकर्मप्रचोदितः ॥ तस्मै संदर्शयामास राजपुत्राय धीमते ॥ १५ ॥ पश्येदं रुचिरं लिंगं मया दृष्टमिह प्रभो ॥ तदेतत्पूजयिष्यामि यथाविभवमादरात् ॥ १६ ॥ अस्य पूजाविधिं ब्रूहि यथा देवो महेश्वरः ॥ अमंत्रज्ञैश्च मन्त्रज्ञैः प्रीतो भवति पूजितः ॥ १७ ॥ इति तेन निषादेन पृष्टः पार्थिवनंदनः ॥ प्रत्युवाच प्रहस्यैनं परिहास विचक्षणः ॥ १८ ॥ संकल्पेन सदा कुर्यादभिषेकं नवांभसा ॥ उपवेश्यासने शुद्धे शुभैर्गंधाक्षतैर्नवैः ॥ वन्यैः पत्रैश्च कुसुमैर्धूपैर्दीपैश्च पूजयेत् ॥ १९ ॥ चिताभस्मोपहारं च प्रथमं परिकल्पयेत् ॥ आत्मोपभोग्येनान्नेन नैवेद्यं कल्पयेद्बुधः ॥ २० ॥ पुनश्च धूपदीपादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ नृत्यवादित्रगीतादीन्यथावत्परिकल्पयेत् ॥ २१ ॥ नमस्कृत्वा तु विधिवत्प्रसादं धारयेद्बुधः ॥ एष साधारणः प्रोक्तः शिवपूजाविधिस्तव ॥ ॥ २२ ॥ चिताभस्मोपहारेण सद्यस्तुष्यति शंकरः ॥ २३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ परिहासरसेनेत्थं शासितः स्वामिनाऽमुना ॥ स चंडकाख्यः शबरो मूर्ध्ना जग्राह तद्वचः ॥ २४ ॥ ततः स्वभवनं प्राप्य लिंगमूर्त महेश्वरम् ॥ प्रत्यहं पूजयामास चिताभस्मोपहारकृत् ॥ २५ ॥ यच्चात्मनः प्रियं वस्तु गन्धपुष्पाक्षतादिकम् ॥ निवेद्य शंभवे नित्यमुपायुंक्त ततः स्वयम् ॥ २६ ॥ एवं महेश्वरं भक्त्या सह पत्न्याभ्यपूजयत् ॥

१ अरिष्टः कारणं परम्–इ० पा० । २ शकुंतस्य धनंजयः–इ० पा० । ३ गर्जैः–इ० पा० । ४ शंवरः–इ० पा० । ५ यथाविभवमादरात्–इ० पा० । ६ पांथपुर्निसारम्–इ० पा० ।

यानि तीर्थानि लोकेऽस्मिन्गंगाद्याः सरितश्च याः ॥ ६० ॥ स्नातो भवति सर्वत्र ललाटे यस्त्रिपुंड्रधृक् ॥ सप्तकोटिमहामंत्राः पंचाक्षरपुरःसराः ॥ ॥ ६१ ॥ तथान्ये कोटिशो मंत्राः शैवाः कैवल्यहेतवः ॥ ते सर्वे येन जप्ताः स्युर्यो बिभर्ति त्रिपुंड्रकम् ॥ ६२ ॥ सहस्रं पूर्वजातानां सहस्रं च जनिष्यताम् ॥ स्ववंशजानां मर्त्यानामुद्धरेद्यस्त्रिपुंड्रधृक् ॥ ६३ ॥ इह भुक्त्वाखिलान्भोगान्दीर्घायुर्व्याधिवर्जितः ॥ जीवितांते च मरणं सुखनैव प्रपद्यते ॥ ६४ ॥ अष्टैश्वर्यगुणोपेतं प्राप्य दिव्यं वपुः शुभम् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीशतसेवितः ॥ ६५ ॥ विद्याधराणां सिद्धानां गंधर्वाणां महौजसाम् ॥ इंद्रादिलोकपालानां लोकेषु च यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥ भुक्त्वा भोगान्सुविपुलान्प्रजेशानां पुरेषु च ॥ ब्रह्मणः पदमासाद्य तत्र कल्पशतं रमेत् ॥ ६७ ॥ विष्णोर्लोके च रमते यावद्ब्रह्मशतंत्रयम् ॥ ६८ ॥ शिवलोकं ततः प्राप्य रमते कालमक्षयम् ॥ शिवसायुज्यमाप्नोति न स भूयोऽभिजायते ॥ ६९ ॥ सर्वोपनिषदां सारं समालोच्य मुहुर्मुहुः ॥ इदमेव हि निर्णीतं परं श्रेयस्त्रिपुंड्रकम् ॥ ७० ॥ एतत्त्रिपुंड्रमाहात्म्यं समासात्कथितं मया ॥ रहस्यं सर्वभूतानां गोपनीयमिदं त्वया ॥ ७१ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्रुद्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सनत्कुमारोऽपि मुनिर्जगाम ब्रह्मणः पदम् ॥ ७२ ॥ तवापि भस्मसंपर्कात्संजाता विमला मतिः ॥ त्वमपि श्रद्धया पुण्यं धारयस्व त्रिपुंड्रकम् ॥ ७३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा वामदेवस्तु शिवयोगी महातपाः ॥ अभिमंत्र्य ददौ भस्म घोराय ब्रह्मरक्षसे ॥ ७४ ॥ तेनासौ भालपटले चक्रे तिर्यक्त्रिपुंड्रकम् ॥ ब्रह्मराक्षसतां सद्यो जहौ तस्यानुभावतः ॥ ७५ ॥ स बभौ सूर्यसंकाशस्तेजोमण्डलमंडितः ॥ दिव्यावयवरूपैश्च दिव्यमाल्यांबरोज्वलः ॥ ७६ ॥ भक्त्या प्रदक्षिणीकृत्य तं गुरुं शिवयोगिनम् ॥ दिव्यं विमानमारुह्य पुण्यलोकाञ्जगाम सः ॥ ७७ ॥ वामदेवो महायोगी दत्त्वा तस्मै परां गतिम् ॥ चचार लोके गूढात्मा साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥ ७८ ॥ य एतद्भस्ममाहात्म्यं त्रिपुंड्रं शृणुयान्नरः ॥ श्रावयेद्वा पठेद्वापि स हि याति परां गतिम् ॥ ७९ ॥ कथयति शिवकीर्तिं संसृतेर्मुक्तिहेतुं प्रणमति शिवयोगिध्येयमीशांघ्रिपद्मम् ॥ रचयति शिवभक्तो भासि भाले त्रिपुंड्रं न पुनरिह जनन्या गर्भवासं भजेत्सः ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यकथनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञैर्गुरुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ नृणां कृतोपदेशानां सद्यः सिद्धिर्हि जायते ॥ १ ॥ अथान्यजनसामान्यैर्गुरुभिर्नीतिकोविदैः ॥ नृणां कृतोपदेशानां सिद्धिर्भवति कीदृशी ॥ २ ॥

---

१ ब्रह्मसायुज्यम्—इ० पा० । २ ब्रह्मलोकं जगाम सः—इ० पा० ।

कर्त्ता के मंत्रास्तस्य किं फलम् ॥ ३६ ॥ एतत्सर्वमशेषेण त्रिपुंड्रस्य च लक्षणम् ॥ ब्रूहि मे जगतां नाथ लोकानुग्रहकाम्यया ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ आग्नेयमुच्यते भस्म दग्धगोमयसंभवम् ॥ तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुंड्रस्य महामुने ॥ ३८ ॥ सद्योजातादिभिर्ब्रह्ममयैर्मंत्रैश्च पंचभिः॥ परिगृह्याग्निरित्यादिमंत्रैर्भस्माभिमंत्रयेत् ॥ ३९ ॥ मानस्तोकेति संमृज्य शिरो लिंपेच्च त्र्यंबकम् ॥ त्रियायुषादिभिर्मंत्रैर्ललाटे च भुजद्वये ॥ स्कंधे च लेपयेद्भस्म सजलं मंत्रभावितम् ॥ ४० ॥ तिस्रो रेखा भवंत्येषु स्थानेषु मुनिपुंगव ॥ भ्रुवोर्मध्यं समारभ्य यावदंतो भ्रुवोर्भवेत् ॥ ४१ ॥ मध्य मानामिकांगुल्योर्मध्ये तु प्रतिलोमतः ॥ अंगुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुंड्रस्याभिधीयते ॥ ४२ ॥ तिसृणामपि रेखाणां प्रत्येकं नव देवताः ॥ अकारो गार्हपत्यश्च ऋग्भूर्लोको रजस्तथा ॥ ४३ ॥ आत्मा चैव क्रियाशक्तिः प्रातः सवनमेव च ॥ महादेवस्तु रेखायाः प्रथमायास्तु देवता ॥ ४४ ॥ उकारो दक्षिणाग्निश्च नभः सत्त्वं यजुस्तथा ॥ मध्यंदिनं च सवनमिच्छाशक्त्यंतरात्मकौ ॥ ४५ ॥ महेश्वरश्च रेखाया द्वितीयायाश्च देवता ॥ मका राहवनीयौ च परमात्मा तमो दिवः ॥ ४६ ॥ ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं तथा ॥ शिवश्चेति तृतीयाया रेखायाश्चाधिदेवता ॥ ४७ ॥ एता नित्यं नमस्कृत्य त्रिपुंड्रं धारयेत्सुधीः ॥ महेश्वरव्रतमिदं सर्ववेदेषु कीर्तितम् ॥४८॥ मुक्तिकामैर्नरैः सेव्यं पुनस्तेषां न संभवः ॥ त्रिपुंड्रं कुरुते यस्तु भस्मना विधिपूर्वकम् ॥४९॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वनस्थो यतिरेव वा॥महापातकसंघातैर्मुच्यते चोपपातकैः॥५०॥ तथान्यैः क्षत्रविट्शूद्रस्त्रीगोहत्या दिपातकैः॥वीरहत्याश्वहत्याभ्यां मुच्यते नात्र संशयः॥५१॥अमंत्रेणापि यः कुर्यादज्ञात्वा महिमोन्नतिम्॥त्रिपुंड्रं भालपटले मुच्यते सर्वपातकैः ॥५२॥ परद्रव्यापहरणं परदाराभिमर्शनम्॥ परनिंदा परक्षेत्रहरणं परपीडनम्॥५३॥सस्यारामादिहरणं गृहदाहादिकर्म च॥ असत्यवादपैशुन्यं पारुष्यं वेदविक्र यः॥कूटसाक्ष्यं व्रतत्यागः कैतवं नीचसेवनम् ॥५४॥ गोभूहिरण्यमहिषीतिलकंबलवाससाम्॥अन्नधान्यजलादीनां नीचेभ्यश्च परिग्रहः॥५५॥ दासी वेश्याभुजंगेषु वृषलीषु नटीषु च ॥ रजस्वलासु कन्यासु विधवासु च संगमः ॥ ५६ ॥ मांसचर्मरसादीनां लवणस्य च विक्रयः ॥ एवमादीन्य संख्यानि पापानि विविधानि च ॥ ५७ ॥ सद्य एव विनश्यंति त्रिपुंड्रस्य च धारणात् ॥ शिवद्रव्यापहरणं शिवनिंदा च कुत्रचित् ॥ ५८ ॥ निंदा च शिवभक्तानां प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्यति ॥ रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुंड्रकम् ॥५९॥ स चांडालोऽपि संपूज्यः सर्ववर्णोत्तमो भवेत् ॥

१ धारणम्--इ० पा० । २ संमृज्य--इ० पा० । ३ भ्रुकुटी शीर्षे—केशान्तराले पूर्वं ललाटवामभागमारभ्य यावद्दक्षिणभागमनामिकामध्यमांगुलिभ्यां रेखाद्वयं निर्माय [illegible] लोमेन कर्तव्या—अयं त्रिपुंड्रविधिः संप्रदायोऽनेन त्रिपुंड्रलक्षणेनोच्यते इति बोध्यम्. एवमेव त्रिपुंड्रः कर्तव्यः । ४ च्युचिः—इ० पा० ।

स्तथान्ये च महाकाया महौजसः ॥ कृष्णवर्णास्तथा श्वेताः केचिन्मंडूकसंप्रभाः[1] ॥ १२ ॥ हरिता धूसरा धूम्राः कर्बुराः पीतलोहिताः॥ चित्रवर्णा विचित्रांगाश्चित्रलीला मदोत्कटाः ॥ १३ ॥ नानायुधोद्यतकरा नानावाहनभूषणाः ॥ केचिद्व्याघ्रमुखाः केचित्सूकरास्या मृगाननाः ॥ १४ ॥ केचिच्च नक्रवदनाः सारमेयमुखाः परे ॥ सृगालवदनाश्चान्य उष्ट्राभवदनाः परे ॥ १५ ॥ केचिच्छरभभेरुंडसिंहाश्वोष्ट्रबकाननाः[2] ॥ एकवक्त्रा द्विवक्त्राश्च त्रिमुखाश्चैव निर्मुखाः ॥ १६ ॥ एकहस्तास्त्रिहस्ताश्च पंचहस्तास्त्वहस्तकाः ॥ अपादा बहुपादाश्च बहुकर्णैककर्णकाः[3] ॥१७॥ एकनेत्राश्चतुर्नेत्रा दीर्घाः केचन वामनाः ॥ समंतात्परिवार्येशं भूतनाथमुपासते ॥ १८ ॥ अथागच्छन्महातेजा मुनीनां प्रवरः सुधीः ॥ सनत्कुमारो धर्मात्मा तं द्रष्टुं जगदीश्वरम् ॥ १९ ॥ तं देवदेवं विश्वेशं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ महाप्रलयसंक्षुब्धसप्तार्णववनस्वनम् ॥ २० ॥ संवर्त्ताग्निसमाटोपं जटामंडलशोभितम् ॥ अक्षीणभालनयनं ज्वालाम्लानमुखत्विषम् ॥ २१ ॥ प्रदीप्तचूडामणिना शशिखंडेन शोभितम् ॥ तक्षकं वामकर्णेन दक्षिणेन च वासुकिम् ॥ २२ ॥ बिभ्राणं कुंडलयुगं नीलरत्नमहाहनुम् ॥ नीलग्रीवं महाबाहुं नागहारविराजितम् ॥ २३ ॥ फणिराजपरिभ्राजत्कंकणांगदमुद्रिकम् ॥ अनंतगुणसाहस्रमणिरंजितमेखलम् ॥ २४ ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानं घंटादर्पणभूषितम् ॥ कर्कोटकमहापद्मधृतराष्ट्रधनंजयैः ॥२५॥ कूजन्नूपुरसंघुष्टपादपद्मविराजितम् ॥ प्रासतोमरखट्वांगशूलटंकधनुर्धरम् ॥ २६ ॥ अप्रधृष्यमनिर्देश्यमचिंत्याकारमीश्वरम् ॥ रत्नसिंहासनारूढं प्रणनाम महामुनिः ॥ २७ ॥ तं भक्तिभारोच्छ्वसितांतरात्मा संस्तूय वाग्भिः श्रुतिसंमिताभिः ॥ कृतांजलिः प्रश्रयनम्रकंधरः पप्रच्छ धर्मानखिलान्छुभप्रदान् ॥ २८ ॥ यान्यानपृच्छत मुनिस्तांस्तान्धर्मानशेषतः ॥ प्रोवाच भगवान्रुद्रो भूयो मुनिरपृच्छत ॥ २९ ॥ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ ॥ श्रुतास्ते भगवन्धर्मास्त्वन्मुखान्मुक्तिहेतवः ॥ यैर्मुक्तपापा मनुजास्तारिष्यंति भवार्णवम् ॥ ३० ॥ अथापरं विभो धर्ममल्पायासं महाफलम् ॥ ब्रूहि कारुण्यतो मह्यं सद्यो मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ ३१ ॥ अभ्यासबहुला धर्माः शास्त्रदृष्टाः सहस्रशः ॥ सम्यक्संसेविताः कालात्सिद्धिं यच्छंति वा न वा ॥ ३२ ॥ अतो लोकहितं गुह्यं भुक्तिमुक्त्योश्च साधनम् ॥ धर्मं विज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ सर्वेषामपि धर्माणामुत्तमं श्रुतिचोदितम् ॥ रहस्यं सर्वजंतूनां यत्त्रिपुंड्रस्य धारणम् ॥ ३४ ॥ ॥ सनत्कुमार उवाच॥ ॥ त्रिपुंड्रस्य विधिं ब्रूहि भगवञ्जगतां पते ॥ तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि त्वत्प्रसादान्महेश्वर[4] ॥ ३५ ॥ कति स्थानानि किं द्रव्यं का शक्तिः का च देवता ॥ किं प्रमाणं च कः

१ मंडूकसन्निभाः--इ० पा० । २ सिंहगृध्रवृकाननाः--इ० पा० । ३ बहुवक्त्राश्च--इ० पा० । ४ त्वत्तोऽहं परमेश्वरः--इ० पा० ।

शवविग्रहम् ॥ वक्षोललाटदोर्मूलान्यंकितानि सुभस्मना ॥ ५७ ॥ अत एनं समानेतुमागताः शिवशासनात् ॥ नास्मान्निषेद्धुं शक्तोसि मास्त्वत्र तव संशयः ॥ ५८ ॥ इत्याभाष्य यमं शंभोर्दूतास्तं ब्राह्मणं ततः ॥ पश्यतां सर्वलोकानां निन्युर्लोकमनामयम् ॥ ५९ ॥ तस्मादशेषपापानां सद्यः संशोधनं परम् ॥ शंभोर्विभूषणं भस्म सततं ध्रियते मया ॥ ६० ॥ इत्थं निशम्य माहात्म्यं भस्मनो ब्रह्मराक्षसः ॥ विस्तरेण पुनः श्रोतुमौत्कंठ्यादित्यभाषत ॥ ६१ ॥ साधुसाधु महायोगिन्धन्योस्मि तव दर्शनात् ॥ मां विमोचय धर्मात्मन्घोरादस्मात्कुजन्मनः ॥ ६२ ॥ किंचिदस्तीह मे भाति मया पुण्यं पुराकृतम् ॥ अतोहं त्वत्प्रसादेन मुक्तोस्म्यद्य द्विजोत्तम ॥ ६३ ॥ एकस्मै शिवभक्ताय तस्मिन्पार्थिवजन्मनि ॥ भूमिर्वृत्तिकरी दत्ता सस्यारामान्विता मया ॥ ६४ ॥ यमेनापि तदैवोक्तं पंचविंशतिमे भवे ॥ कस्यचिद्योगिनः संगान्मोक्ष्यसे संसृतेरिति ॥ ६५ ॥ तदद्य फलितं पुण्यं यत्किंचित्प्राग्भवार्जितम् ॥ अतो निर्मनुजारण्ये संप्राप्तस्तव संगमः ॥ ६६ ॥ अतो मां घोरपाप्मानं संसरंतं कुजन्मनि ॥ समुद्धर कृपासिन्धो दत्त्वा भस्म समंत्रकम् ॥ ६७ ॥ कथं धार्यमिदं भस्म को मंत्रः को विधिः शुभः ॥ कः कालः कश्च वा देशः सर्वं कथय मे गुरो ॥ ६८ ॥ भवादृशा महात्मानः सदा लोकहिते रताः ॥ नात्मनो हितमिच्छंति कल्पवृक्षसधर्मिणः ॥ ६९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तेन योगीशो घोरेण वनचारिणा ॥ भूयोपि भस्ममाहात्म्यं वर्णयामास तत्त्ववित् ॥ ७० ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भस्ममाहात्म्यकथनं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ छ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वं मुनयः श्रेष्ठा वामदेवस्य भाषितम् ॥ १ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ पुरा मंदरशैलेंद्रे नानाधातुविचित्रिते ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णे नानाद्रुमलताकुले ॥ २ ॥ कालाग्निरुद्रो भगवान्कदाचिद्विश्ववंदितः ॥ समाससाद भूतेशः स्वेच्छया परमेश्वरः ॥ ३ ॥ समंतात्समुपातिष्ठन्रुद्राणां शतकोटयः ॥ तेषां मध्ये समासीनो देवदेवस्त्रिलोचनः ॥ ४ ॥ तत्रागच्छत्सुरश्रेष्ठो देवैः सह पुरंदरः ॥ तथाग्निर्वरुणो वायुर्यमो वैवस्वतस्तथा ॥ ५ ॥ गंधर्वाश्चित्रसेनाद्याः खेचराः पन्नगादयः ॥ विद्याधराः किंपुरुषाः सिद्धाः साध्याश्च गुह्यकाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मर्षयो वसिष्ठाद्या नारदाद्याः सुरर्षयः ॥ पितरश्च महात्मानो दक्षाद्याश्च प्रजेश्वराः ॥ ७ ॥ उर्वश्याद्याश्चाप्सरसश्चंडिकाद्याश्च मातरः ॥ आदित्या वसवो दस्रौ विश्वेदेवा महौजसः ॥ ८ ॥ अथान्ये भूतपतयो लोकसंहरणे क्षमाः ॥ महाकालश्च नंदी च तथावै शंखपालकौ ॥ ९ ॥ वीरभद्रो महातेजाः शंकुकर्णो महाबलः ॥ घंटाकर्णश्च दुर्धर्षो मणिभद्रो वृकोदरः ॥ १० ॥ कुंडोदरश्च विकटास्तथा कुंभोदरो बली ॥ मंदोदरः कर्णधारः केतुर्भृंगीरिटिस्तथा ॥ ११ ॥ भूतनाथा

१ गांश्चेऽस्माद्यवनंगमात्–इ० पा० । २ यतः–इ० पा० । ३ तत्त्वतः–इ० पा० । ४ शंकरपार्श्वगो–इ० पा० ।

तृतिः समजायत ॥ ३२ ॥ एवं दुर्विषयासक्तं मत्तं पानरतं सदा ॥ यौवनेपि महारोगा विविशुर्यक्ष्मकादयः ॥ ३३ ॥ रोगार्दितोऽनपत्यश्च शत्रुभिश्चापि पीडितः ॥ त्यक्तोमात्यैश्च भृत्यैश्च मृतोऽहं स्वेन कर्मणा ॥ ३४ ॥ आयुर्विनश्यत्ययशो विवर्धते भाग्यं क्षयं यात्यतिदुर्गतिं व्रजेत् ॥ स्वर्गाच्च्यवंते पितरः पुरातना धर्मव्यपेतस्य नरस्य निश्चितम् ॥ ३५ ॥ अथाहं किंकरैर्याम्यैर्नीतो वैवस्वतालयम् ॥ ततोऽहं नरके घोरे तत्कुण्डे विनिपातितः ॥ ३६ ॥ तत्राहं नरके घोरे वर्षाणामयुतत्रयम्[1] ॥ रेतः पिबन्पीड्यमानो न्यवसं यमकिंकरैः ॥ ३७ ॥ ततः पापावशेषेण पिशाचो निर्जने वने ॥ सहस्रशिश्नः संजातो नित्यं क्षुत्तृषयाकुलः ॥ ३८ ॥ पैशाचीं गतिमाश्रित्य नीतं दिव्यं शरच्छतम् ॥ द्वितीयेहं भवे जातो व्याघ्रः प्राणिभयंकरः ॥ ३९ ॥ तृतीयेऽजगरो घोरश्चतुर्थेऽहं भवे वृकः ॥ पंचमे विड्वराहश्च ष[2]ष्ठेऽहं कृकलासकः ॥ ४० ॥ सप्तमेऽहं सारमेयः सृगालश्चाष्टमे भवे ॥ नवमे गवयो भीमो मृगोऽहं दशमे भवे ॥ ४१ ॥ एकादशे मर्कटश्च गृध्रोऽहं द्वादशे भवे ॥ त्रयोदशेऽहं नकुलो वायसश्च चतुर्दशे ॥ ४२ ॥ अच्छभल्लः पंचदशे षोडशे वनकुक्कुटः ॥ गर्दभोऽहं सप्तदशे मार्जारोष्टादशे भवे ॥ ४३ ॥ एकोनविंशे मण्डूकः कूर्मो विंशतिमे भवे ॥ एकविंशे भवे मत्स्यो द्वाविंशे मूषकोऽभवम् ॥ ४४ ॥ उलूकोहं त्रयोविंशे चतुर्विंशे वनद्विपः ॥ पंचविंशे भवे चास्मिञ्जातोहं ब्रह्मराक्षसः ॥ ४५ ॥ क्षुत्परीतो निराहारो वसाम्यत्र महावने ॥ इदानीमागतं दृष्ट्वा भवंतं जग्धुमुत्सुकः ॥ त्वद्देहस्पर्शमात्रेण जाता पूर्वभवस्मृतिः ॥ ४६ ॥ गतजन्मसहस्राणि स्मराम्यद्य त्वदंतिके ॥ निर्वेदश्च परो जातः प्रसन्नं हृदयं च मे ॥ ४७ ॥ ईदृशोऽयं प्रभावस्ते कथं लब्धो महामते ॥ तपसा वापि तीव्रेण किमु तीर्थनिषेवणात् ॥ ४८ ॥ योगेन देवशक्त्या वा मंत्रैर्वानंतशक्तिभिः ॥ तत्त्वतो ब्रूहि भगवंस्त्वामहं शरणं गतः ॥ ४९ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ एष मद्गात्रलग्नस्य प्रभावो भस्मनो महान् ॥ यत्संपर्कात्तमोवृत्तेस्तवेयं मतिरुत्तमा ॥ ५० ॥ को वेद भस्मसामर्थ्यं महादेवादृते परः ॥ दुर्विभाव्यं यथा शंभोर्माहात्म्यं भस्मनस्तथा ॥ ५१ ॥ पुरा भवादृशः कश्चिद्ब्राह्मणो धर्मवर्जितः ॥ द्राविडेषु स्थितो मूढः कर्मणा शूद्रतां गतः ॥ ५२ ॥ चौर्यवृत्तिर्निष्कृतिको वृषलीरतिलालसः ॥ कदाचिज्जारतां प्राप्तः शूद्रेण निहतो निशि ॥ ५३ ॥ तच्छवस्य बहिर्ग्रामात्क्षिप्तस्य प्रेतकर्मणः ॥ चचार सारमेयोऽगे भस्मपादो यदृच्छया ॥ ५४ ॥ अथ तं नरके घोरे पतितं शिवकिंकराः ॥ निन्युर्विमानमारोप्य प्रसह्य यमकिंकरान् ॥ ५५ ॥ शिवदूतान्समभ्येत्य यमोपि परिपृष्टवान् ॥ महापातककर्त्तारं कथमेनं निनीषथ ॥ ५६ ॥ अथोचुः शिवदूतास्ते पश्यास्य

---

१ अयुतत्रयम्—इ० पा० । २ ऊर्नकार्थंशतितमे मकरोऽहं सरित्पती । दशद्वयभवे कर्मस्तत्रैव च भवाम्यहम् ॥ एकविंशे भवे गृध्रो द्वाविंशेऽहं च मूषकः—इ० पा० पुस्तकान्तरे ।

यांतमभिप्रेक्ष्य योगीशो न चचाल सः ॥ ९ ॥ अथाभिद्रुत्य तरसा स घोरो वनगोचरः ॥ दोर्भ्यां निष्पीड्य जग्राह निष्कंपं शिवयोगिनम् ॥ १० ॥ तदंगस्पर्शनादेव सद्यो विध्वस्तकिल्बिषः ॥ स ब्रह्मराक्षसो घोरो विषण्णः स्मृतिमाययौ ॥ ११ ॥ यथा चिंतामणिं स्पृष्ट्वा लोहं कांचनतां व्रजेत् ॥ यथा जंबूनदीं प्राप्य मृत्तिका स्वर्णतां व्रजेत् ॥ १२ ॥ यथा मानसमभ्येत्य वायसा यांति हंसताम् ॥ यथामृतं सकृत्पीत्वा नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥ ॥ १३ ॥ तथैव हि महात्मानो दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ सद्यः पुनंत्यघोपेतान्सत्संगो दुर्लभो ह्यतः ॥ १४ ॥ यः पूर्वं क्षुत्पिपासार्तो घोरात्मा विपिने चरः ॥ स सद्यस्तृप्तिमायातः पूर्णानंदो बभूव ह ॥ १५ ॥ तद्गात्रलग्नसितभस्मकणानुविद्धः सद्यो विधूतघनपापतमःस्वभावः ॥ संप्राप्तपूर्वभव संस्मृतिरुग्रकायस्तत्पादपद्मयुगुले प्रणतो बभाषे ॥ १६ ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ प्रसीद मे महायोगिन्प्रसीद करुणानिधे ॥ प्रसीद भवतप्ता नामानंदामृतवारिधे ॥ १७ ॥ क्काहं पापमतिर्घोरः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ क ते महानुभावस्य दर्शनं करुणात्मनः ॥ १८ ॥ उद्धरोद्धर मां घोरे पतितं दुःखसागरे ॥ तव सन्निधिमात्रेण महानंदोऽभिवर्धते ॥ १९ ॥ ॥ वामदेव उवाच ॥ ॥ कस्त्वं वनेचरो घोरो राक्षसोऽत्र किमास्थितः ॥ कथमेतां महाघोरां कष्टां गतिमवाप्तवान् ॥ २० ॥ ॥ राक्षस उवाच ॥ ॥ राक्षसोऽहमितः पूर्वं पंचविंशतिमे भवे ॥ गोप्ता यवनराष्ट्रस्य दुर्जयो नाम वीर्यवान् ॥ २१ ॥ सोऽहं दुरात्मा पापीयान्स्वैरचारी मदोत्कटः ॥ दंडधारी दुराचारः प्रचंडो निर्घृणः खलः ॥ २२ ॥ युवा बहुकल त्रोऽपि कामासक्तोऽजितेंद्रियः ॥ इमां पापीयसीं चेष्टां पुनरेकां गतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥ प्रत्यहं नूतनामन्यां नारीं भोक्तुमनाः सदा ॥ आहृताः सर्वदेशेभ्यो नार्यो भृत्यैर्मदाज्ञया ॥ २४ ॥ भुक्त्वाभुक्त्वा परित्यक्तामेकामेकां दिनेदिने ॥ अन्तर्गृहेषु संस्थाप्य पुनरन्याः स्त्रियो धृताः ॥ २५ ॥ एवं स्वराष्ट्रात्परराष्ट्रतश्च देशाकरग्रामपुरव्रजेभ्यः ॥ आहृत्य नार्यो रमिता दिनेदिने भुक्ता पुनः कापि न भुज्यते मया ॥ २६ ॥ अथान्यैश्च न भुज्यंते मया भुक्तास्तथा स्त्रियः ॥ अन्तर्गृहेषु निहिताः शोचंते च दिवानिशम् ॥ २७ ॥ ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यदा नार्यो मया हृताः ॥ मम राज्ये स्थिता विप्राः सह दारैः प्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥ सभर्तृकाश्च कन्याश्च विधवाश्च रजस्वलाः ॥ आहृत्य नार्यो रमिता मया कामहतात्मना ॥ २९ ॥ त्रिशतं द्विजनारीणां राजस्त्रीणां चतुःशतम् ॥ षट्शतं वैश्यनारीणां सहस्रं शूद्रयोषिताम् ॥ ३० ॥ शतं चांडालनारीणां पुलिंदीनां सहस्रकम् ॥ शैलूषीणां पंचशतं रजकीनां चतुःशतम् ॥ ३१ ॥ असंख्या वारमुख्याश्च मया भुक्ता दुरात्मना ॥ तथापि मयि कामस्य न

१ रता:—पु० पा० । २ शिवयोगमुवाच—पु० पा० । ३ अजाः—पु०पा० । ४ धनिनाः—पु०पा० । ५ भिन्नाश्च—पु०पा० ।

यो नित्यं सदा मां पर्यपूजयः ॥ ६३ ॥ तव भावपरीक्षार्थं द्विजो भूत्वाहमागतः ॥ व्याघ्रेण या परिग्रस्ता सैषा देवी गिरींद्रजा ॥ ६४ ॥ व्याघ्रो मायामयो यस्ते शरैरक्षतविग्रहः ॥ धीरतां द्रष्टुकामस्ते पत्नीं याचितवानहम् ॥ ६५ ॥ अस्याश्च कीर्तिमालिन्यास्तव भक्त्या च मानद ॥ तुष्टोऽहं संप्रयच्छामि वरं वरय दुर्लभम् ॥ ६६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एष एव वरो देव यद्भवान्परमेश्वरः ॥ भवतापपरीतस्य मम प्रत्यक्षतां गतः ॥ ६७ ॥ नान्यं वरं वृणे देव भवतो वरदर्पभात् ॥ अहं च सेयं सा राज्ञी मम माता च मत्पिता ॥ ६८ ॥ वैश्यः पद्माकरो नाम तत्पुत्रः सुनयाभिधः ॥ सर्वानेतान्महादेव सदा त्वत्पार्श्वगान्कुरु ॥ ६९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथ राज्ञी महाभागा प्रणता कीर्तिमालिनी ॥ भक्त्या प्रसाद्य गिरिशं ययाचे वरमुत्तमम् ॥ ७० ॥ ॥ राज्युवाच ॥ ॥ चंद्रांगदो मम पिता माता सीमंतिनी च मे ॥ तयोर्याचे महादेव त्वत्पार्श्वे सन्निधिं सदा ॥ ७१ ॥ एवमस्त्विति गौरीशः प्रसन्नो भक्तवत्सलः ॥ तयोः कामवरं दत्त्वा क्षणादंतर्हितोऽभवत् ॥ ७२ ॥ सोपि राजा सुरैः सार्धं प्रसादं प्राप्य शूलिनः ॥ सहितः कीर्तिमालिन्या बुभुजे विषयान्प्रियान् ॥ ७३ ॥ कृत्वा वर्षायुतं राज्यमव्याहतबलोन्नतिः ॥ राज्यं पुत्रेषु विन्यस्य भेजे शंभोः परं पदम् ॥ ७४ ॥ चंद्रांगदोपि राजेंद्रो राज्ञी सीमंतिनी च सा ॥ भक्त्या संपूज्य गिरिशं जग्मतुः शांभवं पदम् ॥ ७५ ॥ एतत्पवित्रमघनाशकरं विचित्रं शम्भोर्गुणानुकथनं परमं रहस्यम् ॥ यः श्रावयेद्बुधजनान्प्रयतः पठेद्वा संप्राप्य भोगविभवं शिवमेति सोंते ॥ ७६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भद्रायुशिवप्रसादकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ॥ १४ ॥

॥ सूत उवाच ॥ ॥ ऋषभस्यानुभावोयं वर्णितः शिवयोगिनः ॥ अथान्यस्यापि[1] वक्ष्यामि प्रभावं शिवयोगिनः ॥ १ ॥ भस्मनश्चापि माहात्म्यं वर्णयामि समासतः ॥ कृतकृत्या भविष्यंति यच्छ्रुत्वा पापिनो जनाः ॥ २ ॥ अस्त्येको वामदेवाख्यः शिवयोगी महातपाः ॥ निर्द्वंद्वो निर्गुणः शांतो निःसंगः समदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मारामो जितक्रोधो गृहदारविवर्जितः ॥ अतर्कितगतिर्मौनी संतुष्टो निष्परिग्रहः ॥ ४ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगो जटामंडलमंडितः ॥ वल्कलाजिनसंवीतो भिक्षामात्रपरिग्रहः ॥ ५ ॥ स एकदा चरंल्लोके सर्वानुग्रहतत्परः ॥ क्रौंचारण्यं महाघोरं प्रविवेश यदृच्छया ॥ ६ ॥ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये तिष्ठत्येकोऽतिभीषणः ॥ क्षुत्तृषाकुलितो नित्यं यः कश्चिद्ब्रह्मराक्षसः ॥ ७ ॥ तं प्रविष्टं शिवात्मानं स दृष्ट्वा ब्रह्मराक्षसः ॥ अभिदुद्राव वेगेन जग्धुं क्षुत्परिपीडितः ॥ ८ ॥ व्यात्ताननं महाकायं भीमदंष्ट्रं भयानकम् ॥ तमा

[1] तथान्यस्यापि—इ० पा० ।

वृषोपरिस्थं शितिकंठमीशं प्रोद्भूतमग्रे नृपतिर्ददर्श ॥ ४३ ॥ अथांबराद्द्रुतं पेतुर्दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ प्रणेदुर्देवतूर्याणि देवाश्च ननृतुर्जगुः ॥ ४४ ॥ तत्राजग्मुर्नारदाद्याः सनकाद्याः सुरर्षयः ॥ इन्द्रादयश्च लोकेशास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ४५ ॥ तेषां मध्ये समासीनो महादेवः सहोमया ॥ ववर्ष करुणासारं भक्तिनम्रे महीपतौ ॥ ४६ ॥ तद्दर्शनानंदविजृंभिताशयः प्रवृद्धबाष्पांबुपरिप्लुतांगः ॥ प्रहृष्टरोमा गलगद्गदाक्षरं तुष्टाव गीर्भिर्मु कुलीकृतांजलिः ॥ ४७ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नतोस्म्यहं देवमनाथमव्ययं प्रधानमव्यक्तगुणं महांतम् ॥ अकारणं कारणकारणं परं शिवं चिदानंदमयं प्रशांतम् ॥ ४८ ॥ त्वं विश्वसाक्षी जगतोऽस्य कर्त्ता विरूढधामा हृदि सन्निविष्टः ॥ अतो विचिन्वंति विधौ विपश्चितो योगैरनेकैः कृतचित्तरोधैः ॥ ४९ ॥ एकात्मतां भावयतां त्वमेको नानाधियां यस्त्वमनेकरूपः ॥ अतींद्रियं साक्ष्युदयास्तविभ्रमं मनःपथात्संह्रियते पदं ते ॥ ५० ॥ तं त्वां दुरापं वचसो धियाश्च व्यपेतमोहं परमात्मरूपम् ॥ गुणैकनिष्ठाः प्रकृतौ विलीनाः कथं वपुः स्तोतुमलं गिरो मे ॥ ५१ ॥ तथापि भक्त्याश्रयताशुपेयुस्तवांघ्रिपद्मं प्रणतार्तिभंजनम् ॥ सुघोरसंसारदवाग्निपीडितो भजामि नित्यं भवभीतिशांतये ॥ ५२ ॥ नमस्ते देव देवाय महादेवाय शंभवे ॥ नमस्त्रिमूर्तिरूपाय सर्गस्थित्यंतकारिणे ॥ ५३ ॥ नमो विश्वादिरूपाय विश्वप्रथमसाक्षिणे ॥ नमः सन्मात्रतत्त्वाय बोधानंदघनाय च ॥ ५४ ॥ सर्वक्षेत्रनिवासाय क्षेत्रभिन्नात्मशक्तये ॥ अशक्ताय नमस्तुभ्यं शक्ताभासाय भूयसे ॥ ५५ ॥ निराभासाय नित्याय सत्यज्ञानांतरात्मने ॥ विशुद्धाय विदूराय विमुक्ताशेषकर्मणे ॥ ५६ ॥ नमो वेदांतवेद्याय वेदमूलनिवासिने ॥ नमो विविक्तचेष्टाय निवृत्तगुण वृत्तये ॥ ५७ ॥ नमः कल्याणवीर्याय कल्याणफलदायिने ॥ नमोऽनंताय महते शांताय शिवरूपिणे ॥ ५८ ॥ अघोराय सुघोराय घोराघौघ विदारिणे ॥ भर्गाय भवबीजानां भंजनाय गरीयसे ॥ नमो विध्वस्तमोहाय विशदात्मगुणाय च ॥ ५९ ॥ पाहि मां जगतां नाथ पाहि शंकर शाश्वत ॥ पाहि रुद्र विरूपाक्ष पाहि मृत्युंजयाव्यय ॥ ६० ॥ शम्भो शशांककृतशेखर शांतमूर्ते गौरीश गोपतिनिशापहुताशनेत्र ॥ गंगा धरांधकविदारण पुण्यकीर्ते भूतेश भूधरनिवास सदा नमस्ते ॥ ६१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतः स भगवान्राज्ञा देवो महेश्वरः ॥ प्रसन्नः सह पार्वत्या प्रत्युवाच दयानिधिः ॥ ६२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ राजंस्ते परितुष्टोऽस्मि भक्त्या पुण्यस्तवेन च ॥ अनन्यचेता

१ रत्नगानाः–इ० पा० । २ गिरिजापतिं शिवम्–इ० पा० । ३ चिदानन्दघनप्रकाशम्–इ०पा० । ४ निगूढधामा, निगूढधामा–इ० च पा० । ५ त्रिमूर्तिनेशा–इ० पा० । ६ [illegible] धारण–इ० पा० । ७ महाद्रेः–इ० पा० ।

वरम् ॥ २० ॥ वरं विषादनं राज्ञो वरमग्नौ प्रवेशनम् ॥ अनाथानां प्रपन्नानां कृपणानामरक्षणात् ॥ २१ ॥ इत्थं विलपितं तस्य स्ववीर्यस्य च गर्हणम् ॥ निशम्य नृपतिः शोकादात्मन्येवमचिंतयत् ॥ २२ ॥ अहो मे पौरुषं नष्टमद्य दैवविपर्ययात् ॥ अद्य कीर्तिश्च मे नष्टा पातकं प्राप्तमुत्कटम् ॥ २३ ॥ धर्मः कालोचितो नष्टो मन्दभाग्यस्य दुर्मतेः ॥ नूनं मे संपदो राज्यमायुष्यं क्षयमेष्यति ॥२४॥ अपुंसां संपदो भोगाः पुत्रदारधनानि च ॥ दैवेन क्षणमुद्यंति क्षणादस्तं व्रजंति च ॥२५॥ अत एनं द्विजन्मानं हतदारं शुचार्दितम्॥गतशोकं करिष्यामि दत्त्वा प्राणानपि प्रियान् ॥ ॥ २६ ॥ इति निश्चित्य मनसा भद्रायुर्नृपसत्तमः ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य वभाषे परिसांत्वयन् ॥ २७ ॥ कृपां कुरु मयि ब्रह्मन्क्षत्रबंधौ हतौजसि ॥ शोकं त्यज महाबुद्धे दास्याम्यर्थं तवेप्सितम् ॥ २८ ॥ इदं राज्यमियं राज्ञी ममेदं च कलेवरम् ॥ त्वधीनमिदं सर्वं किं तेऽभिलषितं वद ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ ॥ किमादर्शेन चांधस्य किं गृहैर्भैक्ष्यजीविनः ॥ किं पुस्तकेन मूर्खस्य ह्यस्त्रीकस्य धनेन किम् ॥ ३० ॥ अतोऽहं गतपत्नीको भुक्तभोगो न कर्हिचित् ॥ इमां तवाग्रमहिषीं कामार्थं दीयतां मम ॥ ३१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मन्किमेष धर्मस्ते किमेतद्गुरुशासनम् ॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च परदाराभिमर्शनम् ॥ ३२ ॥ दातारः संति वित्तस्य राज्यस्य गजवाजिनाम् ॥ आत्मदेहस्य वा क्वापि न कलत्रस्य कर्हिचित् ॥३३॥ परदारोपभोगेन यत्पापं समुपार्जितम् ॥ न तत्क्षालयितुं शक्यं प्रायश्चित्तशतैरपि ॥३४॥ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अपि ब्रह्मवधं घोरमपि मद्यनिषेवणम् ॥ तपसा नाशयिष्यामि किं पुनः पारदारिकम् ॥ तस्मात्प्रयच्छ मे भार्यामिमां त्वं ध्रुवमन्यथा ॥ ३५ ॥ अरक्षणाद्भयार्तानां गंतासि निरयं ध्रुवम् ॥ इति विप्रगिरा भीतश्चिंतयामास पार्थिवः ॥ अरक्षणान्महत्पापं पत्नीदानं ततो वरम् ॥ ३६ ॥ अतः पत्नीं द्विजाग्र्याय दत्त्वा निर्मुक्तकिल्बिषः ॥ सद्यो वह्निं प्रवेक्ष्यामि कीर्तिश्च निहिता भवेत् ॥ ३७ ॥ इति निश्चित्य मनसा समुज्ज्वाल्य हुताशनम् ॥ तं ब्राह्मणं समाहूय ददौ पत्नीं सहोदकाम् ॥ ३८ ॥ स्वयं स्नातः शुचिर्भूत्वा प्रणम्य विबुधेश्वरान् ॥ तमग्निं द्विः परिक्रम्य शिवं दध्यौ समाहितः ॥ ३९ ॥ तमथाग्नौ पतिष्यंतं स्वपदासक्तचेतसम् ॥ प्रत्यदृश्यत विश्वेशः प्रादुर्भूतो जगत्पतिः ॥ ४० ॥ तमीश्वरं पंचवक्त्रं त्रिनेत्रं पिनाकिनं चन्द्रकलावतंसम् ॥ आलंवितापिंगजटाकलापं मध्यंगतं भास्करकोटितेजसम् ॥ ४१ ॥ मृणालगौरं गजचर्मवाससं गंगातरंगोक्षितमौलिदेशम् ॥ नागेंद्रहारावलिकंकणोर्मिकाकिरीटकोट्यंगदकुंडलोज्ज्वलम् ॥ ४२ ॥ त्रिशूलखट्वांगकुठारचर्ममृगाभयेष्टार्थपिनाकहस्तम् ॥

१ मृतस्य—पु० पा० । २ प्रतिश्रय—पु० पा० ।

पृथिवीं सर्वां शशासाद्भुतविक्रमः ॥ ८४ ॥ मागधेशं हेमरथ माचयामास बंधनात् ॥ संधाय मैत्रीं परमां ब्रह्मर्षीणां च सन्निधौ ॥ ८५ ॥ इत्थं त्रिलो
कमहितां शिवयोगिपूजां कृत्वा पुरातनभवेऽपि स राजसूनुः ॥ निस्तीर्य दुःसहविपद्गणमाप्तराज्यश्चंद्रांगदस्य सुतया सह साधु रेमे ॥ ८६ ॥ इति
श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखंडे भद्रायुविवाहकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥
॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्राप्तसिंहासनो वीरो भद्रायुः स महीपतिः ॥ प्रविवेश वनं रम्यं कदाचिद्भार्यया सह ॥ १ ॥ तस्मिन्विकसिताशोकप्रसू
ननवपल्लवे ॥प्रोत्फुल्लमल्लिकाखंडकूजद्भ्रमरसंकुले॥२॥नवकेसरसौरभ्यबद्धरागिजनोत्सवे॥सद्यःकोरकिताशोकतमालगहनांतरे ॥३॥ प्रसूनप्रकरानम्र
माधवीवनमंडपे॥ प्रवालकुसुमोद्द्योतचूतशाखिभिरञ्चिते ॥४॥ पुन्नागवनविभ्रांतपुंस्कोकिलविराविणि॥ वसन्तसमये रम्ये विजहार स्त्रिया सह ॥५॥
अथाविदूरे क्रोशंतौ धावंतौ द्विजदंपती ॥ अन्वीयमानौ व्याघ्रेण ददर्श नृपसत्तमः ॥ ६ ॥ पाहिपाहि महाराज हा राजन्करुणानिधे ॥ एष
धावति शार्दूलो जग्धुमावां महारयः ॥ ७ ॥ एष पर्वतसंकाशः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ यावन्न खादति प्राप्य तावन्नौ रक्ष भूपते ॥ ८ ॥ इत्थमाक्रं
दितं श्रुत्वा स राजा धनुराददे ॥ तावदागत्य शार्दूलो मध्ये जग्राह तां वधूम् ॥ ९ ॥ हा नाथ नाथ हा कांत हा शंभो जगतः पते ॥ इति रोरुय
माणां तां यावज्जग्राह भीषणः ॥ १० ॥ तावत्स राजा निशितैर्भल्लैर्व्याघ्रमताडयत् ॥ न च तैर्विव्यथे किंचिद्गिरींद्र इव वृष्टिभिः ॥११॥ स शार्दूलो
महासत्त्वो राज्ञो बाणैरकृतव्यथः ॥ बलादाकृष्य तां नारीमपाक्रामत सत्वरः ॥ १२ ॥ व्याघ्रेणापहृतां पत्नीं वीक्ष्य विप्रोऽतिदुःखितः ॥ रुरोद
हा प्रिये बाले हा कांते हा पतिव्रते ॥ १३ ॥ एकं मामिह संत्यज्य कथं लोकांतरं गता ॥ प्राणेभ्योपि प्रियां त्यक्त्वा कथं जीवितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
राजन्क ते महास्त्राणि क्व ते श्लाघ्यं महद्धनुः ॥ क्व ते द्वादशसाहस्रमहानागातिगं बलम् ॥ १५ ॥ किं ते शंखेन खड्गेन किं ते मंत्रास्त्रविद्यया ॥
किं च तेन प्रयत्नेन किं प्रभावेण भूयसा ॥ १६ ॥ तत्सर्वं विफलं जातं यच्चान्यत्त्वयि तिष्ठति ॥ यस्त्वं वनौकसं जंतुं निवारयितुमक्षमः ॥ १७ ॥
क्षात्त्रस्यायं परो धर्मः क्षतात्परिरक्षणम् ॥ तस्मात्कुलोचिते धर्मे नष्टे त्वज्जीवितेन किम् ॥१८॥ आर्तानां शरणार्तानां त्राणं कुर्वंति पार्थिवाः ॥
प्राणैरर्थैश्च धर्मज्ञास्तद्विहीना मृतोपमाः ॥ १९ ॥ धनिनां दानहीनानां गार्हस्थ्याद्भिक्षुता वरा ॥ आर्तत्राणविहीनानां जीवितान्मरणं

१ अद्भुतशासनः—इ० पा० । २ विकसितविहिताग्—इ० पा० । ३ प्रियया इ० पा० । ४ पुन्नागवनविभ्रांत—इ० पा० । ५ निर्भयं—इ० पा० । ६ [illegible] इ० पा० । ७ प्रलापिनं—इ० पा० । ८ शरणार्थिनाम्—इ० पा० ।

स्वतनयं परिरेभेऽश्रुलोचना ॥ स च वैश्यपतिः प्रेम्णा परिष्वज्याभ्यपूजयत् ॥ ५९ ॥ वज्रबाहुश्च राजेंद्रः प्रविष्टो निजमंदिरम् ॥ स्त्रीपुत्रामात्य सहितः प्रहर्षमतुलं ययौ ॥ ६० ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामृषभो योगिनां वरः ॥ चंद्रांगदं समागत्य सीमंतिन्याः पतिं नृपम् ॥ ६१ ॥ भद्रायुषः समुत्पत्तिं तस्य कर्माण्यमानुषम् ॥ आवेद्य रहसि प्रेम्णा त्वत्सुतां कीर्तिमालिनीम् ॥ ६२ ॥ भद्रायुषे प्रयच्छेति बोधयित्वा च नैषधम् ॥ ऋषभो निर्जगामाथ देशकालार्थतत्त्ववित् ॥ ६३ ॥ विशेषकम् ॥ अथ चंद्रांगदो राजा मुहूर्त्ते मंगलोचिते ॥ भद्रायुषं समाहूय प्रायच्छत्कीर्त्तिमालिनीम् ॥ ६४ ॥ कृतोद्वाहः स राजेंद्रतनयः सह भार्यया ॥ हेमासनस्थः शुशुभे रोहिण्येव निशाकरः ॥ ६५ ॥ वज्रबाहुं तत्पितरं समाहूय स नैषधः ॥ पुरं प्रवेश्य सामात्यः प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ ६६ ॥ तत्रापश्यत्कृतोद्वाहं भद्रायुपमरिंदमम् ॥ पादयोः पतितं प्रेम्णा हर्षात्तं परिषस्वजे ॥ ॥ ६७ ॥ एप मे प्राणदो वीर एप शत्रुनिपूदनः ॥ अथाप्यज्ञातवंशोऽयं मयानंतपराक्रमः ॥ ६८ ॥ एप ते नृप जामाता चंद्रांगद महाबलः ॥ अस्य वंशमथोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६९ ॥ इत्थं दशार्णराजेन प्रार्थितो निपधाधिपः ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ७० ॥ एप ते तनयो राजञ्छैशवे रोगपीडितः ॥ त्वया वने परित्यक्तः सह मात्रा रुजार्तया ॥ ७१ ॥ परिभ्रमंती विपिने सा नारी शिशुनामुना ॥ दैवाद्वैश्यगृहं प्राप्ता तेन वैश्येन रक्षिता ॥ ७२ ॥ अथासौ बहुरोगार्तो मृतस्तव कुमारकः ॥ केनापि योगिराजेन मृतः संजीवितः पुनः ॥ ७३ ॥ ऋपभाख्यस्य तस्यैव प्रभावाच्छिवयोगिनः ॥ रूपं च देवसदृशं प्राप्तौ मातृकुमारकौ ॥ ७४ ॥ तेन दत्तेन खड्गेन शंखेन[4] रिपुघातिना ॥ जिगाय समरे शत्रूञ्छिववर्माभिरक्षितः ॥ ७५ ॥ द्विपद्सहस्रनागानां बलमेको बिभर्त्यसौ ॥ सर्वविद्यासु निष्णातो मम जामातृतां गतः ॥ ७६ ॥ अत एनं समादाय मातरं चास्य सुव्रताम् ॥ गच्छस्व नगरीं राजन्प्राप्स्यसि श्रेय उत्तमम् ॥ ७७ ॥ इति चंद्रांगदः सर्वमाख्यायांतर्गृहे स्थिताम् ॥ तस्याग्र पत्नीमाहूय दर्शयामास भूपिताम् ॥ ७८ ॥ इत्यादि सर्वमाकर्ण्य दृष्ट्वा च स महीपतिः ॥ व्रीडितो नितरां मौढ्यात्स्वकृतं कर्म गर्हयन् ॥ ७९ ॥ प्रातश्च परमानन्दं तयोर्दर्शनकौतुकात् ॥ पुलकांकितसर्वांगस्तावुभौ परिपस्वजे ॥ ८० ॥ युग्मम् ॥ एवं निपधराजेन पूजितश्चाभिनन्दितः ॥ स भोजयित्वा तं सम्यक्स्वयं च सह मंत्रिभिः ॥ ८१ ॥ तामात्मनोग्रमहिषीं पुत्रं तमपि तां स्नुषाम् ॥ आदाय सपरीवारो वज्रबाहुः पुरीं ययौ ॥८२॥ स संभ्रमेण महता भद्रायुः पितृमंदिरम् ॥ संप्राप्य परमानंदं चक्रे सर्वपुरौकसाम् ॥ ८३ ॥ कालेन दिवमारूढे पितरि प्राप्तयौवनः ॥ भद्रायुः

१ समाश्लिष्य–इ० पा० । २ हठात्–इ० पा० । ३ सह–इ० पा० । ४ शंखेनारिविघातिना–इ० पा० । ५ जघान–इ० पा० ।

व्यमोचयत् ॥ २४ ॥ पत्नीश्च मंत्रिमुख्यानां तथान्येषां पुरौकसाम् ॥ स्त्रियो बालांश्च कन्याश्च गोधनादीन्यनेकशः ॥ २५ ॥ मोचयित्वा रिपुभयात्तमाश्वासयदाकुलः ॥ अथारिसैन्येषु चरंस्तेषां जग्राह योषितः ॥ २६ ॥ मरुन्मनोजवानश्वान्मातंगान्गिरिसन्निभान् ॥ स्यंदनानि च रौक्माणि दासीश्च रुचिराननाः ॥ २७ ॥ युग्मम् ॥ सर्वमाहृत्य वेगेन गृहीत्वा तद्धनं बहु ॥ मागधेशं हेमरथं निर्बंध पराजितम् ॥ २८ ॥ तन्मंत्रिणश्च भूपांश्च तत्र मुख्यांश्च नायकान् ॥ गृहीत्वा तरसा बद्ध्वा पुरीं प्रावेशयद्द्रुतम् ॥ २९ ॥ पूर्वं ये समरे भग्ना विवृत्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ते मंत्रिमुख्या विश्वस्ता नायकाश्च समाययुः ॥ ४० ॥ कुमारविक्रमं दृष्ट्वा सर्वे विस्मितमानसाः ॥ तं मेनिरे सुरश्रेष्ठं कारणादागतं भुवम् ॥ ॥ ४१ ॥ अहो नः सुमहाभाग्यमहो नस्तपसः फलम् ॥ केनाप्यनेन वीरेण मृताः संजीविताः खलु ॥ ४२ ॥ एष किं योगसिद्धो वा तपःसिद्धोऽथवाऽमरः ॥ अमानुषमिदं कर्म यदनेन कृतं महत् ॥ ४३ ॥ नूनमस्य भवेन्माता सा गौरीति शिवः पिता ॥ अक्षौहिणीनां नवकं जिगायानंतशक्तिधृक् ॥ ४४ ॥ इत्याश्चर्ययुतैर्हृष्टैः प्रशंसद्भिः परस्परम् ॥ पृष्टोऽमात्यजनेनासावात्मानं प्राह तत्त्वतः ॥ ४५ ॥ समागतं स्वपितरं विस्मयाह्लादविप्लुतम् ॥ मुंचंतमानंदजलं ववंदे प्रेमविह्वलः ॥ ४६ ॥ स राजा निजपुत्रेण प्रणयादभिवंदितः ॥ आश्लिष्य गाढं तरसा बभाषे प्रेमकातरः ॥ ४७ ॥ कस्त्वं देवो मनुष्यो वा गन्धर्वो वा महामते ॥ का माता जनकः को वा को देशस्तव नाम किम् ॥ ४८ ॥ कस्मान्नः शत्रुभिर्बद्धान्मृतानिव हतौजसः ॥ कारुण्यादिह संप्राप्य सपत्नीकान्मुमोच यः ॥ ४९ ॥ कुतो लब्धमिदं शौर्यं धैर्यं तेजो बलोन्नतिः ॥ जिगीषसीव लोकांस्त्रीन्सदेवासुरमानुषान् ॥ ५० ॥ अपि जन्मसहस्रेण नवानृण्यं महौजसः ॥ कर्तुं नाहं समर्थोऽस्मि सहैभिर्दारबांधवैः ॥५१॥ इमान्पुत्रानिमाः पत्नीरिदं राज्यमिदं पुरम् ॥ सर्वं विहाय मच्चित्तं त्वय्येव प्रेमबंधनम् ॥५२॥ सर्वं कथय मे तात मत्प्राणपरिरक्षक ॥ एतासां मम पत्नीनां त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ५३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति पृष्टः स भद्रायुः स्वपित्रा तमभाषत ॥ एष वैश्यसुतो राजन्सुनयो नाम मत्सखा ॥ ५४ ॥ अहमस्य गृहे रम्ये वसामि सहमातृकः ॥ भद्रायुर्नाम मद्वृत्तं पश्चाद्विज्ञापयामि ते ॥ ५५ ॥ पुरं प्रविश्य भद्रं ते सदारः ससुहृज्जनः ॥ त्यक्त्वा भयमरातिभ्यो विहरस्व यथासुखम् ॥ ५६ ॥ नैतान्मुंच रिपूंस्तावद्यावदागमनं मम ॥ अहमद्य गमिष्यामि शीघ्रमात्मनिवेशनम् ॥ ५७ ॥ इत्युक्त्वा नृपमामंत्र्य भद्रायुर्नृपनंदनः ॥ आजगाम स्वभवनं मात्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५८॥ सापि दृष्टा

सुचिरं युद्धं मागधा दृढविक्रमाः ॥ तत्सैन्यं नाशयामासुर्लेभिरे च जयश्रियम् ॥१०॥ केचित्तस्य रथं जघ्नुः केचित्तद्धनुराच्छिनन् ॥ सूतं तस्य जघानैकस्त्वपरः खड्गमाच्छिनत् ॥ ११॥ संछिन्नखड्गधन्वानं विरथं हतसारथिम् ॥ बलाद्गृहीत्वा बलिनो बबंधुर्नृपतिं रुषा ॥१२॥ तस्य मंत्रिगणं सर्वं तत्सैन्यं च विजित्य ते ॥ मागधास्तस्य नगरीं विविशुर्जयकाशिनः ॥ १३ ॥ अश्वान्नरान्गजानुष्ट्रान्पशूंश्चैव धनानि च ॥ जगृहुर्युवतीः सर्वाश्चावंगीश्चैव कन्यकाः ॥ १४ ॥ राज्ञो बबंधुर्महिषीर्दासीश्चैव सहस्रशः ॥ कोशं च रत्नसंपूर्णं जहुस्तेऽप्याततायिनः ॥ १५ ॥ एवं विनाश्य नगरीं हृत्वा स्त्रीगोधनादिकम् ॥ वज्रबाहुं बलाद्बद्ध्वा रथे स्थाप्य विनिर्ययुः ॥ १६ ॥ एवं कोलाहले जाते राष्ट्रनाशे च दारुणे ॥ राजपुत्रोऽथ भद्रायुस्तद्वार्तामशृणोद्बली ॥ १७ ॥ पितरं शत्रुनिर्बद्धं पितृपत्नीस्तथा हृताः ॥ नष्टं दशार्णराष्ट्रं च श्रुत्वा चुक्रोश सिंहवत् ॥ १८ ॥ स खड्गशंखावादाय वैश्यपुत्रसहायवान् ॥ दंशितो हयमारुह्य कुमारो विजिगीषया ॥ १९ ॥ जवेनागत्य तं देशं मागधैरभिपूरितम् ॥ दह्यमानं क्रंदमानं हृतस्त्रीसुतगोधनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा राजजनं सर्वं राज्यं शून्यं भयाकुलम् ॥ क्रोधाध्मातमनास्तूर्णं प्रविश्य रिपुवाहिनीम् ॥ आकर्णाकृष्टकोदंडो ववर्ष शरसंततीः ॥ २१ ॥ ते हन्यमाना रिपवो राजपुत्रेण सायकैः ॥ तमभिद्रुत्य वेगेन शरैर्विव्यधुरुल्बणैः ॥ २२ ॥ हन्यमानोऽस्त्रपूगेन रिपुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥ न चचाल रणे धीरः शिववर्माभिरक्षितः ॥ २३ ॥ सोऽस्त्रकर्षं प्रसह्याशु प्रविश्य गजलीलया ॥ जघानाशु रथान्नागान्पदातीनपि भूरिशः ॥ २४ ॥ तत्रैकं रथिनं हत्वा समूतं नृपनंदनः ॥ तमेव रथमास्थाय वैश्यनंदनसारथिः ॥ विचचार रणे धीरः सिंहो मृगकुलं यथा ॥ २५ ॥ अथ सर्वे सुसंरब्धाः शूराः प्रोद्यतकार्मुकाः ॥ अभिसस्रुस्तमेवैकं चमूपा बलशालिनः ॥ २६ ॥ तेषामापततामग्रे खड्गमुद्यम्य दारुणम् ॥ अभ्युद्ययौ महावीरान्दर्शयन्निव पौरुषम् ॥ २७ ॥ करालांतकजिह्वाभं तस्य खड्गं महोज्ज्वलम् ॥ दृष्ट्वैव सहसा मम्रुश्च नृपास्तत्प्रभावतः ॥ २८ ॥ येऽपि पश्यंति तं खड्गं प्रस्फुरंतं रणांगणे ॥ ते सर्वे निधनं जग्मुर्वज्रं प्राप्येव कीटकः ॥ २९ ॥ अथासौ सर्वसैन्यानां विनाशाय महाभुजः ॥ शंखं दध्मौ महारावं पूरयन्निव रोदसी ॥ ३० ॥ तेन शंखनिनादेन विपाक्तेनेव भूयसा ॥ श्रुतमात्रेण रिपवो मूर्च्छिताः पतिता भुवि ॥ ३१ ॥ येऽश्वपृष्ठे रथे ये च ये च दंतिषु संस्थिताः ॥ ते विसंज्ञाः क्षणात्पेतुः शंखनादहतौजसः ॥३२॥ तान्भूमौ पतितान्सर्वान्नष्टसंज्ञान्निरायुधान् ॥ विगणय्य शवप्रायान्नावधीद्धर्मशास्त्रवित् ॥ ३३ ॥ आत्मनः पितरं बद्धं मोचयित्वा रणाजिरे ॥ तत्पत्नीः शत्रुवशगाः सर्वाः सद्यो

१ दंशिता स्थमारुह्य–इ० पा० । १ शवप्रायान्–इ० पा० ।

रोगहतोऽपि वा ॥ सद्यः सुखमवा[illegible] दीर्घमायुश्च विंदति ॥ ३० ॥ सर्वदारिद्र्यशमनं सौमंगल्यविवर्धनम् ॥ यो धत्ते कवचं शैवं स देवैरपि पूज्यते ॥ ३१ ॥ महापातकसंघातैर्मुच्यते चोपपातकैः ॥ देहांते शिवमाप्नोति शिववर्मानुभावतः ॥ ३२ ॥ त्वमपि श्रद्धया वत्स शैवं कवचमुत्तमम् ॥ धारयस्व मया दत्तं सद्यः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा ऋषभो योगी तस्मै पार्थिवसूनवे ॥ ददौ शंखं महारावं खड्गं चारिनिषूदनम् ॥ ३४ ॥ पुनश्च भस्म संमंत्र्य तदंगं सर्वतोऽस्पृशत् ॥ गजानां षट्सहस्रस्य द्विगुणं च बलं ददौ ॥ ३५ ॥ भस्मप्रभावात्संप्राप्य बलैश्वर्यधृतिस्मृतीः ॥ स राजपुत्रः शुशुभे शरदर्क इव श्रिया ॥ ३६ ॥ तमाह प्रांजलिं भूयः स योगी राजनंदनम् ॥ एष खड्गो मया दत्तस्तपोमंत्रानुभावतः ॥ ३७ ॥ शितधारमिमं खड्गं यस्मै दर्शयसि स्फुटम् ॥ स सद्यो म्रियते शत्रुः साक्षान्मृत्युरपि स्वयम् ॥ ३८ ॥ अस्य शंखस्य निह्रादं ये शृण्वंति तवाहिताः ॥ ते मूर्च्छिताः पतिष्यंति न्यस्तशस्त्रा विचेतनाः ॥ ३९ ॥ खड्गशंखाविमौ दिव्यौ परसैन्यविनाशिनौ ॥ आत्मसैन्यस्वपक्षाणां शौर्यतेजोविवर्धनौ ॥ ४० ॥ एतयोश्च प्रभावेन शैवेन कवचेन च ॥ द्विषट्सहस्रनागानां बलेन महतापि च ॥४१॥ भस्मधारणसामर्थ्याच्छत्रुसैन्यं विजेष्यसि ॥ प्राप्य सिंहासनं पैत्र्यं गोप्तासि पृथिवीमिमाम् ॥४२॥ इति भद्रायुषं सम्यगनुशास्य समातृकम् ॥ ताभ्यां संपूजितः सोऽथ योगी स्वैरगतिर्ययौ ॥ ४३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखंडे सीमंतिनीमाहात्म्ये भद्रायूपाख्याने शिवकवचकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ दशार्णाधिपतेस्तस्य वज्रबाहोर्महाभुजः ॥ बभूव शत्रुर्बलवान्राजा मगधराट् ततः ॥ १ ॥ स वै हेमरथो नाम बाहुशाली रणोत्कटः ॥ बलेन महतावृत्य दशार्णं न्यरुधद्बली ॥ २ ॥ चमूपास्तस्य दुर्धर्षाः प्राप्य देशं दशार्णकम् ॥ व्यलुंपन्वसुरत्नानि गृहाणि ददहुः परे ॥३॥ केचिद्धनानि जगृहुः केचिद्बालान्स्त्रियोऽपरे ॥ गोधनान्यपरेऽगृह्णन्केचिद्धान्यपरिच्छदान् ॥ केचिदारामसस्यानि गृहोद्यानान्यनाशयन् ॥४॥ एवं विनाश्य तद्राज्यं मागधा नजिघृक्षवः ॥ आवृत्य तस्य नगरीं वज्रबाहोस्तु मागधः ॥ ५ ॥ एवं पर्याकुलं वीक्ष्य राजा नगरमेव च ॥ युद्धाय निर्जगामाशु वज्रबाहुः ससैनिकः ॥ ६ ॥ वज्रबाहुश्च भूपालस्तथा मंत्रिपुरःसराः ॥ युयुधुर्मागधैः सार्धं निजघ्नुः शत्रुवाहिनीम् ॥७॥ वज्रबाहुर्महेष्वासो दंशितो रथमास्थितः॥ विकिरन्बाणवर्षाणि चकार कदनं महत् ॥८॥ दशार्णराजं युध्यंतं दृष्ट्वा युद्धे सुदुःसहम् ॥ तमेव तरसा वव्रुः सर्वे मागधसैनिकाः ॥ ९ ॥ कृत्वा तु

१ श्योनाटः—इ० पा० । २ ते गृपाः—इ० पा० ।

दिदुर्गेषु पुरत्रयारिः ॥ अरण्यवासादिमहाप्रवासे पायान्मृगव्याध उदारशक्तिः ॥ २३ ॥ कल्पांतकाटोपपटुप्रकोपः स्फुटाट्टहासोच्चलितांडकोशः ॥ घोरारिसेनार्णवदुर्निवारमहाभयाद्रक्षतु वीरभद्रः॥२४॥ पत्त्यश्वमातंगघटावरूथसहस्रलक्षायुतकोटिभीषणम् ॥ अक्षौहिणीनां शतमाततायिनां छिंद्या न्मृडो घोरकुठारधारया ॥ २५ ॥ निहंतु दस्यून्प्रलयानलार्चिर्ज्वलत्त्रिशूलं त्रिपुरांतकस्य ॥ शार्दूलसिंहर्क्षवृकादिहिंस्रान्संत्रासयत्वीशधनुःपिनाकम्॥ ॥२६॥ दुःस्वप्नदुःशकुनदुर्गतिदौर्मनस्यदुर्भिक्षदुर्व्यसनदुःसहदुर्यशांसि॥ उत्पाततापविषभीतिमसद्ग्रहार्तिव्याधींश्च नाशयतु मे जगतामधीशः॥२७॥ ओंनमो भगवते सदाशिवाय सकलतत्त्वात्मकाय सकलतत्त्वविहाराय[1] सकललोकैककर्त्रे सकललोकैकभर्त्रे सकललोकैकहर्त्रे सकललोकैकगुरवे सकललोकैकसाक्षिणे सकलनिगमगुह्याय सकलवरप्रदाय सकलदुरितार्तिभंजनाय सकलजगदभयंकराय सकललोकैकशंकराय शशांकशेखराय शाश्वतनिजाभासाय[2] निर्गुणाय निरुपमाय नीरूपाय निराभासाय निरामयाय निष्प्रपंचाय निष्कलंकाय निर्द्वंद्वाय निःसंगाय निर्मलाय निर्गमाय नित्यरूपविभवाय निरुपमविभवाय निराधाराय नित्यशुद्धबुद्धपरिपूर्णसच्चिदानंदाद्वयाय परमशांतप्रकाशतेजोरूपाय जयजय महारुद्र महारौद्र भद्रावतार दुःखदावदारण महाभैरव कालभैरव कल्पान्तभैरव कपालमालाधर खट्वांगखड्गचर्मपाशांकुशडमरुशूलचापबाणगदाशक्तिभिंडिपालतोमरमुसलमुद्गरपट्टिशपरशुपरिघभुशुंडीशतघ्नीचक्राद्यायुधभीषणकरसहस्र मुखदंष्ट्राकराल विकटाट्टहासविस्फारितब्रह्मामण्डल नागेंद्रकुण्डल नागेंद्रहार नागेंद्रवलय नागेंद्रचर्मधर मृत्युंजय त्र्यंबक त्रिपुरांतक विरूपाक्ष विश्वेश्वर विश्वरूप वृषभवाहन विषभूषण विश्वतोमुख सर्वतो रक्षरक्ष मां ज्वलज्वल महामृत्युभयमपमृत्युभयं नाशयनाशय रोगभयमुत्सादयोत्सादय विषसर्पभयं शमयशमय चोरभयं मारयमारय मम शत्रूनुच्चाटयोच्चाटय शूलेन विदारय विदारय कुठारेण भिंधिभिंधि खड्गेन छिंधिछिंधि खट्वांगेन विपोथय विपोथय मुसलेन निष्पेषयनिष्पेषय बाणैःसंताडय संताडय रक्षांसि भीषयभीषय भूतानि विद्रावयविद्रावय कूष्मांडवेतालमारीगणब्रह्मराक्षसान्संत्रासयसंत्रासय ममाभयं कुरुकुरु वित्रस्तं मामाश्वासयाश्वासय नरकभयान्मामुद्धारयोद्धारय संजीवयसंजीवय क्षुत्तृड्भ्यां मामाप्याययाप्यायय दुःखातुरं मामानन्दयानंदय शिवकवचेन मामाच्छादयाच्छादय त्र्यंबक सदाशिव नमस्तेनमस्तेनमस्ते ॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ इत्येतत्कवचं शैवं वरदं व्याहृतं मया ॥ सर्वबाधाप्रशमनं रहस्यं सर्वदेहिनाम् ॥ २८ ॥ यः सदा धारयेन्मर्त्यः शैवं कवचमुत्तमम् ॥ न तस्य जायते क्वापि भयं शम्भोरनुग्रहात् ॥ २९ ॥ क्षीणायुर्मृत्युमापन्नो महा

१ सकलतत्त्वविहाराय–इ०पा० । २ शाश्वतनिजावासाय–इ०पा० ।

सूक्ष्ममनंतमाद्यं ध्यायेत्परानंदमयं महेशम् ॥ ३ ॥ ध्यानावधूताखिलकर्मबंधश्चिरं चिदानंदनिमग्नचेताः ॥ षडक्षरन्याससमाहितात्मा शैवेन कुर्या त्कवचेन रक्षाम् ॥ ४ ॥ मां पातु देवोऽखिलदेवतात्मा संसारकूपे पतितं गभीरे ॥ तन्नाम दिव्यं वरमंत्रमूलं धुनोतु मे सर्वमघं हृदिस्थम् ॥ ५ ॥ सर्वत्र मां रक्षतु विश्वमूर्त्तिर्ज्योतिर्मयानंदघनश्चिदात्मा ॥ अणोरणीयानुरुशक्तिरेकः स ईश्वरः पातु भयादशेषात् ॥ ६ ॥ यो भूस्वरूपेण बिभर्ति विश्वं पायात्स भूमेर्गिरिशोऽष्टमूर्तिः ॥ योऽपां स्वरूपेण नृणां करोति संजीवनं सोऽवतु मां जलेभ्यः ॥ ७ ॥ कल्पावसाने भुवनानि दग्ध्वा सर्वाणि यो नृत्यति भूरिलीलः ॥ स कालरुद्रोऽवतु मां दवाग्नेर्वात्यादिभीतेरखिलाच्च तापात् ॥ ८ ॥ प्रदीप्तविद्युत्कनकावभासो विद्यावराभीतिकुठारपाणिः ॥ चतुर्मुखस्तत्पुरुषस्त्रिनेत्रः प्राच्यां स्थितं रक्षतु मामजस्रम् ॥ ९ ॥ कुठारवेदांकुशपाशशूलकपालढक्काक्षगुणान्दधानः ॥ चतुर्मुखो नीलरुचिस्त्रिनेत्रः पायादघोरो दिशि दक्षिणस्याम् ॥ १० ॥ कुंदेन्दुशंखस्फटिकावभासो वेदाक्षमालावरदाभयांकः ॥ त्र्यक्षश्चतुर्वक्त्र उरुप्रभावः सद्योधिजातोऽवतु मां प्रतीच्याम् ॥ ११ ॥ वराक्षमालाभयटंकहस्तः सरोजकिंजल्कसमानवर्णः ॥ त्रिलोचनश्चारुचतुर्मुखो मां पायादुदीच्यां दिशि वामदेवः ॥ १२ ॥ वेदाभयेष्टांकुशटंकपाशकपालढक्काक्षकशूलपाणिः ॥ सितद्युतिः पंचमुखोऽवतान्मामीशान ऊर्द्ध्वं परमप्रकाशः ॥ १३ ॥ मूर्धानमव्यान्मम चंद्रमौलिर्भालं ममाव्यादथ भालनेत्रः ॥ नेत्रे ममाव्याद्भगनेत्रहारी नासां सदा रक्षतु विश्वनाथः ॥ १४ ॥ पायाच्छ्रुती मे श्रुतिगीतकीर्तिः कपोलमव्यात्सततं कपाली ॥ वक्त्रं सदा रक्षतु पंचवक्त्रो जिह्वां सदा रक्षतु वेदजिह्वः ॥ १५ ॥ कंठं गिरीशोऽवतु नीलकंठः पाणिद्वयं पातु पिनाकपाणिः ॥ दोर्मूलमव्यान्मम धर्मबाहुर्वक्षःस्थलं दक्षमखांतकोऽव्यात् ॥ १६ ॥ ममोदरं पातु गिरींद्रधन्वा मध्यं ममाव्यान्मदनान्तकारी ॥ हेरंबतातो मम पातु नाभिं पायात्कटी धूर्जटिरीश्वरो मे ॥ १७ ॥ ऊरुद्वयं पातु कुबेरमित्रो जानुद्वयं मे जगदीश्वरोऽव्यात् ॥ जंघायुगं पुंगवकेतुरव्यात्पादौ ममाव्यात्सुरवंद्यपादः ॥ १८ ॥ महेश्वरः पातु दिनादियामे मां मध्ययामेऽवतु वामदेवः ॥ त्रियंबकः पातु तृतीययामे वृषध्वजः पातु दिनांत्ययामे ॥ ॥ १९ ॥ पायान्निशादौ शशिशेखरो मां गंगाधरो रक्षतु मां निशीथे ॥ गौरीपतिः पातु निशावसाने मृत्युंजयो रक्षतु सर्वकालम् ॥ २० ॥ अंतःस्थितं रक्षतु शंकरो मां स्थाणुः सदा पातु बहिःस्थितं माम् ॥ तदंतरे पातु पतिः पशूनां सदा शिवो रक्षतु मां समंतात् ॥ २१ ॥ तिष्ठंतमव्याद्भुवनैकनाथः पायाद्व्रजंतं प्रमथाधिनाथः ॥ वेदांतवेद्योऽवतु मान्निषण्णं मामव्ययः पातु शिवः शयानम् ॥ २२॥ मार्गेषु मां रक्षतु नीलकंठः शैला

१ शिवां रक्षतु—इ०पा० ।

सुनीत्या शक्तिमत्तया ॥ स्नाने जपे च होमे च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥ ४६ ॥ अत्वरो भव निद्रायां भोजने भव सत्वरः ॥ दाक्षिण्ययुक्तमशठं सत्यं जनमनोहरम् ॥ ४७ ॥ अल्पाक्षरमनंतार्थं वाक्यं ब्रूहि महामते ॥ अभीतो भव सर्वत्र विपक्षेषु विपत्सु च ॥ ४८ ॥ भीतो भव ब्रह्मकुले न पापे गुरुशासने ॥ ज्ञातिबंधुषु विप्रेषु भार्यासु तनयेषु च ॥ ४९ ॥ समभावेन वर्तेथास्तथा भोजनपंक्तिषु ॥ सतां हितोपदेशेषु तथा पुण्यकथासु च ॥ ५० ॥ विद्यागोष्ठीषु धर्म्यासु क्वचिन्मा भूः पराङ्मुखः ॥ शुचौ पुण्यजलस्यांते प्रख्याते ब्रह्मसंकुले ॥ ५१ ॥ महादेशे शिवमये वस्तव्यं भवता सदा ॥ कुलटा गणिका यत्र यत्र तिष्ठति कामुकः ॥ ५२ ॥ दुर्देशे नीचसंबाधे कदाचिदपि मा वस ॥ एकमेवाश्रितोपि त्वं शिवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ ५३ ॥ सर्वान्देवानुपासीथास्तद्दिनानि च मानयन् ॥ सदा शुचिः सदा दक्षः सदा शांतः सदा स्थिरः ॥ ५४ ॥ सदा विजितषड्वर्गः सदैकांतो भवानघ ॥ विप्रान्वेदविदः शांतान्यतींश्च नियतोज्ज्वलान् ॥ ५५ ॥ युग्मम् ॥ पुण्यवृक्षान्पुण्यनदीः पुण्यतीर्थं महत्सरः ॥ धेनुं च वृषभं रत्नं युवतीं च पतिव्रताम् ॥ ५६ ॥ आत्मनो गृहदेवांश्च सहसैव नमस्कुरु ॥ उत्थाय समये ब्राह्मे स्वाचम्य विमलाशयः ॥ ५७ ॥ नमस्कृत्यात्मगुरवे ध्यात्वा देवमुमापतिम् ॥ नारायणं च लक्ष्मीशं ब्रह्माणं च विनायकम् ॥ ५८ ॥ स्कन्दं कात्यायनीं देवीं महालक्ष्मीं सरस्वतीम् ॥ इन्द्रादीनथ लोकेशान्पुण्यश्लोकानृषीनपि ॥ ५९ ॥ चिंतयित्वाथ मार्तंडमुद्यंतं प्रणमेत्सदा ॥ गंधं पुष्पं च तांबूलं शाकं पक्वफलादिकम् ॥ ६० ॥ शिवाय दत्त्वोपभुंक्ष्व भक्ष्यं भोज्यं प्रियं नवम् ॥ यद्दत्तं यत्कृतं जप्तं यत्स्नातं यद्धुतं स्मृतम् ॥ ६१ ॥ यच्च तप्तं तपः सर्वं तच्छिवाय निवेदय ॥ भुंजानश्च पठन्वापि शयानो विहरन्नपि ॥ पश्यञ्छृण्वन्वदन्गृह्णञ्छिवमेवानुचिंतय ॥ ६२ ॥ रुद्राक्षकंकणलसत्करदंडयुग्मो मालांतरालधृतभस्मसितत्रिपुंड्रः ॥ पंचाक्षरं परिपठन्परमंत्रराजं ध्यायन्सदा पशुपतेश्चरणं रमेथाः ॥६३ ॥ इति संक्षेपतो वत्स कथितो धर्मसंग्रहः ॥ अन्येषु च पुराणेषु विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥६४॥ अथापरं सर्वपुराणगुह्यं निःशेषपापौघहरं पवित्रम् ॥ जयप्रदं सर्वविपद्विमोचनं वक्ष्यामि शैवं कवचं हिताय ते ॥६५॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे भद्रायुं प्रति ऋषभोपदेशवर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥

॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ नमस्कृत्य महादेवं विश्वव्यापिनमीश्वरम् ॥ वक्ष्ये शिवमयं वर्म सर्वरक्षाकरं नृणाम् ॥ १ ॥ शुचौ देशे समासीनो यथावत्कल्पितासनः ॥ जितेंद्रियो जितप्राणश्चिंतयेच्छिवमव्ययम् ॥ २ ॥ हृत्पुंडरीकांतरसन्निविष्टं स्वतेजसा व्याप्तनभोवकाशम् ॥ अतींद्रियं

१ पापे पापकर्तारं गुरुशासनं गुरुतरदंडादिरूपशासनकरणेन भीतो न भव परं ब्रह्मकुले पापकर्तर्यपि गुरुशासनकरणे भीतो भवेति तात्पर्यम् । २ सर्वविपत्प्रमोचनम्–इ० पा० ।

मते ॥ २२ ॥ स्नाने जपे च होमे च स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ गोदेवातिथिपूजासु निरालस्यो भवानघ ॥ २३ ॥ क्रोधं द्वेषं भयं शाठ्यं पैशुन्यमसदाग्रहम् ॥ कौटिल्यं दंभमुद्वेगं यत्नेन परिवर्जय ॥ २४ ॥ क्षात्रधर्मरतोऽपि त्वं वृथा हिंसां परित्यज ॥ शुष्कवैरं वृथालापं परनिंदां च वर्जय ॥ २५ ॥ मृगयाद्यूतपानेषु स्त्रीषु स्त्रीविजितेषु च ॥ अत्याहारमतिक्रोधमतिनिद्रामतिश्रमम् ॥ २६ ॥ अत्यालापमतिक्रीडां सर्वदा परिवर्जय ॥ २७ ॥ अतिविद्यामतिश्रद्धामतिपुण्यमतिस्मृतिम् ॥ अत्युत्साहमतिख्यातिमतिधैर्यं च साधय ॥ २८ ॥ सकामो निजदारेषु सक्रोधो निजशत्रुषु ॥ सलोभः पुण्यनिचये साभ्यसूयो ह्यधर्मिषु ॥ २९ ॥ सद्वेषो भव पाखण्डे सरागः सज्जनेषु च ॥ दुर्वाधो भव दुर्मंत्रे बधिरः पिशुनोक्तिषु ॥ ३० ॥ धूर्तं चंडं शठं क्रूरं कितवं चपलं खलम् ॥ पतितं नास्तिकं जिह्मं दूरतः परिवर्जय ॥ ३१ ॥ आत्मप्रशंसां मा कार्षीः परिज्ञातेंगितो भव ॥ धने सर्वकुटुंबे च नात्यासक्तः सदा भव ॥ ३२ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायाश्च जनन्याः श्वशुरस्य च ॥ सतां गुरोश्च वचने विश्वासं कुरु सर्वदा ॥ ३३ ॥ आत्मरक्षापरो नित्यमप्रमत्तो दृढव्रतः ॥ विश्वासं नैव कुर्वीथाः स्वभृत्येष्वपि कुत्रचित् ॥ ३४ ॥ विश्वस्तं मा वधीः कंचिदपि चोरं महामते ॥ अपापेषु न शंकेथाः सत्यान्न चलितो भव ॥ ३५ ॥ अनाथं कृपणं वृद्धं स्त्रियं बालं निरागसम् ॥ परिरक्ष धनैः प्राणैर्बुद्ध्या शक्त्या बलेन च ॥ ३६ ॥ अपि शत्रुं वधस्यार्हं मा वधीः शरणागतम् ॥ अपात्रं सुपात्रं वा नीचो वापि महत्तमः ॥ ३७ ॥ यो वा को वापि याचेत तस्मै देहि शिरोपि च ॥ अपि यत्नेन महता कीर्तिमेव सदार्जय ॥ ३८ ॥ राज्ञां च विदुषां चैव कीर्तिरेव हि भूषणम् ॥ सत्कीर्तिप्रभवा लक्ष्मीः पुण्यं सत्कीर्तिसंभवम् ॥ ३९ ॥ सत्कीर्त्या राजते लोकश्चंद्रश्चंद्रिकया यथा ॥ गजाश्वहेमनिचयं रत्नराशिं नगोपमम् ॥ ४० ॥ अकीर्त्योपहतं सर्वं तृणवन्मुंच सत्वरम् ॥ मातुः कोपं पितुः कोपं गुरोः कोपं [illegible]यम् ॥ ४१ ॥ पुत्राणामपराधं च ब्राह्मणानां क्षमस्व भोः ॥ यथा द्विजप्रसादः स्यात्तथा तेषां हितं चर ॥ ४२ ॥ राजानं संकटे [illegible]द्विजोत्तमाः ॥ आयुर्यशो बलं सौख्यं धनं पुण्यं प्रजोन्नतिः ॥ ४३ ॥ कर्मणा येन जायेत तत्सेव्यं भवता सदा ॥ देशं कालं च शक्तिं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ ४४ ॥ सम्यग्विचार्य यत्नेन कुरु कार्यं च सर्वदा ॥ न कुर्याः कस्यचिद्बाधां परबाधां निवारय ॥ ४५ ॥ [illegible]

१ दुर्वितंयष्टु-पु० पा० । २ पृष्ठशत्रुषु-पु० पा० । ३ अतिप्रशंसाम्-पु० पा० । ४ [illegible]-पु० पा० । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible]णाम्-पु० पा० । ८ अन्य-पु० पा० । ९ पीडाम्-पु० पा० ।

तामृषभो योगी तं च राजकुमारकम् ॥ संजीव्य भस्मवीर्येण ययौ देशान्यथेप्सितान् ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे भद्रायुराख्याने ऋषभयोगिना भद्रायुजीवनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ पिंगला नाम या वेश्या मया पूर्वमुदाहृता ॥ शिवभक्तार्चनात्पुण्यात्त्यक्त्वा पूर्वकलेवरम् ॥ १ ॥ चन्द्रांगदस्य सा भूयः सीमंतिन्यामजायत ॥ रूपौदार्यगुणोपेता नाम्ना वै कीर्तिमालिनी ॥ २ ॥ भद्रायुरपि तत्रैव राजपुत्रो वणिक्पतेः ॥ ववृधे सदने भानुः शुचाविव महातपाः ॥ ३ ॥ तस्यापि वैश्यनाथस्य कुमारस्त्वेक उत्तमः ॥ स नाम्ना सुनयः प्रोक्तो राजसूनोः सखाऽभवत् ॥ ४ ॥ तावुभौ परमस्निग्धौ राजवैश्यकुमारकौ ॥ चित्रक्रीडावुदारांगौ रत्नाभरणमंडितौ ॥ ५ ॥ तस्य राजकुमारस्य ब्राह्मणैः स वणिक्पतिः ॥ संस्कारान्कारयामास स्वपुत्रस्यापि विस्तरात् ॥ ६ ॥ काले कृतोपनयनौ गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ चक्रतुः सर्वविद्यानां संग्रहं विनयान्वितौ ॥ ७ ॥ अथ राजकुमारस्य प्राप्ते षोडशहायने ॥ स एव ऋषभो योगी तस्य वेश्मन्युपाययौ ॥ ८ ॥ सा राज्ञी स कुमारश्च शिवयोगिनमागतम् ॥ मुहुर्मुहुः प्रणम्योभौ पूजयामासतुर्मुदा ॥ ९ ॥ ताभ्यां च पूजितः सोऽथ योगीशो हृष्टमानसः ॥ तं राजपुत्रमुद्दिश्य बभाषे करुणार्द्रधीः ॥ १० ॥ ॥ शिवयोग्युवाच ॥ ॥ कच्चित्ते कुशलं तात त्वन्मातुश्चाप्यनामयम् ॥ कच्चित्त्वं सर्वविद्यानामकार्षीश्च प्रतिग्रहम् ॥ ११ ॥ कच्चिद्गुरूणां सततं शुश्रूषातत्परो भवान् ॥ कच्चित्स्मरसि मां तात तव प्राणप्रदं गुरुम् ॥ १२ ॥ एवं वदति योगीशे राज्ञी सा विनयान्विता ॥ स्वपुत्रं पादयोस्तस्य निपात्यैनमभाषत ॥ १३ ॥ एष पुत्रस्तव गुरो त्वमस्य प्राणदः पिता ॥ एष शिष्यस्तु संग्राह्यो भवता करुणात्मना ॥ १४ ॥ अतो बन्धुभिरुत्सृष्टमनाथं परिपालय ॥ अस्मै सम्यक्सतां मार्गमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ इति प्रसादितो राज्ञ्या शिवयोगी महामतिः ॥ तस्मै राजकुमाराय सन्मार्गमुपदिष्टवान् ॥ १६ ॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रोक्तो धर्मः सनातनः ॥ वर्णाश्रमानुरूपेण निषेव्यः सर्वदा जनैः ॥ १७ ॥ भज वत्स सतां मार्गं सदैव चरितं चर ॥ न देवाज्ञां विलंघेथा मा कार्षीर्देवहेलनम् ॥ १८ ॥ गोदेवगुरुविप्रेषु भक्तिमान्भव सर्वदा ॥ चांडालमपि संप्राप्तं सदा संभावयातिथिम् ॥ १९ ॥ सत्यं न त्यज सर्वत्र प्राप्तेऽपि प्राणसंकटे ॥ गोब्राह्मणानां रक्षार्थमसत्यं त्वं वद क्वचित् ॥ २० ॥ परस्वेषु परस्त्रीषु देवब्राह्मणवस्तुषु ॥ तृष्णां त्यज महाबाहो दुर्लभेष्वपि वस्तुषु ॥ २१ ॥ सत्कथायां सदाचारे सद्व्रते च सदागमे ॥ धर्मादिसंग्रहे नित्यं तृष्णां कुरु महा

१ भार्यायाम्–इ० पा० । २ स हर्षात्–इ० पा० । ३ तदेवं चरितम्–इ० पा० ।

पशूनां किं नु रोचते ॥ ७२ ॥ अतो जन्म जरां जेतुं यदीच्छसि वरानने ॥ शरणं व्रज सर्वेशं मृत्युंजयमुमापतिम् ॥ ७३ ॥ तावन्मृत्युभयं घोरं तावज्जन्मजराभयम् ॥ यावन्नो याति शरणं देही शिवपदांबुजम् ॥ ७४ ॥ अनुभूयेह दुःखानि संसारे भृशदारुणे ॥ मनो यदा वियुज्येत तदा ध्येयो महेश्वरः ॥ ७५ ॥ मनसा पिबतः पुंसः शिवध्यानरसामृतम् ॥ भूयस्तृष्णा न जायेत संसारविषयासवे ॥ ७६ ॥ विमुक्तं सर्वसंगेभ्यो मनो वैराग्ययंत्रितम् ॥ यदा शिवपदे मग्नं तदा नास्ति पुनर्भवः ॥ ७७ ॥ तस्मादिदं मनो भद्रे शिवध्यानैकसाधनम् ॥ शोकमोहसमाविष्टं मा कुरुष्व शिवं भज ॥ ७८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं सानुनयं राज्ञी बोधिता शिवयोगिना ॥ प्रत्याचष्ट गुरोस्तस्य प्रणम्य चरणांबुजम् ॥ ७९ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ भगवन्मृतपुत्रायास्त्यक्तायाः प्रियबन्धुभिः ॥ महारोगातुराया मे का गतिर्मरणं विना ॥ ८० ॥ अतोऽहं मर्तुमिच्छामि सहैव शिशुनाऽमुना ॥ कृतार्थाहं यदद्य त्वामपश्यं मरणोन्मुखी ॥ ८१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा शिवयोगी दयानिधिः ॥ पूर्वोपकारं संस्मृत्य मृतस्यांतिकमाययौ ॥ ८२ ॥ स तदा भस्म संगृह्य शिवमन्त्राभिमंत्रितम् ॥ निर्दोषं तन्मुखे क्षिप्त्वा मृतं प्राणैरयोजयत् ॥ ८३ ॥ स बालः संगतः प्राणैः शनैरुन्मील्य लोचने ॥ प्राप्तपूर्वेन्द्रियबलो रुरोद स्तन्यकांक्षया ॥ ८४ ॥ मृतस्य पुनरुत्थानं वीक्ष्य बालस्य विस्मिताः ॥ जना मुमुदिरे सर्वे नगरेषु पुरोगमाः ॥८५॥ अथानंदभरा राज्ञी विह्वलोन्मत्तलोचना ॥ जग्राह तनयं शीघ्रं बाष्पव्याकुललोचना ॥८६॥ उपगुह्य तदा तन्वी परमानंदनिर्वृता ॥ न वेदात्मानमन्यं वा सुप्तेव परिश्रमात् ॥ ८७ ॥ पुनश्च ऋषभो योगी तयोर्मातृकुमारयोः ॥ विपव्रणयुतं देहं भस्मनैव परामृशत् ॥ ८८ ॥ तौ च तद्भस्मना स्पृष्टौ प्राप्तदिव्यकलेवरौ ॥ देवानां सदृशं रूपं दधतुः कांतिभूषितम् ॥ ८९ ॥ संप्राप्ते त्रिदिवैश्वर्ये यत्सुखं पुण्यकर्मणाम् ॥ तस्माच्छतगुणं प्राप सा राज्ञी सुखमुत्तमम् ॥ ९० ॥ तां पादयोर्निपतितामृषभः प्रेमविह्वलः ॥ उत्थाप्याश्वासयामास दुःखैर्मुक्तामुवाच ह ॥ ९१ ॥ अयि वत्से महाराज्ञि जीव त्वं शाश्वतीः समाः ॥ यावज्जीवसि लोकेस्मिन्न तावत्प्राप्स्यसे जराम् ॥ ९२ ॥ एप ते तनयः साध्वि भद्रायुरिति नामतः ॥ ख्यातिं यास्यति लोकेषु निजं राज्यमवाप्स्यति ॥ ॥ ९३ ॥ अस्य वैश्यस्य सदने तावत्तिष्ठ शुचिस्मिते ॥ यावदेष कुमारस्ते प्राप्तविद्यो भविष्यति ॥ ९४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति

---

१ प्राप्तपूर्वेन्द्रियबलः—इ० पा० । २ अथानन्दवलात्—इ० पा० । ३ प्रेमविह्वलाम्—इ० पा० ।

मब्रवीत् ॥ ४६ ॥ ॥ ऋषभ उवाच ॥ ॥ अकस्मात्किमहो वत्से रोरवीपि विमूढधीः ॥ को जातः कतमो लोके को मृतो वद सांप्रतम् ॥ ॥ ४७ ॥ अमी देहादयो भावास्तोयफेनसधर्मकाः ॥ क्वचिद्भ्रांतिः क्वचिच्छांतिः स्थितिर्भवति वा पुनः ॥ ४८ ॥ अतोऽस्मिन्फेनसदृशे देहे पञ्चत्वमागते ॥ शोकस्यानवकाशत्वान्न शोचंति विपश्चितः ॥ ४९ ॥ गुणैर्भूतानि सृज्यंते भ्राम्यंते निजकर्मभिः ॥ कालेनाथ विकृष्यंते वासनायां च शेरते ॥ ५० ॥ माययोत्पत्तिमायांति गुणाः सत्त्वादयस्त्रयः ॥ तैरेव देहा जायंते जातास्तल्लक्षणाश्रयाः ॥ ५१ ॥ देवत्वं याति सत्त्वेन रजसा च मनुष्यताम् ॥ तिर्यक्त्वं तमसा जंतुर्वासनानुगतोवशः ॥ ५२ ॥ संसारे वर्तमानेस्मिञ्जंतुः कर्मानुबन्धनात् ॥ दुर्विभाव्यां गतिं याति सुखदुःखमयीं मुहुः ॥ ५३ ॥ अपि कल्पायुषां तेषां देवानां तु विपर्ययः ॥ अनेकामयबद्धानां का कथा नरदेहिनाम् ॥ ५४ ॥ केचिद्वदंति देहस्य कालमेव हि कारणम् ॥ कर्म केचिद्गुणान्केचिद्देहः साधारणो ह्ययम् ॥ ५५ ॥ कालकर्मगुणाधानं पञ्चात्मकमिदं वपुः ॥ जातं दृष्ट्वा न हृष्यंति न शोचंति मृतं बुधाः ॥ ५६ ॥ अव्यक्ते जायते जंतुरव्यक्ते च प्रलीयते ॥ मध्ये व्यक्तवदाभाति जलबुद्बुदसन्निभः ॥ ५७ ॥ यदा गर्भगतो देही विनाशः कल्पितस्तदा ॥ दैवाज्जीवति वा जातो म्रियते सहसैव वा ॥ ५८ ॥ गर्भस्था एव नश्यंति जातमात्रास्तथा परे ॥ क्वचिद्युवानो नश्यंति म्रियंते केपि वार्धके ॥ ५९ ॥ यादृशं प्राक्तनं कर्म तादृशं विंदते वपुः ॥ भुंक्ते तदनुरूपाणि सुखदुःखानि वै ह्यसौ ॥ ६० ॥ मायानुभावेरितयोः पित्रोः सुरतसंभ्रमात् ॥ देह उत्पद्यते कोपि पुंयोपित्क्लीबलक्षणः ॥ ६१ ॥ आयुः सुखं च दुःखं च पुण्यं पापं श्रुतं धनम् ॥ ललाटे लिखितं धात्रा वहञ्जंतुः प्रजायते ॥ ६२ ॥ कर्मणामविलंघ्यत्वात्कालस्याप्यनतिक्रमात् ॥ अनित्यत्वाच्च भावानां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ६३ ॥ क्व स्वप्ने नियतं स्थैर्यमिंद्रजाले क्व सत्यता ॥ क्व नित्यता शरन्मेघे क्व शश्वत्त्वं कलेवरे ॥ ६४ ॥ तव जन्मान्यतीतानि शतकोट्ययुतानि च ॥ अजानंत्याः परं तत्त्वं संप्राप्तोऽयं महाभ्रमः॥ ६५ ॥ कस्यकस्यासि तनया जननी कस्यकस्य वा ॥ कस्यकस्यासि गृहिणी भवकोटिषु वर्त्तिनी ॥ ॥ ६६ ॥ पञ्चभूतात्मको देहस्त्वगसृङ्मांसबन्धनः ॥ मेदोमज्जास्थिनिचितो विण्मूत्रश्लेष्मभाजनम् ॥ ६७ ॥ शरीरांतरमप्येतन्निजदेहोद्भवं मलम् ॥ मत्त्वा स्वतनयं मूढे मा शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥ यदि नाम जनः कश्चिन्मृत्युं तरति यत्नतः ॥ कथं तर्हि विपद्येरन्सर्वे पूर्वे विपश्चितः॥ ॥ ६९ ॥ तपसा विद्यया बुद्ध्या मन्त्रौषधिरसायनैः ॥ अतियाति परं मृत्युं न कश्चिदपि पंडितः ॥ ७० ॥ एकस्याद्य मृतिर्जंतोः श्वश्चान्यस्य वरानने ॥ तस्मादनित्यावयवे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ७१ ॥ नित्यं सन्निहितो मृत्युः किं सुखं वद देहिनाम् ॥ व्याघ्रे पुरः स्थिते ग्रासः

नितरां कृशा ॥ २१ ॥ नीत्वैवं कतिचिन्मासान्स राजा मातृपुत्रकौ ॥ जीवंतौ च मृतप्रायौ विलोक्यात्मन्यचिंतयत् ॥ २२ ॥ एतौ मे गृहिणीपुत्रौ निरयादागताविह ॥ अश्रांतरोगौ क्रंदंतौ निद्राभंगविधायिनौ ॥ २३ ॥ अत्रोपायं करिष्यामि पापयोर्ध्वंसमेतयोः ॥ मर्तुं वा जीवितुं वापि न क्षमौ पापभोगिनौ ॥ २४ ॥ इत्थं विनिश्चित्य च भूमिपालः सक्तः सपत्नीषु तदात्मजेषु ॥ आहूय सूतं निजदारपुत्रौ निर्वापयामास रथेन दूरम् ॥ २५ ॥ तौ सूतेन परित्यक्तौ कुत्रचिद्विजने वने ॥ अवापतुः परां पीडां क्षुत्तृड्भ्यां भृशविह्वलौ ॥ २६ ॥ सोद्वहंती निजं बालं निपतंती पदे पदे ॥ निःश्वसंती निजं कर्म निंदंती चकिता भृशम् ॥ २७ ॥ क्वचित्कंटकभिन्नांगी मुक्तकेशी भयातुरा ॥ क्वचिद्व्याघ्रस्वनैर्भीता क्वचिद्व्यालैरनुद्रुता ॥ २८ ॥ भर्त्स्यमाना पिशाचैश्च वेतालैर्ब्रह्मराक्षसैः ॥ महागुल्मेषु धावंती भिन्नपादा क्षुराश्मभिः ॥ २९ ॥ एवं घोरे महारण्ये भ्रमंती नृपगेहिनी ॥ दैवात्प्राप्ता वणिङ्मार्गं गोवाजिनरसेवितम् ॥ ३० ॥ गच्छंती तेन मार्गेण सुदूरमतियत्नतः ॥ ददर्श वैश्यनगरं बहुलीनरसेवितम् ॥ ३१ ॥ तस्य गोप्ता महावैश्यो नगरस्य महाजनः ॥ अस्ति पद्माकरो नाम राजराज इवापरः ॥ ३२ ॥ तस्य वैश्यपतेः काचिद्गृहदासी नृपांगनाम् ॥ आयांतीं दूरतो दृष्ट्वा तदंतिकमुपाययौ ॥ ३३ ॥ सा दासी नृपतेः कांतां सपुत्रां भृशपीडिताम् ॥ स्वयं विदितवृत्तांता स्वामिने प्रत्यदर्शयत् ॥ ३४ ॥ स तां दृष्ट्वा विशां नाथो रुजार्त्तां क्लिष्टपुत्रकाम् ॥ नीत्वा रहसि सुव्यक्तं तद्वृत्तांतमपृच्छत ॥ ३५ ॥ तया निवेदिताशेषवृत्तांतः स वणिक्पतिः ॥ अहो कष्टमिति ज्ञात्वा निशश्वास मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥ तामंतिके स्वगेहस्य संनिवेश्य रहोगृहे ॥ वासोन्नपानशयनैर्मातृसाम्यमपूजयत् ॥ ३७ ॥ तस्मिन्गृहे नृपवधूर्निवसंती सुरक्षिता ॥ व्रणयक्ष्मादिरोगाणां न शांतिं प्रत्यपद्यत ॥ ३८ ॥ ततो दिनैः कतिपयैः स बालो व्रणपीडितः ॥ विलंघितभिषक्सत्त्वो ममार च विधेर्वशात् ॥ ३९ ॥ मृते स्वतनये राज्ञी शोकेन महतावृता ॥ मूर्च्छिता चापतद्भूमौ गजभग्नेव वल्लरी ॥ ४० ॥ दैवात्संज्ञामवाप्याथ बाष्पक्लिन्नपयोधरा ॥ सांत्विताऽपि वणिक्स्त्रीभिर्विललाप सुदुःखिता ॥ ४१ ॥ हा तात तात हा पुत्र हा मम प्राणरक्षक ॥ हा राजकुलपूर्णेन्दो हा ममानंदवर्धन ॥ ४२ ॥ इमामनाथां कृपणां त्वत्प्राणां त्यक्तबांधवाम् ॥ मातरं ते परित्यज्य क्व यातोऽसि नृपात्मज ॥ ४३ ॥ इत्येभिरुदितैर्वाक्यैः शोकचिंताविवर्धकैः ॥ विलपंतीं मृतापत्यां को नु सांत्वयितुं क्षमः ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्समये तस्या दुःखशोकार्तिचिकित्सकः ॥ ऋषभः पूर्वमाख्यातः शिवयोगी समाययौ ॥ ४५ ॥ स योगी वैश्यनाथेन सार्घ्यहस्तेन पूजितः ॥ तस्याः सकाशमगमच्छोचन्त्या दुः-

१ आर्ता पु० पा० । २ पयात मूर्च्छिता भूमौ–पु० पा० ।

सुखम् ॥ ९१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येष शिवभक्तायाः सीमंतिन्या नृपस्त्रियाः ॥ प्रभावः कथितः शंभोर्माहात्म्यमपि वर्णितम् ॥ ९२ ॥ भूयोपि शिवभक्तानां प्रभावं विस्मयावहम् ॥ समासाद्वर्णयिष्यामि श्रोतॄणां मंगलायनम् ॥ ९३ ॥ इति श्रीस्कांदेमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे सीमंतिन्याः प्रभाववर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विचित्रं शिवनिर्माणं विचित्रं शिवचेष्टितम् ॥ विचित्रं शिवमाहात्म्यं विचित्रं शिवभापितम् ॥ १ ॥ विचित्रं शिवभक्तानां चरितं पापनाशनम् ॥ स्वर्गापवर्गयोः सत्यं साधनं तद्ब्रवीम्यहम् ॥ २ ॥ अवंतीविपये कश्चिद्ब्राह्मणो मंदराह्वयः ॥ बभूव विपयारामः स्त्रीजितो धनसंग्रही ॥ ३ ॥ संध्यास्नानपरित्यक्तो गंधमाल्यांबरप्रियः ॥ कुस्त्रीसक्तः कुमार्गस्थो यथा पूर्वमजामिलः ॥ ४ ॥ स वेश्यां पिंगलां नाम रममाणो दिवानिशम् ॥ तस्या एव गृहे नित्यमासीदविजितेंद्रियः ॥ ५ ॥ कदाचित्सदने तस्यास्तस्मिन्निवसति द्विजे ॥ ऋपभो नाम धर्मात्मा शिवयोगी समाययौ ॥ ॥ ६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य मत्वा स्वं पुण्यमूर्जितम् ॥ सा वेश्या स च विप्रश्च पर्यपूजयतामुभौ ॥ ७ ॥ तमारोप्य महापीठे कंबलांबरसंभृते ॥ प्रक्षाल्य चरणौ भक्त्या तज्जलं दधतुः शिरः[१] ॥ ८ ॥ स्वागतार्घ्यनमस्कारैर्गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ उपचारैः समभ्यर्च्य भोजयामासतुर्मुदा ॥ ९ ॥ तं भुक्तवंतमाचांतं पर्यंके सुखसंस्तरे ॥ उपवेश्य मुदा युक्तौ तांबूलं प्रत्ययच्छताम् ॥ १० ॥ पादसंवाहनं भक्त्या कुर्वंतौ दैवचोदितौ ॥ कल्पयित्वा तु शुश्रूषां प्रीणयामासतुश्चिरम्[१] ॥ ११ ॥ एवं समर्चितस्ताभ्यां शिवयोगी महाद्युतिः ॥ अतिवाह्य निशामेकां ययौ प्रातस्तदादृतः ॥ १२ ॥ एवं काले गतप्राये स विप्रो निधनं गतः ॥ सा च वेश्या मृता काले ययौ कर्मार्जितां गतिम् ॥ १३ ॥ स विप्रः कर्मणा नीतो दशार्णधरणीपतेः[२] ॥ वज्रबाहुकुटुंविन्याः सुमत्या गर्भमास्थितः ॥ १४ ॥ तां ज्येष्ठपत्नीं नृपतेर्गर्भसंपदमाश्रिताम् ॥ अवेक्ष्य तस्यै गरलं सपत्न्यश्छद्मना ददुः ॥ १५ ॥ सा भुक्त्वा गरलं घोरं न मृता दैवयोगतः ॥ क्लेशमेव परं प्राप मरणादतिदुःसहम् ॥ १६ ॥ अथ काले समायाते पुत्रमेकमजीजनत् ॥ क्लेशेन महता साध्वी पीडिता वरवर्णिनी ॥ १७ ॥ स निर्दशो राजपुत्रः स्पृष्टपूर्वो गरेण यत् ॥ तेनावाप महाक्लेशं क्रंदमानो दिवानिशम् ॥ १८ ॥ तस्य बालस्य माता च सर्वांगव्रणपीडिता ॥ बभूवतुरतिक्लिष्टौ गरयोगप्रभावतः ॥ १९ ॥ तौ राज्ञा च समानीतौ वैद्यैश्च कृतभेपजौ ॥ न स्वास्थ्यमापतुर्यत्नैरनेकैर्योजितैरपि ॥ २० ॥ न रात्रौ लभते निद्रां सा राज्ञी विपुलव्यथा ॥ स्वपुत्रस्य च दुःखेन दुःखिता

[१] शिरः—शिरसा—इत्यर्थः । शिवम्—इ० पा० । [२] दशार्हधरणीपतेः—इ० पा० ।

इत्युक्ताप्यसक्तेन सा वधूरतिविह्वला ॥ बलेन तं समालिंग्य चुचुंबाधरपल्लवम् ॥ ६८ ॥ धर्षितोपि तया धीरः सुमेधा नूतनस्त्रियम् ॥ यत्ना
दानीय सदनं कृत्स्नं तत्र न्यवेदयत् ॥ ६९ ॥ तदाकर्ण्याथ तौ विप्रौ कुपितौ शोकविह्वलौ ॥ ताभ्यां सह कुमाराभ्यां वैदर्भातिकमीयतुः ॥ ७० ॥
ततः सारस्वतः प्राह राजानं धूर्तचेष्टितम् ॥ राजन्ममात्मजं पश्य तव शासनयंत्रितम् ॥ ७१ ॥ एतौ तवाज्ञावशगौ चक्रतुः कर्म गर्हितम् ॥
मत्पुत्रस्तत्फलं भुंक्ते स्त्रीत्वं प्राप्य जुगुप्सितम्॥ ७२ ॥ अद्य मे संततिर्नष्टा निराशाः पितरो मम ॥ नापुत्रस्य हि लोकोस्ति लुप्तपिंडादिसंस्कृतेः
॥ ७३ ॥ शिखोपवीतमजिनं मौंजीं दंडं कमंडलुम् ॥ ब्रह्मचर्योचितं चिह्नं विहायेमां दशां गतः ॥ ७४ ॥ ब्रह्मसूत्रं च सावित्रीं स्नानं संध्यां
जपार्चनम् ॥ विसृज्य स्त्रीत्वमातोस्य का गतिर्वद पार्थिव ॥ ७५ ॥ त्वया मे संततिर्नष्टा नष्टो वेदपथश्च मे ॥ एकात्मजस्य मे राजन्का गति
र्वद शाश्वती ॥ ७६ ॥ इति सारस्वतेनोक्तं वाक्यमाकर्ण्य भूपतिः ॥ सीमंतिन्याः प्रभावेण विस्मयं परमं गतः ॥ ७७ ॥ अथ सर्वान्समाहूय
महर्षीनमितद्युतीन् ॥ प्रसाद्य प्रार्थयामास तस्य पुंस्त्वं महीपतिः ॥ ७८ ॥ तेऽब्रुवन्नथ पार्वत्याः शिवस्य च समीहितम् ॥ तद्भक्तानां च माहा
त्म्यं कोन्यथा कर्तुमीश्वरः ॥ ७९ ॥ अथ राजा भरद्वाजमादाय मुनिपुंगवम् ॥ ताभ्यां सह द्विजाग्र्याभ्यां तत्सुताभ्यां समन्वितः ॥ ८० ॥
अंबिकाभवनं प्राप्य भरद्वाजोपदेशतः ॥ तां देवीं नियमैस्तीव्रैरुपास्ते स्म महानिशि ॥ ८१ ॥ एवं त्रिरात्रं सुविसृष्टभोजनः स पार्वतीध्यान
रतो महीपतिः ॥ सम्यक्प्रणामैर्विविधैश्च संस्तवैर्गौरीं प्रपन्नार्तिहरामतोषयत् ॥ ८२ ॥ ततः प्रसन्ना सा देवी भक्तस्य पृथिवीपतेः ॥ स्वरूपं
दर्शयामास चंद्रकोटिसमप्रभम् ॥ ८३ ॥ अथाह गौरी राजानं किं ते ब्रूहि समीहितम् ॥ सोऽप्याह पुंस्त्वमेतस्य कृपया दीयतामिति ॥ ८४ ॥
भूयोप्याह महादेवी मद्भक्तैः कर्म यत्कृतम् ॥ शक्यते नान्यथा कर्तुं वर्षायुतशतैरपि ॥ ८५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एकात्मजो हि विप्रोयं
कर्मणा नष्टसंततिः ॥ कथं सुखं प्रपद्येत विना पुत्रेण तादृशः ॥ ८६ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ तस्यान्यो मत्प्रसादेन भविष्यति सुतोत्तमः ॥ विद्या
विनयसंपन्नो दीर्घायुरमलाशयः ॥ ८७ ॥ एषा सामवती नाम सुता तस्य द्विजन्मनः ॥ भूत्वा सुमेधसः पत्नी कामभोगेन युज्यताम् ॥ ८८ ॥
इत्युक्त्वांतर्हिता देवी ते च राजपुरोगमाः ॥ गताः स्वंस्वं गृहं सर्वे चक्रुस्तच्छासने स्थितिम् ॥ ८९ ॥ सोपि सारस्वतो विप्रः पुत्रं पुत्रगुणो
त्तमम् ॥ लेभे देव्याः प्रसादेन ह्यचिरादेव कालतः ॥ ९० ॥ तां च सामवतीं कन्यां ददौ तस्मै सुमेधसे ॥ तौ दंपती चिरं कालं बुभुजाते प

१ आद्य–इ० पा० । २ अनिर्माति–इ० पा० ।

पुंभावा तस्मिन्नेव द्विजोत्तमे ॥ जातस्पृहा मदोत्सिक्ता कन्दर्पविवशाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अयि नाथ विशालाक्ष सर्वावयवसुन्दर ॥ तिष्ठतिष्ठ क्व या यासि मां न पश्यसि ते प्रियाम् ॥ ४४ ॥ इदमग्रे वनं रम्यं सुपुष्पितमहाद्रुमम् ॥ अस्मिन्विहर्तुमिच्छामि त्वया सह यथासुखम् ॥ ४५ ॥ इत्थं तयोक्तमाकर्ण्य पुरोऽगच्छद्द्विजात्मजः ॥ विचिंत्य परिहासोक्तिं गच्छति स्म यथा पुरा ॥ ४६ ॥ पुनरप्याह सा बाला तिष्ठतिष्ठ क्व यास्यसि॥ दुरुत्सहस्मरावेशां परिभोक्तुमुपेत्य माम् ॥ ४७ ॥ परिष्वजस्व मां कांतां पाययस्व तवाधरम् ॥ नाहं गंतुं समर्थास्मि स्मरबाणप्रपीडिता ॥ ॥ ४८ ॥ इत्थमश्रुतपूर्वां तां निशम्य परिशंकितः ॥ आयांतीं पृष्ठतो वीक्ष्य सहसा विस्मयं गतः ॥४९॥ कैषा पद्मपलाशाक्षी पीनोन्नतपयोधरा ॥ कृशोदरी बृहच्छ्रोणी नवपल्लवकोमला ॥ ५० ॥ स एव मे सखा किन्नु जात एव वरांगना ॥ पृच्छाम्येनमतः सर्वमिति संचिन्त्य सोऽब्रवीत् ॥५१॥ किमपूर्व इवाभासि सखे रूपगुणादिभिः ॥ अपूर्वं भाषसे वाक्यं कामिनीव समाकुला ॥ ५२ ॥ यस्त्वं वेदपुराणज्ञो ब्रह्मचारी जितेंद्रियः ॥ सार स्वतात्मजः शांतः कथमेवं प्रभाषसे ॥ ५३ ॥ इत्युक्ता सा पुनः प्राह नाहमस्मि पुमान्प्रभो ॥ नाम्ना सामवती बाला तवास्मि रतिदायिनी॥ ५४ ॥ यदि ते संशयः कांत ममांगानि विलोकय ॥ इत्युक्तः सहसा मार्गे रहस्येनां व्यलोकयत् ॥५५॥ तामकृत्रिमधम्मिल्लां जघनस्तनशोभिनीम् ॥ सुरू पां वीक्ष्य कामेन किंचिद्व्याकुलतामगात् ॥ ५६ ॥ पुनः संस्तभ्य यत्नेन चेतसो विकृतिं बुधः ॥ मुहूर्तं विस्मयाविष्टो न किंचित्प्रत्यभाषत ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ सामवत्युवाच ॥ ॥ गतस्ते संशयः कश्चित्तद्यागच्छ भजस्व माम् ॥ पश्येदं विपिनं कांत परस्त्रीसुरतोचितम् ॥ ५८ ॥ ॥ सुमेधा उवाच ॥ ॥ मैवं कथय मर्यादां मा हिंसीर्मदमत्तवत् ॥ आवां विज्ञातशास्त्रार्थौ त्वमेवं भाषसे कथम् ॥५९॥ अधीतस्य च शास्त्रस्य विवेकस्य कुलस्यच ॥ किमेष सदृशो धर्मो जारधर्मनिषेवणम् ॥ ६० ॥ न त्वं स्त्री पुरुषो विद्वाञ्जानीह्यात्मानमात्मना ॥ अयं स्वयंकृतोऽनर्थ आवाभ्यां यद्विचेष्टितम् ॥ ६१ ॥ वंचयित्वात्मपितरौ धूर्तराजानुशासनात् ॥ कृत्वा चानुचितं कर्म तस्यैतद्भुज्यते फलम् ॥ ६२ ॥ सर्वं त्वनुचितं कर्म नृणां श्रेयोविनाशनम् ॥ यस्त्वं विप्रात्मजो विद्वान्गतः स्त्रीत्वं विगर्हितम् ॥ ६३ ॥ मार्गं त्यक्त्वा गतोऽरण्यं नरो विध्येत कण्टकैः ॥ बलाद्धिंस्येत वा हिंस्रैर्यदा त्यक्तसमा गमः ॥ ६४ ॥ एवं विवेकमाश्रित्य तूष्णीमेहि स्वयं गृहम् ॥ देवद्विजप्रसादेन स्त्रीत्वं तव विलीयते ॥ ६५ ॥ अथवा दैवयोगेन स्त्रीत्वमेव भवेत्तव ॥ पित्रा दत्ता मया साकं रंस्यसे वरवर्णिनि ॥ ६६ ॥ अहो चित्रमहो दुःखमहो पापबलं महत् ॥ अहो राज्ञः प्रभावोयं शिवाराधनसंभृतः ॥ ६७ ॥

१ एहि-इ० पा० । २ सुपुष्पितलताद्रुमम्-इ० पा० । ३ सारस्वतो-इ० पा० । ४ जारमार्गनिषेवणम्-इ० पा० ।

धनं लब्ध्वा पुनर्यातं ममांतिकम् ॥ १७ ॥ इति राज्ञा समादिष्टौ भीतौ द्विजकुमारकौ ॥ प्रत्यूचतुरिदं कर्म कर्तुं नौ जायते भयम् ॥ १८ ॥ देवतासु गुरौ पित्रोस्तथा राजकुलेषु च ॥ कौटिल्यमाचरन्मोहात्सद्यो नश्यति सान्वयः ॥ १९ ॥ कथमंतर्गृहं राज्ञां छद्मना प्रविशेत्पुमान् ॥ गोप्यमानमपिच्छद्म कदाचित्ख्यातिमेष्यति ॥ २० ॥ ये गुणाः साधिताः पूर्वं शीलाचारश्रुतादिभिः ॥ सद्यस्ते नाशमायांति कौटिल्य पथगामिनः ॥ २१ ॥ पापं निंदा भयं वैरं चत्वार्येतानि देहिनाम् ॥ छद्ममार्गप्रपन्नानां तिष्ठंत्येव हि सर्वदा ॥ २२ ॥ अत आवां शुभाचारौ जातौ च शुचिनां कुले ॥ वृत्तं धूर्तजनश्लाघ्यं नाश्रयावः कदाचन ॥ २३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ दैवतानां गुरूणां च पित्रोश्च पृथिवीपतेः ॥ शासनस्याप्यलंघ्यत्वात्प्रत्यादेशो न कर्हिचित् ॥ २४ ॥ एतैर्यद्यत्समादिष्टं शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ कर्तव्यं नियतं भीतैरप्रमत्तैर्बुभूषुभिः ॥ ॥ २५ ॥ अहो वयं हि राजानः प्रजा यूयं हि संमताः ॥ राजाज्ञया प्रवृत्तानां श्रेयः स्यादन्यथा भयम् ॥ २६ ॥ अतो मच्छासनं कार्यं भव द्भ्यामविलंबितम् ॥ इत्युक्तौ नरदेवेन तौ तथेत्यूचतुर्भयात् ॥ २७ ॥ सारस्वतस्य तनयं सामवन्तं नराधिपः ॥ स्त्रीरूपधारिणं चक्रे वस्त्राकल्पां जनादिभिः ॥ २८ ॥ स कृत्रिमोद्भूतकलत्रभावः प्रयुक्तकर्णाभरणांगरागः ॥ स्निग्धाञ्जनाक्षः स्पृहणीयरूपो बभूव सद्यः प्रमदोत्तमाभः ॥ २९ ॥ तावुभौ दंपती भूत्वा द्विजपुत्रौ नृपाज्ञया ॥ जग्मतुर्नैषधं देशं यद्वा तद्वा भवत्विति ॥ ३० ॥ उपेत्य राजसदनं सोमवारे द्विजोत्तमैः ॥ सपत्नीकैः कृतातिथ्यौ धौतपादौ बभूवतुः ॥ ३१ ॥ सा राज्ञी ब्राह्मणान्सर्वानुपविष्टान्वरासने ॥ प्रत्येकमर्चयांचक्रे सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् ॥ ३२ ॥ तौ च विप्रसुतौ दृष्ट्वा प्राप्तौ कृतकदंपती ॥ ज्ञात्वा किंचिद्विहस्याथ मेने गौरीमहेश्वरौ ॥ ३३ ॥ आवाह्य द्विजमुख्येषु देवदेवं सदाशिवम् ॥ पत्नीष्वावाह यामास सा देवीं जगदंबिकाम् ॥ ३४ ॥ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्धूपैर्नीराजनैरपि ॥ अर्चयित्वा द्विजश्रेष्ठान्नमश्चक्रे समाहिता ॥ ३५ ॥ हिरण्मयेषु पात्रेषु पायसं घृतसंयुतम् ॥ शर्करामधुसंयुक्तं शाकैर्जुष्टं मनोरमैः ॥ ३६ ॥ गंधशाल्योदनैर्हृद्यैर्मोदकापूपराशिभिः ॥ शष्कुलीभिश्च संयावैः कृसरैर्माषपक्वकैः ॥ ३७ ॥ तथान्यैरप्यसंख्यातैर्भक्ष्यैर्भोज्यैर्मनोरमैः ॥ सुगन्धैः स्वादुभिः सूपैः पानीयैरपि शीतलैः ॥ ३८ ॥ कृतमन्नं द्विजा ग्र्येभ्यः सा भक्त्या पर्यवेषयत् ॥ दध्योदनं निरुपमं निवेद्य समतोषयत् ॥ ३९ ॥ भुक्तवत्सु द्विजाग्र्येषु स्वाचांतेषु नृपांगना ॥ प्रणम्य दत्त्वा तांबूलं दक्षिणां च यथार्हतः ॥ ४० ॥ धेनूर्हिरण्यवासांसि रत्नस्रग्भूषणानि च ॥ दत्त्वा भूयो नमस्कृत्य विससर्ज द्विजोत्तमान् ॥ ४१ ॥ तयोर्द्वयोर्भूसुरवर्यपुत्रयोरेकस्तया दमयंतीप्रियार्चितः ॥ एको महादेवधियाभिपूजितः कृतप्रणामौ यमतुल्यदाज्ञया ॥ ४२ ॥ सा [illegible]

शश्वत्पद्मकिंजल्कवर्णया ॥ कल्पद्रुमोत्थया बाला भूषिता शुशुभे सती ॥ ७२ ॥ एवं चंद्रांगदः पत्नीमवाप्य समये शुभे ॥ ययौ स्वनगरीं भूयः श्वशुरेणानुमोदितः ॥ ७३ ॥ इन्द्रसेनोऽपि राजेंद्रो राज्ये स्थाप्य निजात्मजम् ॥ तपसा शिवमाराध्य लेभे संयमिनां गतिम् ॥ ७४ ॥ दशवर्षसहस्राणि सीमंतिन्या स्वभार्यया ॥ सार्धं चन्द्रांगदो राजा बुभुजे विषयान्बहून् ॥ ७५ ॥ प्रासूत तनयानष्टौ कन्यामेकां वराननाम् ॥ रेमे सीमंतिनी भर्त्रा पूजयती महेश्वरम् ॥ दिनेदिने च सौभाग्यं प्राप्त चैवेन्दुवासरात् ॥ ७६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विचित्रमिदमाख्यानं मया समनुवर्णितम् ॥ भूयोऽपि वक्ष्ये माहात्म्यं सोमवारव्रतोदितम् ॥ १७७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां ब्रह्मोत्तरखण्डे सोमवारव्रतवर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ साधुसाधु महाभाग त्वया कथितमुत्तमम् ॥ आख्यानं पुनरन्यच्च विचित्रं वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ विदर्भविषये पूर्वमासीदेको द्विजोत्तमः ॥ वेदमित्र इति ख्यातो वेदशास्त्रार्थवित्सुधीः ॥ २ ॥ तस्यासीदपरो विप्रः सखा सारस्वताह्वयः ॥ तावुभौ परमस्निग्धावेकदेशनिवासिनौ ॥ ३ ॥ वेदमित्रस्य पुत्रोऽभूत्सुमेधा नाम सुव्रतः ॥ सारस्वतस्य तनयः सोमवानिति विश्रुतः ॥ ४ ॥ उभौ सवयसौ बालौ समवेषौ समस्थिती ॥ समं च कृतसंस्कारौ समविद्यौ बभूवतुः ॥ ५ ॥ सांगानधीत्य तौ वेदांस्तर्कव्याकरणानि च ॥ इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि कृत्स्नशः ॥ ६ ॥ सर्वविद्याकुशलिनौ बाल्य एव मनीषिणौ ॥ प्रहर्षमतुलं पित्रोर्ददतुः सकलैर्गुणैः ॥ ७ ॥ तावेकदा स्वतनयौ तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ ॥ आहूयावोचतां प्रीत्या षोडशाब्दौ शुभाकृती ॥ ८ ॥ हे पुत्रकौ युवां बाल्ये कृतविद्यौ सुवर्चसौ ॥ वैवाहिकोयं समयो वर्तते युवयोः समम् ॥ ९ ॥ इमं प्रसाद्य राजानं विदर्भेशं स्वविद्यया ॥ ततः प्राप्य धनं भूरि कृतोद्वाहौ भविष्यथः ॥ १० ॥ एवमुक्तौ सुतौ ताभ्यां तावुभौ द्विजनंदनौ ॥ विदर्भराजमासाद्य संमतोपयतां गुणैः ॥ ११ ॥ विद्यया परितुष्टाय तस्मै द्विजकुमारकौ ॥ विवाहार्थं कृतोद्योगौ धनहीनावशंसताम् ॥ १२ ॥ तयोरपि मतं ज्ञात्वा स विदर्भमहीपतिः ॥ प्रहस्य किंचित्प्रोवाच लोकतत्त्वविवित्सया ॥ १३ ॥ आस्ते निषधराजस्य राज्ञी सीमंतिनी सती ॥ सोमवारे महादेवं पूजयत्यंबिकायुतम् ॥ १४ ॥ तस्मिन्दिने सपत्नीकान्द्विजाग्र्यान्वेदवित्तमान् ॥ संपूज्य परया भक्त्या धनं भूरि ददाति च ॥ १५ ॥ अतोऽत्र युवयोरेको नारीविभ्रमवेषधृक् ॥ एकस्तस्याः पतिर्भूत्वा जायेतां विप्रदंपती ॥ १६ ॥ युवां वधूवरौ भूत्वा प्राप्य सीमंतिनीगृहम् ॥ भुक्त्वा भूरि

---

१ हेमकिंजल्कवर्णया--इ० पा० । २ साधु श्रुतं महाप्राज्ञ—साधु सूत महाभाग—इ० च पा० । ३ समद्युती—इ० पा० । ४ पर्यतोषयताम्—इ० पा० । ५ इयम्—इ० पा० ।

ल्म्लानप्रमुखीं कर्णे शशंसात्मप्रयोजनम् ॥ ४७ ॥ इमं वृत्तांतमाख्यातुं तत्पित्रोः शोकतप्तयोः ॥ गच्छामः स्वस्ति ते भद्रे सद्यः पतिमवाप्स्यसि ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वाश्वं समारुह्य जगाम नृपनंदनः ॥ ताभ्यां सह निजं राष्ट्रं प्रत्यपद्यत तत्क्षणात् ॥ ४९ ॥ स पुरोपवनाभ्याशे स्थित्वा तं फणिपुत्रकम् ॥ विससर्जातमदायादान्नृपासनगतान्प्रति ॥१५०॥ स गत्वोवाच ताञ्छीघ्रमिंद्रसेनो विमुच्यताम् ॥ चंद्रांगदस्तस्य सुतः प्राप्तोऽयं पन्नगालयात् ॥ १५१ ॥ नृपासनं विमुंचंतु भवंतो न विचार्यताम् ॥ नो चेच्चंद्रांगदस्याशु बाणाः प्राणान्हरंति वः ॥ १५२ ॥ स मग्नो यमुनातोये गत्वा तक्षकमंदिरम् ॥ लब्ध्वा च तस्य साहाय्यं पुनर्लोकादिहागतः ॥ १५३ ॥ इत्याख्यातमशेषेण तद्वृत्तांतं निशम्य ते ॥ साधुसाध्विति संभ्रांताः शशंसुः परिपंथिनः ॥ ५४ ॥ अथेंद्रसेनाय निवेद्य सत्वरं नष्टस्य पुत्रस्य पुनः समागमम् ॥ प्रसाद्य तं प्राप्तनरेश्वरासनं दायादमुख्यास्तु भयं प्रपेदिरे ॥ ५५ ॥ अथ पौरजनाः सर्वे पुरोद्याने नृपात्मजम् ॥ दृष्ट्वा राज्ञे द्रुतं प्रोचुर्लेभिरे च महाधनम् ॥ ५६ ॥ आकर्ण्य पुत्रमायांतं राजानंदजलाप्लुतः ॥ न व्यजानादिमं लोकं राज्ञी च परया मुदा ॥ ५७ ॥ अथ नागरिकाः सर्वे मंत्रिवृद्धाः पुरोधसः ॥ प्रत्युद्गम्य परिष्वज्य तमानिन्युर्नृपांतिकम् ॥ ५८ ॥ अथोत्सवेन महता प्रविश्य निजमंदिरम् ॥ राजपुत्रः स्वपितरौ ववंदे बाष्पमुत्सृजन् ॥ ५९ ॥ तं पादमूले पतितं स्वपुत्रं विवेद नासौ पृथिवीपतिः क्षणम् ॥ प्रबोधितोऽमात्यजनैः कथंचिदुत्थाप्य क्लिन्नेन हृदालिलिंग ॥ १६० ॥ क्रमेण मातॄरभिवंद्य ताभिः प्रवर्धिताशीः प्रणयाकुलाभिः ॥ आलिंगितः पौरजनानशेषान्संभावयामास स राजसूनुः ॥६१॥ तेषां मध्ये समासीनः स्ववृत्तांतमशेषतः ॥ पित्रे निवेदयामास तक्षकस्य च मित्रताम् ॥६२॥ दत्तं भुजंगराजेन रत्नादिधनसंचयम् ॥ दिव्यं तद्राक्षसानीतं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥६३॥ राजपुत्रस्य चरितं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विह्वलः ॥ मेने स्नुषायाः सौभाग्यं महेशाराधनार्जितम् ॥६४॥ सौमांगल्यमयीं वार्तामिमां निषधभूपतिः॥चारैर्निवेदयामास चित्रवर्ममहीपतेः ॥६५॥ श्रुत्वाऽमृतमयीं वार्तां स समुत्थाय संभ्रमात् ॥ तेभ्यो दत्त्वा धनं भूरि ननर्तानंदविह्वलः ॥६६॥ अथाहूय स्वतनयां परिष्वज्याश्रुलोचनः ॥ भूषणैर्भूषयामास त्यक्तवैधव्यलक्षणाम् ॥ ६७ ॥ अथोत्सवो महानासीद्राष्ट्रग्रामपुरादिषु ॥ सीमंतिन्याः शुभाचारं शशंसुः सर्वतो जनाः ॥ ६८ ॥ चित्रवर्माथ नृपतिः समाहूयेंद्रसेनजम् ॥ पुनर्विवाहविधिना सुतां तस्मै न्यवेदयत् ॥ ६९ ॥ चन्द्रांगदोऽपि रत्नान्यराणिनिस्तक्षकालयात् ॥ स्वां पत्नीं भूषयां चक्रे मर्त्यानामतिदुर्लभैः ॥ १७० ॥ अंगरागेण दिव्येन तप्तकांचनशोभिना ॥ शुशुभे सा सुगंधेन दशयोजनगामिना ॥ ७१ ॥ अम्लानमाल्यया

---

१ शशंस—सः चंद्रांगदः—इति शेषः । २ मपित्रोः—इ० पा० । ३ आनंदातिशयादिमं लोकं न व्यजानात्—[illegible] ।

एवं वर्षत्रयं नीतं शोकेनातिबलीयसा ॥ अथेंदुवारे संप्राप्ते स्नातुमत्र समागता ॥ २४ ॥ श्वशुरोऽस्याश्च राजेंद्रो हृतराज्यश्च शत्रुभिः ॥ बलाद्गृहीतो बद्धश्च सभार्यस्तद्वशे स्थितः ॥ २५ ॥ तथाप्येषा शुभाचारा सोमवारे महेश्वरम् ॥ सांबिकं परया भक्त्या पूजयत्यमलाशया ॥ २६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्थं सखीमुखेनैव सर्वमावेद्य सुव्रता ॥ ततः सीमंतिनी प्राह स्वयमेव नृपात्मजम् ॥ २७ ॥ कस्त्वं कंदर्पसंकाशः काविमौ तव पार्श्वगौ ॥ देवो नरेंद्रः सिद्धो वा गंधर्वो वाथ किन्नरः ॥ २८ ॥ किमर्थं मम वृत्तांतं स्नेहवानिव पृच्छसि ॥ किं मां वेत्सि महाबाहो दृष्टवान्किमु कुत्रचित् ॥ २९ ॥ दृष्टपूर्व इवाभासि मया च स्वजनो यथा ॥ सर्वं कथय तत्त्वेन सत्यसारा हि साधवः ॥ १३० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ एतावदुक्त्वा नरदेवपुत्री सबाष्पकंठं सुचिरं रुरोद ॥ मुमोह भूमौ पतिता सखीभिर्वृता न किंचित्कथितुं शशाक ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा चंद्रांगदः सर्वं प्रियायाः शोककारणम् ॥ मुहूर्तमभवत्तूष्णीं स्वयं शोकसमाकुलः ॥ ३२ ॥ अथाश्वास्य प्रियां तन्वीं विविधैर्वाक्यनैपुणैः ॥ सिद्धा नाम वयं देवाः कामगा इति सोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ ततो बलादिवाकृष्य पाणिग्रहणशंकिताम् ॥ पुलकांचितसर्वांगीं तां कर्णे त्विदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ क्वापि लोके मया दृष्टस्तव भर्त्ता वरानने ॥ त्वद्व्रताचरणात्प्रीतः सद्य एवागमिष्यति ॥ ॥ ३५ ॥ अपनेष्यति ते शोकं द्वित्रैरेव दिनैर्ध्रुवम् ॥ एतच्छंसितुमायातस्तव भर्त्तुः सखाऽस्म्यहम् ॥ ३६ ॥ अत्र कार्यो न संदेहः शपामि शिवपादयोः ॥ तावत्त्वद्धृदये स्थेयं न प्रकाश्यं च कुत्रचित् ॥ ३७ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा सुधाधाराशताधिकम् ॥ संभ्रमोद्भ्रांतनयना तमेव मुहुरैक्षत ॥ ॥ ३८ ॥ प्रेमबंधानुगुणितं वाक्यं चाह रसायनम् ॥ विभ्रमोदारसहितं मधुरापांगवीक्षणम् ॥ ३९ ॥ स्वपाणिस्पर्शनोद्भिन्नपुलकांचितविग्रहम् ॥ पूर्वं दृष्टानि चांगेषु लक्षणानि स्वरादिषु ॥ वयःप्रमाणं वर्णं च परीक्ष्यैनमतर्कयत् ॥ १४० ॥ एष एव पतिर्मे स्याद्ध्रुवं नान्यो भविष्यति ॥ अस्मिन्नेव प्रसक्तं मे हृदयं प्रेमकातरम् ॥ १४१ ॥ परलोकादिहायातः कथमेवं स्वरूपधृक् ॥ दुर्भाग्यायाः कथं मे स्याद्भर्तुर्नष्टस्य दर्शनम् ॥ १४२ ॥ स्वप्नोयं किमु न स्वप्नो भ्रमोऽयं किं तु न भ्रमः ॥ एष धूर्तोऽथवा कश्चिद्यक्षो गंधर्व एव वा ॥ १४३ ॥ मुनिपत्न्या यदुक्तं मे परमापद्गतापि च ॥ व्रतमेतत्कुरुष्वेति तस्य वा फलमेव वा ॥ ४४ ॥ यो वर्षायुतसौभाग्यं ममेत्याह द्विजोत्तमः ॥ नूनं तस्य वचः सत्यं को विद्यादीश्वरं विना ॥ ४५ ॥ निमित्तानि च दृश्यंते मंगलानि दिनेदिने ॥ प्रसन्ने पार्वतीनाथे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥ ४६ ॥ इत्थं विमृश्य बहुधा तां पुनर्मुक्तसंशयाम् ॥

१ प्रमाथिभिः--इ० पा० । २ सुदुर्वृत्ताग:--इति पाठे दुर्भाग्यामित्यर्थः । ३ वाक्यैः शुभैः--इ० पा० । ४ मधुरसायनम्--इ० पा० ।

तुष्टोऽस्मि भद्रं स्तात्तव राजेंद्रनंदन ॥ बालोपि यत्परं तत्त्वं वेत्सि शैवं परात्परम् ॥ ९९ ॥ एष रत्नमयो लोक एताश्चारुदृशोऽबलाः ॥ एते कल्पद्रुमाः सर्वे वाप्योमृतरसांभसः ॥ १०० ॥ नात्र मृत्युभयं घोरं न जरारोगपीडनम् ॥ यथेष्टं विहरन्नत्र भुंक्ष्व भोगान्यथोचितान् ॥ १०१ ॥ इत्युक्तो नागराजेन स राजेंद्रकुमारकः ॥ प्रत्युवाच परं प्रीत्या कृतांजलिरुदारधीः ॥ २ ॥ कृतदारोऽस्म्यहं काले सुव्रता गृहिणी मम ॥ शिव पूजापरा नित्यं पितरावेकपुत्रकौ ॥ ३ ॥ ते त्वद्य मां मृतं मत्वा शोकेन महतावृताः ॥ प्रायः प्राणैर्वियुज्यंते दैवात्प्राणान्त्यजंति वा ॥ ४ ॥ अतो मया बहुतिथं नात्र स्थेयं कथंचन ॥ तमेव लोकं कृपया मां प्रापयितुमर्हसि ॥ ५ ॥ इत्युक्तवंतं नरदेवपुत्रं दिव्यैर्वरान्नैः सुरपादपोत्थैः ॥ आप्याययित्वा वरगंधवासः स्रग्रत्नदिव्याभरणैर्विचित्रैः ॥ ६ ॥ संतोषयित्वा विविधैश्च भोगैः पुनर्बभाषे भुजगाधिराजः ॥ यदायदा त्वं स्मरसि त्वदग्रे तदा तदाविष्क्रियते मयेति ॥ ७ ॥ पुनश्च राजपुत्राय तक्षकोश्वं च कामगम् ॥ नानाद्वीपसमुद्रेषु लोकेषु च निरर्गलम् ॥ ८ ॥ दत्तवान्रत्ना भरणदिव्याभरणवाससाम् ॥ वाहनाय ददावेकं राक्षसं पन्नगेश्वरः ॥ ९ ॥ तत्सहायार्थमेकं च पन्नगेंद्रकुमारकम् ॥ नियुज्य तक्षकः प्रीत्या गच्छेति विससर्ज तम् ॥ १० ॥ इति चंद्रांगदः सोऽथ संगृह्य विविधं धनम् ॥ अश्वं कामगमारुह्य ताभ्यां सह विनिर्ययौ ॥११॥ स मुहूर्तादिवोन्मज्य तस्मा देव सरिज्जलात् ॥ विजहार तटे रम्ये दिव्यमारुह्य वाजिनम् ॥ १२ ॥ अथास्मिन्समये तन्वी सा च सीमंतिनी सती ॥ स्नातुं समाययौ तत्र सखी भिः परिवारिता ॥ १३ ॥ सा ददर्श नदीतीरे विहरंतं नृपात्मजम् ॥ रक्षसा नररूपेण नागपुत्रेण चान्वितम् ॥ १४ ॥ दिव्यरत्नसमाकीर्णं दिव्य माल्यावतंसकम् ॥ देहेन दिव्यगंधेन व्याक्षिप्तदशयोजनम् ॥ १५ ॥ तमपूर्वाकृतिं वीक्ष्य दिव्याश्वमधिसंस्थितम् ॥ जडोन्मत्तेव भीतेव तस्थौ तन्न्यस्तलोचना ॥ १६ ॥ तां च राजेंद्रपुत्रोऽसौ दृष्टपूर्वामिति स्मरन् ॥ निर्मुक्तकंठाभरणां कंठसूत्रविवर्जिताम् ॥ १७ ॥ असंयोजितधम्मिल्लाम् गरागविवर्जिताम् ॥ त्यक्तनीलांजनापांगीं कृशांगीं शोकदूषिताम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वाऽवतीर्य तुरगादुपविष्टः सरित्तटे ॥ तामाहूय वरारोहामुपांशु इदम ब्रवीत् ॥ १९ ॥ का त्वं कस्य कलत्रं वा कस्यासि तनया सती ॥ किमिदं तेंगने बाल्ये दुःसहं शोकलक्षणम् ॥ १२० ॥ इति स्नेहेन संपृष्टा सा वधूरश्रुलोचना ॥ लज्जिता स्वयमाख्यातुं तत्सखी सर्वमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इयं सीमंतिनी नाम्ना स्नुषा निषधभूपतेः ॥ चंद्रांगदस्य महिषी तनया चित्रवर्मणः ॥ २२ ॥ अस्याः पतिर्दैवयोगान्निमग्नोऽस्मिन्महाजले ॥ तेनेयं प्राप्तवैधव्या बाला दुःखेन शोषिता ॥ २३ ॥

१ गंधेपितान्–इ०पा० । २ नरग–इ०पा० । ३ ह्यस्तले समागीनम्–इ०पा० । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] ।

तरार्जितैः ॥ ८० ॥ अद्य धन्योऽस्मि धन्योऽस्मि कृतार्थौ पितरौ मम ॥ यत्प्रेक्षितोऽहं कारुण्यात्त्वया संभाषितोपि च ॥ ८१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युदारमसंभ्रांतं वचः श्रुत्वातिपेशलम् ॥ तक्षकः पुनरौत्सुक्याद्बभाषे राजनंदनम् ॥ ८२ ॥ ॥ तक्षक उवाच ॥ ॥ भोभो नरेंद्रदायाद मा भैषीर्धीरतां व्रज ॥ सर्वदेवेषु को देवो युष्माभिः पूज्यते सदा ॥ ८३ ॥ ॥ राजपुत्र उवाच ॥ ॥ यो देवः सर्वदेवेषु महादेव इति स्मृतः ॥ पूज्यते स हि विश्वात्मा शिवोऽस्माभिरुमापतिः ॥ ८४ ॥ यस्य तेजोंशलेशेन रजसा च प्रजापतिः ॥ कृतरूपोऽसृजद्विश्वं स नः पूज्यो महेश्वरः ॥ ८५ ॥ यस्यांशात्सात्त्विकं दिव्यं बिभ्रद्विष्णुः सनातनः ॥ विश्वं बिभर्त्ति भूतात्मा शिवोऽस्माभिः स पूज्यते ॥ ॥ ८६ ॥ यस्यांशात्तामसाज्जातो रुद्रः कालाग्निसन्निभः ॥ विश्वमेतद्धरत्यंते स पूज्योऽस्माभिरीश्वरः ॥ ८७ ॥ यो विधाता विधातुश्च कारणस्यापि कारणम् ॥ तेजसां परमं तेजः स शिवो नः परा गतिः ॥ ८८ ॥ योंतिकस्थोऽपि दूरस्थः पापोपहतचेतसाम् ॥ अपरिच्छेद्य धामासौ शिवो नः परमा गतिः ॥ ८९ ॥ योऽग्नौ तिष्ठति यो भूमौ यो वायौ सलिले च यः ॥ य आकाशे च विश्वात्मा स पूज्यो नः सदाशिवः ॥ ९० ॥ यः साक्षी सर्वभूतानां य आत्मस्थो निरंजनः ॥ यस्येच्छावशगो लोकः सोऽस्माभिः पूज्यते शिवः ॥ ९१ ॥ यमेकमाद्यं पुरुषं पुराणं वदंति भिन्नं गुणवैकृतेन ॥ क्षेत्रज्ञमेकेथ तुरीयमन्ये कूटस्थमन्ये स शिवो गतिर्नः ॥ ९२ ॥ यं नास्पृशंश्चैत्त्यमचिंत्यतत्त्वं दुरंतधामा नमतत्स्वरूपम् ॥ मनोवचोवृत्तय आत्मभाजां स एष पूज्यः परमः शिवो नः ॥ ९३ ॥ यस्य प्रसादं प्रतिलभ्य संतो वांछंति नैंद्रं पदमुज्ज्वलं वा ॥ निस्तीर्णकर्मार्गलकालचक्राश्चरंत्यभीताः स शिवो गतिर्नः ॥ ९४ ॥ यस्य स्मृतिः सकलपापरुजां विघातं सद्यः करोत्यपि च पुल्कसजन्म भाजाम् ॥ यस्य स्वरूपमखिलं श्रुतिभिर्विमृग्यं तस्मै शिवाय सततं करवाम पूजाम् ॥ ९५ ॥ यन्मूर्ध्नि लब्धनिलया सुरलोकसिंधुर्यस्यांगगा भगवती जगदंबिका च ॥ यत्कुंडले त्वहह तक्षकवासुकी द्वौ सोऽस्माकमेव गतिरर्धशशांकमौलिः ॥ ९६ ॥ जयति निगमचूडाग्रेषु यस्यांघ्रिपद्मं जयति च हृदि नित्यं योगिनां यस्य मूर्तिः ॥ जयति सकलतत्त्वोद्भासनं यस्य मूर्तिः स विजितगुणसर्गः पूज्यतेऽस्माभिरीशः ॥ ९७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य तक्षकः प्रीतमानसः ॥ जातभक्तिर्महादेवे राजपुत्रमभाषत ॥ ९८ ॥ ॥ तक्षक उवाच ॥ ॥ परि

---

१ सनातनः—इ० पा० । २ वदंति—इ० पा० । ३ अंगना—इ०पा० । ४ यत्कंठभूषणमिदं गरलं करालं यद्भालनेत्रे ज्वलनः प्रचण्डः—इ० पा० । ५ जयति सदसि नित्यं योगिनां यस्य कीर्तिः—इ०पा० । ६ विजितगुणगणः—इ०पा० ।

॥ न तत्याज शुभाचारा वैधव्यं प्राप्तवत्यपि ॥ ५८ ॥
निषिद्धा स्नेहेन वैधव्यं प्रत्यपद्यत ॥ ५७ ॥ मुनेः पत्न्योऽपदिष्टं यत्सोमवारव्रतं शुभम् ॥ न तत्याज शुभाचारा वैधव्यं प्राप्तवत्यपि ॥ ५८ ॥
एवं चतुर्दशे वर्षे दुःखं प्राप्य सुदारुणम् ॥ ध्यायन्ती शिवपादाब्जं वत्सरत्रयमत्यगात् ॥ ५९ ॥ पुत्रशोकादिवोन्मत्तमिंद्रसेनं महीपतिम् ॥
प्रसह्य तस्य दायादाः संतानं जहुरोजसा ॥ ६० ॥ हृतसिंहासनः शूरैर्दायादैः सोऽग्रजो नृपः ॥ निगृह्य काराभवने सपत्नीको निवेशितः ॥
॥ ६१ ॥ चंद्रांगदोऽपि तत्पुत्रो निमग्नो यमुनाजले ॥ अधोधोमज्जमानोऽसौ ददर्शोरगकामिनीः ॥ ६२ ॥ जलक्रीडासु सक्तास्ता दृष्ट्वा राजकुमार
कम् ॥ विस्मितास्तमथो निन्युः पातलं पन्नगालयम् ॥ ६३ ॥ स नीयमानस्तैरसा पन्नगीभिर्नृपात्मजः ॥ तक्षकस्य पुरं रम्यं विवेश परमाद्भुतम् ॥
॥ ६४ ॥ सोऽपश्यद्राजतनयो महेंद्रभवनोपमम् ॥ महारत्नपरिभ्राजन्मयूखपरिदीपितम् ॥ ६५ ॥ वज्रवैडूर्यपाचादिप्रासादशतसंकुलम् ॥ माणिक्य
गोपुरद्वारं मुक्तादामभिरुज्ज्वलम् ॥ ६६ ॥ चंद्रकांतस्थलं रम्यं हेमद्वारकपाटकम् ॥ अनेकशतसाहस्रमणिदीपविराजितम् ॥ ६७ ॥ तत्रापश्यत्सभा
मध्ये निषण्णं रत्नविष्टरे ॥ तक्षकं पन्नगाधीशं फणानेकशतोज्ज्वलम् ॥ ६८ ॥ दिव्यांबरधरं दीप्तं रत्नकुण्डलरंजितम् ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तमुकुट
द्युतिरंजितम् ॥ ६९ ॥ फणामणिमयूखाढ्यैरसंख्यैः पन्नगोत्तमैः ॥ उपासितं प्रांजलिभिश्चित्ररत्नविभूषितैः ॥ ७० ॥ रूपयौवनमाधुर्यविलासगति
शोभिना ॥ नागकन्यासहस्रेण समंतात्परिवारितम् ॥ ७१ ॥ दिव्याभरणदीप्तांगं दिव्यचंदनचर्चितम ॥ कालाग्निमिव दुर्धर्षं तेजसादित्यसन्निभम् ॥
॥ ७२ ॥ दृष्ट्वा राजसुतो धीरः प्रणिपत्य सभास्थले ॥ उत्थितः प्रांजलिस्तस्य तेजसाक्षिप्तलोचनः ॥ ७३ ॥ नागराजोपि तं दृष्ट्वा राजपुत्रं
मनोरमम् ॥ कोऽयं कस्मादिहायात इति पप्रच्छ पन्नगीः ॥ ७४ ॥ ता ऊचुर्यमुनातोये दृष्टोऽस्माभिर्यदृच्छया ॥ अज्ञातकुलनामायमानीतस्तव
सन्निधिम् ॥ ७५ ॥ अथ पृष्टो राजपुत्रस्तक्षकेण महात्मना ॥ कस्यासि तनयः कस्त्वं को देशः कथमागतः ॥ ७६ ॥ राजपुत्रो वचः श्रुत्वा
तक्षकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ ॥ राजपुत्र उवाच ॥ ॥ अस्ति भूमंडले कश्चिद्देशो निषधसंज्ञकः ॥ तस्याधिपोऽभवद्राजा नलो नाम महा
यशाः ॥ स पुण्यकीर्तिः क्षितिपो दमयन्तीपतिः शुभः ॥ ७८ ॥ तस्मादपींद्रसेनाख्यस्तस्य पुत्रो महाबलः ॥ चंद्रांगदोस्मि नामाहं नवोढः
श्वशुरालये ॥ विहरन्यमुनातोये निमग्नो दैवचोदितः ॥ ७९ ॥ एताभिः पन्नगस्त्रीभिरानीतोस्मि तवांतिकम् ॥ दृष्ट्वाहं तव पादाब्जं पुण्यजन्मा

१ [illegible] । "[illegible] । ६ [illegible]–इ० पा० । ७ [illegible] । [illegible] । २ [illegible]–इ० पा० । ८ [illegible]–इ० पा० । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।
५ [illegible]–इ० पा० ।

म्बरधारिणी ॥ ३१ ॥ यतवाङ्निश्चलमनाः पूजां कृत्वा यथोचिताम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाथ शिवं सम्यक्प्रसादयत् ॥३२॥ पापक्षयोऽभिषेकेण साम्राज्यं पीठपूजनात् ॥ सौभाग्यमखिलं सौख्यं गंधमाल्याक्षतार्पणात् ॥ ३३ ॥ धूपदानेन सौगंध्यं कांतिर्दीपप्रदानतः ॥ नैवेद्यैश्च महाभोगो लक्ष्मीस्तांबूलदानतः ॥ ३४ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च नमस्कारप्रदानतः ॥ अष्टैश्वर्यादिसिद्धीनां जप एव हि कारणम् ॥ ३५ ॥ होमेन सर्वकामानां समृद्धिरुपजायते ॥ सर्वेषामेव देवानां तुष्टिर्ब्राह्मणभोजनात् ॥ ३६ ॥ इत्थमाराधय शिवं सोमवारे शिवामपि ॥ अत्यापदमपि प्राप्ता निस्तीर्णाभिभवा भवेः ॥ ३७ ॥ घोराद्धोरं प्रपन्नापि महाक्लेशं भयानकम् ॥ शिवपूजाप्रभावेण तरिष्यसि महद्भयम् ॥ ३८ ॥ इत्थं सीमंतिनीं सम्यगनुशास्य पुनः सती ॥ ययौ सापि वरारोहा राजपुत्री तथाऽकरोत् ॥ ३९ ॥ दमयंत्यां नलस्यासीदिंद्रसेनाभिधः सुतः ॥ तस्य चंद्रांगदो नाम पुत्रोभूच्चंद्रसन्निभः ॥ ४० ॥ चित्रवर्मा नृपश्रेष्ठस्तमाहूय नृपात्मजम् ॥ कन्यां सीमंतिनीं तस्मै प्रायच्छद्धर्वनुज्ञया ॥ ४१ ॥ सोऽभून्महोत्सवस्तत्र तस्या उद्वाहकर्मणि ॥ यत्र सर्वमहीपानां समवायो महानभूत् ॥ ४२ ॥ तस्याः पाणिग्रहं काले कृत्वा चंद्रांगदः कृती ॥ उवास कतिचिन्मासांस्तत्रैव श्वशुरालये ॥ ४३ ॥ एकदा यमुनां तर्तुं स राजतनयो बली ॥ आरुरोह तरीं कैश्चिद्वयस्यैः सह लीलया ॥ ४४ ॥ तस्मिंस्तरति कालिंदीं राजपुत्रे विधेर्वशात् ॥ ममज्ज सह कैवर्तैरावर्त्ताभिहता तरी ॥ ४५ ॥ हा हेति शब्दः सुमहानासीत्तस्यास्तटद्वये ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां प्रलापो दिवमस्पृशत् ॥ ४६ ॥ मज्जंतो म्रियिरे केचित्केचिद्ग्राहोदरं गताः ॥ राजपुत्रादयः केचिन्नादृश्यंत महाजले ॥ ४७ ॥ तदुपश्रुत्य राजापि चित्रवर्मातिविह्वलः ॥ यमुनायास्तटं प्राप्य विचेष्टः समजायत ॥४८॥ श्रुत्वाथ राजपत्न्यश्च बभूवुर्गतचेतनाः ॥ सा च सीमंतिनी श्रुत्वा पपात भुवि मूर्च्छिता ॥ ४९ ॥ तथान्ये मंत्रिमुख्याश्च नायकाः सपुरोहिताः॥ विह्वलाः शोकसंतप्ता विलेपुर्मुक्तमूर्धजाः ॥५०॥ इंद्रसेनोपि राजेंद्रः पुत्रवार्त्तां सुदुःखितः॥ आकर्ण्य सह पत्नीभिर्नष्टसंज्ञः पपात ह ॥ ५१ ॥ तन्मंत्रिणश्च तत्पौरास्तथा तद्देशवासिनः ॥ आबालवृद्धवनिताश्चुक्रुशुः शोकविह्वलाः ॥ ५२ ॥ शोकात्केचिदुरो जघ्नुः शिरो जघ्नुश्च केचन ॥ हा राजपुत्र हा तात क्वासि क्वासीति बभ्रमुः ॥५३॥ एवं शोकाकुलं दीनमिंद्रसेनमहीपतेः ॥ नगरं सहसा क्षुब्धं चित्रवर्मपुरं तथा ॥ ५४ ॥ अथ वृद्धैः समाश्वस्तश्चित्रवर्मा महीपतिः ॥ शनैर्नगरमागत्य सान्त्वयामास चात्मजाम् ॥ ५५ ॥ स राजांभसि मग्नस्य जामातुस्तस्य बांधवैः ॥ आगतैः कारयामास साकल्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥५६॥ सा च सीमंतिनी साध्वी भर्तृलोकमतिः सती ॥ पित्रा

१ निश्चलगतिः—इ० पा० । २ सर्वकोशानाम्—इ० पा० । ३ संयमिभोजनात्—इ० पा० । ४ समुदाय—इ० पा० ।

शिवपूजा सदा लोके हेतुः स्वर्गापवर्गयोः ॥ सोमवारे विशेषेण प्रदोषादिगुणान्विते ॥ ८ ॥ केवलेनापि ये कुर्युः सोमवारे शिवार्चनम् ॥ न तेषां विद्यते किंचिदिहामुत्र च दुर्लभम् ॥ ९ ॥ उपोषितः शुचिर्भूत्वा सोमवारे जितेंद्रियः ॥ वैदिकैर्लौकिकैर्वापि विधिवत्पूजयेच्छिवम् ॥ १० ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा कन्या वापि सभर्तृका ॥ विभर्तृका वा संपूज्य लभते वरमीप्सितम् ॥ ११ ॥ अत्राहं कथयिष्यामि कथां श्रोतृमनोहराम् ॥ श्रुत्वा मुक्तिं प्रयांत्येव भक्तिर्भवति शांभवी ॥ १२ ॥ आर्यावर्ते नृपः कश्चिदासीद्धर्मभृतां वरः ॥ चित्रवर्मेति विख्यातो धर्मराजो दुरात्मनाम् ॥ ॥ १३ ॥ स गोप्ता धर्मसेतूनां शास्ता दुष्पथगामिनाम् ॥ यष्टा समस्तयज्ञानां त्राता शरणमिच्छताम् ॥ १४ ॥ कर्त्ता सकलपुण्यानां दाता सकलसंपदाम् ॥ जेता सपत्नवृंदानां भक्तः शिवमुकुन्दयोः ॥ १५ ॥ सोनुकूलासु पत्नीषु लब्ध्वा पुत्रान्महौजसः ॥ चिरेण प्रार्थितां लेभे कन्यामेकां वराननाम् ॥ १६ ॥ स लब्ध्वा तनयां दिष्ट्या हिमवानिव पार्वतीम् ॥ आत्मानं देवसदृशं मेने पूर्णमनोरथम् ॥ १७ ॥ स एकदा जातकलक्षणज्ञानाहूय साधून्द्विजमुख्यवृंदान् ॥ कुतूहलेनाभिनिविष्टचेताः पप्रच्छ कन्याजनने फलानि ॥ १८ ॥ अथ तत्राब्रवीदेको बहुज्ञो द्विज सत्तमः ॥ एषा सीमंतिनी नाम्ना कन्या तव महीपते ॥ १९ ॥ उमेव मांगल्यवती दमयंतीव रूपिणी ॥ भारतीव कलाभिज्ञा लक्ष्मीरिव महागुणा ॥ ॥ २० ॥ सुप्रजा देवमातेव जानकीव धृतव्रता ॥ रविप्रभेव सत्कांतिश्चंद्रिकेव मनोरमा ॥ २१ ॥ दशवर्षसहस्राणि सह भर्त्रा प्रमोदते ॥ प्रसूय तनया नष्टौ परं सुखमवाप्स्यति ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतं नृपतिर्धनैः संपूज्य तं द्विजम् ॥ अवाप परमां प्रीतिं तद्वागमृतसेवया ॥ २३ ॥ अथान्योऽपि द्विजः प्राह धैर्यवानमितद्युतिः ॥ एषा चतुर्दशे वर्षे वैधव्यं प्रतिपत्स्यति ॥ २४ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य वज्रनिर्घातनिष्ठुरम् ॥ मुहूर्तमभवद्राजा चिंताव्याकुलमानसः ॥ २५ ॥ अथ सर्वान्समुत्सृज्य ब्राह्मणान्ब्रह्मवत्सलः ॥ सर्वं दैवकृतं मत्वा निश्चिंतः पार्थिवोऽभवत् ॥ २६ ॥ सापि सीमंतिनी बाला क्रमेण गतशैशवा ॥ वैधव्यमात्मनो भावि शुश्रावात्मसखीमुखात् ॥ २७ ॥ परं निर्वेदमापन्ना चिंतयामास बालिका ॥ याज्ञवल्क्यमुनेः पत्नीं मैत्रेयीं पर्यपृच्छत ॥ २८ ॥ मातस्त्वच्चरणांभोजं प्रपन्नास्मि भयाकुला ॥ सौभाग्यवर्धनं कर्म मम शंसितुमर्हसि ॥ २९ ॥ इति प्रपन्नां नृपतेः कन्यां प्राह मुनेः सती ॥ शरणं व्रज तन्वंगि पार्वतीं शिवसंयुताम् ॥ ३० ॥ सोमवारे शिवं गौरीं पूजयस्व समाहिता ॥ उपोषिता वा सुस्नाता विरजा

१ शिवगौरिसतथा कार्या—इ० पा० । २ अत्रापि—इ० पा० । ३ श्रुत्वा कृतगिरः शांभी भक्तिं कुर्वन्ति नित्यशः—इ० पा० । ४ [illegible]—इ० पा० । ५ [illegible] राजः भग: [illegible] । धर्मराजो महात्मनाः—इति पाठान्तरम् । ६ आतकल्क्षणान्—इ० पा० । ७ तस्या जनने [illegible]—इ० पा० । ८ [illegible]—इ० पा० । ९ [illegible]—इ० पा० ।

स्यन्दनानां सहस्राणि सौवर्णानि महांति च ॥ पुनरेकं रथं दिव्यं धनुश्चेन्द्रायुधोपमम् ॥ ४९ ॥ अस्त्राणां च सहस्राणि तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ अभेद्यं वर्म सौवर्णं शक्तिं च रिपुमर्दिनीम् ॥ १५० ॥ दुहितुः परिचर्यार्थं दासीपञ्चसहस्रकम् ॥ ददौ प्रीतमनास्तस्मै धनानि विविधानि च ॥ ॥ ५१ ॥ गंधर्वसैन्यमत्युग्रं चतुरंगसमन्वितम् ॥ पुनश्च तत्सहायार्थे गन्धर्वाधिपतिर्ददौ ॥ ५२ ॥ इत्थं राजेन्द्रतनयः संप्राप्तः श्रियमुत्तमाम् ॥ अभीष्टजायासहितो मुमुदे निजसंपदा ॥ ५३ ॥ कारयित्वा स्वदुहितुर्विवाहं समयोचितम् ॥ ययौ विमानमारुह्य गंधर्वाधिपतिर्दिवम् ॥ ५४ ॥ धर्मगुप्तः कृतोद्वाहः सह गंधर्वसेनया ॥ पुनः स्वनगरं प्राप्य जघान रिपुवाहिनीम् ॥ ५५ ॥ दुर्धर्षणं रणे हत्वा शक्त्या गंधर्वसेनया ॥ निःशेषितारातिवलः प्रविवेश निजं पुरम् ॥ ५६ ॥ ततोभिषिक्तः सच्चिवैर्ब्राह्मणैश्च महोत्तमैः ॥ रत्नसिंहासनारूढश्चक्रे राज्यमकण्टकम् ॥ ५७ ॥ या विप्रवनिता पूर्वं तमपुष्णात्स्वपुत्रवत् ॥ सैव माताभवत्तस्य स भ्राता द्विजनन्दनः ॥ ५८ ॥ गंधर्वतनया जाया विदर्भनगरेश्वरः ॥ आराध्य देवं गिरिशं धर्मगुप्तो नृपोऽभवत् ॥ ५९ ॥ एवमन्ये समाराध्य प्रदोषे गिरिजापतिम् ॥ लभंतेभीप्सितान्कामान्देहांते तु परां गतिम् ॥ १६० ॥

॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतन्महाव्रतं पुण्यं प्रदोषे शंकरार्चनम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदेतत्साधनं परम् ॥ ६१ ॥ य एतच्छृणुयात्पुण्यं माहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥ प्रदोषे शिवपूजांते कथयेद्वा समाहितः ॥ ६२ ॥ भवेन्न तस्य दारिद्र्यं जन्मान्तरशतेष्वपि ॥ ज्ञानैश्वर्यसमायुक्तः सोन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥ ६३ ॥ ये प्राप्य दुर्लभतरं मनुजाः शरीरं कुर्वंति हंत परमेश्वरपादपूजाम् ॥ धन्यास्त एव निजपुण्यजितत्रिलोकास्तेषां पदांबुजरजो भुवनं पुनाति ॥ १६४ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रदोषमहिमावर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ सूत उवाच ॥ ॥ नित्यानंदमयं शांतं निर्विकल्पं निरामयम् ॥ शिवतत्त्वमनाद्यंतं ये विदुस्ते परं गताः ॥ १ ॥ विरक्ताः कामभोगेभ्यो ये प्रकुर्वंत्यहैतुकीम् ॥ भक्तिं परां शिवे धीरास्तेषां मुक्तिर्न संसृतिः ॥२॥ विषयानभिसंधाय ये कुर्वंति शिवे रतिम् ॥ विषयैर्नाभिभूयंते भुंजानास्तत्फलान्यपि ॥ ३ ॥ येन केनापि भावेन शिवभक्तियुतो नरः ॥ न विनश्यति कालेन स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥ आरुरुक्षुः परं स्थानं विषयासक्तमानसः ॥ पूजयेत्कर्मणा शंभुं भोगांते शिवमाप्नुयात् ॥ ५ ॥ अशक्तः कश्चिदुत्स्रष्टुं प्रायो विषयवासनाम् ॥ अतः कर्ममयी पूजा कामधेनुः शरीरिणाम् ॥६॥ मायामयेपि संसारे ये विहृत्य चिरं सुखम् ॥ मुक्तिमिच्छन्ति देहांते तेषां धर्मोयमीरितः ॥ ७ ॥

प्रतिपादितम् ॥ आवयोः स्नेहभेदोऽत्र नाभिभूयादितः परम् ॥ २४ ॥ इति संभाष्य तेनाशु प्रेम्णा गन्धर्वनंदिनी ॥ मुक्ताहारं ददौ तस्मै
स्वकुचांतरभूषणम् ॥ २५ ॥ तमादायाद्भुतं हारं स तस्याः प्रणयाकुलः ॥ गाढहर्षभरोत्सिक्तामिदमाह नृपात्मजः ॥ २६ ॥ सत्यमुक्तं त्वया भीरु
तथाप्येकं वदाम्यहम् ॥ त्यक्तराज्यस्य निःस्वस्य कथं मे भवसि प्रिया ॥ २७ ॥ सा त्वं पितृमती बाला विलंघ्य पितृशासनम् ॥ स्वच्छंदा
चरणं कर्तुं मूढेव कथमर्हसि ॥ २८ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तं प्रत्याह शुचिस्मिता ॥ अस्तु नाम तथैवाहं करिष्ये पश्य कौतुकम् ॥ २९ ॥
गच्छ स्वभवनं कांत परश्वः प्रातरेव तु ॥ आगच्छ पुनरत्रैव कार्यमस्ति च नो मृषा ॥ १३० ॥ इत्युक्त्वा तं नृपसुतं सा संगतसखीजना ॥
अपाक्रामत चार्वंगी स चापि नृपनन्दनः ॥ ३१ ॥ स समभ्येत्य हर्षेण द्विजपुत्रस्य सन्निधिम् ॥ सर्वमाख्याय तेनैव सार्धं स्वभवनं ययौ ॥
॥ ३२ ॥ तां च विप्रसुतीं भूयो हर्षयित्वा नृपात्मजः ॥ परश्वो द्विजपुत्रेण सार्धं तेन वनं ययौ ॥ ३३ ॥ स तया पूर्वनिर्दिष्टं स्थानं प्राप्य
नृपात्मजः ॥ गन्धर्वराजमद्राक्षीत्स्वदुहित्रा समन्वितम् ॥ ३४ ॥ स गंधर्वपतिः प्राप्तावभिनंद्य कुमारकौ ॥ उपवेश्यासने रम्ये राजपुत्रमभाषत ॥
॥ ३५ ॥ ॥ गंधर्व उवाच ॥ ॥ राजेंद्रपुत्र पूर्वेद्युः कैलासं गतवानहम् ॥ तत्रापश्यं महादेवं पार्वत्या सहितं प्रभुम् ॥ ३६ ॥ आहूय मां स
देवेशः सर्वेषां त्रिदिवौकसाम् ॥ सन्निधावाह भगवान्करुणामृतवारिधिः ॥ ३७ ॥ धर्मगुप्ताह्वयः कश्चिद्राजपुत्रोऽस्ति भूतले ॥ अकिञ्चनो
भ्रष्टराज्यो हृतदेशश्च शत्रुभिः ॥ ३८ ॥ स बालो गुरुवाक्येन मदर्चायां रतः सदा ॥ अद्य तत्पितरः सर्वे मां प्राप्तास्तत्प्रभावतः ॥ ३९ ॥
तस्य त्वमपि साहाय्यं कुरु गन्धर्वसत्तम ॥ अथासौ निजराज्यस्थो हतशत्रुर्भविष्यति ॥ १४० ॥ इत्याज्ञप्तो महेशेन संप्राप्तो निजमंदिरम् ॥
अनया मद्दुहित्रा च बहुशोऽभ्यर्थितस्तथा ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वेमं सकलं शंभोर्नियोगं करुणात्मनः ॥ आदायेमां दुहितरं प्राप्तोऽस्मीदं वनांतरम् ॥४२॥
अत एनां प्रयच्छामि कन्यामंशुमतीं तव ॥ हत्वा शत्रून्स्वराष्ट्रे त्वां स्थापयामि शिवाज्ञया ॥ ४३ ॥ तस्मिन्पुरे त्वमनया भुक्त्वा भोगान्यथेप्सि
तान् ॥ दशवर्षसहस्रान्ते गन्तासि गिरिशालयम् ॥४४॥ तत्रापि मम कन्येयं त्वामेव प्रतिपत्स्यते ॥ अनेनैव स्वदेहेन दिव्येन शिवसन्निधौ ॥ ४५ ॥
इति गन्धर्वराजस्तमाभाष्य नृपनन्दनम् ॥ तस्मिन्वने स्वदुहितुः पाणिग्रहमकारयत् ॥ ४६ ॥ पारिबर्हमदात्तस्मै रत्नभारान्महोज्ज्वलान् ॥
चूडामणिं चन्द्रनिभं मुक्ताहारांश्च भासुरान् ॥४७॥ दिव्यालंकारवासांसि कार्त्तस्वरपरिच्छदान् ॥ गजानामयुतं भूयो नियुतं नीलवाजिनाम् ॥४८॥

१ गाढहर्षपरासिक्ताम्-ख०पा० । ३ त्वम्-ख०पा० । २ हतशत्रुश्च-ख०पा० । ४ अप्सरां-ख०पा० ।

विहरंत्यो मनोहरम् ॥ दृष्ट्वा द्विजात्मजो दूरादुवाच नृपनंदनम ॥ ९९ ॥ इतः पुरो न गंतव्यं विहरंत्यग्रतः स्त्रियः ॥ स्त्रीसन्निधानं विबुधास्त्यजंति विमलाशयाः ॥ १०० ॥ एताः कैतवकारिण्यो घनयौवनदुर्मदाः ॥ मोहयन्त्यो जनं दृष्ट्वा वाचानुनयकोविदाः ॥ १ ॥ अतः परित्यजेत्स्त्रीणां सन्निधिं सहभाषणम् ॥ निजधर्मरतो विद्वन्ब्रह्मचारी विशेपतः ॥ २ ॥ अतोऽहं नोत्सहे गन्तुं क्रीडास्थानं मृगीदृशाम् ॥ इत्युक्त्वा द्विजपुत्रस्तु निवृत्तो दूरतः स्थितः ॥ ३ ॥ अथासौ राजपुत्रस्तु कौतुकाविष्टमानसः ॥ तासां विहारपदवीमेक एवाभयो ययौ ॥ ४ ॥ तत्र गंधर्वकन्यानां मध्ये त्वेका वरानना ॥ दृष्ट्वाऽऽयांतं राजपुत्रं चिंतयामास चेतसा ॥ ५ ॥ अहो कोयमुदारांगो युवा सर्वांगसुन्दरः ॥ मत्तमातंगगमनो लावण्यामृतवारिधिः ॥ ६ ॥ लीलालोलविशालाक्षो मधुरस्मितपेशलः ॥ मदनोपमरूपश्रीः सुकुमारांगलक्षणः ॥ ७ ॥ इत्याश्चर्ययुता बाला दूराद्दृष्ट्वा नृपात्मजम् ॥ सर्वाः सखीः समालोक्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ इतो विदूरे हे सख्यो वनमस्त्येकमुत्तमम् ॥ विचित्रचंपकाशोकपुन्नागबकुलैर्युतम् ॥ ९ ॥ तत्र गत्वा वनं सर्वाः संचीय कुसुमोत्करम् ॥ भवत्यः पुनरायांतु तावत्तिष्ठाम्यहं त्विह ॥ ११० ॥ इत्यादिष्टः सखीवर्गो जगाम विपिनांतरम् ॥ सापि गंधर्वजा तस्थौ न्यस्तदृष्टिर्नृपात्मजे ॥ ११ ॥ तां समालोक्य तन्वंगीं नवयौवनशालिनीम् ॥ बालां स्वरूपसंपत्त्या परिभूततिलोत्तमाम् ॥ १२ ॥ राजपुत्रः समागम्य कौतुकोत्फुल्ललोचनः ॥ अवाप दैवयोगेन मदनस्य शरव्यथाम् ॥ १३ ॥ गन्धर्वतनया सापि प्राप्ताय नृपसूनवे ॥ उत्थाय तरसा तस्मै प्रददौ पल्लवासनम् ॥ १४ ॥ कृतोपचारमासीनं तमासाद्य सुमध्यमा ॥ पप्रच्छ तद्रूपगुणैर्ध्वस्तधैर्याकुलेंद्रिया ॥ १५ ॥ कस्त्वं कमलपत्राक्ष कस्माद्देशादिहागतः ॥ कस्य पुत्र इति प्रेम्णा पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ १६ ॥ विदर्भराजतनयं विध्वस्तपितृमातृकम् ॥ शत्रुभिश्च हृतस्थानमात्मानं परराष्ट्रगम् ॥ १७ ॥ सर्वमावेद्य भूयस्तां पप्रच्छ नृपनंदनः ॥ का त्वं वामोरु किं चात्र कार्यं ते कस्य चात्मजा ॥ १८ ॥ किमवध्यायसि हृदा किं वा वक्तुमिहेच्छसि ॥ इत्युक्ता सा पुनः प्राह शृणु राजेंद्रसत्तम ॥ १९ ॥ अस्त्येको द्रविकोनाम गंधर्वाणां कुलाग्रणीः ॥ तस्याहमस्मि तनया नाम्ना चांशुमती स्मृता ॥ १२० ॥ त्वामायांतं विलोक्याहं त्वत्संभाषणलालसा ॥ त्यक्त्वा सखीजनं सर्वमेकैवास्मि महामते ॥ २१ ॥ सर्वसंगीतविद्यासु न मत्तोऽन्यास्ति काचन ॥ मम योगेन तुष्यंति सर्वा अपि सुरस्त्रियः ॥ २२ ॥ साहं सर्वकलाभिज्ञा ज्ञातसर्वजनेंगिता ॥ तवाहमीप्सितं वेद्मि मयि ते संगतं मनः ॥ २३ ॥ तथा ममापि चौत्सुक्यं दैवेन

१ स्त्रीसंनिकर्षम्–इ० पा० । २ वचान्मानुषकांक्षिदान्–इ० पा० । ३ द्विजधर्मरतो विद्वन्–इ० पा० । ४ स्वयम्–इ० पा० । ५ स्वरूपसंपन्नाम्–इ० पा० । ६ अस्त्येको द्रविणोनाम–इ० पा० ।

दृष्टानि न शिवद्रव्यहारिणाम् ॥ ७४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन श्लोकार्द्धेन ब्रवीम्यहम् ॥ ब्रह्महत्याशतं वापि शिवपूजा विनाशयेत् ॥ ७५ ॥ मया कथितमेतत्ते प्रदोषे शिवपूजनम् ॥ रहस्यं सर्वजंतूनामत्र नास्त्येव संशयः ॥ ७६ ॥ एताभ्यामपि बालाभ्यामेवं पूजा विधीयताम् ॥ अतः संवत्सरादेव परां सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ७७ ॥ इति शांडिल्यवचनमाकर्ण्य द्विजभामिनी ॥ ताभ्यां तु सह बालाभ्यां प्रणनाम मुनेः पदम् ॥ ७८ ॥ ॥ विप्रस्त्र्युवाच ॥ ॥ अहमद्य कृतार्थास्मि तव दर्शनमात्रतः ॥ एतौ कुमारौ भगवंस्त्वामेव शरणं गतौ ॥ ७९ ॥ एष मे तनयो ब्रह्मञ्छुचिव्रत इतीरितः ॥ एष राजसुतो नाम्ना धर्मगुप्तः कृतो मया ॥ ८० ॥ एतावहं च भगवन्भवच्चरणकिंकराः ॥ समुद्धरास्मिन्पतितान्घोरे दारिद्र्यसागरे ॥ ८१ ॥ इति प्रपन्नां शरणं द्विजांगनामाश्वास्य वाक्यैरमृतोपमानैः ॥ उपादिदेशाथ तयोः कुमारयोर्मुनिः शिवाराधनमंत्रविद्याम् ॥ ८२ ॥ अथोपदिष्टौ मुनिना कुमारौ ब्राह्मणी च सा ॥ तं प्रणम्य समामंत्र्य जग्मुस्ते शिवमंदिरात् ॥ ८३ ॥ ततः प्रभृति तौ बालौ मुनिवर्योपदेशतः ॥ प्रदोषे पार्वतीशस्य पूजां चक्रतुरंजसा ॥ ८४ ॥ एवं पूजयतोर्देवं द्विजराजकुमारयोः ॥ सुखेनैव व्यतीयाय तयोर्मासचतुष्टयम् ॥ ८५ ॥ कदाचिद्राजपुत्रेण विनासौ द्विजनंदनः ॥ स्नातुं गतो नदीतीरे चचार बहुलीलया ॥ ८६ ॥ तत्र निर्झरनिर्घातनिर्भिन्ने वप्रकुट्टिमे ॥ निधानकलशं स्थूलं प्रस्फुरंतं ददर्श ह ॥ ८७ ॥ तं दृष्ट्वा सहसागत्य हर्षकौतुकविह्वलः ॥ दैवोपपन्नं मन्वानो गृहीत्वा शिरसा ययौ ॥ ८८ ॥ ससंभ्रमं समानीय निधाय कलशं बलात् ॥ निधाय भवनस्यांते मातरं समभाषत ॥ ८९ ॥ मातर्मातरिमं पश्य प्रसादं गिरिजापतेः ॥ निधानं कुम्भरूपेण दर्शितं करुणात्मना ॥ ९० ॥ अथ सा विस्मिता साध्वी समाहूय नृपात्मजम् ॥ स्वपुत्रं प्रतिनंद्याह मानयन्ती शिवार्चनम् ॥ ९१ ॥ शृणुतां मे वचः पुत्रौ निधानकलशीमिमाम् ॥ समं विभज्य गृह्णीतं मम शासनगौरवात् ॥ ९२ ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा तुतोष द्विजनंदनः ॥ प्रत्याह राजपुत्रस्तां विस्रब्धः शंकरार्चने ॥ ९३ ॥ मातस्तव सुतस्यैव सुकृतेन समागतम् ॥ नाहं ग्रहीतुमिच्छामि विभागं धनसंचयम् ॥ ९४ ॥ आत्मनः सुकृताल्लब्धं स्वयमेव भुनक्त्वसौ ॥ स एव भगवानीशः करिष्यति कृपां मयि ॥ ९५ ॥ एवमर्चयतोः शंभुं भूयोपि परया मुदा ॥ संवत्सरो व्यतीयाय तस्मिन्नेव गृहे तयोः ॥ ९६ ॥ अथैकदा राजसूनुः सह तेन द्विजन्मना ॥ वसंतसमये प्राप्ते विजहार वनांतरे ॥ ९७ ॥ अथ दूरं गतौ क्वापि वने द्विजनृपात्मजौ ॥ गन्धर्वकन्याः क्रीडंतीः शतशस्तावपश्यताम् ॥ ९८ ॥ ताः सर्वाश्चारुसर्वांग्यो

१ शिवपूजा—इ० पा० । २ संगागारे—इ० पा० । ३ यदा कदाचिद्वीक्षा—इ० पा० ।

बृहतीकरवीराणि यथालब्धानि साधकः ॥ ५० ॥ निवेदयेत्सुगंधीनि माल्यानि विविधानि च ॥ धूपं कालागरूत्पन्नं दीपं च विमलं शुभम् ॥ ॥५१॥ विशेषकम् ॥ अथ पायसनैवेद्यं सघृतं सोपदंशकम् ॥ मोदकापूपसंयुक्तं शर्करागुडसंयुतम् ॥ ५२ ॥ मधुनाक्तं दधियुतं जलपानसमन्वितम् ॥ तेनैव हविषा वह्नौ जुहुयान्मंत्रभाविते ॥ ५३ ॥ आगमोक्तेन विधिना गुरुवाक्यनियंत्रितः ॥ नैवेद्यं शंभवे भूयो दत्त्वा तांबूलमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ धूपं नीराजनं रम्यं छत्रं दर्पणमुत्तमम् ॥ समर्पयित्वा विधिवन्मंत्रैर्वैदिकतांत्रिकैः ॥ ५५ ॥ यद्यशक्तः स्वयं निःस्वो यथाविभवमर्चयेत् ॥ भक्त्या दत्तेन गौरीशः पुष्पमात्रेण तुष्यति ॥ ५६ ॥ अथांगभूतान्सकलान्गणेशादीन्प्रपूजयेत् ॥ स्तवैर्नानाविधैः स्तुत्वा साष्टांगं प्रणमेद्बुधः ॥ ५७ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य वृषचंडेश्वरादिकान्[1] ॥ पूजां समर्प्य विधिवत्प्रार्थयेद्गिरिजापतिम् ॥ ५८ ॥ जय देव जगन्नाथ जय शंकर शाश्वत ॥ जय सर्वसुराध्यक्ष जय सर्वसुरार्चित ॥ ५९ ॥ जय सर्वगुणातीत जय सर्ववरप्रद ॥ जय नित्य[4] निराधार जय विश्वंभराव्यय[2] ॥ ६० ॥ जय विश्वैकवेद्येश[3] जय नागेंद्रभूषण ॥ जय गौरीपते शंभो जय चंद्रार्धशेखर ॥ ६१ ॥ जय कोट्यर्कसंकाश जयानंतगुणाश्रय ॥ ६२ ॥ जय रुद्र विरूपाक्ष जयाचिंत्य निरंजन ॥ जय नाथ कृपासिंधो जय भक्तार्तिभञ्जन ॥ जय दुस्तरसंसारसागरोत्तारण प्रभो ॥ ६३ ॥ प्रसीद मे महादेव संसारार्त्तस्य खिद्यतः ॥ सर्वपापभयं[5] हृत्वा रक्ष मां परमेश्वर ॥ ६४ ॥ महादारिद्र्यमग्नस्य महापापहतस्य च ॥ महाशोकविनष्टस्य महारोगातुरस्य च ॥ ६५ ॥ ऋणभारपरीतस्य दह्यमानस्य कर्मभिः ॥ ग्रहैः प्रपीड्यमानस्य प्रसीद मम शंकर ॥ ६६ ॥ दरिद्रः प्रार्थयेदेवं पूजांते गिरिजापतिम् ॥ अर्थाढ्यो वापि[6] राजा वा प्रार्थयेद्देवमीश्वरम् ॥ ६७ ॥ दीर्घमायुः सदारोग्यं कोशवृद्धिर्बलोन्नतिः ॥ ममास्तु नित्यमानन्दः प्रसादात्तव शंकर ॥ ६८ ॥ शत्रवः संक्षयं यांतु प्रसीदन्तु मम ग्रहाः ॥ नश्यन्तु दस्यवो राष्ट्रे जनाः[7] संतु निरापदः ॥ ६९ ॥ दुर्भिक्षमारीसंतापाः शमं यांतु महीतले ॥ सर्वसस्यसमृद्धिश्च भूयात्सुखमया दिशः ॥ ७० ॥ एवमाराधयेद्देवं प्रदोषे गिरिजापतिम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ॥ ७१ ॥ सर्वपापक्षयकरी सर्वदारिद्र्यनाशिनी[8] ॥ शिवपूजा मया ख्याता सर्वाभीष्टवरप्रदा ॥ ७२ ॥ महापातकसंघातमधिकं चोपपातकम् ॥ शिवद्रव्यापहरणादन्यत्सर्वं निर्वारयेत् ॥ ७३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां[9] पुराणेषु स्मृतिष्वपि ॥ प्रायश्चित्तानि

---

१ नवचण्डेश्वरादिकान्—इ० पा० । २ अच्युत—इ० पा० । ३ विश्वैकवन्द्येश—इ० पा० । ४ नित्य—इ० पा० । ५ सर्वपापक्षयं कृत्वा—इ० पा० । ६ अथान्यो वापि—इ० पा० । ७ प्रजाः—इ० पा० । ८ विनाशयेत्—इ० पा० । ९ ब्रह्महत्यादिदोषाणाम्—इ० पा० ।

हृदि त्रिधा ॥ २४ ॥ पुनः स्वयं शिवो भूत्वा मूलमंत्रेण साधकः ॥ ततः संपूजयेद्देवं बाह्यपीठे पुनः क्रमात् ॥ २५ ॥ संकल्पं प्रवदेत्तत्र पूजारंभे समाहितः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा चिंतयेद्धृदि शंकरम् ॥ २६ ॥ ऋणपातकदौर्भाग्यदारिद्र्यविनिवृत्तये ॥ अशेषाघविनाशाय प्रसीद मम शंकर ॥ २७ ॥ दुःखशोकाग्निसंतप्तं संसारभयपीडितम् ॥ बहुरोगाकुलं दीनं त्राहि मां वृषवाहन ॥ २८ ॥ आगच्छ देवदेवेश महादेवाभयंकर ॥ गृहाण सह पार्वत्या तव पूजां मया कृताम् ॥ २९ ॥ इति संकल्प्य विधिवद्बाह्यपूजां समाचरेत् ॥ गुरुं गणपतिं चैव यजेत्सव्यापसव्ययोः ॥ ३० ॥ क्षेत्रेशमीशकोणे तु यजेद्वास्तोष्पतिं क्रमात् ॥ वाग्देवीं च यजेत्तत्र ततः कात्यायनीं यजेत् ॥ ३१ ॥ धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च नमोऽन्तकैः ॥ स्वरैरीशादिकोणेषु पीठपादाननुक्रमात् ॥ आभ्यां बिंदुविसर्गाभ्यामधर्मादीन्प्रपूजयेत् ॥ ३२ ॥ सत्त्वरूपेश्चतुर्दिक्षु मध्येऽनंतं सतारकम् ॥ सत्त्वादींस्त्रिगुणांस्तंतुरूपान्पीठेषु विन्यसेत् ॥ ३३ ॥ अत ऊर्ध्वच्छदे मायां सह लक्ष्म्या शिवेन च ॥ ३४ ॥ तदंते चांबुजं भूयः सकलं मंडलत्रयम् ॥ पत्रकेसरकिंजल्कव्याप्तं ताराक्षरैः क्रमात् ॥ ३५ ॥ पद्मत्रयं तथाभ्यर्च्य मध्ये मंडलमादरात ॥ वामां ज्येष्ठां च रौद्रीं च भागाद्यैर्दिक्षु पूजयेत् ॥ ॥ ३६ ॥ वामाद्या नव शक्तीश्च नवस्वरयुता यजेत् ॥ हृदि बीजत्रयाद्येन पीठमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ३७ ॥ आवृत्तैः प्रथमांगैश्च पंचभिर्मूर्त्तिशक्तिभिः ॥ त्रिशक्तिमूर्त्तिभिश्चान्यैर्निधिद्वयसमन्वितैः ॥ ३८ ॥ अनंताद्यैः परीतांश्च मातृभिश्च वृषादिभिः ॥ सिद्धिभिश्चाणिमाद्याभिरिंद्राद्यैश्च सहायुधैः ॥ ॥ ३९ ॥ वृषभक्षेत्रचंडेशदुर्गाश्च स्कंदनंदिनौ ॥ गणेशः सैन्यपश्चैव स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥ ४० ॥ अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ॥ ईशित्वं च वशित्वं च प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ॥ ४१ ॥ अष्टैश्वर्याणि चोक्तानि तेजोरूपाणि केवलम् ॥ पंचभिर्ब्रह्मभिः पूर्वं हृद्लेखाद्यादिभिः क्रमात ॥ ४२ ॥ अंगैरुमाद्यैरिंद्राद्यैः पूजोक्ता मुनिभिस्तु तैः ॥ उमाचंडेश्वरादींश्च पूजयेदुत्तरादितः ॥ ४३ ॥ एवमावरणैर्युक्तं तेजोरूपं सदाशिवम् ॥ उमया सहितं देवमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥ ४४ ॥ सुप्रतिष्ठितशंखस्य तीर्थैः पंचामृतैरपि ॥ अभिषिच्य महादेवं रुद्रसूक्तैः समाहितः ॥ ४५ ॥ कल्पयेद्विविधैर्मंत्रैरासनाद्युपचारकान् ॥ आसनं कल्पयेद्धैमं दिव्यवस्त्रसमन्वितम् ॥ ४६ ॥ अर्घ्यमष्टगुणोपेतं पाद्यं शुद्धोदकेन च ॥ तेनैवाचमनं दद्यान्मधुपर्कं मधूत्तरम् ॥ ४७ ॥ पुनराचमनं दत्त्वा स्नानं मंत्रैः प्रकल्पयेत् ॥ उपवीतं तथा वासो भूषणानि निवेदयेत् ॥ गंधमष्टांगसंयुक्तं सुपूतं विनिवेदयेत् ॥ ॥ ४८ ॥ ततश्च बिल्वमंदारकह्लारसरसीरुहम् ॥ धत्तूरकं कर्णिकारं शणपुष्पं च मल्लिकाम् ॥ ४९ ॥ कुशापामार्गतुलसीमाधवीचंपकादिकम् ॥

१ समारभेत्–इ० पा० । २ तत्राक्षरैः–इ० पा० । ३ गंधपुष्पम्–इ० पा० । ४ नवशक्तीः–इत्यन्वेतव्यम् ।

शंकरम् ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रदोषमाहात्म्यवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता मुनिना साध्वी सा विप्रवनिता पुनः ॥ तं प्रणम्याथ पप्रच्छ शिवपूजाविधेः क्रमम् ॥ १ ॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्यदा ॥ घटीत्रयादस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥ २ ॥ शुक्लांबरधरो धीरो वाग्यतो नियमान्वितः॥ कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजां समारभेत् ॥ ३ ॥ देवस्य पुरतः सम्यगुपलिप्य नवांभसा ॥ विधाय मंडलं रम्यं धौतवस्त्रादिभिर्बुधः ॥ ४ ॥ विताना़द्यैरलंकृत्य फलपुष्पनवांकुरैः ॥ विचित्रपद्ममुद्धृत्य वर्णपंचकसंयुतम् ॥ ५ ॥ तत्रोपविश्य सुशुभे भक्तियुक्तः स्थिरासने ॥ सम्यक्संपादिताशेषपूजोपकरणः शुचिः ॥ ६ ॥ आगमोक्तेन मंत्रेण पीठमामंत्रयेत्सुधीः ॥ ततः कृत्वात्मशुद्धिं च भूतशुद्ध्यादिकं क्रमात् ॥ ७ ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा वीजवर्णैः सबिंदुकैः ॥ मातृका न्यस्य विधिवद्ध्यात्वा तां देवतां पराम् ॥ ८ ॥ समाप्य मातृका भूयो ध्यात्वा चैव परं शिवम् ॥ वामभागे गुरुं नत्वा दक्षिणे गणपं नमेत् ॥ ९ ॥ अंसोरुयुग्मे धर्मादीन्न्यस्य नाभौ च पार्श्वयोः ॥ अधर्मादीननंतादीन्हृदि पीठे मनुं न्यसेत् ॥ १० ॥ आधारशक्तिमारभ्य ज्ञानात्मानमनुक्रमात् ॥ उक्तक्रमेण विन्यस्य हृत्पद्मे साधुभाविते ॥ ११ ॥ नवशक्तिमये रम्ये ध्यायेद्देवमुमापतिम्॥ चन्द्रकोटिप्रतीकाशं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ॥ १२ ॥ आपिंगलजटाजूटं रत्नमौलिविराजितम् ॥ नीलग्रीवमुदारांगं नागहारोपशोभितम् ॥ १३ ॥ वरदाभयहस्तं च धारिणं च परश्वधम् ॥ दधानं नागवलयकेयूरांगदमुद्रिकम् ॥ १४ ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानं रत्नसिंहासने स्थितम् ॥ ध्यात्वा तद्वामभागे च चिंतयेद्गिरिकन्यकाम् ॥ १५ ॥ भास्वज्जपाप्रसूनाभामुदयार्कसमप्रभाम् ॥ विद्युत्पुंजनिभां तन्वीं मनोनयननंदिनीम् ॥ १६ ॥ बालेंदुशेखरां स्निग्धां नीलकुंचितकुन्तलाम् ॥ भृंगसंघातरुचिरां नीलालकविराजिताम् ॥ १७ ॥ मणिकुंडलविद्योतन्मुखमंडलविभ्रमाम् ॥ नवकुम्कुमपंकांककपोलदलदर्पणाम् ॥१८॥ मधुरस्मितविभ्राजदरुणाधरपल्लवाम् ॥ कंबुकंठीं शिवामुद्यत्कुचपंकजकुड्मलाम् ॥ १९ ॥ पाशांकुशाभयाभीष्टविलसत्सुचतुर्भुजाम् ॥ अनेकरत्नविलसत्कंकणांकितमुद्रिकाम ॥ २० ॥ वलित्रयेण विलसद्धेमकांचीगुणान्विताम् ॥ रक्तमाल्यांबरधरां दिव्यचंदनचर्चिताम् ॥ २१ ॥ दिक्पालवनितामौलिसन्नतांघ्रिसरोरुहाम् ॥ रत्नसिंहासनारूढां सर्पराजपरिच्छदाम् ॥ २१ ॥ एवं ध्यात्वा महादेवं देवीं च गिरिकन्यकाम् ॥ न्यासक्रमेण संपूज्य देवं गंधादिभिः क्रमात् ॥ २३ ॥ पंचभिर्ब्रह्मभिः कुर्यात्प्रोक्तस्थानेषु वा हृदि ॥ पृथक्पुष्पांजलिं देहे मूलेन च

१ समाचरेत्—इ० पा० । २ गंडपम्—इ० पा० । ३ यजेत्—इ० पा० । ४ चन्द्रभूषणम्—इ० पा० ।

पिता स विदर्भमहीपतिः ॥ पूर्वजन्मनि पांड्येशो बभूव नृपसत्तमः ॥ ६१ ॥ स राजा सर्वधर्मज्ञः पालयन्सकलां महीम् ॥ प्रदोषसमये शंभुं कदाचित्प्रत्यपूजयत् ॥ ६२ ॥ तस्य पूजयतो भक्त्या देवं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ आसीत्कलकलारावः सर्वत्र नगरे महान् ॥ ६३ ॥ श्रुत्वा तमुत्कटं शब्दं राजा त्यक्तशिवार्चनः ॥ निर्ययौ राजभवनान्नगरक्षोभशंकया ॥ ६४ ॥ एतस्मिन्नेव समये तस्यामात्यो महाबलः ॥ शत्रुं गृहीत्वा सामंतं राजांतिकमुपागमत् ॥ ६५ ॥ अमात्येन समानीतं शत्रुं सामंतमुद्धतम् ॥ दृष्ट्वा क्रोधेन नृपतिः शिरश्छेदमकारयत् ॥ ६६ ॥ स तथैव महीपालो विसृज्य शिवपूजनम् ॥ असमाप्तात्मनियमश्चकार निशि भोजनम् ॥ ६७ ॥ तत्पुत्रोपि तथा चक्रे प्रदोषसमये शिवम् ॥ अनर्चयित्वा मूढात्मा भुक्त्वा सुष्वाप दुर्मदः ॥ ६८ ॥ जन्मांतरे स नृपतिर्विदर्भक्षितिपोऽभवत् ॥ शिवार्चनांतरायेण परैर्भोगांतरे हतः ॥ ६९ ॥ तत्पुत्रो यः पूर्वभवे सोस्मिञ्जन्मनि तत्सुतः ॥ भूत्वा दारिद्र्यमापन्नः शिवपूजाव्यतिक्रमात् ॥ ७० ॥ अस्य माता पूर्वभवे सपत्नीं छद्मनाहनत् ॥ तेन पापेन महता ग्राहेणास्मिन्भवे हता ॥ ७१ ॥ एषा प्रवृत्तिरेतेषां भवत्यै समुदाहृता ॥ अनर्चितशिवा मर्त्याः प्राप्नुवंति दरिद्रताम् ॥ ॥ ७२ ॥ सत्यं ब्रवीमि परलोकहितं ब्रवीमि सारं ब्रवीम्युपनिषद्धृदयं ब्रवीमि ॥ संसारमुल्बणमसारमवाप्य जंतोः सारो यमीश्वरपदांबुरुहस्य सेवा ॥ ७३ ॥ ये नार्चयंति गिरिशं समये प्रदोषे ये नार्चितं शिवमपि प्रणमंति चान्ये ॥ एतत्कथां श्रुतिपुटैर्न पिबंति मूढास्ते जन्मजन्मसु भवंति नरा दरिद्राः ॥ ७४ ॥ ये वै प्रदोषसमये परमेश्वरस्य कुर्वंत्यनन्यमनसोऽङ्घ्रिसरोजपूजाम् ॥ नित्यं प्रवृद्धधनधान्यकलत्रपुत्रसौभाग्यसंपदधिकास्त इहैव लोके ॥ ७५ ॥ कैलासशैलभवने त्रिजगज्जनित्रीं गौरीं निवेश्य कनकांचितरत्नपीठे ॥ नृत्यं विधातुमभिवाञ्छति शूलपाणौ देवाः प्रदोषसमयेऽनुभजंति सर्वे ॥ ७६ ॥ वाग्देवी धृतवल्लकी शतमखो वेणुं दधत्पद्मजस्तालोन्निद्रकरो रमा भगवती गेयप्रयोगान्विता ॥ विष्णुः सांद्रमृदंगवादनपटुर्देवाः समंतात्स्थिताः सेवंते तमनु प्रदोषसमये देवं मृडानीपतिम् ॥ ७७ ॥ गंधर्वयक्षपतगोरगसिद्धसाध्या विद्याधरामरवराप्सरसां गणाश्च ॥ येऽन्ये त्रिलोकनिलयाः सह भूतवर्गाः प्राप्ते प्रदोषसमये हरपार्श्वसंस्थाः ॥ ७८ ॥ अतः प्रदोषे शिव एक एव पूज्योऽथ नान्ये हरिपद्मजाद्याः ॥ तस्मिन्महेशे विधिनेज्यमाने सर्वे प्रसीदंति सुराधिनाथाः ॥ ७९ ॥ एष ते तनयः पूर्वजन्मनि ब्राह्मणोत्तमः ॥ प्रतिग्रहैर्वयो निन्ये न यज्ञाद्यैः सुकर्मभिः ॥ ८० ॥ अतो दारिद्र्यमापन्नः पुत्रस्ते द्विजभामिनि ॥ तद्दोषपरिहारार्थं शरणं यातु

१ त्यक्ता शिवार्चनम्–इ० पा० । २ अनर्चितं शिवं–इ० पा० । ३ शिवपरामुखा–इ०पा० ।

चिंतयामास भूरिशः ॥ ३५ ॥ अहो सुमहदाश्चर्यमिदं दृष्टं मयाधुन ॥ अच्छिन्ननाभिसूत्रोऽयं शिशुर्माता क्व वा गता ॥ ३६ ॥ पिता नास्ति न चान्योस्ति नास्ति बंधुजनोऽपि वा ॥ अनाथः कृपणो बालः शेते केवलभूतले ॥ ३७ ॥ एष चांडालजो वापि शूद्रजो वैश्यजोपि वा ॥ विप्रात्मजो वा नृपजो ज्ञायते कथमर्भकः ॥ ३८ ॥ शिशुमेनं समुद्धृत्य पुष्णाम्यौरसवद्ध्रुवम् ॥ किं त्वविज्ञातकुलजं नोत्सहे स्प्रष्टुमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ इति मीमांसमानायां तस्यां विप्रवरस्त्रियाम् ॥ ४० ॥ कश्चित्समाययौ भिक्षुः साक्षाद्देवः शिवः स्वयम् ॥ तामाह भिक्षुवर्योंथ विप्रभामिनि मा खिदः ॥ ४१ ॥ रक्षैनं बालकं सुभ्रूर्विसृज्य हृदि संशयम् ॥ अनेन परमं श्रेयः प्राप्स्यसे ह्यचिरादिह ॥ ४२ ॥ एतावदुक्त्वा त्वरितो भिक्षुः कारुणिको ययौ ॥ अथ तस्मिन्गते भिक्षौ विश्रब्धा विप्रभामिनी ॥ ४३ ॥ तमर्भकं समादाय निजमेव गृहं ययौ ॥ भिक्षुवाक्येन विश्रब्धा सा राजतनयं सती ॥ ४४ ॥ आत्मपुत्रेण सदृशं कृपया पर्यपोषयत् ॥ एकचक्राह्वये रम्ये ग्रामे कृतनिकेतना ॥ ४५ ॥ स्वपुत्रं राजपुत्रं च भिक्षान्नेन व्यवर्धयत् ॥ ब्राह्मणीतनयश्चैव स राजतनयस्तथा ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणैः कृतसंस्कारौ ववृधाते सुपूजितौ ॥ कृतोपनयनौ काले बालकौ नियमे स्थितौ ॥ ॥ ४७ ॥ भिक्षार्थं चेरतुस्तत्र मात्रा सह दिनेदिने ॥ ताभ्यां कदाचिद्बालाभ्यां सा विप्रवनिता सह ॥ ४८ ॥ भैक्ष्यं चरंती दैवेन प्रविष्टा देवतालयम् ॥ तत्र वृद्धैः समाकीर्णे मुनिभिर्देवतालये ॥ ४९ ॥ तौ दृष्ट्वा बालकौ धीमाञ्छांडिल्यो मुनिरब्रवीत् ॥ अहो दैवबलं चित्रमहो कर्म दुरत्ययम् ॥ ५० ॥ एष बालोऽन्यजननीं श्रितो भैक्ष्येण जीवति ॥ इमामेव द्विजवधूं प्राप्य मातरमुत्तमाम् ॥ ५१ ॥ सहैव द्विजपुत्रेण द्विजभावं समाश्रितः ॥ इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शांडिल्यस्य द्विजांगना ॥ ५२ ॥ सा प्रणम्य सभामध्ये पर्यपृच्छत्सविस्मया ॥ ब्रह्मन्नेषोऽर्भको नीतो मया भिक्षोर्गिरा गृहम् ॥ ५३ ॥ अविज्ञातकुलोद्यापि सुतवत्परिपोष्यते ॥ कस्मिन्कुले प्रसूतोऽयं का माता जनकोस्य कः ॥ ५४ ॥ सर्वं विज्ञातुमिच्छामि भवतो ज्ञानचक्षुषः ॥ ५५ ॥ इति पृष्टो मुनिः सोथ ज्ञानदृष्टिर्द्विजस्त्रियाम् ॥ आचख्यौ तस्य बालस्य जन्म कर्म च पौर्विकम् ॥ ५६ ॥ विदर्भराजपुत्रस्तु तत्पितुः समरे मृतिम् ॥ तन्मातुर्नक्रहरणं साकल्येन न्यवेदयत् ॥ ५७ ॥ अथ सा विस्मिता नारी पुनः प्रपच्छ तं मुनिम् ॥ स राजा सकलान्भोगान्हित्वा युद्धे कथं मृतः ॥ ५८ ॥ दारिद्र्यमस्य बालस्य कथं प्राप्तं महामुने ॥ दारिद्र्यं पुनरुद्धूय कथं राज्यमवाप्स्यति ॥ ॥ ५९ ॥ अस्यापि मम पुत्रस्य भिक्षान्नेनैव जीवतः ॥ दारिद्र्यशमनोपायमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ॥६०॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ अमुष्य बालस्य

---

१ तथा इ० पा० । २ भिक्षुस्त्रिया—इ० पा० । ३ द्विजस्त्रियै—इ० पा० ।

वद्र्मां स्वमातुरवशांतये ॥ ४५ ॥ देव क्षमस्व दुरितं मम मातुरुमापते ॥ मूढायास्त्वामजानंत्याः प्रसन्नो भव शंकर ॥ ४६ ॥ यद्यस्ति मयि यत्किंचित्पुण्यं त्वद्भक्तिसंभवम् ॥ तेनापि शिव मे माता तव कारुण्यमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ इति प्रसाद्य गिरिशं भूयोभूयः प्रणम्य च ॥ सूर्यं चास्तं गते बालो निर्जगाम शिवालयात् ॥ ४८ ॥ अथापश्यत्स्वशिविरं पुरंदरपुरोपमम् ॥ सद्यो हिरण्मयीभूतं विचित्रविभवोज्ज्वलम् ॥ ४९ ॥ सोऽतः प्रविश्य भवनं मोदमानो निशामुखे ॥ महामणिगणाकीर्णं हेमराशिसमुज्ज्वलम् ॥ ५० ॥ तत्रापश्यत्स्वजननीं स्मरंतीमकुतोभयाम् ॥ महार्हरत्नपर्यंके सितशय्यामधिश्रिताम् ॥ ५१ ॥ रत्नालंकारदीप्तांगीं दिव्यांबरविराजिनीम् ॥ दिव्यलक्षणसंपन्नां साक्षात्सुरवधूमिव ॥ ५२ ॥ जवेनोत्थापयामास संभ्रमोत्फुल्ललोचनः ॥ अंब जागृहि भद्रं ते पश्येदं महदद्भुतम् ॥ ५३ ॥ इति प्रबोधिता गोपी स्वपुत्रेण महात्मना ॥ ततोऽपश्यत्स्वजननी स्मयन्ती मुकुटोज्ज्वला ॥ ५४ ॥ ससंभ्रमं समुत्थाय तत्सर्वं प्रत्यवैक्षत ॥ अपूर्वमिव चात्मानमपूर्वमिव बालकम् ॥ ५५ ॥ अपूर्वं च स्वसदनं दृष्ट्वासीत्सुखविह्वला ॥ श्रुत्वा पुत्रमुखात्सर्वं प्रसादं गिरिजापतेः ॥ ५६ ॥ राज्ञे विज्ञापयामास यो भजत्यनिशं शिवम् ॥ स राजा सहसागत्य समाप्तनियमो निशि ॥ ५७ ॥ ददर्श गोपिकासूनोः प्रभावं शिवतोषजम् ॥ हिरण्मयं शिवस्थानं लिंगं मणिमयं तथा ॥ ५८ ॥ गोपवध्वाश्च सदनं माणिक्यवरकोज्ज्वलम् ॥ दृष्ट्वा महीपतिः सर्वं सामात्यः सपुरोहितः ॥ ५९ ॥ मुहूर्तं विस्मितधृतिः परमानंदनिर्भरः ॥ प्रेम्णा बाष्पजलं मुंचन्परिरेभे तमर्भकम् ॥ ६० ॥ एवमत्यद्भुताकाराच्छिवमाहात्म्यकीर्त्तनात् ॥ पौराणां संभ्रमाच्चैव सा रात्रिः क्षणतामगात् ॥ ६१ ॥ अथ प्रभाते युद्धाय पुरं संरुध्य संस्थिताः ॥ राजानश्चारवक्त्रेभ्यः शुश्रुवुः परमाद्भुतम् ॥ ६२ ॥ ते त्यक्तवैराः सहसा राजानश्चकिता भृशम् ॥ न्यस्तशस्त्रा निर्विविशुश्चंद्रसेनानुमोदिताः ॥ ६३ ॥ तां प्रविश्य पुरीं रम्यां महाकालं प्रणम्य च ॥ तद्गोपवनितागेहमाजग्मुः सर्वभूभृतः ॥ ६४ ॥ ते तत्र चंद्रसेनेन प्रत्युद्गम्याभिपूजिताः ॥ महार्हविष्टरगताः प्रीत्यानंदन्सुविस्मिताः ॥ ६५ ॥ गोपसूनोः प्रसादाय प्रादुर्भूतं शिवालयम् ॥ लिंगं च वीक्ष्य सुमहच्छिवे चक्रुः परां मतिम् ॥ ६६ ॥ तस्मै गोपकुमाराय प्रीतास्ते सर्वभूभुजः ॥ वासोहिरण्यरत्नानि गोमहिष्यादिकं धनम् ॥ ६७ ॥ गजानश्वान्रथान्रौक्मांश्छत्रयानपरिच्छदान् ॥ दासान्दासीरनेकाश्च ददुः शिवकृपार्थिनः ॥ ६८ ॥ येयं सर्वेषु देशेषु गोपास्तिष्ठंति भूरिशः ॥ तेषां तमेव राजानं चक्रिरे सर्वपार्थिवाः ॥६९॥ अथास्मिन्नंतरे सर्वैस्त्रिदशैरभिपूजितः ॥ प्रादुर्बभूव तेजस्वी हनूमान्वानरेश्वरः ॥७०॥ तस्याभिगमनादेव राजानो जातसंभ्रमाः ॥

१ साधुदेशात-क० पा० ।

कलिंगशकमद्रकाः ॥ पांचालावंतिसौवीरा मागधा मत्स्यसृंजयाः ॥ २२ ॥ एते चान्ये च राजानः सहाश्वरथकुंजराः ॥ चन्द्रसेनं मृधे जेतुमुद्यमं चक्रुरोजसा ॥ २३ ॥ ते तु सर्वे सुसंरब्धाः कंपयंतो वसुन्धराम् ॥ उज्जयिन्याश्चतुर्द्वारं रुरुधुर्बहुसैनिकाः ॥ २४ ॥ संरुध्यमानां स्वपुरीं दृष्ट्वा राजभिरुद्धतैः ॥ चंद्रसेनो महाकालं तमेव शरणं ययौ ॥ २५ ॥ निर्विकल्पो निराहारः स राजा दृढनिश्चयः ॥ अर्चयामास गौरीशं दिवा नक्तमनन्यधीः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नंतरे गोपी काचित्तत्पुरवासिनी ॥ एकपुत्रा भर्तृहीना तत्रैवासीच्चिरंतना ॥ २७ ॥ सा पंचहायनं बालं वहंती गतभर्तृका ॥ राज्ञा कृतां महापूजां ददर्श गिरिजापतेः ॥ २८ ॥ सा दृष्ट्वा सर्वमाश्चर्यं शिवपूजामहोदयम् ॥ प्रणिपत्य स्वशिबिरं पुनरेवाभ्यपद्यत ॥ ॥ २९ ॥ एतत्सर्वमशेषेण स दृष्ट्वा बल्लवीसुतः ॥ कुतूहलेन विदधे शिवपूजां विरक्तिदाम् ॥ ३० ॥ आनीय हृद्यं पाषाणं शून्ये तु शिबिरोत्तमे ॥ नातिदूरे स्वशिबिराच्छिवलिंगमकल्पयत् ॥ ३१ ॥ यानि कानि च पुष्पाणि हस्तलभ्यानि चात्मनः ॥ आनीय स्नाप्य तल्लिंगं पूजयामास भक्तितः ॥ ३२ ॥ गंधालंकारवासांसि धूपदीपाक्षतादिकम् ॥ विधाय कृत्रिमैर्दिव्यैर्नैवेद्यं चाप्यकल्पयत् ॥ ३३ ॥ भूयोभूयः समभ्यर्च्य पत्रैः पुष्पैर्मनोरमैः ॥ नृत्यं च विविधं कृत्वा प्रणनाम पुनःपुनः ॥३४॥ एवं पूजां प्रकुर्वाणं शिवस्यानन्यमानसम् ॥ सा पुत्रं प्रणयाद्गोपी भोजनाय समाह्वयत् ॥३५॥ मात्राहूतोपि बहुशः स पूजासक्तमानसः ॥ बालोपि भोजनं नैच्छत्तदा माता स्वयं ययौ ॥ ३६ ॥ तं विलोक्य शिवस्याग्रे निषण्णं मीलितेक्षणम् ॥ चकर्ष पाणिं संगृह्य कोपेन समताडयत् ॥ ३७ ॥ आकृष्टस्ताडितो वापि नागच्छत्स्वसुतो यदा ॥ तां पूजां नाशयामास क्षिप्त्वा लिंगं विदूरतः ॥ ३८ ॥ हाहेति रुदमानं तं निर्भर्त्स्य स्वसुतं तदा ॥ पुनर्विवेश स्वगृहं गोपी रोषसमन्विता ॥ ३९ ॥ मात्रा विनाशितां पूजां दृष्ट्वा देवस्य शूलिनः ॥ देवदेवेति चुक्रोश निपपात स बालकः ॥ ४० ॥ प्रनष्टसंज्ञः सहसा बाष्पपूरपरिप्लुतः ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन चक्षुषी उदमीलयत् ॥ ॥ ४१ ॥ ततो मणिस्तंभविराजमानं हिरण्मयद्वारकपाटतोरणम् ॥ महार्हनीलामलवज्रवेदिकं तदेव जातं शिबिरं शिवालयम् ॥ ४२ ॥ संततहेमकलशैर्बहुभिर्विचित्रैः प्रोद्भासितस्फटिकसौधतलाभिरामम् ॥ रम्यं च तच्छिवपुरं. वरपीठमध्ये लिंगं च रत्नसहितं स ददर्श बालः ॥ ४३ ॥ स दृष्ट्वा सहसोत्थाय भीतविस्मितमानसः ॥ निमग्न इव संतोषात्परमानंदसागरे ॥ ४४ ॥ विज्ञाय शिवपूजाया माहात्म्यं तत्प्रभावतः ॥ ननाम दंड

---

१ निरुध्यमानाम्-इ० पा० । २ निरातंकः-इ० पा० । ३ "एतस्मिन्नेव समये तत्रैव नगरोत्तमे । चरन्ती गोपिका काचिन्महाकालान्तिकं ययौ ॥" इति पद्यं पाठान्तररूपेण पुस्तकद्वयेवर्तते । ४ अविदूरे-इ० पा० । ५च दूरतः-इ० पा० । ६ शिवशिवेति-इ० पा० । ७ महोदयम्-इ० पा० ।

॥ शृणुयात्कीर्तयेद्वापि स गच्छे
चिन्तान् ॥ ५० ॥ जगाम सप्तजन्मांते शंभोस्तत्परमं पदम् ॥ य एतच्छिवपूजाया माहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥
त्परमं पदम् ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे चतुर्दशीमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुर्थो
ऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ शिवो गुरुः शिवो देवः शिवो बंधुः शरीरिणाम् ॥ शिव आत्मा शिवो जीवः शिवादन्यन्न किंचन ॥१॥
शिवमुद्दिश्य यत्किंचिद्दत्तं जप्तं हुतं कृतम् ॥ तदनंतफलं प्रोक्तं सर्वागमविनिश्चितम् ॥ २ ॥ भक्त्या निवेदितं शंभोः पत्रं पुष्पं फलं जलम् ॥
अल्पादल्पतरं वापि तदानंत्याय कल्पते ॥ ३ ॥ विहाय सकलान्धर्मान्सकलागमनिश्चितान् ॥ शिवमेकं भजेद्यस्तु मुच्यते सर्वबन्धनात्
॥ ४ ॥ या प्रीतिरात्मनः पुत्रे या कलत्रे धनेपि सा ॥ कृता चेच्छिवपूजायां त्रायतीति किमद्भुतम् ॥ ५ ॥ तस्मात्केचिन्महात्मानः सकलान्नि
पयासवान् ॥ त्यजंति शिवपूजार्थं स्वदेहमपि दुस्त्यजम् ॥ ६ ॥ सा जिह्वा या शिवं स्तौति तन्मनो ध्यायते शिवम् ॥ तौ कर्णौ तत्कथालोलौ
तौ हस्तौ तस्य पूजकौ ॥ ७ ॥ ते नेत्रे पश्यतः पूजां तच्छिरः प्रणतं शिवे ॥ तौ पादौ यौ शिवक्षेत्रं भक्त्या पर्यटतः सदा ॥ ८ ॥ यस्येन्द्रियाणि
सर्वाणि वर्त्तंते शिवकर्मसु ॥ स निस्तरति संसारं भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥ ९ ॥ शिवभक्तियुतो मर्त्यश्चांडालः पुल्कसोपि च ॥ नारी नरो वा
पंढो वा सद्यो मुच्येत संसृतेः ॥ १० ॥ किं कुलेन किमाचारैः किं शीलेन गुणेन वा ॥ भक्तिलेशयुतः शंभोः स वंद्यः सर्वदेहिनाम् ॥ ११ ॥
उज्जयिन्यामभूद्राजा चन्द्रसेनसमाह्वयः ॥ जातो मानवरूपेण द्वितीय इव वासवः ॥ १२ ॥ तस्मिन्पुरे महाकालं वसंतं परमेश्वरम् ॥ संपूजयत्परया
भक्त्या चन्द्रसेनो नृपोत्तमः ॥ १३ ॥ तस्याभवत्सखा राज्ञः शिवपारिपदाग्रणीः ॥ मणिभद्रो जितात्मा च सर्वलोकनमस्कृतः ॥ १४ ॥ तस्य
कदा महीभर्त्तुः प्रसन्नः शंकरानुगः ॥ चिन्तामणिं ददौ दिव्यं मणिभद्रो महामतिः ॥ १५ ॥ स मणिः कौस्तुभ इव द्योतमानोऽर्कसन्निभः ॥ दृष्टः
श्रुतो वा ध्यातो वा नृणां यच्छति चिंतितम् ॥ १६ ॥ तस्य कांतिलवस्पृष्टं कांस्यं ताम्रमयस्त्रपु ॥ पाषाणादिकमन्यद्वा सद्यो भवति कांचनम् ॥
॥ १७ ॥ स तं चिन्तामणिं कंठे बिभ्रद्राजासनं गतः ॥ रराज राजा देवानां मध्ये भानुरिव स्वयम् ॥ १८ ॥ सदा चिन्तामणिग्रीवं तं श्रुत्वा
राजसत्तमम् ॥ प्रवृद्धतर्षा राजानः सर्वे क्षुब्धहृदोऽभवन् ॥ १९ ॥ स्नेहात्केचिदयाचंत धाष्टर्यात्केचन दुर्मदाः ॥ देवलब्धमजानंतो मणिं मत्स
रिणो नृपाः ॥ २० ॥ सर्वेषां भूभृतां याच्ञा यदा व्यर्थीकृतामुना ॥ राजानः सर्वदेशानां संरंभं चक्रिरे तदा ॥ २१ ॥ सौराष्ट्राः केकयाः शाल्वाः

१ निर्वृतं–इ० पा० । २ सकलागमनोदितान्–इ० पा० । ३ शिवपार्षद–इ० पा० । ४ कौशिकाः–इ० पा० । ५ मत्सरात्–इ० पा० । ६ ... । ...

सपिंडं यदृच्छया ॥ २६ ॥ त्वद्गृहीतमथालोक्य गृध्रः कोप्यामिषं बली ॥ निरामिषः स्वयं वेगादभिदुद्राव भीषणः ॥ २७ ॥ ततस्तं वीक्ष्य वित्रस्ता विद्रुतासि वरानने ॥ तेनानुयाता घोरेण मांसपिंडजिघृक्षया ॥ २८ ॥ दिष्ट्या श्रीगिरिमासाद्य श्रांता तत्र शिवालयम् ॥ प्रदक्षिणं परिक्रम्य ध्वजाग्रे समुपस्थिता ॥ २९ ॥ अथानुसृत्य सहसा तीक्ष्णतुंडो विहंगमः ॥ त्वां निहत्य निपात्याधो मांसमादाय जग्मिवान् ॥ ३० ॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणाद्देवदेवस्य शूलिनः ॥ तस्याग्रे मरणाच्चैव जातासीह नृपांगना ॥ ३१ ॥ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ ॥ श्रुतं सर्वमशेषेण प्राग्जन्मचरितं मया ॥ जातं च महदाश्चर्यं भक्तिश्च मम चेतसि ॥ अथान्यच्छ्रोतुमिच्छामि त्रिकालज्ञ महामते ॥ इदं शरीरमुत्सृज्य यास्यावः कां गतिं पुनः ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ अतो भवे जनिष्येऽहं द्वितीये सैंधवो नृपः ॥ ३३ ॥ सृंजयेशसुता त्वं हि मामेव प्रतिपत्स्यसे ॥ तृतीये तु भवे राजा सौराष्ट्रे भविताऽस्म्यहम् ॥ ३४ ॥ कलिंगराजतनया त्वं मे पत्नी भविष्यसि ॥ चतुर्थे तु भविष्यामि भवे गांधारभूमिपः ॥ ३५ ॥ मागधी राजतनया तत्र त्वं मम गेहिनी ॥ पंचमेऽवंतिनाथोऽहं भविष्यामि भवांतरे ॥ ३६ ॥ दाशार्हराजतनया त्वमेव मम वल्लभा ॥ अस्माज्जन्मनि षष्ठेऽहमानर्ते भविता नृपः ॥ ३७ ॥ ययातिवंशजा कन्या भूत्वा मामेव यास्यसि ॥ पांड्यराजकुमारोऽहं सप्तमे भविता भवे ॥ ३८ ॥ तत्र मत्सदृशो नान्यो रूपौदार्यगुणादिभिः ॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बलवान्दृढविक्रमः ॥ ३९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वलोकमनोरमः ॥ पद्मवर्ण इति ख्यातः पद्ममित्रसमद्युतिः ॥ ४० ॥ भविता त्वं च वैदर्भी रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ नाम्ना वसुमती ख्याता रूपावयवशोभिनी ॥ ४१ ॥ सर्वराजकुमाराणां मनोनयननंदिनी ॥ सा त्वं स्वयंवरे सर्वान्विहाय नृपनंदनान् ॥ ४२ ॥ वरं प्राप्स्यसि मामेव दमयंतीव नैषधम् ॥ सोऽहं जित्वा नृपान्सर्वान्प्राप्य त्वां वरवर्णिनीम् ॥४३॥ स्वराष्ट्रस्थोऽखिलान्भोगान्भोक्ष्ये वपगणान्बहून् ॥ इष्ट्वा च विविधैर्यज्ञैर्वाजिमेधादिभिः शुभैः ॥ ४४ ॥ संतर्प्य पितृदेवर्षीन्दानैश्च द्विजसत्तमान् ॥ संपूज्य देवदेवेशं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४५ ॥ पुत्रे राज्यधुरं न्यस्य गंतास्मि तपसे वनम् ॥ तत्रागस्त्यान्मुनिवराद्ब्रह्मज्ञानमवाप्य च ॥ ४६ ॥ त्वया सह गमिष्यामि शिवस्य परमं पदम् ॥ चतुर्दश्यां चतुर्दश्यामेवं संपूज्य शंकरम् ॥ ४७ ॥ सप्तजन्मसु राजत्वं भविष्यति वरानने ॥ इत्येतत्सुकृतं लब्धं पूजादर्शनमात्रतः ॥ क्व सारमेयो दुष्टात्मा क्वेदृशी बत सद्गतिः ॥ ४८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्ता निजनाथेन सा राज्ञी शुभलक्षणा ॥ ४९ ॥ परं विस्मयमापन्ना पूजयामास तं मुदा ॥ सोऽपि राजा तया सार्द्धं भुक्त्वा भोगान्यथे

१ तरसा—इ० पा० । २ अस्मात्—इ० पा० । ३ मामवाप्स्यसि—इ० पा० । ४ युगांतरे—इ० पा० । ५ दशार्णराजतनया—इ० पा० । ६ पद्ममित्रसमद्युतिः सूर्यसमानकान्तिः—इत्यर्थः ।

मानवः ॥ अशक्तश्चेत्कृतां पूजां पश्येद्भक्तिविनम्रधीः ॥ ३ ॥ अश्रद्धयापि यः कुर्याच्छिवपूजां विमुक्तिदाम् ॥ पश्येद्वा सोपि कालेन प्रयाति परमं पदम् ॥ ४ ॥ आसीत्किरातदेशेषु नाम्ना राजा विमर्दनः ॥ शूरः परमदुर्द्धर्षो जितशत्रुः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ सर्वदा मृगयासक्तः कृपणो निर्घृणो वली ॥ सर्वमांसाशनः क्रूरः सर्ववर्णांगनावृतः ॥ ६ ॥ तथापि कुरुते शंभोः पूजां नित्यमतंद्रितः ॥ चतुर्दश्यां विशेषेण पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ ७ ॥ महाविभवसंपन्नां पूजां कृत्वा स मोदते ॥ हर्षेण महताविष्टो नृत्यति स्तौति गायति ॥ ८ ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य नृपतेः सर्वभक्षिणः ॥ दुराचारस्य महिषी चेष्टितेनान्वतप्यत ॥ ९ ॥ सा वै कुमुद्वतीनाम राज्ञी शीलगुणान्विता ॥ एकदा पतिमासाद्य रहस्ये तदपृच्छत ॥ १० ॥ एतत्ते चरितं राजन्महदाश्चर्यकारणम् ॥ क्व ते महान्दुराचारः क्व भक्तिः परमेश्वरे ॥ ११ ॥ सर्वदा सर्वभक्षस्त्वं सर्वस्त्रीजनलालसः ॥ सर्वहिंसापरः क्रूरः कथं भक्तिस्तवेश्वरे ॥ १२ ॥ इति पृष्टः स भूपालो विमृश्य सुचिरं ततः ॥ त्रिकालज्ञः प्रहस्यैनां प्रोवाच सुकुतूहलः ॥ १३ ॥

॥ राजोवाच ॥

॥ अहं पूर्वभवे कश्चित्सारमेयो वरानने ॥ पंपानगरमाश्रित्य पर्यटामि समंततः ॥ १४ ॥ एवं कालेषु गच्छत्सु तत्रैव नगरोत्तमे ॥ कदाचिदागतः सोहं मनोज्ञं शिवमंदिरम् ॥ १५ ॥ पूजायां वर्तमानायां चतुर्दश्यां महातिथौ ॥ अपश्यमुत्सवं दूराद्वहिर्द्वारं समाश्रितः ॥ १६ ॥ अथाहं परमक्रुद्धैर्दंडहस्तैः प्रधावितः ॥ तस्माद्देशादपक्रांतः प्राणरक्षापरायणः ॥ १७ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य मनोज्ञं शिवमंदिरम् ॥ द्वारदेशं पुनः प्राप्य पुनश्चैव निवारितः ॥ १८ ॥ पुनः प्रदक्षिणीकृत्य तदेव शिवमन्दिरम् ॥ वलिपिंडादिलोभेन पुनर्द्वारमुपागतः ॥ १९ ॥ एवं पुनःपुनस्तत्र कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ द्वारदेशे समासीनं निजघ्नुर्निशितैः शरैः ॥ २० ॥ स विद्धगात्रः सहसा शिवद्वारि गतासुकः ॥ जातोऽस्म्यहं कुले राज्ञां प्रभावाच्छिवसन्निधेः ॥ २१ ॥ दृष्टा चतुर्दशीपूजा दीपमाला विलोकिताः ॥ तेन पुण्येन महता त्रिकालज्ञोऽस्मि भामिनि ॥ २२ ॥ प्राग्जन्मवासनाभिश्च सर्वभक्षोऽस्मि निर्घृणः ॥ विदुषामपि दुर्लंघ्या प्रकृतिर्वासनामयी ॥ २३ ॥ अतोऽहमर्चयामीशं चतुर्दश्यां जगद्गुरुम् ॥ त्वमपि श्रद्धया भद्रे भज देवं पिनाकिनम् ॥ २४ ॥

॥ राज्ञ्युवाच ॥

॥ त्रिकालज्ञोऽसि राजेन्द्र प्रसादाद्गिरिजापतेः ॥ मत्पूर्वजन्मचरितं वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २५ ॥

॥ राजोवाच ॥

॥ त्वं तु पूर्वभवे काचित्कपोती व्योमचारिणी ॥ क्वापि लब्ध्वा [illegible]

१ महामांसाशनः—पु० पा० । २ शुक्लः—पु० पा० । ३ कृत्वा पूजाम्—पु० पा० । ४ पम्पानगरम्—पु० पा० । ५ नदिन—पु० पा० । ६ [illegible] ७ भामिनि—पु० पा० । ८ कामचारिणी—पु० पा० ।

पारमेश्वरः ॥ ४५ ॥ सर्वातिगमनं यत्र ज्योतिर्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ क्वापि नास्ति तमोयोगः स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४६ ॥ गुणवृत्तिं विनिस्तीर्य संप्राप्ता यत्र योगिनः ॥ न पतेयुः पुनः सर्वे स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४७ ॥ यत्र वासं न कुर्वंति क्रोधलोभमदादयः ॥ यत्रावस्था न जन्माद्याः स लोकः पारमेश्वरः ॥ ४८ ॥ सर्वेषां निगमानां च यदेकं क्षेत्रमुच्यते ॥ यस्मान्नास्ति परं वित्तं तत्पदं पारमेश्वरम् ॥ ४९ ॥ प्रत्याहारासन ध्यानप्राणसंयमनादिभिः ॥ यत्र योगपथैः प्राप्तुं यतंते योगिनः सदा ॥ १५० ॥ यत्र देवः सदानंदनिर्मलज्ञानरूपया ॥ अस्ति देव्या सह क्रीडन्स लोकः पारमेश्वरः ॥ ५१ ॥ जन्मानेकसहस्रेषु संभृतैः पुण्यराशिभिः ॥ आरूढाः पुरुषा नार्यः क्रीडन्ते यत्र संगताः ॥ ५२ ॥ तेजो राशौ समालीना दुर्विभाव्ये मनोरमे ॥ अहोरात्रादिसंस्थानं न विंदंति कदाचन ॥ ५३ ॥ स लोकः परमेशस्य दुर्लभो हि कुयोगिनः ॥ एतद्भक्ति सुपूर्णा ये तैरेव प्रतिपद्यते ॥ ५४ ॥ ये तत्कथाश्रवणकीर्तनजातहर्षा ये सर्वभूतसुहृदः प्रशमैकनिष्ठाः ॥ संसारचक्रमतिवाह्य निरस्तमोहास्ते शांकरं पदमवाप्य सुखं रमन्ते ॥ ५५ ॥ तथा त्वमपि राजेंद्र गोकर्णं गिरिशालयम् ॥ गत्वा प्रशमिताघौघः कृतकृत्यत्वमाप्नुहि ॥ ५६ ॥ तत्र सर्वेषु कालेषु स्नात्वाभ्यर्च्य महाबलम् ॥ कृत्वा शिवचतुर्दश्यामुपवासं समाहितः ॥ ५७ ॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ बिल्वैरभ्यर्च्य शंकरम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोकमवाप्स्यसि ॥ ५८ ॥ एष ते विमलो राजन्नुपदेशो मया कृतः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि मिथिलाधिपतेः पुरीम् ॥ ५९ ॥ इत्यामन्त्र्य मुनिः प्रीत्या गौतमो मिथिलां ययौ ॥ सोऽपि हृष्टमना राजा गोकर्णं प्रत्यपद्यत ॥ १६० ॥ तत्र दृष्ट्वा महादेवं स्नात्वाभ्यर्च्य महाबलम् ॥ निर्धूताशेषपापौघो लेभे शम्भोः परं पदम् ॥ ६१ ॥ य इमां शृणुयान्नित्यं कथां शैवीं मनोहराम् ॥ श्रावयेद्वा जनो भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥ ६२ ॥ श्रद्दधानः सकृद्वापि य इमां शृणुयात्कथाम् ॥ त्रिःसप्तकुलजैः सार्धं शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ इति कथितमशेषं श्रेयसामादिबीजं भवशतदुरितघ्नं ध्वस्तमोहांधकारम् ॥ चरितममरगेयं मन्मथारेरुदारं सततमपि निषेव्यं स्वस्तिमद्भिश्च लोकैः ॥ ॥१६४॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे शिवचतुर्दशीगोकर्णमाहात्म्यवर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ भूयोपि शिवमाहात्म्यं वक्ष्यामि परमाद्भुतम् ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं भवपाशविमोचनम् ॥ ॥ १ ॥ दुस्तरे दुरितांभोधौ मज्जतां विषयात्मनाम् ॥ शिवपूजां विना कश्चित्प्लवो नास्ति निरूपितः ॥ २ ॥ शिवपूजां सदा कुर्याद्बुद्धिमानिह

१ सदा लीनाः--इ० पा० । २ कृतकृत्यत्वमाप्नुहि--इ० पा० । ३ पुण्याम्--इ० पा० । ४ परमं पदम्--इ० पा० ।

क्रमेणानुभवत्वेपा भूत्वा चांडालजातिका ॥ अस्मादन्यतमः को वा नरकोऽस्ति नृणा
एकजन्मकृतस्यास्य दारुणस्यापि यत्फलम् ॥ २२ ॥ दुष्कुले जन्म दारिद्र्यं महाव्याधिविमूढता ॥ २४ ॥ एकैक एव नरकः सर्वे वा चाथ
मिह ॥ २३ ॥ अनेकक्लेशसंघातैर्यन्मुहुः परिपीडनम् ॥ तेनैवान्यभवे भूरि पुण्यमंते करिष्यति ॥ तेन पुण्येन महता निस्तीर्णाघोचया
किं पुनः ॥ प्राग्जन्मपुण्यभारेण यन्नाम विवशाऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ एतादृशानां मर्त्यानां शास्तारो न वयं क्वचित् ॥ विचार्य स्वयमेवेशो यद्युक्तं तत्करोतु
तनाः ॥ २६ ॥ नीता तत्पुरुषैरंते प्रयास्यति परं पदम् ॥ आर्द्रा यदेषा शिवनाम नारी प्रमादतो वाप्य
सः ॥ २७ ॥ एवं वैवस्वतपुरे सर्वैर्यमपुरोगमैः ॥ विमृश्य चित्रगुप्ताद्यैरियं मुक्ताऽपतद्भुवि ॥ २८ ॥ श्रीगोकर्णे शिवतिथावुपोष्य शिवमस्तके ॥ कृत्वा जागरणं नृपा
सती जगाद ॥ तेनेह भूयः सुकृतेन शंभोर्बिल्वांकुराराधनपुण्यमाप ॥ २९ ॥ अद्यैव भोक्ष्यते सेयं पश्यतस्तव नो मृषा ॥ ३१ ॥ ॥
चक्रे बिल्वार्पणं निशि ॥ १३० ॥ अकामतः कृतस्यास्य पुण्यस्यैव च यत्फलम् ॥ जीवलेशं समाकृष्य युयुजुर्दिव्यतेजसा ॥ ३२ ॥ तां दिव्यदेहसंक्रांतां
॥ गौतम उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा शिवदूतास्ते तस्याश्चांडालयोनितः ॥ ३३ ॥ अथ सा परमोदाररूपलावण्यशालिनी ॥ दिव्यभूषणदीप्तांगी
तेजोराशिसमुज्ज्वलाम् ॥ विमाने स्थापयामासुः प्रीतास्ते शिवकिंकराः ॥ ३३ ॥ दिव्यमाल्यावतंसेन विरराज विमानगा ॥ ३५ ॥ स्वच्छ्वपनाश्रांशुगी
दिव्यांबरविधारिणी ॥ ३४ ॥ देहेन दिव्यगंधेन दिव्यतेजोविकाशिना ॥ अनुभूतानि जन्मानि स्मृत्वास्मृत्वा पुनःपुनः ॥ भीता त्रस्ता दृशा
तवादित्रनिस्वनैः ॥ मध्ये सा शिवदूतानां मोदमाना वरानना ॥ ३६ ॥ क गतं मे वपुः कष्टं चंडचांडालगात्रजम् ॥ ३८ ॥ अहो
श्चर्यं दृष्ट्वा स्वप्नमिवोत्थिता ॥ ३७ ॥ काहं केऽमी महासिद्धाः कोयं लोको मनोरमः ॥ ३९ ॥ अहो ईश्वरपूजाया माहात्म्यं विस्मयावहम् ॥
सुमहदाश्चर्यं दृष्टं मायाविलासजम् ॥ यन्मे भवसहस्रेषु भ्रांतंभ्रांतं पुनःपुनः ॥ दिव्यं विमानमारोप्य तं महेश्वरकिंकराः ॥
पत्रमात्रेण संतुष्टो यो ददाति निजं पदम् ॥ १४० ॥ इति तां जातनिर्वेदां स्मरन्तीं भगवत्पदम् ॥ ४२ ॥ राजन्सुमहदाश्चर्यमाख्यानं गिरिजा
॥ ४१ ॥ आलोकयत्सु सर्वेषु लोकेशेषु सविस्मयम् ॥ आमंत्र्य तामथानिन्युः परमेश्वरसन्निधिम् ॥ भगवन्परमेशस्य कीदृशो लोक उत्तमः ॥ तस्य मे लक्षणं
पतेः ॥ माहात्म्यं भक्तिलेशस्य सर्वाघौघविनाशनम् ॥ ४३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मादिसुरनाथानां लोकेष्वपि सुदुर्लभः ॥ य आनंदः सदा यत्र स लोकः
ब्रूहि यद्यस्ति मयि ते दया ॥ ४४ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥

१ पर्ं किंतः–पु० पा० । २ दिव्यतेजोविकाशिनी–पु० पा० ।

मते ॥ अधमापि परं स्थानमारोहति निरामयम् ॥ ९६ ॥ यदेतया पूर्वभवे नान्नदानादिकं कृतम् ॥ क्षुत्पिपासादिभिः क्लेशैस्तस्मादिह निपीड्यते ॥ ९७ ॥ यदेषा मदवेगांधा चक्रे पापं महोल्बणम् ॥ कर्मणा तेन जात्यंधा बभूवात्रैव जन्मनि ॥ ९८ ॥ अपि विज्ञाय गोवत्सं यदेषाऽभक्षयत्पुरा ॥ कर्मणा तेन चांडाली बभूवेह विगर्हिता ॥ ९९ ॥ यदेषार्यपथं हित्वा जारमार्गरता पुरा ॥ तेन पापेन केनापि दुर्वृत्ता दुर्भगापि वा ॥ ॥ १०० ॥ यदाश्लिष्य मदाविष्टा जारेण विधवा पुरा ॥ तेन पापेन महता बहुकुष्ठव्रणान्विता ॥ १०१ ॥ कामार्त्ता यदियं स्वैरं शूद्रेण रमिता पुरा ॥ महासृक्पूयकृमिभिः पीड्यते तेन पाप्मना ॥ २ ॥ सुव्रतानि न चीर्णानि नेष्टापूर्तादिकं कृतम् ॥ सर्वभोगविहीनेयं दूयते तेन पाप्मना ॥ ॥ ३ ॥ यदेतया पूर्वभवे सुरा पीता विमूढया ॥ महायक्ष्मार्तिहृच्छूलैः पीड्यते तेन पाप्मना ॥ ४ ॥ अत्रैव सर्वमर्त्येषु पापचिह्नानि कृत्स्नशः ॥ लक्ष्यंते मुनिशार्दूल सविवेकैर्महात्मभिः ॥ ५ ॥ अत्र ये बहुरोगार्त्ता ये पुत्रधनवर्जिताः ॥ ६ ॥ ये च दुर्लक्षणक्लिष्टा याचका विगतह्रियः ॥ वासोन्नपानशयनभूषणाभ्यंजनादिभिः ॥ ७ ॥ हीना विरूपा निर्विद्या विकलांगाः कुभोजनाः ॥ ये दुर्भाग्या निंदिताश्च ये चान्ये परसेवकाः ॥ ॥ ८ ॥ एते पूर्वभवे सर्वे सुमहत्पापकारिणः ॥ एवं विमृश्य यत्नेन दृष्ट्वा लोकजनस्थितिम् ॥ ९ ॥ बुधो न कुरुते पापं यदि कुर्यात्स आत्महा ॥ देहोऽयं मानुषो जंतोर्बहुकर्मैकभाजनम् ॥ ११० ॥ सदा सत्कर्म सेवेत दुष्कर्म सततं त्यजेत् ॥ पुण्यं सुखार्थी कुर्वीत दुःखार्थी पापमाचरेत् ॥ ॥ ११ ॥ द्वयोरेकतरे लोके गृहीते कुशलो जनः ॥ इमं मानुषमाश्रित्य देहं परमदुर्लभम् ॥ १२ ॥ य आत्महितवान्कश्चिदेवमेकं समाश्रयेत् ॥ अथ पापानि सर्वाणि कुर्वन्नपि सदा नरः ॥ १३ ॥ शिवमेकमतिर्ध्यायेत्स संतरति पातकम् ॥ मृता पूर्वभवे त्वेषा यदा प्राप्ता यमालये ॥ १४ ॥ तदा वितर्कः सुमहानासीद्यमसभासदाम् ॥ यद्यपि ब्राह्मणी त्वेषा सत्कुलाचारदूषिता ॥ १५ ॥ अतोऽस्माभिरिहानीता निरयं यातु वा न वा ॥ अनया साधितो बाल्ये पुण्यलेशोऽस्ति वा न वा ॥ १६ ॥ अथापि सुविमृश्यैवं धार्यो दंडोऽत्र नान्यथा ॥ बहुजन्मसहस्रेषु कृतपुण्यविपाकतः ॥ ॥ १७ ॥ नृणां ब्रह्मकुले जन्म लभ्यते हि कथंचन ॥ अतोस्याः पूर्वपूर्वेषु कृताघं नास्ति जन्मसु ॥१८॥ अन्यथा सत्कुले जन्म कथमेषा प्रपद्यते॥ अत्रैव जन्मन्यनया कृतमंहो दुरत्ययम् ॥ १९ ॥ अथापि नरकावासं प्रायशो नेयमर्हति ॥ किं तु गोवत्सकं हत्वा विमृश्यागतसाध्वसा ॥ १२० ॥ एषा शिवशिवेत्याह प्राग्जन्मार्जितकर्मणा ॥ यदेषा पापविच्छित्त्यै सकृदप्युरुमंगलम् ॥ २१ ॥ शिवनाम वदेद्भक्त्या तर्हि गच्छेत्परं पदम् ॥

१ आर्यपथम्—स्नानदानादिकं कर्म—इत्यर्थः स्वपथम्—इ० पा० । २ कृत्पाः—इ० पा० । ३ तथापि—इ० पा० । ४ तत्पुण्यं प्राग्भवार्जितम्—इ० पा० ।

न्महाजनान् ॥ ७१ ॥ आयास्यंत्यां शिवतिथौ गच्छतो बुबुधेऽध्वगान् ॥ तस्यां तु देवयात्रायां देशदेशांतयायिनाम् ॥ ७२ ॥ विप्राणां साग्निहोत्रा णां सस्त्रीकाणां महात्मनाम् ॥ राज्ञां च सावरोधानां सहस्तिरथवाजिनाम् ॥ ७३ ॥ सपरीवारवोषाणां यानच्छत्रादिशोभिनाम् ॥ तथान्येषां च विट्शूद्रसंकीर्णानां सहस्रशः ॥ ७४ ॥ हसतां गायतां क्वापि नृत्यतामथ धावताम् ॥ जिघ्रतां पिबतां कामाद्गच्छतां प्रतिगर्जताम् ॥ ७५ ॥ संप्रयाणे मनुष्याणां संभ्रमः सुमहानभूत् ॥ इति सर्वेषु गच्छत्सु गोकर्णं शिवमंदिरम् ॥ ७६ ॥ पश्यंति दिविजाः सर्वे विमानस्थाः सकौतुकाः ॥ अथेयमपि चांडाली वसनाशनतृष्णया ॥ ७७ ॥ महाजनान्याचयितुं चचाल च शनैःशनैः ॥ करावलंबेनान्यस्याः प्राग्जन्मार्जितकर्मणा ॥ दिनैः कतिपयैर्यांती गोकर्णं क्षेत्रमाययौ ॥ ७८ ॥ ततो विदूरे मार्गस्य निषण्णा विवृतांजलिः ॥ याचमाना मुहुः पांथान्बभाषे कृपणं वचः ॥ ७९ ॥ प्राग्जन्मार्जितपापौघैः पीडितायाश्चिरं मम ॥ आहारमात्रदानेन दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८० ॥ त्रातारः परमार्तानां दातारः परमाशिषाम् ॥ कर्तारो बहुपुण्यानां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८१ ॥ वसनाशनहीनायां स्वपितायां महीतले ॥ महापांसुनिमग्नायां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८२ ॥ महाशीतातपार्त्तायां पीडितायां महारुजा ॥ अन्धायां मयि वृद्धायां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८३ ॥ चिरोपवासदीप्तायां जठराग्निशिखार्चिभिः ॥ संदह्यमानसर्वांग्यां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८४ ॥ अनुपार्जितपुण्यायां जन्मांतरशतेष्वपि ॥ पापायां मंदभाग्यायां दयां कुरुत भो जनाः ॥ ८५॥ एवमभ्यर्थयंत्यास्तु चांडाल्याः प्रसृतेऽजलौ ॥ एकः पुण्यतमः पांथः प्राक्षिपद्बिल्वमंजरीम् ॥ ८६ ॥ तामंचलौ निपतितां सा विमृश्य पुनः पुनः ॥ अभक्ष्येत्येव मत्वाथ दूरे प्राक्षिपदातुरा ॥ ८७ ॥ तस्याः करेण निर्मुक्ता रात्रौ सा बिल्वमंजरी ॥ पपात कस्यचिद्दिष्ट्या शिवलिंगस्य मस्तके ॥ ८८ ॥ सैवं शिवचतुर्दश्यां रात्रौ पांथजनान्मुहुः ॥ याचमानापि यत्किंचिन्न लेभे दैवयोगतः ॥ ८९ ॥ तत्रोषितानया रात्रिर्भक्त्या ल्यास्तु पृष्ठतः ॥ किंचिदुत्तरतः स्थानं तदर्धेनातिदूरतः ॥ ९० ॥ ततः प्रभाते भ्रष्टाशा शोकेन महताप्लुता ॥ शनैर्निववृते दीना स्वदेशं गन्तु केवला ॥ ९१ ॥ श्रांता चिरोपवासेन निपतन्ती पदेपदे ॥ क्रंदंती बहुरोगार्ता वेपमाना भृशांतुरा ॥ ९२ ॥ दह्यमानार्कतापेन [illegible] पिका ॥ अतीत्यैतावतीं भूमिं निपपात विचेतना ॥९३॥ अथ विश्वेश्वरः शंभुः करुणामृतवारिधिः ॥ एनामानयतेत्यस्मान्गुणुजे [illegible] ॥ ॥ ९४ ॥ एषा प्रवृत्तिश्चांडाल्यास्तवेह परिकीर्तिता ॥ तथा संदर्शिता शंभोः कृपणेषु कृपालुता ॥ ९५ ॥ कर्मणः परिपाकोऽस्याः गर्भे पश्य महा

१ [illegible] । २ पांथांल्लोकान्-इ० पा० । ३ भक्ष्या सा-इ० पा० । ४ वृद्धातुरा-[illegible] पा० । ५ [illegible] पा० । ६ [illegible] ।

इति सर्वे समालोच्य समेताः पतिसोदराः ॥ ४७ ॥ तत्यजुर्गोत्रतो दूरं गृहीत्वा सकचग्रहम् ॥ सघटोत्सर्गमुत्सृष्टा सा नारी सर्वबन्धुभिः ॥ ४८ ॥ विचरंती च शूद्रेण रममाणा रतिप्रिया ॥ सा ययौ स्त्री बहिर्ग्रामादृष्टा शूद्रेण केनचित् ॥ ४९ ॥ स तां दृष्ट्वा वरारोहां पीनोन्नतपयोधराम् ॥ गृहं निनाय साम्ना च विधवां शूद्रनायकः ॥ सा नारी तस्य महिषी भूत्वा तेन दिवानिशम् ॥ ५० ॥ रममाणा क्वचिद्देशे न्यवसद्गृहवल्लभा ॥ तत्र सा पिशिताहारा नित्यमापीतवारुणी ॥ ५१ ॥ लेभे सुतं च शूद्रेण रममाणा रतिप्रिया ॥ कदाचिद्भर्त्तरि क्वापि याते पीतसुरा तु सा ॥ ५२ ॥ इयेष पिशिताहारं मदिरामदविह्वला ॥ अथ मेषेषु बद्धेषु गोभिः सह बहिर्व्रजे ॥ ५३ ॥ ययौ कृपाणमादाय सा तमोंधे निशामुखे ॥ अविमृश्य मदावेशान्मेषबुद्ध्यामिषप्रिया ॥ ५४ ॥ एकं जघान गोवत्सं क्रोशंतं निशि दुर्भगा ॥ निहतं गृहमानीय ज्ञात्वा गोवत्समंगना ॥ ५५ ॥ भीता शिवशिवेत्याह केनचित्पुण्यकर्मणा ॥ सा मुहूर्त्तमिति ध्यात्वा पिशितासवलालसा ॥ ५६ ॥ छित्त्वा तमेव गोवत्सं चकाराहारमीप्सितम् ॥ गोवत्सार्धशरीरेण कृताहाराथ सा पुनः ॥ ५७ ॥ तदर्धदेहं निक्षिप्य बहिश्चुक्रोश कैतवात् ॥ अहो व्याघ्रेण भग्नोऽयं जग्धो गोवत्सको व्रजे ॥ ५८ ॥ इति तस्याः समाक्रंदः सर्वगेहेषु शुश्रुवे ॥ अथ सर्वे शूद्रजनाः समागम्यांतिके स्थिताः ॥ ५९ ॥ हतं गोवत्समालोक्य व्याघ्रेणेति शुचं ययुः ॥ गतेषु तेषु सर्वेषु व्युष्टायां च ततो निशि ॥ ६० ॥ तद्भर्ता गृहमागत्य दृष्टवान्गृहविड्वरम् ॥ एवं बहुतिथे काले गते सा शूद्रवल्लभा ॥ ६१ ॥ कालस्य वशमापन्ना जगाम यममंदिरम् ॥ यमोपि धर्ममालोक्य तस्याः कर्म च पौर्विकम् ॥ ६२ ॥ निर्वर्त्य निरयावासाच्चक्रे चंडालजातिकाम् ॥ सापि भ्रष्टा यमपुराच्चांडालीगर्भमाश्रिता ॥ ६३ ॥ ततो बभूव जात्यंधा प्रशांतांगारमेचका ॥ तत्पिता कोपि चांडालो देशे कुत्रचिदास्थितः ॥ ६४ ॥ तां तादृशीमपि सुतां कृपया पर्यपोपयत् ॥ अभोज्येन कदन्नेन शुना लीढेन पूतिना ॥ ६५ ॥ अपेयैश्च रसैर्मात्रा पोपिता सा दिनेदिने ॥ जात्यंधा सापि कालेन बाल्ये कुष्ठरुजार्दिता ॥ ६६ ॥ ऊढा न केनचिद्वापि चांडालेनातिदुर्भगा ॥ अतीतबाल्ये सा काले विध्वस्तपितृमातृका ॥ ६७ ॥ दुर्भगेति परित्यक्ता बंधुभिश्च सहोदरैः ॥ ततः क्षुधार्दिता दीना शोचन्ती विगतेक्षणा ॥ ६८ ॥ गृहीतयष्टिः कृच्छ्रेण संचचाल सलोष्टिका ॥ पत्तनेष्वपि सर्वेषु याचमाना दिनेदिने ॥ ६९ ॥ चांडालोच्छिष्टपिंडेन जठराग्निमतर्पयत् ॥ एवं कृच्छ्रेण महता नीत्वा सुबहुलं वयः ॥ ७० ॥ जरया ग्रस्तसर्वांगी दुःखमाप दुरत्ययम् ॥ निरन्नपानवसना सा कदाचि

१. धनवान्–इ० पा० । २ दुष्टेन–इ० पा० ।

दया नास्ति कथमेनां निनीषथ ॥ २२ ॥ पशुमांसकृताहारां वारुणीपूरितोदराम् ॥ जीवहिंसारतां नित्यं कथमेनां निनीषथ ॥ २३ ॥ न च पंचाक्षरी जप्ता न कृतं शिवपूजनम् ॥ न ध्यातो भगवाञ्छंभुः कथमेनां निनीषथ ॥ २४ ॥ नोपोषिता शिवतिथिर्न कृतं शिवपूजनम् ॥ भूतसौहृदं न जानाति न च विल्वशिवार्पणम् ॥ नेष्टापूर्तादिकं वापि कथमेनां निनीषथ ॥ २५ ॥ न च स्नातानि तीर्थानि न दानानि कृतानि च ॥ न च व्रतानि चीर्णानि कथमेनां निनीषथ ॥ २६ ॥ ईक्षणे परिहर्त्तव्या किमु संभाषणादिषु ॥ सत्संगरहितां चंडां कथमेनां निनीषथ ॥ २७ ॥ जन्मांतरार्जितं किंचिदस्याः सुकृतमस्ति वा ॥ तत्कथं कुष्टरोगेण कृमिभिः परिभूयते ॥ २८ ॥ अहो ईश्वरचर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ॥ पापात्मानोऽपि नीयंते कारुण्यात्परमं पदम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तास्ते मया दूता देवदेवस्य शूलिनः ॥ प्रत्यूचुर्मामथ प्रीत्या सर्वसंशयभेदिनः ॥ ३० ॥ ॥ शिवदूता ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्मन्सुमहदाश्चर्यं शृणु कौतूहलं यदि ॥ इमामुदिश्य चांडालीं यदुक्तं भवताधुना ॥ ३१ ॥ आसीदियं पूर्वभवे काचिद्ब्राह्मणकन्यका ॥ सुमित्रानाम संपूर्णसोमबिम्बसमानना ॥ ३२ ॥ उत्फुल्लमल्लिकादामसुकुमारांगलक्षणा ॥ कैकेयद्विजमुख्यस्य कस्यचित्तनया सती ॥ ३३ ॥ तां सर्वलक्षणोपेतां रतेर्मूर्तिमिवापराम् ॥ वर्द्धमानां पितुर्गेहे वीक्ष्यासन्विस्मिता जनाः ॥ ३४ ॥ दिनेदिने वर्धमाना बंधुभिर्लालिता भृशम् ॥ सा शनैर्यौवनं भेजे स्मरस्येव महाधनुः ॥ ३५ ॥ अथ सा बंधुवर्गैश्च समेतेन कुमारिका ॥ पित्रा प्रदत्ता कस्मैचिद्विधिना द्विजसूनवे ॥ ३६ ॥ सा भर्त्तारमनुप्राप्य नवयौवनशालिनी ॥ कंचित्कालं शुभाचारा रेमे बंधुभिरावृता ॥ ३७ ॥ अथ कालवशात्तस्याः पतिस्तीव्ररुजार्दितः ॥ रूपयौवनकांतोपि पंचत्वमगमन्मुने ॥ ३८ ॥ मृते भर्त्तरि दुःखेन विदग्धहृदया सती ॥ उवास कतिचिन्मासान्सुशीला विजितेंद्रिया ॥ ३९ ॥ अथ यौवनभारेण जृंभमाणेन नित्यशः ॥ बभूव हृदयं तस्याः कंदर्पपरिकंपितम् ॥ ४० ॥ सा गुप्ता बन्धुवर्गेण शासितापि महोत्तमैः ॥ न शशाक मनो रोद्धुं मदनाकृष्टमंगना ॥ ४१ ॥ सा तीव्रमन्मथाविष्टा रूपयौवनशालिनी ॥ विधवापि विशेषेण जारमार्गरताभवत् ॥ ४२ ॥ न ज्ञाता केनचिदपि जारिणीति विचक्षणा ॥ जुगूहात्मदुराचारं कंचित्कालमसत्तमा ॥ ४३ ॥ तां दोहदसमाक्रांतां घननीलमुखस्तनीम् ॥ कालेन बंधुवर्गोपि बुबोध विटदूषिताम् ॥ ४४ ॥ इति भीतो महाक्लेशाचिंतां लेभे दुरत्ययाम् ॥ स्त्रियः कामेन नश्यंति ब्राह्मणा हीनसेवया ॥ ४५ ॥ राजानो ब्रह्मदंडेन यतयो भोगसंग्रहात् ॥ लीढं शुना तथैवान्नं सुरया वार्पितं पयः ॥ ४६ ॥ रूपं कुष्टरुजाविष्टं कुलं नश्यति कुस्त्रिया ॥

१ शिवपूजनम्—इ० पा० । २ दर्शने—इ० पा० । ३ कुष्ठपक्षणां—इ० पा० । ४ विन्दन्ते—इ० पा० । ५ महत्—इ० पा० । ६ पुनः—इ० पा० । ७ [illegible] । ८ [illegible]

दृष्ट्वाश्चर्यमहं पथि ॥ महानंदेन मनसा कृतार्थोऽस्मि महीपते ॥ १४१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तर खंडे गोकर्णमहिमानुवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ किं दृष्टं भवता ब्रह्मन्नाश्चर्यं पथि कुत्र वा ॥ तन्ममाख्याहि येनाहं कृतकृत्यत्वमाप्नुयाम् ॥ १ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ गोकर्णादहमागच्छन्क्कापि देशे विशांपते ॥ जाते मध्याह्नसमये लब्ध वान्विमलं सरः ॥ २ ॥ तत्रोपस्पृश्य सलिलं विनीय च पथिश्रमम् ॥ सुस्निग्धशीतलच्छायं न्यग्रोधं समुपाश्रयम् ॥ ३ ॥ अथाविदूरे चांडालीं वृद्धामंधां कृशाकृतिम् ॥ शुष्यन्मुखीं निराहारां बहुरोगनिपीडिताम् ॥ ४ ॥ कुष्ठव्रणपरीतांगीमुद्यत्कृमिकुलाकुलाम् ॥ पूयशोणितसंसक्तजर्जरत्पटल सत्कटीम् ॥ ५ ॥ महायक्ष्मगलस्थेन कंठसंरोधविह्वलाम् ॥ विनष्टदंतामव्यक्तां विलुठंतीं मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ चंडार्ककिरणस्पृष्टखरोष्णरजसाप्लुताम् ॥ विण्मूत्रपूयदिग्धांगीमसृग्गंधदुरासदाम् ॥ ७ ॥ कफरोगबहुश्वासश्लथन्नाडीबहुव्यथाम् ॥ विध्वस्तकेशावयवामपश्यं मरणोन्मुखीम् ॥ ८ ॥ तादृग्व्यथां च तां वीक्ष्य कृपयाहं परिप्लुतः ॥ प्रतीक्षन्मरणं तस्याः क्षणं तत्रैव संस्थितः ॥ ९ ॥ अथांतरिक्षपदवीं सिंचंतमिव रश्मिभिः ॥ दिव्यं विमानमानीतमद्राक्षं शिवकिंकरैः ॥ १० ॥ तस्मिन्नवींदुवह्नीनां तेजसामिव पंजरे ॥ विमाने सूर्यसंकाशानपश्यं शिवकिंकरान् ॥ ११ ॥ ते वै त्रिशूलखड्गांगटंकचर्मासिपाणयः ॥ चंद्रार्धभूषणाः सांद्रचंद्रकुंदोरुवर्चसः ॥ १२ ॥ किरीटकुंडलभ्राजन्महाहिवलयोज्ज्वलाः ॥ शिवानुगा मया दृष्टाश्चत्वारः शुभलक्षणाः ॥ १३ ॥ तानापतत आलोक्य विमानस्थान्सुविस्मितः ॥ उपसृत्यांतिके वेगादपृच्छं गगने स्थितान् ॥ १४ ॥ नमोनमो वस्त्रिदशोत्तमेभ्यस्त्रिलोचनश्रीचरणानुगेभ्यः ॥ त्रिलोकरक्षाविधिमावहद्भ्यस्त्रिशूलचर्मासिगदाधरेभ्यः ॥ १५ ॥ विदिता हि मया यूयं महेश्वरपदानुगाः ॥ इयं वो लोकरक्षार्था गतिराहो विनोदजा ॥ १६ ॥ उत सर्वजनाघौघविजयाय कृतोद्यमाः ॥ ब्रूत कारुण्यतो मह्यं यस्माद्यूयमिहागताः ॥ १७ ॥ ॥ शिवदूता ऊचुः ॥ ॥ एषाग्रे दृश्यते वृद्धा चांडाली मरणोन्मुखी ॥ एतामानेतुमायाताः संदिष्टाः प्रभुणा वयम् ॥ १८ ॥ इत्युक्ते शिवदूतैस्तैरपृच्छं पुनरप्यहम् ॥ विस्मयाविष्टचित्तस्तान्कृतांजलिरवस्थितः ॥ १९ ॥ अहो पापीयसी घोरा चांडाली कथमर्हति ॥ दिव्यं विमानमारोढुं शुनीवाध्वरमंडलम् ॥ २० ॥ आजन्मतोऽशुचिप्रायां पापां पापानुगामिनीम् ॥ कथमेनां दुराचारां शिवलोकं निनीषथ ॥ २१ ॥ अस्या नास्ति शिवज्ञानं नास्ति घोरतरं तपः ॥ सत्यं नास्ति

१ जातानंदेन—इ० पा० । २ परिश्रमम्—इ० पा० । ३ क्षरत्पट—इ० पा० । ४ महायक्ष्मगलत्वेन—इ० पा० । ५ रजसि—इ० पा० । ६ पर्वते—इ० पा० । ७ शिवपुरुषा ऊचुः—इ०पा० ।

॥ १८ ॥ गीयते महिमा राजन्पुराणेषु महर्षिभिः ॥ गोकर्णे कोटितीर्थं च तीर्थानां
सर्वशः ॥ गोकर्णे शिवलिंगानां तीर्थानामपि भूरिशः ॥ १८ ॥ कृते महाबलः श्वेतस्त्रेतायामतिलोहितः ॥ १२० ॥ द्वापरे पीत
मुख्यतां गतम् ॥ १९ ॥ सर्वेषां शिवलिंगानां सार्वभौमो महाबलः ॥ २१ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे मृदुतामुपयास्यति ॥
वर्णश्च कलौ श्यामो भविष्यति ॥ आक्रांतं सप्तपातालं कुर्वन्नपि महाबलः ॥ २१ ॥ प्राप्ते ब्रह्महंतारो ये च भूतद्रुहः शठाः
पश्चिमांबुधितीरस्थं गोकर्णक्षेत्रमुत्तमम् ॥ २२ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि दहतीति किमद्भुतम् ॥ ये चात्र ब्रह्महंतारो ये च भूतद्रुहः शठाः
॥ २३ ॥ ये सर्वगुणहीनाश्च परदाररताश्च ये ॥ ये दुर्वृत्ता दुराचारा दुःशीलाः कृपणाश्च ये ॥ २४ ॥ लुब्धाः क्रूराः खला मूढाः स्ते
नाश्चैवातिकामिनः ॥ ते सर्वे प्राप्य गोकर्णं स्नात्वा तीर्थजलेषु च ॥ १२५ ॥ देवं महाबलं दृष्ट्वा प्रयाताः शांकरं पदम् ॥ तत्र पुण्यासु तिथिषु पुण्य
क्षें पुण्यवासरे ॥ २६ ॥ येऽर्चयंति महेशानं ते रुद्राः स्युर्न संशयः ॥ यदा कदाचिद्गोकर्णं यो वा को वापि मानवः ॥ २७ ॥ प्रविश्य पूजयेदीशं
स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ रवींदुसौम्यवारेषु यदा दर्शो भविष्यति ॥ २८ ॥ तदा जलनिधौ स्नानं दानं च पितृतर्पणम् ॥ शिवपूजा जपो होमो
व्रतचर्या द्विजार्चनम् ॥ २९ ॥ यत्किंचिद्वा कृतं कर्म तदनंतफलप्रदम् ॥ व्यतीपातादियोगेषु रविसंक्रमणेषु च ॥ १३० ॥ महाप्रदोषवेलासु शिव
पूजा विमुक्तिदा ॥ अथैकां ते प्रवक्ष्यामि तिथिं पार्थिव मुक्तिदाम् ॥ ३१ ॥ यस्यां किल महाव्याधो लेभे शंभोः परं पदम् ॥ माघमासे महापुण्या
या सा कृष्णचतुर्दशी ॥ ३२ ॥ शिवलिंगं बिल्वपत्रं दुर्लभं हि चतुष्टयम् ॥ अहो बलवती माया यया शैवी महातिथिः ॥ ३३ ॥ नोपोष्यते जनै
मूंढैर्महामूकैरिव त्रयी ॥ उपवासो जागरणं सन्निधिः परमेशितुः ॥ ३४ ॥ गोकर्णं शिवलोकस्य नृणां सोपानपद्धतिः ॥ शृणु राजन्नहमपि गोकर्णा
दधुनागतः ॥ १३५ ॥ उपास्यैनां शिवतिथिं विलोक्य च महोत्सवम् ॥ अस्यां शिवतिथौ सर्वे महोत्सवदिदृक्षवः ॥ ३६ ॥ आगताः सर्वदेशेभ्यश्चा
तुर्वर्ण्या महाजनाः ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च चतुराश्रमवासिनः ॥ ३७ ॥ आगत्य दृष्ट्वा देवेशं लेभिरे कृतकृत्यताम् ॥ अथाहमप्यमी शिष्या
ऋषयश्च तथाऽपरे ॥ ३८ ॥ राजर्षयश्च राजेंद्र सनकाद्याः सुरर्षयः ॥ स्नात्वा सर्वेषु तीर्थेषु समुपास्य महाबलम् ॥ ३९ ॥ लब्ध्वा च जन्मसाफल्यं
प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ अमुनाद्य नरेंद्रेण जनकेन यियक्षुणा ॥ १४० ॥ निमंत्रितोऽहं संप्राप्तो गोकर्णाच्छिवमंदिरात् ॥ प्रत्यागमं मिथिलां

१ वर्ण्यते–इ० पा० । २ मुहुरोऽपि–इ० पा० । ३ महाबलम्–इ० पा० । ४ स्नात्वा कृत्वा च–इ० पा० । ५ [illegible] । ६ [illegible] ।
७ अपुनेग–इ० पा० ।

देवास्ते सह पार्षदैः ॥ ९२ ॥ पूर्वद्वारं निषेवन्ते देवदेवस्य शूलिनः ॥ योन्यो मृत्युः स्वयं साक्षाच्चित्रगुप्तश्च पावकः ॥ ९३ ॥ पितृभिः सह रुद्रैश्च दक्षिणद्वारमाश्रितः ॥ वरुणः सरितां नाथो गंगादिसरितां गणैः ॥ ९४ ॥ आसेवते महादेवं पश्चिमद्वारमाश्रितः ॥ तथा वायुः कुबेरश्च देवेशी भद्रकर्णिका ॥ ९५ ॥ मातृभिश्चंडिकाद्याभिरुत्तरद्वारमाश्रिता ॥ विश्वावसुश्चित्ररथश्चित्रसेनो महाबलः ॥ ९६ ॥ सह गन्धर्ववर्गैश्च पूजयंति महाबलम् ॥ रंभा घृताची मेना च पूर्वचित्तिस्तिलोत्तमा ॥ ९७ ॥ नृत्यंति पुरतः शम्भोरुर्वश्याद्याः सुरस्त्रियः ॥ वशिष्ठः कश्यपः कण्वो विश्वामित्रो महातपाः ॥ ९८ ॥ जैमिनिश्च भरद्वाजो जाबालिः क्रतुरंगिराः ॥ एते वयं च राजेंद्र सर्वे ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ९९ ॥ देवं महाबलं भक्त्या समंतात्पर्युपास्महे ॥ मरीचिना सहात्रिश्च दक्षाद्याश्च मुनीश्वराः ॥ १०० ॥ सनकाद्या महात्मान उपविष्टा उपासते ॥ तथैव मुनयः साध्या अजिनांबरधारिणः ॥ १ ॥ दंडिनो व्रतमुण्डाश्च स्नातका ब्रह्मचारिणः ॥ त्वगस्थिमात्रावयवास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २ ॥ सेवन्ते परया भक्त्या देवदेवं पिनाकिनम् ॥ तथा देवाः सगन्धर्वाः पितरः सिद्धचारणाः ॥ ३ ॥ विद्याधराः किंपुरुपाः किन्नरा गुह्यकाः खगाः ॥ नागाः पिशाचा वेताला दैतेयाश्च महाबलाः ॥ ४ ॥ नानाविभवसंपन्ना नानाभूपणवाहनाः ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैरग्निवर्णैः शशिप्रभैः ॥ ५ ॥ विद्युत्पुंजनिभैरन्यैः समंतात्परिवारितम् ॥ प्रस्तुवंति प्रगायंति पठंति प्रणमंति च ॥ ६ ॥ प्रनृत्यंति प्रहृष्यंति गोकर्णे पृथिवीपते ॥ लभंतेऽभीप्सितान्कामात्रमंते च यथासुखम् ॥ ७ ॥ गोकर्णसदृशं क्षेत्रं नास्ति ब्रह्मांडगोलके ॥ तत्र घोरं तपस्तप्तमगस्त्येन महात्मना ॥ ८ ॥ तथा सनत्कुमारेण प्रियव्रतसुतैरपि ॥ अग्निना देववर्येण कन्दर्पेण च पार्थिव ॥ ९ ॥ तथा देव्या भद्रकाल्या शिशुमारेण धीमता ॥ दुर्मुखेन फणींद्रेण मणिनागाह्वयेन च ॥ ११० ॥ ईलावर्तादिभिर्नागैर्गरुडेन बलीयसा ॥ रक्षसा रावणेनापि कुम्भकर्णाह्वयेन तु ॥ ११ ॥ विभीपणेन पुण्येन तपस्तप्तं महात्मना ॥ एते चान्ये च गीर्वाणाः सिद्धदानवमानवाः ॥ १२ ॥ गोकर्णे देवदेवेशं शिवमाराध्य भक्तितः ॥ स्वनामांकानि लिंगानि स्थापयित्वा सहस्रशः ॥ १३ ॥ लेभिरे परमां सिद्धिं तथा तीर्थानि चक्रिरे ॥ अत्र स्थानानि सर्वेपां देवानां संति पार्थिव ॥ १४ ॥ विष्णोश्च देवदेवस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ कार्त्तिकेयस्य वीरस्य गजवक्त्रस्य चानघ ॥ १५ ॥ धर्मस्य क्षेत्रपालस्य दुर्गायाश्च महामते ॥ गोकर्णे शिवलिंगानि विद्यंते कोटिकोटिशः ॥ ॥ १६ ॥ असंख्यातानि तीर्थानि तिष्ठंति च पदेपदे ॥ बहुनात्र किमुक्तेन गोकर्णस्थानि पार्थिव ॥ १७ ॥ सर्वाण्यश्मानि लिंगानि तीर्थान्यंभांसि

१ तस्यैव प्रीतिकारणात्–इ० पा० । २ नास्ति जगत्त्रये–इ० पा० । ३ कावायर्तादिभिः–इ० पा० ।

॥ न शांतिर्जायते तस्य प्रायश्चित्तसहस्रकैः ॥ ७० ॥ इष्टाश्च विविधा
क्षिता मदघपरैर्भर्त्संयंती पदेपदे ॥ यन्मया शापदग्धेन कृतमंहो दुरत्ययम् ॥ निषेवितानि सर्वाणि क्षेत्राणि भ्रमता मया ॥ ७१ ॥ जप्तान्य
यज्ञाः कोशसर्वस्वदक्षिणाः ॥ सरित्सरांसि स्नातानि यानि पूज्यानि भूतले ॥ महाव्रतानि चीर्णानि पर्णमूलफलाशिना ॥ ७२ ॥ तानि सर्वाणि कुर्वंति स्वस्थं मां न कदाचन ॥ अद्य
खिलमंत्राणि ध्याताः सकलदेवताः ॥ यतस्त्वद्दर्शनादेव ममात्मानंदभागभूत् ॥ अन्विच्छँल्लभते क्वापि वर्षपूगैर्मनोरथम् ॥ ७४ ॥ इत्येवं
मे जन्मसाफल्यं संप्राप्तमिव लक्ष्यते ॥ ७३ ॥ आजन्मसंचितानां तु पुण्यानामुदयोदये ॥ ७५ ॥ यद्भवान्भवभीतानां त्राता नयनगोचरः ॥
जनवादोऽपि संप्राप्तो मयि सत्यताम् ॥ दृष्ट्वाश्चर्यमिवात्यर्थं मुदितोसि सुखश्रिया ॥ ७७ ॥
कस्माद्देशादिहायातो भवान्भवभयापहः ॥ ७६ ॥ दूरभ्रमणविश्रांतं शंके त्वामिह चागतम् ॥ शांतिं कुरु महाभाग येनाहं सुखमाप्नुयाम् ॥७८॥ इति तेन
आनंदयसि मे चेतः प्रेम्णा संभाषणादिव ॥ अद्य मे तव पादाब्जशरणस्य कृतैनसः ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ साधु राजेंद्र धन्योऽसि मद्या
समादिष्टो गौतमः करुणानिधिः ॥ समादिदेश घोराणामघानां साधु निष्कृतिम् ॥ ७९ ॥ शृणु राजन्महाभाग क्षेत्रमन्यत्प्रतिष्ठितम् ॥८१॥ महापातकसंहारि गोकर्णा
घेभ्यो भयं त्यज ॥८०॥ शिवे त्रातारि भक्तानां क्व भयं शरणैषिणाम् ॥ स्मृतो ह्यशेषपापघ्नो यत्र संनिहितः शिवः ॥ यथा कैलासशिखरे यथा मंदा
ख्यं मनोरमम् ॥ यत्र स्थितिर्न पापानां महद्भ्यो महतामपि ॥ ८२ ॥ नाग्निना न शशांकेन न ताराग्रहनायकैः ॥ ८४ ॥ तमो निरस्तायंते सम्य
रमूर्द्धनि ॥ ८३ ॥ निवासो निश्चितः शंभोस्तथा गोकर्णमण्डले ॥ सद्यः पापविशुद्धिः स्याद्यथा गोकर्णदर्शनात् ॥ अपि पापशतं कृत्वा ब्रह्म
ग्यथा सवितृदर्शनात् ॥ तथैव नेतरैस्तीर्थैर्न च क्षेत्रैर्मनोरमैः ॥ ८५ ॥ तत्र सर्वे महात्मानस्तपसा शांतिमागताः ॥८७॥ इन्द्रोपेंद्रविरिंच्याद्याः
हत्यादि मानवः ॥ ८६ ॥ सकृत्प्रविश्य गोकर्णं न बिभेति ह्यघात्क्वचित् ॥ तदन्यत्राब्दलक्षेण कृतं भवति तत्समम् ॥ यत्रेंद्रब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां
सेव्यते सिद्धिकांक्षिभिः ॥ तत्रैकेन दिनेनापि यत्कृतं व्रतमुत्तमम् ॥ ८८ ॥ घोरेण तपसा लब्धं रावणाख्येन रक्षसा ॥ ९० ॥ तल्लिंगं स्थापयामास
हितकाम्यया ॥ ८९ ॥ महाबलाभिधानेन देवः संनिहितः स्वयम् ॥ आदित्या वसवो दस्रौ शशांकश्च दिवाकरः ॥ एते विमानगतयो
गोकर्णे गणनायकः ॥ इन्द्रो ब्रह्मा मुकुन्दश्च विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥ ९१ ॥

१ स्नातानि–इ० पा० । २ तीर्थानि सर्वाणि–इ० पा० । ३ धृतैनसः–इ० पा० । ४ सर्वपापविशुद्धिः–इ० पा० । ५ पापात्–इ० पा० । ६ धूर्जटि–इ० पा० । ७ लापति–इ० पा० । ८ लापति संभृताः–इ० पा० । ९ प्रियकाम्यया–इ० पा० । १० रक्षः–इ० पा० । ११ सतारकाः–इ० पा० ।

अतोऽस्य प्राणदानेन जगद्रक्षा त्वया कृता ॥ कृपां कुरु महाराज बालायां ब्राह्मणस्त्रियाम् ॥ ४६ ॥ अनाथकृपणार्तेषु सघृणाः साधु[illegible] ॥ इत्थमभ्यर्थितः सोऽपि पुरुषादः स निर्घृणः ॥ ४७ ॥ चखाद शिर उत्कृत्य विप्रपुत्रं दुराशयः ॥ अथ साध्वी कृशा दीना विलप्य भृशदुःखिता ॥ ४८ ॥ आहृत्य भर्तुरस्थीनि चितां चक्रे तथोल्बणाम् ॥ भर्तारमनुगच्छंती संविशंती हुताशनम् ॥ ४९ ॥ राजानं राक्षसाकारं शापास्त्रेण जघान तम् ॥ रेरे पार्थिव पापात्मंस्त्वया मे भक्षितः पतिः ॥ ५० ॥ अतः पतिव्रतायास्त्वं शापं भुंक्ष्व यथोल्बणम् ॥ अद्यप्रभृति नारीषु यदा त्वमपि संगतः ॥ तदा मृतिस्तवेत्युक्त्वा विवेश ज्वलनं सती ॥ ५१ ॥ सोऽपि राजा गुरोः शापमुपभुज्य कृतावधिम् ॥ पुनः स्वरूपमादाय स्वगृहं मुदितो ययौ ॥ ५२ ॥ ज्ञात्वा विप्रसतीशापं तत्पत्नी रतिलालसम् ॥ पतिं निवारयामास वैधव्यादतिबिभ्यती ॥ ५३ ॥ अनपत्यः स निर्विण्णो राज्यभोगेषु पार्थिवः ॥ विसृज्य सकलां लक्ष्मीं ययौ भूयोऽपि काननम् ॥ ५४ ॥ सूर्यवंशप्रतिष्ठित्यै वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ तस्यामुत्पादयामास मदयंत्यां सुतोत्तमम् ॥ ५५ ॥ विसृष्टराज्यो राजापि विचरन्सकलां महीम् ॥ आयांतीं पृष्ठतोऽपश्यत्पिशाचीं घोररूपिणीम् ॥ ५६ ॥ सा हि मूर्तिमती घोरा ब्रह्महत्या दुरत्यया ॥ यदासौ शापविभ्रष्टो मुनिपुत्रमभक्षयत् ॥ ५७ ॥ तेनात्मकर्मणा यांतीं ब्रह्महत्यां स पृष्ठतः ॥ बुबुधे मुनिवर्याणामुपदेशेन भूपतिः ॥ ५८ ॥ तस्या निर्वेशमन्विच्छन्राजा निर्विण्णमानसः ॥ नानाक्षेत्राणि तीर्थानि चचार बहुवत्सरम् ॥ ॥ ५९ ॥ यदा सर्वेषु तीर्थेषु स्नात्वापि च मुहुर्मुहुः ॥ न निवृत्ता ब्रह्महत्या मिथिलामाययौ तदा ॥ बाह्योद्यानगतस्तस्याश्चिंतया परयार्दितः ॥ ६० ॥ ददर्श मुनिमायांतं गौतमं विमलाशयम् ॥ हुताशनमिवाशेषतपस्विजनसेवितम् ॥ ६१ ॥ विवस्वंतमिवात्यंतं घनदोषतमोनुदम् ॥ शशांकमिव निःशंकमवदातगुणोदयम् ॥ ६२ ॥ महेश्वरमिव श्रीमद्द्विजराजकलाधरम् ॥ शांतं शिष्यगणोपेतं तपसामेकभाजनम् ॥ ६३ ॥ उपसृत्य स राजेंद्रः प्रणनाम मुहुर्मुहुः ॥ गौतमोऽपि मुनिश्रेष्ठो राजानं रविवंशजम् ॥ ६४ ॥ अभिनंद्य मुनिः प्रीत्या सस्मितं समभाषत ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चित्ते पदमव्ययम् ॥ ६६ ॥ कुशलिन्यः प्रजाः कच्चिदवरोधजनोपि वा ॥ किमर्थमिह संप्राप्तो विसृज्य सकलां श्रियम् ॥ ६७ ॥ किं च ध्यायसि भो राजन्दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ ६८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ सर्वे कुशलिनो ब्रह्मन्वयं त्वदनुकंपया ॥ राज्ञामुत्तमवंश्यानां ब्रह्मायत्ता हि संपदः ॥ किं नु मां बाधते त्वेषा पिशाची घोररूपिणी ॥ ६९ ॥ अल

१ यथांचिताम्–इ०पा० । २ निर्वेदम्–इ०पा० । ३ परया वृतः–इ०पा० । ४ विस्मितः–इ०पा० । ५ महीम्–इ०पा० ।

च तद्वपुः ॥ चरणौ यस्य सामंतचूडामणिमरीचिभिः ॥ २० ॥ एकदा मृगयाकेलिलोलुपः स महीपतिः ॥ विवेश गह्वरं घोरं बलेन महतावृतः ॥ ॥ २१ ॥ तत्र विव्याध विशिखैः शार्दूलान्गवयान्मृगान् ॥ रुरून्वराहान्महिषान्मृगेंद्रानपि भूरिशः ॥ २२ ॥ स रथी मृगयासक्तो गहनं दंशितश्चरन् ॥ कमपि ज्वलनाकारं निजघान निशाचरम् ॥ २३ ॥ तस्यानुजः शुचाविष्टो दृष्ट्वा दूरे तिरोहितः ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा चिंतयामास चेतसा ॥ २४ ॥ नन्वेष राजा दुर्द्धर्षो देवानां रक्षसामपि ॥ छद्मनैव प्रजेतव्यो मम शत्रुर्न चान्यथा ॥ २५ ॥ इति व्यवसितः पापो राक्षसो मनुजाकृतिः ॥ आससाद नृपश्रेष्ठमुत्पात इव मूर्तिमान् ॥ २६ ॥ तं विनम्राकृतिं दृष्ट्वा भृत्यतां कर्तुमागतम् ॥ चक्रे महानसाध्यक्षमज्ञानात्स महीपतिः ॥ २७ ॥ अथ तस्मिन्वने राजा किंचित्कालं विहृत्य सः ॥ निवृत्तो मृगयां हित्वा स्वपुरीं पुनराययौ ॥ २८ ॥ तस्य राजेंद्रमुख्यस्य मदयंतीतिनामतः ॥ दमयन्ती नलस्येव विदिता वल्लभा सती ॥ २९ ॥ एतस्मिन्समये राजा निमंत्र्य मुनिपुंगवम् ॥ वशिष्ठं गृहमानिन्ये संप्राप्ते पितृवासरे ॥ ३० ॥ रक्षसा सूदरूपेण संमिश्रितनरामिषम् ॥ शाकामिषं पुरः क्षिप्तं दृष्ट्वा गुरुरथाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ धिग्धिङ्नरामिषं राजंस्त्वयैतच्छद्मकारिणा ॥ खलेनोपहृतं मेऽद्य अतो रक्षो भविष्यसि ॥ ३२ ॥ रक्षःकृतमविज्ञाय शस्त्रैवं स गुरुस्ततः ॥ पुनर्विमृश्य तं शापं चकार द्वादशाब्दिकम् ॥ ३३ ॥ राजापि कोपितः प्राह यदिदं मे न चेष्टितम् ॥ न ज्ञातं च वृथा शप्तो गुरुं चैव शपाम्यहम् ॥ ३४ ॥ इत्यपांजलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ पतित्वा पादयोस्तस्य मदयन्ती न्यवारयत् ॥३५॥ ततो निवृत्तः शापाच्च तस्या वचनगौरवात् ॥ तत्याज पादयोरंभः पादौ कल्मषतां गतौ ॥३६॥ कल्मषांघ्रिरिति ख्यातस्ततः प्रभृति पार्थिवः ॥ बभूव गुरुशापेन राक्षसो वनगोचरः ॥३७॥ स बिभ्रद्राक्षसं रूपं घोरं कालांतकोपमम् ॥ चखाद विविधाञ्जंतून्मानुषादीन्वनेचरः ॥३८॥ स कदाचिद्वने क्वापि रममाणौ किशोरकौ ॥ अपश्यदंतकाकारो नवोढौ मुनिदंपती ॥ ॥३९॥ राक्षसो मानुषाहारः किशोरं मुनिनंदनम् ॥ जग्धुं जग्राह शापार्तो व्याघ्रो मृगशिशुं यथा ॥४०॥ रक्षोगृहीतं भर्त्तारं दृष्ट्वा भीताथ तत्प्रिया ॥ उवाच करुणं बाला क्रंदंती भृशवेपिता ॥ ४१ ॥ भोभो मामा कृथाः पापं सूर्यवंशयशोधर ॥ मदयंतीपतिस्त्वं हि राजेंद्रो न तु राक्षसः ॥४२॥ न खाद मम भर्त्तारं प्राणात्प्रियतमं प्रभो ॥ आर्त्तानां शरणार्त्तानां त्वमेव हि यतो गतिः ॥ ४३ ॥ पापानामिव मंघातैः किं मे दुर्जीवितासुभिः ॥ देहेन चातिभारेण विना भर्त्रा महात्मना ॥ ४४ ॥ मलीमसेन पापेन पांचभौतेन किं सुखम् ॥ बालोयं वेदविच्छांतस्तपस्वी बहुशास्त्रवित् ॥ ४५ ॥

१ भजागत्-पु० पा० । २ अंसे-पु० पा० । ३ महान्-पु० पा० । ४ कर्तुं-पु० पा० । ५ कल्मा-पु० पा० ।

संतोषं परमं लेभे निःस्वः प्राप्य यथा धनम् ॥ ७० ॥ अशेषवेदोपनिषत्पुराणशास्त्रावतंसोऽयमघांतकारी ॥ पंचाक्षरस्यैवं महाप्रभावो मया[१] समासात्कथितो वरिष्ठः ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मोत्तरखण्डे पंचाक्षरमन्त्रमाहात्म्यवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथान्यदपि वक्ष्यामि माहात्म्यं त्रिपुरद्विषः ॥ श्रुतमात्रेण येनाशु च्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ १ ॥ अतः परतरं नास्ति किंचित्पापविशोधनम् ॥ सर्वानंदकरं श्रीमत्सर्वकामार्थसाधनम् ॥ २ ॥ दीर्घायुर्विजयारोग्यभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ यदनन्येन भावेन महेशाराधनं परम् ॥ ३ ॥ आर्द्राणामपि शुष्काणामल्पानां महतामपि ॥ एतदेव विनिर्दिष्टं प्रायश्चित्तमथोत्तमम् ॥ ४ ॥ सर्वकालेऽप्यभेद्यानामघानां क्षयकारणम् ॥ महामुनिविनिर्दिष्टैः प्रायश्चित्तैरथोत्तमैः ॥ ५ ॥ इदमेव परं श्रेयः सर्वशास्त्रविनिश्चितम् ॥ यद्भक्त्या परमेशस्य पूजनं परमोदयम् ॥ ६ ॥ जानताऽजानता वापि येन केनापि हेतुना ॥ यत्किंचिदपि देवाय कृतं कर्म विमुक्तिदम् ॥ ७ ॥ माघे कृष्णचतुर्दश्यामुपवासोऽतिदुर्लभः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये रात्रौ जागरणं नृणाम् ॥ ८ ॥ अतीव दुर्लभं मन्ये शिवलिंगस्य दर्शनम् ॥ सुदुर्लभतरं मन्ये पूजनं परमेशितुः ॥ ॥ ९ ॥ भवकोटिशतोत्पन्नपुण्यराशिविपाकतः ॥ लभ्यते वा पुनस्तत्र बिल्वपत्रार्चनं विभोः ॥ १० ॥ वर्षाणामयुतं येन स्नातं गंगासरिज्जले ॥ सकृद्बिल्वार्चनेनैव तत्फलं लभते नरः ॥ ११ ॥ यानियानि[११] तु पुण्यानि लीनानीह युगेयुगे ॥ माघेऽसितचतुर्दश्यां तानि तिष्ठंति कृत्स्नशः ॥ १२ ॥ एतामेव प्रशंसंति लोके ब्रह्मादयः सुराः ॥ मुनयश्च वशिष्ठाद्या माघेऽसितचतुर्दशीम् ॥ १३ ॥ अत्रोपवासः केनापि कृतः क्रतुशताधिकः[१२] ॥ रात्रौ जागरणं पुण्यं कल्पकोटितपोऽधिकम् ॥ १४ ॥ एकेन बिल्वपत्रेण शिवलिंगार्चनं कृतम् ॥ त्रैलोक्ये तस्य पुण्यस्य को वा सादृश्यमिच्छति ॥ १५ ॥ अत्रानुवर्ण्यते गाथा पुण्या परमशोभना ॥ गोपनीयापि कारुण्याद्गौतमेन प्रकाशिता ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुवंशजः श्रीमान्राजा[१४] परमधार्मिकः ॥ आसीन्मित्रसहोनाम श्रेष्ठः सर्वधनुर्भृताम् ॥ १७ ॥ स राजा सकलास्त्रज्ञः शास्त्रज्ञः श्रुतिपारगः ॥ वीरोऽत्यंतबलोत्साहो नित्योद्योगी दयानिधिः ॥ १८ ॥ पुण्यानामिव संघातस्तेजसामिव पंजरः ॥ आश्चर्याणामिव क्षेत्रं यस्य मूर्तिर्विराजते ॥ १९ ॥ हृदयं दययाक्रांतं श्रियाक्रांतं

---

१ निधिम्—इ० पा० । २ एष महानुभवः—इ० पा० । ३ फलं—इ० पा० । ४ सर्वाघानां विशोधनम् इ० पा० । ५ सर्वेषां च इ० पा० । ६ माघासितचतुर्दश्याम्—इ० पा० । ७ माघे—इ० पा० । ८ कृतम्—इ० पा० । ९ तत्र—इ० पा० । १० तत्र —इ० पा० । ११ यानिकानि च पापानि भिन्नानीह युगेयुगे ॥ माघासितचतुर्दश्यां तानि नश्यंति कृत्स्नशः ॥—इ० पा० । १२ क्रतुशतायते—इ० पा० । १३ पुण्यागाथा—इ० पा० । १४ आस्ते—इ० पा० ।

॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ अथ ब्रह्मोत्तरखंडप्रारंभः ॥ ॥ ॐनमः शिवाय ॥ ॥ ज्योतिर्मात्रस्वरूपाय निर्मलज्ञानचक्षुषे ॥ नमः शिवाय शांताय ब्रह्मणे लिंगमूर्त्तये ॥ १ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ आख्यातं भवता सूत विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ समस्ताघहरं पुण्यं समासेन श्रुतं च नः ॥ २ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं त्रिपुरद्विपः ॥ तद्भक्तानां च माहात्म्यमशेषाघहरं परम् ॥ ३ ॥ तन्मंत्राणां च माहात्म्यं तथैव द्विजसत्तम ॥ तत्कथायाश्च तद्भक्तेः प्रभावमनुवर्णय ॥ ४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतावदेव मर्त्यानां परं श्रेयः सनातनम् ॥ यदीश्वरकथायां [illegible] जाता भक्तिरहैतुकी ॥ ५ ॥ अतस्तद्भक्तिलेशस्य माहात्म्यं वर्ण्यते मया ॥ अपि कल्पायुषा नालं वक्तुं विस्तरतः क्वचित् ॥ ६ ॥ सर्वेषामपि पुण्यानां सर्वेषां श्रेयसामपि ॥ सर्वेषामपि यज्ञानां जपयज्ञः परः स्मृतः॥ ७ ॥ तत्रादौ जपयज्ञस्य फलं स्वस्त्ययनं महत् ॥ शैवं षडक्षरं दिव्यं मंत्रमाहुर्महर्षयः ॥ ८ ॥ देवानां परमो देवो यथा वै त्रिपुरांतकः ॥ मंत्राणां परमो मंत्रस्तथा शैवं षडक्षरः ॥ ९ ॥ एष पंचाक्षरो मंत्रो जप्तृणां मुक्तिदायकः ॥ संसेव्यते मुनिश्रेष्ठैरशेषैः सिद्धिकांक्षिभिः ॥ १० ॥ अस्यैवाक्षरमाहात्म्यं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥ श्रुतयो यत्र सिद्धांतं गताः परमनिर्वृताः ॥ ११ ॥ सर्वज्ञः परिपूर्णश्च सच्चिदानंदलक्षणः ॥ स शिवो यत्र रमते शैवे पंचाक्षरे शुभे ॥ १२ ॥ एतेन मंत्रराजेन सर्वोपनिषदात्मना ॥ लेभिरे मुनयः सर्वे परं ब्रह्म निरामयम् ॥१३॥ नमस्कारेण जीवत्वं शिवेऽत्र परमात्मनि ॥ ऐक्यं गतमतो मंत्रः परब्रह्ममयो ह्यसौ ॥ १४ ॥ भवपाशनिबद्धानां देहिनां हितकाम्यया ॥ आह्वोंनमः शिवायेति मंत्रमाद्यं शिवः स्वयम् ॥ १५ ॥ किं तस्य बहुभिर्मंत्रैः किं तीर्थैः किं तपोऽध्वरैः ॥ यस्योंनमः शिवायेति मंत्रो हृदयगोचरः ॥ १६ ॥ तावद्भ्रमंति संसारे दारुणे दुःखसंकुले ॥ यावन्नोच्चारयंतीमं मंत्रं देहभृतः सकृत् ॥ १७ ॥ मंत्राधिराजराजोऽयं सर्ववेदांतशेखरः ॥ सर्वज्ञाननिधानं च सोऽयं चैव षडक्षरः ॥ १८ ॥ कैवल्यमार्गदीपोऽयमविद्यासिंधुवाडवः ॥ महापातकदावाग्निः सोऽयं मंत्रः षडक्षरः ॥ १९ ॥ तस्मात्सर्वप्रदो मंत्रः सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः ॥ स्त्रीभिः शूद्रैश्च संकीर्णैर्धार्यते मुक्तिकांक्षिभिः ॥ २० ॥ नास्य दीक्षा न होमश्च न संस्कारो न तर्पणम् ॥ न कालो नोपदेशश्च सदा शुचिरयं मनुः ॥ २१ ॥ महापातकविच्छित्त्यै शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥ अलं नमस्क्रियायुक्तो मुक्तये परिकल्पते ॥ २२ ॥ उपदिष्टः सद्गुरुणा जप्तः क्षेत्रे च पावने ॥ सद्यो यथेप्सितां सिद्धिं ददातीति किमद्भुतम् ॥ २३ ॥ अतः सद्गुरुमाश्रित्य

१ निर्मलज्ञानचक्षुषे-इति, निर्मलज्ञानतेजसे-इति च पाठान्तरम् । २ समस्तगुणरूपिणे-इ० पा० । ३ तद्भक्तानां च पुण्यमाहात्म्य-इ० पा० । [illegible] । [illegible] । ६ साक्षात्-इ० पा० । ७ न कालनियमश्चात्र-जप्यः सर्वैरयं मनुः-इ० पा० ।

॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीयब्रह्मोत्तरखण्डप्रारंभः (३–२) ॥

॥इति श्रीस्कान्दे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे द्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यं समाप्तम्॥(३-२)॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये मुद्रितम्।
संवत् १९६६, शके १८३१.

॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ य इदं शृणुयात्पुत्र श्रद्धया परया युतः ॥ धर्मारण्यस्य सत्यमंदिरम् ॥ द्वापरे वेदभवनं कालौ मोहेरकं स्मृतम् ॥ ६७ ॥
माहात्म्यं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥ ६८ ॥ मनोवाक्कायजनितं पातकं त्रिविधं च यत् ॥ तत्सर्वं नाशमायाति श्रवणात्कीर्तनात्सकृत् ॥ ६९ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसंतानदायकम् ॥ माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स सर्वसौख्याप्तये नरः ॥ ७० ॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वक्षेत्रेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति धर्मारण्यस्य सेवनात् ॥ ७१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यस्य माहात्म्यं यच्छ्रुतं त्वन्मुखांबुजात् ॥ धर्मवाप्यां यत्र धर्मस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ७२ ॥ तस्य क्षेत्रस्य महिमा मया त्वत्तोऽवधारितः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि धर्मारण्यदिदृक्षया ॥ ७३ ॥ तव वाक्यजलौघेन पावितोऽहं चतुर्मुख ॥ ७४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इदमाख्यानकं सर्वं कथितं पांडुनंदन ॥ यच्छ्रुत्वा गोसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७५ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्द्धनो धनवान्भवेत् ॥ रोगी रोगात्प्रमुच्येत बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ ७६ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यामुत्तमां कर्मसाधनाम् ॥ तीर्थयात्राफलं तस्य कोटिकन्याफलं लभेत् ॥ ७७ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वाथ नरोत्तम ॥ निरयं नैव पश्यंति एकोत्तरशतैः सह ॥ ७८ ॥ शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्रादिभिस्तथा ॥ पुराणपुस्तकं राजन्प्रयतः शिष्टसंमतः ॥ ७९ ॥ अर्चयेच्च यथान्यायं गंधमाल्यैः पृथक्पृथक् ॥ समाप्तौ नृप ग्रंथस्य वाचकस्यानुपूजनम् ॥ ८० ॥ दानादिभिर्यथान्यायं संपूर्णफलहेतवे ॥ मुद्रिकां कुंडले चैव ब्रह्मसूत्रं हिरण्मयम् ॥ ८१ ॥ वस्त्राणि च विचित्राणि गंधमाल्यानुलेपनैः ॥ देववत्पूजनं कृत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥ ८२ ॥ एवं विधानतः श्रुत्वा धर्मारण्यकथानकम् ॥ धर्मारण्यनिवासस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धर्मारण्यनिवासिव्यवस्थावर्णनपूर्वकधर्मारण्यपुराणश्रवणमाहात्म्यवर्णनंनामचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे द्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यं समाप्तम् ॥ (३-२) ॥

॥ ❀ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयब्रह्मखण्डपूर्वभागः ॥ ❀ ॥

वेदभ्रष्टाश्च ते विप्रा भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ देशेदेशे गमिष्यंति ते विप्रा वणिजस्तथा ॥ कथं वै ज्ञायते संबंधः केन चिह्नेन मारिष ॥४१॥ यस्मिन्गोत्रे समुत्पन्ना वाडवा ये महाबलाः ॥४२॥ व्यास उवाच ॥ ज्ञायते गोत्रसंज्ञाऽथ केचिच्चैव पराक्रमैः ॥ यस्ययस्य च यत्कर्म तस्य तस्यावटंककः ॥४३॥ अवटंकैर्हि ज्ञायंते नान्यथा ज्ञायते क्वचित्॥ गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव अवटंकैर्नृपात्मज॥४४॥ ज्ञायंते हि द्विजा राजन्गोत्र ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ४५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गोत्रैश्च प्रवरैश्चैव श्रुता एते तवाननात् ॥ कां वा शाखामधीयानास्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ज्ञायंते यत्रयत्रस्था माध्यंदिनीया महाबलाः ॥ कौथमीं च समाश्रित्य केचिद्विप्रा गुणान्विताः ॥४७॥ ऋगथर्वणजा शाखा नष्टा सा च महामते ॥ एवं वै वर्तमानास्ते वाडवा धर्मसंभवाः ॥४८॥ धर्मारण्ये महाभागाः पुत्रपौत्रान्विताऽभवन् ॥ शूद्राः सर्वे महाभागाः पुत्रपौत्र समावृताः ॥ ४९ ॥ धर्मारण्ये महातीर्थे सर्वे ते द्विजसेवकाः ॥ अभवन्रामभक्ताश्च रामाज्ञां पालयंति च ॥ ५० ॥ आज्ञामत्याऽऽदरेणेह हनूमांस्तत्र वीर्यवान् ॥ पालयेत्सोऽपि चेदानीं संप्राप्ते वै कलौ युगे ॥ ५१ ॥ अदृष्टरूपी हनुमांस्तत्र भ्रमति नित्यशः ॥ त्रैविद्या वाडवा यत्र चातुर्विद्यास्तथैव च ॥ ५२ ॥ सभायामुपविष्टा येऽन्यायात्पापं प्रकुर्वते ॥ जयो हि न्यायकर्तॄणामजयोऽन्यायकारिणाम् ॥ ५३ ॥ सापराधे यस्तु पुत्रे तात तथैव भ्रातरि चापि वा ॥ पक्षपातं प्रकुर्वीत तस्य कुप्यति वायुजः ॥ ५४ ॥ कुपितो हनुमानेष धननाशं करोति वै ॥ पुत्रनाशं करोत्यत्र भागनाशं तथैव च ॥ ५५ ॥ सेवार्थं निर्मितः शूद्रो न विप्रान्परिषेवते ॥ वृत्तिं वा न ददात्येव हनुमांस्तस्य कुप्यति ॥ ५६ ॥ अर्थनाशं पुत्रनाशं स्थाननाशं महाभयम् ॥ कुरुते वायुपुत्रो हि रामवाक्यमनुस्मरन् ॥ ५७ ॥ यत्र कुत्र स्थिता विप्राः शूद्रा वा नृपसत्तम ॥ न निर्द्धना भवेयुस्ते प्रसादाद्वायुजस्य च ॥ ५८ ॥ यो मूढश्चाप्यधर्मात्मा पापपाखंडमाश्रितः ॥ निजान्विप्रान्परित्यज्य परज्ञातींश्च मन्यते ॥ ५९ ॥ तस्य पूर्वकृतं पुण्यं भस्मीभवति नान्यथा ॥ अन्येषां दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ ६० ॥ यथा भवति वै पूर्वं ब्रह्मविष्णुशिवैः कृतम् ॥ तस्य देवा न गृह्णंति हव्यं कव्यं च पूर्वजाः ॥ ६१ ॥ वंचयित्वा निजान्विप्रानन्येभ्यः प्रददेत्तु यः ॥ तस्य जन्मार्जितं पुण्यं भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥६२॥ ब्रह्मविष्णुशिवैश्चैव पूजिता ये द्विजोत्तमाः ॥ तेषां ये विमुखाः शूद्रा रौरवे निवसंति ते ॥ ६३ ॥ यो लौल्याच्च कुलाचारं गोत्राचारं प्रलोपयेत् ॥ स्वाचारं यो न कुर्वीत मन्दाचिद्रे विमोहितः ॥ ६४ ॥ सर्वनाशो भवेत्तस्य भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ तस्मात्सर्वः कुलाचारः स्थानाचारस्तथैव च ॥ ६५ ॥ गोत्राचारः पालनीयो यथावित्तानुसारतः ॥ एवं ते कथितं राजन्धर्मारण्यं पुरातनम् ॥ ६६ ॥ स्थापितं देववर्यैश्च ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥ धर्मारण्यं कृतयुगे त्रेतायां

संततिवृद्धये ॥ १६ ॥ तद्धि चार्पयता द्रव्यं वृद्धौ यद्भ्रीणितं पुनः ॥ जन्मनो नंतरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥ १७ ॥ विप्रानुकीर्तिता याऽत्र वृत्तिः सापि विभज्यते ॥ प्रथमा लभ्यमाना च वृत्तिर्वै यावती पुनः ॥ १८ ॥ तस्या वृत्तेरर्द्धभागो गोत्रदेव्यै तु कल्प्यताम् ॥ द्विगुणं वणिजा चैव पुत्रे जाते भवेदिति ॥ १९ ॥ मांडलीयाश्च ये शूद्रास्तेषामर्कंकरं त्विदम् ॥ अडालजानां त्रिगुणं गोभुजानां चतुर्गुणम् ॥ २० ॥ इत्येतत्कथितं सर्वमन्यच्च शूद्रजातिषु ॥ यस्य दोषस्तु हत्यायाः समुद्भूतो विधेर्वशात् ॥ २१ ॥ दण्डस्तु विधिवत्तस्य कर्त्तव्यो वेदशास्त्रिभिः ॥ अन्यायो न्यायवादी स्यान्निर्दोषे दोषदायकः ॥ २२ ॥ पंक्तिभेदस्य कर्त्ता च गोसहस्रवधः स्मृतः[1] ॥ वृत्तिभागविभजनं तथा न्यायविचारणम्[2] ॥ श्रीरामदूतकस्याग्रे कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥ २३ ॥ तस्य पूजां प्रकुर्वीत तदा कालेऽथवा सदा ॥ तैलेन लेपयेत्तस्य देहे वै विघ्नशांतये ॥ २४ ॥ धूपं दीपं फलं दद्यात्पुष्पैर्नानाविधैः किल ॥ पूजितो हनुमानेव ददाति तस्य वांछितम् ॥ २५ ॥ प्रतिपुत्रं तु तस्याग्रे कुर्यान्नान्यत्र कुत्रचित्[3] ॥ श्रीमाताबकुलस्वामिभागधेयं तु पूर्वतः ॥ २६ ॥ पश्चात्प्रतिग्रहं विप्रैः कर्त्तव्यमिति निश्चितम् ॥ समागमेषु विप्राणां न्यायान्यायविनिर्णये ॥ ॥ २७ ॥ निर्णयं हृदये धृत्वा तत्रस्थं श्रावयेद्द्विजान् ॥ केवलं धर्मबुद्ध्या च पक्षपातं विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ सर्वेषां संमतं कार्यं तद्व्यविकृतमेव च ॥ आकारितस्ततो विप्रः सभायां भयमेति चेत् ॥ २९ ॥ न तस्य वाक्यं श्रोतव्यं निर्णीतार्थनिवारणे ॥ यस्य वर्जस्तु क्रियते मिलित्वा सर्ववाडवैः ॥ ३० ॥ खानपानादिकं सर्वं कार्यं तेन विवर्जयेत् ॥ तस्य कन्या न दातव्या तत्संसर्गी च तादृशः ॥ ३१ ॥ ततो दंडं प्रकुर्वीत सर्वैरेव द्विजोत्तमैः ॥ भोजनं कन्यकादानमिति दाशरथेर्मतम् ॥ ३२ ॥ यत्किंचित्कुरुते पापं लघुं स्थलमथापि वा ॥ शुष्कार्द्रं वसते चान्ने तस्मादन्नं परित्यजेत् ॥ ३३ ॥ कुर्वंस्तत्पापभागी स्यात्तस्य दंडो यथाविधि ॥ न्यायं न पश्यते[4] यस्तु शक्तौ सत्यां सदा यतः ॥३४॥ पापभागी स विज्ञेय इति सत्यं न संशयः ॥ उत्कोचं यस्तु गृह्णाति पापिनां दुष्टकर्मिणाम् ॥ सकलं च भवेत्तस्य पापं नैवात्र संशयः ॥३५॥ तस्यान्नं गृह्यते नैव कन्यापि न कदाचन ॥ हितमाचरते यस्तु पुत्राणामपि वै नरः ॥ ३६ ॥ स एतान्नियमान्सर्वान्पालयेन्नात्र संशयः ॥ एवं पत्रं लिखित्वा तु वाडवास्ते प्रहर्षिताः ॥ ३७ ॥ प्राप्ते कलियुगे घोरे यथा पापं न कुर्वते ॥ इति ज्ञात्वा तु सर्वे ते न्यायधर्मं प्रचक्रिरे ॥ ३८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कलौ प्राप्ते द्विजाः सर्वे स्थानभ्रष्टा यतस्ततः ॥ पक्षमुत्कलं ग्रहीष्यंति तथा स्युः पक्षपातिनः ॥ ३९ ॥ भोक्ष्यंते म्लेच्छकग्रामान्कोलाविध्वंसिभिः किल ॥

---

१ गोसहस्रवधः स्मृतः—गोसहस्रवधकर्तुर्यथा पातकं तादृशपातकवान्स्यादित्यर्थः । २ संमतम्—इति शेषः । ३ कर्त्तव्यम्—इति शेषः । ४ आत्मनेपदमार्षम् ।

तत्प्रदत्तं जलं क्वचित् ॥ १८ ॥ क्षयाहे नोपभुंजंति तस्य पिंडोदकक्रियाः ॥ संततिं नैव लभते लभ्यमाना न जीवति ॥ १९ ॥
यदि जीवति दैवाच्चेद्भ्रष्टाचारा भवेदिति ॥ २० ॥ एकादशविप्रा ऊचुः ॥ नासत्यं भाषितं विप्राः कथं दूषयसे हि नः ॥ अपराधं
विना कस्य कद्वृत्तिर्युज्यते किल ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा तैर्द्विजैः पार्थ ग्रामग्राहयिता वणिक् ॥ परिपृष्टः स तत्सर्वं कथयामास कारणम् ॥ २२ ॥
वणिजैरेव मे दत्तो बलिश्च द्विजसत्तमाः ॥ तत्सर्वं शुद्धभावेन कथितं तु द्विजन्मसु ॥ २३ ॥ ततोऽर्द्धदलं ज्ञात्वा ते कुपिता द्विजपुङ्गवाः ॥ वृत्तेर्ब
हिष्कृतास्ते वै एकादश द्विजास्ततः ॥ २४ ॥ एकादशसमा ज्ञातिर्विख्याता भुवनत्रये ॥ न तेषां सह संबन्धो न विवाहश्च जायते ॥ २५ ॥
एकादशसमा ये च बहिर्ग्रामे वसंति ते ॥ एवं भेदाः समभवन्नाना मोढद्विजन्मनाम् ॥ युगानुसारात्कालेन ज्ञातीनां च वृषस्य वा ॥ २६ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णनंनामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥
॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ ज्ञातिभेदे तु संजाते तस्मिन्मोहेरके पुरे ॥ त्रैविद्यैः किं कृतं ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १ ॥
॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ स्वस्थाने वाडवाः सर्वे हर्षनिर्भरमानसाः ॥ अग्निहोत्रपराः केऽपि केऽपि यज्ञपरायणाः ॥ २ ॥ केऽपि चाग्निसमाधानाः
केऽपि स्मार्ता निरंतरम् ॥ पुराणन्यायवेत्तारो वेदवेदांगवादिनः ॥ ३ ॥ सुखेन स्वान्सदाचारान्कुर्वन्तो ब्रह्मवादिनः ॥ एवं धर्मसमाचारान्कुर्वतां
कुशलात्मनाम् ॥ ४ ॥ स्थानाचारान्कुलाचारानधिदेव्याश्च भाषितान् ॥ धर्मशास्त्रस्थितं सर्वं काजेशोहदितं च यत् ॥ ५ ॥ परंपरागतं धर्म
मूचुस्ते वाडवोत्तमाः ॥ ६ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ उपास्ते यश्च लिखितं रक्तपादैस्तु वाडवाः ॥ ज्ञातिश्रेष्ठः स विज्ञेयो बलिर्देयस्ततः
परम् ॥ ७ ॥ रक्तचंदनं प्रसाध्याथ प्रसिद्धं स्वकुलं तथा ॥ कुंकुमारक्तपादैस्तैर्गंधपुष्पादिचर्चितैः ॥ ८ ॥ संभूय लिखितं तच्च रक्तपादं तदुच्यते ॥
रामस्य लेख्यं ते सर्वे पूजयंतु समाहिताः ॥ ९ ॥ रामस्य करमुद्रां च पूजयंतु द्विजाः सदा ॥ येषां दोषाः सदाचारे व्यभिचारादयो यदि ॥
॥ १० ॥ तेषां दण्डो विधेयस्तु य उक्तो विधिवद्द्विजैः ॥ चिह्नं न राममुद्राया यावद्दंडं ददाति न ॥ ११ ॥ विना दण्डप्रदानेन मुद्राभिर्न
धार्यंते ॥ मुद्राहस्ताश्च विज्ञेया वाडवा नृपसत्तम ॥ १२ ॥ पुत्रे जाते पिता दद्याच्छ्रीमात्रे तु बलिं सदा ॥ पलानि विंशतिः सर्पिषः पंचप
लानि च ॥ १३ ॥ कुंकुमादिभिरभ्यर्च्य जातमात्रः सुतस्तदा ॥ षष्ठे च दिवसे राजन्षष्ठीं पूजयते सदा ॥ १४ ॥ दद्यात्तत्र बलिं [illegible]
बलिपंचकम् ॥ पंचप्रस्थान्बलीन्दद्यात्सवस्त्रांच्छ्रीफलैर्युतान् ॥ १५ ॥ कुंकुमादिभिरभ्यर्च्य श्रीमाते भक्तिपूर्वकम् ॥ [illegible]

साभ्रमत्यास्तटे केचिद्यत्र कुत्र व्यवस्थिताः ॥ सीतापुरात्तु ये पूर्वं भयभीताः समागताः ॥ ९४ ॥ साभ्रमत्युत्तरे कूले श्रीक्षेत्रे ये व्यवस्थिताः ॥ यदा तेषां पदं स्थानं दत्तं वै सुखवासकम् ॥९५॥ पुनस्तेऽपि गताः सद्यस्तस्मिन्सीतापुरे स्वयम्॥ पंचपञ्चाशद्ग्रामाश्च दत्तास्तु पुनरागमे ॥ ९६ ॥ रामेण मोढविप्राणां निवासांस्तेषु चक्रिरे ॥ वृत्तिबाह्यास्तु ये विप्रा धर्मारण्यांतरस्थिताः ॥ ९७ ॥ नास्माकं वणिजां वृत्तौ ग्रामवृत्तौ न किंचन ॥ प्रयोजनं हि विप्रेंद्रा वासोऽस्माकं तु रोचते ॥ ९८ ॥ इत्युक्ते समनुज्ञातास्त्रैविद्यैस्तैर्द्विजोत्तमैः ॥ तेषु ग्रामेषु ते विप्राश्चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ ९९ ॥ स्वकर्मनिरताः शांताः कृषिकर्मपरायणाः ॥ धर्मारण्यान्नातिदूरे धेनूः संचारयंति ते ॥२००॥ बहवस्तत्र गोपाला बभूवुर्द्विजबालकाः ॥ चातुर्विद्यास्तु शिशवस्तेषां धेनूरचारयन् ॥ तेषां भोजनकामाय अन्नपानादिसत्कृतम् ॥ १ ॥ अनयन्वै युवतयो विधवा अपि बालकाः ॥ २ ॥ कालेन कियता राजंस्तेषां प्रीतिरभून्मिथः ॥ गोपाला बुभुजुः प्रेम्णा कुमार्यो द्विजबालिकाः ॥ ३ ॥ जाताः सगर्भास्ताः सर्वा दृष्टास्तैर्द्विजसत्तमैः ॥ परित्यक्ताश्च सदनाद्धिक्कृताः पापकर्मणा ॥ ४ ॥ तेभ्यो जाता कुमारा ये कातीभा गोलकास्तथा ॥ धेनुजास्ते धरालोके ख्यातिं जग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥ वृत्तिबाह्यास्तु ते विप्रा भिक्षां कुर्वंति नित्यशः ॥ अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ ६ ॥ कुष्ठी कोऽपि तथा पंगुर्मूर्खो वा बधिरोऽपि वा ॥ काणो वाप्यथ कुब्जो वा बद्धवागथवा पुनः ॥ ७ ॥ अप्राप्तकन्यका ह्येते चातुर्विद्यान्समाश्रिताः ॥ वित्तेन महता राजन्सुतांस्तेषां कुमारिकाः ॥ ८ ॥ उद्वाहितास्तदा राजंस्तस्माज्जातार्भकास्तु ये ॥ त्रिदलजास्ते विख्याताः क्षितिलोकेऽभवंस्ततः ॥ ९ ॥ वृत्तिं चक्रुर्ब्राह्मणास्तेऽन्योन्यं मिश्रसमुद्भवाः ॥ अन्यच्च श्रूयतां राजंस्त्रैविद्यानां द्विजन्मनाम् ॥ १० ॥ रामदत्तेन ग्रामेण करग्रहणहेतवे ॥ एकीभूय द्विजैः सर्वैर्ग्रामं प्रदाय तं वलिम् ॥ ११ ॥ अर्द्धं निवेदयामासुरर्द्धं चैवोपरक्षितम् ॥ एतल्लब्धं हि मन्वानास्ते द्विजा लौल्यभागिनः ॥ १२ ॥ महास्थानगता ये च ते हि विस्मयमाययुः ॥ तन्मध्ये कोऽपि विप्रस्तानुवाच कुपितो वचः ॥ १३ ॥ ॥ विप्र उवाच ॥ ॥ अनृतं चैव भाषंते लौल्येन महता वृताः ॥ पुत्रपौत्रविनाशाय ब्रह्मस्वेष्वतिलोलुपाः ॥ १४ ॥ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ॥ विषमेकाकिनं हंति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥ १५ ॥ ब्रह्मस्वेन च दग्धेषु पुत्रदारगृहादिषु ॥ न च तेऽपि तिष्ठंति ब्रह्मस्वेन विनाशिताः ॥ १६ ॥ न नाकं लभते सोऽथ सदा ब्रह्मस्वहारकः ॥ यदा वराटिकां चैव ब्राह्मणस्य हरंति ये ॥ १७ ॥ ततो जन्मत्रयाण्येव हर्त्ता निरयमाव्रजेत् ॥ पूर्वजा नोपभुंजंति

१ अतएव—केचिद्धोल्कजातीयाः—स्वान्—गोवर्द्धनजातीन्प्रख्यापयन्ति—कुत्रचित्प्रदेशेषु तत्रेदं रहस्यं ज्ञेयम् ।

त्तमं स्थानम्॥५२॥ देहोलं परमं स्थानं ब्राह्मणानां परंतप ॥ कुशवंशोद्भवा विप्रास्तत्र जाता नृपसत्तम ॥ पूर्वोक्तप्रवराण्येव देवी पूर्वोदिता मया॥६९॥
तस्मिन्गोत्रे द्विजा जाताः पूर्वोक्तगुणशालिनः ॥२७०॥ इति त्रिपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५३ ॥ सोहासीयापुरं स्थानं गोत्रत्रितयमेव हि ॥ भारद्वाज
स्तथा ख्यातं गोत्रं वत्सं तथैव च ॥७१॥ यक्षिणी ज्ञानजा चैव सिहोली च यथाक्रमम्॥एतद्वंशपरीक्षा च पूर्वोक्ता नृपसत्तम ॥७२॥ इति चतुःपंचा
शत्तमंस्थानम् ॥५४॥ पंचपंचाशकं स्थानं प्रवक्ष्यामि तवाधुना ॥ नाम्ना संहालियास्थानं दत्तं रामेण वै पुरा ॥७३॥ तत्र वै कुत्सगोत्रस्था ब्राह्मणां
ब्रह्मवर्चसः॥ स्वधर्मनिरता नित्याः स्वकर्म्मनिरताश्च ते ॥७४ ॥ आंगिरसांबरीषेच यौवताश्वमतः परम् ॥ शांता चैवात्र वै देवी शांतिकर्म्मणि शा
तिदा ॥ ७५ ॥ इति पंचपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५५ ॥ एवं मया ते गोत्राणि स्थानान्यपि तथैव च ॥ प्रवराणि तथैवात्र ब्राह्मणानां परंतप ॥७६॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रैविद्यानां परंतप ॥ स्वस्थानं च मया प्रोक्तं यथानुक्रमेण तु ॥ ७७ ॥ शीलायाः प्रथमं स्थानं मंडोरा च द्वितीयकम् ॥ [illegible]
च तृतीयं हि गुंदराणा चतुर्थकम् ॥७८॥ पंचमं कल्याणीया देगामा षष्ठकं तथा ॥ नायकपुरा सप्तमं च डलीआ चाष्टमं तथा ॥ ७९ ॥ कडोद्या
नवमं चैव कोहाटोया दशमं तथा॥हरडीयैकादशं चैव भदुकीया द्वादशं तथा ॥२८०॥ संप्राणावा तथा चात्र कंदरावा प्रकीर्तितम् ॥ [illegible]
दशं शगडावा चतुर्दशम् ॥ ८१ ॥ लोलासणा पंचदशं वारोला षोडशं तथा ॥ नागलपुरा मया चात्र उक्तं सप्तदशं तथा ॥ ८२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥
चातुर्विद्यास्तु ये विप्रा नागताः पुनरागताः ॥ वसतिं तत्र रम्ये च चक्रिरे ते द्विजोत्तमाः ॥ ८३ ॥ चतुर्विंशतिसंख्याका रामशासनलिप्सया ॥ [illegible]
मंतं प्रति गता व्यावृत्ताः पुनरागताः ॥८४॥ तेषां दोषात्समस्तास्ते स्थानभ्रंशत्वमागताः॥ कियत्काले गते तेषां विरोधः समपद्यत ॥ ८५ ॥ भिन्ना
चारा भिन्नभाषा वेशसंशयमागताः ॥ पंचदशसहस्राणि मध्ये ये के च वाडवाः॥८६॥ कृषिकर्मरता आसन्केचिद्यज्ञपरायणाः॥ [illegible]
ताः केचिद्वै वेदपाठकाः ॥८७॥ आयुर्वेदरताः केचित्केचिद्रजकयाजकाः ॥ संध्यास्नानपराः केचिन्नीलीकर्तृप्रयाजकाः ॥ ८८ ॥ [illegible]
स्तंतुवायादियाचकाः ॥ कलौ प्राप्ते द्विजाःभ्रष्टा भविष्यंति न संशयः ॥ ८९ ॥ शूद्रेषु जातिभेदः स्यात्कलौ प्राप्ते नराधिप ॥ [illegible]
त्वा ज्ञातिबंधेन पीडिताः ॥ २९० ॥ भोजनाच्छादने राजन्परित्यक्ता निजैर्जनैः ॥ न कोऽपि कन्यां विवहेत्संसर्गेण कदाचन ॥ [illegible]
स्तैलकाराः कलौ किल ॥ ९१ ॥ केचिच्च कलकाराश्च केचित्तंदुलकारिणः ॥ राजपुत्राश्रिताः केचिन्नानावर्णसमाश्रिताः ॥ [illegible]
वणिजो भ्रष्टाः केपि महीतले ॥ ९२ ॥ तेषां तु पृथगाचाराः सम्बन्धाश्च पृथक्कृताः ॥ सीतापुरं न वसतिः केषांचित्समजायत ॥ ९३ ॥

शितम् ॥ गोतीआनामसंज्ञा तु कुशगोत्रमिहास्ति च ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रं प्रथमं चैव द्वितीयं देवरातकम् ॥ तृतीयमौदलं[1] चैव प्रवरत्रितयं त्विदम् ॥ ४५ ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी राक्षसानां प्रभंजनी ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मतत्पराः ॥ ४६ ॥ धर्मे मतिप्रवृत्ताश्च धर्मशास्त्रेषु निष्ठिताः ॥ ४७ ॥ इति षट्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशकं च संस्थानं परिकीर्तितम् ॥ वरलीयाख्यसंस्थानं पवित्रं परमं मतम् ॥ ४८ ॥ भारद्वाजं तथा गोत्रं प्रवराणि तथैव च ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥ आंगिरसं बार्हस्पत्यं भारद्वाजं तृतीयकम् ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाताः ब्राह्मणा पूतमूर्तयः॥ २५० ॥ येषां वाक्योदकेनैव शुध्यंति पापिनो नराः ॥ ५१ ॥ इति सप्तचत्वारिंशकं स्थाम् ॥ ४७ ॥ दुधीयाख्यं परं स्थानं गोत्रद्वितयमेव च ॥ धारणसं तथा गोत्रमांगिरकसमेव च ॥ ५२ ॥ अंगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकम् ॥ छत्राई च महादेवी द्वितीयं प्रवरं शृणु ॥ ५३ ॥ आंगिरसांवरीपौ च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ज्ञानदा शेपला चैव ज्ञानदा सर्वदेहिनाम् ॥ ५४ ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ मदोत्कटा महाकायाः प्रलंभाश्च मदोद्धताः ॥ ५५ ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ बहुभुग्धनिनो दक्षा द्वेषपापविवर्जिताः ॥ ५६ ॥ इत्यष्टाचत्वारिंशकं स्थानम् ॥ ४८ ॥ हासोलासं प्रवक्ष्यामि स्वस्थानं चात्र संश्रुतम् ॥ शांडिल्यगोत्रं चैवात्र प्रवरैः पंचभिर्युतम् ॥ ५७ ॥ भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वं वै जामदग्न्यकम् ॥ यक्षिणी चात्र वै देवी पवित्रा पापनाशिनी ॥ ५८ ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः स्थूलदेहिनः ॥ लंबोदरा लंबकर्णा लंबहस्ता महाद्विजाः ॥ ५९ ॥ अरोगिणः सदा देवाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ॥ २६० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्तमं स्थानम् ॥ ४९ ॥ वैहालाख्यं च संस्थानं पंचाशत्तममेव हि ॥ कुशगोत्रं तथा चैव देवी चात्र महाबला ॥ ६१ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा दुष्टाः कुटिलगामिनः ॥ धनिनो धर्मनिष्ठाश्च वेदवेदांगपारगाः ॥ ६२ ॥ दानभोगरताः सर्वे श्रौते च कृतबुद्धयः ॥ ६३ ॥ इति पञ्चाशत्तमं स्थानम् ॥ ५० ॥ असाला परमं स्थानं प्रवरद्वयमेव हि ॥ कुशं च धारणं चैव प्रवराणि क्रमेण तु ॥६४॥ विश्वामित्रो देवरातो देवलस्तु तृतीयकः ॥ ज्ञानजा च तथा देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥ इत्येकपंचाशत्तमं स्थानम् ॥ ५१ ॥ नालोला परमं स्थानं द्विपंचाशत्तमं किल ॥ वत्सगोत्रं तथा ख्यातं द्वितीयं धारणसं तथा ॥ ६६ ॥ प्रवराश्चैव पूर्वोक्ता देव्युक्ता पूर्वमेव हि ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाताः पवित्राः परमा मताः ॥ ६७ ॥ बहुनोक्तेन किं विप्राः सर्व एवात्र सत्तमाः ॥ सर्वे शुद्धा महात्मानः सर्वे कुलपरंपराः॥६८॥ इति द्वापञ्चाश

---

१ औदव्यस्तु तृतीयकः–इ० पा० ।

मेव च ॥२२०॥ प्रथमं कुत्सवत्साख्यौ भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ आंगिरसांवरीपश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ २१ ॥ भृगुच्यवनाप्नवानौर्वजगदग्निस्तथैव च ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च ॥२२॥ क्षेमला चैव वै देवी धारभट्टारिका तथा ॥ तृतीया क्षेमला प्रोक्ता गोत्रमाता ह्यनुक्रमात् ॥२३॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता पंचयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्ते बहुप्रजाः ॥ २४ ॥ स्नानदानादिनिरताः सदा च विजितेंद्रियाः ॥ वापीकूपतडागानां कर्त्तारश्च सहस्रशः ॥ २५ ॥ इति चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४० ॥ वोघणी परमं स्थानं पवित्रं पापनाशनम् ॥ कुशं च कौशिकं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ २६ ॥ विश्वामित्रश्च प्रथमो देवरातोदलेति च ॥ विश्वामित्राघमर्पणकौशिकेति तथैव च ॥ २७ ॥ यक्षिणी प्रथमा चैव द्वितीया तारणी तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ २८ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ २९ ॥ इत्येकचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४१ ॥ छत्रोटा च परं स्थानं सर्वलोकैकपूजितम् ॥ कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव हि ॥ २३० ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो दलमेव वै ॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अस्मिन्वंशे भवाश्चैव वेदशास्त्रपरायणाः ॥ महोदयाश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः ॥ ३२ ॥ इति द्विचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४२ ॥ मल[illegible] एवात्र संस्थानं त्रयश्चत्वारिंशमेव हि ॥ वत्सगोत्रोद्भवा विप्राः कृषिकर्मप्रवर्तकाः ॥ ३३ ॥ गोत्रजा ज्ञानजा देवी प्रवराः पंच एव हि ॥ भार्गवच्या[illegible] वनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति चैव हि ॥ ३४ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौताग्निसुनिषेवकाः ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चाग्निमर्दनाः ॥ ३५ ॥ रोषिणो लोभिनो दृष्टा यजने याजने रताः ॥ सर्वभूतदयाविष्टास्तथा परोपकारिणः ॥३६ ॥ इति त्रयश्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४३ ॥ [illegible] च विप्राणां कुशगोत्रमुदाहृतम् ॥ विश्वामित्रो देवारातस्तृतीयोदलमेव हि ॥३७॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाताः पूर्वोक्ता ब्रह्मतत्पराः ॥ ३८ ॥ परोपकारिणश्चैव परचित्तानुवर्तिनः ॥ परस्वविमुखाश्चैव परमार्गप्रवर्त्तकाः ॥ ३९ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशं स्थानम् ॥ ॥ ४४ ॥ अतः परं च संस्थानं जाखासणमुदाहृतम् ॥ गोत्रं वै वात्स्यसंज्ञं तु गोत्रजा शीहुरी तथा ॥ प्रवराणि च पंचैव यथा नव प्र[illegible] ॥ ॥ २४० ॥ भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वपुरोधसः स्मृतः ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता वाडवाः सुखवासिनः ॥ विप्राः स्थूलाश्च ज्ञानाः [illegible] रताश्च वै ॥ ४१ ॥ सर्वे धर्मैकविश्वासाः सर्वलोकैकपूजिताः ॥ वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः ॥ ४२ ॥ सदाचाराः सुरूपाश्च [illegible] दीर्घदर्शिनः ॥ शीहुरी चात्र वै देवी कुलदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४३ ॥ इति पंचचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ४५ ॥ षट्चत्वारिंशकं स्थानं [illegible]

च ॥ भारद्वाजं नाम चैकं शांडिल्यं च द्वितीयकम् ॥९४ ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ चचाई चात्र या देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ९५ ॥ काश्यपावत्सारश्च शांडिल्योऽसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव प्रवराणि यथाक्रमम् ॥ ९६ ॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता गोत्रदेवता ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता निर्लोभाः शुद्धमानसाः ॥९७॥ यदृच्छालाभसंतुष्टा ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥९८॥ इति द्वात्रिंशं स्थानम् ॥३२॥ पाटडीया परं स्थानं पवित्रं परिकीर्तितम्॥कुशगोत्रं भवेदत्र प्रवरत्रयसंयुतम् ॥९९॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव हि ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वेदशास्त्र परायणाः ॥२००॥ मदोद्धुराश्च ते विप्रा न्यायमार्गप्रवर्तकाः ॥१॥ इति त्रयस्त्रिंशं स्थानम् ॥ ३३ ॥ टीकोलिया परं स्थानं कुशगोत्रं तथैव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥२॥ चचाई चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥३॥ रोगिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मक्रियापराः सर्वे मोढाः प्रोक्ता मयात्र वै ॥४॥ इति चतुस्त्रिंशं स्थानम् ॥३४॥ गमीधाणीयं परमं स्थानं प्रोक्तं वै पंचत्रिंशकम्॥गोत्रं धारणसं चैव देवी चात्र महाबला॥५॥अगस्तिदार्ढच्युतइध्मवाहनसंज्ञकाः॥अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मतत्पराः ॥ ६ ॥ अलौल्याश्च महाप्राज्ञा वेदाज्ञाप्रतिपालकाः ॥ ७ ॥ इति पंचत्रिंशं स्थानम् ॥३५॥ मात्रा च परमं स्थानं पवित्रं सर्वदेहिनाम् ॥ कुशगोत्रं पवित्रं तु परमं चात्र धिष्ठितम् ॥ ८ ॥ विश्वामित्रो देवरातो दलश्चैव तृतीयकः ॥ ज्ञानदा च महादेवी सर्वलोकैकरक्षिणी ॥ ९ ॥ अस्मिन्वंशे समुद्भूता ब्राह्मणा देवतत्पराः ॥ सस्वाधायवषट्कारा वेदशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ २१० ॥ इति षट्त्रिंशं स्थानम् ॥ ३६ ॥ नातमोरा परं स्थानं पवित्रं परमं शुभम् ॥ कुशगोत्रं च तत्रास्ति प्रवरत्रयसंयुतम् ॥ ११ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ ज्ञानजा चात्र वै देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥ अस्मिन्वंशे भवा ये च ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ धर्मज्ञाः सत्यवक्तारो व्रतदानपरायणाः ॥ १३ ॥ इति सप्तत्रिंशं स्थानम् ॥ ३७ ॥ वलोला च महास्थानं पवित्रं परमाद्भुतम् ॥ कुशगोत्रं समाख्यातं प्रवरत्रयमेव च ॥ १४ ॥ पूर्वोक्तं प्रवरं चैव देवी चैवात्र मानदा ॥ वंशेऽस्मिन्परमाः प्रोक्ताः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ १५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ १६ ॥ इत्यष्टत्रिंशं स्थानम् ॥ ३८ ॥ राज्यजा च महास्थानं लौगाक्षाप्रवरं तथा ॥ काश्यपावत्सारवाशिष्ठं प्रवरत्रयमेव च ॥ १७ ॥ भद्रा च योगिनी चैव गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्वंशे समुद्भूता ब्राह्मणा देवतत्पराः ॥ १८ ॥ नित्यस्नाननित्यहोमनित्यदानपरायणाः ॥ नित्यधर्मरताश्चैव नित्यनैमित्ततत्पराः ॥ १९ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशं स्थानम् ॥ ३९ ॥ रूपोला परमं स्थानं पवित्रमतिपुण्यदम् ॥ अस्मिन्गोत्रत्रये चैव देवीत्रितय

सप्तविंशतिमं स्थानं कथितं ब्रह्मवित्तमैः ॥ ६९ ॥ इति सप्तविंशं स्थानम् ॥ २७ ॥ गोधरीयाश्च ये जाता ब्राह्मणा ज्ञानसत्तमाः ॥ गोत्रत्रयमथो वक्ष्ये यथा चैवाप्यनुक्रमात् ॥ १७० ॥ प्रथमं धारणसं चैव जातूकर्णं द्वितीयकम् ॥ तृतीयं कौशिकं चैव यथा चैवाप्यनुक्रमात् ॥७१॥ धारणसगोत्रे ये जाताः प्रवरैस्त्रिभिः संयुताः ॥ अगस्तिश्च दार्ढच्युत इध्मवाहनसंज्ञकः ॥ ७२ ॥ वसिष्ठश्च तथात्रेयो जातूकर्णस्तृतीयकः ॥ विश्वामित्रो माधुच्छंदस अघमर्पणस्तृतीयकः ॥ ७३ ॥ महाबला च मालेया द्वितीया चैव यक्षिणी ॥ तृतीया च महायोगी गोत्रदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ ७४ ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ अलौल्याश्च महायज्ञा वेदाज्ञाप्रतिपालकाः ॥ ७५ ॥ इत्यष्टाविंशं स्थानम् ॥ २८ ॥ वाटस्त्रहाले ये जाता गोत्रत्रितयमेव च ॥ धारणं प्रथमं ज्ञेयं वत्ससंज्ञं द्वितीयकम् ॥ ७६ ॥ तृतीयं कुत्ससंज्ञं च गोत्रदेव्यस्तथैव च ॥ प्रथमं धारणसगोत्रं प्रवरत्रयमेव च ॥ ७७ ॥ अगस्तिदार्ढच्युतश्चैव इध्मवाहन एव च ॥ द्वितीयं वत्ससंज्ञं हि प्रवराणि च पंच वै ॥ ७८ ॥ भृगुच्यवनाप्नवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ तृतीयं कुत्ससंज्ञं हि प्रवरत्रयमेव च ॥ ७९ ॥ आंगिरसांबरीषौ च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ देवी चच्छत्रजा चैव द्वितीया शेपला तथा ॥ १८० ॥ ज्ञानजा चैव देवी च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितेन्द्रियाः ॥ ८१ ॥ सुरूपाश्चाल्पाहाराश्च महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेपिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ ८२ ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महोत्काः सत्यवादिनः ॥ ॥ ८३ ॥ इत्येकोनत्रिंशं स्थनम् ॥ २९ ॥ माणजा च महास्थानं गोत्रद्वितयमेव च ॥ शांडिल्यश्च कुशश्चैव गोत्रद्वयमितीरितम् ॥ ८४ ॥ काश्यपोऽवत्सारश्च शांडिल्योऽसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव एकगोत्रं प्रकीर्तितम् ॥८५॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता चात्र सैव च ॥ द्वितीयं च कुशं गोत्रं प्रवरत्रयमेव च ॥ ८६ ॥ विश्वामित्रो देवराजस्तृतीयोदलमेव च ॥ ज्ञानदा चात्र वै देवी द्वितीया संप्रकीर्तिता ॥८७॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ ८८ ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ ८९ ॥ इति त्रिंशं स्थानम् ॥३०॥ साणदा च परं स्थानं पवित्रं परमं मतम् ॥ कुशप्रवरजा विप्रास्तत्रस्थाः पावनाः स्मृताः ॥ ९० ॥ विश्वामित्रो देवरात स्तृतीयोदल एव च ॥ ज्ञानदा च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ९१ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम॥९२॥ सर्वविद्याकुशिलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥९३॥ इत्येकत्रिंशं स्थानम् ॥ ३१ ॥ आनन्दीया च संस्थानं गोत्रद्वितयमेव

१ त्रिशत्स्थानेकोनत्रिंशत्स्थानस्थितानां ब्राह्मणानां च सर्वप्रकारेण समानाभिप्रायेण समानत्वोक्त्या एव पाठ इति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

विप्रेंद्रा द्वौ गोत्रौ चाप्यधिष्ठितौ ॥ धारणं संकुशं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ ४५ ॥ अगस्त्यो दार्ढ्यच्युतश्च रथ्यवाहनमेव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥ ४६ ॥ देवी च छत्रजा प्रोक्ता द्वितीया थलजा तथा ॥ धारणसगोत्रे ये जाता ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४७ ॥ त्रिप्रवराश्चैव विख्याता सत्त्ववंतो गुणान्विताः ॥ तदन्वये च ये जाता धर्मकर्म्मसमाश्रिताः ॥ ४८ ॥ धनिनो ज्ञाननिष्ठाश्च तपोयज्ञक्रियादिषु ॥ त्रयोविंशं प्रोक्तमेतत्स्थानं मोढकजातिनाम् ॥ ४९ ॥ इति त्रयोविंशतितमं स्थानम् ॥ २३ ॥ वारणसिद्धाश्च ये प्रोक्ता ब्राह्मणा ज्ञानवित्तमाः ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये विप्राः सत्यवादिजितव्रताः ॥ १५० ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ सदोद्यताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥ ॥ ५१ ॥ निर्द्वेषिणोऽलोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महामायाविमोहिताः ॥ ५२ ॥ चतुर्विंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं परमं मतम् ॥ ५३ ॥ इति चतुर्विंशतितमं स्थानम् ॥ २४ ॥ भालजाश्चात्र वै प्रोक्ता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ५४ ॥ वत्सगोत्रं कुशं चैव गोत्रद्वितयमेव च ॥ तेषां प्रवराण्यहं वक्ष्ये पंचत्रितयमेव च ॥ भृगुश्च्यवनाप्रवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ५५ ॥ आगिरसौबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ शांता च शेपला चात्र देवीद्वितयमेव च ॥ ५६ ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ शांताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्धनाश्च कुचैलिनः ॥ ॥ ५७ ॥ सगर्वा लौल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः ॥ पंचविंशतिमं प्रोक्तं स्वस्थानं मोढज्ञातिनाम् ॥ ५८ ॥ इति पंचविंशतितमं स्थानम् ॥ ॥ २५ ॥ महोवीआश्च ये संति ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ एकमेव च वै गोत्रं कुशसंज्ञं पवित्रकम् ॥ ५९ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥ देवी चवाई चैवात्र रक्षारूपा व्यवस्थिता ॥ १६० ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितेंद्रियाः ॥ सत्यव्रताः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ ६१ ॥ दयालवः कृपालवः सर्वभूतहिते रताः ॥ षड्विंशतितमं प्रोक्तं स्वस्थानं ब्रह्मवादिनाम् ॥ ६२ ॥ रामेण संस्तुताश्चैव सानुजेन तथैव च ॥ ६३ ॥ इति षड्विंशतितमं स्थानम् ॥ २६ ॥ तियाश्रीयामथो वक्ष्ये स्वस्थानं सप्तविंशकम् ॥ अस्मिन्स्थाने च ये जाता ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ६४ ॥ शांडिल्यगोत्रं चैवात्र कथितं वेदसत्तमैः ॥ पंचप्रवरमथो प्रोक्तं ज्ञानजा चात्र देवता ॥ ६५ ॥ काश्यपावत्सारश्चैव शांडिलोसित एव च ॥ पंचमो देवलश्चैव प्रवराणि तथाक्रमात् ॥ ज्ञानजा च तथा देवी कथिता स्थानदेवता ॥ ६६ ॥ अस्मिन्वंशे च ये जातास्ते द्विजाः सूर्यवर्चसः ॥ चंद्रवच्छीतलाः सर्वे धर्मारण्ये व्यवस्थिताः ॥ ६७ ॥ सदाचारा महाराज वेदशास्त्रपरायणाः ॥ याज्ञिकाश्च शुभाचाराः सत्यशौचपरायणाः ॥ ६८ ॥ धर्मज्ञा दानशीलाश्च निर्मला हि मदोत्सुकाः ॥ तपःस्वाध्यायनिरता न्यायधर्मपरायणाः ॥

परमाः स्मृताः ॥ १९ ॥ इति षोडशं स्थानम् ॥ १६ ॥ हार्थाजणे च ये जाता वत्सा भारद्वाजास्तथा ॥ ज्ञानजा यक्षिणी चैव गोत्रदेव्यौ प्रकीर्तिते ॥ १२० ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः पंचयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजावंतो बहुश्रुताः ॥ २१ ॥ स्नानदानादिनिरता विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ व्रतशीला गुणज्ञानमूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ २२ ॥ इति सप्तदशं स्थानम् ॥ १७ ॥ कपड्वाणजा ब्राह्मणास्तु भारद्वाजाः कुशास्तथा ॥ देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया चचाई तथा ॥ २३ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यौ भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ २४ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्यवादिजितव्रताः ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ २५ ॥ सदोद्यताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्ययनतत्पराः ॥ २६ ॥ दीर्घदर्शिनो महातेजा महामायाविमोहिताः ॥ २७ ॥ इत्यष्टादशं स्थानम् ॥ १८ ॥ जन्होरी वाडवाः प्रोक्ताः कुशप्रवरसंयुताः ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदल एव च ॥ २८ ॥ तारणी च महामाया गोत्रदेवी प्रकीर्त्तिता ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ २९ ॥ महोत्कटा महाकायाः प्रलंबाश्च महोद्धताः ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ १३० ॥ बहुभुग्धनिनो दक्षा द्वेषपापविवर्जिताः ॥ सुवस्त्रभूषा वैरूपा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ ३१ ॥ इत्येकोनविंशतितमं स्थानम् ॥ ॥ १९ ॥ वनोडीयाश्च ये जाता गोत्राणां त्रयमेव च ॥ कुशकुत्सौ च प्रवरौ तृतीयो भारद्वाजस्तथा ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ आंगिरस आंबरीषो युवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ३३ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥ शेषला प्रथमा प्रोक्ता तथा शांता द्वितीयका ॥ ३४ ॥ तृतीया धारशांतिश्च गोत्रदेव्यो ह्यनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ ३५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३६ ॥ इति विंशतितमं स्थानम् ॥ २० ॥ कीणाचानकं स्थानं यदेकाधिकविंशति ॥ भारद्वाजाश्च विप्रेंद्राः कथिता ब्राह्मणाः शुभाः ॥ ३७ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥ यक्षिणी च तथा देवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ३९ ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १४० ॥ इत्येकविंशतितमं स्थानम् ॥ २१ ॥ गोविंदणा च स्वस्थाने ये जाता ब्रह्मसत्तमाः ॥ कुशगोत्रं च यं प्रोक्तं प्रवरत्रयमेव च ॥ ॥४१॥ विश्वामित्रो देवरातोदलप्रवरमेव च ॥ चचई च महादेवी गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ ४२ ॥ अस्मिन्गोत्रे च येजाता ब्राह्मणा ब्रह्मवेदिनः ॥ यजंते क्रतुभिस्तत्र हृष्टचित्तकमानसाः ॥ ४३ ॥ सर्वविद्यासु कुशला ब्रह्मण्या ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४४ ॥ इति द्वाविंशतितमं स्थानम् ॥ २२ ॥ थलत्यजा द्वि

वेखलोया मया प्रोक्ता कुत्सवंशे समुद्भवाः ॥ प्रवरत्रयसंयुक्ताः शृणु त्वं च नृपोत्तम ॥ ९३ ॥ विश्वामित्रो देवराजौदलश्चेति त्रयः स्मृताः ॥ चचाई देवी तेषां वै कुलरक्षाकरी स्मृता ॥ ९४ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः सत्त्ववंतो गुणान्विताः ॥ तपस्वियोगिनश्चैव वेदवेदांगपारगाः ॥ ९५ ॥ साधवश्च सदाचारा विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ स्नानसंध्यापरा नित्यं ब्रह्मभोज्यपरायणाः ॥ ९६ ॥ अस्मिन्वंशे मया प्रोक्ताः शृणु त्वं च अतः परम् ॥ ९७ ॥ इत्येकादशं स्थानम् ॥ ११ ॥ देहलोडीआ ये प्रोक्ताः कुत्सप्रवरसंयुताः ॥ आंगिरस आंबरीषो युवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ९८ ॥ गोत्रदेवी मया प्रोक्ता श्रीशेषदुर्बलेति च ॥ कुत्सवंशे च ये जाताः सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ ९९ ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च परच्छिद्रैकदर्शिनः ॥ सामर्षा लौल्यतो हीना द्वेषिणः कुटिलास्तथा ॥ १०० ॥ हिंसिनो धनलुब्धाश्च ये च कुत्ससमुद्भवाः ॥ १ ॥ इति द्वादशं स्थानम् ॥ १२ ॥ कोहे च ब्राह्मणाः प्रोक्ता गोत्रत्रितयसंयुताः ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सस्तृतीयः कुश एव च ॥ २ ॥ प्रवराण्यहं तथा वक्ष्ये यथा गोत्रक्रमेण हि ॥ भार्गवच्यवनाप्रवानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ३ ॥ कुशप्रवरं तृतीयं तु प्रवरत्रयमेव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयौदलमेव च ॥ ४ ॥ यक्षिणी प्रथमा प्रोक्ता द्वितीया शीहुरी तथा ॥ तृतीया चचाई प्रोक्ता यथानुक्रमगोत्रजा ॥ ५ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रौतस्मार्त्तरता बुधाः ॥ वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्दनाः ॥ ६ ॥ रोपिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मकर्मपराः सर्वे मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥ इति त्रयोदशं स्थानम् ॥१३॥ चांदणखेडे ये जाता भारद्वाजसमुद्भवाः॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यस्तृतीयो भारद्वाजस्तथा ॥८॥ यक्षिणी चास्य वै देवी प्रोक्ता व्यासेन धीमता ॥ भारद्वाजास्तु ये जाता द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ९ ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च धनपुत्रसमन्विताः ॥ धर्मारण्ये द्विजाः श्रेष्ठाः क्रतुकर्मणि कोविदाः ॥११०॥ गुरुभक्तिरताः सर्वे भासयंति स्वकं कुलम् ॥११॥ इति चतुर्दशं स्थानम् ॥१४॥ थलग्रामे च ये जाता भारद्वाजसमुद्भवाः ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ १२ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ १३ ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥ गोत्रदेवी मया ख्याता यक्षिणी नाम रक्षिणी ॥ १४ ॥ इति पंचदशं स्थानम् ॥१५॥ मोऊत्रीयाश्च ये जाता द्वौ गोत्रौ तत्र कीर्तितौ ॥ भारद्वाजःकश्यपश्च देवीद्वितयमेव च ॥ १५ ॥ चामुण्डा यक्षिणी चैव देवी चात्र प्रकीर्त्तिता ॥ कश्यपाऽवत्सारश्चैव नैध्रुवश्च तृतीयकः ॥ १६ ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तृतीयकः ॥ प्रियवाक्या महादक्षा गुरु भक्ति रताः सदा ॥ १७ ॥ सदा प्रतिष्ठावंतश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ यजंति ते महायज्ञान्काश्यपा ये द्विजातयः ॥ १८ ॥ सर्वेषां याजनकरा याज्ञिकाः

ज्येष्ठलोजा पंचमं च स्वस्थानं प्रतिकीर्तितम् ॥ वत्सशीया कुत्सशीया प्रवरद्वितयं स्मृतम् ॥६७॥ आवार्विवाप्नःयौवनाश्वभृगुच्यवनआप्नोर्वजमदग्नि
स्तथैव हि ? ॥६८॥ चचाई वत्सगोत्रस्य शांता च कुत्सगोत्रजा ॥ एतैस्त्रिभिः पंचभिश्च द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥६९॥ शांता दांताः सुशीलाश्च धन
पुत्रैश्च संयुताः ॥ वेदाध्ययनहीनाश्च कुशलाः सर्वकर्मसु॥७०॥सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः ॥ दानधर्मरताः सर्वे अन्नजा जलदा द्विजाः
॥७१॥ इति पंचमं स्थानम् ॥५॥ शेरथाग्रामेषु वै जाताः प्रवरद्वयसंयुताः ॥ कुशभारद्वाजाश्चैव देवीद्वयं तथैव च ॥७२॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो
दल एव च ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च॥७३॥कमला च महालक्ष्मीर्द्वितीया यक्षिणी तथा॥अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः श्रौतस्मार्त्तरता
बुधाः॥७४॥वेदाध्ययनशीलाश्च तापसाश्चारिमर्दनाः॥रोपिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः॥ब्रह्मक्रियापराः सर्वे ब्राह्मणास्ते मयोदिताः ॥७५॥
इति षष्ठं स्थानम्॥६॥ दंतालीया भारद्वाजकुत्सशायास्तथैव च॥आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च॥७६॥देवी च यक्षिणी प्रोक्ता द्वितीया कर्मला
तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥७७॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वे धर्मपरायणाः ॥
॥ ७८ ॥ इति सप्तमं स्थानम् ॥७॥ वडोद्रीयान्वये जाताश्चत्वारः प्रवराः स्मृताः ॥ कुशः कुत्सश्च वत्सश्च भारद्वाजस्तथैव च ॥७९॥ तत्प्रवराण्यहं
वक्ष्ये तथा गोत्राण्यनुक्रमात् ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयोदल एव च ॥ ८० ॥ आंगिरसांवरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ भार्गवच्यावनाप्न
वानौर्वजमदग्निस्तथैव च ॥ ८१ ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजास्तथैव च ॥ कर्मला क्षेमला चैव धारभट्टारिका तथा ॥८२॥ चतुर्थी क्षेमला प्रोक्ता
गोत्रमाता अनुक्रमात् ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाताः पंचयज्ञरताः सदा ॥ ८३ ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायंते बहुप्रजाः ॥ स्नानदाना[illegible]
निरताः सदा विनिर्जितेंद्रियाः ॥ ८४ ॥ वापीकूपतडागानां कर्त्तारश्च सहस्रशः ॥ व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ ८५ ॥ इत्यष्टमं
स्थानम् ॥ ८ ॥ गोदणीयाभिधे ग्रामे गोत्रौ द्वौ तत्र संस्थितौ ॥ वत्सगोत्रं प्रथमकं भारद्वाजं द्वितीयकम् ॥ ८६ ॥ भृगुच्यवनाप्नवानौर्वपुरोध
समेव च ॥ शीहरी प्रथमा ज्ञेया द्वितीया यक्षिणी तथा ॥ ८७ ॥ अस्मिन्गोत्रोद्भवा विप्रा धनधान्यसमन्विताः ॥ सामर्षा [illegible]
णः कुटिलास्तथा ॥ ८८ ॥ हिंसिनो धनलुब्धाश्च मया प्रोक्तास्तु भूपते ॥ ८९ ॥ इति नवमं स्थानम् ॥ ९ ॥ कण्टवाडीआ ग्रामे विप्राः कुशगोत्र
समुद्भवाः ॥ प्रवरं तस्य वक्ष्यामि शृणु त्वं च नृपोत्तम ॥ ९० ॥ विश्वमित्रो देवरात उदलश्च त्रयः स्मृताः ॥ चचाई देवी सा प्रोक्ता शृणु त्वं नृप
सत्तम ॥ ९१ ॥ यजंते क्रतुभिस्तत्र हृष्टचित्तैकमानसाः ॥ सर्वविद्यासु कुशला ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ९२ ॥ इति दशमं स्थानम् ॥ १० ॥

कुत्सं भारद्वाजं तथैव च ॥ राज्ञः पुरं नवमं च भारद्वाजप्रवरमेव च ९ ॥ ४२ ॥ कृष्णवाटं दशमं चैव कुशप्रवरमेव च ॥ दहलोडमेकादशं वत्सप्रवरमेव हि ॥ ४३ ॥ चेखलीद्वादशं पौककुशप्रवरमेव च ॥ ४४ ॥ चांचोदखे १२ देहोलोडी आत्रयश्च वत्सकुत्सकश्चैव ॥ भारद्वाजीकोणाया च भारद्वाजगोलंहणाशकुस्तथा ॥ ४५ ॥ थलत्यजाद्वये चैव कुशधारणमेव च ॥ नारणसिद्धा च स्वस्थानं कुत्सं गोत्रं प्रकीर्तितम् ॥ ४६ ॥ भालजां कुत्सवत्सौ च मोहोवी आकुशस्तथा ॥ ईयाल्लीआ शांडिलश्च गोधरीपात्रमेव च ॥ ४७ ॥ आनंदीया द्वे चैव भारद्वाजशांडिलश्चैवपाटडीआ कुशमेव च ॥ ४८ ॥ वांसडीआश्चैव जास्वा कौत्समणा वत्सआत्रेयौ गीता आकुशगौतमौ ॥ ॥ ४९ ॥ चरणीआ भारद्वाजः दुधीआधारणसा हि अहो सोन्नामांडिल्यस्तथा ॥ ५० ॥ वैलोला हुशश्चैवा असाला कुशश्चैव धारणा च द्वितीयकम् ॥ ५१ ॥ नालोला वत्सधारणीया च देलोला कुत्समेव च ॥ सोहासीया भारद्वाजकुशवत्समेव च ॥ ५२ ॥ सुहालीआ वत्सं वै प्रोक्तं गोत्राणि यथाक्रमम् ॥ मया प्रोक्तानि चैवात्र स्वस्थानानि यथाक्रमम् ॥ ५३ ॥ शीतवाडिया ये प्रोक्ताः कुशो वत्सस्तथैव च ॥ विश्वामित्रो देवरातस्तृतीयो दलमेव च ॥ ५४ ॥ भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजमदग्निरेव हि ॥ वचाईशेपावुटला गोत्रदेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ ५५ ॥ इति प्रथमं गोत्रम् ॥ १ ॥ श्रीक्षेत्रं द्वितीयं प्रोक्तं गोत्रद्वितयमेव च ॥ छांदनसस्तथा वत्सं देवी द्वितयमेव च ॥ ५६ ॥ आंगिरसांबरीषश्च यौवनाश्वस्तथैव च ॥ भृगुच्यवनआप्नवानौर्वजमदग्निमेव च ॥ ५७ ॥ देवी भट्टारिका प्रोक्ता द्वितीया शेपला तथा ॥ एतद्वंशोद्भवा ये च शृणु तान्मुनिसत्तम ॥ ५८ ॥ सक्रोधनाः सदाचाराः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ॥ पंचयज्ञरता नित्यं संबंधसंमाश्रिताः ॥ क्षतज्ञाः क्रतुजाश्चैव ते सर्वे नृपसत्तमाः ॥ ५९ ॥ इति द्वितीयगोत्रम् ॥ २ ॥ तृतीयं मगोडोआ दै गोत्रद्वितयमेव च ॥ भारद्वाजस्तथा कुत्सं देवी द्वितयमेव च ॥ ६० ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजस्तथैव च ॥ विश्वामित्रदेवरातौप्रवरत्रयमेव च ॥६१॥ शेपला बुधला प्रोक्ताधारशांतिस्तथैव च ॥ अस्मिन्ग्रामे च ये जाता ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ६२ ॥ द्विजपूजाक्रिया युक्ता नानायज्ञक्रियापराः ॥ अस्मिन्गोत्रे समुत्पन्ना द्विजाः सर्वे मुनीश्वराः ॥ ६३ ॥ इति तृतीयगोत्रम् ॥ ३ ॥ चतुर्थं शीहोलियाग्रामं गोत्रद्वितयमेव च ॥ विश्वामित्रदेवराततृतीयोदलमेव च ॥ ६४ ॥ देवी चचाई वै तेषां गोत्रदेवी प्रकीर्तिता ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ ६५ ॥ असत्यभाषिणो विप्रा लोभिनो नृपसत्तम ॥ सर्व्वविद्याप्रवीणाश्च ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तम ॥ ६६ ॥ इति चतुर्थं स्थानम् ॥ ४ ॥

१ प्रथमं तु मोहेरकं स्थानम्—इति त्वत्र वक्तव्यम् परं तदुल्लेखो न क्वचिद्दृश्यते कुतो नास्तीति तु न विज्ञायते । अथवा पाठः खंडितोऽस्तीति तावदनुमीयते ।

चातुर्विद्या मया प्रोक्तास्त्रिविद्यास्तु तथैव च ॥ १८ ॥ त्रैविभागेन त्रैविद्याश्चतुर्भागेन चात्रिणः ॥ एवं ज्ञातिविभागस्तु काजेशेन विनिर्मितः ॥ १९ ॥ कृतकृत्यास्तु ते विप्राः प्रणेमुस्तान्सुरोत्तमान् ॥ वृत्तिं दत्त्वा ततो देवाः स्वस्थानं च प्रतस्थिरे ॥ २० ॥ पंचपंचाशद्ग्रामाणां ते द्विजाश्च निवासिनः ॥ चतुर्विद्यास्तु ते प्रोक्तास्तदादि तु त्रिविद्यकाः ॥ २१ ॥ चातुर्विद्यस्य गोत्राणि दशपंच तथैव च ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः ८ कुश एव च ॥ २२ ॥ शांडिल्यः ९ कश्यपश्चैव गौतमश्छादनस्तथा ८ ॥ जातूकर्ण्यस्तथा कुंतो वशिष्ठो ११ धारणस्तथा ॥ २३ ॥ आत्रेयो मांडिलश्चैव १४ लौगाक्षश्च १५ ततः परम् ॥ स्वस्थानानां च नामानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २४ ॥ सीतापुरं च श्रीक्षेत्रं २ मगोडी च ३ तथा स्मृता ॥ ज्येठलोजस्तथा चैव शेरथा च ततः परम् ॥ २५ ॥ छेदे ताली वनोडी च गोन्यंदली तथैव च ॥ कंटाचोपली चैव कोदेवं चंदनस्तथा ॥२६॥ थलग्रामश्च सोहं च हाथंजं कपडवाणकम् ॥ व्रजन्होरी च वनोडी च फीणां वगोलं इणस्तथा (?) ॥२७॥ थलजा चारणं सिद्धा भालजाश्च ततः परम् ॥ महोवी आईया मलीआ गोधरी आमतः परम् ॥ २८ ॥ वाठसुहाली तथा चैव माणजा सानदीयास्तथा ॥ आनन्दीया पाटडीआ टीकोलीया ततः परम् ॥ २९ ॥ गंभी धणीआ मात्रा च नातमोरास्तथैव च ॥ वलोला रांत्यजाश्चैव रूपोला वोधणीच वै ॥ ३० ॥ छत्रोटा अलु एवा च वासतडीआमतः परम् ॥ जापासणा गोतीया च चरणीया दुधीयास्तथा ॥ ३१ ॥ हालोला वैहोला च असाला नालाडास्तथा ॥ देहोलो सौहासीया च संहालीयास्तथैव च ॥ ३२ ॥ स्वस्थानं पंचपचाशद्ग्रामा एते ह्यनुक्रमात् ॥ दत्ता रामेण विधिवत्कृत्वा विप्रेभ्य एव च ॥ ३३ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि स्वस्थानस्य च गोत्रजान् ॥ तथा हि प्रवरांश्चैव यथावद्विधिपूर्वकम् ॥ ३४ ॥ ज्ञात्वा तु गोत्रदेवीं च तथा प्रवरमेव च ॥ स्वस्थानं जायते चैव द्विजाः स्वस्थानवासिनः ॥ ३५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कथं च जायते गोत्रं कथं तु ज्ञायते कुलम् ॥ कथं वा ज्ञायते देवी तद्वदस्व यथार्थतः ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ सीतापुरं तु प्रथमं प्रवरद्वयमेव च ॥ कुशवत्सौ तथा चात्र मया ते परिकीर्त्तितौ ॥ ३७ ॥ १ श्रीक्षेत्रे द्वितीयं चैव गोत्राणां त्रयमेव च ॥ छांदनसस्तथा वत्सस्तृतीयं कुशमेव च ॥ ३८ ॥ तृतीयं मुद्गलं चैव कुशभारद्वाजमेव च २ ॥ शोहोली च चतुर्थं वै कुशप्रवरमेव च ॥ ३९ ॥ ज्येष्ठला पंचमश्चैव वत्सकुशौ प्रकीर्त्तितौ ९ ॥ श्रेयस्थानं हि षष्ठं वै भारद्वाजः कुशस्तथा ॥ ४० ॥ दंताली सप्तमं चैव भारद्वाजः कुशस्तथा १ ॥ वटस्थानमष्टमं च निबोध सुतसत्तम ॥ ४१ ॥ तत्र गोत्रं कुशं

१ अत्र शुद्धप्रयोगा न संति ग्रामनामपरिचयाभावात्तथैव पाठोऽत्र स्थापितोऽस्माभिः ।

विष्टा निघ्नंति कुलदेवताः ॥ विवाहोत्सवकाले च मौंजीबंधादिकर्मणि ॥ ९० ॥ मुहूर्तं गणनाथस्य ततः प्रभृति शोभनम् ॥ ९१ ॥ निर्वासितास्तु ये विप्रा आमराज्ञा स्वशासनात् ॥ पंचदशसहस्राणि ययुस्ते सुखवासकम् ॥ ९२ ॥ पंचपञ्चाशतो ग्रामान्ददौ रामः पुरा स्वयम् ॥ तत्रस्था वणिजश्चैव तेषां वृत्तिमकल्पयन् ॥ ९३ ॥ अडालजा माण्डलीया गोभूजाश्च पवित्रकाः ॥ ब्राह्मणानां वृत्तिदास्ते ब्रह्मसेवासु तत्पराः ॥ ९४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानां शासनवृत्तिप्राप्तिवर्णनं नामा ष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि रहस्यं परमं मतम् ॥ एते ब्रह्मविदः प्रोक्ताश्चातुर्विद्या महा द्विजाः ॥ १ ॥ स्वाध्यायाश्च वषट्कारा: स्वधाकाराश्च नित्यशः ॥ रामाज्ञापालकाश्चैव हनुमद्भक्तितत्पराः ॥ २ ॥ एकदा तु ततो देवा ब्रह्माणं समुपागताः ॥ ब्राह्मणान्द्रष्टुकामास्ते ब्रह्मविष्णुपुरोगमाः ॥ ३ ॥ तान्देवानागतान्दृष्ट्वा स्वस्थानाच्चलितास्तु ते ॥ अर्घपाद्यं पुरस्कृत्य मधुपर्कं तथैव च ॥ ४ ॥ पूजयित्वा ततो विप्रा देवान्ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ब्रह्माग्र उपविष्टास्ते वेदानुच्चारयन्ति हि ॥ ५ ॥ संहितां च पदं चैव क्रमं घनं तथैव च ॥ उच्चैः स्वरेण कुर्वीत ऋचामृग्वेदसंहिताम् ॥ ६ ॥ सामगाश्च प्रकुर्वंति स्तोत्राणि विविधानि च ॥ शास्त्राणि च तथा याज्यापुरोनुवाक्या स्तथा ॥ ७ ॥ चतुरक्षरं[1] परं चैव चतुरक्षरमेव च ॥ द्व्यक्षरं च तथापंचाक्षरं द्व्यक्षरमेव च ॥ एतद्यज्ञस्वरूपं च यो जपेज्ज्ञानपूर्वकम् ॥८॥ अंते ब्रह्म पदप्राप्तिः सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे वेदपाठरता द्विजाः ॥ ९ ॥ तेषामंगणदेशेषु कण्डूयन्ते कचान्मृगाः ॥ ब्राह्मणा वेदमाता[2] च जपंति विधिपूर्वकम् ॥१०॥ हस्ते धृतांश्च तैर्दर्भान्भक्षंते मृगपोतकाः॥ निर्वैरं तं तदा दृष्ट्वा आश्रमं गृहमेधिनाम् ॥११॥ तुतुषुः परमं देवा ऊचुस्ते च परस्परम्॥त्रेतायुगमिदानीं च सर्वे धर्मपरायणाः॥१२॥कलिर्दुष्टस्तथा प्रोक्तः किं करिष्यति पापकः॥चातुर्विद्यान्समाहूय ऊचुस्ते त्रय एव च॥१३॥ वृत्त्यर्थं भवतां चैव त्रैविद्यानां तथैव च ॥ विभागं वः प्रदास्यामो यथावत्प्रतिपाल्यताम्॥१४॥ ये वणिजः पुरा प्रोक्ताः षट्त्रिंशच्च सहस्रकाः ॥ त्रिसह स्रास्तु त्रैविद्या दशपंचसहस्रकाः ॥ १५ ॥ चातुर्विद्यास्तथा प्रोक्ता अन्योन्यं वृत्तिमाश्रिताः ॥ सत्रिभागास्तु त्रैविद्याश्चतुर्भागास्तु चात्रिणः ॥१६॥ वणिजां गृहमागत्य पौरोहित्यस्य नित्यशः ॥ भागं विभज्य संप्रापुः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ १७ ॥ परस्परं न विवाहश्चातुर्विद्यत्रिविद्ययोः ॥

---

१ चतुरक्षरम्—'यजामहे' इति, चतुरक्षरम्—अस्तु श्रौषट्' इति, द्व्यक्षरम्—'यज' इति, पंचाक्षरम्--'ये यजामहे' इति, द्व्यक्षरम्--'वौषट्' इति पंच यज्ञसामयिकान्यध्वर्य्वाद्युच्चारणीयानि वाक्यानि "चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥" एतस्य वचनस्याप्ययमेवार्थो बोद्धव्यः । २ आर्षःप्रयोगः । वेदमातरम्-इत्यपेक्षितम् ।

पराङ्मुखा ये रामस्य सन्मुखानुगताः किल ॥ ६३ ॥ चातुर्विद्यास्ते विज्ञेया वृत्तिबाह्याः कृतास्तदा ॥ कृतकृत्यस्तदा जातो राजा कुमारपालकः ॥ ६४ ॥ विप्राणां पुरतः प्राह प्रश्रयेण वचस्तदा ॥ ग्रामवृत्तिर्न मे लुप्ता एतद्दैवनिर्मितम् ॥ ६५ ॥ स्वयं कृतापराधानां दोषो कस्य न दीयते ॥ यथा वने काष्ठवर्षाद्वह्निः स्याद्दैवयोगतः ॥ ६६ ॥ भवद्भिस्तु पणः प्रोक्तो ह्यभिज्ञानस्य हेतवे ॥ रामस्य शासनं कृत्वा वायुपुत्रस्य हेतवे ॥ ६७ ॥ व्यावृत्ता वाडवा यूयं स दोषः कस्य दीयते ॥ अवसाने हरिं स्मृत्वा महापापयुतोऽपि वा ॥ ६८ ॥ विष्णुलोकं व्रजत्याशु संशयस्तु कथं भवेत् ॥ महत्पुण्योदये नृणां बुद्धिः श्रेयसि जायते ॥ ६९ ॥ पापस्योदयकाले च विपरीता हि सा भवेत् ॥ सकृत्पालयते यस्तु धर्मेणैतज्जगत्त्रयम् ॥ ॥ ७० ॥ योंतरात्मा च भूतानां संशयस्तत्र नो हितः ॥ इंद्रादयोऽमराः सर्वे सनकाद्यास्तपोधनाः ॥ ७१ ॥ मुक्त्यर्थमर्चयंतीह संशयस्तत्र नो हितः ॥ सहस्रनाम तत्तुल्यं रामनामेति गीयते ॥ ७२ ॥ तस्मिन्ननिश्चयं कृत्वा कथं सिद्धिर्भवेदिह ॥ मम जन्मकृतात्पुण्यादभिज्ञानं ददौ हरिः ॥ ७३ ॥ पाखंडाद्यत्कृतं पापं मृष्टं तद्वः प्रणामतः ॥ प्रसीदंतु भवंतश्च त्यक्त्वा क्रोधं ममाधुना ॥ ७४ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ राजन्धर्मो विलुप्तस्ते प्रापितानां तथा पुनः ॥ अवश्यं भाविनो भावा भवंति महतामपि ॥ ७५ ॥ नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः ॥ एतद्दैवकृतं सर्वं प्रभुर्यः सुखदुःखयोः ॥ ७६ ॥ सत्यप्रतिज्ञास्त्रैविद्या भजंतु रामशासनम् ॥ अस्माकं तु परं देहि स्थानं यत्र वसामहे ॥ ७७ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा सुखमिच्छुर्द्विजन्मनाम् ॥ तेषां स्थानं तु दत्तं वै सुखवासं तु नामतः ॥ ७८ ॥ हिरण्यं पुष्पवासांसि गावः कामदुघा नृप ॥ स्वर्णालंकरणं सर्वं नानावस्तुचयं तथा ॥ ७९ ॥ श्रद्धया परया दत्त्वा मुदं लेभे नराधिपः ॥ त्रयीविद्यास्तु ते ज्ञेयाः स्थापिता ये त्रिमूर्तिभिः ॥ ॥ ८० ॥ चतुर्थेनैव भूपेन स्थापिताः सुखवासने ॥ ते बभूवुर्द्विजश्रेष्ठाश्चातुर्विद्याः कलौ युगे ॥ ८१ ॥ चातुर्विद्याश्च ते सर्वे धर्मारण्ये प्रतिष्ठिताः ॥ वेदोक्ता आशिषो दत्त्वा तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ८२ ॥ रथैरश्वैरुह्यमानाः कृतकृत्या द्विजातयः ॥ महत्प्रमोदयुक्तास्ते प्रापुर्मंदिरकं महत् ॥ ८३ ॥ पौषशुक्लत्रयोदश्यां लब्धं शासनकं द्विजैः ॥ बलिप्रदानं तु कृतमुद्दिश्य कुलदेवताम् ॥ ८४ ॥ वर्षेवर्षे प्रकर्त्तव्यं बलिदानं यथाविधि ॥ कार्यं च मंगलस्नानं पुरुषेण महात्मना ॥ ८५ ॥ गीतं नृत्यं तथा वाद्यं कुर्वीत तद्दिने ध्रुवम् ॥ तन्मासे तद्दिने नैव वृत्तिनाशो भवेद्यथा ॥ ८६ ॥ दैवादतीतकाले चेत् वृद्धिरापद्यते यदा ॥ तदा प्रथमतः कृत्वा पश्चाद्वृद्धिर्विधीयते ॥ ८७ ॥ ये च भिन्नप्रपाप्रायास्त्रैविद्या मोढवंशजाः ॥ तथा चातुर्विद्यानश्च कुर्वंति गोत्रपूजनम् ॥ ८८ ॥ वर्षमध्ये प्रकुर्वीत तथा सुप्ते जनार्दने ॥ पौषे च लुप्तं कृत्वा च श्रौतं स्मार्त्तं करोति यः ॥ ८९ ॥ तत्र क्रोधमया

वीत् ॥ वह्निः प्रशाम्यतां विप्राः शासनं वो ददाम्यहम् ॥ ३७ ॥ दासोऽस्मि सांप्रतं विप्रा न मे वागन्यथा भवेत् ॥ यत्पापं ब्रह्महत्यायाः पर
दाराभिगामिनाम् ॥ ३८ ॥ यत्पापं मद्यपानां च सुवर्णस्तेयिनां तथा ॥ यत्पापं गुरुघातानां तत्पापं वा भवेन्मम ॥ ३९ ॥ यंयं
चिंतयते कामं तं तं दास्याम्यहं पुनः ॥ विप्रभक्तिः सदा कार्या रामभक्तिस्तथैव च ॥ ४० ॥ अन्यथा करणीयं मे न कदाचि
द्द्विजोत्तमाः ॥ ४१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्रा जाता भूप दयालवः ॥ अन्या या पुटिका चासीत्सा दत्ता
शापशांतये ॥ ४२ ॥ जीवितं चैव तत्सैन्यं जातं क्षितेषु रोमसु ॥ दिशः प्रसन्नाः संजाताः शांता दिग्जनितस्वनाः ॥ ४३ ॥ प्रजा स्वस्था
ऽभवत्तत्र हर्षनिर्भरमानसा ॥ अवतस्थे यथापूर्वं पुत्रपौत्रादिकं तथा ॥ ४४ ॥ विप्राज्ञाकारिणो लोकाः संजाताश्च यथा पुरा ॥ विष्णुधर्मं परित्यज्य
नान्यं जानंति ते नृपम् ॥ ४५ ॥ नवीनं शासनं कृत्वा पूर्ववद्विधिपूर्वकम् ॥ निष्कासितास्तु पाषंडाः कृतशास्त्रप्रयोजकाः ॥ ४६ ॥ वेदबाह्याः
प्रनष्टास्ते उत्तमाधममध्यमाः ॥ पट्त्रिंशच्च सहस्राणि येऽभूवन्गोभुजाः पुरा ॥ ४७ ॥ तेषां मध्यात्तु संजाता अढवीजा वणिग्जनाः ॥ शुश्रूषार्थं
ब्राह्मणानां राज्ञा सर्वे निरूपिताः ॥ ४८ ॥ सदाचाराः सुनिपुणा देवब्राह्मणपूजकाः ॥ त्यक्त्वा पाखण्डमार्गं तु विष्णुभक्तिपरास्तु ते ॥ ४९ ॥
जाह्नवीतीरमासाद्य त्रैविद्येभ्यो ददौ नृपः ॥ शासनं तु यदा दत्तं तेषां वै भक्तिपूर्वकम् ॥ ५० ॥ स्थानधर्मात्प्रचलिता वाडवास्ते समागताः ॥ नृपो
विज्ञापितो विप्रैस्तैरेवं क्लेशकारिभिः ॥ ५१ ॥ ये त्यक्तवाचो विप्रेंद्रास्तान्निःसारय भूपते ॥ परस्परं विवादास्तु संजाता दत्तवृत्तये ॥ ५२ ॥ न्याय
प्रदर्शनार्थं च कारितास्तु सभासदः ॥ हस्ताक्षरेषु दृष्टेषु पृथक्पृथक् प्रपादितम् ॥ ५३ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजा तुलादानं चकार ह ॥ दीयमाने
तदा दाने चातुर्विद्या वभाषिरे ॥ ५४ ॥ अस्माभिर्हारिता जातिः कथं कुर्मः प्रतिग्रहम् ॥ निवारितास्तु ते सर्वे स्थानान्मोहेरका द्विजाः ॥५५॥
दशपंच सहस्राणि वेदवेदांगपारगाः ॥ ततस्तेन तदा राजन्राज्ञा रामानुवर्तिना ॥ ५६ ॥ आहूतावाडवांस्तास्तु ज्ञातिभेदं चकार सः ॥ त्रयीविद्या
वाडवा ये सेतुबंधं प्रति प्रभुम् ॥ ५७ ॥ गतास्ते वृत्तिभाजः स्युर्नान्ये वृत्त्यभिभागिनः ॥ तत्र नैव गता ये वै चातुर्विद्यत्वमागताः ॥ ५८ ॥
वणिग्भिर्न च संबंधो न विवाहश्च तैः सह ॥ ग्रामवृत्तौ न संबंधो ज्ञातिभेदे कृते सति ॥५९॥ द्विजभक्तिपराः शूद्राः ये पाखंडैर्न लोपिताः॥ जैन
धर्मात्परावृत्तास्ते गोभूजास्तथोत्तमाः ॥ ६० ॥ ये च पाखंडनिरता रामशासनलोपकाः ॥ सर्वे विप्रास्तथा शूद्रा प्रतिबंधेन योजिताः ॥ ६१ ॥
सत्यप्रतिज्ञां कुर्वाणास्तत्रस्थाः सुखिनोऽभवन् ॥ चातुर्विद्या वहिर्ग्रामे राज्ञा तेन निवासिताः ॥६२॥ यथा रामो न कुप्येत तथा कार्यं मया ध्रुवम् ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्रास्तस्य दंतानपीडयन् ॥ १० ॥ विमुच्य दीर्घनिश्वासमूचुस्ते नृपतिं प्रति ॥ रामेण कथितं राजन्धीमता च हनूमता ॥ ११॥ दीयतां विप्रवृत्तिं च धर्मिष्ठोऽसि धरातले ॥ ज्ञायते तव दत्ता स्यान्मदत्ता नैव नैव च ॥१२॥ रक्षस्व रामवाक्यं त्वं यत्कृत्वा त्वं सुखी भव ॥१३॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ यत्र रामहनूमंतौ यांतु सर्वेऽपि तत्र वै ॥ रामो दास्यति सर्वस्वं किं प्राप्ता इह वै द्विजाः ॥ १४ ॥ न दास्यामि न दास्यामि एकां चैव वराटिकाम् ॥ न ग्रामं नैव वृत्तिं च गच्छध्वं यत्र रोचते ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं द्विजाः कोपाकुलास्तदा ॥ सहस्व रामकोपं हि साम्प्रतञ्च हनूमंतः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा हनुमद्दत्ता वामकक्षोद्भवा पुटी ॥ प्रक्षिप्ता चास्य निलये व्यावृत्ता द्विजसत्तमाः ॥ १७ ॥ गते तदा विप्रसंघे ज्वालामालाकुलं त्वभूत् ॥ अग्निज्वालाकुलं सर्वं संजातं चैव तत्र हि ॥ १८ ॥ दह्यंते राजवस्तूनिच्छत्राणि चामराणि च ॥ कोशागाराणि सर्वाणि आयुधागारमेव च ॥१९॥ महिष्यो राजपुत्राश्च गजा अश्वा ह्यनेकशः ॥ विमानानि च दह्यंते दह्यंते वाहनानि च ॥२०॥ शिबिकाश्च विचित्रा वै रथाश्चैव सहस्रशः ॥ सर्वत्र दह्यमानं च दृष्ट्वा राजापि विव्यथे ॥ २१ ॥ न कोपि त्राता तस्यास्ति मानवा भयविक्लवाः ॥ न मंत्रयंत्रैर्वह्निः स साध्यते न च मूलिकैः ॥ २२ ॥ कौटिल्यकोटिनाशी च यत्र रामः प्रकुप्यते ॥ तत्र सर्वे प्रणश्यंति किं तत्कुमारपालकः ॥ २३ ॥ सर्वं तज्ज्वलितं दृष्ट्वा नग्नक्षपणकास्तदा ॥ धृत्वा करेण पात्राणि नीत्वा दडान्छुभानपि ॥ २४ ॥ रक्तकंबलिका गृह्य वेपमाना मुहुर्मुहुः ॥ अनुपानहिकाश्चैव नष्टाः सर्वे दिशो दश ॥ २५ ॥ कोलाहलं प्रकुर्वाणाः पलायध्वमिति ब्रुवन् ॥ दाहिता विप्रमुख्यैश्च वयं सर्वे न संशयः ॥ २६ ॥ केचिच्च भग्नपात्रास्ते भग्नदंडास्तथापरे ॥ प्रनष्टाश्च विवस्त्रास्ते वीतरागमिति ब्रुवन् ॥ २७ ॥ अर्हंतमेव केचिच्च पलायनपरायणाः ॥ ततो वायुः समभवद्वह्निमांदोलयन्निव ॥ ॥ २८ ॥ प्रेपितो वै हनुमता विप्राणां प्रियकाम्यया ॥ धावन्स नृपतिः पश्चादितश्चेतश्च वै तदा ॥ २९ ॥ पदातिरेकः प्ररुदन्क विप्रा इति जल्पकः ॥ लोकाच्छ्रुत्वा ततो राजा गतस्तत्र यतो द्विजाः ॥ ३० ॥ गत्वा तु सहसा राजन्गृहीत्वा चरणौ तदा ॥ विप्राणां नृपतिर्भूमौ मूर्च्छितो न्यपतत्तदा ॥ ३१ ॥ उवाच वचनं राजा विप्रान्विनयतत्परः ॥ जपन्दाशरथिं रामं रामरामेति वै पुनः ॥ ३२ ॥ तस्य दासस्य दासोहं रामस्य च द्विजस्य च ॥ अज्ञानतिमिरांधेन जातोस्म्यंधो हि संप्रति ॥ ३३ ॥ अंजनं च मया लब्धं रामनाममहौषधम् ॥ रामं मुक्त्वा हि ये मर्त्या ह्यन्यं देवमुपासते ॥ दह्यंते तेऽग्निना स्वामिन्यथाहं मूढचेतनः ॥ ३४ ॥ हरिर्भागीरथी विप्रा विप्रा भागीरथी हरिः ॥ भागीरथी हरिर्विप्राः सारमेकं जगत्त्रये ॥ ॥ ३५ ॥ स्वर्गस्य चैव सोपानं विप्रा भागीरथी हरिः ॥ रामनाममहारज्ज्वा वैकुंठे येन नीयते ॥ ३६ ॥ इत्येवं प्रणमन्राजा प्रांजलिर्विस्मयान्

शीघ्रमागममात्मनः ॥ ६० ॥ ततः संपूज्य तान्सर्वान्गंधतांबूलकुम्कुमैः ॥ शांतिपाठं पठंतस्ते हृष्टा निजगृहान्ययुः ॥ ६१ ॥ आनंदाया महा पीठे प्रातः पांथाः समुत्थिताः ॥ ददृशुस्ते महास्थानं सोत्कंठा हर्षपूरिताः ॥ ६२ ॥ आश्चर्यं परमं प्रापुः किमेतत्स्थानमुत्तमम् ॥ अयंतुदक्षिण द्वारे शांतिपाठोऽत्र पठ्यते ॥ ६३ ॥ गृहा रम्याः प्रदृश्यंते शचीपतिगृहोपमाः ॥ प्रासादाः कुलमातॄणां दृश्यंते चाग्निशोभनाः ॥ ६४ ॥ एवं ब्रुवत्सु विप्रेषु महाशक्तिप्रपूजने ॥ आगतो ब्राह्मणोऽपश्यत्तत्र विप्रकदंबकम् ॥ ६५ ॥ हर्षितो भावितस्तत्र यत्र विप्राः सभासदः ॥ उवाच दिष्ट्या भो विप्रा ह्यागताः पथिका द्विजाः ॥ ६६ ॥ प्रत्युत्तस्थुस्ततो विप्राः पूजां गृहीत्वा समागताः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादौ चाकुर्वंस्ते च परस्परम् ॥ ६७ ॥ तेते संपूज्य वेगात्तु यथायोग्यं यथाविधि ॥ हरीश्वरस्य यद्वृत्तं विप्राग्रे संप्रकाशितम् ॥ ६८ ॥ पथिकानां वचः श्रुत्वा हर्षपूर्णा द्विजोत्तमाः ॥ शांतिपाठं पठन्तस्ते हृष्टा निजगृहान्ययुः ॥ ६९ ॥ विमृश्य मिलिताः प्रातर्ज्योतिर्विद्भिः प्रतिष्ठिताः ॥ ब्राह्मे मूहूर्ते चोत्थाय कान्यकुब्जं गता द्विजाः ॥७०॥ दोलाभिर्वाहिताः केचित्केचिदश्वै रथैस्तथा ॥ केचित्तु शिबिकारूढा नानावाहनगाश्च ते ॥७१॥ तत्पुरं तु समासाद्य गंगायाः शोभने तटे ॥ अकुर्वन्वसतिं धीराः स्नानदानादिकर्म्म च ॥ ७२ ॥ चरेण केनचिद्दृष्टाः कथिता नृपसन्निधौ ॥ अश्वाश्च बहुशो दोला रथाश्च बहुशो वृषाः ॥ ७३ ॥ विप्राणामिह दृश्यंते धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ नूनं ते च समायाता नृपेणोक्तं ममाग्रतः ॥ ७४ ॥ अभिज्ञापय मे पूर्वं प्रेषिताः कपिसंनिधौ ॥ ७५ ॥ इति श्रीस्कांदे महाराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्ड पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्राह्मणानां प्रत्यागमन वर्णनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः प्रभाते विमले कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ शुभवस्त्रपरीधानाः फल हस्ताः पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ रत्नांगदाढ्यदोर्दंडा अंगुलीयकभूषिताः ॥ कर्णाभरणसंयुक्ताः समाजग्मुः प्रहर्षिताः ॥ २ ॥ राजद्वारं तु संप्राप्य संत स्थुर्ब्रह्मवादिनः ॥ तान्दृष्ट्वा राजपुत्रस्तु ईषत्प्रहसितो वली ॥ ३ ॥ रामं च हनुमंतं च गत्वा विप्राः समागताः ॥ श्रूयतां मंत्रिणः सर्वे दृश्यंतो द्विज सत्तमान् ॥ ४ ॥ एतदुक्त्वा तु वचनं तूष्णीं भूत्वा स्थितो नृपः ॥ ततो द्वित्रा द्विजाः सर्वे उपविष्टाः क्रमात्ततः ॥ ५ ॥ क्षेमं पप्रच्छुर्नृपतिं हस्तिरथपदातिषु ॥ ततः प्रोवाच नृपतिर्विप्रान्प्रति महामनाः ॥ ६ ॥ अरिहंतप्रसादेन सर्वत्र कुशलं मम ॥ सा जिह्वा या जिनं स्तौ ति तौ करौ यौ जिनार्चनौ ॥ ७ ॥ सा दृष्टिर्या जिने लीना तन्मनो यज्जिने रतम् ॥ दया सर्वत्र कर्तव्या जीवात्मा पूज्यते सदा ॥ ८ ॥ योगशाला हि गंतव्या कर्त्तव्यं गुरुवंदनम् ॥ न चकारं महामंत्रं जपितव्यमहर्निशम् ॥ ९ ॥ पंचूषणं हि कर्त्तव्यं दातव्यं श्रमणे सदा ॥

अलभन्त मुदं विप्रा ननृतुः प्रजगुर्भृशम् ॥ जयं चोदीरयन्केऽपि प्रहसन्ति परस्परम् ॥ ३६ ॥ पुलकांकितसर्वाङ्गाः स्तुवन्ति च मुहुर्मुहुः ॥ पुच्छं तस्य च संगृह्य चुचुंबुः केचिदुत्सुकाः ॥ ३७ ॥ ब्रूतेऽन्यो मम यत्नेन कार्यं नियतमेव हि ॥ अन्यो ब्रूते महाभाग मयेदं कृतमित्युत ॥३८॥ ततः प्रोवाच हनुमांस्त्रिरात्रं स्थीयतामिह ॥ रामतीर्थस्य च फलं यथा प्राप्स्यथ वाडवाः ॥ ३९ ॥ तथेत्युक्त्वाथ ते विप्रा ब्रह्मयज्ञं प्रचक्रिरे ॥ ब्रह्मघोषेण महता तद्वनं बधिरं कृतम् ॥ ४० ॥ स्थित्वा त्रिरात्रं ते विप्रा गमने कृतबुद्धयः ॥ रात्रौ हनुमतोऽग्रे त इदमूचुः सुभक्तितः ॥ ४१ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ वयं प्रातर्गमिष्यामो धर्मारण्यं सुनिर्मलम् ॥ न विस्मार्या वयं तात क्षम्यतांक्षम्यतामिति ॥ ४२ ॥ ततो वायुसुतो राजन्पर्वतान्महतीं शिलाम् ॥ बृहतीं च चतुःशालां दशयोजनमायतीम् ॥ ४३ ॥ आस्तीर्य प्राह तान्विप्राञ्छिलायां द्विजसत्तमाः ॥ रक्ष्यमाणा मया विप्राः शयीध्वं विगतज्वराः ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा ततः सर्वे निद्रामापुः सुखप्रदाम् ॥ एवं ते कृतकृत्यास्तु भूत्वा सुप्ता निशामुखे ॥ ४५ ॥ कृपालुः स च रुद्रात्मा रामशासनपालकः ॥ रक्षणार्थं हि विप्राणामतिष्ठच्च धरातले ॥ ४६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अर्द्धरात्रे तु संप्राप्ते सर्वे निद्रामुपागताः ॥ तातं संप्रार्थयामास कृतानुग्रहको भवान् ॥ ४७ ॥ समीरण द्विजानेतान्स्थानं स्वं प्रापयस्व भोः ॥ ततो निद्राभिभूतांस्तान्वायुपुत्रप्रणोदितः ॥ ४८ ॥ समुद्धृत्य शिलां तां तु पिता पुत्रेण भारत ॥ विशिष्टो यापयामास स्वस्थानं द्विजसत्तमान् ॥ ४९ ॥ पञ्चिर्मासैश्च यः पन्था अतिक्रांतो द्विजातिभिः ॥ त्रिभिरेव मुहूर्तैस्तु धर्मारण्यमवाप्तवान् ॥ ५० ॥ भ्रममाणां शिलां ज्ञात्वा विप्र एको द्विजाग्रतः ॥ वात्स्यगोत्रसमुत्पन्नो लोकान्संगीतवान्कलम् ॥ ५१ ॥ गीतानि गायनोक्तानि श्रुत्वा विस्मयमाययुः ॥ प्रभाते सुप्रसन्ने तु उदतिष्ठन्परस्परम् ॥ ५२ ॥ ऊचुस्ते विस्मिताः सर्वे स्वप्नोऽयं वाथ विभ्रमः ॥ ससंभ्रमाः समुत्थाय ददृशुः सत्यमंदिरम् ॥ ५३ ॥ अंतर्बुद्ध्या समालोक्य प्रभावो वायुजस्य च ॥ श्रुत्वा वेदध्वनिं विप्राः परं हर्षमुपागताः ॥ ५४ ॥ ग्रामीणाश्च ततो लोका दृष्ट्वा तु महतीं शिलाम् ॥ अद्भुतं मेनिरे सर्वे किमिदं किमिदं त्विति ॥ ५५ ॥ गृहेगृहे हि ते लोकाः प्रवदंति तथाद्भुतम् ॥ ब्राह्मणैः पूर्यमाणा सा शिला च महती शुभा ॥ ५६ ॥ अशुभा वा शुभा वापि न जानीमो वयं किल ॥ संवदंते ततो लोकाः परस्परमिदं वचः ॥ ५७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततो द्विजानां ते पुत्राः पौत्राश्चैव समागताः ॥ ऊचुस्ते दिष्ट्या भो विप्रा आगताः पथिका द्विजाः ॥ ५८ ॥ ते तु संतुष्टमनसा सन्मुखाः प्रययुर्मुदा ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां परिरंभणकं तथा ॥ ५९ ॥ आघ्राणकादींश्च कृत्वा यथायोग्यं प्रपूज्य च ॥ सर्वं विस्तार्य कथितं

चः ॥ शृणुध्वं हि वरं विप्रा यद्वो मनसि रोचते ॥ ९ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश रामाज्ञापालक प्रभो ॥ स्वरूपं दर्शयस्वाद्य लंकायां यत्कृतं हरे ॥ १० ॥ तथा विध्वंसयाद्य त्वं राजानं पापकारिणम् ॥ दुष्टं कुमारपालं हि आमं चैव न संशयः ॥ ११ ॥ वृत्तिलोपफलं सद्यः प्राप्नुयात्त्वं तथा कुरु ॥ प्रतीत्यर्थं महाबाहो किं विलंबं वदस्व नः ॥१२॥ त्वयि चित्तेन दत्तेन स राजा पुण्यभाग्भवेत् ॥ प्रत्यये दर्शिते वीर शासनं पालयिष्यति ॥ १३ ॥ त्रयीधर्म्मः पृथिव्यां तु विस्तारं प्रापयिष्यति ॥ धर्मधीर महावीर स्वरूपं दर्शयस्व नः ॥ १४ ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ मत्स्वरूपं महाकायं न चक्षुर्विषयं कलौ ॥ तेजोराशिमयं दिव्यमिति जानंतु वाडवाः ॥ १५ ॥ तथापि परया भक्त्या प्रसन्नोऽहं स्तवादिभिः ॥ वसनांतरितं रूपं दर्शयिष्यामि पश्यत ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तदा विप्राः सर्वकार्यसमुत्सुकाः ॥ महारूपं महाकायं महापुच्छसमाकुलम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा दिव्यस्वरूपं तं हनुमंतं जहर्षिरे ॥ कथंचिद्धैर्यमालंब्य विप्राः प्रोचुः शनैः शनैः ॥ १८ ॥ यथोक्तं तु पुराणेषु तत्तथैव हि दृश्यते ॥ उवाच स हि तान्सर्वांश्चक्षुः प्रच्छाद्य संस्थितान् ॥ १९ ॥ फलानीमानि गृह्णीध्वं भक्षणार्थंमृपीश्वराः ॥ एभिस्तु भक्षितैर्विप्रा ह्यतितृप्तिर्भविष्यति ॥ २० ॥ धर्मारण्यं विना चाद्य क्षुधा वः शाम्यति ध्रुवम् ॥ २१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ क्षुधाक्रांतैस्तदा विप्रैः कृतं वै फलभक्षणम् ॥ अमृतप्राशनमिव तृप्तिस्तेषामजायत ॥ २२ ॥ न तृषा नैव क्षुच्चैव विप्राः संक्लिष्टमानसाः ॥ अभवन्सहसा राजन्विस्मयाविष्टचेतसः ॥२३॥ ततः प्राहांजनीपुत्रः संप्राप्ते हि कलौ द्विजाः ॥ नागमिष्याम्यहं तत्र मुक्त्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ २४ ॥ अभिज्ञानं मया दत्तं गृहीत्वा तत्र गच्छत ॥ तथ्यमेतत्प्रतीयेत तस्य राज्ञो न संशयः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा बाहुमुद्धृत्य भुजयोरुभयोरपि ॥ पृथग्रोमाणि संगृह्य चकार पुटिकाद्वयम् ॥ २६ ॥ भूर्जपत्रेण संवेष्ट्य ते अदाद्विप्रकक्षयोः ॥ वामे तु वामकक्षोत्थां दक्षिणोत्थां तु दक्षिणे ॥ २७ ॥ कामदां रामभक्तस्य अन्येषां क्षयकारिणीम् ॥ उवाच च यदा राजा ब्रूते चिह्नं प्रदीयताम् ॥ २८ ॥ तदा प्रदीयतां शीघ्रं वामकक्षोद्भवा पुटी ॥ अथवा तस्य राज्ञस्तु द्वारे तु पुटिकां क्षिप ॥ २९ ॥ ज्वालयति च तत्सैन्यं गृहं कोशं तथैव च ॥ महिष्यः पुत्रकाः सर्वं ज्वलमानं भविष्यति ॥ ३० ॥ यदा तु वृत्तिं ग्रामांश्च वणिजानां बलिं तथा ॥ पूर्वं स्थितं तु यत्किंचित्तत्तदास्यति वाडवाः ॥ ३१ ॥ लिखित्वा निश्चयं कृत्वाप्यथ दद्यात्स पूर्ववत् ॥ करसंपुटकं कृत्वा प्रणमेच्च यदा नृपः ॥ ३२ ॥ संप्राप्य च पुरा वृत्तिं रामदत्तां द्विजोत्तमाः ॥ ततो दक्षिणकक्षास्थकेशानां पुटिका त्वियम् ॥ ३३ ॥ प्रक्षिप्यतां तदा सैन्यं पुरावच्च भविष्यति ॥ गृहाणि च तथा कोशः पुत्रपौत्रादयस्तथा ॥ ३४ ॥ वह्निना मुच्यमानास्ते दृश्यंते तत्क्षणादिति ॥ श्रुत्वाऽमृतमयं वाक्यं हनुमंतोदितं परम् ॥३५॥

हि विप्रेन्द्रा यदीच्छथ सुखं महत् ॥ ९२ ॥ व्याघ्रसिंहाकुले शून्ये वने वनगजाश्रिते ॥ बहुदावसमाविष्टे प्रवेष्टुं नैव शक्यते ॥ ९३ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥
अतीते दिवसे विप्र एकं कथितवानिदम् ॥ अद्यैव त्वं समागम्य एवमेव प्रभाषसे ॥ ९४ ॥ कस्त्वं वाडवरूपेण रामो वाऽथ वायुजः ॥ सत्यं कथय
नः स्वास्मिन्दयां कृत्वा महाद्विज ॥ ९५ ॥ हनुमान्कथयामास गोपितं यद्द्विजाग्रतः ॥ हनुमानित्यहं विप्रा बुध्यध्वं निश्चिता हि माम् ॥ ९६ ॥
स्वरूपं प्रकटीकृत्य लांगूलं दर्शयन्महत् ॥ ९७ ॥ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॥ अयमंभोनिधिः साक्षात्सेतुबंधो मनोरमः ॥ अयं रामेश्वरो देवो
गर्भवासविनाशकृत् ॥ ९८ ॥ इयं तु नगरी श्रेष्ठा लंकानामेति विश्रुता ॥ यत्र सीता मया प्राप्ता रामशोकापहारिणी ॥ ९९ ॥ तर्जन्यग्रे द्विज
श्रेष्ठा अगम्या मां विना परैः ॥ सा सुवर्णमयी भाति यस्यां राज्ये विभीषणः ॥ २०० ॥ स्थापितो रामदेवेन सेयं लंका महापुरी ॥
नियमस्थैः साधुवृंदैस्तीर्थयात्राप्रसंगतः ॥ २०१ ॥ आनीय गंगासलिलं रामेशमभिषिच्य च ॥ क्षिप्ता एते महाभारा दृश्यंते सागरांतरे ॥२०२॥
निष्पापास्तेन संजाताः साधवस्ते दृढव्रताः ॥ नूनं पुण्योदये वृद्धिः पापे हानिश्च जायते ॥ २०३ ॥ स्थानभ्रष्टाः कृताः पूर्वं चातुर्विद्या द्विजा
तयः ॥ जीर्णोद्धारेण रामेण स्थापिताः पुनरेव हि ॥ पूर्वजन्मनि भो विप्रा हरिपूजा कृता मया ॥ २०४ ॥ सांप्रतं निश्चला भक्तिर्भवत्सेवा हि
दृश्यते ॥ तेन पुण्यप्रभावेण तुष्टो दास्यामि वो वरम् ॥ २०५ ॥ धन्योहं कृतकृत्योहं सुभाग्योहं धरातले ॥ अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च
सुजीवितम् ॥ २०६ ॥ यदहं ब्राह्मणानां च प्रातर्वांश्चरणांतिकम् ॥ २०७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वैव हनुमन्तं ते पुलकांकितविग्रहाः ॥ सग
द्गदं यथोचुस्ते वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ २०८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये
हनुमत्समागमो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे प्रत्यूचुः पवनात्मजम् ॥ अधुना सफलं जन्म
जीवितं च सुजीवितम् ॥ १ ॥ अद्य नो मोढलोकानां धन्यो धर्मश्च वै गृहाः॥ धन्या च सकला पृथ्वी यज्ञधर्मा ह्यनेकशः ॥ २ ॥ नमः श्रीराम
भक्ताय अक्षविध्वंसनाय च ॥ नमो रक्षःपुरीदाहकारिणे वज्रधारिणे ॥ ३ ॥ जानकीहृदयत्राणकारिणे करुणात्मने ॥ सीताविरह
तप्तस्य श्रीरामस्य प्रियाय च ॥ ४ ॥ नमोऽस्तु ते महावीर रक्षास्मान्मज्जतः क्षितौ ॥ नमो ब्राह्मणदेवाय वायुपुत्राय ते नमः ॥ ५ ॥ नमोऽस्तु राम
भक्ताय गोब्राह्मणहिताय च ॥ नमोस्तु रुद्ररूपाय कृष्णवक्त्राय ते नमः ॥ ६ ॥ अंजनीसुनवे नित्यं सर्वव्याधिहराय च ॥ नागयज्ञोपवी
ताय प्रबलाय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥ स्वयं समुद्रतीर्णाय सेतुबंधनकारिणे ॥ ८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ स्तोत्रेणानेनामुना तुष्टो वायुपुत्रोऽब्रवीद्

तच्छ्रुत्वा स द्विजः प्राह क्व रामः क्व च वायुजः ॥ ६७ ॥ क्व सेतुबंधरामेशो दूराद्दूरतरो द्विजाः ॥ व्याघ्रसिंहाकुलं चोग्रं वनं घोरतरं महत् ॥ ६८ ॥ गत्वा यस्मान्न वर्तंते तदुग्रमनुजीविनः ॥ निवर्तध्वं महाभागा यदि कार्यं हि मद्वचः ॥ ६९ ॥ अथवा गम्यतां विप्राश्चिरं जीव सुखी भव ॥ वृद्धस्य वाक्यं तच्छ्रुत्वा वाडवाश्चैकमानसाः ॥१७०॥ विप्र गच्छामहे सर्वे रामपार्श्वमसंशयः ॥ म्रियेत यदि मार्गेऽस्मिन्रामलोकमवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ जीवन्वृत्तिमवाप्नोति रामादेव न संशयः ॥ अन्यथा शरणं नास्ति अस्माकं राघवं विना ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वा निर्गताः सर्वे रामदर्शनतत्पराः ॥ दिनांतमतिवाह्याथ प्रभाते विमले पुनः ॥ ७३ ॥ हनुमान्ब्रह्मरूपी स वृद्धः पूर्वगुणान्वितः ॥ कमंडलुधरो धीमानभिवादनतत्परः ॥ ७४ ॥ कुत्रस्थानादिह प्राप्ताः सर्वे यूयं हि वाडवाः ॥ कुत्रास्ति वा महालाभो विवाहोत्सव एव वा ॥ ७५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा वाडवा विस्मयं गताः ॥ प्रणामपूर्वां विज्ञप्तिं कथयामासुराहताः ॥ ७६ ॥ अस्माकं तु पुरा वृत्तं महदाश्चर्यकारकम् ॥ भूमिदेव शृणुष्व त्वं दयालुर्दृश्यसे यतः ॥ ७७ ॥ आदौ सृष्टिसमारंभे स्थापिता केशवेन च ॥ शिवेन ब्रह्मणा चैव त्रिमूर्तिस्थापिता वयम् ॥ ७८ ॥ श्रीरामेण ततः पश्चाज्जीर्णोद्धारेण स्थापिताः ॥ ग्रामाणां वेतनं दत्तं हरिराजेन चादरात् ॥७९॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुःशतमितात्मनाम् ॥ ग्रामास्त्रयोदशार्धार्थं सीतापुरसमन्विताः ॥ ॥१८०॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि वणिजो द्विजपालने ॥ गोभुजसंज्ञास्ते शूद्रास्तेभ्यः सपादलक्षकाः ॥ ८१ ॥ ते च जातास्त्रिधा तात गोभूजाडालजास्तथा ॥ मांडलीयास्तथा चैते त्रिविधाश्च मनोरमाः ॥८२॥ वृत्त्यर्थं तेन दत्ता वै ह्यनर्घ्या रत्नकोटयः ॥ तदा ते मोढ १८००० गोभूजा १८००० मांडलीया १२५००० अडालजाः १८००० ॥८३॥ अधुना वाडवश्रेष्ठ आमोनाम महीपतिः ॥ शासनं रामचंद्रस्य न मानयति दुर्मतिः ॥८४॥ जामाता तस्य दुष्टो वै नाम्ना कुमारपालकः ॥ पापंडैर्वेष्टितो नित्यं कलिधर्मेण संमतः ॥ ८५ ॥ इन्द्रसुत्रेण जैनेन प्रेरितो बौद्धधर्मिणा ॥ शासनं तेन लुप्तं हि रामदत्तं न संशयः ॥ ८६ ॥ वाणिजस्तादृशाः केऽपि तन्मनस्का बभूविरे ॥ निषेधयंति रामं ते हनुमंतं महामतिम् ॥८७॥ प्रत्ययं तु विना विप्रा न दास्यामीति निश्चितम् ॥ तं ज्ञात्वा तु इमे विप्रा रामं शरणमाययुः ॥८८॥ हनुमंतं महावीरं रामशासनपालकम् ॥ तस्माद्गच्छामहे सर्वे रामं प्रति महामते ॥ ८९ ॥ आंजनेयो यदास्माकं न दास्यति समीहितम् ॥ अनाहारव्रतेनैव प्राणांस्त्यक्ष्यामहे वयम् ॥ १९० ॥ अस्माभिस्ते विशेषेण कथितं परिपृच्छते ॥ स्नेहभावं विचिंत्याशु निजवृत्तिं प्रकाशय ॥९१॥ हनुमानुवाच ॥ प्राप्ते कलियुगे विप्राः क्व देवदर्शनं भवेत् ॥ निवर्तध्वं

१ प्रत्येकमार्धार्धदाभिप्रायेणेदंवचनम्। २ इंद्रसूरिः—इति पूर्वं तन्नामासीत्, अत्र तु—इंद्रसूत्रेण—इत्युक्तम्। तस्मात्—इंद्रसूरिः—इति,—इंद्रसूत्रः—इति च तन्नामनी—इति बोद्धव्यम्।

स्वधर्मनिरताः ॥ ४१ ॥ याजनाध्ययनायुक्ताः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ दानं दत्त्वा तु रामेण उक्तं हि भवतां पुनः ॥ ४२ ॥ स्थानं त्यक्त्वा न गंतव्यमित्थं हि नियमः कृतः ॥ आपत्काले तु स्मर्तव्यो वायुपुत्रो महाबलः ॥ ४३ ॥ इति रामेण पूर्वं हि स्वे स्थाने स्थापितास्तदा ॥ रामवाक्यमन्यथा तत्कृत्वा गच्छेत्कथं पुनः ॥ ४४ ॥ तस्माद्युष्मान्वयं ब्रूमो गच्छतः कार्यसिद्धये ॥ भवतां कार्यसिद्ध्यर्थं वयं होमार्चनादिभिः ॥ ४५ ॥ झटिति कार्यसिद्धिः स्यात्सत्यं सत्यं न संशयः ॥ इति वाक्यं ततः श्रुत्वा ते द्विजा गमनं प्रति ॥ ४६ ॥ प्रस्थानं च विधायादौ गमनाय मनो दधुः ॥ त्रिसाहस्रास्तदा तस्मात्प्रस्थिता द्विजसत्तमाः ॥ ४७ ॥ देशाद्देशांतरं गत्वा वनाच्चैव वनांतरम् ॥ तीर्थेतीर्थे कृतश्राद्धाः सुसंतर्पितपूर्वजाः ॥ ४८ ॥ ध्यायंतो रामरामेति हनुमंतेति वै पुनः ॥ एकाशनाः सदाचारा द्विजा जग्मुः शनैःशनैः ॥ ४९ ॥ त्यक्तप्रतिग्रहाः शांताः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ते गता दूरमध्वानं हनुमद्दर्शनार्थिनः ॥ १५० ॥ संध्यामुपासते नित्यं त्रिकालं चैकमानसाः ॥ एवं तु गच्छतां तेषां शकुना अभवञ्छुभाः ॥ ५१ ॥ एवं तु गच्छतां तेषां पाथेयं त्रुटितं तदा ॥ श्रांता ग्लानिं गताः सर्वे पदं परममास्थिताः ॥ ५२ ॥ क्रमित्वा कियतीं भूमिं पदं गंतुं न तु क्षमाः ॥ मनसा निश्चयं कृत्वा दृढीकृत्य स्वमानसम् ॥ ५३ ॥ हनूमंतमदृष्ट्वैव न यास्यामो वयं गृहान् ॥ त्रैविद्यास्तु गतास्तत्र यत्र रामेश्वरो हरिः ॥ ५४ ॥ दृढव्रताः सत्यपराः कन्दमूलफलाशनाः ॥ ध्यायंतो रामरामेति हनूमंतेति वै पुनः ॥ ५५ ॥ गृहीत्वा नियमं तेऽपि त्यक्त्वा चान्नं तथोदकम् ॥ तृषार्ताश्च क्षुधार्त्ताश्च ययुर्व्रतपरायणाः ॥ ५६ ॥ एवं तु क्लिश्यमानानां द्विजानां भक्तिभाजनः ॥ उद्विग्नमानसो रामो हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ५७ ॥ शीघ्रं गच्छ द्विजार्थे त्वं पवनात्मज धर्मवित् ॥ क्लिश्यंते वाडवाः सर्वे धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ५८ ॥ दूयते मानसं मेऽद्य नान्यथा शांतिरस्ति मे ॥ विप्राणां दुःखकर्त्ता च शास्तव्यो नात्र संशयः ॥ ५९ ॥ येन वै दुःखिता विप्रास्तेनाहं दुःखितः [illegible] ॥ याहि शीघ्रं हि मां त्यक्त्वा विप्राणां परिपालने ॥ १६० ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा नमस्कृत्य च राघवम् ॥ कृपया परयाविष्टः प्रादुरासीत्कपीश्वरः ॥ ॥ ६१ ॥ वृद्धब्राह्मणरूपेण परीक्षार्थं द्विजन्मनाम् ॥ उवाच परया भक्त्या ब्राह्मणाञ्छ्रमदुर्बलान् ॥ ६२ ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वा [illegible] कमंडलुम् ॥ सर्वान्प्रत्यभिवाद्यार्थं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ कुतः स्थानादिह प्राप्ता गंतुकामाश्च वै कुतः ॥ किमर्थं वै [illegible] वनम् ॥ ६४ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ धर्मारण्यात्समायाता निजदुःखं निवेदितुम् ॥ रामस्य दर्शनार्थं हि गंतुकामा वयं द्विजाः ॥ ६५ ॥ सेतुबंधं महातीर्थं सर्वकामप्रदायकम् ॥ नियमस्थाः क्षीणदेहा रामं द्रष्टुं समुत्सुकाः ॥ ६६ ॥ यत्र रामेश्वरो देवः साक्षाद्वायुसुतः कपिः ॥

पंचदशसहस्रास्ते वाडवा नृप्रसत्तमात् ॥ भयाल्लोभाच्च दानाच्च तत्सर्वं भवतामिति ॥ १७ ॥ वृत्तोपकल्पनेनैव करिष्यामः कदाचन ॥ कृषि कर्म करिष्यामो भिक्षाटनमथापि वा ॥ १८ ॥ ततश्च ते पंचदशसहस्रा द्विजसत्तमाः ॥ दारुणं वाक्यमूचुस्तान्यांतु चान्ये यथोचितम् ॥ १९ ॥ शासनं भवतामस्तु रामदत्तं न संशयः ॥ त्रयीविद्यास्तु विख्याताः सर्वे वाडवपुंगवाः ॥ १२० ॥ सहस्राणि च त्रीण्येव त्रैविद्या अभवन्ध्रुवम् ॥ ॥ २१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ चतुर्थांशेन राज्यं च किंचिद्दत्ता वसुन्धरा ॥ तस्माच्चतुर्विधेत्येवं ज्ञातिबन्धमतः परम् ॥ २२ ॥ च्यवनो दास्यते कन्यां यूयं कन्यामवाप्नुत ॥ न वृत्तिर्न च संबंधो भवतां स्यात्कदापि वा ॥ २३ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयीविद्याश्च वाडवाः ॥ स्वेस्वे स्थाने गताः सर्वे संकेतादनिवृत्त्य च ॥ २४ ॥ पंचदश सहस्राणि ततस्तु द्विजपुंगवाः ॥ यथागतं गताः सर्वे चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥ तद्दिने अतिवाह्याथ चिंताविष्टेन चेतसा ॥ वार्यमाणाः स्वपुत्रैस्ते दारैश्च विनयान्वितैः ॥ २६ ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे न निद्रामुपलेभिरे ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय मायां त्यक्त्वा हि लौकिकीम् ॥ २७ ॥ परित्यज्य प्रियान्पुत्रान्दारान्सनिलयानपि ॥ ग्रामोपांतेषु मिलिताः सर्वे वाडवपुंगवाः ॥ २८ ॥ सहस्राणि तदा त्रीणि कृतनित्याह्निकक्रियाः ॥ विप्रेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा संपूज्य कुलमातरम् ॥ २९ ॥ विघ्नसंघविनाशाय दक्षिणद्वारसंस्थितः ॥ सिंदूरपुष्पमालाभिः पूजितो गणनायकः ॥ १३० ॥ पूजितो बकुलस्वामी सूर्यः सर्वार्थसाधकः ॥ आदराच्च महाशक्तिः श्रीमाता पूजिता तथा ॥ ३१ ॥ शांतां चैव नमस्कृत्य ज्ञानजां गोत्रमातरम् ॥ गमनेनोद्यमानास्ते परं हर्षमुपाययुः ॥ ३२ ॥ चातुर्विद्या द्विजाश्चैव पुनरामंत्र्य तान्प्रति ॥ पप्रच्छुश्च मुहुः सर्वं समागमनकारणम् ॥ ३३ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ न गंतव्यं भवद्भिर्वै गत्वा वाऽऽयांतु सत्वराः ॥ ३४ ॥ यथा रामप्रदत्तं हि उपकल्पयसेऽचिरात् ॥ श्रुत्वा. पुनरथोचुस्ते चातुर्विद्या द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥ न स्थानेन द्विजै र्वापि न च वृत्त्यां कथंचन ॥ वयं नैवागमिष्यामः कथनीयं न वै पुनः ॥ ३६ ॥ रघुसिंहेन दत्ता वै वृत्तिर्वो द्विजसत्तमाः ॥ तां वृत्तिं प्रति यास्यामो जपहोमार्चनादिभिः ॥ ३७ ॥ ते पंचदशसाहस्राः पुनस्तानूचुरादरात् ॥ अस्माभिरत्र स्थातव्यमग्निसेवार्थतत्परैः ॥ ३८ ॥ युष्माभिस्तत्र गंतव्यं सर्वेषां कार्यसिद्धये ॥ अन्योन्यं सवसाहाया वृत्तिं याम न संशयः ॥ ३९ ॥ त्यक्तस्वकीयवचना वृत्तिहीना भविष्यथ ॥ ततस्तन्मध्यतः कश्चिच्चातुर्विद्य उवाच ह ॥ १४० ॥ ॥ चातुर्विद्य उवाच ॥ ॥ पूर्वं हि वृत्तिमस्माकं रामो वै दत्तवान्द्विजाः ॥ चातुर्विद्या महासत्त्वाः

१ आत्मनेपदमार्षं छन्दोनुरोधेन । भवत्यिति–वाच्यम् ।

ध्यात्वा ध्यात्वा चैवांजनीसुतम् ॥९१॥ द्विजमेलापकं चक्रुर्वाला वृद्धतमा अपि ॥ तेषां वृद्धतमो विप्रो वाक्यमूचे शुभं तदा ॥ ९२ ॥ चतुःपंचाश गोत्राणामस्माकं ये द्विसप्ततिः ॥ स्वस्वगोत्रस्यावटंका एकग्रामाभिभाषिणः ॥ ९३ ॥ प्रयातु स्वस्ववर्गस्य एको ह्येको द्विजः सुधीः ॥ रामेश्वरं सेतुबंधं हनूमांस्तत्र विद्यते ॥ ९४ ॥ सर्वे प्रयांतु तत्रैव रामपार्श्वे निरामयाः ॥ निराहारा जितक्रोधा मायया वर्जिताः पुनः ॥ ९५ ॥ एकाग्रमानसाः सर्वे स्तुत्वा ध्यात्वा जपंतु तम् ॥ ततो दाशरथी रामो दयां कृत्वा द्विजन्मसु ॥९६॥ शासनं च प्रदास्यति अचलं च युगेयुगे ॥ महता तपसा नृपः प्रदास्यति समीहितम् ॥ ९७ ॥ यस्य वर्गस्य यो विप्रो न प्रयास्यति तत्र वै ॥ स च वर्गात्परित्याज्यः स्थानधर्मान्न संशयः ॥९८॥ वणिग्वृत्ते न संबंधे न विवाहे कदाचन ॥ ग्रामवृत्ते न संबंधः सर्वस्थाने बहिष्कृताः ॥ ९९ ॥ सभावाक्यं च तच्छ्रुत्वा तन्मध्ये वाडवः शुचिः ॥ वाग्मी दक्षः सुशब्दश्च त्रिरवैः श्रावयन्द्विजान् ॥ १०० ॥ प्रतिवाक्यं दत्ततालं तिष्ठन्नेतद्वचोऽब्रवीत् ॥ असत्यवादिनां यच्च पातकं परिनिंदके ॥ परदाराभिगामिने परद्रोहरते नरे ॥ १ ॥ मद्यपेषु च यत्पापं यत्पापं हेमहारिषु ॥ तत्पापं च भवेत्तस्य गमने यः पराङ्मुखः ॥ अथ किं बहुनोक्तेन यांतु सत्यं द्विजोत्तमाः ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं गमनाय मनो दधे ॥ गच्छतस्तान्द्विजाञ्छ्रुत्वा राजा कुमारपालकः ॥ ३ ॥ समाहूय नृपः कार्यं भिक्षाटनमथापि वा ॥ नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रापयिष्ये न संशयः ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा व्यथिताः सर्वे किं भविष्यत्यतः परम् ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि प्रबंधं चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ गमिष्यामो वयं सर्वे रामं प्रति न संशयः ॥ हस्ताक्षरप्रदानं वै अन्योन्यं तु कृतं द्विजैः ॥ ६ ॥ कृतांजलिपुटा विप्रा वाक्यमेतदथाब्रुवन् ॥ नश्यतेऽत्र त्रयी विद्या त्रयीमूर्तिः प्रकुप्यति ॥ ७ ॥ तस्मात्तत्रैव गंतव्यमष्टादशसहस्रकैः ॥ ततः स वणिजः सर्वान्समाहूय च गोभुजान् ॥ ८ ॥ वाक्यमूचे नृपश्रेष्ठो वारयध्वं द्विजानिति ॥ ९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ न जैनधर्मे ये लिप्ता गोभुजा वणिगुत्तमाः ॥ वृत्तिभंगभयात्तत्र मौनमेव समाचरन् ॥ ११० ॥ वारयाम कथं विप्रान्वह्निरूपान्दहंति ते ॥ शापाग्निना नरपते द्विजा मृत्युपरायणाः ॥ ११ ॥ अडालयेषु ये जाताः शूद्रा आहूय तान्नृपः ॥ निवार्यतामिति प्राह वाडवा गमनोद्यताः ॥ ॥ १२ ॥ तेषां मध्ये कतिपया जैनधर्मसमाश्रिताः ॥ गता वाडवपुंजेषु राजादेशान्निवारणे ॥ १३ ॥ ॥ केचिच्छूद्रा ऊचुः ॥ ॥ क्व रामो लक्ष्मणोपेतः क्व च वायुसुतो बली ॥ वर्तमानेन कालेन वक्तव्यं द्विजसत्तमाः ॥ १४ ॥ व्याघ्रसिंहाकुले दुर्गे वने वनगजाश्रिते ॥ परित्यज्य प्रियान्प्राणान्पुत्रान्दारान्निकेतनान् ॥ १५ ॥ किमर्थं गम्यते विप्रा राज्ये वै दुष्टशासने ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः केचिद्वाक्यमेतदथाब्रुवन् ॥ १६ ॥

मत्कुणाद्येषु अजाश्वेषु गजेषु च ॥ ६५ ॥ लूतासु चैव सर्पेषु महिष्यादिषु वै तथा ॥ जंतवः सदृशा विप्राः सूक्ष्मेषु च महत्सु च ॥ ६६ ॥ कथं यूयं प्रवर्तध्वे विप्रा हिंसापरायणाः ॥ तच्छ्रुत्वा वज्रतुल्यं हि वचनं च द्विजोत्तमाः ॥ ६७ ॥ प्रत्यूचुर्वाडवाः सर्वे क्रोधरक्तेक्षणा दृशा ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ अहिंसा परमो धर्मः सत्यमेतत्त्वयोदितम् ॥ परं तथापि धर्मोऽस्ति शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ६९ ॥ या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति निर्णयः ॥ शस्त्रेणाहन्यते यच्च पीडा जंतुषु जायते ॥ ७० ॥ स एवाधर्म एवास्ति लोके धर्मविदां वर ॥ वेदमंत्रैर्विहन्यंते विना शस्त्रेण जंतवः ॥ ७१ ॥ जंतुपीडाकरा नैव सा हिंसा सुखदायिनी ॥ परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ ७२ ॥ वेदोदितां विधायापि हिंसां पापैर्न लिप्यते ॥ विप्राणां वचनं श्रुत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ७३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ब्रह्मादीनां परं क्षेत्रं धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ ब्रह्मविष्णु महेशाद्या नेदानीमत्र संति ते ॥ ७४ ॥ न धर्मो विद्यते वात्र उक्तो रामः स मानुषः ॥ क्व वापि लंबपुच्छोऽसौ यो मुक्तो रक्षणाय वः ॥ ७५ ॥ शासनं चेन्न दृष्टं वो नैव तत्पालयाम्यहम् ॥ द्विजाः कोपसमाविष्टा ददुः प्रत्युत्तरं तदा ॥ ७६ ॥ ॥ द्विजा ऊचुः ॥ ॥ रे मूढ त्वं कथं वेत्थं भाषसे मदलोलुपः ॥ स दैत्यानां विनाशाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ ७७ ॥ रामश्चतुर्भुजः साक्षान्मानुषत्वं गतो भुवि ॥ अगतीनां च गतिदः स वै धर्मपरायणः ॥ दयालुश्च कृपालुश्च जंतूनां परिपालकः ॥ ७८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कुतोऽद्य वर्त्तते रामः कुतो वै वायुनंदनः ॥ भ्रष्टाश्रमिव ते सर्वे क्व रामो हनुमानिति ॥ ७९ ॥ परंतु रामो हनुमान्यदि वर्त्तेत सर्वतः ॥ इदानीं विप्रसाहाय्य आगमिष्यति मे मतिः ॥ ८० ॥ दर्शयध्वं हनूमंतं रामं वा लक्ष्मणं तथा ॥ यद्यस्ति प्रत्ययः कश्चित्स नो विप्राः प्रदर्श्यताम् ॥८१॥उक्तं तै रामदेवेन दूतं कृत्वांजनीसुतम् ॥ चतुश्चत्वारिंशदधिकं दत्तं ग्रामशतं नृप ॥ ८२ ॥ पुनरागत्य स्थानेऽस्मिन्दत्ता ग्रामास्त्रयोदश ॥ काश्यप्यां चैव गंगायां महादानानि षोडश ॥ ८३ ॥ दत्तानि विप्रमुख्येभ्यो दत्ता ग्रामाः सुशोभनाः ॥ पुनः संकल्पिता वीर षट्पंचाशकसंख्यया ॥ ८४ ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि गोभूजा जज्ञिरे वराः ॥ सपादलक्षा वणिजो दत्ता मांडलिकाभिधाः ॥ ८५ ॥ तेनोक्तं वाडवाः सर्वे दर्शयध्वं हि मारुतिम् ॥ यस्याभिज्ञानमात्रेण स्थितिं पूर्वां ददाम्यहम् ॥ ८६ ॥ विप्रवाक्यं करिष्यामि प्रत्ययो दर्श्यते यदि ॥ ततः सर्वे भविष्यंति वेदधर्मपरायणाः ॥ ८७ ॥ अन्यथा जनधर्मेण वर्त्तयध्वं हि सर्वशः ॥ नृपवाक्यं तु ते श्रुत्वा स्वेस्वे स्थाने समागताः ॥ ८८ ॥ वाडवः खिन्नमनसः क्रोधेनांधीकृता भुवि ॥ निश्वासान्मुंचमानास्ते हाहेति प्रवदंति च ॥८९॥ दंतान्त्रा वर्षयन्सर्वान्व्यपीडंश्च करैः करान् ॥ परस्परं भाषमाणाः कथं कुर्मो वयं त्वितः ॥९०॥ मिलित्वा वाडवाः सर्वे चक्रुस्ते मंत्रमुत्तमम् ॥ रामवाक्यं हृदि

शावरीं मंत्रविद्यां च कथयामास भारत ॥४१॥ एकाचत्ताभवत्सा तु शूलिकर्मविमोहिता ॥ ततः सा मोहमापन्ना तत्तद्वाक्यपरायणा ॥४२॥ क्षपणैर्बो
धिता वत्स जैनधर्मपरायणा ॥ ब्रह्मावर्ताधिपतये कुंभीपालाय धीमते ॥४३॥ रत्नगंगां महादेवीं ददौ तामिति विक्रमी ॥ मोहेरकं ददौ तस्मै विवाहे
देवमोहितः ॥ ४४ ॥ धर्मारण्यं समागत्य राजधानी कृता तदा ॥ देवांश्च स्थापयामास जैनधर्मप्रणीतकान् ॥ ४५ ॥ सर्वे वर्णास्तथाभूता जैन
धर्मसमाश्रिताः ॥ ब्राह्मणा नैव पूज्यंते न च शांतिकपौष्टिकम् ॥ ४६ ॥ न ददाति कदा दानमेवं कालः प्रवर्तते ॥ लब्धशासनका विप्रा
लुप्तस्वाम्या अहर्निशम् ॥ ४७ ॥ समाकुलितचित्तास्ते नृपमामं समाययुः ॥ कन्यकुब्जस्थितं शूरं पांखण्डैः परिवेष्टितम् ॥ ४८ ॥ कान्य
कुब्जपुरं प्राप्य कतिभिर्वासरैर्नृप ॥ गंगोपकण्ठे न्यवसञ्छ्रांतास्ते मोढवाडवाः ॥ ४९ ॥ चारैश्च कथितास्ते च नृपस्याग्रे समागताः ॥ प्रवेश
कारिता विप्रा आगता नृपसंसदि ॥ ५० ॥ प्रत्युत्थानाभिवादादीन्न चक्रे सादरं नृपः ॥ तिष्ठतो ब्राह्मणान्सर्वान्पर्यपृच्छदसौ ततः ॥ ५१ ॥
किमर्थमागता विप्राः किंस्वित्कार्यं ब्रुवंतु तत् ॥ ५२ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ धर्मारण्यादिहायातास्त्वत्समीपं नराधिप ॥ राजंस्तव सुता
यास्तु भर्ता कुमारपालकः ॥ ५३ ॥ तेन प्रलुप्तं विप्राणां शासनं महदद्भुतम् ॥ वर्तता जैनधर्मेण प्रेरितेनेंद्रसूरिणा ॥ ५४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥
केन वै स्थापिता यूयमस्मिन्मोहेरके पुरे ॥ एतद्धि वाडवाः सर्वं ब्रूत वृत्तं यथातथम् ॥ ५५ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ काजेशैः स्थापिताः पूर्वं
धर्मराजेन धीमता ॥ कृता चात्र शुभे स्थाने रामेण च ततः पुरी ॥ ५६ ॥ शासनं रामचंद्रस्य दृष्ट्वाऽन्यैश्चैव राजभिः ॥ पालितं धर्मतो [illegible]
शासनं नृपसत्तम ॥ ५७ ॥ इदानीं तव जामाता विप्रान्पालयते न हि ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रवाक्यं तु राजा विप्रानथाब्रवीत् ॥ ५८ ॥ यांतु शीघ्रं
हि भो विप्राः कथयंतु ममाज्ञया ॥ राज्ञे कुमारपालाय देहि त्वं ब्राह्मणालयम् ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा वाक्यं ततो विप्राः परं हर्षमुपागताः ॥ जग्मु
स्ततोऽतिमुदिता वाक्यं तत्र निवेदितम् ॥ ६० ॥ श्वशुरस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥ ॥ कुमारपाल उवाच ॥ ॥ रामस्य शासनं
विप्राः पालयिष्याम्यहं नहि ॥ ६१ ॥ त्यजामि ब्राह्मणान्यज्ञे पशुहिंसापरायणान् ॥ तस्माद्धि हिंसकानां तु न मे भक्तिर्भवेद्द्विजाः ॥ ६२ ॥
॥ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ ॥ कथं पाखंडधर्मेण लुप्तशासनको भवान् ॥ पालयस्व नृपश्रेष्ठ मा स्म पापे मनः कृथाः ॥ ६३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥
अहिंसा परमो धर्मो अहिंसा च परं तपः ॥ अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमं फलम् ॥ ६४ ॥ तृणेषु चैव वृक्षेषु पतंगेषु नरेषु च ॥ [illegible]

१ [illegible]

रत्नगर्भा वसुन्धरा ॥ १६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणुष्व कलिधर्मांस्त्वं भविष्यंति यथा नृप ॥ असत्यवादिनो लोकाः साधुनिन्दापरा यणाः ॥ १७ ॥ दस्युकर्मरताः सर्वे पितृभक्तिविवर्जिताः ॥ स्वगोत्रदाराभिरता लौल्यध्यानपरायणाः ॥ १८ ॥ ब्रह्मविद्वेषिणः सर्वे परस्परविरो धिनः ॥ शरणागतहंतारो भविष्यंति कलौ युगे ॥ १९ ॥ वैश्याचाररता विप्रा वेदभ्रष्टाश्च मानिनः ॥ भविष्यंति कलौ प्राप्ते संध्यालोपकरा द्विजाः ॥ २० ॥ शांतौ शूरा भये दीनाः श्राद्धतर्पणवर्जिताः ॥ असुराचारनिरता विष्णुभक्तिविवर्जिताः ॥ २१ ॥ परवित्ताभिलाषाश्च उत्कोच ग्रहणे रताः ॥ अस्नातभोजिनो विप्राः क्षत्रिया रणवर्ज्जिताः ॥ २२ ॥ भविष्यंति कलौ प्राप्ते मलिना दुष्टवृत्तयः ॥ मद्यपानरताः सर्वेऽप्ययाज्यानां हि याजकाः ॥ २३ ॥ भर्तृद्वेषकरा रामाः पितृद्वेषकराः सुताः ॥ भ्रातृद्वेषकराः क्षुद्रा भविष्यंति कलौ युगे ॥ २४ ॥ गव्यविक्रयिणस्ते वै ब्राह्मणा वित्ततत्पराः ॥ गावो दुग्धं न दुह्यंते संप्राप्ते हि कलौ युगे ॥ २५ ॥ फलंते नैव वृक्षाश्च कदाचिदपि भारत ॥ कन्याविक्रय कर्त्तारो गोजाविक्रयकारकाः ॥ २६ ॥ विषविक्रयकर्त्तारो रसविक्रयकारकाः ॥ वेदविक्रयकर्त्तारो भविष्यंति कलौ युगे ॥ २७ ॥ नारी गर्भं समाधत्ते हायनैकादशेन हि ॥ एकादश्युपवासस्य विरताः सर्वतो जनाः ॥ २८ ॥ न तीर्थसेवनरता भविष्यंति च वाडवाः ॥ बह्वाहारा भविष्यंति बहुनिद्रासमाकुलाः ॥ २९ ॥ जिह्मवृत्तिपराः सर्वे वेदनिंदापरायणाः ॥ यतिनिंदापराश्चैव च्छद्मकाराः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्पर्शदोष भयं नैव भविष्यति कलौ युगे ॥ क्षत्रिया राज्यहीनाश्च म्लेच्छो राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ विश्वासघातिनः सर्वे गुरुद्रोहरतास्तथा ॥ मित्र द्रोहरता राजञ्छिश्नोदरपरायणाः ॥ ३२ ॥ एकवर्णा भविष्यंति वर्णाश्चत्वार एव च ॥ कलौ प्राप्ते महाराज नान्यथा वचनं मम ॥ ३३ ॥ एतच्छ्रुत्वा गुरोरेव कान्यकुब्जाधिपो बली ॥ राज्यं प्रकुरुते तत्र आमो नाम्ना हि भूतले ॥ ३४ ॥ सार्वभौमत्वमापन्नः प्रजापालनतत्परः ॥ प्रजानां कलिना तत्र पापे बुद्धिरजायत ॥ ३५ ॥ वैष्णवं धर्ममुत्सृज्य बौद्धधर्ममुपागताः ॥ प्रजास्तमनुवर्तिन्यः क्षपणैः[1] प्रतिबोधिताः॥३६॥ तस्य राज्ञो महादेवी मामानाम्न्यतिविश्रुता ॥ गर्भं दधार सा राज्ञो सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३७ ॥ संपूर्णे दशमे मासि जाता तस्याः सुरूपिणी ॥ दुहिता समये राज्ञ्याः पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ ३८ ॥ रत्नगंगेति नाम्ना सा मणिमाणिक्यभूषिता ॥ एकदा दैवयोगेन देशांतरादुपागतः ॥ ३९ ॥ नाम्ना चैवेंद्रसूरिर्वै देशेस्मिन्कान्यकुब्जके ॥ षोडशाब्दा च सा कन्या नोपनीता नृपात्मजा ॥४०॥ दास्यांतरेण मिलिता इन्द्रसूरिश्च जीविकः ॥

[1] क्षपणैः—बौद्धधर्मानुयायिसंन्यासिभिः ।

वान्पुत्रवान्भवेत् ॥ अन्यथा निर्धनत्वं हि लभते नात्र संशयः ॥ ५८ ॥ यवनो म्लेच्छजातीयो दैत्यो वा राक्षसोपि वा ॥ योत्र विघ्नं करोत्येव भस्मीभवति तत्क्षणात् ॥ ५९ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ततः प्रदक्षिणीकृत्य द्विजान्रामोऽतिहर्षितः ॥ प्रस्थानाभिमुखो विप्रैराशीर्भिरभिनंदितः ॥ ६० ॥ आसीमांतमनुव्रज्य स्नेहव्याकुललोचनाः ॥ द्विजाः सर्वे विनिर्वृत्ता धर्मारण्ये विमोहिताः ॥ ६१ ॥ एवं कृत्वा ततो रामः प्रतस्थे स्वां पुरीं प्रति ॥ काश्यपाश्चैव गर्गाश्च कृतकृत्या दृढव्रताः ॥ ६२ ॥ गुर्वासनसमाविष्टाः सभार्याः ससुहृत्सुताः ॥ राजधानीं तदा प्राप रामोऽयोध्यां गुणान्विताम् ॥ ६३ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे लोकाः श्रीरघुनन्दनम् ॥ ततो रामः स धर्मात्मा प्रजापालनतत्परः ॥ ६४ ॥ सीतया सह धर्मात्मा राज्यं कुर्वंस्तदा सुधीः ॥ जानक्यां गर्भमाधत्त रविवंशोद्भवाय च ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे. धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रकृतधर्मारण्यतीर्थक्षेत्रजीर्णोद्धारवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ अतः परं किमभवत्तन्मे कथय सुव्रत ॥ पूर्वं च तदशेषेण शंस मे वदताम्वर ॥ १ ॥ स्थिरीभूतं च तत्स्थानं कियत्कालं वदस्व मे ॥ केन वै रक्ष्यमाणं च कस्याज्ञा वर्तते प्रभो ॥ २ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्रेतातो द्वापरांतं च यावत्कलिसमागमः ॥ तावत्संरक्षणे चैको हनूमान्पवनात्मजः ॥ ३ ॥ समर्थो नान्यथा कोपि विना हनुमता सुत ॥ लंका विध्वंसिता येन राक्षसाः प्रबला हताः ॥४॥ स एव रक्षते तत्र रामादेशेन पुत्रक ॥ द्विजस्याज्ञा प्रवर्तेत श्रीमातायास्तथैव च ॥ ५ ॥ दिनेदिने प्रहर्षोभूज्जनानां तत्र वासिनाः ॥ पठंति स्म द्विजास्तत्र ऋग्युजुःसामलक्षणान् ॥ ६ ॥ अथर्वणमपि तत्र पठंति स्म दिवानिशम् ॥ वेदनिर्घोषजः शब्दस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ७ ॥ उत्सवास्तत्र जायंते ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ नाना यज्ञाः प्रवर्तंते नानाधर्मसमाश्रिताः ॥ ८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कदापि तस्य स्थानस्य भंगो जातोथ वा नवा ॥ दैत्यैर्जितं कदा स्थानमथवा दुष्टराक्षसैः ॥ ९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया राजन्धर्मज्ञस्त्वं सदा शुचिः ॥ आदौ कलियुगे प्राप्ते यद्वृत्तं तच्छृणुष्व भोः ॥ १० ॥ लोकानां च हितार्थाय कामाय च सुखाय च ॥ यज्ञं च कथयिष्यामि तत्सर्वं शृणु भूपते ॥११॥ इदानीं न कलौ प्राप्त आमो नाम्ना बभूव ह ॥ कान्यकुब्जाधिपः श्रीमान्धर्मज्ञो नीतितत्परः ॥ १२ ॥ शांतो दांतः सुशीलश्च सत्यधर्मपरायणः ॥ द्वापरांते नृपश्रेष्ठ अनागते कलौ युगे ॥ १३ ॥ भयात्कलिविशेषेण अधर्मस्य भयादिभिः ॥ सर्वे देवाः क्षितिं त्यक्त्वा नैमिषारण्यमाश्रिताः ॥ १४ ॥ रामोपि सेतुबंधं हि ससहायो गतो नृप ॥ १५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं हि कलौ प्राप्ते भयं लोके सुदुस्तरम् ॥ यस्मिन्सुरैः परित्यक्ता

गौतमश्छांधनस्तथा ॥ ३४ ॥ कृष्णात्रेयस्तथा वत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा ॥ भांडिलश्चैव विज्ञेयो यौवनाश्वस्ततः परम् ॥ ३५ ॥ कृष्णायनोपमन्यू च गार्ग्यमुद्गलमौखकाः ॥ पुशिः पराशरश्चैव कौंडिन्यश्च ततः परम् ॥ ३६ ॥ पंचपंचाशद्ग्रामाणां नामान्येवं यथाक्रमम् ॥ सीतापुरं श्रीक्षेत्रं च मुशली मुद्गली तथा ॥ ३७ ॥ ज्येष्ठला श्रेयस्थानं च दंताली वटपत्रका ॥ राज्ञः पुरं कृष्णवाटं देहं लोहं चनस्थनम् ॥ ३८ ॥ कोहेचं चंदनक्षेत्रं थलं च हस्तिनापुरम् ॥ कर्पटं कंनजह्नवी वनोडफनफावली ॥ ३९ ॥ मोहोधं शमोहोरली गोविंदणं थलत्यजम् ॥ चारणसिद्धं सोद्गीत्राभाज्यजं वटमालिका ॥४०॥ गोधरं मारणजं चैव मात्रमध्यं च मातरम् ॥ बलवती गंधवती ईआम्ली च राज्यजम् ॥४१॥ रूपावली बहुधनं छत्रीटं वंशजं तथा ॥ जायासंरणं गोतिकी च चित्रलेखं तथैव च ॥ ४२ ॥ दुग्धावली हंसावली च वैहोलं चैल्लजं तथा ॥ नालावली आसावली सुहाली कामतः परम् ॥४३॥ रामेण पंचपंचाशद्ग्रामाणि वसनाय च ॥ स्वयं निर्माय दत्तानि द्विजेभ्यस्तेभ्य एव च ॥ ४४ ॥ तेषां शुश्रूषणार्थाय वैश्यान्ग्रामो न्यवेदयत् ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि शूद्रांस्तेभ्यश्चतुर्गुणान् ॥४५॥ तेभ्यो दत्तानि दानानि गवाश्ववसनानि च ॥ हिरण्यं रजतं ताम्रं श्रद्धया परया मुदा ॥ ४६ ॥ नारद उवाच ॥ अष्टादशसहस्रास्ते ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ कथं ते व्यभजन्ग्रामान्ग्रामोत्पन्नं तथा वसु ॥ वस्त्राद्यं भूषणाद्यं च तन्मे कथय सुव्रतम् ॥४७॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यज्ञांते दक्षिणा यावत्सर्त्विग्भिः स्वीकृता सुत ॥ महादानादिकं सर्वं तेभ्य एव समर्पितम् ॥४८॥ ग्रामाः साधारणा दत्ता महास्थानानि वै तदा ॥ ये वसंति च यत्रैव तानि तेषां भवंत्विति ॥ ४९ ॥ वशिष्ठवचनात्तत्र ग्रामास्ते विप्रसात्कृताः ॥ रघूद्वहेन धीरेण नोद्वसंति यथा द्विजाः ॥५०॥ धान्यं तेषां प्रदत्तं हि विप्राणां चामितं वसु ॥ कृतांजलिस्ततो रामो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥५१॥ यथा कृतयुगे विप्रास्त्रेतायां च यथा पुरा ॥ तथा चाद्यैव वर्त्तव्यं मम राज्ये न संशयः ॥ ५२ ॥ यत्किंचिद्धनधान्यं वा यानं वा वसनानि वा ॥ मणयः कांचनादींश्च हेमादींश्च तथा वसु ॥ ५३ ॥ ताम्राद्यं रजतादींश्च प्रार्थयध्वं ममाधुना ॥ अधुना वा भविष्ये वाभ्यर्थनीयं यथोचितम् ॥ ५४ ॥ प्रेषणीयं वाचिकं मे सर्वदा द्विजसत्तमाः ॥ यंयं कामं प्रार्थयध्वं तं तं दास्याम्यहं विभो ॥ ५५ ॥ ततो रामः सेवकादीनादरात्प्रत्यभाषत ॥ विप्राज्ञा नोल्लंघनीया सेवनीया प्रयत्नतः ॥ ५६ ॥ यंयं कामं प्रार्थयंते कारयध्वं ततस्ततः ॥ एवं नत्वा च विप्राणां सेवनं कुरुते तु यः ॥ ५७ ॥ स शूद्रः स्वर्गमाप्नोति धन

१ एतेषां सीतापुरादीनां पंचपंचाशद्ग्रामाणां नामानि कानिचिदशुद्धानीव भासन्ते, अपरिचितत्वाद्यथाप्रतिपुस्तकमेवात्र मुद्रितानि सन्ति । तानि च तत्तद्ग्रामनामपरिचितैस्तत्रत्यैर्विद्वद्भिः शोधनीयानि इति सविनयं सूच्यतेस्माभिः । २ संदेशवाग्वाचिकं स्यात्—इत्यमरः ।

भ्रात्रा भरतेन सहायवान् ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नेन परिवृतो गतो मोहेरके पुरे ॥ तत्र गत्वा वसिष्ठं तु पृच्छतेऽसौ महामनाः ॥ १० ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये महाक्षेत्रे किं कर्त्तव्यं द्विजोत्तम ॥ दानं वा नियमो वाथ स्नानं वा तप उत्तमम् ॥ ११ ॥ ध्यानं वाथ क्रतुं वाथ होमं वा जपमुत्तमम् ॥ दानं वा नियमं वाथ स्नानं वा तप उत्तमम् ॥ १२ ॥ येन वै क्रियमाणेन तीर्थेऽस्मिन्द्विजसत्तम ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते तद्ब्रवीहि मे ॥ १३ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यज्ञं कुरु महाभाग धर्मारण्ये त्वमुत्तमम् ॥ दिनेदिने कोटिगुणं यावद्वर्षशतं भवेत् ॥ १४ ॥ तच्छ्रुत्वा चैव गुरुतो यज्ञारंभं चकार सः ॥ तस्मिन्नवसरे सीता रामं व्यज्ञापयन्मुदा ॥ १५ ॥ स्वामिन्पूर्वं त्वया विप्रा वृता ये वेदपारगाः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशेन निर्मिता ये पुरा द्विजाः ॥ १६ ॥ कृते त्रेतायुगे चैव धर्मारण्यनिवासिनः ॥ विप्रांस्तान्वै वृणुष्व त्वं तैरेव साधकोऽध्वरः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा रामदेवेन आहूता ब्राह्मणास्तदा ॥ स्थापिताश्च यथापूर्वमस्मिन्मोहेरके पुरे ॥ १८ ॥ तैस्त्वष्टादशसंख्याकैस्त्रैविद्यैर्महिवाडवैः ॥ यज्ञं चकार विधिवत्तैरेवायतबुद्धिभिः ॥ १९ ॥ कुशिकः कौशिको वत्स उपमन्युश्च काश्यपः ॥ कृष्णात्रेयो भरद्वाजो धारिणः शौनको वरः ॥ २० ॥ मांडव्यो भार्गवः पैंग्यो वात्स्यो लौगाक्ष एव च ॥ गांगायनोथ गांगेयः शुनकः शौनकस्तथा ॥ २१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ एभिर्विप्रैः क्रतुं रामः समाप्य विधिवन्नृपः ॥ चकारावभृथं रामो विप्रान्संपूज्य भक्तितः ॥ २२ ॥ यज्ञांते सीतया रामो विज्ञप्तः सुविनीतया ॥ अस्याध्वरस्य संपत्तौ दक्षिणां देहि सुव्रत ॥ २३ ॥ मन्नाम्ना च पुरं तत्र स्थाप्यतां शीघ्रमेव च ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे नृपोत्तमः ॥ २४ ॥ तेषां च ब्राह्मणानां च स्थानमेकं सुनिर्भयम् ॥ दत्तं रामेण सीतायाः संतोषाय महीभृता ॥ २५ ॥ सीतापुरमिति ख्यातं नाम चक्रे तदा किल ॥ तस्याधिदेव्यौ वर्त्तेते शांता चैव सुमंगला ॥ २६ ॥ मोहेरकस्य पुरतो ग्रामद्वादशकं पुरः ॥ ददौ विप्राय विदुषे समुत्थाय प्रहर्षितः ॥ २७ ॥ तीर्थांतरं जगामाशु काश्यपीसरितस्तटे ॥ वाडवाः केऽपि नीतास्ते रामेण सह धर्मवित् ॥ २८ ॥ धर्मालये गतः सद्यो यत्र माला कमंडलुः ॥ पुरा धर्मेण सुमहत्कृतं यत्र तपो मुने ॥ २९ ॥ तदारभ्य सुविख्यातं धर्मालयमिति श्रुतम् ॥ ददौ दाशरथिस्तत्र महादानानि षोडश ॥ ३० ॥ ये पंचाशत्तदा ग्रामाः सीतापुरसमन्विताः ॥ सत्यमंदिरपर्यंता रघुनाथेन वै तदा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनात्तत्र गुरुवाक्येन चैव हि ॥ आत्मनो वंशवृद्ध्यर्थं द्विजेभ्योऽदाद्रघूत्तमः ॥ ३२ ॥ अष्टादशसहस्राणां द्विजानामभवत्कुलम् ॥ वात्स्यायन उपमन्युर्जातूकर्ण्योऽथ पिंगलः ॥ ३३ ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः कुश एव च ॥ शांडिल्यः कश्यपश्च

[illegible] ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर

शयने पाने गमने चोपवेशने ॥ सुखे वाप्यथवा दुःखे राममन्त्रं समुच्चरेत् ॥ ४८ ॥ न तस्य [illegible]
बलं तस्य वर्द्धयंति दिने दिने ॥ ४९ ॥ रामेति नाम्ना मुच्येत पापाद्धै दारुणादपि ॥ नरकं नहि [illegible]
॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति कृत्वा ततो रामः कृतकृत्यममन्यत ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तदा प्रणम्य च [illegible]
भूरितरं गवाश्वमहिषीरथम् ॥ ततः सर्वान्निजांस्तांश्च वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ५२ ॥ अत्रैव स्थीयतां सर्वैर्या[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
सागराः सप्त एव च ॥ ५३ ॥ तावदत्रैव स्थातव्यं भवद्भिर्हि न संशयः ॥ यदाहि शासनं विप्रा न मन्यंते नृपा भुवि ॥ ५४ ॥ [illegible]
शूरा मदमायाविमोहिताः ॥ मदाज्ञां न प्रकुर्वंति मन्यंते वा न ते जनाः ॥ ५५ ॥ तदा वै वायुपुत्रस्य स्मरणं क्रियतां द्विजाः ॥ [illegible]
हनूमान्वै समागत्य करिष्यति ॥ ५६ ॥ सहसा भस्म तान्सत्यं वचनान्मे न संशयः ॥ य इदं शासनं रम्यं पालयिष्यति भूपतिः ॥
॥ ५७ ॥ वायुपुत्रः सदा तस्य सौख्यमृद्धिं प्रदास्यति ॥ ददाति पुत्रान्पौत्रांश्च साध्वीं पत्नीं यशो जयम् ॥ ५८ ॥ इत्येवं कथयित्वा च हनुमंतं
प्रबोध्य च ॥ निवर्तितो रामदेवः ससैन्यः सपरिच्छदः ॥ ५९ ॥ वादित्राणां स्वनैर्विप्रवक्सूच्यमानशुभागमः ॥ [illegible]
जितो नरैः ॥ अयोध्यां नगरीं प्राप्य चिरं राज्यं चकार ह ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां [illegible]
पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे श्रीरामेण ब्राह्मणेभ्यः शासनपट्टप्रदानवर्णनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ [illegible] ॥ ॥
॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ भगवन्देवदेवेश सृष्टिसंहारकारक ॥ गुणातीतो गुणैर्युक्तो मुक्तीनां साधनं परम् ॥ १ ॥ संस्थाप्य वेदभवनं [illegible]
सत्तमान् ॥ किं चक्रे रघुनाथस्तु भूयोऽयोध्यां गतस्तदा ॥ २ ॥ स्वस्थाने ब्राह्मणास्तत्र कानि कर्माणि चक्रिरे ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ [illegible]
शांताः प्रतिग्रहपराङ्मुखाः ॥ ३ ॥ राज्यं चक्रुर्वनस्यास्य पुरोधा[1] द्विजसत्तमः ॥ उवाच रामपुरतस्तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४ ॥ प्रयागस्य च
माहात्म्यं त्रिवेणीफलमुत्तमम् ॥ प्रयागतीर्थमहिमा शुक्लतीर्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥ सिद्धक्षेत्रस्य काश्याश्च गंगाया महिमा तथा ॥ वसिष्ठः कथया
मास तीर्थान्यन्यानि नारद ॥ ६ ॥ धर्मारण्यसुवर्णाया हरिक्षेत्रस्य तस्य च ॥ स्नानदानादिकं सर्वं वाराणस्या यवाधिकम्[2] ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा
रामदेवः स चमत्कृतमानसः ॥ धर्मारण्ये पुनर्यात्रां कर्त्तुकामः समभ्यगात् ॥ ८ ॥ सीतया सह धर्मज्ञो गुरुसैन्यपुरःसरः ॥ लक्ष्मणेन सह

१ पुरोधाः—वसिष्ठः । २ यवाधिकम्—वाराणस्यपेक्षया यवमात्रमधिकमेव—इत्यर्थः ।

स्वर्गे वसति भूमिदः ॥ आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येव नरकं व्रजेत् ॥ २६ ॥ संदंशैस्तुद्यमानस्तु मुद्गरैर्विनिहत्य च ॥ पाशैः सुबध्यमानस्तु रोरवीति महास्वरम् ॥ २७ ॥ ताड्यमानः शिरे दंडैः समालिंग्य विभावसुम् ॥ क्षुरिकया छिद्यमानो रोरवीति महास्वनम् ॥ २८ ॥ यमदूतैर्महा घोरैर्ब्रह्मवृत्तिविलोपकः ॥ एवंविधैर्महादुष्टैः पीड्यंते ते महागणैः ॥ २९ ॥ ततस्तिर्यक्त्वमाप्नोति योनिं वा राक्षसीं शुनीम् ॥ व्यालीं शृगालीं पैशाचीं महाभूतभयंकरीम् ॥ ३० ॥ भूमेरंगुलहर्ता हि स कथं पापमाचरेत् ॥ भूमेरंगुलदाता च स कथं पुण्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥ अश्वमेधसहस्राणां राजसूयशतस्य च ॥ कन्याशतप्रदानस्य फलं प्राप्नोति भूमिदः ॥ ३२ ॥ आयुर्यशः सुखं प्रज्ञा धर्मो धान्यं धनं जयः ॥ संतानं वर्द्धते नित्यं भूमिदः सुखमश्नुते ॥ ३३ ॥ भूमेरंगुलमेकं तु ये हरंति खला नराः ॥ वंध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ॥ कृष्णसर्पाः प्रजायंते दत्तदायापहारकाः ॥ ३४ ॥ तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन वा ॥ गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्ता विशुध्यति ॥ ३५ ॥ यानीह दत्तानि पुनर्धनानि दानानि धर्मार्थयशस्कराणि ॥ औदार्यतो विप्रनिवेदितानि को नाम साधुः पुनराददीत ॥ ३६ ॥ चलदलदललीलाचंचले जीवलोके तृणलवलघुसारे सर्वसंसारसौख्ये ॥ अपहरति दुराशः शासनं ब्राह्मणानां नरकगहनगर्तावर्तपातोत्सुको यः ॥ ३७ ॥ ये पास्यंति महीभुजः क्षितिमिमां यास्यंति भुक्त्वाखिलां नो याता न तु याति यास्यति न वा केनापि सार्द्धं धरा ॥ यत्किंचिद्भुवि तद्विनाशि सकलं कीर्तिः परं स्थायिनी त्वेवं वै वसुधापि यैरुपकृता लोप्या न सत्कीर्तयः ॥ ३८ ॥ एकैव भगिनी लोके सर्वेषामेव भूभुजाम् ॥ न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुंधरा ॥ ३९ ॥ दत्त्वा भूमिं भाविनः पार्थिवेशान्भूयोभूयो याचते रामचन्द्रः ॥ सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां स्वे स्वे काले पालनीयो भवद्भिः ॥४०॥ अस्मिन्वंशे क्षितौ कोपि राजा यदि भविष्यति ॥ तस्याहं करलग्नोस्मि मद्दत्तं यदि पालयेत्॥४१॥ लिखित्वा शासनं रामश्चातुर्वेद्यद्विजोत्तमान् ॥ संपूज्य प्रददौ धीमान्वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ ४२ ॥ ते वाडवा गृहीत्वा तं पट्टं रामाज्ञया शुभम् ॥ ताम्रं [illegible] युतं धर्म्यं धर्मविभूषणम् ॥ ४३ ॥ पूजार्थं भक्तिकामार्थास्तद्रक्षणमकुर्वत ॥ चंदनेन च दिव्येन पुष्पेण च सुगन्धिना ॥ ४४ ॥ तथा सुवर्णपुष्पेण रूप्यपुष्पेण वा पुनः ॥ अहन्यहनि पूजां ते कुर्वते वाडवाः शुभाम् ॥ ४५ ॥ तदग्रे दीपकं चैव घृतेन विमलेन हि ॥ [illegible] तियुतं राजन्नर्घ्यं प्रकुर्वते द्विजाः ॥ ४६ ॥ नैवेद्यं कुर्वते नित्यं भक्तिपूर्वं द्विजोत्तमाः ॥ रामरामेति रामेति मन्त्रमप्युच्चरंति हि ॥ ४७ ॥ अशनं

१ [illegible]

॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं रामेण धर्मज्ञ जीर्णोद्धारः पुरा कृतः ॥ द्विजानां च हितार्थाय श्रीमातुर्वचनेन च ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं शासनं ब्रह्मन्रामेण लिखितं पुरा ॥ कथयस्व प्रसादेन त्रेतायां सत्यमंदिरे ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये वरे दिव्ये बकुलार्के स्वधिष्ठिते ॥ शून्यस्वामिनि विप्रेंद्र स्थिते नारायणे प्रभौ ॥ ३ ॥ रक्षणाधिपतौ देवे सर्वज्ञे गुणनायके ॥ भवसागर मग्नानां तारिणी यत्र योगिनी ॥ ४ ॥ शासनं तत्र रामस्य राघवस्य च नामतः ॥ शृणु ताम्राश्रयं तत्र लिखितं धर्मशास्त्रतः ॥ ५ ॥ महाश्चर्यकरं तच्च ह्यनेकयुगसंस्थितम् ॥ सर्वो धातुः क्षयं याति सुवर्णं क्षयमेति च ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते पुत्र द्विजशासनमक्षयम् ॥ अविनाशो हि ताम्रस्य कारणं तत्र विद्यते ॥ ७ ॥ वेदोक्तं सकलं यस्माद्विष्णुरेव हि कथ्यते ॥ पुराणेषु च वेदेषु धर्मशास्त्रेषु भारत ॥ ८ ॥ सर्वत्र गीयते विष्णुर्नानाभावसमाश्रयः ॥ नानादेशेषु धर्मेषु नानाधर्मनिषेविभिः ॥ ९ ॥ नानाभेदैस्तु सर्वत्र विष्णुरेवेति चिंत्यते ॥ अवतीर्णः स वै साक्षात्पुराणपुरुषोत्तमः ॥ १० ॥ देववैरिविनाशाय धर्मसंरक्षणाय च ॥ तेनेदं शासनं दत्तमविनाशात्मकं सुत ॥ ११ ॥ यस्य प्रतापाद्दृषदस्तारिता जलमध्यतः ॥ वानरैर्वेष्टिता लंका हेलया राक्षसा हताः ॥ १२ ॥ मुनिपुत्रं मृतं रामो यमलोकादुपानयत् ॥ दुंदुभिर्निहतो येन कबंधोऽभिहतस्तथा ॥ १३ ॥ निहता ताडका चैव सप्ततालाः विभेदिताः ॥ खरश्च दूषणश्चैव त्रिशिराश्च महासुरः ॥ १४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि जवेन निहता रणे ॥ तेनेदं शासनं दत्तमक्षयं न कथं भवेत् ॥ १५ ॥ स्ववंशवर्णनं तत्र लिखित्वा स्वयमेव तु ॥ देशकालादिकं सर्वं लिलेख विधिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ स्वमुद्राचिह्नितं तत्र त्रैविद्येभ्यस्तथा ददौ ॥ चतुश्चत्वारिंशवर्षो रामो दशरथात्मजः ॥ १७ ॥ तस्मिन्काले महाश्चर्यं संदत्तं किल भारत ॥ तत्र स्वर्णोपमं चापि रौप्योपममथापि च ॥ १८ ॥ उवाह सलिलं तीर्थे देवर्षिपितृतृप्तिदम् ॥ स्ववंशनायकस्याग्रे सूर्येण कृतमेव तत् ॥ १९ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं रामो विष्णुं प्रपूज्य च ॥ रामलेखविचित्रैस्तु लिखितं धर्मशासनम् ॥ २० ॥ यद्दृष्ट्वाथ द्विजाः सर्वे संसारभयबंधनम् ॥ कुर्वंते नैव यस्माच्च तस्मान्निखिलरक्षकम् ॥ ॥ २१ ॥ ये पापिष्ठा दुराचारा मित्रद्रोहरताश्च ये ॥ तेषां प्रबोधनार्थाय प्रसिद्धिमकरोत्पुरा ॥ २२ ॥ रामलेखविचित्रैस्तु विचित्रे ताम्रपट्टके ॥ वाक्यानीमानि श्रूयंते शासने किल नारद ॥ २३ ॥ आस्फोटयंति पितरः कथयंति पितामहाः ॥ भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्मान्संतारयिष्यति ॥ २४ ॥ बहुभिर्बहुधा भुक्ता राजभिः पृथिवी त्वियम् ॥ यस्ययस्य यदा भूमिस्तस्यतस्य तदा फलम् ॥ २५ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि

मंगलं परम् ॥ खड्गं शुभं तदा धार्य्यं मम चिह्नं करे स्थितम् ॥ ३४ ॥ गुरुपूजा सदा कार्या कुलदव्याः पुनःपुनः ॥ वृद्धयागमेषु प्राप्तेषु वृद्धिदायकदक्षिणा ॥ ३५ ॥ एकादश्यां शनेर्वारे दानं देयं द्विजन्मने ॥ प्रदेयं बालवृद्धेभ्यो मम रामस्य शासनात् ॥ ३६ ॥ मंडलेषु च ये शुद्धा वणिग्वृत्तिरताः पराः ॥ सपादलक्षास्ते दत्ता रामशासनपालकाः ॥ ३७ ॥ मांडलीकास्तु ते ज्ञेया राजानो मंडलेश्वराः ॥ द्विजशुश्रूषणे दत्ता रामेण वणिजां वराः ॥ ३८ ॥ चामरद्वितयं रामो दत्तवान्खड्गमेव च ॥ कुलस्य स्वामिनं सूर्यं प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम् ॥ ॥ ३९ ॥ ब्रह्माणं स्थापयामास चतुर्वेदसमन्वितम् ॥ श्रीमातरं महाशक्तिं शून्यस्वामिहरिं तथा ॥ ४० ॥ विघ्नापध्वंसनार्थाय दक्षिणद्वारसंस्थितम् ॥ गणं संस्थापयामास तथान्याश्चैव देवताः ॥ ४१ ॥ कारितास्तेन वीरेण प्रासादाः सप्तभूमिकाः ॥ यत्किंचित्कुरुते कार्यं शुभं मांगल्यरूपकम् ॥ ४२ ॥ पुत्रे जाते जातके वान्नाशने मुंडनेऽपि वा ॥ लक्षहोमे कोटिहोमे तथा यज्ञक्रियासु च ॥ ४३ ॥ वास्तुपूजाग्रहशांत्योः प्राप्ते चैव महोत्सवे ॥ यत्किंचित्कुरुते दानं द्रव्यं वा धान्यमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ वस्त्रं वा धेनवो नाथ हेमरूप्यं तथैव च ॥ विप्राणामथ शूद्राणां दीनानाथांधकेषु च ॥ ४५ ॥ प्रथमं बकुलार्कस्य श्रीमातुश्चैव मानवः ॥ भागं दद्याच्च निर्विघ्नकार्यसिद्धये निरन्तरम् ॥ ४६ ॥ वचनं मे समुल्लंघ्य कुरुते योऽन्यथा नरः ॥ तस्य तत्कर्मणो विघ्नं भविष्यति न संशयः ॥ ४७ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ देवानामथ वापीश्च प्राकारांस्तु सुशोभनान् ॥ ४८ ॥ दुर्गोपकरणैर्युक्तान्प्रतोलीश्च सुविस्तृताः ॥ निर्गमे चैव कुंडानि सरांसि सरसीस्तथा ॥ ४९ ॥ धर्मवापीश्च कूपांश्च तथान्यान्देवनिर्मितान् ॥ एतत्सर्वं च विस्तार्य धर्मारण्ये मनोरमे ॥ ५० ॥ ददौ त्रैविद्यमुख्येभ्यः श्रद्धया परया पुनः ॥ ताम्रपट्टस्थितं रामशासनं लोपयेत्तु यः ॥५१॥ पूर्वजास्तस्य नरके पतंत्यग्रे न संततिः ॥ वायुपुत्रं समाहूय ततो रामोऽब्रवीदिदम् ॥ ॥ ५२ ॥ वायुपुत्र महावीर तव पूजा भविष्यति ॥ अस्य क्षेत्रस्य रक्षार्थं त्वमत्र स्थितिमाचर ॥ ५३ ॥ आंजनेयस्तु तद्वाक्यं प्रणम्य शिरसादरात् ॥ जीर्णोद्धारं तदा कृत्वा कृतकृत्यो बभूव ह ॥ ५४ ॥ श्रीमातरं तदाभ्यर्च्य प्रसन्नेनांतरात्मना ॥ श्रीमातरं नमस्कृत्य तीर्थान्यन्यानि राघवः ॥५५॥ तेऽपि देवाः स्वकं स्थानं ययुर्ब्रह्मपुरोगमाः ॥५६॥ दत्त्वाशिषं तु रामाय वांछितं ते भविष्यति ॥ रम्यं कृतं त्वया राम विप्राणां स्थापनादिकम् ॥ ॥ ५७ ॥ अस्माकमपि वात्सल्यं कृतं पुण्यवता त्वया ॥ इति स्तुवंतस्ते देवाः स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ५८ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीरामचन्द्रस्य पुरप्रत्यागमनवर्णनंनाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ छ ॥

ध्वजः ॥ दशध्वजसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥ ८ ॥ राजप्रतिग्रहो घोरो राम सत्यं न संशयः ॥ तस्माद्वयं न चेच्छमः प्रतिग्रहं भया वहम् ॥ ९ ॥ एकाहिका द्विजाः केचित्केचित्स्वामृतवृत्तयः ॥ कुम्भीधान्या द्विजाः केचित्केचित्षट्कर्मतत्पराः ॥ १० ॥ त्रिमूर्तिस्थापिताः सर्वे पृथग्भावाः पृथग्गुणाः ॥ केचिदेवं वदंति स्म त्रिमूर्त्याज्ञां विना वयम् ॥ ११ ॥ प्रतिग्रहस्य स्वीकारं कथं कुर्याम ह द्विजाः ॥ न तांबूलं स्वीकृतं नो[1] ह्यब्धो दानेन भषितम् ॥ १२ ॥ विमृश्य स तदा रामो वसिष्ठेन महात्मना ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां सस्मार गुरुणा सह ॥ स्मृतमात्रास्ततो देवास्तं देशं समुपागमन् ॥ सूर्यकोटिप्रतीकाशविमानावलिसंवृताः ॥ १४ ॥ रामेण ते यथान्यायं पूजिताः परया मुदा ॥ १३ ॥ निवेदितं तु तत्सर्वं रामेणातिसुबुद्धिना ॥ १५ ॥ अधिदेव्या वचनतो जीर्णोद्धारं करोम्यहम् ॥ धर्मारण्ये हरिक्षेत्रे धर्मकूपसमीतः ॥ १६ ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे त्रिमूर्त्तीः प्रणिपत्य च ॥ महता हर्षवृंदेन पूर्णाः प्राप्तमनोरथाः ॥ १७ ॥ अर्घ्यपाद्यादिविधिना श्रद्धया तानपूजयन् ॥ क्षणं विश्रम्य ते देवा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ १८ ॥ ऊचू रामं महाशक्तिं विनयात्कृतसंपुटम् ॥ १९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ देवद्रुहस्त्वया राम ये हता रावणादयः ॥ तेन तुष्टा वयं सर्वे भानुवंशविभूषण ॥ २० ॥ उद्धरस्व महास्थानं महतीं कीर्तिमाप्नुहि ॥ २१ ॥ लब्ध्वा स तेषामाज्ञां तु प्रीतो दशरथात्मजः ॥ जीर्णोद्धारेऽनंतगुणं फलमिच्छन्निलापतिः ॥ २२ ॥ देवानां संनिधौ तेषां कार्यारंभमथाकरोत् ॥ स्थंडिलं पूर्वतः कृत्वा महागिरिसमं शुभम् ॥२३॥ तस्योपरि वहिःशाला गृहशाला ह्यनेकशः ॥ ब्रह्मशालाश्च बहुशो निर्ममे शोभनाकृतीः ॥२४॥ निधानैश्च समायुक्ता गृहोपकरणैर्वृताः ॥ सुवर्णकोटिसंपूर्णा रसवस्त्रादिपूरिताः ॥ २५ ॥ धनधान्यसमृद्धाश्च सर्वधातुयुतास्तथा ॥ एतत्सर्वं कारयित्वा ब्राह्मणेभ्यस्तदा ददौ ॥ २६ ॥ एकैकशो दशदश ददौ धेनूः पयस्विनीः ॥ चत्वारिंशच्छतं प्रादाद्ग्रामाणां चतुराधिकम् ॥ २७ ॥ त्रैविद्यद्विजविप्रेभ्यो रामो दशरथात्मजः ॥ काजेशेन त्रयेणैव स्थापिता द्विजसत्तमाः ॥ २८ ॥ तस्मात्त्रयीविद्य इति ख्यातिर्लोके बभूव ह ॥ एवंविधं द्विजेभ्यः स दत्त्वा दानं महाद्भुतम् ॥ ॥ २९ ॥ आत्मानं चापि मेने स कृतकृत्यं नरेश्वरः ॥ ब्रह्मणा स्थापिताः पूर्वं विष्णुना शंकरेण ये ॥ ३० ॥ ते पूजिता राघवेण जीर्णोद्धारे कृते सति ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि गोभुजा ये वणिग्वराः ॥ ३१ ॥ शुश्रूषार्थं प्रदत्ता वै देवैर्हरिहरादिभिः ॥ संतुष्टेन तु शर्वेण तेभ्यो दत्तं तु चेतनम् ॥ ३२ ॥ श्वेताश्वचामरौ दत्तौ खड्गं दत्तं सुनिर्मलम् ॥ तदा प्रबोधितास्ते च द्विजशुश्रूषणाय वै ॥ ३३ ॥ विवाहादौ सदा भाव्यं चामरे

[1] नः—अस्माकम्—इत्यर्थः ।

तत्र तान् ॥ ५० ॥ अहमत्र तदा भोक्ष्ये यदा द्रक्ष्ये द्विजोत्तमान् ॥ ५१ ॥ विमान्य च द्विजानेतानागमिष्यति यो नरः ॥ स मे वध्यश्च दण्ड्यश्च
निर्वास्यो विषयाद्बहिः ॥ ५२ ॥ तच्छ्रुत्वा दारुणं वाक्यं दुःसहं दुःप्रधर्षणम् ॥ रामाज्ञाकारिणो दूता गताः सर्वे दिशो दश ॥ ५३ ॥ शोधिता
वाडवाः सर्वे लब्धाः सर्वे सुहर्षिताः ॥ यथोक्तेन विधानेन अर्घपाद्यैरपूजयन् ॥ ५४ ॥ स्तुतिं चक्रुश्च विधिवद्विनयाचारपूर्वकम् ॥ आमंत्र्य च
द्विजान्सर्वान्रामवाक्यं प्रकाशयन् ॥ ५५ ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे द्विजाः सेवकसंयुताः ॥ गमनायोद्यताः सर्वे वेदशास्त्रपरायणाः ॥ ५६ ॥
आगता रामपार्श्वं च बहुमानपुरःसराः ॥ समागतान्द्विजान्दृष्ट्वा रोमांचिततनूरुहः ॥ ५७ ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दाशरथिर्नृपः ॥
स संभ्रमात्समुत्थाय पदातिः प्रययौ पुरः ॥ ५८ ॥ करसंपुटकं कृत्वा हर्षाश्रु प्रतिमुञ्चयन् ॥ जानुभ्यामवनिं गत्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
विप्रप्रसादात्कमलावरोऽहं विप्रप्रसादाद्धरणीधरोऽहम् ॥ विप्रप्रसादाज्जगतीपतिश्च विप्रप्रसादान्मम रामनाम ॥ ६० ॥ इत्येवमुक्ता रामेण वाड
वास्ते प्रहर्षिताः ॥ जयाशीर्भिः प्रपूज्याथ दीर्घायुरिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ आवर्जितास्ते रामेण पाद्यार्घ्यविष्टरादिभिः ॥ स्तुतिं चकार विप्राणां
दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ ६२ ॥ कृतांजलिपुटः स्थित्वा चक्रे पादाभिवंदनम् ॥ आसनानि विचित्राणि हैमान्याभरणानि च ॥ ६३ ॥ समर्पया
मास ततो रामो दशरथात्मजः ॥ अंगुलीयकवासांसि उपवीतानि कर्णकान् ॥ ६४ ॥ प्रददौ विप्रमुख्येभ्यो नानावर्णाश्च धेनवः ॥ एकैकशत
संख्याका घटोध्नीश्च सवत्सकाः ॥ ६५ ॥ सवस्त्रा बद्धघंटाश्च हेमशृंगविभूषिताः ॥ रूप्यखुरास्ताम्रपृष्ठीः कांस्यपात्रसमन्विताः ॥ ६६ ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे सत्यमंदिरस्थापन
वर्णनोनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ जीर्णोद्धारं करिष्यामि श्रीमातुर्वचनादहम् ॥ आज्ञा प्रदीयतां मह्यं
यथादानं ददामि वः ॥ १ ॥ पात्रे दानं प्रदातव्यं कृत्वा यज्ञवरं द्विजाः ॥ नापात्रे दीयते किंचिद्दत्तं न तु सुखावहम् ॥ २ ॥ सुपात्रं नौरिव सदा
तारयेदुभयोरपि ॥ लोहपिंडोपमं ज्ञेयं कुपात्रं भञ्जनात्मकम् ॥ ३ ॥ जातिमात्रेण विप्रत्वं जायते न हि भो द्विजाः ॥ क्रिया बलवती
लोके क्रियाहीने कुतः फलम् ॥ ४ ॥ पूज्यास्तस्मात्पूज्यतमा ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ यज्ञकार्ये समुत्पन्ने कृपां कुर्वन्तु सर्वदा
॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ ततस्तु मिलिताः सर्वे विमृश्य च परस्परम् ॥ केचिदूचुस्तदा रामं वयं शिलोञ्छजीविकाः ॥ ६ ॥
संतोषं परमास्थाय स्थिता धर्मपरायणाः ॥ प्रतिग्रहप्रयोगेण न चास्माकं प्रयोजनम् ॥ ७ ॥ दशसूनासमश्चक्री दशचक्रिसमो

प्रचुरोऽभवत् ॥ २६ ॥ तद्रुद्धं कंटकैर्वृक्षैः सिंहव्याघ्रसमाकुलैः ॥ संचिक्रीडुः कुमाराश्च यस्यां भूमौ निरंतरम् ॥२७॥ कुमार्यश्चित्रकाणां च तत्र क्रीडंति हर्षिताः ॥ अकुर्वन्वाडवा यत्र वेदगानं निरंतरम् ॥२८॥ शिवानां तत्र फेत्काराः श्रूयंतेऽतिभयंकराः ॥ यत्र धूमोऽग्निहोत्राणां दृश्यते वै गृहेगृहे ॥ २९ ॥ तत्र दावाः सधूमाश्च दृश्यंतेऽत्युल्बणा भृशम् ॥ नृत्यंते नर्त्तका यत्र हर्षिता हि द्विजाग्रतः ॥ ३० ॥ तत्रैव भूतवेताला प्रेताः नृत्यंति मोहिताः ॥ नृपा यत्र सभायां तु न्यषीदन्मंत्रतत्पराः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्स्थाने निषीदंति गवया ऋक्षशल्लकाः ॥ आवासा यत्र दृश्यन्ते द्विजानां वणिजां तथा ॥३२॥ कुट्टिमप्रतिमा राम दृश्यंतेत्र बिलानि वै ॥ कोटराणीह वृक्षाणां गवाक्षाणीह सर्वतः ॥ ३३ ॥ चतुष्का यज्ञवेदिर्हि सोच्छ्राया ह्यभवत्पुरा ॥ तेऽत्र वल्मीकनिचयैर्दृश्यंते परिवेष्टिताः ॥ ३४ ॥ एवंविधं निवासं मे विद्धि राम नृपोत्तम ॥ शून्यं तु सर्वतो यस्मान्निवासाय द्विजा गताः ॥ ३५ ॥ तेन मे सुमहद्दुःखं तस्मात्राहि नरेश्वर ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राम उवाच वदतां वरः ॥ ३६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ न जाने तावकान्विप्रांश्चतुर्दिक्षु समाश्रितान् ॥ न तेषां वेद्म्यहं संख्यां नामगोत्रे द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥ यथा ज्ञातिर्यथा गोत्रं याथातथ्यं निवेदय ॥ तत आनीय तान्सर्वान्स्वस्थाने वासयाम्यहम् ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीमातोवाच ॥ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशैश्च स्थापिता ये नरेश्वर ॥ अष्टादश सहस्राणि ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ३९ ॥ त्रयीविद्यासु विख्याता लोकेऽस्मिन्नमितद्युते ॥ चतुष्षष्टिकगोत्राणां वाडवा ये प्रतिष्ठिताः ॥ ॥ ४० ॥ श्रीमातादात्त्रयीविद्यां लोके सर्वे द्विजोत्तमाः ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि वैश्या धर्मपरायणाः ॥ ४१ ॥ आर्यवृत्तास्तु विज्ञेया द्विजशुश्रूषणे रताः ॥ बहुलार्को नृपो यत्र संज्ञया सह राजते ॥ ४२ ॥ कुमारावश्विनौ देवौ धनदो व्ययपूरकः ॥ अधिष्ठात्री त्वहं राम नाम्ना भट्टारिका स्मृता ॥ ४३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्थानाचाराश्च ये केचित्कुलाचारास्तथैव च ॥ श्रीमात्रा कथितं सर्वं रामस्याग्रे पुरातनम् ॥ ४४ ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रामो मुदमवाप ह ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं सत्यं हि भाषितं त्वया ॥ ४५ ॥ यस्मात्सत्यं त्वया प्रोक्तं तन्नाम्ना नगरं शुभम् ॥ वासयामि जगन्मातः सत्यमंदिरमेव च ॥ ४६ ॥ त्रैलोक्ये ख्यातिमाप्नोतु सत्यमंदिरमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ एतदुक्त्वा ततो रामः सहस्रशतसंख्यया ॥ स्वभृत्यान्प्रेषयामास विप्रानयनहेतवे ॥ ४८ ॥ यस्मिन्देशे प्रदेशे वा वने वा सरितस्तटे ॥ पर्यंते वा यथास्थाने ग्रामे वा तत्रतत्र च ॥ ४९ ॥ धर्मारण्यनिवासाश्च याता यत्र द्विजोत्तमाः ॥ अर्घपाद्यैः पूजयित्वा शीघ्रमानय

१ चित्रकाः—व्याघ्रजातीयहिंस्रपशुविशेषाः 'चित्ता' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धाः । २ शूद्राः—द० प० ।

एकाकिनीं क्रंदमानां दृष्ट्वा तां विस्मिता वयम् ॥ २ ॥ समीपवर्तिनो भूत्वा पृष्टा सा सुरसुन्दरी ॥ का त्वं
सुवस्त्रभूषाभरणां मृदुवाक्यपरायणाम् ॥ एकाकिनीं क्रंदमानां दृष्ट्वा तां विस्मिता वयम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामा सोवाच मधुरं वचः ॥ ४ ॥
देवि वरारोहे देवी वा दानवी नु किम् ॥ ३ ॥ रामः पृच्छति देवि त्वां ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामा सोवाच मधुरं वचः ॥ उवाच
राम प्रेषयत भद्रं वो मम दुःखापहं परम् ॥ ५ ॥ तदाकर्ण्य ततो रामः संभ्रमात्त्वरितो ययौ ॥ दृष्ट्वा तां दुःखसंतप्तां स्वयं दुःखमवाप सः ॥ उवाच
वचनं रामः कृतांजलिपुटस्तदा ॥ ६ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा केनावधूता विजने निरस्ता ॥ सुष्टं घनं केन
च तावकीनमाचक्ष्व मातः सकलं ममाग्रे ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा चातिदुःखार्तो रामो मतिमतां वरः ॥ प्रणामं दंडवच्चक्रे चक्रपाणिर्गिरापरः ॥८॥ तथा
भिवंदितो रामः प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ तुष्टया परया प्रीत्या स्तुतो मधुरया गिरा ॥ ९ ॥ परमात्मन्परेशान दुःखहारिन्सनातन ॥ यदर्थमवतारस्ते
तच्च कार्यं त्वया कृतम् ॥ १० ॥ रावणः कुंभकर्णश्च शक्रजित्प्रमुखास्तथा ॥ खरदूषणत्रिशिरोमारीचाक्षकुमारकाः ॥ ११ ॥ असंख्या निर्जिता येद्रा
राक्षसाः समरांगणे ॥ १२ ॥ किं वच्मि लोकेश सुकीर्त्तिमद्य ते वेधास्त्वदीयांगजपद्मसंभवः ॥ विश्वं निविष्टं च ततो ददर्श वटस्य पत्रे हि यथा
वटो मतः ॥ १३ ॥ धन्यो दशरथो लोके कौशल्या जननी तव ॥ ययोर्जातोसि गोविंद जगदीश परः पुमान् ॥ १४ ॥ धन्यं च तत्कुलं राम
यत्र त्वमागतः स्वयम् ॥ धन्याऽयोध्यापुरी राम धन्यो लोकस्त्वदाश्रयः ॥ १५ ॥ धन्यः सोऽपि हि वाल्मीकिर्येन रामायणं कृतम् ॥ कविना
विप्रमुख्येभ्य आत्मबुद्ध्या ह्यनागतम् ॥ १६ ॥ त्वत्तोऽभवत्कुलं चेदं त्वया देव सुपावितम् ॥१७॥ नरपतिरिति लोकैः स्मर्यते वैष्णवांशः स्वयमपि
रमणीयैस्त्वं गुणैर्विष्णुरेव ॥ किमपि भुवनकार्यं यद्विचिंत्यावतीर्य तदिह घटयतस्ते वत्स निर्विघ्नमस्तु ॥१८॥ स्तुत्वा वाचाथ रामं हि त्वयि नाथे
तु सांप्रतम् ॥ शून्या वर्ते चिरं कालं यथा दोपस्तथैव हि ॥ १९ ॥ धर्मारण्यस्य क्षेत्रस्य विद्धि मामधिदेवताम् ॥ वर्षाणि द्वादशैवेह जातानि दुःखि
तास्म्यहम् ॥ २० ॥ निर्जनत्वं ममाद्य त्वमुद्धरस्व महामते ॥ लोहासुरभयाद्राम विप्राः सर्वे दिशो दश ॥ २१ ॥ गताश्च वणिजः सर्वे यथास्थानं
सुदुःखिताः ॥ स दैत्यो घातितो राम देवैः सुरभयंकरः ॥ २२ ॥ आक्रम्यात्र महामायो दुराधर्षो दुरत्ययः ॥ न ते जनाः समायांति तद्भयाद्भनि
शंकिताः ॥ २३ ॥ अद्य वै द्वादश समाः शून्यागारमनाथवत् ॥ यस्माच्च दीर्घिकायां मे स्नानदानोद्यतो जनः ॥ २४ ॥ राम तस्यां दीर्घिकायां
निपतंति च शूकराः ॥ यत्रांगना भर्तृयुता जलक्रीडापरायणाः ॥ २५ ॥ चिक्रीडुस्तत्र महिषा निपतंति जलाशये ॥ यत्र स्थाने सुपुष्पाणां प्रकरः

सायके ॥ ६१ ॥ समर्थान्हि महाकायान्महाबलपराक्रमान् ॥ समाहूय तदा काले वाक्यमेतदथाब्रवीत् ॥ ६२ ॥ शिबिकां सुसुवर्णां मे शीघ्रं वाहयताचिरम् ॥ यथा क्षणेन चैकेन धर्मारण्यं व्रजाम्यहम् ॥ ६३ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ एवं ते वणिजः सर्वे रामेण प्रेरितास्तदा ॥ ६४ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे ऊहुस्तच्छिबिकां तदा ॥ क्षेत्रमध्ये यदा रामः प्रविष्टः सहसैनिकः ॥ ॥ ६५ ॥ तद्यानस्य गतिर्मंदा संजाता किल भारत ॥ मंदशब्दानि वाद्यानि मातंगा मंदगामिनः ॥ ६६ ॥ हयाश्च तादृशा जाता रामो विस्मयमागतः ॥ गुरुं पप्रच्छ विनयाद्वशिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ६७ ॥ किमेतन्मंदगतयश्चित्रं हृदि मुनीश्वर ॥ त्रिकालज्ञो मुनिः प्राह धर्मक्षेत्रमुपागतम् ॥ ॥ ६८ ॥ तीर्थे पुरातने राम पादचारेण गम्यते ॥ एवं कृते ततः पश्चात्सैन्यसौख्यं भविष्यति ॥ ६९ ॥ पादचारी ततो रामः सैन्येन सह संयुतः ॥ मधुवासनके ग्रामे प्राप्तः परमभावनः ॥ ७० ॥ गुरुणा चोक्तमार्गेण मातृणां पूजनं कृतम् ॥ नानोपहारैर्विविधैः प्रतिष्ठाविधिपूर्वकम् ॥ ७१ ॥ ततो रामो हरिक्षेत्रं सुवर्णादक्षिणे तटे ॥ निरीक्ष्य यज्ञयोग्याश्च भूमीर्वै बहुशस्तथा ॥ ७२ ॥ कृतकृत्यं तदात्मानं मेने रामो रघूद्वहः ॥ धर्मस्थानं निरीक्ष्याथ सुवर्णाक्षोत्तरे तटे ॥ ७३ ॥ सैन्यसंघं समुत्तीर्य्य बभ्राम क्षेत्रमध्यतः ॥ तत्र तीर्थेषु सर्वेषु देवतायतनेषु च ॥७४॥ यथोक्तानि च कर्माणि रामश्चक्रे विधानतः ॥ श्राद्धानि विधिवच्चक्रे श्रद्धया परया युतः ॥ ७५ ॥ स्थापयामास रामेशं तथा कामेश्वरं पुनः ॥ स्थानाद्वायुप्रदेशे तु सुवर्णोभयतस्तटे ॥ ७६ ॥ कृत्वैवं कृतकृत्योऽभूद्रामो दशरथात्मजः ॥ कृत्वा सर्वविधिं चैव सभायां समुपाविशत् ॥ ७७ ॥ तां निशां स नदीतीरे सुष्वाप रघुनंदनः ॥ ततोऽर्द्धरात्रे संजाते रामो राजीवलोचनः ॥ ७८ ॥ जागृतस्तु तदा काल एकाकी धर्मवत्सलः ॥ अश्रौषीच्च क्षणे तस्मिन्रामो नारीविरोदनम् ॥ ७९ ॥ निशायां करुणैर्वाक्यै रुदंतीं कुररीमिव ॥ चारैर्विलोकयामास रामस्तामतिसंभ्रमात् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिविह्वलां नारीं क्रंदन्तीं करुणैः स्वरैः ॥ पृष्टा सा दुःखिता नारी रामदूतैस्तदानघ ॥ ८१ ॥ ॥ दूता ऊचुः ॥ ॥ कासि त्वं सुभगे नारि देवी वा दानवी नु किम् ॥ केन वा त्रासितासि त्वं मुष्टं केन धनं तव ॥८२॥ विकलां दारुणाञ्छब्दानुद्गिरंती मुहुर्मुहुः ॥ कथयस्व यथातथ्यं रामो राजाभिपृच्छति॥ ॥ ८३ ॥ तयोक्तं स्वामिनं दूताः प्रेषयध्वं ममांतिकम् ॥ यथाहं मानसं दुःखं शांत्यै तस्मै निवेदये ॥ ८४ ॥ तथेत्युक्त्वा ततो दूता राममागत्य चाब्रुवन् ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये दूतागमनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततश्च रामदूतास्ते नत्वा राममथाब्रुवन् ॥ रामराम महाबाहो वरनारी शुभानना ॥ १ ॥

कामदं क्षेत्रं यतीनां मुक्तिदायकम् ॥ सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं युगेयुगे ॥ ३८ ॥ ॥ब्रह्मोवाच॥ ॥ वसिष्ठवचनं श्रुत्वा रामो धर्मभृतां वरः ॥ परं हर्षमनुप्राप्य हृदयानंदकारकम् ॥ ३९ ॥ प्रोत्फुल्लहृदयो रामो रोमांचिततनूरुहः ॥ गमनाय मतिं चक्रे धर्मारण्ये शुभव्रतः ॥ ॥ ४० ॥ यस्मिन्कीटपतंगादिमानुषाः पशवस्तथा ॥ त्रिरात्रसेवनेनैव मुच्यन्ते: सर्वपातकैः ॥ ४१ ॥ कुशस्थली यथा काशी शूलपाणिश्च भैरवः ॥ यथा वै मुक्तिदो राम धर्मारण्यं तथोत्तमम् ॥ ४२ ॥ ततो रामो महेष्वासो मुदा परमया युतः ॥ प्रस्थितस्तीर्थयात्रायां सीतया भ्रातृभिः सह ॥ ४३ ॥ अनुजग्मुस्तदा रामं हनुमांश्च कपीश्वरः ॥ कौशल्या च सुमित्रा च कैकेयी च मुदान्विता ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणो लक्षणोपेतो भरतश्च महामतिः ॥ शत्रुघ्नः सैन्यसहितोप्ययोध्यावासिनस्तथा ॥ ४५ ॥ प्रकृतयो नरव्याघ्र धर्मारण्ये विनिर्ययुः ॥ अनुजग्मुस्तदा रामं मुदा परमया युताः ॥ ४६ ॥ तीर्थयात्राविधिं कर्तुं गृहात्प्रचलितो नृपः ॥ वसिष्ठं स्वकुलाचार्यमिदमाह महीपते ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ एतदाश्चर्यमतुलं किमादि द्वारकाभवत् ॥ कियत्कालसमुत्पन्ना वसिष्ठेदं वदस्व मे ॥ ४८ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ न जानामि महाराज कियत्कालादभूदिदम् ॥ लोमशो जांबवांश्चैव जानातीति च कारणम् ॥ ४९ ॥ शरीरे यत्कृतं पापं नानाजन्मांतरेष्वपि ॥ प्रायश्चित्तं हि सर्वेषामेतत्क्षेत्रं परं स्मृतम् ॥ ५० ॥ श्रुत्वेति वचनं तस्य रामं ज्ञानवतां वरः ॥ गन्तुं कृतमतिस्तीर्थं यात्राविधिमथाचरत् ॥ ५१ ॥ वसिष्ठं चाग्रतः कृत्वा महामांडलिकैर्नृपैः ॥ पुनश्चरविधिं कृत्वा प्रस्थितश्चोत्तरां दिशम् ॥ ५२ ॥ वसिष्ठं चाग्रतः कृत्वा प्रतस्थे पश्चिमां दिशम् ॥ ग्रामाद्ग्राममतिक्रम्य देशाद्देशं वनाद्वनम् ॥५३॥ विमुच्य निर्ययौ रामः ससैन्यः सपरिच्छदः ॥ गजवाजिसहस्रौघै रथयानैश्च कोटिभिः॥ ॥ ५४ ॥ शिबिकाभिश्चासंख्याभिः प्रययौ राघवस्तदा ॥ गजारूढः प्रपश्यंश्च देशान्विविधसौहृदान् ॥ ५५ ॥ श्वेतातपत्रं विधृत्य चामरेण शुभेन च ॥ वीजितश्च जनौघेन रामस्तत्र समभ्यगात् ॥ ५६ ॥ वादित्राणां स्वनैर्घोरैर्नृत्यगीतपुरःसरः ॥ स्तूयमानोपि सूतैश्च ययौ रामो मुदान्वितः ॥ ५७ ॥ दशमेऽहनि संप्राप्तं धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ अदूरे हि ततो रामो दृष्ट्वा मांडलिकं पुरम् ॥ ५८ ॥ तत्र स्थित्वा ससैन्यस्तु उवास निशि तां पुरीम् ॥ श्रुत्वा तु निर्जनं क्षेत्रमुद्वसं च भयानकम् ॥ ५९ ॥ व्याघ्रसिंहाकुलं तत्र यक्षराक्षससेवितम् ॥ श्रुत्वा जनमुखाद्रामो धर्मारण्यमरण्यकम् ॥ तच्छ्रुत्वा रामदेवस्तु न चिंता क्रियतामिति ॥ ६० ॥ तत्रस्थान्वणिजः शूरान्दक्षान्सत्यव्रत

१ १. देवता। २ [illegible]

सरस्वती ॥ १३ ॥ प्राचीं माधवमास्तूय स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ गंडकीपुण्यतीर्थे हि स्नानं यः कुरुते नरः ॥ १४ ॥ शालग्रामशिलामर्च्य न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ गोमतीजलकल्लोलैर्मज्जयेत्कृष्णसन्निधौ ॥ १५ ॥ चतुर्भुजो नरो भूत्वा वैकुण्ठे मोदते चिरम् ॥ चर्मण्वतीं नमस्कृत्य अपः स्पृशति यो नरः ॥ १६ ॥ स तारयति पूर्वजान्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ द्वयोश्च संगमं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा सागरध्वनिम् ॥ १७ ॥ ब्रह्महत्यायुतो वापि पूतो गच्छेत्परां गतिम् ॥ माघमासे प्रयागे तु मज्जनं कुरुते नरः ॥ १८ ॥ इह लोके सुखं भुक्त्वा अन्ते विष्णुपदं व्रजेत् ॥ प्रभासे ये नरा राम त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणः ॥ १९ ॥ यमलोकं न पश्येयुः कुंभीपाकादिकं तथा ॥ नैमिषारण्यवासी यो नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥ २० ॥ देवानामालयं यस्मात्तदेव भुवि दुर्लभम् ॥ कुरुक्षेत्रे नरो राम ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ २१ ॥ हेमदानाच्च राजेंद्र न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ श्रीस्थले दर्शनं कृत्वा नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ २२ ॥ सर्वदुःखविनाशे च विष्णुलोके महीयते ॥ काश्यपीं स्पर्शयेद्यो गां मानवो भुवि राघव ॥ ॥ २३ ॥ सर्वकामदुघावासमृषिलोकं स गच्छति ॥ उज्जयिन्यां तु वैशाखे शिप्रायां स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥ मोचयेद्रौरवाद्घोरात्पूर्वजांश्च सहस्रशः ॥ सिंधुस्नानं नरो राम प्रकरोति दिनत्रयम् ॥ २५ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा कैलासे मोदते नरः ॥ कोटितीर्थे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा कोटीश्वरं शिवम् ॥ २६ ॥ ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्लिप्यते न च स क्वचित् ॥ अज्ञानामपि जंतूनां महाऽमेध्ये तु गच्छताम् ॥ ॥ २७ ॥ पादोद्भूतं पयः पीत्वा सर्वपापं प्रणश्यति ॥ वेदवत्यां नरो यस्तु स्नाति सूर्योदये शुभे ॥ २८ ॥ सर्वरोगात्प्रमुच्येत परं सुखमवाप्नुयात् ॥ तीर्थानि राम सर्वत्र स्नानपानावगाहनैः ॥ २९ ॥ नाशयंति मनुष्याणां सर्वपापानि लीलया ॥ तीर्थानां परमं तीर्थं धर्मारण्यं प्रचक्षते ॥ ३० ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैर्यदादौ संस्थापितं पुरा ॥ अरण्यानां च सर्वेषां तीर्थानां च विशेषतः ॥ ३१ ॥ धर्मारण्यात्परं नास्ति भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ३२ ॥ ते पुण्यास्ते पुण्यकृतो ये वसंति कलौ नराः ॥ धर्मारण्ये रामदेव सर्वकिल्बिषनाशने ॥ ३३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि सर्वस्तेयकृतानि च ॥ परदारप्रसंगादि अभक्ष्यभक्षणादि वै ॥ ३४ ॥ अगम्यागमनाद्यानि अस्पर्शस्पर्शनादि च ॥ भस्मीभवंति लोकानां धर्मारण्यावगाहनात् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च बालघ्नोऽनृतभाषणः ॥ स्त्रीगोघ्नश्चैव ग्रामघ्नो धर्मारण्ये विमुच्यते ॥ ३६ ॥ नातः परं पावनं हि पापिनां प्राणिनां भुवि ॥ स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वांछितार्थप्रदं शुभम् ॥ ३७ ॥ कामिनां

१ गल्लकी—इति सर्वत्र पाठांतरम् ।

पापिनो नहि ॥ ९८ ॥ न हेमहारी ब्रह्मघ्नो न चैव गुरुतल्पगः ॥ न स्त्रीघ्नो न च बालघ्नो न चैवानृतभाषणः ॥ ९९ ॥ न वृत्तिलोपकश्चासीत्कूट
साक्षी न चैव हि ॥ न शठो न कृतघ्नश्च मलिनो नैव दृश्यते ॥ १०० ॥ सदा सर्वत्र पूज्यंते ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ नावैष्णवोऽव्रती राजन्राम
राज्येऽतिविश्रुते ॥ १०१ ॥ राज्यं प्रकुर्वतस्तस्य पुरोधा वदतां वरः ॥ वसिष्ठो मुनिभिः सार्द्धं कृत्वा तीर्थान्यनेकशः ॥ २ ॥ आजगाम ब्रह्मपुत्रो
महाभागस्तपोनिधिः ॥ रामस्तं पूजयामास मुनिभिः सहितं गुरुम् ॥ ३ ॥ अभ्युत्थानार्घपाद्यैश्च मधुपर्कादिपूजया ॥ प्रपच्छ कुशलं रामं वसिष्ठो
मुनिपुंगवः ॥ ४ ॥ राज्ये चाश्वे गजे कोशे देशे सद्भ्रातृभृत्ययोः ॥ कुशलं वर्त्तते राम इति पृष्टे मुनेस्तदा ॥ ५ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥
सर्वत्र कुशलं मेऽद्य प्रसादाद्भवतः सदा ॥ पप्रच्छ कुशलं रामो वसिष्ठं मुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ सर्वतः कुशली त्वं हि भार्यापुत्रसमन्वितः ॥
स सर्वं कथयामास यथा तीर्थान्यशेषतः ॥ ७ ॥ सेवितानि धरापृष्ठे क्षेत्राण्यायतनानि च ॥ रामाय कथयामास सर्वत्र कुशलं तदा ॥ ८ ॥ ततः
स विस्मयाविष्टो रामो राजीवलोचनः ॥ पप्रच्छ तीर्थमाहात्म्यं यत्तीर्थपूत्तमोत्तमम् ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां
संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये रामचरित्रवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥
भगवन्यानि तीर्थानि सेवितानि त्वया विभो ॥ एतेषां परमं तीर्थं तन्ममाचक्ष्व मानद ॥ १ ॥ मया तु सीताहरणे निहता ब्रह्मराक्षसाः ॥ तत्पा
पस्य विशुद्ध्यर्थं वद तीर्थोत्तमोत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ गंगा च नर्मदा तापी यमुना च सरस्वती ॥ गंडकी गोमती पूर्णा एता
नद्यः सुपावनाः ॥ ३ ॥ एतासां नर्मदा श्रेष्ठा गंगा त्रिपथगामिनी ॥ दहते किल्बिषं सर्वं दर्शनादेव राघव ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा जन्मशतं पापं गत्वा
जन्मशतत्रयम् ॥ स्नात्वा जन्मसहस्रं च हंति रेवा कलौ युगे ॥ ५ ॥ नर्मदातीरमाश्रित्य शाकमूलफलैरपि ॥ एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटि
भोजफलं लभेत् ॥ ६ ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ७ ॥ फाल्गुनांते कुहूं
प्राप्य तथा प्रौष्ठपदेऽसिते ॥ पक्षे गंगामधि प्राप्य स्नानं च पितृतर्प्पणम् ॥ ८ ॥ कुरुते पिंडदानानि सोऽक्षयं फलमश्नुते ॥ शुचौ मासे च
संप्राप्ते स्नानं वाप्यां करोति यः ॥ ९ ॥ चतुरशीतिनरकान्न पश्यति नरो नृप ॥ तपत्याः स्मरणे राम महापातकिनामपि ॥ १० ॥
उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ यमुनायां नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११ ॥ महापातकयुक्तोऽपि स गच्छेत्परमां गतिम् ॥
कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे सरस्वत्यां निमज्जयेत् ॥ १२ ॥ गच्छेत्स गरुडारूढः स्तूयमानः सुरोत्तमैः ॥ स्नात्वा यः कार्त्तिके मासि यत्र प्राची

द्रावितो दशकंधरः ॥ बिभीषणोपदेशेन हनुमद्युद्धमेव च ॥ ७४ ॥ द्रोणाद्रेरोषधीं नेतुं लक्ष्मणार्थमुपागतः ॥ विशल्यां तु समादाय लक्ष्मणं तामपाययत् ॥ ७५ ॥ दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं तु रक्षसाम् ॥ एकादश्यां तु रामाय रथो मातलिसारथिः ॥ ७६ ॥ प्राप्तो युद्धाय द्वादश्यां यावत्कृष्णां चतुर्दशीम् ॥ अष्टादशदिने रामो रावणं द्वैरथेऽवधीत् ॥ ७७ ॥ संस्कारा रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवन् ॥ संग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान् ॥ ७८ ॥ माघशुक्लद्वितीयादिचैत्रकृष्णचतुर्दशीम् ॥ सप्ताशीतिदिनान्येवं मध्ये पंचदशाहकम् ॥ ७९ ॥ युद्धावहारः संग्रामो द्वासप्ततिदिनान्यभूत् ॥ वैशाखादितिथौ राम उवास रणभूमिषु ॥ अभिषिक्तो द्वितीयायां लंकाराज्ये बिभीषणः ॥ ८० ॥ सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलंभनम् ॥ दशरथस्यागमनं तत्र चैवानुमोदनम् ॥ ८१ ॥ हत्वा त्वरेण लंकेशं लक्ष्मणस्याग्रजो विभुः॥ गृहीत्वा जानकीं पुण्यां दुःखितां राक्षसेन तु ॥ ८२ ॥ आदाय परया प्रीत्या जानकीं स न्यवर्तत ॥ वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकमाश्रितः ॥ ८३ ॥ विहायसा निवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यां पुरीं प्रति ॥ पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां माधवस्य च ॥ ८४ ॥ भारद्वाजाश्रमे रामः सगणः समुपाविशत् ॥ नंदिग्रामे तु षष्ठ्यां स पुष्पकेण समागतः ॥ ८५ ॥ सप्तम्यामभिषिक्तोऽसौ भूयोऽयोध्यायां रघूद्वहः ॥ दशाहाधिकमासांश्च चतुर्दश हि मैथिली ॥ ८६ ॥ उवास रामरहिता रावणस्य निवेशने ॥ द्वाचत्वारिंशके वर्षे रामो राज्यमकारयत् ॥ ८७ ॥ सीतायास्तु त्रयस्त्रिंशद्वर्षाणि तु तदाभवन् ॥ स चतुर्दशवर्षांते प्रविष्टः स्वां पुरीं प्रभुः ॥ ८८ ॥ अयोध्यांनाम मुदितो रामो रावणदर्पहा ॥ भ्रातृभिः सहितस्तत्र रामो राज्यमकारयत् ॥ ८९ ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ रामो राज्यं पालयित्वा जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ९० ॥ रामराज्ये तदा लोका हर्षनिर्भरमानसाः ॥ बभूवुर्धनधान्याढ्याः पुत्रपौत्रयुता नराः ॥ ९१ ॥ कामवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि गुणवंति च ॥ गावस्तु घटदोहिन्यः पादपाश्च सदा फलाः ॥ ९२ ॥ नाधयो व्याधयश्चैव रामराज्ये नराधिप ॥ नार्यः पतिव्रताश्चासन्पितृभक्तिपरा नराः ॥ ९३ ॥ द्विजा वेदपरा नित्यं क्षत्रिया द्विजसेविनः ॥ कुर्वंते वैश्यवर्णाश्च भक्तिं द्विजगवां सदा ॥ ९४ ॥ न योनिसंकरश्चासीत्तत्र नाचारसंकरः ॥ न वंध्या दुर्भगा नारी काकवंध्या मृतप्रजा ॥ ९५ ॥ विधवा नैव काप्यासीत्सभर्तृका न लंप्यते[1] ॥ नावज्ञां कुर्वते केपि मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥ ९६ ॥ न च वाक्यं हि वृद्धानामुल्लंघयति पुण्यकृत् ॥ न भूमिहरणं तत्र परनारीपराङ्मुखाः ॥ ९७ ॥ नापवादपरो लोको न दरिद्रो न रोगभाक् ॥ न स्तेयो द्यूतकारी च मैरेयी[2]

१ न लप्यते—न विलप्यते—पुत्रपौत्रादिसुखमनुभवन्त्याः सौभाग्यवत्याः पत्युरग्रे नातिरागेण मरणात्—इत्यर्थः । २ मैरेयम्—मद्यम्—तत्प्राशकः—मैरेयी ।

चतुष्टयम् ॥ समुद्राद्वरलाभश्च सहोपायप्रदर्शनः ॥ ४७ ॥ सेतोर्दशम्यामारंभस्त्रयोदश्यां समापनम् ॥ चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सेनां न्यवेशयत् ॥ ४८ ॥ पूर्णिमास्या द्वितीयायां त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ॥ तीर्त्वा तोयनिधिं रामः शूरवानरसैन्यवान् ॥ ४९ ॥ रुरोध च पुरीं लंकां सीतार्थं शुभलक्षणः ॥ तृतीयादिदशम्यंतं निवेशश्च दिनाष्टकः ॥ ५० ॥ शुकसारणयोस्तत्र प्राप्तिरेकादशीदिने ॥ पौषासिते च द्वादश्यां सैन्यसंख्यानमेव च ॥ ५१ ॥ शार्दूलेन कपीन्द्राणां सारासारोपवर्णनम् ॥ त्रयोदश्याद्यमांते च लंकायां दिवसैस्त्रिभिः ॥ ५२ ॥ रावणः सैन्यसंख्यानं रणोत्साहं तदाऽकरोत् ॥ प्रययावंगदो दौत्ये माघशुक्लाद्यवासरे ॥ ५३ ॥ सीतायाश्च तदा भर्तुर्मायामूर्धादिदर्शनम् ॥ माघशुक्लद्वितीयायां दिनैः सप्तभिरष्टमीम् ॥ ५४ ॥ रक्षसां वानराणां च युद्धमासीच्च संकुलम् ॥ माघशुक्लनवम्यां तु रात्राविंद्रजिता रणे ॥ ५५ ॥ रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबंधः कृतः किल ॥ आकुलेषु कपीशेषु हताशेषु च सर्वशः ॥ ५६ ॥ वायूपदेशाद्गरुडं सस्मार राघवस्तदा ॥ नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां गरुडोऽभ्यगात् ॥ ५७ ॥ अवहारो माघशुक्लस्यैकादश्यां दिनद्वयम् ॥ द्वादश्यामांजनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ॥ ५८ ॥ त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतोऽकंपनो रणे ॥ मायासीतां दर्शयित्वा रामाय दशकंधरः ॥ ५९ ॥ त्रासयामास च तदा सर्वान्सैन्यगतानपि ॥ माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरम् ॥ ६० ॥ त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः ॥ माघकृष्णद्वितीयायाश्चतुर्थ्यंतं त्रिभिर्दिनैः ॥ ६१ ॥ रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥ पञ्चम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः ॥ ६२ ॥ कुंभकर्णस्तदा चक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिनम् ॥ कुम्भकर्णोऽकरोद्युद्धं नवम्यादिचतुर्दिनैः ॥ ६३ ॥ रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः ॥ अमावास्यादिने शोकाऽभ्यवहारो बभूव ह ॥ ६४ ॥ फाल्गुनप्रतिपदादौ चतुर्थ्यंतैश्चतुर्दिनैः ॥ नरांतकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ॥ ६५ ॥ पंचम्याः सप्तमीं यावदतिकायवधस्त्वहात् ॥ अष्टम्या द्वादशीं यावन्निहतौ दिनपंचकात् ॥ ६६ ॥ निकुम्भकुम्भौ द्वावेतौ मकराक्षश्चतुर्दिनैः ॥ फाल्गुनासितद्वितीयाया दिने धं शक्रजिज्जितः ॥ ६७ ॥ तृतीयादौ सप्तम्यंतदिनपञ्चकमेव च ॥ ओषध्यानयनैर्व्यग्र्यादवहारो बभूव ह ॥ ६८ ॥ अष्टम्यां रावणो मायामैथिलीं हतवान्कुधीः ॥ शोकावेगात्तदा रामश्चक्रे सैन्यावधारणम् ॥ ६९ ॥ ततस्त्रयोदशीं यावद्दिनैः पंचभिरिंद्रजित् ॥ लक्ष्मणेन हतो युद्धे विख्यातबलपौरुषः ॥ ७० ॥ चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षामापावहारतः ॥ अमावास्यादिने प्रागाद्युद्धाय दशकंधरः ॥ ७१ ॥ चैत्रशुक्लप्रतिपदः पंचमीदिनपंचके ॥ रावणो युध्यमानोऽभूत्प्रचुरो रक्षसां वधः ॥ ७२ ॥ चैत्रशुक्लाष्टमीं यावत्स्यंदनाश्वादिसूदनम् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रेः शक्तिभेदने ॥ ७३ ॥ कोपाविष्टेन रामेण

च ॥ २१ ॥ आगतो राक्षसो घोरः सीतापहरणाय सः ॥ ततो माघासिताष्टम्यां मुहूर्ते वृन्दसंज्ञके ॥ २२ ॥ राघवाभ्यां विना सीतां जहार दश- कन्धरः ॥ मारीचस्याश्रमं गत्वा मृगरूपेण तेन च ॥ २३ ॥ नीत्वा दूरं राघवं च लक्ष्मणेन समन्वितम् ॥ ततो रामो जघानाशु मारीचं मृगरू- पिणम् ॥ २४ ॥ पुनः प्राप्याश्रमं रामो विना सीतां ददर्श ह ॥ तत्रैव ह्रियमाणा सा चक्रंद कुररी यथा ॥ २५ ॥ रामरामेति मां रक्ष रक्ष मां रक्षसा हृताम् ॥ यथा श्येनः क्षुधायुक्तः क्रन्दंतीं वर्तिकां नयेत् ॥ २६ ॥ तथा कामवशं प्राप्तो राक्षसो जनकात्मजाम् ॥ नयत्येष जनकजां तच्छ्रुत्वा पक्षिराट् तदा ॥ २७ ॥ युयुधे राक्षसेंद्रेण रावणेन हतोऽपतत् ॥ माघासितनवम्यां तु वसंतीं रावणालये ॥ २८ ॥ मार्गमाणौ तदा तौ तु भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥ जटायुषं तु दृष्ट्वैव ज्ञात्वा राक्षससंहृताम् ॥ सीतां ज्ञात्वा ततः पक्षी संस्कृतस्तेन भक्तितः ॥ ३० ॥ अग्रतः प्रययौ रामो लक्ष्मणस्तत्पदानुगः ॥ पंपाभ्याशमनुप्राप्य शबरीमनुगृह्य च ॥३१॥ तज्जलं समुपस्पृश्य हनुमद्दर्शनं कृतम् ॥ ततो रामो हनुमता सह सख्यं चकार ह ॥ ३२ ॥ ततः सुग्रीवमभ्येत्य अहनद्वालिवानरम् ॥ प्रेपिता रामदेवेन हनुमत्प्रमुखाः प्रियाम् ॥ ३३ ॥ अंगुलीयकमादाय वायुसूनुस्तदा गतः ॥ संपातिर्दशमे मासि आचख्यौ वानराय ताम्॥३४॥ततस्तद्वचनादब्धिं पुप्लुवे शतयोजनम् ॥ हनुमान्निशि तस्यां तु लंकायां परितोऽचिनोत्॥३५॥ तद्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं तु हनूमतः ॥ द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनुमान्पर्यवस्थितः ॥ ३६ ॥ तस्यां निशायां जानक्या विश्वासायाह संकथाम् ॥ अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ३७ ॥ ब्रह्मास्त्रेण त्रयोदश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः ॥ दारुणानि च रूक्षाणि वाक्यानि राक्षसाधिपम् ॥ ॥ ३८ ॥ अब्रवीद्वायुसूनुस्तं बद्धो ब्रह्मास्त्रसंयुतः ॥ वह्निना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं कृतम् ॥ ३९ ॥ पूर्णिमायां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ॥ मार्गशीर्षप्रतिपदः पंचभिः पथि वासरैः ॥ ४० ॥ पुनरागत्य वर्षेह्नि ध्वस्तं मधुवनं किल ॥ सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं सर्वनिवेदनम् ॥ ४१ ॥ मणिप्रदानं सीतायाः सर्वं रामाय शंसयत्[1] ॥ अष्टम्युत्तरफाल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिधे ॥ ४२ ॥ मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च ॥ रामः कृत्वा प्रतिज्ञां हि प्रयातुं दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ तीर्त्वाहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम् ॥ दक्षिणाशां प्रयातस्य सुग्रीवोऽथाभव त्सखा ॥ ४४ ॥ वासरैः सप्तभिः सिंधोस्तीरे सैन्यनिवेशनम् ॥ पौपशुक्लप्रतिपदस्तृतीयां यावदंबुधौ ॥ उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ॥ ४५ ॥ विभीषणश्चतुर्थ्यां तु रामेण सह संगतः ॥ समुद्रतरणार्थाय पंचम्यां मंत्रे[2] उद्यतेः ॥ ४६ ॥ प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिन

१ अशंसयत्—अडभाव आर्षः । २ मंत्रे—मंत्रणे ।

उवाच ॥ ॥ एतद्वः कथितं विप्रा लोहासुरविचेष्टितम् ॥ यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ७७ ॥ एकविंशतिवारन्तु गयायां पिंड पातने ॥ तत्फलं समवाप्नोति सकृदस्मिञ्छ्रुते सति ॥ ७८ ॥ चतुःष्कोटिद्विलक्षं च सहस्रं शतमेव च ॥ धेनवस्तेन दत्ताः स्युर्माहात्म्यं शृणु याच्च यः ॥ ७९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये लोहासुरमाहात्म्यसंप्र तिर्नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पुरा त्रेतायुगे प्राप्ते वैष्णवांशो रघूद्वहः ॥ सूर्यवंशे समुत्पन्नो रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ स रामो लक्ष्मणश्चैव काकपक्षधरावुभौ ॥ तातस्य वचनात्तौ तु विश्वामित्रमनुव्रतौ ॥ २ ॥ यज्ञसंरक्षणार्थाय राज्ञा दत्तौ कुमारकौ ॥ धनुःशरधरौ वीरौ पितुर्वचनपालकौ ॥ ३ ॥ पथि प्रव्रजतो यावत्ताडकानाम राक्षसी ॥ तावदागम्य पुरतस्तस्थौ वै विघ्नकारणात् ॥ ॥ ४ ॥ ऋषेरनुज्ञया रामस्ताडकां समघातयत्॥ प्रादिशच्च धनुर्वेदविद्यां रामाय गाधिजः ॥५॥ तस्य पादतलस्पर्शाच्छिला वासवयोगतः ॥ अहल्या गौतमवधूः पुनर्जाता स्वरूपिणी ॥ ६ ॥ विश्वामित्रस्य यज्ञे तु संप्रवृत्ते रघूत्तमः ॥ मारीचं च सुबाहुं च जघान परमेषुभिः ॥७॥ ईश्वरस्य धनुर्भग्नं[1] जनकस्य गृहे स्थितम् ॥ रामः पंचदशे वर्षे षड्वर्षां चैव मैथिलीम् ॥ ८ ॥ उपयेमे तदा राजन्रम्यां सीतामयोनिजाम् ॥ कृतकृत्यस्तदा जातः सीतां संप्राप्य राघवः ॥ ९ ॥ अयोध्यामगमन्मार्गे जामदग्न्यमवेक्ष्य च ॥ संग्रामोऽभूत्तदा राजन्देवानामपि दुःसदः ॥ १० ॥ ततो रामं पराजित्य सीतया गृहमागतः ॥ ततो द्वादशवर्षाणि रेमे रामस्तया सह ॥ ११ ॥ सप्तविंशतिमे वर्षे यौवराज्यप्रदायकम् ॥ राजानमथ कैकेयी वरद्वयमयाच त ॥ १२ ॥ तयोरेकेन रामस्तु ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ जटाधरः प्रव्रजतां वर्षाणीह चतुर्दश ॥ १३ ॥ भरतस्तु द्वितीयेन यौवराज्याधिपोस्तु मे ॥ मंथरावचनान्मूढा वरमेतमयाचत ॥ १४ ॥ जानकीलक्ष्मणसखं रामं प्राव्राजयन्नृपः ॥ त्रिरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेह्नि फलाशनः ॥ १५ ॥ पञ्चमे चित्र कूटे तु रामो वासमकल्पयत् ॥ तदा दशरथः स्वर्गं गतो राम इति ब्रुवन् ॥ १६ ॥ ब्रह्मशापं तु सफलं कृत्वा स्वर्गं जगाम किम् ॥ ततो भरत शत्रुघ्नौ चित्रकूटे समागतौ ॥ १७ ॥ स्वर्गतं पितरं राजन्रामाय विनिवेद्य च ॥ सांत्वनं भरतस्यास्य कृत्वा निवर्तनं प्रति ॥ १८ ॥ ततो भरत शत्रुघ्नौ नंदिग्रामं समागतौ ॥ पादुकापूजनरतौ तत्र राज्यधरावुभौ ॥ १९ ॥ अत्रिं दृष्ट्वा महात्मानं दण्डकारण्यमागमत् ॥ रक्षोगणवधारम्भे विराधे विनिपातिते ॥ २० ॥ अर्द्धत्रयोदशे वर्षे पंचवट्यामुवास ह ॥ ततो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम् ॥ वने विचरतस्तस्य जानकीसहितस्य

१ रामम्—परशुरामम्—इत्यर्थः । २ रामः—इति शेषः । दाशरथी रामः—इत्यर्थः ।

स्तोंचिता सत्योऽसि सुव्रत॥ त्रिषु लोकेषु दुष्प्रापं सत्यं ते दिवि संस्थितम् ॥५१॥ अस्मद्वाक्येन सत्येन तत्तथाऽसुरसत्तम ॥ गयासमधिकं तीर्थं तव जातं धरातले॥५२॥ अस्माकं स्थितिरव्यग्रा तव देहे न संशयः ॥ सत्यपाशेन बद्धाः स्म दृढमेव त्वयाऽनघ ॥५३॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ गयाप्रभृति कस्याऽपि फल समधिकं स्मृतम् ॥ चतुर्दश्याममावास्यां लोहयष्ट्यां पिंडदानतः ॥ ५४ ॥ बलिपुत्रस्य सत्येन महती तृप्तिरत्र हि ॥ मा कुरुष्वात्र संदेहं तव देहे स्थिता स्वयम् ॥ ५५ ॥ सरस्वती पुण्यतोया ब्रह्मलोकात्प्रयात्युत ॥ प्लावयिष्यंति देहांगं मया सह सुसंगता ॥५६॥ यथा वै द्वारका वासो देवस्तत्र महेश्वरः ॥ विरंचिर्यत्र तीर्थानि त्रीण्येतानि धरातले ॥ ५७ ॥ भविष्यति च पाताले स्वर्गलोके यमक्षये ॥ विख्यातान्यसुरश्रेष्ठ पितॄणां तृप्तिहेतवे ॥५८॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि गाथां पितृकृतां पराम् ॥ आज्ञारूपां हि पुत्राणां तां शृणुष्व ममानघ ॥५९॥ पितर ऊचुः॥ शंकरस्याग्रतः स्थानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् ॥ पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम् ॥६०॥ तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिं यांति तर्पिताः ॥ पितरो नरकाद्वापि सुपुत्रेण सुमेधसा ॥ ६१ ॥ गोप्रदानं प्रशंसंति तत्तत्र पितृमुक्तये ॥ पित्रादिकान्समुद्दिश्य दृष्ट्वा रुद्रं च केशवम् ॥६२॥ तिलपिण्याकपिंडेन तृप्तिं यास्यामहे पराम् ॥ चतुर्दश्याममावास्यां तथा च पितृतर्पणम् ॥ ६३ ॥ अज्ञातगोत्रजन्मानस्तेभ्यः पिंडांस्तु निर्वपेत् ॥ तेऽपि यांति दिवं सर्वे पिंडे दत्त इति श्रुतिः ॥ ६४ ॥ सर्वकार्याणि संत्यज्य मानवैः पुण्यमीप्सुभिः ॥ प्राप्ते भाद्रपदे मासे गंतव्या लोहयष्टिका ॥ अज्ञातगोत्रनाम्ना तु पिंड मंत्रमिमं शृणु ॥ ६५ ॥ पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ॥ अतीतगोत्रजास्तेभ्यः पिंडोऽयमुपतिष्ठतु ॥ ६६ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अनेनैव तु मंत्रेण ममाग्रे सुरसत्तम ॥ क्षीणे चंद्रे चतुर्दश्यां नभस्ये पिंडमाहरेत् ॥ ६७ ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ तिलपिण्याकपिंडेन पितरो मोक्षमाप्नुयुः ॥ ६८ ॥ क्षणत्रयविनिर्मुक्ता मानवा जगतीतले ॥ भविष्यंति न संदेहो लोहयष्ट्यां तिलतर्पणे ॥ ६९ ॥ स्नात्वा यः कुरुते चात्र पितृपिंडोदकक्रियाः ॥ पितरस्तस्यः तृप्यंति यावद्ब्रह्मदिवानिशम् ॥ ७० ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य मासि भाद्रपदे सरः ॥ ब्रह्मणो यष्टिकायां तु यः कुर्यात्पितृतर्पणम् ॥ ७१ ॥ पितरस्तस्य तृप्ताः स्युर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ तेषां प्रसन्नो भगवानादिदेवो महेश्वरः ॥ ७२ ॥ अस्य तीर्थस्य यात्रायां मतिर्येषां भविष्यति ॥ गोक्षीरेण तिलैः श्वेतैः स्नात्वा सारस्वते जले ॥ ७३ ॥ तर्पयेदक्षया तृप्तिः पितॄणां तस्य जायते ॥ श्राद्धं चैव प्रकुर्वीत सक्तुभिः पयसा सह ॥ ७४ ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य पितॄणां मोदमिच्छुकः ॥ रुद्रतीर्थे ततो धेनुं दद्याद्वस्त्राणि यमतीर्थके ॥ ७५ ॥ विष्णुतीर्थे हिरण्यं च पितॄणां मोक्षमिच्छुकः ॥ विनाक्षतैर्विना दर्भैर्विना चासनमेव च ॥ वारिमात्राल्लोहयष्ट्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ ७६ ॥ ॥ सूत

स्वरूपं रूपवर्जितः ॥ २५ ॥ कण्ठे तस्थौ ततो ब्रह्मा तस्य लोहासुरस्य च ॥ चरणौ पीडयामास स्वस्थितया पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ अथ दैत्यः समुत्तस्थौ भृशं बद्धोपि भूतले ॥ दृष्ट्वोत्थितं ततो दैत्यं पातयंतं सुरोत्तमान् ॥ २७ ॥ उवाच दिव्यया वाचा विरंचिः कमलासनः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ लोहासुर सदा रक्ष वाचोधर्ममभीक्ष्णशः ॥ त्वया यत्प्रार्थितं रुद्रात्तदेव समुपस्थितम् ॥ २९ ॥ अहं विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयोऽमी सुरसत्तमाः ॥ त्वद्देहमुपवेक्ष्यामो यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३० ॥ दानवेश शिवप्राप्तिर्भावभक्त्यैव जायते ॥ शिवं चालयितुं बुद्धिः कथं तव भविष्यति ॥ ३१ ॥ अचलांश्चालयेद्यस्तु प्रासादान्ब्राह्मणान्पुरान् ॥ अचिरेणैव कालेन पातकेनैव लिप्यते ॥ ३२ ॥ श्मशानवत्परित्याज्यः सत्यधर्मबहिष्कृतः ॥ सत्यवागसि भद्रं ते मा विचालय देवताः ॥ ३३ ॥ येन यातास्तु पितरो येन याताः पितामहाः ॥ तेन मार्गेण गतव्यं न चोल्लंघ्या सतां गतिः ॥ ३४ ॥ दानवेश पिता ते हि ददौ लोकत्रयं हरेः ॥ वाक्पाशबद्धः पाताले राज्यं चक्रे महीपतिः ॥ ३५ ॥ तथा त्वमसि वाक्पाशाच्छिवभक्तिसमन्वितः ॥ भूतले तिष्ठ दैत्येंद्र मावाग्रेकल्प्यमाप्नुहि ॥ ३६ ॥ वरांस्ते च प्रदास्यामो मा विचालय हि देवताः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा ब्रह्मणो वाक्यं संतुष्टो दानवेश्वरः ॥ प्राह प्रसन्नया वाचा ब्रह्माणं केशवं हरम् ॥ ३८ ॥ ॥ लोहासुर उवाच ॥ ॥ वाक्पाशबद्धस्तिष्ठामि न पुनर्भवतां बले ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयोऽमी सुरसत्तमाः ॥ ३९ ॥ स्थास्यंति चेच्छरीरे मे किं न लब्धं मया ततः ॥ इदं कलेवरं मे हि समारूढं त्रिभिः सुरैः ॥ ४० ॥ भूम्यां भवतु विख्यातं मत्प्रभावात्सुरोत्तमाः ॥ ४१ ॥ लोहासुरस्य वाक्येन हर्षिता स्त्रिदशास्त्रयः ॥ ददुः प्रत्युत्तरं तस्मै ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ४२ ॥ सत्यवाक्पाशतो दैत्यो न सत्याच्चलितो यतः ॥ तेन सत्येन संतुष्टा दास्या मस्ते मनीप्सितम् ॥ ४३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यथा स्नानं ब्रह्मज्ञानं देहत्यागो गयातले ॥ धर्मारण्ये तथा दैत्य धर्मेश्वरपुरः स्थिते ॥ ४४ ॥ कूपे तर्प्पणकं श्राद्धं शंसंति पितरो दिवि ॥ संतुष्टा पिंडदानेन गयायां पितरो यथा ॥ ४५ ॥ वांछंति तर्प्पणं कूपे धर्मारण्ये विशुद्धये ॥ दानवेंद्र शरीरं तु तीर्थं तव भविष्यति ॥ ४६ ॥ एकविंशतिवारांस्तु गयायां तर्प्पणे कृते ॥ पितॄणां या परा तृप्तिर्जायते दानवाधिप ॥ ४७ ॥ धर्मेश्वर पुर स्तात्सा त्वेकदा पितृतर्पणात् ॥ स्याच्छ्राद्धे दशगुणा तृप्तिः सत्यमेव न संशयः ॥ ४८ ॥ पितॄणां पिंडदानेन अक्षय्या तृप्तिरस्त्विह ॥ शिवलिंगांतराले वै धर्मारण्ये धरातले ॥४९॥ श्रद्धयैव हि कर्त्तव्याः श्राद्धपिंडोदकक्रियाः ॥ तथांतराले चास्माकं श्राद्धपिंडो विशेषतः ॥ ५० ॥ तथा श[illegible]ापि

१ अत्रायं ब्रह्मविष्णुरुद्राणामन्तरालेऽन्तराल[illegible]शे-इति योजना ।

यिष्यामि विश्रुतम् ॥ १ ॥ यथा तौ भ्रातरौ वृद्धौ प्रापतुः स्थानमुत्तमम् ॥ तदाप्रभृति वैराग्यं दैत्यो लोहासुरे दधौ ॥ २ ॥ [illegible]
तपसे स्थानमुत्तमम् ॥ यस्य पारं न जानंति देवता मुनयो नराः ॥ ३ ॥ को मयाऽऽराध्यतां देवो हृदि चिंतयते भृशम् ॥ इति [illegible]
मतिर्जाता महात्मनः ॥ ४ ॥ दधौ गंगां स्वशीर्षेण पुष्पवंतौ[1] च नेत्रयोः ॥ हृदा नारायणं देवं ब्रह्माणं कटिमंडले ॥ ५ ॥ इंद्राद्या देव[illegible]
यद्देहे प्रतिबिंबिताः ॥ प्रपश्यंति तदात्मानं भास्करः सलिले यथा ॥ ६ ॥ तमेवाराधयिष्यामि निरंजनमकल्मषः ॥ एवं कृत्वा मतिं दैत्य
स्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ भीतो जन्मभयाद्घोराद्दुष्करं यन्महात्मभिः ॥ ७ ॥ अंबुभक्षो वायुभक्षः शीर्णपर्णाशनस्तथा ॥ दिव्यं वर्षशतं साग्रं
यदा तेपे महत्तपः ॥ ततस्तुतोष भगवांस्त्रिशूलवरधारकः ॥ ८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते मनसा यदभीप्सितम् ॥
लोहासुर मयादेयं तव नास्ति तपोबलात् ॥ ९ ॥ इत्युक्तो दानवस्तत्र शंकराग्रे वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ॥ लोहासुर उवाच ॥ ॥ यदि
तुष्टोसि देवेश वरमेकं वृणोम्यहम् ॥ शरीरस्याजरत्वं च मा मृत्योरपि मेभयम् ॥ ११ ॥ जन्मन्यस्मिन्प्रभो भूयात्स्थातव्यं हृदये मम ॥ एवमस्तु
शिवः प्राह तत्र तं दानवेश्वरम् ॥ १२ ॥ शर्वलब्धवरो दैवात्पुनस्तेपे महत्तपः ॥ रम्ये सरस्वतीतीरे तरणाय भवार्णवात् ॥ १३ ॥
वत्सराणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ शंकते भगवानिंद्रो भीतस्तस्य तपोबलात् ॥ १४ ॥ मा मे पदच्युतिर्भूयाद्दैत्याल्लोहासुरात्कचित् ॥
मघवान्गुप्तरूपेण समेत्याश्रमकाननम् ॥ १५ ॥ तपोभंगं प्रकुरुते कंपयित्वा महासुरम् ॥ ताडयंति शरीरे तं मुष्टिभिस्तीक्ष्णकर्कशैः ॥ १६ ॥
अथ तेन च दैत्येन ध्यानमुत्सृज्य वीक्षितम् ॥ इंद्रेण तत्कृतं सर्वं तपोबलविनाशनम् ॥ १७ ॥ तस्य तैरभवद्युद्धमिंद्राद्यैरथ कर्कशैः ॥ एक
स्य बहुभिः सार्द्धं देवास्ते तेन संयुगे ॥ १८ ॥ रुधिराक्लिन्नदेहा वै प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥ केशवं शरणं प्राप्ता त्राहि त्राहीति भाषिणः ॥ १९ ॥
॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ देवानां वाक्यमाकर्ण्य वासुदेवो जनार्दनः ॥ युयुधे केशवस्तेन युद्धे वर्षशतं किल ॥ २० ॥ ततो नारायणं
तत्र जिगाय स वरोर्जितः ॥ अथ नारायणो देवो जितो लोहासुरेण तु ॥ २१ ॥ मंत्रयामास रुद्रेण ब्रह्मणा च पुनःपुनः ॥ मीमांसित्वा
त्रयो देवाः पुनर्युद्धसमुद्यमम् ॥ २२ ॥ लोहासुरस्य दैत्यस्य वपुर्दृष्ट्वा पुनर्नवम् ॥ महदासीत्पुनर्युद्धं दैत्यकेशवयोस्ततः ॥ २३ ॥ न ममार यदा
दैत्यो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ तरसा तं केशवोऽपि पातयामास भूतले ॥ २४ ॥ उत्तानं पतितं दृष्ट्वा पिनाकी परमेश्वरः ॥ दधार हृदये तस्य

१ पुष्पवंतौ—सूर्याचन्द्रमसौ "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।" इत्यमरः ।

स्नानात्स्वर्गप्रदं चैव पानात्पापविशुद्धिदम् ॥ ४९ ॥ कीर्त्तनात्पुण्यजननं सेवनान्मुक्तिदं परम् ॥ तद्धे पश्यंति ये भक्त्या ब्रह्महा यदि मातृहा ॥ ॥ ५० ॥ बालघाती च गोघ्नश्च ये च स्त्रीशूद्रघातकाः ॥ गरदाश्चाग्निदाश्चैव गुरुद्रोहरताश्च ये ॥ ५१ ॥ तपस्विनिन्दकाश्चैव कूटसाक्ष्यं करोति यः ॥ वक्ता च परदोषस्य परस्य गुणलोपकः ॥ ५२ ॥ सर्वपापमयोऽप्यत्र मुच्यते लिंगदर्शनात् ॥ ५३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पातालखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये बलाहकोपाख्यानवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ गोवत्साग्नेर्कते भागे दृश्यते लोहयष्टिका ॥ स्वयंभुलिंगरूपेण रुद्रस्तत्र स्थितः स्वयम् ॥ ॥ श्रीमार्कंडेय उवाच ॥ ॥ मोक्षतीर्थे सरस्वत्या नभस्ये चंद्रसंक्षये ॥ विप्रान्संपूज्य विधिवत्तेभ्यो दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥ १ ॥ एकविंशतिवारांस्तु भक्त्या पिंडस्य यत्फलम् ॥ गयायां प्राप्यते पुंसां ध्रुवं तदिह तर्प्पणात् ॥ २ ॥ लोहयष्ट्यां कृते श्राद्धे नभस्ये चंद्रसंक्षये ॥ प्रेतयोनिविनिर्मुक्ताः क्रीडंति पितरो दिवि ॥ ३ ॥ अपि नः संकुले भूयाद्यो वै दद्यात्तिलोदकम् ॥ पिंडं वाप्युदकं वापि प्रेतपक्षे विधूदये ॥ ३ ॥ लोहयष्ट्याममावस्यां कार्यं भाद्रपदे जनैः ॥ श्राद्धं वै मुनयः प्राहुः पितरो यदि वल्लभाः ॥ ५ ॥ क्षीरेण तु तिलैः श्वेतैः[1] स्नात्वा सारस्वते जले ॥ पितॄंस्तर्पयते यस्तु तृप्तास्तत्पितरो ध्रुवम् ॥ ६ ॥ तत्र श्राद्धानि कुर्वीत सक्तुभिः पयसा सह ॥ अमावास्यादिनं प्राप्य पितॄणां मोक्षमिच्छकैः ॥ ७ ॥ रुद्रतीर्थे ततो धेनुं दद्याद्ब्रह्मादिशुपिताम् ॥ विष्णुतीर्थे हिरण्यं च प्रदद्यान्मोक्षमिच्छुकः ॥ ८ ॥ गयायां पितृरूपेण स्वयमेव जनार्दनः ॥ तं ध्यात्वा पुंडरीकाक्षं मुच्यते च ऋणत्रयात् ॥ ९ ॥ प्रार्थयेत्तत्र गत्वा तं देवदेवं जनार्दनम् ॥ आगतोऽस्मि गयां देव पितृभ्यः पिंडदित्सया ॥ एष पिंडो मया दत्तस्तव हस्ते जनार्दन ॥ १० ॥ परलोकगतेभ्यश्च त्वं हि दाता भविष्यसि ॥ अनेनैव च मंत्रेण तत्र दद्याद्धरेः करे ॥ ११ ॥ चंद्रे क्षीणे चतुर्दश्यां नभस्ये पिंडमाहरेत् ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्भविष्यति न संशयः ॥ १२ ॥ एकविंशतिवारांश्च गयायां पिंडपातनैः ॥ भक्त्या तृप्तिमवाप्नोति लोहयष्ट्यां पितृतर्प्पणे ॥ १३ ॥ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमत्र हि ॥ फलप्रदः सुतान्भक्तानारोग्यमभयप्रदः॥१४॥ वित्तं न्यायार्जितं दत्तं स्वल्पं तत्र महाफलम् ॥ स्नानेनापि हि तत्तीर्थे रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥१५॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे एकाकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये मोक्षपत्तस्तीर्थमाहात्म्य वर्णनं नामाष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अतः परं शृणुध्वं हि लोहासुरविचेष्टितम् ॥ बलेः पुत्रशतान्यासि कन

[1] १ कृष्णा इति शेषः ।

कुरुते भावं गोवत्सगमनं प्रति ॥ २४ ॥ स्ववंशजास्तदा सर्वे नृत्यंति हर्षिता ध्रुवम् ॥ २५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यच्चान्यदद्भुतं तत्र वृत्तांतं शृणुत द्विजाः ॥ येन वै श्रुतमात्रेण सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ २६ ॥ यदा वै स्थापितं लिंगं सर्वदेवैः पुरातनम् ॥ विष्णोः [1]प्रतिष्ठानगुणात्सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ २७ ॥ अणुमात्रप्रमाणेन प्रत्यहं समवर्द्धत ॥ ततस्ते मनुजा देवा भीतास्तं शरणं ययुः ॥ २८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ वृद्धिं संहर देवेश लोकानां स्वस्ति तद्भवेत्॥एवमुक्ते ततो लिंगाद्वागुवाचाशरीरिणी॥२९॥ ॥ शिववाण्युवाच ॥ ॥ हे लोका मा भयं वोऽस्तु उपायः श्रूयतामयम् ॥ कश्चिच्चंडालमानीय मत्पुरः स्थाप्यतां ध्रुवम् ॥३०॥ चंडालांश्च समानीय दधुर्देवस्य ते पुरः॥तथापि तस्य वृद्धिस्तु नैव निर्वर्तते पुनः ॥३१॥ वागुवाच ॥ कर्म्मणा यस्तु चंडालः सोऽग्रे मे स्थाप्यतां जनाः ॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं मतिं चक्रुर्विलोचने ॥ ३२ ॥ मार्गमाणास्तदा ते तु ग्रामाणि च पुराणि च ॥ कश्चित्कर्मरतं पापं ददृशुर्ब्राह्मणब्रुवम् ॥३३॥ वृषभान्भारसंयुक्तान्मध्याह्नेवाहयत्तु सः ॥ क्षुत्तृट्श्रमपरीतांश्च दुर्बलान्क्रूरमानसः ॥३४॥ अस्नात्वापि पर्युषितं भक्षयंतीह वै द्विजाः ॥ तं समादाय देवेशं जग्मुर्यत्र जगद्गुरुः ॥ ३५ ॥ देवालयाग्रभूमौ तं स्थापयामासुराहृताः ॥ भस्मीबभूव सहसा गोवत्साग्रे निरूपितः ॥ ३६ ॥ चंडालस्थल इत्येप प्रसिद्धोसौऽभवत्क्षितौ ॥ तत्र स्थितैर्न चाद्यापि प्रासादो दृश्यते हि सः ॥ ॥ ३७ ॥ तदाप्रभृति तल्लिंगं साम्यभावमुपागतम् ॥ धौतपाप्मा गतस्तीर्थं द्विजो लिंगनिरीक्षिणात् ॥ ३८ ॥ प्रत्यहं पूजयामास गोवत्सं गतकिल्बिषः ॥ विशेषात्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां समागतः ॥ ३९ ॥ एतत्तदद्भुतं तस्य देवस्य च त्रिशूलिनः ॥ शृणुयाद्योनरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ गोवत्समिति विख्यातं नराणां पुण्यदं परम् ॥ अनेकजन्मपापघ्नं मार्कंडेयेन भाषितम् ॥ ४१ ॥ तत्र तीर्थे सकृत्स्नानं रुद्रलोकप्रदं नृणाम् ॥ पापदेहविशुद्ध्यर्थं पापेनोपहतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ कूपे तर्पणतश्चैव श्राद्धतश्चैव तृप्तता ॥ भाद्रपदे विशेषेण पक्षस्यांते भवेत्कलौ ॥ ४३ ॥ एकविंशतिवारांस्तु गयायां तर्प्पणे कृते ॥ पितॄणां परमा तृप्तिः सकृद्वै गंगकूपके ॥ ४४ ॥ तस्मिन्गोवत्ससामीप्ये तिष्ठते गंगकूपकः ॥ तस्मिंस्तिलोदकेनापि सद्गतिं यांति तर्प्पिताः ॥ ४५ ॥ पितरो नरकाद्वापि सुपुण्येन सुमेधसा ॥ गोप्रदानं प्रशंसंति तस्मिंस्तीर्थे मुनीश्वराः ॥ ४६ ॥ विप्राय स्वर्णदानं तु रुद्रलोके नयेन्नरम् ॥ सरस्वतीशिवक्षेत्रे गंगा च गंगकूपके ॥ ४७ ॥ एकस्थमेतत्त्रितयं स्वर्गापवर्गकारणम् ॥ सेवितं चर्पिभिः सिद्धैस्तीर्थं सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ४८ ॥ पीलुयुग्मं स्थितं तत्र तत्तीर्थं मुनिसेवितम् ॥

[1] विष्णुकृतं सर्वदेवकृतं च यत् प्रतिष्टापनम् तस्य गुणात् गुणेन इत्यर्थसंदर्भोऽनुसन्धेयः ।

॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तत्र तस्य समीपस्थं मार्कंडेनोपलक्षितम् ॥ तीर्थं गोवत्ससंज्ञं तु सर्वत्र भुवि संश्रुतम् ॥ १ ॥ तत्रावतीर्यं गोवत्सस्वरूपेणांबिकापतिः ॥ स्वयंभूर्लिंगरूपेण संस्थितो जगतां पतिः ॥ २ ॥ आसीद्बलाहकोनाम रुद्रभक्तो महाबलः ॥ आखेटकसमायुक्तो नृपः परपुरंजयः ॥ ३ ॥ मृगयूथे स्थितं दृष्ट्वा गोवत्सं तत्पदातिना ॥ उक्तो राजा मया दृष्टं कौतुकं नृपसत्तम ॥ ४ ॥ गोवत्सो मृगयूथस्य दृष्टो मध्यस्थितो मया ॥ तेषामेवानुरक्तोऽसौ जनन्या रहितस्तथा ॥ ५ ॥ द्रष्टुं तु कौतुकं राजा तं पदातिं पुरः स्थितम् ॥ उवाच दर्शयस्वेति गोवत्सं च समाविशत् ॥ ६ ॥ गत्वाटवीं तदा राज्ञो दर्शितः स पदातिना ॥ पदातिभिर्मृगानीकं दुद्राव त्रासितं यदा ॥ ७ ॥ पीलुगुल्मं प्रति गतं गोवत्सः प्रस्थितस्तदा ॥ राजा तद्धरणाकांक्षो प्राविशद्गुल्ममादरात् ॥ ८ ॥ तत्र स्थितं स गोवत्समपश्यन्नृपतिः स्वयम् ॥ यावद्गृह्णाति तं तावल्लिंगं जातं समुज्ज्वलम् ॥ ९ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा किमेतदित्यचिंतयत् ॥ यावच्चिंतयते ह्येवं देहं त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ १० ॥ अत्रांतरे गगनतले समंततः श्रूयते सुरजयकारगर्जितम् ॥ पपात पुष्पवृष्टिरंबराद्राजा गतः शिवभुवनं च तत्क्षणात् ॥ ११ ॥ तावत्पश्यति तत्राश्चर्यं गोवत्सं बालकं स्थितम् ॥ नूनमेष महादेवो वत्सरूपी महेश्वरः ॥ १२ ॥ तमानेतुं समुद्युक्तो राजा तमुज्जहार च ॥ तदा तद्‍ लिंगं तु नोत्तिष्ठति कथंचन ॥ तदा देवाः सहानेन प्रार्थयामासुरीश्वरम् ॥ १३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वदेवेश स्थातव्यं भवता विभो ॥ शुक्लेन लिंगरूपेण सर्वलोकहितैषिणा ॥ १४ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ स्थास्याम्यहं सदैवात्र लिंगरूपेण देवताः ॥ भस्माद्भाद्रपदे मासि कृष्णपक्षे कुहूदिने ॥ १५ ॥ तथा तद्दिवसे तत्र स्नानं कृत्वा विधानतः ॥ लिंगं ये पूजयिष्यंति न तेषां विद्यते भयम् ॥ १६ ॥ कृते च पिंडदानेन पूर्वजाः शाश्वतीः समाः ॥ रौरवे नरके घोरे कुंभीपाके च ये गताः ॥ १७ ॥ अनेकनरकस्थाश्च तिर्यग्योनिगताश्च ये ॥ सकृत्पिंडप्रदानेन स्यात्तेषामक्षया गतिः ॥ १८ ॥ ततो बलाहको राजा सर्वदेवसमन्वितः ॥ स्थापयामास तल्लिंगं सर्वदेवसमीपतः ॥ १९ ॥ चकार बहुदानानि लोकानां हितकाम्यया ॥ यावदर्चयते ह्येवं रुद्रोऽपि स्वयमागतः ॥ २० ॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ अस्यां रात्रौ तु मनुजाः श्रद्धाभक्तिसमन्विताः ॥ येर्चयिष्यंति देवेशं तेषां पुण्यमनंतकम् ॥ २१ ॥ जागरं ये करिष्यंति गीतशास्त्रपुरःसरम् ॥ उद्धरिष्यंति ते मर्त्याः कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ २२ ॥ तावद्गर्जंति तीर्थानि नैमिषं पुष्करं गया ॥ प्रयागं च प्रभासं च द्वारका मधुरार्बुदः ॥ २३ ॥ यावन्न दृश्यते लिंगं गोवत्सं परमाद्भुतम् ॥ यदा दि

१ ए॰॰पदं—छन्दःशास्त्रीयेन येन लक्षणेन लक्षितं न ज्ञायते सम्यक् । आर्षत्वात् तथैव—स्थापितमिति बोद्धव्यं सुधीभिः ।

त्सरस्वती ॥ समानीता सुरेखाद्रौ शरण्या शरणार्थिनाम् ॥१०॥ भाद्रपदे सिते पक्षे द्वादशी पुण्यसंयुता ॥ तत्र द्वारावतीतीर्थे मुनिगंधर्वसेविते ॥ ॥ ११ ॥ तस्मिन्दिने च तत्तीर्थे पिंडदानादि कारयेत् ॥ तत्फलं समवाप्नोति पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ १२ ॥ महदाख्यानमखिलं पापघ्नं पुण्यदं च यत् ॥ पवित्रं यत्पवित्राणां महापातकनाशनम् ॥ १३ ॥ सर्वमंगलमांगल्यं पुण्यं सारस्वतं जलम् ॥ ऊर्ध्वं किं दिवि यत्पुण्यं प्रभासांते व्यवस्थितम् ॥ १४ ॥ सारस्वतजलं नृणां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ सरस्वत्यां नराः स्नात्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ पश्चात्पिंडप्रदातारो न भवंति स्तनंधयाः ॥ १५ ॥ यथा कामदुघा गावो भवन्तीष्टफलप्रदाः ॥ तथा स्वर्गापवर्गैकहेतुभूता सरस्वती ॥ १६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सरस्वतीमाहात्म्यवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मार्कंडेयोद्घाटितं वै स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ तत्र ये देहसंत्यागं कुर्वंति फलकांक्षया ॥ १ ॥ लभंते तत्फलं ह्यंते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयुः ॥ अतः किं बहुनोक्तेन द्वारवत्यां सदा नरैः ॥ २ ॥ देहत्यागः प्रकर्त्तव्यो विष्णोर्लोकजिगीषया ॥ अनाशके जले वाग्नौ ये च संति नरोत्तमाः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ता यांति विष्णोः पुरीं सदा ॥ ३ ॥ अन्योपि व्याधिरहितो गच्छेदनशनं तु यः ॥ सर्वपाप विनिर्मुक्तो याति विष्णोः पुरीं नरः ॥ ४ ॥ शतवर्षसहस्राणां वसेदंते दिवि द्विजः ॥ ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति पवित्रं पावनं भुवि ॥ ५ ॥ उपवासै स्तथा तुल्यं तपः कर्म्म न विद्यते ॥ नास्ति वेदात्परं शास्त्रं नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ६ ॥ न धर्मात्परमस्तीह तपो नानशनात्परम् ॥ स्नात्वा यः कुरुते ऽत्रापि श्राद्धं पिंडोदकक्रियाम् ॥ ७ ॥ तृप्यंति पितरस्तस्य यावद्ब्रह्मदिवानिशम् ॥ तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा केशवं यस्तु पूजयेत् ॥ ८ ॥ समुक्तपातकैः सर्वैर्विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं यत्र संनिहितो हरिः ॥ ९ ॥ हरते सकलं पापं तस्मिंस्तीर्थे स्थितस्य सः ॥ मुक्तिदं मोक्षकामानां धनदं च धनार्थिनाम् ॥ आयुर्दं सुखदं चैव सर्वकामफलप्रदम् ॥१०॥ किमन्येनात्र तीर्थेन यत्र देवो जनार्दनः ॥ स्वयं वसति नित्यं हि सर्वेषामनुकम्पया ॥ ११ ॥ तत्र यद्दीयते किंचिद्दानं श्रद्धासमन्वितम् ॥ अक्षयं तद्भवेत्सर्वमिह लोके परत्र च ॥ १२ ॥ यज्ञैर्दानैस्तपो भिश्च यत्फलं प्राप्यते बुधैः ॥ तदत्र स्नानमात्रेण शूद्रैरपि सुसेवकैः ॥ १३ ॥ तत्र श्राद्धं च यः कुर्यादेकादश्यामुपोषितः ॥ स पितनुद्धरे त्सर्वान्नरकेभ्यो न संशयः ॥ १४ ॥ अक्षय्यां तृप्तिमाप्नोति परमात्मा जनार्दनः ॥ दीयतेऽत्र यदुद्दिश्य तदक्षय्यमुदाहृतम् ॥ १५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये द्वारिकामाहात्म्यवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥छ॥ ॥

स्थानानामुत्तमं स्थानं परं स्वस्त्ययनं महत् ॥ स्कंदस्याग्रे पुरा प्रोक्तं महारुद्रेण धीमता ॥ २ ॥ त्वं पार्थ तत्र स्नात्वा हि मोक्ष्यसे सर्वपातकात् ॥ तच्छ्रुत्वा व्यासवाक्यं हि धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३ ॥ धर्मात्मजस्तदा तात धर्मारण्यं समाविशत् ॥ महापातकनाशाय साधुपालनतत्परः ॥ ४ ॥ विगाह्य तत्र तीर्थानि देवतायतनानि च ॥ इष्टापूर्तादिकं सर्वं कृतं तेन यथेप्सितम् ॥ ५ ॥ ततः पापविनिर्मुक्तः पुनर्गत्वा स्वकं पुरम् ॥ इंद्रप्रस्थं महासेन शशास वसुधातलम् ॥ ६ ॥ इदं हि स्थानमासाद्य ये शृण्वंति नरोत्तमाः॥ तेषां भुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः॥ ॥ ७ ॥ भुक्त्वा भोगान्पार्थिवांश्च परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥ श्राद्धकाले च संप्राप्ते ये पठंति द्विजातयः ॥ ८ ॥ उद्धृताः पितरस्तैस्तु यावचंद्रार्कमेदिनि॥ द्वापरे च युगे भूत्वा व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ९ ॥ वारिमात्रे धर्मवाप्यां गयाश्राद्धफलं लभेत् ॥ अत्रागतस्य मर्त्यस्य पापं यमपदे स्थितम् ॥ ॥ १० ॥ कथितं धर्मपुत्रेण लोकानां हितकाम्यया ॥ विना अन्नैर्विना दर्भैर्विना चासनमेव वा ॥ ११ ॥ तोयेन नाशमायाति कोटिजन्मकृतं त्वघम् ॥ सहस्रगुरुशृंगीणां धेनूनां कुरुजांगले ॥ दत्त्वा सूर्यग्रहे पुण्यं धर्मवाप्यां च तर्पणाम् ॥ १२ ॥ एतद्वः कथितं सर्वं धर्मारण्यस्य चेष्टितम् ॥ यच्छ्रुत्वा ब्रह्महा गोघ्नो मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १३ ॥ एकविंशतिवारैस्तु गयायां पिंडपातने ॥ तत्फलं समवाप्नोति सकृदस्मिञ्छ्रुते सति ॥ १४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यतीर्थमाहात्म्यप्रभावकथनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ धर्मारण्ये यथाऽऽनीता सत्यलोकात्सरस्वती ॥ १ ॥ मार्कंडेयं सुखासीनं महामुनिनिषेवितम् ॥ तरुणादित्यसंकाशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थमयं दिव्यमृषीणां प्रवरं द्विजम् ॥ आसनस्थं समायुक्तं धन्यं पूज्यं दृढव्रतम् ॥ ३ ॥ योगात्मानं परं शांतं कमंडलुधरं विभुम् ॥ अक्षसूत्रधरं शांतं तथा कल्पांतवासिनम् ॥ ४ ॥ अक्षोभ्यं ज्ञानिनं स्वस्थं पितामहसमद्युतिम् ॥ एवं दृष्ट्वा समाधिस्थं प्रहर्षोत्फुल्ललोचनम् ॥ ५ ॥ प्रणम्य स्तुतिभिर्युक्त्या मार्कंडं मुनयोऽब्रुवन् ॥ भगवन्नैमिषारण्ये सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ६ ॥ त्वयावतारिता ब्रह्मनदी या ब्रह्मणः सुता॥ तथा कृतं च तत्रैव गंगावतरणं क्षितौ ॥ ७ ॥ गीयमाने कुलपतेः शौनकस्य मुनेः पुरः ॥ सूतेन मुनिना ख्यातमन्येषामपि शृण्वताम् ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वा महदाख्यानमस्माकं हृदि संस्थितम् ॥ पापघ्नी पुण्यजननी प्राणिनां दर्शनादपि ॥ ९ ॥ ॥ मार्कंडेय उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये मया विप्राः सत्यलोका

१ महासेन-इंद्र-पण्युन-सूर्यः ।

तदामराः ॥ २७ ॥ कृत्वा दैत्यवधं राजन्निर्भयत्वमवाप्नुयुः ॥ स्वर्गं जग्मुस्ते सहसा देवाः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तथैवाप्सरसः सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ कैलासशिखरं रम्यं वैकुंठं विष्णुवल्लभम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मलोकं महापुण्यं प्राप्य सर्वे दिवौकसः ॥ परं हर्षमुपाजग्मुः प्राप्य नंदनमुत्तमम् ॥ ३० ॥ स्वेस्वे स्थाने स्थिरीभूत्वा तस्थुः सर्वे हि निर्भयाः ॥ ३१ ॥ ततः कालेन महता कृताख्ययुगपर्यये ॥ लोहासुरो मदोन्मत्तो ब्रह्मवेषधरः सदा ॥ ३२ ॥ आगत्य सर्वान्विप्रांश्च धर्षयेद्धर्मवित्तमान् ॥ शूद्रांश्च वणिजश्चैव दंडघातेन ताडयेत् ॥ ३३ ॥ विध्वंसयेच्च यज्ञदीन्होमद्रव्याणि भक्षयेत् ॥ वेदिका दीर्घिका दृष्ट्वा कश्मलेन प्रदूषयेत् ॥ ३४ ॥ मूत्रोत्सर्गपुरीषेण दूषयेत्पुण्यभूमिकाः ॥ गहनेन तथा राजन्स्त्रियो दूषयते हि सः ॥ ३५ ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे लोहासुरभयातुराः ॥ प्रनष्टाः सपरीवारा गतास्ते वै दिशो दश ॥ ३६ ॥ वणिजस्ते भयोद्विग्ना विप्राननुययुर्नृप ॥ महाभयेन संभीता दूरं गत्वा विमृश्य च ॥३७॥ सह शूद्रैर्द्विजैः सर्वे एकीभूत्वा गतास्तदा ॥ मुक्तारण्यं पुण्यतमं निर्जनं हि ययुश्च ते ॥ ३८ ॥ निवासं कारयामासुर्नातिदूरे नरेश्वर ॥ वजिङ्गनाम्ना हि तद्ग्रामं वासयामासुरेव ते ॥ ३९ ॥ लोहासुरभयाद्राजन्विप्रनाम्ना विनिर्मितम् ॥ शंभुना वणिजा यस्मात्तस्मात्तन्नामधारणम् ॥ ४० ॥ शंभुग्राममिति ख्यातं लोके विख्यातिमागतम् ॥ अथ केचिद्भयान्नष्टा वणिजः प्रथमं तदा ॥ ४१ ॥ ते नातिदूरे गत्वा वै मंडलं चक्रुरुत्तमम् ॥ विप्रागमनकांक्षास्ते तत्र वासमकल्पयन् ॥ ४२ ॥ मंडलेति च नाम्ना वै ग्रामं कृत्वा न्यवीवसन् ॥ विप्रसार्थपरिभ्रष्टाः केचित्तु वणिजस्तदा ॥ ४३ ॥ अन्यमार्गे गता ये वै लोहासुरभयार्दिताः ॥ धर्मारण्यान्नातिदूरे गत्वा चिंतामुपाययुः ॥ ४४ ॥ कस्मिन्मार्गे वयं प्राप्ताः कस्मिन्प्राप्ता द्विजातयः ॥ इति चिंतां परं प्राप्ता वासं तत्र त्वकारयन् ॥ ४५ ॥ अन्यमार्गे गता यस्मात्तस्मात्तन्नामसंभवम् ॥ ग्रामं निवासयामासुरडालंजमिति क्षितौ ॥ ४६ ॥ यस्मिन्ग्रामे निवासी यो यत्संज्ञश्च वणिग्भवेत् ॥ तस्य ग्रामस्य तन्नाम ह्यभवत्पृथिवीपते ॥ ४७ ॥ वणिजश्च तथा विप्रा मोहं प्राप्ता भयार्दिताः ॥ तस्मान्मोहेतिसंज्ञास्ते राजन्सर्वे निरब्रुवन् ॥ ॥ ४८ ॥ एवं प्रनपणं नष्टास्ते गताश्च दिशो दिश ॥ धर्मारण्ये न तिष्ठंति वाडवा वणिजोऽपि वा ॥ ४९ ॥ उद्वसं हि तदा जातं धर्मारण्यं च दुर्लभम् ॥ भूपणं सर्वतीर्थानां कृतं लोहासुरेण तत् ॥ ५० ॥ नष्टद्विजं नष्टतीर्थं स्थानं कृत्वा हि दानवः ॥ परां मुदमवाप्यैव जगाम स्वालयं ततः ॥ ५१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये ज्ञातिभेदवर्णननामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एतत्तीर्थस्य माहात्म्यं मया प्रोक्तं तवाग्रतः ॥ अनेकपूर्वजन्मोत्थपातकघ्नं महीपते ॥१॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यत्कृतं पुरा ॥ तत्सर्वं कथयाम्यद्य शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ १ ॥ देवानां दानवानां च वैराद्युद्धं बभूवह ॥ तस्मिन्युद्धे महादुष्टे देवाः संक्लिष्टमानसाः ॥ २ ॥ बभूवुस्तत्र सोद्वेगा ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ३ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्मन्केन प्रकारेण दैत्यानां वधमेव च ॥ करोम्यद्य उपायं हि कथ्यतां शीघ्रमेव मे ॥४॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ मया हि शंकरेणैव विष्णुना हि तथा पुरा ॥ यमस्य तपसा तुष्टैर्धर्मारण्यं विनिर्मितम् ॥ ५ ॥ तत्र यद्दीयते दानं यज्ञं वा तप उत्तमम् ॥ तत्सर्वं कोटिगुणितं भवेदिति न संशयः ॥ ६ ॥ पापं वा यदि वा पुण्यं सर्वं कोटि गुणं भवेत् ॥ तस्माद्दैत्यैर्न धर्षितं कदाचिदपि भोः सुराः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तु ब्रह्मणो वाक्यं देवाः सर्वे सविस्मयाः ॥ ब्रह्माणं त्वग्रतः कृत्वा धर्मार ण्यमुपाययुः ॥ ८ ॥ सत्रं तत्र समारभ्य सहस्राब्दमनुत्तमम् ॥ वृत्वाऽऽचार्यं चांगिरसं मार्कंडेयं तथैव च ॥ ९ ॥ अत्रिं च कश्यपं चैव होता कृत्वा महामतिः ॥ जमदग्निं गौतमं च अध्वर्युत्वं न्यवेदयन् ॥ १० ॥ भरद्वाजं वसिष्ठं तु प्रत्यध्वर्युत्वमादिशन् ॥ नारदं चैव वाल्मीकिं नोदना याकरोत्तदा ॥ ११ ॥ ब्रह्मासने च ब्रह्माणं स्थापयामासुरादरात् ॥ कोशचतुष्कमात्रां च वेदिं कृत्वा सुरेस्ततः ॥ १२ ॥ द्विजाः सर्वे समाहूता यज्ञस्यार्थे हि जापकाः ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वान्वै वेदानुद्गिरयंति ये ॥ १३ ॥ गणनाथं शंभुसुतं कार्त्तिकेयं तथैव च ॥ इन्द्रं वज्रधरं चैव जयंतं चन्द्रसूनुकम् ॥ १४ ॥ चत्वारो द्वारपालाश्च देवाः शूरा विनिर्मिताः ॥ ततो राक्षोघ्नमंत्रेण हूयते हव्यवाहनः ॥ १५ ॥ तिलाश्च यवमिश्रांश्च मध्वाज्येन च मिश्रितान् ॥ जुहुवुस्ते तदा देवा वेदमंत्रैर्नरेश्वर ॥ १६ ॥ आघारावाज्यभागौ च हुत्वा चैव ततः परम् ॥ द्राक्षेक्षुपूगनारिंग जंबीरं बीजपूरकम् ॥ १७ ॥ उत्तरतो नालिकेरं दाडिमं च यथाक्रमम् ॥ मध्वाज्यं पयसा युक्तं कृशरशर्करायुतम् ॥ १८ ॥ तंदुलैः शतपत्रैश्च यज्ञे वाचं नियम्य च ॥ विचिंत्य च महाभागाः कृत्वा यज्ञं सदक्षिणम् ॥ १९ ॥ उत्तमं च शुभं स्तोमं कृत्वा दर्पमुपाययुः ॥ अवारितान्न मददन्दीनांधकृपणेष्वपि ॥ २० ॥ ब्राह्मणेभ्यो विशेषेण दत्तमन्नं यथेप्सितम् ॥ पायसं शर्करायुक्तं साज्यशाकसमन्वितम् ॥ २१ ॥ मंडका वटकाः पूपास्तथा वै वेष्टिकाः शुभाः ॥ सहस्रमोदकाश्चापि फेणिका घृर्घुरादयः ॥ २२ ॥ ओदनश्च तथा दाली आढकीसंभवा शुभा ॥ तथा वै मुद्गदाली च पर्पटा वटिका तथा ॥ २३ ॥ प्रलेह्यानि विचित्राणि युक्तान्यूपणसंचयैः ॥ कुल्मापा वेष्ठकाश्चैव कोमला वालकाः शुभाः ॥ २४ ॥ कर्कटिकाश्चार्द्रयुता मरिचेन समन्विताः ॥ एवंविधानि चान्नानि शाकानि विविधानि च ॥ २५ ॥ भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्धर्मारण्य निवासिनः ॥ अष्टादशसहस्राणि सपुत्रांश्च तदा नृप ॥ २६ ॥ प्रतिदिनं तदा देवा भोजयंति स्म वाडवान् ॥ एवं वर्षसहस्रं वै कृत्वा यज्ञं

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ १९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्य माहात्म्ये श्रीमाताकथितनामगोत्रप्रवरकृतदेव्यवटंककथनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ स्थान वासिन्यो योगिन्यः काजेशेन विनिर्मिताः ॥ कस्मिन्स्थाने हि का देव्यः कीदृश्यस्ता वदस्व मे ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ सर्वज्ञोसि कुलीनोसि साधु पृष्टं त्वयानघ ॥ कथयिष्याम्यहं सर्वमखिलेन युधिष्ठिर ॥ २ ॥ नानाभरणभूषाढ्या नानारत्नोपशोभिताः ॥ नानावसनसंवीता नानायुधसमन्विताः ॥ ३ ॥ नानावाहनसंयुक्ता नानास्वरनिनादिनीः ॥ भयनाशाय विप्राणां काजेशेन विनिर्मिताः ॥ ४ ॥ प्राच्यां याम्या मुदीच्यां च प्रतीच्यां स्थापिता हि ताः ॥ आग्नेयां नैर्ऋते देशे वायव्येशानयोस्तथा ॥ ५ ॥ आशापुरी च गात्राई छत्राई ज्ञानजा तथा ॥ पिप्प लांबा तथा शांता सिद्धा भट्टारिका तथा ॥ ६ ॥ कदंबा विकटा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा ॥ मातंगी च महादेवी वाराही मुकुटेश्वरी ॥ ७ ॥ भद्रा चैव महाशक्तिः सिंहारा च महाबला ॥ एताश्चान्याश्च बहवः कथितुं नैव शक्यते ॥ ८ ॥ नानारूपधरा देव्यो नानावेषसमाश्रिताः ॥ स्थानादुत्तरदिग्भागे आशापूर्णासमीपतः ॥ ९ ॥ पूर्वे तु विद्यते देवी आनंदानंददायिनी ॥ वसंती चोत्तरे देव्यो नानारूपधरा मुदा ॥ १० ॥ इष्टान्कामान्ददात्येता जलदानेन तर्प्पिताः ॥ स्थाने नैर्ऋतिदिग्भागे शांता शांतिप्रदायिनी ॥ ११ ॥ सिंहोपरि समासीना चतुर्हस्ता वरप्रदा ॥ भट्टारी च महाशक्तिः पुनस्तत्रैव तिष्ठति ॥ १२ ॥ संस्तुता पूजिता भक्त्या भक्तानां भयनाशिनी ॥ स्थानात्तु सप्तमे क्रोशे क्षेमलाभा व्यव स्थिता ॥ १३ ॥ सा विलेपमयी पूज्या चिंतिता सिद्धिदायिनी ॥ पूर्वस्यां दिशि लोकैस्तु बलिदानेन तर्पिता ॥ परिवारेण संयुक्ता भुक्तिमुक्ति प्रदायिनी ॥ १४ ॥ अचिंत्यरूपचरिता सर्वशत्रुविनाशनी ॥ संध्यायास्त्रिषु कालेषु प्रत्यक्षेव हि दृश्यते ॥ १५ ॥ स्थानात्तु सप्तमे क्रोशे दक्षिणा विन्ध्यवासिनी ॥ सायुधा रूपसंपन्ना भक्तानां भयहारिणी ॥ १६ ॥ पश्चिमे निंबजा देवी तावद्भूमिसमाश्रिता ॥ महाबला सा दृष्टापि नयनानन्द दायिनी ॥ १७ ॥ स्थानादुत्तरदिग्भागे तावद्भूमिसमाश्रिता ॥ शक्तिर्बहुसुवर्णाक्षा पूजिता सासुवर्णदा ॥ १८ ॥ स्थानाद्वायव्यकोणे च क्रोशमात्र मिते श्रिता ॥ क्षेत्रधरा महादेवी समये च्छागधारिणी ॥ १९ ॥ पुरादुत्तरदिग्भागे क्रोशमात्रे तु कर्णिका ॥ सर्वोपकारनिरता स्थानोपद्रवनाशनी ॥ २० ॥ स्थानान्निर्ऋतिदिग्भागे ब्रह्माणीप्रमुखास्तथा ॥ नानारूपधरा देव्यो विद्यंते जलमातरः ॥ २१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये देवतास्थापनंनामद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥

आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाज २२ मांडव्यसगोत्रस्य वत्ससवात्स्यसवात्स्यायनस ४ सामान्यलौगाक्षसगोत्रस्य गोत्रजा भद्रयोगिनी प्रवर ३ काश्यपवसिष्ट अवत्सार २० कौशिकसगोत्रस्य गोत्रजा पक्षिणी प्रवर ३ विश्वामित्र अथर्व भारद्वाज २१ सामान्यप्रवर पंग्यसभरद्वाज २ समानप्रवरा २ लौगाक्षसगार्ग्यायनसकाश्यपकश्यप ४ समानप्रवर ३ कौशिककुशिकसाः २ समानप्रवरः ४ औपमन्युलौगाक्षस २ समानप्रवराः ५ ॥ यावतां प्रवरेष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्तते ॥ न तावतां सगोत्रत्वाद्विवाहः स्यात्परस्परम् ॥ ॥ ६ ॥ त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां मातुः सपिंडामचिकित्स्यरोगाम् ॥ अजातलोम्नीं च तथान्यपूर्वां सुतेन हीनस्य सुतां सुकृष्णाम् ॥ ॥ ६ ॥ एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात् ॥ ७ ॥ पंचसु त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ॥ भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वारयेत् ॥ ८ ॥ समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च ॥ तस्यामुत्पाद्य चांडालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ९ ॥ कात्यायनः ॥ परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ॥ त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चांद्रायणं चरेत् ॥ १० ॥ उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ पंचमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ १२ ॥ असमानप्रवरैर्विवाह इति गौतमः ॥ यद्येकं प्रवरं भिन्नं मातृगोत्रवरस्य च ॥ तत्रोद्वाहो न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ १३ ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १४ ॥ सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीया कुलाधमा ॥ वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमंगला ॥ १५ ॥ उदकस्पर्शिता याच याच पाणिगृहीतका ॥ अग्निं परिगता या च पुनर्भूः प्रसवा च या ॥ १६ ॥ इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहंति कुलमग्निवत् ॥ १७ ॥ अथावटंकाः कथ्यंते गोत्रं १ पात्र २ दात्र ३ आशयत्र ४ [illegible] १५ मंडकीयात्र १६ विडलात्र १७ रहिला १८ भादिल १९ वालुआ २० पोकीया २१ वाकीया २२ मकाल्या २३ लाडआ २४ माणेया २५ कालीया २६ ताली २७ वेलीया २८ पांवलन्डीया २९ मूडा ३० पीतूला ३१ थिगगच ३२ भूनापारवार्डी ३४ [illegible]पीया ३५ शेवादंत ३६ वपार ३७ वथार ३८ साधका ३९ बहुधिया ४० ॥ १८ ॥ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ॥

१ एतेऽवटंकाः – यथाकुलाचारं दशसहस्रं [illegible] गुर्जराः, ते च तत्र [illegible] विवाहः [illegible]।

नाशमायाति स्मरणात्कीर्तनान्नृप ॥ ४५ ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सुखसंतानदायकम् ॥ माहात्म्यं शृणुयाद्वत्स सर्वसौख्यान्वितो भवेत् ॥४६॥ सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ॥ सर्वयज्ञैश्च यत्पुण्यं जायते श्रवणान्नृप ॥ ४७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां [illegible]तायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये धराक्षेत्रवर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तया चोत्पादिता राजन्छ[illegible]रात्कुलदेवताः ॥ १ ॥ भट्टारिकी १तथा छत्रा २ ओविका ३ ज्ञानजा तथा ४ ॥ १ ॥ भद्रकाली च ५ माहेशी ६ सिंहोरी ७ धनमर्दनी ८ [illegible] ९ शांता १० शेषदेवी ११ वाराही १२ भद्रयोगिनी १३ ॥ २ ॥ योगेश्वरी १४ मोहलज्जा १५ कुलेशी १६ शकुलाचिता १७ तारणी [illegible] कानंदा १९ चामुंडा २० च सुरेश्वरी २१ ॥ ३ ॥ दारभट्टारिकेत्या २२ द्या प्रत्येका शतधा पुनः ॥ उत्पन्नाः शक्तयस्तस्मिन्नानारू[illegible] शुभाः ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रवराण्यथ देवताः ॥ ४ ॥ औपमन्यवसगोत्रप्रवर ३ गोत्रदेव्यागात्रावसिष्ठ १ भरद्वाज २ इंद्रप्रमदक [illegible] त्रशगोत्रदेव्याज्ञानजा २ प्रवर ३ काश्यपः अवत्सारः २ रैभ्यः ३ मांडव्यसगोत्र ३ गोत्रजा दारभदारिका ३ प्रवर ५ भार्गवच्यव[illegible] जमदग्निः ५ कुशिकसगोत्रऽजातारणी ६ महाबलाप्रवर ३ विश्वामित्रदेवराजउद्दालक ६ शौनकसगोत्र ७ गोत्रदेवी ७ शांता प्रवर ३ भार्ग वाणैनहोत्रगार्त्समद ३ कृष्णात्रेयसगोत्रवीगोत्रदेव्याभद्रयोगिनी ८ प्रवर ३ आत्रेयअर्चनानसश्यावाश्व ३ गार्ग्यायणसगोत्र गोत्रजा शांता प्रवर ५ भार्गवच्यवनआप्नवान्अवीजमदग्निः १० गार्गायणगोत्रगोत्रजाज्ञानजा प्रवर ५ काश्यपअवत्सारशांडिलअसितदेवल[illegible] गोत्रदेवा शांता द्वारवासिनी प्रवर ३ गार्ग्यगार्गि शंख लिखित १२ पैंग्यसगोत्रजाज्ञानजा शेषलउध प्रवर आंगिरसआंबरीष[illegible]नाश्व १३ वत्ससगोत्रं गोत्रजाज्ञानजाप्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नवान और्वपुरोधसः १४ वात्ससगोत्रगोत्रजाज्ञानजाप्रवर ५ भार्गवच्यावन आप्नवान् और्वपुरोधसः १५ वात्स्यसगोत्रस्य गोत्रजा शीहरीप्रवर ५ भार्गवच्यावनआप्नुवान् ओर्वपुरोधसः १६ श्यामायन[illegible]गोत्रस्य गोत्रजा शीहरी प्रवर भार्गवच्यावनआप्नुवान् अवि जमदग्निः १७ धारणसगोत्रस्य गोत्रजा छत्रजा प्रवर ३ अगस्त्यदार्ढच्युत[illegible] वाहन १८ काश्यपगोत्रस्य गोत्रजा चामुण्डा प्रवर ३ काश्यपस्यावत्सार नैध्रुव १९ भरद्वाजगोत्रस्य गोत्रजा पक्षिणी [illegible] २

१ एतेषां गोत्रप्रवरदेवतावटंकादीनां सम्यक्परिज्ञानाभावादत्र शुद्धमशुद्धं सम्यङ्निर्णेतुमशक्यम्, अतो विज्ञापयामहे—येषामेतेगोत्रदेवतादयस्तैः सज्जनैरयं विषयः सम्यक्परिशोधपूर्वकम् परिष्कृत्यास्माकं रात्रिभे प्रेषणीयः द्वितीयावृत्तौ सम्यङ्मुद्रापयिष्यामः ।

समाहारोद्भवं फलम् ॥ सर्वं तत्त्वमहं वक्ष्ये मंत्रकूटाद्यमेव हि ॥ १८ ॥ मायाबीजं तु सर्वेषां कूटाना हि वराने ॥ सर्वेषां मध्यमो वर्णो बिंदुना
दादिशोभितः ॥ १९ ॥ वह्निबीजं सवातं च कूर्मबीजसमन्वितम् ॥ आदित्यप्रभवं बीजं शक्तिबीजोद्भवं सदा ॥ २० ॥ एतत्कूटं चाद्यबीजं द्वितीयं
च विभोर्मतम् ॥ तृतीयं चाग्निबीजं तु संयुक्तं बिंदुनेंदुना ॥ २१ ॥ चतुर्थं युक्तं शेषेण ब्रह्मबीजमृपिस्तथा ॥ पंचमं कालबीजं च षष्ठं पार्थिव
बीजकम् ॥ २२ ॥ सप्तमे चाष्टमे वाद्यं नृसिंहेन समन्वितम् ॥ नवमे द्वितीयमेकं च दशमे चाष्टकूटकम् ॥ २३ ॥ विपरीतं तयोर्बीजं रुद्राक्षे वर
चारिणि ॥ चतुर्दशे चतुर्थ्यर्थं पृथ्वीबीजेन संयुतम् ॥ २४ ॥ कूटाः शेषाक्षराः केचिद्रक्षिता मेनकात्मजे ॥ सा पपात यदोर्व्यां हि शिवपत्नी तदा
नृप ॥ २५ ॥ रामेणाश्वासिता तत्र ग्रहसंस्त्रिपुरांतकः ॥ भद्रे यस्मात्त्वया पत्रं जंत्रशक्तिर्भविष्यति ॥ २६ ॥ मारणे मोहने वश्ये आकर्षणे च
क्षोभणे ॥ यंयं कामयते नूनं तत्तत्सिद्धिर्भविष्यति ॥ २७ ॥ इति श्रुत्वा तदा देवी दुष्टचित्ता शुचिस्मिता ॥ कूटशेषास्ततो वीराःप्रोक्तास्तस्यै तु शंभु
ना ॥२८॥ उवाचचकृपासिंधुः साधयस्व यथाविधि ॥ कैलासात्तु हरस्तत्र धर्मारण्यं गतो भृशम् ॥२९॥ ज्ञात्वा देवी ययौ तत्र यत्रासौ वृषभध्वजः ॥
तत्क्षणात्पतितो भूमौ धर्मारण्ये नृपोत्तम ॥३०॥ जटा चंद्रोरगाः शूलं वृषभाद्यायुधानि वै ॥ मुंडमाला च कौपीनं कपालं ब्रह्मणस्तु वै ॥३१॥ गंता
गणाश्च सर्वत्र भूतप्रेता दिशो दश ॥ विसंज्ञं च स्वमात्मानं ज्ञात्वा देवो महेश्वरः ॥ ३२ ॥ स्वेदजास्तु समुत्पन्ना गणाः कूटादयस्तथा ॥ पंचकू
टान्समुत्पाद्य तस्मात्तदाद्यमूलिने ॥ ३३ ॥ साधकास्ते महाराज जपहोमपरायणाः ॥ प्रेतासनास्तु ते सर्वे कालकूटोपरि स्थिताः ॥ ३४ ॥
कथयंति स्वमात्मानं येन मोक्षः पिनाकिनः ॥ ततः कष्टसमाविष्टा गौरी वह्निभयातुरा ॥ ३५ ॥ सभाजितःशिवस्तैश्च गौरी ह्रीणा त्वधोमुखी ॥
तपस्तेपे च तत्रस्था शंकरादेशकारिणी ॥ ३६ ॥ पंचाग्निसेवनं कृत्वा धूम्रपानमधोमुखी ॥ कूटाक्षरैः स्तुतस्तैस्तु तोषितो वृषभध्वजः ॥ ३७ ॥
धराक्षेत्रमिदं राजन्पापघ्नं सर्वकामदम् ॥ देवमज्जनकं शुभ्रं स्थानकेऽस्मिन्विराजते ॥ ३८ ॥ आश्विने कृष्णपक्षे च चतुर्दश्या दिने नृप ॥ तत्र स्नात्वा
च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥ पूजयित्वा च देवेशमुपोष्य च विधानतः ॥ शाकिनी डाकिनी चैव वेतालाः पितरो ग्रहाः ॥ ४० ॥
ग्रहा धिष्ण्या न पीड्यंते सत्यंसत्यं वरानने ॥ सांगं रुद्रजपं तत्र कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ नश्यंति विविधा रोगाः सत्यंसत्यं च भूपते ॥
एतत्सर्वं मया ख्यातं देवमज्जनकं शृणु ॥ ४२ ॥ अश्वमेधसहस्रैस्तु कृतैस्तु भूरिदक्षिणैः ॥ तत्फलं समवाप्नोति श्रोता श्रावयिता नरः ॥ ४३ ॥
अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनमाप्नुयात् ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते नात्र संशयः ॥ ४४ ॥ मनोवाक्कायजनितं पातकं

जयंतेनापि तत्रैव स्थापितं लिंगमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ जयंतस्य हरस्तुष्टस्तस्मिंल्लिंगे स्तुतः सदा ॥ त्रिकालं पुत्रसंयुक्तः पूजनार्थं सुरेश्वरः ॥ ३४ ॥ आयाति च महाबाहो त्यक्त्वा स्थानं स्वकं हि वै ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥ ३५ ॥ इन्द्रेश्वरे तु यत्पुण्यं जयंतेशस्य पूजनात् ॥ तदेवाप्नोति राजेन्द्र सत्यंसत्यं न संशयः ॥ ३६ ॥ स्नात्वा कुण्डे महाराज संपूज्यैकाग्रमानसः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा इन्द्रलोके महीयते ॥ ३७ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति जयंतेशप्रसादतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये इन्द्रेश्वरजयंतेश्वरमहिमवर्णनोनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि शिवतीर्थमनुत्तमम् ॥ यत्रासौ शंकरो देवः पुनर्जन्मधरोऽभवत् ॥ १ ॥ कीलितो देवदेवेशः शंकरश्च त्रिलोचनः ॥ गिरिजया महाभाग पातितो भूमिमंडले ॥ २ ॥ छलितो मुह्यमानस्तु दिवारात्रिं न वेत्ति च ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैव जडीभूतस्त्रिलोचनः ॥ ३ ॥ कल्पांतमिव संजातं तदा तस्मिंश्च कीलिते ॥ पार्वत्या सहसा तस्य कृतं कीलनकं तदा ॥ ४ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ एतदाश्चर्यमतुलं वचनं यत्त्वयोदितम् ॥ यो गुरुः सर्वदेवानां योगिनां चैव सर्वदा ॥ ५ ॥ पार्वत्या कीलितः कस्मान्नष्टवृत्तिः शिवः कथम् ॥ कारणं कथ्यतां तत्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मन्त्रौघा विविधा राजञ्छंकरेण प्रकाशिताः ॥ पार्वत्यग्रे महाराज अथर्वणोपवेदजाः ॥ ७ ॥ शाकिनी डाकिनी चैव काकिनी हाकिनी तथा ॥ एकिनी लाकिनी ह्येताः षड्भेदास्तत्र कीर्तिताः ॥ ८ ॥ बीजान्युद्धृत्य वै ताभ्यो माला चैकवृता कृता ॥ शंभुना कथिता चैव पार्वत्यग्रे नृपोत्तम ॥ ९ ॥ तैश्चैव अष्टा भवति मंत्रोद्धारः कृतस्तु सा ॥ साधयेत्सा महादुष्टा शाकिनी प्रमदानघे ॥ १० ॥ ॥ श्रीपार्वत्युवाच ॥ ॥ प्रकाशितास्त्वया नाथ भेदा ह्येते षडेव हि ॥ षड्विधाः शक्तयो नाथ अगम्यायोगमालिनीः ॥ षड्विधोक्तं त्वयैकेन कूटात्कृतं वदस्व माम् ॥ ११ ॥ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ ॥ अप्रकाशो महादेवि देवासुरैस्तु मानवैः ॥ १२ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ नमस्ते सर्वरूपाय नमस्ते वृषभध्वज ॥ जटिलेश नमस्तुभ्यं नीलकण्ठ नमोस्तुते ॥ ॥ १३ ॥ कृपासिंधो नमस्तुभ्यं नमस्ते कालरूपिणे ॥ एतैश्च बहुभिर्वाक्यैः कोमलैः करुणानिधिम् ॥ १४ ॥ तोषयित्वाद्रितनया दण्डवत्प्रणिपत्य च ॥ जग्राह पादयुगलं तां प्रोवाच दयापरः ॥ १५ ॥ किमर्थं स्तूयसे भद्रे याच्यतां मनसीप्सितम् ॥ १६ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ समाहारं च सध्यानं कथयस्व सविस्तरम् ॥ असंदेहमशेषं च यद्यहं वल्लभा तव ॥ १७ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ न प्रकाश्यं त्वया देवि

सुप्रसन्नः सुरश्रेष्ठः कृपालुर्वरदायकः ॥ तदा हृष्टमना देवो देवेन्द्रमिदमूचिवान् ॥ ८ ॥ ॥ हर उवाच ॥ ॥ यत्त्वं याचयसे देव तदहं प्र-
दामि ते ॥ ९ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोसि देवेश कृपासिंधो महेश्वर ॥ ब्रह्महत्या हि मां देव उद्वेजयति नित्यशः ॥ १० ॥ वृत्रासुरस्य
हनने जातं पापं सुरोत्तम ॥ तत्पापं नाशय विभो मम दुःखप्रदं सदा ॥ ११ ॥ ॥ हर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्ये सुरपते ब्रह्महत्या न पीडयेत ॥
हत्या गवां द्विजातीनां बालस्य योपितामपि ॥ १२ ॥ वचनान्मम देवेंद्र ब्रह्मणः केशवस्य च ॥ यमस्य वचनाज्जिष्णो हत्या नैवात्र तिष्ठति ॥
प्रविश्य त्वं महाराज अतोत्र स्नानमाचर ॥ १३ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ यदि त्वं मम तुष्टोऽसि कृपासिंधो महेश्वर ॥ मन्नाम्ना च म[illegible]व
स्थापितो भव शंकर ॥ १४ ॥ तथेत्युक्त्वा महादेवः सुप्रसन्नो हरस्तदा ॥ दर्शयामास तत्रैव लिंगं पापप्रणाशनम् ॥ १५ ॥ कूर्मपृष्ठात्समु[illegible]त्म
आत्मयोगेन शंभुना ॥ स्थितस्तत्रैव श्रीकण्ठः कालत्रयविदो विदुः ॥ १६ ॥ वृत्रहत्यासमुत्तस्तदेवराजस्य सन्निधौ ॥ इन्द्रेश्वरस्तदा तत्र धर्मा-
रण्ये स्थितो नृप ॥ १७ ॥ सर्वपापविशुद्ध्यर्थं लोकानां हितकाम्यया ॥ इन्द्रेश्वरं तु राजेंद्र पुष्पधूपादिकैः सदा ॥ १८ ॥ पूजयेद्य नरो भक्त्या
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां माघमासे विशेषतः ॥ १९ ॥ सर्वपापविशुद्ध्यर्थं शिवलोके महीयते ॥ नीलोत्सर्गं तु यो मर्त्यः
करोति च तदग्रतः ॥ २० ॥ उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ सांगरुद्रजपं यस्तु चतुर्दश्यां करोति वै ॥ २१ ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा
लभते परमं पदम् ॥ २२ ॥ सौवर्णनयनं कृत्वा मध्ये रत्नसमन्वितम् ॥ यो ददाति द्विजातिभ्य इन्द्रतीर्थे तथोत्तमे ॥ २३ ॥ अन्धता न भवे-
त्तस्य जन्मानि षष्टिसंख्यया ॥ निर्मलत्वं सदा तेषां नयनेषु प्रजायते ॥ महारोगास्तथा चान्ये स्नात्वा यांति तदग्रतः ॥ २४ ॥ पूजिते चैकचित्ते
न सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ स्नात्वा कुण्डे नरो यस्तु संतर्पयति यः पितॄन् ॥ २५ ॥ तस्य तृप्ताः सदा भूप पितरश्च पितामहाः ॥ ये ये ग्रस्ता
महारोगैः कुष्ठाद्यैश्चैव देहिनः ॥ २६ ॥ स्नानमात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहा भवंति ते ॥ ज्वरादिकष्टमापन्ना नराः स्वात्महिताय वै ॥ २७ ॥ स्नान-
मात्रेण संशुद्धा दिव्यदेहा भवंति ते ॥ स्नात्वा च पूजयेद्देवं मुच्यते ज्वरबन्धनात् ॥ २८ ॥ एकाहिकं द्व्याहिकं च चातुर्थं वा तृतीयकम् ॥
विषमज्वरपीडा च मासपक्षादिकं ज्वरम् ॥ २९ ॥ इन्द्रेश्वरप्रसादाच्च नश्यते नात्र संशयः ॥ विज्वरो जायते नूनं सत्यंसत्यं न संशयः ॥ ३० ॥
वन्ध्या च दुर्भगा नारी काकवन्ध्या मृतप्रजा ॥ मृतवत्सा महादुष्टा स्नात्वा कुण्डे शिवाग्रतः ॥ पूजयेदेकचित्तेन स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ ३१ ॥
एवंविधांश्च बहुशो वरान्दत्त्वा पिनाकधृक् ॥ गतोऽसौ स्वपुरं पार्थ सेव्यमानः सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ ततः शक्रो महातेजा गतो वै स्वपुरं प्रति ॥

प्रजाः सर्वा धर्मारण्ये नराधिप ॥ प्रसादाच्चैव मातङ्ग्या देव्या वै सत्यमंदिरे ॥६४॥ ततो हृष्टहृदा विप्राः पुपूजुस्ते विधेः सुताम् ॥ मातंग्याश्च प्रकर्त्तव्यं वर्षेवर्षे च पूजनम् ॥ ६५ ॥ माघासिते तृतीयायां भक्ष्यभोज्यादिभिस्तथा ॥ कर्णाटस्य तथोत्पत्तिः पुनर्जाता तु भूतले ॥ ६६ ॥ भयाच्चैव हि तत्स्थानं त्यक्त्वा याम्यमगात्ततः ॥ गच्छमानस्तदा दैत्यो यक्ष्मरूपो ह्यभाषत ॥६७॥ श्रूयतां भो द्विजाः सर्वे धर्मारण्यनिवासिनः ॥ वणिजश्च महच्चेदं मद्वाक्यं परिपाल्यताम् ॥ ६८ ॥ माघमासे हि मत्प्रीत्या निर्विघ्नार्थं सदा भुवि ॥ त्रिदलेन च धान्येन मूलकेन विशेषतः ॥ ६९ ॥ तिलतैलेन वा कुर्यात्पुरुषो नियतव्रतः ॥ एकाशनं हि कुरुते यक्ष्मप्रीत्यै निरंतरम् ॥ १७० ॥ आबाल्ययौवनेनैव वृद्धेनापीह सर्वदा ॥ वर्षेवर्षे प्रकर्त्तव्यं यक्ष्मणो व्रतमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ यस्मिन्गृहे हि यावच्च पुरुषाकाररूपिणः ॥ तस्याह्वयं प्रकुर्युस्त एकभक्तरताः सदा ॥ ७२ ॥ बालस्यार्थे तु जननी कुरुते व्रतमुत्तमम् ॥ पिता वाप्यथवा भ्राता यन्निमित्तं व्रतं चरेत् ॥ ७३ ॥ न च तस्य भयं क्वापि न व्याधिर्नच बंधनम् ॥ भर्तुर्निमित्ते स्त्री कुर्यादशक्ते त्वितरेण च[1] ॥ ७४ ॥ एवं समादिशन्दैत्यः सत्यमंदिरमुत्सृजन् ॥ गतोऽसौ याम्यदिग्भाग उदधेस्तीर उत्तमे ॥ ७५ ॥ विपुलं देहमासाद्य कर्णाटः स नराधिप ॥ स्वनाम्ना चैव तं देशं स्थापयामास चोत्तमम् ॥७६॥ यस्मिंश्च सर्ववस्तूनि धनधान्यानि भूरिशः ॥ कर्णाटदेशं तं राजन्परिवार्य चिरं स्थितः ॥७७॥ धर्मारण्यकथां पुण्यां कथितां नरसत्तम ॥ श्रीमातुश्चैव माहात्म्यं शृण्वंति श्रावयंति ये ॥ ७८ ॥ तेषां कुले कदाचित्तु अरिष्टं नैव जायते ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्धनहीनस्तु संपदः ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं श्रीमातुश्च प्रसादतः ॥ १७९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये मातंगीकर्णाटकोपाख्यानवर्णनंनामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इन्द्रसरे नरः स्नात्वा दृष्ट्वा चेन्द्रेश्वरं शिवम् ॥ सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ १ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केन चादौ निर्मितं तत्तीर्थं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ यथावद्वर्णय त्वं मे भगवन्द्विजसत्तम ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इन्द्रेणैव महाराज तपस्ततं सुदुष्करम् ॥ ग्रामादुत्तरदिग्भागे शतवर्षाणि तत्र वै ॥ ३ ॥ शिवोद्देशं महाघोरमेकांगुष्ठेन भारत ॥ उर्द्ध्वबाहुर्महातेजाः सूर्यस्याभिमुखोऽभवत् ॥ ॥ ४ ॥ वृत्रस्य वधतो ज्ञातं यत्पापं तस्य नुत्तये ॥ एकाग्रः प्रयतो भूत्वा शिवस्याराधने रतः ॥ ५ ॥ तपसा च तदा शंभुस्तोषितः शशिशेखरः ॥ तत्राऽऽजगाम जटिलो भस्मांगो वृषभध्वजः ॥ ६ ॥ खट्वांगी पंचवक्त्रश्च दशबाहुस्त्रिलोचनः ॥ गंगाधरो वृषारूढोभूतप्रेतादिवेष्टितः ॥ ७ ॥

[1] कारयितव्यमिति शेषः ।

चंदनेन विचर्चिता ॥ ३७ ॥ शूर्पं शरैः करे श्वानं पद्मं तु परमं पुनः ॥ कर्त्तरीं कारयेदेकां तूणीरं च धनूंषि च ॥ ३८ ॥ चर्म पाशं मुद्गरं च
कांसालं तोमरं तथा ॥ शंखं चक्रं गदां शुभ्रां मुशलं परिघं शुभम् ॥ ३९ ॥ खड्गांगं बदरीं चैव अंकुशं च मनोरमम् ॥ अष्टादशायुधैरेभिः संयुता
भुवनेश्वरी ॥ १४० ॥ लिखेत्सकुंडलां देवीं बाहुनूपुरभूषिताम् ॥ केयूरमुक्तापद्मैश्च मुंडमालाभिरन्विताम् ॥ ४१ ॥ मातृकाक्षरपरिवृतामंगुलीय
कसंयुताम् ॥ नानाभरणशोभाढ्यां लिखित्वा भुवनेश्वरीम् ॥ ४२ ॥ मातंगीमिति विख्यातां प्रतिष्ठार्थं द्विजोत्तमाः ॥ चन्दनेन च गंधेन
पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् ॥ ४३ ॥ यक्षकर्दममानीय मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ घृतेन बोधयेद्दीपं सप्तवर्तियुतं शुभम् ॥ ४४ ॥ धूपयेद्गुग्गुलेनाथ साज्येनाति
सुगंधिना ॥ नालिकेरेण शुभ्रेण दद्यादर्घं च दंपती ॥ ४५ ॥ प्रदक्षिणाः प्रकुर्वीत चतुरः सुमनोरमम् ॥ वस्त्रांशुकं गुंठयित्वा अग्रे कृत्वा च
दंपती ॥ ४६ ॥ प्रोक्षिणीकृत्य मातंग्याः प्राश्य माध्वीकमुत्तमम् ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ ४७ ॥ सुवासिनीस्तु तद्रूपा
मातंगीसंभवा इति ॥ नृत्यंती दम्पती चाग्रे सर्वोपद्रवशांतये ॥ ४८ ॥ नैवेद्यं विविधान्नेन अष्टादशविधं शुभम् ॥ वटकापूपिकाः शुभ्राः क्षीरं
शर्करया युतम् ॥ ४९ ॥ बह्वाकरं वरं यूपा क्षिप्तकुल्मापकं तथा ॥ सोहालिका भिन्नवटा लाप्सिका पद्मचूर्णकम् ॥ १५० ॥ शैनेया विमलान्नं
पर्पटाः शालकादयः ॥ पूरणं तस्य मासस्य कुर्याच्छुभ्रं मनोरमम् ॥ ५१ ॥ राजमाषाः सूपचिताः कल्पयेत्तत्र दंपती ॥ फेणिका गोपि ...स्तत्र
कुर्याच्चैव मनोरमाः ॥ ५२ ॥ एतान्यष्टादशान्यानि पक्वान्नानि प्रकल्पयेत् ॥ आज्यशर्करायुक्तानि युक्तानि शाकसंचयैः ॥ ५३ ॥
रात्रौ जागरणं कार्यं सुवासिनीं च पूजयेत् ॥ मुखावलोकनं चाज्ये कुर्वीयातां च दम्पती ॥ ५४ ॥ परस्परं हि कुर्वीत उत्पातपरिशांतये ॥ एवं
विधं मयाख्यातं मातंगीपूजनं शुभम् ॥ ५५ ॥ न पूजयति यो मूढस्तस्य विघ्नं करोति सा ॥ दंपत्योर्मरणं चाथ धननाशं महाभयम् ॥ ५६ ॥
क्लेशं रोगं तथा वह्नेः प्रादुर्भावं प्रपश्यति ॥ एतस्मात्कारणाद्विप्रा मातंगीं पूजयेत्सुधीः ॥ ५७ ॥ दंपतीनां च सर्वेषां द्विजातीनां च शासने ॥ वणिजां
च महादेवी निर्विघ्नं कुरुते सदा ॥ ५८ ॥ तथेति चैव तैरुक्ते पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ श्रूयतां ब्राह्मणाः सर्वे विवाहादिमहोत्सवम् ॥ ५९ ॥ मदीयवचनं
श्रुत्वा तथा कुरुत वै विधिम् ॥ विवाहकाले संप्राप्ते दंपत्योः सौख्यहेतवे ॥ १६० ॥ निर्विघ्नार्थं तु कर्तव्यं निजैश्च सह सेवकैः ॥ अंजनं नयने कुर्यात्सं
बंधिनां च सर्वशः ॥ ६१ ॥ भ्रूमध्यात्तु प्रकर्त्तव्यमर्द्धचंद्रसमाकृति ॥ बिंदुं तु कारयेद्विप्रास्तस्योपरि मनोहरम् ॥ ६२ ॥ एवं कृते तदा विप्राः शांति
र्भवति नान्यथा ॥ पुत्रवृद्धिकरं चैतत्तिलकं चार्द्धविंबकम् ॥ सर्वविघ्नहरं सर्वदौःस्थ्यव्याधिविनाशनम् ॥ ६३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः शांताः

ततः कर्णाटकः क्रुद्धो गृहीत्वा शक्तिमूर्जिताम् ॥ अभ्यधावत दुष्टात्मा श्यामलानिधनेच्छया ॥१४॥ आगतं चासुरं दृष्ट्वा श्यामला सुमहामनाः॥ विवाहार्थं परं ज्ञात्वाऽभिप्रायं दुष्टचेतसः ॥ १५ ॥ महायुद्धमभूत्तत्र श्यामलाऽसुरवर्ययोः ॥ मासत्रयं ततो राजं श्चाभवत्तुमुलं क्षितौ ॥ १६ ॥ माघे कृष्णतृतीयायां धर्मारण्ये महारणे ॥ मध्याह्नसमये भूप कर्णाटाख्यो निपातितः ॥ १७ ॥ कार्णाटिः पतितस्तत्र यत्र देव्या निपातितः ॥ तच्छैल शृंगप्रतिमं पपात शिर उत्तमम् ॥ १८ ॥ चचाल सकला पृथ्वी साब्धिद्वीपा सपर्वता ॥ ततो विप्राः प्रहृष्टास्ते जय मातरुदैरयन् ॥ १९ ॥ जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ततोत्सवं प्रकुर्वन्तो गीतं नृत्यं शुभप्रदम् ॥ २० ॥ पायसैर्वटकैश्चैव नैवेद्यैर्मोदकैस्तथा ॥ तुष्टुवुःशुभवाण्या ते स्थाने, मोटेरके वरे ॥ २१ ॥ श्रीमती पूजिता सा च सुतसौख्यधनप्रदा ॥ महोत्सवे च संप्राप्ते मातंगीपूजनं हितम् ॥ २२ ॥ येऽर्चयंति स्थापयित्वा धनपुत्रार्थसिद्धये ॥ सुखं कीर्तिं तथायुष्यं यशः पुण्यं समाप्नुयुः ॥ २३ ॥ व्याधयो नाशमायांति चादित्याद्या ग्रहाः शुभाः ॥ भूतवेतालशाकिन्यो जंभाद्याः पीडयन्ति न ॥ २४ ॥ न जायते तथा क्वापि प्रेतादीनां प्रपीडनम् ॥ ततो विप्राः प्रहृष्टाश्च स्तुतिं कर्तुं समुद्यताः ॥ २५ ॥ श्रीमातां चैव शक्तीश्च मातंगीमस्तुवंस्तदा ॥ श्यामलां च महादेवीं हर्षेण महतायुता ॥ २६ ॥

॥ विप्रा ऊचुः ॥

॥ मातस्त्वमेवमस्माकं रक्षिका स्थानके भव ॥ दंपतीनां हितार्थाय यथा नोद्विजते द्विजाः ॥ २७ ॥

॥ मातंग्युवाच ॥

॥ तुष्टाहं वो महाभागाः स्तवेनानेन वो द्विजाः ॥ वरयध्वं वरं यद्वो मनसा समभीप्सितम् ॥ २८ ॥

॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥

॥ दास्यामहे बलिं देवि यस्ते मनसि वर्तते ॥ अस्माकं चैव दम्पत्यो रक्षार्थं त्वं स्थिरा भव ॥ २९ ॥

॥ देव्युवाच ॥

॥ स्वस्थाः संतु द्विजाः सर्वे न च पीडा भविष्यति ॥ मयि स्थितायां दुर्धर्षा दैत्या येऽन्ये च राक्षसाः ॥१३०॥ शाकिनीभूतप्रेताश्च जंभाद्याश्च ग्रहास्तथा ॥ शाकिन्यादिग्रहाश्चैव सर्पा व्याघ्रादयस्तथा ॥ १३१ ॥ पीडयिष्यंति न क्वापि स्थितायां मयि शासने ॥ महोत्सवं यः कुरुते विवाहे समुपस्थिते ॥ ३२ ॥ दंपत्योश्च हितार्थं हि पूजयेन्मां सदा नरः ॥ तस्याहं सकलां बाधां नाशयिष्याम्यसंशयम् ॥ ३३ ॥ नाधयो व्याधयश्चैव न क्लेशो न च संभ्रमः ॥ प्राप्यते परमं सौख्यं यशः पुण्यं धनं सदा ॥ नाकाले मरणं तस्य वातपित्तादिकं नहि ॥ ३४ ॥

॥ विप्रा ऊचुः ॥

॥ केन वा विधिना पूजा नैवेद्यं कीदृशं भवेत् ॥ धूपं च कीदृशं मातः कथं पूजां प्रकल्पयेत् ॥ ३५ ॥

॥ श्रीदेव्युवाच ॥

॥ श्रूयतां मे वचो विप्रा पत्रे चैव हिरण्मये ॥ लिखित्वा पूजयेद्यस्तु चिरायुर्दंपती भवेत् ॥ ३६ ॥ अथवा राजते पत्रे कांसपत्रेऽथवा पुनः ॥ अष्टादशभुजा देवी

त्रयीरूपेण धर्मात्मन्रक्षते सत्यमंदिरम् ॥ जितेंद्रिया जि[illegible]ना मिलितास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ३८ ॥ तैः सर्वैरर्चिता माता चंदनाद्येन तोषिता ॥
स्तुतिमारेभिरे तत्र वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥ एकचित्तेन भावेन ब्रह्मपुत्र्याः पुरः स्थिताः ॥ ३९ ॥ ॥ विप्रा ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते ब्रह्मपुत्र्यास्तु
नमस्ते ब्रह्मचारिणि ॥ नमस्ते जगतां मातर्नमस्ते सर्वगे सदा ॥ ४० ॥ क्षुन्निद्रा त्वं तृषा त्वं च क्रोधतंद्रादयस्तथा ॥ त्वं शांतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं
जया विजया तथा ॥ ४१ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्वं प्रपन्ना सुरेश्वरि ॥ सावित्री श्रीरुमा चैव त्वं च माता व्यवस्थिता ॥ ४२ ॥ ब्रह्मविष्णु
सुरेशानास्त्वदाधारे व्यवस्थिताः ॥ नमस्तुभ्यं जगन्मातर्धृतिपुष्टिस्वरूपिणि ॥ ४३ ॥ रतिः क्रोधा महामाया छाया ज्योतिःस्वरूपिणि ॥ सृष्टि
स्थित्यंतकृद्देवि कार्यकारणदा सदा ॥४४॥ धरा तेजस्तथा वायुः सलिलाकाशमेव च ॥ नमस्तेऽस्तु महाविद्ये महाज्ञानमयेऽनघे ॥ ४५ ॥ ह्रींकारी
देवरूपा त्वं क्लींकारी त्वं महाद्युते ॥ आदिमध्यावसाना त्वं त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ ४६ ॥ महापापो हि दुष्टात्मा दैत्योऽयं बाधतेऽधुना ॥
त्राणरूपा त्वमेका च अस्माकं कुलदेवता ॥ ४७॥ त्राहित्राहि महादेवि रक्षरक्ष महेश्वरि ॥ हनहन दानवं दुष्टं द्विजातीनां विघ्नकारकम् ॥४८॥
एवं स्तुता तदा देवी महामाया द्विजन्मभिः ॥ कर्णाटस्य वधार्थाय द्विजातीनां हिताय च ॥ प्रत्यक्षा साऽभवत्तत्र वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥ ४९ ॥
॥ ॥ श्रीमातोवाच ॥ ॥ केन वै त्रासिता विप्राः केन वोद्वेजिताः पुनः ॥ तस्याहं कुपिता विप्रा नयिष्ये यमसादनम् ॥५०॥ क्षीणायुषं नरं चित्त
येन यूयं निपीडिताः ॥ ददामि वो द्विजातिभ्यो यथेष्टं वक्तुमर्हथ ॥५१॥ भक्त्या हि भवतां विप्राः करिष्ये नात्र संशयः ॥५२॥ ॥ द्विजा ऊचुः॥ ॥
कर्णाटाख्यो महारौद्रो दानवो मदगर्वितः ॥ विघ्नं प्रकुरुते नित्यं सत्यमंदिरवासिनाम् ॥५३॥ ब्राह्मणान्सत्यशीलांश्च वेदाध्ययनतत्परान् ॥ द्वेषादेष
द्वेषणस्तान्नित्यमेव महामते ॥ वेदविद्वेषणो दुष्टो घातयैनं महाद्युते ॥ ५४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तथेत्युक्त्वा तु सा देवी प्रहस्य कुलदेवता ॥
वधोपायं विचिंत्यास्य भक्तानां रक्षणाय वै ॥ ५५ ॥ ततः कोपपरा जाता श्रीमाता नृपसत्तम ॥ कोपेन भृकुटीं कृत्वा रक्तनेत्रांतलोचनाम् ॥ ५६ ॥
कोपेन महताऽऽविष्टा वसंती पावकं यथा ॥ महाज्वाला मुखान्नेत्रान्नासाकर्णाच्च भारत ॥५७॥ तत्तेजसा समुद्भूता मातंगी कामरूपिणी ॥ काली करा
लवदना दुर्दर्शवदनोज्ज्वला ॥५८॥ रक्तमाल्यांबरधरा मदाघूर्णितलोचना ॥ न्यग्रोधस्य समीपे सा श्रीमाता संश्रिता तदा ॥५९॥ अष्टादशभुजा सा
तु शुभा माता सुशोभना ॥ धनुर्बाणधरा देवी खड्गखेटकधारिणी ॥ ६० ॥ कुटारं क्षुरिकां बिभ्रत्त्रिशूलं पानपात्रकम् ॥ गदां सर्पं च पाशं पिनाकं

१ पादद्वयेऽप्यशुद्धमिदं श्लोकार्धम् ।

नम् ॥ देशेदेशे च सर्वत्र ग्रामेग्रामे पुरेपुरे ॥ १२ ॥ तीर्थेतीर्थे च सर्वत्र विघ्नं प्रकुरुतेऽसुरः ॥ परंतु शक्यते नैव धर्मारण्ये प्रवेशितुम् ॥ १३ ॥ भया च्छक्त्याश्च श्रीमातुर्दानवो विक्लवस्तदा ॥ केनोपायेन तत्रैव गम्यते त्विति चिंतयन् ॥ १४ ॥ विघ्नं करिष्ये हि कथं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ वेदाध्ययनकर्तॄणां यज्ञे कर्माधितिष्ठताम् ॥ १५ ॥ वेदाध्ययनजं शब्दं श्रुत्वा दूरात्स दानवः ॥ विव्यथे स यथा राजन्वज्राहत इव द्विपः ॥ १६ ॥ निःश्वासान्मुमुचे रोषाद्दंतैर्दंतांश्च घर्षयन् ॥ दशमानो निजावोष्ठौ पेषयंश्च करावुभौ ॥ १७ ॥ उन्मत्तवद्विचरत इतश्चेतश्च मारिष ॥ सन्निपातस्य दोषेण यथा भवति मानवः ॥ १८ ॥ तथैव दानवो घोरो धर्मारण्यसमीपगः ॥ भ्रमते दहते चैव दूरादेव भयान्वितः ॥ १९ ॥ विवाहकाले विप्राणां रूपं कृत्वा द्विजन्मनः ॥ तत्रागत्य दुराधर्षो नीत्वा दांपत्यमुत्तमम् ॥ २० ॥ उत्पपात महीपृष्ठाद्गगने सोऽसुराधमः ॥ स्वयं च रमते पापो द्वेषाज्जातिस्वभावतः ॥ २१ ॥ एवं च बहुशःसोऽथ धर्मारण्याच्च दंपती ॥ गृहीत्वा कुरुते पापं देवानामपि दुःसहम् ॥ २२ ॥ विघ्नं करोति दुष्टोऽसौ दंपत्योः सततं भुवि ॥ महाघोरतरं कर्म कुर्वंस्तस्मिन्पुरे वरे ॥ २३ ॥ तत्रोद्विग्ना द्विजाः सर्वे पलायंते दिशो दश ॥ गताः सर्वे भूमिदेवा स्त्यक्त्वा स्थानं मनोरमम् ॥ २४ ॥ यत्रयत्र महत्तीर्थं तत्रतत्र गता द्विजाः ॥ उद्वसं तत्पुरं जातं तस्मिन्काले नृपोत्तम ॥ २५ ॥ न वेदाध्ययनं तत्र न च यज्ञः प्रवर्तते ॥ मनुजास्तत्र तिष्ठंति न कर्णाटभयार्दिताः ॥ २६ ॥ द्विजाः सर्वे ततो राजन्वणिजश्च महायशाः ॥ एकत्र मिलिताः सर्वे वक्तुं मंत्रं यथोचितम् ॥ २७ ॥ कर्णाटस्य वधोपायं मंत्रयंति द्विजर्षभाः ॥ विचार्यमाणे तैर्दैवाद्वाग्जाता चाशरीरिणी ॥ २८ ॥ आराधयत श्रीमातां[1] सर्वदुःखापहारिणीम् ॥ सर्वदैत्यक्षयकरीं सर्वोपद्रवनाशनीम् ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे हर्षव्याकुललोचनाः ॥ श्रीमातां तु समागत्य गृहीत्वा बलिमुत्तमम् ॥ ३० ॥ मधु क्षीरं दधि घृतं शर्करा पञ्चधारया ॥ धूपं दीपं तथा चैव चंदनं कुसुमानि च ॥ ३१ ॥ फलानि विविधान्येव गृहीत्वा वाडवा नृप ॥ धान्यं तु विविधं राजन्भक्तापूपा घृताचिताः ॥ ३२ ॥ कुल्माषा वटकाश्चैव पायसं घृतमिश्रितम् ॥ सोहालिका दीपिकाश्च सार्द्राश्च वटकास्तथा ॥ ३३ ॥ राजिकाभिश्च संलिप्ता नवच्छिद्रसमन्विताः ॥ चंद्रबिंबप्रतीकाशा मण्डकास्तत्र कल्पिताः ॥ ३४ ॥ पञ्चामृतेन स्नपनं कृत्वा गन्धोदकेन च ॥ धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैस्तोषयामासुरीश्वरीम् ॥ ३५ ॥ नीराजनैः सकर्पूरैः पुष्पैर्दीपैः सुचंदनैः ॥ श्रीमाता तोषिता राजन्सर्वोपद्रवनाशनी ॥ ३६ ॥ श्रीमाता च जगन्माता ब्राह्मी सौम्या वरप्रदा ॥ रूपत्रयं समास्थाय पालयेत्सा जगत्रयम् ॥ ३७ ॥

१ आर्षत्वाट्टावन्तो बोध्यः । श्रीमातरम्—इत्यपेक्षितम् ।

मातार्थे निवेदयेत् ॥ २७ ॥ स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा तिलामलकमिश्रितैः ॥ वासोभिः सुमनोभिश्च दुकूलैः सुमनोहरैः ॥ २८ ॥ लेपयेच्चंदनैः शुभैः कुंकुमैः सिंदुरासकैः ॥ कर्पूरागुरुकस्तूरीमिश्रितैः कर्दमैस्तथा ॥ २९ ॥ कर्णिकारैश्च कह्लारैः करवीरैः सितारुणैः ॥ चंपकैः केतकीभिश्च जपाकुसुमकैस्तथा ॥ ३० ॥ यक्षकर्दमकैश्चैव विल्वपत्रैरखंडितैः ॥ पालाशजातिपुष्पैश्च वटकैर्माषसंभवैः ॥ पूपभक्तादिदालीभिस्तोषयेच्छाकसंचयैः ॥ ॥ ३१ ॥ धूपदीपादिपूर्वं तु पूजयेज्जगदंबिकाम् ॥ तद्दिने च कुमारीवै विप्रानपि च भोजयेत् ॥ पायसैर्घृतयुक्तैश्च शर्करामिश्रितैर्नृप ॥ ३२ ॥ पक्वान्नैर्मोदकाद्यैश्च तर्पयेद्भक्तिभावतः ॥ तर्प्यमाणे द्विजैकस्मिन्[1]सहस्रफलमश्नुते ॥३३॥ दैत्यानां घातकं स्तोत्रं[2] वाचयेच्च पुनः पुनः ॥ एकाग्रमानसो भूत्वा श्रीमातरं स्तुवीत यः ॥३४॥ तस्य तुष्टा वरं दद्यात्स्थापिता पूजिता स्तुता ॥ अनिष्टानि च सर्वाणि नाशयेद्धर्मपुत्रिका ॥३५॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनवान्भवेत् ॥ राज्यार्थी लभते राज्यं विद्यार्थी लभते च ताम् ॥३६॥ श्रियोर्थी लभते लक्ष्मीं भार्यार्थी लभते च ताम्[3] ॥ प्रसादाच्च सरस्वत्या लभते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥ अन्ते च परमं स्थानं यत्सुरैरपि दुर्लभम् ॥ प्राप्नोति पुरुषो नित्यं सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये श्रीमातामाहात्म्यवर्णनंनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ ॥ रुद्र उवाच ॥ ॥ शृणु स्कन्द महाप्राज्ञ यद्भुतं यत्कृतं मया ॥ धर्मारण्ये महादुष्टो दैत्यः कर्णाटकाभिधः ॥ १ ॥ निर्भूतं हि समागत्य दंपत्योर्विघ्नमाचरत् ॥ तं दृष्ट्वा तद्भयाल्लोकः प्रदुद्राव निरन्तरम् ॥ २ ॥ त्यक्त्वा स्थानं गताः सर्वे वणिजो वाडवादयः ॥ मातंगीरूपमास्थाय श्रीमात्रा त्वनया सुत ॥ ३ ॥ हतः कर्णाटकोनाम राक्षसो द्विजघातकः ॥ तदा सर्वेऽपि वै विप्रा हृष्टास्ते तेन कर्मणा ॥ ४ ॥ स्तुवंति पूजयंति स्म वणिजो भक्तितत्पराः ॥ वर्षे वर्षे प्रकुर्वंति श्रीमातापूजनं शुभम् ॥ ५ ॥ शुभकार्येषु सर्वेषु प्रथमं पूजयेत्तु ताम् ॥ न स विघ्नं प्रपश्येत तदाप्रभृति पुत्रक ॥ ६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कोऽसौ दुष्टो महादैत्यः कस्मिन्वंशे समुद्भवः ॥ किं किं तेन कृतं तात सर्वं कथय सुव्रत ॥ ७ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कर्णाटकविचेष्टितम् ॥ देवानां दानवानां यो दुःसहो वीर्यदर्पितः ॥ ८ ॥ दुष्टकर्मा दुराचारो महाराष्ट्रो महाभुजः ॥ जित्वा च सकलाल्लोकांस्त्रैलोक्ये च गतागतः ॥ ९ ॥ यत्र देवाश्च ऋषयस्तत्र गत्वा महासुरः ॥ छलेन वा बलेन वा विघ्नं प्रकुरुते नृप ॥१०॥ न वेदाध्ययनं लोके भवेत्तस्य भयेन च ॥ कुर्वंते वाडवा देवा न च संध्याद्युपासनम् ॥ ११ ॥ न कर्तुर्वर्तते तत्र न चैव गुरुपूज

१ आर्षः प्रयोगः । द्विजे एकस्मिन्—इति पदच्छेदः । २ दुर्गासप्तशत्या । ३ [illegible]म्—इत्यर्थः ।

षिता ॥ १ ॥ तामसी सा महाराज मधुकैटभनाशिनी ॥ विष्णुना तत्र वै न्यस्ता शिवपत्नी नृपोत्तम ॥ २ ॥ सा चैवाष्टभुजा रम्या मेघश्यामा मनोरमा ॥ कृष्णांबरधरा देवी व्याघ्रवाहनसंस्थिता ॥ ३ ॥ द्वीपिचर्मपरीधाना दिव्याभरणभूषिता ॥ घंटात्रिशूलाक्षमालाकमंडलुधरा शुभा ॥ ४ ॥ अलंकृतभुजा देवी सर्वदेवनमस्कृता ॥ धनं धान्यं सुतान्भोगान्स्वभक्तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥ पूजयेत्कमलै दिव्यैः कर्पूरागरुचंदनैः ॥ तदुद्देशेन तत्रैव पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥ ६ ॥ कुमारीर्भोजयेदन्नैर्विविधैर्भक्तिभावतः ॥ धूपैर्दीपैः फलैः रम्यैः पूजयेच्च सुरादिभिः ॥ ७ ॥ मांसैस्तु विविधैर्दिव्यैरथवा धान्यपिष्टजैः ॥ अन्यैश्च विविधैर्धान्यैः पायसैर्वटकैस्तथा ॥ ८ ॥ ओदनैः कृशरापूपैः पूजयेत्सुसमाहितः ॥ स्तुतिपाठेन तत्रैव शक्तिस्तोत्रैर्मनोहरैः ॥ ९ ॥ रिपवस्तस्य नश्यंति सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ रणे राजकुले द्यूते लभते जयमंगलम् ॥ १० ॥ सौम्या शांता महाराज स्थापिता कुलमातृका ॥ श्रीमाता सा प्रसिद्धा च माहात्म्यं शृणु भूपते ॥ ११ ॥ कुलमाता महाशक्तिस्तत्रास्ते नृपसत्तम ॥ कुमारी ब्रह्मपुत्री सा रक्षार्थं विधिना कृता ॥ १२ ॥ स्थानमाता च सा देवी श्रीमाता साभिधानतः ॥ त्रिरूपा सा द्विजातीनां निर्मिता रक्षणाय च ॥ १३ ॥ कमण्डलुधरा देवी घण्टाभरणभूषिता ॥ अक्षमालायुता राजञ्छुभा सा शुभरूपिणी ॥ १४ ॥ कुमारी चादिमाता च स्थानत्राणकरापि च ॥ दैत्यघ्नी कामदा चैव महामोहविनाशिनी ॥ १५ ॥ भक्तिगम्या च सा देवी कुमारी ब्रह्मणः सुता ॥ रक्तांबरधरा साधुरक्तचंदनचर्चिता ॥ १६ ॥ रक्तमाल्या दशभुजा पंचवक्त्रा सुरेश्वरी ॥ चंद्रावतंसिका माता सुरासुरनमस्कृता ॥ १७ ॥ साक्षात्सरस्वतीरूपा रक्षार्थं विधिना कृता ॥ ॐकारा सा महापुण्या काजेशेन विनिर्मिता ॥ १८ ॥ ऋषिभिः सिद्धयक्षादिसुरपन्नगमानवैः ॥ प्रणम्यांघ्रियुगा तेभ्यो ददाति मनसेप्सितम् ॥ १९ ॥ पालयन्ती च संस्थानं द्विजातीनां हिताय वै ॥ यथौरसान्सुतान्माता पालयन्तीह सद्गुणैः ॥ २० ॥ अथ पालयती देवी श्रीमाता कुलदेवता ॥ उपद्रवाणि सर्वाणि नाशयेत्सततं स्तुता ॥ २१ ॥ सर्वविघ्नोपशमनी श्रीमाता स्मरणेन हि ॥ विवाहे चोपवीते च सीमंते शुभकर्मणि ॥ २२ ॥ सर्वेषु भक्तकार्येषु श्रीमाता पूज्यते सदा ॥ यथा लंबोदरं देवं पूजयित्वा समारभेत् ॥ २३ ॥ कार्यं शुभं सर्वसपि श्रीमातरं तथा नृप ॥ यत्किंचिद्भोजनं त्वत्र ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ॥ २४ ॥ अथवा विनिवेद्यं च क्रियते यत्परस्परम् ॥ अनिवेद्य च तां राजन्कुर्वाणो विघ्नमेष्यति ॥ २५ ॥ तस्मात्तस्यै निवेद्याथ ततः कर्म समारभेत् ॥ तद्वरेणाखिलं कर्म अविघ्नेन हि सिद्ध्यति ॥ हेमंते शिशिरे प्राप्ते पूजयेद्धर्मपुत्रिकाम् ॥ २६ ॥ हेमपत्रे समालिख्य राजते वाथ कारयेत् ॥ पादुकां चोत्तमां राजञ्छी

स्वासिनी ॥ शीहोरी चटसंज्ञा या पिप्पलाशापुरी तथा ॥ अन्याश्च बहवश्चैव स्थापिता भयरक्षणे ॥ ७ ॥ प्रतीच्योदीच्यां याम्यां वै त्रिवुधैः स्थापिता हि सा ॥ नानायुधधरा सा च नानाभरणभूषिता ॥ ८ ॥ नानावाहनमारूढा नानारूपधरा च सा ॥ नानाकोपसमायुक्ता नानाभयविनाशिनी ॥ ९ ॥ स्थाप्या मातर्यथास्थाने यथायोग्या दिशोदिश ॥ गरुडेन समारूढा त्रिशूलवरधारिणी ॥ १० ॥ सिंहारूढा शुद्धरूपा वारुणी पानदर्पिता ॥ खड्गखेटकबाणाढ्यैः करैर्भाति शुभानना ॥ ११ ॥ रक्तवस्त्रावृता चैव पीनोन्नतपयोधरा ॥ उद्यदादित्यबिंबाभा मदाघूर्णितलोचना ॥ ॥ १२ ॥ एवमेषा महादिव्या काजेशैः स्थापिता तदा ॥ रक्षार्थं सर्वजंतूनां सत्यमंदिरवासिनाम् ॥ १३ ॥ सा देवी नृपशार्दूल स्तुता संपूजिता सह ॥ ददाति सकलान्कामान्वांछितान्नृपसत्तम ॥ १४ ॥ धर्मारण्यात्पश्चिमतः स्थापिता छत्रजा शुभा ॥ तत्रस्था रक्षते विप्रान्कियच्छक्तिसमन्विता ॥ १५ ॥ भैरवं रूपमास्थाय राक्षसानां वधाय च ॥ धारयंत्यायुधानीत्थं विप्राणामभयाय च ॥ १६ ॥ सरश्चकार तस्याग्रे उत्तमं जलपूरितम् ॥ सरस्यस्मिन्महाभाग कृत्वा स्नानादितर्पणम् ॥ १७ ॥ पिंडदानादिकं सर्वमक्षयं चैव जायते ॥ भूमौ क्षिप्तांजलीन्दिव्यान्धूपदीपादिकं सदा ॥ १८ ॥ तस्य नो बाधते व्याधिः शत्रूणां नाश एव च ॥ बलिदानादिकं तत्र कुर्याद्भूयः स्वशक्तितः ॥ १९ ॥ शत्रवो नाशमायांति धनं धान्यं विवर्धते ॥ आनंदा स्थापिता राजञ्छत्त्रयंशा च मनोरमा ॥ २० ॥ रक्षणार्थं द्विजातीनां माहात्म्यं शृणु भूपते ॥ शुक्लांबरधरा दिव्या हेमभूषणभूषिता ॥ २१ ॥ सिंहारूढा चतुर्हस्ता शशांककृतशेखरा ॥ मुक्ताहारलतोपेता पीतोन्नतपयोधरा ॥ २२ ॥ अक्षमालासिहस्ता च गुणतोमरधारिणी ॥ दिव्यगंधवराधारा दिव्यमालाविभूषिता ॥ २३ ॥ सात्त्विकी शक्तिरानंदा स्थिता तस्मिन्पुरे पुरा ॥ पूजयेत्तां च वै राजन्कर्पूरागरुचंदनैः ॥ २४ ॥ भोजयेत्पायसैः शुभ्रैर्मध्वाज्यसितया सह ॥ भवान्याः प्रीतये राजन्कुमार्याः पूजनं तथा ॥ २५ ॥ तत्र जप्तं हुतं दत्तं ध्यातं च नृपसत्तम ॥ तत्सर्वं चाक्षयं तत्र जायते नात्र संशयः ॥ २६ ॥ त्रिगुणे त्रिगुणा वृद्धिस्तस्मिन्स्थाने नृपोत्तम ॥ साधकस्य भवेन्नूनं धनधान्यादिसंपदः ॥ २७ ॥ न हानिर्न च रोगश्च न शत्रुर्न च दुष्कृतम् ॥ गावस्तस्य विवर्द्धंते धनधान्यादिसंकुलम् ॥ २८ ॥ न शाकिन्या भयं तस्य न च राज्ञश्च वैरिणः ॥ नच व्याधिभयं चैव सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ २९ ॥ विद्याश्चतुर्दशास्यैव भासंते पठिता इव ॥ सूर्यवद्द्योतते भूमा[illegible] तदा[illegible]श्रितो नरः ॥ ३० ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्य आनंदा[illegible]वर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ व्यास उवाच ॥

॥ दक्षिणे स्थापिता राजञ्छांता देवी महाबला ॥ सा [illegible]

शाद्यैः सेवितं सुरमानुषैः ॥ सिद्धैर्यक्षैश्च मुनिनिः सेवितं सर्वतः शुभम् ॥ ६६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कीदृशं तत्सरः ख्यातं तस्मिन्स्थाने द्विजोत्तम ॥ तस्य रूपं प्रकारं च कथयस्व यथातथम् ॥ ६७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र युधिष्ठिर ॥ यस्य संकीर्तनान्नूनं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६८ ॥ अतिस्वच्छतरं शीतं गंगोदकसमप्रभम् ॥ पवित्रं मधुरं स्वादु जलं तस्य नृपोत्तम ॥ ६९ ॥ महाविशालं गंभीरं देवखातं मनोरमम् ॥ लहर्यादिभिर्गंभीरैः फेनावर्तसमाकुलम् ॥ ७० ॥ झषमंडूककमठैर्मकरैश्च समाकुलम् ॥ शंखशुक्त्यादिभिर्युक्तं राजहंसैः सुशोभितम् ॥ ७१ ॥ वटप्लक्षैः समायुक्तमश्वत्थाम्रैश्च वेष्टितम् ॥ चक्रवाकसमोपतं बकसारसटिट्टिभैः ॥ ७२ ॥ कमनीयप्रगन्धाच्छच्छत्रपत्रैः सुशोभितम् ॥ सेव्यमानं द्विजैः सर्वैः सारसाद्यैः सुशोभितम् ॥ ७३ ॥ सदेवैर्मुनिभिश्चैव विप्रैर्मर्त्यैश्च भूमिप ॥ सेवितं दुःखहं चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७४ ॥ अनादिनिधनोदंतं सेवितं सिद्धमंडलैः ॥ स्नानादिभिः सर्वदैव तत्सरो नृपसत्तम ॥ ७५ ॥ विधिना कुरुते यस्तु नीलोत्सर्गं च तत्तटे ॥ प्रेता नैव कुले तस्य यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ७६ ॥ कन्यादानं च ये कुर्युर्विधिना तत्र भूपते ॥ ते तिष्ठन्ति ब्रह्मलोके यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७७ ॥ महिषीं गृहदासीं च सुरभीं सुतसंयुताम् ॥ हेम विद्यां तथा भूमिं रथांश्च गजवाससी ॥ ७८ ॥ ददाति श्रद्धया तत्र सोऽक्षयं स्वर्गमश्नुते ॥ देवखातस्य माहात्म्यं यः पठेच्छिवसन्निधौ ॥ दीर्घमायुस्तथा सौख्यं लभते नात्र संशयः ॥ ७९ ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वा त्विदमद्भुतम् ॥ कुले तस्य भवेच्छ्रेयः कल्पांतेऽपि युधिष्ठिर ॥ ८० ॥ एतत्सर्वं मयाख्यातं हयग्रीवस्य कारणम् ॥ प्रभास्तस्य तीर्थस्य सर्वपापापनुत्तये ॥ ८१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये हयग्रीवस्याख्यानवर्णननाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ रक्षसां चैव दैत्यानां यक्षाणामथ पक्षिणाम् ॥ भयनाशाय काजेशैर्धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ १ ॥ शक्तीः संस्थापिता नूनं नानारूपा ह्यनेकशः ॥ तासां स्थानानि नामानि यथारूपाणि मे वद ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु पार्थ महाबाहो धर्ममूर्ते नृपोत्तम ॥ स्थाने वै स्थापिता शक्तिः काजेशैश्चैव गोत्रपा ॥ ३ ॥ श्रीमाता मदारिकायां शांता नंदापुरे वरे ॥ रक्षार्थं द्विजमुख्यानां चतुर्दिक्षु स्थिताश्च ताः ॥ ॥ ४ ॥ युक्ताश्चैव सुरैः सर्वैः स्वस्वस्थाने नृपोत्तम ॥ वनमध्ये स्थिताः सर्वा द्विजानां रक्षणाय वै ॥ ५ ॥ सा बभूव महाराज सावित्रीतिप्रथा शिवा ॥ असुराणां वधार्थाय ज्ञानजा स्थापिता सुरैः ॥ ६ ॥ गात्रायी पक्षिणी देवी छत्रजा द्वा

तद्वचः श्रुत्वा सत्यंसत्यं भविष्यति ॥ ४२ ॥ ततो विष्णुर्महातेजास्तीर्थस्योत्पादनेन च ॥ तपस्तेपे तु वै तत्र धर्मारण्ये सुरेश्वरः ॥ अश्वशीर्ष मुखं दृष्ट्वा हयग्रीवो जनार्दनः ॥ ४३ ॥ तपस्तेपे महाभाग विधिना सह भारत ॥ न शक्यं केनचित्कर्तुमात्मनात्मैव तुष्टवान् ॥ ४४ ॥ ब्रह्मापि तपसा युक्तस्तेपे वर्षशतत्रयम् ॥ तिष्ठन्नेव पुरो विष्णोर्विष्णुमायाविमोहितः ॥ ४५ ॥ यज्ञार्थमवदत्तुष्टो देवदेवो जगत्पतिः ॥ ब्रह्मंस्ते युक्ततास्ति मम मायाप्यदुःसहा ॥ ४६ ॥ ततो लब्धवरो ब्रह्मा हृष्टचित्तो जनार्दनः ॥ उवाच मधुरां वाचं सर्वेषां हितकारणात् ॥ ४७ ॥ अत्राभवन्महाक्षेत्रं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥ विधिविष्णुमयं चैतद्भवत्वेतन्न संशयः ॥ ४८ ॥ तीर्थस्य महिमा राजन्हयशीर्षस्तदा हरिः ॥ शुभाननो हि संजातः [illegible] ननेन तु ॥ ४९ ॥ कंदर्पकोटिलावण्यो जातः कृष्णस्तदा नृप ॥ ब्रह्मापि तपसा युक्तो दिव्यं वर्षशतत्रयम् ॥ ५० ॥ सावित्र्या च कृतं यत्र विष्णुमाया न बाधते ॥ मायया तु कृतं शीर्षं पंचमं शार्दूलस्य वा ॥ ५१ ॥ धर्मारण्ये कृतं रम्यं हरेण च्छेदितं पुरा ॥ तस्मै दत्त्वा वरं विष्णुर्जगामादर्शनं ततः ॥ ५२ ॥ स्थापयित्वा विधिस्तत्र तीर्थं चैव त्रिलोचनम् ॥ मुक्तेशंनाम देवस्य मोक्षतीर्थमरिंदम ॥ ५३ ॥ गतः सोऽपि सुरश्रेष्ठः स्वस्थानं सुरसेवितम् ॥ तत्र प्रेता दिवं यांति तर्पणेन प्रतर्पिताः ॥ ५४ ॥ अश्वमेधफलं स्नाने पाने गोदानजं फलम् ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ ५५ ॥ स्नानार्थमत्रागच्छंति देवताः पितरस्तथा ॥ कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे मुक्तेशं पूजयेत्तु यः ॥ ५६ ॥ स्नात्वा देवसरे रम्ये नत्वा देवं जनार्दनम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥ भुक्त्वा भोगा न्यथाकामं विष्णुलोकं स गच्छति ॥ अपुत्रा काकवंध्या च मृतवत्सा मृतप्रजा ॥ ५८ ॥ एकांबरेण सुस्नाता पतिपत्न्यौ यथाविधि ॥ तद्दोषं नाशयेन्नूनं प्रजातिप्रतिबन्धकम् ॥ ५९ ॥ मोक्षेश्वरप्रसादेन पुत्रपौत्रादि वर्द्धयेत ॥ दयार्द्रेकेन चित्तेन फलानि सत्यसंयुता ॥ ॥ ६० ॥ निधाय वंशपात्रेऽपि नारी दोषात्प्रमुच्यते ॥ प्राप्नुवंति च देवाश्च अग्निष्टोमफलं नृप ॥ ६१ ॥ वेधा हरिहरश्चैव तप्यंते परमं तपः ॥ धर्मारण्ये त्रिसंध्यं च स्नात्वा देवसरस्यथ ॥ ६२ ॥ तत्र मोक्षेश्वरः शंभुः स्थापितो वै ततः सुरैः ॥ तत्र मांगं जपं कृत्वा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥ ६३ ॥ एवं क्षेत्रं महाराज प्रसिद्धं भुवनत्रये ॥ यस्तत्र कुरुते श्राद्धं पितॄणां श्रद्धयान्वितः ॥ ६४ ॥ उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ देवसरो महारम्यं नानापुष्पैः समन्वितम् ॥ श्यामं सकलकल्हारैर्विविधैर्जलजंतुभिः ॥ ६५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहे

१ येन मुखेन ब्रह्मा विष्णवे शापमदात्तस्य मुखं शार्दूलस्येव मुखं पंचममासीत् तत् हरेण पुरा च्छेदितम्—इति संबन्धतोऽर्थो बोद्धव्यः । २ [illegible]

कालांतस्त्वं च वै हरे ॥ १८ ॥ एवंविधैर्महादिव्यैः स्तूयमानः सुरैर्नृप ॥ संतुष्टः प्राह सर्वेषां देवानां पुरतः प्रभुः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किमर्थमिह संप्राप्ताः सर्वे देवगणा भुवि ॥ किमेतत्कारणं देवाः किं नु दैत्यप्रपीडिताः ॥ २० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ न दैत्यस्य भयं जातं यज्ञकर्मोत्सुका वयम् ॥ त्वद्दर्शनपराः सर्वे पश्यामो वै दिशो दश ॥ २१ ॥ त्वन्मायामोहिताः सर्वे व्यग्रचित्ता भयातुराः ॥ योगारूढस्वरूपं च दृष्टं तेऽस्माभिरुत्तमम् ॥ २२ ॥ वम्री च नोदितास्माभिर्जागराय तवेश्वर ॥ ततश्चापूर्वमभवच्छिरश्छिन्नं बभूव ते ॥ २३ ॥ सूर्याश्वशीर्षमानीय विश्वकर्मातिचातुरः ॥ समधत्त शिरो विष्णो हयग्रीवोऽस्यतः प्रभो ॥ २४ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ तुष्टोऽहं नाकिनः सर्वे ददामि वरमीप्सितम् ॥ हयग्रीवोऽस्म्यहं जातो देवदेवो जगत्पतिः ॥ २५ ॥ न रौद्रं न विरूपं च सुरैरपि च सेवितम् ॥ जातोऽहं वरदो देवा हयाननेति तोषितः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ कृते सत्रे ततो वेधा धीमान्सन्तुष्टचेतसा ॥ यज्ञभागं ततो दत्त्वा वम्रीभ्यो विश्वकर्मणे ॥ २७ ॥ यज्ञांते च सुरश्रेष्ठं नमस्कृत्य दिवं ययौ ॥ एतच्च कारणं विद्धि हयाननो यतो हरिः ॥ २८ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ येनाक्रांता मही सर्वा क्रमेणैकेन तत्त्वतः ॥ विवरे विवरे रोम्णां वर्तंते च पृथक्पृथक् ॥२९॥ ब्रह्मांडानि सहस्राणि दृश्यंते च महाद्युते ॥ न वेत्ति वेदो यत्पारं शीर्षघातो हि वै कथम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु त्वं पांडवश्रेष्ठ कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ईश्वरस्य चरित्रं हि नैव वेत्ति चराचरे ॥३१॥ एकदा ब्रह्मसभायां गता देवाः सवासवाः॥ भूर्लोकाद्याश्च सर्वे हि स्थावराणि चराणि च॥३२॥ देवा ब्रह्मर्षयः सर्वे नमस्कर्तुं पितामहम् ॥ विष्णुरप्यागतस्तत्र सभायां मंत्रकारणात् ॥३३॥ ब्रह्मा चापि विगर्विष्ठ उवाचेदं वचस्तदा ॥ भोभो देवाः शृणुध्वं कस्त्रयाणां कारणं महत् ॥३४॥ सत्यं ब्रुवंतु वै देवा ब्रह्मेशविष्णुमध्यतः ॥ तां वाचं च समाकर्ण्य देवा विस्मयमागताः॥३५॥ ऊचुश्चैव ततो देवा न जानीमो वयं सुराः ॥ ब्रह्मपत्नी तदोवाच विष्णुं प्रति सुरेश्वरम् ॥ त्रयाणामपि देवानां महांतं च वदस्व मे ॥ ३६ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ विष्णुमायाबलेनैव मोहितं भुवनत्रयम् ॥ ततो ब्रह्मोवाच चेदं न त्वं जानासि भो विभोः ॥ ३७ ॥ नैव मुह्यंति ते मायाबलेन नैवमेव च ॥ गर्वहिंसापरो देवो जगद्धर्ता जगत्प्रभुः ॥३८॥ ज्येष्ठं त्वां न विदुः सर्वे विष्णुमायावृताः खिलाः ॥ ततो ब्रह्मा स रोषेण क्रुद्धः प्रस्फुरिताननः ॥ ३९ ॥ उवाच वचनं कोपाद्धे विष्णो शृणु मे वचः ॥ येन वक्रेण सभायां वचनं समुदीरितम् ॥ ४० ॥ तच्छीर्षं पततादाशु चाल्पकालेन वै पुनः ॥ ततो हाहाकृतं सर्व सेंद्राः सर्षिपुरोगमाः ॥ ४१ ॥ ब्रह्माणं क्षमयामासुर्विष्णुंप्रति सुरोत्तमाः ॥ विष्णुश्च

१ स्तोत्रैः—इति शेषः ।

देवा गुणभंगे समाधिषु ॥ एतदाश्चर्यं विप्रर्षे सत्यं सत्यवतीसुत ॥ ५७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ व्यग्रचित्ताः सुराः सर्वे आकृष्टं हरिकार्मु
कम् ॥ न जाने केन कार्येण विष्णुमायाविमोहिताः ॥ ५८ ॥ मुदितास्ताः प्रमुञ्चंति वल्मीकं चाग्रतो हरेः ॥ कोटिपार्श्वे ततो नीतं वल्मीकं पर्वतो
पमम् ॥ ५९ ॥ गुणे च भक्षिते तस्मिंस्तत्क्षणादेव दूषिते ॥ ज्याघातकोटिभिः सार्द्धं शीर्षं छित्त्वा दिवं गतम् ॥ ६० ॥ गते शीर्षे च ते देवा भृशमु
द्विग्नमानसाः ॥ धावंति सर्वतः सर्वे शिरआलोकनाय ते ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्व
भागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुशिरोनाशोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ न पश्यंति तदा शीर्षं ब्रह्मा
द्यास्तु सुरास्तदा ॥ किं कुर्म इति हेत्युक्त्वा ज्ञानिनस्ते व्यचिन्तयन् ॥ १ ॥ उवाच विश्वकर्माणं तदा ब्रह्मा सुरान्वितः ॥२॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥
विश्वकर्मंस्त्वमेवासि कार्यकर्ता सदा विभो ॥ शीघ्रमेव कुरु त्वं वै वक्त्रं सांद्रं च धन्विनः ॥ ३ ॥ नमस्कृत्य तदा तस्मै स्तुतोऽसौ देववर्द्धकिः ॥
उवाच परया भक्त्या ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३ ॥ यज्ञकार्यं निवृत्याशु वदंति विविधाः सुराः ॥ ४ ॥ यज्ञभागविहीनं मां किं पुनर्वच्मि ते
ऽग्रतः ॥ यज्ञभागमहं देव लभेयैवं सुरैः सह ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ दास्यामि सर्वयज्ञेषु विभागं सुरवर्द्धके ॥ सोमे त्वं प्रथमं वीर पूज्यसे
श्रुतिकोविदैः ॥ ६ ॥ तद्विष्णोश्च शिरस्तावत्संधत्स्वामरवर्द्धक ॥ विश्वकर्माब्रवीद्देवानानयध्वं शिरस्त्विति ॥ ७ ॥ तन्नास्तीति सुराः सर्वे वदंति
नृपसत्तम ॥ मध्याह्ने तु समुद्भूते रथस्थो दिवि चांशुमान् ॥ ८ ॥ दृष्टं तदा सुरैः सर्वै रथादश्वमथानयन् ॥ छित्त्वा शीर्षं महीपाल कबंधाद्वाजिनो
हरेः ॥ ९ ॥ कबंधे योजयामास विश्वकर्मातिचातुरः ॥ दृष्ट्वा तं देवदेवेशं सुराः स्तुतिमकुर्वत ॥ १० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्तेऽस्तु जग
द्वीज नमस्ते कमलापते ॥ नमस्तेऽस्तु सुरेशान नमस्ते कमलेक्षण ॥ ११ ॥ त्वं स्थितिः सर्वभूतानां त्वमेव शरणं सताम् ॥ त्वं हंता सर्वदुष्टानां
हयग्रीव नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥ त्वमोंकारो वषट्कारः स्वाहा स्वधा चतुर्विधा ॥ आद्यस्त्वं च सुरेशान त्वमेव शरणं सदा ॥ १३ ॥ यज्ञो यज्ञप
तिर्यज्वा द्रव्यं होता हुतस्तथा ॥ त्वदर्थं हूयते देव त्वमेव शरणं सखा ॥ १४ ॥ कालः करालरूपस्त्वं त्वं ग्राहः शीतदीधितिः ॥ त्वमग्निर्वरुणश्चैव
त्वं च कालक्षयंकरः ॥ १५ ॥ गुणत्रयं त्वमेवेह गुणहीनस्त्वमेव हि ॥ गुणानामालयस्त्वं च गोप्ता सर्वेषु जंतुषु ॥ १६ ॥ स्त्रीपुंसोश्च क्रिया त्वं च
पशुपक्ष्यादिमानवैः ॥ चतुर्विधं कुलं त्वं हि चतुराशीतिलक्षणः ॥ १७ ॥ दिनांतश्चैव पक्षांतो मासांतो हायनं युगम् ॥ कल्पांतश्च महांतश्च

१ निवृत्य- यज्ञकार्यं सर्वं संपाद्य--इत्यर्थः ।

सर्वभक्तानां हंता सर्वदुरात्मनाम् ॥ धर्मस्थापनकृत्सोऽपि कल्किर्विष्णुपदे स्थितः ॥ ३७ ॥ एतद्वै महदाश्चर्यं भवता यत्प्रकाशितम् ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं कारणं त्रिपुरांतक ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं महाबाहो कारणं तस्य वच्म्यहम् ॥ हयग्रीवस्य कृष्णस्य शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ३९ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पुरा देवैः समारब्धो यज्ञो नूनं धरातले ॥ वेदमंत्रैराह्वयितुं सर्वे रुद्रपुरोगमाः ॥४०॥ वैकुण्ठे च गताः सर्वे क्षीराब्धौ च निजालये ॥ पातालेऽपि पुनर्गत्वा न विदुः कृष्णदर्शनम् ॥ ४१ ॥ मोहाविष्टास्ततः सर्वे इतश्चेतश्च धाविताः ॥ नैव दृष्टस्तदा तैस्तु ब्रह्मरूपो जनार्दनः ॥ ४२ ॥ विचारयंति ते सर्वे देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ क्व गतोऽसौ महाविष्णुः केनोपायेन दृश्यते ॥ ४३ ॥ प्रणम्य शिरसा देवं वागीशं[1] प्रोचुरादरात् ॥ देवदेव महाविष्णुं कथयस्व प्रसादतः ॥ ४४ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ न जाने केन कार्येण योगारूढो महात्मवान् ॥ योगरूपोऽभवद्विष्णुर्योगीशो हरिरच्युतः ॥ ४५ ॥ क्षणं ध्यात्वा स्वमात्मानं धिषणेन ख्यापितो हरिः ॥ तत्र सर्वे गता देवा यत्र देवो जगत्पतिः ॥ ४६ ॥ तदा दृष्टो महाविष्णुर्ध्यानस्थोऽसौ जनार्दनः ॥ ध्यात्वा कृत्यसमाकारं सशरं दैत्यसूदनम् ॥ ४७ ॥ समास्थानं ततो दृष्ट्वा बोधोपायं प्रचक्रमे ॥ आह तांश्च तदा वम्र्यो[2] धनुर्गुणं प्रयत्नतः ॥ छेत्स्यंति चेत्तच्छब्देन[3] प्रबुध्येत हरिः स्वयम् ॥ ४८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ गुणभक्षं[4] कुरुध्वं वै येनासौ बुध्यते हरिः ॥ ऋत्वर्थिनो वयं वम्र्यः[5] प्रभुं विज्ञापयामहे ॥ ४९ ॥ ॥ वम्र्य ऊचुः ॥ ॥ निद्राभंगं कथाच्छेदं दम्पत्योर्मैत्रभेदनम् ॥ शिशुमातृविभेदं वा कुर्वाणो नरकं व्रजेत् ॥ ५० ॥ योगारूढो जगन्नाथः समाधिस्थो महाबलः ॥ तस्य श्रीजगदीशस्य विघ्नं नैव तु कुर्महे ॥ ५१ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ भवतां सर्वभक्षत्वं देवकार्यं क्रियेत चेत् ॥ कर्त्तव्यं च ततो वम्र्यो यज्ञसिद्धिर्यथा भवेत् ॥ वम्रीशा सा तदा वत्स पुनरेवमुवाच ह ॥ ५२ ॥ ॥ वम्र्युवाच ॥ ॥ दुःखसाध्यो जगन्नाथो मलयानिलसंनिभः ॥ कथं वा बोध्यतां ब्रह्मन्नस्माभिः सुरपूजितः ॥ ५३ ॥ नैव यज्ञेन मे कार्यं सुरैश्चैव तथैव च ॥ सर्वेषु यज्ञकार्येषु भागं ददतु मे सुराः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ प्रदास्यामो वयं वम्र्यै भागं यज्ञेषु सर्वदा ॥ यज्ञाय दत्तमस्माभिः कुरुष्वैवं वचो हि नः ॥ ५५ ॥ तथेति विधिनाप्युक्तं वम्री चोद्यममाश्रिता ॥ गुणभक्षादिकं कर्म तया सर्वं कृतं नृप ॥ ५६ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अस्य वा बोधने

---

१ वागीशं बृहस्पतिम् । २ वम्र्यः—पुस्तकपत्रवस्त्रादिभक्षिकाः कीटिकाः 'उधई' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धाः । ३ तच्छब्देन धनुष्यटणत्कारशब्देन । ४ गुणभक्षम्—धनुर्ज्याभक्षणम् । ५ हे वम्र्यः—इति संबोधनम् ।

गम्यो धर्मभाजां सुखरूपः सदा शुचिः ॥ गुणातीतोऽपि नित्योऽसौ सर्वगो निर्गुणस्तथा ॥ ११ ॥ सृष्टासौ पालको हंता अव्यक्तः सर्वदेहिनाम् ॥
अनुकूलो महातेजाः कस्मादश्वमुखोऽभवत् ॥ १२ ॥ यस्य रोमोद्भवा देवा वृक्षाद्याः पन्नगा नगाः ॥ कल्पेकल्पे जगत्सर्वं जायते यस्य देहतः ॥
॥ १३ ॥ स एव विश्वप्रभवः स एवात्यंतकारणम् ॥ येनानीताः पुनर्विद्या यज्ञाश्च प्रलयं गताः ॥१४॥ घातितो दुष्टदैत्योऽसौ वेदार्थं कृत उद्यमः ॥
एवमासीन्महाविष्णुः कथमश्वमुखोऽभवत् ॥ १५ ॥ रत्नगर्भा धृता येन पृष्ठदेशे च लीलया ॥ कृत्या व्यवस्थितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥
॥ १६ ॥ स देवो विश्वरूपो वै कथं वाजिमुखोऽभवत् ॥ हिरण्याक्षस्य हंता यो रूपं कृत्वा वराहजम् ॥ १७ ॥ सुपवित्रं महातेजाः प्रविश्य जलसा
गरे ॥ उद्धृता च मही सर्वा ससागरमहीधरा ॥ १८ ॥ उद्धृता च मही नूनं दंष्ट्राग्रे येन लीलया ॥ कृत्वा रूपं वराहं च कपिलं शोकनाशनम् ॥
॥ १९ ॥ स देवः कथमीशानो हयग्रीवत्वमागतः ॥ प्रह्लादार्थं स चेशानो रूपं कृत्वा भयावहम् ॥ २० ॥ नारसिंहं महादेवं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥
पर्वताग्निसमुद्रस्थं ररक्ष भक्तसत्तमम् ॥ २१ ॥ हिरण्यकशिपुं दुष्टं जघान रजनीमुखे ॥ इंद्रासने च संस्थाप्य प्रह्लादस्य सुखप्रदम् ॥ २२ ॥ प्रह्ला
दार्थे च वै नूनं नृसिंहत्वमुपागतः ॥ विरोचनसुतस्याग्रे याचकोऽसौ भवेत्तदा ॥ २३ ॥ यज्ञे चैवाश्वमेधे वै बलिना यः समर्चितः ॥ हृता वसुमती
तस्य त्रिपदीकृतरोदसी ॥ २४ ॥ विश्वरूपेण वै येन पाताले क्षपितो बलिः ॥ त्रिःसप्तवारं येनैव क्षत्रियानवनीतले ॥ २५ ॥ हत्वाऽददाच्च विप्रेभ्यो
महीमतिमहौजसा ॥ घातितो हैहयो राजा येनैव जननी हता ॥ २६ ॥ येन वै शिशुनोर्व्यां हि घातिता दुष्टचारिणी ॥ राक्षसी ताडका नाम्नी
कौशिकस्य प्रसादतः ॥ २७ ॥ विश्वामित्रस्य यज्ञे तु येन लीलानृदेहिना ॥ चतुर्दशसहस्राणि घातिता राक्षसा बलात् ॥ २८ ॥
हता शूर्पणखा येन त्रिशिराश्च निपातितः ॥ सुग्रीवं वालिनं हत्वा सुग्रीवेण सहायवान् ॥ २९ ॥ कृत्वा सेतुं समुद्रस्य रणे
हत्वा दशाननम् ॥ धर्म्मारण्यं समासाद्य ब्राह्मणानन्वपूजयत् ॥ ३० ॥ शासनं द्विजवर्येभ्यो दत्त्वा ग्रामान्बहूंस्तथा ॥ स्नात्वा चैव धर्म्मवाप्यां
सुदानान्यददाद्गवाम् ॥ ३१ ॥ साधूनां पालनं कृत्वा निग्रहाय दुरात्मनाम् ॥ एवमन्यानि कर्म्माणि श्रुतानि च धरातले ॥३२॥ स देवो लीलया
कृत्वा कथं चाश्वमुखोऽभवत् ॥ यो जातो यादवे वंशे पूतनाशकटादिकम् ॥ ३३ ॥ अरिष्टदैत्यः केशी च वृकासुरबकासुरौ ॥ शकटासुरो महासुर
स्तृणावर्तश्च धेनुकः ॥ ३४ ॥ मल्लश्चैव तथा कंसो जरासंधस्तथैव च ॥ कालयवनस्य हंता च कथं वै स हयाननः ॥ तारकासुरं रणे जित्वा
अयुतषट्पुरं तथा ॥ ३५ ॥ कन्याश्चोद्वाहिता येन सहस्राणि च षड् दश ॥ अमानुषाणि कृत्वेत्थं कथं सोऽश्वमुखोऽभवत् ॥ ३६ ॥ त्राता यः

करोति वै ॥ पितरस्तृप्तिमायांति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ७१ ॥ कन्यादानं च यः कुर्यादस्मिन्क्षेत्रे च पुत्रक ॥ उद्वाहपरिपूतात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ७२ ॥ धेनुदानं च शय्यां च विद्रुमं च हयं तथा ॥ दासीमहिषीघण्टाश्च तिलं कांचनसंयुतम् ॥ ७३ ॥ धेनुं तिलमयीं दद्यादस्मिन्क्षेत्रे च भारत ॥ उपानहौ च छत्रं च शीतत्राणादिकं तथा ॥ ७४ ॥ लक्षहोमं तथा रुद्रं रुद्रातिरुद्रमेव च ॥ तस्मिन्स्थाने च यत्किंचिद्ददाति श्रद्धयान्वितः ॥ ७५ ॥ एकैकस्य फलं तात वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ॥ दानेन लभते भोगानिह लोके परत्र च ॥ ७६ ॥ राज्यं च लभते मर्त्यः कृत्वोद्वाहं तु मानुषाः ॥ जायातो धर्मकामार्थाः प्राप्यंते नात्र संशयः ॥ ७७ ॥ पूजाया लभते सौख्यं भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ सप्तम्यां रवियुक्तायां बकुलार्कं स्मरेत्तु यः ॥ ७८ ॥ ज्वरादेः शत्रुतश्चैव व्याधेस्तस्य भयं नहि ॥७९॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ बकुलार्केति वै नाम कथं जातं रवेर्मुने ॥ एतन्मे वदतां श्रेष्ठ तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥८०॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ यदा संज्ञा च राजेंद्र सूर्यार्थं चैकचेतसा ॥ तेपे बकुलवृक्षाधः पत्युस्तेजः प्रशांतये ॥८१॥ प्रादुर्भावं रवेर्दृष्ट्वा वडवा समजायत ॥ अत्यंतं गोपतिः शांतो बकुलस्य समीपतः ॥८२॥ सुषुवे च तदा राज्ञी सुतौ दिव्यौ मनोहरौ ॥ तेनास्य प्रथितं नाम बकुलार्केति वै रवेः ॥८३॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं व्याधिस्तस्य न पीडयेत् ॥ धर्ममर्थं च कामं च लभते नात्र संशयः ॥८४॥ षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति मोक्षं च लभते नरः ॥ एतदुक्तं महाराज बकुलार्कस्य वैभवम् ॥ ८५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्योपाख्याने बकुलार्कमाहात्म्यकथनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कृपासिंधो महाभाग सर्वव्यापिन्सुरेश्वर ॥ कदा ह्यत्र तपस्तप्तं विष्णुनामिततेजसा ॥ १ ॥ स्कंदाय कथितं चैव शर्वेण च महात्मना ॥ आनुपूर्व्येण सर्वं हि कथयस्व त्वमेव हि ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्ये नृपोत्तम ॥ एकदात्र तपस्तप्तं विष्णुनाऽमिततेजसा ॥ ॥ ३ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कथं देवसरोनाम पंपा चंपा गया तथा ॥ वाराणस्यधिका चैव कथमश्वमुखो हरिः ॥ ४ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अत्र नारायणो देवस्तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ दिव्यवर्षशतं त्रीणि जातः सुखाननश्च सः ॥ ५ ॥ तपस्तेपे महाविष्णुः सुरूपार्थं च पुत्रक ॥ वाजिमुखो हरिस्तत्र सिद्धस्थाने महाद्युते ॥ ६ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ कारणं ब्रूहि नोद्य त्वमश्वाननः कथं हरिः ॥ महारिपोश्च हंता च देवदेवो जगत्पतिः ॥ ॥ ७ ॥ यस्य नाम्ना महाभाग पातकानि बहून्यपि ॥ विलीयंते तु वेगेन तमः सूर्योदये यथा ॥ ८ ॥ श्रूयंते यस्य कर्माणि अद्भुतान्यद्भुतानि वै ॥ सर्वेषामेव जीवानां कारणं परमेश्वरः ॥ ९ ॥ प्राणरूपेण यो देवो हयरूपः कथं भवेत् ॥ सर्वेषामपि तंत्राणामेकरूपः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥ भक्ति

प्रद्योतनो विचार्येवं गत्वा शीघ्रं मनोजवः ॥ ४७ ॥ धर्मारण्ये वरे पुण्ये यत्र
पञ्चाशद्धायनेतीते गत्वा कां तप आचरत् ॥ सूर्यपत्नी सदा संज्ञा सूर्यश्चाश्वस्ततोऽभवत् ॥ ताभ्यां
संज्ञास्थिता तपः ॥ आगतं तं रविं दृष्ट्वा वडवा समजायत ॥ ४८ ॥ प्रादुर्भूतं जलं तत्र दक्षिणेन खुरेण
सहाभूत्संयोगो घ्राणे लिंगं निवेश्य च ॥ ४९ ॥ तदा तौ च समुत्पन्नौ युगलावश्विनौ भुवि ॥ उत्तरवाहिन्याः
च ॥ ५० ॥ विदलिते भूमिभागे तत्र कुंडं समुद्भवौ ॥ द्वितीयं तु पुनः कुंडं पश्चार्धचरणोद्भवम् ॥ ५१ ॥ स्नानं विधाय तत्रैव
काश्याः कुरुक्षेत्रादि वै तथा ॥ गंगापुरीसमफलं कुण्डेऽत्र मुनिनोदितम् ॥ ५२ ॥ तत्फलं समवाप्नोति तत्कुण्डे न संशयः ॥ तदा ब्रह्मादयो देवा
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३ ॥ न पुनर्जायते देहः कुष्ठादिव्याधिपीडितः ॥ एतत्ते कथितं भूप दस्रांशोत्पत्तिकारणम् ॥ ५४ ॥ आनर्चुस्ते तदा संज्ञां
आगतास्तत्र भूपते ॥ दत्त्वा संज्ञावरं शुभ्रं चिंतितादधिकं हि तैः ॥ ५५ ॥ स्थापयित्वा रविं तत्र वकुलाख्यवनाधिपम् ॥ आदिस्थानं कुरुश्रेष्ठ
पूर्वरूपाऽभवत्तदा ॥ ५६ ॥ स्थापिता तत्र राज्ञी च कुमारौ युगलौ तदा ॥ एतत्तीर्थफलं वक्ष्ये शृणु राजन्महामते ॥ ५७ ॥ श्रद्धया यः पितॄंस्तोयं
देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ रविकुण्डे नरः स्नात्वा श्रद्धायुक्तो जितेंद्रियः ॥ ५८ ॥ तारयेत्स पितॄन्सर्वान्महानरकगानपि ॥ रविकुण्डे च ये
संतर्प्य पितृदेवताः ॥ ५९ ॥ स्वल्पं वापि बहुवापि सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ सप्तम्यां रविवारेण ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ ६० ॥ रविकुंडे च यः
स्नाताः न ते वै गर्भगामिनः ॥ संक्रांतौ च व्यतीपाते वैधृतेषु च पर्वसु ॥ ६१ ॥ पूर्णमास्याममावास्यां चतुर्दश्यां सितासिते ॥ तस्य लक्ष्मीः
स्नातः क्रतुकोटिफलं लभेत् ॥ ६२ ॥ पूजयेद्वकुलार्कं च एकचित्तेन मानवः ॥ स याति परमं धाम स यावत्तपते रविः ॥ ६३ ॥ नन
स्थिरा नूनं लभते संततिं सुखम् ॥ अरिवर्गः क्षयं याति प्रसादाच्च दिवस्पतेः ॥ ६४ ॥ नाग्नेर्भयं हि तस्य स्यान्न व्याघ्रान्न च दंतिनः ॥ गात्र
सर्प्पभयं क्वापि भूतप्रेतादिभीर्न हि ॥ ६५ ॥ बालग्रहाश्च सर्वेऽपि रेवती वृद्धरेवती ॥ ते सर्वे नाशमायांति वकुलार्क नमोस्तु ते ॥ ६६ ॥ वन्ध्या
स्तस्य विवर्द्धते धनं धान्यं तथैव च ॥ अविच्छेदो भवेद्वंशो वकुलार्के नमस्कृते ॥ ६७ ॥ काकवन्ध्या च या नारी अनपत्या मृतप्रजा ॥ ...
विरूपिता चैव विषकन्याश्च याः स्त्रियः ॥ ६८ ॥ एवं दोषैः प्रमुच्यंते स्नात्वा कुण्डे च भूपते ॥ सौभाग्यस्त्रीसुतांश्चैव रूपं चाप्नोति ... ॥
॥ ६९ ॥ व्याधिग्रस्तोपि यो मर्त्यः षण्मासाच्चैव मानवः ॥ रविकुण्डे च सुस्नातः सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ ७० ॥ नीलोत्सर्गविधिं यस्तु रविसंज्ञे

१ पणमुल–इ० पा० ।

न नारीणां यशस्करः ॥ मनोरथो बांधवानां भार्या पितृगृहे स्थिता ॥ २३ ॥ सा त्वं त्रैलोक्यनाथेन भर्त्रा सूर्येण संगता ॥ पितुर्गृहे चिरं कालं वस्तुं नार्हसि पुत्रिके ॥ २४ ॥ अतो भर्तृगृहं गच्छ दृष्टोऽहं पूजिता च मे ॥ पुनरागमनं कार्यं दर्शनाय शुभेक्षणे ॥ २५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्ता सा तदा क्षिप्रं तथेत्युक्त्वा च वै मुने ॥ पूजयित्वा तु पितरं सा जगामोत्तरान्कुरून् ॥ २६ ॥ सूर्यतापमनिच्छंती तेजसस्तस्य बिभ्यती ॥ तपश्चचार तत्रापि वडवारूपधारिणी ॥ २७ ॥ संज्ञामित्येव मन्वानो द्वितीयायां दिवस्पतिः ॥ जनयामास तनयौ कन्यां चैकां मनोरमाम् ॥ २८ ॥ छाया स्वतनयेष्वेव यथा प्रेम्णाध्यवर्तत ॥ तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चाप्यवर्तत ॥ लालनासु च भोज्येषु विशेषमनुवासरम् ॥ २९ ॥ मनुस्तत्क्षांतवानस्या यमस्तस्या न चाक्षमत् ॥ ताडनाय ततः कोपात्पादस्तेन समुद्यतः ॥ तस्याः पुनः क्षांतमना न तु देहे न्यपातयत् ॥ ३० ॥ ततः शशाप तं कोपाच्छायासंज्ञा यमं नृप ॥ किंचित्प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥ ३१ ॥ पत्न्यां पितुर्मयि यदि पादमुद्यच्छसे बलात् ॥ भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव भविष्यति ॥ ३२ ॥ इत्याकर्ण्य यमः शापं मातर्यतिविशंकितः ॥ अभ्येत्य पितरं प्राह प्रणिपातपुरस्सरम् ॥ ३३ ॥ तातैतन्महदाश्चर्यमदृष्टमिति च क्वचित् ॥ मातावात्सल्यरूपेण शापं पुत्रे प्रयच्छंति ॥३४॥ यथा माता ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ॥ निर्गुणेष्वपि पुत्रेषु न माता निर्गुणा भवेत् ॥ ३५ ॥ यमस्यैतद्वचः श्रुत्वा भगवांस्तिमिरापहः ॥ छायासंज्ञामथाहूय पप्रच्छ क्वगतेति च ॥३६॥ सा चाह तनया त्वष्टुरहं संज्ञा विभावसो ॥ पत्नी तव त्वयापत्यान्येतानि जनितानि मे ॥ ३७ ॥ इत्थं विवस्वतस्तां तु बहुशः पृच्छतो यदा ॥ नाचचक्षे तदा क्रुद्धो भास्वांस्तां शप्तुमुद्यतः ॥ ३८ ॥ ततः सा कथयामास यथावृत्तं विवस्वते ॥ विदितार्थश्च भगवाञ्जगाम त्वष्टुरालयम् ॥ ३९ ॥ ततः संपूजयामास त्वष्टा त्रैलोक्यपूजितम् ॥ भास्वन्किं रहिता शक्त्या निजगेहमुपागतः ॥ ४० ॥ संज्ञां पप्रच्छ तं तस्मै कथयामास तत्त्ववित् ॥ आगता सेह मे वेश्म भवतः प्रेषिता रवे ॥ ४१ ॥ दिवाकरः समाधिस्थो वडवारूपधारिणीम् ॥ तपश्चरंतीं ददृशे उत्तरेषु कुरुष्वथ ॥ ४२ ॥ असह्यमाना सूर्यस्य तेजस्तेनातिपीडिता ॥ वह्नयाभनिजरूपं तु च्छायारूपं विमुच्य च ॥ ४३ ॥ धर्मारण्ये समागत्य तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ छायापुत्रं शनिं दृष्ट्वा यमं चान्यं च भूपते ॥ ४४ ॥ तदैव विस्मितः सूर्यो दुष्टपुत्रौ समीक्ष्य च ॥ ज्ञातुं दध्यौ क्षणं ध्यात्वा विदित्वा तच्च कारणम् ॥ ४५ ॥ घृण्यौष्ण्याद्दग्धदेहा सा तपस्तेपे पतिव्रता ॥ येन मां तेजसा सह्यं द्रष्टुं नैव शशाक ह ॥ ४६ ॥

---

१ इति च क्वचित्—अदृष्टं महदाश्चर्यम् ।

ये चान्ये मनुजा लोके निर्विघ्नार्थं च पूजयन् ॥ २८ ॥ विवाहोत्सवयज्ञेषु पूर्वमाराधितो भवेत् ॥ धर्मारण्योद्भवानां च प्रसन्नो भव सर्वदा ॥
॥ २९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे गणेशप्रस्थापनावर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शंभोश्च पश्चिमे भागे स्थापितः कश्यपात्मजः ॥ तत्रास्ति तन्महाभाग रविक्षेत्रं तदुच्यते ॥ १ ॥ तत्रोत्पन्नौ महादिव्यौ रूपयौवनसंयुतौ ॥ नासत्यावश्विनौ देवौ विख्यातौ गदनाशनौ ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पितामह महाभाग कथयस्व प्रसादतः ॥ उत्पत्तिरश्विनोश्चैव मृत्युलोके च तत्कथम् ॥ ३ ॥ रविलोकात्कथं सूर्यो धरायामवतारितः ॥ एतत्सर्वं प्रयत्नेन कथयस्व प्रसादतः ॥ ४ ॥ यच्छ्रुत्वा हि महाभाग सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं त्वया भूप ऊर्ध्वलोककथानकम् ॥ यच्छ्रुत्वा नरशार्दूल सर्वरोगात्प्रमुच्यते ॥ विश्वकर्म्मसुता संज्ञा अंशुमद्भविणा वृता ॥ ६ ॥ सूर्यं दृष्ट्वा सदा संज्ञा स्वाक्षिसंयमनं व्यधात् ॥ ततस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ॥ सूर्य उवाच ॥ ॥ मयि दृष्टे सदा यस्मात्कुरुषे स्वाक्षिसंयमम् ॥ तस्माज्जनिष्यते मूढे प्रजासंयमनो यमः ॥ ॥ ८ ॥ ततः सा चपलं देवी ददर्श च भयाकुलम् ॥ विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तां रविः ॥ ९ ॥ यस्माद्विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे त्वयाधुना ॥ तस्माद्विलोलितां संज्ञे तनयां प्रसविष्यसि ॥ १० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ॥ यमश्च यमुना चेयं विख्याता सुमहानदी ॥ ११ ॥ सा च संज्ञा रवेस्तेजो महद्दुःखेन भामिनी ॥ असहंतीव सा चित्ते चिंतयामास वै तदा ॥ १२ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि क्व गतायाश्च निर्वृतिः ॥ भवेन्मम कथं भर्तुः कोपमर्कस्य नश्यति ॥१३॥ इति संचिंत्य बहुधा प्रजापतिसुता तदा ॥ साधु मेने महाभागा पितृसंश्रयमाप सा ॥१४॥ ततः पितृगृहं गंतुं कृतबुद्धिर्यशस्विनी ॥ छायामाहूयात्मनस्तु सा देवी दयिता रवेः ॥१५॥ तां चोवाच त्वया स्थेयमत्र भानोर्यथा मया ॥ तथा सम्यगपत्येषु वर्तितव्यं तथा रवौ ॥१६॥ दुष्टमपि न वाच्यं ते यथा बहुमतं मम ॥ सैवास्मि संज्ञाहमिति वाच्यमेवं त्वयानघे ॥ १७ ॥ ॥ छायासंज्ञोवाच ॥ ॥ आकेशग्रहणाच्चाहमाशापाच्च वचस्तथा ॥ करिष्ये कथयिष्यामि यावत्केशापकर्षणात् ॥ १८ ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी जगाम भवनं पितुः ॥ ददर्श तत्र त्वष्टारं तपसा धूतकिल्बिषम् ॥ १९ ॥ बहुमानाच्च तेनापि पूजिता विश्वकर्म्मणा ॥ तस्थौ पितृगृहे सा तु किंचित्कालमनिंदिता ॥ २० ॥ ततः प्राह स धर्मज्ञः पिता नातिचिरोषिताम् ॥ विश्वकर्मा सुतां प्रेम्णा बहुमानपुरःसरम् ॥ २१ ॥ त्वां तु मे पश्यतो वत्से दिनानि सुबहून्यपि ॥ मुहूर्तेन समानि स्युः किं तु धर्मो विलुप्यते ॥ २२ ॥ बांधवा[illegible]

न ॥ एवमुक्तो महादेव्या द्वारेऽतिष्ठत्स सायुधः ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवो महादेवो जगाम ह ॥ आभ्यंतरे प्रवेष्टुं च मतिं दध्रे महेश्वरः ॥ १५ ॥ द्वारस्थेन गणेशेन प्रवेशोदायि तस्य न ॥ ततः क्रुद्धो महादेवः परस्परमयुध्यत ॥ १६ ॥ युद्धं कृत्वा ततश्चोभौ परस्परवधैषिणौ ॥ परशुं जघ्निवान्देवललाटे परमे शुभम् ॥ १७ ॥ ततो देवो महादेवः शूलमुद्यम्य चाहनत् ॥ शिरश्चिच्छेद शूलेन तद्भूमौ निपपात ह ॥ १८ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं पुत्रं पार्वती प्ररुरोद ह ॥ हाहाकारो महानासीत्तदा तत्र निपातिते ॥ १९ ॥ पार्वतीं विकलां दृष्ट्वा देवदेवो महेश्वरः ॥ चिंतयामास देवोऽपि किं कृतं वा मुधा मया ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र गजासुरमपश्यत ॥ तं दृष्ट्वा च महादैत्यं सर्वलोकैकपूजितः ॥ २१ ॥ जघ्निवांस्तच्छिरो गृह्य पार्वत्या कृतमर्भकम् ॥ उत्तस्थौ सगणस्तत्र महादेवस्य सन्निधौ ॥ २२ ॥ ततो नाम चकारास्य गजानन इति स्फुटम् ॥ सुराः सर्वे च संपृक्ता हर्षिता मुनयस्तथा ॥ २३ ॥ स्तुवंति स्तुतिभिः शश्वत्कुटुम्बकुशलंकरम् ॥ विक्रीणाति कुटुम्बं यो मोदकार्थं समर्चके ॥ २४ ॥ दक्षिणस्यां प्रतोल्यां तमेकदंतं च पीवरम् ॥ आर्चयच्च महादेवं स्वयंभूः सुरपूजितम् ॥ २५ ॥ जटिलं[1] वामनं चैव नागयज्ञोपवीतकम् ॥ त्र्यक्षं चैव महाकायं करध्वजकुठारकम् ॥ २६ ॥ दधानं कमलं हस्ते सर्वविघ्नविनाशनम् ॥ रक्षणाय च लोकानां नगराद्दक्षिणाश्रितम् ॥२७॥ सुप्रसन्नं गणाध्यक्षं सिद्धिबुद्धिनमस्कृतम् ॥ सिंदूराभं सुरश्रेष्ठं तीव्रांकुशधरं शुभम् ॥ २८ ॥ शतपुष्पैः शुभैः पुष्पैरर्चितं ह्यमराधिपः ॥ प्रणम्य च महाभक्त्या तुष्टुवुस्तं सुरास्ततः ॥ २९ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ नमस्तेस्तु सुरेशाय गणानां पतये नमः ॥ गजानन नमस्तुभ्यं महादेवाधिदैवत ॥ ३० ॥ भक्तिप्रियाय देवाय गणाध्यक्ष नमोस्तु ते ॥ इत्येतैश्च शुभैः स्तोत्रैः स्तूयमानो गणाधिपः ॥ सुप्रीतश्च गणाध्यक्षः तदाऽसौ वाक्यमब्रवीत् ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ गणाध्यक्ष उवाच ॥ तुष्टोऽहं वो सुरा ब्रूत वांछितं च ददामि वः ॥ ३२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ त्वमत्रस्थो महाभाग कुरु कार्यं च नः प्रभो ॥ धर्मारण्ये च विप्राणां वणिग्जननिवासिनाम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मचर्यादियुक्तानां धार्मिकाणां गणेश्वर ॥ वर्णाश्रमेतराणां च रक्षिता भव सर्वदा ॥ ३४ ॥ त्वत्प्रसादान्महाभाग धनसौख्ययुता द्विजाः ॥ भवंतु सर्वे सततं वणिजश्च महाबलाः ॥३५॥ रक्षितव्यास्त्वया देव यावच्चंद्रार्कमेदिनी ॥ एवमस्त्विति सोवादीद्गणनाथो महेश्वरः ॥ ३६ ॥ देवाश्च हर्षमापन्नाः पूजयंति गणाधिपम् ॥ ततो देवा मुदा युक्ताः पुष्पधूपादितर्पणैः ॥ ३७ ॥

---

१ संहितः—इत्यर्थः—जटित इतियावत् ।

सत्यलोकात्समागताः ॥ २२ ॥ उद्वसं तत्समालोक्य विष्णुर्वचनमब्रवीत् ॥ क्व च ते ब्राह्मणाः सर्वे ऋषीणामाश्रमे पुनः ॥ २३ ॥ ततो देवाः सगं धर्वा इतस्ततः पलायितान् ॥ संशोध्य तरसा राजन्ब्राह्मणानिदमब्रुवन् ॥ २४ ॥ श्रूयतां नो वचो विप्रा निहतो राक्षसाधमः ॥ वासुदेवेन देवेन चक्रेण निरकृंतत ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा वाडवाः सर्वे प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः ॥ समाजग्मुस्तदा राजन्स्वस्वस्थाने समाविशन् ॥ २६ ॥ श्रीकांताय तदा राजन्वाक्यमुक्तं मनोरमम् ॥ यस्मात्त्वं सत्यलोकाच्च आगतोऽसि जगत्प्रभुः ॥ स्थापितं च पुरं चेदं हिताय च [१]द्विजात्मनाम् ॥ २७ ॥ सत्यमंदिरमिति ख्यातं तदा लोके भविष्यति ॥ कृते युगे धर्मारण्यं त्रेतायां सत्यमंदिरम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवेन तथेति प्रतिपद्य च ॥ ततस्ते वाडवाः सर्वे पुत्रपौत्रसमन्विताः ॥ २९ ॥ सपत्नीकाः सानुचरा यथापूर्वं न्यवात्सिषुः ॥ तपोयज्ञक्रियाद्येषु वर्ततेऽध्ययनादिषु ॥ ३० ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं धर्म वै सत्यमंदिरे ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये लोलजिह्वासुरवधपूर्वकं सत्यमंदिरसंस्थापनवर्णनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततो देवैर्नृपश्रेष्ठ रक्षार्थं सत्यमंदिरम् ॥ स्थापितं तत्तदाद्यैव सत्याभिख्या हि सा पुरी ॥ १ ॥ पूर्वे धर्मेश्वरो देवो दक्षिणेन गणाधिपः ॥ पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरे च स्वयंभुवः ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ गणेशः स्थापितः केन कस्मात्स्थापितवानसौ ॥ किंनामासौ महाभाग तन्मे कथय मा चिरम् ॥ ३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अधुनाहं प्रवक्ष्यामि गणेशोत्पत्तिकारणम् ॥ ४ ॥ समये मिलिताः सर्वे देवता मातरस्तथा ॥ धर्मारण्ये महाराज स्थापितश्चंडिकासुतः ॥ ५ ॥ आदौ देवैर्नृपश्रेष्ठ भूमौ वै सत्ययोपिताम् ॥ प्राकारश्चाभवत्तत्र पताकाध्वजशोभितः ॥ ६ ॥ ब्राह्मणायतने तत्र प्राकारमण्डलान्तरे ॥ तन्मध्ये रचितं पीठमिष्टकाभिः सुशोभितम् ॥ ७ ॥ प्रतोल्यश्च चतस्रो वै शुद्धा एव सतोरणाः ॥ पूर्वे धर्मेश्वरो देवो दक्षिणे गणनायकः ॥ ८ ॥ पश्चिमे स्थापितो भानुरुत्तरे च स्वयंभुवः ॥ धर्मेश्वरोत्पत्तिवृत्तमाख्यातं तत्तवाग्रतः ॥ ९ ॥ अधुनाहं प्रवक्ष्यामि गणेशोत्पत्तिहेतुकम् ॥ कदाचित्पार्वती गात्रोद्वर्त्तनं कृतवत्यभूत् ॥ १० ॥ मलं तज्जनितं दृष्ट्वा हस्ते धृत्वा स्वगात्रजम् ॥ प्रतिमां च ततः कृत्वा सुरूपं च ददर्श ह ॥ ११ ॥ जीवं तस्यां च संचार्य उदतिष्ठत्तदग्रतः ॥ मातरं स तदोवाच किं करोमि तवाज्ञया ॥ १२ ॥ ॥ पार्वत्युवाच ॥ ॥ यावत्स्नानं करिष्यामि तावत्त्वं द्वारि तिष्ठ मे ॥ आयुधानि च सर्वाणि परश्वादीनि यानि तु ॥ १३ ॥ त्वयि तिष्ठति मद्वारे कोऽपि [illegible]

[१] ब्राह्मणायतने—ब्राह्मणानां [illegible]—इत्यर्थः ।

जातीनां वणिजस्ते गवात्मजाः ॥ ५७ ॥ पुष्पोपहारनिचयं स्नानवस्त्रादिधावनम् ॥ उपलादिकनिर्माणं मार्जनादिशुभक्रियाः ॥ ५८ ॥ वणिक्स्त्रियः प्रकुर्वंति कंडनं पेषणादिकम् ॥ शुश्रूषंति च तान्विप्रान्काजेशवचनेन हि ॥ ५९ ॥ स्वस्था जातास्तदा सर्वे द्विजा हर्षपरायणाः ॥ काजेशादीनुपासंते दिवारात्रौ हि संध्ययोः ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये वणिक्परिग्रहवर्णनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अतः परं किमभवद्ब्रवीतु द्विजसत्तम ॥ त्वद्वचनामृतं पीत्वा तृप्तिर्नास्ति मम प्रभो ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अथ किंचिद्गते काले युगांतसमये सति ॥ त्रेतादौ लोलजिह्वाक्ष अभवद्राक्षसेश्वरः ॥ २ ॥ तेन विद्रावितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ जित्वा स सकलाँल्लोकान्धर्मारण्ये समागतः ॥ ३ ॥ तद्दृष्ट्वा सकलं पुण्यं रम्यं द्विजनिषेवितम् ॥ ब्रह्मद्वेषाच्च तेनैव दाहितं च पुरं शुभम् ॥ ४ ॥ दह्यमानं पुरं दृष्ट्वा प्रणष्टा द्विजसत्तमाः ॥ यथागतं प्रजग्मुस्ते धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ॥ ५ ॥ श्रीमाताद्यास्तदा देव्यः कोपिता राक्षसेन वै ॥ घातयंत्येव शब्देन तर्जयित्वा च राक्षसम् ॥ ६ ॥ समुच्छ्रितास्तदा देव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ त्रिशूलवरधारिण्यः शंखचक्रगदाधराः ॥७॥ कमंडलुधराः काश्चित्कशाखड्गधराः पराः ॥ पाशांकुशधरा काचित्खड्गखेटकधारिणी ॥ ८ ॥ काचित्परशुहस्ता च दिव्यायुधधरा परा ॥ नानाभरणभूषाढ्या नानारत्नाभिशोभिता ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय ब्राह्मणानां हिताय च ॥ आजग्मुस्तत्र यत्रास्ते लोलजिह्वो हि राक्षसः ॥१०॥ महादंष्ट्रो महाकायो विद्युज्जिह्वो भयंकरः ॥ दृष्ट्वा ता राक्षसो घोरं सिंहनादमथाकरोत् ॥११॥ तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयम् ॥ आपूरिता दिशः सर्वाः क्षुभितानेकसागराः ॥ १२ ॥ कोलाहलो महानासीद्धर्मारण्ये तदा नृप ॥ तच्छ्रुत्वा वासवेनाथ प्रेषितो नलकूबरः ॥ १३ ॥ किमिदं पश्य गत्वा त्वं दृष्ट्वा मह्यं निवेदय ॥ तत्तस्य वचनं श्रुत्वा गतो वै नलकूबरः ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तत्र महायुद्धं श्रीमातालोलजिह्वयोः ॥ यथादृष्टं यथाजातं शक्राग्रे स न्यवेदयत् ॥ १५ ॥ उद्वेजयति लोकांस्त्रीन्धर्मारण्यमितो गतः ॥ तच्छ्रुत्वा वासवो विष्णुं निवेद्य क्षितिमागमत् ॥ १६ ॥ दाहितं तत्पुरं रम्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥ न दृष्टा वाडवास्तत्र गताः सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ श्रीमाता योगिनी तत्र कुरुते युद्धमुत्तमम् ॥ हाहाभूता प्रजा सर्वा इतश्चेतश्च धावति ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा वासुदेवो हि गृहीत्वा च सुदर्शनम् ॥ सत्यलोकात्तदा राजन्समागच्छन्महीतले ॥ १९ ॥ धर्मारण्यं ततो गत्वा तच्चक्रं प्रमुमोच ह ॥ लोलजिह्वस्तदा रक्षो मूर्च्छितो निपपात ह ॥ २० ॥ त्रिशूलेन ततो भिन्नः शक्तिभिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ हन्यमानस्तदा रक्षः प्राणांस्त्यक्त्वा दिवं गतः ॥ २१ ॥ ततो देवाः सगंधर्वा हर्षनिर्भरमानसाः ॥ तुष्टुवुस्तं जगन्नाथं

प्रेपयामास दूतं तु विजयं नाम भारत ॥ स तत्र गत्वा यत्रास्ते विश्वावसुररिंदमः ॥ ३२ ॥ उवाच वचनं
त्रिपुरघ्नः सदाशिवः ॥ ३१ ॥ धर्मारण्ये महाभाग काजेशेन विनिर्मिताः ॥ ३३ ॥ स्थापिता वाडवास्तत्र वेदवेदांगपारगाः ॥ तेषां वै परिचर्यार्थं
चैव पथ्यं चैव शिवेरितम् ॥ तया कृताः शुभाचारा वणिजस्ते त्वयोनिजाः ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि कुमारास्ते महाबलाः ॥ ३५ ॥ शिवेन
कामधेनुश्च प्रार्थिता ॥ ३४ ॥ ॥ गन्धर्व उवाच ॥ ॥ देवानां चैव सर्वेषां गन्धर्वाणां
प्रेपितोऽहं वै त्वत्समीपमुपागतः ॥ कन्यार्थं हि महाभाग देहिदेहीत्युवाच ह ॥ ३६ ॥ कथयामास तत्सर्वं गन्धर्व
महामते ॥ परित्यज्य कथं लोके मानुपाणां ददामि वै ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य निवृत्तो विजयस्तदा ॥ वृषभे च समारूढः शूलहस्तः सदाशिवः ॥ ३९ ॥
चरितं महत् ॥ ३८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ततः कोपसमाविष्टो भगवाँल्लोकशंकरः ॥ क्रोधेन महताविष्टाः समाजग्मुः सहस्रशः ॥ हाहाकारो
भूतप्रेतपिशाचाद्यैः सहस्रैरावृतः प्रभुः ॥ ततो देवास्तथा नागा भूतवेतालखेचराः ॥ ४० ॥ घोरा वातास्तदाऽशांताः शब्दं कुर्वंति दिग्गजाः ॥
महानासीत्तस्मिन्सैन्ये विसर्पति ॥ ४१ ॥ प्रकंपिता धरादेवी दिशापाला भयातुराः ॥ गन्धर्वनगरात्सर्वं विनेशुस्ते दिशो दश ॥ ४३ ॥ गन्धर्वराजो
॥ ४२ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तदागतं महासैन्यं दृष्ट्वा भयविलोलितम् ॥ गृहीत्वा प्रददौ सर्वा वणिग्भ्यश्च तदा नृप ॥ वेदो
नगरं त्यक्त्वा मेरुं गतो नृप ॥ ताः कन्या यौवनोपेता रूपौदार्यसमन्विताः ॥ ४४ ॥ देवानां पूर्वजानां च सूर्याचंद्रमसोस्तथा ॥ ४६ ॥
क्तेन विधानेन तथा वै देवसन्निधौ ॥ ४५ ॥ आज्यभागं तदा दत्त्वा गन्धर्वाय गवात्मजाः ॥ ततः प्रभृति गान्धर्वविवाहे समुपस्थिते ॥
यमाय मृत्यवे चैव आज्यभागं तदा ददुः ॥ दत्त्वाज्यभागान्विधिवद्वव्रिरे ते शुभव्रताः ॥ ४७ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ
आज्यभागं प्रगृह्णन्ति अद्यापि सर्वतो भृशम् ॥ ४८ ॥ षट्त्रिंशच्च सहस्राणि कुमारा यत्र्यवेदयन् ॥ किंकरत्वे हि निर्मिताः ॥ ५० ॥ ततो देवास्तदा
सहस्रशः ॥ ४९ ॥ अत एव हि ताः सर्वा दासत्वे हि विनिर्मिताः ॥ क्षत्रियाश्च महावीरा पुत्रपौत्रयुता राजन्निर्भयाः ॥ पठंति वेदान्वेदज्ञाः
राजञ्जग्मुः सर्वे यथातथा ॥ गते देवे द्विजाः सर्वे स्थानेऽस्मिन्निवसंति ते ॥ ५१ ॥ ब्रह्माणं च जपंत्यके यममृक्तं हि कंचन ॥ ५२ ॥ यजंति याज
क्वचिच्छास्त्रार्थमुद्गिरन् ॥ ५२ ॥ केचिद्विष्णुं जपंतीह शिवं केचिज्जपंति हि ॥ शब्देरापूर्यते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ वणिजश्च महाबला
काश्चैव अग्निहोत्रमुपासते ॥ स्वाहाकारस्वधाकारवषट्कारैश्च सुव्रत ॥ ५४ ॥ अन्नपानादिकं सर्वं समित्कुशफलादिकम् ॥ ५६ ॥ आपूर्यन्ति
द्विजशुश्रूषणोत्सुकाः ॥ ५५ ॥ धर्मारण्ये शुभे दिव्ये ते वसंति सुनिष्ठिताः ॥

सदाचारा धार्मिका ब्रह्मभोजकाः ॥ ६ ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्मारण्यनिवासिनः ॥ तपोऽध्ययनदानेषु सर्वकालेप्यतींद्रियाः ॥ ७ ॥ एकैकस्मै द्विजायैव दत्तं जातु चरद्वयम् ॥ वाडवस्य च यद्गोत्रं पुरा प्रोक्तं महीपते ॥ ८ ॥ परस्परं च तद्गोत्रं तस्य चानुचरस्य च ॥ इति कृत्वा व्यवस्थां च न्यवसंस्तत्र भूमिषु ॥९॥ ततश्च शिष्यता देवैर्दत्ता चानुचरान्भुवि ॥ ब्रह्मणा कथितं सर्वं तेषामनुहिताय वै ॥१०॥ कुरुध्वं वचनं चैषां दद्ध्वं च यदिच्छितम् ॥ समित्पुष्पकुशादीनि आनयध्वं दिनेदिने ॥ ११ ॥ अनुज्ञयैषां वर्तध्वं मावज्ञां कुरुत कचित् ॥ जातकं नामकरणं तथान्न प्राशनं शुभम् ॥ १२ ॥ क्षौरं चैवोपनयनं महानाम्न्यादिकं तथा ॥ क्रियाकर्मादिकं यच्च व्रतं दानोपवासकम् ॥ १३ ॥ अनुज्ञयैषां कर्तव्यं काजेशा इदमब्रुवन् ॥ अनुज्ञया विनैषां यः कार्यमारभते यदि ॥ १४ ॥ दर्शं वा श्राद्धकार्यं वा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥ दारिद्र्यं पुत्रशोकं च कीर्तिनाशं तथैव च ॥ १५ ॥ रोगैर्निपीड्यते नित्यं न क्वचित्सुखमाप्नुयुः ॥ तथेति च ततो देवाः शक्राद्याः सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥ स्तुतिं कुर्वंति ते सर्वे काम धेनोः पुरः स्थिताः ॥ कृतकृत्यास्तदा देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १७ ॥ त्वं माता सर्वदेवानां त्वं च यज्ञस्य कारणम् ॥ त्वं तीर्थं सर्वतीर्थानां नम स्तेऽस्तु सदानघे ॥ १८ ॥ शशिसूर्यारुणा यस्या ललाटे वृषभध्वजः ॥ सरस्वती च हुंकारे सर्वे नागाश्च कंबले ॥ १९ ॥ क्षुरपृष्ठे च गन्धर्वा वेदाश्चत्वार एव च ॥ मुखाग्रे सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ॥ २० ॥ एवंविधैश्च बहुशो वचनैस्तोषिता च सा ॥ सुप्रसन्ना तदा धेनुः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ सृष्टाः सर्वे त्वया मातर्देवैतेऽनुचराः शुभाः ॥ त्वत्प्रसादान्महाभागे ब्राह्मणाः सुखिनोऽभवन् ॥ २२ ॥ ततोऽसौ सुरभी राजन्गता नाकं यशस्विनी ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यास्तत्रैवांतरधुस्ततः ॥ २३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ अभार्यास्ते महातेजा गोजा अनुचरास्तथा ॥ उद्वाहिताः कथं ब्रह्मन्सुतास्तेषां कदाऽभवन् ॥ २४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ परिग्रहार्थं वै तेषां रुद्रेण च यमेन च ॥ गन्धर्वकन्या आहृत्य दारास्तत्रोपकल्पिताः ॥ २५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ को वा गन्धर्वराजासौ किंनामा कुत्र वा स्थितः ॥ कियन्मात्रास्तस्य कन्याः किमाचारा ब्रवीहि मे ॥ २६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ विश्वावसुरिति ख्यातो गन्धर्वाधिपतिर्नृप ॥ षष्टिकन्यासहस्राणि आसते तस्य वेश्मनि ॥ २७ ॥ अंतरिक्षे गृहं तस्य गधर्वनगरं शुभम् ॥ यौवनस्थाः सुरूपाश्च कन्या गन्धर्वजाः शुभाः ॥ २८ ॥ रुद्रस्यानुचरौ राजन्नंदी भृंगी शुभाननौ ॥ पूर्वदृष्टाश्च ताः कन्याः कथयामासतुः शिवम् ॥ २९ ॥ दृष्टाः पुरा महादेव गन्धर्वनगरे विभो ॥ विश्वावसुगृहे कन्या असंख्याताः सहस्रशः ॥ ३० ॥ ता आनीय बलादेव गोभुजेभ्यः प्रयच्छ भो ॥ एवं श्रुत्वा ततो देव

यक्षोऽभूद्धर्म्मारण्यसमीपतः ॥ २ ॥ उद्वेजयति नित्यं स धर्मारण्यनिवासिनः ॥ ततस्तैश्च द्विजाग्र्यैस्तु देवेभ्यो विनिवेदितम् ॥ ३ ॥ यक्षरक्षादिना चैव परिभूता वयं सुराः ॥ त्यक्ष्यामोऽद्य वरं स्थानं तद्भयान्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ ततो देवैः संगधर्वैः स्थापितास्तत्र भूमिषु ॥ सिद्धाश्च वरयोगिन्यः श्रीमातृप्रभृतयस्तथा ॥ ५ ॥ रक्षणार्थं हि विप्राणां लोकानां हितकाम्यया ॥ गोत्रान्प्रति तथैकैका स्थापिता योगिनी तदा ॥ ६ ॥ यस्य गोत्रस्य या शक्ती रक्षणे पालने क्षमा ॥ सा तस्य कुलदेवीति साक्षात्तत्र बभूव ह ॥ ७ ॥ श्रीमाता तारणी देवी आशापूरी च गोत्रपा ॥ इच्छाऽऽर्तिनाशिनी चैव पिप्पली विकारवशा ॥८॥ जगन्माता महामाता सिद्धा भट्टारिका तथा ॥ कदंवा विकरा मीठा सुपर्णा वसुजा तथा ॥९॥ मातंगी च महादेवी वाणी च मुकुटेश्वरी ॥ भद्री चैव महाशक्तिः संहारी च महाबला॥१०॥चामुंडा च महादेवी इत्येता गोत्रमातरः ॥ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः स्थापितास्तत्र रक्षणे ॥११॥ ताः पूजयंति विप्रेंद्राः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ततः प्रभृति योगिन्यः स्वेस्वे काले सुरक्षिताः ॥१२॥ वाडवाः स्वस्थतां जग्मुः पुत्रपौत्रैः समावृताः ॥ ततो देवाः सगंधर्वा हर्षनिर्भरमानसाः ॥ विमानवरमारूढा जग्मुर्नाकेऽमृताशनाः ॥ १३ ॥ गते वर्षशते राजन्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ स्मृत्वा तु धर्मारण्यस्य प्रेक्षणार्थं कुतूहलात् ॥१४॥ समाजग्मुस्तदा राजन्प्रभाते उदिते रवौ ॥ विमानवरमारुह्य अप्सरोगणसेविताः ॥१५॥ गंधर्वै-र्गीयमानास्ते स्तूयमानाः प्रबोधकैः ॥ तत्र स्थाने द्विजा राजन्समित्पुष्पकुशान्बहून् ॥१६॥आश्रमांस्तान्परित्यज्य गताः सर्वे दिशो दश ॥ तमाश्रमपदं दृष्ट्वा शून्यं चैव महेश्वरः ॥१७॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञो वाडवान्क्लिश्यते विभो ॥ शुश्रूषार्थं हि शुश्रूषून्कल्पयेदिति मे मतिः ॥१८॥ श्रुत्वा तु वचनं शंभोर्देवदेवो जनार्दनः ॥ सत्यंसत्यमिति प्रोच्य ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ भोभो ब्रह्मन्द्विजातीनां शुश्रूषार्थं प्रकल्पय ॥ सृष्टिं [illegible] द्विजोघोपि सुखी भवेत् ॥ विष्णोर्वाक्यमभिश्रुत्य ब्रह्मालोकपितामहः॥१२०॥संस्मरन्कामधेनुं वै स्मरणेनैव तत्क्षणे॥ आगता तत्र सा धेनुर्धर्मारण्ये पवित्रके ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये गोत्रप्रवरगोत्रदेवीकथनं नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥छ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं धर्म्मारण्ये शुभं मतम् ॥ यदिदं कथयिष्यामि अशेषाघौघनाशनम् ॥ १ ॥ अजेशेन तदा राजन्प्रेरितेन स्वयंभुवा ॥ कामधेनुः समाहूता कथयामास तां प्रति ॥ २ ॥ विप्रेभ्योऽनुचरान्देहि एकैकस्मै द्विजानघे ॥ द्वौ द्वौ शुद्धात्मकौ चैवं देहि मातः प्रसीद मे ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा महाधेनुः क्षीरेणोल्लेखयद्धराम् ॥ हुंकारात्तस्य निष्क्रांताः शिखासूत्रधरा नराः ॥ ४ ॥ पट्त्रिंशच्च सहस्राणि वणिजश्च महाबलाः ॥ सोपवीता महादक्षाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ ५ ॥ द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते तपोन्विताः ॥ पुराणज्ञाः

साधवश्च सदाचारा विष्णुभक्तिपरायणाः ॥ ७७ ॥ ह्रस्वकाया भिन्नवर्णा बहुरामा द्विजोत्तमाः ॥ दयालाः सरलाः शांता ब्रह्मभोज्यपरायणाः ॥ ॥ ७८ ॥ शौनकसेषु ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ भार्गवशौनहोत्रेति गार्त्स्यप्रमद इति त्रयः ॥ ७९ ॥ अस्मिन्वंशे समुत्पन्ना वाडवा दुःसहा नृप ॥ महोत्कटा महाकायाः प्रलंबाश्च मदोद्धताः ॥ ८० ॥ क्लेशरूपाः कृष्णवर्णाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ बहुभुजो मानिनो दक्षा राग द्वेषोपवर्जिताः ॥ ८१ ॥ सुवस्त्रभूषारूपा वै ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ वसिष्ठगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ८२ ॥ वसिष्ठो भारद्वाजश्च इन्द्रप्रमद एव च ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा वेदवेदांगपारगाः ॥ ८३ ॥ याज्ञिका यज्ञशीलाश्च सुस्वराः सुखिनस्तथा ॥ द्वेषिणो धनवंतश्च पुत्रिणो गुणिनस्तथा ॥ ८४ ॥ विशालहृदया राजञ्छूराः शत्रुनिबर्हणाः ॥ गौतमसगोत्रे ये जाताः प्रवराः पंच एव हि ॥ ८५ ॥ कौत्सगार्ग्योमवाहाश्च असितो देवलस्तथा ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता विप्राः परमपावनाः ॥ ८६ ॥ परोपकारिणः सर्वे श्रुतिस्मृति परायणाः ॥ बकासनाश्च कुटिलाश्छद्मवृत्तिपरास्तथा ॥ ८७ ॥ नानाशास्त्रार्थनिपुणा नानाभरणभूषिताः ॥ वृक्षादिकर्मकुशला दीर्घरोपाश्च रोगिणः ॥ ८८ ॥ आंगिरसगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ आंगिरसोंबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ८९ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाताः सत्य संभाषिणस्तथा ॥ जितेंद्रियाः सुरूपाश्च अल्पाहाराः शुभाननाः ॥ ९० ॥ महाव्रताः पुराणज्ञा महादानपरायणाः ॥ निर्द्वेषिणो लोभयुता वेदाध्य यनतत्पराः ॥ ९१ ॥ दीर्घदर्शिमहातेजोमहामायाविमोहिताः ॥ शांडिलसगोत्रेये प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ९२ ॥ असितो देवलश्चैव शांडिलस्तु तृतीयकः ॥ अस्मिन्गोत्रे महाभागाः कुब्जाश्च द्विजसत्तमाः ॥ ९३ ॥ नेत्ररोगी महादुष्टा महात्यागा अनायुषः ॥ कलहोत्पादने दक्षाः सर्वसंग्रह तत्पराः ॥९४॥ मलिना मानिनश्चैव ज्योतिःशास्त्रविशारदाः ॥ आत्रेयसगोत्रे ये जाताः पंचप्रवरसंयुताः ॥ ९५ ॥ आत्रेयोऽर्चनानसश्यावाश्वोंगिर सोऽत्रिश्च ॥ अस्मिन्वंशे च ये जाता द्विजास्ते सूर्यवर्चसः ॥ ९६ ॥ चंद्रवच्छीतलाः सर्वे धर्मारण्ये व्यवस्थिताः ॥ सदाचारा महादक्षाः श्रुतिशास्त्र परायणाः ॥ ९७ ॥ याज्ञिकाश्च शुभाचाराः सत्यशौचपरायणाः ॥ धर्मज्ञा दानशीलाश्च निर्मलाश्च महोत्सुकाः ॥ ९८ ॥ तपःस्वाध्यायनिरता न्यायधर्मपरायणाः ॥ ९९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कथयस्व महाबाहो धर्मारण्यकथामृतम् ॥ यच्छ्रुत्वा मुच्यते पापाद्घोराद्ब्रह्मवधादपि ॥ ॥ १०० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथामेतां सुदुर्लभाम् ॥ १ ॥ यक्षरक्षःपिशाचाद्या उद्वेजयंति वाडवान् ॥ जृंभकोनाम

१ मदोत्सुकाः—इ० पा० ।

द्विजा धनपरायणाः ॥ ५१ ॥ क्रोधिनो द्वेषिणश्चैव सर्वसत्त्वभयंकराः ॥ लौगाक्षसोद्भवा ये वै वाडवाः सत्यसंश्रिताः ॥ ५२ ॥ प्रवराश्च त्रयस्तेषां तत्त्वज्ञानस्वरूपकाः ॥ कश्यपश्चैव वत्सश्च वसिष्ठश्च तृतीयकः ॥ ५३ ॥ सदाचारास्तु विख्याता वैष्णवा बहुवृत्तयः ॥ रोमभिर्बहुभिर्व्याप्ताः कृष्णवर्णास्तु वाडवाः ॥ ५४ ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च स्वदारनिरताः सदा ॥ कुशिकसगोत्रे ये जाताः प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ५५ ॥ विश्वामित्रो देवरात औदलश्च त्रयश्च ये ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता दुर्बला दीनमानसाः ॥ ५६ ॥ असत्यभाषिणो विप्राः सुरूपा नृपसत्तमाः ॥ सर्वविद्याकुशलिनो ब्राह्मणा ब्रह्मसत्तमाः ॥ ५७ ॥ उपमन्युसगोत्रेयाः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ वसिष्ठश्च भरद्वाजस्त्विवद्रप्रमद एव वा ॥ ५८ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये विप्राः क्रूराः कुटिलगामिनः ॥ दूषणा द्वेषिणस्तुच्छाः सर्वसंग्रहतत्पराः ॥ ५९ ॥ कलहोत्पादने दक्षा धनिनो मानिनस्तथा ॥ सर्वदैव प्रदुष्टाश्च दुष्टसंगरतास्तथा ॥ ६० ॥ रोगिणो दुर्बलाश्चैव वृत्त्युपकल्पवर्जिताः ॥ वात्स्यगोत्रे भवा विप्राः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ६१ ॥ भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः स्थूलाश्च बहुबुद्धयः ॥ ६२ ॥ सर्वकर्मरताश्चैव सर्वधर्मेषु निश्चलाः ॥ वेदशास्त्रार्थनिपुणा यजने याजने रताः ॥ ६३ ॥ सदाचाराः सुरूपाश्च बुद्धितो दीर्घदर्शिनः ॥ वात्स्यायनसगोत्रेगाः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ६४ ॥ भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ पूर्वोक्ताः प्रवराश्चास्य कथितास्तव भारत ॥ ६५ ॥ अस्मिन्गोत्रे तु ये जाता पाकयज्ञरताः सदा ॥ लोभिनः क्रोधिनश्चैव प्रजायन्ते बहुप्रजाः ॥ ६६ ॥ स्नानदानादिनिरताः सर्वदाश्च जितेंद्रियाः ॥ वापीकूपतडागानां कर्तारश्च सहस्रशः ॥ व्रतशीला गुणज्ञाश्च मूर्खा वेदविवर्जिताः ॥ ६७ ॥ कौशिकवंशे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ विश्वामित्रोऽघमर्षी च कौशिकश्च तृतीयकः ॥ ६८ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता ब्राह्मणा ब्रह्मवेदिनः ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च सर्वधर्मपरायणाः ॥ ६९ ॥ अपुत्रिणस्तथा रूक्षास्तेजोहीना द्विजोत्तमाः ॥ भारद्वाजसगोत्रेयाः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥ ७० ॥ आंगिरसो बार्हस्पत्यो भारद्वाजस्तु सैन्यसः ॥ गार्ग्यश्चेति विज्ञेयाः प्रवराः पंच एव च ॥ ७१ ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता वाडवा धनिनः शुभाः ॥ वस्त्रालंकरणोपेता द्विजभक्तिपरायणाः ॥ ७२ ॥ ब्रह्मभोज्यपराः सर्वे सर्वधर्मपरायणाः ॥ काश्यपगोत्रे ये जाताः प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ७३ ॥ काश्यपश्चापवत्सारो रैभ्येति विश्रुतास्त्रयः ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा रक्ताक्षाः क्रूरदृष्टयः ॥ ७४ ॥ जिह्वालौल्यरताः सर्वे सर्वे ते पारमार्थिनः ॥ निर्धना रोगिणश्चैते तस्करानृतभाषिणः ॥ ७५ ॥ शास्त्रार्थवेदिनः सर्वे वेदस्मृतिविवर्जिताः ॥ शुनकेषु च ये जाता विप्रा ध्यानपरायणाः ॥ ७६ ॥ तपस्विनो योगिनश्च वेदवेदांगपारगाः ॥

चतुर्विंशतिगोत्राणि द्विजानां पांडवर्षभ ॥ तेषां शाखाः प्रशाखाश्च पुत्रपौत्रादयस्तथा ॥ २६ ॥ जज्ञिरे बहवः पुत्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ चतुर्विंशतिमुख्यानां नामानि प्रवदामि ते ॥ द्विजानामृषयः प्रोक्ताः प्रवराणि तथा शृणु ॥ २७ ॥ भारद्वाजस्तथा वत्सः कौशिकः कुश एव च ॥ शांडिल्यः काश्यपश्चैव गौतमश्छांधनस्तथा ॥ २८ ॥ जातूकर्ण्यस्तथा वत्सो वसिष्ठो धारणस्तथा ॥ आत्रेयो भांडिलश्चैव लौकिकाश्च इतः परम् ॥ २९ ॥ कृष्णायनोपमन्युश्च गार्ग्यमुद्गलमौषकाः ॥ पुण्यासनः पराशरः कौंडिन्यश्च ततः परम् ॥ ॥ ३० ॥ तथा गान्यासनश्चैव प्रवराणि चतुर्विंशतिः ॥ जामदग्न्यस्य गोत्रस्य प्रवराः पंच एव हि ॥ ३१ ॥ भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ पंचैते प्रवरा राजन्विख्याता लोकविश्रुताः ॥३२ ॥ एवं गोत्रसमुत्पन्ना वाडवा वेदपारगाः ॥ द्विजपूजाक्रियायुक्ता नानाक्रतुक्रियापराः ॥ ३३ ॥ गुणेनसंहिता आसन् षट्कर्मनिरताश्च ये ॥ एवंविधा महाभागा नानादेशभवा द्विजाः ॥ ३४ ॥ भामेवसं तृतीयं च प्रवराः पंच एव हि ॥ भार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वजामदग्न्यसंयुताः ॥ आत्रेयोऽर्चनानसश्च श्यावास्येति तृतीयकः ॥ ३५ ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्रा दुष्टाः कुटिलगामिनः ॥ धनिनो धर्मनिष्ठाश्च वेदवेदांगपारगाः ॥३६॥ दानभोगरताः सर्वे श्रौतस्मार्तेषु संमताः ॥ मांडव्यगोत्रे विज्ञेयाः प्रवरैः पंचभिर्युताः ॥३७॥ भार्गवश्च्यावनोऽत्रिश्चाप्नुवानौर्वस्तथैव च ॥ अस्मिन्गोत्रे भवा विप्राः श्रुतिस्मृतिपरायणाः ॥ ३८ ॥ रोगिणो लोभिनो दुष्टा यजने याजने रताः ॥ ब्रह्मक्रियापराः सर्वे मांडव्याः कुरुसत्तम ॥ ३९ ॥ गार्ग्यस्य गोत्रे ये जातास्तेषां तु प्रवरास्त्रयः ॥ अंगिराश्चांबरीषश्च यौवनाश्वस्तृतीयकः ॥ ४० ॥ अस्मिन्गोत्रे समुत्पन्नाः सद्वृत्ताः सत्यभाषिणः ॥ शांताश्च भिन्नवर्णाश्च निर्द्धनाश्च कुचैलिनः ॥ ४१ ॥ संगवात्सल्ययुक्ताश्च वेदशास्त्रेषु निश्चलाः ॥ वत्सगोत्रे द्विजा भूप प्रवराः पंच एव हि ॥ ४२ ॥ भार्गवश्च्यवनाप्नुवानौर्वश्च जमदग्निकः ॥ एभिस्तु पंच विख्याता द्विजा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥ ४३ ॥ शांता दांताः सुशीलाश्च धर्मपुत्रैः सुसंयुताः ॥ वेदाध्ययनहीनाश्च कुशलाः सर्वकर्मसु ॥ ४४ ॥ सुरूपाश्च सदाचाराः सर्वधर्मेषु निष्ठिताः॥ दानधर्मरताः सर्वे अन्नदा जलदा द्विजाः ॥ ४५ ॥ दयालवः सुशीलाश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ काश्यपा ब्राह्मणा राजन्प्रवरत्रयसंयुताः ॥ ४६ ॥ काश्यपश्चापवत्सारो नैध्रुवश्च तृतीयकः ॥ देदज्ञा गौरवर्णाश्च नैष्ठिका यज्ञकारकाः ॥ ४७ ॥ प्रियवासा महादक्षा गुरुभक्तिरताः सदा ॥ प्रतिष्ठामानवन्तश्च सर्वभूतहिते रताः ॥ ४८ ॥ यजंते च महायज्ञान्काश्यपेया द्विजातयः॥ धारीणसगोत्रजाश्च प्रवरैस्त्रिभिरन्विताः ॥ ४९ ॥ अगस्तिर्दर्विश्वेताश्च दध्यवाहनसंज्ञकाः ॥ अस्मिन्गोत्रे च ये जाता धर्मकर्मसमाश्रिताः ॥ ५० ॥ कर्मक्रूराश्च ते सर्वे तथैवोदरिणस्तु ते ॥ लंबकर्णा महादंष्ट्रा

मोऽहं देव त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ५ ॥ तत्र त्वं देवदेवेश गमने कुरु मानसम् ॥ यथा सत्तीर्थतां याति धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ विष्णुरुवाच ॥ साधुसाधु महाभागत वर्ण्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ममापि चित्तं तत्रैव तद्दर्शनेस्ति लालसम् ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तार्क्ष्यमारुह्य गोविंद स्तत्रागाच्छीघ्रमेव हि ॥ ततो धर्मेण ते देवाः सेंद्राः सर्पिगणास्तथा ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या दृष्टा दूरान्मुमोद च ॥ धर्मराजोपि तान्दृष्ट्वा देवा न्विष्णुपुरोगमान् ॥ ९ ॥ आगतः स्वाश्रमात्तत्र पूजां प्रगृह्य तत्पुरः ॥ आसनादुत्थितः शीघ्रं सपर्याद्यं प्रगृह्य च ॥ एकैकस्य चकाराथ पूजां चैव पृथक्पृथक् ॥ १० ॥ चकार पूजां विधिवत्तेषां तत्रार्कनंदनः ॥ आसनेपूपवेश्याथ पूजां कृत्वा गरीयसीम् ॥ ११ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ तीर्थरूपमिदं क्षेत्रं प्रसादाद्देवकीसुत ॥ त्वत्तोपविधिना चाद्य कृपया च शिवस्य च ॥ १२ ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ अद्य मे सफलं स्थानं काजेशानां समागमात् ॥ १३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं स्तुतस्तदा विष्णुः प्रोवाच मधुरं वचः ॥ तुष्टोऽस्मि धर्म राजेंद्र अहं स्तोत्रेण ते विभो ॥ १४ ॥ किंचित्प्रार्थय मत्तोऽहं करोमि तव वांछितम् ॥ यत्तेऽस्त्यभीप्सितं तुभ्यं तद्ददामि न संशयः ॥ १५ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश वांछितं कुरुपे यदि ॥ धर्मारण्ये महापुण्ये ऋषीणामाश्रमान्कुरु ॥ १६ ॥ वसंति वाडवा यत्र यजंति चैव याज्ञिकाः ॥ वेदनिर्घोपसंयुक्तं भाति तत्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७ ॥ अब्राह्मणमिदं तीर्थं पीडयिष्यंति जन्तवः ॥ तस्मात्त्वं वाडवाञ्छौरे समानय ऋषी न्बहून् ॥ धर्मारण्यं यथा भाति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १८ ॥ ततो विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रशीर्पः सहस्रपात् ॥ सहस्रशस्तदा रूपं कृत वान्धर्मवत्सलः ॥ यस्मिन्स्थाने च ये विप्राः सदाचाराः शुभव्रताः ॥ १९ ॥ अशेपधर्मकुशलाः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ तपोज्ञाने महाख्याता ब्रह्मयज्ञपरायणाः ॥ स्थापिता ऋपयः सर्वे सहस्राण्यष्टादशैव तु ॥ २० ॥ नानादेशात्समानीय स्थापितास्तत्र तैः सुरैः ॥ आश्रमांश्च बहूंस्तत्र काजेशैरपि निर्मितान् ॥ २१ ॥ धर्मोपदेशात्कृष्णेन ब्रह्मणा च शिवेन च ॥ स्वेस्वे स्थाने यथायोग्ये स्थापयामास केशवः ॥ २२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कस्मिन्वंशे समुत्पन्ना ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ स्थापिताः सपरीवाराः पुत्रपौत्रसमावृताः ॥ शिष्यैश्च बहुभिर्युक्ता अग्निहोत्रपरायणाः ॥ तेपां स्थानानि नामानि यथावच्च वदस्व मे ॥ २३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ २४ ॥ महात्मनां ब्राह्मणानामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥ तेपां वै पुत्रपौत्राणां नामानि च वदाम्यहम् ॥ २५ ॥

१ धर्मोपदेशांतः धर्मोपदेशात्-कृष्णो बोध्यः ।

तथा ॥ ४२ ॥ कण्डूश्चैव सुनेत्रा च कश्यपाय ददौ तदा ॥ अदित्यां द्वादशादित्याः संजाता हि शुभाननाः ॥ ४३ ॥ सूर्याद्वै धर्मराड् जज्ञे तेनेदं निर्मितं पुरा ॥ धर्मेण निर्मितं दृष्ट्वा धर्मारण्यमनुत्तमम् ॥ धर्मारण्यमिति प्रोक्तं यन्मया स्कन्द पुण्यदम् ॥ ४४ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यस्य चाख्यानं परमं पावनं तथा ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं कथयस्व महेश्वर ॥ ४५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ इन्द्राद्याः सकला देवा अन्वयुर्ब्रह्मणा सह ॥ अहं वै तत्र यास्यामि क्षेत्रं पापनिषूदनम् ॥ ४६ ॥ ॥ स्कन्द उवाच ॥ ॥ अहमप्यागमिष्यामि तं द्रष्टुं शशिशेखर ॥ ४७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ ततः स्कन्दस्तथा रुद्रः सूर्यश्चैवानिलोऽनलः ॥ सिद्धाश्चैव सगन्धर्वास्तथैवाप्सरसः शुभाः ॥ ४८ ॥ पिशाचा गुह्यकाः सर्वे इन्द्रो वरुण एव च ॥ नागाः सर्वाः समाजग्मुः शुक्रो वाचस्पतिस्तथा ॥ ४९ ॥ ग्रहाः सर्वे सनक्षत्रा वसवोऽष्टौ ध्रुवादयः ॥ अंतरिक्षचराः सर्वे ये चान्ये नगवासिनः ॥ ५० ॥ ब्रह्मादयः सुराः सर्वे वैकुण्ठं परया मुदा ॥ मन्त्रणार्थं तदा ब्रह्मा विष्णवेऽमिततेजसे ॥ ५१ ॥ गत्वा तस्मिंश्च वैकुण्ठे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमाचष्ट विष्णुं प्रति सुहर्षितः ॥ ५२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो कृपालो परमेश्वर ॥ स्रष्टा त्वं चैव हर्ता त्वं त्वमेव जगतः पिता ॥ ५३ ॥ नमस्ते विष्णवे सौम्य नमस्ते गरुडध्वज ॥ नमस्ते कमलाकांत नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥ ५४ ॥ नमस्ते मत्स्यरूपाय विश्वरूपाय वै नमः ॥ नमस्ते दैत्यनाशाय भक्तानामभयाय च ॥ ५५ ॥ कंसघ्नाय नमस्तेस्तु बलदैत्यजिते नमः ॥ ब्रह्मणैवं स्तुतश्चासीत्प्रत्यक्षोऽसौ जनार्दनः ॥ ५६ ॥ पीतांबरो घनश्यामो नागारिकृतवाहनः ॥ चतुर्भुजो महातेजाः शंखचक्रगदाधरः ॥ ५७ ॥ स्तूयमानः सुरैः सर्वैः स देवोऽमितविक्रमः ॥ विद्याधरैस्तथा नागैः स्तूयमानश्च सर्वशः ॥ ५८ ॥ उत्तस्थौ स तदा देवो भास्करामितदीप्तिमान् ॥ कोटिरत्नप्रभाभास्वन्मुकुटादिविभूषितः ॥ ५९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये विष्णुसमागमोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां राजशार्दूल पुण्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ स्तूयमानो जगन्नाथ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ किमर्थमागताः सर्वे ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः॥ पृथिव्यां कुशलं कच्चित्कुतो वो भयमागतम् ॥२॥ ततः प्रोवाच वै हृष्टो ब्रह्मा तं केशवं वचः ॥ न भयं विद्यतेऽस्माकं त्रैलोक्ये सचराचरे ॥३॥ एकविज्ञापनार्थाय आगतोऽहं तवांतिके ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि तदेतच्छृणु मे वचः ॥ ४ ॥ पंरं तु पूर्वं धर्मेण स्थापितं तीर्थमुत्तमम् ॥ तद्द्रष्टुका

१ परम्–श्रेष्टम्–इत्यर्थः ।

व्यादिसुतत्त्वकैः ॥ वृक्षमुत्पादयामासाद्युतशाखामनोरमम् ॥ १८ ॥ फलैर्विशालैराकीर्णं स्कंधकांडादिशोभितम् ॥ फलौघाढ्यो जटायुक्तो न्यग्रोधो विटपो महान् ॥ १९ ॥ बालभावं ततः कृत्वा वासुदेवो जनार्दनः ॥ शेतेऽसौ वटपत्रेषु विश्वं निर्मातुमुत्सुकः ॥ २० ॥ स नाभिकमले विष्णोर्जातो ब्रह्मा हि लोककृत् ॥ सर्वं जलमयं पश्यन्नानाकारमरूपकम् ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा सहसोद्वेगाद्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ इदमाह तदा पुत्र किं करोमीति निश्चितम् ॥ २२ ॥ खे जजान ततो वाणी दैवात्सा चाशरीरिणी ॥ तपस्तप विधे धातर्यथा मे दर्शनं भवेत् ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तत्र ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ आतप्यत तपो घोरं परमं दुष्करं महत् ॥ २४ ॥ प्रहसन्स तदा बालरूपेण कमलापतिः ॥ उवाच मधुरां वाचं कृपालुर्बाललीलया ॥ २५ ॥ ॥ श्रीविष्णुरुवाच ॥ ॥ पुत्र त्वं विधिना चाद्य कुरु ब्रह्मांडगोलके ॥ पातालं भूतलं चैव सिंधुसागरकाननम् ॥ २६ ॥ वृक्षाश्च गिरयो द्विपदाः पशवस्तथा ॥ पक्षिणश्चैव गंधर्वाः सिद्धा यक्षाश्च राक्षसाः ॥ २७ ॥ श्वापदाद्याश्च ये जीवाश्चतुराशीतियोनयः ॥ उद्भिज्जाः स्वेदजाश्चैव जरायुजास्तथांडजाः ॥२८॥ एकविंशतिलक्षाणि एकैकस्य च योनयः ॥ कुरु त्वं सकलं चाशु इत्युक्त्वांतरधीयत ॥ ब्रह्मणा निर्मितं सर्वं ब्रह्मांडं च यथोदितम् ॥ २९ ॥ यस्मिन्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ॥ स्थाणुः सुरगुरुर्भानुः प्रचेताः परमेष्ठिनः ॥ ३० ॥ यथा दक्षो दक्षपुत्रास्तथा सप्तर्षयश्च ये ॥ ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३१ ॥ पुरुषश्चाप्रमेयश्च एवं वंश्यर्षयो विदुः ॥ विश्वेदेवास्तथाऽऽदित्या वसवश्चाश्विनावपि ॥ ३२ ॥ यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च पितरो गुह्यकास्तथा ॥ ततः प्रसूता विद्वांसो ह्यष्टौ ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३ ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ॥ द्यौरापः पृथिवी वायुरंतरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४ ॥ संवत्सरार्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ॥ कलाकाष्ठामुहूर्तादिनिमेषादिलवास्तथा ॥ ३५ ॥ ग्रहचक्रं सनक्षत्रं युगा मन्वन्तरादयः ॥ यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३६ ॥ यदिदं दृश्यते चक्षुः किंचित्स्थावरजंगमम् ॥ पुनः संक्षिप्यते पुत्र जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३७ ॥ यथर्तावृतुलिंगानि नामरूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा वत्स युगादिकम् ॥ ३८ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ब्रह्मणश्च तथा पुत्र वंशस्यैवानुकीर्तनम् ॥ ३९ ॥ ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ ४० ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपाद्या इमाः प्रजाः ॥ प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा ॥ क्रोधा प्रोवा[1] वसिष्ठा च विनता कपिला

१ प्रोधा—इति नाम्नी ।

बांधवाः ॥ श्राद्धं कर्तुमशक्तिश्चेच्छाकैरपि हि जायते ॥ ९६ ॥ तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि ॥ कुरुते कुर्वतः श्राद्धं कुलं क्वचिन्न सीदति ॥ ९७ ॥ पापं यदि कृतं सर्वं पापं च वर्द्धते ध्रुवम् ॥ कुर्वाणो नरके घोरे पच्यते नात्र संशयः ॥ ९८ ॥ यथा पुण्यं तथा पापं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ तत्सर्वं वर्द्धते नूनं धर्मारण्ये नृपोत्तम ॥ ९९ ॥ कामिकं कामदं देवं योगिनां मुक्तिदायकम् ॥ सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं तु सर्वदा ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यक्षेत्रमाहात्म्ये धर्माचारवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यकथां पुण्यां श्रुत्वा तृप्तिर्न मे विभो ॥ यदायदा कथयसि तदा प्रोत्सहते मनः ॥ अतः परं किमभवत्परं कौतूहलं हि मे ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु पार्थ महापुण्यां कथां स्कंदपुराणजाम् ॥ स्थाणुनोक्तां च स्कंदाय धर्मारण्योद्भवां शुभाम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थस्य फलदां सर्वोपद्रवनाशिनीम् ॥ कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ॥ पंचवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं शूलपाणिनम् ॥ ३ ॥ कपालखट्वांगकरं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ गणैः परिवृतं तत्र सुरासुरनमस्कृतम् ॥ ४ ॥ नानारूपगुणैर्गीतं नारदप्रमुखैर्युतम् ॥ गंधर्वैश्चाप्सरोभिश्च सेवितं तमुमापतिम् ॥ तत्रस्थं च महादेवं प्रणिपत्याब्रवीत्सुतः ॥ ५ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ स्वामिन्निंद्रादयो देवा ब्रह्माद्याश्चैव सर्वशः ॥ तव द्वारे समायातास्त्वद्दर्शनैकलालसाः ॥ किमाज्ञापयसे देव करवाणि तवाग्रतः ॥ ६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ स्कंदस्य वचनं श्रुत्वा आसनादुत्थितो हरः ॥ वृषभं न[1] समारूढो गंतुकामोऽभवत्तदा ॥ ७ ॥ गंतुकामं शिवं दृष्ट्वा स्कंदो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ॥ ८ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ किं कार्यं देव देवानां यत्त्वमाहूयसे त्वरम् ॥ वृषं त्यक्त्वा कृपासिंधो कृपास्ति यदि मे वद ॥ ९ ॥ देवदानवयुद्धं वा किं कार्यं वा महत्तरम् ॥ १० ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ शृणुष्वैकाग्रमनसा येनाहं व्यग्रचेतसः ॥ अस्ति स्थानं महापुण्यं धर्म्मारण्यं च भूतले ॥ ११ ॥ तत्रापि गंतुकामोऽहं देवैः सह षडाननः ॥ १२ ॥ ॥ स्कंद उवाच ॥ ॥ तत्र गत्वा महादेव किं करिष्यसि सांप्रतम् ॥ तन्मे ब्रूहि जगन्नाथ कृत्यं सर्वमशेषतः ॥ १३ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ श्रूयतां वचनं पुत्र मनसोल्हादकारणम् ॥ आदितः सर्व्ववृत्तानां सृष्टिस्थितिकरं महत् ॥ १४ ॥ परंतु प्रलये जाते सर्वतस्तमसा वृतम् ॥ आसीदेकं तदा ब्रह्म निर्गुणं बीजमव्ययम् ॥ १५ ॥ निर्मितं वै गुणैरादौ महद्दृव्यं प्रचक्ष्यते ॥ १६ ॥ महाकल्पे च संप्राप्ते चराचरे क्षयं गते ॥ जलरूपी जगन्नाथो रममाणस्तु लीलया ॥ १७ ॥ चिरकाले गते सोपि पृथि

[1] वृषभं न समारूढः—वृषभमनारुह्यैव त्वरया—इत्यर्थः ।

वैशाखे कार्त्तिके मासे विशेषनियमांश्चरेत् ॥ स्नानं दानं तीर्थयात्रां पुराणश्रवणं मुहुः ॥ ७२ ॥ वैशाखे जलकुम्भाश्च कार्त्तिके घृतदीपिकाः ॥
माघे धान्यतिलोत्सर्गः स्वर्गलोके विशिष्यते ॥ ७३ ॥ प्रपा कार्या च वैशाखे देवे देया गलंतिका ॥ उशीरं व्यजनं छत्रं सूक्ष्मवासांसि चंदनम् ॥
॥७४॥ सकर्पूरं च तांबूलं पुष्पदानं तथैव च ॥ जलपात्राण्यनेकानि तथा पुष्पगृहाणि च ॥ ७५ ॥ पानानि च विचित्राणि द्राक्षारंभाफलानि च ॥
देयानि द्विजमुख्येभ्यः पतिर्मे प्रीयतामिति ॥७६॥ ऊर्ज्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः॥वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिंबीं च वर्जयेत्॥७७॥ कार्त्तिके
वर्ज्जयेत्तैलं कांस्यं चापि विवर्जयेत् ॥ कार्त्तिके मौननियमे चारुघण्टां प्रदापयेत् ॥ ७८ ॥ पत्रभोजी कांस्यपात्रं घृतपूर्णं प्रयच्छति ॥ भूमिशय्याव्रते
देया शय्या श्लक्ष्णा सतूलिका ॥७९॥ फलत्यागे फलं देयं रसत्यागे च तद्रसः ॥ धान्यत्यागे च तद्धान्यमथवा शालयः स्मृताः ॥ धेनुं दद्यात्प्रयत्ने
न सालंकारां सकांचनाम् ॥८०॥ एकतः सर्वदानानि दीपदानं तथैकतः ॥ कार्त्तिके दीपदानस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥८१॥ इत्यादिविधानानां
च नियमाः संप्रकीर्तिताः ॥ तेषां फलमिदं राजन्नान्येषां च कदाचन ॥ ८२ ॥ धर्मवापीं समासाद्य दानं दद्याद्विचक्षणः ॥ कोटिधा वर्द्धते नित्यं
ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ ८३ ॥ तिलधेनुं च यो दद्याद्धर्मेश्वरपुरःस्थितः ॥ तिलसंख्यानि वर्षाणि स्वर्गे लोके महीयते ॥ ८४ ॥ धर्मक्षेत्रे तु संप्राप्य
श्राद्धं कुर्यादतंद्रितः ॥ तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥ ८५ ॥ ये चान्ये पूर्वजाः स्वर्गे ये चान्ये नरकौकसः ॥ ये च तिर्यक्त्वगा
पन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः ॥ ८६ ॥ तान्सर्वान्धर्मकूपे वै श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ अत्र प्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ॥ तेन ते तृप्ति
मायांति ये पिशाचत्वमागताः ॥ ८७ ॥ येषां तु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक ॥ तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥ ८८ ॥ या
वै यवानां कणिकाः पतंति धरणीतले ॥ ताभिराप्यायनं तेषां ये तु देवत्वमागताः ॥ ८९ ॥ उद्धृतेष्वथ पिंडेषु यावान्नकणिका भुवि ॥ ताभिरा
प्यायनं तेषां ये च पातालमागताः ॥ ९० ॥ ये वा वर्णाश्रमाचारक्रियालोपा ह्यसंस्कृताः ॥ विपन्नास्ते भवंत्यत्र संमार्जनजलाशिनः ॥ ९१ ॥
भुक्त्वा चाचमनं यच्च जलं पतति भूतले ॥ ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयांति वै ॥ ९२ ॥ एवं यो यजमानश्च यच्च तेषां द्विजन्मनाम् ॥
क्वचिज्जलान्नविक्षेपः शुचिरस्पृष्ट एव च ॥ ९३ ॥ ये चान्ये नरके जातास्तत्र योन्यंतरं गताः ॥ प्रयांत्याप्यायनं वत्स सम्यक्छ्राद्धक्रियावताम् ॥
॥ ९४ ॥ अन्यायोपार्जितैर्द्रव्यैः श्राद्धं यत्क्रियते नरैः ॥ तृप्यंति तेन चण्डालपुल्कसादिषु योनिषु ॥ ९५ ॥ एवमाप्यायिता वत्स तेन [illegible]

१ [illegible]

च ॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य पतिमेकं समर्चयेत् ॥ ४८ ॥ जीवहीनो यथा देही क्षणादशुचितां व्रजेत् ॥ भर्तृहीना तथा योषित्सुस्नाताप्य शुचिः सदा ॥ ४९ ॥ अमंगलेभ्यः सर्वेभ्यो विधवा स्याद मंगला ॥ विधवादर्शनात्सिद्धिःक्वापि जातु न जायते ॥ ५० ॥ विहाय मातरं चैकां सर्वां मंगलवर्जिताः ॥ तदाशिषमपि प्राज्ञस्त्यजेदाशीविषोपमाम् ॥ ५१ ॥ कन्याविवाहसमये वाचयेयुरिति द्विजाः ॥ भर्तुः सहचरी भूयाज्जीवतोऽजीवतोपि वा ॥ ५२ ॥ अनुव्रजन्ती भर्तारं गृहात्पितृवनं मुदा ॥ पदेपदेश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ५३ ॥ व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ॥ एवमुत्क्रम्य दूतेभ्यः[1] पतिं स्वर्गं व्रजेत्सती ॥ ५४ ॥ यमदूताः पलायंते तामालोक्य पतिव्रताम् ॥ तपनस्तप्यते नूनं दहनोपि च दह्यते ॥ ५५ ॥ कंपंते सर्वतेजांसि दृष्ट्वा पातिव्रतं महः ॥ यावत्स्वलोमसंख्यास्ति तावत्कोट्ययुतानि च ॥ ५६ ॥ भर्त्रा स्वर्गसुखं भुंक्ते रममाणा पतिव्रता ॥ धन्या सा जननी लोके धन्योऽसौ जनकः पुनः ॥ ५७ ॥ धन्यः स च पतिः श्रीमान्येषां गेहे पतिव्रता ॥ पितृवंश्या मातृवंश्याः पतिवंश्यास्त्रयस्त्रयः ॥ पतिव्रतायाः पुण्येन स्वर्गसौख्यानि भुंजते ॥ ५८ ॥ शीलभंगेन दुर्वृत्ताः पातयंति कुलत्रयम् ॥ पितुर्मातुस्तथा पत्युरिहामुत्र च दुःखिताः ॥ ५९ ॥ पतिव्रतायाश्चरणो यत्रयत्र स्पृशेद्भुवम् ॥ सा तीर्थभूमिर्म्मान्येति नात्र भारोऽस्ति पावनः ॥ ६० ॥ बिभ्यत्पतिव्रतास्पर्शं कुरुते भानुमानपि ॥ सोमो गन्धर्व एवापि स्वपावित्र्याय नान्यथा ॥ ६१ ॥ आपः पतिव्रतास्पर्शमभिलष्यंति सर्वदा ॥ गायत्र्याघविनाशो नो पातिव्रत्येन साऽघनुत् ॥ ६२ ॥ गृहेगृहे न किं नार्य्यो रूपलावण्यगर्विताः ॥ परं विश्वेशभक्त्यैव लभ्यते स्त्री पतिव्रता ॥ ६३ ॥ भार्या मूलं गृहस्थस्य भार्या मूलं सुखस्य च ॥ भार्या धर्मफलायैव भार्या संतानवृद्धये ॥ ६४ ॥ परलोकस्त्वयं लोको जीयते भार्यया द्वयम् ॥ देवपित्रतिथीनां च तृप्तिः स्याद्भार्यया गृहे ॥ गृहस्थः स तु विज्ञेयो गृहे यस्य पतिव्रता ॥ ६५ ॥ यथा गंगावगाहेन शरीरं पावनं भवेत् ॥ तथा पतिव्रतां दृष्ट्वा सदनं पावनं भवेत् ॥ ६६ ॥ पर्यंकशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् ॥ तस्माद्भूशयनं कार्य्यं पतिसौख्यसमीहया ॥ ६७ ॥ नैवांगोद्वर्त्तनं कार्य्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ॥ गन्धद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्य्यस्तया क्वचित् ॥ ६८ ॥ तर्प्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ॥ तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ ६९ ॥ विष्णोः संपूजनं कार्यं पतिबुद्ध्या न चान्यथा ॥ पतिमेव सदा ध्यायेद्विष्णुरूपधरं हरिम् ॥ ७० ॥ यद्यदिष्टतमं लोके यद्यत्पत्युः समीहितम् ॥ तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीणनकाम्यया ॥ ७१ ॥

---

१ दूतेभ्यः—यमदूतेभ्यः ।

येत् ॥ २६ ॥ स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नात्वा न शुध्यति ॥ सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेतान्यस्य न क्वचित् ॥ अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥२७॥ हरिद्रां कुंकुमं चैव सिंदूरं कज्जलं तथा ॥ कूर्पासकं च तांबूलं मांगल्याभरणं शुभम् ॥ २८ ॥ केशसंस्कारकं चैव करकर्णादिभूषणम् ॥ भर्तुरायुष्यमिच्छंती दूरयेन्न पतिव्रता ॥ २९ ॥ भर्तृविद्वेषिणीं नारीं नैषा संभाषते क्वचित् ॥ नैकाकिनी क्वचिद्भूयान्न नग्ना स्नाति च क्वचित् ॥३०॥ नोलूखले न मुशले न वर्द्धन्यां दृषद्यपि ॥ न यंत्रके न देहल्यां सती चोपविशेत्क्वचित् ॥ ३१ ॥ विना व्यवायसमयात्प्रागल्भ्यं न क्वचिच्चरेत् ॥ यत्रयत्र रुचिर्भर्तुस्तत्र प्रेमवती सदा ॥ ३२ ॥ इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेव परो वृषः ॥ इयमेव च पूजा च भर्तुर्वाक्यं न लंघयेत् ॥ ॥ ३३ ॥ क्लीबं वा दुरवस्थं वा व्याधितं वृद्धमेव वा ॥ सुस्थिरं दुःस्थिरं वापि पतिमेकं न लंघयेत् ॥ ३४ ॥ सर्पिर्लवणहिंग्वादिक्षयेऽपि च पतिव्रता ॥ पतिं नास्तीति न ब्रूयादायसीषु न भोजयेत् ॥ ३५ ॥ तीर्थस्नानार्थिनी चैव पतिपादोदकं पिबेत् ॥ शंकरादपि वा विष्णोः पतिरेवाधिकः स्त्रियः ॥ ३६ ॥ व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लंघ्य या चरेत् ॥ आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता निरयमृच्छति ॥ ३७ ॥ उक्ता प्रत्युत्तरं दद्यान्नारी या क्रोधतत्परा ॥ सरमा जायते ग्रामे शृगाली निर्जने वने ॥ ३८ ॥ स्त्रीणां हि परमश्चैको नियमः समुदाहृतः ॥ अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यं कृतनिश्चया ॥ ३९ ॥ उच्चासनं न सेवेत न व्रजेत्परवेश्मसु ॥ त्रप पारुष्यवाक्यानि ब्रूयान्नैव कदाचन ॥४०॥ गुरूणां सन्निधौ वापि नोच्चैर्ब्रूयान्नवाहयेत् ॥ ४१ ॥ या भर्तारं परित्यज्य रहश्चरति दुर्मतिः ॥ उलूकी जायते क्रूरा वृक्षकोटरशायिनी ॥ ४२ ॥ ताडिता ताडयेच्चेत्सा व्याघ्री वृषदंशिका ॥ कटाक्षयति याऽन्यं वै केकराक्षी तु सा भवेत् ॥ ४३ ॥ या भर्तारं परित्यज्य मिष्टमश्नाति केवलम् ॥ ग्रामे सा सूकरी भूयाद्वल्गुली वाथ विड्भुजा ॥ ४४ ॥ हुन्त्वंकृत्याप्रियं ब्रूते मूका सा जायते खलु ॥ या सपत्नीं सदेर्ष्येत दुर्भगा सा पुनःपुनः ॥ दृष्टिं विलुप्य भर्तुर्या कंचिदन्यं समीक्षते ॥ ४५ ॥ काणा च विमुखा वापि कुरूपापि च जायते ॥ बाह्यादायांतमालोक्य त्वरिता च जलासनैः ॥ तांबूलैर्व्यजनैश्चैव पादसंवाहनादिभिः ॥ ४६ ॥ तथैव चारुवचनैः स्वेदसंनोदनैः परैः ॥ या प्रियं प्रीणयेत्प्रीता त्रिलोकी प्रीणिता तया ॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥ ४७ ॥ अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ भर्ता देवो गुरुर्भर्ता धर्मतीर्थव्रतानि

१ न भुंजान्- भिक्षायां पाकक्रियायां न भुंजाद्भोजनतया एव पाकः क्रियातः प्राक्—भोजनोत्तरं न भुंजीत । अन्यथा [illegible] इति [illegible] । २ [illegible] अन्नं न परिविष्यात् इत्यर्थः ।

सदाचारलक्षणवर्णनंनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ संप्राप्य धर्मवाप्यां च यः कुर्यात्पितृतर्पणम् ॥ तृप्तिं प्रयांति पितरो यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ १ ॥ पितरश्चात्र पूज्याश्च स्वर्गता ये च पूर्वजाः ॥ पिंडांश्च निर्वपेत्तेषां प्राप्येमां मुक्तिदायिकाम् ॥ २ ॥ त्रेतायां पंच दिवसैर्द्वापरे त्रिदिनेन तु ॥ एकचित्तेन यो विप्राः पिंडं दद्यात्कलौ युगे ॥ ३ ॥ लोलुपा मानवा लोके संप्राप्ते तु कलौ युगे ॥ परदाररता लोकाः स्त्रियोऽतिचपलाः पुनः॥४॥परद्रोहरताः सर्वे नरनारीनपुंसकाः॥परनिन्दापरा नित्यं परच्छिद्रोपदर्शकाः॥५॥परोद्वेगकरा नूनं कलहा मित्रभेदिनः॥ सर्वे ते शुद्धतां यांति काजेशाः स्वयमब्रुवन् ॥६॥ एतदुक्तं महाभाग धर्मारण्यस्य वर्णनम् ॥ फलं चैवात्र सर्वं हि यदुक्तं शूलपाणिना ॥ ७ ॥ वाङ्मनः कायशुद्धाश्च परदारपराङ्मुखाः ॥ अद्रोहाश्च समाः क्रुद्धा मातापितृपरायणाः ॥ ८ ॥ अलौल्या लोभरहिता दानधर्मपरायणाः ॥ आस्तिकाश्चैव धर्मज्ञाः स्वामिभक्तिरताश्च ये ॥ ९ ॥ पतिव्रता तु या नारी पतिशुश्रूषणे रता ॥ अहिंसका आतिथेयाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ १० ॥ ॥ शौनक उवाच ॥ ॥ शृणु सूत महाभाग सर्वधर्मविदांवर ॥ गृहस्थानां सदाचारः श्रुतश्च त्वन्मुखान्मया ॥ ११ ॥ एकं मनेप्सितं मेद्य तत्कथयस्व सूतज ॥ पतिव्रतानां सर्वासां लक्षणं कीदृशं वद ॥ १२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ पतिव्रता गृहे यस्य सफलं तस्य जीवनम् ॥ यस्यांगच्छाया तुल्या यत्कथा पुण्यकारिणी ॥ १३ ॥ पतिव्रतास्त्वरुंधत्या सावित्र्याप्यनसूयया ॥ शांडिल्या चैव सत्या च लक्ष्म्या च शतरूपया ॥ ॥ १४ ॥ मेनया च सुनीत्या च संज्ञया स्वाहया समाः ॥ पतिव्रतानां धर्मा हि मुनिना च प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥ भुंक्ते भुक्ते स्वामिनि च तिष्ठति त्वनुतिष्ठति ॥ विनिद्रिते या निद्राति प्रथमं परिबुध्यति ॥ १६ ॥ अनलंकृतमात्मानं देशांते भर्तरि स्थिते ॥ कार्यार्थं प्रोषिते क्वापि सर्वमंडनवर्जिता ॥ १७ ॥ भर्तुर्नाम न गृह्णाति ह्यायुषोऽस्य हि वृद्धये ॥ पुरुषांतरनामापि न गृह्णति कदाचन ॥ १८ ॥ आक्रुष्टापि च नाक्रोशेत्ताडितापि प्रसीदति ॥ इदं कुरु कृतं स्वामिन्मन्यतामिति वक्ति च ॥ १९ ॥ आहूता गृहकार्याणि त्यक्त्वा गच्छति सत्वरम् ॥ किमर्थं व्याहृता नाथ स प्रसादो विधीयताम् ॥ २० ॥ न चिरं तिष्ठति द्वारि न द्वारमुपसेवते ॥ अदातव्यं स्वयं किंचित्कर्हिचिन्न ददात्यपि ॥ २१ ॥ पूजोपकरणं सर्वमनुक्ता साधयेत्स्वयम् ॥ नियमोदकबर्हींपि यत्र पुष्पाक्षतादिकम् ॥ २२ ॥ प्रतीक्षमाणा च वरं यथाकालोचितं हि यत् ॥ तदुपस्थापयेत्सर्वमनुद्विग्नातिहृष्टवत् ॥२३॥ सेवते भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् ॥ दूरतो वर्जयेदेषा समाजोत्सवदर्शनम् ॥ २४ ॥ न गच्छेत्तीर्थयात्रादिविवाहप्रेक्षणादिषु ॥ सुखसुप्तं सुखासीनं रममाणं यदृच्छया ॥ २५ ॥ अंतरायेऽपि कार्येषु पतिं नोत्थापयेत्क्वचित् ॥ स्त्रीधर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्श

अशास्त्रवर्तनं भूयो लुब्धात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ ८० ॥
हीयते विप्रः शूद्रो धर्म्माच्च हीयते ॥ ७९ ॥ आताडनं कराभ्यां च क्रोशनं केशलुंचनम् ॥ अशास्त्रवर्तनं भूयो लुब्धात्कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥ ८० ॥
ब्राह्मणः स च वै याति नरकानेकविंशतिम् ॥ अकालमेघस्तनिते वर्षतौ पांसुवर्षणे ॥ ८१ ॥ महावालध्वनौ गत्रावनध्यायाः
प्रकीर्तिताः ॥ उल्कापाते च भूकंपे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु ॥ ८२ ॥ संध्ययोर्वृषलोपान्ते राज्यहारे च सूतके ॥ दशाष्टकासु भूतायां श्राद्धाहे
प्रतिपद्यपि ॥८३॥ पूर्णिमायां तथाष्टम्यां विड्वरे राष्ट्रविप्लवे ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे कल्पादिषु युगादिषु ॥८४॥ आरण्यकमधीत्यापि बाणसामोरपि
ध्वनौ ॥ अनध्यायेषु चैतेषु चाधीयीत न वै क्वचित् ॥८५॥ भूताष्टम्योः पञ्चदश्योर्ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ अनायुष्यकरं चेह परदारोपसर्पणम् ॥
तस्मात्तद्दूरतस्त्याज्यं वैरिणां चोपसेवनम् ॥ ८६ ॥ पूर्वर्द्धिभिः परित्यक्तमात्मानं नावमानयेत् ॥ सदोद्यमवतां यस्माच्छ्रियो विद्या न दुर्लभाः ॥
॥ ८७ ॥ सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मो विधीयते ॥ ८८ ॥ वाचोवेगं मनोवेगं जिह्वावेगं च वर्ज
येत् ॥ गुह्यजान्यपि लोमानि तत्स्पर्शादशुचिर्भवेत् ॥ ८९ ॥ पादधौतोदकं मूत्रमुच्छिष्टान्युदकानि च ॥ निष्ठीवनं च श्लेष्माणं गृहाद्‌बहिर्विनिः
क्षिपेत् ॥ ९० ॥ अहर्निशं श्रुतेर्जाप्याच्छौचाचारनिषेवणात् ॥ अद्रोहवत्या बुद्ध्या च पूर्वजन्म स्मरेद्द्विजः ॥ ९१ ॥ वृद्धान्प्रयत्नाद्वंदेत दद्याच्चा
स्वमासनम् ॥ विनम्रकन्धरो भूयादनुयायात्ततश्च तान् ॥ ९२ ॥ श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् ॥ पतिव्रतानां नारीणां निन्दां कुर्यान्न कर्हि
चित् ॥ ९३ ॥ उद्धृत्य पञ्चमृत्पिंडान्स्नायात्परजलाशये ॥ श्रद्धया पात्रमासाद्य यत्किंचिद्दीयते वसु ॥ ९४ ॥ देशे काले च विधिना तद्दानं गाय
कल्पते ॥ भूप्रदो मण्डलाधीशः सर्वत्र सुखितोऽन्नदः ॥ ९५ ॥ तोयदाता सुरूपः स्यात्पुष्टश्चान्नप्रदो भवेत् ॥ प्रदीपदो निर्मलाक्षो गोदाताऽर्यमलोक
भाक् ॥९६॥ स्वर्णदाता च दीर्घायुस्तिलदः स्याच्च सुप्रजः ॥ वेश्मदोऽत्युच्चसौधेशो वस्त्रदश्चन्द्रलोकभाक् ॥९७॥ हयप्रदो दिव्यदेहो लक्ष्मीवान्वृषभ
प्रदः॥ सुभार्यः शिबिकादाता सुपर्यंकप्रदोऽपि च ॥९८॥ श्रद्धया प्रतिगृह्णाति श्रद्धया यः प्रयच्छति ॥ स्वर्गिणौ तावुभौ स्यातां पततोऽश्रद्धया त्वधः
॥९९॥ अनृतेन क्षरेद्यज्ञस्तपो विस्मयतः क्षरेत् ॥ क्षरेत्कीर्तिर्विना दानमायुर्विप्रापमानतः ॥१००॥ गंधं पुष्पं कुशा गावः शाकं मांसं पयो दधि ॥
मणिमत्स्यगृहं धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् ॥१०१॥ मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा ॥ अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि त्वेतान्यपि निकृष्टतः ॥१०२॥
दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ॥ भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेमी तथात्मविनिवेदकः ॥१०३॥ इत्यमाचारधर्मोयं धर्मारण्यनिवासिनाम् ॥ श्रुतिस्मृ
त्युक्तधर्मोऽयं युधिष्ठिर निवेदितः ॥ १०४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये

त्प्रदक्षिणम् ॥ ५४ ॥ रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात्सह भार्यया ॥ एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने ॥ ५५ ॥ नाशुचिं स्त्रियमीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ असंतर्प्य पितॄन्देवान्नाद्यादन्नं च कुत्रचित् ॥५६॥ पक्वान्नं चापि नो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः ॥ न मूत्रणं व्रजे कुर्यान्न वल्मीके न भस्मनि ॥ ५७ ॥ न गर्त्तेषु ससत्त्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि ॥ ब्राह्मणं सूर्यमग्निं च चंद्रऋक्षगुरूनपि ॥ ५८ ॥ अभिपश्यन्न कुर्वीत मलमूत्रविसर्जनम् ॥ मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम् ॥ ५९ ॥ नांघ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु अशुचि क्षिपेत् ॥ प्राणिहिंसां न कुर्वीत नाश्नीयात्संध्ययोर्द्वयोः ॥ ६० ॥ न संविशेच्च संध्यायां प्रातः सायं क्वचिद्बुधः ॥ नाचक्षीत धयंतीं गां नेंद्रचापं प्रदर्शयेत् ॥ ६१ ॥ नैकः सुप्यात्क्वचिच्छून्ये न शयानं प्रबोधयेत् ॥ पंथानं नैकलो यायान्न वार्य्यंजलिना पिबेत् ॥ ६२ ॥ न दिवोद्धृतसारं च भक्षयेद्दधि नो निशि ॥ स्त्रीधर्मिणीं नाभिवदेन्नाद्यादातृप्ति रात्रिषु ॥ ६३ ॥ तौर्यत्रिकप्रियो न स्यात्कांस्ये पादौ न धावयेत् ॥ श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयाज्ज्ञानवर्जितः ॥ ६४ ॥ दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभुग्भवेत् ॥ न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहावपि ॥ ६५ ॥ न भिन्नभाजनेऽश्नीयान्नासीताग्न्यादिदूषिते ॥ आरोहणं गवां पृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तटम् ॥ ६६ ॥ बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीर्घं जिजीविषुः ॥ स्नात्वा न मार्जयेद्गात्रं विसृजेन्न शिखां पथि ॥ ॥ ६७ ॥ हस्तौ शिरो न धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा ॥ करेण नो मृजेद्गात्रं स्नानवस्त्रेण वा पुनः ॥ ६८ ॥ शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनः स्नानेन शुध्यति ॥ नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन ॥ ६९ ॥ करजैः करजच्छेदं विवर्जयेच्छुभाय तु ॥ यदायत्यां त्यजेत्तन्न कुर्यात्कर्म प्रयत्नतः ॥ ॥ ७० ॥ अद्वारेण न गन्तव्यं स्ववेश्मापि कदाचन ॥ क्रीडेन्नाक्षैः[1] सहासीत न धर्म्मघ्नैर्न रोगिभिः ॥ ७१ ॥ न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुंजीत नैव च ॥ आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं न जीवति ॥ ७२ ॥ संविशेन्नार्द्रचरणो नोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत् ॥ शयनस्थो न चाश्नीयान्न पिबेच्च जलं द्विजः ॥ ७३ ॥ सोपानत्को नोपविशेन्न जलं चोत्थितः पिबेत् ॥ सर्व्वमम्लमयं नाद्यादारोग्यस्याभिलाषुकः ॥ ७४ ॥ न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः ॥ नाधितिष्ठेत्तुषांगारभस्मकेशकपालिकाः ॥ ७५ ॥ पतितैः सह संवासः पतनायैव जायते ॥ दद्यादूर्ध्वासनं मंचं न शूद्राय कदाचन ॥ ७६ ॥ ब्राह्मण्याद्धीयते विप्रः शूद्रो धर्माच्च हीयते ॥ धर्मोपदेशः शूद्राणां स्वश्रेयः प्रतिघातयेत् ॥ ७७ ॥ द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परो मतः ॥ कण्डूयनं हि शिरसः पाणिभ्यां न शुभं मतम् ॥ ७८ ॥ आदिशेद्वैदिकं मंत्रं न शूद्राय कदाचन ॥ ब्राह्मण्या

[1] अक्षैः--क्रीडानभिज्ञैः--इत्यर्थः ।

क्षसो निन्दितः सताम् ॥ २९ ॥ छलेन कन्याहरणात्पैशाचो गर्हितोऽष्टमः ॥ प्रायः क्षत्रविशोरुक्ता गांधर्वासुरराक्षसाः ॥ ३० ॥ अष्टमस्त्वेष पापिष्ठः पापिष्ठानां च संभवः ॥ सवर्णया करो ग्राह्यो धार्यः क्षत्रियया शरः ॥ ३१ ॥ प्रतोदो वैश्यया धार्यो वासोंतः शूद्रया तथा ॥ असवर्णा स्वेष विधिः स्मृतो दृष्टश्च वेदने ॥ ३२ ॥ सवर्णाभिस्तु सर्वाभिः पाणिर्ग्राह्यस्त्वयं विधिः ॥ धर्म्ये विवाहे जायंते धर्म्याः पुत्राः शतायुषः ॥ ३३ ॥ अधर्म्याद्धर्म्मरहिता मंदभाग्यधनायुषः ॥ कृतकालाभिगमने धर्मोयं गृहिणः परः ॥३४॥ स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥ दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ॥ ३५ ॥ श्राद्धाहः सर्वपर्वाणि न गंतव्यानि धीमता ॥ तत्र गच्छन्स्त्रियं मोहाद्धर्मात्प्रच्यवते परात् ॥ ३६ ॥ ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ॥ स सदा ब्रह्मचारी हि विज्ञेयः स गृहाश्रमी ॥ ३७ ॥ आर्षे विवाहे गोद्वंद्वं यदुक्तं तत्र शस्यते ॥ शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत् ॥ ३८ ॥ अपत्यविक्रयात्कल्पं वसेद्विट्कृमिभोजने ॥ अतो नाण्वपि कन्याया उपजीव्यं नरैर्धनम् ॥ ३९ ॥ तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा ॥ वाणिज्यं नीचसेवा च वेदानध्ययनं तथा ॥ ४० ॥ कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः ॥ कुर्याद्वैवाहिके चाग्नौ गृह्यकर्म्मान्वहं गृही ॥ ४१ ॥ पञ्चयज्ञक्रियां चापि पक्तिं दैनंदिनीमपि ॥ गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म दिनेदिने ॥ ४२ ॥ कुण्डनी पेषणी चुल्ली ह्युदकुम्भी तु मार्जनी ॥ तासां च पंचसूनानां निराकरणहेतवः ॥ क्रतवः पंच निर्दिष्टा गृहिश्रेयोभिवर्द्धनाः ॥ ४३ ॥ पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणं च पितृक्रतुः ॥ होमो दैवो बलिर्भौत आतिथ्यं नृक्रतुः क्रमात् ॥ ४४ ॥ वैश्वदेवांतरे प्राप्तः सूर्योढो वातिथिः स्मृतः ॥ अतिथेरादितोप्येते भोज्या नात्र विचारणा ॥ ४५ ॥ पितृदेवमनुष्येभ्यो दत्त्वाश्नात्यमृतं गृही ॥ अदत्त्वान्नं च यो भुंक्ते केवलं स्वोदरंभरिः ॥ ४६ ॥ वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ॥ सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ॥४७॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥ इह लोकेन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजंत्यथो ॥ ४८॥ वेदोक्तं विदितं कर्म्म नित्यं कुर्यादतंद्रितः ॥ यदि कुर्याद्यथाशक्ति प्राप्नुयात्सद्गतिं पराम् ॥ ४९ ॥ षष्ठ्यष्टम्योर्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि ॥ चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां तथैव च क्षुरे भगे ॥ ५० ॥ उदयन्तं न वीक्षेत नास्तं यंतं न मस्तके ॥ न राहुणोपसृष्टं च नांडस्थं वीक्षयेद्रविम् ॥५१॥ न वीक्षेतात्मनो रूपमप्सु धावेन्न कर्दमे ॥ न नग्नां स्त्रियमीक्षेत न नग्नो जलमाविशेत् ॥५२॥ देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु मृदं तथा ॥ जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तथैव च ॥५३॥ अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम् ॥ सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन्कुर्यात्

१ वासोंतः वासोंऽतभाग—दृश्यर्थः ।

प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वहेतुश्च या मता ॥ ५ ॥ ऋक्पृष्ठासौ यजुःसंध्या सामकुक्षिपयोधरा ॥ इष्टापूर्तविषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा ॥ ६ ॥ शांति पुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता ॥ उपजीव्यमाना जगतां पदक्रमजटाघनैः ॥ ७ ॥ स्वाहाकारस्वधाकारौ वषट्कारश्च पुत्रक ॥ हन्तकारस्तथै वान्यस्तस्याः स्तनचतुष्टयम् ॥ ८ ॥ स्वाहाकारस्तनं देवाः पितरश्च स्वधामयम् ॥ मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसुरेश्वराः ॥ ९ ॥ हन्तकारं मनुष्याश्च पिबंति सततं स्तनम् ॥ एवमध्यापयेदेव वेदानां प्रत्यहं त्रयीम् ॥ १० ॥ तेषामुच्छेदकर्त्ता यः पुरुषोऽनंतपापकृत् ॥ स तमस्यंधतामिस्रे नरके हि निमज्जति ॥ ११ ॥ यस्त्वेनां मानवो धेनुं स्ववंत्सैरमरादिभिः ॥ पूजयत्युचिते काले स स्वर्गायोपपद्यते ॥ १२ ॥ तस्मात्पुत्र मनुष्येण देवर्षि पितृमानवाः ॥ भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा ॥ १३ ॥ तस्मात्स्नातः शुचिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ यज्ञस्यांते[1] तथैवाद्भिः काले कुर्यात्समाहितः ॥ १४ ॥ सुमनोगन्धपुष्पैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः ॥ ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्याद्द्याच्चापि बलींस्तथा ॥ १५ ॥ नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥ पितॄणां निर्वपेत्तद्वद्दक्षिणाभिमुखस्ततः ॥ १६ ॥ गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥ ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवार्पण सत्क्रियाम् ॥ १७ ॥ स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना तूदिश्य देवताः ॥ एवं बलिं गृहे दत्त्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥ १८ ॥ आचम्य च ततः कुर्यात्प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ॥ मुहूर्तस्याष्टमं भागमुदीक्षेतातिथिं ततः ॥ १९ ॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तमर्घ्यपाद्योदकेन च[2] ॥ बुभुक्षुमागतं श्रांतं याचमानमकिंचनम् ॥ २० ॥ ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं संपूज्य शक्तितो बुधैः ॥ न पृच्छेत्तत्राचरणं स्वाध्यायं चापि पंडितः ॥२१॥ शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम् ॥ अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ २२ ॥ तस्मै दत्त्वा तु यो भुंक्ते स तु भुंक्तेऽमृतं नरः ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रति निवर्तते ॥२३॥ स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ अपि वा शाकदानेन यद्वा तोयप्रदानतः ॥ पूजयेत्तं नरः शक्त्या तेनैवातो विमुच्यते ॥२४॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ विवाहा ब्राह्मदैवार्षाः प्राजापत्यासुरौ तथा ॥ गांधर्वो राक्षसश्चापि पैशाचोष्टम उच्यते ॥२५॥ एतेषां च विधिं ब्रूहि तथा कार्यं च तत्त्वतः ॥ गृहस्थानां तथा धर्मान्ब्रूहि मे त्वं विशेषतः ॥ २६ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ स ब्राह्मो वरमाहूय यत्र कन्या स्वलंकृता ॥ दीयते तत्सुतः पूयात्पुरुषानेकविंशतिम् ॥ २७ ॥ यज्ञस्थायर्त्विजे दैवस्तज्जः पाति चतुर्दश ॥ वरादादाय गोद्वन्द्वमार्षस्तज्जः पुनाति षट् ॥ २८ ॥ सहोभौ चरतां धर्मं प्राजापत्यः स ईरितः ॥ वरवध्वोः स्वेच्छया च गांधर्वोऽन्योन्यमैत्रतः ॥ प्रसह्य कन्याहरणाद्रा

१ यज्ञस्य—महायज्ञस्य । २ पूजयेदिति शेषः ।

वहिरन्नं किरेद्भुवि ॥ २९ ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ॥ प्रतिगृह्णंत्विमं पिंडं काका भूमौ मयार्पितम् ॥ १३० ॥ इत्थं भूत वलिं कृत्वा कालं गोदोहमात्रकम् ॥ प्रतीक्ष्यातिथिमायातं विशद्गोऽन्यगृहं ततः ॥ ३१ ॥ अदत्त्वा वायसवलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् ॥ नित्यश्राद्धे स्वसामर्थ्यात्रीन्द्वावेकमथापि वा ॥ ३२ ॥ भोजयेत्पितृयज्ञार्थं दद्यादुद्धृत्य वारि च ॥ नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ॥ ॥ ३३ ॥ दक्षिणारहितं त्वेतद्दातृभोक्तृसुतृप्तिकृत् ॥ पितृयज्ञं विधायेत्थं स्वस्थबुद्धिरनातुरः ॥ ३४ ॥ अदुष्टासनमध्यास्य भुंजीत शिशुभिः सह ॥ सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः ॥ ३५ ॥ प्रागास्य उदगास्यो वा भुंजीत पितृसेवितम् ॥ विधायान्नमनग्नं तदुपरिष्टादधस्तथा ॥ ३६ ॥ आपोशानविधानेन कृत्वाश्नीयात्सुधीर्द्विजः ॥ भूमौ वलित्रयं कुर्यादपो दद्यात्तदोपरि ॥ ३७ ॥ सकृच्चाप उपस्पृश्य प्राणाद्याहुतिपंचकम् ॥ दद्याज्जठरकुंडाग्नौ दर्भपाणिः प्रसन्नधीः ॥ ३८ ॥ दर्भपाणिस्तु यो भुंक्ते तस्य दोषो न विद्यते ॥ केशकीटादिसं भूतस्तदश्नीयात्सदर्भकः ॥ ३९ ॥ ततो मौनेन भुञ्जीत न कुर्याद्दंतघर्षणम् ॥ प्रक्षालितऽग्रहस्तस्य दक्षिणांगुष्ठमूलतः ॥ १४० ॥ रौरवेऽपुण्यनि लये अधोलोकनिवासिनाम् ॥ उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥ ४१ ॥ पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः ॥ मुखशुद्धिं ततः कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः ॥ ४२ ॥ अतिवाह्य दिवाशेषं ततः संध्यां समाचरेत् ॥ गृहेषु प्राकृता संध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ॥ ४३ ॥ नद्याम युतसंख्या स्यादनंता शिवसन्निधौ ॥ अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ॥ पुनाति वृषलस्थानं संध्या वहिरुपासिता ॥ ४४ ॥ उद्देशतः समाख्यात एप नित्यतनो विधिः ॥ इत्थं समाचरन्विप्रो नावसीदति कर्हिचित् ॥ १४५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहि तायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये सदाचारवर्णनंनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ उपकाराय साधूनां गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥ यथा च क्रियते धर्मो यथावत्कथयामि ते ॥ १ ॥ वत्स गार्हस्थ्यमास्थाय नरः सर्वमिदं जगत् ॥ पुष्णाति तेन लोकांश्च स जयत्यभिवांछितान् ॥ २ ॥ पितरो मुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा ॥ क्रिमिकीटपतंगाश्च वयांसि पितरोऽसुराः ॥ ३ ॥ गृहस्थ मुपजीवंति ततस्तृप्तिं प्रयांति च ॥ मुखं वास्य निरीक्षंते अपो नो दास्यतीति च ॥ ४ ॥ सर्वस्याधारभूता ये वत्स धेनुस्त्रयीमयी ॥ अस्यां

१ याग्यानैर्ऋतिकाश्च ये—इ० पा० ।

न्द्विजः ॥ ४ ॥ कव्यवाडनलादींश्च पितॄन्दिव्यान्प्रतर्प्पयेत् ॥ प्राचीनावीतिको दर्भैर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः ॥ ५ ॥ रवौ शुक्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि संध्ययोः ॥ श्रेयोर्थी ब्राह्मणो जातु न कुर्यात्तिलतर्प्पणम् ॥ ६ ॥ यदि कुर्यात्ततः कुर्याच्छुक्लैरेव तिलैः कृती ॥ चतुर्दश यमान्पश्चात्तर्पयेन्नाम उच्चरन् ॥७॥ ततः स्वगोत्रमुच्चार्य तर्पयेत्स्वान्पितॄन्मुदा ॥ सव्यजानुनिपातेन पितृतीर्थेन वाग्यतः ॥८॥ एकैकमंजलिं देवा द्वौद्वौ तु सनकादिकाः ॥ पितरस्त्रीन्प्रवांछंति स्त्रिय एकैकमंजलिम् ॥ ९ ॥ अंगुल्यग्रेण वै देवमार्षमंगुलिमूलगम् ॥ ब्राह्ममंगुष्ठमूले तु पाणिमध्ये प्रजापतेः ॥ ११० ॥ मध्ये[1]गुष्ठप्रदेशिन्योः पित्र्यं तीर्थं प्रचक्षते ॥ आब्रह्मस्तंबपर्यंतं देवर्षिपितृमानवाः ॥ ११ ॥ तृप्यंतु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः ॥ अन्ये च मंत्राः प्रोक्ता ये वेदोक्ताः पुराणसंभवाः ॥ १२ ॥ सांगं च तर्प्पणं कुर्यात्पितॄणां च सुखप्रदम् ॥ अग्निकार्यं ततः कृत्वा [वे]दाभ्यासं ततश्चरेत् ॥ १३ ॥ श्रुत्यभ्यासः पंचधा स्यात्स्वीकारोऽर्थविचारणम् ॥ अभ्यासश्च तपश्चापि शिष्येभ्यः प्रतिपादनम् ॥ १४ ॥ लब्धस्य प्रतिपालार्थमलब्धस्य च लब्धये ॥ प्रातःकृत्यमिदं प्रोक्तं द्विजातीनां नृपोत्तम ॥ १५ ॥ अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च ॥ शौचाचमनमादाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ॥ १६ ॥ विशोध्य सर्वगात्राणि प्रातःसंध्यां समाचरेत् ॥ वेदार्थानधिगच्छेद्वै शास्त्राणि विविधान्यपि ॥ १७ ॥ अध्यापयेच्छुचीञ्छिष्यान्हितान्मेधासमन्वितान् ॥ उपेयादीश्वरं[1] चापि योगक्षेमादिसिद्धये ॥ १८ ॥ ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तं स्नानमाचरेत् ॥ स्नात्वा माध्याह्निकीं संध्यामुपासीत विचक्षणः ॥ १९ ॥ देवतां परिपूज्याथ नैमित्तिकं विधिं चरेत् ॥ पवनाग्निं समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत् ॥ १२० ॥ निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलापांश्चणकांस्त्यजेत् ॥ तैलपक्वमपक्वान्नं सर्वं लवणयुक्त्यजेत् ॥ २१ ॥ आढक्यन्नं मसूरान्नं वर्तुलधान्यसंभवम् ॥ भुक्तशेषं पर्युषितं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ २२ ॥ दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय च ॥ पृषोदिवीति मंत्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत् ॥ २३ ॥ प्रदक्षिणं च पर्य्युक्ष्य द्विः परिस्तीर्य वै कुशान् ॥ रापोर्द्ध (?) देवमन्त्रेण कुर्याद्वह्निं स्वसंमुखे ॥ २४ ॥ वैश्वानरं समभ्यर्च्य गन्धपुष्पाक्षतैस्तथा ॥ स्वशाखोक्तप्रकारेण होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २५ ॥ अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च षडेते धर्मभिक्षकाः ॥ २६ ॥ अतिथिः पांथिको ज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः ॥ मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् ॥ २७ ॥ अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् ॥ अन्नार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिंतयेत् ॥ २८ ॥ शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् ॥ काकानां च कृमीणां च

१ ईश्वरम्—धनवन्तम्—यजमानम्—यद्वा सर्वयोगक्षेमनिर्वाहसमर्थं परमेश्वरमेव शरणं गच्छेत् । २ कषायान्—इ०पा० ।

च तथाकाशे भूमौ च नवधा क्षिपेत् ॥ भूमिशब्देन चरणावाकाशं हृदयं स्मृतम् ॥ शिरस्येव शिरःशब्दो मार्जनं तेरुदाहृतम् ॥ ७९ ॥ वारु
णादपि चाग्नेयाद्वायव्यादपि चैंद्रतः ॥ मंत्रस्थानादपि परं ब्राह्मं स्नानमिदं परम् ॥ ब्राह्मस्नानेन यः स्नातः स बाह्याभ्यंतरं शुचिः ॥ ८० ॥
सर्वत्र चार्हतामेति देवपूजादिकर्मणि ॥ नक्तंदिनं निमज्ज्याप्सु कैवर्ताः किमु पावनाः ॥ ८१ ॥ शतशोऽपि तथा स्नाता न शुद्धा भावदूषिताः ॥
अंतःकरणशुद्धांश्च तान्विभूतिः पवित्रयेत् ॥ ८२ ॥ किं पावनाः प्रकीर्त्यंते रासभा भस्मधूसराः ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु मलैः सर्वैर्विवर्जितः ॥८३॥
तेन क्रतुशतैरिष्टं चेतो यस्येह निर्मलम् ॥ तदेव निर्मलं चेतो यथा स्यात्तन्मुने शृणु ॥ ८४ ॥ विश्वेशश्चेत्प्रसन्नः स्यात्तदा स्यान्नान्यथा क्वचित् ॥
तस्माच्चेतोविशुद्ध्यर्थं काशीनाथं समाश्रयेत् ॥ ८५ ॥ इदं शरीरमुत्सृज्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ द्रुपदांतं ततो जप्त्वा जलमादाय पाणिना ॥
॥ ८६ ॥ कुर्याद्धतं च मंत्रेण विधिज्ञस्त्वघमर्षणम् ॥ निमज्ज्याप्सु च यो विद्वाञ्जपेत्त्रिरघमर्षणम् ॥ ८७ ॥ जले वापि स्थले वापि यः कुर्यादघमर्ष
णम् ॥ तस्याघौघो विनश्येत यथा सूर्योदये तमः ॥ ८८ ॥ गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्विकाम् ॥ प्रणवाद्यां जपंस्तिष्ठन्क्षिपेदंभोंजलि
त्रयम् ॥ ८९ ॥ तेन वज्रोदकेनाशु मंदेहानाम राक्षसाः ॥ सूर्यतेजः प्रलोपंते शैला इव विवस्वतः ॥ ९० ॥ सहायार्थं च सूर्यस्य यो द्विजो नांजलि
त्रयम् ॥ क्षिपेन्मंदेहनाशाय सोपि मंदेहतां व्रजेत् ॥९१॥ प्रातस्तावज्जपंस्तिष्ठेद्यावत्सूर्यस्य दर्शनम् ॥ उपविष्टो जपेत्सायमृक्षाणामाविलोकनात् ॥
॥ ९२ ॥ काललोपो न कर्त्तव्यो द्विजेन स्वहितेप्सुना ॥ अर्द्धोदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकं क्षिपेत ॥ ९३ ॥ विधिनापि कृता संध्या कालातीता
ऽफला भवेत् ॥ अयमेव हि दृष्टांतो वंध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥९४॥ जले वामकरं कृत्वा या संध्याऽऽचरिता द्विजैः ॥ वृषली सा परिज्ञेया रक्षोगणमुदा
वहा ॥ ९५ ॥ उपस्थानं ततः कुर्याच्छाखोक्तविधिना ततः ॥ सहस्रकृत्वो गायत्र्याः शतकृत्वोथवा पुनः ॥ ९६ ॥ दशकृत्वोऽथ देव्या न कुर्यात्तां
रीक्षुपस्थितिम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ ९७ ॥ गायत्रीं यो जपेद्विप्रो न स पापैः प्रलिप्यते ॥ रक्तचंदनमिश्राभिरद्भिश्च कुसुमैः
कुशैः ॥ ९८ ॥ वेदोक्तैरागमोक्तैर्वा मंत्रैरर्घं प्रदापयेत् ॥ अर्चितः सविता येन तेन त्रैलोक्यमर्चितम् ॥ ९९ ॥ अर्चितः सविता [illegible]
सूनि च ॥ व्याधीन्हरेद्ददात्यायुः पूरयेद्वांछितान्यपि ॥ १०० ॥ अयं हि रुद्र आदित्यो हरिरेष दिवाकरः ॥ रविर्हिरण्यगर्भोऽस्मां [illegible]
यमा ॥ १०१ ॥ ततस्तु तर्पणं कुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतः ॥ ब्रह्मादीनखिलान्देवान्मरीच्यादींस्तथा मुनीन् ॥ १०२ ॥ [illegible]
त्कुसमैरपि ॥ तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यंत्विति समुच्चरेत् ॥ ३ ॥ सनकादीन्मनुष्यांश्च निर्वीती तर्पयेद्द्विजः ॥ [illegible]

त्कृत्वा रथ्योपसर्पणम् ॥ ५४ ॥ स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारंभे शुभकर्मणाम् ॥ सुप्त्वा वासः परीधाय दृष्ट्वा तथाप्यमंगलम् ॥ ५५ ॥ प्रमा
दादशुचि स्मृत्वा द्विराचांतः शुचिर्भवेत् ॥ दंतधावनं प्रकुर्वीत यथोक्तं धर्मशास्त्रतः ॥ आचांतोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दंतधावनम् ॥ ५६ ॥
प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहेदासप्तमं कुलम् ॥ ५७ ॥ अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धे वाथ वासरे ॥ गंडूषा
द्वादश ग्राह्या मुखस्य परिशुद्धये ॥ ५८ ॥ कनिष्ठाग्रपरीमाणं सत्वचं निर्व्रणारुजम् ॥ द्वादशांगुलमानं च सार्द्रं स्याद्दंतधावनम् ॥ ५९ ॥ एकै
कांगुलमानं तच्चर्वयेद्दंतधावनम् ॥ प्रातः स्नानं चरित्वा च शुद्ध्यै तीर्थे विशेषतः ॥ ६० ॥ प्रातः स्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा ॥
यन्मलं नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम् ॥ ६१ ॥ उत्साहमेधासौभाग्यरूपसंपत्प्रवर्द्धकम् ॥ प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविनाशकृत् ॥ ६२ ॥
प्रातः स्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च ॥ अशुचित्वं च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति ॥ ६३ ॥ नोपसर्प्पंति वै दुष्टाः प्रातस्नायिजनं
क्वचित् ॥ दृष्टादृष्टफलं यस्मात्प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ ६४ ॥ प्रसंगतः स्नानविधिं प्रवक्ष्यामि नृपोत्तमाः ॥ विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नाना
च्छतगुणोत्तरम् ॥ ६५ ॥ विशुद्धां मृदमादाय बर्हिषस्तिलगोमयम् ॥ शुचौ देशे परिस्थाप्य ह्याचम्य स्नानमाचरेत् ॥ ६६ ॥ उपग्रही बद्ध
शिखो जलमध्ये समाविशेत् ॥ स्वशाखोक्तविधानेन स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ ६७ ॥ स्नात्वेत्थं वस्त्रमापीड्य गृह्णीयाद्धौतवाससी ॥ आचम्य
च ततः कुर्यात्प्रातःसंध्यां कुशान्वितः ॥ ६८ ॥ प्राणायामांश्चरन्विप्रो नियम्य मानसं दृढम् ॥ अहोरात्रकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥
॥ ६९ ॥ दश द्वादशसंख्या वा प्राणायामाः कृता यदि ॥ नियम्य मानसं तेन तदा तप्तं महत्तपः ॥ ७० ॥ सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु
षोडश ॥ अपि भ्रूणहनं मासात्पुनंत्यहरहःकृताः ॥ ७१ ॥ यथा पार्थिवधातूनां दह्यंते धमनान्मलाः ॥ तथेंद्रियैः कृता दोषा ज्वाल्यंते
प्राणसंयमात् ॥ ७२ ॥ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति पावनं च नृपोत्तम ॥ ७३ ॥ कर्मणा मनसा वाचा
यद्रात्रौ कुरुते त्वघम् ॥ उत्तिष्ठन्पूर्वसंध्यायां प्राणायामैर्विशोधयेत् ॥ ७४ ॥ यदह्ना कुरुते पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ आसीनः पश्चिमां
संध्यां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ पश्चिमां तु समासीनो मलं हंति दिवाकृतम् ॥ ७५ ॥ नोपतिष्ठेत्तु यः पूर्वां नोपास्ते यस्तु पश्चिमाम् ॥
स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः ॥ ७६ ॥ अपां समीपमासाद्य नित्यकर्म समाचरेत् ॥ तत आचमनं कुर्याद्यथाविध्यनु
पूर्वशः ॥ ७७ ॥ आपोहिष्ठेति तिसृभिर्मार्जनं तु ततश्चरेत् ॥ भूमौ शिरसि चाकाश आकाशे भुवि मस्तके ॥ ७८ ॥ मस्तके

अनध्ययनशीलं च सदाचारविलंघिनम् ॥ सालसं च दुरन्नादं ब्राह्मणं वाधतेऽन्तकः ॥ २९ ॥ अतोऽभ्यस्येत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः ॥ तीर्थान्यप्यभिलष्यंति सदाचारिसमागमम् ॥ ३० ॥ रजनीप्रांतयामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते ॥ स्वहितं चिंतयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा ॥ ३१ ॥ गजास्यं संस्मरेदादौ तत ईशं सहांबया ॥ श्रीरंगं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३२ ॥ इंद्रादीन्सकलान्देवान्वसिष्ठादीन्मुनीनपि ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वाः श्रीशैलाद्यखिलान्गिरीन् ॥ ३३ ॥ क्षीरोदादीन्समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च ॥ वनानि नंदनादीनि धेनूः कामदुघादयः ॥ ३४ ॥ कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून्कांचनमुख्यतः ॥ दिव्यस्त्रीरुर्वशीमुख्याः प्रह्लादाद्यान्हरेः प्रियान् ॥ ३५ ॥ जननीचरणौ स्मृत्वा सर्वतीर्थो[illegible]त्तमौ ॥ पितरं च गुरूंश्चापि हृदि ध्यात्वा प्रसन्नधीः ॥ ३६ ॥ ततश्चावश्यकं कर्तुं नैर्ऋतीं दिशमाव्रजेत् ॥ ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् ॥ ३७ ॥ तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रावृत्य वाससा ॥ कर्णोपवीत उदग्वक्त्रो दिवसे संध्ययोरपि ॥ ३८ ॥ विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः ॥ न तिष्ठन्नाशु नो विप्रगोवन्ह्यनिलसंमुखः ॥ ३९ ॥ न फालकृष्टे भूभागे न रथ्यासेव्यभूतले ॥ नालोकयेद्दिशो भागाञ्ज्योतिश्चक्रं नभो मलम् ॥ ४० ॥ वामेन पाणिना शिश्नं धृत्वोत्तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ॥ अथो मृदं समादद्याज्जंतुकर्करवर्जिताम् ॥ ४१ ॥ विहाय मूषकोत्खातां चोच्छिष्टां केशसंकुलाम् ॥ गुह्ये दद्यान्मृदं चैकां प्रक्षाल्य चांबुना ततः ॥ ४२ ॥ पुनर्वामकरेणेति पंचधा क्षालयेद्गुदम् ॥ [illegible] पादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदस्तथा ॥ ४३ ॥ इत्थं शौचं गृही कुर्याद्गंधलेपक्षयावधि ॥ क्रमाद्द्विगुणयतः कुर्याद्ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु ॥ ४४ ॥ दिवाविहितशौचाच्च रात्रावर्द्धं समाचरेत् ॥ परग्रामे तदर्धं च पथि तस्यार्धमेव च ॥ ४५ ॥ तदर्धं रोगिणां चापि सुस्थे न्यूनं न कारयेत् ॥ अपि सर्वनदीतोयैर्मृत्कूटैश्चाप्यगोपमैः ॥ ४६ ॥ आपातमाचरेच्छौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् ॥ आर्द्रधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥ सर्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चांद्रायणेपि च ॥ प्रागास्य उदगास्यो वा सूपविष्टः शुचौ भुवि ॥ ४८ ॥ उपस्पृशेद्द्विहीनाभिस्तुषांगारास्थिभस्मभिः ॥ अतिस्वच्छाभिरद्भिश्च यावद्धृद्गाभिरत्वरः ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् ॥ [illegible]भिर्नृपः शुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः ॥ ५० ॥ स्त्रीशूद्रावाथ संस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः ॥ शिरः [illegible] सकंठं वा जले मुक्तशिखोऽपि वा ॥ ५१ ॥ अक्षालितपदद्वंद्व आचांतोऽप्यशुचिर्मतः ॥ त्रिः पीत्वांबु विशुद्ध्यर्थं ततः खानि विशोधयेत् ॥ ५२ ॥ अंगुष्ठमूलदेशेन [illegible] प्रमृजेत् ॥ स्पृष्ट्वा जलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् ॥ ५३ ॥ अंगुल्यग्रैस्तथा स्कन्धौ [illegible] ॥ [illegible] पुनरनामि

मे ॥ ४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ स्थावराः कृमयोऽब्जांश्च[1] पक्षिणः पशवो नराः ॥ क्रमेण धार्मिकास्त्वेत एतेभ्यो धार्मिकाः सुराः ॥ ५ ॥ सहस्रभागात्प्रथमे द्वितीयानुक्रमास्तथा ॥ सर्वं एते महाभागाः पापान्मुक्तिसमाश्रयाः ॥ ६ ॥ चतुर्णामपि भूतानां प्राणिनोतीव चोत्तमाः ॥ प्राणिभ्योपि मुनिश्रेष्ठाः सर्वे बुद्ध्युपजीविनः ॥ ७ ॥ मतिमद्भ्यो नराः श्रेष्ठास्तेभ्य श्रेष्ठास्तु वाडवाः ॥ विप्रेभ्योऽपि च विद्वांसो विद्वद्भ्यः कृतबुद्धयः ॥ ॥ ८ ॥ कृतधीभ्योऽपि कर्तारः कर्तृभ्यो ब्रह्मतत्पराः ॥ न तेभ्योऽभ्यधिकः कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ॥ ९ ॥ अन्योन्यपूजकास्ते वै तपो विद्याविशेषतः ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मणा सृष्टः सर्वभूतेश्वरो यतः ॥ १० ॥ अतो जगत्स्थितं सर्वं ब्राह्मणोऽर्हति नापरः ॥ सदाचारो हि सर्वार्हो नाचाराद्विच्युतः पुनः ॥ ११ ॥ तस्माद्विप्रेण सततं भाव्यमाचारशीलिना ॥ विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं मुने ॥ १२ ॥ सद्भिर्यस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः ॥ लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः ॥ १३ ॥ श्रद्धालुरनसूयुश्च नरो जीवेत्समाः शतम् ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं स्वेषुस्वेषु च कर्मसु ॥ १४ ॥ सदाचारं निषेवेत धर्ममूलमतन्द्रितः ॥ दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमान्भवेत् ॥ १५ ॥ व्याधिभिश्चाभिभूयेत सदाल्पायुः सुदुःखभाक् ॥ त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवशं सदा ॥ १६ ॥ दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी ॥ यस्मिन्कर्मण्यंतरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति ॥ १७ ॥ तदेव कर्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् ॥ प्रथमं धर्म्मसर्वस्वं प्रोक्तं यन्नियमा यमाः ॥ १८ ॥ अतस्तेष्वेव वै यत्नः कर्त्तव्यो धर्ममिच्छता ॥ सत्यं क्षमार्तवं ध्यानमानृशंस्यमहिंसनम् ॥ १९ ॥ दमः प्रसादो माधुर्यं मृदुतेति यमा दश ॥ शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् ॥ २० ॥ उपोषणोपस्थदंडो दशैते नियमाः स्मृताः ॥ कामं क्रोधं दमं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च ॥ २१ ॥ अमून्षड्वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयी भवेत् ॥ शनैः संचिनुयाद्धर्मं वल्मीकं शृंगवान्[2]यथा ॥ २२ ॥ परपीडामकुर्वाणः परलोकसहायिनम् ॥ धर्मं एव सहायी स्यादमुत्र परिरक्षितः ॥ २३ ॥ पितृमातृसुतभ्रातृयोपिद्बंधुजनाधिकः ॥ जायते चैकलः प्राणी म्रियते च तथैकलः ॥ २४ ॥ एकलः सुकृतं भुंक्ते भुंक्ते दुष्कृतमेकलः ॥ देहे पंचत्वमापन्ने त्यक्त्वैकं काष्ठलोष्टवत् ॥ २५ ॥ बांधवा विमुखा यांति धर्मो यांतमनुव्रजेत् ॥ अतः संचिनुयाद्धर्म्ममत्राऽमुत्र सहायिनम् ॥ २६ ॥ धर्मं सहायिनं लब्ध्वा संतरेद्दुस्तरं तमः ॥ संबंधानाचरेन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः सुधीः ॥ ॥२७॥ अधमानधर्मांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्पतां नयेत् ॥ उत्तमानुत्तमानेव गच्छेद्धीनांश्च वर्जयेत् ॥ ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २८ ॥

---

१ अब्जाः—जलजन्तवः—इत्यर्थः । २ शृंगवान्–वल्मीकनिर्माणकर्ता पिपीलिकाजातीयः कीटकविशेषः ।

तु पिंडं दद्याच्च यो नरः ॥ धर्मवाप्यां महापुण्यां गर्भवासं न चाप्नुयात् ॥ ९३ ॥ कुम्भीपाकान्महारौद्रात्तथा रौरवान्नरकात्पुनः ॥ अंधता-मिस्रकाद्राजन्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९४ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एकत्वं तर्पणीयं धर्मवाप्यां नरोत्तमः ॥ ऋतौ मासे च पक्षे च विपरीतं च जायते ॥ ९५ ॥ बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च आज्यपाः सोमपास्तथा ॥ तृप्तिं प्रयांति परमां वाप्यां वै तर्पणेन तु ॥ ९६ ॥ कुरुक्षेत्रादि क्षेत्राणि अयोध्यादिपुरस्तथा ॥ पुष्कराद्यानि सर्वाणि मुक्तिनामानि संति वै ॥ ९७ ॥ तानि सर्वाणि तुल्यानि धर्मकूपोऽधिको भवेत् ॥ मन्त्रो वेदास्तथा यज्ञा दानानि च व्रतानि च ॥ ९८ ॥ अक्षयाणि प्रजायंते दत्त्वा जप्त्वा नरेश्वर ॥ अभिचाराश्च ये चान्ये सुसिद्धाथर्ववेदजाः ॥ ९९ ॥ ते सर्वे सिद्धिमायांति तस्मिन्स्थाने कृता अपि ॥ आदितीर्थं नृपश्रेष्ठ काजेशैरुपसेवितम् ॥ १०० ॥ सिद्धिस्थानं सुरम्यं च ब्रह्माद्यैरपि सेवितम् ॥ कृते तु युगपर्यंतं त्रेतायां लक्षपञ्चकम् ॥ १ ॥ द्वापरे लक्षमेकं तु दिनैकेन फलं कलौ ॥ एतदुक्तं मया ब्रह्मन्धर्मारण्यस्य वर्णनम् ॥ १०[illegible] चैवात्र सर्वं हि उक्तं द्वैपायनेन तु ॥ २ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मवाक्यं मनोरमम् ॥ देवानां हितकामाय आज्ञाप्य च यदुक्तवान् ॥ ३ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ अस्मिन्क्षेत्रे प्रकुर्वंति विष्णुमायाविमोहिताः ॥ पारदार्यं महादुष्टं स्वर्णस्तेयादिकं तथा ॥ ४ ॥ अन्यच्च विकृतं सर्वं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् ॥ अन्यक्षेत्रे कृतं पापं धर्मारण्ये विनश्यति ॥ ५ ॥ धर्मारण्ये कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥ यथा पुण्यं तथा पापं यत्किंचिच्च शुभाशुभम् ॥ ६ ॥ तत्सर्वं वर्द्धते नित्यं वर्षाणि शतमित्युत ॥ कामिनां कामदं पुण्यं योगिनां मुक्तिदायकम् ॥ ७ ॥ सिद्धानां सिद्धिदं प्रोक्तं धर्मारण्यं तु सर्वदा ॥ अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो धनवान्भवेत् ॥ ८ ॥ एतदाख्यानकं पुण्यं धर्मेण कथितं पुरा ॥ यः शृणोति नरो भक्त्या नारी वा श्रावयेत्तु यः ॥ गोसहस्रफलं तस्य अंते हरिपुरं व्रजेत् ॥ १०९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वभागे धर्मारण्यमाहात्म्ये क्षेत्रस्थापनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मारण्यनिवासिना ॥ यत्कार्यं पुरुषेणेह गार्हस्थ्यमनुतिष्ठता ॥ १ ॥ धर्मारण्येषु ये जाता ब्राह्मणाः शुद्धवंशजाः ॥ अष्टादशसहस्राश्च काजेशैश्च विनिर्मिताः ॥ २ ॥ सदाचाराः पवित्राश्च ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ॥ तेषां दर्शनमात्रेण महापापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पाराशर्य समाख्याहि सदाचारं च मे प्रभो ॥ आचाराद्धर्ममाप्नोति आचाराल्लभते फलम् ॥ आचाराच्छ्रियमाप्नोति महाचारं [illegible]

१ [illegible]

यमेन तपसा भक्त्या तोषितो हि सदाशिवः ॥ उवाच वचनं देवं रम्यं साधुमनोरमम् ॥ ६९ ॥ अनुज्ञां देहि मे तात यथा गच्छामि सत्वरम् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठं देवानां हितकाम्यया ॥ ७० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ न मे स्थानं परित्यक्तुं त्वया युक्तं महेश्वर ॥ कैलासादधिकं देव जायते वचनादिदम् ॥ ७१ ॥ ॥ शिव उवाच ॥ ॥ साधु प्रोक्तं त्वया युक्तमेकांशेनात्र मे स्थितिः ॥ न मया त्यजितं साधु स्थानं तव सुनिर्मलम् ॥ ॥ ७२ ॥ विश्वेश्वरं महालिंगं मन्नाम्नात्र भविष्यति ॥ एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ७३ ॥ शिवस्य वचनात्तत्र तदा लिंगं तदद्भुतम् ॥ तं दृष्ट्वा च सुरैस्तत्र यथानामानुकीर्त्तनम् ॥ ७४ ॥ स्वंस्वं लिंगं तदा सृष्टं धर्मारण्ये सुरोत्तमैः ॥ यस्य देवस्य यल्लिंगं तन्नाम्ना परिकीर्तितम् ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ धर्मेण स्थापितं लिंगं धर्मेश्वरमुपस्थितम् ॥ स्मरणात्पूजनात्तस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७६ ॥ यद्ब्रह्म योगिनां गम्यं सर्वेषां हृदये स्थितम् ॥ तिष्ठते यस्य लिंगं तु स्वयंभुवमिति स्थितम् ॥ ७७ ॥ भूतनाथं च संपूज्य व्याधिभिर्मुच्यते जनः ॥ धर्मवापीं ततश्चैव चक्रे तत्र मनोरमाम् ॥ ७८ ॥ आहृत्य कोटितीर्थानां जलं वाप्यां मुमोच ह ॥ यमतीर्थस्वरूपं च स्नानं कृत्वा मनोरमम् ॥ ७९ ॥ स्नानार्थं देवतानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८० ॥ धर्मवाप्यां नरः स्नात्वा दृष्ट्वा धर्मेश्वरं शिवम् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो न मातुर्गर्भमाविशेत् ॥ ८१ ॥ तत्र स्नात्वा नरो यस्तु करोति यमतर्पणम् ॥ व्याधिदोषविनाशार्थं क्लेशदोषोपशांतये ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च ॥ वैवस्वताय कालाय दध्नाय परमेष्ठिने ॥८२॥ वृकोदराय वृकाय दक्षिणेशाय ते नमः ॥ नीलाय चित्रगुप्ताय चित्र वैचित्र ते नमः ॥ ८३ ॥ यमार्थं तर्पणं यो वै धर्मवाप्यां करिष्यति ॥ साक्षतैर्नामभिश्चैतैस्तस्य नोपद्रवो भवेत् ॥ ८४ ॥ एकांतरस्तृतीयस्तु ज्वरश्चातुर्थिकस्तथा ॥ वेलायां जायते यस्तु ज्वरः शीतज्वरस्तथा ॥ ८५ ॥ पीडयन्ति न चैतस्य यस्यैवो मतिरीदृशी ॥ रेवत्यादिग्रहा दोषा डाकिनी शाकिनी तथा ॥ ८६ ॥ धनधान्यसमृद्धिः स्यात्संततिर्वर्धते सदा ॥ भूतेश्वरं तु संपूज्य सुस्नातो विजितेंद्रियः ॥ ८७ ॥ सांगं रुद्रजपं कृत्वा व्याधिदोषात्प्रमुच्यते ॥ अमावास्यां सोमदिने व्यतीपाते च वैधृतौ ॥ संक्रांतौ ग्रहणे चैव तत्र श्राद्धं स्मृतं नृणाम् ॥ ८८ ॥ श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं निरस्य चैतत्पितरस्त्वदंति ॥ पानीयमेवापि तिलैर्विमिश्रितं ददाति यो वै प्रथितो मनुष्यः ॥८९॥ एकविंशतिवारैस्तु गयायां पिंडदानतः ॥ धर्मेश्वरे सकृद्दत्तं पितॄणां चाक्षयं भवेत् ॥ ९० ॥ धर्मेशात्पश्चिमे भागे विश्वेश्वरांतरेपि वा ॥ धर्मवापीति विख्याता स्वर्गसोपानदायिनी ॥ ९१ ॥ धर्मेण निर्मिता पूर्वं शिवार्थं धर्मबुद्धिना ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च तर्पिताः पितृदेवताः ॥ ९२ ॥ शमीपत्रप्रमाणं

ऽस्तु ते ॥ ४८ ॥ नमस्ते व्यालभूषाय कक्षापटधराय च ॥ नमोंऽधकविनाशाय दक्षपापापहारिणे ॥ कामनिर्दाहिने तुभ्यं त्रिपुरारे नमोऽस्तु ते ॥ ॥ ४९ ॥ चत्वारिंशच्च नामानि मयोक्तानि च यः पठेत् ॥ शुचिर्भूत्वा त्रिकालं तु पठेद्वा शृणुयादपि ॥ ५० ॥ गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च सुरापो गुरुतल्पगः ॥ ब्रह्महा हेमहारी च ह्यथवा वृषलीपतिः ॥ ५१ ॥ स्त्रीबालघातकश्चैव पापी चानृतभाषणः ॥ अनाचारी तथा स्तेयी परदाराभिगस्तथा ॥ ॥ ५२ ॥ परापवादी द्वेषी च वृत्तिलोपकरस्तथा ॥ अकार्यकारी कृत्यघ्नो ब्रह्मद्विड्वाडवाधमः ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यः कैलासं स च गच्छति ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येवं बहुभिर्वाक्यैर्धर्मराजेन वै मुहुः ॥ ईडितोऽपि महद्भक्त्या प्रणम्य शिरसा स्वयम् ॥ ५४ ॥ तुष्टः शंभुस्तदा तस्मा उवाचेदं वचः शुभम् ॥ वरं वृणु महाभाग यत्ते मनसि वर्त्तते ॥ ५५ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश दयां कृत्वा ममोपरि ॥ तं कुरुष्व महाभाग त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ५६ ॥ मन्नाम्ना स्थानमेतद्धि ख्यातं लोके भवेदिति ॥ अच्छेद्यं चाप्यभेद्यं च पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥ ॥ ५७ ॥ स्थानं कुरु महादेव यदि तुष्टोऽसि मे भव ॥ शिवेन स्थानकं दत्तं काशीतुल्यं तदा नृप ॥ तद्दत्त्वा च पुनः प्राह अन्यं वरय सत्तम ॥ ५८ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ यदि तुष्टोऽसि देवेश दयां कृत्वा ममोपरि ॥ तं कुरुष्व महाभाग त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ वरेणैव यथा स्थानं गमिष्यामि युगेयुगे ॥ ५९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ ब्रूहि कीनाश तत्सर्वं प्रकरोमि तवेप्सितम् ॥ तपसा तोषितोऽहं वै ददामि वरमीप्सितम् ॥ ॥ ६० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ यदि मे वांछितं देव ददासि तर्हि शंकर ॥ अस्मिन्स्थाने महाक्षेत्रे मन्नाम्ना भव सर्वदा ॥ ६१ ॥ धर्मारण्यमिति ख्यातिस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ यथा संजायते देव तथा कुरु महेश्वर ॥ ६२ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्यमिदं ख्यातं सदा भूयाद्युगेयुगे ॥ त्वन्नाम्ना स्थापितं देव ख्यातिमेतद्गमिष्यति ॥ अथान्यदपि यत्किंचित्कांक्षितं तु वद तत् ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ योजनद्वयविस्तीर्णं मन्नाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ मुक्तिश्च शाश्वती स्थाने पावने सर्वदेहिनाम् ॥ ॥ ६४ ॥ मक्षिकाः कीटकाश्चैव पशुपक्षिमृगादयः ॥ पतंगा भूतवेताला पिशाचोरगराक्षसाः ॥ ६५ ॥ नारी चाथ नरो वाथ मत्क्षेत्रे धर्मसंज्ञके ॥ त्यजते यः प्रियान्प्राणान्मुक्तिर्भवतु शाश्वती ॥ ६६ ॥ एवमस्त्विति मेनेऽपि देवा ब्रह्मादयस्तथा ॥ पुष्पवृष्टिं प्रकुर्वाणाः पं हर्षमवाप्नुयुः ॥ ६७ ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्गंधर्वपतयो जगुः ॥ ववुः पुण्यास्तथा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥

१ [illegible]

शुभम् ॥ २७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ गतेप्सरसि राजेन्द्र धर्मस्तस्थौ यथाविधि ॥ तपस्तेपे महाघोरं विश्वस्योद्वेगदायकम् ॥ २८ ॥ पंचाग्निसाधनं शुक्रे मासि सूर्येण तापिते ॥ चक्रे सुदुःसहं राजन्देवैरपि दुरासदम् ॥ २९ ॥ ततो वर्षशते पूर्णे अन्तको मौनमास्थितः॥ काष्ठभूत इमवातस्थौ वल्मीकशतसंवृतः ॥ ३० ॥ नानापक्षिगणैस्तत्र कृतनीडैः स धर्मराट् ॥ उपविष्टे व्रतं राजन्दृश्यते नैव कुत्रचित् ॥ ३१ ॥ संस्मरंतोऽथ देवेशमुमापतिमनिंदितम् ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षाश्चोद्विग्नमानसाः ॥ कैलासशिखरं भूय आजग्मुः शिवसन्निधौ ॥ ३२ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ त्राहित्राहि महादेव श्रीकण्ठ जगतः पते ॥ त्राहि नो भूतभव्येश त्राहि नो वृषभध्वज ॥ दयालुस्त्वं कृपानाथ निर्विघ्नं कुरु शंकर ॥ ३३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ केनापराधिता देवाः केन वा मानमर्दिताः ॥ मर्त्ये स्वर्गेऽथवा नागे शीघ्रं कथय ताचिरम् ॥ ३४ ॥ अनेनैव त्रिशूलेन खट्वांगेनाथवा पुनः ॥ अथ पाशुपतेनैव निहनिष्यामि तं रणे ॥ शीघ्रं वै वदतास्माकमत्रागमनकारणम् ॥ ३५ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ कृपासिन्धो हि देवेश जगदानन्दकारक ॥ न भयं मानुषादद्य न नागाद्देवदानवात् ॥ ३६ ॥ मर्त्यलोके महादेव प्रेतनाथो महाकृतिः ॥ आत्मकार्यं महाघोरं क्लेशयेदिति निश्चयः ॥ ३७ ॥ उग्रेण तपसा कृत्वा क्लिश्यदात्मानमात्मना ॥ तेनात्र वयमुद्विग्ना देवाः सर्वे सदाशिव ॥ शरणं त्वामनुप्राप्ता यदिच्छसि कुरुष्व तत् ॥ ३८ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ देवानां वचनं श्रुत्वा वृषारूढो वृषध्वजः ॥ आयुधान्परिसंगृह्य कवचं सुमनोहरम् ॥ गतवानथ तं देशं यत्र धर्मो व्यवस्थितः ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अनेन तपसा धर्म संतुष्टं मम मानसम् ॥ वरं ब्रूहि वरं ब्रूहि वरं ब्रूहीत्युवाच ह ॥ ४० ॥ इच्छसे त्वं यथा कामान्यथा ते मनसि स्थितान् ॥ यंयं प्रार्थयसे भद्र ददामि तव सांप्रतम् ॥ ४१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं संभाषमाणं तु दृष्ट्वा देवं महेश्वरम् ॥ वल्मीकादुत्थितो राजन्गृहीत्वा करसंपुटम् ॥ तुष्टाव वचनैः शुद्धैर्लोकनाथमरिंदम् ॥ ४२ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ ईश्वराय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगरूपिणे ॥ नमस्ते तेजोरूपाय नीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥ ४३ ॥ ध्यातॄणामनुरूपाय भक्तिगम्याय ते नमः ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूप नमोऽस्तु ते ॥ ४४ ॥ नमः स्थूलाय सूक्ष्माय अणुरूपाय वै नमः ॥ नमस्ते कामरूपाय सृष्टिस्थित्यंतकारिणे ॥ ४५ ॥ नमो नित्याय सौम्याय मृडाय हरये नमः ॥ आतपाय नमस्तुभ्यं नमः शीतकराय च ॥ ४६ ॥ सृष्टिरूप नमस्तुभ्यं लोकपाल नमोऽस्तु ते ॥ नम उग्राय भीमाय शांतरूपाय ते नमः ॥ ४७ ॥ नमश्चानंतरूपाय विश्वरूपाय ते नमः ॥ नमो भस्मांगलिप्ताय नमस्ते चंद्रशेखर ॥ नमोऽस्तु पंचवक्त्राय त्रिनेत्राय नमो

आश्चर्यं परमं ज्ञात्वा धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥ ॥ धर्मराज उवाच ॥ ॥ कस्मात्त्वं मानिनि ह्येका वने चरसि निर्जने ॥ कस्मात्स्थानात्समायाता कस्य पत्नी सुशोभने ॥ ४ ॥ सुता त्वं कस्य वामोरु अतिरूपवती शुभा ॥ मानुषी वाथ गंधर्वी अमरी वाथ किंनरी ॥ ५ ॥ अप्सरा यक्षिणी वाथ अथवा वनदेवता ॥ राक्षसी वा खेचरी वा कस्य भार्या च तद्वद ॥ ६ ॥ सत्यं च वद मे सुभ्रूरित्याहार्कसुतस्तदा ॥ किमिच्छसि त्वया भद्रे किं कार्यं वा वदात्र वै ॥ ७ ॥ यदिच्छसि त्वं वामोरु ददामि तव वांछितम् ॥ ८ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ धर्मे तिष्ठति सर्वं वै स्थावरं जंगमं विभो ॥ स धर्मो दुष्करं कर्म कस्मात्त्वं कुरुषेऽनघ ॥ ९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ ईशानस्य च यद्रूपं द्रष्टुमिच्छामि भामिनि ॥ तेनाहं तपसा युक्तः शिवया सह शंकरम् ॥ १० ॥ यशः प्राप्स्ये सुखं प्राप्स्ये करोमि च सुदुष्करम् ॥ युगेयुगे मम ख्यातिर्भवेदिति मतिर्मम ॥ ११ ॥ कल्पे कल्पे महाकल्पे भूयः ख्यातिर्भवेदिति ॥ एतस्मात्कारणात्सुभ्रूस्तप्यते परमं तपः ॥ १२ ॥ कस्मात्त्वमागता भद्रे कथयस्व यथातथा ॥ किं कार्यं कस्य हेतुश्च सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ तपसैव त्वया धर्म भयभीतो दिवस्पतिः ॥ तेनाहं नोदिता चात्र तपोवि भग्न्य कांक्षया ॥ १४ ॥ इन्द्रासनभयाद्भीता हरिणा हरिसन्निधौ ॥ प्रेषिताहं महाभाग सत्यं हि प्रवदाम्यहम् ॥ १५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ सत्यवाक्येन च तदा तोषितो रविनंदनः ॥ उवाचैनां महाभाग्यो वरदोहं प्रयच्छ मे ॥ १६ ॥ यमोऽहं सर्वभूतानां दुष्टानां कर्मकारिणाम् ॥ धर्मरूपो हि सर्वेषां मनुजानां जितात्मनाम् ॥ १७ ॥ स धर्मोऽहं वरारोहे ददामि तव दुर्लभम् ॥ तत्सर्वं प्रार्थय त्वं मे शीघ्रं चाप्सरसां वरे ॥ १८ ॥ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ इन्द्रस्थाने सदारम्ये सुस्थिरत्वं प्रयच्छ मे ॥ स्वामिन्धर्मभृतां श्रेष्ठ लोकानां च हिताय वै ॥ १९ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ एवमस्त्विति तां प्राह चान्यं वरय सत्वरम् ॥ ददामि वरमुत्कृष्टं गानेन तोषितोस्म्यहम् ॥ २० ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ अस्मिन्स्थाने महाक्षेत्रे मम तीर्थं महामते ॥ भूयाच्च सर्वपापघ्नं मन्नाम्नेति च विश्रुतम् ॥ २१ ॥ तत्र दत्तं हुतं तप्तं पठितं वाऽक्षयं भवेत ॥ पञ्चरात्रं निषेवेत वर्द्धमानं मनोरम् ॥ २२ ॥ पूर्वजास्तस्य तुष्येरंस्तर्प्यमाणा दिनेदिने ॥ तथेत्युक्त्वा तु तां धर्मो मौनमाचष्ट संस्थितः॥ त्रिः परिक्रम्य तं धर्मं नमस्कृत्य दिवं ययौ ॥ २३ ॥ ॥ वर्द्धन्युवाच ॥ ॥ मा भयं कुरु देवेश यमस्यार्कसुतस्य च ॥ अयं स्वार्थपरो धर्म यशसे च समाचरेत् ॥ २४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ वर्द्धनी पूजिता तेन शक्रेण च शुभानना ॥ साधुसाधु महाभागे देवकार्यं कृतं त्वया ॥२५॥ निर्भयत्वं वरारोहे सुखवासश्च मे सदा ॥ यशः सौख्यं श्रियं रम्यां प्राप्स्यसि त्वं शुभानने ॥ २६ ॥ तथेति देवास्तामूचुर्निर्भयानंदचेतसा ॥ नमस्कृत्य च शक्रं सा गता स्थानं स्वकं

एताश्चान्याश्च बहुशस्तत्र संस्था व्यचिंतयन् ॥ ६६ ॥ परस्परं विलोक्यैव शंकमाना भयेन हि ॥ यमश्चैव तथा शक्र उभौ वायतनं हि वः ॥ ॥ ६७ ॥ एवं विचार्य बहुधा वर्द्धनीनाम भारत ॥ सर्वासामप्सरसां श्रेष्ठा सर्वाभरणभूषिता ॥ ६८ ॥ उवाचैवोर्वशी तत्र किं खिद्यसि शुभानने ॥ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थं मायारूपबलेन च ॥ वर्णधर्मो यथा भूयात्करिष्ये पाकशासन ॥ ६९ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ साधुसाधु महाभागे वर्द्धनीनाम सुव्रता ॥ शीघ्रं गच्छ स्वयं भद्रे कुरु कार्यं कृशोदरि ॥ ७० ॥ धीराणामवने शक्ता नान्या सुभ्रु त्वया विना ॥ वर्द्धनी च तथेत्युक्त्वा गता यत्र स धर्मराट् ॥ ७१ ॥ महता भूषणेनैव रूपं कृत्वा मनोरमम् ॥ कुंकुमैः कज्जलैर्वस्त्रैर्भूषणैश्चैव भूषिता ॥ ७२ ॥ कुसुमं च तथा वस्त्रं किंकिणीकटिराजिता ॥ झणत्कारैस्तथा कष्टैर्भूषिता च पदद्वये ॥ ७३ ॥ नानाभूषणभूषाढ्या नानाचंदनचर्चिता ॥ नानाकुसुममालाढ्या दुकूलेनावृता शुभा ॥ ७४ ॥ प्रगृह्य वीणां संशुद्धां करे सर्वांगसुन्दरी ॥ नर्तनं त्रिविधं तत्र चक्रे लोकमनोरमम् ॥ ७५ ॥ तारस्वरेण मधुरैर्वंशनादेन मिश्रितम् ॥ ७६ ॥ मूर्च्छनातालसंयुक्तं तंत्रीलयसमन्वितम् ॥ क्षणेन सहसा देवो धर्मराजो जितात्मवान् ॥ विमनाः स तदा जातो धर्मराजो नृपात्मजः ॥ ७७ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ आश्चर्यं परमं ब्रह्मञ्जातं मे ब्रह्मसत्तम ॥ कथं ब्रह्मोपपन्नस्य तपश्छेदो बभूव ह ॥ ७८ ॥ धर्मे धरा च नाकश्च धर्मे पातालमेव च ॥ धर्मे चंद्रार्कमापश्च धर्मे च पवनोऽनलः ॥ ७९ ॥ धर्मे चैवाखिलं विश्वं स धर्मो व्यग्रतां कथम् ॥ गतः स्वामिंस्तद्वैयग्र्यं तथ्यं कथय सुव्रत ॥ ८० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पतनं साहसानां च नरकस्यैव कारणम् ॥ योनिकुण्डमिदं सृष्टं कुंभीपाकसमं भुवि ॥ ८१ ॥ नेत्ररज्ज्वा दृढं बद्ध्वा धर्षयंति मनस्विनः॥ कुचरूपैर्महादंडैस्ताड्यमानमचेतसम् ॥ ८२ ॥ कृत्वा वै पातयंत्याशु नरकं नृपसत्तम ॥ मोहनं सर्वभूतानां नारी चैवं विनिर्मिता ॥८३॥ तावद्दंत मनःस्थैर्यं श्रुतं सत्यमनाकुलम् ॥ यावन्मंत्तांगनाग्रे न वागुरेव सुचेतसाम् ॥८४॥ तावत्तपोभिवृद्धिस्तु तावद्दानं दया दमः॥ तावत्स्वाध्यायवृत्तं च तावच्छौचं धृतं व्रतम् ॥८५॥ यावन्नस्तमृगीदृष्टिं चपलां न विलोकयेत्॥ तावन्माता पिता तावद्भ्राता तावत्ससुहृज्जनः ॥ ८६ ॥ तावल्लज्जा भयं तावत्स्वाचारस्तावदेव हि ॥ ज्ञानमौदार्यमैश्वर्यं तावदेव हि भासते ॥ यावन्मत्तांगनापाशैः पातितो नैव बन्धनैः ॥ ८७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यमाहात्म्ये इन्द्रभयकथनंनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि धर्मराजस्य चेष्टितम् ॥ यच्छ्रुत्वा यमदूतानां न भयं विद्यते क्वचित् ॥१॥ धर्मराजेन सा दृष्टा वर्द्धनी च वराप्सरा ॥ महत्यरण्ये का ह्येषा सुन्दरांग्यतिसुन्दरी ॥२॥ निर्मानुषवनं चेदं सिंहव्याघ्रभयानकम् ॥

पस्थितम् ॥ गच्छन्तु त्वरिताः सर्वा धर्मारण्यं प्रति द्रुतम् ॥ ४० ॥ यत्र वै धर्मराजोसौ तपश्चक्रे सुदुष्करम् ॥ हास्यभावकटाक्षैश्च गीतनृत्यादिभिस्तथा ॥ ४१ ॥ तं लोभयध्वं यमिनं तपःस्थानाच्युतिर्भवेत् ॥ देवस्य वचनं श्रुत्वा तथा अप्सरसां गणाः ॥ ४२ ॥ मिथः संरेभिरे कर्तुं विचार्य च परस्परम् ॥ धर्मारण्यं प्रतस्थेसावुर्वशी स्वर्वरांगना ॥ ४३ ॥ तुष्टुवुः पुष्पवर्षांश्च ससृजुस्तच्छिरस्यमी ॥ ततस्तु देवविप्रैश्च स्तूयमाना समंततः ॥ ४४ ॥ निर्ययौ परमप्रीत्या वनं परमपावनम् ॥ बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ ४५ ॥ न सूर्यो भाति तत्रैव महांधकारसंयुतम् ॥ निर्जनं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ॥ ४६ ॥ मृगैः सिंहैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ पुष्पितैः पादपैः कीर्णं सुमनोहरशाद्वलम् ॥ ॥ ४७ ॥ विपुलं मधुरानादैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ पुंस्कोकिलनिनादाढ्यं झिल्लीकगणनादितम् ॥ ४८ ॥ प्रवृद्धविकटैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ वृक्षैराच्छादिततलं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥४९॥ नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कंटकी ॥ षट्पदैरप्यनाकीर्णं नास्मिन्वै कानने भवेत् ॥५०॥ विहंगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव हि ॥ सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ॥ ५१ ॥ मारुताकलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ॥ पुष्पवृष्टिं विचित्रां तु विसृजंति च पादपाः ॥ ५२ ॥ दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वनैः ॥ विरेजुः पादपास्तत्र सुगन्धकुसुमैर्वृताः ॥ ५३ ॥ तिष्ठंति च प्रवालेषु पुष्पभारावनादिषु ॥ रुवंति मधुरालापाः षट्पदा मधुलिप्सवः ॥ ५४ ॥ तत्र प्रदेशांश्च बहूनामोदांकुरमंडितान् ॥ लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्द्धनान् ॥ ५५ ॥ संपश्यंती महातेजा बभूव मुदिता तदा ॥ परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमान्वितैः ॥ ५६ ॥ अशोभत वनं तत्तु महेंद्रध्वजसन्निभैः ॥ सुखशीतसुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ॥ ५७ ॥ एवंगुणसमायुक्तं ददर्श सा वनं तदा ॥ तदा सूर्योद्भवां तत्र पवित्रां परिशोभिताम् ॥ ५८ ॥ आश्रमप्रवरं तत्र ददर्श च मनोरमम् ॥ पतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणावृतम् ॥ ५९ ॥ अग्न्यगारैश्च बहुभिर्वृक्षशाखावलंबितैः ॥ धूम्रपानकणैस्तत्र दिग्वासोयतिभिस्तथा ॥ ६० ॥ पाल्या वन्या मृगास्तत्र सौम्या भूयो बभूविरे ॥ मार्जारा मूषकैस्तत्र सर्पैश्च नकुलास्तथा ॥ ६१ ॥ मृगशावैस्तथा सिंहाः सत्त्वरूपा बभूविरे ॥ परस्परं निर्भीतुस्ते यथा सोदरसहोदराः ॥ दूराद्ददर्श च वनं तत्र देवोऽब्रवीत्तदा ॥ ६२ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ अयं च खलु धर्मराट् तपस्युग्रे व्यवस्थितः ॥ मम राज्याभिकांक्षोऽसावतोऽर्थे यत्यतामिह ॥ ६३ ॥ तपोविघ्नं प्रकुर्वंतु ममाज्ञा तत्र गम्यताम् ॥ इन्द्रस्य वचनं श्रुत्वा उर्वशी च तिलोत्तमा ॥ ६४ ॥ सुकेशी मंजुघोषा च घृताची मेनका तथा ॥ विश्वाची चैव रंभा च प्रम्लोचा चारुभाषिणी ॥ ६५ ॥ पूर्वचित्तिः सुरूपा च अनुम्लोचा यशस्विनी ॥

विष्णवे सत्त्वरूपाय रजोरूपाय वेधसे ॥ तमोरूपाय रुद्राय स्थितिसर्गांतकारिणे ॥ १८ ॥ नमो बुद्धिस्वरूपाय त्रिधाहंकाररूपिणे ॥ पंचतन्मात्ररूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥ १९ ॥ नमो नमः स्वरूपाय पंचबुद्धींद्रियात्मने ॥ क्षित्यादिपंचरूपाय नमस्ते विषयात्मने ॥ २० ॥ नमो ब्रह्मांडरूपाय तदंतर्वर्तिने नमः ॥ अर्वाचीनपराचीनविश्वरूपाय ते नमः ॥२१॥ अनित्यनित्यरूपाय सदसत्पतये नमः ॥ नमस्ते भक्तकृपया स्वेच्छाविष्कृतविग्रह ॥ २२ ॥ तव निश्वसितं वेदास्तव वेदोऽखिलं जगत् ॥ विश्वाभूतानि ते पादः शिरो द्यौः समवर्तत ॥ २३ ॥ नाभ्या आसीदंतरिक्षं लोमानि च वनस्पतिः ॥ चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यस्तव प्रभो ॥ २४ ॥ त्वमेव सर्वं त्वयि देव सर्वं सर्वस्तुतिस्तव्य इह त्वमेव ॥ ईश त्वया वास्यमिदं हि सर्वं नमोऽस्तु भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ २५ ॥ इति स्तुत्वा महादेवं निपेतुर्दंडवत्क्षितौ ॥ प्रत्युवाच तदा शंभुर्वरदोऽस्मि किमिच्छति ॥ २६ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ कथं व्यग्राः सुराः सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ तत्समाचक्ष्व मां ब्रह्मन्भवतां दुःखकारणम् ॥ २७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नीलकंठ महादेव दुःखनाशाभयप्रद ॥ शृणु त्वं दुःखमस्माकं भवतो यद्वदाम्यहम् ॥ २८ ॥ धर्मराजोऽपि धर्मात्मा तपस्तेपे सुदुःसहम् ॥ न जानेऽसौ किमिच्छति देवानां पदमुत्तमम् ॥ २९ ॥ तेन त्रस्तास्तत्तपसा सर्वे इंद्रपुरोगमाः ॥ भवतोंघ्रौ चिरेणैव मनस्तेन समर्पितम् ॥ तमुत्थापय देवेश किमिच्छति स धर्मराट् ॥ ३० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ भवतां नास्ति तु भयं धर्मात्सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ३१ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे देवाः सह दिवौकसः ॥ रुद्रं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्वा पुनःपुनः ॥ ३२ ॥ इन्द्रेण सहिताः सर्वे कैलात्पुनरागताः ॥ स्वस्वस्थाने तदा शीघ्रं गताः सर्वे दिवौकसः ॥ ३३ ॥ इन्द्रोऽपि वै सुधर्मायां गतवान्प्रभुरीश्वरः ॥ न निद्रां लब्धवांस्तत्र न सुखं न च निर्वृतिम् ॥ ३४ ॥ मनसा चिंतयामास विघ्नं मे समुपस्थितम् ॥ अवाप महतीं चिंतां तदा देवः शचीपतिः ॥ ३५ ॥ मम स्थानं पराहर्तुं स्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ॥ सर्वान्देवान्समाहूय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ शृण्वंतु देवताः सर्वा मम दुःखस्य कारणम् ॥ दुःखेन मम यल्लब्धं तत्किं वा प्रार्थयेद्यमः ॥ बृहस्पतिः समालोक्य सर्वान्देवानथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ तपसे नास्ति सामर्थ्यं विघ्नं कर्तुं दिवौकसः ॥ उर्वश्याद्याः समाहूय संप्रेष्यंतां च तत्र वै ॥ ॥ ३८ ॥ तासामाकारणार्थाय प्रतिहारं प्रतस्थिवान् ॥ स गत्वा ताः समादाय सभायां शीघ्रमाययौ ॥ ३९ ॥ आगतास्ता हरिः[1] प्राह महत्कार्यमु

[1] हरिः इन्द्रः--इत्यर्थः ।

ष्ठितम् ॥ पावनं भूतलं जातं कस्मात्तेन विनिर्मितम् ॥ २३ ॥ तीर्थभूतं हि कस्माच्च कारणात्तद्वदस्व मे ॥ ब्राह्मणाः कतिसं
ख्याकाः केन वै स्थापिताः पुरा ॥ २४ ॥ अष्टादशसहस्राणि किमर्थं स्थापितानि वै ॥ कस्मिन्वंशे समुत्पन्ना ब्राह्मणा भग
सत्तमाः ॥ २५ ॥ सर्वविद्यासु निष्णाता वेदवेदांगपारगाः ॥ ऋग्वेदेषु च निष्णाता यजुर्वेदकृतश्रमाः ॥ २६ ॥ सामवेदांगपारज्ञाथर्वविद्या धर्म
वित्तमाः ॥ तपोनिष्ठाः शुभाचाराः सत्यव्रतपरायणाः ॥ २७ ॥ मासोपवासैः कृशितास्तथा चांद्रायणादिभिः ॥ सदाचाराश्च ब्रह्मण्याः केन नित्यो
पजीविनः ॥ तत्सर्वमादितः कृत्स्नं ब्रूहि मे वदतां वर ॥ २८ ॥ दानवास्तत्र दैतेया भूतवेतालसंभवाः ॥ राक्षसाश्च पिशाचाश्च उद्वेजंते कथं न
तान् ॥ २९ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वार्धे धर्मारण्यमाहात्म्ये युधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम द्विती
योऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ श्रूयतां नृपशार्दूल कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र
संशयः ॥ १ ॥ एकदा धर्मराजो वै तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैर्जलवर्षातपादिषाट् ॥ २ ॥ आदौ त्रेतायुगे राजन्वर्षाणामयुतत्रयम् ॥
मध्येवनं तपस्यंतमशोकतरुमूलगम् ॥ ३ ॥ शुष्कस्नायुपिनद्धास्थिसंचयं निश्चलाकृतिम् ॥ वल्मीककीटिकाकोटिशोषिताशेषशोणितम् ॥ ४ ॥
निर्मांसकीकसचयं स्फटिकोपलनिश्चलम् ॥ शंखकुंदेंदुतुहिनमहाशंखलसच्छ्रियम् ॥ ५ ॥ सत्त्वावलंबितप्राणमायुःशेषेण रक्षितम् ॥ निश्वासोच्छ्वास
पवनवृत्तिसूचितजीवितम् ॥ ६ ॥ निमेषोन्मेषसंचारपिशुनीकृतजन्तुकम् ॥ पिशंगितस्फुरद्रश्मिनेत्रदीपितदिङ्मुखम् ॥ ७ ॥ तत्तपोग्निशिखाजाल
चुंबितम्लानकाननम् ॥ तच्छांत्युदसुधावर्षसंसिक्ताखिलभूरुहम् ॥ ८ ॥ साक्षात्तपस्यंतमिव तपो धृत्वा नराकृतिम् ॥ निराकृतिं निराकांक्षं कृत्वा
भक्तिं च कांचनम् ॥ ९ ॥ कुरंगशावगणशो भ्रमद्भिः परिवारितम् ॥ निनादभीषणास्यैश्च वनजैः परिरक्षितम् ॥ १० ॥ एतादृशं महाभागं दृष्ट्वा
देवाः सवासवाः ॥ ध्यायंतं च महादेवं सर्वेषां चाभयप्रदम् ॥ ११ ॥ ब्रह्माद्या देवताः सर्वे कैलासं प्रति जग्मिरे ॥ पारिजाततरुच्छायामासीनं भ
सद्योमया ॥ १२ ॥ नंदिभृंगिमहाकालस्तथान्ये च महागणाः ॥ स्कन्दस्वामी च भगवान्गणपश्च तथैव च ॥ तत्र देवाः समागताः स्वस्वस्थानेषु
तस्थिरे ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमोस्त्वनंतरूपाय नीलकंठ नमोऽस्तु ते ॥ अविज्ञातस्वरूपाय कैवल्यायामृताय च ॥ १४ ॥ नांत
देवा विजानंति यस्य तस्मै नमोनमः ॥ यं न वाचः प्रशंसंति नमस्तस्मै चिदात्मने ॥ १५ ॥ योगिनो यं हृदः कोशे प्रणिधानेन निश्चलाः ॥
ज्योतीरूपं प्रपश्यंति तस्मै श्रीब्रह्मणे नमः ॥ १६ ॥ कालात्पराय कालाय स्वेच्छया पुरुषाय च ॥ गुणत्रयस्वरूपाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥ १७ ॥

निर्मितम् ॥ किंकिं त्वत्राभवत्पूर्वं शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ १२० ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च तस्मिन्स्थाने च
रक्षितं पालितं केन कस्मिन्कालेऽथ निर्मितम् ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वे
यद्भवेत् ॥ तत्सर्वं कथयस्वाद्य तीर्थानां च यथा स्थितिः ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे पूर्वे
भागे धर्मारण्यमाहात्म्ये युधिष्ठिरप्रश्नवर्णनंनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ पृथ्वीपुरंध्र्यास्तिलकं ललाटे लक्ष्मीलतायाः
स्फुटमालवालम् ॥ वाग्देवताया जलकेलिरम्यं नोहेरकं संप्रति वर्णयामि ॥ १ ॥ साधु पृष्टं त्वया राजन्वाराणस्यधिकाधिकम् ॥ धर्मारण्यं नृपश्रेष्ठ
शृणुष्वावहितो भृशम् ॥ २ ॥ सर्वतीर्थानि तत्रैव ऊषरं तेन कथ्यते ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरिंद्राद्यैः परिसेवितम् ॥ ३ ॥ लोकपालैश्च दिक्पालैर्मातृभिः
शिवशक्तिभिः ॥ गंधर्वैश्चाप्सरोभिश्च सेवितं यज्ञकर्मभिः ॥ ४ ॥ भूतवेतालशाकिनीग्रहदेवाधिदेवतैः ॥ ऋतुभिर्मासपक्षैश्च सेव्यमानं सुरासुरैः ॥
॥ ५ ॥ तदाद्यं च नृप स्थानं सर्वसौख्यप्रदं तथा ॥ यज्ञैश्च बहुभिश्चैव सेवितं मुनिसत्तमैः ॥ ६ ॥ सिंहव्याघ्रैर्द्विपैश्चैव पक्षिभिर्विविधैस्तथा ॥ गोमहि
ष्यादिभिश्चैव सारसैर्मृगशूकरैः ॥ ७ ॥ सेवितं नृपशार्दूल श्वापदैर्विविधैरपि ॥ तत्र ये निधनं प्राप्ताः पक्षिणः कीटकादयः ॥ ८ ॥ पशवः श्वाप
दाश्चैव जलस्थलचराश्च ये ॥ खेचरा भूचराश्चैव डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ९ ॥ एकोत्तरशतैः सार्द्धं मुक्तिस्तेषां हि शाश्वती ॥ ते सर्वे विष्णुलो
कांश्च प्रयांत्येव न संशयः ॥ १० ॥ संतारयति पूर्वज्ञान्दश पूर्वान्दशापरान् ॥ यवव्रीहितिलैः सर्पिर्बिल्वपत्रैश्च दूर्वया ॥ ११ ॥ गुडैश्चैवोदकेनाथ तत्र
पिंडं करोति यः ॥ उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥ १२ ॥ वृक्षैरनेकधा युक्तं लतागुल्मैः सुशोभितम् ॥ सदा पुण्यप्रदं तच्च सदा फलस
मन्वितम् ॥ १३ ॥ निर्वैरं निर्भयं चैव धर्मारण्यं च भूपते ॥ गोव्याघ्रैः क्रीड्यते तत्र तथा मार्जारमूषकैः ॥ १४ ॥ भेकोऽहिना क्रीडते च मानुषा
राक्षसैः सह ॥ निर्भयं वसते तत्र धर्म्मारण्यं च भूतले ॥ १५ ॥ महानंदमयं दिव्यं पावनात्पावनं परम् ॥ कलकंठः कलोत्कंठमनुगुंजति कुंज
गः ॥ १६ ॥ ध्यानस्थः श्रोष्यति तदा पारावत्येति वार्य्यते ॥ केकः कोकीं परित्यज्य मौनं तिष्ठति तद्भयात् ॥ १७ ॥ चकोरश्चंद्रिकाभोक्ता नक्त
व्रतमिवास्थितः ॥ पठंति सारिकाः सारं शुकं संबोधयत्यहो ॥ १८ ॥ अपारवारसंसारसिंधुपारप्रदः शिवः ॥ आलस्येनापि यो यायाद्गृहाद्धर्मवनं
प्रति ॥ १९ ॥ अश्वमेधाधिको धर्मस्तस्य स्याच्च पदेपदे ॥ शापानुग्रहसंयुक्ता ब्राह्मणास्तत्र संति वै ॥ २० ॥ अष्टादशसहस्राणि पुण्यकार्येषु
निर्मिताः ॥ षट्त्रिंशत्तु सहस्राणि भृत्यास्ते वणिजो भुवि ॥ २१ ॥ द्विजभक्तिसमायुक्ता ब्रह्मण्यास्ते त्वयोनिजाः ॥ पुराणज्ञाः सदाचारा धार्मि
काः शुद्धबुद्धयः ॥ स्वर्गे देवाः प्रशंसंति धर्म्मारण्यनिवासिनः ॥ २२ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ धर्मारण्येति त्रिदशैः कदा नाम प्रति

मंघ्रिस्पर्शनात् ॥ दशानन महाभाग जातोऽहं गतकिल्बिषः ॥ ९६ ॥ धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं सभाग्योऽहं भगवन्‌ ॥ अद्यातं सुकृतं आगो
ब्रह्मपुत्रे गृहागते ॥ ९७ ॥ कुत आगमनं ब्रह्मन्ब्रूहि ते मुनिसत्तम ॥ अनुग्रहार्थं साधूनां किं वा कार्येण केन च ॥ ९८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥
आगतोऽहं नृपश्रेष्ठ सकाशाच्छमनस्य च ॥ व्यासेनोक्तां ब्रह्मणोग्रे कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ ९९ ॥ धर्मारण्याश्रितां दिव्यां सर्वसंताप
हारिणीम् ॥ यां श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०० ॥ हत्यायुतप्रशमनीं तापत्रयविनाशिनीम् ॥ यां वै श्रुत्वातिभक्त्या च कठिनो
मृदुतां भजेत् ॥ १०१ ॥ धर्मराजेन तां श्रुत्वा ममाग्रे च निवेदिताम् ॥ तमपृच्छदमेयात्मा कथां धर्मविनोदिनीम् ॥ २ ॥ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ धर्मारण्याश्रितां पुण्यां कथां मे द्विजसत्तम ॥ कथयस्व प्रसादेन लोकानां हितकाम्यया ॥ ३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥
स्नानकालोयमस्माकं न कथावसरो मम ॥ परंतु श्रूयतां राजन्नुपदेशं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥ मासानामुत्तमो माघः स्नानदानादिके तथा ॥
तस्मिन्माघे च यः स्नाति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥ स्नानार्थं याहि शीघ्रं त्वं गंगायां नृपतेऽधुना ॥ व्यासस्यागमनं चात्र भविष्यति
नृपोत्तम ॥ ६ ॥ तं पृच्छस्व महाभाग श्रावयिष्यति ते शुभम् ॥ तीर्थानां चैव सर्वेषां फलं पुण्यं यदद्भुतम् ॥ ७ ॥ भूतं भव्यं भविष्यं च
उत्तमाधममध्यमाः ॥ वाचयिष्यति तत्सर्वमितिहाससमुद्भवम् ॥ ८ ॥ धर्मारण्यस्य सकलं वृत्तं यद्यत्पुरातनम् ॥ व्यासः सत्यवतीपुत्रो वदि
ष्यति च तेऽखिलम् ॥ ९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा विधेः पुत्रस्तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्गते स नृपतिः क्रीडते सनिरः
सह ॥ ११० ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र प्राप्तः सत्यवतीसुतः ॥ विज्ञापयामास तदा विदुरः पांडवस्य हि ॥ ११ ॥ ॥ सूत
उवाच ॥ ॥ आगतं तु मुनिं श्रुत्वा सर्वे दर्पसमाकुलाः ॥ समुत्तस्थुर्हि भीमाद्याः सह धर्मेण सर्वशः ॥ १२ ॥ तदा हि मन्युतो
भूत्वा मुमुदे नतकन्धरः ॥ दंडवत्तं प्रणम्याथ भ्रातृभिः सहितस्तदा ॥ १३ ॥ मधुपर्केण विधिना पूजां कृत्वा सुशोभनाम् ॥ सिंहासने
समावेश्य पप्रच्छानामयं तदा ॥१४॥ ततः पुण्यां कथां दिव्यां श्रावयामास धर्मवित् ॥ कथांते मुनिशार्दूलं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ त्वत्प्रसादान्मया ब्रह्मञ्छ्रुतास्तु प्रवराः कथाः ॥ आपद्धर्मा राजधर्मा मोक्षधर्मास्तथानेकशः ॥ १६ ॥ पुराणानां च
धर्माश्च व्रतानि बहुशस्तथा ॥ तीर्थान्यनेकरूपाणि सर्वाण्यायतनानि च ॥ १७ ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि धर्मारण्यकथां शुभाम् ॥ ब्रूहि मां हि
विनश्येत पापं ब्रह्मवधादिकम् ॥ १८ ॥ धर्मारण्यस्थतीर्थानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ केनेदं स्थापितं स्थानं [illegible] ॥ १९ ॥

भुवनत्रये ॥ ७० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवंविधैर्वचोभिश्च तोषितो मुनिसत्तमः ॥ पप्रच्छ परया भक्त्या धर्मारण्यकथां शुभाम् ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ श्रुता व्यासमुखाद्धर्म्म धर्मारण्यकथा शुभा ॥ तत्सर्वं हि कथय मे विस्तीर्णं च यथातथम् ॥ ७२ ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ व्यग्रोऽहं सततं ब्रह्मन्प्राणिनां सुखदुःखिनाम् ॥ तत्तत्कर्मानुसारेण गतिं दातुं सुखेतराम् ॥ ७३ ॥ तथापि साधुसंगो हि धर्मायैव प्रजायते ॥ इह लोके परत्रापि क्षेमाय च सुखाय च ॥ ७४ ॥ ब्रह्मणः सन्निधौ यच्च श्रुतं व्यासमुखेरितम् ॥ तत्सर्वं कथयिष्यामि मानुषाणां हिताय वै ॥ ७५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ यमेन कथितं सर्वं यच्छ्रुतं ब्रह्मसंसदि ॥ आदिमध्यावसानं च सर्वं नैवात्र संशयः ॥ ७६ ॥ कलिद्वापरयोर्मध्ये धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ गतोऽसौ नारदो मर्त्ये राज्यं धर्मसुतस्य वै ॥ ७७ ॥ आगतः श्रीहरेरंशो नारदः प्रत्यदृश्यत ॥ ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृशेक्षणः ॥ ७८ ॥ सव्यापवृत्तं विपुलं जटामंडलमुद्वहन् ॥ चंद्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषणः ॥ ७९ ॥ वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव ॥ कृष्णाजिनोत्तरासंगो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ ८० ॥ दण्डी कमंडलुकरः साक्षाद्वह्निरिवापरः ॥ भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां गुहोपमः ॥ ८१ ॥ महर्षिगणसंसिद्धो विद्वान्गांधर्ववेदवित् ॥ वैरकेलिकलो विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापरः ॥ ८२ ॥ देवगंधर्वलोकानामादिवक्ता मुनिग्रहः ॥ गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता हरिसद्गुणान् ॥ ८३ ॥ स नारदोऽथ विप्रर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ आगतोऽथ पुरीं हर्षाद्धर्मराजेन पालिताम् ॥ ८४ ॥ अथतत्रोपविष्टेषु राजन्येषु महात्मसु ॥ महत्सु चोपविष्टेषु गंधर्वेषु च तत्र वै ॥ ८५ ॥ लोकाननुचरन्सर्व्वानागतः स महर्षिराट् ॥ नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ॥ ८६ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा नारदं सर्वधर्मवित् ॥ सिंहासनात्समुथाय प्रययौ सन्मुखस्तदा ॥ ८७ ॥ अभ्यवादयत प्रीत्या विनयावनतस्तदा ॥ तदर्हमासनं तस्मै संप्रदाय यथाविधि ॥ ८८ ॥ गां चैव मधुपर्कं च संप्रदायार्घमेव च ॥ अर्चयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ॥ ८९ ॥ तुतोष च यथावच्च पूजां प्राप्य च धर्मवित् ॥ कुशली त्वं महाभाग तपसः कुशलं तव ॥ ९० ॥ न कश्चिद्बाधते दुष्टो दैत्यो हि स्वर्गभूपतिम् ॥ मुने कल्याणरूपस्त्वं नमस्कृतः सुरासुरैः ॥ सर्व्वगः सर्व्ववेत्ता च ब्रह्मपुत्र कृपानिधे ॥ ९१ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ सर्वतः कुशलं मेऽद्य प्रसादाद्ब्रह्मणः सदा ॥ कुशली त्वं महाभाग धर्मपुत्र युधिष्ठिर ॥ ९२ ॥ भ्रातृभिः सह राजेंद्र धर्मेषु रमते मनः ॥ दारैः पुत्रैश्च भृत्यैश्च कुशलैर्गजवाजिभिः ॥ ९३ ॥ औरसानिव पुत्रांश्च प्रजा धर्मेण धर्मज ॥ पालयसि किमाश्चर्यं त्वया धन्या हि सा प्रजा ॥ ९४ ॥ पालनात्पोषणान्नृणां धर्मो भवति वै ध्रुवम् ॥ तत्तद्धर्मस्य भोक्ता त्वमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ९५ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कुशलं मम राष्ट्रं च भवता

साद्धं ततः संयमिनीं प्रति ॥ ४६ ॥ अमात्यानुचरैः सार्धं प्रविष्टः स्वपुरं यमः ॥ तत्रांतरे महातेजा नारदो मुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥ दुर्निरीक्ष्यः कृपायुक्तः समदर्शी तपोनिधिः ॥ तपसा दग्धदेहोपि विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ४८ ॥ सर्वगः सर्ववित्चैव नारदः सर्वदा शुचिः ॥ वेदाध्ययनशीलश्च त्वागतस्तत्र संसदि ॥४९॥ तं दृष्ट्वा सहसा धर्मो भार्यया सेवकैः सह ॥ संमुखो हर्षसंयुक्तो गच्छन्नेव स सत्वरः॥५०॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं कुलम् ॥ अद्य मे सफलो धर्मस्त्वय्यायाते तपोधने ॥५१॥ अर्घ्यपाद्यादिविधिना पूजां कृत्वा विधानतः ॥ दंडवत्तं प्रणम्याथ विधिना चोपवेशितः ॥५२॥आसने स्वे महादिव्ये रत्नकांचनभूषिते ॥ चित्रार्पिता सभा सर्वा दीपा निर्वातगा इव ॥५३॥ विधाय कुशलप्रश्नं स्वागतेनाभिनंद्य तम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे धर्मारण्यकथां स्मरन् ॥ ५४ ॥ नारदं पूजयित्वा तु प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ हर्षितं तु यमं दृष्ट्वा नारदो विस्मिताननः ॥ ५५ ॥ चिंतयामास मनसा किमिदं हर्षितो हरिः ॥ अतिहर्षं च तं दृष्ट्वा यमराजस्वरूपिणम् ॥ आश्चर्यमनसं चैव नारदः पृष्टवांस्तदा ॥ ५६ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ किं दृष्टं भवताश्चर्यं किं वा लब्धं महत्पदम् ॥ दुष्टस्त्वं दुष्टकर्मा च दुष्टात्मा क्रोधरूपधृक् ॥ ५७ ॥ पापिनां यमनं चैवमेतद्रूपं महत्तरम् ॥ सौम्यरूपं कथं जातमेतन्मे संशयः प्रभो ॥ ५८ ॥ अद्य त्वं हर्षसंयुक्तो दृश्यसे केन हेतुना ॥ कथयस्व महाकाय हर्षस्यैव हि कारणम् ॥ ५९ ॥

॥ धर्मराज उवाच ॥ ॥ श्रूयतां ब्रह्मपुत्रैतत्कथयामि न संशयः ॥ पुराहं ब्रह्मसदनं गतवानभिवंदितुम् ॥ ६० ॥ तत्रासीनःसभामध्ये सर्वलोकैकपूजिते ॥ नानाकथाः श्रुतास्तत्र धर्मवर्गसमन्विताः ॥ ६१ ॥ कथाः पुण्या धर्मयुता रम्या व्यासमुखाच्छ्रुताः ॥ धर्मकामार्थसंयुक्ताः सर्वाघौघविनाशिनीः ॥ ६२ ॥ याः श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यंते ब्रह्महत्यया ॥ तारयंति पितृगणाञ्छतमेकोत्तरं मुने ॥ ६३ ॥

॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ कीदृशी तत्कथा मे तां प्रशंस भवता श्रुताम् ॥ कथां यम महाबाहो श्रोतुकामोस्म्यहं च ताम् ॥ ६४ ॥

॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ एकदा ब्रह्मलोकेऽहं नमस्कर्तुं पितामहम् ॥ गतवानस्मि तं देशं कार्याकार्यविचारणे ॥ ६५ ॥ मया तत्राद्भुतं दृष्टं श्रुतं च मुनिसत्तम ॥ धर्म्मारण्यकथां दिव्यां कृष्णद्वैपायनेरिताम् ॥ ६६ ॥ श्रुत्वा कथां महापुण्यां ब्रह्मन्ब्रह्मांडगां शुभाम् ॥ गुणपूर्णां [illegible] तेन दर्पेण दर्पितः ॥ ६७ ॥ अन्यच्चैव मुनिश्रेष्ठ तवागमनकारणम् ॥ शुभाय च सुखायैव क्षेमाय च जयाय हि ॥ ६८ ॥ आयातोसि [illegible] सुकृती मुने ॥ धर्मोनामाद्य जातोऽहं तव पद्युग्मदर्शनात् ॥ ६९ ॥ पूज्योऽहं च कृतार्थोऽहं धन्योऽहं चाद्य नारद ॥ [illegible]

१ [illegible]

प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपः प्रभुः ॥ १९ ॥ भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमोऽथ तथांगिराः ॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा ॥ २० ॥ अथर्वांगिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः ॥ मनोंऽतरिक्षं विद्याश्च वायुस्तेजो जलं मही ॥ २१ ॥ शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो गंधस्तथैव च ॥ प्रकृतिश्च विकारश्च सदसत्कारणं तथा ॥ २२ ॥ अगस्त्यश्च महातेजा मार्कंडेयश्च वीर्यवान् ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवन स्तथा ॥ २३ ॥ दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृंगश्च धार्मिकः॥ सनत्कुमारो भगवान्योगाचार्य्यो महातपाः ॥ २४ ॥ असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित् ॥ आयुर्वेदस्तथाष्टांगो गान्धर्वश्चैव तत्र हि ॥ २५ ॥ चंद्रमाः सह नक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ॥ वायवस्तंतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ॥ २६ ॥ मूर्तिमंतो महात्मानो महाव्रतपरायणाः ॥ एते चान्ये च बहवो ब्रह्माणं समुपासिरे ॥२७॥ अर्थो धर्मश्च कामश्च हर्षो द्वेषस्तमो दमः ॥ आयांति तस्यां सहिता गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ २८ ॥ शुक्राद्याश्च ग्रहाश्चैव ये चान्ये तत्समीपगाः ॥ मंत्रा रथंतरं चैव हरिमान्वसुमानपि ॥२९॥ महितो विश्वकर्मा च वसवश्चैव सर्वशः ॥ तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ॥ ३० ॥ ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथैव च ॥ अथर्ववेद श्च तथा सर्वशास्त्राणि चैव ह ॥ ३१ ॥ इतिहासोपवेदाश्च वेदांगानि च सर्वशः ॥ मेधा धृतिः स्मृतिश्चैव प्रज्ञा बुद्धिर्यशः समाः ॥ ३२ ॥ काल चक्रं च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ यावन्त्यो देवपत्न्यश्च सर्वा एव मनोजवाः ॥३३॥ गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ सोमपा एकशृंगाश्च तथा सर्वे तपस्विनः ॥ ३४ ॥ नागाः सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ स्थावरा जंगमाश्चापि महाभूतास्तथा परे ॥ ३५ ॥ पुरंदरश्च देवेंद्रो वरुणो धनदस्तथा ॥ महादेवः सहोमोऽत्र सदा गच्छति सर्वदः ॥ ३६ ॥ गच्छंति सर्वदा देवा नारायणस्तथर्षयः ॥ ऋषयो वालखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ३७ ॥ यत्किंचित्त्रिषु लोकेषु दृश्यते स्थाणु जंगमम् ॥ तस्यां सहोपविष्टायां तत्र ज्ञात्वा स धर्मवित् ॥ ३८ ॥ देवैर्मुनि वरैः क्रांतां समालोक्यातिविस्मितः॥ हर्षेण महता युक्तो रोमांचिततनूरुहः ॥ ३९ ॥ तत्र धर्मो महातेजाः कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ वाच्यमानां तु शुश्राव व्यासेनामिततेजसा ॥ ४० ॥ धर्मारण्यकथां दिव्यां तथैव सुमनोहराम् ॥ धर्मार्थकाममोक्षणां फलदात्रीं तथैव च ॥ ४१ ॥ पुत्रपौत्रप्रपौ त्रादिफलदात्रीं तथैव च ॥ धारणाच्छ्रवणाच्चापि पठनाच्चावलोकनात् ॥४२॥ तां निशम्यसु विस्तीर्णां कथां ब्रह्मांडसंभवाम् ॥ प्रमोदोत्फुल्लनयनो ब्रह्माणमनुमत्य च ॥ ४३ ॥ कृतकार्योपि धर्मात्मा गंतुकामस्तदाभवत् ॥ नमस्कृत्य तदा धर्मो ब्रह्माणं स पितामहम् ॥ ४४ ॥ अनुज्ञातस्तदा तेन गतोऽसौ यमशासनम् ॥ पितामहप्रसादाच्च श्रुत्वा पुण्यप्रदायिनीम् ॥ ४५ ॥ धर्मारण्यकथां दिव्यां पवित्रां पापनाशिनीम् ॥ स गतोऽनुचरैः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ततुं संसृतिवारिधिं त्रिजगतां नौनाम यस्य प्रभोर्येनेदं सकलं विभाति सततं जातं स्थितं संसृतम् ॥ यश्चानन्यजनप्रमाणविधुरो वेदांतवेद्यो विभुस्तं वन्दे सहजप्रकाशममलं श्रीरामचन्द्रं परम् (॥१॥) दाराः पुत्रा धनं वा परिजनसहितो बंधुवर्गः प्रियो वा माता भ्राता पिता वा श्वशुरकुलजना भृत्य ऐश्वर्यवित्ते ॥ विद्या रूपं विमलभवनं यौवनं यौवतं वा सर्वं व्यर्थं मरणसमये धर्म एकः सहायः (॥२॥) नैमिषे निमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः ॥ सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममासत ॥ १ ॥ एकदा सूतमायांतं दृष्ट्वा तं शौनकादयः ॥ परं हर्षं समाविष्टाः पपुर्नेत्रैः सुचेतसा ॥ चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ २ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु तपस्विषु महात्मसु ॥ निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥३॥ सुखासीनं च तं दृष्ट्वा विश्रांतमुपलक्ष्य च ॥ अथापृच्छंस्त ऋषयः काश्चित्प्रास्ताविकीः कथाः ॥ ४ ॥ पुराणमखिलं तात पुरा तेऽधीतवान्पिता ॥ कच्चित्त्वयापि तत्सर्वमधीतं लोमहर्षणे ॥ ५ ॥ कथयस्व कथां सूत पुण्यां पापनिषूदिनीम् ॥ श्रुत्वा यां याति विलयं पापं जन्मशतोद्भवम् ॥ ६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रीभारत्यंघ्रियुगलं गणनाथपदद्वयम् ॥ सर्वेषां चैव देवानां नमस्कृत्य वदाम्यहम् ॥ ७ ॥ शर्कांश्चैव वसूंश्चैव ग्रहान्यज्ञादिदेवताः ॥ नमस्कृत्य शुभान्विप्रान्कविमुख्यांश्च सर्वशः ॥८॥ अभीष्टदेवताश्चैव प्रणम्य गुरुसत्तमम् ॥ नमस्कृत्य शुभान्देवान्नारदादींश्च विशेषतः ॥ ९ ॥ यान्स्मृत्वा त्रिविधैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ तेषां प्रसादाद्वक्ष्येऽहं तीर्थानां फलमुत्तमम् ॥ सर्वेषां च नियंतारं धर्मात्मानं प्रणम्य च ॥ १० ॥ धर्मारण्यपतिस्त्रिविष्टपपतिर्नित्यं भवानीपतिः पापाद्धः स्थिरभोगयोगसुलभो देवः स धर्मेश्वरः ॥ सर्वेषां हृदयानि जीवकलया व्याप्य स्थितः सर्वदा ध्यात्वा यं न पुनर्विशंति मनुजाः संसारकारागृहम् ॥ ११ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एकदा तु स धर्मात्मा जगाम ब्रह्मसंसदि ॥ तां सभां स समालोक्य ज्ञाननिष्ठोऽभवत्तदा ॥ १२ ॥ देवैर्मुनिवरैः क्रांतां सभामालोक्य विस्मितः ॥ देवर्यक्षैस्तथा नागैः पन्नगैश्च तथाऽसुरैः ॥ १३ ॥ ऋषिभिः सिद्धगंधर्वैः समाक्रांतोचितासना ॥ ससुखा सा सभा ब्रह्मन्न शीता न च घर्मदा ॥ १४ ॥ न क्षुधं न पिपासां च न म्लानिं प्राप्नुवन्त्युत ॥ नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सभा वरैः ॥ १५ ॥ स्तंभैश्च विधृता सा तु शाश्वती न च सक्षया ॥ दिव्यैर्नानाविधैर्भावैर्भासद्भिरमितप्रभा ॥ १६ ॥ अति चन्द्रं च सूर्यं च शिखिनं च स्वयंप्रभा ॥ दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्त्सयंतीव भास्करम् ॥ १७ ॥ तस्यां स भगवान्ब्रह्मास्ते विविधान्देवमानुषान् ॥ स्वयमेकोऽनिशं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ १८ ॥ उपतिष्ठंति चाप्येनं प्रजानां पतयः प्रभुम् ॥ दक्षः

१ अंशः—धर्मारण्य—स्कंदपुराणे संबंधः ।

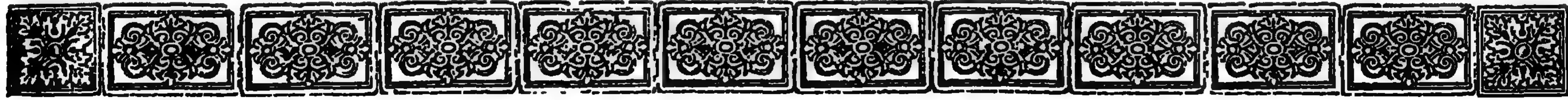
॥ अथ श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे धर्मारण्यखंडप्रारम्भः (३-२) ॥

॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्यं समाप्तम् (३-१) ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालये मुद्रितम् ।
संवत् १९६६, शके १८३१

च स्मृतीनां च पुराणानां तथैव च ॥ शास्त्राणां चेतिहासानामन्येषामपि कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥ एष पर्यवसन्नोऽर्थो माहात्म्यं यत्त्विदं महत् ॥ सर्वेष्वपि पुराणेषु इदं बहुमतं मम ॥ ४६ ॥ शृणोति धर्मज्ञो धौम्यादिदं नित्यं ममाज्ञया ॥ अतो भवंतोऽपि सदा सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ पठंतु शृण्वंतु तथा शिष्याणां पाठयंतु च ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य ते प्राहुर्बाढमित्यपि ॥ ४८ ॥ ततो व्यासोऽपि सूतेन शिष्येण च समन्वितः ॥ अनुज्ञाप्य मुनीन्त्सर्वान्कैलासं पर्वतं ययौ ॥ ४९ ॥ ऋषयो नैमिषारण्यनिलयास्तुष्टिमागताः ॥ प्रत्यहं सेतुमाहात्म्यं शृण्वंति च पठंति च ॥ ॥ २५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

इदं स्कांदमहापुराणान्तर्गतब्रह्मखण्डान्तर्गतसेतुमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

कालेषु पुण्ये च हरिवासरे ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पठनीयं विशेषतः ॥ २१ ॥ इदं हि पाठ्यं श्रावण्यां मासि भाद्रपदे तथा ॥ धनुर्मासे च पाठ्यं स्यात्पाठ्यं चैवोत्तरायणे ॥ २२ ॥ नियमेनैव माहात्म्यं पठनीयमिदं द्विजाः ॥ श्रोतारो नियमैर्युक्ताः शृणुयुश्चेदमुत्तमम् ॥ २३ ॥ कीर्त्यंते पुण्यतीर्थानि माहात्म्येऽस्मिन्बहूनि वै ॥ कीर्त्यंते पुण्यशीलाश्च तथा राजर्षिसत्तमाः ॥ २४ ॥ ऋषयश्च महाभागाः कीर्त्यंतेऽस्मिन्ननुत्तमे ॥ धर्माधर्मौ च कीर्त्येते पुण्येऽस्मिन्द्विजपुंगवाः ॥ २५ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कीर्त्यंतेऽत्र त्रिमूर्तयः ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं श्रुत्यर्थैरुपबृंहितम् ॥ २६ ॥ संमतं स्मृतिकर्तॄणां द्वैपायनमुनिप्रियम् ॥ श्रोतव्यं पठितव्यं च आत्मनः श्रेय इच्छता ॥ २७ ॥ श्रावकाय च दातव्यं यत्किंचित्कांचनादिकम् ॥ स्वस्वशक्त्यनुरोधेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ २८ ॥ वस्त्रं हिरण्यं धान्यं वा भूमिं गां च यथाबलम् ॥ दत्त्वा संभावनीयोऽयं श्रावकः श्रोतृभिर्जनैः ॥ २९ ॥ पूजिते श्रावके तस्मिन्पूजिताः स्युस्त्रिमूर्तयः ॥ जगत्त्रयं पूजितं स्यात्पूजितासु त्रिमूर्तिषु ॥ ३० ॥ अवतीर्णो महीं साक्षाद्रामो दाशरथिर्हरिः ॥ ससीतालक्ष्मणो नित्यं श्रोतृभ्यः श्रावकाय च ॥ ३१ ॥ दत्त्वेह लोके भोगांश्च मुक्तिं चांते प्रयच्छति ॥ द्वैपायनमुखांभोजान्निःसृतं शुभदं परम् ॥ ३२ ॥ इदं वै सेतुमाहात्म्यं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनादिभिः सर्वैरनुजैरपि संवृतः ॥ ३३ ॥ नियमाचारसंयुक्तः ससैन्यश्च दिनेदिने ॥ शृणोति पठतो धौम्यमहर्षेः स्वपुरोधसः ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ मत्सकाशादिदं गुह्यं माहात्म्यं श्रुतिसंमितम् ॥ ३५ ॥ श्रुतं भवद्भिर्नियतैर्नित्यं पठत सादरम् ॥ पाठयध्वं स्वशिष्येभ्यो नियतेभ्यो निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा तान्मुनीन्सूतो रोमांचितकलेवरः ॥ गुरुं हृदा स्मरन्व्यासं ननर्ताश्रूणि वर्तयन् ॥ ३७ ॥ अत्रांतरे महाविद्वान्पाराशर्यो महामुनिः ॥ आशु प्रादुरभूत्तत्र शिष्यानुग्रहकांक्षया ॥ ३८ ॥ तमागतं विलोक्याथ मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ सूतः सर्वैश्च सहितो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ ३९ ॥ व्यासस्य चरणांभोजे दंडवत्प्रणिपत्य तु ॥ जलमानंदजं तत्र नेत्राभ्यां पर्यवर्तयत ॥ ४० ॥ प्रणतं प्रियशिष्यं तं दोर्भ्यामुत्थाप्य वै मुनिः ॥ आशीर्भिरभिनंद्यैनमालिंग्य च मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥ नैमिषारण्यमुनिभिर्दत्ते परमासने ॥ द्वैपायनो महातेजा निषसाद तपोधनः ॥ ४२ ॥ मुनिष्वप्युपविष्टेषु सूतेऽपि च निजाज्ञया ॥ शौनकादीन्मुनीन्सर्वान्व्यासः पौत्रोऽभ्यभाषत ॥ ४३ ॥ मया ज्ञातमिदं सर्वं नैमिषारण्यवासिनः ॥ मम शिष्येण सूतेन सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ कथितं भवतामत्र महापातकनाशनम् ॥ ४४ ॥ मुनीनां

दध्यायपठनाच्छ्रवणाच्च मुनीश्वराः ॥ विष्णुलोकमवाप्नोति विष्णुना सह मोदते ॥ ९८ ॥ चत्वारिंशत्तमाध्यायान्पठेद्वा शृणुयादपि ॥ रुद्रलोकमवाप्नोति रुद्रेण सह मोदते ॥ ९९ ॥ यः पंचाशत्तमाध्यायान्पठते शृणुतेऽपि वा ॥ स सांबं हरमाप्नोति शिवं चन्द्रार्धशेखरम् ॥ २०० ॥ यः पठेच्छृणुयाच्चेदं कृत्स्नं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ स सांबशिवसालोक्यमाप्नोत्येव न संशयः ॥ १ ॥ यः पठेच्छृणुयाच्चेदं द्विवारं मुनिसत्तमाः ॥ स याति शिवसामीप्यं विमानवरसंस्थितः ॥ २ ॥ यस्त्रिवारं पठेदेतच्छृणुयाद्वा समाहितः ॥ शिवसारूप्यमाप्नोति शिवस्य प्रीतिमावहन् ॥३॥ चतुर्वारं पठेद्यस्तु शृणुयाद्वेदमुत्तमम् ॥ स सायुज्यमवाप्नोति शिवस्य गिरिजापतेः ॥ ४ ॥ दिनेदिने पठेन्मर्त्यः श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥ पादं वा पादमात्रं वा अक्षरं वर्णमेव वा ॥ ५ ॥ तत्तद्दिनकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ कृत्स्नेऽस्मिन्सेतुमाहात्म्ये पठितेऽपि श्रुतेऽपि वा ॥ ॥ ६ ॥ श्लोकेष्वत्रैव वर्तंते वर्णा यावंत एव हि ॥ तावत्यो ब्रह्महत्याश्च तावन्मद्यनिषेवणम् ॥ ७ ॥ तावत्सुवर्णस्तेयं च तावान्गुर्वंगनागमः ॥ तावत्संसर्गदोषाश्च नश्यंत्येव हि तत्क्षणात् ॥ ८ ॥ यावतोऽस्मिन्महापुण्ये वर्तंते वर्णराशयः ॥ तावत्कृत्वश्चतुर्विंशत्तीर्थेषु स्नानजं फलम् ॥ ९ ॥ तथान्येष्वपि तीर्थेषु सेतुमध्यगतेषु वै ॥ तत्फलं समवाप्नोति पाठेन श्रवणेन वा ॥ २१० ॥ येनेदं लिखितं भक्त्या सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ विनष्टाज्ञानसंतानः शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ११ ॥ यस्येदं वर्तते गेहे माहात्म्यं लिखितं शुभम् ॥ भूतवेतालकादिभ्यो भीतिस्तत्र न विद्यते ॥ १२ ॥ व्याधिपीडा न तत्रास्ति नास्ति चोरभयं तथा ॥ शन्यंगारकमुख्यानां ग्रहाणां नास्ति पीडनम् ॥ १३ ॥ यद्गृहे वर्तते पुण्यमिदं माहात्म्यमुत्तमम् ॥ रामसेतुं विजानीत तद्गृहं मुनिपुंगवाः ॥ १४ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि तत्रैव निवसंति हि ॥ तत्रैव वर्तते पुण्यो गन्धमादनपर्वतः ॥ ॥ १५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च वर्तंते तत्र सादरम् ॥ लिखित्वा सेतुमाहात्म्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ चतुःसागरपर्यंता तेन दत्ता वसुंधरा ॥ १६ ॥ ॥ ॥ सेतुमाहात्म्यदानमन्त्रः ॥ ॥ सेतुमाहात्म्यदानस्य कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ दानान्यन्यानि सर्वाणि ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ किं पुनर्बहुनोक्तेनवसत्यत्र जगत्त्रयम् ॥ १७ ॥ श्रावयेच्छ्राद्धकाले यो ह्येकमध्यायमत्र वै ॥ नश्येच्छ्राद्धस्य वैकल्यं पितरोऽप्यतिहर्षिताः ॥ १८ ॥ यः पर्वकाले संप्राप्ते ब्राह्मणाञ्छ्रावयेदिदम् ॥ अध्यायमेकं श्लोकं वा गावोस्य निरुपद्रवाः ॥ बहुक्षीराः सवत्साश्च महिष्योऽस्य भवंति हि ॥ १९ ॥ पठनीयमिदं पुण्यं मठे देवालयेऽपि वा ॥ नदीतटाकतीरेषु पुण्ये वारण्यभूतले ॥ श्रोत्रियाणां गृहे वापि नैवान्यत्र तु कर्हिचित् ॥ २२० ॥ विषुवायन

१ वा–इदम्–इति पाठभेदः ।

नित्यं विशिष्टं मंत्रमेव वा ॥ ७२ ॥ तस्य पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ प्रातर्जलाशयं गत्वा स्नात्वाऽऽचम्य विशुद्धधीः ॥ ७३ ॥ प्रय
तात्मा मुनिश्रेष्ठाः संध्योपासनपूर्वकम् ॥ नोपास्ते च नरो यस्तु गायत्रीं वेदमातरम् ॥ ७४ ॥ नोपासनं वा कुर्वंति सायंप्रातरतंद्रिताः ॥ माध्या
ह्निकं न कुर्वंति ये वा पापहताशयाः ॥ ७५ ॥ ब्रह्मयज्ञं वैश्वदेवं मध्याह्नेऽतिथिपूजनम् ॥ नाचरंति च सायं ये पूजामतिथिसंमताम् ॥ ७६ ॥
तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ भिक्षां यतीनां मध्याह्ने न प्रयच्छंति ये नराः ॥ ७७ ॥ येऽप्यधीतां त्रयीं विप्रा विस्मरंति
कुबुद्धयः ॥ नाधीयते त्रयीं वापि वेदांगानि तथा पुनः ॥ ७८ ॥ प्रत्याब्दिकं मातृपित्रोः श्राद्धं ये नाचरंति वै ॥ श्राद्धं महालयं नित्यमष्टकाश्राद्ध
मेव वा ॥ ७९ ॥ अन्यन्नैमित्तिकं श्राद्धं ये न कुर्वंति लोभतः ॥ ये चैत्रे तु पौर्णमास्यां चित्रगुप्तस्य तुष्टये ॥ १८० ॥ पानकं कदलीपक्वं पायसान्नं
सशर्करम् ॥ सगुडं साम्रफलकं पनसादिफलैर्युतम् ॥ ८१ ॥ तांबूलं पादुके छत्रं वस्त्रपुष्पाणि चंदनम् ॥ विप्रेभ्यो न प्रयच्छंति लोभोपहतबुद्धयः ॥
॥ ८२ ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा यो धनुष्कोटिसेवकः ॥ ८३ ॥ तस्य संसारविच्छित्तिः पुन
र्जन्म विना भवेत् ॥ संसारसागरं तर्तुं य इच्छेन्मुनिपुंगवाः ॥ ८४ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं स गच्छेदविलंबितम् ॥ सत्यं वच्मि हितं वच्मि
सारं वच्मि हितं पुनः ॥ ८५ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं गच्छध्वं मुक्तिसिद्धये ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटौ कुर्यात्स्नानं विमुक्तये ॥ ८६ ॥
नास्त्युपायांतरं विप्रा भूयोभूयो वदाम्यहम् ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ८७ ॥ तेषामयत्नतः [illegible]
नाशनम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ८८ ॥ तत्प्राप्तिः स्याद्धनुष्कोटौ मज्जनान्नात्र संशयः ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्राः सेतुमाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८९ ॥ महादुःखप्रशमनं महारोगनिबर्हणम् ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यमपमृ
त्युनिवारणम् ॥ १९० ॥ महाशांतिकरं पुंसां पठतां शृण्वतामपि ॥ स्वर्गापवर्गदं पुण्यं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ ९१ ॥ कीर्तयेद्य इदं पुण्यं शृणु
याद्वा समाहितः ॥ सोऽग्निष्टोमादियज्ञानां फलमाप्नोति पुष्कलम् ॥ ९२ ॥ चतुर्णां सांगवेदानां शतावृत्त्या नु यत्फलम् ॥ तत्फलं समवाप्नोति
सेतुमाहात्म्यकीर्तनात् ॥ ९३ ॥ अत्रैकाध्यायपठनाच्छ्रवणाद्वा मुनीश्वराः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ ९४ ॥ अध्याय
द्वयपाठेन श्रवणेन तथैव च ॥ गोमेधाख्यस्य यज्ञस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ९५ ॥ दशाध्यायान्पठेद्यस्तु शृणुयाद्वा समाहितः ॥ इन्द्रलो
कमवाप्नोति शक्रेण सह मोदते ॥ ९६ ॥ विंशत्यध्यायपठनाच्छ्रवणाच्च मुनीश्वराः ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ९७ ॥ त्रिंश

क्षेत्रे हरिक्षेत्र कृष्णक्षेत्रे च नैमिषे ॥ शालग्रामे बदर्य्यां च हस्तिशैले वृषाचले ॥ ४८ ॥ शेषाद्रौ चित्रकूटे च लक्ष्मीक्षेत्रे कुरंगके ॥ कांचिके कुम्भकोणे च मोहिनीपुर एव च ॥ ४९ ॥ ऐन्द्रे श्वेताचले पुण्ये पद्मनाभे महास्थले ॥ फुल्लाख्ये घटिकाद्रौ च सारक्षेत्रे हरिस्थले ॥ १५० ॥ श्रीनिवासे महाक्षेत्रे भक्तनाथमहास्थले ॥ अलिंदाख्ये महाक्षेत्रे शुकक्षेत्रे च वारुणे ॥ ५१ ॥ मधुरायां हरिक्षेत्रे श्रीगोष्ठ्यां पुरुषोत्तमे ॥ श्रीरंगे पुण्डरीकाक्षे तथान्यत्र हरिस्थले ॥ ५२ ॥ स्नानेन यानि पापानि विनश्यन्ति द्विजोत्तमाः ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति सेतुस्नानेन निश्चितम् ॥ ५३ ॥ रघुनाथकृते सेतौ महामुनिनिषेविते ॥ न स्नांति ये नरास्तेषां न संसारनिवर्तनम् ॥ ॥ ५४ ॥ ये वा नमः शिवायेति मन्त्रं पञ्चाक्षरं शुभम् ॥ न वदन्ति न शृण्वन्ति न स्मरन्ति मुनीश्वराः ॥ ५५ ॥ नमो नारायणायेति प्रणवेन समन्वितम् ॥ मंत्रमष्टाक्षरं वापि न जपंति स्मरंति वा ॥ ५६ ॥ एवं श्रीरामचंद्रस्य षडक्षरमनुं तथा ॥ न जपंति न शृण्वंति न स्मरंति च सत्तमाः ॥ ५७ ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ उपोषणं न कुर्वंति ये वा हरिदिने शुभे ॥ ५८ ॥ न धारयंति ये भस्म त्रिपुंड्रोद्धूलनादिना ॥ जाबालोपनिषन्मंत्रैस्सप्तभिर्मस्तकादिके ॥ ५९ ॥ शिवं वा केशवं वापि तथान्यानपि वै सुरान् ॥ न पूजयंति वेदोक्तमार्गेण द्विजपुंगवाः ॥ १६० ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ शिवविष्ण्वादिदेवेभ्यो धूपं दीपं च चंदनम् ॥ ६१ ॥ पुष्पाणि न प्रयच्छंति भक्तिपूर्वं द्विजोत्तमाः ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां श्रीरुद्रैश्चमकैस्तथा ॥ ६२ ॥ श्रीमत्पुरुषसूक्तेन पावमान्यादिसूक्तकैः ॥ त्रिमधुत्रिसुपर्णैश्च पंचशांत्यादिना तथा ॥ ६३ ॥ नाभिषेकं प्रकुर्वंति ये नराः पापचेतसः ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ६४ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां नमस्कारप्रदक्षिणे ॥ न प्रकुर्वंति भक्त्या ये पापोपहतबुद्धयः ॥ ६५ ॥ धनुर्मासेऽप्युषःकाले न पूजां च प्रकुर्वते ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां महानैवेद्यपूर्वकम् ॥ ६६ ॥ तेषां पापानि नश्यंति रामसेतौ निमज्जनात् ॥ कीर्तयंति न ये विष्णोर्नामानि तु हरस्य वा ॥ ६७ ॥ शालिग्रामशिलाचक्रं शिवनाभं च ये नराः ॥ न पूजयंति मोहेन द्वारकाचक्रमेव वा ॥ ६८ ॥ गंगामृदं च तुलसीमृत्तिकां गोपिचंदनम् ॥ न धारयंति ये मूढा ललाटे चोरसि द्विजाः ॥ ६९ ॥ दोर्द्वंद्वे च गले सम्यक्सर्वपापौघशांतये ॥ रुद्राक्षं तुलसीकाष्ठं यो न धारयते नरः ॥ १७० ॥ तस्य पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां त्यक्त्वा प्रसन्नधीः ॥ ७१ ॥ हरिशंकरनामानि तत्स्तोत्राण्यथ वा द्विजाः ॥ यो हि चिंतयते

---

१ अंबिकाख्ये–इ०पा० । २ कुरुक्षेत्रे–इ०पा० ।

खान्कपीन् ॥ २२ ॥ ध्यात्वा देवानृषींश्चापि तथा पितृगणानपि ॥ तर्पयेदपि तान्सर्वान्स्वदारिद्र्यविमुक्तये ॥ २३ ॥ अर्द्धोदयाख्यममलं जगन्नाथं समर्चयेत् ॥ सेतावर्द्धोदये काले तेन प्रीणाति केशवः ॥ २४ ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु तेजोराशे जगत्पते ॥ अत्रिगोत्रसमुत्पन्न लक्ष्मी देव्याः सहोदर ॥ २५ ॥ अर्घं गृहाण भगवन्सुधाकुम्भ नमोस्तु ते ॥ व्यतीपात महायोगिन्महापातकनाशन ॥ २६ ॥ सहस्रबाहो सर्वात्म न्गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ तिथिनक्षत्रवाराणामधीश परमेश्वर ॥ २७ ॥ मासरूप गृहणार्घ्यं कालरूप नमोऽस्तु ते ॥ इति दत्त्वा पृथङ्मंत्रैरर्घ्यंम र्द्धोदये नरः ॥ २८ ॥ उपायनानि विप्रेभ्यो दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ चतुर्दश द्वादशाष्टौ सप्त षट् पंच वा द्विजान् ॥ २९ ॥ यथाशक्त्यन्नपानाद्यैः पृथङ्मंत्रैः समर्चयेत् ॥ कांस्यपात्रं समादाय नूतनं दारवं तु वा ॥ १३० ॥ विप्राणां पुरतः स्थाप्य पयसा परिपूरितम् ॥ सफलं सगुडं साज्यं सतांबूलं सदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ दद्याद्यज्ञोपवीतं च गां सवत्सां पयस्विनीम् ॥ अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो यथाशक्ति वदेदिदम् ॥ ३२ ॥ श्रवणर्क्षं जगन्नाथ जन्मर्क्षं तव केशव ॥ यन्मया दत्तमर्थिभ्यस्तदक्षयमिहास्तु मे ॥ ३३ ॥ नक्षत्राणामधिपते देवानाममृतप्रद ॥ त्राहि मां रोहिणीकांत कलाशेष नमोऽस्तु ते ॥ ३४ ॥ दीननाथ जगन्नाथ कलानाथ कृपाकर ॥ त्वत्पादपद्मयुगलभक्तिरस्त्वचला मम ॥ ३५ ॥ व्यतीपात नमस्तेऽस्तु सोमसूर्याग्निसंनिभ ॥ यद्दानादि कृतं किंचित्तदक्षयमिहास्तु ते ॥ ३६ ॥ अर्थिनां कल्पवृक्षोऽसि वासुदेव जनार्दन ॥ मासत्रयनकालेश पापं शमय मे हरे ॥ ३७ ॥ इत्यर्चयित्वा विप्रेंद्रास्ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥ हिरण्यश्राद्धमामं वा पाकश्राद्धमथापि वा ॥ ३८ ॥ पार्वणं च ततः कुर्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रभूषणकुण्डलैः ॥ ३९ ॥ प्रतिमामर्पयेत्तस्मै गां च छत्रमुपानहम् ॥ एवमर्द्धोदये सेतौ व्रतं कुर्याद्द्विजोत्तमाः ॥ १४० ॥ तेनैव कृतकृत्यः स्यात्कर्तव्यं नास्ति किंचन ॥ स्थलांतरेऽप्येवमेतद्व्रतमर्धोदये चरेत् ॥ ४१ ॥ सेतुः समुद्रे रामेण निर्मितो गन्धमादने ॥ सेतुः सेतुरिति प्राज्ञास्तस्य नाम्नः प्रकीर्तनात् ॥ ४२ ॥ स्नानकाले मनुष्याणां पातकानां तु कोटयः ॥ तत्क्षणादेव नश्यंति यास्यंत्यप्यच्युतं पदम् ॥ ४३ ॥ निमिषं निमिषार्द्धं वा सेतौ तिष्ठति यो नरः ॥ तद्दृष्टिगोचरं गंतुं न शक्ता यमकिंकराः ॥ ४४ ॥ रामसेतुं धनुष्कोटिं रामं सीतां च लक्ष्मणम् ॥ रामनाथं हनूमंतं सुग्रीवादिमुखान्कपीन् ॥ ४५ ॥ विभीषणं नारदं च विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ ४६ ॥ रामभक्तांस्तथा चान्यांश्चिंतयन्मनसा तदा ॥ सर्वदुःखाद्विमुच्येत प्रयाति परमं पदम् ॥ ४७ ॥ मत्स्य

१ संगमुहंसुत प्रती-१०५१० ।

चेतसंकल्पपूर्वं तु विशिष्टं पात्रमुत्तमम् ॥ ९८ ॥ समुद्दिश्य जलं भूमौ प्रक्षिपेद्भक्तिसंयुतः ॥ स्वग्राममागतः पश्चात्तस्मिन्पात्रे समर्पयेत् ॥ ९९ ॥ पूर्वं संकल्पितं वित्तं धर्मलोपोऽन्यथा भवेत् ॥ न दुःखं पुनराप्नोति किं तु सायुज्यमाप्नुयात् ॥ १०० ॥ अर्धोदयसमः कालो न भूतो न भविष्यति ॥ कुम्भकोणं सेतुमूलं गोकर्णं नैमिषं तथा ॥ १ ॥ अयोध्या दंडकारण्यं विरूपाक्षं च वेंकटम् ॥ शालिग्रामं प्रयागं च कांची द्वारावती तथा ॥ २ ॥ मधुरा पद्मनाभं च काशी विश्वेश्वरालया ॥ नद्यः सर्वाः समुद्राश्च पर्वतं भास्करं स्मृतम् ॥ ३ ॥ मुंडनं चोपवासश्च क्षेत्रेष्वेषु प्रकीर्तितम् ॥ लोभान्मोहादकृत्वा यः स्वगृहं याति मानवः ॥ ४ ॥ सहैव यांति तद्गेहे पातकानि च तेन वै ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि पर्वते गन्धमादने ॥ ५ ॥ तत्र लक्ष्मणतीर्थे तु वपनं मुनिभिः स्मृतम् ॥ तीरे लक्ष्मणतीर्थस्य लोमवर्ज्यं शिवाज्ञया ॥ ६ ॥ शिरोमात्रस्य वपनं कृत्वा दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥ स्नात्वा लक्ष्मणतीर्थे च दृष्ट्वा लक्ष्मणशंकरम् ॥ ७ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः शंकरं याति मानवः ॥ अर्धोदये सदा स्नानं सेतावेवं समाचरेत् ॥ ८ ॥ नास्ति सेतुसमं तीर्थं नास्ति सेतुसमं तपः ॥ नास्ति सेतुसमं पुण्यं नास्ति सेतुसमा गतिः ॥ ९ ॥ उपरागसहस्रेण सममर्धोददयं स्मृतम् ॥ अर्धोदयसमः कालो नास्ति संसारमोचकः ॥ ११० ॥ तस्मिन्नर्धोदये रामसेतौ स्नानं तु यद्भवेत् ॥ न तत्तुल्यं भवेत्पुण्यं सर्वशास्त्रेषु सर्वदा ॥ ११ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि भागीरथ्यवगाहनात् ॥ यत्पुण्यमृषिनिर्दिष्टं तत्पुण्यं मुनिपुंगवाः ॥ १२ ॥ एकवारं रामसेतौ स्नानात्सिध्यति निश्चितम् ॥ अर्द्धोदये विशेषेण तथैव च महोदये ॥ १३ ॥ मकरस्थे रवौ माघे प्रयागे पापमोचने ॥ माघस्नानसहस्रेण यत्पुण्यं लभते नरः ॥ १४ ॥ तस्मिन्नर्धोदये विप्रा रामसेतौ निमज्जनात् ॥ एकवारेण तत्पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ १५ ॥ त्रैलोक्यस्थेषु तीर्थेषु स्नातानां यत्फलं भवेत् ॥ सकृदर्द्धोदये सेतौ स्नात्वा तत्पुण्यभाग्भवेत् ॥ १६ ॥ ब्रह्मज्ञानविहीनानां कृतघ्नानां दुरात्मनाम् ॥ पापिनामितरेषां च महापातकिनां तथा ॥ १७ ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानाद्विशुद्धिरिति निश्चिता ॥ स्थलांतरे कृतघ्नानां निष्कृतिर्नास्ति कर्हिचित् ॥ १८ ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानात्तेषामपि हि निष्कृतिः ॥ सेतावर्द्धोदये स्नानं ये न कुर्वंति मोहतः ॥ १९ ॥ संसारेषु निमज्जंति ते यथांधाः पतंत्यधः ॥ सेतावर्धोदये स्नात्वा भित्त्वा भास्करमण्डलम् ॥ १२० ॥ ब्रह्मलोकं प्रयास्यंति नात्र कार्या विचारणा ॥ अर्द्धोदये तु संप्राप्ते स्नात्वा सेतौ विमुक्तिदे ॥ २१ ॥ स्नात्वा सम्यग्जगन्नाथं राघवं सीतया सह ॥ रामेश्वरं महादेवं सुग्रीवादिषु

---

१ त्वांत्रसंयुतः—इ० पा० । २ इहैव चायुराप्नोति—इ० पा० । ३ नद्यः—इ० पा० ।

विष्णुभस्थे दिनेशे भानोर्वारे किंचिदुद्यद्दिनेशे ॥ युक्तामा चेन्नागहीना तु पाते विष्णोर्ऋक्षे पुण्यमर्धोदयं स्यात् ॥ ७३ ॥ तस्मिन्नर्धोदये सेतौ स्नानं सायुज्यकारणम् ॥ व्यतीपातसहस्रेण दर्शमेकं समं स्मृतम् ॥ ७४ ॥ दर्शायुतसमं पुण्यं भानुवारो भवेद्यदि ॥ श्रवणर्क्षं यदि भवे द्भानुवारेण संयुतम ॥ ७५ ॥ पुण्यमेव तु विज्ञेयमन्योन्यस्यैव योगतः ॥ एकैकमप्यमृतदं स्नानदानजपार्चनात् ॥ ७६ ॥ पंचस्वपि च युक्तेषु किंतु वक्तव्यमत्र हि ॥ श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठममा श्रेष्ठा तिथिष्वपि ॥ ७७ ॥ व्यतीपातं तु योगानां वारं वारेषु वै रवेः ॥ चतुर्णामपि यो योगो मकरस्थे रवौ भवेत् ॥ ७८ ॥ तस्मिन्काले रामसेतौ यदि स्नायात्तु मानवः ॥ गर्भं न मातुराप्नोति किन्तु सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ७९ ॥ अर्धोदयसमः कालो न भूतो न भविष्यति ॥ एवं महोदयः कालो धर्मकालः प्रकीर्तितः ॥ ८० ॥ एतेषु पुण्यकालेषु सेतौ दानं प्रकीर्तितम् ॥ आचारश्च तपो वेदो वेदांतश्रवणं तथा ॥ ८१ ॥ शिवविष्ण्वादिपूजापि पुराणार्थप्रवक्तृता ॥ यस्मिन्विप्रे तु विद्यंते दानपात्रं तदुच्यते ॥ ८२ ॥ पात्राय तस्मै दानानि सेतौ दद्याद्द्विजातये ॥ यदि पात्रं न लभ्येत सेतावाचारसंयुतम् ॥ ८३ ॥ संकल्प्योद्दिश्य सत्पात्रं प्रदद्याद्ग्राममागतः ॥ अतो नाधमपात्राय दातव्यं फलकांक्षिभिः ॥ उत्तमं सेतुमाहात्म्यं वक्तुर्देयं न चान्यतः ॥ ८४ ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि वसिष्ठोक्तमनुत्तमम् ॥ दिलीपाय महाराज्ञे दानपात्रविवित्सवे ॥ ८५ ॥ ॥ दिलीप उवाच ॥ ॥ दानानि कस्मै देयानि ब्रह्मपुत्र पुरोहित ॥ एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि त्वच्छिष्यस्य महामुने ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ पात्राणामुत्तमं पात्रं वेदाचारपरायणम् ॥ तस्मादप्यधिकं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे ॥ ८७ ॥ वेदाः पुराणं शास्त्रं शिवविष्ण्वादिपूजनम् ॥ वर्णाश्रमाद्यनुष्ठानं वर्तते यस्य संततम् ॥ ८८ ॥ दरिद्रश्च कुटुंबी च तत्पात्रं श्रेष्ठमुच्यते ॥ तस्मिन्पात्रे प्रदत्तं यं धर्म कामार्थमोक्षदम् ॥ ८९ ॥ पुण्यस्थले विशेषेण दानं सत्पात्रगर्हितम् ॥ अन्यथा दशजन्मानि कृकलासो भविष्यति ॥ ९० ॥ जन्मत्रयं गर्दभः स्यान्मंडूकश्च द्विजन्मनि ॥ एकजन्मनि चाण्डालस्ततः शूद्रो भविष्यति ॥ ९१ ॥ ततश्च क्षत्रियो वैश्यः क्रमाद्विप्रश्च जायते ॥ दरिद्रश्च भवेत्ततः बहुरोगसमन्वितः ॥ ९२ ॥ एवं बहुविधा दोषा दुष्टपात्रप्रदानतः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सत्पात्रेषु प्रदापयेत् ॥ ९३ ॥ न लभ्यते चेत्सत्पात्रं तदा संकल्पपूर्वकम् ॥ एकं सत्पात्रमुद्दिश्य प्रक्षिपेदुदकं भुवि ॥ ९४ ॥ उद्दिष्टपात्रस्य मृतौ तत्पुत्राय समर्पयेत् ॥ तस्यापि मरणं प्राप्ते मठादौ समर्पयेत् ॥ अतो नाधमपात्राय दद्यात्तीर्थे विशेषतः ॥ ९५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन दिलीपः स द्विजोत्तमाः ॥ ९६ ॥ तदा प्रभृति सत्पात्रे प्रायच्छद्दानमुत्तमम् ॥ अतः पुण्यस्थले सेतावत्रापि मुनिपुंगवाः ॥ ९७ ॥ यदि लभ्येत सत्पात्रं तदा दद्याद्धनादिकम् ॥ नो

त् ॥ ४६ ॥ पंचपातककोटीनां नाशः स्यात्तत्क्षणे ध्रुवम् ॥ श्रीरामधनुषः कोट्या रेखां यः पश्यते कृताम् ॥ ४७ ॥ अनेकक्लेशसंपूर्णं गर्भवासं न पश्यति ॥ यत्र सीताऽनलं प्राप्ता तस्मिन्कुंडे निमज्जनात् ॥ ४८ ॥ भ्रूणहत्याशतं विप्रा नश्यति क्षणमात्रतः ॥ यथा रामस्तथा सेतुर्यथा गंगा तथा हरिः ॥ ४९ ॥ गंगे हरे रामसेतो त्विति संकीर्तयन्नरः ॥ यत्र क्वापि बहिः स्नायात्तेन याति परां गतिम् ॥ ५० ॥ सेतावर्धोदये स्नात्वा गन्धमादनपर्वते ॥ पितॄनुद्दिश्य यः पिंडान्दद्यात्सर्षपमात्रकान् ॥ ५१ ॥ पितरस्तृप्तिमायांति यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ शमीपत्रप्रमाणं तु पितॄनुद्दिश्य भक्तितः ॥ ५२ ॥ द्विजेन पिण्डं दत्तं चेत्सर्वपापविमोचितः ॥ स्वर्गस्थो मुक्तिमायाति नरकस्थो दिवं व्रजेत् ॥ ५३ ॥ सेतौ च पद्मनाभे च गोकर्णे पुरुषोत्तमे ॥ उदन्वदंभसि स्नानं सार्वकालिकमीप्सितम् ॥ ५४ ॥ शुक्रांगारकसौरीणां वारेषु लवणांभसि ॥ संतानकामी न स्नाया त्सेतोरन्यत्र कर्हिचित् ॥ ५५ ॥ अकृतप्रेतकार्यो वा गर्भिणीपतिरेव वा ॥ न स्नायादुदधौ विद्वान्सेतोरन्यत्र कर्हिचित् ॥ ५६ ॥ न कालापेक्षणं सेतोर्नित्यस्नानं प्रशस्यते ॥ वारतिथ्यृक्षनियमाः सेतोरन्यत्र हि द्विजाः ॥ ५७ ॥ उद्दिश्य जीवतः स्नायान्न तु स्नायान्मृतान्प्रति ॥ कुशैः प्रति कृतिं कृत्वा स्नापयेत्तीर्थवारिभिः ॥ ५८ ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य प्रसन्नेंद्रियमानसः ॥ कुशोऽसि त्वं पवित्रोऽसि विष्णुना विधृतः पुरा ॥ ५९ ॥ त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्यैतद्ग्रंथिबन्धनम् ॥ सर्वत्र सागरः पुण्यः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ ६० ॥ सेतौ सिन्ध्वब्धिसंयोगे गंगासागर संगमे ॥ नित्यस्नानं हि निर्दिष्टं गोकर्णे पुरुषोत्तमे ॥ ६१ ॥ नापर्वणि सरिन्नाथं स्पृशेदन्यत्र कर्हिचित् ॥ पितॄणां सर्वदेवानां मुनीनामपि शृण्वताम् ॥ ६२ ॥ प्रतिज्ञामकरोद्रामः सीतालक्ष्मणसंयुतः ॥ मया ह्यत्र कृते सेतौ स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ६३ ॥ मत्प्रसादेन ते सर्वे न यास्यंति पुनर्भवम् ॥ नश्यंति सर्वपापानि मत्सेतोरवलोकनात् ॥ ६४ ॥ रामनाथस्य माहात्म्यं मत्सेतोरपि वैभवम् ॥ नाहं वर्णयितुं शक्तो वर्षकोटिशतैरपि ॥ ६५ ॥ इति रामस्य वचनं श्रुत्वा देवमहर्षयः ॥ साधुसाध्विति संतुष्टाः प्रशशंसुश्च तद्वचः ॥ ६६ ॥ सेतुमध्ये चतुर्वक्त्रः सर्वदेवसमन्वितः ॥ अध्यास्ते तस्य रक्षार्थमीश्वरस्याज्ञया सदा ॥ ६७ ॥ रक्षार्थं रामसेतौ हि सेतुमाधवसंज्ञया ॥ महाविष्णुः समध्यास्ते निबद्धो निगडेन वै ॥ ६८ ॥ महर्षयश्च पितरो धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ देवाश्च सहगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ६९ ॥ विद्याधराश्चारणाश्च यक्षाः किंपुरुषास्तथा ॥ अन्यानि सर्वभूतानि वसंत्यस्मिन्नहर्निशम् ॥ ७० ॥ सोऽहं दृष्टः श्रुतो वापि स्मृतः स्पृष्टोऽवगाहितः ॥ सर्वस्माद्दुरिता त्पाति रामसेतुर्द्विजोत्तमाः ॥ ७१ ॥ सेतावर्धोदये स्नानमानंदप्राप्तिकारणम् ॥ मुक्तिप्रदं महापुण्यं महानरकनाशनम् ॥ ७२ ॥ पौषे मासे

रणा ॥ २२ ॥ माघमासे धनुष्कोटौ दशपंचदिनानि यः ॥ स्नानं करोति मनुजः स वैकुंठमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ माघमासे रामसेतौ स्नानं विशो[illegible]
नं चरन् ॥ शिवसामीप्यमाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ २४ ॥ पंचविंशद्दिनं स्नानं कुर्वन्सारूप्यमाप्नुयात् ॥ स्नानं त्रिंशद्दिनं कुर्वन्सायुज्यं लभते
ध्रुवम् ॥ २५ ॥ अतोऽवश्यं रामसेतौ माघमासे द्विजोत्तमाः ॥ स्नानं समाचरेद्विद्वान्किंचिदभ्युदिते रवौ ॥ २६ ॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथैवार्द्धोदये
द्विजाः ॥ महोदये रामसेतौ स्नानं कुर्वन्द्विजोत्तमाः ॥ २७ ॥ अनेकक्लेशसंयुक्तं गर्भवासं न पश्यति ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशकं च प्रकीर्तितम् ॥
॥ २८ ॥ सर्वेषां नरकाणां च बाधकं परिकीर्तितम् ॥ संपदामपि सर्वासां निदानं परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥ इन्द्रादिसर्वलोकानां सालोक्यादिप्रदं
तथा ॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथैवार्द्धोदये द्विजाः ॥ ३० ॥ महोदये धनुष्कोटौ मज्जनं त्वतिनिश्चितम् ॥ रावणस्य विनाशार्थं पुरा रामेण निर्मि
तम् ॥ ३१ ॥ सिद्धचारणगंधर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ ब्रह्मदेवर्षिराजर्षिपितृसंघनिषेवितम् ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादिदेवतावृंदसंसेवितं भक्तिपूर्वकम् ॥ पुण्यं
यो राममंत्रं वै संस्मरन्पुरुषो द्विजाः ॥ ३३ ॥ स्नायाच्च यत्र कुत्रापि तटाकादौ जलाशये ॥ न तस्य दुष्कृतं किंचिद्भविष्यति कदाचन ॥ ३४ ॥
सेतुमध्यस्थतीर्थेषु मुष्टिमात्रप्रदानतः ॥ नश्यंति सकला रोगा भ्रूणहत्यादयस्तथा ॥ ३५ ॥ रामेण धनुषः पुण्यां यो रेखां पश्यते कृताम् ॥ न
तस्य पुनरावृत्तिर्वैकुंठात्स्यात्कदाचन ॥ ३६ ॥ धनुष्कोटिरिति ख्याता या लोके पापनाशिनी ॥ विभीषणप्रार्थनया कृता रामेण धीमता ॥
॥ ३७ ॥ धनुष्कोटिर्महापुण्या तस्यां स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ दद्याद्दानानि वित्तानां क्षेत्राणां च गवां तथा ॥३८॥ तिलानां तंडुलानां च धान्यानां
पयसां तथा ॥ वस्त्राणां भूषणानां च माषाणामोदनस्य च ॥३९॥ दध्नां घृतानां वारीणां शाकानामप्युदश्चिताम् ॥ शुद्धानां शर्कराणां च सस्यानां
मधुनां तथा ॥ ४० ॥ मोदकानामपूपानामन्येषां दानमेव च ॥ रामसेतौ द्विजाः प्रोक्तं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ४१ ॥ अतो [illegible]
विवर्जितः ॥ दत्तं हुतं च तप्तं च जपश्च नियमादिकम् ॥ ४२ ॥ श्रीरामधनुषः कोटावनंतफलदं भवेत् ॥ तेन देवाश्च तुष्यंति तुष्यंति पितरस्तथा ॥
॥ ४३ ॥ तुष्यंति मुनयः सर्वे ब्रह्मा विष्णुः शिवस्तथा ॥ नागाः किंपुरुषा यक्षाः सर्वे तुष्यंति निश्चितम् ॥४४॥ स्वर्गं [illegible] धनुष्कोट्य[illegible]
कनात् ॥ स्ववंशजान्नरान्सर्वान्पावयेच्च पितामहान् ॥ ४५ ॥ तारयेच्च कुलं सर्वं धनुष्कोट्यवलोकनात् ॥ रामस्य धनुषः कोट्या [illegible]

सेतुस्नानफलं पुण्यं तेनाप्नोति न संशयः ॥ अंधपंग्वादिविषयमेतत्प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ७९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितो विप्राः सेतुयात्राक्रमो द्विजाः ॥ एतत्पठन्वा शृण्वन्वा सर्वदुःखाद्विमुच्यते ॥ ८० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये यात्राक्रमवर्णनंनामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भूयोऽप्यहं प्रवक्ष्यामि सेतुमुद्दिश्य वैभवम् ॥ युष्माकमादरेणाहं शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ १ ॥ स्थानानामपि सर्वेषामेतत्स्थानं महत्तरम् ॥ अत्र जप्तं हुतं तप्तं दत्तं चाक्षय मुच्यते ॥ २ ॥ अस्मिन्नेव महास्थाने धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ वाराणस्यां दशसमावासपुण्यफलं भवेत् ॥ ३ ॥ तस्मिंस्थले धनुष्कोटौ स्नात्वा रामेश्वरं शिवम् ॥ दृष्ट्वा नरो भक्तियुक्तस्त्रिदिनानि वसेद्द्विजाः ॥ ४ ॥ पुण्डरीकपुरे तेन दशवत्सरवासजम् ॥ पुण्यं भवति विप्रेंद्रा महापातकनाशनम् ॥५॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु मंत्रमाद्यं षडक्षरम् ॥ अत्र जप्त्वा नरो भक्त्या शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ६ ॥ मध्यार्जुने कुंभकोणे मायूरे श्वेतकानने ॥ हालास्ये च गजारण्ये वेदारण्ये च नैमिषे ॥ ७ ॥ श्रीपर्वते च श्रीरंगे श्रीमद्वृद्धगिरौ तथा ॥ चिदंबरे च वल्मीके शेषाद्रावरुणाचले ॥ ८ ॥ श्रीमद्दक्षिणकैलासे वेंकटाद्रौ हरिस्थले ॥ कांचीपुरे ब्रह्मपुरे वै ¹येश्वरपुरे तथा ॥ ९ ॥ अन्यत्रापि शिवस्थाने विष्णुस्थाने च सत्तमाः ॥ वर्षवासभवं पुण्यं धनुष्कोटौ नरो मुदा ॥१०॥ माघमासे यदि स्नायादाप्नोत्येव न संशयः ॥ इमं सेतुं समुद्दिश्य द्वौ समुद्राविति श्रुतिः ॥११॥ विद्यते ब्राह्मणश्रेष्ठा मातृभूता सनातनी ॥ अदो यद्दारुरित्यन्या यत्रास्ति मुनिपुंगवाः ॥ १२ ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यंती सेतुवैभवशंसिनी ॥ श्रुतिरस्ति तथान्यापि तद्विष्णोरिति चापरा ॥ १३ ॥ इतिहासपुराणानि स्मृतयश्च तपोधनाः ॥ एकवाक्यतया सेतुमाहात्म्यं प्रब्रुवंति हि ॥ १४ ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु कुर्वन्सेत्ववगाहनम् ॥ अविमुक्ते दशाब्दं तु गंगास्नानफलं लभेत् ॥ १५ ॥ कोटिजन्मकृतं पापं तत्क्षणेनैव नश्यति ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥१६॥ विषुवायनसंक्रांतौ शशिवारे च पर्वणि ॥ सेतुदर्शनमात्रेण सप्तजन्मार्जिताशुभम् ॥१७॥ नश्यते स्वर्गतिं चैव प्रयाति द्विजपुंगवाः ॥ मकरस्थे रवौ माघे किंचिदभ्युदिते रवौ ॥ १८ ॥ स्नात्वा दिनत्रयं मर्त्यो धनुष्कोटौ विपातकः ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु स्नानपुण्यमवाप्नुयात् ॥ ॥ १९ ॥ धनुष्कोटौ नरः कुर्यात्स्नानं पंचदिनेषु यः ॥ अश्वमेधादिपुण्यं च प्राप्नुयाद्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २० ॥ चांद्रायणादिकृच्छ्राणामनुष्ठानफलं लभेत् ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं तथा ॥ २१ ॥ माघमासे दशाहःसु धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ ब्रह्महत्यायुतं नश्येन्नात्र कार्या विचा

१ वैजेश्वर—इ० पा० ।

चिन्तयन् ॥ ५४ ॥ ततः स्नात्वा रामतीर्थे ततो देवालयं व्रजेत् ॥ स्नात्वा पापविनाशने च गंगायमुनयोस्तथा ॥ ५५ ॥ सावित्र्यां च सरस्वत्यां गायत्र्यां च द्विजोत्तमाः ॥ स्नात्वा च हनुमत्कुण्डे ततः स्नायान्महाफले ॥ ब्रह्मकुण्डं ततः प्राप्य स्नायाद्विधिपुरःसरम् ॥ ५६ ॥ नागकुण्डं ततः प्राप्य सर्वपापविनाशनम् ॥ स्नानं कुर्यान्नरो विप्रा नरकक्लेशनाशनम् ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तीर्थानि सकलान्यपि ॥ ५७ ॥ सर्वदा नागकुंडे तु वसंति स्वाघशांतये ॥ अनंतादिमहानागैरष्टाभिरिदमुत्तमम् ॥ ५८ ॥ कल्पितं मुक्तिदं तीर्थं रामसेतौ शिवंकरम् ॥ अगस्त्यकुण्डं संप्राप्य ततः स्नायादनुत्तमम् ॥ ५९ ॥ अथाग्नितीर्थमासाद्य सर्वदुष्कर्मनाशनम् ॥ स्नात्वा संतर्प्य विधिवच्छ्राद्धं कुर्यात्पितॄन्स्मरन् ॥ ६० ॥ गोभूहिरण्य धान्यादि ब्राह्मणेभ्यः स्वशक्तितः ॥ दत्त्वाग्नितीर्थतीरे तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६१ ॥ अथवा यानि तीर्थानि चक्रतीर्थमुखानि वै ॥ अनुक्रांतानि विप्रेंद्राः सर्वपापहराणि तु ॥ ६२ ॥ स्नायात्तदनुपूर्वेण स्नायाद्वापि यथारुचि ॥ स्नात्वैवं सर्वतीर्थेषु श्राद्धादीनि समाचरेत् ॥ ६३ ॥ पश्चाद्रामेश्वरं प्राप्य निषेव्य परमेश्वरम् ॥ सेतुमाधवमागत्य तथा रामं च लक्ष्मणम् ॥ ६४ ॥ सीतां प्रभंजनसुतं तथान्यान्कपिसत्तमान् ॥ तत्रत्यसर्वतीर्थेषु स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ ६५ ॥ प्रणम्य रामनाथं च रामचंद्रं तथापरान् ॥ नमस्कृत्य धनुष्कोटिं ततः स्नातुं व्रजेन्नरः ॥ ६६ ॥ तत्र पापाण दानादिपूर्वोक्तनियमं चरेत् ॥ धनुष्कोटौ च दानानि दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ६७ ॥ क्षेत्रं गाश्च तथान्यानि वस्त्राण्यन्यानि चादरात् ॥ ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ६८ ॥ कोटितीर्थं ततः प्राप्य स्नायान्नियमपूर्वकम् ॥ ततो रामेश्वरं देवं प्रणमेद्वृषभध्वजम् ॥ ६९ ॥ विभवे सति विप्रेभ्यो दद्यात्सौवर्णदक्षिणाम् ॥ तिलान्धान्यं च गां क्षेत्रं वस्त्राण्यन्यानि तंडुलान् ॥ ७० ॥ दद्याद्वित्तानुसारेण वित्तलोभविवर्जितः ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं पूजोपकरणानि च ॥ ७१ ॥ रामेश्वराय देवाय दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ स्तुत्वा रामेश्वरं देवं प्रणम्य च सभक्तिकम् ॥ ७२ ॥ अनुज्ञाप्य ततो गच्छेत्सेतुमाधवसंनिधिम् ॥ तस्मै दत्त्वा च धूपादीननुज्ञाप्य च माधवम् ॥ ७३ ॥ पूर्वोक्तनियमोपेतः पुनर्गच्छेत्स्वकं गृहम् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेदन्नैः षड्रसैः परिपूरितैः ॥ ७४ ॥ तेनैव रामनाथोऽस्मै प्रीतोऽभीष्टं प्रयच्छति ॥ नारकं चास्य नास्त्येव दारिद्र्यं च विनश्यति ॥ ॥ ७५ ॥ संततिर्वर्धते तस्य पुरुषस्य द्विजोत्तमाः ॥ संसारमवधूयाशु सायुज्यमपि यास्यति ॥ ७६ ॥ अत्रागन्तुमशक्तश्चेच्छ्रुतिस्मृत्यागमेषु यत् ॥ ग्रंथजातं महापुण्यं सेतुमाहात्म्यसूचकम् ॥ ७७ ॥ तं ग्रंथं पाठयेद्विप्रा महापातकनाशनम् ॥ इदं वा सेतुमाहात्म्यं पठेद्भक्तिपुरःसरम् ॥ ७८ ॥

१ [illegible]

निः सरित्पतिः सागररत्नयोनिः ॥ अग्निश्च तेजश्च इडा च तेजो रेतोधा विष्णुरमृतस्य नाभिः ॥ ३० ॥ इदं ते [illegible] ॥
प्रविशंत्यापः ॥ सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहामि पापं शरीरात्सशिरस्कोऽभ्युपेत्य ॥३१॥ [illegible] नमस्कुर्यात्पुनर्द्विजाः ॥ [illegible]
नदीनां पतिमंबुधिम् ॥ ३२ ॥ द्वौ समुद्राविति पुनः प्रोच्चार्य स्नानमाचरेत् ॥ [illegible] तीर्थानि [illegible] ॥ ३३ ॥ [illegible] सेतौ
तीर्थं देहि दिवाकर ॥ प्राच्यां दिशि च सुग्रीवमित्यादिक्रमयोगतः ॥३४॥ स्मृत्वा [illegible] द्विजाः सेतौ [illegible] स्नानमाचरेत् ॥ [illegible]
यदि मानवः ॥ ३५ ॥ तदा तु नवपाषाणमध्ये सेतौ विमुक्तिदे ॥ स्नानमंबुनिधौ कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥ ३६ ॥ [illegible]
त्सेतुं विमुक्तिदम् ॥ तदा तत्रोदधावेव स्नानं कुर्याद्विमुक्तये ॥ ३७ ॥ ॥ तर्पणविधिः ॥ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
च कालरात्रिं च विद्यां चाहर्गणेश्वरम् ॥ ३८ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमापतिम् ॥ वाल्मीकिं नारदं चैव [illegible] ॥ ३९ ॥
नलं नीलं गवाक्षं च गवयं गन्धमादनम् ॥ मैंदं च द्विविदं चैव शरभं चर्षभं तथा ॥ ४० ॥ सुग्रीवं च हनुमंतं [illegible] च ॥ रामं च लक्ष्मणं
सीतां महाभागां यशस्विनीम् ॥ ४१ ॥ त्रिः कृत्वा तर्पयेदेतान्मंत्रानुक्त्वा यथाक्रमम् ॥ [illegible] द्विजाः ॥४२॥ [illegible]
नृषीन्पितॄंश्चैव विधिवच्च तिलोदकैः॥ द्वितीयांतानि नामानि चोक्त्वा वा तर्पयेद्द्विजाः ॥ ४३ ॥ [illegible] ॥ [illegible]
वंतीर्थेषु स्नानस्य फलमाप्नुयात् ॥ ४४ ॥ एवमेतांस्तर्पयित्वा नमस्कृत्योत्तरेज्जलात् ॥ आर्द्रवस्त्रं परित्यज्य शुक्ल[illegible] ॥ ४५ ॥ [illegible]
सपवित्रश्च विधिवच्छ्राद्धमाचरेत् ॥ पिंडान्पितृभ्यो दद्याच्च तिलतण्डुलकैस्तथा ॥ ४६ ॥ [illegible] द्विजोत्तमाः ॥ [illegible]
न्द्योऽन्नेन वै श्राद्धं षड्रसेन समाचरेत् ॥ ४७ ॥ गोभूतिलहिरण्यादिदानं कुर्यात्समृद्धिमान् ॥ [illegible] समाचरेत् ॥ ४८ ॥
पाषाणदानपूर्वाणि तर्पणांतानि वै द्विजाः ॥ सेतुमूले यथैतानि विधिवद्ध्यतनो द्विजाः ॥ ४९ ॥ [illegible] ततो गत्वा तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥
पश्येच्च सेत्वधिपतिं देवं नारायणं हरिम् ॥ ५० ॥ गच्छन्पश्चिममार्गेण तत्रत्ये चक्रतीर्थके ॥ स्नात्वा [illegible] ॥ ५१ ॥
कपितीर्थं ततः प्राप्य तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥ सीताकुंडं ततः प्राप्य तत्रापि स्नानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ [illegible] ततः प्राप्य [illegible] ॥
स्नात्वा प्रणम्य रामं च जानकीरमणं प्रभुम् ॥ ५३ ॥ गच्छेल्लक्ष्मणतीर्थं तु कण्ठाद्युपरि वापनम् ॥ कृत्वा स्नायाच्च [illegible]

१ रसा—इ०पा०। २ पुण्यम्—इ०पा०। ३ पाराशर्यम्—इ०पा०।

स्त्रीसंगादिविवर्जितः ॥७॥ शौचाद्याचारसंयुक्तः सन्ध्योपास्तिपराय... ॥ गायत्र्युपास्तिं कुर्वाणस्त्रिसंध्यं रामचिंतकः ॥ ८ ॥ मध्येमार्गं पठन्नित्यं सेतुमाहात्म्यमादरात् ॥ पठन्रामायणं वापि पुराणांतरमेव वा ॥ ९ ॥ व्यर्थवाक्यानि संत्यज्य सेतुं गच्छेद्विशुद्धये ॥ प्रतिग्रहं न गृह्णीयान्नाचारांश्च परित्यजेत् ॥ १० ॥ कुर्यान्मार्गे यथाशक्ति शिवविष्ण्वादिपूजनम् ॥ वैश्वदेवादिकर्माणि यथाशक्ति समाचरेत् ॥ ११ ॥ ब्रह्मयज्ञमुखान्धर्मान्प्रकुर्याच्चाग्निपूजनम् ॥ अतिथिभ्योऽन्नपानादि संप्रदद्याद्यथाबलम् ॥ १२ ॥ दद्याद्भिक्षां यतिभ्योऽपि वित्तशाठ्यं परित्यजन् ॥ शिवविष्ण्वादिनामानि स्तोत्राणि च पठेत्पथि ॥ १३ ॥ धर्ममेव सदा कुर्यान्निषिद्धानि परित्यजेत् ॥ इत्यादिनियमोपेतः सेतुमूलं ततो व्रजेत् ॥ १४ ॥ पाषाणं प्रथमं दद्यात्तत्र गत्वा समाहितः ॥ तत्रावाह्य समुद्रं च प्रणमेत्तदनंतरम् ॥ १५ ॥ अर्घ्यं दद्यात्समुद्राय प्रार्थयेत्तदनंतरम् ॥ अनुज्ञां च ततः कुर्यात्ततः स्नायान्महोदधौ ॥ १६ ॥ मुनीनामथ देवानां कपीनां पितृणां तथा ॥ प्रकुर्यात्तर्पणं विप्रा मनसा संस्मरन्हरिम् ॥ १७ ॥ ॥ पाषाणसंख्या ॥ ॥ पाषाणसप्तकं दद्यादेकं वा विप्रपुंगवाः ॥ पाषाणदानात्सफलं स्नानं भवति नान्यथा ॥ १८ ॥ ॥ पाषाणदानमंत्रः ॥ ॥ पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरे ॥ पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यताम् ॥ १९ ॥ ॥ सान्निध्यप्रार्थनामन्त्रः ॥ ॥ विश्वाचि त्वं घृताचि त्वं विश्वयाने विशांपते ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणांभसि ॥ २० ॥ ॥ नमस्कारमन्त्रः ॥ ॥ नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णो ह्यपांपते ॥ नमो हिरण्यशृंगाय नदीनां पतये नमः ॥ समुद्राय वयूनाय शौचार्यं प्रणमेत्तथा ॥ २१ ॥ ॥ अर्घ्यमन्त्रः ॥ ॥ सर्वरत्नमय श्रीमन्सर्वरत्नाकराकर ॥ सर्वरत्नप्रधानस्त्वं गृहाणार्घ्यं महोदधे ॥ २२ ॥ ॥ अनुज्ञापनमंत्रः ॥ ॥ अशेषजगदाधार शं[illegible]धर ॥ देहि देव ममानुज्ञां युष्मत्तीर्थनिषेवणे ॥ २३ ॥ ॥ प्रार्थनामंत्रः ॥ ॥ प्राच्यां दिशि च सुग्रीवं दक्षिणस्यां नलं स्मरेत् ॥ २४ ॥ प्रतीच्यां मैंदनामानमुदीच्यां द्विविदं तथा ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव सीतामपि यशस्विनीम् ॥ २५ ॥ अंगदं वायुतनयं स्मरेन्मध्ये विभीषणम् ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्राविशंस्त्वा महोदधे ॥ २६ ॥ स्नानस्य मे फलं देहि सर्वस्मात्त्राहि मांहसः ॥ हिरण्यशृंगमित्याभ्यां नाम्यां नारायणं स्मरेत् ॥ २७ ॥ ध्यायन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ॥ ब्रह्मलोकमवाप्नोति जायते नेह वै पुनः ॥ २८ ॥ सर्वेषामपि पापानां प्रायश्चित्तं भवेत्ततः ॥ प्रह्लादं नारदं व्यासमंबरीषं शुकं तथा ॥ अन्यांश्च भगवद्भक्तांश्चिंतयेदेकमानसः ॥ २९ ॥ ॥ स्नानमन्त्रः ॥ ॥ वेदादिगीतं [illegible]

१ [illegible]—ङ०पा० । २ [illegible]—ङ०पा० ।

नृप ॥ भूतराक्षससंघेभ्यो भयानामुपशांतये ॥९९॥ ब्रह्मापि सेतुरक्षार्थं वसत्यत्र दिवानिशम् ॥ शंकरो रामनाथाख्यो नित्यं सेतौ वसत्यथ ॥१००॥ इंद्रादिलोकपालाश्च वसंत्यत्र मुदान्विताः ॥ अतोऽहमत्र वत्स्यामि सेतुमाधवसंज्ञया ॥१॥ सेतुसंरक्षणार्थं वै सर्वोपद्रवशांतये ॥ सर्वेषामि [illegible]र्थं सर्वपापोपशांतये ॥ २ ॥ त्वया निगडबद्धं मां सेवंते येऽत्र मानवाः ॥ ते यांति मम सायुज्यं सर्वाभीष्टं तथा नृप ॥ ३ ॥ मम लक्ष्म्यास्तत्र तथा चरितं ये पठंति वै ॥ न ते यास्यंति दारिद्र्यं किं त्वैश्वर्यं व्रजंति ते ॥४॥ त्वत्कृतं यदिदं स्तोत्रं मम लक्ष्म्या विशांपते ॥ ये पठंति च शृण्वंति लिखंति च मुदान्विताः ॥ ५ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिर्मम लोकात्कदाचन ॥ इत्युक्त्वा स हरिस्तत्र नृपं पुण्यनिधिं तदा ॥ ६ ॥ तत्रैव पूर्णरूपेण संनिधत्ते स्म सर्वदा ॥ नृपः पुण्यनिधिर्विप्राः सेतुमाधवरूपिणम् ॥ ७ ॥ विष्णुं प्रणम्य भक्त्या तु महापूजां विधाय च ॥ सेवित्वा रामनाथं च स्वमेव भवनं ययौ ॥ ८ ॥ यावज्जीवमसौ तत्र सेतौ न्यवसदुत्तमे ॥ मधुरायां निजं पुत्रं स्थापयामास पालकम् ॥ ९ ॥ तत्रैव निवसन्राजा देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ विंध्यावलिश्च तत्पत्नी तमेवानुममार सा ॥ पतिव्रता पतिप्राणा प्रययौ सापि सद्गतिम् ॥११०॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ येऽत्र भक्तियुता नित्यं सेवंते सेतुमाधवम् ॥ ११ ॥ न तेषां पुनरावृत्तिः कैलासाज्जातु जायते ॥ सेतुमाधवसेवां ये न कुर्वंत्यत्र मानवाः ॥ ॥ १२ ॥ न तेषां रामनाथस्य सेवा फलवती भवेत् ॥ गृहीत्वा सैकतं सेतोर्गंगायां निक्षिपेद्यदि ॥ १३ ॥ विभज्य माधवपुरे वैकुंठे स वसेन्नरः ॥ गंगां जिगमिषुर्विप्राः सेतुमाधवसन्निधौ ॥ १४ ॥ संकल्प्य गंगां निर्गच्छेत्सा यात्रा सफला भवेत् ॥ आनीय गंगासलिलं रामेशमभिषिच्य च ॥ १५ ॥ सेतौ निक्षिप्य तद्भारं ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः ॥ इति वः कथितं विप्राः सेतुमाधववैभवम् ॥ १६ ॥ एतत्पठन्वा शृण्वन्वा वैकुंठे लभते गतिम् ॥ ११७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सेतुमाधवप्रशंसायां पुण्यनिधिचरितकथनंनाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि सेतुयात्राक्रमं द्विजाः ॥ यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवः क्षणात् ॥ १ ॥ स्नात्वाचम्य विशुद्धात्मा कृतनित्यविधिः सुधीः ॥ रामनाथस्य तुष्ट्यर्थं प्रीत्यर्थं राघवस्य च ॥ २ ॥ भोजयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुंड्रांकितमस्तकः ॥ ३ ॥ गोपीचन्दलिप्तो वा स्वफालेऽप्यूर्ध्वपुंड्रकः ॥ रुद्राक्षमालाभरणः सपवित्रकरः शुचिः ॥ ४ ॥ सेतुयात्रां करिष्येऽहमिति संकल्प्य भक्तितः ॥ स्वगृहात्प्रव्रजेन्मौनी जपन्नष्टाक्षरं मनुम् ॥ ५ ॥ पंचाक्षरं नाममंत्रं जपेन्नियतमानसः ॥ एकवारं हविष्याशी जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ ६ ॥ पादुकाछत्ररहितस्तांबूलपरिवर्जितः ॥ तैलाभ्यंगविहीनश्च

यदज्ञानान्मया विष्णो त्वयि दोषः कृतोऽधुना ॥ पादे निगडबंधेन ... क्षम्यतां त्वया ॥ ७५ ॥ लोकास्ते शिशवः सर्वे त्वं पिता जगतां हरे ॥
सुताऽपराधः पितृभिः क्षंतव्यो मधुसूदन ॥ ७६ ॥ अपराधिनां च दैत्यानां स्वरूपमपि दत्तवान् ॥ भवान्विष्णो ममापांममपराधं क्षमस्व मे ॥
॥ ७७ ॥ जिघांसयापि भगवन्नागतां पूतनां पुरा ॥ अनयस्त्वत्पदांभोजं तन्मां रक्ष कृपानिधे ॥ लक्ष्मीकांत कृपादृष्टिं मयि पातय केशव ॥ ७८ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति संप्रार्थितो विष्णू राज्ञा तेन द्विजोत्तमाः ॥ प्राह गंभीरया वाचा नृपं पुण्यनिधिं ततः ॥ ७९ ॥ ॥ विष्णुरु
वाच ॥ ॥ राजन्न भीस्त्वया कार्या मद्बंधननिमित्तजा ॥ ८० ॥ भक्तवश्यत्वमधुना तव प्रतिहितं मया ॥ मम प्रीतिकरं यज्ञमकरोयद्भवानिह
॥ ८१ ॥ अतस्त्वं मम भक्तोसि राजन्पुण्यनिधेऽधुना ॥ तेनाहं तव वश्योऽस्मि भक्तिपाशेन यंत्रितः ॥ ८२ ॥ भक्तापराधं सततं क्षमाम्यहमरिं
दम ॥ त्वद्भक्तिं ज्ञातुकामेन मया संप्रेरिता त्वियम् ॥ ८३ ॥ लक्ष्मीर्मम प्रिया राजंस्त्वया संरक्षिताऽधुना ॥ तेनाहं तव तुष्टोऽस्मि मत्स्वरूपा त्वियं
सदा ॥ ८४ ॥ अस्यां यो भक्तिमांल्लोके स मद्भक्तोऽभिधीयते ॥ अस्यां यो विमुखो राजन्स मद्वेषी स्मृतः सदा ॥ ८५ ॥ त्वमिमां भक्तिसं
युक्तो यस्मात्पूजितवानसि ॥ मत्पूजापि कृता तस्मान्मदभिन्ना त्वियं यतः ॥ ८६ ॥ अतस्त्वया नापराधः कृतो मयि नरेश्वर ॥ किं नु पूजन
विहिता तां त्वयार्चयता मम ॥ ८७ ॥ त्वया मद्भार्यया साकं संकेतोऽकारि यत्पुरा ॥ तत्संकेताभिगुप्त्यर्थं मां यद्बंधितवानसि ॥ ८८ ॥ तेन
प्रीतोस्मि ते राजँल्लक्ष्मीः संरक्षिताऽधुना ॥ मत्स्वरूपा च सा लक्ष्मीर्जगन्माता त्रयीमयी ॥ ८९ ॥ तद्रक्षां कुर्वता भूप त्वया यद्बंधनं मम ॥
तत्प्रियं मम राजेंद्र मा भयं क्रियतां त्वया ॥ ९० ॥ इयं लक्ष्मीस्तव सुता सत्यमेव न संशयः ॥ इतीरितेऽथ हरिणा लक्ष्मीः प्रोवाच भूपतिम् ॥
॥ ९१ ॥ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ ॥ राजन्प्रीतास्मि ते चाहं रक्षिता यद्गृहे त्वया ॥ त्वद्भक्तिशोधनार्थं वो अहं विष्णुरुभावपि ॥ ९२ ॥ विनोद
कलहव्याजादागताविह भूपते ॥ तव योगेन भक्त्या च तुष्टावावां परंतप ॥ ९३ ॥ आवयोः कृपया राजन्सुखं ते भवतात्सदा ॥ सर्वभूतदयार्थं
सदा ते भवतु ध्रुवम् ॥ ९४ ॥ आवयोः पादयुगले भक्तिर्भवतु ते ध्रुवा ॥ देहांते मम सायुज्यं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ९५ ॥ नित्यं भवतु ते राजन्म
भूते पापभीस्तथा ॥ सदा धर्मे भवतु धीर्विष्णुभक्तियुता तव ॥९६॥ एवमुक्त्वा नृपं लक्ष्मीर्विष्णोर्वक्षस्थलं ययौ ॥ अथ विष्णुरवादीद्राजानं द्विज
पुंगवाः ॥ ९७ ॥ यथा त्वयाव बद्धोहं निगडेन नृपोत्तम ॥ तद्रूपेणात्र वत्स्यामि सेतुमाधवसंज्ञितः ॥ ९८ ॥ ममैव कांतिः ...

१ घ. ...

स्वप्ने विप्रं ददर्श तम् ॥ ४७ ॥ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ कौस्तुभालंकृतोरस्कं पीतांबरधरं हरिम् ॥ ४८ ॥ कालमेघच्छविं कांतं गरुडोपरि सस्थितम् ॥ चारुस्मितं चारुदंतं लसन्मकरकुण्डलम् ॥ ४९ ॥ विष्वक्सेनप्रभृतिभिः किंकरैरुपसेवितम् ॥ शेषपर्यंकशयनं नारदादि मुनिस्तुतम् ॥ ५० ॥ ददर्श च स्वकां कन्यां विकासिकमलस्थिताम् ॥ धृतपंकजहस्तां तां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ५१ ॥ विष्णुवक्षस्थलावासां समुन्नतपयोधराम् ॥ दिग्गजैरभिषिक्तांगीं श्यामां पीतांबरावृताम् ॥ ५२ ॥ स्वर्णपंकजसंक्लृप्तमालालंकृतमूर्धजाम् ॥ दिव्याभरणशोभाढ्यां चारुहा रविभूषिताम् ॥ ५३ ॥ अनर्घरत्नसंक्लृप्तनासाभरणशोभिताम् ॥ सुवर्णनिष्काभरणां कांचीनूपुरराजिताम् ॥ ५४ ॥ महालक्ष्मीं ददर्शासौ राजा रात्रौ स्वकां सुताम् ॥ एवं दृष्ट्वा नृपः स्वप्ने विप्रं तं स्वसुतामपि ॥ ५५ ॥ उत्थितः सहसा तल्पात्कन्यागृहमवाप च ॥ तथैव दृष्टवान्कन्यां यथा स्वप्ने ददर्श ताम् ॥ ५६ ॥ अथोदिते सवितरि कन्यामादाय भूमिपः ॥ रामनाथालयं प्राप ब्राह्मणं न्यस्तवान्यतः ॥ ५७ ॥ स मंडपवरे विप्रं ददर्श हरिरूपिणम् ॥ यथा ददर्श स्वप्ने तं वनमालादिचिह्नितम् ॥ विष्णुं विज्ञाय तुष्टाव नृपतिर्हरिमीश्वरम् ॥ ५८ ॥ ॥ पुण्यनिधिरुवाच ॥ ॥ नमस्ते कमलाकांत प्रसीद गरुडध्वज ॥ ५९ ॥ शार्ङ्गपाणे नमस्तुभ्यमपराधं क्षमस्व मे ॥ नमस्ते पुण्डरीकाक्ष चक्रपाणे श्रियःपते ॥ ६० ॥ कौस्तुभालंकृतांकाय नमः श्रीवत्सलक्ष्मणे ॥ नमस्ते ब्रह्मपुत्राय दैत्यसंघविदारिणे ॥ ६१ ॥ अशेषभुवनावासनाभिपंकजशालिने ॥ मधुकैटभसं हर्त्रे रावणांतकराय ते ॥६२॥ प्रह्लादरक्षिणे तुभ्यं धरित्रीपतये नमः ॥ निर्गुणायाप्रमेयाय विष्णवे बुद्धिसाक्षिणे ॥६३॥ नमस्ते श्रीनिवासाय जग द्धात्रे परात्मने ॥ नारायणाय देवाय कृष्णाय मधुविद्विषे ॥६४॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजचक्षुषे ॥ नमः पंकजहस्तायाः पतये पंकजांघ्रये ॥६५॥ भूयोभूयो जगन्नाथ नमः पंकजमालिने ॥ दयामूर्त्ते नमस्तुभ्यमपराधं क्षमस्व मे ॥ ६६ ॥ मया निगडपाशाभ्यां यः कृतो मधुसूदन ॥ अनयस्त्व त्स्वरूपमविदित्वा कृतः प्रभो ॥ ६७ ॥ अतो मदपराधोऽयं क्षंतव्यो मधुसूदन ॥ एवं स्तुत्वा महाविष्णुं राजा पुण्यनिधिर्द्विजाः ॥ ६८ ॥ लक्ष्मीं तुष्टाव जननीं सर्वेषां प्राणिनां मुदा ॥ नमो देवि जगद्धात्रि विष्णुवक्षस्थलालये ॥ ६९ ॥ नमोब्धिसंभवे तुभ्यं महालक्ष्मि हरिप्रिये ॥ सिद्ध्यै पुष्ट्यै स्वधायै च स्वाहायै सततं नमः ॥ ७० ॥ संध्यायै च प्रभायै च धात्र्यै भूत्यै नमोनमः ॥ श्रद्धायै चैव मेधायै सरस्वत्यै नमोनमः ॥ ७१ ॥ यज्ञविद्ये महाविद्ये गुह्यविद्येतिशोभने ॥ आत्मविद्ये च देवेशि मुक्तिदे सर्वदेहिनाम् ॥ ७२ ॥ त्रयीरूपे जगन्मातर्जगद्रक्षाविधायिनि ॥ रक्ष मां त्वं कृपादृष्ट्या सृष्टिस्थित्यंतकारिणि ॥ ७३ ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं ब्रह्ममात्रे महेश्वरि ॥ इति स्तुत्वा महालक्ष्मीं प्रार्थयामास माधवम् ॥ ७४ ॥

त्वदुक्तं कन्यके शुभे ॥ २१ ॥ ममापि दुहिता नास्ति पुत्रोऽस्त्येकः कुलोद्वहः ॥ तव यस्मिन्रुचिर्भद्रे त्वां तस्मै प्रददाम्यहम् ॥ २२ ॥ अथ वा मद्गृहे कन्ये मम चांतःपुरे वस ॥ मद्भार्यायाः सुता भूत्वा यथाकाममनिंदिते ॥ २३ ॥ इत्युक्ता सा नृपेणाथ कन्या कमललोचना ॥ तथा स्त्विति नृपं प्रोच्य तेन साकं ययौ गृहम् ॥ २४ ॥ राजा स्वभार्याहस्ते तां प्रददौ कन्यकां शुभाम् ॥ अब्रवीच्च स्वकां भार्यां राजा विंध्यावलिं तदा ॥ २५ ॥ आवयोः कन्यका चेयं राज्ञि विंध्यावले शुभे ॥ रक्षेमां सर्वथा त्वं वै पुरुषांतरतः प्रिये ॥ २६ ॥ इतीरिता नृपेणासौ भार्या विंध्यावलिस्तदा ॥ ओमित्युक्त्वाथ तां कन्यां पुत्रीं जग्राह पाणिना ॥ २७ ॥ पोषिता पालिता राज्ञा सुतवत्कन्यका च सा ॥ न्यवात्सीत्सुसुखं राज्ञो भवने लालिता सदा ॥२८॥ अथ विष्णुर्जगन्नाथो लक्ष्मीमन्वेष्टुमादरात् ॥ आरूढविनतानन्दो वैकुंठान्निर्ययौ द्विजाः ॥२९॥ विनिर्गत्य स वैकुंठा द्विलंघितवियत्पथः ॥ बभ्राम च बहून्देशाँल्लक्ष्मीं तत्र न दृष्टवान् ॥३०॥ रामसेतुमथागच्छद्गंधमादनपर्वते ॥ अन्विष्य सर्वतो रामसेतुं बभ्राम नंदिराम् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नेव काले सा पुष्पावचयकौतुकात् ॥ सखीभिः कन्यकायासीद्भवनोद्यानपादपान् ॥ ३२ ॥ पुष्पाण्यवचिनोति स्म सखीभिः सह कानने ॥ तत्रागत्य ततो विष्णुर्विप्ररूपधरो द्विजाः ॥ ३३ ॥ गंगांभो विदधत्स्कंधे वहञ्छत्रं करेण च ॥ गंगास्नायिद्विजस्येव रूपमास्थाय सत्तमः ॥ ३४ ॥ धारयन्दक्षिणे पाणौ कुशग्रंथिपवित्रकम् ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुण्ड्रावलिशोभितः ॥ ३५ ॥ प्रजपन्विष्णुनामानि धृतरुद्राक्षमालिकः ॥ सोत्तरीयः शुचिर्विप्राः समायातो जनार्दनः ॥ ३६ ॥ तमागतं द्विजं दृष्ट्वा स्तब्धाऽतिष्ठत कन्यका ॥ अपश्यदप्रतिमां तां स तत्र भां पुष्पहारिणीम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा स त्वरया विप्रः कन्यां मधुरभाषिणीम् ॥ हठात्कृत्य करेणासौ जग्राह गरुडध्वजः ॥ ३८ ॥ तदा चुक्रोश सा कन्या सखीभिः सह कानने ॥ तमाक्रोशं समाकर्ण्य राजा स तु समागतः ॥ ३९ ॥ प्रययौ भवनोद्यानं वृतः कतिपयैर्भटैः ॥ गत्वा पप्रच्छ तां कन्यां तत्सखीरपि भूपतिः ॥ ४० ॥ किमर्थमधुना क्रुष्टं सखीभिः सह कन्यके ॥ त्वया तु भवनोद्याने तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४१ ॥ केन त्वं पीडितासि हठात्कृत्य सुते मम ॥ इति पृष्टा तमाचष्ट कन्या गुणनिधिं नृपम् ॥ बाष्पपूर्णानना खिन्ना कंपिना भृशकातरा ॥ ४२ ॥ ॥ कन्योवाच ॥ ॥ अयं विप्रो हठात्कृत्य जगृहे पांड्यनाथ माम् ॥ ४३ ॥ तातात्र वृक्षमूलेऽसौ स तिष्ठत्यकुतोभयः ॥ तदाकर्ण्य वचस्तस्या राजा गुणनिधिः सुधीः ॥ ४४ ॥ जग्राह तरसा विप्रमविद्वांस्तद्बलं हठात् ॥ रामनाथालयं नीत्वा निगृह्य च हठात्तदा ॥ ४५ ॥ बद्ध्वा निगडपाशाभ्यामानयन्मंडपं च तम् ॥ आत्मपुत्रीं समाश्वास्य शुद्धांतमनयन्नृपः ॥ ४६ ॥ स्वयं च प्रययौ रम्यं भवनं नृपपुंगवः ॥ ततो रात्रौ स्वपन्राजा

उक्त्वैवं रामनाथोऽपि स्वात्मलिंगे तिरोदधे ॥ स्तोत्राध्यायमिमं पुण्यं नित्यं संकीर्तयन्नरः ॥ ९९ ॥ जरामरणनिर्मुक्तो जन्मदुःखविवर्जितः ॥ रामनाथस्य सायुज्यमुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयः ॥ १०० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामादिभी रामनाथस्तोत्रकथनंनामैकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥

॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि सेतुमाधववैभवम् ॥ शृणुध्वं मुनयो भक्त्या पुण्यं पापहरं परम् ॥ १ ॥ पुरा पुण्यनिधिर्नाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ मधुरां पालयामास हालास्येश्वरभूषिताम् ॥ २ ॥ कदाचित्स महीपालश्चतुरंगबलान्वितः ॥ सांऽतःपुरपरीवारो मधुरायां निजं सुतम् ॥ ३ ॥ स्थापयित्वा रामसेतुं प्रययौ स्नानकौतुकी ॥ तत्र गत्वा धनुष्कोटौ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ ४ ॥ अन्येष्वपि च तीर्थेषु तत्रत्येषु नृपोत्तमः ॥ सस्नौ रामेश्वरं देवं सिषेवे च सभक्तिकम् ॥ ॥ ५ ॥ एवं स बहुकालं वै तत्रैव न्यवसत्सुखम् ॥ रामसेतौ वसन्पुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ६ ॥ विष्णुप्रीतिकरं यज्ञं कदाचिदकरोन्नृपः ॥ यज्ञाव साने राजासौ मुदावभृथकौतुकी ॥ ७ ॥ सस्नौ रामधनुष्कोटौ सदारः सपरिच्छदः ॥ सेवित्वा रामनाथं च स वेश्म प्रययौ द्विजाः ॥ ८ ॥ एवं निवसमानेऽस्मिन्राज्ञि पुण्यनिधौ तदा ॥ कदाचिद्धरिणा लक्ष्मीर्विनोदकलहाकुला ॥ ९ ॥ हरिणा समयं कृत्वा नृपभक्तिं परिक्षितुम् ॥ विष्णुना प्रेषिता लक्ष्मीर्वैकुंठात्कमलालया ॥ १० ॥ अष्टवर्षवयोरूपा प्रययौ गंधमादने ॥ तत्रागत्य धनुष्कोटौ तस्थौ सा कमलालया ॥ ११ ॥ तस्मिन्नवसरे राजा ययौ गुणनिधिर्द्विजाः ॥ स्नातुं रामधनुष्कोटौ सदारः सहसैनिकः ॥ १२ ॥ तत्र गत्वा स राजाऽयं स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ तुलापुरुषमुख्यानि कृत्वा दानानि कृत्स्नशः ॥ १३ ॥ प्रयातुकामो भवनं कन्यां कांचिददर्श सः ॥ अतीव रूपसंपन्नामष्टवर्षां शुचिस्मिताम् ॥ ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा नृपस्तां पप्रच्छ कन्यां चारुविलोचनाम् ॥ चारुस्मितां चारुदतीं बिंबोष्ठीं तनुमध्यमाम् ॥ १५ ॥

॥ पुण्यनिधिरुवाच ॥

॥ का त्वं कन्ये सुता कस्य कुतो वा त्वमिहागता ॥ अत्रागमेन किं कार्यं तव वत्से शुचिस्मिते ॥ १६ ॥ एवं नृपस्तां पप्रच्छ कन्यामुत्पललोचनाम् ॥ एवं पृष्टा तदा कन्या नृपं तमवदद्द्विजाः ॥ १७ ॥ न मे माता पिता नास्ति न च मे बांधवास्तथा ॥ अनाथाहं महाराज भविष्यामि च ते सुता ॥ १८ ॥ त्वद्गृहेऽहं निवत्स्यामि तात त्वां पश्यती सदा ॥ हठात्कृष्यति यो वा मां ग्रहीष्यति करेण तम् ॥ १९ ॥ यदि शासिष्यसे भूप तदाहं तव मंदिरे ॥ वत्स्यामि ते सुता भूत्वा पितर्गुणनिधे चिरम् ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तदा प्राह कन्यां गुणनिधिर्नृपः ॥ अहं सर्वं करिष्यामि

१ अवसत्—इ० पा० ।

नास्माकं पदवीदर्शको भवेत् ॥ ७६ ॥ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथेंद्रियाराद्बाधा नो दुःसहा सदा ॥ तान्विजेतुं सदास्त्वमस्माकं
भव धूर्जटे ॥ ७७ ॥ ॥ नागा ऊचुः ॥ ॥ अचिन्त्यमहिमानं त्वा रामनाथ वयं कथम् ॥ स्तोतुमल्पधियः शक्ता भविष्यामोऽस्मिकापते ॥
॥ ७८ ॥ ॥ किंपुरुषा ऊचुः ॥ ॥ नानायोनौ च जननं मरणं चाप्यनेकशः ॥ विनाशय तथाऽज्ञानं रामनाथ नमोऽस्तु ते ॥ ७९ ॥ ॥
विद्याधरा ऊचुः ॥ ॥ अम्बिकापतये तुभ्यमसंगाय महात्मने ॥ नमस्ते रामनाथाय प्रसीद वृषभध्वज ॥ ८० ॥ ॥ वसव ऊचुः ॥ ॥ राम
नाथगणेशाय गणवृंदार्चितांघ्रये ॥ गंगाधराय गुह्याय नमस्ते पाहि नः सदा ॥ ८१ ॥ ॥ विश्वेदेवा ऊचुः ॥ ॥ ज्ञानिमानिकनिष्ठानां मुक्तिदाय
सुयोगिनाम् ॥ रामनाथाय सांबाय नमोऽस्मान्रक्ष शंकर ॥ ८२ ॥ ॥ मरुत ऊचुः ॥ ॥ परतत्त्वाय तत्त्वानां तत्त्वभूताय वस्तुनः ॥ नमस्ते
रामनाथाय स्वयंभानाय शंभवे ॥ ८३ ॥ ॥ साध्या ऊचुः ॥ ॥ स्वातिरिक्तविहीनाय जगत्सत्ताप्रदायिने ॥ रामेश्वराय देवाय नमोऽविद्या
विभेदिने ॥ ८४ ॥ ॥ सर्वे देवा ऊचुः ॥ ॥ सच्चिदानंदसंपूर्णं द्वैतवस्तुविवर्जितम् ॥ ब्रह्मात्मानं स्वयंभानमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ८५ ॥ अक्रिय
मसंगं च परिशुद्धं सनातनम् ॥ आकाशादिप्रपंचानां साक्षिभूतं परामृतम् ॥ ८६ ॥ प्रमातीतं प्रमाणानामपि बोधप्रदायिनम् ॥ आविर्भावतिरोभाव
संकोचरहितं सदा ॥ ८७ ॥ स्वस्मिन्नध्यस्तरूपस्य प्रपंचस्यास्य साक्षिणम् ॥ निर्लेपं परमानंदं निरस्तसकलक्रियम् ॥ ८८ ॥ भूमानंदं महानाम
चिद्रूपं भोगवर्जितम् ॥ रामनाथं वयं सर्वे स्वपातकविशुद्धये ॥ ८९ ॥ चिन्तयामः सदा चित्ते स्वात्मानंदबुभुत्सवः ॥ सदास्मान्रक्षतात्स्मिन्नो राम
नाथ नमोऽस्तु ते ॥ ९० ॥ रामनाथाय रुद्राय नमः संसारहारिणे ॥ ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण त्रिविधाय स्वमायया ॥ ९१ ॥ त्रिभीषणलंकिना रुद्र ॥
वरदाय वरेण्याय त्रिनेत्राय त्रिशूलिने ॥ योगिध्येयाय नित्याय रामनाथाय ते नमः ॥ ९२ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति रामादिभिः संस्तुतो
रामेश्वरः शिवः ॥ प्राह सर्वान्समाहूय रामादीन्द्विजसत्तमाः ॥ ९३ ॥ रामराम महाभाग जानकीरमण प्रभो ॥ सौमित्रे जानकि श्रेष्ठे
मुख्यास्तथा ॥ ९४ ॥ अन्ये ब्रह्ममुखा यूयं शृणुध्वं सुसमास्थिताः ॥ स्तोत्राध्यायमिमं पुण्यं युष्माभिः कृतमादरात् ॥ ९५ ॥ ये पठन्ति च
शृण्वंति श्रावयंति च मानवाः ॥ ॥ मदर्चनफलं तेषां भविष्यति न संशयः ॥ ९६ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिस्नानपुण्यं लभन्ति ते ॥ गंगा
रामं तीर्थं पुण्यं भविष्यति ॥ ९७ ॥ गन्धमादनमध्यस्थसर्वतीर्थाभिमज्जनात् ॥ यत्पुण्यं तद्दर्शनेन नाम संगमकारणात् ॥ ९८ ॥

१ नासा० ९०पा० । २ निर्गमनागमः ९० पा० ।

र्थरूपिणे ॥ नमो द्वैतविहीनाय रामनाथाय शंभवे ॥ ५९ ॥ ॥ अश्विनावूचतुः ॥ ॥ आत्मरूपतया नित्यं योगिनां भासते हृदि ॥ अनन्य भानवेद्याय नमस्ते राघवेश्वर ॥ ६० ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ आदिदेव महादेव विश्वेश्वर शिवाव्यय ॥ रामनाथांबिकानाथ प्रसीद वृषभध्वज ॥ ६१ ॥ अपराधसहस्रं मे क्षमस्व विधुशेखर ॥ ममाहमिति पुत्रादावहंतां मम मोचय ॥ ६२ ॥ ॥ सुतीक्ष्ण उवाच ॥ ॥ क्षेत्राणि रत्नानि धनानि दारा मित्राणि वस्त्राणि गवाश्वपुत्राः ॥ नैवोपकाराय हि रामनाथ मह्यं प्रयच्छ त्वमतो विरक्तिम् ॥ ६३ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ श्रुतानि शास्त्राण्यपि निष्फलानि त्रय्यप्यधीता विफलैव नूनम् ॥ त्वयीश्वरे चेन्न भवद्धि भक्तिः श्रीरामनाथे शिव मानुषस्य ॥६४॥ ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ दानानि यज्ञा नियमास्तपांसि गंगादितीर्थेषु निमज्जनानि ॥ रामेश्वरं त्वां न नमंति ये तु व्यर्थानि तेषामिति निश्चयोऽत्र ॥ ६५ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ कृत्वापि पापान्यखिलानि लोकस्त्वामेत्य रामेश्वर भक्तियुक्तः ॥ नमेत चेत्तानि लयं व्रजेयुर्यथांधकारो रवितेजसाऽद्धा ॥ ६६ ॥ ॥ अत्रिरुवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा तु रामेश्वरमेकदापि स्पृष्ट्वा नमस्कृत्य भवंतमीशम् ॥ पुनर्न गर्भं स नरः प्रयायात्किं त्वद्वयं ते लभते स्वरूपम् ॥ ६७ ॥ अंगिरा उवाच ॥ यो रामनाथं मनुजो भवंतमुपेत्य बंधून्प्रणमन्स्मरेत ॥ संतारयेत्तानपि सर्वपापात्किमद्भुतं तस्य कृतार्थतायाम् ॥ ६८ ॥ ॥ गौतम उवाच ॥ ॥ श्रीरामनाथेश्वर गूढमेतद्रहस्यभूतं परमं विशोकम् ॥ त्वत्पादमूलं भजतां नृणां ये सेवां प्रकुर्वंति हि तेऽपि धन्याः ॥ ६९ ॥ ॥ शतानंद उवाच ॥ ॥ वेदांतविज्ञानरहस्यविद्भिर्विज्ञेयमेतद्धि मुमुक्षुभिस्तु ॥ शास्त्राणि सर्वाणि विहाय देव त्वत्सेवनं यद्रघुवीरनाथ ॥ ७० ॥ ॥ भृगुरुवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादपंकजद्वंद्वचिंतनविधूतकल्मषः ॥ निर्भयं व्रजति सत्सुखाद्वयं सुप्रभं त्वथ अमोघचिद्घनम् ॥ ७१ ॥ ॥ कुत्स उवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादसेवनं भोगमोक्षवरदं नृणां सदा ॥ रौरवादिनरकप्रणाशनं कः पुमान्न भजते रसग्रहः ॥ ७२ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ रामनाथ तव पादसेविनां किं व्रतैरुत तपोभिरध्वरैः ॥ वेदशास्त्रजपचिन्तया च किं स्वर्गसिन्धुपयसापि किं फलम् ॥ ७३ ॥ श्रीरामनाथ त्वमागत्य शीघ्रं ममोत्क्रांतिकाले भवान्या च साकम् ॥ मां प्रापय स्वात्मपादरविन्दं विशोकं विमोहं सुखं चित्स्वरूपम् ॥ ७४ ॥ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथ त्वमस्माकं भजतां भवसागरे ॥ अपारे दुःखकल्लोले न त्वत्तोन्या गतिर्हि नः ॥ ७५ ॥ ॥ किन्नरा ऊचुः ॥ ॥ रामनाथ भवारण्ये व्याधिव्याघ्रभयानके ॥ त्वामंतरेण

१ तथैव–इ० पा० ।

शरभ उवाच ॥ ॥ अंतःकरणमात्मेति यदज्ञानाद्विमोहितैः ॥ भण्यते रामनाथं तमात्मानं प्रणमाम्यहम् ॥ ३८ ॥ ॥ गन्धमादन उवाच ॥ ॥ रामनाथमुमानाथं गणनाथं च त्र्यंबकम् ॥ सर्वपातकशुद्ध्यर्थमुपासे जगदीश्वरम् ॥ ३९ ॥ ॥ सुग्रीव उवाच ॥ ॥ संसारांभोधिमध्ये मां जन्ममृत्युजले भये ॥ पुत्रदारधनक्षेत्रवीचिमालासमाकुले ॥ ४० ॥ मज्जद्ब्रह्मांडखंडे च पतितं नाप्तपारकम् ॥ क्रोशंतमवशं दीनं विषयव्यालकातरम् ॥ ४१ ॥ व्याधिनक्रसमुद्विग्नं तापत्रयझषार्दितम् ॥ मां रक्ष गिरिजानाथ रामनाथ नमोऽस्तु ते ॥ ४२ ॥ ॥ विभीषण उवाच ॥ ॥ संसारवनमध्ये मां विनष्टनिजमार्गकं ॥ व्याधिचोरै क्रोधसिंहै जन्मव्याघ्रे लयोरगे ॥ ४३ ॥ बाल्ययौवनवार्धक्यमहाभीमांधकूपके ॥ क्रोधेर्ष्यालोभवह्नौ च विषयक्रूरपर्वते ॥ ४४ ॥ त्रासभूकंटकाढ्ये च सीदंतमधुनांधकम् ॥ शोभनां पदवीं शंभो नय रामेश्वराधुना ॥ ४५ ॥ ॥ सर्वे वानरा ऊचुः ॥ ॥ निंद्यानिंद्येषु सर्वत्र जनित्वा योनिषु प्रभो ॥ कुंभीपाकादिनरके पतित्वा च पुनस्तथा ॥ ४६ ॥ जनित्वा च पुनर्योनौ कर्मशेषेण कुत्सिते ॥ संसारे पतितानस्मान्रामनाथ दयानिधे ॥ ४७ ॥ अनाथान्विवशान्दीनान्क्रोशतः पाहि शंकर ॥ नमस्तेऽस्तु दयासिंधो रामनाथ महेश्वर ॥ ४८ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते लोकनाथाय रामनाथाय शंभवे ॥ प्रसीद मम सर्वेश मदविद्यां विनाशय ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ इंद्र उवाच ॥ ॥ यस्य शक्तिरुमा देवी जगन्माता त्रयीमयी ॥ तमहं शंकरं वंदे रामनाथमुमापतिम् ॥ ५० ॥ ॥ यम उवाच ॥ ॥ पुत्रौ गणेश्वरस्कंदौ वृषो यस्य च वाहनम् ॥ तं वै रामेश्वरं सेवे सर्वाज्ञाननिवृत्तये ॥ ५१ ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ यस्य पूजाप्रभावेन जितमृत्युर्मृकंडुजः ॥ मृत्युंजयमुपासेऽहं रामनाथं हृदा तु तम् ॥ ५२ ॥ ॥ कुबेर उवाच ॥ ॥ ईश्वराय लसत्कर्णकुंडलाभरणाय ते ॥ लाक्षारुणशरीराय नमो रामेश्वराय वै ॥ ५३ ॥ ॥ आदित्य उवाच ॥ ॥ नमस्तेऽस्तु महादेव रामनाथ त्रियंबक ॥ दक्षाध्वरविनाशाय नमस्ते पाहि मां शिव ॥ ५४ ॥ ॥ सोम उवाच ॥ ॥ नमस्ते भस्मदिग्धाय शूलिने सर्पमालिने ॥ रामनाथ दयांभोधे स्मशाननिलयाय ते ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ अग्निरुवाच ॥ ॥ इन्द्राद्यखिलदिक्पालसंसेवितपदांबुज ॥ रामनाथाय शुद्धाय नमो दिग्वाससे सदा ॥ ५६ ॥ ॥ वायुरुवाच ॥ ॥ हराय हरिरूपाय व्याघ्रचर्मांबराय च ॥ रामनाथ नमस्तुभ्यं ममाभीष्टप्रदो भव ॥ ५७ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ अहंतासाक्षिणे नित्यं प्रत्यगद्वयवस्तुने ॥ रामनाथ ममाज्ञानमाशु नाशय ते नमः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ वंचकानामलभ्याय महामंत्रा

वराय ते ॥ श्रीकण्ठाय नमस्तुभ्यं पंचपातकभेदिने ॥ १६ ॥ नमस्तेऽस्तु परानंदसत्यविज्ञानरूपिणे ॥ नमस्ते भवरोगघ्न स्नायूनां पतये नमः ॥ ॥ १७ ॥ पतये तस्कराणां ते वनानां पतये नमः ॥ गणानां पतये तुभ्यं विश्वरूपाय साक्षिणे ॥ १८ ॥ कर्मणा प्रेरितः शम्भो जनिष्ये यत्रयत्र तु ॥ तत्रतत्र पदद्वंद्वे भवतो भक्तिरस्तु मे ॥ १९ ॥ असन्मार्गे रतिर्मा भूद्भवतः कृपया मम ॥ वैदिकाचारमार्गे च रतिः स्याद्भवते नमः ॥ २० ॥ ॥ ॥ सीतोवाच ॥ ॥ परमकारण शंकर धूर्जटे गिरिसुतास्तनकुंकुमशोभित ॥ मम पतौ परिदेहि मतिं सदा न विषमां परपूरुषगोचराम् ॥ ॥ २१ ॥ गंगाधर विरूपाक्ष नीललोहित शंकर ॥ रामनाथ नमस्तुभ्यं रक्ष मां करुणाकर ॥ २२ ॥ नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणालय ॥ नमस्ते भवभीतानां भवभीतिविमर्दन ॥ २३ ॥ नाथ त्वदीयचरणांबुजचिंतनेन निर्धूय भास्करसुताद्भयमाशु शम्भो ॥ नित्यत्वमाशु गतवान्स मृकंडुपुत्रः किं वा न सिध्यति तवाश्रयणात्परेश ॥ २४ ॥ परेश परमानंद शरणागतपालक ॥ पातिव्रत्यं मम सदा देहि तुभ्यं नमोनमः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ रामनाथ कृपानिधे ॥ त्वत्पादांभोरुहगता निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ २६ ॥ यं विना न जगत्सत्ता तद्भानमपि नो भवेत् ॥ नमः सद्भानरूपाय रामनाथाय शंभवे ॥ २७ ॥ ॥ अंगद उवाच ॥ ॥ यस्य भासा जगद्भानं यत्प्रकाशं विना जगत् ॥ न भासते नमस्तस्मै रामनाथाय शंभवे ॥ २८ ॥ ॥ जांबुवानुवाच ॥ ॥ सर्वानंदो यदानंदो भासते परमार्थतः ॥ नमो रामेश्वरायास्मै परमानंदरूपिणे ॥ २९ ॥ ॥ नील उवाच ॥ ॥ यद्देशकालदिग्भेदैरभिन्नं सर्वदाद्वयम् ॥ तस्मै रामेश्वरायास्मै नमोऽभिन्नस्वरूपिणे ॥ ३० ॥ ॥ नल उवाच ॥ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाना यदविद्याविजृंभिताः ॥ नमोऽविद्याविहीनाय तस्मै रामेश्वराय ते ॥ ३१ ॥ ॥ कुमुद उवाच ॥ ॥ यस्स्वरूपापरिज्ञानात्प्रधानं कारणत्वतः ॥ कल्पितं कारणायास्मै रामनाथाय शंभवे ॥ ३२ ॥ ॥ पनस उवाच ॥ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादियदविद्याविजृंभितम् ॥ जाग्रदादिविहीनाय नमोऽस्मै ज्ञानरूपिणे ॥ ३३ ॥ ॥ गज उवाच ॥ ॥ यत्स्वरूपापरिज्ञानात्कार्याणां परमाणवः ॥ कल्पिताः कारणत्वेन तार्किकापसदैर्वृथा ॥ ३४ ॥ तमहं परमानंदं रामनाथं महेश्वरम् ॥ आत्मरूपतया नित्यमुपासे सर्वसाक्षिणम् ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ गवाक्ष उवाच ॥ ॥ अज्ञानपाशबद्धानां पशूनां पाशमोचकम् ॥ रामेश्वरं शिवं शांतमुपैमि शरणं सदा ॥ ३६ ॥ ॥ गवय उवाच ॥ ॥ साध्वस्तजगदाधारं चंद्रचूडमुमापतिम् ॥ रामनाथं शिवं वन्दे संसारामयभेषजम् ॥ ३७ ॥ ॥

१ पशूनां पतये नम—इ० पा० । ९ नमः—इति शेषः ।

रामनाथेन विहितानुग्रहस्ततः ॥ २७ ॥ रामनाथं नमस्कृत्य कृतार्थेनांतरात्मना ॥ स सेनासंवृतः प्रीतः प्रययावात्मनः पुरीम् ॥ २८ ॥ वृत्तांतमवदन्मुनीनां वनवासिनाम् ॥ तेऽभ्यर्षिचन्नृपं राज्ये मुनयः प्रीतमानसाः ॥ २९ ॥ पुत्रदारयुतो राजा प्राप्य राज्यमकण्टकम् ॥ मंत्रिभिः सहितो विप्रा ररक्ष पृथिवीं चिरम् ॥ १३० ॥ ततोंतकाले संप्राप्ते ध्यायन्रामेश्वरं शिवम् ॥ देहांते रामनाथस्य सायुज्यं प्रययौ शुभम् ॥ ३१ ॥ एवं वः कथितं विप्रा रामनाथस्य वैभवम् ॥ चरितं पुण्यमाख्यानं शंकराख्यनृपस्य च ॥ ३२ ॥ शृण्वन्पठन्वा मनुजस्त्विममध्यायमादरात् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो रामनाथं समश्नुते ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथप्रशंसायां शाकल्यदुर्मरणदोषशांतिपूर्वकशंकरस्त्रीहत्याब्रह्महत्यादोषशांतिवर्णनंनामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि रामनाथस्य शूलिनः ॥ स्तोत्राध्यायं महापुण्यं शृणुत श्रद्धया द्विजाः ॥ ॥ १ ॥ रामः प्रतिष्ठिते लिंगे तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ लक्ष्मणो जानकी सीता सुग्रीवाद्याः कपीश्वराः ॥ २ ॥ ब्रह्मप्रभृतयो देवाः कुम्भजाद्या महर्षयः ॥ अस्तुवन्भक्तिसंयुक्ताः प्रत्येकं राघवेश्वरम् ॥ ३ ॥ तद्वक्ष्याम्यानुपूर्व्येण शृणुतादरपूर्वकम् ॥ एतच्छ्रवणमात्रेण मुक्तः स्यान्मानवो द्विजाः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ नमो महात्मने तुभ्यं महामायाय शूलिने ॥ स्वपदांबुजभक्तार्तिहारिणे सर्पहारिणे ॥ ५ ॥ नमो देवाधिदेवाय रामनाथाय साक्षिणे ॥ नमो वेदांतवेद्याय योगिनां तत्त्वदायिने ॥ ६ ॥ सर्वदानंदपूर्णाय विश्वनाथाय शंभवे ॥ नमो भक्तभयच्छेदहेतुपादाब्जरेणवे ॥ ७ ॥ नमस्तेऽखिलनाथाय नमः साक्षात्परात्मने ॥ नमस्तेऽद्भुतवीर्याय महापातकनाशिने ॥ ॥ ८ ॥ कालकालाय कालाय कालातीताय ते नमः ॥ नमोऽविद्यानिहंत्रे ते नमः पापहराय च ॥ ९ ॥ नमः संसारतप्तानां तापनाशनकारिणे ॥ नमो ब्रह्महत्याविनाशिने च विपाशिने ॥ १० ॥ नमस्ते पार्वतीनाथ कैलासनिलयाव्यय ॥ गंगाधर विरूपाक्ष मां रक्ष सकलापदः ॥ ११ ॥ तुभ्यं पिनाकहस्ताय नमो मदनहारिणे ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ १२ ॥ ॥ लक्ष्मण उवाच ॥ ॥ नमस्ते रामनाथाय त्रिपुरघ्नाय शंभवे ॥ पार्वतीजीवितेशाय गणेशस्कन्दसूनवे ॥ १३ ॥ नमस्ते सूर्यचंद्राग्निलोचनाय कपर्दिने ॥ नमः शिवाय भीमाय मार्कंडेयभयच्छिदे ॥ १४ ॥ नमः सर्वप्रपंचस्य सृष्टिस्थित्यंतहेतवे ॥ नम उग्राय भीमाय महादेवाय साक्षिणे ॥ १५ ॥ सर्वज्ञाय वरेण्याय वरदाय

१ सेनासंवृत्त-इ० पा० । २ पुत्रसंगत-इ० पा० । ३ विपाशिने-इ० पा० ।

देव ब्रह्महत्यां दहाशु मे ॥ त्रिपुरघ्न महादेव कालकूटविषादन ॥ ३ ॥ रक्ष मां त्वं कृपासिंधो स्त्रीहत्यां मे निवारय ॥ गंगाधर
विरूपाक्ष रामनाथ त्रिलोचन ॥ ४ ॥ मां पालय कृपादृष्ट्या त्रिशिर भस्मालके शिवो ॥ कामारे कामसंहारिन्नंधकारे रामेश्वर ॥
॥ ५ ॥ कटाक्षं पातय मयि शुद्धं मां कुरु धूर्जटे ॥ मार्कंडेयभयत्राण सर्वज्ञ शिवाव्यय ॥ ६ ॥ नमस्ते गिरिजाकांत निष्पापं कुरु मां सदा ॥
रुद्राक्षमालाभरण चन्द्रशेखर शंकर ॥ ७ ॥ वेदोक्तसंध्याचारयोग्यं मां कुरु ते नमः ॥ सूर्यकोटिनिभे तुभ्यं भस्मोद्धूलितविग्रहे ॥ ८ ॥ रामेश्व
राय देवाय नमो मे शुद्धिदो भव ॥ आनंदं सच्चिदानंदं रामनाथं वृषध्वजम् ॥ ९ ॥ प्रणतोऽस्मि नमस्यामि पातकं मे निवर्त्यताम् ॥ मत्कृतैः स्तुत
तस्तस्य रामनाथं महेश्वरम् ॥ ११० ॥ निर्जगाम मुखाद्राज्ञो ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ नीलाम्बरधरा क्रूरा गंभीरस्वरशोभिता ॥ ११ ॥ तां ब्रह्म
हत्यां बीभत्सां नृपवक्त्राद्विनिर्गताम् ॥ निजघान त्रिशूलेन भैरवो रुद्रशासनात् ॥ १२ ॥ हतायां ब्रह्महत्यायां भैरवेण विनाशिना ॥ रामनाथो
नृपं प्राह स्तुत्या तस्य प्रसन्नधीः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीरामनाथ उवाच ॥ ॥ पांड्यभूप महाराज स्तोत्रेणानेन तेऽनघ ॥ प्रसन्नोऽस्मि नृप श्रीमन्
तुभ्यं वरय चेप्सितम् ॥ १४ ॥ स्त्रीहत्याब्रह्महत्याभ्यां यस्ते दोषः स निर्गतः ॥ शुद्धो निष्कल्मषोऽसि त्वं राज्यं पालय पूर्ववत् ॥ १५ ॥ ये मामत्र
निषेवंते भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ नाशयामि नृणां तेषां ब्रह्महत्याशतान्यपि ॥ १६ ॥ सुरापानायुतं चैव गुरुस्त्रीगमनायुतम् ॥ स्वर्णस्तेयायुतं चापि
तत्संसर्गायुतं तथा ॥ १७ ॥ अन्यान्यपि च पापानि नाशयामि न संशयः ॥ मत्सन्निधौ नरा राजन् शुभाः संभवंति ते ॥ १८ ॥ किं तु सायुज्य
रूपां मे मुक्तिं यास्यन्त्यसंशयम् ॥ स्तुवंत्यनेन स्तोत्रेण ये मां भक्तिपुरःसरम् ॥ १९ ॥ नाशयाम्यहमेतेषां महापातकसंचयम् ॥ प्रीतोऽहं तव
भक्त्या च स्तोत्रेण मनुजेश्वर ॥ २० ॥ यथेष्टं प्रार्थय वरं मत्तस्त्वं वरदान्नृप ॥ एवमुक्तः शिवेनाथ शंकरो नृपपुंगवः ॥ रामनाथं नमस्य
तं शंकरं करुणानिधिम् ॥ २१ ॥ ॥ नृप उवाच ॥ ॥ तव संदर्शनेनाहं कृतार्थोऽस्मि महेश्वर ॥ २२ ॥ इतः परं प्रार्थनीयं मम नास्त्यणुना
धिकम् ॥ मृकण्डुसुतसंतापहारि पादयुगं तव ॥ २३ ॥ दृष्टं मया महादेव नातः प्रार्थ्यं विशेषितं वै ॥ त्वत्पादपद्मयुगुले निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥
॥ २४ ॥ न पुनर्जन्म मे भूयान्मातृणामुदरेऽशुचौ ॥ ये मत्कृतमिदं स्तोत्रं कीर्तयंति तव प्रभो ॥ ते नराः पापनिर्मुक्तास्त्वत्सेवाफलमाप्नुयुः ॥२५॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तथास्त्वित्यनुगृह्यैनं रामनाथो द्विजोत्तमाः ॥ २६ ॥ नीलकण्ठो विरूपाक्षो लिंगरूपे तिरोहितः ॥ राजापि

१ परमेश्वर–इ०पा० ।

ब्रह्महत्यानिमित्तं ते भयं मा भून्महामते ॥ तवोपदेशं वक्ष्यामि रहस्यं वेदसंमितम् ॥ ७८ ॥ शृणुष्वावहितो राजन्मदुक्तं क्रियतां त्वया ॥ दक्षिणां बुनिधेस्तीरे गंधमादनपर्वते ॥ ७९ ॥ रामसेतौ महापुण्ये महापातकनाशने ॥ रामप्रतिष्ठितं लिंगं रामनाथं महेश्वरम् ॥ ८० ॥ सेवस्व वर्षमेकं त्वं त्रिकालं भक्तिपूर्वकम् ॥ प्रदक्षिणप्रक्रमणं नमस्कारं च वै कुरु ॥ ८१ ॥ महाभिषेकः क्रियतां रामनाथस्य वै त्वया ॥ नैवेद्यं विविधं राजन्क्रियतां च दिनेदिने ॥ ८२ ॥ चन्दनागरुकर्पूरै रामलिंगं प्रपूजय ॥ भारद्वयेन गव्येन ह्याज्येन त्वभिषेचय ॥ ८३ ॥ प्रत्यहं च गवां क्षीरैर्द्वि भारपरिसंमितैः ॥ मधुद्रोणेन तल्लिंगं प्रत्यहं स्नापय प्रभोः ॥ ८४ ॥ प्रत्यहं पायसान्नेन नैवेद्यं कुरु भूपते ॥ प्रत्यहं तिलतैलेन दीपाराधनमाचर ॥ ८५ ॥ एतेन तव राजेंद्र रामनाथस्य शूलिनः ॥ स्त्रीहत्या ब्रह्महत्या च तत्क्षणादेव नश्यतः ॥ ८६ ॥ दर्शनाद्रामनाथस्य भ्रूणहत्याशतानि च ॥ अयुतं ब्रह्महत्यानां सुरापानायुतं तथा ॥ ८७ ॥ स्वर्णस्तेयायुतं राजन्गुरुस्त्रीगमनायुतम् ॥ एतत्संसर्गदोषाश्च विनश्यंति क्षणाद्विभो॥८८॥ महापतकतुल्यानि यानि पापानि संति वै ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति रामनाथस्य सेवया ॥ ८९ ॥ महती रामनाथस्य सेवा लभ्येत चेन्नृणाम् ॥ किं गंगया च गयया प्रयागेणाध्वरेण वा ॥ ९० ॥ तद्गच्छ रामसेतुं त्वं रामनाथं भजानिशम् ॥ विलंबं मा कुरु विभो गमने च त्वरां कुरु ॥९१॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सापि वागशरीरिणी ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे त्वरयंति स्म भूपतिम् ॥ ९२ ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रामसेतुं विमुक्तिदम् ॥ रामनाथस्य माहात्म्यमज्ञात्वास्माभिरीरितम् ॥ ९३ ॥ देहत्यागं कुरुष्वेति वह्नौ प्रज्वलितेऽधुना ॥ अनुज्ञातो मुनिवरैरिति राजा स शंकरः ॥ ॥ ९४ ॥ चतुरंगबलं पुर्यां प्रापयित्वा त्वरान्वितः ॥ नमस्कृत्य मुनीन्सर्वान्प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ९५ ॥ वृतः कतिपयैः सैन्यैः समादाय धनं बहु ॥ रामनाथस्य सेवार्थमयासीद्गंधमादनम् ॥ ९६ ॥ उवास वर्षमेकं च रामसेतौ विशुद्धिदे ॥ एकभुक्तो जितक्रोधो विजितेंद्रियसंचयः ॥ ॥ ९७ ॥ त्रिसंध्यं रामनाथं च सेवमानः सभक्तिकम् ॥ प्रददौ रामनाथाय दशभारं धनं मुदा ॥ ९८ ॥ प्रत्यहं रामनाथस्य महापूजामकारयत् ॥ अकरोच्च धनुष्कोटौ प्रत्यहं भक्तिपूर्वकम् ॥ ९९ ॥ स्नानं प्रतिदिनं चान्नं ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा ॥ अशेषागमसंप्रोक्तमखिलं पूजनं तथा ॥ १०० ॥ एवं कृतवतस्तस्य वर्षमेकं गतं द्विजाः ॥ वर्षांते स शुचिर्भूत्वा शंकरस्तुष्टमानसः ॥ तुष्टावपरमेशानं रामनाथं घृणानिधिम् ॥ १ ॥ ॥ [1]शंकर उवाच ॥ ॥ नमामि रुद्रमीशानं रामनाथमुमापतिम् ॥ २ ॥ पाहि मां कृपया

१ दक्षिणाब्धेस्तटे इति पाठान्तरम्-[illegible]।

कृतोरस्कौ पीतांबरविराजितौ ॥ एवं दृष्ट्वा मुनिसुतो जांगलः सुप्रसन्नधीः ॥ ५३ ॥ स्वाश्रमं पुनरागत्य सुखेन न्यवसद्द्विजाः ॥ स्वप्नदृष्टं च वृत्तांतं मातापित्रोः स जांगलः ॥ ५४ ॥ तेभ्यो न्यवेदयत्सर्वं ब्राह्मणेभ्योऽतिहर्षितः ॥ श्रुत्वा ते मुनयो वृत्तमासन्संप्रीतमानसाः ॥ ५५ ॥ अथ राजानमालोक्य सर्वे तेऽपि महर्षयः ॥ अवदन्कुपिता विप्राः शपंतः शंकरं नृपम् ॥ ५६ ॥ पांड्यभूप महामूर्ख क्रौर्याद्ब्राह्मणघातक ॥ स्त्रीहत्या ब्रह्महत्या च कृता यस्मात्त्वयाधुना ॥ ५७ ॥ अतः शरीरसंत्यागं कुरु त्वं हव्यवाहने ॥ नोचेत्तव न शुद्धिः स्यात्प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ५८ ॥ त्वत्संभाषणमात्रेण ब्रह्महत्यायुतं भवेत्[1] ॥ अस्मत्सकाशाद्गच्छ त्वं पांड्यानां कुलपांसन ॥ ५९ ॥ इत्युक्तो मुनिभिः पांड्यः शंकरो द्विजपुंगवाः ॥ तथास्तु देहसंत्यागं करिष्ये हव्यवाहने ॥ ६० ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं भवतां सन्निधावहम् ॥ अनुग्रहं मे कुर्वंतु भवंतो मुनिसत्तमाः ॥ ६१ ॥ तथा शरीरसंत्यागात्पातकं मे लयं व्रजेत् ॥ एवमुक्त्वा मुनीन्सर्वाञ्छंकरः पांड्यभूपतिः ॥ ६२ ॥ स्वान्मंत्रिणः समाहूय बभाषे वचनं त्विदम्[2] ॥ भो मंत्रिणो ब्रह्महत्या मयाऽकार्यविचारतः ॥ ६३ ॥ स्त्रीहत्या च तथा क्रूरा महानरकदायिनी ॥ एतत्पातकशुद्ध्यर्थं मुनीनां वचनादहम् ॥ ६४ ॥ प्रदीप्तेऽग्नौ महाज्वाले परित्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ काष्ठान्यानयत क्षिप्रं तैरग्निश्च समिध्यताम् ॥ ६५ ॥ मम पुत्रं च सुरुचिं राज्ये स्थापयताचिरात् ॥ मा शोकं कुरुतामात्या दैवतं दुरतिक्रमम् ॥ ६६ ॥ इतीरिता नृपतिना मंत्रिणो रुरुदुस्तदा ॥ पांड्यनाथ महाराज रिपूणामपि वत्सल ॥ ६७ ॥ वयं हि भवता नित्यं पुत्रवत्परिपालिताः ॥ त्वां विना न प्रवेक्ष्याम पुरीं देवपुरोपमाम् ॥ ६८ ॥ हव्यवाहं प्रवेक्ष्यामो महाकाष्ठसमेधितम् ॥ तेषां प्रलपितं श्रुत्वा पांड्यः शंकरभूपतिः ॥ प्रोवाच मंत्रिणः सर्वान्वचनं सांत्वपूर्वकम्[2] ॥ ६९ ॥ ॥ शंकर उवाच ॥ किं करिष्यथ भोऽमात्या महापातकिना मया ॥ ७० ॥ सिंहासनं समारुह्य न कर्तुं युज्यते बत ॥ चतुरर्णवपर्यंतधरापालनमंजसा ॥ ७१ ॥ मत्पुत्रं सुरुचिं शीघ्रमतः स्थापयतासने ॥ काष्ठान्यानयत क्षिप्रं प्रवेष्टुं हव्यवाहनम् ॥ ७२ ॥ मम मंत्रिवरा यूयं विलंबं त्यजताधुना ॥ इत्युक्ता मंत्रिणः काष्ठं समानिन्युः क्षणेन ते ॥ ७३ ॥ अग्निं प्रज्वलितं काष्ठैर्दृष्ट्वा शंकरभूपतिः ॥ स्नात्वाचम्य विशुद्धात्मा मुनीनां संनिधौ तदा ॥ ७४ ॥ अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य तान्मुनीनपि सत्वरम् ॥ अग्निं मुनीन्नमस्कृत्य ध्यात्वा देवमुमापतिम् ॥ ७५ ॥ अग्नौ पतितुमारेभे धैर्यमालंब्य भूपतिः ॥ तस्मिन्नवसरे विप्रा मुनीनामपि शृण्वताम् ॥ ७६ ॥ अशरीरा[3] समुदभूद्वाणी भैरवनादिनी ॥ भोः शंकर महीपाल मानलं प्रविशाधुना ॥७७॥

१ प्रायश्चित्तायुतैः—इ० पा० । २ प्रोवाच मंत्रिणः सर्वान्वचनं हितकारकम्—इ० पा० । ३ अशरीराभवद्वाणी तदा—इ० पा० ।

रपि च जंतुभिः ॥ युवभिः स्थविरैः सर्वैर्यातव्यं यमपत्तनम् ॥ २८ ॥ वर्णिभिश्च गृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ काले प्राप्ते स्वगं
देहस्त्यक्तव्यो द्विजपुत्रक ॥ २९ ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरपि च संकरैः ॥ यातव्यं प्रेतनिलये द्विजपुत्र महामते ॥ ३० ॥ देवाश्च मुनयो नागा
गंधर्वोरगराक्षसाः ॥ अन्ये च जंतवः सर्वे ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ३१ ॥ सर्वे यास्यंति विलयं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ अद्वयं सच्चिदानंदं यद्ब्रह्मो
पनिषद्गतम् ॥ ३२ ॥ न तस्य विलयो जन्म वर्धनं चापि सत्तम ॥ मलभांडे नवद्वारे पूयासृक्छोणितालये ॥ ३३ ॥ देहेऽस्मि
न्बुद्बुदाकारे कृमियूथसमाकुले ॥ कामक्रोधभयद्रोहमोहमात्सर्यकारिणि ॥ ३४ ॥ परदारपरक्षेत्रपरद्रव्यैकलोलुपे ॥ हिंसासूयाशुचिव्याप्ते
विष्टामूत्रैकभाजने ॥ ३५ ॥ यः कुर्याच्छोभनधियं स मूढः स च दुर्मतिः ॥ बहुच्छिद्रघटाकारे देहेऽस्मिन्नशुचौ सदा ॥ ३६ ॥ वायोरवस्थितिः किं
स्यात्प्राणाख्यस्य चिरं द्विज ॥ अतो मा कुरु शोकं त्वं जननीं पितरं प्रति ॥ ३७ ॥ तौ स्वकर्मवशायातौ गृहं त्यक्त्वा त्विदं क्षितौ ॥ तव [illegible]
शास्त्रं च तिष्ठस्यस्मिन्महीतले ॥ ३८ ॥ यदा कर्मक्षयस्ते स्यात्तदा त्वं च मरिष्यसि ॥ मरिष्यमाणप्रेतो हि मृतप्रेतस्य शोचति ॥ ३९ ॥ यस्मि
न्काले समुत्पन्नौ तव माता पिता तथा ॥ न तस्मिंस्त्वं समुत्पन्नस्ततो भिन्ना गतिर्हि वः ॥ ४० ॥ यदि तुल्या गतिस्ते स्यात्ताभ्यां सह महामते ॥
तर्हि त्वयापि यातव्यं मृतौ यत्र हि तौ गतौ ॥४१॥ मृतानां बांधवा ये तु मुंचंत्यश्रूणि भूतले ॥ पिबंत्यश्रूणि तान्यद्धा मृताः प्रेताः परत्र वै ॥ ४२ ॥
अतः शोकं परित्यज्य धृतिं कृत्वा समाहितः ॥ अनयोः प्रेतकार्याणि कुरु त्वं वैदिकानि तु ॥ ४३ ॥ शरघातान्मृतावेतौ यस्मात्ते जननी पिता ॥
अतस्तद्दोषशांत्यर्थमस्थीन्यादाय वै तयोः ॥ ४४ ॥ रामनाथशिवक्षेत्रे रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ स्थापयस्व तथा श्राद्धं सपिंडीकरणादिकम् ॥ ४५ ॥
तत्रैव कुरु शुद्ध्यर्थं तयोर्ब्राह्मणपुत्रक ॥ तेन दुर्मृत्युदोषस्य शांतिर्भवति नान्यथा ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तः स मुनिभिः
शाकल्यस्य सुतो द्विजाः ॥ जांगलाख्यस्तयोः सर्वं पितृमेधं चकार वै ॥ ४७ ॥ अन्येद्युरस्थीन्यादाय हालास्यं प्रययौ च सः ॥ [illegible]
मध्यो गत्वाऽयं जांगलो द्विजः ॥ ४८ ॥ मुनिप्रोक्तप्रकारेण तस्मिन्रामेश्वरस्थले ॥ निधाय पित्रोरस्थीनि श्राद्धादीन्यकरोत्तथा ॥ ४९ ॥ [illegible]
कपर्यंतं कार्यं तत्राकरोच्च सः ॥ स्थित्वाब्दं स मुनेः पुत्र एको जांगलसंज्ञकः ॥ ५० ॥ आब्दिकांते दिने विप्रा रात्रौ स्वप्ने विलोकयन् ॥ [illegible]
तरं च पितरं शंखचक्रगदाधरौ ॥ ५१ ॥ गरुडोपरि संविष्टौ पद्ममालाविभूषितौ ॥ शोभितौ तुलसीदाम्ना स्फुरन्मकरकुंडलौ ॥ ५२ ॥ [illegible]

१ शाकल्यो-इ० पा० ।

शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ १ ॥ पांडचदेशाधिपो राजा पुरासीच्छंकराभिधः ॥ ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च यायजूकश्च धार्मिकः ॥ २ ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञः परसैन्यविदारणः ॥ चतुरोऽप्याश्रमान्वर्णान्धर्मतः परिपालयन् ॥ ३ ॥ वैदिकाचारनिरतः पुराणस्मृतिपारगः ॥ शिवविष्णवर्चको नित्यमन्यदैवतपूजकः ॥ ४ ॥ महादानप्रदो नित्यं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ मृगयार्थं ययौ धीमान्स कदाचित्तपोवनम् ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रेभमहिषक्रूरसत्त्वभयंकरम् ॥ झिल्लिकाभीषणरवं सरीसृपसमाकुलम् ॥ ६ ॥ भीमश्वापदसंपूर्णं दावानलभयंकरम् ॥ महारण्यं प्रविश्याथ शंकरो राजशेखरः ॥ ॥ ७ ॥ अनेकसैनिकोपेत आखेटिकुलसंकुलः ॥ पादुकागूढचरणो रक्तोष्णीषो हरिच्छदः ॥ ८ ॥ बद्धगोधांगुलित्राणो धृतकोदण्डसायकः ॥ कक्ष्याबद्धमहाखड्गः श्वेताश्ववरमास्थितः ॥ ९ ॥ सुवेषधारी सन्नद्धः पत्तिसंघसमावृतः ॥ कांतारेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १० ॥ समुत्तीर्णमहास्रोता युवा सिंहपराक्रमः ॥ विचचार बलैः साकं दरीषु मृगयन्मृगान् ॥ ११ ॥ बध्यतां वध्यतामेष याति वेगान्मृगो वने ॥ एवं वदत्सु सैन्येषु स्वयमुत्प्लुत्य शंकरः ॥ १२ ॥ मृगं हंति महाराजो विगाह्य विपिनस्थलीम् ॥ सिंहान्वराहान्महिषान्कुञ्जराञ्छरभांस्तथा ॥ १३ ॥ विनिघ्नन्स मृगानन्यान्वन्याञ्छंकरभूपतिः ॥ कुत्रचिद्विपिनोद्देशे दरीमध्यनिवासिनम् ॥ १४ ॥ व्याघ्रचर्मधरं शांतं मुनिं नियतमानसम् ॥ व्याघ्रबुद्ध्या जघानाशु शरेणानतपर्वणा ॥ १५ ॥ अतिवेगेन विप्रेंद्रास्तत्पत्नीं च ससायकः ॥ निजघान पतिप्राणां निविष्टां पत्युरंतिके ॥१६॥ विलोक्य मातापितरौ तत्पुत्रो निहतौ वने ॥ रुरोद भृशदुःखार्तो विललाप च कातरः ॥१७॥ भोस्तात मातर्मां हित्वा युवां यातौ क्व वाधुना ॥ अहं कुत्र गमिष्यामि को वा मे शरणं भवेत् ॥ १८ ॥ को मामध्यापयेद्वेदाञ्छास्त्रं वा पाठयेत्पितः ॥ अंब मे भोजनं का वा दास्यते सोपदेशकम् ॥ १९ ॥ आचाराञ्छिक्षयेत्को वा तात त्वयि मृतेऽधुना ॥ अंब बालं प्रकुपितं का वा माद्युपलायेत् ॥ २० ॥ युवां निरागसावद्य केन पापेन सायकैः ॥ निहतौ वै तपोनिष्ठौ मत्प्राणौ मद्गुरू वने ॥ २१ ॥ एवं तयोः सुतो विप्रा मुक्तकण्ठं रुरोद वै ॥ अथ प्रलपितं श्रुत्वा शंकरो विपिने चरन् ॥ २२ ॥ तच्छब्दाभिमुखः सद्यः प्रययौ स दरीमुखम् ॥ तत्रत्या मुनयोऽप्याशु समागच्छंस्तमाश्रमम् ॥ २३ ॥ ते दृष्ट्वा मुनयः सर्वे शरेण निहतं मुनिम् ॥ तत्पत्नीं च हतां विप्रा राजानं च धनुर्धरम् ॥ २४ ॥ विलपंतं सुतं चापि विलोक्य भृशविह्वलाः ॥ पुत्रमाश्वासयामासुर्मा रोदीरिति कातरम् ॥ २५ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ आढ्ये वापि दरिद्रे वा मूर्खे वा पंडितेऽपि वा ॥ पीने वाथ कृशे वापि समवर्ती परेतराट् ॥ २६ ॥ वने वा नगरे ग्रामे पर्वते वा स्थलांतरे ॥ मृत्योर्वशे प्रयातव्यं सर्वैरपि हि जंतुभिः ॥ २७ ॥ वत्स नित्यं च गर्भस्थैर्जातै

वरजो द्विजाः ॥ ४४ ॥ ब्रह्महत्या गता यत्र रामचंद्रस्य भूपतेः ॥ तत्र तीर्थमभूत्किंचिद्ब्रह्महत्याविमोचनम् ॥ ४५ ॥ तत्र स्नानं महापुण्यं ब्रह्महत्याविनाशनम् ॥ दृश्यते रावणोऽद्यापि छायारूपेण तत्र वै ॥ ४६ ॥ तदग्रे नागलोकस्य बिलमस्ति महत्तरम् ॥ दशग्रीववधोत्पन्नां ब्रह्महत्यां बलीयसीम् ॥ ४७ ॥ तद्बिलं प्रापयामास जानकीरमणो द्विजाः ॥ तस्योपरि बिलस्याथ कृत्वा मण्डपमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ भैरवं स्थापयामास रक्षार्थं तत्र राघवः ॥ भैरवाज्ञापरित्रस्ता ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ ४९ ॥ नाशक्नोत्तद्बिलादूर्ध्वं निर्गंतुं द्विजसत्तमाः ॥ तस्मिन्नेव बिले तस्थौ ब्रह्महत्या निरुद्यमा ॥ ५० ॥ रामनाथमहालिंगं दक्षिणे गिरिजा मुदा ॥ वर्तते परमानंदशिवस्यार्धशरीरिणी ॥ ५१ ॥ आदित्यसोमौ वर्तेते पार्श्वयोस्तत्र शूलिनः ॥ देवस्य पुरतो वह्नी रामनाथस्य वर्तते ॥ ५२ ॥ आस्ते शतक्रतुः प्राच्यामाग्नेयां च तथाऽनलः ॥ आस्ते यमो दक्षिणस्यां रामनाथस्य सेवकः ॥ ५३ ॥ नैर्ऋते निर्ऋतिर्विप्रा वर्तते शंकरस्य तु ॥ वारुण्यां वरुणो भक्त्या सेवते राघवेश्वरम् ॥ ५४ ॥ वायव्ये तु दिशो भागे वायुरास्ते शिवस्य तु ॥ उत्तरस्यां च धनदो रामनाथस्य वर्तते ॥ ५५ ॥ ईशान्येऽस्य च दिग्भागे महेशो वर्तते द्विजाः ॥ विनायककुमारौ च महादेवसुतावुभौ ॥ ५६ ॥ यथाप्रदेशं वर्तेते रामनाथालयेऽधुना ॥ वीरभद्रादयः सर्वे महेश्वरगणेश्वराः ॥ ५७ ॥ यथाप्रदेशं वर्तंते रामनाथालये सदा ॥ मुनयः पन्नगाः सिद्धा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ ५८ ॥ संतुष्यमाणहृदया यथेष्टं शिवसन्निधौ ॥ वर्तंते रामनाथस्य सेवार्थं भक्तिपूर्वकम् ॥ ५९ ॥ रामनाथस्य पूजार्थं श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्बहून् ॥ रामेश्वरे रघुपतिः स्थापयामास पूजकान् ॥ ६० ॥ रामप्रतिष्ठितान्विप्रान्हव्यकव्यादिनार्चयेत् ॥ तुष्टास्ते तोषिताः सर्वा पितृभिः सहदेवताः ॥ ६१ ॥ तेभ्यो बहुधनान्ग्रामान्प्रददौ जानकीपतिः ॥ रामनाथमहादेवनैवेद्यार्थमपि द्विजाः ॥ ६२ ॥ बहून्ग्रामान्बहुधनं प्रददौ लक्ष्मणाग्रजः ॥ हारकेयूरकटकनिष्काद्याभरणानि च ॥ ६३ ॥ अनेकपट्टवस्त्राणि क्षौमाणि विविधानि च ॥ रामनाथाय देवाय ददौ दशरथात्मजः ॥ ६४ ॥ गंगा च यमुना पुण्या सरयूश्च सरस्वती ॥ सेवंते रामेश्वरं देवं भजंते स्वाघशांतये ॥ ६५ ॥ एतदध्यायपठनाच्छ्रवणादपि मानवः ॥ विमुक्तः सर्वपापेभ्यः सायुज्यं लभते हरेः ॥ ६६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामस्य ब्रह्महत्योत्पत्तितन्निरूपणं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामनाथं समुद्दिश्य कथां पापविनाशिनीम् ॥ प्रवक्ष्यामि मुनिश्रेष्ठाः

१ वर्तमान-इ० पा० ।

मुपास्ते स्म ज्वलत्पावकसन्निभः ॥ १९ ॥ संध्याकालमतिक्रूरमविचिंत्य तु कैकसी ॥ अभ्येत्य तं मुनिं सुभ्रूः पितुर्वचनगौरवात् ॥ २० ॥ तस्था वधोमुखी भूमिं लिखत्यंगुष्ठकोटिना ॥ विश्रवास्तां विलोक्याथ कैकसीं तनुमध्यमाम् ॥ उवाच सस्मितो विप्राः पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ २१ ॥ ॥ विश्रवा उवाच ॥ ॥ शोभने कस्य पुत्री त्वं कुतो वा त्वमिहागता ॥२२॥ कार्यं किं वा त्वमुद्दिश्य वर्तसेऽत्र शुचिस्मिते ॥ यथार्थतो वदस्वाद्य मम सर्वमनिंदिते ॥ २३ ॥ इतीरिता कैकसी सा कन्या बद्धांजलिर्द्विजाः ॥ उवाच तं मुनिं प्रह्वा विनयेन समन्विता ॥ २४ ॥ तपः प्रभावेन मुने मदभिप्रायमद्य तु ॥ वेत्तुमर्हसि सम्यक्त्वं पुलस्त्यकुलदीपन ॥ २५ ॥ अहं तु कैकसीनाम सुमालिदुहिता मुने ॥ मत्तातस्याज्ञया ब्रह्मंस्तवांतिकमुपागता ॥२६॥ शेषं त्वं ज्ञानदृष्ट्याद्य ज्ञातुमर्हस्यसंशयः॥ क्षणं ध्यात्वा मुनिः प्राह विश्रवाः स तु कैकसीम् ॥२७॥ मया ते विदितं सुभ्रूर्मनोगतमभीप्सितम् ॥ पुत्राभिलाषिणी सा त्वं मामगाः सांप्रतं शुभे ॥२८॥सायंकालेऽधुना क्रूरे यस्मान्मां त्वमुपागता ॥ पुत्राभिलाषिणी भूत्वा तस्मात्त्वां प्रब्रवीम्यहम् ॥२९॥ शृणुष्वावहिता रामे कैकसी त्वमनिंदिते ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ ३० ॥ जनयिष्यसि पुत्रांस्त्वं राक्षसान्क्रूरकर्मणः ॥ श्रुत्वा तद्वचनं सा तु कैकसी प्रणिपत्य तम् ॥ ३१ ॥ पुलस्त्यतनयं प्राह कृतांजलिपुटा द्विजाः ॥ भगवन्नीदृशाः पुत्रास्त्वत्तः प्राप्तुं न युज्यते ॥ ३२ ॥ इत्युक्तः स मुनिः प्राह कैकसीं तां सुमध्यमाम् ॥ मद्वंशानुगुणः पुत्रः पश्चिमस्ते भविष्यति ॥ ३३ ॥ धार्मिकः शास्त्रविच्छांतो न तु राक्षसचेष्टितः ॥ इत्युक्ता कैकसी विप्राः काले कतिपये गते ॥ ३४ ॥ सुषुवे तनयं क्रूरं रक्षोरूपं भयंकरम् ॥ द्विपंचशीर्षं कुमतिं विंशद्बाहुं भयानकम् ॥ ३५ ॥ ताम्रोष्ठं कृष्णवदनं रक्तश्मश्रुशिरोरुहम् ॥ महादंष्ट्रं महाकायं लोकत्रासकरं सदा ॥ ३६ ॥ दशग्रीवाभिधः सोऽभूत्तथा रावणनामवान् ॥ रावणानंतरं जातः कुम्भकर्णाभिधः सुतः ॥ ३७ ॥ ततः शूर्पणखा नाम्ना क्रूरा जज्ञे च राक्षसी ॥ ततो बभूव कैकस्या बिभीषण इति श्रुतः ॥ ३८ ॥ पश्चिमस्तनयो धीमान्धार्मिको वेदशास्त्रवित् ॥ एते विश्रवसः पुत्रा दशग्रीवादयो द्विजाः ॥ ३९ ॥ अतो दशग्रीववधात्कुम्भकर्णवधादपि ॥ ब्रह्महत्या समभवद्रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४० ॥ अतस्तच्छांतये रामो लिंगं रामेश्वराभिधम् ॥ स्थापयामास विधिना वैदिकेन द्विजोत्तमाः ॥ ४१ ॥ एवं रावणघातेन ब्रह्महत्यासमुद्भवः ॥ समभूद्रामचंद्रस्य लोककांतस्य धीमतः ॥ ४२ ॥ तत्सहैतुकमाख्यातं भवतां ब्रह्मघातजम् ॥ पापं यच्छांतये रामो लिंगं प्रातिष्ठिपत्स्वयम् ॥ ४३ ॥ एवं लिंगं प्रतिष्ठाप्य रामचन्द्रोऽतिधार्मिकः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं ससीता

१ पौलस्त्यकुलनंदन—इ० पा० । २ द्विजोत्तमाः—इ० पा० । ३ विभीषण इति ख्यातः—इ० पा० ।

मुदा ॥ आज्ञया रामचन्द्रस्य स्थापयामास वायुजः ॥ ७७ ॥ प्रत्यक्षमेव सर्वेषां कपिलांगूलवेष्टितम् ॥ तदोपि तत्पुच्छजा
तं बिभर्ति च वलित्रयम् ॥ तदुत्तरायां ककुभि गौरीं संस्थापयन्मुदा ॥ ७८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ एवं वः कथितं विप्रा यदर्थं रावणेण तु ॥
लिंगं प्रतिष्ठितं सेतौ भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ ७९ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि शिवलोके महीयते ॥ ८० ॥
इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथलिंगप्रतिष्ठाकारणवर्णनंनाम षट्चत्वारिंशो-
ऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ राक्षसस्य वधात्सूत रावणस्य महामुने ॥ ब्रह्महत्या कथमभूद्राघवस्य महात्मनः ॥
॥ १ ॥ ब्राह्मणस्य वधात्सूत ब्रह्महत्याभिजायते ॥ न ब्राह्मणो दशग्रीवः कथं तद्वद नो मुने ॥ २ ॥ ब्रह्महत्या भवेत्कुरा रामचंद्रस्य धीमतः ॥
एतन्नः श्रद्दधानानां वद कारुण्यतोऽधुना ॥ ३ ॥ इति पृष्टस्ततः सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ वक्तुं प्रचक्रमे तेषां प्रश्नस्योत्तरमुत्तमम् ॥ ४ ॥
॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रह्मपुत्रो महातेजाः पुलस्त्योनाम वै द्विजाः ॥ बभूव तस्य पुत्रोऽभूद्विश्रवा इति विश्रुतः ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रः पुलस्त्य-
स्य विश्रवा मुनिपुंगवाः ॥ चिरकालं तपस्तेपे देवैरपि सुदुष्करम् ॥ ६ ॥ तपः कुर्वति तस्मिंस्तु सुमालीनाम राक्षसः ॥ पातालल्लोकाद्भूलो-
कं सर्वं वै विचचार ह ॥ ७ ॥ हेमनिष्कांगदधरः कालमेघनिभच्छविः ॥ समादाय सुतां कन्यां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ ८ ॥ विचरन्स महीपृष्ठे
कदाचित्पुष्पकस्थितम् ॥ दृष्ट्वा विश्रवसः पुत्रं कुबेरं वै धनेश्वरम् ॥ ९ ॥ चिंतयामास विप्रेंद्राः सुमाली स तु राक्षसः ॥ कुबेरसदृशः पुत्रो यथा-
स्माकं भविष्यति ॥ १० ॥ वयं वर्द्धामहे सर्वे राक्षसा ह्यकुतोभयाः ॥ विचार्यैवं निजसुतामब्रवीद्राक्षसेश्वरः ॥ ११ ॥ सुते प्रदानकालोऽयं तव
कैकसि शोभने ॥ अद्य ते यौवनं प्राप्तं तद्देयां त्वं वराय हि ॥ १२ ॥ अप्रदानेन पुत्रीणां पितरो दुःखमाप्नुयुः ॥ किंच सर्वगुणोत्कृष्टा लक्ष्मीरिव
सुते शुभे ॥ १३ ॥ प्रत्याख्यानभयात्पुंभिर्न च त्वं प्रार्थ्यसे शुभे ॥ कन्यापितृत्वं दुःखाय सर्वेषां मानकांक्षिणाम् ॥ १४ ॥ न जानेऽहं वरः को
वा वरयेदिति कन्यके ॥ सा त्वं पुलस्त्यतनयं मुनिं विश्रवसं द्विजम् ॥ १५ ॥ पितामहकुलोद्भूतं वरयस्व स्वयंवरा ॥ कुबेरतुल्यास्तनया भवे-
युस्ते न संशयः ॥ १६ ॥ कैकसी तद्वचः श्रुत्वा सा कन्या पितृगौरवात् ॥ अंगीचकार तद्वाक्यं तथास्त्विति शुचिस्मिता ॥ १७ ॥ पर्णशालां
मुनिश्रेष्ठा गत्वा विश्रवसो मुनेः ॥ अतिष्ठदंतिके तस्य लज्जमाना ह्यधोमुखी ॥ १८ ॥ तस्मिन्नवसरे विप्राः पुलस्त्यतनयः प्रभुः ॥ अग्निहोत्र

१ मुनिपुंगवाः—इ० पा० । २ रा०—रावणेन । ३ तत्—तस्मात्कारणात् ।

पतिव्रताधुरीणां त्वां नमामि जनकात्मजाम् ॥ अनुग्रहपरामृद्धिमनघां हरिवल्लभाम् ॥ ५३ ॥ आत्मविद्यां त्रयीरूपामुमारूपां नमाम्यहम् ॥ प्रसादाभिमुखीं लक्ष्मीं क्षीराब्धितनयां शुभाम् ॥ ५४ ॥ नमामि चन्द्रभगिनीं सीतां सर्वांगसुंदरीम् ॥ नमामि धर्मनिलयां करुणां वेदमातरम् ॥ ५५ ॥ पद्मालयां पद्महस्तां विष्णुवक्षस्थलालयाम् ॥ नमामि चन्द्रनिलयां सीतां चन्द्रनिभाननाम् ॥ ५६ ॥ आह्लादरूपिणीं सिद्धिं शिवां शिवकरीं सतीम् ॥ नमामि विश्वजननीं रामचन्द्रेष्टवल्लभाम् ॥ सीतां सर्वानवद्यांगीं भजामि सततं हृदा ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्तुत्वैवं हनुमान्सीतारामचन्द्रौ सभक्तिकम् ॥ ५८ ॥ आनंदाश्रुपरिक्लिन्नस्तूष्णीमास्ते द्विजोत्तमाः ॥ य इदं वायुपुत्रेण कथितं पापनाशनम् ॥ ५९ ॥ स्तोत्रं श्रीरामचंद्रस्य सीतायाः पठतेऽन्वहम् ॥ स नरो महदैश्वर्यमश्नुते वांछितं सदा ॥ ६० ॥ अनेकक्षेत्रधान्यानि गाश्च दोग्ध्रीः पयस्विनीः ॥ आयुर्विद्याश्च पुत्रांश्च भार्यामपि मनोरमाम् ॥ ६१ ॥ एतत्स्तोत्रं सकृद्विप्राः पठन्नाप्नोत्यसंशयः ॥ एतत्स्तोत्रस्य पाठेन नरकं नैव यास्यति ॥ ६२ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि नश्यंति सुमहांत्यपि ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देहांते मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ इति स्तुतो जगन्नाथो वायुपुत्रेण राघवः ॥ सीतया सहितो विप्रा हनूमंतमथाब्रवीत् ॥ ६४ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ अज्ञानाद्वा नरश्रेष्ठ त्वयेदं साहसं कृतम् ॥ ब्रह्मणा विष्णुना वापि शक्रादित्रिदशैरपि ॥ ६५ ॥ नेदं लिंगं समुद्धर्तुं शक्यते स्थापितं मया ॥ महादेवापराधेन पतितोऽस्यद्य मूर्च्छितः ॥ ६६ ॥ इतः परं मा क्रियतां द्रोहः सांबस्य शूलिनः ॥ अद्यारभ्य त्विदं कुंडं तव नाम्ना जगत्त्रये ॥ ६७ ॥ ख्यातिं प्रयातु यत्र त्वं पतितो वानरोत्तम ॥ महापातकसंघानां नाशः स्यादत्र मज्जनात् ॥ ६८ ॥ महादेवजटाजाता गौतमी सरितां वरा ॥ अश्वमेधसहस्रस्य फलदा स्नायिनां नृणाम् ॥ ६९ ॥ ततः शतगुणा गंगा यमुना च सरस्वती ॥ एतन्नदीत्रयं यत्र स्थले प्रवहते कपे ॥ ७० ॥ मिलित्वा तत्र तु स्नानं सहस्रगुणितं स्मृतम् ॥ नदीष्वेतासु यत्स्नानात्फलं पुंसां भवेत्कपे ॥ ७१ ॥ तत्फलं तव कुंडेऽस्मिन्स्नानात्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं हनूमत्कुंडतीरतः ॥ ७२ ॥ श्राद्धं न कुरुते यस्तु भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ निराशास्तस्य पितरः प्रयांति कुपिताः कपे ॥ ७३ ॥ कुप्यंति मुनयोऽप्यस्मै देवाः सेंद्राः सचारणाः ॥ न दत्तं न हुतं येन हनूमत्कुंडतीरतः ॥ ७४ ॥ वृथाजीवित एवासाविहामुत्र च दुःखभाक् ॥ हनूमत्कुंडसविधे येन दत्तं तिलोदकम् ॥ मोदंते पितरस्तस्य घृतकुल्याः पिबंति च ॥ ७५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं विप्रा रामेणोक्तं स वायुजः ॥ ७६ ॥ उत्तरे रामनाथस्य लिंगं स्वेनाहृतं

रणधूलिसमुक्षितम् ॥ जटामण्डलशोभाढ्यं पुण्डरीकायतेक्षणम् ॥ २७ ॥ खिन्नं च बहुशो युद्धे ददर्श रघुनंदनम् ॥ स्तूयमानममित्रघ्नं देवर्षिपितृ
किन्नरैः ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिं रामं कृपाबहुलचेतसम् ॥ रघुनाथकरस्पर्शपूर्णगात्रः स वानरः ॥ २९ ॥ पतित्वा दण्डवद्भूमौ कृतांजलिपुटो
द्विजाः ॥ अस्तौषीज्जानकीनाथं स्तोत्रैः श्रुतिमनोहरैः ॥ ३० ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ नमो रामाय हरये विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ आदि
देवाय देवाय पुराणाय गदाभृते ॥ ३१ ॥ विष्टरे पुष्पके नित्यं निविष्टाय महात्मने ॥ प्रहृष्टवानरानीकजुष्टपादांबुजाय ते ॥ ३२ ॥ निष्पिष्ट
राक्षसेंद्राय जगदिष्टविधायिने ॥ नमः सहस्रशिरसे सहस्रचरणाय च ॥ ३३ ॥ सहस्राक्षाय शुद्धाय राघवाय च विष्णवे ॥ भक्तार्तिहारिणे तुभ्यं
सीतायाः पतये नमः ॥ ३४ ॥ हरये नारसिंहाय दैत्यराजविदारिणे ॥ नमस्तुभ्यं वराहाय दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धर ॥ ३५ ॥ त्रिविक्रमाय भवते बलियज्ञ
विभेदिने ॥ नमो वामनरूपाय नमोमंदरधारिणे ॥ ३६ ॥ नमस्ते मत्स्यरूपाय त्रयीपालनकारिणे ॥ नमः परशुरामाय क्षत्रियांतकराय ते ॥३७॥
नमस्ते राक्षसघ्नाय नमोराघवरूपिणे ॥ महादेवमहाभीममहाकोदण्डभेदिने ॥ ३८ ॥ क्षत्रियांतकरक्रूरभार्गवत्रासकारिणे ॥ नमोऽस्त्वहिल्या
संतापहारिणे चापहारिणे ॥ ३९ ॥ नागायुतबलोपेतताटकादेहहारिणे ॥ शिलाकठिनविस्तारवालिवक्षोविभेदिने ॥ ४० ॥ नमो माया
मृगोन्माथकारिणेऽज्ञानहारिणे ॥ दशस्यंदनदुःखाब्धिशोषणागस्त्यरूपिणे ॥ ४१ ॥ अनेकोर्मिसमाधूतसमुद्रमदहारिणे ॥ मैथिलीमानस
भोजभानवे लोकसाक्षिणे ॥ ४२ ॥ राजेंद्राय नमस्तुभ्यं जानकीपतये हरे ॥ तारकब्रह्मणे तुभ्यं नमो राजीवलोचन ॥ ४३ ॥ रामा
य रामचन्द्राय वरेण्याय सुखात्मने ॥ विश्वामित्रप्रियायेदं नमः खरविदारिणे ॥ ४४ ॥ प्रसीद देवदेवेश भक्तानामभयप्रद ॥ रक्ष मां करु
णासिंधो रामचन्द्र नमोऽस्तु ते ॥ ४५ ॥ रक्ष मां वेदवचसामप्यगोचर राघव ॥ पाहि मां कृपया राम शरणं त्वामुपेम्यहम् ॥ ४६ ॥
रघुवीर महामोहमपाकुरु ममाधुना ॥ स्नाने चाचमने भुक्तौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ ४७ ॥ सर्वावस्थासु सर्वत्र पाहि मां रघुनंदन ॥ महि
मानं तव स्तोतुं कः समर्थो जगत्त्रये ॥ ४८ ॥ त्वमेव त्वन्महत्त्वं वै जानासि रघुनंदन ॥ इति स्तुत्वा वायुपुत्रो रामचंद्रं घृणानिधिम् ॥ ४९ ॥
सीतामप्यभितुष्टाव भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ जानकि त्वां नमस्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ५० ॥ दारिद्र्यरणसंहर्त्रीं भक्तानामिष्टदायिनीम् ॥
विदेहराजतनयां राघवानंदकारिणीम् ॥ ५१ ॥ भूमेर्दुहितरं विद्यां नमामि प्रकृतिं शिवाम् ॥ पौलस्त्यैश्वर्यसंहर्त्रीं भक्ताभीष्टां सरस्वतीम् ॥ ५२ ॥

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

त्वां दृष्ट्वा पितरं बन्धून्कौसल्यां जननीमपि ॥ न स्मरामो वयं सर्वान्मे त्वयोपकृतं बहु ॥ २ ॥ मदर्थं सागरस्तीर्णो भवता बहुयोजनः ॥ तलप्रहाराभिहतो मैनाकोऽपि नगोत्तमः ॥ ३ ॥ नागमाता च सुरसा मदर्थं भवता जिता ॥ छायाग्रहां महाक्रूरामवधीद्राक्षसीं भवान् ॥ ४ ॥ सायं सुवेलमासाद्य लंकामाहत्य पाणिना ॥ अयासी रावणगृहं मदर्थं त्वं महाकपे ॥ ५ ॥ सीतामन्विष्य लंकायां रात्रौ गतभयो भवान् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं पश्चादशोकवनिकां ययौ ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य च वैदेहीमभिज्ञानं प्रदाय च ॥ चूडामणिं समादाय मदर्थं जानकीकरात् ॥ ७ ॥ अशोकवनिकावृक्षानभांक्षीस्त्वं महाकपे ॥ ततस्त्वशीतिसाहस्रान्किंकरान्नाम राक्षसान् ॥ ८ ॥ रावणप्रतिमान्युद्धे पत्यश्वेभरथाकुलान् ॥ अवधीस्त्वं मदर्थे वै महाबलपराक्रमान् ॥ ९ ॥ ततः प्रहस्ततनयं जंबुमालिनमागतम् ॥ अवधीन्मंत्रितनयान्सप्त सप्ताचिंवर्चसः ॥ १० ॥ पंच सेनापतीन्पश्चादनयस्त्वं यमालयम् ॥ कुमारमक्षमवधीस्ततस्त्वं रणमूर्धनि ॥ ११ ॥ तत इन्द्रजिता नीतो राक्षसेंद्रसभां शुभाम् ॥ तत्र लंकेश्वरं वाचा तृणीकृत्यावमन्य च ॥ १२ ॥ अभांक्षीस्त्वं पुरीं लंकां मदर्थं वायुनंदन ॥ पुनः प्रतिनिवृत्तस्त्वमृष्यमूकं महागिरिम् ॥ १३ ॥ एवमादि महादुःखं मदर्थं प्राप्तवानसि ॥ त्वमत्र भूतले शेषे मम शोकमुदीरयन् ॥ १४ ॥ अहं प्राणान्परित्यक्ष्ये मृतोऽसि यदि वायुज ॥ सीतया मम किं कार्यं लक्ष्मणेनानुजेन वा ॥ १५ ॥ भरतेनापि किं कार्यं शत्रुघ्नेन श्रियापि वा ॥ राज्येनापि न मे कार्यं परेतस्त्वं कपे यदि ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठ हनुमन्वत्स किं शेषेऽद्य महीतले ॥ शय्यां कुरु महाबाहो निद्रार्थं मम वानर ॥ १७ ॥ कन्दमूलफलानि त्वमाहारार्थं ममाहर ॥ स्नातुमद्य गमिष्यामि शीघ्रं कलशमानय ॥ १८ ॥ अजिनानि च वासांसि दर्भांश्च समुपाहर ॥ ब्रह्मास्त्रेणावबद्धोऽहं मोचितश्च त्वया हरे ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ह्यौषधानयनेन वै ॥ लक्ष्मणप्राणदाता त्वं पौलस्त्यमदनाशनः ॥ २० ॥ सहायेन त्वया युद्धे राक्षसान्रावणादिकान् ॥ निहत्यातिबलान्वीरानवापं मैथिलीमहम् ॥ २१ ॥ हनूमन्नंजनासूनो सीताशोकविनाशन ॥ कथमेवं परित्यज्य लक्ष्मणं मां च जानकीम् ॥ २२ ॥ अप्रापयित्वायोध्यां त्वं किमर्थं गतवानसि ॥ क्व गतोसि महावीर महाराक्षसकण्टक ॥ २३ ॥ इति पश्यन्मुखं तस्य निर्वाक्यं रघुनंदनः ॥ प्ररुदन्नश्रुजालेन सेचयामास वायुजम् ॥ २४ ॥ वायुपुत्रस्ततो मूर्च्छामपहाय शनैर्द्विजाः ॥ पौलस्त्यभयसंत्रस्तलोकरक्षार्थमागतम् ॥ २५ ॥ आश्रित्य मानुपं भावं नारायणमजं विभुम् ॥ जानकीलक्ष्मणयुतं कपिभिः परिवारितम् ॥ २६ ॥ कालांभोधरसंकाशं

१ आर्षमेतत् । पादादौ तेमयादेशनिषेधात् । २ किरातान्–इ० पा० ।

मयात्र स्थापितं वत्स सीतया सैकतं कृतम् ॥ स्थापयिष्यामि च ततो लिंगमेतत्त्वया कृतम् ॥ ६९ ॥ पातालं सुतलं प्राप्य वितलं च रसातलम् ॥ तलातलं च तदिदं भेदयित्वा तु तिष्ठति ॥ ७० ॥ प्रतिष्ठितं मया लिंगं भेत्तुं कस्य बलं भवेत् ॥ उत्तिष्ठ लिंगमुद्धास्य मयैतत्स्थापितं कपे ॥ ॥ ७१ ॥ त्वया समाहृतं लिंगं स्थापयस्वाशु मा शुचः ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्याथाज्ञातसत्त्वोऽथ वानरः ॥ ७२ ॥ उद्वासयामि वेगेन सैकतं लिंगमुत्त मम् ॥ संस्थापयामि कैलासादानीतं लिंगमादरात् ॥ ७३ ॥ उद्वासने सैकतस्य कियान्भारो भवेन्मम ॥ चेतसैवं विचार्यायं हनूमान्मारुता त्मजः ॥ ७४ ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मुनीनां कपिरक्षसाम् ॥ पश्यतो रामचन्द्रस्य लक्ष्मणस्यापि पश्यतः ॥ ७५ ॥ पश्यंत्या अपि वैदेह्या लिंगं तत्सैकतं बलात् ॥ पाणिना सर्वयत्नेन जग्राह तरसा बली ॥ ७६ ॥ यत्नेन महता चायं चालयन्नपि मारुतिः ॥ नालं चालयितुं ह्यासीत्सैकतं लिंगमोजसा ॥ ७७ ॥ ततः किलकिलाशब्दं कुर्वन्वानरपुंगवः ॥ पुच्छमुद्यम्य पाणिभ्यां निरास्थत्तन्निजौजसा ॥ ७८ ॥ इत्यनेकप्रकारेण चाल यन्नपि वानरः ॥ नैव चालयितुं शक्तो बभूव पवनात्मजः ॥ ७९ ॥ तद्वेष्टयित्वा पुच्छेन पाणिभ्यां धरणीं स्पृशन् ॥ उत्पपाताथ तरसा व्योम्नि वायुसुतः कपिः ॥ ८० ॥ कंपयन्स धरां सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम् ॥ लिंगस्य क्रोशमात्रे तु मूर्च्छितो रुधिरं वमन् ॥ ८१ ॥ पपात हनुमान्विप्राः कंपितांगो धरातले ॥ पततो वायुपुत्रस्य वक्त्राच्च नयनद्वयात् ॥ ८२ ॥ नासापुटाच्छ्रोत्ररंध्रादपानाच्च द्विजोत्तमाः ॥ रुधिरौघः प्रसुस्राव रक्तकुण्ड मभूच्च तत् ॥ ८३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ धावंतौ कपिभिः सार्द्धमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८४ ॥ जानकीसहितौ विप्रा ह्यास्तां शोकाकुलौ तदा ॥ सीतया सहितौ वीरौ वानरैश्च महाबलौ ॥ ८५ ॥ रुरुचाते तदा विप्रा गन्धमादनपर्वते ॥ यथा तारागणयुतौ रजन्यां शशि भास्करौ ॥ ८६ ॥ ददर्शतुर्हनूमंतं चूर्णीकृतकलेवरम् ॥ मूर्च्छितं पतितं भूमौ वमन्तं रुधिरं मुखात् ॥ ८७ ॥ विलोक्य कपयः सर्वे हाहाकृत्वाऽपत न्भुवि ॥ कराभ्यां सदयं सीता हनूमंतं मरुत्सुतम् ॥ ८८ ॥ ताततातेति पस्पर्श पतितं धरणीतले ॥ रामोऽपि दृष्ट्वा पतितं हनूमंतं कपीश्वरम् ॥ ॥ ८९ ॥ आरोप्यांकं स्वपाणिभ्यामाममर्श कलेवरम् ॥ विमुंचन्नेत्रजं वारि वायुजं चाब्रवीद्द्विजाः ॥ ९० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामचन्द्रतत्त्वज्ञानोपदेशवर्णननाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥

॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ ॥ पंपारण्ये वयं दीनास्त्वया वानरपुंगव ॥ आश्वासिताः कारयित्वा सख्यमादित्यसूनुना ॥ १ ॥

१ देवा-द०पा० ।

स्य गमनान्नृणामायुर्विनश्यति ॥ आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ ४४ ॥ नश्यत्यायुः स्थितस्यापि धावतोऽपि कपीश्वर ॥ सहैव मृत्यु र्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति ॥ ४५ ॥ चरित्वा दूरदेशं च सह मृत्युर्निवर्तते ॥ शरीरे वलयः प्राप्ताः श्वेता जाताः शिरोरुहाः ॥ ४६ ॥ जीर्यते जरया देहः श्वासकासादिना तथा ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ ४७ ॥ समेत्य च व्यपेयातां कालयोगेन वानर ॥ एवं भार्या च पुत्रश्च बंधुक्षेत्रधनानि च ॥ ४८ ॥ क्वचित्संभूय गच्छंति पुनरन्यत्र वानर ॥ यथा हि पांथं गच्छंतं पथि कश्चित्पथि स्थितः॥ ४९ ॥ अहमप्यागमिष्यामि भवद्भिः साकमित्यथ ॥ कंचित्कालं समेतौ तौ पुनरन्यत्र गच्छतः ॥ ५० ॥ एवं भार्यासुतादीनां संगमो नश्वरः कपे ॥ शरीरजन्मना साकं मृत्युः संजायते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥ अवश्यंभाविमरणे न हि जातु प्रतिक्रिया ॥ एतच्छरीरपाते तु देही कर्मगतिं गतः ॥ ५२ ॥ प्राप्य पिंडांतरं वत्स पूर्वपिंडं त्यजत्यसौ ॥ प्राणिनां न सदैकत्र वासो भवति वानर ॥ ५३ ॥ स्वस्वकर्मवशात्सर्वे वियुज्यंते पृथक्पृथक् ॥ यथा प्राणिशरीराणि नश्यंति च भवंति च ॥ ५४ ॥ आत्मनो जन्ममरणे नैव स्तः कपिसत्तम ॥ अतस्त्वमंजनासूनो विशोकं ज्ञानमद्वयम् ॥ ॥ ५५ ॥ सद्रूपममलं ब्रह्म चिंतयस्व दिवानिशम् ॥ त्वत्कृतं मत्कृतं कर्म मत्कृतं त्वत्कृतं तथा ॥ ५६ ॥ मल्लिंगस्थापनं तस्मात्त्वल्लिंगस्थापनं कपे ॥ मुहूर्तातिक्रमाल्लिंगं सैकतं सीतया कृतम् ॥ ५७ ॥ मयात्र स्थापितं तस्मात्कोपं दुःखं च मा कुरु ॥ कैलासादागतं लिंगं स्थापयास्मिञ्छुभे दिने ॥ ५८ ॥ तव नाम्ना त्विदं लिंगं यातु लोकत्रये प्रथाम् ॥ हनूमदीश्वरं दृष्ट्वा द्रष्टव्यो राघवेश्वरः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मराक्षसयूथानि हतानि भवता कपे ॥ अतः स्वनाम्ना लिंगस्य स्थापनात्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ ६० ॥ स्वयं हरेण दत्तं तु हनूमन्नामकं शिवम् ॥ संपश्यन्रामनाथं च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ६१ ॥ योजनानां सहस्रेऽपि स्मृत्वा लिंगं हनूमतः ॥ रामनाथेश्वरं चापि स्मृत्वा सायुज्यमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ तेनेष्टं सर्वयज्ञैश्च तपश्चाकारि कृत्स्नशः ॥ येन दृष्टौ महादेवौ हनूमद्राघवेश्वरौ ॥ ६३ ॥ हनूमता कृतं लिंगं यच्च लिंगं मया कृतम् ॥ जानकीयं च यल्लिंगं यल्लिंगं लक्ष्मणेश्वरम् ॥ ६४ ॥ सुग्रीवेण कृतं यच्च सेतुकर्त्रा नलेन च ॥ अंगदेन च नीलेन तथा जांबवता कृतम् ॥ ६५ ॥ बिभीषणेन यच्चापि रत्नलिंगं प्रतिष्ठितम् ॥ इन्द्राद्यैश्च कृतं लिंगं यच्छेषाद्यैः प्रतिष्ठितम् ॥ ६६ ॥ इत्येकादशरूपोऽयं शिवः साक्षाद्विभासते ॥ सदा ह्येतेषु लिंगेषु संनिधत्ते महेश्वरः ॥ ६७ ॥ तत्स्वपापौघशुद्ध्यर्थं स्थापयस्व महेश्वरम् ॥ अथ चेत्त्वं महाभाग लिंगमुत्सादयिष्यसि ॥ ६८ ॥

१ यथा हि पांथा गच्छन्ति केचित्क्वचित्पथि स्थिताः—इ० पा० । २ जातस्य जन्मना—इ० पा० । ३ जहाति—इ० पा० । ४ उत्पाटयिष्यसि—इ० पा० ।

सर्वं जानाम्यहं कार्यमात्मनोऽपि परस्य च ॥ १८ ॥ जातस्य जायमानस्य मृतस्यापि सदा कपे ॥ जायते म्रियते जन्तुरेक एव स्वकर्मणा ॥ १९ ॥ प्रयाति नरकं चापि परमात्मा तु निर्गुणः ॥ एवं तत्त्वं विनिश्चित्य शोकं मा कुरु वानर ॥ २० ॥ लिंगत्रयविनिर्मुक्तं ज्योतिरेकं निरंजनम् ॥ निराश्रयं निर्विकारमात्मानं पश्य नित्यशः ॥ २१ ॥ किमर्थं कुरुपे शोकं तत्त्वज्ञानस्य बाधकम् ॥ तत्त्वज्ञाने सदा निष्ठां कुरु वानरसत्तम ॥ २२ ॥ स्वयंप्रकाशमात्मानं ध्यायस्व सततं कपे ॥ देहादौ ममतां मुंच तत्त्वज्ञानविरोधिनीम् ॥ २३ ॥ धर्मं भजस्व सततं प्राणिहिंसां परित्यज ॥ सेवस्व साधुपुरुपाञ्जहि सर्वेंद्रियाणि च ॥ २४ ॥ परित्यजस्व सततमन्येपां दोपकीर्तनम् ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानामर्चां कुरु सदा कपे ॥ २५ ॥ सत्यं वदस्व सततं परित्यज शुचं कपे ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैकताज्ञानं मोहवस्तुसमुद्गतम् ॥ २६ ॥ शोभनाशोभना भ्रांतिः कल्पितास्मिन्यथार्थवत् ॥ अध्यास्ते शोभनत्वेन पदार्थे मोहवैभवात् ॥ २७ ॥ रोगो विजायते नृणां भ्रांतानां कपिसत्तम ॥ रागद्वेषबलाद्बद्धा धर्माधर्मवशंगताः ॥ २८ ॥ देवतिर्यङ्मनुष्याद्या निरयं यांति मानवाः ॥ चंदनागरुकर्पूरप्रमुखा अतिशोभनाः ॥ २९ ॥ मलं भवंति यत्स्पर्शात्तच्छरीरं कथं सुखम् ॥ भक्ष्यभोज्यादयः सर्वे पदार्था अतिशोभनाः ॥३०॥ विष्ठा भवंति यत्संगात्तच्छरीरं कथं सुखम्॥ सुगंधि शीतलं तोयं मूत्रं यत्संगमाद्भवेत् ॥३१॥ तत्कथं शोभनं पिंडं भवेद्धि कपेऽधुना ॥ अतीव धवलाः शुद्धाः पटा यत्संगमेन हि ॥३२॥ भवंति मलिनाः स्वेदात्तत्कथं शोभनं भवेत् ॥ श्रूयतां परमार्थो मे हनूमन्वायुनंदन ॥ ३३ ॥ अस्मिन्संसारगर्ते तु किंचित्सौख्यं न विद्यते ॥ प्रथमं जंतुराप्नोति जन्म बाल्यं ततः परम् ॥ ॥३४॥ पश्चाद्यौवनमाप्नोति ततो वार्धक्यमश्नुते ॥ पश्चान्मृत्युमवाप्नोति पुनर्जन्म तदश्नुते ॥३५॥ अज्ञानवैभवादेव दुःखमाप्नोति मानवः ॥ तदज्ञाननिवृत्तौ तु प्राप्नोति सुखमुत्तमम् ॥३६॥ अज्ञानस्य निवृत्तिस्तु ज्ञानादेव न कर्मणा ॥ ज्ञानं नाम परं ब्रह्म ज्ञानं वेदांतवाक्यजम् ॥३७॥ तज्ज्ञानं च विरक्तस्य जायते नेतरस्य हि ॥ मुख्याधिकारिणः सत्यमाचार्यस्य प्रसादतः ॥३८॥ यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ॥ तदा मर्त्योऽमृतोऽत्रैव परं ब्रह्म समश्नुते ॥ ३९ ॥ जाग्रतं च स्वपंतं च भुंजंतं च स्थितं तथा ॥ इमं जनं सदा क्रूरः कृतांतः परिकर्षति ॥ ४० ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगांता मरणांतं च जीवितम् ॥ ४१ ॥ यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ यथा नराणां जातानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ॥ ४२ ॥ यथा गृहं दृढस्तंभं जीर्णं काले विनश्यति ॥ एवं विनश्यंति नरा जरामृत्युवशंगताः ॥ ४३ ॥ अशोभन

१ [illegible]-२० पा० । २ पुस्त० [illegible]-२० पा० ।

मास शंकरम् ॥ कोटितीर्थमिति प्रोक्तं तत्तीर्थं पुण्यमुत्तमम् ॥ १७ ॥ उक्तं तद्वैभवं पूर्वमस्माभिर्मुनिपुंगवाः ॥ देवाश्च मुनयो नागा गन्धर्वाप्स रसां गणाः ॥ सर्वेऽपि वानरा लिंगमेकैकं चक्रुरादरात् ॥ १८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा यथा रामेण धीमता ॥ १९ ॥ स्थापितं शिवलिंगं वै भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ इमां लिंगप्रतिष्ठां यः शृणोति पठतेऽथवा ॥ १२० ॥ स रामेश्वरलिंगस्य सेवाफलमवाप्नुयात् ॥ सायुज्यं च समाप्नोति रामनाथस्य वैभवात् ॥ १२१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथलिंगप्रतिष्ठाविधिवर्णनंनाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं प्रतिष्ठिते लिंगे रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ लिंगं वरं समादाय मारुतिः सहसाऽऽययौ ॥ १ ॥ रामं दाशरथिं वीरमभिवाद्य स मारुतिः ॥ वैदेहीलक्ष्मणौ पश्चात्सुग्रीवं प्रणनाम च ॥ २ ॥ सीता सैकतलिंगं तत्पूजयंतं रघूद्वहम् ॥ दृष्ट्वाथ मुनिभिः सार्द्धं चुकोप पवनात्मजः ॥ ३ ॥ अत्यंतं खेदखिन्नः सन्वृथाकृतपरिश्रमः ॥ उवाच रामं धर्मज्ञं हनूमानंजनात्मजः ॥ ४ ॥ ॥ हनूमानुवाच ॥ ॥ दुर्जातोऽहं वृथा राम लोके क्लेशाय केवलम् ॥ खिन्नोऽस्मि बहुशो देव राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ मा स्म सीमंतिनी काचिज्जनयेन्मादृशं सुतम् ॥ यतोऽनुभूयते दुःखमनंतं भवसागरे ॥ ६ ॥ खिन्नोऽस्मि सेवया पूर्वं युद्धेनापि ततोधिकम् ॥ अनन्तं दुःखमधुना यतो मामवमन्यसे ॥ ७ ॥ सुग्रीवेण च भार्यार्थं राज्यार्थं राक्षसेन च ॥ रावणावरजेन त्वं सेवितोऽसि रघूद्वह ॥ ८ ॥ मया निर्हेतुकं राम सेवितोऽसि महामते ॥ वानराणामनेकेषु त्वयाज्ञप्तोऽहमद्य वै ॥ ९ ॥ शिवलिंगं समानेतुं कैलासात्पर्वतोत्तमात् ॥ कैलासं त्वरितो गत्वा न चापश्यं पिनाकिनम् ॥ १० ॥ तपसा प्रीणयित्वा तं सांबं वृषभवाहनम् ॥ प्राप्तलिंगो रघुपते त्वरितः समुपागतः ॥ ११ ॥ अन्यलिंगं त्वमधुना प्रतिष्ठाप्य तु सैकतम् ॥ मुनिभिर्देवगन्धर्वैः साकं पूजयसे विभो ॥ १२ ॥ मयानीतमिदं लिंगं कैलासात्पर्वताद्वृथा ॥ अहो भाराय मे देहो मन्दभाग्यस्य जायते ॥ १३ ॥ भूतलस्य महाराज जानकीरमण प्रभो ॥ इदं दुःखमहं सोढुं न शक्नोमि रघूद्वह ॥ १४ ॥ किं करिष्यामि कुत्राहं गमिष्यामि न मे गतिः ॥ अतः शरीरं त्यक्ष्यामि त्वयाहमवमानितः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ एवं स बहुशो विप्राः क्रुशित्वा पवनात्मजः ॥ दण्डवत्प्रणतो भूमौ क्रोधशोकाकुलोऽभवत् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा रघुनाथोऽपि प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मुनीनां कपिरक्षसाम् ॥ सांत्वयन्मारुतिं तत्र दुःखं चास्य प्रमार्जयन् ॥ १७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥

१ लिंगद्वयम्–इ० पा० । २ वाचम्–इ० पा० । ३ राघवश्चापि–इ० पा० ।

मादनपर्वते ॥ अस्य संदर्शनं पुंसां काशीलिंगावलोकनात् ॥ ९१ ॥ अधिकं कोटिगुणितं फलं तत्स्यान्न संशयः ॥ तव नाम्ना त्विदं लिंगं लोके
ख्यातिं समश्नुताम् ॥ ९२ ॥ नाशकं पुण्यपापाख्यकाष्ठानां दहनोपमम् ॥ इदं रामेश्वरं लिंगं ख्यातं लोके भविष्यति ॥ ९३ ॥ मा चिरत्वं
कुरुष्वातो लिंगस्थापनकर्मणि ॥ रामचंद्र महाभाग करुणापूर्णविग्रह ॥ ९४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचो रामो मुनीनां तं
मुनीश्वराः ॥ पुण्यकालं विचार्याथ द्विमुहूर्तं जगत्पतिः ॥ ९५ ॥ कैलासं प्रेषयामास हनुमन्तं शिवालयम् ॥ शिवलिंगं समानेतुं स्थापनार्थं
रघूद्वहः ॥ ९६ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ हनूमन्नंजनीसूनो वायुपुत्र महाबल ॥ कैलासं त्वरितो गत्वा लिंगमानय मा चिरम् ॥ ९७ ॥
इत्याज्ञप्तस्स रामेण भुजावास्फाल्य वीर्यवान् ॥ मुहूर्तद्वितयं ज्ञात्वा पुण्यकालं कपीश्वरः ॥ ९८ ॥ पश्यतां सर्वदेवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥
उत्पपात महावेगश्चालयन्गंधमादनम् ॥९९॥ लंघयन्स वियन्मार्गं कैलासं पर्वतं ययौ ॥ न ददर्श महादेवं लिंगरूपधरं कपिः॥१००॥ कैलासे पर्वते
तस्मिन्पुण्ये शंकरपालिते ॥ आंजनेयस्तपस्तेपे लिंगप्राप्त्यर्थमादरात् ॥ १ ॥ प्रागग्रेषु समासीनः कुशेषु मुनिपुंगवाः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरा-
लम्बो निरुच्छ्वासो जितेंद्रियः ॥ २ ॥ प्रसादयन्महादेवं लिंगं लेभे स मारुतिः ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३ ॥
अनागतं हनूमं कालं स्वल्पावशेषितम् ॥ ज्ञात्वा प्रकथितं तत्र रामं प्रति महामतिम् ॥ ४ ॥ रामराम महाबाहो कालो ह्यत्येति
सांप्रतम् ॥ जानक्या यत्कृतं लिंगं सैकतं लीलया विभो ॥ ५ ॥ तल्लिंगं स्थापयस्वाद्य महालिंगमनुत्तमम् ॥ श्रुत्वैतद्वचनं रामो जानक्या सह
सत्वरम् ॥ ६ ॥ मुनिभिः सहितः प्रीत्या कृतकौतुकमंगलः ॥ ज्येष्ठे मासे सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ॥ ७ ॥ गरानंदे व्यतीपाते कन्या
चन्द्रे वृषे रवौ ॥ दशयोगे महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ८ ॥ सेतुमध्ये महादेवं लिंगरूपधरं हरम् ॥ ईशानं कृत्तिवसनं गंगाचंद्रकलाधरम् ॥ ९ ॥
रामो वै स्थापयामास शिवलिंगमनुत्तमम् ॥ लिंगस्थं पूजयामास राघवः सांबमीश्वरम् ॥ ११० ॥ लिंगस्थः स महादेवः पार्वत्या सह शंकरः ॥
प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् ॥ ११ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ त्वयात्र स्थापितं लिंगं ये पश्यंति रघूद्वह ॥ १२ ॥
महापातकयुक्ताश्च तेषां पापं प्रणश्यति ॥ सर्वाण्यपि हि पापानि धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ १३ ॥ दर्शनाद्रामलिंगस्य पातकानि महांत्यपि ॥
विलयं यांति राजेंद्र रामचन्द्र न संशयः ॥ १४ ॥ प्रादादेवं हि रामाय वरं देवोऽम्बिकापतिः ॥ तदग्रे नंदिकेशं च स्थापयामास राघवः ॥
॥ १५ ॥ ईश्वरस्याभिषेकार्थं धनुष्कोट्याथ राघवः ॥ एकं कूपं धरां भित्त्वा जनयामास वै द्विजाः ॥ १६ ॥ तस्माज्जलमुपादाय स्नापया-

नमस्ते रेणुकापुत्रपराजयविधायिने ॥ ६६ ॥ सहलक्ष्मणसीताभ्यां कैकेय्यास्तु वरद्वयात् ॥ सत्यं पितृवचः कर्तुं नमो वनमुपेयुषे ॥ ६७ ॥ भरतप्रार्थनादत्तपादुकायुगुलाय ते ॥ नमस्ते शरभंगस्य स्वर्गप्राप्त्यैकहेतवे ॥ ६८ ॥ नमो विराधसंहर्त्रे गृध्रराजसखाय ते ॥ मायामृगमहाक्रूरमारीचांगविदारिणे ॥ ६९ ॥ सीतापहारिलोकेशयुद्धत्यक्तकलेवरम् ॥ जटायुषं तु संदह्य तत्कैवल्यप्रदायिने ॥ ॥ ७० ॥ नमः कबंधसंहर्त्रे शबरीपूजितांघ्रये ॥ प्राप्तसुग्रीवसख्याय कृतवालिवधाय ते ॥ ७१ ॥ नमः कृतवते सेतुं समुद्रे वरुणालये ॥ सर्वराक्षससंहर्त्रे रावणप्राणहारिणे ॥ ७२ ॥ संसारांबुधिसंतारपोतपादांबुजाय ते ॥ नमो भक्तार्तिसंहर्त्रे सच्चिदानंदरूपिणे ॥ ७३ ॥ नमस्ते रामभद्राय जगतामृद्धिहेतवे ॥ रामादिपुण्यनामानि जपतां पापहारिणे ॥ ७४ ॥ नमस्ते सर्वलोकानां सृष्टिस्थित्यंतकारिणे ॥ नमस्ते करुणामूर्ते भक्तरक्षणदीक्षित ॥ ७५ ॥ ससीताय नमस्तुभ्यं बिभीषणसुखप्रद ॥ लंकेश्वरवधाद्राम पालितं हि जगत्त्वया ॥ ७६ ॥ रक्षरक्ष जगन्नाथ पाह्यस्माञ्जानकीपते ॥ स्तुत्वैवं मुनयः सर्वे तूष्णीं तस्थुर्द्विजोत्तमाः ॥ ७७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ य इदं रामचन्द्रस्य स्तोत्रं मुनिभिरीरितम् ॥ त्रिसंध्यं पठते भक्त्या भुक्तिं मुक्तिं च विंदति ॥ ७८ ॥ प्रयाणकाले पठतो न भीतिरुपजायते ॥ एतत्स्तोत्रस्य पठनाद्भूतवेतालकादयः ॥ ॥ ७९ ॥ नश्यंति रोगा नश्यंति नश्यते पापसंचयः ॥ पुत्रकामो लभेत्पुत्रं कन्या विंदति सत्पतिम् ॥ ८० ॥ मोक्षकामो लभेन्मोक्षं धनकामो धनं लभेत् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति पठन्भक्त्या त्विमं स्तवम् ॥ ८१ ॥ ततो रामो मुनीन्प्राह प्रणम्य च कृतांजलिः ॥ अहं विशुद्धये प्राप्यः सकलैरपि मानवैः ॥ ८२ ॥ मद्दृष्टिगोचरो जन्तुर्नित्यमोक्षस्य भाजनम् ॥ तथापि मुनयो नित्यं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ८३ ॥ स्वात्मलाभेन संतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ॥ निरहंकारिणः शांतान्नमस्याम्यूर्ध्वरेतसः ॥ ८४ ॥ यस्माद्ब्रह्मण्यदेवोऽहमतो विप्रान्भजे सदा ॥ युष्मान्पृच्छाम्यहं किंचित्तद्वदध्वं विचार्य तु ॥ ८५ ॥ रावणस्य वधाद्विप्रा यत्पापं मम वर्तते ॥ तस्य मे निष्कृतिं ब्रूत पौलस्त्यवधजस्य हि ॥ यत्कृत्वा तेन पापेन मुच्येऽहं मुनिपुंगवाः ॥ ८६ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ सत्यव्रत जगन्नाथ जगद्रक्षाधुरंधर ॥ ८७ ॥ सर्वलोकोपकारार्थं कुरु राम शिवार्चनम् ॥ गन्धमादनशृंगेऽस्मिन्महापुण्ये विमुक्तिदे ॥ ८८ ॥ शिवलिंगप्रतिष्ठां त्वं लोकसंग्रहकाम्यया ॥ कुरु राम दशग्रीववधदोषापनुत्तये ॥ ॥ ८९ ॥ लिंगस्थापनजं पुण्यं चतुर्वक्त्रोऽपि भाषितुम् ॥ न शक्नोति ततो वक्तुं किं पुनर्मनुजेश्वर ॥ ९० ॥ यत्त्वया स्थाप्यते लिंगं गन्ध

१ पठताम्—इ० पा० । २ भूतवेतालिका इह—इ० पा० । ३ विप्रा—इ० पा० ।

बलः ॥ ४० ॥ ततो विभीषणो राममिक्ष्वाकुकुलभूषणम् ॥ उवाच प्रांजलिर्वाक्यं प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ ४१ ॥ अयमंभो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ॥ गुह्यकोऽभ्यागतो राम त्वत्सकाशमरिंदम ॥ ४२ ॥ इदमंभः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति ॥ अंतर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ ४३ ॥ अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यंतर्हितान्यपि ॥ भवान्द्रक्ष्यति यस्मै वा भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ४४ ॥ सोऽपि द्रक्ष्यति भूतानि वियत्यंतर्हितानि वै ॥ तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ सत्कृतम् ॥ ४५ ॥ चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महाबलः । सुग्रीवजांबवन्तौ च हनुमानंगदस्तथा ॥ ४६ ॥ मैंदद्विविदनीलाश्च ये चान्ये वानरास्तथा ॥ ते सर्वे रामदत्तेन वारिणा शुद्धचक्षुषः ॥ ४७ ॥ आकाशेंतर्हितं वीरमपश्यन्रावणात्मजम् ॥ ततस्तमभिदुद्राव सौमित्रिर्दृष्टिगोचरम् ॥ ४८ ॥ ततो जघान संक्रुद्धो लक्ष्मणः कृतलक्षणः ॥ कुबेरप्रेषितजलैः पवित्रीकृतलोचनः ॥ ॥ ४९ ॥ ततः समभवद्युद्धं लक्ष्मणेंद्रजितोर्महत् ॥ अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ ५० ॥ ततस्तृतीयदिवसे यत्नेन महता द्विजाः ॥ इन्द्रजिन्निहतो युद्धे लक्ष्मणेन बलीयसा ॥ ५१ ॥ ततो मूलबलं सर्वं हतं रामेण धीमता ॥ अथ क्रुद्धो दशग्रीवः प्रियपुत्रे निपातिते ॥ ५२ ॥ निर्ययौ रथमास्थाय नगराद्बहुसैनिकः ॥ रावणो जानकीं हन्तुमुद्युक्तो विंध्यवारितः ॥ ५३ ॥ ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५४ ॥ ऐन्द्रं रथं समारुह्य रामो धर्मभृतां वरः ॥ शिरांसि राक्षसेन्द्रस्य ब्रह्मास्त्रेणावधीद्रणे ॥ ५५ ॥ ततो हतदशग्रीवं रामं दशरथात्मजम् ॥ आशीर्भिर्जययुक्ताभिर्देवाः सर्षिपुरोगमाः ॥ ५६ ॥ तुष्टुवुः परिसंतुष्टाः सिद्धविद्याधरास्तथा ॥ रामं कमलपत्राक्षं पुष्पवर्षैरवाकिरन् ॥ ५७ ॥ रामस्तैः सुरसंघातैः सहितः सैनिकैर्वृतः ॥ सीतासौमित्रिसहितः समारुह्य च पुष्पकम् ॥ ५८ ॥ तथाभिषिच्य राजानं लंकायां च विभीषणम् ॥ कपिसेनावृतो रामो गन्धमादनमन्वगात् ॥५९॥ परिशोध्य च वैदेहीं गंधमादनपर्वते ॥ रामं कमलपत्राक्षं कपिवानरसंवृतम् ॥ ६० ॥ हतलंकेश्वरं वीरं सानुजं सविभीषणम् ॥ सभार्यं देववृंदैश्च सेवितं मुनिपुंगवैः ॥ ६१ ॥ मुनयोऽभ्यागता द्रष्टुं दंडकारण्यवासिनः ॥ अगस्त्यं ते पुरस्कृत्य तुष्टुवुर्मैथिलीपतिम् ॥ ६२ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ नमस्ते रामचंद्राय लोकानुग्रहकारिणे ॥ अरावणं जगत्कर्तुमवतीर्णाय भूतले ॥ ६३ ॥ ताटिकादेहसंहर्त्रे गाधिजाध्वररक्षिणे ॥ नमस्ते जितमारीच सुबाहुप्राणहारिणे ॥ ६४ ॥ अहल्यामुक्तिसंदायिपादपंकजरेणवे ॥ नमस्ते हरकोदण्डलीलाभञ्जनकारिणे ॥ ६५ ॥ नमस्ते मैथिलीपाणिग्रहणोत्सवशालिने ॥

१ कुबेरप्रेषितजलैः—इ० पा० ।

तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ॥ १४ ॥ अन्तर्धानवधं तत्र चकार स्म बिभीषणः ॥ ते दृश्यमाना बलिभिर्हरिभिर्दूरपातिभिः ॥ १५ ॥ निहताः सर्वतश्चैते न्यपतन्वै गतासवः ॥ अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ॥ १६ ॥ व्यूह्य तान्वानरान्सर्वान्न्यवारयत सायकैः ॥ राघवस्त्वथ निर्याय व्यूढानीको दशाननम् ॥ १७ ॥ प्रत्ययुध्यत वेगेन द्वंद्वयुद्धमभूत्तदा ॥ युयुधे लक्ष्मणेनाथ इंद्रजिद्रावणात्मजः ॥ १८ ॥ विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेयेणापि खर्वटः ॥ पौंड्रेण च नलस्तत्र पुटेशः पनसेन च ॥ १९ ॥ अन्येपि कपयो वीरा राक्षसैर्द्वंद्वमेत्य तु ॥ चक्रुर्युद्धं सुतुमुलं भीरूणां भयवर्द्धनम् ॥ २० ॥ अथ राक्षांसि भिन्नानि वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ प्रदुद्रुवू रणादाशु लंकां रावणपालिताम् ॥ २१ ॥ भग्नेषु सर्वसैन्येषु रावणप्रेरितेन वै ॥ पुत्रेणेंद्रजिता युद्धे नागास्त्रैरतिदारुणैः ॥ २२ ॥ विद्धौ दाशरथी विप्रा उभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ मोचितौ वैनतेयेन गरुडेन महात्मना ॥ २३ ॥ तत्र प्रहस्तस्तरसा समभ्येत्य बिभीषणम् ॥ गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ २४ ॥ स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ॥ नाकंपत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थितः ॥ २५ ॥ ततः प्रगृह्य विपुलामष्टघंटां बिभीषणः ॥ अभिमंत्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥२६॥ पतंत्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिना यथा ॥ हृतोत्तमांगो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥२७॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम्[1] ॥ अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ २८ ॥ कपिसैन्यं समालोक्य विद्रुतं पवनात्मजः॥ धूम्राक्षमाजघानाशु शरेण रणमूर्धनि ॥२९॥ धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥३०॥ ततः शयानं लंकेशः कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ प्रबुद्धं प्रेषयामास युद्धाय स च रावणः ॥ ३१ ॥ आगतं कुम्भकर्णं तं ब्रह्मास्त्रेण तु लक्ष्मणः ॥ जघान समरे क्रुद्धो गतासुर्न्यपतच्च सः ॥ ३२ ॥ दूषणस्यानुजौ तत्र वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ हनुमन्नीलनिहतौ रावणप्रतिमौ रणे ॥ ३३ ॥ वज्रदंष्ट्रं समवधीद्विश्वकर्मसुतो नलः ॥ अकंपनं च न्यहनत्कुमुदो वानरर्षभः ॥ ३४ ॥ षष्ठ्यां पराजितो राजा प्राविशच्च पुरीं ततः ॥ अतिकायो लक्ष्मणेन हतश्च त्रिशिरास्तथा ॥ ३५ ॥ सुग्रीवेण हतौ युद्धे देवांतकनरांतकौ ॥ हनूमता हतौ युद्धे कुम्भकर्णसुतावुभौ ॥ ३६ ॥ बिभीषणेन निहतो मकराक्षः खरात्मजः ॥ तत इन्द्रजितं पुत्रं चोदयामास रावणः ॥ ३७ ॥ इन्द्रजिन्मोहयित्वा तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ घोरैः शरैरंगदेन हतवाहो दिवि स्थितः ॥ ३८ ॥ कुमुदांगदसुग्रीवनलजांबवदादिभिः ॥ सहिता वानराः सर्वे न्यपतंस्तेन घातिताः ॥ ३९ ॥ एवं निहत्य समरे ससैन्यौ रामलक्ष्मणौ ॥ अंतर्दधे तदा व्योम्नि मेघनादो महा

१ क्षणदाचरम्–रात्रिंचरम्–राक्षसम्–इत्यर्थः ।

च सरलं दद्याद्रामेश्वराय यः ॥ स भूमाविह जायेत धनाढ्यो वेदपारगः ॥ ३३ ॥ मुक्ताभरणवस्त्राणि महार्हाणि ददाति यः ॥ रामनाथाय देवाय नासौ दौर्गत्यमाप्नुयात् ॥ ३४ ॥ रामनाथमहालिंगं गंगातोयैः समाहृतैः ॥ योऽभिषिंचत्यसौ पूज्यः शिवस्यापि न संशयः ॥ ३५ ॥ यावन्न याति मरणं यावन्नाक्रमते जरा ॥ यावन्नेंद्रियवैकल्यं तावदेव द्विजोत्तमाः ॥३६॥ तावदेव महादेवो रामनाथो मुमुक्षुभिः ॥ वन्द्यः पूज्यश्च मंतव्यः स्तुत्यश्च सततं शिवः ॥ ३७ ॥ रामेश्वरमहालिंगपूजातुल्यो न विद्यते ॥ धर्मः सर्वपुराणेषु सर्वशास्त्रेषु वै तथा ॥ ३८ ॥ रामनाथेश्वरं देवं महाकारुणिकं प्रभुम् ॥ भक्त्या भजंति ये नित्यं ते भूलोके सुखान्विताः ॥ ३९ ॥ भुक्त्वा भोगान्बहुसुखान्पुत्रदारयुता भृशम् ॥ एतच्छरीरपातांते मुक्तिं यास्यंति शाश्वतीम् ॥ १४० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा रामनाथस्य [illegible] भवम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयान्नित्यं पठते च सभक्तिकम् ॥ ४१ ॥ स रामनाथसेवायाः फलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ धनुष्कोटिमहातीर्थस्नानपुण्यं च यास्यति ॥ ४२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये रामनाथप्रशंसावर्णनंनाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञ पुराणार्णवपारग ॥ व्यासपादांबुजद्वंद्वनमस्कारहृताशुभ ॥ १ ॥ पुराणार्थोपदेशेन सर्वप्राण्युपकारक ॥ त्वया ह्यनुगृहीताः स्म पुराणकथनाद्वयम् ॥ २ ॥ अधुना सेतुमाहात्म्यकथनात्सुतरां मुने ॥ वयं कृतार्थाः संजाता व्यासशिष्य महामते ॥ ३ ॥ यथा प्रातिष्ठिपल्लिंगं रामो दशरथात्मजः ॥ तच्छ्रोतुं वयमिच्छामस्त्वमिदानीं वदस्व नः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ यदर्थं स्थापितं लिंगं गन्धमादनपर्वते ॥ रामचन्द्रेण विप्रेंद्र तदिदानीं ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥ हृतभार्यो वनाद्रामो रावणेन बलीयसा ॥ कपिसेनायुतो वीरः सभाभिर्मंदाचलः ॥६॥ महेंद्रं गिरिमासाद्य व्यलोकयत वारिधिम् ॥ तस्मिन्नपारे जलधौ कृत्वा सेतुं रघूद्वहः ॥७॥ तेन गत्वा पुरीं लंकां रावणेनाभिरक्षिताम् ॥ अस्तंगते सहस्रांशौ पौर्णमास्यां निशामुखे ॥८॥ रामः ससैनिको विप्राः सुवेलगिरिमारुहत् ॥ ततः सौधस्थितं रात्रौ दृष्ट्वा लंकेश्वरं तदा ॥ ९ ॥ सूर्यपुत्रोऽस्य मुकुटं पातयास भूतले ॥ राक्षसो भग्नमुकुटः प्रविवेश गृहोदरम् ॥ १० ॥ गृहं प्रविष्टे लंकेशे रामः सुग्रीवसंयुतः ॥ सानुजः सेनया सार्द्धमवरुह्य गिरेस्तटात् ॥११॥ सेनां न्यवेशयद्वीरो रामो लंकासमीपतः ॥ ततो निवेशमानांस्तान्वानरान्रावणानुगाः ॥ १२ ॥ अभिजग्मुर्महाकायाः सायुधाः सहसैनिकाः ॥ पैर्वणः पूतनो जृंभः खरः क्रोधवशो हरिः ॥१३॥ प्रारुजश्चारुजश्चैव प्रहस्तश्चेतरे तथा ॥ ततोऽभिपततां

१ [illegible]—इ०पा० । १ [illegible] [illegible]—इ०पा० ।

धनुष्कोटौ रामनाथेत्युदीर्य यः ॥ ७ ॥ यत्र क्वाप्याचरेत्स्नानं सेतुस्नानफलं लभेत् ॥ सुधाप्रलिप्तं यः कुर्याद्रामनाथशिवालयम् ॥ ८ ॥ तत्पुण्यं गदितुं नाहं शक्तो वर्षशतादपि ॥ नवीकरोति यो मर्त्यो रामनाथशिवालयम् ॥ ९ ॥ कर्तुः शतगुणं ज्ञेयं तस्य पुण्यफलं द्विजाः ॥ छिन्नं भिन्नं च यः सम्यग्रामनाथशिवालयम् ॥ ११० ॥ करोति भक्त्या पुरुषो ब्रह्महत्यायुतं दहेत् ॥ रामनाथस्य पुरतो दीपानारोपयन्मुदा ॥ ११ ॥ अविद्याप टलं भित्त्वा याति ब्रह्म सनातनम् ॥ घृतं तैलं तथा मुद्गाञ्छर्करास्तंडुलान्गुडान् ॥ १२ ॥ प्रयच्छन्रामनाथाय देवेंद्रपदमश्नुते ॥ रामनाथमहा लिंगदर्शनादर्चनात्स्मृतेः ॥ १३ ॥ स्पर्शनादपि पापानि विलयं यांति तत्क्षणात् ॥ रामनाथाय यो दद्यान्महाघंटां च दर्पणम् ॥१४॥ विमानशतसं भोगैश्चिरं शिवपुरे वसेत् ॥[1] भेरीमृदंगपटहनिःसाणमुरजादिकम् ॥ १५ ॥ वंशकांस्यादिवादित्रं तथा वाद्यांतराणि च ॥ प्रयच्छन्रामनाथाय महादे वाय सादरम् ॥ १६ ॥ स विमानैर्महाभोगैर्वाद्यघोषसमन्वितैः ॥ अनेकयुगपर्यंतं शिवलोके महीयते ॥ १७ ॥ रामनाथं समुद्दिश्य यद्दत्तं स्वल्प मादरात् ॥ तदनंतफलं दातुः परत्र भवति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ रामेश्वरे महाक्षेत्रे रामनाथस्य सन्निधौ ॥ वसन्मुक्तिमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥ ॥ १९ ॥ आयुः प्रयाति त्वरितं त्वरितं याति यौवनम् ॥ त्वरितं संपदो यांति दारपुत्रादयस्तथा ॥ १२० ॥ राजादिभिर्धनं बाध्यं गृहक्षेत्रादिकं तथा ॥ सर्वं च क्षणिकं विप्रा गृहोपकरणादिकम् ॥ २१ ॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य संसारस्योपलालनम् ॥ रामेश्वरमहालिंगमापन्नार्तिहरं नृणाम् ॥ ॥ २२ ॥ श्रोतव्यं कीर्तितव्यं च स्मर्तव्यं च मनीषिभिः[2] ॥ रामेश्वराय देवाय यो वै ग्रामान्प्रयच्छति ॥ २३ ॥ स हि प्रारब्धदेहांते शिव एव प्रजा यते ॥ पात्राणामुत्तमं पात्रं रामनाथो महेश्वरः ॥ २४ ॥ तस्मै दत्त्वा द्विजाः सत्यमनंतं सुखमश्नुते ॥ रामनाथमहालिंगदर्शनावधि पातकम् ॥ ॥ २५ ॥ दत्त्वा तस्मै जनः किंचित्सार्वभौमो भवेद्ध्रुवम् ॥ तालवृंतं ध्वजं छत्रं चंदनं गुग्गुलुं तथा ॥ २६ ॥ ताम्रकांस्यादिरजतहेमरत्नमयान्घ टान् ॥ प्रयच्छंत्यभिषेकार्थं रामनाथस्य ये नराः ॥ २७ ॥ भूमंडलाधिपतयो जायंते ते भवांतरे ॥ रामनाथस्य पूजार्थं पुष्पाण्युत्पादयंति ये ॥ ॥ २८ ॥ अश्वमेधादियागानां फलान्यद्धाप्नुवंति ते ॥ रामेश्वरे महालिंगे पूजिते नमिते स्मृते ॥ २९ ॥ श्रुते दृष्टे च विप्रेंद्रा दुर्लभं नास्ति किंचन ॥ रामनाथमहालिंगं सेवितुं यः पुमान्व्रजेत् ॥ १३० ॥ तं दृष्ट्वा भयमाप्नोति तस्य पापौघ आशु वै ॥ रामनाथो महादेवो दृष्टो यदि भवेन्नृभिः ॥ ॥ ३१ ॥ किं वेदैः किमु वा शास्त्रैः किं वा तीर्थनिषेवणैः ॥ चंदनं कुंकुमं कोष्ठं कस्तूरीं गुग्गुलुं तथा ॥ ३२ ॥ मृगनाभिं

१ सोऽपि कैलासमाप्नुयात्—इ० पा० । २ मुमुक्षुभिः—इ० पा० ।

रामनाथालयं हेम्ना धनाढ्यः कुरुते नरः ॥ मृदा दरिद्रः कुरुते तयोः पुण्यं समं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ रामनाथमहालिंगस्नानकाले द्विजोत्तमाः ॥ त्रिसंध्यं गेयनृत्ते च मुखवाद्यैश्च काहलम् ॥ ८२ ॥ वाद्यान्यन्यानि कुरुते यः पुमान्भक्तिपूर्वकम् ॥ स महापातकैर्मुक्तो रुद्रलोके महीयते ॥ ॥ ८३ ॥ योभिषेकस्य समये रामनाथस्य शूलिनः ॥ रुद्राध्यायं च चमकं तथा पुरुषसूक्तकम् ॥ ८४ ॥ त्रिसुपर्णं पंचशांतिं पावमान्यादिकं तथा ॥ जपेत्प्रीतियुतो विप्रा नरकं न समश्नुते ॥ ८५ ॥ गवां क्षीरेण दध्ना च पंचगव्यैर्घृतैस्तथा ॥ रामनाथमहालिंगस्नानं नरकनाशनम् ॥ ॥ ८६ ॥ रामनाथमहालिंगं घृतेन स्नापयेच्च यः ॥ कल्पजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ८७ ॥ रामनाथमहालिंगं गोक्षीरैः स्नापयन्नरः ॥ कुलैकविंशमुत्तार्य शिवलोके महीयते ॥ ८८ ॥ रामनाथमहालिंगं दध्ना संस्नापयन्नरः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ८९ ॥ अभ्यंगं तिलतैलेन रामेश्वरशिवस्य यः ॥ करोति हि सकृद्भक्त्या स कुबेरगृहे वसेत् ॥ ९० ॥ रामनाथमहालिंगे स्नानमिक्षुरसेन यः ॥ सकृदप्याचरेद्भक्त्या चन्द्रलोकं समश्नुते ॥ ९१ ॥ लिकुचाम्ररसोत्पन्नसारेण स्नापयन्नरः ॥ रामनाथमहालिंगं पितृलोकं समश्नुते ॥ ९२ ॥ नालिकेरजलैः स्नानं रामनाथमहेश्वरे ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनं परिकीर्तितम् ॥ ९३ ॥ रामनाथमहालिंगं रंभापक्वैर्विमर्दयन् ॥ विनाश्य सकलं पापं वायुलोके महीयते ॥ ९४ ॥ वस्त्रपूतेन तोयेन रामनाथं महेश्वरम् ॥ स्नापयन्वारुणं लोकमाप्नोति द्विजसत्तमाः ॥ ९५ ॥ चंदनोदकधाराभी रामनाथं महेश्वरम् ॥ स्नापयेत्पुरुषो विप्रा गांधर्वं लोकमाप्नुयात् ॥ ९६ ॥ पुष्पवासिततोयेन हेमसंपृक्तवारिणा ॥ पद्मवासिततोयेन स्नानाद्रामेश्वरस्य तु ॥ ९७ ॥ महेन्द्रासनमारुह्य तेनैव सह मोदते ॥ पाटलोत्पलकल्हारपुन्नागकरवीरकैः ९८ ॥ वासितैर्वारिभिर्विप्रा रामेश्वरमहेश्वरम् ॥ अभिषिच्य महद्भिश्च पातकैः स विमुच्यते ॥ ९९ ॥ यानि चान्यानि पुष्पाणि सुरभीणि महांति च ॥ तद्गंधवासितैस्तोयैरभिषिच्य दयानिधिम् ॥ १०० ॥ रामेश्वरमहालिंगं शिवलोके महीयते ॥ एलाकर्पूरलामज्जवासितैः शुद्धवारिभिः ॥ १ ॥ रामेश्वरमहालिंगमभिषिच्य विशुद्धधीः ॥ आग्नेयं लोकमासाद्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ २ ॥ रामनाथाभिषेकार्थं मृद्घटान्यः प्रयच्छति ॥ इह लोके शतायुः स्यात्सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ ३ ॥ ताम्रकुंभप्रदानेन देवेन्द्रत्वमवाप्नुयात् ॥ रौप्यकुंभप्रदानेन ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ ४ ॥ हेमकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते ॥ रत्नकुंभप्रदानेन शिवसामीप्यमश्नुते ॥ ५ ॥ रामनाथाभिषेकार्थं नैवेद्यार्थमपि द्विजाः ॥ यो गां पयस्विनीं दद्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६ ॥ प्राप्नोति शिवरूपं च देहांते शिवलोकभाक् ॥ रामनाथे

१ ब्रह्मलोक-इ० पा० । २ शिवसायुज्यम्-इ० पा० ।

यास्यति ॥ ५५ ॥ सर्वयज्ञतपोदानतीर्थस्नानेषु यत्फलम् ॥ तत्फलं कोटिगुणितं रामनाथस्य सेवया ॥ ५६ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं चिंतयन्घटिका द्वयम् ॥ कुलैकवंशमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ॥ ५७ ॥ दिनमेकं तु यः पश्येद्रामनाथं महेश्वरम् ॥ इहैव धनवान्भूत्वा सोऽन्ते रुद्रश्च जायते ॥ ५८ ॥ यः स्मरेत्प्रातरुत्थाय रामनाथं महेश्वरम् ॥ अनेनैव शरीरेण स शिवो वर्तते भुवि ॥ ५९ ॥ रामनाथमहालिंगद्रष्टुर्दर्शनमात्रतः ॥ अन्येषां प्राणिनां पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ६० ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं मध्याह्ने यस्तु पश्यति ॥ सुरापानसहस्राणि तस्य नश्यंति तत्क्षणात् ॥ ॥ ६१ ॥ सायंकाले पश्यति यो रामनाथं सभक्तिकम् ॥ गुरुस्त्रीगमनोत्पन्नपातकं तस्य नश्यति ॥ ६२ ॥ सायंकाले महास्तोत्रैः स्तौति रामेश्वरं तु यः ॥ स्वर्णस्तेयसहस्राणि तस्य नश्यंति तत्क्षणात् ॥ ६३ ॥ स्नानं च धनुषः कोटौ रामनाथस्य दर्शनम् ॥ इति लभ्येत वै पुंसां किं गंगाजलसेवया ॥ ६४ ॥ रामनाथमहालिंगसेवया यन्न लभ्यते ॥ तदन्यद्धर्मजालेन नैव लभ्येत कर्हिचित् ॥ ६५ ॥ रामनाथं महालिंगं यः कदापि न पश्यति ॥ संकरः स तु विज्ञेयो न पितुर्बीजसंभवः ॥ ६६ ॥ रामनाथेतिशब्दं यस्त्रिः पठेत्प्रातरुत्थितः ॥ तस्य पूर्वदिनोत्पन्नपातकं नश्यति क्षणात् ॥ ६७ ॥ रामनाथे महालिंगे भक्तरक्षणदीक्षिते ॥ भोजने विद्यमानेऽपि याचनाः किं प्रयास्यथ ॥ ६८ ॥ रामनाथमहालिंगे प्रसन्ने करुणानिधौ ॥ नश्यंति सकलाः क्लेशा यथा सूर्योदये हिमम् ॥ ६९ ॥ प्राणोत्क्रमणवेलायां रामनाथं स्मरेद्यदि ॥ जन्मनेऽसौ न कल्पेत भूयः शंकरतामियात् ॥ ७० ॥ रामनाथ महादेव मां रक्ष करुणानिधे ॥ इति यः सततं ब्रूयात्कलिनासौ न बाध्यते ॥ ७१ ॥ रामनाथ जगन्नाथ धूर्जटे नीललोहित ॥ इति यः सततं ब्रूयाद्बाध्यतेऽसौ न मायया ॥ ७२ ॥ नीलकण्ठ महादेव रामेश्वर सदाशिव ॥ इति ब्रुवन्सदा जंतुर्नैव कामेन बाध्यते ॥ ७३ ॥ रामेश्वर यमाराते कालकूटविषादन ॥ इतीरयञ्जनो नित्यं न क्रोधेन प्रपीड्यते ॥ ७४ ॥ रामनाथालयं यस्तु दारुभिः कुरुते नरः ॥ स पुमान्स्वर्गमाप्नोति त्रिकोटिकुलसंयुतः ॥ ७५ ॥ इष्टकाभिस्तु यः कुर्यात्स वैकुण्ठमवाप्नुयात् ॥ शिलाभिः कुरुते यस्तु स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥ ७६ ॥ स्फटिकादिशिलाभेदैः कुर्वन्नस्यालयं जनः ॥ शिवलोकमवाप्नोति विमानवरमास्थितः ॥ ७७ ॥ रामनाथालयं ताम्रैः कुर्वन्भक्तिपुरःसरम् ॥ शिवसामीप्यमाप्नोति शिवस्यार्द्धासनस्थितः ॥ ७८ ॥ रामेश्वरालयं रूप्यैः कुर्वन्वै मानवो मुदा ॥ शिवसारूप्य माप्नोति शिववन्मोदते सदा ॥ ७९ ॥ रामनाथालयं हेम्ना यः करोति सभक्तिकम् ॥ स नरो मुक्तिमाप्नोति शिवसायुज्यरूपिणीम् ॥ ८० ॥

१ कालेन–इ० पा० ।

त्यत्रोपजीवनम् ॥ २८ ॥ एवमष्टविधा भक्तिर्यस्मिन्म्लेच्छेऽपि विद्यते ॥ स एव मुक्तिक्षेत्राणां दायभाक्परिकीर्त्यते ॥ २९ ॥ भक्त्या त्वनन्यया मुक्तिर्ब्रह्मज्ञानेन निश्चिता ॥ वेदांतशास्त्रश्रवणाद्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३० ॥ सा च मुक्तिर्विना ज्ञानदर्शनश्रवणोद्भवम् ॥ यत्राश्रमं विना विप्रा विरक्तिं च विना तथा ॥ ३१ ॥ सर्वेषां चैव वर्णानामखिलाश्रमिणामपि ॥ रामेश्वरमहालिंगदर्शनादेव केवलात् ॥ ३२ ॥ अपुनर्भवदा मुक्तिर्भविष्यत्यविलंबिता ॥ कृमिकीटाश्च देवाश्च मुनयश्च तपोधनाः ॥ ३३ ॥ तुल्या रामेश्वरक्षेत्रे रामनाथप्रसादतः ॥ पापं कृतं मयानेकमिति मा क्रियतां भयम् ॥ ३४ ॥ मा गर्वः क्रियतां पुण्यं मयाकारीति वा जनैः ॥ रामेश्वरमहालिंगे सांबरुद्रे विलोकिते ॥ ३५ ॥ न न्यूना नाधिकाश्च स्युः किं तु सर्वे जनाः समाः ॥ रामेश्वरमहालिंगं यः पश्यति सभक्तिकम् ॥ ३६ ॥ न तेन तुल्यतामेति चतुर्वेद्यपि भूतले ॥ रामेश्वरमहालिंगे भक्तो यः श्वपचोऽपि सन् ॥ ३७ ॥ तस्मै दानानि देयानि नान्यस्मै च त्रयीविदे ॥ या गतिर्योगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३८ ॥ सा गतिः सर्वजंतूनां रामेश्वरविलोकिनाम् ॥ रामनाथशिवक्षेत्रे ये वसंति नरा द्विजाः ॥ ३९ ॥ ते सर्वे पञ्चवक्त्राः स्युश्चंद्रालंकृतमस्तकाः ॥ नागाभरणसंयुक्तास्तथैव वृषभध्वजाः ॥ ४० ॥ त्रिनेत्रा भस्मदिग्धांगाः कपालाकृतिशेखराः ॥ साक्षात्सांबा महादेवा भवेयुर्नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ रामनाथशिवक्षेत्रं ये व्रजंति नरा मुदा ॥ पदेपदेऽश्वमेधानां प्राप्नुयुः सुकृतानि ते ॥ ४२ ॥ रामसेतुं समाश्रित्य रामनाथस्य तुष्टये ॥ ददाति ग्राममेकं यो ब्राह्मणाय सभक्तिकम् ॥४३॥ तेन भूः सकला दत्ता सशैलवनकानना ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं रामनाथाय यो नरः ॥ ४४ ॥ भक्त्या ददाति तं रक्षेद्रामनाथो ह्यहर्निशम् ॥ रामनाथमहालिंगे सांबे कारुणिके शिवे ॥ ४५ ॥ अत्यंतदुर्लभा भक्तिस्तत्पूजाप्यतिदुर्लभा ॥ स्तोत्रं च दुर्लभं प्रोक्तं स्मरणं चातिदुर्लभम् ॥ ४६ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं महादेवं त्रिलोचनम् ॥ शरणं ये प्रपद्यंते भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ४७ ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषामिह लोके परत्र च ॥ रामनाथमहालिंगविषया यस्य शेमुषी ॥ ४८ ॥ दिवारात्रं च भवति स वै धन्यतरो भुवि ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं यो न पूजयते शिवम् ॥ ४९ ॥ नायं भुक्तेश्च मुक्तेश्च राज्यानामपि भाजनम् ॥ रामेश्वरमहालिंगं यः पूजयति भक्तितः ॥ ५० ॥ भुक्तिमुक्त्योश्च राज्यानामसौ परमभाजनम् ॥ रामनाथार्चनसमं नाधिकं पुण्यमस्ति वै ॥ ५१ ॥ रामनाथेश्वरं लिंगं द्वेष्टि यो मोहमास्थितः ॥ ब्रह्महत्यायुतं तेन कृतं नरककारणम् ॥ ५२ ॥ तत्संभाषणमात्रेण मानवो नरकं व्रजेत् ॥ रामनाथपरा देवा रामनाथपरा मखाः ॥ ५३ ॥ रामनाथपराः सर्वे तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ अतः सर्वं परित्यज्य रामनाथं समाश्रयेत् ॥ ५४ ॥ रामनाथमहालिंगं शरणं याति चेन्नरः ॥ दौर्मत्यं तस्य नास्त्यत्र शिवलोकं च

नरो मुक्तिमाप्नोति शिवसायुज्यरूपिणीम् ॥ २ ॥ दशवर्षैस्तु यत्पुण्यं क्रियते तु कृते युगे ॥ त्रेतायामेकवर्षेण तत्पुण्यं साध्यते नृभिः ॥ ३ ॥ द्वापरे तच्च मासेन तद्दिनेन कलौ युगे ॥ तत्फलं कोटिगुणितं निमिषे निमिषे नृणाम् ॥ ४ ॥ निःसंदेहं भवेदेवं रामनाथविलोकिनाम् ॥ रामेश्वर महालिंगे तीर्थानि सकलान्यपि ॥५॥ विद्यंते सर्वदेवाश्च मुनयः पितरस्तथा ॥ एककालं द्विकालं वा त्रिकालं सर्वदैव वा ॥६॥ ये स्मरंति महादेवं रामनाथं विमुक्तिदम् ॥ कीर्तयंत्यथवा विप्रास्ते विमुक्ताघपंजराः॥७॥ सच्चिदानंदमद्वैतं सांबं रुद्रं प्रयांति वै ॥ रामेश्वराख्यं यल्लिंगं रामचन्द्रेण पूजितम् ॥८॥ यस्य स्मरणमात्रेण यमपीडापि नो भवेत् ॥ रामेश्वरमहालिंगं येऽर्चयंति सकृन्नराः ॥९॥ न मानुषास्ते विज्ञेयाः किं तु रुद्रा न संशयः ॥ रामेश्वरमहालिंगं नार्चितं येन भक्तितः ॥ १० ॥ चिरकालं स संसारे संसरेद्दुःखसंकुले ॥ रामेश्वरमहालिंगं ये पश्यंति सकृन्नराः ॥ ११ ॥ किं दानैः किं व्रतैस्तेषां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ रामेश्वरमहालिंगं यो न चिंतयति क्षणम् ॥१२॥ अज्ञानी स च पापी स्यात्स मूको बधिरस्तथा ॥ स जडोंऽधश्च विज्ञेयश्छिद्रं[1] तस्य सदा भवेत् ॥ १३ ॥ धनक्षेत्रसुतादीनां तस्य हानिस्तथा भवेत् ॥ रामेश्वरमहालिंगे सकृद्दृष्टे मुनीश्वराः ॥ १४ ॥ किं काश्या गयया किं वा प्रयागेणापि किं फलम् ॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं मानवा यत्र भूतले ॥ १५ ॥ रामनाथमहालिंगं नमस्यंत्यर्चयंति च ॥ जन्म तेषां हि सफलं ते कृतार्थाश्च नेतरे ॥१६॥ रामेश्वरमहालिंगे पूजिते वा स्मृतेपि वा ॥ विष्णुना ब्रह्मणा किं वा शक्रेणाप्यखिलामरैः ॥१७॥ रामनाथमहालिंगं भक्तियुक्ताश्च ये नराः ॥ तेषां प्रणामस्मरणपूजायुक्तास्तु ये नराः ॥ १८ ॥ न ते पश्यंति दुःखानि नैव यांति यमालयम् ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि सुरापानायुतानि च ॥१९॥ दृष्टे रामेश्वरे देवे विलयं यांति कृत्स्नशः ॥ ये वांछंति सदा भोगं राज्यं च त्रिदशालये ॥२०॥ रामेश्वरमहालिंगं ते नमंतु सकृन्मुदा ॥ यानि कानि च पापानि जन्मकोटिकृतान्यपि ॥ २१ ॥ तानि रामेश्वरे दृष्टे विलयं यांति सर्वदा ॥ संपर्कात्कौतुकाल्लोभाद्भयाद्वापि च संस्मरन् ॥ २२ ॥ रामेश्वरमहालिंगं नेहामुत्र च दुःखभाक्[2] ॥ रामेश्वरमहालिंगं कीर्तयन्नर्चयन्नपि ॥ २३ ॥ अवश्यं रुद्रसारूप्यं लभते नात्र संशयः ॥ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुते क्षणात् ॥ २४ ॥ तथा पापानि सर्वाणि रामेश्वरविलोकनात् ॥ रामेश्वरमहालिंगभक्तिरष्टविधा स्मृता ॥ २५ ॥ तद्भक्तजनवात्सल्यं तत्पूजापरितोषणम् ॥ स्वयं तत्पूजनं भक्त्या तदर्थे देहचेष्टितम् ॥ २६ ॥ तन्माहात्म्यकथानां च श्रवणेष्वादरस्तथा ॥ स्वरनेत्रशरीरेषु विकारस्फुरणं तथा ॥ २७ ॥ रामेश्वरमहालिंगस्मरणं संततं तथा ॥ रामेश्वरमहालिंगमाश्रि

---

१ दरिद्री स सदा भवेत्–इ०पा० । २ तेषां पापविनाशः स्यात्–इ०पा० ।

विप्रा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ नीलतीर्थं प्रवक्ष्यामि महापातकनाशनम् ॥ ४३ ॥ अग्निपुत्रेण नीलेन कृतं सेतौ विमुक्तिदम् ॥
नीलतीर्थे नरः स्नानात्सर्वपापविमोचितः ॥ ४४ ॥ बहुवर्ण्यस्य यागस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥ नीलतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वा
भीष्टप्रदायिनि ॥ ४५ ॥ अग्निलोकमवाप्नोति सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ गवाक्षेण कृतं तीर्थं गंधमादनपर्वते ॥ ४६ ॥ विद्यते
स्नानमात्रेण नरकं नैव याति सः ॥ अंगदेन कृतं तीर्थमस्ति सेतौ विमुक्तिदे ॥ ४७ ॥ अत्र स्नानेन मनुजो देवेंद्रत्वं समश्नुते ॥
गजेन गवयेनात्र शरभेण महौजसा ॥ ४८ ॥ कुमुदेन हरेणापि पनसेन बलीयसा ॥ कृतानि यानि तीर्थानि तथाऽन्यैः सर्ववानरैः ॥ ४९ ॥
रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ तेषु तीर्थेषु यः स्नाति सोऽमृतत्वं समश्नुते ॥ ५० ॥ विभीषणकृतं तीर्थमस्ति पापविमोचनम् ॥
महादुःखप्रशमनं महारोगनिबर्हणम् ॥ ५१ ॥ महापातकसंघानामनलोपममुत्तमम् ॥ कुंभीपाकादिनरकक्लेशनाशनकारणम् ॥ ५२ ॥ दुःस्वप्न
नाशनं धन्यं महादारिद्र्यबाधनम् ॥ तत्र यो मनुजः स्नायात्तस्य नास्तीह पातकम् ॥ ५३ ॥ स वैकुंठमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ विभी
षणस्य सचिवैः कृतं तीर्थचतुष्टयम् ॥ ५४ ॥ तत्र स्नानेन मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ सरयूश्च नदी विप्रा गंधमादनपर्वते ॥ ५५ ॥ रामनाथं
महादेवं सेवितुं वर्तते सदा ॥ तत्र स्नात्वा नराः सर्वे सर्वपातकवर्जिताः ॥ ५६ ॥ सर्वयज्ञतपस्तीर्थसेवाफलमवाप्नुयुः ॥ दशकोटिसहस्राणि
तीर्थानि द्विजसत्तमाः ॥ ५७ ॥ वसंत्यस्मिन्महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ गंगाद्याः सरितः सर्वास्तथा वै सप्त सागराः ॥ ५८ ॥ [illegible]
पुण्यानि तथा पुण्यवनानि च ॥ अनुत्तमानि क्षेत्राणि हरिशंकरयोस्तथा ॥ ५९ ॥ सान्निध्यं कुर्वते नित्यं गन्धमादनपर्वते ॥ [illegible]
प्रोक्तवांश्चतुराननः ॥ ६० ॥ त्रयस्त्रिंशत्कोटयोऽत्र देवाः पितृगणैः सह ॥ सर्वैश्च मुनिभिः सार्द्धं यक्षैः सिद्धैश्च किन्नरैः ॥ वसंति सेतौ [illegible]
न्द्रस्य चाज्ञया ॥ ६१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तं द्विजश्रेष्ठा तीर्थानां वैभवं मया ॥ ६२ ॥ इदं पठन्वा शृण्वन्वा दुःखसंघाद्विमुच्यते ॥
कैवल्यं च समाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये
सकलतीर्थप्रशंसायामृणमोचनादितीर्थमाहात्म्यवर्णनंनाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथे
दानीं प्रवक्ष्यामि रामनाथस्य वैभवम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ १ ॥ रामप्रतिष्ठितं लिंगं यः पश्यति नरः सकृत् ॥ स

१ महापापविनाशनम्-इ०पा० । २ कैलासम्-इ०पा० । ३ [illegible]-इ०पा० । ४ [illegible]-इ०पा० ।

वाप्यन्य एव वा ॥ अस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा वियोनिं न प्रयाति वै ॥ १७ ॥ पांडवानां महातीर्थे पुण्ययोगेषु यो नरः ॥ स्नायात्स मनुजश्रेष्ठो नरकं नैव पश्यति ॥ १८ ॥ पांडवानां महातीर्थं सायं प्रातश्च यः स्मरेत् ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु गंगादिषु न संशयः ॥ १९ ॥ इंद्रादिदेवताभिश्च यत्रेष्टं दैत्यशांतये ॥ तदन्यदेवतीर्थाख्यं विद्यते गंधमादने ॥ २० ॥ देवतीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापविमोचितः ॥ प्राप्नुयादक्षयाँल्लोकान्सर्वकामसमन्वितान् ॥ २१ ॥ जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥ कृतं तद्देवकुंडेस्मिन्स्नानात्सद्यो विनश्यति ॥ २२ ॥ यथा सुराणां सर्वेषामादिर्वै मधुसूदनः ॥ तथादिः सर्वतीर्थानां देवकुंडमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ॥ यस्त्वेको देवकुंडेस्मिन्कदाचित्स्नानमाचरेत् ॥ २४ ॥ सममेव तयोः पुण्यं नात्र संदेहकारणम् ॥ दुर्लभं देवतीर्थेस्मिन्दानं वासश्च दुर्लभः ॥ २५ ॥ देवतीर्थाभिगमनं स्नानं चाप्यतिदुर्लभम् ॥ देवतीर्थं समासाद्य देवर्षिपितृसेवितम् ॥ २६ ॥ अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ द्विदिनं त्रिदिनं चापि पंच वाथ षडेव वा ॥ २७ ॥ उषित्वा देवकुंडस्थतीरे नरकनाशने ॥ न मातृयोनिमाप्नोति सिद्धिं चाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ २८ ॥ त्रिरात्रस्नानतो ह्यत्र वाजपेयफलं भवेत् ॥ देवतीर्थस्मृतेः सद्यः पापेभ्यो मुच्यते नरः ॥ २९ ॥ अर्चयित्वा पितॄन्देवानेतत्तीर्थतटे नरः ॥ सर्वकामसमृद्धिः स्यात्सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ३० ॥ एतत्तीर्थसमं पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ तस्मादवश्यं स्नातव्यं देवतीर्थे मुमुक्षुभिः ॥ ३१ ॥ ऐहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकामैश्च मानवैः ॥ देवतीर्थस्य माहात्म्यं संक्षिप्य कथितं द्विजाः ॥ ३२ ॥ विस्तरेणास्य माहात्म्यं मया वक्तुं न पार्यते ॥ सुग्रीवतीर्थं वक्ष्यामि रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ३३ ॥ अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या सूर्यलोकं समश्नुते ॥ सुग्रीवतीर्थे स्नानेन हयमेधफलं भवेत् ॥ ३४ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां निष्कृतिश्चापि जायते ॥ सुग्रीवतीर्थगमनाद्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३५ ॥ स्मरणात्तस्य वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ दिनोपवासमात्रेण तस्य तीर्थस्य तीरतः ॥ ३६ ॥ महापातकनाशः स्यात्प्रायश्चित्तं विना द्विजाः ॥ तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥ ३७ ॥ आप्तोर्यामस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ सुग्रीवतीर्थस्नानेन नरमेधफलं लभेत् ॥ ३८ ॥ सुग्रीवतीर्थस्नानेन नरो जातिस्मरो भवेत् ॥ सुग्रीवतीर्थं भो विप्राः प्रयाताभीष्टसिद्धये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवतीर्थमाहात्म्यमेवं वः कथितं द्विजाः ॥ वैभवं नलतीर्थस्य त्विदानीं प्रब्रवीमि वः ॥ ४० ॥ नलतीर्थे नरः स्नानात्स्वर्गलोकं समश्नुते ॥ नलतीर्थे सकृत्स्नानात्सर्वपापविमोचितः ॥ ४१ ॥ अग्निष्टोमातिरात्रादिफलमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ त्रिरात्रमुषितस्तस्मिंस्तर्पयन्पितृदेवताः ॥ ४२ ॥ सूर्यवद्भासते

१ देवकुंडे–इ० पा० । २ स्वर्गलोकम्–इ० पा० । ३ शक्यते–इ० पा० । ४ स्नानात्–इ० पा० । ५ प्रवदामि–इ० पा० ।

ब्राह्मणः प्रिये ॥ काश्यपं प्रोचतुः प्रीते जनन्यौ जगतां सदा ॥ ७ ॥ काश्यपैतद्वरं सर्वं प्रार्थितं यत्त्वयाऽधुना ॥ अनुमत्याद्यगोस्तव[illegible]
तथास्तु हि ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा तं तु गायत्रीसरस्वत्यौ क्षणेन वै ॥ तिरोधानं गते विप्रास्तस्मिंस्तीर्थद्वये तदा ॥ ९ ॥ काश्यपोऽपि कृतार्थः सन्स्व
देशं प्रति निर्ययौ ॥ बांधवा ब्राह्मणाः सर्वे काश्यपं गतकिल्बिषम् ॥ ११० ॥ प्रत्यगृह्णंश्च गायत्रीसरस्वत्योर्निमज्जनात् ॥ एवं यः कश्चित् विप्रा
काश्यपस्य विमोक्षणम् ॥ ११ ॥ पातकेभ्यो हि गायत्रीसरस्वत्योर्निमज्जनात् ॥ पठते त्विममध्यायं शृणुते वा समाहितः ॥ १२ ॥ यो गायत्र्यां
सरस्वत्यां स स्नातफलमश्नुते ॥ ११३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गायत्रीसरस्वतीती
र्थप्रशंसायां काश्यपपापशांतिवर्णनंनामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः सर्वतीर्थानां वैभवं प्रवदाम्यहम् ॥
सेतुमध्यनिविष्टानामनुक्तानां मुनीश्वराः ॥ १ ॥ अस्ति तीर्थं महापुण्यं नाम्ना तु ऋणमोचनम् ॥ ऋणानि त्रीणि नश्यंति नराणामत्र मज्जनात् ॥
॥ २ ॥ द्विजस्य जायमानस्य ऋणानि त्रीणि संति हि ॥ ऋषीणां देवतानां च पितॄणां च द्विजोत्तमाः ॥ ३ ॥ ब्रह्मचर्याननुष्ठानादृषीणामृणवा
न्भवेत् ॥ यज्ञादीनामकरणाद्देवानां च ऋणी भवेत् ॥ ४ ॥ पुत्रानुत्पादनाच्चैव पितॄणामृणवान्भवेत् ॥ विनापि ब्रह्मचर्येण विना यागं
विना सुतम् ॥ ५ ॥ ऋणमोक्षाभिधे तीर्थे स्नानमात्रेण मानवाः ॥ ऋषिदेवपितॄणां तु ऋणेभ्यो मुक्तिमाप्नुयुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्येण
यज्ञेन तथा पुत्रोद्भवेन च ॥ नैव तुष्यन्ति ऋषयो देवाः पितृगणास्तथा ॥ ७ ॥ ऋणमोक्षे यथा स्नानादतुलां तुष्टिमाप्नुयुः ॥
किं चात्र मज्जनात्तीर्थे दरिद्रा अधमर्णिनः ॥ ८ ॥ मुक्ता ऋणेभ्यः सर्वेभ्यो धनिनः स्युर्न संशयः ॥ यदत्र मज्जनात्पुंसामृणमुक्तिः प्रजा
यते ॥ ९ ॥ तस्मादुक्तमिदं तीर्थमृणमोचनसंज्ञया ॥ अतोऽत्र ऋणिभिः सर्वैः स्नातव्यं तद्विमुक्तये ॥ १० ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न
भूतं न भविष्यति ॥ पांडवैः कृतमप्यत्र तीर्थमस्त्यपरं महत् ॥ ११ ॥ यत्रेष्टं धर्मपुत्राद्यैः पांडवैः पंचभिः पुरा ॥ तदेतत्तीर्थमुद्दिश्य भुक्तिमुक्ति
फलप्रदम् ॥ १२ ॥ दशकोटिसहस्राणि तीर्थान्यनुत्तमानि हि ॥ पंचपांडवतीर्थेऽस्मिन्सान्निध्यं कुर्वते सदा ॥ १३ ॥ आदित्या वसवो रुद्राः
साध्याश्च समरुद्गणाः ॥ पांडवानां महातीर्थे नित्यं सन्निहितास्तथा ॥ १४ ॥ अत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्म
लोके स पूज्यते ॥ १५ ॥ अप्येकं भोजयेद्विप्रमेतत्तीर्थतटेऽमले ॥ तेनासौ कर्मणा त्वत्र परत्रापि च मोदते ॥ १६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो

१ [illegible]—पु० पा० । २ [illegible]—पु० पा० ।

द्दोषशांत्यर्थमुपायं वद सुव्रत ॥ ८१ ॥ येन मां प्रतिगृह्णीयुर्बांधवाः ससुहृज्जनाः ॥ ८२ ॥ कृपां मयि कुरुष्व त्वं शाकल्य हरिव ल्लभ ॥ काश्यपेनैवमुक्तस्तु शाकल्योपि मुनीश्वरः ॥ क्षणं ध्यात्वा जगादैवं काश्यपं कृपया तदा ॥ ८३ ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥ अस्य पापस्य शांत्यर्थमुपायं प्रवदामि ते ॥ ८४ ॥ तत्कर्त्तव्यं त्वया शीघ्रं विलंबं मा कृथा द्विज ॥ दक्षिणांबुनिधौ सेतौ गंधमादनप र्वते ॥ ८५ ॥ अस्ति तीर्थद्वयं विप्रा गायत्री च सरस्वती ॥ तत्र त्वं स्नानमात्रेण शुद्धो भूयाश्च तत्क्षणे ॥ ८६ ॥ गायत्र्या च सरस्वत्या जलवात स्पृशो नरः ॥ विधूय सर्वपापानि स्वर्गं यास्यंति निर्मलाः ॥ ८७ ॥ तद्याहि शीघ्रं विप्र त्वं गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ इत्युक्तः काश्यपस्तेन शाक ल्येन द्विजोत्तमाः ॥ ८८ ॥ नत्वा मुनिं च शाकल्यं तमापृच्छ्य मुनीश्वरम् ॥ तेन चैवाभ्यनुज्ञातः प्रययौ गन्धमादनम् ॥ ८९ ॥ तत्र गत्वा च गायत्रीसरस्वत्यौ च काश्यपः ॥ नत्वा तीर्थद्वयं भक्त्या दण्डपाणिं च भैरवम् ॥ ९० ॥ संकल्पपूर्वं तत्तीर्थे सस्नौ नियमसंयुतः ॥ तीर्थद्वये स्नानमात्रान्मुक्तपापोऽथ काश्यपः ॥ ९१ ॥ तीर्थद्वयस्य तीरेऽसौ किंचित्कालं तु तस्थिवान् ॥ तस्मिन्काले च गायत्रीसरस्वत्यौ मुनीश्वराः ॥ ॥ ९२ ॥ प्रादुर्बभूवतुर्मूर्ते सर्वाभरणभूषिते ॥ देव्यौ ते स नमस्कृत्य काश्यपो भक्तिपूर्वकम् ॥ ९३ ॥ के युवां रूपसंपन्ने सर्वालंकारसंयुते ॥ इति पप्रच्छ दृष्ट्वा ते काश्यपो हृष्टमानसः ॥ तेन पृष्टे च गायत्रीसरस्त्यौ तमूचतुः ॥ ९४ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ काश्यपावां हि गायत्रीसरस्वत्यौ विधिप्रिये ॥ ९५ ॥ एतत्तीर्थस्वरूपेण नित्यं वर्तावहे त्वतः ॥ अत्र तीर्थद्वये स्नानादावां तुष्टे तवाधुना ॥ ९६ ॥ वरं मत्तो वृणीष्व त्वं यदिष्टं काश्यप द्विज ॥ स्नांति तीर्थद्वये येऽत्र दास्यावस्तदभीप्सितम् ॥ ९७ ॥ श्रुत्वा वचस्तद्गायत्रीसरस्वत्योः स काश्यपः ॥ तुष्टाव वाग्भिरग्र्याभिस्ते देव्यौ वेधसः प्रिये ॥ ९८ ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ चतुराननगेहिन्यौ जगद्धात्र्यौ नमाम्यहम् ॥ विद्यास्वरूपे गायत्री सरस्वत्यौ शुभे उभे ॥ ९९ ॥ सृष्टिस्थित्यंतकारिण्यौ जगतो वेदमातरौ ॥ हव्यकव्यस्वरूपे च चंद्रादित्यविलोचने ॥ १०० ॥ सर्वदेवाधिपे वाणी गायत्र्यौ सततं भजे ॥ गिरिजा कमला चापि युवामेव जगद्धिते ॥ १ ॥ युष्मद्दर्शनमात्रेण जगत्सृष्ट्यादिकल्पनम् ॥ युष्मन्निमेषात्सततं जगतां प्रलयो भवेत् ॥ २ ॥ उन्मेषात्सृष्टिरभवद्वो गायत्रि सरस्वति ॥ युवयोर्दर्शनादद्य कृतार्थोऽभवमाशु वै ॥ ३ ॥ मामद्य पातकान्मुक्तं स्नानात्तीर्थ द्वयेऽत्र तु ॥ स्वीकुर्वंतु मुनिश्रेष्ठा ब्राह्मणा बांधवास्तथा ॥ ४ ॥ इतः परं पापकृत्ये मा मे बुद्धिः प्रवर्तताम् ॥ धर्मे प्रवर्ततां नित्यमयमेव वरो मम ॥ ५ ॥ दीयतां भो महादेव्यौ नान्यमिच्छाम्यहं वरम् ॥ इति ते प्रार्थिते तेन काश्यपेन द्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥ सरस्वती च गायत्री द्वे देव्यौ

वलीयसा ॥ ५६ ॥ कृत्वोर्ध्वदेहिकं तस्य नृपस्य सपुरोहिताः ॥ मंत्रिणस्तत्सुतं राज्ये जनमेजयनामकम् ॥ ५७ ॥ राजानमभ्यषिंचन्वै गजन्द्रश
णवांछया ॥ तक्षकाद्रक्षितुं भूपमायातः काश्यपाभिधः ॥ ५८ ॥ यो ब्राह्मणो मुनिश्रेष्ठाः स सर्वैर्निंदितो जनैः ॥ बभ्राम सकलान्देशान्छिष्टैः
सर्वैश्च दूषितः ॥ ५९ ॥ अवस्थानं न लेभेऽसौ ग्रामे वाप्याश्रमेऽपि वा ॥ यान्यान्देशानसौ यातस्तत्रतत्र महाजनैः ॥ ६० ॥ तत्तद्देशान्निरस्तः
स शाकल्यं शरणं ययौ ॥ प्रणम्य शाकल्यमुनिं काश्यपो निन्दितो जनैः ॥ इदं विज्ञापयामास शाकल्याय महात्मने ॥ ६१ ॥ ॥ काश्यप
उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ शाकल्य हरिवल्लभ ॥ ६२ ॥ मुनयो ब्राह्मणाश्चान्ये मां निंदंति सुहृज्जनाः ॥ नास्याहं कारणं जाने किं मां
निंदंति मानवाः ॥ ६३ ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा ॥ स्तेयं संसर्गदोषो वा मया नाचरितः क्वचित् ॥ ६४ ॥ अन्यान्यपि हि
पापानि न कृतानि मया मुने ॥ तथापि निंदंति जना वृथा मां बांधवादयः ॥ ६५ ॥ जानासि चेत्त्वं शाकल्य मया दोषं कृतं वद ॥ उक्तोऽथ
काश्यपेनैवं शाकल्याख्यो महामुनिः ॥ क्षणं ध्यात्वा बभाषे तं काश्यपं द्विजसत्तमाः ॥ ६६ ॥ ॥ शाकल्य उवाच ॥ ॥ परीक्षितं महाराजं
तक्षकाद्रक्षितुं भवान् ॥ ६७ ॥ अयासीदर्धमार्गे तु तक्षकेण निवारितः ॥ चिकित्सितुं समर्थोऽपि विषरोगादिपीडितम् ॥ ६८ ॥ यो न रक्षति
लोभेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ क्रोधात्कामाद्भयाल्लोभान्मात्सर्यान्मोहतोऽपि वा ॥ ६९ ॥ यो न रक्षति विप्रेंद्र विषरोगातुरं नरम् ॥ ब्रह्महा स
सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ ७० ॥ संसर्गदोषदुष्टश्च नापि तस्य हि निष्कृतिः ॥ कन्याविक्रयिणश्चापि हयविक्रयिणस्तथा ॥ ७१ ॥ कृतघ्न
स्यापि शास्त्रेषु प्रायश्चित्तं हि विद्यते ॥ विषरोगातुरं यस्तु समर्थोऽपि न रक्षति ॥ ७२ ॥ न तस्य निष्कृतिः प्रोक्ता प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ न तेन
सह पंक्तौ च भुंजीत सुकृती जनः ॥ ७३ ॥ न तेन सह भाषेत न पश्येत्तं नरं क्वचित् ॥ तत्संभाषणमात्रेण महापातकभाग्भवेत् ॥ ७४ ॥ परी
क्षित्स महाराजः पुण्यश्लोकश्च धार्मिकः ॥ विष्णुभक्तो महायोगी चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ७५ ॥ व्यासपुत्राद्धरिकथां श्रुतवान्भक्तिपूर्वकम् ॥ अर
क्षित्वा नृपं तं त्वं वचसा तक्षकस्य यत् ॥ ७६ ॥ निवृत्तस्तेन विप्रेंद्रैर्बांधवैरपि दूष्यसे ॥ स परीक्षिन्महाराजो यद्यपिक्ष णजीवितः ॥ ७७ ॥
तथापि यावन्मरणं बुधैः कार्यं चिकित्सनम् ॥ यावत्कण्ठगताः प्राणा मुमूर्षोर्मानवस्य हि ॥ ७८ ॥ तावच्चिकित्सा कर्तव्या
कालस्य कुटिला गतिः ॥ इति प्राहुः पुरा श्लोकं भिषग्वैद्याब्धिपारगाः ॥ ७९ ॥ अतश्चिकित्साशक्तोऽपि यस्मात्तृष्णाभेषजः ॥
अर्धमार्गे निवृत्तस्त्वं तेन तं हतवानसि ॥ शाकल्येनैवमुदितः काश्यपः प्रत्यभाषत ॥ ८० ॥ ॥ काश्यप उवाच ॥ ॥ भगव

भीप्रदं पुंसां तपः कर्तुं समुद्यते ॥ जग्मतुर्नियमोपेते तपः कर्तुं शिवं प्रति ॥ १९ ॥ स्नानार्थमात्मनो विप्रा गायत्री च सरस्वती ॥ तीर्थं स्वनाम्ना वै चक्रतुः पापनाशनम् ॥ २० ॥ तत्र त्रिषवणस्नानं प्रत्यहं चक्रतुर्मुदा ॥ बहुकालमनाहारे कामक्रोधादिवर्जिते ॥ २१ ॥ अत्युग्रनियमोपेते शिवध्यानपरायणे ॥ पंचाक्षरमहामन्त्रजपैकनियते शुभे ॥ २२ ॥ स्वपतेर्जीवनार्थं वै गायत्री च सरस्वती ॥ महादेवं समुद्दिश्य तप एवं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥ तयोरथ तपस्तुष्टो महादेवो महेश्वरः ॥ सन्निधत्ते महामूर्तिस्तपसां फलदित्सया ॥ २४ ॥ ततः सन्निहितं शंभुं पार्वतीरमणं शिवम् ॥ गणेशकार्त्तिकेयाभ्यां पार्श्वयोः परिसेवितम् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वा संतुष्टचित्ते ते गायत्री च सरस्वती ॥ स्तोत्रैस्तुष्टुवतुः स्तुत्यं महादेवं घृणानिधिम् ॥ २६ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ नमो दुर्वारसंसारध्वांतध्वंसैकहेतवे ॥ ज्वलज्ज्वालावलीभीमकालकूटविषादिने ॥ २७ ॥ जगन्मोहन पंचास्त्रदेहनाशैकहेतवे ॥ जगदंतकरक्रूरयमांतक नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥ गंगातरंगसंपृक्तजटामण्डलधारिणे ॥ नमस्तेऽस्तु विरूपाक्ष बालशीतांशुधारिणे ॥ २९ ॥ पिनाकभीमटंकारत्रासितत्रिपुरांकसे ॥ नमस्ते विविधाकारजगत्स्रष्टृशिरश्छिदे ॥ ३० ॥ शांतामलकृपादृष्टिसंरक्षितमृकण्डुज ॥ नमस्ते गिरिजानाथ रक्षावां शरणागते ॥ ३१ ॥ महादेव जगन्नाथ त्रिपुरांतक शंकर ॥ वामदेव महादेव रक्षावां शरणागते ॥ ३२ ॥ इति ताभ्यां स्तुतः शम्भुर्देवदेवो महेश्वरः ॥ अब्रवीत्प्रीतिसंयुक्तो गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ ३३ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ भोः सरस्वति गायत्रि प्रीतोऽस्मि युवयोरहम् ॥ वरं वरयतं मत्तो यद्वां मनसि वर्तते ॥ ३४ ॥ इत्युक्ते ते तु गायत्रीसरस्वत्यौ हरेण वै ॥ अब्रूतां पार्वतीकांतं महादेवं घृणानिधिम् ॥ ३५ ॥ ॥ गायत्रीसरस्वत्यावूचतुः ॥ ॥ भगवन्नावयोर्देव भर्त्तारं चतुराननम् ॥ सप्राणं कुरु सर्वेश कृपया करुणाकर ॥ ३६ ॥ त्वमावयोः पिता देव त्वदाप्यायां सुते उभे ॥ रक्षावां पतिदानेन तस्मात्त्वं त्रिपुरांतक ॥ ३७ ॥ स एवं प्रार्थितः शम्भुस्ताभ्यां ब्राह्मणपुंगवाः ॥ एवमस्त्विति संप्रोच्य गायत्रीं च सरस्वतीम् ॥ ३८ ॥ तदैव वेधसः कायं शिरसा शोकसंयुतः ॥ तदैव वेधसः कायं शिरोभिः सहसुव्रताः ॥ ३९ ॥ भृंगेशानाययामास नंदिभृंगिमुखैस्तदा ॥ शिरांसि तान्यनेकानि कायेन सह शंकरः ॥ ४० ॥ क्षणात्संधारयामास वाणीगायत्रिसंनिधौ ॥ संधितोऽथ हरेणासौ चतुर्वक्त्रो जगत्पतिः ॥ ४१ ॥ उत्तस्थौ तत्क्षणादेव सुप्तोत्थित इव द्विजाः ॥ ततः प्रजापतिर्दृष्ट्वा शंकरं शशिभूषणम् ॥ तुष्टाव वाग्भिरम्याभिर्भार्याभ्यां च समन्वितः ॥ ४२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ नमस्ते शशिशेखर

१ ... २ ... ३ ...

कपितीर्थस्य माहात्म्यं प्रशंसन्ती पुनःपुनः ॥ निषेव्य रामनाथं च शंकरं शशिभूषणम् ॥ ६४ ॥ आखण्डलपुरीं रम्यां प्रययावमरावतीम् ॥ राक्षसी सापि शापेन कुम्भजस्य महौजसः ॥ ६५ ॥ घृताची देववेश्या हि राक्षसीरूपमागता ॥ साप्यत्र कपितीर्थाप्सु स्नानात्स्वं रूपमाययौ ॥ ६६ ॥ एवं रंभाघृताच्यौ ते कपितीर्थे निमज्जनात् ॥ अगस्त्यशिष्यश्वेतस्य प्रसादाद्द्विजसत्तमाः ॥ ६७ ॥ राक्षसीत्वं शिलात्वं च हित्वा स्वं रूपमागते ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नातव्य कपितीर्थके ॥ ६८ ॥ यः शृणोतीममध्यायं पठते वापि मानवः ॥ प्राप्नोति कपितीर्थस्यस्नानजं फलमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कपितीर्थप्रशंसायां रंभाघृताचीशापविमोक्षणवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥३९॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि मुनयो लोकपावनम् ॥ गायत्र्या च सरस्वत्या माहात्म्यं मुक्तिदं नृणाम् ॥ १ ॥ शृण्वतां पठतां चैव महापातकनाशनम् ॥ महापुण्यप्रदं पुंसां नरकक्लेशनाशनम् ॥ २ ॥ गायत्र्यां च सरस्वत्यां ये स्नांति मनुजा मुदा ॥ न तेषां गर्भवासः स्यात्किं तु मुक्तिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ ३ ॥ सरस्वत्याश्च गायत्र्या गन्धमादनपर्वते ॥ ब्रह्मपत्न्योः सन्निधानात्तन्नाम्ना कथिते इमे ॥ ४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ गायत्र्याश्च सरस्वत्या गन्धमादनपर्वते ॥ किमर्थं संनिधानं वै सूताभूत्तद्वदस्व नः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्रजापतिः पुरा विप्राः स्वां वै दुहितरं मुदा ॥ वाङ्नाम्नीं कामुको भूत्वा स्पृहयामास मोहनः ॥ ६ ॥ अथ प्रजापतेः पुत्री स्वस्मिन्वै तस्य कामिताम् ॥ विलोक्य लज्जिता भूत्वा रोहिद्रूपं दधार सा ॥ ७ ॥ ब्रह्मापि हरिणो भूत्वा तया रन्तुमनास्तदा ॥ गच्छंतीमनुयाति स्म हरिणीरूपधारिणीम् ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा देवताः सर्वाः पुत्रीगमनसादरम् ॥ करोत्यकार्यं ब्रह्मायं पुत्रीगमनलक्षणम् ॥ ९ ॥ इति निन्दंति तं विप्राः स्रष्टारं जगतां पतिम् ॥ निषिद्धकृत्यनिरतं तं दृष्ट्वा परमेष्ठिनम् ॥ १० ॥ हरः पिनाकमादाय व्याधरूपधरः प्रभुः ॥ आकर्णपूर्णकृष्टेन पिनाकधनुषा शरम् ॥ ११ ॥ संयोज्य वेधसं तेन विव्याध निशितेन सः ॥ त्रिपुरांतकबाणेन विद्धोऽसौ न्यपतद्भुवि ॥ १२ ॥ तस्य देहादथोत्थाय महज्ज्योतिर्महाप्रभम् ॥ आकाशे मृगशीर्षाख्यं नक्षत्रमभवत्तदा ॥ १३ ॥ आर्द्रानक्षत्ररूपी सन्हरोऽप्यनुजगाम तम् ॥ पीडयन्मृगशीर्षाख्यं नक्षत्रं ब्रह्मरूपिणम् ॥ १४ ॥ अधुनापि मृगव्याधरूपेण त्रिपुरांतकः ॥ अंबरे दृश्यते स्पष्टं मृगशीर्षांतिके द्विजाः ॥ १५ ॥ एवं विनिहते तस्मिञ्छंभुना परमेष्ठिनि ॥ अनंतरं तु गायत्रीसरस्वत्यौ शुचार्पिते ॥ १६ ॥ भर्तृहीने मुनिश्रेष्ठा भर्तृजीवनकांक्षया ॥ किं करिष्यावहे ह्यावामित्यन्योन्यं विचार्य तु ॥ १७ ॥ स्वपतिप्राणसिद्ध्यर्थं गायत्री च सरस्वती ॥ सर्वोत्कृष्टं शिवस्थानं गन्धमादनपर्वतम् ॥ १८ ॥ सर्वा

त्रिदशास्त्रिदिवालयाः ॥ जंभारिणा च सहिता रंभां प्रोचुरिदं वचः ॥ ३८ ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ रंभे त्वं विमानच्छेदं कौशिकीतीरगं मुनिम् ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रं तपस्यंतं विलोभय विचेष्टितैः ॥ यथा तत्तपसो विघ्नो भविष्यति तथा कुरु ॥ ४० ॥ एवमुक्ता तदा रंभा देवैरिंद्रपुरोगमैः ॥ प्रत्युवाच सुरान्सर्वान्प्रांजलिः प्रणता तदा ॥ ४१ ॥ ॥ रंभोवाच ॥ ॥ अतिक्रूरो महाक्रोधो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ स शप्स्यते मां क्रोधेन बिभेम्यस्मादहं सुराः ॥ ४२ ॥ त्रायध्वं कृपया यूयं मां युष्मत्परिचारिकाम् ॥ इत्युक्तो रंभया तत्र जंभारिस्तामभाषत ॥ ४३ ॥ ॥ इन्द्र उवाच ॥ ॥ रंभे त्वया न भीः कार्या विश्वामित्रात्तपोधनात् ॥ अहमप्यागमिष्यामि त्वत्सहायः समन्मथः ॥ ४४ ॥ कोकिलालापमधुरो वसन्तोऽप्यागमिष्यति ॥ अतिसुंदररूपा त्वं प्रलोभय महामुनिम् ॥ ४५ ॥ इतींद्रकथिता रंभा विश्वामित्राश्रमं ययौ ॥ तत्र दृग्गोचरा स्थित्वा ललितं रूपमास्थिता ॥ ४६ ॥ सा मुनिं लोभयामास मनोहरविचेष्टितैः ॥ पिकोपि तस्मिन्समये चुकूजानंदयन्मनः ॥ ४७ ॥ श्रुत्वा पिकस्वरं रंभां दृष्ट्वा च मुनिपुंगवः ॥ संशयाविष्टहृदयो विदित्वा शक्रकर्म तत् ॥ शशाप रंभां क्रोधेन विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ यस्मात्कोपयसे रंभे मां त्वं कोपजयपिणम् ॥ ४९ ॥ शिला भवात्र तस्मात्त्वं रंभे वर्षशतायुतम् ॥ तदंतरे ब्राह्मणेन रक्षिता मोक्षमाप्स्यसि ॥ ५० ॥ विश्वामित्रस्य शापेन तदंते सा शिलाऽभवत् ॥ बहुकालं शिलाभूता तस्थौ तस्याश्रमे द्विजाः ॥ ५१ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा पुनस्तप्त्वा महत्तपः ॥ लेभे वसिष्ठवाक्येन ब्राह्मण्यं दुर्लभं नृपैः ॥ ५२ ॥ बहुकालं शिलाभुता रंभाप्यासीत्तदाश्रमे ॥ तस्मिन्नेवाश्रमे पुण्ये शिष्योऽगस्त्यस्य संमतः ॥ ५३ ॥ श्वेतोनाम मुनिश्चक्रे मुमुक्षुः परमं तपः ॥ चिरकालं तपस्तस्मिन्प्रकुर्वति महामुनौ ॥५४॥ अंगारकेतिविख्याता राक्षसी काचिदागता ॥ तस्याश्रममतिक्रूरा मेघस्वनमहास्वना ॥ ५५ ॥ मूत्ररक्तपुरीषाद्यैर्दूषयामास भीषणा ॥ उपद्रवैस्तथान्यैर्बाधयामास तं मुनिम् ॥ ५६ ॥ अथ क्रुद्धो मुनिः श्वेतो वायव्यास्त्रेण योजयन् ॥ शप्तां कुशिकपुत्रेण राक्षस्यै प्राक्षिपच्छिलाम् ॥ ५७ ॥ राक्षसी सा प्रदुद्राव वायव्यास्त्रेण योजिता ॥ वायव्यास्त्रप्रयुक्तेन दृषदानुद्रुता च सा ॥ ५८ ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरं धावति स्म भयार्दिता ॥ धावन्तीमनुधावन्ती सा शिलास्त्रप्रयोजिता ॥ ५९ ॥ पपातोपरि राक्षस्या मनंत्याः कपितीर्थके ॥ मृता सा राक्षसी तत्र शिलापातात्तमर्दिनि ॥ ॥ ६० ॥ विश्वामित्रेण शप्ता सा कपितीर्थे निमज्जनात् ॥ शिलारूपं परित्यज्य रंभारूपमुपागमत् ॥ ६१ ॥ देवैः कुसुमवागभिर्[illegible] मनोरमा ॥ दिव्यं विमानमारूढा दिव्यांबरविराजिता ॥ ६२ ॥ हारकेयूरकटकनासाभरणभूषिता ॥ अप्सरोगणमध्यस्था [illegible] ॥ ६३ ॥

द्विजाः ॥ एवं रामेण दत्ते तु वरे तत्र कुतूहलात् ॥१४॥ षडर्धनयनो ब्रह्मा सहस्राक्षो यमस्तथा ॥ वरुणोग्निस्तथा वायुः कुबेरश्चंद्रमा अपि ॥१५॥ आदित्यो निर्ऋतिश्चैव साध्याश्च वसवस्तथा ॥ अन्येऽपि त्रिदशाः सर्वे विश्वेदेवादयस्तथा ॥ १६ ॥ अत्रिर्भृगुस्तथा कुत्सो गौतमश्च पराशरः ॥ कण्वोऽगस्त्यः सुतीक्ष्णश्च विश्वामित्रादयोऽपरे ॥ १७ ॥ योगिनः सनकाद्याश्च नारदाद्याः सुरर्षयः ॥ रामदत्तवरं तीर्थं श्लाघंते बहुधा तदा ॥ १८ ॥ सस्नुश्च तत्र तीर्थे ते सर्वाभीष्टप्रदायिनि ॥ कपिभिर्निर्मितं यस्मादेतत्तीर्थमनुत्तमम् ॥ १९ ॥ कपितीर्थमिति ख्यातिमतो लोके प्रयास्यति ॥ इत्यप्यवोचंस्ते सर्वे देवाश्च मुनयस्तथा ॥ २० ॥ तस्मादवश्यं गंतव्यं कपितीर्थं मुमुक्षुभिः ॥ रंभा कौशिकशापेन शिलाभूता पुरा द्विजाः ॥ २१ ॥ तत्र स्नात्वा निजं रूपं प्रपेदे च दिवं ययौ ॥ अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ २२ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ रंभां किमर्थमशपत्कौशिकः सूतनंदन ॥ कथं गता शिलाभूता कपितीर्थे सुरांगना ॥ एतन्नः सर्वमाचक्ष्व विस्तरान्मुनिसत्तम ॥ २३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ विश्वामित्राभिधो राजा प्रागभूत्कुशिकान्वये ॥ २४ ॥ स कदाचिन्महाराजः सेनापरिवृतो बली ॥ मेदिनीं परिचक्राम राज्यवीक्षणकौतुकी ॥ ॥ २५ ॥ अटित्वा स बहून्देशान्वसिष्ठस्याश्रमं ययौ ॥ आतिथ्याय वृतः सोऽयं वसिष्ठेन महात्मना ॥ २६ ॥ तथास्त्वित्यब्रवीत्सोयं दंडवत्प्रणतो नृपः ॥ कामधेनुप्रभावेन विश्वामित्राय भूभुजे ॥ २७ ॥ आतिथ्यमकरोद्विप्रा वसिष्ठो ब्रह्मनंदनः ॥ कामधेनुप्रभावं वै ज्ञात्वा कुशिकनंदनः ॥ ॥ २८ ॥ वसिष्ठं प्रार्थयामास कामधेनुमभीष्टदाम् ॥ प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन प्रचकर्ष च तां बलात् ॥ २९ ॥ कामधेनुविसृष्टैस्तु म्लेच्छाद्यैः स पराजितः ॥ महादेवं समाराध्य तस्मादस्त्राण्यवाप्य च ॥ ३० ॥ वसिष्ठस्याश्रमं गत्वा व्यसृजच्छरसंचयान् ॥ सर्वाण्यस्त्राणि मुमुचे ब्रह्मास्त्रं च नृपोत्तमः ॥ ३१ ॥ तानि सर्वाणि चास्त्राणि वसिष्ठो ब्रह्मनंदनः ॥ एकेन ब्रह्मदंडेन निजघ्न स्वतपोबलात् ॥ ३२ ॥ ततः पराजितो विप्रा विश्वामित्रोऽतिलज्जितः ॥ ब्राह्मण्यावाप्तये स्वस्य तपः कर्तुं वनं ययौ ॥ ३३ ॥ पूर्वासु पश्चिमांतासु त्रिषु दिक्षु तपोऽचरत् ॥ प्रादुर्भूतमहाविघ्नस्तत्तद्दिक्षु स कौशिकः ॥ ३४ ॥ उत्तरां दिशमासाद्य हिमवत्पर्वतेऽमले कौशिक्यास्सरितस्तीरे पुण्ये पापविनाशिनि ॥ ३५ ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु निराहारो जितेंद्रियः ॥ निरालोको जितश्वासो जितक्रोधः सुनिश्चलः ॥ ३६ ॥ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यस्थः शिशिरे वारिषु स्थितः ॥ वर्षास्वाकाशगो नित्यमूर्ध्वबाहुर्निराश्रयः ॥ ३७ ॥ ब्राह्मण्यसिद्धयेऽत्युग्रं चचार सुमहत्तपः ॥ उद्विग्नमनसस्तस्य

१ षडर्धनयनः—त्रिणेत्रः शिवः । २ जितलोकः—इ० पा० ।

अशरीरिण्युवाच ॥ ॥ कद्रूस्त्वं मज्जनादत्रच्छलजेतृत्वदोषतः ॥ ४१ ॥ विमुक्ता भर्तृशुश्रूषायोग्या चासि न संशयः ॥ शापोपि गरुडोक्तस्ते लयं यातोऽत्र मज्जनात् ॥ ४२ ॥ गच्छ भर्तृसकाशं त्वं सोऽपि त्वां स्वीकरिष्यति ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ व्योमवागशरीरिणी ॥ ४३ ॥ तस्यै वाचे नमस्कृत्य कद्रूः सा प्रीतमानसा ॥ तीर्थं प्रदक्षिणीकृत्य नत्वा पुत्रसमन्विता ॥ ४४ ॥ प्रययौ भर्तुरभ्याशं तच्छुश्रूषणकौतुकात् ॥ आगतां तां समालोक्य स्नातां क्षीरसरोजले ॥ ४५ ॥ ज्ञात्वा विधूतपापां च कश्यपः स समाधिना ॥ अंगीचकार पत्नीं तामात्मशुश्रूषणोचिताम् ॥ ४६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः कद्रूपापविमोक्षणम् ॥ मज्जनान्मुक्तिदं पुंसां पुण्ये क्षीरसरोजले ॥ ४७ ॥ यः शृणोतीममध्यायं पठते वापि मानवः ॥ स क्षीरकुंडस्नानस्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ अश्वमेधादियज्ञानां समग्रं फलमश्नुते ॥ गंगादिसर्वतीर्थेषु स स्नातो भवति ध्रुवम् ॥ ॥ ४९ ॥ यः पठेदिममध्यायं क्षीरकुंडप्रशंसनम् ॥ गोसहस्रप्रदातॄणां प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ १५० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये क्षीरकुंडप्रशंसायां कद्रूकृतच्छलदोषशांतिकथावर्णनंनामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि कपितीर्थस्य वैभवम् ॥ तत्तीर्थं सकलैः पूर्वं गंधमादनपर्वते ॥ १ ॥ सर्वैर्गामुखवानरैः कपिभिर्निर्मितं द्विजाः ॥ रावणादिषु रक्षःसु हतेषु तदनंतरम् ॥ २ ॥ तीर्थं निर्माय तत्रैव सस्नुस्ते कपयो मुदा ॥ तीर्थाय च वरं प्रादुः कपयः कामरूपिणः ॥ ॥ ३ ॥ अस्मिंस्तीर्थे निमग्ना ये भक्तिप्रवणचेतसः ॥ ते सर्वे मुक्तिभाजः स्युर्महापातकमोचिताः ॥ ४ ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां न स्यान्नरकजं भयम् ॥ अत्र स्नाता नराः सर्वे दारिद्र्यं नाप्नुवंति हि ॥ ५ ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां यमपीडापि नो भवेत् ॥ कपितीर्थं प्रयास्यामीति [illegible] मानवं व्रजन् ॥ ६ ॥ व्रजेच्छ्रुतपदं विप्राः स यायात्परमं पदम् ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७ ॥ एवं वरं नु ते दत्त्वा तीर्थायास्मै कपीश्वराः ॥ रामं दाशरथिं सर्वे प्रणम्याथ ययाचिरे ॥ ८ ॥ स्वामिंस्त्वयास्मै तीर्थाय दीयतां वरमद्भुतम् ॥ कपिभिः प्रार्थितो विप्रा रामचंद्रोऽमितविक्रमः ॥ ९ ॥ तत्तीर्थाय वरं प्रादात्कपीनां प्रीतिकारणात् ॥ अत्र तीर्थे निमग्नानां गंगास्नानफलं लभेत् ॥ १० ॥ प्रयागस्नानजं पुण्यं [illegible] फलं तथा ॥ अग्निष्टोमादियागानां फलं भूयादनुत्तमम् ॥ ११ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपपुण्यं तथा भवेत् ॥ गोसहस्रप्रदानस्य [illegible] फलम् ॥ १२ ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशादिदेवतार्चाफलं लभेत् ॥ १३ ॥ कपितीर्थे [illegible]

[illegible]

जितवत्यसि ॥ भर्तुस्त्वं परिचर्यायामतो नार्हा भविष्यसि ॥१५॥ श्रुत्वैवं गरुडः कद्रूं प्रययौ स यथेच्छया ॥ कद्रूश्च विनता चोभे ययतुर्भर्तुरंतिकम्
॥ १६ ॥ कश्यपो विमुखस्तत्र कद्रूं कोपादथाब्रवीत् ॥ यस्माच्छलेन विनतां कद्रूर्निर्जितवत्यसि ॥ १७ ॥ अतो मत्परिचर्यायां न योग्यासि
दुरात्मिके ॥ स्त्रियं वा पुरुषं वापि नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ १८ ॥ छलाद्विजयते योऽसौ स महापातकी भवेत् ॥ छलाद्विजयिना सार्धं संभाष्य
ब्रह्महा भवेत् ॥ १९ ॥ स्तेयी सुरापी विज्ञेयो गुरुदाररतश्च सः ॥ संसर्गदोषदुष्टश्च मुनिभिः परिकीर्त्यते ॥ १२० ॥ त्वया संभाषणाद्दोषो मम
स्यान्नरकप्रदः ॥ तस्मात्प्रयाहि कद्रूस्त्वं मत्समीपाद्धि दारुणे ॥ २१ ॥ छलजेत्रा सपंक्तौ यो भुंजीत मनुजो भुवि ॥ तेन संभाषणात्सद्यः पतेद्धि
नरकार्णवे ॥ २२ ॥ विलोक्य च्छलजेतारं तस्य पापस्य शांतये ॥ आदित्यं वा जलं वापि पावकं वा विलोकयेत् ॥ २३ ॥ छलजेता यत्र
तिष्ठेदाश्रमेऽपि गृहेऽपि वा ॥ वस्तव्यं न हि तत्रान्यैर्वसन्नरकमश्नुते ॥ २४ ॥ अतो निर्याहिनिर्याहि मम त्वं दृष्टिमार्गतः ॥ स्वाश्रमात्सरलामेनां
विनतां जितवत्यसि ॥ २५ ॥ इति धिक्कृत्य सहसा कद्रूं तां कश्यपस्तदा ॥ विनतां स्वच्छशीलां तां स्वीचकार महामतिः ॥ २६ ॥ कद्रूरित्थं
सपरुषं कथिता कश्यपेन सा ॥ रुदंती भृशदुःखार्ता पादयोस्तस्य चापतत् ॥ २७ ॥ पतितां पादयोर्दृष्ट्वा कश्यपो मुनिपुंगवः ॥ न जग्राहैव
कद्रूं तां स्मरन्पापं तया कृतम् ॥ २८ ॥ ततः प्रणम्य विनता कश्यपं वाक्यमब्रवीत् ॥ भगवन्भगिनीमेनां स्वीकुरुष्व कृपानिधे ॥ २९ ॥
अज्ञानान्मुग्धया पापं कद्र्वा यदधुना कृतम् ॥ क्षंतुमर्हसि तत्सर्वं दयाशीला हि साधवः ॥ १३० ॥ जनन्या गरुडस्यैवं कथितः कश्यपो मुनिः ॥
उवाच विनते नैनां विना पापस्य निष्कृतिम् ॥ ३१ ॥ ग्रहीष्यामि दुराचारां त्रिस्त्वां शपथयाम्यहम् ॥ कश्यपस्य वचः श्रुत्वा विनता
पुनरब्रवीत् ॥ ३२ ॥ भगिन्या मम पापस्य ब्रह्मंस्त्वं ब्रूहि निष्कृतिम् ॥ येनेयं परिचर्यायां तव योग्या भविष्यति ॥ ३३ ॥ तयैवमुदितो विप्रा
मारीचः कश्यपस्तदा ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं मनसा पश्चादिदमभाषत ॥ ३४ ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरे फुल्लग्रामे विमुक्तिदे ॥ अस्ति क्षीरसरोनाम तीर्थं
पापविनाशनम् ॥ ३५ ॥ तत्तीर्थस्नानमात्रेण दोषश्चास्या विनश्यति ॥ प्रायश्चित्तायुतेनापि तत्तीर्थे मज्जनं विना ॥ ३६ ॥ न नश्यत्येष दोषो
ऽस्यास्तदेषा यातु तत्सरः ॥ भर्त्रैवमुदिते कद्रूस्तं प्रणम्य द्विजोत्तमम् ॥ ३७ ॥ तत्क्षणात्प्रययौ क्षीरं सरः पुत्रसहायिनी ॥ सा कद्रूः पुत्र
सहिता गत्वा कतिपयैर्दिनैः ॥ ३८ ॥ प्राप्य क्षीरसरः पुण्यं प्रयता विजितेंद्रिया ॥ सस्नौ नियमपूर्वं च संकल्प्य क्षीरकुंडके ॥ ३९ ॥ उपोष्य
त्रिदिनं सस्नौ तस्मिन्क्षीरसरोजले ॥ चतुर्थे दिवसे तस्यां कुर्वंत्यां स्नानमादरात् ॥ अदेहा व्योमगा वाणी समुत्तस्थौ द्विजोत्तमाः ॥ १४० ॥

ययौ ॥ यंत्रमुत्पाट्य चोद्यंतं गरुडं प्राह माधवः ॥ ८९ ॥ तव तुष्टोऽस्मि पक्षीश वरं वरय सुव्रत ॥ अथ पक्षी तमाह स्म कमलानायकं हरिम् ॥ ॥ ९० ॥ तवोपरि स्थितिर्मे स्यान्मा भूतां च जरामृती ॥ तथास्त्विति हरिः प्राह वरं मद्व्रियतामिति ॥ ९१ ॥ इत्युक्तस्तं हरिः प्राह मम [illegible] वाहनं भव ॥ स्यंदनोपरि केतुश्च मम त्वं विनतासुत ॥ ९२ ॥ तथास्त्विति खगोप्याह कमलापतिमच्युतम् ॥ हृतामृतं खगं श्रुत्वा [illegible] डलो जवात् ॥ ९३ ॥ अभिद्रुत्याशु कुलिशं पक्षे चिक्षेप पक्षिणः ॥ ततो विहस्य गरुडः पाकशासनमब्रवीत् ॥ ९४ ॥ कुलिशस्य निपातान्मे न हरे कापि वेदना ॥ सफलो वज्रपातस्ते भूयाच्च सुरनायक ॥ ९५ ॥ इतीरयन्पत्रमेकं व्यसृजत्पक्षतस्तदा ॥ शोभनं पर्णमस्येति सुपर्ण इति सोऽभवत् ॥ ९६ ॥ तस्मिन्सुपर्णे हेमाभे सर्वे विस्मयमाययुः ॥ ततस्तु गरुडः शक्रमब्रवीद्द्विजपुंगवाः ॥ ९७ ॥ भवता साकमखिलं जगत्[illegible] ग्मम् ॥ देवेंद्र सततं वोढुममोघा शक्तिरस्ति मे ॥ ९८ ॥ नाखण्डलसहस्रं मे रणे लभ्यं हरे भवेत् ॥ इति ब्रुवाणं गरुडमब्रवीत्पाकशासनः ॥ ९९ ॥ किं तेऽमृतेन कार्यं स्याद्दीयताममृतं मम ॥ इमां सुधां भवान्दद्यात्तेभ्यो हि विनतोद्भव ॥ १०० ॥ तेऽप्युनाऽमृतपानेन जरामरणवर्जिताः ॥ असमञ्जसाऽनिकवीर्याः स्युर्वैरिस्त्रिदशास्तथा ॥ १ ॥ इति ब्रुवंतं देवेन्द्रं गरुडोऽप्यब्रवीद्द्विजाः ॥ यत्रैतत्स्थापयिष्यामि तत्रागत्य [illegible] ॥ ॥ २ ॥ गृह्णातु वज्रिन्नित्युक्तो गरुडं प्राह वृत्रहा ॥ प्रीतोऽहं तव दास्यामि वरं वृणु महामते ॥ ३ ॥ इत्युक्तवन्तं गरुडः पाकशासनम[illegible] ॥ भक्ष्ये [illegible] मम मातुः सरीसृपाः ॥ ४ ॥ भक्ष्या भवंतु नित्यं मे पाकशासन वृत्रहन् ॥ इति तेनेरितः शक्रस्तथास्त्विति [illegible] ॥ ५ ॥ अथायं गरुडो निशा[illegible]नमृतं ययौ ॥ यांतं तमनुयाति स्म गरुडं पाकशासनः ॥ ६ ॥ वेगेन स द्विजश्रेष्ठाः सुधाकलशको[illegible] ॥ मातुरभ्यागा गत्य सर्पान्प्राह स पक्षिराट् ॥ ७ ॥ कुशेषु न्यस्यते सर्पाः सुधैवममुना मया ॥ स्नात्वा तद्भक्षणमतो शुचयः सुसमाहिताः ॥ ८ ॥ सोऽद्यापि मम मातुः स्याद्दासीभावाद्धि पन्नगाः ॥ तथास्त्वित्यब्रुवन्सर्पा गरुडं विनतासुतम् ॥ ९ ॥ मुक्ता तदैव विनता दासीभावाद्द्विजोत्तमाः ॥ सर्पास्तेऽप्य[illegible] मां सर्पा ययुर्स्तदा ॥ १० ॥ तस्मिन्नन्तरे शक्रस्तामादाय सुधां ययौ ॥ स्नात्वागत्य भुजंगास्ते तत्राह[illegible] ॥ ११ ॥ जिह्वाभिर्[illegible] र्भेषु न्यस्ता सुधेति हि ॥ तदाप्रभृति सर्पाणां जिह्वा द्वैधमुपागताः ॥ १२ ॥ द्विजास्तान्मुनिश्रेष्ठा [illegible] ॥ सुधासंयोग[illegible] पवित्रताम् ॥ १३ ॥ मोचयित्वा च गरुडो दासीभावात्स्वमातरम् ॥ शशाप कुपितः कद्रूं [illegible] ॥ १४ ॥ कद्र्वास्तु जननी [illegible]

महावृक्षो रोहिणाख्यो महोच्छ्रयः ॥ वैनतेयमिदं प्राह महाबलपराक्रमम् ॥ ६३ ॥ एनामारुह मच्छाखां शतयोजनमायताम् ॥ स्थित्वात्र गजकूर्मौ त्वं भक्षयस्व खगोत्तम ॥ ६४ ॥ इत्युक्तस्तरुणा पक्षी स तत्रास्ते मनोजवः ॥ तद्भारात्सा तरोः शाखा भग्नाऽभूद्द्विजसत्तमाः ॥ ६५ ॥ वालखिल्यमुनींस्तस्मिल्लँबमानानधोमुखान् ॥ दृष्ट्वा तत्पातशंकावाँस्तां शाखां गरुडोऽग्रहीत् ॥ ६६ ॥ गजकूर्मौ च तां शाखां गृहीत्वा यांतमंबरे ॥ पिता तस्याब्रवीत्तत्र गरुडं विनतासुतम् ॥ ६७ ॥ त्यजेमां निर्जने शैले शाखां तं विनतोद्भव ॥ इत्युक्तः स तथा गत्वा शाखां निष्पुरुषे नगे ॥ ६८ ॥ विन्यस्याभक्षयत्पक्षी तौ तदा गजकच्छपौ ॥ अथोत्पातः समभवत्तस्मिन्नवसरे दिवि ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वोत्पातं बलारातिः पप्रच्छ स्वपुरोहितम् ॥ उत्पातकारणं जीव किमत्रेति पुनःपुनः ॥ बृहस्पतिस्तदा शक्रं प्रोवाच द्विजसत्तमाः ॥ ७० ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ काश्यपो हि मुनिः पूर्वमयजत्क्रतुना हरे ॥७१॥ सर्वान्नृषीन्सुरान्सिद्धान्यक्षान्गंधर्वकिन्नरान् ॥ यज्ञसंभारसिद्ध्यर्थं प्रेषयामास स द्विजाः॥ ७२ ॥ वालखिल्यान्ससंभारान्ह्रस्वानंगुष्ठमात्रकान् ॥ मज्जतो गोष्पदजले दृष्ट्वा हसितवान्भवान् ॥ ७३ ॥ भवतावमताः क्रुद्धा वालखिल्यास्तदा हरे ॥ जुहुवुर्यज्ञवह्नौ ते क्रोधेन ज्वलिताननाः ॥ ७४ ॥ देवेंद्रभयदः शत्रुः कश्यपस्य सुतोऽस्त्विति ॥ तस्य पुत्रोऽद्य गरुडः सुधाहरणकौतुकी ॥ ७५ ॥ समागच्छति तद्धेतुरयमुत्पात आगतः ॥ इत्युक्तः सोऽब्रवीदिंद्रो देवानग्निपुरोगमान् ॥ ७६ ॥ सुधामाहर्तुमायाति पक्षी सा रक्ष्यतामिति ॥ इतींद्रप्रेरिता देवा ररक्षुः सायुधाः सुधाम् ॥ ७७ ॥ पक्षिराजस्तदाभ्यागाद्देवानाद्युधधारिणः ॥ महाबलं ते गरुडं दृष्ट्वाऽकम्पंत वै सुराः ॥ ७८ ॥ गरुडस्य सुराणां च ततो युद्धमभून्महत् ॥ अखंडि पक्षितुण्डेन भौवनोऽमृतपालकः ॥ ७९ ॥ तदा निजघ्नुर्गरुडं देवाः शस्त्रैरनेकशः ॥ अतीव गरुडो देवैर्बाधितः शस्त्रपाणिभिः ॥ ८० ॥ पक्षाभ्यामाक्षिपद्दूरे देवानग्निपुरोगमान् ॥ तत्पक्षविक्षिता देवास्तदा परमकोपनाः ॥ ८१ ॥ नाराचान्भिदिपालांश्च नानाशस्त्राणि चाक्षिपन् ॥ ततस्तु गरुडो वेगाद्देवदृष्टिविलोपिनीम् ॥ ८२ ॥ धूलिमुत्थापयामास पक्षाभ्यां विनतासुतः ॥ वायुना शमयामासुस्तान्पांसूंस्त्रिदशोत्तमाः ॥ ८३ ॥ रुद्रान्वसूंस्तथादित्यान्मरुतोऽन्यान्सुरांस्तथा ॥ गरुडः पक्षतुंडाभ्यां व्यथितानकरोद्द्विजाः ॥ ८४ ॥ पलायितेषु देवेषु सोऽद्राक्षीज्ज्वलनं पुरः ॥ ज्वलंतं परितस्त्वग्निं शमापयितुमुद्ययौ ॥ ८५ ॥ स सहस्रमुखो भूत्वा तैः पिबञ्छतशो नदीः ॥ तमग्निं नाशयामास तैः पयोभिस्त्वरान्वितः ॥ ८६ ॥ सितधारं भ्रमच्चक्रं सुधारक्षकमंतिके ॥ दृष्ट्वा तदाररंध्रेण संक्षिप्तांगोंतराविशत् ॥ ८७ ॥ ततो ददर्श द्वौ सर्पौ व्यक्तास्यौ भीषणाकृती ॥ याभ्यां दृष्टोपि भस्म स्यात्तौ सर्पौ गरुडस्तदा ॥ ८८ ॥ आ[illegible]च्य पक्षतुंडाभ्यां गृहीत्वाऽमृतमु

न्यत्र चेटीपुत्रस्ततो भवान् ॥ अतस्त्वं वहसे सर्पान्वहाम्येनामहं सदा ॥ ३६ ॥ इत्यादि सर्ववृत्तांतमादितोऽस्मै न्यवेदयत् ॥ अथ तां गरुडोऽवा
दीन्मातरं विनतासुतः ॥ ३७ ॥ अस्माद्दास्याद्विमोक्षार्थं किं कार्यं ते मयाधुना ॥ इति पृष्टा सुतेनाथ विनता तमभाषत ॥ ३८ ॥ सर्पान्पृच्छस्व
गरुड मम मातृविमोक्षणे ॥ युष्माकं मातुः किं कार्यं मयेति वदताधुना ॥ ३९ ॥ इति मात्रा समुदितो गरुडः पन्नगान्प्रति ॥ तत्राऽपृच्छत्त्रि
श्रेष्ठास्तेऽप्येनमवदंस्तदा ॥ ४० ॥ यदा हरिष्यसे शीघ्रं सुधां त्वममरालयात् ॥ दास्यान्मुक्ता भवेन्माता वैनतेय तवास्य हि ॥ ४१ ॥ ततो मात
रमागम्य गरुडः प्रणतोऽब्रवीत् ॥ सुधामेव समानेतुं गच्छतो भक्ष्यमर्पय ॥ ४२ ॥ इतीरिता सुतं प्राह माता तं विनता सुतम् ॥ समुद्रमध्ये सन्ति
शबराः कतिचित्सुत ॥ ४३ ॥ तान्भक्षयित्वा शबरानमृतं त्वमिहानय ॥ तत्र कश्चिद्द्विजः कामी शबरीसंगकौतुकी ॥ ४४ ॥ त्यज तं ब्राह्मणं कंठे
दहंतं ब्रह्मतेजसा ॥ पक्षादीनि तवांगानि पांतु देवा मरुन्मुखाः ॥ ४५ ॥ इति स्वमातुराशीर्भिर्गरुडो वर्धितो ययौ ॥ शबरालयमभ्येत्य तत्र भक्षय
तो मुखम् ॥ ४६ ॥ आवृतं प्राविशन्व्याधा वयांसीव दरीं गिरेः ॥ अथ स ब्राह्मणोऽप्यागात्तत्कंठं मुनिपुंगवाः ॥ ४७ ॥ कण्ठं दहन्तं विप्रं तमुवाच
विनतासुतः ॥ विप्र पापोऽप्यवध्यो हि निर्याहि त्वमतो बहिः ॥ ४८ ॥ एवमुक्तस्तदा विप्रो गरुडं प्रत्यभाषत ॥ किराती मम भार्यापि निर्गच्छतु
मया सह ॥ ४९ ॥ एवमस्त्विति तं विप्रमुवाच पतगेश्वरः ॥ ततः स गरुडो विप्रमुद्गारं सभार्यकम् ॥ ५० ॥ विप्रोऽप्यभीप्सितान्देशान्निरगात्ता
सह निर्ययौ ॥ शबरान्भक्षयित्वाऽथ गरुडः पक्षिणां वरः ॥ ५१ ॥ आत्मनः पितरं वेगात्कश्यपं समुपेयिवान् ॥ कुत्र यासीति तत्पृष्टो गरुडस्तम
भाषत ॥ ५२ ॥ मातुर्दास्यविमोक्षाय सुधामाहर्तुमागमम् ॥ बहून्किराताञ्जग्ध्वापि तृप्तिर्मम न जायते ॥ ५३ ॥ अतस्त्वमधुना ब्रह्मन्नाहारं मामक
निशम ॥ तन्निवृत्तिप्रदं भक्ष्यं ममार्पय तपोधन ॥ ५४ ॥ येनाहं शक्नुयां तात सुधामाहर्तुमोजसा ॥ इतीरितः सुतं प्राह कश्यपो विनतोद्भव ॥
॥ ५५ ॥ ॥कश्यप उवाच॥ ॥ मुनिर्विभावसुर्नाम्ना पुरासीत्तस्य सानुजः ॥ सुप्रतीक इति भ्राता तावुभौ वंशवैरिणौ ॥ ५६ ॥ अन्योन्यं
शेपतुर्विप्रा महाक्रोधसमाकुलौ ॥ गजोऽभवत्सुप्रतीकः कूर्मोऽभूच्च विभावसुः ॥ ५७ ॥ एवं वित्तविवादाद्वौ शापभाजनौ मिथः ॥ गजः षड्यो
जनोच्छ्रायो द्विगुणायामसंयुतः ॥ ५८ ॥ कूर्मस्त्रियोजनोच्छ्रायो दशयोजनविस्तृतः ॥ बद्धवैरावुभावेतौ वसतस्सरसि निकेतन ॥ ५९ ॥ पूर्ववैर
समनुस्मृत्य युध्येते जंतुमिच्छया ॥ उभौ तौ भक्षयित्वा त्वं सुधामाहर तूर्णिमान् ॥ ६० ॥ एवं पित्रेरितः पक्षी गत्वा तत्र ततस्तौ ॥ संगृह्य
महाकायौ महानलपराक्रमौ ॥ ६१ ॥ वज्रतुल्याभ्यां मंतीर्थं विलंबाभिधमभ्यगात् ॥ तत्रागतं समालोक्य पतिगजं द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ तत्राऽपि

वीत् ॥ ८ ॥ तुरंगः श्वेतवालो मे प्रतिभाति सुमध्यमे ॥ किं वा त्वं मन्यसे कद्रूरिति तां विनताऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ पृष्टैवं विनतां कद्रूर्बभाषे स्वमतं च
सा ॥ कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनमनिंदिते ॥ १० ॥ ततः पराजये कृत्वा दासीभावं पणं मिथः ॥ व्यतिष्ठेतां महाभागे सपत्न्यौ ते द्विजोत्तमाः ॥
॥ ११ ॥ ततः कद्रूर्निजसुतान्वासुकिप्रमुखानहीन् ॥ तस्या नाहं यथा दासी तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ १२ ॥ तस्याभीप्सितसिद्ध्यर्थमित्यवोचद्भृशा
तुरा ॥ युष्माभिरुच्चैःश्रवसो बालः प्रच्छाद्यतामिति ॥ १३ ॥ नांगीचक्रुर्मतं तस्या नागाः कद्रू रुषा तदा ॥ अशपत्कुपिता पुत्राञ्ज्वलंती रोषमूर्च्छि
ता ॥ १४ ॥ पारीक्षितस्य सर्वेऽद्धा यूयं सत्रे मरिष्यथ ॥ इति शापे कृते मात्रा त्रस्तः कर्कोटकस्तदा ॥ १५ ॥ प्रणम्य पादयोः कद्रूं दीनो वचनम
ब्रवीत् ॥ अहमुच्चैःश्रवोवालं विधास्याम्यंजनप्रभम् ॥ १६ ॥ मा भीरंब त्वया कार्येत्यवादीच्छापविक्लवः ॥ श्वेतमुच्चैःश्रवोवालं ततः कर्कोटको
रगः ॥ १७ ॥ छादयित्वा स्वभोगेन व्यतनोदंजनद्युतिम् ॥ अथ ते विनताकद्र्वौ दास्ये कृतपणे उभे ॥ १८ ॥ देवराजहयं द्रष्टुं संरंभादभ्यगच्छ
ताम् ॥ शशांकशंखमाणिक्यमुक्तैरावतकारणम् ॥ १९ ॥ युगांतकालशयनं योगनिद्राकृतो हरेः ॥ अतीत्य कद्रूविनते समुद्रं सरितां पतिम् ॥
॥ २० ॥ ददृशतुर्हयं गत्वा देवराजस्य वाहनम् ॥ कृष्णवालं हयं दृष्ट्वा विनता दुःखिताऽभवत् ॥ २१ ॥ दुःखितां विनतां कद्रूर्दासीकृत्ये न्ययुंक्त
सा ॥ एतस्मिन्नंतरे तार्क्ष्योऽप्यंडमुद्भिद्य वह्निवत् ॥ २२ ॥ प्रादुर्बभूव विप्रेंद्रा गिरिमात्रशरीरवान् ॥ दृष्ट्वा तद्देहमाहात्म्यमभूत्त्रस्तं जगत्त्रयम् ॥२३॥
ततस्तं तुष्टुवुर्देवा गरुडं पक्षिणां वरम् ॥ दृष्ट्वा तद्देहमाहात्म्यं त्रस्तं स्याद्भुवनत्रयम् ॥ २४ ॥ इत्यालोच्योपसंहृत्य देहमत्यंतभीषणम् ॥ अरुणं
पृष्ठमारोप्य मातुरंतिकमभ्यगात् ॥ २५ ॥ अथाह विनतां कद्रूः प्रणतामतिविह्वलाम् ॥ चेटि नागालयं गंतुमुद्योगो मम वर्तते ॥ २६ ॥
त्वत्पुत्रो गरुडोतो मां मत्पुत्रांश्च वहत्विति ॥ ततश्च विनता पुत्रं गरुडं प्रत्यभाषत ॥ २७ ॥ अहं कद्रूमिमां वक्ष्ये त्वं सर्पान्वह तत्सुतान् ॥ तथेति
गरुडो मातुः प्रत्यगृह्णद्वचो द्विजाः ॥ २८ ॥ अवहद्विनता कद्रूं सर्वांस्तान्गरुडोऽवहत् ॥ रविसामीप्यगाः सर्पास्तत्करैराहतास्तदा ॥ २९ ॥
अस्तौषीद्वज्रिणं कद्रूः सुतानां तापशांतये ॥ सर्वतापं जलासारैर्देवराजोऽप्यशामयत ॥ ३० ॥ नीयमानास्तदा सर्पा गरुडेन बलीयसा ॥ गत्वा
तं देशमचिरादवदन्विनतासुतम् ॥ ३१ ॥ वयं द्वीपांतरं गंतुं सर्वे द्रष्टुं कृतत्वराः ॥ वह त्वमस्मान्गरुड चेटीसुत ततः क्षणात् ॥ ३२ ॥ ततो मातर
मप्राक्षीद्विनतां गरुडो द्विजाः ॥ अहं कस्माद्वहामीमांस्त्वं चेमां वहसे सदा ॥ ३३ ॥ चेटीपुत्रेति मामेते किं भणंति सरीसृपाः ॥ सर्वमेतद्वद त्वं
मे मातस्तत्त्वेन पृच्छतः ॥ ३४ ॥ पृष्टैवं जननी तेन गरुडं प्राब्रवीत्सुतम् ॥ भगिन्या क्रूरया पुत्र च्छलेनाहं पराजिता ॥ ३५ ॥ तस्या दासी भवा

तेनायं तत्रैवांतरधीयत ॥ सुद्युम्नोऽपि गते विष्णावनेकशतवत्सरम् ॥ ५० ॥ सुरभेः पयसा जुह्वन्मंत्रे हरिनृपेश्च ॥ उवाच भगवान् नि... ग्रामे विमुक्तिदे ॥ ददाति मुक्तिममगमद्विष्णुसायुज्यरूपिणीम् ॥ ५१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ एवमेतद्द्विजवरा युष्माकं कथितं मया ॥ ५२ ॥ यथा क्षीरसरो नाम तीर्थमस्याभवत् पुराऽभवत् ॥ इदं क्षीरसरः पुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ५३ ॥ काश्यपस्य मुनेः पत्नी कद्रूर्नाम द्विजोत्तमाः ॥ स्नात्वा स्वभर्तृवाक्येन नोदिता नियमान्विता ॥ ५४ ॥ छलेन मुमुचे सेयं सपत्नीजयदोषतः ॥ अतोऽत्र तीर्थे ये स्नांति मानवाः शुद्धमानसाः ॥ ५५ ॥ तेषां विमुक्तबंधानां मुक्तानां पुण्यकर्मिणाम् ॥ किं यागैः किमु वा वेदैः किं वा तीर्थनिषेवणैः ॥ ५६ ॥ जपैर्वा नियमैर्वापि [illegible] ॥ [illegible] कुंडविलोकिनाम् ॥ क्षीरकुंडस्य वातेन स्पृष्टदेहो नरो द्विजाः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मलोकमनुप्राप्य तत्रैव परिमुच्यते ॥ निमग्नाः क्षीरकुंडेऽस्मिन्[illegible]णि भास्करिम् ॥५८॥ तस्य मूर्ध्नि तिष्ठंत्युज्ज्वलंतः पावकोपमाः ॥ मग्नानां क्षीरकुंडेऽस्मिन्क्रीता वैतरणी नदी ॥५९॥ सर्वाणि नरकाण्यस्य [illegible] न भवंति हि ॥ कामधेनुसमं तस्मिन्क्षीरकुंडे स्थितेऽप्ययं ॥ ६० ॥ योऽन्यत्र भ्रमते स्नातुं स नरो विप्रसत्तमाः ॥ [illegible] गच्छति ॥ ६१ ॥ स्नातानां क्षीरकुंडेऽस्मिन्नालभ्यं किंचिदस्ति हि ॥ करप्राप्तैव मुक्तिः स्यात्किमन्यद्बहुभाषणैः ॥ ६२ ॥ [illegible] सत्यंसत्यं ब्रवीमि वः ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स क्षीरकुंडस्नानस्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये क्षीरकुंडप्रशंसायां क्षीरकुंडस्वरूपकथनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत कद्रूः कथं मुक्ता क्षीरकुंडनिमज्जनात् ॥ छलं कथं कृतवती सपत्न्यां पापनिश्चया ॥ १ ॥ कस्य पत्नी च सा कद्रूः सपत्नी च कस्य सा ॥ किमर्थमजयत्कद्रूः स्वसपत्नीं छलेन तु ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि सूत कृपानिधे ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ [illegible] भवंतु मुनयः सर्वे इतिहासं महाफलम् ॥ पुरा कृतयुगे विप्राः प्रजापतिसुते उभे ॥ ३ ॥ कद्रूश्च विनता चेति भगिन्यौ [illegible] ॥ [illegible] कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा ॥ ४ ॥ विनता सुषुवे पुत्रावरुणं गरुडं तथा ॥ मह[illegible] ॥ ५ ॥ अनंतवासुकिमुखान्विषदर्पसमन्वितान् ॥ एकदा तु भगिन्यौ ते कद्रूश्च विनता तथा ॥ ६ ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] नीलो वा विनते ब्रूहि तत्त्वतः ॥ [illegible] विनता [illegible] निरीक्ष्य कद्रूमुखं विनतामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ [illegible]

[illegible]

सफलमद्य मे ॥ २५ ॥ यज्ञवान्यज्ञवाटं मे हविर्भोक्तुमिहागतः ॥ योगिनो योगनिरता हृदये मृगयंति यम् ॥ २६ ॥ तमद्य साक्षात्त्वां पश्ये सफलोऽयं मम क्रतुः ॥ इतीरयित्वा तं विष्णुमर्चयित्वाऽऽसनादिभिः ॥२७॥ चंदनैः कुसुमैरन्यैर्दत्त्वा चार्घ्यं स विष्णवे ॥ प्रददौ विष्णवे प्रीत्या पुरोडाशादिकं हविः ॥ २८ ॥ स्वयमेव समादाय पाणिना लोकभावनः ॥ हविस्तद्बुभुजे विष्णुर्मुद्गलेन समर्पितम् ॥ २९ ॥ तस्मिन्हविषि भुक्ते तु विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ साग्नेयस्त्रिदशाः सर्वे तृप्ताः समभवन्द्विजाः ॥३०॥ ऋत्विजो यजमानश्च तत्रत्या ब्राह्मणास्तथा ॥ यत्किंचित्प्राणिलोकेऽस्मिंश्चरं वा यदि वाऽचरम् ॥३१॥ सर्वमेव जगत्तृप्तं भुक्ते हविषि विष्णुना ॥ ततो हरिः प्रसन्नात्मा मुद्गलं प्रत्यभाषत ॥३२॥ प्रीतोऽहं वरदोऽस्म्येष वरं वरय सुव्रत ॥ इत्युक्ते केशवेनाथ महर्षिस्तमभाषत ॥ ३३ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ यत्त्वया मे हविर्भुक्तं यागे प्रत्यक्षरूपिणा ॥ अनेनैव कृतार्थोऽस्मि किमस्मादधिकं वरम् ॥ ३४ ॥ तथापि भगवन्विष्णो त्वयि मे निश्चला सदा ॥ भक्तिर्निष्कपटा भूयादिदं मे प्रथमं वरम् ॥ ३५ ॥ माधवाहं प्रतिदिनं सायंप्रातरिहाग्नये ॥ त्वद्रूपाय तव प्रीत्यै सुरभेः पयसा हरे ॥ ३६ ॥ होतुमिच्छामि वरद तन्मे देहि वरांतरम् ॥ पयसा नित्यहोमो हि द्विकालं श्रुतिचोदितः ॥ ३७ ॥ न मे सुरभयः संति तापसस्याधनस्य च ॥ इत्युक्ते मुद्गलेनाथ देवो नारायणो हरिः ॥ ३८ ॥ आहूय विश्वकर्माणं त्वष्टारममृताशिनम् ॥ एकं सरः कारयित्वा शिल्पिना तेन शोभनम् ॥ ३९ ॥ स्फटिकादिशिलाभेदैस्तेनासौ विश्वकर्मणा ॥ समीचकार च पुनस्तत्प्राकाराद्यलंकृतम् ॥ तत आहूय भगवान्सुरभिं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ श्रीहरिरुवाच ॥ मुद्गलो मम भक्तोऽयं सुरभे प्रत्यहं मुदा ॥ ४१ ॥ मत्प्रीत्यर्थं पयोहोमं कर्तुमिच्छति सांप्रतम् ॥ मत्प्रीत्यर्थमितो देवि त्वमतो मत्प्रचोदिता ॥ ४२ ॥ सायंप्रातरिहागत्य प्रत्यहं सुरभे शुभे ॥ पयसा त्वत्प्रसूतेन सर एतत्प्रपूरय ॥ ४३ ॥ तेनासौ पयसा नित्यं सायंप्रातश्च होष्यति ॥ ओमित्युक्त्वाथ सुरभिरेवं नारायणेरिता ॥ ४४ ॥ अथ नारायणो देवो मुद्गलं प्रत्यभाषत ॥ सुरभेः पयसा नित्यमस्मिन्सरसि तिष्ठता ॥ ४५ ॥ सायंप्रातः प्रतिदिनं मत्प्रीत्यर्थमिहाग्नये ॥ जुहुधि त्वं महाभाग तेन प्रीणाम्यहं तव ॥ ४६ ॥ मत्प्रीत्या तेऽखिला सिद्धिर्भविष्यति च मुद्गल ॥ इदं क्षीरसरोनाम तीर्थं ख्यातं भविष्यति ॥ ४७ ॥ अस्मिन्क्षीरसरस्तीर्थे स्नातानां पंचपातकम् ॥ अन्यान्यपि च पापानि नाशं यास्यंति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥ मुद्गल त्वं च मां याहि देहांते मुक्तबंधनः ॥ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुस्तं समालिंग्य मुद्गलम् ॥ ४९ ॥ नमस्कृतश्च

१ भाम्नायाः–इ० पा० । २ वरं ब्रूहि महायोगिंस्तनादेयं न मे क्वचित् ।–इ० पा० । ३ तथेत्युक्त्वा–इ० पा० ।

धनाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ॥ यावद्रामधनुष्कोटिचक्रतीर्थमुखानि वः ॥ १ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि कथितानि मयाधुना ॥ इतोऽन्यत्कृतं
यूयं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ २ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ क्षीरकुंडस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामहे मुने ॥ यत्समीपे त्वया नक्रतीर्थमित्युदितं
पुरा ॥ ३ ॥ क्षीरकुंडं च तत्कुत्र कीदृशं तस्य वैभवम् ॥ क्षीरकुण्डमिति ख्यातिः कथं वास्य समागता ॥ ४ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां [illegible]
वदस्व ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रवीमि मुनयः सर्वे शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ५ ॥ देवीपुरान्महापुण्यात्प्रतीच्यां दिश्यदूरतः ॥ फुल्लग्राममिति
ख्यातं स्थानमस्ति महत्तरम् ॥ ६ ॥ यत आरभ्य रामेण सेतुर्बद्धो महार्णवे ॥ तद्धि पुण्यतमं क्षेत्रं फुल्लग्रामाभिधं पुरम् ॥ ७ ॥ क्षीरकुण्डं च तत्रैव
महापातकनाशनम् ॥ दर्शनात्स्पर्शनाद्ध्यानात्कीर्तनाच्चापि मोक्षदम् ॥ ८ ॥ तस्य तीर्थस्य पुण्यस्य क्षीरकुण्डमिति प्रथाम् ॥ भवतां सादरं
वक्ष्ये शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ ९ ॥ पुरा हि मुद्गलोनाम मुनिर्वेदोक्तमार्गकृत् ॥ दक्षिणांबुनिधेस्तीरे फुल्लग्रामेतिपावने ॥ १० ॥ नारायणप्रीतिकरम
करोद्यज्ञमुत्तमम ॥ तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा यागेन परितोषितः ॥ ११ ॥ प्रादुर्बभूव पुरतो यज्ञवाटे द्विजोत्तमाः ॥ तं दृष्ट्वा मुद्गलो विष्णुं लक्ष्मीशो
भितविग्रहम् ॥ १२ ॥ कालमेघतनुं कांत्या पीतांबरविराजितम् ॥ विनतानंदनारूढं कौस्तुभालंकृतोरसम ॥ १३ ॥ शंखचक्रगदापद्मराजद्बाहुचतु
ष्टयम् ॥ भक्त्या परवशो दृष्ट्वा पुलकांकुरमंडितः ॥ मुद्गलः परितुष्टाव शब्दैः श्रोत्रसुखावहैः ॥ १४ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ प्रथमं जगतः
स्रष्ट्रे पालकाय ततः परम् ॥ १५ ॥ संहर्त्रे च ततः पश्चान्नमो नारायणाय ते ॥ नमः शफररूपाय कमठाय निरात्मने ॥ १६ ॥ नमो [illegible]
नमः पंचास्यरूपिणे ॥ वामनाय नमस्तुभ्यं जमदग्निसुताय ते ॥ १७ ॥ राघवाय नमस्तुभ्यं बलभद्राय ते नमः ॥ कृष्णाय कल्कये तुभ्यं नमो
विज्ञानरूपिणे ॥ १८ ॥ रक्ष मां करुणासिंधो नारायण जगत्पते ॥ निर्लज्जं कृपणं क्रूरं पिशुनं दांभिकं कृशम् ॥ १९ ॥ [illegible]
लुपम् ॥ असूयाविष्टमनसं मां रक्ष कृपया हरे ॥ २० ॥ इति स्तुतो हरिः साक्षान्मुद्गलेन द्विजोत्तमाः ॥ तमाह मुद्गलमुनिं [illegible]
गिरा ॥ २१ ॥ श्रीहरिरुवाच ॥ ॥ प्रीतोऽस्म्यनेन स्तोत्रेण मुद्गल क्रतुना च ते ॥ प्रत्यक्षेण [illegible] ते कृतमागतः ॥ २२ ॥ [illegible]
हरिणा तत्र मुद्गलस्तुष्टमानसः ॥ उवाचाधोक्षजं विष्णुं भक्त्या परमया युतः ॥ २३ ॥ ॥ मुद्गल उवाच ॥ ॥ कृतार्थोऽस्मि [illegible]
मे धन्यतां ययौ ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ २४ ॥ अद्य मे सफलो वंशो अद्य मे सफलाः गुणाः ॥ आश्रमः [illegible]

* [illegible]

कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ९५ ॥ अतोऽद्यापि दुराचार न कुर्याद्यो महालयम् ॥ भूतवेतालकादिभ्यो भूयात्तस्य महद्भयम् ॥ ९६ ॥ महालयस्याकरणाद्वेतालत्वमवाप्नुयात् ॥ त्वयाविष्टमिदं भूतं विप्रः सन्पूर्वजन्मनि ॥ ९७ ॥ नाम्ना वेदनिधिः पुण्यो भरद्वाजस्य चात्मनः ॥ कुशस्थल्यभिधाने च वसन्ग्रामे महामनाः ॥ ९८ ॥ न चकार विधानेन श्राद्धमेतन्महालयम् ॥ ततोयं पितॄणां शापाद्वेतालत्वमवाप्तवान् ॥ ९९ ॥ तस्माद्भाद्रपदे मासे दुराचार पितॄन्प्रति ॥ ब्राह्मणान्भोजयान्नेन षड्रसेन सभक्तिकम् ॥ २०० ॥ दारिद्र्यं तेन ते न स्यात्सुखीचैव भवान्भवेत् ॥ महापातकिसंसर्गं मा कुरु त्वमितः परम् ॥ १ ॥ त्वयानुभूतं यद्दुःखं वेतालग्रहणोद्भवम् ॥ गच्छ त्वमनुजानामि स्वदेशं प्रति मा चिरम् ॥ २ ॥ इतीरितः स मुनिना दत्तात्रेयेण योगिना ॥ तं प्रणम्य ययौ देशं कृतार्थेनांतरात्मना ॥ ३ ॥ गत्वा च स्वगृहं विप्रो दुराचारो द्विजोत्तमाः ॥ विमुक्तवेतालभयो गतपातककंचुकः ॥ ४ ॥ दत्तात्रेयेरितेनासौ मार्गेण प्रीतमानसः ॥ त्यक्तपातकिसंसर्गः स्वाश्रमाचारतत्परः ॥ ५ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटितीर्थमज्जनगौरवात् ॥ देहांते परमां मुक्तिं दुराचारो ययौ तदा ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं पुण्यं दुराचरविमोक्षणम् ॥ सेयं पुण्या धनुष्कोटिर्महापातकनाशिनी ॥ ७ ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण दुराचारो विमोचितः ॥ अथवा धनुषः कोटेरियत्ता किं हि वै भवेत् ॥ ८ ॥ या निष्कृतिविहीनानि पापान्यपि विनाशयेत् ॥ प्रायश्चित्तविहीनानि यानि पापानि संति वै ॥ ९ ॥ तान्यप्यत्र विनश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ शूद्रेण पूजितं लिंगं विष्णुं वा यो नमेद्द्विजः ॥ २१० ॥ प्रायश्चितं न तस्योक्तं स्मृतिभिः परमर्षिभिः ॥ नश्येत्तस्यापि तत्पापं धनुष्कोटिनिमज्जनात् ॥ ११ ॥ विप्रनिंदाकृतां नृणां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ विश्वासघातकानां च कृतघ्नानां न निष्कृतिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभार्यारतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ शूद्रान्ने नियतानां च श्रुतिनिंदारतात्मनाम् ॥ १३ ॥ कन्याविक्रयिणां विप्रा हयविक्रयिणां तथा ॥ देवविक्रयिणां वेदविक्रये निरतात्मनाम् ॥ १४ ॥ धर्मविक्रयिणां पुंसां व्रतविक्रयिणां तथा ॥ तीर्थविक्रयिणां पुंसां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १५ ॥ तेषां पापानि नश्यंति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ मातृद्रोहपितृद्रोहयतिद्रोहरतात्मनाम् ॥ १६ ॥ गुरुनिंदापराणां च शिवनिंदारतात्मनाम् ॥ विष्णुनिंदापराणां च यतिनिंदारतात्मनाम् ॥ ॥ १७ ॥ सत्कथादूषकाणां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ तेषां चात्र धनुष्कोटौ स्नानाच्छुद्धिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ एवं वः कथितं विप्रा धनुष्कोटेस्तु वैभवम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ २१९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां दुराचारसंसर्गदोषशांतिवर्णनंनाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भोभोस्तपो

मातामहादीन्वोद्दिश्य वरयेद्विप्रमेककम् ॥ विश्वेदेवार्थमेकं च विष्णवर्थं च तथापरम् ॥ ६९ ॥ एवं वै वरयेद्विप्रांश्चतुरस्तु महालये ॥ ब्राह्मणान्वो
दसंपन्नान्सुशीलान्वरयेत्सुधीः ॥ १७० ॥ दुःशीलान्वरयेद्यस्तु स वै श्राद्धस्य घातकः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ ७१ ॥ कुर्या
न्महालयश्राद्धं यो नरः श्रद्धया सह ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु दुराचार महामते ॥ ७२ ॥ अग्निष्टोमादयो यज्ञाः शतमप्यमुना कृताः ॥
तुलापुरुषमुख्यानि दानान्यपि कृतानि वै ॥ ७३ ॥ चांद्रायणादिकृच्छ्राणि कृतान्येव न संशयः ॥ चतुर्णां सांगवेदानां पारायणफलं लभेत् ॥
॥ ७४ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपपुण्यं लभेत्तथा ॥ इतिहासपुराणानां पारायणफलं लभेत् ॥ ७५ ॥ महालयसमं पुण्यं वृत्तं नास्ति
महीतले ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानलोकप्राप्तिर्महालयात् ॥ ७६ ॥ महालयादिकं श्राद्धं नित्यं काम्यमपीष्यते ॥ तस्मादकरणे तस्य प्रत्यवायो
महान्भवेत् ॥ ७७ ॥ करणादिष्टसिद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ महालयस्य करणाद्भूतवेतालकादयः ॥ ७८ ॥ अपस्मारमहाव्याधि
शाकिनीडाकिनीगणाः ॥ यातुधानाः पिशाचाश्च वेतालाश्च भयानकाः ॥ ७९ ॥ नश्यंति तत्क्षणादेव भूतान्यन्यानि वै तथा ॥ महालयस्य कर
णाद्विपुलां श्रियमश्नुते ॥ १८० ॥ पुरा दशरथो राजा वसिष्ठस्योपदेशतः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते कृत्वा श्राद्धं महालयम् ॥ ८१ ॥ रामादींश्च
तुरः पुत्रान्प्राप्तवांल्लोकसंमतान् ॥ विश्वातिशायिनीं लक्ष्मीं प्रपेदे कीर्तिमुत्तमाम् ॥ ८२ ॥ महालयस्य करणाद्ययाती राजसत्तमः ॥ [illegible]
न्महापुत्रान्प्रपेदे वंशवर्द्धनान् ॥ ८३ ॥ अनन्यदुर्लभं स्वर्गं प्रपेदे श्राद्धपुण्यतः ॥ दुष्यंतो भरतं लेभे महालयविधानतः ॥ ८४ ॥ महालय
विधानेन दमयंतीपतिर्नलः ॥ कृच्छ्रं महत्तरं तीर्त्वा पुनर्लेभे महीमिमाम् ॥ ८५ ॥ निजयाह कलिं घोरं पुष्करं चाप्यरातिनम् ॥ इन्द्रसेनाभिधानं
च पुत्रं लेभेऽतिधार्मिकम् ॥ ८६ ॥ हरिश्चंद्रो महाराजो महालयविधानतः ॥ विश्वामित्रकृताद्दुःखान्मुक्तः सत्यवतां वरः ॥ ८७ ॥ लेभे चंद्रमतीं
भार्यां लोहिताश्वं सुतं पुनः ॥ महालयविधानेन कृतवीर्यसुतो बली ॥ ८८ ॥ अष्टादशानां द्वीपानामाधिपत्यमवाप्तवान् ॥ रामोऽपि दण्डकारण्ये
महालयविधानतः ॥ ८९ ॥ हत्वा तु रावणं संख्ये सीतां पुनरवाप्तवान् ॥ महालयस्य करणाद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९० ॥ दुःखसागरमुत्तीर्य
धार्तराष्ट्राञ्जघान च ॥ महालयस्य करणाद्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ९१ ॥ अत्रिर्भृगुश्च कुत्सश्च गौतमश्चांगिरास्तथा ॥ कश्यपश्च भरद्वाजो विश्वा
मित्रश्च कुम्भजः ॥ ९२ ॥ पराशरो मृकण्डश्च ये चान्ये मुनिसत्तमाः ॥ विधाय विधिवच्छ्राद्धं महालयमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥ अणिमाद्यष्टसिद्धीनां
व्रतानां तपसां तथा ॥ निवासभुवः संजातास्तथा विश्वातिशायिनः ॥ ९४ ॥ जीवन्मुक्ताश्च ते सर्वे [illegible]मुनिसत्तमाः ॥ अतो महालयश्राद्धं

च यथाशक्ति दद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ४१ ॥ तस्मिन्महालये श्राद्धे वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥ दक्षिणा खलु यज्ञानां कथितेयं पुरोगवा ॥ ४२ ॥ अनः पुरोगवैर्हीनं करिष्यति यथाध्वनि ॥ अदक्षिणं तथा सोयं पितृयज्ञोऽपि रिष्यति॥४३॥तस्माद्यज्ञेषु दातव्या दक्षिणाल्पा हि जानता ॥ विधवाभिरपि स्त्रीभिरपुत्राभिर्महालयः ॥ ४४ ॥ भर्त्तॄनुद्दिश्य कर्तव्यो भूरिभोजनकर्मणा ॥ अन्यथा धर्महानिः स्यान्नरकं च महद्व्रजेत् ॥ ४५ ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते यो न कुर्यान्महालयम् ॥ तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्यां च विंदति ॥ ४६ ॥ महालयं प्रकुर्वंति श्रद्धावंतः पितॄन्प्रति ॥ न तेषां संततिच्छेदो भवेत्संपदभंगुरा ॥ ४७ ॥ आलयं ह्यास्पदं प्रोक्तं महः कल्याणमुच्यते ॥ कल्याणानामास्पदत्वान्महालयमुदीर्यते ॥ ४८ ॥ तस्मान्महालयं मर्त्यः कुर्यात्कल्याणसिद्धये ॥ अमंगलं भवेत्तस्य न कुर्याच्चेन्महालयम् ॥ ४९ ॥ न कुर्याद्यद्यपि श्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ॥ कुर्यान्महालयश्राद्धमस्मरन्नेव बुद्धिमान् ॥१५०॥ कर्तुं महालयश्राद्धं यदि शक्तिर्न विद्यते ॥ याचित्वापि नरः कुर्यात्पितॄणां तन्महालयम् ॥५१॥ ब्राह्मणेभ्यो विशिष्टेभ्यो याचेत धनधान्यकम् ॥ पतितेभ्यो न गृह्णीयाद्धनधान्यं कदाचन ॥५२॥ ब्राह्मणेभ्यो न लभ्येत यदि धान्यधनादिकम् ॥ याचेत क्षत्रियश्रेष्ठान्महालयचिकीर्षया ॥ ५३ ॥ दातारश्चेन्न भूपाला वैश्येभ्योऽपि च याचयेत् ॥ वैश्या अपि हि दातारो यदि लोके न संति वै ॥ ५४ ॥ दद्याद्भाद्रपदे मासे गोग्रासं पितृतृप्तये ॥ अथ वा रोदनं कुर्याद्बहिर्निर्गत्य कानने ॥ ५५ ॥ पाणिभ्यामुदरं स्वीयमाहत्याश्रूणि वर्तयन् ॥ तेष्वरण्यप्रदेशेषु उच्चैरेवं वदेन्नरः ॥ ५६ ॥ शृण्वंतु पितरः सर्वे मत्कुलीना वचो मम ॥ अहं दरिद्रः कृपणो निर्लज्जः क्रूरकर्मकृत् ॥ ५७ ॥ प्राप्तो भाद्रपदो मासः पितॄणां प्रीतिवर्द्धनः ॥ कर्त्तुं महालयश्राद्धं न च मे शक्तिरस्ति वै ॥ ५८ ॥ भ्रमित्वापि महीं कृत्स्नां न मे किंचन लभ्यते ॥ अतो महालयश्राद्धं न युष्माकं करोम्यहम् ॥ ५९ ॥ क्षमध्वं मम तद्यूयं भवंतो हि दयापराः ॥ दरिद्रो रोदनं कुर्यादेवं काननभूमिषु ॥ १६० ॥ तस्य रोदनमाकर्ण्य पितरस्तत्कुलोद्भवाः ॥ हृष्टास्तृप्तिं प्रयांत्येव सुधां पीत्वेव निर्जराः ॥ ६१ ॥ महालयार्थे विप्रौघे भुक्ते तृप्तिर्यथा भवेत् ॥ गोग्रासारण्यरुदितैः पितृतृप्तिस्तथा भवेत् ॥ ६२ ॥ मासि भाद्रपदे विघ्नो यदि स्यात्सूतकादिना ॥ यातेषु सूतकाहःसु कुर्यादावृश्चिकावधि ॥ ६३ ॥ बुधो महालयस्यार्थे ब्राह्मणान्वृणुयान्नव ॥ पित्रर्थमेकं वृणुयात्पितामहकृते तथा ॥ ६४ ॥ प्रपितामहमुद्दिश्य तथैकं वृणुयाद्द्विजः ॥ तथा मातामहार्थं तु एकं वै वृणुयाद्द्विजम् ॥ ६५ ॥ मातुःपितामहार्थं च वृणुयाद्द्विजमेककम् ॥ वृणुयादेकमुद्दिश्य मातुश्च प्रपितामहम् ॥ ६६ ॥ तथैव विश्वेदेवार्थे वृणुयाद्द्वौ द्विजोत्तमौ ॥ विष्ण्वर्थं ब्राह्मणं त्वेकं वृणुयाद्वेदवित्तमम् ॥६७॥ एवं महालयश्राद्धे ब्राह्मणान्वृणुयान्नव ॥ अथवा पितृवर्गार्थं वरयेद्विप्रमेककम् ॥ ६८ ॥

कोटिसाहस्रं कल्पकोटिशतं तथा ॥ १५ ॥ संसारांधमहाकूपे पतितः स्यादनिष्कृतिः ॥ अचोरयित्वा कनकमपीत्वापि सुरां तथा ॥ १६ ॥
सुरापानादिभिर्दोषैर्लिप्यते स विमूढधीः ॥ कृता अपि विधानेन यज्ञाः स्युर्निष्फलास्तथा ॥ १७ ॥ चतुर्दश्यां तिथौ यस्तु कुर्याच्छ्राद्धं महाल
यम् ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतानि च ॥१८॥ कल्पानि पितरस्तस्य तृप्यंत्येव न संशयः ॥ नरकस्थाश्च पितरः स्वर्गं यांति प्रहर्षिताः
॥ १९ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणास्तदा ॥ अमायां तु नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ १२० ॥ पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याद
नंता नात्र संशयः ॥ सुधामास्वाद्य या तृप्तिर्देवानां दिवि वै भवेत् ॥ २१ ॥ अनंता तादृशी तृप्तिरमावास्यां महालयात् ॥ अमावास्या महापुण्या
पितृदेवनमस्कृता ॥ २२ ॥ शांता ह्येषा तु परमा शिवस्य च महाप्रिया ॥ तस्यां महालये श्राद्धे भोजयेद्देदवित्तमान् ॥ २३ ॥ तेन तृप्तिः पितॄणां
स्यादनंता तुष्यते शिवः ॥ ब्रह्महत्यादयः पंच पातका नाशमाप्नुयुः ॥ २४ ॥ कृताश्च स्युर्विधानेन सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ अनुष्ठिताः स्युरि
वित्सर्वे धर्माः सनातनाः ॥ २५ ॥ अमावास्यादिने येन कृतं श्राद्धं महालयम् ॥ प्रत्यग्ब्रह्मैकतां ज्ञात्वा सायुज्यं शास्वसंशयम् ॥
॥ २६ ॥ यो न कुर्यादमावास्यां महालयमचेतनः ॥ ब्रह्मलोकगताश्चास्य पितरो यांति नारकम् ॥ २७ ॥ संततिश्चास्य मूढस्य विच्छि
न्नैव तत्क्षणात् ॥ स एव हि महानर्थो यदमायां तिथौ नरैः ॥ २८ ॥ महालयार्थो विप्रेंद्रा विधिवन्नैव भोजिताः ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते
नृत्यंति पितृदेवताः ॥ २९ ॥ अस्मानुद्दिश्य मत्पुत्रा भोजयेयुर्द्विजोत्तमान् ॥ तेन नो नरकक्लेशो न भविष्यति दारुणः ॥ १३० ॥
वासश्च स्वर्गलोके स्याद्यावदाचन्द्रतारकम् ॥ मासि भाद्रपदे प्राप्ते पितॄणां तृप्तिदायिनी ॥ ३१ ॥ एकैकं भोजयेद्विप्रं प्रत्यहं भक्ति[illegible] ॥
पितृमातृकुलोद्भूताः पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ॥ ३२ ॥ कृष्णपक्षे विशेषेण ब्राह्मणान्भोजयेत्सुधीः ॥ घृतसूपादिसंयुक्तैः [illegible] ॥ ३३ ॥
सुधां पास्यंति पितरस्तस्याकल्पं प्रहर्षिताः ॥ सप्तमीं कृष्णपक्षस्य प्रारभ्य प्रत्यहं नराः ॥ ३४ ॥ विप्रान्यावदमावास्या [illegible] भोजयेत् ॥
आरभ्य द्वादशीं विप्रांश्चैनवश्यं तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ अन्यथा श्रेयहानिः स्यान्महादोषभाग्भवेत् ॥ [illegible]
भिः ॥ ३६ ॥ पयसा पायसान्नेन दध्यापूपादिभिस्तथा ॥ पेयैर्लेह्यैश्च चोष्यैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ ३७ ॥ भोजयेद्विप्रमुख्यान्[illegible]
भवेत् ॥ तेन ब्रह्मा हरिः शंभुस्तृप्ताः स्युर्नात्र संशयः॥३८॥ अग्निष्वात्तादिपितरस्तथैवाग्निशिखाः ॥ [illegible] ॥३९॥
पार्वणेन विधानेन कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ नरो महालयश्राद्धे पितृवंशान्पितामहान् ॥१४०॥ मातृवंश्यानपि [illegible] ॥ तृप्ति[illegible]

१२-नं-२

भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ८८ ॥ संहर्ता सर्वलोकस्य तस्य रुद्रः प्रसीदति ॥ रुद्रस्य सर्वसंहर्तुः प्रसादेन जगत्पतेः ॥ ८९ ॥ शत्रून्पराजयत्येष श्राद्धकर्ता निरन्तरम् ॥ ब्रह्महत्यायुतं चापि तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥ ९० ॥ अग्निष्टोमादियज्ञानां फलमाप्नोति पुष्कलम् ॥ एकादश्यां नरो भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ९१ ॥ तस्य वै विमुखो रुद्रो न प्रसीदति कर्हिचित् ॥ सर्वतो वर्धमानाश्च बाधन्ते शत्रवो ह्यमुम् ॥ ९२ ॥ अग्निष्टोमादिका यज्ञाः कृताश्च बहुदक्षिणाः ॥ निष्फला एव तस्य स्युर्भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥ ९३ ॥ ब्रह्मघातकतुल्यः स्याच्छ्राद्धाकरणदोषतः ॥ एकादश्यां तिथौ यस्तु श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ९४ ॥ द्विशतं कल्पसाहस्रं तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ९५ ॥ द्वादश्यां तु तिथौ मर्त्यः कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ तस्य लक्ष्मीपतिः साक्षात्प्रसीदति जनार्दनः ॥ ९६ ॥ प्रसन्ने सति देवेशे देवदेवे जनार्दने ॥ चराचरं जगत्सर्वं प्रीतमेव न संशयः ॥ ९७ ॥ भूमिर्हरिप्रिया चास्य सस्यं संवर्द्धयत्यपि ॥ लक्ष्मीश्च वर्द्धते तस्य मंदिरे हरिवल्लभा ॥ ९८ ॥ गदा कौमोदकीनाम नारायणकरस्थिता ॥ अपस्मारादिभूतानि नाशयत्येव सर्वदा ॥ ९९ ॥ तीक्ष्णधारं तथा चक्रं शत्रूनस्य दहत्यपि ॥ यातुधानपिशाचादीञ्छंखश्चास्य व्यपोहति ॥१००॥ एवं सर्वात्मना पीडां वारयत्यस्य केशवः ॥ महालयं न कुर्याद्यो द्वादश्यां मनुजाधमः ॥ १ ॥ तस्य क्षेत्राणि संपच्च विनश्यंति न संशयः ॥ अपस्मारादिभूतानि शत्रवश्च महाबलाः ॥२॥ यातुधानाश्च बाधन्ते तं वै विष्णुपराङ्मुखम् ॥ पात्यते नरके चापि अस्थिभेदननामके ॥३॥ द्वादश्यां भक्तियुक्तो यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ षट्शतं कल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥४॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां पितरोऽस्मै ददत्यपि॥त्रयोदश्यां नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥५॥ प्रसीदत्यस्य भगवान्कंदर्पो रतिनायकः ॥ स्रग्चंदनादयो भोगा ललनाश्च मनोरमाः ॥६॥ कामदेवप्रसादेन तस्य सिद्ध्यंति सर्वदा॥ आजन्ममरणांतं च सुखमेव स विंदते ॥७॥ यो न कुर्यात्त्रयोदश्यां न च श्राद्धं महालयम् ॥ कामदेवोऽस्य विमुखः स्त्रियो भोगांश्च नाशयेत् ॥ ८ ॥ अंगारशय्याक्रमणे नरके पातयत्यमुम् ॥ पितॄनुद्दिश्य यः कुर्यात्त्रयोदश्यां महालयम् ॥ ९ ॥ सहस्रकल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणास्तदा ॥ १० ॥ चतुर्दश्यां नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्याभीष्टप्रदानाय जागर्ति भगवाञ्छिवः ॥ ११ ॥ उपदिश्य शिवज्ञानं सायुज्यं च ददात्यपि ॥ सुरापानायुतं चापि स्वर्णस्तेयायुतं तथा ॥ १२ ॥ नश्यंति तत्क्षणादेव चतुर्दश्यां महालयात् ॥ चण्डालवृषलस्त्रीणां संगदोषोऽपि नश्यति ॥ १३ ॥ अश्वमेधसहस्रस्य पौंडरीकायुतस्य च ॥ पुष्कला फलसिद्धिः स्याच्चतुर्दश्यां महालयात् ॥ १४ ॥ यो न कुर्याच्चतुर्दश्यां श्राद्धमेतन्महालयम् ॥ स कल्प

कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य स्कन्दो महासेनो विमुखः स्यान्न संशयः ॥ ६३ ॥ गर्भान्निर्गतमात्रैव प्रजा तस्य विनश्यति ॥ पूतनादिग्रहकुलैर्बाध्यते च निरंतरम् ॥ ६४ ॥ वह्निज्वालाप्रवेशाख्ये नरके च पतत्यधः ॥ षष्ठ्यां तिथौ यः श्रद्धावान्कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ६५ ॥ षष्टिकल्पसहस्रं तु पितरो यांति तृप्तताम् ॥ पुत्रानपि प्रदास्यंति संपदं विपुलां तथा ॥ ६६ ॥ सप्तम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ हिरण्यपाणिर्भगवानादित्यस्तस्य तुष्यति ॥ ६७ ॥ अरोगो दृढगात्रः स्याद्भास्करस्य प्रसादतः ॥ हिरण्यपाणिर्भगवान्हिरण्यं पाणिना स्वयम् ॥ ६८ ॥ महालयश्राद्धकर्त्रे ददाति प्रीतमानसः ॥ सप्तम्यां तु तिथौ भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ६९ ॥ व्याधिभिः सर्वरोगैश्च बाध्यते स दिवानिशम् ॥ तीक्ष्णधाराख्रशय्याख्ये नरके च पतत्यधः ॥ ७० ॥ सप्तम्यां यो नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ सप्तति कल्पसाहस्रं प्रीणंति पितरोऽस्य वै ॥ ७१ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ अष्टम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ७२ ॥ मृत्युंजयः कृत्तिवासास्तस्य प्रीणाति शंकरः ॥ करस्थं तस्य कैवल्यं शंकरस्य प्रसादतः ॥ ७३ ॥ महालयेन श्राद्धेन तुष्टे त्र्यम्बके ॥ चतुर्दशसु लोकेषु दुर्लभं तस्य किं भवेत् ॥ ७४ ॥ महालयं न कुर्याद्वै योऽष्टम्यां मूढचेतनः ॥ संसारसागरे घोरे सदा मज्जति दुःखितः ॥ ७५ ॥ कदाचिदपि तस्येष्टं नैव सिद्ध्यति भूतले ॥ वैतरण्याख्यनरके पतत्याचंद्रतारकम् ॥ ७६ ॥ योऽष्टम्यां श्रद्धया श्राद्धं नरः कुर्यान्महालयम् ॥ अशीतिकल्पसाहस्रं तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ ७७ ॥ आशीर्भिर्वर्द्धयंत्येनं विप्रश्राद्ध्य त्वपोहति ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ७८ ॥ नवम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ दुर्गादेवी भगवती तस्य प्रीणाति शांभवी ॥ ७९ ॥ भूतापस्मारकूष्माण्डीन्क्षुद्रप्रेतपिशाचकान् ॥ नाशयेत्तस्य सन्तुष्टा दुर्गा महिषमर्दिनी ॥ ८० ॥ नवम्यां तु तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ भूतग्रहैर्ग्रहैः पीड्यते तथैव ब्रह्मरक्षसा ॥ ८१ ॥ अभिचारार्थकृत्याभिर्बाध्येत च निरन्तरम् ॥ नवम्यां यस्तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ ८२ ॥ नवतिं कल्पसाहस्रं तृप्यन्ति पितरोऽस्य वै ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ ८३ ॥ दशम्यां तु तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्यामृतकलश्चन्द्रः षोडशात्मा प्रसीदति ॥ ८४ ॥ ओषधीनामधीशेऽस्मिन्श्राद्धेनानेन तोषिते ॥ व्रीह्यादीनि तु धान्यानि वर्धंते सर्वदा सदा ॥ ८५ ॥ यो न कुर्याद्दशम्यां तु महालयमनुत्तमम् ॥ ओषध्यो निष्फलास्तस्य कृषिश्चाप्यस्य निष्फला ॥ ८६ ॥ दशम्यां यस्तिथौ मर्त्यः श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ शतकल्पसहस्राणि तृप्यंति पितरोऽस्य वै ॥ ८७ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नां दद्युः पितृगणाः सदा ॥ एकादश्यां नरो

भाद्रपदमासमारभ्य वृश्चिकावधि ॥ महालयस्य कथितो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३७ ॥ मासो भाद्रपदः कालस्तत्रापि हि विशिष्यते ॥ कृष्ण पक्षो विशिष्टः स्याद्धराचारक तत्र वै ॥ ३८ ॥ तस्मिन्शुभे कृष्णपक्षे प्रथमायां तथा तिथौ ॥ श्राद्धं महालयं कुर्याद्यो नरो भक्तिपूर्वकम् ॥ ३९ ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्पावकः सर्वपावनः ॥ स वह्निलोकमाप्नोति वह्निना सह मोदते ॥ ४० ॥ तस्मै च ज्वलनो देवः सर्वैश्वर्यं ददात्यपि ॥ प्रथ मायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ४१ ॥ वह्निर्गृहं दहेत्तस्य श्रियं क्षेत्रादिकं तथा ॥ वेदज्ञे ब्राह्मणे भुक्ते प्रथमायां महालये ॥ ४२ ॥ दश कल्पसहस्राणि पितरो यांति तृप्तताम् ॥ द्वितीयायां तु यो भक्त्या कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ४३ ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्भवानीपतिरीश्वरः ॥ स कैलासमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ ४४ ॥ विपुलां संपदं तस्मै प्रीतो दद्यान्महेश्वरः ॥ द्वितीयायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ४५ ॥ तस्य वै कुपितः शंभुर्नाशयेद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ रौरवं कालसूत्राख्यं नरकं चास्य दास्यति ॥ ४६ ॥ वेदज्ञे ब्राह्मणे भुक्ते द्वितीयायां महालये ॥ विंशत्कल्प सहस्राणि पितरो यांति तृप्तताम् ॥ ४७ ॥ अनुग्रहात्पितॄणां च संततिश्चास्य वर्द्धते ॥ तृतीयायां नरो भक्त्या कुर्याच्छ्राद्धं महालयम् ॥ ४८ ॥ तस्य प्रीणाति भगवाँल्लोकपालो धनाधिपः ॥ महापद्मादिनिधयो वर्तंते तस्य वै वशे ॥ ४९ ॥ तस्यानुगास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ तृती यायां तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ५० ॥ धनदो भगवांस्तस्य संपदं हरति क्षणात् ॥ दारिद्र्यं च ददात्यस्मै बहुदुःखसमाकुलम् ॥ ॥ ५१ ॥ तृतीयायां तिथौ मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ तृप्यंति पितरस्तस्य त्रिंशत्कल्पसहस्रकम् ॥ ५२ ॥ चतुर्थ्यां तु नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्हेरंबः पार्वतीसुतः ॥ ५३ ॥ तस्य विघ्नाश्च नश्यंति गजवक्त्रप्रसादतः ॥ चतुर्थ्यां तु तिथौ मर्त्यो यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ५४ ॥ विघ्नेशो भगवांस्तस्य सदा विघ्नं करोति हि ॥ चण्डकोलाहलाभिख्ये नरके च पतत्यथ ॥ ५५ ॥ चतुर्थ्यां वै तिथौ मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ पितरः कल्पसाहस्रं चत्वारिंशत्प्रहर्षिताः ॥ ५६ ॥ बहून्पुत्रान्प्रदास्यंति श्राद्धकर्तुर्निरंतरम् ॥ पंचम्यां तु तिथौ भक्त्या यो न कुर्यान्महालयम् ॥ ५७ ॥ तस्य लक्ष्मीर्भगवती परित्यजति मंदिरम् ॥ अलक्ष्मीः कलहाधारा तस्य प्रादुर्भवेद्गृहे ॥ ५८ ॥ पंचम्यां तु तिथौ मर्त्यो यः करोति महालयम् ॥ तस्य तृप्यंति पितरः पंचकल्पसहस्रके ॥ ५९ ॥ संततिं चाप्यविच्छिन्नामस्मै दास्यंतितर्पिताः ॥ पार्वती च प्रसन्ना स्यान्महदैश्वर्यदायिनी ॥ ६० ॥ षष्ठ्यां तिथौ नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्यान्महालयम् ॥ तस्य प्रीणाति भगवान्षण्मुखः पार्वती सुतः ॥ ६१ ॥ तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च षण्मुखस्य प्रसादतः ॥ ग्रहैर्बालग्रहैश्चैव न बाध्यंते कदाचन ॥ ६२ ॥ षष्ठ्यां तिथौ नरो भक्त्या यो न

म् ॥ ११ ॥ अतः परं तु तैः साकं शयनासनभोजनैः ॥ तत्तुल्यपातकी भूयान्महापातकसंभवात् ॥ १२ ॥ तेन ब्राह्मण्यहीनोऽयं दुराचाराभिधो
द्विजाः ॥ ग्रस्तोऽभवद्भीषणेन वेतालेन बलीयसा ॥१३॥ असौ परवशस्तेन वेतालेनातिपीडितः ॥ देशाद्देशं भ्रमन्विप्रा वनाद्वनं वनांतरम् ॥१४॥
पूर्वपुण्यविपाकेन दैवयोगेन स द्विजः ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिं महापातकनाशनीम् ॥ १५ ॥ अनुद्रुतः पिशाचेन तेनाविप्रो ययौ द्विजाः ॥ [illegible]
यत्स वेतालो धनुष्कोटिजले त्वमुम् ॥ १६ ॥ धनुष्कोटिजले सोऽयं वेतालेन प्रवेशितः ॥ उदतिष्ठत्क्षणादेव वेतालेन विमोचितः ॥ १७ ॥ [illegible]
तोऽसौ द्विजो विप्रा धनुष्कोटिजलात्तदा ॥ स्वस्थो व्यचिंतयत्कोऽयं देशो जलधितीरतः ॥ १८ ॥ कथं मयागतमिह गौतमीतीरवासिना ॥ [illegible]
चिंताकुलः सोऽयं धनुष्कोटिनिवासिनम् ॥ १९ ॥ दत्तात्रेयं महात्मानं योगिप्रवरमुत्तमम् ॥ समागम्य प्रणम्यासौ दुराचारोऽभ्यभाषत ॥ २० ॥
न जाने भगवन्देशः कतमोऽयं वदाधुना ॥ गौतमीतीरनिलयो दुराचाराभिधो ह्यहम् ॥ २१ ॥ कृपया ब्रूहि मे ब्रह्मन्मयात्र कथमागतम् ॥ इति
पृष्टो मुनिस्तेन दुराचारेण सुव्रतः ॥ २२ ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमवदद्दुराचारं घृणानिधिः ॥ महापातकिसंसर्गं दुराचार कृतं पुरा ॥ २३ ॥ ब्राह्मणं
नष्टमभवद्वेतालस्त्वां ततोऽग्रहीत् ॥ तेनाविष्टस्त्वमायातो विवशोऽत्र विमूढधीः ॥ २४ ॥ न्यमज्जयत्त्वां वेतालो धनुष्कोटिजलेऽत्र तु ॥ [illegible]
मात्रेण विमुक्तः पातकाद्भवान् ॥ २५ ॥ धनुष्कोटौ तु ये स्नानं पुण्ये कुर्वंति मानवाः ॥ तेषां नश्यंति [illegible] ॥ २६ ॥ [illegible]
द्धनुष्कोटावत्र मज्जनमात्रतः ॥ महापातकिसंसर्गदोषस्ते विलयं ययौ ॥ २७ ॥ तन्नाशादेव वेतालस्त्वां मुक्त्वा विलयं गतः ॥ [illegible]
पुरायं ब्राह्मणोऽभवत् ॥ २८ ॥ सोऽयं भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ पार्वणेन विधानेन पितॄणां [illegible] ॥ २९ ॥
तेन स्वपितृभिः शप्तो वेतालत्वमगादयम् ॥ सोपि चास्य धनुष्कोटेरवलोकनमात्रतः ॥ ३० ॥ वेतालत्वं [illegible]
वातवान् ॥ अतो भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ ३१ ॥ उद्दिश्य स्वपितॄन्ये तु न कुर्वन्त्यतिलोभतः ॥ [illegible] ॥ ३३ ॥ [illegible]
स्युर्न संशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ पितॄनुद्दिश्य शक्त्या ये ब्राह्मणान्[illegible] ॥ ३४ ॥ [illegible]
गुर्महान्नेन न ते विंदंति दुर्गतिम् ॥ यस्तु भाद्रपदे मासे कृष्णपक्षे महालयम् ॥ ३४ ॥ स्वशक्त्यनुगुणं विप्रमेकं [illegible] ॥ ३६ ॥ [illegible]
दौर्गत्यं भवेदस्य कदाचन ॥ ३५ ॥ अयं भाद्रपदे मासे पितॄणामनुपासनात् ॥ ययौ वेतालतां विप्रो गत्वा [illegible] ॥

था ॥ ६० ॥ अन्येभ्योपि हि पापेभ्यो विमुक्तोयं सुतस्तव ॥ संशयं मा कुरुष्व त्वं यज्ञदेव द्विजोत्तम ॥ ६१ ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सा तु वागशरीरिणी ॥ तदाऽशरीरिणीवाक्यं यज्ञदेवः स शुश्रुवान् ॥ ६२ ॥ संतुष्टः पुत्रसहितो रामनाथं निषेव्य च ॥ धनुष्कोटिं नमस्कृत्य पुत्रेण सहितस्तदा ॥ ६३ ॥ स्वदेशं प्रययौ हृष्टः स्वग्रामं स्वगृहं तथा ॥ सपुत्रदारः सुचिरं सुखमास्ते सुनिर्वृतः ॥ ६४ ॥ ॥ सिन्धुद्वीप उवाच ॥ ॥ गोमायुवानरावेवं युवयोः कथितं मया ॥ यज्ञदेवसुतस्यास्य सुमतेः परिमोक्षणम् ॥६५॥ पातकेभ्यो महद्भ्यश्च धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ युवामतो धनुष्कोटिं गच्छतं पापशुद्धये ॥ नान्यथा पापशुद्धिः स्यात्प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥६६॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सिन्धुद्वीपस्य वचनमिति श्रुत्वा द्विजोत्तमाः॥६७॥सृगालवानरावाशु विलंघितमहापथौ॥धनुष्कोटिं प्रयासेनगत्वा स्नात्वा च तज्जले॥६८॥विमुक्तौ सर्वपापेभ्यो विमानवरसंस्थितौ॥देवैः कुसुमवर्षेण कीर्यमाणौ सुतेजसौ ॥६९॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितौ ॥ देवस्त्रीधूयमानाभ्यां चामराभ्यां विराजितौ ॥ गत्वा देवपुरीं रम्यामिंद्रस्यार्द्धासनं गतौ ॥ ७० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमेवं कथितं सृगालस्य कपेरपि ॥ ७१ ॥ पापाद्विमोक्षणं विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ भक्त्या य इममध्यायं शृणोति पठतेऽपि वा ॥७२॥ स्नानजं फलमाप्नोति धनुष्कोटौ स मानवः ॥ योगिवृंदैरसुलभां मुक्तिमप्याशु विंदति ॥७३॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां सृगालवानरविमोक्षणवर्णनंनाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ धनुष्कोटेस्तु माहात्म्यं भूयोऽपि प्रब्रवीम्यहम् ॥ दुराचाराभिधो यत्र स्नात्वा मुक्तो भवद्द्विजाः॥ ॥ १ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ दुराचाराभिधः कोऽसौ सूत तत्त्वार्थकोविद ॥ किंच पापं कृतं तेन दुराचारेण वै मुने ॥ २ ॥ कथं वा पातकान्मुक्तो धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ एतच्छुश्रूषमाणानां विस्तराद्वद नो मुने ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ मुनयः श्रूयतां तस्य दुराचारस्य पातकम् ॥ स्नानेन धनुषः कोटौ यथा मुक्तश्च पातकात् ॥ ४ ॥ दुराचाराभिधो विप्रो गौतमीतीरमाश्रितः ॥ कश्चिदस्ति द्विजाः पापी क्रूरकर्मरतः सदा ॥ ५ ॥ ब्रह्मघ्नैश्च सुरापैश्च स्तेयिभिर्गुरुतल्पगैः ॥ तदा संसर्गदुष्टोऽसौ तैः साकं न्यवसद्द्विजाः ॥६॥ महापातकिसंसर्गदोषेणास्य द्विजस्य वै ॥ ब्राह्मण्यं सकलं नष्टं निःशेषेण द्विजोत्तमाः ॥ ७ ॥ महापातकिभिः सार्द्धं दिनमेकं तु यो द्विजः ॥ निवसेत्सादरं तस्य तत्क्षणाद्वै द्विजन्मनः ॥ ॥ ८ ॥ ब्राह्मणस्य तुरीयांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ द्विदिनं सेवनात्स्पर्शाद्दर्शनाच्छयनात्तथा ॥ ९ ॥ भोजनात्सह पंक्तौ च महापातकिभिर्द्विजाः द्वितीयभागो नश्येत ब्राह्मणस्य न संशयः ॥ १० ॥ त्रिदिनाच्च तृतीयांशो नश्यत्येव न संशयः ॥ चतुर्दिनाच्चतुर्थांशो विलयं याति हि ध्रुवं

व्यासो नारायणांशकः ॥ ३४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दुर्विनीत गतं तेऽद्य पातकं मातृसंगजम् ॥ ३५ ॥ मातुश्च पातकं नष्टं त्वत्संगतिनिमि
राजम् ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यः सत्यमुक्तं मया तव ॥ ३६ ॥ बांधवाः स्वजनाः सर्वे तथान्ये ब्राह्मणाश्च ये ॥ सर्वे त्वां संग्रहीष्यंति दुर्विनीता
त्वया सह ॥ ३७ ॥ मत्प्रसादाद्धनुष्कोटौ विशुद्धस्त्वं निमज्जनात् ॥ दारसंग्रहणं कृत्वा गार्हस्थ्यं धर्ममाचार ॥ ३८ ॥ त्यज त्वं प्राणिहिंसां न
धर्मं भज सनातनम् ॥ सेवस्व मज्जनान्नित्यं भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ ३९ ॥ संध्योपासनमुख्यानि नित्यकर्माणि न त्यज ॥ निगृहीतेन्द्रियग्राम
मर्चयस्व हरं हरिम् ॥ ४० ॥ परापवादं मा ब्रूया मासूयां भज कर्हिचित् ॥ अन्यस्याभ्युदयं दृष्ट्वा संतापं कुरु मा वृथा ॥ ४१ ॥ गानूनगन्धा
रांश्च त्वन्नित्यमवलोकय ॥ अधीतवेदानखिलान्माविस्मर कदाचन ॥ ४२ ॥ अतिथीन्मावमन्यस्व श्राद्धं पितृदिने कुरु ॥ पैशुन्यं मा कुरुष्व त्वं
स्वप्नेऽप्यन्यस्य कर्हिचित् ॥ ४३ ॥ इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि संततम् ॥ अवलोकय वेदांतं वेदांगानि तथा पुनः ॥ ४४ ॥ हरिशंकरना
मानि सुकृतज्ञोऽनुकीर्तय ॥ जाबालोपनिषन्मंत्रैस्त्रिपुंड्रोद्धूलनं कुरु ॥ ४५ ॥ रुद्राक्षान्धारय सदा शोचाचारपरो भव ॥ तुलस्या शिव
पत्रैश्च नारायणहरावुभौ ॥ ४६ ॥ एकं कालं द्विकालं वा त्रिकालं चार्चयस्व भोः ॥ तुलसीदलसंमिश्रं सिक्तं पादोदकेन च ॥ ४७ ॥ नैवेद्यं
सदा भुंक्ष्व शंभुनारायणाग्रतः ॥ कुरु त्वं वैश्वदेवाख्यं बलिमन्नविशुद्धये ॥ ४८ ॥ यतीश्वरान्ब्रह्मनिष्ठान्वर्णिनो गृहागतान् ॥ ब्रह्मचारि
नाथांश्च योगिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४९ ॥ कुरु त्वं मातृशुश्रूषामोपासनपरो भव ॥ पंचाक्षरं महामंत्रं प्रणवेन समन्वितम् ॥ ५० ॥ तथैवाष्टाक्षरं
मंत्रमन्यमंत्रानपि द्विज ॥ जप त्वं प्रयतो भूत्वा ध्यायन्मंत्राधिदेवताः ॥ ५१ ॥ एवमन्यांस्तथा धर्मान्स्मृत्युक्तान्सर्वदा कुरु ॥ एवं कुर्वन्नन्ते
स्याद्देहांते मुक्तिमप्यलम् ॥ ५२ ॥ इत्युक्तो व्यासमुनिना दुर्विनीतः प्रणम्य तम् ॥ तदुक्तमखिलं कृत्वा देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ ५३ ॥ सोऽपि नाम
मृता काले धनुष्कोटिनिमज्जनात् ॥ अवाप परमां मुक्तिमपुनर्भवदायिनीम् ॥ ५४ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ एवं ते दुर्विनीतस्य
तन्मातुश्च विमोक्षणम् ॥ धनुष्कोट्यभिषेकेण यज्ञदेव मयेरितम् ॥ ५५ ॥ पुत्रमेनं त्वमप्याशु ब्रह्महत्याविशुद्धये ॥ समादाय व्रज क्षिप्रं धनुष्कोटिं
विमुक्तिदाम् ॥ ५६ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ इति दुर्वाससा प्रोक्तो यज्ञदेवो निजं सुतम् ॥ समादाय ययौ राम धनुष्कोटिं विमुक्तिदाम
॥ ५७ ॥ गत्वा निवासमकरोत्षण्मासं तत्र स द्विजः ॥ पुत्रेण सार्कं नियतो हि मृगालयं गमी ॥ ५८ ॥ स स्नात्वा च धनुष्कोटौ पाप्मानं च स
पुनः ॥ प्रणमामि यज्ञदेवं प्राह वागशरीरिणी ॥ ५९ ॥ विमुक्ता यज्ञदेवस्य ब्रह्महत्या सुतस्य ते ॥ स्नातस्यात्र धनुष्कोटौ नात्र कार्या विचारणा

गते सति ॥ ८ ॥ पूर्वदुष्कर्मपाकेन मूढबुद्धिरहो बत ॥ अनंगशरविद्धांगो रागाद्रिक्तमानसः ॥९॥ मामेति वादिनीमंबां बलादाकृष्य पातकी ॥ बुभुजे काममोहात्मा मैथुनेन द्विजोत्तम ॥ १० ॥ स खिन्नो दुर्विनीतोऽयं रेतःसेकादनंतरम् ॥ मनसा चिंतयन्पापं रुरोद भृशदुःखितः ॥ ११ ॥ अहोतिपापकृदहं महापातकिनां वरः ॥ अगमं जननीं यस्मात्कामबाणवशानुगः ॥ १२ ॥ इति संचिंत्य मनसा स तत्र मुनिसन्निधौ ॥ जुगुप्समानश्चात्मानं तान्मुनीनिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ गुरुस्त्रीगमपापस्य प्रायश्चित्तं मम द्विजाः ॥ वदध्वं शास्त्रतत्त्वज्ञाः कृपया मयि केवलम् ॥ १४ ॥ मरणान्निष्कृतिः स्याच्चेन्मरिष्यामि न संशयः ॥ भवद्भिरुच्यते यत्तु प्रायश्चित्तं ममाधुना ॥ १५ ॥ करिष्ये तद्द्विजाः सत्यं मरणं वान्यदेव वा ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य केचित्तत्र मुनीश्वराः ॥ १६ ॥ अनेन साकं वार्ता तु दोषायेति विनिश्चिताः ॥ मौनित्वं भेजिरे केचिन्मुनयः केचिदा भृशम् ॥ १७ ॥ दुष्टात्मा मातृगामी त्वं महापातकिनां वरः ॥ गच्छगच्छेति बहुशो वाचमूचुर्द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥ तान्निवार्य कृपाशीलः सर्वज्ञः करुणानिधिः ॥ कृष्णद्वैपायनस्तत्र दुर्विनीतमभाषत ॥ १९ ॥ गच्छाशु रामसेतौ त्वं धनुष्कोटौ सहांबया ॥ मकरस्थे रवौ माघे मासमेकं निरंतरम् ॥ २० ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधः परद्रोहविवर्जितः ॥ एकमासं निराहारः कुरु स्नानं सहांबया ॥ २१ ॥ पूतो भविष्यस्यद्धा त्वं गुरुस्त्री गमदोषतः ॥ यत्पातकं न नश्येत सेतुस्नानेन तन्नहि ॥ २२ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेषु धनुष्कोटिप्रशंसनम् ॥ बहुधा भण्यते पंचमहापातकनाशनम् ॥ ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वं त्वरया गच्छ धनुष्कोटिं सहांबया ॥ प्रमाणं कुरु मद्वाक्यं वेदवाक्यमिव द्विज ॥ २४ ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ स्नातस्य द्विज पुत्रक ॥ महापातककोट्योपि नैव लक्ष्या इतीव हि ॥ २५ ॥ प्रायश्चित्तांतरं प्रोक्तं मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतौ ॥ तद्गच्छ त्वं धनुष्कोटिं महापातक नाशिनीम् ॥ २६ ॥ इतीरितोऽथ व्यासेन दुर्विनीतो द्विजोत्तमाः ॥ मात्रा साकं धनुष्कोटिं नत्वा व्यासं च निर्ययौ ॥ २७ ॥ मकरस्थे रवौ माघे मासमात्रं निरंतरम् ॥ मात्रा सह निराहारो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ २८ ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ सस्नौ संकल्पपूर्वकम् ॥ रामनाथं नमस्कुर्व त्रिकालं भक्तिपूर्वकम् ॥ २९ ॥ मासांते पारणां कृत्वा मात्रा सह विशुद्धधीः ॥ व्यासांतिकं पुनः प्रायात्तस्मै वृत्तं निवेदितुम् ॥ ३० ॥ स प्रणम्य पुनर्व्यासं दुर्विनीतोऽब्रवीद्वचः ॥ ३१ ॥ ॥ दुर्विनीत उवाच ॥ ॥ भगवन्करुणासिंधो द्वैपायन महत्तम ॥ भवतः कृपया रामधनु ष्कोटौ सहांबया ॥ माघमासे निराहारो मासमात्रमतंद्रितः ॥ ३२ ॥ अहं त्वकरवं स्नानं नमस्कुर्वन्महेश्वरम् ॥ इतः परं मया व्यास भगव न्भक्तवत्सल ॥ ३३ ॥ यत्कर्त्तव्यं मुने तत्त्वं ममोपदिश तत्त्वतः ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दुर्विनीतस्य वै मुनिः ॥ बभाषे दुर्विनीतं तं

सुमतेस्तदा ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र दुर्वासाः शंकरांशजः ॥ ७० ॥ दिष्ट्या समायथौ योगी हे सृगालप्लवंगमौ ॥ यज्ञदेवोऽथ तं दृष्ट्वा मुनिं रुद्रावतार कम् ॥ श्रुत्वा प्रणम्य शरणं ययाचे पुत्रकारणात् ॥ ७१ ॥ ॥ पितोवाच ॥ ॥ दुर्वासस्त्वं महायोगी साक्षाद्वै शंकरांशजः ॥ ७२ ॥ त्वद्दर्शन मपुण्यानां भविता न कदाचन ॥ ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी चाभूत्सुतो मम ॥ ७३ ॥ एनं प्रहर्तुमायाता ब्रह्महत्या विवर्तते ॥ भूतागणा मे पुत्रोऽयं महापातकमोचितः ॥ ७४ ॥ घोरा च ब्रह्महत्येयं यथा शीघ्रं लयं व्रजेत् ॥ तमुपायं वदस्वात्र मम पुत्रे दयां कुरु ॥ ७५ ॥ अयमेव हि पुत्रो मे नान्योऽस्ति तनयो मुने ॥ अस्मिन्मृते तु वंशो मे समुच्छिद्येत्समूलतः ॥ ७६ ॥ ततः पितृभ्यः पिंडानां दातापि न भवे द्ध्रुवम् ॥ अतः कृपां कुरुष्व त्वमस्मासु भगवन्मुने ॥ ७७ ॥ इत्युक्तः स तदोवाच दुर्वासाः शंकरांशजः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं यज्ञदेवं द्विजोत्तमम् ॥ ७८ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ यज्ञदेव कृतं पापमतिक्रूरं सुतेन ते ॥ नास्य पापस्य शांतिः स्यात्प्राय श्चित्तायुतैरपि ॥ ७९ ॥ अथापि ते सुतस्याहमस्य पापस्य शांतये ॥ प्रायश्चित्तं वदिष्यामि शृणु नान्यमना द्विज ॥ ८० ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ दक्षिणे सलिलार्णवे ॥ स्नाति चेत्तव पुत्रोऽयं पातकान्मोक्ष्यते क्षणात् ॥ ८१ ॥ दुर्विनीताभिधो विप्रो यत्र स्नानाद्द्विजोत्तम ॥ गुरुतल्पगम पापेभ्यस्तत्क्षणादेव मोचितः ॥ ८२ ॥ सैषा श्रीधनुषः कोटी राघवस्य स्वयं हरेः ॥ स्नानमात्रेण पापौघं नाशयेत्तत्सुतस्य सा ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां सृगालवानरसंवादे सुमतिमहापातक विमोक्षोपायकथनंनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ यज्ञदेव उवाच ॥ ॥ दुर्वासर्षे महाप्राज्ञ परापरविनाशन ॥ दुर्विनीताभिधः कोऽसौ योऽसौ गुर्वंगनामगात् ॥ १ ॥ कस्य पुत्रो धनुष्कोटौ स्नानेन स कथं द्विजः ॥ तत्क्षणान्मुमुचे पापाद्गुरुतल्पगमनसंभवात् ॥ एतन्मे [illegible] विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ ॥ पांड्यदेशे पुरा कश्चिद्ब्राह्मणोभूद्बहुश्रुतः ॥ ३ ॥ [illegible] नाम्ना [illegible] रुचिस्तथा ॥ बभूव तस्य तनयो दुर्विनीताभिधो द्विजः ॥ ४ ॥ बाल्ये वयसि पुत्रस्य ममार जनकोऽस्य वै ॥ दुर्विनीतः [illegible] नौर्ध्वदेहिकम् ॥ ५ ॥ कंचित्कालं गृहेऽवात्सीन्मात्रा विधवया सह ॥ ततो दुर्भिक्षमभवद्दशाब्दमवर्षणात् ॥ ६ ॥ ततो [illegible] साकं द्विजोत्तम ॥ गोकर्णं स समासाद्य सुभिक्षं धान्यसंचयैः ॥ ७ ॥ उवास सुचिरं कालं मात्रा विधवया सह ॥ ततो [illegible]

१ [illegible]

ख्यातो वेदवेदांगपारगः ॥ ४५ ॥ दयालुरातिथेयश्च शिवनारायणार्चकः ॥ सुमतिर्नाम पुत्रोऽभूद्यज्ञदेवस्य तस्य वै ॥ ४६ ॥ पितरौ स परित्यज्य भार्यामपि पतिव्रताम् ॥ प्रययावुत्कले देशे विटगोष्ठीपरायणः ॥ ४७ ॥ काचित्किराती तद्देशे वसन्ती युवमोहिनी ॥ यूनां समस्तद्रव्याणि प्रलोभ्य जगृहे चिरम् ॥ ४८ ॥ तस्या गृहं स प्रययौ सुमतिर्ब्राह्मणाधमः ॥ सुमतिं सा न जग्राह किराती निर्धनं द्विजम् ॥ ४९ ॥ तया त्यक्तोऽथ सुमतिस्तत्संयोगैकतत्परः ॥ इतस्ततश्चोरयित्वा बहुद्रव्याणि संततम् ॥ ५० ॥ दत्त्वा तया चिरं रेमे तद्गृहे बुभुजे च सः ॥ एकेन चषकेणासौ तया सह सुरां पपौ ॥ ५१ ॥ एवं स बहुकालं वै रममाणस्तया सह ॥ पितरौ निजपत्नीं च नास्मरद्विषयातुरः ॥ ५२ ॥ स कदाचित्किरातैस्तु चौर्यं कर्तुं ययौ सह ॥ द्रव्यं हर्तुं किरातास्ते लाटानां विषयं ययुः ॥५३॥ विप्रस्य कस्यचिद्गेहे सोऽपि कैरातवेषधृक् ॥ ययौ चोरयितुं द्रव्यं साहसी खड्गहस्तवान् ॥ ५४ ॥ तद्गृहस्वामिनं विप्रं हत्वा खड्गेन साहसी ॥ समादाय बहु द्रव्यं किरातीभवनं ययौ ॥ ५५ ॥ तं यांतमनुयाति स्म ब्रह्महत्या भयंकरी ॥ नीलवस्त्रधरा भीमा भृशं रक्तशिरोरुहा ॥ ५६ ॥ गर्जंती साट्टहासं सा कंपयन्ती च रोदसी ॥ अनुद्रुतस्तया सोऽयं बभ्राम जगतीतले ॥ ५७ ॥ एवं भ्रमन्भुवं सर्वां कदाचित्सुमतिः स्वयम् ॥ स्वं ग्रामं प्रययौ भीत्या हे सृगालप्लवंगमौ ॥ ५८ ॥ अनुद्रुतस्तया भीतः प्रययौ स्वगृहं प्रति ॥ ब्रह्महत्याप्यनुद्रुत्य तेन साकं गृहं ययौ ॥ ५९ ॥ पितरं रक्ष रक्षेति सुमतिः शरणं ययौ ॥ मा भैषीरिति तं प्रोच्य पिता रक्षितुमुद्यतः ॥ तदानीं ब्रह्महत्येयं तत्तातं प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ मैनं त्वं प्रतिगृह्णीष्व यज्ञदेव द्विजोत्तम ॥ ६१ ॥ असौ सुरापी स्तेयी च ब्रह्महा चातिपातकी ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही भार्यात्यागी च पापकृत् ॥ ६२ ॥ किरातीसंगदुष्टश्च नैनं मुञ्चाम्यहं द्विज ॥ गृह्णासि चेदिमं विप्र महापातकिनं सुतम् ॥ ६३ ॥ त्वद्भार्यामस्य भार्यां च त्वां च पुत्रमिमं द्विज ॥ भक्षयिष्यामि वंशं च तस्मान्मुञ्च सुतं त्विमम् ॥ ॥ ६४ ॥ इमं त्यजसि चेत्पुत्रं युष्मान्मोक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ नैकस्यार्थे कुलं हन्तुमर्हसि त्वं महामते ॥ इत्युक्तः स तया तत्र यज्ञदेवोऽब्रवीच्च ताम् ॥ ६५ ॥ ॥ यज्ञदेव उवाच ॥ ॥ बाधते मां सुतस्नेहः कथमेनं परित्यजे ॥ ब्रह्महत्या तदाकर्ण्य द्विजोक्तं तमभाषत ॥ ६६ ॥ ॥ ब्रह्महत्योवाच ॥ ॥ अयं हि पतितोऽभूत्ते वर्णाश्रमबहिष्कृतः ॥ ६७ ॥ पुत्रेऽस्मिन्मा कुरु स्नेहं निंदितं तस्य दर्शनम् ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्महत्या सा यज्ञदेवस्य पश्यतः ॥ ६८ ॥ तलेन प्रजहारास्य पुत्रं सुमतिनामकम् ॥ रुरोद तात तातेति पितरं प्रब्रुवन्मुहुः ॥ ६९ ॥ रुरुदुर्जनको माता भार्यापि

१ विप्राणाम्–इ०पा० ।

तस्मान्न ब्राह्मणस्वं तु हर्तव्यं विदुषा सदा ॥ २२ ॥ ब्रह्मस्वहरणात्पापमधिकं नैव विद्यते ॥ पीतवंतं विषं हंति ब्रह्मस्वं सकुलं दहेत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मस्वहरणात्पापी कुंभीपाकेषु पच्यते ॥ पश्चान्नरकशेषेण वानरीं योनिमश्नुते ॥ २४ ॥ विप्रद्रव्यं न हर्तव्यं क्षंतव्यं तेभ्यतः सदा ॥ बाला दरिद्राः कृपणा वेदशास्त्रादिवर्जिताः ॥ २५ ॥ ब्राह्मणा नावमंतव्याः क्रुद्धाश्चेदनलोपमाः ॥ अतीतानागतं ज्ञानं सृगालाखिलमस्ति मे ॥ २६ ॥ ज्ञानमस्ति न मे त्वेकमेतत्पापविशोधनम्॥ जातिस्मरोऽपि किं भवान्भावि कार्यं न बुध्यते ॥ २७ ॥ अतीतेष्वपि किंचिज्ज्ञः प्रतिबंधवशाद्भवान् ॥ अतो भवान्न जानीते भाव्यतीतं तथाखिलम् ॥ २८ ॥ कियत्कालं सृगालातो भुक्त्वा व्यसनमीदृशम् ॥ आवयोरस्य पापस्य को वा मोक्षयिता भवेत् ॥ ॥ २९ ॥ एवं प्रब्रुवतोस्तत्र प्लवंगमसृगालयोः॥ यदृच्छया दैवयोगात्पूर्वपुण्यवशाद्द्विजाः ॥३०॥ आययौ स महातेजाः सिंधुद्वीपाह्वयो मुनिः॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुंड्रांकितमस्तकः ॥ ३१ ॥ रुद्राक्षमालाभरणः शिवनामानि कीर्तयन् ॥ सृगालवानरौ दृष्ट्वा सिंधुद्वीपाभिधं मुनिम् ॥ प्रणम्य मुदितौ भूत्वा पप्रच्छतुरिदं तदा ॥ ३२ ॥ ॥ सृगाल वानरावूचतुः ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सिंधुद्वीप महामुने ॥ ३३ ॥ आवां रक्ष कृपादृष्ट्या विलोकय मुहुर्मुहुः ॥ कपित्वं च सृगालत्वमावयोर्येन नश्यति ॥ ३४ ॥ तमुपायं वदस्वाद्य त्वं हि पुण्यवतां वरः ॥ अनाथान्कृपणानज्ञान्बालान्रोगातुराञ्जनान् ॥ ३५ ॥ रक्षंति साधवो नित्यं कृपया निरपेक्षकाः ॥ ताभ्यामितीरितः प्राज्ञः सिंधुद्वीपो महामुनिः ॥ प्राह तौ कपिगोमायू ध्यात्वा तु मनसा चिरम् ॥ ३६ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ जानाम्यहं युवां सम्यग्वै सृगालप्लवंगमौ ॥ ३७ ॥ सृगाल प्राग्भवे त्वं वै वेदशर्माभिधो द्विजः ॥ ब्राह्मणाय प्रतिश्रुत्य धान्यानामाढकं त्वया ॥ ३८ ॥ न दत्तं तेन पापेन सार्गालीं योनिमाप्तवान् ॥ त्वं च वानर पूर्वस्मिन्वेदनाथाभिधो द्विजः ॥ ३९ ॥ ब्राह्मणस्य गृहाच्छाकं हृतं चौर्यात्त्वया ततः ॥ प्राप्तोसि वानरीं योनिं सर्वपक्षिभयंकरीम् ॥ ४० ॥ युवयोः पापशांत्यर्थमुपायं प्रवदाम्यहम् ॥ दक्षिणांबुनिधौ रामधनुष्कोटौ गुहामरम् ॥ ४१ ॥ गत्वात्र कुरुतं स्नानं तेन पापाद्विमोक्ष्यथः ॥ पुरा किरातीसंसर्गात्सुमतिर्ब्राह्मणः सुराम् ॥ पीतवान्स धनुष्कोटौ स्नात्वा पापाद्विमोचितः ॥ ४२ ॥ ॥ सृगाल वानरावूचतुः ॥ ॥ सुमतिः कस्य पुत्रोऽसौ कथं च स सुरां पपौ ॥ ४३ ॥ कथं किरात्यां सक्तोऽभूत्सिंधुद्वीप महामते ॥ आवयोर्विस्तरादेतद्वद त्वं कृपयाधुना ॥ ४४ ॥ ॥ सिंधुद्वीप उवाच ॥ ॥ महाराष्ट्राभिधे देशे ब्राह्मणः कश्चिदाह्निकः ॥ यज्ञदेव इति

१ आढ—[illegible]

जसा ॥ ८३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां परावसोर्ब्रह्महत्याविमोक्षणंनामत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इतिहासं पुनर्वक्ष्ये धनुष्कोटिप्रशंसनम् ॥ सृगालस्य च संवादं वानरस्य च सत्तमाः ॥१॥ सृगालवानरौ पूर्वमास्तां जातिस्मरावुभौ॥ पुरापि मानुषे भावे सखायौ तौ बभूवतुः॥२॥अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वरानीं तथा ॥ सख्यं समीयतुरुभौ सृगालो वानरो द्विजाः ॥ ३ ॥ कदाचिद्रुद्रभूमिष्ठं सृगालं वानरोऽब्रवीत् ॥ श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ४ ॥ ॥ वानर उवाच ॥ ॥ सृगाल पातकं पूर्वं किमकार्षीः सुदारुणम् ॥ यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिगंधांश्च कुत्सितान् ॥ अत्सीत्युक्तोऽथ कपिना सृगालस्तमभाषत ॥ ५ ॥ ॥ सृगाल उवाच ॥ ॥ अहं पूर्वभवे ह्यासं ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ६ ॥ वेदशर्माभिधो विद्वान्सर्वकर्मकलापवित् ॥ ब्राह्मणाय प्रतिश्रुत्य न मया तत्र जन्मनि ॥ ७ ॥ कपे धनं तदा दत्तं सृगालोऽहं ततोऽभवम् ॥ तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयाम्यतिकुत्सितम् ॥ ८ ॥ प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छंति ये नराः ॥ कपे सृगालयोनिं ते प्राप्नुवंत्यतिकुत्सिताम् ॥ ९ ॥ यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ सर्वाशास्तस्य नष्टाः स्युः षंढस्येव प्रजोद्भवः ॥ १० ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदाने तु ब्राह्मणाय प्लवंगम ॥ दशजन्मार्जितं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ११ ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन यत्पापमुपजायते ॥ नाश्वमेधशतेनापि तत्पापं परिशुध्यति ॥ १२ ॥ न जानेहमिदं पापं कदा नष्टं भवेदिति ॥ तस्मात्प्रतिश्रुतं द्रव्यं दातव्यं विदुषा सदा ॥ १३ ॥ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन सृगालो भवति ध्रुवम् ॥ तस्मात्प्राज्ञेन विदुषा दातव्यं हि प्रतिश्रुतम् ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा स सृगालस्तं वानरं पुनरब्रवीत् ॥ भवता किं कृतं पापं येन वानरतामगात् ॥ १५ ॥ अनागसो वनचरान्पक्षिणो हिंसि वानर ॥ तत्पातकं वदस्वाद्य वानरत्वप्रदं मम ॥ इत्युक्तः स सृगालेन सृगालं वानरोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥ ॥ वानर उवाच ॥ ॥ पुरा जन्मन्यहं विप्रो वेदनाथ इति स्मृतः ॥ ॥ १७ ॥ विश्वनाथो मम पिता ममांबा कमलालया ॥ सृगाल सख्यमभवदावयोः प्राग्भवेऽपि हि ॥ १८ ॥ त्वं न जानासि तत्सर्वं वेद्म्यहं पुण्यगौरवात् ॥ तपसाराध्य गिरिशं तत्प्रसादात्पुरा मम ॥ १९ ॥ अतीतभाविविज्ञानमस्ति जन्मांतरेऽपि च ॥ गोमायो तद्भवे शाकं ब्राह्मणस्य हृतं मया ॥ २० ॥ तत्पापाद्वानरो जातो नरकानुभवादनु ॥ नाहर्तव्यं विप्रधनं हरणान्नरकं भवेत् ॥ २१ ॥ अनंतरं वानरत्वं भविष्यति न संशयः ॥

---

१ सहायौ—इ० पा०। २ देवशर्माभिधः—इ० पा०। ३ कान्तम—इ० पा०। ४ तेनाहम्—इ० पा०।

तान्महान्दोषः परावसोः ॥ न ह्यन्यकृतपापस्य परेणानुष्ठितेन वै ॥५८॥ प्रायश्चित्तेन शांतिः स्यान्महापातकपंचके ॥ पितुर्ब्राह्मणहंतुस्तु सुतरां ना-
स्ति निष्कृतिः॥५९॥आत्मनानुष्ठितेनापि व्रतेन न हि दुष्कृतिः॥परावसोस्तव भ्रातुरतो नैवास्तिनिष्कृतिः ॥६०॥ अतोऽस्माभिरनुष्ठानमस्मै दातुं
नशक्यते ॥ अर्वावसुः पुनःप्राह देवानिंद्रपुरोगमान्॥६१॥ तथापि युष्मन्माहात्म्यात्प्रसादाद्भवतां तथा॥पितुर्ब्राह्मणहंतुर्मे भ्रातुस्त्रिदशसत्तमाः॥६२॥
यथा स्यान्निष्कृतिर्ब्रूत तथैव कृपया युताः ॥ एवमर्वावसोः श्रुत्वा वचस्ते त्रिदशालयाः ॥ ६३ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं विनिश्चित्येदमब्रुवन् ॥
उपायं ते प्रवक्ष्यामस्तत्पातकनिवारणम् ॥६४॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्ये रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ धनुष्कोटिरिति ख्यातं तीर्थमस्ति विमुक्तिदम् ॥ ६५ ॥
ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयविनाशनम् ॥ गुरुतल्पगसंसर्गदोषाणामपि नाशनम् ॥ ६६ ॥ अकामेनापि यः स्नायादपवर्गफलप्रदम् ॥ दुःस्वप्ननाशनं
धन्यं नरकक्लेशनाशनम् ॥ ६७ ॥ कैलासादिपदप्राप्तिकारणं परमार्थदम् ॥ सर्वकाममिदं पुंसामृणदारिद्र्यनाशनम् ॥ ६८ ॥ धनुष्कोटिरिति
ष्कोटिर्धनुष्कोटिरितीरणात् ॥ स्वर्गापवर्गदं पुंसां महापुण्यफलप्रदम् ॥ ६९ ॥ तत्र गत्वा तव भ्राता स्नायाद्यदि परावसुः ॥ तत्क्षणादेव तेऽग्रजो
मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ७० ॥ इदं रहस्यं सुमहत्प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ उक्त्वेत्यर्वावसुं देवाः प्रययुः स्वपुरीं प्रति ॥ ७१ ॥ ततोऽर्वावसुर्ज्येष्ठं
समादाय परावसुम् ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं प्रययौ मुक्तिदायिनीम् ॥ ७२ ॥ सेतौ संकल्पमुक्त्वा तु नियमेन परावसुः ॥ सह भ्रात्रा धनुष्कोटौ
सस्नौ पातकशुद्धये ॥ ७३ ॥ स्नात्वोत्थितं धनुष्कोटौ तं प्रोवाचाशरीरिणी ॥ परावसो विनष्टा ते पितृब्राह्मणघातजा ॥ ७४ ॥ ब्रह्महत्या महा-
घोरा नरकक्लेशकारिणी ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सापि वागशरीरिणी ॥ ७५ ॥ परावसुस्तदा विप्राः कनिष्ठेन समन्वितः ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिं
प्रणम्य च सभक्तिकम् ॥ ७६ ॥ रामनाथं महादेवं नत्वा भक्तिपुरःसरम् ॥ विमुक्तपातको विप्राः प्रययौ पितुराश्रमम् ॥ ७७ ॥ [illegible]
स्तदा रैभ्यो दृष्ट्वा पुत्रौ समागतौ॥ संतुष्टहृदयो ह्यास्ते पुत्राभ्यां स्वाश्रमे तदा ॥ ७८ ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटौ स्नानेन गतपातकम् ॥ एवं
परावसुं सर्वे स्वीचक्रुर्मुनयस्तदा ॥ ७९ ॥ एवं परावसोरुक्तं ब्रह्महत्याविमोक्षणम् ॥ स्नानमात्राद्धनुष्कोटौ गुरुहापि मुनिपुंगवाः ॥ ८० ॥ सुरा-
पानादयो विप्रा नश्यंत्यनेनात्र मज्जनात् ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥ ८१ ॥ महापातकसंघाश्च नश्यंत्यत्र न संशयः ॥
य इमं पठतेऽध्यायं ब्रह्महत्याविमोक्षणम् ॥ ८२ ॥ ब्रह्महत्या विनश्येत तत्क्षणान्नात्र संशयः ॥ गुरुपानादयोऽप्येन शांतिं गच्छंत

मृतं स्वपितरं श्रुत्वा सोऽपि शोकाकुलोऽभवत् ॥ ३१ ॥ ज्येष्ठोऽनुजं ततः प्राह वचनं द्विजसत्तमाः ॥ महत्सत्रं समारब्धं बृहद्द्युम्नस्य भूपतेः ॥ ॥ ३२ ॥ वोढृत्वशक्तिर्नास्त्यस्य कर्मणो बालकस्य ते ॥ जनकश्च हतो रात्रौ मयापि मृगशंकया ॥ ३३ ॥ प्रायश्चित्तं च कर्त्तव्यं ब्रह्महत्या विशुद्धये ॥ मदर्थं व्रतचर्यां त्वं चर तात कनिष्ठक ॥ ३४ ॥ एकाकी धुरमुद्वोढुं शक्तोऽहं सत्रकर्मणः ॥ अर्वावसुरिति प्रोक्तो ज्येष्ठेन स तमभ्य धात् ॥ ३५ ॥ तथा भवत्वहं ज्येष्ठ चरिष्ये व्रतमुत्तमम् ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं त्वं सत्रधुरमावह ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा सोनुऽजो ज्येष्ठं तस्मात्सत्राद्वि निर्ययौ ॥ कारयामास कर्माणि ज्येष्ठस्तस्मिन्गते क्रतौ ॥ ३७ ॥ द्वादशाब्दं कनिष्ठोपि ब्रह्महत्याव्रतं द्विजाः ॥ चरित्वा सत्रयागेऽस्मिन्नाजगाम पुनर्मुदा ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा भ्रातरं ज्येष्ठो बृहद्द्युम्नमुवाच ह ॥ अयं ते ब्रह्महा सत्रमर्वावसुरुपागतः ॥ ३९ ॥ एनमुत्सारयाशु त्वमस्मात्सत्रान्नृपो त्तम ॥ अन्यथा सत्रयागस्य फलहानिर्भविष्यति ॥ ४० ॥ इतीरितः स स्वप्रेष्यैर्यागात्तमुदवासयत् ॥ उद्वास्यमानो राजानमर्वावसुरथाब्रवीत् ॥ ॥ ४१ ॥ न मया ब्रह्महत्येयं बृहद्द्युम्न कृतानघ ॥ किन्तु ज्येष्ठेन मे सा हि ब्रह्महत्या कृता विभो ॥ ४२ ॥ ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं तदर्थं च मया धुना ॥ एवमुक्तोपि राजासौ वचसा स परावसोः ॥ ४३ ॥ अर्वावसुं निजात्सत्रादुदवासयदाशु वै ॥ धिक्कृतो ब्राह्मणैश्चायं ययौ तूष्णीं वनं तदा ॥ ४४ ॥ मुनिवृन्दसमाकीर्णं तपोवनमुपेत्य सः ॥ अर्वावसुस्तपश्चक्रे देवैरपि सुदुष्करम् ॥ ४५ ॥ तपः कुर्वंस्तथादित्यमुपतस्थे समा हितः ॥ मूर्तिमांस्तपसा तस्य महताऽद्भुतधीः स्वयम् ॥ ४६ ॥ आविरासीत्स्वया दीप्त्या भासयञ्जगतीतलम् ॥ कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्भास्करो देवताग्रणीः ॥ ४७ ॥ अविर्बभूवुर्देवाश्च पुरस्कृत्य शचीपतिम् ॥ इन्द्रादयस्ततो देवाः प्रोचुरर्वावसुं द्विजाः ॥४८॥ अर्वावसो त्वं प्रवरस्तपसा ब्रह्म चर्यतः ॥ आचारेण श्रुतेनापि वेदशास्त्रादिशिक्षया ॥ ४९ ॥ निराकृतोवमानेन त्वं परावसुना बहु ॥ तथापि क्षमया युक्तो न कुप्यति भवान्यतः ॥ ५० ॥ यस्माज्ज्येष्ठोऽवधीत्तातं न हिंसीस्त्वं महामते ॥ ब्रह्महत्याव्रतं यस्मात्तदर्थं चरितं त्वया ॥ ५१ ॥ अतः स्वीकुर्म हे त्वां तु पराकुर्मः परावसुम् ॥ उक्त्वैवं बलभिन्मुख्याः सर्वे च त्रिदिवालयाः ॥ ५२ ॥ तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ पुनरिंद्रादयो देवाः पुरोधाय दिवाकरम् ॥ ५३ ॥ अर्वावसुं प्रोचुरिदं वरं त्वं वरयेति वै ॥ स चापि प्रार्थयामास जनकस्योत्थितिं पुनः ॥ ५४ ॥ वधे चास्मरणं देवानात्मनो जनकस्य वै ॥ तथास्त्विति सुराः प्रोचुः पुनरूचुरिदं वचः ॥ ५५ ॥ वरं चान्यं प्रदास्यामो वरय त्वं महामते ॥ एवमुक्तः सुरैः सोयमर्वावसुरभाषत ॥ ५६ ॥ मम भ्रातुरदुष्टत्वं भवतु त्रिदशालयाः ॥ अर्वावसोर्वचः श्रुत्वा त्रिदशाः पुनरब्रुवन् ॥ ५७ ॥ ब्राह्मणस्य पितुर्वा

वसुन्धराम् ॥ ५ ॥ अयजत्सत्रयागेन देवानिंद्रपुरोगमान् ॥ याजकस्तस्य रैभ्योऽभूद्विद्वान्परमधार्मिकः ॥ ६ ॥ आस्तां पुत्रावुभौ तस्यार्वावसु-
परावसू ॥ षडंगवेदविदुषौ श्रौतस्मार्तेषु कोविदौ ॥ ७ ॥ काणादे जैमिनीये च सांख्ये वैयासिके तथा ॥ गौतमे योगशास्त्रे च पाणिनीये च कोवि-
दौ ॥ ८ ॥ मन्वादिस्मृतिनिष्णातौ सर्वशास्त्रविशारदौ ॥ सत्रयागे सहायार्थं बृहद्द्युम्नेन याचितौ ॥ ९ ॥ भ्रातरौ समनुज्ञातौ पित्रा रैभ्येण जग्मतुः ॥
बृहद्द्युम्नस्य सत्रं तावश्विनाविव रूपिणौ ॥ १० ॥ अतिष्ठदाश्रमे रैभ्यः स्नुषया ज्येष्ठया सह ॥ तौ गत्वा भ्रातरौ तत्र राज्ञः सत्रमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ याज-
यामासतुः सत्रे बृहद्द्युम्नं महीपतिम् ॥ नाभवत्स्खलनं भ्रात्रोः सत्रे सांगेषु कर्मसु ॥ १२ ॥ सत्रे संतन्यमानेऽस्मिन्बृहद्द्युम्नस्य भूपतेः ॥ मुनयो-
ऽभ्यागमन्सर्वे राज्ञाहूता निरीक्षितुम् ॥ १३ ॥ वसिष्ठो गौतमश्चात्रिर्जाबालिरथ कश्यपः ॥ क्रतुर्दक्षः पुलस्त्यश्च पुलहो नारदो मुनिः ॥ १४ ॥ मार्कंडे-
यः शतानंदो विश्वामित्रः पराशरः ॥ भृगुः कुत्सोऽथ वाल्मीकिर्व्यासधौम्यादयोऽपरे ॥ १५ ॥ शिष्यैः प्रशिष्यैर्बहुभिरसंख्यातैः समागताः ॥ ताना-
गतान्समालोक्य बृहद्द्युम्नो महीपतिः ॥ १६ ॥ अर्घ्यादिना मुनीन्सर्वान्पूजयामास सादरम् ॥ नानादिग्भ्यः समायाताश्चतुरंगबलैर्युताः ॥ १७ ॥
उपदासहिता भूपास्सत्रं वीक्षितुमादरात् ॥ वैश्याः शूद्रास्तथा वर्णाश्चत्वारोऽपि समागताः ॥ १८ ॥ वर्णिनोऽथ गृहस्थाश्च वानप्रस्थाश्च भिक्षवः ॥
सत्रं निरीक्षितुं तस्य बृहद्द्युम्नस्य चाययुः ॥ १९ ॥ तान्सर्वान्पूजयामास यथार्हं राजसत्तमः ॥ ददौ चान्नानि सर्वेभ्यो घृतसूपादिकांस्तदा ॥ २० ॥
वस्त्राणि च सुवर्णानि हाररत्नान्यनेकशः ॥ एवं सत्कारयामास राजा सत्रे समागतान् ॥ २१ ॥ रैभ्यपुत्रौ तदा विप्रा अर्वावसुपरावसू ॥ अध्व-
रादीनि कर्माणि चक्रतुः स्खलितं विना ॥ २२ ॥ तद्दृष्ट्वा मुनयस्सर्वे कौशलं रैभ्यपुत्रयोः ॥ शशंसुः सशिरःकंपं वसिष्ठप्रमुखास्तदा ॥ २३ ॥
कर्माणि कानि चित्तत्र कारयित्वा परावसुः ॥ तृतीयसवनस्यांते गृहकृत्यं निरीक्षितुम् ॥ २४ ॥ प्रययौ स्वाश्रमं मार्गं निर्जनं [illegible] द्विजाः ॥
तस्मिन्नवसरे रैभ्यं कृष्णाजिनसमावृतम् ॥ २५ ॥ वने चरंतं पितरं दृष्ट्वा स मृगशंकया ॥ निद्राकुलितो [illegible] तमसि संकुले ॥ २६ ॥
आत्मानं हंतुमायाति मृगोऽयमिति चिंतयन् ॥ जघान पितरं सोऽयं महारण्ये परावसुः ॥ २७ ॥ [illegible] स तेनाकामतः पिता ॥
रजन्यां हिंसितो विप्र महापातककारिणा ॥ २८ ॥ अंतिकं स समागत्य ह्यवलोकयन् तं हतम् ॥ ज्ञात्वा स्वपितरं [illegible] ॥
॥ २९ ॥ प्रेतकार्यं ततः कृत्वा पितुः सर्वं परावसुः ॥ भ्रातापि नृपतेः सत्रं परावसुरुपागमत् ॥ ३० ॥ [illegible] ॥

१ [illegible]—द० पा० । २ [illegible]—द० पा० ।

जैमिनेरन्तिकं ययौ ॥ तस्मै निवेदयामास पुत्रवृत्तान्तमादितः ॥ ४६ ॥ भगवञ्जैमिने पुत्रो ममाद्योन्मत्ततां गतः ॥ ४७ ॥ अस्योन्मादविनाशाय ब्रूह्युपायं महामुने ॥ इति पृष्टश्चिरं दध्यौ जैमिनिर्मुनिपुंगवः ॥ ४८ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं नृपं नंदमथाब्रवीत् ॥ ध्यानकाष्ठस्य शापेन ह्युन्मत्तस्ते सुतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ तस्य शापस्य मोक्षार्थमुपायं प्रब्रवीमि ते ॥ दक्षिणांबुनिधौ सेतौ पुण्ये पापविनाशने ॥ ५० ॥ धनुष्कोटिरिति ख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ पवित्राणां पवित्रं च मंगलानां च मंगलम् ॥ ५१ ॥ श्रुतिसिद्धं महापुण्यं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ नीत्वा तत्र सुतं तेऽद्य स्नापयस्व महीपते ॥ ५२ ॥ उन्मादस्तत्क्षणादेव तस्य नश्येन्न संशयः ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्यासौ जैमिनिं मुनिपुंगवम् ॥ ५३ ॥ नंदः पुत्रं समादाय धनुष्कोटिं ययौ तदा ॥ तत्र च स्नापयामास पुत्रं नियमपूर्वकम् ॥ ५४ ॥ स्नानमात्रात्ततः सद्यो नष्टोन्मादोऽभवत्सुतः ॥ स्वयं सस्नौ स नन्दोपि धनुष्कोटौ सभक्तिकम् ॥ ५५ ॥ उषित्वा दिनमेकं तु सपुत्रस्तु पिता तदा ॥ सेवित्वा रामनाथं च सांबमूर्तिं घृणानिधिम् ॥ ५६ ॥ पुत्रमापृच्छ्य नंदस्तं प्रययौ तपसे वनम् ॥ गते पितरि पुत्रोऽपि धर्मगुप्तो नृपो द्विजाः ॥ ५७ ॥ प्रददौ रामनाथाय बहुवित्तानि भक्तितः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं धान्यं क्षेत्राणि च ददौ तदा ॥ ५८ ॥ प्रययौ मंत्रिभिः सार्धं स्वां पुरीं तदनंतरम् ॥ धर्मेण पालयामास राज्यं निहतकण्टकम् ॥५९॥ पितृपैतामहं विप्रा धर्मगुप्तोऽतिधार्मिकः ॥ उन्मादैरप्यपस्मारैर्ग्रहैर्दुष्टैश्च ये नराः ॥ ६० ॥ ग्रस्ता भवंति विप्रेंद्रास्तेऽपि चात्र निमज्जनात् ॥ धनुष्कोटौ विमुक्ताः स्युः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ६१ ॥ परित्यज्य धनुष्कोटिं तीर्थमन्यद्व्रजेत्तु यः ॥ सिद्धं स गोपयस्त्यक्त्वा स्नुहीक्षीरं प्रयाचते ॥ ॥ ६२ ॥ धनुष्कोटिर्धनुष्कोटिर्धनुष्कोटिरिति द्विजाः ॥ त्रिः पठन्तो नरा ये तु यत्र क्वापि जलाशये ॥ ६३ ॥ स्नांति सर्वे नरास्ते वै यास्यंति ब्रह्मणः पदम् ॥ एवं वः कथिता विप्रा धर्मगुप्तकथा शुभा ॥ ६४ ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण ब्रह्महत्या विनश्यति ॥ स्वर्णस्तेयादयश्चान्ये नश्येयुः पापसंचयाः ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां धर्मगुप्तोन्मादविमोक्षणवर्णनंनाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ भूयोऽप्यहं प्रवक्ष्यामि धनुष्कोटेस्तु वैभवम् ॥ अत्यद्भुततरं गुह्यं सर्वलोकैकपावनम् ॥ १ ॥ पुरा परावसुर्नाम ब्राह्मणो वेदवित्तमः ॥ अज्ञानात्पितरं हत्वा ब्रह्महत्यामवाप्तवान् ॥ सोऽपि स्नात्वा धनुष्कोटौ तद्दोषान्मुमुचे क्षणात् ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ पितरं हतवान्पूर्वं कथं सूत परावसुः ॥ ३ ॥ कथं वा धनुषः कोटौ मुक्तिस्तस्याप्यभून्मुने ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ आसीद्राजा बृहद्द्युम्नश्चक्रवर्ती महाबलः ॥ धर्मेण पालयामास सागरांतां

वनेचर ॥ २० ॥ विश्वासघातिनां लोके महाकष्टा भवंति हि ॥ न हि मित्रद्रुहां पापं नश्येद्यज्ञायुतैरपि ॥ २१ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां कथंचिन्निष्कृ-
तिर्भवेत् ॥ विश्वस्तघातिनां पापं न नश्येज्जन्मकोटिभिः ॥ २२ ॥ नाहं मेरुं महाभारं मन्ये पंचास्य भूतले ॥ महाभारमिमं मन्ये लोके विश्वास-
घातकम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तेऽथ ऋक्षेण सिंहस्तूष्णीमभूत्तदा ॥ धर्मगुप्ते प्रबुद्धे तु ऋक्षः सुष्वाप भूरुहे ॥२४॥ ततः सिंहोऽब्रवीद्भूपमेनमृक्षं त्यजस्व मे ॥
एवमुक्तेऽथ सिंहेन राजा सुतमशंकितः ॥२५॥ स्वांकन्यस्तशिरस्कं तमृक्षं तत्याज भूतले ॥ पात्यमानस्ततो राज्ञा नखालंबितपादपः ॥२६॥ ऋक्षः
पुण्यवशाद्वृक्षान्न पपात महीतले ॥ स ऋक्षो नृपमभ्येत्य कोपाद्वाक्यमभाषत ॥२७॥ कामरूपधरो राजन्नहं भृगुकुलोद्भवः ॥ ध्यानकाष्ठाभिधो नाम्ना
ऋक्षरूपमधारयम् ॥ २८ ॥ यस्मादनागसं सुतमत्याक्षीन्मां भवान्नृप ॥ मच्छापात्त्वमतः शीघ्रमुन्मत्तश्चर भूपते ॥ २९ ॥ इति शप्त्वा मुनिश्रेष्ठस्ततः
सिंहमभाषत ॥ नृसिंहस्त्वं महायक्षः कुबेरसचिवः पुरा ॥३०॥ हिमवद्गिरिमासाद्य कदाचित्त्वं वधूसखः ॥ अज्ञानाद्गौतमाभ्याशे विहरन्[illegible] ॥
॥ ३१ ॥ गौतमोऽप्युटजाद्दैवात्समिदाहरणाय वै ॥ निर्गतस्त्वां विवसनं दृष्ट्वा शापमुदाहरत् ॥ ३२ ॥ यस्मान्ममाश्रमेऽत्र त्वं विवस्त्रः स्थितवा-
नसि ॥ अतः सिंहत्वमत्रैव भविता ते न संशयः ॥ ३३ ॥ इति गौतमशापेन सिंहत्वमगमत्पुरा ॥ कुबेरसचिवो यक्षो भद्रनामा भवान्पुरा ॥
॥ ३४ ॥ कुबेरो धर्मशीलो हि तद्भृत्याश्च तथैव हि ॥ अतः किमर्थं त्वं हंसि मामृषिं वनगोचरम् ॥ ३५ ॥ एतत्त्वं [illegible]
ज्ञानाधीश मृगाधिप ॥ इत्युक्ते ध्यानकाष्ठेन त्यक्त्वा सिंहत्वमाशु सः ॥ ३६ ॥ यक्षरूपं गतो दिव्यं कुबेरसचिवात्मकम् ॥ ध्यानकाष्ठ[illegible]
प्रांजलिः प्रणतो मुनिम् ॥ ३७ ॥ अद्य ज्ञातं मया सर्वं पूर्ववृत्तं महामुने ॥ गौतमः शापकाले मे शापांतमपि चोक्तवान् ॥ ३८ ॥ ध्यानकाष्ठे-
न संवाद ऋक्षरूपेण ते यदा ॥ तदा निर्मुच्य सिंहत्वं यक्षरूपमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥ इति मामब्रवीद्ब्रह्मन्गौतमो मुनिपुंगवः ॥ [illegible]
जानासि त्वां महामुने ॥ ४० ॥ ध्यानकाष्ठाभिधं शुद्धं कामरूपधरं सदा ॥ इत्युक्त्वा तं प्रणम्याथ ध्यानकाष्ठं स यक्षराट् ॥ ४१ ॥ विमानवरमा-
रुह्य प्रययावलकापुरीम् ॥ तस्मिन्गते तु यक्षेशे ध्यानकाष्ठो महामुनिः ॥ ४२ ॥ [illegible] ॥ ध्यानकाष्ठे गते तस्मि-
[illegible] ॥ ४३ ॥ धर्मगुप्तो मुनेः शापादुन्मत्तः प्रययौ पुरीम् ॥ उन्मत्तरूपं तं दृष्ट्वा मंत्रिणस्तं नृपात्मजम् ॥ ४४ ॥ [illegible]
[illegible] मनोरमे ॥ तस्मै निर्दर्शयामासुर्भ्रंशं सुतस्य ते ॥ ४५ ॥ ज्ञात्वा न पुत्रवृत्तांतं [illegible]

मपुण्यानामलभ्यं जन्मकोटिभिः ॥ २६ ॥ अतो युष्मत्पदांभोजे निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ इममेव वरं देहि मह्यं शंभो नमोऽस्तु ते ॥२७॥ उक्त्वा तथास्त्विति द्रौणिं देवदेवो महेश्वरः ॥ पश्यतो द्रोणपुत्रस्य तत्रैवांतरधीयत ॥२८॥ अश्वत्थामापि विप्रेंद्रा धूतपापो विनिर्मलः ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ स्नानमात्रेण तत्क्षणे ॥२९॥ धूतपापमिमं द्रौणिं सर्वे चापि महर्षयः ॥ शुद्धं प्रत्यग्रहीषुस्ते तदाप्रभृति निर्मलम् ॥१३०॥ एवं वः कथितं विप्रा द्रौणिपापविमोक्षणम् ॥ रामचन्द्रधनुष्कोटिस्नानवैभवमात्रतः ॥३१॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि शिवलोके म हीयते ॥ १३२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायामश्वत्थामसुप्तमारणदोषशांतिवर्णनंनामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ भूयोऽपि संप्रवक्ष्यामि धनुष्कोटेस्तु वैभवम् ॥ युष्माकमादरेणाहं नैमिषारण्यवासिनः ॥१॥ नंदोनाम महाराजः सोमवंशसमुद्भवः ॥ धर्मेण पालयामास सागरांतां धरामिमाम् ॥२॥ तस्य पुत्रः समभवद्धर्मगुप्त इति श्रुतः ॥ राज्यरक्षाधुरं नंदो निजपुत्रे निधाय सः ॥३॥ जितेंद्रियो जिताहारः प्रविवेश तपोवनम् ॥ ताते तपोवनं याते धर्मगुप्ताभिधो नृपः ॥४॥ मेदिनीं पालयामास धर्मज्ञो नीतितत्परः ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैर्देवानिंद्रपुरोगमान् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं क्षेत्राणि च बहूनि सः ॥ सर्वे स्वधर्मनिरतास्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६ ॥ बभूवुर्नाभवन्पीडास्तस्मिंश्चोरादिसंभवाः ॥ कदाचिद्धर्मगुप्तोऽयमारूढस्तुरगोत्तमम् ॥ ७ ॥ वनं विवेश विप्रेंद्रा मृगयारसकौतुकी ॥ तमालतालहिंतालकुरवाकुलदिङ्मुखे ॥ ८ ॥ विचचार वने तस्मिन्सिंहव्याघ्रभयानके ॥ मत्तालिकुलसंनादसंमूर्छितदिगंतरे ॥ ९ ॥ पद्मकल्हारकुमुदनीलोत्पलवनाकुलैः ॥ तटाकैरपि संपूर्णे तपस्विजनमंडिते ॥१०॥ तस्मिन्वने संचरतो धर्मगुप्तस्य भूपतेः ॥ अभूद्विभावरी विप्रास्तमसावृतदिङ्मुखा ॥ ११ ॥ राजापि पश्चिमां संध्यामुपास्य नियमान्वितः ॥ जजाप तत्र च वने गायत्रीं वेदमातरम् ॥ १२ ॥ सिंहव्याघ्रादिभीत्यास्मिन्वृक्षमेकं समास्थिते ॥ राजपुत्रे तदाभ्यागादृक्षः सिंहभयार्दितः ॥ १३ ॥ अन्वधावत तं ऋक्षमेकः सिंहो वनेचरः ॥ अनुद्रुतः स सिंहेन ऋक्षो वृक्षमुपारुहत् ॥ १४ ॥ आरुह्य ऋक्षो वृक्षं तं ददर्श जगतीपतिम् ॥ वृक्षस्थितं महात्मानं महाबलपराक्रमम् ॥ १५ ॥ उवाच भूपतिं दृष्ट्वा ऋक्षोयं वनगोचरः ॥ मा भीतिं कुरु राजेंद्र वत्स्यावो रजनीमिह ॥ १६ ॥ महासत्त्वो महाकायो महादंष्ट्रासमाकुलः ॥ वृक्षमूलं समायातः सिंहोयमतिभीषणः ॥ १७ ॥ रात्र्यर्धं भज निद्रां त्वं रक्ष्यमाणो मयादितः ॥ ततः प्रसुप्तं मां रक्ष शर्वर्यर्धं महामते ॥ १८ ॥ इति तद्वाक्यमादाय सुप्ते नंदसुते हरिः ॥ प्रोवाच ऋक्षं सुप्तोऽयं नृपश्च त्यज्यतामिति ॥ १९ ॥ तं सिंहमब्रवीदृक्षो धर्मज्ञो द्विजसत्तमाः ॥ भवान्धर्मं न जानीषे मृगराज

दीनवत्सलः ॥ १ ॥ सुतमारणदोषस्य शांत्यर्थं भगवन्मम ॥ प्रायश्चित्तं विधेहि त्वं सर्वज्ञोऽसि भवान्यतः ॥ इत्युक्तो द्रौणिना व्यासश्चिरं
ध्यात्वा तमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एतत्पापस्य शांत्यर्थं प्रायश्चित्तं स्मृतौ न हि ॥ ३ ॥ तथाप्युपायं वक्ष्यामि तवैनसोऽव
शांतये ॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्ये रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ४ ॥ धनुष्कोटिरितिख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ अस्ति पुण्यतमं द्रौणे महापात
कनाशनम् ॥ ५ ॥ स्वर्गमोक्षप्रदं पुंसां ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ६ ॥ पवित्राणां पवित्रं च तीर्थानां च
तथोत्तमम् ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं नरकक्लेशनाशनम् ॥ ७ ॥ अकालमृत्युशमनं पुंसां विजयवर्द्धनम् ॥ दारिद्र्यनाशनं पुंसामायु[illegible]कार
णम् ॥ ८ ॥ चित्तशुद्धिप्रदं नृणां शांतिदांत्यादिकारणम् ॥ तत्र गत्वा धनुष्कोटौ रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ ९ ॥ स्नानं कुरुष्व द्रौणे त्वं मासमात्रं निरं
तरम् ॥ सुतमारणदोषात्त्वं सद्यः पूतो भविष्यसि ॥ ११० ॥ कुरुष्व वचनं शीघ्रं मम त्वं द्रोणनंदन ॥ एवमुक्तस्तदा द्रौणिर्व्यासेन परमर्षिणा
॥ ११ ॥ रामसेतुं समासाद्य धनुष्कोटिं पवित्रदाम् ॥ सस्नौ संकल्पपूर्वं तु मासमेकं निरन्तरम् ॥ १२ ॥ त्रिसंध्यं रामनाथं च सिषेवे स दिने
दिने ॥ ततस्त्रिंशद्दिने तोयस्नानाद्द्रोणात्मजस्तदा ॥ १३ ॥ जजाप च धनुष्कोट्यां मंत्रं पंचाक्षरं तदा ॥ अकार्षीदुपवासं च द्रौणिस्तस्मि
तद्दिने ॥ १४ ॥ अकरोज्जागरं रात्रौ रामनाथस्य सन्निधौ ॥ अपरेद्युर्धनुष्कोटौ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ १५ ॥ सिषेवे रामनाथं च [illegible]
भक्तिपुरःसरम् ॥ ननर्त पुरतः शंभोरानंदाश्रुपरिप्लुतः ॥ १६ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्प्रादुरासीत्तदग्रतः ॥ दृष्ट्वा तत्र महादेवं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
॥ १७ ॥ ॥ द्रौणिरुवाच ॥ ॥ नमस्ते देवदेवेश करुणाकर शंकर ॥ आपदंबुधिमग्नानां पोतायितपदांबुज ॥ १८ ॥ महादेव कृपामूर्ते [illegible]
नीललोहित ॥ उमाकांत विरूपाक्ष चंद्रशेखर ते नमः ॥ १९ ॥ मृत्युंजय त्रिनेत्र त्वं पाहि मां कृपया दृशा ॥ पार्वतीपतये तुभ्यं त्रिपुरान्तक[illegible]
शंभवे ॥१२०॥ पिनाकपाणये तुभ्यं त्र्यंबकाय नमोनमः ॥ अनंतादिमहानागहारभूषणभूषित ॥ २१ ॥ शूलपाणे नमस्तुभ्यं गंगाधर [illegible] ॥
रक्ष मां कृपया देव पापसंघातपंजरात् ॥ इति स्तुतो महादेवो द्रौणिं प्रोवाच हर्षितः ॥ २२ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ [illegible]
धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ २३ ॥ अश्वत्थामन्निवृत्तोऽभूद्दोषं(?) वरय सुव्रत ॥ मयि प्रसन्ने लोकेषु किमलभ्यं शरीरिणाम् ॥ २४ ॥ [illegible]
वृणीष्व त्वं मत्तो द्रोणात्मजाधुना ॥ इत्युक्तः शंभुना द्रौणिः प्राह तं परमेश्वरम् ॥ २५ ॥ तवाद्य दर्शनेनाहं कृतार्थोऽस्मि [illegible] ॥ [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] ।

न्निव ॥ ७५ ॥ खड्गं विमलमादाय व्यचरच्छिबिरे निशि ॥ ततस्तु धृष्टद्युम्नस्य शिबिरं मंदमाययौ ॥ ७६ ॥ धृष्टद्युम्नादयस्तत्र महायुद्धेन कर्शिताः ॥ सुषुपुर्निशि विश्वस्ताः स्वस्वसैन्यसमावृताः ॥ ७७ ॥ धृष्टद्युम्नस्य शिबिरं प्रविश्य द्रौणिरस्त्रवित् ॥ तं सुप्तं शयने शुभ्रे ददर्शारान्महाबलम् ॥ ७८ ॥ पादेनाघातयद्रोषात्स्वपंतं द्रोणनंदनः ॥ स बुद्धश्चरणाघातादुत्थाय शयनादथ ॥ ७९ ॥ व्यलोकयत्तदा वीरो द्रोणपुत्रं पुरः स्थितम् ॥ तमुत्पतंतं शयनाद्रोणाचार्यसुतो बली ॥ ८० ॥ केशेष्वाकृष्य बाहुभ्यां निष्पिपेष धरातले ॥ धृष्टद्युम्नस्तदा तेन निष्पिष्टः स भयातुरः ॥ ८१ ॥ निद्रांधः पादघातार्तो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ द्रौणिस्त्वाक्रम्य तस्योरः कण्ठं बद्ध्वा धनुर्गुणैः ॥ ८२ ॥ नदंतं विस्फुरंतं तं पशुमारममारयत् ॥ तस्य सैन्यानि सर्वाणि न्यवधीच्च तथैव सः ॥ ८३ ॥ युधामन्युं महावीर्यमुत्तमौजसमेव च ॥ तथैव द्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ८४ ॥ शिखंडिप्रमुखानन्यान्खड्गेनामारयद्बहून् ॥ तद्भयाद्द्वारनिर्यातान्सर्वानेव च सैनिकान् ॥ ८५ ॥ प्रापयामासतुर्मृत्युं कृतवर्मकृपावुभौ ॥ एवं निहतसैन्यं तच्छिबिरं तैर्महाबलैः ॥ ८६ ॥ तत्क्षणे शून्यमभवत्त्रिजगत्प्रलये यथा ॥ एवं हत्वा ततः सर्वान्द्रोणपुत्रादयस्त्रयः ॥८७॥ निरगुः शिबिरात्तस्मात्पार्थभीता भयातुराः ॥ सर्वे पृथक्पृथग्देशान्दुद्रुवुः शीघ्रगामिनः ॥ ८८ ॥ अथ द्रौणिर्ययौ विप्रा रेवातीरं मनोरमम् ॥ तत्र ह्यनेकसाहस्रा ऋषयो वेदवादिनः ॥ ८९ ॥ कथयंतः कथाः पुण्यास्तपश्चक्रुरनुत्तमम् ॥ तत्रायं प्रययौ द्रौणिर्ऋषीणामाश्रमेष्वथ ॥ ९० ॥ प्रविष्टमात्रे तस्मिंस्तु मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ द्रौणेर्दुश्चरितं ज्ञात्वा प्राहुर्योगबलेन तम् ॥ ९१ ॥ सुप्तमारणकृत्पापी द्रौणे त्वं ब्राह्मणाधमः ॥ त्वद्दर्शनेन ह्यस्माकं पातित्यं भवति ध्रुवम् ॥ ९२ ॥ त्वत्संभाषणमात्रेण ब्रह्महत्यायुतं भवेत् ॥ अतोऽस्मदाश्रमेभ्यस्त्वं निर्गच्छ पुरुषाधम ॥ ९३ ॥ इत्यब्रुवंस्तदा द्रौणिं तत्रत्या मुनयो द्विजाः ॥ इतीरितस्ततो द्रौणिर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९४ ॥ लज्जितो निरगात्तस्मादाश्रमान्मुनिसेवितात् ॥ एवं काश्यादितीर्थेषु पुण्येषु प्रययौ च सः ॥ ९५ ॥ तत्रतत्र द्विजैः सर्वैर्निंदितोऽसौ महात्मभिः ॥ व्यासं शरणमापेदे प्रायश्चित्तचिकीर्षया ॥ ९६ ॥ ततो बदरिकारण्ये समासीनं महामुनिम् ॥ द्वैपायनं समागम्य प्रणनाम सभक्तिकम् ॥ ९७ ॥ ततो व्यासोऽब्रवीदेनं द्रोणाचार्यसुतं मुनिः ॥ त्वमस्मदाश्रमाद्द्रौणे निर्याहि त्वरया त्विति ॥ ९८ ॥ सुप्तमारणदोषेण महापातकवान्भवान् ॥ अतो मे भवतालापान्महत्पापं भविष्यति ॥ इत्युक्तः स तदा द्रौणिः प्रोवाचेदं वचो मुनिः ॥ ९९ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ भगवन्निंदितः सर्वैस्त्वामस्मि शरणं गतः ॥ १०० ॥ ब्रवीषि चेत्त्वमप्येवं कोऽन्यो मे शरणं भवेत् ॥ कृपां कुरु मयि ब्रह्मन्साधवो

निशि ॥ ४९ ॥ इत्यचिंतयदेकः सन्नुपदेशमिमं स्मरन् ॥ जेतुं न शक्याः पार्था हि ऋजुमार्गेण युद्ध्यता ॥ ५० ॥ मया तच्छद्मना तेऽत्र हंतव्या जितकाशिनः ॥ सुयोधनसकाशे च प्रतिज्ञातो मया वधः ॥ ५१ ॥ ऋजुमार्गेण युद्धे मे प्राणनाशो भविष्यति ॥ छलेन युष्मानस्य जयश्चास्य रिपुक्षयः ॥ ५२ ॥ यच्च निंद्यं भवेत्कार्यं लोके सर्वजनैरपि ॥ कार्यमेव हि तत्कर्म क्षत्रधर्मानुवर्तिना ॥ ५३ ॥ पार्थैरपि छलेनैव कृतं कर्म सुयोधने ॥ अस्मिन्नर्थे पुराविद्भिः प्रोक्ताः श्लोका भवंति हि ॥ ५४ ॥ परिश्रांते विदीर्णे न भुंजाने न रिपोर्बले ॥ प्रस्थाने च प्रवेशे च प्रहर्तव्यं न संशयः ॥ ५५ ॥ निद्रार्तमर्धरात्रे च तथा त्यक्तायुधं रणे ॥ भिन्नयोधं बलं सर्वं प्रहर्तव्यमरातिभिः ॥ ५६ ॥ एवं स नियमं कृत्वा सुतमारणकर्मणि ॥ प्राबोधयद्द्रोजकृपौ सुप्तौ रात्रौ स साहसी ॥ द्रौणिर्ध्यात्वा मुहूर्तं तु तावुभावभ्यभाषत ॥ ५७ ॥

॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ मृतः सुयोधनो राजा महाबलपराक्रमः ॥ ५८ ॥ शुद्धकर्मा क्षतः पार्थैर्बहुभिः क्षुद्रकर्मभिः ॥ भीमेनातिनृशंसेन शिरो राज्ञः पदा हतम् ॥ ५९ ॥ ततोऽद्य रात्रौ पार्थानां समेत्य पटमण्डपम् ॥ सुखसुप्तान्हनिष्यामः शस्त्रैर्नानाविधैर्नवम् ॥ कृपः प्रोवाच तदेन मिति श्रुत्वा द्विजोत्तमाः ॥ ६० ॥ ॥ कृप उवाच ॥ ॥ सुप्तानां मारणं लोके न धर्मो नच पूज्यते ॥ ६१ ॥ तथैव त्यक्तशस्त्राणां संत्यक्तरथवाजि नाम् ॥ शृणु मे वचनं वत्स मुच्यतां साहसं त्वया ॥ ६२ ॥ वयं तु धृतराष्ट्रं च गांधारीं च पतिव्रताम् ॥ पृच्छामो विदुरं चापि तदुक्तं करवा महे ॥ इत्युक्तः स तदा द्रौणिः कृपं प्रोवाच वै पुनः ॥ ६३ ॥ ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ ॥ पांडवैश्च पुरा यन्मे छलायुद्धे पिता हतः ॥ ६४ ॥ तन्मे सर्वाणि मर्माणि निकृन्तति हि मातुल ॥ द्रोणं हतमित्येतद्धर्मपुत्रस्य यद्वचः ॥ ६५ ॥ कथं जनसमक्षं तद्वचनं संस्मृणोम्यहम् ॥ तेन पांडवैः पूर्वं धर्मसेतुर्निराकृतः ॥ ६६ ॥ समक्षमेव युष्माकं सर्वेषामेव भूभृताम् ॥ त्यक्तायुधो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ६७ ॥ तथा गांगेयः भीष्मस्त्यक्तचापो निरायुधः ॥ शिखंडिनं पुरोधाय निहतः सव्यसाचिना ॥ ६८ ॥ एवमन्येऽपि भूपालाश्छलेनैव हतास्तु तैः ॥ तस्मादहं हनिष्यामि सुप्तानां मारणं निशि ॥ ६९ ॥ एवमुक्त्वा तदा द्रौणिः संयुक्ततुरगं रथम् ॥ प्रायादभिमुखः शत्रून्समारुह्य कृपा[illegible] ॥ ७० ॥ तं [illegible] न्वगातां तौ कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ययुश्च शिबिरे तेषां संप्रसुप्तजनं तदा ॥ ७१ ॥ शिबिरद्वारमासाद्य द्रोणपुत्रो व्यतिष्ठत ॥ ददर्श तत्र [illegible] महान्तं भूतमनिशम् ॥ ७२ ॥ अवाप विमलं खड्गं [illegible] ॥ ततो द्रौणिरवस्थाप्य कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ७३ ॥ [illegible] शिबिरं गतः प्रविष्टवान् ॥ प्रविष्टे शिबिरे द्रौणौ कृतवर्मकृपावुभौ ॥ ७४ ॥ [illegible] गतौ [illegible] ॥ अथ द्रौणिः [illegible]

तिते त्वयि ॥ २२ ॥ शृणु वाक्यं ममाद्य त्वं यथार्थं वदतो नृप ॥ सुकृतेन शपे चाहं सुयोधन महामते ॥ २३ ॥ अद्य रात्रौ हनिष्यामि पांडवा
न्सह सृंजयैः ॥ पश्यतो वासुदेवस्य त्वमनुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा द्रौणिं राजा तदाऽब्रवीत् ॥ तथास्त्विति पुनः प्राह कृपं
राजा द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥ आचार्यैनं द्रोणपुत्रं कलशोत्थेन वारिणा ॥ सैनापत्येऽभिषिंचस्वेत्यथ सोपि तथाऽकरोत् ॥ २६ ॥ सोभिषिक्तस्तदा
द्रौणिः परिष्वज्य नृपोत्तमम् ॥ कृतवर्मकृपाभ्यां च सहितस्त्वरितं ययौ ॥ २७ ॥ ततस्ते तु त्रयो वीराः प्रयाता दक्षिणोन्मुखाः ॥ आदित्यास्तम
यात्पूर्वं शिबिरांतिकमासत ॥ २८ ॥ पार्थानां भीषणं शब्दं श्रुत्वा तत्र जयैषिणः ॥ पांडवानुद्रुता भीतास्तदा द्रौण्यादयस्त्रयः ॥ २९ ॥ प्राङ्मुखा
दुद्रुवुर्भीत्या कियद्दूरं श्रमातुराः ॥ मुहूर्तं ते ततो गत्वा क्रोधामर्षवशानुगाः ॥ ३० ॥ दुर्योधनवधार्तास्ते क्षणं तत्रावतस्थिरे ॥ ततोऽपश्यन्नरण्यं
वै नानातरुलतावृतम् ॥ ३१ ॥ अनेकमृगसंबाधं क्रूरपक्षिगणाकुलम् ॥ समृद्धजलसंपूर्णतटाकपरिशोभितम् ॥ ३२ ॥ पद्मेंदीवरकह्लारसरसी
शतसंकुलम् ॥ तत्र पीत्वा जलं ते तु पाययित्वा हयांस्तथा ॥ ३३ ॥ अनेकशाखासंबाधन्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ संप्राप्य तु महावृक्षं न्यग्रोधं ते
त्रयस्तदा ॥ ३४ ॥ अवतीर्य रथेभ्यश्च मोचयित्वा तुरंगमान् ॥ उपस्पृश्य जलं तत्र सायंसंध्यामुपासत ॥ ३५ ॥ अथ चास्तगिरिं भानुः प्रपेदे
च गतप्रभः ॥ ततश्च रजनी घोरा समभूत्तिमिराकुला ॥ ३६ ॥ रात्रिंचराणि सत्त्वानि संचरंति ततस्ततः ॥ दिवाचराणि सत्त्वानि निद्रावशमुपा
ययुः ॥ ३७ ॥ कृतवर्मा कृपो द्रौणिः प्रदोषसमये हि ते ॥ न्यग्रोधस्योपविविशुरंतिके शोककर्शिताः ॥ ३८ ॥ कृपभोजौ तदा निद्रां भेजातेऽतिप
याक्रमौ ॥ सुखोचितास्त्वदुःखार्हा निषेदुर्धरणीतले ॥ ३९ ॥ द्रोणपुत्रस्तु कोपेन कलुषीकृतमानसः ॥ ययौ न निद्रां विप्रेंद्रा निश्वसन्नुरगो यथा ॥
२॥ ४० ॥ ततोऽवलोकयांचक्रे तदरण्यं भयानकम् ॥ न्यग्रोधं च ततोऽपश्यद्बहुवायससंकुलम् ॥ ४१ ॥ तत्र वायसवृन्दानि निशायां वासमाय
युः ॥ सुखं भिन्नासु शाखासु सुषुपुस्ते पृथक्पृथक् ॥ ४२ ॥ काकेषु तेषु सुप्तेषु विश्वस्तेषु समंततः ॥ ततोऽपश्यत्समायांतं भासं द्रौणिर्भयंकरम् ॥
॥ ४३ ॥ क्रूरशब्दं क्रूरकायं बभ्रुपिंगकलेवरम् ॥ स भासोऽथ भृशं शब्दं कृत्वालीयत शाखिनि ॥ ४४ ॥ उत्प्लुत्य तस्य शाखायां न्यग्रोधस्य
विहंगमः ॥ सुप्तान्काकान्निजघ्नेऽसावनेकान्वायसांतकः ॥ ४५ ॥ काकानामभिनत्पक्षान्स केषांचिद्विहंगमः ॥ इतरेषां च चरणाञ्छिरांसि चरणा
युधः ॥ ४६ ॥ विचकर्त क्षणेनासावुलूको बलवान्द्विजाः ॥ स भिन्नदेहावयवैः काकानां बहुभिस्तदा ॥ ४७ ॥ समंतादावृतं सर्वं न्यग्रोधपरि
मण्डलम् ॥ वायसांस्तान्निहत्यासावुलूको मुमुदे तदा ॥ ४८ ॥ द्रौणिर्दृष्ट्वा तु तत्कर्म भासेनैवं कृतं निशि ॥ करिष्याम्यहमप्येवं शत्रूणां निधनं

स्तु वैभवम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणां सर्वपापनिबर्हणम् ॥ १३३ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतु
माहात्म्ये धनुष्कोटिप्रशंसायां धनुष्कोटिवैभवकथनवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अश्वत्थामा
कथं सूत सुप्तमारणमाचरत् ॥ कथं च मुक्तस्तत्पापाद्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ १ ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ त्वमिदं जानतेऽ
स्माकं त्वद्वचोमृतपायिनाम् ॥ २ ॥ इति पृष्टस्तदा सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥ वक्तुं प्रचक्रमे तत्र व्यासं नत्वा गुरुं मुदा ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत
उवाच ॥ ॥ राज्यार्थं कलहे जाते पांडवानां पुरा द्विजाः ॥ धार्तराष्ट्रैर्महायुद्धे महदक्षौहिणीयुते ॥ ४ ॥ युद्धं दशदिनं कृत्वा भीष्मे शान्तनवे
हते ॥ द्रोणे पंचदिनं कृत्वा कर्णे च द्विदिनं तथा ॥ ५ ॥ तथैवैकदिनं युद्ध्वा शल्ये च निधनं गते ॥ अष्टादशदिने तत्र रणे दुर्योधने द्विजाः ॥
॥ ६ ॥ भग्नोरौ भीमगदया पतिते राजसत्तमे ॥ सर्वे नृपतयो विप्रा निवेशाय कृतत्वराः ॥ ७ ॥ ये जीवितास्तु राजानस्ते ययुः स्वपुरान्प्रति ॥
धृष्टद्युम्नशिखंड्याद्याः सृंजयाः सर्व एव हि ॥ ८ ॥ अन्ये चापि महीपाला जग्मुः स्वशिबिरान्प्रति ॥ अथ पार्था महाभा
गाः कृष्णसात्यकिसंयुताः ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्य शिबिरं प्राविशन्विजनं द्विजाः ॥ वृद्धैरमात्यैस्तत्रस्थैः षंढैः स्त्रीरक्षकैस्तथा ॥ १० ॥
कृतांजलिपुटैः प्रह्वैः काषायमलिनांबरैः ॥ प्रणम्यमानास्ते पार्थाः कुरुराजस्य वेश्मनि ॥ ११ ॥ तत्रत्यकनकजातानि समादाय महा
बलाः ॥ सुयोधनस्य शिबिरे न्यवसंत सुखेन ते ॥ १२ ॥ अथ तानब्रवीत्पार्थाञ्छ्रीकृष्णः प्रीणयन्निव ॥ मंगलार्थाय चास्माभिर्वस्तव्यं शिबि
राद्बहिः ॥ १३ ॥ इत्युक्ता वासुदेवेन तथेत्युक्त्वाथ पांडवाः ॥ कृष्णसात्यकिसंयुक्ताः प्रययुः शिबिराद्बहिः ॥ १४ ॥ वासुदेवेन सहिता मंगलार्थं
हि पांडवाः ॥ ओघवत्याः समासाद्य तीरं नद्या नरोत्तमाः ॥ १५ ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्र हतशत्रुगणाः सुखम् ॥ कृतवर्मा कृपो द्रौणिस्त्रयोऽगा
दुर्योधनांतिकम् ॥ १६ ॥ आदित्यास्तमयात्पूर्वमपराह्णे समाययुः ॥ सुयोधनं तदा दृष्ट्वा रणपांसुषु रूषितम् ॥ १७ ॥ भग्नोरुकं गदया भीमसेन
स्य भीमया ॥ रुधिरासिक्तसर्वांगं चेष्टमानं महीतले ॥ १८ ॥ अशोचंत तदा तत्र द्रोणपुत्रादयस्त्रयः ॥ शुशोच सोऽपि तान्दृष्ट्वा रणे दुर्योधनो
नृपः ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तथा तु राजानं बाष्पव्याकुललोचनम् ॥ अश्वत्थामा तदा कोपाज्ज्वलन्निव महानलः ॥ २० ॥ पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य क्रोध
विस्फारितेक्षणः ॥ अश्रुविक्लवया वाचा दुर्योधनमभाषत ॥ २१ ॥ पिता मे पातितः क्षुद्रैश्छलेनैव रणाजिरे ॥ न तथा तेन शोचामि यथा निशा

१ [illegible] २ [illegible]

ष्कोटौ नरः स्नायादपुनर्भवसिद्धये ॥ एकभुक्तो जितक्रोधो माघमासेऽत्र यो नरः ॥ ८ ॥ स्नानं करोति विप्रेंद्रा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ माघमासे नरस्तु यः ॥ ९ ॥ स्नात्वांते शिवरात्रौ च निराहारो जितेंद्रियः ॥ कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रतियामं विशेषतः ॥ ११० ॥ रामनाथं महादेवमभ्यर्च्य विधिपूर्वकम् ॥ परेद्युरुदिते सूर्ये धनुष्कोटौ निमज्य च ॥ ११ ॥ अन्येष्वपि च तीर्थेषु स्नात्वा नियतमानसः ॥ निर्वर्त्य नित्यकर्माणि रामनाथं निषेव्य च ॥ १२ ॥ यथाशक्ति द्विजानन्नैर्भोजयित्वा द्विजोत्तमाः ॥ भूमिं गां च तिलान्धान्यं दत्त्वा वित्तं च शक्तितः ॥ ॥ १३ ॥ ब्राह्मणैरप्यनुज्ञातः स्वयं भुंजीत वाग्यतः ॥ एवं कृतवतः पुंसो रामनाथो महेश्वरः ॥ १४ ॥ विमोच्य सर्वपापानि भुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति ॥ अतः सर्वप्रयत्नेन माघमासे मुनीश्वराः ॥ १५ ॥ स्नातव्यं हि धनुष्कोटौ नरैरत्र मुमुक्षुभिः ॥ धनुष्कोटौ नरः स्नानं सेतावर्धोदये तु यः ॥ १६ ॥ करोति तस्य पापानि नश्यंत्येव क्षणाद्द्विजाः ॥ स्नानं महोदये चात्र भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ १७ ॥ यः स्नायाद्धनुषः कोटावर्द्धोदयमहोदये ॥ तस्य वश्यास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १८ ॥ धनुष्कोटौ द्विजाः स्नानमर्द्धोदयमहोदये ॥ विनाप्यद्वैतविज्ञानं सायुज्यप्राप्तिकारणम् ॥ ॥ १९ ॥ तत्र स्नानं द्विजाः पुंसामर्द्धोदयमहोदये ॥ मन्वाद्युक्तं विना सत्यं प्रायश्चित्तं हि पापिनाम् ॥ १२० ॥ अत्र सेतौ धनुष्कोटावर्धोदयमहोदये ॥ स्नाति चेन्मनुजो विप्राः सत्यं यज्ञं विनाप्ययम् ॥ २१ ॥ यज्ञानां फलमाप्नोति संपूर्णं नात्र संशयः ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु यः स्नायादत्र मानवः ॥ २२ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शेषेणापि न शक्यते[1] ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु धनुष्कोट्यवगाहनम्[2] ॥ २३ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ श्रीरामधनुषः कोटौ चंद्रसूर्योपरागयोः ॥ २४ ॥ स्नानं सायुज्यदं प्रोक्तं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ चंद्रसूर्योपरागेषु अर्धोदयमहोदये ॥ ॥ २५ ॥ स्नातव्यमत्र मनुजैर्भुक्तिमुक्तिफलेच्छुभिः ॥ अतः सर्वं परित्यज्य गच्छध्वं मुनिपुंगवाः ॥ २६ ॥ धनुष्कोटिं महापुण्यां भुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् ॥ तत्र गत्वा पितृभ्यश्च कुरुध्वं पिंडदापनम् ॥ २७ ॥ आकल्पं पितृतृप्तिः स्यादत्र पिंडनिवापनात् ॥ पितॄणां तृप्तिदं स्थानत्रयं रामेण निर्मितम् ॥ २८ ॥ सेतुमूले धनुष्कोट्यां गंधमादनपर्वते ॥ पिंडं दत्त्वा पितृभ्योऽत्र ऋणान्मुक्तो भविष्यति ॥ २९ ॥ सेतुमूलं धनुष्कोटिं गंधमादनमेव च ॥ ऋणमोक्ष इति ख्यातं त्रिस्थानं देवनिर्मितम् ॥ १३० ॥ अतः सर्वप्रयत्नेन धनुष्कोटिर्निषेव्यताम् ॥ अत्रागत्य धनुष्कोटौ स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ ३१ ॥ द्रोणाचार्यसुतः श्रीमानश्वत्थामा मुनीश्वराः ॥ सुप्तमारणदोषेण घोरेण मुमुचे क्षणात् ॥ ३२ ॥ एवं वः कथितं विप्रा धनुष्कोटे

[1] गण्यते—इ० पा० । [2] धनुष्कोटौ निमज्जनम्—इ० पा० ।

महापातकनाशाय मुक्त्यै चाभीष्टसिद्धये ॥ भवेत्समर्थं विप्रेंद्रा नात्र कार्या विचारणा ॥ ८१ ॥ तावत्संपीड्यते जंतुः पातकैर्घोरणा
तकैः ॥ यावन्नालोक्यते रामधनुष्कोटिर्विमुक्तिदा ॥ ८२ ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते पापकर्माणि धनुष्कोट्यवलो
किनः ॥ ८३ ॥ दक्षिणांभोनिधौ सेतौ रामचन्द्रेण निर्मिता ॥ या रेखा धनुषः कोट्या विभीषणहिताय वै ॥ ८४ ॥ सैव कैलासपदवी वैकुण्ठब्र
ह्मलोकयोः ॥ मार्गः स्वर्गस्य लोकस्य नात्र कार्या विचारणा ॥ ८५ ॥ तुल्यं यज्ञफलैः पुण्यैर्धनुष्कोट्यवगाहनम् ॥ सर्वमंत्राधिकं पुण्यं सर्वज्ञा
नफलप्रदम् ॥ ८६ ॥ कायक्लेशकरैः पुंसां किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ किं वेदैः किमु वा शास्त्रैर्धनुष्कोट्यवलोकिनः ॥ ८७ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटौ
स्नानं चेल्लभ्यते नृणाम् ॥ सितासितसरित्पुण्यवारिभिः किं प्रयोजनम् ॥ ८८ ॥ रामचंद्रधनुष्कोटिदर्शनं लभ्यते यदि ॥ काश्यां तु मरणान्मुक्तिः
प्रार्थ्यते किं वृथा नरैः ॥ ८९ ॥ अनिमज्ज्य धनुष्कोटावनुपोष्य दिनत्रयम् ॥ अदत्त्वा कांचनं गां च दरिद्रः स्यान्न संशयः ॥ ९० ॥ धनुष्को
ट्यवगाहेन यत्फलं लभते नरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टापि बहुदक्षिणैः ॥ ९१ ॥ न तत्फलमवाप्नोति सत्यंसत्यं वदाम्यहम् ॥ धनुष्कोट्याभिधं
तीर्थं सर्वतीर्थाधिकं विदुः ॥ ९२ ॥ दशकोटिसहस्राणि संति तीर्थानि भूतले ॥ तेषां सान्निध्यमस्त्यत्र धनुष्कोटौ द्विजोत्तमाः ॥ ९३ ॥ [illegible]
वसव आदित्या रुद्राश्च मरुतस्तथा ॥ साध्याश्च सह गन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा ॥९४॥ एते चान्ये च ये देवाः सान्निध्यं कुर्वते सदा ॥ [illegible]
धनुषः कोटौ नित्यमेव पितामहः ॥ ९५ ॥ सन्निधत्ते शिवो विष्णुरुमा मा च सरस्वती ॥ धनुष्कोटौ तपस्तप्त्वा देवाश्च [illegible] ॥ ९६ ॥
विपुलां सिद्धिमगमंस्तत्फलेन मुनीश्वराः ॥ स्नायात्तत्र नरो यस्तु पितृदेवांश्च तर्पयेत् ॥९७॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ [illegible]
क्षिप्रं यो नरो भक्तिसंयुतः॥९८॥ इह लोके परत्रापि सोऽनंतसुखमश्नुते ॥ शाकमूलफलैर्वृत्तिं यो न [illegible] नरः॥९९॥ स गत्वा धनुषः कोटौ स्नायात्त
त्फलसिद्धये ॥ अश्वमेधफलं कर्तुं शक्तिर्यस्य न विद्यते ॥१००॥ धनुष्कोटौ स हि स्नायात्तेन तत्फलमश्नुते ॥ [illegible]
श्वराः॥१॥निंद्ययोनौ न जायंते धनुष्कोट्यवगाहनात्॥मकरस्थे रवौ माघे धनुष्कोटौ तु यो नरः॥२॥स्नानात्पूर्वं [illegible]
माघमासे धनुष्कोटावगाहेत यो नरः ॥ ३ ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु गंगादिषु मुनीश्वराः ॥ [illegible] ॥ ४ ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ तत्सर्वं माघमासेऽत्र मज्जनात्क्षिप्रं व्रजेत् ॥ ५ ॥ [illegible]
धनुष्कोटिः सर्वतीर्थोत्तमा स्मृता ॥ ६ ॥ तत्र स्नानं माघमासे सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ धनु

तंतं सद्यः समाप्नोति धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ ५४ ॥ सद्यः पूतो भवेद्विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ प्रज्ञा लक्ष्मीर्यशः संपज्ज्ञानं धर्मो विरक्तता ॥५५॥ मनःशुद्धिर्भवेन्नॄणां धनुष्कोटिनिमज्जनात्॥ ब्रह्महत्यायुतं चापि सुरापानायुतं तथा॥ ५६॥अयुतं गुरुदाराणां गमनं पापकारणम्॥ स्तेयायुतं सुवर्णानां तत्संसर्गश्च कोटिशः॥५७॥ शीघ्रं विलयमाप्नोति धनुष्कोटौ निमज्जनात्॥ ब्रह्महत्यासमानानि सुरापनसमानि च॥५८॥गुरुस्त्रीगमनेनापि यानि तुल्यानि चास्तिकाः॥सुवर्णस्तेयतुल्यानि तत्संगसमानि च॥५९॥तानि सर्वाणि नश्यंति धनुष्कोटिनिमज्जनात्॥उक्तेष्वेतेषु संदेहो न कर्तव्यः कदाचन ॥६०॥ जिह्वाग्रे परशुं तप्तं धारयामि न संशयः ॥ अर्थवादमिमं सर्वं ब्रुवन्वै नारकी भवेत् ॥ ॥ ६१ ॥ संकरः स हि विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः॥ अहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यमहो मौर्ख्यं द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥ धनुष्कोट्यभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ अद्वैतज्ञानदे पुंसां भुक्तिमुक्तिप्रदायिनि ॥ ६३ ॥ इष्टकाम्यप्रदे नित्यं तथैवाज्ञाननाशने ॥ स्थितेऽपि तद्विहायायं रमतेऽन्यत्र वै जनः ॥६४॥ अहो मोहस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ स्नातस्य धनुषः कोटौ नांतकाद्भयमस्ति वै ॥६५॥ धनुष्कोटिं प्रपश्यंति तत्र स्नांति च ये नराः॥ स्तुवंति च प्रशंसंति स्पृशंति च नमंति च ॥ न पिबंति हि ते स्तन्यं मातॄणां द्विजपुंगवाः ॥ ६६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ धनुष्कोट्यभिधा तस्य कथं सूत समागता ॥ ६७ ॥ तत्सर्वं ब्रूहि तत्त्वेन विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ इति पृष्टो नैमिषीयैराह सूतः पुनश्च तान् ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामेण निहते युद्धे रावणे लोककण्टके ॥ बिभीषणे च लंकायां राजनि स्थापिते ततः ॥ ६९ ॥ वैदेहीलक्ष्मणयुतो रामो दशरथात्मजः ॥ सुग्रीवप्रमुखैर्वीरैर्वानरैरपि संवृतः ॥ ७० ॥ सिद्धचारणगन्धर्वदेवविद्याधरर्षिभिः ॥ अप्सरोभिश्च सततं स्तूयमाननिजाद्भुतः ॥ ७१ ॥ लीलाविधृतकोदण्डस्त्रिपुरघ्नो यथा शिवः ॥ सर्वैः परिवृतो रामो गंधमादनमन्वगात् ॥ ७२ ॥ तत्र स्थितं महात्मानं राघवं रावणांतकम् ॥ प्रांजलिः प्रार्थयामास धर्मज्ञोऽथ बिभीषणः ॥ ७३ ॥ सेतुनानेन ते राम राजानः सर्व एव हि ॥ बलोद्रिक्ताः समभ्येत्य पीडयेयुः पुरीं मम ॥ ॥ ७४ ॥ अतः सेतुमिमं भिंधि धनुष्कोट्या रघूद्वह ॥ इति संप्रार्थितस्तेन पौलस्त्येन स राघवः ॥ ७५ ॥ बिभेद धनुषः कोट्या स्वसेतुं रघुनंदनः ॥ अतो द्विजास्ततस्तीर्थं धनुष्कोटिरिति श्रुतम् ॥ ७६ ॥ श्रीरामधनुषः कोट्या यो रेखां पश्यते कृताम् ॥ अनेकक्लेशसंयुक्तं गर्भवासं न पश्यति ॥ ७७ ॥ धनुष्कोट्या कृता रेखा रामेण लवणांबुधौ ॥ तद्दर्शनाद्भवेन्मुक्तिर्न जाने स्नानजं फलम् ॥ ७८ ॥ नर्मदारोधसि तपो महापातकनाशनम् ॥ गंगातीरे तु मरणमपवर्गफलप्रदम् ॥ ७९ ॥ दानं द्विजाः कुरुक्षेत्रे ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ तपश्च मरणं दानं धनुष्कोटौ कृतं नरैः ॥८०॥

भीमे पात्यते यमकिंकरैः ॥ २५ ॥ तत्रांधकारबहुले विनिद्रो निर्वृतश्चरेत् ॥ स्नाति चे० ॥ २६ ॥ योऽश्नाति पंक्तिभेदेन संस्पृष्टान्नादिकं
नरः ॥ अकृत्वा पंचयज्ञं वा भुंक्ते मोहेन स द्विजाः ॥ २७ ॥ प्रपात्यते यमभटैर्नरके कृमिभोजने ॥ भक्ष्यमाणः कृमिशतैर्भक्षयन्कृमिसंन
यान् ॥ २८ ॥ स्वयं च कृमिभूतः संस्तिष्ठेद्यावदघक्षयम् ॥ स्नाति चे० ॥ २९ ॥ यो हरेद्विप्रवित्तानि स्तेयेन बलतोऽपि वा ॥ अन्येषामपि
वित्तानि राजा तत्पुरुषोऽपि वा ॥ ३० ॥ अयस्मयाग्निकुंडेषु संदंशैः सोऽतिपीडितः ॥ संदंशे नरके घोरे पात्यते यमपूरुषैः ॥ ३१ ॥ स्नाति
चे० ॥ अगम्यां योऽभिगच्छेत स्त्रियं वै पुरुषाधमः ॥ ३२ ॥ अगम्यं पुरुषं योषिदभिगच्छेत वा द्विजाः ॥ तावयस्मयनारीं च पुरुषं चाप्यग्निमयम्
॥ ३३ ॥ तप्तावालिंग्य तिष्ठंतौ यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥ सूर्म्याख्ये नरके घोरे पात्येते बहुकंटके ॥ ३४ ॥ स्नाति चे० ॥ बाधते सर्वजंतून्यो नानो
पायैरुपद्रवैः ॥ ३५ ॥ शाल्मलीनरके घोरे पात्यते बहुकंटके ॥ स्नाति चे० ॥ ३६ ॥ राजा वा राजभृत्यो वा यः पाषंडमनुव्रतः ॥ भेत्
को धर्मसेतूनां वैतरण्यां निपात्यते ॥ ३७ ॥ स्नाति चे० ॥ वृषलीसंगदुष्टो यः शौचाद्याचारवर्जितः ॥ ३८ ॥ त्यक्तलज्जस्त्यक्तवेदः पशुचर्याग्र
स्तथा ॥ स पूयविष्ठामूत्रासृक्श्लेष्मपित्तादिपूरिते ॥ ३९ ॥ अतिबीभत्सनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चे० ॥ ४० ॥ अश्वभिर्मृगयुर्व्याघ्राणि
र्वा बाधते मृगान् ॥ स विध्यमानो बाणौघैः परत्र यमकिंकरैः ॥ ४१ ॥ प्राणरोधाख्यनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ स्नाति चे० ॥ ४२ ॥ दांभिको
यः पशून्यज्ञे विध्यनुष्ठानवर्जितः ॥ हंत्यसौ परलोकेषु वैशसे नरके द्विजाः ॥ ४३ ॥ कृन्त्यमानो यमभटैः पात्यते दुःखसंकुले ॥ स्नाति
चे० ॥ ४४ ॥ आत्मभार्यां सवर्णां यो रेतः पाययते तु सः ॥ परत्र रेतःपायी सन्रेतःकुंडे निपात्यते ॥ ४५ ॥ स्नाति चे० ॥ यो दस्युमार्ग
साश्रित्य गरदो ग्रामदाहकः ॥ ४६ ॥ वणिग्द्रव्यापहारी च स परत्र द्विजोत्तमाः ॥ वज्रदंष्ट्राख्यिकाभिख्ये नरके पात्यते चिरम् ॥ ४७ ॥
स्नाति चे० ॥ विद्यंते यानि चान्यानि नरकाणि परत्र वै ॥ ४८ ॥ तानि नाप्नोति मनुजो धनुष्कोटिनिमज्जनात् ॥ धनुष्कोटौ सकृत्स्ना
नादश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ आत्मविद्या भवेत्साक्षान्मुक्तिश्चापि चतुर्विधा ॥ न पापे रमते बुद्धिर्न भवेद्दुःखमेव वा ॥ ५० ॥ तुलैः पीति
भवेत्सम्यग्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ तुलापुरुषदानेन यत्फलं लभ्यते नरैः ॥ ५१ ॥ तत्फलं लभ्यते पुंभिर्धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ गोसहस्र
प्रदानेन यत्पुण्यं हि भवेन्नृणाम् ॥ ५२ ॥ तत्पुण्यं लभते मर्त्यो धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु यंयमिच्छति पुरुषः ॥ ५३ ॥

१ आनन्द-द०पा० ।

पातकैः ॥ ६१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सर्वतीर्थप्रशंसायां सर्वतीर्थस्वरूप कथनंनामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ विहिताभिषवो मर्त्यः सर्वतीर्थेऽतिपावने ॥ ब्रह्महत्यादिपापघ्नीं धनुष्कोटिं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण मुक्तः स्यान्मानवो भुवि ॥ धनुष्कोटिं प्रपश्यंति स्नांति वा कथयंति ये ॥ २ ॥ अष्टाविंशतिभेदांस्ते नरकान्नोपभुंजते ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं महारौरवरौरवौ ॥ ३ ॥ कुम्भीपाकं कालसूत्रमसिपत्रवनं तथा ॥ कृमिभक्षोंऽधकूपश्च संदंशं शाल्मली तथा ॥ ४ ॥ सूर्मिर्वैतरणी प्राणरोधो विशसनं तथा ॥ लालाभक्षोऽप्यवीचिश्च सारमेयादनं तथा ॥ ५ ॥ तथैव वज्रकणकं क्षारकर्दमपातनम् ॥ रक्षोगणाशनं चापि शूलप्रोतं वितोदनम् ॥ ६ ॥ दंदशूकाशनं चापि पर्यावर्तनसंज्ञितम् ॥ तिरोधानाभिधं विप्रास्तथा सूचीमुखाभिधम् ॥ ७ ॥ पूयशोणितभक्षं च विषाग्निपरिपीडनम् ॥ अष्टाविंशतिसंख्याकमेवं नरकसंचयम् ॥ ८ ॥ न याति मनुजो विप्रा धनुष्कोटौ निमज्जनात् ॥ वित्तापत्यकलत्राणां योऽन्येषामपहारकः ॥ ९ ॥ स कालपाशनिर्बद्धो यमदूतैर्भयानकैः ॥ तामिस्रनरके घोरे पात्यते बहुवत्सरम् ॥ १० ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ यो निहत्य तु भर्तारं भुंक्ते तस्य धनादिकान् ॥ ११ ॥ पात्यते सोंऽधतामिस्रे महादुःखसमाकुले ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ १२ ॥ भूतद्रोहेण यो मर्त्यः पुष्णाति स्वकुटुंबकम् ॥ स तानिह विहायाशु रौरवे पात्यते ध्रुवम् ॥ १३ ॥ विषोल्बणमहासर्पसंकुले यमपूरुषैः ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ ॥ १४ ॥ यः स्वदेहंभरो मर्त्यो भार्यापुत्रादिकं विना ॥ स महारौरवे घोरे पात्यते निजमांसभुक् ॥ १५ ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ यः पशून्पक्षिणो वापि सप्राणान्निरुणद्धि वै ॥ १६ ॥ कृपालेशविहीनं तं क्रव्यादैरपि निंदितम् ॥ कुंभीपाके तप्ततैले पातयंति यमानुगाः ॥ १७ ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ मातरं पितरं विप्रान्यो द्वेष्टि पुरुषाधमः ॥ १८ ॥ स कालसूत्रनरके विस्तृतायुतयोजने ॥ अधस्तादग्निसंतप्त उपर्यर्कमरीचिभिः ॥ १९ ॥ खले ताम्रमये विप्राः पात्यते क्षुधयार्दितः ॥ स्नाति चेद्धनुषः कोटौ तस्मिन्नासौ निपात्यते ॥ २० ॥ यो वेदमार्गमुल्लंघ्य वर्तते कुपथे नरः ॥ सोऽसिपत्रवने घोरे पात्यते यमकिंकरैः ॥ २१ ॥ स्नाति चेद्धनु० ॥ यो राजा राजभृत्यो वा ह्यदंड्ये दंडमाचरेत् ॥ २२ ॥ शरीरदंडं विप्रे वा स शूकरमुखे द्विजाः ॥ पात्यते नरके घोरे इक्षुवद्यंत्रपीडितः ॥ ॥ २३ ॥ स्नाति चे० ॥ ईश्वराधीनवृत्तीनां हिंसां यः प्राणिनां चरेत् ॥ २४ ॥ तैरेव पीड्यमानोऽयं जंतुभिः स्वेन पीडितैः ॥ अंधकूपे माह

॥ मुनिं सुचरितं विप्रा देयोदन्वानुमापतिः ॥ २९ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ मुने
उवाच ॥ ॥ इति स्तुतो महादेवस्तमेनमिदमभ्यधात् ॥ मुनिं सुचरितं विप्रा ॥ इतीरितो मुनिः प्राह महादेवं दयानिधिम् ॥ ३० ॥
सुचरिताद्य त्वं वरं वरय कांक्षितम् ॥ वरं दातुं तवायातः पुण्येऽस्मिन्नाश्रमे शुभे ॥ तर्हि त्वां प्रवृणोम्यद्धा वरं मदभिकांक्षितम् ॥ जरापलितवेलोक
॥ ॥ सुचरित उवाच ॥ ॥ भगवंस्त्वं प्रसन्नो मे यदि स्याश्चन्द्रशेखर ॥ ३१ ॥ फलं प्राप्नोति वै नृभि तत्फला
कुत्रचिद्गंतुमक्षमः ॥ ३२ ॥ सर्वतीर्थेषु च स्नातुमाकांक्षा मम विद्यते ॥ तस्मात्सर्वेषु तीर्थेषु स्नानेन मनुजो हि यत् ॥ रामस्य सेतुना पूते नगेऽस्मिन्गंधमादने ॥
वातिसाधनम् ॥ ३३ ॥ ॥ महादेव उवाच ॥ ॥ अहमावाहयिष्यामि तीर्थान्यत्रैव कृत्स्नशः ॥ ३४ ॥ ततस्सुचरितं प्राह शंकरः करुणानिधिः ॥ ३६ ॥
इत्युक्त्वा स महादेवः पर्वते गन्धमादने ॥ ३५ ॥ तीर्थान्यावाहयामास मुनिप्रीत्यर्थमुत्तमः ॥ मयात्र सर्वतीर्थानां सन्निधाकर्षणादिदम् ॥
मुने सुचरितेदं तु महापातकनाशनम् ॥ सांनिध्यात्सर्वतीर्थानां सर्वतीर्थाभिधं स्मृतम् ॥ ३७ ॥ महापातकसंघानां दावानलसमप्रभम् ॥
मानसं तीर्थमित्याख्यां लप्स्यते भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ३८ ॥ अतः सुचरितात्र त्वं स्नाहि सद्यो विमुक्तये ॥ जन्ममृत्य्वादिनक्रौघसंसारार्णवतारणे ॥
॥ ३९ ॥ काममोहभयक्रोधलोभरोगादिनाशने ॥ विना वेदांतविज्ञानं सद्योनिर्वाणकारणे ॥ ४० ॥ सद्यो विप्राः सर्वतीर्थे महादेवस्य संनिधौ ॥ ४२ ॥
कुम्भीपाकादिसकलनरकाग्निविनाशने ॥ ४१ ॥ इतीरितः सुचरितः शम्भुना मदनारिणा ॥ स्नातुमैच्छत ततः सुचरितो मुनिः ॥
स्नात्वोत्थितः सुचरितो ददृशेऽखिलमानवैः ॥ जरापलितनिर्मुक्तस्तरुणोऽतीव सुन्दरः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा स्वांगसौंदर्यं ततः सुचरितो मुनिः ॥
श्लाघयामास तत्तीर्थं बहुधाऽन्ये च तापसाः ॥ ४४ ॥ महादेवः सुचरितं बभाषे तदनंतरम् ॥ अस्य तीर्थस्य तीरे त्वं वसन्सुचरित द्विज ॥
॥ ४५ ॥ स्नानं कुरुष्व सततं स्मरन्मां मुक्तिदायकम् ॥ देशांतरीयतीर्थेषु मा व्रज ब्राह्मणोत्तम ॥ ४६ ॥ अस्य तीर्थस्य माहात्म्यान्मामंते प्राप्स्यसि
सिद्धुवम् ॥ अन्येऽपि येऽत्र स्नास्यंति तेऽपि मां प्राप्नुयुर्द्विज ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ तस्मिन्नंतर्हिते रुद्रे ततः सुचरितो
मुनिः ॥ ४८ ॥ अनेककालं निवसन्सर्वतीर्थस्य तीरतः ॥ स्नानं समाचरंस्तीर्थे मानसे नियमान्वितः ॥ ४९ ॥ [illegible]
न्वितः ॥ सायुज्यं चापि संप्राप सर्वतीर्थस्य वैभवात् ॥ ५० ॥ एवं वः कथितं विप्राः सर्वतीर्थस्य वैभवम् ॥ [illegible]

१ दयोदन्वान्—दयासिन्धुः । २ पूर्णानिधिम्—इ० पा० ।

महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ २ ॥ शुद्ध्येत तत्क्षणादेव सर्वतीर्थनिमज्जनात् ॥ तावत्सर्वाणि पापानि देहे तिष्ठंति सुव्रताः ॥ ३ ॥ न यावत्सर्वतीर्थेस्मिन्निमज्जेत्पापपूरुषः ॥ स्नानार्थं सर्वतीर्थेऽस्मिन्दृष्ट्वा यांतं द्विजा नरम्॥ ४ ॥ वेपंते सर्वपापानि नाशोऽस्माकं भवेदिति ॥ गर्भवासादिदुःखानि तावद्याति नरो भुवि ॥ ५ ॥ न स्नायात्सर्वतीर्थेऽस्मिन्यावद्ब्राह्मणपुंगवाः॥ अनुष्ठितैर्महायागैस्तथा तीर्थनिषेवणैः ॥ ६ ॥ गायत्र्यादिमहामंत्रजपैर्नियमपूर्वकम् ॥ चतुर्णामपि वेदानामावृत्त्या शतसंख्यया ॥ ७ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां पूजया भक्तिपूर्वकम् ॥ एकादश्यादितिथिषु तथैवानशनेन च यत्फलं लभते मर्त्यस्तल्लभेदत्र मज्जनात् ॥ ८ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सर्वतीर्थमिति ख्यातिः सूतास्य कथमागता ॥ ब्रूह्यस्माकमिदं पुण्यं विस्तराच्छृण्वतां मुने ॥ ९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा सुचरितोनाम मुनिर्नियमसंयुतः ॥ ॥ १० ॥ भृगुवंशसमुद्भूतो जात्यंधो जरयातुरः ॥ अशक्तस्तीर्थयात्रायां नेत्राभावेन स द्विजाः ॥ ११ ॥ सर्वेषामेव तीर्थानां स्नातुकामो महामुनिः ॥ दक्षिणांबुनिधौ पुण्यं गंधमादनपर्वतम् ॥ १२ ॥ गत्वा शंकरमुद्दिश्य तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ त्रिकालमर्चयञ्छंभुमुपवासी जितेंद्रियः ॥१३॥ तथा त्रिषवणस्नानात्तथैवातिथिपूजकः ॥ शिशिरे जलमध्यस्थो ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यगः ॥ १४ ॥ वर्षास्वासारसहन अब्भक्षो वायुभोजनः ॥ उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च भस्मना धारयन्सदा ॥ १५ ॥ जाबालोपनिषद्रीत्या तथा रुद्राक्षधारकः ॥ एवमुग्रं तपश्चक्रे दशसंवत्सरं द्विजः ॥ १६ ॥ तपसा तस्य संतुष्टः शंकरश्चंद्रशेखरः ॥ प्रादुरासीन्मुनेस्तस्य द्विजाः सुचरितस्य वै ॥ १७ ॥ समारुह्य महोक्षाणं भूतवृंदनिषेवितः ॥ गिरिजार्धवपुः शूली सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ १८ ॥ स्वभासा भासयन्सर्वा दिशो वितिमिरास्तदा ॥ भस्मपांडुरसर्वांगो जटामंडलमंडितः ॥ १९ ॥ अनंतादिमहानागविभूषणविभूषितः ॥ प्रादुर्भूतस्ततः शंभुः प्रादात्तस्य विलोचने ॥ २० ॥ आत्मावलोकनार्थाय शंकरो गिरिजापतिः ॥ ततः सुचरितो विप्राः शंभुना दत्तदृग्द्वयः ॥ आलोक्य परमेशानं प्रतुष्टाव प्रसन्नधीः ॥ २१ ॥ ॥ सुचरित उवाच ॥ ॥ जय देव महेशान जय शंकर धूर्जटे ॥ २२ ॥ जय ब्रह्मादिपूज्य त्वं त्रिपुरघ्न यमांतक ॥ जयोमेश महादेव कामांतक जयामल ॥ २३ ॥ जय संसारवैद्य त्वं भूतपाल शिवाव्यय ॥ त्रियंबक नमस्तुभ्यं भक्तरक्षणदीक्षित ॥ २४ ॥ व्योमकेश नमस्तुभ्यं जय कारुण्यविग्रह ॥ नीलकण्ठ नमस्तुभ्यं जय संसारमोचक ॥२५॥ महेश्वर नमस्तुभ्यं परमानंदविग्रह ॥ गंगाधर नमस्तुभ्यं विश्वेश्वर मृडाव्यय ॥ २६ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय शंभवे ॥ शर्वायोग्राय गर्भाय कैलासपतये नमः ॥ २७ ॥ रक्ष मां करुणासिंधो कृपादृष्ट्यवलोकनात् ॥ मम वृत्तमनालोच्य त्राहि मां कृपया हर ॥ २८ ॥ ॥ श्रीसूत

द्रसंसदम् ॥ द्रष्टुं सुरांगनानृत्यं मनोहारि दिवौकसाम् ॥ ७३ ॥ एकैकशस्ताः शक्रस्य ननृतुः पुरतोऽङ्गनाः ॥ अथोर्वशी समागत्य ननर्त पुरतो हरेः ॥ ७४ ॥ नृत्ताभिनयसामर्थ्यगर्वयुक्ता तदोर्वशी ॥ तं पुरूरवसं दृष्ट्वा जहासातिमनोहरा ॥ ७५ ॥ जहास तत्र राजापि तां विलोक्य तदोर्वशीम् ॥ हाससंकुपितस्तत्र नाट्याचार्योऽथ तुंबुरुः ॥ शशाप तावुभौ कोपादुर्वशीं च नृपोत्तमम् ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ तुंबुरुरुवाच ॥ ॥ अनेकदेवसंपूर्णसभायामत्र यत्कृतम् ॥ ७७ ॥ युवाभ्यां हसितं नृत्तमध्ये निष्कारणं वृथा ॥ तस्माद्[illegible] वियोगो युवयोः क्षणात् ॥ ७८ ॥ भूयादिति शशापेनं सर्वदेवतसंनिधौ ॥ अथ शप्तो नृपस्तत्र नाट्याचार्येण दुःखितः ॥ ७९ ॥ [illegible] शरणं तत्र पाहि पाहीति वज्रिणम् ॥ उवाच दीनया वाचा पुरुहूतं पुरूरवाः ॥ ८० ॥ उर्वश्या सह [illegible] ॥ अत[illegible] वियोगो मेऽसह्यः स्यात्पाकशासन ॥ ८१ ॥ इत्युक्तवंतं तं प्राह सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ शापमोक्षं प्रवक्ष्यामि मा भैषीस्त्वं नृपोत्तम ॥ ८२ ॥ दक्षिणांभोनिधौ पुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ साध्यामृतमिति ख्यातं तीर्थमस्ति महत्तरम् ॥ ८३ ॥ सेवितं सर्वदेवैश्च सिद्धचारणकिन्नरैः ॥ सनकादि महायोगिमुनिवृंदनिषेवितम् ॥ ८४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां सर्वशापविमोक्षदम् ॥ अस्ति तीर्थं भवांस्तत्र गच्छस्व त्वरया नृप ॥ ८५ ॥ [illegible] मृतं स्नानादत्र साध्यं यतस्ततः ॥ साध्यामृतमिति ख्यातं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६ ॥ तत्र स्नानात्तवोर्वश्याः पुनर्योगो भविष्यति ॥ मम लोके निवासश्च भविष्यति न संशयः ॥ ८७ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो नृपः संप्रीतमानसः ॥ साध्यामृतं महातीर्थं समुद्दिश्य ययौ क्षणात् ॥ ८८ ॥ [illegible] साध्यामृते तत्र महापातकनाशने ॥ तत्र स्नानान्नृपो विप्राः सद्यः शापेन मोचितः ॥ ८९ ॥ स्नानानंतर[illegible]र्वश्या सह संगतः ॥ [illegible] विमानस्थः प्रययावमरावतीम् ॥ ९० ॥ रेमे पुनस्तया सार्धं देववद्देवमंदिरे ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं साध्यामृतमनुत्तमम् ॥ ९१ ॥ पुरूरवा [illegible] यत्र स्नानेन संगतः ॥ अतोऽत्र तीर्थे यः स्नायान्महापातकनाशने ॥ ९२ ॥ वांछितांल्लभते कामानन्यान्यपि स्वर्गमुत्तमम् ॥ निष्कामः [illegible] प्रा मोक्षमाप्नोति मानवः ॥९३॥ इमं पवित्रं पापघ्नमध्यायं पठते नु यः ॥ शृणुयाद्वा मनुष्योऽसौ वैकुंठं लभते स्थितिम् ॥९४॥ [illegible] वैभवं पापनाशनम् ॥ साध्यामृतस्य तीर्थस्य विस्तराच्छ्रद्धया मया ॥ ९५ ॥ यत्पुरा सनकादिभ्यः प्रोक्तं [illegible] ॥ ९६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये साध्यामृततीर्थप्रशंसायां पुरूरवःशापविमोक्षणवर्णनंनामा[illegible]ऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्नात्वा साध्यामृते तीर्थे नृपशापविमोक्षणे ॥ [illegible] ततो गच्छेन्मनुजो नियमान्वितः ॥ १ ॥ [illegible]

कामरूपिणा ॥ ४८ ॥ एतावंतं महाकालमनुरागवशातुरा ॥ उषितास्मि सहानेन सख्यो नृपतिना चिरम् ॥ ४९ ॥ एवमुक्तास्ततः सख्यस्तामूचुः साधुसाध्विति ॥ अनेन साकमास्यामः सर्वकालं वयं सखि ॥ ५० ॥ इत्यूचुरुर्वशीं तत्र सखीमप्सरसस्तदा ॥ अब्देऽथ पूर्णे राजापि तटाकांतिकमाययौ ॥ ५१ ॥ आगतं नृपतिं दृष्ट्वा पुरूरवसमुर्वशी ॥ कुमारमायुषं तस्मै ददौ संप्रीतमानसा ॥ ५२ ॥ तेन साकं निशामेकामुषिता सानुरागिणी ॥ पंचपुत्रप्रदं गर्भं तस्मादापाशु सोर्वशी ॥ ५३ ॥ उवाच चैनं राजानमुर्वशी परमांगना ॥ वरं दास्यंति गन्धर्वा मत्प्रीत्या तव भूपते ॥ ५४ ॥ भवतां प्रार्थ्यतां तेभ्यो वरो राजर्षिसत्तम ॥ इत्युक्तः स तया राजा प्राह गन्धर्वसत्तमान् ॥ ५५ ॥ अहं संपूर्णकोशश्च विजिताराति मंडलः ॥ सलोकतां विनोर्वश्याः प्राप्तव्यं नान्यदस्ति मे ॥ ५६ ॥ अतस्तया सहोर्वश्या कालं नेतुमहं वृणे ॥ एवमुक्ते नृपेणाथ गन्धर्वास्तुष्टमानसाः ॥ अग्निस्थालीं प्रदायास्मै प्रोचुश्चैनं नृपं तदा ॥ ५७ ॥ ॥ गन्धर्वा ऊचुः ॥ ॥ अग्निं वेदानुसारी त्वं त्रिधा कृत्वा नृपोत्तम ॥ ५८ ॥ इष्ट्वा यज्ञेन चोर्वश्याः सालोक्यं याहि भूपते ॥ इतीरितस्तैरादाय स्थालीमग्नेर्ययौ नृपः ॥ ५९ ॥ अहो बतातिमूढोहमिति मध्येवनं[1] नृपः ॥ उर्वशी न मया लब्धा वह्निस्थाल्या तु किं फलम् ॥ ६० ॥ निधायैव वने स्थालीं स्वपुरं प्रययौ नृपः ॥ अर्धरात्रे व्यतीतेऽसौ विनिद्रोऽचिंतयत्स्वयम् ॥ ६१ ॥ उर्वशीलोकसिद्ध्यर्थं मम गन्धर्वपुंगवैः ॥ अग्निस्थाली संप्रदत्ता सा च त्यक्ता मया वने ॥ ६२ ॥ आहरिष्ये पुनः स्थालीमित्युत्थाय ययौ वनम् ॥ नाग्निस्थालीं ददर्शासौ वने तत्र पुरूरवाः ॥ ६३ ॥ शमीगर्भमथाश्वत्थमग्निस्थाने विलोक्य सः ॥ व्यचिंतयन्मया स्थाली निक्षिप्तात्र वने पुरा ॥ ६४ ॥ सा चाश्वत्थः शमीगर्भः समभूदधुना त्विह ॥ तस्मादेनं समादाय वह्निरूपमहं पुरम् ॥ ॥ ६५ ॥ गत्वा कृत्वारणीं सम्यक्तदुत्पन्नाग्निमादरात् ॥ उपास्यामीति निश्चित्य स्वपुरं गतवान्नृपः ॥ ६६ ॥ रमणीयारणीं चक्रे स्वांगुलैः प्रमितामसौ ॥ निर्माणसमये राजा गायत्रीमजपद्द्विजाः ॥ ६७ ॥ गायत्र्याः पठ्यमानाया यानि संत्यक्षराणि हि ॥ तावदंगुलिमर्यादामकरोदरणीं नृपः ॥ ६८ ॥ तत्र निर्मंथनादग्नित्रयमुत्पाद्य भूपतिः ॥ उर्वशीलोकसंप्राप्तिफलमुद्दिश्य कांक्षितम् ॥ ६९ ॥ वेदानुसारी नृपतिर्जुहावाग्नित्रयं मुदा ॥ तेनैव चाग्निविधिना बहून्यज्ञानथातनोत् ॥ ७० ॥ तेन गन्धर्वलोकांश्च संप्राप्य जगतीपतिः ॥ सहोर्वश्या चिरं रेमे देवलोके द्विजोत्तमाः ॥ ७१ ॥ अथ सर्वामरोपेतः कदाचिद्बलवृत्रहा ॥ नृत्यं सुरांगनानां वै व्यलोकयत संसदि ॥ ७२ ॥ पुरूरवा नृपोप्यायात्तदा देवें

१ नृपतिम्–इ०पा० । २ मध्येवनम्–वनस्य मध्ये–इति मध्येवनम् "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इत्यव्ययीभावः समासः ।

मुर्वशीं तत्र करसम्मितमध्यमाम् ॥ उवाच चैनां राजासौ भार्या मम भवेति वै ॥ २२ ॥ सापि कामातुरा तत्र राजानं प्रत्यभाषत ॥ भवत्वेवं नरश्रेष्ठ समयं यदि मे भवान् ॥ २३ ॥ करिष्यति तवाभ्याशे वत्स्यामि धृतकौतुका ॥ करिष्ये समयं सुभ्रु तवाहमिति सोऽब्रवीत् ॥ २४ ॥ अथोर्वशी बभाषे तं पुरूरवसमुत्सुका ॥ पुत्रभूतं मम यदि रक्षस्युरणकद्वयम् ॥ २५ ॥ न नग्नो दृश्यसे राजन्कदापि यदि वै तथा ॥ नोच्छिष्टं मम दद्याश्चेत्तदा वत्स्ये तवांतिके ॥ २६ ॥ घृतमात्राशना चाहं भविष्यामि नृपोत्तम ॥ एवमस्त्विति राजोक्ता तां निनाय निजं गृहम् ॥ २७ ॥ अलकायां स भूपालस्तथा चैत्ररथे वने ॥ रेमे सरस्वतीतीरे पद्मखण्डमनोरमे ॥ २८ ॥ एकषष्टिं स वर्षाणि रममाणस्तयानयत् ॥ तेनोर्वशी प्रतिदिनं वर्धमानानुरागिणी ॥ २९ ॥ स्पृहां न देवलोकेऽपि चकार तनुमध्यमा ॥ नाभवद्रमणीयोऽसौ देवलोकस्तया विना ॥ ३० ॥ अतस्तामानयिष्यामि देवलोकमिति द्विजाः ॥ विश्वावसुर्विचार्यैवं भूर्लोकमगमत्क्षणात् ॥ ३१ ॥ उर्वश्याः समयं राज्ञा विश्वावसुरयं सह ॥ विदित्वा सह गन्धर्वैः समवेतो निशांतरे ॥ ३२ ॥ उर्वश्याः शयनाभ्याशाज्जग्राहोरणकं जवात् ॥ आकाशे नीयमानस्य तस्य श्रुत्वोर्वशी पतिम् ॥ ३३ ॥ अब्रवीन्मत्सुतः केन गृह्यते त्यज्यतामयम् ॥ अनाथा शरणं यामि कं नरं गतचेतना ॥ ३४ ॥ पुरूरवाः समाकर्ण्य वाक्यं तस्या निशांतरे ॥ मां न नग्नं निरीक्षेत देवीति न ययौ तदा ॥ ३५ ॥ अथान्यमप्युरणकं गन्धर्वाः प्रतिगृह्य ते ॥ ययुस्तस्योरणस्यापि शब्दं शुश्राव चोर्वशी ॥ ३६ ॥ अनाथाया मम सुतो गृह्यते तस्करैरिति ॥ चुक्रोश देवी परुषं कं यामि शरणं नरम् ॥ ३७ ॥ अमर्षवशमापन्नः श्रुत्वा तद्वचनं नृपः ॥ तिमिरेणावृतं सर्वमिति मत्वा स खड्गधृक् ॥ ३८ ॥ दुष्टदुष्ट कुतो यासीत्यभ्यधावद्वचो वदन् ॥ तावत्सौदामिनी दीप्ता गन्धर्वैर्जनिता भृशम् ॥ ३९ ॥ तत्प्रभामंडलेदेवी राजानं विगतांबरम् ॥ दृष्ट्वा निवृत्तसमया तत्क्षणादेव निर्ययौ ॥ ४० ॥ त्यक्त्वा पुरणकौ तत्र गंधर्वा अपि निर्ययुः ॥ राजा मेषौ समादाय हृष्टः स्वशयनांतिकम् ॥ ४१ ॥ आगतो नोर्वशीं तत्र ददर्शायतलोचनाम् ॥ तां नापश्यन्निशामध्ये बभ्रामोन्मत्तवद्भुवि ॥ ४२ ॥ कुरुक्षेत्रं गतो राजा तडागे पद्मसंकुले ॥ चतुर्भिरप्सरस्त्रीभिः क्रीडमानां ददर्श ताम् ॥ ४३ ॥ हे जाये तिष्ठ मनसा घोरेति व्याहरन्मुहुः ॥ एवं बहुप्रकारं वै स सूक्तं प्रालपन्नृपः ॥ ४४ ॥ अब्रवीदुर्वशी तं च क्रीडंती साप्सरोगणैः ॥ महाराजालमनेन चेष्टितेन तवानघ ॥ ४५ ॥ त्वत्तो गर्भिण्यहं पूर्वमब्दांते भवतात्र वै ॥ आगंतव्यं कुमारस्ते भविष्यत्यतिधार्मिकः ॥ ४६ ॥ एकां निशामेकां राजंस्त्वया वत्स्यामि वै तदा ॥ इत्युक्तो नृपतिर्हृष्टः स्वपुरीं प्राविशद्द्विजाः ॥ ४७ ॥ तामामप्सरसां सा तु कथयामास तं नृपम् ॥ अयं स पुरूरवा येनाहं

श्रुत्वेमं पुण्यमध्यायं पठित्वा च मुनीश्वराः ॥ ब्रह्महत्यादिभिः सत्यं मुच्यते पातकैर्नरः ॥ १०४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीति साहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कोटितीर्थप्रशंसायां कृष्णस्य मातुलवधदोषशांतिवर्णनंनाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कोटितीर्थं महापुण्यं सेवित्वा केवलं नरः ॥ स्नातुं जितेंद्रियस्तीर्थं ततः साध्यामृतं व्रजेत् ॥ १ ॥ साध्यामृतं महातीर्थं महापुण्यफलप्रदम् ॥ महादुःखप्रशमनं गन्धमादनपर्वते ॥ २ ॥ अस्ति पापहरं पुंसां सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ यत्र स्नात्वा नरो भक्त्या सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ३ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ॥ गतिं तां न लभेन्मर्त्यो यां साध्यामृतमज्जनात् ॥ ४ ॥ स्पृष्टानि येषामंगानि साध्यामृतजलैः शुभैः ॥ तेषां देहगतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५ ॥ साध्यामृतजले यस्तु साघमर्षणकृन्नरः ॥ स विधूयेह पापानि विष्णुलोके महीयते ॥ ६ ॥ पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि यो नरः ॥ पश्चात्साध्यामृतं सेवेत्पश्चात्तापसमन्वितः ॥ ७ ॥ अन्ते वयसि मुक्तः स्यात्स नरो नात्र संशयः ॥ साध्यामृते नरः स्नात्वा देहबंधाद्विमुच्यते ॥ ८ ॥ साध्यामृतजले स्नाता मनुष्याः पापकर्मिणः ॥ अनेकक्लेशघोराणि नरकाणि न यांति हि ॥ ९ ॥ साध्यामृतजले स्नानात्पुंसां या स्याद्गतिर्द्विजाः ॥ न सा गतिर्भवेद्यज्ञैर्न वेदैः पुण्यकर्मभिः ॥ १० ॥ यावदस्थि मनुष्याणां साध्यामृतजले स्थितम् ॥ तावद्वर्षाणि तिष्ठंति शिवलोके सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ॥ तथा साध्यामृतस्नायी भित्त्वा पापानि राजते ॥ १२ ॥ वांछितांल्लँभते कामानत्र स्नातो नरः सदा ॥ यत्र स्नात्वा महापुण्ये पुरा राजा पुरूरवाः ॥ विप्रयोगं सहोर्वश्या जहौ तुंबुरुशापजम् ॥ १३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं सूत महाभाग सहोर्वश्यामरस्त्रिया ॥ १४ ॥ प्रथमं लब्धवान्योगं मर्त्यो राजा पुरूरवाः ॥ विप्रयोगं सहोर्वश्या जहौ तुंबुरुशापजम् ॥ १५ ॥ हेतुना केन राजानं शशाप तुंबुरुर्मुनिः ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरान्मुनिपुंगव ॥ १६ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ आसीत्पुरूरवानाम शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ राजराजसमो राजा पुरा ह्यमरपूजितः ॥ १७ ॥ धर्मतः पालयामास मेदिनीं स नृपोत्तमः[1] ॥ ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्ददौ दानानि सर्वदा ॥ १८ ॥ प्रशासति महीं सर्वां राज्ञि तस्मिन्महामतौ ॥ मित्रावरुणशापेन भुवं प्रापोर्वशी द्विजाः ॥ १९ ॥ सा चचारोर्वशी तत्र राज्ञस्तस्य पुरांतिके ॥ कोकिलालापमधुरवीणयोपवने जगौ ॥ २० ॥ स राजोपवने रंतुं कदाचिद्धृतकौतुकः ॥ आरूढतुरगः प्रायाच्छलनाशतसंवृतः ॥ २१ ॥ तादृशी

---

१ पुरूत्तमः—इ० पा० ।

ततः कंसं समाकृष्य कृष्णो मंचोपरि स्थितम् ॥ पादौ गृहीत्वा वेगेन भ्रामयामास चांबरे ॥ ८० ॥ ततस्तं पोथयामास स भूमौ गत जीवितम् ॥ कंसभ्रातॄन्बलोऽप्यष्टौ निजघ्ने मुष्टिना द्विजाः ॥ ८१ ॥ एवं निहत्य तं कंसं कृष्णः परबलार्दनः ॥ पितरौ मोचयामास निगडादति दुःखितौ ॥ ८२ ॥ सर्वानास्थापयामास बलेन सह माधवः ॥ श्रीकृष्णेन हतं कंसं श्रुत्वा प्रापुः पुरीं तदा ॥ ८३ ॥ यादवा मथुरायां ये पूर्वं कंसे न बाधिताः ॥ उग्रसेनं तथा राज्ये स्थापयामास केशवः ॥ ८४ ॥ असहिष्णुर्द्विजाः पित्रोरेवं कंसकृतागसम् ॥ जघान मातुलं कंसं देवब्राह्मणकंटकम् ॥ ८५ ॥ ततः कदाचित्कृष्णोऽयमात्मानं द्रष्टुमागतान् ॥ नारदादीन्मुनीन्सर्वानिदं पप्रच्छ सत्तमः ॥ ८६ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ मयाऽयं मातुलो विप्रा हतः कंसोऽतिपापकृत् ॥ मातुलस्य वधे दोषः प्रोच्यते शास्त्रवित्तमैः॥ ८७ ॥ प्रायश्चित्तमतो ब्रूत तद्दोषविनिवृत्तये ॥ अथो चन्नारदस्तत्र कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ वाचा मधुरया विप्रा भक्तिप्रणयपूर्वकम् ॥ ८८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नित्यशुद्धश्च मुक्तश्च भवानेव भवा न्सदा ॥ ८९ ॥ सच्चिदानंदरूपश्च परमात्मा सनातनः ॥ पुण्यं पापं च ते नास्ति कृष्ण यादवनंदन ॥ ९० ॥ तथापि लोकशिक्षार्थं भवता गरु डध्वज ॥ प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं विधिनानेन माधव ॥ ९१ ॥ लोकसंग्रहणं तावत्कर्तव्यं भवताधुना ॥ रामसेतौ महापुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ ९२ ॥ रामेण स्थापितं लिंगं रामनाथाभिधं पुरा ॥ तस्याभिषेकतोयार्थं धनुष्कोट्या रघूद्वहः ॥ ९३ ॥ गां भित्त्वोत्पादयामास तीर्थं कोटीति विश्रुतम् ॥ तत्र पूर्वावतारेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९४ ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं निर्मितं स्वयमेव यत् ॥ तत्र स्नानं कुरुष्व त्वं धर्म्ये पापविनाशने ॥ ९५ ॥ तेन ते मातुलवधाद्दोषः शीघ्रं विनंक्ष्यति ॥ कोटितीर्थे हरेः स्नानं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ ९६ ॥ स्वर्गमोक्षप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ॥ इति श्रुत्वा मुनेर्वाक्यं नारदस्य स माधवः ॥ ९७ ॥ विसृज्य तानृषीन्सर्वांस्तस्मिन्नेव क्षणे द्विजाः ॥ रामसेतौ ययौ तूर्णं स्वदोषापा शुद्धये ॥ ९८ ॥ दिनैः कतिपयैर्गत्वा कोटितीर्थं यदूद्वहः ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं च दत्त्वा दानान्यनेकशः ॥ ९९ ॥ स मातुलवधोत्पन्नदोषेभ्यो मुमु चे क्षणात् ॥ निषेव्य रामनाथं च स्वपुरं मथुरां ययौ ॥ १०० ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं पुण्यं च कोटितीर्थं मुनीश्वराः ॥ ब्रह्महत्या दिभिः पापैः सद्यो मुच्येत मानवः ॥ नानेन सदृशं तीर्थमन्यदस्ति महीतले ॥ १ ॥ अत्र स्नानात्तथो देवा ब्रह्मविष्णुशिवा द्विजाः ॥ श्रीमाः स्युरन्ये देवाश्च नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥ एवं वः कथितं विप्राः कोटितीर्थस्य वैभवम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ३ ॥

१ पातकगमन-[illegible] पा० । २ आधारपालन-[illegible] पा० । ३ [illegible] पा० । ४ [illegible] पा० । ५ [illegible] । ६ [illegible]

न्यस्य यशोदायाः सुतां तु ताम् ॥ आदाय देवकीशय्यां प्रापयस्व यदूत्तम ॥ ५६ ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन तथैव ह्यकरोद्द्विजाः ॥ रुरोद माया तनया देवकीशयने स्थिता ॥ ५७ ॥ अथ बालध्वनिं श्रुत्वा कंसः संकुलमानसः ॥ सूतिकागृहमागम्य तामादाय च दारिकाम् ॥५८॥ शिलायां पोथयामास निर्दयो निरपत्रपः ॥ अथ तद्धस्तमाच्छिद्य सायुधाष्टमहाभुजा ॥ महादेव्यब्रवीत्कंसं समाहूयातिकोपना ॥ ५९ ॥ ॥ मायोवाच ॥ ॥ अरे रे कंस पापात्मन्दुर्बुद्धे मूढचेतन ॥ ६० ॥ यत्र कुत्रापि शत्रुस्ते वर्तते प्राणहारकः ॥ मार्गयस्वात्मनो मृत्युं तं शत्रुं कंस मा चिरम् ॥ ६१ ॥ इतीरयित्वा सा देवी दिव्यस्थानान्यवाप्य च ॥ लब्धपूजा मनुष्येभ्यो बभूवाभीष्टदायिनी ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा स देवीवचनं कंसोऽपि भृशमाकुलः ॥ बालग्रहान्पूतनादीन्स्वांतकं बाधितुं रिपुम् ॥ ६३ ॥ प्रेषयामास देशेषु शिशूनन्यांश्च बाधितुम् ॥ ते च बालग्रहाः सर्वे प्रययुर्नंदगोकुलम् ॥ ६४ ॥ हताश्च कृष्णेन तदा प्रययुर्यमसादनम् ॥ ततः कतिपयाहस्सु गतेषु द्विजपुंगवाः ॥ ६५ ॥ रामकृष्णौ व्यवर्द्धेतां गोकुले बालकौ तदा ॥ अनेकबालक्रीडाभिश्चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ६६ ॥ कंचित्कालं वत्सपालौ वेणुनादमकुर्वताम् ॥ कंचित्कालं च गोपालौ गुंजातापिच्छभूषितौ ॥ ६७ ॥ रेमाते बहुकालं तौ गोकुले रामकेशवौ ॥ कंसः कदाचिदक्रूरं गोकुले रामकेशवौ ॥ ६८ ॥ प्रेषयामास विप्रेंद्राः समानयितुमंजसा ॥ आनयामास चाक्रूरो रामकृष्णौ स गोकुलात् ॥ ६९ ॥ मथुरां कंसनिर्देशात्स्वर्णतोरणराजिताम् ॥७०॥ ततः समानीय स रामकेशवौ ययौ पुरीं गांदिनिजस्तदग्रे ॥ दृष्ट्वा च कंसं विनिवेद्य कार्यं तस्मै स्वगेहं प्रविवेश पश्चात् ॥७१॥ अथापराह्णे वसुदेवपुत्रावन्येद्युरिष्टैः सह गोपपुत्रैः ॥ उपेयतुः सालनिखातयुक्तां सगोपुराट्टां मथुरापुरीं तौ ॥ ७२ ॥ स्तोत्राणि शृण्वन्पुरयौवतानां कृष्णस्तु रामेण सहैव गत्वा ॥ धनुर्निवेशं सह सैव तत्र ददर्श चापं च महद्दृढज्यम् ॥ ७३ ॥ विद्राव्य सर्वानपि चापपालान्धनुः समादाय स लीलयाऽऽशु ॥ मौर्व्या नियोक्तुं नमयांचकार तदंतरे भग्नमभूद्द्विधैव ॥ ७४ ॥ कोदंडभंगोत्थितशब्दमाशु श्रुत्वाभियातान्बलिनो निहंतुम् ॥ निजघ्नतुस्तौ प्रतिगृह्य खंडौ चापस्य पालान्बलिनौ द्विजेंद्राः ॥ ७५ ॥ ततः कुवलयापीडं गजं द्वारि स्थितं क्षणात् ॥ निहत्य रामकृष्णौ तौ महाबलपराक्रमौ ॥ ७६ ॥ तस्य दंतौ समुत्पाट्य दधानौ करयोर्द्वयोः ॥ अंसे निधाय तौ दंतौ रंगं प्रययतुः क्षणात् ॥ ७७ ॥ निहत्य मल्लं चाणूरं मुष्टिकं तोशलं तथा ॥ अन्यांश्च मल्लप्रवरान्निन्यतुर्यमसादनम् ॥७८॥ समारुरुहतुस्तूर्णं तुंगं मंचं च तौ तदा ॥ तत्र तुंगे समासीनमासने कंसमेत्य तौ ॥ तस्थतुस्तं तृणीकृत्य सिंहौ क्षुद्रमृगं यथा ॥७९॥

१ ग्रामेषु द्विजपुंगवाः—इ० पा० ।

र्थस्य महिमा केन कथ्यते ॥ ३३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ किमयम[illegible] मातुलं यदुनंदनः ॥ यदोपशांतये सूत [illegible] महा
मनाः ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वसुदेव इति ख्यातः शूरपुत्रो यदोः कुले ॥ आसीत्स देवकसुतां देवकीमिति विश्रुताम् ॥ ३५ ॥
उद्वाह्य रथमारूढः स्वपुरं प्रस्थितः पुरा ॥ अथ सूतो बभूवाथ कंसो ह्यानकदुन्दुभेः ॥ ३६ ॥ अशरीरा तदा वाणी कंसं सारथिमब्रवीत् ॥ भगिनीं
च तथा भामं वाहयंतं रथोत्तमे ॥ ३७ ॥ यामिमां वाहयस्यत्र रथेन त्वमरिंदम ॥ अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हनिष्यति न संशयः ॥ ३८ ॥
इत्याकर्ण्य वचो दिव्यं कंसः खड्गं प्रगृह्य च ॥ स्वसारं हंतुमुद्योगं चकार द्विजपुंगवाः ॥ ३९ ॥ ततः प्रोवाच तं कंसं वसुदेवः स सांत्वयन् ॥
॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ अस्यां प्रसूतान्दास्यामि तुभ्यं कंस सुतानहम् ॥ ४० ॥ एनां स्वसारं मा हिंसीर्नास्यास्ते भीतिरस्ति हि ॥
श्रुत्वा तद्वचनं कंसो निवृत्तस्तद्वधात्तदा ॥ ४१ ॥ देवकीवसुदेवाभ्यां सहितः स्वपुरं ययौ ॥ पादावसक्तनिगडौ देवकीवसुदेवकौ ॥ ४२ ॥ स्थाप
यामास दुष्टात्मा कंसः कारागृहे तदा ॥ ततः कालेन महता वसुदेवाद्धि देवकी ॥ ४३ ॥ षट्पुत्राञ्जनयामास क्रमेण मुनिपुंगवाः ॥ जातांस्ता
न्वसुदेवेन दत्तान्कंसोऽपि सोऽवधीत् ॥ ४४ ॥ हतेषु षट्सु पुत्रेषु देवक्युदरजन्मसु ॥ कंसेन क्रूरमतिना निष्कृपेण द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥ शेषो
भूत्सप्तमो गर्भो देवक्या जठरे तदा ॥ मायादेवी ततो गर्भं तं वै विष्णुप्रचोदिता ॥ ४६ ॥ नंदगोपगृहस्थायां रोहिण्यां समवेशयत् ॥ देवक्याः
सप्तमो गर्भः पतितो जठरादिति ॥ ४७ ॥ लोके प्रसिद्धिरभवन्महती विष्णुलीलया ॥ देवकीजठरे पश्चाद्विष्णुर्भगवानाविशत् ॥ ४८ ॥ ततो दशम
मासेषु गतेषु हरिरव्ययः ॥ देवकीजठराज्जज्ञे कृष्ण इत्यभिविश्रुतः ॥ ४९ ॥ शंखचक्रगदापद्मविराजितचतुर्भुजः ॥ किरीटी वनमाली
च पित्रोः शोकविनाशनः ॥ ५० ॥ तं दृष्ट्वा हरिमीशानं तुष्टावानकदुंदुभिः ॥ ५१ ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ ॥ [illegible] ॥
न्विश्वपतिस्त्वमेव विश्वस्य योनिस्त्वयि विश्वमास्ते ॥ महान्प्रधानश्च विराट् स्वराट् च सम्राडसि त्वं भगवन्[illegible] ॥ ५२ ॥ त्वं [illegible]
जगत्कारणभूतधाम्ने नारायणायामितविक्रमाय ॥ श्रीशार्ङ्गचक्रासिगदाधराय नमोनमः कृत्रिममानुषाय ॥ ५३ ॥ [illegible]
वसुदेवं हरिस्तदा ॥ अवोचत्प्रीणयंस्तं च देवकीं च द्विजोत्तमाः ॥ ५४ ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ [illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible]
भीवां पितराविति ॥ नन्दगोपस्य गृहिणी यशोदाऽजनयत्सुताम् ॥ मम मायां [illegible]

१ शान्त्यर्थं—इति पाठान्तरमिति । [illegible]

धरणीं शीघ्रं मनसा जाह्नवीं स्मरन् ॥ रामकार्मुककोटिः सा तदा प्राप रसातलम् ॥ ९ ॥ तत उद्धारयामास तद्धनुर्धन्विनां वरः ॥ धनुष्युद्ध्रियमाणे तु राघवेण महीतलात् ॥ १० ॥ काकुत्स्थेन स्मृता गंगा निर्ययौ विवरात्ततः ॥ वारिणा तेन तल्लिंगमभ्यषिंचद्रघूद्वहः ॥ ११ ॥ रामकार्मुककोटचैव यतस्तन्निर्मितं पुरा ॥ अतः कोटिरिति ख्यातं तत्तीर्थं भुवनत्रये ॥ १२ ॥ यानि यानीह तीर्थानि संति वै गंधमादने ॥ प्रथमं तेषु तीर्थेषु स्नात्वा विगतकल्मषः ॥ १३ ॥ शेषपापविमोक्षाय स्नायात्कोटौ नरस्ततः ॥ तीर्थांतरेषु स्नानेन यः पापौघो न नश्यति ॥ १४ ॥ अनेकजन्मकोटीभिरर्जितो ह्यस्थिसंस्थितः ॥ विनश्यति स सर्वोऽपि कोटिस्नानान्न संशयः ॥ १५ ॥ यदि हि प्रथमं स्नायादत्र कोटौ नरो द्विजाः ॥ तस्य मुक्तस्य तीर्थानि व्यर्थान्येवापराणि हि ॥ १६ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः[1] ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ व्यासशिष्य मुनीश्वर ॥ अस्माकं संशयं कंचिच्छिंधि पौराणिकोत्तम ॥ १७ ॥ कोटौ स्नातस्य मर्त्यस्य यदि तीर्थांतरं वृथा ॥ किमर्थं धर्मतीर्थादितीर्थेषु स्नांति मानवाः ॥१८॥ तीर्थानि तानि सर्वाणि समतिक्रम्य मानवाः॥ अत्रैव कोटौ किं स्नानं न कुर्वंति हि तद्वद ॥ १९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अहो रहस्यं युष्माभिः पृष्टमेतन्मुनीश्वराः ॥ नारदाय पुरा शंभुः पृच्छते यत्किलाब्रवीत् ॥ २० ॥ तद्ब्रवीमि मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ गच्छन्यदृच्छया वापि तीर्थयात्रापरोऽपि वा ॥ २१ ॥ मार्गमध्ये द्विजश्रेष्ठास्तीर्थं देवालयं तथा ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वापि वा मोहान्न सेवेत नराधमः ॥ २२ ॥ निष्कृतिस्तस्य नास्तीति प्राब्रुवन्परमर्षयः ॥ सेतुं गच्छंस्ततोऽन्येषु न स्नायाद्यदि मानवः ॥ २३ ॥ तीर्थातिक्रमदोषैः स बहिष्कार्योऽस्त्यवद्विजैः ॥ अतः स्नातव्यमेवैषु चक्रतीर्थादिषु द्विजाः ॥ २४ ॥ स्नात्वा चैतेषु तीर्थेषु शेषपापविमुक्तये ॥ प्रयतैर्मनुजैरत्र स्नातव्यं कोटितीर्थके ॥ २५ ॥ कोटौ चाभिषवं कृत्वा न तिष्ठेद्गन्धमादने ॥ निवर्तेत्तत्क्षणादेव निष्पापो गंधमादनात् ॥ २६ ॥ रामोऽपि हि पुरा कोटितीर्थसंभूतवारिणा ॥ रामनाथेऽभिषिक्ते तु स्वयं स्नात्वा च तत्र वै ॥ २७ ॥ ब्रह्महत्याविमुक्तः संस्तत्क्षणादेव सानुजः ॥ आरूढपुष्पकोऽयोध्यां प्रययौ कपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥ अतः कोटौ नरः स्नात्वा पापशेषविमोचितः ॥ निवर्तेत्तत्क्षणादेव रामो दाशरथिर्यथा ॥ २९ ॥ एतद्धि तीर्थप्रवरं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ रामनाथाभिषेकाय निर्मितं राघवेण यत् ॥ ३० ॥ स्वयं भगवती यत्र सन्निधत्ते च जाह्नवी ॥ तारकब्रह्मणा यत्र रामेण स्नातमादरात् ॥ ३१ ॥ तस्य वै कोटितीर्थस्य महिमा केन कथ्यताम्[2] ॥ यत्र[3] स्नात्वा पुरा कृष्णो लोकसंग्रहणेच्छया ॥ ३२ ॥ मातुलस्य तु कंसस्य वधदोषाद्विमोचितः ॥ तस्य वै कोटिती

१ शौनक उवाच—इ—पा० । २ भण्यताम्—इ० पा० । ३ यत्र मातुलदोषौघाद्विमुक्तो यदुनन्दनः—इ० पा० पुस्तकांतरे ।

मब्रवीत् ॥ १०० ॥ ॥ रैक्व उवाच ॥ ॥ निर्वेदो यस्य संसारे तथा वै पुण्यपापयोः ॥ १०१ ॥ प्रारब्धयोर्विनाशश्च स वै ज्ञानोपदेशभाक् ॥
तव यद्यपि संसारे निर्वेदः समजायत ॥ २ ॥ तथापि पुण्यपापानां न हि नाशो व्यजायत ॥ पुण्यपापौघसंघाश्च पुनर्जन्मनि हेतवः ॥ ३ ॥
न हि भोगं विना तेषां नाशो भवति भूपते ॥ तन्नाशोपायमद्याहं तथापि प्रब्रवीमि ते ॥ ४ ॥ यतो मां शरणं प्राप्तस्तच्छृणुष्व समाहितः ॥ अत्र
तीर्थत्रयं पुण्यं वर्ततेऽभीष्टदायकम् ॥ ५ ॥ मुमुक्षूणां हि सर्वेषां सर्वप्रारब्धनाशनम् ॥ एतद्धि यमुनातीर्थं गंगातीर्थं तथैव च ॥ ६ ॥ गयातीर्थ
मिदं चापि तदेषु स्नाहि मा चिरम् ॥ सर्वप्रारब्धनाशः स्यात्तदा नैवात्र संशयः ॥ ७ ॥ ततस्ते शुद्धचित्तस्य ज्ञानं नैव दिशाम्यहम् ॥ इत्युक्तो
रैक्वमुनिना हर्षसंफुल्ललोचनः ॥ ८ ॥ ससंभ्रममुपागम्य सस्नौ तीर्थत्रयेऽपि सः ॥ तत्तीर्थस्नानमात्रेण शुद्धचित्तोऽभवन्नृपः ॥ ९ ॥ उपातिष्ठत राजा
सौ सयुग्वानं गुरुं पुनः ॥ सयुग्वा स च रैक्वोऽपि मुनींद्रैरपि दुर्लभम् ॥ ११० ॥ तज्जानश्रुतये ज्ञानं कृपया समुपादिशत् ॥ तेनोपदिष्टमात्रे न
विज्ञाने ब्रह्मरूपिणि ॥ ११ ॥ अबाधितानुभववानभवद्राजसत्तमः ॥ ब्रह्मरूपं गतस्यास्य प्रसादाद्रैक्वयोगिनः ॥ १२ ॥ चरत्कुञ्जकुमूलात्मा न
प्रपंचस्समस्फुरत् ॥ निर्भिद्य सहसा मायामभूद्ब्रह्मैव केवलम् ॥ १३ ॥ इत्थं तीर्थत्रये स्नानाज्जानश्रुतिरहो नृपः ॥ दुर्लभं योगिवृंदैश्च ब्रह्मभूय
त्वमाप्तवान् ॥ १४ ॥ एवं वः कथितं विप्रास्तत्तीर्थत्रयवैभवम् ॥ यस्त्विमं पठतेऽध्यायं तीर्थत्रितयवैभवम् ॥ १५ ॥ निर्भिद्याज्ञानतिमिरं ब्रह्मभूयाय
कल्पते ॥ ११६ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये यमुनागंगागयातीर्थप्रशंसायां जानश्रुति
ज्ञानावाप्तिवर्णनंनाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ यमुनायां च गंगायां गयायां च नरो मुदा ॥ स्नानं विधाय
विधिवत्कोटितीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ कोटितीर्थं महापुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वसंपत्करं शुद्धं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्ननाशनं
ह्येतन्महापातकनाशनम् ॥ महाविघ्नप्रशमनं महाशांतिकरं नृणाम् ॥ ३ ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां सर्वपापनिकृन्तनम् ॥ लीलया मनुजः कोटिशो
स्त्रयं रामेण निर्मितम् ॥ ४ ॥ पुरा दाशरथी रामो निहत्य युधि रावणम् ॥ ब्रह्महत्याविमोक्षाय गंधमादनपर्वते ॥ ५ ॥ प्रतिष्ठितं लिंगमे
लोकानुग्रहकाम्यया ॥ लिंगस्यास्याभिषेकाय शुद्धं वारि गवेषयन् ॥ ६ ॥ नाविंदत जलं तत्र पार्श्वे रघुकुलात्मजः ॥ लिंगाभिषेकयोग्यं न
जलं किमिति चिंतयन् ॥ ७ ॥ नवेन वारिणा लिंगं स्नापनीयं ममेति सः ॥ निश्चित्य मनसा तत्र धनुष्कोट्या रघूद्वहः ॥ ८ ॥ विभेद

१ गोविन्द–३०॥१० ।

सन् ॥ ७५ ॥ सारथिं शीघ्रमाहूय बभाषे सादरं वचः ॥ सारथे सत्वरं गत्वा रथमारुह्य वेगवत् ॥ ७६ ॥ आश्रमेषु महर्षीणां पुण्येषु विपिनेषु च ॥ विविक्तेषु प्रदेशेषु सतामावासभूमिषु ॥ ७७ ॥ तीर्थानां च नदीनां च कूलेषु पुलिनेषु च ॥ अन्येषु च प्रदेशेषु यत्र संति मुनीश्वराः ॥ ॥ ७८ ॥ तेषु सर्वेषु योगींद्रं पंगुं शकटसंस्थितम् ॥ रैक्वाभिधानं सर्वेषां धर्माणामेकसंश्रयम् ॥ ७९ ॥ ब्रह्मज्ञानैकनिलयं सयुग्वानं गवेषय ॥ अन्विष्य तूर्णं मत्प्रीत्यै पुनरागच्छ सारथे ॥ ८० ॥ स तथेति विनिर्गत्य वेगवद्रथसंस्थितः ॥ सर्वत्रान्वेषयामास रैक्वं ब्रह्मविदं मुनिम् ॥ ८१ ॥ गुहासु पर्वतानां च मुनीनामाश्रमेषु च ॥ संचचार महीं कृत्स्नां तत्र तत्र गवेषयन् ॥ ८२ ॥ अन्विष्य विविधान्देशान्सारथिस्त्वरया सह ॥ क्रमान्महर्षिसंबाधं गंधमादनमन्वगात् ॥ ८३ ॥ मार्गमाणः स तत्रापि तं ददर्श मुनीश्वरम् ॥ कंडूयमानं पामानं शकटीयस्थलस्थितम् ॥ ८४ ॥ अद्वैतनिष्कलं ब्रह्म चिंतयंतं निरन्तरम् ॥ तं दृष्ट्वा सारथिस्तत्र सयुग्वानं महामुनिम् ॥ ८५ ॥ रैक्वोऽयमिति संचिंत्य तमासाद्य प्रणम्य च ॥ विनयान्मुनिमप्राक्षीदुपविश्य तदन्तिके ॥ ८६ ॥ सयुग्वान्रैक्वनामा च ब्रह्मन्किं वै भवानिति ॥ तस्य वाक्यं समाकर्ण्य स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ ८७ ॥ अहमेव सयुग्वान्वै रैक्वनामेति वै तदा ॥ इत्याकर्ण्य मुने वाक्यमिंगितैर्बहुभिस्तथा ॥ ८८ ॥ कुटुम्बभरणार्थाय धनेच्छामवगम्य च ॥ सर्वं न्यवेदयद्राज्ञे निवृत्तो गंधमादनात् ॥ ८९ ॥ जानश्रुतिर्निशम्याथ सारथेर्वाक्यमादरात् ॥ षट्शतानि गवां चापि निष्कभारं धनस्य च ॥ ९० ॥ रथं चाश्वतरीयुक्तं समादाय त्वरान्वितः ॥ पौत्रायणः स राजर्षिस्तं रैक्वं प्रतिचक्रमे ॥ ९१ ॥ गत्वा च वचनं प्राह तं रैक्वं स महीपतिः ॥ भगवन्रैक्व सयुग्वन्मद्दत्तं प्रतिगृह्यताम् ॥ ९२ ॥ षट्शतानि गवां चापि निष्कभारं धनस्य च ॥ रथं चाश्वतरीयुक्तं प्रतिगृह्णीष्व मामकम् ॥ ९३ ॥ गृहीत्वा सर्वमेतत्तु भो ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ अद्वैतब्रह्मविज्ञानं मह्यं समुपदिश्यताम् ॥ ९४ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सस्पृहं च संसभ्रम् ॥ रैक्वः प्रत्याह सयुग्वाञ्जानश्रुतिमरिंदमम् ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ रैक्व उवाच ॥ ॥ एता गावस्तवैवास्तु निष्कभारस्तथा रथः ॥ किमल्पेन ममानेन बहुकल्पेषु जीवतः ॥ ९६ ॥ न मे कुटुंबनिर्वाहे पर्याप्तमिदमंजसा ॥ एवं शतगुणं चापि यदि दत्तं त्वया मम ॥ ९७ ॥ नालं तदपि राजेंद्र कुटुंबभरणाय वै ॥ इति रैक्ववचः श्रुत्वा जानश्रुतिरभाषत ॥ ९८ ॥ ॥ जानश्रुतिरुवाच ॥ ॥ त्वयोपदिश्यमानस्य ब्रह्मज्ञानस्य वै मुने ॥ न हि मूल्यमिदं ब्रह्मन्गोधनं रथ एव च ॥ ॥ ९९ ॥ प्रतिगृह्णीष्व वा मा वा ममैतत्तु गवादिकम् ॥ निष्कलाद्वैतविज्ञानं ब्रह्मन्नुपदिशस्व मे ॥ तदाकर्ण्य वचस्तस्य सयुग्वान्वाक्य

काशमार्गतः ॥ ४८ ॥ सौधवातायनस्थस्य तस्योपरि महीपतेः ॥ उड्डीयोड्डीय वेगेन तरसा जग्मुरुच्चकैः ॥ ४९ ॥ तस्मात् पततां तेषां हंसानां पृष्ठतो व्रजन् ॥ एको हंसस्तु संबोध्य हंसमग्रेसरं तदा ॥ ५० ॥ सोपहासमिदं वाक्यं प्राह शृण्वति राजनि ॥ भोभो भल्लाक्ष भल्लाक्ष पुरो गच्छन्मरालक ॥ ५१ ॥ सौधमध्ये पुरस्ताद्वै जानश्रुतसुतो नृपः ॥ वर्तते पूजनीयोऽयं न पश्यसि किमंधवत् ॥ ५२ ॥ यस्य तेजो दुराधर्षमाव्रह्म भवनादिदम् ॥ अनंतादित्यसंकाशं ज्वलते पुरतो भृशम् ॥ ५३ ॥ तमतिक्रम्य राजर्षिं मा गास्त्वमुपरि द्रुतम् ॥ यदि गच्छसि तत्तेजस्सांप्रतं त्वां प्रधक्ष्यति ॥ ५४ ॥ इत्युक्तवंतं तं हंसमग्रतः प्रत्यभाषत ॥ अहो भवानभिज्ञोऽसि श्लाघनीयोऽसि सूरिभिः ॥ ५५ ॥ अश्लाघनीयं कितवं नरत्मेनं प्रशंससे ॥ प्रशंससे किमर्थं त्वमल्पं संतमिमं जनम् ॥ ५६ ॥ भस्त्रावत्पशुवच्चैव केवलं श्वासधारिणम् ॥ न ह्ययं वेत्ति धर्माणां रहस्यं पृथिवीपतिः ॥ ५७ ॥ तत्त्वज्ञानी यथा रैक्वः सयुग्वान्ब्राह्मणोत्तमः ॥ रैक्वस्य हि महज्ज्योतीरहस्यं दैवतैरपि ॥ ५८ ॥ न ह्यस्य प्राणमात्रस्य तेजस्तादृशमस्ति वै ॥ रैक्वस्य पुण्यराशीनामियत्ता नैव विद्यते ॥ ५९ ॥ गण्यंते पांसवो भूमेर्गण्यंते दिवि तारकाः ॥ रैक्वपुण्यमहामेरुसमूहो नैव गण्यते ॥ ॥ ६० ॥ किं च तिष्ठंत्विमे धर्मा नश्वरास्तस्य वै मुनेः ॥ ब्रह्मज्ञानमवाप्यं यत्तेन स श्लाघ्यते मुनिः ॥ ६१ ॥ जानश्रुतेस्तु तादृशो धर्म एव न विद्यते ॥ दुर्लभं यत्तु योगीन्द्रैः कुतस्तज्ज्ञानवैभवम् ॥ ६२ ॥ परित्यज्य दुरात्मानं तद्वराकमिमं जनम् ॥ स एव रैक्वः सयुग्वान्[illegible] भवता मुनिः ॥ ६३ ॥ जन्मना पंगुरपि यः स्वस्य स्नानचिकीर्षया ॥ गंगां च यमुनां चापि गयामपि मुनीश्वरः ॥ ६४ ॥ आह्वयामास मन्त्रेण निजाश्रमसमीपतः ॥ तस्य ब्रह्मविदो रैक्वमहर्षेर्धर्मसंचये ॥ ६५ ॥ अंतर्भवंति धर्मा ह्यखिलोलोकत्रयोदरवर्तिनाम् ॥ रैक्वस्य धर्मकक्षा न न हि त्रैलोक्यवर्तिनाम् ॥ ६६ ॥ प्राणिनां धर्मकक्षायामन्तर्भवति कर्हिचित् ॥ एवमग्रेसरे हंसे कथित्वोपरते सति ॥ ६७ ॥ हंसरूपा मुनींद्रास्ते ब्रह्मलोकं ययुः पुनः ॥ अथ पौत्रायणो राजा जानश्रुतिररिंदमः ॥ ६८ ॥ रैक्वं चोत्कर्षकाष्ठायां निशम्य परमाद्भुतम् ॥ विषण्णोऽभवदत्यन्तं [illegible] यथा ॥ ६९ ॥ चिंतयामास स नृपः पौनःपुन्येन निःश्वसन् ॥ हंस उत्कर्षयन्रैक्वं निकृष्टं मामिहाब्रवीत् ॥ ७० ॥ अहो रैक्वस्य माहात्म्यं [illegible] संति पक्षिणः ॥ तत्परित्यज्य संसारं सर्वं राज्यमिहाधुना ॥ ७१ ॥ सयुग्वानं महात्मानं तमेव शरणं व्रजे ॥ कृपानिधिः स रैक्वः शरणं मामुपागतम् ॥ ७२ ॥ प्रतिगृह्यात्मविज्ञानं मह्यं समुपदेक्ष्यति ॥ इत्यसौ चिंतयन्नेव कथंकथमपि द्विजाः ॥ ७३ ॥ [illegible] निशावसाने संप्राप्ते वंदिवृन्दप्रवर्तितम् ॥ ७४ ॥ अशृणोन्मंगलध्वनं [illegible]

पापनाशिनी ॥ भूमिं निर्भिद्य तिस्रोपि पातालात्सहसोत्थिताः ॥ २४ ॥ मानुषं रूपमास्थाय सयुग्वानमुपेत्य च ॥[1] ऊचुः परमसंहृष्टा हर्षयंत्यश्च तं मुनिम् ॥ २५ ॥ सयुग्वन्रैक्व भद्रं ते ध्यानादस्मादुपारम ॥ त्वन्मंत्रेण समाकृष्टा वयमत्र समागताः ॥ २६ ॥ किं कर्तव्यं तवास्माभिस्तद्वदस्व मुनीश्वर ॥ इति तासां वचः श्रुत्वा सयुग्वान्हि महामुनिः ॥ २७ ॥ ध्यानादुपारमत्तूर्णं ताश्चापश्यत्पुरःस्थिताः ॥ स ताः संपूज्य विधिवद्रैक्वो वाचमभाषत ॥ २८ ॥ यमुने देवि हे गंगे हे गये पापनाशिनि ॥ सन्निधानं कुरुध्वं मे गन्धमादनपर्वते ॥ २९ ॥ यत्र भूमिं विनिर्भिद्य भवत्य इह निर्गताः ॥ तानि पुण्यानि तीर्थानि भवेयुर्वोऽभिधानतः ॥ ३० ॥ सहसांतरधीयंत तथास्त्वित्येव तत्र ताः ॥ तदाप्रभृति तीर्थानि तानि त्रीण्यपि भूतले ॥ ३१ ॥ तेनतेनाभिधानेन गीयन्ते सर्वदा जनैः ॥ यत्र भूमिं विनिर्भिद्य यमुना निर्गता तदा ॥ ३२ ॥ यमुनातीर्थमिति वै तज्जनैरभिधीयते ॥ यतो वै पृथिवीरंध्राज्जाह्नवी सहसोत्थिता ॥ ३३ ॥ गंगातीर्थमिति ख्यातं तल्लोके पापनाशनम् ॥ गया हि मानुषं रूपं यत आस्थाय निर्ययौ ॥ ३४ ॥ तदेव भूमिविवरं गयातीर्थं प्रचक्षते ॥ एवमेतन्महापुण्यं तीर्थत्रयमनुत्तमम् ॥ ३५ ॥ रैक्वमंत्रप्रभावेण पृथिव्याः सहसोत्थितम् ॥ अत्र तीर्थत्रये स्नानं ये कुर्वंति नरोत्तमाः ॥ ३६ ॥ तेषामज्ञाननाशः स्याज्ज्ञानमप्युदयं लभेत् ॥ स्वमंत्रेण समाकृष्टे तत्र तीर्थत्रये मुनिः ॥ ३७ ॥ स्नानं समाचरन्नित्यं स कालानत्यवाहयत् ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा जानश्रुतिर्महान् ॥ ३८ ॥ पुंत्रसंज्ञस्य राजर्षेः पौत्रो धर्मैकतत्परः ॥ देयमन्नादि स तदा ह्यर्थिभ्यः श्रद्धयैव यत् ॥ ३९ ॥ तस्मादेनं नजालोके श्रद्धादेयं प्रचक्षते ॥ यतो बहुतरं वाक्यमन्नाद्यस्य महीपतेः ॥४०॥ अर्थिनां क्षुधितानां तु तृप्त्यर्थं वर्तते गृहे ॥ अतोयमर्थिभिः सर्वैर्बहुवाक्य इतीर्यते ॥४१॥ स वै पौत्रायणो राजा जानश्रुतसुतो बली ॥ प्रियातिथिर्बभूवासौ बहुदायी तथाऽभवत् ॥ ४२ ॥ नगरेषु च राष्ट्रेषु ग्रामेषु च वनेषु च ॥ चतुष्पथेषु सर्वेषु महामार्गेषु सर्वशः ॥ ४३ ॥ बह्वन्नपानसंयुक्तं सूपशाकादिसंयुतम् ॥ आतिथ्यं कल्पयामास तृप्तयेऽर्थिजनस्य वै ॥४४॥ अन्नपानादिकं सर्वमुपयुङ्ध्वमिहार्थिनः ॥ इत्यसौ घोषयामास तत्र तत्र जनास्पदे ॥४५॥ तस्य प्रियातिथेरेव नृपस्य बहुदायिनः ॥ अर्थिभ्यो दानशौंडस्य गुणाः सर्वत्र विश्रुताः ॥४६॥ अथ पौत्रायणस्यास्य गुणग्रामेण वर्तितः ॥ देवर्षयो महाभागास्तस्यानुग्रहकांक्षिणः ॥ ४७ ॥ हंसरूपं समास्थाय निदाघसमये निशि ॥ रमणीयां विधायाशु श्रेणीमा

---

१ तत्र सुज्ञस्य–इ० पा० ।

पापाद्विमुक्तः ॥ विशुद्धांतरात्मा गतः सत्यलोकं समं ब्रह्मणा मोक्षमप्याशु गच्छेत् ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये शंखतीर्थप्रशंसायां वत्सनाभकृतघ्नदोषशांतिवर्णनंनाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ विधायाभिषवं मर्त्याः शंखतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ यमुनां चैव गंगां च गयां चापि क्रमाद्व्रजेत् ॥ १ ॥ यमुनाख्यं महातीर्थं गंगातीर्थमनुत्तमम् ॥ गयातीर्थं च मर्त्यानां महापातकनाशनम् ॥ २ ॥ एतत्तीर्थत्रयं पुण्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ सर्वविघ्नप्रशमनं सर्वरोगनिबर्हणम् ॥ ३ ॥ एतद्धि तीर्थत्रितयं सकलाज्ञाननाशनम् ॥ अविद्यायां विनष्टायां तथा ज्ञानप्रदं नृणाम् ॥ ४ ॥ जानश्रुतिर्महाराज एषु तीर्थेषु वै पुरा ॥ स्नात्वा रैक्वाद्विजश्रेष्ठात्प्राप्तवाञ्ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत सर्वार्थतत्त्वज्ञ व्यासशिष्य महामते ॥ यमुना चैव गंगा च गया चैवेति विश्रुतम् ॥ ६ ॥ एतत्तीर्थत्रयं कस्मादागतं गंधमादने ॥ जानश्रुतेश्च राजर्षेः स्नानात्तीर्थत्रयेऽपि च ॥ ज्ञानावाप्तिः कथं रैक्वादस्माकं सूत तद्वद ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रैक्वनामा महर्षिस्तु पुरा वै गन्धमादने ॥ ८ ॥ तपस्तु[illegible] तपसां निधिः ॥ दीर्घकालं तपः कुर्वन्स वै रैक्वो महामुनिः ॥ ९ ॥ तपोबलेन महता दीर्घमायुरवाप्तवान् ॥ जन्मना पंगुरेवासीद्रैक्वनामा महामुनिः ॥ १० ॥ पंगुत्वादसमर्थोऽभूद्गंतुं तीर्थान्यसौ मुनिः ॥ संति यानि तु तीर्थानि गन्धमादनपर्वते ॥ ११ ॥ तानि गच्छति सामीप्यात्स शकटेन व संचरन् ॥ स यद्रैक्वो मुनिवरो युग्वेन सह वर्तते ॥ १२ ॥ तपस्वी वैदिके लोके सयुग्वेत्यभिधीयते ॥ युग्वेति शकटं प्रोक्तं स तेन सह वर्तते ॥ १३ ॥ स खल्वेवं मुनिश्रेष्ठः सयुग्वानाम वै मुनिः ॥ पूर्णज्ञानस्तपस्तेपे गन्धमादनपर्वते ॥१४॥ ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थः सोऽन्यत्र महातपाः ॥ वर्षायां कण्ठदघ्नेषु जलेषु समवर्तत ॥ १५ ॥ तपसा शोषिते गात्रे पामा तस्य व्यजायत ॥ कण्डूयन्स पामानं दिवारात्रं मुनीश्वरः ॥ १६ ॥ कण्डूयमान एवायं पामानं न तपोऽत्यजत् ॥ अजायत मनस्त्वेवं तस्य सयुग्वनो मुनेः ॥ १७ ॥ यमुनायां च गंगायां गयायां चाप्यहं हि ॥ [illegible]स्तीर्थे त्रये पुण्ये स्नातव्यं हि मया त्विति ॥ १८ ॥ एवं विचिन्त्य स मुनिरन्यां चिंतामथाकरोत् ॥ अहं हि जन्मना पंगुस्तः स्नानं हि दुर्लभम् ॥ १९ ॥ अतिदूरं मया गन्तुं शकटेन न शक्यते ॥ किंकरोम्यधुनेत्येवं स विचार्य महामतिः ॥ २० ॥ तीर्थत्रयेषु स्नानार्थं कर्तव्यं निश्चिकाय वै ॥ अप्रसह्यमनाधृष्यं विद्यते मे तपोबलम् ॥ २१ ॥ तेनैवावाहयिष्यामि तद्धि तीर्थत्रयं त्विह ॥ इति निश्चित्य मनसा [illegible] जितेंद्रियः ॥ २२ ॥ त्रिरात्रम्य च सयुग्वान्ध्यौ क्षणमतंद्रितः ॥ तस्य मंत्रप्रभावेन यमुना सा महानदी ॥ २३ ॥ गंगा च [illegible]

तयत् ॥ न भवेद्यदि नैर्मल्यं तदा स्याच्चंचलं मनः ॥ ३७ ॥ मनश्च पापबाहुल्ये निर्मलं नैव जायते ॥ पापलेशोपि मे नास्ति कथं लोलायते मनः ॥ ३८ ॥ आचिंतयद्दोषहेतुं वत्सनाभः पुनःपुनः ॥ स विचिंत्य विनिश्चित्य निनिंदात्मानमंजसा ॥ ३९ ॥ धिङ्मामद्य दुरात्मानमहो मूढोस्म्यहं भृशम् ॥ कृतघ्नता महान्दोषो मामद्य समुपागतः ॥ ४० ॥ यदीदृशान्महावर्षात्त्रातारं महिषोत्तमम् ॥ तिष्ठाम्यपूजयन्नेव ततो मे भूत्कृतघ्नता ॥ ४१ ॥ कृतघ्नता महान्दोषः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ कृतघ्नस्य न वै लोकाः कृतघ्नस्य न बांधवाः ॥ ४२ ॥ कृतघ्नतादोषबलान्मम चित्तं मलीमसम् ॥ कृतघ्ना नरकं यांति ये च विश्वस्तघातिनः ॥ ४३ ॥ निष्कृतिं नैव पश्यामि कृतघ्नानां कथंचन ॥ ऋते प्राणपरित्यागाद्धर्मज्ञानां वचो यथा ॥ ४४ ॥ पित्रोरभरणं कृत्वा ह्यदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ॥ कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणांता हि निष्कृतिः ॥ ४५ ॥ तस्मात्प्राणान्परित्यज्य प्रायश्चित्तं चराम्यहम् ॥ इति निश्चित्य मनसा वत्सनाभो महामुनिः ॥ ४६ ॥ तृणीकृत्य निजान्प्राणान्निःसंगेनांतरात्मना ॥ मेरोः शिखरमारूढः प्रायश्चित्तचिकीर्षया ॥ ४७ ॥ सुमेरुशिखरात्तस्मादियेष पतितुं मुनिः ॥ तस्मिन्पतितुमारब्धे मा त्वरिष्ठा इति ब्रुवन् ॥ त्यक्तमाहिषरूपः सन्धर्म एव न्यवारयत् ॥ ४८ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ वत्सनाभ महाप्राज्ञ जीवस्व बहुवत्सरान् ॥ ४९ ॥ परितुष्टोऽस्मि भद्रं ते देहत्यागचिकीर्षया ॥ न हि त्वद्धर्मकक्षायां लोके कश्चित्समोऽस्ति वै ॥ ५० ॥ यद्यपि प्राणसंत्यागः कृतघ्ने निष्कृतिर्भवेत् ॥ तथापि धर्मशीलत्वात्तवान्यां निष्कृतिं वदे ॥ ५१ ॥ शंखतीर्थाभिधं तीर्थमस्ति वै गंधमादने ॥ शांत्यर्थमस्य पापस्य तत्र स्नाहि समाहितः ॥ ॥ ५२ ॥ प्राप्स्यसे चित्तशुद्धिं त्वमतो विगतकल्मषः ॥ ततश्च लब्धविज्ञानः प्राप्स्यसे शाश्वतं पदम् ॥ ५३ ॥ अहं धर्मोस्मि योगीन्द्र सत्यमेव ब्रवीमि ते ॥ इति धर्मवचः श्रुत्वा वत्सनाभो महामुनिः ॥ ५४ ॥ स्नातुकामः शंखतीर्थे गंधमादनमन्वगात् ॥ शंखतीर्थं च संप्राप्य तत्र सस्नौ महामुनिः ॥ ५५ ॥ ततो विगतपापस्य मनो निर्मलतां गतम् ॥ ततोऽचिरेण कालेन ब्रह्मभूयमगान्मुनिः ॥ ५६ ॥ एवं वः कथितं विप्राः शंखतीर्थस्य वैभवम् ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ ५७ ॥ मातृद्रोही पितृद्रोही गुरुद्रोही तथैव च ॥ अन्ये कृतघ्ननिवहा मुच्यंतेऽत्र निमज्जनात् ॥ ५८ ॥ अतः कृतघ्नैर्मनुजैः सेवनीयमिदं सदा ॥ अहो तीर्थस्य माहात्म्यं यत्कृतघ्नोपि मुच्यते ॥ ५९ ॥ अकृत्वा भरणं पित्रोरदत्त्वा गुरुदक्षिणाम् ॥ कृतघ्नतां च संप्राप्य मरणांता हि निष्कृतिः ॥ ६० ॥ इह तु स्नानमात्रेण कृतघ्नस्यापि निष्कृतिः ॥ कृतघ्नतापि तत्तीर्थे स्नानमात्राद्विनश्यति ॥ ६१ ॥ अन्येषां तुच्छपापानां सर्वेषां किमुताधुना ॥ ६२ ॥ अध्यायमेनं पठेद्भक्तियुक्तः कृतघ्नोपि मर्त्याः स

श्रमे ॥ ९ ॥ स वै निश्चलसर्वांगस्तिष्ठंस्तत्रैव भूतले ॥ परमाण्वंतरं वापि न स्वस्थानाच्चचाल सः ॥ १० ॥ स्थित्वैकत्र तपस्यंतमनेकशतवत्सरान् ॥
तमाचक्राम वल्मीकं छादितांगं चकार च ॥ ११ ॥ वल्मीकाक्रांतदेहोपि वत्सनाभो महामुनिः ॥ अकरोत्तप एवासौ वल्मीकं न त्वचुद्रयत ॥
॥ १२ ॥ तस्मिंश्च तप्यति तपो वासवो मुनिपुंगवाः ॥ विसृज्य मेघजालानि वर्षयामास वेगवान् ॥ १३ ॥ एवं दिनानि सप्तायं स वर्षं निरं
तरम् ॥ आसारेणातिमहता वृष्यमाणोपि वै मुनिः ॥ १४ ॥ तं वर्षं प्रतिजग्राह निमीलितविलोचनः ॥ महता स्तनितेनाशु तदा [illegible] ॥
॥ १५ ॥ वल्मीकस्योपरिष्टाद्वै निपपात महाशनिः ॥ तस्मिन्वर्षति पर्जन्ये शीतवातातिदुःसहे ॥ १६ ॥ वल्मीकशिखरं ध्वस्तं बभूवाशनिताडि
तम् ॥ विशीर्णशिखरे तस्मिन्वल्मीकेऽशनिताडिते ॥ १७ ॥ सेहेतिदुःसहां वृष्टिं वत्सनाभो विचिंतयन् ॥ महर्षौ वर्षधाराभिः पीड्यमाने दिनानि
शम् ॥ १८ ॥ धर्मस्य चेतसि कृपा संबभूवातिभूयसी ॥ स धर्मश्चिंतयामास वत्सनाभे तपस्यति ॥ १९ ॥ पतत्यप्यतिवर्षेऽयं तपसो न निवर्तते ॥
अहोऽस्य वत्सनाभस्य धर्मैकायत्तचित्तता ॥ २० ॥ इति चिंतयतस्तस्य मतिरेवमजायत ॥ अहं वै माहिषं रूपं सुमहांतं मनोहरम् ॥ २१ ॥
वर्षधारानिपातानां सोढारं कठिनत्वचम् ॥ स्वीकृत्य माहिषं रूपं स्थास्याम्युपरि योगिनः ॥ २२ ॥ न हि चाभिद्यते वर्षं महावेगयुतं त्वपि ॥
धर्म एवं विनिश्चित्य धाराः पृष्ठेन धारयन् ॥ २३ ॥ वत्सनाभोपरि तदा गात्रमाच्छाद्य तस्थिवान् ॥ ततः सप्तदिनांते तु तद्वै वर्षमुपारमत ॥ २४ ॥
ततो महिषरूपी स धर्मोऽतिकृपया युतः ॥ तद्वै वल्मीकमुत्सृज्य नातिदूरे व्यवर्तत ॥२५॥ ततो निवृत्ते वर्षे तु वत्सनाभो महामुनिः॥ निवृत्तस्नापसस्न
र्णं दिशः सर्वा व्यलोकयत्॥२६॥स्थितोऽहं वृष्टिसंपाते कुर्वन्नत्र महत्तपः॥ पृथिवी सलिलक्लिन्ना दृश्यते सर्वतोदिशम्॥२७॥ शिखराणि गिरीणां च वना
न्युपवनानि च ॥ आश्रमाणि महर्षीणामाप्लुतानि जलैर्नवैः ॥ २८ ॥ एवमादीनि सर्वाणि दृष्ट्वा प्रमुदितोऽभवत् ॥ चिंतयामास धर्मात्मा वत्सना
भो महामुनिः ॥ २९ ॥ अहमस्मिन्महावर्षे नूनं केनापि रक्षितः ॥ वर्षत्यस्मिन्महावर्षे जीवितं त्वन्यथा कुतः ॥ ३० ॥ विचिंत्यैवं मुनिश्रेष्ठः समंत
समलोकयत् ॥ ततोऽपश्यन्महाकायमदूरादग्रतः स्थितम् ॥ ३१ ॥ महिषं नीलवर्णं च वत्सनाभस्तपोधनः ॥ महिषं तं समुद्दिश्य मनसा समचिं
तयत् ॥ ३२ ॥ तिर्यग्योनिष्वपि कथं दृश्यते धर्मशीलता ॥ यतो ह्यहं महावर्षान्महिषेणाभिरक्षितः ॥ ३३ ॥ शीतमारुतयुक्तात्तु तस्माद्रक्षितवा
निह ॥ इत्यादि स विनिश्चित्य तपसे पुनरुद्ययौ ॥ ३४ ॥ तं पुनश्च तपस्यंतं दृष्ट्वा महिषरूपधृक् ॥ रोमांचाकुलसर्वांगः प्रमोदमगमद्भृशम् ॥
॥ ३५ ॥ वत्सनाभस्य हि मुनेः पुनश्चैव तपस्यतः ॥ मनः पूर्ववदेकाग्रं परब्रह्मणि नाभवत ॥ ३६ ॥ स विषण्णमना भूत्वा वत्सनाभो व्यचिं

रुद्रः कैलासं प्रययौ क्षणात् ॥ ५७ ॥ ततः कपालपाणिस्तु भैरवः शिवचोदितः ॥ देवदानवयक्षादिलोकेषु विचचार सः ॥५८॥ तं यांतमनुयाति स्म ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ भैरवः सर्वतीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ॥ ५९ ॥ चरित्वा लीलया देवस्ततो वाराणसीं ययौ ॥ वाराणसीं प्रविष्टे तु भैरवे शंकरांशजे ॥ ६० ॥ चतुर्थांशं विना नष्टा ब्रह्महत्यातिकुत्सिता ॥ चतुर्थांशेन दुद्राव भैरवं शंकरांशजम् ॥६१॥ ततः स भैरवो देवः शूलपाणिः कपालधृक् ॥ शिवाज्ञया ययौ पश्चाद्गंधमादनपर्वतम् ॥ ६२ ॥ शिवतीर्थं ततो गत्वा भैरवः स्नातवान्द्विजाः ॥ स्नानमात्रेण तत्रास्य शिवतीर्थे महत्तरे ॥ ६३ ॥ निःशेषं विलयं याता ब्रह्महत्यातिभीषणा ॥ अस्मिन्नवसरे शंभुः प्रादुरासीत्तदग्रतः ॥ प्रादुर्भूतो महादेवो भैरवं वाक्यमब्रवीत् ॥६४॥

॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ निःशेषं ब्रह्महत्या ते शिवतीर्थे निमज्जनात् ॥ ६५ ॥ नष्टा भैरव नास्त्यत्र संदेहस्तव सुव्रत ॥ इदं कपालं काश्यां त्वं स्थापयस्व क्वचित्स्थले ॥ ६६ ॥ इत्युक्त्वा भगवाञ्छंभुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ भैरवोऽपि तदा विप्रा ब्रह्महत्याविमोचितः ॥ ६७ ॥ शिवतीर्थस्य माहात्म्याद्ययौ वाराणसीं पुरीम् ॥ कपालं स्थापयामास प्रदेशे कुत्रचिद्द्विजाः ॥ कपालतीर्थमित्याख्यामलभत्तत्स्थलं तदा ॥ ६८ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं तत्पुण्यं शिवतीर्थं विमुक्तिदम् ॥ ६९ ॥ महादुःखप्रशमनं महापातकनाशनम् ॥ नरकक्लेशशमनं स्वर्गदं मोक्षदं तथा ॥ ॥ ७० ॥ शिवतीर्थस्य माहात्म्यं मया प्रोक्तं विमुक्तिदम् ॥ इदं पठन्सदा मर्त्यो दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये शिवतीर्थप्रशंसायां भैरवब्रह्महत्याविमोक्षणवर्णनंनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शिवतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्याविमोक्षणे ॥ स्वपापजालशांत्यर्थं शंखतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यत्र मज्जनमात्रेण कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ मातॄः पितॄन्गुरूंश्चापि ये न मन्यंति मोहिताः ॥ २ ॥ ये चाप्यन्ये दुरात्मानः कृतघ्ना निरपत्रपाः ॥ ते सर्वे शंखतीर्थेऽस्मिञ्छुद्ध्यंति स्नानमात्रतः ॥ ३ ॥ शंखनामा मुनिः पूर्वं गंधमादनपर्वते ॥ अवर्तत तपः कुर्वन्विष्णुं ध्यायन्समाहितः॥ ४ ॥ स तत्र कल्पयामास स्नानार्थं तीर्थमुत्तमम् ॥ शंखेन निर्मितं तीर्थं शंखतीर्थमितीर्यते ॥ ५ ॥ तत्र स्नात्वा सकृन्मर्त्यः कृतघ्नोऽपि विमुच्यते ॥ अत्रेतिहासं वक्ष्यामि पुराणं पापनाशनम् ॥ ६ ॥ यस्य श्रवणमात्रेण नरो मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ पुरा बभूव विप्रेंद्रो वत्सनाभो महामुनिः ॥ ७ ॥ सत्यवाञ्छीलवान्वाग्मी सर्वभूतदयापरः ॥ शत्रुमित्रसमो दांतस्तपस्वी विजितेंद्रियः ॥ ८ ॥ परब्रह्मणि निष्णातस्तत्त्वब्रह्मैकसंश्रयः ॥ एवंप्रभावः स मुनिस्तपस्तेपे निजा

१ तस्मिन्-इ० पा० ।

शिरः ॥ दिधक्षुः प्रलये लोकान्वडवाग्निरिवाबभौ ॥ ३२ ॥ व्यदृश्यत च तत्तेजः पुरुषो नीललोहितः ॥ दृष्ट्वा स्रष्टा तदा ब्रह्मा बभाषे परमेश्वरम् ॥ ३३ ॥ वेदाहं त्वां महादेव ललाटान्मे पुरा भवान् ॥ विनिर्गतोऽसि शंभो त्वं रुद्रनामा ममात्मजः ॥ ३४ ॥ इति गर्वेण संयुक्तं वचः श्रुत्वा महेश्वरः ॥ कालभैरवनामानं पुरुषं ह्यादिशोत्तदा ॥ ३५ ॥ अयुद्ध्यत चिरं कालं ब्रह्मणा कालभैरवः ॥ महादेवांशसंभूतः शूलटंकगदाधरः ॥ ३६ ॥ युद्ध्वा तु सुचिरं कालं ब्रह्मणा कालभैरवः ॥ वदनं ब्रह्मणः शुभ्रं व्यलोकयत पंचमम् ॥ ३७ ॥ विलोक्योर्ध्वगतं वक्त्रं पञ्चमं भारतीपतेः ॥ गर्वेण महता युक्तं प्रजज्वालातिकोपितः ॥ ३८ ॥ ततस्तत्पंचमं वक्त्रं भैरवः प्राच्छिनद्रुषा ॥ ततो ममार ब्रह्माऽसौ कालभैरवहिंसितः ॥ ३९ ॥ ईश्वरस्य प्रसादेन प्रपेदे जीवितं पुनः ॥ ततो विलोकयामास शंकरं शशिभूषणम् ॥ ४० ॥ वासुक्याद्यष्टभोगींद्रविभूषणविभूषितम् ॥ दृष्ट्वा वेधा महादेवं पार्वत्या सह शंकरम् ॥ ४१ ॥ लेभे माहेश्वरं ज्ञानं महादेवप्रसादतः ॥ ततस्तुष्टाव गिरिशं वरेण्यं वरदं शिवम् ॥ ४२ ॥

॥ ब्रह्मोवाच ॥

॥ महां प्रसीद गिरिश शशांककृतशेखर ॥ यन्मयापकृतं शंभो तत्क्षमस्व दयानिधे ॥ ४३ ॥ क्षमस्व मम गर्वं त्वं शंकरेति पुनःपुनः ॥ नमश्चकार सोमं तं सोमार्धकृतशेखरम् ॥ ४४ ॥ अथ देवः प्रसन्नोऽस्मै ब्रह्मणे स्वांशजाय तु ॥ मा भैरित्यब्रवीच्छंभुर्भैरवं चाभ्यभाषत ॥ ४५ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

॥ एष सर्वस्य जगतः पूज्यो ब्रह्मा सनातनः ॥ हतस्यास्य विरिंचस्य धारय त्वं शिरोऽधुना ॥ ४६ ॥ ब्रह्महत्याविशुद्ध्यर्थं लोकसंग्रहकाम्यया ॥ भिक्षामट कपालेन भैरव त्वं ममाज्ञया ॥ ४७ ॥ उक्त्वैवं शंकरो विप्रास्तत्रैवांतरधीयत ॥ नीलकण्ठो महादेवो गिरिजार्द्धतनुस्ततः ॥ ४८ ॥ भैरवं ग्राहयामास वदनं वेधसो द्विजाः ॥ चरस्व पापशुद्ध्यर्थं लोकसंग्रहणाय वै ॥ ४९ ॥ कपालधारी हस्तेन भिक्षां गृह्णातु भैरवः ॥ इतीरयित्वा गिरिशः कन्यां कांचिद्भयंकरीम् ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याभिधां क्रूरां वडवानलसन्निभाम् ॥ तां प्रेरयित्वा गिरिशो भैरवं पुनरब्रवीत् ॥ ५१ ॥

॥ ईश्वर उवाच ॥

॥ भैरवैतद्व्रतं त्वदं ब्रह्महत्याविशुद्धये ॥ चर त्वं सर्वतीर्थेषु स्नाहि शुद्धगभीरात्मनः ॥५२॥ ततो वाराणसीं गच्छ ब्रह्महत्याप्रशांतये ॥ वाराणसीप्रवेशेन ब्रह्महत्या तवाधमा ॥५३॥ पादशेषा विनष्टा स्यात्तत्र्यंशो न नश्यति ॥ तस्य नाशं प्रवक्ष्यामि तव भैरव तच्छृणु ॥५४॥ दक्षिणांभोनिधेस्तीरे गन्धमादनपर्वते ॥ सर्वप्राण्युपकाराय कृतं तीर्थं मया शुभम् ॥५५॥ शिवाभिधं महापुण्यं तत्र याहि त्वमादरात् ॥ तत्प्रवेशनमात्रेण ब्रह्महत्या तवाशुभा ॥ ५६ ॥ शिवतीर्थस्य माहात्म्यान्निःशेषं नश्यति ध्रुवम् ॥ उक्तोऽपि भैरवो

१ सोमम्—उमया सहितम्—साम्बं शंकरम्—इत्यर्थः ।

स मनुते ब्रह्मा देवानां सन्निधौ पुरा ॥ ७ ॥ तदा नारायणः प्राह प्रहसन्द्विजपुंगवाः ॥ किमर्थमेवं ब्रूषे त्वमहंकारेणसा प्रतम् ॥ ८ ॥ वाक्यमेवं विधं भूयो वक्तुं नार्हसि वै विधे ॥ अहमेव जगत्कर्ता यज्ञो नारायणो विभुः ॥ ९ ॥ मां विनास्य प्रपञ्चस्य जीवनं दुर्लभं भवेत् ॥ मत्प्रसादाज्जगत्सृष्टं त्वया स्थावरजंगमम् ॥ १० ॥ विवादं कुर्वतोरेवं ब्रह्मविष्ण्वोर्जयैषिणोः ॥ देवानां पुरतस्तत्र वेदाश्चत्वार आगताः ॥ प्रोचुर्वाक्यमिदं तथ्यं परमार्थप्रकाशकम् ॥ ११ ॥ ॥ वेदा ऊचुः ॥ ॥ त्वं विष्णो न जगत्कर्ता न त्वं ब्रह्मन्प्रजापते ॥ १२ ॥ किं त्वीश्वरो जगत्कर्ता परात्परतरो विभुः ॥ तन्मायाशक्तिसंक्लृप्तमिदं स्थावरजंगमम् ॥ १३ ॥ सर्वदेवाभिवंद्यो हि सांबः सत्यादिलक्षणः ॥ स्रष्टा च पालको हर्ता स एष जगतां प्रभुः ॥ १४ ॥ एवं समीरितं वेदैः श्रुत्वा वाक्यं शुभाक्षरम् ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तदा तत्र प्रोचतुर्द्विजपुंगवाः ॥ १५ ॥ ॥ ब्रह्मविष्णू ऊचतुः ॥ ॥ पार्वत्यालिंगितः शंभुर्मूर्तिमान्प्रमथाधिपः ॥ कथं भवेत्परं ब्रह्म सर्वसंगविवर्जितम् ॥ १६ ॥ ताभ्यामितीरिते तत्र प्रणवः प्राह तौ तदा ॥ अरूपो रूपमादाय महता ध्वनिना द्विजाः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ प्रणव उवाच ॥ ॥ असौ शंभुर्महादेवः पार्वत्या स्वातिरिक्तया ॥ संक्रीडते कदाचिन्नो किं तु स्वात्मस्वरूपया ॥ १८ ॥ असौ शंभुरनीशानः स्वप्रकाशो निरंजनः ॥ विश्वाधिको महादेवो विश्वाधिक इति श्रुतः ॥ १९ ॥ सर्वात्मा सर्वकर्तासौ स्वतन्त्रः सर्वभावनः[1] ॥ ब्रह्मन्नयं सृष्टिकाले त्वां नियुंक्ते रजोगुणैः ॥ २० ॥ सत्त्वेन रक्षणे शंभुस्त्वां प्रेषयति केशव ॥ तमसा कालरुद्राख्यं संप्रेरयति संहृतौ ॥ २१ ॥ अतः स्वतन्त्रता विष्णो युवयोर्न कदाचन ॥ नापि प्रजापतेरस्ति किं तु शंभोः स्वतन्त्रता ॥ २२ ॥ ब्रह्मन्विष्णो युवाभ्यां तु किमर्थं न महेश्वरः ॥ ज्ञायते सर्वलोकानां कर्ता विश्वाधिकस्तथा ॥ २३ ॥ सापि शक्तिरुमा देवी न पृथक्छंकरात्सदा ॥ शंभोरानंदभूता सा देवी नागंतुकी स्मृता ॥ ॥ २४ ॥ अतो विश्वाधिको रुद्रः स्वतंत्रो निर्विकल्पकः ॥ सर्वदेवैरयं[2] वन्द्यो युवाभ्यामपि शंकरः ॥ २५ ॥ कर्ता नास्यास्ति रुद्रस्य नाधिकोऽस्माच्च विद्यते ॥ न तत्समोऽपि लोकेषु विद्यते शतशस्तथा[3] ॥ २६ ॥ अतो मोहं न कुरुतं ब्रह्मविष्णो युवां वृथा ॥ इत्युक्तं प्रणवेनाथ श्रुत्वा ब्रह्मा च केशवः ॥ २७ ॥ मायया मोहितौ शंभोर्नैवाज्ञानममुंचताम् ॥ एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा प्रददर्श महाद्भुतम् ॥ २८ ॥ व्याप्नुवद्गगनं सर्वमनंतादित्यसन्निभम् ॥ तेजोमण्डलमाकाशमध्यगं विश्वतोमुखम् ॥ २९ ॥ तन्निरूपयितुं ब्रह्मा ससर्जोर्ध्वगतं मुखम् ॥ तपोबलविसृष्टेन पंचमेन मुखेन सः ॥ ॥ ३० ॥ निरूपयामास विभुस्तत्तेजोमण्डलं मुहुः ॥ तत्प्रजज्वाल कोपेन मुखं तेजोविलोकनात् ॥ ३१ ॥ अनंतादित्यसंकाशं ज्वलत्तत्पंचमं

---

१ सर्वभासकः—इ० पा० । २ देवदेवैः—इ० पा० । ३ सर्वदा तदा—इ० पा० ।

चानां शतं गतम् ॥ ४५ ॥ जायंते च म्रियंते च चतुराननकोटयः ॥ पश्यन्नेव च तान्सर्वानहं प्राणानधारयम् ॥ ४६ ॥ तत्र लोकेश्वराभिख्ये वर्तमाने प्रजापतौ ॥ विप्रो हरिहरोनाम निवसञ्छ्यामलापुरे ॥ ४७ ॥ व्याधेनारण्यवासेन केल्यर्थं लक्ष्यवेधिना ॥ छिन्नपादोऽभवद्बाणैर्लक्ष्य मध्यं समागतः ॥ ४८ ॥ स गंधमादनं प्राप्य मुनिभिः प्रेरितस्तदा ॥ स्नात्वा च मुनितीर्थेऽस्मिन्प्राप्तवांश्चरणौ पुरा ॥ ४९ ॥ तदा पुण्यमिदं तीर्थं मुनितीर्थमितीरितम् ॥ इदानीं चक्रतीर्थाख्यं चक्रनाम त्वविंदत ॥ ५० ॥ तदत्र क्रियतां स्नानं प्राशित्रच्छिन्नपाणिना ॥ मुनितीर्थे सवित्रापि युष्माकं यदि रोचते ॥ ५१ ॥ ऋत्विजः कथितास्त्वेवमष्टावक्रमहर्षिणा ॥ सवितारमभाषंत सर्व एव महर्षिताः ॥ ५२ ॥ सवितः स्नाहि तीर्थेऽस्मिंस्तव पाणी भविष्यतः ॥ अष्टावक्रो यथा प्राह तथा कुरु समाहितः ॥ ५३ ॥ ततः स सविता गत्वा चक्रतीर्थं महत्तरम् ॥ सस्नौ पाण्योरवाप्त्यर्थमिष्टदायिनि तत्र सः ॥ ५४ ॥ उत्तिष्ठन्नेव स तदा तत्र स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ युक्तो हिरण्मयाभ्यां तु पाणिभ्यां समदृश्यत ॥ ५५ ॥ हिरण्यपाणिं तं दृष्ट्वा जहृषुः सर्वऋत्विजः ॥ ततः समाप्य तं यज्ञं दैत्यसंघान्विजित्य च ॥ ५६ ॥ इंद्रादयः सुराः सर्वे सुखिताः स्वर्गमाययुः ॥ तस्मादेतत्समागत्य तीर्थं सर्वैश्च मानवैः ॥ ५७ ॥ सेवनीयं प्रयत्नेन स्वस्वाभीष्टस्य सिद्धये ॥ अंधैश्च कुणिभिर्मूकैर्बधिरैः कुब्जकैरपि ॥ ५८ ॥ खंजैः पंगुभिरप्येतदंगहीनैस्तथापरैः ॥ संछिन्नपाणिचरणैः संछिन्नान्यांगसंचयैः ॥ ५९ ॥ मनुष्यैश्च तथान्यैश्च विकलांगस्य पूर्तये ॥ सेवनीयमिदं तीर्थं सर्वाभीष्टप्रदायकम् ॥ ६० ॥ एवं वः कथितं विप्राश्चक्रतीर्थस्य वैभवम् ॥ यत्र स्नात्वा पुरा छिन्नौ पाणी प्राप प्रभाकरः ॥ ६१ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ अंगानि विकलान्यस्य पूर्णानि स्युर्न संशयः ॥ ६२ ॥ मोक्षकामस्य मर्त्यस्य मुक्तिः स्यान्नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायामादित्यहिरण्यपाणिप्राप्तिवर्णनंनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ चक्रतीर्थे नरः स्नात्वा शिवतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ यत्र हि स्नानमात्रेण महापातककोटयः ॥ १ ॥ तत्संसर्गाश्च नश्यंति तत्क्षणादेव तापसाः ॥ अत्र स्नात्वा ब्रह्महत्यां मुमुचे कालभैरवः ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कालभैरवरुद्रस्य ब्रह्महत्या महामुने ॥ किमर्थमभवत्सूत तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥ ३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि मुनयः सर्वं पुरावृत्तं विमुक्तिदम् ॥ यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४ ॥ प्रजापतेश्च विष्णोश्च बभूव कलहः पुरा ॥ किंचित्कारणमुद्दिश्य ममत्वजनना द्विजाः ॥ ५ ॥ अहमेव जगत्कर्ता नान्यः कर्तास्ति कश्चन ॥ अहं सर्वप्रपंचानां निग्रहानुग्रहप्रदः ॥ ६ ॥ मत्तो नास्त्यधिकः कश्चिन्मत्समो वा महत्यपि ॥ ए।

यूयं तं यज्ञं गंधमादने ॥ २० ॥ नातिदूरे चक्रतीर्थादसुराणां विनाशकम् ॥ ततस्ते ब्रह्मवचसा सहसा गंधमादनम् ॥ २१ ॥ बृहस्पतिं पुरस्कृत्य जग्मुर्यज्ञचिकीर्षया ॥ ते प्रणम्य महात्मानमहिर्बुध्न्यं मुनीश्वरम् ॥२२॥ अकल्पयन्यज्ञवाटन्नातिदूरे तदाश्रमात् ॥ यज्ञकर्मसु निष्णातैः सहितास्ते तपोधनैः ॥ २३ ॥ इष्टिमारेभिरे देवा असुराणां विनाशिनीम् ॥ तस्मिन्कर्मणि होतासीत्स्वयमेव बृहस्पतिः ॥ २४ ॥ बभूव मैत्रावरुणो जयंतः पाकशासनिः ॥ अच्छावाको बभूवात्र वसूनामष्टमो वसुः ॥ २५ ॥ ग्रावस्तुदभवत्तत्र शक्तिपुत्रः पराशरः ॥ अष्टावक्रो महातेजा अध्वर्युधुरमूढवान् ॥ ॥ २६ ॥ तत्र प्रतिप्रस्थाताभूद्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ नेष्टा बभूव वरुण उन्नेता च धनेश्वरः ॥ २७ ॥ ब्रह्मा बभूव सविता यज्ञस्यार्धधुरं वहन् ॥ बभूव ब्राह्मणाच्छंसी वसिष्ठो ब्रह्मणोत्तमः ॥ २८ ॥ आग्नीध्रोऽभूच्छुनःशेपः पोता जातश्च पावकः ॥ उद्गाता वायुरभवत्प्रस्तोता च परेतराट् ॥ ॥ २९ ॥ प्रतिहर्ता तु तत्रासीदगस्त्यः कुंभसंभवः ॥ सुब्रह्मण्यो मधुच्छंदा विश्वामित्रात्मजो महान् ॥ ३० ॥ यजमानः स्वयमभूद्देवराजः पुरंदरः ॥ उपद्रष्टा बभूवात्र व्यासपुत्रः शुको मुनिः ॥ ३१ ॥ ततस्ते ऋत्विजः सर्वे देवराजं पुरंदरम् ॥ विधिवद्दीक्षयांचक्रुस्तत्र माहेश्वरे क्रतौ ॥३२॥ प्रावर्तत महायज्ञ एवं वै गंधमादने ॥ सुदर्शनप्रभावेन दुःसहेनातिपीडिताः ॥ ३३ ॥ नाविंदन्नसुरास्तत्र रंध्रं यज्ञे प्रवर्तिते ॥ एवन्निरंतरायोऽसौ प्रावर्तत महाक्रतुः ॥ ३४ ॥ भक्षयंश्च हविस्तत्र जज्वाल हुतवाहनः ॥ विधिवत्कर्मजालानि कृत्वाध्वर्युरसंभ्रमात् ॥ ३५ ॥ मंत्रपूतं पुरोडाशं जुहवामास पावके ॥ हुतशेषं पुरोडाशं विभज्याध्वर्युरादरात् ॥ ३६ ॥ ऋत्विग्भ्यो होतृमुख्येभ्यः प्रददौ पापनाशनम् ॥ सवित्रे ब्रह्मणे चैकमत्युग्रतरतेजसम् ॥ ॥ ३७ ॥ ददौ तत्र पुरोडाशभागं प्राशित्रनामकम् ॥ प्रतिजग्राह पाणिभ्यां प्राशित्रं सविता तदा ॥ ३८ ॥ सवित्रा स्पृष्टमात्रं सत्तत्प्राशित्रं दुरासदम् ॥ तस्य पाणी प्रचिच्छेद पश्यतां सर्वऋत्विजाम् ॥ ३९ ॥ ततः संछिन्नपाणिः स प्राशित्रेणोग्रतेजसा ॥ किमेतदिति संत्रस्तो विषण्णवदनोऽभवत् ॥ ४० ॥ सविता ऋत्विजः सर्वान्समाहूयेदमब्रवीत् ॥ सवितोवाच ॥ पुरोडाशस्य भागोऽयं मम प्राशित्रनामकः ॥ ४१ ॥ दत्तश्चिच्छेद मत्पाणी मिषतस्त्वेव भवत्स्वपि ॥ अतो भवंतः संभूय सर्वे एव हि ऋत्विजः ॥ ४२ ॥ कल्पयंतामिमौ पाणी नोचेद्यज्ञं निहन्म्यमुम् ॥ सवितुर्वाक्यमाकर्ण्य ते सर्वे समचिंतयन् ॥ ४३ ॥ तत्र मध्ये मुनींद्राणां देवानां चैव सर्वशः ॥ अष्टावक्रो महातेजा ऋत्विजस्तानभाषत ॥ ४४ ॥ ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृत्विजः सर्वे मम वाक्यं समाहिताः ॥ मयि जीवति विप्रेंद्रा विरिं

१ ग्रीवस्तुत्--इ० पा०।

अग्नितीर्थस्य माहात्म्याद्दुष्पण्यो वैश्यनंदनः ॥ १५ ॥ पैशाच्यं शापजं त्यक्त्वा दिव्यतामित्थमाप्तवान् ॥ एवं वः कथितं विप्रा अग्नितीर्थस्य वैभवम् ॥ १६ ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा सभक्तिकम् ॥ पिशाचमोक्षणाख्यानं मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १७ ॥ इह भुक्त्वा महाभोगान्परत्रापि सुखं लभेत् ॥ ११८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्येऽग्नितीर्थप्रशंसायां दुष्पण्यपैशाच्यमोक्षणंनाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अग्नितीर्थाभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ स्नानं कृत्वा विशुद्धात्मा चक्रतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यंयं कामं समुद्दिश्य चक्रतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ स्नानं समाचरेन्मर्त्यस्तंतं कामं समश्नुते ॥ २ ॥ पुराहिर्बुध्न्यनामा तु महर्षिः संशितव्रतः ॥ सुदर्शनमुपास्तास्मिंस्तपस्वी गंधमादने ॥ ३ ॥ तपस्यंतं मुनिं तत्र राक्षसा घोररूपिणः ॥ अबाधंत सदा विप्रास्तपोविघ्नैकतत्पराः ॥ ॥ ४ ॥ सुदर्शनं तदागत्य भक्तरक्षणवांछया ॥ यातुधानान्बाधमानान्व्यवधील्लीलया पुरा ॥ ५ ॥ तदाप्रभृति तच्चक्रं भक्तप्रार्थनया द्विजाः ॥ अहिर्बुध्न्यकृते तीर्थे सन्निधानं सदाऽकरोत् ॥ ६ ॥ तदाप्रभृति तत्तीर्थं चक्रतीर्थमितीर्यते ॥ सुदर्शनप्रसादेन तत्र तीर्थे निमज्जनात् ॥ ७ ॥ रक्षःपिशाचादिकृता पीडा नास्त्येव कर्हिचित् ॥ स्नात्वास्मिन्पावने तीर्थे छिन्नपाणिः पुरा रविः ॥ स हिरण्मयौ पाणी लब्धवांस्तीर्थवैभवात् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ छिन्नपाणिः कथमभूदादित्यः सूतनंदन ॥ यथा च लब्धवान्पाणी सौवर्णौ तद्वदस्व नः ॥ ९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ इंद्रादयः सुराः पूर्वं संततं दैत्यपीडिताः ॥ १० ॥ किं कुर्म इति संचिंत्य संभूय सममंत्रयन् ॥ बृहस्पतिं पुरस्कृत्य मंत्रयित्वा चिरं सुराः ॥ ११ ॥ तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ॥ ते ब्रह्माणं समासाद्य दृष्ट्वा स्तुत्वा च भक्तितः ॥ १२ ॥ ततो व्यजिज्ञपंस्तस्मै स्वेषामागमकारणम् ॥ ॥ ॥ सुरा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्भारतीनाथ दैत्या ह्यस्मान्बलोत्कटाः ॥ १३ ॥ बाधंते सततं देव तत्र ब्रूहि प्रतिक्रियाम् ॥ इत्युक्तः स परमेष्ठी तानाह कृपया वचः ॥ १४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ माभैष्ट यूयं विबुधास्तत्रोपायं ब्रवीम्यहम् ॥ माहेश्वरं महायज्ञमसुराणां विनाशनम् ॥ ॥ १५ ॥ प्रारभध्वं सुरा यूयं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अयं च दैवतैः सर्वैर्विघ्नलोभं विना कृतः ॥ १६ ॥ महेश्वरो महायज्ञः क्रियतां गंधमादने ॥ यदि ह्यन्यत्र तं यज्ञं कुर्युस्तद्विबुधर्षभाः ॥ १७ ॥ यज्ञविघ्नं तदा कुर्युर्दुरात्मानः सुरद्विषः ॥ क्रियते यत्र यज्ञो गंधमादनपर्वते ॥ १८ ॥ सुदर्शनप्रसादेन नैव विघ्नो भवेत्तदा ॥ अहिर्बुध्न्याभिधानस्य महर्षेर्गंधमादने ॥ १९ ॥ अनुग्रहाय तत्तीर्थे सन्निधत्ते सुदर्शनम् ॥ अतः कुरुत गं[illegible]

१ पालितः—इ० पा० । २ [illegible]—इति शेषः । [illegible] कुर्युः—इति शेषः ।

सलिले मग्नः क्षणात्प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ मृत एव स दुष्पण्यः पिशाचत्वमवाप्तवान् ॥ ९१ ॥ पीडितः क्षुत्पिपासाभ्यां दुर्गमं वनमाश्रितः ॥ घोरेषु घर्मकालेषु समाक्रोशन्भयानकम् ॥ ९२ ॥ अतिष्ठद्गहनेऽरण्ये दुःखान्यनुभवन्बहु ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥ ९३ ॥ स पिशाचो महादुःखी न्यवसद्घोरकानने ॥ वनाद्वनांतरं धावन्देशाद्देशांतरं तथा ॥ ९४ ॥ सर्वत्रानुभवन्दुःखमाययौ दण्डकान्क्रमात् ॥ अगस्त्यादाश्रमात्पुण्यान्नातिदूरे स संचरन् ॥ ९५ ॥ नदन्भैरवनादं च वाक्यमुच्चैरभाषत ॥ भोभोस्तपोधनाः सर्वे शृणुध्वं मामकं वचः ॥ ९६ ॥ भवन्तो हि कृपावन्तः सर्वभूतहिते रताः ॥ कृपादृष्ट्यानुगृह्णीत मां दुःखैरतिपीडितम् ॥ ९७ ॥ पुरा दुष्पण्यनामाहं वैश्यः पाटलिपुत्रके[1] ॥ पुत्रः पशुमतश्चापि बहून्बालानमारयम् ॥ ९८ ॥ ततो विवासितो राज्ञा तस्माद्देशाद्वनं गतः ॥ अमारयं जले पुत्रं तत्रोग्रश्रवसो मुनेः ॥ ९९ ॥ स मुनिर्दत्तवाञ्छापं ममापि मरणं जले ॥ पिशाचतां च मे घोरां दत्तवान्दुःखभूयसीम् ॥ १०० ॥ कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतान्यपि ॥ पिशाचतानुभूतेयं शून्यकाननभूमिषु ॥ १०१ ॥ नाहं सोढुं समर्थोऽस्मि पिपासां क्षुधमेव च ॥ रक्षध्वं कृपया यूयमतो मां बहुदुःखिनम् ॥ १०२ ॥ यथा मुच्येय पैशाच्यात्तथा कुरुत तापसाः ॥ इति श्रुत्वा पिशाचस्य वचनं ते तपोधनाः ॥ लोपामुद्रासहचरमूचिरे कुम्भसंभवम् ॥ ३ ॥

॥ तापसा ऊचुः ॥

॥ पिशाचस्यास्य भगवन्ब्रूहि निष्कृतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ एवंविधानां पापानां त्वं समर्थो हि रक्षणे ॥ तेषामगस्त्यः श्रुतवान्कृपया परया युतः ॥ प्रियशिष्यं समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

॥ अगस्त्य उवाच ॥

॥ सुतीक्ष्ण गच्छ त्वरितं पर्वतं गंधमादनम् ॥ ६ ॥ तत्राग्नितीर्थं सुमहद्विद्यते पापनाशनम् ॥ पिशाचमोक्षणार्थाय तत्र स्नाहि महामते ॥ ७ ॥ पिशाचार्थं त्वयि स्नाते तत्र संकल्पपूर्वकम् ॥ पिशाचभावमुन्मुच्य दिव्यतामेष यास्यति ॥ ८ ॥ निष्कृतिं नास्य पश्यामि विना तत्तीर्थसेवनात् ॥ अतः सुतीक्ष्ण कृपया रक्षस्वैनं पिशाचकम् ॥ ९ ॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु सुतीक्ष्णो गन्धमादनम् ॥ प्राप्याग्नितीर्थे संकल्प्य पिशाचार्थं कृपानिधिः ॥ ११० ॥ सस्नौ तत्र पिशाचार्थं नियमेन दिनत्रयम् ॥ रामनाथादिकं सेव्य तत्तीर्थं प्रतिगृह्य च ॥ ११ ॥ स्वाश्रमं प्रति गत्वाथ सुतीक्ष्णो विप्रसत्तमः ॥ तत्तीर्थप्रोक्षणात्सद्यः स विसृज्य पिशाचताम् ॥ १२ ॥ वैभवात्तस्य तीर्थस्य सद्यो दिव्यत्वमाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढो दिव्यस्त्रीपरिवारितः[2] ॥ १३ ॥ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च तथान्यांश्च तपोधनान् ॥ पुनःपुनर्नमस्कृत्य तांश्चामंत्र्य प्रहर्षितः ॥ १४ ॥ स्वर्गमेवारुहत्तूर्णं देवैरपि स पूजितः ॥

१ पाटलपट्टणे–इ० पा० । २ लोकानाम्–इ० पा० । ३ नौत्र पापस्य–इ० पा० ।

समाहूय पशुमंतं वणिग्वरम् ॥ पौरेष्वपि च शृण्वत्सु वाक्यमेतदभाषत ॥ ६५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ दुष्पण्यनाम्ना पशुमन्त्वत्पुत्रजमिदं
पुरम् ॥ ६६ ॥ शून्यप्रायं कृतं पश्य त्वत्पुत्रेण दुरात्मना ॥ इदानीं बालिशानेतान्मज्जयामास वै जले ॥ ६७ ॥ यदृच्छया न सप्राणाः पुनरप्या
गताः पुरम् ॥ अस्मिन्नित्थं गते कार्ये किं कर्तव्यं वदाधुना ॥ ६८ ॥ अद्य त्वामेव पृच्छामि यतस्त्वं धर्मतत्परः ॥ इत्युक्तः पशुमान्राज्ञा धर्मज्ञो
युक्तमब्रवीत् ॥ ६९ ॥ ॥ पशुमानुवाच ॥ ॥ पुरं निःशेषितं येन वधमेवायमर्हति ॥ न ह्यत्र विषये किंचित्प्रष्टव्यं विद्यते नृप ॥ ७० ॥ न ह्ययं मम
पुत्रः स्याच्छत्रुरेवातिपापकृत् ॥ न ह्यस्य निष्कृतिं पश्ये येन निःशेषितं पुरम् ॥ ७१ ॥ वध्यतामेव दुष्टात्मा सत्यमेव ब्रवीम्यहम् ॥ श्रुत्वा पशु
मतो वाक्यं नागराः सर्व एव हि ॥ ७२ ॥ वणिग्वरं श्लाघमाना राजानमिदमूचिरे ॥ न वध्यतामयं दुष्टस्तूर्णं निर्वास्यतां
पुरात् ॥ ७३ ॥ ततः स राजा दुष्पण्यं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ अस्माद्देशाद्व्रजाशीघ्रं दुष्टात्मन्गच्छ सांप्रतम् ॥ ७४ ॥ यदि तिष्ठसि
त्रैव दण्डयेयं वधेन वै ॥ इति राज्ञा विनिर्भर्त्स्य दूतैर्निर्वासितः पुरात् ॥ ७५ ॥ दुष्पण्यस्त्वथ तं देशं परित्यज्य भयान्वितः ॥
मुनिमंडलसंबाधं वनमेव ययौ तदा ॥ ७६ ॥ तत्राप्येकं मुनिसुतं स तोयेषु न्यमज्जयत् ॥ केल्यर्थमागता दृष्ट्वा मुनिपुत्रा मृतं
शिशुम् ॥ ७७ ॥ तत्पित्रे कथयामासुरभ्येत्य भृशदुःखिताः ॥ तत उग्रश्रवाः श्रुत्वा तेभ्यः पुत्रं जले मृतम् ॥ ७८ ॥ तपोमहिम्ना [illegible]
ण्यचरितं तदमन्यत ॥ उग्रश्रवाः शशापेनं दुष्पण्यं वैश्यनंदनम् ॥ ७९ ॥ ॥ उग्रश्रवा उवाच ॥ ॥ मत्सुतं पयसि क्षिप्य यस्मा मारि
तवानसि ॥ तवापि मरणं भूयाज्जल एव निमज्जनात् ॥ ८० ॥ मृतश्च सुचिरं कालं पिशाचस्त्वं भविष्यसि ॥ इति शापे श्रुते सद्यो दुष्पण्यः
खिन्नमानसः ॥ ८१ ॥ तद्वै वनं परित्यज्य घोरमन्यद्वनं ययौ ॥ सिंहादिक्रूरसत्वाढ्यं तस्मिन्प्राप्ते वनांतरम् ॥ ८२ ॥ पांसुवर्षं महद्वर्षन्[illegible]
न्मुहुः ॥ वज्रपातसमस्पर्शो ववौ झंझानिलो महान् ॥ ८३ ॥ वेगेन गात्रं भिंदन्ती वृष्टिश्चासीत्सुदुःसहा ॥ तद्दृष्ट्वा स तु दुष्पण्यश्छिन्नगात्रो[illegible]
स्थितः ॥ ८४ ॥ मृतं शुष्कं महाकायं गजमेकमपश्यत ॥ महावातं महावर्षं तदा सोढुमशक्नुवन् ॥ ८५ ॥ गजास्यविवरेणान्तः[illegible] ॥
तस्मिन्प्रविष्टमात्रे तु वृष्टिरासीत्सुभूयसी ॥ ८६ ॥ ततो वर्षजलैः सर्वैः प्रवाहः सुमहानभूत् ॥ स प्रवाहो वने तस्मिन्नदी [illegible] ॥ ८७ ॥
अथ तैर्वर्षसलिलैः स गजः पूरितोदरः ॥ प्लवमानो महापूरे नीरंध्रः समजायत ॥ ८८ ॥ ततो निर्विवरस्यास्य जलपूर्णोदरस्य च ॥ गजस्य
जठरात्सोऽयं निर्गंतुं न शशाक ह ॥ ८९ ॥ ततश्च वृष्टितोयानां प्रवाहो भीमवेगवान् ॥ उदरस्थितदुष्पण्यं समुद्रं प्रापयद्गजम् ॥ ९० ॥ दुष्पण्यः

स्वकृत्येषु व्यशिक्षयत् ॥ कृषिगोत्राणवाणिज्यकर्मसु क्रमशिक्षिताः ॥ ३८ ॥ सुपण्यमुख्याः सप्तैव पितृवाक्यमशृण्वत ॥ पशुमान्वक्ति यत्कार्यं तत्क्षणान्निरवर्तयन्॥३९॥नैपुण्यं प्रापुरत्यंतं ते सुवर्णक्रियास्वपि॥ दुष्पण्यस्त्वष्टमः पुत्रो बाल्यमारभ्य संततम्॥४०॥ दुर्मार्गनिरतो भूत्वा नाशृणोत्पितृभाषितम्॥धूलिकेलिं समारभ्य दुर्मार्गनिरतोऽभवत्॥४१॥स बाल एव सन्पुत्रो बालानन्यानबाधत॥दुष्कर्मनिरतं दृष्ट्वा तं पिता पशुमांस्तथा॥४२॥उपेक्षामेव कृतवान्बालिशोऽयमितीरयन् ॥ अथाष्टावपि वैश्यस्य प्रापुर्यौवनमात्मजाः॥४३॥ ततोऽयमष्टमः पुत्रो दुष्पण्यो बलिनां वरः ॥ गृहीत्वा पाणिषु गलेबालान्नगरवर्तिनः ॥ ४४ ॥ निचिक्षेप स कूपेषु सरित्सु च सरःस्वपि ॥ न कोऽपि तस्य जानाति दुश्चरित्रमिदं जनः ॥ ४५ ॥ यावन्म्रियंते ते बालास्तावन्निक्षिप्तवाञ्जले ॥ तेषां मृतानां बालानां पितरो मातरस्तथा ॥४६॥ गवेषयंति तान्सर्वान्नगरेषु हि सर्वशः ॥ तान् दृष्ट्वा च मृतान्पुत्रान्केवलं प्रारुदञ्जनाः ॥ ४७ ॥ जलेष्वथ शवान्दृष्ट्वा जनाश्चक्रुर्यथोचितम् ॥ एवं प्रतिदिनं बालान्दुष्पण्यो मारयन्पुरे ॥ ४८ ॥ जनैरप्यपरिज्ञातश्चिरमेवमवर्तत ॥ म्रियमाणेषु बालेषु वैश्यपुत्रस्य कर्मणा ॥ ४९ ॥ प्रजानां वृद्धिराहित्याच्छून्यप्रायमभूत्पुरम् ॥ ततः समेत्य पौरास्तद्वृत्तं राज्ञे न्यवेदयन् ॥ ५० ॥ श्रुत्वा नृपस्तद्वचनमाहूय ग्रामपालकान् ॥ कारणं बालमरणे चिंत्यतामिति सोऽन्वशात् ॥ ५१ ॥ ग्रामपालास्तथेत्युक्त्वा तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥ सम्यग्गवेषयामासुः कारणं बालमारणे ॥ ५२ ॥ ते वै गवेषयंतोऽपि नाविंदन्बालमारकम् ॥ ते पुनर्नृपमासाद्य भीता वाक्यमथाब्रुवन् ॥ ५३ ॥ गवेषयंतोऽपि वयं तन्न विंदामहे नृप ॥ यो बालान्नगरे स्थित्वा संततं मारयत्यपि ॥ ५४ ॥ पुनश्च नागराः सर्वे राजानं प्राप्य दुःखिताः ॥ पुनः प्रजानां मरणमब्रुवन्बाष्पसंकुलाः ॥ ५५ ॥ राजा तत्कारणाज्ञानात्तूष्णीमास्ते विचिंत्य तु ॥ कदाचिद्वैश्यपुत्रोयं पंचभिर्बालकैः सह ॥ ५६ ॥ तटाकांतिकमापेदे पंकजाहरणच्छलात् ॥ बलाद्गृहीत्वा तान्बालान्दुष्पण्यः क्रोशतस्तदा ॥ ५७ ॥ क्रूरात्मा मज्जयामास कंठदघ्ने सरोजले ॥ मृतान्मत्वा च ताञ्छीघ्रं दुष्पण्यः स्वगृहं ययौ ॥ ५८ ॥ पञ्चानां पितरस्तेषां मार्गयंतः सुतान्पुरे ॥ तेषु वै मार्गमाणेषु पंच तेनातिबालकाः ॥ ५९ ॥ निक्षिप्ता अपि तोयेषु नाम्रियंत यदृच्छया ॥ ते शनैः कूलमासाद्य पंचापि क्लिन्नमौलयः ॥ ६० ॥ अशक्ता नगरं गंतुं बाल्यात्तत्रैव बभ्रमुः ॥ दूरादुच्चार्यमाणानि स्वनामानि स्वबंधुभिः ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा पंचापि ते बालाः प्रतिशब्दमकुर्वत ॥ ततस्तत्पितरः श्रुत्वा तत्रागत्य सरस्तटे ॥ ६२ ॥ पुत्रान्दृष्ट्वा तु सप्राणान्प्रहर्षमतुलं गताः ॥ किमेतदिति पित्राद्यैः पृष्टास्ते बालकास्तदा ॥ ६३ ॥ दुष्पण्यस्याथ दुष्कृत्यं बन्धुभ्यस्ते न्यवेदयन् ॥ ततो विदितवृत्तांता राजानं प्राप्य नागराः ॥ ६४ ॥ पंचभिः कथितं वृत्तं दुष्पण्यस्य न्यवेदयन् ॥ ततो राजा

वासा धनुर्धरः ॥ १२ ॥ सप्तभिश्चैव जिह्वाभिर्लेलिहानो दिशो दश ॥ दृष्ट्वा रघुपतिं शूरं लीलामानुषरूपिणम् ॥ १३ ॥ जगाद वचनं रम्यं जान
कीशुद्धिकारणात् ॥ रामराम महावाहो राक्षसानां भयावह ॥ १४ ॥ पातिव्रत्येन जानक्या रावणं हतवान्भवान् ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं नात्र
कार्या विचारणा ॥ १५ ॥ कमलेयं जगन्माता लीलामानुषविग्रहा ॥ देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ॥ १६ ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्ये
षात्मनस्तनुम् ॥ यदायदा जगत्स्वामिन्देवदेव जनार्दन ॥ १७ ॥ अवतारान्करोषि त्वं तदेयं त्वत्सहायिनी ॥ यदा त्वं भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी
त्वियम् ॥ १८ ॥ अधुना जानकी जाता भवित्री रुक्मिणी ततः ॥ अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥ १९ ॥ तस्मान्मद्वचनादेनां प्रति
गृह्णीष्व राघव ॥ पावकस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा देवा महर्षयः ॥ २० ॥ विद्याधराश्च गंधर्वा मानवाः पन्नगास्तथा ॥ अन्ये च भूतनिवहा रामं दश
रथात्मजम् ॥ २१ ॥ जानकीं मैथिलीं चैव प्रशशंसुः पुनःपुनः ॥ रामोऽग्निवचनात्सीतां प्रतिजग्राह निर्मलाम् ॥ २२ ॥ एवं सीताविशुद्ध्यर्थं रामे
णाक्लिष्टकर्मणा ॥ आवाहने कृते वह्निर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ २३ ॥ यतः प्रदेशादुत्तस्थावंबुधेर्द्विजसत्तमाः ॥ अग्नितीर्थं विजानीत तं प्रदेशमनु
त्तमम् ॥ २४ ॥ ततो विनिर्गमादग्नेरग्नितीर्थमितीर्यते ॥ अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या वह्नेस्तीर्थे विमुक्तिदे ॥ २५ ॥ उपोष्य वेदविदुषो ब्राह्मणा
नपि भोजयेत् ॥ तेभ्यो वस्त्रं धनं भूमिं दद्यात्कन्यां च भूषिताम् ॥ २६ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ अग्नितीर्थस्य कूलेस्मि
न्नन्नदानं विशिष्यते ॥ २७ ॥ अग्नितीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ दुष्पण्योपि महापापो यत्र स्नानात्पिशाचताम् ॥ २८ ॥ परित्यज्य महा
घोरां दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ पशुमान्नाम वैश्योऽभूत्पुरा पाटलिपुत्रके ॥ २९ ॥ स वै धर्मपरो नित्यं ब्राह्मणाराधने रतः ॥ कुर्वन्निरंतरं कुर्वन्गो
रक्षां चैव सर्वदा ॥ ३० ॥ पण्यवीथ्यां च विक्रीणन्कांचनादीनि धर्मतः ॥ पशुमन्नामधेयस्य वणिक्श्रेष्ठस्य तस्य वै ॥ ३१ ॥ बभूव भार्यात्रितयं
पतिशुश्रूषणे रतम् ॥ ज्येष्ठा त्रीन्सुषुवे पुत्रान्वैश्यवंशविवर्द्धनान् ॥ ३२ ॥ सुपण्यं पण्यवंतं च चारुपण्यं तथैव च ॥ मध्यमा सुषुवे पुत्रौ सुकोश
वहुकोशकौ ॥ ३३ ॥ तृतीयायां त्रयः पुत्रास्तस्य वैश्यस्य जज्ञिरे ॥ महापण्यो महाकोशो दुष्पण्य इति विश्रुताः ॥ ३४ ॥ एवं पशुमतस्तस्य
वैश्यस्य द्विजसत्तमाः ॥ बभूवुरष्टौ तनयास्तासु स्त्रीषु तिसृष्वपि ॥ ३५ ॥ ते सुपण्यमुखाः सर्वे पुत्रा ववृधिरे क्रमात् ॥ भक्तिकेलि विनोदैः पित
रौ तोषयंति ते ॥ ३६ ॥ पंचहायनतां प्राप्ताः क्रमात्ते वैश्यनंदनाः ॥ पशुमानपि वैश्येंद्रः सर्वानपि च तान्सुतान् ॥ ३७ ॥ बाल्यमारभ्य सततं

१ विप्राः—इ० पा० । २ पाकशासने—इ० पा० ।

यावता कांचनादिना ॥ ततोपि द्विगुणं तेभ्यो दापयामास धर्मजः ॥ ५३ ॥ इयंति दत्तान्यर्थिभ्यो धनानि विविधान्यपि ॥ इतीयत्तां परिच्छेतुं न शक्ता ब्रह्मकोटयः ॥ ५४ ॥ अर्थिभिर्दीयमानानि दृष्ट्वा तत्र धनानि वै ॥ सर्वस्वमप्यहो राज्ञा दत्तमित्यब्रवीज्जनः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा कोशांस्तथा नंताननंतमणिकांचनान् ॥ ५६ ॥ स्वल्पं हि दत्तमर्थिभ्य इत्यवोचञ्जनास्तदा ॥ इत्थंवं राजसूयेन धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ ५७ ॥ बहुवित्तसमृद्धः सन्नेमे तत्र पुरोत्तमे ॥ लक्ष्मीतीर्थस्य माहात्म्याद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५८ ॥ लेभे सर्वमिदं विप्रा अहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ इदं तीर्थं महापुण्यं महा दारिद्र्यनाशनम् ॥ ५९ ॥ धनधान्यप्रदं पुंसां महापातकनाशनम् ॥ महानरकसंहर्तृ महादुःखनिवर्तकम् ॥ ६० ॥ मोक्षदं स्वर्गदं नित्यं महाऋण विमोचनम् ॥ सुकलत्रप्रदं पुंसां सुपुत्रप्रदमेव च ॥ ६१ ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ एतद्वः कथितं विप्रा लक्ष्मीतीर्थस्य वैभवम् ॥ ६२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं सर्वाभीष्टप्रसाधकम् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुते वा सभक्तिकम् ॥ ६३ ॥ धनधान्यसमृद्धः स्यात्स नरो नास्ति संशयः ॥ भुक्त्वेह सकलान्भोगान्देहांते मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये लक्ष्मीतीर्थप्रशंसायां धर्मपुत्रनिरतिशयसंपदवाप्तिवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ लक्ष्मीतीर्थे शुभे पुंसां सर्वैश्वर्यैककारणे ॥ स्नात्वा नरस्ततो गच्छेदग्नितीर्थं द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ अग्नितीर्थं महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं सर्वाभीष्टैकसाधनम् ॥ तत्र स्नायान्नरो भक्त्या स्वपापपरिशुद्धये ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अग्नितीर्थमितिख्यातिः कथं तस्य मुनीश्वर ॥ ॥ ३ ॥ कुत्रेदमग्नितीर्थं च कीदृशं तस्य वैभवम् ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सम्यक्पृष्टं हि युष्माभिः शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ पुरा हि राघवो हत्वा रावणं सपरिच्छदम् ॥ ५ ॥ स्थापयित्वा तु लंकायां भर्तारं च बिभीषणम् ॥ सीतासौमित्रिसंयुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ६ ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्देवैरप्सरसां गणैः ॥ स्तूयमानो मुनिगणैः संत्याशीस्तीर्थकौतुकी[1] ॥ ७ ॥ धारयँल्लीलया चापं रामोऽसह्यपराक्रमः ॥ आत्मनः शुद्धिमाधातुं जानकीं शोधितुं तथा ॥ ८ ॥ इंद्रादिदेववृन्दैश्च मुनिभिः पितृभिस्तथा ॥ बिभीषणेन सहितः सर्वैरपि च वानरैः ॥ ९ ॥ आययौ सेतुमार्गेण गंधमादनपर्वतम् ॥ लक्ष्मीतीर्थतटे स्थित्वा जानकीशोधनाय सः ॥ १० ॥ अग्निमावाहयामास देवर्षिपितृसन्निधौ ॥ अथोत्तस्थौ महांभोधेर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ ११ ॥ पश्यत्सु सर्वलोकेषु लिहन्नंभांसि पावकः ॥ आताम्रलोचनः पीतः पीत

१ त्यक्ताशीस्तीर्थकोविदेः—इ० पा० ।

वासा धनुर्धरः ॥ १२ ॥ सप्तभिश्चैव जिह्वाभिर्लेलिहानो दिशो दश ॥ दृष्ट्वा रघुपतिं शूरं लीलामानुषरूपिणम् ॥ १३ ॥ जगाद वचनं रम्यं जानकीशुद्धिकारणात् ॥ रामराम महाबाहो राक्षसानां भयावह ॥ १४ ॥ पातिव्रत्येन जानक्या रावणं हतवान्भवान् ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ १५ ॥ कमलेयं जगन्माता लीलामानुषविग्रहा ॥ देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ॥ १६ ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येपात्मनस्तनुम् ॥ यदायदा जगत्स्वामिन्देवदेव जनार्दन ॥ १७ ॥ अवतारान्करोषि त्वं तदेयं त्वत्सहायिनी ॥ यदा त्वं भार्गवो रामस्तदाभूद्धरणी त्वियम् ॥ १८ ॥ अधुना जानकी जाता भवित्री रुक्मिणी ततः ॥ अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा सहायिनी ॥ १९ ॥ तस्मान्मद्वचनादेनां प्रतिगृह्णीष्व राघव ॥ पावकस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा देवा महर्षयः ॥ २० ॥ विद्याधराश्च गंधर्वा मानवाः पन्नगास्तथा ॥ अन्ये च भूतनिवहा रामं दशरथात्मजम् ॥ २१ ॥ जानकीं मैथिलीं चैव प्रशशंसुः पुनःपुनः ॥ रामोऽग्निवचनात्सीतां प्रतिजग्राह निर्मलाम् ॥ २२ ॥ एवं सीताविशुद्ध्यर्थं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ आवाहने कृते वह्निर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ २३ ॥ यतः प्रदेशादुत्तस्थावंबुधेर्द्विजसत्तमाः ॥ अग्नितीर्थं विजानीत तं प्रदेशमनुत्तमम् ॥ २४ ॥ ततो विनिर्गमादग्नेरग्नितीर्थमितीर्यते ॥ अत्र स्नात्वा नरो भक्त्या वह्नेस्तीर्थे विमुक्तिदे ॥ २५ ॥ उपोष्य वेदविदुषो ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥ तेभ्यो वस्त्रं धनं भूमिं दद्यात्कन्यां च भूषिताम् ॥ २६ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥ अग्नितीर्थस्य तीरेऽस्मिन्नन्नदानं विशिष्यते ॥ २७ ॥ अग्नितीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ दुष्पण्योपि महापापो यत्र स्नानात्पिशाचताम् ॥ २८ ॥ परित्यज्य महाघोरां दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ पशुमान्नाम वैश्योऽभूत्पुरा पाटलिपुत्रके ॥ २९ ॥ स वै धर्मपरो नित्यं ब्राह्मणाराधने रतः ॥ कृपिं निरंतरं कुर्वन्गोरक्षां चैव सर्वदा ॥ ३० ॥ पण्यवीथ्यां च विक्रीणन्कांचनादीनि धर्मतः ॥ पशुमन्नामधेयस्य वणिक्छ्रेष्ठस्य तस्य वै ॥ ३१ ॥ बभूव भार्या [illegible] पतिशुश्रूषणे रतम् ॥ ज्येष्ठा त्रीन्सुषुवे पुत्रान्वैश्यवंशविवर्द्धनान् ॥ ३२ ॥ सुपण्यं पण्यवंतं च चारुपण्यं तथैव च ॥ मध्यमा सुषुवे पुत्रौ सुकोशबहुकोशकौ ॥ ३३ ॥ तृतीयायां त्रयः पुत्रास्तस्य वैश्यस्य जज्ञिरे ॥ महापण्यो महाकोशो दुष्पण्य इति विश्रुताः ॥ ३४ ॥ एवं पशुमतस्तस्य वैश्यस्य द्विजसत्तमाः ॥ बभूवुरष्टौ तनयास्तासु स्त्रीषु त्रिसृष्वपि ॥ ३५ ॥ ते सुपण्यमुखाः सर्वे पुत्रा ववृधिरे क्रमात् ॥ [illegible] ॥ ३६ ॥ पंचहायनतां प्राप्ताः क्रमात्ते वैश्यनंदनाः ॥ पशुमानपि वैश्येंद्रः सर्वानपि च तान्सुतान् ॥ ३७ ॥ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible]

यावता कांचनादिना ॥ ततोपि द्विगुणं तेभ्यो दापयामास धर्मजः ॥ ५३ ॥ इयंति दत्तान्यर्थिभ्यो धनानि विविधान्यपि ॥ इतीयत्तां परिच्छेतुं न शक्ता ब्रह्मकोटयः ॥ ५४ ॥ अर्थिभिर्दीयमानानि दृष्ट्वा तत्र धनानि वै ॥ सर्वस्वमप्यहो राज्ञा दत्तमित्यब्रवीज्जनः ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा कोशांस्तथानंताननंतमणिकांचनान् ॥ ५६ ॥ स्वल्पं हि दत्तमर्थिभ्य इत्यवोचज्जनास्तदा ॥ इष्ट्वैवं राजसूयेन धर्मपुत्रः सहानुजः ॥ ५७ ॥ बहुवित्तसमृद्धः सन्रेमे तत्र पुरोत्तमे ॥ लक्ष्मीतीर्थस्य माहात्म्याद्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५८ ॥ लेभे सर्वमिदं विप्रा अहो तीर्थस्य वैभवम् ॥ इदं तीर्थं महापुण्यं महादारिद्र्यनाशनम् ॥ ५९ ॥ धनधान्यप्रदं पुंसां महापातकनाशनम् ॥ महानरकसंहर्तृ महादुःखनिवर्तकम् ॥ ६० ॥ मोक्षदं स्वर्गदं नित्यं महाऋणविमोचनम् ॥ सुकलत्रप्रदं पुंसां सुपुत्रप्रदमेव च ॥ ६१ ॥ एतत्तीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ एतद्वः कथितं विप्रा लक्ष्मीतीर्थस्य वैभवम् ॥ ६२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं सर्वाभीष्टप्रसाधकम् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुते वा सभक्तिकम् ॥ ६३ ॥ धनधान्यसमृद्धः स्यात्स नरो नास्ति संशयः ॥ भुक्त्वेह सकलान्भोगान्देहांते मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ६४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये लक्ष्मीतीर्थप्रशंसायां धर्मपुत्रनिरतिशयसंपदवाप्तिवर्णनंनामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ लक्ष्मीतीर्थे शुभे पुंसां सर्वैश्वर्यैककारणे ॥ स्नात्वा नरस्ततो गच्छेदग्नितीर्थं द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ अग्नितीर्थं महापुण्यं महापातकनाशनम् ॥ तीर्थानामुत्तमं तीर्थं सर्वाभीष्टैकसाधनम् ॥ तत्र स्नायान्नरो भक्त्या स्वपापपरिशुद्धये ॥ २ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ अग्नितीर्थमितिख्यातिः कथं तस्य मुनीश्वर ॥ ॥ ३ ॥ कुत्रेदमग्नितीर्थं च कीदृशं तस्य वैभवम् ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सम्यक्पृष्टं हि युष्माभिः शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ पुरा हि राघवो हत्वा रावणं सपरिच्छदम् ॥ ५ ॥ स्थापयित्वा तु लंकायां भर्तारं च बिभीषणम् ॥ सीतासौमित्रिसंयुक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ६ ॥ सिद्धचारणगंधर्वैर्देवैरप्सरसां गणैः ॥ स्तूयमानो मुनिगणैः सत्याशीस्तीर्थकौतुकी[1] ॥ ७ ॥ धारयँल्लीलया चापं रामोऽसह्यपराक्रमः ॥ आत्मनः शुद्धिमाधातुं जानकीं शोधितुं तथा ॥ ८ ॥ इंद्रादिदेववृन्दैश्च मुनिभिः पितृभिस्तथा ॥ बिभीषणेन सहितः सर्वैरपि च वानरैः ॥ ९ ॥ आययौ सेतुमार्गेण गंधमादनपर्वतम् ॥ लक्ष्मीतीर्थतटे स्थित्वा जानकीशोधनाय सः ॥ १० ॥ अग्निमावाहयामास देवर्षिपितृसन्निधौ ॥ अथोत्तस्थौ महांभोधेर्लक्ष्मीतीर्थाद्विदूरतः ॥ ११ ॥ पश्यत्सु सर्वलोकेषु लिहन्नभांसि पावकः ॥ आताम्रलोचनः पीतः पीत

---

१ त्यक्ताशीस्तीर्थकोविदैः—इ० पा० ।

कर्तुं तत एच्छद्युधिष्ठिरः ॥ कृष्णं समाह्वयामास यियक्षुर्धर्मनंदनः ॥ २७ ॥ कृष्णो धर्मजदूतेन समाहूतः ससंभ्रमः ॥ चतुर्भिरश्वैः संयुक्तं रथमारुह्य वेगिनम् ॥ २८ ॥ सत्यभामासहचर इंद्रप्रस्थं समाययौ ॥ तमागतं समालोक्य प्रमोदाद्धर्मनंदनः ॥ २९ ॥ न्यवेदयत्स कृष्णाय राजसूयोद्यमं तदा ॥ अन्वमन्यत कृष्णोपि तथैव क्रियतामिति ॥ ३० ॥ वाक्यं च युक्तिसंयुक्तं धर्मपुत्रमभाषत ॥ पैतृष्वस्रेय धर्मात्मञ्छृणु पथ्यं वचो मम ॥ ॥ ३१ ॥ दुष्करो राजसूयोऽयं सर्वैरपि महीश्वरैः ॥ अनेकशतपादातरथकुंजरवाजिमान् ॥ ३२ ॥ महीपतिरिमं यज्ञं कर्तुमर्हति नेतरः ॥ दिशो दश विजेतव्याः प्रथमं बलिना त्वया ॥ ३३ ॥ पराजितेभ्यः शत्रुभ्यो गृहीत्वा करमुत्तमम् ॥ तेन कांचनजातेन कर्तव्योऽयं क्रतूत्तमः ॥ ३४ ॥ रोचये युक्तिविदहं न हि त्वां भीषयामि भोः ॥ अतः क्रतुसमारंभात्पूर्वं दिग्विजयं कुरु ॥ ३५ ॥ ततो धर्मात्मजः श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं हितम् ॥ प्रशंसन्देवकीपुत्रमाजुहाव निजानुजान् ॥ ३६ ॥ आहूय चतुरो भ्रातॄन्धर्मजः प्राह हर्षयन् ॥ अयि भीम महाबाहो बहुवीर्य धनंजय ॥ ३७ ॥ यमौ च सुकुमारांगौ शत्रुसंहारदीक्षितौ ॥ चिकीर्षामि महायज्ञं राजसूयमनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ स च सर्वान्रणे जित्वा कर्तव्यः पृथिवीपतीन् ॥ अतो विजेतुं भूपालांश्चत्वारोऽपि ससैनिकाः ॥ ३९ ॥ दिशश्चतस्रो गच्छंतु भवंतो वीर्यवत्तराः ॥ युष्माभिराहृतैर्द्रव्यैः करिष्यामि महाक्रतुम् ॥ ४० ॥ इत्युक्ताः सादरं सर्वे वृकोदरमुखास्तदा ॥ प्रसन्नवदना भूत्वा धर्मपुत्रानुजाः पुरात् ॥ ४१ ॥ राज्ञां जयाय सर्वासु निर्ययुर्दिक्षु पांडवाः ॥ ते सर्वे नृपतीञ्जित्वा चतुर्दिक्षु स्थितान्बहून् ॥ ४२ ॥ स्ववशे स्थापयित्वा तान्नृपतीन्पांडुनंदनाः ॥ तैर्दत्तं बहुधा द्रव्यमसंख्यातमनुत्तमम् ॥ ४३ ॥ आदाय स्वपुरं तूर्णमाययुः कृष्णसंश्रयाः ॥ भीमः समाययौ तत्र महाबलपराक्रमः ॥ ४४ ॥ शतभारसुवर्णानि समादाय पुरोत्तमम् ॥ सहस्रं भारमादाय सुवर्णानां ततोऽर्जुनः ॥ ४५ ॥ शक्रप्रस्थं समायातो महाबलपराक्रमः ॥ शतभारं सुवर्णानां प्रगृह्य नकुलस्तथा ॥ ४६ ॥ समागतो महातेजाः शक्रप्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ दत्तान्विभीषणेनाथ स्वर्णतालांश्चतुर्दश ॥ ४७ ॥ दाक्षिणात्यमहीपानां गृहीत्वा धनसंचयम् ॥ सहदेवोपि सहसा समायातो निजां पुरीम् ॥ ४८ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि लक्षकोटिशतान्यपि ॥ सुवर्णानि ददौ कृष्णो धर्मपुत्राय यादवः ॥ ४९ ॥ भ्रातृजैराहृतैरसंख्यातैर्महाधनैः ॥ कृष्णदत्तैरसंख्यातैर्धनैरपि युधिष्ठिरः ॥ ५० ॥ कृष्णाश्रयोऽयजद्विप्रा राजसूयेन पांडवः ॥ तस्मिन्यागे ददौ द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो यथेप्सितः ॥ ५१ ॥ अन्नानि प्रददौ तत्र ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ॥ वस्त्राणि गाश्च भूमिं च भूषणानि ददौ तथा ॥ ५२ ॥ [illegible]

१ [illegible]

स्नात्वा धर्मपुत्रो महदैश्वर्यमाप्तवान् ॥ इन्द्रप्रस्थे वसन्पूर्वं श्रीकृष्णेन प्रचोदितः ॥ ४ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ यथैश्वर्यं धर्मपुत्रो लक्ष्मीतीर्थे निमज्जनात् ॥ आप्तवान्कृष्णवचनात्तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ ५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इन्द्रप्रस्थे पुरा विप्रा धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ न्यवसन्पांडवाः पंच महाबलपराक्रमाः ॥ ६ ॥ इन्द्रप्रस्थं ययौ कृष्णः कदाचित्तान्निरीक्षितुम् ॥ तमागतमेभिप्रेक्ष्य पांडवास्ते समुत्सुकाः ॥ ७ ॥ स्वगृहं प्रापयामासुर्मुदा परमया युताः ॥ कञ्चित्कालमसौ कृष्णस्तत्रावात्सीत्पुरोत्तमे ॥ ८ ॥ कदाचित्कृष्णमाहूय पूजयित्वा युधिष्ठिरः ॥ पप्रच्छ पुंडरीकाक्षं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥ ९ ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कृष्णकृष्ण महाप्राज्ञ येन धर्मेण मानवाः ॥ लभंते महदैश्वर्यं तन्नो ब्रूहि महामते ॥ इत्युक्तो धर्मपुत्रेण कृष्णः प्राह युधिष्ठिरम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ धर्मपुत्र महाभाग गन्धमादनपर्वते ॥ ११ ॥ लक्ष्मीतीर्थमिति ख्यातमस्त्यैश्वर्यैककारणम् ॥ तत्र स्नानं कुरुष्व त्वमैश्वर्यं ते भविष्यति ॥ १२ ॥ तत्र स्नानेन वर्धंते धनधान्यसमृद्धयः ॥ सर्वे सपत्ना नश्यंति क्षात्रमेषां विवर्द्धते ॥ १३ ॥ तीर्थे सस्नुः पुरा देवा लक्ष्मीनामनि पुण्यदे ॥ अलभन्त्सर्वमैश्वर्यं तेन पुण्येन धर्मज ॥ १४ ॥ असुरांश्च महावीर्यान्समरे जघ्नुरंजसा ॥ मही लक्ष्मीश्च धर्मश्च तत्तीर्थस्नायिनां नृणाम् ॥ १५ ॥ भविष्यंत्यचिरादेव संशयं मा कृथा इह ॥ तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पांडव ॥ १६ ॥ ऐश्वर्यं प्राप्यते यद्वल्लक्ष्मीतीर्थनिमज्जनात् ॥ सर्वपापानि नश्यंति विघ्ना यांति लयं सदा ॥ ॥ १७ ॥ व्याधयश्च विनश्यंति लक्ष्मीतीर्थनिषेवणात् ॥ श्रेयः सुविपुलं लोके लभ्यते नात्र संशयः ॥ १८ ॥ स्नानमात्रेण वै लक्ष्म्यास्तीर्थेऽस्मिन्धर्मनंदन ॥ रंभामप्सरसां श्रेष्ठां लब्धवानवधो नृपः ॥ १९ ॥ स्नात्वात्र तीर्थे पुण्ये तु कुबेरो नरवाहनः ॥ स महापद्ममुख्यानां निधीनां नायकोऽभवत् ॥२०॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र लक्ष्मीतीर्थे शुभप्रदे ॥ स्नात्वा वृकोदरमुखैरनुजैरपि संवृतः ॥२१॥ लप्स्यसे महतीं लक्ष्मीं जेष्यसे च रिपूनपि॥ संदेहो नात्र कर्तव्यः पैतृष्वस्रेय धर्मज ॥२२॥ इत्युक्तो धर्मपुत्रोऽयं कृष्णेनाद्भुतदर्शनः ॥ सानुजः प्रययौ शीघ्रं गन्धमादनपर्वतम् ॥२३॥ लक्ष्मीतीर्थं ततो गत्वा महदैश्वर्यकारणम् ॥ सस्नौ युधिष्ठिरस्तत्र सानुजो नियमान्वितः॥२४॥लक्ष्मीतीर्थस्य तोये स सर्वपातकनाशने ॥ सानुजो मासमेकं तु सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥२५॥ गोभूतिलहिरण्यादीन्ब्राह्मणेभ्यो ददौ बहून् ॥ सानुजो धर्मपुत्रोऽसाविंद्रप्रस्थं ययौ ततः ॥ २६ ॥ राजसूयक्रतुं

---

१ नलकूबर–इ० पा० ।

तीर्थं बुद्धिशुद्धिर्भवेद्ध्रुवम् ॥ स पितुर्वचनात्सद्यो भृगुर्वै वरुणात्मजः ॥ ३२ ॥ गत्वा स्नात्वा जटातीर्थे बुद्धिशुद्धिमवाप्तवान् ॥ विनष्टाज्ञानसंतानस्तया शुद्ध्या तदा भृगुः ॥ ३३ ॥ उत्पन्नाद्वैतविज्ञानः स्वपितुर्वरुणादयम् ॥ अखण्डसच्चिदानंदपूर्णाकारोऽभवच्छुक ॥ ३४ ॥ शंकरांशोऽपि दुर्वासा जटातीर्थेऽभिषेकतः ॥ मनःशुद्धिमवाप्याशु ब्रह्मानंदमयोऽभवत् ॥ ३५ ॥ दत्तात्रेयोऽपि विष्ण्वंशस्तीर्थेऽस्मिन्नभिषेचनात् ॥ शुद्धांतःकरणो भूत्वा ब्रह्माकारोऽभवच्छुक ॥ ३६ ॥ इच्छेदज्ञाननाशं यः स स्नायाच्च जटाभिधे ॥ तीर्थे शुद्धतमे पुण्ये सर्वपापविनाशने ॥ ३७ ॥ जटातीर्थमतस्त्वं च शुक गच्छ महामते ॥ मनःशुद्धिप्रदे तस्मिन्स्नानं च कुरु पुण्यदे ॥ ३८ ॥ पित्रैवमुक्तो व्यासेन शुकः पुत्रस्तदा द्विजाः ॥ रामसेतुं महापुण्यं गन्धमादनपर्वतम् ॥ ३९ ॥ अगमत्स्नातुकामः सञ्जटातीर्थे विशुद्धिदे ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं च जटातीर्थे शुको मुनिः ॥ ४० ॥ मनःशुद्धिमनुप्राप्य तेन चाज्ञाननाशने ॥ स्वस्वरूपं समापन्नः परमानंदरूपकम् ॥ ४१ ॥ ये चाप्यन्ये मनःशुद्धिकामाः संति द्विजोत्तमाः ॥ जटातीर्थे तु ते सर्वे स्नांतु भक्तिपुरःसरम् ॥ ४२ ॥ अहो जना जटातीर्थे कामधेनुसमे शुभे ॥ विद्यमानेऽपि किं त्वन्ये रमंतेऽन्यत्र मोहिताः ॥ ४३ ॥ भुक्तिकामो लभेद्भुक्तिं मुक्तिकामस्तु तां लभेत् ॥ स्नानमात्राज्जटातीर्थे सत्यमुक्तं मया द्विजाः ॥ ४४ ॥ वेदानुवचनात्पुण्याद्यज्ञादानात्तपोव्रतात् ॥ उपवासाज्जपाद्योगान्मनःशुद्धिर्नृणां भवेत् ॥ ४५ ॥ विनाप्येतानि विप्रेंद्रा जटातीर्थेऽतिपावने ॥ स्नानमात्रान्मनःशुद्धिर्ब्राह्मणानां ध्रुवं भवेत् ॥ ४६ ॥ जटातीर्थस्य माहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ शंकरो वेत्ति तत्तीर्थं हरिर्वेत्ति विधिस्तथा ॥ ४७ ॥ जटातीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ जटातीर्थस्य तीरे यः श्राद्धपिंडं समाचरेत् ॥ ४८ ॥ गयाश्राद्धसमं पुण्यं तस्य स्यान्नात्र संशयः ॥ जटातीर्थे नरः स्नात्वा न पापेन विलिप्यते ॥ दारिद्र्यं न समाप्नोति नेयाच्च नरकार्णवम् ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्रा जटातीर्थस्य वैभवम् ॥ ५० ॥ यत्र व्याससुतो योगी स्नात्वा पापविमोचने ॥ अवाप्तवान्मनःशुद्धिमद्वैतज्ञानसाधनाम् ॥ ५१ ॥ य इमं पठतेऽध्यायं शृणुते वा समाहितः ॥ स विधूयेह पापानि लभते वैष्णवं पदम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये जटातीर्थप्रशंसायां शुकचित्तशुद्धिवर्णनंनाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ जटातीर्थाभिधे तीर्थे सर्वपातकनाशने ॥ स्नानं कृत्वा विशुद्धात्मा लक्ष्मीतीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ यं यं काममनुद्दिश्य लक्ष्मीतीर्थे द्विजोत्तमाः ॥ स्नानं समाचरेन्मर्त्यस्तंतं कामं समश्नुते ॥ २ ॥ महादारिद्र्यशमनं महाधान्यसमृद्धिदम् ॥ महादुःखप्रशमनं महाबंधविमोचनम् ॥ ३ ॥ अत्र

वेदांताद्बहुव्यामोहकारणात् ॥ ततो वयं न वेदांतान्मुनींद्रा बहु मन्महे ॥ ६ ॥ चित्तशुद्धिं यदीच्छध्वं लघूपायेन तापसाः ॥ उद्घोषयामि सर्वेषां जटातीर्थं निषेवत ॥ ७ ॥ पुरा सर्वोपकारार्थं तीर्थमज्ञाननाशनम् ॥ एतद्विनिर्मितं साक्षाच्छम्भुना गन्धमादने ॥ ८ ॥ निहते रावणे विप्रा जटां रामस्तु धार्मिकः ॥ क्षालयामास यत्तोये तज्जटातीर्थमुच्यते ॥ ९ ॥ वर्षाणां षष्टिसाहस्रं जाह्नवीजलमज्जनम् ॥ गोदावर्यां सकृत्स्नानं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥ १० ॥ तावत्सहस्रस्नानानि सिंहं देवगुरौ गते ॥ गोमत्यां लभ्यते वर्षैस्तज्जटातीर्थदर्शनात् ॥ ११ ॥ जटातीर्थे मनुष्याणां स्नातानां द्विजपुंगवाः ॥ अन्तःकरणशुद्धिः स्यात्ततोऽज्ञानं विनश्यति ॥ १२ ॥ अज्ञाननाशे ज्ञानं स्यात्ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥ अखण्डसच्चिदानंदसंपूर्णः स्यात्ततः परम् ॥ १३ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ पितुः पुत्रस्य संवादं व्यासस्य च शुकस्य च ॥ १४ ॥ पुरा मुनिवरं कृष्णं भावितात्मानमच्युतम् ॥ पारंपर्यविशेषज्ञं सर्वशास्त्रार्थकोविदम् ॥ प्रणम्य शिरसा व्यासं शुकः पप्रच्छ वै द्विजाः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ भगवंस्तात सर्वज्ञ ब्रूहि गुह्यमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ अन्तःकरणशुद्धिः स्यात्तथाज्ञानविनाशनम् ॥ ज्ञानोदयश्च येन स्यादंते मुक्तिश्च शाश्वती ॥ १७ ॥ तमुपायं वदस्वाद्य स्नेहान्मम महामुने ॥ वेदांताश्चेतिहासाश्च पुराणादीनि कृत्स्नशः ॥ १८ ॥ अधीतानि मया त्वत्तः शोधयंति न मानसम् ॥ अतो मे चित्तशुद्धिः स्याद्यथा तात तथा वद ॥ १९ ॥ इति पृष्टस्तदा व्यासः शुकेन मुनिसत्तमाः ॥ रहस्यं कथयामास येनाविद्या विनश्यति ॥ २० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शुक वक्ष्यामि ते गुह्यमविद्याग्रन्थिभेदनम् ॥ बुद्धिशुद्धिप्रदं पुंसां जन्मादिभयनाशनम् ॥ २१ ॥ रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ विद्यते पापसंहारि जटातीर्थमिति श्रुतम् ॥ २२ ॥ जटां स्वां शोधयामास यत्र रामो हरिः स्वयम् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमांस्तीर्थाय च वरं ददौ ॥ २३ ॥ स्नांति येऽत्र समागत्य जटातीर्थेऽतिपावने ॥ अन्तःकरणशुद्धिश्च तेषां भूयादिति स्म सः ॥ २४ ॥ विना यज्ञं विना ज्ञानं विना जाप्यमुपोषणम् ॥ स्नानमात्राज्जटातीर्थे बुद्धिशुद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥ २५ ॥ सर्वदानसमं पुण्यं स्नानादत्र भविष्यति ॥ दुर्गाण्यनेन तरति पुण्यलोकान्समश्नुते ॥ २६ ॥ महत्त्वमश्नुते स्नानाज्जटातीर्थे शुभोदके ॥ जटातीर्थं विना नान्यदंतःकरणशुद्धये ॥ २७ ॥ विद्यते नियमो वापि जपो वा नान्यदेवता ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८ ॥ पवित्राणां पवित्रं च जटातीर्थं शुकाधुना ॥ सर्वपापप्रशमनं मंगलानां च मंगलम् ॥ २९ ॥ भृगुर्वै वारुणिः पूर्वं वरुणं पितरं शुक ॥ बुद्धिशुद्धिप्रदोपायमपृच्छत्पावनं शुभम् ॥ प्रोवाच वरुणस्तस्मै बुद्धिशुद्धिप्रदं शुभम् ॥ ३० ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ रामसेतौ भृगो पुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ ३१ ॥ स्नानमात्राज्जटा

विणीम् ॥ अथ वार्तां स शुश्राव समुद्भूतां तदांबरे ॥ ६० ॥ रामराम महाबाहो रौहिणेय सितप्रभ ॥ तीर्थाभिगमनेनाद्य चरितेन त्वयाऽनघ ॥ ॥ ६१ ॥ न नष्टा ब्रह्महत्या ते निःशेषं रोहिणीसुत ॥ इति वार्तां समाकर्ण्य चिंतयामास वै बलः ॥ ६२ ॥ प्रायश्चित्तं मया चीर्णमेकाब्दं तीर्थसेवया ॥ तथापि ब्रह्महत्या सा न नष्टेति श्रुतं वचः ॥ ६३ ॥ किं कुर्म इति संचिंत्य नैमिषारण्यमभ्यगात् ॥ तत्र गत्वा मुनीनां तन्न्यवेदयदरिंदमः ॥ ६४ ॥ यच्छ्रुतं गगने वाक्यं या च दृष्टा तमोमयी ॥ न्यवेदयत तत्सर्वं मुनीनां रोहिणीसुतः ॥ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे रामं वाक्यमथाब्रुवन् ॥ ६५ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ यदि राम न नष्टा ते ब्रह्महत्या तु कृत्स्नशः ॥ ६६ ॥ तर्हि गच्छ महाभाग गंधमादनपर्वतम् ॥ महादुःखप्रशमनं महारोगविनाशनम् ॥ ६७ ॥ रामसेतौ महापुण्ये गन्धमादनपर्वते ॥ अस्ति लक्ष्मणतीर्थाख्यं सरः पापविनाशनम् ॥ ६८ ॥ स्नानं कुरुष्व तत्र त्वं तल्लिंगं च नमस्कुरु ॥ निःशेषं तेन नष्टा स्याद्ब्रह्महत्या न संशयः ॥ ६९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदा रामो गन्धमादनपर्वतम् ॥ गत्वा लक्ष्मणतीर्थं च प्राप्तवान्मुनिपुंगवाः ॥ ७० ॥ स्नात्वा संकल्पपूर्वं तु तत्र तीर्थे हलायुधः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं धान्यं गाश्च वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥ तस्मिन्नवसरे तत्र राममाहाशरीरवाक् ॥ निःशेषं राम नष्टा ते ब्रह्महत्याधुना त्विह ॥ ७२ ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यः सुखं याहि पुरीं निजाम् ॥ तच्छ्रुत्वा बलभद्रोऽथ तत्तीर्थं प्रशशंस ह ॥ ७३ ॥ ततस्तत्रान्यतीर्थेषु स्नात्वा सर्वेषु माधवः ॥ धनुष्कोटौ तथा स्नात्वा रामनाथं निषेव्य च ॥ द्वारकां स्वपुरीं प्रायान्नष्टपातकसंचयः ॥ ७४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितं विप्राः श्रीलक्ष्मणसरोऽमलम् ॥ ७५ ॥ पुण्यं पवित्रं पापघ्नं ब्रह्महत्यादिशोधकम् ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः ॥ ७६ ॥ स याति मुक्तिं विप्रेंद्राः पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥ ७७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये लक्ष्मणतीर्थप्रशंसायां बलभद्रब्रह्महत्याविमोक्षणंनामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ लक्ष्मणस्य महातीर्थे ब्रह्महत्याविनाशने ॥ स्नात्वा स्वचित्तशुद्ध्यर्थं जटातीर्थं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ जन्ममृत्युजराक्रांतसंसारातुरचेतसाम् ॥ अज्ञाननाशकं नाम्ना जटातीर्थं द्विजाः ॥ २ ॥ लोके मुमुक्षवः केचिच्चित्तशुद्धिमभीप्सवः ॥ वाचा पठंति वेदांतांस्तूष्णींवानुभवंति ते ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षमहाग्राहे सिद्धांतग्रामसंकुले ॥ [illegible] ह्यज्ञानं मुह्यंति पतिता द्विजाः ॥ ४ ॥ प्रथमं चित्तशुद्ध्यर्थं वेदांतान्संपठंति ये ॥ विवर्ते पठिता ते फलं न विंदते ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धिं

१ [illegible] पा० ।

कर्तव्यः पापशांतये ॥ ३४ ॥ तादृशं नियमं त्वद्य भवंतः प्रब्रुवंतु नः ॥ भवद्भिरस्य सूतस्य यदायुर्दत्तमक्षयम् ॥ इंद्रियाणि च सत्त्वं च करिष्ये योगमायया ॥३५॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ पराक्रमस्य तेऽत्रस्य मृत्योर्नश्च यथा प्रभो ॥ स्यात्सत्यवचनं राम तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ आत्मा वै पुत्ररूपेण भवतीति श्रुतिस्सदा ॥३७॥ उद्घोषयति विप्रेंद्रास्तस्मादस्य शरीरतः ॥ पुत्रो भवतु दीर्घायुः सत्त्वेंद्रिय बलोर्जितः ॥ ३८ ॥ कथयिष्यति युष्माकं पुराणादीनि सोऽन्वहम् ॥ संभविष्यति सर्वज्ञो योगमायाबलान्मम ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा रौहिणेयस्तान्पुनः प्रश्रितमब्रवीत् ॥ मनोभिलषितं किं वा युष्माकं करवाण्यहम् ॥ ४० ॥ तद्ब्रूत मुनयो यूयं करिष्यामि न संशयः ॥ अज्ञानान्मत्कृतस्यास्य पापस्यापि निवर्तकम् ॥ प्रायश्चित्तं भवन्तो मे प्रब्रूत मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ इल्वलस्यात्मजः कश्चिद्दानवो बल्वलाभिधः ॥ ४२ ॥ स दूषयति नो यागं रामेहागत्य पर्वणि ॥ दुष्टं तं दानवं पापं जहि लोकैककण्टकम् ॥४३॥ अनेन पूजा ह्यस्माकं कृता स्याद्भवताधुना ॥ अस्थिविण्मूत्ररक्तानि सुरामांसानि च क्रतौ ॥ ४४ ॥ सदाभिवर्षतेऽस्माकमत्रागत्य स दानवः ॥ अस्मिन्भारतभूभागे यानि तीर्थानि संति हि ॥ ४५ ॥ तेषु स्नाह्यब्दमेकं त्वं सर्वेषु सुसमाहितः ॥ तेन ते पापशांतिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ४६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पर्वकाले तु विप्रेंद्राः समावृत्ते मुनिक्रतौ ॥ महाभीमो रजोवर्षो झंझावातश्च भीषणः ॥ ४७ ॥ प्रादुर्बभूव विप्रेंद्राः पूयरक्तैश्च वर्षणम् ॥ ततो विष्ठामया वृष्टिर्बल्वलेन, कृताप्यभूत् ॥ ४८ ॥ असुरं यज्ञशालायां शूलपाणिमथ क्षणात् ॥ अपश्यद्बलभद्रोऽसौ महाबलपराक्रमम् ॥ ४९ ॥ तमालोक्य महादेहं दग्धाद्रिप्रतिमं तदा ॥ प्रतप्तताम्रसंकाशश्मश्रुदंष्ट्रोत्कटाननम् ॥ ५० ॥ चिंतयामास मुसलं रामः परविदारणम् ॥ सीरं च दानवहरं गदां दैत्यविदारिणीम् ॥ ५१ ॥ यान्यायुधानि तं रामं चिंतितान्युपतस्थिरे ॥ सीराग्रेण तमाकृष्य बल्वलं खेचरं तदा ॥ ५२ ॥ मुसलेन निजघ्ने स कुपितो मूर्ध्नि वेगतः ॥ पपात भुवि संक्षुण्णललाटो रक्तमुद्वमन् ॥ ५३ ॥ बल्वलो दीनकथनो गिरिर्वज्रहतो यथा ॥ स्तुत्वाथ मुनयो रामं प्रोचार्य विमलाशिषः ॥ ५४ ॥ अभ्यषिंचञ्छुभैस्तोयैर्वृत्रशत्रुं यथा सुराः ॥ मालां ददुर्वैजयन्तीं श्रीमदंबुजशोभिताम् ॥ ५५ ॥ माधवाय शुभे वस्त्रे भूषणानि शुभानि च ॥ धारयंस्तानि सर्वाणि रौहिणेयो महाबलः ॥५६॥ पुष्पितानोकहोपेतः कैलास इव पर्वतः ॥ अनुज्ञातोऽथ मुनिभिः सर्वतीर्थेषु स द्विजाः ॥ ५७ ॥ एकमब्दं चरन्सस्नौ नियमाचारसंयुतः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे कालिंदीभेदनो बलः ॥ ५८ ॥ समाप्ततीर्थयात्रः सन्पुरीं गन्तुं प्रचक्रमे ॥ ततस्तमोमयीं छायां पृष्ठतोनुगतां कृशाम् ॥ ५९ ॥ अपश्यद्बलदेवोयं महानादविरा

विचारमेवमकरोद्बलभद्रो महामतिः ॥ यद्यहं कुरुराजस्य करिष्यामि सहायताम् ॥ १० ॥ कोपः स्यात्पांडुपुत्राणां मध्यवार्यः सुदारुणः ॥ उपकारं करिष्यामि पांडवानामहं यदि ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्य कोपः स्यादिति बुद्ध्वा हलायुधः ॥ तीर्थयात्राच्छलेनासौ मध्यस्थः प्रययौ तदा ॥ १२ ॥ प्रभासमभिगम्याथ स्नात्वा संकल्पपूर्वकम् ॥ देवानृषीन्पितृगणांस्तर्पयामास वारिणा ॥ १३ ॥ सरस्वतीं ततः प्रायात्प्रतीच्यभिमुखां हली ॥ पृथूदकं बिंदुसरो मुक्तिदं ब्रह्मतीर्थकम् ॥ १४ ॥ गंगां च यमुनां सिंधुं शतद्रुं च सुदर्शनम् ॥ संप्राप्य बलभद्रोऽयं स्नात्वा तीर्थेषु धर्मतः ॥ १५ ॥ प्रागदेनैमिषारण्यं मुनींद्रैरभिसेवितम् ॥ आगतं तं विलोक्याथ नैमिषीयास्तपस्विनः ॥ १६ ॥ दीर्घसत्रे स्थिताः सम्यङ्नियता धर्मतत्पराः ॥ अभ्युद्गम्य यदुश्रेष्ठं प्रणम्योत्थाय चासनात् ॥ १७ ॥ अपूजयन्विप्रराद्यैः कंदमूलफलैस्तदा ॥ आसनं परिगृह्यायं पूजितः सपुरःसरः ॥ १८ ॥ उच्चासने स्थितं सूतमनमंतमनुत्थितम् ॥ अकृतांजलिमासीनं व्यासशिष्यं विलोक्य सः ॥ १९ ॥ विप्रांश्चानमतो दृष्ट्वा विलोक्यात्मानमागतम् ॥ चुकोप रोहिणीसूनुः सूतं पौराणिकोत्तमम् ॥ २० ॥ मध्ये मुनीनां सूतोऽयं कस्माद्विप्रोऽनुलोमजः ॥ उच्चासने समध्यास्ते न युक्तमिदमंजसा ॥ ॥ २१ ॥ अवमत्य भृशं चास्मान्धर्मसंरक्षकानयम् ॥ आस्तेऽनुत्थाय निर्भीतिर्न च प्रणमते तथा ॥ २२ ॥ पठितवानयं पुराणानि द्वैपायनसकाशतः ॥ सेतिहासानि सर्वाणि धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥ २३ ॥ न मां दृष्ट्वा प्रणमते नैव त्यजति चासनम् ॥ द्वैपायनस्य महतः शिष्याः पैलादयो द्विजाः ॥ २४ ॥ एवंविधमधर्मं ते नैव कुर्युर्यथा त्वयम् ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि दुरात्मानमचेतनम् ॥ २५ ॥ दुष्टानां निग्रहार्थं हि भूलोकमहमागमम् ॥ मया हतो हि दुष्टात्मा शुद्धिमेष्यत्यसंशयम् ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा भगवान्रामो मुसली प्रबलो हली ॥ पाणिस्थेन कुशाग्रेण तच्छिरः प्राच्छिनद्रुषा ॥ २७ ॥ तत्रत्या मुनयः सर्वे हा कष्टमिति चुक्रुशुः ॥ अवादिषुस्तदा रामं मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २८ ॥ राम धर्मः कृतः कष्टस्त्वया संकर्षण प्रभो ॥ अस्य सूतस्य चास्माभिर्दत्तं ब्रह्मासनं महत् ॥ २९ ॥ अक्षयं चायुरस्माभिरस्य दत्तं हलायुध ॥ भवताऽज्ञानतो राम कृतो ब्रह्मवधो महान् ॥ ३० ॥ योगेश्वरस्य भवतो नास्ति कश्चिन्नियामकः ॥ अस्यास्तु ब्रह्महत्याया यत्कर्तव्यं विनाशनम् ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तं भवानेव लोकसंग्रहणाय तु ॥ कुरुष्व भगवन्राम नान्येन प्रेरितः कुरु ॥ इत्युक्तो भगवान्रामस्तानुवाच मुनीन्प्रति ॥ ३२ ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ प्रायश्चित्तं करिष्यामि पापशोधकमास्तिकाः ॥ ३३ ॥ लोकसंग्रहणार्थाय नान्यकामनयाऽधुना ॥ यादृशो नियमोऽस्माभिः

१ गर्गसं०-द्विवि० ।

नपुरं प्राविशंस्ते स्वमंदिरम् ॥ ततः कतिपयाहःसु गतेषु किल नागराः ॥ ८७ ॥ धौम्यादिमुनिभिः सार्धं धर्मजस्य महात्मनः ॥ राज्याभिषेचनं कर्तुं प्रारभंत मुनीश्वराः ॥ ८८ ॥ राज्याभिषेचने तस्य प्रवृत्ते धर्मजस्य तु ॥ अशरीरा ततो वाणी बभाषे धर्मनंदनम् ॥ ८९ ॥ धर्मपुत्र महाभाग रिपूणामपि वत्सल ॥ राज्याभिषेकं मा कार्षीर्नार्हस्त्वं राज्यपालने ॥ ९० ॥ यतस्त्वं छद्मनाचार्यमुक्त्वा सत्यं द्विजोत्तमम् ॥ न्यस्तशस्त्रं रणे राजन्नघातयदलज्जकः ॥ ९१ ॥ अतस्ते पापबाहुल्यं विद्यते धर्मनंदन ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वास्य राज्यपालनकर्मणि ॥ ९२ ॥ नार्हता विद्यते यस्मात्प्रायश्चित्तमतश्चर ॥ इत्युक्त्वा विररामाथ सा तु वागशरीरिणी ॥ ९३ ॥ ततो धर्मसुतो राजा तद्वाक्यं भृशकातरः ॥ मूढोऽहं साहसी क्रूरः पिशुनो लोभमोहितः ॥ ९४ ॥ तुच्छराज्याभिलाषेण कृतवान्पापमीदृशम् ॥ एतत्पापविशुद्ध्यर्थं किं करिष्यामि का गतिः ॥ ९५ ॥ किं वा दानं प्रदास्यामि कुत्र यास्यामि वा पुनः ॥ इति शोकसमाविष्टे तस्मिन्राजनि धर्मजे ॥ ९६ ॥ कृष्णद्वैपायनो व्यासस्समायातस्तदंतिकम् ॥ ततोऽभिवंद्य तं व्यासं प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ ९७ ॥ संपूज्यार्घ्यादिना विप्रा भक्तियुक्तेन चेतसा ॥ अदेहवाचा यत्प्रोक्तं तत्सर्वमखिलेन सः ॥ ॥ ९८ ॥ व्यासाय श्रावयामास दुःखितो धर्मनंदनः ॥ श्रुत्वा तदखिलं वाक्यं धर्मजस्य महामुनिः ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं ततो वक्तुं प्रचक्रमे ॥९९॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मा कार्षीस्त्वं भयं राजन्नुपायं प्रब्रवीमि ते ॥ अस्य पापस्य शांत्यर्थं श्रुत्वानुष्ठीयतां त्वया ॥ १०० ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ किं तद्ब्रूहि महायोगिन्पाराशर्य कृपानिधे ॥ येन मे पापनाशः स्यादचिरात्तद्वदाधुना ॥ १०१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ दक्षिणांभोनिधौ सेतौ गंधमादनपर्वते ॥ १०२ ॥ रामसेतौ महाराज रामतीर्थमिति श्रुतम् ॥ अस्ति पुण्यं सरः सिद्धं महापातकनाशनम् ॥ ३ ॥ यस्य दर्शनमात्रेण महापातककोटयः ॥ प्रयांति विलयं सद्यस्तमः सूर्योदये यथा ॥४॥ रामतीर्थं यदा पश्येत्स्वयं रामेण निर्मितम् ॥ तदैव ब्रह्महत्याया मुच्यते नात्र संशयः ॥ ५ ॥ तत्र गत्वा महाराज रामतीर्थे विमुक्तिदे ॥ स्नाहि ते पापशुद्धिः स्याद्राज्यरक्षार्हतापि च ॥ ६ ॥ स्नानं कुरुष्व तत्तीरे गोभूमितिलवाससाम् ॥ सुवर्णरजतानां च दानं कुरु युधिष्ठिर ॥ अवश्यमेतत्पापानां शुद्धिस्ते न चिरान्नृप[1] ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ व्यासेन धर्मपुत्रोऽयमेवमुक्तो द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥ तत्क्षणेनैव धौम्येन सहितः सानुजस्तदा ॥ सहदेवं प्रतिष्ठाप्य राज्ये धर्मात्मजस्तदा ॥ ९ ॥ रामसेतुं समुद्दिश्य प्रतस्थे वाहनं विना ॥ दिनैः कतिपयैरेव रामसेतुं जगाम सः ॥ ११० ॥ रामतीर्थं समासाद्य धौम्येन सह पांडवः ॥ पृथेतिनो

१ [illegible]

राजोऽधुना वदेत् ॥ ६४ ॥ नान्यथा शक्यते जेतुं द्रोणो युद्धविशारदः ॥ धर्माज्जेतुमशक्यं चेद्धर्मं त्यक्त्वाऽप्यरिं जयेत् ॥ ६५ ॥ इति केशववाक्यं तच्छ्रुत्वा भीमः पृथासुतः ॥ पितरं ते समभ्येत्य मिथ्यावाक्यमभाषत ॥ ६६ ॥ अश्वत्थामा हतो द्रोण युद्धेऽत्र पतितोऽधुना ॥ द्रोणाचार्योऽपि तद्वाक्यममन्यत यथार्थतः ॥ ६७ ॥ अविश्वस्य पुनः सोऽथ धर्मजं प्राप्य चाब्रवीत् ॥ धर्मात्मज मृधे सूनुरश्वत्थामा ममाधुना ॥ ६८ ॥ हतः किं त्वं वदस्वाद्य सत्यवादी भवान्मतः ॥ धर्मपुत्रोऽसत्यभीरुरासीच्चारिजयोत्सुकः ॥ ६९ ॥ किं कर्तव्यं मयाद्येति दोलालोलमना अभूत् ॥ स दृष्ट्वा भीमनिहतमश्वत्थामाभिधं गजम् ॥७०॥ अश्वत्थामा हतो युद्धे भीमेनाद्य रणे महान् ॥ इत्थं द्रोणं बभाषेऽसौ धर्मपुत्रश्छलोक्तितः ॥ ७१ ॥ तच्छ्रुत्वा त्वत्पिता शस्त्रं त्यक्त्वा युद्धान्न्यवर्त्तत ॥ अथ धर्मसुतः प्राह परं वारण इत्यपि ॥ ७२ ॥ त्यक्तं शस्त्रं न गृह्णीयां युद्धे पुनरिति स्म सः ॥ प्रतिजज्ञे तव पिता वत्स द्रोणो बली पुनः ॥ ७३ ॥ अतः शस्त्रं न जग्राह प्रतिज्ञाभंगकातरः ॥ धृष्टद्युम्नं तदा दृष्ट्वा पिता ते मृत्युमात्मनः ॥ ७४ ॥ मत्वा प्रायोपवेशेन रथोपस्थे स योगवित् ॥ अशयिष्ट समाधिस्थः प्राणानायम्य वाग्यतः ॥ ७५ ॥ ततो निर्भिद्य मूर्धानं तत्प्राणा निर्ययुः क्षणात् ॥ तदा मृतस्य द्रोणस्य वत्स खड्गेन तच्छिरः ॥ ७६ ॥ केशान्गृहीत्वा हस्तेन धृष्टद्युम्नोऽच्छिनद्युधि ॥ मावधीरिति पार्थाद्याः प्रोचुः सर्वे च सैनिकाः ॥ सर्वैर्निवार्यमाणोपि त्वत्तातं पार्श्वतोऽवधीत् ॥ ७७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पितरं निहतं श्रुत्वा रुदन्द्रौणिश्चिरं द्विजाः ॥ ॥ ७८ ॥ कोपेन महता तत्र ज्वलन्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ अनृतं प्रोच्य पितरं न्यस्तशस्त्रं चकार यः ॥ ७९ ॥ पितरं मेऽद्य तं पार्थमप्यन्यान्नथ पांडवान् ॥ गृहीत्वा केशपाशं यस्त्यक्तशस्त्रशिरोऽहनत् ॥ ८० ॥ छद्मना पार्षतं तं च हनिष्याम्यचिरादहम् ॥ कृष्णेन सह पश्यंतु पांडवा मत्पराक्रमम् ॥ ८१ ॥ इति द्रौणिर्द्विजास्तत्र प्रतिजज्ञे भयंकरम् ॥ ततोस्तं गत आदित्ये राजानः सर्व एव ते ॥ ८२ ॥ उभये निहते द्रोणे प्राविशन्पटमण्डपम् ॥ अष्टादशदिनैरेवं निवृत्तमभवद्रणम् ॥ ८३ ॥ शल्यं कर्णं तथान्यांश्च दुर्योधनमुखांस्ततः ॥ धार्तराष्ट्रान्निहत्याजौ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८४ ॥ स्वीयानां च परेषां च मृतानां सांपरायिकम् ॥ अकरोद्विधिवद्विप्राः सार्धं धौम्यादिभिर्द्विजैः ॥ ८५ ॥ वंदित्वा धृतराष्ट्रं च सर्वे संभूय पाण्डवाः ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाता हतशिष्टजनैर्वृताः ॥ ८६ ॥ संप्राप्य हास्ति

---

१ समासाद्य—इ० पा० ।

विद्रुता द्विजसत्तमाः ॥ ततोऽर्जुनो रणे द्रोणं युयुधे रथिनां वरः ॥ ४० ॥ रणप्रवीणयोस्तत्र विजयद्रोणयो रणे ॥ द्रष्टुं समागतैर्देवैरभूद्व्योम निरंतरम् ॥ ४१ ॥ द्रोणफाल्गुनयोर्विप्रा नास्ति युद्धोपमा भुवि ॥ सामर्षयोस्तदाचार्यशिष्ययोरभवद्रणः ॥ ४२ ॥ द्रोणफाल्गुनयोर्युद्धं द्रोणफाल्गुनयोरिव ॥ बहु मेनेऽथ मनसा द्रोणोऽर्जुनपराक्रमम् ॥ ४३ ॥ ततो द्रोणो महावीर्यं प्रियशिष्यं स फाल्गुनम् ॥ विहाय पांचालबलं समयुध्यत वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ सविंशतिसहस्राणि दश तत्रायुतानि च ॥ द्रोणाचार्योऽवधीद्राज्ञां युद्धे सगजवाजिनाम् ॥ ४५ ॥ धृष्टद्युम्नोऽथ कुपितो द्रोणमभ्यहनच्छरैः ॥ द्रोणश्च पट्टिशं गृह्य धृष्टद्युम्नमताडयत् ॥ ४६ ॥ शरैर्विव्याध तं युद्धे तीक्ष्णैरग्निशिखोपमैः ॥ पराङ्मुखोऽभवत्तत्र धृष्टद्युम्नः शराहतः ॥ ४७ ॥ ततो विरथमागत्य धृष्टद्युम्नं वृकोदरः ॥ स्वं स्यंदनं समारोप्य द्रोणाचार्यमथाब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्वकर्मभिरसंतुष्टाः शिक्षितास्त्रा द्विजाधमाः ॥ न युद्ध्येरन्यदि क्रूरा न नश्येरन्नृपा रणे ॥ ४९ ॥ अहिंसा हि परो धर्मो ब्राह्मणानां सदा स्मृतः ॥ हिंसया दारपुत्रादीन्रक्षंते व्याधजातयः ॥ ५० ॥ हिंसीस्त्वमेकपुत्रार्थे युद्धे स्थित्वा बहून्नृपान् ॥ स चापि ते सुतो ब्रह्मन्हतः शेते रणाजिरे ॥ ५१ ॥ तथापि लज्जा ते नास्ति शोकोऽपीह न जायते ॥ वचनं त्विति भीमस्य सत्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरात् ॥ ५२ ॥ निजायुधं स तत्याज पपात स्यंदनोपरि ॥ योगवित्प्रायमातस्थे द्रोणाचार्यस्तदा द्विजाः ॥ ५३ ॥ तदंतरं परिज्ञाय द्रोणाचार्यस्य पार्श्वतः ॥ खड्गपाणिः शिरश्छेत्तुमभ्यगाद्रणाजिरे ॥ ५४ ॥ वार्यमाणोऽपि पार्थाद्यैस्तच्छिरश्छेत्तुमुद्ययौ ॥ योगवित्त्वाद्द्रोणमूर्ध्नो ज्योतिरूर्ध्वं दिवं ययौ ॥ ५५ ॥ दृष्टं कृष्णार्जुनकृपधर्मपुत्रादिभिर्मृधे ॥ द्रोणस्यास्य गतप्राणाच्छरीरादच्छिनच्छिरः ॥ ५६ ॥ भारद्वाजे हते युद्धे कौरवाः प्राद्रवन्भयात् ॥ जहृषुः पांडवा विप्रा धृष्टद्युम्नादयस्तदा ॥ ५७ ॥ सेनां तां विद्रुतां दृष्ट्वा द्रौणिरूचे सुयोधनम् ॥ एतद्द्रवति किं सैन्यं त्यक्तप्रहरणं नृप ॥ ५८ ॥ तदा दुर्योधनो राजा तत्त्वं वक्तुमशक्नुवन् ॥ युद्धे द्रोणवधं वक्तुं कृपाचार्यमचोदयत् ॥ द्रौणयेऽथ कृपाचार्यो वधमूचे गुरोस्तदा ॥ ५९ ॥ ॥ कृप उवाच ॥ ॥ अश्वत्थामंस्तव पिता ब्रह्मास्त्रेण मृधे रिपून् ॥ हत्वा निनाय सदनं यमस्य शतशो बली ॥ ६० ॥ दुराधर्षतमं दृष्ट्वा तद्वीर्यं केशवस्तदा ॥ पांडवानब्रवीद्विप्रेंद्र वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६१ ॥ ॥ केशव उवाच ॥ ॥ द्रोणं जेतुमुपायोऽस्ति पांडवा युधि दुर्जयम् ॥ ६२ ॥ अश्वत्थामा नरो गजो हतो द्रोण मृधेऽधुना ॥ सत्यवादी वदेदेवं यदि प्रामाणिको जनः ॥ ६३ ॥ द्रोणो निवर्तेत रणात्तदा त्यक्त्वायुधं शरान् ॥ अत एतां मृणालानां नारि

१ [illegible]

थाय नमो वालिहराय ते ॥ विभीषणभयक्लेशहारिणे मलहारिणे ॥ १४ ॥ अहल्यादुःखसंहर्त्रे नमस्ते भरताग्रज ॥ अंभोधिगर्वसंहर्त्रे तस्मिन्सेतुकृते नमः ॥ १५ ॥ तारकब्रह्मणे तुभ्यं लक्ष्मणाग्रज ते नमः ॥ रक्षःसंहारिणे तुभ्यं नमो रावणमर्दिने ॥ १६ ॥ कोदण्डधारिणे तुभ्यं सर्वरक्षाविधायिने ॥ इति स्तुवन्मुनिः सोऽयं सुतीक्ष्णो राममन्वहम् ॥ १७ ॥ निनाय कालमनिशं रामचंद्रनिषण्णधीः ॥ एवमभ्यसतस्तस्य राममन्त्रं षडक्षरम् ॥ १८ ॥ स्तुवतो रामचंद्रं च स्तोत्रेणानेन सुव्रताः ॥ तीर्थे च रघुनाथस्य कुर्वतः स्नानमन्वहम् ॥ १९ ॥ अभवन्निश्चला भक्ती रामचंद्रेतिनिर्मला ॥ अभूदद्वैतविज्ञानं प्रत्यगात्मैकलक्षणम् ॥ २० ॥ अनधीतत्रयीज्ञानं तथैवाश्रुतवेदनम् ॥ परकायप्रवेशे च सामर्थ्यमभवद्द्विजाः ॥ २१ ॥ आकाशगमने शक्तिः कलावैदग्ध्यमेव च ॥ अश्रुतानां च शास्त्राणामभिज्ञानं विना गुरुम् ॥ २२ ॥ गमनं सर्वलोकेषु प्रतिघातविवर्जितम् ॥ अतींद्रियार्थद्रष्टृत्वं देवैः संभाषणं तथा ॥ २३ ॥ पिपीलिकादिजंतूनां वार्ताज्ञानमपि द्विजाः ॥ ब्रह्मविष्णुमहादेवलोकेषु गमनं तथा ॥ २४ ॥ चतुर्दशसु लोकेषु स्वाधीनगमनं तथा ॥ एतान्यन्यानि सर्वाणि योगिलभ्यानि सत्तमाः ॥ २५ ॥ सुतीक्ष्णस्याभवन्विप्रा रामतीर्थनिषेवणात् ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं महापातकनाशनम् ॥ २६ ॥ महासिद्धिकरं पुण्यमपमृत्युविनाशनम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां नरकक्लेशनाशनम् ॥ २७ ॥ रामभक्तिप्रदं नित्यं संसारोच्छेदकारणम् ॥ अस्य तीरे महल्लिंगं स्थापयित्वा रघूद्वहः ॥ पूजयामास तल्लिंगं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ २८ ॥ रामतीर्थे महापुण्ये स्नात्वा तल्लिंगदर्शनात् ॥ नराणां मुक्तिरेव स्यात्किमुतान्या विभूतयः ॥ २९ ॥ तत्र स्नात्वा शिवं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः पुरा द्विजाः ॥ अनृतोक्तिसमुद्भूतदोषान्मुक्तोऽभवत्क्षणात् ॥ ३० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ असत्यमुदितं कस्माद्धर्मपुत्रेण सूतज ॥ यद्दोषशांतये सस्नौ रामतीर्थेऽतिपावने ॥ ३१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमृषयो वक्ष्ये यथोक्तमनृतं रणे ॥ छलेन धर्मपुत्रेण यन्नष्टं रामतीर्थके ॥ ३२ ॥ अन्योन्यं पांडवा विप्रा धर्मपुत्रादयः पुरा ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च दुर्योधनमुखास्तदा ॥ ३३ ॥ महद्वै वैरमासाद्य राज्यार्थं विप्रसत्तमाः ॥ महत्या सेनया सार्द्धं कुरुक्षेत्रे समेत्य च ॥ ३४ ॥ अयुध्यन्समरे वीराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ युद्धं कृत्वा दशदिनं गांगेयः पतितो भुवि ॥ ३५ ॥ ततः पंचदिनं भूयो धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ॥ आचार्यो युयुधे द्रोणो महाबलपराक्रमः ॥ ३६ ॥ अनेकास्त्राणि शस्त्राणि द्रोणाचार्यो महाबली ॥ विसृजन्पांडवानीकं पीडयामास वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ अथ दिव्यास्त्रविच्छूरो धृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ अभिनद्बाणवर्षेण द्रोणसेनामनेकधा ॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्नं तदा द्रोणः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ पार्थसेना तथा द्रोणबाणवर्षातिपीडिता ॥ ३९ ॥ दशदिक्षु भयाक्रांता

१ अहल्याभयसंहर्त्रे–इ० पा० ।

क्षाणि स्वर्णानि स्त्रीधनं तदा ॥ ५० ॥ गवां सहस्रं प्रददौ दासीनां च सहस्रकम् ॥ ग्रामं पंचशतं चापि ददौ दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ दिव्यवस्त्रा युतं चापि शतं भूषणपेटिकाः ॥ हारमालासहस्रं च ददौ दुहितृसौहृदात् ॥ ५२ ॥ एतत्सर्वं समादाय सपुत्रः सस्नुषो मुनिः ॥ राज्ञा च समनुज्ञातः प्रययौ वेदकाननम् ॥ ५३ ॥ वेदारण्यं समासाद्य तदा दीर्घतमा मुनिः ॥ उवास ससुखं विप्राः पुत्रेण स्नुषया सह ॥ ५४॥ सेवन्वेदारण्यनाथं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ न्यवसत्सुचिरं कालं कक्षीवानपि भार्यया ॥ ५५ ॥ स्वनयोपि स राजर्षिः स्नात्वा कुंभजनिर्मिते ॥ तत्र तीर्थे महापुण्ये सहितः सर्वसैनिकैः ॥ ५६ ॥ अंतःपुरं समादाय मुदितः स्वपुरं ययौ ॥ अगस्त्यतीर्थमाहात्म्यादेवं कक्षीवतो मुनेः ॥ अनन्यसुलभो विप्रा विवाहः समजायत ॥ ५७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इतिहासस्त्वयं पुण्यो वेदसिद्धो मुनीश्वराः ॥ ५८ ॥ धन्यो यशस्य आयुष्यः कीर्तिसौभाग्य वर्द्धनः ॥ श्रोतव्यः पठितव्योऽयं सर्वथा मानवैर्द्विजाः ॥ ५९ ॥ पठतां शृण्वतां चेममितिहासं पुरातनम् ॥ नेहामुत्रापि वा क्लेशो दारिद्र्यं चापि नो भवेत् ॥ ६० ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये कक्षीवद्विवाहनिष्पत्तिवर्णनंनाम सप्त दशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कुंभसंभवतीर्थेऽस्मिन्विधायाभिषवं नरः ॥ रामकुंडं ततः पुण्यं गच्छेत्पापविमुक्तये ॥ १ ॥ रघुनाथसरः पुण्यं द्विजाः पापहरं तथा ॥ रघुनाथसरस्तीरे कृतो यज्ञोऽल्पदक्षिणः ॥ २ ॥ संपूर्णफलदो भूयात्स्वाध्यायोऽपि जपस्तथा ॥ रघुनाथ सरस्तीरे मुष्टिमात्रमपि द्विजाः ॥ ३ ॥ दत्तं चेद्वेदविदुषे तदनंतगुणं भवेत् ॥ रामतीर्थं समुद्दिश्य वक्ष्यामि मुनिपुंगवाः ॥ ४ ॥ इतिहासं महापुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ सुतीक्ष्णनामा विप्रेंद्रो मुनिर्नियतमानसः ॥ ५ ॥ अगस्त्यशिष्यो रामस्य चरणाब्जविचिंतकः ॥ रामचंद्रसरस्तीरे तपस्तेपे सुदुष्करम् ॥ ६ ॥ जपन्षडक्षरं मंत्रं रामचंद्राधिदैवतम् ॥ नित्यं स पंचसाहस्रं मंत्रराजमतंद्रितः ॥ ७ ॥ जजाप कुर्वन्स्नानं च रघुनाथसरोजले ॥ भिक्षाशी नियताहारो जितक्रोधो जितेंद्रियः ॥ ८ ॥ एवं सुतीक्ष्णो विप्रेंद्रा बहुकालमवर्तत ॥ ततः कदाचित्स मुनीरामं ध्यायन्सदा हृदि ॥ तुष्टाव सीतासहितं रामचंद्रं सभक्तिकम् ॥ ९ ॥ ॥ सुतीक्ष्ण उवाच ॥ ॥ नमस्ते जानकीनाथ नमस्ते रघुसत्तम ॥ १० ॥ नमस्ते कौशिकमुनेर्यागरक्षणदीक्षित ॥ नमस्ते कौसल्याय विश्वामित्रप्रियाय च ॥ ११ ॥ नमस्ते हरकोदण्डभंजकाय सुसेवित ॥ मारीचांतक गजेंद्र ताटकाप्राणनाशन ॥ १२ ॥ कबंधारे हरे तुभ्यं नमो दशरथात्मज ॥ जामदग्न्यजिते तुभ्यं खरविध्वंसिने नमः ॥ १३ ॥ नमः सुग्रीवना

ययुः ॥ २२ ॥ गत्वा चांतःपुरं तूर्णं वृत्तं सर्वं निवेद्य च ॥ कन्ययांतःपुरेणापि सहिताः पुनराययुः ॥ २३ ॥ ततः परस्मिन्दिवसे शुभे दीर्घतमा ऋषिः ॥ गोदानादीनि पुत्रस्य विधिवन्निरवर्तयत् ॥ २४ ॥ निर्वृत्तेष्वथ कक्षीवान्गोदानादिषु कर्मसु ॥ उद्वोढुं राजतनयां पित्रा च गुरुणा सह ॥ ॥ २५ ॥ चतुर्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ आरुह्य हर्षसंयुक्तो द्वितीय इव देवराट् ॥ २६ ॥ मनोरमायाः कन्यायाः पूरयंश्च मनोरथम् ॥ ब्राह्मणैर्बहुसाहस्रैः सहितः स्वस्तिवाचकैः ॥२७॥ तोरणालंकृतद्वारं राजर्षेः पटमण्डपम् ॥ कृतमंगलकृत्योऽसौ कक्षीवान्मुदितो ययौ ॥२८॥ ततः स्वनयकन्या सा कृतमंगलभूषणा ॥ चतुर्दंतमहाकायश्वेतदंतावलस्थितम् ॥ २९ ॥ कक्षीवंतं समायांतं दृष्ट्वा स्वोद्वाहनोत्सुकम् ॥ प्रतिज्ञा मत्कृते दानीं निर्वृत्तेति मुदं ययौ ॥ ३० ॥ कक्षीवान्दीर्घतमसा तथोदंकेन संयुतः ॥ पटाकारबहिर्द्वारं क्रमाद्राज्ञः समाययौ ॥ ३१ ॥ स्वनयस्तु ततो दृष्ट्वा कक्षीवंतं समागतम् ॥ प्रत्युज्जगाम सहितः सुदर्शनपुरोधसा ॥ ३२ ॥ कक्षीवतो वरस्याथ कन्यकापरिचारिकाः ॥ राजतैः स्वर्णपात्रैश्च चक्रुर्नीराजनाविधिम् ॥ ३३ ॥ स्वनयेन समाहूतो ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ प्रविवेशाथ लक्ष्मीवान्कक्षीवान्राजमंदिरम् ॥ ३४ ॥ ततो वरेण सहितं तं दीर्घतमसं मुनिम् ॥ सोदंकमनयद्राजा स्वगृहं विनयान्वितः ॥ ३५ ॥ उदंकदीर्घतमसोरर्घ्यं च प्रददौ नृपः ॥ अलंकृते प्रपामध्ये वस्त्रचामरतोरणैः ॥ ३६ ॥ वरो दीर्घतमाश्चान्ये सोदंका मुनयस्तदा ॥ न्यषीदन्स्वनयश्चापि सामात्यः सपुरोहितः ॥ ३७ ॥ ततो दुहितरं कन्यां सुकेशीं तां मनोरमाम् ॥ भूषणालंकृतां गात्रे दिव्यवस्त्रधरां शुभाम् ॥ ३८ ॥ बिंबोष्ठीं चारुसर्वांगीं पीनोन्नतपयोधराम् ॥ प्रपायामध्यमनयन्महाजनसमाकुलम् ॥ ॥ ३९ ॥ ततो वरस्य कंठे सा मालां चंपकनिर्मिताम् ॥ निवेशयामास शुभा जनमध्ये मनोरमा ॥ ४० ॥ उदंकस्तत आगत्य प्रतिष्ठाप्यानलं स्थले ॥ कृत्वाग्निमुखपर्यंतं लाजाहोमादिकं तथा ॥ ४१ ॥ पाणिमग्राहयत्तस्याः कन्यायाश्च वरेण तु ॥ उदंकः सर्वकर्माणि कारयामास तत्र वै ॥ ॥ ४२ ॥ वरवध्वोस्तदा विप्राः प्रायुंजत तदाशिषः ॥ ततः स राजा स्वनयो वरं दीर्घतमोमुनिम्॥४३॥उदंकं वरपक्षीयान्स्वपक्षीयांस्तथा द्विजाः ॥ त्रिलक्षं ब्राह्मणानन्नैर्भोजयामास षड्रसैः ॥ ४४ ॥ ततः संभावयामास तांबूलाद्यैरनेकधा ॥ अथामंत्र्य मुनिश्रेष्ठमुदंकः स्वाश्रमं ययौ ॥४५॥ अन्ये च ब्राह्मणाः सर्वे स्वदेशान्प्रययुस्तदा ॥ एवं विवाहे निर्वृत्ते कक्षीवद्राजकन्ययोः ॥४६॥ प्रविश्यागस्त्यतीर्थं स तिरोधत्त गजोत्तमः ॥ ततो दीर्घतमा विप्राः पुत्रेण स्नुषया सह ॥ ४७ ॥ अगस्त्यस्य महातीर्थे स्नानं कृत्वेष्टदायिनि ॥ श्लाघमानश्च तत्तीर्थं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ४८ ॥ प्रयातुं स्वाश्रमं पुण्यं वेदारण्यं मनो दधे ॥ राजानं च तमागंतुमापृच्छन्मुनिसत्तमः ॥ ४९ ॥ स्वनयोऽपि तदा राजा स्वदुहित्रे मुदान्वितः ॥ ददौ शतसह

सर्ववेदास्त्वयाधीताः कक्षीवन्किमु वत्सक ॥ ९९ ॥ शास्त्राण्यपाठीः किं त्वं वा वत्स सत्र वदस्व मे ॥ इति पृष्टः स्वपित्रा स सर्वं वृत्तं तमब्रवीत् ॥ ॥ १००॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्येऽगस्तितीर्थप्रशंसायां कक्षीवदुद्वाहोद्योगवर्णनंनाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुनरित्याह कक्षीवान्पितरं तं मुनीश्वराः ॥ यथोदंकेन गुरुणा प्रेषितोऽहमिहा धुना ॥ १ ॥ समागतोस्मि तीर्थेऽस्मिन्नागस्त्ये मुनिसत्तम ॥ स्वनयस्य सुतोद्वाहसिद्ध्यर्थं गुरुचोदितः ॥ २ ॥ उपायं तन्निगदितमत्र कुर्वि श्यवर्तिषम् ॥ वर्षत्रयावसाने मामुद्वाहोपायसंयुतम् ॥ ३ ॥ स्वनयोत्रैव तिष्ठन्तमाससाद यदृच्छया ॥ स च मामेत्य कन्यां ते दास्यामीति वचोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ ततोस्मदनुरोधेन त्वामाह्वयदयं नृपः ॥ इतीरयित्वा पितरं कक्षीवान्विरराम सः ॥ ५ ॥ सुदर्शनोऽथ विप्रेंद्रः पुरोधाः स्वनयस्य सः ॥ प्रययौ राजसविधं स्वनयाय निवेदितुम् ॥ ६ ॥ राजानं तं समासाद्य [1]स्वनयं स सुदर्शनः ॥ प्राप्तं निवेदयामास तं दीर्घतमसं मुनिम् ॥ ७ ॥ ततः स राजा स्वनयो मुनिं प्राप्तं पुरोहितात् ॥ श्रुत्वा विनिर्ययौ द्रष्टुं सहसा पटमण्डपात् ॥ ८ ॥ अगस्त्यतीर्थतीरे तं सपुत्रमृषिसत्तमम् ॥ ददर्श राजा स्वनयो ब्रह्माणमिव देवराट् ॥ ९ ॥ ववंदे दीर्घतमसश्चरणौ लोकमंगलौ ॥ उत्थाप्य नृपतिं विप्रास्तदा दीर्घतमा मुनिः ॥ ॥ १० ॥ आशिषं प्रयुयोजाथ स्वनयाय नृपाय सः ॥ अत्रांतरे समायात उदंकोऽपि महान्नृपिः ॥ ११ ॥ रामसेतौ धनुष्कोटौ स्नातुं शिष्यगणैर्वृतः ॥ लक्षसंख्यो मुनिगणस्तेन साकं मुनीश्वरः ॥ १२ ॥ उदंकोऽगस्त्यतीर्थेस्मिन्स्नातुं संप्राप्तवान्मुनिः ॥ उदंकमागतं दृष्ट्वा कक्षीवान्प्रणनाम तम् ॥ १३ ॥ अकरोदाशिषं विप्रः शिष्यायाथ गुरुस्तदा ॥ अथ दीर्घतमा विप्रस्तमुदंकं महामुनिम् ॥ १४ ॥ कुशलं परिपप्रच्छ सोऽपि तं मुनिपुंगवम् ॥ उभौ तौ मुनिशार्दूलौ सर्वलोकेषु विश्रुतौ ॥ १५ ॥ कथयामासतुस्तत्र कथाः पापप्रणाशिनीः ॥ अथ राजाप्युदंकं तं प्रणनाम मुनीश्वरम् ॥ १६ ॥ उदंकोप्याशिषं तस्मै प्रायुंक्त स्वनयाय वै ॥ राजाथ स्वनयः प्रीतस्तत्र वाक्यमभाषत ॥ १७ ॥ मुनिं तं दीर्घतमसं शिवाहः क्रियतामिति ॥ तथास्त्वित्यवदत्सोऽपि तदा दीर्घतमा मुनिः ॥ १८ ॥ श्व एव क्रियतां राजन्सुमुहूर्ते महामते ॥ अत्रैव पाणिग्रहणं क्रियतां गन्धमादने ॥ १९ ॥ तस्मादिहानय क्षिप्रं कन्यामंतःपुरं तथा ॥ इत्युक्तः स्वनयो राजा गत्वा स्वपटमण्डपम् ॥ २० ॥ आहूय शतसंख्याकान्[illegible]वरांस्तदा ॥ आनेतुं प्रेषयामास कन्यामंतःपुरं तथा ॥ २१ ॥ ते वर्षवरमुख्यास्तु स्वनयेन प्रचोदिताः ॥ मनोजवान्समारुह्य [illegible]

[1] [illegible]

सः ॥ ७३ ॥ महत्या सेनया सार्धं प्रययौ वेदकाननम् ॥ तत्रोटजे समासीनं तं दीर्घतमसं मुनिम् ॥ ७४ ॥ तपश्चरंतमासीनं ध्यायन्वेदाटवी पतिम् ॥ पुरोहितो ददर्शाथ जपंतं मंत्रमुत्तमम् ॥ ७५ ॥ प्रणाममकरोत्तस्मै मुनये स सुदर्शनः ॥ उवाच दीर्घतमसं मुनिं प्रह्लादयन्निव ॥ ७६ ॥

॥ सुदर्शन उवाच ॥

॥ कच्चित्ते कुशलं ब्रह्मन्कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ आश्रमे कुशलं कच्चित्कच्चिद्धर्मे सुखं वद ॥ ७७ ॥ पृष्टः सुदर्शनेनैवं मुनिर्दीर्घतमास्तदा ॥ सुदर्शनमुवाचेदमर्घ्यादिविधिपूर्वकम् ॥ ७८ ॥

॥ दीर्घतमा उवाच ॥

॥ सर्वत्र कुशलं ब्रह्मन्सुदर्शन महामते ॥ मम वेदाटवीनाथकृपया नाशुभं क्वचित् ॥ ७९ ॥ तवापि कुशलं ब्रह्मन्किं सुखागमनं तथा ॥ किं वाऽऽगमनकार्यं ते सुदर्शन ममाश्रमे ॥ ८० ॥ स्वनयस्य पुरोधास्त्वं खलु वेदविदां वरः ॥ तं विहाय महाराजं मधुरापुरवासिनम् ॥ ८१ ॥ महत्या सेनया सार्धं किमर्थं त्वमिहागतः ॥ इत्युक्तो दीर्घतमसा तदानीं स सुदर्शनः ॥ ८२ ॥ उवाच तं महात्मानं मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ सर्वत्र मे सुखं ब्रह्मन्भवतः कृपया सदा ॥ ८३ ॥ भगवन्स्वनयो राजा साष्टांगं प्रणिपत्य तु ॥ त्वां प्राह प्रश्रितं वाक्यं मन्मुखेन शृणुष्व तत् ॥ ८४ ॥

॥ स्वनय उवाच ॥

॥ कक्षीवांस्ते सुतो ब्रह्मन्गंधमादनपर्वते ॥ स्नानं कुर्वन्नगस्त्यस्य तीर्थे संप्रति वर्तते ॥ ८५ ॥ तस्य रूपं तपो धर्ममाचारान्वैदिकांस्तथा ॥ वेदशास्त्रप्रवीणत्वमाभिजात्यं च तादृशम् ॥ ८६ ॥ लोकोत्तरमिदं सव विज्ञाय तव नंदने ॥ मनोरमां सुतां तस्मै दातुमिच्छाम्यहं मुने ॥ ८७ ॥ मृगयाकौतुकी चाहं गंधमादनपर्वतम् ॥ आगतो मुनिशार्दूल वर्ते युष्मत्सुतांतिके ॥८८॥ पित्रनुज्ञां विना नाहमुद्वहेयं सुतां तव ॥ इति ब्रूते तव सुतः कक्षीवान्मुनिसत्तम ॥८९॥ तद्भवान् मत्सुतां तस्मै दातुं मेऽनुग्रहं कुरु ॥ प्रैषयं च समीपं ते सेनया च सुदर्शनम् ॥ ९० ॥

॥ सुदर्शन उवाच ॥

॥ इति मां भगवन्राजा प्राहिणोत्तव सन्निधिम् ॥ तद्भवाननुमन्यस्व राज्ञस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ ९१ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥

॥ इत्युक्त्वा विररामाथ स्वनयस्य पुरोहितः ॥ ततो दीर्घतमाः प्राह स्वनयस्य पुरोहितम् ॥ ९२ ॥

॥ दीर्घतमा उवाच ॥

॥ सुदर्शन भवत्वेवं कथितं स्वनयेन यत् ॥ ममाभीष्टतमं ह्येतत्पाणिग्रहणमंगलम् ॥ ९३ ॥ आगमिष्याम्यहं विप्र गन्धमादनपर्वतम् ॥ इत्युक्त्वा स मुनिर्विप्रा महादीर्घतमा मुनिः ॥ ९४ ॥ वेदाटवीपतिं नत्वा भक्तिप्रवणचेतसा ॥ सुदर्शनेन सहितः सेतुमुद्दिश्य निर्ययौ ॥ ९५ ॥ षड्भिर्दिनैर्मुनिः पुण्यं प्रययौ गन्धमादनम् ॥ अगस्तितीर्थतीरं च गत्वा दीर्घतमा मुनिः ॥ ९६ ॥ अथ पुत्रं ददर्शाग्रे कक्षीवंतं महामुनिः ॥ कक्षीवान्पितरं दृष्ट्वा ववन्दे नाम कीर्तयन् ॥ ९७ ॥ ततो दीर्घतमा योगी स्वांकमारोप्य तं सुतम् ॥ मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्नेहं सस्वजे पुलकाकुलः ॥ ९८ ॥ कुशलं परिपप्रच्छ तदा दीर्घतमा ऋषिः ॥

विभावयां महाध्वनिः ॥ ४८ ॥ उदभूत्प्रलयांभोधिवीचिकोलाहलोपमः ॥ तेन शब्देन महता कक्षीवान्प्रत्यबुध्यत ॥ ४९ ॥ ततस्तु स्वनयोनाम राजा सानुचरो बली ॥ मृगयाकौतुकी तत्र मधुरापतिराययौ ॥ ५० ॥ विनिघ्नन्स गजान्सिंहान्वराहान्महिषानृरून् ॥ अन्यान्मृगविशेषांश्च स राजा न्यवधीच्छरैः ॥ ५१ ॥ सामात्यो मृगयासक्तो रथवाजिगजैर्युतः ॥ अगस्त्यतीर्थसविधमाससाद भटान्वितः ॥ ५२ ॥ स राजा मृगयाश्रांतः श्रांतसैनिकसंवृतः ॥ तत्तीर्थतीरप्रांतेषु निषसाद महीपतिः ॥ ५३ ॥ ततः प्रभाते विमले कक्षीवान्मुनिसत्तमः ॥ अगस्त्यतीर्थे स्नात्वाऽसौ संध्यां पूर्वामुपास्य च ॥ ५४ ॥ तस्य तीरे जपन्मंत्रांस्तस्थौ नियमसंयुतः ॥ अत्रांतरे तीर्थवराद्गज एको विनिर्ययौ ॥ ५५ ॥ चतुर्दंतो महाकायः कैलास इव मूर्तिमान् ॥ स समुत्थाय तत्तीर्थादगात्कक्षीवदंतिकम् ॥ ५६ ॥ तमागतमुदंकोक्तलक्षणैरुपलक्षितम् ॥ तदा निरीक्ष्य कक्षीवानारोढुं स्नानमातनोत् ॥ ५७ ॥ नमस्कृत्य च तत्तीर्थं श्लाघमानो मुहुर्मुहुः ॥ आरुरोह च कक्षीवांश्चतुर्दंतं महागजम् ॥ ५८ ॥ आरुह्य तं चतुर्दंतं रजताचलसंनिभम् ॥ स्वनयस्य पुरीमेव कक्षीवान्गंतुमैच्छत ॥ ५९ ॥ तमारूढं चतुर्दंतं श्वेतदंतावलोत्तमम् ॥ स वीक्ष्य निश्चिकायैनं कक्षीवानिति भूपतिः ॥ ६० ॥ प्रसन्नहृदयो राजा तस्यांतिकमुपागमत् ॥ तदाभ्याशमुपागम्य कक्षीवंतं नृपोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥ ॥ स्वनय उवाच ॥ ॥ त्वं ब्रह्मन्कस्य पुत्रोऽसि नाम किं तव मे वद ॥ गजमेनं समारुह्य कुत्र वा गन्तुमिच्छसि ॥ स्वनयेनैवमुक्तस्तु कक्षीवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ पुत्रोऽहं दीर्घतमसः कक्षीवानिति विश्रुतः ॥ ६३ ॥ स्वनयस्य तु राजर्षेर्गच्छामि नगरं प्रति ॥ अहमुद्वोढुमिच्छामि तस्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ६४ ॥ चतुर्दंतगजारूढस्तत्प्रतिज्ञां च पूरयन् ॥ स्वनयस्य सुतापाणिं ग्रहीष्यामि नराधिप ॥ ६५ ॥ तद्भाषितं समाकर्ण्य श्रोत्रपीयूषवर्षणम् ॥ हर्षसंफुल्लनयनः स्वनयो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ कक्षीवन्भोः कृतार्थोस्मि स एव स्वनयो ह्यहम् ॥ उद्वोढुमिच्छति भवान्यस्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ६७ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ कक्षीवन्बालतापस ॥ मम कन्यां गृहाण त्वं तपोधन मनोरमाम् ॥ ६८ ॥ तया सह चरन्धर्मान्गार्हस्थ्यं प्रतिपालय ॥ राज्ञोक्तः स कक्षीवान्धर्मतत्परः ॥ राजानं स्वनयं प्रीतं मधुरापुरवासिनम् ॥ ६९ ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ पिता दीर्घतमानाम वेदारण्ये मम प्रभो ॥ ॥ ७० ॥ आस्ते तपश्चरन्सौम्यो नियमाचारतत्परः ॥ तस्यांतिकं प्रेषय त्वं विप्रमेकं धरापते ॥ ७१ ॥ तथोक्तः स तदा राजा स्वनयो ... नसः ॥ अनेकसेनया सार्धं प्राहिणोत्स्वपुरोधसम् ॥ ७२ ॥ विप्रं सुदर्शनं नाम वेदारण्यस्थलं प्रति ॥ सुदर्शनः समादिष्टः स्वनयेन नृपेण

गृहं प्रति ॥ २२ ॥ उद्वाहार्थमुपायं ते वत्स वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ रामसेतुं प्रयाहि त्वं गंधमादनपर्वतम् ॥ २३ ॥ तत्रागस्त्यकृतं तीर्थं सर्वाभीष्टप्रद यकम् ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं पुंसां सर्वपापनिबर्हणम् ॥ २४ ॥ विद्यते स्नाहि तत्र त्वं सर्वमंगलसाधने ॥ त्रिवर्षं वस तत्र त्वं नियमाचारसंयुतः ॥ २५ ॥ वर्षेषु त्रिषु यातेषु चतुर्थे वत्सरे ततः ॥ निर्गमिष्यति मातंगः कश्चित्तीर्थोत्तमात्ततः ॥ २६ ॥ चतुर्दंतो महाकायः शरदंभ्रसमच्छविः ॥ तं गजं गिरिसंकाशं स्नात्वा तत्र समारुह ॥ २७ ॥ आरुह्य तं गजं वत्स स्वनयस्य पुरीं व्रज ॥ चतुर्दंतगजस्थं त्वां दृष्ट्वा शक्रमिवापरम् ॥ २८ ॥ राजर्षिः स्वनयो धीमान्हर्षव्याकुललोचनः ॥ स्वकन्यायाः कृते दुःखं त्यजेदेव हृदि स्थितम् ॥ २९ ॥ पुरा हि प्रतिजज्ञे सा तस्य पुत्री मनोरमा ॥ चतुर्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ ३० ॥ आरुह्य यः समागच्छेत्स मे भर्ता भवेदिति ॥ स्वकन्यायाः प्रतिज्ञां तां समाकर्ण्य स भूपतिः ॥ ॥ ३१ ॥ दुःखाकुलमना भूत्वा सततं पर्यचिंतयत् ॥ स्वनये चिंतयत्येवं नारदः समुपागमत् ॥ ३२ ॥ तमागतं मुनिं दृष्ट्वा राजर्षिरतिधार्मिकः ॥ प्रत्युद्गम्य मुदा युक्तः पाद्यार्घ्याद्यैरपूजयत् ॥ ३३ ॥ प्रणम्य नारदं राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ कन्येयं मम देवर्षे प्रतिज्ञामकरोत्पुरा ॥ ३४ ॥ चतुर्दंतं महाकायं गजं सर्वांगपांडुरम् ॥ आरुह्य यः समागच्छेत्स मे भर्ता भवेदिति ॥ ३५ ॥ चतुर्दंतो महाकायो गजः सर्वांगपांडुरः ॥ संभवेदिंद्रभवने भूतले नैव विद्यते ॥ ३६ ॥ इयं च दुस्तरामेनां प्रतिज्ञां बालिशाऽकरोत् ॥ इयं प्रतिज्ञातितरां सततं बाधते हि माम् ॥ ३७ ॥ अनूढा हि पितुः कन्या सर्वदा शोकमावहेत् ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा स्वनयं नारदोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥ मा विषीदस्व राजर्षे तस्या ईदृग्विधः पतिः ॥ भविष्यत्यचिरादेव पृथिव्यां ब्राह्मणोत्तमः ॥ ३९ ॥ कक्षीवानिति विख्यातो जामाता ते भविष्यति ॥ इत्युक्त्वा नारदमुनिर्ययावाकाशमार्गतः ॥ ४० ॥ स्वनयस्तद्वचः श्रुत्वा नारदेन प्रभाषितम् ॥ आकांक्षते दिवारात्रं तादृग्विधसमागमम् ॥ ४१ ॥ अतः सौम्य महाभाग कक्षीवन्बालतापस ॥ अगस्त्यतीर्थमद्य त्वं स्नातुं गच्छ त्वरान्वितः ॥ ४२ ॥ सर्वमंगलसिद्धिस्ते भविष्यति न संशयः ॥ उदंकेनैवमुक्तोऽथ कक्षीवान्द्विजपुंगवः ॥ ४३ ॥ अनुज्ञातश्च गुरुणा प्रययौ गंधमादनम् ॥ संप्राप्यागस्त्यतीर्थं च तत्र सस्नौ जितेंद्रियः ॥ ४४ ॥ क्षेत्रोपवासमकरोद्दिनमेकं मुनीश्वरः ॥ अपरेद्युः पुनः स्नात्वा पारणामकरोद्द्विजः ॥ ४५ ॥ रात्रौ तत्रैव सुष्वाप कक्षीवान्धर्मतत्परः ॥ एवं नियमयुक्तस्य तस्य कक्षीवतो मुनेः ॥ ४६ ॥ एकेन दिवसेनोनं वर्षत्रयमथागमत् ॥ अथ वर्षत्रयस्यांते तस्मिन्नेव दिने मुनिः ॥ ४७ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां सुखं सुष्वाप तत्तटे ॥ यामत्रावशिष्टायां

१ शरच्चन्द्रसमच्छविः—इ० पा० ।

सार्द्धं दिवि देववृन्दैः ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये हनुमत्कुंडप्रशंसायां

धर्मसखशतपुत्रावाप्तिवर्णनंनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ कुंडे हनुमतः स्नात्वा स्वयं रुद्रेण सेविते ॥

अगस्तितीर्थं विप्रेंद्रास्ततो गच्छेत्समाहितः ॥ १ ॥ एतद्धि निर्मितं तीर्थं साक्षाद्वै कुम्भयोनिना ॥ प्रवर्तमाने कलहे पुरा वै मेरुविंध्ययोः ॥ २ ॥

निरुद्धभुवनाभोगो ववृधे विंध्यपर्वतः ॥ तदा प्राणिषु सर्वेषु निरुच्छ्वासेषु देवताः ॥ ३ ॥ कैलासं पर्वतं गत्वा शंभवे तद्व्यजिज्ञपन् ॥ तदा स पार्व

तीपाणिग्रहणोत्सुककौतुकी ॥ ४ ॥ प्रेषयित्वा वसिष्ठादीन्पार्वतीं याचितुं मुनीन् ॥ कुंभज त्वं निगृह्णीष्व विंध्याद्रिमिति सोऽन्वशात् ॥ ५ ॥ ततः

स कुम्भजः प्राह भगवंतं पिनाकिनम् ॥ उद्वाहवेषं ते देव न द्रक्ष्येहं कथं विभो ॥ ६ ॥ इति विज्ञापितः शंभुः पुनः कुंभजमब्रवीत् ॥

कुंभजोद्वाहवेषं ते पार्वत्या सहितो ह्यहम् ॥ ७ ॥ वेदारण्ये महापुण्ये दर्शयिष्याम्यसंशयः ॥ तद्गच्छ शीघ्रं विंध्याद्रिं निगृहीतुं

मुनीश्वर ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्ततोगस्त्यो विन्ध्याद्रिं स निगृह्य च ॥ पादाक्रमणमात्रेण समीकुर्वन्महीतलम् ॥ ९ ॥ नाशित्वा दक्षि

णान्देशान्गन्धमादनमन्वगात् ॥ स विदित्वा महर्षिस्तु गन्धमादनवैभवम् ॥ १० ॥ तत्र तीर्थं महापुण्यं स्वनाम्ना निर्ममे मुनिः ॥

लोपामुद्रासखस्तत्र वर्ततेऽद्यापि कुंभजः ॥ ११ ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥ इह लोके त्रिकालेपि तत्तीर्थस्नानदर्शनं द्विजाः ॥

॥ १२ ॥ तीर्थं न विद्यते पुण्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ सर्वाभीष्टप्रदं नृणां यत्तीर्थस्नानवैभवात् ॥ १३ ॥ सुदीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान्नाम नामतः ॥

लेभे मनोरमां नाम स्वनयस्य सुतां प्रियाम् ॥ १४ ॥ कक्षीवतः कथा सेयं पुण्या पापविनाशिनी ॥ तां कथां वः प्रवक्ष्यामि तच्छृणुध्वं मुनीश्वराः

॥ १५ ॥ अस्ति दीर्घतमानाम मुनिः परमधार्मिकः ॥ तस्य पुत्रः समभवत्कक्षीवानिति विश्रुतः ॥ १६ ॥ उपनीतः स कक्षीवान्ब्रह्मचारी जितें

द्रियः ॥ वेदाभ्यासाय स गुरोः कुले वासमकल्पयत् ॥ १७ ॥ उदंकस्य गुरोर्गेहे वसन्दीर्घतमःसुतः ॥ सोऽध्यैष्ट चतुरो वेदान्सांगान्शास्त्राणि षट्

तथा ॥ १८ ॥ इतिहासपुराणानि तथोपनिषदोऽपि च ॥ उषित्वा षष्टिवर्षाणि कक्षीवान्गुरुसन्निधौ ॥ १९ ॥ प्रयास्यन्स्वगृहं विप्रा गुरवे दक्षि

णामदात् ॥ उवाच वै गुरुर्विद्वान्कक्षीवान्ब्रह्मवित्तमः ॥ २० ॥ ॥ कक्षीवानुवाच ॥ ॥ अहं गृहं प्रयास्यामि कुर्वनुज्ञां महामुने ॥ अवलोक्य

कृपादृष्ट्या मां रक्षोदंक सांप्रतम् ॥ उदंकस्त्वेवमुदितः कक्षीवंतमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ ॥ उदंक उवाच ॥ ॥ अनुजानामि कक्षीवन्गच्छ त्वं स्व

१ मांगप्रतिमाऽभिनय-६० पा०।

रणगंधर्वदेवर्षिगणसंकुलः ॥ दर्शनात्स्पर्शनान्नृणां महापातकनाशनः ॥ ४७ ॥ तत्रास्ति हनुमत्कुंडमिति लोकेषु विश्रुतम् ॥ महादुःखप्रशमनं स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ॥ ४८ ॥ नरकक्लेशशमनं तथा दारिद्र्यमोचनम् ॥ पुत्रप्रदमपुत्राणामस्त्रीणां स्त्रीपदं नृणाम् ॥ ४९ ॥ तत्र त्वं प्रयतः स्नात्वा सर्वाभीष्टप्रदायिनीम् ॥ पुत्रीयेष्टिं च तत्तीरे कुरुष्व सुसमाहितः ॥ ५० ॥ तेन ते शतभार्यासु प्रत्येकं तनयो नृप ॥ एकैकस्तु भवेच्छीघ्रं मा कुरुष्वात्र संशयम् ॥ ५१ ॥ तथोक्तो नृपतिर्विप्रैर्ऋत्विग्भिः सपुरोहितैः ॥ तत्क्षणेनैव ऋत्विग्भिर्भार्याभिश्च पुरोधसा ॥ ५२ ॥ वृतोमात्यैश्च भृत्यैश्च यज्ञसंभारसंयुतः ॥ प्रययौ दक्षिणांभोधौ गन्धमादनपर्वतम् ॥ ५३ ॥ हनुमत्कुंडमासाद्य तत्र सस्नौ ससैनिकः ॥ मासमात्रं स तत्तीरे न्यवसत्स्नानमाचरन् ॥ ५४ ॥ ततो वसंते संप्राप्ते चैत्रमासि नृपोत्तमः ॥ इष्टिमारब्धवांस्तत्र पुत्रीयां सपुरोहितः ॥ ५५ ॥ सम्यक्कर्माणि चक्रुस्ते ऋत्विजः सपुरोधसः ॥ सपत्नीकस्य राजर्षेस्तथा धर्मसखस्य तु ॥ ५६ ॥ इष्टौ तस्य समाप्तायां हनूमत्कुंडतीरतः ॥ पुरोहितो हुतोच्छिष्टं प्राशयद्राजयोषितः ॥ ५७ ॥ ततो धर्मसखो राजा हनूमत्कुंडवारिषु ॥ सम्यक्चकारावभृथस्नानं भार्याशतान्वितः ॥ ५८ ॥ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणाः प्रादादसंख्यातास्तु भूरिशः ॥ ग्रामांश्च प्रददौ राजा ब्राह्मणेभ्यो द्विजोत्तमाः ॥ ५९ ॥ सामात्यः सपरीवारः सपत्नीकः स धार्म्मिकः ॥ राजा ततो निववृते पुरीं स्वां प्रति नंदितः ॥ ६० ॥ ततः कतिपये काले गते दशममासि वै ॥ शतं भार्याः शतं पुत्रान्सुषुवुर्गुणवत्तरान् ॥ ६१ ॥ अथ प्रीतमना राजा वीरो धर्मसखो महान् ॥ स्नातः शुद्धश्च संकल्प्य जातकर्माकरोत्तदा ॥ ६२ ॥ गोभूतिलहिरण्यादि ब्राह्मणेभ्यो ददौ बहु ॥ द्वौ पुत्रौ ज्येष्ठभार्यायाः पूर्वजोऽवरजस्तदा ॥ ६३ ॥ सर्वे ववृधिरे पुत्रा एकाधिकशतं द्विजाः ॥ प्रौढेषु तेषु राजासौ तेभ्यो राज्यं विभज्य तु ॥ ६४ ॥ दत्त्वा च प्रययौ सेतुं सभार्यो गन्धमादनम् ॥ हनुमत्कुंडमासाद्य तपोऽतप्यत तत्तटे ॥ ६५ ॥ महान्कालो व्यतीयाय राज्ञस्तस्य तपस्यतः ॥ राज्ञो धर्मसखस्यास्य ध्यायमानस्य शूलिनम् ॥ ६६ ॥ ततो बहुतिथे काले गते धर्मसखो नृपः ॥ कालधर्मं ययौ तत्र धार्म्मिकश्शांतमानसः ॥ ६७ ॥ पत्न्योपि तस्य राजर्षेरनुजग्मुः पतिं तदा ॥ ज्येष्ठपुत्रः सुचन्द्रोपि संस्कृत्य पितरं ततः ॥ ६८ ॥ अकरोच्छ्राद्धपर्यंतं कर्माणि श्रद्धया सह ॥ राजा सभार्यो वैकुंठं मरणादत्र जग्मिवान् ॥ ६९ ॥ सुचन्द्रमुख्यास्ते सर्वे राजपुत्रा महौजसः ॥ स्वस्वराज्यं बुभुजिरे भ्रातरस्त्यक्तमत्सराः ॥ ७० ॥ एवं वः कथितं विप्रा हनूमत्कुंडवैभवम् ॥ राज्ञो धर्मसखस्यापि चरित्रं परमाद्भुतम् ॥ ७१ ॥ तत्सर्वकामसिद्ध्यर्थं स्नायात्कुंडे हनूमतः ॥ ७२ ॥ अध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा यः सुसमाहितो द्विजाः ॥ सोऽनंतमाप्नोति सुखं परत्र क्रीडेत

सुतोऽभवत् ॥ लालयानः सुतं राजा मुदं लेभे परात्परम्॥२१॥आंदोलिकाशयानस्य सूनोस्तस्य कदाचन ॥ वृश्चिकोऽकुट्टयत्पादे पुच्छेनोग्रहिंसा
ग्निना ॥ २२ ॥ कुट्टनाद्वृश्चिकस्यासावरुदत्तनयो भृशम् ॥ ततस्तन्मातरः सर्वाः प्रारुदञ्छोककातराः ॥ २३ ॥ परिवार्यात्मजं विप्राः तद्ध्वनिः
संकुलोऽभवत् ॥ आर्तध्वनिं स शुश्राव राजा धर्मसखस्तदा ॥ २४ ॥ उपविष्टः सभामध्ये सहामात्यपुरोहितः ॥ अथ प्रातिष्ठिपद्राजा सौविदल्लं
स वेदितुम् ॥ २५ ॥ अन्तःपुरबहिर्द्वारं सौविदल्लः समेत्य सः ॥ पंढवृद्धान्समाहूय वाक्यमेतदभाषत ॥ २६ ॥ पंढाः किमर्थमधुना रुदंत्यन्तःपुर
स्त्रियः ॥ तत्परिज्ञायतां तत्र गत्वा रोदनकारणम् ॥ २७ ॥ एतदर्थं हि मां राजा प्रेरयामास संसदि ॥ इत्युक्तास्तु परिज्ञाय:निदानं रोदनस्य
ते ॥ २८ ॥ निर्गम्यांतःपुरात्तस्मै यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ स पंढकवचः श्रुत्वा सौविदल्लः सभां गतः ॥ २९ ॥ राज्ञे निवेदयामास पुत्रं वृश्चिकपी
डितम् ॥ ततो धर्मसखो राजा श्रुत्वा वृत्तांतमीदृशम् ॥ ३० ॥ त्वरमाणः समुत्थाय सामात्यः सपुरोहितः ॥ प्रविश्यांतःपुरं सार्द्धं मांत्रिकैर्भिषग्वरै
रिभिः ॥ ३१ ॥ चिकित्सयामास सुतमौषधाद्यैरनेकशः ॥ जातस्वास्थ्यं ततः पुत्रं लालयित्वा स भूपतिः ॥ ३२ ॥ मानयित्वा च मंत्रज्ञाननका
चनमौक्तिकैः ॥ निष्क्रम्यांतःपुराद्राजा भृशं चिंतासमाकुलः ॥ ३३ ॥ ऋत्विक्पुरोहितामात्यैस्तां सभां समुपाविशत् ॥ तत्र धर्मसखो राजा
समासीनो वरासने ॥ उवाचेदं वचो युक्तमृत्विजः सपुरोहितान् ॥ ३४ ॥ ॥ धर्मसख उवाच ॥ ॥ दुःखायैवैकपुत्रत्वं भवति ब्राह्मणो
त्तमाः ॥ ३५ ॥ एकपुत्रत्वतो नृणां वरा चैव ह्यपुत्रता ॥ नित्यं व्यपाययुक्तत्वाद्वरमेव ह्यपुत्रता ॥ अहं भार्याशतं विप्रा उद्वोढं विनिश्च
तु ॥ ३६ ॥ वयश्च समतिक्रांतं सपत्नीकस्य मे द्विजाः ॥ प्राणा मम च भार्याणामस्मिन्पुत्रे व्यवस्थिताः ॥ ३७ ॥ तन्नाशे मम भार्याणां सर्वासां
न मृतिर्ध्रुवा ॥ ममापि प्राणनाशः स्यादेकपुत्रस्य मारणे ॥ ३८ ॥ अतो मे बहुपुत्रत्वं केनोपायेन वै भवेत् ॥ तमुपायं मम ब्रूत ब्राह्मणा नृपो
त्तमाः ॥ ३९ ॥ एकैकः शतभार्यासु पुत्रो मे स्याद्यथा गुणी ॥ तत्कर्म ब्रूत यूयं तु शास्त्रमालोक्य धर्मतः ॥ ४० ॥ महता लघुना वापि कर्मणा
दुष्करेण वा ॥ फलं यद्यपि तत्साध्यं करिष्येऽहं न संशयः ॥ ४१ ॥ युष्माभिरुदितं कर्म करिष्यामि न संशयः ॥ कृतमेव हि तद्वित्त [illegible]
सुकृतेर्मम ॥ ४२ ॥ अस्ति चेदीदृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ॥ तत्कर्म कुत्र कर्तव्यं मयेति वदताधुना ॥ ४३ ॥ इति पृष्टास्तदा राजा ऋत्विजः
सपुरोहिताः ॥ संभूय सर्वे राजानमिदमूचुः सुनिश्चितम् ॥ ४४ ॥ ॥ ऋत्विज ऊचुः ॥ ॥ अस्ति राजन्प्रवक्ष्यामो येन पुत्रशतं नरः ॥ [illegible]
र्मण महता शतभार्यासु कैकय ॥ ४५ ॥ अस्ति कश्चिन्महापुण्यो गन्धमादनपर्वतः ॥ दक्षिणांबुधिमध्ये यः सेतुरूपेण वर्तते ॥ ४६ ॥ [illegible]

लोकमगाद्ब्रह्मा शिवाल्लब्धमनोरथः ॥ ६२ ॥ तदाप्रभृति देवाश्च मुनयश्च द्विजोत्तमाः ॥ ब्रह्मकुण्डं समासाद्य चक्रुर्यागान्विधानतः ॥ ६३ ॥ तस्मादियक्षवो मर्त्याः कुर्युर्यज्ञानिहैव हि ॥ ६४ ॥ मनुजदेवमुनीश्वरवंदितं सकलसंसृतिनाशकरं द्विजाः ॥ जलजसंभवकुण्डमिदं शुभं सकल पापहरं सकलार्थदम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये ब्रह्मकुण्डप्रशंसायां ब्रह्मशापविमोक्षणवर्णनंनाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ ब्रह्मकुण्डे महापुण्ये स्नानं कृत्वा समाहितः ॥ नरो हनूमतः कुण्डमथ गच्छेद्द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥ पुरा हतेषु रक्षःसु समाप्ते रणकर्मणि ॥ रामादिषु निवृत्तेषु गंधमादनपर्वते ॥ २ ॥ सर्वे लोकोपकाराय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ सर्वतीर्थोत्तमं चक्रे स्वनाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ ३ ॥ विदित्वा वैभवं यस्य स्वयं रुद्रेण सेव्यते ॥ तस्य तीर्थस्य सदृशं न भूतं न भविष्यति ॥ ४ ॥ यत्र स्नाता नरा यांति शिवलोकं सनातनम् ॥ यस्मिंस्तीर्थे महापुण्ये महापातकनाशने ॥ ५ ॥ सर्वलोकोपकाराय निर्मिते वायुसूनुना ॥ सर्वाणि नरकाण्यासञ्छून्यान्येव चिराय वै ॥ ६ ॥ वैभवं तस्य तीर्थस्य शंकरो वेत्ति वा न वा ॥ यत्र धर्मसखोनाम राजा केकयवंशजः ॥ ७ ॥ भक्त्या सह पुरा स्नात्वा शतं पुत्रानवाप्त वान् ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत धर्मसखस्याद्य चरितं वक्तुमर्हसि ॥ हनूमत्कुण्डतीर्थे यो लेभे स्नात्वा शतं सुतान् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ शृणुध्वमृषयो यूयं चरितं तस्य भूपतेः ॥ ९ ॥ अद्य धर्मसखस्याहं प्रवक्ष्यामि समासतः ॥ राजा धर्मसखोनाम विजितारिः सुधार्मिकः ॥ १० ॥ बभूव नीतिमान्पूर्वं प्रजापालनतत्परः ॥ तस्य भार्याशतं विप्रा बभूव पतिदैवतम् ॥ ११ ॥ स पालयन्महीं राजा सशैलवनकाननाम् ॥ तासु भार्यासु तनयं नाविंदद्वंशवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ पुत्रार्थं स महीपालो बहून्यत्नानथाकरोत् ॥ अकरोच्च महादानं पुत्रार्थं स महीपतिः ॥ १३ ॥ अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरयजच्च सुरान्प्रति ॥ तुलापुरुषमुख्यानि ददौ दानानि भूरिशः ॥ १४ ॥ आमध्यरात्रमन्नानि सर्वेभ्योऽप्यनिवारितम् ॥ प्रायच्छद्बहुसूपानि सस्योपेतानि भूमिपः ॥ १५ ॥ पितॄनुद्दिश्य च श्राद्धमकरोद्विधिपूर्वकम् ॥ संतानदायिनो मंत्राञ्ज जाप नियतेंद्रियः ॥ १६ ॥ एवमादीन्बहून्धर्मान्पुत्रार्थं कृतवान्नृपः ॥ पुत्रमुद्दिश्य सततं कुर्वन्धर्माननुत्तमान् ॥ १७ ॥ राजा दीर्घेण कालेन वृद्धतां प्रत्यपद्यत ॥ कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य भूपतेः ॥ १८ ॥ पुत्रस्सुचंद्रनामाभूज्ज्येष्ठपत्न्यां मनोरमः ॥ जातं पुत्रं जनन्यस्ताः सर्वा वैष म्यवर्जिताः ॥ १९ ॥ समं संवर्द्धयामासुः क्षीरादिभिरनुत्तमाः ॥ राज्ञश्च सर्वमातॄणां पौराणाम्मंत्रिणां तथा ॥ २० ॥ मनोनयनसंतोषजनकोऽयं

अहं लिंगस्य नाद्राक्षमादिमस्येति सत्यवाक् ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वं गवेषयित्वाथ ब्रह्माप्यागच्छदत्र सः ॥ आगत्य च वचः प्राह छद्मना चतुराननः ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ अहमद्राक्षमस्यांतं लिंगस्येति मृषा पुनः ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्ण्वोर्महेश्वरः ॥ मिथ्यावादिनमाहेदं प्रहस्य चतुराननम् ॥ ३८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ असत्यं यदवोचस्त्वं चतुरानन मत्पुरः ॥ ३९ ॥ तस्मात्पूजा न ते भूयाल्लोके सर्वत्र सर्वदा ॥ अथ विष्णुं पुनः प्राह भगवान्परमेश्वरः ॥ ४० ॥ यस्मात्सत्यमवोचस्त्वं कमलायाः पते हरे ॥ तस्मात्ते मत्समा पूजा भविष्यति न संशयः ॥ ४१ ॥ ततो ब्रह्मा विषण्णः सञ्छंकरं प्रत्यभाषत ॥ स्वामिन्ममापराधं त्वं क्षमस्व करुणानिधे ॥ ४२ ॥ एकोपराधः क्षंतव्यः स्वामिभिर्जगदीश्वरैः ॥ ततो महेश्वरोऽवादीद्ब्रह्माणं परिसांत्वयन् ॥ ४३ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ न मिथ्यावचनं मे स्याद्ब्रह्मन्वक्ष्यामि ते शृणु ॥ गच्छ त्वं सहसा वत्स गन्धमादनपर्वतम् ॥४४॥ तत्र क्रतून्कुरुष्व त्वं मिथ्यादोषप्रशांतये ॥ ततो विधूतपापस्त्वं भविष्यसि न संशयः ॥ ॥४५॥तेन श्रौतेषु ते ब्रह्मन्स्मार्तेष्वपि च कर्मसु ॥ पूजा भविष्यति सदा न पूजा प्रतिमासु ते॥४६॥इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ततो ब्रह्मा ययौ विप्रा गंधमादनपर्वतम् ॥ ४७ ॥ ईजे च क्रतुकर्तारं क्रतुभिः पार्वतीपतिम् ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि वर्षाणि मुनिपुंगवाः ॥ ४८ ॥ पौंडरीकादिभिः सर्वैरध्वरैर्भूरिदक्षिणैः ॥ इन्द्रादिसर्वदेवानां सन्निधावयजच्छिवम् ॥ तेन तुष्टोभवच्छंभुर्वरमस्मै प्रदत्तवान् ॥ ४९ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ मिथ्योक्तिदोषस्ते नष्टः कृतैरेतैर्मखैरिह ॥ ५० ॥ चतुरानन ते पूजा श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु ॥ भविष्यत्यमला ब्रह्मन्न पूजा प्रतिमासु ते ॥ ५१ ॥ यागस्थलमिदं तेऽत्र ब्रह्मकुण्डमिति प्रथाम् ॥ गमिष्यति त्रिलोकेस्मिन्पुण्यं पापविनाशनम् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मकुण्डाभिधे तीर्थे सकृद्यः स्नानमाचरेत् ॥ मुक्तिद्वारार्गलं तस्य भिद्यते तत्क्षणाद्द्विजाः ॥ ५३ ॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतं ललाटे भस्म धारयन् ॥ मायाकपाटं निर्भिद्य मुक्तिद्वारं प्रयास्यति ॥ ५४ ॥ ब्रह्मकुण्डोत्थितं भस्म ललाटे यो न धारयेत् ॥ स्वपितुर्बीजसंभूतो न मातरि सुतस्तु सः ॥५५॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतभस्मधारणतो द्विजाः ॥ ब्रह्महत्यायुतं नश्येत्सुरापानायुतं तथा ॥ ५६ ॥ गुरुतल्पायुतं नश्येत्स्वर्णस्तेयायुतं तथा ॥ तत्संसर्गायुतं नश्येत्सत्यमुक्तं मया द्विजाः ॥ ॥ ५७ ॥ ब्रह्मकुण्डसमुद्भूतभस्मधारणवैभवात् ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्या नश्यंति क्षणमात्रतः ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ यज्ञेष्वथ समाप्तेषु मुनयश्च जितेंद्रियाः ॥ ५९ ॥ इन्द्रादिदेवताश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ अन्ये च देवनिवहा गंधमादनपर्वते ॥ ६० ॥ तां यज्ञभूमिमाश्रित्य स्वयं रुद्रेण सेविताम् ॥ निरंतरमवर्तंत विदित्वा तस्य वैभवम् ॥ ६१ ॥ यथाविधि ततो यज्ञान्समाप्य चतुराननः ॥ कृत्वा

त्रिपुंड्रं वा ब्रह्मकुंडस्थभस्मना ॥ १० ॥ नराधमो न कुर्याद्यः सुखं नास्य कदाचन ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतभस्मनिंदारतस्तु यः ॥ ११ ॥ उत्पत्तौ तस्य
सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्मैतल्लोकपावनम् ॥ १२ ॥ अन्यभस्मसमं यस्तु न्यूनं वा वक्ति मानवः ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्य
मनुमेयं विपश्चिता ॥ १३ ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतेऽप्यस्मिन्भस्मनि जाग्रति ॥ भस्मांतरेण मनुजो धारयेद्यस्त्रिपुंड्रकम् ॥ १४ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांक
र्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ कदाचिदपि यो मर्त्यो भस्मैतत्तु न धारयेत् ॥ १५ ॥ उत्पत्तौ तस्य सांकर्यमनुमेयं विपश्चिता ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म
दद्याद्विजाय यः ॥ १६ ॥ चतुरर्णवपर्यंता तेन दत्ता वसुन्धरा ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यस्त्रिर्वा शपथयाम्यहम् ॥ १७ ॥ सत्यंसत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य
भुजमुच्यते ॥ ब्रह्मकुंडोद्भवं भस्म धारयध्वं द्विजोत्तमाः ॥ १८ ॥ एतद्धि पावनं भस्म ब्रह्मयज्ञसमुद्भवम् ॥ पुरा हि भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः
॥ १९ ॥ सन्निधौ सर्वदेवानां पर्वते गंधमादने ॥ ईशशापनिवृत्त्यर्थं क्रतून्सर्वान्समातनोत् ॥ २० ॥ विधाय विधिवत्सर्वानध्वरान्बहुदक्षिणान् ॥
मुमुचे सहसा ब्रह्मा शंभुशापाद्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥ तदेतत्तीर्थमासाद्य स्नानं कुर्वंति ये नराः ॥ ते महादेवसायुज्यं प्राप्नुवंति न संशयः ॥ २२ ॥
॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ व्यासशिष्य महाप्राज्ञ पुराणार्थविशारद ॥ चतुर्दशानां लोकानां स्रष्टारं चतुराननम् ॥ २३ ॥ शंभुः केनापराधेन
शप्तवान्भारतीपतिम् ॥ शापश्च कीदृशस्तस्य पुरा दत्तो हरेण वै ॥ एतत्सर्वं मुने ब्रूहि तत्त्वतोऽस्माकमादरात् ॥ २४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥
पुरा बभूव कलहो ब्रह्मविष्ण्वोः परस्परम् ॥ २५ ॥ कंचिद्धेतुं समुद्दिश्य स्पर्धया श्लाघमानयोः ॥ अहं कर्त्ता न मत्तोऽन्यः कर्त्तास्ति जगतीतले ॥
॥ २६ ॥ एवमाह हरिं ब्रह्मा ब्रह्माणं च हरिस्तथा ॥ एवं विवादः सुमहान्प्रावर्त्तत पुरा तयोः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्राः कुर्वतोः कलहं मिथः ॥
तयोर्गर्वविनाशाय प्रबोधार्थं च देवयोः ॥ २८ ॥ मध्ये प्रादुरभूल्लिंगं स्वयंज्योतिरनामयम् ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मितौ लिंगं ब्रह्मविष्णू
परस्परम् ॥ २९ ॥ समयं चक्रतुर्विप्रा देवानां सन्निधौ पुरा ॥ अनाद्यंतं महालिंगं यदेतद्दृश्यते पुरः ॥ ३० ॥ अनंतादित्यसंका
शमनंताग्निसमप्रभम् ॥ आवयोरस्य लिंगस्य योंऽतमादिं च द्रक्ष्यति ॥ ३१ ॥ स भवेदधिको लोके लोककर्ता च स प्रभुः ॥
अहमूर्ध्वं गमिष्यामि लिंगस्यांतं गवेषयन् ॥ ३२ ॥ गवेषणाय मूलस्य त्वमधस्ताद्व्रज ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तथे
त्याह रमापतिः ॥ ३३ ॥ एवं तौ समयं कृत्वा मार्गणाय विनिर्गतौ ॥ विष्णुर्वराहरूपेण गतोऽधस्ताद्गवेषितुम् ॥ ३४ ॥ हंसतां भारतीजानिः
स्वीकृत्योपरि निर्ययौ ॥ अधो लोकान्विचित्याथो विष्णुर्वर्षगणान्बहून् ॥ यथास्थानं समागत्य बभाषे देवसन्निधौ ॥ ३५ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥

विनष्टाशेषदुःखस्य तत्तीर्थस्नानवैभवात् ॥ अमृतत्वमभूद्यस्मादगस्त्यानुजजन्मनः॥४१॥ ततो ह्यमृतवापीति प्रथाऽस्यासीन्मुनीश्वराः ॥ अत्र तीर्थे नरा ये तु वर्षत्रयमतंद्रिताः॥४२॥स्नानं कुर्वंति ते सत्यममृतत्वं प्रयांति हि ॥ एवं त्वमृतवापीति प्रथा तद्वैभवं तथा ॥ युष्माकं कथितं विप्राः किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ ४३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ एकांतरामनाथाख्या तस्य क्षेत्रस्य वै मुने ॥ ४४ ॥ कथं समागता सूत वक्तुमेतत्त्वमर्हसि ॥ अस्माकं मुनिशार्दूल तच्छुश्रूषातिभूयसी ॥ ४५ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा दाशरथी रामः ससुग्रीवविभीषणः ॥ लक्ष्मणेन युतो भ्रात्रा मंत्रज्ञेन हनूमता ॥ ४६ ॥ वानरैर्बध्यमाने तु सेतावंबुधिमध्यतः ॥ चिंतयन्मनसा सीतामेकांते सममंत्रयत् ॥ ४७ ॥ तेषु मंत्रयमाणेषु रावणादिवधं प्रति ॥ उल्लोलतरकल्लोलो जुघोष जलधिर्भृशम् ॥ ४८ ॥ अर्णवस्य महाभीमे जृंभमाणे महाध्वनौ ॥ अन्योन्यकथितां वार्तां नाशृण्वंस्ते परस्परम् ॥ ४९ ॥ ततः किंचिदिव क्रुद्धो भृकुटीकुटिलेक्षणः ॥ भ्रूभंगलीलया रामो नियम्य जलधिं तदा ॥ ॥ ५० ॥ न्यमंत्रयत विप्रेंद्रा राक्षसानां वधं प्रति ॥ एकांतेऽमंत्रयत्तत्र तैः सार्धं राघवो यतः ॥ ५१ ॥ एकांतरामनाथाख्यं तत्क्षेत्रमभवद्द्विजाः ॥ सोयं नियमितो वार्धी रामभ्रूभंगलीलया ॥ ५२ ॥ अद्यापि निश्चलजलस्तत्प्रदेशेषु दृश्यते ॥ एकांतरामनाथाख्यं तदेतत्क्षेत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ आगत्यामृतवाप्यां च स्नात्वा नियमपूर्वकम् ॥ रामादीनपि सेवंते ते सर्वे मुक्तिमाप्नुयुः ॥ ५४ ॥ अद्वैतविज्ञानविवेकशून्या विरक्तिहीनाश्च समाधिहीनाः ॥ यागाद्यनुष्ठानविवर्जिताश्च स्नात्वात्र यास्यंत्यमृतं द्विजेंद्राः ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये अमृतवापीप्रशंसायामगस्त्यभ्रातृविमुक्तिवर्णनंनाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्नात्वा त्वमृतवाप्यां वै सेवित्वैकांतराघवम् ॥ जितेंद्रियो नरः स्नातुं ब्रह्मकुंडं ततो व्रजेत् ॥ १ ॥ सेतुमध्ये महातीर्थं गंधमादनपर्वते ॥ ब्रह्मकुंडमिति ख्यातं सर्वदारिद्र्यभेषजम् ॥ २ ॥ विद्यते ब्रह्महत्यानामयुतायुतनाशनम् ॥ दर्शनं ब्रह्मकुंडस्य सर्वपापौघनाशनम् ॥ ३ ॥ किं तस्य बहुभिस्तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ महादानैश्च किं तस्य ब्रह्मकुंडविलोकिनः ॥ ४ ॥ ब्रह्मकुंडे सकृत्स्नानं वैकुंठप्राप्तिकारणम् ॥ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म येन धृतं द्विजाः॥ ॥ ५ ॥ तस्यानुगास्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतभस्मना यस्त्रिपुंड्रकम् ॥ ६ ॥ करोति तस्य कैवल्यं करस्थं नात्र संशयः ॥ रजस्परमाणुर्वा यो ललाटे धृतो भवेत् ॥ ७ ॥ तावदेवास्य मुक्तिः स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ तत्कुंडभस्मना मर्त्यः कुर्यादुद्धूलनं तु यः ॥ ८ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्तुं शंकरो वेत्ति वा न वा ॥ ब्रह्मकुंडसमुद्भूतं भस्म यो नैव धारयेत् ॥ ९ ॥ रौरवे नरके घोरे पतेदानंदतारकम् ॥ उद्धूलनं

न्मुदा ॥ निद्रां परित्यजन्ब्राह्मे मुहूर्ते विष्णुचिंतकः ॥ १५ ॥ स्नानं कुर्वन्नुषःकाले नमन्संध्यां प्रसन्नधीः ॥ गायत्रीं प्रजपन्विप्राः पूजयन्हरिशंकरौ ॥ ॥ १६ ॥ वेदाध्यायी शास्त्रपाठी मध्याह्नेऽतिथिपूजकः ॥ श्रोता पुराणपाठानामग्निकार्येष्वतंद्रितः ॥ १७ ॥ पंचयज्ञपरो नित्यं वैश्वदेवबलिप्रदः ॥ प्रत्यब्दं श्राद्धकृत्पित्रोस्तथान्यश्राद्धकृद्द्विजाः ॥ १८ ॥ एवं निनाय कालं स नित्यानुष्ठानतत्परः ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य तपश्चरत उत्तमम् ॥ १९ ॥ सहस्रवर्षाण्यगमञ्च्छंकरासक्तचेतसः ॥ तथापि शंकरो नास्याययौ प्रत्यक्षतां तदा ॥ २० ॥ ततस्त्वगस्त्यभ्रातासौ ग्रीष्मे पंचाग्निमध्यगः ॥ भास्करे दत्तदृष्टिश्च मौनव्रतसमन्वितः ॥ २१ ॥ तिष्ठन्कनिष्ठिकांगुल्यां वामपादस्य निश्चलः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबस्तपस्तेपेऽतिदारुणम् ॥ २२ ॥ अथ तस्य प्रसन्नात्मा महादेवो घृणानिधिः ॥ प्रादुरासीत्स्वया दीप्त्या दिशो दश विभासयन् ॥ २३ ॥ ततोऽद्राक्षीन्मुनिः शंभुं सांबं वृषभसंस्थितम् ॥ दृष्ट्वा प्रणम्य तुष्टाव भवानीपतिमीश्वरम् ॥ २४ ॥ ॥ मुनिरुवाच ॥ ॥ नमस्ते पार्वतीनाथ नीलकंठ महेश्वर ॥ शिव रुद्र महादेव नमस्ते शंभवे विभो ॥ २५ ॥ श्रीकंठोमापते शूलिन्भगनेत्रहराव्यय ॥ गंगाधर विरूपाक्ष नमस्ते रुद्र मन्यवे ॥ २६ ॥ अंतकारे कामशत्रो देवदेव जगत्पते ॥ स्वामिन्पशुपते शर्व नमस्ते शतधन्वने ॥ २७ ॥ दक्षयक्षविनाशाय स्नायूनां पतये नमः ॥ निचेरवे नमस्तुभ्यं पुष्टानां पतये नमः ॥ ॥ २८ ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं महादेव कृपालय ॥ दुस्तराद्भवसिंधोर्मां तारयस्व त्रिलोचन ॥ २९ ॥ अगस्त्यसोदरेणैवं स्तुतः शंभुरभाषत ॥ प्रीणयन्वचसा स्वेन कुंभजस्यानुजं मुनिम् ॥ ३० ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ कुंभजानुज वक्ष्यामि मुक्त्युपायं तवानघ ॥ सेतुमध्ये महातीर्थं गंधमादनपर्वते ॥ ३१ ॥ मंगलाख्यस्य तीर्थस्य नातिदूरेण वर्तते ॥ तत्र गत्वा कुरु स्नानं ततो मुक्तिमवाप्स्यसि ॥३२॥ तत्तीर्थसेवनान्नान्यो मोक्षोपायो लघुस्तव ॥ न हि तत्तीर्थवैशिष्ट्यं वक्तुं शक्यं मयापि च ॥ ३३ ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यस्त्वयाद्य मुनिसत्तम॥ तस्मात्तत्रैव गच्छ त्वं यदीच्छसि भवक्षयम् ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ततो देवस्य वचनादगस्त्यस्य सहोदरः ॥ ३५ ॥ गत्वा सेतुं समुद्रे तु गंधमादनपर्वते॥ ईश्वरेणैव गदितं तीर्थं तच्छीघ्रमासदत् ॥ ३६ ॥ तत्र तीर्थे महापुण्ये स्नातानां मुक्तिदायिनि ॥ एकांतरामनाथाख्ये क्षेत्रालंकरणे शुभे ॥ ३७ ॥ सस्नौ नियमपूर्वं स त्रीणि वर्षाणि वै द्विजः ॥ ततश्चतुर्थवर्षे तु समाधिस्थो महामुनिः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मनाड्यां प्राणवायुं मूर्द्धन्यारोप्य योगतः ॥ प्राणान्निर्गमयामास ब्रह्मरंध्रेण तत्र सः ॥ ३९ ॥ ततोऽगस्त्यानुजः सोयं परित्यज्य कलेवरम् ॥ अवाप मुक्तिं परमां तस्य तीर्थस्य वैभवात् ॥४०॥

१ पार्वतीकान्त—इ० पा० ।

[illegible] पुरे [illegible] निजे नृपः ॥ ११० ॥ पालयन्पृथिवीं सर्वां बुभुजे भार्यया सह ॥ तदाप्रभृति राजासौ नाहंकारं चकार वै ॥ १११ ॥ असूयादींस्तथा दोषान्वर्जयामास भूपतिः ॥ अहिंसानिरतो दांतः सदा धर्मपरोऽभवत् ॥ ११२ ॥ सहस्रं वत्सरानेवं ररक्ष स महीपतिः ॥ ततो विरक्तो राजेन्द्रः पुत्रे राज्यं निधाय तु ॥ ११३ ॥ जगाम मंगलं तीर्थं गन्धमादनपर्वते ॥ तपश्चचार तत्रासौ ध्यायन्हृदि सदाशिवम् ॥ ११४ ॥ ततोऽचिरेण कालेन त्यक्त्वा देहं मनोजवः ॥ शिवलोकं ययौ राजा तस्य तीर्थस्य वैभवात् ॥ ११५ ॥ तस्य भार्या सुमित्रापि तस्यालिंग्य तनुं तदा ॥ अन्वारूढा चितां विप्राः प्राप तल्लोकमेव सा ॥ ११६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं श्रीमन्मंगलनामकम् ॥ मनोजवो नृपो यत्र स्नात्वा तीर्थे महत्तरे ॥ ११७ ॥ शत्रून्विजित्य देहांते शिवलोकं ययौ स्त्रिया ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सेव्यं मंगलतीर्थकम् ॥ ११८ ॥ तीर्थमेतदतिशोभनं शिवं भुक्तिमुक्तिफलदं नृणां सदा ॥ पापराशितृणतूलपावकं सेवत द्विजवरा विमुक्तये ॥ ११९ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये मंगलतीर्थप्रशंसायां मनोजवालक्ष्मीविनाशवर्णनंनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ मंगलाख्ये महातीर्थे नरः स्नात्वा विकल्मषः ॥ एकांतरामनाथाख्यं क्षेत्रं गच्छेत्ततः परम् ॥ १ ॥ तत्र रामो जगन्नाथो जानक्या लक्ष्मणेन च ॥ हनुमत्प्रमुखैश्चापि वानरैः परिवारितः ॥ २ ॥ सन्निधत्ते सदा विप्रा लोकानुग्रहकाम्यया ॥ विद्यते पुण्यदा तत्र नाम्ना ह्यमृतवापिका ॥ ३ ॥ तस्यां निमज्जतां नृणां न जरांतकजं भयम् ॥ अस्याममृतवाप्यां यः सश्रद्धं स्नाति मानवः ॥ ४ ॥ अमृतत्वं भजत्येष शंकरस्य प्रसादतः ॥ महापातकनाशिन्यामस्यां वाप्यां निमज्जताम् ॥ ५ ॥ अमृतत्वं हरो दातुं सन्निधत्ते सदा तटे ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ इयं ह्यमृतवापीति कुतो हेतोर्निगद्यते ॥ ६ ॥ अस्माकमेतद्ब्रूहि त्वं कृपया व्यासशासित ॥ तथैवामृतनामिन्या वापिकायाश्च वैभवम् ॥ तृप्तिर्न जायतेऽस्माकं त्वद्वचोऽमृतपायिनाम् ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अस्या अमृतनामत्वं वैभवं च मनोहरम् ॥ ८ ॥ प्रवक्ष्यामि विशेषेण शृणुत द्विजसत्तमाः ॥ पुरा हिमवतः पार्श्वे नानामुनिसमाकुले ॥ ९ ॥ सिद्धचारणगंधर्वदेवकिन्नरसेविते ॥ सिंहव्याघ्रगजाश्वमृगादिसमाकुले ॥ १० ॥ तमालतालहिंतालचंपकाशोकसंतते ॥ हंसकोकिलदात्यूहचक्रवाकादिशोभिते ॥ ११ ॥ [illegible] वृते ॥ सत्यवाञ्छीलवान्वाग्मी वशी कुंभजसोदरः ॥ १२ ॥ आस्ते तपश्चरन्नित्यं मोक्षार्थी शंकरप्रियः ॥ त्रिकालमर्चयञ्छंभुं [illegible] ॥ १३ ॥ आगतान्स्वाश्रमाभ्याशमतिथीनन्नभोजनैः ॥ पूजयन्नर्चयन्नग्निं संध्योपासनतत्परः ॥ १४ ॥ गायत्र्यादीन्महामंत्रान्काले काले जप

न चिरान्नृप ॥ ८३ ॥ विजित्य शत्रूंश्च रणे पुनर्भूमिं प्रपत्स्यसे ॥ अतस्त्वं भार्यया सार्द्धं पुत्रेण च मनोजव ॥ ८४ ॥ गच्छ मंगलतीर्थं तद्गन्धमादनपर्वते ॥ अहमप्यागमिष्यामि तवानुग्रहकाम्यया ॥ ८५ ॥ पराशरस्त्वेवमुक्त्वा राजमुख्यैस्त्रिभिः सह ॥ प्राया त्सेतुं समुद्दिश्य स्नातुं मंगलतीर्थके ॥ ८६ ॥ राजादिभिः सह मुनिर्विलंघ्य विविधं वनम् ॥ वनप्रदेशदेशांश्च दस्युग्रामाननेकशः ॥ ॥ ८७ ॥ प्रययौ मंगलं तीर्थं गन्धमादनपर्वते ॥ तत्र संकल्प्य विधिवत्सस्नौ स मुनिपुंगवः ॥ ८८ ॥ तानपि स्नापयामास राजादीन्विधिपूर्व कम् ॥ तत्र श्राद्धं च भूपालश्चकार पितृतृप्तये ॥ ८९ ॥ तत्र मासत्रयं सस्नौ राजा पत्नी सुतस्तथा ॥ ततः पराशरमुनिः सस्नौ नियमपूर्वकम् ॥ ॥ ९० ॥ एवं मासत्रयं सस्नौ तैः साकं मुनिपुंगवः ॥ मंगलाख्ये महापुण्ये सर्वामंगलनाशने ॥ ९१ ॥ ततः पराशरमुनिः सर्वानर्थविनाशनम् ॥ रामस्यैकाक्षरं मंत्रं तदंते समुपादिशत् ॥ ९२ ॥ चत्वारिंशद्दिनं तत्र मंत्रमेकाक्षरं नृपः ॥ तत्र तीर्थे जजापासौ मुन्युक्तेनैव वर्त्मना ॥ ९३ ॥ एव मभ्यसतस्तस्य मंत्रमेकाक्षरं द्विजाः ॥ मुनिप्रसादात्पुरतो धनुः प्रादुरभूद्दृढम् ॥ ९४ ॥ अक्षयाविषुधी चापि खड्गो च कनकत्सरू ॥ एकं चर्म गदा चैका तथैको मुसलोत्तमः ॥ ९५ ॥ एकः शंखो महानादो वाजियुक्तो रथस्तथा ॥ ससारथिः पताका च तीर्थादुत्तस्थुरग्रतः ॥ ९६ ॥ कवचं कांचनमयं वैश्वानरसमप्रभम् ॥ प्रादुर्बभूव तत्तीर्थात्प्रसादेन मुनेस्तथा ॥ ९७ ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषणम् ॥ तीर्थानां प्रवरात्तस्मा दुत्थितं नृपतेः पुरः ॥ ९८ ॥ दिव्यांबरसहस्रं च तीर्थात्प्रादुरभूत्तदा ॥ माला च वैजयंत्याख्या स्वर्णपंकजशोभिता ॥ ९९ ॥ एतत्सर्वं समालोक्य मुनयेऽसौ न्यवेदयत् ॥ ततः पराशरमुनिर्जलमादाय तीर्थतः ॥ १०० ॥ अभ्यषिंचन्नरपतिं मंत्रपूतेन वारिणा ॥ ततोऽभिषिक्तो नृपतिर्मुनिना परिशोभितः ॥ १०१ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितः ॥ १०२ ॥ दिव्यांबरधरश्चापि वाजियुक्त रथस्थितः ॥ शुशुभेऽतीव नृपतिर्मध्याह्न इव भास्करः ॥ १०३ ॥ तस्मै नृपतये तत्र ब्रह्माद्यस्त्रं महामुनिः ॥ सांगं च सरहस्यं च सोत्सर्गं सोप संहृति ॥ १०४ ॥ उपादिशच्छक्तिपुत्रः सुमित्राजानये तदा ॥ मनोजवोऽथ मुनिना ह्याशीर्वादपुरःसरम् ॥ १०५ ॥ प्रेरितो रथमास्थाय प्रणम्य मुनिपुंगवम् ॥ प्रदक्षिणीकृत्य तदाभ्यनुज्ञातो महर्षिणा ॥ १०६ ॥ सार्द्धं पत्न्या च पुत्रेण प्रययौ विजयाय सः ॥ स गत्वा स्वपुरं राजा प्रदध्मौ जलजं तदा ॥ १०७ ॥ ततः शंखरवं श्रुत्वा गोलभस्तु ससैनिकः ॥ युद्धाय निर्ययौ तूर्णं मनोजवनृपेण सः ॥ १०८ ॥ दिनत्रयं रणं जज्ञे गोलभेन नृपस्य वै ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे गोलभं तु ससैनिकम् ॥ १०९ ॥ मनोजवो नृपो युद्धे ब्रह्मास्त्रेण व्यनाशयत् ॥ ततः सपुत्र

साधुसज्जनसंमतः ॥ ६० ॥ ततः सुमित्रा तं दृष्ट्वा पराशरमुपागतम् ॥ ववंदे चरणौ तस्य सपुत्रा सा पतिव्रता ॥ ६१ ॥ ततः पराशरेणेयं सुमित्रा परिसांत्विता ॥ आश्वासिता च मुनिना मा शोचस्वेति भामिनि ॥ ततः सुमित्रां पप्रच्छ शक्तिपुत्रो महामुनिः ॥ ६२ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ का त्वं सुश्रोणि कश्चासौ यश्चायं पतितोऽग्रतः ॥ ६३ ॥ अयं शिशुश्च कस्ते स्याद्वद तत्त्वेन मे शुभे ॥ पृष्टैवं मुनिना साध्वी तमुवाच महामुनिम् ॥ ६४ ॥ ॥ सुमित्रोवाच ॥ ॥ पतिर्ममायमस्याहं भार्या वै मुनिसत्तम ॥ आवाभ्यां जनितश्चायं चंद्रकांताभिधः सुतः ॥ ६५ ॥ अयं मनोजवोनाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ विक्रमाढ्यस्य तनयः शौर्ये विष्णुसमो बली ॥ ६६ ॥ सुमित्रानाम तस्याहं भार्या पतिमनुव्रता ॥ युद्धे विनिर्जितो राजा गोलभेन मनोजवः ॥ ६७ ॥ राज्याद्भ्रष्टो निरालंबो मया पुत्रेण चान्वितः ॥ वनं विवेश ब्रह्मर्षे क्रूरसत्त्वभयानकम् ॥ ६८ ॥ क्षुधया पीडितः पुत्रो ह्यावामन्नमयाचत ॥ निरन्नो विधुरो राजा दृष्ट्वा पुत्रं क्षुधार्दितम् ॥ ६९ ॥ शोकाकुलमना ब्रह्मन्मूर्च्छितः पतितो भुवि ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा शोकपर्याकुलाक्षरम् ॥ ७० ॥ शक्तिपुत्रो मुनिः प्राह सुमित्रां तां पतिव्रताम् ॥ मनोजवस्य नृपतेर्भार्यामग्निशिखोपमाम् ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ मनोजवस्य भार्ये ते मा भीर्भूयात्कथंचन ॥ युष्माकमशुभं सत्यमचिरान्नाशमेष्यति ॥ ७२ ॥ मूर्च्छां विहाय ते भद्रे क्षणादुत्थास्यते पतिः ॥ ततः पराशरो विप्रः पाणिना तं नराधिपम् ॥ ७३ ॥ पस्पर्श मंत्रं प्रजपन्ध्यात्वा देवं त्रियंबकम् ॥ ततो मनोजवो राजा करस्पृष्टो महामुनेः ॥ ७४ ॥ उत्थितः सहसा तत्र त्यक्त्वा मूर्च्छां तमोमयीम् ॥ ततः पराशरमुनिं प्रणम्य जगतीपतिः ॥ उवाच परमप्रीतः प्रांजलिर्विप्रसत्तमम् ॥ ७५ ॥ ॥ मनोजव उवाच ॥ ॥ पराशरमुने त्वत्त्र त्वत्पादाब्जनिषेवणात् ॥ ७६ ॥ मूर्च्छा मे निगता सद्यः पातकं नैव नाशितम् ॥ त्वद्दर्शनमपुण्यानां नैव सिध्येत्कदाचन ॥ ७७ ॥ रक्ष मां करुणादृष्ट्या च्यावितं शत्रुभिः पुरात् ॥ इत्युक्तः स मुनिः प्राह राजानं तं मनोजवम् ॥ ७८ ॥ ॥ पराशर उवाच ॥ ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि राजञ्छत्रुजयाय वै ॥ रामसेतौ महापुण्ये गंधमादनपर्वते ॥ ७९ ॥ विद्यते मंगलं तीर्थं सर्वैश्वर्यप्रदायकम् ॥ सर्वलोकोपकाराय तस्मिन्सरसि राघवः ॥ ८० ॥ सन्निधत्ते सदा लक्ष्म्या सीतया राजसत्तम ॥ सपुत्रभार्यस्त्वं तत्र गत्वा स्नात्वा सभक्तिकम् ॥ ८१ ॥ क्षेत्रश्राद्धादिकं चापि तत्तीरे कुरु भूपते ॥ पुरा कृते त्वया राजन्नलक्ष्मीः क्लेशकारिणी ॥ ८२ ॥ वैभवात्तस्य तीर्थस्य नाशं यास्यत्यसंशयम् ॥ मंगलानि च सर्वाणि प्राप्स्यसि

१ [illegible]

दिवसे तयोः॥ नैकोद्दिष्टविधानेन पार्वणेनापि वै प्रिये ॥३६॥ कृतं न हि मया भद्रे भूरिभोजनमेव वा ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ॥ ३७ ॥ चैत्रमासे प्रिये चित्रानक्षत्रे पानकं मया ॥ पनसानां फलं स्वादु कदलीफलमेव वा ॥ ३८ ॥ तथा छत्रं सदंडं च रम्यं पादुकयोर्द्वयम् ॥ तांबूलानि च पुष्पाणि चंदनं चानुलेपनम् ॥ ३९ ॥ न दत्तं वेदविद्भ्यस्तु चित्रगुप्तस्य तुष्टये ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ४० ॥ नाश्वत्थश्चूतवृक्षो वा न्यग्रोधस्तिंतिणी तथा ॥ पिचुमंदः कपित्थो वा तथैवामलकीतरुः ॥ ४१ ॥ नारिकेलतरुर्वापि स्थापितोऽध्वगशांतये ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ४२ ॥ सम्मार्जनं च न कृतं शिवविष्णवालये मया ॥ न खानितं तटाकं च न कूपोपि ह्रदोऽपि वा ॥ ॥ ४३ ॥ न रोपितं पुष्पवनं तथैव तुलसीवनम् ॥ शिवविष्णवालयौ वापि निर्मितो न मया प्रिये ॥ ४४ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ न मया पैतृके मासि पितॄनुद्दिश्य शोभने ॥ महालयं कृतं श्राद्धमष्टकाश्राद्धमेव वा ॥ ४५ ॥ नित्यश्राद्धं तथा काम्यं श्राद्धं नैमित्तिकं प्रिये ॥ न कृताः क्रतवश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणाः ॥ ४६ ॥ मासोपवासो न कृतः एकादश्यामुपोषणम् ॥ धनुर्मासेप्युषःकाले शंभुविष्णवादिदेवताः ॥ ४७ ॥ संपूज्य विधिवद्भद्रे नैवेद्यं न कृतं मया ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ ४८ ॥ हरिशंकरयोर्नाम्नां कीर्तनं न मया कृतम् ॥ उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च जाबालोक्तैश्च सप्तभिः ॥ ४९ ॥ न धृतं भस्मना भद्रे रुद्राक्षं न धृतं मया ॥ जपश्च रुद्रसूक्तानां पंचाक्षरजपस्तथा ॥ ५० ॥ तथा पुरुषसूक्तस्य जपोऽप्यष्टाक्षरस्य च ॥ नैवकारि मया भद्रे नैवान्यो धर्मसंचयः ॥ ५१ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥ एवं स विलपन्राजा भार्यामाभाष्य खिन्नधीः ॥ ५२ ॥ मूर्च्छामुपाययौ विप्राः पपात च धरातले ॥ सुमित्रा पतितं दृष्ट्वा भार्या सा पतिमंगना ॥ ५३ ॥ आलिंग्य विललापाथ सपुत्रा भृशदुःखिता ॥ मम नाथ महाराज सोमान्वयधुरंधर ॥ ५४ ॥ मां विहाय क्व यातोऽसि सपुत्रां विजने वने ॥ अनाथां त्वामनुगतां सिंहत्रस्तां मृगीमिव ॥ ५५ ॥ मृतोऽसि यदि राजेंद्र तर्हि त्वामहमप्यरम् ॥ अनुव्रजामि विधवा न स्थास्ये क्षणमप्युत ॥ ५६ ॥ पितरं पश्य पतितं चन्द्रकांत सुत क्षितौ ॥ इत्युक्तश्चंद्रकांतोऽपि सुतो राज्ञः क्षुधार्दितः ॥ ५७ ॥ पितरं परिरभ्याथ निःशब्दं प्ररुरोद सः ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्रा जटावल्कलसंवृतः ॥ ५८ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगस्त्रिपुण्ड्रांकितमस्तकः ॥ रुद्राक्षमालाभरणः सितयज्ञोपवीतवान् ॥ ५९ ॥ पराशरोनाम मुनिराजगाम यदृच्छया ॥ तं शब्दमभिलक्ष्यासौ

१ साध्वि–इ० पा० ।

॥ एतानि यत्र विद्यंते पुरुषे स विनश्यति ॥ क्षणेन पुत्रपौत्रैश्च सार्द्धं चाखिलसंपदा ॥
हिनी ॥ भवंत्येतानि विप्रेंद्राः संपदां नाशहेतवः ॥ १० ॥ असूयाकुलचित्तस्य वृथाहंकारिणस्तथा ॥ १२ ॥ लुब्धस्य कामदुष्टस्य मतिरेवं बभूव ह ॥
॥ ११ ॥ बभूव तस्यासूया च जनविद्वेषिणी सदा ॥ अकरोच्च तथा राजा निश्चित्य मनसा तदा ॥ धनं धान्यं च विप्राणां जहार किल लोभतः ॥
विप्रग्रामे करादानं करिष्यामीति निश्चितः ॥ १३ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां विप्राणां च महात्मनाम् ॥ १५ ॥ क्षेत्राण्यपजहारायमहंकारवि
॥ १४ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां वित्तान्यादत्त रागतः ॥ दुष्कर्मपरिपाकेन क्रूरेण द्विजपुंगवाः ॥ पुरं रुरोध बलवान्परदेशाधिपो रिपुः ॥ १७ ॥
मूढधीः ॥ एवमन्याययुक्तस्य देवद्विजविरोधिनः ॥ १६ ॥ मनोजवस्य नृपतेरहंकाररतात्मनः ॥ ततः स गोलभेनाजौ
गोलभोनाम विप्रेंद्राश्चतुरंगबलैर्युतः ॥ षण्मासं युद्धमभवद्गोलभेन दुरात्मनः ॥ १८ ॥ चतुरंगबलोपेतस्तस्तद्युदा
जितो राज्यात्परिच्युतः ॥ १९ ॥ वनं सपुत्रदारः सन्प्रपेदे समनोजवः ॥ गोलभः पालयन्नास्ते मनोजवपुरे चिरम् ॥२०॥ झिल्लिकागणसंजुष्टं व्याघ्रभावन
स्य रणे बली ॥ मनोजवोपि विप्रेंद्राः शोचन्स्त्रीपुत्रसंयुतः ॥ २१ ॥ क्षुत्क्षामः प्रस्खलञ्छ्वसन्प्रविवेश महावनम् ॥ अयानतान्न पितरं मनोजवसुतः
भीषणम् ॥ २२ ॥ व्यात्तद्विरदचीत्कारं वराहमहिषाकुलम् ॥ तस्मिन्वने महाघोरे क्षुधया परिपीडितः ॥ २३ ॥ तन्मातापितरौ तत्र श्रुत्वा पुनस्त
शिशुः ॥ अंब मेन्नं प्रयच्छ त्वं क्षुधा मां बाधते भृशम् ॥ २४ ॥ एवं स्वजननीं चापि प्रार्थयामास बालकः ॥ तन्मातापितरौ ॥ २६ ॥ मुह्यमानश्च स मुहुः शुष्ककंठो
भाषितम् ॥ २५ ॥ शोकाभिभूतौ सहसा मोहं समुपजग्मतुः ॥ भार्यामथाब्रवीद्राजा सुमित्रांनाम नामतः ॥ किमर्थं सम्जे त्वया दुर्भाग्यं
घृताल्लुकः ॥ सुमित्रे किं करिष्यामि कुत्र यास्यामि का गतिः ॥ २७ ॥ मरिष्यत्यचिरादेष सुतो मे क्षुधयार्दितः ॥ तथान्या देवताः मूर्तिभाग
मां वृथा प्रिये ॥ २८ ॥ को वा मोचयिता दुःखमेतद्दुष्कर्मजं मम ॥ न पूजितो मया शंभुर्हरिर्वा पूर्वजन्मसु ॥ २९ ॥ शिवविष्ण्वादिदेवानां वित्तं नाप
सुसुखाः प्रिये ॥ तेन पापेन चाद्याहमस्मिन्जन्मनि शोभने ॥ ३० ॥ अहंकाराभिभूतोऽस्मि विप्रक्षेत्राण्यपाहरम् ॥ निरन्नो निर्धनो दुःखी भुवि गो
हृतं मया ॥ ३१ ॥ एवं दुष्कर्मबाहुल्याद्गोलभेन पराजितः ॥ वनं यातोस्मि विजनं त्वया सह सुतेन च ॥ ३२ ॥ न मया पूजितः शंभुर्वि
ऽहं पिपासितः ॥ कथमन्नं प्रदास्यामि क्षुधिताय सुताय से ॥ ३३ ॥ न मयान्नानि दत्तानि ब्राह्मणेभ्यः शुचिस्मिते ॥ न मयाग्नो हुतं पूर्वं न तीर्थमपि सेवितम् ॥ ३५ ॥ नाहं श्राद्धं पितृभ्यो ह्मयाद
र्वा देवतांतरम् ॥ ३४ ॥ तेन पापेन मे त्वद्य दुःखमेतत्समागतम् ॥

दनपर्वते॥ सीताकुण्डस्य तीरे त्वं इष्ट्वा यागैः सदाशिवम् ॥ ६५ ॥ तस्मिन्सरसि च स्नायाः सर्वपापहरे शुभे ॥ ततः पूतो भवेश्शक्र ब्रह्महत्याविमोचितः॥६६॥ देवलोकं पुनर्यायाः सर्वदुःखविवर्जितः ॥ सर्वपापहरं पुण्यं सीताकुण्डं विमुक्तिदम् ॥६७॥ महापातकसंघानां नाशकं परमामृतम् ॥ सर्वदुःखप्रशमनं सर्वदारिद्र्यनाशनम् ॥ ६८ ॥ धनधान्यप्रदं शुद्धं वैकुण्ठादिपदप्रदम् ॥ तस्मात्तत्र कुरुष्वेष्टिं सीतासरसि वृत्रहन् ॥ ६९ ॥ इत्युक्तः सुरराजोऽसौ प्रययौ गंधमादनम् ॥ प्राप्य सीतासरो विप्राः स्नात्वेष्ट्वा च तदंतिके ॥ ७० ॥ प्रययौ स्वपुरीं भूयो ब्रह्महत्याविमोचितः ॥ एवं प्रभावं तत्तीर्थं सीतायाः कुण्डमुत्तमम् ॥ ७१ ॥ राघवप्रत्ययार्थं हि प्रविश्य हुतवाहनम् ॥ संनिधौ सर्वदेवानां मैथिली जनकात्मजा ॥ ७२ ॥ विनिर्गता पुनर्वह्नेः स्थिता सर्वांगशोभना ॥ निर्ममे लोकरक्षार्थं स्वनाम्ना तीर्थमुत्तमम् ॥ ७३ ॥ तत्र सस्नौ स्वयं सीता तेन सीतासरः स्मृतम् ॥ तत्र यो मानवः स्नाति सर्वान्कामाल्लँभेत सः ॥ ७४ ॥ तस्मिन्नुपस्पृश्य नरो द्विजेंद्रा दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ॥ कृत्वा च यज्ञान्बहुदक्षिणाभिर्लोकं प्रयायात्परमेश्वरस्य ॥ ७५ ॥ युष्माकमेवं प्रथितं मुनींद्राः सीतासरो वैभवमेतदुक्तम् ॥ शृण्वन्पठन्वै तदिहैव भोगान्भुक्त्वा परत्रापि सुखं लभेत ॥ ७६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सीतासरःप्रशंसायामिंद्रब्रह्महत्याविमोक्षणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सीताकुण्डे महापुण्ये नरः स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥ ततस्तु मंगलं तीर्थमभिगच्छेत्समाहितः ॥ १ ॥ सन्निधत्ते सदा यत्र कमला विष्णुवल्लभा ॥ अलक्ष्मीपरिहाराय यस्मिन्सरसि वै सुराः ॥ २ ॥ शतक्रतुमुखाः सर्वे समागच्छंति नित्यशः ॥ तदेतत्तीर्थमुद्दिश्य ऋषयो लोकपावनम् ॥ ३ ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि पुण्यं पापविनाशनम् ॥ पुरा मनोजवो नाम राजा सोमकुलोद्भवः ॥ ४ ॥ पालयामास धर्मेण धरां सागरमेखलाम् ॥ अयष्ट स सुरान्यज्ञै र्ब्राह्मणानन्नसंचयैः ॥ ५ ॥ तर्पयामास कव्येन प्रत्यब्दं पितृदेवताः ॥ त्र्यीमध्यैष्ट[1] सततमपाठीच्छास्त्रमर्थवत् ॥ ६ ॥ व्यजेष्ट शत्रून्वीर्येण प्राणंसीदीशकेशवौ ॥ अरंस्त नीतिशास्त्रेषु तथापाठीन्महामनून् ॥७॥ एवं स धर्मतो राजा पालयामास मेदिनीम् ॥ रक्षतस्तस्य राज्ञोऽभूद्राज्यं निहतकंटकम् ॥ ८ ॥ अहंकारोऽभवत्तस्य पुत्रसंपद्विनाशनः ॥ अहंकारो भवेद्यत्र तत्र लोभो मदस्तथा ॥९॥ कामः क्रोधश्च हिंसा च तथाऽसूया विमो

१ त्र्यीमध्यैष्ट—त्रेदं प्रथम मधीतवान्—इत्यर्थः । एतच्छ्लोकस्य समार्थकः श्लोको भट्टिकाव्ये यथा—"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनपारीत्समम्स्त बन्धून् । व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरीं" इति ।

सुखं सर्वस्य लोकस्य बभूव चिरदुःखिनः ॥ राक्षसस्य वधोत्पन्ना ब्रह्महत्या पुरंदरम् ॥ अन्वधावत्तदा भीमा नादयंती दिशो दश ॥४०॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ न विप्रो राक्षसः सूत कपालाभरणो मुने ॥ तत्कथं ब्रह्महत्येंद्रं तद्वधात्समुपाद्रवत् ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि परमं गुह्यं मुनींद्राः परमाद्भुतम् ॥४२॥ शृणुत श्रद्धया यूयं समाधाय स्वमानसम् ॥ पुरा विंध्यप्रदेशेषु त्रिवक्रोनाम राक्षसः ॥ ४३ ॥ तस्य भार्या गुणोपेता सौंदर्यगुणशालिनी ॥ सुशीलानाम सुश्रोणी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ ४४ ॥ सा कदाचिन्मनोज्ञांगी सुवेषा चारुहासिनी ॥ विंध्यपादवनोद्देशे विचचार विलासिनी ॥ ४५ ॥ तस्मिन्वने शुचिर्नाम वर्तते स्म महामुनिः ॥ तपस्समाधिसंयुक्तो वेदाध्ययनतत्परः ॥ ४६ ॥ तस्याश्रमसमीपं तु सा ययौ वरवर्णिनी ॥ तां दृष्ट्वा स मुनिर्धैर्यं मुमोचानंगपीडितः॥ तामासाद्य वरारोहां बभाषे मुनिसत्तमः ॥ ४७ ॥ ॥ शुचिरुवाच ॥ ॥ ललने स्वागतं तेऽस्तु कस्य भार्या शुचिस्मिते ॥ ४८ ॥ किमागमनकृत्यं ते वनेऽस्मिन्नतिभीषणे ॥ श्रांतासि त्वं वरारोहे वसास्मिन्कुटजे मम ॥ ४९ ॥ तथोक्ता सा तु सुश्रोणी तं मुनिं प्रत्यभाषत ॥ त्रिवक्ररक्षोभार्याहं सुशीला नामतो मुने ॥५०॥ पुष्पावचयकामेन वनमेतत्समागता ॥ अपुत्राहं मुने भर्त्रा प्रेरिता पुत्रमिच्छता ॥ ५१ ॥ शुचिं मुनिं समाराध्य तस्मात्पुत्रमवाप्नुहि ॥ इति प्रतिसमादिष्टा पतिना त्वां समागता ॥५२॥ पुत्रमुत्पादय त्वं मे कृपां कुरु मुने मयि ॥ एवमुक्तः स तु शुचिः सुशीलां तामभाषत ॥ ५३ ॥॥ शुचिरुवाच ॥॥ त्वां दृष्ट्वा मम च प्रीतिः सुशीले विद्यतेऽधुना॥ मनोरथमहांभोधिं त्वमापूरय मामकम् ॥ ५४ ॥ इत्युक्त्वा स मुनिस्तत्र तया रेमे दिनत्रयम् ॥ तामुवाच मुनिः प्रीतः सुशीलां सुन्दराकृतिम् ॥ ॥ ५५ ॥ तवोदरे महावीर्यः कपालाभरणाभिधः ॥ भविष्यति चिरं राज्यं पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ ५६ ॥ सहस्रं वत्सरान्वत्सस्तपसा प्रीणयन्विभुम् ॥ पुरंदरं विनान्येभ्यो देवेभ्यो नास्य वध्यता॥५७॥ ईदृशस्ते सुतो भूयादिंद्रतुल्यपराक्रमः ॥ इत्युक्त्वा स मुनिर्नारीं काशीं शिवपुरीं ययौ ॥५८॥ सुशीला सापि सुषुवे कपालाभरणं सुतम् ॥ तं जघान मृधे शक्रो वज्रेण मुनिपुंगवाः ॥५९॥ शुचेर्बीजसमुद्भूतं तमिंद्रो न्यवधीद्यतः ॥ ततः पुरंदरः शक्रो जगृहे ब्रह्महत्यया ॥६०॥ धावति स्म तदा शक्रः सर्वांल्लोकान्भयाकुलः॥ धावंतमनुधावंती ब्रह्महत्या तमन्वगात्॥६१॥ अनुद्रुतो हि विप्रेंद्राः शक्रोऽयं ब्रह्महत्यया ॥ पितामहसदः प्राप संतप्तहृदयो भृशम् ॥६२॥ न्यवेदयद्ब्रह्महत्यां ब्रह्मणे स पुरंदरः ॥ भगवंल्लोकनाथेनं ब्रह्महत्यातिभीषणा॥६३॥नाधते मां प्रजानाथ तस्या नाशं ब्रवीहि मे ॥ पुरंदरेणेवमुक्तो ब्रह्मा प्राह दिवस्पतिम्॥६४॥ ब्रह्मोवाच ॥ सीताकुण्डं प्रयाहींद्र गंधमा

१ पुरंदर-इ० पा० । २ नियामस्य-इ० पा० ।

श्वरथपादातैरुद्धतै रेणुसंचयैः ॥ १५ ॥ शोषयञ्जलधीन्सिंधूंश्चूर्णयन्पर्वतानपि ॥ निःसाणध्वनिना विप्रा नादयन्रोदसी तथा ॥ १६ ॥ अश्वानां हेषितरवैर्गजानामपि बृंहितैः ॥ रथनेमिस्वनैरुग्रैः सिंहनादैः पदातिनाम् ॥ १७ ॥ श्रोत्राणि दिग्गजानां च वितन्वन्बधिराणि सः ॥ अंगमदेवनगरीं युयुत्सुरमरैः सह ॥ १८ ॥ तत इन्द्रादयो देवाः सेनाकलकलध्वनिम् ॥ श्रुत्वाभिनिर्य्ययुः पुर्या युद्धाभिमनसो द्विजाः ॥ १९ ॥ ततो युद्धं समभवद्देवानां राक्षसैः सह ॥ अदृष्टपूर्वं जगति तथैवाश्रुतपूर्वकम् ॥ २० ॥ तत इन्द्रादयो देवा राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ राक्षसाश्च सुराञ्जघ्नुः समरे विजिगीषवः ॥ २१ ॥ द्वन्द्वयुद्धं च समभूदन्योन्यं सुररक्षसाम् ॥ कपालाभरणेनाजौ युयुधे बलवृत्रहा ॥ २२ ॥ यमेन शवभक्षश्च वरुणेन च कौशिकः[1] ॥ कुबेरो रुधिराक्षेण युयुधे ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २३ ॥ मांसप्रियो मद्यसेवी क्रूरदृष्टिर्भयावहः ॥ चत्वार एते विक्रांताः कपालाभरणानुजाः ॥ २४ ॥ अश्विभ्यामग्निवायुभ्यां युद्धे युयुधिरे मिथः ॥ ततो यमो महावीर्यः कालदण्डेन वेगवान् ॥ २५ ॥ शवभक्षं निहत्याजावनयद्यमसादनम् ॥ तस्य चाक्षौहिणीस्त्रिंशन्निजघ्ने समरे यमः ॥ २६ ॥ वरुणः कौशिकस्याजौ प्रासेन प्राहरच्छिरः ॥ कुबेरो रुधिराक्षस्य कुन्तेनाभ्यहरच्छिरः ॥ २७ ॥ अश्विभ्यामग्निवायुभ्यां कपालाभरणानुजाः ॥ निहताः समरे विप्राः प्रययुर्यमसादनम्[2] ॥ २८ ॥ अक्षौहिणीशतं चापि देवेन्द्रेण मृधे द्विजाः ॥ यामार्द्धेन हतं युद्धे प्रययौ यमसादनम् ॥ २९ ॥ ततः कपालाभरणः प्रेक्ष्य सेनां निजां हताम् ॥ चापमादाय निशिताञ्छरांश्चापि महाजवान् ॥ ३० ॥ अभ्ययात्समरे शक्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ततः शक्रस्य शिरसि व्यधमच्छरपंचकैः ॥ ३१ ॥ तानप्राप्तान्प्रचिच्छेद शरैर्युद्धे स वृत्रहा ॥ ततः शूलं समादाय कपालाभरणो मृधे ॥ ३२ ॥ देवेंद्राय प्रचिक्षेप तं शक्त्या निजघान सः ॥ ततः कपालाभरणः शतहस्तायतां गदाम् ॥ ३३ ॥ आयसीं पंचसाहस्रतुलाभारेण निर्मिताम् ॥ आददे समरे शक्रं वक्षोदेशे जघान च ॥३४॥ ततः स मूर्च्छितः शक्रो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ मृतसंजीविनीं विद्यां जपित्वाथ बृहस्पतिः ॥ ३५ ॥ पुलोमजापतिं युद्धे समजीवयदद्भुतम् ॥ ऐरावतं तदारुह्य[3] कपालाभरणांतिकम् ॥ ३६ ॥ आजगाम शचीभर्ता प्रहर्तुं कुलिशेन तम् ॥ एकप्रहारेण तदा महेंद्रः पाकशासनः ॥ ३७ ॥ कपालाभरणं युद्धे वज्रेण सरथाश्वकम् ॥ सचापं सध्वजं चैव सतूणीरं सवर्मकम् ॥३८॥ चूर्णयामास कुपितस्तिलशः कणशस्तथा ॥ हते तस्मिन्महावीरे कपालाभरणे रणे॥३९॥

---

१ कौशिकः--इति सर्वत्र पाठः । २ यमवश्यताम्–इ० पा० । ३ समारुह्य–इ० पा० ।

स्वस्थः सुन्दररूपधृक् ॥ सर्वसंपत्समृद्धोऽसौ भुक्त्वा भोगाननेकशः ॥ ९२ ॥ देहांते प्रययौ मुक्तिं स्नानात्पापविनाशने ॥ पितापि तत्र म
देहांते मुक्तिमाप्तवान् ॥ ९३ ॥ तेनोपदिष्टो यः शूद्रः स भुक्त्वा नरकान्क्रमात् ॥ अनेकासु जनित्वा च कुत्सितास्वपि योनिषु ॥ ९४ ॥ गृध्रज
भवत्पश्चाद्गंधमादनपर्वते ॥ स कदाचिज्जलं पातुं तीर्थे पापविनाशने ॥ ९५ ॥ समागतः पपौ तोयं सिषिचे चात्मनस्तनुम् ॥ तदैव दिव
सन्सर्वाभरणभूषितः ॥ ९६ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो रक्तचंदनरूषितः ॥ दिव्यं विमानमारुह्य शोभितश्छत्रचामरैः ॥ ९७ ॥ उत्तमस्त्रीगणै
प्रययावमरालयम् ॥९८॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं प्रभावमेतद्वै तीर्थं पापविनाशनम् ॥ स्वर्गदं मोक्षदं पुण्यं प्रायश्चित्तकरं तथा ॥ ब्रह्मवि
शानैः सेवितं सुरसेवितम् ॥ ९९ ॥ पापानां नाशनाद्विप्राः पापनाशाभिधं हि तत् ॥ श्रेयोर्थी पुरुषस्तस्मात्स्नानात्पापविनाशने ॥१००॥
रहस्यं कथितं मुनींद्रास्तद्वैभवं पापविनाशनस्य ॥ यत्राभिषेकात्सहसा विमुक्तौ द्विजश्च शूद्रश्च विनिंद्यकृत्यौ ॥१०१॥ इति श्रीस्कांदे महा
एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये गंधमादनप्रशंसायां पापविनाशप्रभावकथनंनाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ श्री
उवाच ॥ ॥ पापनाशे नरः स्नात्वा सर्वपापनिबर्हणे ॥ ततः सीतासरो गच्छेत्स्नातुं नियमपूर्वकम् ॥ १ ॥ यानि कानि च पुण्यानि [illegible]
तानि वै ॥ तानि गंगादितीर्थानि स्वपापपरिशुद्धये ॥ २ ॥ सीतासरसि वर्तंते महापातकनाशने ॥ क्षेत्राण्यपि महांति [illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥ सीतासरोत्र सेवंते स्वस्वकल्मषशांतये ॥ तस्याः सरसि संगीतगुणेनाकृष्य [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible]
शनः ॥ तदेतत्तीर्थमागत्य स्नात्वा वै श्रद्धया सह ॥ पुरंदरः पुरा विप्रा मुमुचे ब्रह्महत्यया ॥ ५ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्महत्या [illegible]
वस्य पुरा मुने ॥ सीतासरसि स स्नानात्कथं मुक्तोऽभवत्तया ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ कपालाभरणोनाम [illegible]
॥ ७ ॥ [illegible] सर्वदेवानां सोऽभवद्ब्रह्मणो वरात् ॥ शंबरभक्षणनामा तु तस्यासीन्मंत्रिसत्तमः ॥ ८ ॥ [illegible]
[illegible] तस्य पुरं चापि वैजयंतमिति श्रुतम् ॥ ९ ॥ वसत्यस्मिन्पुरे सोऽयं कपालाभरणो बली ॥ [illegible]
॥ १० ॥ [illegible] मंत्रशास्त्रेषु कोविद ॥ नयं देवपुरीं गत्वा विनिर्जित्य सुरान्रणे ॥ ११ ॥ [illegible]
मह ॥ रमावो नंदने [illegible] रंभाद्यप्सरसां गणैः ॥ १२ ॥ कपालाभरणस्येदं निशम्य वचनं तदा ॥ [illegible]
॥ १३ ॥ ततः कपालाभरणः पुरं [illegible] बली ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible]

शूद्रयोनिमगात्ततः ॥ गतवान्वैश्यतां पश्चात्क्षत्रियस्तदनंतरम् ॥ ६६ ॥ प्रबलैर्बाध्यमानोऽसौ ब्राह्मणो वै तदाऽभवत् ॥ उपनीतः स पित्रा तु वर्षे गर्भाष्टमे द्विजः ॥ ६७ ॥ वर्तमानः पितुर्गेहे स्वाचाराभ्यासतत्परः ॥ गच्छन्कदाचिद्गहने गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ६८ ॥ रुदन्भ्रमन्स्खलन्मूढः प्रहसन्विलपन्नसौ ॥ शश्वद्धाहेति च वदन्वैदिकं कर्म सोऽत्यजत ॥ ६९ ॥ दृष्ट्वा सुतं तथाभूतं पिता दुःखेन पीडितः ॥ सुतमादाय च स्नेहादगस्त्यं शरणं ययौ ॥ ७० ॥ भक्त्या मुनिं प्रणम्यासौ पिता तस्य सुतस्य वै ॥ तस्मै निवेदयामास स्वपुत्रस्य विचेष्टितम् ॥ ७१ ॥ अब्रवीच्च तदा विप्रः कुम्भजं मुनिपुंगवम् ॥ एष मे तनयो ब्रह्मन्गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ७२ ॥ सुखं न भजते ब्रह्मन्नक्ष तं करुणादृशा ॥ नास्ति मे तनयोऽप्यन्यः पितॄणामृणमुक्तये ॥ ७३ ॥ अस्य पीडाविनाशार्थमुपायं ब्रूहि कुम्भज ॥ त्वत्समस्त्रिषु लोकेषु तपःशीलो न विद्यते ॥ ७४ ॥ अग्रणीः शिवभक्तानामुक्तस्त्वं हि महर्षिभिः ॥ त्वां विनास्य परित्राणं न मे पुत्रस्य विद्यते ॥ ७५ ॥ पित्रे कृपां कुरुष्व त्वं दयाशीला हि साधवः ॥

॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तदा तेन कुम्भजो ध्यानमास्थितः ॥ ७६ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालमब्रवीद्ब्राह्मणं ततः ॥ ॥ अगस्त्य उवाच ॥ ॥ पूर्वजन्मनि ते पुत्रो ब्राह्मणोऽयं महामते ॥ ७७ ॥ सुमतिर्नाम विप्रोऽयं मतिं शूद्राय वै ददौ ॥ कर्माणि वैदिकान्येष सर्वाण्युपदिदेश वै ॥ ७८ ॥ अतोऽयं नरकान्भुक्त्वा कल्पकोटिसहस्रकम् ॥ जातो भुवि तदंतेषु स्थावरादिषु योनिषु ॥ ७९ ॥ इदानीं ब्राह्मणो जातः कर्मशेषेण ते सुतः ॥ यमेन प्रेषितेनात्र गृहीतो ब्रह्मरक्षसा ॥ ८० ॥ क्रूरेण पातकेनाद्धा पूर्वजन्मकृतेन वै ॥ उपायं ते प्रवक्ष्यामि ब्रह्मरक्षोविनाशने ॥ ८१ ॥ शृणुष्व श्रद्धया युक्तः समाधाय च मानसम् ॥ दक्षिणांभोनिधौ विप्र सेतुरूपो महागिरिः ॥ ८२ ॥ वर्तते दैवतैः सेव्यः पावनो गन्धमादनः ॥ तस्योपरि महातीर्थं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ ८३ ॥ अस्ति पुण्यं प्रसिद्धं च महापातकनाशनम् ॥ भूतप्रेतपिशाचानां वेतालब्रह्मरक्षसाम् ॥ ८४ ॥ महतां चैव रोगाणां तीर्थं तन्नाशकं स्मृतम् ॥ सुतमादाय गच्छ त्वं तत्तीर्थं सेतुमध्यगम् ॥ ८५ ॥ प्रयतः स्नापय सुतं तीर्थे पापविनाशने ॥ स्नानेन त्रिदिनं तत्र ब्रह्मरक्षो विनश्यति ॥ ८६ ॥ नैवोपायांतरं तस्य विनाशे विद्यते भुवि ॥ तस्माच्छीघ्रं प्रयाहि त्वं रामसेतुं विमुक्तिदम् ॥ ८७ ॥ तत्र पापविनाशाख्यतीर्थे स्नापय ते सुतम् ॥ मा विलंबं कुरुष्वात्र त्वरया याहि वै द्विज ॥ ८८ ॥ इत्युक्तः स द्विजोऽगस्त्यं प्रणम्य भुवि दण्डवत् ॥ अनुज्ञातश्च तेनासौ प्रययौ गंधमादनम् ॥ ८९ ॥ सुतेन साकं विप्रेंद्रो गत्वा पापविनाशनम् ॥ संकल्पपूर्वं संस्नाप्य दिनत्रयमसौ सुतम् ॥ ९० ॥ सस्नौ स्वयं च विप्रेंद्रः पिता पापविनाशने ॥ अथ तस्य सुतस्तत्र विमुक्तो ब्रह्मरक्षसा ॥ ९१ ॥ समजायत नीरोगः

देशे महान्दोष उपाध्यायस्य विद्यते ॥ ३९ ॥ नाध्यापयेद्बुधः शूद्रं तथा नैव च याजयेत् ॥ न पाठयेत्तथा शूद्रं शास्त्रं व्याकरणादिकम् ॥ ४० ॥
काव्यं वा नाटकं वापि तथालंकारमेव च ॥ पुराणमितिहासं च शूद्रं नैव तु पाठयेत् ॥ ४१ ॥ यदि चोपदिशेद्विप्रः शूद्रं नैतानि कानिचित् ।
त्यजेयुर्ब्राह्मणा विप्रं तं ग्रामाद्ब्रह्मसंकुलात् ॥ ४२ ॥ शूद्राय चोपदेष्टारं द्विजं चंडालवत्त्यजेत ॥ शूद्रं चाक्षरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४३ ।
अतः शुश्रूष भद्रं ते ब्राह्मणाञ्छ्रद्धया सह ॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा मन्वादिभिरुदीरिता ॥४४॥ न हि नैसर्गिकं कर्म परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ एवमुक्तस्
मुनिना स शूद्रोऽचिंतयत्तदा ॥ ४५ ॥ किं कर्तव्यं मया त्वत्र व्रते श्रद्धा हि मे पुरा ॥ यथा स्यान्मम विज्ञानं यतिष्येऽहं तथाप्य[illegible] ॥ ४६ ॥ इति
निश्चित्य मनसा शूद्रो दृढमतिस्तदा ॥ गत्वाश्रमपदादूरं कृतवानुटजं शुभम् ॥ ४७ ॥ तत्र वै देवतागारं पुण्यान्यायतनानि च ॥ पुष्पारामादि
चापि तटाकखननादिकम् ॥ ४८ ॥ श्रद्धया कारयामास तपःसिद्ध्यर्थमात्मनः ॥ अभिषेकांश्च नियमानुपवासादिकानपि ॥ ४९ ॥ बलिं
कृत्वा हुत्वा च देवतान्यभ्यपूजयत् ॥ संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेंद्रियः ॥ ५० ॥ नित्यं कंदैश्च मूलैश्च पुष्पैरपि तथा फलैः ॥ अतिथीन्
जयामास यथावत्समुपागतान् ॥ ५१ ॥ एवं हि सुमहान्कालो व्यतिचक्राम तस्य वै ॥ अथाश्रममगात्तस्य सुमतिर्नाम नामतः ॥ ५२ ॥ द्विजो
गर्गकुलोद्भूतः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ स्वागतेन मुनिं पूज्य तोषयित्वा फलादिकैः ॥ ५३ ॥ कथयन्वै कथाः पुण्याः कुशलं पर्यपृच्छत ॥ [illegible]
स प्रणिपाताग्र्यरुपचारैस्तु पूजितः ॥ ५४ ॥ आशीर्भिरभिनंद्यैनं प्रतिगृह्य च सत्क्रियाम् ॥ तमापृच्छ्य महात्मा [illegible] पुनरागमत् ॥ ५५
एवं दिने दिने विप्रः शूद्रेस्मिन्पक्षपातवान् ॥ आगच्छदाश्रमं तस्य द्रष्टुं तं शूद्रयोनिजम् ॥ ५६ ॥ बहुकालं द्विजस्याभूत्संगतिः शूद्रयोनिना ।
स्नेहस्य वशमापन्नः शूद्रोक्तं नातिचक्रमे ॥ ५७ ॥ अथागतं द्विजं शूद्रः प्राह स्नेहवशीकृतम् ॥ [illegible] मे कृत्स्नं यदि मन्यसे ॥ ५८ ।
पितृकार्यविधानार्थं देवकार्यार्थमेव च ॥ मंत्रानुपदिश त्वं मे महालयविधिं तथा ॥ ५९ ॥ [illegible] न [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] त्वं मे गुरुर्मतः ॥ ६० ॥ एवमुक्तः स शूद्रेण सर्वमेतदुपादिशत् ॥ कारयामास [illegible] पितृकार्यादिकं तथा ॥ ६१ ॥ [illegible]
कृते तेन विसृष्टः स द्विजो गतः ॥ अथ दीर्घेण कालेन पोषितः शूद्रयोनिना ॥ ६२ ॥ [illegible]
[illegible] पातितो नरकेष्वपि ॥ ६३ ॥ [illegible] च ॥ [illegible]
[illegible]ऽभवत् ॥ ६४ ॥ गर्दभस्तु ततो जज्ञे [illegible] ॥ [illegible] ॥ ६५ ॥ [illegible]

कृतावासं शंकरं दर्शयस्व मे ॥ १६ ॥ प्रार्थयित्वा नरस्त्वेवं सेतुरूपं नगोत्तमम् ॥ ततो मृदुपदं गच्छेत्पावनं गन्धमादनम् ॥ १७ ॥ अब्धौ तत्र नरः स्नात्वा पर्वते गन्धमादने ॥ पिंडदानं ततः कुर्यादपि सर्षपमात्रकम् ॥ १८ ॥ तृप्तिं प्रयांति पितरस्तस्य यावद्युगक्षयः ॥ शमीदलसमानान्वा दद्यात्पिंडान्पितॄन्प्रति ॥१९॥ स्वर्गस्था मोक्षमायांति स्वर्गं नरकवासिनः ॥ ततस्तस्योपरि महातीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ॥२०॥ सर्वतीर्थोत्तमं पुण्यं नाम्ना पापविनाशनम् ॥ अस्ति पुण्यतमं विप्राः पवित्रे गन्धमादने ॥२१॥ यस्य संस्मरणादेव गर्भवासो न विद्यते ॥ तत्प्राप्य तु नरः स्नायात्स्वदेहमलनाशनम् ॥ तत्र स्नानान्नरो याति वैकुण्ठं नात्र संशयः ॥२२॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूत पापविनाशाख्यतीर्थस्य ब्रूहि वैभवम् ॥ व्यासेन बोधितस्त्वं हि वेत्सि सर्वं महामुने॥२३॥ ॥श्रीसूत उवाच॥ ॥ब्रह्माश्रमपदे वृत्तां पार्श्वे हिमवतः शुभे॥वक्ष्यामि ब्राह्मणश्रेष्ठा युष्माकं तु कथां शुभाम्॥२४॥ अस्याश्रमपदं पुण्यं ब्रह्माश्रमपदे शुभे ॥ नानावृक्षगणाकीर्णं पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ २५ ॥ बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विपनिषेवितम् ॥ सिद्धचारणसंघुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ॥ २६ ॥ वृतिभिर्बहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ॥ २७ ॥ नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ॥ दीक्षितैर्यागहेतोश्च[1] यताहारैः कृतात्मभिः ॥ २८ ॥ वेदाध्ययनसंपन्नैर्वैदिकैः परिवेष्टितम् ॥ वर्णिभिश्च गृहस्थैश्च वानप्रस्थैश्च भिक्षुभिः ॥ २९ ॥ स्वाश्रमाचारनिरतैः स्ववर्णोक्तविधायिभिः ॥ वालखिल्यैश्च मुनिभिः संप्राप्तैश्च मरीचिभिः ॥ ३० ॥ तत्राश्रमे पुरा कश्चिच्छूद्रो दृढमतिर्द्विजाः ॥ साहसी ब्राह्मणाभ्याशमाजगाम मुदान्वितः ॥ ३१ ॥ आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ नाम्ना दृढमतिः शूद्रः साष्टांगं प्रणनाम वै ॥ ३२ ॥ तान्स दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ॥ कुर्वतो विविधान्यज्ञान्संप्रहृष्य स शूद्रकः ॥ ३३ ॥ अथास्य बुद्धिरभवत्तपः कर्तुमनुत्तमम् ॥ ततोऽब्रवीत्कुलपतिं मुनिमागत्य तापसम् ॥ ३४ ॥ ॥ दृढमतिरुवाच ॥ ॥ तपोधन नमस्तेऽस्तु रक्ष मां करुणानिधे ॥ तव प्रसादादिच्छामि धर्मं चर्तुं द्विजर्षभ ॥ ३५ ॥ तस्मादभिगतं मां त्वं यागे दीक्षय सुव्रत ॥ ब्रह्मन्नवरवर्णोऽहं शूद्रो जात्यास्मि सत्तम ॥ ३६ ॥ शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ एवमुक्ते तु शूद्रेण तमाह ब्राह्मणस्तदा ॥ ३७ ॥ ॥ कुलपतिरुवाच ॥ ॥ यागे दीक्षयितुं शक्यो न शूद्रो हीनजन्मभाक् ॥ श्रूयतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ ३८ ॥ उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कर्हिचित्[2] ॥ उप

१ योगहेतोश्च–इ० पा० । २ वै कचित्–इ० पा० ।

उत्तिष्ठन्नेव सहसा दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढो देवस्त्रीपरिवारितः ॥ ८३ ॥ सर्वाभरणसंयुक्तः सह भार्या सुदर्शनः ॥ [illegible]
तत्तीर्थं नमस्कृत्य पुनःपुनः ॥ ८४ ॥ विज्ञप्तिकौतुकं चापि पुरस्कृत्य दिवं ययौ ॥ तदाप्रभृति तत्तीर्थं वेतालवरदाभिधम् ॥ ८५ ॥ वेतालत्वं
विनष्टं यच्छ्रीकरस्पर्शमात्रतः ॥ य इदं तीर्थमासाद्य चक्रतीर्थस्य दक्षिणे ॥ ८६ ॥ स्नानं कदाचित्कुर्वंति जीवन्मुक्ता भवंति ते ॥ एतत्तीर्थसमं
पुण्यं न भूतं न भविष्यति ॥ ८७ ॥ घोरां वेतालतां त्यक्त्वा दिव्यतां स यदाप्तवान् ॥ ८८ ॥ अत्र संकल्प्य च स्नात्वा वेतालवरदे शुभे ॥
पितृभ्यः पिंडदानं च कुर्याद्वै नियमान्वितः ॥ ८९ ॥ एवं वः कथितं विप्रास्तस्य तीर्थस्य वैभवम् ॥ वेतालवरदाभिख्या यथा चास्य समागता ॥
॥ ९० ॥ यः पठेदिममध्यायं शृणुयाद्वा स मुच्यते ॥ ९१ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमा-
हात्म्ये वेतालवरदतीर्थप्रशंसायां सुदर्शनसुकर्णशापमोक्षणंनाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वेतालवरदे तीर्थे नरः
स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥ ततः शनैःशनैर्गच्छेद्गन्धमादनपर्वतम् ॥ १ ॥ योऽम्बुधौ सेतुरूपेण वर्तते गन्धमादनः ॥ स मार्गो ब्रह्मलोकस्य [illegible]
विनिर्मितः ॥ २ ॥ लक्षकोटिसहस्राणि सरांसि सरितस्तथा ॥ समुद्राश्च महापुण्या वनान्यप्याश्रमाणि च ॥ ३ ॥ पुण्यानि क्षेत्रजालानि देवालया-
दिकानि च ॥ मुनयश्च वसिष्ठाद्याः सिद्धचारणकिन्नराः ॥ ४ ॥ लक्ष्म्या सह धरण्या च भगवान्मधुसूदनः ॥ सावित्र्या च सरस्वत्या [illegible]
राननः ॥ ५ ॥ हेरंबः षण्मुखश्चैव देवाश्चेंद्रपुरोगमाः ॥ आदित्यादिग्रहाश्चैव तथाष्टौ वसवो द्विजाः ॥ ६ ॥ पितरो लोकपालाश्च तथान्ये देवता-
गणाः ॥ महापातकसंघानां नाशने लोकपावने ॥ ७ ॥ दिवानिशं वसंत्यत्र पर्वते गंधमादने ॥ अत्र गौरी सदा नृत्यं हरेण सह [illegible] ॥ ८ ॥
अत्र किन्नरकांतानां क्रीडा जागर्ति नित्यशः ॥ तस्य दर्शनमात्रेण बुद्धिसौख्यं नृणां भवेत् ॥ ९ ॥ [illegible] कृतात्मानः सिद्धचारणयोगिनः ॥
पूजयंति सदा कालं शंकरं गिरिजापतिम् ॥ १० ॥ कोट्यो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ॥ [illegible] नश्यंति गन्धमादनमारुतैः ॥ ११ ॥
असावुल्लोलकल्लोले तिष्ठन्मध्ये महांबुधौ ॥ आसीन्मुनिगणैः सेव्यः पुरा वै गन्धमादनः ॥ १२ ॥ ततो नलेन सेतौ च बद्धे [illegible] ॥
रामाज्ञयाखिलैः सेव्यो बभूव मनुजैरपि ॥ १३ ॥ सेतुरूपं गिरिं तं तु प्राप्य गंधमादनम् ॥ [illegible] ॥ १४ ॥ [illegible] ॥
द्योऽपि यं देवास्सेवंते श्रद्धया सह ॥ तं भवंतमहं पद्भ्यामाक्रमामि नगोत्तम ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ [illegible]

१ [illegible]

विद्युत्प्रभा रहः ॥ प्रभो कपालविस्फोटनाम्नो वेतालभूपतेः ॥ ५७ ॥ अस्ति दिव्यं सरः किंचिद्धेमांबुजपरिष्कृतम् ॥ तव श्वश्वा जलक्रीडां वितन्वं त्येदमाहृतम् ॥ ५८ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तत्र मां नयेति जगाद सः ॥ ततः सा सहसा विप्रं निन्ये तत्कांचनं सरः ॥ ५९ ॥ ततः स हेमपद्मानामा जिहीर्षुर्द्विजात्मजः ॥ तद्विघ्नकारिणः सर्वान्वेतालादींस्ततोऽवधीत् ॥ ६० ॥ स्वयं कपालविस्फोटं निहताशेषसैनिकम् ॥ ददर्श वेतालपतिं तं च हंतुं प्रचक्रमे ॥ ६१ ॥ अत्रांतरे महातेजा नाम्ना विज्ञप्तिकौतुकः ॥ विद्याधरपतिः प्राप्य विमानेनैनमब्रवीत् ॥ ६२ ॥ अशोकदत्त विप्रेंद्र साहसं मा कृथा इति ॥ तदाकर्ण्य द्विजसुतो विमानवरसंस्थितम् ॥६३॥ ददर्श प्रभया युक्तं विद्याधरपतिं दिवि ॥ तस्य दर्शनमात्रेण शापान्मुक्तो द्विजा त्मजः ॥ ६४ ॥ संत्यज्य मानुषं रूपं दिव्यं रूपमवाप्तवान् ॥ विमानवरमारूढं दिव्याभरणभूषितम् ॥ ६५ ॥ शापान्मुक्तं सुकर्णं तं प्राह विज्ञप्ति कौतुकः ॥ अयं सुकर्ण ते भ्राता गालवस्य महामुनेः ॥ ६६ ॥ शापाद्वेतालतां प्राप तत्कन्यास्पर्शपातकी ॥ त्वं च शप्तः पुरा तेन तत्पापस्यानु मोदकः ॥ ६७ ॥ तवायमल्पपापस्य शापो मद्दर्शनावधिः ॥ कल्पितस्ततेन मुनिना शापांतो नास्य कल्पितः ॥ ६८ ॥ तदेहि मुक्तशापोसि सुकर्ण स्वर्गमारुह ॥ ततः सुकर्णस्तं प्राह विद्याधरकुलाधिपम् ॥ ६९ ॥ विद्याधरपते भ्रात्रा विना ज्येष्ठेन सांप्रतम् ॥ सर्वभोगयुतं स्वर्गं नैव गंतुं समुत्सहे ॥ ७० ॥ शापस्यांतो यथा भूयान्मम भ्रातुस्तथा वद ॥ तमुवाच महातेजास्तथा विज्ञप्तिकौतुकः ॥ ७१ ॥ दुर्निवारमिमं शापमन्यः को वा निवारयेत् ॥ किं तु गुह्यतमं किंचित्तव वक्ष्यामि सांप्रतम्॥७२॥ब्रह्मणा सनकादिभ्यो मुनिभ्यः कथितं पुरा॥सर्वतीर्थाश्रये पुण्ये दक्षिणस्यो दधेस्तटे॥७३॥चक्रतीर्थसमीपे तु तीर्थमस्ति महत्तरम्॥ महापातकसंघाश्च यस्य दर्शनमात्रतः॥७४॥नश्यंति तत्क्षणादेव न जाने स्नानजं फलम्॥तत्र गत्वा तव ज्येष्ठो यदि स्नायान्महत्तरे ॥७५॥ वेतालत्वं त्यजेन्नूनं तदा गालवशापजम्॥ सुकर्णस्तद्वचः श्रुत्वा भ्रात्रा वेतालरूपिणा ॥७६॥ सहितः सहसा प्रायाद्दक्षिणस्योदधेस्तटम् ॥ दक्षिणं चक्रतीर्थाख्यादुत्तरं गंधमादनात् ॥ ७७ ॥ ब्रह्मणा सनकादिभ्यः कथितं तीर्थमभ्यगात् ॥ तत्तीर्थकू लमासाद्य भ्रातरं चेदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥ भ्रातर्गालवशापस्य घोरस्यास्य निवृत्तये ॥ तीर्थेऽस्मिन्नचिरात्स्नाहि सर्वतीर्थोत्तमोत्तमे ॥ ७९ ॥ तस्मिन्न वसरे विप्रास्तस्य तीर्थस्य शीकराः ॥ न्यपतंस्तस्य गात्रेषु वायुना वै समाहृताः ॥ ८० ॥ स तच्छीकरसंस्पर्शात्त्यक्त्वा वेतालतां तदा ॥ तदैव मानुषं भावं द्विजपुत्रत्वमाप्तवान् ॥ ८१ ॥ ततः संकल्प्य सहसा तस्मिंस्तीर्थोत्तमोत्तमे ॥ मनुष्यत्वनिवृत्त्यर्थं निममज्ज द्विजात्मजः ॥ ८२ ॥

१ रथम्–इ० पां० ।

आनम्रवपुषस्तस्य स्कंधं पद्भ्यां रुरोह वै ॥ द्विजसूनुर्ददर्शाथ शोणितं नूतनं पतत्॥२१॥किमेतदिति सोपश्यदुन्नम्य सहसा मुखम् ॥ भक्ष्यमाणं तदा [illegible]
तत्स विज्ञाय द्विजनंदनः ॥२२॥अशोकदत्तो जग्राह तस्याः पादं सनूपुरम्॥ ततोऽगान्नूपुरं त्यक्त्वा वज्ररत्नं विहाय तत॥२३॥ प्रत्युप्तानेकरत्नाढ्यं
तदादाय च नूपुरम् ॥ अशोकदत्तः प्रययौ तच्छ्मशानान्नृपांतिकम्॥२४॥स्मशानवृत्तं तत्सर्वं स नृपाय निवेद्य वै॥महार्घ्यरत्नप्रत्युप्तं नूपुरं च ददौ तदा
॥२५॥ ज्ञात्वा तद्वीरचरितं वीरैरन्यैः सुदुष्करम् ॥ ददौ मदनलेखाख्यां सुतां तस्मै महीपतिः॥२६॥कदाचिदथ तद्दिव्यं नूपुरं वीक्ष्य भूपतिः॥ [illegible]
नूपुरवर्यस्य तुल्यं वै नूपुरांतरम्॥ २७ ॥ कुतो वा लभ्यत इति सादरं समचिंतयत् ॥ अशोकदत्तस्तु तदा विज्ञाय नृपकांक्षितम् ॥ २८ ॥ नूपुरांतर [illegible]
द्ध्यर्थं चिंतयामास चेतसा ॥ श्मशाने नूपुरमिदं यतः प्राप्तं मया पुरा ॥ २९ ॥तां नूपुरांतरप्राप्त्यै कुत्र द्रक्ष्यामि सांप्रतम् ॥ इत्थं [illegible]
श्चिकाय महामतिः॥३०॥ विक्रेष्यामि महामांसं समेत्य पितृकाननम् ॥ तत्र राक्षसवेतालपिशाचादिषु सर्वशः॥३१॥ मंत्रैराहूयमानेषु [illegible]
ति राक्षसी ॥ तामागतां बलाद्धृत्य तद्ग्रहीष्यामि नूपुरम्॥३२॥ राक्षसानां सहस्रं वा पिशाचानां तथायुतम् ॥ वेतालानां तथा कोटिर्न [illegible]
मम ॥ ३३ ॥ इति निश्चित्य मनसा श्मशानं सहसा ययौ ॥ विक्रीणानो महामांसं मंत्रैराहूय राक्षसान् ॥३४॥ [illegible]
शः ॥ विक्रीयते महामांसं गृह्यतांगृह्यतामिति ॥ ३५ ॥ तत्र राक्षसवेतालाः कंकालाश्च पिशाचकाः ॥ अन्ये च भूतनिवहाः समाजग्मुः [illegible] ॥
॥ ३६ ॥ भक्षयिष्यामहे सर्वे मांसमिष्टतमं त्विति ॥ तत्रागच्छत्तु सर्वेषु रक्षःकन्यासमावृता ॥ ३७ ॥ आययौ राक्षसी सापि [illegible] ॥
॥ ३८ ॥ भक्षयिष्यामहे सर्वं मांसमिष्टतमं त्विति ॥ तत्रागच्छत्तु सर्वेषु रक्षःकन्यासमावृता ॥ ३७ ॥ आययौ राक्षसी सापि [illegible] ॥ [illegible] ॥
गवेषयंस्तदा विप्रस्तां समुद्वीक्ष्य राक्षसीम् ॥ ४८ ॥ सेयं दृष्टा पुरेत्येण प्रत्यभिज्ञानवानभूत् ॥ [illegible] ॥ ५० ॥ गृहाण [illegible] ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा प्रीता वाक्यमथाऽब्रवीत् ॥ ममैव च त्वया नीतं पुरा वीरेंद्र नूपुरम् ॥ ५० ॥ [illegible]
इत्युक्त्वा नूपुरं तस्मै स्वसुतां च ददौ प्रियाम् ॥ ५१ ॥ विद्युत्केश्या तदा दत्तां प्रियां विद्युत्प्रभाभिधाम् ॥ [illegible] ॥ ५३ ॥ [illegible]
नीम् ॥ ५२ ॥ विद्युत्केशी तु जामात्रे हेमाब्जमपि सा ददौ ॥ विद्युत्प्रभां नूपुरं च हेमाब्जमपि लब्ध सः ॥ [illegible]
प्रायान्नृपांतिकम् ॥ ततः प्रतापमुकुटो नूपुरप्राप्तिनंदितः ॥ ५४ ॥ [illegible] ॥ ५५ ॥ [illegible]
प्रियाम् ॥ ५६ ॥ माता तव कृतो [illegible] प्रिये ॥ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible]

[illegible]

न्यास्वपि विद्यासु नास्ति तत्सदृशो भुवि ॥ कृतविद्यो द्विजसुतः प्रख्यातो नगरेऽभवत् ॥ ६ ॥ अत्रांतरे नरपतिं प्रतापमुकुटाभिधम् ॥ काशी देशाधिपो मल्लः कश्चिदभ्याययौ बली ॥ ७ ॥ प्रतापमुकुटो राजा मल्लस्यास्य जयाय सः ॥ बलिनं द्विजपुत्रं तमाह्वयामास भृत्यकैः ॥ ८ ॥ तमागतं समालोक्य प्रतापमुकुटोऽब्रवीत् ॥ अशोकदत्त सहसा मल्लमेनं बलोत्कटम् ॥ ९ ॥ दुर्जयं जहि संग्रामे त्वं वै बलवतां वरः ॥ दाक्षिणात्यमहामल्लपतावस्मिञ्जिते त्वया ॥ १० ॥ यदिष्टं तव तत्सर्वं दास्याम्यहं न संशयः ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा बलवान्द्विजनंदनः ॥ ११ ॥ दाक्षिणात्यमहामल्लनृपतिं समताडयत् ॥ ताडितो द्विजपुत्रेण मल्लः स बलिना बली ॥ १२ ॥ सद्यो विवृत्तनयनः परासुर्न्यपतद्भुवि ॥ द्विजपुत्रस्य तत्कर्म देवैरपि सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ प्रतापमुकुटो दृष्ट्वा प्रसन्नहृदयोऽभवत् ॥ दत्त्वा बहुधनान्ग्रामान्समीपेऽस्थापयत्तदा ॥ १४ ॥ स कदाचिन्महाराजः सहितो द्विजसूनुना ॥ संध्यायां विजने देशे चचार तुरगेण वै ॥ १५ ॥ द्विजसूनुसखस्तत्र दीनां वाणीमथाशृणोत् ॥ राजन्नल्पापराधोऽहं शत्रुप्रेरणयासकृत् ॥ १६ ॥ दण्डपालेन निहितः शूले निर्घृणचेतसा ॥ दिनमद्य चतुर्थं मे शूलस्थस्यैव जीवतः ॥ १७ ॥ प्राणाः सुखेन निर्यांति न हि दुष्कृतकर्मणाम् ॥ भृशं मां बाधते तृष्णा तां निवारय भूपते ॥ १८ ॥ इति दीनां समाकर्ण्य वाचं राजा द्विजात्मजम् ॥ अशोकदत्तनामानं धैर्यवंतमभाषत ॥ १९ ॥ अस्मै निरपराधाय शूलप्रोताय जंतवे ॥ तृष्णार्दिताय दातव्यं द्विजसूनो त्वया जलम् ॥ ॥ २० ॥ इत्यादिष्टो नरेन्द्रेण सहसा द्विजनन्दनः ॥ जलपूर्णं समादाय कलशं वेगवान्ययौ ॥ २१ ॥ तच्छ्मशानं समासाद्य भूतवेतालसंकुलम् ॥ शूलप्रोताय वै तस्मै जलं दातुं समुत्सुकः ॥ २२ ॥ ददर्शाथ स्थितां नारीं नवयौवनशालिनीम् ॥ उदैक्षत महाकांतिं मूर्तामिव रतिं द्विजः ॥ ॥ २३ ॥ तामालोक्य ततः प्राह धैर्यवान्द्विजनंदनः ॥ कासि भद्रे वरारोहे श्मशाने विजने स्थिता ॥ २४ ॥ अस्याधस्तात्किमर्थं त्वं शूलप्रोतस्य तिष्ठसि ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सा प्राह रुचिरानना ॥ २५ ॥ पुरुषो वल्लभोऽयं मे शूले राज्ञा समर्पितः ॥ धनं यथा च कृपणः पश्य प्राणान्न मुंचति ॥ २६ ॥ आसन्नमरणं चैनमनुयातुमिह स्थिता ॥ तृषितो याचते वारि मामयं व्यथते मुहुः ॥ २७ ॥ शूलप्रोतोद्धतग्रीवं मुमूर्षुं प्राणनायकम् ॥ नास्मि पाययितुं शक्ता जलमेनमधः स्थिता ॥२८॥ अशोकदत्तस्तच्छ्रुत्वा करुणावरुणालयः ॥ तत्कालसदृशं वाक्यं तां वधूमब्रवीत्तदा ॥२९॥ ॥ अशोकदत्त उवाच ॥ ॥ मातर्मत्स्कंधमारुह्य देह्यस्मै शीतलं जलम् ॥ सा तथेति तमाभाष्य तरुणी त्वरयान्विता ॥३०॥

१ गतासुः—इ० पा० ।

मिनि गते समाहर्तुं चितानलम् ॥ तूर्णं विजयदत्तोऽपि तदा गच्छंतमन्वयात् ॥ ७७ ॥ संप्राप्य तापनिकटं विकीर्णास्थि चितानलम् ॥ आलिंगन्निव सोद्वेगं शनैर्निर्वृतिमाप्तवान् ॥ ७८ ॥ अथावादीत्स पितरं तदिदं परिवर्तुलम् ॥ अतिदीप्तं विभात्यग्नौ किं रक्तांबुजसन्निभम् ॥ ७९ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पुत्रस्य ब्राह्मणोत्तमः ॥ निपुणं तं निरूप्यैतद्वचनं पुनरब्रवीत् ॥ ८० ॥ ॥ गोविंदस्वाम्युवाच ॥ ॥ एतत्कपालमनलज्वालावलयवर्तुलम् ॥ वसाकीकसमांसाढ्यमेतद्रक्तांबुजोपमम् ॥ ८१ ॥ द्विजस्य सूनुः श्रुत्वेति काष्ठाग्रेण जघान तत् ॥ येन तत्स्फुटनोद्गीर्णवसासिक्तमुखोऽभवत् ॥ ८२ ॥ कपालवह्ननाद्रक्तं यत्संसक्तं मुखे तदा ॥ जिह्वया लेलिहानोऽसौ मुहुस्तद्रक्तमास्वदत् ॥ ८३ ॥ आस्वाद्यैवं समादाय तत्कपालं समाकुलः ॥ पीत्वा वसां महाकायो बभूवातिभयंकरः ॥ ८४ ॥ सद्यो वेतालतां प्राप तीक्ष्णदंष्ट्रस्तदा निशि ॥ तस्याट्टहासघोषेण दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ ८५ ॥ द्यौरंतरिक्षं भूमिश्च स्फुटिता इव सर्वशः ॥ तस्मिन्वेगात्समाकृष्य पितरं हन्तुमुद्यते ॥ ८६ ॥ मा कृथाः साहसमिति प्रादुरासीद्वचो दिवि ॥ स दिव्यां गिरमाकर्ण्य वेतालोऽतिभयंकरः ॥ ८७ ॥ पितरं तं परित्यज्य महावेगसमन्वितः ॥ तूर्णमाकाशमाविश्य प्रययावस्खलद्गतिः ॥८८॥ स गत्वा दूरमध्वानं वेतालैः सह संगतः ॥ तमागतं समालोक्य वेतालास्सर्व एव ते ॥ ८९ ॥ कपालस्फोटनादेष वेतालत्वं यदाप्तवान् ॥ कपालस्फोटनामानमाह्वयांचक्रिरे ततः ॥९०॥ ततः कपालस्फोटोऽसौ वेतालैः सर्वतो वृतः॥ नरास्थिभूषणाख्यस्य सद्यो वेतालभूपतेः ॥९१॥ अन्तिकं सहसा प्राप महाबलसमन्वितः ॥ नरास्थिभूषणश्चैनं सेनापतिमकल्पयत् ॥ ९२ ॥ तं कदाचित्तु गन्धर्वश्चित्रसेनाभिधो बली ॥ नरास्थिभूषणं संख्ये न्यवधीत्सोऽपि संस्थितः ॥ ९३ ॥ नरास्थिभूषणे तस्मिन्गन्धर्वेण हते युधि ॥ तदा कपालस्फोटोऽसौ तत्पदं समवाप्तवान् ॥ ९४ ॥ विद्याधरेन्द्रस्य सुतः सुदर्शनो मनुष्यतां वै प्रथमं स गत्वा ॥ वेतालतां प्राप्य महापिशाचात्क्रमाच्च वेतालपतिर्बभूव ॥ ९५ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये वेतालवरदतीर्थप्रशंसायां सुदर्शनवेतालत्वप्राप्तिवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ततः स विप्रः प्रत्यूषे पुत्रशोकेन पीडितः ॥ अशोकदत्तसंयुक्तो भार्यया विललाप ह ॥ १ ॥ विलपंतं समालोक्य गोविंदस्वामिनं द्विजाः ॥ वणिक्समुद्रदत्ताख्यः समानिन्ये निजं गृहम् ॥ २ ॥ समानीय समाश्वास्य दयायुक्तो वणिग्वरः ॥ स्वजनानां हि सर्वेषां रक्षितारमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स्मरन्महा[illegible] पुत्रदर्शनलालसः ॥ स नगर्यां वणिजो गेहे पुत्रभार्यासमन्वितः ॥ ४ ॥ अशोकदत्तनामा तु द्वितीयो विप्रनंदनः ॥ शस्त्रे चैव तथा शास्त्रे बभूवातिविचक्षणः ॥ ५ ॥ तथा

कनिष्ठकः ॥ विजयाशोकदत्तौ तु क्रमाद्यौवनमापतुः ॥ ५० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यमुनायास्तटे शुभे ॥ अनावृष्ट्या तु दुर्भिक्षमभूद्द्वादशवार्षिकम् ॥ ५१ ॥ गोविंदस्वामिनामा तु ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ दुर्भिक्षोपहतां दृष्ट्वा तदानीं स निजां पुरीम् ॥ ५२ ॥ प्रययौ काशीनगरं सपुत्रः सह भार्यया ॥ स प्रयागं समासाद्य पुण्यं दृष्ट्वा महावटम् ॥ ५३ ॥ कपालमालाभरणं सोऽपश्यद्यतिनं पुरः ॥ गोविंदस्वामिनामा तु नमश्चक्रे स तं मुनिम् ॥ ५४ ॥ सपुत्रस्य सभार्यस्य सोऽवादीदाशिषो मुनिः ॥ इदं च वचनं प्राह गोविंदस्वामिनं प्रति ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठेनानेन पुत्रेण सांप्रतं ब्राह्मणोत्तम ॥ क्षिप्रं विजयदत्तेन वियोगस्ते भविष्यति ॥ ५६ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा गोविंदस्वामिनामकः ॥ सूर्ये चास्तं गते तत्र सांध्यं कर्म समाप्य च ॥ ५७ ॥ सभार्यः ससुतो विप्रः सुदूराध्वसमाकुलः ॥ उवास तस्यां शर्वर्यां शून्ये वै देवतालये ॥ ५८ ॥ तदा त्वशोकदत्तश्च ब्राह्मणी च समाकुलौ ॥ वस्त्रेणास्तीर्य पृथिवीं रात्रौ निद्रां समापतुः ॥ ५९ ॥ ततो विजयदत्तस्तु दूरमार्गविलंघनात् ॥ बभूवात्यंतमलसो भृशं शीतज्वरार्दितः ॥ ६० ॥ गोविंदस्वामिना पित्रा शीतबाधानिवृत्तये ॥ गाढमालिंग्यमानोऽपि शीतबाधां न सोऽत्यजत् ॥ ६१ ॥ बाधतेऽत्यर्थमधुना तात मां शीतलो ज्वरः ॥ एतद्बाधानिवृत्त्यर्थं वह्निमानय मा चिरम् ॥ ६२ ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा सर्वत्राग्निं गवेषयन् ॥ अलब्धवह्निः प्रोवाच पुनरभ्येत्य पुत्रकम् ॥ ६३ ॥ न वह्निं पुत्र विंदामि मार्गमाणोऽपि सर्वशः ॥ रात्रिमध्ये तु संप्राप्ते द्वारेषु पिहितेषु च ॥ ६४ ॥ निद्रापरवशाः पौरा नैव दास्यंति पावकम् ॥ इत्थं विजयदत्तोऽसावुक्तः पित्रा ज्वरातुरः ॥ ६५ ॥ ययाचे वह्निमेवासौ पितरं दीनया गिरा ॥ शीतज्वरसमुद्भूतशीतबाधाप्रपीडितम् ॥ ६६ ॥ हिमशीकरवान्वायुर्द्विगुणं बाधतेऽद्य माम् ॥ वह्निर्न लब्ध इति वै मिथ्यैवोक्तं पितस्त्वया ॥ ६७ ॥ दूरादेष पुरोभागे ज्वालामालासमाकुलः ॥ शिखाभिर्लेलिहानोऽभ्रं दृश्यते पश्य पावकः ॥ ६८ ॥ तं वह्निमानय क्षिप्रं तात शीतनिवृत्तये ॥ इत्युक्तवन्तं तं पुत्रं स पिता प्रत्यभाषत ॥ ६९ ॥ नानृतं वच्मि पुत्राद्य सत्यमेव ब्रवीम्यहम् ॥ वह्निमान्योऽयमुद्देशो दूरादेव विलोक्यते ॥ ७० ॥ पितृकाननदेशं तं पुत्र जानीहि सांप्रतम् ॥ यद्येषोऽभ्रंलिहज्वालः पुरस्ताज्ज्वलतेऽनलः ॥ ७१ ॥ पुत्र वित्रासजनकं तं जानीहि चितानलम् ॥ अमंगलो न सेव्योऽयं चिताग्निः स्पर्शदूषितः ॥ ७२ ॥ तस्य चायुःक्षयं याति सेवते यश्चितानलम् ॥ तस्मात्तवायुर्हानिर्मा भूयादिति मया सुत ॥ ७३ ॥ अमंगलस्तथा स्पृश्यो नानीतोऽयं चितानलः ॥ इत्युक्तवंतं पितरं स दीनः प्रत्यभाषत ॥ ७४ ॥ अयं शवानलो वा स्यादध्वरानल एव वा ॥ सर्वथानीयतामेष नोचेन्मे मरणं भवेत् ॥ ७५ ॥ पुत्रस्नेहाभिभूतोऽथ समाहर्तुं चितानलम् ॥ गोविंदस्वामिनामा तु श्मशानं शीघ्रमभ्यगात् ॥ ७६ ॥ गोविंदस्वा

श्रूपणे रता ॥ २३ ॥ त्वत्यर्थं हि पितुश्चाहं पुष्पाण्याहर्तुमागता ॥ आहरंत्याश्च पुष्पाणि याम एको न्यवर्तत ॥ २४ ॥ मद्विलंबेन स मुनिर्दे
तार्चनतत्परः ॥ कोपं विधास्यते नूनं तपस्वी मुनिपुंगवः ॥ २५ ॥ तच्छीघ्रमत्र गच्छामि पुष्पाण्यप्याहृतानि मे ॥ कन्याश्च पितुराधीना न
स्वतन्त्राः कदाचन ॥२६॥ यदि मामिच्छति भवान्पितरं मम याचय ॥ इति विद्याधरसुतमुक्त्वा कांतिमती तदा ॥ २७ ॥ पितुराशंकिता तूर्णमा
श्रमं गन्तुमुद्यता ॥ गच्छन्तीं तां समालोक्य विद्याधरकुमारकः ॥ २८ ॥ तूर्णं जग्राह केशेषु धावित्वा मदनार्दितः ॥ अभ्येत्य निजकेशेषु गृह्णन्तं
तं विलोक्य सा ॥ २९ ॥ उच्चैश्चक्रंद सहसा कुररीव मुनेः सुता ॥ अस्माद्विद्याधरसुताज्जनक त्राहि मां विभो ॥ ३० ॥ बलात्कृति दुरात्मा
विद्याधरसुतोऽत्र माम् ॥ इत्थमुच्चैः प्रचुक्रोश स्वाश्रमान्नातिदूरतः ॥ ३१ ॥ तदाक्रंदितमाकर्ण्य गन्धमादनवासिनः ॥ मुनयस्तु पुरस्कृत्य गालवं
मुनिपुंगवम् ॥ ३२ ॥ किमेतदिति विज्ञातुं तं देशं तूर्णमाययुः ॥ तं देशं तु समागत्य सर्वे ते ऋषिपुंगवाः ॥ ३३ ॥ विद्याधरगृहीतां तां किंचिद्ग्लान
निकन्यकाम् ॥ विद्याधरसुतं चान्यमंतिके समुपस्थितम् ॥ ३४ ॥ एतद्दृष्ट्वा महायोगी गालवो मुनिपुंगवः ॥ गतः कोपवशं [illegible]
शशाप तम् ॥ ३५ ॥ कृतवानीदृशं कार्यं यत्त्वं विद्याधराधम ॥ तस्माद्धि मानुषीं योनिं स्वस्य दुष्कर्मणः फलम् ॥ ३६ ॥ संप्राप्य मानुषं जन्म
नक्कुक्षसमाकुलम् ॥ अचिरेण तु कालेन तस्मिन्नेव तु जन्मनि ॥ ३७ ॥ मनुष्यैरपि निंद्यं तद्वेतालत्वं प्रयास्यसि ॥ मांसानि शोणितं [illegible]
सर्वदा भक्षयिष्यसि ॥ ३८ ॥ वेताला राक्षसप्राया बलाद्घ्नन्ति योषितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषो भूत्वा वेतालत्वमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥ [illegible]
योऽस्माननुसंता कनिष्ठकः ॥ सुकर्ण इति विख्यातो भविता सोऽपि मानुषः ॥ ४० ॥ किं तु साक्षात्कृतवान्यतोऽस्माभिर्दुष्टां क्रियाम् ॥ [illegible]
[illegible] वेतालत्वं न नो भवेत् ॥ ४१ ॥ विज्ञप्तिकौतुकाभिख्यं यदा विद्याधराधिपम् ॥ [illegible] कनिष्ठकं तदा शापाद्विमोक्ष्यति ॥ ४२ ॥
[illegible] तु नः कर्ता महापापस्य कर्मणः ॥ स तं संप्राप्य मानुष्यं तस्मिन्नेव तु जन्मनि ॥ ४३ ॥ वेतालजन्म संप्राप्य [illegible]
[illegible] गालवः कन्यां गृहीत्वा मुनिभिः सह ॥ ४४ ॥ विद्याधरसुतो शप्त्वा स्वाश्रमं प्रति निर्ययौ ॥ [illegible]
॥ ४६ ॥ [illegible] विद्याधरपतेः सुतो ॥ मुनिशापेन दुःखार्तो नितरामामतुर्भृशम् ॥ ४६ ॥ [illegible]
[illegible] यमुनातटवासिनम् ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणं शीलसंपन्नं पितरं परिकल्प्य तौ ॥ [illegible]
गोविंदस्वामिनामानं [illegible] तस्य पुत्रौ बभूवतुः ॥ सुतो विजयदत्ताख्यो ज्येष्ठो [illegible] ॥ ४९ ॥ [illegible]
स्मागो ॥ ४८ ॥ [illegible]

महिषासुरसंहारवर्णनंनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ७॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सूत सर्वज्ञ कृष्णद्वैपायनप्रिय ॥ त्वन्मुखाद्वै कथाः श्रुत्वा श्रोत्रकामृतवर्षिणीः ॥ १ ॥ तृप्तिर्न जायतेऽस्माकं त्वद्वचोमृतपायिनाम् ॥ अतः शुश्रूषमाणानां भूयो ब्रूहि कथाः शुभाः ॥ २ ॥ वेतालवरदंनाम चक्रतीर्थस्य दक्षिणे ॥ तीर्थमस्ति महापुण्यमित्यवादीर्भवान्पुरा ॥ ३ ॥ वेतालवरदाभिख्या तीर्थस्यास्यागता कथम् ॥ किं प्रभावं च तत्तीर्थमेतन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ साधु पृष्टं हि युष्माभिरतिगुह्यं मुनीश्वराः ॥ शृणुध्वं मनसा सार्द्धं ब्रवीम्यत्यद्भुतां कथाम् ॥ ५ ॥ पामरा अपि मोदन्ते यां वै श्रुत्वा कथां शुभाम् ॥ कथा चेयं महापुण्या पुरा कैलासपर्वते ॥ ६ ॥ केलिकालेषु पार्वत्यै शंभुना कथिता द्विजाः ॥ तां ब्रवीमि कथामेनामत्यद्भुततरां हि वः ॥ ७ ॥ पुरा हि गालवोनाम महर्षिः सत्यवाक्छुचिः ॥ चिंतयानः परं ब्रह्म तपस्तेपे निजाश्रमे॥ ॥ ८ ॥ तस्य कन्यां महाभागा रूपयौवनशालिनी ॥ नाम्ना कांतिमती बाला व्यचरत्पितुरंतिके ॥ ९ ॥ आहरंती च पुष्पाणि बल्यर्थं तस्य वै मुनेः ॥ वेदिसंमार्जनादीनि समिदाहरणानि च ॥ १० ॥ कुर्वंती पितरं बाला सम्यक्परिचचार ह ॥ कदाचित्सा तु बल्यर्थं पुष्पाण्याहर्तुमुद्यता ॥ ॥ ११ ॥ तस्मिन्वने कांतिमती सुदूरमगमत्तदा ॥ तत्र पुष्पाणि रम्याणि समाहृत्य च पेटके ॥ १२ ॥ तूर्णं निववृते बाला पितृशुश्रूषणे रता ॥ निवर्तमानां तां कन्यां विद्याधरकुमारकौ ॥ १३ ॥ सुदर्शनसुकर्णाख्यौ विमानस्थौ ददर्शतुः ॥ तां दृष्ट्वा गालवसुतां रूपयौवनशालिनीम् ॥१४॥ कामस्य पत्नीं ललितां रतिं मूर्तिमतीमिव ॥ सुदर्शनाभिधो ज्येष्ठो विद्याधरकुमारकः ॥ १५ ॥ हर्षसंफुल्लनयनश्चकमे काममोहितः ॥ पूर्णचन्द्राननां तां वै वीक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ तया रिरंसुकामोऽसौ विमानाग्रादवातरत् ॥ तामुपेत्य मुनेः कन्यामित्युवाच सुदर्शनः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ कासि भद्रे सुता कस्य रूपयौवनशालिनी ॥ रूपमप्रतिमं ह्येतदाह्लादयति मे मनः ॥ १८ ॥ त्वां दृष्ट्वा रतिसंकाशां बाधते मां मनोभवः ॥ सुकण्ठनामधेयस्य विद्याधरपतेरहम् ॥ १९ ॥ आत्मजो रूपसंपन्नो नाम्ना चैव सुदर्शनः ॥ प्रतिगृह्णीष्व मां भद्रे रक्ष मां करुणादृशा ॥ २० ॥ भर्तारं मां समासाद्य सर्वान्भोगानवाप्स्यसि ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य विद्याधरसुतस्य सा ॥ २१ ॥ तदा कांतिमती वाक्यं धर्मयुक्तमभाषत ॥ सुदर्शन महाभाग विद्याधरपतेः सुत ॥ २२ ॥ आत्मजां मां विजानीहि गालवस्य महात्मनः ॥ कन्या चाहमनूढास्मि पितृशु

---

१ इत्यवादि त्वया पुरा—इ०पा० । २ पुत्री—इ०पा० ।

प्रणम्यादौ सलिलस्वामिनं तथा ॥ ५० ॥ महादेवाभ्यनुज्ञातो रामचंद्रोऽतिधार्मिकः ॥ स्थापयित्वा स्वहस्तेन पाषाणनवकं मुदा ॥ ५१ ॥ सेतु मारब्धवान्विप्रा यावल्लंकामतंद्रितः ॥ सिंहासनं समारुह्य रामो नलकृतं शुभम् ॥ ५२ ॥ वानरैः कारयामास सेतुमब्धौ नलादिभिः ॥ पर्वता न्छाखिनो वृक्षान्द्रुपदः काष्ठसंचयान् ॥ ५३ ॥ तृणानि च समाजह्रुर्वानरा वनमध्यतः ॥ ५४ ॥ नलस्तानि समादाय चक्रे सेतुं महोदधौ ॥ पंचभिर्दिवसैः सेतुर्यावल्लंकासमीपतः ॥ ५५ ॥ दशयोजनविस्तीर्णश्शतयोजनमायतः ॥ कृतः सेतुर्नलेनाब्धौ पुण्यः पापविनाशनः ॥ ५६ ॥ देवीपुरस्य निकटे नवपाषाणरूपके ॥ सेतुमूले नरः स्नायात्स्वपापपरिशुद्धये ॥ ५७ ॥ चक्रतीर्थे तथा स्नायाद्व्रजेत्सेतुमपि द्विजम् ॥ देवीपत्तनमा रभ्य यत्कृतं सेतुबंधनम् ॥ ५८ ॥ तत्सेतुमूलं विप्रेंद्रा यथार्थं परिकल्पितम् ॥ सेतोस्तु पश्चिमा कोटिर्दर्भशय्या प्रकीर्तिता ॥ ५९ ॥ देवीपुरी च प्राक्कोटिरुभयं सेतुमूलकम् ॥ उभयं पुण्यमाख्यातं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ६० ॥ यत्सेतुमूलं गच्छंति येन मार्गेण वै नराः ॥ तत्तन्मार्गगनाम्नि ते तस्मिंस्तस्मिन्विमुक्तिदे ॥ ६१ ॥ स्नात्वादौ सेतुमूले तु चक्रतीर्थे तथैव च ॥ संकल्पपूर्वकं पश्चाद्गच्छेयुः सेतुबंधनम् ॥ ६२ ॥ देवीपुरे तथा दर्भशय्यायामपि भूसुराः ॥ चक्रतीर्थे शिवे स्नानं पुण्यं पापविनाशनम् ॥ ६३ ॥ स्मरणादुभयत्रापि चक्रतीर्थस्य वै द्विजाः ॥ भस्मीभवंति पापानि लक्षजन्मकृतान्यपि ॥ ६४ ॥ जन्मापि विलयं यायान्मुक्तिश्चापि करे स्थिता ॥ चक्रतीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ६५ ॥ भूलोके यानि तीर्थानि गंगादीनि द्विजोत्तमाः ॥ चक्रतीर्थस्य तान्यद्धा कलां नार्हंति षोडशीम् ॥ ६६ ॥ आदौ तु नवपाषाणमध्येऽब्धौ स्नानमाचरेत् ॥ दर्भपिंडे ततः कुर्याच्चक्रतीर्थे तथैव च ॥ ६७ ॥ सेतुनाथं हरिं सेवेत्स्वपापपरिशुद्धये ॥ एवं हि दर्भशय्यायां कुर्युस्तन्मार्गगा नराः ॥ ६८ ॥ आरूढं रामचंद्रेण यो नमस्कुरुते जनः ॥ सिंहासनं नलकृतं न तस्य नरकाद्भयम् ॥ ६९ ॥ सेतुमादौ नमस्कुर्याद्रामं ध्यायन्हृदा नरः ॥ रघुवीरपदन्यासपवित्रीकृतपांसवे ॥ ७० ॥ दशकंठशिरश्छेदहेतवे सेतवे नमः ॥ केतवे रामचंद्रस्य मोक्षमार्गैकहेतवे ॥ ७१ ॥ सीतायाः मानसांभोजभानवे सेतवे नमः ॥ ॥ साष्टांगं प्रणिपत्यादौ मंत्रेणानेन वै द्विजाः ॥ ७२ ॥ ततो वेतालवरदं तीर्थं गच्छेन्महाफलम् ॥ तत्र स्नानाद्[illegible] सिद्धिं पारागिकीं नरः ॥ ७३ ॥ योऽध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा भक्तियुतो द्विजेंद्राः ॥ स्वर्गादिकामस्तस्य न दुर्लभाः स्युः [illegible] करस्थमेव ॥ ७४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायां [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] ।

तीक्ष्णधाराग्रैः परमर्मविदारणैः ॥ ततः स पुरुषो विप्रा गजोऽभूद्धस्तदन्तवान् ॥ २३ ॥ दुर्गाया वाहनं सिंहं करेण विचकर्ष च ॥ ततः सिंहः करं तस्य विचकर्त नखांकुरैः ॥ २४ ॥ भूयो महासुरो जातो माहिषं वेषमाश्रितः ॥ ततः क्रुद्धा भद्रकाली महत्पानमसेवत ॥ २५ ॥ ततः पानवशान्मत्ता जहासारुणलोचना ॥ महिषः सोऽपि गर्वेण शृंगाभ्यां पर्वतोत्करान् ॥२६॥ चंडिकां प्रति चिक्षेप सा च तानच्छिनच्छरैः ॥ ततो देवी जगन्माता महिषासुरमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कुरु गर्वं क्षणं मूढ मधु यावत्पिबाम्यहम् ॥ निवृत्तमधुपानाहं त्वां नयिष्ये यमक्षयम्॥ ॥२८॥हते त्वयि दुराधर्षे मया दैवतकंटके॥स्वंस्वं स्थानं प्रपद्यंतां सिद्धाः साध्या मरुद्गणाः॥२९॥उक्त्वैवं ताडयामास मुष्टिना महिषासुरम्॥ ताडितोऽयं ततो देव्या महिषो भृशविह्वलः॥३०॥दक्षिणस्योदधेस्तीरे प्रदुद्राव त्वरान्वितः॥अनुदुद्राव तं देवी सिंहमारुह्य वाहनम्॥३१॥अनुद्रुतस्ततो देव्या महिषो दानवेश्वरः॥धर्मपुष्करिणीतोये दशयोजनमायते॥३२॥प्रविश्यांतर्हितस्तस्थौ दुर्गाताडनविह्वलः॥ततो दुर्गा समासाद्य धर्मपुष्करिणीतटम् ॥ ॥३३॥ नददर्शासुरं तत्र महिषं चंडिका तदा ॥ अशरीरा ततो वाणी दुर्गां देवीमभाषत ॥३४॥ भद्रकालि महादेवि महिषो दानवस्त्वया ॥ ताडितो मुष्टिना भद्रे धर्मपुष्करिणीजले ॥३५॥ अस्मिन्नंतर्हितः शेते भयार्तो मारयस्व तम् ॥ येन केनाप्युपायेन चैनं प्राणैर्वियोजय ॥३६॥ एवं वाचाऽशरीरिण्या कथिता चंडिका तदा ॥ प्राह स्ववाहनं सिंहमसुरेंद्रवधोद्यता ॥३७॥ मृगेंद्र सिंहविक्रांत महाबलपराक्रम ॥ धर्मपुष्करिणीतोयं निःशेषं पीयतां त्वया ॥ ३८ ॥ देव्यैवमुक्तः पंचास्यो धर्मपुष्करिणीजलम् ॥ निःशेषं च पपौ विप्रा यथा पांसुर्भवेत्तथा ॥ ३९ ॥ निरगान्महिषो दीनस्ततस्तस्माज्जलाशयात् ॥ आयांतमसुरं देवी पादेनाक्रम्य मूर्द्धनि ॥ ४० ॥ कंठं शूलेन तीक्ष्णेन पीडयामास कोपिता ॥ ततो देव्यसिमादाय चकर्तास्य शिरो महत् ॥ ४१ ॥ एवं स महिषो विप्राः सभृत्यबलवाहनः ॥ दुर्गया निहतो भूमौ पपात च ममार च ॥ ४२ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ स्तुत्वा देवीं ततः स्तोत्रैस्तुष्टा जहृषिरे तदा ॥ ४३ ॥ अनुज्ञातास्ततो देव्या देवा जग्मुर्यथागतम् ॥ ततो देवी जगन्माता स्वनाम्ना पुरमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे चक्रे तदोत्तरे ॥ ततो देव्यनुशिष्टास्ते देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ४५ ॥ पूरयामासुरमृतैर्धर्मपुष्करिणीं तदा ॥ ततो ह्यमृततीर्थाख्यां लेभे तत्तीर्थमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ ततो देवी वरमदात्स्वपुरस्य मुदान्विता ॥ पशव्यं चापरोगं च पुरमेतद्भवत्विति ॥ ४७ ॥ ददौ तीर्थाय च वरं स्नातानामत्र वै नृणाम् ॥ यथाभिलाषं सिद्धिः स्यादित्युक्त्वा सा दिवं ययौ ॥ ४८ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ यत्स्वनाम्ना चकारेदं देवी पुरमनुत्तमम् ॥ देवीपत्तनमित्युक्तं तेन देव्याः पुरोत्तमम् ॥ ४९ ॥ देवीपत्तनमारभ्य सुमुहूर्ते दिने द्विजाः ॥ विघ्नेश्वरं

निहतं देव्या शरैः कांचनपुंखितैः ॥ ७६ ॥ याममात्रेण विप्रेंद्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७७ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायां देवीपुराभिधानकथने देवीमहिषासुरयुद्धवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ स्वसैन्यमवलोक्याथ महिषो दानवेश्वरः ॥ हतं देव्या महाक्रोधाच्चंडकोपमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ महिष उवाच ॥ ॥ चंडकोप महावीर्य युद्धयस्वैनां दुरात्मिकाम् ॥ तथास्त्विति स चोक्त्वाथ चंडकोपः प्रतापवान् ॥ २ ॥ अवाकिरद्बाणवर्षैर्देवीं समरमूर्द्धनि ॥ बाणजालानि तस्याशु चंडकोपस्य लीलया ॥ ३ ॥ छित्त्वा जघान शस्त्रेण चंडकोपस्य सांबिका ॥ चकर्त वाजिनोऽप्यस्य सारथिं च ध्वजं धनुः ॥ ४ ॥ उन्ममाथ रथं चापि तं बाणैर्दृढमताडयत् ॥ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ५ ॥ चंडकोपस्ततो देवीं खड्गचर्मधरोऽभ्यगात् ॥ खड्गेन सिंहमाजघ्ने देव्या वाहं महासुरः ॥ ६ ॥ देवीमपि भुजे सव्ये खड्गेन प्रजघान सः ॥ खड्गो देव्या भुजे सव्ये व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ७ ॥ ततः शूलेन महता चंडकोपं तदांबिका ॥ जघान हृदये सोऽपि पपात च ममार च ॥ ८ ॥ चंडकोपे हते तस्मिन्महावीर्ये महाबले ॥ विनयानुर्गजास्यो देवीं तामभ्यधावत ॥ ९ ॥ दिव्यां शक्तिं ससर्जाथ महाघंटारवाकुलाम् ॥ न्यवारयत हुंकारैर्देवी शक्तिं निराकुलाम् ॥ १० ॥ ततः शूलेन सा देवी विनयानुं व्यदारयत् ॥ मृते तस्मिंस्ततो युद्धे करालो द्रुतमभ्यगात् ॥ ११ ॥ करमुष्टिप्रहारेण सोऽपि देव्या निपातितः ॥ ततो देवी महोन्मत्तं गदया व्यसुमातनोत् ॥ १२ ॥ बाष्कलं पट्टिशेनापि चक्रेणापि तथांतिकम् ॥ प्राहिणोद्यमलोकाय दुर्गा देवी द्विजोत्तमाः ॥ १३ ॥ एवमन्यान्महाकायान्मंत्रिणो महिषस्य च ॥ शूलेन प्रोथयित्वाथ प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ १४ ॥ आत्मसैन्ये हते तेन दुर्गमा महिषासुरः ॥ माहिषाख्य[illegible]रूपेण गणान्देव्या अभक्षयत् ॥ १५ ॥ तुण्डेन निजघानैकान्खुरघातैस्तथापरान् ॥ निश्वासवायुभिश्चान्यान्पातयामास शोणितः ॥ १६ ॥ देवा[illegible]भनगणं तान् निहत्य महिषासुरः ॥ सिंहं मारयितुं देव्याश्चुकोप च ननाद च ॥ १७ ॥ ततः सिंहोऽभवत्क्रुद्धो महावीर्यो महाबलः ॥ धुनानि[illegible]नानिर्भिन्नमहीतलमहीधरः ॥ १८ ॥ महिषासुरमायांतं नखैस्तं व्यदारयत् ॥ चंडिकापि ततः क्रुद्धा रणे [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] पाशैर्बद्ध्वा चंडिका कोपमूर्च्छिता ॥ मोचयित्वा ततः पाशांस्त्यक्तमाहिषरूपवान् ॥ २० ॥ सिंहरूपाभ्यागतो महानादपराक्रमः ॥ देवी तस्य शिरो यावच्छेत्तुं बुद्धिमधारयत् ॥ २१ ॥ तावत्स पुरुषो भूत्वा खड्गपाणिरदृश्यत ॥ अथ तं पुरुषं देवी नाराचैः [illegible] ॥ २२ ॥ [illegible]

म् ॥ ५१ ॥ क्षोभिताशेषशेषादिमहानागपरंपराम् ॥ विलोक्य देवीमसुराः समनह्यन्नुदायुधाः ॥ ५२ ॥ ततो देव्या तया सार्द्धमसुराणामभूद्रणः ॥
अस्त्रैः शस्त्रैः शरैश्चक्रैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ ५३ ॥ गजाश्वरथपादातैरसंख्येयैर्महाबलः ॥ महिषो युयुधे तत्र देव्या साकमरिंदमः ॥ ५४ ॥ लक्षको
टिसहस्राणि प्रधानासुरयूथपाः ॥ एकैकस्य तु सेनायास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ५५ ॥ ते सर्वे युगपद्देवीं शस्त्रैरावव्रुरोजसा ॥ सापि देवी ततो
भीमा दैत्यमुक्तास्त्रसंचयम् ॥ ५६ ॥ बिभेद लीलया बाणैः स्वकार्मुकविनिःसृतैः ॥ ससर्ज दैत्यकायेषु बाणपूगान्यनेकशः ॥ ५७ ॥ देव्याश्रयबला
देवा निर्भया दैत्ययूथपैः ॥ युयुधुः संयुगे शस्त्रैरस्त्रैरप्यायुधांतरैः ॥ ५८ ॥ ततो देवा बलोत्सिक्ता देवीशक्त्युपबृंहिताः ॥ निःशेषमसुरान्सर्वानायु
धैर्निरमूलयन् ॥ ५९ ॥ स्वसैन्ये तु क्षयं याते संक्षुब्धो महिषासुरः ॥ चापमादाय वेगेन विकृष्य च महास्वनम् ॥ ६० ॥ संधाय मुमुचे बाणान्देव
सैन्येषु भूसुराः ॥ इंद्रे तु दशसाहस्रं यमे पंचसस्रकम् ॥ ६१ ॥ वरुणे चाष्टसाहस्रं कुबेरे षट्सहस्रकम् ॥ सूर्ये चंद्रे च वह्नौ च वायौ वसुषु चाश्विनोः
॥ ६२ ॥ अन्येष्वपि च देवेषु महिषो दानवेश्वरः ॥ प्रत्येकमयुतं बाणान्मुमुचे बलिनां वरः ॥ ६३ ॥ पलायंते ततो देवा महिषासुरमर्दिताः ॥
देवीं शरणमाजग्मुस्त्राहित्राहीतिवादिनः ॥ ६४ ॥ ततो देवी गणान्स्वस्य भूतवेतालकादिकान् ॥ यूयं नाशयत क्षिप्रमासुरं बलमित्यशात्[1] ॥
॥ ६५ ॥ अहं तु महिषं युद्धे योधयामि बलोद्धतम् ॥ ततो देव्या गणैः सर्वमासुरं क्षतमाशु[2] वै ॥ ६६ ॥ ततः सैन्ये क्षयं नीते गणै
र्देवीप्रचोदितैः ॥ योद्धुकामः स महिषो गणैः साकं व्यतिष्ठत ॥ ६७ ॥ अत्रांतरे महानादः सुचक्षुश्च महाहनुः ॥ महाचंडो महाभक्षो महोदरम
होत्कटौ ॥ ६८ ॥ पञ्चास्यः पादचूडश्च बहुनेत्रः प्रबाहुकः ॥ एकाक्षस्त्वेकपादश्च बहुपादोऽप्यपादकः ॥ ६९ ॥ एते चान्ये च बहवो महिषासुर
मंत्रिणः ॥ योद्धुकामा रणे देव्याः पुरतस्त्ववतस्थिरे ॥ ७० ॥ सिंहं वाहनमारुह्य ततो देवी मनोजवम् ॥ प्रलयांबुदनिर्घोषं चापमादाय भैरवम् ॥
॥ ७१ ॥ विस्फोट्य मुमुचे बाणान्वज्रवेगसमान्युधि ॥ दशलक्षगजैश्चापि शतलक्षैश्च वाजिभिः ॥ ७२ ॥ शतलक्षै रथैश्चापि लक्षायुतपदातिभिः ॥
युक्तो महाहनुर्दैत्यो देव्या युधि निपातितः ॥७३॥ सैन्ये च तस्य निहता देव्या बाणैर्द्विजोत्तमाः ॥ लक्षकोटिसहस्राणि प्रधानासुरनायकाः ॥७४॥
महिषस्य हि विद्यन्ते महाबलपराक्रमाः ॥ एकैकस्य प्रधानस्य चतुरङ्गबलं तथा ॥ ७५ ॥ महाहनोर्यथा विप्रास्तथैवास्ति महद्बलम् ॥ तत्सर्वं

---

१ अशात्—आज्ञापयत्—इत्यर्थः । २ हतम्—इ० पा० ।

वीर्योऽथ महिषः प्रययावमरावतीम् ॥२३॥ देवानामसुराणां च संवत्सरशतं रणम् ॥ पुरा बभूव विप्रेंद्रास्तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २४ ॥ देववृन्दं ततो भी
त्या पुरस्कृत्य पुरन्दरम् ॥ कांदिशीकमभूद्विप्रा ब्रह्माणं च ययौ तदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मा तानमरान्सर्वान्समादाय ययौ पुनः॥ नारायणशिवौ यत्र वर्तेते
विश्वपालकौ ॥२६॥ तत्र गत्वा नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकशः ॥ ब्रह्मा निवेदयामास महिषासुरचेष्टितम् ॥ २७ ॥ सुराणामसुरैः पीडां देवयोः
शंभुकृष्णयोः ॥ इंद्राग्नियमसूर्येंदुकुबेरवरुणादिकान् ॥ २८ ॥ निराकृत्याधिकारेषु तेषां तिष्ठत्ययं स्वयम् ॥ अन्येषां देववृंदानामधिकारेपि तिष्ठति
॥ २९ ॥ निरस्तं देववृंदं तत्स्वर्लोकादवनीतले ॥ मनुष्यवद्विचरते महिषासुरबाधितम् ॥ ३० ॥ एतज्ज्ञापयितुं देवौ युवयोरहमागतः ॥ सार्द्धं देव
गणैरत्र रक्षतं तान्समागतान् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा रमेश्वरमहेश्वरौ ॥ कोपात्करालवदनौ दुष्प्रेक्ष्यौ तौ बभूवतुः ॥ ३२ ॥ अत्यंतकोपज्वालि
तान्मुखाद्विष्णोरथ द्विजाः ॥ निश्चकाम महत्तेजः शंभोः स्रष्टुस्तथैव च ॥ ३३ ॥ अपरेषां सुराणां च देहादिंद्रशरीरतः ॥ तेजः समुद्भूतमरं तदेकं
समजायत ॥ ३४ ॥ तेषां तु तेजसां राशिर्ज्वलत्पर्वतसंनिभः ॥ ददृशे देववृंदैस्तैर्ज्वालाव्याप्तदिगंतरः ॥ ३५ ॥ तेजसां समुदायोऽसौ नारी क्वापि
दभूत्तदा ॥ शिवतेजो मुखमभूद्विष्णुतेजो भुजौ द्विजाः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मतेजस्तु चरणौ मध्यमेंद्रेण तेजसा ॥ यमस्य तेजसा केशाः कुचौ चंद्रस्य
तेजसा ॥ ३७ ॥ जंघोरू कल्पितौ विप्रा वरुणस्य तु तेजसा ॥ नितंबः पृथिवीतेजः पादांगुल्योऽर्कतेजसा ॥ ३८ ॥ करांगुल्यो वसूनां च तेजसा
कल्पितास्तथा ॥ कुबेरतेजसा विप्रा नासिका परिकल्पिता ॥ ३९ ॥ नवप्रजापतीनां च तेजसा दंतपंक्तयः ॥ चक्षुर्द्वयं समजनि हव्यवाहनतेजसा ॥
॥ ४० ॥ उभे संध्ये भ्रुवौ जाते श्रवणे वायुतेजसा ॥ इतरेषां च देवानां तेजोभिरतिदारुणैः ॥ ४१ ॥ कृतान्यावयवा नारी दुर्गा परमभास्वरा ॥
बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥ सर्ववृंदारकानीकतेजःसंचयसमुद्भवा ॥ तां दृष्ट्वा प्रीतिमापुस्ते देवा महिषनाशिताः ॥ ४३ ॥ ततो रुद्रा
दयो देवा विनिष्कृष्यायुधान्निजात् ॥ आयुधानि ददुस्तस्यै शूलादीनि द्विजोत्तमाः ॥ ४४ ॥ भूषणानि ददुस्तस्यै वस्त्रमाल्यानि चंदनम् ॥ तानि
देवी तदा वस्त्रभूषणचंदनादिभिः ॥ ४५ ॥ कुसुमैरायुधैर्हारैर्भूषिता परिचारकैः ॥ साट्टहासं प्रमुंचंती भैरवी भैरवस्वना ॥ ४६ ॥ ननाद कंपयंती
रोदसी देवसंविना ॥ देव्या भैरवनादेन चचाल सकलं जगत् ॥ ४७ ॥ सिंहवाहनमारूढां देवीं नाममगम्यवा ॥ मुनयः सिद्धगंधर्वा[illegible]
स्तुतः ॥ ४८ ॥ अतिभीषणनादेन देव्याः क्षुब्धं जगत्त्रयम् ॥ दृष्ट्वा देवारयो दैत्याः समुत्तस्थुरुदायुधाः ॥ ४९ ॥ महिषोऽपि महाकोपान्[illegible]
महासुरः ॥ तं शब्दमनलक्ष्याथ ययावसुरसंवृतः ॥ ५० ॥ व्यलोकयत्ततो देवीं तेजोव्याप्तजगत्त्रयीम् ॥ आयुधानंतबाह्वाढ्यां नाकंपितभूतला

कामयते कामं तं सर्वं शीघ्रमाप्नुयात् ॥ १६८ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रशंसायामलंबुसाविधूमशापविमोचनंनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ द्वैपायनविनेय[1] त्वं सूत पौराणिकोत्तम ॥ देवीपत्तनपर्यंतं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ १ ॥ इत्यब्रवीः पुरास्माकमतः पृच्छाम किंचन ॥ देवीपुरं हि तत्कुत्र यदन्तं चक्रतीर्थकम् ॥ २ ॥ देवीपत्तनमित्याख्या कथं तस्याभवत्तथा ॥ श्रीरामसेतुमूले च स्नातानां पापिनामपि ॥ ३ ॥ कीदृशं वा भवेत्पुण्यं चक्रतीर्थे तथैव च ॥ एतच्चान्यान्विशेषांश्च ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सर्वमेतत्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ पठतां शृण्वतां चैतदाख्यानं पापनाशनम् ॥ ५ ॥ यत्र पाषाणनवकं स्थापयित्वा रघूद्वहः ॥ बबन्ध प्रथमं सेतुं समुद्रे मैथिलीपतिः ॥ ६ ॥ देवीपुरं तु तत्रैव यदन्तं चक्रतीर्थकम् ॥ देवीपत्तनमित्याख्या यथा तस्य समागता ॥ ७ ॥ तद्ब्रवीमि मुनिश्रेष्ठाः शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ पुरा देवासुरे युद्धे देवैर्नाशितपुत्रिणी ॥ दितिः प्रोवाच तनयामात्मनः शोकमोहिता ॥ ८ ॥ ॥ दितिरुवाच ॥ ॥ याहि पुत्रि तपः कर्तुं तपोवनमनुत्तमम् ॥ ९ ॥ पुत्रार्थं तव सुश्रोणि नियता नियतेन्द्रिया ॥ इन्द्रादयो न शिष्येरन्येन पुत्रेण वै सुराः ॥ १० ॥ उदिता तनया चैवं जनन्या तां प्रणम्य सा ॥ स्वीकृत्य माहिषं रूपं वनं पञ्चाग्निमध्यगा ॥ ११ ॥ तपोऽतप्यत सा घोरं तेन लोकाश्चकंपिरे ॥ तस्यां तपः प्रकुर्वत्यां त्रिलोक्यासीद्भयातुरा ॥ १२ ॥ इन्द्रादयः सुरगणा मोहमापुर्द्विजोत्तमाः ॥ सुपार्श्वस्तपसा तस्या मुनिः क्षुब्धोऽवदत्तु ताम् ॥ १३ ॥ ॥ सुपार्श्व उवाच ॥ ॥ परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणि पुत्रस्तव भविष्यति ॥ मुखेन महिषाकारो वपुषा नररूपवान् ॥ १४ ॥ महिषो नाम पुत्रस्ते भविष्यत्यतिवीर्यवान् ॥ पीडयिष्यति यः स्वर्गं देवेन्द्रं च ससैनिकम् ॥ १५ ॥ सुपार्श्वस्त्वेवमुक्त्वा तां विनिवार्य तपस्तथा ॥ आगच्छदात्मनो लोकमनुनीय तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ अथ जज्ञे स महिषो यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ व्यवर्द्धत महावीर्यः पर्वणीव महोदधिः ॥ १७ ॥ ततः पुत्रो विप्रचित्तेर्विद्युन्माल्यसुराग्रणीः ॥ अन्येऽप्यसुरवर्यास्ते संति ये भूतले द्विजाः ॥ १८ ॥ ते सर्वे महिषस्यास्य श्रुत्वा दत्तं वरं मुदा ॥ समागम्य मुनिश्रेष्ठाः प्रावदन्महिषासुरम् ॥ १९ ॥ स्वर्गाधिपत्यमस्माकं पूर्वमासीन्महामते ॥ देवैर्विष्णुं समाश्रित्य राज्यं नो हृतमोजसा ॥ २० ॥ तद्राज्यमानय बलादस्माकं महिषासुर ॥ वीर्यं प्रकटयस्वाद्य प्रभावमपि चात्मनः ॥२१॥ अतुल्यबलवीर्यस्त्वं ब्रह्मदत्तवरोद्धतः ॥ पुलोमजापतिं युद्धे जहि देवगणैः सह ॥२२॥ दनुजैरेवमुक्तोऽसौ योद्धुकामोऽमरैः सह ॥ महा

[1] द्वैपायनस्य शिष्यस्त्वम्–इ० पा० ।

गत्वा सर्वं राज्ञे न्यवेदयत्॥१४२॥ ततः सहस्रानीकोऽयं तत्प्राप्य मणिकंकणम् ॥ मृगावतीविप्रयोगविषाग्निपरिपीडितः ॥ १४३ ॥ तद्गात्रसंगपीयूष शीकरासारशीतलम् ॥ कंकणं हृदये न्यस्य विललाप सुदुःखितः ॥ १४४ ॥ उवाच च कथं लब्धं कंकणं शबर त्वया ॥ स चैतद्भुक्तस्तत्प्राप्ति क्रमं तस्मै न्यवेदयत् ॥ १४५ ॥ शबरस्य वचः श्रुत्वा सहस्रानीकभूपतिः ॥ प्रतस्थे मंत्रिभिः सार्द्धं प्रियालोकनकौतुकी ॥ १४६ ॥ गतेंदुभालक रमुखा लभंते सहसोदयम् ॥ तमेव गिरिमुद्दिश्य सहसा सोऽभ्यगच्छत ॥ १४७ ॥ किंचिन्मार्गं समुल्लंघ्य तस्थौ विश्रांतसैनिकः ॥ तस्मिन्निनिद्रे दयितासंगमध्यानतत्परे ॥ १४८ ॥ वसंतको विचित्रास्तु कथयामास वै कथाः ॥ तत्कथाश्रवणेनैव तां रात्रिं स निनाय वै ॥ १४९ ॥ ततः कालेन ककुभं प्राप्य जंभारिपालिताम् ॥ जमदग्न्याश्रमं गत्वा निर्वैरहरिकुंजरम् ॥ १५० ॥ तपस्यंतं मुनिं दृष्ट्वा शिरसा प्रणनाम सः ॥ आशीर्वादेन स मुनिः प्रतिजग्राह तं नृपम् ॥ १५१ ॥ विधिवत्पूजयामास पाद्यार्घ्याचमनीयकैः ॥ उवाच च महीपालं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १५२ ॥ नरनाथ मृगावत्यां जातोऽयं तनयस्तव ॥ यशोनिधिर्महातेजा रामचंद्र इवापरः ॥ १५३ ॥ भविष्यति दिशां जेता सिंहसंहननो युवा ॥ पौत्र एष महाभाग तथा ह्युदयनात्मजः ॥ १५४ ॥ इयं मृगावती भार्या पातिव्रत्यपरायणा ॥ तदेतांस्त्रीन्महाराज प्रतिगृह्णीष्व मा चिरम् ॥ १५५ ॥ उक्त्वैवं मुनिना दत्तांस्तान्गृहीत्वा महीपतिः ॥ प्रियासहायः स्वपुरीं प्रतस्थे मंत्रिभिर्वृतः ॥ १५६ ॥ ततः प्रविश्य कौशांबीं नगरीं स नृपोत्तमः ॥ स्मरञ्छक्रस्य वचनं मानुषं जन्म कुत्सयन् ॥ १५७ ॥ महीमुदयनायैव ददौ पुत्राय धीमते ॥ तस्मिन्नुदयने पुत्रे राज्यपालनदक्षिणे ॥१५८॥ राज्यभारं विनिक्षिप्य स शापविनिवृत्तये ॥ वसंतकसमायुक्तो मृगावत्या च भार्यया ॥ १५९ ॥ यौगन्धरायणेनापि मंत्रिपुत्रेण संयुतः ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ १६० ॥ स्नानं कर्तुं ययौ नृपः सतीर्थोत्तमोत्तमे ॥ वाजनैर्वातरंगोगिरनिराह्लवणोदधिम् ॥ १६१ ॥ संप्राप्य चक्रतीर्थं च स्नानं चक्रुर्यथाविधि ॥ तेषु च स्नानमात्रेषु चक्रतीर्थे नृपादिषु ॥ ॥१६२॥ विनष्टं तत्क्षणादेव मानुष्यमतिकुत्सितम् ॥ ततो विधूतपापास्ते स्वं रूपं प्रतिपेदिरे ॥१६३॥ दिव्यांबरधराः सर्वे दिव्यमाल्यानुलेपनाः ॥ विमानानि महार्हाणि समारूढा विभूषिताः ॥ १६४ ॥ तत्तीर्थं बहु मन्वानाः स्वशापच्छेदकारणम् ॥ पश्यतां मर्त्यलोकानां स्वर्गलोकं प्रपेदिरे ॥ ॥१६५॥ तदाप्रभृति ते सर्वे ज्ञात्वा तत्तीर्थवैभवम् ॥ पावने चक्रतीर्थेऽस्मिन्स्नानं कुर्वंति सादराः ॥१६६॥ एवंप्रभावं तत्तीर्थं ये समागत्य मानवाः ॥ स्नानं सकृत्कुर्वंति ते यांति स्वर्गवासिनः ॥ १६७ ॥ एवं वः कथितं विप्रा विश्रुतनाशिनं महत् ॥ यः पठेच्छृणुयाद्भक्त्या सम्यगाहितः ॥ ते

हानां पुरोभूद्वधकांक्षिणी ॥ सा सर्वकेसरिगजैस्त्यक्ता न निधनं गता॥११६॥आपत्काले नृणां नूनं मरणं नैव लभ्यते॥अतिदीनं समाकर्ण्य तस्याः क्रंदितमुन्मुखाः॥११७॥मृगा निष्पंदगतयो न तृणान्यप्यभक्षयन् ॥ ततस्तां करुणासिंधुर्मुनिपुत्रस्तथास्थिताम् ॥११८॥ रुदतीं कृपया राज्ञीं समानीय स्वमाश्रमम् ॥ न्यवेदयच्च तां राज्ञीं गुरवे जमदग्नये ॥ जमदग्निस्तु धर्मात्मा तामाश्वासयदंतिके ॥ ११९ ॥ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ ॥ तथा जानीहि मां भद्रे कृतवर्मा यथा तव ॥ १२० ॥ एवमाश्वासिता तत्र कृपया जमदग्निना ॥ चक्रे तत्रैव सा वासमाश्रमे मुनिसंकुले ॥ १२१ ॥ ततस्स्वल्पेन कालेन विशाखमिव पार्वती ॥ असूत तनयं बाला शौर्यधैर्यगुणान्वितम् ॥ १२२ ॥ सूतिकागृहकृत्यानि यानि कार्याणि बंधुभिः ॥ चक्रिरे मातृवत्तानि मृगावत्या मुनिस्त्रियः ॥ १२३ ॥ तं सुजातं नृपसुतं कापि वागशरीरिणी ॥ उदयाचलजातत्वाच्चकारोदयनाभिधम् ॥ ॥ १२४ ॥ आश्रमे स मुनीन्द्रेण कृतचूडादिकव्रतः ॥ जग्राह सकला विद्या जमदग्नेर्महामुनेः ॥१२५॥ युवा नृपसुतः सोऽयं कदाचिन्मृगयापरः ॥ अपश्यदेकं भुजगं व्याधेन दृढसंयतम् ॥ १२६ ॥ उवाच स कृपायुक्तो व्याध मुंच भुजंगम् ॥ किं करिष्यस्यनेन त्वं नैनं हिंसितुमर्हसि ॥१२७॥ तमुवाच ततो व्याधः सर्पेणानेन पूरुष ॥ धनधान्यादिकं लप्स्ये ग्रामेषु नगरेषु च ॥ १२८ ॥ अतोहं जीविकामेनं नैव मोक्ष्ये कथंचन ॥ इत्युक्त्वा पेटिकायां तं बबंध शबराधमः ॥ १२९ ॥ बद्धमालोक्य भुजगं शबराय धनार्थिने ॥ अमोचयत्स्वजननीदत्तं दत्त्वा स कंकणम् ॥ १३० ॥ मोचितस्तेन सर्पोऽसौ नरो भूत्वा कृतांजलिः ॥ सख्यं कृत्वा च सहसा तं पातालं निनाय वै ॥ १३१ ॥ किन्नराख्येन नागेन धृतराष्ट्रसुतेन सः॥ पातालं प्राविशत्तत्र न्यवसत्पूजितस्सुखम् ॥ १३२ ॥ धृतराष्ट्रस्य तनयां भगिनीं किन्नरस्य च ॥ ललिताख्यां गुणोपेतां प्रियां भेजे नृपात्मजः ॥ ॥ १३३ ॥ सा तस्माज्जनयामास पुत्रमप्रतिमौजसम् ॥ ततः सा ललिता प्राह त्वरितोदयनं प्रति ॥ १३४ ॥ ॥ ललितोवाच ॥ ॥ अहंविद्याधरी पूर्वं सुकर्णीनाम नामतः ॥ शापात्सर्पत्वमात्तास्मि शापांतो गर्भ एष मे ॥ १३५ ॥ ततोऽमुं प्रतिगृह्णीष्व पुत्रमप्रतिमौजसम् ॥ तांबूलीं स्रजमम्लानां वीणां घोषवतीमपि ॥ १३६ ॥ तथेति प्रतिजग्राह तत्सर्वं नृपनंदनः ॥ पश्यतां सर्वसर्पाणां साप्यगच्छद्विहायसम् ॥ १३७ ॥ ततः सोऽपि गृहीत्वा तु वीणां मालां च पुत्रकम् ॥ दुःखितामात्मजननीं द्रष्टुकामस्त्वरान्वितः ॥ १३८ ॥ श्वशुरादीननुज्ञाप्य सहसा स्वाश्रमं ययौ ॥ जननीं शोकसंतप्तामाश्वस्तां जमदग्निना ॥ १३९ ॥ समेत्य तोषयामास वृत्तं चास्यै न्यवेदयत् ॥ तदा प्रहृष्टहृदया सा बभूव मृगावती ॥ १४० ॥ अत्रांतरे स शबरः कौशांब्यां वणिजं ययौ ॥ सहस्रानीकनामांकं विक्रेतुं मणिकंकणम्॥१४१॥राजमुद्रां समालोक्य कंकणे स वणिग्वरः ॥ शबरेण समं

सुतस्यास्य तत्तत्कार्यमकुर्वत ॥ एवं स पालयामास महीं राजसुतो वली ॥ ८९ ॥ याते काले महेन्द्रेण सनन्दनमहोत्सवे ॥ निमंत्रितस्तत्क थितां भाविनीमशृणोत्कथाम् ॥ ९० ॥ स्वर्योपिद्ब्रह्मणः शापादयोध्यायामलंबुसा ॥ जाता मृगावती कन्या भूपतेः कृतवर्मणः ॥ ९१ ॥ विधूम नामा च वसुस्त्वं नाकललनां पुरा ॥ तामेव ब्रह्मसदने दृष्ट्वानिलहृतांशुकाम् ॥ ९२ ॥ तदेव मादनाक्रांतः शापान्मर्त्यत्वमागतः ॥ सैव ते दयिता राजन्भाविनी न चिरात्सखे ॥ ९३ ॥ यदा त्वमात्मनः पुत्रं राज्ये संस्थाप्य भूपते ॥ मृगावत्या स्त्रिया सार्द्धं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ ९४ ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये फुल्लग्रामसमीपतः ॥ स्नानं करिष्यसि तदा शापान्मुक्तो भविष्यसि ॥ ९५ ॥ इति प्रोवाच भगवान्सत्यलोके पितामहः ॥ इतींद्रवचनं श्रुत्वा सहस्रानीकभूपतिः ॥ ९६ ॥ तथोद्वाहकृतोत्साहः समामंत्र्य शचीपतिम् ॥ कौशांबीं प्रस्थितो दृष्टः स तिलोत्तमया पथि ॥ ॥ ९७ ॥ स्मरन्किमपि तां कांतां भाषमाणामनन्यधीः ॥ ध्यायञ्छतक्रतुवचो नालुलोके महीपतिः ॥ ९८ ॥ सा शशाप नृपं सुभ्रूरनादरतिर स्कृता ॥ आहूयमानोपि मया सहस्रानीक भूपते ॥ ९९ ॥ मृगावतीं हृदा ध्यायन्किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ सौभाग्यमत्ता मानिन्यो न सहंतेऽवधीर णाम् ॥ १०० ॥ मामवज्ञाय यां राजन्हृदा ध्यायसि सांप्रतम् ॥ तया चतुर्दशसमा वियुक्तस्त्वं भविष्यसि ॥ १०१ ॥ इति शप्तवतीं राजा ताम् वाच तिलोत्तमाम् ॥ तामेव यदि लभ्येयं तनुजां कृतवर्मणः ॥ १०२ ॥ चतुर्दशसमा दुःखं सहिष्ये तद्वियोगजम् ॥ इत्युक्त्वा तद्गतमना नृपः प्राप निजां पुरीम् ॥ १०३ ॥ ततः कालेन तनया भूपतेः कृतवर्मणः ॥ तमाससाद दयिता सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥ १०४ ॥ मृगावतीं समासाद्य विला सतरुवल्लरीम् ॥ विभ्रमांभोधिलहरीं ननंद मदनद्युतिः ॥ १०५ ॥ सा तस्माद्गर्भमाधत्त भवानींदुशेखरात् ॥ पांडिम्ना शशिलेखेव [illegible] नभो ॥ १०६ ॥ सुन्दरी दौर्हृदव्यक्तेरथ पौरंदरीव दिक् ॥ रराज राजमहिषी रजनीकरगर्भिणी ॥ १०७ ॥ सा दोहदवशाद्राज्ञी यं यं कामनकाम गत् ॥ सुदुर्लभमपि प्रेम्णा तत्तत्सर्वं समाहरत् ॥ १०८ ॥ पत्यौ समीहितकरे सा कदाचिन्मृगावती ॥ [illegible] ॥ १०९ ॥ अभिलाषं स विज्ञाय मृगावत्या महीपतिः ॥ कौसुम्भसलिलैः पूर्णां क्षणाद्वापीमकारयत् ॥ ११० ॥ [illegible] नादरमातनोत् ॥ ततस्तां रक्ततोयार्द्रां फुल्लकिंशुकसन्निभाम् ॥ १११ ॥ [illegible] सुपर्णकुलसंभवः ॥ [illegible] ॥ ११२ ॥ नीत्वा विहायसा दूरं स तामचलसन्निभः ॥ तत्याज मोहविवशामुदयाचलकंदरे ॥ ११३ ॥ लब्धसंज्ञा शनैः [illegible] ॥ [illegible] लाभ्यां मुहुः [illegible] ॥ ११४ ॥ हा नाथ मंदभाग्याहं त्वद्वियोगेन पीडिता ॥ का गतिः क्व नु गच्छामि [illegible] ॥ ११५ ॥ [illegible]

विनीतवत् ॥ कृपावान्स महर्षिस्तु पुत्रं ते दास्यति ध्रुवम् ॥ ६२ ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा हर्षसंफुल्ललोचनः ॥ मंत्रिणा तेन संयुक्तस्तस्यागादाश्रमं मुनेः ॥ ६३ ॥ तमाश्रमे समासीनं प्रणनाम महीपतिः ॥ शांडिल्यस्तु महातेजा राजानं प्राप्तमाश्रमम् ॥ ६४ ॥ दृष्ट्वा पाद्यादिभिः पूज्य स्वागतं व्याजहार सः ॥ ॥ शांडिल्य उवाच ॥ ॥ शतानीक किमर्थं त्वमाश्रमं प्राप्तवान्मम ॥ ६५ ॥ यत्कर्तव्यमिदानीं ते तद्वदस्व करोम्यहम् ॥ मुनिमेवं वदंतं तं प्रत्यवादीद्युगंधरः ॥ ६६ ॥ भगवन्नेष वै राजा पुत्रालाभेन कर्षितः ॥ भवंतं शरणं प्राप्तः सांप्रतं पुत्रकारणात् ॥ ६७ ॥ अस्यापुत्रत्वजं दुःखं त्वमपाकर्तुमर्हसि ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा शांडिल्यो मुनिसत्तमः ॥६८॥ पुत्रलाभवरं तस्मै प्रतिजज्ञे नृपाय वै ॥ स राज्ञो वरदः श्रीमान्कौशांबीमेत्य सादरम् ॥ ६९ ॥ पुत्रेष्ट्यां पुत्रकामस्य याजकोऽभून्महामुनिः ॥ ततो मुनिप्रसादेन राजा दशरथोपमः ॥ ७० ॥ यज्वा राममिव प्राप सहस्रानीकमात्मजम् ॥ एवं विधूमः संजज्ञे शतानीकान्नृपोत्तमात् ॥ ७१ ॥ अत्रांतरे मंत्रिवरस्सेनानीस्तु महीपतेः ॥ द्विजो नर्मवयस्यश्च पुत्रान्प्रापुः कुलोचितान् ॥ ७२ ॥ पुत्रो युगंधरस्यासीन्माल्यवान्नाम भृत्यकः ॥ यौगंधरायणो नाम्ना मन्त्रशास्त्रेषु कोविदः ॥ ॥ ७३ ॥ विप्रतीकस्य तनयः पुष्पदन्तो बभूव ह ॥ रुमण्वानिति विख्यातः परसैन्यविमर्दनः ॥ ७४ ॥ वल्लभस्य तदा जज्ञे तनयो वै बलोत्कटः ॥ वसंतक इति ख्यातो नर्मकर्मसु कोविदः ॥ ७५ ॥ अथ ते ववृधुः सर्वे राजपुत्रपुरोगमाः ॥ पञ्चहायनतां तेषु यातेषु तदनंतरम् ॥ ७६ ॥ अलंबुसापि स्ववेश्या भूपतेः कृतवर्मणः ॥ अयोध्यायां महापुर्यां कन्या जाता मृगावती ॥ ७७ ॥ एवं विधूममुख्यास्ते जज्ञिरे क्षितिमण्डले ॥ अत्रांतरे महासत्त्वो दुष्टसानुचरो बली ॥ ७८ ॥ अहिदंष्ट्र इति ख्यातो महादैत्यो बलोत्कटः ॥ युक्तः स्थूलशिरोनाम्ना सहायेन दुरात्मना ॥७९॥ रुरोध देवनगरं बबाधे विबुधानपि ॥ वर्तमाने दिवि महासमरे सुररक्षसाम् ॥ ८० ॥ आनिनाय शतानीकं सहायार्थं पुरंदरः ॥ स यौवराज्ये तनयं विधाय विधिना नृपः ॥ ८१ ॥ प्रतस्थे रथमास्थाय युद्धाय दितिजैः सह ॥ नीतो मातलिनाभ्येत्य सादरं स धनुर्धरः ॥ ८२ ॥ विधाय प्रेक्षकान्देवाञ्जघान दितिजान्रणे ॥ अथ दैत्याधिपः सोऽपि निहतः समरे दिवि ॥ ८३ ॥ ततः शक्रस्य वचसा परेतं नृपपुंगवम् ॥ रथमारोप्य सहसा कौशांबीं मातलिर्ययौ ॥ ८४ ॥ नीत्वा महीतलमसौ तत्सुताय न्यवेदयत् ॥ ततः सहस्रानीकोपि विलप्य बहुदुखितः ॥ ८५ ॥ मंत्रिभिः सह संभूय प्रेतकार्यं न्यवर्तयत् ॥ मृतं ज्ञात्वा पतिं राज्ञी सहैवानुममार च ॥ ८६ ॥ महिष्या सह संप्राप्ते भूपाले कीर्तिशेषताम् ॥ भेजे राज्यं शतानीकतनयो मंत्रिणां गिरा ॥ ८७ ॥ युगन्धरे विप्रतीके वल्लभे च मृते सति ॥ यौगन्धरायणमुखास्तत्पुत्राः सर्व एव हि ॥ ८८ ॥ शतानीक

च विधाय ताम् ॥ संभविष्यामि भूलोके स्वकर्मपरिपाकतः ॥३६॥ ततः स माल्यवन्तं च पुष्पदंतं बलोत्कटम् ॥ त्रीनाहूयात्मनो भृत्यान्वृत्तमेतदवे
दयत् ॥ ३७ ॥ भृत्याः शृणुत भद्रं वो ब्रह्मशापान्महाभयात् ॥ जनिष्यामि शतानीकाद्विष्णुमत्यामहं सुतः ॥ ३८ ॥ इति श्रुत्वा ततो भृत्यास्तस्य
प्राणा बहिश्चराः ॥ बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे विधूमं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३९ ॥ ॥ भृत्या ऊचुः ॥ ॥ त्वद्वियोगं वयं सर्वे त्रयोऽपि न सहामहे ॥ तस्मान्मानुष
भावं त्वमस्माभिः सह यास्यसि ॥ ४० ॥ शतानीकस्य राजर्षेर्मंत्री योऽयं युगन्धरः ॥ सेनानीर्विप्रतीकश्च योऽयं प्राग्रसरो रणे ॥४१॥ नर्मकर्मसु
हृद्विप्रो वल्लभाख्यो महांश्च यः ॥ तेषां पुत्रास्त्रयोऽप्येते भविष्यामो न संशयः ॥ ४२ ॥ शतानीकस्य राजर्षेः पुत्रभावं गतस्य ते ॥ शुश्रूषां संविधा
स्यामस्तेषु तेषु च कर्मसु ॥ तानेवंवादिनः सोऽयं विधूमो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ ॥ विधूम उवाच ॥ ॥ जानेऽहं भवतां स्नेहं तादृशं मम
नुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तथापि कथयाम्यत्र तच्छृणुध्वं हितं वचः ॥ ब्रह्मशापेन घोरेण स्वेन दुष्कर्मणा कृतम् ॥ ४५ ॥ कुत्सितं मानुषं भावमहमेकोऽ
नुवर्तये ॥ विदितं न हि युष्माकमेतच्छापानुवर्तनम् ॥ ४६ ॥ जुगुप्सितेऽतो मानुष्ये मा कुरुध्वं मनोऽधुना ॥ अतः शापान्निर्याणान्मद्वियोगो विष
ह्यताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तवन्तं ते सर्वे माल्यवत्प्रमुखास्तदा ॥ ऊचुः प्रणम्य शिरसा प्रार्थयंतः पुनःपुनः ॥ ४८ ॥ रक्षित्वा कृपया ह्यस्मान्मा कृथा
च साहसम् ॥ परित्यजसि नः सर्वान्भक्तानत्र निरागसः ॥ ४९ ॥ त्वद्वियोगान्महाघोरान्मानुष्यमपि कुत्सितम् ॥ वरं तु मन्यामहे तेन तस्मात्र
ह्याहि सांप्रतम् ॥ ५० ॥ एवं स याच्यमानांस्त्रीनन्वमन्यत भृत्यकान् ॥ तैस्त्रिभिः सहितः सोऽयं कौशांबीं गन्तुमैच्छत ॥ ५१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
काले तु सोमवंशविवर्द्धनः ॥ अर्जुनाभिजने जातो जनमेजयसंभवः ॥ ५२ ॥ शतानीको महीपालः पृथिवीमन्वपालयत ॥ बुद्धिमान्नीतिमा
न्वाग्मी प्रजापालनतत्परः ॥ ५३ ॥ चतुरंगबलोपेतो विक्रमैकधनो युवा ॥ स कौशांबीं महाराजो नगरीमध्युवास वै ॥ ५४ ॥ तस्य मन्त्ररह
स्यज्ञो मन्त्री जातो युगंधरः ॥ सेनानीर्विप्रतीकश्च तस्य प्राग्रसरो रणे ॥ ५५ ॥ नर्मकर्मसु तस्यासीद्वल्लभाख्यः सखा द्विजः ॥ तस्य विष्णुमती
नाम विष्णोः श्रीरिव वल्लभा ॥ ५६ ॥ स सर्वगुणसंपन्नः शतानीको महामतिः ॥ पुत्रमात्मसमं तस्यां भार्यायां नान्वविन्दत ॥ ५७ ॥ आत्मान
मसुतं ज्ञात्वा स भृशं पर्यतप्यत ॥ स युगंधरमाहूय मंत्रिणं मन्त्रवित्तमम् ॥ ५८ ॥ पुत्रलाभः कथं मे स्यादिति कार्यमपृच्छत ॥ युगन्धरो मही
पालं पुत्रालाभेन पीडितम् ॥ दर्पयन्वचसा स्वेन वाक्यमेतदभाषत ॥ ५९ ॥ ॥ युगन्धर उवाच ॥ ॥ अस्ति शाण्डिल्यनामा तु महर्षिः सत्य
वान्मुनिः ॥ ६० ॥ शत्रुमित्रसमो दांतस्तपःस्वाध्यायतत्परः ॥ तमेव मुनिमासाद्य ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ६१ ॥ पुत्रमात्मसमं राजन्प्राप्स्यसि

ग्रहैश्चैव स्तूयमानपदांबुजः ॥ सिद्धैः साध्यैर्मरुद्भिश्च किंनरैश्च समावृतः ॥ १० ॥ गणैः किंपुरुषाणां च वसुभिश्चाष्टभिर्वृतः ॥ उर्वशीप्रमुखानां च स्वर्वेश्यानां मनोरमम् ॥ ११ ॥ नृत्यं वादित्रसहितं वीक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ॥ गोष्ठीं चक्रे सभामध्ये सत्यलोके कदाचन ॥ १२ ॥ मेघगर्जितगम्भीरो जनानानंदयन्मुहुः ॥ वीणावेणुमृदंगानां ध्वनिस्तत्र व्यसर्पत ॥ १३ ॥ गंगातरंगमालानां शीकरस्पर्शशीतलः ॥ पवमानः सुखस्पर्शो मन्दं मन्दं ववौ तदा ॥ १४ ॥ पर्यायेण तदा सर्वा ननृतुर्देवयोषितः ॥ नृत्यश्रमेण खिन्नासु वेश्यास्वन्यासु सादरम् ॥ १५ ॥ अलंबुसा देवनारी रूपयौवनशालिनी ॥ मदयन्ती जनान्सर्वान्सभामध्ये ननर्त वै ॥ १६ ॥ तस्मिन्नवसरे तस्या नृत्यंत्याः संसदि द्विजाः ॥ वस्त्रमाभ्यंतरं वायुर्लीलया समुदक्षिपत् ॥ १७ ॥ तत्क्षिप्ते वसने स्पष्टमूरुमूलमदृश्यत ॥ तथाभूतां तु तां दृष्ट्वा सर्वे ब्रह्मादयो ह्रिया ॥ १८ ॥ सभामध्ये समासीना निमीलितदृशोऽभवन् ॥ विधूमनामा तु वसुः कामबाणप्रपीडितः ॥ १९ ॥ तामेव ब्रह्मभवने दृष्ट्वानिलहृतांशुकाम् ॥ हर्षसंफुल्लनयनो हृष्टरोमा ततोऽभवत् ॥ २० ॥ अलंबुसायां तस्यां तु जातकामं विलोक्य तम् ॥ वसुं विधूमनामानं शशाप चतुराननः ॥ २१ ॥ यस्मात्त्वमीदृशं कार्यं विधूम कृतवानसि ॥ तस्माद्धि मर्त्यलोके त्वं मानुषत्वमवाप्स्यसि ॥ २२ ॥ इयं च देवयोषित्ते तत्र भार्या भविष्यति ॥ एवं स ब्रह्मणा शप्तो विधूमः खिन्नमानसः ॥ २३ ॥ प्रसादयामास वसुर्ब्रह्माणं प्रणिपत्य तु ॥ ॥ विधूम उवाच ॥ ॥ अस्य शापस्य घोरस्य भगवन्भक्तवत्सल ॥ २४ ॥ नाहं महोऽस्मि देवेश रक्ष मां करुणानिधे ॥ एवं प्रसादितस्तेन भारतीपतिरव्ययः ॥ २५ ॥ कृपया परया युक्तो विधूमं प्राह सांत्वयन् ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ त्वयि शापोऽप्ययं दत्तो न चासत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ २६ ॥ ततोऽवधिं कल्पयामि शापस्यास्य तवाधुना ॥ मर्त्यभावं समापन्नः सहालंबुसयाऽनया ॥ २७ ॥ तत्र भूत्वा महाराजः शासयित्वा चिरं महीम् ॥ पुत्रमप्रतिमं त्वस्यां जनयित्वा महीपतिम् ॥ २८ ॥ अभिषिच्य च राज्ये तं राज्यरक्षाविचक्षणम् ॥ एतच्छापस्य शांत्यर्थं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ फुल्लग्रामसमीपस्थे चक्रतीर्थे महत्तरे ॥ २९ ॥ अनया भार्यया सार्द्धं यदा स्नानं करिष्यसि ॥ तदा त्वं मानुषं भावं जीर्णत्वचमिवोरगः ॥ ३० ॥ विसृज्य भार्यया सार्द्धं स्वं लोकं प्रतिपत्स्यसे ॥ चक्रतीर्थे विना स्नानं न नश्येच्छाप ईदृशः॥३१॥ इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा विधूमो नातिहृष्टवान् ॥ स्ववेश्म प्राविशत्तूर्णमामंत्र्य चतुराननम्॥३२॥चिंतयामास तत्रासौ मर्त्यतां यास्यतो मम॥को वा पिता भवेद्भूमौ का वा माता भविष्यति॥३३॥बहुधेत्थं समालोच्य विधूमो निश्चिकाय सः॥कौशांबीनगरे राजा शतानीक इति श्रुतः ॥३४॥ अस्ति वीरो महाभागो भार्या चापि पतिव्रता ॥ तस्य विष्णुमतीनाम विष्णोः श्रीरिव वल्लभा ॥३५॥ तमेव पितरं कृत्वा मातरं

णिकोत्तम ॥ आरभ्य दर्भशयनमादेवीपत्तनावधि ॥ ५१ ॥ बहुव्यायामसंयुक्तं चक्रतीर्थमनुत्तमम् ॥ ययौ विच्छिन्नतां मध्ये कथं कथय सांप्रतम् ॥ ॥ ५२ ॥ एवं मनसि तिष्ठन्तं संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा हि पर्वताः सर्वे जातपक्षा मनोजवाः ॥ ५३ ॥ [illegible] सार्द्धं चेरुराकाशमार्गगाः ॥ नगरेषु च राष्ट्रेषु ग्रामेषु च वनेषु च ॥ ५४ ॥ आप्लुत्याप्लुत्य तिष्ठंति पर्वताः सर्वतो भुवि ॥ आक्रम्याक्रम्य तिष्ठंति यत्रयत्र महीधराः ॥ ५५ ॥ तत्रतत्र नरा गावस्तथान्ये प्राणिसंचयाः ॥ मरणं सहसा प्रापुः पीड्यमाना महीधरैः ॥ ५६ ॥ ब्राह्मणादिषु लोकेषु नष्टेषु समनन्तरम् ॥ यज्ञाद्यभावात्सहसा देवता व्यसनं ययुः ॥ ५७ ॥ तत इन्द्रो महाक्रुद्धो वज्रमादाय वेगवान् ॥ चिच्छेद सहसा पक्षान्पर्वतानां तरस्विनाम् ॥ ५८ ॥ छिद्यमानच्छदाः सर्वे वासवेन महीधराः ॥ अनन्यशरणा भूत्वा समुद्रं प्राविशन्भयात् ॥ ५९ ॥ अचलेषु च सर्वेषु पतत्सु लवणार्णवे ॥ निपेतुरर्णवभ्रांत्या चक्रतीर्थेऽपि केचन ॥ ६० ॥ पतितैः पर्वतैस्तैस्तु मध्यतः पूरितोदरम् ॥ चक्रतीर्थं महापुण्यं मध्ये विच्छेदमागमत् ॥ ६१ ॥ यदृच्छया महाशैलाः पार्श्वयोस्तत्र नापतन् ॥ अतो वै दर्भशयने तथा देवीपुरेऽपि च ॥ ६२ ॥ विच्छिन्नमध्यं तच्चैव विभक्तमिव दृश्यते ॥ मध्यतः पतितैः शैलैश्चक्रतीर्थं स्थलीकृतम् ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ युष्माकमेवं कथितं मुनीन्द्रा यन्मध्यतस्तीर्थमिदं स्थलीकृतम् ॥ यथा महीध्राः सहसा विडौजसा विच्छिन्नपक्षा इह पेतुरुन्नताः ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये दुर्दमगंधर्वशापमोचनंनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ अस्त्यन्यच्चक्रतीर्थं च पुण्यं पापविनाशनम् ॥ पुनरप्यद्भुतं किंचित्प्रब्रवीमि मुनीश्वराः ॥ १ ॥ विधूमनामा हि वसुर्देवश्री चाप्यलंबुषा ॥ ब्रह्मशापान्महाबाहोगात्पुरा प्राप्तौ मनुष्यताम् ॥ ॥ २ ॥ चक्रतीर्थे महापुण्ये स्नात्वा शापाद्विमोचितौ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ सूतसूत महाप्राज्ञ पुराणार्थविशारद ॥ ३ ॥ [illegible] त्वादज्ञातं ते न किंचन ॥ ब्रह्मा केनापराधेन सहालंबुषया वसुम् ॥ ४ ॥ पुरा विधूमनामानं शप्तवांश्चतुराननः ॥ ब्रह्मशापेन [illegible] पुत्रतां गतौ ॥ ५ ॥ शापस्यान्तः कथमभूद्ब्रह्मणा शप्तयोस्तयोः ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां विस्तराद्वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ पुरा हि भगवान्ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ सावित्र्या च सरस्वत्या पार्श्वयोः परिराजितः ॥ ७ ॥ सनातनेन मुनिना सनकेन च धीमता ॥ [illegible] रनाम्ना च नारदेन महात्मना ॥ ८ ॥ सनन्दनादिभिश्चान्यैः सेव्यमानो मुनीश्वरैः ॥ सुपर्वणां गणैश्चैव सेव्यमानो दिवौकसा ॥ ९ ॥ [illegible]

१ विच्छिन्नाम्–इ० पा० । २ दिवा–इ० पा० । ३ [illegible]

गंतास्त्यत्र न संशयः ॥ ततस्त्रिदिवमासाद्य दुर्दमोऽयं पतिर्हि वः ॥ २५ ॥ रमयिष्यति सुन्दर्यो युष्मान्सुन्दरवेषभृत् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तु वसिष्ठस्ता दुर्दमस्य वरांगनाः ॥ २६ ॥ स्वाश्रमं प्रययौ तूर्णं हालास्येश्वरभक्तिमान् ॥ अथ रामास्तमालिंग्य दुर्दमं पतिमातुराः ॥ २७ ॥ रुरुदुः शोकसंविग्ना दुःखसागरमध्यगाः ॥ प्रपश्यंतीषु तास्वेव दुर्दमो राक्षसोऽभवत् ॥ २८ ॥ महादंष्ट्रो महाकायो रक्तश्मश्रुशिरोरुहः ॥ तं दृष्ट्वा भयसंविग्ना जग्मू रामास्त्रिविष्टपम् ॥ २९ ॥ ततो राक्षसवेषोऽयं दुर्दमो भैरवाकृतिः ॥ भक्षयन्प्राणिनः सर्वान्देशाद्देशं वनाद्वनम् ॥ ३० ॥ भ्रमन्ननिलवेगोऽसौ धर्मतीर्थं ततो ययौ ॥ एवं षोडशवर्षाणि भ्रमतोऽस्य ययुस्तदा ॥ ३१ ॥ ततस्तु षोडशाब्दांते राक्षसोयं मुनीश्वराः ॥ भक्षितुं गालवमुनिं धर्मतीर्थनिवासिनम् ॥ ३२ ॥ उपाद्रवद्वायुवेगः स चास्तौषीज्जनार्दनम् ॥ गालवेन स्तुतो विष्णुस्तदा चक्रमचोदयत् ॥ ३३ ॥ रक्षितुं गालवमुनिं राक्षसेन प्रपीडितम् ॥ अथागत्य हरेश्चक्रं राक्षसस्य शिरोऽहरत् ॥ ३४ ॥ ततोऽयं राक्षसं देहं त्यक्त्वा दिव्यकलेवरः ॥ विमानवरमारुह्य दुर्दमः पुष्पवर्षितः ॥ ३५ ॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा ववन्दे तं सुदर्शनम् ॥ तुष्टाव श्रुतिरम्याभिर्वाग्भिरग्र्याभिरादरात् ॥ ३६ ॥ ॥ दुर्दम उवाच ॥ सुदर्शन नमस्तेऽस्तु विष्णुहस्तैकभूषण ॥ नमस्तेऽसुरसंहर्त्रे सहस्रादित्यतेजसे ॥ ३७ ॥ कृपालेशेन भवतस्त्यक्ताहं राक्षसीं तनुम् ॥ स्वरूपमभजं विष्णोश्चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां गन्तुं त्रिदिवं विष्णुवल्लभ ॥ भार्या मे परिशोचंति विरहातुरचेतसः ॥ ३९ ॥ त्वन्मनस्को भविष्यामि यावज्जीवं यथा ह्यहम् ॥ तथा कृपां कुरुष्व त्वं मयि चक्र नमोऽस्तु ते ॥ ४० ॥ एवं स्तुतं विष्णुचक्रं दुर्दमेन सभक्तिकम् ॥ अनुजग्राह सहसा तथास्त्विति मुनीश्वराः ॥ ४१ ॥ चक्रायुधाभ्यनुज्ञातो दुर्दमो गालवं मुनिम् ॥ प्रणम्य तेनानुज्ञातो गन्धर्वस्त्रिदिवं ययौ ॥ ४२ ॥ दुर्दमे तु गते स्वर्गं गालवो मुनिपुंगवः ॥ स चक्रं प्रार्थयामास विष्ण्वायुधमनुत्तमम् ॥ ४३ ॥ चक्रायुध नमामि त्वां महासुरविमर्दन ॥ देवीपट्टणपर्यंते धर्मतीर्थे ह्यनुत्तमे ॥ ४४ ॥ सन्निधानं कुरुष्व त्वं सर्वपापविनाशनम् ॥ त्वत्सन्निधानात्सर्वेषां स्नातानां पापिनामिह ॥ ४५ ॥ पापनाशं कुरुष्व त्वं मोक्षं च कुरु शाश्वतम् ॥ चक्रतीर्थमिति ख्यातिं लोकस्य परिकल्पय ॥ ४६ ॥ त्वत्सन्निधानादत्रत्यमुनीनां भयनाशनम् ॥ इतः परं भवत्वार्य चक्रायुध नमोऽस्तु ते ॥ ४७ ॥ भूतप्रेतपिशाचेभ्यो भयं मा भवतु प्रभो ॥ इति संप्रार्थितं चक्रं गालवेन मुनीश्वराः ॥ ४८ ॥ तथैवास्त्विति सम्भाष्य तस्मिंस्तीर्थे तिरोहितम् ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ एवं वः कथितो विप्रा राक्षसस्य भवो मया ॥ ४९ ॥ माहात्म्यं चक्रतीर्थस्य कथितं च मलापहम् ॥ यच्छ्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते मानवो भुवि ॥ ५० ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ व्यासशिष्य महाप्राज्ञ सूत पौरा

विप्राः शृणुतादरात् ॥ यथा स राक्षसो जातो मुनीनां शापवैभवात् ॥ २ ॥ पुरा कैलासशिखरे हालास्ये शिवमंदिरे ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रा मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ३ ॥ वसिष्ठात्रिमुखाः सर्वे शिवभक्ता महौजसः ॥ भस्मोद्धूलितसर्वांगास्त्रिपुंड्रांकितमस्तकाः ॥ ४ ॥ रुद्राक्षमालाभरणाः पंचाक्षरजपे रताः ॥ हालास्यनाथं भूतेशं चंद्रचूडमुमापतिम् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रिरे मुक्त्यै मधुरापुरवासिनः ॥ कदाचित्तत्र गंधर्वो विश्वावसुसुतो बली ॥ ६ ॥ दुर्दमोनाम विप्रेंद्रा विटगोष्ठीपरायणः ॥ ललनाशतसंयुक्तो विवस्त्रः सलिलाशये ॥ ७ ॥ चिक्रीड स विवस्त्राभिः साकं युवतिभिर्मुदा ॥ हालास्यनाथतीर्थं तद्वसिष्ठो मुनिभिः सह ॥ ८ ॥ माध्यंदिनं कर्तुमना ययौ शंकरमंदिरात् ॥ तान्मुनीनवलोक्याथ रामास्ता भयकातराः ॥ ९ ॥ वासांस्याच्छादयामासुर्दुर्दमो न तु साहसी ॥ ततो वसिष्ठः कुपितः शशापैनं गतत्रपम् ॥ १० ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ यस्माद्दुर्दम गंधर्व दृष्ट्वास्माँल्लज्जया त्वया ॥ वासो नाच्छादितं शीघ्रं याहि राक्षसतां ततः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा ता स्त्रियः प्राह वसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ यस्मादाच्छादितं वस्त्रं दृष्ट्वास्माँल्ललनोत्तमाः ॥ १२ ॥ ततो न युष्माञ्छप्स्यामि गच्छध्वं निलयं ततः ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन रामाः प्रांजलयस्तदा ॥ १३ ॥ प्रणिपत्य वसिष्ठं तं भक्तिनम्रेण चेतसा ॥ मुनिमंडलमध्ये तं वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ १४ ॥ ॥ रामा ऊचुः ॥ ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ चतुराननंदन ॥ दयासिंधोऽवलोक्यास्मान्न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ पतिर्हि नारीणां भूषणं परमुच्यते ॥ पतिहीना तु या नारी शतपुत्रापि सा मुने ॥ १६ ॥ विधवेत्युच्यते लोके तत्स्त्रीणां मरणं स्मृतम् ॥ तत्प्रसादं कुरु मुने पत्यावस्माकमादरात् ॥ १७ ॥ एकोऽपराधः क्षंतव्यो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ क्षमां कुरु दयासिंधो युष्मच्छिष्येऽत्र दुर्दमे ॥ १८ ॥ वसिष्ठः प्रार्थितस्तां[illegible] स्यांगनाजनैः ॥ प्रोवाच वचनं भूयः प्रसन्नः स द्विजोत्तमाः ॥ १९ ॥ न मे स्याद्वचनं मिथ्या कदाचिदपि सुभ्रुवः ॥ उपायं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं श्रद्धया सह ॥ २० ॥ षोडशाब्दावधिः शापो भर्तुर्वो भविता ध्रुवम् ॥ षोडशाब्दावधौ चैष दुर्दमो राक्षसाकृतिः ॥ २१ ॥ [illegible] तीर्थं गमिष्यति सुरांगनाः ॥ आस्ते तत्र महायोगी गालवो विष्णुतत्परः ॥ २२ ॥ भक्ष्यार्थं तं मुनिं सोऽयं राक्षसोऽभिगमिष्यति ॥ ततो गालवा[illegible] र्थं प्रेषितं चक्रमुत्तमम् ॥ २३ ॥ विष्णुनास्य शिरो रामा हरिष्यति न संशयः ॥ ततः स्वरूपमासाद्य शापान्मुक्तः स दुर्दमः ॥ २४ ॥ [illegible]

१ [illegible] । २ [illegible]

मुदा परमया युक्तस्तुष्टाव च सुदर्शनम् ॥ ९७ ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ विष्णुचक्र[1] नमस्तेस्तु विश्वरक्षणदीक्षित ॥ नारायणकरांभोजभूषणाय नमोऽस्तु ते ॥ ९८ ॥ युद्धेष्वसुरसंहारकुशलाय महारव ॥ सुदर्शन नमस्तुभ्यं भक्तानामार्तिनाशिने ॥ ९९ ॥ रक्ष मां भयसंविग्नं सर्वस्मादपि कल्मषात् ॥ स्वामिन्सुदर्शन विभो धर्मतीर्थे सदा भवान् ॥ १०० ॥ संनिधेहि हिताय त्वं जगतो मुक्तिकांक्षिणः ॥ गालवेनैवमुक्तं तद्विष्णुचक्रं मुनीश्वराः ॥ तं प्राह गालवमुनिं प्रीणयन्निव सौहृदात् ॥ १०१ ॥ ॥ सुदर्शन उवाच ॥ ॥ गालवैतन्महापुण्यं धर्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ १०२ ॥ अस्मिन्वसामि सततं लोकानां हितकाम्यया ॥ त्वत्पीडां परिचिंत्याहं राक्षसेन दुरात्मना ॥१०३॥ प्रेरितो विष्णुना विप्र त्वरया समुपागतः॥ त्वत्पीडको थ निहतो मयायं राक्षसाधमः ॥१०४॥ मोचितस्त्वं भयादस्मात्त्वं हि भक्तो हरेः सदा ॥ पुष्करिण्यामहं त्वस्यां धर्मस्य मुनिपुंगव ॥१०५॥ सततं लोकरक्षार्थं संनिधानं करोमि वै ॥ अस्यां मत्संनिधानात्ते तथान्येषामपि द्विज ॥१०६॥ इतः परं न पीडा स्याद्भूतराक्षससंभवा ॥ धर्मपुष्करिणी ह्येषा सर्वपापविनाशिनी ॥ १०७ ॥ देवीपट्टणपर्यंता कृता[2] धर्मेण वै पुरा ॥ अत्र सर्वत्र वत्स्यामि सर्वदा मुनिपुंगव ॥ १०८ ॥ अस्या मत्संनिधानात्स्याच्चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ स्नानं येऽत्र प्रकुर्वंति चक्रतीर्थे विमुक्तिदे ॥ १०९ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वंशजाः सर्व एव हि॥विधूतपापा यास्यंति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ११० ॥ पितॄनुद्दिश्य पिंडानां दातारो येऽत्र गालव ॥ स्वर्गं प्रयांति ते सर्वे पितरश्चापि तर्पिताः ॥ १११ ॥ इत्युक्त्वा विष्णुचक्रं तद्गालवस्यापि पश्यतः ॥ अन्येषामपि विप्राणां पश्यतां सहसा द्विजाः ॥ ११२ ॥ धर्मपुष्कारिणीं तां तु प्राविशत्पापनाशिनीम् ॥ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ धर्मतीर्थस्य विप्रेंद्राश्चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ ११३ ॥ प्राप्ता यथा तत्कथितं युष्माकं हि मया मुदा ॥ चक्रतीर्थसमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ११४ ॥ अत्र स्नाता नरा विप्रा मोक्षभाजो न संशयः ॥ कीर्तयेदिममध्यायं शृणुयाद्वा समाहितः॥ ११५ ॥ चक्रतीर्थाभिषेकस्य प्राप्नोति फलमुत्तमम् ॥ इह लोके सुखं प्राप्य परत्रापि सुखं लभेत् ॥ ११६ ॥ यो धर्मतीर्थं च तथैव गालवं कुर्वाणमत्युग्रसमाधियोगम् ॥ सुदर्शनं राक्षसनाशनं च स्मरेत्सकृद्वा न स पापभाग्जनः ॥ ११७ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे· सेतुमाहात्म्ये गालवाख्याने धर्मतीर्थस्यचक्रतीर्थप्रथावर्णनंनाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ भगवन्राक्षसः कोऽसौ सूत पौराणिकोत्तम ॥ विष्णुभक्तं महात्मानं यो गालवमबाधत ॥ १ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ वक्ष्यामि राक्षसं क्रूरं तं

१ त्वत्सकाशमुपागतः—इ० पा० । १ समपुण्यभाग्भवेत्—इ० पा० ।

अन्ये च धर्मनिवहाः क्रियमाणा नरैर्मुदा ॥ ७० ॥ अनंतफलदा ज्ञेया नात्र कार्या विचारणा ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै धर्मतीर्थाय शंकरः ॥ ७१ ॥
आरुह्य वृषभं धर्मं कैलासं पर्वतं ययौ ॥ धर्मपुष्करिणीतीरे गालव त्वमतोधुना ॥ ७२ ॥ शरीरपातपर्यंतं तपः कुर्वन्समाहितः ॥ वस त्वं मुनि
शार्दूल पश्चान्मामाप्स्यसे ध्रुवम् ॥ ७३ ॥ यदा ते जायते भीतिस्तदा तां नाशयाम्यहम् ॥ ममायुधेन चक्रेण प्रेरितेन मयाक्षणात् ॥७४॥ इत्युक्त्वा
भगवान्विष्णुस्तत्रैवांतरधीयत ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ तस्मिन्नंतर्हिते विष्णौ गालवो मुनिपुंगवः ॥७५॥ धर्मपुष्करणीतीरे विष्णुध्यानपरायणः ॥
त्रिकालमर्चयन्विष्णुं शालग्रामे विमुक्तिदे ॥ ७६ ॥ उवास मतिमान्धीरो विरक्तो विजितेंद्रियः ॥ कदाचिन्माघमासे तु शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ ७७ ॥
उपोष्य जागरं कृत्वा रात्रौ विष्णुमपूजयत् ॥ स्नात्वा परेद्युर्द्वादश्यां धर्मपुष्करिणीजले ॥ ७८ ॥ संध्यावन्दनपूर्वाणि नित्यकर्माणि चाकरोत् ॥
ततः पूजां विधातुं स हरेः समुपचक्रमे ॥ ७९ ॥ तुलस्यादीनि पुष्पाणि समाहृत्य च गालवः ॥ विधाय पूजां कृष्णस्य स्तोत्रमेतदुदैरयत् ॥ ८० ॥
॥ गालव उवाच ॥ ॥ सहस्रशिरसं विष्णुं मत्स्यरूपधरं हरिम् ॥ नमस्यामि हृषीकेशं कूर्मवाराहरूपिणम् ॥ ८१ ॥ नारसिंहं वामनाख्यं जाम
दग्न्यं च राघवम् ॥ बलभद्रं च कृष्णं च कल्किं विष्णुं नमाम्यहम् ॥ ८२ ॥ वासुदेवमनाधारं प्रणतार्तिविनाशनम् ॥ आधारं सर्वभूतानां
प्रणमामि जनार्दनम् ॥ ८३ ॥ सर्वज्ञं सर्वकर्तारं सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रणतोऽस्मि जनार्दनम् ॥ ८४ ॥ एवं स्तुवन्महा
योगी गालवो मुनिपुंगवः ॥ धर्मपुष्करिणीतीरे तस्थौ ध्यानपरायणः ॥ ८५ ॥ एतस्मिन्नंतरे कश्चिद्राक्षसो गालवं मुनिम् ॥ आगतो भक्षितुं
घोरः क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ ८६ ॥ गालवं तरसा सोऽयं राक्षसो जगृहे तदा ॥ गृहीतस्तरसा तेन गालवो नैर्ऋतेन सः ॥ ८७ ॥ प्रचुक्रोश हरिं
भीतिमापन्नानां परायणम् ॥ नारायणं चक्रपाणिं रक्षरक्षेति वै मुहुः ॥ ८८ ॥ परेश परमानंद शरणागतपालक ॥ त्राहि मां करुणासिंधो रक्षोग्र
गृहागतम् ॥ ८९ ॥ लक्ष्मीकांत हरे विष्णो वैकुंठ गरुडध्वज ॥ मां रक्ष रक्षसाक्रांतं ग्राहाक्रांतं गजं यथा ॥ ९० ॥ दामोदर जगन्नाथ हिरण्यासुर
मर्दन ॥ प्रह्लादमिव मां रक्ष राक्षसेनातिपीडितम् ॥ ९१ ॥ इत्येवं स्तुवतस्तस्य गालवस्य द्विजोत्तमाः ॥ स्वभक्तस्य भयं ज्ञात्वा चक्रपाणिर्गदा
धरः ॥ ९२ ॥ स्वचक्रं प्रेषयामास भक्तरक्षणकारणात् ॥ प्रेरितं विष्णुचक्रं तद्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ९३ ॥ आजगामाथ वेगेन धर्मपुष्करिणी
तटम् ॥ अनंतादित्यसंकाशमनंताग्निसमप्रभम् ॥ ९४ ॥ महाज्वालं महानादं महासुरविमर्दनम् ॥ दृष्ट्वा सुदर्शनं विष्णो राक्षसोऽथ [illegible] ॥
॥ ९५ ॥ धावमानस्य तस्याशु राक्षसस्य सुदर्शनम् ॥ शिरश्चकर्त सहसा ज्वालामालादुरासदम् ॥ ९६ ॥ ततस्तु गालवो दृष्ट्वा राक्षसं पतितं भुवि ॥

मुने ॥ मदर्थं कर्म कुर्वाणो मद्ध्यानो मत्परायणः ॥४७॥ एतत्प्रारब्धदेहांते मत्स्वरूपमवाप्स्यसि ॥ अस्मिन्नेवाश्रमे वासं कुरुष्व मुनिपुंगव ॥४८॥ धर्मपुष्करिणी चेयं पुण्या पापविनाशिनी ॥ अस्यास्तीरे तपः कुर्वंस्तपःसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४९ ॥ धर्मः पुरा समागत्य दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ तपस्तेपे महादेवं चिंतयन्मनसा तदा ॥ ५० ॥ स्नानार्थमेकं तीर्थं च चक्रे धर्मो महामुने ॥ धर्मपुष्करिणी तेन प्रसिद्धा तत्कृता यतः ॥ ५१ ॥ त्वया यथा तपस्तप्तमिदानीं मुनिसत्तम ॥ तथा तप्तं तपस्तेन धर्मेण हरसेविना ॥ ५२ ॥ तपसा तस्य तुष्टः सञ्छूलपाणिर्महेश्वरः ॥ प्रादुरासीत्स्वया दीप्त्या दिशो दश विभासयन् ॥ ५३ ॥ अथाश्रममनुप्राप्तं महादेवं कृपानिधिम् ॥ धर्मः परमसन्तुष्टस्तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ ५४ ॥ ॥ धर्म उवाच ॥ ॥ प्रणमामि जगन्नाथमीशानं प्रणवात्मकम् ॥ समस्तदेवतारूपमादिमध्यांतवर्जितम् ॥ ५५ ॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमाम्यहम् ॥ समस्तजगदाधारमनन्तमजमव्ययम् ॥५६॥ यमामनन्ति योगीन्द्रास्तं वन्दे पुष्टिवर्धनम् ॥ नमो लोकाधिनाथाय वंचते परिवंचते ॥५७॥ नमोऽस्तु नीलकण्ठाय पशूनां पतये नमः ॥ नमः कल्मषनाशाय नमो मीढुष्टमाय च ॥ ५८ ॥ नमो रुद्राय देवाय कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ नमः पिनाकहस्ताय शूलहस्ताय ते नमः ॥ ५९ ॥ नमश्चैतन्यरूपाय पुष्टीनां पतये नमः ॥ नमः पंचास्यदेवाय क्षेत्राणां पतये नमः ॥ ६० ॥ इति स्तुतो महादेवः शंकरो लोकशंकरः ॥ धर्मस्य परमां तुष्टिमापन्नस्तमुवाच वै ॥ ६१ ॥ ॥ महेश्वर उवाच ॥ ॥ प्रीतोस्म्यनेन स्तोत्रेण तव धर्म महामते ॥ वरं मत्तो वृणीष्व त्वं मा विलंबं कुरुष्व वै ॥ ६२ ॥ ईश्वरेणैवमुक्तस्तु धर्मो देवमथाब्रवीत् ॥ वाहनं ते भविष्यामि सदाहं पार्वतीपते ॥ ६३ ॥ अयमेव वरो मह्यं दातव्यस्त्रिपुरांतक ॥ तवोद्वहनमात्रेण कृतार्थोऽहं भवामि भोः ॥ ६४ ॥ इत्थं धर्मेण कथितो देवो धर्ममथाब्रवीत् ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ वाहनं भव मे धर्म सर्वदा लोकपूजितः[1] ॥ ६५ ॥ मम चोद्वहने शक्तिरमोघा ते भविष्यति ॥ त्वत्सेविनां सदा भक्तिर्मयि स्यान्नात्र संशयः ॥ ६६ ॥ इत्युक्ते शंकरेणाथ धर्मोपि वृषरूपधृक् ॥ उवाह परमेशानं तदाप्रभृति गालव ॥ ६७ ॥ महादेवस्तमारुह्य धर्मं वै वृषरूपिणम् ॥ शोभमानो भृशं धर्ममुवाच परमामृतम् ॥ ६८ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ त्वया कृतं हि यत्तीर्थं दक्षिणस्योदधेस्तटे ॥ धर्मपुष्करिणीत्येषा लोके ख्याता भविष्यति ॥६९॥अस्यास्तीरे जपो होमो दानं स्वाध्याय एव च ॥

---

१ सर्वलोकैकपूजितः–इ०पा० ।

रितः ॥ वीणावेणुमृदंगादिवादकैर्नारदादिभिः ॥ २३ ॥ उपगीयमानविजयः पीतांबरविराजितः ॥ लक्ष्मीविराजितोरस्को नीलमेघसमच्छविः ॥ ॥ २४ ॥ धुनानः पद्ममेकेन पाणिना मधुसूदनः ॥ सनकादिमहायोगिसेवितः पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ २५ ॥ मंदस्मितेन सकलं मोहयन्भुवनत्रयम् ॥ स्वभासा भासयन्सर्वान्दिशो दश च भूसुराः ॥ २६ ॥ कंठलग्नेन मणिना. कौस्तुभेन च शोभितः ॥ सुवर्णवेत्रहस्तैश्च सेविर्तोऽनेकशः ॥ ॥ २७ ॥ अनन्यदुर्लभाचिंत्यगीयमाननिजाद्भुतः ॥ सुभक्तसुलभो देवो लक्ष्मीकांतो हरिः स्वयम् ॥ २८ ॥ सत्र्यवत्त पुरस्तस्य गालवस्य महामुनेः ॥ आविर्भूतं तदा दृष्ट्वा श्रीवत्सांकितवक्षसम् ॥ २९ ॥ पीतांबरधरं देवं तुष्टिं प्राप महामुनिः ॥ भक्त्या परमया युक्तस्तुष्टाव जगदीश्वरम् ॥ ॥३०॥ गालव उवाच ॥ नमो देवादिदेवाय शंखचक्रगदाभृते ॥नमो नित्याय शुद्धाय सच्चिदानंदरूपिणे ॥३१॥ नमो भक्तार्तिहंत्रे ते हव्यकव्यस्वरूपिणे॥ नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं सृष्टिस्थित्यंतकारिणे॥३२॥नमः परेशाय नमो विभूम्ने नमोऽस्तु लक्ष्मीपतये विधात्रे॥नमोऽस्तु सूर्येंदुविलोचनाय नमो विरिंच्याद्यभिवंदिताय ॥३३॥ यो नामजात्यादिविकल्पहीनः समस्तदोषैरपि वर्जितो यः ॥समस्तसंसारभयापहारिणे तस्मै नमो दैत्यविनाशनाय ॥ ३४ ॥ वेदांतवेद्याय रमेश्वराय वैकुण्ठवासाय विधातृपित्रे ॥ नमोनमः सत्यजनार्तिहारिणे नारायणायामितविक्रमाय ॥ ३५ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय शार्ङ्गिणे ॥ भूयोभूयो नमस्तुभ्यं शेषपर्यंकशायिने ॥ ३६ ॥ इति स्तुत्वा हरिं विप्रास्तूष्णीमास्ते स गालवः ॥ श्रुत्वा स्तुतिं श्रुतिसुखां हरिस्तस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥ अवाप परमं तोषं शंखचक्रगदाधरः ॥ अथालिंग्य मुनिं शौरिश्चतुर्भिर्बाहुभिस्तदा ॥ ३८ ॥ प्रभाषे प्रीतिसंयुक्तो वरो वै व्रियतामिति ॥ तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य स्तोत्रेणापि च गालव ॥ ३९ ॥ नमस्कारेण च प्रीतो वरदोऽहं तवागतः ॥ ॥ गालव उवाच ॥ ॥ नारायण रमानाथ पीतांबर जगन्मय ॥ ४० ॥ जनार्दन जगद्धामन्गोविंद नरकांतक ॥ त्वद्दर्शनात्कृतार्थोऽस्मि सर्वस्मादधिकस्तथा ॥ ४१ ॥ त्वां न पश्यंत्यधर्मिष्ठा यतस्त्वं धर्मपालकः ॥ यन्न वेत्ति भवो ब्रह्मा यन्न वेत्ति त्रयी तथा ॥ ४२ ॥ तं नेत्रैः परमात्मानं किमस्मादधिकं वरम् ॥ योगिनो यं न पश्यन्ति यं न पश्यंति कर्मठाः ॥ ४३ ॥ तं पश्यामि परात्मानं किमस्मादधिकं वरम् ॥ एतेन न कृतार्थोऽस्मि जनार्दन जगत्पते ॥ ४४ ॥ यन्नामस्मृतिमात्रेण महापातकिनोऽपि च ॥ मुक्तिं प्रयांति मुनयस्तं पश्यामि जनार्दनम् ॥ ४५ ॥ त्वत्पादपद्मयुगले भगवन् निश्चला भक्तिरस्तु मे ॥ ॥ हरिरुवाच ॥ ॥ मयि भक्तिर्दृढा तेऽस्तु निष्कामा गालवाधुना ॥ ४६ ॥ [illegible]

१ उपगीयमानविभवः—इ० पा० । २ भासुराः—इ० पा० । ३ [illegible]—इ० पा० ।

नंतमाप्नोति जयं परत्र पुनर्भवक्केशमसौ न गच्छेत् ॥ ११४ ॥ इति श्रीस्कांदे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सेतुनिर्माणादिवर्णनंनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि यान्युक्तानि त्वया मुने ॥ तेषां प्रधानतीर्थानां सेतौ पापविनाशने ॥ १ ॥ आदिमस्य तु तीर्थस्य चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ कथं समागता सूत वदास्माकं हि पृच्छताम् ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानां प्रधानानां द्विजोत्तमाः ॥ यदुक्तमादिमं तीर्थं सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ ॥ ३ ॥ स्मरणात्तस्य तीर्थस्य गर्भवासो न विद्यते ॥ विलयं यांति पापानि लक्षजन्मकृतान्यपि[1] ॥ ४ ॥ तस्मिंस्तीर्थे सकृत्स्नाना त्स्मरणात्कीर्तनादपि ॥ लोके ततोधिकं तीर्थं तत्तुल्यं वा द्विजोत्तमाः ॥ ५ ॥ न विद्यते मुनिश्रेष्ठाः सत्यमुक्तमिदं मया ॥ गंगा सरस्वती रेवा पंपा गोदावरी नदी ॥ ६ ॥ कालिंदी चैव कावेरी नर्मदा मणिकर्णिका ॥ अन्यानि यानि तीर्थानि नद्यः पुण्या महीतले ॥ ॥ ७ ॥ अस्य तीर्थस्य विप्रेंद्राः कोटचंशेनापि नो समाः ॥ धर्मतीर्थमिति प्राहुस्तत्तीर्थं हि पुराविदः ॥ ८ ॥ यथा समागता तस्य चक्रतीर्थमिति प्रथा ॥ तदिदानीं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ ९ ॥ सेतुमूलं हि तत्प्रोक्तं तद्दर्भशयनं मतम् ॥ तत्रैव चक्रतीर्थं तु महापातकमर्दनम् ॥ ॥१०॥ पुरा हि गालवोनाम मुनिर्विष्णुपरायणः ॥ दक्षिणांभोनिधेस्तीरे हालास्याददविदूरतः ॥११॥ फुल्लग्रामसमीपे च तथा क्षीरसरोंतिके ॥ धर्म पुष्करिणीतीरे सोऽतप्यत महत्तपः ॥ १२ ॥ युगानामयुतं ब्रह्म गृणन्विप्राः सनातनम् ॥ दयायुक्तो निराहारः सत्यवान्विजितेंद्रियः ॥१३॥ आत्म वत्सर्वभूतानि पश्यन्विषयनिःस्पृहः ॥ सर्वभूतहितो दांतः सर्वद्वंद्वविवर्जितः ॥ १४ ॥ वर्षाणि कतिचित्सोऽयं जीर्णपर्णाशनोऽभवत् ॥ किंचि त्कालं जलाहारो वायुभक्षः कियत्समाः ॥ १५ ॥ एवं पंचसहस्राणि वर्षाणि स महामुनिः ॥ अतप्यत तपो घोरं देवैरपि सुदुष्करम् ॥ १६ ॥ ततः पंचसहस्राणि वर्षाणि मुनिपुंगवः ॥ निराहारो निरालोको निरुच्छ्वासो निरास्पदः ॥ १७ ॥ वर्षास्वासारसहनं हेमंतेषु जलेशयः ॥ ग्रीष्मे पंचा ग्निमध्यस्थो विष्णुध्यानपरायणः ॥ १८ ॥ जपन्नष्टाक्षरं मंत्रं ध्यायन्हृदि जनार्दनम् ॥ ततापं सुमहातेजा गालवो मुनिपुंगवः ॥ १९ ॥ एवं त्वयुतव र्षाणि समतीतानि वै मुनेः ॥ अथ तत्तपसा तुष्टो भगवान्कमलापतिः ॥ २० ॥ प्रत्यक्षतामगात्तस्य शंखचक्रगदाधरः ॥ विकचांबुजपत्राक्षः सूर्य कोटिसमप्रभः ॥ २१ ॥ विनतानंदनारूढश्छत्रचामरशोभितः[2] ॥ हारकेयूरमुकुटकटकादिविभूषितः ॥ २२ ॥ विष्वक्सेनसुनंदादिकिंकरैः परिवा

१ लक्षजन्मार्जितान्यपि-इ० पा० । २ चक्रचामरशोभितः-इ० पा० ।

वरम् ॥ ९० ॥ अहं सेतुं विधास्यामि ह्यगाधे वरुणालये ॥ पित्रा दत्तवरश्चाहं सामर्थ्ये चापि तत्समः ॥ ९१ ॥ मातुर्मम वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ शिल्पकर्मणि मत्तुल्यो भविता ते सुतस्त्विति ॥ ९२ ॥ पुत्रोऽहमौरसस्तस्य तुल्यो वै विश्वकर्मणा ॥ अद्यैव कामं बध्नंतु सेतुं वानरपुंगवाः ॥ ९३ ॥ ततो रामनिसृष्टास्ते वानरा बलवत्तराः ॥ पर्वतान्गिरिशृंगाणि लतातृणमहीरुहान् ॥ ९४ ॥ समाजह्रुर्महाकाया गरुडानिलरंहसः ॥ नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ ९५ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ जानकीरमणो रामः सेतुमेवमकारयत् ॥ ९६ ॥ नलेन वानरेन्द्रेण विश्वकर्मसुतेन वै ॥ तमेवं सेतुमासाद्य रामचन्द्रेण कारितम् ॥ ९७ ॥ सर्वे पातकिनो मर्त्या मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥ व्रतदानतपोहोमैर्न तथा तुष्यते शिवः ॥ ९८ ॥ सेतुमज्जनमात्रेण यथा तुष्यति शंकरः ॥ न तुल्यं विद्यते तेजो यथा सौरेण तेजसा ॥ ९९ ॥ सेतुस्नानेन च तथा न तुल्यं विद्यते क्वचित् ॥ तत्सेतुमूलं लंकायां यत्र रामो धियासया ॥ १०० ॥ वानरैः सेतुमारेभे पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥ [illegible]यनं नाम्ना पश्चाल्लोकेषु विश्रुतम् ॥ १०१ ॥ एवमुक्तं मया विप्राः समुद्रे सेतुबंधनम् ॥ अत्र तीर्थान्यनेकानि संति पुण्यान्यनेकशः ॥ १०२ ॥ न संख्यां नामधेयं वा शेषो गणयितुं क्षमः ॥ किं त्वहं प्रब्रवीम्यद्य तत्र तीर्थानि कानिचित् ॥ १०३ ॥ चतुर्विंशतितीर्थानि संति सेतौ प्रधानतः ॥ प्रथमं चक्रतीर्थं स्याद्वेतालवरदं ततः ॥ १०४ ॥ ततः पापविनाशार्थं तीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ॥ ततः सीतासरः पुण्यं ततो मंगलतीर्थकम् ॥ ॥ १०५ ॥ ततः सकलपापघ्नी नाम्ना चामृतवापिका ॥ ब्रह्मकुण्डं ततस्तीर्थं ततः कुंडं हनूमतः ॥ १०६ ॥ आगस्त्यं हि ततस्तीर्थं रामतीर्थमतः परम् ॥ ततो लक्ष्मणतीर्थं स्याज्जटातीर्थमतः परम् ॥ १०७ ॥ ततो लक्ष्म्याः परं तीर्थमग्नितीर्थमतः परम् ॥ चक्रतीर्थं ततः पुण्यं शिवतीर्थमतः परम् ॥ १०८ ॥ ततः शंखाभिधं तीर्थं ततो यामुनतीर्थकम् ॥ गंगातीर्थं ततः पश्चाद्गयातीर्थमनन्तरम् ॥ १०९ ॥ ततः स्यात्कोटितीर्थाख्यं साध्यानाममृतं ततः ॥ मानसाख्यं ततस्तीर्थं धनुष्कोटिस्ततः परम् ॥ ११० ॥ प्रधानतीर्थान्येतानि महापातकहंति च ॥ कथितानि द्विजश्रेष्ठाः सेतुमध्यगतानि वै ॥ १११ ॥ यथा सेतुश्च नद्योऽभ्रमाणेण जलधौ महान् ॥ कथितं तत्र विप्रेन्द्राः पुण्यं पापहरं तथा ॥ ११२ ॥ गन्धकृत्वा न पठित्वा न मुच्यते मानवो भुवि ॥ ११३ ॥ अध्यायमेनं पठते मनुष्यः शृणोति वा भक्तियुतो द्विजेन्द्राः ॥ [illegible]

१ [illegible] २ [illegible]

जने ॥ न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ ६६ ॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यांतु प्लवंगमाः ॥ ६७ ॥ एनं लंघितमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ ६८ ॥ महार्णवं शोषयिष्ये[1] महादानवसंकुलम् ॥ महामकरनक्राढ्यं महावीचिसमाकुलम् ॥ ६९ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ रामो बभूव दुर्धर्षस्त्रिपुरघ्नो यथा शिवः ॥ ७० ॥ आकृष्य चापं कोपेन कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रांस्त्रिपुरेषु यथा भवः ॥ ७१ ॥ दीप्ता बाणाश्च ये घोरा भासयन्तो दिशो दश ॥ प्राविशन्वारिधेस्तोयं दृप्तदानवसंकुलम् ॥७२ ॥ समुद्रस्तु ततो भीतो वेपमानः कृतांजलिः ॥ अनन्यशरणो विप्राः पातालात्स्वयमुत्थितः॥७३॥ शरणं राघवं भेजे कैवल्यपदकारणम् ॥ तुष्टाव राघवं विप्रा भूत्वा शब्दैर्मनोरमैः ॥ ७४ ॥ ॥ समुद्र उवाच ॥ ॥ नमामि ते राघव पादपंकजं सीतापते सौख्यद पादसेवनात् ॥नमामि ते गौतमदारमोक्षजं श्रीपादरेणुं सुरवृन्दसेव्यम्॥७५॥सुन्दप्रियादेहविदारिणे नमो नमोऽस्तु ते कौशिकयागरक्षिणे ॥ नमो महादेवशरासभेदिने नमो नमो राक्षससंघनाशिने ॥ ७६ ॥ रामराम नमस्यामि भक्तानामिष्टदायिनम् ॥ अवतीर्णो रघुकुले देवकार्यचिकीर्षया ॥ ७७ ॥ नारायणमनाद्यंतं मोक्षदं शिवमच्युतम् ॥ रामराम महाबाहो रक्ष मां शरणागतम् ॥ ७८ ॥ कोपं संहर राजेंद्र क्षमस्व करुणालय ॥ भूमिर्वातो वियच्चापो ज्योतींषि च रघूद्वह ॥ ७९ ॥ यत्स्वभावानि सृष्टानि ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ वर्तंते तत्स्वभावानि स्वभावो मे ह्यगाधता ॥ ८० ॥ विकारस्तु भवेद्गाध एतत्सत्यं वदाम्यहम् ॥ लोभात्कामाद्भयाद्वापि रागाद्वापि रघूद्वह ॥ ८१ ॥ न वंशजं गुणं हातुमुत्सहेयं कथंचन ॥ तत्करिष्ये च साहाय्यं सेनायास्तरणे तव ॥ ८२ ॥ इत्युक्तवन्तं जलधिं रामोऽवादीन्नदीपतिम् ॥ ससैन्योऽहं गमिष्यामि लंकां रावणपालिताम् ॥ ८३ ॥ तच्छोषमुपयाहि त्वं तरणार्थं ममाधुना ॥ इत्युक्तस्तं पुनः प्राह राघवं वरुणालयः ॥ ८४ ॥ शृणुष्वावहितो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ यद्याज्ञया ते शुष्यामि ससैन्यस्य यियासतः ॥८५॥ अन्येऽप्याज्ञापयिष्यंति मामेवं धनुषो बलात् ॥ उपायमन्यं वक्ष्यामि-तरणार्थं बलस्य ते ॥ ८६ ॥ अस्ति ह्यत्र नलोनाम वानरः शिल्पिसंमतः ॥ त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ८७ ॥ स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ॥ सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ८८ ॥ सेतुना तेन गच्छ त्वं लंकां रावणपालिताम् ॥ उक्त्वेत्यंतर्हिते तस्मिन्रामो नलमुवाच[2] ह ॥ ८९ ॥ कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि महामते ॥ तदाऽब्रवीन्नलो वाक्यं रामं धर्मभृतां

---

१ क्षोभयिष्ये—इ० पा० । २ स रामो नलमूचिवान्—इ०पा० ।

ससैन्या वरुणालयम् ॥ ४० ॥ शतयोजनमायातं मनसापि दुरासदम् ॥ अतो नु विघ्ना बहवः कथं प्राप्या च मैथिली ॥ ४१ ॥ कष्टात्कष्टतरं प्राप्ता वयमद्य निराश्रयाः ॥ महाजले महावाते समुद्रे हि निराश्रये ॥ ४२ ॥ उपायं कं विधास्यामस्तरणार्थं वनौकसाम् ॥ राज्याद्भ्रष्टो वनं प्राप्तो हृता सीता मृतः पिता ॥ ४३ ॥ इतोऽपि दुःसहं दुःखं यत्सागरविलंघनम् ॥ धिग्धिग्गर्जितमंभोधे धिगेतां वारिराशिताम् ॥ ४४ ॥ कथं तद्वचनं मिथ्या महर्षेः कुम्भजन्मनः ॥ हत्वा त्वं रावणं पापं पवित्रे गंधमादने ॥ पापोपशमनायाशु गच्छस्वेति यदीरितम् ॥४५॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ इति रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवप्रमुखास्तदा ॥ ४६ ॥ ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राघवं तं महाबलम् ॥ नौभिरेनं तरिष्यामः प्लवैश्च विविधैरिति ॥ ४७ ॥ मध्ये वानरकोटीनां तदोवाच विभीषणः ॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ४८ ॥ खनितः सागरैरेष समुद्रो वरुणालयः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य तज्ज्ञातेः कार्यमंबुधिः ॥ ४९ ॥ विभीषणेनैवमुक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ सांत्वयन्राघवः सर्वान्वानरानिदमब्रवीत ॥ ५० ॥ शतयोजन विस्तारमशक्ताः सर्ववानराः ॥ तर्तुं प्लवोडुपैरेनं समुद्रमतिभीषणम् ॥ ५१ ॥ नावो न संति सेनाया बह्व्यो वानरपुंगवाः ॥ वणिजामुपघातं न कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ ५२ ॥ विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वा परः ॥ प्लवोडुपप्रतारोऽतो नैवात्र मम रोचते ॥ ५३ ॥ विभीषणोक्तं वदं मोदते मम वानराः ॥ अहं त्विमं जलनिधिमुपास्ये मार्गसिद्धये ॥ ५४ ॥ नो चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं तदा ॥ महाशैलशिखोद्गत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ॥ प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ५६ ॥ तदा रामः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश महाबाहुर्वेद्यामिव हुताशनः ॥ ५७ ॥ शेषभोगनिभं बाहुमुपधाय रघूद्वहः ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमुपधाय मकरालयम् ॥ ५८ ॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोऽभिनिक्रमुः ॥ ५९ ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मतत्परः ॥ उपास्तेस्म तदा रामः सागरं मार्गसिद्धये ॥ ६० ॥ न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमपि पूजितः ॥ ६१ ॥ तथापि सागरो रामं न दर्शयति चात्मनः ॥ समुद्राय ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ॥ ६२ ॥ समीपस्थमिदं वचनं लक्ष्मणं प्रत्यभाषत ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्वरुणालयम् ॥ ६३ ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे करिष्यामि क्षणादहम् ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ ६४ ॥ असमर्थं विजानाति धिक्क्षमामीदृशे जने ॥ ६५ ॥ अद्य बाणैरमोघैस्तं वारिधिं परिशोषये ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ ६६ ॥ असमर्थं विजानाति [illegible]

[illegible]

यस्मादति पराक्रमः ॥ अहं लंकेश्वरं हत्वा भार्यामानयितास्मि ते ॥ १७ ॥ ततः सुग्रीवसहितो रामचंद्रो महाबलः ॥ सलक्ष्मणो ययौ तूर्णं किष्किंधां वालिपालिताम् ॥ १८ ॥ ततो जगर्ज सुग्रीवो वाल्यागमनकांक्षया ॥ अमृष्यमाणो वाली च गर्जितं स्वानुजस्य ॥ ॥ १९ ॥ अंतःपुराद्विनिष्क्रम्य युयुधेऽवरजेन सः ॥ वालिमुष्टिप्रहारेण ताडितो भृशविह्वलः ॥ २० ॥ सुग्रीवो निर्गतस्तूर्णं यत्र रामो महाबलः वै ततो रामो महाबाहुस्सुग्रीवस्य शिरोधरे ॥ २१ ॥ लतामाबध्य चिह्नं तु युद्धायाचोदयत्तदा ॥ गर्जितेन समाहूय सुग्रीवो वालिनं पुनः ॥ २२ ॥ रामप्रेरणया तेन बाहुयुद्धमथाकरोत् ॥ ततो वालिनमाजघ्ने शरेणैकेन राघवः ॥ २३ ॥ हते वालिनि सुग्रीवः किष्किंधां प्रत्यपद्यत ॥ ततो वर्षास्वतीतासु सुग्रीवो वानराधिपः ॥ २४ ॥ सीतामानयितुं तूर्णं वानराणां महाचमूम् ॥ समादाय समागच्छदंतिकं नृपपुत्रयोः ॥ २५ ॥ प्रस्थापयामास कपीन्सीतान्वेषणकांक्षया ॥ विदितायां तु वैदेह्यां लंकायां वायुसूनुना ॥ २६ ॥ दत्ते चूडामणौ चापि राघवो हर्षशोकवान् ॥ सुग्रीवेणानुजेनापि वायुपुत्रेण धीमता ॥ २७ ॥ तथान्यैः कपिभिश्चैव जांबवन्नलमुख्यकैः ॥ अन्वीयमानो रामोऽसौ मुहूर्तेऽभिजिति द्विजाः ॥२८॥ विलंघ्य विविधान्देशान्महेंद्रं पर्वतं ययौ ॥ चक्रतीर्थं ततो गत्वा निवासमकरोत्तदा ॥ २९ ॥ तत्रैव तु स धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः[2] ॥ भ्राता वै राक्षसेंद्रस्य चतुर्भिः सचिवैः[3] सह ॥ ३० ॥ प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महात्मना ॥ सुग्रीवस्य तु शंकाऽभूत्प्रणिधिः[4] स्यादयं त्विति ॥ ३१ ॥ राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्स्वचरितैर्हितैः ॥ अदुष्टमेनं दृष्ट्वैव तत एनमपूजयत् ॥ ३२ ॥ सर्वराक्षसराज्ये तमभ्यषिंचद्विभीषणम् ॥ चक्रे च मंत्रिप्रवरं सदृशं रविसूनुना ॥ ३३ ॥ चक्रतीर्थं समासाद्य निवसद्रघुनंदनः ॥ चिंतयन्राघवः श्रीमान्सुग्रीवादीनभाषत ॥ ३४ ॥ मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ उपायः को नु भवतामेतत्सागरलंघने ॥ ३५ ॥ इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ अंभोराशिरयं नीलश्चंचलोर्म्मिसमाकुलः ॥ ३६ ॥ उद्यन्मत्स्यो महानक्रशंखशुक्तिसमाकुलः ॥ क्वचिदौर्वानलाक्रांतः फेनवानतिभीषणः ॥ ॥ ३७ ॥ प्रकृष्टपवनाकृष्टनीलमेघसमन्वितः ॥ प्रलयांभोधरारावः सारवाननिलोद्धतः ॥ ३८ ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तरामो वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३९ ॥ उपायैरधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ कथं तरामः सहसा

---

१ वाणेन। २ त्रिभीषणः--इ० पा०। अत्र हि 'विभिषिण त्रिभीषण' शब्दयोर्मध्ये प्रायो विवादः सर्वत्र सर्वतः शोश्रूयते नात्र निश्चयोऽधिगम्यते तन्निर्णयश्चास्मद्बुद्ध्यायमेव--'त्रिभी भये' इत्यस्य सन्नान्तत्वाद्युचि रूपम् त्रिभेतुमिच्छति अधर्मो मां मास्प्राक्षीत् इति त्रिभीषति त्रिभीषतीति त्रिभीषण--इति। ३ सह मंत्रिभिः--इ० पा०। ४ गुप्तचारः इत्यर्थः।

पम् ॥ ९९ ॥ सेतुं गच्छ धनं तेऽहं दास्यामीति प्रलोभ्य यः ॥ पश्चान्नास्तीति च ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १०० ॥ लोभेन सेतुयात्रां [illegible] दरिद्रवत् ॥ मानवो यदि याचेत तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥ १०१ ॥ गमिष्ये सेतुमिति वै यो गृहीत्वा धनं नरः ॥ न याति सेतुं लोभेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ १०२ ॥ येन केनाप्युपायेन सेतुं गच्छेन्नरो मुदा ॥ अशक्तो दक्षिणां दत्त्वा गमयेद्वा द्विजोत्तमम् ॥१०३॥ याचित्वा ब्रह्मकर्मे तथा दोषो न विद्यते ॥ याचित्वा सेतुयात्रायां तथा दोषो न विद्यते ॥ १०४ ॥ याचित्वाप्यन्यतो द्रव्यं सेतुस्नाने प्रवर्तयेत् ॥ सोऽपि तत्फलमाप्नोति सेतुस्नायी नरो यथा ॥ १०५ ॥ ज्ञानेन मोक्षमभियांति कृते युगे तु त्रेतायुगे यजनमेव विमुक्तिदायि ॥ श्रेष्ठं तथान्ययुगयोरपि दानमाहुः सर्वेषु सेतु [illegible] शिपवो हि वरो नराणाम् ॥१०६॥ इति श्रीस्कांदे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीये ब्रह्मखण्डे सेतुमाहात्म्ये सेतुगमनफलादिवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कथं सूत महाभाग रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ सेतुर्बद्धो नदीनाथे ह्यगाधे वरुणालये ॥१॥ सेतौ च कति तीर्थानि गंधमादनपर्वते ॥ एतन्नः श्रद्दधानानां ब्रूहि पौराणिकोत्तम ॥ २ ॥ ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ रामेण हि यथा सेतुर्निबद्धो वरुणालये ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि युष्माकं मुनिपुंगवाः ॥ ३ ॥ आज्ञया हि पितू रामो न्यवसद्दंडकानने ॥ सीतालक्ष्मणसंयुक्तः पंचवट्यां समाहितः॥ ४ ॥ तस्मिन्वने सतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ रावणेन हृता भार्या मारीचच्छद्मना द्विजाः ॥५॥ मार्गमाणो वने भार्यां रामो दशरथात्मजः॥ पंपातीरं जगामासौ शोकमोहसमन्वितः ॥६॥ दृष्टवान्वानरं तत्र कंचिद्दशरथात्मजः ॥ वानरेणाथ पृष्टोऽयं को भवानिति राघवः ॥ ७ ॥ आदितः स्वस्य वृत्तांतं तस्मै प्रोवाच तत्त्वतः ॥ अथ राघवसंपृष्टो वानरः को भवानिति ॥ ८ ॥ सोपि विज्ञापयामास राघवाय महात्मने ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनूमान्नाम वानरः ॥ ९ ॥ तेन च प्रेरितोऽभ्यागां युवाभ्यां सख्यमिच्छता ॥ आगच्छतं तद्भद्रं वां सुग्रीवांतिकमाशु वै ॥ १० ॥ तथास्त्विति स रामो [illegible] गि तेन साकं मुनीश्वराः ॥ सुग्रीवांतिकमागत्य सख्यं चक्रेऽग्निसाक्षिकम् ॥ ११ ॥ प्रतिजज्ञेऽथ रामोऽपि तस्मै वालिवधं प्रति ॥ सुग्रीवश्चापि वै देह्याः पुनरानयनं द्विजाः ॥ १२ ॥ इत्येवं समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ॥ मुदा परमया युक्तौ नरेश्वरकपीश्वरौ ॥१३॥ [illegible] ऋष्यमूकगिरिं तथा ॥ सुग्रीवप्रत्ययार्थं च दुंदुभेः कायमाशु वै ॥ १४ ॥ पादांगुष्ठेन चिक्षेप राघवो दशयोजनम् ॥ [illegible] महा[illegible]गना ॥ १५ ॥ ततः प्रीतमना वीरः सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ इंद्रादिदेवताभ्योऽपि नास्ति राघव मे भयम् ॥ १६ ॥ [illegible]

हिमनःशुद्धिप्रदं तथा ॥ जपाद्धोमात्तथा दानाद्यागाच्च तपसोऽपि च ॥ ७३ ॥ सेतुस्नानं विशिष्टं हि पुराणे परिपठ्यते ॥ अकामनाकृतं स्नानं सेतौ पापविनाशने ॥ ७४ ॥ अपुनर्भवदं प्रोक्तं सत्यमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥ यः संपदं समुद्दिश्य स्नाति सेतौ नरो मुदा ॥ ७५ ॥ ससंपदमवाप्नोति विपुलां द्विजपुंगवाः ॥ शुद्ध्यर्थं स्नाति चेत्सेतौ तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥ रत्यर्थं यदि च स्नायादप्सरोभिर्नरो दिवि ॥ तदा रतिमवाप्नोति स्वर्गलोकेऽमरीजनैः ॥ ७७ ॥ मुक्त्यर्थं यदि च स्नायात्सेतौ मुक्तिप्रदायिनि ॥ तदा मुक्तिमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥७८॥ सेतुस्नानेन भर्गः स्यात्सेतुस्नानादघक्षयः ॥ सेतुस्नानं द्विजश्रेष्ठाः सर्वकामफलप्रदम् ॥ ७९ ॥ सर्वव्रताधिकं पुण्यं सर्वयज्ञोत्तरं स्मृतम् ॥ सर्वयोगाधिकं प्रोक्तं सर्वं तीर्थाधिकं स्मृतम् ॥ ८० ॥ इंद्रादिलोकभोगेषु रागो येषां प्रवर्तते ॥ स्नातव्यं तैर्द्विजश्रेष्ठाः सेतौ रामकृते सकृत् ॥ ८१ ॥ ब्रह्मलोके च वैकुंठे कैलासेऽपि शिवालये ॥ रंतुमिच्छा भवेद्येषां ते सेतौ स्नांतु सादरम् ॥ ८२ ॥ आयुरारोग्यसंपत्तिमतिरूपगुणाढ्यताम् ॥ चतुर्णामपि वेदानां सांगानां पारगामिनाम् ॥ ८३ ॥ सर्वशास्त्राधिगंतृत्वं सर्वमंत्रेष्वभिज्ञताम् ॥ समुद्दिश्य तु यः स्नायात्सेतौ सर्वार्थसिद्धिदे ॥ ८४ ॥ तत्तत्सिद्धिम वाप्नोति सत्यं स्यान्नात्र संशयः ॥ दारिद्र्यान्नरकाद्ये च मनुजा भुवि बिभ्यति ॥ ८५ ॥ स्नानं कुर्वंतु ते सर्वे रामसेतौ विमुक्तिदे ॥ श्रद्धया सहितो मर्त्यः श्रद्धया रहितोऽपि वा ॥ ८६ ॥ इहलोके परत्रापि सेतुस्नायी न दुःखभाक् ॥ सेतुस्नानेन सर्वेषां नश्यते पापसंचयः ॥ ८७ ॥ वर्द्धते धर्मराशिश्च शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ यथा रत्नानि वर्द्धंते समुद्रे विविधान्यपि ॥ ८८ ॥ तथा पुण्यानि वर्द्धंते सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ काम धेनुर्यथा लोके सर्वान्कामान्प्रयच्छति ॥ ८९ ॥ चिंतामणिर्यथा दद्यात्पुरुषाणां मनोरथान् ॥ यथाऽमरतरुर्दद्यात्पुरुषाणामभीप्सितम् ॥ ९० ॥ सेतुस्नानं तथा नृणां सर्वाभीष्टान्प्रदास्यति ॥ अशक्तः सेतुयात्रायां दारिद्र्येण च मानवः ॥ ९१ ॥ याचित्वा स धनं शिष्टात्सेतौ स्नानं समाच रेत् ॥ सेतुस्नानसमं पुण्यं तत्र दाता समश्नुते ॥ ९२ ॥ तथा प्रतिगृहीतापि प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥ सेतुयात्रां समुद्दिश्य गृह्णीयाद्ब्राह्मणाद्ध नम् ॥ ९३ ॥ क्षत्रियादपि गृह्णीयान्न दद्युर्ब्राह्मणा यदि ॥ वैश्याद्वा प्रतिगृह्णीयान्न प्रयच्छंति चेन्नृपाः ॥ ९४ ॥ शूद्रान्न प्रतिगृह्णीयात्कथंचिदपि मानवः ॥ यः सेतुं गच्छतः पुंसो धनं वा धान्यमेव वा ॥ ९५ ॥ दत्त्वा वस्त्रादिकं वापि प्रवर्तयति मानवः ॥ सोऽश्वमेधादियज्ञानां फलमाप्नो त्यनुत्तमम् ॥ ९६ ॥ चतुर्णामपि वेदानां पारायणफलं लभेत् ॥ तुलापुरुषमुख्यानां दानानां फलमश्नुते ॥ ९७ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां नाशः स्या न्नात्र संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ९८ ॥ एवं प्रतिगृहीतापि तत्तुल्यफलमश्नुते ॥ याचतः सेतुयात्रार्थं न प्रतिग्रहकल्म

वातेन यस्यांगं स्पृश्यतेऽखिलम् ॥ ४९ ॥ सुरापानायुतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ वर्तते यस्य केशास्तु वपनात्सेतुमध्यतः ॥ ५० ॥ गुरुतल्पा युतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ यस्यास्थि सेतुमध्ये तु स्थापितं पुत्रपौत्रकैः ॥ स्वर्णस्तेयायुतं तस्य तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ५१ ॥ स्मृत्वा त्र्यं सेतुमध्ये तु स्नानं कुर्याद्द्विजोत्तमाः ॥ महापातकिसंसर्गदोषस्तस्य लयं व्रजेत् ॥ ५२ ॥ मार्गभेदी स्वार्थपाकी यतिब्राह्मणदूषकः ॥ अन्याशी वेदविक्रेता पंचैते ब्रह्मघातकाः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणान्यः समाहूय दास्यामीति धनादिकम् ॥ पश्चान्नास्तीति यो ब्रूते ब्रह्महा सोपि कीर्तितः ॥ ५४ ॥ परिज्ञाय यतो धर्मांस्तस्मै यो द्वेषमाचरेत् ॥ अवजानाति वा विप्रान्ब्रह्महा सोपिकीर्तितः ॥ ५५ ॥ जलपानार्थमायातं गोवृन्दं तु जलाशये ॥ निवारयति यो विप्रा ब्रह्महा सोपि कीर्तितः ॥ ५६ ॥ सेतुमेत्य तु ते सर्वे मुच्यंते दोषसंचयैः ॥ ब्रह्मघातकतुल्या ये संति चान्ये द्विजोत्तमाः ॥ ॥ ५७ ॥ ते सर्वे सेतुमागत्य मुच्यंते नात्र संशयः ॥ औपासनपरित्यागी देवतान्नस्य भोजकः ॥५८॥ सुरापयोषित्संसर्गी गणिकान्नाशनस्तथा ॥ गणान्नभोजकश्चैव पतितान्नरतश्च यः ॥ ५९ ॥ एते सुरापिनः प्रोक्ताः सर्वकर्मबहिष्कृताः ॥ सेतुस्नानेन मुच्यंते ते सर्वे हतकिल्बिषाः ॥ ६० ॥ सुरापतुल्या ये चान्ये मुच्यंते सेतुमज्जनात् ॥ कन्दमूलफलानां च कस्तूरीपट्टवाससाम् ॥ ६१ ॥ पयश्चंदनकर्पूरक्रमुकाणां तथैव च ॥ मध्वाज्यता म्रकांस्यानां रुद्राक्षाणां तथैव च ॥ ६२ ॥ चोरकास्तु परिज्ञेया सुवर्णस्तेयिनः समाः ॥ ते सेतुक्षेत्रमागत्य मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ अन्ये च स्तेयिनः सर्वे सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ मुच्यंते सर्वपापेभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ६४ ॥ भगिनीं पुत्रभार्यां च तथैव च रजस्वलाम् ॥ भ्रातृभार्यां मित्रभार्यां मद्यपां च परस्त्रियम् ॥६५॥ हीनस्त्रियं च विश्वस्तां योऽभिगच्छति रागतः ॥ गुरुतल्पी स विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥६६॥ एते चान्ये च ये संति गुरुतल्पगतुल्यकाः ॥ ते सर्वे प्रविमुच्यंते सेतुस्नानेन वै द्विजाः ॥ ६७ ॥ एतैः संसर्गिणो विप्रा ये चान्ये संति पापिनः ॥ सेतुस्नानेन महता तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः॥६८॥ यागं विना देवलोके घृताचीमेनकादिभिः॥ संभोगकामिनो विप्राः स्नानं सेतौ समाचरेत् ॥ ६९ ॥ अनिर्वाण गौ वह्निमनुपास्य परान्सुरान् ॥ शुभकामी जनः सेतौ कुर्यात्स्नानं सभक्तिकम् ॥७०॥ तिलान्भूमिं सुवर्णं च धान्यं तंदुलमेव च ॥ [illegible] स्नांतु सेतौ तु ते द्विजाः ॥७१॥ उपवासैर्व्रतैः कृच्छ्रैरसंताप्य निजां तनुम् ॥ स्वर्गाभिलाषिणः पुंसः स्नांतु सेतौ विमुक्तिदे ॥७२॥ सेतुस्नानं [illegible]

ति यो ब्रूयाद्यं कं वापि नरं द्विजाः ॥ सोऽपि तत्फलमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषणः ॥ २५ ॥ सेतुस्नानकरो मर्त्यः सप्तकोटिकुलान्वितः ॥ संप्राप्य विष्णुभवनं तत्रैव परिमुच्यते ॥ २६ ॥ सेतुं रामेश्वरं लिंगं गंधमादनपर्वतम् ॥ चिंतयन्मनुजः सत्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ मातृतः पितृतश्चैव लक्षकोटिकुलान्वितः ॥ संप्राप्य विष्णुभवनं तत्रैव परिमुच्यते ॥ कल्पत्रयं शंभुपदे स्थित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ २८ ॥ मूषावस्थां वसाकूपं तथा वैतरणीं नदीम् ॥ श्वभक्षं मूत्रपानं च सेतुस्नायी न पश्यति ॥ २९ ॥ तप्तशूलं तप्तशिलां पुरीषह्रदमेव च ॥ तथा शोणितकूपं च सेतुस्नायी न पश्यति ॥ ३० ॥ शाल्मल्यारोहणं रक्तभोजनं कृमिभोजनम् ॥ स्वमांसभोजनं चैव वह्निज्वालाप्रवेशनम् ॥ ३१ ॥ शिलावृष्टिं वह्निवृष्टिं नरकं कालसूत्रकम् ॥ क्षारोदकं चोष्णतोयं नेयात्सेत्ववलोककः ॥ ३२ ॥ सेतुस्नायी नरो विप्राः पंचपातकवानपि ॥ मातृतः पितृतश्चैव शतकोटिकुलान्वितः ॥ ३३ ॥ कल्पत्रयं विष्णुपदे स्थित्वा तत्रैव मुच्यते ॥ अधःशिरःशोषणं च नरकं क्षारसेवनम् ॥ ३४ ॥ पाषाणयन्त्रपीडां च मरुत्प्रपतनं तथा ॥ पुरीषलेपनं चैव तथा क्रकचदारणम् ॥ ३५ ॥ पुरीषभोजनं रेतःपानं संधिषु दाहनम् ॥ अंगारशय्याभ्रमणं तथा मुसलमर्दनम् ॥ ३६ ॥ एतानि नरकाण्यद्धा सेतुस्नायी न पश्यति ॥ तुसे स्नानं करिष्येऽहमिति बुद्ध्या विचिंतयन् ॥ ३७ ॥ गच्छेच्छतपदं यस्तु स महापातकोऽपि सन् ॥ बहूनां काष्ठयंत्राणां कर्षणं शस्त्रभेदनम् ॥ ३८ ॥ पतनोत्पतनं चैव गदादण्डनिपीडनम् ॥ गजदन्तैश्च हननं नानाभुजगदंशनम् ॥ ३९ ॥ धूमपानं पाशबन्धं नानाशूलनिपीडनम् ॥ मुखे च नासिकायां च क्षारोदकनिषेचनम् ॥ ४० ॥ क्षारांबुपानं नरकं तप्तायःसूचिभक्षणम् ॥ एतानि नरकान्यद्धा न याति गतपातकः ॥ ४१ ॥ क्षारांबुपूर्णरंध्राणां प्रवेशं मलभोजनम् ॥ स्नायुच्छेदं स्नायुदाहमस्थिभेदनमेव च ॥ ४२ ॥ श्लेष्मादनं पित्तपानं महातिक्तनिषेवणम् ॥ अत्युष्णतैलपानं च पानं क्षारोदकस्य च ॥ ४३ ॥ कषायोदकपानं च तप्तपाषाणभोजनम् ॥ अत्युष्णसिकतास्नानं तथा दशनमर्दनम् ॥ ४४ ॥ तप्तायःशयनं चैव संतप्तांबुनिषेचनम् ॥ सूचिप्रक्षेपणं चैव नेत्रयोर्मुखसंधिषु ॥ ४५ ॥ शिश्ने सवृषणे चैव ह्ययोभारस्य बन्धनम् ॥ वृक्षाग्रात्पतनं चैव दुर्गंधपरिपूरिते ॥ ४६ ॥ तीक्ष्णधारास्त्रशय्यां च रेतःपानादिकं तथा ॥ इत्यादिनरकान्घोरान्सेतुस्नायी न पश्यति ॥ ४७ ॥ सेतुसैकतमध्ये यः शेते तत्पांसुकुंठितः ॥ यावन्तः पांसवो लग्नास्तस्यांगे विप्रसत्तमाः ॥ ४८ ॥ तावतां ब्रह्महत्यानां नाशः स्यान्नात्र संशयः ॥ सेतुमध्यस्थ

१ बहुभाषितैः—इ० पा० । २ पुरीषलोचनम्—इ० पा० । ३ गच्छति—इ० पा० । ४ गतकल्मषः—इ० पा० । ५ मेहभोजनम्—इ० पा० ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ शुक्लांबरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशांतये ॥ १ ॥ नैमिषारण्य
निलया ऋषयः शौनकादयः ॥ अष्टांगयोगनिरता ब्रह्मज्ञानैकतत्पराः ॥ १ ॥ मुमुक्षवो महात्मानो निर्ममा ब्रह्मवादिनः ॥ धर्मज्ञा अनसूयाश्च
सत्यव्रतपरायणाः ॥ २ ॥ जितेंद्रिया जितक्रोधाः सर्वभूतदयालवः ॥ भक्त्या परमया विष्णुमर्चयंतः सनातनम् ॥३ ॥ तपस्तेपुर्महापुण्ये नैमिषे
मुक्तिदायिनि ॥ एकदा ते महात्मानः समाजं चक्रुरुत्तमम् ॥ ४ ॥ कथयंतो महापुण्याः कथाः पापप्रणाशिनीः ॥ भुक्तिमुक्त्योरुपायं न जिज्ञा
संतः परस्परम् ॥ ५ ॥ षड्विंशतिसहस्राणामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ तेषां शिष्यप्रशिष्याणां संख्या कर्तुं न शक्यते ॥ ६ ॥ अत्रांतरे महाविद्वान्व्या
सशिष्यो महामुनिः ॥ आगमन्नैमिषारण्यं सूतः पौराणिकोत्तमः ॥ ७ ॥ तमागतं मुनिं दृष्ट्वा ज्वलंतमिव पावकम् ॥ अर्घ्याद्यैः पूजयामासुर्मुनयः
शौनकादयः ॥ ८ ॥ सुखोपविष्टं तं सूतमासने परमे शुभे ॥ पप्रच्छुः परमं गुह्यं लोकानुग्रहकांक्षया ॥ ९ ॥ सूत धर्मार्थतत्त्वज्ञ स्वागतं मुनिपुंगव ॥
श्रुतवांस्त्वं पुराणानि व्यासात्सत्यवतीसुतात् ॥ १० ॥ अतः सर्वपुराणानामर्थज्ञोऽसि महामुने ॥ कानि क्षेत्राणि पुण्यानि कानि तीर्थानि भूतले
॥ ११ ॥ कथं वा लप्स्यते मुक्तिर्जीवानां भवसागरात् ॥ कथं हरे हरौ वापि नृणां भक्तिः प्रजायते ॥ १२ ॥ केन सिध्येत च फलं कर्मणस्त्रिविधा
त्मनः ॥ एतच्चान्यच्च तत्सर्वं कृपया वद सूतज ॥ १३ ॥ ब्रूयुः स्निग्धाय शिष्याय गुरवो गुह्यमप्युत ॥ इति पृष्टस्तदा सूतो नैमिषारण्यवासिभिः ॥
॥ १४ ॥ वक्तुं प्रचक्रमे नत्वा व्यासं स्वगुरुमादितः ॥ श्रीसूत उवाच ॥ ॥ सम्यक्पृष्टमिदं विप्रा युष्माभिर्जगतो हितम् ॥ १५ ॥ रहस्यं
तद्युष्माकं वक्ष्यामि शृणुतादरात् ॥ मया नोक्तमिदं पूर्वं कस्यापि मुनिपुंगवाः ॥ १६ ॥ मनो नियम्य विप्रेंद्राः शृणुध्वं भक्तिपूर्वकम् ॥ अस्ति गंध
मादनं नाम रामसेतौ पवित्रितम् ॥ १७ ॥ क्षेत्राणामपि सर्वेषां तीर्थानामपि चोत्तमम् ॥ दृष्टमात्रे रामसेतौ मुक्तिः संसारसागरात् ॥ १८ ॥ हरे हरौ
च भक्तिः स्यात्तथा पुण्यसमृद्धिता ॥ कर्मणस्त्रिविधस्यापि सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥ १९ ॥ यो नरो जन्ममध्ये तु सेतुं भक्त्यावलोकयेत् ॥
तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥२०॥ मातृतः पितृतश्चैव द्विकोटिकुलसंयुतः ॥ निविश्य शंभुना कल्पं ततो मोक्षं समश्नुते ॥ २१ ॥
गण्यंते पांसवो भूमेर्गण्यंते दिवि तारकाः ॥ सेतुदर्शनजं पुण्यं शेषेणापि न गण्यते ॥ २२ ॥ समस्तदेवतारूपः सेतुबंधः प्रकीर्तितः ॥ तद्दर्शनवतः
पुंसः कः पुण्यं गणितुं क्षमः ॥ २३ ॥ सेतुं दृष्ट्वा नरो विप्राः सर्वयागकरः स्मृतः ॥ स्नातश्च सर्वतीर्थेषु तपोजप्त्वा नास्तिकम् ॥२४॥ सेतुं गन्तुं

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] ।

स्मिन्प्रथमजाऋतस्यइत्यत्रदेवींवाचमजनयंतदेवाः यद्वाग्वदंतीतिद्वौप्रतीकौ ॥ अनंतामंतादित्यादिनिदधातिदेवयु
मित्यंतं ॥ नतानशंति ॥ नताअर्वारेणुककाटइतिद्वौप्रतीकौ ॥ गावोभगोगावइत्यंतमनुवाकं ॥ अग्निर्नःपातु *॥* ऋध्या
स्महव्यैः *॥* अस्यानुवाकस्यांते ॥ निवेशनीसंगमनी ॥ यत्तेदेवाअदधुरितिद्वौ ॥ नवोनवोभवति ॥ यमादित्याइतिद्वौ
॥ येविरूपेसमनसा *॥* उदुत्यंजातवेदसं *॥* चित्रंदेवानां *॥* अदितिर्नउरुष्यत्वदितिः *॥* महीमूषुमातरगुँसुव्रतानां *॥* इदंवि
ष्णुः *॥* प्रतद्विष्णुः *॥* अग्निर्मूर्द्धा *॥* भुवोयज्ञस्य *॥* अनुनोद्यानुमतिः *॥* अन्विदनुमतेत्वंमन्यासै *॥* हव्यवाहमभिमा
तिषाहं *॥* स्विष्टमग्ने *॥* इतिद्वादश ॥ अग्नयेस्वाहाकृत्तिकाभ्यःस्वाहेत्यादिप्रश्नसमाप्तिपर्यंतमुत्तमानुपहोमान् ॥
दधिक्राव्णः ॥ आपोहिष्ठेतितिस्रः ॥ यच्चिद्धितेविशइतितिस्रः ॥ हिरण्यवर्णाइतिचतस्रः ॥ पवमानस्सुवर्ज
नइत्यनुवाकं ॥ भूः भुवः सुवः ॥ तच्छंयोरावृणीमहे *॥* ॥ ७ ॥ अथघृतसूक्तं ॥ योब्रह्माब्रह्मणउज्जभारप्राणेश्वरः
कृत्तिवासाःपिनाकी ॥ ईशानोदेवस्सनआयुर्दधातुतस्मैजुहोमिहविषाघृतेन ॥ १ ॥ विभ्राजमानस्सरिरस्य
मध्याद्रोचमानोघर्मरुचिर्यआगात् ॥ समृत्युपाशादपनुद्यघोरादिहायुषेनोघृतमत्तुदेवः ॥ २ ॥ ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्म
पत्नीषुगर्भंयमादधात्पुरुरूपंजयंतं ॥ सुवर्णरंभग्रहमर्कमर्च्यंतमायुषेवर्धयामोघृतेन ॥ ३ ॥ श्रियंलक्ष्मीमोपला
मंबिकांगांषष्ठींचयामिंद्रसेनेत्युदाहुः ॥ तांविद्यांब्रह्मयोनिंसरूपामिहायुषेतर्पयामोघृतेन ॥ ४ ॥ दाक्षायण्यस्सर्वयो
न्यस्सुयोन्यस्सहस्रशोविश्वरूपाविरूपाः ॥ ससूनवस्सपतयस्सयूथ्यादिहायुषेनोघृतमिदंजुषंतां ॥ ५ ॥ दिव्यागणाब

हुरूपाः पुराणाआयुच्छिदोनप्रमथ्नंतुवीरान् ॥तेभ्योजुहोमिबहुधाघृतेनमानःप्रजाँरीरिषोमोतवीरान् ॥ ६ ॥ एकः पुरस्ताद्यइदंबभूवयतोबभूवभुर्वनस्यगोपाः ॥ यमप्येतिभुवनँसांपरायेसनोहविर्घृतमिहायुषेत्तुदेवः ॥ ७ ॥ वसूनुद्रा नादित्यान्मरुतोथसाध्यान्नृभून्यक्षान्गंधर्वाँश्चपितृँश्च॥विश्वान्भृगून्त्सर्पांश्चांगिरसोथसाध्यान्घृतँहुत्वास्वायुष्यामि हयामशश्वत् ॥ ८ ॥ इत्युदकशांतिप्रयोगः ॥ ७ ॥ अथप्रतिसरबंधः ॥ तमेवकुंभमन्वारभ्यव्याहृतिगायत्रीवेदा दींश्चपूर्ववज्जपित्वा ॥ कृणुष्वपाजइत्यंतमनुवाकं ॥ अग्नेयशस्विन्नितिचतस्रः ॥ हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाः॥ पवमा नस्सुवर्जनः ॥ इत्येतावनुवाकौ ॥ उदुत्तमंवरुणास्तभ्नाद्द्यांयत्किंचेदंकितवासःअवतेहेडस्तत्त्वायामीतिषड्वरुणसू क्तं ॥ परिणोरुद्रस्तुहिश्रुतंमीढुष्टमार्हन्बिभर्षित्वमग्नेरुद्रआवोराजानामितिषड्रुद्रसूक्तं॥ ब्रह्मजज्ञानमितिब्रह्मसूक्तं॥ वि ष्णोर्नुकंतदस्यप्रियंप्रतद्विष्णुः परोमात्रयाविचक्रमेत्रिर्देवइतिषड्विष्णुसूक्तं ॥ जातवेदसइतिपंचदुर्गासूक्तं ॥ हिरण्यव र्णामितिश्रीसूक्तंपंचदशर्चं ॥ विंदेयंपुरुषानहं॥ १५ ॥एतानिप्रातिसरसूक्तानि ॥ ॐनमोब्रह्मणइतित्रिरुक्त्वा॥ॐमित्यु दकुंभमुत्थाप्य व्याहृतिभिः प्रोक्षत्यथदक्षिणांददाति पुरस्तादुपविष्टायहिरण्यंदक्षिणाःप्रतिपादयामि॥ दक्षिणतउपवि ष्टाय रजतंदक्षिणाःप्रतिपादयामि ॥ पश्चादुपविष्टाय कांस्यंदक्षिणाः प्रतिपादयामि ॥ उत्तरतउपविष्टाय वस्त्रंद क्षिणाः प्रतिपादयामि ॥सर्वत्रतत्तन्मूल्यंवा ॥ ततःप्रतिसरसूत्रमादायव्याहृतिभिःप्रोक्ष्य वासुकिंध्यात्वा त्र्यंबकंयजाम हइतिभस्मनोर्ध्वांत्रिस्संमृज्य ॥ बृहत्सामक्षत्रभृद्वृद्धवृष्णियंत्रिष्टुभोजःशुभितमुग्रवीरं ॥ इंद्रस्तोमेनपंचदशेनमध्यमिदं

वातेनसगरेणरक्ष॥इतिदक्षिणहस्तेबध्वा स्त्रीणांवामहस्ते॥अथभस्मगृहीत्वा योब्रह्माब्रह्मणइत्यष्टचैनरक्षांकृत्वाग्निरायुष्मा
नितिपंचभिःपर्यायैराशीर्भिरभिनंद्य ॥ अनेनोदकशांतिप्रतिसरबंधकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ आवाहितदेवतायैपु
नःषोडशोपचारान्कृत्वादेवतामुद्वासयेत् ॥ अत्रोदकशांतौप्रणवव्याहृतिगायत्रीवेदादीन्मंत्रान्यथाक्रमंपठित्वा पुनःप्रति
सरांगत्वेनपृथगेवमंत्राः पठनीयाः ॥ अन्यथातयोर्न्यूनातिरिक्तदोषप्रसंगः ॥ समानतंत्रस्यतु कलशसंकल्पऋत्विग्वर्ण
पूजादक्षिणादिषुचरितार्थत्वात् ॥ नतुप्रधानमंत्रेषु ॥ अथवैतावुदकशांतिप्रतिसरबंधौपृथक्कर्त्तव्यौ ॥ अथोदकशांतिक
र्त्तव्यकालः ॥ स्वजन्मत्रयेवाजन्मसप्तमाष्टमराशिषुवाग्रहणेवाग्रहोत्पातेवामनुष्याणांपशूनांवाभयकालेपुण्यनक्षत्रेवो
दकशांतिंकुर्यात् ॥ एवमेवज्वरगृहीतानांग्रहगृहीतानांभूतोपसृष्टानांमित्रसंबंधिज्ञातिबांधवानांराज्ञांराजपुरोहितानांबा
लवृद्धगर्भिणीकृशानांदीर्घरोगिणांहस्त्यश्वोष्ट्रगोमहिषीणांभृत्यानांगृहाणांचप्रोक्षतिमहत्स्वस्त्ययनंभवत्यपपुनर्मृत्युंजय
तीत्याहभगवान्बोधायनः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इतिप्रयोगमालायामुदकशांतिप्रतिसरबंधप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥
अथसर्वकर्मसधारणाग्निमुखप्रयोगः ॥ तत्रादौहोममंडलप्रकारः ॥ विश्वामित्रकारिकायां ॥ साम्यंशुभ्रंकोणयुक्तंप्रमा
णंरेखाढ्याढ्यंदिक्षुपत्रंविशुद्धं ॥ कुर्य्यादेतन्मंडलंसप्तचिन्हंचत्वारिंशत्साष्टसंख्यांगुलाढ्यं ॥ गोचर्मांतःषडंघ्रिंहिमकर
सदृशंमंडलंचाष्टकोणंरेखाभिस्तत्रयुक्तंतिसृभिरतिशुभंश्वेतमृद्भिर्नवक्रं ॥ दिक्ष्वश्वत्थाकृतिवैंपरिलिखतुबुधःस्वर्णयुक्तं
यथावच्चान्योन्यंचाष्टकोणंसममितिविलिखेद्धोमकार्येष्वभीष्टं ॥ पूर्वभागेतथापूर्वेदक्षिणेचतदुत्तरे ॥ पश्चिमेपूर्वभागेच

उत्तरेचतदुत्तरे ॥ इतिमंडललक्षणं ॥ ७॥ अथदर्भाः॥अथसर्वदर्विहोमानामष्टोत्तरशतंदर्भाः ॥हस्तपवित्रेद्वे॥आत्मासने द्वे ॥ परिस्तरणार्थंप्राक्षोड शदक्षिणतस्सप्तदश पश्चिमेष्टादश उत्तरेसप्तदश ॥ पात्राणांपंच ॥ [पात्राच्छादनार्थमि त्यर्थः]॥ब्रह्मासनेसप्तदश ॥ प्रणीतासनेद्वे ॥ उपरिष्टाद्वे ॥ आज्यपवित्रेद्वे ॥ अभिद्योतनेद्वे ॥ दर्भाग्रेद्वे ॥ पर्यग्नि करणेद्वे ॥ स्रुक्संमार्जनेद्वे ॥ इत्यष्टोत्तरशतं ॥ ॥ ७ ॥ अथापस्पर्शनस्थानानि ॥ सर्वत्रछेदनभेदनखनननिरस नविस्रंसनदाहनिर्ऋतिपितृराक्षसरौद्रात्माभिमर्शनेष्वपउपस्पृशेत् ॥ ॥ ७ ॥ अथपरिसमूहनं ॥ नृसिंहकारिका यां ॥ सजलेनकरेणत्रिरैशानींदिशमादितः ॥ प्रदक्षिणंतदाशांतंयथाग्नेर्नजलंपतेत् ॥ परितोमार्जयेत्तद्वदेतत्परिसमूह नं ॥ पुनःपुनर्गृहीत्वाथत्रिर्निषिंचेत्प्रदक्षिणं ॥अन्यत्रापि॥पाणिनासोदकेनाग्नेस्समंतात्परिमार्जनं ॥ तत्समूहनमित्युक्तं जयंतवचनंयथेति ॥ ७ ॥ अथपरिषेकादीनामंगुलीक्रमउक्तः ॥ सिंगाभट्टीये ॥ अष्टमेनवमेचैवदशमैकादशेतथा ॥ सेचनंपरिधिश्चैवस्तरणंपूजनंक्रमादिति ॥ अत्रस्थंडिलाद्बहिरष्टमेंगुल अदितेनुमन्यस्वेत्यादिभिःपरिषेचनं ॥ तन्नव मेपरिधिः तद्दशमेपरिस्तरणं ॥ तदेकादशेपूजनमितिक्रमोज्ञेयः ॥ ७ ॥ अथपात्राणि ॥ कारिकायां ॥ आज्यस्थालीं स्रुवंचैवप्रणीतांप्रोक्षणींतथा ॥ शूर्पंशिलापुत्रकंचाथेध्माबर्हिषीतथा ॥ स्फ्यंमेक्षणंचेतितेषांपरिमाणानिमेशृणु ॥ आज्य स्थालीप्रोक्षणीचप्रसृतिद्वयसम्मिते॥ प्रणीताद्विगुणात्वष्टागुणस्थालीचरोरपि ॥ दर्व्यादैर्घ्यप्रमाणंस्यादंगुलान्येकाविंश तिः ॥ पंचैवतुबिलंतस्यादंडःस्यात्तुचतुर्दशः ॥ अरत्निमात्रीवाकार्याबाहुमात्रीत्यथापरे ॥ वैकंकत्यन्नहोमार्थापालाशीस्रु

क्रताहशी ॥ चतुर्गृहीतहोमार्थास्स्रुवस्तावत्प्रमाणकाः ॥ पालाशःखादिरोवास्यात्सचताम्रायसोपिवा ॥ कृष्णायस
स्त्वाभिचारेप्रादेशंमेक्षणंस्मृतं ॥ पित्र्येत्वौदुंबरीदर्वीप्रमाणेनंतथाविधा ॥ सर्वत्रोद्धननार्थायखादिरस्फ्यइहेष्यते
॥ पालाशंमद्ध्यमंपर्णंस्त्रुक्स्त्रुवाणामसंभवे ॥ प्रादेशमात्रास्समिधइध्मस्याष्टादशस्मृताः ॥ त्रयः परिधयोरत्निस
म्मितास्स्युस्समामिथः ॥ मद्ध्यमःपरिधिःस्थूलोमितश्चोपकनिष्ठया ॥ परिधिर्दक्षिणार्द्धः स्यात्कनिष्ठोमद्ध्यमान्वि
तः ॥ कनिष्ठयामितोनिष्ठः परिधिस्तूत्तरार्द्धकः ॥ समेद्धस्थौल्यदैर्घ्याभ्यांसाग्रेप्रादेशसम्मिते ॥ पवित्रेग्रंथितेज्ञेयेपि
त्र्येत्वेकमबंधनं ॥ अरत्निमात्रंबर्हिस्स्याच्छूर्पादीनांतुलोकतइति ॥ ७ ॥ अथप्रोक्षणादिलक्षणं ॥ कारिकायां॥ उत्ताने
नतुहस्तेनकर्त्तव्यंप्रोक्षणंभवेत् ॥ अवाचीनेनहस्तेनकर्त्तव्यंस्यादवोक्षणं ॥ मुष्टीकरोतुयत्तोयमभ्युक्षणमितिस्मृतं ॥७॥
अथहोतृप्रवेशनलक्षणं॥ताक्ष्यासनेबद्धबिसासनेवापद्मासनेस्वस्तिकविष्टरेवा॥ निवेश्यतत्राध्वरकर्मकुर्यात्प्राचीमुखश्शु
द्धवपुर्विधिज्ञः ॥ अन्यच्च ॥ निधायभूमावथसव्यजानुंचोद्धृत्यवामंचतदंघ्रिपार्श्वे॥स्पृष्ट्वाचपत्सव्यतलेनवामहस्तात्स्पृश
न्दक्षिणबाहुमूलं ॥ ७ ॥ अथोद्धन्यमानलक्षणं ॥ स्फ्यमद्ध्यमंगृहीत्वाथसंयोगांगुलिभिः पुरा ॥ अंत्यांगुलिस्मृते
तत्रभुवंस्फ्याग्रेणसंमृजेत् ॥ मद्ध्येचाधेचमद्ध्येसुरपतिदिशितद्दक्षिणेमध्यमेंत्येदिक्पश्चान्मध्यइंदोर्दिशशुचिसमिधा
संस्पृशेत्पश्चिमेंद्रे ॥ उद्धन्येत्यस्यवर्णैश्शरशरविशिखद्वीपबाणांगसंख्यैर्वर्णैराम्नायशुष्माजलपतिगुणितैर्यज्ञभूशुद्धये
च ॥ इति ॥ ७ ॥ अथपवित्रं ॥ चतुर्भिःपौष्टिकेयज्ञेपंचाभिस्त्वाभिचारके ॥ पित्र्येत्रिभिः पवित्रार्थंद्वौदर्भौनित्यकर्म

णि ॥ षोडशांगुलविस्तारंग्रंथिरेकांगुलंभवेत् ॥ व्द्यंगुलंवलयंप्रोक्तंपवित्रस्यप्रमाणकं ॥ अग्रंप्रदक्षिणीकृत्यपूर्वरंध्राद्वि
निर्गतं ॥ अधोरंध्राद्विनिर्गत्यपवित्रस्यचलक्षणं ॥ ७ ॥ अथोद्देशत्यागः ॥ संकल्पेनविनोद्देशत्यागेनचविनाहुतं ॥
समंत्रमपितत्कर्मनयथोक्तफलप्रदं ॥ पूर्वंचपूर्वोदितदेवताश्चपरंचपश्चादुदिताःक्रमेण ॥ तत्तन्मनूक्तक्रमसंप्रयुक्तानुद्दि
श्यहोमंपरिदापयेतात् ॥ ७ ॥ अथोपवेशनं ॥ संस्कारकस्तुसर्वत्रतिष्ठेदुत्तरतस्सदा ॥ संस्कार्य्यःपुरुषोवाथस्त्रीवाद
क्षिणतस्सदा ॥ इयंव्यवस्थानिर्णीताकपर्दिप्रमुखैरिह ॥ स्मार्तकर्मसुसर्वत्रतस्मादेवंहिकारयेदिति ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥
अथाग्निमुखप्रयोगः॥अथशुचौसमेदेशेतथाकृतेवाईषत्प्रागुदक्प्लवेगोमयेनगोचर्ममात्रंचतुरस्रंस्थंडिलमुपलिप्य पूर्वोक्तप्र
कारेणविंशतिरेखात्मकमष्टदिक्ष्वश्वत्थदलाकारमष्टकोणात्मकंहोममंडलंविलिख्यतत्पश्चात्कर्ताप्राङ्मुखउपविश्य द्विराच
म्यपवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यामुककर्मकर्तुंस्थलशुद्ध्यर्थंस्थंडिलोल्लेखनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य
॥ स्फ्याग्रेण उद्धन्यमानं ॥ अस्याअमेध्यं ॥ अपपाप्मानं ॥ यजमानस्यहंतु ॥ शिवानस्संतु ॥ प्रदिशश्चतस्रः ॥
शन्नोमाता ॥ पृथिवीतोकसाता ॥ इतिनवपदैः ॥ मद्ध्येमद्ध्येपश्चिमपूर्वेषु ॥ तद्दक्षिणे ॥ मध्याग्नेयनिर्ऋतिषु ॥ तदुत्त
रे ॥ मध्यवायव्येशान्येषु ॥ क्रमेणस्फ्येनोद्धत्यापउपस्पृश्य ॥ शन्नोदेवीरभिष्टय ✱ वंतुनः ॥ इत्यधोमुखेनहस्तेनाद्भि
रवोक्ष्य ॥ तत्रसिकताःशुक्लाः अनार्द्राः शुद्धप्रदेशास्थिताः केशकीटतुषभस्मांगारापिपीलिकादिवर्जिताः पंचप्रस्थसम्मि
ताआनीय ॥ देवस्यत्वा ✱ हस्ताभ्यामितिसिकतान्युप्य ॥ ताभिररत्निमात्रंसमचतुरस्रंचतुरंगुलोन्नतंप्रागुदक्प्लवंस्थं

डिलमीशान्यादारभ्येशानपर्यंतंकृत्वा ॥ सुवर्णरजतताम्रशकलव्रीहियवदर्भाणामन्यतममंगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा तस्यमध्येप्राचीनगुँसंततमृजुमुल्लिखेत् ॥ ॐब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतस्सुरुचोवेनआवः ॥ सबुध्नियाउपमाअस्यविष्ठास्सतश्चयोनिमसतश्चविवइति ॥ अथदक्षिणतः प्राचीनं ॥ नाकेसुपर्णमुपयत्पतंतगुँहृदावेनंतोअभ्यचक्षतत्वा ॥ हिरण्यपक्षंवरुणस्यदूतंयमस्ययोनौशकुनंभुरण्युं ॥ इतिअपउपस्पृश्य ॥ अथोत्तरतः प्राचीनं ॥ आप्यायस्वसमेतुतेविश्वतः सोमवृष्णियं ॥ भवावाजस्यसंगथे ॥ इतिपूर्वाग्रास्तिस्रः ॥ अथमध्यादुदीचीनं ॥ योरुद्रोअग्नौयोअप्सुयओषधीषुयोरुद्रोविश्वाभुवनाविवेशतस्मैरुद्रायनमोअस्तु ॥इत्यपउपस्पृश्य॥अथपश्चादुदीचीनं॥इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं ॥ समूढमस्यपागुँसुरे इति ॥ अथप्रागुदीचीनं॥इंद्रंविश्वाअवीवृधन्त्समुद्रव्यचसंगिरः॥रथीतमगुँरथीनांवाजानागुँसत्पतिंपतिं ॥ इत्युत्तराग्रास्तिस्रः ॥ ततईशान्यांशकलंनिधाय मुष्ट्याभ्युक्ष्य नैर्ऋत्यांदिशितंशकलंनिरस्यापउपस्पृश्य ॥ विरलमुष्ट्यास्थंडिलमभ्युक्ष्याथसमृद्धंद्वादशांगारयुक्तंविधूममग्निंमृन्मयादिपात्रद्वयेनसंपुटीकृत्य ॥ सुवासिन्याहृतंस्थंडिलादाग्नेय्यान्निधाय ॥ देवस्यत्वा ❋ हस्ताभ्यां ॥ भूर्भुवस्सुवरोममुकनामाग्निंप्रतिष्ठापयामि॥इत्यात्माभिमुखंपाणिभ्यांप्रतिष्ठाप्य तत्पात्रेसाक्षतजलमासिच्य॥ईशान्यांनिधाय प्रोक्षितकाष्ठानिनिक्षिप्य वेणुधमन्याप्रज्वाल्य प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थममुकहोमंकरिष्ये॥अमुकहोमःकर्म आघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्यभागौअमुकनामाग्निस्सवितादेवताउक्तद्रव्यंहविःअग्निस्विष्टकृतुआज्यस्यमांत्रवर्णिक्यो

देवताएताअंगदेवताःप्रधानदेवतास्तास्सर्वास्सन्निहितास्संतु ॥ एवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकरि
ष्ये ॥ इतिसंकल्प्य॥ॐभूः॥ॐभुवः ॥ॐगुँसुवः ॥ इतिमध्यदक्षिणोत्तरक्रमेणातिस्रस्समिधआधायाथाग्नेरुत्तरतस्त्रिरसं
धात्मकेनप्रदक्षिणावृत्तेनोदीचीनाग्रंनिहितेनशुल्बेनेध्ममेकविंशतिदारुकंतथैवबर्हिर्मुष्टिगुँसन्नह्यपरिस्तरणाद्यर्थंदर्भैस्स
हाध्यायतनात्पश्चाद्भागेपरिनिधायाथैनमग्निमुपतिष्ठते ॥ जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणे॥इमन्नोयज्ञमुपयाहिविद्वान् ॥ वि
श्वाअग्नेअभियुजोविहत्य॥शत्रूयतामाभराभोजनानीत्युपस्थाय ॥अथाग्नेरीशानमारभ्यसजलेनहस्तेनप्रदक्षिणक्रमेणई
शानपर्यंतंत्रिःपरिसमूह्यपर्य्युक्ष्य स्थंडिलाद्दशांगुलिमितेदेशेपरिस्तृणाति॥ ॐदेवस्यत्वा ॥ हस्ताभ्यां ॥ परिस्तृणा
मीतिपुरस्तादुदगग्रैःषोडशभिः॥ॐभूर्भुवस्सुवरोंपरिस्तृणामीतिदक्षिणतःप्रागग्रैस्सप्तदशभिः ॥ ॐउद्वयंतमसस्परिप
श्यंतोज्योतिरुत्तरं ॥ देवंदेवत्रासूर्य्यमगन्मज्योतिरुत्तमं ॥ परिस्तृणामीतिपश्चादुदगग्रैरष्टादशभिः ॥ ॐअग्नआ
याहिवीतयेगृणानोहव्यदातये ॥ निहोतासत्सिबर्हिषि ॥ परिस्तृणामीत्युत्तरतःप्रागग्रैस्सप्तदशभिः ॥ इतिपरि
स्तीर्य्य ॥ दक्षिणान्दर्भान्पूर्वपश्चिमपरिस्तरणयोरुपरिकुर्यात् उत्तरागुँस्तयोरधः ॥ अथपात्रासादनार्थमग्नेरुत्तरतः
प्रागारभ्यपश्चादपवर्गंदक्षिणतआरभ्योदगपवर्गंत्रिस्संधमग्रैर्मूलगुँसंच्छाद्यसगुँस्तृणाति ॥ दक्षिणेनाग्निंब्रह्मासनार्थं
प्रागग्रान्सप्तदशदर्भान्निदधाति ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरों ब्रह्मन्ब्रह्मासिनमस्तेब्रह्मन्ब्रह्मणेनमः ॥ इत्यथोत्तरतःप्रणीता
सादनार्थंदर्भद्वयंनिदधाति ॥ वरुणोसिधृतव्रतोवारुणमसीति ॥ अथात्मासनार्थंप्रागग्रंदर्भद्वयंनिधायाथास्तीर्णेषु

दर्भेषुद्वंद्वमधोबिलानिपात्राणिसादयति॥आज्यस्थालींस्रुवंदर्वींप्रणीताप्रणयनंचरुस्थालींप्रोक्षणीमिध्माबर्हिरिध्मप्रव्रश्च
नानिरूपथ्यंमेक्षणंस्रुचंचेतिसादयित्वा पंचभिर्दर्भैःप्रच्छाद्य प्रादेशमात्रेसमेअप्रच्छिन्नाग्रेअनखच्छिन्नेकुशद्वयात्मकेपवित्रे
कृत्वाद्भिरनुमृज्य प्रोक्षणीपात्रमुत्तानंकृत्वा तस्मिन्नुदगग्रेपवित्रेनिधायाद्भिःपूरयित्वा हस्तयोरंगुष्ठानामिकाभ्यामु
दगग्रेपवित्रेगृहीत्वा विच्छिद्यविच्छिद्य त्रिरुत्पूयोत्तानेनपाणिनाताभिरेवाद्भिरपात्रैःप्रोक्ष्य पात्राण्युत्तानानिकृत्वा
विस्रस्येध्मंत्रिरुसर्वाभिःप्रोक्ष्य उदक्स्थितंब्रह्माणमस्मिन्कर्मणिब्रह्माणंत्वांवृणइति ॥ स्वदक्षिणपाणिनातस्यदक्षिणपा
णिंस्पृष्ट्वावरयित्वावृतोस्मीत्युक्तेतंगंधादिभिरभ्यर्च्याथब्रह्माप्राङ्मुखउपविश्य द्विराचम्याग्रेणाग्निंपरीत्यदक्षिणतउदङ्
मुखस्तिष्ठन्तूष्णींब्रह्मसदनमुपस्थायासनतृणेषुदक्षिणभागस्थमेकंतृणमंगुष्ठानामिकाभ्यांगृहीत्वानैर्ऋत्यांदिशिनिरस्या
पउपस्पृश्य द्यावापृथिवीसमीक्षमाणउपविशेत्॥ब्राह्मणाभावेब्रह्मासनदर्भेषुप्रागग्रंकूर्चंनिधाय॥ॐब्रह्मन्ब्रह्मासिनमस्ते
ब्रह्मन्ब्रह्मणेनमः॥इतिब्रह्मासनमंत्रेणोपस्थाय॥अथाग्नेःपश्चात्प्रणीतापात्रंनिधाय तस्मिन्नुदगग्रेपवित्रेनिधायाद्भिःपूर
यित्वा ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्युक्त्वा॥ ॐप्रणयेत्युक्तेतस्मिन्गंधपुष्पाक्षतान्निधाय दर्भस्थंदर्भसंच्छन्नंमुखसममुद्धृत्यावि
षिंचन्हृत्वोत्तरेणाग्निंदर्भेषुसादयित्वा दर्भद्वयेनप्रच्छाद्याथपवित्रेआदायाग्नेःपश्चाच्चरुस्थालींनिधाय तत्रप्रागग्रेपवित्रेनि
धाय देवस्यत्वा * हस्ताभ्यां॥सवित्रेजुष्टंनिर्वपामीतिसकृन्मंत्रेणत्रिस्तूष्णींचतुर्थं॥ अथपवित्रेगृहीत्वा देवस्यत्वा *हस्ता
भ्यां॥सवित्रेवोजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्योत्तरतआसाद्य ॥अथाग्नेःपश्चादाज्यस्थालींनिधायतस्मिन्नुदग

ग्रेपवित्रेनिधायाज्यंविलीनमप्यग्नावधिश्रित्यतस्मिन्नाज्यमानीयाग्नेरुत्तरतःस्थितानंगारानग्नेरुदक्परिस्तरणाद्बहिर्निरू
ह्यतेष्वाज्यमधिश्रित्याभिद्योतनकुशद्वयेनाभिद्योत्यापउपस्पृश्य॥अथकुशद्वयेनाज्यंहविश्चत्रिःपर्यग्निकृत्वाज्यपात्रंकर्षन्नि
वोदगुद्वास्यांगारानग्नौप्रत्यस्य तत्रस्थमेवाज्यमुदीचीनाग्राभ्यांपवित्राभ्यामंगुष्ठोपकानिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यांपाणिभ्यां
पुरस्तादारभ्यपश्चादानीय पुनःपुरस्तादाहरतिसएकःपुनराहार एवंत्रिः कृत्वापवित्रेउद्धरति॥तदेकमुत्पवनमेवंत्रिवार
मुत्पूयविस्रस्यपवित्रेद्भिस्संसृज्यप्राग्रेपवित्रेग्नावनुप्रहरति॥अथाग्नेः पश्चात्परिस्तरणाद्बहिरात्मनोग्रतोभुवंप्रोक्ष्यत
स्मिन्बर्हिरुसन्नहनंप्रागुदगग्रंप्रसार्य्यतस्मिन्बर्हिस्संसृज्यस्तीर्य्य ॥आज्यपात्रंनिधायदक्षिणेनहस्तेनस्रुवंदर्वींमेक्षणंचगृही
त्वावामेनकुशद्वयमादायसहैवाग्नौप्रतितप्यदर्भाग्राभ्यांबिलंमध्याभ्यांपृष्ठंमूलाभ्यांदंडमितित्रिस्त्रिस्संमृज्याद्भिस्संसृज्यस्पृ
श्यपुनर्निष्टप्यप्रोक्ष्याज्यस्थाल्याउत्तरतोनिदधाति एवंदर्वींस्रुचंचसंमृज्यतदुत्तरतोनिधायमेक्षणंगृहीत्वाग्राभ्यामग्रंमध्या
भ्यांमध्यंमूलाभ्यांमूलंचसंमृज्यचरौनिदधाति दर्भानद्भिरुसंसृज्यस्पृश्याग्नावनुप्रहरति॥अथस्रुवेणचरुमभिघार्योदगुद्वास्या
ग्र्याज्यमध्येचस्थापयन्नाज्यस्यदक्षिणतोबर्हिषिप्रतिष्ठाप्याभिघारयति॥अरत्निमात्रान्परिधींस्थंडिलान्नत्र्यंगुलिमितेदेशेप
रिदधाति मध्यमपरिधिरुदगग्रस्तस्योपरिदक्षिणतःप्रागग्रस्तस्याधउत्तरतःप्रागग्रः॥ द्वेऊर्ध्वसमिधावाग्नेयेशान्ययोर्निपा
त्याग्निधायप्रागादिप्रदक्षिणमग्निंपरिसमूहति॥ॐजुषस्वनस्समिधमग्नेअद्यशोचाबृहद्यजतंधूममृण्वन्॥उपस्पृशदिव्यंसा
नस्तूपैस्संरश्मिभिस्ततनस्सूर्यस्य॥इतिस्थंडिलाद्दशांगलिमितेदेशेपरिध्यंतः प्रदक्षिणमग्निंपरिषिंचति॥अदितेनमन्यस्वे

तिदक्षिणतः॥प्राचीनमनुमतेनमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनगुँसरस्वतेनुमन्यस्वेत्युत्तरतःप्राचीनं॥ देवसवितःप्रसुवेतिप्रागा
दिसमंतात्प्रदक्षिणमग्निंपरिषिच्य स्थंडिलादेकादशांगुलिमितेदेशेगंधपुष्पाक्षतैः प्रागाद्यष्टदिक्षुप्रदक्षिणमाग्निमलंकरो
ति॥ॐअग्नयेनमः ॥ जातवेदसेनमः ॥ सहोजसेनमः ॥ अजिराप्रभवेनमः ॥वैश्वानरायनमः ॥नर्यापसेनमः ॥ पांक्ति
राधसेनमः ॥ विसर्पिणेनमः ॥ इतियज्ञेश्वरायनमः ॥ गंधपुष्पाक्षतान्समर्पयामि ॥ अग्निंप्रज्वलितंवंदेजातवेदंहुताश
नं ॥ सुवर्णवर्णमनलंसमिद्धंविश्वतोमुखं ॥ एकंद्वेत्रीणीत्यादिभिः पंचदशसमिधोगणयित्वा एकांसमिधंप्रणीतादेशेनि
धायरज्जुनारुफ्यगुँसंवेष्ट्याग्निमलंकृत्येध्मामलंकृत्यस्वयमलंकृत्यब्रह्माणमलंकृत्येध्माग्रमध्यमूलान्यभिघार्य ॥ ॐचत्वा
रिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्य ॥ त्रिधाबद्धोवृषभोरोरवीतिमहोदेवोमर्त्यागुँआविवेश॥इत्यग्निंध्यात्वाप्र
जापतिंमनसाध्यायन्त्स्वाहेति इध्मंहुत्वाप्रजापतयइदंनमम॥अथाघारावाघारयति प्रजापतयेस्वाहा ॥ प्रजापतयइदंन
मम॥इतिमनसोत्तरपरिधिसंधिमारभ्यसंततमृजुमक्ष्णयाग्निमध्यपर्यंतंस्रुवेणजुहोति॥अथेध्मसन्नहनेरुफ्येनसंगृह्यमध्य
मपरिधिमूलादारभ्याग्रपर्यंतंत्रिस्त्रिस्संमार्ष्टि ॥ततोग्नेःपुरस्तादानीयदक्षिणपरिधिंतथैवसंमृज्यतथैवप्रत्यानीयोत्तरपरि
धिंतथैवसंमार्ष्टि ॥ तथैवाग्निंत्रिः प्राचीनगुँसंमृज्यपूर्ववत्प्रणीतापात्रेनिधाय ॥ ॐइंद्रायस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ इत्युपा
गुँशुदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्याग्निमध्यपर्यंतंपूर्ववद्धुत्वाथाज्यभागौजुहोति ॥ ॐअग्नयेस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ इत्युत्त
रार्धपूर्वार्धेप्रतिमुखं प्रबाहुग्जुहोति॥ ॐसोमायस्वाहा ॥ सोमायइदं ॥ इतिदक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धेप्रतिमुखंप्रबाहुग्जुहोति

अथाग्निमुखंजुहोति ॥ ॐयुक्तोवहजातवेदःपुरस्तादग्नेविद्धिकर्मंक्रियमाणंयथेदं ॥ त्वंभिषग्भेषजस्यासिकर्तात्वयागा अश्वान्पुरुषान्त्सनेमिस्वाहा ॥ जातवेदसेऽग्नयइदं ॥ १ ॥ ॐचतस्त्रआशाःप्रचरंत्वग्नयइमन्नोयज्ञन्नयतुप्रजानन् ॥ घृतं पिन्वन्नजरगुँसुवीरंब्रह्मसमिद्भवत्याहुतीनागुँस्वाहा ॥ घृतंपिन्वतेऽग्नयेजिरायब्रह्मणइदं॥ २॥ॐआनोभद्राःक्रतवोयंतुवि श्वतोदब्धासोअपरीतासउद्भिदः॥देवानोयथासदमिद्वृधेसन्नप्रायुवोरक्षितारोदिवेदिवेस्वाहा ॥असन्नप्रायुभ्योरक्षितृभ्यः क्रतुभ्योदेवेभ्यइदं ॥ ३ ॥ ॐविरूपाक्षमाविबाधिष्ठामाविबाधविबाधिथाः ॥ निर्ऋत्यैत्वापुत्रमाहुस्सनःकर्माणिसाधय स्वाहा ॥ विरूपाक्षायनिर्ऋतिपुत्रायेदं ॥४॥ ॐविरूपाक्षमहंयजेनिजंघगुँशबलोदरं ॥ योमायंपरिबाधतेश्रियैपुष्ट्यैच नित्यंदातस्मैस्वाहा॥ विरूपाक्षायनिजंघायशबलोदरायमांपरिबाधमानायश्रियैपुष्ट्याइदं ॥५॥ॐयातिरश्चीनिपद्यसेहं विधरणीइति ॥ तांत्वाघृतस्यधारयाग्नौसगुँराधनीयजेस्वाहा ॥ ६ ॥ ॐतिर्यङ्ङि पद्यमानायैविधरिण्यैसगुँराधिन्याइदं॥ सगुँराधन्यैदेव्यैस्वाहा॥सगुँराधन्यैदेव्याइदं॥७॥प्रसाधिन्यैदेव्यैस्वाहा॥प्रसाधिन्यैदेव्याइदं ॥८॥ ॐभूःस्वाहा॥अग्नय इदं॥९॥ॐभुवःस्वाहा॥वायवइदं॥१०॥ॐस्वःस्वाहा॥सूर्य्यायइदं ॥११॥ ॐभूर्भुवस्स्वःस्वाहा॥प्रजापतयइदं॥ १२ ॥ अथचरुप्रायश्चित्तं॥ॐअग्नयेस्वाहा॥अग्नयइदं ॐयमायस्वाहा ॥यमायइदं॥अपउपस्पृश्य ॥ ॐवरुणायस्वाहा॥वरुणा येदं ॥ ॐसोमायस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ ॐनिर्ऋतयेस्वाहा॥निर्ऋतयइदं ॥ अपउपस्पृश्य॥ ॐवायवेस्वाहा वायवइदं ॥ ॐईशानायस्वाहा ॥ ईशानायेदं ॥ अथाज्येनचरुमाप्यायर्यति ॥ ॐआप्यायस्व ॥ संगथे ॥ ॐसंतेपयागुँसिसमु

यंतुवाजास्संवृष्णियान्यभिमातिषाहः ॥ आप्यायमानोअमृतायसोमदिविश्रवागुँस्युत्तमानिधिष्वेतिद्वाभ्यां ॥ अथस्त्रु
वेणदर्व्यामुपस्तीर्य्यपूर्वार्धाच्चरोरंगुष्ठपर्वमात्रमवदायापरार्धादवद्यति ॥ पंचावत्तिनांतु ॥ मध्यात्पूर्वार्धादपरार्धादिति
क्रमेणत्रिरवदानं ॥ द्वितीयाद्यवदानेतु ॥ अपरार्धादवदायपूर्वार्धादवद्यति ॥ पंचावत्तिनांतु मध्यादपरार्धात्पूर्वार्धादि
तित्रिरवदायाभिघार्य ॥ पात्रस्थचरुमध्यवत्तदेशक्रमेणाभिघार्यपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ तत्तदुक्तकर्मप्रधानदेवतायै
तत्तन्मंत्राभ्यांयाज्यापुरोनुवाक्यानुधर्मेणपक्वंहुत्वा ॥ अथअनाम्नातेषु ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरों तत्सवितुः ० प्रचोदयात्स्वा
हा ॥ सवित्रइदं ॥ यत्रैकएवमंत्रस्तत्रतंयाज्यानुवाक्यार्थंद्विवारमुक्त्वा पूर्वमंत्रस्यांत्यस्वरादिस्थानेप्रणवंसंयोज्यप्लुतमु
क्त्वांत्यमंत्रस्यार्धर्चेवसायमंत्रांतेजुहुयात् ॥ सर्वत्रस्वाहांतअकारेहोमः ॥ नत्वाकारात्पूर्वं ॥ वत्साभिदाआर्षिणषेणाजा
मदग्न्याइत्येतेपंचावत्तिनः ॥ इतिपक्वंहुत्वा अथतत्कर्मोक्तप्रकारेणसमिच्चर्वाज्यतिलादिकंतत्तदुक्तमंत्रेणजुहुयात् ॥ स
र्वत्रमंत्रादौप्रणवमुक्त्वास्वाहांतेजुहुयात् ॥ चरुहोमाभावेपक्वहोमानंतरंस्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्य्य बिल्वफलप्रमाणंस्विष्टकृ
तमुत्तरार्धात्सकृदवदायद्विरभिघार्य्यपंचावत्तिनांतुत्रिरभिघारणं ॥ नप्रत्यनक्तिभंतःपरिधिस्सादयित्वातत्तदुक्तमंत्रैराज्यंहु
त्वा तस्याप्यभावेव्याहृतिभिराज्यमुपहुत्य पुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐहव्यवाहमभिमातिषाहगुँरक्षोहणंपृतनासु
जिष्णुं ॥ ज्योतिष्मंतंदीद्यतंपुरंधिमग्निगुँस्विष्टकृतमाहुवेमगुँ स्विष्टमग्ने अभितत्पृणाहिविश्वादेवपृतनाअभिष्य ॥ उरु
न्नः पंथांप्रदिशन्विभाहिज्ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्नआयःस्वाहा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं॥इत्युत्तरार्धपूर्वार्धेतिहायपूर्वमाहुतिंहु

त्वामेक्षणमग्नौ प्रहृत्य स्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वास्रुवेणाज्यमादायद्वाभ्यांजुहोति ॥देवेभ्यःस्वाहा॥देवेभ्यइदं॥अथदर्व्यामुद कंपूरयित्वांतःपरिधि उत्तरपरिधिसंधिमारभ्यदक्षिणसंधिपर्यंतंनिनयति ॥ॐवैश्वानरेहविरिदंजुहोमिसहस्रमुत्सगुँशत धारमेतं ॥ सनःपितरंपितामहंप्रपितामहगुँस्वर्गेलोकेगच्छतुपिन्वमानगुँस्वधानमः ॥ इत्यथापउपस्पृश्य ॥ पुनःपूरयि त्वा बहिःपरिध्युदीचीनंनिनयति ॥ इमगुँसमुद्रगुँशतधारमुत्संव्यच्यमानंभुवनस्यमध्ये॥घृतंदुहानामदितिंजनायाग्ने माहिगुँसीःपरमेव्योमन्नित्यनुयाजसामिधमाधाय केवलेनेध्मसन्नहनेनपरिधीनग्निंचपूर्ववत्सकृत्सकृत्संमृज्य इध्मसन्नहनं विस्रस्याद्भिस्सगुँस्पृश्य रुद्रायपशुपतयेस्वाहा ॥ रुद्रायपशुपतयइदं ॥ इतिहुत्वापउपस्पृश्य॥एतत्कर्मसमृद्ध्यर्थंजया दिहोमंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ ॐयन्मआत्मनोमिंदाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदाविचर्षणिःस्वाहा ॥ जातवेदसेवि चर्षणयइदं॥ॐपुनरग्निश्चक्षुरदात्पुनरिंद्रोबृहस्पतिः॥पुनर्मेअश्विनायुवंचक्षुराधत्तमक्ष्योःस्वाहा ॥ अग्नींद्रबृहस्पत्यश्वि भ्यइदं॥अथचित्तंचेत्यादित्रयोदशजयादिमंत्राणांविश्वेदेवाऋषयः॥लिंगोक्तादेवताः आज्यहोमेविनियोगः॥ॐचित्तंचस्वा हा॥चित्तायेदं॥ॐचित्तिश्चस्वाहा॥चित्त्याइदं॥ॐआकूतंचस्वाहा॥अकूतायेदं॥ॐआकूतिश्चस्वाहा ॥ आकूत्याइदं॥ॐवि ज्ञातंचस्वाहा ॥ विज्ञातायेदं ॥ ॐविज्ञानंचस्वाहा ॥ विज्ञानायेदं ॥ ॐमनश्चस्वाहा ॥मनसइदं॥ॐशक्वरीश्चस्वाहा ॥शक्वरीभ्यइदं ॥ ॐदर्शश्चस्वाहा ॥ दर्शायेदं॥ॐपूर्णमासश्चस्वाहा ॥ पूर्णमासायेदं ॥ ॐबृहच्चस्वाहा ॥बृहतइदं ॥ ॐरथंतरंचस्वाहा ॥ रथंतरायेदं ॥ॐप्रजापतिर्जयानिंद्रायवृष्णेप्रायच्छदुग्रःपृतनाज्येषुतस्मैविशस्समनमंतस्सर्वास्स

उग्रस्सहिहव्योबभूवस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं॥ ॐयन्मआत्मनः *॥*ॐपुनरग्निः *॥* अग्निभूतानामितिसप्तदशाभ्याता
नाविश्वेदेवाऋषयः ॥ लिंगोक्तादेवताआज्यहोमेविनियोगः ॥ ॐअग्निभूतानामधिपतिस्समावत्वस्मिन्ब्रह्मन्नस्मिन्
क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मन्नस्यांदेवहूत्यागुँस्वाहा ॥ अग्नयेभूतानामधिपतयइदं ॥ १ ॥ ॐ इंद्रोज्ज्ये
ष्ठा ॐ स्वाहा॥इंद्रायज्येष्ठानामधिपतयइदं॥२॥ॐयमःपृथिव्या ॐ स्वाहा ॥ यमायपृथिव्याअधिपतयइदं ॥ ३ ॥
अपउपस्पृश्य॥ॐवायुरंतरिक्षस्या ॐ स्वाहा ॥ वायवेंतरिक्षस्याधिपतयइदं ॥४॥ॐसूर्योदिवो ॐ स्वाहा ॥ सूर्यायदि
वोधिपतयइदं ॥ ५ ॥ ॐचंद्रमानक्षत्राणा ॐ स्वाहा ॥ चंद्रमसेनक्षत्राणामधिपतयइदं ॥ ६ ॥ ॐबृहस्पतिर्ब्रह्मणोधि
पतिः ॐ स्वाहा ॥ बृहस्पतेब्रह्मणोधिपतयइदं ॥ ७ ॥ ॐमित्रस्सत्याना ॐ स्वाहा ॥ मित्रायसत्यानामधिपतयइदं
॥८ ॥ ॐवरुणोपा ॐ स्वाहा ॥ वरुणायापामधिपतयइदं ॥ ९ ॥ ॐसमुद्रस्स्त्रोत्याना ॐ स्वाहा ॥समुद्रायस्त्रोत्या
नामधिपतयइदं ॥ १० ॥ ॐअन्नगुँसाम्राज्याना ॐ स्वाहा ॥ अन्नायसाम्राज्यानामधिपतिनइदं ॥ ११ ॥
ॐसोमओषधीना ॐ स्वाहा ॥ सोमायौषधीनामधिपतयइदं ॥ १२ ॥ ॐसविताप्रसवाना ॐ स्वाहा ॥ सवित्रेप्रस
वानामधिपतयइदं॥१३॥रुद्रःपशूना ॐ स्वाहा॥रुद्रायपशूनामधिपतयइदं॥१४॥अपउपस्पृश्य ॥ ॐत्वष्टारूपाणा ॐ
स्वाहा॥त्वष्ट्रेरूपाणामधिपतयइदं ॥ १५ ॥ ॐविष्णुःपर्वताना ॐ स्वाहा॥विष्णवेपर्वतानामधिपतयइदं ॥१६॥ॐमरु
तोगणानामधिपतयस्तेमावंत्वस्मिन् ॐ स्वाहा॥ मरुद्भ्योगणानामधिपतिभ्यइदं ॥ १७ ॥ ॐपितरःपितामहाःपरेव

रेततास्ततामहाइहमावत् ॥अस्मिन्ब्रह्मन्नस्मिन्क्षत्रेस्यामाशिष्यस्यांपुरोधायामस्मिन्कर्मन्नस्यांदेवहूत्यां ॥ इतिसप्तदश
स्वपिहोमांतेप्रातिमंत्रंजपेत् ॥ इहमावतेत्यंतं ॥ प्रतिहोमंवासप्तदशांतेवाजपेदितिविष्णुभट्टः ॥ जुहुयादितिविश्वपतिः
॥ तच्चिंत्यं ॥ तथाचगृह्यसूत्रे ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावत्स्वाहेंद्रोज्ज्येष्ठानामधिपतिस्समावत्स्वाहेतिसप्तदशस्त्रु
वाहुतीर्हुत्वावाचयति ॥ पितरः पितामहाइहमावतेत्यंतादनुवाकस्येति ॥ कारिकायां ॥ अनुषंगोधिपतिस्सइत्यादिस्या
च्चतुष्पदैः ॥ अस्मिन्ब्रह्मंस्ततोब्रूयादितिसप्तदशस्वपि ॥ जपेत्पितरइत्यादियजुर्होमेहुतेहुते ॥ यद्वापितरइत्यादिमंत्र
स्सर्वोजपेभवेदिति ॥ प्रयोगतिलकेप्येवं ॥ अंतःप्रतिमंत्रमावृत्तिःकर्तव्या ॥ होमपक्षेसप्तदशाभ्यातानांनित्यस्यव्या
घातःस्यात् ॥ अतिरिक्तत्वापत्तेश्च ॥ अतःपितरःपितामहाइत्यादिदेवहूत्यामित्यंतंसप्तदशस्वपिहोमांतेप्रातिमंत्रंप्रा
चीनावीतीदक्षिणांदिशंपश्यन्जपति ॥ अपउपस्पृश्य ॥ मिंदाहुतीर्हुत्वा ॥ ऋताषाडित्यादिद्वाविंशतिमंत्राणांवि
श्वेदेवाऋषयः ॥ लिंगोक्तादेवताः आज्यहोमेविनियोगः ॥ ॐऋताषाडृतधामाग्निर्गंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुत
स्मैस्वाहा ॥ऋतासहऋतधाम्नेग्नयेगंधर्वायतस्माइदं ॥ १ ॥ ॐतस्यौषधयोप्सरसऊर्जोनामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतु
ताभ्यःस्वाहा ॥ ओषधीभ्योप्सरोभ्यऊर्ग्भ्यस्ताभ्यइदं ॥ २ ॥ ॐसंहितोविश्वसामासूर्योगंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुत
स्मैस्वाहा ॥ संहितायविश्वसाम्नेसूर्यायगंधर्वायतस्माइदं ॥ ३ ॥ ॐतस्यमरीचयोप्सरसआयुवोनामताइदंब्रह्मक्ष
त्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ मरीचिभ्योप्सरोभ्यआयुभ्यस्ताभ्यइदं ॥ ४ ॥ ॐसुषुम्नस्सूर्य्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वस्सइदंब्रह्म

क्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ सुषुम्नायसूर्यरश्मयेचंद्रमसेगंधर्वायतस्माइदं ॥ ५ ॥ ॐतस्यनक्षत्राण्यप्सरसोबेकुरयोनाम
ताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ नक्षत्रेभ्योप्सरोभ्योबेकुरिभ्यस्ताभ्यइदं ॥ ६ ॥ ॐभुज्युस्सुपर्णोयज्ञोगंधर्वस्सइ
दंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ भुज्यवेसुपर्णाययज्ञायगंधर्वायतस्माइदं ॥ ७ ॥ ॐतस्यदक्षिणाअप्सरसस्तवानामता
इदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यः स्वाहा ॥ दक्षिणाभ्योप्सरोभ्यःस्तवाभ्यस्ताभ्यइदं ॥ ८ ॥ ॐप्रजापतिर्विश्वकर्मामनोगंधर्व
स्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ प्रजापतयेविश्वकर्मणेमनसेगंधर्वायतस्माइदं ॥ ९ ॥ ॐतस्यक्सामान्यप्सरसोवन्ह
योनामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ ऋक्सामेभ्योप्सरोभ्योवन्हिभ्यस्ताभ्यइदं ॥ १० ॥ ॐइषिरोविश्वव्यचा
वातोगंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ इषिरायविश्वव्यचसेवातायगंधर्वायतस्माइदं ॥ ११ ॥ ॐतस्यापोप्स
रसोमुदानामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ अद्भ्योप्सरोभ्योमुदाभ्यस्ताभ्यइदं ॥ १२ ॥ ॐभुवनस्यपतेयस्य
तउपरिगृहाइहच ॥ सनोरास्वाज्यानिगुँरायस्पोषगुँसुवीर्यगुँसंवत्सरीणागुँस्वस्तिगुँस्वाहा ॥ भुवनस्यपत्याइदं ॥ १३
ॐपरमेष्ठ्यधिपतिर्मृत्युर्गंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ परमेष्ठिनेधिपतयेमृत्यवेगंधर्वायतस्माइदं ॥ १४ ॥
ॐतस्यविश्वमप्सरसोभुवोनामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ विश्वस्माअप्सरोभ्योभूभ्यस्ताभ्यइदं ॥ १५ ॥ ॐ
गुँसुक्षितिस्सुभूतिर्भद्रकृत्सुवर्वान्पर्जन्योगंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ सुक्षितयेसुभूतयेभद्रकृतेसुवर्वतेपर्जन्या
यगंधर्वायतस्माइदं ॥ १६ ॥ ॐतस्याविद्युतोप्सरसोरुचोनामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ विद्युद्भ्योप्सरोभ्यो

रुभ्यस्ताभ्यइदं ॥ १७ ॥ ॐ दूरेहेतिरमृडयोमृत्युर्गंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ दूरेहेतयेअमृडयायमृत्यवे गंधर्वायतस्माइदं ॥ १८ ॥ ॐ तस्यप्रजाअप्सरसोभीरुवोनामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ प्रजाभ्योप्सरोभ्यो भीरुभ्यस्ताभ्यइदं ॥१९॥ॐ चारुःकृपणकाशीकामोगंधर्वस्सइदंब्रह्मक्षत्रंपातुतस्मैस्वाहा ॥ चारवेकृपणकाशिनेकामा यगंधर्वायतस्माइदं ॥ २० ॥ॐ तस्याधयोप्सरसश्शोचयंतीर्नामताइदंब्रह्मक्षत्रंपांतुताभ्यःस्वाहा ॥ आधिभ्योप्सरो भ्यश्शोचयंतीभ्यस्ताभ्यइदं ॥ २१ ॥ ॐसनोभुवनस्यपतेयस्यतउपरिगृहाइहच ॥ उरुब्रह्मणेस्मैक्षत्रायमहिशर्मय च्छस्वाहा ॥ भुवनस्यपत्येब्रह्मणइदं ॥ २२ ॥ ॐ यन्मआत्मनः ॥ ॥ पुनरग्निः ॥ अथामात्यहोमः ॥ ॐयद्देवादे वहेडनंदेवासश्चकृमावयं ॥ आदित्यास्तस्मान्मामुंचतर्तस्यर्तेनमामुतस्वाहा ॥ देवेभ्यआदित्येभ्यइदं ॥ १॥ ॐदेवाजी वनकाम्यायद्वाचानृतमूदिम ॥ अग्निर्मातस्मादेनसोगार्हपत्यः प्रमुंचतुदुरितायानिचकृमकरोतुमामनेनसगुँस्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्याइदं ॥२॥ ॐऋतेनद्यावापृथिवीऋतेनत्वगुँसरस्वती ॥ ऋतान्मामुंचतागुँहसोयदन्यकृतमारिमस्वाहा ॥ द्यावापृथिवीभ्यागुँसरस्वत्याइदं ॥३॥ ॐसजातशगुँसादुतवाजामिशगुँसाज्ज्यायसश्शगुँसादुतवाकनीयसः ॥ अ नाज्ञातंदेवकृतंयदेनस्तस्मात्त्वमस्मान्जातवेदोमुमुग्धिस्वाहा ॥ जातवेदसइदं ॥ ४ ॥ ॐ यद्वाचायन्मनसावा हुभ्यामूरुभ्यामष्ठीवद्भ्यागुँशिश्नैर्यदनृतंचकृमावयं ॥ अग्निर्मातस्मादेनसोगार्हपत्यः प्रमुंचतुदुरितायानिचकृमकरोतुमा मनेनसगुँस्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्यायेदं ॥ ५ ॥ ॐयद्धस्ताभ्यांचकरकिल्बिषाण्यक्षाणांवग्नुमुपजिघ्रमानः ॥ दूरेपश्या

चराष्ट्रभृद्व्रतान्यप्सरसावनुदत्तामृणानिस्वाहा ॥ दूरेपश्यायैराष्ट्रभृतेप्सरोभ्यामिदं ॥ ६ ॥ ॐअदीव्यन्नृणंयदहंचकार यद्वादास्यन्त्संजगाराजनेभ्यः ॥अग्निर्मातस्मा* स्वाहा॥अग्नयेगार्हपत्यायेदं॥७॥ॐयन्मयिमातागर्भेसत्येनश्चकारयत्पि ता ॥ अग्निर्मातस्मा * स्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्यायेदं ॥ ८ ॥ ॐयदापिपेषमातरंपितरंपुत्रः प्रमुदितोधयन् ॥ अहि गुँसितौपितरौमयातत्तदग्नेअनृणोभवामिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ९ ॥ ॐयदंतरिक्षंपृथिवीमुतद्यांयन्मातरंपितरंवाजहि गुँसिम ॥ अग्निर्मातस्मा * स्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्यायेदं ॥ १० ॥ ॐयदाशसानिशसायत्पराशसा ॥ यदेनश्च कृमानूतनंयत्पुराणं ॥ अग्निर्मातस्मा * स्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्यायेदं ॥ ११ ॥ ॐअतिक्रामामिदुरितंयदेनोजहामि रिप्रंपरमेसधस्थे ॥ यत्रयंतिसुकृतोनापिदुष्कृतस्तमारोहामिसुकृतांल्लोकगुँस्वाहा ॥ अग्नयेसुकृतांल्लोकायेदं ॥ १२ ॥ ॐत्रितेदेवाअमृजतैतदेनस्त्रितएतन्मनुष्येषुमामृजे ॥ ततोमायतिकिंचिदानशेग्निर्मातस्मा * स्वाहा ॥ अग्नयेगार्हपत्या येदं ॥ १३ ॥ ॐदिविजाताअप्सुजातायाजाताओषधीभ्यः ॥ अथोयाअग्निजाआपस्तानश्शुंधंतुशुंधनीःस्वाहा ॥ अद्भ्यश्शुंधनीभ्यामिदं ॥ १४ ॥ ॐयदापोनक्तंदुरितंचरामयद्वादिवानूतनंयत्पुराणं ॥ हिरण्यवर्णास्ततउत्पुनीतनः स्वाहा ॥ अद्भ्योहिरण्यवर्णाभ्यइदं ॥ १५ ॥ ॐइमंमेवरुणश्रुधीहवमद्याचमृडय ॥ त्वामवस्युराचकेस्वाहा ॥ वरुणा येदं ॥ १६ ॥ ॐतत्त्वायामिब्रह्मणावंदमानस्तदाशास्तेयजमानोहविर्भिः ॥ अहेडमानोवरुणेहबोद्ध्युरुशगुँसमानआ युःप्रमोषीःस्वाहा ॥ वरुणायेदं ॥ १७ ॥ ॐत्वन्नोअग्नेवरुणस्यविद्वान्देवस्यहेडोवयासिसीष्ठाः ॥ यजिष्ठोवन्हितमः

शोशुचानोविश्वाद्वेषागुँसिप्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा ॥ अग्निवरुणाभ्यामिदं ॥ १८ ॥ ॐसत्वन्नोअग्नेवमोभवोतीनेदिष्ठोअ
स्याउषसोव्युष्टौ ॥ अवयक्ष्वनोवरुणगुँरराणोवीहिमृडीकगुँसुहवोनएधिस्वाहा ॥ अग्निवरुणाभ्यामिदं ॥ १९ ॥ ॐत्वम
ग्नेअयास्ययासन्मनसाहितः ॥ अयासन्हव्यमोहिषेयानोधेहिभेषजगुँस्वाहा ॥ अग्नयेअयसइदं ॥ २० ॥ ॐप्रजा
पतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव ॥ यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयगुँस्यामपतयोरयीणागुँस्वाहा ॥ प्रजा
पतयइदं ॥ २१ ॥ अथेध्मप्रवृश्चनान्यभ्याधाय ॥ अथप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति ॥ द्रव्यहविर्मंत्रसंस्काराणांचतुर्णांमध्ये
अन्यतमदोषस्यनित्यत्वात्तन्निमित्तप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ ॐमनोज्योतिर्जुषतामाज्यंविच्छिन्नंयज्ञगुँसमिमंदधातु ॥
॥२॥याइष्टाउषसोनिम्रुचश्चतास्संदधामिहविषाघृतेनस्वाहा॥मनसेज्योतिषउषोभ्योनिम्रुग्भ्यइदं ॥१॥ ॐअयाश्चाग्नेरन
भिशस्तीश्चसत्यमित्वमयाआसि॥अयासामनसाघृतोयासाहव्यमोहिषेयानोधेहिभेषजगुँस्वाहा ॥ अग्नयेअयसइदं॥ २॥
ॐयदस्मिन्कर्मन्यंतरगामिमंत्रतःकर्मतोवा॥अनयाहुत्यातच्छमयामिसर्वंतृप्यंतुदेवाअवसंताघृतेनस्वाहा॥देवेभ्यइदं॥३
ॐस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः॥ स्वस्तिनस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिःस्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातुस्वाहा॥इंद्रा
यवृद्धश्रवसेपूष्णेविश्ववेदसेतार्क्ष्यायारिष्टनेमयेस्वस्तयेबृहस्पतयइदं ॥ ४ ॥ ॐतत्सवितुः ⁘ प्रचोदयात्स्वाहा॥सवित्रइ
दं॥५॥ॐयन्मआत्मनः॰॥॰पुनरग्निः ॰॥॰ ॐभूःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐभुवःस्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ॐ गुँसुवःस्वाहा ॥
सूर्यायेदं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवस्स्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ ॐइष्टेभ्यःस्वाहा ॥ इष्टेभ्यइदं ॥ ॐवषडनिष्टेभ्यःस्वाहा ॥

वषडनिष्टेभ्यइदं ॥ ॐभेषजंदुरिष्टयैस्वाहा ॥ दुरिष्टयाइदं ॥ ॐनिष्कृत्यैस्वाहा ॥ निष्कृत्याइदं॥ ॐदौराध्यैस्वाहा ॥ दौराध्याइदं ॥ ॐदैवीभ्यस्तनुभ्यःस्वाहा ॥ दैवीभ्यस्तनुभ्यइदं ॥ ॐऋद्धयेस्वाहा ॥ ऋद्ध्याइदं ॥ ॐसमृद्ध्यै स्वाहा ॥ समृद्ध्याइदं ॥ ॐसर्वसमृद्ध्यैस्वाहा॥ सर्वसमृद्ध्याइदं ॥ॐयतइंद्रभयामहेततोनोअभयंकृधि ॥मघवंच्छ ग्धितवतन्नऊतयेविद्विषोविमृधोजहिस्वाहा ॥ अभयंकरेंद्रायेदं ॥ ॐस्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहाविमृधोवशी ॥ वृषेंद्रः पुरएतुनःस्वस्तिदाअभयंकरःस्वाहा ॥ अभयंकरेंद्रायेदं ॥ ॐआभिर्गीर्भिर्यदतोनऊनमाप्याययहरिवोवर्धमानः ॥ यदास्तोतृभ्योमहिगोत्रारुजासिभूयिष्ठभाजोअधतेस्यामस्वाहा ॥ हरिवतेवर्धमानायेदं ॥ ॐअनाज्ञातंयदाज्ञातंयज्ञ स्यक्रियतेमिथु ॥ अग्नेतदस्यकल्पयत्वँहिवेत्थयथातथँस्वाहा ॥ अग्नयइदं॥ॐपुरुषसंमितोयज्ञोयज्ञःपुरुषसंमितः ॥ अग्नेतदस्यकल्पयत्वँहिवेत्थयथातथँस्वाहा ॥अग्नयइदं॥ॐयत्पाकत्रामनसादीनदक्षानयज्ञस्यमन्वतेमर्तासः ॥अग्नि ष्टद्धोताक्रतुविद्विजानन्यजिष्ठोदेवाँऋतुशोयजातिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐभूरग्नयेचपृथिव्यैचमहतेचस्वाहा ॥ अग्नये पृथिव्यैमहतइदं ॥ ॐभुवोवायवेचान्तरिक्षायचमहतेचस्वाहा ॥ वायवेंतरिक्षायमहतइदं ॥ ॐसुवरादित्यायचदिवे चमहतेचस्वाहा ॥ आदित्यायदिवेमहतइदं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवश्चंद्रमसेचनक्षत्रेभ्यश्चदिग्भ्यश्चमहतेचस्वाहा॥ चंद्रमसे नक्षत्रेभ्योदिग्भ्योमहतइदं ॥ ॐपाहिनोअग्नएनसेस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐपाहिनोविश्ववेदसेस्वाहा ॥ विश्ववेदस इदं ॥ ॐयज्ञंपाहिविभावसोस्वाहा ॥ विभावसवइदं ॥ ॐसर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहा ॥ शतक्रतवइदं ॥ ॐपाहिनोअ

ग्नएकया ॥ पाह्युतद्वितीयया ॥ पाह्यूर्जंतृतीयया ॥ पाहिगीर्भिश्चतसृभिर्वसोस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐसप्ततेअग्नेस
मिधःसप्तजिव्हास्सप्तर्षयस्सप्तधामप्रियाणि ॥ सप्तहोत्रास्सप्तधात्वायजंतिसप्तयोनीरापृणस्वाघृतेनस्वाहा ॥ अग्नये
सप्तवतइदं ॥ ॐपुनस्त्वादित्यारुद्रावसवस्समिंधतांपुनर्ब्रह्माणोवसुनीथयज्ञैः ॥ घृतेनत्वंतनुवोवर्धयस्वसत्यास्संतुयज
मानस्यकामाःस्वाहा ॥ आदित्येभ्योरुद्रेभ्योवसुभ्योब्रह्मभ्योवसुनीथायेदं ॥ इत्येकामाज्याक्तसमिधंहुत्वा ॥ पुनरेतयै
वस्रुवाहुतिंजुहुयात् ॥ इतिप्रयोगरत्नेप्रयोगतिलकेविश्वामित्रकारिकायामप्युक्तं ॥ ॐब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमत
स्सुरुचोवेनआवः ॥ सबुध्नियाउपमाअस्यविष्ठास्सतश्चयोनिमसतश्चविवःस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ॐइदंविष्णुर्विचक्रमे
त्रेधानिदधेपदं ॥ समूढमस्यपाँसुरेस्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ ॐत्र्यंबकंयजामहेसुगंधिंपुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव
बंधनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्स्वाहा ॥ त्र्यंबकायेदं ॥ ॐगणानांत्वागणपतिँहवामहेकविंकवीनामुपमश्रवस्तमं ॥
ज्येष्ठराजंब्रह्मणांब्रह्मणस्पतआनश्शृण्वन्नूतिभिसीदसादनँस्वाहा ॥ गणपतयइदं ॥ ॐजातवेदसेसुनवामसो
ममरातीयतोनिदहातिवेदः ॥ सनःपरुषदतिदुर्गाणिविश्वानावेवसिंधुंदुरितात्यग्निःस्वाहा ॥ दुर्गायाइदं ॥ ॐ
ब्रह्मप्रतिष्ठामनसोब्रह्मवाचः ॥ ब्रह्मजज्ञानागँहविषामाज्यस्य ॥ अतिरिक्तंकर्मणोयच्चहीनं ॥ यज्ञःपर्वाणिप्रति
रन्नेतिकल्पयन्स्वाहा ॥ कृताहूतीरेतुदेवान्स्वाहा ॥ यज्ञायेदं ॥ ॐयद्वोदेवाअतिपादयानिवाचाचित्प्रयतंदेवहेडनं ॥
अरावायोनो अभिदुच्छुनायते ॥ अन्यत्रास्मिन्मरुतस्तन्निधेतनस्वाहा ॥ देवेभ्योमरुद्भ्यइदं ॥ ॐततंमआपस्तदुताय

तेपुनः ॥ स्वाधिष्ठाधीतिरुचथायशस्यते ॥ अयगुँसमुद्रउतविश्वभेषजःस्वाहा ॥ कृतस्यसमुत्पणुतर्भुवःस्वाहा ॥
ऋभुभ्यइदं ॥ ॐक्षेत्रस्यपतिनावयगुँहितेनेवजयामसि ॥ गामश्वंपोषयित्न्वासनोमृडातीदृशेस्वाहा॥ क्षेत्रपतयइदं ॥
ॐवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशोअनमीवोभवानः ॥यत्त्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशन्नएधिद्विपदेशंचतुष्पदेस्वाहा॥वा
स्तोष्पतयइदं ॥ॐविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयः पार्थिवानिविममेरजागुँसि ॥ योअस्कभायदुत्तरगुँसधस्थंविचक्रमाणस्त्रे
धोरुगायःस्वाहा॥विष्णवइदं॥ॐतदस्यप्रियमभिपाथो अश्यान्नरोयत्रदेवयवोमदंति ॥ उरुक्रमस्यसहिबंधुरित्थाविष्णोः
पदेपरमेमध्वउत्सःस्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ ॐप्रतद्विष्णुस्तवतेवीर्याय ॥ मृगोनभीमः कुचरोगिरिष्ठाः ॥ यस्योरुषु
त्रिषुविक्रमणेषु ॥ अधिक्षियंतिभुवनानिविश्वास्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ ॐपरोमात्रयातनुवावृधानः ॥ नतेमहित्वमन्व
श्नुवंति ॥ उभेतेविद्मरजसीपृथिव्याः ॥ विष्णोदेवत्वंपरमस्यवित्सेस्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ ॐविचक्रमेपृथिवीमेषएतां
॥ क्षेत्रायविष्णुर्मनुषेदशस्यन् ॥ ध्रुवासोअस्यकीरयोजनासः ॥ उरुक्षितिगुँसुजानिमाचकारस्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ॐ
त्रिर्देवःपृथिवीमेषएतां ॥ विचक्रमेशतर्चसंमहित्वा ॥ प्रविष्णुरस्तुतवसस्तवीयान् ॥ त्वेषगुँह्यस्यस्थविरस्यनामस्वाहा॥
विष्णवइदं ॥ ॐयदस्यकर्मणोत्यरीरिचंयद्वान्यूनमिहाकरं ॥ अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्वंगुँस्विष्टगुँसुहुतंकरोतुमेअग्नयेस्वि
ष्टकृतेसुहुतहुतआहुतीनांकामानागुँसमर्द्धयित्रेस्वाहा ॥ इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं ॥ अथाज्येनपरिधीन्
मध्यमदक्षिणोत्तरक्रमेणानक्त्यथप्रागादिस्थितपरिस्तरणदर्भानादायआज्यस्थाल्यामग्रमध्यमूलानिसंमृज्यदर्भमेकं

पृथक्कृत्यदर्भत्रयंप्रांचमूर्ध्वाग्रमतिर्यंचमकंपयन्नग्रादारभ्यमूलांतंदाहयन्नेवप्रास्येत् ॥ पृथक्कृतमपितथैवप्रास्य मध्यमंपरि
धिमनुप्रहृत्य ॥ अथेतरौयुगपत्प्रहृत्य ऊर्ध्वेसमिधावपिप्रहृत्यतेषुसंस्रावंजुहोति तूष्णीं ॥ प्रजापतयइदं ॥ यत्तूष्णीं
तत्प्राजापत्यमितिश्रुतेः ॥ ॐतच्छंयोरावृणीमहे ॥ गातुंयज्ञाय ॥ गातुंयज्ञपतये ॥ दैवीस्वस्तिरस्तुनःस्वाहा ॥ शंयु
वाकायेदं ॥ ॐस्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ ऊर्ध्वंजिगातुभेषजं ॥ शन्नोअस्तुद्विपदे ॥ शंचतुष्पदेस्वाहा ॥ शंयुवाकायेदं ॥
ॐसर्वप्रायश्चित्तंकरिष्ये ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ अथपूर्णाहुतिः ॥ ॐदेवागातुविदोगातुंवित्वा ॥
गातुमितमनसस्पतइमन्नोदेवदेवेषुयज्ञंस्वाहा ॥ वाचिस्वाहा ॥वातेधास्स्वाहा ॥ देवेभ्योगातुविद्भ्योयज्ञायेदं ॥ ॐ
मूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यावैश्वानरमृतायजातमग्निं ॥ कविंसम्राजमतिथिंजनानामासन्नापात्रंजनयंतुदेवास्स्वाहा ॥
मूर्धाग्नयइदं॥ॐपूर्णाहुतिमुत्तमांजुहोति॥सर्वंवैपूर्णाहुतिः॥सर्वमेवाप्नोति॥अथोइयंपूर्णाहुतिः॥अस्यामेवप्रतितिष्ठति॥अथ
हुतशेषनिधानप्राशनाद्युपरिष्टात्तंत्राण्यप्यत्रैवकार्याणि ॥ अत्रकारिका ॥हुतशेषनिधानंचप्राशनंमूर्ध्निचाहुतिः ॥कुर्यात्क
र्मसमाप्तेःप्राक्परिषेकविसर्जनात् ॥ इति ॥ सर्वत्रानाम्नातेषुव्याहृत्याहुतशेषनिधानंप्राशनंचेतिप्रयोगसारे ॥ पुनर्जु
षस्वनइत्यादि॥अदितेन्वमंस्थाः॥अनुमतेन्वमंस्थाः॥सरस्वत्येन्वंस्थाः॥देवसवितःप्रासावीरितिपूर्ववत्प्रागादिपरि
षिच्याथोत्थायउपातिष्ठते॥ॐयत्तेअग्नेतेजस्तेनाहंतेजस्वीभूयासं॥यत्तेअग्ने वर्चस्तेनाहंवर्चस्वीभूयासं॥यत्तेअग्नेहरस्तेनाहं
हरस्वीभूयासं ॥ मयिमेधांमयिप्रजांमय्यग्निस्तेजोदधातु ॥ मयिमेधांमयिप्रजांमयींद्रइंद्रियंदधातु ॥ मयिमेधां

मयिप्रजांमयिसूर्यौभ्राजोदधातु ॥ इतिषड्भिरुपस्थायाथोपविश्य ॥ मानस्तोकेतनयेमानआयुषिमानोगोषुमानो अश्वेषुरीरिषः ॥ वीरान्मानोरुद्रभामितोवधीर्हविष्मंतोनमसाविधेमते ॥ इत्युपस्थायाथस्राग्वोदग्वाहुतभस्मगृहीत्वा ॥ ओजोसीतिललाटे ॥ सहोसीतिकंठे ॥ बलमसीतिदक्षिणबाहुमूले ॥ भ्राजोसीतिकंठपृष्ठे ॥ देवानांधामनामसी तिनाभौ ॥ विश्वमसिविश्वायुरितिहृदये ॥ सर्वमसिसर्वायुरभिभूरोमितिशिरसि ॥ इत्याभिमृश्य ॥ मंत्रहीनंक्रियाही नंभक्तिहीनंहुताशन ॥ यद्धुतंतुमयादेवपरिपूर्णंतदस्तुते ॥ अज्ञानाद्वाप्रमादाद्वावैकल्यात्साधनस्यवा ॥ यन्न्यूनमतिरिक्तं चतत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ श्रद्धांमेधांयशःप्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंबलं ॥ आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन ॥ अन्यथाशर णंनास्तित्वमेवशरणंमम ॥ तस्मात्कारुण्यभावेनरक्षरक्षहुताशन ॥ इतिप्रार्थ्य ॥ प्रणीतापात्रमग्नेःपश्चाद्बर्हिषिनि धायमार्जयते ॥ सदसिसन्मेभूयास्सर्वमसिसर्वंमेभूयाःपूर्णमसिपूर्णंमेभूयाअक्षितमसिमामेक्षेष्ठाः ॥ प्राच्यांदिशिदेवा ऋत्विजोमार्जयंतां ॥ दक्षिणायांदिशिमासाःपितरोमार्जयंतां ॥ अपउपस्पृश्य ॥ प्रतीच्यांदिशिग्रहाःपशवोमार्जयंतां ॥ उदीच्यांदिश्यापओषधयोवनस्पतयोमार्जयंतां ॥ ऊर्ध्वायां दिशियज्ञस्संवत्सरोयज्ञपतिर्मार्जयतां ॥ इतिकुशाग्रैस्तत्तद्दिक्षु मार्जयित्वा ॥ समुद्रंवःप्रहिणोम्यक्षिताःस्वांयोनिमपिगच्छत ॥अच्छिद्रःप्रजयाभूयासंमापरासेचिमत्पयइति ॥ पराची र्निनीयताभिरद्भिःकुशाग्रैर्दंपतीप्रोक्षेत् ॥ अथवायजमानवामपार्श्वस्थितपत्न्यंजलौप्रणीतापात्रजलंप्राङ्मुखंनिषिच्यांज लिस्थजलैःपापनिरसनार्थंयजमानंपत्नींचप्रोक्षति ॥ पत्नीतज्जलंबर्हिषिनिषिंचाति ॥ अथवायजमानःस्ववामपाणिंब

र्हिषिनिधायोत्तानीकृत्यदक्षिणपाणिनाप्रणीतापात्रंगृहीत्वातज्जलंप्रत्यङ्मुखंनिषिच्य ताआपःसमुद्रंगच्छंतीतिध्यात्वा पाणिस्थजलैरात्मानंपत्नींचप्रोक्षेत् ॥ अथब्रह्मणेवरंददाति ॥ ब्रह्मन्वरंतेददामीति (गामित्यर्थः)॥ यथाशक्तितन्मूल्यंवा दद्यात्॥अनुपविष्टेब्रह्मणिब्राह्मणमेकंभोजयित्वा यथाशक्तिदक्षिणांदत्वा सदस्येभ्यश्चदक्षिणांदत्वा ॥ यस्यस्मृत्याचना मोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनंसंपूर्णतां यातिसद्योवंदेतमच्युतं ॥ अनेनामुकहोमकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां॥इतीश्व रार्पणंकृत्वा ॥ नमस्तेगार्हपत्यायनमस्तेदक्षिणाग्नये ॥ नमआह्वनीयायमहावेद्यैनमोनमः ॥ कांडद्वयमुपात्तायकर्म ब्रह्मस्वरूपिणे ॥ स्वर्गापवर्गदात्रेचयज्ञेशायनमोनमः ॥ इतिनमस्कृत्य ॥ प्रमादात्कुर्वतांकर्मप्रच्यवेताध्वरेषुयत् ॥ त द्विष्णोस्मरणादेवसंपूर्णस्यादितिश्रुतिः ॥ विष्णोविष्णोविष्णो इतिविष्णुस्मरणंकुर्यात् ॥ इतिसर्वसाधारणाग्निमुखप्र योगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथाग्निहोत्रिकप्रयोगः ॥ अथदेवयजनोल्लेखनप्रभृत्यग्निप्रतिष्ठापनान्तंकृत्वा॥ प्राणानायम्यदेश कालौसंकीर्त्यामुककर्मकरिष्ये ॥ अमुकहोमःकर्म आग्निहोत्रिकंतंत्रं ॥ मृडोनामाग्निरितिपूर्णाहुतौ ॥अन्यत्र तत्रतत्रोक्ता ग्निः अमुकदेवता॥आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवता इत्यादिसंकल्प्यान्वाधानंकृत्वापात्रासादनकाले ॥ आज्यस्थालींस्रुवं चैवस्रुचंचसमिधंतथा ॥ कूर्चंप्रोक्षणपात्रंचसादयेद्वाग्निहोत्रिके ॥ इत्यासाद्यपवित्रकरणादिप्रोक्षण्याज्यसंस्कारस्रुक्सं मार्जनान्तंकृत्वास्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वाउपरिसमिधंनिधाय कूर्चेस्रुचंनिधाय ॥जुषस्वनइत्याद्यदितेनुमन्यस्वेत्यादिभिःप रिषिच्याग्नयेनमइत्यादिभिरभ्यर्च्य समिधमग्नौनिधायाद्यंतयोस्पृष्टातस्यामादीप्तायांयत्कर्मकरोतितस्यप्रधानमंत्रान्स

र्वान्सहैवानुच्छ्वसन्ननुद्रत्य याज्यानुवाक्यानुरूपंविनासर्वान्तेस्वाहाकारेसमिधोपरार्धेसकृदेवाधंजुहोति ॥ ततःस्रुचंसकृत्संताप्याथाग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिपूर्वमाहुतिमतिहाय समिध्येवपूर्वार्धेहुत्वाथस्रुचंत्रिस्संताप्यकूर्चेनिधाय प्रातःकालिने कर्मण्यूर्ध्वमुन्मृज्य प्राच्युत्तानेनपाणिनाकूर्चे लेपमुन्मार्ष्टि तूष्णीमुत्तरभागे॥अथचेदन्यकालिकंकर्म ॥प्राचीनावीतीतद्वैवाचीनमवमृज्य प्रतीच्यानीय पाणिनाकूर्चेलेपन्निमार्ष्टि तूष्णीमुत्तरभागेपउपस्पृश्य यज्ञोपवीतीद्विरंगुल्याप्राश्यापआचम्योदङ्मुखःप्राचीनदंडयास्रुचाहस्तेनवाभक्षयित्वापआचम्य दर्भैस्स्रुचंनिमृज्यानिष्टप्याद्भिःपूरयित्वापात्रेषुस्थापयित्वा सर्वप्रायश्चित्तार्थमिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चहुत्वोत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात् ॥ इत्याग्निहोत्रिकविधिः ॥ ७ ॥ अथापूर्विकं ॥ अथापूर्विकेस्थंडिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तंकृत्वा संकल्प्यान्वाधायपात्रासादनकाले ॥आज्यस्थालींस्रुवंचैवचरुस्थालीं समेक्षणं ॥ दर्वींचप्रोक्षणींचैवचतस्रस्समिधस्तथा ॥एतान्यासाद्यपवित्रकरणादि हविर्निर्वापप्रोक्षणाज्यसंस्काराद्यलंकरणान्तंकृत्वा ताश्चतस्रस्समिधोभ्याधायव्याहृतीर्हुत्वापूर्ववद्धविरादाय तत्तदुक्तमंत्रैर्नाममंत्रैर्वापक्वंहुत्वापूर्ववत्स्विष्टकृतमवदाय यथागोत्रमभिधायाग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिनाममंत्रेणस्विष्टकृतंहुत्वा मिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चहुत्वा परिस्तरणप्रहरणाद्युत्तरपरिषेकान्तंकृत्वासमापयेत्॥ नपरिधिर्नचब्रह्मानप्रणीतानबर्हिषः ॥ नचस्विष्टकृदादीनितंत्रमापूर्विकंस्मृतं॥एतेषांत्रयाणांतंत्राणांपरस्परसंकरंनकुर्यात् ॥ इत्यापूर्विकविधिः ॥ ७ ॥ अथापूर्वतंत्रंगृह्यसूत्रे ॥ अथातोपूर्वविधिंव्याख्यास्यामः ॥ परिसमूह्यपर्युक्ष्यपरिस्तीर्य परिषिच्योपसमाधायालंकृत्य यावदाम्नातमाज्याहुतीर्जुहोत्याद्यंतयोर्व्याहृतिभिराज्याहु

तिः परिधानंप्रणीताप्रणयनंब्रह्मोपवेशनंचनविद्यतइति इत्यापूर्विकविधिः ॥ ॥ इतिवेंकटेशीयेप्रयोगमालायामा
घाराद्यग्निमुखप्रयोगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथसर्वकर्मांगप्रायश्चित्तं ॥ तस्यकालः प्रधानस्यादितोंतेवाप्राक्स्विष्टकृ
तएववा ॥ प्रायश्चित्ताहुतिःकुर्यादर्थलुप्तेष्वनादरः ॥ (अर्थलुप्तेषुप्रयोजनशून्येष्वित्यर्थः) ॥ इति ॥ तत्रप्राय
श्चित्तमेव ॥ यथा ॥ शाखाछेदनमकृत्वाअच्छिन्नशाखयावत्यपाकरणेकृतेपुनः शाखाछेदनंनकर्तव्यं ॥ प्रयोजना
भावात् ॥ इतिश्रौतप्रायश्चित्तेचोदाहृतं ॥ इति ॥ अथहोमार्थमुपलिप्तंदेशंश्वावैडकोवाकीटोवापिंडकारीगच्छेत्तंदे
शंपुनरुपलिप्यप्रोक्षति ॥ ॐदेवस्यत्वा॥ ÷ हस्ताभ्यां ॥ तेजसाप्रोक्षामीतिप्रोक्ष्यस्थंडिलमुद्धरेत् ॥ अथोद्धृतंस्थंडि
लंगौरश्वोवाश्वापदमधितिष्ठेत्॥ ॐशन्नोदेवी ÷ रभिस्त्रवंतुनः ॥ इतितस्यपदमभ्युक्ष्य ॥ पृथिवीदेवयजन्योषध्यास्तेमू
लंमागुँहिगुँसिषमितिजपत्यथयदिप्रणीतापात्रंभिद्येततदभिमंत्रयते ॥ अभिन्नोघर्मोजीरदानुर्यतआत्तस्तदगन्पुनरिति ॥
अथान्यदाहरति ॥ घर्मोदेवागुँअप्येत्विति पूरयित्वोपातिष्ठते ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरित्यथयदिप्रणीतानांप्रणयिमानानांवाविप्रु
षोयदिपतेयुःस्त्रवेद्वा ॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिर्व्याहृतिभिश्चपूरयित्वास्त्रावितमभिमंत्रयते ॥ अक्षितोस्यक्षित्यैत्वामा
मेक्षेष्ठा ॥ अमुत्रामुष्मिंल्लोके ॥ इति ॥ अथपूरितमुपतिष्ठते ॥ भूरायुर्मेधारयत्प्राणान्मेधारयत्प्रजाम्मेधारयत्पशू
न्मेधारयत् मामआयुःप्राणाःप्रजाःपशवःपरासिच्येरन्नित्यथजुहोति ॥ ॐ ततम्मआपस्तदुतायतेपुनः ॥ स्वादिष्ठा
धीतिरुचथायशस्यते ॥ अयगुँसमुद्र उतविश्वभेषजःस्वाहाकृतस्यसमुतृप्णुतर्भुवःस्वाहा ॥ ऋभुभ्यइदं ॥ ७ ॥ अथ

स्थालीभेदे ॥ अभिन्नोघर्मोजीरदा नुर्यतआत्तस्तदगन्पुनः॥इत्यभिमंत्र्याज्यंसंस्कृत्य स्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा॥ॐइध्मोवे
दिः परिधयश्चसर्वेयस्यायुरनुसंचरंतिस्वाहा ॥ यज्ञायेदं ॥ इतिहुत्वाथान्यामाहरति ॥ घर्मोदेवाँअप्येत्विति
सर्वत्रस्रुवंदर्वीकूर्चप्रस्तरबर्हिः पवित्रेध्मपरिधिद्रव्यसंभाराणांछेददाहोपघातेषुनाशेवान्यंयथालिंगंकृत्वासाद्य॥त्वंनोअग्ने
सत्वन्नोअग्नेत्वमग्नेअयासिप्रजापतइतिचतुर्भिःस्रुवाहुतीर्जुहुयात् ॥ परिस्तरणदाहे ॥ ॐअग्नयेक्षामवतेस्वाहा ॥ अ
ग्नयेक्षामवतइदं ॥ इतिहुत्वापरिस्तृणाति ॥ ॐइंद्रंवोविश्वतस्परिहवामहेजनेभ्यः ॥ अस्माकमस्तुकेवलः ॥ १ ॥ ॐ
इंद्रंनरोनेमधिताहवंतेयत्पार्यायुनजतेधियस्ताः ॥ शूरोनृषाताशवसश्चकानआगोमतिव्रजेभजात्वन्नः ॥ २ ॥ इतिद्वा
भ्यांपरिस्तीर्य इंद्रायस्वाहेतिपुनर्जुहुयात् ॥ परिधिदाहे ॥ अन्येनपरिधाय ॥ ॐपरित्वाग्नेपुरंवयंविप्रँसहस्यधीमहि
॥ धृषद्वर्णंदिवेदिवे भेत्तारंभंगुरावतःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ इतिजुहुयात् ॥ वस्त्राणांप्रोक्षितानांछेददाहोपघातेषु ॥
ॐसोमायस्वाहेतिहुत्वाहुतिंजुहुयात् ॥ सर्वत्रस्कन्नेभिन्नेछिन्नेकर्मविपर्यासेउद्दाहेऊनातिरेकेपवित्रनाशेपात्रभेदेचद्वेमिं
दाहुतीर्जुहुयात् ॥ ५ ॥ अथमशकमाक्षिककेशकीटपिपीलिकादिभिर्हविषिदुष्टेतदुत्सृज्य प्रजापतेनत्वादितिहुत्वान्यदा
सादयेत् ॥ मंत्रस्यपदाक्षरस्वरवर्णवृत्तादिभ्रंशे ॥ ॐआभिर्गीर्भिर्यदतोनऊनमाप्याययहरिवोवर्धमानः ॥ यदास्तोतृ
भ्योमहिगोत्रारुजासिभूयिष्ठभाजोअधतेस्यामस्वाहा ॥ हरिवतेवर्धमानायेदं ॥ इति ॥ परिस्तरादिकर्मविपर्यासे ॥
ततम्मआपोयत्पाकत्रामनोज्योतिरितिजुहुयात् ॥ यदिपरकीयवस्त्रपात्राद्यभिधातःस्यात्तदभिमंत्रयते ॥ सिगासिन

सिवञ्चोसिनमस्ते अस्तुमामाहिगुँसीरिति ॥ दशासूत्रमादायमुखवातेनध्वंसयेत् ॥ यदिगौर्वाश्वोवामृगमेषम
हिषदंष्ट्रिणामन्यद्वापादमंतराऽयपसव्यंगछेत्तस्यपदं शन्नोदेवीरित्यभ्युक्ष्यजपति ॥ तद्विष्णोःपरमंपदगुँसदापश्यंति
सूरयः ॥ दिवीवचक्षुराततं ॥ तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवागुँसस्समिंधते ॥ विष्णोर्यत्परमंपदमिति ॥ ७ ॥ अथवै
तेषांपदानिइदंविष्णुरितिभस्मनाध्वंसयित्वामनोज्योतिरितिस्त्रुवाहुतिंजुहुयात् ॥ यद्येतेगोरश्वादयो रौद्रमभि व्याहरे
युः ॥ ॐत्वमग्नेरुद्रोअसुरोमहोदिवस्त्वगुँशर्धोमारुतंपृक्षईशिषे ॥ त्वंवातैररुणैर्यासिशंगयस्त्वंपूषावितथःपासिनुत्मना
स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐआवोराजानमध्वरस्यरुद्रगुँहोतारगुँसत्ययजगुँरोदस्योः ॥ अग्निंपुरातनयित्नूरचित्ताद्धिर
ण्यरूपमवसेकृणुध्वगुँस्वाहा ॥ रुद्रायाग्नयइदं ॥ इतिजुहुयाज्जपेद्वा ॥ यदिपक्षिणोभिव्याहरेयुस्तांवाचमनुमंत्रयते
॥ द्विपच्चतुष्पदस्माकगुँसर्वमस्त्वनातुरं ॥ उद्गातेवशकुनेसामगायसिब्रह्मपुत्रइवसवनेषुशंससि ॥ स्वास्तिनश्शकुनेअ
स्तुप्रतिनस्सूमनाभवेति ॥ अथयदिसृगालीवानरीवावास्येत्तांवाचमनुमंत्रयते ॥ दीर्घमुखिदुर्हणु ॥ मायमदक्षिणतोव
दः ॥ यदिदक्षिणतोवदाद्विषंतम्मेवबाधासै ॥ इति॥ अथयद्यग्नेरेकदेशमपहरयेयुस्तदा मनोज्योतिरितिस्त्रुवाहुतिंजुहुया
त् ॥ यदिपरिखासेपरिक्षयेवापउपस्पृश्ययथालिंगंजपेत् ॥अनुहवंपरिहवंपरीवादंपरिक्षिणं॥ दुःस्वप्नंदुरुदितंतद्विषद्भ्यो
दिशाम्यहं ॥ अनुहूतंपरिहूतंशकुनैर्यदशाकुनं ॥ मृगस्यश्रुतमक्ष्णयातद्विषद्भ्योदिशाम्यहं ॥ दीक्षितोन्यदीक्षितोन्य
दीक्षितेननसमेयाद्यदिसमेयात् ॥ कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधस्सखा ॥ कयाशचिष्ठयावृता ॥ इतिजपेत् ॥ सर्वत्र

दीक्षितस्सूर्योदयास्तसमयेदेवयजनागारादन्यत्रशयीत ॥ सूर्योमादेवोदेवेभ्यः पातुवायुरंतरिक्षाद्यजमानोऽग्निर्मापा
क्षुषः ॥ सक्षशूषस्सवितर्विश्वचर्षणएतेभिःसोमनामभिर्विधेमतेतेभिःसोमनामभिर्विधेमतइतिजपेत् ॥ अथस्वयंप्रज्व
तेऽग्नौ ॥ उद्दीप्यस्वजातवेदोपघ्नंनिर्ऋतिंमम ॥ पशूंश्चमह्यमावहजीवनंचदिशोदिशस्वाहा ॥ जातवेदसेऽग्नयइदं ॥
मानोहिंसीज्जातवेदोगामश्वंपुरुषंजगत् ॥ अबिभ्रदग्नआगहिश्रियामापरिपातयस्वाहा ॥ जातवेदसेऽग्नयइदं
इतिद्वाभ्यांसमिधौजुहुयात् ॥ अथसप्तपाकयज्ञानांद्रव्यहविर्मंत्रसंस्कारादीनामतिपन्नस्कन्नभिन्नभग्ननष्टदुष्टविपरी
गधाश्रुतातिश्रुतानामन्यत्कीटोवाङ्गलिजोऽग्नीनंतरागच्छेयुस्तदाद्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वा ॥ ॐजातवेदसे॰॥॰जातवे
सेऽग्नयइदं ॥ ॐमनोज्योतिः॰॥॰मनसेज्योतिषइदं ॥ महाव्याहृतीश्चविग्राहंजुहुयात् ॥ अथसर्वत्रानाम्नातेषु ॥
मनोज्योतिरयाश्चाग्नेयंदस्मिन्कर्मणिस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाव्याहृतयश्चप्रायश्चित्तं ॥ अथगर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्न
नविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलव्रतादीनांमुख्यकालातिक्रमे ॥ चित्तंचेत्यादित्र
दशाग्निर्भूतानामित्यादिरुद्रः पशूनामित्यंतंचतुर्दश ॥ ततस्मआपोयत्पाकत्रामनोज्योतिर्मिंदाहुतीर्महाव्याहृतीव्याहृ
श्चप्रायश्चित्तंजुहुयात् ॥ प्रधानादावप्रधानादौचव्याहृतिपूर्वकंद्वेद्वेमिंदाहुतीर्जुहुयात् ॥ अथसर्वत्रविपरीतदर्भास्तरण
वित्रपात्रासादनप्रोक्षणीसंस्कारब्रह्मप्रणीताहविर्निर्वापाज्यसंस्कारपर्यग्निकरणस्रुक्संम्मार्जनपरिधिपरिषेचनेध्माधा
विपरीतेषु ॥ ततस्मआपोयत्पाकत्रामनोज्योतीर्मिंदाहुतीर्महाव्याहृतीव्याहृतीश्चजुहुयात् ॥ अथसर्वत्ररौद्रराक्षस

ऋंइतियमपैतृकछेदभेदननिरसनात्माभिमर्शनेष्वपउपस्पृशेत् ॥स्कंदेद्धविर्गृहीतंतुचरुर्वापरिधिर्बर्हिः॥तद्भूपतयइत्यादिमं
त्रैःस्कन्नंतुमंत्रयेत्॥सुरभिमतेतंतुमतइत्याभ्यांजुहुयात्ततः॥प्रणवव्याहृतीर्हुत्वापुनश्शेषंसमाचरेदिति॥यथा॥भूपतयेस्वाहा
भुवनपतयेस्वाहा॥भूतानांपतयेस्वाहेतिस्कन्नंहविरभिमंत्र्य॥ॐदाधिक्राव्णोअकारिषं ⁑ तारिषत्स्वाहा॥दधिक्राव्णइदं ॥
ॐतंतुंतन्वन् ॥ तंतुमतइदं॥ॐगुँस्वाहा॥सवित्रइदं॥व्याहृतीर्हुत्वाशेषंसमाचरेत्॥ अथवाशीतभस्मनिनिधाय मिंदाहुती
र्हुत्वान्यग्निर्वपेत्॥आज्येनवाप्रचरेत्॥अथांतरागमने ॥ ॐचित्तिस्स्रुक् ॥ चित्तमाज्यं ॥ वाग्वेदिः ॥ आधीतंबर्हिः॥
केतोअग्निः ॥ विज्ञातमग्निः ॥ वाक्पतिर्होता ॥ मनउपवक्ता ॥ प्राणोहविः ॥ सामाध्वर्युः ॥ वाचस्पतेविधेनामन् ॥
विधेमतेनाम ॥ विधेस्त्वमस्माकन्नाम ॥ वाचस्पतिस्सोमंपिबतु ॥ अस्मासुनृम्णंधात्स्वाहा ॥ वाचस्पतयेब्रह्मणइदं ॥
अन्वग्निरुषसां ॥ अग्नयेद्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥ इतिसप्तपाकयज्ञान्तरागमनेज्ञेयं ॥ अथमंडूकसर्पमूषकमार्जारांतरा
गमने ॥ ॐवाग्घोता ॥ दीक्षापत्नी ॥ वातोध्वर्युः ॥ आपोभिगरः ॥ मनोहविः ॥ तपसिजुहोमि ॥ भूर्भुवस्सुवः ॥
ब्रह्मस्वयंभु॥ब्रह्मणेस्वयंभुवेस्वाहा॥ब्रह्मणेस्वयंभुवइदं॥ॐतच्छंयोरावृणीमहे ⁑ स्वतिरस्तुनःस्वाहा॥ शंयुवाकायेदं॥ॐ
स्वास्तिर्मानुषेभ्यः ⁑ चतुष्पदेस्वाहा॥शंयुवाकायेदं॥अन्वग्निः॥अग्नयेद्यावापृथिवीभ्यामिदं॥अथपतितचांडालसूतिकोद
क्यारजकादिवाक्यश्रवणे ॥ ॐमहाहविर्होतासत्यहविरध्वर्युः ॥ अच्युतपाजाअग्नीत् ॥ अच्युतमनाउपवक्ता ॥ अना
धृष्यश्चाप्रतिधृष्यश्चयज्ञस्याभिगरौ ॥ अयास्यउद्गाता ॥ वाचस्पतेहृद्विधेनामन् ॥ विधेमतेनाम ॥ विधेस्त्वमस्माक

न्नाम ॥ वाचस्पतिस्सोममपात् ॥ मादैव्यस्तंतुच्छेदिमामनुष्यः ॥ नमोदिवेनमःपृथिव्यैस्वाहा॥वाचस्पतयेब्रह्मणइदं॥
ॐअन्वग्निरुषसां *॥* अग्नयेद्यावापृथिवीभ्यामिदं॥ इतिजुहुयात्॥ अथश्रप्यमाणेचरौयस्यांदिश्युत्सिच्येततस्यैतस्यैदे
वतायैस्त्रुवाहुतिंजुहुयात्॥यथा ॥पूर्वादि इंद्रायस्वाहा॥इंद्रायेदं॥अग्नयेस्वाहा॥ अग्नयइदं॥यमायस्वाहा॥यमायेदं ॥अ
पउपस्पृश्य ॥ निर्ऋतयेस्वाहा ॥ निर्ऋतयइदं ॥ अपउपस्पृश्य ॥ वरुणायस्वाहा॥ वरुणायेदं ॥ वायवेस्वाहा ॥ वा
यवइदं ॥ सोमायस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ईशानायस्वाहा ॥ ईशानायेदं ॥इतिहुत्वा ॥आप्यायस्वसंतेपयाँसीतिद्वाभ्या
माज्येनचरुमाप्याययति ॥ अथाग्नावुद्वाते ॥ अथयदिहोमकालेग्निरुद्वातःस्यादथवोपनयनाग्निर्विवाहाग्निर्जातकर्माग्निश्श्म
शानाग्निराचतुर्थाद्वादशाहादासंचयनादग्निरुद्वातःस्यात्॥ ॐअपहताअसुरारक्षाँसिपिशाचायेक्षियंतिपृथिवीमनु ॥ अ
न्यत्रैतोगच्छंतुयत्रैषांगतंमनइति तत्सर्वंभस्माद्भिःप्रोक्ष्य अयंतेयोनिर्ऋत्वियइतिक्षिप्रंभस्मसमिधिसमारोपणंकृत्वालौ
किकाग्निंप्रतिष्ठाप्य संपरिस्तीर्यआजिव्हानउद्बुध्यस्वाग्नइतिद्वाभ्यामारोपितसमिधमाधायाज्यंसंस्कृत्यस्त्रुवेणाज्यमादा
यजुहोति ॥ अयाश्चाग्नेः *॥* अग्नयअयसइदं ॥ अग्निर्होता*॥* इंद्रायसोमायेदं ॥ब्राह्मणएकहोतेत्यादिदश भिंदाहुती
र्महाव्याहृतीर्व्याहृतीश्चजुहुयात् ॥ अथसंस्कारांतेग्नावुद्वाते ॥ तद्भस्मोषणमयंतेयोनिर्ऋत्वियइतिसामिधिसामारोप्याजु
व्हानउद्बुध्यस्वेतिलौकिकाग्नौसमिधमाधायाज्यंसंस्कृत्यमहाव्याहृतिभिःप्रणवेनमनस्वत्याचजुहुयात् ॥ अथान्वाधा
नेष्टिमध्येसोमसूर्योपरागे ॥ ॐउद्वयंतमसस्परिपश्यंतोज्योतिरुत्तरं ॥ देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमगुँस्वाहा ॥ सू

र्यायज्योतिषइदं ॥ ॐउदुत्यंजातवेदसंदेवंवहंतिकेतवः ॥ दृशेविश्वायसूर्यगुँस्वाहा ॥ सूर्यायेदं ॥ ॐचित्रंदेवानामुद
गादनीकंचक्षुर्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः ॥ आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षगुँसूर्यआत्माजगतस्तस्थुषश्चस्वाहा ॥ द्यावापृथिवी
भ्यामंतरिक्षायसूर्यायेदं ॥ इतिसूर्योपरागे ॥ ॐआप्यायस्वसमेतुते ॥ सोमायेदं ॥ संतेपयागुँसि ॥ सोमायेदं ॥
ॐत्वन्नस्सोमविश्वतोरक्षाराजन्नघायतः ॥ नरिष्येत्वावतस्सखास्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ ॐयातेधामानिदिवियापृथिव्यां
यापर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ॥ तेभिर्नोअश्वैस्सुमनाअहेडन्नाजन्त्सोमप्रतिहव्यागृभायस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥७॥ मिंदाहुतीर्व्या
हृतिभिश्चजुहुयात्॥इतिचंद्रोपरागे॥अथप्रधानकर्मण्यंतरितोविपर्यासेच ॥ ॐत्वन्नोअग्नेसत्वन्नोअग्नइति्द्वाभ्यांजुहुयात्॥
अथाज्यस्थाली चरुस्थालीवोद्धृत्तेचरुस्थालीवेपितेस्पंदितेभिन्नेसंसर्पणेवाप्रभूतेनसर्पिषावासिच्याभिमंत्रयते॥ॐकिमुत्प
तसिकिमुत्प्रोष्ठा श्शांताश्शांतेरिहागहि ॥ अघोरोयज्ञियोभूत्वासीदसदनगुँस्वं ॥ इत्याभिमंत्र्य ॥ ॐत्वमग्ने ॥ अ
यास्ययासन्मनसा॥प्रजापते॥ मिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चजुहुयात् ॥ अथयदिमृन्मयस्थालींतामपोह्य ॥ ॐभूमिर्भू
मिमगान्मातामातरमप्यगात् ॥ भूयास्मपुत्रैः पशुभिर्योनोद्वेष्टिसभिद्यतामित्यथान्यदाहरति ॥ घर्मोदेवागुँअप्येत्वि
तिब्रह्मप्रतिष्ठामनसइतिप्रतिष्ठाप्य ॥ पुनः ब्रह्मप्रतिष्ठामनसः ॥ ब्रह्मणइदं ॥ यद्वोदे॥तनस्वाहा ॥ देवेभ्योमरुद्भ्य
इदं॥ यत्पाकत्रा ॥ अग्नयेदेवेभ्यइदं ॥ इतिजुहुयात् ॥ ८ ॥ अथगृहमेधिनोवाब्रह्मचारिणोवाग्निरुद्धातस्याद्धोमकाला
तिक्रमेपर्वातिक्रमेआग्रयणेनानिष्पानवान्नभक्षणे आज्यसंस्काराभावेस्कन्नावधूतमंत्रहीनाधिकत्वेष्वकृतसीमंतायांप्र

सूतौगोस्त्रियोर्यमलजन्मनिरजस्वलागमनेपतितसंभाषणेदिवामैथुनेशूद्राभिगमनेस्वप्नेरेतस्कन्नेचोदकेमूत्रपुरीषकरणेकु
मारस्यसंस्काराकरणेग्नेश्चमिश्रणेदेवतामंत्रतंत्रविपर्यासेकर्मविपर्यासेब्रह्मचारिणोव्रतविपर्यासेदंडोपवीतमेखलाकृष्णा
जिनानामधारणेदंडभंगेसंध्याग्निकार्योदकुंभभिक्षाध्ययनलोपेष्वन्येष्वेवंविधेषुप्रायश्चित्तं ॥उल्लेखनादाज्यसंस्कारान्तंकृ
त्वा चतस्त्रोव्याहृतिःपाहिनोअग्नइतिपंचपुनर्व्याहृतिचतुष्टयंचजुहुयात् ॥ एवंपाहित्रयोदशहोमंसर्वत्रकर्मान्तेजुहुयात् ॥
यथाकालकरणमविच्छिन्नंसंततंभवतीति॥ अथाग्नौमुखवातहस्तवातशूर्पादिवायुभिर्वाहृते सावित्र्याजुहुयात् ॥अथर्त्विजो
यजमानस्यवोच्छिष्टस्पर्शे ॥पवमानस्सुवर्जनइतिजुहुयात्॥इतिवेंकटेशीयेप्रयोगमालायांप्रायश्चित्तप्रयोगः॥ ७ ॥ ७॥
अथौपासनप्रायश्चित्तं ॥ औपासनाग्निर्विवाहादारभ्यदंपतीभ्यांयतोनित्योधार्यः ॥ यदिविवाहव्रतमध्येग्नावनुगतेपूर्वो
क्तप्रायश्चित्तमेवकुर्यात् ॥ अतऊर्ध्वमनुगतेपत्नीपतिर्वोपवसेत् ॥ अथसद्यःसंधानपक्षेग्निंप्रतिष्ठाप्य अयाश्चाग्नयइतिजु
हुयात् ॥ द्वितीयेहनिसंधानेमनस्वती ॥ तृतीयेवारुणी ॥ मनस्वत्यासहेमम्मेवरुणेतिजुहुयात् ॥ चतुर्थेन्हितंतुमतीः ॥
मनोज्योतिरिमम्मेवरुणेतिहुत्वा॥ तंतुंतन्वन्नुद्बुध्यस्वाग्नेत्रयस्त्रिंशत्तंतवइतिजुहुयात् ॥ पंचाहादारभ्यद्वादशाहपर्यंतम
भ्यावर्तिनीः ॥ पूर्वोक्ताहुतिभिस्सहाग्नेभ्यावर्तिन्नग्नेअंगिरःपुनरूर्जासहरय्येतिजुहुयात् ॥ द्वादशाहादूर्ध्वमनुगतेय
थाप्रकृतिप्रणवेनाहरति (पुनःसंधानंकुर्यादित्यर्थः) ॥ नास्तिक्यादाग्निंपरित्यज्यप्राजापत्यंचरेत् ॥ किंचआसायंक
र्मणः प्रातराप्रातःसायंकर्मणः ॥ इतिहोमकालस्यावधेरुक्तत्वाद्यदिसायंहोमःप्रभातेक्रियेतप्रातर्होमःसायंकालेवातदा

कालातिपन्नप्रायश्चित्तार्थंमनस्वतींजुहुयात् ॥ विष्णुभट्टप्रयोगेतु ॥ आदशरात्राद्धोमाभावेमनस्वतींजुहुयात् ॥ आविंशतिरात्राद्धोमाभावेतिस्रस्तंतुमतीर्जुहुयात् ॥ आत्रिंशद्रात्राद्धोमाभावेत्वेकाहमुपवासः ॥ आषष्टिरात्रात्र्यह मुपवासः ॥ अतः परंप्राजापत्यंचरेत् ॥ एवंषण्मासपर्यंतं ॥ सत्यग्नौहोमाभावेपुनराधानंवर्जयित्वा षाण्मासप्रा यश्चित्तमेवकुर्यात् ॥ दशरात्रपर्यंतंप्रायश्चित्तानन्तरमतीतहोमान्कुर्यात् ॥ अतऊर्ध्वंहोमद्रव्यंपरिगणय्य श्रोत्रि यायदद्यादितिगृह्यसूत्रे ॥ अथास्याहुतप्रायश्चित्तं ॥ मनोज्योतिरित्युपक्रम्यएकाहंमनस्वतीद्व्यहंवारुणीत्र्यहंतंतुमती श्चतुरहाद्द्वादशाहमभ्यावर्तिनीरिति॥ कारिकायां ॥कालात्ययेतुहोमस्यमनस्वत्यैवनिष्कृतिः ॥ अग्नेनयेत्यृग्द्वयेनहोम पार्वणहानिषु ॥ इति ॥ तत्रैव ॥ एकाहहोमातिपत्तौमनस्वत्याहुतिंहुनेत् ॥ इमंमेवरुणेत्याभ्यांद्व्यहेवापित्र्यहेतथा ॥ आभ्यांतंतुमतीभिश्चचतुरात्रेव्यतिक्रमे॥ एभिः पूर्वादिकैश्चाग्नेभ्यावर्तिनिचतुष्टयैः ॥ ऊर्ध्वंचतुरहादर्वाक्द्वादशाहादयं विधिः ॥ अतोहोमेव्यतीतेग्नेः पुनराधानमिष्यते ॥ इत्युक्तत्वाद्द्वादशाहादूर्ध्वंषण्मासपर्यंतसत्यग्नौहोमाभावइतिविष्णु भट्टावुक्तंतस्यमूलंमृग्यं॥शिष्टैरनादृतत्वात्॥धार्याग्निपक्षइतिकेचित् ॥ अतोमुख्यकालातिक्रमेएकाहव्यतिक्रमेचमनोज्यो तिरितिजुहुयात् ॥ द्विदिनेहोमाभावेमनोज्योतिरिमम्मेवरुणेत्याभ्यांजुहुयात् ॥ त्रिदिनेहोमाभावेमनोज्योतिरिमम्मे वरुणतंतुंतन्वन्नुद्बुध्यस्वाग्नेत्रयस्त्रिंशत्तंतवइतिजुहुयात्॥ चतुरहादारभ्यद्वादशरात्रिपर्यंतंहोमाभावेपूर्वोक्तमनोज्योतिरि त्यादिभिस्सहाग्नेभ्यावर्तिन्नग्नेअंगिरःपुनरूर्जासहरय्येत्येतैर्जुहुयात् ॥ द्वादशाहादूर्ध्वंषण्मासपर्यंतंपुनराधानमेवकुर्यात्

॥षण्मासादूर्ध्वंप्राजापत्यकृच्छ्रंकृत्वापुनराधानंचकृत्वाषाण्मासप्रायश्चित्तंकुर्यात्॥अथयदिद्वादशरात्रादर्वागग्नावनुवते ॥
तस्यानुगतस्ययथाप्रकृतिस्ततआहरणमुपवासश्चानुगतेन्यतरस्यभार्यायाःपत्युर्वापिवैतांजुहुयादयाश्चाग्नइतिसूत्र उक्त
त्वात्॥सद्यश्चेदपहताअसुरारक्षांसिपिशाचायेक्षियंतिपृथिवीमनु ॥ अन्यत्रैतोगच्छंतुयत्रैषांगतंमनइति तत्सर्वंभस्मप्रो
क्ष्यायंतेयोनिरितितदुष्णंभस्मसमिधिसमारोप्याजुह्वानउद्बुध्यस्वाग्नइतिलौकिकाग्नौसामिधमाधायाज्यसंस्कारंकृत्वा
अयाश्चाग्नइतिजुहुयात्॥कालांतरेचेत्पुनःसंधानमेवकार्यं॥७॥अथपुनःसंधानप्रयोगः॥तत्रादौमंत्रानुक्रमणिका॥सप्तते‌अ
ग्नेतिस्रस्तंतुंतन्वन्नुद्बुध्यस्वाग्नेत्रयस्त्रिंशत्तंतवोग्नेभ्यावर्तिन्नग्नेअंगिरःपुनरूर्जासहरय्या।मनोज्योतिःप्रजापतअन्वग्निरया
श्चाग्नउद्वयमायुर्दायन्मआत्मनोमिंदाभूत्पुनरग्निस्तत्सवितुर्महा०व्याहृतयोमहा०व्याहृतयश्चहोतव्याइति ॥अथशुचौसमदे
शेगोमयेनोपलिप्तउद्धत्यावोक्ष्य०व्याहृतिभिस्सिकतान्युप्यस्थंडिलंकृत्वा॥ आखूत्करोवल्मीकवपासूदःपुष्करपर्णंवराहवि
हतंशर्कराअश्वत्थौदुंबरपर्णशमीविकंकताशनिहताइत्येतेऽग्न्याधेयिकसंभारास्तेषुयथोपपन्नमाहृत्य ०व्याहृतिभिर्नियुप्यत
त्रप्रणवेनलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य नष्टमाग्निंपुनस्संधास्य इतिसंकल्प्य पुनस्संधानहोमःक
र्माग्निहोत्रिकंतत्रंमृडोनामाग्निःअग्निरग्निस्तंतुमानग्निरभ्यावर्तिमनोज्योतिःप्रजापतिरग्निर्द्यावापृथिव्यग्निरयास्सूर्योज्यो
तिरग्निरग्निर्जातवेदाविचर्षणिरग्नींद्रबृहस्पत्याश्विनस्सविताग्निः पृथिवीमहान्वाय्वंतरिक्षमहानादित्यद्यौर्महांश्चंद्रमानक्ष
त्रदिशोमहानग्निर्वायुस्सूर्यः प्रजापतिर्देवता आज्यंहविरेताअंगदेवताः प्रधानदेवतास्तास्सर्वास्सन्निहितास्संतुएवंसांगे

नकर्मणासद्योयक्ष्ये॥तदंगमन्वाधानंकरिष्ये॥इत्यन्वाधानंकृत्वा आज्यस्थालींस्रुवंचैवस्रुचंचसमिधंतथा॥कूर्चंप्रोक्षणपात्रं
चसादयेदाग्निहोत्रिके ॥ इतिपात्राण्यासाद्यस्रुक्स्रुवसम्मार्जनान्तंकृत्वा स्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा समिधमेकामग्नौनिधाय
परिश्रितेपूर्णाहुतिंजुहोति ॥ ॐसप्ततेअग्नेसमिधस्सप्तजिव्हास्सप्तर्षयस्सप्तधामाप्रियाणि ॥ सप्तहोत्रास्सप्तधात्वायजंति
सप्तयोनीरापृणस्वाघृतेनस्वाहा ॥ अग्नयेसप्तवतइदं ॥ अथब्रह्मणेवरंददाति ॥धेनुमृषभमनड्वाहंहिरण्यंकांस्यंवासोवेति
यथासंभवंदत्वाथातिपन्नहोमद्रव्यंपरिगणय्य ॥ ममौपासनविच्छित्तिदिनादारभ्यैतत्कालपर्यंतमौपासनाहुतिपरिमितं
द्रव्यंपरिगणय्यब्राह्मणायदातुमहमुत्सृजे॥ इतिब्राह्मणायदत्वा औपासनविच्छित्तिदोषपरिहारोस्त्वितिवाचयित्वा पुनश्च
तुर्गृहीतंगृहीत्वातिस्रस्तंतुमतीर्विग्राहंजुहोति ॥ ॐतंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहिज्योतिष्मतःपथोरक्षाधियाकृतान् ॥
अनुल्बणंवयतजोगुवामपोमनुर्भवजनयादैव्यंजनगुँस्वाहा ॥ अग्नयेतंतुमतइदं॥ ॐउद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृह्येनमिष्टापूर्ते
सगुँसृजेथामयंच ॥ पुनःकृण्वगुँस्त्वापितरंयुवानमन्वातागुँसीत्त्वयितंतुमेतगुँस्वाहा ॥ अग्नयेतंतुमतइदं ॥ ॐत्रयस्त्रि
गुँशत्तंतवोयेवितत्निरेयइमंयज्ञगुँस्वधयाददंतेतेषांछिन्नंप्रत्येतद्दधामिस्वाहायमोंदेवागुँअप्येतुस्वाहा ॥ अग्नयेतंतुमतइ
दं ॥ अपरंचतुर्गृहीतंगृहीत्वा चतस्रोभ्यावर्तिनीर्विग्राहंजुहोति ॥ ॐ अग्नेभ्यावर्तिन्नभिनआवर्तस्वायुषावर्चसासन्या
मेधयाप्रजयाधनेनस्वाहा ॥ अग्नयेभ्यावर्तिनइदं ॥ ॐअमग्नेअंगिरश्शतंतेसंत्वावृतस्सहस्रंतउपावृतः ॥ तासांपोषस्य
पोषेणपुनर्नोनष्टमाकृधिपुनर्नोरयिमाकृधिस्वाहा ॥ अग्नयेभ्यावर्तिनइदं ॥ ॐपुनरूर्जानिवर्तस्वपुनरग्नइषायुषा ॥ पु

नर्नः पाहिविश्वतःस्वाहा ॥ अग्नयेभ्यावर्तिनइदं ॥ ॐसहरय्यानिवर्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारया ॥ विश्वाप्स्नियाविश्वत
स्परिस्वाहा ॥ अग्नयेभ्यावर्तिनइदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वामनस्वतींजुहोति ॥ ॐमनोज्योतिर्जुषतामाज्यंविच्छिन्नं
यज्ञगुँसमिमंदधातु ॥ याइष्टाउषसोनिम्रुचश्चतास्संदधामिहविषाघृतेनस्वाहा ॥ मनसेज्योतिषइदं ॥ पुनश्चतुर्गृही
तंगृहीत्वाप्राजापत्यांजुहोति ॥ ॐप्रजापते ॥ गुँस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ अपरंचतुर्गृहीतंगृहीत्वामुख्यांजुहोति ॥
ॐअन्वग्निरुषसामग्रमुख्यदन्वहानिप्रथमोजातवेदाः ॥ अनुसूर्यस्यपुरुत्राचरश्मीननुद्यावापृथिवीआततानस्वाहा ॥
अनुख्यायाग्नयेजातवेदसेद्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वा॥ॐअयाश्चाग्नेरनभिशस्तीश्चसत्यमित्वमयाअ
सि ॥ अयासामनसाघृतोयासाहव्यमोहिषेयानोधेहिभेषजगुँस्वाहा॥ अग्नयेअयसइदं॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वायुष्मतीं
जुहोति॥ ॐउद्वयंतमसः ॥ मगुँस्वाहा ॥ सूर्यायज्योतिषइदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वायुदांजुहोति॥ॐआयुर्दाअग्नेह
विषाजुषाणोघृतप्रतीकोघृतयोनिरेधि ॥ घृतंपीत्वामधुचारुगव्यंपितेवपुत्रमभिरक्षतादिमगुँस्वाहा ॥ आयुर्दाग्नय
इदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वाद्वेमिंहाहुतीर्विग्राहंजुहोति ॥ ॐयन्मआत्मनो ॥ जातवेदसेविचर्षणयइदं ॥ पुनर
ग्निः ॥ अग्नींद्रबृहस्पत्यश्विभ्यइदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वासावित्रींजुहोति ॥ ॐतत्सवितुः ॥ सवित्रइदं ॥
पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वामहाव्याहृतीर्विग्राहंजुहोति ॥ भूरग्नयइत्यादिचतस्रः ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वाव्याहृती
र्विग्राहंजुहोति ॥ ॐभूस्वाहेत्यादिचतस्रः ॥ इतिहुत्वाथाग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धेस्रुवाहुतिंहुत्वा कूर्चसंमा

र्जनादिसर्वमाग्निहोत्रिकतंत्रवत्कुर्यात् ॥ अथवापूर्णाहुतिवरदानांतंसर्वंपूर्ववत्कृत्वा पुनस्त्वादित्याइत्येकांसमिधंहुत्वा पु
नस्तयैवचतुर्गृहीतंगृहीत्वाजुहुयात्॥ॐपुनस्त्वा ॥ नस्यकामाःस्वाहा ॥ आदित्येभ्योरुद्रेभ्योवसुभ्योब्रह्मभ्योवसुनीथाये
दं ॥ इत्येकयाहुत्यावाप्रसंध्यायशेषंसमापयेत् ॥ इदंतुसद्यस्संधानपक्षेवेदितव्यं ॥ अत्रसमारोपणंनकुर्वंति ॥ अपवृ
त्तेकर्मणिलौकिकस्संपद्यतइतिन्यायात्॥ ततस्सायंकालपर्यंतंस्थित्वा सायंसंध्यामुपास्य औपासनंकृत्वा समारोपणंकुर्या
त्॥इतिपुनस्संधानविधिः॥७॥७ ॥अथषाण्मासप्रायश्चितप्रयोगः॥ यद्यग्निः षण्मासादूर्ध्वंविच्छिन्नःस्यात्तत्रप्रायश्चित्तं ॥
आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य पुनस्संधानषाण्मासप्रायश्चित्तहोमंकर्तुंममशरीरशुद्ध्यर्थंस्नानपवनमंत्राचमन
मंत्रप्रोक्षणानिकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य तत्कृत्वागणपतिंसंपूज्यपुण्याहंवाचयित्वा ॥ सविताग्न्यादयश्चप्रीयंतामिति
वाचयित्वा प्रोक्षणांतंकृत्वाथस्थंडिलोल्लेखनादिसंभाराहरणाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तंकृत्वा पूर्वोक्तप्रकारेणपुनस्संधानंकृत्वा
तत्रैवपुनःप्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्यषण्मासादूर्ध्वमौपासनविच्छित्तिदोषपरिहारार्थं षाण्मासप्रायश्चित्तहोमंकरि
ष्ये ॥ षाण्मासप्रायश्चित्तहोमःकर्म आघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्यभागौ चित्तिर्नामाग्निः सवि
तादेवता चरुर्हविः अग्निस्सोमोग्निरन्नावानग्निरन्नादोग्निरन्नपतिरग्निः पवमानोग्निः पावकोग्निः शुचिरग्निर्ज्यो
तिष्मानग्निर्व्रतपतिरग्निः पथिकृदग्निस्तंतुमानग्निर्वैश्वानरस्सूर्यः प्रजापतिर्देवताआज्याक्तचरुर्हविरग्निः स्विष्टकृदाज्य
स्यमांत्रवर्णिक्योदेवता इत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्यग्निमुखान्तंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरों तत्सवितुः॥

प्रचोदयात्स्वाहा॥सावित्रइदं ॥ अथचरौप्रभूतमाज्यमानीयमेक्षणेनगृहीत्वाहस्तेनैवजुहोति॥ तत्रानुक्रमणिका ॥ अग्नि
स्सोमोन्नवांश्चैवअन्नादोन्नपतिस्तथा॥ पवमानः पावकश्चशुचिर्ज्योतिष्मदात्मकः ॥ व्रतपतिःपथिकृच्चतंतुर्वैश्वानरस्तथा
॥ सूर्यःप्रजापतिश्चैवव्याहृतिश्चततःपरं॥ अन्नादयोग्निपूर्वास्तेप्रोक्तावैश्वानरांतकाः ॥ इति ॥ ॐअग्नयेस्वाहा॥ अग्नयइदं
॥ ॐसोमायस्वाहा॥ सोमायेदं॥ अग्नयेन्नवतेस्वाहा॥ अग्नयेन्नवतइदं ॥ ॐअग्नयेन्नादायस्वाहा॥ अग्नयेन्नादायेदं ॥
ॐअग्नयेन्नपतयेस्वाहा॥ अग्नयेन्नपतयइदं॥ ॐअग्नयेपवमानायस्वाहा ॥ अग्नयेपवमानायेदं ॥ ॐअग्नयेपावकायस्वा
हा॥ अग्नयेपावकायेदं ।ॐअग्नयेशुचयेस्वाहा॥ अग्नयेशुचयइदं ॥ ॐअग्नयेज्योतिष्मतेस्वाहा॥अग्नयेज्योतिष्मतइदं॥
ॐअग्नयेव्रतपतयेस्वाहा॥ अग्नयेव्रतपतयइदं॥ ॐअग्नयेपथिकृतेस्वाहा॥ अग्नयेपथिकृतइदं ॥ॐअग्नयेतंतुमतेस्वाहा
॥ अग्नयेतंतुमतइदं ॥ ॐअग्नयेवैश्वानरायस्वाहा॥अग्नयेवैश्वानरायेदं॥ ॐसूर्यायस्वाहा॥सूर्यायेदं॥ॐप्रजापतयेस्वाहा॥
प्रजापतयइदं॥ॐभूः स्वाहा॥ अग्नयइदं॥ ॐभुवःस्वाहा॥ वायवइदं॥ ॐसुवःस्वाहा॥सूर्यायेदं॥ ॐभूर्भुवस्सुवस्स्वाहा॥
प्रजापतयइदं ॥अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायव्याहृतीर्हुत्वा॥स्विष्टकृत्प्रभृतिवरदानांतंकृत्वाशेषंसमाप्यपूर्ववत्सां
यंमौपासनंहुत्वा पालाशाश्वत्थखादिरौदुंबराणामन्यतमसमिधिसमारोपणंकुर्यात् ॥संग्रहे॥ यदासंधीयतेवन्हिःप्रातर्मध्यं
दिनेपिवा॥तदासायंविजानीयात्सायमाहुतिपूर्वकं॥अग्न्युत्पत्तिर्निशायांयत्सधानंसायमेवच ॥ प्रातर्यदितुसंधानंसायंपूर्वं
विधीयते ॥ अहस्तुपुनराधानेहूयतेप्रातराहुतिः ॥ सायमारभ्यजुहुयादाहुतिनांचतुष्टयं ॥ यद्यहस्संधानंकृत्वाप्रात

होमोहूयते तदासायमाहुतिपूर्वकमाहुतिचतुष्टयंजुहुयादित्यर्थः ॥ एतानिवचनानिसद्यस्संधानविषयाणि ॥ यत्रपु
नस्त्वादित्याइतिमंत्रेणसद्यस्संधानंक्रियते तत्रह्यस्तनसायमाहुतिंहुत्वा तद्दिनेप्रातराहुतिंचहुत्वात्दानीमेवकर्तव्यकर्म
कृत्वातमग्निंविसृजेत् ॥ अप्रवृत्तेकर्मणिलौकिकस्संपद्यतइतिन्यायात् ॥ अथपुनःसंधानेविशेषउक्तआश्वलायनेन ॥ अन्
श्नन्नग्निमाहृत्यसायंहुत्वाविवाहवत् ॥ अश्नीयान्नात्रदीक्षास्यात्स्वस्तिवाचनमेवचेति ॥ इतिप्रयोगमालायांपुनस्सं
धानषाण्मासप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथाग्निनाशनिमित्तानि ॥ कारिकायां ॥ सायंप्रातरुपास्त्योऽग्निर्दंप
तीभ्यांनसंशयः ॥ तयोरन्यतरेणापिसायमेवविशेषतः ॥ उभयोर्विप्रवासेतुग्रामसीमावधेर्बहिः ॥ सायंचेन्नाशए
वाग्नेः प्रायश्चित्तमिनोदये ॥ ममनामादिमंत्राभ्यामुपस्थायहुताशनं ॥ चतुश्चतुर्गृहीतंतुजुहुयात्सुसमाहितः ॥
सप्ततंतुमतीस्तद्वन्महाव्याहृतयस्तथा ॥ तत्राग्निर्यत्रभार्यास्यात्साप्रधानाहितंप्रति ॥ यद्यनाशौचिनोवन्हिरन्य
प्रेतगृहेवसेत् ॥ शवेतत्रस्थितेत्यागस्सर्वथाग्नेर्विधीयते ॥ ॥ असौस्थितेशवेतस्मान्निर्गमय्यानलंबुधः ॥ प्रायश्चि
त्तंतुजुहुयादापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः ॥ दधिक्राव्णादिनाचाग्नआयैःषड्भिर्विशुद्धये ॥ सूतकेसूतिकागारात्पारितोद्वि
युगादधः ॥ स्थितस्याग्नेर्विनाशस्स्याद्दाहिश्चेत्पूर्ववद्विधिः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथग्रहणप्रायश्चित्तं ॥ राहुरश्मिहतेसूर्ये
हुनेदिंदौचनिष्कृतिः ॥ उद्वयंचतथोदुत्यंचित्रादेव्योंद्दतीरपि ॥ बृहन्नारदीये ॥ संप्राप्तेहोमकालेतुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः
॥ चंद्रोपरागेजुहुयादप्सुमेसोमइत्यृचा ॥ आप्यायस्वेतिचद्वाभ्यांनाप्यायस्वमदिंतम ॥ सूर्योपरागेजुहुयादासत्य।

द्येनचाहुतिं ॥ उद्वयाद्यैस्त्रिभिर्मंत्रैर्महाव्याहृतिभिस्तथा ॥ व्याहृतीभिश्चविप्रेंद्राःकुर्युःकर्मयथोदितं ॥ यदिनद्युत्तरणे ॥
नावाचतारितेवन्हौप्लवेनान्येन वानदीं ॥ समुद्रायादिनाजातवेदसेचमनस्वतीं ॥ मिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चमहाद्याजुहुयाद्बु
धः ॥ अनादिष्टेषुसर्वेषुवन्हेर्दोषेषुबुद्धिमान् ॥ प्रायश्चित्तंमनस्त्वत्यापाद्यादीन्व्याहृतीर्हुनेत् ॥ प्रयोगतिलके ॥ हुतम
ध्येविनष्टेऽग्नावयमेवविधिःस्मृतः ॥ पुनराधानकर्मैवमुद्वातस्यचनान्यथा ॥ समारूढाग्निररणिस्समिद्वापतितायदि ॥
जलेवाजलासिक्तावातामायादीग्निनाविना ॥ संशोष्यलौकिकाग्नौतामभ्याधायविधानतः ॥ जातवेदादिकंचाग्न आद्यैः
षड्भिर्मनस्वती ॥ मिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चजुहुयाच्चस्त्रुवेणतु ॥ प्रत्यक्षधारितोवन्हिस्संस्पृष्टोन्येनवन्हिना ॥ उभौविविच्य
जुहुयादुभयत्रस्त्रुवाहुतिः ॥ वितेत्यामादिमंत्राभ्यांमनोमिंदाचव्याहृतिः ॥ अरण्योस्समिधोश्चैवमिथःस्पर्शेत्वयं
विधिः ॥ एकदेशयुतस्याग्नेर्विभागोनोपपद्यते ॥ पूर्वोक्तैर्जुहुयात्तत्रमंत्रैरेतैस्स्त्रुवाहुतिः ॥ लौकिकाग्नियुतस्यापिवन्हेरेवं
विधिःस्मृतः ॥ संग्रहे॥औपासनपरित्यागदोषउक्तः ॥औपासनविहीनस्तुस्वभार्यागमनंद्विजः ॥ स्वमातृगमनंतस्य
तज्जातश्चैवशूद्रजः॥द्वादशाहमनाग्निःस्यात्संध्याहीनोदिनत्रयं ॥ चतुर्वेदधरोविप्रः शूद्रएवनसंशयः ॥ अनाग्निकस्याविप्रस्य
भार्ययापच्यतेहविः॥गोमांसेनसमंह्यन्नंद्विजश्चंडालएवसः॥अनग्निकस्सन्विप्रस्तुपुत्रमुत्पादयेतयदि ॥ सानारीगणिकाप्रो
क्तातत्सुतोगोलकोभवेत् ॥ अनग्निकस्यविप्रस्यकरेयःकर्मदोभवेत् ॥ आभिचारत्वमाप्नोतिशूद्रत्वमधिगच्छति ॥ अन
ग्निकंद्विजंदृष्ट्वाकुर्यात्सूर्यावलोकनं ॥ स्पृष्ट्वास्नायात्सचेलस्तभाषणेतद्धरिंस्मरेत ॥ पनश्चकारिकायां ॥ औपासनवि

हीनस्यनरजन्मनिरर्थकं ॥ तदन्नंकृमिवद्भुक्तंतत्संगंदास्यमेवच ॥ औपासनपरित्यागीमासमेकंनिरंतरं ॥ यदिपत्न्या
श्चसंसर्गंस्वमातृगमनंभवेदिति ॥७॥ अथप्रयोगः॥यदिदंपत्योरग्निसहप्रवासेपुनर्होमकालात्प्रागेवागत्याग्निमुपातिष्ठते॥
ममनामप्रथमंजातवेदः पितामाताचदधतुर्यदग्रे ॥ तत्त्वंबिभृहिपुनरागदैतोस्तवाहंनामबिभराण्यग्ने ॥ ममनामतवच
जातवेदोवाससीइवविवसानौयेचरावः ॥ आयुषेत्वंजीवसेवयंयथायथंविपरिदधावहैपुनस्ते ॥ इतिद्वाभ्यामुपस्थाय ॥स
प्ततेअग्नेतिस्रस्तंतुमतीर्मनोज्योतिर्व्याहृतिभिश्चचतुर्गृहीतंजुहुयात् ॥ अथयद्यग्निः शवरहितसूतकगृहेवसेत्तमादायापो
हिष्ठेतितिसृभिः॥दधिक्राव्णः ॥ ॐअग्नआयूँषिपवसआसुवोर्जमिषंचनः ॥ आरेबाधस्वदुच्छुनाँस्वाहा ॥ अग्नयइ
दं ॥ १ ॥ ॐअग्नेपवस्वस्वपाअस्मेवर्चस्सुवीर्यं ॥ दधत्पोषँरयिंमयिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐअग्नेपावकरोचिषा
मंद्रयादेवजिव्हया ॥ आदेवान्वक्षियक्षिचस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ३ ॥ ॐसनः पावकदीदिवोग्नेदेवाँइहावह ॥ उप
यज्ञँहविश्चनः स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ४ ॥ ॐअग्निश्शुचिव्रततमः ॥ शुचिर्विप्रः शुचिः कविः ॥ शुचीरोचतआहु
तःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ५ ॥ ॐउदग्नेशुचयस्तवशुक्राभ्राजंतईरते ॥ तवज्योतीँष्यर्चयः स्वाहा ॥ अग्नयइदं
॥ ६ ॥ इतिदशभिर्जुहुयात् ॥ आपोहिष्ठेतितिसृणां ॥ अद्भ्यइदं ॥ अन्यस्याः ॥ दधिक्राव्णइदं ॥ अथचेंद्रोपरा
गे॥अप्सुमेसोमः ॥ आप्यायस्व ॥ ॐअप्यायस्वमदिंतमसोमविश्वाभिरूतिभिः ॥ भवानस्सप्रथस्तमः स्वाहा ॥
सर्वत्रसोमायेदं ॥ अथसूर्योपरागे ॥ ॐआसत्येनरजसा ॥ सवित्रेदेवायेदं ॥ ॐउद्वयंतमसस्पारि ॥ सूर्यायज्यो

तिषइदं ॥ ॐउदुत्यंजातवेदसं ॥ सूर्यायेदं ॥ ॐचित्रंदेवानां ॥ सूर्यायेदं ॥ महाव्याहृतीर्व्याहृतीश्वजुहुयात् ॥अ
थनद्युत्तरणे ॥ समुद्रायवयुनायसिंधूनांपतयेनमः ॥ नदीनागुँसर्वासांपित्रेजुहुताविश्वकर्मणेविश्वाहामर्त्यगुँहविः स्वाहा
॥ समुद्रायसिंधूनांपतयइदं ॥ ॐजातवेदसे ॥ जातवेदसेऽग्नयइदं ॥ मनोज्योतिः ॥ ॐमनसेज्योतिषइदं॥मिंदाहु
तीर्महाव्याहृतीर्व्याहृतीश्वजुहुयात् ॥ अथयद्यारोपितसमिधोजलस्पर्शेतामादायसंशोष्य लौकिकाग्नावाजुह्वानउद्बुध्य
स्वेतिद्वाभ्यांनिधायाज्यंसंस्कृत्य॥ ॐजातवेदसे ॥ अग्नआयूँगुषीत्यादिपूर्वोक्ताः षट्॥ॐमनोज्योतिः ॥मिंदाहुतीर्व्या
हृतीश्वजुहुयात् ॥ अथान्याग्निसंसर्गे ॥ उभौविविच्यउभयत्रजुहोति ॥ॐवितोविष्वग्वातजूतासोअग्नेभामासःशुचेशुचय
श्वरंति॥तुविम्रक्षासोदिव्यानवग्वावनावनंतिधृषतारुजंतः स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐत्वमग्नेमानुषीरीडतेविशोहोत्राविदं
विविचिगुँरत्नधामतं ॥ गुहासंतगुँसुभगविश्वदर्शतंतुविष्मणसगुँसुयजंघृताश्रियगुँस्वाहा॥ अग्नयइदं॥ मनोज्योतिः॥
मिंदाहुतीर्व्याहृतीश्वजुहुयात् ॥ इत्यौपासनप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथस्थालीपाकः ॥ पर्वणिपर्वणिचा
ग्नेयस्थालीपाकः॥ तंचविवाहानंतरंपंचमेहनिपार्वणाख्येहोमेकृते तदनंतरंयापौर्णमास्यागामिष्यतितस्यामेवारभेत ॥सो
यमाहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासस्थानयोभवतिनत्वमावास्यायामारंभः ॥ यद्यारंभकालेमलमासगुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धिकग्रहण
पौषमासास्तत्राप्यारंभःकर्तव्यः॥तथाचगर्गः ॥नामकर्मचदर्शेष्टिंयथाकालंसमाचरेत्॥अतिपातेसतितयोःप्रशस्तेमासिपु
ण्यभइति ॥ दर्शेष्टिमितिपौर्णमास्याउपलक्षणं॥संग्रहकारस्तु॥उपरागोधिमासश्चयदिप्रथमपर्वणि ॥ तथामलिम्लुचेपौ

षेनान्वारंभणमिष्यते॥गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥इत्यादिसंग्रहकारादिवचनान्यालस्यादिनास्वकालानुपक्रांत स्थालीपाकादिप्रारंभविषयाणीतिप्रयोगपारिजाते ॥ अतएवारंभकालेमलमासादावपिकार्यइत्यर्थः॥७॥अथपर्वनिर्णयः ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यत्रदर्शपूर्णमासशब्दाभ्यांपक्षसंधिरेवोच्यते॥एवंपर्वशब्देनापिपक्षसंधिरुच्यते॥ यदाचंद्रः पूर्णोभवतिसापूर्णिमा ॥अमाशब्दस्यसहार्थः यदातिशयेनयस्यांतिथौसूर्यचंद्रमसौसहवसतस्सामावास्या ॥एतद्द्वयंपक्षसंधिक्षणएवसंभवति॥अतोदर्शपूर्णमासशब्दाभ्यांसंधिरेवविवक्षितः ॥एवंसतितस्यसंधेःक्षणिकत्वेनसाध्यसकलयागप्रयोगसमापनायोग्यत्वात्तत्सन्निहितेप्रतिपत्पंचदश्यौप्रयोगयोग्येतिथीअवश्यंगृहीतव्ये ॥ अतः पक्षद्वयवृद्ध्यापक्षांतउपोष्यइति यागान्वाधानयोस्तिथिद्वयव्यवस्थावचनमुपपद्यते ॥ पूर्वेद्युरन्वाधायोपोष्यपरेद्युर्यागविधानात् ॥ तथाचश्रूयते ॥ पूर्वेद्युरग्नीनन्वादधात्युत्तरमहर्देवान्यजेतेतितेनान्होरेवभेदोयागान्वाधानेभवतः ॥ नरात्रौनाप्येकस्मिन्नेवाहनीति ॥ एवंस्थालीपाकस्यापितद्धर्मत्वात्तद्वदेवसमस्तंद्रष्टव्यं ॥ नतावत्संधौ ॥ संधिसन्निहितेयजेतेतिवचनात् ॥ नापिसंधिमभितोयजेतेति ॥ किंतुप्रतिपदियजेतेति ॥ आभ्यांनिषेधविधिभ्यांसंधेःपुरस्तादन्वाधायपश्चाद्यजेतेतिगम्यते ॥ अनेनप्रवासादिवशात्सद्योवान्वाधानयागौकर्तव्याविितिसूचितं ॥ नचावर्तनादुपरिसंधौश्वोभूतेप्रतिपदिपूर्वाण्हेभवतीष्टिः दृष्टचंद्रत्वात् ॥ यस्मिन्नहनिपुरस्तात्पश्चाच्चंद्रमानदृश्यतेतदहर्यजेतेत्युक्तत्वात् ॥ किंच ॥ उपास्तमयसंधौरात्रिसंधौवोत्तरेहनियजेतेतिवचनाद्यत्रपूर्वदिनेइष्टिपर्याप्तःप्रतिपत्कालोनास्ति तत्रैवविषयेदृष्टचंद्रोपियागस्यग्राह्यः ॥ अतए

वालस्यादिनापूर्वदिनेसंभवत्प्रतिपदतिक्रमविषयमिष्टिदिनेचंद्रदर्शननिमित्तंप्रायश्चित्तमुपपद्यते ॥प्रायश्चित्तंतुग्याहृतीर्हुत्वाद्विजातयेदंडंदद्यादिति॥नह्यन्यथाविहितप्रशस्तकरणेप्रायश्चित्तविधानमस्तीति॥एवंयजनीयमहः प्रधानमादौनिश्चित्य तदनुरोधेनपूर्वेद्युरपंचदश्यामप्यन्वाधानंयुक्तं ॥तदेवंपक्षसंधिसमयेसन्निहितेप्रतिपदहन्येवपर्याप्तेप्रविष्टेसत्यपराण्हेपियष्टव्यं॥संधिसन्निहितस्यप्रतिपदन्होद्वालप्रयोगपर्याप्तप्रतिपत्तिथिःप्रागस्तमयात्सप्ताष्टघटिकालक्षणास्तिथिनिर्णयः॥यथा॥इष्टेरलंसाप्रतिपत्स्वनाडयस्सप्ताष्टयस्यादिवसेभवंति ॥ क्षीणासुतत्कर्मतिथेरिहाद्यःकल्पोथवृद्धासुभवेद्द्वितीयः॥इति॥अस्यार्थः॥यांतिथिमुपादायकर्मोच्यतेसाकर्मतिथिरुच्यते॥तस्यास्तदुत्तरायाश्चतिथेर्घटिकाएकीकृत्यार्धयेत्॥ताःस्वनाड्यःकर्मनाड्यउच्यंते॥एवंकृतेइष्टेरलंसापर्याप्ताप्रयोगायेतिशेषः ॥यस्याःस्वनाड्योदिवसमध्येसप्तावराष्टावरावाभवंतीति॥अनयोर्व्यवस्थोच्यते॥क्षीणास्विति॥यदिस्वनाड्यः गणितागतनाडिभ्योन्यूनाभवंति तदाद्यः कल्पस्सप्तावरइत्यर्थः॥यद्यधिकास्तदाद्वितीयोष्टावरइत्यर्थः॥तत्रवचनांतरं ॥ चतुर्दश्यांचतुर्यामेअमायत्रनदृश्यते ॥ श्वोभूतेप्रतिपत्तत्रभूतेकव्यादिकीक्रिया॥इति॥ अमावास्याचतुर्यामभक्ष्येप्रतिपदृश्यतेचेदित्यर्थः॥भूतेचतुर्दश्यांपिंडापितृयज्ञइति ॥अस्यापिपूर्वोक्तवचनस्यसमानार्थएव ॥ कथंश्वोभूतेप्रतिपत्तिथि रिष्टिप्रयोगायालमितिशेषः ॥ सप्ताष्टावरनाडिकेतियावत् ॥ गणितागतचतुर्दशीपंचदशीघटिकायोगार्धवत्यांचतुर्दश्यांपंचदशीदृश्यते॥तत्रपिंडापितृयज्ञस्तस्यपूर्वेद्युरेवविहितत्त्वात् ॥ अत्रसंग्रहः॥प्रतिपत्पर्वयोगार्धेहीनेवापर्वणोधिके॥सप्ताष्टावरनाड्यन्हिप्रतिपच्चेदलंयजेत् ॥ इष्टिप्रयोगपर्याप्तेप्रविष्टेप्रति

पत्तिथौ ॥ यष्टव्यमपराण्हेपिनालंचेदुत्तरेह्नीति ॥ प्रायश्चित्तंचनिद्राचक्रीडालस्यादिनायतः ॥ इति ॥ संभवत्पूर्वाति
क्रमेनत्वसंभवइति ॥ यजनीयदिनात्पूर्वेद्युरेवान्वाधानमाचरेत् ॥ पूर्वेद्युरेवपिंडपितृयज्ञइति ॥ अनेनपर्वप्रतिपदोर्वृद्धि
क्षयघटिकाद्विधाकृता॥ पर्वणियोजितायांक्षयेस्तमयस्यसप्तावराष्टावष्टावरायदिदृश्यते तदापर्वण्येवापराण्हेपियष्टव्यं
॥ अन्यथापरेद्युः प्रतिपद्यपियष्टव्यंभवतीति ॥ इतिपर्वनिर्णयः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथान्वारंभणीयप्रयोगः ॥ पर्वणिप्रथ
मप्रयोगारंभेपूर्वेद्युरेवान्वारंभणीमिष्टिंकुर्यात् ॥ यथा ॥ कर्ताप्रातरौपासनांतंनित्यकर्मकृत्वा स्नानपवनादिगणपति
पूजापुण्याहवाचनानिचकृत्वा अग्नाविष्णूसरस्वतीसरस्वंतश्चप्रिंयंतामितिविशेषः ॥ पुनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकी
र्त्याग्नेयस्थालीपाकदर्शपूर्णमासावारप्स्यमाणोन्वारंभणीयामिष्टिंकरिष्यइतिसंकल्प्य औपासनाग्निंप्रतिष्ठाप्यान्वारंभ
णीयहोमःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादि पचनोनामाग्निः अग्नाविष्णूसरस्वतिसरस्वांश्चदेवताचरुर्हविरित्यादिसद्योयक्ष्य इत्यु
क्त्वान्वाधानादिकृत्वा प्रणीताप्रणयनात्पूर्वमेवाज्यंनिरूप्योत्पूयस्रुक्स्रुवौनिष्टप्य संमृज्यस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा चतुर्हो
तारंमनसानुद्रुत्यजुहोति ॥ ॐपृथिवीहोताद्यौरध्वर्यूरुद्रोग्नीद्बृहस्पतिरुपवक्तावाचस्पतेवाचोवीर्येणसंभृततमेनायक्ष्यसे
यजमानायवार्यमासुवस्करस्मैवाचस्पतिस्सोमंपिबतिजजनादिंद्रमिंद्रियायस्वाहा ॥ वाचस्पतयेब्रह्मणइदं ॥ अपरंचतु
र्गृहीतंगृहीत्वा ॥ ॐपूर्णापश्चादुतपूर्णापुरस्तादुन्मध्यतःपौर्णमासीजिगाय ॥ तस्यांदेवाअधिसंवसंतउत्तमेनाकइहमा
दयंतामग्नीषोमौप्रथमौवीर्येणवसून्रुद्रानादित्यानिहाजिन्वतं ॥ माध्यगुँहिपौर्णमासंजुषेथांब्रह्मणावृद्धौसुकृतेनसातावथा

स्मभ्यगुँसहवीरागुँरयिन्नियच्छतगुँस्वाहा ॥ अग्नीषोमाभ्यामिदं ॥ पुनश्चतुर्गृहीतंगृहीत्वा ॥ ॐनिवेशनीसंगमनीव सूनांविश्वारूपाणिवसून्यावेशयंती ॥ सहस्रपोषगुँसुभगाररराणासानआगन्वर्चसासंविदानोंयत्तेदेवाअदधुर्भागधेयम मावास्येसंवसंतोमहित्वा ॥ सानोयज्ञंपिपृहिविश्ववारेरयिन्नोधेहिसुभगेसुवीरगुँस्वाहा ॥अमावास्यायाइदं॥अथप्रणीता प्रणयनादिचरुश्रपणाज्यसंस्काराद्याग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति॥ॐआग्नाविष्णूमहितद्वाम्महित्वंवीतंघृतस्यगुह्यानिना म॥दमेदमेसप्तरत्नादधानाप्रतिवांजिव्हाघृतमाचरण्यो मग्नाविष्णूमहिधामप्रियंवांवीथोघृतस्यगुह्याजुषाण ॥ दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधानाप्रतिवांजिव्हाघृतमुच्चरण्येस्वाहा॥ॐअग्नाविष्णुभ्यामिदं ॥ पुनरवदाय ॥ ॐ प्रणोदेवीसरस्वतीवाजे भिर्वाजिनीवती॥ धीनामवित्र्यवतो मानोदिवोबृहतःपर्वतादासरस्वतीयजतागंतुयज्ञं ॥ हवंदेवीजुजुषाणाघृताचीशग्मा न्नोवाचमुशतीशृणोतुस्वाहा॥सरस्वत्याइदं॥पुनरवदाय॥ॐपीपिवांगुँसगुँसरस्वतस्तनंयोविश्वदर्शतः ॥ धुक्षीमहिप्रजा मिषोंयेतेसरस्वऊर्मयोमधुमंतोघृतश्चुतः॥तेषांतेसुम्नमीमहेस्वाहा ॥ सरस्वतइदं॥इतिपक्वान्नयंहुत्वास्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधाय व्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृत्प्रभृतिहोमशेषंसमाप्य तदानीमेवप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्री त्यर्थंपौर्णमासेनहविषायक्ष्यइतिसंकल्प्य पौर्णमास्याग्नेयस्थालीपाकहोमःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादि पचनोनामाग्निरग्निर्दे वता चरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदित्यादि तास्सर्वास्सन्निहितास्संतुएवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकरिष्यइ तिसंकल्प्य व्याहृतिभिस्तिस्त्रस्समिधआधायेध्माबर्हिषीसन्नह्यव्रतीभूत्वोपवसेत् ॥ अक्षारलवणाशित्वंनखट्वाशयनंना नृ

तभाषणंब्रह्मचर्यंचव्रतंरजस्वलासूतिकापतितांत्यजातिभिरसंभाषणंचेति ॥ अथश्वोभूतेप्रातरौपासनंहुत्वा॥जुष्टोदमूनाइ
त्युपस्थाय पात्रासादनादितंडुलनिर्वापश्रपणाद्यग्निमुखान्तंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐअग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयं ॥ अपागुँरेतागुँसिजिन्वतोंभुवोयज्ञस्यरजसश्चनेतायत्रानियुद्भिस्सचसेशिवाभिः ॥ दिविमूर्द्धानंदधिषेसुवर्षां
जिव्हामग्नेचकृषेहव्यवाहगुँस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ स्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधाय ॥ ॐऋषभंवाजिनंवयंपूर्णमासं
यजामहे ॥ सनोदोहतागुँसुवीर्यं ॥ रायस्पोषगुँसहस्त्रिणं ॥ प्राणायसुराधसे ॥ पूर्णमासायस्वाहा ॥ पूर्णमासायेदं ॥
स्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् ॥ अथामावास्यायां ॥ अमावास्येनहविषायक्ष्यइति संकल्प्यान्वाधानादिसर्वंपक्वंचपू
र्ववत्कृत्वा स्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधाय ॥ ॐअमावास्यासुभगासुशेवा॥धेनुरिवभूयआप्यायमाना ॥ सानोदोह
तागुँसुवीर्यं ॥ रायस्पोषगुँसहस्त्रिणं ॥ अपानायसुराधसे ॥ अमावास्यायैस्वाहा ॥ अमावास्यायाइदं॥ततःस्विष्टकृ
दादिसर्वंपूर्ववत्॥इतिस्थालीपाकप्रयोगः ॥७॥ अथदर्शपूर्णमासातिपन्नप्रायश्चित्तं ॥तत्रदर्शातिपन्नेपाथिकृत्तस्यप्रयोगः
॥ दर्शमुख्यकालातिपन्नप्रायश्चित्तपूर्वकममावास्येनहविषायक्ष्यइति संकल्प्याग्निमुखांतंकृत्वा स्त्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा ॥
ॐअग्नेनय*विधेमोमादेवानामपिपंथामगन्मयच्छक्नवामतदनुप्रवोढुं॥ अग्निर्विद्वान्त्सयजात्सेदुहोतासोअध्वरान्त्सऋतू
न्कल्पयातिस्वाहा॥अग्नयेपाथिकृतइदं ॥ इतिजुहुयात् ॥ अथपौर्णमास्यांवैश्वानरी॥पूर्ववत्संकल्प्याग्निमुखांतंकृत्वा स्त्रु
चिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा ॥ ॐवैश्वानरोनऊत्याप्रयातुपरावतः ॥ अग्निरुक्थेनवाहसोपृष्टोदिविपृष्टोअग्निः पृथिव्यांपृष्टोवि

श्वाओषधीराविवेश ॥ वैश्वानरः सहसापृष्टोअग्निस्सनोदिवासरिषः पातुनक्तगुँस्वाहा ॥ वैश्वानरायाग्नयइदं ॥ इतिजु
हुयात् ॥ उभेअतीतेपथिकृद्वैश्वानरयौकार्यै ॥ बहुष्वतीतेष्वन्वारंभणीकार्या ॥ अथव्रतलोपे ॥ पूर्ववत्संकल्प्याग्निमुखां
तंकृत्वा स्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा ॥ ॐत्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा ॥ त्वंयज्ञेष्वीड्योंयद्वोवयंप्रमिनामव्रतानिविदुषां
देवाअविदुष्टरासः ॥ अग्निष्टद्विश्वमापृणातिविद्वान्योभिर्देवागुँऋतुभिः कल्पयातिस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ इतिजु
हुयात् ॥ अत्रकारिका॥दर्शेचपौर्णमास्यांचस्थालीपाकंव्यतिक्रमे ॥ अग्नेनयेत्यादेवाना।मित्याभ्यांस्रुचिसर्पिषा ॥ चतुर्गृ
हीतमाज्यंचजुहुयात्पक्ववद्बुधः ॥ दर्शव्यतिक्रमेपूर्णमास्यांवैश्वानरादिना ॥ पृष्टोदिवीतिजुहुयात्पार्वणातिक्रमेविधिः ॥
द्वयोरतिक्रमेस्थालीपाकयोः स्यादयंविधिः ॥ स्थालीपाकत्रयेतीतेप्रारंभः स्यात्पुनर्ध्रुवमिति ॥ गृह्यसूत्रे ॥ पर्वणिपर्व
णिचाग्नेयस्थालीपाकस्सएषआघारवान्वास्यादाग्निहोत्रिकोवास्यादापूर्विकोवा इत्युक्तत्त्वादेतेषामन्यतमेनवातंत्रेणस्था
लीपाकः कार्यएव ॥ इत्यन्वारंभणीयस्थालीपाकप्रयोगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथग्रहशांतिः ॥ गर्भाधानादिष्ववश्यंकर्तव्य
त्वादादौग्रहाराधनमुच्यते ॥ तत्तुनित्यनैमित्तिककाम्यभेदेनत्रिविधं ॥ तथाचगृह्यसूत्रे ॥ मासिमास्यृतावृतावयनेचंद्र
सूर्यग्रहेविषुवे शुभाशुभेजन्मनक्षत्रेवातद्ग्रहाणामातिथ्यंसंवत्सरादपिप्रयुंजानस्सर्वान्कामानवाप्नोतीति पारिजाते ॥ शौ
नकः ॥ ग्रहशांतिंप्रवक्ष्यामिशौनकोहंद्विजन्मनां ॥ पुण्येहनिशुभेवारेकुर्याद्वाथत्रिजन्मसु ॥ अयनेविषुवेचैवसोमसूर्योप
रागयोः ॥ ग्रहाणामुग्रचेष्टानांनित्यंशांतिंसमाचरेत् ॥ आश्वलायनोपि ॥ ग्रहागावोनृपाविप्रानार्यश्चस्वपतिप्रियाः ॥

पूजिताः पूजयिष्यंतिनिर्दहंत्यवमानिताः ॥ सर्वापद्भ्योनिवृत्त्यर्थंनित्यंपूज्यानवग्रहाइति ॥ एषुनित्यत्वं ॥ अथनैमित्ति
कं ॥ उत्पलपरिमले ॥ कार्यारंभेषुसर्वेषुप्रतिष्ठास्वध्वरेषुच ॥ नववेश्मप्रवेशेच गर्भाधानादिकर्मसु ॥ आरोग्यस्नानस
मयेसंक्रांतौरोगसंभवे ॥ आभिचारेचयः कुर्याद्ग्रहपूजांविधानतः ॥ सोभीष्टफलमाप्नोतिनिर्विघ्नेननसंशयइति ॥ अत्रका
र्यारंभेष्वित्यादौसर्वत्रनिमित्तसप्तमी ॥ अतस्तेषुनैमित्तिकत्वं ॥ अथकाम्यं ॥ सकलविपदपगमसंपदागमवृष्ट्यायुः
पुष्ट्यादिफलकामनासुकाम्यः ॥ अत्राश्वलायनः ॥ क्षीयंतेविपदः क्षिप्रंवर्द्धंतेसंपदोखिलाः ॥ तापत्रयाश्चनश्यंतिसर्व
कार्याः प्रदक्षिणाः ॥ भवंत्यघानिनश्यंतिग्रहयज्ञकृतान्नृणां ॥ कामानांचायुराद्यानांलब्धयेचविधानतः ॥ (कुर्यादिति
शेषः ॥) याज्ञवल्क्यः ॥ श्रीकामः शांतिकामोवाग्रहयज्ञंसमाचरेत् ॥ वृष्ट्यायुः पुष्टिकामोवातथैवाभिचरन्नपि ॥ ब्र
ह्मयामले ॥ दुष्टारिष्टेसमायातेकर्तव्यंग्रहशांतिकं ॥ वृष्टिपुष्ट्यायुरारोग्यसप्तराज्यांगवृद्धयइति ॥ काम्यत्वं ॥ नन्वत्र
सर्वत्रफलश्रवणात्काम्यत्वमेवकथंनित्यत्वमितिचेत् ॥ नित्यपदग्रहणान्नित्यत्वंनिमित्तसप्तमीश्रवणान्नैमित्तिकत्वंचस्या
तामित्युक्तत्त्वाददविरोधः ॥ अत्राकरणेप्रत्यवायश्रवणाभावात्कथंजन्मत्रयादिषुग्रहयज्ञस्यानित्यत्वमितिचेन्नित्यपदश्रवणे
नेतिब्रूमः ॥ नित्यत्वसाधनानांलिंगानांमध्येनित्यपदस्यपरिगणनात् ॥ तदुक्तंकालनिर्णये ॥ नित्यंसदायावदायुर्नकदा
चिदतिक्रमेत् ॥ इत्युक्तोतिक्रमेदोषःश्रुतेरत्यागचोदनात् ॥ फलश्रुतेर्वीप्सयाचतन्नित्यमितिकीर्तितमिति ॥ गुरुशु
क्रास्तमलमासादिषुकाम्यकर्मणांवर्जत्वंनित्यनैमित्तिकानांकर्तव्यत्वंचस्मृतौदर्शितं॥तथाचनिर्णयसिंधौजाबालिः॥ नित्य

नैमित्तिकेकुर्याच्छ्राद्धंकुर्यान्मलिम्लुचे ॥ तिथिनक्षत्रवारोक्तंकाम्यंनैवकदाचनेति ॥ अथवर्ज्यानि ॥ कालादर्शे ॥ अनि
त्यमनिमित्तंचदानंचमहदादिकं ॥ अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणं ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठामौंजिबंधनं ॥ आ
श्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्चनिष्क्रमः ॥ राजाभिषेकप्रथमचूडाकर्मव्रतानिच ॥ अन्नप्राशनमारंभोग्रहाणांचप्रवेश
नं ॥ स्नानंविवाहोनामानिपर्णदेवमहोत्सवं ॥ व्रतारंभसमाप्तीचकाम्यंकर्मचपाप्मनां ॥ प्रायश्चित्तंतुसर्वस्यमलमासेवि
वर्जयेत् ॥ उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणमिति ॥ बृहस्पतिः ॥ बालेवायदिवावृद्धेशुक्रेवास्तंगतेगुरौ ॥ मल
मासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥ अनेनास्तमलमासादिषुकाम्यस्यनिषेधात्काम्यनिमित्तग्रहशांतिर्नकर्तव्या ॥
नित्यनैमित्तिकेषुतुकर्तव्यैवेति॥इतिग्रहशांतिनिर्णयः॥ ७ ॥ अथपूजाविधिः ॥ प्रणवंत्वादितः कृत्वाभुर्भूवस्वस्ततःपरं॥
चतुर्थ्यानामसंयुक्तंनमस्कारांतयोजितं ॥ एषमंत्रस्समाख्यातोग्रहपूजाविधायकः ॥ अनेनावाहनंकार्यमनेनैवविस
र्जयेदिति ॥ गृह्यसूत्रेग्रहाणांक्रमउक्तः॥ रव्यारभृगुसोमज्ञागुरुमंदाहिकेतवः ॥ इतिसूत्रक्रमोज्ञेयोग्रहाणांचहुता
दिषु ॥ अनेनैवक्रमेणैवपूजाहोमादिकंचरेत् ॥ इतिगृह्यसूत्रोक्तप्रकारेणग्रहाराधनमुच्यते ॥ सूत्रे ॥ भास्क
रांगारकौरक्तौश्वेतौशुक्रनिशाकरौ ॥ सोमपुत्रगुरूचैवतावुभौपीतकौस्मृतौ ॥ कृष्णंशनैश्चरंविद्याद्राहुंकेतुंतथैवच॥
ग्रहवर्णानिपुष्पाणिप्राज्ञस्तत्रोपकल्पयेत् ॥ बलिंचैवोपहारांश्चगंधमाल्यंतथैवच ॥ यथाक्रमेणोपहरेत्सर्वेषामानुपू
र्वशः ॥ अथसमिधः ॥ अर्कश्चखादिरश्चैवउदुंबरपलाशकौ ॥ अपामार्गाश्वत्थशम्योदूर्वादर्भाः क्रमात्स्मृताः ॥

सर्वेषामलाभेपालाशीरितिसूत्रं ॥ पुनश्चसूत्रे ॥ तंडुलैस्थंडिलंकृत्वाग्रहानावाहयति ॥ मध्येतुभास्करंविंद्याल्लोहि
तंदक्षिणेनतु ॥ पूर्वेणभार्गवंविंद्यात्पूर्वदक्षिणतःशशी ॥ पूर्वोत्तरेबुधंविंद्यादुत्तरेतुगुरुंतथा ॥ पश्चिमेतुशनिंविंद्याद्राहुंदक्षि
णपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतःकेतुर्ग्रहस्थानंविधीयते ॥ दक्षिणोत्तरभागेतुसाधिप्रत्यधिदेवताः ॥ इतिसंग्रहे ॥ भानुभार्ग
वसोमाररराहुमंदाश्चकेतवः ॥ गुरुर्बुधश्चसंपूज्यामध्यपूर्वादिषुक्रमात् ॥ यवाढक्यस्तंडुलाश्चश्यामाकामुद्गएवच॥चणका
स्तिलमाषाश्चकुलित्थाश्चक्रमात्क्षिपेत् ॥ इतिधान्यानि ॥ अथमंडलं ॥ वर्तुलंचत्रिकोणंचपंचकोणंतथैवच ॥ चतु
ष्कोणंतथाबाणंसदीर्घचतुरस्रकं ॥ धनुः शूर्पंध्वजश्चेतिभान्वादीनांतुमंडलं ॥ अथग्रहदेवताः ॥ सूत्रे ॥ ईश्वरंभा
स्करंविंद्यात्स्कंदमंगारकंतथा ॥ शुक्रंशचीपतिंविंद्यादुमांचैवानिशापतिं ॥ बुधंनारायणंविंद्याद्ब्रह्माणंचगुरुंतथा ॥ यमंश
नैश्चरंविंद्याद्राहुंकालंतथैवच ॥ केतुमग्निमयंविंद्यादेवंदेवायथाग्रहाः ॥ देवताग्रहरूपेणदर्शयंतिशुभाशुभं ॥ अहिंसकं
स्यदांतस्यधर्मार्जितधनस्यच ॥ नित्यंचनियमस्थस्यसदासानुग्रहाग्रहाः॥ अश्रद्दधानमशुचिमजपंत्यक्तमंगलं ॥ ग्रहा
नयंतिसुव्यक्तंपुरुषंयमसादनमिति ॥ अधिदेवताः प्रत्यधिदेवताश्चतत्रैवसूत्रेदर्शिताः ॥ अग्नीश्वरौभास्करस्यभूक्षेत्रे
शौकुजस्यहि ॥ इंद्राणींद्रौसितस्याथआपोगौरीनिशापतेः ॥ विष्णुर्विष्णुर्बुधस्येंद्रमरुत्वन्ब्रह्मवैगुरोः ॥ शनेः प्रजापति
यमौराहोरुसर्पश्चनिर्ऋतिः ॥ केतोर्ब्रह्माचित्रगुप्तश्चाधिप्रत्यधिदेवताः ॥ लोकपालांदुर्गिविघ्नक्षेत्रवास्तुत्र्यंबकान् ॥ अ
भयंकरमृत्यूचअग्निंवैश्वानरंक्रमात् ॥ आवाहयेद्व्याहृतिभिर्यजेद्व्यष्टोपचारकैः ॥ अथमंत्राः ॥ सूत्रे आसत्येनाग्निंदूत

मेषामीशइत्यादित्याय ॥ अग्निर्मूर्द्धास्योनापृथिविक्षेत्रस्यपतइत्यंगारकाय ॥ प्रवः शुक्रायेंद्राणीमासुनारिष्विंद्रंवोवि
श्वतस्परीतिशुक्राय ॥ आप्यायस्वाप्सुमेसोमोगौरीर्मिमायेति सोमाय ॥ उद्बुध्यस्वविष्णोर्नुकंविष्णोरराटमितिबुधा
य ॥ बृहस्पतेअतींद्रमरुत्वइहपाहिब्रह्मजज्ञानमितिबृहस्पतये ॥ शन्नोदेवीःप्रजापतेनत्वेमंयमप्रस्तरमितिशनैश्चरा
य ॥ कयानश्चित्रआयंगौर्येत्तेदेवीनिर्ऋतिरितिराहवे ॥केतुंकृण्वन्ब्रह्मादेवानागुँसचित्रचित्रमितिकेतवे॥अथलोकपालानां
॥ त्रातारमिंद्रमग्निर्दाद्रविणंयमोदाधारपृथिवीमसुन्वंतगुँसधमादोद्युम्निनीशनोनियुद्भिरुसोमोधेनुगुँसहस्राणिसहस्रधेति
लोकपालानां ॥ जातवेदसेगणानांवाक्षेत्रस्यपतिनावयंवास्तोष्पतेत्र्यंबकंयतइंद्रस्वस्तिदाविशस्पतिर्येतेसहस्रमयुतंपा
शामूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्याइतिदुर्गादीनां ॥ अथर्त्विजः गृह्यपरिशिष्टे॥प्रागभ्युदयात्सप्ताहान्यंतरीत्यकुर्यात्तांदशावरा
हुतिंस्वयमेकःकुर्यादूर्ध्वमापंचाशतश्चत्वारऋत्विजःस्युः शतावराहुतावष्टौनवम आचर्यःस्वयमेववायदिस्वयमाचार्यःस्या
तद्भागंकल्पविदेदद्यात्तान्विधिवद्वरयित्वार्चयेदाचार्च आदित्यायजुहुयादितरेभ्यइतरेपूर्वोत्तरतंत्रमाचार्यःकुर्यात्तदेतरेतम
न्वारभेरन्निति ॥ अथकलशस्थापनं ॥ अथापरेणाग्निंप्राङ्मुखउपविश्याद्भिर्मार्जयंते ॥ इतिसूत्रेसूचितत्त्वात् ॥ कारि
कायांच ॥ पृथ्व्यादयस्तथासप्तप्रोक्ताः कलशदेवताः ॥ कलशंचाभिमंत्र्याद्भिस्तदीयाभिस्तदीक्षितं ॥ उच्चारयन्निमान्मं
त्रानभिषिंचेत्ततोगुरुरित्युक्तत्त्वात्कलशस्थापनंकार्यं॥पूजाविधिस्तुकारिकायां ॥नवानांभास्करादीनांशांत्यैयोर्चितुमिच्छ
ति॥सहैवभास्करेणायमर्चनीयोनकेवलः ॥ शन्याद्याः शनिवारेर्च्याः स्वेस्वेवारेतथेतरे ॥ इतिविष्णुभट्टौ ॥ सहैवसर्वत्र

हपूजाचेदादित्यवारेभवति एकैकग्रहोविषमस्थ:पूज्यतेचेदादित्यपूर्वक:स्वस्ववारेपूजनीयो राहुकेतूशनिवारेपूज्याविति
॥ ध्व॥अथप्रयोगः॥ आत्मनोनुकूलेचंद्रनक्षत्रेचसंक्रांतावयनयोर्ग्रहणेजन्मनक्षत्रेवोपनयनादिभूतिकर्मण्युपस्थितेवाविषु
वादिसंक्रमेषुवाविषमास्थितेवाग्रहेग्रहशांतिंकुर्यात्॥ कर्त्ताप्रातः स्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वापुण्याहपूर्वकंनांदीश्रा
द्धंकृत्वागणपतिंसंपूज्यपुण्याहंवाचयित्वा ॥ आदित्यादिनवग्रहाः प्रीयंतामितिविशेषः ॥ प्रोक्षणांतंकृत्वाचार्यादीन्वरये
त्॥ यथा॥ आचार्यस्तुयथास्वर्गेशक्रादीनांबृहस्पतिः॥तथात्वंग्रहयागेस्मिन्नाचार्योभवसुव्रत॥अस्मिन्ग्रहशांतिकर्मण्या
चार्यंत्वांवृणे ॥ वृतोस्मीतिप्रतिवचनं ॥यथाचतुर्मुखोब्रह्मास्वर्गेलोकेपितामहः ॥ तथात्वंग्रहयागेस्मिन्ब्रह्माभवद्विजोत्तम
॥ अस्मिन्ग्रहशांतिकर्मणिब्रह्माणंत्वांवृणे॥ एवमेवर्त्विजश्चतुरोष्टौवाहूत्वागंधादिभिरभ्यर्च्य आचम्यप्राणानायम्यदेशका
लौसंकीर्त्य अश्विनीनक्षत्रेमेषराशौजातस्यममजन्मराश्यपेक्षयायेयेग्रहाअरिष्टस्थानेषुस्थितास्तेषांग्रहाणांशुभैकादश
स्थानफलावाप्त्यर्थंकरिष्यमाणामुकलग्नकाले आदित्यादीनांनवानांग्रहाणांशुभैकादशस्थानफलावाप्त्यर्थंआदित्यादिन
वग्रहप्रीत्यर्थंनवग्रहशांतिंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्य ॥ स्थंडिलोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वान्वाधानसंकल्पंकुर्यात्॥नव
ग्रहशांतिहोम:कर्माघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मोग्नीषोमावाज्यभागौकपिलोनामाग्निस्सूर्योदेवता धूमकेतुर्नामाग्निरंगार
कोदेवता हाटकोनामाग्निः शुक्रोदेवता पिंगलोनामाग्निश्चंद्रोदेवता जाठरोनामाग्निर्बुधोदेवता शिखीनामाग्निर्बृहस्पतिर्दे
वता महातेजोनामाग्निः शनैश्चरोदेवता हुताशनोनामाग्नीराहुर्देवता रौद्रोनामाग्निः केतुर्देवता एतेषामादित्यादीनांन

नानांग्रहाणामर्कखदिरोदुंबरपालाशापामार्गाश्वत्थशमीदूर्वाकुशाख्यसमिच्चर्वाज्यैरष्टोत्तरशतसंख्यया अधीशप्रत्यधीशा
नांपूर्वोक्तसमिच्चर्वाज्यैरष्टाष्टसंख्ययाइंद्राद्यष्टलोकपालानांदुर्गाद्यष्टदैवतानांच समिच्चर्वाज्यैरष्टाष्टसंख्ययास्विष्टकृतअग्नि
मादुर्योदेवता ॥ आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवता अंगदेवताः प्रधानदेवतास्तास्सर्वास्सन्निहितास्संतुएवंसांगेनकर्मणासद्यो
यक्ष्ये॥तदंगमन्वाधानंकरिष्ये ॥ यद्यष्टाविंशतिसंख्ययाप्रधानहोमस्तदेतरेषांत्रिस्त्रिस्संख्ययाहोमः ॥ इतिसंकल्प्यान्वा
धानादिकंकृत्वाचरुंनिर्वपति ॥ देवस्यत्वा * हस्ताभ्यां ॥ सवित्रेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिस्तूष्णींचतुर्थं ॥ एवमेवाग्रे ॥देवस्य
त्वा*॥*अंगारकायजुष्टंनिर्वपामि॥देवस्यत्वा *॥* शुक्रायजुष्टंनिर्वपामि ॥ देवस्यत्वा *॥* सोमायजुष्टंनिर्वपामि*॥* देवस्य
त्वा *॥* बुधायजुष्टंनिर्वपामि ॥ देवस्यत्वा *॥* बृहस्पतयेजुष्टंनिर्वपामि ॥ देवस्यत्वा *॥* शनैश्चरायजुष्टंनिर्वपामि ॥
देवस्यत्वा *॥* राहवेजुष्टंनिर्वपामि॥देवस्यत्वा *॥* केतवेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिस्तूष्णींचतुर्थं ॥ देवस्यत्वा * हस्ताभ्यां
॥ सवित्रेवोजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तुष्णींप्रोक्ष्याग्रेप्येवं ॥ अंगारकायवोजुष्टंप्रोक्षामि ॥ शुक्रायवोजुष्टंप्रोक्षामि ॥
सोमायवोजुष्टंप्रोक्षामि॥बुधायवोजुष्टंप्रोक्षामि॥बृहस्पतयेवोजुष्टंप्रोक्षामि॥शनैश्चरायवोजुष्टंप्रोक्षामि ॥राहवेवोजुष्टंप्रोक्षा
मि॥केतवेवोजुष्टंप्रोक्षामीतिप्रोक्ष्य॥अथोपोत्थायग्रहान्पूजयति॥अत्रकारिका॥विधिवत्कलशस्थानं तदैशान्यांप्रकल्पयेत्॥
प्राच्यांग्रहार्चनस्थानंकृत्वायागमथाचरेत् ॥ अथाष्टदलमालिख्यपद्ममत्रसतंडुलान् ॥ व्रीहीन्कूर्चंचविन्यस्यतत्रकुंभंस
कूर्चकं ॥ सहिरण्यंनिधायैनंपूरयेद्विधिवज्जलं ॥ इति ॥ स्थंडिलादीशान्यादिग्भागेष्टदलपद्मंविलिख्यतदुपरिव्रीहींस्तंडु

लांश्चनिक्षिप्यतस्मिन्तंतुवेष्टितंकलशन्निधायतस्मिन्पंचरत्नानिनिक्षिप्यकूर्चमंतर्धायतं न्मुखंपल्लवफलादिभिःपिधायवस्त्र
युग्मेनसंवेष्ट्य महीद्यौःपृथिवीचनइत्यादिभिःकलशस्थापनंकृत्वा गंगेचयमुनेचेतितीर्थान्यावाह्य ॥ क्ष्मादिभूतानि
विघ्नंचदुर्गामावाहयेत्क्रमादितिकारिकोक्तप्रकारेणपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिगणपतिंदुर्गांचावाह्यषोडशोपचारान्कृत्वाथ
स्थंडिलपूर्वभागेतंडुलैस्स्थंडिलेष्टदलदद्मंसकर्णिकंविलिख्यतेषुवक्ष्यमाणप्रकारेणमध्येप्रधानदेवतायास्तद्दक्षिणेधिदेव
तायास्तदुत्तरेप्रत्यधिदेवतायाइतिक्रमेणप्रत्येकंमंडलत्रयंकुर्यात् ॥ यथा ॥ कर्णिकायांरक्तवर्णानिवृत्तान्यादित्याय त
द्दक्षिणदलेत्रिकोणानिरक्तवर्णान्यादित्यमुखान्यंगारकाय पूर्वदलेपंचकोणानिशुक्लवर्णान्यादित्यमुखानिशुक्रायाग्नेयदले
समचतुरस्राणिशुक्लवर्णान्यादित्यमुखानिसोमाय ईशानदलेबाणाकाराणिपीतवर्णान्यादित्यमुखानिबुधायोत्तरदलेदीर्घच
तुरस्राणिपीतवर्णान्यादित्यमुखानिबृहस्पतये पश्चिमदलेधनुराकाराणिकृष्णवर्णान्यादित्यमुखानिशनैश्चराय नैर्ऋत्यद
लेशूर्पाकाराणिकृष्णवर्णान्यादित्यमुखानिराहवे वायव्यदलेध्वजाकाराणिधूम्रवर्णान्यादित्यमुखानिकेतवे अष्टदिक्षुलो
कपालानांपश्चिमेदुर्गादीनामष्टमंडलानिसर्वाण्यादित्यमुखानिकुर्यात् ॥ रवींदूपश्चिममुखौदक्षिणास्यौकुजध्वजौ॥प्रा
ङ्मुखौप्रातविच्छुक्रौगुरुमंदावुदङ्मुखौ ॥ रवेरभिमुखाःपूज्याःपूजायामितिवैग्रहाः ॥ इत्युक्तत्वात् ॥ एवंमंडलानिविर
च्य॥ध्॥अथनवग्रहपूजालिख्यते ॥ आसनप्राणामायसंकल्पंकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य आदित्यादिनवग्रहप्रीत्यर्थंनवग्रह
पूजांकरिष्ये इतिसंकल्प्य ॥ ग्रहमंडलंविलिख्यतन्मध्येध्यायेत् ॥ पद्मासनंपद्महस्तंपद्मगर्भसमद्युतिं ॥ सप्ताश्वंसारु

णरथंद्विभुजंकाश्यपिंरविं ॥ इतिध्यात्वा ॥ दीप्तायैनमः ॥ जयायैनमः ॥ भद्रायैनमः ॥ विभूत्यैनमः ॥ विमलायैनमः
॥ अमोघायैनमः ॥ विद्युतायैनमः ॥ सर्वतोमुख्यैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ त्रैलोक्यदीपकंदेवंगुणरूपंत्रयी
मयं ॥ स्थापयामिमहाभक्त्याभास्करंग्रहनायकं ॥ मध्येवर्तुलाकारमंडलेप्रत्यङ्मुखंकलिंगदेशजंकाश्यपगोत्रजांविश्वामि
त्रार्षंविशाखानक्षत्रजंत्रिष्टुपच्छंदसंकपिलाग्निकंपद्मासनंपद्मवर्णंद्विभुजंरक्तवस्त्रंरक्तगंधंमाणिक्यरत्नाभरणभूषितंकिरी
टिनंरक्तच्छत्रध्वजपताकिनंछंदोमयहरितसप्ताश्वंसप्तरज्जुकमेकचक्रंरक्तंरथमारुह्यदिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्र
विष्टमधिदेवताग्निप्रत्यधिदेवतारुद्रं ॐभूर्भुवस्सुवः ॥ आदित्यायनमः ॥ आदित्यमावाहयामि ॥ तस्यदक्षिणभागे॥
ॐभूर्भुवस्सुवः अग्नयेनमः ॥अधिदेवतामाग्निमावाहयामि॥ तस्यवामभागे॥ॐभूर्भुवस्सुवः॥रुद्रायनमः॥प्रत्यधिदेवतारुद्र
मावाहयामि ॥ भास्करायविद्महेमहद्युतिकरायधीमहि ॥ तन्नोआदित्यःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ हिरण्यस्तूपऋषिः
त्रिष्टुप्छंदः॥सवितादेवता ॥ आसत्येनरजसा हृदयायनमः ॥ वर्तमानोनिवेशयन् शिरसेस्वाहा ॥ अमृतंमर्त्यंच
शिखायैवषट् ॥ हिरण्ययेनसविता कवचायहुं रथेनादेवोयाति ॥ नेत्रत्रयायवौषट् ॥ भुवनानिपश्यन् ॥ अस्त्राय
फट् ॥ वंदेरविंद्युमणिमंबुरुहेनिषण्णंदोर्भ्यांदधानमरुणांबुरुहेग्रहेंद्रं ॥ माणिक्यभूषमरुणांशुकगंधमाल्यैर्भ्राजंतमर्कम
मितद्युतिमब्जमित्रं ॥ आसत्येनेतिजपः ॥ मेधातिथिऋषिः ॥गायत्रीछंदः ॥अग्निर्देवता ॥ अग्निंदूतं॥ वामदेवऋ
षिः ॥त्रिष्टुप्छंदः ॥ रुद्रोदेवता ॥ एषामीशेपशुपतिः ॥ इत्यावाह्यध्यानावाहनादिगंधाक्षतपुष्पांतंकृत्वा ॥ अथद्वादश

नामपूजांकरिष्ये ॥ सहस्रकिरणायनमः ॥ सूर्यायनमः ॥ तपनायनमः ॥ सवित्रेनमः ॥ रवयेनमः ॥ विकर्तनायनमः ॥ जगच्चक्षुषेनमः ॥ द्युमणयेनमः ॥ तिग्मदीधितयेनमः ॥ द्वादशात्मनेनमः ॥ त्रयीमूर्तयेनमः ॥ ब्रह्मविष्णुशिवात्मकायनमः ॥ इतिद्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ धूपदीपनैवेद्यादिप्रदक्षिणानमस्कारसर्वोपचारपूजांकृत्वा ॥ कपिलेसर्वदेवानांपूजनीयासुरोहिणी ॥ सर्वदेवमयीयस्मादतश्शांतिंप्रयच्छमे ॥ जपाकुसुमसंकाशंकाश्यपेयंमहाद्युतिं ॥ तमोहरंकलमषघ्नंभास्करंप्रणमाम्यहं ॥ दिवाकरंदीप्तिसहस्ररश्मिंतेजोमयंजगतःकर्मसाक्षिं ॥ मित्रंभानुंसूर्यमादिग्रहाणांरविंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ प्रार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिसूर्यपूजा ॥ अथकुजपूजांकरिष्ये ॥ रक्तस्रगंबरालेपंगदाशक्त्यासिशूलिनं ॥ चतुर्भुजंमेषगमंभारद्वाजंधरासुतं ॥ इतिध्यात्वा ॥ नवशक्तिपूजांकरिष्ये ॥ लोहितायैनमः ॥ ज्वालिन्यैनमः ॥ रौद्रियैनमः ॥ तीक्ष्णायैनमः ॥ सूक्ष्मायैनमः ॥ जयायैनमः ॥ क्षुधायैनमः ॥ सारायैनमः ॥ निर्मलायैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ रक्तकांचनसंकाशंरक्तकिंजल्कसन्निभं ॥ स्थापयामिमहारौद्रंरुद्रमूर्तिंमहाबलं ॥ सूर्यस्यदक्षिणदिग्भागेत्रिकोणाकारमंडलेदक्षिणाभिमुखमवंतीदेशजंभारद्वाजगोत्रजंजामदग्न्यार्षंगायत्रीछंदसं धूमकेत्वाग्निकंखड्गशक्तिशूलगदाधरंचतुर्भुजंरक्तांबरधररंक्तविद्रुमरत्नाभरणभूषितंकिरीटिनंरक्तच्छत्रध्वजपताकिनं रक्तमेषवाहनमग्निजरक्ताष्टाश्वंकांचनरंथमारुह्यादिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्रविष्टमधिदेवताभूमिंप्रत्याधिदेवताक्षेत्रपालं ॥ॐभूर्भुवस्सुवः अंगारकायनमः अंगारकमावाहया

मि॥तद्दक्षिणे ॐभूर्भुवस्सुवः भूम्यैनमः अधिदेवताभूमिमावाहयामि॥तस्यवामे ॐभूर्भुवस्सुवः स्कंदायनमः प्रत्यधिदेवतास्कंदमावाहयामि ॥ इत्यावाह्य ॥ भूमिपुत्रायविद्महेलोहितांगायधीमहि ॥ तन्नोभौमःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ विश्वरूपऋषिः ॥ गायत्रीछंदः॥अंगारकोदेवता॥ अग्निर्मूर्धा ॥हृदयायनमः॥ दिवःककुत् ॥ शिरसेस्वाहा ॥ पतिःपृथिव्याः॥ शिखायैवषट् ॥ अयं ॥ कवचायहुं ॥ अपाँरेतांसि ॥ नेत्रत्रयायवौषट् ॥ जिन्वति ॥ अस्त्रायफट् ॥ रक्तस्रग्गंधवासाःकरविधृतगदाशक्तिखड्गत्रिशूलोभारद्वाजास्त्रिनेत्रोवसुमतितनयोलोहितांगःशुभांगः ॥ मेघछागाग्रध्वजोर्कद्युतिसदृशमहाकुंडलाश्लिष्टकर्णःपायाद्भास्वत्किरीटांगदवलयलसद्विद्रुमालंकृतोनः ॥ अग्निर्मूर्धेतिजपः ॥ मेधातिथिऋषिः॥गायत्रीछंदः॥भूमिर्देवता ॥ स्योनापृथिवी ॥ वामदेवऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ॥ स्कंदोदेवता क्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिं ॥ साधिप्रत्याधिदेवतासहितांगारकायनमः ॥ ध्यायामीत्यादि ॥ द्वादशनामपूजांकरिष्ये॥अंगारकायनमः॥ कुजायनमः ॥ वक्रायनमः ॥ लोहितांगायनमः॥महीसुतायनमः॥ कुमारायनमः ॥ क्रूरदृशेनमः ॥ क्रूरायनमः ॥ रक्तमाल्यानुलेपनायनमः ॥ आरायनमः॥ रौद्राननस्वेदबिंदवेनमः ॥ मेषवाहनायनमः ॥ द्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ धूपदीपादिसर्वोपचारान्कृत्वा ॥ धर्मस्त्वंवृषरूपेणजगदानंदकारक ॥ अष्टमूर्तेरधिष्ठान अतःशांतिंप्रयच्छमे॥धरणीगर्भसंभूतंविद्युत्कांचनसन्निभं ॥ कुमारंशक्तिहस्तंचलोहितांगंनमाम्यहं ॥ महेश्वरस्याननस्वेदबिंदोर्भूमौजातंरक्तमाल्यांबराढ्यं ॥ सुदीधितिंलोहितांगंकुमारमंगारकंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ प्रार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोप

चारपूजांसमर्पयामि ॥ इत्यंगारकपूजा॥अथशुक्रपूजांकरिष्ये ॥ शुक्रंशुक्लतनुंश्वेतवस्त्राढ्यंदैत्यमंत्रिणं ॥ भार्गवंदंडवर
दकमंडल्वक्षसूत्रिणं ॥ इतिध्यात्वा ॥ नवशक्तिपूजांकरिष्ये ॥ शांतायैनमः॥नंदायैनमः ॥ स्मृत्यैनमः ॥ कांत्यैनमः ॥
लक्ष्म्यैनमः ॥ प्रीत्यैनमः ॥ कलायैनमः ॥ अमलायैनमः॥सर्वसत्त्वकायैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ कुंदपु
ष्पसमानाभंमुक्ताफलसमप्रभं ॥ स्थापयामिमहाशांतंभृगुंदैत्यगुरुंप्रभुं ॥ सूर्यस्यपूर्वदिग्भागेपंचकोणाकारमंडलेप्राङ्
मुखंभोजकटकदेशजंभार्गवगोत्रजं शौनकार्षांतिष्यनक्षत्रजंत्रिष्टुप्छंदसं हाटकाग्निकंश्वेतमक्षसूत्रदंडकमंडलुवरदचतुर्भु
जंश्वेतांबरगंधमाल्यवज्ररत्नाभरणभूषितंकिरीटिनं श्वेतच्छत्रध्वजपताकिनंश्वेताश्ववाहनंभूसंभवश्वेतदशाश्वंश्वेतंरथमारु
ह्यादिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्रविष्टमाधिदेवतेंद्राणींप्रत्याधिदेवतेंद्रं ॥ॐभूर्भुवस्सुवः शुक्रायनमः शुक्रमावाहया
मि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः इंद्राण्यैनमः इंद्राणीमावाहयामि ॥ तदुत्तरे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः इंद्रायनमः
इंद्रमावाहयामि ॥ भृगुपुत्रायविद्महेदैत्यपूज्यायधीमहि ॥ तन्नःशुक्रःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ वसिष्ठऋषिः ॥
त्रिष्टुप्छंदः ॥ शुक्रोदेवता ॥ प्रवश्शुक्राय॥हृदयायनमः ॥ भानवेभरध्वं ॥ शिरसेस्वाहा ॥ हव्यंमतिंचाग्नयेसुपू
तं ॥ शिखायैवषट्॥योदैव्यानि॥कवचायहुं॥मानुषाजनूंषि॥नेत्रत्रयायवौषट्॥ अंतर्विश्वानिविद्मनाजिगाति ॥ अस्त्राय
फट् ॥ वंदेविराजितासितांशुकगंधमाल्यमच्छाश्वगंतनुविराजितवज्ररत्नं ॥ दोर्भिस्सदंडगुणकुंडितमक्षसूत्रंबिभ्राणमा
सुरगुरुंभृगुपुत्रमीड्यं ॥ प्रवश्शुक्रायेतिजपः ॥ वृषाकपिऋषिः ॥ अनुष्टुप्छंदः ॥ इंद्राणीदेवता ॥ इंद्राणीमासुना

रिषु॥ ॥ मेधातिथिऋषिः ॥गायत्रीछंदः॥इंद्रोदेवता ॥ इंद्रंवोविश्वतस्परि ॥ द्वादशनामपूजांकरिष्ये ॥शुक्रायनमः॥
सितायनमः ॥ विशुद्धात्मनेनमः ॥ योगमूर्तयेनमः ॥भृगूद्वहायनमः॥ कवयेनमः ॥शांतायनमः ॥ तितेजस्विनेनमः॥
सर्वशास्त्रविशारदायनमः ॥ श्वेतवस्त्रधरायनमः ॥ दैत्यमंत्रिणेनमः ॥ विनयकोविदायनमः ॥ द्वादशनामपूजांसमर्प
यामि॥ध्यानावाहनादिषोडशोपचारान्कृत्वा॥ विष्णुस्त्वमश्वरूपेणयस्मादमृतसंभवः ॥ विष्णोरर्कस्यवाहः स्यादतश्शां
तिंप्रयच्छमे ॥ हिमकुंदतुषाराभंदैत्यानांपरमंगुरुं ॥ सर्वशास्त्रप्रदातारंभार्गवंप्रणमाम्यहं ॥ वर्षघ्नंचिंतितार्थानुकूलंन
यप्रधानंविनयोपपन्नं ॥ तंभार्गवंयोगविशुद्धसत्त्वंशुक्रंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ पार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसम
र्पयामि ॥ इतिशुक्रपूजा ॥ अथचंद्रपूजांकरिष्ये ॥ नवशक्तिपूजांकरिष्ये ॥ राकायैनमः ॥ कुमुद्वत्यैनमः ॥ नंदायै
नमः ॥ सुधायैनमः ॥ संजीविन्यैनमः ॥ क्षमायैनमः ॥ज्योत्स्नायैनमः ॥ नित्यायैनमः॥ प्रभायैनमः॥नवशक्तिपूजां
समर्पयामि ॥ श्वेतवस्त्रधरंश्वेतदशाश्वंरथवाहनं ॥ द्विभुजंसाभयगदमात्रेयंसामृतंविधुं ॥ इतिध्यात्वा ॥ शांतंनक्षत्र
नाथंचरोहिणीवल्लभंप्रभुं ॥ कुंदपुष्पज्वलाकारंस्थापयामिनिशाकरं ॥ सूर्यस्याग्नेयदिग्भागेचतुरस्राकारमंडलेप्रत्यङ्मुखं
यमुनादेशजमात्रेयगोत्रजमात्रेयार्षंकृत्तिकानक्षत्रजंगायत्रीछंदसं पिंगलाग्निकमभयगदाधरंद्विभुजंश्वेतांबरगंधमाल्यमु
क्ताभरणभूषितंकिरीटिनंश्वेतच्छत्रध्वजपताकिनंवारिसंभूतदशाश्वं त्रिचक्रंश्वेतंरथमारुह्यदिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमं
डलेप्रविष्टमधिदेवतापंप्रत्यधिदेवतागौरीं ॥ ॐभुर्भुवस्सुवश्चंद्रायनमः चंद्रमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सु

वः अधिदेवता अपआवाहयामि ॥ तदुत्तरे ॥ॐभूर्भुवस्सुवः प्रत्यधिदेवतागौरीमावाहयामि॥अत्रिपुत्रायविद्महेरात्रि नाथायधीमहि ॥ तन्नश्चंद्रः प्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ गौतमऋषिः ॥ गायत्रीछंदः ॥ सोमोदेवता ॥ आ प्यायस्व ॥ हृदयायनमः ॥ समेतुते ॥ शिरसेस्वाहा ॥ विश्वतः ॥ शिखायैवषट् ॥ सोमवृष्णियं ॥ कवचायहुं ॥ भवावाजस्य ॥ नेत्रत्रयायवौषट् ॥ संगथे ॥ अस्त्रायफट् ॥ श्वेतांबरस्त्रगनुलेपनमत्रिनेत्रजातंदशाश्वरथवाहनमो षधीशं ॥ दोर्भ्यांधृताभयगदंभवतिंसुधांशंश्रीमत्सुमौक्तिकधरंप्रणमामिचंद्रं ॥ आप्यायस्वसमेतुत इतिजपः ॥ मेधाति थिऋषिः ॥ अनुष्टुप्च्छंदः आपोदेवता ॥ अप्सुमेसोमोअब्रवीत्॰॥॰ ॥ दीर्घतमऋषिः ॥ जगतीछंदः ॥ गौरीदेव ता ॥ गौरीर्मिमाय॰॥॰ ॥ अथद्वादशनामपूजांकरिष्ये ॥ विधवेनमः ॥ सुधाकरायनमः ॥ चंद्रायनमः ॥ इंदवेनमः ॥ कुमुदबांधवायनमः ॥ ओषधीशायनमः ॥ निशानाथायनमः ॥ शशिनेनमः ॥ शंकरभूषणायनमः ॥ अत्रिनेत्रस मुद्भवायनमः ॥ रोहिणीशायनमः ॥ कलानिधयेनमः ॥ द्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ ध्यानावाहनादिसर्वोपचारपू जांसमर्पयामि॥पुण्यस्त्वंशंखपुण्यानांमंगलानांचमंगलं॥विष्णुनाविधृतोनित्यमतश्शांतिंप्रयच्छमे ॥ दधिशंखतुषाराभं क्षीरोदार्णवसंभवं॥नमामिशशिनंभक्त्याशंभोर्मुकुटभूषणं ॥यःकालहेतोः क्षयवृद्धिमेतियंदेवताः पितरोवापिबंति॥तंवैवरे ण्यंब्रह्मेंद्रवंद्यंसोमंसदाशरणमहंप्रपद्ये॥प्रार्थनांसमर्पयामि॥सर्वोपचारपुजांसमर्पयामि ॥इतिचंद्रपूजा ॥अथबुधपूजांकरि ष्ये॥नवशक्तिपूजांकरिष्ये॥चंद्रिकायैनमः ॥कौमुदैनमः॥ज्योत्स्नायैनमः॥संध्यायैनमः॥विद्यायैनमः॥सरस्वत्यैनमः॥मेधा

यैनमः ॥ प्रज्ञायैनमः॥ प्रभायैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ पीतस्रग्गंधवस्त्राढ्यंस्वर्णाभंचचतुर्भुजं ॥ शक्तिचर्मा
सिगदिनमात्रेयंसिंव्हगंबुधः ॥ चांपेयपुष्पसंकाशंविशुद्धकनकप्रभं ॥ स्थापयामिमहासौम्यंबुधंसोमात्मजंप्रभुं ॥ सूर्य
स्येशानदिग्भागेबाणाकारमंडलेप्राङ्मुखंमगधदेशजमात्रेयगोत्रजंभारद्वाजार्षंश्रविष्ठानक्षत्रजंत्रिष्टुप्छंदसंजाठराग्निकं
शक्तिखड्गचर्मगदाधरंचतुर्भुजंपीतांबरगंधमाल्यमरकतरत्नाभरणभूषितंकिरीटिनंपीतच्छत्र ध्वजपताकिनंपीतासिंव्हवाह
नंवाय्वग्निजपीताष्टाश्वंपीतंरथमारुह्यादिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्रविष्टमधिदेवताविष्णुंप्रत्यधिदेवताविष्णुं ॥ ॐ
भूर्भुवस्सुवः बुधायनमः बुधमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः विष्णवेनमः अधिदेवताविष्णुमावाहयामि ॥
तद्वामे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः विष्णवेनमः प्रत्यधिदेवताविष्णुमावाहयामि ॥ सोमपुत्रायविद्महेमहाराजायधीमहि ॥ तन्नो
बुधःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ प्रबुधऋषिः ॥ त्रिष्टुप्छंदः॥बुधोदेवता॥ उद्बुध्यस्वाग्ने ॥ हृदयायनमः ॥ प्रतिजागृह्ये
नं॥शिरसेस्वाहा॥इष्टापूर्तेसगुँसृजेथामयंच॥शिखायैवषट् ॥पुनःकृण्वगुँस्त्वा॥कवचायहुं॥पितरंयुवानं॥नेत्रत्रयायवौषट् ॥
अन्वातागुँसित्वयितंतुमेतं ॥ अस्त्रायफट् ॥ वंदेबुधंमरतकोज्ज्वलदेहकांतिंपीतांबरस्रगनुलेपनभूषितांगं ॥ शक्तिंचदो
र्भिरसिचर्मगदांदधानंसिंव्हध्वजंशशिसुतंबुधमत्रिवंशं ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने इतिजपः ॥ दीर्घतमऋषिः ॥ त्रिष्टुप्छंदः ॥ वि
ष्णुर्देवता ॥ विष्णोर्नुकंवीर्याणि *॥* वामदेवऋषिः ॥ पंक्तिच्छंदः ॥ विष्णुर्देवता ॥ विष्णोरराटमसि*॥*
॥ द्वादशनामपूजांकरिष्ये ॥ सोमपुत्रायनमः ॥ बुधायनमः ॥ सौम्यायनमः ॥ ज्ञानमूर्तयेनमः ॥ त्रिकालविदेनमः

॥ सत्यवाचेनमः ॥ निर्मलायनमः ॥ प्राज्ञायनमः ॥ पीतस्त्रग्गंधभूषणायनमः ॥ उर्वशीश्वशुरायनमः ॥ सिद्धबोधनायनमः ॥ सिंव्हवाहनायनमः ॥ द्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ हिरण्यगर्भगर्भस्थंहेमबीजंविभावसोः ॥ अनंतपुण्यफलदमतश्शांतिंप्रयच्छमे ॥ प्रियंगुगुलिकाभासंरूपेणाप्रतिमंबुधं ॥ सौम्यंसौम्यगुणोपेतंनमामिशशिनस्सुतं ॥ विशुद्धबुद्धिंश्रुतिकालबोधंसद्व्याहरंसोमवंशप्रदीपं ॥ सुदीधितिंछांदसंविश्वरूपंबुधंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ प्रार्थनां समर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिबुधपूजा ॥ अथगुरुपूजांकरिष्ये ॥ धृत्यैनमः ॥ कांत्यैनमः ॥ दयायैनमः ॥ मेधायैनमः ॥ प्रज्ञायैनमः ॥ विद्यायैनमः ॥ यशस्विन्यैनमः ॥ स्थिरायैनमः ॥ सुप्रभायैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ आंगीरसंदेवगुरुंपीतस्त्रग्गंधवाससं ॥ दंडिनंवरदंपीतंसाक्षसूत्रकमंडलुं ॥ कुंदपुष्पसमानाभंतप्तकांचनसंन्निभं ॥ स्थापयामिमहाभक्त्याप्रसन्नवदनंगुरुं ॥ सूर्यस्योत्तरदिग्भागेदीर्घचतुरस्त्रमंडलेउदङ्मुखंसिंधुदेशजमांगिरिसगोत्रजंवसिष्ठार्षमुत्तराफल्गुनीनक्षत्रजं त्रिष्टुप्छंदसांशिख्याग्निकंपीतमक्षसूत्रदंडकमंडलुवरदचतुर्भुजंपीतांबरगंधमाल्यपुष्परागरत्नाभरणभूषितंकिरीटिनंपीतच्छत्रध्वजपताकिनंविश्वरूपाख्यपांडुराष्टाश्वंकांचनंरथमारुह्यदिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्रविष्ठमधिदेवतेंद्रंप्रत्यधिदेवताब्रह्माणं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः बृहस्पतयेनमः बृहस्पतिमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः इंद्रायनमः अधिदेवतेंद्रमावाहयामि ॥तद्वामे ॥ॐभूर्भुवस्सुवः॥ब्रह्मणेनमः ॥ब्रह्माणमावाहयामि॥ब्रह्मपुत्रायविद्महेदेवपूज्यायधीमहि ॥तन्नोगुरुःप्रचोदयात्॥इदमर्घ्यं॥गृत्समदऋषिः त्रिष्टुप्छं

दः॥बृहस्पतिर्देवता॥बृहस्पतेअतियदर्यः॥ हृदयायनमः॥अर्हाद्युमाद्विभाति॥शिरसेस्वाहा॥क्रतुमज्जनेषु ॥ शिखायैवषट् ॥ यद्दीदयच्छवसः ॥कवचायहुं ॥ ऋतप्रजाततदस्मासु ॥ नेत्रत्रयायवौषट् ॥ द्रविणंधेहिचित्रं ॥अस्त्रायफट् ॥ पीतांबरंतनुलसद्धृतपुष्परागंकेयूरहारमणिकुंडलमंडितांगं ॥दंडंवराक्षगुणकुंडिवतांदधानमांगीरसंसुरगुरुंहृदयगन्नमामि ॥ बृहस्पतेअतियदर्य इतिजपः॥वामदेवऋषिः॥त्रिष्टुप्छंदः॥इंद्रोदेवता ॥इंद्रमरुत्वइहपा॥हिसोमं*॥* ॥नकुलऋषिः॥त्रिष्टुप्छंदः॥ब्रह्मादेवता॥ब्रह्मजज्ञानं*॥*॥द्वादशनामपूजांकरिष्ये॥ॐबृहस्पतयेनमः ॥ सुराचार्यायनमः॥जीवायनमः॥आंगिरसायनमः॥गुरवेनमः॥गीष्पतयेनमः ॥ धिषणायनमः॥चित्राशिखंडिनेनमः ॥ पीतवस्त्रधृषेनमः॥तेजोमूर्तयेनमः ॥ महामूर्तयेनमः॥कमलासननंदनायनमः॥ द्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ध्यानावाहनादिषोडशोपचारान्कृत्वा॥पीतवस्त्रयुगंयस्माद्वासुदेवस्यवल्लभं ॥ प्रदानादस्यमेविष्णुः प्रीतोभवतुसर्वदा ॥ देवतानामृषीणांचगुरुंकांचनसन्निभं ॥ सुवंद्यंत्रिषुलोकेषुप्रणमामिबृहस्पतिं॥बुद्ध्यात्मनोयस्यनकश्चिदन्योमतिंदेवाउपजीवंतियस्य ॥ प्रजापतेरात्मजंधर्मनित्यंबृहस्पतिंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ प्रार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिगुरुपुजा ॥ अथशनिपूजांकरिष्ये ॥ नवशक्तिपूजांकरिष्ये ॥ भयायैनमः ॥ तंद्रियैनमः ॥ क्षुधायैनमः ॥ मृत्यवेनमः ॥ जरायैनमः ॥ मायायैनमः॥मनोमध्यैनमः॥कामिकायैनमः॥वरदायैनमः॥नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥इंद्रनीलनिभंमंदंकाश्यपिंचित्रभूषणंचापबाणधरंचर्मशूलिनंगृध्रवाहनं ॥ इंद्रनीलसमानाभंनीलोत्पलसमप्रभं ॥ स्थापयामिमहारौद्रंसूर्यपुत्रंशनैश्चरं ॥ सू

यस्यपश्चिमदिग्भागेधनुराकारमंडलेउदङ्मुखंकाश्यपगोत्रजंभृग्वार्षेयंरेवतीनक्षत्रजंसौराष्ट्रदेशजं गायत्रीछंदसंमहाते
जोग्निकंनीलंचर्मबाणधुनःशूलचतुर्भुजंनीलांबरगंधमाल्यनीलरत्नाभरणभूषितंकिरीटिनंनीलच्छत्रध्वजपताकिनंनीलगृ
ध्रवाहनमाकाशजजंबालाष्टाश्वंनीलंरथमारुह्य दिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्रविष्टमाधिदेवताप्रजापतिंप्रत्याधिदेव
तायमं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः शनैश्चरायनमः शनैश्चरमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः प्रजापतयेनमः ॥ अ
धिदेवताप्रजापतिमावाहयामि ॥ तद्वामे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः यमायनमः प्रत्यधिदेवतायममावाहयामि ॥ सूर्यपुत्राय
विद्महेशनैश्चरायधीमहि ॥ तन्नोमंदःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ सिंधुद्वीपऋषिः ॥ गायत्रीछंदः ॥ शनैश्चरोदेवता
॥ शन्नोदेवीः ॥ हृदयायनमः ॥ अभिष्टये ॥ शिरसेस्वाहा ॥ आपोभवंतु ॥ शिखायैवषट् ॥ पीतये ॥ कवचायहुं ॥
शंयोरभि ॥ नेत्रत्रयायवौषट् ॥ स्रवंतुनः ॥ अस्त्रायफट्॥दोर्भिर्धनुर्विशिखचर्मधरंत्रिशूलंभास्वत्किरीटमुकुटोज्ज्व
लितेंद्रनीलं ॥ नीलातपत्रकुसुमांशुकगंधभूषंगृध्रास्थितंरविसुतंप्रणतोस्मिमंदं ॥शन्नोदेवीरभिष्टय इतिजपः ॥ हिरण्य
गर्भऋषिः॥त्रिष्टुप्छंदः॥प्रजापतिर्देवता॥प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यः॥*॥वामदेवऋषिः॥त्रिष्टुप्छंदः॥यमोदेवता॥ इमंयम
प्रस्तर॥*॥द्वादशनामपूजांकरिष्ये॥ मंदायनमः॥शनैश्चरायनमः॥कोणायनमः॥ पंगवेनमः ॥ छायासुतायनमः ॥ असि
तायनमः॥सूर्यपुत्रायनमः ॥ कालायनमः ॥ श्राद्धदेवसहोदरायनमः ॥ चतुर्भुजायनमः ॥ चित्रभूषणायनमः ॥ गृध्रवा
हनायनमः ॥ इतिद्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ ध्यानावाहनादिषोडशोपचारपूजांकृत्वा ॥ गवामंगेषुतिष्ठंतिभुवनानि

चतुर्दश ॥ यस्मात्तस्माच्छिवंमेस्यादतश्शांतिंप्रयच्छमे ॥ नीलांजनचयाकारंरविसूनुंनपुंसकं ॥ छायागर्भसमुद्भूतंवंदेभ
क्त्याशनैश्चरं ॥ शनैश्चरंप्रजापतिंयोहियस्यशनैर्भोगोगमनंचेष्टितंच ॥ सूर्यात्मजंक्रोधनसुप्रसन्नंशनैश्चरंसदाशरणमहं
प्रपद्ये ॥ प्रार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिशनिपूजा ॥ अथराहुपूजांकरिष्ये॥ नवशक्तिपू
जांकरिष्ये॥ उग्रायैनमः॥यमदूत्यैनमः॥ करालयैनमः ॥ विकरालिकायैनमः ॥ धूम्रायैनमः॥ तीव्रायैनमः ॥ अजितायै
नमः ॥ रक्तायैनमः ॥ क्रूरायैनमः ॥ नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ सैंहिकेयंकरालास्यंकौंडिनेयंतमोमयं ॥ खड्ग
चर्मधरंभीमंनीलसिंव्हासनेस्थितं ॥ नीलांजनसमानाभंनीलमेघसमद्युतिं ॥ स्थापयामिमहावक्रंराहुंचंद्रार्कवैरिणं ॥सू
र्यस्यनैर्ऋत्यादिग्भागेशूर्पाकारमंडले दक्षिणाभिमुखंबर्बरदेशजंपैठिनासिगोत्रजमांगिरसार्षमाश्विनीनक्षत्रजंगायत्रीछंद
संहुताशनाग्निकंकृष्णंखड्गचर्मधरंद्विभुजंकृष्णांबरगंधमाल्यगोमेदरत्नाभरणभूषितं किरीटिनंकृष्णच्छत्रध्वजपताकिनंक
रालवदनमुरगालंकारंकृष्णसिंव्हासनेस्थितमष्टाश्वंरथमारुह्यादिव्यंमेरुंप्रदक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडले प्रविष्टमाधिदेवतासर्पं
प्रत्यधिदेवतानिर्ऋतिं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः राहवेनमः राहुमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः सर्पायनमः अ
धिदेवतासर्पमावाहयामि॥ तद्वामे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः निर्ऋतयेनमः प्रत्यधिदेवतानिर्ऋतिमावाहयामि॥ सैंहिकेयायवि
द्महेतमोमयायधीमहि ॥ तन्नोराहुःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं॥वामदेवऋषिः ॥गायत्रीछंदः॥ राहुर्देवता ॥ कयानः ॥ हृद
यायनमः॥चित्रआभुवत् ॥ शिरसेस्वाहा॥ऊतीसदावृधः ॥ शिखायैवषट् ॥सखा॥कवचायहुं॥कायाशचिष्ठया ॥ नेत्रत्र

यायवौषट् ॥ वृत्तौ ॥ अस्त्रायफट् ॥ राहुंकराग्रपरिमंडितचर्मखड्गंभीमंतमोमयतनुस्तममिंद्विनारिं ॥कौंडिण्यसुनूमासि
नांशुकगंधभूषंगोमेदभुषिततनुंहरिगन्नमामि ॥ कयानाश्चित्रआभुवत् इतिजपः ॥ सार्पराज्ञिऋषिः ॥ गायत्रीछंदः ॥
॥ सर्पोदेवता॥आयगौःपृश्निरक्रमीत् *॥* वामदेवऋषिः ॥ त्रिष्टुप्छंदः ॥निर्ऋतिर्देवता ॥ यत्तेदेवीनिरऋतिराबबंध
*॥*द्वादशनामपूजांकरिष्ये ॥सैंहिकेयायनमः ॥ तमोमयायनमः ॥ राहवेनमः ॥ करालास्यायनमः ॥ विधुंतुदायनमः
॥ स्वर्भानवेनमः ॥ असुरायनमः ॥ सर्पायनमः ॥ प्रतिलोमजायनमः ॥ नीलसिंव्हासनायनमः ॥ चंद्रसूर्यवैरिणेन
मः ॥ भयंकरायनमः ॥ द्वादशनामपूजांसमर्पयामि ॥ यस्मात्त्वंछागयज्ञानामंगत्वेनव्यवस्थितः ॥ यानंविभावसोर्नि
त्यमतःशांतिंप्रयच्छमे ॥ अर्द्धकायंमहावीर्यं चंद्रादित्यविमर्दनं ॥ सिंव्हिकागर्भसंभूतंतंराहुंप्रणमाम्यहं ॥ योविष्णुने
वामृतं पीयमानंछित्वाशिरोग्रहभावेनियुक्तः ॥ योभ्यर्कचंद्रौग्रसतिपर्वकालेराहुंसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ प्रार्थनांसमर्पया
मि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिराहुपूजा ॥अथकेतुपूजांकरिष्ये ॥ नवशक्तिपूजांकरिष्ये ॥ निम्नायैनमः॥अभ
यायैनमः ॥ प्रकीर्णायैतमः ॥ क्लिन्नायैनमः ॥ भेदायैनमः ॥ उत्कटायैनमः ॥ यज्ञायनमः॥प्रतिज्ञायैनमः ॥घोरायैनमः
नवशक्तिपूजांसमर्पयामि ॥ धूम्राद्विबाहुगदिनोविकृतास्यांच्छतात्मकान् ॥ गृध्रासनगतान्केतून्वरदान्ब्रह्मणस्सुता
न् ॥ नीलमेघसमानाभंचित्रवर्णमहाबलं ॥ स्थापयामिमहारौद्रंकेतुंसर्वफलप्रदं ॥ सूर्यस्यवायव्यांदिग्भागेध्वजाकार
मंडलेदक्षिणाभिमुखमंतर्वेदिदेशजंजैमिनिसूत्रजंरौद्राग्निकं धूम्रवरदगदाधरंद्विभुजंचित्रांबरगंधमाल्यवैडूर्यरत्नाभरणभू

षितंकिरीटिनंधूम्रच्छत्रध्वजपताकिनं चित्रगृध्रवाहनंधूमारुणाष्टाश्वंधूम्रंरथमारुह्यादिव्यंमेरुंप्रदाक्षिणीकुर्वाणंग्रहमंडलेप्र
विष्टमधिदेवताब्रह्माणंप्रत्याधिदेवताचित्रगुप्तं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः केतवेनमः ॥ केतुमावाहयामि ॥ तद्दक्षिणे ॐभुर्भुव
स्सुवः ब्रह्मणेनमः अधिदेवताब्रह्माणमावाहयामि ॥ तद्वामे ॐभूर्भुवस्सुवः प्रत्यधिदेवताचित्रगुप्तायनमः चित्रगुप्तमा
वाहयामि ॥ ब्रह्मपुत्रायविद्महेधूम्रवर्णायधीमहि ॥ तन्नःकेतुःप्रचोदयात् ॥ इदमर्घ्यं ॥ मधुच्छंदऋषिः ॥ गाय
त्रीछंदः केतुर्देवता॥केतुंकृण्वंन् ॥ हृदयायनमः ॥ अकेतवे ॥ शिरसेस्वाहा ॥ पेशोमर्याः॥शिखायैवषट्॥अपेशसे ॥ क
वचायहुं ॥ समुषद्भिः ॥ नेत्रत्रयायवौषट्॥अजायथाः॥अस्त्रायफट्॥गृध्रस्थितान्जलजयोनिसमानवक्त्रान्धूम्रान्वराभ
यकरान्सुभुजान्कुमारान् ॥ वैडूर्यभूषिततनून्वरजैमिनेयान्केतून्भयानकमुखान्द्विभुजान्नमामि ॥ केतुंकृण्वन्नकेतवे
॥ इतिजपः ॥ वामदेवऋषिः ॥ त्रिष्टुप्छंदः॥ब्रह्मादेवता ॥ ब्रह्मादेवानां॥॥भारद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ॥ चित्रगुप्तो
देवता ॥ सचित्रचित्रं॥॥द्वादशनामपूजांकरिष्ये॥ब्रह्मात्मजेभ्योनमः॥चतुर्वक्त्रेभ्योनमः॥शिखिभ्योनमः॥ केतुभ्योनमः
॥ध्वजेभ्योनमः॥धूम्रेभ्योनमः॥द्विबाहुभ्योनमः॥गृध्रवाहनेभ्योनमः॥चित्रभूषणेभ्योनमः॥विकृतास्येभ्योनमः ॥ शतात्म
जेभ्योनमः॥जगन्नाशैकहेतुभ्योनमः॥द्वादशनामपूजांसमर्पयामि॥ध्यानावाहनादिषोडशोपचारान्कृत्वा॥महासत्वमहाका
यक्षीरोदार्णवसंभव॥सर्वसंग्रामेविजयजयंगजकुरुष्वमे॥इतिगजदानमंत्रः ॥ पलालधूम्रसंकाशान्तारकाग्रहमस्तकान्॥
रुद्रान्रौद्रात्मकान्घोरान्तान्केतून्प्रणमाम्यहं ॥ येब्रह्मपुत्राब्रह्मसमानवक्त्राब्रह्मोद्भवाब्रह्मसमाः कुमाराः ॥ ब्रह्मो

त्तम वरदाजामदङ्ग्याः केतूनूसदाशरणमहंप्रपद्ये ॥ इतिप्रार्थनांसमर्पयामि ॥ सर्वोपचारपूजांसमर्पयामि ॥ इतिकेतु
पूजा॥इतिश्रीनवग्रहपूजाविधिः ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ अथग्रहशांतिसूत्रं॥अथातोग्रहातिथ्यबलिकर्मोपहारान्व्याख्यास्या
मः ॥ अश्रद्दधानमशूचिमजपंत्यक्तमंगलं ॥ ग्रहानयंतिसुव्यक्तंपुरुषंयमसादनं ॥ ग्रहाणामुग्रचेष्टानांनक्षत्रपथचारिणां
॥ उपचारान्प्रवक्ष्यामिशांत्यर्थंतुयथाविधि ॥ मासिमास्यृतावृतावयनेचंद्रसूर्यग्रहेविषुवेशुभाशुभेजन्मनक्षत्रेवातद्ग्रहा
णामातिथ्यंसंवत्सरादपिप्रयुंजानस्सर्वान्कामानवाप्नोतीत्युक्तमेकाग्निविधानं ॥ भास्करांगारकौरक्तौश्वेतौशुक्रनिशाक
रौ ॥ सोमपुत्रोगुरुश्चैवतावुभौपीतकौस्मृतौ ॥ कृष्णंशनैश्चरंविंद्याद्राहुंकेतुंतथैवच ॥ ग्रहवर्णानिपुष्पाणिप्राज्ञस्तत्रो
पकल्पयेत् ॥ बलिंचैवोपहारांश्चगंधमाल्येतथैवच ॥ यथाक्रमेणोपहरेत्सर्वेषामानुपूर्वशइति ॥ अर्कसमिधआदित्या
य ॥ खादिरमंगारकायौदुंबरीगुँशुक्राय पालाशीगुँसोमायापामार्गंबुधायाश्वत्थंबृहस्पतये शमीगुँशनैश्चरायराहवेदूर्वाः
केतवेकुशा इति ॥ सर्वेषामलाभेपालाशीर्वाब्राह्मणामन्नेनपरिविष्यपुण्याहगुँस्वास्तिऋद्धिमितिवाचयित्वा ॥ अथदे
वयजनोल्लेखनप्रभृत्यप्रणीताभ्यःकृत्वा हवींषिनिर्वपत्यथोपोत्थायाग्रेणाग्निंतंडुलैस्थंडिलंकृत्वाग्रहानावाहयति ॥ मध्ये
तुभास्करंविंद्याल्लोहितंदक्षिणेनतु ॥ पूर्वेणभार्गवंविंद्यात्पूर्वदक्षिणतश्शशी ॥ पूर्वोत्तरेबुधंविंद्यादुत्तरेतुगुरुंतथा ॥ पश्चिमे
तुशनिंविंद्याद्राहुंदक्षिणपश्चिमे ॥ पश्चिमोत्तरतः केतुर्ग्रहस्थानंविधीयते ॥ दक्षिणोत्तरभागेतुसाधिप्रत्यधिदेवताः ॥
वृत्तमादित्याय त्रिकोणमंगारकाय पंचकोणंशुक्राय चतुरस्त्रंसोमाय बाणंबुधाय दीर्घचतुरस्त्रंबृहस्पतये धनुश्शनैश्चर

यराहवेशूर्पकेतवेध्वजामिति ॥ यवाढक्यस्तंडुलाश्यामाकामुद्गमेवच॥चणकास्तिलमाषाश्चकुलित्थाश्चक्रमात्क्षिपेत्॥अग्नी
श्वरौभास्करस्यभूक्षेत्रेशौकुजस्यहि ॥ इंद्राणींद्रौसितस्याथह्यापोगौरीनिशापतेः ॥ विष्णुर्विष्णुर्बुधस्येंद्रमरुत्वन्ब्रह्मवै
गुरोः ॥ शनेः प्रजापतियमौराहोस्सर्पस्तुनिर्ऋतिः ॥ केतोर्ब्रह्माचचित्रश्चस्वस्वमंत्रैः स्वनामभिः ॥ लोकपालान्दुर्गे
विघ्नक्षेत्रवास्तुत्र्यंबकान् ॥ अभयंकरमृत्यूचाह्यग्निंवैश्वानरंक्रमात् ॥ आवाहयेद्व्याहृतिभिर्यजेद्व्यष्टोपचारकैः ॥ परिधा
नप्रभृत्यग्निमुखान्कृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ आसत्येनेत्यादित्यायाग्निर्मूर्धेत्यंगारकायप्रवश्शुक्रायेतिशुक्रायाप्यायस्वेति
सोमाय उद्बुध्यस्वइतिबुधायबृहस्पतयेअतीतिबृहस्पतये शन्नोदेवीरभिष्टयइतिशनैश्चराय ॥ कयानश्चित्रआभु
वदितिराहवे केतुंकृण्वन्निति केतवे ॥ पुरोनुवाक्यामनूच्ययाज्ययाजुहोति ॥ सदेवत्वायेतिब्राह्मणंयत्रैकाम्नाता
स्यातांद्विरभ्यावर्त्तये ॥ तत्सवितुर्वरेण्यमित्यनुवृत्याम्नातयाजुहोतिवा नवानांग्रहाणांपक्वंहुत्वाघृतान्वक्तानांसमिधम
ष्टसहस्रमष्टाविंशतिंवाजुहुयात्प्रत्यृचगुँहविषोजुहुयात्प्रत्यृचमाज्यस्यजुहुयाद्गुडोदनमादित्याय हविष्यमन्नमंगारकाय
घृतोदनंशुक्रायघृतपायसंसोमाय क्षीरोदनंबुधायदध्योदनंबृहस्पतयेतिलपिष्टमिश्रमाषोदनंशनैश्चराय ॥ राहोर्मांसो
दनंकेतोश्चित्रोदनमिति सर्वेषामलाभेहविष्यंवायदाष्टसहस्रंसाधिप्रत्यधिदेवतानामष्टाविंशतिंयदाष्टशतंतदाष्टावष्टौय
दाष्टाविंशतिं तदास्तिस्रस्तिस्रआहुतीर्जुहुयादेवमेवलोकपालादीनामग्निंदूतमेषामसिइत्यादित्यायस्योनापृथिविक्षेत्रस्य
पतइत्यंगारकाय ॥ इंद्राणीमासुनारिष्विंद्रंवोविश्वतस्परीतिशुक्रायाप्सुमसोमोअब्रवीद्गौरीर्मिमायेतिसोमाय विष्णोर्नु

कंविष्णोरराटमसीतिबुधाय इंद्रमरुत्वइहपाहिसोमंब्रह्मजज्ञानमितिबृहस्पतये प्रजापतेनत्वदेतानीमंयमप्रस्तरमिति
शनैश्चरायायंगौर्यंत्तेदेवीनिर्ऋतिरितिराहवे ब्रह्मादेवानागुँसाचित्रचित्रामितिकेतवे ॥ त्रातारमिंद्रमाग्निर्दाद्द्रविणंयमोदाधा
रपृथिवीमसुन्वंतगुँसधमादोद्युम्निनीरानोनियुद्भिस्सोमोधेनुगुँसहस्राणिसहस्रधेतिलोकपालानां ॥ जातवेदसेगणानां
त्वाक्षेत्रस्यपतिनावयंवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्त्र्यंबकंयजामहेयतइंद्रभयामहेस्वस्तिदाविशस्पतिर्येते सहस्रमयुतंपा
शामूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्याइति दुर्गादीनामेवमेवहुत्वाज्यमिश्रतिलव्रीहिभिर्व्याहृतिभिर्हुत्वासर्वस्मात्सकृत्सकृदवदा
यद्भिरभिघार्य स्विष्टकृतमर्यमणंबृहस्पतिमितिपुरोनुवाक्यामनूच्यसोमगुँराजानमितियाज्ययाजुहोति मेक्षणमभ्याधाय
जयप्रभृतिसिद्धंमूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्याइति पूर्णाहुतिंहुत्वाग्रेणाग्निंग्रहानभ्यर्चयत्यापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिर
ण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिः पवमानस्सुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनमार्जयित्वाथाद्भिस्तर्पयत्यादित्यंतर्पयाम्यंगार
कंतर्पयामीत्यादिभिःस्वनामभिस्तर्पयित्वागंधपुष्पधूपदीपैरमुष्मैनमोमुष्मैनमइति तत्तदन्नेनामुष्मैस्वाहामुष्मैस्वाहेति
स्वस्वनामभिर्बलिंदत्वाव्याहृतीभिरुद्वासयेदथापरेणाग्निंप्राङ्मुखमुपवेश्याद्भिर्मार्जयतेदेवस्यत्वेतितिसृभिस्तत्तद्ग्रहमंत्रैः
शंयुवाकेनचदक्षिणांददाति॥कपिलंधेनुमादित्यायरक्तमनड्वाहमंगारकायरजतंशुक्रायशंखंसोमायकांचनंबुधायवासोबृह
स्पतयेकृष्णांगांशनैश्चरायराहवेछागंकेतवकुंजरमितिसर्वेषामलाभेहिरण्यंवायद्वातत्तत्प्रतिकृतिंदद्यात्तत्तद्धान्यानिवातत्त
द्ग्रहमंत्रजपाद्वाग्रहान्त्संप्रार्थ्य यथाशक्तिदक्षिणांददातियेनवातुष्येदाचार्यः॥यथासमुत्थितंघोरंयंत्रेणप्रतिबाध्यते ॥एवंस

मुत्थितंघोरंशीघ्रंशांतिंनयेत्सदा ॥ यथाशस्त्रप्रहरणात्कवचंस्यान्निवारणं ॥ एवंदैवोपघातानांशांतिर्भवतिवारणं ॥ अहिंस
कस्यदांतस्यधर्मार्जितधनस्यच॥नित्यंचनियमस्थस्यसदासानुग्रहाग्रहाः ॥ग्रहागावोनरेंद्राश्चब्राह्मणाश्चविशेषतः॥पूजि
ताःपूजयंत्येतेनिर्दहंत्यवमानिताः॥ ईश्वरंभास्करंविंद्यादित्यादिपूर्वग्रहपूजापत्रेलिखितं॥तदिदानींनलिखितं ॥अथलोक
पालाः॥पूर्वाद्यष्टदिक्षु॥अथमंडलपश्चिमभागेदक्षिणतउदगपवर्गादुर्गादयः॥जातवेदसइतिदुर्गां ॥गणानांत्वेतिगणपतिं॥
क्षेत्रस्यपतिनेतिक्षेत्रपालं॥वास्तोष्पतइतिवास्तोष्पतिं॥त्र्यंबकमितित्र्यंबकं॥यतइंद्रस्वास्तिदाविशस्पतिरित्यभयंकरं ॥ये
तेसहस्त्रमितिमृत्युं॥मूर्धानंदिवइत्यग्निंवैश्वानरं ॥ सर्वत्रप्रणवव्याहृतिमुक्त्वात्रागच्छादित्यभगवन्नित्यावाह्यावाहितोभवे
तिसर्वत्रयोजनीयं ॥ आगच्छसोमभगवन्नित्यादि ॥ आदित्यायनमः ॥ इदमासनं ॥ पाद्यमर्घ्यमाचमनीयंदत्वाथपरि
धानप्रभृत्यग्निमुखान्तंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ त्र्यार्षेयंपंचार्षेयंवागोत्रानुसारेणत्रिरवदानंपंचावदानमिति क्रमेणावदायपु
रस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि ॥ धियोयोनःप्रचोदयोमासत्येनरजसावर्तमानोनिवेशय
न्नमृतंमर्त्यंच ॥ हिरण्ययेनसवितारथेनादेवोयातिभुवनानिपश्यन्स्वाहा ॥ सवित्रइदं ॥ उपरिष्टात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥
आसत्येनरजसेत्यर्कसमिच्चर्वाज्यानियथासंख्यंहुत्वा ॥ ॐअग्निंदूतंवृणीमहेहोतारंविश्ववेदसं ॥ अस्ययज्ञस्यसुक्रतुँ
स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐएषामीशेपशुपतिःपशूनांचतुष्पदामुतजाद्विपदां ॥ निष्क्रीतोयंयज्ञियंभागमेतुरायस्पोषायज
मानस्यसंतुस्वाहा ॥ रुद्रायेदं ॥ इत्यर्कसमिच्चर्वाज्यानिहुत्वा ॥ व्याहृतिर्हुत्वायन्मआत्मनःपुनरग्निरितिहुत्वा ॥ स्त्रुवेण

दर्व्यामुपस्तीर्यापरार्द्धाच्चरोरवदायपूर्वार्द्धादवद्यत्यभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः ॥ दयो
मग्निमूर्द्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयं ॥ अपाँरेतांसिजिन्वतिस्वाहा ॥ अंगारकायेदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥
ॐस्योनापृथिविभवान्रृक्षरानिवेशनी ॥ यच्छानःशर्मसप्रथाःस्वाहा ॥ पृथिव्याइदं ॥ ॐक्षेत्रस्यपतेमधुमंतमूर्मिंधेनुरि
वपयोअस्मासुधुक्ष्व ॥ मधुश्चुतंघृतमिवसुपूतमृतस्यनःपतयोमृडयंतुस्वाहा ॥ क्षेत्रपतयइदं ॥ इतिखदिरसमिच्चर्वाज्या
निजुहुयात् ॥ व्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वा ॥ पूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः ॥ दयोंप्रवःशुक्रायभान
वेभरध्वं ॥ हव्यंमतिंचाग्नयसुपूतं ॥ योदैव्यानिमानुषाजनूँषि ॥ अंतर्विश्वानिविद्मनाजगातिस्वाहा ॥ शुक्रायेदं ॥ उ
परिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐइंद्राणीमासुनारिषुसुपत्नीमहमश्रवं ॥नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेपतिस्स्वाहा ॥ इंद्राण्या
इदं ॥ ॐइंद्रंवोविश्वतस्परिहवामहेजनेभ्यः ॥ अस्माकमस्तुकेवलःस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ इत्यौदुंबरसमिच्चर्वाज्यानिहु
त्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वापुनःपूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः ॥ दयोमाप्यायस्वसमेतुते ॥ विश्वत
स्सोमवृष्णियं ॥भवावाजस्यसंगथेस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐअप्सुमेसोमोअब्रवीत् ॥ अंत
र्विश्वानिभेषजा ॥ अग्निंचविश्वशंभुवं ॥ आपश्चविश्वभेषजीःस्वाहा ॥ अद्भ्यइदं ॥ ॐगौरीर्मिमायसलिलानितक्षत्ये
कपदीद्विपदीसाचतुष्पदी ॥ अष्टापदीनवपदीबभूवुषीसहस्राक्षरापरमेव्योमन्त्स्वाहा ॥ गौर्याइदं ॥ इतिपालाशसमि
च्चर्वाज्यानिहुत्वा ॥ व्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वा ॥ स्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यापरार्धाच्चरोरवदायपूर्वार्धादवद्यत्याभिघारयतिप्र

त्यनक्तिपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐउद्बुध्यस्वाग्नेप्रतिजागृह्येनमिष्टापूर्तेसगुँसृजेथामयंच ॥ पुनः कृण्वगुँस्त्वापितरं युवानमन्वातागुँसीत्त्वयितंतुमेतगुँस्वाहा ॥ बुधायेदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंयःपार्थिवानिविममेरजागुँसि ॥ योअस्कभायदुत्तरगुँसधस्थंविचक्रमाणस्त्रेधोरुगायःस्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ ॐविष्णोरराटमसिविष्णोः पृष्ठमसिविष्णोश्नप्त्रेस्थोविष्णोः स्यूरसिविष्णोर्ध्रुवमसिवैष्णवमसिविष्णवेत्वास्वाहा ॥ विष्णवइदं ॥ इत्यपामार्गसमिच्चर्वाज्यानिहुत्वाऽव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वापुनःपूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः •॥• दयोंबृहस्पतेअतियदर्योअर्हाद्युमद्विभातिक्रतुमज्जनेषु ॥ यद्दीदयच्छवसर्तप्रजाततदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रगुँस्वाहा ॥ बृहस्पतयइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐइंद्रमरुत्वइहपाहिसोमंयथाशार्यातेअपिबस्सुतस्य ॥ तवप्रणीतीतवशूरशर्मन्नाविवासंतिकवयस्सुयज्ञास्स्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ ॐब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्ताद्विसीमतस्सुरुचोवेनआवः ॥ सबुध्नियाउपमाअस्यविष्ठास्सतश्चयोनिमसतश्चविवःस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ इत्यश्वत्थसमिच्चर्वाज्यानिहुत्वाऽव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वा पूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः•॥•दयोंशन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये ॥ शंयोरभिस्त्रवंतु नःस्वाहा ॥ शनैश्चरायेदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐप्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरिताबभूव ॥ यत्कामास्तेजुहुमस्तन्नोअस्तुवयगुँस्यामपतयोरयीणागुँस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ ॐइमंयमप्रस्तरमाहिसीदांगिरोभिः पितृभिस्संविदानः ॥ आत्वामंत्राःकविशस्तावहंत्वेनाराजन्हविषामादयस्वस्वाहा ॥ यमायेदं ॥ इतिसमिच्चर्वाज्यानि

हुत्वापुनःपूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः ॥ दयोंकयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधस्सखा ॥ कयाशचिष्ठयावृतास्वाहा॥ राहवइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐआयंगौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरंपुनः ॥ पितरंचप्रयन्त्सुवः स्वाहा ॥सर्पायेदं ॥ ॐयत्तेदेवीनिर्ऋतिराबबंधदामग्रीवास्वविचर्त्यं ॥ इदंतेतद्विष्यम्यायुषोनमध्यादथाजीवःपितुमद्धिप्रमुक्तः स्वाहा ॥ निर्ऋतयइदं ॥ इतिदूर्वासमिच्चर्वाज्यानिहुत्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वापुनः पूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐतत्सवितुः ॥ दयोंकेतुंकृण्वन्नकेतवेपेशोमर्याअपेशसे ॥ समुषाद्भिरजायथाःस्वाहा ॥ केतवइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐब्रह्मादेवानांपदवीः कवीनामृषिर्विप्राणांमहिषोमृगाणां ॥ श्येनोगृध्राणाॅंस्वधितिर्वनानाॅंसोमःपवित्रमत्येतिरेभन्त्स्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ॐॅंसचित्रचित्रंचितयंतमस्मैचित्रक्षत्रंचित्रतमंवयोधां ॥ चंद्रॅंरयिंपुरुवीरंबृहंतंचंद्रचंद्राभिर्गृणतेयुवस्वस्वाहा ॥ चित्रगुप्तायेदं ॥ इतिकुशसमिच्चर्वाज्यानिहुत्वाव्याहृतीर्जुहुयात् ॥ इत्येकाध्वरपक्षे ॥ यदिचतुर्भिर्ऋत्विग्भिस्सहहोमस्तदारव्यादीनांपंचपक्कानिहुत्वातेभ्यःसमिच्चर्वाज्यानियथासंकल्पंहुत्वाततोवशिष्टपक्कचतुष्टयंहुत्वातेभ्यस्तथैवसमिच्चर्वाज्यानिजुहुयात् ॥ नवर्त्विजस्तदाआदावेवनवपक्कानिहुत्वापश्चात्तत्तद्ग्रहोक्तमंत्रैस्तत्तत्समिच्चर्वाज्यैरष्टशतमष्टाविंशतिंवाहुत्वाथाधिदेवताभ्यः प्रत्यधिदेवताभ्यश्चतत्तद्ग्रहसमिच्चर्वाज्यैरष्टवारंत्रिवारंवायथाक्रमंहुत्वा ॥ अत्राष्टोत्तरशतप्रधानहोमेधिदेवताप्रत्यधिदेवतानामष्टाष्टसंख्या ॥ यद्यष्टाविंशतिसंख्ययाप्रधानहोमस्तदेतरेषां त्रिस्त्रिस्संख्ययाहोमः ॥ एवमेवलोकपालानांदुर्गादिनांचहोमःकार्यः ॥ अथलोकपालानां॥ॐत्रातार

मिंद्रमवितारमिंद्रगुँहवेहवेसुहवगुँशूरमिंद्रं ॥ हुवेनुशक्रंपुरुहूतमिंद्रगुँस्वस्तिनोमघवाधात्विंद्रःस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ ॐ अग्निर्दाद्द्रविणंवीरपेशाअग्निर्ऋषिंयस्सहस्रासनोति ॥ अग्निर्दिविहव्यमाततानाग्नेर्धामानिविभृतापुरुत्रास्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐयमोदाधारपृथिवींयमोविश्वमिदंजगत् ॥ यमायसर्वमित्तस्थेयत्प्राणद्वायुरक्षितगुँस्वाहा ॥ यमायेदं ॥ ॐअसुन्वंतमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यांतस्करस्यान्वेषि ॥अन्यमस्मदिच्छसातयित्यानमोदेविनिर्ऋतेतुभ्यमस्तुस्वाहा ॥ निर्ऋतयइदं ॥ ॐगुँसधमादोद्युम्निनीरूर्जएकाअनिभृष्टाअपस्युवोवसानाः ॥ पस्त्यासुचक्रेवरुणस्सधस्थमपागुँशिशुर्मातृतमास्वंतःस्वाहा ॥ वरुणायेदं ॥ ॐआनोनियुद्भिश्शतिनीभिरध्वरगुँसहस्रिणीभिरुपयाहियज्ञं ॥ वायोअस्मिन्हविषिमादयस्वयूयंपातःस्वस्तिभिस्सदानःस्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ॐसोमोधेनुगुँसोमोअर्वंतमाशुं ॥ सोमोवीरंकर्मण्यंददातु ॥ सादन्यंविदथ्यगुँसभेयं ॥ पितृश्रवणंयोददाशदस्मैस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ ॐगुँसहस्राणिसहस्रधाबाहुवोस्तवहेतयः ॥ तासामीशानोभगवःपराचीनामुखाकृधिःस्वाहा ॥ ईशानायेदं ॥ इत्यष्टौलोकपालाः ॥ ॐजातवेदसे ॥ दुर्गायाइदं ॥ ॐगणानांत्वा ॥ गणपतयइदं ॥ ॐक्षेत्रस्यपतिनावयं ॥ क्षेत्रपतयइदं ॥ ॐवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान् ॥ वास्तोष्पतयइदं ॥ ॐत्र्यंबकंयजामहे ॥ त्र्यंबकायेदं ॥ ॐयतइंद्र ॥ स्वस्तिदाविशस्पतिः ॥ अभयंकरेंद्रायेदं ॥ ॐयेतेसहस्रमयुतंपाशामृत्योमर्त्यायहंतवे ॥ तान्यज्ञस्यमाययासर्वानवयजामहेस्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥ ॐमूर्धानंदिवोअरतिंपृथिव्यावैश्वानरमृतायजातमग्निं ॥ कविगुँसंम्राजमतिथिंजनानामासन्नापात्रंजनयंतदेवाः

स्वाहा ॥ वैश्वानराग्नयइदं ॥ इतिदुर्गाद्यष्टदेवताभ्योहुत्वाथाज्याक्ततिलव्रीहिभिर्व्याहृतिभिरष्टशतमष्टाविंशतिमष्टवारंवाहु
त्वाथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायव्याहृतिभिरुपहुत्यपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐअर्यमणंबृहस्पतिमिंद्रंददानचोद
य ॥ वाचंविष्णुँसरस्वतीँसवितारंचवाजिनोँसोमँराजानंवरुणमग्निमन्वारभामहे ॥ आदित्यांन्विष्णुँसूर्यंब्रह्माणं
चबृहस्पतिँस्वाहा ॥ अर्यम्णेबृहस्पतयइंद्रायवाचेविष्णवेसरस्वत्यैसवित्रेसोमायराज्ञेवरुणायाग्नयआदित्येभ्यस्सूर्याय
ब्रह्मणइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वा मेक्षणमग्नौप्रहृत्यजयप्रभृतिप्रायश्चित्तांतंकृत्वा॥मूर्धानंदिवइतिपूर्णाहुतिंहुत्वोत्तरप
रिषेकादिकंकृत्वाग्रेणाग्निंग्रहानभ्यर्चयति ॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिः ॥ हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिः ॥ पवमानस्सुवर्जनइत्यनु
वाकेनचग्रहानभिषिच्य ॥ आदित्यंतर्पयामि ॥ अंगारकंतर्पयामि ॥ शुक्रंतर्पयामि ॥ सोमंतर्पयामि ॥ बुधंतर्पयामि ॥ बृह
स्पतिंतर्पयामि ॥ शनिंतर्पयामि ॥ राहुंतर्पयामि ॥ केतुंतर्पयामीतितर्पयित्वा ॥ आदित्यायनमः ॥ शुक्रायनमः ॥ इत्यादि
नाममंत्रैर्गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यतांबूलनीराजनप्रदक्षिणानमस्कारांतंकृत्वा ॥ आदित्यायस्वाहाशुक्रायस्वाहा इत्यादि
स्वाहांतैर्नाममंत्रैर्हुतशेषेणबलिंदत्वासर्वोपचारान्कृत्वा॥ॐभूर्भुवस्सुवः आदित्यमुद्वासयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः अंगारक
मुद्वासयामीतिग्रहानुद्वास्याथाग्नेःपश्चात्प्राङ्मुखोयजमानउपवेश्यकलशोदकेनमार्जयति ॥देवस्यत्वेतितिसृभिस्तत्तद्ग्रह
मंत्रैःआपोहिष्ठेत्येतैर्मार्जयित्वा॥सुरास्त्वामभिषिंचंतुब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥इंद्राद्यामातरस्सर्वालक्ष्मीश्चोमासरस्वती॥का
श्यपाद्यामुनयोगंगाद्यास्सरितस्तथा ॥ अनंतादिमहानागागिरयस्सप्तसागराः॥सर्वेत्वामभिषिंचंतुसर्वकाम्यार्थसिद्ध

ये ॥ सूर्यादयोग्रहास्सर्वेसाधिप्रत्यधिदेवताः ॥ पृथिव्यादीनिभूतानिविघ्नोदुर्गादयस्तथा ॥ एतेत्वामभिषिंचंतुसर्वका
मार्थसिद्धये ॥ इत्येतैरभिषिच्यदक्षिणांदद्यात् ॥ कपिलागौरक्तवृषोरौप्यंशंखश्चकांचनं ॥ वस्त्रंचधेनुः कृष्णाचछागोह
स्तीतिदक्षिणाः ॥ अलाभेतत्तत्प्रतिकृतिः तत्तन्मूल्यंहिरण्यंवादद्यात् ॥ तत्तद्धान्यानिवाशांतिकर्मण्यशक्तश्चेत्तत्तद्ग्रहमंत्रा
न्वाजपेत् ॥ एवंकृतेसर्वशांतिर्भवति ॥ इतिप्रयोगमालायांग्रहशांतिप्रयोगः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथसंस्का
रकांडआरभ्यते ॥ तत्रादौगर्भाधानादिसंस्काराणामृतुसंवेशनपूर्वकत्वात्स्त्रीणांप्रथमरजोदर्शनकारणकालनिर्णयादिपूर्व
कमृतुसंवेशनप्रयोगोलिख्यते ॥ स्मृतिमंजर्यांपुराणवचनं ॥ नाभिमूलेस्थितंपुष्पंचतुर्दलसमन्वितं ॥ तस्मिन्सर्वाश्चद
धतेगर्भसंभवकारणं ॥ अधोमुखंस्थितंस्त्रीणांतद्बाल्येमुकुलीकृतं ॥ बाल्यात्परंवयःप्राप्तेमुकुलंविकसंभवेत् ॥ उत्फुल्ला
त्कुसुमात्स्त्रीणांस्वभावेनस्रवेद्रजः ॥ तदाप्रभृतिसर्वासांमासिमासिऋतुर्भवेदिति ॥ अथमासफलं ॥ वराहसंहितायां ॥
प्रथमर्तौद्वितीयेवाशुभाशुभनिरीक्षणं ॥ कर्त्तव्यंज्ञातिभिस्सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥ चैत्रेमासिविशेषेणवैधव्यंलभतेध्रुवं
॥ वैशाखेबहुपुत्राढ्याज्येष्ठेरोगयुताभवेत् ॥ शुचौमृतप्रजाप्रोक्ताश्रावणेधनिनीभवेत् ॥ भाद्रेतुदुर्भगाज्ञेयाह्याश्विनेतुप
यस्विनीकार्त्तिकेनिधनाबालामार्गशीर्षेबहुप्रजा ॥ पौषेस्यात्पुंश्चलीनारीमाघेपुत्रसुखान्विता ॥ फाल्गुनेसर्वसंपन्नाप्रथम
र्तौफलंस्मृतं ॥ अथतिथिफलंश्रीधरीये ॥ प्रथमायांपतिंहंतीद्वितीयायांसुखंभवेत् ॥ तृतीयायांश्रियंभुंक्तेचतुर्थ्यांवृषली
भवेत् ॥ पंचम्यांपुत्रलाभश्चषष्ठ्यांचारित्रविक्रया ॥ सप्तम्यांपुत्रवृद्धिःस्यादष्टम्यांपुत्रनाशनं ॥ नवम्यांरुदतीनित्यंदश

म्यांधर्मशालिनी ॥ एकादश्यांपतिस्निग्धाद्वादश्यांक्रंदिनीभवेत् ॥ त्रयोदश्यांमानधनात्वपराबहुदोषकृत् ॥ पर्वण्यन्य गृहीतास्याद्विद्यादेवंतिथेर्वशात् ॥ स्मृतिरत्ने ॥ शुभंचैवतुपूर्वाण्हेमध्यान्हेमध्यमंफलं ॥ अपराण्हेतुवैधव्यंपूर्वरात्रेशुभं भवेत् ॥ मध्यरात्रेतुमध्यंस्यात्परात्रेशुभान्विता ॥ तिथीनांफलमेवंहिवाराणांफलमुच्यते ॥ भानुवारेभवेद्वंध्याधीरेंदु वारेपतिव्रता ॥ बहुरोगाबहुक्लेशापतिहीनाकुजेदिने ॥ बहुपुत्रवतीसौम्येसर्वसंपद्गुरोर्दिने ॥ सौभाग्यंसुखसंपत्तिः शुक्र वारेपतिव्रता ॥ कष्टबुद्धिर्महाव्याधिः स्वयमर्थस्यचोरिणी ॥ मंदवारेविनष्टास्यात्प्रथमर्त्तौरजस्वला ॥ नारदीयेतु ॥ रु ग्णापतिव्रतादुःखापुत्रिणीभोगभागिनी ॥ पतिप्रियाक्लेशभागासूर्यवारादिषुक्रमात् ॥ इतिवारफलं ॥ अथनक्षत्रफलं ॥ नारदीये ॥ श्रीयुतासुभगापुत्रवतीसौख्यान्वितास्थिता ॥ मानीकुलाधिकानारीअश्विन्यांप्रथमार्त्तवा ॥ १ ॥ दुःशी लास्वैरिणीवंध्यागर्भपातनतत्परा ॥ परप्रेष्याकाकवंध्याभरण्यांप्रथमार्त्तवा ॥ २ ॥ अनाथापूंश्चलीवंध्यागर्भपातनत त्परा॥ प्रेष्यामृतप्रजाचापिवन्हिभेप्रथमार्त्तवा ॥ ३ ॥ सुशीलासुप्रजामान्यापतिभक्तादृढव्रता ॥ गृहार्चनरतानित्यं धातृभेप्रथमार्त्तवा ॥ ४ ॥ गुणान्विताधर्मरतानारीसर्वसहासती ॥ पतिप्रियासुपुत्राढ्याचंद्रभेप्रथमार्त्तवा ॥ ५ ॥ कुलटादुर्भगाकष्टामृतपुत्रावलाजडा ॥ दुष्टाव्रतपरिभ्रष्टारौद्रभेप्रथमार्तवा ॥ ६ ॥ पतिभक्तापुत्रवतीपरसंतानमोदि नी ॥ कुलाचारानुरक्ताढ्याअदित्येप्रथमार्तवा ॥ ७ ॥ पतिप्रियापुत्रवतीमानभोगवतीशुभा ॥ स्वकर्मनिरतादक्षा तिष्यार्क्षेप्रथमार्तवा ॥ ८ ॥ परभर्तृरताप्रेष्याकोपिनीनिर्घृणालसा॥मृषावादीनिदुष्पुत्राभुजंगेप्रथमार्त्तवा ॥ ९ ॥ निर्द्धे

ष्यारोगसंयुक्तासर्वदागेयलोलुपा ॥ पितृवेश्मरतामान्यापैतृभेप्रथमार्तवा ॥ १० ॥ प्रजावतीधर्मरतानिर्वैरामित्रपूजिता
॥ सतीमातृगृहासक्तालक्ष्यर्यमर्क्षैरजस्वला ॥११॥ परकार्यरतादीनादुष्पुत्राक्लेशभागिनी ॥ मलिनीकर्कशाक्रुद्धाभाग्यभेप्र
थमार्तवा॥१२॥निर्द्वेष्याभूरिविभवापुत्राढ्याभोगभागिनी ॥ प्रधानादानकुशलाहस्तर्क्षेप्रथमार्तवा ॥ १३ ॥ चित्रकर्माभो
गिनीचकुशलाक्रयविक्रये ॥ विकीर्णकामाश्लक्ष्णाढ्यात्वाष्ट्रभेप्रथमार्तवा ॥१४॥ बहुवित्तवतीनीरुक्कुशलाशिल्पकर्मणि ॥
पुत्रपौत्रवतीसाध्वीवायुभेप्रथमार्तवा ॥१५॥ नीचकर्मरतादुष्टापानासक्तापराप्रिया ॥ विपुत्रामलिनीक्रुद्धाद्विदैवेप्रथमार्तवा
॥ १६ ॥ स्वामिपक्षान्वितास्वस्यगुणैःसम्यग्विभूषिता ॥ सुपुत्रासुभगाकांतामित्रर्क्षेप्रथमार्तवा ॥ १७ ॥ दुश्चरित्ररता
क्लेशिन्यनर्थापूंश्चलीव्यसुः ॥ दुस्संतानवतीज्येष्ठानक्षत्रेप्रथमार्तवा ॥ १८ ॥ संतानार्थगुणैरल्पैर्युतान्यक्लेशमोचिनी ॥स्व
कर्मनिरतानित्यंमूलभेप्रथमार्तवा॥१९॥ प्रच्छन्नपापादुष्पुत्राप्राणिहिंसनतत्परा॥अजस्त्रंव्यसनासक्तातोयभेप्रथमार्तवा
॥२०॥ कार्याकार्येषुकुशलासदाधर्मानुवर्तिनी ॥ गुणाश्रयाभाग्यवतीविश्वभेप्रथमार्तवा॥२१॥ धनधान्यवतीभोगापुत्रपौ
त्रसमन्विता ॥ कुलानुमोदिनीमान्याविष्णुभेप्रथमार्तवा॥२२॥पुत्रपौत्रान्विताभोगीधनधान्यवतीसती॥स्वकर्मनिरतामा
न्यावसुभेप्रथमार्तवा ॥२३॥ बहुपुत्राधनवतीस्वकर्मनिरतासती ॥ कुलानुमोदिनीमान्यावारुणेप्रथमार्तवा ॥२४॥ बंधकी
बंधनीद्वेष्यानित्यंदूररताबला ॥ शिल्पकार्येषुकुशलाजांघ्रिभेप्रथमार्तवा ॥ २५ ॥ आढ्यापुत्रवतीमान्यासुप्रसन्नापातिप्रि
या ॥ बंधुपूज्याधर्मवत्याहिर्बुध्न्येप्रथमार्तवा ॥ २६ ॥ दृढव्रताधर्मवतीपुत्रसौख्यार्थसंयुता ॥ विख्यातागुणसंपन्नापौष्ण

भप्रथमातवा ॥२७॥ इतिनक्षत्रफलं ॥ अथयोगफलं ॥ परिघस्यतुपूर्वार्धषड्घटिगंडातिगंडयोः ॥ व्याघातुनवशूलेतुनाड्यः
पंचर्तुदर्शने॥ वैधव्यमर्थनाशंचसुतनाशंमहद्भयं ॥ वैधव्यंशत्रुवृद्धिंचदारिद्र्यंक्षीणजीवनं ॥ तेजोहानिमवाप्नोतिसदापुष्पव
तीक्रमात् ॥ इतियोगफलं॥अथराशिफलं॥मेषेसाव्यभिचार.स्याद्वृषभेपरभोगिनी ॥ मिथुनेधनभोगाढ्याकर्कटेव्यभिचा
रिणी॥ पुत्राढ्यासिंव्हराशौतुकन्यायांश्रीमतीतथा ॥ विलक्षणातुलायांतुवृश्चिकेतुपतिव्रता ॥ दुश्चारिणीधनुःपूर्वेत्वपरेतु
पतिव्रता ॥ मकरेमानहीनाचकुंभेनिर्धनवंध्यता ॥ मीनेविक्षलणालग्नेग्रहसंस्थाविवाहवत् ॥ इतिराशिफलं ॥ अथग्र
हफलं ॥ वैधव्यमष्टमेस्थेकेंचंद्रेक्षीणरुचाभवेत् ॥ अंगारकेभर्तृहीनाबुधेचेद्धनपत्यता ॥ दौर्भाग्यमिंद्रसचिवेसापत्न्यं
भार्गवेभवेत् ॥ प्रव्रज्यासूर्यपुत्रेतुराहौतुकलहस्सदा ॥ अशुभंकेतुरन्येतुजामित्रेशुभदाश्शुभाः ॥ नृसिंव्होपि ॥ लग्न
स्यसप्तमस्थानेसूर्योवैधव्यकारकः ॥ पुत्रहानिकरस्त्वारोबुधस्सत्पुत्रदोभवेत् ॥ बृहस्पतिर्धनायुष्यंशुक्रस्सापत्न्यमे
वच ॥ शनैश्चरेतुवंध्यास्याद्राहौतुमरणंध्रुवं ॥ आदित्यभौममंदानांवारवर्गोदयेक्षणैः ॥ मरणंगर्भनाशश्चकुलटत्वंयथा
क्रमं ॥ सौम्यभार्गवजीवानांवारवर्गोदयेक्षणैः ॥ सत्पुत्रसुखमारोग्यंदीर्घमायुः क्रमाद्भवेत् ॥ मनुः ॥ भास्करस्योद
येमृत्युश्चंद्रेस्त्रीमातृकाभवेत् ॥ गर्भस्त्रावःकुजेचैवबुधेपुत्रवतीभवेत्॥ आयुःश्रीःप्रीतिरारोग्यमुदयेगुरुशुक्रयोः॥ मंदोदये
विरोधःस्यात्क्लेशःस्यात्तामसोदये ॥ इतिग्रहफलं ॥ अथहस्तस्थितपात्रलक्षणं ॥ देवरातः ॥ संमार्जनीकाष्ठतृणानिशू
र्पान्हस्तेदधानाकुलटातदास्यात् ॥ तल्पोपभोगेतपनीस्थिताचेद्रष्टुंरजोभाग्यवतीतदास्यात् ॥ नृसिंव्हः ॥ भुक्तौतल्पे

चयानेचतपनीयेचधार्मिके ॥ शुभोपकरणैर्युक्तेशुभेदेशेशुभैर्युते ॥ शुभंस्यादनुकूलर्क्षेराशौसल्संगसंयुते ॥ कश्यपसंहि
तायां ॥ निंदितेदिनवारर्क्षेनाचरेत्तत्रमंगलं ॥ तस्मात्सम्यग्विचार्यैतत्ततोमंगलमाचरेदिति ॥ स्मृतिचंद्रिकायां ॥ प्र
थमर्तौतुपुष्पिण्याःपतिपुत्रवतीस्त्रियः ॥ अक्षतैरासनंकृत्वातस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागंधपुष्पादिदद्यात्तांबूलकं
स्त्रजं ॥ आशिषोवाचयेयुस्ताःपतिपुत्रवतीभव ॥ दीपैर्नीराजनंकुर्यात्सदीपोवासयेद्गृहे ॥ ताःसर्वाःपूजयेत्पश्चाद्गंधपुष्पा
क्षतादिभिः ॥ लवणापूपमुद्गादिदद्यात्ताभ्यःस्वशक्तितः ॥ इति ॥ अथरजस्वलानियमः ॥ अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदं
तधावनं ॥ नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथा ॥ नखानांकृंतनंरज्जुतालपत्रादिबंधनं ॥ दग्धेशरावेभुंजीतपेयंचांज
लिनापिबेत् ॥ अत्रिः ॥ गंधंमाल्यंदिवास्वापंतांबूलंचास्यशोधनं ॥ पाणिपात्रजनस्पर्शपादशौचादिवर्जयेत्॥ अथान्यो
न्यसंभाषणस्पर्शनप्रायश्चित्तं ॥ स्मृतौ ॥ संभाषेतांस्पृशेतांवाब्राह्मण्यौचरजस्वले ॥ अस्नानकालंनाश्नीतामुभेमत्या
मिथःक्वचित् ॥ स्नात्वोपवासंकुर्यातांपंचगव्येनशुद्ध्यतः ॥ उपवासेत्वशक्ताचेत्तत्समंदानमाचरेत् ॥ अथनैमित्तिकस्नानं
॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेरजोदृष्टौपात्रांतरिततोयेनस्नात्वाद्भिस्सिक्तमात्रासांगोपांगवस्त्रपीडनमन्यद्वस्त्रधा
रणंचकृत्वाव्रतंचरेदिति ॥ पुनारजोदर्शनेकाश्यपः ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वंरजोदृष्टवतीयदा ॥ अष्टादशाहात्प्राग्वापित्रि
रात्रमितिनिश्चयः ॥ एकादशाहेत्वेकाहंद्विरात्रंद्वादशेहनि ॥ ऊर्ध्वंत्रिरात्रंविज्ञेयमितिकुंडालिचोदितमिति ॥ कृष्णोपि ॥
रजस्वलाम्रुतिर्वापिप्रसूतिर्वाभवेद्यदि ॥ रात्रिंत्रिभागंकुर्वीतद्वौभागौपूर्वमन्यथेति ॥ अथस्नानं ॥ स्मृतिसंग्रहे॥ रजस्व

लाचतुर्थेन्हिप्रक्षाल्यांगोद्भवान्मलान् ॥ दंतानांधावनंकृत्वासंगवेस्नानमाचरेत् ॥ आतुराचेदृतुमतीतस्याःस्नानंकथंभवेत्॥
स्पृष्ट्वातुतांपरास्नायाद्दशकृत्वाह्यनातुरा ॥ वासोभिर्दशभिश्चैवपरिधाप्ययथाक्रमं ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाथपुण्याहेनवि
शुद्ध्यति ॥ अतुराणांतुसर्वेषामेवंशुद्धिर्विधीयतइति ॥ अथस्नानानंतरंकृत्यमाह विवस्वान् ॥ ऋतुस्नाताभवेन्नारीधृत्वा
शुक्लांबरंशुभं ॥ आचम्यालंकृताभूत्वापुष्पाद्यैस्सूर्यमर्चयेत् ॥ ऋतुस्नातासतीनारीयंस्नेहान्नरमीक्षते ॥ तादृशंजनयेत्पु
त्रंतस्मात्पश्येन्निजंपतिं ॥ नारदीये ॥ओजराश्यंशगेचंद्रेलग्नेपुंग्रहवीक्षिते ॥ अयुग्मदिवसेभार्यांकन्यार्थीकामयेत्पतिः ॥
स्कांदे ॥ द्वादशाष्टचतुर्थस्थेचंद्रेवैनाशिकर्क्षगे ॥ उपवीतियुग्मतिथौननग्नःकामयेत्स्त्रियं ॥ पुत्रार्थीपुरुषस्त्यक्त्वापौ
ष्णमूलाहिपैत्रभं ॥ युग्मर्क्षेभेशशांकेचलग्नेस्त्रीग्रहवीक्षिते ॥ वैधृतौचव्यतीपातेमघायांमूलभेतथा ॥ गंडातिगंडपरिघशू
लयोगेषुवर्जयेत् ॥ एवंनियममाश्रित्यनिषेकीपुरुषोभुवि ॥ लभतेसंततिंयोग्यामिहामुत्रचशर्मणे ॥शास्त्रोक्तदिवसेशुद्धा
क्षामारात्रौपतिव्रता ॥ पतिमेवहरिम्मत्वास्वयमेवरमेतच ॥ बृहस्पतिः ॥ निशाषोडशगन्नारीसंज्ञितर्तुमतीतिसा ॥ ता
वद्योग्याप्रजास्थानेविनाद्याहचतुष्टयमिति ॥यद्यपिऋतावेवगमनंविहितंतथापिकामयमानामनृतावपिगच्छेदित्याहाचा
र्यः ॥ पत्नीमप्यनृतौनेयादियाद्वाभ्यर्थितस्तयेति ॥ अथतिथ्यादिनिर्णयः ॥ श्रीधरीये ॥ षष्ठ्यष्टमींपंचदशींचतुर्थींच
तुर्दशीमप्युभयत्रहित्वा ॥ शेषाःशुभाःस्युस्तिथयोनिषेकेवारास्सिताचार्यशशींदुजानां ॥ कालनिर्णये ॥ रिक्तापर्वा
ष्टमीषष्ठीदिवाजन्मत्रयंतथा ॥ पापग्रहाणांवाराश्चत्याज्याश्चैवानृतौगतिः ॥ अथनक्षत्राणि ॥ विष्णुप्रजेशरविमित्रस

मीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानिनिषेककार्ये ॥ पूज्यानिपुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्याश्चमध्यमफलाविफलाःस्युरन्याः
॥ अत्रजन्मत्रयमपिवर्ज्यमाहबृहस्पतिः ॥ श्राद्धंपित्र्यंचिकित्सांचमैथुनाभ्यंजनेतथा ॥ चौलोपनयनादीनिवर्जयेत्त्रिषुज
न्मसु ॥ अथराशयः ॥ वृषभमिथुनकर्किसिंहकन्यातुलाधरचापझषाःशुभाभवंति ॥ यदिशुभबलशालिनोनुकूला
निधनशुद्धियुतानिषेककार्ये ॥ तत्रेतिकर्तव्यतामाहश्रीमतिः ॥ वेदागमोक्तसमयेरुचिरेप्रदेशेवाजीकृतेनजितरोषभये
नपुंसा ॥ मंत्रौषधप्रवरतीर्थजलोज्ज्वलेषुकांताजनेष्वथनिषेकविधिर्विधेयः ॥ (वाजीकृतेनभुक्तवतेत्यर्थः) ॥ इतिका
लनिर्णयः ॥ अथपतिनियमः ॥ अथयदिस्त्रीरजस्वलाभवतितयासहनसंभाषेत्सहनोपविशेत् ॥ नास्याउपभोगंकुर्या
त्तत्रजातःपतितोभवति ॥ यांस्नातामप्यरण्येगच्छतिततउत्पन्नस्तेनोभवतियास्नातितस्यांजातउदकेम्रियतेयाभ्यंक्तेतत्र
जातोदुश्चर्मा ॥ यालिखतितत्रदुष्टः ॥ याआंक्तेतत्रांधकः ॥ यादंतधावनंकरोतितस्यांक्रिमिदन्तः ॥ यानखनिकृंतनंक
रोतितस्यांकुनखी ॥ याप्राणिनोहंतितस्यांनपुंसकः ॥ यारज्जुंसृजतितस्यांजातउद्बंधनेनम्रियते ॥ यापर्णेभुंक्तेतस्या
मुन्मत्तोजायते ॥ याऱ्हस्वपात्रेणभुंक्तेपिबतिवातस्यांऱ्हस्वोजायते ॥ अतइत्येतत्सर्वंवर्जयित्वाव्रतंचरेत् ॥ दिवास्वापम
लंकारंक्रीडांशिल्पक्रियांतथा ॥ ग्रहकर्माणितांबूलमध्वानंरात्रिभोजनं ॥ ज्योतिषांदर्शनंस्पर्शमन्नेमांसाशनंतथा ॥ हस
नंशयनंतल्पेप्रजानिश्रेयसार्थिनी ॥ एतत्सर्वंवर्जयेदितिशेषः ॥ चतुर्थेदिनेस्नानानंतरंपतिंपश्येत्सूर्यंवा॥ इतिरजस्व
लानियमः ॥ तत्रादौग्रहशांतिमृतुशांतिंसमानतंत्रेणभिन्नतंत्रेणवाकुर्यात् ॥ तथाचप्रयोगमंजर्यां ॥ कर्माणितुल्यपाका

निविधीयंतेस्वभावतः ॥ यान्येकबर्हिरिध्माज्यस्विष्टकृंतहितानितु ॥ ग्रंथांतरे ॥ यत्रैकस्मिन्कालेतत्तन्निमित्तानुरोधेनयु
गपत्प्रवृत्तानामनेकपाकयज्ञानांतंत्रावृत्तिरास्तिनवेत्याशंकायामाह ॥ अनेकेपाकयज्ञाःस्युरेकस्मिन्कालएवचेत् ॥ स
मानतंत्रकाःकार्यानतंत्रावृत्तिरिष्यते ॥ पाकयज्ञोनामचरुपूर्वोयज्ञःपाकयज्ञः ॥ अतएवशांतिकपौष्टिकादीनामपियज्ञ
त्वमितिविष्णुभट्टोक्तेश्च ॥ प्रयोगरत्नेपि ॥ एवंविघ्नंतुसंपूज्यग्रहांश्चैवविधानतः ॥ कर्मणांफलमाप्नोतियाज्ञवल्क्येनक
र्मचेति ॥ फलसिद्धावविघ्नार्थत्वेनग्रहयज्ञस्यावश्यकत्वोक्तेः ॥ शौनकः ॥ आर्तवानांतुनारीणांशांतिंवक्ष्यामिशौनकः॥
इत्युपक्रम्य ग्रहातिथ्यपुरस्सरमितिप्रकरणोक्तेरावश्यकत्वादेककालकर्तृकाणांचविशेषवचनाभावेतंत्रेणकर्तव्यत्वाद्ग्रह म
खपूर्वकंतंत्रेगशांतिप्रयोगउच्यत इति ॥ अथर्तुशांतिप्रयोगः ॥ स्त्रीणांप्रथमरजोदर्शनकालेतिथिवारनक्षत्रयोगकर
णलग्नानांमध्येन्यतमस्यदुष्टत्वात्तद्दोषपरिहारार्थमृतुशांतिंकुर्यात् ॥ यथा ॥ चतुर्थेपंचमेन्यस्मिन्वाशुभेदिनेप्रातस्स्नाना
दिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वास्नानपवनादिमंत्रप्रोक्षणांतंकृत्वापुनराचमनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य नांदीसमा
राधनंकर्तुंगणपतिपूजनंस्वस्तिपुण्याहवाचनंकरिष्य इतिसंकल्प्य तत्कृत्वापुनःप्राणानायम्यग्रहशांतिमृतुशांतिगर्भा
धानाख्यकर्मकर्तुंस्वस्तिपुण्याहवाचनाख्यंकर्मकरिष्य इतिसंकल्प्य ॥ तत्कृत्वाआदित्यादिनवग्रहाः प्रीयंतांसविताप्री
यतांवेधाःप्रीयतामितिविशेषः ॥ अथप्रोक्षणांतंकृत्वाचार्यादीन्वृत्वापुनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममभार्यायाः
प्रथमरजोदर्शनकालेतिथिवारनक्षत्रयोगकरणदोषशांत्यर्थमृतुशांतिंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ श्वेतमृद्भिरष्टदलपद्मंविलि

ख्यतदुपरिप्रस्थाष्टभिर्धान्यैस्तदर्धैस्तंडुलैस्तदर्धैस्तिलैश्चारत्निमात्रंसमचतुरस्रंस्थंडिलंकृत्वातदुपर्यष्टदलपद्मंविलिख्यत
स्मिन्तंतुवेष्टितंसुधूपितंकलशन्निधायप्रोक्ष्यतस्मिन्नुदगग्रंकूर्चमंतर्धाय ॥ ॐआपोवाइदगुँसर्वंविश्वाभूतान्यापः प्राणावा
आपः ॥ पशवआपोन्नमापोमृतमापस्संम्राडापोविराडापःस्वराडापश्छंदागुँस्यापोज्योतीगुँष्यापोयजूगुँष्यापस्सत्यमा
पस्सर्वादेवताआपोभूर्भुवस्सुवरापॐ ॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिश्चकलशमुदकैः पूरयित्वापंचत्वक्पंचपल्लवांश्चनिक्षिप्ययु
ग्मेननववस्त्रेणाच्छाद्यबिल्वपल्लवैश्चूतपल्लवैश्चावकीर्यकूर्चमंतर्धायनारिकेलफलेनापिधायपुरुषंपुंडरीकाक्षंध्यात्वाऋतुशां
तिसूक्तपठनार्थंपूर्वस्यांदिश्यृत्विजंत्वामहंवृणे ॥ एवंदक्षिणस्यांदिश्यृत्विजं ॥ पश्चिमायांदिशि ॥ उत्तरस्यांदिशिऋत्वि
जंत्वामहंवृणे ॥ इतिचतुर्दिक्षुचतुरोष्टौषड्वाऋत्विजोवरयित्वागंधादिभिरभ्यर्च्य परिस्तीर्यमहीद्यौःपृथिवीचनइत्यादि
भिः कलशस्थापनादिपूजांतंकृत्वा ॥ ॐभूः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐभुवः पुरुषं ॥ ओगुँसुवः पुरुषं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः
पुरुषं ॥ आवाहयामीत्यावाह्यषोडशोपचारान्कृत्वा ॥ कलशस्यमुखेविष्णुरित्यादिभिः कलशंध्यात्वाततस्सर्वेकुंभमन्वा
रभ्यजपंति ॥ ॐनारायणायविद्महेवासुदेवायधीमहि ॥ तन्नोविष्णुः प्रचोदयात् ॥ इतिवैष्णवींगायत्रींसहस्राष्टकंशता
ष्टकंवाजपित्वावेदादीन्जपति ॥ ॐअग्निमीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजं॥होतारंरत्नधातमं ॥ इषेत्वा*॥*यज्ञस्य*॥*शुंधध्व
मितित्रिरनुवाकान्॥अग्नआयाहि*॥*शन्नोदेवीरितिद्वौप्रतीकौ॥आपोहिष्ठेतितिस्रः॥हिरण्यवर्णाइतिचतस्रः॥पवमानस्सु
वर्जनइत्येकमनुवाकं॥सहस्रशीर्षापुरुषइत्येकमनुवाकं ॥ अथपंचशांतिः ॥ भद्रंकर्णेभिःशृणुयामदेवाः॥भद्रंपश्येमाक्षभिर्य

जत्रा॥स्थिरैरंगैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिः॥व्यशेमदेवहितंयदायुः॥स्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः॥स्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः ॥स्वस्ति
नस्तार्क्ष्योअरिष्टनेमिः॥स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु॥ॐशांतिःशांतिःशांतिः॥१॥ॐनमोब्रह्मणेनमोअस्त्वग्नयेनमःपृथिव्यैन
मओषधीभ्यः॥नमोवाचेनमोवाचस्पतयेनमोविष्णवेबृहतेकरोमि॥ॐशांतिःशांतिःशांतिः॥ २ ॥ॐतच्छंयोरावृणीमहे॥गा
तुंयज्ञाय॥गातुंयज्ञपतये॥दैवीस्वस्तिरस्तुनः॥स्वस्तिर्मानुषेभ्यः॥ऊर्ध्वंजिगातुभेषजं॥शन्नोअस्तुद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ॐशां
तिःशांतिःशांतिः ॥ ३ ॥ ॐनमोवाचेयाचोदितायाचानुदितातस्यैवाचेनमोनमोवाचेनमोवाचस्पतयेनमऋषिभ्योमंत्रकृ
द्भ्योमंत्रपतिभ्योमामामृषयोमंत्रकृतोमंत्रपतयः परादुर्माहमृषीन्मंत्रकृतोमंत्रपतीन्परादांवैश्वदेवींवाचमुद्यासग्ँशिवामद
स्तांजुष्टांदेवेभ्यः शर्ममेद्यौः शर्मपृथिवीशर्मविश्वमिदं जगत् ॥शर्मचंद्रश्चसूर्यश्चशर्मब्रह्मप्रजापती ॥ भूतंवदिष्येभुवनंवदि
ष्येतेजोवदिष्येयशोवदिष्येतपोवदिष्येब्रह्मवदिष्येसत्यंवदिष्येतस्माअहमिदमुपस्तरणमुपसृणउपस्तरणंमेप्रजायैपशू
नांभूयादुपस्तरणमहंप्रजायैपशूनांभूयासंप्राणापानौमृत्योर्मापातंप्राणापानौमामाहासिष्टंमधुमनिष्येमधुजनिष्येमधुव
क्ष्यामिमधुवदिष्यामिमधुमतींदेवेभ्योवाचमुद्यासग्ँशुश्रूषेण्यांमनुष्येभ्यस्तंमादेवाअवंतुशोभायैपितरोनुमदंतु ॥ ॐशां
तिःशांतिःशांतिः ॥ ४ ॥ शन्नोवातःपवतांमातरिश्वाशन्नस्तपतुसूर्यः ॥ अहानिशंभवंतुनश्शग्ँरात्रिःप्रतिधीयतां ॥ श
मुषानोव्युच्छतुशमादित्यउदेतुनः ॥ शिवानश्शंतमाभवसुमृडीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि ॥ इडायैवास्त्वासिवास्तु
मद्वास्तुमंतोभूयास्ममावास्तोच्छित्स्मह्यवास्तुस्सभूयाद्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मः ॥ प्रतिष्ठासिप्रतिष्ठावंतोभूयास्ममा

प्रतिष्ठायाञ्छिथ्रस्मेह्यप्रतिष्ठस्सभूयाद्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मः ॥ आवातवाहिभेषजंविवातवाहियद्रपः॥ त्वगुँहिविश्वभे
षजोदेवानांदूतईयसे ॥ द्वाविमौवातोवातआसिंधोरापरावतः ॥ दक्षंमेअन्यआवातुपरान्योवातुयद्रपः ॥ यददोवा
ततेग्रहेमृतस्यनिधिर्हितः ॥ ततोनोदेहिजीवसेततोनोधेहिभेषजं ॥ ततोनोमहआवहवातआवातुभेषजगुँशंभूर्मयोभूर्नो
हृदे ॥ प्रणआयुगुँसितारिषत् ॥ इंद्रस्यग्रहोसितंत्वाप्रपद्येसगुँसाश्वः ॥ सहयन्मेअस्तितेन ॥ भूःप्रपद्येभूवः प्रपद्येसु
वःप्रपद्येभूर्भुवस्सुवःप्रपद्येवायुंप्रपद्येनार्तांदेवतांप्रपद्येश्मानमाखणंप्रपद्येप्रजापतेर्ब्रह्मकोशंब्रह्मप्रपद्यऊँप्रपद्ये ॥ अंतरि
क्षंमउर्वंतरंबृहदग्नयः पर्वताश्चययावातस्वस्त्यास्वस्तिमांतयास्वस्त्यास्वामिमानसानि ॥ प्राणापानौमृत्योर्मापातंप्राणा
पानौमामाहासिष्टंमयिमेधांमयिप्रजांमय्यग्निस्तेजोदधातुमयिमेधांमयिप्रजांमयींद्रइंद्रियंदधातुमयिमेधांमयिप्रजांमयि
सूर्योभ्राजोदधातु ॥ २ ॥ द्युभिरक्तुभिःपरिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिः ॥ तन्नोमित्रोवरुणोमामहंतामदितिस्सिं
धुःपृथिवीउतद्यौः ॥ कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधस्सखा ॥ कयाशचिष्ठयावृता ॥ कस्त्वासत्योमदानांमगुँहिष्ठोमत्स
दंधसः ॥ दृढाचिदारुजेवसु ॥ अभीषुणस्सखीनामविताजरितृणां ॥ शतंभवास्यूतिभिः ॥ वयस्सुपर्णाउपसेदुरिंद्रंप्रिय
मेधाऋषयोनाधमानाः ॥ अपध्वांतमूर्णुहिपूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धान् ॥ ३ ॥ शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपी
तये ॥ शंयोरभिस्रवंतुनः ॥ ईशानावार्याणांक्षयंतीश्चर्षणीनां ॥ अपोयाचामिभेषजं ॥ सुमित्रानआपओषधयस्संतुदु
र्मित्रास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मः ॥ आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन ॥ महेरणायचक्षसे ॥ योवःशिव

तमोरसस्तस्यभाजयतेहनः ॥ उशतीरिवमातरः॥ तस्माअरंगमामवोयस्यक्षयायजिन्वथ ॥ आपोजनयथाचनः ॥४॥
पृथिवीशांतासाग्निनाशांतासामेशांताशुचगुँशमयतु ॥ अंतरिक्षगुँशांतंतद्वायुनाशांतंतन्मेशांतगुँशुचगुँशमयतु ॥ द्यौःशां
तासादित्येनशांतासामेशांताशुचगुँशमयतु ॥ पृथिवीशांतिरंतरिक्षगुँशांतिर्द्यौश्शांतिर्दिशश्शांतिरवांतरदिशाश्शांतिरग्निः
शांतिर्वायुश्शांतिरादित्यःशांतिश्चंद्रमाश्शांतिर्नक्षत्राणिशांतिरापःशांतिरोषधयःशांतिर्वनस्पतयःशांतिर्गौःशांतिरजाशांति
रश्वःशांतिःपुरुषश्शांतिर्ब्रह्मशांतिर्ब्राह्मणःशांतिःशांतिरेवशांतिश्शांतिर्मेअस्तुशांतिः ॥ तयाहगुँशांत्यासर्वशांत्यामह्यंद्वि
पदेचतुष्पदेचशांतिंकरोमिशांतिर्मेअस्तुशांतिः ॥ एहश्रीश्चह्रीश्चधृतिश्चतपोमेधाप्रतिष्ठाश्रद्धासत्यंधर्मश्चैतानिमोत्तिष्ठं
तमनूत्तिष्ठतुमामागुँश्रीश्चह्रीश्चधृतिश्चतपोमेधाप्रतिष्ठाश्रद्धासत्यंधर्मश्चैतानिमामाहासिषुः ॥ उदायुषास्वायुषोदोषधी
नागुँरसेनोत्पर्जन्यस्यशुष्मेणोदस्थाममृतागुँअनु ॥ तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ॥ पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदः
शतंनंदामशरदःशतंमोदामशरदःशतंभवामशरदःशतगुँशृणुवामशरदःशतंप्रब्रवामशरदःशतमजीतास्यामशरदःशतंज्यो
क्सूर्यंदृशे॥यउदगान्महतोर्णवाद्विभ्राजमानस्सरिरस्यमध्यात्समावृषभोलोहिताक्षस्सूर्योविपश्चिन्मनसापुनातु॥ब्रह्मणा
श्चोतन्यसिब्रह्मणआणीस्थोब्रह्मणआवपनमसिधारितेयंपृथिवीब्रह्मणामहीधारितमेनेनमहदंतरिक्षंदिवंदाधारपृथिवीगुँ
सदेवांयदहंवेदतदहंधारयाणिमामद्वेदोधिविस्रसत् ॥ मेधामनीषेमाविशतागुँसमीचीभूतस्यभव्यस्यावरुध्यैसर्वमायुरया
णिसर्वमायुरयाणि ॥ आभिर्गीर्भिर्यदतोनऊनमाप्याययहरिवोवर्द्धमानः॥ यदास्तोतृभ्योमहिगात्रारुजासिभूयिष्ठभाजो

अधतेस्याम ॥ ब्रह्मप्रावादिष्मतन्नोमाहासीत् ॥ ॐशांतिःशांतिःशांतिः ॥ ॐशन्नस्तन्नोमाहासीत् ॥ ॐशांतिःशांति
शांतिः ॥ नमस्तेरुद्रमन्यवइतिप्रश्नं ॥ अग्नाविष्णूसजोषसेत्येकादशानुवाकान् ॥ ऋचांप्राचीमहतीदिगुच्यते ॥ दक्षि
णामाहुर्यजुषामपारां ॥ अथर्वणामंगिरसांप्रतीची ॥ साम्नामुदीचीमहतीदिगुच्यते ॥ ऋग्भिःपूर्वाण्हेदिविदेवईयते ।
यजुर्वेदेतिष्ठतिमध्येअन्हः ॥ सामवेदेनास्तमयेमहीयते ॥ वेदैरशून्यस्त्रिभिरेतिसूर्यः ॥ ऋग्भ्योजातागुँसर्वशोमूर्तिमाहुः ॥
सर्वागतिर्याजुषीहैवशश्वत् ॥ सर्वंतेजस्सामरूप्यगुँहशश्वत् ॥ सर्वगुँहेदंब्रह्मणाहैवसृष्टं ॥ ऋग्भ्योजातंवैश्यंवर्णमाहु
॥ यजुर्वेदंक्षत्रियस्याहुर्योनिं ॥ सामवेदोब्राह्मणानांप्रसूतिः ॥पूर्वेपूर्वेभ्योवचएतदूचुः ॥ आदर्शमग्निंचिन्वानाः ॥ पूर्वेवि
श्वसृजोमृताः ॥ शतंवर्षसहस्राणि ॥ दीक्षितास्सत्रमासत ॥ २ ॥ तपआसीद्गृहपतिः ॥ ब्रह्मब्रह्माभवत्स्वयं ॥ सत्यगुँ
हहोतैषामासीत् ॥ यद्विश्वसृजआसत ॥ अमृतमेभ्यउदगायत् ॥ सहस्रंपरिवत्सरान् ॥ भूतगुँहप्रस्तोतैषामासीत् ।
भविष्यत्प्रतिचाहरत् ॥ प्राणोअध्वर्युरभवत् ॥ इदगुँसर्वगुँसिषासतां ॥ ३ ॥ अपानोविद्वानावृतः ॥ प्रतिप्रातिष्ठदध्वरे
॥ आर्तवाउपगातारः ॥ सदस्याऋतवोभवन् ॥ अर्धमासाश्चमासाश्च ॥ चमसाध्वर्यवोभवन् ॥ अशगुँसद्ब्रह्मणस्तेज
॥ अच्छावाकोभवद्यशः ॥ ऋतमेषांप्रशास्तासीत् ॥ यद्विश्वसृजआसन् ॥ ४ ॥ ऊर्ग्राजानमुदवहत् ॥ ध्रुवगोपः सह
भवत् ॥ ओजोभ्यष्टौग्रावणः ॥ यद्विश्वसृजआसत ॥ अपचितिः पोत्रियामयजत् ॥ नेष्ट्रियामयजत्त्विषिः ॥ आग्नीध्रा
द्विदुषीसत्यं ॥ श्रद्धाहैवायजत्स्वयं ॥ इरापत्नीविश्वसृजां ॥ आकूतिरपिनद्धहिः ॥ ५ ॥ इध्मगुँहक्षुच्चैभ्यउग्रे ॥ तृष्णा

चावहतामुभे ॥ वागेषागुँसुब्रह्मण्यासीत् ॥ छंदोयोगान्विजानती ॥ कल्पतंत्राणितन्वानः ॥ सगुँस्थाश्वसर्वशः ॥ अ
होरात्रेपशुपाल्यौ ॥ मुहूर्ताः प्रेष्याअभवन् ॥ मृत्युस्तदभवद्धाता ॥ शमितोग्रोविशांपतिः ॥६॥विश्वसृजः प्रथमास्स
त्रमासत ॥ सहस्त्रसमंप्रसृतेनयंतः ॥ तपोहजज्ञेभुवनस्यगोपाः ॥ हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्मनाम ॥ येनसूर्यस्तपतितेज
सेद्धः ॥ पितापुत्रेणपितृमान्योनियोनौ ॥ नावेदविन्मनुतेतंबृहंतं॥सर्वानभूमात्मानगुँसंपराये॥एषनित्योमहिमाब्राह्मण
स्य ॥नकर्मणावर्द्धतेनोकनीयान्॥ ७ ॥ तस्यैवात्मापदवित्तंविदित्वा॥ नकर्मणालिप्यतेपापकेन॥पंचपंचाशतस्त्रिवृतस्सं
वत्सराः ॥ पंचपंचाशतःपंचदशाः॥पंचपंचाशतस्सप्तदशाः॥पंचपंचाशतएकविगुँशाः॥ विश्वसृजागुँसहस्त्रसंवत्सरं ॥एते
नवैविश्वसृजइदंविश्वमसृजंत॥यद्विश्वमसृजंत॥तस्माद्विश्वसृजः ॥ विश्वमेनाननुप्रजायते ॥ ब्रह्मणस्सायुज्यगुँसलोकतां
याति ॥ एतासामेवदेवतानागुँसायुज्यं ॥ सार्ष्टितागुँसमानलोकतांयंति ॥ यएतदुपयंति ॥ येचैनत्प्राहुः ॥ एभ्यःश्वै
नत्प्राहुः ॥ ॐ इतिजपित्वाओमितिकुंभमुत्थाप्यभद्रासनेकन्यामुपवेश्य ॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचत
सृभिः पवमानस्सुवर्जनइत्यादिभिर्मार्जयित्वाथर्त्विजस्तिथिवारनक्षत्रयोगकरणादिजनितसमस्तदोषपरिहारोस्त्वित्या
शीर्वादपुरस्सरंतांश्नापयित्वामंगलवस्त्रादिभिरलंकृत्यपंचगव्यंसगुँस्कृत्य ॥ यत्वगस्थिगतंपापंदेहेतिष्ठतिमामके ॥ प्रा
शनंपंचगव्यस्यदहत्वग्निरिवेंधनमितिमंत्रेणपंचगव्यंप्राशयित्वाहोमंकुर्यात् ग्रहशांतिऋतुशांतिहोमंकर्तुंस्थलशुद्ध्यर्थंस्थं
डिलोल्लेखनाख्यंकर्मकरिष्य इतिसंकल्प्य ॥ अग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वाकर्ताप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममभार्यायाः॥

प्रथमरजोदर्शनकालेगर्भाधानकालेचा।दित्यादीनांनवानांग्रहाणांशुभैकादशस्थानफलावाप्त्यर्थंमासतिथिवारनक्षत्रयोग
करणजनितसमस्तदोषशांत्यर्थंनवग्रहमखपूर्वकमृतुशांतिहोमंसमानतंत्रेणकरिष्ये ॥ नवग्रहर्तुशांतिहोमःकर्म आधार
वत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्यभागौकपिलोनामाग्निरित्यादिसर्वंपूर्ववदुक्त्वाशांतिहोमेवरदोनामाग्निःसविता
देवताचरुर्हविः ॥ प्रधानहोमेब्रह्माविष्णुरुद्रत्र्यंबकादयोदेवताः पलाशसमिच्चर्वाज्यतिलद्रव्याणिहवींषिसोमराजचरु
णाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यब्रह्मबृहस्पतयइत्येतेस्विष्टकृद्देवताः आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताः एताअंगदेवताः प्रधानदे
वताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानादिकंकुर्यात् ॥ यदिपृथक्क्रियतेतदावरदोनामाग्निरित्यादिकमुक्त्वान्वाधानाद्यग्निमुखांतंकृ
त्वापक्कहोमादिकंकुर्यात् ॥ अथप्रणीताभ्यःकृत्वानवग्रहान्पूर्ववत्संपूज्यकलशस्थापनंचकृत्वानवग्रहेभ्यः पूर्ववत्पक्कंहुत्वा
समिच्चर्वाज्यतिलव्रीहिहोमांश्चपूर्ववत्कृत्वाथर्तुशांतिप्रधानपक्कहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ॐ भूर्भुवस्सुवरों तत्सवि
तुः *॥* दयात्स्वाहा ॥ इतिपक्कंहुत्वाथविष्णुसूक्तेनशताष्टकसंख्ययापालाशसमिधोहुत्वा ब्रह्मसूक्तेनान्नंरुद्रसूक्तेना
ज्यंप्रतिमंत्रंजुहुयात्तेषामष्टादशकृत्वइतिसूत्रं ॥ यथा ॥ विष्णोर्नुकं *॥* तदस्यप्रियं *॥* प्रतद्विष्णुः *॥* परोमात्र
या *॥* विचक्रमे *॥* त्रिर्देवइतिषड्विष्णुसूक्तं ॥ सर्वत्रविष्णवइदं ॥ ब्रह्मजज्ञानं *॥* पितावैराजा *॥*ब्रह्मदेवानजन
यत् *॥* अंतरस्मिन्निमेलोकाः *॥* ब्रह्मन्देवास्त्रयः *॥* चतस्रआशाइतिषड्ब्रह्मसूक्तं ॥ सर्वत्रब्रह्मणइदं ॥ परिणो
रुद्रः *॥* स्तुहिश्रुतं *॥* मीढुष्टमा *॥* अर्हन्बिभर्षि *॥* त्वमग्नेरुद्रो *॥*आवोराजानमितिषड्रुद्रसूक्तं॥ॐ अर्हन्बिभर्षिसा

यकानिधन्व ॥ अर्हन्निष्कंयजतंविश्वरूपं ॥ अर्हन्निदंदयसेविश्वमभ्वं ॥ नवाओजीयोरुद्रत्वदस्तिस्वाहा ॥ ॐत्वमग्ने रुद्रोअसुरोमहोदिवः ॥त्वगुँशर्धोमारुतंपृक्षईशिषे ॥ त्वंवातैररुणैर्यासिशंगयः ॥ त्वंपूषाविधतः पासिनुत्मनास्वाहा ॥ ॐ आवोराजानमध्वरस्यरुद्रगुँहोतारगुँसत्ययजगुँरोदस्योः ॥ अग्निंपुरातनयित्नूरचित्ताद्धिरण्यरूपमवसेकृणुध्वगुँस्वा हा॥सर्वत्ररुद्रायेदं॥एवमेवप्रतिसूक्तमष्टादशकृत्वाहुतेप्र त्येकमष्टोतरशतंभवति॥अथायुष्यहोमः॥ॐयोब्रह्माब्रह्मणउज्ज भार॥* ईशानायदेवायेदं ॥१॥ॐ विभ्राजमानः *॥* घर्मरुचयेदेवायेदं॥२॥ब्रह्मज्योतिः*॥* ॐब्रह्मज्योतिषेयमायेदं ॥ ॥ ३ ॥ श्रियंलक्ष्मीं *॥*श्रियैलक्ष्म्याऔपलायाअंबिकायैगवइंद्रसेनायाइदं ॥ ४ ॥ दाक्षायण्यः *॥*दाक्षायणीभ्यइ दं ॥ ५ ॥ दिव्यागणा *॥* दिव्येभ्योगणेभ्यइदं ॥ ६ ॥ एकः पुरस्तात् *॥* देवायेदं ॥ ७ ॥ वसून्रुद्रानादित्यान् *॥* वसुभ्योरुद्रेभ्योआदित्येभ्योमरुद्भ्यस्साध्येभ्योऋभुभ्योयज्ञेभ्योगंधर्वेभ्यःपितृभ्योभृगुभ्यस्सर्पेभ्योंगिरोभ्यइदं ॥८ ॥इ त्यष्टभिस्समिच्चवाज्यानिहुत्वात्र्यंबकमंत्रेणाष्टसहस्रमष्टशतंवातिलहोमंहुत्वाथस्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधाय व्याहृ तिभिरुपहुत्यग्रहशांतिः कृताचेदर्यमणंबृहस्पतिमितिस्विष्टकृत्॥ विशेषविहितत्वात् ॥ अन्यथाहव्यवाहमितिस्विष्टकृतं हुत्वाजयप्रभृतिसर्वंयथावत्कृत्वापूर्ववद्ग्रहानभ्यर्च्य दक्षिणादिकंसर्वंपूर्ववदेवकुर्यात् ॥ इतिग्रहशांतिऋतुशांतिसमानतंत्र प्रयोगः ॥अथपंचगव्यं॥स्वस्तिकमध्येतंडुलोपरिमृन्मयादिपात्रन्निधायतदुत्तरभागेपूर्वेगोमूत्रंदक्षिणेगोमयंपश्चिमेक्षीर मुत्तरेदधिमध्येघृतंवायव्येकुशोदकमितिसादयित्वासनप्राणायामौकृत्वाअस्याःकुमार्याः प्रथमरजोदर्शनदोषपरिहारद्वा

राशरीरशुद्ध्यर्थंपंचगव्यप्राशनंकर्तुंपंचगव्यस्थापनंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ गोमूत्रमादित्यदैवत्यंगोमयंवायुदैवत्यंक्षीरं
सोमदैवत्यंदधिशुक्रदैवत्यमाज्यंवन्हिदैवत्यंकुशोदकंगंधर्वदैवत्यमितिभावयित्वासंपूज्यपूर्वस्थापितपात्रेयोजयति ॥ गा
यत्र्यागोमूत्रंगंधद्वारामितिगोमयमाप्यायस्वेतिक्षीरंदधिक्राव्णइति दधिशुक्रमसीत्याज्यंदेवस्यत्वेतिकुशोदकमितिसंयो
ज्यापोहिष्ठेत्यालोडयमानस्तोकइत्यभिमंत्र्य गायत्र्यासवितारमावाह्यसंपूज्यगायत्र्याप्रणवेनचाभिमंत्र्य यत्वगस्थिगत
मितिप्राशयेत् ॥ इतिपंचगव्यविधिः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथग्रहस्थस्यस्त्रियाभ्यनुज्ञातस्यर्तुसंवेशनप्रथम
विच्छेदप्रायश्चित्तमुच्यते॥तदुक्तंविष्णुभट्टो॥ब्राह्मणेभ्योनिवेद्यतदुपदिष्टव्रतंचारित्वाकृच्छ्रामितिकेचित्॥त्रिशतप्रणायामंवा
॥तदुक्तंस्मृतिसंग्रहे ॥ ऋतुस्नातांनचेद्गच्छेन्नियतांब्रह्मचारिणीं ॥नियमातिक्रमात्तस्यप्राणायामशतत्रयमिति॥सार्धैककृच्छ्
मित्यर्थः ॥ ततोग्निमुपसमाधायप्राणानायम्यप्रथमर्तुसंवेशनविच्छेदप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ प्रायश्चित्तहोमःकर्मांघा
रवत्तंत्रामित्यादिचित्तिर्नामाग्निःजातवेदोग्निर्दैवता ॥ चरुर्हविरित्यादिसंकल्प्याग्निमुखांतंकृत्वा ॥ पक्कमवदाय ॥ ॐयस्त्वा
हृदा*॥*अमृतत्वमश्यां॥यस्मैत्वं * स्वस्तिस्वाहा ॥ जातवेदसेग्नयइदं॥अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधाय॥ॐमधुश्च
स्वाहा॥मधवइदं॥ॐमाधवश्चस्वाहा॥माधवायेदं॥ॐगुँशुक्रश्चस्वाहा॥शुक्रायेदं॥ॐगुँशुचिश्चस्वाहा॥शुचयइदं ॥ॐनभ
श्चस्वाहा॥नभसइदं॥ॐनभस्यश्चस्वाहा ॥ नभस्यायेदं ॥ ॐइषश्चस्वाहा ॥इषायेदं ॥ ॐऊर्जश्चस्वाहा ॥ ऊर्जायेदं
॥ॐसहश्चस्वाहा॥सहायेदं ॥ ॐसहस्यश्चस्वाहा ॥ सहस्यायेदं ॥ ॐतपश्चस्वाहा ॥ तपायेदं॥ ॐतपस्यश्चस्वाहा

तपस्यायेदं॥ इतिद्वादशस्रुवाहुतीर्हुत्वाथस्विष्टकृत्प्रभृतिवरदानांतंपक्वशेषमाज्यशेषंचोभौजायापतीप्राश्नीयातां॥गायत्र्या
प्राश्यापआचम्य ॥ यतइंद्रभयामहे ॥ स्वस्तिदाविशस्पतिरितिजठरमभिमृश्यशेषंसमापयेत् ॥ इतिऋतुसंवेशनप्रथ
मविच्छेदप्रायश्चित्तप्रयोगः ॥ ७ ॥अथर्तुसंवेशनगर्भाधानयोस्समानतंत्रप्रयोगः॥ पारिजाते ॥ प्रथमेवाद्वितीयेवातृतीये
त्वशुभंभवेत् ॥ गर्भाधानंनकुर्वीतचतुर्थाद्याःशुभावहाः ॥ गुरौशुक्रेविरुद्धेचलाधिमासेमलिम्लुचे॥ अतीतस्यनिषेकस्य
गर्भाधानंप्रजाक्षयं ॥ उत्सवेषूत्सवेषुसीमंतऋतुजन्मसु ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैवमौढ्यदोषोनविद्यते ॥ इत्यनेनकालप्राप्त
मृतुसंवेशनादिकंकर्तव्यं॥ अतीतंचेत्कालांतरेसुमुहूर्तेकर्तव्यमित्युक्तंभवति ॥ अथकालनिर्णयः॥ चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीचतुर्द
शीपर्वसंक्रांतिव्यतीपातवैधृतिभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषामघाफल्गुनीविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाइतिदशनक्षत्राणि
जन्मत्रयरव्यंगारकशनिवारान्मेषवृश्चिकमकरकुंभराशींश्चवर्जयित्वायुग्मतिथिषुविषमतिथिषुवाएकादशंत्रयोदशदिनंच
वर्जयित्वाऋतुसंवेशनंकुर्यात् ॥प्रयोगरत्ने ॥ मंत्रैः प्रवेधसेयस्त्वायस्मैत्वंत्वेसुपुत्रकैः ॥ चतस्रोन्नाहुतीरंत्येहोतव्यामे
क्षणान्विताः ॥ ज्येष्ठाद्यैराज्यमष्टाभिर्हुत्वास्विष्टकृदादयः ॥ अथालंकृत्यशय्यायांविष्णुर्योनिंजपेन्निशीति ॥ विश्वामित्र
कारिकायां ॥ मासेतृतीयेविज्ञातेगर्भेतस्यास्तुकारणैः ॥ गर्भाधानविधिःकार्योजुहुयात्पक्वमेतया ॥ इत्युपक्रम्यऋतु
संवेशनविच्छित्तिप्रायश्चित्तमथमीरितैः ॥ त्रिभिर्यस्त्वाहृदेत्याद्यैःपक्वहोमादनंतरं॥ कैश्चिन्मेक्षणधर्मेणचरुहोमोविधी
यतइति ॥ गृह्यसूत्रे ॥ चतुर्थ्यांस्नातान्निशायामलंकृत्येत्यृतुसंवेशनकालउक्तः ॥ अथगर्भाधानंव्याख्यास्यामइत्यृतु

संवेशनानंतरंगर्भाधानमुक्तं ॥ किंच॥ यथर्तुसंवेशनादिजन्मप्रभृतिवेतिवचनाच्च ॥कारिकायां ॥प्रयोगरत्नेच॥गर्भाधानं
पक्वहोमानंतरमृतुसंवेशनविच्छित्तिप्रायश्चित्तान्नहोमत्रयस्योक्तत्वाद्गर्भाधानहोमानंतरमथालंकृत्यशय्यायांविष्णुर्योनिं
जपेन्निशीतिपूर्वोक्तवचनाच्च ॥ ऋतुसंवेशनस्यगर्भाधानेनसहसमानतंत्रत्वंपश्चात्कर्तव्यत्वंचोक्तंभवति ॥ विष्णुभट्टस्तु ॥
मेक्षणेनचरुंगृहीत्वा प्रवेधसेयस्त्वाहृदायस्मैत्वंत्वेसुपुत्रइतिचतसृभिर्जुहुयादित्युक्तं ॥ अतः पक्वहोमानंतरंचरुहोमंचतुष्ट
यंकार्यं ॥ चतुर्थ्याद्याषोडशादिनेषुयुग्मादिनेस्वानुकूलेसुमुहूर्तेऋतुसंवेशनंकर्तव्यं ॥ तत्रापियुग्मदिनेषुरात्रिषुपुत्राः अ
युग्मरात्रिषुकन्याः प्रजायंतइतिज्ञेयं ॥ अथप्रयोगः ॥ अथकर्ताप्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वाचम्य
प्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्यकरिष्यमाणर्तुसंवेशनगर्भाधानांगतयाविहितंपुण्याहवाचनपूर्वकंनांदीसमाराधनंहिर
ण्येनकरिष्य इतिसंकल्प्य॥ तत्कृत्वापुनराचमनप्राणायामौकृत्वा आवयोःकरिष्यमाणगर्भाधानर्तुसंवेशनाख्यंकर्मकर्तुं
देहशुद्ध्यर्थंस्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिकरिष्य इतिसंकल्प्य ॥ तत्कृत्वापुनःपूर्ववत्संकल्प्यगर्भाधानर्तुसंवेशना
ख्यकर्मकर्तुंपुण्याहवाचनंकरिष्य इतिसंकल्प्यानयोर्गर्भाधानर्तुसंवेशनकर्मणोः पुण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॥ आभ्यांगर्भाधा
नर्तुसंवेशनकर्मभ्यांस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ एनयोर्गर्भाधानर्तुसंवेशनकर्मणोः ऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ वेधाःप्रजापतिःप्रिय
तामितिविशेषः ॥ प्रोक्षणांतंकृत्वाथगर्भाधानहोमंकर्तुंस्थलशुद्ध्यर्थंस्थंडिलोल्लेखनाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्कृ
त्वालौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्याजुह्वानउद्बुध्यस्वाग्नइत्यारोपितसमिधंनिधायाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममास्यां

भार्यायांजनिष्यमाणबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरप्रजासंस्कारातिशयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधानहोमंकरि
ष्ये ॥ गर्भाधानहोमःकर्माघारवत्तंत्रमित्यादिमारुतोनामाग्निः वेधादेवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्यो
देवताइत्यादिसंकल्प्यप्रणीताभ्यःकृत्वा ॥वेधसेजुष्टन्निर्वपामीतिचरुंनिरूप्यप्रोक्ष्याग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐप्रवे
धसे ÷ यजेहेड्यों प्रवेधसे ÷ यजेहेड्यान्स्वाहा ॥ वेधसइदं॥अथपक्वावशिष्टमेक्षणेनगृहीत्वाहस्तेनैवजुहोति ॥ ॐप्रवे
धसे •॥• हेड्यान्स्वाहा ॥ वेधसइदं ॥ ॐयस्त्वाहृदा ÷ मर्त्यागुँस्वाहा ॥ जातवेदसेग्नयइदं ॥ यस्मैत्वं•॥•जातवेदसे
ग्नयइदं ॥ त्वसुपुत्र •॥• इंद्रायेदं ॥ अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायाथस्त्रुवाहुतीर्जुहोति ॥ ॐज्येष्ठायस्वाहा
॥ ज्येष्ठायेदं ॥ ॐश्रेष्ठायस्वाहा ॥ श्रेष्ठायेदं ॥ ॐप्रतिष्ठायस्वाहा ॥ प्रतिष्ठायेदं ॥ ॐ प्रतिष्ठित्यैस्वाहा ॥ प्रतिष्ठि
त्याइदं ॥ ॐगुँसंपत्त्यैस्वाहा ॥ संपत्त्याइदं ॥ ॐसंपतयेस्वाहा ॥ संपतयइदं ॥ ॐब्रह्मणेस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥
ॐआयतनवतेस्वाहा ॥ आयतनवतइदं ॥ अथास्विष्टकृदादिकंकृत्वाथापरेणाग्निमुभौजायापतीउपविश्य ॥ ॐतत्सवि
तुर्वृणीमहइतिहविष्यमन्नमभिमंत्र्यगायत्र्याप्राश्नीयातामथापआचम्य ॥ यतइंद्रस्वस्तिदात्रिशस्पतिरितिद्वाभ्यांजठर
मभिमृश्यापउपस्पृश्योत्तरपरिषेकादिकंकृत्वा ॥ अनेनगर्भाधानकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतामितीश्वरार्पणंकुर्यात् ॥
एषुगर्भाधानादिकर्मसुप्रत्येकंशतब्राह्मणान्भोजयेदित्युक्तमाश्वलायनधर्मे ॥ विवाहेचोपनयनेगर्भाधानादिकेतथा ॥ अ
ग्न्याधानेशतंविप्रान्भोजयेद्दक्षिणान्वितान् ॥ इति ॥ अथर्तुसंवेशनं ॥कर्तासनप्राणायामौकृत्वाममास्यांभार्यायांजनिष्य

माणसर्वंगर्भसंस्कारार्थमृतुसंवेशनंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तदंगत्वेनममायुष्मत्सुगुणानेकसुपुत्रावाप्त्यर्थंवायनफलतांबू
लदानानिकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ततोनवसंख्यावापंचसंख्यावासुवासिनीस्संपूज्य ॥ फलंमनोरथफलंप्रददातिसदान्
णां ॥ पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थमतःशांतिंप्रयच्छमे ॥ तांबूलंश्रीकरंभद्रंब्रह्मविष्णुशिवात्मकं॥तस्मादस्यप्रदानेनसमेविष्णुः
प्रसीदतु ॥ इतिद्वाभ्यांसुवासिनिभ्यःफलदानानिदत्वाथनानागोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्योनमइति गंधाक्षतादिभिर्ब्राह्मणान्सं
पूज्य तेभ्यश्चफलतांबूलानिदत्वा ॥ अर्थतुसंवेशनसूक्तंरात्रावसंभवेइदानींवाकुर्यात् ॥ भार्याहस्तेफलतांबूलतंडुलैः पूर्ण
पात्रंदत्वा तांपश्यन्जपति ॥ ॐविष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिंशतु ॥ आसिंचतुप्रजापतिर्धातागर्भंदधातुते ॥ ग
र्भंधेहिसिनीवालिगर्भंधेहिसरस्वति ॥ गर्भंतेअश्विनावुभावाधत्तांपुष्करस्रजा ॥ हिरण्ययीअरणीयन्निर्मंथतोअश्विना ॥
तंतेगर्भंदधाम्यहंदशमेमासिसूतवे ॥ नेजमेषपरापतसुपुत्रः पुनरापत ॥ अस्यैमेपुत्रकामायैगर्भमाधेहियःपुमानिति ॥
अथैनामालिंग्यजपति ॥ अमूहमस्मि ॥ सात्वं ॥ द्यौरहं ॥ पृथिवीत्वं ॥ सामाहं ॥ ऋक्त्वं ॥ तावेहिसंभवाव॥
सहरेतोदधावहै ॥ पुंसेपुत्रायवेत्तवे ॥ रायस्पोषायसुप्रजास्त्वायसुवीर्यायेति ॥ अथात्मानंप्रत्यभिमृशते ॥ अहंगर्भ
मदधामोषधीष्वहंविश्वेषुभुवनेष्वंतः ॥ अहंप्रजाअजनयन्पितृणामहंजानिभ्योअपरीषुपुत्रानिति॥अथापउपस्पृश्याथैना
मुपगच्छति ॥ तांपूषंच्छिवतमामेरयस्वयस्यांबीजंमनुष्यावपंति ॥ यानऊरूउशतीविश्रयातेयस्यामुशंतः प्रहरामशे
पमिति ॥ एवमेवचतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरांयुग्मामुपैतीतिउत्तरोत्तरयुग्मातिथयः श्रेष्ठाइत्यर्थः॥ ततोद्विराचम्या

थास्यानाभिदेशस्थितमंगलवस्त्रमध्येसुवासिन्यः फलतांबूललड्डुकादिकंपूरयंति ॥ याःफलिनीर्याः ॥ पुष्पावतीः प्रसू
वतीःफलिनीरफलाउत ॥ अश्वाइवसाजिलरीर्वीरुधःपारयिष्णवइतिद्वाभ्यां ॥ यस्यस्मृत्येत्युक्त्वाआभ्यांगर्भाधानर्तुसंवे
शनकर्मभ्यांश्रीपरमेश्वरः प्रीयतां ॥ अथारार्तिकंकृत्वाब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इतिगर्भाधानर्तुसंवेशनप्रयोगः ॥ ७ ॥ अथवोक्त
दिनेऋतुसंवेशनमात्रंकृत्वातदनंतरंविज्ञातेगर्भेतृतीयेवामासिगर्भाधानहोमंकुर्यात् ॥ तृतीयेमासीतिपूर्वमेवोक्तं ॥ तस्मि
न्पक्षेयदिनिषेकानंतरंपतिर्विपद्यतेथवाप्रवासंगतःसंन्यस्तोवातदासंस्कारकर्तृनिर्णयः ॥ एषुगर्भाधानादिषुपतिस्संस्क
र्तातदभावेदेवरोगुरुर्गोत्रजावान्यगोत्रजावाबांधवाः पूर्वपूर्वाभावेतूत्तरोत्तरअधिकारिणः ॥ तथाचबह्वृचकारिकायां ॥ क
र्तास्यदेवरस्तस्ययस्याः पत्यावसंभवे ॥ ब्राह्मेपि ॥ गर्भाधानादिसंस्कर्तापिताश्रेष्ठतमःस्मृतः ॥ अभावेस्वकुलीनःस्या
द्बांधवोवान्यगोत्रजः ॥ सत्यव्रतः ॥ मृतोदेशांतरगतोभर्तास्त्रीयद्यसंस्कृता ॥ देवरोवागुरुर्वापिवंशजोवासमाचरेदि
ति ॥ इतिकर्तृनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथौपासनाग्निनिर्णयः ॥ गर्भाधानादिजातकर्मांतेषुसमस्तौपासनाग्निः ॥ नामकरणादिचौलां
तेषुतदेकदेशाग्निः ॥ तस्मिन्प्रजासंस्कारइत्येकइतिसूत्रात् ॥ अनग्निकस्यसर्वाधानानिनचगर्भाधानादिचौलांतेषुसर्वत्र
लौकिकाग्निरेव ॥ केचित्तुसमानतंत्रप्रयोगेसाग्निकस्यसमस्तौपासनाग्निस्तदेकदेशोवेत्याहुः तच्चिंत्यं ॥ कुतः ॥ समस्तौ
पासनाग्नावितिवचनाभावात् ॥ तथाचसूत्रं ॥ यस्मिन्नग्नावुपनयतितस्मिन्ब्रह्मचर्यंतस्मिन्व्रतचर्यंतस्मिन्त्समावर्तनंतस्मि
न्पाणिग्रहणंतस्मिन्गृह्याणिकर्माणिक्रियंतेतस्मिन्काम्यानितस्मिन्प्रजासंस्कारइत्येकइति ॥ सायदिपुत्रप्रसूर्भवतिप्रासि

द्धमौपासनेजातकर्मकृत्वेतिच ॥ विष्णुभट्टोपि ॥ गर्भाधानादिजातकर्मांतेषुसंस्कारकर्मसुसएवौपासनाग्निस्समस्तोभ
वतीति ॥ एवमुत्पादितोग्निः ॥ प्रजासंस्कारेषुसमस्तोग्राह्योनैकदेशइतिच ॥ तथानामकरणादावुत्सृष्टसूतकाग्नेस्तुपितु
रौपासनैकदेशाग्निंप्रणवेनाहृत्यस्थंडिलेप्रतिष्ठाप्येत्यादि ॥ कुमारस्वामिकारिकायां ॥ गर्भाधानादिचौलांतकर्मतंत्रैक्य
मुच्यते ॥ औपासनैकदेशाग्नौगृह्यमात्रेत्वनग्निकइति ॥ गृहीसाग्निकः ॥ अमात्येलौकिकाग्नौ ॥ इत्यादिवचनपर्यालोच
नयागर्भाधानादिजातकर्मपर्यंतं समस्तौपासनाग्निः ॥ नामकरणादिचौलांतेष्वेकदेशाग्निः ॥ गर्भाधानादिचौलांतक
र्मसुसमानतंत्रेपितुरौपासनैकदेशाग्निरेव ॥ प्रजासंस्कारइतिसामान्यवचनानांजातकर्मांतेषुचरितार्थत्वात् ॥ कारिकादि
विरोधाच्चेत्यलं ॥ सर्वाधानिनस्तुकर्माणिकर्मण्येवैनंपुनःपुनरुसंस्कृत्याहरतीतिपरिभाषासूत्रेलौकिकाग्नेरेवस्मार्तकर्मार्थं
संस्कृत्याहरणमुक्तं ॥ अथयदिपितरिप्रवासंगतेयदन्यःकर्तातदातस्यैवौपासनाग्निंसद्यस्संधायतत्रैवगर्भाधनादिचौलां
तान्यपियथासंभवंवाकृत्वातमुत्सृजेत् ॥ अपवृत्तेकर्मणिलौकिकस्संपद्यतइतिन्यायात् ॥ अतोत्रनैकदेशः ॥ सन्यस्तेमृते
वापितरिलौकिकाग्निरेव ॥ चौलप्रकरणोक्तैकदेशाग्निविषयोप्यत्रैवयोज्यः ॥ इत्यग्निनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथाग्निमुखादिसमानतं
त्रनिर्णयः ॥ तत्रायंक्रमः ॥ नांदीमुखाद्यग्निमुखांतंकालातिक्रमप्रायश्चित्तंचतंत्रेणकृत्वामिंदाहुतिपूर्वकंतत्तत्पक्वंहुत्वाप्रत्ये
कतत्तदुपहोमांश्चहुत्वाथस्विष्टकृदाद्युत्तरपरिषेकात्प्राक्प्रोक्तानितंत्रेणकुर्यात् ॥ विष्णुभट्टोपि ॥ अत्राग्निमुखांतंस्विष्टकृ
दाद्येकमेव ॥ मध्येप्रधानहोममतिपन्नंक्रियतइति ॥ प्रायश्चित्तसूत्रे ॥ सर्वेषांसमानमाचार्याब्रुवतेतत्रोदाहरंति ॥ प

क्कंसौविष्टकृतमाज्यंप्रणीताब्रह्मेध्माबर्हिरेकमितिविज्ञायतइतिहिब्राह्मणमिति ॥ प्रयोगसारे ॥ अत्रैतानितुतंत्रतः ॥
पक्वंस्विष्टकृदाद्यंचप्रणीताचेतिवैस्मृतिरिति ॥ कुमारस्वामिकारिकायामपि ॥ गर्भाधानादिचौलांतंकर्मतंत्रैक्यमुच्यते॥
निहितस्थंडिलेतत्रकर्मनामामुकादिकमिति ॥ इतिसमानतंत्रनिर्णयः ॥ अथपक्वप्रधानदेवताः ॥ वेधाप्रजापतिर्धातास
वितामृत्युरेवच ॥ नामनिष्क्रमणान्नाशेसविताश्रोत्रकेशिनः ॥ इतिगर्भाधानादिचौलांतंपक्वदेवताः॥अथपक्वहोमोपहोम
मंत्राः॥प्रधानादौप्रधानादौद्वेद्वेमिंदाहुतीस्स्मृते॥तत्तद्याज्यानुवाक्याभ्यांप्रधानचरुहोमकान्॥ गर्भंप्रवेधसेमंत्रःपूसंवतुप्र
जापते॥धातादददातुसमिंतेसावित्रींवैष्णवेबलौ ॥ हंरिर्गुंहरादिकंजातेतथानान्युपनिष्क्रमे॥अन्नाशयेचसावित्रीश्रोत्रादिःक
र्णवेधने॥अथयेकेशिनश्चौलेउपहोमाइमेक्रमात्॥ज्येष्ठाद्यष्टौचगर्भोअस्यौषधीनामितित्रयः॥धाताद्वादशवैविष्णोर्नुकंषट्स
द्यआदितः ॥ चत्वारः षड्ऋचःप्राजापत्यसूक्तंप्रजापते ॥ स्वस्तिनोष्टावहंचाष्टौप्राणोरक्षतिवैदश ॥ ततःषड्भ्यश्वहो
तव्यमारोहादियथाक्रमं इत्युपहोमाः ॥ स्विष्टकृदादिपरिषेकात्प्राग्बलिमौदुंबरेक्षिपेत् ॥ मंत्रानन्यान्यथाऋचीतिका
रिकावचनाद्गर्भाधानेहविःप्राशनादौद्वारलोपान्मंत्रमात्रमुक्त्वा ॥ गर्भाधानादिचौलांतमुपरिष्टात्तंत्रंक्रमेणकृत्वोत्तरपारि
षेकादिकंकुर्यात् ॥ प्रयोगसारे ॥ हुतशेषनिधानंचप्राशनंमूर्ध्निचाहुतिः॥ कुर्यात्कर्मसमाप्तेः प्राक्परिषेकंविसृज्यच ॥ हु
तशेषनिधानस्यप्राशनस्यनचेद्यजुः॥ व्याहृत्याद्यैस्त्रिभिः कुर्याद्वेदसाराहितेत्रयः ॥ व्याहृतिभिरनाम्नातेजुहुयादुपहो
मकान् ॥ संकल्पेनविनोद्देशत्यागेनचविनाहुतं ॥ समंत्रमपितत्कर्मनयथोक्तफलप्रदं ॥ इतिसर्वत्रज्ञेयं ॥ इतिप्रयो

गमालायांकर्त्रादिसमानतंत्रानिर्णयः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथमुख्यकालातिक्रमेगौणकालेक्रियमाणानांगर्भाधानादि
संस्काराणांसमानतंत्रमग्रेविवक्षुरिदानींतत्तत्कालक्रियमाणानां संस्काराणांतत्तत्प्रयोगज्ञानायभिन्नतंत्रेणतत्तत्कालनिर्ण
यपूर्वकंगर्भाधानादिप्रयोगोलिख्यते ॥ तत्रगर्भाधानंतुऋतुसंवेशनसाहचर्यात्प्रागेवोक्तं ॥ अथपुंसवनकालनिर्णयः ॥
विज्ञातेगर्भेद्वितीयेतृतीयेवामासितिष्येनक्षत्रेन्यस्मिन्वापुन्नक्षत्रेपुंसवनकालः ॥ अत्रजातूकर्ण्यः ॥ द्वितीयेवातृतीयेवामा
सिपुंसवनंभवेत् ॥ व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यंसीमंतेनसहाथवेति ॥ प्रथमप्रसूतायास्तुगर्भाच्चतुर्थेषष्ठेष्टमेवामासि ॥ तथाच
स्मृतिः ॥ तृतीयेमासिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोभनं ॥ गृष्टेश्चतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमइति ॥ श्रीधरीये ॥ कुर्यात्पुंसवनं
प्रसिद्धविषयेगर्भेतृतीयेथवामासिस्फीततनौतुषारकिरणेपुष्ट्येथवावैष्णवे ॥ हित्वाकर्कटकंनृयुग्ममबलामन्येष्वरिक्तेति
थौशुद्धेनैधनधाम्निशुक्रशशभृद्विन्मंत्रिणांवासरे ॥ गृष्टिरित्युक्ते ॥सकृत्प्रसूतागृष्टिःस्यादित्युक्तत्वात्प्रथमगर्भायाइत्यर्थः ॥
पारिजाते ॥ प्रथमंपुंसवंकुर्यात्सार्धंसीमंतकर्मणा॥ सीमंतोन्नयनस्योक्तमासवारर्क्षराशिष्वेति ॥ वराहः ॥ हस्तोमूलंश्रवणं
पुनर्वसुमृगशीरस्तुतथापुष्यः ॥ पुंसंज्ञकेषुकार्येष्वेतानिशुभानिधिष्ण्यानि ॥ नृसिंहः ॥ अपिपुंसवनंकार्यंदंपत्योरनु
कूलभे॥जन्मादिवर्जयेद्द्वात्रिंशांशकंविपदादिषु ॥ इतिगर्भात्तृतीयेचतुर्थेषष्ठेष्टमेवामासिशुक्लपक्षशुक्लपंचम्यादिकृष्णपंच
मीपर्यंतेषुच्छिद्रपर्ववर्जितेषुतिथिषुशुभवारेषुहस्तमूलश्रवणपुनर्वसूमृगशिरपुष्येषुमिथुनकर्कटकन्यावर्जितेषुराशिषुपुंसव
नंकुर्यात् ॥ अथप्रयोगः ॥ कर्ताप्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वापुण्याहपूर्वकंनांदीश्राद्धंकृत्वापत्नःकर्मा

गपुण्याहंवाचयित्वाप्रजापतिःप्रीयतामितिविशेषः ॥ स्थंडिलोल्लेखनाद्यौपासनाग्निप्रतिष्ठापनांतंकृत्वाप्राणानायम्यदेश
कालौसंकीर्त्यममभार्यायाःगर्भस्यपुंरूपत्वद्विजत्वादिज्ञानोदयासिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपुंसवनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥
पुंसवनहोमः कर्माधारवत्तंत्रमित्यादिचंद्रमानामाग्निः प्रजापतिर्देवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदित्यादिसंकल्प्याग्निमुखांतंकृ
त्वापकाज्जुहोति॥ॐप्रजापतेतनुवम्मे ÷ स्यामों प्रजापतेतनुवंमे ÷ स्यामस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं॥ अथस्विष्टकृतमव
दायांतः परिधौनिधायाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐगर्भोअस्योषधीनां ॥ अग्नयेगर्भायेदं॥ ॐप्रसद्यभस्म ॥ ॐपु
नरासद्यसदनं॥ पूर्ववदुद्देशत्यागः ॥ अथस्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाज्यशेषंपत्न्यामुखेप्रश्च्योतयति ॥ अस्मेदेवासइ
तिचतसृभिः प्रत्यृचंप्राश्योत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात् ॥ अतः परंपत्नीबहुसर्पिष्कमन्नंभुंजीत ॥ इतिपुंसवनप्रयोगः॥ ७ ॥
अथसीमंतोन्नयनं ॥ चतुर्थमासादारभ्याप्रसवात्तदुक्तनक्षत्राद्यान्वितशुभेदिनेसीमंतोन्नयनकालः ॥ शुक्लपक्षेचतुर्थीषष्ठ्य
ष्टमीनवमीद्वादशीचतुर्दश्यमावास्याश्चवर्जयित्वा शुभवारेषुपुष्यहस्तपुनर्वसूश्रवणमृगशिरोरेवतीरोहिण्युत्तरात्रयमूलन
क्षत्रेषुसिंहवृश्चिकवर्जितान्यदशराशिषु सीमंतंकुर्यात्॥तथाचशंखः॥गर्भालंबनमारभ्ययावन्नप्रसवस्तदा॥सीमंतोन्नयनं
कुर्याच्छंखस्यवचनंयथेति॥प्रथमगर्भायास्तुचतुर्थेमास्येव॥तथाचसूत्रं॥प्रथमगर्भायाश्चतुर्थेमासिसीमंतोन्नयनमिति ॥अ
त्रबार्हस्पत्येसौरमासउक्तः ॥ सौरेणैवचतुर्थेस्यान्मासेषष्ठेयाष्टमेपिवा ॥ मासप्रोक्ताः क्रियायाः स्युस्तास्सर्वाः सौरमा
सतः ॥ वसिष्ठस्तु ॥ चतुर्थेसावनेमासिषष्ठेवाप्यथवाष्टमेइति ॥ कारिकायां ॥ पुंनक्षत्रेसितपक्षेत्वन्वाधानादिपूर्ववत्॥

ॐधाताददातुनो ⁑ वावनों धाताप्रजाया ⁑ विधेमस्वाहा॥धात्रइदं ॥अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायाथाज्याहु
तीरुपजुहोति॥ॐधाताददातुनो॰॥॰रयिंप्राचीं॰॥॰धात्रइदं॥१॥ॐधाताददातुदाशुषे॰॥॰धात्रइदं ॥२॥ॐअनुनोद्यानुमतिः
⁑ अनुमत्याइदंॐअन्विदनुमतेत्वंमन्यासै॰॥॰अनुमत्याइदं ॥४॥ॐअनुमन्यतामनु॰॥॰अनुमत्यैदेव्याइदं॥५॥यस्यामि
दं⁑अनुमत्यैदेव्याइदं॥ ६ ॥ ॐराकामहं ॰॥॰ राकायाइदं ॥ ७ ॥ ॐयास्तेराके ॰॥॰ राकायाइदं ॥ ८॥ॐगुंसिनीवा
ली ॰॥॰ सिनीवाल्याइदं ॥ ९ ॥ ॐयासुपाणिः॥ सिनीवाल्याइदं ॥ १० ॥ॐकुहूमहं ॥ कुव्हैदेव्याइदं ॥ ११ ॥ ॐकु
हूर्देवानां ॰॥॰ कुव्हाअमृतस्यपत्न्याइदं ॥ १२ ॥ इतिद्वादशस्रुवाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाथास्यास्त्र्येण्या
शलल्यादर्भैरुदुंबरप्रसूनैर्यवप्रसूनैरिरितिकेशान्विभजन्त्सीमंतमुन्नयंतीतिसूत्रं ॥ अस्यार्थः ॥ त्र्येण्यात्रीणिएतानिवर्णानि
यस्याःसात्र्येणीतया ॥ (शलल्यावराहसूचीमुखरोम्णावर्णत्रययुक्तवराहरोम्णेत्यर्थः) ॥ चित्रंकिर्मीरकल्माषशबलैता
श्चकर्बुरेइत्यमरः ॥ तयादर्भैरुदंबरपुष्पस्तबकैर्यवपुष्पैश्चतस्याः केशान्विभजन्त्सीमंतमूर्ध्वमुन्नयति ॥ राकामहंयास्ते
राकइतिद्वाभ्यामथतस्याः कंठेयवपुष्पमालिकांप्रतिमुंचति ॥ यवोसियवयास्मद्द्वेषोयवयारातीरिति ॥ अथवीणागाथि
नौवीणयागायेतामितिब्रूयात् ॥ ततस्तौवीणागाथिनौवीणयागाथामेतांगायतः ॥ सोमएवनोराजेत्याहुर्ब्राह्मणीः ॥प्रजा
विवृत्तचक्रआसीनास्तीरेणगंगेतवेति॥यस्यानद्यास्समीपेवसतितस्यानामसौपदस्थानेसंबुध्यंतेनानिर्देश्यं॥ सीतेतव॥का
वेरीतवेत्यादि॥इतिसीमंतप्रयोगः॥ ५ ॥ अथविष्णुबलिः॥अत्रसूत्रं॥विष्णवेबलिरष्टमेमासिपूर्वपक्षस्यसप्तम्यामष्टम्यां

दशम्यांद्वादश्यांरोहिण्यांश्रोणायांवेति ॥ अतोष्टमेमासिशुक्लपक्षेद्वितीयासप्तम्यष्टमीदशमीद्वादशीषुशुभवारेषुरोहिणीपु
नर्वसूपुष्यहस्तस्वातीमूलोत्तराषाढाश्रवणरेवतीषुचंद्रतारानुकूलेविष्णुबलिंकुर्यात् ॥ कालविधाने ॥ रोहिण्यांवावैष्णवे
पूर्वपक्षेद्वादश्यांवासप्तमेवातिथौच॥मध्येवान्हः पूर्वभागेनरात्रौविष्णोःपूजांकारयेद्गर्भपुष्ट्यै ॥ श्रवणेचैवरोहिण्यांपुष्येचैव
प्रशस्यते ॥ द्वितीयासप्तमीचैवद्वादशीचशुभातिथिः ॥ शुभग्रहोदयाः श्रेष्ठास्तेषांचदिवसाअपि ॥ आश्वलायनः ॥ वर्जे
येत्सर्वकर्माणिविपत्प्रत्यरनैधनैः॥ चंद्राष्टमेनयत्नेनवधनाशव्ययैस्तथा ॥ अनभीष्टोयदिभवेत्तिष्येणश्रवणेनवा॥ सावित्र
नैर्ऋतादित्यैर्वैश्वदेवेनवाद्विजैः॥ एतैर्ऋक्षैश्वसीमंतोबलिश्चापिविधीयते ॥ प्राजापत्यमरुत्पौष्णाधिष्ण्यैर्वापित्वसंभवे ॥ इ
तिकालनिर्णयः॥ ७ ॥अथप्रयोगः॥कर्ताप्रातस्नानादिवैश्वदेवांतंनित्यकर्मकृत्वानांदीश्राद्धंकृत्वाथविष्णुबल्याख्यकर्मंकर्तुं
स्वस्तिपुण्याहवाचनंकरिष्येइतिसंकल्प्य॥सवितृविष्णुप्रीयतामितिविशेषः॥एवंपुण्याहंवाचयित्वास्थंडिलोल्लेखनाद्यौपा
सनाग्निंप्रतिष्ठाप्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममभार्यायाबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धि
द्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भपुष्टिरक्षार्थंविष्णुबलिहोमंकरिष्ये ॥ तत्रशोभनोनामाग्निस्सवितादेवताचरुहैविराज्यहोमेवि
ष्णुर्देवताअग्निः स्विष्टकृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्याप्रणीताभ्यांकृत्वोपोत्थायाग्रेणाग्निंतंडु
लैस्थंडिलंकृत्वाविष्णुप्रतिमांविन्यस्याथवाविलिख्यास्यगर्भस्यरक्षार्थंपुष्ट्यर्थमायुःश्रीबलवृद्ध्यर्थंचविष्णुपूजांकरिष्ये ॥
गंधपुष्पोदकानिगृहीत्वा ॥ ॐभूः पुरुषमावाहयामि॥ ॐभुवः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐस्सुवः पुरुषमावाहयामि ॥ ॐभू

र्भुवःसुवःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य ॥ स्वागतमित्युक्त्वाभगवतोमहापुरुषस्यैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवन्महापुरुष
इतिकूर्चंदत्वातंजुषस्वेत्युक्त्वा ॥ ततोगायत्र्याभिमंत्रितेसपवित्रेपात्रेप्आनीयगंधपुष्पाक्षतान्निक्षिप्य ॥ त्रीणिपदावि
चक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः ॥ अतोधर्माणिधारयन् ॥ इतिपाद्यंदत्वाओमित्यर्घ्यंदत्वाथसवित्रेजुष्टंनिर्वपामीतिचरुंनिरू
प्यप्रोक्षणाद्यग्निमुखांतंकृत्वादैवतमर्चयति ॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिः पवमानस्सुवर्जनइत्येतेनानु
वाकेनमार्जयित्वाथाद्भिस्तर्पयति ॥ केशवंतर्पयामि ॥नारायणंतर्पयामीत्यादिभिर्द्वादशनामभिस्तर्पयित्वा॥ एतैरेवनामधे
येर्गंधपुष्पाक्षतधूपदीपैः क्रमेणवक्ष्यमाणमंत्रैस्सहाभ्यर्चयति ॥ यथा ॥ इदंविष्णुः ॥ केशवनारायणमाधवगोविंदवि
ष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरेभ्योनमः ॥ गंधान्समर्पयामि ॥ इरावतीधेनुमतीहिभूत
गुँसूयवसिनीमनुषेदशस्ये ॥ व्यस्कभ्नाद्रोदसीविष्णुरेतेदाधारपृथिवीमभितोमयूखैः ॥ केशवादिदामोदरांतेभ्योनमः
॥ १२ ॥ अक्षतान् ॥ तद्विष्णोःपरमं ॥ केशवनारायणदामोदरेभ्योनमः ॥ पुष्पाणि ॥ तत्सवितुः ॥ केशवादिदा
मोदरांतेभ्योनमः ॥ धूपमाघ्रापयामि ॥ उद्दीप्यस्वजातवेदोपघ्नंनिर्ऋतिंमम ॥ पशूगुँश्चमह्यमावहजीवनंचादिशोदश ॥
केशवादि ॥ १२ ॥ दीपंदर्शयामि ॥ इतिपंचोपचारान्कृत्वागायत्र्यापक्वंहुत्वास्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधाय ॥ वि
ष्णोर्नुकं ॥ तदस्यप्रियं ॥ प्रतद्विष्णुः ॥ परोमात्रया ॥ विचक्रमे ॥ त्रिर्देवइतिषड्भिरुपहुत्य ॥ सर्वत्रविष्ण
वइदं ॥ अथस्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वासुघृतमिश्रगुडपायसगुँहविर्निवेद्य ॥ अथान्नेन ॥ केशवायस्वाहा ॥ नारायणा

यस्वाहा ॥ दामोदरायस्वाहेतिद्वादशनामभिस्वाहांतैर्बलिंदत्वा ॥ त्रीणिपदाविचक्रमे ॥ इदंविष्णुर्विचक्रमे ॥ इत्या
दिभिः स्तुत्वा॥ ॐभूःपुरुषमुद्वासयामीत्यादिभिरुद्वास्यान्नशेषंपत्नींप्राशयेत् ॥अनेनविष्णुबलिकर्मणाश्रीपरमेश्वरः प्री
यतामित्युक्त्वाब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ इतिविष्णुबलिप्रयोगः ॥ ५ ॥ ॥ अथजातकर्म ॥पुत्रजन्मानंतरंनालच्छेदात्प्रा
ग्जातकर्मकालः॥तत्रमनुः॥प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसोजातकर्मविधीयतइति ॥वर्धनंछेदनं॥बीजवापः ॥ जन्मनोनंतरंकार्यंजा
तकर्मयथाविधि॥दैवादतीतकालश्चेदतीतेसूतकेभवेदिति ॥आचार्योपि॥प्राङ्नाभिकर्तनात्पुंसोजातकर्मक्रियाद्विजैः॥स्ना
त्वासचैलंसंशुद्धैस्सितगंधादिभूषितैः ॥ गर्गः ॥ जातमात्रकुमारस्यजातकर्मविधीयते ॥ स्तनप्राशनतः पूर्वंनाभिकर्तन
तोपिच ॥ एष्वतीतेषुकालेषुशुभयोगेशुभोदये ॥ जातकर्मक्रियांकुर्यात्पुष्ट्यायुःपरिवृद्धये ॥ जैमिनिः ॥ यावन्नच्छिद्यते
नालंतावन्नाप्नोतिसूतकं ॥ छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयते ॥ अच्छिन्ननाभिकर्तव्यंश्राद्धंवैपुत्रजन्मनि ॥ आशौ
चापगमेकार्यमथवानियतात्मभिः ॥ द्रव्याभावेद्विजाभावेप्रवासेपुत्रजन्मनि ॥ हेमःश्राद्धंप्रकुर्वीतयस्यभार्यारजस्वला॥
वसिष्ठः ॥ श्रुत्वाजातंपितापुत्रंसचैलःस्नानमाचरेत् ॥ उत्तराभिमुखोभूत्वानद्यांवादेवखातकइति ॥ अथस्त्रीणांगर्भाधा
नादिविष्णुबल्यंतंस्त्रीपुंसोःकर्मसमानं ॥ समंत्रकमेवेत्यर्थः ॥ जातकर्मादिचौलांतंस्त्रीणाममंत्रकं विवाहस्तुसमंत्रकः ॥
अथप्रयोगः ॥ पुत्रेजातेपितानद्यादावुत्तराभिमुखःस्नात्वावस्त्रादिकंधृत्वाहिरण्येननांदीश्राद्धंकृत्वापुण्याहवाचनेमृत्युःप्री
यतामितिविशेषः ॥ पुनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबल

वृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्माख्यंकरिष्ये इतिसंकल्प्याथकुमारंस्पृष्ट्वपश्यन्जपति ॥ अद्भ्यस्संभूतःपृथिव्यैरसाच्चे त्येतमनुवाकमथैनमाद्भिःप्रोक्षति ॥ क्षेत्रियैत्वानिर्ऋत्यैत्वेतिषड्भिरथैनंस्वांकउपवेशयति ॥ अंगादंगात्संभवसीत्यथकु मारस्यमूर्ध्न्यभिजिघ्रति ॥ अश्माभवेति ॥ अत्रासौपदस्थानेनक्षत्रनामधेयंसंबुद्ध्यंतेननिर्देश्यं॥ यथा ॥ब्रह्मणाभिजिघ्रा म्याश्विन ॥ एवमापभरण ॥ कार्तिककृत्तिकेपिवा ॥ रौहिण॥ मृगशीर्ष ॥ आर्द्रक ॥ पुनर्वसो ॥ तिष्य ॥ आश्लेष ॥ मघ ॥ पूर्वाफल्गुन ॥ उत्तराफल्गुन ॥ हस्त ॥ चैत्र॥स्वाते ॥ विशाख॥ अनूराध ॥ ज्येष्ठ॥ मूलक ॥ पूर्वाषाढ॥ उत्त राषाढ॥ श्रावण ॥श्रविष्ठ ॥ शातभिषज॥ पूर्वाप्रोष्ठपद॥ उत्तराप्रोष्ठपद ॥ रैवत ॥ इतिपुंसां ॥ अथस्त्रीणां ॥आश्विने॥ आपभरणे ॥ कार्तिके कृत्तिकेइतिवा ॥ रोहिणि ॥ मार्गशीर्षे ॥ आर्द्रके॥पुनर्वसो॥तिष्ये ॥ आश्लेषे॥मघे॥पूर्वाफल्गुने ॥ ॥ उत्तराफल्गुने॥हस्ते ॥ चित्रे॥स्वाते ॥ विशाखे ॥ अनूराधे ॥ ज्येष्ठे ॥ मूलके ॥ पूर्वाषाढे ॥ उत्तराषाढे॥ श्रावणे ॥ श्रविष्ठे ॥ शाताभिषजे ॥ पूर्वाप्रोष्ठपदे ॥ उत्तराप्रोष्ठपदे ॥ रैवते ॥ इतिसंबुध्यंतमुक्त्वाथास्यदक्षिणेकर्णेजपति ॥ अग्नि रायुष्मानितिपंच ॥ अथवामकर्णे॥आयुषेविश्वतोदधत् ॥ इतिजपित्वादधिमधुघृतमितिसमुदायुत्याहिरण्येनकुमारंप्राश यति ॥ प्राणोरक्षति॰॥॰योदेवः ॰॥॰ मनसः॰॥॰अनत्येतु ॰॥॰जुषतां ॰॥॰ययारूपाणि ॰॥॰ चक्षुर्देवानां ॰॥॰ आयुरिन्नः ॰॥॰ श्रोत्रेणभद्रं ॰॥॰येनप्राच्या ॰॥॰ ॥ १० ॥ इतिदशभिर्दशवारंप्राश्यावशिष्टंव्याहृतिभिर्गोष्पदेनिनयति ॥ (गोःपादेगोष्ठे वानिनयतीत्यर्थः) अथैनंमातुरंकेस्थापयति ॥ सीदत्वंमातुः ॰॥॰अंतरग्ने ॰॥॰शिवोभूत्वा ॰॥॰ हंसःशुचिषत् ॰॥॰ इति

चतसृभिरथस्तनमभिमंत्रयते ॥ यस्तेस्तनइति ॥ स्तन्यंपिबंतमनुमंत्रयते ॥ द्यौस्तेपृष्ठमित्यथोदकुंभंशीर्षोपरिशिक्या
दौनिदधाति ॥ आपस्सुप्तेष्विति ॥ अथस्थंडिलोल्लेखनादिसमस्तौपासनाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकी
र्त्यममकुमारस्यायुरभिवृद्ध्यर्थंजातकर्महोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्रप्रबलोनामाग्निर्मृत्युर्देवताचर्वाज्येहविषीत्याद्य
ग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐगुँहरिगुँहरंतं ॥ विक्रमस्वो माछिदोमृत्यो॥विधेमस्वाहा॥मृत्यवइदं॥अथस्विष्टकृत
मवदायांतःपरिधौनिधाय ॥ ॐ सद्यश्चकमानाय ॥ कामेनमे ॥ परंमृत्यो ॥ प्रपूर्व्यं ॥ प्रथमजामृतस्यस्वाहा
॥ सर्वत्रमृत्यवइदं ॥ इतिचतसृभिरुपहुत्य ॥ स्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वा ॥ आनयुगंरथयुगंवा ॥ युगन्नामअनसो
रथस्यवाचक्रच्छिद्रगतदारुद्वयोरुपरिस्थापितदारुविशेषः ॥ तंस्नाप्यवस्त्रेणाच्छाद्यतदग्नेःपूर्वभागेसंस्थाप्यतस्याग्रेश्व
त्थपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥ नमआव्याधिनीभ्योविविध्यंतीभ्यश्चवोनमइति ॥ अथदशमेहनितंयुगमुत्थापयति ॥ब्रह्म
जज्ञानमित्युदकुंभमुत्थापयति॥ ॐभूर्भुवस्सुवरिति॥क्षौरविषये॥द्वेभार्येगर्भिणीस्यातामेकाभार्याप्रसूतिका ॥ वपनंनच
कुर्वीतनामकर्मादिकारयेदितिस्मृतेः॥ गर्भिणीभार्याद्वयेक्षौरनिषेधः॥ इतिजातकर्मप्रयोगः ॥ ७ ॥ ॥ अथनामकर
णं॥नचैकादशेद्वादशेषोडशेष्टादशेविंशेद्वाविंशेवादिनेमासिशताहेवाव्यतीपातवैधृतिछिद्रतिथिपर्वपापवारचरराशींश्चवर्जे
यित्वाश्विनीरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसुपुष्यमघोत्तरात्रयहस्तस्वात्यनूराधमूलश्रवणधनिष्ठाशततारेवतीषूपनिष्क्रमणा द
र्वागन्यस्मिन्वाशुभेदिनेनामकरणंकुर्यात् ॥ तत्रसूत्रं ॥ दशम्यांद्वादश्यांवानामकरणमिति ॥(दशम्यामतीतायामित्य

र्थः)॥ अथवोपनिष्क्रमणात्पूर्वंशुभतिथिवारनक्षत्राद्यन्वितदिनेआचतुर्थमासान्नामकरणस्यमुख्यः कालः ॥ तदूर्ध्वंगौणः
तत्रबोधायनस्मृतिः ॥ नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवास्यकारयेत् ॥ पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितइति ॥ वसि
ष्ठः ॥ दशमेद्वादशेवान्हिनामकर्मविधीयते ॥ ततः परंविधानोक्तवारनक्षत्रराशिषु॥ गर्गः ॥ व्यतीपातेचसंक्रांतौग्रहणे
वैधृतावपि ॥ श्राद्धंविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपिमानवः ॥ अन्यच्च ॥ अमासंक्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेदिति ॥ सं
ग्रहे ॥ अष्टादशाहेविगतेदशाहेस्याद्द्वादशाहेप्यथमासिवर्षे ॥ चंद्रानुकूलेसुदिनेशताहेपुत्रस्यकुर्यादथनामकर्म ॥ भार
ते ॥ द्वादशेषोडशेविंशेद्वाविंशेक्रमतोदिने ॥ नामकार्यंद्विजातीनांविप्रस्यदशमेपिवा ॥ राशयश्चस्थिराःश्रेष्ठाःद्विस्वभावाः
शुभैर्युताः ॥ श्रेष्ठानेष्टास्तथाशेषायद्यप्युक्तशुभैर्युताः ॥ कालविधाने ॥ मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्यु
तप्राजेशाश्विशशांकपौष्णदिनकृत्पुष्येषुराशौस्थिरे ॥ छिद्रांपंचदशींविहायनवमींशुद्धेष्टमेभार्गवज्ञाचार्यामृतपादभागदि
वसेनामानिकुर्याच्छिशोः ॥ आदित्यः पुनर्वसुः ॥ युग्माश्चतिथयःशस्ताअजधर्मतिथींविना ॥ पक्षच्छिद्राइतिज्ञेयास्सर्वे
कर्मसुगर्हिताः ॥ अजोद्वितीया ॥ धर्मोदशमी ॥ द्वितीयादशम्यौविनासर्वायुग्मतिथयः पक्षच्छिद्राइत्यन्वयः॥ युग्मति
थयश्चनामकर्मणिशस्ताइति ॥ युग्मास्तिथयः ॥ दशमद्वादशादिदिवसाः॥नतुचतुर्थीषष्ठ्यादितिथयः ॥ गर्गः ॥ मास
नामगुरोर्नामदद्याद्बालस्यवैपिता ॥ अथमासनामानि ॥ कृष्णोनंतोच्युतःचक्रीवैकुंठोथजनार्दनः ॥ उपेंद्रयज्ञपुरुषोवा
सुदेवस्तथाहरिः ॥ योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात् ॥ तन्मासनामप्रथमंदद्यात्संबोध्यचैवहि ॥ चैत्रादिगण

येदितिशेषः ॥ शर्मेतिब्राह्मणस्योक्तंवर्मेतिक्षत्रियस्यतु ॥ गुप्तदासात्मकंनामप्रशस्तंवैश्यशूद्रयोः ॥ इतिव्यासोक्तेः ॥
कारिकायां ॥ पूंसांयुग्माक्षराणिस्युर्विपरीतानियोषितामिति ॥ सूत्रेपि ॥ घोषवदाद्यंतरंतस्थंदीर्घाभिनिष्ठानांतमपिवाय
स्मिंस्विद्रुपसर्गःस्यादिति ॥ वर्गाणांप्रथमद्वितीयाशषसाअघोषाः ॥ अन्येघोषाः ॥ घोषाक्षरमादौयस्यतत्तथोक्तं॥अंत
रमध्येअंतस्थायस्यतत्तथोक्तं ॥ यरलवाअंतस्थाः ॥ अभिनिष्ठानोविसर्गः॥ सोंतेयस्यतत्तथोक्तं ॥ एतल्लक्षणयुक्तंदेवताना
मऋषिनामवास्वपूर्वपुरुषनामवादद्यात् ॥ यथा ॥ हरिशर्माः ॥ नारायणशर्माः॥ इत्यादिद्रष्टव्यं ॥ इतिनामकालनिर्ण
यः ॥ अथनामकरणप्रयोगः ॥ कर्ताप्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वानांदीश्राद्धंकृत्वापुण्याहंवाचयेत् ॥
सविताप्रीयतामितिविशेषः ॥ पुनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमा
युःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंव्यावहारिकसिद्ध्यर्थंनामकरणाख्यंकर्मकरिष्यइतिकंकल्प्य ॥ स्थंडिलोल्लेखना
द्यौपासनैकदेशाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यनामकरणहोमंकरिष्ये ॥ नामकरणहोमःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादिपार्थिवोना
माग्निस्सवितादेवताचरुर्हविराज्यहोमेप्रजापतिर्देवताग्निःस्विष्टकृदित्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्यग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहो
ति ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरोमितिपुरोनुवाक्यामनूच्य तत्सवितुरितियाज्ययाहुत्वास्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायाथाज्या
हुतीरूपजुहोति ॥ ॐप्रजापतेनत्वदेतान्यन्यः *॥* रयीणांपतिं *॥* प्रजापतेत्वं *॥* तवेमेलोकाः *॥* प्रजापतिंप्रथमं
॥ योरायईशे *॥* सर्वत्रप्रजापतयइदं ॥ इतिषड्भिर्हुत्वास्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाग्रेणाग्निमश्वत्थपर्णेषु ॥ ॐभूर्भु

वस्सुवरितिहुतशेषंनिधायाथस्वर्णादिपात्रतंडुलान्पूरयित्वातत्रसुवर्णेनहरिद्राखंडेनवा कुलदेवतानाममासनामनक्षत्रना
मव्यावहारिकनामानीतिक्रमेणनामचतुष्टयंलिखेत् ॥ यथा ॥ कुलदेवतानामगणपतिभक्तइति॥मासनाम ॥ कृष्णः ॥अनं
तः ॥ अच्युतः॥चक्रिः॥वैकुंठः॥जनार्दनः॥उपेंद्रः॥यज्ञपुरुषः ॥ वासुदेवः॥हरिः ॥ योगीशः ॥ पुंडरीकाक्षः ॥ इतिद्वादशना
मानिचैत्रादिगणयित्वातत्तन्मासप्राप्तंनामलिखेत् ॥ अथनक्षत्रनाम॥आश्विनः॥आपभरणः॥कार्तिकः॥कृत्तिकइतिवा ॥रौ
हिणः॥मार्गशीर्षः॥आर्द्रकः॥पुनर्वसुः॥ तिष्यः॥आश्लेषः॥माघः ॥पूर्वाफल्गुनः ॥उत्तराफल्गुनः ॥हस्तः॥चैत्रः॥स्वातिः ॥
विशाखः॥अनूराधः॥ज्येष्ठः॥मूलकः॥पूर्वाषाढः॥उत्तराषाढः॥श्रवणः॥श्रविष्ठः॥शातभिषजः ॥ पूर्वाप्रोष्ठपदः ॥ उत्तराप्रोष्ठ
पदः ॥ रैवतः ॥ इतितत्तन्नक्षत्रनामविलिख्य ॥ व्यावहारिकनाम॥ हरिशर्मा नारायणशर्मा ॥इत्यादि ॥ इतिनामचतुष्टयंवि
लिख्य ॥ कुलदेवतामासनक्षत्रव्यावहारिकनामदेवताभ्योनमइतिषोडशोपचारान्कृत्वापुष्पांजलिंदत्वाममकुमारस्यव्या
वहारिकसिद्ध्यर्थमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंनामाभिधास्यावहे ॥ इतिपितरौसंकल्पयेतां ॥ अथब्राह्मणा
न्हिरण्यादिनातोषयित्वाअस्यनामकरणकर्मणःपुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिवाचयित्वाथकर्ताकुलदेवतानाम्नागण
पतिभक्तायस्वास्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ गणपतिभक्तायस्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ मासनाम्नाकृष्णायस्वास्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ कृष्णाय
स्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ एवमनंतायअच्युताय ॥ चक्रिणे ॥ वैकुंठाय ॥ जनार्दनाय ॥ उपेंद्राय ॥ यज्ञपुरुषाय ॥वासुदेवाय॥
हरये ॥ योगीशाय ॥ पुंडरीकाक्षाय ॥ स्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ नक्षत्रनाम्ना ॥ आश्विनायस्वास्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ पुनर्वसवे

॥ स्वातये ॥ प्रौष्ठपदाय ॥रैवताय ॥ स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ शेषाणिसुगमानि ॥ व्यावहारिकनाम्ना ॥हरिशर्मणेस्वस्तिभवं
तोब्रुवंतु ॥ हरिशर्मणेस्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ अथकुमारस्यदक्षिणेकर्णेक्रमेणपितरौनामचतुष्टयंकथयेतां ॥ यथा ॥ कु
लदेवतानाम्नात्वंगणपतिभक्तोसि ॥ इतित्रिः ॥ मासनाम्नात्वंकृष्णोसीतित्रिः ॥ चक्र्यसि ॥ हरिरसि ॥ पुंडरीकाक्षोसि
॥ शेषमूह्यं ॥ नक्षत्रनाम्ना त्वमाश्विनोसीतित्रिः ॥ आपभरणोसि ॥ पुनर्वसुरसि ॥ स्वातिरसि ॥ रैवतोसि ॥ शेषमूह्यं
॥ व्यावहारिकनाम्ना त्वंशिवशर्मासि ॥ त्वंहरिशर्मासीतित्रिस्त्रिः कथयित्वाथब्राह्मणहस्तेक्षतान्दत्वास्वयमुत्थायकुल
देवतानाम्नाअयंगणपतिभक्तोभवतस्सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते इत्युक्ते ॥ आयुष्मान्भवतुगणपतिभक्त इतिप्रतिवचनं
॥ मासनाम्नाकृष्णोभवतस्सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मान्भवतुकृष्णः ॥ इतीतरे ॥ अनंतोभवतइत्यादि ॥ न
क्षत्रनाम्ना ॥ अयमाश्विनोभवतस्सर्वानित्यादि ॥ आयुष्मान्भवत्वाश्विनः ॥ इतिप्रतिवचनं ॥ एवमेवापभरणोभवत
इत्यादि ॥ व्यावहारिकनाम्ना ॥ अयंहरिशर्माभवतस्सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मान्भवतुहरिशर्मा ॥ अथ
वाशिवशर्मा३ आ:इतिवदेत् ॥ अत्रसूत्रं॥अपिवायस्मिन्स्विदुपसर्गःस्यादिति ॥इत्याशीरुक्त्वाहोमशेषंसमाप्यारार्तिकंकृत्वा
ब्राह्मणामंत्राक्षतान्दद्युः॥अत्रासौपदस्थानेनक्षत्रनामनिर्देश्यमित्युक्तं ॥ यथा ॥ रौहिणश्चापभरणोमार्गशीर्षोथकार्तिकः
॥ माघआश्वयुजश्चैत्रोज्येष्ठोप्रौष्ठपदस्तथा ॥ श्रावणश्शातभिषजोरैवतोद्वादशस्वपि ॥ आदिवृद्धिरकारांतःसंबुद्धौरौहि
णेतिच ॥ तिष्यफाल्गुनआश्लेषोविशाखोहस्तआर्द्रकः ॥ श्रविष्ठोमूलकाषाढौअनूराधोप्ययद्वयः ॥ संबुद्धातद्वदेवस्युर

थस्वातिःपुनर्वसुः ॥ गृह्यसूत्रे ॥ अथनक्षत्राणि ॥ रोहिणीमृगशीर्षमघाचित्राज्येष्ठाश्रवणशताभिषग्रेवत्याश्वयुक्षुप्रथमाक्षर
वृद्धिःस्याद्रौहिण्यांरौहिणायेतितथेतराणितिष्याश्लेषाहस्तविशाखाअनूराधाषाढश्रविष्ठासुप्रकृतिवत्तिष्यायेतितथेतराणि
फल्गुन्यांफल्गुनायेतिस्वातिपुनर्वस्वोःस्वातयेपुनर्वसवइतिमूलार्द्रयोर्मूलकायार्द्रकायेति प्रोष्ठपदासु प्रोष्ठपदायप्रौष्ठपदा
येतिवाएवमापभरण्यामपभरणायेतिवाग्नयेकृत्तिकायकार्तिकायेतिवाख्यातानिहोतुःस्त्रीविषयेकुमार्यैरौहिण्यैसुश्रीयैजयं
त्याइति प्रकृतिवत्तिष्यायैचेतिमूलार्द्रयोर्मूलकायाआर्द्रकायैचेतिप्रोष्ठपदासुनिर्ऋत्यैरुद्राण्यैचेत्यापभरण्यैकार्तिकायैरौहि
ण्यैस्वस्तीति ॥ इतिनामकरणप्रयोगः ॥ ७ ॥अथोपनिष्क्रमणं ॥ तच्चतृतीयेचतुर्थेवामासिशुक्लपक्षेछिद्रतिथीसोमवा
रंचवर्जयित्वाशुभवारेषु पुनर्वसूत्तरात्रयहस्तचित्रास्वातीश्रवणधनिष्ठरेवत्यश्विनीषु मेषवृश्चिकमीनव्यतिरिक्तराशिषूपनि
ष्क्रमणंकुर्यात् ॥ (उपनिष्क्रमणंनामगृहाद्बहिः शिशोःप्रथमनिर्गमनमित्यर्थः) ॥ अत्रगृह्यसूत्रं ॥ चतुर्थेमास्युपनिष्क्रमण
मिति ॥ निष्क्रमणंचंद्रसूर्यदर्शनंदेवतानमस्कारंवाद्वादशेन्हिवातृतीयेचतुर्थेवामासिकुर्यादितिस्मृत्यर्थसारोक्तेश्च ॥ बृह
स्पतिः ॥ अथनिष्क्रमणंनामगृहात्प्रथमनिर्गमः ॥ अकृतायांक्रियायांस्यादायुः श्रीनाशनंशिशोः ॥ कृतेसंपद्विवृद्धिः
स्यादायुर्वर्धनमेवचेति ॥ यमः ॥ तृतीयेमासिकर्तव्यमहस्सूर्यस्यदर्शनं ॥ चतुर्थेमासिकर्तव्यमग्नेश्चंद्रस्यदर्शनामिति ॥
उपनिष्क्रमणंकुर्याच्चतुर्थेमासिसावनइति ॥ मुहूर्तसंग्रहे ॥ चत्वार्यर्यणमविश्वर्क्षात्तिस्त्रोहिर्बुध्न्यभादपि ॥ मैत्रमादित्यपु
ष्योचरोहिणीचशुभावहाः ॥ अर्यमा ॥ उत्तरा ॥ उत्तरादिचतुष्टयं ॥ उत्तराषाढादित्रयं ॥ उत्तराभाद्रादपित्रयं ॥ आ

दित्यः पुनर्वसुः ॥ पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णेचांत्यत्रिकंविना ॥ रिक्ताषष्ठचष्टमींदर्शद्वादशीश्चविवर्जयेत् ॥ वर्ज्यास्त्वशुभ
योगाःस्युर्विष्टिश्चशकुनादिच ॥ झषालीमेषवर्ज्याःस्युस्तथैवाधोमुखानिच ॥ सतांचवारवर्गाश्चशुभदाउदयास्तथा ॥ चां
द्रंसर्वंविवर्ज्यंस्यात्सर्वंकस्थाविनाशदाः ॥ अंकस्थानवमस्थाः ॥ इतिकालनिर्णयः ॥ अथप्रयोगः ॥ प्रातःस्नानादिसर्वं
पूर्ववत्कृत्वानांदीश्राद्धंकृत्वापुण्याहंवाचयेत् ॥ सविताप्रीयतामितिविशेषः ॥ अथस्थंडिलोल्लेखनाद्यौपासनैकदेशाग्निंप्र
तिष्ठाप्यशिवोनामाग्निस्सवितादेवताचरुर्हविरित्यादिसंकल्प्यपूर्ववद्गायत्र्यापकंहुत्वा स्विष्टकृतमवदायातःपरिधीन्निधाय
॥ ॐस्वस्तिनोमिमीता ॥ अश्विभ्यांभगायादित्यैपूष्णेसुरायद्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥ १ ॥ ॐस्वस्तयेवायुं ॥ वायवेसो
मायभुवनपतयेबृहस्पतयआदित्येभ्यइदं ॥ २ ॥ ॐविश्वेदेवानोअद्या ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योवैश्वानरायवसवेग्नयेदेवेभ्यो
ऋभुभ्योरुद्रायेदं ॥ ३ ॥ ॐस्वस्तिमित्रावरुणा ॥ मित्रावरुणाभ्यांपथ्यैरेवत्याइंद्रायाग्नयेदित्याइदं ॥ ४ ॥ ॐस्वस्तिपं
थामनुचरेम ॥ सूर्याचंद्रमोभ्यामिदं ॥ ५ ॥ ॐस्वस्त्ययनंतार्क्ष्यं ॥ तार्क्ष्यायारिष्टनेमयेदसुरघ्नायेदं ॥ ६ ॥ ॐअग्नेंहोमुचमां
गिरसं ॥ अंगिरसेस्वस्त्यात्रेयायतार्क्ष्यायेदं ॥ ७ ॥ ॐस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः ॥ इंद्रायवृद्धश्रवसेपूष्णोविश्ववेदसेता
र्क्ष्यायारिष्टनेमयेस्वस्तयेबृहस्पतयइदं ॥ ८ ॥ इत्यष्टाभिरुपहुत्यास्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाग्रेणाग्निमश्वत्थपर्णेषुव्याहृ
तिभिर्हुतशेषंनिधाय ॥ ततोमंगलघोषपुरस्सरंगृहाद्बहिर्देवतायतनंगत्वादेवताः संपूज्यप्रार्थयेत् ॥ चंद्रार्कयोर्दिगीशानां
दिशांचगगनस्यच ॥ निक्षेपार्थमहंदद्मितेमेरक्षंतुसर्वदा ॥ अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रमथापिवा ॥ रक्षंतुसततंसर्वेदेवाः श

क्रपुरोगमाः ॥ इतिप्रार्थ्यब्राह्मणान्संपूज्याशिषोवाचयित्वास्वगृहानागत्यउत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात् ॥ इत्युपनिष्क्रम
णप्रयोगः ॥ ७ ॥ ॥ अथान्नप्राशनं॥तच्चषष्ठेष्टमेदशमेद्वादशेवामासिपुंसां॥स्त्रीणांतुसप्तमेनवमेवामासि॥शुक्लपक्षेश्विनी
रोहिणीमृगशिरपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयहस्तचित्रास्वात्यनूराधश्रवणधनिष्ठाशततारेरेवतीषु प्रथमजन्मनक्षत्रंवर्जयित्वान्य
जन्मनक्षत्रद्वयेछिद्रतिथीन्वर्जयित्वान्यशुभतिथिषु सोमबुधगुरुशुक्रवारेषुमेषवृश्चिकमीनवर्जितेषुराशिष्वन्नप्राशनंकुर्यात्
॥ अत्रसूत्रं ॥ षष्ठेमास्यन्नप्राशनमिति ॥ बोधायनस्मृतौ ॥ अतोन्नप्राशनंमासेषष्ठेकार्यंयथाविधि ॥ अष्टमेवापिकर्त
व्यंयथेष्टंमंगलंकुले ॥ शंखोपि ॥ संवत्सरेन्नप्राशनमर्धसंवत्सरेवाजातेषुदंतेष्विति ॥ निर्णयसिंधौ ॥ नारदः॥तदभावेष्टमे
मासिनवमेदशमेपिवा॥सप्तमेमासिवाकार्यंनवान्नप्राशनंशुभमिति॥श्रीधरीये ॥ व्योमेंद्रियेंदौदिवसेप्रवृद्धेपश्चात्सितेबा
लनवान्नभुक्तिः ॥ खाष्टेंदुसंख्यात्परतस्तुयुग्मेमानेनसौरेणवदंतितज्ज्ञाः ॥ जननदिनादारभ्यपंचाशदुत्तरशतदिनेप्रवृ
द्धेगतेसतीत्यर्थः ॥ खाष्टेंदुसंख्यादिति ॥ जन्मदिवसादारभ्याशीत्युत्तरशतदिनादर्वागित्यर्थः ॥ श्रीपतिः ॥ षष्ठेमासे
प्राशनंदारकाणामन्यस्मिंस्तत्कन्यकानांविधेयं ॥ इत्यनेनपुंसांषष्ठादियुग्ममासेकन्यकानामयुग्ममासइति ॥ अतएवग
र्गः ॥ नरस्यान्नाशनेयुग्मंस्त्रीणांचानाशनेऽयुजमिति ॥ अथनक्षत्राणि ॥ श्रीधरीये ॥ आदित्यतिष्यवसुसौम्यकराणि
लाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णामित्राः ॥ बालान्नभोजनविधौदशमेविशुद्धेछिद्रांविहायनवमींतिथयःशुभाःस्युः ॥ गु
रुश्च ॥ पौष्णादितींदुहस्ताश्विलाष्ट्रवासववैष्णवाः ॥ रोहिणीमैत्रतिष्याश्चवरुणाश्चोत्तरात्रयं ॥ श्रविष्ठाश्चशुभाह्येतेषोड

शान्नाशनेशिशोः ॥ विधिरत्ने ॥ अन्नप्राशनकार्येतुजन्मभंमृत्युदंभवेत् ॥ शुभंकर्मर्क्षमाधानेविवाहेचान्नभोजने ॥ वारां
शकाश्चगुरुशुक्रशशींदुजानांमेषालिमीनरहितानिशुभानिभानि ॥ भुक्तौशिशोःशुभकराःपरिहृत्यसौम्यंभौमंसितन्नवम
नैधनसप्तमेषु ॥ अर्कांगारकमंदानांवाराश्चापिशुभावहाः ॥ यदावाराधिपस्तिष्ठेत्स्वोच्चमित्रग्रहेतदा ॥ गुरुणाबलिनावा
पिवीक्षितश्चबलान्वितः ॥ दशमस्थान्ग्रहान्त्सर्वान्वर्जयेन्मतिमान्नरः ॥ अन्नप्राशनकृत्येषुमृत्युक्लेशभयावहानिति ॥ इ
तिकालनिर्णयः ॥ ७ ॥ ॥अथान्नप्राशनप्रयोगः ॥ कर्ताप्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवनांदीश्राद्धंपुण्या
हवाचनंचकृत्वासवितापीयतामितिविशेषः ॥ अथस्थंडिलोल्लेखनाद्यौपासनैकदेशाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौ
संकीर्त्य ममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यंकर्म
करिष्ये ॥ अन्नप्राशनहोमःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादिशुचिर्नामाग्निःसवितादेवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदित्यादिसंकल्प्या
ग्निमुखांतंकृत्वापूर्ववद्वायत्र्यापक्वंहुत्वास्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधाय ॥ ॐअहमस्मिप्रथमजाऋतस्य *॥* पूर्वमग्ने
॥ जहाम्यन्यं *॥* पराकेअन्ने *॥* महांतौचरू *॥* अन्नंप्राणमन्नं *॥* मोघमन्नं *॥* अहंमेघः *॥* सर्वत्रान्नायेदं ॥ इ
त्यष्टाभिर्हुत्वास्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाग्रेणाग्निमश्वत्थपर्णेषुव्याहृत्याहुतशेषंनिधाय ॥ कुमारंमातुरुत्संगउपवेश्यदीपद्व
ययुक्तेस्वर्णादिपात्रेसमस्तभक्ष्यभोज्यशाकादिसंयुक्तेथौदनंदधिमधुघृतजलैर्मिश्रितंनिधाय कुमारंश्वेतवस्त्रैरलंकृत्यहिर
ण्येनतदन्नंगृहीत्वा ॥ ॐजायाताओषधयः *॥* ॐभूर्भुवस्सुवः अपांत्वौषधीनांरसमन्नंप्राशयामिसिवास्त्वाआपओष

धयस्संत्वनमीवास्माआपओषधयस्संतु॥ॐशतंवोअंब *॥* ॐभूर्भुवस्सुवरपां*॥*ॐपुष्पावतीः*॥*ॐभूर्भुवस्सुवरपां*॥*
ॐओषधीरितिमातरः*॥*ॐभूर्भुवस्सुवरपां*॥*ॐअश्वत्थेवः*॥*ॐभूर्भुवस्सुवरपां*॥*ॐयदहंवाजयन्निमाओषधीः ॥ॐ
भूर्भुवस्सुवरपां॥ इतिषड्भिःप्राशयित्वामुखंप्रक्षाल्यतूष्णीमाचमय्याशिषोवाचयित्वोत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात्*॥*इत्यन्नप्रा
शनप्रयोगः॥छ॥ ॥ अथकर्णवेधनं॥तच्चद्वादशेषोडशेवान्हिप्रथमेषष्ठेसप्तमेष्टमेवामासिसंवत्सरेवाशुक्लपक्षेपूर्वाण्हेदिवै
वतिथिसंधिनक्षत्रसंधिछिद्रतिथिपर्वपापवारांश्चवर्जयित्वाजन्ममासमेकादशींचविहायमृगशिरआर्द्रापुनर्वसुपुष्योत्तरात्र
यहस्तचित्राश्रवणधनिष्ठारेवतीषुसिंहवृश्चिककुंभराशींश्चवर्जयित्वान्यराशिषुकर्णवेधनंकुर्यात् ॥ अत्रसूत्रं॥सप्तमेमास्य
ष्टमेमासिवाकर्णवेधनमिति॥ गर्गः॥मासेषष्ठेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे ॥ कर्णवेधंप्रशंसंतिपुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये॥मदनर
त्ने॥प्रथमेसप्तमेमासिअष्टमेदशमेथवा ॥ द्वादशेचतथाकुर्यात्कर्णवेधंशुभावहं॥श्रीधरीये॥ मासेषष्ठेसप्तमेवाष्टमेवावेध्यौक
र्णौद्वादशेषोडशेन्हि ॥ मध्येवान्हःपूर्वभागेनरात्रौनक्षत्रेद्वेद्वेतिथीवर्जयित्वा ॥ गुरुः ॥ जन्मतोदशमेवान्हिद्वादशेवाथषोड
शे ॥ सप्तमेमासिवाकुर्यादष्टमेमासिवापुनः ॥ व्यासः॥ योजन्ममासेक्षुरकर्मयात्रांकर्णस्यवेधंकुरुतेतिमोहात् ॥ नूनंस
रोगीधनपुत्रनाशंप्राप्नोतिमूढोवधबंधनानि ॥ गुरुः ॥ यस्मिन्वारेतिथीतारेद्वेद्वेयुक्तेनशोभने ॥ संध्येद्वयोःपुरापश्चाद्दि
नादिशुभतारयोः ॥ पूर्वाण्हेसुप्रशस्तंस्यादपराण्हेनशोभनं ॥ अगस्त्यः॥ द्वयोस्तुसंध्ययोर्लग्नेनकुर्यात्कर्णवेधनं ॥ रा
त्रावपितथालग्ननक्षत्रतिथिसंधिषु ॥ कर्णवेधंनकुर्वीतकुर्याच्चेच्छेदनंभवेत् ॥ श्रीधरीये ॥ हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णो

शशिबुधगुरुकाव्यानांदिनेपर्वरिक्तारहिततिथिषुशुद्धेनैधनेकर्णवेधः ॥ गु

त्तरार्यादितिवसुषुघटालीसिंव्हवर्ज्येविलग्ने ॥ मध्यमौशेषितास्सर्वेशुभाःस्युःकर्णवेधनइति ॥इतिकर्णवेधनकालनिर्णयः

रुः ॥ वृषवर्ज्याःस्थिरास्सर्वेनशुभामकराजभौ ॥ प्रातर्मंगलस्नानादिऔपासनैकदेशाग्निंप्रतिष्ठाप्य ममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हं

॥७॥ अथकर्णवेधनप्रयोगः ॥ प्रातर्मंगलस्नानादिऔपासनैकदेशाग्निं... कर्णवेधनहोमःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादिं

णपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंकर्णवेधनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ ॐगुँश्रोत्रेणभद्रं ॥ आश्रुणोमों

वर्द्धमानोनामाग्निःश्रोत्रंदेवताचरुर्हविरित्यादिसंकल्प्याग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐप्राणोरक्षति ॥ प्राणा

येनप्राच्या ॥ बभूवस्वाहा ॥ श्रोत्रायेदं ॥ अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधाय ॥ मनसइदं ॥ ३ ॥ ॐआन

येदं ॥ १ ॥ ॐयोदेवोदेवेषु ॥ प्राणायेदं ॥ २ ॥ ॐमनसश्चित्तेदं ॥ ध्वग्नियगुँस्वाहा ॥ मनसइदं ॥ ६ ॥ ॐचक्षुर्देवानां ॥

एतु ॥ मनसइदं ॥ ४ ॥ ॐजुषताम्मेवा ॥ वाचइदं॥ ५॥ ॐययारूपाणि ॥ वाचेदेव्याइदं ॥ ८ ॥ ॐगुँश्रोत्रेणभद्रं ॥ श्रोत्रायेदं

द्विचक्षणगुँस्वाहा ॥ चक्षुषइदं॥ ७ ॥ॐआयुरिन्नः ॥ मृतगुँस्वाहा ॥ चक्षुषइदं ॥ ८ ॥ ॐगुँश्रोत्रेणभद्रं ॥ श्रोत्रायेदं

॥ ९॥ ॐयेनप्राच्या ॥ श्रोत्रायेदं ॥ १० ॥ इतिदशभिरुपहुत्यास्विष्टकृदादिवरदानांतेग्रेणाग्निंवेणुपर्णेषुहुतशेषंनिदध्या

ति ॥ समुद्रायवयुनायसिंधूनांपतयेनमः ॥ नदीनांगुँसर्वासांपित्रेजुहुताविश्वकर्मणेविश्वाहामर्त्यगुँहविरिति ॥ अथक

तास्यकुमारस्यकर्णवेधनकर्मणःपुण्याहं ॥ कर्मणेस्वस्ति ॥ कर्मणऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ इत्याशिषोवाचयित्वाशिवंकर्मास्तु

॥ श्रोत्रंप्रीयतामितिवाचयित्वाथसूच्यावासुवर्णेनवाकंटकेनवादा[illegible] ॥ गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीत्यथापउपस्पृ

श्य द्विपदायेतिवामकर्णंविद्ध्वाअपउपस्पृश्याथलोहितसूत्रेणवाशणसूत्रेणवाबध्नातिवरुणस्यस्कंभनमसीति ॥ परेहनिविस
र्जयति॥ वरुणस्यस्कंभसर्जनमसीति ॥ अथापउपस्पृश्याशिषोवाचयित्वोत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात्॥ इतिकर्णवेधनप्रयो
गः॥छ॥ ॥अथनामकरणादिचतुष्टयस्यसंक्षेपप्रकारः॥गृह्यसूत्रे॥नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधादिब्राह्म
णभोजनादेवैकेषांपुण्याहवाचनादेवैकेषांप्रासिद्धेचौलोपनयनेइति॥ अनेनतत्तत्कालकर्तव्यनामकरणादिचतुष्टयस्यापादि
ब्राह्मणभोजनेनवाकेवलपुंण्याहवाचनेनवाकर्तव्यत्वंप्रतिपादितंभवतिनतुसमानतंत्रे॥तत्रकर्तव्यत्वमेव ॥तस्मिन्पक्षेतुपुं
ण्याहंवाचयित्वाउपरिष्टात्तंत्राणिकुर्यात्॥ इतिकर्णवेधनतंत्रप्रयोगः॥छ॥ ॥ अथचौलं॥तच्चजननादारभ्यसंवत्सरेपूर्णे
द्वितीयेतृतीयेत्रितीयभागगतेपंचमेब्देसप्तमेब्देवाकार्यं॥त्रिभागगतेपंचमइतिसप्तपंचाशन्मासादूर्ध्वमित्यर्थः ॥तत्राप्युत्त
रायणेशुक्लपक्षेगुरुशुक्रास्तमलमासादिरहितेजन्ममासंजन्मपक्षंवावर्जयित्वामकरकुंभमीनमेषवृषभमिथुनमासेषु॥अश्वि
नीरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयहस्तचित्रास्वातीश्रवणधनिष्ठाशततारारेवतीषुवृषभमिथुनकर्कटककन्यातूलमी
नलग्नेषुअष्टमेनवमेचशुद्धेसप्तमेशुक्रपापग्रहरहितेष्टमस्थितेशुक्रेचौलंकुर्यात्॥ अत्रसूत्रं॥संवत्सरेचौलकर्मत्रिषुवासंवत्सरे
ष्विति॥स्मृतिरपि॥ततस्संवत्सरेपूर्णेचूडाकर्मविधीयते॥द्वितीयेवातृतीयेवाकर्तव्यंश्रुतिचोदनात्॥पारिजाते॥जाताधिकारा
जन्मादितृतीयेब्देतुचौलकं ॥ आद्येब्देकुर्वतेकेचित्पंचमेब्देद्वितीयके ॥ उपनीत्यासहैवेतिविकल्पाःकुलधर्मतः ॥ बृहस्प
तिः ॥ द्वितीयेब्देशिशोर्गर्भंजन्मतोवाविशेषतः॥ पंचमेसप्तमेवापिस्त्रियाःपूंसोपिवासमइति ॥ नारदः ॥ जन्मतस्तुतृतीये

ब्देश्रेष्ठमिच्छंतिपंडिताः ॥ पंचमेसप्तमेवापिजन्मतोमध्यमंभवेत् ॥ अधमोगर्भतः स्यात्तुनवमैकादशेपिवा॥ श्रीधरीये ॥ वर्षेतृतीयेप्यथपंचमेब्देगतत्रिभागेप्रवदंतिचौलं ॥ उदग्गतेर्केगुरुशुक्रतेजःप्रकाशितेव्योम्निचशुक्लपक्षे ॥ काश्यपः ॥जन्मर्क्षाणांचतुर्विंशात्परतश्चौलमाचरेत्॥ अथवापंचमेवर्षेसावनेनैवयोजयेत् ॥ गतत्रिभागेपंचमइतिमतांतरमुच्यते॥ तथाचन्द्रसिंव्हः ॥ तृतीयेमंचमेवर्षेगतेभागेतृतीयके ॥ आदौचौलंप्रकर्तव्यमितिकेचित्प्रचक्षतइति ॥ देवरातः ॥ उत्तरं देवभागःस्याद्दक्षिणंयाम्यमुच्यते॥ देवभागंगतेसूर्येचूडाकर्मसमाचरेत् ॥ अयनेचोत्तरेसौम्यंदक्षिणेत्वशुभावहं ॥ ज्योतिर्णवे ॥ मकरेसर्वसंपत्तिःकुंभेसंतानवर्द्धनं ॥ मीनमासेसदासौख्यंमेषेसर्वार्थसाधनं ॥ विजयंवृषभेविद्यान्मिथुनेवंशवृद्धिकृत् ॥ कर्कटेबहुरोगीस्यात्सिंव्हेनष्टप्रजोभवेत् ॥ षष्ठेकुलक्षयंविद्यात्तुलायांदेहनाशनं ॥ वृश्चिकेबंधुनाशःस्याद्वित्तनाशस्तुकार्मुकइति ॥ बृहस्पतिः ॥ उत्तरायणगेसूर्येविशेषात्सौम्यगोलके ॥ अधिमासस्तुनिंद्यःस्यात्ससर्पांहस्पतीतथा ॥ गुरुशुक्रौनदृश्येतेयदातिस्फुटमंबरे ॥ बालवृद्धाव्हयःकालश्चौलेनिंद्यस्तयोर्द्वयोः ॥ संग्रहे ॥ स्वजन्ममासेबालानां चौलमायुःक्षयावहं ॥ तत्रापिकेचित्कुर्वंतिसहोपनयनेनतत् ॥ व्यासश्च ॥योजन्ममासेक्षुरकर्मयात्राभितिकर्णवेधप्रकरणउक्तं ॥ अथजन्ममासलक्षणं ॥ आरभ्यजन्मदिवसाद्यावत्त्रिंशद्दिनंभवेत् ॥ जन्ममासःसविज्ञेयस्सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ जन्ममासंतथाजन्मदिनंजन्मद्वयंतथा ॥ हूणेवंगेत्यजेत्सर्वमध्येदेशंशुभावहं ॥ अन्नप्राशनमुद्वाहश्चौलकर्मोपनायनं ॥ जन्ममासेषुवर्ज्यंस्यात्कलिंगेमगधेतथा ॥ गुरुः॥ शुक्लपक्षेशुभंप्रोक्तंकृष्णपक्षेशुभेतरत् ॥ अशुभांत्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे

त्रिधाकृते ॥ अथनक्षत्राणि॥ आदित्यसौम्यवसुवैष्णवपौष्णतिष्यत्वाष्ट्राश्विचंडकिरणेषुदिवाप्रशस्तं ॥ स्वातीविधातृवरुणोत्तरभानिमध्यान्याहुर्निशास्वथनचक्षुरकर्मकार्यं॥संपदिक्षेमभेमैत्रेसाधकेभेतीमित्रभे॥चौलकर्मप्रशस्तंस्याच्छोभनांशगतेविधौआद्यंशोविपदित्याज्यःप्रत्यरेचरमोशुभः॥वधेत्याज्यस्तृतीयांशः शेषांशाअपिशोभनाः॥अर्णवे॥जन्मत्रयेवार्किदिवाकरारवारेधिमासेसितजीवमौढ्ये ॥ पक्षद्वयेपर्वनिशादिनांतेक्षौरंयदिस्यात्कुलनाशहेतुः ॥ षष्ठ्यष्टमीप्रतिपदस्तिथयश्चरिक्तावर्ज्याः शशांकगुरुसोमजभार्गवानां॥ वारांशकोदयविलोकनमिष्टमाहुः क्षौरेचकर्मणिनशोकमुशंतिशांवे ॥ द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यांतथैवच ॥ दशम्यांचत्रयोदश्यांकार्यंक्षौरंविजानता ॥ गुरुः ॥ पापग्रहाणांवारांशानिंदिताः शुभकर्मणि ॥ शुभग्रहाणांवारायेपूजिताब्रह्मणोमतं ॥ सोमवारेसितपक्षेकृष्णपक्षेतिगर्हितः ॥ बुधवारेशुभःप्रोक्तः पापग्रहयुतेबुधे ॥ पापग्रहाणांवाराशौविप्राणांतुशुभोरवेः ॥ क्षत्रियाणांक्षमासूनोर्विट्शूद्राणांशनेः शुभः ॥ माधवीये ॥ कर्क्यंगनामिथुनमीनतुलोक्षनक्राःपूज्याःक्रियालिहरिचापधराजघन्याः ॥ तेपिस्ववीर्यशुभदृष्टियुताविधेयाश्चौलेघटः शुभयुतोपिनिषिद्धएव ॥ उक्षावृषभः॥क्रियोमेषः ॥ वासिष्ठः ॥ वृषभश्चकुलीरश्चयमकन्यातुलाधराः ॥ मकरश्चैवमीनश्चक्षुरकर्मणिपूजिताः ॥ गुरुः ॥ अष्टमस्थाग्रहास्सर्वेनेष्टाः शुक्रविवर्जिताः ॥शुक्रस्तुनिधनेक्षौरेसर्वसंपत्प्रदः शिशोः ॥ बृहस्पतिः॥लग्नादष्टमराशीशःकेंद्रगः शुभवीक्षितः ॥ यद्यप्यष्टमगस्योक्तंदोषमाशुव्यपोहति ॥ रंध्रेशः स्वांशगःस्वोच्चस्वक्षेत्रोपचयर्क्षगः ॥ अष्टमस्थस्यदोषोयंविनश्यतिनसंशयः ॥ नारदः ॥ लग्नाष्टमेशयोर्मैत्र्येलग्नेशेबलसंयुते ॥ अस्तगेनिध

नांशेवानिधनेपिशुभोग्रहः ॥ वसिष्ठः ॥ जामित्रेभास्करेक्षौरेमृत्युस्स्याद्भूमिजेतथा ॥ शुक्रेसौम्येविनाशः स्यान्मंदभाग्यं शनैश्चरे ॥ त्रिषडायगताः पापाः क्षुरकर्मणिपूजिताः ॥ शेषेषुनिंदिताःप्रोक्ताःस्वोच्चस्वर्क्षबलाद्दते ॥ इति ॥ एतच्चाशि शोर्मातरिगर्भिण्यांनकार्यं ॥ तथाचज्योतिर्निबंधेमदनरत्नेबृहद्गर्गः ॥ पुत्रचूडाकृतौमातायदिवागर्भिणीभवेत् ॥ शस्त्रे णमृत्युमाप्नोतितस्मात्क्षौरंविवर्जयेत् ॥ नारदस्तु ॥ सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् ॥ पंचाब्दात्प्रागतोर्ध्वंतुग र्भिण्यामपिकारयेत् ॥ निर्णयसिंधौगार्ग्यः ॥ पंचममासादूर्ध्वंमातुर्गर्भस्यजायतेमृत्युरिति ॥ बृहस्पतिः ॥ गर्भेमातुःकु मारस्यनकुर्याच्चौलकर्मतु ॥ पंचमासादधः कुर्यादतऊर्ध्वंनकारयेदिति ॥ अथप्रयोगः॥प्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृ त्वावैश्वदेवंहुत्वापूर्वेद्युःसद्योवानांदीश्राद्धंकृत्वाउदकशांतिप्रतिसरबंधौकृत्वापवनादिकंकृत्वाकेशिनः प्रीयंतामितिपुण्या हंवाचयित्वापुनः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुः श्रीबलवृद्धिद्वा राश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंचौलाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यस्थंडिलोल्लेखनाद्यौपासनैकदेशाग्निंप्रतिष्ठाप्य ॥ चौलहो मःकर्माधारवत्तंत्रमित्यादिसद्भ्योनामाग्निःकेशिनोदेवताचरुर्हविरग्निस्स्विष्टकृदित्यादिसंकल्प्य पात्रासादनकालेप्राकृत पात्रैःसहक्षुरंदर्भान्शीतोदकमुष्णोदकंचासाद्यप्रोक्षिण्यादिसंस्कृत्यकेशिभ्योजुष्टंनिर्वपामीति चरुंनिरूप्याग्निमुखांतंकृ त्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐयेकेशिनः ≡ सर्गुस्सुजाथो नतेब्रह्मणः ≡ वपनस्यनान्यस्वाहा ॥ केशिभ्यइदं ॥ स्विष्टकृतमवदा यांतःपरिधौनिधाय ॥ आरोहप्रोष्ठं ॥* वशिन्याउग्रायाइदं ॥ १ ॥ येनावपत्सविता ॥* सवित्रेसोमायराज्ञेवरुणायब्र

ह्मणइदं ॥ २ ॥ ॐमातेकेशात् ॥ धात्रइंद्रायबृहस्पतयेसवित्रइदं ॥ ३ ॥ ॐ तेभ्योनिधानं ॥ द्यावापृथिवीभ्या
मिदं ॥ ४ ॥ ॐ बलंते ॥ सवित्रेसोमायाश्विभ्यामिदं ॥ ५ ॥ ॐ यत्सीमंतं ॥ अश्विभ्यामिदं ॥ ६ ॥ इतिषड्भि
रुपहुत्यस्विष्टकृदादिवरदानांतंकृत्वाग्रेणाग्निमौदुंबरपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥ नमोहिरण्यबाहवेसेनान्येदिशांचपतयेन
मइत्यथापरेणाग्निंसूष्णास्वस्फुशीताआनयति ॥ उष्णेनवायउदकेनेह्यदितिःकेशान्वपतीति ॥ स्वयंप्राङ्मुखउपवि
श्यशिशुंप्रत्यङ्मुखमुपवेश्यताभिरद्भिरस्यशिशोःशिरआर्द्रीकरोति ॥ आपउंदंतु ॥ वर्चसइति ॥ अथोर्ध्वाग्रान्दर्भा
न्केशेषुनिदधाति ॥ ओषधेत्रायस्वैनमिति ॥ तान्केशान्दर्भैश्चसहवामहस्तेगृहीत्वादक्षिणेनक्षुरंगृहीत्वाभिमंत्रयते ॥
ज्योक्सूर्यंदृशइति ॥ अथैनंस्वधितिंवामहस्तगृहीतेषुकेशेषुनिदधाति ॥ स्वधितेमैनगुँहिगुँसीरिति ॥ अथदर्भैस्सह
तान्केशांच्छिनत्ति ॥ येनावपत्सविताक्षुरेणेत्यथापउपस्पृश्यप्रवपतइतरान्केशाननुमंत्रयते ॥ मातेकेशानित्यथनापिते
नोप्तान्त्सर्वान्केशानेकीकृत्यदर्भस्तंबेनिदधाति ॥ तेभ्योनिधानंबहुधाव्यैच्छन्नित्यथैनमुष्णोदकेनस्नावयाति ॥ बलंतेबाहु
वोरिति ॥ अथैकशिखस्त्रिशिखःपंचशिखोवायथैवैषांकुलधर्मःस्याद्यथाऋषिशिखानिदधातीत्येकइतिसूत्रं ॥ स्वस्वगोत्रे
यावंतःप्रवराऋषयस्तावत्यःशिखाइत्यर्थः ॥ ततोमंगलतूर्यघोषैस्सहोष्णोदकेनस्नाप्याच्छाद्यालंकृत्यब्राह्मणान्फलतां
बूलादिनासंतोष्यअस्यचौलकर्मणःपुण्याहंस्वास्तिऋद्धिंभवंतोब्रुवंत्वितिवाचयित्वाशिवंकर्मास्तुकेशिनःप्रीयंतामित्युक्त्वो
त्तरपरिषेकादिकंकुर्यात् ॥ इतिचौलप्रयोगः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अत्रैकदेशाग्निविषयेविशेषउक्तोविष्णुभट्टेन

तत्रौपासनवतःसर्वेषुगृहकर्मसुगर्भाधानादिजातकर्मांतेषुसंस्कारकर्मसुसएवौपासनाग्निस्समस्तोभवति ॥ स्थंडिलोक्त
नियमोपितस्यैवाग्नेरितरस्यलौकिकोग्निर्बहुकर्तृकेपिकर्माणिसएवाग्निः ॥ समस्तौपासनाग्नौब्रह्मौदनपाकेपुनस्त्वादित्यमं
त्रेणलौकिकाग्नौप्रतिकर्महुत्वा तत्रगृह्याणिकर्माणिवैश्वदेवादीनिकृत्वातमुत्सृजेत् ॥ अपवृत्तकर्मणिलौकिकस्संपद्यतइति
न्यायात् ॥ एवमुत्पादितोग्निः प्रजासंस्कारेषुसमस्तोग्राह्यः ॥ नत्वेकदेशः ॥ अथचेदौपासनंविभज्यब्रह्मौदनस्यपाक
स्तदार्धांतरंपितरौपासनंविद्यतएवतस्मिन्नौपासनाग्नौगृह्याणिकर्माणिक्रियंतइत्युक्तमेवइति ॥ अथयमलजननेतत्रज्येष्ठ
कनिष्ठविभागउच्यते ॥ निर्णयसिंधौ ॥ मनुः ॥ जन्मज्येष्ठस्यचाव्हानंसुब्रह्मण्यास्वपिस्मृतं ॥ यमयोश्चैवगर्भेषुजन्म
तोज्येष्ठतास्मृता ॥ देवलोपि ॥ यस्यजातस्ययमयोःपश्यतिप्रथमंमुखं ॥ संतानपितरश्चैवतस्मिन्ज्यैष्ठ्यंप्रतिष्ठितमि
ति ॥ भागवतेतु ॥ द्वौतदाभवतोगर्भौसूतिर्वंशविपर्ययात् ॥ इतिपश्चादुत्पन्नस्यज्यैष्ठ्यमुक्तं ॥ अत्राशिष्टाचारव्यवस्था
ज्ञेया ॥ अथगोस्त्रियोर्यमलजननेप्रायश्चित्तमुक्तंगृह्यसूत्रेप्रायश्चित्तप्रश्ने ॥ अथगोस्त्रियोर्यमलजन्मन्युल्लेखनाद्याज्यसं
स्कारांतंकृत्वाचतस्त्रोव्याहृतिः पाहिनोअग्नइतिपंचव्याहृतिचतुष्टयमितिपाहित्रयोदशाहुतीर्जुहुयादिति ॥ अथयमलसं
स्कारः॥निर्णयसिंधौ ॥ एकस्मिन्वासरेप्राप्तेकुर्याद्यमलजातयोः ॥ क्षौरंचैवविवाहंचमौंजीबंधनमेवच ॥ज्योतिर्निबंधेरत्ने
॥ एकस्मिन्वत्सरेप्राप्तेकुर्याद्यमलजातयोः ॥ क्षौरंचैवविवाहंचमौंजीबंधनमेवचेति॥भट्टकारिकायां ॥ एकस्मिन्वत्सरेचैव
वासरेमंडपेतथा ॥ कर्त्तव्यंमंगलंस्वस्त्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ आश्वलायनस्मृतौ ॥ पितात्वहनिचैकस्मिन्नेकस्यांसहजा

तयोः ॥ करोतिजातकर्माणिपृथक्स्नात्वायथाविधि ॥ बहुभार्यासुचैकस्मिन्बहुपुत्रेषुवासरे ॥जातेष्वेकःपिताकुर्याज्जात
कर्माणिचद्वयोरिति ॥ इतियमलसंस्कारनिर्णयः ॥ ७ ॥ ॥ अथयमलजातयोस्समानतंत्रप्रयोगः ॥ कर्तास्नात्वाच
म्यालंकृत्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यानयोर्यमलजातयोःकुमारयोर्बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबल
वृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंजातकर्मकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यानयोर्यमलजातयोर्जातकर्मांगतया विहितंनांदीसमाराधनं
हिरण्येनकरिष्ये ॥ पुण्याहंवाचयिष्ये ॥ इतिसंकल्पेविशेषः ॥ एवंनांदींपुण्याहंचकृत्वा ॥ अद्भ्यःसंभूतइत्यनुवाकंपृथ
क्पृथगुक्त्वापृथगभिमृश्यक्षेत्रियैत्वेतिद्विर्जपित्वापृथक्स्नापयित्वा ॥ अंगादंगात्संभवसि *॥* अश्माभवा *॥* अग्निरायु
ष्मान् *॥* आयुष्टेविश्वतइत्येतान्मंत्रान्पृथक्पृथग्जपित्वापृथक्संस्कृत्यप्राणोरक्षतीतिपृथग्जपित्वापृथक्प्राशयित्वासीद
त्वंमातुरस्याः *॥* हंसःशुचिषत् *॥* इतिपृथग्जपित्वापृथगेवमातुरुपस्थआधाय यस्तेस्तनइतिसकृज्जपित्वा स्तनम
भिमंत्र्यद्यौस्तेपृष्ठमितिद्विर्जपित्वास्तनंपृथक्प्राशयित्वाआपस्सुप्तेष्वित्युदकुंभनिधानंसकृत्॥ सकृदेवहोमः॥एवमेवनाम
करणादिचौलांतेषुसकृदेवनांदीपुण्याहहोमहुतशेषादयः ॥ नामकरणेकुलदेवतादिनामचतुष्टयंपृथङ्निर्देश्यं॥अन्नप्राशने
पियाजाताइत्यादिपृथक्प्राशनंच॥कर्णवेधेगायत्रीत्रिष्टुबित्यादिपृथक्॥ चौलेपिउष्णेनवायउदकेनेत्यादिपृथगेवकुर्यात्॥
यद्येकःपुमानेकास्त्रीचेत्तदाअनयोःकुमारयोरित्येवंसंकल्पः ॥पुरुषस्योक्तप्रकारेणसंस्कारस्समंत्रकः ॥ स्त्रियास्त्वमंत्रकए
व ॥ उभेयदिकन्ये ॥ अनयोः कुमार्योरितिसंकल्पः ॥ तूष्णीमेवसंस्कारः ॥ उपनयनेतु ॥ पृथङ्मंत्रंवाचयित्वोपवीतधा

रणं ॥ होमोपिपृथक् ॥आयुर्दाअग्नइत्यादिसर्वंपृथक्पृथग्वाचयित्वापृथगेवहोमवस्त्रदंडादिधारणंकारयित्वागायत्र्युपदे
शोपस्थाननामग्रहादिसर्वंपृथगेवकुर्यात् ॥ गर्भाधानादिविष्णुबल्यंतेषुहोमादिकंसर्वंजननानंतरमपिसकृदेव ॥ यमल
जननशांतिस्तुशौनकीयेपारिजातादौद्रष्टव्या ॥ इतिव्यंकटेशकृतौप्रयोगमालायांगर्भाधानादिचौलांतानामाभिन्नतंत्रप्र
योगस्समाप्तः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ यदिनामकरणंद्वादशाहाद्युक्तदिनेकरोतितस्मिन्नेवादिनेउपनिष्क्रमणा
न्नप्राशनकर्णवेधनान्यप्यपकृष्यकर्तव्यानीत्युक्तं ॥ तथाचपुराणे ॥ द्वादशेहनिराजेंद्रशिशोर्निष्क्रमणंगृहादिति ॥ द्वाद
शेहनिराजेंद्रयथेष्टंमंगलंकुलइतिवचनाच्च ॥ मंगलमन्नप्राशनं ॥ निष्क्रमणंद्वादशेह्नितृतीयेवामासिचतुर्थेवाकुर्यादिति
स्मृत्यर्थसारोक्तेः ॥ वेध्यौकर्णौद्वादशेषोडशेन्हीतिमदनरत्नेवसिष्ठश्रीधरवचनाच्च ॥ इत्यादिवचनपर्यालोचनयाद्वादशे
हनिनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनानामपिविहितत्त्वादन्नप्राशनस्यतदंतर्वर्त्तित्वान्नामकरणदिनेप्यपकृष्यक
र्तव्यानि ॥ एतदपितत्तन्मुख्यकालेकर्तुमशक्तपरमितिज्ञेयं ॥ अथयदिद्वादशादिदिनेकर्णवेधांतानिनामकरणेनसह क
रोति ॥ अथवाअतीतवशात्समानतंत्रेणकरोतितत्प्रयोगप्रचारार्थंसमानतंत्रप्रयोगोलिख्यते ॥ अथगर्भाधानादि
कर्मणामेकैकस्यद्वयोत्र्यादीनांवाप्रमादादिनालोपेउत्तरोत्तरकर्मकालेलुप्तकर्मणांकालातिक्रमप्रायश्चित्तंकृत्वोत्तरेणसहस
मानतंत्रेणकार्याणि ॥ सर्वेषांलोपेतूपनयनकालेप्रायश्चित्तपूर्वकंकर्तव्यानि ॥ पूर्वोकरणेह्युत्तरस्मिन्नधिकाराभावात् ॥
उत्तरस्यप्राप्तकालत्वेनपूर्वेषांतत्तत्कालकर्तव्यतायाअर्थसिद्धत्वात् ॥ तदुक्तंत्रिकांडमंडनेन ॥ कालातीतेषुकार्येषुप्राप्तव

त्स्वपरेषुच ॥ कालातीतानिकृत्वैवविदध्यादुत्तराणितु ॥ एतदभिप्रायेणैवपूंसवनानुवृत्तौजातूकर्ण्यः ॥ व्यक्तेगर्भेभवे
त्कार्यंसीमंतेनसहाथवेति ॥ जन्मनोनंतरामित्युदाहृतबीजवापवचनमप्येतदभिप्रायं ॥ मदनरत्ने ॥ अन्नप्राशनकाले
वाकुर्यान्निष्क्रमणक्रियामिति ॥ मनुः ॥ जातकर्मादिसंस्काराः स्वकालेनभवंतिचेत् ॥ चौलादर्वाक्प्रकुर्वीतप्रायश्चित्ता
दनंतरं ॥ गृह्यसूत्रे ॥ अथतुसंवेशनादिजन्मप्रभृतिवाकुमारः क्रियाभिर्लुप्तःस्यादुपनयनंचैकंस्यादिति ॥ उपनयनंलुप्त
गर्भाधानंचैककालकर्तव्यत्वादेकंस्यात् (एकप्रयोगापन्नंस्यादित्यर्थः) एतेषामुपनयनकालेनुष्ठानेपक्षद्वयंफलितं ॥काल
कर्त्रैक्येपिवचनात्पृथक्पृथक्स्थंडिलानिकृत्वादशसंस्काराः कालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंपृथक्पृथक्प्रयोक्तव्याइत्येकः
पक्षः॥अथवैकस्मिन्नेवस्थंडिलेकालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंप्रधानादौप्रधानादौद्वेद्वेमिंदाहुतीर्हुत्वातंत्रेणैवकार्याइत्यपरः॥
अत्रगृह्यसूत्रं ॥ तासांपृथक्पृथक्क्रियाणांकरणंनचैकहोमेसर्वाणिकर्माण्युपपातयेद्यद्येकहोमेसर्वाणिकर्माण्युपपातयेत्प्र
धानादौप्रधानादौद्वेद्वेमिंदाहुतीर्जुहुयान्मिंदाहुतीर्हुत्वाजयाभ्यातान्रुद्राहुत्यंतेचविज्ञायतइति ॥ कालातिपन्नप्रायश्चित्त
पूर्वकंसमानतंत्रमुक्तंप्रायश्चित्तप्रश्ने ॥ ततम्मआपोयत्पाकत्रामनस्वतिमिंदाहुतीर्महाव्याहृतीश्चप्रायश्चित्तंजुहुयात् ॥
कालातिक्रमेप्रधानादौप्रधानादौद्वेद्वेमिंदाहुतीर्जुहुयाद्व्याहृतिपूर्वकंचेति ॥ कल्पसारकारिकायामपि ॥ यदिपूंसवना
दीनिनकृतान्युपनायनात् ॥तत्तत्संस्कारयेत्तत्रप्रायश्चित्ताहुतीस्त्वियं॥पृथक्तंत्रास्तुसंस्कारास्तंत्रैक्येजुहुयादिमाः ॥ ज
याभ्यातानहोमाश्चरुद्राहुत्यंतकाश्चते ॥ततम्मआपइत्येकायत्पाकत्रामनस्वती॥महाव्याहृतयश्चेतिकालातिक्रमउच्यते

प्रधानादौप्रधानादौह्वेमिंदाहुतीस्मृते ॥ व्याहृत्याहुतिपूर्वंचेत्तत्रैतानितुतंत्रतइति ॥ विष्णुभट्टोपि ॥ अथयादिसमानतं
त्राणिकालातिक्रमप्रायश्चित्तंहुत्वानंतरंप्रधानमुपहोमंचकृत्वापुनरप्यतिपातप्रधानमुपहोमइति ॥ कुमारस्वामिकारि
कायां ॥ मखांतेजुहुयादाज्यंस्रुवेणैवाहुतीरिमाः ॥ जयाभ्यातानमंत्रैस्तुरुद्राहुत्यंतकैस्स्मृताः ॥ ततंमआपोयत्पाकत्रा
मनोज्योतिरेवच ॥ महाव्याहृतयश्चेतिकालातिक्रमईरिताः ॥ हुत्वापृथक्पृथक्पादमर्धंचौलेसमाचरेत् ॥ इतिकात्यायन
वचनात् ॥ (पादंपादकृच्छ्रमर्धमर्धकृच्छ्रमित्यर्थः)केचित्तु ॥ प्रायश्चित्तेकृतपश्चादतीतमपिकर्मवै ॥ कार्यमित्येकआचार्या
नेत्यन्येतुविपश्चितइति ॥ अनेनप्रायश्चित्तहोमेकृतेलुप्तंकर्मकृताकृतमित्याहुः॥तत्तुच्छं ॥कात्यायनस्तु ॥ लुप्तकर्माणिसर्वं
त्रप्रायश्चित्तंसमाचरेत्॥प्रायश्चित्तेकृतेपश्चाल्लुप्तंकर्मसमाचरेदितिवचनात्प्रायश्चित्तहोमेकृच्छ्रेचकृतेपिलुप्तानांकर्मणांपुनः
करणत्वमुक्तं ॥ अकरणेबहुवचनविरोधः ॥ इतिसमानतंत्रनिर्णयः ॥ ५ ॥ ॥ अथगर्भाधानादिसमानतंत्रप्रयोगः॥
गर्भाधानाद्यतीतानुसारेणोत्तरत्रतत्तदुक्तकालक्रियमाणकर्मणासहकालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंगर्भाधानादिवाजातकर्मा
दिवाकुर्यात् ॥ अथवायद्युक्तद्वादशाहादौनामकरणदिनेअतिक्रांतगर्भाधानादिकंकर्णवेधनांतंचकर्मापकृष्यकरोति ॥
तदागर्भाधानादिजातकर्मांतकर्मणांमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तंकृत्वातत्तत्प्रधानहोमानुपहोमांश्चहुत्वानामकरणादिकं
कुर्यात् ॥ एवंनिष्क्रमणादावपिज्ञेयं ॥ सर्वेषुलुप्तेषुचौलकालेवोपनयनकालेवाप्रायश्चित्तपूर्वकंतत्सर्वंकुर्यात् ॥ यथा ॥
पूर्वेद्युर्नित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वागणपतिंसंपूज्यनांदीसमाराधनंकर्तुंपुण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्कृत्वापुनःप्रा

णानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यश्वःकरिष्यमाणगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्र
मणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्मणामंगलत्वेनविहितंनांदीसमाराधनंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकल्प्य॥तत्कृत्वातस्यामेवरात्रा
वुदकशांतिप्रतिसरबंधौचकृत्वापरेद्युः प्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वापवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिचकृत्वागणपतिंसं
पूज्यवेधाः प्रजापतिर्धातासवितामृत्युस्सवितासवितासविताश्रोत्रकेशिनःप्रीयंतामितिपुंण्याहंवाचयित्वाप्रधानसंकल्पंकृ
त्वातत्तत्कर्मकुर्यात् ॥ पूर्वेद्युरसंभवेसद्योवाप्रातर्मंगलस्नानादिवैश्वदेवनांद्युदकशांतिप्रतिसरबंधांश्चकृत्वापुनःस्नानपवना
दिकंकृत्वाप्रधानकर्मकुर्यात् ॥ यथा ॥ कर्तापत्नीपुत्रसहितःप्रातर्मंगलस्नानादिवैश्वदेवांतंनित्यकर्मकृत्वाप्राणानायम्यदे
शकालौसंकीर्त्य ममकुमारस्याद्यकरिष्यमाणगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राश
नकर्णवेधनचौलकर्मकर्तुंशरीरशुद्ध्यर्थंस्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यतत्कृत्वागणपतिंसंपू
ज्यनांदीसमाराधनकर्मणः पुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिमितिवाचयित्वानांदीमुखाः पितरःप्रीयंतामितिवाचयित्वापुनः प्राणाना
यम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यकरिष्यमाणगर्भाधानपूंसवनसीमंत ⁘ चौलकर्मणामंगलत्वेनविहितंनांदीसमाराध
नंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकल्प्य॥ तत्कृत्वापुनराचमनप्राणायामादिकंकृत्वाममकुमारस्याद्यकरिष्यमाणगर्भाधान ⁘ चौ
लकर्मकर्तुंपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य॥ममकुमारस्याद्यकरिष्यमाणगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मना
मकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्मणांपुंण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॥ कर्मभ्यः स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ कर्मणांऋद्धिंभवं

तोन्नुवंतु ॥ वेधाप्रजापतिर्धातासवितामृत्युस्सवितासवितासविताश्रोत्रकेशिनःश्रीयंतामितिवाचयित्वा ॥ प्रोक्षणांतंकृत्वाच
म्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य॥ममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुः श्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वर
प्रीत्यर्थंगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्माणिसमानतंत्रेणक
रिष्यइतिसंकल्प्यजातकर्मतंत्रंकुर्यात् ॥ यथा ॥ कुमारंस्पृष्ट्वापश्यन्जपति ॥ अद्भ्यःसंभूतःपृथिव्यैरसाच्च ॥ विश्वकर्मणस्स
मवर्तताधि ॥ तस्यत्वष्टाविदधद्रूपमेति ॥ तत्पुरुषस्याविश्वमाजानमग्रे ॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहांतं ॥ आदित्यवर्णंतमसःप
रस्तात् ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवति ॥ नान्यःपंथाविद्यतेयनाय ॥ प्रजापतिश्चरतिगर्भेअंतः ॥ अजायमानोबहुधावि
जायते ॥ तस्यधीराःपरिजानंतियोनिं ॥ मरीचीनांपदमिच्छंतिवेधसः ॥ योदेवेभ्यआतपति ॥ योदेवानांपुरोहितः ॥
पूर्वोयोदेवेभ्योजातः ॥ नमोरुचायब्राह्मये ॥ रुचंब्राह्मंजनयंतः ॥ देवाअग्रेतदब्रुवन् ॥ यस्त्वैवंब्राह्मणोविद्यात् ॥ तस्य
देवाअसन्वशे ॥ ऱ्हीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ ॥ अहोरात्रेपार्श्वे ॥ नक्षत्राणिरूपं ॥ अश्विनौव्यात्तं ॥ इष्टंमनिषाण ॥ अमुंम
निषाण ॥ सर्वंमनिषाण ॥ इत्येतेनाभिमंत्र्याथकुमारंस्नापयति ॥ क्षेत्रियैत्वानिर्ऋत्यैत्वा ॥ द्रुहोमुंचामिवरुणस्यपाशात्
॥ अनागसंब्रह्मणेत्वाकरोमि ॥ शिवेतेद्यावापृथिवीउभेइमे ॥ १ ॥ शंतेअग्निस्सहाद्भिरस्तु ॥ शंद्यावापृथिवीसहौषधीभिः
॥ शमंतरिक्षंसहवातेनते ॥ शंतेचतस्त्रःप्रदिशोभवंतु ॥२॥ यादेवीश्चतस्त्रःप्रदिशः ॥ वातपत्नीरभिसूर्योविचष्टे ॥ तासां
त्वाजरसआदधामि ॥ प्रयक्ष्मएतुनिर्ऋतिंपराचैः ॥ ३ ॥ अमोचीयक्ष्मदुरितादवर्त्यै ॥ द्रुहःपाशान्निर्ऋत्यैचोदमोचि ॥

अहाअवर्तिमविदत्स्योनं ॥ अप्यभूद्भद्रेसुकृतस्यलोके ॥ ४ ॥ सूर्यमृतंतमसोग्राह्यायत् ॥ देवाअमुंचन्नसृजान्व्येनसः ॥
एवमहमिमंक्षेत्रियाज्जामिशगुँसात् ॥ द्रुहोमुंचामिवरुणस्यपाशात् ॥ ५ ॥ बृहस्पतेयुवमिंद्रश्चवस्वः ॥ दिव्यस्येशाथे
उतपार्थिवस्य ॥ धत्तगुँरयिगुँस्तुवतेकीरयेचित् ॥ यूयंपातःस्वस्तिभिस्सदानः ॥ ६॥ इतिषड्भिःस्नापयित्वाथकुमारंस्वां
कउपवेशयति ॥ अंगादंगात्संभवसिहृदयादधिजायसे ॥ आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतं॥ इत्यथकुमारंमूर्ध्न्यभिजि
घ्रति ॥ अश्माभवपरशुर्भवहिरण्यमस्तृतंभव ॥ पशूनांत्वाहिंकारेणब्रह्मणाभिजिघ्राम्याश्विन ॥ आपभरण ॥ कार्तिक ॥
रौहिण ॥ मार्गशीर्ष ॥ आर्द्रक ॥ पुनर्वसो ॥ तिष्य ॥ आश्लेष ॥ माघ ॥ पूर्वाफल्गुन ॥ उत्तराफल्गुन ॥ हस्त ॥ चैत्र
॥ स्वाते ॥ विशाख ॥ अनूराध ॥ ज्येष्ठ ॥ मूलक ॥ पूर्वाषाढ ॥ उत्तराषाढ ॥ श्रावण ॥ श्रविष्ठ ॥ शातभिषज ॥ पूर्वाप्रो
ष्ठपद ॥ उत्तराप्रोष्ठपद ॥ रैवत ॥ इत्यसौपदस्थानेनक्षत्रनामसंबुध्यंतमुक्त्वा॥अथकुमारस्यदक्षिणेकर्णेजपति॥ अग्निरायु
ष्मान्त्सवनस्पतिभिरायुष्मान्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि॥सोमआयुष्मान्त्सओषधीभिरायुष्मान्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि
॥ यज्ञआयुष्मान्त्सदक्षिणाभिरायुष्मान्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि ॥ ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि॥
देवाआयुष्मन्तस्तेमृतेनायुष्मन्तस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमि ॥ अथवामकर्णेजपति ॥आयुष्टेविश्वतोदधदयमग्निर्वरेण्यः॥
पुनस्तेप्राणआयतिपरायक्ष्मगुँसुवामिते ॥ इति ॥ अथदधिमधुघृतमितिसमुदायुत्यहिरण्येनकुमारंप्राशयति ॥ प्राणो
रक्षतिविश्वमेजत् ॥ इर्योभूत्वाबहुधाबहूनि ॥ सइत्सर्वंव्यानशे ॥ १ ॥ योदेवोदेवेषुविभूरंतः ॥ आवृदूदात्क्षेत्रियध्वगद्वृ

षा ॥ तस्मिन्प्राणंमनसोपाशिक्षत ॥ अग्रंदेवानामिदमत्तुनोहविः ॥ २ ॥ मनसश्चित्तेदं ॥ भूतंभव्यंचगुप्यते ॥ तद्धिदेवे
ष्वग्रियं ॥ ३ ॥ आनएतुपुरश्चरं ॥ सहदेवैरिमगुँहवं ॥ मनःश्रेयसिश्रेयसि ॥ कर्मन्यज्ञपतिंदधत् ॥ ४ ॥ जुषतांमेवा
गिदगुँहविः ॥ विराड्देवीपुरोहिता ॥ हव्यवाडनपायिनी ॥ ५ ॥ ययारूपाणिबहुधावदंति ॥ पेशागुँसिदेवाःपरमेज
नित्रे ॥ सानोविराडनपस्फुरंती ॥ वाग्देवीजुषतामिदगुँहविः ॥ ६ ॥ चक्षुर्देवानांज्योतिरमृतेन्यक्तं ॥ अस्यविज्ञायबहु
धानिधीयते ॥ तस्यसुम्नमशीमहि ॥ मानोहासीद्विचक्षणं ॥ ७ ॥ आयुरिन्नःप्रतीर्यतां ॥ अनंधाश्चक्षुषावयं ॥ जीवाज्ज्यो
तिरशीमहि ॥ सुवर्ज्योतिरुतामृतं ॥ ८ ॥ श्रोत्रेणभद्रमुतशृण्वंतिसत्यं ॥ श्रोत्रेणवाचंबहुधोद्यमानां ॥ श्रोत्रेणमोदश्चमह
श्चश्रूयते ॥ श्रोत्रेणसर्वादिशआशृणोमि ॥ ९ ॥ येनप्राच्याउतदक्षिणा ॥ प्रतीच्यैदिशः शृण्वंत्युत्तरात् ॥ तदिच्छ्रोत्रं
बहुधोद्यमानं ॥ अरान्ननेमिःपरिसर्वंबभूव ॥ १० ॥ इतिदशभिःप्राशयित्वा ॥ तदवशिष्टंगोष्ठेनिनयति ॥ ॐभूर्भुव
स्सुवरित्यथैनंमातुरुत्संगआदधाति ॥ सीदत्वंमातुरस्याउपस्थेविश्वान्यग्नेवयुनानिविद्वान् ॥ मैनामर्चिषामातपसाभि
शूशुचोंतरस्यागुँशुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १ ॥ अंतरग्नेरुचात्वमुखायेसदनेस्वे ॥ तस्यास्त्वगुँहरसातपंजातवेदःशिवोभव
॥ २ ॥ शिवोभूत्वामह्यमग्नेथोसीदशिवस्त्वं ॥ शिवाःकृत्वादिशःसर्वास्स्वांयोनिमिहासदः ॥ ३ ॥ हगुँसश्शुचिषद्वसुरंतरि
क्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतंबृहत् ॥ ४ ॥ इतिचतसृभिः
॥ इतःपरंमंत्रावृत्तिरेव ॥ अर्थलोपात् ॥ अर्थलुप्तेष्वनादरइतिप्रायाश्चित्तप्रकरणेउक्तत्वात् ॥ यस्तेस्तनःशशयोयोमयो

भूर्येनविश्वापुष्यसिवार्याणि ॥ योरत्नधावसुविद्यस्सदत्रस्सरस्वतितमिहधातवेकः ॥ द्यौस्तेपृष्ठगुँरक्षतुवायुरूरूअश्विनौ
चस्तनंधयंतगुँसविताभिरक्षत्वाससःपरिधानाद्बृहस्पतिर्विश्वेदेवाअभिरक्षंतुपश्चात् ॥ आपःसुप्तेषुजाग्रतोरक्षागुँसिनिर
तोनुदध्वं ॥ इतिमंत्रान्जपित्वाथास्यकुमारस्यगर्भाधानपूंसवन ÷ चौलहोमंकर्तुंस्थंडिलोल्लेखनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ इ
तिसंकल्प्य ॥ तत्कृत्वाऔपासनैकदेशाग्निंप्रतिष्ठाप्य ॥ सद्यस्संधानपक्षेसमस्ताग्निरेवनत्वेकदेशः ॥ द्विराचम्यप्राणानाय
म्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंगर्भाधा
नपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनहोमान्कालातिपन्नप्रायश्चित्तहोमपूर्वकस
समानतंत्रेणकरिष्ये॥ गर्भाधानपूंसवन ÷ चौलहोमःकर्माधारवत्तंत्रेपंचदशदारुरिध्मःअग्नीषोमावाज्यभागौमारुतश्चंद्र
मामंगलःशोभनःप्रबलःपार्थिवःशिवःशुचिर्वर्धमानःसद्यचोनामाग्नयः॥ वेधाप्रजापतिर्धातासवितामृत्युःसवितासवितास
वित्ताश्रोत्रकेशिनोदेवताः चरुर्हविरग्निः स्विष्टकृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताअंगदेवताःप्रधानदेवतास्तास्सर्वास्सन्निहि
तास्संतुएवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये॥तदंगमन्वाधानंकरिष्येइतिसंकल्प्य॥अन्वाधानादिकंकृत्वाप्राकृतपात्रैस्सहक्षुरंदर्भा
न्शीतोष्णोदकेसूचिंलोहितसूत्रमितिसकृदेवासाद्यप्रणीतासादनांतंकृत्वाग्ने : पूर्वभागेतंडुलपुंजेषुहरे : प्रतिमामालिख्यगं
धाक्षतपुष्पैरवकीर्य॥ ममकुमारस्यरक्षार्थमायुःश्रीबलवृद्ध्यर्थंश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंविष्णुपूजांकरिष्ये॥ गंधपुष्पोदकानिगृ
हीत्वा॥ॐभूःपुरुषमावाहयामि॥ॐभुवःपुरुषमावाहयामि ॥ ॐसुवःपुरुषमावाहयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःपुरुषमावाहया

मीत्यावाह्यस्वागतंपुनरागतंभगवतोमहापुरुषस्यैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवन्महापुरुष॥ भगवतोयंकूर्चोदर्भमयस्त्रि
वृद्धरितस्सुवर्णस्तंजुषस्वेतिकूर्चंदत्वासपवित्रेपात्रेपआनीयगंधपुष्पाक्षता न्निक्षिप्यगायत्र्या भिमंत्र्यओमित्यादित्यंदर्श
यित्वा॥ त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णुर्गोपाअदाभ्यः॥ अतोधर्माणिधारयन्नितिपाद्यंदत्वाप्रणवेनार्घ्यंदत्वाचरुंनिर्वपति ॥ ॐदे
वस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यां॥वेधसेजुष्टंनिर्वपामि॥एवंसर्वत्रत्रिर्मंत्रेणतूष्णींचतुर्थं॥देवस्यत्वा * ह
स्ताभ्यां॥ प्रजापतयेजुष्टंनिर्वपामि॥ देवस्यत्वा॰॥॰धात्रेजुष्टंनिर्वपामि॥ देवस्यत्वा॰॥॰सवित्रेजुष्टंनिर्वपामि॥ देवस्यत्वा॰॥॰
मृत्यवेजुष्टंनिर्वपामि ॥ सवित्रेजुष्टं ॰॥॰ सवित्रेजुष्टं ॰॥॰ सवित्रेजुष्टं ॰॥॰ श्रोत्रायजुष्टंनिर्वपामि ॥ देवस्यत्वा ॰॥॰ केशिभ्यो
जुष्टंनिर्वपामीतित्रिर्मंत्रेणतूष्णींचतुर्थंनिरूप्य ॥ देवस्यत्वा * हस्ताभ्यां ॥ वेधसेवोजुष्टंप्रोक्ष्यामि ॥ प्रजापतयेवोजुष्टंप्रो
क्ष्यामि ॥ धात्रेवोजुष्टंप्रोक्ष्यामि ॥ सवित्रेवोजुष्टं ॥ मृत्यवेवोजुष्टं ॥ सवित्रेवोजुष्टं ॥ सवित्रेवोजुष्टं ॥ सवित्रेवोजुष्टं ॥ श्रोत्राय
वोजुष्टंप्रोक्ष्यामि॥ केशिभ्योवोजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्याज्यसंस्काराद्यग्निमुखांतंकृत्वाविष्णुंस्नापयति ॥
आपोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिः पवमानस्सुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनमार्जयित्वाथाद्भिस्तर्पयाति ॥ केशवंतर्प
यामि ॥ नारायणंतर्पयामि ॥ माधवंतर्पयामि ॥ गोविंदंतर्पयामि ॥ विष्णुंतर्पयामि ॥मधुसूदनंतर्पयामि ॥ त्रिविक्रमं
तर्पयामि ॥ वामनंतर्पयामि ॥ श्रीधरंतर्पयामि ॥ हृषीकेशंतर्पयामि ॥ पद्मनाभंतर्पयामि ॥ दामोदरंतर्पयामीतितर्प
यित्वाएतैरेवनामधेयैर्गंधपुष्पाक्षतधूपदीपैरर्चयाति ॥ यथा ॥ केशवनारायणमाधवगोविंदाविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामन

श्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरेभ्योनमः॥ इदंविष्णुः ॥ गंधान्समर्पयामि॥ तद्विष्णोः परमं ॥ केशवनारायण ÷ दामोदरेभ्योनमः॥ पुष्पाणिसमर्पयामि॥ इरावतीधेनुमती ॥ केशव ÷ दामोदरेभ्योनमः॥ अक्षतान्समर्पयामि॥ तत्सवितुः ॥ केशव ÷ दामोदरेभ्योनमः॥ धूपमाघ्रापयामि॥ उद्दीप्यस्व ॥ केशव ÷ दामोदरेभ्योनमः॥ दीपंदर्शयामीतिपंचोपचारान्कृत्वाथातिपन्नसंस्काराणांकालातिपन्नप्रायश्चित्तंकुर्यात्॥ ममकुमारस्यगर्भाधान ÷ चौलकर्मणांमुख्यकालातिपन्नप्रायश्चित्तार्थंकृच्छ्रत्रयपूर्वकंकालातिपत्तिप्रायश्चित्तहोमंकरिष्येइतिसंकल्प्य॥ कृच्छ्रप्रत्याम्नायगोत्रयंतन्मूल्यंवाब्राह्मणेभ्योदत्वाहोमंकुर्यात्॥चित्तंचस्वाहेत्यादित्रयोदशस्त्रुवाहुतीर्हुत्वा॥अग्निर्भूतानामित्यादिरुद्रःपशूनामित्यंतंहुत्वापउपस्पृश्य॥ ततंमआपस्तदुतायतेपुनः॥ स्वाधिष्ठाधीतिरुचथायशस्यते॥ अयगुँसमुद्रउतविश्वभेषजः॥ स्वाहाकृतस्यसमुतृप्णुतर्भवःस्वाहा॥ऋभुभ्यइदं॥यत्पाकत्रा॥अग्नयइदं॥मनोज्योतिर्जुषतां॥मनसेज्योतिषइदं॥ यन्मआत्म॥पुनरग्निः॥महाव्याहृतीर्जुहुयात्॥ इतआरभ्यसर्वत्रप्रधानादौप्रधानादौद्वेद्वेमिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चजुहुयात्॥यन्मआत्मनः॥पुनरग्निः॥ व्याहृतीर्हुत्वास्त्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यपूर्वार्धाच्चरोरवदायापरार्धादवद्याति॥ पंचावत्तिनांतुमध्यात्पूर्वार्धादपरार्धादितित्रिरवदायाभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा॥ ॐप्रवेधसेकवयेमेध्यायवचोवंदारुवृषभायवृष्णे॥ यतोभयमभयंतन्नोअस्त्वववदेवान्यजेहेड्यों प्रवेधसे ÷ हेड्यान्स्वाहा॥ वेधसइदं॥ उपरिष्टात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वाथपक्कावशिष्टचरुंमेक्षणेनगृहीत्वाजुहोति॥ यस्त्वेत्यादित्रिभिः॥ ॐयस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि॥ जातवेदोयशोअ

स्मासुधेहिप्रजाभिरग्नेअमृतत्वमश्यांगुँस्वाहा॥ जातवेदसेग्नयइदं॥ ॐयस्मैत्वगुँसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणुवस्योनं॥ अ
श्विनगुँसुपुत्रिणंवरिवंतंगोमंतगुँरयिन्नशतेस्वस्तिस्वाहा॥ जातवेदसेग्नयइदं॥ ॐत्वेसुपुत्रशवसोवृत्रहन्कामकातयः॥ न
त्वामिंद्रातिरिच्यतेस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ इतितिसृभिरन्नंहुत्वाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐज्येष्ठायस्वाहा ॥ ज्येष्ठायेदं ॥
ॐश्रेष्ठायस्वाहा॥ श्रेष्ठायेदं॥ ॐप्रतिष्ठायस्वाहा॥ प्रतिष्ठायेदं॥ ॐप्रतिष्ठित्यैस्वाहा॥ प्रतिष्ठित्याइदं॥ ॐसंपत्त्यैस्वाहा॥
संपत्त्याइदं॥ ॐसंपतयेस्वाहा॥ संपतयइदं॥ ॐब्रह्मणेस्वाहा॥ ब्रह्मणइदं॥ ॐआयतनवतेस्वाहा॥ आयतनवतइदं॥ इ
त्यष्टभिर्हुत्वाव्याहृतीर्हुत्वापुनर्मिंदाहुतीर्हुत्वास्त्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्य॥ द्वितीयाद्यवदानेतुअपरार्धादवदायपूर्वार्धादवद्यति॥
पंचावत्तिनांतुमध्यादपरार्धात्पूर्वार्धादित्यवदानंअभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐप्रजापतेतनुवंमेजुष
स्वत्वष्टुर्देवेभिस्सहसामइंद्र॥ विश्वैर्देवैररातिभिस्सगुँरराणःपुगुँसांबहूनांमातरस्यामों प्रजापतेतनुवंमे ॥ स्यामस्वाहा॥
प्रजापतयइदं ॥ उपरिष्टात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वाथाज्याहुतीरुपजुहोति॥ ॐगर्भोअस्योषधीनांगर्भोवनस्पतीनां॥ गर्भोविश्वस्य
भूतस्याग्नेगर्भोअपामसिस्वाहा ॥ अग्नयेगर्भायेदं ॥ १ ॥ ॐप्रसद्यभस्मनायोनिमपश्चपृथिवीमग्ने ॥ सगुँसृज्यमातृभि
स्त्वंज्योतिष्मान्पुरासदःस्वाहा ॥ अग्नयेज्योतिष्मतइदं ॥ २ ॥ ॐपुनरासद्यसदनमपश्चपृथिवीमग्ने ॥ शेषेमातुर्यथोपस्थें
तरस्यांगुँशिवतमःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ३ ॥ इतितिसृभिरुपहुत्यव्याहृतीर्हुत्वामिंदाहुतीर्हुत्वासीमंतपक्वहोमंकुर्यात् ॥
स्त्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यापरार्धाच्चरोरवदायपूर्वार्धादवद्यत्यभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॐधातादददातुनोर

यिमीशानोजगतस्पतिः ॥ सनःपूर्णेनवावनों धाताप्रजायाउतरायईशेधातेदंविश्वंभुवनंजजान ॥ धातापुत्रंयजमानायदाता
तस्माउहव्यंघृतवद्विधेमस्वाहा ॥ धात्रइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐधाताददातुनोरयिंप्राचीं
जीवातुमक्षितां ॥ वयंदेवस्यधीमहिसुमतिगुँसत्यराधसःस्वाहा ॥ धात्रइदं ॥१॥ ॐधाताददातुदाशुषेवसूनिप्रजाकामाय
मीढुषेदुरोणे ॥ तस्मैदेवाअमृतास्संव्ययंतांविश्वेदेवासोअदितिस्सजोषाःस्वाहा ॥ धात्रेविश्वेभ्योदित्याइदं ॥ २ ॥ ॐअनु
नोद्यानुमतिर्यज्ञंदेवेषुमन्यतां ॥ अग्निश्चहव्यवाहनोभवतांदाशुषेमयःस्वाहा ॥ अनुमत्याइदं ॥ ३ ॥ ॐअन्विदनुमतेत्वं
मन्यासैशंचनःकृधि ॥ क्रत्वेदक्षायनोहिनुप्रणआयुगुँषितारिषःस्वाहा ॥ अनुमत्याइदं ॥ ४ ॥ ॐअनुमन्यतामनुमन्य
मानाप्रजावंतगुँरयिमक्षीयमाणं ॥ तस्यैवयगुँहेडसिमापिभूमसानोदेवीसुहवाशर्मयच्छतुस्वाहा ॥ अनुमत्यैदेव्याइदं
॥ ५ ॥ ॐयस्यामिदंप्रदिशियद्विरोचतेनुमतिंप्रतिभूषंत्यायवः ॥ यस्याउपस्थउर्वंतरिक्षगुँसानोदेवीसुहवाशर्मयच्छतुस्वा
हा ॥ अनुमत्यैदेव्याइदं ॥ ६ ॥ ॐगुँराकामहगुँसुहवागुँसुष्टुतीहुवेशृणोतुनःसुभगाबोधतुत्मना ॥ सीव्यत्वपःसूच्या
च्छिद्यमानयाददातुवीरगुँशतदायमुक्थ्यगुँस्वाहा ॥ राकायाइदं ॥ ७ ॥ ॐयास्तेराकेसुमतयस्सुपेशसोयाभिर्ददासिदाशु
षेवसूनि ॥ ताभिर्नोअद्यसुमनाउपागहिसहस्रपोषगुँसुभगेरराणास्वाहा ॥ राकायाइदं ॥ ८ ॥ ॐगुँसिनीवालीपृथुष्टुके
यादेवानामसिस्वाहा ॥ जुषस्वहव्यमाहुतंप्रजांदेवीदिदिड्ढिणःस्वाहा ॥ सिनीवाल्याइदं ॥ ९ ॥ ॐयासुपाणिःस्वंगुरिः
सुषूमाबहुसूवरी ॥ तस्यैविश्पत्न्यैहविःसिनीवाल्यैजुहोतनःस्वाहा ॥ सिनीवाल्याइदं ॥ १० ॥ ॐकुहूमहगुँसुभगां

विघ्ननापसमस्मिन्यज्ञेसुहवांजोहवीमि॥ सानोददातुश्रवणंपितृणांतस्यास्तेदेविहविषाविधेमस्वाहा ॥ कुव्हैदेव्याइदं ॥
॥ ११ ॥ कुहूर्देवानाममृतस्यपत्नीहव्यानोअस्यहविषश्चिकेतु ॥ संदाशुषेकिरतुभूरिवामगुँरायस्पोषंचिकितुषेददातुस्वा
हा ॥ कुव्हैदेवानांपत्न्याइदं ॥ १२ ॥ इतिद्वादशभिर्हुत्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वाविष्णुबलिपक्कहोमंकुर्यात् ॥ पूर्ववदवदाय॥
ॐ भूर्भुवस्सुवरों॥तत्सवितुः ⁞ दयात्स्वाहा॥ सवित्रइदं॥ अथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐ विष्णोर्नुकं *॥* तदस्यप्रियं *॥*
प्रतद्विष्णुः *॥* परोमात्रया *॥* विचक्रमे *॥* त्रिर्देवः *॥* सर्वत्रविष्णवइदं ॥ इतिषड्भिर्हुत्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वा
जातकर्मपक्कहोमंकरिष्ये ॥ पूर्ववदवदायपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐहरिगुँहरंतमनुयंतिदेवाविश्वस्येशानंवृषभंमतीनां ॥
ब्रह्मसरूपमनुमेदमागादयनंमाविवधीर्विक्रमस्वोंमाछिदोमृत्योमावधीर्मामेबलंविवृहोमाप्रमोषीः ॥ प्रजांमामेरीरिषआ
युरुग्रनृक्षचसंत्वाहविषाविधेमस्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥ अथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐसद्यश्चकमानाय ॥ प्रवेपानायमृ
त्यवे ॥ प्रास्माआशाअशृण्वन् ॥ कामेनाजनयन्पुनःस्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥ १ ॥ ॐकामेनकामआगात् ॥ हृदयाद्धृद
यंमृत्योः ॥ यदमीषामतःप्रियं ॥ तदेतूपमामभिःस्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥ २ ॥ ॐपरंमृत्योअनुपरेहिपंथांयस्तेस्वइतरोदे
वयानात् ॥ चक्षुष्मतेशृण्वतेतेब्रवीमि ॥ मानःप्रजागुँरीरिषोमोतवीरान्स्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥ ३ ॥ ॐप्रपूर्व्यंमनसावंद
मानः ॥ नाधमानोवृषभंचर्षणीनां ॥ यःप्रजानामेकराण्मानुषीणां ॥ मृत्युंयजेप्रथमजामृतस्यस्वाहा ॥ मृत्यवइदं ॥४॥
इतिचतसृभिर्हुत्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वानामकरणपक्कहोमंकरिष्ये ॥ पूर्ववदवदायगायत्र्यापक्कंहुत्वाथाज्याहुतीरुपजुहो

ति ॥ ॐ प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यः ॥ प्रजापतयइदं ॥ १ ॥ ॐगुँरयीणांपतिंयजतंबृहंतं ॥ अस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ॥ प्रजापतिंप्रथमजामृतस्य ॥ यजामदेवमधिनोब्रवीतुस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ २ ॥ प्रजापतेत्वन्निधिपाःपुराणः ॥ देवानांपिताजनिताप्रजानां ॥ पतिर्विश्वस्यजगतःपररूपाः ॥ हविर्नोदेविविहवेजुषस्वस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥३॥ ॐतवेमेलोकाःप्रदिशोदिशश्च ॥ परावतोनिवतउद्वतश्च ॥ प्रजापतेविश्वसृज्जीवधन्यः॥ इदन्नोदेवप्रतिहर्यहव्यगुँस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥४॥ ॐप्रजापतिंप्रथमंयज्ञियानां॥ देवानामग्रेयजतंयजध्वं ॥ सनोददातुद्रविणगुँसुवीर्यं ॥ रायस्पोषंविष्यतुनाभिमस्मेस्वाहा॥प्रजापतयइदं ॥५॥ ॐयोरायईशेशतदायउक्थ्यः॥यःपशूनांगुँरक्षिताविष्ठितानां॥प्रजापतिःप्रथमजाऋतस्य॥सहस्रधामाजुषतागुँहविर्नःस्वाहा॥प्रजापतयइदं ॥६॥ इतिषड्भिर्हुत्वाव्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वाउपनिष्क्रमणपक्वहोमंकुर्यात्॥ पूर्ववद्गायत्र्यापक्वंहुत्वाथाज्याहुतीर्जुहोति॥ॐस्वस्तिनोमिमीतामश्विनाभगःस्वस्तिदेव्यदितिरनर्वणः ॥ स्वस्तिपूषाअसुरोददातुनःस्वस्तिद्यावापृथिवीसुचेतुनास्वाहा॥अश्विभ्यांभगायादित्यैपूष्णेद्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥१॥ ॐस्वस्तयेवायुमुपब्रवामहैसोमगुँस्वस्तिभुवनस्ययस्पतिः ॥ बृहस्पतिगुँसर्वगणगुँस्वस्तयेस्वस्तयआदित्यासोभवंतुनःस्वाहा ॥ वायवेसोमायभुवनपतयेबृहस्पतयआदित्येभ्यइदं ॥ २ ॥ ॐविश्वेदेवानोअद्यास्वस्तयेवैश्वानरो वसुरग्निःस्वस्तये॥ देवाअवंत्वृभवःस्वस्तयेस्वस्तिनोरुद्रःपात्वगुँहसःस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योवैश्वानरायवसवेग्नयेदेवेभ्योऋभुभ्योरुद्रायेदं ॥ ३ ॥ ॐस्वस्तिमित्रावरुणास्वस्तिपथ्येरेवति ॥ स्वस्तिनइंद्रश्चाग्निश्चस्वस्तिनोअदितेकृधिस्वाहा ॥ मित्रावरुणाभ्यांपथ्यायै

रेवत्याइंद्रायाग्नयेदित्याइदं ॥ ४ ॥ ॐस्वस्तिपंथामनुचरेमसूर्याचंद्रमसाविव ॥ पुनर्ददताघ्नताजानतासंगमेमहिस्वाहा सूर्याचंद्रमोभ्यामिदं॥५॥ॐस्वस्त्ययनंताक्ष्यमरिष्टनेमिंमहद्भूतंवायसंदेवतानां॥असुरघ्नमिंद्रसखंगुँबृहद्यशोनावामिवारुहे मस्वाहा ॥ ताक्ष्यायारिष्टनेमयेअसुरघ्नायेंद्रसखायेदं॥६॥ॐअगुँहोमुचमांगिरसंगयंचस्वस्त्यात्रेयंमनसाचताक्ष्यं॥प्रयत पाणिःशरणंप्रपद्येस्वस्तिसंबाधेष्वभयन्नोअस्तुस्वाहा ॥ आंगिरसायस्वस्त्यात्रेयायताक्ष्यायेदं ॥७॥ ॐस्वस्तिनइंद्रो वृद्धश्रवाः॥स्वस्तिनःपूषाविश्ववेदाः॥स्वस्तिनस्ताक्ष्योअरिष्टनेमिः॥स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातुस्वाहा ॥ इंद्रायवृद्धश्रवसेपू ष्णेविश्ववेदसेताक्ष्यायारिष्टनेमयेस्वस्त्ययेबृहस्पतयइदं ॥८॥ इत्यष्टभिर्हुत्वान्नप्राशनपक्वहोमंकुर्यात् ॥ पूर्ववद्दायत्र्यापक्वं हुत्वाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐअहमस्मिप्रथमजाऋतस्य ॥ पूर्वंदेवेभ्योअमृतस्यनाभिः ॥ योमाददातिसइदेवमावाः ॥ अहमन्नमन्नमदंतमद्मिस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ १ ॥ ॐपूर्वमग्नेरपिदहत्यन्नं ॥ यत्तौहासातेअहमुत्तरेषु ॥ व्यात्तमस्य पशवस्सुजंभं ॥ पश्यंतिधीराःप्रचरंतिपाकास्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ २ ॥ ॐजहाम्यन्यन्नजहाम्यन्नं ॥ अहमन्नंवशमिच्च रामि ॥ समानमर्थंपर्येमिभुंजत् ॥ कोमामन्नंमनुष्योदयेतस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ३ ॥ ॐपराकेअन्नंनिहितंलोकएत त् ॥ विश्वैर्देवैःपितृभिर्गुप्तमन्नं ॥ यदद्यतेलुप्यतेयत्परोप्यते ॥ शततमीसातनूर्मेबभूवस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ४ ॥ ॐम हांतौचरूसकृद्दुग्धेनपप्रौ ॥ दिवंचपृश्निपृथिवींचसाकं ॥ तत्संपिबंतोनमिनंतिवेधसः ॥ नैतद्भूयोभवतिनोकनीयःस्वा हा ॥ अन्नायेदं ॥ ५ ॥ ॐअन्नंप्राणमन्नमपानमाहुः ॥ अन्नंमृत्युंतमुजीवातुमाहुः ॥ अन्नंब्रह्माणोजरसंवदंति ॥ अन्न

माहु :प्रजननंप्रजानागुँस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ६ ॥ ॐमोघमन्नंविंदतेअप्रचेता : ॥ सत्यंब्रवीमिवधइत्सतस्य ॥ नार्यम
णंपुष्यतिनोसखायं ॥ केवलाघोभवतिकेवलादिस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ७ ॥ अहंमेघस्तनयन्वर्षन्नस्मि ॥ मामदंत्यहम
द्म्यन्यान् ॥ अहगुँसदमृतोभवामि ॥ मदादित्याअधिसर्वेतपंतिस्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ८ ॥ इत्यष्टभिर्हुत्वाकंवेधनप
कहोमंकुर्यात् ॥ व्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वापूर्ववदवदाय ॥ ॐश्रोत्रेणभद्रमुतशृण्वंतिसत्यं ॥ श्रोत्रेणवाचंबहुधोद्यमानां ॥
श्रोत्रेणमोदश्चमहश्चश्रूयते ॥ श्रोत्रेणसर्वादिशआशृणोमोयेनप्राच्याउतदक्षिणा ॥ प्रतीच्यैदिशःशृण्वंत्युत्तरात् ॥ त
दिच्छ्रोत्रंबहुधोद्यमानं ॥ अरान्ननेमिःपरिसर्वंबभूवस्वाहा ॥ श्रोत्रायेदं ॥ अथाज्याहुतीर्जुहोति ॥ ॐप्राणोरक्षति ⁂
व्यानशेस्वाहा ॥ प्राणायेदं ॥ १ ॥ ॐयोदेवोदेवेषुविभूरंतः ⁂ हविःस्वाहा ॥ प्राणायेदं ॥ २ ॥ ॐ मनसाश्चित्तेदं ⁂
भ्रियगुँस्वाहा ॥ मनसइदं ॥ ३ ॥ ॐआनएतुपुरश्चरं ⁂ दधत्स्वाहा ॥ मनसइदं ॥ ४ ॥ ॐ जुषतांमेवाक् ⁂ पायि
नीस्वाहा ॥ वाचेदेव्याइदं ॥ ५ ॥ ॐययारूपाणिबहुधावदंति ⁂ हविःस्वाहा ॥ वाचेदेव्याइदं ॥ ६ ॥ ॐ चक्षुर्दे
वानां ⁂ क्षणगुँस्वाहा ॥ चक्षुषइदं ॥ ७ ॥ ॐआयुरिन्नः ⁂ मृतगुँस्वाहा ॥ चक्षुषइदं ॥ ८ ॥ श्रोत्रेणभद्र ⁂ शृणोमि
स्वाहा ॥ श्रोत्रायेदं ॥ ९ ॥ येनप्राच्या ॥ ⁂ बभूवस्वाहा ॥ श्रोत्रायेदं ॥ १० ॥ इतिदशभिर्हुत्वाचौलपक्कहोमंकुर्या
त् ॥ व्याहृतिमिंदाहुतीर्हुत्वास्त्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यापरार्धादवदायपूर्वार्धादवद्यत्यभिघारयातिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्त्रुवाहुतिं
हुत्वा ॥ ॐयेकेशिनःप्रथमास्सत्रमासत ॥ येभिराभृतंयदिदंविरोचते ॥ तेभ्योजुहोमिबहुधाघृतेन ॥ रायस्पोषेणेमंव

चंसासगुँसृजाथों नतेंब्रह्मणस्तपसोविमोकः ॥ द्विनाम्नीदीक्षावशिनीह्युग्रा ॥ प्रकेशास्सुवतेकांडिनोभवंति ॥ येषांब्र ह्मेदिशेवपनस्यनान्यःस्वाहा ॥ केशिभ्यइदं ॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वास्विष्टकृतमुत्तरार्धात्सकृदवदायाद्भिरभिघार्यनप्र त्यज्यांतःपरिधौनिधायपंचावत्तिनांतुत्रिरभिघारणं ॥ अथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐआरोहप्रोष्ठंविषहस्वशत्रून् ॥ अ वास्राग्दीक्षावशिनील्युग्रा ॥ देहिदक्षिणांप्रतिरस्वायुः ॥ अथामुच्यस्ववरुणस्यपाशात्स्वाहा ॥ वशिन्याउग्रायाइदं ॥१॥ ॐयेनावपत्सविताक्षुरेण ॥ सोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान् ॥ तेनब्रह्माणोवपतेदमस्योर्जेमं ॥ रय्यावर्चसासगुँसृजाथस्वा हा ॥ सवित्रेसोमायराज्ञेवरुणायेदं ॥२॥ ॐमातेकेशाननुगाद्वर्चएतत् ॥ तथाधाताकरोतुते ॥ तुभ्यमिंद्रोबृहस्पतिः ॥ सवितावर्चआदधात्स्वाहा ॥ धात्रइंद्रायबृहस्पतयेसवित्रइदं ॥३॥ ॐतेभ्योनिधानंबहुधाव्यैच्छन् ॥ अंतराद्यावापृथि वीअपस्सुवः ॥ दर्भस्तंबेवीर्यंकृतेनिधाय ॥ पौगुँस्येनेमंवर्चसासगुँसृजाथस्वाहा ॥ द्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥४॥ ॐब लंतेबाहुवोस्सवितादधातु ॥ सोमस्त्वानक्तुपयसाघृतेन ॥ स्त्रीषुरूपमश्विनैतांनिधत्तं ॥ पौगुँस्येनेमंवर्चसासगुँसृजाथस्वा हा ॥ सवित्रेसोमायाश्विभ्यामिदं ॥५॥ ॐयत्सीमंतंकंकतस्तेलिलेख ॥ यद्वाक्षुरःपरिवर्जमपगुँस्ते ॥ स्त्रीषुरूपमश्वि नैतांनिधत्तं ॥ पौगुँस्येनेमंवर्चसासगुँसृजाथोवीर्येणस्वाहा ॥ अश्विभ्यामिदं ॥६॥ इतिषड्भिर्हुत्वाव्याहृतीर्हुत्वापुर स्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐहव्यवाह ३ हुवेमोगुँस्विष्टमग्ने ३ आयुःस्वाहा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं ॥ अथमेक्षणप्रहरणा घृतरपरिषेकंविनान्यत्समस्तंकृत्वागर्भाधानाद्यपरिष्टात्तंत्राणिकर्यात ॥ तत्रसीमंतपर्यंतमतीतानांपंचावृत्तिरेव ॥ यथा ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे ॥ वयंदेवस्यभोजनं ॥ श्रेष्ठगुँसर्वधातमं ॥ तुरंभगस्यधीमहि ॥ तत्सवितुः •॥• यतइंद्रभयामहे •॥•
स्वस्तिदा •॥• इतिजपेत् ॥ इतिगर्भाधानतंत्रं ॥ अथपूंसवनं ॥ अस्मेदेवासोवपुषेचिकित्सतयमाशिरादंपतीवाममश्नुतः
॥ पुमान्पुत्रोजायतेविंदतेवस्वथविश्वेअरपाएधतेग्रहः ॥ १ ॥ आशीर्दायादंपतीवाममश्नुतामरिष्टोरायःसचतागुँसमोक
सा ॥ यआसिचत्संदुग्धंकुंभ्यासहेष्टेनयामन्नमतिंजहातुसः ॥२॥ सर्पिर्ग्रीवीपीवर्यस्यजायापीवानःपुत्राअकृशासोअस्य
॥ सहजानिर्यसुमखस्यमानइंद्रायाशिरगुँसहकुंभ्यादात् ॥ ३ ॥ आशीर्मऊर्जमुतसुप्रजास्त्वमिषंदधातुद्रविणगुँसुवर्चसं
॥ संजयन्क्षेत्राणिसहसाहमिंद्रकृण्वानोअन्यागुँअधरान्त्सपत्नान् ॥ ४ ॥ इतिपूंसवनतंत्रं ॥ अथसीमंतं ॥ राकामहं
•॥• यास्तेराके •॥• इतिद्वे ॥ यवोसियवयास्मद्वेषोयवयारातीः ॥ सोमएवनोराजेत्याहुर्ब्राह्मणीःप्रजाविवृत्तचक्रआसीना
स्तीरेण ॥ गंगेतव ॥ सीतेतव ॥ कावेरीतव ॥ इत्यादि ॥ इतिसीमंततंत्रं ॥ ५ ॥ अथविष्णुबलिः ॥ अथगुडपायसगुँ
सघृतमिश्रमितिहविर्विष्णवेनिवेद्यप्रदक्षिणनमस्कारांतंकृत्वाथान्नेन ॥ केशवायस्वाहा ॥ नारायणाय ॥ माधवाय ॥ गो
विंदाय॥ विष्णवे ॥ मधुसूदनाय ॥ त्रिविक्रमाय ॥ वामनाय ॥ श्रीधराय ॥ हृषीकेशाय॥ पद्मनाभाय ॥ दामोदरायस्वाहा
॥ इतिद्वादशनामभिर्बलिंदत्वाकेशवंतर्पयामि ॥ नारायणंतर्पयामीतिदामोदरांतंतर्पयामीतिद्वादशनामाभिस्तर्पयित्वा ॥
त्रीणिपदाविचक्रमे •॥• इदंविष्णुर्विचक्रमइत्यादिस्तुतिभिःस्तुत्वा ॥ ॐभूःपुरुषमुद्वासयामि ॥ ॐभूवःपुरुषमुद्वासयामि
॥ ॐगुँसुवःपुरुषमुद्वासयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःपुरुषमुद्वासयामीत्युद्वासयेत्॥इतिविष्णुबलितंत्रं॥अथजातकर्मतंत्रं॥अनो

युगंरथयुगंवास्नाप्यवस्त्रेणाच्छाद्यतदग्नेः पूर्वभागेसंस्थाप्यतस्याग्रेश्वत्थपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति॥ नमआव्याधिनीभ्योवि
विध्यंतीभ्यश्चवोनमइति॥ब्रह्मजज्ञानं ॥ व्याहृतीश्चजपेत्॥इतिजातकर्मतंत्रं ॥ ॥छ ॥ ॥अथनामकरणतंत्रं॥ कर्ताप्राणा
नायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंव्यावहारिकासिद्ध्यर्थंनामाभिधास्यावहे
इतिपितरौसंकल्पयेतां ॥ अथसुवर्णादिपात्रेतंडुलमापूर्यहिरण्यशकलेनहरिद्राखंडेनवाकुलदेवतानाममासनामनक्षत्र
नामव्यावहारिकनामानीतिक्रमेणनामचतुष्टयंविलिख्य ॥ कुलदेवतानामगणपतिभक्तः ॥ मासनामकृष्णा ॥ पुंडरी
काक्षइतिद्वादशनामानिचैत्रादिगणयित्वातत्तन्मासनामानिविलिख्य॥ नक्षत्रनामआश्विनः॥ आपभरणः ॥ कार्तिकः॥
रौहिणः ॥ मार्गशीर्षः ॥ आर्द्रकः ॥ पुनर्वसुः ॥ तिष्यः ॥ आश्लेषः ॥ माघः ॥ पूर्वाफल्गुनः ॥ उत्तराफल्गुनः ॥ ह
स्तः ॥ चैत्रः ॥ स्वातिः ॥ विशाखः ॥ अनूराधः ॥ ज्यैष्ठः ॥ मूलकः ॥ पूर्वाषाढः ॥ उत्तराषाढः ॥ श्रावणः ॥ श्रविष्ठः ॥
शातभिषजः ॥ पूर्वाप्रौष्ठपदः ॥ उत्तराप्रौष्ठपदः ॥ रैवतः ॥ इतितत्तन्नक्षत्रनामानिविलिख्यव्यावहारिकनाम ॥ शिव
शर्माइतिविलिख्य ॥ कुलदेवतानाममासनामनक्षत्रनामव्यावहारिकनामदेवताभ्योनमः ॥ ध्यानंसमर्पयामीत्यादि
षोडशोपचारान्कृत्वा ॥ दक्षिणार्थंसुवर्णंदत्वा ॥ यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् ॥ तेहनाकंमहिमा
नःसचंतेयत्रपूर्वेसाध्यास्संतिदेवाः ॥ इतिपुष्पांजलिंदत्वा ॥ ब्राह्मणान्संपूज्यास्यनामकरणकर्मणःपुण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॥
अस्मैनामकरणकर्मणेस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ अस्यनामकरणकर्मणःऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ एवंत्रिस्त्रिर्वाचयित्वाशिवंकर्मास्तुप्र

जापतिःप्रीयतामितिवाचयित्वाततःकर्ताकुलदेवतानाम्नागणपतिभक्तायस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ गणपतिभक्तायस्वस्तीति
प्रतिवचनं ॥ मासनाम्नाकृष्णायस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ कृष्णायस्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ एवंअनंतादिपुंडरीकाक्षांताय ॥
स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ नाक्षत्रनाम्नाआश्विनाय ॥ आपभरणाय ॥ कार्तिकाय ॥ पुनर्वसवे ॥ स्वातये ॥ रैवताय ॥ शे
षमूह्यं ॥ व्यावहारिकनाम्नाशिवशर्मणेस्वस्तीतीतरे ॥ अथमातापितरौनामानित्रिस्त्रिःकथयेतां ॥ कुलदेवतानाम्नात्वं
गणपतिभक्तोसि ॥ मासनाम्नाकृष्णोसि ॥ चक्रिरसि ॥ हरिरसि ॥ नाक्षत्रनाम्नात्वमाश्विनोसि ॥ पुनर्वसुरसि ॥
स्वातिरसि ॥ रैवतोसि ॥ शेषमूह्यं ॥ व्यावहारिकनाम्नात्वंशिवशर्मासिएवंत्रिस्त्रिर्वाचयित्वा ॥ ततोब्राह्मणहस्तेअक्ष
तान्दत्वास्वयंचोत्थायकृतांजलिर्भूत्वा ॥ कुलदेवतानाम्नाअयंगणपतिभक्तोभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आ
युष्मान्भवतुगणपतिभक्तइतिप्रतिवचनं ॥ मासनाम्नाकृष्णोभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ अयुष्मानूभवतुकृ
ष्ण : ॥ एवंअनंतोभवतइत्यादि ॥ नक्षत्रनाम्नाआश्विनोभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मान्भवत्वाश्वि
नःइतिप्रतिवचनं ॥ एवंआपभरणोभवतः ॥ पुनर्वसुर्भवतः ॥ स्वातिर्भवतः ॥ रैवतोभवतइत्याद्यथासंभवमूह्यं ॥
व्यावहारिकनाम्नाशिवशर्मोभवतस्सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मानूभवतुशिवशर्माइतिप्रतिवचनं ॥ नामकर
णमुहूर्तः सुमुहूर्तोस्त्वितिभवंतोब्रुवंतु ॥ सुमुहूर्तमस्त्वितिप्रतिवचनं ॥ कृष्णोनंतइतिचैत्रादिक्रमेणपुंसां ॥ स्त्रीणांतु
मार्गशीर्षादिक्रमेण ॥ लक्ष्मीः श्रीः कमलाभद्रासीतासत्याचरुक्मिणी ॥ माधवीचैत्रिकाभूमिःतुलसीजान्हवीतथा ॥ इ

तिस्रीणांद्वादशमासनामानि ॥ इतिनामकरणतंत्रं ॥४॥ अथोपनिष्क्रमणं ॥ अथाग्रेणाग्निमश्वत्थपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥
ॐभूर्भुवस्सुवरिति ॥ अथमंगलघोषपुरस्सरंगृहाद्बहिर्देवतायतनानिगत्वातत्रचंद्रार्कदिक्पालानभ्यर्च्यप्रार्थयेत् ॥ चंद्रा
र्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच ॥ निक्षेपार्थमहंदद्मितेमेरक्षंतुसर्वदा ॥ अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रमथापिवा ॥ रक्षं
तुसततंसर्वेदेवाश्शक्रपुरोगमाः ॥ इतिप्रार्थ्यत्रिवृतान्नेनब्राह्मणान्त्संपूज्याशिषोवाचयित्वा ॥ त्रिवृदन्नलक्षणंतु ॥ ओदन
स्याप्यपूपानांसक्तूनांसक्तमिश्रितस्यचेति ॥ अन्यच्च ॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचेत्येतत्समुदितंत्रिवृत् ॥ इतिद्विधात्रिवृदन्नलक्ष
णमुक्तं ॥ अथोपनिष्क्रमणकर्मणः पुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाशिवंकर्मास्तु ॥ चित्रियाणिप्रीयंतामित्युक्त्वा ॥ दे
वताप्रदक्षिणनमस्कारान्शिशोःकारयित्व गृहंगत्वा ब्राह्मणेभ्योदक्षिणांदत्वाशिषोवाचयेत् ॥ अथवास्वगृहदेवतासमी
पेसर्वंकारयित्वाअस्योपनिष्क्रमणकर्मणःसुमुहूर्तमस्त्वितिवाचयित्वाब्राह्मणान्प्रणमेत् ॥ इत्युपनिष्क्रमणतंत्रं ॥ ६ ॥ अ
थान्नप्राशनं ॥ पूर्ववद्व्याहृत्याश्वत्थपर्णेषुहुतशेषंनिधायकुमारंमातुरुत्संगउपवेश्यसुवर्णादिपात्रेसमस्तभक्षभोज्यादिसमे
तंशाल्यन्नंनिधाय दधिमधुघृतजलैस्समुदायुत्यहिरण्येनकुमारंप्राशयति ॥ ॐयाजाताओषधयोदेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा ॥ मं
दामिबभ्रूणामहगुँशतंधामानिसप्तच ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरपांचौषधीनागुँरसमन्नंप्राशयामिशिवास्ताआपओषधयस्संत्वनमी
वास्माआपओषधयस्संतु ॥१॥ ॐशतंवोअंबधामानिसहस्रमुतवोरुहः ॥ अथाशतक्रत्वोयूयमिमंमेअगदंकृत ॥ भूर्भुवसुवर
पां ॥ ॥२॥ ॐपुष्पावतीःप्रसूवतीःफलिनीरफलाउत ॥ अश्वाइवसजित्वरीर्वीरुधःपारयिष्णवः ॥ भूर्भुवस्सुवरपां ॥ ॥३॥

ॐओषधीरितिमातरस्तद्वोदेवीरुपब्रुवे ॥ रपाꣳसिविघ्नतीरितरपश्चातयमानाः ॥ भूर्भुवस्सुवरपां *॥* ॥ ४ ॥ ॐअश्वत्थेवो
निषदनंपर्णेवोवसतिःकृता ॥ गोभाजइत्किलासतयत्सनवथपूरुषं॥भूर्भुवस्सुवरपां *॥* ॥५॥ ॐयदहंवाजयन्निमाओषधी
र्हस्तआदधे ॥ आत्मायक्ष्मस्यनश्यतिपुराजीवगृभोयथा ॥ भूर्भुवस्सुवरपां *॥* ॥ ६ ॥ इतिषड्भिःप्राशयित्वामुखंप्रक्षाल्य
तूष्णीमाचमय्य ॥ अस्यान्नप्राशनकर्मणःसुमुहूर्तमस्त्वितिभवंतोब्रुवंतु ॥ सुमुहूर्तमस्त्वितिवाचयित्वाशिषोवाचयित्वासमा
पयेत् ॥ इत्यन्नप्राशनतंत्रं ॥ अथकर्णवेधनं ॥ अथाग्रेणाग्निंरेणुपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥ समुद्रायवयुनायसिंधूनांपतयेन
मः ॥ नदीनाꣳसर्वासांपित्रेजुहुताविश्वकर्मणेविश्वाहामर्त्यꣳहविःइति ॥ अथब्राह्मणान्त्संपूज्याशिषोवाचयित्वाममकुमार
स्यकरिष्यमाणकर्णवेधनकर्मणःपुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु॥ यथायोग्यंप्रत्युत्तरंदद्युः ॥ शिवंकर्मास्तु ॥ श्रोत्रंप्रीयता
मितिवाचयित्वाततःकंटकादिनादक्षिणंकर्णंविद्ध्याति ॥ गायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासहबृहत्युष्णिहककुत्सूतिभिःशि
म्यंतुत्वा॥ इत्यथापउपस्पृश्याथवामकर्णं॥द्विपदायाचतुष्पदात्रिपदायाचषट्पदा ॥ सच्छंदायाचविच्छंदाःसूचीभिःशिम्यं
तुत्वा॥ इतिविध्वाथापउपस्पृश्य रक्तसूत्रेणशणसूत्रेणवाबध्नातिवरुणस्यस्कंभनमसीति॥परेहनिविसर्जयति॥वरुणस्यस्कं
भसर्जनमसीति॥ अथापउपस्पृश्यकर्णवेधनमुहूर्तःसुमुहूर्तोस्त्वितिवाचयित्वाशिषोवाचयेत् ॥ इतिकर्णवेधनतंत्रं ॥ अथचौ
लं॥ अथाग्रेणाग्निमुदुंबरपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥ नमोहिरण्यबाहवेसेनान्येदिशांचपतयेनमइत्यथाग्नेः पश्चात्स्वयंप्राङ्मु
खउपविश्यकुमारंप्रत्यङ्मुखमुपवेश्यउष्णोदकेशीतजलमानयाति ॥ उष्णेनवायउदकेनेह्यदितिःकेशान्वपतीति ॥ ताभि

रस्यशिरउनत्ति॥ (आर्द्रांकरोतीत्यर्थः॥) आपउंदंतुजीवसेदीर्घायुत्वायवर्चसइति॥ ततऊर्ध्वाग्रान्दर्भांच्छिरसिनिदधा
ति॥ ओषधेत्रायस्वैनमिति॥तान्दर्भान्केशैस्सहवामहस्तेगृहीत्वादक्षिणेनक्षुरंगृहीत्वातदभिमंत्रयते॥ ज्योक्चसूर्यंदृशइत्य
थैनंस्वधितिंतिर्यंचंवामहस्तगृहीतेषुसदर्भकेशेषुनिदधाति॥ स्वधितेमैनगुँहिगुँसीरिति॥ अथदर्भैस्सहतान्केशांच्छिनत्ति॥
येनावपत्सविताक्षुरेणेत्यथापउपस्पृश्याथप्रवपतःकेशाननुमंत्रयते॥ मातेकेशाननुगाद्वर्चएतत्॥ तथाधाताकरोतुते॥ तुभ्य
मिंद्रोबृहस्पतिः॥ सवितावर्चआदधात्॥ अथनापितेनोप्तान्सर्वान्केशानेकीकृत्यदर्भस्तंबेनिदधाति॥ तेभ्योनिधानंब
हुधान्वैच्छन्नित्यथैनमुष्णोदकेनाप्लावयति॥ बलंतेबाहुवोस्सवितादधात्वित्यथैकशिखस्त्रिशिखः पंचशिखोवायथाकुला
चारंशिखांविन्यस्यस्वस्वगोत्रेयावंतःप्रवरऋषयस्तावत्यःशिखावा॥ (अष्टोत्तरशताधिकद्विसहस्रसंख्याककेशाःशिखा
प्रमाणमित्यर्थः) ॥ अथमंगलघोषैस्सहउष्णोदकेनस्नापयित्वाच्छाद्यालंकृत्यब्राह्मणान्फलतांबूलादिनासंतोष्यास्यचौल
कर्मणःपुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाकेशिनः प्रीयंतामितिवाचयित्वास्यचौलकर्मणः पुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिमितिवाचयि
त्वाकेशिनःप्रीयंतामितिवाचयित्वास्यचौलकर्मणःसुमुहूर्तमस्त्वितिभवंतोब्रुवंतुइतिवाचयित्वा॥ जुषस्वनःसमिधमित्या
द्युत्तरपरिषेकंप्रणीताविमोचनंब्रह्मोद्वासनंचकृत्वाकृतानांगर्भाधानादिकर्मणांसांगतासिद्ध्यर्थंनानागोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्योय
थाशक्तिदक्षिणांदातुमहमुत्सृजे॥ यथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयिष्येइत्युक्त्वा॥ यस्यस्मृत्याचनामोक्त्यातपोहोमक्रियादि
षु॥ न्यूनंसंपूर्णतांयातिसद्योवंदेतमच्युतमित्युक्त्वा॥ एभिःगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनि

ष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्मभिः श्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ एवमृतुसंवेशनादिवागर्भाधानादिवाजातकर्मादिवाअती
तानुसारेणसमानतंत्रेणकुर्यात् ॥ इतिप्रयोगमालायांगर्भाधानादिसमानतंत्रप्रयोगः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथक्रमप्राप्ताक्षर
प्रारंभविधिरभिधीयते ॥ जन्मतःपंचमेवर्षेउत्तरायणेकुंभमासंवर्जयित्वाशुक्लपक्षेद्वितीयातृतीयापंचमीसप्तमीदशम्येका
दशीत्रयोदशीषुगुरुशुक्रवारौश्रेष्ठौरविवारेपूर्वाण्हेसोमवारेपराण्हेचश्रेष्ठःबुधवारोमध्यःअश्विन्यार्द्रापुनर्वसुहस्तचित्रास्वा
त्यनूराधश्रवणरेवतीषुनवतारासुस्थिरराशयःश्रेष्ठाः उभयराशयोमध्याः अष्टमेसर्वग्रहवर्जितेपंचमेपापवर्जितेअक्षरप्रारंभं
कुर्यात् ॥ तथाचश्रीधरीये ॥ उदग्गतेभास्वतिपंचमेब्देप्राप्तेक्षरस्वीकरणंशिशूनां ॥ सरस्वतींविघ्नविनायकंचगुडोदनाद्यै
रभिपूज्यकुर्यात् ॥ नृसिंहः ॥ अक्षरस्वीकृतिःप्रोक्ताप्राप्तेपंचमहायने ॥ उत्तरायणगेसूर्येकुंभमासविवर्जिते ॥ श्रीध
रीये ॥ हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्विचित्राच्युतेष्वाराकर्यंशदिनोदयादिरहितेराशौस्थिरेचोभये॥ पक्षेपूर्वानिशा
करेप्रतिपदंरिक्तांविहायाष्टमींषष्ठीमष्टमशुद्धभाजिभवनेप्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥ मार्कंडेयः ॥ वारेदिनेशभृगुपुत्रबृहस्पती
नांविद्वानसौभवतियोहिविमूढबुद्धिः ॥ चंद्रेचचंद्रतनयेचकृशंचसर्वंविघ्नोभवेदवनिजेरविजेविनाशः ॥ वसिष्ठः ॥ दिवसां
शोदयावर्ज्यायत्नेनकुजसौरयोः ॥ श्रेष्ठासितज्ञजीवानांमध्यमाश्चंद्रसूर्ययोः ॥ रविवारेचपूर्वाण्हेविद्यारंभोविशिष्यते ॥
चंद्रवारेपराण्हेचविद्यागुर्वीविधीयते ॥ रात्रौचवर्जयेन्नित्यंसंध्ययोश्चविशेषतः ॥ इति ॥ अथप्रयोगः ॥ पारिजाते ॥ क
र्ताशुचौसमेदेशेगोमयेनोपलिप्यसैकतंस्थंडिलंकृत्वा पालाशंदंडनमृदंखात्वास्थंडिलेपरिनिधायाचम्यप्राणानायम्यदेश

कालौसंकीर्त्यममकुमारस्यसमस्तविद्याप्राप्त्यर्थमक्षरप्रारंभंकरिष्ये ॥ तदंगत्वेननिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्ये इतिसंकल्प्य ॥ गणपतिंगुरुंचसंपूज्यस्थंडिलमध्येसरस्वतींपूजयेत् ॥ ॐभुवनमातस्सर्ववाङ्मयरूपेआगच्छागच्छ ॥ इतिमंत्रेणावाह्यप्रणवेनार्घ्यपाद्याचमनगंधपुष्पधूपदीपांश्चदत्वा पायसंगुडोदनंचनिवेद्यप्रदक्षिणनमस्कारान्कृत्वागुरुंवस्त्राभरणादिनासंतोष्यसरस्वतीविघ्नेशाचार्यांस्त्रिःप्रदक्षिणंकृत्वाआवाहनक्रमेणदेवतामुद्वास्यगुरुःप्राङ्मुखउपविश्यकुमारंप्रत्यङ्मुखमुपवेश्यबिंदुरहितप्रणवेनसह ॥ ॐनमःशिवायेतिषडक्षरमुपदिश्याकारादिक्षकारांतंपंचाशद्वर्णानुपदिश्य (वाचयित्वेत्यर्थः ॥) तथैवलेखयित्वाततःकुमारंप्राङ्मुखमुपवेश्यलिखितंत्रिर्वाचयित्वालड्डूकादिभिर्ब्राह्मणान्संतोषयेत् ॥ इत्यक्षरप्रारंभप्रयोगविधिःसमाप्तः ॥ ॥ ९ ॥ ॥ अथोपनयनं ॥ अथाह्नुतो गर्भाष्टमेषुब्राह्मणमुपनयीतेति ॥ वसंतेब्राह्मणमुपनयीतेतिच ॥ सिंगाभट्टीये ॥ गर्भादारभ्यषष्ठेसप्तमेअष्टमेष्वेवावतिष्ठतेकुमारस्यव्रतसामर्थ्यादिति ॥ कात्यायनस्तु ॥ जन्मादिपंचमाब्दादिदशाब्दांतंयथाक्रमं ॥ ब्रह्मवर्चसमायुष्यंतेजश्वान्नाद्यमेवच ॥ श्रियंपशून्नीयमानःकुर्याद्विप्रस्सुतंद्विजइति ॥ निर्णयसिंधौ ॥ आश्वलायनः ॥ गर्भाष्टमेष्टमेवाब्देपंचमेसप्तमेपिवा ॥ द्विजत्वंप्राप्नुयाद्विप्रोवर्षेत्वेकादशेनृपइति ॥ मनुः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्योविप्रस्यपंचमे ॥ राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे ॥ विष्णुः ॥ षष्ठेतुधनकामस्यविद्याकामस्यसप्तमे ॥ अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकांतिमिच्छतः ॥ आपस्तंबः ॥ गर्भाष्टमेषुब्राह्मणमुपनयीतेति ॥ गर्भाष्टमेष्वित्यत्रबहुवचनंगर्भषष्ठसप्तमयोःप्राप्त्यर्थमितिसुदर्शनभाष्ये

व्याख्यातं ॥ अथकाम्यानि ॥ सप्तमेब्रह्मवर्चसकाममष्टमआयुष्काममंनवमेतेजस्काममंदशमेन्नाद्यकाममेकादशइंद्रियका
मंद्वादशेपशुकामंत्रयोदशेमेधाकामंचतुर्दशेपुष्टिकामंपंचदशेभ्रातृव्यवंतंगुँषोडशेसर्वकाममिति ॥ आषोडशाद्ब्राह्मणस्य
नात्ययइतिगृह्यसूत्रं ॥ अतएवकालातिक्रमेदोषउक्तोज्योतिर्निबंधे ॥ अग्रजाबाहुजावैश्याःस्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ॥ अकृ
तोपनयास्सर्वेवृषलाइवतेस्मृताइति ॥ हेमाद्रौ ॥ माघादिषुचमासेषुमौंजीपंचसुशस्यतइति ॥ वराहः ॥ नकदाचिद्दश
र्क्षेषुभानोरार्द्राप्रवेशनात् ॥ विवाहोदेवतानांचप्रतिष्ठाचोपनायनं ॥ अथजन्ममासादिनिषेधः ॥ नजन्मधिष्ण्येनचजन्म
मासेनजन्मकालीयदिनेविदध्यात् ॥ ज्येष्ठेनमासिप्रथमस्यसूनोस्तथासुतायाअपिमंगलानि ॥ जातंदिनंदूषयतेवसिष्ठो
ह्यष्टौचगर्गोनियतंदशत्रिः ॥ जातस्यपक्षंकिलभागुरिश्चशेषाःप्रशस्ताःखलुजन्ममासि ॥ राजमार्तंडः ॥ जन्ममासेति
थौभेचविपरीतदलेसति ॥ कार्यंमंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासनिषेधेपिदिनानिदशवर्जयेत् ॥ आर
भ्यजन्मदिवसाच्छुभाःस्युस्तिथयोपरे ॥ संग्रहे ॥ अन्नप्राशनमुद्वाहश्चौलकर्मोपनायनं ॥ जन्ममासेषुवर्ज्यंस्यात्कलिंग
मगधेतथा ॥ गृहप्रवेशसीमंतपट्टबंधव्रतानिच ॥ जन्ममासेषुवर्ज्यंस्यान्नर्मदातटउत्तरे ॥ नर्मदादक्षिणेदेशेजन्ममासःशु
भप्रदः ॥ अन्यदेशेनशुभदंबहूनांसंमतंत्विदं ॥ निर्णयसिंधौ ॥ शुद्धिर्नैवगुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेष्टमेयदि ॥ चैत्रेमीनगतेभा
नौतस्योपनयनंशुभं ॥ जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुभेगुरौ॥मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तःचैत्रेमीनगतेरवाविति ॥ वसिष्ठः ॥ नै
मित्तिकमनध्यायंकृष्णेचप्रतिपद्दिनं ॥ मेखलाबंधनेशस्तंचौलेवेदव्रतेस्वपीति ॥ कृष्णपक्षेचतुर्थींचसप्तम्यादिदिनत्रयं ॥

त्रयोदशीचतुष्कंचअष्टावेतेगलग्रहाः ॥ नारदः ॥ विनर्तुनावसंतेनकृष्णपक्षेगलग्रहे ॥ अपराण्हेचोपनीतःपुनस्संस्कार
मर्हति ॥ व्यासः ॥ याचैत्रवैशाखसितातृतीयामाघस्यसप्तम्यथफाल्गुनस्य ॥ कृष्णेतृतीयोपनयेप्रशस्ताःप्रोक्ताभर
द्वाजमुनींद्रमुख्यैः ॥ पारिजाते ॥ गर्गः ॥ ज्येष्ठमासेविशेषेणसर्वज्येष्ठस्यचैवहि ॥ उपनीतस्यपुत्रस्यजडत्वंमृत्युरेवच ॥
कालविधाने ॥ शुक्लेपक्षेनिर्मलेशीतभानौशुक्रेजीवेचांबरेदृश्यमाने॥ शाखाधीशेशक्तियुक्तेनुकूलेऋक्षेराशौमौंजिबंधःशिशोः
स्यात् ॥ द्वितीयापंचमीषष्ठीसप्तमीदशमीतथा ॥ त्रयोदशीतृतीयाचशुक्लेश्रेष्ठाःप्रचोदिताः ॥ द्वादश्येकादशीचैवमध्यमेच
तिथीइमे ॥ मध्यमेचप्रशंसंतिचंद्रेचबलसंयुते ॥ कृष्णेचैवप्रशस्ताःस्युस्तिथयश्चोपनायने ॥ गुरुशुक्रबुधानांतुवाराःश्रेष्ठ
तमास्मृताः ॥ मध्यमस्सोमवारस्तुसूर्यवारश्चमध्यमः ॥ वारौमंदारयोर्वर्ज्यौकृष्णेवर्ज्योनिशापतेः ॥ अस्तंगतस्यसौम्य
स्यवारोवर्ज्योद्विजन्मनि ॥ गुरुः ॥ त्रिषूत्तरेषुरोहिण्यांहस्तेमैत्रेचवासवे ॥ त्वाष्ट्रेसौम्यपुनर्वस्वोःप्रशस्तंचोपनायनं ॥
वारुणेवैष्णवेपुष्येवायव्येप्रोष्ठपद्यपि ॥ आश्विनेषट्सुभेषूक्तंमध्यमंचैवपौष्णभं ॥ माधवीये ॥ मूकाविद्वान्बोधवान्वेदवा
दीशिल्पीधीमान्लब्धवाणिज्यवृत्तिः ॥ पापीपूज्यःशूद्रगोराजदूतःशास्त्रार्थज्ञस्स्याच्चमेषादिलग्ने ॥ श्रीधरीये ॥ असत्फ
लप्रदेराशावपिलग्नेशुभेक्षिते ॥ शुभयुक्तेथवातेषांशुभमेवफलंविदुरिति ॥ इत्युपनयनकालनिर्णयः ॥ अथकर्तृनिर्णयः ॥
सिंगभट्टीये ॥ उपनयादिस्नानांतकर्मस्वभ्युदयक्रियां ॥ पिताकुर्यात्तदूर्ध्वंतुपरिणेतायथाविधि ॥ नांदीश्राद्धंपिताकु
र्यात्पुत्रीपुत्रविवाहयोः ॥ उत्तरेषुविवाहेषुस्वयंकुर्यात्तुनांदिकं ॥ ॥ ६ ॥ ॥ अथाविद्यमानपितृकस्यदेवतानियमउ

क्तः ॥ स्मृतौ ॥ असगोत्रस्सगोत्रोवायआचार्यउपानयेत् ॥ तदोपनेयपित्रादीनुद्दिश्यभ्युदयंचरेत् ॥ कन्यकायाअयंमार्गो
मुनिभिःपरिकीर्तितः ॥ अन्येतु ॥ उपनीतोतुपित्रादेरभावेन्यन्निवेदयेत् ॥ आचार्यपितरस्तस्यवृद्धिश्राद्धेतुदेवताइति ॥
पितैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपिता ॥ तदभावेपितृभ्रातातदभावेपिसोदरः ॥ प्रयोगरत्नेवृद्धमनुः ॥ पितापितामहोभ्राता
ज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः ॥ उपानयेधिकारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरइति ॥ इतिकर्तृनिर्णयः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथो
पनयनप्रयोगः ॥ जन्मतःपंचमेषष्ठेसप्तमेष्टमेवावर्षेउपनयनकालः ॥ तत्रगर्भाष्टमोमुख्यः ॥ स्वराशिचंद्रराश्यपेक्ष
याद्वितीयपंचमसप्तमनवमैकादशेषुवागुरौविद्यमानेगुरुशुक्रास्तरहितउत्तरायणेजन्ममासंवर्जयित्वाजन्मपक्षंवाद्वितीयातृ
तीयापंचमीशुक्लषष्ठीसप्तम्येकादशीद्वादशीत्रयोदशीषुचंद्रेबलयुतेकृष्णपक्षेवाजन्मराशिजन्मलग्नतत्काललग्नचंद्रराशीनां
चाष्टमेशुद्धेभानोरार्द्राप्रवेशानंतरंवर्जयित्वाअनध्यायरहितेचैत्रवैशाखयोः शुक्लतृतीयामाघशुक्लसप्तमीत्यनध्यायाअपि
ग्राह्याः॥अन्यावर्ज्याःफाल्गुनकृष्णतृतीयातिश्रेष्ठा ॥ आदित्यचंद्रबुधगुरुशुक्रवारेषुरोहिणीमृगशिरःपुनर्वसूत्तरात्रयहस्त
चित्रानुराधधनिष्ठाइतिदशताराश्रेष्ठाः॥ अश्विनीपुष्यस्वातिश्रवणशततारारेवत्यइतिषट्तारामध्यमाः ॥वृषभमिथुनकर्क
टककन्याराशयःश्रेष्ठाःकुंभसिंव्हौमध्यमौ ॥ तावेवशुभयोगशुभदृष्टियुक्तौचेच्छ्रेष्ठौ ॥ इत्युक्तकालेउपनयनंकुर्यात् ॥ उ
पनीत्यासहचौलकरणपक्षेचौलांगक्षौरंतंत्रेणकृत्वाउपनयनांगक्षौरमेवकुर्यात् ॥ कर्तोपनयनात्पूर्वेद्युःप्रातःस्नानादिनित्य
कर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वाभद्रासनेस्वयंप्राङ्मुखउपविश्य पत्नीकुमारौस्वदक्षिणतउपवेश्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसं

कीर्त्यममकुमारस्यश्वःकरिष्यमाणोपनयनांगतयाविहितंनांदीसमाराधनंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकप्य॥तदंगत्वेननिर्विघ्न
तासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजांस्वस्तिपुंण्याहवाचनंचकरिष्येइत्युक्त्वा॥सुमुखश्चेत्यादिनागणपतिंसंपूज्यपुंण्याहंवाचयित्वानां
दीमुखाःपितरःप्रीयंतामितिवाचयित्वा ॥प्रोक्षणांतंकृत्वानांदीश्राद्धंकृत्वातस्यामेवरात्रौप्रदोषांतेउदकशांतिप्रतिसरबंधौच
कुर्यात् ॥ अथयदिपितृभ्रातृव्यातिरिक्तोनांदीश्राद्धकर्तातदाअस्यकुमारस्यमातृपितामहिप्रपितामह्यः ॥ अस्यकुमारस्य
पितृपितामहप्रपितामहाः ॥ अस्यकुमारस्यमातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहाःनांदीमुखाइत्यादि॥तस्यामेवरात्रौ
कर्ताप्राणानायम्यममकुमारस्यसर्वामंगलनिरसनार्थंसमस्तमांगल्यप्राप्त्यर्थंश्व : करिष्यमाणोपनयनांगतयाविहितावु
दकशांतिप्रतिसरबंधौचसमानतंत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्कृत्वाथापरेद्युःकर्तासपत्नीकस्संस्कार्येणसहप्रातर्मंगल
स्नानादिनित्यकर्मकृत्वादेहशुद्ध्यर्थंपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिचकृत्वा ॥ पूर्वेद्युरसंभवेसद्योवानांद्युदकशांतिप्रतिसर
बंधस्नानपवनादिकंकृत्वापुंण्याहंवाचयेत् ॥ कर्ताप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यउपनयनाख्यकर्मकर्तुंत
दादौनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजनंपुंण्याहवाचनंचकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ अस्योपनयनकर्मणःपुंण्याहं ॥ अस्मैउप
नयनकर्मणेस्वस्ति ॥ अस्योपनयनकर्मणऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु॥ एवंत्रिस्त्रिर्वाचयित्वाशिवंकर्मास्तुमेधाकरेंद्रःप्रीयतामितिवा
चयित्वाप्रोक्षणांतंकृत्वाउपनयनप्रधानसंकल्पंकुर्यात् ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यद्विजत्त्वसि
द्ध्यावेदाध्ययनाधिकारसिद्ध्यर्थंउपनयनाख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य॥पुनःकर्ताममगायत्रीप्रदानयोग्यतासिद्ध्यर्थंसह

स्रंसख्याकगायत्रीजपंकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यपूर्वेद्युःसद्योवातत्कृत्वाकुमारंब्रह्मचारिभिस्सुवासिनीभिश्चसहभोजयित्वा
तस्यचौलवत्तूष्णींकेशानोप्येतिसूत्रात् ॥ तूष्णीमुष्णस्वप्सुशीताआनीयताभिःप्रत्यङ्मुखमुपविष्टस्यशिशोःशिरउनत्ति
॥ तूष्णीमूर्ध्वाग्रंबर्हिरनुच्छत्यतूष्णींक्षुरंगृहीत्वातूष्णीमादित्यंदर्शयित्वातूष्णींदर्भैस्सहकेशांश्छित्वाप्रवपतःकेशान्तूष्णी
मुपस्पृश्याथनापितेनोप्तान्केशान्तूष्णीमेवदर्भस्तंबेनिदध्यात् ॥ इतिसर्वंतूष्णींकृत्वास्नापयित्वाथमंडपवेदिकामध्येतंडु
लराशौदर्भेषुशुचिवाससंबद्धशिखंकुमारंप्राङ्मुखमुपवेश्य तूष्णींद्विराचमय्यस्वयमाचमनप्राणायामौकृत्वाममकुमारस्य
कामचारकामवादकामभक्षणदोषपरिहारद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंकृच्छ्रत्रयंकरिष्ये ॥ अशक्तश्चेत्तत्प्रत्याम्नायरूपेणाच
रिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्प्रत्याम्नायगोत्रयंतन्मूल्यंवाब्राह्मणायदत्वा ममकुमारस्योपनयनांगतयाविहितंश्रद्धामेधाप्रज्ञा
सिद्ध्यर्थंफलतांबूलदानंकारिष्यइतिसंकल्प्य ॥ फलतांबूलगोपीचंदनंयज्ञोपवीतानिचब्राह्मणेभ्योब्रह्मचारिभ्यश्चदत्वात
तआचार्यः ॥ ॐकारोग्निश्चनागश्चसोमःपितृप्रजापती ॥ वायुःसूर्योविश्वेदेवाइत्येतेतंतुदेवताः ॥ इत्युपवीतंतत्तद्देवता
त्मकंध्यात्वाषोडशोपचारान्कृत्वापोहिष्ठेतितिसृभिःप्रोक्ष्यगायत्र्याभिमंत्र्यउद्वयंतमसस्परीत्यादित्यंदर्शयित्वा ॥ स्योनापृ
थिवीतिभूमौनिधायदेवस्यत्वेत्यादायस्वदक्षिणभागस्थितंकुमारंयज्ञोपवीतंप्रतिमुंचन्वाचयति ॥ यज्ञोपवीतंपरमंपवित्रं
प्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात् ॥ ॐआयुष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुतेजः ॥ इतिधारयेत् ॥ उपविश्यैवयज्ञोपवी
तधारणं ॥ तदुक्तंसंग्रहे ॥ तिलकंब्रह्मसूत्रंचपाद्यमाचमनीयकं ॥तिष्ठन्नपियदाकुर्यात्सद्यःशूद्रोभवेद्द्विजइति ॥ अथकुमा

:द्विराचमय्यदक्षिणेहस्तेगृहीत्वामंगलघोषपुरस्सरंस्वस्तिपंथामनुचरेमेत्युपनयनवेदिकामानयति ॥ ततआचार्योमाण
वकमग्नेःपश्चादात्मनोदक्षिणतउपवेश्यद्विराचम्यदेवयजनोल्लेखनप्रभृतिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौसं
कीर्त्यममकुमारस्यद्विजत्वसिद्धिद्वारावेदाध्ययनाधिकारसिध्यर्थमुपनयनहोमंकरिष्ये ॥ यमलयोस्तुस्थंडिलादिसर्वंपृथ
गेवकुर्यात् ॥ नत्वेकतंत्रेण ॥ उपनयनहोमःकर्मआघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मःअग्नीषोमावाज्यभागौजातवेदोनामाग्निः
मेधाकरेंद्रोदेवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिएवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये॥तदंगमन्वाधानं
करिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यान्वाधानंकृत्वाप्राकृतपात्राण्यासाद्य ॥ अश्मानंदंडमजिनंवस्त्रंमौंजींसामिद्दलं ॥ व्रतार्थंसमिध
श्चैतिसादयेत्सहपात्रकैः ॥ एतत्सर्वंसकृदेवासाद्याप्रणीताभ्यःकृत्वा॥देवस्यत्वा॰॥॰हस्ताभ्यां ॥ मेधाकरेंद्रायजुष्टंनिर्व
पामीतित्रिर्निरूप्यतूष्णींचतुर्थं ॥ देवस्यत्वा ॰॰ हस्ताभ्यां ॥ मेधाकरेंद्रायवोजुष्टंप्रोक्ष्यामीतिसकृन्मंत्रेणाद्विस्तूष्णींप्रो
क्ष्याज्यसंस्काराद्यग्निमुखांतंकृत्वापालाशीगुँसमिधमाज्येनाक्त्वाभ्याधापयन्वाचयति ॥ ॐआयुर्दादेवजरसंगृणानोघृ
तप्रतीकोघृतपृष्ठोअग्ने ॥ घृतंपिबन्नमृतंचारुगव्यंपितेवपुत्रंजरसेनयेमगुँस्वाहा ॥ आयुर्दाग्नयइदं ॥ अथैनमुत्थाप्या
ग्न्याचार्ययोर्मध्येनीत्वाग्नेरुत्तरतःस्थितमश्मानमास्थापयति ॥ आतिष्ठममश्मानमश्मेवत्वगुँस्थिरोभव ॥ अभितिष्ठपृत
न्यतस्सहस्वपृतनायतइति ॥ यथागतंपुनरानीयाथाहतंवासउदङ्परिधापयन्वाचयति ॥ तल्लक्षणंप्रचेतसोक्तं॥ ईषद्धौ
तंनवंश्वेतंसदशंयन्नधारितं ॥ अहतंतद्विजानीयात्सर्वकर्मसुपावनमिति ॥ अन्यच्च ॥ सदशंनवमाधौतंवासस्सृष्टंस्वयंभु

ना ॥ शस्तंमांगलिकेधृत्वातावत्कालंनसर्वदेति ॥ याअकृंतन्नवयन्याअतन्वतयाश्चदेवीरंतानभितोददंथ ॥ तास्त्वादेवी
र्जरसासंव्ययंत्वायुष्मान्निदंपरिधत्स्ववासइति ॥ परिहितमनुमंत्रयते॥परिधत्तधत्तवाससैनगुँशतायुषंकृणुतदीर्घमायुः॥
बृहस्पतिः प्रायच्छद्वासएतत्सोमायराज्ञेपरिधातवाउ ॥ जरान्गच्छासिपरिधत्स्ववासोभवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा ॥ श
तंचजीवशरदःसुवर्चारायश्चपोषमुपसंव्ययस्व ॥ परीदंवासोअधिधाःस्वस्तयेभूरातोनामभिशस्तिपावा ॥ शतंचजीवश
रदःपुरूचीर्वसूनिचांप्योविभजासिजीवन्निति ॥ अथैनंमौंजींमेखलांत्रिवृत्तांत्रिःप्रदक्षिणंपरिव्ययन्वाचयति ॥ इयंदुरुक्ता
त्परिबाधमानाशर्मवरूथंपुनतीनआगात् ॥ प्राणापानाभ्यांबलमाभरंतीप्रियादेवानागुँसुभगामेखलेयमिति ॥ परिवीत
मनुमंत्रयते ॥ ऋतस्यगोप्त्रीतपसःपरस्पीघ्नतीरक्षस्सहमानाअरातीः ॥ सानस्समंतमनुपरीहिभद्रयाभर्त्तारस्तेमेखले
मारिषामेति ॥ अथनाभिदेशेग्रंथिंकरोति ॥ प्राणानांग्रंथिरसिसमाविस्त्रसइति ॥ अथास्माअजिनंत्र्यंगुलविस्तारंचर्म
त्रितयसहितंचतुश्छिद्रयुक्तंदृढसूत्रंदक्षिणावृत्तलोमकंयज्ञोपवीतवत्प्रतिमुंचन्वाचयति॥ मित्रस्यचक्षुर्धरुणंबलीयस्तेजोय
शस्वीस्थविरगुँसमिद्धं ॥ अनाहनस्यंवसनंजरिष्णुपरीदंवाज्यजिनंदधेहमिति ॥ अथास्मैपालाशदंडंशिरस्सम्मितमव्र
णंसत्वचंमृदुदंडंसंप्रयच्छति ॥ सोमोसिसोमपंमाकुर्वितिपालाशं ॥ बैल्वदंडंचेत् ॥ ब्रह्मवर्चसमसिब्रह्मवर्चसायत्वेति ॥
दंडप्रमाणमाहव्यासः ॥ शिरोललाटनासाग्रप्रमाणंवर्णतःक्रमात् ॥ याज्ञिकस्यचवृक्षस्यदंडाअर्हंतिधर्मतः ॥ उक्तदंडा
भावेमनुः ॥ एतेषामप्यभावेतुसर्वेषांसर्वयाज्ञियाइति ॥ गौतमोपि ॥ याज्ञियोवासर्वेषामिति ॥ वार्क्ष्यंभितिबौधायनसूत्रं ॥

अहंवृक्षस्यरेरिवा ॥ कीर्तिःपृष्ठंगिरेरिवा ॥ ऊर्ध्वपवित्रोवाजिनीवस्वमृतमास्मि ॥ द्रविणगुँसवर्चसमितियाइयाद्वृक्षदंडं
त्रा ॥ ततोगुरुर्माणवकंपृच्छति ॥ कोनामासीति ॥ नारायणशर्मानामास्मीतिगुरुंप्रत्याह ॥ अथैनंदक्षिणेहस्तेगृण्हा
ति ॥ यस्मिन्भूतंचभव्यंच ॥ सर्वेलोकास्समाहिताः ॥ तेनगृण्हामित्वामहंमह्यंगृण्हामित्वामहंप्रजापतिनात्वामह्यंगृण्हा
मिनारायणशर्मन्निति ॥ अथैनंदेवताभ्यः परिददाति ॥ देवेभ्यस्त्वापरिददामि ॥ विश्वदेवेभ्यस्त्वापरिददामि ॥ विश्वे
भ्यस्त्वादेवेभ्यः परिददामि ॥ सर्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः परिददामि ॥ सर्वाभ्यस्त्वादेवताभ्यः परिददामिनारायणशर्मन् ॥
अथैनंज्योतिर्विदुक्तेसुलग्नेकृपादृष्ट्यानुगृहीतमात्मनोंकंसंमुखमानयति ॥ देवस्यत्वा ॰॰ हस्ताभ्यामुपनयेनारायणशर्म
न्निति॥ अथकिंचित्कालंसमदृष्ट्यासम्यङ्नेरीक्षेत ॥ (उपसमीपेनयनमुपनयनमित्युपनयनशब्दार्थः)॥ अथकुमारः स्वय
मेवपक्वाज्जुहोति ॥ ॐयच्छंदसामृषभोविश्वरूपश्छंदोभ्योध्यमृतात्संबभूव ॥ समेंद्रोमेधयास्पृणोत्वमृतस्यदेवधारणोभू
यासों यच्छंदसा ॰॰ धारणोभूयासगुँस्वाहा॥ मेधाकरेंद्रायेदं॥ उपरिष्टात्स्रुवाहुतिंहुत्वापुनर्दर्व्यामुपस्तीर्यास्विष्टकृतमुत्तरा
र्धात्सकृदवदायद्विरभिघार्यांतः परिधौनिधाय ॥ पंचावत्तिनांत्रिरभिघारणं ॥ अथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐक्षोत्रियैत्वानि
र्ऋत्यैत्वा ॥ द्रुहोमुंचामित्रवरुणस्यपाशात् ॥ अनागसंब्रह्मणेत्वाकरोमि ॥ शिवेतेद्यावापृथिवीउभेइमेस्वाहा ॥ ब्रह्मणेद्या
वापृथिवीभ्यामिदं ॥ १ ॥ ॐशंतेअग्निस्सहाद्भिरस्तु ॥ शंद्यावापृथिवीसहौषधीभिः ॥ शमंतरिक्षगुँसहवातेनते ॥ शंते
चतस्रः प्रदिशोभवंतुस्वाहा ॥ अग्नयेद्यावापृथिवीभ्यामंतरिक्षायदिग्भ्यइदं ॥ २ ॥ ॐयादैवीश्चतस्रः प्रदिशः ॥ वात

पत्नीरभिसूर्योविचष्टे ॥ तासांत्वाजरसआदधामि ॥ प्रयक्ष्म ऋतुनिर्ऋतिंपराचैःस्वाहा ॥ दिग्भ्योवातपत्नीभ्यइदं ॥ ३ ॥
अमोचियक्ष्माद्दुरितादवर्त्यै ॥ द्रुहःपाशान्निर्ऋत्यैचोदमोचि ॥ अहाअवर्तिमविदत्स्योनं ॥ अप्यभूद्भद्रेसुकृतस्यलोके
स्वाहा ॥ निर्ऋत्याइदं ॥ ४ ॥ सूर्यमृतंतमसोग्राह्यायत् ॥ देवाअमुंचन्नसृजन्व्येनसः ॥ एवमहमिमंक्षेत्रियाज्जामिशगुं
सात् ॥ द्रुहोमुंचामिवरुणस्यपाशात्स्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ ५ ॥ ॐबृहस्पतेयुवमिंद्रश्चवस्वः ॥ दिव्यस्येशाथेउतपार्थि
वस्य ॥ धत्तगुंरयिगुंस्तुवतेकीरयेचित् ॥ यूयंपातस्वस्तिभिस्सदानःस्वाहा ॥ बृहस्पतयइंद्रायेदं ॥ ६ ॥ अथब्रह्मसूक्तं ॥
ॐब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्तात् ॥ विसीमतस्सुरुचोवेनआवः ॥ सबुध्नियाउपमाअस्यविष्ठाः ॥ सतश्चयोनिमसतश्चविवः
स्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ १ ॥ ॐपिताविराजामृषभोरयीणां ॥ अंतरिक्षंविश्वरूपआविवेश ॥ तमर्कैरभ्यर्चंतिवत्सं ॥ ब्रह्मसं
तंब्रह्मणावर्धयंतःस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ २ ॥ ब्रह्मदेवानजनयत् ॥ ब्रह्मविश्वमिदंजगत् ॥ ब्रह्मणःक्षत्रंनिर्मितं ॥ ब्रह्मब्राह्मण
आत्मनास्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ३ ॥ ॐअंतरस्मिन्निमेलोकाः ॥ अंतर्विश्वमिदंजगत् ॥ ब्रह्मैवभूतानांज्येष्ठं ॥ तेनको
र्हतिस्पर्धितुगुंस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ४ ॥ ॐब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिगुंशत् ॥ ब्रह्मन्निंद्रप्रजापती ॥ ब्रह्मन्हविश्वाभूतानि ॥
नावीवांतस्समाहिताःस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ५ ॥ ॐचतस्रआशाःप्रचरंत्वग्नयः ॥ इमन्नोयज्ञन्नयतुप्रजानन् ॥ घृतंपिन्व
न्नजरगुंसुवीरं ॥ ब्रह्मसमिद्भवत्याहुतीनागुंस्वाहा ॥ घृतंपिन्वतेग्नयेजिरायब्रह्मणइदं ॥ ६ ॥ अथस्विष्टकृदादिपरिधिप्र
हरणांतंकृत्वाग्रेणाग्निंपालाशपर्णेपुहुतशेषंनिदधाति ॥ ॐनमोअस्तुनीलग्रीवायसहस्राक्षायमीढुषे ॥ अथोयेअस्यसत्वा

नोहंतेभ्योकरन्नमः॥ इतिबलिंदत्वोत्तरपरिषेकप्रणीताविमोकवरदानांतंकृत्वाथकुमारःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममगायत्र्युपदेशांगतयाविहितंसावित्रीव्रतोपक्रमहोमंकरिष्ये॥ सावित्रीव्रतोपहोमःकर्मेआपूर्वतंत्रंसमुद्भवोनामाग्निःअग्निवाय्वा॥दित्यव्रतपतयोदेवताआज्योक्तपालाशसमिधोहविःसद्योयक्ष्ये॥तदंगमन्वाधानंकरिष्ये॥ इतिसंकल्प्यान्वाधानादिकंकृत्वास्त्रुक्स्त्रुवमाज्यस्थालींप्रोक्षणींचतस्त्रस्समिधइत्यासाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वा परिषिच्यालंकृत्यार्द्रास्सपलाशास्सप्ररोहाःप्रादेशमात्रास्प्रतिशुक्राग्राघृतान्वक्ताअभ्याधापयन्वाचयति॥ याज्ञीवृक्षसमिधोवा॥ ॐअग्नेव्रतपतेसावित्रंव्रतंचरिष्यामि॥ तच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँस्वाहा॥ अग्नयेव्रतपतयइदं॥ ॐवायोव्रतपतेसावित्रं *॥* वायवेव्रतपतयइदं॥ ॐआदित्यव्रतपतेसावित्रंव्रतं *॥* आदित्य.यव्रतपतयइदं॥ ॐव्रतानांव्रतपतेसावित्रंव्रतंचरिष्यामि॥ तच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँस्वाहा॥ व्रतानांव्रतपतयइदं॥ व्याहृतीर्हुत्वोत्तरपरिषेकादिकंकुर्यात्॥ अथाग्नेःपश्चाद्दर्भेषूदगग्रंकूर्चंनिधायतस्मिन्प्राङ्मुखआचार्यउपविशति॥ राष्ट्रभृतस्याचार्यासंदीमात्वद्दोषमितितस्याग्रेणकुमारोदर्भेषुप्रत्यङ्मुखउपविश्यस्वदक्षिणेनहस्तेनगुरोर्दक्षिणंपादंवामेनवामपादमन्वारभ्यजानुभ्यामवनींगत्वा सावित्रींभोअनुब्रूहीतिगुरुंसंप्रार्थ्याथगुरुःओमित्युक्त्वागायत्रीमुपदिशति॥ यथा॥ गायत्रींव्याहृतीश्चत्रेधाविभज्यप्रथमंतिस्त्रोव्याहृतीस्त्रयाणांपादानामादौक्त्वातत्रद्वयोरर्धर्चयोरादौचेव्याहृतिस्ततः॥कृत्स्नायामादौतृतीयांव्याहृतिंसंयोज्यसर्वास्ताव्याहृतयःप्रणवपूर्वकाः॥यथा॥ ॐभुःतत्सवितुर्वरेण्यं॥ ॐभुवःभर्गोदेवस्यधीमहि॥ ओगुँसुवःधियोयोनःप्रचोदयात्॥ ॐभूःतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गो

देवस्यधीमहि ॥ ॐभुवःधियोयोनःप्रचोदयात् ॥ ओगुँसुवःतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि ॥ धियोयोनःप्रचोदया
त् ॥ इतिगायत्रीमुपदिश्याथशिष्टाचारप्राप्तत्वादष्टाक्षरींपंचाक्षरींचोपदिश्यततोबटुराचार्यस्योत्तरतउपविशति ॥ तत्र
मनुः ॥ यावद्ब्रह्मोपदेशःस्यात्तावद्दक्षिणतोबटुः ॥औपनायनिकेशेषेकर्मण्युत्तरतोबटुः॥ इति॥अथकुमारःपक्वादुपादायप्रा
श्नातिबटुहस्तमभिघार्यपक्वशेषमन्नंनिधायाभिघार्य॥ॐशरीरम्मेविचर्षणं॥ जिव्हामेमधुमत्तमा॥ कर्णाभ्यांभूरिविश्रुवं ॥
ब्रह्मणःकोशोसिमेधयापिहितः॥श्रुतम्मेगोपाय ॥ इतिप्राश्यापउपस्पृश्यापआचम्यादित्यमुपतिष्ठते॥ उद्वयंतमसस्परिप
श्यंतोज्योतिरुत्तरं॥ देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तममिति ॥अथैनंगुँसगुँशास्ति ॥ ब्रह्मचार्यसीतिगुरुराह॥अस्मीतिप्रति
वचनं॥आपोशानइतिगुरुः॥ अस्यार्थःप्रायश्चित्तार्थमापोशनंभोजनस्यादावंतेचोपस्तरणपिधानार्थमिति॥ अश्नामीतिप्र
तिवचनं॥ कर्मकुरुइतिगुरुः॥गुरुशुश्रूषादिकमित्यर्थः॥करिष्यामीतिप्रतिवचनं॥मादिवासुषुप्थाःइतिगुरुः॥ दिवानिद्रा
माकार्षीरित्यर्थः॥नस्वप्स्यामीतिप्रतिवचनं ॥ समिधआधेहिइतिगुरुः॥अग्नावित्यर्थः॥आधास्यामीतिप्रतिवचनं॥भैक्ष्या
चर्यंचरइतिगुरुः॥ भिक्षान्नमाहृत्यभोजनंकुरुष्वेत्यर्थः॥चरिष्यामीतिप्रतिवचनं ॥सदारण्यात्समिधआहरइतिगुरुः॥अग्नि
कार्यार्थमित्यर्थः॥आहरिष्यामीतिप्रतिवचनं ॥ उदकुंभंचाहरइतिगुरुः ॥ गुरुगृहंप्रतीत्यर्थः॥ आहरिष्यामीतिप्रतिवचनं
॥ आचार्याधीनोवेदमधीष्वइतिगुरुः॥अध्येष्यइतिप्रतिवचनं॥ अथास्मैगुरुस्तंडुलपूर्णपात्रंप्रयच्छन्नाह॥ मातरमेवाग्रे
भिक्षस्वेति॥ततोबटुर्मातरमेवाग्रेभिक्षते॥भवतिभिक्षांदेहीतिमातरंभिक्षयित्वाअथान्यानपिभिक्षयित्वासर्वंसमाहृत्याचार्या

यप्रयच्छतिभैक्षमिदमिति॥तत्सु भैक्षमित्याचार्यःप्रतिगृह्याथोत्तरेणाग्निंद्वस्त्रीप्रतिकृतीकृत्यगंधैर्माल्येनचालंकृत्यमसोपनय
नांगतयाविहितांश्रद्धामेधापूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ॐभूः श्रद्धामावाहयामि ॥ ॐभुवः श्रद्धामावाहयामि ॥ ॐगुं
सुवः श्रद्धामावाहयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः श्रद्धामावाहयामि ॥ ॐभूः मेधामावाहयामि ॥ ॐभुवः मेधामावाहयामि ॥
ॐगुंसुवः मेधामावाहयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः मेधामावाहयामिइत्यावाह्यश्रद्धायैनमः ॥ मेधायैनमः ॥ इतिषोडशोपचा
रान्कृत्वाब्राह्मणान्संपूज्यास्यश्रद्धामेधापूजाकर्मणः पुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिमितिवाचयित्वाश्रद्धामेधेप्रियेतामितिवाचयित्वा
॥ अनेनश्रद्धामेधापूजाकर्मणाश्रीपरमेश्वरः प्रीयतामित्युक्त्वाकृतस्यकर्मणः सांगतासिद्ध्यर्थंनानागोत्रेभ्योब्राह्मणेभ्यो
यथाशक्तिदक्षिणाः प्रतिपादयामि ॥ यथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयिष्यइत्युक्त्वा ॥ यस्यस्मृत्येत्युक्त्वाअनेनोपनयनक
र्मणाश्रीपरमेश्वरः प्रीयतामितीश्वरार्पणंकुर्यात् ॥ अतःपरंयत्कर्तव्यंतदुच्यते ॥ कारिकायां ॥ यावद्ब्रह्मोपदेशःस्या
त्तावत्संध्यादिकंनच ॥ ततोमाध्यान्हसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् ॥ स्नानंचभोजनंतद्वत्संध्योपासनमेवच ॥ ब्रह्मयज्ञ
श्चनित्यानिसामान्यस्यापितानितु ॥ (उपासनमप्युपासनमग्निकार्यमित्यर्थः) ॥ सिंगाभट्टीये ॥ अथोपनयनात्क
र्मकुर्यादारभ्ययत्नतः ॥ स्नानंकालद्वयेसंध्यामग्निकार्यंचनैत्यकं ॥ ब्रह्मयज्ञंतर्पणंचदेवर्षिपितृणांतथा ॥ देवार्चनंजपं
भिक्षांप्रत्यहंब्रह्मचारिणः ॥ सेवांचगुरुवृद्धानांयज्ञसूत्रादिधारणमिति ॥ अनेनगायत्र्युपदेशानंतरंब्रह्मयज्ञंमाध्यान्हिकं
व्रतमध्येप्रतिदिनंस्नानमपिकर्तव्यमित्युक्तं ॥ अथाग्निकार्यं ॥ अथसायंसंध्यांविधायाचमनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसं

कीर्त्यममसमस्तपापक्षयद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंसायमग्निकार्यंकरिष्य इतिसंकल्प्य ॥ जुषस्वनः ॥ ततनःसूर्यस्य ॥ अदितेनुमन्यस्वेत्यादिभिःपरिषिच्य ॥ अग्निंप्रज्वलितंवंदे ॥ विश्वतोमुखं ॥ अथचतस्त्रस्समिधोभ्यादधाति ॥ ॐभूः स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐभुवः स्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ॐगुँसुवःस्वाहा ॥ सूर्यायेदं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः स्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ इतिहुत्वापुनर्जुषस्वनइत्यादिआदितेन्वमगुँस्थाइत्यादिभिः परिषिच्य यत्तेअग्नेतेजइतितिसृभिर्मयिमेधांमयिप्रजामितितिसृभिश्चोपस्थायाथोपविश्य ॥ मानस्तोके ॥ विधमते ॥ इत्युपस्थायओजोसीतिललाटे ॥ सहोसीतिकंठे ॥ वलमसीतिदक्षिणबाहुमूले ॥ भ्राजोसीतिकंठपृष्ठे ॥ देवानांधामनामसीतिनाभौ ॥ विश्वमसिविश्वायुरितिहृदये ॥ सर्वमसिसर्वायुरितिमूर्ध्नि ॥ इत्युपस्पृश्य ॥ श्रद्धांमेधांयशः प्रज्ञांविद्यांबुद्धिंश्रियंबलं ॥ आयुष्यंतेजआरोग्यंदेहिमेहव्यवाहन ॥ इत्याशिषः प्रार्थयित्वागोत्रप्रवरमुक्त्वाअमुकगोत्रअमुकशर्माअहमस्मिअहंभोअभिवादये ॥ इत्यग्निमभिवाद्याथगुरूनभिवादयते ॥ मातरंपितरंमातुलमाचार्यानन्यांश्चत्रिवर्षपूर्वानभिवाद्यानेनसायमग्निकार्यकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ एवमेवप्रातः कालेप्रातरग्निकार्यंकरिष्यइतिसंकल्प्यप्रातरग्निकार्यंकुर्यात् ॥ इत्यग्निकार्यविधिः ॥ एवंत्रिरात्रंसावित्रव्रतंचरित्वाथचतुर्थेन्हिसंध्याद्यग्निकार्यंकृत्वैतमग्निमादाय पालाशवृक्षमूलंगत्वातंप्रदक्षिणंपरिसमूह्यासनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यममोपनयनांगतयाविहितांसुश्रवः पूजांकरिष्ये ॥ सुश्रवःसुश्रवसंमाकुरु ॥ यथात्वगुँसुश्रवाअस्यैवमहगुँसुश्रवस्सुश्रवोभूयासं ॥ यथात्वगुँसुश्रवस्सुश्रवोदेवानांनिधिगोपोस्येवमहंब्राह्मणानांब्रह्मणो

निधिंगोपोभूयासं ॥ इतिपरिसमूह्याभ्यर्च्यतस्याग्रेणोत्तरेणवाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यममोपनयनांगतयाविहितंसा
वित्रीव्रतविसर्जनहोमंकरिष्ये ॥ व्रतविसर्जनहोमःकर्मआपूर्वंतत्रअग्निवाय्वादित्यव्रतपतयोदेवताआज्याक्तपालाशस
मिधोहविःसद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकरिष्यइतिसंकल्प्यान्वाधायप्रोक्षणीमाज्यस्थालींस्रुक्स्रुवौचतस्रस्समिधश्चा
साद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वाममोपनयनव्रतमध्येव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमवृत्यप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये॥यन्मआत्मनः ※ पुनर
ग्निरितिद्वाभ्यांस्रुवाहुतीर्हुत्वाव्याहृतीर्हुत्वाव्रतविसर्जनहोमंकुर्यात् ॥पूर्वासादितपालाशसमिधोभ्याधापयन्वाचयति॥ॐ
अग्नेव्रतपतेसावित्रंव्रतमचारिषंतदशकंतन्मेराधिस्वाहा॥अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ ॐवायोव्रतपतेसावित्रं॰॥॰वायोव्रतपतयइ
दं॥आदित्यव्रतपतेसावित्रं॰॥॰आदित्यव्रतपतयइदं॥व्रतानांव्रतपतेसावित्रं॰॥॰व्रतानांव्रतपतयइदं ॥पुनस्तथैवसुश्रवसम
भ्यर्च्यषोडशोपचारान्कृत्वाचरुलाजापूपान्निवेद्यानेनपूजाकर्मणासुश्रवाःप्रीयतामितिवाचयित्वादंडमाजिनंमेखलांवासश्च
पुण्यवृक्षमूलेविसृज्यापउपस्पृश्यपूर्ववन्मंत्रेणान्यान्यादायाचम्याथोत्सृष्टपूर्वंधूतवस्त्रमाचार्यआदत्ते॥यस्यतेप्रथमवास्यंगुं
हरामस्तंत्वाविश्वेअवंतुदेवास्तंत्वाभ्रातरस्सुहृदोवर्धमानमनुजायंतांबहवस्सुजातं ॥इत्यादायमिंदाहुतीर्व्याहृतीर्हुत्वापूर्णा
हुतिंहुत्वोत्तरपरिषेकादिकंकृत्वाअनेनव्रतविसर्जनहोमकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतामित्युक्त्वाग्निमात्मनिसमारोपयति ॥
ॐयातेअग्नेयज्ञियातनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानं ॥ अच्छावसूनिकृण्वन्नस्मेनर्यापुरूणि॥यज्ञोभूत्वायज्ञमासीदस्वांयोनिं॥
जातवेदोभुवआजायमानस्सक्षयएहि ॥ इतिदक्षिणपाणिंनिष्टप्यात्मनिसमारोपयेत् ॥ पुनरग्निकार्यकाले ॥ ॐउपाव

रोहजातवेदःपुनस्त्वंदेवेभ्योहव्यंवहनःप्रजानन् ॥ आयुःप्रजाग्ँरयिमस्मासुधेहि ॥ अजस्त्रोदीदिहिनोदुरोणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरोंअग्निंप्रातिष्ठापयामि ॥ इत्यात्मनिसमारोपितमग्निंलौकिकाग्नौप्रतिष्ठाप्यप्राणायामादिकंकृत्वाप्रतिदिनंसायंप्रातरग्निकार्यंकुर्यात् ॥ इतःप्रभृतिश्राद्धभोजनसूतकसंगममधुमांसानिचवर्जयेत् ॥ इत्युपनयनविधिः ॥ ॥ ७ ॥

॥ अथयदिचतुर्थदिनमध्येग्निरुद्वातश्चेत्तत्रप्रायश्चित्तं ॥ अपहताअसुरारक्षाग्ँसिपिशाचायेक्षियंतिपृथिवीमनु ॥ अन्यत्रैतोगच्छंतुयत्रैषांगतंमनइति ॥ तत्सर्वंभस्मप्रोक्ष्यायंतेयोनिर्ऋत्वियइतिक्षिप्रंभस्मसामिधिसमारोप्य स्थंडिलोल्लेखनादिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्याजुव्हानउद्बुध्यस्वाग्नइतिद्वाभ्यांसामिधमग्नौप्रक्षिप्य ॥ प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यास्यकुमारस्यउपनयनव्रतमध्येग्न्युद्वातप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ प्रायश्चित्तहोमःकर्माग्निहोत्रिकंतंत्रंचित्तिर्नामाग्निःअग्न्यादयोदेवताआज्यंहविः इत्यादिसंकल्प्याज्यसंस्कारांतंकृत्वाव्याहृतिर्हुत्वाथप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति ॥ ॐअयाश्चाग्नेः ॥ अग्नयेअयसइदं ॥ १ ॥ ॐअग्निर्होता ॥ अश्विनाध्वर्यू ॥ त्वष्टाग्नीत् ॥ मित्रउपवक्ता ॥ सोमःसोमस्यपुरोगाः ॥ शुक्रश्शुक्रस्यपुरोगाः ॥ श्रातास्तइंद्रसोमाः ॥ वातापेर्हवनश्रुतःस्वाहा ॥ अग्नयेश्विभ्यांत्वष्ट्रेमित्रायसोमायशुक्रायेंद्रायेदं ॥ २ ॥ ॐब्राह्मणएकहोता ॥ सयज्ञः ॥ समेददातुप्रजांपशून्पुष्टिंयशः ॥ यज्ञश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ३ ॥ ॐअग्निर्द्विहोता ॥ सभर्ता ॥ समे ॰॰॰ भर्ताचमेभूयात्स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ४ ॥ पृथिवीत्रिहोता ॥ सप्रतिष्ठा ॥ समे ॰॰॰ प्रतिष्ठाचमेभूयात्स्वाहा ॥ पृथिव्याइदं ॥ ५ ॥ अंतरिक्षंचतुर्होता ॥ सविष्ठा ॥ समे ॰॰॰ विष्ठःश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ अंतरिक्षायेदं

॥ ६ ॥ ॐवायुःपंचहोता ॥ सप्राणः ॥ समे ॐ प्राणश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ७ ॥ चंद्रमाःषड्ढोता ॥ सऋतू
न्कल्पयाति ॥ समे ॐ ऋतवश्चमेकल्पंतागुँस्वाहा ॥ चंद्रमसइदं ॥ ८ ॥ अन्नगुँसप्तहोता ॥ सप्राणस्यप्राणः ॥ समे ॐ
प्राणस्यचमेप्राणोभूयात्स्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ९ ॥ द्यौरष्टहोता ॥ सोनाधृष्यः ॥ समे ॐ अनाधृष्यश्चभूयासगुँस्वाहा ॥
दिवइदं ॥ १० ॥ आदित्योनवहोता ॥ सतेजस्वी ॥ समे ॐ तेजस्वीचभूयासगुँस्वाहा ॥ आदित्यायेदं ॥ ११ ॥ प्रजाप
तिर्दशहोता ॥ सइदगुँसर्वं ॥ समेददातुप्रजांपशूंन्पुष्टिंयशः ॥ सर्वंचमेभूयात्स्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ १२ ॥ मनो
ज्योतिः ॥ मिंदाहुतिमहाव्याहृतीर्व्याहृतीश्चहुत्वाहोमशेषंसमापयेत् ॥ इत्यग्न्युद्वातप्रायश्चित्तं ॥ इतिव्यंकटेशकृतौप्र
योगमालायामुपनयनप्रयोगस्समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथजडबधिरांधमूकानामुपन
यनप्रयोगोलिख्यते ॥ नात्रवर्षाणांनियमः ॥ देवनक्षत्रेनांदीश्राद्धादिकंपूर्ववत्कृत्वास्नातंशुचिर्वाससंबद्धशिखंपूर्ववन्मंडपवे
दिकायामुपवेश्यतूष्णींयज्ञोपवीतंप्रतिमुच्यतूष्णीमेवयाज्ञियंदंडंदत्वानामप्रश्नाद्युपनयनांतंनामग्रहणंवर्जयेत् ॥ मिंदाहु
तीर्हुत्वाआचार्यएवसाविव्यापक्वंहुत्वाक्षेत्रियैत्वाब्रह्मजज्ञानमितिद्वादशाज्याहुतीर्हुत्वावरदानांतेयाज्ञियेषुपर्णेषुहुतशेषंमं
त्रवन्निधायाथकुमारः पक्वादुपादायतूष्णींप्राश्याथवाआचार्यएवसर्वान्मंत्रान्वदेत् ॥ एवमेवतूष्णीमुन्मत्तहीनांगाधिकां
गव्यसनिव्याधितकुष्ठदीर्घरोग्यपस्मारिणश्चयथाशक्तिकिंचित्कार्यमथतेभ्यस्तृतीयेहनितूष्णींमधुपर्कंदत्वातमग्निमुत्सृ
जति ॥ आयुर्दाअग्नइतिपिताभ्रातावात्मनिसमारोपयेदित्येके ॥ इतिजडाद्युपनयनविधिः ॥ ७ ॥ अथपुनरुपनयनं ॥

[illegible] ॥ [illegible]स्यानुत्या निभवतीपितुर्ज्येष्ठव्यतिरिक्तस्योच्छिष्टभोजनंनस्त्रियासहभुंजीतमधुमांस
[illegible]क्षणंगणान्नंगणिकान्नंनिषिद्धसिंधुसौवीरसौराष्ट्रांगवंगकलिंगादिदेशग
[illegible]मूत्रभक्षणंसप्तरात्रसंध्यातिक्रमणमुन्मत्तइत्येतैर्दुष्टेपुनःसंस्कारमर्हति ॥ तत्रैव ॥ सं
[illegible]भिष्यति ॥ उन्मत्तदोषयुक्तस्तुपुनस्संस्कारमर्हति ॥ वपनंमेखलांदंडंभैक्षाचर्यंचयस्त्यजे
त् ॥ पुनस्संस्कारमाप्नोति[illegible]कर्मणेति ॥ अथवर्ज्यानि ॥ मेखलांदंडमजिनंभैक्षाचर्यंव्रतानिच ॥ निवर्तंतेद्विजा
[illegible] ॥ [illegible] ॥ विष्णुः ॥ वपनदंडमेखलाभैक्षाचार्यव्रतानिपुनस्संस्कारकर्माणिवर्जनीयानी
ति ॥ [illegible] ॥ [illegible]दिनित्यकर्मकृत्वापुनरुपनयनांगतयाविहितंनांदीसमाराधनंहिरण्येनकरिष्यइति
[illegible]पुनरुपनयनांगपुण्याहंवाचयित्वा॥अग्निर्व्रतपतिरग्निर्व्रतभृदग्निस्सप्तवांश्चप्रीयंतामिति
[illegible]त्यादिप्रायाश्चित्तानिमित्तमुक्त्वातत्प्रायाश्चित्तार्थंपुनरुपनयनंकरिष्यइतिसंकल्प्य॥
[illegible]ग्निमित्यादिजातवेदोनामाग्निः अग्निर्व्रतपतिरग्निर्व्रतभृदग्निस्सप्तवान्देवताचरुर्हविराज्य
[illegible]दिसंकल्प्याग्निमुखांतंकृत्वापालाशीर्गुंसमिधमाज्येनोङ्क्त्वाभ्याधापयन्वाचयति॥ॐपुनस्त्वा
[illegible]हुत्वा ॥ आदित्येभ्योरुद्रेभ्योवसुभ्योब्रह्मणेवसुनीथायेदं ॥ पुनरेतयैवाज्याहुतिंहुत्वाथाष्ट
[illegible] ॥ [illegible]आत्मनः ॥ पुनरग्निरितिद्वाभ्यांहुत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐत्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा ॥

त्वंयज्ञेष्वीड्यों यद्वोवयंप्रमिनामव्रतानिविदुषांदेवाअविदुष्टरासः ॥ अग्निष्टद्विश्वमापृणातिविद्वान्येभिर्देवाँगुँऋतुभिः कल्प
यातिस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ १ ॥ पुनरवदाय ॥ ॐत्वमग्नेव्रतभृच्छुचिः ॥ देवाँगुँआसादयाइह ॥ अग्नेहव्यायवोढवों
व्रतानुबिभ्रद्व्रतपाअदाभ्यः ॥ यजानोदेवाँगुँअजरःसुवीरः ॥ दधद्रत्नानिसुविदानोअग्ने ॥ गोपायनोजीवसेजातवेदस्वा
हा॥ अग्नयेव्रतभृतइदं ॥२॥ पुनरवदाय॥ ॐसप्ततेअग्ने ॰॰ घृतेनों॥ जनस्यगोपाअजनिष्टजागृविरग्निस्सुदक्षस्सुवितायन
व्यसे॥घृतप्रतीकोबृहतादिविस्पृशाद्युमद्विभातिभरतेभ्यःशुचिःस्वाहा॥ अग्नयेसप्तवतइदं॥३॥ इतिपक्षत्रयंहुत्वाथस्विष्टकृ
तमवदायांतःपरिधौनिधायाथाज्याहुतीरुपजुहोति॥ॐयेनदेवाःपवित्रेण॰॥॰देवेभ्यःपावमानीभ्यइदं॥१॥ॐप्राजापत्यं॰॥॰
ब्रह्मणइदं॥२॥ॐइंद्रस्सुनीतीसह॰॥॰इंद्रायसुनीत्यैसोमायवरुणाययमायराज्ञेजातवेदसइदं॥३॥ इतितिस्रः॥ यद्देवादेवहे
डनमितिसौत्रामणिपठितानुवाकस्यषड्भिरनुच्छंदसं॥ यथा॥ ॐयद्देवादेवहेडनं॥ देवासश्चकृमावयं॥ अग्निर्मातस्मादेन
सः॥विश्वान्मुंचत्वँगुँहसस्स्वाहा॥देवेभ्योग्नयेँगुँहोमुचइदं॥१॥ ॐयदिदिवायदिनक्तं॥ एनाँगुँसिचकृमावयं॥ वायुर्मातस्मा
देनसः॥विश्वान्मुंचत्वँगुँहसःस्वाहा॥वायवेँगुँहोमुचइदं॥२॥ ॐयदिजाग्रद्यदिस्वप्ने॥एनाँगुँसिचकृमावयं॥सूर्योमातस्मादे
नसः ॥ विश्वान्मुंचत्वँगुँहसस्स्वाहा ॥ सूर्यायाँगुँहोमुचइदं ॥ ३ ॥ यद्ग्रामेयदरण्ये ॥ यत्सभायांयदिंद्रिये ॥ यच्छूद्रे
यदर्ये ॥ येनश्चकृमावयगुँस्वाहा ॥ सूर्यायाँगुँहोमुचइदं ॥ ४ ॥ ॐयदेकस्याधिधर्मणि ॥ तस्यावयजनमसि ॥ यदा
पोअघ्नियावरुणेतिशपामहे ॥ ततोवरुणनोमुंचस्वाहा ॥ अद्भ्योवरुणायेदं ॥ ५ ॥ ॐअवभृथनिचंकुणनिचेरुरसिनिचं

कुण ॥ अवदेवैर्देवकृतमेनोयाट् ॥ अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं ॥ उरोरानोदेवरिषस्पाहिस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ ६ ॥ इतिषट् ॥
अथनक्तंजातानुवाकं ॥ ॐनक्तंजातास्योषधे ॥ रामेकृष्णेआसिक्निच ॥ इदगुँरजनिराजय ॥ कीलासंपलितंयत्स्वाहा
॥ ओषधयेराजन्याइदं ॥ १ ॥ ॐकीलासंचपलितंच ॥ निरितोनाशयापृशत् ॥ अनस्वोअश्नुतांवर्णः ॥ पराश्वेतानि
पातयस्वाहा ॥ ओषधेरजन्याइदं ॥ २ ॥ ॐअसितंतेनिलयनं ॥ आस्थानमसितंतव ॥ असिक्न्यास्योषधे ॥ निरतो
नाशयापृषत्स्वाहा ॥ ओषधयइदं ॥ ३ ॥ ॐअस्थिजस्यकिलालस्य॥ तनूजस्यचयत्वचि ॥ कृत्ययाकृतस्यब्रह्मणा ॥ ल
क्ष्मश्वेतमनीनशगुँस्वाहा ॥ ब्रह्मणइदं ॥ ४ ॥ ॐसरूपानामतेमाता ॥ सरूपोनामतेपिता ॥ सरूपास्योषधेसा ॥ स
रूपमिदंकृधिस्वाहा ॥ ओषधयइदं ॥ ५ ॥ ॐशुनगुँहुवेममघवानमिंद्रं ॥ अस्मिन्भरेनृतमवाजसातौ ॥ शृण्वंतमुग्र
मूतयेसमत्सुस्वाहा ॥ मघवतइंद्रायेदं ॥६॥ ॐभ्रंतंवृत्राणिसंजितंधनानां ॥ धूनथद्यांपर्वतांदाशुषेवसु ॥ निवोवनाजिह
तेयामनोभिया ॥ कोपयथपृथिवींपृश्निमातरगुँस्वाहा ॥ पृथिव्याइदं ॥७॥ ॐयुधेयमुग्रापृषतीरयुध्वं ॥ प्रवेपयंतिप
र्वतान् ॥ विविचंतिवनस्पतीन् ॥ प्रावारतमरुतोदुर्मदाइवस्वाहा ॥ मरुद्भ्यइदं ॥ ८ ॥ ॐदेवासस्सर्वयादृशा ॥ पुरु
त्राहिसदृङ्ङसि ॥ विशोविश्वाअनुप्रभूस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं॥ ९॥ ॐसमत्सुत्वाहवामहे ॥ समत्स्वग्निमवसे ॥ वाजयं
तोहवामहे ॥ वाजेषुचित्रराधसगुँस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥१०॥ ॐसंगच्छध्वगुँसंवदध्वं ॥ संवोमनागुँसिजानतां ॥ देवा
भागंयथापूर्वे ॥ संजानानाउपासतस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥११॥ ॐसमानोमंत्रस्समितिस्समानी ॥ समानंमनस्सहचि

त्तमेषां ॥ समानंकेतोअभिसगुँरभध्वं ॥ संज्ञानेनवोहविषायजामस्वाहा ॥ समानायेदं ॥ १२ ॥ ॐसमानीवआकूतिः
॥ समानाहृदयानिवः ॥ समानमस्तुवोमनः ॥ यथावस्सुसहासतिस्वाहा ॥ समानायेदं ॥ १३ ॥ ॐसंज्ञानन्नस्त्रैः ॥
संज्ञानमरणैः ॥ संज्ञानमश्विनायुवं ॥ इहास्मासुनियच्छतगुँस्वाहा ॥ अश्विभ्यामिदं ॥ १४ ॥ ॐसंज्ञानमेबृहस्पतिः॥
संज्ञाहगुँसविताकरत् ॥ संज्ञानमश्विनायुवं ॥ इहमह्यन्नियच्छतगुँस्वाहा ॥ अश्विभ्यामिदं ॥ १५ ॥ ॐउपच्छायामि
वपृन्नैः ॥ अगन्मशर्मतेवयं ॥ अग्नेहिरण्यसंदृशःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ १६ ॥ ॐअदब्धेभिस्सवितःपाहिभिष्ट्वं ॥ शि
वेभिरद्यपरिपाहिनोगयं ॥ हिरण्यजिव्हःसुवितायनव्यसे ॥ रक्षामाकिर्नोअघशगुँसईशतस्वाहा ॥ सवित्रइदं ॥ १७ ॥
ॐमदेमदेहिनोददुः ॥ यूथागवामृजुक्रतुः ॥ संग्रभायपुरूशतास्वाहा ॥ गोयूथेभ्यइदं ॥ १८ ॥ ॐउभयाहस्त्यावसू ॥
शिशीहिरायआभर ॥ शिप्रिन्वाजानांपते ॥ शचिवस्तवदगुँसनास्वाहा ॥ वाजानांपत्येशिप्रिणइदं ॥ १९ ॥ ॐआतू
नइंद्रभ्राजय ॥ गोष्वश्वेषुशुभ्रिषु ॥ सहस्त्रेषुतुवीमघस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ २० ॥ ॐयदेवादेवहेडनं ॥ देवासश्चकृमाव
यं ॥ आदित्यास्तस्मान्मायूयं ॥ ऋतस्यर्तेनमुंचतस्वाहा ॥ देवेभ्यआदित्येभ्यइदं ॥ २१ ॥ ॐऋतस्यर्तेनादित्याः ॥
यजत्रामुंचतेहमा ॥ यज्ञैर्वोयज्ञवाहसः ॥ अशिक्षंतोनशेकिमस्वाहा ॥ आदित्येभ्यइदं ॥ २२ ॥ ॐमेदस्वतायजमानाः ॥
स्त्रुचाज्येनजुव्हतः ॥ अकामावोविश्वेदेवाः ॥ शिक्षंतोनोपशेकिमस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं ॥ २३ ॥ ॐयदिदिवायदि
नक्तं ॥ एनएनस्याकरत् ॥ भूतंमातस्माद्भव्यंच ॥ द्रुपदादिवमुंचतुस्वाहा ॥ एनोमुंचइदं ॥ २४ ॥ द्रुपदादिवेन्मुमुचानः॥

स्विन्नःस्नात्वीमलादिवा ॥ पूतंपवित्रेणेवाज्यं ॥ विश्वेमुंचंतुमैनसःस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं ॥ २५ ॥ उद्वयंतमस स्परिपश्यंतोज्योतिरुत्तरं ॥ देवंदेवत्रासूर्यमगन्मज्योतिरुत्तमगुँस्वाहा ॥ सूर्यायज्योतिषइदं ॥ २६ ॥ ॐयद्देवादेवहेडनं ॥ देवाजीवनकाम्या॥*ऋतेनद्यावापृथिवी *॥* सजातशगुँसा *॥* यद्वाचा *॥* यद्धस्ताभ्यां *॥* इतिषड्भिर्हुत्वास्विष्टकृदादि कंकुर्यात् ॥ इतिपुनरुपनयनप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथप्रकारांतरंनांदीपुंण्याहादिकंसर्वंपूर्ववत्कृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यअग्निहो त्रिकंतंत्रंअग्न्यादयोदेवताआज्यंहविरित्यादिसंकल्प्यअन्वाधानाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वा पालाशीगुँसमिधमाज्येनाक्त्वा भ्याधापयन्वाचयति ॥ पुनस्त्वादित्याइत्यथावृत्यप्रायश्चित्तंजुहोति ॥ यन्मआत्मनः *॥* पुनरग्निरितिद्वाभ्यांहुत्वाथव्या हृतिचतुष्टयंपाहिनोअग्नएनसइतिपंचपुनर्व्याहृतिचतुष्टयमितिपाहित्रयोदशात्मकंप्रायश्चितंजुहुयात् ॥ अथापरोब्राह्म णानुज्ञांगृहीत्वासावित्र्याशतवारंघृतमभिमंत्र्यप्राश्नीयात् ॥ कृतप्रायश्चित्तोभवति ॥ गुरूच्छिष्टंवाभक्षयेत् ॥ कृतप्रा यश्चित्तोभवतीति ॥ एतान्यनुकल्पप्रायश्चित्तानितत्तद्दोषगुरुलाघववशाज्ज्ञेयानि ॥ इतिपुनरुपनयनप्रयोगस्समाप्तः ॥ ॥ ॥ ७ ॥ अथोपवीतनाशेतस्यप्रायश्चित्तमुक्तं ॥ पराशरे ॥ उपनयनानंतरंव्रतमध्येयज्ञोपवीतनाशेवस्त्रंवासूत्रांतरंवा धृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यउपवीतनाशप्रायश्चित्तहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्राग्निहोत्रिकंतंत्रंचित्तिर्नामाग्निःमनोज्योतिराद यो देवता आज्यंहविरित्यादिपात्रासादनाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐमनोज्योतिर्जुषतामाज्यंवि च्छिन्नंयज्ञगुँसमिमंदधातु ॥ बृहस्पतिस्तनुतामिमंनोविश्वेदेवाइहमादयंतागुँस्वाहा ॥ मनसेज्योतिषेबृहस्पतयेविश्वे

भ्योदेवेभ्यइदं ॥ ॐत्रयस्त्रिगुँशत्तंतवोये ॥ अप्येतुस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ ॐत्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा ॥ त्वंयज्ञे
ष्वीड्यःस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ ॐयद्वोवयंप्रमिनामव्रतानिविदुषांदेवाअविदुष्टरासः॥ अग्निष्टद्विश्वमापृणातिविद्वा
न्येभिर्देवागुँऋतुभिःकल्पयातिस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ ४ ॥ इतिचतस्रआज्याहुतीर्हुत्वाहोमशेषंसमाप्य यज्ञोप
वीतंविधिवद्धारयेत् ॥ इत्युपवीतनाशप्रायश्चित्तं ॥ अथोपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तमुक्तंपराशरे ॥ कपिलसंहिता
यां ॥ यदिकालोह्यतिक्रांतोनिमित्तैश्चदुरासदैः॥कालातिपत्तिजनितदोषनिष्कृतिमादितः ॥ (कुर्यादितिशेषः) ॥ पितावि
द्वदनुज्ञातोविधिवत्ब्रह्मकूर्चकं ॥ उपोष्यप्राशयेदादौततश्चाब्दव्रतंचरेत् ॥ गायत्रींचजपेल्लक्षमधिकारप्रसिद्धये ॥ इत्युप
नयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तं॥ अथोपवीतलक्षणं ॥ शुचितंतुमादायचतसृषुसमास्वंगुलीषुषण्णवतीकृत्वागृहीत्वातावत्रिगु
णितंकृत्वापोहिष्ठादिभिः प्रक्षाल्य सावित्र्यातांत्रिवृत्कृत्वासर्जाविखादिरौदुंबराश्वत्थबिल्वपिप्पलपलाशयज्ञवृक्षाणामन्यतम
स्यशाखायांवापितृभ्योनमइतिबद्ध्वा सव्येनमृदंगृहीत्वातास्मिन्स्थापयति ॥ ॐभूःप्रतिष्ठापयामि ॥ ॐभुवःप्रतिष्ठाप
यामि ॥ ओगुँसुवःप्रतिष्ठापयामि ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःप्रतिष्ठापयामीति ॥ अथपत्रफलदूर्वादीन्व्याहृतिभिःप्रक्षिप्यदेवर्षि
पितृणांतृप्तयइतिकरतलंत्रिस्ताडयित्वापितृणांतृप्तयइतिभ्रमन्नावेष्ट्य ॥ भूरग्निंचपृथिवींचमांच ॥ त्रीगुँश्चलोकान्त्संव
त्सरंच ॥ प्रजापतिस्त्वासादयतु ॥ तयादेवतयांगिरस्वध्रुवासीद ॥ भुवोवायुंचांतरिक्षंचमांच ॥ त्रीगुँश्चलोकान् *॥* सु
वरादित्यंचदिवंचमांच ॥ त्रीगुँश्चलोकान् *॥* भूर्भुवस्सुवश्चंद्रमसंचदिशंचमांच ॥ त्रीगुँश्चलोकान्त्संवत्सरंच ॥ प्रजापति

स्त्वासादयतु ॥ तयादैवतयांगिरस्वध्रुवासीद ॥ इतिचतसृभिरभिमंत्र्यब्रह्माविष्णुमहेश्वरान्प्रणम्यगायत्र्यादशवारम
भिमंत्रितजलेनाभ्युक्ष्य ॥ ॐकारोग्निश्चनागश्चसोमःपितरएवच॥ प्रजापतिश्चवायुश्चसूर्यस्सर्वाश्चदेवताः॥ इतिनव
तंतुदेवतान्ध्यात्वातत्तदात्मकंविभाव्य यज्ञोपवीतमंत्रेणधारयेत् ॥ ब्रह्मचारिणएकं ॥ स्नातकस्यद्वे ॥ आयुष्कामस्यब
हूनीति ॥ यज्ञोपवीतमजिनंमौंजींदंडंचधारयेत् ॥ नष्टभ्रष्टेनवंमंत्रैर्ग्राह्यंभ्रष्टंजलेक्षिपेत् ॥ हेमाद्रौ ॥ यज्ञोपवीतेद्वेधार्ये
श्रौतेस्मार्तेचकर्मणि ॥ तृतीयमुत्तरीयंस्याद्वस्त्राभावेचतुर्थकं ॥ वयोधर्मार्थमेकंस्यात्प्रायश्चित्तार्थमेककमिति ॥ इतित्र्यं
कटेशीयेपुनरुपनयनादिप्रयोगस्समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथोपाकर्मकालनिर्णयः ॥ गृह्यसू
त्रे ॥ श्रावण्यांपौर्णमास्यांक्रियेतापिवाषाढ्यामिति ॥ तत्रैव ॥ पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावण्यांतैत्तिरीयकाः ॥ बव्हृचाश्र
वणेकुर्युर्हस्तर्क्षेसामवेदिनः ॥ गुरौशुक्रेथवामूढेराष्ट्रक्षोभेमलिम्लुचे ॥ उपाकर्मनकुर्वीतकर्कटस्थेदिवाकरे ॥ एतत्प्रारंभ
विषयंगृहस्थानांनचैवतु ॥ श्रावणस्यतुनित्यत्वान्नैवनित्यानिलोपयेदिति ॥ व्यासः ॥ धनिष्ठासंयुतेकुर्याच्छ्रावणंकर्म
यद्भवेत् ॥ तत्कर्मसफलंज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितं ॥ श्रवणेनतुयत्कर्मउत्तराषाढसंयुतं ॥ संवत्सरकृतोध्यायस्तत्क्षणादेवनश्य
ति ॥ वृद्धमनुः ॥ अत्रार्धरात्रादर्वाक्चेद्ग्रहसंक्रमएववा ॥ नोपाकर्मतदाकुर्याच्छ्रावण्यांश्रवणेनवा ॥ कात्यायनः ॥ अर्धरा
त्रादधस्ताच्चेत्संक्रांतिर्ग्रहणंतथा ॥ उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषकृत्॥ अत्रार्धरात्रादर्वाग्ग्रहस्संक्रमोवायदिभवेत्तदाप
र्वण्युपाकर्मनकुर्यादित्युक्तत्वात्परतश्चेन्नदोषकृदित्युक्तत्वाच्चार्धरात्रादर्वाक्चेत्तद्दिनएवनिषेधः ॥ परतश्चेत्पूर्वदिननिषे

धः॥ किंतुपरदिनएवनिषेधः ॥ अतएवचतुर्दश्यामर्धरात्रात्परतो॰दिसंक्रमस्तदापरदिनस्यनिषेधात्पर्वण्युपाकर्मनकुर्या
दिति ॥ वेदोपकरणेप्राप्तेकुलीरस्थेदिवाकरे ॥ उपाकर्मनकर्तव्यंकर्तव्यंसिंव्हयुक्तके ॥एतद्देशांतरविषयं॥तत्रगुरुः ॥ नर्म
दोत्तरभागेतुकर्तव्यंसिंव्हयुक्तके ॥कर्कटेसंस्थितेभानावुपाकुर्यात्तुदक्षिणे ॥ व्यासः ॥ मासद्वयेदोषयुक्तेप्रौष्ठपद्यांकुर्यात्॥
तदुक्तंसंग्रहे ॥ श्रावणस्यतुमासस्यपौर्णमास्यांद्विजन्मनां ॥ आषाढ्यांप्रौष्ठपद्यांवावेदोपाकरणंस्मृतमिति ॥ पुनश्चसंग्र
हे ॥ गुरुभार्गवयोर्मौढ्येबाल्येवावार्धिकेपिवा ॥ तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषुद्विजे ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृतंकर्म
विनाशकृत् ॥ स्मृतिसारे ॥ यज्ञोपवीतंकर्तव्यंश्रावणेगुरुशुक्रयोः ॥ मौढ्येपिवार्धकेबाल्येनित्यवत्कर्मचोदितं ॥ स्मृति
भास्करे ॥ नित्येनैमित्तिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुच ॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविद्यते ॥ गोभिलः ॥ अध्यायाना
मुपाकर्मकुर्यात्कालेपराण्हके ॥ पूर्वाण्हेतुविसर्गःस्यादितिवेदविदोविदुरिति ॥ वस्तुतस्तु ॥ भवेदुपाकृतिःपौर्णमास्यां
पूर्वाण्हएवतु ॥ इतिप्रचेतसोवचनादपराण्हविधिवाक्यंसामगविषयं ॥ तेषामपराण्हएवोक्तेरित्यनुपदंवक्ष्यते ॥ दीपि
कायामपि ॥ अस्यतुविधेः पूर्वाण्हकालःस्मृतइति ॥ आश्वलायनः ॥ शरत्सुस्यात्सामगानांसदैवोपाकृतिःखलु ॥ अ
ध्वर्यूणांबव्हृचानांवर्षास्वेवविधीयते॥मलमासादिदोषाणामुत्पत्तौतुशरत्स्वपि॥अध्वर्युभिर्बव्हृचैश्चकार्यैवस्यात्युपाकृतिः॥
आश्वलायनधर्मे ॥ ग्रहदोषादुपाकर्मप्रथमंनभवेद्यदि ॥ उक्तकालेथवाषाढेकुर्याच्छरदिवापिचेति ॥ मासत्रयेपिदोषश्चे
च्छ्रावणेमासितद्भवेत् ॥ इत्युक्त्वाकर्मनत्याज्यंगुर्वस्तादिनदोषकृत् ॥ अस्तादिदोषःप्रथमोपाकृतावेव ॥ नद्वितीयादौ॥

तत्रापिस्वशाखाधिपस्यशक्त्याभावविषयः ॥ तस्यशक्तियोगेतुअन्यस्यमौढ्यादावपितत्कार्यं ॥ तथाचात्रेयः ॥ ऋग्य
जुस्सामाथर्वेशाजीवशुक्रकुजेंदुजाः ॥ शाखाधीशेशक्तियुतेतच्छाखाध्ययनंशुभं ॥ संग्रहेपि ॥ एकोमूढोभवेदन्यः स्वोच्च
मित्रांशगोयदि ॥ अन्यस्यास्तमयेकालेकुर्याच्छ्रावणिमंजसा ॥ प्रथमोपाकृतिंचापिकुर्यादेवाविचारयन् ॥ कालप्रकाशि
कायां ॥ प्राधान्येनविधानाच्चमनुनाध्यायकर्मणि ॥ प्रथमोपाकृतिश्चापिकर्तव्येत्याहगौतमः ॥ यदाचास्तंगतेशुक्रेश्राव
णेकुर्युरंजसा ॥ श्रावणस्यचनित्यत्त्वात्कर्तव्यंनित्यकर्मच ॥ एतदाषाढादिमासत्रयेपिदोषसद्भावविषयं॥अत्रशांतिरुक्ता॥
सोमोधेनुमितिद्वाभ्यांहुत्वैवोपाकृतिंचरेत् ॥ शांतिंकृत्वातयोर्वापिशुक्रेदेवेंद्रमंत्रिणोः ॥ होमदानजपैर्वापितयोरुदितमंत्रकैः ॥
कर्तव्यंश्रावणंविप्रैरितिजीवेनभाषितं॥अथपर्वनिर्णयः॥दिनकरोद्योते गोभिलः॥पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणंतैत्तिरीयकाः ॥
बव्हृचाःश्रवणर्क्षेतुहस्तर्क्षेसामवेदिनः ॥ श्रवणेभंश्रावणं ॥ अत्रौदयिकंपर्वसंगवादधिकमेवग्राह्यं ॥ श्रावणीपौर्णमासीतु
संगवात्परतोयदि ॥ तदैवौदयिकीग्राह्यानान्याऔदयिकीभवेदितिमाधवीयेगार्ग्योक्तेश्च ॥ यत्तुकालदर्शे ॥ श्रावण्यांप्रोष्ठ
पद्यांवाप्रतिपत्क्षणमुहूर्तकैः॥विद्धास्याच्छंदसांतत्रोपाकर्मोत्सर्जनंभवेत्॥इति॥सिंगाभट्टीये॥श्रावणेश्रावणेपर्वसंगवस्पृग्य
दाभवेत् ॥ तत्रैवौदयिकंकार्यंनान्यदौदयिकंभवेदित्युक्तं ॥ तत्पर्वणस्संगवाधिक्यविषयं ॥ पूर्ववचनेनोपसंहारात् ॥
गर्ग्यः ॥ पर्वण्यौदयिकेकुर्युः श्रावणंतैत्तिरीयकाः॥बव्हृचाःश्रवणेकुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जितइति॥संप्राप्तवांच्छुतीर्ब्रह्मापर्वण्यौ
दयिकेपुनः॥अतोभूतदिनेतस्मिन्नोपाकरणमिष्यतइतिकालिकापुराणे ॥ निगमेपि ॥ परेन्हिसंगवादूर्ध्वंपूर्णिमाश्रावणे

व्रते ॥ संगवस्पर्शिनीवापिहीनापूर्वाशुभावहा ॥ शंखः ॥ उदयादुदयव्याप्तात्रिमुहूर्तायदाभवेत् ॥ उपाकरणकार्येतुश्रो
णाग्राह्यावसोर्युता ॥ हीनापूर्वातुकर्तव्याउत्तराषाढसंयुतेति ॥ यत्तुकात्यायनवचनं ॥ उदयव्यापिनीचैवत्रिषणऋक्षंघटिका
द्वयं ॥ तत्कर्मसफलंज्ञेयंतस्यपुण्यमनंतकं ॥ इत्येतदुत्तराषाढयुक्तनिषेधपरं ॥ नतद्घटिकाद्वयस्वीकारपरं ॥ शंखशौनका
दिभिस्त्रिमुहूर्तप्रयोगपर्याप्तिमुक्तत्वात् ॥ वैष्णवे ॥ धनिष्ठासंयुतांशस्तामुपाकरणकर्मणि ॥ उदयेत्रिमुहूर्तातुनोचेत्पूर्वा
शुभावहेति ॥ संग्रहे ॥ मासफलमाह ॥ उपाकृतिःश्रावणेतुब्रह्मवीर्योभवेद्द्विजः ॥ भाद्रेतुक्षत्रवीर्यःस्यात्कृषिवृद्धिःशुचौभवे
दितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ उत्तमाश्रावणेमासिमध्याभाद्रपदेभवेत् ॥ आषाढेलघमाज्ञेयानान्यमासेत्वुपाकृतिः ॥ स्मृतिभ
रत्यां ॥ बृहत्प्रचेताः ॥ भवेदुपाकृतिः पूर्णमास्यांपूर्वाण्हएवतु ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तत्रपितॄनुद्दिश्यदेवताः ॥ इतिनांदी
श्राद्धविधानंप्रथमोपाकृतिविषयं ॥ अत्रैवंव्यवस्था ॥ यजुर्वेदिनांपरेद्युः पूर्णिमासंगवात्परतोवासंगवस्पृगितिसार्धद्वाद
शघटिकापरिमितसंगवकालपर्यंतंवास्तिचेत्परेद्युरेव ॥ सार्धद्वादशघटिकान्यूनाचेत्पूर्वेद्युरेवोपाकर्मकुर्यात् ॥ चतुर्दशी
युतनिषेधस्तुपरदिनेसंगवात्परतोभावविषयः ॥ तथा ॥ बव्हृचानांचपरदिनेविष्णवृक्षेत्रिमुहूर्तेन्यूनेउत्तराषाढयुतस्यस्वी
कारात्तुहीनापूर्वाशुभावहेत्युक्तत्वाच्च ॥ प्रतिपत्षणमुहूर्तकैरित्युक्त्वाषणमुहूर्तसद्भावस्यकर्मकालपर्याप्तत्वात्ततोन्यूनेकर्त
व्यत्वाविधानात्पूर्वेद्युरेवेति ॥ तत्रापिपूर्वाण्हएव ॥ नूतनब्रह्मचारिणांतुअस्तमलमासादिवर्जितश्रावणभाद्रपदयोर्वाशु
द्धमासेपूर्वरात्रादर्वाक्पूर्वदिनापररात्रात्परतोवाग्रहसंक्रांतिवर्जितनांदीश्राद्धंकृत्वोपाकर्मकुर्यात् ॥ तयोरपिदोषसद्भावेवा

धायनानामाषाढस्यविहितत्त्वात्तत्रैवकार्यं ॥त्रिष्वपिमासेषुदोषयुक्तेषुपूर्वोक्तप्रायश्चित्तंकृत्वाश्रावणेकुर्यात् ॥ शरत्स्वपीति वचनाच्छरत्कालेवाकर्तव्यं ॥ नूतनब्रह्मचारिणामुपाकर्ममात्रं ॥ अन्येतूत्सर्जनपूर्वकमुपाकर्मकुर्युः ॥ इत्युपाकर्मकालनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथोत्सर्जनकालः ॥ सिंगाभट्टीये ॥ श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवापौर्णमास्यामुपक्रमः ॥ प्रादुर्भावेत्वोषधीनां यदास्यात्तैत्तिरीयकाः ॥ तैष्यांतुपौर्णमास्यांवामाघ्यांवोत्सर्जनंभवेत् ॥ गृह्यसूत्रे॥ उत्सर्गबलिस्तैष्यांपौर्णमास्यांक्रियेतापि वामाघ्यामिति ॥ कारिकायां ॥ यद्याषाढ्यामुपाकर्मतैष्यांस्वाध्यायमुत्सृजेत् ॥ श्रावण्यांचतथामाघ्यांतैष्यांवेत्यपरंमतं ॥ प्रौष्ठपद्यामुपाकृत्यमाघ्यांवापितमुत्सृजेदिति॥ अथवोपाकर्मदिनएवकार्यं॥ पुष्येतूत्सर्जनंकुर्यादुपाकर्मदिनेथवेतिहेमाद्रौ॥ खादिरगृह्योक्तेः॥ परिशिष्टेपि॥मासेप्रौष्ठपदेहस्तात्पुष्यःपूर्वोभवेद्यदा॥तदावाश्रावणेकुर्यादुत्सर्गंछंदसांद्विजइति॥ निर्णयामृतेमनुः ॥ श्रावणेप्रौष्ठपद्यांवाह्युपाकृत्ययथाविधि ॥ युक्तंछंदांस्यधीयीतमासान्विप्रोर्धपंचमान् ॥अर्धपंचमोयेषांत अर्धपंचमाः॥ (उपाकर्मप्रभृतिसार्धांश्चतुरोमासान्स्वाध्यायदिनेष्वधीयीतेत्यर्थः)॥ विष्णुभट्टः ॥ तच्चश्रावण्यांपौर्णमास्यांग्रहसंक्रांतिवर्जितायांक्रियेतापिवाषाढ्यामेवंविधायांप्रौष्ठपद्यांवान्यस्यांवातिथावावश्यकत्वात्॥अथयातयामदोषाः॥ आस्थानोच्छ्वासविच्छेदघोषणाध्यापनादिकं॥ प्रामादिकंश्रुतौयत्स्याद्यातयामत्वकारितदिति ॥ अथोत्सर्जनोपाकर्मसमानतंत्रप्रयोगः॥ अथाचार्यस्सशिष्यः प्रातर्नद्यादौस्नात्वाशुक्लेवाससीपरिधायनित्यकर्मकृत्वानदीतीरेदेवालयेवाशुचौदेशेदेवर्षिपितृमंडलानिलिखेत् ॥ यथा ॥ मध्येप्रागग्राःषड्रेखाःउदगग्राअष्टौएवंकृतेपंचत्रिंशत्कोष्ठानिभवंति ॥ तद्दक्षिणतअगस्त्यायैकं ॥ एवं

षट्त्रिंशत् ॥ तदुत्तरप्रागग्राउदगग्राश्चाष्टावष्टौरेखालिखेत्॥ एवंकृतेएकोनपंचाशत्कोष्ठानिभवंति ॥ तद्दक्षिणेप्रागग्राश्चत
स्रउदगग्राअष्टौएवंकृतेएकविंशतिकोष्ठानिभवंति ॥ तद्दक्षिणेस्वस्वपितॄणांप्रागग्राःपंचउदगग्राश्चतस्रएवंकृतेद्वादशको
ष्ठानिभवंति ॥ एवंमंडलचतुष्टयंविलिख्य ॥ तंडुलैःपूरयित्वादेवमंडलेदर्भद्वयकृतान्कूर्चान्प्रागग्रान्निधाय ॥ अथर्षिमंडलेद
र्भद्वयकृतान्कूर्चानुदगग्रान् ॥ पितृमंडलेदर्भत्रयकृतान्कूर्चान्दक्षिणाग्रानासनार्थंकल्पयित्वाततस्सर्वैष्याचमनप्राणायामौ
कृत्वादेशकालौसंकीर्त्यउत्सर्जनोपाकर्माख्यकर्मकर्तुंममशरीरशुद्ध्यर्थंस्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिकरिष्य इतिसं
कल्प्य॥ तत्कृत्वागणपतिंसंपूज्यउत्सर्जनोपाकर्माख्यकर्मकर्तुंशांत्यर्थंतुष्ट्यर्थंवृद्ध्यर्थंचब्राह्मणैस्सहस्वस्तिपुंण्याहवाचना
ख्यंकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्यानयोरुत्सर्जनउपाकर्माख्यकर्मणोःपुंण्याहंभवंतोब्रुवंतु ॥ अनयोरुत्सर्जनोपाकर्माख्यकर्मणोर्ऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ आभ्यामुत्सर्जनोपाकर्माख्यकर्म
भ्यांस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ अनयोरुत्सर्जनोपाकर्माख्यकर्मणोर्ऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ देवर्षिपितरःप्रीयंतां ॥ सविताप्रीयता
मित्यादिमार्जनांतंकृत्वा ॥ ततस्सशिष्यआचार्योदर्भेष्वासीनोदर्भान्धारयमाणःपवित्रपाणिःप्राणानायम्यदेशकालौसंकी
र्त्यममसर्वेषांचाधीतानांछंदसांगुँसवीर्यत्वायश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमुत्सर्जनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ तदंगत्वेनदेवर्षिपितॄन्पूजयि
ष्ये ॥ इत्युक्त्वाथमध्येदेवमंडलेनैर्ऋत्यकोणादारभ्यप्रागपवर्गंयज्ञोपवीतीअक्षतान्गृहीत्वादक्षिणभागस्थप्रथमपंक्तौ ॥
ॐब्रह्मणेकल्पयामि ॥१॥ प्रजापतये ॥ २ ॥ बृहस्पतये ॥ ३ ॥ अग्नये ॥४॥ वायवे ॥ ५ ॥ सूर्याय ॥ ६ ॥ चंद्रमसे ॥ ७ ॥
तदुत्तरेद्वितीयपंक्तौ ॥ नक्षत्रेभ्यः ॥ ८ ॥ ऋतुभ्यः ॥ ९ ॥ संवत्सराय ॥१०॥ इंद्रायराज्ञे ॥११॥ सोमायराज्ञे ॥१२॥ यमा

यराज्ञे ॥१३॥ वरुणायराज्ञे ॥१४॥ तदुत्तरेतृतीयपंक्तौ ॥ वैश्रवणायराज्ञे ॥१५॥ वसुभ्यः ॥१६॥ रुद्रेभ्यः ॥१७॥ आदित्येभ्यः ॥१८॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यः ॥१९॥ साध्येभ्योदेवेभ्यः ॥२०॥ सर्वेभ्योदेवताभ्यः ॥२१॥ तदुत्तरेचतुर्थपंक्तौ ॥ सर्वाभ्योदेवताभ्यः ॥२२॥ मरुद्भ्यः ॥२३॥ ऋभुभ्यः ॥२४॥ भृगुभ्यः ॥२५॥ अथर्वभ्यः ॥२६॥ अंगिरोभ्यः ॥२७॥ विश्वामित्राय ॥२८॥ तदुत्तरेपंचमपंक्तौ ॥ जमदग्नये ॥२९॥ भरद्वाजाय ॥३०॥ गौतमाय ॥३१॥ अत्रये ॥३२॥ वसिष्ठाय ॥३३॥ कश्यपाय ॥३४॥ अरुंधत्यै ॥३५॥ तद्दक्षिणेकोष्ठे ॥ अगस्त्यायकल्पयामि ॥ १ ॥ ३६ ॥ एतैरेवनामधेयैश्चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैरावाहनादिसर्वोपचारान्कुर्यात् ॥ अथनिवीतिनस्तदुत्तरेऋषिमंडलेनैर्ऋत्यकोणादारभ्योदगपवर्गं ॥ प्रथमपंक्तौ ॥ कृष्णद्वैपायनायकल्पयामि ॥ १ ॥ जातूकर्ण्याय ॥ २ ॥ तरुक्षाय ॥ ३ ॥ तृणबिंदवे ॥ ४ ॥ सोमशुष्मिणे ॥ ५ ॥ सोमशुष्मायणाय ॥ ६ ॥ वाजिने ॥ ७ ॥ तत्पूर्वेद्वितीयपंक्तौ ॥ वाजश्रवसे ॥ ८ ॥ बृहदुक्थाय ॥ ९ ॥ वर्मिणे ॥१०॥ सनत्कुमाराय ॥११॥ भरद्वाजाय ॥१२॥ वामदेवाय ॥१३॥ वाजरत्नाय ॥१४॥ तत्पूर्वेतृतीयपंक्तौ ॥ हर्यश्वाय ॥१५॥ उदमाय ॥१६॥ ऋणंजयाय ॥१७॥ तृणंजयाय ॥१८॥ कृतंजयाय ॥१९॥ धनंजयाय ॥२०॥ सत्यंजयाय ॥२१॥ तत्पूर्वेचतुर्थपंक्तौ ॥ बभ्रुवे ॥२२॥ त्रियऋणाय ॥२३॥ त्रियऋषये ॥२४॥ त्रिधातवे ॥२५॥ अश्वज्ञाय ॥२६॥ पराशराय ॥२७॥ इंद्राय ॥२८॥ तत्पूर्वेपंचमपंक्तौ ॥ मृत्यवे ॥२९॥ कर्त्रे ॥३०॥ विकर्त्रे ॥३१॥ सुकर्त्रे ॥३२॥ त्वष्ट्रे ॥३३॥ धात्रे ॥३४॥ विधात्रे ॥ ३५ ॥ तत्पूर्वेषष्ठपंक्तौ ॥ सुधात्रे ॥ ३६ ॥ सुश्रवसे ॥३७॥ सत्यश्रवसे ॥३८॥ सवित्रे ॥ ३९ ॥ सावि

र्व्यै ॥४०॥ छंदोभ्यः॥४१॥ ऋग्वेदाय ॥४२॥ तत्पूर्वेसप्तमपंक्तौ॥ यजुर्वेदाय ॥४३॥ सामवेदाय॥४४॥ अथर्ववेदाय॥४५॥ अथर्वांगिरोभ्यः॥४६॥ इतिहासपुराणेभ्यः ॥४७॥ सर्पदेवजनेभ्यः ॥४८॥ सर्वभूतेभ्यःकल्पयामि ॥४९॥ कृष्णद्वैपाय नायनमइत्यादिभिश्चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैर्नाममंत्रैरावाहनाद्युपचारान्कुर्यात् ॥ अथतद्दक्षिणेपितृमंडलेप्राचीनावीतीवायव्यको णादारभ्यदक्षिणापवर्गं॥ प्रथमपंक्तौ ॥ वैशंपायनाय ॥१॥ फलिंगवे ॥२॥ तित्तिरये ॥ ३ ॥ तत्पूर्वेद्वितीये ॥ उखाय ॥ ४ ॥ उख्याय ॥ ५ ॥ आत्रेयाय ॥ ६ ॥ तत्पूर्वेतृतीये ॥ पदकाराय ॥७॥ कौंडिण्याय ॥८॥ वृत्तिकाराय ॥ ९ ॥ चतु र्थ्यां ॥ कण्वाय ॥१०॥ बोधायनाय ॥११॥ प्रवचनकाराय ॥१२॥ पंचम्यां ॥ आपस्तंबाय ॥१३॥ सूत्रकाराय ॥१४॥ सत्याषाढाय ॥ १५ ॥ षष्ठ्यां ॥ हिरण्यकेशाय ॥१६॥ आचार्येभ्यः ॥१७॥ ऊर्ध्वरेतोभ्यः ॥१८॥ सप्तम्यां ॥ वानप्रस्थे भ्यः ॥१९॥ वंशस्थेभ्यः ॥२०॥ एकपत्निभ्यःकल्पयामि ॥ २१ ॥ इत्यासनंकल्पयित्वा॥वैशंपायनायनमइत्यादिभिर्ना ममंत्रैश्चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैरावाहनाद्युपचारान्कुर्यात्॥ तद्दक्षिणे ॥ पितृभ्यःपितामहेभ्यःप्रपितामहेभ्यः ॥ मातृभ्यःपितामही भ्यःप्रपितामहीभ्यः ॥ मातामहेभ्यः मातुः पितामहेभ्यः मातुःप्रपितामहेभ्यः ॥ मातामहीभ्यः मातुः पितामहीभ्यः मा तुःप्रपितामहीभ्यःकल्पयामि ॥ इत्यासनंकल्पयित्वापितृभ्योनमइत्यादिभिरावाहनादिपूजांकुर्यात् ॥ अथ ॥ ॐब्रह्मणे स्वाहा ॥ प्रजापतयेस्वाहा ॥ इत्यादिभिःस्वाहांतैर्नामभिरन्नेनबलिंदत्वाथयज्ञोपवीतीहस्तेफलोदकंगृहीत्वातर्पयति ॥ ब्रह्माणंतर्पयामि ॥ प्रजापतिंतर्पयामि ॥ बृहस्पतिंतर्पयामि ॥ अग्निं ।वायुं ॥ सूर्यं ॥ चंद्रमसं ॥ नक्षत्राणि ॥ ऋतूंस्तर्प

यामि ॥ संवत्सरं ॥ इंद्रंराजानं ॥ यमंराजानं ॥ वरुणंराजानं ॥ वैश्रवणंराजानं ॥ वसूंस्त ॥ रुद्रांस्त ॥ आदित्यांस्त ॥
विश्वान्देवांस्त ॥ साध्यान्देवांस्त ॥ सर्वान्देवतांस्त ॥ मरुतस्त ॥ ऋभूंस्त ॥ भृगूंस्त ॥ अथर्वणस्त ॥ अंगिरसस्त ॥ वि
श्वामित्रं ॥ जमदग्निं ॥ भरद्वाजं ॥ गौतमं ॥ अत्रिं ॥ वसिष्ठं ॥ कश्यपं ॥ अरुंधतीं ॥ अगस्त्यं ॥ अथनिवीतिनऋषीन्द्विर्द्वि
स्तर्पयंति ॥ कृष्णद्वैपायनंतर्पयामितर्पयामि ॥ जातूकर्ण्यं ॥ तरुक्षं ॥ तृणबिंदुं ॥ सोमशुष्मिणं ॥ सोमच्छुष्मायणं ॥ वाजि
नं ॥ वाजश्रवसं ॥ बृहदुक्थं ॥ वर्मिणं ॥ सनत्कुमारं ॥ भरद्वाजं ॥ वामदेवं ॥ वाजरत्नं ॥ हर्यश्वं ॥ उदमयं ॥ ऋणंजयं ॥ अऋणं
जयं ॥ कृतंजयं ॥ धनंजयं ॥ सत्यंजयं ॥ बभ्रुं ॥ त्रियऋणं ॥ त्रियऋषिं ॥ त्रिधातुं ॥ अश्वज्ञं ॥ पराशरं ॥ इंद्रं ॥ मृत्युं ॥ कर्तारं ॥
विकर्तारं ॥ सुकर्तारं ॥ त्वष्टारं ॥ धातारं ॥ विधातारं ॥ सुधातारं ॥ सुश्रवसं ॥ सत्यश्रवसं ॥ सवितारं ॥ सत्यं ॥ छंदाँगुँसि ॥ ऋ
ग्वेदं ॥ यजुर्वेदं ॥ सामवेदं ॥ अथर्ववेदं ॥ अथर्वांगिरसस्त ॥ इतिहासपुराणानि ॥ सर्पदेवजनांस्तर्पयामि ॥ सर्वभूतानितर्प
यामितर्पयामीतिद्विर्द्विस्तर्पयित्वाथप्राचीनावीतीपितॄन्त्रिस्त्रिस्तर्पयति ॥ वैशंपायनंतर्पयामितर्पयामितर्पयामि ॥ फलिंगुं ॥
तित्तिरिं ॥ उखं ॥ उख्यं ॥ आत्रेयं ॥ पदकारं ॥ कौंडिण्यं ॥ वृत्तिकारं ॥ कण्वं ॥ बोधायनं ॥ प्रवचनकारं ॥ आपस्तंबं ॥ सूत्रका
रं ॥ सत्याषाढं ॥ पराशरं ॥ हिरण्यकेशं ॥ आचार्यांस्त ॥ उर्ध्वरेतसस्त ॥ वानप्रस्थांस्त ॥ वंशस्थांस्त ॥ एकपत्नींस्तर्प
यामीतित्रिस्त्रिः ॥ अथस्वस्वपितरः ॥ पितॄंस्तर्पयामि ॥ पितामहांस्तर्पयामि ॥ प्रपितामहांस्तर्पयामि ॥ मातॄस्तर्पयामि ॥
पितामहीस्तर्प ॥ प्रपितामहीस्त ॥ मातामहांस्त ॥ मातुःपितामहांस्त ॥ मातुःप्रपितामहांस्त ॥ मातामहीस्तर्पयामि ॥

मातुःपितामहीस्त॥मातुःप्रपितामहीस्त॥अत्रपित्रादिनवानांत्रिस्त्रिस्तर्पणंमातामह्यादितिसृणांसकृत्सकृत्॥ अथोपवीति
नआचम्यब्रह्मयज्ञंकुर्युः॥ अथाचम्यदर्भेष्वासीनोदर्भान्धारयमाणःपवित्रपाणिःप्राणानायम्यममाधीतानांछंदसांगुँसवी
र्यत्वायउत्सर्जनांगत्वेनश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंब्रह्मयज्ञेनयक्ष्ये॥ चतुरोदर्भान्गृहीत्वावामपादोपरिदक्षिणपादंप्रतिष्ठाप्याथद
क्षिणजानुनिदक्षिणोत्तरौपाणीनिधाय॥ ॐभूर्भुवस्सुवःतत्सवितुर्वरेण्यं ॥ भर्गोदेवस्यधीमहि॥ धियोयोनःप्रचोदयात्।
ॐतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहि॥ धियोयोनःप्रचोदयात्॥ ॐतत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहिधियोयोनःप्रचोद
यात्॥ ॐअग्निमीळेपुरोहितं॥ इषेत्वोर्जेत्वा॥ यज्ञस्यशुंधध्वमितित्रिरनुवाकान्॥ आपउंदंतु॥ उद्धन्यमानं॥ अनुम
त्यैपुरोडाशमित्यष्टमप्रश्नानुवाकं॥ब्रह्मसंधत्तं॥ भद्रंकर्णेभिः॥ सहैवदेवानां॥ संज्ञानंविज्ञानं॥ इत्येताननुवाकान्प्र
तीकान्वाधीत्यतत्तत्कांडादींश्चाधीत्य॥ अग्नआयाहि॥ शन्नोदेवी॥ अथशिक्षांप्रवक्ष्यामि॥अमावास्येनवापौर्णमास्येन
वाहविषायक्ष्यमाणोभवति॥वृद्धिरादैच्॥समाम्नायस्समाम्नातः॥मयरसतजभनलगसंमितं॥ पंचसंवत्सरमयं॥गौः॥ग्मा॥
ज्मा॥ योगीश्वरंयाज्ञवल्क्यं॥ नारायणंनमस्कृत्य॥ अथातोधर्मजिज्ञासा॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासा॥ ॐनमोब्रह्मणेनमो
अस्त्वग्नयेनमः पृथिव्यैनमओषधीभ्यः॥ नमोवाचेनमोवाचस्पतयेनमोविष्णवेबृहतेकरोमि॥ इतित्रिरुक्त्वा॥ वृष्टिरसि
वृश्चमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपागां॥ हस्तावविनिज्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभते॥इतिसकृदुपस्पृश्य॥कांडात्कां
डात्प्ररोहंतीपरुषःपरुषःपरि॥एवानोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच॥ याशतेनप्रतनोषिसहस्रेणविरोहसितस्यास्तेदेवीष्टकेवि

धेमहविषावयं॥ इतिद्वाभ्यांजलसमीपेदूर्वारोपयित्वाथनिवीती॥प्रजापतिंकांडऋषींस्तर्पयामितर्पयामि॥सोमंकांडऋषीं॥
अग्निंकांडऋषीं ॥ विश्वान्देवान्कांडऋषीं ॥ स्वयंभुवंकांडऋषींस्तर्पयामीतिद्विर्द्विस्तर्पयित्वाथयज्ञोपवीतीत्यपआचम्य॥
ॐकामोकार्षीन्नमोनमः ॥ कामोकार्षीत्कामःकरोतिनाहंकरोमिकामःकर्तानाहंकर्ताकामः कारयितानाहंकारयिताएषते
कामकामायस्वाहा॥ मन्युरकार्षीन्नमोनमः ॥ मन्युरकार्षीन्मन्युः करोतिनाहंकरोमिमन्युःकर्तानाहंकर्तामन्युःकारयि
तानाहंकारयिताएषतेमन्योमन्यवेस्वाहा॥ उत्सृष्टावैवेदाः॥ ततोदेवर्षिपितृनुद्वास्यानेनोत्सर्जनकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीय
तां॥इत्युत्सर्जनप्रयोगः ॥७॥अथोपाकर्मप्रयोगः॥उत्सर्जनानंतरंस्नानंवापुण्याहजलप्रोक्षणंवाकृत्वाशिष्यैस्सहमन्वारब्ध
आचार्यः ॥ आचम्यप्राणानायम्यस्थंडिलोल्लेखनादिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्याध्येष्यमाणा
नांछंदसांसुवीर्यत्वायउपाकर्माख्यंकर्मकरिष्ये ॥ उपाकर्महोमः कर्मआघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्य
भागौबलवर्धनोनामाग्निस्सवितादेवताचरुर्हविराज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्याप्रणीताभ्यः कु
शाग्रेणाग्निंपंचकोष्ठेषुतंडुलपुंजेषूदगग्रंकूर्चन्निधायनिवीतिनोभूत्वाउपाकर्मांगत्वेनपंचकांडर्षीन्पूजयिष्ये॥ ॐसप्ततेअग्नेस
मिधस्सप्तजिह्वास्सप्तर्षयस्सप्तधामप्रियाणि ॥ सप्तहोत्रास्सप्तधात्वायजंतिसप्तयोनीरापृणस्वाघृतेन॥ ॐभूःप्रजापतिं
कांडर्षीमावाहयामि ॥ ॐभुवः प्रजापतिंकांडर्षीं ॥ ॐसुवः प्रजापतिं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः प्रजापतिंकांडर्षीं ॥ ॐभूःसो
मंकांडर्षीं ॥ ॐभुवः सोमंकांडर्षीं ॥ ॐसुवःसोमंकांडर्षीं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःसोमंकांडर्षीं ॥ ॐभूः अग्निंकां ॥ ॐभूः

विश्वान्देवान्काडर्षीनावाहयामि ॥ ॐभूः स्वयंभुवंकांड ॥ ॐभूर्भुवस्सुवः स्वयंभुवंकांडर्षीभ्योनमइतिगंधपुष्पादिभिर
भ्यर्च्य ॥ प्रजापतिंकाडर्षींस्तर्पयामितर्पयामीतिद्विर्द्विस्तर्पयित्वापरिधानप्रभृत्याग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐभूर्भु
वस्सुवरों तत्सवितुः ॥ प्रचोदयात्स्वाहा ॥ सवित्रइदं ॥ ततःस्विष्टकृदवदानात्पूर्वमेकोनविंशत्याज्याहुतीर्जुहोति ॥
ॐयाज्ञिकीभ्योदेवताभ्यःस्वाहा॥ याज्ञिकीभ्योदेवताभ्यइदं॥ ॐसाँहिकीभ्योदेवताभ्यःस्वाहा॥ साँहिकीभ्योदेवता
भ्यइदं ॥ ॐवारुणीभ्योदेवताभ्यः स्वाहा ॥ वारुणीभ्योदेवताभ्यइदं॥ ॐसर्वाभ्योदेवताभ्यःस्वाहा॥सर्वाभ्योदेवताभ्यइदं
॥ अथनिवीती ॥ ॐप्रजापतयेकांडऋषयेस्वाहा ॥ प्रजापतयेकांडऋषयइदं ॥ ॐसोमायकांडऋषयेस्वाहा ॥ सोमायकां
डऋषयइदं ॥ ॐअग्नयेकांडऋषयेस्वाहा ॥ अग्नयेकांडऋषयइदं ॥ ॐविश्वेभ्योदेवेभ्यः कांडऋषिभ्यःस्वाहा ॥ विश्वे
भ्योदेवेभ्यः कांडऋषिभ्यइदं ॥ ॐस्वयंभुवेकांडऋषयेस्वाहा ॥ स्वयंभुवेकांडऋषयइदं ॥ उपवीती ॥ ॐसदसस्प
तिमद्भुतंप्रियमिंद्रस्यकाम्यं ॥ सनिंमेधामयासिषँस्वाहा ॥ सदसस्पतयइदं ॥ ॐतत्सवितुः ॥ प्रचोदयात्स्वाहा ॥
सवित्रइदं ॥ ऋग्वेदायस्वाहा ॥ ऋग्वेदायेदं ॥ यजुर्वेदायस्वाहा ॥ यजुर्वेदायेदं ॥ सामवेदायस्वाहा ॥ सामवेदायेदं ॥
अथर्ववेदायस्वाहा ॥ अथर्ववेदायेदं ॥ अथर्वांगिरोभ्यःस्वाहा ॥ अथर्वांगिरोभ्यइदं ॥ इतिहासपुराणेभ्यःस्वाहा ॥ इति
हासपुराणेभ्यइदं ॥ सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहा ॥ सर्पदेवजनेभ्यइदं ॥ सर्वभूतेभ्यःस्वाहा ॥ सर्वभूतेभ्यइदं ॥ १९ ॥ इत्येकोन
विंशत्याज्याहुतीर्हुत्वा ॥ अवदानधर्मेणयज्ञोपवीतंजुहोतीतिसूत्रेउक्तत्वात् ॥ दर्व्यामुपस्तीर्ययज्ञोपवीतमवदायाभिघा

र्यं ॥ ॐयज्ञोपवीतं ≑ तेजःस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ इतिहुत्वागुरुभ्योयज्ञोपवीतंदत्वापितृभ्योब्राह्मणेभ्यश्चदत्वाप्रा
णानायम्यममश्रौतस्मार्तनित्यकर्मानुष्ठानयोग्यतासिद्ध्यर्थमुपाकर्मांगत्वेनउपवीतधारणंकरिष्यइतिसंकल्प्य॥ ॐॐका
रोग्निश्चनागश्चसोमःपितृप्रजापती ॥ वायुःसूर्योविश्वेदेवाइत्येतेतंतुदेवताः ॥ इतितत्तद्देवतात्मकंध्यात्वागंधपुष्पाक्षताद्यैर
भ्यर्च्यदेवस्यत्वेत्यादायस्योनापृथिवीतिभूमौनिधायउद्वयंतमसस्परीत्यादित्यंदर्शयित्वा॥यज्ञोपवीतमंत्रेणोपवीतंधृत्वाच
म्यएवमेवपुनर्मंत्रमुक्त्वाधृत्वापुनरप्याचमेत् ॥ ब्रह्मचारीत्वेकमेवधृत्वाचम्यइयंदुरुक्तादितिमेखलांधृत्वाऋतस्यगोप्त्रीति
परिवीयप्रमाणानांग्रंथिरसीतिग्रंथिंकृत्वा मित्रस्यचक्षुरितिकृष्णाजिनंधृत्वासोमोसीतिपालाशदंडंबैल्वंचेद्ब्रह्मवर्चसमासिब्र
ह्मवर्चसायत्वेतिधृत्वाचम्याथदर्भेष्वासीनोदर्भान्धारयमाणः पवित्रपाणिः प्राणानायम्यउत्सृष्टानांछंदसामुपाकरणार्थम
ध्येष्यमाणानांछंदसाग्ँसुवीर्यत्वायोपाकर्मांगत्वेनब्रह्मयज्ञेनयक्ष्ये ॥ विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीत्यपस्पृष्ट्वा
त्रिराचम्याद्भिःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्यवामपादोपरिदक्षिणपादंप्रतिष्ठाप्यदक्षिणजा
नूपरिदक्षिणोत्तरंवामहस्तंप्रतिष्ठाप्य॥ ॐभूर्भुवःसुवःतत्सवितुर्वरेण्यं ≑ प्रचोदयात्॥इतिपादोर्धर्चशःत्रिरुक्त्वा॥ ॐअग्नि
मीळेपुरोहितंयज्ञस्यदेवमृत्विजं॥ होतारग्ँरत्नधातमं॥ॐइषेत्वोर्जेत्वावायवस्थोपायवस्थदेवोवस्सविताप्रार्पयतुश्रेष्ठतमा
यकर्मणे ॥ ॐअग्नआयाहिवीतयेगृणानोहव्यदातये॥ निहोतासत्सिबर्हिषि॥ शन्नोदेवीरभिष्टयआपोभवंतुपीतये॥ शंयो
रभिस्रवंतुनः॥ इतिचतुरोवेदादीन्जपित्वा ॥ पुनः॥ इषेत्वा॰॥॰यज्ञस्य॰॥॰शुंधध्वमितित्रिरनुवाकान् ॥ आपउंदंतुजीवसे

दीर्घायुत्वायवर्चसओषधेत्रायस्वैनगुँस्वधितेमैनगुँहिगुँसीर्देवश्रूरेतानिप्रवपेस्वस्त्युत्तराण्यशीयापोअस्मान्मातरःशुंधंतु
घृतेननोघृतपुवः पुनंतुविश्वमस्मत्प्रवहंतुरिप्रमुदाभ्य : शुचिरापूतएमिसोमस्यतनूरसितनुवंमेपाहिमहीनांपयोसिवर्चोधा
असिवर्चः ॥ १ ॥ मयिधेहिवृतस्यकनीनिकासिचक्षुष्पाअसिचक्षुर्मेपाहिचित्पतिस्त्वापुनातुवाक्पतिस्त्वापुनातुदेवस्त्वास
वितापुनात्वच्छिद्रेणपवित्रेणवसोस्सूर्यस्यरश्मिभिस्तस्यतेपवित्रपतेपवित्रेणयस्मैकंपुनेतच्छकेयमावोदेवासईमहेसत्य
धर्माणोअध्वरेयद्वोदेवासआगुरेयज्ञियासोहवामहइंद्राग्नीद्यावापृथिवीआपओषधीस्त्वंदीक्षाणामधिपतिरसीहमासंतंपा
हि ॥ २ ॥उद्धन्यमानमस्याअमेध्यं ॥ अपपाप्मानंयजमानस्यहंतु ॥ शिवानस्संतुप्रदिशश्चतस्रः ॥ शन्नोमातापृथिवीतोक
साता ॥ शन्नोदेवीरभिष्टये ॥ आपोभवंतुपीतये ॥ शंयोरभिस्रवंतुनः ॥ वैश्वानरस्यरूपं ॥ पृथिव्यांपरिस्रसा ॥ स्योनमावि
शंतुनः ॥ १ ॥ यदिदंदिवोयदिदःपृथिव्याः ॥ संजज्ञानेरोदसीसंबभूवतुः ॥ ऊषान्कृष्णमवतुकृष्णमूषाः ॥ इह्योभयोर्यज्ञि
यमागमिष्ठाः ॥ ऊतीःकुर्वाणोयत्पृथिवीमचरः ॥ गुहाकारमाखुरूपंप्रतीत्य ॥ तत्तेन्यक्तमिहसंभरंतः॥ शतंजीवेमशरदःसवी
राः॥ऊर्जंपृथिव्यारसमाभरंतः॥ शतंजीवंतुशरदःपुरूचीः॥२॥ वम्रीभिरनुवित्तंगुहासु ॥ श्रोत्रंतउर्व्यबधिराभवामः ॥ प्रजा
पतिसृष्टानांप्रजानां॥ क्षुधोपहत्यैसुवितन्नोअस्तु ॥ उपप्रभिन्नमिषमूर्जंप्रजाभ्यः ॥ सूदंग्रहेभ्योरसमाभरामि ॥ यस्यरूपं
बिभ्रतिमामविंदत् ॥ गुहाप्रविष्टगुँसरिरस्यमध्ये ॥ तस्येदंविहतमाभरंतः ॥ अच्छंबट्कारमस्यांविधेम ॥३॥ ॐअनुमत्यै
पुरोडाशमष्टाकपालन्निर्वपतिधेनुर्दक्षिणायेप्रत्यंचःशम्यायाअवशीयंतेतन्नैर्ऋतमेककपालंकृष्णंवासःकृष्णतुषंदक्षिणाविहि

स्वाहाहुतिंजुषाणएषतेनिर्ऋतेभागोभूतेहविष्मत्यसिमुंचेममगुँहसस्वाहानमोयइदंचकारादित्यंचरुन्निर्वपतिवरोदक्षिणा
ग्नावैष्णवमेकादशकपालंवामनोवहीदक्षिणाग्नीषोमीयं ॥१॥ एकादशकपालगुँहिरण्यंदक्षिणैंद्रमेकादशकपालमृषभोवही
दक्षिणाग्नेयमष्टाकपालमैंद्रंदध्यृषभोवहीदक्षिणैंद्राग्नंद्वादशकपालं वैश्वदेवंचरुंप्रथमजोवत्सोदक्षिणासौम्यगुँश्यामाकंचरुं
वासोदक्षिणासरस्वत्यैचरुगुँसरस्वतेचरुंमिथुनौगावौदक्षिणा ॥२॥ इत्येताननुवाकान् ॥ तत्तदादीन्वायथाशक्त्याधीत्य॥
अथकांडादीन्वायव्यगुँश्वेतमालभेतभूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतावायुमेवस्वेनभागधेयेनोपधावतिसएवैनंभूतिंगमयति
भवत्येवातिक्षिप्रादेवतेत्याहुस्सैनमीश्वराप्रदहइत्येतमेवसंतंवायवेनियुत्वतआलभेत नियुद्वाअस्यधृतिर्धृतएवभूतिमुपैत्य
प्रदाहायभवत्येव ॥ १ ॥ प्रजापतिरकामयतप्रजास्सृजेयेतिसतपोतप्यतससर्पानसृजतसोकामयतप्रजास्सृजेयेतिसद्वि
तीयमतप्यतसवयागुँस्यसृजतसोकामयत प्रजास्सृजेयेतिसतृतीयमतप्यतसएतंदीक्षितवादमपश्यत्तमवदत्ततोवैसप्रजा
असृजतयत्तपस्तप्त्वादीक्षितवादंवदातिप्रजाएवतद्यजमानः ॥१॥ युंजानःप्रथमंमनस्तत्वायसविताधियः ॥ अग्निंज्योतिर्नि
चाय्यपृथिव्याअध्याभरत ॥ युक्त्वायमनसादेवान्त्सुवर्यतोधियादिवं ॥ बृहज्ज्योतिःकरिष्यतःसविताप्रसुवातितान् ॥ यु
क्तेनमनसावयंदेवस्यसवितुःसवे ॥ सुवर्गेयायशक्त्यै ॥ युंजतेमनउतयुंजतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविपश्चितः ॥ विहो
त्रादधेवयुनाविदेकइत् ॥ १ ॥ सावित्राणिजुहोतिप्रसूत्यैचतुर्गृहीतेनजुहोतिचतुष्पादःपशवःपशूनेवावरुंधेचतस्रोदिशोदि
क्ष्वेवप्रतितिष्ठतिच्छंदांगुँसिदेवेभ्योपाक्रामन्नवोभागानिहव्यंवक्ष्यामइतितेभ्यएतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवाक्यायैया

ज्यायैदेवतायैवषट्काराययच्चतुर्गृ॑हीतंजुहोतिछंदा॑गु॑स्येवतत्प्रीणातितान्यस्यप्रीतानिदेवेभ्योहव्यंवहंतियंकामयेत ॥ १॥
प्राचीनवगु॑ँशंकरोतिदेवमनुष्यादिशोव्यभजंतप्राचींदेवादक्षिणांपितरः प्रतीचींमनुष्याउदीचीगु॑ँरुद्रायत्प्राचीनवगु॑ँशंकरो
तिदेवलोकमेवतद्यजमानउपावर्ततेपरिश्रयत्यंतर्हितोहिदेवलोकोमनुष्यलोकानास्मांल्लोकान्स्वेतव्यामिवेत्याहुःकोहितद्वे
दयद्यमुष्मिंल्लोकेस्तिवानवेतिदिक्ष्वतीकाशान्करोति ॥१॥ प्रजननंज्योतिरग्निर्देवतानांज्योतिर्विराट्छंदसांज्योतिर्विराड्वा
चोग्नौसंतिष्ठतेविराजमभिसंपद्यतेतस्मात्तज्ज्योतिरुच्यतेद्वौस्तोमौप्रातस्सवनंवहतोयथाप्राणश्चापानश्चद्वौमाध्यंदिनगु॑ँस
वनंयथाचक्षुश्चश्रोत्रंचद्वौतृतीयसवनंयथावाक्चप्रतिष्ठाचपुरुषसंमितोवाएषयज्ञोस्थूरिः ॥१॥८॥ ॐब्रह्मसंधत्तंतन्मेजिन्व
तं ॥ क्षत्रगु॑ँसंधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥ इषगु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ ऊर्जगु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ रयिगु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ पुष्टि
गु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ प्रजागु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ पशून्त्संधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ स्तुतोसिजनधाः ॥ देवास्त्वाशुक्रपाःप्रण
यंतु ॥१॥ सुवीराःप्रजाःप्रजनयन्परीहि ॥ शुक्रश्शुक्रशोचिषा ॥ स्तुतोसिजनधाः॥ देवास्त्वामंथिपाःप्रणयंतु॥सुप्रजाःप्रजाः
प्रजनयन्परीहि ॥ मंथीमंथिशोचिषा ॥ संजग्मानौदिवआपृथिव्यायुः ॥ संधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥ प्राणगु॑ँसंधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥
अपानगु॑ँसंधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥ २ ॥ व्यानगु॑ँसंधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥ चक्षुस्संधत्तंतन्मेजिन्वतं ॥ श्रोत्रगु॑ँसंधत्तंतन्मेजिन्व
तं ॥ मनस्संधत्तंतन्मेजिन्वतं॥ वाचगु॑ँसंधत्तंताम्मेजिन्वतं ॥ आयुस्थआयुर्मेधत्तं ॥ आयुर्यज्ञायधत्तं ॥ आयुर्यज्ञपतयेधत्तं॥
प्राणस्थप्राणंमेधत्तं ॥ प्राणंयज्ञायधत्तं ॥३॥प्राणंयज्ञपतयेधत्तं ॥ चक्षुस्थश्चक्षुर्मेधत्तं ॥ चक्षुर्यज्ञायधत्तं ॥चक्षुर्यज्ञपतयेधत्तं॥

॥ श्रोत्रगुँस्थश्रोत्रंमेधत्तं ॥ श्रोत्रंयज्ञायधत्तं ॥ श्रोत्रंयज्ञपतयेधत्तं ॥ तौदेवौशुक्रामंथिनौ ॥ कल्पयतंदैवीर्विशःकल्पयतं मानुषीः ॥ ४ ॥ इषमूर्जमस्मासुधत्तं ॥ प्राणान्पशुषु ॥ प्रजांमयियजमानेच ॥ निरस्तःषंडः ॥ निरस्तोमर्कः ॥ अपनुत्तौशं डामर्कौसहामुना ॥ शुक्रस्यसमिदसि ॥ मंथिनस्समिदसि ॥ सप्रथमस्संकृतिर्विश्वकर्मा ॥ सप्रथमोमित्रोवरुणोअग्निः॥ सप्रथमोबृहस्पतिश्चिकित्वान् ॥ तस्माइंद्रायसुतमाजुहोमि ॥ ४ ॥ ॐअंगिरसोवैसत्रमासत ॥ तेषांपृश्निर्घर्मधुगा सीत् ॥ सर्जीषेणाजीवत् ॥ तेब्रुवन् ॥ कस्मैनुसत्रमास्महे ॥ येस्याओषधीर्नजनयामइति ॥ तेदिवोवृष्टिमसृजंत ॥ या वंतस्तोकाअवापद्यंत ॥ तावतीरोषधयोजायंत ॥ ताजाताःपितरोविषेणालिंपन् ॥ १ ॥ तासांजग्ध्वारुप्यंत्यैत् ॥ तेब्रुव न् ॥ कइदमित्थमकरिति ॥ वयंभागधेयमिच्छमानाइतिपितरोब्रुवन् ॥ किंवोभागधेयमिति ॥ अग्निहोत्रएवनोप्यास्त्वि त्यब्रुवन् ॥ तेभ्यएतद्भागधेयंप्रायच्छन् ॥ यद्धुत्वानिमार्ष्टि ॥ ततोवैतओषधीरस्वदयन् ॥ यएवंवेद ॥ २ ॥ स्वदंतेस्मा ओषधयः ॥ तेवत्समुपावासृजन् ॥ इदन्नोहव्यंप्रदापयेति ॥ सोब्रवीद्वरंवृणै ॥ दशमारात्रीर्जातंनदोहन् ॥ आसंगवं मात्रासहचराणीति ॥ तस्माद्वत्संजातंदशरात्रीर्नदुहंति ॥ आसंगवंमात्रासहचरति ॥ वारेव्रतगुँह्यस्य ॥ तस्माद्वत्स गुँसगुँसृष्टधयगुँरुद्रोघातुकः ॥ अतीहिसंधान्धयति ॥३॥ अग्निर्नःपातु ॥ भद्रंकर्णेभिः ॥ ॐसहवैदेवानांचासुराणांचय ज्ञौप्रततावास्तांवयगुँस्वर्गंलोकमेष्यामोवयमेष्यामइति तेसुरास्सन्नह्यसहसैवाचरन्ब्रह्मचर्येणतपसैवदेवास्तेसुराअमुह्य गुँस्तेनप्राजानगुँस्तेपराभवंतेन स्वर्गंल्लोकमायन्प्रसृतेनवैयज्ञेनदेवास्स्वर्गंल्लोकमायन्नप्रसृतेनासुरान्पराभावयन्प्रसृताह

वैयज्ञोपवीतिनोयज्ञोप्रसृतोनुपवीतिनोयत्किंचब्राह्मणोयज्ञोपवीत्यधीते यजतएवतत्तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीतयाजयेद्य
जेतवायज्ञस्यप्रसृत्याअजिनंवासोवादक्षिणतउपवीयदक्षिणंबाहुमुद्धरतेवधत्तेसव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेवविपरीतंप्राची
नावीतगुँसंवीतंमानुषं॥१॥संज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानं *॥* इत्येताननुवाकान्तत्तदादीन्वायथाशक्त्याधीत्यअमावास्येनवापौर्ण
मास्येनवाहविषायक्ष्यमाणोभवति॥वृद्धिरादैच् ॥ समाम्नायस्समाम्नातः॥मयरसतजभनलगसंमितं॥पंचसंवत्सरमयं॥
गौः॥ ग्मा॥योगीश्वरंयाज्ञवल्क्यं ॥ नारायणंनमस्कृत्य॥ अथातोधर्मजिज्ञासा ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासा॥नमोब्रह्मणइति
त्रिःपठित्वा॥ ॐवृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपागांइत्यपस्पृष्ट्वा हस्ताववनिज्याशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमा
लभते ॥ ॐकामोकार्षीन्नमोनमः ॥ कामोकार्षीत्कामःकरोतिनाहंकरोमिकामःकर्तानाहंकर्ताकामःकारयितानाहंकार
यिताएषतेकामकामायस्वाहा ॥ मन्युरकार्षीन्नमोनमः ॥ मन्युरकार्षीन्मन्युःकरोतिनाहंकरोमिमन्युःकर्तानाहंकर्ता
मन्युःकरयितानाहंकारयिताएषतेमन्योमन्यवेस्वाहा ॥ इतिपठित्वा ॥ उपाकृतानिच्छंदांगुँसि ॥ उपाकृतावैवेदाः ॥ इ
त्युक्त्वाचम्यदेवर्षिपितृमहातर्पणंकृत्वास्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधाय ॥ ॐश्रावण्यैपौर्णमास्यैस्वाहा ॥ श्रावण्यै
पौर्णमास्याइदं ॥ इतिस्रुवाहुतीर्हुत्वाथस्विष्टकृदाद्युत्तरपरिषेकादिकंकृत्वा ॥ ऋषयश्छंदांगुँस्याचार्यावेदायज्ञाश्चप्रीयं
तामितिवाचयित्वाअनेनोपाकर्मकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां॥इतीश्वरार्पणंकुर्यात्॥इत्युपाकर्मप्रयोगः॥ ॥ ७ ॥ अथ
नूतनब्रह्मचारिणांतुनांदीश्राद्धंकृत्वाउपाकर्मकुर्यात्॥नतूत्सर्जनं ॥ ममवेदग्रहणाधिकारसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं

मुपाकर्मकरिष्यइतिसंकल्प्य॥अन्यत्सर्वपूर्ववत्॥इत्युपाकर्मप्रयोगः॥अथमहातर्पणं॥ नित्यतर्पणंतुमाध्यान्हिकस्नानानंत
रंकर्तव्यं॥एवंगुणेत्यादिउपाकर्मांगत्वेनदेवर्षिपितृमहातर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य॥पूर्वाभिमुखोंगुल्यग्रेणदेवतीर्थेनदेवतां
स्तर्पयेत् ॥ ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि ॥ भूर्देवांस्त ॥ भुवर्देवांस्त ॥ सुवर्देवांस्त ॥ भूर्भुवस्सुवर्देवांस्त ॥ देव
पत्नीस्त ॥ देवपुत्रांस्त ॥ देवपार्षदांस्त ॥ देवपार्षदीस्त ॥ अग्निःप्रजापतिस्सोमोरुद्रआदित्योबृहस्पतिस्सर्पाइत्येता
निप्राग्द्वाराणिसदैवतानिसनक्षत्राणिसग्रहाणिसाहोरात्राणिसमुहूर्तानितर्पयामि ॥ वसूंस्त ॥ पितरोर्यमाभगस्त्वष्टा
सवितावायुरिंद्राग्नीइत्येतानिदक्षिणद्वाराणिसदैवतानिसनक्षत्राणिसग्रहाणिसाहोरात्राणिसमुहूर्तानितर्पयामि ॥ रुद्रां
स्त ॥ मित्रइंद्रआपोविश्वेदेवाब्रह्मविष्णुरुद्राइत्येतानि पश्चिमद्वाराणिसदैवतानिसनक्षत्राणिसग्रहाणिसाहोरात्राणिस
मुहूर्तानितर्पयामि ॥ आदित्यांस्त ॥ वसवोवरुणअजएकपादहिर्बुध्न्यः पूषाश्विनौयमइत्येतान्युदग्द्वाराणिसदैवतानि
सनक्षत्राणिसग्रहाणिसाहोरात्राणिसमुहूर्तानितर्पयामि ॥ विश्वान्देवांस्त ॥ साध्यान्देवांस्त ॥ ब्रह्माणं ॥ प्रजापतिं ॥ प
रमेष्ठिनं ॥ चतुर्मुखं ॥ हिरण्यगर्भं ॥ स्वयंभुवं ॥ अग्निं ॥ वायुं ॥ सूर्यं ॥ चंद्रमसं ॥ नक्षत्राणि ॥ भूस्त ॥ भुवस्त ॥ सुवस्त ॥
महस्त ॥ जनस्त ॥ तपस्त ॥ सत्यंस्त ॥ भूःपुरुषं ॥ भुवःपुरुषं ॥ सुवःपुरुषं ॥ भूर्भुवस्सुवःपुरुषंत ॥ सद्योजातं ॥ वाम
देवं ॥ अघोरं ॥ तत्पुरुषं ॥ ईशानं ॥ भवंदेवं ॥ शर्वंदेवं ॥ ईशानंदेवं ॥ पशुपतयेदेवं ॥ रुद्रंदेवं ॥ उग्रंदेवं ॥ भीमंदे
वं ॥ महांतंदेवंत ॥ भवस्यदेवस्यपत्नींत ॥ शर्वस्यदेवस्यपत्नींत ॥ ईशानस्यदेवस्यपत्नींत ॥ पशुपतेर्देवस्यपत्नींत ॥

रुद्रस्यदेवस्यपत्नींत ॥ उग्रस्यदेवस्यपत्नींत ॥ भीमस्यदेवस्यपत्नींत ॥ महतोदेवस्यपत्नींत ॥ भवस्यदेवस्यसुतं ॥
शर्वस्यदेवस्यसुतं ॥ ईशानस्यदेवस्यसुतं ॥ पशुपतेर्देवस्यसुतं ॥ रुद्रस्यदेवस्यसुतं ॥ उग्रस्यदेवस्यसुतं ॥ भीमस्य
देवस्यसुतं ॥ महतोदेवस्यसुतं ॥ रुद्रपार्षदांस्त ॥ रुद्रपार्षदीस्त ॥ स्कंदं ॥ इंद्रं ॥ सुकुमारं ॥ महासेनं ॥ षण्मुखं ॥
कार्तिकेयं ॥ वन्हिगर्भं ॥ विशाखं ॥ षष्टिं ॥ अग्निभुवं ॥ सुब्रह्मण्यं ॥ गुहंत ॥१२॥ स्कंदपार्षदांस्त ॥ स्कंदपार्षदी
स्त ॥ विघ्नं ॥ विनायकं ॥ वीरं ॥ शूरं ॥ सद्यःप्रसादकं ॥ लंबोदरं ॥ वरदं ॥ एकदंष्ट्रं ॥ गजाननं ॥ विघ्ननाशं ॥ ग
णपतिं ॥ हेरंबं ॥१२॥ विघ्नपार्षदांस्त ॥ विघ्नपार्षदीस्त ॥ केशवं ॥ नारायणं ॥ माधवं ॥ गोविंदं ॥ विष्णुं ॥ मधु
सूदनं ॥ त्रिविक्रमं ॥ वामनं ॥ श्रीधरं ॥ हृषीकेशं ॥ पद्मनाभं ॥ दामोदरं ॥ दामोदरपार्षदांस्त ॥ दामोदरपार्षदी
स्त ॥ वासुदेवं ॥ संकर्षणं ॥ प्रद्युम्नं ॥ अनिरुद्धं ॥ परमात्मानं ॥ वासुदेवपार्षदांस्त ॥ वासुदेवपार्षदीस्त ॥ श्रियंदे
वीं ॥ भूमिंदेवीं ॥ सरस्वतींदेवींत ॥ विद्यां ॥ तुष्टिं ॥ पुष्टिं ॥ गरुत्मंतं ॥ विष्णुपार्षदांस्त ॥ विष्णुपार्षदीस्त ॥ यमं ॥
धर्मराजं ॥ मृत्युं ॥ अंतकं ॥ वैवस्वतं ॥ कालं ॥ सर्वभूतक्षयं ॥ औदुंबरं ॥ दध्नं ॥ नीलं ॥ परमेष्ठिनं ॥ वृकोदरं ॥
चित्रं ॥ चित्रगुप्तं ॥ यमपार्षदांस्त ॥ यमपार्षदीस्त ॥ सर्वान्देवांस्त ॥ अथनिवीत्युदङ्मुखोंगुलिवामपार्श्वेनऋषितो
र्थेनऋषीन्द्विर्द्विस्तर्पयेत् ॥ भूर्ऋषींस्त ॥ भुवर्ऋषींस्त ॥ सुवर्ऋषींस्त ॥ महर्ऋषींस्त ॥ जनर्ऋषींस्त ॥ तपर्ऋषींस्त ॥ सत्यमृ
षीं ॥ परमर्षींस्त ॥ ब्रह्मर्षींस्त ॥ देवर्षींस्त ॥ श्रुतर्षींस्त ॥ सप्तर्षींस्त ॥ ऋषिपत्नीस्त ॥ ऋषिपुत्रांस्त ॥ ऋषिपार्षदांस्त ॥

ऋषिपार्षदीस्त ॥ प्रजापतिंकांडऋषिंत ॥ सोमंकांडऋषिंत ॥ अग्निंकांडऋषिंत ॥ विश्वान्देवान्कांडऋषिंत ॥ स्वयंभु
वंकांडऋषित ॥ अत्रिं ॥ भारद्वाजं ॥ धान्वंतरं ॥ कांडं ॥ बोधायनं ॥ आपस्तंबं ॥ सूत्रकारं ॥ सत्याषाढं ॥ पराशरं ॥ हिर
ण्यकेशं ॥ वासिष्ठं ॥ विश्वामित्रं ॥ गौतमं ॥ आंगिरसं ॥ व्यासं ॥ प्रणवं ॥ व्याहृतीस्त ॥ गायत्रीं ॥ छंदाग़ुँसि ॥ ऋग्वेदं ॥
यजुर्वेदं ॥ सामवेदं ॥ अथर्ववेदं ॥ अथर्वांगिरसस्त॥इतिहासपुराणानि ॥ सर्वभूतानितर्पयामितर्पयामीतिद्विर्द्विस्तर्पयित्वा
थप्राचीनावीतीदक्षिणामुखस्तर्जनीमूलेन।पितृतीर्थेनपितृंस्त्रिस्त्रिस्तर्पयेत्॥अस्मत्पितृनूशर्मण:गोत्रान्रूपान्स्वधानमस्त
र्पयामितर्पयामिस्वधानमस्तर्पयामि॥पितामहानूरुद्ररूपान् ॥ प्रपितामहानूआदित्यरूपान् ॥एवंमातृ:॥देवकिदायी: ॥
गोत्रा:वसुरूपा:स्वधानमस्त ॥ ३ ॥ पितामही:दायी:रुद्ररूपा: ॥ प्रपितामही:आदित्यरूपा:स्व॥सपत्नींमातरंदायींगो
त्रांवसुरूपांस्वधानमस्त ॥ इतिद्विर्द्विस्तर्पयति॥मातामहान्मातु:पितामहान्॥मातु:प्रपितामहान्॥तर्पयामीतित्रि:॥माता
मही:॥मातु:पितामही: ॥ मातु:प्रपितामही: ॥ तर्पयामीतिसकृत् ॥ गुरुंस्त॥३॥गुरुपत्नीस्त ॥१॥ आचार्यांस्त ॥३॥ आ
चार्यपत्नीस्त ॥१ ॥ सखींस्त ॥ ३ ॥ सखिपत्नीस्त ॥ १ ॥ ज्ञातींस्त ॥ ३ ॥ ज्ञातिपत्नीस्त ॥ १ ॥ अमात्यांस्त ॥ ३ ॥ अ
मात्यपत्नीस्त ॥ १ ॥ अंतेवासिनस्त ॥ ३ ॥ अंतेवासिपत्नीस्त ॥ १ ॥एवंसतिलदूर्वाभिरद्भिस्तर्पयित्वा ॥ ऊर्जंवहंतीरमृतं
घृतंदधिमधुपय:कीलालंमधुश्रुतग़ुँस्वधास्तर्पयतुमेपितृन्स्वधानमस्तृप्यतु॥इतिस्थलेजलंनिषिच्याथयज्ञोपवीत्यपआच
म्य ॥ अनेनमहातर्पणकर्मणाश्रीपरमेश्वर:प्रीयतां ॥ इतिमहातर्पणं ॥ अथानध्याया: ॥ उपाकर्मणिकृतेत्र्यहमेकाहंवान

ध्यायइतिगृह्यसूत्रं ॥ कारिकायां ॥ मनुः ॥ अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेतथा ॥ अनध्यायंप्रकुर्वीतमन्वादिषुयुगादिषु ॥
अनध्यायस्यपूर्वेद्युरनध्यायोभवेन्निशि ॥ निशामुखेचतुर्थीतुसप्तमीयदिदृश्यते ॥ निशीथिनीमुखेतस्मिन्नवक्तव्याकचि
त्रयी ॥ अन्यत्र ॥ षष्ठीचद्वादशीचैवअर्धरात्रोननाडिका ॥ प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका ॥ (ऊननाडिकाएक
घटिकान्यूनेत्यर्थः) ॥ अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमामावास्याप्रातिपत्सुप्रतिदिनंसंध्यासुचअनध्यायः ॥ ग्रहाणादूर्ध्वंत्रिरात्रम
नध्यायः ॥ भाद्रपदकृष्णद्वितीयायांतत्रमहाभरणीमार्गशिरपुष्यमाघफाल्गुनमासेषुकृष्णपक्षस्यसप्तम्यष्टमीनवमीतिति
स्त्रोष्टकाश्चानध्यायाः ॥ अथनिर्णयः ॥ उदयास्तमयेवापिमुहूर्तत्रयगामियत् ॥ तद्दिनंतदहोरात्रमनध्यायंविदुर्बुधाः ॥
इति ॥ अथमन्वादयः ॥ आश्वयुक्शुक्लनवमीकार्तिकीद्वादशीसिता ॥ तृतीयाचैत्रमासस्यसितेभाद्रपदेतथा ॥ फाल्गु
नस्यत्वमावास्यापौषस्यैकादशीसिता ॥ आषाढस्यापिदशमीमाघमासस्यसप्तमी ॥ श्रावणस्याष्टमीकृष्णाआषाढस्या
पिपूर्णिमा ॥ कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्येष्ठीपंचदशीसिता ॥ एतामन्वादयःप्रोक्तादत्तस्याक्षयकारकाः ॥ वैशाखमासस्यच
यातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे ॥ इत्येतेयुगादयः ॥ अन
ध्यायेष्वध्ययनंप्रज्ञामायुःप्रजांश्रियं ॥ ब्रह्मबीजंस्वकंतेजोनिकृंततियमःस्वयं ॥ इत्येतेअनध्यायाः ॥ अथप्रदोषमहानि
शाकालः ॥ धर्मप्रवृत्तौ ॥ त्रिमुहूर्तप्रदोषःस्याद्रवावस्तंगतेसति ॥ महानिशानिशीथस्यमध्यस्थघटिकाद्वयं ॥इति ॥ अथां
तरागमनप्रायश्चित्तं ॥ मृगस्यसर्पमार्जारनकुलाद्यश्वदंतिनां ॥ अंतरागमनेचोष्ट्रखराणांचत्र्यहंस्मृतं ॥ नारीणामपि

वाळानांगवांचैवांतरागमे ॥ अहोरात्रमनध्यांयोगर्जनेरात्रिसंभवे॥पक्षिमंडूकगोधाखुनराणांचांतरागमे ॥ दिनेदिवसशे
पःस्याद्रात्र्यांरात्रेश्चतद्भवेत् ॥ अंतरागमनेसद्यःप्रायश्चित्तमिदंशृणु ॥ त्रिरात्रमुपवासश्चत्रिरात्रंचाभिषेचनं ॥ ग्रामांत
रंवागंतव्यंजानुभ्यांनात्रसंशयः ॥ इति ॥ पारिजातोक्तेः ॥ मनुः ॥ वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके ॥ ननिरोध
स्त्वनध्यायेहोममंत्रजपेषुच ॥ वेदोपाकरणान्यंगानि ॥ नित्येजपेचचांगेचक्रतौपारायणेपिच ॥ नानध्यायोऽस्तिवेदानां
ग्रहणेग्राहणेस्मृतः ॥ देवतार्चनमंत्राणांनानध्यायःस्मृतस्तथा ॥ नानध्यायेजपेद्वेदान्रुद्रांश्चैवविशेषतः ॥ पौरुषंपावमा
नंचगृहीतनियमाद्रतइति ॥ विष्णुभट्टीये ॥ मानसेध्ययनेब्रह्मयज्ञेजपहोमादौवेदांगेषुचनदोषोनैमित्तिकेष्वनध्यायेष्वध्य
ताथंकोधीयीत ॥ अष्टमीचतुर्दशीपर्वसुनित्यमनध्यायः ॥ इत्यनध्यायप्रकरणं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथवेदारंभः ॥ उद
गयनेस्तमलमासादिवर्जितेद्वितीयातृतीयापंचमीदशम्येकादशीद्वादशीषु शुक्लपक्षेबुधगुरुशुक्रवारेषुभानुवारपूर्वाण्हेचंद्र
वारेपराण्हे ॥ अश्विनीमृगशिरआर्द्रापुनर्वसुपुष्यहस्तचित्रास्वात्यनूराधश्रवणेषुश्रेष्ठः ॥ रोहिण्युत्तरात्रयरेवत्योमध्य
माइतिपंचदशनक्षत्रेषुमिथुनकन्यामीनमुख्याः ॥ कर्कटकोमध्यःअन्येराशयोवर्ज्याएषुलग्नेषुशुभयोगदृष्टियुतेषुवृषसिंह
कुंभलग्नेषुवासप्तमाष्टमयोस्सर्वग्रहवर्जितेवेदारंभंकुर्यात् ॥ तथाचश्रीधरीये ॥ रिक्ताष्टमीपंचदशीनिषिद्धात्रयोदशीसप्त
मिकाचमध्या ॥ विद्यागमेवित्सितमंत्रिणांस्युर्वारोदयोमध्यमइंदुभान्वोः ॥ गुरुः ॥ प्रथमाचतृतीयाचद्वितीयापंचमीतथा ॥
दशमीद्वादशीचैवएकादश्यासुपूजिता॥त्रयोदशीसप्तमीचकदाचिच्छुभदातिथी॥यदाचंद्रोबुधांशस्थोबुधजीवसितेक्षितः॥

गुरुः ॥ वारवर्गोदयावर्ज्यादर्शनंचार्किभौमयोः ॥ मध्यमारविशीतांश्वोःशेषाणामुत्तमाःस्मृताः। रविवारेचपूर्वाण्हेवेदारं
भोविशिष्यते ॥ चंद्रवारेपराण्हेचविद्यागुर्वीविधीयते ॥ रात्रौचवर्जयेन्नित्यंसंध्ययोश्चविशेषतइति ॥ अथनक्षत्राणि ॥
हस्ताश्वयुक्श्रवणतिष्यसमीरमित्रचित्रादितित्रिपुरजिन्मृगलांछनेषु॥शस्तोत्तराकमलसंभवपौष्णभेषुमध्याश्रुतिःस्मृति
समावगतिर्द्विजानां ॥ अत्रहस्तादिदशतारासुशस्ता ॥ उत्तरादिपंचतारासुमध्यमा ॥ अत्रविद्याशब्दोवेदपरः ॥ अथराश
यः ॥ विद्यारंभेद्विस्वभावाविशिष्टामध्याःप्रोक्तायेचराराशयश्च ॥ शुद्धोराशिःसप्तमश्चंद्रवारेकुर्यात्प्राज्ञस्सर्वविद्यासमा
प्तिं ॥ गुरुः ॥ चरस्थिरद्विस्वभावा मध्यमाधमपूजिताः ॥ शुभयुक्तेषुद्दष्टेषुसर्वेपूज्यतमाग्रहाः ॥ लग्नस्यसप्तमोराशिः
पापैःशुभैश्चरहितःशुभदःस्यात् ॥ गुरुः ॥ त्रिषडायगताःपापास्त्रिकोणेकंटकेशुभाः ॥ विद्यारंभेसुपूज्याःस्युःपंचमेपापव
र्जिते ॥ (कंटकेकेंद्रइत्यर्थः) ॥ सप्तमस्थाःशुभास्सर्वेसुपूज्यावापिवर्जिताः॥ नकोपिसप्तमेपूज्यःशुभःक्रूरोपिवायदि ॥ लग्ना
त्सप्तमराशौतुवर्जनीयाविशेषतइति ॥ वसिष्ठः ॥ पूर्वाण्हेवाथमध्यान्हेविद्यारंभोविशिष्यते ॥ अपराण्हेचंद्रवारेविद्यामुक्ति
र्विधीयते ॥ अथाध्ययनलक्षणं ॥ स्मृतिमंजर्यां ॥ अध्येष्यमाणस्त्वाचांतोयथाशास्त्रमुदङ्मुखः ॥ ब्रह्मारंभावसानेचप्र
णमेद्विधिवद्गुरुं ॥ कुशानास्तीर्यपूर्वाग्रानासीतप्राङ्मुखोगुरुः ॥ तस्यदक्षिणतःशिष्यउपविश्यउदङ्मुखः ॥ अनध्याये
ष्वधीतंयद्यच्चशूद्रस्यसन्निधौ ॥ प्रतिग्रहनिमित्तंचनरकायतदुच्यतइति ॥ यमः ॥ ॐकारंप्रथमंकृत्वाततोब्रह्मप्रवर्तयेत्॥
ॐकारंचपुनःकृत्वाभूमिंस्पृष्ट्वाविरामयेत् ॥ अन्यथाविपरीतंस्याद्ब्रह्महानात्रसंशयः ॥ अथश्राद्धविषये ॥ धर्मोद्यते॥

फलान्यपस्तिलान्भक्ष्यान्यच्चान्यच्छ्राद्धिकंभवेत् ॥ प्रतिग्रहेप्यनध्यायइतिबोधायनोब्रवीदिति ॥ अथाशक्तविषये ॥ पराशरः ॥ अग्निकार्यात्परिभ्रष्टास्संध्योपासनवर्जिताः ॥ वेदांश्चैवानधीयानास्सर्वेतेवृषलाःस्मृताः ॥ तस्माद्वृषलभीतेनब्राह्मणेनविशेषतः ॥ अध्येतव्योप्येकदेशोयदिसर्वोनशक्यते ॥ इति ॥ अथप्रयोगः ॥ पारिजाते ॥ मुहूर्तसंग्रहे ॥ सरस्वतींचसंपूज्यगणनाथंतथैवच ॥ गुरुपूजांततःकृत्वाविद्यास्सर्वास्समारभेत् ॥ अथाचार्यस्सशिष्यःस्नानादिनित्यकर्मकृत्वासनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यममसमस्तविद्याप्राप्त्यर्थंश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंवेदारंभंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ पूर्वाण्हेगणेशंसरस्वतींचसंपूज्यतथैवगुरुमंतमिष्टदेवतांगुरुंचसंपूज्यब्रह्मचारिब्राह्मणसुवासिनीश्चाभ्यर्च्याशिषोगृहीत्वाब्रह्मयज्ञवद्दर्भान्धारयमाणःप्रणवव्याहृतिसहितांसावित्रीमुक्त्वाप्रणवपूर्वकंस्वाध्यायमुपक्रम्यकिंचिदधीत्यप्रणवेनभूमिंस्पृष्ट्वाविरम्यगुरून्वृद्धांश्चनमस्कुर्यात् ॥ ततःपरेद्युःप्रभृतिगणेशादीन्नत्वागुरून्नत्वाप्रणवमुक्त्वारंभंसमाप्तिंचकुर्यात् ॥ इति सर्वसाधारणवेदारंभप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथबोधायनोक्तवेदारंभउच्यते ॥ तत्रकारिका ॥ कालेवेदमुपाकृत्यविद्यारंभंचकारयेत् ॥ शुभेपरीक्षितेकालेप्रबुद्धेचजनार्दने ॥ १ ॥ शश्यक्षबलसंपूर्णेखेचरानिधनाश्रिते ॥ स्थंडिलेग्निंसमिध्याथकृत्वाब्रह्मार्चनांतकं ॥ २ ॥ पुरतःस्थंडिलेवन्हेर्निदध्यात्कलशंशुभं ॥ तिरःपवित्रंसावित्र्यापूरयेत्संविपाचितं ॥ ३ ॥ वनौषधिजलंयद्वागालितंविमलोदकं ॥ व्याहृतिप्रणवैःप्रास्येद्यवानक्षततंडुलान् ॥ ४ ॥ दूर्वादर्भफलैस्तीर्णंदूर्वादर्भैश्चिनोतितं ॥ वर्णरूपांचवाग्देवींश्रद्धामेधासमन्वितां ॥ ५ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवींवाचंमंत्रद्वयेनच ॥ तत्सूक्तात्रितयेनैवस्पृशन्नष्टशतंजपे

त् ॥ ६ ॥ गंधाक्षतप्रसूनाद्यैर्विधिवत्तांसमर्चयेत् ॥ अर्चयित्वाथदुग्धान्नंप्रसाद्याग्निमुखांतकं ॥ ७ ॥ कृत्वापक्वंहुनेत्पंचव
र्गमंत्रमितिस्वयं ॥ तत्सूक्तस्यादिमर्ग्भ्यांतुशिष्टर्ग्भिरुपहूत्यच ॥ ८ ॥ श्रद्धामेधाख्यसूक्ताभ्यामष्टपंचाहुतिर्हुनेत् ॥ ततः
स्विष्टकृदाद्यंतुकुर्यादावरदानतः ॥ ९ ॥ कलशस्थांततोदेवींप्रार्थयेद्यतमानसः ॥ उपविश्यततःशिष्यंदेवीमावाहयेद्गु
रुः ॥ १० ॥ यजुःपवित्रैरब्लिंगैस्तत्सूक्तत्रितयेनच ॥ अभिषिंचेत्तदुदकंकुंभस्थंदेवतात्मकं ॥ ११ ॥ अभ्यर्च्यगंधपुष्पा
द्यैर्वनौषधिरसान्वितं ॥ घृतंसंपातितःकालेतत्सूक्तेनाभिमंत्रितं ॥ १२ ॥ शिरोमेश्रीःप्रमुखतःस्वाहांताद्यनुवाककं ॥
प्राशयेद्व्याहृतीभिस्तुस्वाहांताभिश्चतुर्थशः ॥ १३ ॥ देवींवाचंप्रणोजुष्टश्चोदयित्रीचपावका ॥ उत्तनोजुषतांमेचप्रतेमहि
यदप्सुच ॥ १४ ॥ इयंयस्तेस्तनइतिसूक्तंसारस्वतंस्मृतं ॥ देवींवाचंवदत्यंतंसप्तर्चाःपरिकीर्तिताः ॥ १५ ॥ प्रणोदेवीयद
प्स्वंतंद्वौद्वौमंत्रौप्रकीर्तितौ ॥ श्रद्धयाग्निःषडृचस्तुश्रद्धायदेवइत्यृचौ ॥ १६ ॥ श्रद्धासूक्तमितिप्रोक्तंसूक्तेविद्याप्रदेशुभे ॥
ततोगुरुस्सशिष्यस्तुवाग्यतोनियतःशुचिः ॥ १७ ॥ पूजयित्वाहरिंलक्ष्मींवाग्देवींचविनायकं ॥ स्वःविद्यासूत्रकारांश्चद्विजा
नभ्यर्च्यशक्तितः ॥ १८ ॥ उपस्थायततस्सूर्यंसावित्रींचततोजपेत् ॥ सम्यगष्टशतंवाल्ढकृतब्रह्मांजलिंतथा ॥ १९ ॥ प्रो
क्त्वावेदादीन्त्सावित्रींपच्छोविहरणक्रमात् ॥ वेदमध्यापयेत्किंचित्तदहश्चविसर्जयेत् ॥ २० ॥ उपाकर्मणिकेचित्तुविधिमेवं
सुकुर्वते ॥ उपाकर्मैवकेचित्तुएवंविधिरिहश्रुतिः ॥ २१ ॥ अथप्रयोगः ॥ पूर्वोक्तशुभेमुहूर्तेविद्यारंभकर्तुंनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं
गणपतिपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्कृत्वावाग्देवीश्रद्धामेधाःप्रीयंतामितिपुंण्याहंवाचयित्वाचस्यप्राणानायम्यअस्यकुमा

रस्यनिर्विघ्नसमस्तविद्याप्राप्त्यर्थंवेदारंभंकरिष्यइतिसंकल्प्य स्थंडिलोल्लेखनादिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्य वेदारंभहोमं करिष्ये ॥ वेदारंभहोम : कर्माधारवत्तंत्रमित्यादिवलवर्धनोनामाग्निः वाग्देवीश्रद्धामेधादेवताचर्वाज्येहविषीअग्निःस्वि ष्टकृदित्याद्याप्रणीताभ्यःकृत्वातत्पूर्वभागेस्थंडिलोपरिकलशंप्रतिष्ठाप्यतिरःपवित्रंसर्वौषधीःक्वाथजलंसावित्र्यापूरयित्वाशो धितशुद्धजलंवायवाक्षततंडुलदूर्वादर्भफलानिप्रणवव्याहृतीभिर्निक्षिप्य दूर्वादर्भैःप्रतिच्छाद्यश्रद्धामेधासहितांवाग्देवीमा वाहयति ॥ देवींवाच •॥• यद्वाग्वदंतीतिद्वाभ्यांसरस्वतीमावाह्य ॥ श्रद्धयाग्निःसमिध्यतइतिश्रद्धां ॥ मेधादेवीजुषमाण इतिमेधांचावाह्यगंधाक्षतपुष्पादिभिरभ्यर्च्यक्षीरान्नंनिवेद्याग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति॥ ॐदेवींवाचमजनयंतदेवास्तांवि श्वरूपाः पशवोवदंति ॥ सानोमंद्रेषमूर्जंदुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतो यद्वाग्वदंत्यविचेतनानिराष्ट्रीदेवानांनिषसादमं द्रा ॥ चतस्रऊर्जंदुदुहेपयांगुँसिक्कस्विदस्याः परमंजगामस्वाहा ॥ वाग्देव्याइदं ॥ अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनि धायाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐदेवींवाचमजनयंत •॥• वाग्देव्याइदं ॥ १ ॥ ॐप्रणोदेवीसरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीव ती ॥ धीनामवित्र्यवतुस्वाहा ॥ सरस्वत्यैदेव्याइदं ॥ २ ॥ ॐजुष्टोवाचोभूयासंजुष्टोवाचस्पतयेदेविवाक् ॥ यद्वाचोमधु मत्तस्मिन्माधाः स्वाहासरस्वत्यैस्वाहा ॥ सरस्वत्यैदेव्याइदं ॥ ३ ॥ चोदयित्रीसूनृतानांचेतंतीसुमतीनां ॥ यज्ञंदधेस रस्वतीस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥ ४ ॥ ॐपावकानस्सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनीवती ॥ यज्ञंवष्टुधियावसुःस्वाहा ॥ सर स्वत्याइदं ॥ ५ ॥ ॐउतनोदेवदेवागुँअच्छावोचोविदुष्टरः ॥ श्रद्विश्वावार्याकृधिस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ ६ ॥ जुषतांमेवा

गिदगुँहविः ॥ विराट्देवीपुरोहिता ॥ हव्यवाडनपायिनीस्वाहा ॥ वाचइदं ॥ ७ ॥ ॐप्रतेमहिसरस्वति ॥ सुभगेवा
जिनीवति ॥ सत्यवाचेभरेमतिगुँस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥ ८ ॥ यदप्सुतेसरस्वति ॥ गोष्वश्वेषुयन्मधु ॥ तेनमेवाजि
नीवति ॥ मुखमङ्धिसरस्वतीस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥ ९ ॥ इयमेवसायाप्रथमाव्यौच्छदंतरस्यांचरतिप्रविष्टा ॥ व
धूर्जजाननवगज्जानित्रीत्रयएनांमहिमानःसचंतेस्वाहा ॥ वध्वाइदं ॥१०॥ यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्येनविश्वापुष्यसि
वार्याणि ॥ योरत्नधावसुविद्यस्सुदत्रस्सरस्वतितामिहधातवेकःस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥११॥ ॐदेवींवाचमजनयंत॰॥॰
वाग्देव्याइदं ॥ प्रणोदेवी ॰॥॰ सरस्वत्यैदेव्याइदं ॥ २ ॥ जुष्टोवाचः ॰॥॰ सरस्वत्याइदं ॥ ३ ॥ चोदयित्री ॰॥॰ सरस्व
त्याइदं ॥ ४ ॥ पावकानस्सरस्वती ॰॥॰ सरस्वत्याइदं ॥ ५ ॥ उतनोदेवदेवा ॰॥॰ देवेभ्यइदं ॥ ६ ॥ जुषतांमेवाक् ॥
सरस्वत्याइदं ॥७॥ प्रणोदेवी ॰॥॰ सरस्-त्यैदेव्याइदं ॥८॥ १९ ॥ ॐआनोदिवोबृहतः ॥ पर्वतादासरस्वती ॥ यजता
गंतुयज्ञगुँस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥२०॥ ॐजुष्टोवाचोभूयासं ॰॥॰ सरस्वत्यैदेव्याइदं ॥२१॥ ॐऋचास्तोमगुँसमर्धय
गायत्रेणरथंतरं ॥ बृहद्गायत्रवर्तनीस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥२२॥ चोदयित्री ॰॥॰ सरस्वत्याइदं ॥२३॥ ॐपावीरवीक
न्याचित्रायुःसरस्वतीवीरपत्नीधियंधात् ॥ ग्नाभिरच्छिद्रगुँशरणगुँसजोषादुराधर्षंगृणतेशर्मयगुँसतुस्वाहा ॥ सरस्वत्या
इदं ॥२४॥ पावकानः ॰॥॰ सरस्वत्याइदं ॥२५॥ उतनःप्रियाःप्रियासु ॥ सप्तस्वसासुजुष्टा ॥ सरस्वतीस्तोम्याभूत् ॥
इमाजुव्हानायुष्मदानमोभिःस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥२६॥ प्रतिस्तोमगुँसरस्वतिजुषस्व ॥ तवशर्मन्प्रियतमेदधानाः॥

उपस्थेयामशरणंनवृक्षगुँस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥२७॥ ॐजुषतांमेवाक् *॥* वाचइदं ॥२८॥ ॐययारूपाणिबहुधाव
दंति ॥ पेशागुँसिदेवाःपरमेजनित्रे ॥ सानोविराडनपस्फुरंतीस्वाहा ॥ वाचइदं ॥ २९ ॥ ॐप्रतेमहि *॥* सरस्वत्याइ
दं ॥३०॥ ॐइदंतेहव्यंघृतवत्सरस्वती ॥ सत्यवाचेप्रभरेमाहवींगुँषि ॥ इमानितेदुरितेसौभगानि ॥ तेभिर्वयगुँसुभगा
सःस्यामस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥३१॥ यदप्सुते *॥* सरस्वत्याइदं ॥३२॥ यासरस्वतीवैशंभल्या ॥ तस्यांमेरास्व ॥ त
स्यास्तेभक्षिय ॥ तस्यास्तेभूइष्ठभाजोभूयास्मस्वाहा ॥ सरस्वत्याइदं ॥३३॥ ॐइयमेवसाया *॥* वध्वाइदं ॥३४॥ य
स्तेरुतनः *॥* सरस्वत्याइदं ॥३५॥ इतिसरस्वतीसूक्तं ॥ अथश्रद्धासूक्तं ॥ ॐश्रद्धयाग्निःसमिध्यते ॥ श्रद्धयाविंदतेह
विः ॥ श्रद्धांभगस्यमूर्धनि ॥ वचसावेदयामासिस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ १ ॥ प्रियगुँश्रद्धेददतः ॥ प्रियगुँश्रद्धेदिदासतः ॥
प्रियंभोजेषुयज्वसु ॥ इदंमउदितंकृधिस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ २ ॥ यथादेवाअसुरेषु ॥ श्रद्धामुग्रेषुचक्रिरे ॥ एवंभोजेषु
यज्वसु ॥ अस्माकमुदितंकृधिस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ३ ॥ श्रद्धांदेवायजमानाः ॥ वायुगोपाउपासते ॥ श्रद्धागुँहृदय्य
याकूत्या ॥ श्रद्धयाहूयतेहविःस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ४ ॥ श्रद्धांप्रातर्हवामहे ॥ श्रद्धांमध्यंदिनंपरि ॥ श्रद्धागुँसूर्यस्य
निम्रुचि ॥ श्रद्धेश्रद्धापयेहमास्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ५ ॥ ॐश्रद्धादेवानिधिवस्ते ॥ श्रद्धाविश्वमिदंजगत् ॥ श्रद्धांकाम
स्यमातरं ॥ हविषावर्धयामसिस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ६ ॥ श्रद्धयादेवोदेवत्वमश्नुते ॥ श्रद्धाप्रतिष्ठालोकस्यदेवी ॥ सा
नोजुपाणोपयज्ञभागात् ॥ कामवत्सामृतंदुहानास्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ७ ॥ श्रद्धादेवीप्रथमजाऋतस्य ॥ विश्वस्यभ

त्रींजगतःप्रतिष्ठा ॥ तागुँश्रद्धागुँहविषायजामहे ॥ सानोलोकममृतंदधातुस्वाहा ॥ श्रद्धायाइदं ॥ ८ ॥ ४३ ॥ इत्यष्टौश्र
द्धासूक्तं ॥ ॐमेधादेवीजुषमाणानआगाद्विश्वाचीभद्रासुमनस्यमाना ॥ त्वयाजुष्टानुदमानादुरुक्तान्बृहद्वदेमविदथेसुवीराः
स्वाहा ॥ मेधायाइदं ॥ ॐत्वयाजुष्टऋषिर्भवतिदेवित्वयाब्रह्मागतश्रीरुतत्वया ॥ त्वयाजुष्टश्चित्रंविंदतेवसुसानोजुषस्व
द्रविणोनमेधेस्वाहा ॥ मेधायाइदं ॥ २ ॥ ॐमेधाम्मइंद्रोददातुमेधांदेवीसरस्वती ॥ मेधाम्मेअश्विनावुभावाधत्तांपुष्क
रस्रजास्वाहा ॥ मेधायाइदं ॥ ३ ॥ ॐअप्सरासुचयामेधागंधर्वेषुचयन्मनः ॥ दैवींमेधासरस्वतीसामाम्मेधासुरभिर्जु
षतागुँस्वाहा ॥ मेधायाइदं ॥४॥ ॐआमाम्मेधासुरभिर्विश्वरूपाहिरण्यवर्णाजगतीजगम्या ॥ ऊर्जस्वतीपयसापिन्वमा
नासामाम्मेधासुप्रतीकाजुषतागुँस्वाहा ॥ मेधायाइदं ॥ ५ ॥ इतिपंचमेधासूक्तं ॥ मंत्र ॥४८॥ अत्रदेवींवाचमित्यादि
सप्तसुमंत्रेष्वादिममंत्रद्वयेनपक्वंहुत्वाअवशिष्टपंचमंत्रैस्सहसरस्वतीसूक्तश्रद्धासूक्तमेधासूक्तैश्चोपहुत्यस्विष्टकृदादिवरदा
नांतंकृत्वाकलशस्थांदेवींसंप्रार्थ्य ततः शिष्यमुपवेश्यतस्मिन्देवीमावाह्य आपोहिष्ठाहिरण्यवर्णाःपवमानस्सुवर्जनइत्येतै
स्सरस्वतीश्रद्धामेधासूक्तैश्चकलशोदकेनशिष्यमभिषिच्य गंधपुष्पादिभिरलंकृत्यनानाविधवनौषधिरसेनसंपातमाज्यंस
म्मिश्र्यशिरोमेश्रीरित्याद्यनुवाकेनस्वाहांतेनव्याहृतिचतुष्टयेनचतुर्वारंप्राशयेत् ॥ यथा ॥ शिरोमेश्रीः ॥ यशोमुखं ॥ त्विषिः
केशाश्चश्मश्रूणि ॥ राजामेप्राणोमृतं ॥ सम्राट्चक्षुः ॥ विराट्छ्रोत्रं ॥ जिव्हामेभद्रं ॥ वाङ्महः ॥ मनोमन्युः ॥ स्वराड्
भामः ॥ मोदाःप्रमोदाअंगुलीरंगानि ॥ चित्तंमेसहः ॥ बाहूमेबलमिंद्रियं ॥ हस्तौमेकर्मवीर्यं ॥ आत्माक्षत्रमुरोमम ॥

पृष्ठीमेंराष्ट्रमुदरमगुँसौ ॥ ग्रीवाश्चश्रोण्यौ ॥ ऊरूअरत्नीजानुनी ॥ विशोमेंगानिसर्वतः ॥ नाभिर्मेचित्तंविज्ञानं ॥ पा
युर्मेपचितिर्भसत् ॥ आनंदानंदावांडौमे ॥ भगस्सौभाग्यंपसः ॥ जंघाभ्यांपद्भ्यांधर्मोऽस्मि ॥ विशिराजाप्रतिष्ठितः ॥ प्र
तिक्षत्रेप्रतितिष्ठामिराष्ट्रे ॥ प्रत्यश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषु ॥ प्रत्यंगेषुप्रतितिष्ठाम्यात्मन् ॥ प्रतिप्राणेषुप्रतितिष्ठामिपृष्टे ॥
प्रतिद्यावापृथिव्योःप्रतितिष्ठामियज्ञे ॥ त्रयोदेवाएकादश ॥ त्रयस्त्रिंगुँशास्सुराधसः ॥ बृहस्पतिपुरोहिताः ॥ देवस्यस
वितुस्सवे ॥ देवादेवैरवंतुमा ॥ प्रथमाद्वितीयैः ॥ द्वितीयास्तृतीयैः ॥ तृतीयास्सत्येन ॥ सत्यंयज्ञेन ॥ यज्ञोयजुर्भिः ॥ यजूगुँ
षिसामभिः ॥ सामान्यृग्भिः ॥ ऋचोयाज्याभिः ॥ याज्यावषट्कारैः ॥ वषट्काराआहुतिभिः ॥ आहुतयोमेकामान्त्समर्ध
यंतु ॥ भूः स्वाहा ॥ भुवः स्वाहा ॥ सुवः स्वाहा ॥ भूर्भुवस्सुवः स्वाहा ॥ इतिचतुर्भिश्चतुर्वारंप्राश्याथहरिलक्ष्मींसरस्वतींवि
नायकंस्वविद्यासूत्रकारंचसंपूज्य ब्राह्मणान्दक्षिणादिभिस्संतोष्यसूर्यमुपस्थायगायत्रीमष्टोत्तरशतंजपित्वा ब्रह्मांजलिंकृ
त्वाप्रणवपूर्वकंगायत्रीपच्छोर्धर्चशोनवानमुक्त्वाकिंचिद्वेदमधीत्यविरमेत् ॥ अत्रविशेषस्तुपूर्वोक्तपारिजातप्रयोगेद्रष्टव्यः ॥
इतिव्यंकटेशीयेवेदारंभप्रयोगस्समाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथव्रतसमावर्तनप्रयोगः ॥ व्रतसमावर्तनयोस्स
मानकालकर्तव्यतायाः शिष्टाचारप्राप्तत्वात्सहैवनिर्णयःकथ्यते ॥ पारिजाते ॥ तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणं ॥
चौलवत्सर्वमाख्यातंसगोदानव्रतेषुचइति ॥ अथसमावर्तनं ॥ श्रीधरीये ॥ वागीशादितिसौम्यपौष्णादिनकृन्मित्रोत्तरा
रोहिणीगोविंदेपुशशांकभानुगुरुविच्छुक्रांशवारादिषु ॥ रिक्तांपर्वतथाष्टमींप्रतिपदंमेपंचकीटंहरींरहित्वाशुद्धियुतेष्टमेन्हिवि

मलेकुर्यात्समावर्तनं ॥ निर्णयसिंधौ ॥ सुरेश्वरः ॥ भानुभानुजयोर्वारेनक्षत्रेचव्रतोदिते ॥ ताराचंद्रविशुद्धौचस्यात्समाव
र्तनक्रियेति ॥ रोहिणीमृगशिरःपुनर्वसुपुष्योत्तरात्रयहस्तानूराधारेवतीश्रवणेषु ॥ सूत्रोक्तचित्राविशाखयोश्चभानुसोम
बुधगुरुशुक्रवारेषुद्वितीयातृतीयापंचमीसप्तमीदशम्येकादशीत्रयोदशीषुमेषसिंहवृश्चिकवर्जितराशिष्वष्टमेशुद्धेदिवैव स
मावर्तनंकुर्यात् ॥ अत्रव्रतानिप्रजासंस्कारकर्माणिभवंतिअध्ययनांगानिचेतिविष्णुभट्टः ॥ सूत्रेवेदोपकरणस्यवेदस्नात
कोव्रतस्नातकोवेदव्रतस्नातकोवेति ॥ एवमेवत्रयःस्नातकाभवंतिवेदमधीत्यव्रतमकृत्वायःस्नातिसवेदस्नातकः यस्तुवेदम
नधीत्यचीर्णव्रतःस्नातिसव्रतस्नातकः वेदमधीत्यव्रतंचकृत्वायःस्नातिसवेदव्रतस्नातक इति ॥ एवंस्नात्वाभार्यामुद्वहेदिति
विष्णुभट्टः ॥ कालातिक्रमप्रायश्चित्तहोमपूर्वकंपृथक्पृथक्तंत्रान्वावेदव्रतानिकृत्वासमावर्तनंकुर्यात् ॥ अतःपरंमाणवक
एवाचार्यानु [illegible]कर्माणिकरोतीति ॥ अत्रकुमारस्वामिकारिका ॥ होतृशुक्रियोपनिषद्गोदानंसांमितंतथा ॥ एषांव्रतानां
पंचानांकर्मतंत्रैक्यमुच्यते ॥ पुंण्याहवाचनंसद्योनांदींकृत्वाथमंत्रवत् ॥ मौंजीदंडोपवीतादिधृत्वापूर्वधृतंत्यजेत् ॥ उल्ले
खसरस्वत्याभिमुखांतेपूर्ववद्धुनेत् ॥ जयाभ्यातानहोमादिसावित्रीपक्वहोमके ॥ स्रुवेणाज्यस्यजुहुयाद्याज्ञिक्यादींश्चतं
ष्मिश्चर्याश्श्रोत्रादिव्रतनामानिसकृत्संहितयावदन् ॥ चतुर्थ्यंतंकांडर्षीन्तेप्रजापतिसोमकौ ॥ अग्निश्चविश्वेदेवाश्चस्वयंभू
केशाश्चश्मश्रू॥ तत्तद्व्रतंसमिद्धोमेकांडाधीतिसमाप्त्यपि ॥ इषेत्वेत्यापउंदंतुउद्धन्यानुमितिस्सह ॥ तंत्रेस्विष्टकृतःपूर्वंत
भामः ॥ मोदाः ॥ स्विष्टादिगोप्रदानैर्वासिध्यंत्येतद्व्रतानिचेति ॥ गृह्यसूत्रे ॥ व्रतैर्युक्तस्तुयोधीतेश्रोत्रियोभवतिद्विजः॥

व्रताचरणमात्रेणश्रोत्रियोभवतिध्रुवं ॥ व्रतैर्हीनस्त्रिवेदीस्याच्छ्रोत्रियत्वनलभ्यतइति ॥ कारिकायां ॥ व्रतान्यावश्यचर्या
णिचत्वार्युक्तानियानितु ॥ अशक्तोहोममात्रेणचर्यंतेत्वेकतंत्रतः ॥ कालायत्तमिदंज्ञेयंकालोहिदुरतिक्रमः ॥ तस्मात्तंनि
ष्कृतिंकृत्वातंत्रेकेणापिवाचरेत् ॥ त्वमग्नेव्रतपेत्येकस्सावित्रीचमनस्वती ॥ महाव्याहृतयश्चेतिप्रायश्चित्ताहुतिर्मता ॥ मौं
जीवंधोपवीतानिवासःकृष्णाजिनौतथा ॥ पूर्वोपयुक्तान्युत्सृज्यधार्याणिस्युर्व्रतेव्रते ॥ उपवीतपरित्यागोनकार्यइतिकेच
न ॥ मुहूर्तेमंत्रतोदत्तंनोत्सृजेद्धिकथंचनेति ॥ अथप्रयोगः ॥ विवाहदिनात्पूर्वेद्युःसद्योवावैश्वदेवांतंनित्यकर्मकृत्वानांदी
समाराधनंकर्तुंगणपतिपूजनंपुण्याहवाचनंचकरिष्यइतिसंकल्प्यतत्कृत्वानांदीमुखाःपितरःप्रीयंतामितिवाचयित्वाचम्य
प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमारस्यश्वःकरिष्यमाणग्रहशांतिव्रतसमावर्तनविवाहांगतयाविहितं नांदीसमाराध
नंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकल्प्यतत्कृत्वातस्यामेवरात्रावुदकशांतिप्रतिसरवंधौकृत्वाथापरेद्युः स्नानपवनादिपूर्वकंव्रतादी
निकुर्यात् ॥ सद्यश्चेत्प्रातर्मंगलस्नानादिनित्यकर्मकृत्वावैश्वदेवंहुत्वास्नानपवनादिकंकृत्वागणपतिंसंपूज्यनांद्यांगपुंण्या
हंवाचयित्वा ममकुमारस्याद्यकरिष्यमाणग्रहशांतिव्रतसमावर्तनांगतयाविहितं रात्रौकरिष्यमाणविवाहांगतयाविहितं
नांदीसमाराधनंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकल्पः ॥ सद्यश्चेदद्यकरिष्यमाणविवाहांगतयाविहितामितिविशेषः ॥ तत्कृत्वाक
र्मांगपुंण्याहवाचनंकुर्यात् ॥ अद्यकरिष्यमाणग्रहशांतिहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतसमावर्तनकर्मणांपुंण्याहंभवं
तोब्रुवंतु ॥ एवंत्रिः ॥ पुनःग्रहशांतिहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतसमावर्तनकर्मभ्यःस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ कर्मणां

ऋद्धिंभवंतोब्रुवंतु ॥ इतित्रिः ॥ आदित्यादिनवग्रहाःप्रीयंतां ॥ सविताप्रीयतां ॥ श्रीःप्रीयतामितिविशेषः ॥ एवंपुंण्या हंवाचयित्वाग्रहशांत्यर्थमाचार्यादीन्वरयेत् ॥ अस्मिन्नवग्रहहोमकर्मण्याचार्यंत्वांवृणे ॥ ब्रह्माणंत्वांवृणे ॥ ऋत्विजंत्वांवृण इतिवृत्वाप्रधानसंकल्पंकुर्यात् ॥ आचम्यप्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्यममाश्विनीनक्षत्रेमेषराशौजातस्यशिवशर्मणः जन्मराश्यपेक्षयायेयेग्रहाअरिष्टस्थानेषुस्थितास्तेषांग्रहाणांशुभैकादशस्थानफलावाप्त्यर्थं ममकांतायाअनूराधानक्षत्रेवृश्चिकराशौजातायाःतस्याजन्मराश्यपेक्षयायेयेग्रहाअरिष्टस्थानेषुस्थितास्तेषांग्रहाणांशुभैकादशस्थानफलावाप्त्यर्थं मम कुमारस्यनक्षत्रेराशौजातस्य येयेग्रहाइत्यादिकरिष्यमाणविवाहलग्नकालेआदित्यादीनांनवानांग्रहाणांशुभैकादशस्थानफलावाप्त्यर्थंसुलग्नसिद्ध्यर्थंनवग्रहप्रीत्यर्थंनवग्रहशांतिहोमंकरिष्ये ॥ इतिग्रहशांतिसंकल्पः॥ अथव्रतसंकल्पः ॥ देशकालौसंकीर्त्यममप्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वयंभुकांडाध्ययनांगभूतानांहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतानामुपाकर्मोत्सर्जनहोमंमुख्यकालातिपत्तिप्रायाश्चित्तपूर्वकंसमानतंत्रेणकरिष्ये॥ इतिव्रतसंकल्पः ॥ ममस्नातकत्वसिद्ध्यर्थं समावर्तनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ इतिसमावर्तनसंकल्पः ॥ अथस्थंडिलोल्लेखनादिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्य ॥ उपावरोहजातवेदः ॥* पुनस्त्वमित्यात्मनिसमारोपितमग्निंस्थंडिलाग्नौसंयोज्यवक्ष्यमाणब्रह्मचर्यव्रतलोपप्रायाश्चित्तंकृत्वापूर्ववद्धृतमेखलाजिनदंडांश्चत्यक्त्वातत्तन्मंत्रैःपुनर्नवंधृत्वाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंममप्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वयंभुकांडाध्ययनांगभूतहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतानामुपाकर्मोत्सर्जनहोमं मुख्यकालातिप

त्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंसमानतंत्रेणकरिष्ये ॥ होतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतानामुपाकर्मोत्सर्जनहोमःकर्माघारवत्तंत्रमि
त्यादिसमुद्भवोनामाग्निःसवितादेवताचरुर्हविःप्रधानहोमेयाज्ञिक्यादयोदेवताआज्यंहविः व्रतहोमेअग्निर्वाय्वादित्यव्रतप
तयोदेवताआज्योक्तपालाशसमिधोहविःअग्निःस्विष्टकृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्याप्रणीता
भ्यःकृत्वाग्रेणाग्निंपंचकोष्ठेषुतंडुलपुंजेषुपरिकूर्चन्निधाय ॥ प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वयंभुकांडाध्ययनांगभूतंपंचकां
डऋषीन्पूजयिष्ये ॥ ॐभूःप्रजापतिंकांडर्षिमावाहयामि ॥ ॐभुवःप्रजापतिं ॥ ॐसुवःप्रजापतिं ॥ ॐभूर्भुवस्सु
वःप्रजापतिंकांडर्षिमावाहयामि ॥ एवंसोमं ॥ अग्निं ॥ विश्वान्देवान्कांडर्षीनावाहयामि ॥ स्वयंभुवंकांडर्षिमावाहयामीत्या
वाह्यगंधपुष्पाक्षतादिभिरभ्यर्च्यप्रजापतिंकांडर्षितर्पयामितर्पयामि ॥ एवंसोमंकांडर्षिं ॥ अग्निंकांडर्षिं ॥ विश्वान्देवान्कां
डर्षींस्तर्पयामि ॥ स्वयंभुवंकांडर्षितर्पयामीतिद्विर्द्विस्तर्पयित्वासवित्रेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिस्तूष्णींचतुर्थं ॥ पुनस्सवित्रेजु
ष्टंनिर्वपामीतिपूर्ववन्निरूप्य ॥ देवस्यत्वा ॰॰॰ हस्ताभ्यां॥सावित्रेवोजुष्टंप्रोक्ष्यामीतिसकृन्मंत्रेणाद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्यपुनस्सवित्रे
वोजुष्टंप्रोक्ष्यामीतित्रिःपूर्ववत्प्रोक्ष्याग्निमुखांतंकृत्वाहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतानामुपाकर्ममुख्यकालातिपत्तिप्रा
यश्चित्तहोमंकरिष्य इतिसंकल्प्य ॥ चित्तंचस्वाहेत्यादिरुद्राहुत्यंतंहुत्वाततंमआपोयत्पाकत्रामनोज्योतिःयन्मआत्मनः
पुनराग्निःव्याहृतीश्चेतिप्रायश्चित्तंहुत्वा ॥ कारिकोक्तप्रायश्चित्तंकुर्यात् ॥ यथा ॥ ॐत्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा ॥
त्वंयज्ञेष्वीड्यःस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ ॐयद्वोवयंप्रमिनांमव्रतानिविदुषांदेवाअविदुष्टरासः ॥ अग्निष्टद्विश्वमापृणा

तिविद्वान्येभिर्देवागुँ॒ऋतुभिःकल्पयातिस्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ तत्सवितुः ॥ मनोज्योतिर्महाव्याहृतयश्चेतिप्रायश्चि
त्तंवाजुहुयात् ॥ एतयेअन्यतरेणहुत्वाथसवित्रेत्वासवित्रेत्वेतिविभागद्वयंकृत्वामिंदाहुतीव्याहृतीश्चहुत्वागायत्र्यापक्वंहुत्वाथा
ज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐयाज्ञिकीभ्योदेवताभ्योहोतृशुक्रियोपनिषद्भ्योदानसंमितीभ्यःस्वाहा ॥ याज्ञिकीभ्योदेवताभ्यो
होतृशुक्रियोपनिषद्भ्योदानसंमितीभ्यइदं ॥ॐसागुँहिकीभ्योदेवताभ्योहोतृ ÷ मितीभ्यःस्वाहा॥ सागुँहिकीभ्योदेवताभ्यो
होतृ ÷ मितीभ्यइदं ॥ वारुणीभ्योदेवताभ्योहोतृ ÷ मितीभ्यःस्वाहा ॥ वारुणीभ्योदेवताभ्योहोतृ ÷ मितीभ्यइदं ॥
ॐसर्वाभ्योदेवताभ्योहोतृशु ÷ मितीभ्यःस्वाहा ॥ सर्वाभ्योदेवताभ्योहोतृशु ÷ मितीभ्यइदं ॥ अथनिवीती ॥ प्रजापतये
कांडऋषयेस्वाहा ॥ प्रजापतयेकांडऋषयइदं ॥ सोमायकांडऋषयेस्वाहा ॥ सोमायकांडऋषयइदं ॥ अग्नयेकांडऋ
षयेस्वाहा ॥ अग्नयेकांडऋषयइदं ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यःकांडऋषिभ्यःस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यःकांडऋषिभ्यइदं ॥ स्वयं
भुवेकांडऋषयेस्वाहा ॥ स्वयंभुवेकांडऋषयइदं ॥ अथोपवीती ॥ सदसस्पति *॥*सदसस्पतयइदं ॥ तत्सवितुः *॥*ऋ
ग्वेदायस्वाहा ॥ यजुर्वेदायस्वाहा ॥ सामवेदायस्वाहा ॥ अथर्ववेदायस्वाहा ॥ अथर्वांगिरोभ्यःस्वाहा ॥ अथर्वांगिरो
भ्यइदं ॥ ब्राह्मणेभ्यःस्वाहा ॥ ब्राह्मणेभ्यइदं ॥ इतिहासपुराणेभ्यःस्वाहा ॥ इतिहासपुराणेभ्यइदं ॥ कल्पेभ्यःस्वा
हा ॥ कल्पेभ्यइदं ॥ गाथाभ्यःस्वाहा ॥ गाथाभ्यइदं ॥ नाराशगुँसीभ्यःस्वाहा ॥ नाराशगुँसीभ्यइदं ॥ रैभीभ्यःस्वा
हा ॥ रैभीभ्यइदं ॥ सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहा ॥ सर्पदेवजनेभ्यइदं ॥ सर्वभूतेभ्यःस्वाहा ॥ सर्वभूतेभ्यइदं ॥ एवंयाज्ञिक्या

दयश्चत्वारः ॥ पंचकांडऋषयः ॥ सदसस्पत्यादयः पंचदश इतिसूत्रोक्तप्रकारेणचतुर्विंशत्याज्याहुतीर्हुत्वाथगोत्रादि
व्रतपंचकस्यप्रतिव्रतंचतस्रःसमिधोभ्यादधातितत्तद्व्रतंसमिद्धोमइतिकुमारस्वामिः ॥ आर्द्रास्सपलाशास्सप्ररोहाःप्रादे
शमात्रारप्रतिशुष्काग्राघृतान्वक्ताअभ्याधापयन्वाचयति ॥ ॐअग्नेव्रतपतेहोतारंव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँ
स्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ ॐवायोव्रतपतेहोतारंव्रतंच ⁞ तागुँस्वाहा ॥ वायवेव्रतपतयइदं ॥ ॐआदित्यव्रतपतेहो
तारंव्रतंचरिष्यामि ⁞ राध्यतागुँस्वाहा ॥ आदित्यायव्रतपतयइदं ॥ ॐव्रतानांव्रतपतेहोतारंव्रतंचरिष्यामित ⁞ राध्य
तागुँस्वाहा ॥ व्रतानांव्रतपतयइदं ॥ एवमग्रेपि ॥ अग्नेव्रतपतेशुक्रियंव्रतंच ॥ वायोव्रतपतेशुक्रियंव्रतंच ॥ आदित्यव्र
तपतेशुक्रियंव्रतंच ॥ व्रतानांव्रतपतेशुक्रियंव्रतंच ॥ अग्नेव्रतपतेउपनिषद्व्रतंच ॥ वायोव्रतपतेउपनिषद्व्रतंच ॥ आ
दित्यव्रतपतेउपनिषद्व्रतंच ॥ व्रतानांव्रतपतेउपनिषद्व्रतंच ॥ अग्नेव्रतपतेगोदानंव्रतंच ॥ वायोव्रतपतेगोदानंव्रतंच ॥
आदित्यव्रतपतेगोदानंव्रतंच ॥ व्रतानांव्रतपतेगोदानंव्रतंच ॥ अग्नेव्रतपतेसंमितव्रतंचरिष्यामि ॥ वायोव्रतपतेसंमि
तं ॥ आदित्यव्रतपतेसंमितंव्रतं ॥ व्रतानांव्रतपतेसंमितव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँस्वाहा ॥ पूर्ववदुद्देशत्या
गः ॥ अथब्रह्मयज्ञधर्मेणप्राजापत्यादिकांडाध्ययनंकुर्यात् ॥ इषेत्वेत्यनुवाकंप्राजापत्यस्य ॥ आपउंदंत्वित्यनुवाकंसौम्यस्य ॥
उद्धन्यमानमित्यनुवाकमाग्निकांडस्य ॥ अनुमत्यैपुरोडाशमष्टाकपालमित्यनुवाकंवैश्वदेवकांडस्य ॥ संज्ञानंविज्ञानमनुवा
कंस्वयंभुकांडस्येतिसूत्रं ॥ सहवैदेवानामितिविष्णुभट्टः ॥ यथा ॥ श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंप्राजापत्यादिकांडाध्ययनंकरि

ष्ये ॥ विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीत्यपःस्पृष्ट्वात्मानंप्रदक्षिणंपरिषिच्यत्रिराचमेद्भिःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्यवामपादोपरिदाक्षिणपादंप्रतिष्ठाप्य दक्षिणोत्तरौपाणिपादौसपवित्रौकृत्वा ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरित्युक्त्वागायत्रींपच्छोर्धर्चशोनवानमुक्त्वा वेदादीन्जपित्वाप्राजापत्यादिकांडादीनूजपेत् ॥ इषेत्वा ॥ आपउंदंतु ॥ उद्धन्यमानं ॥ अनुमत्यैपुरोडाशं ॥ संज्ञानंविज्ञानमितिपंचानुवाकान्क्रमेणाधीत्य नमोब्रह्मणइतित्रिरुक्त्वा वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपागामित्यपःस्पृष्ट्वात्मानंप्रदक्षिणंपरिषिच्याचम्यामिंदाहुतीर्व्याहृतीश्चहुत्वाथ होतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितव्रतानामुत्सर्जनमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ चित्तंचेत्यादिरुद्रःपशूनामित्यंतंततमआपोयत्पाकत्रामनोज्योतिमिंदाहुतीर्व्याहृतीश्च हुत्वागायत्र्यापक्वंहुत्वाथस्रुवाहुतीर्जुहोति ॥ ॐयाज्ञिकीभ्यो देवताभ्योहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितीभ्यः स्वाहा ॥ याज्ञिकीभ्योदेवताभ्योहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमितीभ्यइदं॥ ॐसाँहिकीभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ तीभ्यःस्वाहा॥साँहिकीभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ संमितीभ्यइदं ॥ ॐवारुणीभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ संमितीभ्यःस्वाहा॥वारुणीभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ संमितीभ्यइदं॥सर्वाभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ संमितीभ्यः स्वाहा ॥ सर्वाभ्योदेवताभ्योहोतृ ॰॰॰ संमितीभ्यइदं ॥ अथनिवीती ॥ ॐप्रजापतयेकांडऋषयेस्वाहा ॥ सोमायकांडऋषयेस्वाहा॥अग्नयेकांडऋषयेस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यःकांडऋषिभ्यः स्वाहा॥स्वयंभुवेकांडऋषयेस्वाहा ॥उपवीती॥सदसस्पति॥तत्सवितुः॥ऋग्वेदायस्वाहा॥यजुर्वेदायस्वाहा॥सामवेदायस्वाहा॥अथर्ववेदायस्वाहा॥अथर्वांगिरोभ्यःस्वाहा॥

ब्राह्मणेभ्यःस्वाहा ॥ इतिहासपुराणेभ्यःस्वाहा ॥ कल्पेभ्यःस्वाहा॥गाथाभ्यःस्वाहा ॥ नाराशगुँसीभ्यःस्वाहा॥रैभीभ्यः
स्वाहा॥सर्पदेवजनेभ्यःस्वाहा ॥ सर्वभूतेभ्यःस्वाहा ॥ तत्तन्मंत्रैरुद्देशत्यागः ॥ ततःपूर्ववदाज्याक्तपालाशसमिधोदधाति ॥
ॐअग्नेव्रतपतेहोतारंव्रतमचारिषंतदशकंतन्मेराधिस्वाहा ॥वायोव्रतपतेहोतारंव्रतम*॥*आदित्यव्रतपतेहोतारंव्रतम *॥*व्र
तानांव्रतपतेहोतारंव्रतम*॥*अग्नेव्रतपतेशुक्रियंव्रतम*॥*वायोव्रतपतेशुक्रियंव्रतम*॥*आदित्यव्रतपतेशुक्रियंव्रतम *॥*व्रता
नांव्रतपतेशुक्रियंव्रतमचारि*॥*अग्नेव्रतपतेउपनिषद्व्रतम*॥* वायोव्रतपतेउपनिषद्व्रतम*॥*आदित्यव्रतपतेउपनिषद्व्रतम*॥
व्रतानांव्रतपतेउपनिषद्व्रतम *॥*अग्नेव्रतपतेगोदानंव्रतम*॥*वायोव्रतपतेगोदानंव्रतम*॥* आदित्यव्रतपतेगोदानंव्रतम*॥*
व्रतानांव्रतपतेगोदानंव्रतम*॥*अग्नेव्रतपतेसंमितंव्रतम*॥*वायोव्रतपतेसंमितंव्रतम*॥* आदित्यव्रतपतेसंमितंव्रतम *॥* व्र
तानांव्रतपतेसंमितंव्रतमचारिषंतदशकंतन्मेराधिस्वाहा ॥पूर्ववदुद्देशत्यागः॥ अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायव्या
हृतिभिरुपहुत्य स्विष्टकृदाद्युत्तरपरिषेकात्प्राक्कृत्वाग्रेणाग्निंसव्याहृतिगायत्र्यापलाशपर्णेषुहुतशेषंनिधायतथैवहुतशेषंपक्वा
दुपादायतत्सवितुरितिप्राश्योत्तरपरिषेकप्रणीताविमोकब्रह्मोद्वासनानिचकृत्वा ॥ अनेनहोतृशुक्रियोपनिषद्गोदानसंमित
व्रतानामुपाकर्मोत्सर्जनकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ यद्वा ॥ ऋग्वेदादीनांमंत्रवद्धोमःकार्यः ॥ यथा ॥ याज्ञिक्यादिसावि
त्र्यंतंहुत्वा॥ॐअग्निमीळे ॥ धातमगुँस्वाहा ॥ ऋग्वेदायेदं ॥ इतिऋग्वेदस्य॥इषेत्वोर्जेत्वा ॥ पशून्पाहिस्वाहा॥यजुर्वेदा
येदं ॥ इतियजुर्वेदस्य ॥ अग्नआयाहि ॥ बर्हिषिस्वाहा ॥ सामवेदायेदं ॥ इतिसामवेदस्य ॥ शन्नोदवी ॥ स्त्रवंतुनः

स्वाहा ॥ अथर्ववेदायेदं ॥ इत्यथर्ववेदस्य ॥ ऋचोयजूँषिसामानि ॥ अथर्वांगिरसश्चयेस्वाहा ॥ अथर्वांगिरोभ्यइ
दं ॥ इत्यथर्वांगिरसां ॥ ॐइतिहासपुराणानिस्वाहा ॥ इतिहासपुराणेभ्यइदं॥इतिइतिहासपुराणानां ॥ ॐसर्पदेवज
नोश्चयेभ्यःस्वाहा ॥ सर्पदेवजनेभ्यइदं ॥ इतिसर्पदेवजनानां ॥ येचलोकायेचालोकाः ॥ अंतर्भूतंप्रतिष्ठितगुँस्वाहा ॥
सर्वभूतेभ्यइदं ॥ इतिसर्वभूतानां ॥ शेषंसमानं ॥ सूत्रेएवमभिधाय ॥ यद्वा ॥ नाममंत्रैरित्युक्तत्वान्नाममंत्रैर्वाहोमः ॥
इतिव्यंकटेशीयेप्रयोगमालायांहोत्रादिव्रतप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसमावर्तनं ॥ तत्रादौब्रह्म
चारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं ॥ तथाआसनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यममशौचाचारस्नानसंध्यावंदनदर्भभिक्षाग्निकार्य
राहित्यशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादंडाजिनत्यागदिवास्वापनछत्रधारणपादुकाध्यारोहण माला
धारणोद्वर्तनानुलेपनांजनजलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्यादिभिरतिपाषंडादिसंभाषणपर्युषितभोजनादि सर्वब्रह्मचर्यानियम
लोपप्रायश्चित्तार्थंकृच्छ्राचरणपूर्वकंप्रायश्चित्तहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ममब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थंप्राजापत्यकृ
च्छ्रप्रत्याम्नायत्वेनगोनिष्क्रयीभूतयथाशक्तिहिरण्यदानंकरिष्यइतिसंकल्प्य तद्दत्वाथप्रायश्चित्तहोमःकर्मांपूर्विकंतंत्रंचत
स्रस्सामिधेन्यःसवितादेवताचरुर्हविरित्यादिसंकल्प्यगायत्र्यापक्वंहुत्वाथस्रुवेणाज्यमादायव्याहृतिचतुष्टयंपाहिनोअग्नइ
तिपंचपुनर्व्याहृतिचतुष्टयमितिपाहित्रयोदशहोमंकृत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमापयेत् ॥ अथवाकेवलाज्येनहोममेवकुर्या
त्॥तत्रप्रोक्षण्याज्यस्थालीस्रुक्स्रुवावित्यासाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वापाहित्रयोदशहोमंकुर्यात् ॥ इतिब्रह्मचारीव्रतलोपप्रा

यश्चित्तं ॥ ७ ॥ ७ ॥ अथसमावर्तनं ॥ विद्यांतेगुरुमर्थदानेनसंतोष्यसमावर्तनंकुर्यादित्याश्वलायनप्रयोगरत्ने ॥ विष्णुभ
ट्टोपि॥ एवंगुरुकुलेवसन्वेदंवाव्रतंवोभयंवापारंनीत्वागुरवेधनंदत्वातदनुज्ञयास्नायादिति ॥ पूर्वोक्तस्वानुकूलदिनेपूर्वपक्षे
सूर्योदयात्पूर्वमेवगृहंप्रविश्यांतर्लोम्नाचर्मणाद्वारंपिधाय ॥ यथानेतदहरेनमादित्योभितपन्मध्यंदिनेभिक्षांदद्यादिति ॥
अथमध्यंदिनआगतेसमावर्तनंकुर्यात् ॥ यदिव्रतांतेग्निसमारोपणंनकृतंचेत्तत्रैवसमावर्तनंकुर्यात् ॥ समारोपणेकृतेस्थं
डिलोल्लेखनादिकंकृत्वापूर्ववदात्मसमारोपितमग्निंप्रतिष्ठाप्यासनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य ममस्नातकत्वसिद्ध्य
र्थंसमावर्तनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ समावर्तनहोमःकर्माघारवत्तत्रपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्यभागौपरिवर्तनोनामा
ग्निः श्रीर्देवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदित्यादिसंकल्प्यान्वाधानंकृत्वा प्राकृतपात्राण्यासाद्यएरकांचोपबर्हणंनापितंक्षुरंवैत
संदंतधावनमुष्णाचापःसिताश्चसर्वसुरभिपिष्टंअंजनंपुष्पमालांदर्पणमहतंवासः प्रावर्णवसनानंतरंसुवर्णोपधानंवादरम
णिंसूत्रंचप्रवृत्तौचदंडमुपानहौछत्रमित्येतानिसकृदेवासाद्य ॥ अस्यार्थः ॥ एरकाशय्याविशेषः ॥ उपबर्हणन्नामतस्यो
परिशिरःप्रदेशयोग्यवस्त्रबंधविशेषः ॥ अहतंवासःतल्लक्षणंपूर्वमेवोक्तं ॥ प्रावर्णंनामशीतादिनिवारणाच्छादनवस्त्रं ॥ बा
दरमणिंप्रवालमणिं ॥ प्रवृत्तौकुंडले ॥ इत्येतानिसकृदेवासाद्याप्रणीताभ्यः कृत्वाश्रियैजुष्टंनिर्वपामीतिचरुंनिरूप्याज्यं
संस्कृत्याग्निमुखांतंकृत्वापालाशीगुंँसमिधमाज्येनाक्त्वाभ्याधापयन्वाचयति ॥ इमगुँस्तोममर्हतेजातवेदसेरथमिवसंम
हेमामनीषया ॥ भद्राहिनःप्रमतिरस्यसगुँसृज्याग्नेसख्येमारिषामावयंतवस्वाहा ॥ जातवेदसेग्नयइदं ॥ अथशय्यायामु

दीचीनशिरानिपद्यते ॥ (उपविशतीत्यर्थः) त्रियायुषंजमदग्नेः कश्यपस्यत्रियायुषमगस्त्यस्यत्रियायुषमृषीणांचत्रिया
युषंयद्देवानांत्रियायुषंतन्मेअस्तुत्रियायुषगुँशतायुषमिति ॥ उद्यमानमनुमंत्रयते ॥ (उद्यमानमद्भिरार्द्रीक्रियमाणमि
त्यर्थः) शिवोमेभवथसगुँस्पृशइति ॥ क्षुरमभिमंत्रयते ॥ क्षुरोनामासिः ॥ स्वधितिस्तेपितानमस्तेस्तुमामाहिगुँसीरिति ॥
अथकुमारउप्यमानमनुमंत्रयते ॥ यत्क्षुरेणवर्चयसिवप्तावपासिकेशश्मश्रुवर्चयामेमुखंमानआयुःप्रमोषीरिति ॥ श्मश्रू
ण्येवाग्रेपवते ॥ अथोपकुक्षौ ॥ (तदुपरितनरोमाणीत्यर्थः)॥ अथकेशान् ॥ इतिक्रमेणवापयित्वा ॥ अथकाममितराण्यं
गानिचवापयित्वानखान्निकृत्य ॥ दर्भस्तंबेनिदधात्यथाग्नेः पश्चात्प्राङ्मुखउपविश्यमेखलांविस्रंसयति ॥ इमांविष्याभि
वरुणस्यपाशंयमबध्नीतसवितासुकेतः ॥ धातुश्चयोनौसुकृतस्यलोकेस्योनंमेसहपत्याकरोमीतिमेखलांविस्रस्य ॥ ब्रह्मचा
रिणेप्रयच्छन्नाह ॥ इमांहत्वान्यग्रोधेवोदुंबरमूलेवान्यधत्तामिति ॥ ततोब्रह्मचारीतांगृहीत्वातत्रनिदधाति ॥ इदमहममुष्य
केशवशर्मणः शुचापाप्मानमवगुहाम्युत्तरोसौकेशवशर्माद्विषद्भ्यइति ॥अत्रैवदंडमजिनंविसृज्यापउपस्पृश्यब्रह्मचारीध
र्मान्परित्यज्यशकलैर्दंतान्विधावयते॥ अन्नाद्यायव्यपोहध्वंभगोराजायमागमत् ॥ समेमुखंप्रसर्पतु ॥वर्चसेचभगायचे
त्याचम्योष्णासुशिताआनयति ॥ देवमनुष्यस्यव्याहृत्याइति॥अपामंजलिनोपहृत्यामूर्ध्नयासिंचति॥ आपोहिष्ठेतितिसृभि
र्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिः पवमानस्सुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनमार्जयित्वा ततोविमलजलैर्मंगलस्नानंकृत्वासर्वसुरभिगंधं
त्रिरालोड्योत्क्षिपति ॥ (त्रिरूर्ध्वमुत्क्षिपतीत्यर्थः) नमःशाकजंजभाभ्यांनमस्ताभ्योदेवताभ्योयाअभिग्रहणीरिति ॥ तेन

सर्वांगमनुलिंपति ॥ अप्सरासुचयोगंधोगंधर्वेषुचयद्यशः ॥ दिव्योयोमानुषोगंधस्समाविषत्विहेति ॥ अहतंवासःपरिध
त्ते ॥ सामातनूराविशशिवोमातनूराविशेति ॥ एवमेवोत्तरीयं ॥ अत्रैवद्वितीययज्ञोपवीतधारणं ॥ अथप्रागासादितबा
दरमणिंसुवर्णोपधानंसूत्रेप्रोत्यदर्व्यामादायतत्सूत्रेणदर्वीदंडंपर्यस्यजुहोति ॥ (सुवर्णयुतबादरमणिंसूत्रेसंयोज्यतमणिं
दर्व्यान्निधायतत्सूत्रेणदर्वीदंडंबध्वेत्यर्थः) ॥ इयमोषधेत्रायमाणासहमानासरस्वती ॥ सामाकरोतुसोमवर्चसगुँसूर्यवर्च
संब्रह्मवर्चसमन्नादंकरोतुस्वाहा ॥ ओषधेसरस्वत्याइदं ॥ अथैनमुदपात्रेणपरिप्लावयति ॥ विश्वाउतत्वयावयंधाराउद
न्याइव ॥ अतिगाहेमविद्विषः ॥ इति ॥ अपांशोसीत्युक्त्वाकंठेबध्नातियथाकंठस्याधेभवति ॥ अथैतौप्रवृत्तौकुंडलेइत्य
र्थः ॥ सूत्रेप्रोत्यदर्व्यामादायदर्वीदंडेसूत्रेणपर्यस्यजुहोति ॥ आयुष्यंवर्चस्यगुँरायस्पोषमौद्भिदं ॥ इदगुँहिरण्यंवर्चसेजै
त्र्यायाविशतादिमगुँरयिगुँस्वाहा ॥ हिरण्यायेदं ॥ १ ॥ शुनिमिवाहगुँहिरण्यस्यपितुरिवनामाग्रभैषजं ॥ तंमाकरोतुसोम
वर्चसगुँसूर्यवर्चसंब्रह्मवर्चसमन्नादंकरोतुस्वाहा ॥ हिरण्यायेदं ॥ २ ॥ उच्चैर्वाजिपृतनाजिसत्रासाहंधनंजयं ॥ सर्वास्स
मृद्धिऋद्धयोहिरण्येयास्समाहिताःस्वाहा ॥ हिरण्यायेदं ॥ ३ ॥ त्रिराजंचस्वराजंचाभिष्टिर्याचनोग्रहे ॥ लक्ष्मीराष्ट्रस्य
यामुखेतयामासगुँसृजामासिस्वाहा ॥ लक्ष्म्याइदं ॥ ४ ॥ यशोमाकुरुब्राह्मणेषुयशोराजसुमाकुरु ॥ यशोवैश्येषुशूद्रेष्व
हमस्मियशस्तवस्वाहा ॥ लक्ष्म्याइदं ॥ ५ ॥ अथैनमुदपात्रेणपरिप्लावयति ॥ विश्वाउतत्वयावयंधाराउदन्याइव ॥ इ
त्येतयोर्मणिकुंडलयोरन्यतरमादायदक्षिणकर्णेबध्नाति ॥ आयुष्यंवर्चस्यमित्येतैःपंचभिर्मंत्रैः ॥ अथैनंपरिभ्रामयति ॥

ऋतुभिस्त्वार्तवैःसंवत्सरस्यधायस ॥ तैस्त्वासहानुकरोमीति ॥ एवमेवान्यमणिकुंडलंवामकर्णेबध्वाथमाल्यादिकंप्रति मुंचति ॥ शिविकेशिरआरोहशोभयंतीमुखंमम ॥ मुखगुँहिमवशोभयभूयागुँसंचभगंकुरु ॥ यांत्वाहरज्जमदग्निःश्रद्धायै कामायान्यैतांत्वेमांपतिमुंचेहंवर्चसेचभगायचेति ॥ अथत्रैककुदमंजनंचक्षुषोर्धारयेत् ॥ (त्रिककुन्नामपर्वतःतत्रभवंत्रैक कुदंतेनांजनेनेत्यर्थः) ॥ यदांजनंत्रैककुदंजातगुँहिमवतउपरि ॥ तेनवामांजीमयिपर्वतवर्चसमस्त्विति ॥ आदर्शंपरिप श्यते ॥ यन्मेमनःपरागतमादर्शेपरिपश्य ॥ इदंतेपरिपश्याम्यायुष्यंवर्चस्यंमेअस्त्विति ॥ अथोपानहउपमुंचते ॥ द्यौ रसीतिदक्षिणपादे ॥ पृथिव्यसीत्युत्तरपादे ॥ अथदंडमादत्ते ॥ सखामागोपायेति ॥ अथछत्रं ॥ दिव्योसिसुपर्णोंतरिक्षा न्मापाहीति ॥ वरुणोसीतिकमंडलुं ॥ (जलपात्रमित्यर्थः ॥) इतिकारिकायां ॥ अथतीर्थयात्रांगच्छामीतिगुर्वनुज्ञांल ब्ध्वोत्तराभिमुखस्सप्तपदानिगत्वार्थकन्यादात्रात्रिभिर्निवारितेच्छत्रोपानहौविसृजेदितिशिष्टाचारः॥ अन्यत्सर्वंनित्यंधार येत्॥अथपक्वं॥स्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यपूर्वार्धाच्चरोरवदायापरार्धादवद्यत्यभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥द्वि पदापुरोनुवाक्याभवतिद्विपदएवावरुंधेचतुष्पदायाज्याचतुष्पदएवपशूनवरुंधइतिब्राह्मणं ॥ ॐआवहंतीवितन्वानाकुर्वा णाचीरमात्मनो वासागुँसिममगावश्च अन्नपानेचसर्वदा ॥ ततोमेश्रियमावहलोमशांपशुभिःसहस्वाहा ॥ श्रियाइदं ॥ अ थस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधाय ॥ आमायंत्वितिदशस्रुवाहुतीर्जुहोति ॥ सूत्रेकारिकादौच ॥ उन्मायंतुब्रह्मचारिणः स्वाहेतिषष्ठोमंत्रइत्युक्तत्वात् ॥ यथा ॥ ॐआमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ १ ॥ विमायंतुब्रह्मचारिणः

स्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ २ ॥ प्रमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ ३ ॥ दमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ ४ ॥ शमायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ ५ ॥ उन्मायंतुब्रह्मचारिणःस्वाहा ॥ ब्रह्मचारिभ्यइदं ॥ ६ ॥ यशोजनेसानिःस्वाहा ॥ यशसइदं ॥ ७ ॥ श्रेयानुवस्यसोसानिःस्वाहा ॥ श्रेयसइदं ॥ ८ ॥ तंत्वाभगप्रविशानिःस्वाहा ॥ भगायेदं ॥ ९ ॥ समाभगप्रविशानिःस्वाहा ॥ भगायेदं ॥१०॥ अथमिंदाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानादथाग्रेणाग्निंबिल्वशाखायागुँहुतशेषन्निदधाति ॥ तस्मिन्त्सहस्रशाखे ॥ निभगाहंत्वयिमृजेस्वाहा ॥ इत्यथपक्वादुपादायप्राश्नाति ॥ कुमारस्यहस्तमभिघार्यचरुमवदायाभिघार्यप्राश्नाति ॥ यथापःप्रपतायंति॥यथामासाअहर्जरं ॥ एवंमांब्रह्मचारिणः ॥ धातरायंतुसर्वतःस्वाहेतिप्राश्यापआचम्यजठरमाभिमृशति ॥ प्रतिवेशोसिप्रमाभाहिप्रमापद्येस्वेति ॥ अथापउपस्पृश्याथनक्षत्रोदयपर्यंतंतत्रैवस्थित्वोदितेषुनक्षत्रेषूपनिष्क्रम्यादिशउपतिष्ठते ॥ देवीःषडुर्वीरुरुणःकृणोतविश्वेदेवासइहवीरयध्वमिति ॥ अथनक्षत्राणि ॥ माहास्माहिप्रजयामातनूभिरिति ॥ अथचंद्रमसं ॥ मारधामह्विपतेसोमराजन्निति ॥ असंभवेदिगुपस्थानादिकंदिवैवकृत्वाउत्तरपरिषेकादिकंकृत्वायस्यस्मृत्येत्युक्त्वाअनेनसमावर्तनकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतामित्युक्त्वा यातेअग्नइत्यात्मन्यग्निंसमारोप्यविवाहपर्यंतसायंप्रातरग्निकार्यमाज्येनकुर्यात् ॥ अत्रसमावर्तनेवपनंविकल्पितं ॥कुतः॥ सयदिलोमानिवापइष्यमाणःस्यादित्यत्रयदिशब्दप्रयोगात्कारिकायामपि ॥ यदिशब्दात्तुवपनंविभाषितमितिस्थितिरितितत्रैवकारिकायां ॥ आयुष्यंवर्चस्यमित्यादिहोमपंचकानंतरंमंत्रैरेतैःकुंडलेचघटयेत्कर्णयोर्द्व

योरिति ॥ वरुणोसीतिमंत्रेण जलपूर्णकमंडलुमितिच ॥ अवहं त्वयादिकेनैवस्वाहांतेनतुकृत्स्नशः ॥ उपहुत्यवरांतस्य दामा यांतुद्विपंचभिरिति ॥ ब्रह्मचारिवदग्नेश्चपरिचर्याघृतेनच ॥ विवाहपर्यंतमितिशेषः ॥ प्रयोगरत्ने ॥ दिव्योसीतितत श्छत्रंव रुणोसिकमंडलुं ॥ ततस्तथिन्युदंगच्छेत्सुहृद्भिरभिवारितः ॥ जुहुयादावहंतीतिपक्वंद्वाभ्यामतःक्रमात् ॥ आविंशदशउ त्पूर्वमायांतुब्रह्मचारिणः ॥ षट्पुराज्याहुतयोयशःश्रेयांतत्वासमादिचत्वारः ॥ इतिव्यंकटेशीयेसमावर्तनप्रयोगःसमा प्तः ॥

॥ अथविवाहः ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥ अथाविवाहस्सलक्षणावरोलक्षणवर्तीकन्यांयवीयसीमस पिंडामसगोत्रजामविरुद्धसंबंधामुपयच्छेत्पितृतस्सप्तपुरुषंसापिंड्यंमातृतःपंचपुरुषमिति ॥ मत्स्यपुराणे ॥ लेपभाजा श्चतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः ॥ पिंडदःसप्तमस्तेषांसापिंड्यंसप्तपूरुषमिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ पंचमात्सप्तमादूर्ध्वंमातृ तःपितृतस्तथेति ॥ अस्यार्थः ॥ मातृपक्षेपंचमात्पितृपक्षेसप्तमात्पूरुषादूर्ध्वंसापिंड्यंनिवर्ततइति ॥ मरीचिः ॥ पंचमेसप्तमे चैवएषांवैवाहिकीक्रिया ॥ क्रियापराअपिह्येतेपतिताःशूद्रतांगताइति ॥ विष्णुः ॥ सप्तमात्पंचमाद्वापिःकन्यकामुद्वहेद्द्वि जः ॥ गुरुतल्पीसविज्ञेयस्सगोत्रांचैवमुद्वहान्निति ॥ एतदुक्तंभवति ॥ पितृपक्षेकूटस्थमारभ्यतत्पुत्रादिपरिगणनायांसप्त मादूर्ध्वंवरवध्वोर्विवाहोनदुष्यति ॥ मातृपक्षेकूटस्थमारभ्यतत्पुत्रादिपरिगणनायांवरवध्वोर्माताचेत्पंचमीभवतितदातयो स्सापिंड्यनिवृत्तेर्विवाहोनदोषायेति ॥ अथमातुलकन्याविषये ॥ मातुलस्यसुतामूढ्वामातृगोत्रांतथैवच ॥ समानप्रवरां चैवद्विजश्चांद्रायणंचरेदित्यादीनिशतातपादीनांवचनानिगांधर्वादिविवाहोढाजाविषयाणि तत्रसापिंड्यनिवृत्तेरभावात् ॥

मातुलसुताग्राहकश्रुतिःस्मृतिसदाचाराः ब्राह्मादिविवाहोढाजाविषयाः ॥ तत्रसापिंड्यनिवृत्तेः ॥ श्रुतिस्तु ॥ आयाहीं
द्रेतिऋग्वेदेप्रसिद्धा ॥ अतस्तृतीयेसंगच्छावहैचतुर्थेसंगच्छावहै ॥ इतिवाजसनेयश्रुतेश्च ॥ ज्योतिःसंग्रहे ॥ नराशिकू
टंनगणंनयोनिरितिवक्ष्यमाणश्लोकोप्यत्रयोज्यः ॥ मातुलंपैशाचंचेतिच ॥ कूटस्थमारभ्यतृतीयेचतुर्थेवासंगच्छावहेविव
हावहै ॥ इतिषट्त्रिंशन्मतेपि ॥ तृतीयांमातृतः कन्यांतृतीयांपितृतस्तथा ॥ विवाहयेन्मनुः प्राहपाराशर्योंगिरायमः ॥
चतुर्विंशतिमतेपि ॥ तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभयोरपि ॥ विवाहयेन्मनुःप्राहपाराशर्योंगिरायमः ॥ पाराशरः ॥ चतु
र्थीमुद्वहेत्कन्यांचतुर्थःपंचमोपिवा ॥ पाराशरमतेषष्ठींपंचमोनतुपंचमीमिति ॥ अथमात्रादिसंबंधविषये ॥ बोधायनः ॥
मातुः सपत्नींभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् ॥ पितृव्यपत्नींभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् ॥ संग्रहे ॥ यदाकूटस्थमारभ्ययया
मातायास्वसाभवेत् ॥ सैवत्य ज्यापरिणयेनान्यथाहपराशरः ॥ पंचमः पंचमींकन्यांनोद्वहेदितियद्वचः ॥ मातृष्वस्त्रादि
संबंधान्यन्यत्रतुनदोषभाक् ॥ स्नुषामुखीतथापुत्रीशस्तोद्वाहेतुपंचमी ॥ संबंधंकुरुतेयत्रनदोषइतिगोभिलः ॥ स्यात्सप्त
मेवाप्यथपंचमेवायद्योभयत्रापिचपंचमेवा ॥ तद्वत्स्वरूपेविहिताचसम्यक्कन्याचतुर्थींवरपंचमोवा ॥ आवार्धिमूर्ध्नः पितृमा
तृतोर्वाक्सुतांचकन्यांभगिनींतथैव ॥ त्यजेत्प्रसूंषट्पुरुषांतरालेप्रसूंचतस्मान्ननिरीक्षितव्यं ॥ सापिंडात्परतःसुतांचभ
गिनींमातृष्वसारंस्नुषांज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपत्निभगिनींधात्रीसुतांनोद्वहेत् ॥ अज्ञानादिकृतोद्वहोयदितदात्याज्यावधूःसर्व
दाप्रायश्चित्तविधानतश्चसदृशंसापिंड्यवत्पालयेत् ॥ यथोक्तसापिंड्यनिवृत्यनंतरंतत्रत्यकन्यायादिमातृसंज्ञिता ॥ पुत्रीय

दिस्याद्भगिनीयदिस्यात्तयोर्विवाहोनकदाचिदेव ॥ पंचमःपंचमींचैवसापिंड्यांतरपौरुषं ॥ यदिचेदिच्छयेद्यस्तुकनिष्ठभ
गिनीसमं ॥॥पंचमःपंचमींकन्यांनोद्वहेदितियद्वचः ॥ मातृष्वस्त्रानुबंधित्वात्पंचमोनतुपंचमीं ॥ स्नुषामुखींतथापुत्रींपंचमा
यविवाहयेत् ॥ स्वसारंमातरंहंतिउद्वहेत्पतितोद्विजः ॥ जननीभगिनीपित्रोःपक्षेस्वसृस्नुषासुताः॥ संबंधिन्योनवोढव्याःक
न्याभिन्नान्वयाअपि ॥ असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः ॥ साप्रशस्ताद्विजातीनांदारकर्मणिमैथुने ॥ स्नुषामुखीतथा
पुत्रीशस्तोद्वाहेतुपंचमी ॥चतुर्थीवावरोद्वाहेस्वसामाताचनोद्वहेत् ॥ असपिंडांसपिंडांवामातरंभगिनींविना ॥ पितृव्यभार्यां
भगिनींतत्पुत्रीमपिवर्जयेत् ॥ यदानगणनात्पूर्वसंबंधःप्राप्यतेयदि ॥ स्वसारंमातरंवापिविवाहेदितिगौतमः ॥ विवाहसा
पिंड्यमतःप्रवक्ष्येकूटस्थमारभ्यापितुश्चमातुः ॥ विवाहसापिंड्यमतःपरस्तात्षष्ठेमेवापिभवेद्विवाहः ॥ विवाहसापिंड्य
मतःप्रशस्तंस्यात्सप्तमेवाप्यथपंचमेवा ॥ यद्वोभयत्रापिचपंचमेपितद्विश्वरूपेभिहितंहिसम्यक् ॥ कन्यांचतुर्थीमपिपंच
मेवावरश्चतुर्थोनतुपंचमींवहेत् ॥ पित्रोर्भवेत्पंचमषष्ठयोर्वास्मृत्यर्णवेसम्यगुदीरितंचयत् ॥ मिथस्तृतीयेपितथाचतुर्थेविवा
हउक्तःस्मृतिचंद्रिकायां ॥ चतुर्थषष्ठेतुपराशरीयेतथातृतीयस्तुचतुर्थिकांच ॥ चतुर्थिकांचैवतथातृतीयोविवाहयेन्मातृमुखीं
चहित्वा॥तथैवहित्वाभगिनींचतुर्थस्तृतीयकन्यांविदधीतशंखः॥ पितृव्यपत्नींभगिनींचतत्सुतांसापत्निमातुर्भगिनींचतत्सु
तां ॥ विवाहयेच्चैवयदिप्रमादाच्चांडालयोनेरिदमेवकारणं ॥ येनकेनापिसंप्राप्तांस्वसारंमातरंत्यजेत् ॥ प्रमादादुद्वहेत्तांवैस
चांडालोनसंशयः ॥ भिन्नान्वयेयदिपरांचयदापिदूरंसंबंधतस्तुजननींभगिनींचकन्यां ॥ श्वश्रूंतथाश्वश्रुसुतांविवाह्यावं

धुत्रयोभयभवास्तुसदैववर्ज्याः ॥ बंधुत्रयंभवावर्ज्याइत्युक्तं ॥ तेतु ॥ पितुःपितृष्वसुः पुत्राःपितुर्मातृष्वसुःसुताः ॥ पि
तुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयापितृबांधवाः ॥ मातुर्मातृष्वसुःपुत्रामातुर्मातृष्वसुःसुताः॥ मातुर्मातुलपुत्राश्चइत्येतेमातृबांधवाः ॥
आत्मतातस्वसुःपुत्राआत्ममातुःस्वसुःसुताः ॥ आत्ममातुलपुत्राश्चइत्येतेह्यात्मबांधवाः ॥२६॥ इतिसंबंधविचारः ॥ अ
थकन्याविक्रयः ॥ कन्यामाभरणंमौल्यंसमर्थाश्रयसेवकौ ॥ परस्परविवाहश्चविक्रयश्चैवपंचधा ॥ माताभक्षयतेगात्रंपि
ताभक्षयतेशिरः ॥ बंधुभिर्भक्ष्यतेबाहुंशेषांश्चैवेतरेजनाः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ सावित्रींयस्ययोदद्यात्तत्कन्यांनविवाहयेत् ॥ त
द्गोत्रेतत्कुलेवापिविवाहोनैवदोषकृत् ॥ इति ॥ अथपूंस्त्वपरीक्षा ॥ नारदः ॥ यस्याप्सुप्लवतेबीजंऱ्हादिमूत्रंचफेनिलं ॥ पु
मांस्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तुषंडकः ॥ इति बीजंवीर्यं ॥ ऱ्हादिध्वनिमत् ॥ वासिष्ठे ॥ अत्यासन्नेऽतिदूरेचअत्याध्येचातिदुर्ब
ले ॥ वृत्तिहीनेचमूर्खेचषट्सुकन्यानदीयते ॥ इतिवर्ज्यवरः ॥ अथपरिवित्तलक्षणं ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थि
ते ॥ परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्वजः ॥ शातातपः ॥ पितृव्यपुत्रास्सापत्न्याःपरनारीसुतास्तथा ॥ दाराग्निहोत्र
संयोगेनदोषःपरिवेदने॥ सापत्न्याअन्यमातृजाः॥ गौतमः ॥ भिन्नोदरदत्तकेचपितृव्यतनयेग्रजे ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगेन
दोषःपरिवेदनेइति ॥ अथविवाहकालमाहनारदः ॥ युग्मेब्देजन्मतःस्त्रीणांप्रीतिदंपाणिपीडनं ॥ तद्वत्पुंसामयुग्मेब्देऽन्य
त्ययेनाशनंतयोरिति ॥ अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षातुरोहिणी ॥ दशवर्षाभवेत्कन्याद्वादशीवृषलीमता ॥ नवमेनग्निकाभवेदि
तिसंवर्तः ॥ मरीचिः ॥ गौरींददन्नाकपृष्ठंवैकुंठंरोहिणींददन् ॥ कंन्यांददन्ब्रह्मलोकंरौरवंतुरजस्वलां ॥ शौनकः ॥ कुलशी

लवयोर्वृत्तरूपाढ्यांनग्निकांशुभां॥ विधिनाचोद्वहेत्कन्यांसर्वकामार्थसिद्धये॥ नग्निकालक्षणंस्मृतिभास्करे॥यावल्लज्जांनजा
नातिकन्यापुरुषसन्निधौ॥ योन्यादीन्नावगूहेततावद्भवतिनग्निकाइति॥ अथकन्यापरिवेत्ताविषयेगर्गः॥ एकमातृप्रसूतानांपु
त्रीणांपरिवेदने॥ दोषःस्यात्सर्ववर्णेषुनदोषोभिन्नमातृषु॥वृद्धमनुः॥विवाहानधिकारायज्येष्ठकन्यास्थितायदा॥तदनुज्ञांवि
नावापिकनिष्ठामुद्वहेत्तदा॥पारिजातेसंहितासारावल्यां॥एकमातृजविवाहविषये॥एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरेयदि॥
विवाहंनैवकुर्वीतकुर्वंतिमुनयोन्यथा ॥ विवाहस्त्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदयेकुले ॥ नाशंकरोत्येकवर्षेस्स्यादेकाविधवात
योरिति॥ उदयोलग्नं ॥अस्यदेशव्यवस्था ॥ एकोदरीकरतलग्रहणंयदिस्यादेकोदरस्थवरयोः कुलनाशहेतुः ॥ एकाब्दिके
तुविधवाभवतीतिकन्यानद्यंतरेतुशुभदंपृथुशैलरोधे ॥ गर्गः ॥ भ्रातृयुक्स्वसृयुग्मेचभ्रातृस्वसृयुगेतथा ॥ नज्ञातुमंडनंकुर्या
देकस्मिन्मंडपेहनि ॥ पुत्रीपरिणयादूर्ध्वंयावद्दिनचतुष्टयं ॥ पुत्र्यंतरस्यकुर्वीतनोद्वाहमिति सूरयः ॥ इत्येतद्वचनद्वयं
भिन्नमातृकविषयं ॥ अथप्रत्युद्वाहादिनिषेधः ॥ प्रत्युद्वाहोनैवकार्योनैकस्मैदुहितृद्वयं ॥ नैवैकजन्ययोःपुंसोरेकजन्येतु
कन्यके ॥ नैवंकदाचिदुद्वाहोनैकदामंडनद्वयं ॥ अन्यच्च ॥ एकजन्येतुकन्येद्वेपुत्रयोर्नैकजन्ययोः ॥ नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्र
दद्यात्तुकदाचनेति ॥ अथैकोदराणामुपनयनविवाहकालनिर्णयः ॥ संहितासारावल्यां ॥ नमंडनान्मुंडनमूर्ध्वमिष्टंनपु
त्रयोर्मंडनमेकवर्षे ॥ नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यंदुहितुश्चकुर्यात् ॥ वासिष्ठे ॥ नपुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपिविवाहकार्यं
दुहितुश्चकुर्यात् ॥ नमंडनाच्चापिहिमुंडनंचगोत्रैकतायांयदिनाब्दभेदः ॥ गोत्रैकतायामितिविज्ञातसापिंड्येज्ञेयं॥तथाचा

र्थंतउक्तंस्मृत्यंतरे ॥ कुलेऋतुत्रयादर्वाक्मंडनान्नतुमुंडनं ॥ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्यान्मंडनत्रयं ॥ पुत्रोद्वाहान्नैवपुत्रीविवा
होपिऋतुत्रये ॥ अब्दांतरान्मुंडनंचनैकदामुंडनद्वयं ॥ सायणीये ॥ एकस्मिंच्छोभनेवृत्तेद्विशुभंनैवकारयेत् ॥ यदिकु
र्यात्प्रमादेनतत्रस्यादशुभंध्रुवं ॥ अब्दभेदेनदोषइतिसंहितासारावल्यां ॥ फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने ॥ भेदा
दब्दस्यकुर्वीतनर्तुत्रयविलंबनं ॥ बृहन्मनुः ॥ एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः ॥ नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधी
यते ॥ नारदः ॥ पुत्रोद्वाहात्परंपुत्रीविवाहोनऋतुत्रये ॥ नतयोर्व्रतमुद्वाहान्मंडनादपिमुंडनमिति ॥ वराहः ॥ विवाह
स्त्वेकजातानांषण्मासाभ्यंतरेयदि ॥ असंशयंत्रिभिर्वर्षैस्तत्रैकाविधवाभवेत् ॥ एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यंस्वसुर्नपाणिग्रह
णंविधेयं ॥ षण्मासमध्येमुनयःसमूचुर्नमुंडनंमंडनतोपिकार्यं ॥ अस्यापवादस्तत्रैव ॥ ऋतुत्रयस्यमध्येचेदन्याब्दस्य
प्रवेशनं ॥ तदाह्येकोदरस्यापिविवाहस्तुप्रशस्यते ॥ संहिताप्रदीपे ॥ ऊर्ध्वंविवाहात्तनयस्यनैवकार्योविवाहोदुहितुः
समार्धं ॥ अप्राप्यकन्याश्वशुरालयंचवधूःप्रवेश्यास्वगृहंनचादौ ॥ मदनरत्नेवसिष्ठः ॥ द्विशोभनंनैकगृहेपिनेष्टंशुभंतु
पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु ॥ अवश्यकंशोभनमुत्सवोवाद्वारेथवाचार्यविभेदतोवा ॥ एकोदरप्रसूतानांपूंसांनाग्नित्रयंभवेत् ॥ भि
न्नोदरप्रसूतानांनेतिशातातपोब्रवीत् ॥ कुर्वंतुमुनयोकेचिदन्यस्मिन्वत्सरेलघु ॥ लघुवागुरुवाकार्यंप्राप्तंनैमित्तिकंतुय
त् ॥ पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः ॥ मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलं ॥ चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जयेन्मंडना
त्परं ॥ मौंजीचोभयतः कार्यायतोमौंजीनमुंडनं ॥ अभिन्नेवत्सरेपिस्यात्तदहस्तत्रभेदयेत् ॥ अभेदेतुविनाशःस्यान्नकुर्या

देकमंडपे ॥ कपर्दिकारिकायां ॥ वराहमिहिरश्च ॥ उद्वाह्यपुत्रींनपिताविदध्यात्पुत्र्यंतरस्योद्वहनंकदाचित् ॥ यावच्चतुर्थं
दिनमत्रपूर्वंसमाप्यवान्योद्वहनंविदध्यात् ॥ काश्यपः ॥ मौजीबंधस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यंतरेपिवा ॥ पुत्र्युद्वाहंनकुर्वीतावि
भक्तानांनदोषकृत् ॥ अथयमलविषये ॥ एकस्मिन्वासरेप्राप्तेकुर्याद्यमलजातयोः ॥क्षौरंचैवविवाहंचमौंजीबंधनमेवच॥ज्यो
तिर्विवर्णे ॥ एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वाहनेभवेन्नाशः॥यद्यंतरेचैकदिनेप्याहुः संकटेचशुभं ॥ऊर्ध्वंविवाहाच्छुभदोनरस्यना
रीविवाहोनऋतुत्रयंस्यात्॥नारीविवाहात्तदहेपिशस्तंनरस्यपाणिग्रहमाहुरार्याः ॥ मेधातिथिः ॥ पृथक्भ्रातृजयोःकार्योवि
वाहस्त्वेकवासरे ॥ एकस्मिन्मंडपेकार्यःपृथक्वेदिकयोस्तथा ॥पुष्पपंक्तिकयोःकार्यंदर्शनंनाशिरस्थयोः॥भगिनीभ्यामुभा
भ्यांचयावत्सप्तपदीभवेत्॥ इतिनिर्णयसिंधौ ॥ यमलविषयेभट्टकारिकायां ॥ एकस्मिन्वत्सरेचैववासरेमंडपेतथा ॥ कर्तव्यं
मंगलंस्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ वृद्धवासिष्ठः ॥ पुत्रीविवाहात्परतस्सदैवशुभप्रदंपुत्रविवाहकर्म ॥ पुत्रद्वयेनैवऋतुत्र
येपिपुत्रीद्वयंवापिकदाचिदेव ॥ अथप्रातिकूल्यविषये ॥ ज्योतिर्निबंधेगर्गः ॥ कृतेतुनिश्चयेपश्चान्मृत्युर्भवतिकस्यचित् ॥
तदानमंगलंकुर्यात्कृतेवैधव्यमाप्नुयात् ॥ मेधातिथिः ॥ वधूवरार्थंघटितेसुनिश्चितेवरस्यगेहेप्यथकन्यकायाः ॥ मृत्युर्यदा
स्यान्मनुजस्यकस्यचित्तदानकार्यंखलुमंगलंबुधैः॥ मंगलंविवाहः॥ स्मृतिचंद्रिकायां ॥ कृतेवाङ्निश्चयेपश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य
गोत्रिणः॥ तदानमंगलंकार्यंनारीवैधव्यदंध्रुवं ॥ भृगुः ॥ वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः ॥ तदोद्वाहोनैवकार्यःस्व
वंशक्षयदोयतः ॥ शौनकः ॥ वरवध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः॥ एतेषांप्रातिकूलंचमहाविघ्नप्रदंभवेत् ॥ पितापिता

महश्चैवमाताचैवपितामही ॥ पितृव्यस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचाविवाहिता ॥ येभिरेवविपन्नैस्तुप्रतिकूलंबुधैःस्मृतं॥अन्यैर
पिविपन्नैस्तुकेचिदूचुर्नतद्भवेदिति ॥ मांडव्यः ॥ वाग्दानानंतरंमातापिताभ्राताविपद्यते ॥ विवाहोनैवकर्तव्यःस्ववंशहि
तामिच्छता ॥ संकटेतुमेधातिथिः ॥ वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः ॥ तदासंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःशुभदोभवे
त् ॥ अशौचतारतम्यमासएव ॥ पितुरब्दमशौचंस्यात्तदर्धंमातुरेवच ॥ मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्धंभातृपुत्रयोः ॥ अन्ये
षांतुसपिंडानामाशौचंमासमीरितं ॥ तदंतेशांतिकंकृत्वावाग्दानादिचरेत्पुनरिति ॥ ज्योतिःप्रकाशे ॥ प्रतिकूलेपिकर्तव्यो
विवाहोमासतःपरं ॥ शांतिंविधायगांदत्वावाग्दानादिचरेत्पुनरिति ॥ शांतिंविनायकशांतिं ॥ तथाचमेधातिथिः ॥ संकटे
समनुप्राप्तेयाज्ञवल्क्येनयोगिना॥शांतिरुक्तागणेशस्यतांकृत्वाशुभमाचरेत् ॥ प्रतिकूलेनकर्तव्योगच्छेद्यावदृतुत्रयं॥ प्रतिकू
लेपिकर्तव्यमित्याहुर्विभवेसति ॥प्रतिकूलेसपिंडस्यमासमेकंविवर्जयेत्॥मेधातिथिः॥पुरुषत्रयपर्यंतंप्रतिकूलंस्वगोत्रिणां॥
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथामंडनमुंडने॥अथाशौचविषयेनिर्णयामृतेविष्णुः॥ विवाहादिकर्मस्वनारब्धेषुसूतकेप्राप्तेसंनिहितल
ग्नांतराभावेवाकूष्मांडैर्हुत्वाविवाहःकार्यः॥अनारब्धविशुद्ध्यर्थंकूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतं ॥गांदद्यात्पंचगव्याशीततःशुद्ध्यतिसूत
कीति ॥ अवश्यकंविवाहादिकंकुर्यात् ॥अथरजोदोषनिर्णयः॥माधवीये ॥ प्रारंभात्प्राग्विवाहस्यमातायदिरजस्वला ॥निवृ
त्तिस्तस्यकर्तव्यासहलश्रुतिचोदनात्॥प्रारंभान्नांदीश्राद्धात्॥ नांदीश्राद्धंविवाहादावित्युक्तत्वात् ॥मेधातिथिः ॥चौलेचव्रत
बंधचविवाहेयज्ञकर्मणि ॥भार्यारजस्वलायस्यप्रायस्तस्यनशोभनं ॥ वधूवरान्यतमयोर्जननीचेद्रजस्वला ॥ तस्याःशुद्धेःप

रंकार्यंमांगल्यंमनुरब्रवीत्॥ अथयदिनांदीमुखानंतररजोदोषेकपर्दिकारिकायां॥सूतिकोदक्ययोःशुद्धौगांदद्याद्धोमपूर्वकं॥
प्राप्तेकर्मणिशुद्धिःस्यादितरस्मिन्नशुद्ध्यति॥अलाभेसुमुहूर्तस्यरजोदोषेचसंगते॥श्रियंसंपूज्यतत्कुर्यात्पाणिग्रहणमंगले॥
हैमींमाषमितांपद्मांश्रीसूक्तविधिनार्चयेत्॥प्रत्यृचंपायसंहुत्वाअभिषेकंसमाचरेत्॥रजोदोषनिर्णयः॥अथचतुर्थिमध्येश्राद्धे
दर्शेचप्राप्तेज्योतिर्निबंधे॥ विवाहमारभ्यचतुर्थिमध्येश्राद्धंदिनंदर्शादिनंयदिस्यात्॥ वैधव्यमाप्नोतितदाशुकन्याजीवेत्पति
श्चेदनपत्यताच॥विवाहमध्येयदिचेत्क्षयाहस्तत्रस्वमुख्याःपितरोनयंति॥ व्रतेविवाहेपरतस्तुकुर्याच्छ्राद्धंस्वधाभिर्नतुदू
षयत्तं ॥ तंविवाहंनत्यजेत् ॥ किंतुकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ येवाभद्रंदूषयंतिस्वधाभिरितिश्रुतेश्च॥ आश्वलायनधर्मे ॥ अलाभे
सुमुहूर्तस्यविघ्नंयःकुरुतेयदि ॥ स्वधयातुविवाहस्यनसपश्यंच्छुभंक्वचित् ॥ विघ्नमाचरतेयस्तुयज्ञस्योद्वाहकस्यच ॥
यात्रायाश्चैवधर्मस्यसयातिनरकंध्रुवं ॥ एतदापद्विषयं ॥ अतएवप्रयोगदर्पणे ॥ क्षयाहेप्राप्तेवृद्धिश्राद्धनिषेधइति ॥ पि
त्रोःप्रत्याब्दिकेचैवनांदीश्राद्धंनकारयेत्॥ यदिमोहाद्द्विजःकुर्यान्मांगल्यमशुभंभवेत्॥ पुनश्चतत्रैव॥ नांदीश्राद्धेकृतेयावद्दे
वकोत्थापनंभवेत् ॥ ब्रह्मयज्ञंचवैश्राद्धंवेदानुष्ठानमेवच ॥ शवेक्षणंस्वधाकारंश्मश्रुकेशनिकृंतनं ॥ सीमातिक्रमणंचैवश्रा
द्धभोजनमेवच ॥ नकुर्याच्छुभकर्ताचसपिंडाअपिचैवहि ॥ यस्तुवैकुरुतेमोहादशुभंसचवैलभेत् ॥ पुनस्तत्रैव ॥ नांदी
श्राद्धेकृतेइत्युपक्रम्य ॥ अपसव्यंस्वधाश्राद्धंनांदीस्नानंशवेक्षणं ॥ वर्जयेत्तर्पणंचैवदेवकोत्थापनावधि ॥ विवाहेचोपन
यनेकृतेचौलेसुतस्यच ॥ त्यजेत्पिंडांस्तिलान्च्छ्राद्धेनरकंचाब्दमध्यतः ॥ मातापित्रोर्मृताहेचगयाश्राद्धेमहालये ॥ दद्या

त्पिंडान्कृतोद्वाहः श्राद्धेष्वन्येषुवर्जयेदिति ॥ अथमासिकविषये ॥ शाट्यायनिः ॥ प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडीकरणंतथा ॥
अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुर्नांदीमुखेद्विजः ॥ वृद्धिंविनापकर्षेदोषमाहउशनाः ॥ वृद्धिश्राद्धविहीनस्तुप्रेतश्राद्धानियश्चरेत् ॥
सश्राद्धीनरकेघोरेपितृभिःसहमज्जति ॥ मेधातिथिः ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्युदयक्रियां ॥ आचतुर्थंततःपुंसिपंचमे
शुभदंभवेत् ॥ स्मृत्यंतरे ॥ सपिंडिकरणादर्वागपकृष्यकृतान्यपि ॥ पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥ अथ
शौचविषयेयाज्ञवल्क्यः ॥ दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविप्लवे ॥ आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
दातुःप्रतिगृहीतुश्चकन्यादानेतुनोभवेत् ॥ विवाहविष्णोःकन्यायालाजहोमादिकर्मणीति ॥ व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेत्र
तेजपे ॥ प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्च ॥ प्रारंभस्तेनैवोक्तः ॥ प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रत
सत्रयोः ॥ नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति ॥ अथकन्यादातारः ॥ नारदः ॥ पितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्रातावानु
मतःपितुः ॥ मातामहोमातुलश्चस्वकुल्योबांधवस्तथा ॥ मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते ॥ तस्यामप्यप्रकृतिस्थायांक
न्यांदद्युःस्वजातयः ॥ (अप्रकृतिस्थाउन्मादादिदोषयुक्ता) ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ पितापितामहोभ्रातास्वकुल्योजननीतथा ॥
कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरइति ॥ अन्यकन्यांधनेनगृहीत्वावाक्दानंकुर्यादित्युक्तंस्कांदे ॥ आत्मीकृत्यसुवर्णे
नपरकीयांतुकन्यकां ॥ धर्मेणविधिनादातुमसगोत्रेपियुज्यते ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ अनाथांकन्यकांदत्वासदृशेवाधिकेवरे ॥
द्विगुणंफलमाप्नोतिकन्यादानेयदीरितमिति ॥ अथविवाहभेदाः ॥ मनुः ॥ ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षःप्राजापत्यःस्तथासुरः ॥ गांध

वौराक्षसश्चैवपैशाचस्त्वष्टमोधमः॥चत्वारोब्राह्मणस्याद्याःशस्तागांधर्वराक्षसौ ॥ राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रेचांत्यस्तुगर्हितः॥
अंत्यःपैशाचः ॥ अथनांदीपितृदेशक्रमः ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकं ॥ नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्य
त्रपितृपूर्वकमिति ॥ नांदीमुखइत्येतच्छाखांतरविषयं ॥ नांद्यंतरनिषिद्धान्याहगार्ग्यः ॥ नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृवि
सर्जनं ॥ दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानंशीतोदकेनच ॥ अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच ॥ ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमा
तिलंघनं॥उपवासंव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच॥नैवकुर्यात्सपिंडाश्चमंडपोद्वासनावधि॥ज्योतिषे॥ स्नानंसचैलंतिलमिश्रकर्मप्रे
तानुयानंकलशप्रदानं ॥अपूर्वतीर्थामरदर्शनंचविसर्जयेन्मंगलतोब्दमेकं ॥ मासषट्कंविवाहादौव्रतप्रारंभणेनच ॥ जीर्ण
भांडादिनत्याज्यंगृहसंमार्जनंतथा॥ऊर्ध्वंविवाहात्पुत्रस्यतथैवव्रतबंधनात् ॥ आत्मनोमुंडनंनैववर्षंवर्षार्धमेवच ॥ हेमाद्रौ॥
विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकं ॥ पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणं ॥ तीर्थेसंवत्सरेप्रेतेपितृयज्ञेमहालये ॥ कृतोद्वाहो
पिकुर्वीतपिंडनिर्वापणंसदेति ॥ मातुलकन्याविषये ज्योतिःसंग्रहे ॥ नराशिकूटंनगणंनयोनिः स्त्रीदीर्घवर्णोगुणरज्जुवेधाः॥
सर्वाणिकूटाणिविवर्जयंतितस्मैहितामातुलकन्यकाया ॥ मातुलपैशाचराक्षसगांधर्वविवाहसंज्ञाश्च ॥ प्रेमछलबलचौर्याश्रा
श्रितलग्नंनचग्रहाः कूटं ॥ अथवधूवरयोरेकनक्षत्रराशिनिर्णयः ॥ संग्रहे ॥ एकर्क्षेचैकराशौचविवाहःप्राणहानिदः ॥ ए
कर्क्षेभिन्नराशौवादंपत्योःशुभदंभवेत् ॥ एकराशौद्विनक्षत्रेपुंतराप्रथमाभवेत् ॥ अतीवशोभनाप्रोक्तास्त्रीताराचेद्विनश्य
ति ॥ दंपत्योरेकनक्षत्रेद्विपदर्क्षेमृतिर्भवेत् ॥ त्रिपदर्क्षेगतोत्पत्नीचतुष्पादेशुभावहं ॥ तोयर्क्षंभरणीसर्पाहस्तेंद्रवरुणानि

म् ॥ रोहिण्यार्द्राधनिष्ठाचित्रास्यमूलमघाश्विनद् ॥ दंपत्योरेकनक्षत्रे विनाशं मरणं वदेत् ॥ येषामेकतारा पंचदश्यां विवाहे न शुभमत्र
स्या ॥ गर्गनारदयोर्मते पूर्वोक्ताः शुभावहाः ॥ पश्चाज्ज्ञात्वा तथा स्त्रीणां नित्यं यत्नात् विवाहयेत् ॥ एकराशौ द्विनक्षत्रे कृत्तिकायां च
तारके ॥ धनिष्ठायां तु ताराणां पूर्वा श्रवणभं तथा ॥ तुरंगे पौष्णभं चाग्नेयं स्वातीपुष्योत्तरासु च ॥ आर्द्रायां तु विशेषेण एकपादे
शुभावहं ॥ रोहिण्यार्द्रा मृगेन्द्राग्नी तिष्य श्रवणपौष्णभं ॥ उत्तरात्रयपादे च नक्षत्रैक्ये विशोभनं ॥ पूर्वाषाढस्तथा हस्ते चाद्ये
वारुणाः ॥ स्वातीमूलाश्लेषाऽग्निमृगाश्च मृतिदाः ॥ ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राग्नीपूषादितिर्भ्य पौष्णभं ॥ उत्तरापाल्गुनी
नक्षत्रैक्ये शुभावहं ॥ मैत्राश्विनीपुष्यं तु सार्पमादितिर्वारुणाः ॥ युक्तापरस्य पूर्वेऽन्य नक्षत्रैक्ये निमध्यमाः ॥ आग्नेयका
नित्यं शुभं ... ॥ मूलकृष्णपक्षे ... निर्णयसिन्धौ ... ॥ मासवीर्ये ॥ एकर्क्षे
... ॥ तत्रान्ये शुभमामनंति मुनयः शक्रत्वेतौ
मघामूलार्द्रा ... पुण्यैर्विना ॥ अथस्त्रीनक्षत्रपूर्वविचये ॥ वारुणान्तमरुद्ब्रह्मत्राग्निर्तोयविधिः पि
ता ॥ एकराशौ ... पूर्वमपि शोभनं ॥ पूर्वाषाढा वारुणे ... स्वातीमैत्रं तथा मघासु ॥ विश्वेन्द्राकसौम्य
... पूर्वस्यात् ... प्रशस्तं ॥ ... पूर्वं मघा प्रशस्ता ॥ स्त्रीपुंसतारैक्य
... ॥ प्रयोगदर्पणे ॥ दंपत्योरेकराशिःस्यात् संपत्पुत्रशुभावहः ॥ ज्ञायोरेकनक्षत्रे शुभा
स्यात् ... ॥ यदैकराशौ शुभदं पृथग्भं ... मध्यममेकधिष्ण्ये ॥ एकर्क्षराशौ ...

पृथक्त्वे ॥ आषाढेयमभेसर्पेहस्तेंदुवरुणानिषट् ॥ दंपत्योरेकनक्षत्रमायुःश्रीपुत्रनाशनं ॥ इति॥२०॥ अत्रैवंव्यवस्था॥ आश्विनीकृत्तिकामृगशिरः पुनर्वसुपूर्वाफल्गुन्युत्तरात्रयचित्राविशाखानूराधाश्रवणपूर्वाभाद्रेरेवत्याइतिचतुर्दशनक्षत्राणिदं पत्योरेकनक्षत्रेश्रेष्ठानि॥ रोहिण्यार्द्रापुष्यमघास्वातीधनिष्ठाश्चेतिषण्मध्यमाः॥ भरण्याश्लेषहस्तज्येष्ठमूलपूर्वाषाढशतता राइतिसप्तवर्ज्याः॥ अथैकराशौद्विनक्षत्रेपूर्वनक्षत्रंपुरुषस्यापरनक्षत्रंस्त्रियाश्चेत्सर्वाण्यपिशुभान्येव॥यदिस्त्रीनक्षत्रंपूर्वमप रंपुरुषस्यतदाकानिचिद्ग्राह्याणि ॥ यथापूर्वाषाढशततारार्द्रोत्तराहस्तस्वात्यनूराधाश्विनीमघोत्तराषाढमृगशिरःकृत्तिकारो हिण्यइतित्रयोदशनक्षत्राणिस्त्रीपूर्वाण्यपिग्राह्याणि॥ अन्यानिवर्ज्याणि॥मूलजाश्वशुरंहंतिव्यालजाचतदंगनां॥ऐंद्रेधवाग्र जंहंतिविशाखासुधवानुजं॥सुतःसुतावानियतंश्वशुरंहंतिमूलजः॥तदंत्यपादजोवापिनैवाश्लेषांत्यपादजा॥ अन्यत्र॥ मूलाद्य पादेश्वशुरंनिहंतिव्यालांत्यपादेचतदंगनांच॥ ऐंद्रेद्विदैवांतिमपादजातातदग्रजंहंतितथैवदेवरं॥ विशाखाचतुलायुक्तादेवर स्यसुखप्रदा॥साकन्यादेवरंहंतिपुच्छेवृश्चिकसंयुता॥ मूलाश्लेषविशाखासुज्येष्ठाज्जातश्चयःपुमान्॥ नदुष्यतिविवाहेचस्त्री णांसर्वत्रवर्जयेत्॥ अथज्येष्ठविषये॥ ज्येष्ठस्यज्येष्ठकन्यायाविवाहोनप्रशस्यते॥ तयोरन्यतरेज्येष्ठेज्येष्ठमासःप्रशस्यते ॥ मुहूर्तचिंतामणौ॥ नज्येष्ठाज्ज्येष्ठयोःकार्यंनृनार्योःपाणिपीडनं ॥ तयोरेकतरेज्येष्ठेज्येष्ठमासेपिकारयेत् ॥ द्वौज्येष्ठौमध्य मौप्रोक्तावेकज्येष्ठःसुखावहः॥ ज्येष्ठत्रयंनकुर्वीतविवाहंसर्वसंमतं ॥ पराशरः ॥ अज्येष्ठकन्यकायत्रज्येष्ठपुत्रोवरोयदि ॥ व्यत्ययोवातयोस्तत्रज्येष्ठमासःशुभावहः ॥ अथजन्ममासादिनिर्णयः ॥ जन्ममासिनचजन्मभेथवानैवजन्मदिवसेपि

कारयेत् ॥ आद्यगर्भदुहितुस्सुतस्यवाज्येष्ठमासिनतुजातुमंगलं ॥ रत्नकोशे ॥ जन्मर्क्षेजन्मदिवसेजन्ममासेशुभंत्य
जेत् ॥ ज्येष्ठेमास्याद्यगर्भस्यशुभंवर्ज्यंस्त्रियाअपि ॥ नजन्मभेजन्मगृहेदिनेवाकुर्याद्विवाहंनचजन्ममासे ॥ ज्येष्ठर्क्षजं
ज्येष्ठसुतांगनानांमिथोविवाहोनतुशुक्रमासे ॥ अन्नप्राशनमुद्वाहचौलकर्मोपनायनं ॥ जन्ममासेतुवर्ज्यंस्यात्कलिंगमग
धेषुच ॥ नर्मदादक्षिणेदेशेजन्ममासःशुभप्रदः ॥ अन्यदेशेनशुभदंबहूनांसंमतंत्विदं ॥ स्त्रीणांजन्मत्रयंश्रेष्ठंविवाहेतुप्रश
स्यते ॥ अन्यत्रापि ॥ विवाहेकन्यकानांतुजन्मर्क्षत्रितयंशुभं ॥ पुंसःप्रथमजन्मर्क्षंत्याज्यमन्यद्वयंशुभं ॥ माधवीये ॥ मुक्त्वैकं
जन्मर्क्षेद्वेतारेजन्मसंज्ञकेशुभदे ॥ उपनयनेचविवाहेभुक्तौयात्रागमेक्रमशः ॥ जन्मविपत्प्रत्यरेवधजन्माष्टमराशितारका
स्त्याज्याः ॥ साष्टमग्रहाःशुभेषुत्यजंतिषष्ठव्ययौचान्ये ॥ विपदादीनांदानमुक्तंनिर्णयसिंधौ ॥ विपदर्क्षेगुडंदद्यान्निधने
तिलकांचनं ॥ प्रत्यरेलवणंदद्याच्छाकंदद्यात्त्रिजन्मसु ॥ चंद्रेचशंखंलवणंचतारांतिथौविरुद्धेत्वथतंडुलांश्च ॥ धान्यंचदद्यात्क
रणेचवारेयोगेविरुद्धेकनकंप्रदेयं ॥ संग्रहे ॥ शाकंगुडंचतैलंचदधिसर्पिःपयोमधु ॥ फलंसुवर्णदानंचतारादोषोनविद्यते ॥
अथमासादिनिर्णयः ॥ नारदः ॥ पौषेपिमकरस्थेर्केचैत्रेमेषंगतेरवौ ॥ आषाढेमिथुनादित्येकेप्याहुःकरपीडनं ॥ माघ
फाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभावहाः ॥ मध्यमःकार्तिकोमार्गशीर्षोवैनिंदिताःपरे ॥ मार्गशीर्षमासनिषेधोज्येष्ठापत्यपरः ॥
तदाहचंडेश्वरः ॥ मार्गेमासितथाज्येष्ठेक्षौरंपरिणयंव्रतं ॥ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तुयत्नेनपरिवर्जयेत्॥ आपदितत्रैव॥ कृत्तिकास्थं
रविंत्यक्त्वाज्येष्ठपुत्रस्यकारयेदिति ॥ श्रीधरीये ॥ अर्केकर्कटकन्यकाघटधनुर्मुक्तेभृगौमंत्रिणिस्फीतज्योतिषिशीतरोचिषिव

लेद्रिक्ते विरिक्तेतिथौ ॥ रोहिण्युत्तररेवतीपितृमरुन्मित्रेंदुहस्तासुरेष्वारार्कार्किजवासरादिरहितेषूद्वाहकर्मारभेत् ॥ असुरंमू
लं ॥ विधिरत्ने ॥ कन्याकुंभकुलीरगेदिनकरेकुर्यान्नपाणिग्रहंशेषाणिप्रवराणियानिनितरांमासानिपाणिग्रहे॥ इतिनारदः॥
नकदाचिद्दशर्क्षेषुभानोरार्द्राप्रवेशनात् ॥ विवाहोदेवतानांचप्रतिष्ठाचोपनायने ॥ अप्रबुद्धेहृषीकेशेयावत्तावन्नमंगलं ॥ उत्स
वेवासुदेवस्यदिवसेनान्यमंगलं ॥ अत्रविशेषस्तुवसिष्ठः॥ आषाढस्तुशुभोज्ञेयोयावत्सूर्योनकर्किणि॥विष्णुःशेतेसदाषाढेशु
क्लपक्षेहरेर्दिने ॥ कार्तिक्यांप्रतिबुद्धेतशुक्लपक्षेहरेर्दिने ॥ अप्रबुद्धोहृषीकेशोयावत्तावन्नमंगलं ॥ प्रबुद्धेचैवकुर्वीतसुदिनेनिर्म
लांबरे ॥नकदाचिद्दशर्क्षेषुभानोरार्द्राप्रवेशनात् ॥ मांगल्यादीनिकुर्वीतविवाहादीनिकानिचित्॥चैत्रेणसहाषाढादिमासचतु
ष्टयंवर्जयेत् ॥ तथाचगुरुः ॥ चैत्रेचाषाढपूर्वेषुचतुर्ष्वपिचवर्जयेत् ॥ अन्येतुशुभदामासास्सौरेणेतेतिशोभना इति ॥वसिष्ठः॥
अष्टौमासाःप्रशस्ताःस्युश्चत्वारःपरिवर्जिताः॥प्रशस्तेष्वेवमासेषुविवाहंयोजयेद्बुधः ॥चत्वारोनिंदितामासाःश्रावणाश्वयुजौ
तथा ॥ चैत्रेप्रोष्ठपदेचैवविद्वान्नैवप्रयोजयेदिति ॥ पौषस्तुशून्यत्वान्निंदितः ॥ नारदः ॥ माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः
शुभप्रदाः ॥ मध्यमःकार्तिकोमार्गशीर्षोन्येनिंदिताःपरेइति ॥ संग्रहे ॥ विवाहेचोपनयनेजन्ममासंविवर्जयेत् ॥ विशेषा
ज्जन्मपक्षंतुवसिष्ठाद्यैरुदाहृतमिति ॥ गृह्यसूत्रे ॥ उदगयनआपूर्यमाणपक्षेपुण्येनक्षत्रेइति ॥ सर्वेमासाविवाहस्यशुचित
पस्तपस्यवर्ज्यमित्येकेरोहिणीमृगशीर्षोत्तराफल्गुनीस्वातीतिविवाहस्यनक्षत्राणीतिच ॥ अतोबोधायनानांसर्वेमासाः
शुभावहाइत्युक्तं ॥ केचिदाषाढमाघफाल्गुनमासावर्ज्याइत्याहुः॥इतिमासनिर्णयः ॥ अथनक्षत्राणि ॥ सौम्येपैतृकहस्ता

श्वमैत्रमूलाख्यवायवः ॥ त्रीण्युत्तराणिपौष्णश्चरोहिणीशोभनप्रदा ॥ अन्याश्चसर्वावर्ज्याःस्युस्ताराःपाणिग्रहेसदा ॥ प्र
शस्तनक्षत्राणि॥स्वातीशशांकपितृतारकमैत्रभानिपुंजन्मऋक्षमथवावनितर्क्षकंवा ॥ राश्यादिकूटगणनादशकंनचेत्स्या
दत्यंतमिष्टमितिशास्त्रविदोवदंति॥इति ॥ वासिष्ठः ॥ शुक्लद्वितीयादिषुयेचकृष्णपक्षेदशम्यंतगताःप्रशस्ताः॥तास्वष्टमीस्कं
दगणेशदुर्गाश्चतुर्दशीपापतिथीर्विवर्ज्याः ॥ वाराः प्रशस्ताःशुभखेचराणांसूर्यार्किवारौखलुमध्यमौतौ ॥ त्याज्यस्सदाभू
मिसुतस्यवारः कामार्कतिथ्योरपितौप्रदोषौ ॥ तिस्रोत्तरामूलमघांत्यमित्रप्रजेशचंद्रार्कसमीरभेषु ॥ तदाप्रशस्ताखलु
कामिनीनांपाणिग्रहेवेधविवर्जितेषु ॥ इति ॥ अथसंक्रांतिनिर्णयः ॥ नारदीये ॥ त्याज्याःसूर्यस्यसंक्रांतेः पूर्वतःपरतःसदा॥
विवाहादिषुकार्येषुनाड्याःषोडशषोडश ॥ वासिष्ठे ॥ विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयंहरिपदेषडशीतिमुखेपिच ॥ पूर्वतोपिपर
तोपिसंक्रमान्नाडिकाश्चखलुषोडशषोडश ॥ विषुवादिलक्षणमुक्तंमाधवीये ॥ अर्केस्थिरान्विशतिविष्णुपदाभिधानास्ते
भ्यः पराश्चषडशीतिमुखाश्चतस्रः ॥ संक्रांतयस्त्वजमृगास्यतुलाकुलीराज्ञेयाःक्रमादुदगवाग्विषुवायनाख्याः ॥ इति
मेषतुलासंक्रमौविषुवौ ॥ मकरकर्कटसंक्रमावयने ॥ वृषसिंहवृश्चिककुंभसंक्रमाविष्णुपदानि ॥ मिथुनकन्याधनुमीन
संक्रमाःषडशीतयइति ॥ अथाष्टमराशिः ॥ बार्हस्पत्ये ॥ जन्मेशाष्टमलग्नेशौमिथौमित्रेव्यवस्थितौ ॥ जन्मराश्यष्टमेशो
त्थदोषोनश्यतिभावतइति ॥ अथग्रहणं ॥ ग्रहणोत्पातभंत्याज्यंमंगलेषुऋतुत्रयं ॥ यावच्चराहुणाभुक्त्वामुक्तंतद्दग्धका
ष्ठवत् ॥ उत्पातग्रहणादूर्ध्वंसप्ताहमखिलग्रहे ॥ नाखिलेत्रिदिनंनेष्टंनेष्टंतद्वदृतुत्रयं ॥ ग्रस्तास्तेत्रिदिवंपूर्वंपश्चाद्ग्रस्तोदयो

केतून्विनान्यग्रहवर्जितेशुभग्रहराशिषुशुभयोगदृष्टियुक्तपापराशिषुविवाहंकुर्यात् ॥ दंपत्योर्जन्ममासंजन्मपक्षंवावर्जयेत्॥
जन्मदिनजन्मलग्नानिचवर्जनीयानिपुरुषस्याद्यजन्मपक्षंवर्ज्यंअनुजन्मात्रिजन्मनक्षत्रेमध्यमे ॥ स्त्रियास्तुजन्मर्क्षेश्रेष्ठमन्ये
मध्यमे ॥ पक्षद्वयेपिनवमींचतुर्दशींचकृष्णपक्षेचतुर्थींचवर्जयित्वाशुक्लचतुर्थींषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचमध्यमाः॥ अन्येशुभाः॥एवं
लग्नादिकंविचार्यविवाहंकुर्यात् ॥ राशीनाहनारदः ॥ शुभेक्षितायुताःशस्ताउद्वाहेखिलराशयइति ॥ अथराशिकूटादिनिर्ण
यःकथ्यते ॥ नारदीये ॥ पुण्येन्हिलक्षणोपेतेसुखासीनंसुचेतसं ॥ प्रणम्यदैवविंत्पृच्छेदैवज्ञंभक्तिपूर्वकं ॥ तांबूलफलपुष्पा
द्यैःपूर्णांजलिरुपागतः ॥ कर्तानिवेद्यदंपत्योर्जन्मराशिंसजन्मभं ॥ इति ॥ अष्टधाराशिकूटंचस्त्रीदूरगणराशयः ॥ राशीशयो
निवर्णाख्यानाडीरज्जुरितिक्रमात् ॥ प्रयोगदर्पणेतु ॥ अष्टादशकूटानीत्युक्तं ॥ तेषांनामानि ॥ माहेंद्रंगणकूटंचदिनकूटंच
योनिजं॥ स्त्रीदीर्घंरज्जुकूटंचवश्यंवर्णाख्यकूटकं॥ राशिराश्यधिपाख्येचवेधानाड्याख्यकूटके॥ भूतलिंगाख्यकूटेचजात्या
ख्यंपक्षिकूटकं ॥ योगिनीगोत्रकूटेचकूटान्यष्टादशैवहीति॥ दंपत्योर्वृद्धिकारीणियत्नाच्चिंत्यानितत्त्वतइति ॥ संग्रहेतु॥
दिनंगणेंद्रमाहेंद्रंस्त्रीदीर्घंयोनिरेवच ॥ राशिराश्याधिपोरज्जुर्वेधावश्यास्तथादश ॥ वर्णोनाडीभूतलिंगजातिगोत्राणिपक्षि
णः ॥ योगिनीऋक्षदेवाख्यास्तथाष्टादशवर्गकाइति ॥ एतान्यवश्यकानिकानिचित्कूटानिलिख्यंते ॥ कन्यादिवरऋ
क्षांतंपर्यायान्नवसंख्यया ॥ समताराशुभाप्रोक्तादिनकूटंप्रशस्यते ॥ १ ॥ जन्मसंपद्विपत्क्षेमप्रत्यरःसाधकोवधः ॥ मैत्रं
परममैत्रंचजन्मादीनिपुनःपुनः ॥ २ ॥ इतिनक्षत्रनामानि ॥ अथफलं ॥ स्नेहोर्थसिद्धिर्विपदिष्टसिद्धिःस्नेहच्युतिर्मंगल

मृत्युदोच ॥ मित्रातिमित्रत्वमितिक्रमेणदिनाव्हयःस्त्रीपरिवर्तनेन॥इति॥३॥स्त्रीभाज्जन्मविपत्तिश्चप्रत्यरोवधएवच ॥ पर्या
येप्रथमेवर्ज्यामध्येत्वाद्यश्चतुस्त्रयः ॥ पादास्त्याज्यास्तृतीयेतुदोषोनास्तिशुभावहः ॥ इति ॥ ४ ॥ आद्यंशंविपदर्क्षेतुप्रत्य
रेचचतुर्थकं ॥ वेधाख्येचतृतीयांशंविनाशेषास्तुशोभनाः ॥ ५ ॥ अस्यापवादः ॥ गर्गः ॥ स्त्रीदीर्घगणयोःसत्वेचंद्रतारा
बलेसति ॥ असत्त्वाद्दिनकूटस्यदोषंनजनयेद्ध्रुवं ॥ ६ ॥ इतिदिनकूटं ॥ अथगणकूटं ॥ अश्वीमृगशिरोहस्ताःस्वातीपु
ष्यःपुनर्वसुः ॥ मैत्रश्रवणरेवत्यएतेदेवगणाःस्मृताः ॥ १ ॥ भरणीरोहिणीचार्द्रापूर्वात्रितयमेवच ॥ उत्तरात्रयसंयुक्ताइ
त्येतेमानुषागणाः ॥ २ ॥ ज्येष्ठामूलमघाश्लेषाविशाखात्वाष्ट्रवारुणाः ॥ कृत्तिकाचधनिष्ठाचराक्षसाःपरिकीर्तिताः ॥ ३ ॥
स्वगणंचोत्तमंविद्यान्मध्यमौदेवमानुषौ ॥ कलहंराक्षसेदेवेमरणंनरराक्षसौ ॥ ४ ॥ राक्षसीयदिवानारीनरोभवतिमानुषः॥
दोषस्तत्रनसंदेहोविपरीतेशुभावहः ॥ ५ ॥ देवासुरगणेपुंसियदिस्त्रीमानुषेगणे ॥ क्रमादुत्तममध्याख्यौविपरीतौनशो
भनौ॥ ६ ॥ अस्यापवादः ॥ राशीशयोसुहृद्भावेमित्रत्वेवांशनाथयोः ॥ गणाभावेपिदंपत्योःपुत्रपौत्रादिवृद्धयः ॥ ७ ॥
माहेंद्रराशिकूटौचस्यातांवश्यसमागमे ॥ गणाभावेनजनितोदोषोनास्तिशुभावहः ॥ ८ ॥ गर्गस्तु ॥ ग्रहमैत्रीचराशि
श्चविद्यतेचेत्तयोर्यदि ॥ नगणाभावजनितंदूषणंनविरोधकं ॥ ९ ॥ इतिगणकूटं ॥ अथमाहेंद्रकूटं ॥ वधूभात्तुचतुस्स
प्तदशभंचत्रयोदश ॥ षोडशैकोनविंशश्चद्वाविंशःपंचविंशतिः ॥ १ ॥ एषमाहेंद्रयोगश्चदंपत्योःशुभदायकः ॥ इति ॥
केचित्प्रकारांतरमाहुः ॥ स्त्रीपुन्नक्षत्रमध्यस्थनक्षत्रंचहरेत्त्रिभिः ॥ अवशेषद्वयंप्राहुर्माहेंद्रंयोगमुत्तमं ॥इति॥ अस्याभावे

पिकर्तव्यंरज्जौचग्रहमित्रके ॥ इतिमाहेंद्रकूटं ॥ अथस्त्रीदीर्घकूटं ॥ स्त्रीधिष्ण्यादतिदूरस्थंकुंभंस्त्रीदीर्घउच्यते ॥नवक
त्रितयेज्ञेयंनीचंमध्यममुत्तमं ॥ १ ॥ स्त्रीभात्रिभागेप्रथमेपुत्रपौत्रादिनाशनं ॥ द्वितीयेबंधनंप्रोक्तंअतःस्त्रीदीर्घमुच्यते ॥
२ ॥ अन्यत्रापि ॥ स्त्रीधिष्ण्यादादिनवकेस्त्रीदूरमतिनिंदितं ॥ द्वितीयेनवकेश्रेष्ठंतृतीयेनवकेशुभं ॥ त्रयोदशर्क्षादूर्ध्वंस्या
त्स्त्रीदीर्घमितिकथ्यते ॥ नवर्क्षादधिकंमध्यमन्यंनैवतुकारयेत् ॥४॥ स्त्रीदीर्घंयदिनोद्वाहःस्त्रीनाशोभवतिध्रुवं ॥ ग्रहमैत्री
गणेराशौसतिचेन्नतुदोषकृत् ॥ ५ ॥ इतिस्त्रीदीर्घकूटं ॥ अथयोनिकूटं ॥ अश्वोगजोह्यजस्सर्पःसर्पिणीशाबिडालकः ॥
अजोमार्जारमूषौचमूषिकीवृषमाहिषौ॥१॥व्याघ्रश्चमहिषीव्याघ्रीमृगीमृग्यौशुनःकपिः॥ गोषंडोवानरीमर्त्यस्तुरगीस्त्रीच
गौर्गजी ॥ २ ॥ प्रकारांतरेणाप्याह ॥ अश्वीशतभिषग्गश्वौभरणीरेवतीगजौ ॥ कृत्तिकापुष्यभेछागौनागौसौम्यंचरो
हिणी ॥ ३ ॥ आर्द्रामूलेतथाश्वानौअदित्यहिबिडालकौ ॥ मूषकःपितृभेचैवपूर्वधिष्ण्यस्यमूषकी ॥ ४ ॥ अहिर्बुध्न्योत्त
रागावौस्वातीहस्तौतुमाहिषौ ॥ चित्राविशाखाव्याघ्रौचमैत्रंज्येष्ठमृगौतथा ॥५॥ पूर्वाषाढंचहारिभंमर्कटौतौप्रकीर्तितौ ॥
अभिजिद्वैश्वदेवौचबभ्रुद्वयमुदाहृतं ॥६॥धनिष्ठापूर्वभाद्रौचसिंहौचान्यैर्नरौस्मृतौ ॥उत्तमंचैकयोनिलंभिन्नयोनिस्तुमध्यमं
॥७॥ अथवैरवर्गः ॥ गोव्याघ्रंगजसिंहमश्वमहिषंश्वैणंचबभ्रूरगंवैरंवानरमेषकंचसुमहत्तद्वद्बिडालोंदुरुः॥लोकानांव्यवहा
र्यतोन्यदपिवज्ज्ञालाप्रयत्नाद्दिदंपत्योर्नृपभृत्ययोरपिसदावर्ज्यंशुभस्यार्थिभिः ॥८॥ अन्यत्र॥श्वागौर्नामहिषोद्विपाजकप
योर्व्याघ्रद्विपोरिःशुनोबस्तोगौःप्लवगोमृगोप्यथमिथोवैर्याखुभून्मूषिकं ॥ एणेभंमहिषोश्वमोतुभुजगंहस्त्यश्वमाखूरगंयो

न्योरत्रसुहृत्वमैक्यमपिचश्लाघ्यंविरोधोशुभः ॥९॥ अस्यार्थः ॥ शुनकादिसप्तप्राणिनःव्याघ्रस्यवैरिणः॥शुनोवैरिणस्तु॥ ब
स्तछागः ॥ बस्तादिचत्वारः ॥अन्येअन्योन्यवैरिणः॥योन्योर्मैत्रत्वमैक्यंचशुभं ॥विरोधस्त्वशुभः॥त्याज्यइत्यर्थः॥अत्रगोषं
डबभ्रुइतिपर्यायंनाम॥ (धनिष्ठपूर्वभाद्रेगळु सिंहयोनिगळु केलवरु मनुष्ययोनिगळेंदु हेळुवरु) ॥ एणेभमित्यत्रएणशब्दः
सिंव्हवाचकः॥पूर्वंपूंसःस्त्रियःपश्चाद्योनिरित्यभिधीयते ॥ पूंसांपुंभिश्चसंयोगेसदाशत्रुत्वमाप्नुयात् ॥१०॥पूंसांस्त्रीभिश्चसं
योगेविवाहोमध्यमोमतः॥ स्त्रीणांस्त्रीभिश्चसंयोगेविवाहंकारयेद्बुधः॥११॥यदिनारीनरस्यात्तुनरोनारीवसस्मृतः॥अस्याप
वादः॥ योनेरभावेनोद्वाहःकार्यस्सतुवियोगदः॥राशिवंशंचयद्यस्तिकारयेन्नतुदोषभाक्॥१२॥इतियोनिकूटं॥अथराशिः॥ए
कराशौसदाप्रीतिरैश्वर्यंसमसप्तके॥द्विर्द्वादशेभवेन्मृत्युरायुर्द्वादशकेद्विके॥१॥त्र्येकादशमहादुःखंसुखमेकादशत्रिके॥चतुर्थ
दशकेवैरंप्रीतिर्दशचतुर्थके॥२॥वैधव्यंपंचनवकेशुभदेनवपंचभे॥षष्ठाष्टकेचकलहंस्नेहमष्टमषष्ठभे॥अत्रविशेषस्तु॥३॥द्विर्द्वा
दशेशुभाःप्रोक्तामीनाद्यायुग्मराशयः॥ मेषादियुग्मराशिश्चेन्निधनत्वंभविष्यति ॥४॥ द्विर्द्वादशेवानवपंचमेवाषष्ठाष्टकेराक्ष
सिवाथयोषित्॥एकाधिपत्येभवनेशमैत्र्येविरिंचिपाणिग्रहणंविधेयं॥५॥रज्जुत्रिकोणस्त्रीदीर्घद्विर्द्वादशषडष्टसु॥ राशीशैक्ये
थवामैत्र्येदंपत्योस्तत्सुखावहं॥६॥ षष्ठाष्टकेपिकुर्वीततृतीयैकादशेपिवा ॥ विवाहंपंचनवमेग्रहाणामीशमित्रतं॥७॥ स्त्रीपूंस
योर्मीनवदानवाख्यनक्षत्रयोःशोभनदोविवाहः ॥ विनापिराशीश्वरमित्रभावंप्रशस्तएवोत्तमराशिकूटे ॥८॥ पंचमनवमौशु
भदौमेषहरीककिर्यांश्चिकौप्रोक्तौ॥ समसप्तकेप्यशुभदौघटसिंव्हौपाणिपीडनेकथितौ॥९॥पंचमनवमौशुभदौनवदशतारः

क्रमाद्वधूभगणात् ॥ भवभवनेवैरंहिरिफर्क्षंमृत्युकरमेव॥१०॥कन्याजन्मांशमारभ्यषट्त्रिंशत्पादतः परं॥ग्राह्यंस्यात्पंचनव
मंविवाहेगार्ग्यसंमतं॥११॥त्रिकोणंतुशुभंप्रोक्तंमेषासिंह्धनुःक्रमात् ॥ वृषकन्येनृयुक्तौलीघटयुग्मेशुभस्थिते॥कर्किवृश्चि
कमीनेषुत्रिकोणंतुशुभावहं॥१२॥षष्ठाष्टकविषये ॥ मेषेणकन्याधनुषाककुद्मीतौल्यातिमिः कुंभभृताकुलीरः॥ सिंह्नेनन
क्रोनृयुगेणकौर्पिः षष्ठाष्टकश्चाप्यशुभाययोगः॥ १३ ॥ वृषेतुलायांधनुकर्कटौचकन्याघटौवृश्चिकमेषयोश्च ॥ मीनेचसिंह्े
मकरौनृयुग्मेषष्ठाष्टकेप्रीतिकरोविवाहः ॥१४॥ वश्येचैकाधिपत्येवाशुभंषष्ठाष्टकेपिच ॥ मित्रभावाधिपानांतुत्रिकोणेप्ये
वमीरितं ॥१५॥ कर्कीनक्रौनृयुक्पापेतुलामेषावशोभनौ ॥कटसिंह्ौविनाकार्यातथैवसमसप्तके॥१६॥ अनेनशत्रुषष्ठाष्ट
कंत्याज्यंमित्रषष्ठाष्टकंग्राह्यमित्युक्तं ॥ अतएवोक्तं ॥ शुभषष्ठाष्टकंमेषकन्ययोर्घटमीनयोः ॥ चापोक्ष्णोश्चनृयुक्कीटभयोः
कुंभकुलीरयोः ॥ पंचास्यमृगयोस्त्रीणांप्रयत्नात्परिवर्जयेत् ॥१८॥ घटस्तुला ॥ मित्रषष्ठाष्टकंकीटमेषयोर्वृषजूकयोः ॥
कर्किचापभयोर्मीनसिंह्योर्मृगयुग्मयोः ॥ कन्यकाकुंभयोरेवप्रीतिदंपाणिपीडनं ॥१९॥ अस्यापवादः ॥ राशियोगर
हितस्तुविवाहोनिंदितोभवतियद्ययमेव ॥ रज्जुवेधसहितग्रहमित्रयोगतस्सकलदोषविहीनः ॥ इतिराशिकूटं ॥ २० ॥
अथराश्याधिपकूटं ॥ मेषवृश्चिकयोर्भौमस्तुलावृषभयोस्सितः ॥ कन्यामिथुनयोस्सौम्यस्सोमः कर्कटकाधिपः ॥१ ॥
सिंह्स्याधिपतिर्भानुर्गुरुस्तुझषचापयोः ॥ मृगास्यकुंभयोर्मंदएतेराश्याधिपाःस्मृताः॥२॥अथमित्रत्वं ॥ रवेस्समोज्ञस्सु
हृदःकुजेंदुजीवास्त्वरिर्भार्गवसूर्यपुत्रौ ॥ चंद्रस्यमित्रेबुधभास्करौचशेषास्समाःकश्चननारिरस्य॥३॥ कुजस्यमित्राणिरवी

दुजीवास्समौसितार्कौचत्सुहृद्बुधश्च ॥ बुधस्यमंदेज्यकुजास्समाःस्युर्मित्रेसितार्कौवसुहृद्विधुश्च ॥४॥ गुरोश्चमित्राणिर
वींदुभौमाभास्वरीसिताज्ञौचसमस्तुमंदः ॥ शुक्रस्यमित्रेबुधसूर्यपुत्रावरीरवींदूचसमौकुजार्यौ ॥५॥ मंदस्यमित्रेज्ञसिताव
मित्रारवींदुभौमाश्चसमस्तुजीवः ॥ एवंग्रहाणांचत्रिकोणभावाच्छत्रुत्वमित्रत्वसमत्वमुक्तं ॥६॥ उत्तमंमित्रवर्गःस्यात्सममि
त्रंतुमध्यमं ॥ कनिष्ठंसमवर्गःस्याद्वैरवर्गंतुमित्रकं ॥ कलहंशत्रुमित्रेचवियोगंसमशत्रुता॥राशिनाथेविरुद्धेपिमित्रेचांशाधिपे
सति॥८॥अंशमित्रेणकर्तव्यंशुभदंपाणिपीडनं ॥ अंशाधिपौयदामित्रेयदाराश्याधिपौतुवा ॥ विवाहंयोजयेद्धीमान्दंपत्योः
सौख्यवर्धनं॥९॥अस्यापवादः ॥ विवाहमाहुर्ग्रहमैत्रशून्यंवियोगदंयद्ययमेवभूयः॥ स्त्रीदीर्घनाडीसगणस्सरज्जुःसराशि
कश्चेच्छुभदंवदंति॥१०॥स्त्रीराक्षसंनश्यतिराशियोगेराशीशयोगोह्यथराशिदोषं ॥ वश्येनवादंपतिजन्मतारानवांशनाथै
क्यसुहृत्तयाच॥ ११॥ प्रयोगपारिजातेबृहस्पतिः॥ दंपत्योर्जन्मलग्नाभ्यांयोग्रहावधिपौस्मृतौ ॥ तयोःपरस्परंमैत्र्येविवाहः
शुभदोमतः॥१२॥इतिराश्याधिपकूटं ॥ अथरज्जुकूटं ॥ लिंगाकारस्त्रिरेखाःस्युस्तिर्यग्रेखाचतुष्टयं ॥ वायव्यचरणात्पूर्वम
श्विन्यादिलिखेत्ततः ॥ १ ॥ पादोर्विदेशगमनंजान्वोःकामविवर्जितौ ॥ नाभौचेदल्पपुत्रत्वंकंठेवैधव्यमेवच ॥२॥ शिरोरज्जु
श्चमरणमित्येतद्रज्जुलक्षणं॥ एकरेखांतरेद्व्यर्क्षेरज्जुदोषंविनिर्दिशेत्॥३॥आश्विसार्पमघाज्येष्ठामूलांत्याःपादरज्जवः॥ या
म्यैतिष्यार्यमामैत्राप्यहिर्बुध्न्यास्तुजानुगाः ॥४॥ अग्निमात्रभगेंद्राग्नीविश्वाभाद्राश्वनाभिगाः ॥ ब्रह्मरुद्रकरस्वातीश्रोणाः
पाशीचकंठगाः ॥५॥ वसुचित्रेंदवःशीर्षेएकरज्जौविवर्जयेत् ॥ एकरज्जुस्सदारज्जुर्भिन्नरज्जुंचयोजयेत् ॥६॥ आरोहरज्जु

श्चिरकालभोगीवरोहरज्जुश्चवधूविनाशः ॥ आरोहरज्जुर्ह्यवरोहरज्जुःपाणिग्रहेमंगलमातनोति ॥६॥ वरोहरज्जुश्चेत्य
त्रअवेत्युपसर्गस्याकारलोपः ॥ तथाचामरकोशे ॥ अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानिचेत्यत्रपिधानशब्दप्रयोगव
त् ॥ अवरोहरज्जुरित्यर्थः ॥ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरित्युक्तत्वात् ॥ अस्यापवादः ॥ रज्जोरभावेनोद्वा
होविवाहेविधवाभवेत् ॥ ग्रहमैत्रंराशिनाड्यौयदिसंतिनदोषदः ॥ शिरःकंठौयदिस्यातामपवादोनविद्यते ॥ १ ॥ इतिर
ज्जुकूटं ॥ अथवेधाकूटं ॥ पूर्वोक्तरज्जुवदेवरेखाविलिख्यवायव्याद्यश्विन्यादिनक्षत्राणिविलिख्यगणनायांक्रियमाणायां
तत्रस्वस्वचतुर्थरेखागतनक्षत्रेणान्योन्यंविध्यति ॥ तद्वयंदंपत्योर्यदितद्विवाहेपरिहार्यं ॥ तदेवोच्यते ॥ अश्वींद्रौयममि
त्रभेहरिहरौशूर्पानलौवाय्वजौमूलाहीपितृपूषणौगुरुजलेदेवप्रसूविश्वभे ॥ बुध्न्यर्क्षौयमणौदिनेशवरुणौभाद्रर्क्षभाग्येमिथो
वेधान्नार्हतिऋक्षयोगयुगलंवर्स्वींदुचित्रात्रयं ॥ तदेवाह ॥ त्यजसुरपतिनाश्वंयाम्यमैत्रंचविद्धंअनलइतिविशाखारोहि
णीस्वातियुक्ता ॥ हिमकरवसुचित्रारौद्रविद्धश्चविष्णुस्त्वदितिरितिसविश्वेआप्यपुष्यंचविद्धं ॥ भुजगनिर्ऋतिविद्धंपैतृकं
पौष्णविद्धंतदपरमथभाद्राचोत्तरापूर्वभाद्रा ॥ करइतिशततारायोगएवंविवाहेभवतियदिविनाशः कन्यकायावरस्य ॥३॥
जन्मर्क्षवेधेकथितेत्रजातेयुक्तेपिवश्यादिगुणैर्बलिष्ठैः ॥ पतिंचकन्यांचसमूलघातंनिहंतिषष्ठाष्टमराशियोगः॥४॥अस्यापवा
दः ॥ असतिजननतारावेधदोषोयदिस्याद्भवनपतिसुहृत्त्वंवश्यतैकाधिपत्यं ॥ नभवतिखलुदोषस्तर्हिषष्ठाष्टमत्वंसतिक
थितगुणेस्मिन्नाशुभोराशियोगः॥५॥इतिवेधाकूटं ॥ अथवश्यं ॥ मेषस्यवश्यौसिंहालीकर्तिजूकौवृषस्यतु ॥ युग्मस्यक

मृगकन्येतुजूकस्यकर्किस्याद्वृ

न्यकावश्यंकर्किणश्चापवृश्चिकौ ॥ १ ॥ तुलासिंहस्यवश्यास्यात्कन्यायायममत्स्यभे ॥ मृगकन्येतुजूकस्यकर्किस्याद्वृ

श्चिकस्यतु ॥ २ ॥ मीनश्चापस्यवश्यःस्यात्क्रियकुंभौमृगस्यतु ॥ मेषःकुंभस्यवश्यःस्यान्मकरोमीनवश्यकृत् ॥ ३ ॥

एवंवश्यसमायोगेस्त्रीराशेःपुरुषस्यतु ॥ वश्ययोगःशुभःप्रोक्तोदंपत्योःप्रेमकृत्परं ॥ माधवीये ॥ अलिमृगपतितौलींद्व

क्षेवधुमालिधन्विनौवणिगधिपतींवीणामीनौमृगंयुवतींदुभे ॥ पुनरनिमिषंमेषोपात्यावजंमकरंक्रमादितिपदमितान्राशी

न्वश्यानजादिषुमन्यते ॥५॥स्वामिदर्शनकालेतुवश्यारूढोदयःशुभः ॥ स्वामिराशेर्ग्रहेवापिवश्यराशिःश्रियावहः ॥ ६ ॥

इतिवश्यकूटं ॥ अथवर्णकूटं ॥ कर्कालिवृश्चिकाविप्राराजासिंहस्तुलाधनुः ॥ मेषयुग्मघटावैश्याशूद्रावृषमृगांगनाः ॥१॥

वर्णश्रेष्ठाचयानारीवर्णहीनस्तुयः पुमान् ॥ विवाहमेतयोःकुर्यात्तस्यभर्ताविनश्यति ॥ इतिवर्णकूटं॥अथनाडीकूटं॥चतुस्त्री

द्व्यंघ्रिनक्षत्रेकन्यायाःक्रमशोश्विभात्॥ वन्हिभादिंदुभान्नाडीत्रिचतुःपंचपर्वसु॥१॥चतुर्नाडीतुबाल्हीकेपंचालेपंचनाडिका॥

त्रिनाडीसर्वदेशेषुविवाहंसर्वसंमतं ॥२॥ रोहिण्यार्द्रामृगेंद्राग्नितिष्यश्रवणपौष्णभं ॥ अहिर्बुध्न्यस्तथाष्टौचएकनाडीशुभा

वहा॥३॥राश्यैक्येऋक्षभेदेतुनाडिदोषोनविद्यते ॥नक्षत्रैक्येपादभेदेकुर्वंतिमुनयःसदा॥४॥नाडीवियोगोयदिचेद्विवाहस्स

एववैधव्यमलंकरोति ॥ तथापिमाहेंद्रादिनेनयुक्तोराशीशयोनीप्रयतेनदोषः ॥ ५ ॥ नाडीगणंचवेधाचग्रहमैत्रंचवश्यकं ॥

गौतम्यांदक्षिणेदेशेप्रशस्तंपंचकूटकं ॥ ६ ॥ नाडीकूटंकन्यकाकंठसूत्रंज्ञेयंतस्माच्चिंतयेत्पूर्वमेव ॥ पश्चाद्राशिस्वामिहो

मित्रयोगोविप्रादीनांमुख्यमेतद्विवाहे ॥७॥ निधनंमध्यमनाड्योर्दंपत्योर्नैवपार्श्वयोर्नाड्योः ॥ आसन्नायांतस्यांतरिता

यांनदोषउद्वाहे ॥ ८ ॥ सामध्यनाडीपुरुषंनिहंतितत्पार्श्वनाडीखलुकन्यकांच ॥ आसन्नपर्यायसमाननाडीवर्षेणचाप्यंतरि
तेत्रिवर्षैः ॥ ९॥ राशिकूटादिकंसर्वंस्त्रीभमारभ्यचिंतयेत् ॥ पुंभाच्चतुविरुद्धःस्यान्नाडीसंशुद्धिरश्विभात् ॥१०॥ भरणीसौ
म्यतिष्याश्वअर्यमात्वष्टृमित्रभे ॥ आषाढवस्वहिर्बुध्न्यआसन्नेचविवर्जयेत् ॥११॥ आदिमध्यावसानेषुत्रीणित्रीणित्रयःक्र
मात् ॥ अभ्यंतरैकनाडीषुशुभदंपाणिपीडनं ॥१२॥ ब्रह्मक्षात्रियवैश्यानांमध्यदक्षिणवामकाः ॥ ब्राह्मणानांविशेषेणमध्य
नाडीचनिंदिता ॥ १३ ॥ ग्रहमैत्रंद्विजातीनांगणकूटंतुभूपतेः ॥ विशांचराशिकूटंस्याच्छूद्राणांयोनिरेवच ॥१४॥ सर्वथा
शास्त्रसंदेहोविवाहेषुप्रदृश्यते ॥ शकुनंतुनिरीक्ष्याथविवाहंकारयेद्बुधः ॥१५॥ इतिनाडीकूटं ॥ अथभूतकूटं ॥ अश्विन्या
द्यास्तुषट्तारापुनर्वस्वाद्ययश्चषट् ॥ हस्तादिपंचकंभानांज्येष्ठादिपंचकंतथा ॥ वस्वादिपंचकंभानांभूतकूटंधराधय ः ॥
पंचभूतानिपृथ्व्यापतेजोवायुश्चखंतथा ॥२॥ स्त्रीपुंसांजन्मनक्षत्रेएकभूतेशुभावहं ॥ धरातोयेतुसंपत्स्यात्तोयवायूतुमध्य
मं ॥ ३ ॥ अधमंवायुभूमीस्यादग्नितोयेधमाधमः ॥ शेषभूतेधमोयोगःपरस्परसमागमे ॥ ४ ॥ एतानिभूतकूटानिदंपत्यो
श्चविवाहके ॥ इतिभूतकूटं ॥ अथलिंगकूटं ॥ श्रवणाभिजिदादित्याहस्तास्तिष्योश्विनीविधिः ॥ प्रोष्ठपादद्वयंमित्रंपुंता
राश्चप्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ वारुणंसौम्यमूलेचनपूंसकसमाह्वये ॥ अग्निसार्पचतुष्काद्रीयाम्यत्वाष्ट्रत्रिकंजलं ॥ २ ॥ विश्वे
द्रवासवंपौस्त्रीलिंगंचसमुदाहृतं ॥ स्त्रीनक्षत्रेंगनाजन्मपुंनक्षत्रेपुमान्यदि ॥ ३ ॥ ससंयोगःशुभःप्रोक्तोदेवेंद्रगुरुणायतः॥
अशुभंविपरीतेतुमध्यमंस्त्रीनपूंसकं ॥ ४ ॥ पुंनपूंसकमेवंस्यात्सर्वस्याह्निकयोगतः॥ ५ ॥ इतिलिंगकूटं ॥ अथजातिकूटं

अश्विनीरौद्रभाग्यादिपंचपंचचतारकाः ॥ ततश्चतुश्चतुस्ताराजातयःषट्प्रकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चैवानु
लोमजः ॥ प्रतिलोमाश्चकथ्यंतेपंडितैर्जातयश्चषट् ॥ २॥ उत्तमंसमजातिःस्यान्मध्यमस्त्वनुलोमजः ॥ अधमंप्रतिलोमं
स्याच्चंडालोप्यधमाधमः ॥ ३ ॥ इतिजातिकूटं ॥ अथगोत्रकूटं ॥ मरीचिगोत्रतारस्युरश्विन्यादिचतुष्टयं ॥ वसिष्ठास्सौ
म्यताराद्या आश्लेषादिकमंगिराः ॥ १ ॥ हस्तादिषुतथात्रिःस्यात्पुलस्त्योमैत्रभादिषु ॥ पुलहश्चैवविश्वादिर्भृगुर्वारुणभा
दिषु ॥ एवंगोत्रादितारास्युर्भिन्नगोत्रेशुभंभवेत् ॥ सगोत्रेत्वशुभंविद्याद्गोत्रकूटमुदाहृतं॥३ ॥ इतिगोत्रकूटं ॥ अथपक्षिकू
टं ॥ भैरुंडकःपिंगलकाकताम्रचूडाःशिखंडीतिखगाःक्रमेण ॥ बाणांगतर्केष्विषुसंख्यभानांश्चंद्वयोरेकविहंगमत्वं ॥ १॥ बा
ण ॥ ५ ॥ अंग ॥ ६॥ तर्क६॥ इषु॥५॥इषु॥५॥एकपक्ष्युभयोस्सख्यंप्रीतिःस्यात्पाणिपीडने ॥ भिन्नपक्ष्युभयोर्हानिःकलह
श्चापिजायते॥इतिपक्षिकूटं॥अथयोगिनीकूटं ॥ योगिनीनांतुसप्तानामनीकस्तुल्यसप्तकः॥ एकयोगिनिनक्षत्रेशुभंताराय
दिद्वयोः ॥ भिन्नयोगिनितारासुनशुभोयंविशेषतः॥२॥ इतियोगिनीकूटं ॥ अथआयकूटं॥ ध्वजस्यतारास्संप्रोक्ताअश्विन्या
दिचतुष्टयं ॥ सौम्याद्यग्नेस्तुचत्वारिसर्पादिश्चहरेस्तथा ॥ १ ॥ हस्ताद्याश्चशुनश्चस्युर्वृषस्यैंद्राग्निपूर्वकाः ॥ मूलाद्याःखरता
राःस्युर्वैष्णवाद्यागजस्यतु ॥ पूर्वाप्रोष्ठपदाद्यास्युर्वायसस्यत्रितारकाः ॥ मित्रायेतुशुभंविंद्यात्पर्यायस्तुविनाशदः ॥ ३ ॥
समायेसमएवस्याद्दंपत्योर्जन्मतारयोः ॥ इत्यायकूटं ॥ अत्राष्टादशकूटानांमध्येयोगिनीकूटस्थानेआयकूटमेवेतिकेचित् ॥
इत्यष्टादशकूटानि ॥ अथकूटानांगुणवृद्धिमाह ॥ वर्णोवश्यंतरायोनिग्रहगणभनाडीभिः ॥ गणवद्धिर्विज्ञेयाशस्तंस्याद्विंशते

रूर्ध्वं॥ १॥गुणैकवर्णंत्रिगुणंचवश्यंत्रिभिश्चताराचतुरश्चयोनिं॥पंचग्रहाःषड्गुणकोगणश्चभकूटसप्तैवतथैवनाडीइति ॥२॥
अत्रकानिचित्कूटानिविवाहआवश्यकानीत्याह ॥ संग्रहकारः ॥ राशिकूटतदधीशसुहृत्वंस्त्रीविदूरगणयोनिविनाड्यः ॥
दैवयोगवरगोत्रसमेताः पाणिपीडनविधौविचिंत्यतां॥ १ ॥अथकूटफलानि ॥ दिनेनुकूलेश्रियमातनोतिगणेनुकूलेतुमनो
नुरागं ॥ माहेंद्रयोगेपरमांविभूतिंस्त्रीदीर्घयोगेप्रियसौख्यताच ॥ ३॥ रज्जौचमांगल्यमुपैतिदीर्घंवेधानुकूलेवहुपुत्रताच ॥
नाड्याश्चयोगेशुभदंपरस्परंसराशिकंचेच्छुभदंवदंति ॥ ४ ॥ दंपत्योर्जन्मताराभ्यांनामर्क्षाभ्यामथापिवा ॥ स्त्रीजन्मपूर्व
ताराभ्यांसंयोगाद्वाशुभाशुभं ॥ ५ ॥ यस्यजन्मनिविज्ञातंतस्यनामविधीयते ॥ जन्मजन्मनिकर्तव्यंनामनामनिकारयेत्॥
जन्मनामनकर्तव्यंस्त्रीपुंसोर्जन्मराशिषु ॥ ६॥ जन्मर्क्षस्यार्धफलंनामर्क्षंब्राह्मणस्यानिर्दिष्टं ॥ नृपवैश्ययोस्समानंशूद्राणां
नामतः फलंततोप्यधिकं ॥७॥अज्ञातजन्मभानांसर्वेषांनामभाक्फलंभवति ॥ सेवापरिणयनादौग्राह्यंतद्वतिविशेषतःफ
लदं ॥ ८ ॥ आयुधवाहनकिंकरभूम्यादीनांपरिग्रहेभर्तुः ॥ तत्तन्नामर्क्षाभ्यांयोगास्सर्वेविवाहवद्वाच्याः ॥ ९ ॥ ग्रामक्ष
त्रियसेवायांबुधेचव्यवसायिनि ॥ चत्वारिनामऋक्षाद्वशेषंजन्मनिकारयेत् ॥ इति ॥ अथगोत्रप्रवरनिर्णयःकथ्यते ॥ अ
समाहर्षगोत्रजामिति ॥ ऋषेरिदमार्षःप्रवरः ॥ (गोत्रप्रवर्तकस्यमुनेर्व्यावर्तकोमुनिगणइत्यर्थः) ॥ तथाहि ॥ अंगिरोबृ
हस्पतीभारद्वाजस्यगोत्रप्रवर्तकस्यव्यावर्तकौ ॥ प्रयोगोपि ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति ॥ भवमन्यत्राप्युदाहार्यं ॥
गोत्रंतुवंशपरंपराप्रसिद्धं ॥ यस्यावध्वाःवरेणप्रवरैक्यंवानास्तिसातेनविवाह्या ॥ अत्रविशेषमाहप्रवरसूत्रकारः ॥ एक

एवमृषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वंभृगुमंगिरसंविना ॥ तथाचबोधायनः ॥ पंचानांत्रिषुसामान्यादवि
वाहास्त्रिषुद्वयोः ॥ भृग्वंगिरेगणेष्वेवंशेषेष्वेकोपिवारयेत् ॥ वसिष्ठौतौचविज्ञेयौब्रह्मपुत्राथशापथः ॥ मैत्रावरुणिरित्येव
वासिष्ठोविग्रहांतरात् ॥ ब्रह्मात्मजाशाक्तिपराशरव्यासशुकादयः ॥ ज्ञेयोपिवैकस्त्वनयोर्द्वितीयात्कुंडिनादयः ॥ अत
एवभिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरावयवत्वाच्चवसिष्ठवासिष्ठयोर्विवाहोभवति ॥ अत्रगोत्रप्रवर्तकाश्चप्राधान्येनाष्टौमुनयः ॥ तेच
अगस्त्याष्टमास्सप्तऋषयः ॥ तथाचबोधायनः ॥ विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः ॥ कश्यपोत्रिर्वसिष्ठश्चएतेस
प्तर्षयःस्मृताः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमित्याचक्षतइति ॥ प्रवरसंग्रहकारकास्त्वष्टादशगणाना
हुः॥ जामदग्न्योवीतहव्योवैन्योगृत्समदाव्हयः ॥ वाध्रियश्चगौतमश्चभरद्वाजःकपिस्तथा ॥ हरितोमौद्गलःकण्वोविरूपो
विष्णुवृद्धकः ॥ अत्रिविश्वामित्रकौचवसिष्ठःकश्यपाव्हयः ॥ अगस्त्यश्चेतिमुनयोह्यष्टादशगणाःस्मृताः ॥ तत्रादौजाम
दग्न्योविविच्यते ॥ जामदग्न्यश्चवत्सश्चश्रीवत्सश्चवनाव्हयः ॥ आप्नवानौर्वसावर्णिर्जीवंतोदेवरातकः ॥ वीतशायनजा
बालीवैरोहित्योवटाव्हयः ॥ मंडुःप्राचीनयोग्यःस्यादार्ष्णिषेणस्तनूपगः ॥ एतानिभार्गवाख्यानिदशसप्तोत्तराणिच ॥
जामदग्निगणेत्वस्मिन्नविवाहपरस्परं ॥१॥ वीतहव्यः ॥ वीतहव्योयस्कमौनमौकवाधूलसंज्ञकाः॥ सावेतसःषडेतानिभार्ग
वाख्यान्वयोगणः ॥ वीतहव्यस्यचान्योन्यंन कार्यंपाणिपीडनं ॥२॥ वैन्यः ॥ वैन्यःपार्थश्चगोत्रेद्वेभवतोभार्गवाव्हये॥ एषवै
न्यगणस्तत्रचान्योन्यंनरकग्रहः ॥३॥ गृत्समदः ॥ उभेगोत्रेगृत्समदःशौनकोभार्गवाव्हयः॥गणेगृत्समदेतस्मिन्नान्योन्यं

पाणिपीडनं॥४॥वाध्र्यश्वः ॥ द्वेवाध्र्यश्वोमित्रयुग्येगोत्रेभार्गवनामके॥वाध्र्यश्वस्यगणस्तस्मिन्ननुद्वाहोपरस्परं॥५॥जामद
ग्न्यादयःपंचगणाभृगुगणाःस्मृताः॥तथाप्येषांगणानांतुविवाहःस्यात्परस्परं॥गौतमः॥ गौतमोयास्यदौचथ्यःकक्षीवानौ
शिजस्तथा॥बृहदुक्थ्योवामदेवोगोत्राणीमानिसप्तच ॥गौतमस्यगणस्तस्मिन्विवाहोनपरस्परं॥६॥ भरद्वाजः॥ भरद्वाजः
कुशः काग्निवैश्यऊर्जौयमः कतः ॥ शैशिरेक्षीरशृंगाश्ववंदनश्चबृहस्पतिः ॥ सर्वस्तंबः कपिर्मातर्वचसोगार्ग्यसैन्यकौ ॥
भरद्वाजगणस्सप्तदशगोत्रमितिस्मृतं ॥ तस्मिन्परस्परंकार्यंनकन्यापाणिपीडनं ॥ ७ ॥ कपिः ॥ कपिश्चमहदक्षीयऋ
क्षीयस्त्रीणिकेवलं ॥ अयंकपिगणोन्योन्यंतस्मिन्नहिकरग्रहः॥ ८ ॥ हरितः ॥ हरितोयौवनाश्वश्चमांधाताकुत्सनामकः॥
पिंगलःशंखदर्भौचभौमश्चगवनामकः ॥ अंबरीषोदशैतानिहरितस्यगणः स्मृतः ॥ तस्मिन्परस्परंपाणिग्रहणंनहिशो
भनं ॥ ९ ॥ मौद्गल्यः॥मौद्गल्यतार्क्ष्यभार्म्याश्चत्रीणिगोत्राण्यमूनिहि ॥ मौद्गल्यस्यगणस्तत्रनमिथः पाणिपीडनं ॥१०॥
कण्वः ॥कण्वोजमीढइत्येतेगोत्रेकण्वगणःस्मृतः ॥ तस्मिन्परस्परंपाणिग्रहणंनशुभंमतं ॥ ११ ॥ विरूपः ॥ विरूपाष्टा
दंष्ट्रिनामापृषदश्वश्चमौद्गलः॥ चत्वारीमानिगोत्राणिविरूपस्यगणःस्मृतः॥ परस्परंविवाहोस्मिन्नविधेयइतीरितः ॥१२॥
विष्णुवृद्धः ॥ विष्णुवृद्धःपौरुकुत्स्यस्त्रसदस्युः कतस्तथा ॥ भद्रणोभद्रणारव्यश्चबादरायणसंज्ञकः ॥ सात्यकाम्यौच
मन्यौचगविः सात्यकितालुकी ॥ निचुंदश्चेतिगोत्राणित्रयोदशमितानिच ॥ विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्नविवाहः परस्परं॥१३॥
गौतमादिगणाह्यष्टौयेतथांगिरसोगणाः ॥ तथाप्येषांगणानांतुविवाहः स्यात्परस्परं ॥ अत्रिः ॥ तदेतद्गोत्रनवकमित्रश्चा

प्यचेनानसः ॥ श्वावाश्वोवामरंधश्चगविष्ठिरधनंजयौ ॥ सुमंगलोतिथिबीजवापश्चात्रिगणोह्ययं ॥ अत्रेयाख्येविवाहो
स्मिन्नविधेयोमिथःशुभं ॥१४॥ विश्वामित्रः ॥ विश्वामित्रोदेवरातोमनुस्तंतश्चदौलाकिः ॥ वालकिश्चाकितोलूकौयाज्ञव
ल्क्यश्चनारदः॥ बृहदग्निः कालववौशबलीबहुलोहितौ॥शालंकायनसावर्णीकामकायनपूरणौ ॥ शालावतोग्निदेवश्चदम
नः कौशिकोष्टकः ॥ आद्योमधुश्छंदसश्चदेवश्रवधनंजयौ ॥ शुंगः कतः शैशिरश्चवारिधापोघमर्षणः ॥ सूनुः पनश्चधूम्रा
ख्योजठरस्त्वेकहव्यकः॥ अष्टत्रिंशच्चगोत्राणिविश्वामित्रगणः स्मृतः॥ एतस्मिन्नपिचान्योन्यंनकुर्यात्पाणिपीडनं ॥१५॥
वसिष्ठः ॥ वसिष्ठइंद्रप्रमदआभरद्वसुसंकृतिः ॥ कौंडिन्यः पूतिमाषश्चगौरवीतः पराशरः ॥ मैत्रावरुणिशक्तीचउपमन्युर्ग
णस्स्मृतः ॥ एकादशवसिष्ठस्यगोत्राण्यस्मिन्नदोग्रेहः ॥१६॥ कश्यपः ॥ कश्यपोरेभरैभौचशांडिल्योदेवलोसितः ॥ सं
कृतिः पूतिमाषश्चवत्सरोनैध्रुवोदश ॥ गोत्राणिकश्यपगणस्तत्रान्योन्यंनदोग्रेहः ॥१७॥ त्रीण्यगस्त्योवीतवाहोदार्ढ्य
च्युतइतिस्मृतः ॥ एषोगस्त्यगणस्तस्मिन्नविवाहः परस्परं ॥१८॥ जमदग्निगणस्यापिविश्वामित्रगणस्यच ॥ नदेवरा
तगोत्रेणविवाहःस्यात्परस्परं ॥ भरद्वाजगणस्यापिविश्वामित्रगणस्यच॥ कतशैशिरशुंगैश्चनान्योन्यंपाणिपीडनं ॥ का
श्यपेयगणस्यापिवासिष्ठस्यगणस्यच ॥ संकृतीपूतिमाषाभ्यांविवाहोनपरस्परं ॥ आत्रेयस्यगणस्यापिविश्वामित्रगण
स्यच ॥ धनंजयाख्यगोत्रेणनान्योन्यंपाणिपीडनं ॥ भरद्वाजगणस्यापितथाकपिगणस्यच॥ विवाहोनविधेयःस्यादन्यो
न्यंचकदाचन ॥ मौद्गल्यस्यगणस्यापिविरूपस्यगणस्यच ॥ परस्परंनकुर्वीतपाणिपीडनसत्क्रियां॥इति॥अनष्टयः शा

कुलेयः स्वतयोराजचारकः ॥ सैराश्वनीरजाश्चैवबाहवस्तदनंतरं ॥ तथाशामुनयः प्रोक्ताःसैरंध्राराजसेवकाः॥ स्वापुलिंगाश्वमौगाक्षीस्तथैवशरदंबकाः॥एतेत्रयोदशप्रातर्वसिष्ठानिशिकश्यपाः॥ गायत्रीयोनिसंबंधात्त्वंगीकृत्यप्रवर्तकाः ॥ अहर्वसिष्ठतांरात्रौकश्यपत्वमितिस्वयं ॥ तेषांगोत्रद्वयंमुक्त्वावासिष्ठंकाश्यपंतथा ॥ सर्वत्रापिविवाहःस्यादितिवेदविदोविदुः ॥ यत्तुस्मृत्यंतरे ॥ सावित्रींयस्ययोदद्यात्तत्कन्यांनविवाहयेत् ॥ तद्गोत्रेतत्कुलेवापिविवाहोनैवदोषकृदिति ॥ द्व्यामुष्यायणकास्सर्वेदत्तकक्रीतकादयः ॥ गोत्रद्वयेप्यनुद्वाहःशुंगशैशिरयोस्तथा ॥ विष्णुभट्टौतु ॥ एकगोत्रप्रवराणांनविवाहः ॥ भिन्नगोत्रप्रवराणामप्येकगणांतर्गतानामविवाहः॥यथा॥ शुनकगृत्समदानांभृग्वंगिरसांगणेषुभिन्नगोत्रप्रवरेष्वपिअर्धाधिकऋष्यनुवृत्तावविवाहः ॥ गर्गाणांत्र्यार्षेयप्रवरपक्षेअर्धाधिकनामधेयैर्गर्गादिऋष्यनुवृत्त्यभावेपिपंचार्षेयप्रवरपक्षेतथादर्शनाद्भारद्वाजैरविवाहः ॥ अन्येषांतुप्रवरपक्षेष्वेकऋष्यनुवृत्तावपिनविवाहः ॥ शंडिलानांचतुर्थप्रवरमात्रेकश्यपानुवृत्त्यभावेपित्रिष्वपिप्रवरांतरेषुदर्शनात्कश्यपैरविवाहः॥ लौगाक्षीणांद्व्यामुष्यायणत्वात्कश्यपैर्वसिष्ठैरविवाहः ॥ अत्रप्रवराणांस्वरूपंमहाप्रवरपाठादवगंतव्यं ॥ तत्रेमेगोत्रप्रवराएकद्वित्रिपंचार्षेयाः ॥ ऊनपंचाशदेवअनंतानामपिगोत्राणांगणशउच्यते ॥ तावतैवापेक्षितासिद्धेः ॥ वत्सानांभार्गवच्यावनाप्नुवानौर्वजामदग्न्येति ॥ बिदानांभार्गवच्यावनाप्नवानौर्वबैदेति ॥ आर्ष्टिषेणानांभार्गवच्यावनाप्नवानानूचार्ष्टिषेणाइति ॥ एतेसमानप्रवराः ॥ अर्धाधिकऋष्यतुल्यत्वात् ॥ यस्कानांभार्गववैतसहव्यसावेदसेति ॥ मित्रयुवानांभार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति ॥ वैन्यानांभार्गववैन्यपार्थेति॥ एतेभार्ग

वानुवृत्तावपिनमिथस्समानप्रवराः ॥ भृगुंमुक्त्वेतिवचनात् ॥ शुनकानांशुनकेतिगार्त्समदेतिवा ॥ अत्रगोत्रप्रवरभेदेपि
गणैकत्वेनपक्षेप्रवरैक्यत्वादविवाहः ॥ एतेसप्तभृगवः ॥ अथांगिरसः ॥ गौतमभारद्वाजशुद्धाश्चेतित्रिविधाः ॥ तेषुगौत
मास्तावत् ॥ आयास्यानांआंगिरसायास्यगौतमेति ॥ शारद्वतानांआंगिरसशारद्वतगौतमेति ॥ कौमंडानांआंगिरसौ
चथ्यकक्षीवतगौतमकौमंडेति ॥ दीर्घतमानांआंगिरसौचथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घ्यतमेति ॥ कारेणुवालानांआंगिरसगौ
तमकारेणुवालेति ॥ वामदेवानांआंगिरसगौतमवामदेवेति ॥ औशनसानांआंगिरसौशनगौतमेति ॥ एतेसप्तगौतमां
गिरसाःसमानप्रवराः ॥ अर्धाधिकऋषितुल्यत्वात् ॥ भारद्वाजानांआंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति ॥ रौक्षायणानां
आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजभालंदनमातवचसेति ॥ गर्गाणांआंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति ॥ आंगिरसशै
न्यगार्ग्येतिवा ॥ त्रयएतेभारद्वाजांगिरसाःसमानप्रवराः ॥ अर्धाधिकऋषितुल्यत्वात् ॥ गर्गाणांत्र्यार्षेयपक्षेअर्धाधिकऋ
षितुल्यत्वाभावेपिपक्षेसमानप्रवरत्वात्भारद्वाजैरविवाहः ॥ विष्णुवृद्धानांआंगिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेति ॥ कण्वानां
आंगिरसाजमीढकण्वेति ॥ हारीतानांआंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति ॥ संकृतीनांआंगिरससांकृत्यगौरिवीतेति ॥ मुद्गला
नांआंगिर ‌र्म्यश्वमौद्गल्येति ॥ स्कुवीनांअहय्यवार्क्ष्येति ॥ एतेसप्तशुद्धांगिरसाभिन्नप्रवराः॥ अंगिरसानुवृत्तावप्यां
गिरसंमुक्त्वेतिवचनात् ॥ अत्रीणांआत्रेयार्चनानसःश्यावाश्वेति ॥ गविष्ठिराणांआत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति ॥ वा
भूतानांआत्रेयाचनानसबाभूतकेति ॥ मुद्गलानांआत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति ॥ तेचत्वारः समानप्रवराः ॥ तुल्यार्षत्वात्॥

कश्यपानांकाश्यपावत्सारनैध्रुवेति ॥ रेभाणांकाश्यपावत्साररैभ्येति ॥ शांडिलानांकाश्यपावत्सारशांडिल्येति॥देवलानां
काश्यपावत्सारदेवलेति ॥ वासितानांकाश्यपावत्सारवासितेतिवा ॥ शांडिलासितदेवलेतिवा ॥ इतिचतुर्धाप्रवराः ॥ लौगा
क्षीणांकाश्यपावत्सारवासिष्ठेति ॥ एतेचत्वारः समानप्रवराः ॥ काश्यपानुवृत्तौशांडिलानांचतुर्थप्रवरेकाश्यपानुवृत्त्याभा
वेपित्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात्काश्यपैरविवाहः॥ लौगाक्षीणांवसिष्ठपदानुवृत्त्याद्व्यामुष्यायणत्वाद्वसिष्ठैरप्यविवाहः॥
वसिष्ठानांवासिष्ठेतिकुंडिनानांवासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्येति ॥ उपमन्यूनांवासिष्ठेंद्रप्रमदभरद्वाजइति॥ पराशराणांवासिष्ठ
शाक्त्यपाराशर्येति ॥ एतेवसिष्ठाश्चत्वारस्समानप्रवराः ॥ कुशिकानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसधनंजयेति ॥ कतानांवैश्वामि
त्रकात्यात्कीलेति ॥ इंद्रकौशिकानांवैश्वामित्रेंद्रकौशिकेति ॥ अघमर्षणानांवैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ॥ पौराणानांवै
श्वामित्रपौराणेति ॥ एतेषांकुशिकानांदशानांविश्वामित्रपदानुवृत्त्यामिथस्समानप्रवरत्वं ॥ अगस्तीनांआगस्त्यदार्ढच्यु
तदार्भवाहेति ॥ सांव्हवानांआगस्त्यदार्ढच्युतसांव्हवानेति ॥ सोमवाहनानांआगस्त्यदार्ढच्युतसोमवाहेति ॥ यज्ञवाह
नानांआगस्त्यदार्ढच्युतयज्ञवाहेति ॥ अगस्तीनांसर्वेषांअगस्त्यपदानुवृत्त्यामिथस्समानप्रवरत्वं ॥ अत्रसंग्रहः ॥ एको
पिचमुनिर्येषांप्रवरेषुप्रवर्त्तते ॥ सगोत्रास्तेमिथोज्ञेयाभृगुमंगिरसंविना ॥ शुनकाःस्युर्गृत्समदैःकश्यपैःशंडिलाअपि ॥
भारद्वाजस्तथागर्गःपक्षेतुल्यर्षिदर्शनात् ॥ यद्वा ॥ च्यवनोगौतमोगस्त्योभरद्वाजोत्रिकश्यपौ ॥ विश्वामित्रोवसिष्ठश्चय
द्गणप्रवरेष्वमी ॥ वर्ततेनसगोत्राःस्युःकश्यपैःशंडिलास्तथा ॥ शुनकाःस्युर्गृत्समदैर्भरद्वाजैश्चगर्गकाइति ॥ अत्रप्रमादा

त्समानगोत्रप्रवरज्ञानोत्तरकालान्मातृवदेनांबिभृयात् ॥ गर्भश्चेदुत्पन्नःसतुनदुष्यतिकाश्यपोभवतिगोत्रतः ॥ ज्ञात्वाग
च्छन्गुरुतल्पगः ॥ ततउत्पन्नश्चांडालोभवति ॥ श्राद्धमपिसमानगोत्रप्रवरायनदेयमित्याहुः ॥ प्रवरंविद्वान्वृजिनोभ
वति ॥ अयाज्योपियाज्योभवतीति ॥ इतिप्रवरनिर्णयः ॥ ७ ॥ अथकन्यायागर्भाधानादिप्रयोगः ॥ यदिकन्यायागर्भाधाना
दिसंस्काराः स्वस्वकालेनकृताश्चेदिदानींकालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंसमानतंत्रेणकृत्वाविवाहंकुर्यात् ॥ अथकर्ताप्रात
रौपासनांतंनित्यकर्मकृत्वासपत्नीकः कन्ययासहमंगलस्नानंकृत्वावैश्वदेवंहुत्वाशुचौदेशेसपत्नीकः प्राङ्मुखउपविश्याच
म्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमार्याअतिक्रांतानुसारेणगर्भाधानादिवाजातकर्मादिवाचौलांतकर्मकर्तुं ममशरी
रशुद्ध्यर्थंस्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणानिकरिष्यइतिसंकल्प्यतत्कृत्वाअनेनस्नानपवनमंत्राचमनमंत्रप्रोक्षणकर्मणा
श्रीपरमेश्वरःप्रीयतामित्युक्त्वाथनांदीसमाराधनांगतयाविहितंस्वस्तिपुंण्याहवाचनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ तदादौनिर्विघ्नता
सिध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्ये॥इतिसंकल्प्यगणपतिंसंपूज्यनांदीसमाराधनकर्मणः पुंण्याहंभवंतोब्रुवंतुएवंस्वस्तिऋद्धिमि
तिवाचयित्वानांदीमुखाः पितरः प्रीयंतामितिवाचयित्वाप्रोक्षणांतंकृत्वापुनराचमनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यमम
कुमार्याअद्यकरिष्यमाणगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणउपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलांगत
याविहितंनवग्रहशांत्यंगतयाविहितंरात्रौकरिष्यमाणविवाहांगतयाविहितंनांदीसमाराधनंहिरण्येनकरिष्यइतिसंकल्प्य
तत्कृत्वाअनेननांदीसमाराधनकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतामित्युक्त्वाथकर्मांगपुंण्याहंकुर्यात्॥देशकालौसंकीर्त्यममकुमा

र्यांगर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्मकर्तुं नवग्रहशांतिहोमं
कर्तुंपुनस्संधानंकर्तुंशांत्यर्थंपुष्ट्यर्थंतुष्ट्यर्थमित्यादिस्वस्तिपुंण्याहवाचनाख्यंकर्मकरिष्यइति संकल्प्य॥वेधाप्रजापतिर्धा
तासविताम्रृत्युः सवितासवितासविताश्रोत्रकेशिनः प्रीयंतामित्युक्त्वाआदित्यादिनवग्रहाः प्रीयंतांअग्न्यादयश्चप्रीयंता
मितिपुंण्याहंवाचयित्वाथप्रधानसंकल्पंकुर्यात् ॥ आचमनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्यममकुमार्याबीजगर्भसमुद्भ
वैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गर्भाधानपूंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोप
निष्क्रमणान्नप्राशनकर्णवेधनचौलकर्माणिमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तपूर्वकंसमानतंत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ स्थंडि
लोल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठांतंकृत्वासंकल्प्यगर्भाधानपूंसवन ÷ चौलकर्मणांमुख्यकालातिपत्तिप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ प्रा
यश्चितहोमः कर्मआग्निहोत्रिकंतंत्रंचित्तिर्नामाग्निः चित्तादयोदेवताआज्यंहविः आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसं
कल्प्यान्वाधानादिकंकृत्वा ॥ आज्यस्थालींस्रुवंचैवस्रुचंचसामिधंतथा॥ कूर्चंप्रोक्षणीपात्रमित्यासाद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वा
मिंदाहुतीहुत्वाचित्तंचेत्यादित्रयोदशाग्निर्भूतानामित्यादिरुद्राहुत्यंतं ततंमआपोयत्पाकत्रामनस्वतीमिंदाहुतीर्व्याहृतीश्च
हुत्वाउत्तरपरिषेकांतंकृत्वासमाप्याथगर्भाधानादिविष्णुबल्यंतान्मंत्रान्यथाक्रमंपठित्वाजातकर्मादिकंतूष्णींकुर्यात् ॥ प्रा
णानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमार्याबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणपुरस्सरमायुःश्रीबलवृद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग
र्भाधानपूंसवन ÷ चौलकर्माणितंत्रेणकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तूष्णींकुमारींदृष्ट्वातूष्णीमेवषड्वारंस्नापयित्वाथपितास्वांकेकु

मारींसंस्थाप्यतूष्णींनक्षत्रनाम्नामूर्ध्न्यभिजिघ्रति॥यथा॥आश्विने॥आपभरणे॥कार्तिके॥रौहिणे॥मार्गशीर्षे ॥आर्द्रके॥पुन
र्वसो॥तिष्ये॥आश्लेषे॥माघे॥फाल्गुने॥उत्तराफाल्गुने॥हस्ते॥चैत्रे॥स्वाते॥विशाखे॥अनूराधे॥ज्येष्ठे॥मूलके॥पूर्वाषाढे॥उत्त
राषाढे॥श्रावणे॥श्रविष्ठे॥शातभिषजे॥प्रोष्ठपदे॥उत्तराप्रोष्ठपदे॥रैवते॥अथास्याःकुमार्याःकर्णयोरायुष्मतीभवेतिजपित्वा॥
दधिमधुघृतमितिसमुदायुत्य हिरण्येनगृहीत्वातूष्णींदशवारंकुमारींप्राशयित्वामुखंप्रक्षाल्यातिशिष्टंगोष्ठेनिनीयकुमारीं
मातुरंकउपवेश्यस्तनंधयंतींस्मृत्वाअस्याउच्छिरस्युदकुंभंतूष्णींनिधायतूष्णीमप्सुविसर्जयेत्॥ अस्यजातकर्मकर्मणःसुमु
हूर्तमस्त्वितिभवंतोब्रुवंतुसुमुहूर्तमस्त्वितीतरेतिब्रूयुः॥इतिजातकर्मतंत्रं ॥ध॥अथनामकरणं॥कर्तादेशकालौसंकीर्त्यममकु
मार्याबीजगर्भ ∴ श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंव्यावहार्यकसिध्यर्थंनामाभिधास्यावहइति मातापितरौसंकल्प्याथस्वर्णादिपात्रे
सिततंडुलोपरिहिरण्यशकलेनवाहरिद्राखंडेनवापितानामचतुष्टयंलिखेत् ॥ यथा॥कुलदेवतानाम्नागणपतिभक्ता ॥ मास
नाममार्गशीर्षादि॥लक्ष्मीःश्रीःकमलाभद्रासीतासत्याचरुक्मिणी॥माधवीचैत्रिकाभूमिस्तुलसीजान्हवीतथाइतिद्वादशना
मानिमार्गशीर्षादिगणयित्वालिखेत्॥नक्षत्रनाम॥आश्विना॥आपभरणा॥कार्तिका॥रौहिणा॥मार्गशीर्षा ॥आर्द्रका ॥पुनर्व
सुः ॥ तिष्या ॥ आश्लेषा ॥ माघा ॥ पूर्वाफाल्गुना ॥ उत्तराफाल्गुना ॥ हस्ता ॥ चित्रा ॥ स्वातिः ॥ विशाखा ॥ अनूराधा॥
ज्येष्ठा ॥ मूलका ॥ पूर्वाषाढा ॥ उत्तराषाढा ॥ श्रावणा ॥ श्रविष्ठा ॥ शातभिषजा ॥ पूर्वाप्रोष्ठपदा ॥ उत्तराप्रोष्ठपदा ॥ रैवता
इति ॥ अथव्यवहारिकनामा॥ रेवती ॥ शारदाइति॥ इतिनामचतुष्टयंविलिख्यकुलदेवतानाममासनामनाक्षत्रनामव्या

वहारिकनामदेवताभ्योनमइतिषोडशोपचारान्कृत्वा दक्षिणांपुष्पांजलिंचदत्वा दक्षिणाफलतांबूलादिभिर्ब्राह्मणान्संतो
ष्यास्यनामकरणकर्मणःपुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचायित्वाशिवंकर्मास्तु॥प्रजापतिःप्रीयतामितिभवंतोब्रुवंतुइतिवाचयित्वा
कुलदेवतानाम्नागणपतिभक्तायैस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ गणपतिभक्तायैस्वस्तीतिप्रतिवचनं ॥ मासनाम्नालक्ष्म्यैस्वस्तिभवं
तोब्रुवंतु ॥ एवंश्रियै ॥ कमलायै ॥ भद्रायै ॥ सीतायै ॥ सत्यायै ॥ रुक्मिण्यै ॥ माधव्यै ॥ चैत्रिकायै ॥ भूम्यै ॥ तुलस्यै॥
जान्हव्यैस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ नक्षत्रनाम्नाआश्विनायै॥आपभरणायै ॥ कार्तिकायै ॥ रौहिणायै॥ मार्गशीर्षायै ॥ आर्द्र
कायै ॥ पुनर्वसवे ॥ तिष्यायै ॥ आश्लेषायै ॥ माघायै ॥ फाल्गुनायै॥उत्तराफाल्गुनायै ॥ हस्तायै॥चैत्रायै॥स्वातयै॥विशाखा
यै ॥ अनूराधायै ॥ ज्येष्ठायै॥मूलकायै ॥ पूर्वाषाढायै ॥ उत्तराषाढायै॥ श्रावणायै ॥ श्रविष्ठायै ॥ शातभिषजायै॥पूर्वाप्रोष्ठप
दायै ॥ उत्तराप्रोष्ठपदायै ॥ रैवतायैस्वस्तिभवंतोब्रुवंतु ॥ व्यावहारिकनाम्ना ॥ रेवत्यैस्व •॥• शारदायैस्व •॥•
शारदायैस्वस्तीतरे ॥ अथब्राह्मणाननुज्ञाप्यमातापितरौकुमार्यादक्षिणकर्णेनामचतुष्टयमुपांशुत्रीस्त्रिः कथयेतां ॥ कुल
देवतानाम्नात्वंगणपतिभक्तासि ॥ मासनाम्नात्वंलक्ष्म्यासि ॥ श्रीरसि ॥ कमलासि ॥ भद्रासि ॥ रुक्मिण्यासि ॥ माध
व्यासि ॥ भूमिरासि ॥ तुलस्यासि ॥ जान्हव्यसि ॥ नक्षत्रनाम्नाआश्विनासि ॥ आपभरणासि ॥ पुनर्वसुरसि ॥ स्वा
तिरसि ॥ रैवतासि ॥ इतित्रिः ॥ व्यावहारिकनाम्ना ॥ त्वंरेवत्यसि ॥ शारदासि ॥ इतित्रिः ॥ अथब्राह्मणहस्तेअक्ष
तान्दत्वास्वयमुत्थायांजलिंकृत्वाकुलदेवतानाम्नाइयंगणपतिभक्ताभवतःसर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मतीभवतु

गणपतिभक्ता ॥ मासनाम्नालक्ष्मीर्भवतःसर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मतीभवतुलक्ष्मीः ॥ इतिप्रतिवचनं ॥ ए
वंश्रीरित्यादि ॥ नक्षत्रनाम्नाआश्विनाभवतः ⁑ ते ॥ एवंआपभरणाभवतः सर्वान्ब्राह्मणानित्यादि ॥ व्यावहारिकना
म्नारेवतीभवतः ॥ शारदाभवतः सर्वान्ब्राह्मणानभिवादयते ॥ आयुष्मतीभवतुशारदा ॥ इतिप्रतिवचनं ॥ नामकरण
मुहूर्तःसुमुहूर्तमस्त्वितिभवंतोब्रुवंतु ॥ सुमुहूर्तमस्त्वितिप्रतिवचनं ॥ नामकरणकर्मणाश्रीपरमेश्वरः प्रीयतां ॥ ७ ॥ अ
थोपनिष्क्रमणं ॥ मंगलघोषपुरस्सरंगृहाद्बहिर्देवतायतनानिस्वस्तिपंथामनुचरेमेतिगत्वादेवताअभ्यर्च्यचंद्रार्कदिगीशा
न्त्संपूज्यप्रार्थयेत् ॥ चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच ॥ निक्षेपार्थमहंदद्मितेमेरक्षंतुसर्वदा ॥ अप्रमत्तंप्रमत्तंवादि
वारात्रमथापिवा ॥ रक्षंतुसततंसर्वेदेवाः शक्रपुरोगमाः ॥ इतिप्रार्थ्यनमस्कृत्यस्वगृहमानयति ॥ इत्युपनिष्क्रमणतंत्रं
॥ ७ ॥ अथान्नप्राशनं ॥ दधिमधुघृतजलैरन्नंमिश्रयहिरण्येनगृहीत्वातूष्णींषड्वारंप्राशयित्वामुखंप्रक्षाल्यतूष्णीमाचम
य्यास्यान्नप्राशनकर्मणः सुमुहूर्तमस्त्वितिभवंतोब्रुवंतु ॥ सुमुहूर्तमस्त्वितिप्रतिवचनं ॥ इत्यन्नप्राशनतंत्रं ॥ ७ ॥ अथक
र्णवेधनं ॥ ब्राह्मणान्त्संपूज्यास्यकर्णवेधनकर्मणः पुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाश्रोत्रंप्रीयतामित्युक्त्वासूच्यावाकंट
केनवातूष्णींदक्षिणवामकर्णौक्रमेणविध्वापउपस्पृश्यलोहितसूत्रेणशणसूत्रेणवाबध्वा परेद्युस्तूष्णींविसृज्यापउपस्पृश्या
स्यकर्णवेधनकर्मणः सुमुहूर्तमस्त्वितिवाचयित्वाईश्वरार्पणंकुर्यात् ॥ इतिकर्णवेधनतंत्रं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
॥ ॥ अथचौलं ॥ ॥ उष्णास्वप्सु शीताआनीयस्वयंप्राङ्मुखउपविश्यकुमारींप्रत्यङ्मुखीमुपवेश्यतूष्णींतस्याःशिरोद्भि

रुनत्ति ॥ अथोर्ध्वाग्रान्दर्भांच्छिरसिनिधायवामपाणिनागृहीत्वा दक्षिणेनक्षुरंगृहीत्वातूष्णींदृष्ट्वातूष्णींछित्वापउपस्पृश्य
ब्राह्मणान्संपूज्यास्यचौलकर्मणः पुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाकेशिनः प्रीयंतामित्युक्त्वास्यचौलकर्मणः सुमुहूर्तम
स्त्वितिवाचयित्वाशिषोवाचयेत् ॥ एभिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतविष्णुबलिजातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनकर्ण
वेधनचौलकर्मणाश्रीपरमेश्वरः प्रीयतां ॥ अथवाचौलकर्मप्रत्याम्नायत्वेनकृच्छ्रंकुर्यात् ॥ तत्प्रत्याम्नायत्वेनगांवाहिरण्यं
वाब्राह्मणायदद्यात् ॥ केचित्स्त्रीणांचौलंनकुर्वंतिलौकिकाविरोधात् ॥ इतिचौलतंत्रं ॥ इतिवेंकटेशीयेस्त्रीसंस्कारप्रयो
गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथयस्मिन्दिनेनांदीसमाराधनंकुर्यात्तस्यामेवरात्रावुदकशांतिप्रतिसरबंधौचकृत्वाविवा
हांगपुंण्याहंकुर्यात् ॥ यथा ॥ कर्तामम कुमार्याविवाहांगभूतंस्वस्तिपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य पुंण्याहंवाचयेत्
वरस्तुममविवाहांगभूतंस्वस्तिपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ पुंण्याहंवाचयित्वाउभयत्राग्निःप्रीयतामितिविशेषः ॥
प्रोक्षणांतंकृत्वा सामातनूराविशाशिवोमातनूराविशेत्याहतेमंगलेवाससीपरिधायाचम्यप्राणानायम्याविवाहसंकल्पंकुर्या
त् ॥ देशकालौसंकीर्त्यममगृहस्थाश्रमसिध्यर्थंस्त्रियमुद्वहेइतिसंकल्प्य ॥ प्रयोगसारे ॥ भुक्त्वादायप्रतोदकं ॥ स्थित
स्यकुर्यूरक्षार्थंमांगल्यंतस्यबांधवाः॥इत्युक्त्वाहस्तेप्रतोदकंगृहीत्वानालिकेरफलंचगृहीत्वास्त्रीभिःकृतनीराजनोबंधुभिःस
हयथाविभवमश्वंयानंवासमारुह्यवधूगृहंगत्वातत्रद्वारदेशेप्राङ्मुखः स्थित्वास्त्रीभिः कृतनीराजनस्ताभिःसहगृहंप्रविश्यत
त्रमंडपेभद्रासनेप्राङ्मुखउपविशेत् ॥ अथकन्यामलंकृत्याहतेवाससीपरिधाप्यगंधमाल्यादिभिरलंकृत्यभोजनंकारयि

त्वाहस्तेबाणंफलंचदत्वादेवताग्रेप्राङ्मुखीमुपवेशयेत् ॥ इतिवरागमनं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथसभापूजा ॥ कर्तागंधा
क्षतपुष्पव्यजनगुडोदकनानाविधफलतांबूलानिचस्वपुरतस्संस्थाप्यसभापूजांकुर्यात् ॥ यथा ॥ आशीःपूर्वकमित्येकेन
मःपूर्वंतुकेचन ॥ बिन्नहंवेदपूर्वंस्यादितिसर्वैर्विनिश्चितं ॥ अथवरेस्वबंधुभिः सहविवाहार्थंकन्यागृहमागतेसतितदायज
मानस्येतिकर्तव्यतामाह ॥ आशीःपूर्वकमिति ॥ आशीर्वादपुरस्सरंविज्ञापनाकर्तव्येतिकेषांचिन्मतं ॥ नमःपूर्वंतुकेचन॥
नमस्कारपूर्वकंविज्ञापनाकर्तव्येत्यन्येषांमतं ॥ बिन्नहंवेदपूर्वंस्यात् ॥ श्रुतिमुखेनविज्ञापनाकर्तव्येतिसर्वमतं ॥ तत्रादा
वाशीः पूर्वकंकथमित्याकांक्षायामाह ॥ स्वस्तीतिप्रतिभाषितोमुनिवरैस्संस्तूयमानस्सुरैः पार्श्वेपद्मजपद्मनाभपुरुहूताद्यै
र्जयेत्यर्चितः ॥ अग्रेचाप्सरसांगणैरहरहर्नृत्यद्भिराल्हादितःसंतुष्टोगिरिजाविवाहसमयेस्यात्संपदेनोमृडः॥ अस्यार्थः ॥
गिरिजाविवाहसमयेगिरिजायाःपार्वत्याःपाणिग्रहणसमयेएतादृशोमृडःसुखकरःपरमेश्वरःसंपदेऐश्वर्यायस्यात् ॥ भूया
दित्याशीः ॥ कथंभूतइत्याकांक्षायांमुनिवरैर्मुनिश्रेष्ठैः स्वस्तीतिमंगलमितिप्रतिभाषितः प्रत्युक्तः ॥ पुनःकथंभूतः सुरैःस्तू
यमानदेवैःकृतस्तोत्रः ॥ पुनःकथंभूतः पार्श्वेपद्मजपद्मनाभपुरुहूताद्यैर्जयेत्यर्चितः ॥ पद्मजोब्रह्मापद्मनाभोनारायणःपुरुहू
तइंद्रस्तेआदिर्येषांतेपुरुहूताद्याः समस्तदेवताइत्यर्थः ॥ तैर्जयजयेत्यर्चितः ॥ पुनःकथंभूतः ॥ अग्रेचाप्सरसांगणैरहर
हर्नृत्यद्भिराल्हादितः ॥ अहरहः प्रतिदिनंअप्सरसांगणैरप्सरस्त्रीसमूहैःनृत्यद्भिर्नानाविधनर्तनंकुर्वद्भिःआल्हादितःसंतो
षितः॥पुनःकथंभूतः॥संहृष्टःअत्यंतसंतोषयुक्तः॥एवंसूक्तिस्तोत्रजयशब्दनर्तनादिभिरतिसंतोषितःपरमेश्वरःनःसंपदेभूया

दित्याशीःपूर्विकाविज्ञापना ॥ १ ॥ नमस्कारपूर्विकाविज्ञापनाकथमित्याकांक्षायामाह ॥ सर्वाशापरिपूरणक्षमकरंसर्वो
पकारोदयंसन्मार्गाभिरतंसमस्ततमसःप्रध्वंसिसत्यास्पदं ॥ ब्रह्मावासमशेषवेदनिलयंविद्याधराराधितंप्रख्यातंभुविभा
नवीयमिववोवंदेसभामंडलं ॥ अस्यार्थः ॥ एतादृशंसूर्यसंबंधिमंडलमिवास्थितंवस्सभामंडलंवंदे ॥ नमस्करोमि ॥ कीदृ
शमित्याकांक्षायामाह॥ सर्वाशापरिपूरणक्षमकरं सर्वेषांमनोरथानांपरिपूरणेपूर्तिकरणेक्षमाःसमर्थाःकराहस्तायस्यतत्॥
अन्यत्र सर्वासांदिशांपरिपूरणेपरिव्याप्तौसमर्थाः किरणायस्यतत् ॥ सर्वाशापरिपूरणक्षमकरं ॥ पुनःकथंभूतं ॥ सर्वोप
कारोदयं ॥ सर्वोपकारायसमस्तवर्णाश्रमाणांविहिताविहितविवेकाविवेकोपदेशरूपेपकाराउदयास्सभारूपेणवर्तनंय
स्यतत् ॥ अन्यत्रसर्वेषांप्राणिनांस्वस्वव्यवहारसिद्धयेप्रादुर्भावोयस्यतत् ॥ सर्वोपकारोदयं ॥ पुनःकथंभूतं सन्मार्गाभि
रतंसन्मार्गेश्रुतिःस्मृतिपुराणोक्तमार्गेअभिरतंआसक्तं ॥ अन्यत्र सत्यमार्गेश्रेष्ठमार्गेपरिवर्तमानं ॥ पुनःकथंभूतं ॥ सम
स्ततमसःप्रध्वंसि ॥ समस्ततमसांसमस्ताज्ञानानांप्रध्वंसिज्ञानोपदेशेननिवारकं ॥ अन्यत्र समस्तांधकाराणांस्वकिर
णप्रसरणेनदूरीकुर्वाणं ॥ पुनःकीदृशं॥सत्यास्पदंसत्यस्ययाथार्थस्यआस्पदमावासस्थानं ॥ पुनःकीदृशं ॥ ब्रह्मावासंब्रा
ह्मणानामावासस्थानं॥अन्यत्रतप्रसामावासस्थानं॥ पुनःकीदृशं अशेषवेदनिलयंसमस्तवेदानांनिलयमावासस्थानं॥ अ
न्यत्र त्रिवेदमूर्तिलाद्वेदानामावासस्थानं ॥ पुनःकीदृशंविद्याधराराधितं ॥ चतुःषष्टिकलाविद्याप्रवीणैस्सेवितं ॥ अन्य
त्रविद्याधरैर्देवयोनिविशेषैःसेवितं ॥ पुनःकीदृशंप्रख्यातं ॥ प्रसिद्धंएतादृशंवस्सभामंडलंनमस्करोमि ॥ इतिनमः पूर्वि

काविज्ञापना ॥ २ ॥ वेदपूर्वंतु ॥ ओन्नमःसदसे ॥ नमःसदसस्पतये ॥ नमस्सखीनांपुरोगाणांचक्षुषे ॥ नमोदिवे ॥ न
मःपृथिव्यै ॥ अहेबुध्नियमंत्रम्मेगोपाय ॥ यमृषयस्त्रयीविदाविदुः ॥ ऋचःसामानियजूंषि ॥ साहिश्रीरमृतासतां ॥ इ
तिवेदपूर्वकन्नमस्कृत्यषोडशोपचारैःपूजयेत् ॥ षोडशोपचाराःकइत्याकांक्षायामाह ॥ अभ्युत्थानंस्वासनंस्वागतोक्तिः
पाद्यंचार्घ्यंमधुपर्कांचमौच ॥ स्नानंवासोभूषणंगंधमाल्येधूपोदीपःसोपहारःप्रणामः ॥ अभ्युत्थानं ॥ स्वासनं ॥ स्वाग
तं ॥ पाद्यं ॥ अर्घ्यं ॥ मधुपर्कः ॥ आचमनं ॥ स्नानं ॥ वासः ॥ भूषणं ॥ गंधाः ॥ माल्यं ॥ धूपं ॥ दीपः ॥ नैवेद्यं ॥ न
मस्कारः ॥ इत्येतेषोडशोपचाराः ॥ एतान्कर्तुमशक्तश्चेत्षडुपचारान्वाकुर्यात् ॥ षडुपचाराःकइत्याकांक्षायामाह ॥ अभ्यु
त्थानमथासिकावितरणंभूयोवचःस्वागतंपाद्यंव्याजनमक्षतंक्रमवशादर्घ्यंन्निरर्घ्यक्रियं ॥ केचित्प्राहुरिमान्षडुत्तमतमान
त्रोपचारान्परेब्रूयुर्वंदनमेकमर्हणविधिंयन्माद्दशातक्षमं ॥ अभ्युत्थानं ॥ स्वासनं ॥ स्वागतोक्तिः ॥ पाद्यं ॥ व्यजनं ॥ म
धुपर्कः ॥ इत्येतेषडुपचाराः ॥ सर्वोपचारेषुप्रवराः ॥ अत्राप्यशक्तश्चेत् ॥ पूजावंदनमेकमेवब्रूयुः ॥ तत्कथं ॥ नास्तिसत्या
त्परोधर्मस्संतुष्टिर्नात्मजात्परा ॥ नान्नदानात्परंदानंवंदनान्नोपचारकं ॥ अस्यार्थः ॥ सत्यादधिकोधर्मोनास्ति ॥ पुत्रा
त्सवादपरस्संतोषोनास्ति ॥ अन्नदानादधिकदानंनविद्यते ॥ वंदनादधिकउपचारोनविद्यते ॥ तस्माद्वंदनोपचारेणैवस
र्वेप्युपचाराःकृतास्संत्वितिमदीयाविज्ञापना ॥ इत्युक्त्वानमस्कुर्यात् ॥ अथसर्वेषांमहाजनानांगंधाःपांतु ॥ सुमंगल्यंचा
स्त्वितिप्रतिवचनं ॥ अक्षताःपांतु ॥ आयुष्यमस्त्वितिप्रतिवचनं ॥ पुष्पाणिपांतु ॥ सुश्रियमस्तु ॥ तांबूलानिपांतु ॥ ऐ

श्वर्थमस्तु ॥ दक्षिणाःपांतुबहुदेयंचास्तु ॥ इत्युक्त्वागुडोदकफलतांबूलानिचदद्यात् ॥ इतिसभापूजा ॥ ७ ॥ अथविवाहः ॥
तत्रगुरुः ॥ गुरुणानुमतः स्नात्वासमावर्त्ययथाविधि ॥ उद्वहेतद्विजोभार्यांसवर्णांलक्षणान्वितां ॥ कश्यपोपि ॥ दाराधीनाः
क्रियास्सर्वाब्राह्मणानांविशेषतः ॥ दारान्त्सर्वप्रयत्नेनविशुद्धानुद्वहेदतइति ॥ श्रुतिरपि॥जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा
नूजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यएषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारीवासीति॥देवतानांनमस्कारः
पितृणांचोदकक्रियाः ॥ दारतस्संप्रवर्ततेदाराःस्वर्गस्यसंक्रमइति ॥ देवैश्चापिमनुष्यैश्चतिर्यग्योनिभिरेवच ॥ गृहस्थस्से
व्यतेयस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठोगृहाश्रमीतिमनुस्मृतेश्च ॥ यत्रानुकूल्यंदंपत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्धते ॥ इतियाज्ञवल्क्यस्मरणाच्च ॥
विवाहस्यावश्यकत्वमभिहितं ॥ अथकन्यालक्षणं ॥ स्थूलातिस्थूलगंडासमुदितवदनापद्मपत्रायताक्षीबिंबोष्ठीतुंगना
सामदगजगमनादक्षिणावर्तनाभिः ॥ स्निग्धांगीचारुकेशीमृदुपृथुजघनाकोकिलालापवाणीतस्याभर्ताक्षितीशोभवतिशु
भफलाचाष्टपुत्रासुनारी ॥ अथवर्ज्याआह ॥ पिंगाक्षीकूपगंडाखरपरुषरवास्थूलजंघोर्ध्वकेशीरक्ताक्षीरक्तकेशाप्रमुदितव
दनाकृष्णताल्वोष्ठजिव्हा ॥ शुष्कांगीसंगतभ्रूविषमकुचयुगावामनाचातिदीर्घासर्वांगीयासलोमाशुभकररहितासर्वदाव
र्जनीयाइति ॥ अथवरलक्षणं ॥ तत्रगृह्यं ॥ बुद्धिमतेकन्यांप्रयच्छेदिति ॥ वासिष्ठे ॥ अत्यासन्नेतिदूरेचअत्याढ्येचाति
दुर्बले ॥ वृत्तिहीनेचमूर्खेचषट्सुकन्यानदीयते ॥ यमोपि ॥ कुलंचशीलंचवपुर्वयश्चवित्तंचवेद्यंचसनाथतांच ॥ एतान्गु
णान्त्सप्तपरीक्ष्यदेयाकन्याबुधैःशेषमचिंत्यनीयं ॥ तथा ॥ दूरस्थानामविद्यानांमोक्षमार्गानुसारिणां ॥ शूराणांचनिवृत्ता

होत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके ॥ परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैरिति ॥ विष्णुरपि ॥ व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमे
र्चनेजपे ॥ प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमिति ॥ प्रारंभः पूर्वमेवोक्तः ॥ प्रारंभाभावेपिकन्यायाअधार्यत्वेस
न्निहितलग्नांतराभावेपिविवाहः कार्यइतिविष्णुराह ॥ अनारब्धविशुद्ध्यर्थंकूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतं ॥ गांदद्यात्पंचगव्या
शीततः शुद्ध्यतिसूतकी ॥ इतिविवाहादावाशौचापवादः ॥ अथवधूगृहगमनं ॥ शौनकः ॥ पुण्येमुहूर्तेकुर्वीतवि
वाहंविधिवद्द्विजः ॥ तत्राभ्युदयिकंश्राद्धंकुर्यात्स्वस्तिचवाचयेत् ॥ अपरेद्युःकृतस्नानोधृतधौतांबरोवरः ॥ भूषितोगं
धमाल्याद्यैःशकुनेनसमन्वितः ॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वांतेकृतपुण्याहवाचनः ॥ कृतकौतुकबंधश्चमित्रबांधवसंयुतः ॥
यानंयथार्हमारुह्ययातव्यंचवधूगृहं ॥ तस्यद्वाराद्बहिःस्थित्वाप्राङ्मुखोभिमुखागतैः ॥ गृहीतपूर्णकुंभादिपाणिभिर्वनि
ताजनैः ॥ कृताभ्युद्गमनोगेहंप्रविशेत्सहबंधुभिरिति ॥ अथरात्रावपिकन्यादानाधिकारोदानखंडे ॥ रात्रौदानंप्रशंसंति
विनाभयदक्षिणां ॥ विद्यांकन्यांद्विजश्रेष्ठोदीपमन्नंप्रतिश्रयं ॥ देवलोपि ॥ राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहोत्पत्तिवृद्धिषु ॥ स्ना
नदानादिकंकार्यंनिशिकाम्यव्रतेषुचेति ॥ इतिरात्रौदानविधिः ॥ अथवाग्दानविधिः ॥ कश्यपसंहितायां ॥ अथातस्सं
प्रवक्ष्यामिकन्यावरणमुत्तमं ॥ सम्यक्तस्याःप्रदानंचपुत्रपौत्रप्रवर्धनं ॥ पंचांगशुद्धदिवसेचंद्रताराबलान्विते ॥ विवा
होक्तेषुऋक्षेषुकुजवर्जितवासरे ॥ मासाद्यदिवसंरिक्तामष्टमींनवमींतिथिं ॥ त्यक्त्वान्यदिवसेगंधस्रक्तांबूलैःफलान्वितैः ॥
सहवृद्धद्विजगणोवरयेत्कन्यकांसतीं ॥ तथेतितत्पिताकन्यावरणोक्तर्क्षवासरे ॥ कुर्यात्प्रदानंकन्यायाः स्वस्तिवाचनपूर्वं

कं ॥ कुलशीलगुणोपेतसुरूपायवरायच ॥ ततस्तस्मैकन्यकांचशुक्लांबरविभूषणां ॥ दद्यान्मंगलघोषैश्चविप्राशीर्वचनैस्स
ह ॥ आदौकृत्वाशचीपूजांपश्चात्सर्वंसमाचरेत् ॥ सुवर्णवर्णांकंजाक्षींदिव्यस्त्रग्वस्त्रशोभितां ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तांसर्वाभ
रणभूषितां ॥ अनर्घमणिमालाभिर्भासयंतींदिगंतरं ॥ विलासिनीसहस्त्रौघैस्सेव्यमानामहर्निशं ॥ ध्यात्वाप्रणम्यतांदे
वींकुमारीप्रार्थयेदिति ॥ देवेंद्राणिनमस्तुभ्यंदेवेंद्रप्रियभामिनि ॥ वैवाहंभाग्यमारोग्यंपुत्रलाभंचदेहिमे ॥ नक्षत्राणि
ज्योतिर्निबंधे ॥ विश्वर्क्षपूर्वात्रयकर्णयुग्मस्वात्याग्निमैत्रैश्चविवाहभैर्वा ॥ प्रत्यङ्मुखस्सन्वरयेत्कुमारींफलादिभिःप्रा
ग्वदनांसुवेषां ॥ इति ॥ गृह्यपरिशिष्टे ॥ कन्यांवरयमाणानामेषधर्मोविधीयते ॥ प्रत्यङ्मुखावरयंतिप्रतिगृण्हंतिप्राङ्मु
खाः ॥ तिष्ठेत्पूर्वमुखोदातावरःप्रत्यङ्मुखोभवेत् ॥ मधुपर्कार्चितायैनांतस्मैदद्यात्सदक्षिणांइति ॥ ७ ॥ अथमुख्यब्रा
ह्मविवाहांगभूतवाग्दानविधिरुच्यते ॥ अथकन्यायाचनार्थंसुहृदोब्राह्मणांश्चत्वारोष्टौवासमसंख्याकान्वरान्प्राहिणोति ॥ व
रोवदति ॥ प्रसुग्मंताधियसानस्यसक्षणिर्वरेभिर्वरागुँअभिषुप्रसीदत ॥ अस्माकमिंद्रउभयंजुजोषतियत्सोम्यस्यांध
सोबुबोधति ॥ अथगच्छतस्तान्पश्यन्जपति ॥ अनृक्षराऋजवस्संतुपंथायेभिस्सखायोयंतिनोवरेयं ॥ समर्यमा
संभगोनोनिनीयात्संजास्पत्यंसुयममस्तुदेवाइति ॥ अथतेब्राह्मणास्सुवासिनीभिस्सहमंगलवस्त्राभरणफलतांबूलादी
निगृहीत्वावधूगृहंगत्वा भद्रासनादिषूपविश्याथसालंकारांकन्यांप्राङ्मुखीमुपवेश्यकन्याहस्तेफलतांबूलादीनिदत्वाथवर
पिताप्राङ्मुखःप्रत्यङ्मुखोवोपविश्यगणपतिस्मरणपूर्वकंकन्यांवृणीरन् ॥ यथा ॥ श्रीमद्यजुःशाखाबोधायनसूत्रान्वितका

श्यपावत्सारनैध्रुवत्र्यार्षेयप्रवरान्वितकाश्यपगोत्रोद्भवायकेशवशर्मणःप्रपौत्रायनारायणशर्मणःपौत्रायमाधवशर्मणः पुत्रायशिवशर्मणेवराय ॥ श्रीमद्यजुःशाखाबोधायनसूत्रान्वितविश्वामित्राघमर्ष णकौशिकत्र्यार्षेयप्रवरान्वितविश्वामित्रगोत्रोद्भवांअमुकशर्मणःप्रपौत्रीममुकशर्मणःपौत्रीममुकशर्मणःपुत्रींगौरीनाम्नीमिमांकन्यांभार्यात्वायवृणीमहे ॥ इतिब्राह्मणैरुक्तेथदातावृद्धबंध्वाद्यनुमतिंकृत्वावृणीध्वमितित्रिर्वदेत् ॥ प्रदास्यामीत्युच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् ॥ ततोब्राह्मणाः ॥ सुमंगलीरियंवधूरिमाँसमेतपश्यत ॥ सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्त्वंविपरेतन ॥ ध्रुवंतेराजावरुणोध्रुवंदेवोबृहस्पतिः ॥ ध्रुवंतइंद्रश्चाग्निश्चराष्ट्रंधारयतांध्रुवं ॥ अहेबुध्नियमंत्रंमेगोपाय ॥ यमृषयस्त्रयीविदाविदुः ॥ ऋचस्सामानियजूँषि ॥ साहिश्रीरमृतासतां ॥ इत्याशीरुक्त्वाथदाताकन्यावामतः प्राङ्मुखउपविश्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममकुमार्याः करिष्यमाणविवाहांगभूतंवाग्दानमहंकरिष्ये ॥ तदादौनिर्विघ्नतासिध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यतत्कृत्वागंगेचयमुनेचेतिकलशपूजांकृत्वाथकन्यादातावरपितरंप्राङ्मुखमुपवेश्यस्वयंतत्पुरतः प्रत्यङ्मुखउपविश्यतंगंधपुष्पादिभिरलंकृत्यहरिद्राखंडपूगीफलतांबूलानिचगृहीत्वा गंधादिभिरलंकृत्यकाश्यपावत्सारनैध्रुवत्र्यार्षेयप्रवरान्वितकाश्यपगोत्रोद्भवायामुकशर्मणःप्रपौत्रायामुकशर्मणःपौत्रायामुकशर्मणःपुत्रायामुकशर्मणेवराय ॥ विश्वामित्राघमर्षणकौशिकत्र्यार्षेयप्रवरान्वितविश्वामित्रगोत्रोद्भवाममुकशर्मणःप्रपौत्रीममुकशर्मणः पौत्रीममुकशर्मणः पुत्रीममुकनाम्नीमिमांकन्यांज्योतिर्विदादिष्टेसुमुहूर्तेदास्ये ॥ वाचासंप्रददे ॥ अव्यंगेपतितेक्लीबेदशदोषविवर्जिते ॥ इमांकन्यांप्रदास्यामिदेवाग्निद्विजसंनिधौ ॥

इत्युक्त्वावरपितृवस्त्रप्रांतेपूगीफलादीनिनिक्षिप्यग्रंथिंकृत्वागंधाक्षतादिभिरभ्यर्च्याथवरपितापूर्ववत्पूगीफलादीनि गृही
त्वाकाश्यपगोत्रयज्ञशर्मवरविषयेभवंतोनिश्चिताभवंतुइतिकन्यादातृवस्त्रप्रांतेनिक्षिप्यग्रंथिंकृत्वापूर्ववदभ्यर्च्यततोदाता ॥
वाचादत्तामयाकन्यापुत्रार्थंस्वीकृतात्वया ॥ कन्यावलोकनविधौनिश्चितस्त्वंसुखीभव ॥ इतिवरपितरंप्रतिवदेत् ॥ अथ
वरपिता॥ वाचादत्तात्वयाकन्यापुत्रार्थंस्वीकृतामया ॥ वरावलोकनविधौनिश्चितस्त्वंसुखीभव॥इतिदातारंप्रतिवदेत् ॥
भ्रात्रादौस्वीकर्तरिभ्रात्रर्थंमित्रार्थमित्याद्यूहःकार्यः॥ आयुराशास्ते ॥ नमोदेवेभ्यइत्यंतंअग्निरायुष्मानितिपंचमंत्रांश्चप
ठित्वाथदातासिततंडुलपुंजेषुकलशोपरिशचीमावाह्यषोडशोपचारान्कृत्वा॥ सुवर्णवर्णांकंजाक्षींदिव्यस्रग्वस्त्रशोभितां ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तांसर्वाभरणभूषितां ॥ अनर्घमणिमालाभिर्भासयंतींदिगंतरं ॥ विलासिनीसहस्त्रौघैः सेव्यमानामहर्नि
शं ॥ ध्यात्वाप्रणम्यतांदेवींकुमारीप्रार्थयेदिति ॥ इतिध्यात्वाषोडशोपचारान्कृत्वातांकन्यैवंप्रार्थयेत् ॥ देवेंद्राणिनमस्तु
भ्यंदेवेंद्रप्रियभामिनि ॥ वैवाहंभाग्यमारोग्यंपुत्रलाभंचदेहिमे ॥ इतिप्रार्थ्यब्राह्मणान्संपूज्याशिषोवाचयीत ॥ अनेन
वाग्दानकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ इतीश्वरार्पणंकुर्यात्॥इतिवाग्दानविधिः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अथ
विवाहानुक्रमणिका ॥ मधुपर्कोनिरीक्षाचकन्यादानंतथैवच ॥ अक्षतारोपणंकंठसूत्रबंधः क्रमेणतु ॥ पूगीफलादि
वस्त्रांतेपुरोधाग्रंथिबंधनं ॥ पाणिग्रहस्सप्तपदीवेद्यामानयनंततः ॥ विप्राणामर्चनंपश्चादाशीर्वादस्त्वनंतरमिति ॥ तत्रा
दौमधुपर्कप्रयोगः ॥ दधिमधुघृतमापः पयोवस्त्रयुगंकुंडलयुगंगौर्गोदोहनपात्रंस्रगलंकरणानिकांस्यपात्रंसापिधानंपं

चसप्तनवसंख्यैर्वादर्भैःकृतकूर्चत्रयमितिसंपाद्यवरशाखोक्तविधानेनमधुपर्कंकुर्यात् ॥ तथाचगृह्यपरिशिष्टे ॥ वरस्य
याभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः ॥ मधुपर्कः प्रदातव्योह्यन्यशाखेपिदातरीति ॥ कूर्चलक्षणमुक्तंसिंगाभट्टीये ॥ कू
र्चंतुत्रिविधंप्रोक्तमुत्तमाधममध्यमं ॥ नवभिः पंचभिर्दर्भैस्सप्तभिर्ग्रंथिसंयुतमिति ॥ मध्वाद्यलाभे ॥ दानखंडे ॥ द
ध्यलाभेपयः कार्योमध्वलाभेतथागुडः ॥ घृतप्रतिनिधिंकुर्यात्पयोवादधिवानघेति ॥ अथशुच्यागारमध्येत्वुदीचीना
ग्रमासनंनिधायतत्राहतंवासउत्तरदशंबहुगुणमास्तीर्यतत्रवरः प्राङ्मुखउपविशति ॥ अथकर्ताद्विराचम्यप्राणानायम्य
देशकालौसंकीर्त्यविवाहार्थमागतायास्मैस्नातकायवरायकन्यादानांगभूतंमधुपर्ककरिष्ये ॥ द्वितीयादिविवाहेतु ॥ विवा
हार्थमागतंवरंमधुपर्केणार्हयिष्ये॥इतिसंकल्प्य ॥ गृहस्येशानदिग्भागेप्रागग्रान्दर्भान्त्सगुँस्तीर्यतेष्वर्घ्यद्रव्याण्यासादय
ति॥दधिमधुघृतमापः पयइतिपृथक्पृथक्पात्रेष्वासाद्यतत्रास्तृतदर्भेषुकांस्यपात्रंसापिधानंसकूर्चमित्यासाद्य ॥अत्रविश्व
पतिप्रयोगेप्रोक्षणीपात्रासादनमुक्तंतस्यमूलंचिंत्यं ॥ गृह्यसूत्रेविष्णुभट्टप्रयोगेप्यनुक्तत्वात् ॥ तूष्णीगुँसगुँस्कृताभिरद्भि
रित्युक्तत्वाच्च ॥ अतएवासंस्कृतदोषः सूत्रेउक्तः ॥ असंस्कृताभिरद्भिः प्रोक्षणीः प्रोक्षणीभिरप्रोक्षितपात्रैर्होमश्चासंमा
र्जितैः स्रुक्स्रुवैर्नाधिश्रितपक्वैराज्येनप्रचरेद्यातुधानाअसुरारक्षाँगुँसिपिशाचायज्ञंग्रहयेयुरिति ॥ अथपवित्रेकृत्वातूष्णी
गुँसगुँस्कृताभिरद्भिरुत्तानानिपात्राणिकृत्वात्रिः प्रोक्ष्यकूर्चंकांस्यपात्रंनिधायतस्मिन्नुदगग्रेपवित्रेनिधायमध्वानयति ॥ द
धिपयोवाद्वितीयंसद्विवृत् ॥ घृतंतृतीयंसत्रिवृत् ॥ यद्द्वितीयंतच्चतुर्थंसचतुर्वृत् ॥ आपः पंचमीसपांक्तः ॥ यद्द्वितीयंतच्च

तुर्थमित्यत्रदधिद्वितीयंचेत्पयश्चतुर्थंपयोद्वितीयंचेद्दधिश्चतुर्थमितिज्ञेयं ॥ मधुदधिघृतपयोजलानीतिक्रमेणानीयस्थूलकां
स्यपात्रेणापिधायाथकर्तावरायासनार्थंकूर्चंद्दतिकूर्चंददाति ॥ ततोवरउदङ्मुखोद्विराचम्यसुकूर्चंइतिप्रतिगृह्यप्रदक्षिणंप
रिभ्राम्योदगग्रमासनेनिधायोपविशति ॥ राष्ट्रभृतस्याचार्यासंदीमालद्योषमित्यथकर्तोदपात्रंकूर्चाभ्यामधस्ताच्चोपरिष्टा
त्परिगृह्यपाद्याआपइतिप्राहतावरोभिमंत्रयते ॥ आपः पादावनेजनीर्द्विषंतंनाशयंतुमे ॥ अस्मिन्कुलेब्रह्मवर्चस्यसा
नीति ॥ दक्षिणंपादंपूर्वंस्त्रीप्रक्षालयतिपुमानाभिषिंचति ॥ अन्येतु ॥ पुमान्प्रक्षालयतिपत्न्यभिषिंचतीतिप्राहुः ॥ नियमा
त्पत्नीयजमानौजंघेधावयतः ॥ अथवरआचम्यावनेजकस्यपाणिद्वयंसंमृशति ॥ मयिमहोमयिभगोमयिभर्गोमयियशः ॥इ
त्यपउपस्पृश्यात्मनउरोभिमृशति मयींद्रियंवीर्यमित्यपउपस्पृश्यततोव्रीहिभिर्यवैर्वामिश्रिताआपःपात्रांतरआनीयकूर्चा
भ्यांपरिगृह्यार्हणीयाआपइतिप्राहतावरोभिमृश्यजपति ॥ आमआगाद्वर्चसायशसासगुँसृजपयसातेजसाच ॥ तन्मात्रि
यंप्रजानांकुर्वधिपतिंपशूनां ॥ इतितदेकदेशमंजसावानीयमानमनुमंत्रयते ॥ विराजोसिविराजोदोहमशीय ॥ ममपद्या
यविराजेति ॥ तदतिशिष्टाः पराचीर्निनीयमानाअनुमंत्रयते ॥ समुद्रंवः प्रहिणोम्यक्षिताः स्वांयोनिमपिगच्छत ॥ अच्छि
द्रः प्रजयाभूयासंमापरासेचिमत्पयइतिपुनरपिपात्रांतरेपआनीयकूर्चाभ्यांपरिगृह्यउपस्तरणीयाआपइतिप्राहताः पिब
त्यमृतोपस्तरणमसीतिसकृन्मंत्रमुक्त्वात्रिःपिबेत्॥मुखंत्रिःपरिमृजेद्विरित्येकेथाचमनशेषंसमाप्यतथैवकूर्चाभ्यांमधुपर्कपा
त्रंपरिगृह्यमधुपर्कइतिप्राहततोवरोमधुपर्कंप्रोक्तमनुमंत्रयते ॥ त्रय्यैविद्यायैयशोसियशसोयशोसिब्रह्मणोदीप्तिरसि ॥ त

न्माप्रियंप्रजानांकुर्वधिपतिंपशूनामितितमुभाभ्यांहस्ताभ्यांप्रतिगृण्हाति ॥देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोह
स्ताभ्यांप्रतिगृण्हामीति॥तस्मिन्पतितंयत्किंचित्तृणादिकमंगुष्ठानामिकाभ्यांपरिगृह्यनैर्ऋत्यांदिशिनिरस्यतिनेष्टाविद्धिकं
तामियातेघोरातनूस्तयातमाविशयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइत्यथापउपस्पृश्यसर्वाभिरंगुलीभिस्समुदायुत्यप्राश्नाति ॥ य
न्मधुनोमधव्यंपरममन्नाद्यंवीर्यं॥तेनाहंमधुनोमधव्येनपरमेनान्नाद्येनवीर्येणपरमोनादोमधव्योसानीति॥सकृन्मंत्रमुक्त्वा
त्रिःप्राश्यततःपात्रेणत्रिःपीत्वाशेषमात्मनःप्रियायदद्यात्॥ अथदातापात्रांतरेजलमादायकूर्चाभ्यांपरिगृह्यापिधानीयाआ
पइतिप्राहताआपोवरः पिबत्यमृतापिधानमसीतिसकृन्मंत्रमुक्त्वात्रिःपीत्वामुखंत्रिः परिमृज्याचमनशेषंसमाप्याथदाता
गौरितिगांदर्शयतिवरस्तामनुमंत्रयते॥ गौरस्यपहतपाप्मापपाप्मानंनुद ॥ माधवशर्मणोममचनारायणशर्मणोमुष्यचेति
यजमाननामषष्ठ्यंतमुक्त्वातांगामुत्सृजति॥गौर्धेनुभव्या॥ मातारुद्राणांदुहितावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्यनाभिः ॥
प्रणुवोचंचिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवधिष्ट॥ पिबतूदकंतृणान्यत्तु॥ओमुत्सृजतेति॥अथास्मैपिष्टान्नंलड्डूकादिसिद्धं
कर्ताभूतमितिप्राहवरः सूभूतमित्युक्त्वातदभिमंत्रयते ॥ भूतंसाविराट्॥ तन्माक्षायितन्मेशीयतन्मऊर्जंधाः॥ ओंकल्पय
तेति ॥ ततोवरश्चतुरोनानागोत्रान्ब्राह्मणान्भोजयतेतिब्रूयात्॥ तेषुभुक्तवत्स्वन्नमस्मैवरायोपहरतितत्प्राश्नाति॥ विराडसि
विराडन्नंविराड्विराजोमयिधेहीति॥ अथवस्त्रयुगंकुंडलयुगंगांस्त्रजमलंकरणंयज्ञोपवीतद्वयंचवरायदद्यात्॥ अत्रसुभूतमि
त्यादिमंत्रान्वरोजपेन्नभोजनमितिविष्णुभट्टः ॥ अन्नंभक्षणयोग्यद्रव्यं ॥ अत्रमधुपर्केमांसस्यावश्यकत्वमुक्तंसूत्रे ॥ मेष

मजंवालभतारण्येनवामांसेननत्वेवामांसोर्घःस्यादशक्तोपिष्टान्नगुँसगुँसिध्येदिति ॥ (अमांसः अर्घः मधुपर्कोनस्यादेवेत्य
र्थः) ॥ आश्वलायनोपि ॥ नामांसोमधुपर्कोभवतीति (मधुपर्कांगभोजनममांसंनभवतीत्यर्थः) ॥ गोरूपोपाकरणपक्षेतन्मां
सेनभोजनं ॥ उत्सर्जनपक्षेमांसांतरेण ॥ कलौगवालंभस्यनिषेधात् ॥ अत्रसंग्रहश्लोकः ॥ कूर्चपाद्यार्हणीयोपस्तरणी
याः क्रमेणतु ॥ मधुपर्कोपिधानीयंगौर्भूतंवस्त्रकुंडले ॥ इतिमधुपर्कप्रयोगः ॥ ७ ॥ अथनिरीक्षा ॥ आरुह्यराशिंसि
ततंडुलानामन्योन्यवक्त्राभिविलोकनेन ॥ प्रत्यङ्मुखः पूर्वमुखींसुलग्नेवरोवरेण्यांवरयेत्कुमारीमिति ॥कारिकायां ॥
स्नातालंकृतकन्यायाःप्राङ्मुख्याः प्रत्यगाननः ॥ ईक्षेततंडुलस्थायावरस्तस्यमुखंचसा ॥ मुहूर्तेशोभनेसम्यक्क्षिपेतां
मुखयोर्मिथः ॥ सजीरकगुडांकन्यांवृणुयादथतांवरइति ॥ व्यासः ॥ वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकं ॥ नामसंकीर्त
येद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहीति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकं ॥ नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृ
पूर्वकमिति ॥ नांदीमुखइत्यथर्वणशाखाविषये ॥ तेषांश्राद्धप्रकरणेतथैवोक्तत्वात् ॥ अथशिष्टाचारः ॥ मंडपमध्येरंगव
ल्यादिभिर्भूमिमलंकृत्यतन्मध्येसिततंडुलराशिद्वयंकृत्वापूर्वराशौतंडुलगुडजीरकहस्तःपश्चिमाभिमुखोवरस्तिष्ठति रा
श्योर्मध्येकुंकुमादिभिः कृतस्वस्तिकलांछनंवस्त्रमुत्तरदशंगृहीत्वाथकन्यादातापत्नीसहितोलंकृतांतंडुलगुडजीरकहस्तां॥
देवींवाचमजनयंतदेवाः ॥ तांविश्वरूपाःपशवोवदंति ॥ सानोमंद्रेषमूर्जंदुहाना ॥ धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ध्रुवंतेरा
जावरुणोध्रुवंतेवोबृहस्पतिः॥ध्रुवंतइंद्रश्चाग्निश्चराष्ट्रंधारयतांध्रुवं ॥ इतिवरपुरतः पश्चिमराशौप्राङ्मुखीमवस्थाप्याथवरपि

तादयएवंब्रूयुः॥ श्रीमद्यजुःशाखाबोधायनसूत्रान्वितकाश्यपावत्सारनैध्रुवत्र्यार्षेयप्रवरान्वितकाश्यपगोत्रोद्भवायशिवशर्म
णः प्रपौत्रायविष्णुशर्मणः पौत्रायशंकरशर्मणःपुत्राययज्ञशर्मणेवरायश्रीधररूपायधर्मप्रजासंपत्त्यर्थमिमांकन्यांवृणीमहे॥
अथकन्यापित्रादयः ॥श्रीमद्यजुः शाखाबोधायनसूत्रान्वितविश्वामित्राघमर्षणकौशिकत्र्यार्षेयप्रवरान्वितविश्वामित्रगोत्रो
द्भवाममुकशर्मणः प्रपौत्रीममुकशर्मणःपौत्रीममुकशर्मणःपुत्रींगौरीनाम्नींश्रीरूपांधर्मप्रजासंपत्त्यर्थमिमांकन्यांवृणीध्वं॥इ
तित्रिवारमुक्त्वाथज्योतिर्विद्भिर्मंगलपद्येपठितेसुमुहूर्तमित्युक्तेयवनिकावस्त्रमुदगपसृत्याथकन्यापुष्पमालिकांवरकंठेप्रति
मुंचतिवरोपिमालिकांवधूकंठेप्रतिमुंचत्येवमेवक्रमेणपरस्परंतंडुलगुडजीरकावाकिरणंचकुर्यातां ॥ अथवरःकन्यामीक्षते॥
अभ्रातृघ्नींवरुणापतिघ्नींबृहस्पते ॥ इंद्रापुत्रघ्नींलक्ष्म्यंतामस्यैसवितुःसुवेति ॥ तयावध्वाईक्षमाणोजपति ॥ अघोरचक्षु
रपतिघ्न्येधिशिवापशुभ्यःसुमनास्सुवर्चाः ॥ जीवसूर्देवकामाः स्योनाशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदइत्यथवध्वाभ्रुवोर्मध्येंगु
ष्ठानामिकाभ्यांगृहीतदर्भेणसम्मार्ष्टि ॥ इदमहंयात्वयिपतिघ्न्यलक्ष्मीस्तान्निर्दिशामीतिसंमृज्यदर्भंप्रतीचीन्निरस्यापउ
पस्पृश्यततः प्रत्यङ्मुखोवरःप्रदक्षिणमावृत्यपश्चिमराशिस्थपीठेप्राङ्मुखउपविशति ॥ एवमेववधूः पूर्वराशिस्थ
पीठेप्रत्यङ्मुख्युपविशतिपुरोधास्तुवरदक्षिणतउदङ्मुखउपविश्याथदातावधूवरयोर्दक्षिणतस्सपत्नीक उदङ्मुखउप
विश्यद्विराचम्यपत्न्यपितूष्णींद्विराचम्यपवित्रपाणिर्जलशुद्धिंकुर्यात् ॥ भूमौदर्भानास्तीर्यतत्रजलपूर्णंकलशंनिधायव्री
हियवानोप्यगंधपुष्पादिभिरभ्यर्च्यदूर्वापल्लवैराच्छाद्यापोहिष्ठेत्यभिमंत्र्यगंगेचयमुनेचेतितीर्थान्यावाह्यनमस्कुर्यात् ॥ इ

तिजलशुद्धिः ॥ ७ ॥ अथकन्यादानसंकल्पकारिक पारिजातेसंवर्तः ॥ तिलराशिः कृतोयावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः॥
वर्षांतेगृह्यतेतस्यतिलराशेस्तुयावता ॥ संक्षयोलभतेतावद्ब्रह्मलोकेस्यनिश्चितः ॥ लैंगे ॥ यावंतिसंतिलोमानिकन्याया
श्चतनौपुनः ॥ तावद्वर्षसहस्राणिरुद्रलोकेमहीयते ॥ अत्रिः ॥ वालुकाभिः कृतोराशिर्यावत्सप्तर्षिमंडलं ॥ गतेवर्षसह
स्रेतुलवमेवंविशीर्यते ॥ क्षयस्यदृष्टिस्तस्यापिकन्यादानेनविद्यते ॥ ज्योतिष्टोमातिरात्राणांशतंशतगुणात्कृतं ॥ प्राप्नोतिक
न्यकांदत्वाहोममंत्रैश्चसंस्कृतामिति ॥ अथसंकल्पः ॥ कर्ताचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यएवंगुणविषेषणविशि
ष्टायांशुभतिथौगंगावालुकाभिः कृतराशेर्वर्षसहस्रावसानेएकैकवालुकापकर्षक्रमेणसर्वराश्यपकर्षसंमितकालेब्रह्मलोके
निवाससिद्ध्यर्थंयवैश्चंद्रमंडलपर्यंतंकृतराशेर्वर्षसहस्रावसाने एकैकयवापकर्षक्रमेणसर्वराश्यपकर्षसंमितकालेब्रह्मलोके
निवाससिद्ध्यर्थंतिलैस्सूर्यमंडलपर्यंतं कृतराशेर्वर्षसहस्रावसानेएकैकतिलापकर्षक्रमेणसर्वराश्यपकर्षसंमितकालेब्रह्मलो
केनिवाससिद्ध्यर्थंकृतगोलोमभिःसप्तर्षिमंडलपर्यंतंकृतराशेर्वर्षसहस्रावसानेएकैकलोमापकर्षक्रमेणसर्वराश्यपकर्षसंमि
तकालेब्रह्मलोकेनिवाससिद्ध्यर्थंशतगव्यूतिगणगणानांत्रिगुणीकृताग्निष्टोमातिरात्राश्वमेधशतफलसिद्ध्यर्थं आंगिरसबा
र्हस्पत्यभारद्वाजेतित्र्यार्षेयप्रवरान्वितभारद्वाजगोत्रोत्पन्नस्य यज्ञशर्मणोममकुलोत्पन्नानांसर्वेषांमततातपितॄणां मयासह
दशपूर्वेषांदशापरेषांमद्वंश्यानांनरकादुत्तीर्यनिरातिशयसानंदब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेनैव
वरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंतत्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पुरुषान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्चश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीत

येब्राह्मविवाहविधिनायथासंभवंसालंकृतकन्यादानमहंकरिष्ये ॥ इतिदर्भाक्षतजलहस्तस्संकल्प्यतदंगत्वेनवधूवरपूजां करिष्ये ॥ इतिसंकल्प्याथदातपयसाघृतेनाद्भिरितिप्रत्येकंतयोःपादौप्रक्षालयति ॥ अस्मिन्राष्ट्रेश्रियमावेशयाम्यतोदेवीः प्रतिपश्याम्यापः॥दक्षिणंपादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रइंद्रियंदधामि ॥ सव्यंपादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रइंद्रियंवर्धयामि ॥ पूर्वमन्य मपरमन्यंपादाववनेनिजे ॥ देवाराष्ट्रस्यगुप्त्याअभयस्यावरुध्यै ॥ आपःपादावनेजनीर्द्विषंतंनिर्दहंतुमे॥इतितयोःपादौप्र क्षाल्यापआचमय्यगंधमाल्यादिकंसर्वंश्रीलक्ष्मीनारायणस्वरूपायनमइतिदत्वातैजसपात्रेगव्यक्षीरंघृतंच निक्षिप्यप्रक्षा लिततंडुलान्पात्रांतरेनिधायाथवरःप्रक्षालितपाणिः प्रक्षालितवध्वंजलौतैजसपात्रस्थसाज्यक्षीरंस्वहस्तद्वयमध्यमानामि काभ्यांद्विरुपस्तीर्यद्विवारंतंडुलानोप्यद्विरभिघारयत्यथदातावरांजलिमप्येवमेवपूरयत्यथतंडुलपूर्णकन्यांजलौसुवर्णंनिधा यतदंजलिंवरांजल्युपरिनिधायपूर्वमार्चितकलशमिडादेवहूरित्यादायतिष्ठन्वोपविश्यवारुदक्षिणस्थितभार्याहस्तेप्रदाय॥ कन्यांकनकसंपन्नांसर्वाभरणभूषितां ॥ दास्यामिविष्णवेतुभ्यंब्रह्मलोकजिगीषया ॥ विश्वंभरास्सर्वभूताःसाक्षिणःसर्वदेव ताः॥इमांकन्यांप्रदास्यामिपितॄणांतारणायच॥श्रीरूपैषामयादत्तातुभ्यंश्रीधररूपिणे ॥ नवोनवोभवतिजायमानोन्हांकेतुरु षसामेत्यग्रे ॥ भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचंद्रमास्तिरतिदीर्घमायुः ॥ इत्युक्त्वातदंजल्योरधः कांस्यपात्रंनिधायवरांज ल्युपरिकन्यांजलिंनिधायतदंजलौभार्याहस्तस्थकलशमादायतेनजलेनधारामनवच्छिन्नांक्षिपन्वदेत् ॥ यथाकांस्यपात्रे जलंपतेत् ॥ ॐपुंण्याहंदीर्घमायुरस्तुशिवाआपस्संतु ॥ सौमनस्यमस्तु ॥ अक्षतंचारिष्टंचास्तु ॥ सहिरण्यंकन्यातारय

तु ॥ स्वस्तिदक्षिणाः पांतुबह्वुधेयंचास्तु पुण्यंवर्धतांशांतिरस्तुपुष्टिरस्तुतुष्टिरस्तुवृद्धिरस्तुअविघ्नमस्तुआयुष्यमस्तुआरो
ग्यमस्तुशिवंकर्मास्तुकर्मसिद्धिरस्तुइष्टसंपदस्तुपुंण्याहंभवंतोब्रुवंतु स्वस्तिभवंतोब्रुवंतु रिद्धिंभवंतोब्रुवंतु श्रीरस्त्वितिभवं
तोब्रुवंतु॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्र्यार्षेयप्रवरान्वितभारद्वाजगोत्रोत्पन्नःकेशवशर्माहंममकुलोत्पन्नानांसर्वेषामती
तपितृणांनिरतिशयब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्यादानकल्पोक्तफलावाप्तये अनेनैववरेणास्यांकन्यायामुत्पादयिष्यमाणसंत
त्याद्वादशावरान्द्वादशपरान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्चश्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये ॥ काश्यपावत्सारनैध्रुवत्र्यार्षेयप्रवरान्वितका
श्यपगोत्रोद्भवायामुकशर्मणः प्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामुकशर्मणः पुत्रायामुकशर्मणेवराय ॥ आंगिरसबार्हस्पत्यभा
रद्वाजेतित्र्यार्षेयप्रवरान्वितभारद्वाजगोत्रोद्भवांदेवदत्तशर्मणः प्रपौत्रींशर्मणः पौत्रींशर्मणःपुत्रीममुकनाम्नींकन्यांवरार्थिनीं
श्रीरूपांप्रजापतिदैवत्यांप्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रजोत्पादनार्थंतुभ्यमहंसंप्रददेश्रियै ॥ एवमेकवारंत्रिवारंवादत्वाकन्यांप्रति
गृण्हातुभवानितिवरहस्तेसकुशाक्षतजलंक्षिपेत्॥ वरः॥ ॐस्वस्तीतिवदेत्॥ अथवधूवरयोरंजलिस्थानक्षतान्वधूवस्त्रप्रांते
बध्वातदवशिष्टानक्षतानन्योन्यंशिरसिप्रकिरतः ॥ ततोवरःकन्यायादक्षिणस्कंधमभिमृश्यब्रूयात्॥ देवस्यत्वा ॥ हस्ता
भ्यांप्रतिगृण्हामि ॥ राजात्वावरुणोनयतुदेविदक्षिणेप्रजापतयेकन्यां॥ तयामृतत्वमश्यां ॥ वयोदात्रे ॥ मयोमह्यमस्तुप्र
तिगृहीत्रे ॥ कइदंकस्माअदात् ॥ कामः कामाय ॥ कामोदाता ॥ कामः प्रतिगृहीता ॥ कामँसमुद्रमाविश ॥ कामे
नत्वाप्रतिगृण्हामि ॥ कामैतत्ते ॥ एषातेकामदक्षिणा ॥ उत्तानस्त्वांगिरसः प्रतिगृण्हातु ॥ धर्मप्रजासंपत्त्यर्थंकन्यांप्र

तिगृण्हामि ॥ ततोदाता ॥ गौरींकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषितां ॥ गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय ॥ कन्ये
ममाग्रतोभूयाः कन्येमेदेविपृष्ठतः ॥ कन्येमेपार्श्वतोभूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयां ॥ ममवंशकुलेजातापालितावत्सराष्टकं ॥
तुभ्यंविप्रमयादत्तापुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ॥ यदिन्यूनाधिकवयस्कातदापालितावर्षसप्तकं ॥ पालितानववत्सरं ॥ इत्याद्यू
हः कार्यः ॥ धर्मेचार्थेचकामेचनातिचरितव्यात्वयेयं ॥ इतिदाता ॥ नातिचरामीतिवरः ॥ सहधर्मंश्चर्यतामितिदाता ॥
चरिष्यामीतिवरः ॥ ततः कन्यादानसांगतासिद्ध्यर्थंयथाशक्तिहिरण्यंतुभ्यमहंसंप्रददे ॥ इतिदद्यात् ॥ उत्तानस्त्वांगिर
सःप्रतिगृण्हात्वितिप्रतिगृण्हीयात् ॥ एवंभोजनपात्रंजलपात्रंगांदासीमित्यादियथाशक्तिदद्यात् ॥ अथदाताकृतस्यक
न्यादानकर्मणस्सांगतासिद्ध्यर्थंयथाशक्तिब्राह्मणान्भोजयिष्ये ॥इत्युक्त्वा अनेनकन्यादानकर्मणाश्रीलक्ष्मीनारायणःप्री
यतां ॥इतिकन्यादानं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथवधूवरयोरायुर्वर्धनार्थंपरस्परमक्षतारोपणंकुरुतः ॥ तांप्रतिगृण्हीयात्प्रजापतिः
स्त्रियांयशइत्येताभिःषड्भिरनुच्छंदसमितिसूत्रं ॥ कुमारस्वामिकारिकायां ॥ प्रजापतिस्त्रियामाद्यैःषड्भिस्त्रीप्रत्यृचंस्पृशे
त् ॥ अक्षतारोपणपूर्वकंस्पृशेत् ॥ मंगलार्थत्वात् ॥ अथवरःस्वांजलिनावध्वंजलिंक्षीरेणद्विरुपस्तीर्यद्विवारंतंडुलानोप्य
द्विरभिघारयति ॥ ततोदातावरांजलिंद्विरुपस्तीर्यद्विवारंतंडुलानोप्याभिघार्यतदंजल्योः सुवर्णंनिधायकन्यांजल्युपरिवरां
जलिंनिधायद्वितीयकलशजलधारांसिंचन्वदेत् ॥ शांतिरस्तु ॥ पुष्टिरस्तु ॥ तुष्टिरस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ आयुष्यमस्तु
आरोग्यमस्तु ॥ प्रजापतिस्त्रियांयशः ॥ मुष्कयोरदधात्स्वपं ॥ कामस्यतृप्तिमानंदं ॥ तस्याग्नेभाजयेहमा ॥ १ ॥ मोदःप्रमोद

आनंदः ॥ मुष्कयोर्निहितःसपः ॥ श्रुत्वेत्रकामस्यस्तृप्याणि ॥ दक्षिणानांप्रतिग्रहे ॥ ४ ॥ मनसश्चित्तमाकूतिं ॥ वाचः सत्यमशीमहि ॥ पशूनागुँरूपमन्नस्य ॥ यशःश्रीःश्रियतांमयि ॥३॥ यथाहमस्याअतृपगुँस्त्रियैपुमान् ॥ यथास्त्रीतृप्य तिपुगुँसिप्रिये ॥ प्रियाएवंभगस्यतृप्याणि १ यज्ञस्यकाम्यःप्रियः ॥४॥ ददामीत्यग्निर्वदति ॥ तथेतिवायुराहतत् ॥ हंतेतिसत्यंचंद्रमाः ॥ आदित्यस्सत्यमोमिति ॥ ५ ॥ आपस्तत्सत्यमाभरन् ॥ यशोयज्ञस्यदक्षिणां ॥ प्रजामेकामस्स मृद्ध्यतां ॥ इतिवरांजलिस्थतंडुलान्वधूशिरस्यावपेत् ॥ वध्वपितथैववरशिरस्यावपेत् ॥ पुनःपूर्ववत्पूरयित्वापूर्ववत्कल शोदकधारांसिंचन्शांतिरस्त्वित्यादिसप्तकमुक्त्वाप्रजापतिस्त्रियामित्यनुवाकांतेपशवोमेकामःसमृद्ध्यतामितिवधूपूर्वकम क्षतांच्छिरसिविकीर्य॥ एवमेवतृतीयपर्यायेकलशोदकधारांसिंचंच्छांतिरस्त्वित्यादिसप्तकमुक्त्वाप्रजापतिरित्यनुवाकांते यज्ञोमेकामः समृद्ध्यतामितिवरपूर्वकं ॥ चतुर्थपर्यायेपूर्ववत्पूरयित्वातूष्णींकलशजलधारामभिषिच्यतूष्णीमेवसर्वोमेका मः समृद्ध्यतामितिवधूपूर्वकंशिरसिविकिरेत् ॥ इत्यक्षतारोपणं ॥ अथकंठसूत्रंस्वर्णादिकंसूत्रेप्रोत्यगंधपुष्पादिभिरभ्य र्च्यवरोवधूकंठेबध्नाति ॥ मांगल्यतंतुनानेनममजीवनहेतुना ॥ कंठेबध्नामिसुभगेत्वंजीवशरदांशतं ॥ इतिबध्वाततोगुड जीरकाक्षतहरिद्राखंडपंचपूगीफलानिचपीठादौनिधायवरः ॥ ममविवाहव्रतस्यनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्य इतिसंकल्प्य॥गणानांत्वेतिषोडशोपचारान्कलापृथक्पृथग्वधूवरयोरुत्तरीयवस्त्रप्रांतेबध्वाव्रतसमाप्तिपर्यंतंनविसृजेत्॥नी ललोहितेभवतः कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ॥ एधंतेअस्याज्ञातयः पतिर्बंधेषुबध्यतामितिवधूवरयोर्वस्त्रप्रांतौमिथोबध्वाथैनांवरो

दक्षिणेहस्तेगृण्हाति ॥ मित्रोसीति ॥ स्त्रीणामुपनयनंपाणिग्रहाख्यः संस्कारः ॥ उक्तश्चपाणिग्रहोविधिः॥स्त्रीणामौपना
यनिकः स्मृतइतिमातृदत्तः ॥ चिंतामणौतु ॥ मित्रोसिगृण्हातिचदक्षहस्तंतामर्पयेतांपितरौसुलग्ने ॥ अथसप्तपदक्रमणा
र्थंसप्ततंडुलराशिंकृत्वातेषुवधूदक्षिणपादंक्रमेणनिधापयति ॥ एकमिषेविष्णुस्त्वान्वेतु ॥ द्वेऊर्जेविष्णुस्त्वान्वेतु ॥ त्री
णिव्रतायविष्णुस्त्वान्वेतु ॥ चत्वारिमायोभवायविष्णुस्त्वान्वेतु ॥ पंचपशुभ्योविष्णुस्त्वान्वेतु ॥ षड्रायस्पोषायविष्णुस्त्वा
न्वेतु ॥ सप्तसप्तभ्योहोत्राभ्योविष्णुस्त्वान्वेतुइति ॥ सप्तमंपदमुपसंगृह्यजपति ॥ सखासिसप्तपदाअभूम ॥ सख्यंतेगमे
यं ॥ सख्यातेमायोषं ॥ सख्यान्मेमायोष्ठाइति ॥ ततःपूर्ववदुपविश्याथब्राह्मणाअस्मेदेवासइत्यनुवाकंमंगलसूक्तंपठेयुः ॥
ततोबांधवामंगलवस्त्राणिदद्युः ॥ सुवासिन्यआरार्तिक्यंकुर्युः ॥ ततःसभापूजांकृत्वातांबूलदक्षिणादिभिः संतोष्याशिषो
गृहीत्वाहोमार्थंगच्छेत् ॥ अथेदानींवारुंधतीदर्शनात्परंवावधूवरौदेवतायतनंगत्वासौभाग्याद्यभिवृद्ध्यर्थंमहालक्ष्मींशचीं
गौरींचपूजयेत् ॥ प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममसौभाग्यादिप्राप्त्यर्थंमहालक्ष्मीशचीगौरीपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य॥
श्रीमहालक्ष्म्यैनमः ॥ शच्यैनमः गौर्यैनमइतिषोडशोपचारान्कृत्वाप्रार्थयेत् ॥ सर्वमंगलमांगल्येशिवेसर्वार्थसाधके॥शरण्ये
त्र्यंबकेदेविनारायणिनमोस्तुते ॥ देवेंद्राणिनमस्तुभ्यंदेवेंद्रप्रियभामिनि ॥ वैवाहंभाग्यमारोग्यंपुत्रलाभंचदेहिमे ॥ इति
प्रार्थ्यसुवासिनीभ्योमंगलद्रव्यफलदानानिचदत्वाथवधूवरौमंगलघोषेणदेवयजनंगच्छेतां ॥ तत्रोपवेशनक्रमः ॥ सं
स्कारकस्तुसर्वत्रतिष्ठेदुत्तरतस्सदा ॥ संस्कार्यःपुरुषोवाथस्त्रीवादक्षिणतस्सदा ॥ इयंव्यवस्थानिर्णीताकपर्दिप्रमुखैरिह ॥

स्मार्तकर्मसुसर्वत्रतस्मादेवंहिकारयेदिति ॥ अथदेव नस्यपश्चादुदग्देशेनवाससास्तीर्णेभद्रासनेप्राङ्मुखउत्तरतोव
रोदक्षिणतोवधूरितिक्रमेणवधूवरावुपविश्याद्विराचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य विवाहहोमंकर्तुंस्थलशुद्ध्यर्थंस्थंडि
लोल्लेखनाख्यंकर्मकरिष्ये ॥ इतिसंकल्प्यतत्कृत्वातत्रलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यतस्मिन्नात्मन्यारोपितमग्निंउपावरोहजातवेदः
पुनस्त्वंदेवेभ्योहव्यंवहनःप्रजानन् ॥ आयुःप्रजाँरयिमस्मासुधेहि ॥ अजस्रोदीदिहिनोदुरोणे ॥ ॐभूर्भुवस्सुवरोंअ
ग्निंप्रतिष्ठापयामीत्यग्निंप्रतिष्ठाप्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य प्रतिगृहीतायामस्यांवध्वांभार्यात्वसिद्ध्येगृह्याग्निसिद्ध
येचानयानवोढयावध्वासहविवाहहोमंकरिष्ये ॥ विवाहहोमःकर्मआघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मः अग्नीषोमावाज्यभागौ
योजकोनामाग्निःप्रजापतिर्देवतालाजाहविः अग्निः स्विष्टकृत्आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताअंगदेवताः प्रधानदेवतास्ता
स्सर्वास्सन्निहितास्संतु ॥ एवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ तत्कृत्वापात्रासाद
नकाले आज्यस्थालींस्रुवंप्रणीताप्रणयनंशूर्पंप्रोक्षणींइध्माबर्हिरिध्मप्रवृश्चनानिरूप्यंमेक्षणंदृषदंचेतिपात्राण्यासादयि
त्वा प्रणीतासादनांतंकृत्वाथपवित्रेआदायाग्नेःपश्चाद्दर्भेषुशूर्पंनिधाय तस्मिन्प्रागग्रेपवित्रेनिधाय देवस्यत्वा ÷ हस्ता
भ्यां प्रजापतयेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिर्लाजान्निरूप्यतूष्णींचतुर्थं ॥ देवस्यत्वा ÷ हस्ताभ्यां प्रजापतयेवोजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृ
न्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्याथाग्नेःपश्चादाज्यस्थाल्यामुदगग्रेपवित्रेनिधायाज्यंविलाप्य तत्पात्रआनीयोत्तरतोंगारान्निरूह्यते
ष्वधिश्रित्याभिद्योतनकुशद्वयमग्नौप्रज्वाल्याभिद्योत्यापउपस्पृश्य द्वेदर्भाग्रेप्रच्छिद्यापउपस्पृश्यप्रक्षाल्याज्येप्रत्यस्यतावे

वदभौं(पूर्वांभिद्योतनदर्भावित्यर्थः) ॥ पुनःप्रज्वाल्याभिद्योत्यापउपस्पृश्यपुनर्दर्भद्वयंप्रज्वाल्यलाजानाज्यंचत्रिः पर्यग्नि
कृत्वावर्त्मकरणादिकंसर्वंपूर्ववत्कृत्वामेक्षणंसंस्कृत्यशूर्पेनिधायदर्वीकार्यमापन्नमपिनांजलिंसंमार्ष्टि ॥ अथवध्वामन्वारब्धा
यांवरः प्रागादिप्रदक्षिणमग्निंपरिसमूहति ॥ जुषस्वनइत्याद्यग्निमुखांतंकृत्वाथस्वयमुत्थायोत्थितायावध्वादक्षिणस्कंधे
स्वदक्षिणंबाहुंनिधायहृदयमभिमृशति ॥ अत्रविश्वपतिप्रयोगे ॥ आसीनायाःस्त्रियास्तिष्ठन्गृभ्णामीत्यग्निमंतरा ॥ गृ
ह्णीयात्पाणिमुत्तानंसांगुष्ठांगुलिदक्षिणमितिविश्वप्रकाशकारिकावचनमुदाहृतंतदापस्तंबाश्वलायनपरं ॥ तेषांस्वयमुत्थि
तस्सन्नासीनायाःपाणिंगृह्णीयादित्युक्तत्वात् ॥ बोधायनानांतु ॥ ममहृदयइत्यस्मात्प्रागेवद्वयोरुत्थानमुक्तंविश्वामित्रका
रिकायां ॥ हुतेत्वग्निमुखेस्थित्वातिष्ठन्वाबाहुकेकरं ॥ निधायस्वीयमस्यास्तुहृदयंसंस्पृशन्जपेत् ॥ ममादिमंत्रान्तस्या
स्तुकर्णेमांतेमनोजपेत् ॥ तस्याहस्तंतुसांगुष्ठंगृह्णात्युत्तानकारितं ॥ गृभ्णामितइतित्युक्त्वावन्हिंपर्याणयेच्चतां ॥ पारि
त्वाग्नइतिप्रोच्यतथोपाविशतस्ततइति ॥ ममहृदयेहृदयंतेअस्तुममचित्तेचित्तमस्तुते ॥ ममवाचमेकमनाःशृणुमामेवानु
व्रतासहचर्यामयाभवेत्यथापउपस्पृश्य ॥ अथास्यदक्षिणेकर्णेजपति ॥ मांतेमनःप्रविशतु ॥ मांचक्षुर्मामुतेभगः ॥ म
यिसर्वाणिभूतानिमयिप्रज्ञानमस्तुते ॥ मधुहेमध्वगाहेजिव्हामेमधुवादिनी ॥ मुखेमेसारघंमधुदत्सुसंवननंकृतं ॥ चा
क्रवाकँसंवननंयन्नदीभ्यउदाहृतं ॥ यद्विद्वौदेवगंधर्वौतेनसंवनिनौस्वः ॥ स्पृशामितेहमंगानिवायुरापश्चमापरः ॥ मां
चैवपश्यसूर्यंचमान्येषुचमनस्कृथाः ॥ सोमःप्रथमोविविदेगंधर्वोविविदउत्तरः ॥ तृतीयोअग्निष्टेपतिस्तुरीयस्तेमनुष्यजाः ॥

पुनः पतिभ्योजायांदाअग्नेप्रजयासहेति॥पुनः पूर्ववदश्मानमास्थापय
ग्निंपर्याणयति॥तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यांवहतुनासह॥पुनः पतिभ्योजायांदाअग्नेप्रजयासहेति॥पुनः पूर्ववदश्मानमास्थापय
ग्निंपर्याणयति॥तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यांवहतुनासह ॥पुनः पतिभ्योजायांदाअग्नेप्रजयासहेति॥
ति ॥ आतिष्ठेममितिपुनःपूर्ववदागत्यपूर्ववत्स्थित्वापूर्ववदुपस्तीर्यापराधांदवदायपूर्वार्धादवद्यतीतिद्वितीयाद्यवदानोविशे
ष: ॥अभिघारयतिप्रत्यनक्ति पुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ इयंनार्युपब्रूतइतिपूर्ववद्धुत्वाथैनांपुनःपूर्ववत्पर्याणयति ॥ पुनःपत्नी
मग्निरदादायुषासहवर्चसा ॥ दीर्घायुरस्यायःपतिस्सएतुशरदःशतमिति ॥ पुनःपूर्ववदश्मानमास्थापयति ॥ आतिष्ठेममि
तिपुनःपूर्ववदानीयतथैवजुहोति ॥ इयंनार्युपब्रूतइतितृतीयमग्निंपर्याणयति ॥ विश्वाउतत्वयावयंधाराउदन्याइव ॥ अति
गाहेमहिद्विषइति ॥ एवंत्रिवारमश्मास्थापनंलाजहोमंप्रदक्षिणंचकृत्वापुनरुपस्तीर्योत्तरार्धात्सकृदवदायद्विरभिघार्यपं
चावत्तिनांतुत्रिरभिघारणं॥ वत्साविदाआर्ष्टिषेणजामदग्न्याइत्येतेपंचावत्तिनः ॥ नप्रत्यनक्तिअंजलिमंतःपरिधौनिधाय
व्याहृतीर्हुत्वापुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं ॥ इतीशानभागेस्विष्टकृतंहुत्वाला
जानामन्यत्रचतुर्थीहोमादिषुहव्यवाहमितिपुरोनुवाक्यामनूच्यस्विष्टमग्नइतियाज्ययाजुहोति ॥ पक्वत्स्वेवस्विष्टवती
भ्यांस्विष्टकृद्धोमः ॥ अन्यत्रनाममंत्रेणेति ॥ अथमेक्षणमग्नौप्रहृत्यांजलावुदकंपूरयित्वावैश्वानरेहविरिदमित्यादिसर्वंपूर्व
वत् ॥ दर्वीकार्यंसर्वमप्यंजलिनैवकुर्यात् ॥ अथजयप्रभृतिप्रायश्चित्तहोमांतंहुत्वापूर्णाहुतिंविनोत्तरपरिषेकादिसर्वंकृत्वा
ब्रह्मोद्वासनंप्रणीताविमोचनंचकृत्वादंपतीप्रोक्ष्यशेषंसमापयेत् ॥ नवग्रहहोमादिषु ॥ देवागातुविदः *॥* मूर्धानंदिवः*॥*
पूर्णाहुतिमुत्तमांजुहोतीतिपूर्णाहुतिंजुहुयात् ॥ इतिविवाहहोमप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथगृहप्रवेशः ॥ बोधाय

नानांसामगानांचनगृहप्रवेशहोमः ॥ किंतुमंत्रपठणमेव ॥ यदावरोवधूमात्मगृहन्नयति ॥ तदैतमग्निंप्रत्यक्षमनुनयंति ॥
अत्रकारिका ॥ अथासीनांवधूमंकेपितृभ्रात्रादिकस्यतु ॥ हस्तेगृहीत्वानिष्क्रामेद्येवध्वश्चंद्रमीरयन् ॥ अथकश्चित्तमग्निं
तुप्रत्यक्षंसंतमाहितं ॥ आदायवरवध्वोस्तुपृष्ठतोनुव्रजेत्सहेति ॥ अत्रशिष्टाचारः ॥ येवध्वइत्युदूहनादिपंचमेहनिस्थालीपा
कपर्यंतंश्वशुरगृहएवकुर्वंति ॥ तस्यप्रयोगः ॥ अथविवाहहोमानंतरमेनांवधूंपित्र्याद्यंकेस्थितांदक्षिणेहस्तेगृहीत्वोद्वाहय
ति ॥ प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहगृहप्रवेशंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ वधूदक्षिणहस्तेगृहीत्वोदूह्य
मानोजपति ॥ येवध्वश्चंद्रंवहतुंयक्ष्मायंतिजनाँ॒अनु ॥ पुनस्तान्यज्ञियादेवानयंतुयतआगताइति ॥ अथैनांस्ववाह
नमारोप्यस्वान्गृहानानयति ॥ पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्याश्विनौत्वाप्रवहतांरथेन ॥ गृहान्गच्छगृहपत्नीयथासोवशि
नीत्वंवितथमावदासीति ॥ अथपंथानंप्राप्यानुमंत्रयते ॥ सुगंपंथानमारुक्षमरिष्टँस्वस्तिवाहनं ॥ यस्मिन्वीरोनरिष्य
त्यन्येषांविंदतेवस्विति ॥ अथयदिपथिगच्छतओषधिवनस्पतिनदीवनानिवाप्राप्नोतितदायथालिंगंजपति ॥ याओषध
योयावनस्पतयोयानद्योयानिधन्वानियेवना ॥ तेत्वावतुप्रजावतींप्रत्वेमुंचंत्वंहसइत्यथजायांदक्षिणपादपुरस्सरंस्वगृ
हान्प्रापयति ॥ भद्रान्गृहान्सुमनसःप्रपद्येवीरघ्नीवीरवतःसुवीरान् ॥ इरांवहतोघृतमुक्षमाणास्तेष्वहंसुमनास्संविशा
नीति ॥ अथैनांवधूंकल्याणींवाचंवाचयति ॥ प्रजावतीपशुमतीरयिमतीपुष्टिमतीतेजस्विनीगृहमेधिनीयशस्विनीब्रह्मव
र्चस्विनीभूयासमिति ॥ अथलोहितमनडुहंचर्मप्राचीनग्रीवमुत्तरलोमकंग्रहमध्यआस्तीर्यतस्मिन्वधूमुपवेशयति ॥ इहगा

॥ अथामात्यास्तोक्मान्यारोपयत ॥ आ
व:प्रजायध्वमिहाश्वाइहपूरुषाः ॥ इहोसहस्रदक्षिणोरायस्पोषोनिषीदत्विति ॥ अथदंपतीनक्षत्रदर्श
भ्यांदंपतीभ्यांतोक्मानूहरिद्वर्णानूअंकुरार्पणकृतानलंकारानूआरोपयंते ॥ (अलंकुरुतइत्यर्थः) ॥ एधंते
नपर्यंतंवाचंविसृजेतां ॥ अथाहोरात्रयोस्संधिमीक्षमाणामनुमंत्रयते ॥ नीललोहितेभवतःकृत्यासक्तिर्व्यज्यते ॥ उदायुषास्वा
अस्याज्ञातयःपतिर्बंधेषुबध्यतामिति ॥ अथोदितेषुनक्षत्रेषूभौदंपतीवाचंविसृज्यवत्समन्वारभ्योत्तिष्ठतः ॥ उदायुषास्वा
युषोदोषधीनागुँरसेनोत्पर्जन्यस्यशुष्मेणोदस्थाममृतागुँअन्विति ॥ अथप्राचीमुदीचींवादिशमुपनिष्क्रम्यध्रुवमरुंधतींच
वधूंदर्शयति ॥ ध्रुवोसिध्रुवक्षितिर्ध्रुवमसिध्रुवतःस्थितः ॥ तंनक्षत्राणांमेध्यसिसमापाहिपृतन्यतइति ध्रुवं ॥ सप्तर्षयःप्र
थमांकृत्तिकानामरुंधतीं ॥ येध्रुवतागुँहनिन्युः ॥ षट्कृत्तिकामुख्ययोगंवहंतीयमस्माकमेधत्वमी ॥ इत्यरुंधतींवधूंदर्श
यिलाव्रतग्रहणंकुर्यात् ॥ इतिगृहप्रवेशप्रयोगः ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथाग्नेःपश्चादुभावुपविश्यस्त्रियान्वारब्धःप्राणाना
यस्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहविवाहव्रतग्रहणंकरिष्यइतिसंकल्प्यान्वाधानंकृत्वा परिसमूह्यपर्युक्ष्यपरि
स्तीर्यजुषस्वनइत्याद्यग्न्यलंकरणांतंकृत्वाथपालाशीश्चतस्रःसमिधआर्द्रास्सपलाशास्सप्रारोहाःप्रादेशमात्राःप्रतिशुक्रा
ग्राघृतान्वक्ताअभ्याधापयन्वाचयतियज्ञवृक्षसामिधोवा ॥ ॐअग्नेव्रतपतेवैवाहंव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँ
स्वाहा ॥ अग्नयेव्रतपतयइदं ॥ १ ॥ ॐवायोव्रतपतेवैवाहंव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँस्वाहा ॥ वायवेव्रतपत
यइदं ॥ २ ॥ ॐआदित्यव्रतपतेवैवाहंव्रतंचरिष्यामि ÷ राध्यतागुँस्वाहा ॥ आदित्यायव्रतपतयइदं ॥ ३ ॥ ॐव्रतानां

व्रतपतेवैवाहंव्रतंचरिष्यामितच्छकेयंतन्मेराध्यतागुँस्वाहा ॥ व्रतानांव्रतपतयइदं ॥ ४ ॥ पुनर्जुषस्वनइत्यादि ॥ अने
नव्रतोपक्रमहोमकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ इतिव्रतग्रहणंकृत्वात्रिरात्रंव्रतंचरतः ॥ अक्षारलवणाशिनावधःशायिनौ
ब्रह्मचारिणावासाते॥अहतानांचवाससांपरिधानगुँसायंप्रातश्चालंकरणमिषुप्रतोदयोश्चधारणमग्निपरिचर्ययाचेतिसूत्रं॥
अत्रब्रह्मचर्यन्नामाष्टांगमैथुनवर्ज्यं॥तल्लक्षणमाहबृहस्पतिः ॥ स्मरणंकीर्तनंकेलिःप्रेक्षणंगुह्यभाषणं॥ संकल्पोध्यवसाय
श्चक्रियानिर्वृतिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः ॥ विपरीतंब्रह्मचर्यंतदेवाष्टांगलक्षणमिति ॥ अत्रस्नानव
र्ज्यंत्रिरात्रंवसतः ॥ तयोःशय्यायाअधःपुरुषमात्रऔदुंबरदंडइतिविष्णुभट्टः ॥ अरत्निमात्रइतिप्रयोगरत्ने॥ बंधेव्रतेग्निं
परिषिच्यसम्यगौदुंबरंदंडमरत्निमात्रं ॥ वस्त्रेणसूत्रैरथवापरीतमधःक्षिपेदास्करएरकायाइति ॥ अरत्निमात्रमौदुंबरं
दंडंसूत्रवेष्टितंगंधानुलिप्तंशय्यायाअधःस्थापयित्वाव्रतविसर्जनपर्यंतंनोद्धरेत् ॥ इतिव्रतग्रहणंकृत्वाऔपासनंकुर्यात् ॥
तस्यकालनिर्णयः॥ आश्वलायनधर्मे॥रात्रावहनिवादानंकन्यायाःस्वीकृतिर्यदा॥तदानीमेवहोमःस्याद्विवाहस्यचसिद्धये॥
विवाहश्चेद्भवेद्रात्रौसार्धयामद्वयादधः॥तदैवौपासनंकुर्यात्केचित्गृह्यविदोविदुः॥२॥ नित्यहोमेतुकालःस्याद्रात्रौनाडीनवा
त्मकः॥द्विगुणःस्याद्विवाहेतुप्रवदंतिमहर्षयः ॥३॥ स्मार्तप्रदीपिकायां॥रात्रिंत्रेधाविभज्यादिमभागद्वयेविवाहहोमसमाप्ति
श्चेत्तदानीमेवौपासनारंभःकार्यः॥अन्यथापरेद्युरेवेति ॥ प्रयोगदर्पणे॥ प्रदोषांतोहोमकालइतिसूत्रं॥संगवांतःप्रातइतिच॥
प्रदोषोनवनाडिकेतिस्मृतेश्च ॥ शौनकस्तु ॥ पश्चादस्तमयात्कालोयोभवेत्रिमुहूर्तकः ॥ ससायंहोमकालश्चप्रदोषांतउ

दाहृतः ॥ यत्तुषण्णाडिकःकालःपश्चादेवोदयाद्भवेः ॥ सहोमकालोविप्राणांसंगवांतइतिस्मृतइति ॥ रात्रौप्रदोषोमुख्यः स्यादितिवेदविदोविदुरिति ॥ (प्रदोषोरजनीमुखमित्यमरकोशः) ॥ इदन्नित्यहोमपरं ॥ प्रथमारंभस्तुअष्टादशघटिकाम ध्येविवाहहोमसमाप्तिश्चेत्तदानीमेवौपासनारंभः ॥ अन्यथापरेद्युरेवेति ॥ इत्यौपासनकालनिर्णयः॥ ॥७॥ ॥अथौ पासनप्रयोगः ॥ अथप्रथमौपासनेव्रतग्रहणानंतरमग्नेः पश्चाद्दर्भेषुसपत्नीकोवरः प्राङ्मुखउपविश्य द्विराचम्यप्राणा नायम्यदेशकालौसंकीर्त्य औपासनारंभंकर्तुंस्वस्तिपुण्याहवाचनंकरिष्ये ॥ तदंगत्वेनगणपतिपूजांकरिष्यइतिसंक ल्प्य तत्कृत्वास्यौपासनारंभकर्मणःपुण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाशिवंकर्मास्तुअग्निसूर्यप्रजापतयः प्रीयंतामितिविशे षः ॥ एवंपुण्याहंवाचयित्वापूर्ववदुपविश्याचमनप्राणायामौकृत्वापत्न्यान्वारब्धोदेशकालौसंकीर्त्यममोपात्तदुरितक्षयद्वा राश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंपयआदिष्वौपासनद्रव्येष्वन्यतमद्रव्येणयावज्जीवंसायंप्रातरौपासनंकरिष्ये ॥ तत्रेदानींसायमौ पासनाहुतिर्व्रीहिभिर्होष्यामीतिसंकल्प्य ॥ जुष्टोदमूनाइत्युपस्थायाथैनंप्रत्यक्दक्षिणमग्निंपरिसमूह्यपर्युक्ष्यपरिस्तीर्य तदुत्तरतःपात्रेहवनीयद्रव्यंनिधायदर्भद्वयमग्नौप्रज्वाल्यहोमद्रव्यंप्रागादित्रिः प्रदक्षिणंपर्यग्निकृत्वाउदकूनिरस्यापउपस्पृ श्याग्नेःपश्चाद्दर्भेष्वासाद्य ॥ जुषस्वनस्समिधमग्नेअद्यशोचाबृहद्यजतंधूममृण्वन् ॥ उपस्पृशंदिव्यगुँसानस्तूपैस्सगुँ रश्मिभिस्ततनस्सूर्यस्येत्यथैनंप्रदक्षिणमग्निंपरिषिच्य अदितेनुमन्यस्वेतिदक्षिणतः प्राचीनमनुमतेनुमन्यस्वेतिपश्चादु दीचीनगुँसरस्वतेनुमन्यस्वेत्युत्तरतःप्राचीनंदेवसवितः प्रसुवेतिसमंतंप्रदक्षिणंप्रागादिपरिषिच्य ॥ अग्नयेनमः ॥ जात

वेदसे ॥ सहोजसे ॥ आजिराप्रभवे ॥ वैश्वानराय ॥ नर्यापसे ॥ पंक्तिराधसे ॥ विसर्पिणेनमः ॥ इत्यष्टनामभिरष्टदि
क्षुगंधाक्षतादिभिरलंकृत्य ॥ अग्निंप्रज्वलितंवंदेजातवेदंहुताशनं ॥ सुवर्णवर्णमनलंसमिद्धंविश्वतोमुखं ॥ इतिनमस्कृ
त्यतूष्णीमेकांसमिधमग्नौनिधायतस्यामादीप्तायांतत्पश्चिमभागेहोमद्रव्यंगृहीत्वाहस्तबिलेप्राङ्मुखंप्रबाहुग्जुहोति ॥
ॐअग्नयेस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ १ ॥ पुनःपूर्वाधिकंगृहीत्वातांदक्षिणतोतिहायसमिध्येवपूर्वभागेप्रत्यग्घस्तबिलेनासं
स्पृष्टंप्रतिमुखंप्रबाहुंमनसैवजुहोति ॥ प्रजापतयेस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ २ ॥ आहुतिप्रमाणमुक्तंसूत्रे ॥ व्रीहीणां
वायवानांवाशतमाहुतिरिष्यतेइति ॥ निर्वापणसंस्रावणलाजहोमनित्यहोमांश्चकायतीर्थेनकुर्यात् ॥ (कनिष्ठिकामूलदेशः
कायतीर्थमित्युच्यते) ॥ पुनर्जुषस्वनइत्यादिपूर्ववत्परिषिंचत्यदितेन्वमग्ँस्थाः ॥ अनुमतेन्वमग्ँस्थाः ॥ सरस्वतेन्वम
ग्ँस्थाः ॥ देवसवितःप्रासावीरितिपरिषिच्यतूष्णीमेकांसमिधंनिधायउत्थायाथैनमुपतिष्ठते ॥ यत्तेअग्नेतेजइतित्रिभिःपर्या
यैर्मयिमेधांमयिप्रजामितितिसृभिरथोपविश्य मानस्तोकइत्युपस्थायाग्नेरुत्तरभागेपूर्वभागेवानामिकयाभस्मगृहीत्वा ओ
जोसीतिसप्तभिस्सप्तस्थानानिरुपृष्ट्वा श्रद्धांमेधामित्यग्निमाशिषःप्रार्थयित्वास्वगोत्रप्रवरमुक्त्वाभिवाद्याग्निंप्रदक्षिणीकृत्य
अग्नेनयसुपथारायेअस्मान्विश्वानिदेववयुनानिविद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनोभूयिष्ठांतेनमउक्तिंविधेम ॥ प्रवः
शुक्रायेत्यादीनुक्त्वानमस्कुर्यात् ॥ यदिपरिस्तृणातिनतान्प्रहरातिधारयत्येवइतिसायमौपासनं ॥ अथप्रातरौपासनं ॥
प्राणायामादिकंकृत्वाप्रातरौपासनाहुतिंतंडुलैर्होष्यामीतिसंकल्प्य व्रीहिभिर्वातत्राग्निस्थानेसूर्यायस्वाहा ॥ सूर्याये

दं ॥ तामुत्तरतोतिहायद्वितीयामाहुतिंपूर्वतोभूयसीमवदायतद्वदेवप्रतिमुखंप्रबाहुग्जुहोति ॥ प्रजापतयेस्वाहेतिमनसा ॥ शेषंसमानं ॥ अनेनप्रातरौपासनकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ इत्यौपासनप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ सायमौपासनानंतरंदंपत्योःसहभोजनमुक्तंहेमाद्रौगालवः॥ विवाहकालेयात्रायांपथिचोरसमाकुले॥ असहायोभवेद्विप्र स्तदाकार्यंद्विजन्मभिः ॥ एकासनसमारोहमेकपात्रेचभोजनं ॥ विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविप्रोनदोषभाक् ॥ अन्यथादो षमाप्नोतिपश्चाच्चांद्रायणंचरेदिति ॥ स्मृत्यर्थसारे ॥ विवाहेदंपतीस्यातांत्रिरात्रंब्रह्मचारिणौ ॥ अलंकृतोवधूश्चैवसहश य्यासनाविति ॥ क्षारलवणंवर्जयित्वात्रिरात्रमेवंव्रतंकृत्वाचतुर्थ्यांपक्कहोमंकुर्यात् ॥ अथचतुर्थीप्रयोगः ॥ अथचतुर्थ्यां रात्रेरपरभागेबुद्ध्वावधूवरौहस्तपादौप्रक्षाल्य द्विराचम्यप्राणानायम्यतदुत्तरतः स्थंडिलोल्लेखनादिकंकृत्वातमेवाग्निंप्रति ष्ठाप्यपुनःप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमनयानवोढयावध्वासहचतुर्थ्यांरात्रौपक्कहोमंकरिष्ये ॥ च तुर्थीपक्कहोमःकर्माघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मोग्नीषोमावाज्यभागौपक्कमोदनंपायसंवाहविर्जातवेदोग्निर्देवताअग्निः स्विष्ट कृदाज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताअंगदेवताइत्याद्युक्त्वाएवंसांगेनकर्मणासद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकरिष्यइतिसंक ल्प्यतत्कृत्वापात्रासादनकाले ॥ आज्यस्थालींस्रुवंचैवदर्वींचस्रुचमेवच ॥ प्रणीतांप्रोक्षणींचैवचरुस्थालींसमेक्षणां ॥ इध्मं चबर्हिषंचैवयैरन्यैश्चप्रयोजनं ॥ इत्यासाद्याप्रणीताभ्यःकृत्वातिरःपवित्रंचरुस्थाल्यांतंडुलान्निर्वपति ॥ देवस्यत्वा ० ह स्ताभ्यां ॥ जातवेदसेग्नयेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिर्मंत्रेणतूष्णींचतुर्थं॥देवस्यत्वा ० हस्ताभ्यांजातवेदसेग्नयेवोजुष्टंप्रोक्षामीति

सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्याग्नावधिश्रित्याथाज्यमाधिश्रित्योभयंत्रि : पर्यग्निकृत्वामेक्षणंस्त्रुवंचसंमार्ष्ट्यथैनंचरुगुँश्रपयित्वा
भिघार्योदंचमुद्वास्यप्रतिष्ठितमभिघारयतिपरिधानप्रभृत्याग्निमुखान्तंकृत्वा स्त्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यपूर्वार्धाच्चरोरवदायापरा
र्धादवद्यत्यभिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐयस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमानोमर्त्यंमर्त्योजोहवीमि ॥ जात
वेदोयशोअस्मासुधेहिप्रजाभिरग्नेअमृतत्वमश्यां यस्मैत्वगुँसुकृतेजातवेदउलोकमग्नेकृणवस्योनं ॥ अश्विनगुँसपुत्रिणंवी
रवंतंगोमंतगुँरयिन्नशतेस्वस्तिस्वाहा ॥ जातवेदसेग्नयइदं ॥ उपरिष्टात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ पुनर्दर्व्यामुपस्तीर्यउत्तरा
र्धात्सकृच्चरुमवदायाद्विरभिघार्यातः परिधौनिधायाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐअग्नेप्रायश्चित्तेत्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वानाथकामः प्रपद्येयास्यांपतिघ्नीतनूःप्रजाघ्नीपशुघ्नीलक्ष्मिघ्नीजारघ्नीमस्यैतांकृणोमिस्वाहा ॥ अग्नयेप्रायश्चि
त्तायेदं ॥ १ ॥ ॐवायोप्रायश्चित्तेत्वंदेवानां ०॥० वायवेप्रायश्चित्तायेदं ॥ २ ॥ ॐआदित्यप्रायश्चित्तेत्वंदेवानांप्रायश्चि
त्तिरसि ०॥० आदित्यायप्रायश्चित्तायेदं ॥ ३ ॥ ॐप्रजापतेप्रायश्चित्तेत्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसि ०॥० ब्राह्मणस्त्वानाथका
मःप्रपद्येयास्यांपतिघ्नीतनूः प्रजाघ्नीपशुघ्न्यलक्ष्मिघ्नीजारमस्यैतांकृणोमिस्वाहा ॥ प्रजापतयेप्रायश्चित्तायेदं ॥ ४ ॥
व्याहृतीर्हुत्वापुरस्तात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐहव्यवाहमभिमातिषाहगुँरक्षोहणंपृतनासुजिष्णुं ॥ ज्योतिष्मंतंदीद्यतंपु
रंधिमग्निगुँस्विष्टकृतमाहुवेमागुँस्विष्टमग्नेअभितत्पृणाहिविश्वादेवपृतनाअभिष्य ॥उरुन्नः पंथांप्रदिशन्विभाहिज्योतिष्मद्धे
ह्यजरन्नआयुःस्वाहा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं ॥ उपरिष्टात्स्त्रुवाहुतिंहुत्वामेक्षणमग्नौप्रहृत्यपरिध्यपांनिनयनाद्युत्तरपरिषेका

त्साकृत्वाथवधूमूर्ध्निहिरण्यमंतर्धायाज्यशेषेणसगुँस्रावंजुहु ॥ ॐभूस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐभुवःस्वाहा ॥वायवइदं ॥ ॐगुँसुवःस्वाहा ॥ सूर्यायेदं ॥ ॐभूर्भुवस्सुवःस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ ओगुँस्वाहा ॥ब्रह्मणइदं ॥अत्रकारिका ॥ आज्यशेषेणजुहुयाव्द्याहृतिप्रणवैःक्रमात् ॥ हिरण्यमंतर्धायैवमूर्ध्निवध्वाअथार्थितइति ॥ प्रयोगरत्ने ॥ तिष्ठन्प्राक्परिषेकतोथनिहितस्वर्णेवधूमूर्धनीति ॥ उपविश्यमूर्ध्निसगुँस्रावंजुहोतीतिकेचित् ॥ तिष्ठन्निति कुमारस्वामिकारिकायां ॥ तिष्ठन्नितिशिष्टाचारः ॥ अथैनांप्रदक्षिणमग्निंपर्याणयति ॥ अर्यम्णोअग्निंपरियंतुक्षिप्रं ॥ प्रतीक्षंतागुँश्वश्रुवोदेवराश्चेति ॥ अथाग्नेःपश्चात्पूर्ववदुपविश्यजुषस्वनइत्याद्युत्तरपरिषेकंप्रणीताविमोकंब्रह्मोद्वासनंचकुर्यात् ॥ इतिचतुर्थीहोमः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथव्रतविसर्जनं ॥ प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहचतुर्थ्यांरात्रौविवाहव्रतविसर्जनहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्राग्निर्वाय्वादित्यव्रतपतयोदेवताआज्याक्तपालाशसमिधोद्रव्यंसद्योयक्ष्यइत्युक्त्वान्वाधानंकृत्वाग्न्यलंकरणांतंसर्वंपूर्ववत्कृत्वापूर्वोक्तास्समिधोघृतान्वक्ताअभ्याधापयन्वाचयति ॥ ॐअग्नेव्रतपतेवैवाहंव्रतमचारिषंतदशकंतन्मेराधिस्वाहा ॥ वायोव्रतपतेवैवाहंव्रतमचारिषंतदशकं ॥ आदित्यव्रतपतेवैवाहंव्रतमचारिषं ॥ व्रतानांव्रतपतेवैवाहंव्रतमचारिषंतदशकंतन्मेराधिस्वाहा ॥ पूर्ववदुद्देशत्यागः ॥ जुषस्वनइत्यादिसर्वंपूर्ववत् ॥ इतिव्रतंविसृज्याथशय्यायांदंडमुत्थापयति ॥ ऊर्ध्वःपृथिव्याअध्युत्थितोसिवनस्पतेशतवल्शोविरोह ॥ त्वयावयमिषमूर्जंवदंतोरायस्पोषेणसमिषामदेमेति ॥ अथैनंदंडंवध्वैप्रयच्छति ॥ प्रजायात्वासगँसृजामिमास्मरेणस्मरामिवेति ॥ तंवधप्रतिगृह्णाति ॥

प्रजावतीभूयासमिति ॥ अथैनंवरायप्रयच्छति ॥ प्रजयात्वासगुँसृजामिमासरेणसुरामिवेति ॥ तंवरःप्रतिगृण्हातिप्रजा वान्पशुमान्भूयासमित्यथैनंस्थूणादेशेनिदधाति ॥ (स्तंभोपरिनिदधातीत्यर्थः)इतऊर्ध्वंश्रौताधानपर्यंतंगृह्याग्निरजस्त्रो नित्योधार्यः ॥ अथवासमारोप्यकर्मण्युपावरोह्यतत्रकुमारस्वामिकारिका ॥ विवाहाग्नेरजस्त्रत्वंयावद्ब्रह्मौदनंपचेत् ॥ अज स्त्रधारणाशक्तौगृह्याग्नेरपिवागृही ॥ याज्ञिक्यांसमिधिस्यात्तमारोप्यायंतइत्यृचा ॥ होमकालेक्षिपेदग्नौलौकिकेसमिधंतु तां ॥ आजिव्हानोत्तमंत्राभ्यांकुर्यात्कर्माणितत्रतु ॥ औपासनादिगृह्याणिकुर्वीतैवंपुनःपुनरिति ॥ शिष्टास्तुपंचमेहनिपार्व णस्थालीपाकहोमानंतरंसमारोपणंकुर्वंति ॥ ४ ॥ अथोपसंवेशनं ॥ तत्रकारिका ॥ होमदेशात्ततोगच्छेदागारंसर्वशोभनं ॥ कुड्येलिखितपद्मास्त्रिःस्वस्तिकादिविभूषितं॥मूर्ध्नदेशोपरिक्षिप्तसादर्शपूर्णकुंभकं॥घृतवर्तिप्रदीपैश्चदीप्तंप्रतिदिशंकृतैः॥गं धपुष्पाढ्यतल्पस्थांवधूमनुनिषिद्यसः॥इतिगृह्यसूत्रे ॥ अथश्रीमंतमागारगुँसंमृष्टोपलिप्तंगंधवंतंपुष्पवंतंधूपवंतंदीपवंतंतंत ल्पवंतगुँसाधिवासंदिक्षुसर्पिस्सूत्रेंधनप्रद्योतितमुदकुंभादर्शोस्थिरसंप्रपाद्यतस्मिन्नेनागुँसंवेश्यतस्यांतिकेजपतीति ॥ दि क्षुसर्पिःसूत्रेंधनप्रद्योतितामित्याज्याक्तसूत्राणिकाष्ठानामग्रेषुसंयोज्यप्रज्वाल्यचतुर्दिक्षुस्थापयेदित्यर्थः ॥ एवंपूर्वोक्तप्रका रेणनानाविधमंगलैरुपशोभितंवितानवंतमागारंप्रविश्यवधूंशय्यायामशाययित्वातस्यास्समीपेस्वयमुपविश्यजपति ॥ उ दीर्ष्वातोविश्वावसोनमसेडामहेत्वा ॥ अन्यामिच्छप्रफर्व्यागुँसंजायांपत्यासृज॥उदीर्ष्वातःपतिवतीह्येषाविश्वावसुन्नमसा गीर्भिरीट्टे ॥ अन्यामिच्छपितृषदव्यक्तागुँसतेभागोजनुषातस्यविद्धीति ॥ अथास्यायोनिंविवृणोति ॥ प्रजायैत्वासगुँसृजा

मिमासरेणसुरामिवेति ॥ अथैनामुपसंवेशयति(संयोगंकरोतीत्यर्थः) ॥ प्रजापतिःस्त्रियांयशइत्येतमनुवाकमुक्त्वामिथुनी भूयसायद्यश्रुकुर्यात्तामनुमंत्रयते ॥ जीवाᳯँरुदंतीविमयंतोअध्वरेदीर्घामनुप्रसितिंदीधियुर्नरः ॥ वामंपितृभ्योयइदᳯँस मेरिरेमयःपतिभ्योजनयः परिष्वजइति ॥ अथवरः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममतांबूलचर्वणयोग्यतासिद्ध्यर्थं श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीत्यर्थंतांबूलदानंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ ब्राह्मणान्संपूज्यदक्षिणासहितंतांबूलंगृहीत्वा ॥ तांबूलं श्रीकरंभद्रंब्रह्मविष्णुशिवात्मकं ॥ तस्मादस्यप्रदानेनअतःशांतिंप्रयच्छमे ॥ इतिदत्वाएवमेवस्त्रीभ्यश्चदद्यात् ॥ अ थाचार्यस्त्रीर्थस्तयोर्मध्येतांबूलानिविकिरंति ॥ तानिवधूवरौसंगृह्यभक्षणंकुर्वंतः ॥ ततआरार्तिकंकृत्वाब्राह्मणामंत्राक्षता न्दद्युः ॥ अत्रयोनिविवृणनादिकंनकुर्वंतिशिष्टैरनाचरितत्त्वात्लौकिकविरोधाच्च ॥ किंतुमंत्रावृत्तिरेव ॥ इतिचतुर्थीप्रयो गस्समाप्तः ॥ ४ ॥ अथपंचमेहनिस्थालीपाकप्रयोगः ॥ गंधाक्षतपुष्पलाजपिष्टादिकंगृहीत्वा ॥ यत्रैकमूलउदुंबरोवृक्ष स्तिष्ठति ॥ (एकमूलस्तरुणवृक्षइत्यर्थः) ॥ वृद्धवृक्षस्यबहुमूलत्वात्तत्रगत्वाचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममपंच मेहनिविवाहांगतयाविहितमुदुंबरपूजांकरिष्ये ॥ तदंगत्वेनगणपतिपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्याथौदुंब रस्येशानीमारभ्यप्रदक्षिणांपरिसमूह्यपर्युक्ष्यप्रदक्षिणंगंधैरनुलिंपन्जपति ॥ यथात्वंवनस्पतऊर्जाभ्युत्थितः शतवल्शो विरोहस्येवमहंपुत्रैश्चपशुभिश्चसहस्रवल्शाविवयᳯँरुहेमेतितस्यमूलंपुष्पैः प्रच्छादयति ॥ यथात्वंवनस्पतेफलवान्स्ये वमहंपुत्रैश्चपशुभिश्चफलवंतोभवानीतितत्रैवत्रिवृदन्नेनबलिमुपहरति ॥ तल्लक्षणंतु ॥ अन्नंचापित्रिवृद्धियाद्दलाब्राह्म

णभोजने ॥ भक्षंभोज्यंचपेयंचेत्येतत्समुदितंत्रिवृदिति ॥ ऊर्जस्वान्पयस्वान्पयसापिन्वमानास्मान्वनस्पतेपयसाभ्या
ववृत्स्वेति ॥ गंधपुष्पधूपदीपनैवेद्यनमस्कारांतंकृत्वाथौदुंबरपूजाकर्मांगतयाविहितंस्वस्तिपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसं
कल्प्यास्यौदुंबरपूजाकर्मणःपुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वावनस्पतिः प्रीयतामितिविशेषः ॥ एवंपुंण्याहंवाचयित्वाशौ
नकोक्तवसंतंपूजयेत् ॥ यथा ॥ उदुंबरमूलेष्टदलपद्मंविलिख्यकुंकुमोदकपूर्णंहरिद्रोदकपूर्णंवाकलशंनिधायप्राणानाय
म्यममविवाहांगतयाविहितांपंचमेहनिवसंतपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ कनकारुणमासुरंप्रपन्नंहयवक्त्रंमदनस्यसाहच
र्यं ॥ द्विभुजंधृतपल्लवप्रसूनंभजतामिष्टदमर्चयेद्वसंतं ॥ इतिध्यात्वावसंतायनमइतिध्यानावाहनादिषोडशोपचारान्कृत्वात
ज्जलंबंधुभिस्सहान्योन्यमभिषेकंकुर्वतः ॥ इत्थंसंपूज्यविधिनाअभिषेकंसमाचरेत् ॥वसंतादींश्चसंतर्प्यदिङ्नागान्दिक्पती
नपि ॥ ब्राह्मणैर्बंधुभिःसार्धमभिषिंचेच्चतज्जलमिति॥ अथौदुंबरंप्रदक्षिणीकृत्यपूर्वस्थूणादेशेस्थापितदंडमप्सुप्रास्याथतत्रैव
जानुदघ्नजलभवतीर्यप्राचीनदेशेनाहतेनवाससामत्स्यान्गृण्हीतः ॥ पिष्टमयानितिकुमारस्वामी ॥ गृण्हीतपौष्टिकानत्र
मत्स्यान्प्राग्दशवाससेति ॥ पिष्टमयान्वामत्स्यान्जलपूर्णपात्रेस्थापयित्वाब्रह्मचारिणंपश्येत्युक्त्वाथदंपतीपृच्छतः ॥ ब्र
ह्मचारिन्किंपश्यसीतिसपृष्टः प्रतिब्रूयात्पुत्राँश्चपशूँश्चपश्यामीति ॥ अथैतान्मत्स्यानुदुंबरमूलेबकानांबलिमुपह
रति ॥ दीर्घायुत्वायवर्चसइति ॥ अत्रैवनिर्माल्यानिपरिभुक्तानिवासाँसिप्रतिसराँश्चविसृज्यौदुंबरशाखायांसँसृज्य
नापितकर्मकुर्वंतितस्मैपयोदनंदत्वाक्षौरनखकृंतनादिकंकृत्वाजलसमीपंगत्वा ॥ प्रतियुतोवरुणस्यपाशः प्रत्यस्तोवरुण

स्यपाशइत्यपोवगाह्योत्तीर्यान्योन्यमलंकृत्य रक्तानिवासांगुँसिपरिधायाहतानिवा।द्विराचम्यगृहमागत्यपादौप्रक्षाल्याच
म्यस्थालीपाकंकुर्यात् ॥ अथकर्ताप्राणानायम्यकरिष्यमाणस्थालीपाककर्मणोनिर्विघ्नतासिद्ध्यर्थंगणपतिपूजांकरिष्य
इतिसंकल्प्य तत्कृत्वापुनःप्राणानायम्यपंचमेहनिस्थालीपाकहोमंकर्तुंशांत्यर्थमित्यादिस्वस्तिपुंण्याहवाचनंकरिष्यइति
संकल्प्य स्थालीपाककर्मणःपुंण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाग्निःप्रीयतामितिविशेषः ॥ प्रोक्षणांतंकृत्वाचस्यप्राणानाय
म्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहपंचमेहन्याग्नेयस्थालीपाकंकरिष्यइतिसंकल्प्य स्थंडिलोल्लेखनादिकंकृत्वात
मेवौपासनाग्निंप्रतिष्ठाप्याग्नेयस्थालीपाकहोमः कर्माघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मअग्नीषोमावाज्यभागौपचनोनामाग्निरग्नि
र्देवताअग्निःस्विष्टकृत् ॥ आज्यस्यमांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्याप्रणीताभ्यःकृत्वातंडुलान्निर्वपति ॥
देवस्यत्वा ॥ हस्ताभ्यांअग्नयेजुष्टंनिर्वपामीतित्रिस्तूष्णींचतुर्थं ॥ देवस्यत्वा ॥ हस्ताभ्यांअग्नयेवोजुष्टंप्रोक्षामीतिसकृ
न्मंत्रेणद्विस्तूष्णींप्रोक्ष्यात्रिः प्रक्षाल्यस्थाल्यांतिरः पवित्रंनिधायापः पयोवानीयाग्नावधिश्रित्यातिरःपवित्रंतंडुलानोप्याधि
श्रयत्यथाज्यंनिरूप्यपर्यग्निकरणाद्यभिघारणांतंकुर्यात् ॥ अथस्रुवेणदर्व्यामुपस्तीर्यपूर्वार्धाच्चरोरवदायापरार्धादवद्यत्य
भिघारयतिप्रत्यनक्तिपुरस्तात्स्रुवाहुतिंहुत्वा ॥ ॐअग्निर्मूर्धादिवःककुत्पतिःपृथिव्याअयं॥अपांगुँरेतांगुँसिजिन्वतोंभुवो
यज्ञस्यरजसश्चनेतायत्रानियुद्भिःसचसेशिवाभिः॥दिविमूर्धानंदधिषेसुवर्षांजिव्हामग्नेचकृषेहव्यवाहगुँस्वाहा ॥अग्नयइदं
॥ अथस्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायव्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिसर्वंपूर्ववत् ॥ इतिस्थालीपाकहोमविधिः ॥ ७ ॥

अथसमारोपणं ॥ पालाशीमाश्वत्थीमौदुंबरींखादिरींवासमिधमादायपत्न्यान्वारब्धः ॥ ॐअयंतेयोनिर्ऋत्वियोयतोजा
तोअरोचथाः ॥ तंजानन्नग्नआरोहाथानोवर्धयारयिं ॥ इतिसमारोप्याथास्तमितआदित्येस्थंडिलोल्लेखनादिकंकृत्वालौ
किकाग्निंप्रतिष्ठाप्याजुह्वानउद्बुध्यस्वाग्नइति द्वाभ्यामारोपितसमिधमग्नावाधायसायमौपासनंहुत्वासमारोप्याथवधूवरा
वन्योन्यमलंकृत्यवाग्यतौशय्यांगच्छतः ॥ तत्रवरोवधूमभिमंत्रयते ॥ सुमंगलीरियंवधूरिमाँसमेतपश्यत ॥ सौभाग्यम
स्यैदत्वायाथास्त्वंविपरेतनेति ॥ अथैतस्यास्सर्वसुरभिपुष्पमालाःशिरसियुनक्ति ॥ सन्नाम्नस्सगुँहृदयानिवः ॥ स
न्नाम्नस्संतनुत्वचः ॥ संत्वाकामस्ययोक्त्रेण ॥ युंज्याम्यविमोचनायेति ॥ इतिपंचमेहनिप्रयोगः ॥ ॥ ५ ॥ ॥ अथ
गृहप्रवेशः ॥ तत्रादौकालनिर्णयःनिर्णयसिंधौ ॥ संग्रहे ॥ विवाहमारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतिथौषोडशवासरांतात् ॥
ऊर्ध्वंततोब्देयुजिपंचमाब्दादतःपरस्तान्नियमोयचास्ति ॥ १ ॥ नारदः ॥ समवर्षेसमेमासियत्रनारीगृहंव्रजेत् ॥ आयु
ष्यंहरतेभर्तुस्सानारीमरणंव्रजेत् ॥ संग्रहे ॥ विवाहादिचतुर्थेतंषोडशेदिनएववा ॥ युग्मास्वातिथयोवाह्निप्रवेशेमंगलप्रदाः
॥ ३ ॥ षष्ठष्टमेवादशमेदिनेवाविवाहमारभ्यवधूप्रवेशः ॥ पंचांगसंशुद्धदिनंविनापिविधेयमाहुर्मुनयःप्रशस्तं ॥ ४ ॥ मा
सदोषश्चादिवर्षेवर्षदोषोद्वितीयके ॥ गृहप्रवेशेवैवाहेनचतुर्नचषष्ठके ॥ ५ ॥ वधूप्रवेशःप्रथमेचवर्षेतृतीयवर्षेपिशुभप्रदः
स्यात् ॥ द्वितीयवर्षेप्यथवाचतुर्थेषष्ठप्रवेशोपिचभर्तृनाशः ॥ ६ ॥ नृपप्रवेशोपिनरात्रिकालेवधूप्रवेशोहिदिवानशस्तः ॥
दिवाचरात्रौचगृहप्रवेशंप्रवेशभेषुप्रवदंतिसंतः ॥ ७ ॥ युग्मवर्षनिषेधस्तुपंचमाब्दादर्वाग्वेदितव्यः ॥ अतऊर्ध्वंन्नदोषः ॥

तथाहि ॥ उद्वाहाच्चतुरष्टषट्दशादिनेश्रेष्ठंवधूवेशनंमासेष्वष्टमषट्चतुर्थदशकेश्रीसंपदायुःक्षयं॥वर्षेवृद्धिचतुष्टयंभयकरंपंचा
ब्दमुख्यंपरेवर्षास्सर्वमनोहराःशुभकरावध्वाःप्रवेशेशुभाः ॥ ८॥ मासेधिकेशून्यहरिप्रसुप्तेद्वितीयवर्षेप्रतिशुक्रमूढे ॥ नवो
ढजायन्नकरोतिमंदिरंविवाहएतन्मुनयोवदंति ॥ ९ ॥ लुल्लः॥ स्वभवनपुरप्रवेशेदेशानांविभ्रमेतथोद्वाहे ॥ नववध्वागृहगम
नेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति ॥ १० ॥ मांडव्यः ॥ नित्ययानेगृहेजीर्णेप्राशनांतेषुसप्तसु॥ वधूप्रवेशेमांगल्येनमौढ्यंगुरु
शुक्रयोः ॥ ११ ॥ कश्यपेषुवसिष्ठेषुभृग्वत्र्यंगिरगौतमाः ॥ भरद्वाजेषुवत्सेषुप्रतिशुक्रोनविद्यते ॥ १२ ॥ बादरायणः ॥
तस्यकालमाह ॥ नीहारांशुघनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशक्राहस्करवायुविष्णुवरुणत्वष्ट्रप्रशस्तातिथौ ॥ कुंभाजा
लिगतेरवौशुभकरेप्राप्तोदयेभार्गवेजीवज्ञोशनसांदिनेनववधूवेश्मप्रवेशःशुभः ॥ १३ ॥ नीहारांशुघनःमृगशिरः ॥ व्यव
हारतत्वे॥पौष्णात्कभाच्चश्रवणाच्चयुग्मेहस्तत्रयेमूलमघोत्तरासु॥पुष्येचमैत्रेचवधूप्रवेशोरिक्तेतरेव्यर्किकुजेचशस्तः॥१४॥
पौष्णाद्युग्मेरेवत्यश्विन्यौ ॥ काद्युग्मेरोहिणीमृगशिरसी ॥ अनेनभरणीकृत्तिकार्द्राश्लेषपूर्वाफल्गुनीविशाखपूर्वाषाढप्रौष्ठ
पदाइत्यष्टौवर्ज्याः ॥ अन्याःशुभाः ॥ प्रयोगदर्पणे ॥ वधूप्रवेशःप्रथमेतृतीयेशुभप्रदःपंचमकेथवाह्नि ॥ द्वितीयकेवापिचतु
र्थकेवाषष्ठेवियोगामयदुःखदःस्यात् ॥ १५ ॥ शुभांशेशुभवारेषुशुभदृष्टेस्थिरांशके ॥ दिवाप्रवेशस्संपत्त्यैनिशिवाशोभ
नोभवेत् ॥ अत्रवर्ज्यमासानाहबृहस्पतिः ॥ कुलीरकन्याकुंभेषुदिनेशेनविशेद्गृहं ॥ ग्रामंवानगरंवापिपत्तनंवानराधिपः॥
इति ॥ ज्योतिःप्रकाशे ॥ वामेशुक्रेनवोढायास्सुखंहानिःस्वदक्षिणे ॥ धनंधान्यंचपृष्ठस्थेसर्वनाशःपुरस्थितइति ॥ ग्रा

मांतरप्रवेशेशुक्रविषयेविशेषोवक्ष्यते ॥ पृष्ठस्थंदक्षिणस्थंवाभृगुंकृत्वाविशेत्सदा ॥ पुरतोवामतोवापिप्रतिशुक्रन्नचाविशेत्
॥ १८ ॥ इतिनिर्णयः ॥ अथप्रयोगः ॥ अथस्थालीपाकहोमानंतरंशुभेदिनेवधूप्रवेशंकुर्यात् ॥ यथा ॥ पत्न्यान्वारब्धऔ
पासनाग्निंसमारोप्यहस्तेगृहीत्वाबंधुजनैस्सहमंगलघोषपुरस्सरंस्वगृहंगत्वादेहल्याबहिरुपविश्याचम्यप्राणानायम्यदे
शकालौसंकीर्त्यममानयानवोढयावध्वासहसर्वसौभाग्यप्राप्त्यर्थंसमस्तमांगल्यप्राप्त्यर्थंगृहप्रवेशंकरिष्ये ॥ तदंगत्वेनग
णपतिक्षेत्रपालवास्तोष्पतिपूजांकरिष्यइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्यक्षेत्रस्यपतिनावयमितिक्षेत्रपालंवास्तोष्पतेवास्तो
ष्पतइतिद्वाभ्यांवास्तोष्पतिंचदेहल्यांसंपूज्य भद्रान्यहानितिगृहंप्रविश्यअथैनांकल्याणीवाचंवाचयतिप्रजावतीपशुमती
ति ॥ एनामनडुहिचर्मण्युपवेशयति ॥ इहगावःप्रजायध्वमित्युपविश्यगणपतिस्मरणपूर्वकंलक्ष्मींग्रहदेवतांचसंपू
ज्यगृहप्रवेशांगपुण्याहंकुर्यात् ॥ आचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहगृहप्रवेशांगभूतंस्वस्ति
पुण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य गणपतिंसंपूज्यास्यगृहप्रवेशकर्मणःपुण्याहंस्वस्त्यृद्धिमितिवाचयित्वाप्रजापतिःप्रीय
तामितिविशेषः॥ब्राह्मणान्संपूज्याशिषोवाचयेत्॥ इतिगृहप्रवेशप्रयोगः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथवैश्वदेवारंभः ॥ यदिद
शदिनादर्वाग्गृहप्रवेशस्तदागृहप्रवेशानंतरंवैश्वदेवारंभः ॥ दशदिनात्परतश्चेच्छ्वशुरगृहएववैश्वदेवंकृत्वापुनःकालांतरे
गृहप्रवेशंकुर्यात् ॥ अत्रसूत्रं ॥ पंचमेहनिस्थालीपाकहोमानंतरंश्वोभूतेवैश्वदेवेनप्रातिपद्यतइति ॥ प्रयोगरत्ने ॥
अथदशमेहनिजुहुयाद्विश्वेदेवाइतिद्वाभ्यामिति ॥ कारिकायां ॥ दशमेहनिसंप्राप्तेवैश्वदेवंतुनैत्यकं ॥ आरभेततथाश्रा

द्धंमत्स्यस्यानंतरेन्हिवा ॥ षष्ठेन्हिवैश्वदेवंचेत्कृष्णपक्षेपितृक्रियेति ॥ कृष्णपक्षेपितृक्रियेत्यनेनमासिश्राद्धंकर्तव्यमितिवि
वक्षितं ॥ गृह्यसूत्रेपि ॥ श्वोभूतेवैश्वदेवेनप्रतिपद्यतेमासिश्राद्धेनचापरपक्षइति ॥ विवाहात्षष्ठेष्टमेदशमेन्हिवावैश्वदेवारं
भः ॥ अस्यविवाहशेषत्वान्नांदीश्राद्धंकृताकृतं ॥ अथषष्ठेहनिप्रातरौपासनांतंनित्यकर्मकृत्वासपत्नीकःकर्तापवनादिकंकृ
त्वागणपतिंसंपूज्यवैश्वदेवारंभकर्तुंपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्य वैश्वदेवारंभकर्मणःपुंण्याहंस्वस्तिऋद्धिमितिवाच
यित्वाविश्वेदेवाःप्रीयंतामितिविशेषः ॥ अथस्थंडिलोल्लेखनादिलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्याजुव्हानउद्बुध्यस्वाग्नइत्यारोपित
समिधमग्नावाधायप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यानयानवोढयावध्वासहवैश्वदेवारंभहोमंकरिष्ये ॥ वैश्वदेवारंभहोमःक
र्मआघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरिध्मअग्नीषोमावाज्यभागौआवसक्थ्योनामाग्निर्विश्वेदेवादेवताचरुर्हविरग्निःस्विष्टकृदाज्यस्य
मांत्रवर्णिक्योदेवताइत्यादिसंकल्प्यान्वाधानाद्याप्रणीताभ्यःकृत्वाविश्वेभ्योदेवेभ्योजुष्टंनिर्वपामीतिचरुंनिरूप्यप्रोक्ष्याग्नि
मुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐविश्वेदेवाऋतावृधऋतुभिर्हवनश्रुतः॥ जुषंतांयुज्यंपयो विश्वेदेवाःशृणुतेमगुँहवंमेयेअंतरि
क्षेयउपद्यविष्ठ ॥ येअग्निजिव्हाउतवायजत्राआसद्यास्मिन्बर्हिषिमादयध्वगुँस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं ॥ १ ॥ अ
थास्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायदेवकृतस्यैनसइत्यादिभिरष्टौसमिधआदधातीतिधर्मप्रश्नउक्तं ॥ यथा ॥ देवकृतस्यै
नसोवयजनमासिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ १ ॥ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमासिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ २ ॥ पितृकृतस्यै
नसोवयजनमासिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ३ ॥ आत्मकृतस्यैनसोवयजनमासिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ४ ॥ अन्यकृतस्यै

नसोवयजनमसिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ५ ॥ अस्मत्कृतस्यैनसोवयजनमसिस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ६ ॥ यद्दिवाचनक्तंचै नश्चकृमतस्यावयजनमसि स्वाहा ॥ ७ ॥ यत्स्वपंतश्चजाग्रतश्चैनश्चकृमतस्यावयजनमसिस्वाहा ॥ ८ ॥ सर्वत्राग्नय इदं ॥ ९ ॥ इत्यष्टसमिधोहुत्वा चरुशेषंपात्रांतरआनीयप्रभूतमाज्यमानीयहस्तेनैवजुहोति ॥ अग्नयेस्वाहा ॥ अग्न यइदं ॥ १ ॥ सोमायस्वाहा ॥ सोमायेदं ॥ २ ॥ ध्रुवायस्वाहा ॥ ध्रुवायेदं ॥ ३ ॥ ध्रुवायभूमायस्वाहा ॥ ध्रुवा यभूमायेदं ॥ ४ ॥ ध्रुवक्षितयेस्वाहा ॥ ॥ ध्रुवक्षितयइदं ॥ ५ ॥ अच्युतक्षितयेस्वाहा ॥ अच्युतक्षितयइदं ॥ ६ ॥ ईशानायस्वाहा ॥ इशानायेदं ॥ ७ ॥ जयंतायस्वाहा ॥ जयंतायेदं ॥ ८ ॥ धर्मायस्वाहा ॥ धर्मायेदं ॥ ९ ॥ धर्मरुच येस्वाहा ॥ धर्मरुचयइदं ॥ १० ॥ धान्वंतरायस्वाहा ॥ धान्वंतरायेदं ॥ ११ ॥ विद्यायैस्वाहा ॥ विद्यायाइदं ॥ १२ ॥ अंबिकायैस्वाहा ॥ अंबिकायाइदं ॥ १३ ॥ हरयेस्वाहा ॥ हरयइदं ॥ १४ ॥ गणेभ्यःस्वाहा ॥ गणेभ्यइदं ॥ १५ ॥ गणपतिभ्यःस्वाहा ॥ गणपतिभ्यइदं ॥ १६ ॥ वर्षेभ्यःस्वाहा ॥ वर्षेभ्यइदं ॥ १७ ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यइदं ॥ १८ ॥ साध्येभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥ साध्येभ्योदेवेभ्यइदं ॥ १९ ॥ सर्वेभ्योदेवेभ्यःस्वाहा ॥ सर्वेभ्योदे वेभ्यइदं ॥ २० ॥ सर्वाभ्योदेवताभ्यःस्वाहा ॥ सर्वाभ्योदेवताभ्यइदं ॥ २१ ॥ ॐभूःस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ ॐभुवःस्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ओँसुवःस्वाहा ॥ सूर्यायेदं ॥ ॐभूर्भुवःसुवःस्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ २५ ॥ इतिपंचविंशत्याहुतिर्हुत्वा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा ॥ अग्नयेस्विष्टकृतइदं ॥ इतीशान्यभागेहुत्वाबलिहरणंकुर्यात् ॥ अथाग्निःपश्चाद्भूमौचतुरस्रमंडलं

कृत्वातत्तत्स्थानेषुपत्न्यागंधपुष्पाक्षतैः परिसमूह्यपर्युक्ष्याभ्यर्चितेषुस्वयंपुरस्तादुपरिष्टाच्चोभयतःपरिषेकंकृत्वावक्ष्यमाण
प्रकारेणबलिहरणंकुर्यात् ॥ तत्रादौचतुर्दिक्षुमध्येचपंचबलयः ॥ ॐधर्मायस्वाहा ॥ अधर्मायस्वाहा ॥ कद्रुवेनागमात्रेस्वा
हा ॥ सर्पेभ्यःस्वाहा ॥ब्रह्मणेस्वाहा॥५॥इतिपंच अथेशानमारभ्यप्रदक्षिणाकारेणएकविंशतिबलयः ॥ अचलायैदेव्यैस्वा
हा॥ वास्तुपाल्यैसगणायैस्वाहा॥ अद्भ्यःस्वाहा ॥ वरुणायस्वाहा ॥ प्रजापतयेस्वाहा ॥ परमेष्ठिनेस्वाहा ॥ ऋषभायस्वा
हा ॥ रुद्रायस्वाहा ॥ रुद्राण्यैस्वाहा ॥ ओषधिवनस्पतिभ्यःस्वाहा ॥ रक्षोदेवजनेभ्यःस्वाहा॥ कामायस्वाहा ॥ भगायस्वा
हा ॥ श्रियैस्वाहा ॥ विष्णवेस्वाहा ॥ ग्रहायस्वाहा ॥ ग्रहराजायस्वाहा ॥ धनधनभ्यागुँस्वाहा॥१८॥ वैश्रवणायस्वाहा॥
श्रियैस्वाहा ॥ पुष्ट्यैस्वाहा ॥२५॥ पुनरपीशानादिपूर्ववत्पंचदश ॥ उलूखलमुसलाभ्यागुँस्वाहा ॥ दृषदुपलाभ्यागुँस्वा
हा ॥ समूहन्यैदेव्यैस्वाहा ॥ गृह्याभ्यःस्वाहा ॥ अवसानेभ्यःस्वाहा ॥ अवसानुपतिभ्यःस्वाहा ॥ ६ ॥ सर्पदेवजनेभ्यः
स्वाहा ॥सर्वभूतेभ्यःस्वाहा ॥ अंतरिक्षायस्वाहा ॥ अवांतरिक्षायस्वाहा ॥१०॥ धात्रेस्वाहा ॥ विधात्रेस्वाहा ॥ भूत्यै
स्वाहा ॥ प्रभूत्यैस्वाहा ॥ यदेजतिजगतियच्चचेष्टतिनाम्नोभागोयन्नाम्नेस्वाहा ॥ १५ ॥ अथमंडलमध्येप्रागपवर्गाश्चतु
स्त्रिंशद्बलयः॥जेष्ठाभ्यागुँस्वाहा ॥१॥ करस्कराभ्यागुँस्वाहा॥ श्रियैस्वाहा ॥ विष्णवेस्वाहा ॥ रुद्रायस्वाहा ॥ वसुभ्यःस्वा
हा ॥ पशुपतयेस्वाहा ॥ वास्तोष्पतयेस्वाहा ॥ पृथिव्यैस्वाहा ॥ अंतरिक्षायस्वाहा ॥ दिवेस्वाहा ॥ सूर्यायस्वाहा॥
चंद्रमसेस्वाहा ॥ नक्षत्रेभ्यःस्वाहा ॥ अद्भ्यः ॥१५॥ ओषधीभ्यः॥ वनस्पतिभ्यः॥ चराचरेभ्यः ॥ परिप्लवेभ्यः ॥ सरीसृ

पेभ्यः ॥ देवेभ्यः॥कालेभ्यः॥ लोकेभ्यः ॥वेदेभ्यः॥देवेभ्यः ॥ऋषिभ्यः ॥२६॥ वसुभ्यः ॥ रुद्रेभ्यः ॥ आदित्येभ्यः ॥ इंद्रा
य ॥ ३० ॥ बृहस्पतये ॥ प्रजापतये ॥ ब्रह्मणे ॥ आयतनवतेस्वाहा ॥३४॥ अथदक्षिणभागेदर्भेषुप्राचीनावीतीपितृभ्यः
स्वधानमःस्वाहा ॥ पितामहेभ्यःस्वधा ॥ प्रपितामहेभ्यःस्वधा ॥मातृभ्यःस्वधानमः॥पितामहीभ्यःस्वधानमः॥प्रपिताम
हीभ्यःस्वधा ॥ मातामहेभ्यः स्वधा ॥ मातुः पितामहेभ्यःस्वधा ॥ मातुःप्रपितामहेभ्यःस्वधा ॥ मातामहीभ्यःस्वधा ॥ मा
तुःपितामहीभ्यःस्वधा ॥ मातुःप्रपितामहीभ्यः स्वधानमःस्वाहा ॥ अथापउपस्पृश्ययज्ञोपवीती॥उदग्दिशि ॥ नमोरु
द्रायभगवतेस्वाहा ॥ अथदिक्षु ॥ प्राच्यैदिशेस्वाहा ॥दक्षिणायैदिशेस्वाहा ॥ प्रतीच्यैदिशेस्वाहा ॥ उदीच्यैदिशेस्वाहा॥
उर्ध्वायैदिशेस्वाहा॥अवरायैदिशेस्वाहा ॥ आग्नेयादिविदिक्षु ॥ अग्नयेस्वाहा ॥ निर्ऋतयेस्वाहा ॥ वायवेस्वाहा ॥ ईशाना
यस्वाहा ॥ उदग्दिशि ॥ येभूताः प्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिच्छंतोवितुदस्यप्रेष्याः ॥ तेभ्योबलिंपुष्टिकामोहरामिमयिपु
ष्टिंपुष्टिपतिर्ददातुस्वाहा ॥ इतिदिवा ॥ नक्तंबलिमिच्छंतइतिनक्तं ॥ नमोरुद्रायभूमायस्वाहा ॥ इति ॥ अथप्रक्षा
लितपाणिपादअपआचम्याग्नेःपश्चाद्दर्भेषूपविश्यदर्भान्धारयमाणःप्राणानायम्यगायत्रींदशवारंजपित्वावेदादीन्जपित्वा॥
अग्निर्मूर्धादिवः ÷ जिन्वति ॥ यद्देवादेवहेडनमितिसानुषंगंकूष्मांडीयन्नमोब्रह्मणइतित्रिरनूच्यापउपस्पृश्य ॥ देवयज्ञे
नयक्ष्यइतिसंकल्प्य ॥ विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमृतात्सत्यमुपैमिशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्य ॥ परिस
मूह्यादितेतुमन्यस्वेत्यादिभिः परिषिच्य ॥ देवेभ्यःस्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ इतिसमिधंहुत्वा ॥ आदितेन्वमगुँस्थाइति

पुनःपारिषिच्य ॥ वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमृतात्सत्यमु ा ॥ शिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभते ॥ अथप्राचीना
वीती ॥ पितृयज्ञेनयक्ष्ये ॥ विद्युदसि ॥ अदितेनुमन्यस्वेत्यग्नेर्दक्षिणतोपसव्यंपरिसमूह्यपर्युक्ष्यदर्भेषुपितृभ्यः स्वधा
स्तु ॥ इतिपिंडमापोवादत्वाअदितेन्वमगुँस्थाइत्यपसव्यंपरिषिच्ययज्ञोपवीती ॥ भूतयज्ञेनयक्ष्ये ॥ विद्युदसीत्युक्त्वाग्ने
रुत्तरतः॥ उत्तराग्रान्दर्भान्संगुँस्तीर्यपूर्ववत्परिषिच्यभूतेभ्योनमइत्यन्नंफलंपुष्पंवादत्वापुनः परिषिच्यवृष्टिरसीत्यपस्पृष्ट्वा
इतिभूतयज्ञः ॥ मनुष्ययज्ञेनयक्ष्ये ॥ विद्युदसि ॥ मनुष्येभ्योहंता ॥ इत्यतिथयेअन्नंदत्वाअभावेभूमौवादद्यात् ॥
वृष्टिरसि ॥ एषमनुष्ययज्ञः ॥ ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्ये ॥ पूर्ववत् ॥ ततइष्टेभ्यःस्वाहेत्यादिभिरष्टभिर्हुत्वास्विष्टकृत्प्रभृतिवरदा
नांतंकृत्वाअनेनवैश्वदेवबलिहरणकर्मणाश्रीपरमेश्वरःप्रीयतां ॥ दशममहस्संज्ञकश्राद्धंकृताकृतं ॥ श्राद्धंकुर्वीतवानवेति
कुमारस्वामिकारिकावचनात् ॥ ततोवरःसपत्नीकःवस्त्राभरणादिभिरलंकृत्यबाह्यदेवतायतनानिगत्वादेवताःसंपूज्यगृहं
गत्वावृद्धान्नमस्कृत्यप्रतोदामिषुंचब्राह्मणेभ्योदत्वानमस्कुर्यात् ॥ इतिवैश्वदेवारंभबलिहरणविधिः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथ
कुलदेवताउत्थापनं ॥ कन्याविवाहेचतुर्थीहोमानंतरंयथावकाशंउपनयनेसुश्रवसःपूजानंतरंयथावकाशंदेवकोत्थापनंकु
र्यात् ॥ तत्रकालः ॥ समेचदिवसेकार्यंदेवकोत्थापनंबुधः ॥ षष्ठंचदिवसंनेष्टमुक्त्वापंचमसप्तमाविति ॥ अस्यार्थः ॥ समे
षष्ठंदिनंनेष्टंअन्यानिश्रेष्ठानि ॥ विषमेपंचमसप्तमौश्रेष्ठौ ॥ अन्येवर्ज्याः ॥ देवप्रतिष्ठादिनादारभ्येत्यर्थः ॥ इत्युक्तशुभ
दिनेवरः सपत्नीकोमंडपमध्यउपविश्यासनप्राणायामौकृत्वाममविवाहांगत्वेनस्थापितदेवकोत्थापनंमंडपोद्वासनंचकरि

ष्यइतिसंकल्प्यतदंगत्वेनपुंण्याहंवाचयित्वाकुलदेवतान्त्संपूज्यनमस्कारांतंकृत्वा ॥ उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेदेवयंतस्त्वेमहे ॥ उपप्रयंतुमरुतःसुदानवः ॥ इंद्रप्राशूर्भवासचा ॥ इत्युद्वास्यब्राह्मणान्त्संपूज्यनमस्कृत्याशीर्गृण्हीयात् ॥ इतिकुलदेवतोद्वासनं ॥ अथयदिविवाहहोमानंतरमौपासनारंभात्प्रागग्निरुद्वातश्चेत्पुनर्विवाहहोमएवाग्निसिद्ध्यर्थंकार्यः ॥ अथविवाहव्रतमध्येग्नावुद्वाते ॥ अपहताअसुरारक्षांसिपिशाचायेक्षियंतिपृथिवीमनु ॥ अन्यत्रैतोगच्छंतुयत्रैषांगतंमनः ॥ इतितत्सर्वंभस्मप्रोक्ष्यायंतेयोनिर्ऋत्वियइतितद्भस्मसमारोप्यलौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यपरिस्तीर्याजुव्हानउद्बुध्यस्वाग्नइतिद्वाभ्यांसमारोपितसामिधमग्नावाधायप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममविवाहव्रतमध्येग्न्युद्वातप्रायश्चित्तहोमंकरिष्ये ॥ प्रायश्चित्तहोमःकर्माग्निहोत्रिकंतंत्रंचित्तिर्नामाग्निः अग्न्यादयोदेवताआज्यंहविरित्याद्याज्यसंस्कारांतंकृत्वाथस्रुवाहुतीर्जुहोति ॥ ॐअयाश्चाग्नेः ॥ अग्नयेअयसइदं ॥ ॐअग्निर्होता ॥ अश्विनाध्वर्यू ॥ त्वष्टाग्नीत् ॥ मित्रउपवक्ता ॥ सोमस्सोमस्यपुरोगाः ॥ शुक्रःशुक्रस्यपुरोगाः ॥ श्रातास्तइंद्रसोमाः ॥ वातापेर्हवनःश्रुतःस्वाहा ॥ इंद्रायेदं ॥ ॐब्राह्मणएकहोता ॥ सयज्ञः ॥ समेददातुप्रजांपशून्पुष्टिंयशः ॥ यज्ञश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ ब्रम्हणइदं ॥ अग्निर्द्विहोता ॥ सभर्ता ॥ समे०॥०भर्ताचमेभूयात्स्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ २ ॥ पृथिवीत्रिहोता ॥ सप्रतिष्ठा ॥ समे०॥० प्रतिष्ठाचमेभूयात्स्वाहा ॥ पृथिव्याइदं ॥ ३ ॥ अंतरिक्षंचतुर्होता ॥ सविष्ठा ॥ समे०॥० विष्ठाश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ अंतरिक्षायेदं ॥४॥ वायुःपंचहोता ॥ सप्राणः ॥ समे०॥० प्राणश्चमेभूयात्स्वाहा ॥ वायवइदं ॥ ५ ॥ चंद्रमाःषड्होता ॥ सऋतून्कल्पया

ति ॥ समे ॰॥॰ऋतवश्चमेकल्पंतागुँस्वाहा ॥ चंद्रमसइदं ॥ ६ ॥ अन्नगुँसप्तहोता ॥ सप्राणस्यप्राणः ॥ संमे ॰॥॰प्राणस्यच
मेप्राणोभूयात्स्वाहा ॥ अन्नायेदं ॥ ७ ॥ द्यौरष्टहोता ॥ सोनाधृष्यः ॥ समे ॰॥॰अनाधृष्यश्चभूयासगुँस्वाहा ॥ दिवइ
दं ॥ ८ ॥ आदित्योनवहोता ॥ सतेजस्वी ॥ समे॰॥॰तेजस्वीचभूयासगुँस्वाहा ॥ आदित्यायेदं ॥ ९ ॥ प्रजापतिर्दशहोता ॥
सइदगुँसर्वं॥समे॰॥॰सर्वंचमेभूयात्स्वाहा ॥ प्रजापतयइदं ॥ १० ॥मिंदाहुतीर्महाव्याहृतीर्व्याहृतीश्चहुत्वाहोमशेषंसमाप्य॥
पूर्ववदौपासनंकुर्यात् ॥इत्यग्न्युद्वातप्रायश्चित्तं ॥अथकन्यासमर्पणं॥ वधूवरयोःपित्रादयःसर्वेसभामध्यउपविश्यवधूवरौप्रा
ङ्मुखावुपवेश्यवक्ष्यमाणकथापूर्वकंकन्यांवरपित्रादिहस्तेदद्यात्॥इतिशिष्टाचारः॥यथा॥देवासुरगणैःपूर्वंमथितःक्षीरसाग
रः ॥ वेत्रंचवासुकिंकृत्वामंथानंमंदरंगिरिं ॥ मथितेचतदासिंधावुत्पन्नारत्नजातयः ॥ पूर्वंहालाहलंजातंशिवेनांगीकृतंत
दुइत्यादि ॥ अस्यार्थः ॥ पूर्वंदेवासुराश्चसंभूयवयममृतंसंपादयामइतिनिश्चित्यतदर्थंक्षीरसागरमथनंकुर्मइत्यालोच्यमं
दरपर्वतंमंथानंकृत्वावासुकिंरज्जुंकृत्वाएकत्रदेवाअन्यत्रराक्षसाःस्थित्वातैःसमुद्रेमथ्यमानेतत्रपूर्वंकालकूटविषमुत्पन्नं ॥
तत्तुशिवेनभक्षणंकृतं ॥ ततउच्चैःश्रवानामाश्वउत्पन्नः ॥ सतुदेवेंद्रेणगृहीतः ॥ अथकल्पद्रुमादयउत्पन्नाःततोनानाविधा
निरत्नान्युत्पन्नानि ॥ तत्सर्वंदेवायथायोग्यंगृहीतवंतः ॥ ततोअमृतकलशंगृहीत्वाधन्वंतरिर्जातः ॥ तत्तुअमृतंनारायणो
मोहिनीरूपेणराक्षसान्वंचयित्वादेवानपाययत् ॥ ततोलक्ष्मीर्जाता ॥ राक्षसास्तांदृष्ट्वाइयमस्माकंभवेदितिसंतुष्टाअभ
वन् ॥ देवाश्चतदानीमेवंसमयंकृतवंतः ॥ स्वयंवरंकारयित्वायंवरयेत्तस्यभार्याभविष्यतीत्येवंनिश्चित्यसभांकारयित्वापु

ष्पमालांतस्याहस्तेदत्वालक्ष्मींपुरतःकृत्वाधन्वंतरिरनुगच्छन् ॥ निंदास्तुतिरूपेणतत्रस्थितदैवतानांगुणावगुणान्वर्णय
न्वक्ष्यमाणप्रकारेणलक्ष्मीमुवाच ॥ किमुवाचेत्याकांक्षायामाह ॥ एषब्रह्मातिवृद्धस्त्रिदशपतिरसौगर्वितःक्षीयतेऽब्जोदि
ग्वासानीलकंठस्तपतिदिनकरश्चंचलोमातरिश्वा ॥ इत्थंसंचिंत्यलक्ष्म्याभ्रमरकलकलारावगीतप्रफुल्लामालादत्तामुरारेः
सुरतरुकुसुमालंकृतापातुयुष्मान् ॥ अब्जःशशांकः ॥ उत्तुंगस्तनमंडलोपरिलसत्प्रालंबमुक्तामणेरंतर्बिंबितमिंद्रनीलनिकर
च्छायानुकारद्युति ॥ लज्जाव्याजमुपेत्यनम्रवदनास्पष्टंमुरारेर्वपुःपश्यंतीमुदतांमुदेस्तुभवतांलक्ष्मीर्विवाहोत्सवे ॥ २ ॥
कुलंचशीलंचवपुर्वयश्चवित्तंचविद्यांचसनाथतांच ॥ एतान्गुणान्सप्तपरीक्ष्यदेयाकन्याबुधैःशेषमचिंतनीयं ॥३॥ कन्याव
रयतेरूपंमातावित्तंपिताश्रुतं ॥ बांधवाःकुलमिच्छंतिमिष्टान्नमितरेजनाः ॥ ४ ॥ कार्येषुमंत्रीकरणेषुदासीभुक्तौतुमाता
शयनेषुवेश्या ॥ धर्मेषुधर्मीक्षमयाधरित्रीशट्कर्मयुक्ताकुलमुद्धरित्री ॥५॥ अनयासहधर्मचर्ययापुरुषार्थत्रयसाधनार्हा ॥
मुदमाप्नुहिशाश्वतीःसमाभजधर्मंत्वमनन्यमानसः ॥ ६ ॥ वसनाभरणान्नदानपानैर्भरणीयानुदिनंसुरक्षणीया ॥ मृदुभि
र्वचनैःसुभाषणीयागृहकृत्येष्वखिलेषुयोजनीया ॥ ७ ॥ ममत्र्यबलाक्रियास्वदक्षावचनेकर्मणिकौशलंनयस्याः ॥ तादियं
भवतासुरक्षणीयानखरेणापिमुदाचलालसेन ॥ ८ ॥ याकृष्णभांडेसिततंडुलानांपक्तेत्यशक्ताकिमुतान्यकृत्ये ॥ तथाप्य
नल्पंक्षमयात्वयेयमंगीकृतातुप्रतिपालनीया ॥ ९ ॥ अष्टवर्षात्वियंकन्यापुत्रवत्पालितामया ॥ इदानींतवपुत्रायदत्ता
स्नेहेनपाल्यतां ॥ १० ॥ अथपुनर्विवाहः ॥ यद्यकालेकृतेविवाहेपंचांगशुद्ध्यादिरहितदोषयुक्तेवाज्योतिःशास्त्रोक्तशुभकाले

पुनर्विवाहःकार्यः ॥ तत्रनृसिंहः ॥ श्रीधरीये ॥ पुनर्विवाहंवक्ष्यामिदंपत्योःशुभवृद्धिदं ॥ लग्नेंदुलग्नयोर्दोषेग्रहतारा
दिसंभवे ॥ अन्येष्वशुभकालेषुदुष्टयोगादिसंभवे ॥ विवाहेच्चापिदंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्यदोषस्यशांत्यर्थंपु
नर्वैवाहइष्यतइति ॥ विवाहस्यावश्यकर्तव्यकालेसुमुहूर्तालाभेयथासंभवमुहूर्तेविवाहंकृत्वा ॥ पुनःसुमुहूर्तेतयोर्विवा
हःकर्तव्यः ॥ अथवाविवाहानंतरंबहुधाहानिदृश्यतेतत्रापिसुमुहूर्तेपुनर्विवाहंकुर्यात् ॥ तत्रप्रयोगः ॥ विवाहोक्तशुभदि
नेआत्मनोनुकूलेसुमुहूर्तेपुनर्विवाहंकरिष्यन्पूर्वेद्युःपुनर्विवाहांगत्वेननांदीश्राद्धंकृत्वाश्वोभूतेमंगलस्नानंकृत्वा स्नानपवना
दिकंचकृत्वागणपतिंसंपूज्यपुंण्याहंवाचयित्वाप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्य ममसर्वानिष्टनिरसनार्थंसर्वाभीष्टसिद्ध्यर्थं
पुनर्विवाहहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ मधुपर्कवर्ज्यं ॥ सुमुहूर्तेनिरीक्षांकृत्वाअभ्रातृघ्नीमितिवधूंसमीक्ष्याघोरचक्षुरिति
तयेक्ष्यमाणोजपित्वाइदमहंयालवयीतिभ्रूमुखेदर्भेणसंमृज्यस्थंडिलोल्लेखनाद्यावरदानांतंविवाहहोमंकुर्यात् ॥ नान्यद्व्रतच
र्यादिकमस्ति ॥ इतिपुनर्विवाहप्रयोगः॥ अथाग्निद्वयसंसर्गविधिरुच्यते ॥ यदिकेनापिनिमित्तेनसत्यामाद्यायामन्यापरि
णीतातत्रविवाहकर्मणिसमस्तेनिर्वृत्तेएकादशेद्वादशेवादिवसेअग्निद्वयसंसर्गंकुर्यात् ॥ तत्रकारिका ॥ कृतेतत्रविवाहेतु
श्राद्धांतंतुपरेहनि ॥ अग्निंसामिध्यसंस्तीर्यसंस्कृत्याज्यंचतत्स्रुचा ॥ इत्यादि ॥ द्वितीयमौपासनाग्निंस्थंडिलेनिधायप्राणा
नायम्याग्निद्वयसंसर्गांगत्वेनचतुर्गृहीतहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्य ॥ चतुर्गृहीतहोमःकर्मआपूर्विकंतंत्रंऋषींद्रब्रह्मणोदेवता
आज्यंहविःसद्योयक्ष्ये ॥ तदंगमन्वाधानंकृत्वाप्रोक्षणीमाज्यस्थालींस्रुक्स्रुवौचसादयित्वाज्यंसंस्कृत्यानयानवोढयावध—

न्वारब्धःस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वा ॥ ओन्नमस्तेऋषयेगद ॥ अव्यथायैत्वास्वधायैत्वां ॥ मानइंद्राभितस्तदष्टारिष्टासः ॥
एवाब्रह्मन्तवेदस्तुस्वाहा ॥ ऋषयइंद्रायब्रह्मणइदं ॥ इतिहुत्वातमग्निमयंतेयोनिर्ऋत्वियइतिसमिधिसमारोप्यपुनस्थंडि
लोल्लेखनादिकंकृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यपूर्वौपासनाग्निंसमारोपणसमिधमाजुव्हानउद्बुध्यस्वेतिलौकिकाग्निंनिधाय प्रज्वाल्याथ
द्वितीयाग्निसमारोपणसमिधमाजुव्हानउद्बुध्यस्वाग्नइति तत्रनिधायासनप्राणायामौकृत्वा देशकालौसंकीर्त्य गृह्याग्निसा
ध्यानांकर्मणांतत्रानुष्ठानफलसिद्ध्यर्थमौपासनाग्निद्वयसंसर्गहोमंकरिष्ये ॥अग्निसंसर्गहोमःकर्माघारवत्तंत्रंपंचदशदारुरि
ध्मअग्नीषोमावाज्यभागौबलवर्धनोनामाग्निः पुरीष्याग्निर्देवताचरुर्हविरित्यादिसंकल्प्यान्वाधायस्रुक्स्रुवसम्मार्जनंकृत्वा
ज्यंसंस्कृत्यस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वापत्नीभ्यामन्वारब्धः ॥ योब्रह्माब्रह्मणइत्यष्टौमंत्रानुच्चार्यसर्वांतेसकृद्धुत्वा ॥ ब्रह्मणे
प्राणेश्वरायकृत्तिवाससेपिनाकिन ईशानायदेवायघर्म्मऋषयईशानाययमायपुरुरूपायजयंतायाकांयाश्रियैलक्ष्म्यादौप
लायाअंबिकायाइंद्रसेनायैदाक्षायणीभ्योदिव्येभ्योगणेभ्योभुवनस्यगोप्तृभ्यईशानायवसुभ्योरुद्रेभ्यआदित्येभ्योमरुद्भ्य
स्साध्येभ्योरुद्रेभ्योभृगुभ्यःसर्पेभ्योंगिरोभ्यःसाध्येभ्यइदं ॥ इतिहुत्वापुनःपात्रासादनचरुनिर्वापणाद्याज्यसंस्काराद्यग्नि
मुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐसमितगुँसंकल्पेथागुँसंप्रियौरोचिष्णुसुमनस्यमानौइषमूर्जमभिसंवसानौसंवाम्मनागुँ
सिसंव्रतासमुचित्तान्याकरोमग्नेपुरीष्याधिपाभवात्वन्नः ॥ इषमूर्जंयजमानायधेहिस्वाहा ॥ अग्नयेपुरीष्यायेदं ॥ अथ
स्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायस्रुवेणाज्यमादायजुहोति ॥ ॐपुरीष्यस्त्वमग्नेरयिमान्पुष्टिमागुँअसि ॥ शिवाःकृत्वा

दिशःसर्वास्स्वांयोनिमिहासदःस्वाहा ॥ पुरीष्यायाग्नयइदं ॥ १ ॥ ॐभवतन्नस्समनसौसमोकसावरेचसौ ॥ माय
ज्ञगुँहिगुँसिष्टंमायज्ञपतिंजातवेदसौशिवौभवतमद्यनःस्वाहा ॥ जातवेदाभ्यांशिवाभ्यामिदं ॥ २ ॥ ॐमातेवपुत्रंपृथि
वीपुरीष्यमाग्निगुँस्वेयोनावभारुखा ॥ तांविश्वैर्देवैर्ऋतुभिःसंविदानःप्रजापतिर्विश्वकर्माविमुंचतुस्वाहा ॥ पृथिव्यैपुरीष्या
भयाग्नयेविश्वेभ्योदेवेभ्यऋतुभ्यःप्रजापतयेविश्वकर्मणइदं ॥ ३ ॥ ॐयदस्यपारेरजसःशुक्रंज्योतिरजायत ॥ तन्नःप
रुषदतिद्विषोग्नेवैश्वानरःस्वाहा ॥ अग्नयेवैश्वानरायेदं ॥ ४ ॥ ॐनमःसुतेनिर्ऋतेविश्वरूपेयस्मयंविचृताबंधमेतं ॥ यमे
नत्वंयम्यासंविदानोत्तमन्नाकमधिरोहयेमगुँस्वाहा ॥ निर्ऋतयेविश्वरूपायैयमायेदं ॥ ५ ॥ ॐयत्तेदेवीनिर्ऋतिराबबंध
दामग्रीवास्वविचर्त्यं ॥ इदंतेतद्विष्याम्यायुषोनमध्यदथाजीवः पितुमद्धिप्रमुक्तःस्वाहा ॥ देव्यैनिर्ऋतयइदं॥६॥ॐयस्या
स्तेअस्याः क्रूरआसंजुहोम्येषाबंधानामवसर्जनाय ॥ भूमिरितित्वाजनाविदुर्निर्ऋतितित्वाहंपरिवेदाविश्वतः स्वाहा ॥ भू
म्यैनिर्ऋत्याइदं ॥ ७ ॥ ॐअसुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यांतस्करस्यान्वेषि ॥ अन्यमस्मदिच्छसातइत्यानमोदे
विनिर्ऋतेतुभ्यमस्तुस्वाहा ॥ देव्यैनिर्ऋत्याइदं ॥ ८ ॥ ॐदेवीमहंनिर्ऋतिंवंदमानः पितेवपुत्रंदसयेवचोभिः ॥ विश्वस्य
याजायमानस्यवेदाशिरः शिरः प्रतिसूरीविचष्टेस्वाहा ॥ देव्यैनिर्ऋत्याइदं ॥ ९ ॥ ॐनिवेशनस्संगमनोवसूनांविश्वारू
पाभिचष्टेशचीभिः ॥ देवइवसवितासत्यधर्मेंद्रोनतस्थौसमरेपाथिनागुँस्वाहा ॥ देवायसवित्रइंद्रायेदं ॥ १० ॥ ॐसंवर
त्रादधातननिराहावांकृणोतन ॥ सिंचामहाअवटमद्रिणंवयंविश्वाहादस्तुमक्षितगुँस्वाहा ॥ अवटायाक्षितायेदं ॥ ११ ॥

ॐनिष्कृताहावमवटगुँसुवरत्रगुँसुषेचनं ॥ उद्रिणगुँसिंचेअक्षितगुँस्वाहा ॥ अवटायाक्षितायेदं ॥ १२ ॥ ॐसीरायुंजं
तिकवयोयुगावितन्वतेपृथक् ॥ धीरादेवेषुसुम्नयास्वाहा ॥ देवेभ्यइदं ॥ १३ ॥ ॐयुनक्तसीराव्रियुगातनोतकृतेयोनाव
पतेहवीजं ॥ गिराचश्रुष्टिस्सभराअसन्नोनेदीयइत्सृण्यापक्वमेरयत्स्वाहा ॥ सीराभ्यांबीजायेदं ॥ १४ ॥ लांगलंपवीर
वगुँसुशेवगुँसमतित्सरु ॥ उदत्कृषतिगामविंप्रभव्यंचपविर्री ॥ प्रस्थावद्रथवाहनगुँस्वाहा ॥ लांगलायेदं॥१५॥शुनन्नः
फालाविनुदंतुभूमिगुँशुनंकीनाशाअभियंतुवाहान् ॥ शुनंपर्जन्योमधुनापयोभिः शुनासीराशुनमस्मासुधत्तगुँस्वाहा॥ फा
लेभ्यः कीनाशेभ्यः पर्जन्यायशुनासीराभ्यामिदं ॥ १६ ॥ ॐकामंकामदुघेधुक्ष्वमित्रायवरुणायच ॥ इंद्रायाग्नयेपूष्णओ
षधीभ्यः प्रजाभ्यःस्वाहा ॥ मित्रावरुणायेंद्रायाग्नयेपूष्णओषधीभ्यः प्रजाभ्यइदं ॥१७॥ घृतेनसीरामधुनासमक्ता
विश्वैर्देवैरनुमतामरुद्भिः ॥ ऊर्जस्वतीपयसापिन्वमानास्मान्त्सीरेपयसाभ्यावत्स्वास्वाहा॥ विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यऊ
र्जस्वत्यैसीतायाइदं ॥ १८ ॥ इतिहुत्वाथस्विष्टकृत्प्रभृतिवरदानांतंब्रह्मजज्ञानंपिताविराजोतिद्वाभ्यांदर्भस्तंभेहुतशेषंनि
धायहोमशेषंसमाप्य समारोपणंकृत्वातस्मिन्नेवाग्नौसायंप्रातरौपासनादिसर्वंकुर्यात् ॥ इतिकारिकाविष्णुभट्टीप्रयोगोक्ता
ग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णुभट्टीप्रयोगेप्रकारांतरमप्युक्तं ॥ यथा ॥ यद्वैकस्यामेवसमिधिद्वावप्यग्निक्र
मेणमंत्रवत्समारोप्यस्थंडिलोल्लेखनादिकंकृत्वा लौकिकाग्निंप्रतिष्ठाप्यतस्मिन्तांसमिधमाजुव्हानउद्बुध्यस्वभवतन्नइतिति
सृभिः प्रक्षिप्यपूर्ववत्संकल्प्याघारवत्तंत्रंमृडोनामाग्निर्वैश्वानरोग्निर्देवता ॥चरुर्हविरित्याद्यन्वाधानांतंकृत्वाज्यसंस्कृत्यस्रु

चिचतुर्गृहीतंगृहीत्वासमिद्वत्यग्नौपारिश्रितेपत्नीभ्यामन्वारब्धः सप्ततेअग्नइतिपू र्णाहुतिंहुत्वापुनःसंधानवद्ब्रह्मणेवरंदत्वा ग्निमुखांतंकृत्वापक्वाज्जुहोति ॥ ॐवैश्वानरोनऊत्याप्रयातुपरावतः॥अग्निरुक्थेनवाहसों पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यां पृष्टोविश्वाओषधीराविवेश ॥वैश्वानरःसहसापृष्टोअग्निः सनोदिवासरिषः पातुनक्तगुँस्वाहा ॥वैश्वानरायाग्नयइदं ॥ अ थस्विष्टकृतमवदायांतः परिधौनिधायाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ ॐवैश्वानरोनऊत्या०॥०वैश्वानरायाग्नयइदं ॥१॥ ॐऋ तावानंवैश्वानरमृतस्यज्योतिषस्पतिं ॥ अजस्रंघर्ममीमहेस्वाहा ॥ वैश्वानरायज्योतिष्मतयइदं ॥ २ ॥ ॐवैश्वानरस्य दगुँसनाभ्योबृहदरिणादेकस्वपस्ययाकविः ॥ उभापितरामहयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवीभूरिरेतसेस्वाहा ॥ वैश्वानरा याग्नयेद्यावापृथिवीभ्यामिदं ॥ ३ ॥ ॐपृष्टोदिवि ÷ नक्तगुँस्वाहा ॥ वैश्वानराग्नयइदं ॥ ४॥ ॐजातोयदग्नेभुवनाव्यख्यः पशून्नगोपाइर्यः परिज्मा ॥ वैश्वानरब्रह्मणेविंदगातुंयूयंपातस्वस्तिभिः सदानःस्वाहा ॥ अग्नयेवैश्वानरायब्रह्मणइदं ॥ ॥५॥ॐत्वमग्नेशोचिषाशोशुचानआरोदसीअपृणाजायमानः ॥ त्वंदेवागुँअभिशस्तेरमुंचोवैश्वानरजातवेदोमहित्वास्वा हा ॥ अग्नयेवैश्वानरायजातवेदसइदं ॥ ६ ॥ ॐअस्माकमग्नेमघवत्सुधारयानामिक्षत्रमजरगुँसुवीर्यं ॥ वयंजयेमशतिन गुँसहस्रिणंवैश्वानरवाजमग्नेतवोतिभिः स्वाहा ॥ वैश्वानरायाग्नयइदं ॥ ७॥ ॐवैश्वानरस्यसुमतौस्यामराजाहिकंभुवना नामभिश्रीः ॥ इतोजातोविश्वमिदंविचष्टेवैश्वानरोयततेसूर्येणस्वाहा ॥ वैश्वानरायसूर्यायेदं ॥ ८ ॥ ॐदधिक्राव्णोअका रिषं ÷ तारिषत्स्वाहा ॥ दधिक्राव्णइदं ॥९॥ ॐउद्बुध्यस्वाग्ने०॥०अग्नयइदं ॥१०॥ ॐयस्मैत्वगुँसुकृतेजातवेदः०॥०जात

वेदसेन्नयइदं ॥ ११ ॥ ॐस्वस्तिनइंद्रोवृद्धश्रवाः ॥ इंद्रायवृद्धश्रवसेपूष्णेविश्ववेदसेताक्ष्यायारिष्टनेमयेस्वस्तयबृहस्पत
यइदं ॥ १२ ॥ ॐभूःस्वाहा ॥ ॐभुवःस्वाहा ॥ ॐसुवःस्वाहा ॥ ॐभूर्भुवःसुवःस्वाहा ॥ पूर्ववदुद्देशत्यागः ॥ १६ ॥
इतिषोडशाहुतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिवरदानांतेग्रेणाग्निंपालाशपर्णेषुहुतशेषंनिदधाति ॥ वैश्वानरोनऊत्यापृष्टोदिवीतिद्वा
भ्यामथोत्तरपरिषेकादिहोमशेषंसमापयेत् ॥ यद्याहिताग्निश्चेद्विवाहकर्मणामनंतरमरण्योरग्निंसमारोप्यउदवसायमथि
त्वाग्नीन्विहृत्योद्वासिनीमिष्टिंकृत्वा समिध्यारोप्यपूर्ववदग्निंसंयोज्यब्रह्मौदनाद्याधेयिकंकर्मकृत्वासायंप्रातरग्निहोत्रंकु
र्यात् ॥ इत्याहिताग्नेरग्निद्वयसंसर्गविधिः ॥ ॥ अथद्वितीयविवाहः ॥ संग्रहे ॥ प्रमदामृतिवत्सरादितः पुन
रुद्वाहविधिर्वरस्यच ॥ विषमेमृतिवत्सरेशुभोयुगुलोवापिमृतिप्रदोभवेत् ॥ तृतीयविवाहविषयेयाज्ञवल्क्यः ॥ सत्याम
न्यांसवर्णायांधर्म्यंकार्यंनकारयेत् ॥ सवर्णासुविधौधर्म्येज्येष्ठयैवविनेतरां॥पैंग्यः॥ ब्रह्मचर्यंसमाप्यैवंभार्ययोर्द्वितयंतथा॥
तृतीयान्नोद्वहेद्विप्रइतिधर्मविदोविदुरिति ॥ कश्यपः ॥ अपाकृत्यऋणंचार्षंलक्षणांस्त्रियमुद्वहेत् ॥ एकांतुपितृदेवार्थंरत्य
र्थमपरांतुवा ॥ तृतीयाम्मानुषीन्नैवचतुर्थीयस्समुद्वहेत् ॥ पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुंबीसाग्निकोज्वलः ॥ उद्वहेद्रतिसिद्ध्य
र्थंतृतीयांनकदाचन ॥ मोहादज्ञानतोवापियादिगच्छेत्तुमानुषीं ॥ नश्यत्येवनसंदेहोगार्ग्यस्यवचनंयथा ॥ धर्माचारनि
मित्तोपिनोद्वहेन्मानुषींस्त्रियं ॥ तृतीयांयदिचोद्वाहेत्तर्हिसाविधवाभवेत् ॥ तृतीयविवाहस्यमानुषीविषयत्वात्तत्रार्ककन्यांवि
वाहेत् ॥ तथाचसंग्रहे ॥ तृतीयोयदिचोद्वाहस्तर्हिसाविधवाभवेत्॥ चतुर्थादिविवाहार्थंतृतीयेर्कंसमुद्वहेदिति ॥ तद्विधानमु

च्यतेसंग्रहे ॥ आदित्यदिवसेवापिहस्तर्क्षेवाशनैश्चरे ॥ शुभेदिनेवापूर्वाण्हेकुर्यादर्कविवाहकं ॥ ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां
वासुपुष्पफलसंयुतं ॥ परीक्ष्ययत्नतोधस्तात्स्थंडिलादियथाविधि ॥ स्नात्वालंकृतवासास्तुरक्तगंधादिभूषितः ॥ सपुष्प
फलशाखैकमर्कगुल्मंसमाश्रयेत् ॥ सुलक्षणेनसंयुक्तमर्कसंस्थाप्ययत्नतः॥अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यंकल्पयेत्पुरा ॥ अ
र्कसंनिधिमागत्यतत्रस्वस्त्यादिवाचयेत् ॥ नांदीश्राद्धंहिरण्येनपितृवर्गान्प्रपूजयेत् ॥ पूजयेन्मधुपर्केणवरंविप्रस्यह
स्ततः ॥ यज्ञोपवीतंवस्त्रंचहस्तकर्णादिभूषणं ॥ उष्णीषगंधमाल्यादिवरायास्मैप्रदापयेत् ॥ स्वशाखोक्तप्रकारेणमधुप
र्कसमाचरेत् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ कृत्वार्कपुरतस्तिष्ठन्प्रार्थयेत्तुद्विजोत्तमः ॥ त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछाययासहितोरवे ॥ तृ
तीयोद्वाहजंदोषंनिवारयसुखंकुरु ॥ तत्राध्यारोप्यदेवेशंछाययासहितंरविं ॥ वस्त्रैर्माल्यैस्तथागंधैस्तत्तन्मंत्रेणपूजयेत् ।
अर्कंप्रदक्षिणंकुर्याज्जपेन्मंत्रमिमंबुधः ॥ ममप्रीतिकरायेयंममसृष्टापुरातनी ॥ अर्कजाब्रह्मणासृष्टाअस्माकंप्रतिरक्षतु ।
पुनः प्रदक्षिणंकुर्यान्मंत्रेणानेनमंत्रवित् ॥ नमस्तेमंगलेदेविनमःसवितुरात्मजे ॥ त्राहिमांकृपयादेविपत्नीत्वंमइहागता।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धनः ॥ तृतीयोद्वाहजंदोषंमृत्युंचाशुविनाशय॥ ततश्चकन्यावरणंत्रिपुरुषंकुलमुच्चरेत्।
आदित्यःसविताचार्कः पुत्रीपौत्रीप्रपौत्रिका ॥ गोत्रंकाश्यपइत्युक्तंलोकेलौकिकमाचरेत् ॥ सुमुहूर्तेनिरीक्षेतस्वस्तिसू
क्तमुदीरयेत् ॥ आशीर्भिः सहितः कुर्यादाचार्यप्रमुखैर्द्विजैः ॥ अथाचार्यंसमाहूयविधिनातन्मुखाद्व्रतां ॥ प्रतिगृह्यतते
होमंगृह्योक्तविधिनाचरेत्॥ (आचार्यस्तद्दानमंत्रमुच्चार्यदद्यात्तांप्रतिगृण्हीयादित्यर्थः) ॥ व्यासः ॥ अर्ककन्यामिमांवि

यथाशक्तिविभूषिता ॥ गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय ॥ अंजल्यक्षतपूर्णानिकृत्वाकौतुकबंधनं ॥ यावत्पंचावृतंसूत्रं
तावदर्कंप्रवेष्टयेत् ॥ स्वशाखोक्तेनमंत्रेणगायत्र्यावाथवाजपेत् ॥ पंचकृत्यपुनः सूत्रंकंठेबध्नातिमंत्रतः ॥बृहत्सामेतिमंत्रेणसू
त्रेरक्षांप्रकल्पयेत् ॥ अर्कस्यपुरतः पश्चाद्दक्षिणोत्तरयोस्तथा ॥ कुंभांश्वानिक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये ॥ सवस्त्रप्र
तिमाकुंभंत्रिःसूत्रेणैववेष्टयेत् ॥ हरिद्रागंधसंयुक्तंपूरयेच्छीतलंजलं ॥ प्रतिकुंभंमहाविष्णुंसंपूज्यपरमेश्वरं ॥ पाद्यार्घ्या
दिनिवेद्यांतंप्रकुर्यान्नाममंत्रतः ॥ शौनकः ॥ तृतीयेचविवाहेतुसंप्राप्तेपुरुषस्यतु ॥ अर्कविवाहंवक्ष्यामिशौनकोहंविधान
तः ॥ अर्कसन्निधिमागत्यतत्रस्वस्त्यादिवाचयेत् ॥ नांदीश्राद्धंप्रकुर्वीतस्थंडिलंतुप्रकल्पयेत् ॥ अर्कमभ्यर्च्यसोर्थीचगं
धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ स्वयंचालंकृतस्तद्वद्वस्तुमाल्यादिभिः शुभैः ॥ अर्कस्योत्तरदेशेतुसमन्वारब्धएतया ॥ उल्लेखना
दिकंकुर्यादघोरांतमतः परं ॥ आज्याहुतिंचजुहुयात्संगोभिरतिचैकया ॥ यस्मैत्वंकामकामायेत्येकयाथघृतंहुनेत् ॥
व्याहृतिभिश्चहुत्वाथहोमशेषंसमापयेत् ॥ पुनः प्रदक्षिणंकुर्यान्मंत्रमेतमुदीरयेत् ॥ मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुजा ॥
अपत्यानिचमेदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वाशांतिसूक्तानिजप्त्वातंविसृजेत्पुनः ॥ गोयुग्मंदक्षिणांदद्यादाचार्यायचभ
क्तितः ॥ इतरेभ्योपिविप्रेभ्योदक्षिणांचापिभक्तितः ॥ तत्सर्वंगुरवेदद्यादंतेपुंण्याहमाचरेदिति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ चतुर्थेदि
वसेतीतेयमभ्यर्च्यततःपरं ॥ व्यस्ताःसमस्ताव्याहृतीस्ततश्चास्विष्टकृद्भवेत् ॥ परिषेचनपर्यंतमयाश्चेत्यादिभिः क्र
मात् ॥ विसृज्यहोममग्निंचविधिनामानुषींपुरा ॥ उद्वहेदन्यथानैवपुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् ॥ नपशून्नचमित्राणिमंगलंवैप्रय

च्छति ॥ एवमेवद्विजश्रेष्ठोविधिनासम्यगुद्वहेत् ॥ धनधान्यसमृद्धिंचसम्यगर्कःप्रयच्छति ॥ इत्यर्कविवाहः ॥ ५॥ अथ प्रयोगः ॥ अर्कवासरेशनिवासरेहस्तनक्षत्रेवान्यस्मिन्वाशुभेदिनेपूर्वाण्हेस्नात्वावाससीपरिधायरक्तगंधभूषणैरलंकृत्य ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यांवाफलपुष्पशाखयुक्तैकार्कवृक्षमूलंगत्वाउपलेपनादिभिरलंकृत्य पुंण्याहपूर्वकंहिरण्येननांदीश्राद्धं कृत्वागणपतिंसंपूज्य ममार्कविवाहंकर्तुंस्वस्तिपुंण्याहवाचनंकरिष्यइतिसंकल्प्यआदित्यः प्रीयतामितिविशेषः ॥ अथा र्ककन्याविवाहार्थमाचार्यंत्वांवृणइत्याचार्यंवृत्वाततोवरआसनप्राणायामौकृत्वादेशकालौसंकीर्त्य ममतृतीयमानुषीविवा हदोषपरिहारार्थमर्कविवाहंकरिष्यइतिसंकल्प्याथार्कवृक्षेवातत्समीपेवाछाययादेव्यासहितंसूर्यमावाह्यासनपाद्यादिषोड शोपचारान्कृत्वाप्रार्थयेत् ॥ त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछाययासहितोरवे ॥ तृतीयोद्वाहजंदोषंनिवारयसुखंकुरु ॥ इ तिप्रार्थ्य ॥ ममप्रीतिकरायेयंमयासृष्टापुरातनी ॥ अर्कजाब्रह्मणासृष्टाअस्माकंपरिक्षतु ॥ नमस्तेमंगलेदेविनमःसवि तुरात्मजे ॥ त्राहिमांकृपयादेविपत्नीत्वंमइहागता ॥ इतिप्रदक्षिणनमस्कारान्कृत्वा ॥ अर्कस्त्वंब्रह्मणासृष्टस्सर्वप्राणि हितायच ॥ वृक्षाणामादिभूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धनः ॥ तृतीयोद्वाहजंदोषंमृत्युंचापिविनाशय ॥ इतिप्रार्थ्य ॥ ततआचा र्योवरार्कवृक्षयोर्मध्येस्वस्तिकादिभिरलंकृतवस्त्रंधारयित्वाकाश्यपगोत्रोत्पन्नामादित्यप्रपौत्रींसवितृपौत्रीमर्कपुत्रीमिमाम र्ककन्यांवृणीमहइत्युक्ते ॥ विश्वामित्रगोत्रोद्भवायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणेवरायइमांकन्यांवृणी ध्वं ॥ इत्युक्त्वासुमुहूर्तोनिरीक्ष्य स्वस्तिनोमिमीतेतिस्वस्तिसूक्तंपठित्वाततआचार्योदेशकालौसंकीर्त्यार्ककन्यादानमहंक

रिष्यइतिसंकल्प्यार्ककन्यांवरंचसंपूज्यामुकगोत्रोद्भवायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणेवराय ॥ काश्य
पगोत्रोत्पन्नामादित्यप्रपौत्रींसवितृपौत्रीमर्कपुत्रीमिमांकन्यांतुभ्यमहंसंप्रददेश्रियेनममेतिदत्वा ॥ अर्ककन्यामिमांविप्र
यथाशक्तिविभूषितां ॥ गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय ॥ अथगायत्र्यावृतपंचगुणसूत्रेणकंकणबंधमिदानींवावा
ग्दानात्पूर्ववातंडुलपूर्णहस्तेबृहत्सामेतिबध्वातद्वत्पंचगुणसूत्रंकन्याकंठेबध्वाबृहत्सामेतिरक्षांकुर्यात् ॥ अथार्कस्याग्नेया
दिचतुर्दिक्षुवस्त्रप्रतिमासहितांश्चतुरःकलशान्प्रतिष्ठाप्यहरिद्रागंधयुक्तजलंपूरयित्वातेषुविष्णुमावाह्यविष्णवेनमइतिनाम
मंत्रेणपाद्यादिनैवेद्यांतंकृत्वातदुत्तरदेशेस्थंडिलेोल्लेखनंकृत्वाग्निंप्रतिष्ठाप्यपत्न्यान्वारब्धः प्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्या
र्कविवाहहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यार्कविवाहहोमःकर्माघारवत्तंत्रंयोजकोनामाग्निस्सवितादेवता ॥ चरुर्हविरित्याद्याग्निमु
खांतंकृत्वागायत्र्यापक्वंहुत्वास्विष्टकृतमवदायांतःपरिधौनिधायाथाज्याहुतीरुपजुहोति ॥ संगोभिरित्यस्यांगिराऋषिः
त्रिष्टुप्छंदःबृहस्पतिर्देवता ॥ ॐसंगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणान्निनाय ॥ जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्प
तेवाजयाशुंरिवाजौस्वाहा ॥ बृहस्पतयइदं ॥ ॐयस्मैत्वंकामकामायवयंसम्राडयजामहे ॥ तमस्मभ्यंकामंदत्वाथे
दंघृतंपिबस्वाहा ॥ अग्नयइदं ॥ २ ॥ व्याहृतीर्हुत्वास्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्याचार्यायगोद्वयंदक्षिणांदत्वातंप्रार्थ
मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा ॥ अर्कापत्यानिमेदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसि ॥ इतिप्राथ्यकलशप्रोक्षणंकृत्वाविस[illegible]॥
अथपंचमेदिनेतमेवार्कमभ्यर्च्याग्निंप्रतिष्ठाप्य प्राणानायम्यार्कविवाहशेषहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्याज्यंसंस्कृत्यायाश्चाग्ने

रितिहुत्वाव्याहृतीर्व्यस्तास्समस्ताश्चजुहुयात् ॥ इत्यर्कविवाहःसमाप्तः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथरंभाविवा
हः ॥ रंभाविवाहंवदतिभगवांछौनकोमुनिः ॥ अर्कोद्वाहंविनानैवतृतीयांचोद्वहेद्द्विजः ॥१॥ ज्येष्ठोपिचेत्सरोगःस्याद्विक
लांगःक्षयादिना ॥ त्वग्दोषःकुब्जउन्मत्तअंधोमूकोभवेद्यदि ॥ २ ॥ एतेषांचैवपुत्राणांविवाहंकारयेद्यदि ॥ विवाहोक्त
दिनेकुर्यात्स्वगृह्योक्तविधानतः ॥ ३ ॥ नांदीमुखांकुरौचैवरक्षाबंधंचवर्जयेत् ॥ रंभामूलांतरंगत्वादेहलींकारयेदथ॥४॥
गोमयेनोपलिप्याथस्वस्तिवाचनपूर्वकं ॥ संकल्पंचततःकुर्यात्कन्यावरणवर्जितः ॥ ५ ॥ वस्त्राभरणमाल्यैश्चरंभामूलंतुवे
ष्टयेत् ॥ उपलेपादिसर्वत्रआज्यभागांतमाचरेत् ॥ ६ ॥ हस्तग्रहणवर्ज्यंस्यात्सप्तपाद्यादिवर्जयेत् ॥ स्वसूत्रोक्तविधानेन
विवाहाज्याहुतिर्हुनेत् ॥ ७ ॥ अश्मास्थापनलाजादिनकुर्याच्चप्रदक्षिणं ॥ ततःस्विष्टकृदारभ्यहोमशेषंसमापयेत् ॥ ८ ॥
औपासनंनकुर्वीतत्रिरात्रंव्रतमाचरेत् ॥ गंधपुष्पादितांबूलभक्षणंचनदोषकृत् ॥ ९ ॥ प्रसवांतेत्रिरात्रंतुसूतकव्रतमाचरे
त् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनरंभाछेदनंकारयेत् ॥ १० ॥ इतिशौनकीयेरंभाविवाहविधिः ॥ ७ ॥ अथरंभाविवाहप्रयोगः॥
यदाज्येष्ठस्सहोदरोंधकुब्जादिदोषयुक्तोवामहारोगीवाभवेत्तदातस्यरंभाविवाहःकार्यः ॥यथा॥ विवाहोक्तदिनेरंभामूलंग
त्वातत्रदेहलींकल्पयित्वागोमयेनोपलिप्यासनप्राणायामौकृत्वागणपतिंसंपूज्य रंभाविवाहंकर्तुंपुण्याहवाचनंकरिष्यइति
संकल्प्याग्निः प्रीयतामित्युक्त्वाप्रोक्षणांतंकृत्वानांदीश्राद्धंवर्जयित्वाथवस्त्राभरणमाल्यादिभिरंभामूलमलंकृत्य स्थंडिलोल्ले
खनाद्यग्निंप्रतिष्ठाप्याचम्यप्राणानायम्यदेशकालौसंकीर्त्यममगृहस्थाश्रमसिद्ध्यर्थंरंभाविवाहहोमंकरिष्यइतिसंकल्प्यत

बैठा ॥५६॥ क्रमानुसार अन्न भोजन और जलपान छोड़कर योगाभ्यासमें निरतहो स्थिर आसनपर बैठ निरन्तर विश्वस्रष्टा प्रजापतिका ध्यान करने लगा ॥ ५७ ॥ इधर देवराज इन्द्र वृत्रासुरको तपस्यामें निरत जानकर अत्यन्त चिन्तायुक्त हुए और उसकी तपस्यामें विघ्नकरनेके निमित्त अमित प्रभावयुक्त गन्धर्व्व ॥ ५८ ॥ यक्ष, पन्नग, किन्नर, विद्याधर, अप्सरा और अन्यान्य देवतागणोंके दूतोंको भेज दिया ॥ ५९ ॥ वह मायावी गन्धर्व इत्यादि देवयोनि तपस्यामें विघ्न करनेके निमित्त अनेक उपायसे अनेक प्रकारकी चेष्टा और यत्न करने लगे किन्तु परम तपस्वी त्वष्टाका पुत्र अपने ध्यान योगसे किसी प्रकार विचलित न हुआ ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे

त्यक्त्वान्नं वारिपानं च योगाभ्यासपरायणः ॥ ध्यायन्विश्वसृजं चित्ते सोपविष्टःस्थिरासने ॥ ५७ ॥ मघवा तं तपस्यंतं ज्ञात्वा चिंतातुरो ह्यभूत्॥गंधर्वान्प्रेषयामास विघ्नार्थं पाकशासनः ॥५८॥ यक्षांश्च पन्नगान्सर्पान्किन्नरानमितौजसः ॥ विद्याधरानप्सरसो देव दूताननेकशः ॥५९॥ उपायास्तैः कृताः सम्यक्तपोविघ्नाय मायिभिः ॥ न चचाल ततो ध्यानात्त्वाष्ट्रः परमतापसः ॥६०॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ निर्गतास्ते परावृत्तास्तपोविघ्नकराः सुराः ॥ निराशाः कार्यसंसिद्ध्यै तं दृष्ट्वा दृढचेतसम् ॥ १ ॥ जाते वर्षशते पूर्णे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ तत्राऽऽजगाम तरसा हंसारूढश्च तुर्मुखः ॥ २ ॥ आगत्य तमुवाचेदं त्वष्टृपुत्र सुखी भव ॥ त्यक्त्वा ध्यानं वरं ब्रूहि ददामि तव वांछितम् ॥ ३ ॥ तपसा तेऽद्य तुष्टोऽस्मि त्वां दृष्ट्वा चाऽतिकर्शितम् ॥ वरं वरय भद्रं ते मनोऽभिलषितं तव ॥ ४ ॥

षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! वृत्रासुरको दृढचित्त देखकर तपस्यामें विघ्न करनेवाले देवतागण कार्य्य सिद्धिके विषयमें निराश होगये और वहांसे निकलकर पुनर्वार अपने अपने स्थानको चले आये ॥ १ ॥ अनन्तर सौ वर्ष पूर्ण होनेपर लोकपितामह चतुरानन ब्रह्माजीने हंसपर चढ़ उस स्थानमें ॥ २ ॥ आनकर कहा हे वृत्रासुर ! तुम सुखी होओ इस समय ध्यान त्यागकर वरकी प्रार्थना करो मैं तुमको इच्छानुसार वर दूंगा ॥ ३ ॥ हे वत्स ! तपस्यासे तुम्हारा देह अत्यन्त क्षीण हो गया है तुम्हारी

इस उत्कट तपस्याको देखकर मैं इस समय अत्यन्त संतुष्ट हुआ हूं तुम्हारा कल्याण हो इस समय अभिलषित वरकी प्रार्थना करो ॥ ४ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! वृत्रासुर जगत्कर्त्ता ब्रह्माके अत्यन्त स्पष्टाक्षरयुक्त अमृतके समान भरे हुए वचन सुनकर योगपरित्याग आनन्दके आँसू गिराता हुआ सहसा खड़ा हो गया ॥ ५ ॥ तब ब्रह्माजीके सामने जाय विनय सहित मस्तक झुकाय उनके दोनों चरणोंमें प्रणाम किया और विनय नम्र हो तथा हाथ जोड उन तपस्यासे प्रसन्न वरप्रद ब्रह्माजीसे गद्गद वचन कहने लगा ॥ ६ ॥ हे प्रभो ! आपका दुर्लभ दर्शन प्राप्त करते ही अब मुझको सब देव ताओंका पद प्राप्त हुआ हे कमलासन ! मेरे मनमें एक दुष्पूरणीय वासना उपस्थित रहती है आप सर्वज्ञ

व्यास उवाच ॥ वृत्रस्तदाऽतिविशदां पुरतो निशम्य वाचं सुधासमरसां जगदेककर्तुः ॥ संत्यज्य योगकलनां सहसोदतिष्ठत्संजातहर्षनयनाश्रुकलाकलापः॥५॥पादौ प्रणम्य शिरसा प्रणयाद्विधातुर्बद्धांजलिः पुरत एव समाससाद ॥ प्रोवाच तं सुवरदं तपसा प्रपन्नं प्रेम्णाऽतिगद्गदगिरा विनयेन नम्रः॥६॥प्राप्तं मया सकलदेवपदं प्रभोऽद्य यद्दर्शनं तव सुदुर्लभमाशु जातम्॥वाञ्छाऽस्ति नाथ मनसि प्रवणे दुरापा तां प्रब्रवीमि कमलासन वेत्सि भावम् ॥७॥ मृत्युश्च मा भवतु मे किल लोहकाष्ठशुष्कार्द्रवंशनिचयैरपरैश्च शस्त्रैः ॥ वृद्धिं प्रयातु मम वीर्यमतीव युद्धे यस्माद्भवामि सबलैरमरैरजेयः॥८॥व्यास उवाच॥इत्थं संप्रार्थितो ब्रह्मा तमाह प्रहसन्निव॥उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते वांछितं सफलं सदा॥९॥न शुष्केण नचाऽऽर्द्रेण न पाषाणेन दारुणा॥भविष्यति च ते मृत्युरिति सत्यं ब्रवीम्यहम्॥१०॥

हैं सब ही जान सकते हैं तथापि मैं उसको कहता हूं सुनिये ॥७॥ हे नाथ ! लोहा, काष्ठ, सूखी वा गीली वस्तु और बांस तथा अन्यान्य शस्त्रसमूह द्वारा मेरी मृत्यु नहीं हो और युद्धमें मेरी वीरता अत्यन्त वृद्धिको प्राप्त हो और मैं सैन्यसहित सब देवतागणोंसे अजय हूं ॥ ८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! जब वृत्रासुरने ब्रह्माके निकट इस प्रकार प्रार्थना करी तब कमलासन कुछेक हँसते हुए कहने लगे हे वत्स ! उठकर इच्छानुसार स्थानमें जाओ तुम्हारा मंगल हो तुमने जो प्रार्थना की वह तुम्हारा मनोरथ सर्वदा ही सफल होगा सूखी व गीली वस्तुसे अथवा पत्थर तथा अन्यान्य काष्ठादिद्वारा तुम्हारी मृत्यु नहीं होगी यह मैंने तुम्हारे निकट सत्य ही कहा है ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रजापति वृत्रासुरको इस प्रकार वर देकर ब्रह्मलोकको चले गये वृत्रासुर भी वर प्राप्तकर प्रसन्न हो घरको चलागया ॥ ११ ॥ अनन्तर वृत्रासुरने पिताके निकट इस वर प्राप्त करनेकी वार्त्ता निवेदन की, विश्वकर्म्मा पुत्रके वरप्राप्त करनेकी वार्त्ता सुन प्रसन्न सन्तुष्ट होकर कहने लगे॥ १२ ॥ हे महाभाग ! तुम्हारा मंगल हो तुममेरे परम शत्रु शतक्रतुको मारो उस त्रिशिराके मारनेवाले पापात्मा इन्द्रको मारकर फिर इस स्थानमें आओ ॥१३॥ तुम संग्रामजीत देवताओंके अधीश्वर होकर मेरी पुत्रजनित अत्यन्त मनोव्यथा दूर करो ॥ १४ ॥ पिता जब जीवित हो तब उनकी आज्ञा पालन, मृत्यु दिवस श्राद्ध दिनमें भोजनदान और गयामें पिण्डदान इन तीन कार्य्योंसेही पुत्रका पुत्रत्व होता है ॥ १५ ॥

इति दत्त्वा वरं ब्रह्मा जगाम भुवनं परम् ॥ वृत्रस्तु तं वरं लब्ध्वा मुदितः स्वगृह ययौ॥११॥शशंस पितुरग्रे तद्वरदानं महामतिः ॥ त्वष्टा तु मुदितः प्राप्तं पुत्रं प्राप्तवरं तदा ॥१२॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाभाग जहि शक्रं रिपुं मम ॥ हत्वा गच्छ त्रिशिरसो हंतारं पाप संयुतम् ॥१३॥ भव त्वं त्रिदशाधीशः संप्राप्य विजयं रणे ॥ ममाधिं छिंधि विपुलं पुत्रनाशसमुद्भवम् ॥१४॥ जीवतो वाक्यकर णात्क्षयाहे भूरि भोजनात् ॥ गयायां पिंडदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १५ ॥ तस्मात्पुत्र ममाऽत्यर्थं दुखं नाशितुमर्हसि ॥ त्रिशिरा मम चित्तात्तु नाऽपसर्पति कर्हिचित् ॥१६॥ सुशीलः सत्यवादी च तापसो वेदवित्तमः ॥ अपराधं विना तेन निहतः पापबु द्धिना ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पुत्रः परमदुर्जयः ॥ रथमारुह्य तरसा निर्जगाम पितुर्गृहात् ॥ १८ ॥ रणदुंदुभिनिर्घोषं शंखनादं महाबलम् ॥ कारयित्वा प्रयाणं स चकार मदगर्वितः ॥ १९ ॥

अतएव हे पुत्र ! तुम मेरे वचनकी रक्षा करके मेरा दुःख दूर करनेमें यत्नवान् होओ तुम निश्चय ही जानो कि त्रिशिरा मेरे मनसे कभी दूर नहीं होता ॥ १६ ॥ वह त्रिशिरा सुशील सत्यवादी तपस्वी और वेदके जाननेवालोंमें अग्रगण्य था हाय ! मेरे उसी गुणवान् प्रिय पुत्रको पापबुद्धि इन्द्रने विना अपराध ही मारा है ॥ १७ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! वह अत्यन्त दुर्ज्जय वृत्रासुर उनका यह वचन सुन रथपर चढ़कर शीघ्र पिताके घरसे निकला ॥ १८ ॥ उस मदसे गर्वित असुरने जब अपनी महती सेनाके सहित रणके उद्देशसे गमन किया तब रणदुन्दुभिका

शब्द और शंखनाद होनेलगा ॥१९॥ वह नीतिसम्पन्न वृत्रासुर चलनेके समय अपनी सेनासे कहने लगा आज देवताओंके राजा इन्द्रको मारक अकण्टक देवताओंका राज्य ग्रहण करूंगा ॥२०॥ हे राजन् ! असुरराज यह कह सैन्य समूहसे परिवृत हो महान् सेनाके शब्दसे अमरावतीको भय उत्पन्न कराता हुआ शीघ्र निकला ॥२१॥ हे भारत ! देवराज इन्द्र उसको आता हुआ जान भयसे संत्रस्त हो शीघ्र सेनागणोंका उद्योग करके कहने लगे ॥२२॥ और शीघ्र ही सब लोकपालगणोंको बुलाय युद्धके निमित्त प्रेरण कर स्थिति करने लगे ॥२३॥ वह महाद्युति शत्रु-तापन पाकशासन (इन्द्र) गृध्रव्यूह (गृध्रपक्षीके समान सेना विशेष) बनाय अवस्थिति करने लगे इधर शत्रुओंका मारनेवाला वृत्रासुर वेग-

निर्ययौ नयसंयुक्तः सेवकानिति संवदन् ॥ हत्वा शक्रं ग्रहीष्यामि सुरराज्यमकंटकम् ॥२०॥ इत्युक्त्वा निर्जगामाऽऽशु स्वसैन्य परिवारितः ॥ महता सैन्यनादेन भीषयन्नमरावतीम् ॥२१॥ तमागच्छंतमाज्ञाय तुराषाडपि सत्वरः ॥ सेनोद्योगं भयत्रस्तः कारया मास भारत ॥२२॥ सर्वानाहूय तरसा लोकपालानरिंदमः ॥ युद्धार्थं प्रेरयन्सर्वान्सर्वान्व्यरोचत महाद्युतिः॥२३॥गृध्रव्यूहं ततः कृत्वा संस्थितः पाकशासनः॥तत्राऽजगाम वेगाच्च वृत्रः परबलार्दनः॥२४॥ देवदानवयोस्तावत्संग्रामस्तुमुलोऽभवत्॥ वृत्रवासवयोः संख्ये मनसा विजयैषिणोः॥२५॥ एवं परस्परं युद्धे संदीप्ते भयदे भृशम्॥ आकूतं देवताः प्रापुर्दैत्याश्च परमां मुदम्॥२६॥ तोमरैर्भिंदिपालैश्च खड्गैः परशुपट्टिशैः॥ जघ्नुः परस्परं देवदैत्याः स्वस्वमरायुधैः ॥२७॥ एवं युद्धे वर्तमाने दारुणे लोमहर्षणे ॥ शक्रं जग्राह सहसा वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ २८ ॥ अपावृत्य मुखे क्षिप्त्वा स्थितो पुत्रः शतक्रतुम् ॥ मुदितोऽभून्महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २९ ॥

सहित आये उसी स्थानमें उपस्थित हुआ ॥२४॥ इसके उपरान्त देवता और दानवगणोंका तुमुल संग्राम आरंभ हुआ विजयकी इच्छा करनेवाले वृत्रासुर और इन्द्र घोरयुद्ध करने लगे ॥ २५ ॥ इस प्रकार उस भयंकर युद्धकी अग्निको प्रदीप्त हुआ देख देवतागण विमर्ष और दैत्यगण हर्षको प्राप्त हुए ॥ २६ ॥ देवता और दैत्यगण तोमर, भिन्दिपाल, खड्ग, परशु, पट्टिश इत्यादि अपने अपने शस्त्रोंसे परस्पर प्रहार करने लगे ॥२७॥ इसी प्रकार दारुण लोमहर्षण युद्ध उपस्थित हुआ. क्रोधयुक्त वृत्रासुरने इन्द्रको सहसा ग्रहण कर लिया॥ २८ ॥ और कवच तथा

वस्त्रादि आवरणरहित कर मुखमें डाल ग्रासपूर्वक पहलेकी शत्रुता स्मरणकर अत्यन्त प्रसन्न चित्तसे स्थिति करने लगा ॥ २९ ॥ वृत्रासुरके इन्द्रका ग्रास करनेपर देवतागण अत्यन्त संत्रस्त और कातर हो हा इन्द्र!हा इन्द्र!कह बारबार चीत्कार करने लगे ॥ ३० ॥ देवतागण इन्द्रको कवचादिरहित और वृत्रासुरके मुखमें स्थित जानकर दीन और व्यथितमन हो बृहस्पतिजीको प्रणामकर कहने लगे ॥ ३१ ॥ हे द्विजेन्द्र ! आप हमारे परमगुरु हैं इस समय क्या कर्त्तव्य है? देवतागणोंकी रक्षा करनेपरभी वृत्रासुरने इन्द्रको ग्रास किया है ॥ ३२ ॥ हम सभी हीन पराक्रम हैं अतएव हम इन्द्रके विना क्या करेंगे ? हे विभो ! आप इन्द्रको छुडानेका शीघ्र विचार कीजिये ॥ ३३ ॥ बृहस्पतिजीने कहा हे देवता-

शक्रे ग्रस्तेऽथ वृत्रेण संभ्रांता निर्जरास्तदा ॥ चुक्रुशुः परमार्तास्ते हा शक्रेति मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥ अपावृतं मुखे शक्रं ज्ञात्वा सर्वे दिवौकसः ॥ बृहस्पतिं प्रणम्योचुर्दीना व्यथितचेतसः ॥ ३१ ॥ किं कर्तव्यं द्विजश्रेष्ठ त्वमस्माकं गुरुः परः ॥ शक्रो ग्रस्तस्तु वृत्रेण रक्षितो देवतांतरैः ॥३२॥ विना शक्रेण किं कुर्मः सर्वे हीनपराक्रमाः ॥ अभिचारं कुरु विभो सत्वरः शुक्रमुक्तये ॥ ३३ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ किं कर्तव्यं सुरा क्षितो मुखमध्येऽस्ति वासवः ॥ वृत्रेणोत्सादितो जीवन्नस्ति कोष्ठांतरे रिपोः ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ देवाश्चितातुराः सर्वे तुरासाहं तथा कृतम् ॥ दृष्ट्वा विमृश्य तरसा चक्रुर्यत्नं विमुक्तये ॥ ३५ ॥ असृजंत महासत्त्वां जृंभिकां रिपुनाशिनीम् ॥ ततो विजृंभमाणः स व्यावृतास्यो बभूव ह ॥ ३६ ॥ विजृंभमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादवाप तत् ॥ स्वान्यंगान्यपि संक्षिप्य निष्क्रांतो बलसूदनः ॥ ३७ ॥

गणो ! देवराज इन्द्र वृत्रासुरके मुखमें पड़े हैं वृत्रासुरने उनको अवसन्न किया है किन्तु वह जीवित रहकरभी शत्रुके कोष्ठमें स्थित हैं अतएव जीवितावस्थामें निकालनेकी चेष्टा करनाही उचित है ॥ ३४ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! देवराज इन्द्रको उस अवस्थामें देखकर देवतागण अत्यन्त चिन्तातुर हुए और शीघ्र इन्द्रको छुडानेके निमित्त भलीभांति विचारपूर्वक यत्न करने लगे॥ ३५ ॥ अनन्तर उन्होंने महासत्व सम्पन्न वैरिविनाशिनी जँभाईको उत्पन्न किया तब वृत्रासुरको जँभाई लेनेपर उसका मुख खुल गया ॥ ३६ ॥ और बलविनाशन इन्द्र उसी अवकाशमें

अपने सम्पूर्ण अंग सकोडकर जँभाई लेते हुए वृत्रासुरके मुखसे निकल पडे ॥ ३७ ॥ हे महाराज ! जबहीसे जँभाई लोकके बीच प्राणिगणोंके देहमें स्थित रहती है तदनन्तर देवतागण इन्द्रको निकला हुआ देखकर अत्यन्त प्रसन्न हुए ॥३८॥ इस प्रकार इन्द्रके निकलनेपर फिर वृत्रासुर और इन्द्रका १०००० वर्ष पर्यन्त दारुण लोमहर्षण भयंकर संग्राम हुआ ॥ ३९ ॥ इधर सम्पूर्ण देवतागण युद्धको उपस्थित हुए, उधर विपुलविक्रम त्वष्टनन्दन वृत्रासुर संग्राम करने लगा ॥ ४० ॥ वृत्रासुर जब वरके मदसे मत्त हो रणमें वार्द्धित हुआ तब इन्द्र उसके तेजसे धर्षित

ततःप्रभृति लोकेषु जृंभिका प्राणिसंस्थिता ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे शक्रं दृष्ट्वा विनिर्गतम् ॥ ३८ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तयोर्लोकभय प्रदम् ॥ वर्षाणामयुतं यावद्दारुणं लोमहर्षणम् ॥३९॥ एकतश्च सुराः सर्वे युद्धाय समुपस्थिताः ॥ एकतो बलवांस्त्वाष्ट्रः संग्रामे समवर्तत ॥४०॥ यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो वरमदावृतः ॥ पराजितस्तदा शक्रस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥४१॥ विव्यथे मघवा युद्धे ततः प्राप्य पराजयम् ॥ विषादमगमन्देवा दृष्ट्वा शक्रं पराजितम् ॥ ४२ ॥ जग्मुस्त्यक्त्वा रणं सर्वे देवा इंद्रपुरोगमाः ॥ गृहीतं देवसदनं वृत्रेणागत्य रंहसा ॥ ४३ ॥ देवोद्यानानि सर्वाणि भुंक्तेऽसौ दानवो बलात् ॥ ऐरावतोऽपि दैत्येन गृहीतोऽसौ गजो त्तमः ॥४४॥ विमानानि च सर्वाणि गृहीतानि विशांपते ॥ उच्चैःश्रवा हयवरो जातस्तस्य वशे तदा ॥४५॥ कामधेनुः पारिजातो गणश्चाप्सरसां तथा ॥ गृहीतं रत्नमात्रं तु तेन त्वष्टृसुतेन ह ॥ ४६ ॥ स्थानभ्रष्टाः सुराः सर्वे गिरिदुर्गेषु संस्थिताः ॥ दुःख मापुः परिभ्रष्टा यज्ञभागात्सुरालयात् ॥ ४७ ॥

हो पराजित हुए ॥४१॥ अनन्तर देवराज इन्द्र युद्धमें हारकर अति व्यथित हुए, देवतालोगभी उनको हारा हुआ देखकर अत्यन्त विषादको प्राप्त हुए ॥४२॥ जब इन्द्र इत्यादि सब देवतागण रणको त्यागकर भाग गये तब वृत्रासुरने शीघ्र जाकर त्रिदशालयपर अधिकार कर लिया ॥ ४३ ॥ वह दानवप्रवर बलपूर्वक सब देवोद्यान भोग करने लगा और गजराज ऐरावतको भी ले लिया ॥ ४४ ॥ उस त्वष्टाके पुत्र वृत्रासुरने सब विमान और घोड़ोंमें श्रेष्ठ उच्चैःश्रवा ॥४५॥ कामधेनु पारिजात अप्सरागण इत्यादि सब स्वर्गके रत्न ग्रहण कर लिये ॥४६॥ इधर संपूर्ण देवता स्थानभ्रष्ट

हो पर्वतके दुर्गमें वास करने लगे, वह यज्ञके भागसे वञ्चित और सुरालयसे भ्रष्ट हो अत्यन्त क्लेश भोगने लगे ॥ ४७ ॥ वृत्रासुर देवताओंके राज्यको प्राप्त हो मदके गर्वसे गर्वित हुआ, विश्वकर्माभी उस समय अत्यन्त सुखी हो पुत्रके सहित आमोद करने लगे ॥४८॥ हे भारत ! तदनन्तर देवता मुनिगणोंके सहित मिलित हो अपने हितकर विषयकी परामर्श करने लगे और क्या करना चाहिये इस विषयकी चिन्ता कर भयसे मोहित होगये ॥ ४९ ॥ अनन्तर देवता इन्द्रको संग ले कैलासाचलमें महादेवके सामने गये और अत्यन्त विनीत तथा हाथ जोडकर उनके चरणोंमें प्रणाम करते हुए कहने लगे॥ ५० ॥ हे देवदेव महादेव ! आप महेश्वर और करुणारसके अपाररुद्रस्वरूप हैं हम वृत्रासुरसे हारकर अत्यन्त डरे हैं

वृत्रः सुरपदं प्राप्य बभूव मदगर्वितः ॥ त्वष्टाऽतीव सुखं प्राप्य मुमोद सुतसंयुतः ॥४८॥ अमंत्रयन्हि तं देवा मुनिभिः सह भारत ॥ किं कर्तव्यमिति प्राप्ते विचिंत्य भयमोहिताः ॥ ४९ ॥ जग्मुः कैलासमचलं सुराः शक्रसमन्विताः ॥ महादेवं प्रणम्योचुः प्रह्वाः प्रांजलयो भृशम् ॥५०॥ देवदेव महादेव कृपासिंधो महेश्वर ॥ रक्षाऽस्मान्भयभीतांस्तु वृत्रेणाऽतिपराजितान् ॥५१॥ गृहीतं देवसदनं तेन देवबलीयसा ॥ किं कर्तव्यमतः शंभो ब्रूहि सत्यं शिवाऽद्य नः॥५२॥किं कुर्मः क्व च गच्छामः स्थानभ्रष्टा महेश्वर ॥ दुःखस्य नाऽधिगच्छामो विनाशोपायमीश्वर ॥५३॥ साहाय्यं कुरु भूतेश व्यथिताः स्म कृपानिधे ॥ वृत्रं जहि मदोत्सिक्तं वरदानबलाद्विभो ॥५४॥ शिव उवाच ॥ ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा वयं सर्वे हरेः क्षयम् ॥ गत्वा समेत्य तं विष्णुं चिन्तयामो वधोद्यमम् ॥५५॥

आप हमारी रक्षा कीजिये ॥५१॥ हे शम्भो ! आप सबका मंगल करते हैं अतएव उस बलवान् दानवने स्वर्गका राज्य छीन लिया है इस समय हमको क्या करना चाहिये? वह आप सत्य कहिये ॥ ५२ ॥ हे महेश ! हम स्थानमें भ्रष्ट होकर क्या करैं कहां जायँ? हमको तो दुःख दूर होनेका कोई उपाय नहीं दीखता ॥ ५३ ॥ हे भूतभावन ! हम अत्यन्त व्यथित हुए हैं, आप हमारी सहायता कीजिये हे दयामय! वरदानके बलसे वह वृत्रासुर मदमत्त हुआ हैं, आप उसको मारिये ॥ ५४ ॥ शंकरने कहा हे देवतागणो ! हम ब्रह्माको आगेकर हरिके घर जाय उनके

सहित उस दुर्वृत्त वृत्रासुरके वधकी चिन्ता करैंगे ॥५५॥ जनार्दन वासुदेव सब कार्य्योंमें समर्थ हैं. बलवान् छलज्ञ अत्यन्त बुद्धिमान् दयानिधि और सब जनोंके शरण देनेवाले हैं ॥ ५६ ॥ उन देवदेवके विना कार्य्य सिद्धिकी सम्भावना नहीं है, अतएव सर्वकार्य सिद्धिके निमित्त हम सबको उसी स्थानमें जाना चाहिये ॥५७॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! इन्द्रादि देवतागण शंकर और ब्रह्माके सहित इसप्रकार स्थिरकर सबही भगवान्के निवासमें जाय उन सर्वजन शरण्य भक्तवत्सल॥५८॥ जगद्गुरु हरिका वेदोक्त पुरुषसूक्तसे स्तव करने लगे॥५९॥तब वह कमलापति जग-

सशक्तश्च च्छलज्ञश्च बलवान्बुद्धिमत्तरः ॥ शरण्यश्च दयाब्धिश्च वासुदेवो जनार्दनः ॥ ५६ ॥ विना तं देवदेशं नार्थसिद्धिर्भ विष्यति ॥ तस्मात्तत्र च गंतव्यं सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ ५७ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचिन्त्य ते सर्वे ब्रह्मा शक्रः सशंकरः ॥ जग्मुर्विष्णोः क्षयं देवाः शरण्यं भक्तवत्सलम् ॥ ५८ ॥ गत्वा विष्णुपदं देवास्तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥ हरिं पुरुषसूक्तेन वेदोक्तेन जगद्गुरुम् ॥ ५९ ॥ प्रत्यक्षोऽभूज्जगन्नाथस्तेषां स कमलापतिः ॥ संमान्य च सुरान्सर्वानित्युवाच पुरः स्थितः ॥ ६० ॥ किमा गताः स्म लोकेशा हरब्रह्मसमन्विताः ॥ कारणं कथयध्वं वः सर्वेषां सुरसत्तमाः ॥ ६१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा हरेर्वाक्यं नोचुर्देवा रमापतिम् ॥ चिन्ताविष्टाः स्थिताः प्रायः सर्वे प्रांजलयस्तथा ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा पुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ तथा चिन्तातुरान्वीक्ष्य सर्वार्थतत्त्ववित् ॥ प्राह प्रेमभरो द्भ्रांतान्माधवो मेदिनीपते ॥ १ ॥

त्प्रभुजनार्दन उनके प्रत्यक्ष हुए और देवतागणोंका सन्मानकर उनके संमुख स्थित हो कहने लगे॥६०॥ हे लोकेश गण ! तुम शंकर और ब्रह्माके सहित किसकारण आये हो हे सुरसत्तमगण ! तुम्हारे आनेका क्या कारण है वह मुझसे कहो ? ॥ ६१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! देवता हरिके यह वचन सुनकर रमापतिसे कुछ न कहसके और प्रायः सबही चिन्तायुक्तहो हाथ जोडे खड़े रहे ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! सर्वार्थतत्वके जाननेवाले

लक्ष्मीपति नारायण देवताओंको चिन्तातुर और अत्यन्तअनुगत देखकर उनसे कहने लगे ॥ १ ॥ हे सुरगण ! तुम मौनभाव अवलम्बन क्यों कर रहे हो ? तुम मेरे पास किस कारण आयेहो ? अब अच्छा हो अथवा बुरा हो शीघ्र कहो क्योंकि मैं उसको सुनकर फिर तुम्हारेक्लेश दूर करनेका यत्न करूंगा ॥२॥ देवताओंने कहा हे प्रभो ! त्रिभुवनमें आपसे क्या छिपा है ? आप सब कार्य जानते हैं तो किस कारण हमसे वारंवार पूछते हैं ॥ ३ ॥ पूर्वकालके समय आपने वामनरूप धारणकर तीन चरणोंसे त्रिभुवन आक्र मण किया था और बलिराजाको बांधकर इन्द्रको देवाधिकार दिया था ॥ ४ ॥ हे विभो ! आपनेही दैत्यगणोंको मोहित कर अमृत हरण किया था और आपनेही उनको शमनभवनमें

विष्णुरुवाच ॥ किं मौनमाश्रिता यूयं ब्रुवंतु कारणं सुराः ॥ सदसद्वाऽपि यच्छ्रुत्वा यतिष्ये तन्निवारणे ॥ २ ॥ देवा ऊचुः ॥ किमज्ञातं तव विभो त्रिषु लोकेषु वर्तते ॥ सर्वं वेद भवान्कार्यं किं पृच्छसि पुनः पुनः ॥ ३ ॥ त्वया पूर्वं बलिर्बद्धः शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ वामनं वपुरास्थाय क्रांतं त्रिभुवनं पदैः ॥४॥ अमृतं त्वाहृतं विष्णो दैत्याश्च विनिपातिताः ॥ त्वं प्रभुः सर्वदेवानां सर्वापद्विनिवारणे ॥ ५ ॥ विष्णुरुवाच ॥ न भेतव्यं सुरवरा वेद्म्युपायं सुसंमतम् ॥ तद्वधाय प्रवक्ष्यामि येन सौख्यं भविष्यति ॥६॥ अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमात्मना ॥ बुद्ध्या बलेन चार्थेन येन केन च्छलेन वा ॥७॥ उपायाः खलुः चत्वारः कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ सामादयः सुहृत्स्वेव दुर्हृदेषु विशेषतः ॥ ८ ॥

प्रेरण किया था अतएव हे देव ! आपही देवताओंके सर्वप्रकार विपद् निवारणके एकमात्र प्रभु रहे हैं ॥ ५ ॥ विष्णु--देवताओंके यह वचन सुनकर कहने लगे हे सुरगण ! भय नहीं है जिससे वह दैत्यवर विनष्ट होगा मुझको वही एक सर्व सम्मत उपाय विदित है. इस समय वही तुम्हारे निकट कहता हूं सुनो, हे देवताओ ! इससेही तुमको सुख प्राप्त होगा इसमें सन्देह नहीं ॥६॥ देखो बुद्धि बल अर्थ वा छलसे अथवा अन्य जिस किसी प्रकारसे हो तुम्हारा हित करना मुझको अवश्य कर्त्तव्य है ॥ ७ ॥ तत्त्वके जाननेवाले पंडितगणोंने मित्रोंके विशेष कर शत्रुगणोंके

प्रति प्रयोग करनेके लिये साम, दान, भेद और दण्ड यह चार प्रकारके उपाय निर्द्धारित किये हैं ॥ ८ ॥ तपस्यासे आराधित होकर ब्रह्माजीने उसको वर दिया है और उसी वरके प्रभावसे वह दुर्ज्जय हुआ है ॥ ९ ॥ विशेष कर विश्वकर्म्माने अग्निसे उसको उत्पन्न किया है अतएव इन सब कारणोंसेही वह परपुरञ्जय वृत्रासुर अत्यन्त बलवान् हो सब जीवगणोंको अजय हुआ हो ॥१०॥ हे सुरगण ! पहले सामप्रयोग इसके उपरान्त प्रतारणके विना इस शत्रुको जीतना कठिन है, अतएव पहले लोभ दिखाय अपने वशीभूत कर तदनन्तर उसका विनाश करना उचित है ॥ ११ ॥ इस समय जिस स्थानमें वह बलवान् वृत्रासुर वास करता है पहले उसी स्थानमें गन्धर्व और ऋषिगणोंके सहित जाय उसके संग

ब्रह्मणाऽस्य वरो दत्तस्तपसाऽऽराधितेन च ॥ दुर्जयत्वं च संप्राप्तं वरदानप्रभावतः ॥ ९ ॥ अजेयः सर्वभूतानां त्वष्ट्रा समुत्पादितः ॥ ततो बलेन वृद्धिं स प्राप्तः परपुरंजयः ॥ १० ॥ दुःसाध्योऽसौ सुराः शत्रुर्विना साम प्रतारणम् ॥ प्रलोभ्य वशमानेयो हंतव्यस्तु ततः परम् ॥ ११ ॥ गच्छध्वं सर्वगन्धर्वा यत्राऽसौ बलवत्तरः ॥ साम तस्य प्रयुंजध्वं तत एनं विजेष्यथ ॥ १२ ॥ संगम्य शपथान्कृत्वा विश्वास्य समयेन हि ॥ मित्रत्वं च समाधाय हंतव्यः प्रबलो रिपुः ॥ १३ ॥ अदृश्य संप्रवेक्ष्यामि वज्रस्य वरायुधम् ॥ साहाय्यं च करिष्यामि शक्रस्याहं सुरोत्तमाः ॥ १४ ॥ समयं च प्रतीक्षध्वं सर्वथैवायुषः क्षये ॥ मरणं विबुधा स्तस्य नान्यथा सम्भविष्यति ॥१५॥ गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वाः कपटावृताः॥इंद्रेण सह मित्रत्वं कुरुध्वं वाक्यदानतः॥१६॥

सन्धि स्थापन करो,तदनन्तर उसका पराजय करो ॥ १२ ॥ वहां जानेपर वह जो कहे उसी नियमानुसार [शपथपूर्वक प्रतिज्ञा करो पहले विश्वास उत्पन्न करो तदनन्तर बन्धुत्व स्थापन करो फिर यथासमयमें उस प्रबल शत्रुको मारो ॥ १३ ॥ हे सुरगण ! मैं भी इन्द्रके उत्कृष्ट आयुध वज्रमें अदृश्यभावसे प्रवेश कर यथासमयमें उनकी सहायता करूंगा ॥ १४ ॥ देखो ! तुम समयकी प्रतीक्षा करो सम्यक् प्रकार उसकी आयुका कालशेष होगा, नहीं तो किसी प्रकार उसकी मृत्यु नहीं होगी ॥१५॥ इस समय गन्धर्व और ऋषिगणोंके सहित उस असुरके निकट जायकर, कपटतापूर्वक

केवल वचनसे उसके संग मित्रत्व स्थापन करो ॥ १६ ॥ जब उसको विश्वास उत्पन्न होजाय तबहीं प्रतारण करनी चाहिये, मैं दृढ आच्छादित वज्रमें गुप्तभावसे प्रविष्ट हूंगा ॥ १७ ॥ इन्द्र जब उसको विश्वस्त जान सके तबहीं उस वज्रके प्रहारसे उसका विनाश करें अन्यथा किसी प्रकार उसको नहीं मार सकेंगे देवराज विश्वासघातजनित पापको इस समय पीछेकर ॥ १८ ॥ मेरी सहायतासे उस पापात्मा असुरको वज्रसे मारें. देखो शठ शत्रुके प्रति शठताचरण दोषका कारण नहीं होता ॥ १९ ॥ विशेषकर शठताके विना केवल वीरधर्म्मसे बलवान् शत्रु कभी नहीं मारा जाता पूर्वमें मैंने भी वामनरूप धारणकरके बलिको ॥ २० ॥ और मोहिनी वेशसे सब दैत्यगणोंको वंचित किया है अतएव

यथा स याति विश्वासं यथा कार्यं प्रतारणम् ॥ गुप्तोऽहं संप्रवेक्ष्यामि पविं संछादितं दृढम् ॥ १७ ॥ विश्वस्तं मघवा शत्रुं हनिष्यति न चान्यथा ॥ विश्वासस्य कृते पापं कृत्वा शक्रस्तु पृष्ठतः ॥ १८ ॥ मत्सहायोऽथ वज्रेण शातयिष्यति पापिनम् ॥ न दोषोऽत्र शठे शत्रौ शाठ्यमेव प्रकुर्वतः ॥१९॥ नान्यथा बलवान्वध्यः शूरधर्मेण जायते ॥ वामनं रूपमाधाय मयाऽयं वंचितो बलिः ॥ २० ॥ कृत्वा च मोहिनी वेषं दैत्याः सर्वेऽपि वंचिताः ॥ भवंतः सहिताः सर्वे देवीं भगवतीं शिवाम् ॥ २१ ॥ गच्छध्वं शरणं भावैः स्तोत्रमंत्रैः सुरोत्तमाः ॥ साहाय्यं सा योगमाया भवतां संविधास्यति ॥२२॥ वंदामहे सदा देवीं सात्त्विकीं प्रकृतिं पराम् ॥ सिद्धिदां कामदां कामां दुरापामकृतात्मभिः ॥ २३ ॥ इन्द्रोऽपि तां समाराध्य हनिष्यति रिपुं रणे ॥ मोहिनी सा महामाया मोहयिष्यति दानवम् ॥ २४ ॥

बलवान् शठ शत्रुके प्रति शठताचरण कदापि दोषका विषयक नहीं जानना. हे देवगण ! इस समय तुम सब एकत्र मिलित होकर स्तोत्र मंत्रादिसे देवी भगवतीकी ॥ २१ ॥ आराधना कर उनकी शरणागत होओ तो वह योगमाया तुम्हारी सहायता करेंगी ॥ २२ ॥ हे देवगण ! जो स्वयं कामनारूपिणी होकर भक्तगणोंकी सब कामना पूर्ण करती है जिनकी आराधनासे सब कार्योंकी सिद्धि होती है पूतात्मा योगीगणोंके अतिरिक्त उनको कोई प्राप्त नहीं करसकता मैं भी उन्हीं सत्वगुणस्वरूपिणी प्रकृति रूपिणी परात्परा देवीकी वंदना करता हूं ॥ २३ ॥ अतएव इंद्र भी उनकी

आराधना करके निश्चय रणमें शत्रुका संहार करनेमें समर्थ होंगे. कारण कि, वह मोहजननी महामाया पूजित होकर उस दानवको मोहित करेंगी ॥ २४ ॥ वृत्रासुरकी मायासे मोहित होनेपर इंद्र उसको अनायास ही मारनेमें समर्थ होंगे इसमें सन्देह नहीं. अधिक क्या उन परात्परा अम्बिकाके प्रसन्न होनेपर सर्व कार्य्यकी सिद्धि होगी ॥२५॥ वह अन्तर्य्यामिस्वरूपिणी और सब कार्य्योंका कारण है उनकी आराधनाके विना किसीको भी ऋद्धिकी संभावना नहीं है ॥ २६ ॥ अतएव हे सुरसत्तमगण ! शत्रुविनाशके निमित्त परम आदर सहित सात्विक भावसे उन्हीं विश्वजननी प्रकृति देवीकी आराधना करो ॥ २७ ॥ देखो पूर्वमें मैंने पांच हजार वर्ष अत्यन्त दारुण युद्धकर मधु कैटभ नामक दोनों

मोहितो मायया वृत्रः सुखसाध्यो भविष्यति ॥ प्रसन्नायां परांबायां सर्वं साध्यं भविष्यति॥२५॥नो चेन्मनोरथावाप्तिर्न कस्याऽपि भविष्यति ॥ अंतर्यामिस्वरूपा सा सर्वकारणकारणा ॥२६॥ तस्मात्तां विश्वजननीं प्रकृतिं परमादृताः ॥ भजध्वं सात्त्विकैर्भावैः शत्रुनाशाय सत्तमाः ॥ २७ ॥ पुरा मयाऽपि संग्रामं कृत्वा परमदारुणम् ॥ पंचवर्षसहस्राणि निहतौ मधुकैटभौ ॥ २८ ॥ स्तुता मया तदाऽऽत्यर्थं प्रसन्ना प्रकृतिः परा ॥ मोहितौ तौ तदा दैत्यौ छलेन च मया हतौ ॥ २९ ॥ विप्रलब्धौ महाबाहू दानवौ मदगर्वितौ ॥ तथा कुरुध्वं प्रकृतेर्भजनं भावसंयुताः ॥३०॥ सर्वथा कार्यसिद्धिं सा करिष्यति सुरोत्तमाः ॥ एवं ते दत्तमतयो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३१ ॥ जग्मुस्ते मेरुशिखरं मंदारद्रुममंडितम् ॥ एकांते संस्थिता देवाः कृत्वा ध्यानं जपं तपः ॥३२॥

असुरोंको संहार किया था ॥ २८ ॥ तब मैंने उन्हीं महामाया पराप्रकृतिकी स्तुति करी थी, इससे ही उन्होंने प्रसन्न होकर इन दोनों असुरोंको मोहित किया था इससे ही यह मदगर्वित महाबाहु दोनों असुर प्रतारित हुए. कारण कि, मैं छलपूर्वक उन भयंकर दोनों दैत्योंका संहार करनेमें समर्थ हुआ था अतएव हे सुरगण ! तुम लोग भी भक्ति भावसे उसी प्रकार पराप्रकृतिकी आराधना करो ॥ २९ ॥ ३० ॥ तो वह भली भाँतिसे तुम्हारा कार्य्य सिद्ध करेंगी.हे महाराज ! प्रभावशाली विष्णुके देवतागणोंको इस प्रकार बुद्धिप्रदान करनेपर ॥ ३१ ॥ उन्होंने मन्दारतरुसे शोभायमान सुमेरुके शिखरमें गमन किया और एकान्तमें उपस्थित रहकर जप और तपस्यामें निरत तथा ध्यानपरायण होकर ॥ ३२ ॥

उन सृष्टिस्थिति संहार कारिणी भक्तगणोंको अभीष्ट प्रदान करनेवाली संसारका क्लेश नाश करनेवाली जगज्जननी जगद्धात्रीका स्तव करने लगे ॥३३॥ देवता बोले हे परब्रह्म स्वरूपिणि देवि! आप दीनदुःखी प्राणीगणोंकी आधिव्याधि विनाश करती हैं इस कारण हमने आपके चरण कमलोंकी शरण ग्रहण की। हे भगवति! हम वृत्रासुरसे समरमें पराजित होकर अत्यन्त सन्तप्त और पीड़ित हुए हैं, आप इस समय हमारे प्रति प्रसन्न हूजिये और हमारी रक्षा कीजिये ॥३४॥ आप ही सम्पूर्ण विश्वकी जननी हैं हम भी इस शत्रुसंकटमें पतित हुए हैं अतएव इस समय हमारी पुत्रके समान रक्षा कीजिये.हे मातः! त्रिभुवनमें आपसे कुछ नहीं छिपा है हम असुरगणोंकी प्रतापरूपी अग्निसे अत्यन्त सन्तप्त हुए हैं अतएव

तुष्टुवुर्जगतां धात्रीं सृष्टिसंहारकारिणीम् ॥ भक्तकामदुघामंबां संसारक्लेशनाशिनीम् ॥ ३३ ॥ देवा ऊचुः ॥ देवि प्रसीद परिपाहि सुरान्प्रतप्तान्वृत्रासुरेण समरे परिपीडितांश्च ॥ दीनार्तिनाशनपरे परमार्थतत्त्वे प्राप्तांस्त्वदंघ्रिकमलं शरणं सदैव ॥ ३४ ॥ त्वं सर्वविश्वजननी परिपालयास्मान्पुत्रानिवातिपतितान्रिपुसंकटेऽस्मिन् ॥ मातर्न तेऽस्त्यविदितं भुवनत्रयेऽपि कस्मादुपेक्षसि सुरानसुरप्रतप्तान् ॥ ३५ ॥ त्रैलोक्यमेतदखिलं विहितं त्वयैव ब्रह्मा हरिः पशुपतिस्तव वासनोत्थाः ॥ कुर्वंति कार्यमखिलं स्ववशा न ते ते भ्रूभंगचालनवशाद्विहरंति कामम् ॥ ३६ ॥ माता सुतान्परिभवात्परिपाति दीनान्रीतिस्त्वयैव रचिता प्रकटापराधान् ॥ कस्मान्न पालयसि देवि विनापराधानस्मांस्त्वदंघ्रिशरणान्करुणारसाब्धे ॥ ३७ ॥

आप हमारी किस कारण उपेक्षा करती हैं ॥ ३५ ॥ हे जननि! आपही इस त्रिभुवन मण्डलकी सृष्टिस्थिति और संहार करती हैं ब्रह्मा विष्णु और महेश्वर आपकी ही इच्छामात्रसे उत्पन्न होकर सम्पूर्ण कार्य्य सम्पादन करते हैं.हे जननि!वह स्वाधीन नहीं हैं आपके ही भ्रूभङ्गसे परिचालित होकर इच्छानुसार विहार करते हैं ॥ ३६ ॥ अनेक प्रकारके अपराधसे अपराधी होनेपर भी माता दीन पुत्रगणकी क्लेशसे रक्षा करती है. हे जननि! आपने ही इस रीतिकी रचना करी है तो हे दयामयि! किस कारणसे निरपराध और अपने चरणकमलोंकी शरणागत जानकर भी हमारी

रक्षा नहीं करती?॥३७॥हे देवि ! यदि आप समझती हैं कि,यह जब मेरे अनुग्रहसे प्राप्त हुआ ऐश्वर्य भोग करेंगे तो उसमेंही अत्यन्त आसक्त रहकर मेरे प्रति भक्ति करना एकबार ही भूल जाँयगे.अतएव उस समय यह मेरे करुणा कटाक्षके वशीभुत नहीं हो सकेंगे यद्यपि यह सत्य है किन्तु हे मातः ! पुत्रके प्रति जननीका इस प्रकार भाव कहीं भी दिखाई नहीं देता अतएव हम सदाही आपकी करुणाकटाक्षके पात्र हैं इसमें अत्र सन्देह नहीं है ॥३८॥और एक बात है कि,आपकी आराधना त्यागकर जिस ऐश्वर्य भोगमें निमग्न होंगे इस विषयमें हमारा कोई भी दोष बोध नहीं होता क्योंकि आपने जो मोहकी रचना कर रक्खी है वह मोह अपना प्रभाव प्रकाश करके हमको मोहित कर रखता है. हे जननि ! आप स्वभावसे

नूनं मदंघ्रिभजनात्पदाः किलैते भक्तिं विहाय विभवे सुखभोगलुब्धाः ॥ नेमे कटाक्षविषया इति चेन्न चैषा रीतिः सुते जननकर्तरि चापि दृष्टा ॥३८॥ दोषो न नोऽत्र जननि प्रतिभाति चित्ते यत्ते विहाय भजनं विभवे निमग्नाः ॥ मोहस्त्वया विरचितः प्रभवत्य सौ नस्तस्मात्स्वभावकरुणे दयसे कथं न ॥३९॥ पूर्वं त्वया जननि दैत्यपतिर्बलिष्ठो व्यापादितो महिषरूपधरः किलाऽऽजौ ॥ अस्मत्कृते सकललोकभयावहोऽसौ वृत्रं कथं न भयदं विधुनोषि मातः ॥ ४० ॥ शुंभस्तथाऽति बलवाननुजो निशुंभस्तौ भ्रातरौ तदनुगा निहता हतौ च॥वृत्रं तथा जहि खलं प्रबलं दयार्द्रे मत्तं विमोहय तथा न भवेद्यथाऽसौ॥४१॥त्वं पालयाद्य विबुधानसुरेण मातः संतापितानतितरां भयविह्वलांश्च॥नाऽन्योऽस्ति कोऽपि भुवनेषु सुरार्तिहंता यः क्लेशजालमखिलं निदहेत्स्वशक्त्या ॥४२॥

ही करुणामयी हैं अतएव जानकर भी किस कारण हमारे प्रति दया प्रकाश नहीं करतीं ॥३९॥ हे देवि ! आपने पूर्वमें हमारे निमित्त ही सब लोकोंको भयावह बलवान् दैत्यपति महिषासुरका संग्राममें विनाश किया है अतएव इस समय किस कारण इस भयावह वृत्रासुरको नहीं मारतीं ? ॥४०॥ आपने ही अत्यन्त बलशाली शुम्भ और तदनुज निशुम्भ नामक दोनों भ्राताओंका संहार किया है और अनुगामी अन्यान्य दैत्यगणोंको भी मारा है.हे करुणामयि!इस समय उसी प्रकार खल और प्रबल वृत्रासुरका विनाश कीजिये. हे मातः! जिससे वह फिर कुछ भी प्रभाव प्रकाश न करसके आप उसी प्रकार इस मदमत्त वृत्रासुरको मोहित कीजिये॥ ४१ ॥ हम असुरगणोंके प्रभावसे अत्यन्त सन्तापित और उनके भयसे

अतिशय विह्वल हुए हैं आप हमारी रक्षा कीजिये क्योंकि आपके बिना तीनों लोकोंमें अपनी शक्तिसे देवतागणोंका क्लेश दूर करसके इस प्रकारका दूसरा मार्ग नहीं है ॥४२॥ हे मातः यद्यपि आपने वृत्रासुरके प्रति दया प्रकाशकी है तथापि जनगणोंको दुःखदायक और क्रूरस्वभाव उस असुर का शीघ्र विनाशकीजिये. हे भवानि ! अपने बाणोंसे पवित्र करके उसको पापसे उद्धार कीजिये,नहीं तो वह दुष्टबुद्धि निःसन्देहही घोरनरकमें प्रवेश करेगा. अतएव उसकेही कल्याणार्थ उसको मारना अवश्य कर्त्तव्य है ॥ ४३ ॥ पूर्वमें जो देवतागणोंका शत्रु था आपने उसकोही संग्रामस्थलमें अस्त्रद्वारा पवित्र कर स्वर्गस्थ नन्दनवनमें प्रेरणकिया है. हे करुणामयि ! उसके शत्रु होनेपरभी आपने क्या उसकी

वृत्रे दया तव यदि प्रथिता तथाऽपि जह्येनमाशु जनदुःखकरं खलं च॥पापात्समुद्धर भवानि शरैः पुनाना नो चेत्प्रयास्यति तमो ननु दुष्टबुद्धिः ॥४३॥ ते प्रापिता सुरवनं विबुधारयो ये हत्वा रणेऽपि विशिखैः किल पावितास्ते ॥त्राता न किं निरयपातभयाद् याद्रै यच्छत्रवोऽपि न हि किं विनिहंसिवृत्रम्॥४४॥ जानीमहे रिपुरसौ तव सेवको न प्रायेण पीडयति नः किल पापबुद्धिः॥यस्ता वकस्त्विह भवेदमरानसौ किं त्वत्पादपंकजरतान्ननु पीडयेद्वा॥४५॥कुर्मः कथं जननि पूजनमद्य तेऽब पुष्पादिकं तव विनिर्मितमेव यस्मात्॥मंत्रा वयं च सकलं परशक्तिरूपं तस्माद्भवानि चरणे प्रणताः स्म नूनम्॥४६॥धन्यास्त एव मनुजा हि भजंति भक्त्या पादांबुजं तव भवाब्धिजलेषु पोतम् ॥ यं योगिनोऽपि मनसा सततं स्मरंति मोक्षार्थिनो विगतरागविकारमोहाः ॥ ४७ ॥

नरकके भयसे रक्षा नहीं करी है ? तो किस कारण इस समयभी वृत्रासुरको नहीं मारतीं ? ॥४४॥ हम निश्चयही कहते हैं कि,यह असुर आपका शत्रु है,सेवक नहीं है क्योंकि यह पापबुद्धि हमको सदाही पीडित करता है.हे जननि ! जो आपके चरणकमलोंकी सेवामें विरत हैं जो पुरुष उन देवताओंको पीडित करता है वह किसप्रकार आपका भक्त होसकता है ?॥४५॥हे मातः ! हम आपकी पूजा किसप्रकार करें ? पुष्पादि जो कुछ पूजाके द्रव्य दिखाई देते हैं आपहीने तो वह सब बनाये हैं विशेषकर हम और मन्त्र इत्यादि पूजाके जो कुछ योग्यपदार्थ हैं वह सबही आपकी शक्तिस्वरूप हैं. अतएव हे भवानि ! हम केवलमात्र प्रणामसेही आपकी पूजा करते हैं आप प्रसन्न हूजिये ॥ ४६ ॥ जो संसारके नौकास्वरूप

आपके चरणारविन्दोंका भक्तिभावसे भजन करते हैं वे ही मनुष्यगण धन्य हैं. हे देवि ! जो योगीगण विषयानुराग विकार मोह त्यागकर मोक्षकी कामना करते हैं वे भी आपके उन्हीं चरणकमलोंका सदा स्मरण करके सिद्धिलाभ करते हैं ॥ ४७ ॥ जो सब वेदोंका तत्त्व जाननेवाले और याज्ञिक हैं वह भी यज्ञके आहुतिकालके समय देवतागणोंकी तृप्तिजननी स्वाहास्वरूपिणी और पितृगणोंको परम तृप्त करनेवाली स्वधास्वरूपिणी आपकी सदाही चिन्ता करते हैं ॥ ४८ ॥ हे मातः ! आपही बुद्धि आपही कांति आपही शान्ति आपही पुरुषगणोंकी विशदार्थकारिणी प्रसिद्ध बुद्धि और आपही त्रिभुवनके सम्पूर्ण ऐश्वर्य्यस्वरूप हैं. हे देवि ! जो आपका भजन करता है आप दयापूर्वक किसी प्रकार उसको

ये याज्ञिकाः सकलवेदविदोऽपि नूनं त्वां संस्मरंति सततं किल होमकाले ॥ स्वाहां तु तृप्तिजननीममरेश्वराणां भूयः स्वधां पितृगणस्य च तृप्तिहेतुम् ॥ ४८ ॥ मेधाऽसि कांतिरसि शांतिरपि प्रसिद्धा बुद्धिस्त्वमेव विशदार्थकरी नराणाम् ॥ सर्वं त्वमेव विभवं भुवनत्रयेऽस्मिन्कृत्वा ददासि भजतां कृपया सदैव ॥ ४९ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता सुरैर्देवी प्रत्यक्षा साऽभव त्तदा ॥ चारुरूपधरा तन्वी सर्वाभरणभूषिता ॥ ५० ॥ पाशांकुशवरा भीतिलसद्बाहुचतुष्टया ॥ रणत्किंकिणिकाजालरसनाबद्ध सत्कटिः ॥ ५१ ॥ कलकंठीरवा कांता क्वणत्कंकणनूपुरा ॥ चंद्रखंडसमाबद्धरत्नमौलिविराजिता ॥ ५२ ॥ मन्दस्मितारविंदास्या नेत्रत्रयविभूषिता ॥ पारिजातप्रसूनाच्छनालवर्णसमप्रभा ॥ ५३ ॥

यह विभवप्रदान करती हैं ॥ ४९ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! देवताओंके इस प्रकार स्तव करनेपर देवी भगवती सम्पूर्ण आभरणोंसे विभूषित हो मनोहररूप धारण करके देवताओंके सन्मुख प्रटग हुईं ॥ ५० ॥ उनके चारों बाहु पाश अंकुश और वरदानभङ्गिमा और अभयमुद्रासे शोभायमान थे, शोभायमान कटितटमें रशना कौंधनी (बँधी हुई) किंकिणीकी कलध्वनिसे शोभित ॥ ५१ ॥ और चरणयुगल कंकण--स्थित नूपुरके शब्दसे रंजित थे उनका मधुर सुर अत्यन्त कमनीय ललाट चन्द्रखण्डसे शोभित और मस्तक उज्ज्वल रत्नोंके मुकुटसे विराजित था ॥ ५२ ॥ उनका मुखारविन्द स्मितशोभासे और कमलके समान तीनों नेत्रोंसे भूषित था, उनके अंगकी कांति पारिजात

कुसुमके समान मनोहर ॥५३॥ रक्तवर्ण अंगप्रत्यंग सब रक्तचन्दनमें रंजित और पहरनेके वस्त्रभी रक्तवर्ण थे, इस प्रकार प्रसन्नमुखी करुणाकी सागर देवी ॥ ५४ ॥ उस समय समस्तशृङ्गारवेशधारिणी बोध होती थीं हे महाराज ! अखिलब्रह्माण्डकी जननी सर्वज्ञ सर्वकर्त्री और सम्पूर्णकी अधिष्ठानस्वरूपिणी ॥ ५५ ॥ वेदान्तमतसिद्ध सच्चिदानन्दस्वरूपिणी सुप्रसन्न दयामयी भगवती भुवनेश्वरी इसप्रकार देवतागणोंके सन्मुख स्थित देखकर प्रणाम किया ॥ ५६ ॥ तब उन जगदम्बिकाने भी प्रणत हुए देवताओंसे कहा हे देवगण ! तुम किसकारण मेरा स्तव करतेहो वह मुझसे कहो ? देवताओंने कहा हे भगवति ! वृत्रासुर देवतागणोंको अत्यन्त दुःख देता है आप उस देवताओंके शत्रुको मोहित कीजिये ॥५७॥ हे देवि !

रक्तांबरपरीधाना रक्तचंदनचर्चिता ॥ प्रसादसुमुखी देवी करुणारससागरा ॥ ५४ ॥ सर्वशृंगारवेषाढ्या सर्वद्वैतारणिः परा ॥ सर्वज्ञा सर्वकर्त्री च सर्वाधिष्ठानरूपिणी ॥ ५५ ॥ सर्ववेदांतसंसिद्धा सच्चिदानंदरूपिणी ॥ प्रणेमुस्तां समालोक्य सुरा देवीं पुरःस्थिताम् ॥ ५६ ॥ तानाह प्रणतानंबा किं वः कार्यं ब्रुवंतु माम् ॥ देवा ऊचुः ॥ मोहयैनं रिपुं वृत्रं देवानामतिदुःखदम् ॥ ५७ ॥ यथा विश्वसते देवांस्तथा कुरु विमोहितम् ॥ आयुधे च बलं देहि हतः स्याद्येन वा रिपुः ॥ ५८ ॥ व्यास उवाच ॥ तथेत्युक्त्वा भगवती तत्रैवांतरधीयत ॥ स्वानि स्वानि निकेतानि जग्मुर्देवा मुदाऽन्विताः ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे देवीमाहात्म्ये पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं प्राप्तवरा देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ " जग्मुः सर्वं च संमंत्र्य वृत्रस्याश्रममुत्तमम् ॥ " ददृशुस्तत्र तं वृत्रं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ १ ॥

जिससे वह देवताओंका विश्वास करै आप उसको उसीप्रकार मोहित कीजिये और जिससे वह परमशत्रु विनष्ट हो हमारे अस्त्रमें उसी प्रकार बलप्रदान कीजिये ॥ ५८ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! अनन्तर देवीभगवती तथास्तु कहकर उसी स्थानमें अन्तर्धान होगईं, देवतागण भी आनन्दित हो घरको चले गये ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! तपप्रभावयुक्त सम्पूर्ण ऋषि और देवतागण देवी भगवतीके निकट इसप्रकार वर प्राप्तकर सब एकत्र मिलित हो परामर्श करने

लगे, और इसके उपरान्त वृत्रासुरके उत्तम आश्रममें जाकर देखा कि वृत्रासुर अपने तेजसे प्रज्वलित ॥१॥ त्रिभुवन भस्म करने और अमरगणोंको ग्रास करनेके निमित्त ही मानो विराजमान है तब ऋषिगण उसके निकट जाकर ॥ २ ॥ देवतागणोंके कार्य्यसिद्धिके निमित्त सामयुक्त रसात्मक प्रियवचन उससे कहनेलगे ऋषि बोले हे महाभाग वृत्र ! सम्पूर्ण लोकही तुमसे भय करते हैं ॥ ३ ॥ तुमने विश्व ब्रह्माण्ड संपूर्ण स्थलोंमेंही अपना अधिपत्य फैलाया है, किन्तु इन्द्रके साथ तुम्हारी जो शत्रुता है उससे तुम्हारे सुखमें विघ्न होता है ॥ ४ ॥ इसमें सन्देह नहीं इस समय यह वैर तुम दोनोंकोही अत्यन्त चिन्ताकी वृद्धि करता है इसकारण यह अत्यन्त दुःखदायक है तुम भी सन्तुष्ट हो सोनेमें समर्थ नहीं होते और

धक्ष्यंतमिव लोकांस्त्रीन्ग्रसंतमिव चामरान् ॥ ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ॥ २ ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं सामयुक्तं रसात्मकम् ॥ ऋषय ऊचुः ॥ वृत्र वृत्र महाभाग सर्वलोकभयंकर ॥ ३ ॥ व्याप्तं त्वयैतत्सकलं ब्रह्मांडमखिलं किल ॥ शक्रेण तव वैरं यत्तत्तु सौख्यविघातकम् ॥४॥ युवयोर्दुःखदं कामं चिंतावृद्धिकरं परम् ॥ न त्वं स्वपिषि संतुष्टो न चापि मघवा तथा ॥५॥ सुखं स्वपिति चिंतार्तो द्वयोर्थद्वैरिजं भयम् ॥ युवयोर्युध्यतोः कालोऽप्यतीतस्तु महानिह ॥६॥ पीड्यंते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ॥ संसारेऽत्र सुखं ग्राह्यं दुःखं हेयमिति स्थितिः ॥७॥ न सुखं कृतवैरस्य भवतीति विनिर्णयः ॥ संग्रामरसिकाःशूराःप्रशंसंति न पंडिताः ॥ ८ ॥ युद्धं शृङ्गारचतुरा इंद्रियार्थविघातकम् ॥ पुष्पैरपि न योद्धव्यं किं पुनर्निशितैः शरैः ॥ ९ ॥

इन्द्रभी सुखसे नहीं सो सकते ॥५॥ क्योंकि तुम दोनोंकेही मनमें वैरका भय सदा जागरित रहता है और देखो तुम्हारे युद्धको समाप्त हुए बहुत काल व्यतीत हुआ ॥ ६ ॥ किन्तु देवता असुर और मनुष्य इत्यादि प्रजावर्ग सबही पीड़ा पाते हैं, इस संसारमें सुखही जीवगणोंको ग्रहणकरने योग्य है ॥७॥ यही सनातन मर्य्यादा जाननी चाहिये परन्तु जो शत्रुता करता है उसको कभी सुख नहीं होता यह पंडितगणोंने भलीभांति निश्चय किया है संग्रामरसिक शूरगणही युद्धकी प्रशंसा करते हैं किन्तु शांति परायण ॥८॥ शृङ्गारचतुर पंडितगण कभी इन्द्रियसुखके विनाशक युद्धकी प्रशंसा नहीं करते वरन् वह कहते हैं कि शाणित (तीक्ष्ण पैने) शरादिकी बात दूर रहे सामान्य पुष्पादिसे भी युद्ध न करैं ॥ ९ ॥

और देखो युद्धमें विजय प्राप्त करनेके विषयमें संदेह होता है किंतु बाणकी ताडना निश्चयही होती है हे दैत्यराज ! यह संपूर्ण विश्व दैवकेही आधीन है अतएव जयपराजयभी ॥१०॥ दैवके आधीन जानकर युद्ध करना कभी उचित नहींहै, उपयुक्तकालमें स्नान भोजन उत्तम शय्यापर शयन ॥ ११ ॥ और सेवानिरत पतिव्रता भार्या इन कई एकको संसार सुखका साधन जानना चाहिये और युद्धमें केवल बाण वृष्टि ॥१२॥ तथा उग्रतर खड्गपात होता है अतएव इनमें क्या सुख है बरन् इससे शत्रु सुखही होता है यदि कहो मुनिगण कहते हैं कि, संग्राममें मरण होनेसे स्वर्ग प्राप्त होता है ॥१३॥ वह केवल प्रलोभका प्रवर्तक वचनमात्र है वस्तुतः उससे कुछभी फल नहीं और यदि देह छेदन कर वेदनाको

युद्धे विजयसंदेहो निश्चयं बाणताडनम्॥दैवाधीनमिदं विश्वं तथा जयपराजयौ॥१०॥दैवाधीनाविति ज्ञात्वा न योद्धव्यं कदाचन॥ कालेऽथ भोजनं स्नानं शय्यायां शयनं तथा ॥ ११ ॥ परिचर्यापरा भार्या संसारे सुखसाधनम् ॥ किं सुखं युध्यतः संख्ये बाण वृष्टिभयंकरे ॥ १२ ॥ खड्गपातातिरौद्रे च तथाऽरातिसुखप्रदे ॥ संग्रामे मरणात्स्वर्गसुखप्राप्तिरिति स्फुटम् ॥ १३ ॥ प्रलोभनपरं वाक्यं नोदनार्थं निरर्थकम् ॥ छित्त्वा देहं व्यथां प्रप्य शृगालकरटादिभिः ॥ १४ ॥ पश्चात्स्वर्गसुखावाप्तिं को वा वांछति मंदधीः ॥ सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ॥१५॥ अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रश्चापि निरंतरम् ॥ वयं च तापसाः सर्वे गंधर्वाश्च निजाश्रमे ॥१६॥ सुखवासं गमिष्यामः शांते वैरेऽधुनैव वाम् ॥ संग्रामे युवयोर्धीर वर्तमाने दिवानिशम् ॥ १७ ॥

प्राप्त हो और शृगाल काकादिको अपने शरीरका मांस भोजन कराय ॥१४॥अन्तमें सुख प्राप्तही हो तो बुद्धिमान्की बात दूर रहे कौन मन्दबुद्धि उसकी इच्छा करता है. अतएव हे वृत्र ! इन्द्रके साथ तुम्हारी सदाकाल मित्रता हो ॥ १५ ॥ इससे तुम और इन्द्र सदा सुख प्राप्त कर सकोगे. विशेषकर यदि तुम्हारी शत्रुता शान्त हो जायगी तो हम सब तापसगण और गंधर्वगण अपने अपने आश्रममें ॥१६॥ सुखपूर्वक वास करेंगे इसमें संदह नहीं. हे वीर ! तुम्हारे संग्रामके सदाही विद्यमान रहनेसे ॥ १७ ॥

मुनिगण, गंधर्वगण, किन्नरगण और समस्त नरगण दिनरात पीडाको प्राप्त होते हैं. हम वनवासी मुनिगण संपूर्ण शांतिकाम पुरुषोंके सदाही सुख निमित्तही तुम्हारे बन्धुत्वकी इच्छा करते हैं॥१८॥तुमको और इन्द्रको तथा समस्त जीवगणोंको सुख प्राप्त हो यही हमारी एकान्त वासना है. हे वृत्र ! तुम्हारे संमिलनमें हम मध्यस्थ हैं ॥१९॥ हम इस विषयमें शपथ कराकर परस्परके प्रिय कार्यमें दोनोंको नियोजित करेंगे तुम जिस प्रकार कहोगे इस समय इन्द्र तुम्हारे सामने इसी प्रकार शपथ कर ॥ २० ॥ तुम्हारे चित्तमें प्रीति उत्पन्न करेंगे तुम निश्चयही जानना कि सत्यके ऊपर

पीड्यन्ते मुनयः सर्वे गंधर्वाः किन्नरा नराः ॥ सर्वेषां शांतिकामानां सख्यमिच्छामहे वयम् ॥१८॥ मुनयस्त्वं च शक्रश्च प्राप्नुवंतु सुखं किल ॥ मध्यस्थाश्च वयं वृत्र युवयोः सख्यकारणे ॥ १९ ॥ शपथं कारयित्वाऽत्र योजयामो मिथः प्रियम् ॥ शक्रस्तु शपथान्कृत्वा यथोक्तांश्च तवाग्रतः ॥ २० ॥ चित्तं ते प्रीतिसंयुक्तं करिष्यति तु सांप्रतम् ॥ सत्याधारा धरा नूनं सत्येन च दिवाकरः ॥ २१ ॥ तपत्ययं यथाकालं वायुः सत्येन वात्यथ ॥ उदन्वानपि मर्यादां सत्येनैव न मुंचति ॥२२॥ तस्मात्सत्येन सख्यं वां भवतव्य यथासुखम् ॥ एकत्र शयनं क्रीडा जलकेलिः सुखासनम् ॥ २३ ॥ युवाभ्यां सर्वथा कार्यं कर्तव्यं सख्यमेत्य च ॥ व्यास उवाच ॥ महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महामतिः ॥ २४ ॥ अवश्यं भगवंतो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ भवंतो मुनयः क्वापि न मिथ्यावादिनो भृशम् ॥ २५ ॥

ही पृथ्वी प्रतिष्ठित है सत्यहीके कारण सूर्य उदय होते हैं ॥ २१ ॥ सत्यहीके बलसे वायु सदा चलता है और सत्यहीके कारण अपार समुद्र अपनी वेलारूप मर्य्यादाको कभी अतिक्रम नहीं करता ॥ २२ ॥ अतएव सत्यहीसे इस समय तुम्हारा बन्धुत्व यथा सुखसे तुम मित्रता पाशसे बद्धही एकत्र शयन एकत्र क्रीडा एकत्र जलकेलि और एकत्र सुखसे वैठो ॥२३॥ यह तुमको मित्रतापूर्वक करना चाहिये व्यासजीने कहा हे महाराज ! महामति वृत्रासुर महर्षिगणोंका वचन सुनकर कहने लगा ॥ २४ ॥ हे ऋषिगण ! आप ज्ञानादि सम्पन्न और तपस्वी हैं अतएव हमारे

माननीय हैं आप मुनि हैं.सुतरां कही भी मिथ्या नहीं कहते ॥२५॥ आप सदाचार और शान्त हैं अतएव छलका कारण नहीं जानते. वैरी,शठ, लम्पट, बुद्धिरहित कीर्तिशून्य और निर्लज्ज इन सब ॥ २६ ॥ पुरुषोंके सहित विशेषकर शत्रुके सहित मित्रता स्थापन करना बुद्धिमान्‌गणोंका कर्त्तव्य नहीं है यह दुराचार इन्द्र निर्लज्ज शठ और लम्पट तथा ब्रह्मघातक है ॥ २७ ॥ अतएव इसके समान पुरुषोंके प्रति विश्वास करना उचित नहीं है. आप साधु और सर्व्व सद्‌गुण सम्पन्न हैं अतएव आपकी मति पराये अनिष्टकी चिंतामें नहीं दौडती ॥ २८ ॥ आपका चित्त शान्त होनेसे आप कपटाचारियोंका मन नहीं समझ सकते अतएव दुष्टजनोंका मध्यस्थ होना आपको उचित नहीं है. मुनिगणोंने कहा

सदाचाराः सुशांताश्च न विदुश्छलकारणम्॥कृतवैरे शठे स्तब्धे कामुके च गतं वषि ॥२६॥ निर्लज्जे नैव कर्त्तव्यं सख्यं मतिमता सदा॥निर्लज्जोऽयं दुराचारो ब्रह्महा लंपटः शठः॥ २७॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः सर्वथैवेदृशे जने॥ भवंतोनिपुणाःसर्वे न द्रोहमतयः सदा ॥२८॥ अनभिज्ञास्तु शांतत्वाच्चित्तानामतिवादिनाम् ॥ मुनय ऊचुः ॥ जंतुः कृतस्य भोक्ता वै शुभस्य त्वशुभस्य च ॥२९॥ द्रोहं कृत्वा कुतः शांतिमाप्नुयान्नष्टचेतनः ॥ विश्वासघातकर्तारो नरकं यांति निश्चयम् ॥ ३० ॥ दुःखं च समवाप्नोति नूनं विश्वासघातकः ॥ निष्कृतिर्ब्रह्महंतॄणां सुरापानां च निष्कृतिः ॥ ३१ ॥ विश्वासघातिनां नैव मित्रद्रोहकृतामपि ॥ समयं ब्रूहि सर्वज्ञ यथा ते चेतसि ध्रुवम् ॥ ३२ ॥ तेनैव समयेनाद्य संधिः स्यादुभयोः किल ॥ वृत्र उवाच ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! जन्तुगण निश्चयही अपने किये पाप पुण्यका फल भोग करते हैं॥२९॥तब नष्ट बुद्धि द्रोहाचरण करके किस प्रकार शान्तिलाभ करनेमें समर्थ होंगे ?विश्वासघातकोंको निःसंदेह नरक प्राप्त होता है ॥३०॥ और सदाही दुःख भोगते हैं इसमें संदेह नहीं बरन् ब्रह्मघातक और सुरापान करनेवालोंकी निष्कृति है॥३१॥किन्तु विश्वासघातक और मित्रद्रोहीगणोंकी कुछभी निष्कृति नहीं है इनको अवश्य नरक भोगनाहोगा. अतएव हे सर्व्वज्ञ!तुम्हारे मनमें जो निश्चित है वह नियम प्रकाश करके कहो॥३२॥उसीके द्वारा तुम दोनोंकी संधि स्थापन होगी.वृत्रासुरने कहा हे

महाभाग मुनिगणो! इन्द्र सम्पूर्ण देवताओंके सहित सूखी वा गीली वस्तुसे अथवा दारुण काष्ठ पत्थर ॥३३॥ तथा वज्रद्वारा रात्रि अथवा दिनमें मुझको न मारे हे महाभागो ! यह मेरा नियम है ॥३४॥ मैं इसी नियमानुसार उनके सहित सन्धिस्थापन कर सकता हूं नहीं तो अन्य किसी प्रकार भी नहीं कर सकता. व्यासजीने कहा हे राजन् ! ऋषिगणोंने उसका वह वचन आदरपूर्वक स्वीकार किया ॥३५॥ और सुरराजको उसी स्थानमें बुलाकर सन्धिके नियम सुनाये इन्द्रने भी वहां मुनिगणोंके सामने अग्निको साक्षीकर शपथ की और चिन्तारूपी विषम ज्वरसे युक्त हुए वृत्रासुर तब इन्द्रके वचनमें विश्वास कर ॥३६॥ ३७ ॥ उनके सहित मित्रता स्थापनपूर्वक एकत्र विहार करने लगा वह दोनों मिलितहो कभीगन्ध-

न वज्रेण महाभाग न दिवा निशि नैव च ॥ वध्यो भवेयं विप्रेंद्राः शक्रस्य सह दैवतैः ॥३४॥ एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नान्यथा ॥ व्यास उवाच ॥ ऋषयस्तं तदा प्राहुर्बाढमित्येव चादृताः ॥३५॥ समयं श्रावयामासुस्तत्रानीय सुरेश्वरम् ॥ इंद्रोऽपि शपथांस्तत्र चकार विगतज्वरः ॥३६॥ साक्षिणं पावकं कृत्वा मुनीनां सन्निधौ किल ॥ वृत्रस्तु वचनैस्तस्य विश्वासमगमत्तदा॥३७॥ बभूव मित्रवच्छक्रे सहचर्यापरायणः ॥ कदाचिन्नंदने चोभौ कदाचिद्गंधमादने ॥ ३८ ॥ कदाचिदुदधेस्तीरे मोदमानौ विचेरतुः ॥ एवं कृते च संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥३९॥ शक्रोऽपि वधकामस्तु तदुपायानचिंतयत् ॥ रन्ध्रान्वेषी समुद्विग्नस्तदाऽऽसीन्म घवा भृशम् ॥ ४० ॥ एवं चिंतयतस्तस्य कालः समभिवर्तत ॥ विश्वासं परमं प्राप वृत्रः शक्रोऽतिदारुणे ॥ ४१ ॥ एवं कतिचि दब्दानि गतानि समये कृते ॥ वृत्रस्य मरणोपायान्मनसींद्रोऽप्यचिंतयत् ॥ ४२ ॥

मादनमें॥३८॥ कभी समुद्रके तटपर आमोद अनुभवकर विचरण करने लगे. दोनों इस प्रकार संधिबन्धन पूर्वक मिलन होनेपर असुरराज वृत्रासुर अत्यन्त आनन्दित हुआ ॥ ३९ ॥ किन्तु देवराज इन्द्र उनको मारनेकी इच्छासे उस विषयके सम्पूर्ण उपायकी चिन्ता करने लगे. इन्द्रने अत्यन्त उद्विग्न चित्तसे उनका छिद्र ढूंढते ढूंढते ॥ ४० ॥ कुछ काल व्यतीत किया इस प्रकार सन्धि स्थापन करनेपर कई एक वर्ष व्यतीत हुए तब सरल-चित्त वृत्रासुर अतिदारुण इन्द्रके प्रति अत्यन्त विश्वास करने लगा किन्तु इन्द्र उसके मारनेका उपाय विचारने लगे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

एक दिन विश्वकर्म्माने अपनी सन्तान वृत्रासुरको पाकशासन इन्द्रके प्रति विश्वस्त चित्त जानकर कहा हे वत्स ! वृत्र ! तुम मेरा हितकर वचन सुनो ॥ ४३ ॥ देखो जिसके साथ एकवार शत्रुता होगई उसका कभी विश्वास नहीं करना चाहिये इन्द्र तुम्हारा परम शत्रु है वह सदा तुम्हारे अनिष्टकी चिन्ता करता है अतएव उसका अब विश्वास न करना ॥ ४४ ॥ वह इन्द्र सर्वदाही लोभनिरत द्वेषरत परपीडा देनेमें उत्सा हयुक्त परदारलम्पट पापबुद्धि प्रतारक ॥ ४५ ॥ छिद्रका ढूँढनेवाला हिंसक मायावी और मदगर्वित है.हे वत्स!! अधिक और क्या कहूं उस पापिष्ठने लीलाक्रमसेही पापभयत्याग पूर्व्वक माताके उदरमें प्रवेशकर गर्भछेदन किया ॥ ४६ ॥ उसके गर्भस्थित रोते हुए बालकके प्रथम सातभाग इसके

त्वष्टैकदा सुतं प्राह विश्वस्तं पाकशासने ॥ पुत्र वृत्र महाभाग शृणु मे वचनं हितम् ॥ ४३ ॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः कृतवैरे कथंचन ॥ मघवा कृतवैरस्ते सदाऽसूयापरः परैः ॥४४॥ लोभान्मत्तो द्वेषरतः परदुःखोत्सवान्वितः ॥ परदारलंपटः स पापबुद्धि प्रतारकः ॥ ४५ ॥ रन्ध्रान्वेषी द्रोहपरो मायावी मदगर्वितः ॥ यः प्रविश्योदरे मातुर्गर्भच्छेदं चकार ह ॥ ४६ ॥ सप्तकृत्वः सप्तकृत्वः क्रंदमानमनातुरः ॥ तस्मात्पुत्र न कर्तव्यो विश्वासस्तु कथंचन ॥ ४७ ॥ कृतपापस्य का लज्जा पुनः पुत्र प्रकुर्वतः ॥ व्यास उवाच ॥ एवं प्रबोधितः पित्रा वचनैर्हेतुसंयुतैः ॥ ४८ ॥ न बुबोध तदा वृत्र आसन्नमरणः किल ॥ स कदाचि त्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ॥४९॥ संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्तेऽतीव दारुणे ॥ ततः संचिंत्य मघवा वरदानं महात्मनाम् ॥५०॥

उपरान्त उन सातभागोंके प्रत्येकको फिर सात भाग इस प्रकार (उनचास) भागमें छेदन किया. अतएव हे पुत्र ! उसका कभी विश्वास नहीं करना चाहिये ॥४७॥ जो सर्वदाही पापकार्यमें प्रवृत्त है उसको पुनर्वार पापकार्य्य करनेमें क्या लज्जा है. व्यासजीने कहा हे राजन् ! वृत्रासुरका मरणकाल उपस्थित हुआ था इससे वह पिताके हेतुयुक्त वचनसे प्रबोधित होनेपर भी उसको शुभकर नहीं समझसका अनन्तर एकदिन समुद्रके तटपर असुरको देखा ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ संध्याके समय अति दारुण मुहूर्त उपस्थित होनेपर इन्द्रने उस महासुर वृत्रासुरको देख ब्रह्माके

वरदान विषयकी चिन्ता करी ॥५०॥ कि, इस समय यह भयंकर संध्या उपस्थित हुई है इस समय दिन भी नहीं और यह दैत्य भी अकेला निर्ज्जनस्थानमें यथासमय उपस्थित हुआ है अतएव इस समय बलपूर्वक ही इसको मारना चाहिये इसमें अब संशय नहीं.इन्द्रने इस प्रकार मनमें विचारकर अव्ययात्मा हरिको स्मरण किया ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ भगवान् पुरुषोत्तम हरि भी उस स्थानमें अदृश्यभावसे आय वज्रमें प्रविष्ट हुए ॥ ५३ ॥ तब इंद्र शीघ्र ही वृत्रासुरको मारनेके निमित्त स्थिरचित्त हुआ किंतु चिंता करने लगा कि ॥ ५४ ॥ देव दानवगणोंको सर्व्वथा

संध्येयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसो न च ॥ हंतव्योऽयं मया चाद्य बलेनैव न संशयः ॥५१॥ एकाकी विजने चात्र संप्राप्तः सम योचितः ॥ एवं विचार्य मनसा सस्मार हरिमव्ययम् ॥ ५२ ॥ तत्राऽजगाम भगवानदृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ वज्रमध्ये प्रविश्यासौ संस्थितो भगवान्हरिः ॥ ५३ ॥ इन्द्रो बुद्धिं चकाराऽऽशु तदा वृत्रवधं प्रति ॥ इति संचिन्त्य मनसा कथं हन्यां रिपुं रणे ॥५४॥ अजेयं सर्वथा सर्वदेवैश्च दानवैस्तथा ॥ यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वंचयित्वा महाबलम् ॥ ५५ ॥ न श्रेयो मम नूनं स्यात्स र्वथा रिपुरक्षणात् ॥ अपां फेनं तदाऽपश्यत्समुद्रे सर्वतोपमम् ॥ ५६ ॥ नायं शुष्को न चार्दोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ॥ अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया ॥५७॥ परां शक्तिं च सस्मार भक्त्या परमया युतः ॥ स्मृतमात्रा तदा देवी स्वांशं फेने न्यधापयत् ॥ ५८ ॥ वज्रं तदावृतं तत्र चकार हरिसंयुतम् ॥ फेनावृतं पविं तत्र शक्रश्चिक्षेप तं प्रति ॥ ५९ ॥ सहसा निपपा ताशु वज्राहत इवाचलः ॥ वासवस्तु प्रहृष्टात्मा बभूव निहते तदा ॥ ६० ॥

अजेय इस शत्रुको रणमें किस प्रकार मारूं और यदि इस महाबलवान् शत्रुको छलकर इस समय न मारूं ॥५५॥ तो इस दुरन्त शत्रुके वर्त्तमान रहनेपर हमारा कुछ भी मंगल नहीं. इंद्रने चिंता करते करते समुद्रके जलमें पर्व्वतके समान फेन देखा ॥ ५६ ॥ तिस समय उसको सूखा भी नहीं गीला भी नहीं और शस्त्र भी वहीं यह विचारकर उसको लीलापूर्वक ही ग्रहण किया ॥ ५७ ॥ और तत्काल परम भक्ति सहित पराशक्ति भुवनेश्वरीको स्मरण किया भगवतीने स्मरण मात्रसे ही अपना अंश फेनमें स्थापन किया॥५८॥इधर नारायणाधिष्ठित वज्र भी उस फेन पिण्डसे ढक गया तब इंद्रने वह फेनसे ढका हुआ वज्र वृत्रासुरको मारा ॥ ५९ ॥ तब तत्काल वृत्रासुर उस वज्रसे आहत होकर अचलके समान गिर

पड़ा वृत्रासुरके निहत होनेपर इंद्र अत्यन्त प्रसन्न चित्त हुए॥६०॥ऋषिगण भी अनेक स्तव द्वारा स्तुति करने लगे,देवताओंसहित इंद्र प्रसन्न हुए ॥६१॥ अनंतर जिनके अनुग्रहसे शत्रु मारा गया देवराज इंद्रने देवतागणोंके सहित उन्हीं देवीकी पूजा करी और अनेक प्रकारके स्तवसे उनको प्रसन्न किया ॥ ६२ ॥ फिर नंदनवनमें परम शक्तिकी पद्मरागमयी मूर्ति इंद्रने स्थापन करी ॥६३॥ हे महाराज ! तबसे ही सब देवता लोग तीनों संध्याओंमें देवीकी पूजा करने लगे और तबसे ही श्रीदेवी देवतागणोंकी कुलदेवता हुई ॥ ६४ ॥ उसी समय इंद्रने तीनों भुवनोंमें श्रेष्ठ विष्णुकी पूजा करी अनंतर महावीर्य्य भयंकर वृत्रासुरके मारे जानेपर ॥ ६५ ॥ मद मंद शुभकर पवन चलने लगा, देवगण, गंधर्व,

ऋषयश्च महेंद्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः॥ हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः॥६१॥ देवीं संपूजयामास यत्प्रसादाद्धतो रिपुः॥प्रसादयामासतदा स्तोत्रैर्नानाविधैरपि ॥६२॥ देवोद्याने पराशक्तेः प्रासादमकरोद्धरिः ॥ पद्मरागमयीं मूर्तिं स्थापयामास वासवः ॥ ६३ ॥ त्रिकालं महतीं पूजां चक्रुः सर्वेऽपि निर्जराः ॥ तदाप्रभृति देवानां श्रीदेवी कुलदैवतम् ॥ ६४ ॥ विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास वासवः ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ६५ ॥ प्रववौ च शिवो वायुर्जहृषुर्दैवतास्तथा ॥ हते तस्मिन्सगंधर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ॥६६॥ ॥ इत्थं वृत्रः पराशक्ति प्रवेशयुतफेनतः ॥ तया कृतविमोहाच्च शक्रेण सहसा हतः ॥ ६७ ॥ ततो वृत्रनिहंत्रीति देवी लोकेषु गीयते ॥ शक्रेण निहतत्वाच्च शक्रेण हत उच्यते ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ व्यास उवाच ॥ अथ तं पतितं दृष्ट्वा विष्णुर्विष्णुपुरीं ययौ ॥ मनसा शंकमानस्तु तस्य हत्याकृतं भयम् ॥१॥

राक्षस और किन्नरगण महानंदमें विचरण करने लगे ॥ ६६ ॥ हे महाराज ! वृत्रासुर भगवतीकी मायासे मोहित हुआ था और उसी पराशक्तिके फेनमें प्रवेशकरनेसे इन्द्र उस असुरको सहसा मारनेमें समर्थ हुए थे ॥ ६७ ॥ और इसी कारणसे देवी भुवनेश्वरी "वृत्रनिहन्त्री" नामसे त्रिलोकमें विख्यात हुई किन्तु इन्द्रने उसको बाह्यदृष्ट फेन द्वारा विनाश किया था इस कारण इन्द्रसे मारागया है यही लोक कहते हैं ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! अनन्तर देवदेव विष्णुने

वृत्रासुरको पड़ा हुआ देख मनहीमनमें उसके हत्याजनित भयकी शंका करते करते वैकुण्ठपुरमें गमन किया ॥ १ ॥ इधर इन्द्रभी परमशत्रु वृत्रासुरके मारेजानेपर पापके भयसे डरकर अमरपुरको चलेगये उससमय मुनिगणभी अत्यन्त उद्विग्न हो चिन्ता करनेलगे कि ॥ २ ॥ हमनेही वृत्रासुरको छलकर क्या पाप कर्म किया है हाय! देवराज इन्द्रके संग दोषसे आज हमारा "मुनि" यह नाम वृथा हुआ ॥ ३ ॥ वृत्रासुरने हमारे बचनसेही इन्द्रका विश्वास किया था अतएव विश्वासघातकके संग दोषसे आज हम भी विश्वासघातक हुए ॥ ४ ॥ ममताही सम्पूर्ण अनर्थोंका मूल है अतएव उस ममताको धिक्कार है. क्योंकि ममताकी पाशमें बद्ध होकरही हमने छलपूर्वक शपथसे वृत्रासुरको छला है ॥ ५ ॥

इंद्रोऽपि भयसंत्रस्तो ययाविंद्रपुरीं ततः ॥ मुनयो भयसंविग्ना ह्यभवन्निहते रिपौ ॥ २ ॥ किमस्माभिः कृतं पापं यदसौ वंचितः किल ॥ मुनिशब्दो वृथा जातः सुरेशस्य च संगमात् ॥ ३ ॥ अस्माकं वचनाद् वृत्रो विश्वासमगमत्किल ॥ विश्वासघातिनः संगाद्वयं विश्वासघातकाः ॥ ४ ॥ धिगियं ममता पापमूलमेवमनर्थकृत् ॥ यदस्माभिश्छलं कृत्वा शपथैव चितोऽसुरः ॥५॥ मंत्रकृद्बुद्धिदाता च प्रेरकः पापकारिणाम् ॥ पापभाक्स भवेन्नूनं पक्षकर्ता तथैव च ॥ ६ ॥ विष्णुनाऽपि कृतं पापं यत्साहाय्यमवाप्तवान् ॥ वज्रं प्रविश्य येनासौ पातितः सत्त्वमूर्तिना ॥ ७ ॥ नूनं स्वार्थपरः प्राणी न पापात्त्रासमश्नुते ॥ हरिणा हरिसंगेन सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ ८ ॥

स्वयं पापकार्य्य न करकेभी जो पाप कार्य्य करनेकी दूसरेके संग परामर्श करें वा उस विषयमें बुद्धिप्रदान करें अथवा उस कार्य्यके करनेमें प्रेरणकरें वा जिस किसीभी प्रकारसे उनके पक्षका आश्रय करें वहभी निःसन्देह पापके भागी होते हैं ॥ ६ ॥ विष्णु सत्त्वप्रधान होनेपरभी उन्होंने वज्रमें प्रवेशपूर्व्वक इन्द्रकी सहायताकर वृत्रासुरका विनाशकिया है तो वहभी पापके भागी हुए हैं इसमें सन्देह नहीं ॥ ७ ॥ जब भगवान् विष्णुने भी इन्द्रके सहित सम्मिलित होकर इस प्रकार पापाचरण किया तब निःसन्देह बोध होता है कि, मनुष्यके स्वार्थमें रत होनेपर पापसे

फिर भय प्राप्त नहीं होता ॥ ८ ॥ बोध होता है कि इससमय धर्म्म, अर्थ, काम, मोक्ष इन चारपदार्थोंमें त्रिभुवनदुर्लभ प्रथम और चतुर्थ धर्म्म तथा मोक्ष एकवारही विनष्ट हुए हैं ॥ ९ ॥ और अर्थ तथा कामही श्रेष्ठ कहकर प्रिय हुआहै तो "धर्म्मधर्म्म" यह वचन केवल वचनमात्र है तो इस समय महत् पंडित गणोंकोभी दम्भका कारण हुआ है वास्तवमें निष्ठापरायण होकर भक्तिभावसे कोईधर्म्मका अनुष्ठान नहीं करता ॥ १० ॥ हे राजन् ! मुनिगण वारम्वार इस प्रकार मनस्तापकर विमन हुए और हतउद्योग हो अपने अपने आश्रममें चलेगये ॥ ११ ॥ इधर विश्वकर्म्मा इन्द्रसे अपना पुत्र मराहुआ सुनकर शोकसन्तप्त हृदयसे रोदन करने लगे और मनमें अत्यन्त दुःखको प्राप्त हुए ॥ १२ ॥ अनन्तर

द्वावेव स्तः पदार्थानां द्वावेव निधनं गतौ ॥ प्रथमश्च तुरीयश्च यौ त्रिलोक्यां तु दुर्लभौ ॥९॥ अर्थकामौ प्रशस्तौ द्वौ सर्वेषां संमतौ प्रियौ ॥ धर्मधर्मेति वाग्वादो दंभोऽयं महतामपि ॥१०॥ मुनयोऽपि मनस्तापमेवं कृत्वा पुनःपुनः ॥ जग्मु स्वानाश्रमानेव विमनस्का हतोद्यमाः ॥११॥ त्वष्टा तु निहतं श्रुत्वा पुत्रमिंद्रेण भारत ॥ रुरोद दुःखसंतप्तो निर्वेदमगमत्पुनः ॥ १२ ॥ यत्रासौ पतितस्तत्र गत्वा वीक्ष्य तथागतम् ॥ संस्कारं कारयामास विधिवत्पारलौकिकम् ॥ १३ ॥ स्नात्वाऽस्य सलिलं दत्त्वा कृत्वा चैवौर्ध्वदेहिकम् ॥ शशापेंद्रं स शोकार्तः पापिष्ठं मित्रघातकम् ॥१४॥ यथा मे निहतः पुत्रः प्रलोभ्य शपथैर्भृशम् ॥ तथेंद्रोऽपि महद्दुःखं प्राप्नोतु विधिनिर्मितम् ॥१५॥ इति शप्त्वा सुरेशानं त्वष्टा तापसमन्वितः ॥ मेरोः शिखरमास्थाय तपस्तेपे सुदुष्करम्॥१६॥

वृत्रासुर जिस स्थानमें पडा था उन्होंने वहां जाय उसको इस अवस्थामें देख अत्यन्त दुःखित हृदयसे उसका दाहादिसंस्कार और पारलौकिक क्रिया यथाविधिसे करी ॥ १३ ॥ और स्नानके अनन्तर इसका तर्पण तथा और्ध्वदेहिक क्रिया कर अत्यन्त शोकार्त्त हृदयसे मित्रघाती पापिष्ठ इन्द्रको शाप दिया कि ॥ १४ ॥ इन्द्रने जिसप्रकार मेरे पुत्रको शपथद्वारा लुभायकर निहत किया है इस प्रकार वहभी विधाताके दिये हुए अत्यन्तभारी दुःखको प्राप्तहो ॥ १५ ॥ हे राजन् पुत्रशोकसे सन्तप्त विश्वकर्म्मा सुरेश्वरको इसप्रकार शाप दे मेरुपर्वतके शिखरका आश्रय

कर अत्यन्त कठिन तपस्याका अनुष्ठान करनेलगे ॥१६॥ जनमेजयने कहा हे पितामह ! सुरराज इन्द्रने त्वष्ट्राके पुत्र वृत्रासुरको मारकर सुखपाया था वा दुःख ? पहले वह आप मुझसे वर्णन कीजिये ॥ १७ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! आप क्या पूँछते हैं ? आपका संदेह किस प्रकार है ? आप निःसन्देह जानिये कि, जीवगणोंको अपने किये हुए शुभाशुभ कर्म्मोंका फल अवश्य ही भोगना होगा ॥ १८ ॥ बलवान् हो अथवा दुर्बल हो और देवता असुर अथवा मनुष्यादि जो कोई हो सबकोही अपने कियेहुए पापपुण्यका अल्प वा अधिक होनेपर भी भलीभाँति उसका फलभोगना होगा ॥ १९ ॥ इन्द्रने जब वृत्रासुरको मारनेकी चेष्टा की थी विष्णुने तभी उनको बुद्धिदानकर और वज्रमें प्रविष्ट हो उनकी

जनमेजय उवाच ॥ हत्वा त्वाष्ट्रं सुरेशोऽथ कामवस्थामवाप्तवान् ॥ सुखं वा दुःखमेवाग्रे तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ किं पृच्छसि महाभाग संदेहः कीदृशस्तव ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥१८॥ बलिष्ठैर्दुर्बलैर्वाऽपि स्वल्पं वा बहु वा कृतम् ॥ सर्वैथैव हि भोक्तव्यं सदेवासुरमानुषैः ॥१९॥ शक्रायेत्थं मतिर्दत्ता हरिणा वृत्रघातिने॥प्रविष्टोऽथ पविं विष्णुः सहायः प्रत्यपद्यत ॥२०॥ न चापदि सहायोऽभूद्वासुदेवः कथंचन ॥ समये स्वजनः सर्वः संसारेऽस्मिन्नराधिप॥२१॥ दैवे विमुखतां प्राप्ते न कोऽप्यस्ति सहायवान् ॥ पिता माता तथा भार्या भ्राता वाऽथ सहोदरः ॥ २२ ॥ सेवको वाऽपि मित्रं वा पुत्रश्चैव तथौरसः ॥ प्रतिकूले गते दैवे न कोऽप्येति सहायताम् ॥ २३ ॥ भोक्ता पापस्य पुण्यस्य कर्ता भवति सर्वथा ॥ वृत्रं हत्वा गताः सर्वे निस्तेजस्कःशचीपतिः ॥ २४ ॥

सहायता की थी ॥ २० ॥ किन्तु विपदके समयमें विष्णुने किसी प्रकार भी इन्द्रकी सहायता नहीं की अतएव हे नरेन्द्र ! इस संसारमें सम्पूर्ण समयपरही स्वजन होते हैं ॥ २१ ॥ किन्तु दैवके प्रतिकूल होनेपर कोई भी फिर सहायता करनेवाला दिखाई नहीं देता अधिक क्या दैवके प्रतिकूल होनेपर पिता माता भार्य्या वा सहोदर ॥ २२ ॥ सेवक मित्र अथवा और सजातपुत्र कोई भी दैवके प्रतिकूल होनेपर सहायता लाभ करनेमें समर्थ नहीं होता ॥ २३ ॥ वास्तवमें जो पाप वा पुण्य करता है वही उसका फल भोग करता है ॥ वृत्रासुरके मारेजानेपर

फिर सब अपने अपने स्थानको चलेगये किन्तु ब्रह्महत्याके पापप्रभावसे शचीपति इंद्र अत्यंत तेजहीन होगये ॥ २४ ॥ तब सब देवता ब्रह्मघातक कहकर उनकी निंदा करने लगे. वह और भी कहने लगे कि कौन पुरुष शपथ पूर्वक सत्य कहकर ॥ २५ ॥ विश्वस्त मित्र भावको प्राप्त हुए मुनिवरको मारनेकी इच्छा करता है ? हे महाराज ! उस समय देवतागणोंकी गोष्ठीमें सुरोद्यानमें, गन्धर्वगणोंके सम्मिलनमें ॥ २६ ॥ अधिक क्या सब स्थानोंमें ही इस बातकी चर्चा होने लगी कि, इन्द्रने विश्वास किये हुए वृत्रासुरको मुनिगणोंसे धोखा दिलाय छलपूर्वक स्वयं निहतकर क्या दुष्कर कार्य किया है; उन्होंने वेदका सनातन प्रमाण छोड़कर लीलापूर्वक ही वृत्रासुरको निहतकर सौगत

शेपुस्तं त्रिदशाः सर्वे ब्रह्महेत्यनुवन्छनैः ॥ को नाम शपथान् कृत्वा सत्यं दत्त्वा वचः पुनः ॥ २५ ॥ जिघांसति सविश्वस्तं मुनिं मित्रत्वमागतम् ॥ देवगोष्ठ्यां सुरोद्याने गंधर्वाणां समागमे ॥ २६ ॥ सर्वत्रैव कथा तस्य विस्तारमगमत्किल ॥ किं कृतं दुष्कृतं कर्म शक्रेणाद्य जिघांसता ॥ २७ ॥ वृत्रं छलेन विश्वस्तं मुनिभिश्च प्रतारितम् ॥ वेदप्रमाणमुत्सृज्य स्वीकृतं सौगतं गतम् ॥ २८ ॥ यदयं निहतः शत्रुर्वंचयित्वाऽतिसाहसात् ॥ को नाम वचनं दत्त्वा विपरीतमथाचरेत् ॥ २९ ॥ विना शक्रं हरिं वाऽपि यथाऽयं विनिपातितः ॥ एवंविधाः कथाश्चान्याः समाजेष्वभवन्भृशम् ॥ ३० ॥ शुश्रावेंद्रोऽपि विविधाः स्वकीर्तिहीं निकारकाः ॥ यस्य कीर्तिर्हता लोके धिक्तस्यैव कुजीवितम् ॥ ३१ ॥ यं दृष्ट्वा पथि गच्छंतं शत्रुः स्मेरमुखो भवेत् ॥ इंद्रद्युम्नोऽपि राजर्षिः पतितः कीर्तिसंक्षयात् ॥ ३२ ॥

अर्थात् बौद्धिमतका आश्रय किया है ॥२७॥२८॥ जिस प्रकार वृत्रासुरको निहत किया है इसी प्रकार वचन देकर कौन पुरुष अन्यथा करेगा ॥२९॥ विष्णु और इन्द्रके सिवाय और कौन उसका विपरीताचरण कर सकता है ? तिस काल इस प्रकार अनेक बातें अनेक समाजोंमें अधिकतासे होने लगीं॥३०॥इधर इन्द्रने भी अपनी कीर्त्तिमें हानिकर यह सब बातें सुनी.हे महाराज!लोकमें जिसकी कीर्त्ति नष्ट हो गई उसके उस निन्दित जीवनको धिक्कार है॥३१॥हाय ! विनष्टकीर्त्ति मनुष्यको मार्गमें जाता हुआ देखकर शत्रु हँसते हैं जब राजर्षि इन्द्रद्युम्न निष्पाप होनेपर भी कीर्त्तिक्षय,

होनेके कारण स्वगसे गिरे थे॥३२॥तब पापाचारी गण किस प्रकार न गिरेंगे? नरपति ययाति अत्यन्त अल्प अपराधमें भी स्वर्गसे गिरकर॥३३॥ अठारह युग पर्य्यन्त कर्कटयोनिको प्राप्त हुए थे अधिक क्या भगवान् स्वयं हरिने भी भृगुकी स्त्रीका शिरश्छेदन करनेपर ॥ ३४ ॥ ब्रह्मशापसे वराहमकरादि योनिमें जन्म ग्रहण किया था उन्होंने सर्वव्यापी होनेपर भी क्षुद्र वामनरूप धारणकर याचना करनेके लिये बलिके गृहमें गमन किया था ॥३५॥ अतएव पापकारी पुरुषगण इनकी अपेक्षा अब क्या अत्यंत दुःखको प्राप्त न होंगे? हे भरतभूषण ! रामचन्द्र भी भृगुके शापसे वनवासमें सीताके विरहसे ॥ ३६ ॥ अत्यन्त भारी दुःखको प्राप्त हुए थे इसी प्रकार इंद्रभी ब्रह्महत्या जनित पापसे ऐसे भीत हुए थे ॥ ३७ ॥

स्वर्गादकृतपापोऽसौ पापकृत्किं न पात्यते ॥ स्वल्पेऽपराधेऽपि नृपो ययातिः पतितः किल ॥ ३३ ॥ नृपः कर्कटतां प्राप्तो युगानष्टादशैव तु ॥ भृगुपत्नीशिरश्छेदाद्भगवान् हरिरच्युतः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मशापात्पशोर्योनौ संजातो मकरादिषु ॥ विष्णुश्च वामनो भूत्वा याचनार्थं बलेर्गृहे॥३५॥गतः किमपरं दुःखं प्राप्नोति दुष्कृती नरः ॥ रामोऽपि वनवासेषु सीताविरहजं बहु ॥३६॥ दुःखं च प्राप्तवान्घोरं भृगुशापेन भारत ॥ तथेन्द्रोऽपि ब्रह्महत्याकृतं प्राप्य महद्भयम् ॥ ३७ ॥ न स्वास्थ्यं प्राप गेहेऽसौ सर्वसिद्धिसमन्विते ॥ पौलोमी तं सभाहीनं दृष्ट्वा प्रोवाच वासवम् ॥ ३८ ॥ निश्वसंतं भयत्रस्तं नष्टसंज्ञं विचेतनम् ॥ किं प्रभोऽद्य भयार्तोऽसि मृतस्ते दारुणो रिपुः ॥ ३९ ॥ का चिंता वर्तते कांत तव शत्रुनिषूदन॥कस्माच्छोचसि लोकेश निःश्वसन्प्राकृतो यथा॥४०॥नान्योऽस्ति बलवाञ्छत्रुर्येन चिंतापरो भवान् ॥ इन्द्र उवाच॥नारातिर्बलवान्मेऽस्ति न शांतिर्न सुखं तथा ॥४१॥

सम्पूर्ण ऐश्वर्ययुक्त होकर भी घरमें उनको संतोष न हुआ तब इंद्राणी उनको हीनतेज युक्त देखकर बोली ॥ ३८ ॥ जो कि वारंवार श्वास लेते भयसे व्याकुल नष्टसंज्ञा और चेतनाहीन थे उनसे कहा हे स्वामी ! अब क्यों भयभीत हो ? तुम्हारा दारुण शत्रु मरगया है ॥ ३९ ॥ हे शत्रुनाशी स्वामिन् ! कहिये अब आपको क्या चिंता है ? हे लोकेश ! आप साधारण पुरुषोंके समान वारंवार श्वास लेते क्या शोच रहे हैं ? ॥४०॥ अब तो कोई आपका ऐसा बलवान् शत्रु नहीं है जिस की आपको चिंता हो, तब इंद्रने कहा हे प्रिये ! न तो मेरा कोई बलवान्

शत्रु है पर तो भी मुझे शान्ति और सुख नहीं है ॥ ४१ ॥ हे महारानी ! मैं घरमें स्थित हुआ भी ब्रह्महत्याके भयसे निरंतर भयभीत हूं. हे देवि ! नंदनवन अलकाभवन अमृतवन ॥ ४२ ॥ गंधर्वगणोंका मनोरम सङ्गीत, और अप्सरागणोंका मनोहर नृत्य यह सम्पूर्ण ही मुझको सुख दायक बोध नहीं होते अधिक क्या तुम्हारे समान त्रिभुवन सुन्दरी नारी और अन्यान्य सुरसुन्दरीगण ॥ ४३ ॥ तथा कामधेनु,मंदार,पारिजात, सन्तान, कल्पवृक्ष और हरिचन्दन इत्यादि देवतागणोंके वृक्षभी मुझको सुखदायक बोध नहीं होते, इस समय मैं क्या करूं ? कहां जाऊं ? कहां जानेसे सुख हो ? ॥ ४४ ॥ हे प्रिये ! इस प्रकार चिंतातुर होकरही मैं अपने चित्तमें सुखलाभ नहीं कर सकता व्यासजीने कहा हे राजन् !

ब्रह्महत्याभयाद्राज्ञि बिभेमि सततं गृहे ॥ नन्दनं न सुखाकारं नामृतं न गृहं वनम् ॥ ४२ ॥ गंधर्वाणां तथा गेयं नृत्यमप्सरसां पुनः ॥ न त्वं सुखकरा नारी नाना च सुरयोषितः ॥ ४३ ॥ न तथा कामधेनुश्च देववृक्षः सुखप्रदः ॥ किं करोमि क गच्छामि क शर्म मम जायते ॥ ४४ ॥ इति चिंतापरः कान्ते न लभे सुखमात्मनि ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा वचनं शक्रः प्रियां परमकातराम् ॥ ४५ ॥ निर्जगाम गृहान्मंदो मानसं सर उत्तमम् ॥ पद्मनाले प्रविष्टोऽसौ भयार्तः शोककर्शितः ॥ ४६ ॥ प्राज्ञायत देवेंद्रस्त्वभिभूतश्च कल्मषैः ॥ प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४७ ॥ असहायस्तुराषाडैश्चिन्तार्तो विकलेन्द्रियः ॥ ततः प्रनष्टे देवेंद्रे ब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४८ ॥ सुराश्चितातुराश्चासन्नुत्पाताश्चा भवन्नथ ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वा भयार्ताश्चाभवन्भृशम् ॥ ४९ ॥

मूढ़ इंद्र परमकातर हुई प्रिया शचीसे इस प्रकार वचन कह कर ॥ ४५ ॥ गृहसे निकले और परम मनोहर मान सरोवरमें गये देवराज इंद्र वहां भय और शोकसे क्षीणदेह हो पद्मनालमें प्रविष्ट होकर रहे ॥४६॥ किंतु वह घोरतर पापमें अभिभूत हुए थे इसी कारण उस समय उनको कोई नहीं पहँचान सका वह निश्चल सर्पके समान ॥४७॥ आहार विहारशील चिंतार्त असहाय और विकलेन्द्रिय होकर उसी जलमें गुप्त रूपसे वास करने लगे, अनंतर देवराज इंद्रके ब्रह्महत्या भयसे पीड़ित हो प्रस्थान करनेपर ॥ ४८ ॥ देवतागण अत्यन्त चिन्तायुक्त

हुए क्योंकि उस समय सर्वत्र ही अनेक प्रकारके उत्पात होने लगे ऋषिगण सिद्ध और गन्धर्वगण अत्यन्त भयार्त हुए ॥४९॥ क्योंकि तिसकाल सम्पूर्ण जगत् अराजक होनेपर अनेक प्रकारके उपद्रवोंसे अभिभूत होने लगा तब अनावृष्टिके कारण पृथ्वीमें अल्पधान्य॥॥५०॥नदियोंमें अत्यन्त अल्पजल और सम्पूर्ण सरोवर जलहीन हुए इसप्रकार अराजकता उपस्थित होनेपर स्वर्गवासी समस्त देवतागण और ऋषिगणोंने॥५१॥विचार करके नहुषराजाको इंद्रके पदमें अभिषिक्त किया हे महाराज ! नहुष धार्मिक होनेपरभी रजोगुणके प्रभावसे॥५२॥कामबाणसे हत होकर अत्यन्त विषयासक्त हुए तिस समय वह नरपति अप्सरागणोंके सहित हो देवोद्यानमें क्रीड़ा करने लगे॥५३॥एक दिन उन्होंने इन्द्रपत्नी शचीकी गुणमाधुरी श्रवणकरके

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ अवर्षणं तदा जातं पृथिवी क्षीणवैभवा ॥ ५० ॥ विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि वै ॥ एवं त्वराजके जाते देवता मुनयस्तथा ॥ ५१ ॥ विचार्य नहुषं चक्रुः शक्रं सर्वे दिवौकसः ॥ संप्राप्य नहुषो राजा धर्मिष्ठोऽपि रजोबलात् ॥ ५२ ॥ बभूव विषयासक्तः पंचबाण शराहतः ॥ अप्सरोभिर्वृतः क्रीडन्देवोद्यानेषु भारत ॥ ५३ ॥ शक्रपत्नीगुणाञ्छ्रुत्वा चकमे तां स पार्थिवः ॥ ऋषीनाह किमिंद्राणी नोपगच्छति मां किल ॥ ५४ ॥ भवद्भिश्चामरैः सर्वैः कृतोऽहं वासवस्त्विह ॥ प्रेषयध्वं सुराः कामं सेवार्थं मम वै शचीम् ॥ ५५ ॥ प्रियं चेन्मम कर्तव्यं सर्वथा मुनयोऽमराः ॥ अहमिंद्रोऽद्य देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥ ५६ ॥ आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा देवर्षयस्तथा ॥ ५७ ॥

उसको प्राप्त करनेकी अभिलाषा की अनन्तर उन्होंने ऋषिगणोंसे कहा कि इन्द्राणी क्यों नहीं आती ?॥५४॥आपने और संपूर्णदेवताओंने मिलित होकर मुझको इन्द्रत्वपदमें वरण किया है, किन्तु अबतकभी इंद्राणी मेरे निकट क्यों नहीं आई ? हे देवताओ ! बहुत शीघ्र शचीको सेवाके निमित्त मेरे समीप लाओ ॥ ५५ ॥ यदि आपको मेरा प्रिय करना है तो यह कार्य करो. मैं इस समय इंद्र हूं इससे देवतागण और संपूर्ण लोकोंका ईश्वर हुआ हूँ ॥ ५६ ॥ अतएव अब शीघ्रहीइंद्राणी मेरे भवनमें आवें देवतागण और देवर्षिगण नहुषका यह वचन सुनकर ॥५७॥

कीजिये ॥ १० ॥ पापद्वारा समृद्धिका विनाश होता है तथा पुण्यद्वारा समृद्धिकी अत्यन्त वृद्धि होती है अतएव हे पार्थिव! आप कलुषित भावको त्यागकर चित्तको सन्मार्गमें लाइये ॥ ११ ॥ नहुषने कहा हे देवगण! इंद्रने जब गौतमकी स्त्री हरण की, चन्द्रमाने जब बृहस्पतिकी स्त्री हरण की तब तुम कहां थे? ॥ १२ ॥ देखो अन्यको उपदेश देनेमें अनेक कुशल और समर्थ हैं किंतु स्वयं कार्य्यानुष्ठानकर पराये प्रति इसप्रकार उपदेश प्रदान करसके ऐसे पुरुष अत्यन्त दुर्लभ हैं ॥ १३ ॥ हे देवगण! उस गुणवती देवीको मेरे निकट लाओ, इससे तुम्हारा

ऋद्धिक्षयस्तु पापेन पुण्येनातिविवर्धनम् ॥ तस्मात्पापं परित्यज्य सन्मतिं कुरु पार्थिव ॥ ११ ॥ नहुष उवाच ॥ गौतमस्य यदा भुक्ता दाराः शक्रेण देवताः ॥ वाचस्पतेस्तु सोमेन क्व यूयं संस्थितास्तदा ॥ १२ ॥ परोपदेशे कुशलाः प्रभवंति नराः किल ॥ कर्ता चैवोपदेष्टा च दुर्लभः पुरुषो भवेत् ॥ १३ ॥ मामागच्छतु सा देवी हितं स्याद‍्भुतं हि वः ॥ एतस्याः परमं देवाः सुखमेवं भविष्यति ॥ १४ ॥ अन्यथा न हि तुष्येऽहं सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ विनयाद्वा बलाद्वाऽपि तामाशु प्रापयंत्विह ॥ १५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाश्च मुनयस्तथा ॥ तमूचुश्चातिसंत्रस्ता नहुषं मदनातुरम् ॥ १६ ॥ इन्द्राणीमानयिष्यामः सामपूर्वं तवांतिकम् ॥ इत्युक्त्वा ते तदा जग्मुर्बृहस्पतिनिकेतनम् ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ ते गत्वांऽगिरसः पुत्रं प्रोचुः प्रांजलयः सुराः ॥ जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ॥ १८ ॥

परमहित होगा और उस देवीकोभी परमसुख प्राप्तहोगा इसमें सन्देह नहीं ॥ १४ ॥ मैं तुमसे सत्यही कहता हूं अन्य किसी प्रकार मैं संतुष्ट नहीं हूंगा विनयसे हो अथवा बलसे ही तुम शीघ्र इंद्राणीको इस स्थानमें लाओ ॥ १५ ॥ तब देवतागण और मुनिगण मदनबाणसे पीड़ित नहुषराजका इसप्रकार वचन सुन अत्यंत भीत हुए और उनसे कहने लगे ॥ १६ ॥ हम कोमलभावसे सम्मत करके इंद्राणीको आपके निकट लावेंगे वह नहुषसे यह कहकर बृहस्पतिजीके घर चले गये ॥ १७ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज! देवताजन बृहस्पतिजीके वरजाय हाथ

जोड़कर कहनेलगे हे गुरु ! इंद्राणीने आपके गृहका आश्रय ग्रहण किया है यह हम जानते हैं ॥ १८॥ किंतु अब उसे नहुषराजाको देनाहोगा क्योंकि हम सबने मिलकरही उनको इंद्रके पदमें वरण किया है. हे गुरु ! यह सर्वांगसुन्दरी वरवर्णिनी इससमय उनको वरण करे ॥ १९ ॥ बृहस्पतिजीने देवताओंका यह दारुण वचन सुनकर उनसे कहा हे देवताओ ! यह पतिव्रता शची इस समय मेरी शरणागत हुई है अतएव मैं कभी इसको त्याग नहीं कर सकता ॥ २० ॥ देवताओंने कहा हे गुरु ! आप यदि शचीको त्यागन करैं तो इस समय जिससे नहुषराज प्रसन्न हो इस प्रकार कोई उपाय कीजिये नहीं तो उनके कुपित होनेसे किसीसे भी उनको प्रसन्न नहीं किया जायगा॥२१॥बृहस्पतिजीने कहा हे देवताओ !

सा देया नहुषायाद्य वासवोऽसौ कृतोयतः ॥ वृणोत्वियं वरारोहा पतित्वे वरवर्णिनी ॥१९॥ बृहस्पतिः सुरानाह तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ॥ नाहं त्यक्षे तु पौलोमीं सतीं च शरणागताम् ॥२०॥ देवा ऊचुः ॥ उपायोऽन्यः प्रकर्तव्यो येन सोऽद्य प्रसीदति॥अन्यथा कोपसंयुक्तो दुराराध्यो भविष्यति ॥२१॥ गुरुरुवाच ॥ तत्र गत्वा शची भूपं प्रलोभ्य वचसा भृशम् ॥ करोतु समयं बाला पतिं ज्ञात्वा मृतं भजे ॥ २२ ॥ इन्द्रे जीवति मे कांते कथमन्यं करोम्यहम्॥अन्वेषणार्थं गंतव्यं मया तस्य महात्मनः ॥ २३ ॥ इति सा समयं कृत्वा वंचयित्वा च भूपतिम् ॥ भर्तुरानयने यत्नं करोतु मम वाक्यतः ॥ २४ ॥ इति संचिन्त्य ते सर्वे बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ नहुषं सहिता जग्मुरिंद्रपत्न्या दिवौकसः ॥ २५ ॥ तानागतान्समीक्ष्याह तदा कृत्रिमवासवः ॥ जहर्ष च मुदा युक्तस्तां वीक्ष्य मुदितोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

शची इस समय वहां जाय राजानहुषको वचनसे प्रलोभित करके इस प्रकार नियम करे कि " पतिके विनाशका निश्चय होनेपर फिर आपकी भजना करूंगी" ॥२२॥ अपने पति इन्द्रके जीवित रहनेपर किस प्रकार दूसरे पतिको ग्रहण करूं ? अतएव इस समय मैं उन महात्माको ढूंढनेको जाती हूं ॥ २३ ॥ शची मेरे वाक्यानुसार इस प्रकार नियम बन्धन पूर्वक उस भूपतिको छलकर पतिको लानेके लिये यत्न करे ॥ २४ ॥ हे महाराज ! अनन्तर बृहस्पति इत्यादि सम्पूर्ण देवतागण ही इस प्रकार परामर्श कर इन्द्राणीको लेकर नहुषके निकट गये ॥२५॥ तब कृत्रिम इन्द्र

नहुषने उनको आता हुआ देख हृष्ट और सन्तुष्ट हो आनन्दसे इन्द्राणीको अवलोकन कर कहा ॥२६॥ हे कान्ते! अब मैं यथार्थ ही इन्द्र हुआ हे चारुलोचने! तुम मेरी पतिके समान भजना करो देखो इस समय देवताओंने मुझको सर्वलोकोंका आराध्य किया है ॥२७॥ नहुषके इसप्रकार कहनेपर शची देवीने अत्यन्त लज्जित हो कांपते कांपते राजासे कहा हे सुरेश्वर! मैं आपसे एकवर प्राप्त करनेकी इच्छा करती हूँ ॥ २८ ॥ इंद्र जीवित है या नहीं, मैं जबतक यह निर्णय न कर सकूं आप उसी थोडे कालतक प्रतीक्षा कीजिये वह हैं या नहीं इस प्रकार संदेह मेरे हृदयमें रहता है ॥ २९ ॥ हे राजेन्द्र! जबतक इस विषयमें मैं कुछ स्थिर न कर सकूं आप तबतक मुझको क्षमा कीजिये मैं अपने मनमें यह निश्चयकर

अद्यास्मि वासवः कांते भज मां चारुलोचने ॥ पतित्वे सर्वलोकस्य पूज्योऽहं विहितः सुरैः ॥ २७ ॥ इत्युक्ता सा नृपं प्राह वेपमाना त्रपायुता ॥ वरमिच्छाम्यहं राजंस्त्वत्तः प्राप्तं सुरेश्वर ॥२८॥ किंचित्कालं प्रतीक्षस्व यावत्कुर्वे विनिर्णयम् ॥ इन्द्रोऽस्तीति न वाऽस्तीति संदेहो मे हृदि स्थितः ॥२९॥ ततस्त्वां समुपस्थास्ये कृत्वा निश्चयमात्मनि ॥ तावत्क्षमस्व राजेंद्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ न हि विज्ञायते शक्रो नष्टः किं वा क्व वा गतः ॥ एवमुक्तः स चेन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ३१ ॥ व्यसर्जयत्स तां देवीं तथेत्युक्त्वा मुदाऽन्वितः ॥ सा विसृष्टा नृपेणाशु गत्वा प्राह सुरान्सती ॥ ३२ ॥ इंद्रस्याऽऽगमने यत्नं कुरुताद्य कृतोद्यमाः ॥ श्रुत्वा तद्वचनं देवा इंद्राण्या रसवच्छुचि ॥ ३३ ॥ मंत्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं नृपसत्तम ॥ ते गत्वा वैष्णवं धाम तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥ ३४ ॥

तदनंतर आपकी भजना करूंगी यह सत्य ही जानना चाहिये ॥ ३० ॥ इंद्र इस समय नष्ट हुआ है या स्थानांतरमें चला गया है यह कुछ नहीं जाना जाता शची देवीके इस प्रकार कहनेपर नहुष अत्यंत प्रसन्न हुए ॥ ३१ ॥ और यही हो इस प्रकार कहकर आनंदित चित्तसे उसको बिदा किया पतिव्रता शची उनसे बिदा हो शीघ्र जाय देवताओंसे कहने लगी कि ॥३२॥ आप इंद्रको लानेका उद्योग और भलीभांति यत्न कीजिये, हे राजेन्द्र! देवतागण इंद्राणीका वह श्रवण मनोहर पवित्र वचन सुनकर ॥३३॥ एकाग्र चित्तसे इंद्रके लानेका परामर्श करने लगे अनंतर उन्होंने

वैकुण्ठमें जाय॥३४॥शरणागत वत्सल आदि देव जगन्नाथ परमेश्वर विष्णुका स्तव किया. वाक्य विशारद देवताओंने समुद्विग्न चित्त हो विष्णुसे कहा ॥३५॥हे प्रभो !देवदेव सुरपति इंद्र ब्रह्महत्याके पापसे पीडित हैं इस समय वह सम्पूर्ण भूतोंसे अदृश्य हो किस स्थानमें वास करते हैं ॥३६॥ हे प्रभो ! वह आपकी बुद्धिसे ही विप्रवर वृत्रासुरको मारकर ब्रह्महत्याके पापमें अभिभूत हुए हैं. हे विभो ! आपही उनकी और हमारी एकमात्र गति हैं॥३७॥ हम इस समय परम आपदामें पतित हुए हैं आप इस विपदसे छुडाने और इंद्रकी मुक्तिका उपाय निर्देश कीजिये. देवताओंके यह कातर वाक्य सुनकर विष्णुने कहा ॥ ३८ ॥ इंद्र पापसे रक्षापाने निमित्त अश्वमेध यज्ञ करैं तो इंद्र इस पाप विनाशक यज्ञसे पवित्र हो ॥ ३९ ॥

आदिदेवं जगन्नाथं शरणागतवत्सलम् ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥३५॥ देवदेवः सुरपतिर्ब्रह्महत्याप्रपीडितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां क्वापि तिष्ठति वासवः ॥ ३६ ॥ त्वद्धिया निहते विप्रे ब्रह्महत्या कुतः प्रभो ॥ त्वं गतिस्तस्य भगवन्नस्माकं च तथैव हि ॥३७॥ त्राहि नः परमापन्नान्मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ देवानां वचनं श्रुत्वा कातरं विष्णुरब्रवीत् ॥३८॥ यजतामश्वमेधेन शक्रपापनिवृत्तये ॥ पुण्येन हयमेधेन पावितः पाकशासनः ॥ ३९ ॥ पुनरेष्यति देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः ॥ हयमेधेन संतुष्टा देवी श्रीजगदंबिका ॥४०॥ ब्रह्महत्यादिपापानि नाशयिष्यत्यसंशयम् ॥ यस्याः स्मरणमात्रेण पापजालं विनश्यति ॥४१॥ किंपुनर्वाजिमेधेन तत्प्रीत्यर्थं कृतेन च ॥ इन्द्राणी कुरुतान्नित्यं भगवत्याः प्रपूजनम् ॥ ४२ ॥ आराधनं शिवायास्तु सुखकारि भविष्यति ॥ नहुषोऽपि जगन्मातुर्मायया मोहितः किल ॥ ४३ ॥

सब प्रकार भयसे रहित हो फिर इन्द्रत्वको प्राप्त होंगे इसमें सन्देह नहीं. विशेषकर अश्वमेध यज्ञ करनेसे अम्बिका देवी सन्तुष्ट हो ॥४०॥ वह सम्पूर्ण ब्रह्महत्याका पाप नष्ट करेंगी यह निश्चय जानना चाहिये. देखो जिनके स्मरण मात्रसे ही पाप समूह नष्ट होते हैं ॥४१॥ अश्वमेध यज्ञसे यदि उनको प्रसन्न किया जाय तो उनके द्वारा घोरतर पापभी नष्ट होगा इसमें फिर क्या आश्चर्य्य है और इन्द्राणी नित्य भगवतीकी पूजा करे ॥ ४२ ॥ तो उन मंगलमयीकी आराधनासे अवश्य सुख प्राप्त होगा. विशेषकर नहुष भी उस जगन्माताकी माया द्वारा मोहित होकर ॥ ४३ ॥

अपने किये हुए पापसे अत्यन्त शीघ्र विनष्ट होगा और शतक्रतु इन्द्र भी अश्वमेध यज्ञसे पवित्र होकर शीघ्रही ॥ ४४ ॥ अपने आसन स्वरूप परम वैभवको प्राप्त होंगे. हे राजन् ! देवता अमिततेजा विष्णुकी कल्याणदायिनी मनोहारिणी यह वाणी सुनकर ॥ ४५ ॥ जिस स्थानमें पाकशासन वास करते थे उसी स्थानमें गये बृहस्पति इत्यादि सुरगणने दुर्दशा युक्त देवताओंके इन्द्रको आश्वासित कर ॥ ४६ ॥ भली भांति महायज्ञ अश्वमेधका अनुष्ठान कराया तब देवताओंके प्रभु इन्द्रने ब्रह्महत्याके पापको त्यागकर वृक्ष नदी ॥ ४७ ॥ और पर्वत समूहमें स्त्रियोंमें तथा पृथ्वीमें निक्षेप किया इस कारण भूत समूहमें ब्रह्महत्याका पाप विसर्ज्जनकर पाकशासन इन्द्र फिर पापहीन

विनाशं स्वकृतेनाशु गमिष्यत्येनसा सुराः ॥ पावितश्चाश्वमेधेन तुराषाडपि वैभवम् ॥ ४४ ॥ प्राप्स्यत्यचिरकालेन स्वमासनम तुत्तमम् ॥ ते तु श्रुत्वा शुभां वाणीं विष्णोरमिततेजसः ॥ ४५ ॥ जग्मुस्तं देशमनिशं यत्रास्ते पाकशासनः ॥ तमाश्वास्य सुराः शक्रं बृहस्पतिपुरोगमाः ॥४६॥ कारयामासुरखिलं हयमेधं महाक्रतुम् ॥ विभज्य ब्रह्म त्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ॥४७॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषुचैवाक्षिपद्विभुः ॥ तां विसृज्य च भूतेषु विपापः पाकशासनः ॥ ४८ ॥ विज्वरः समभूद्भूयः कालाकांक्षी स्थितो जले ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां पद्मनाले व्यतिष्ठत ॥ ४९ ॥ देवास्तु निर्गताः स्थाने कृत्वा कार्यं तदद्भुतम् ॥ पौलोमी तु गुरुं प्राह दुःखिता विरहाकुला ॥ ५० ॥ कृतयज्ञोऽपि मे भर्ता किमदृश्यः पुरंदरः ॥ कथं द्रक्ष्ये प्रियं स्वामिस्तमुपायं वदस्व मे ॥ ॥ ५१ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ त्वमाराधय पौलोमि देवीं भगवतीं शिवाम् ॥ दर्शयिष्यति ते नाथं देवी विगतकल्मषम् ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ और ज्वरहीन हो कालके आनेकी प्रतीक्षामें उसी जलमें सर्वभूतोंसे अदृश्य हो पद्मनालमें वास करने लगे ॥ ४९ ॥ देवता उस अद्भुत कार्य्यको कर उस स्थानसे निकल अपने २ स्थानको चले गये तब विरहसे आकुल हुई पुलोमनन्दिनी अत्यन्त दुःखित हो देवगुरु बृहस्पतिजीसे कहने लगी ॥ ५० ॥ हे प्रभो ! हमारे स्वामी इन्द्र अश्वमेध यज्ञ करके भी किस कारण अदृश्य रहते हैं मैं उनको किस प्रकार देखूंगी आप मुझसे इसका उपाय कहिये ॥ ५१ ॥ बृहस्पतिजीने कहा हे देवि ! तुम कल्याणमयी

भगवतीकी आराधना करो तो वही तुम्हारे पतिको निष्पापकर तुमको दिखावेंगी ॥ ५२ ॥ उन्हीं जगद्धात्री अम्बिकाकी आराधना करनेपर वह नहुष राजाको अन्यान्य कार्यसे हरावेंगी और वही उसको मायासे मोहितकर स्वर्गके पदसे निपतित करेंगी ॥ ५३ ॥ हे राजन् ! बृहस्पतिजीके इस प्रकार कहनेपर पुलोमतनयाने उनके निकटसे देवीका सिद्धि साधन--युक्त मंत्र ग्रहण किया॥५४॥शचीदेवी गुरुके निकटसे मंत्र प्राप्त कर बलि और पुष्प इत्यादि उपहारकी सामग्री द्वारा श्रीदेवीभुवनेश्वरीकी सम्यक् प्रकार आराधना करने लगी॥५५॥इंद्राणी पतिके दर्शनकी इच्छासे सम्भोग्यवस्तु त्याग और तपसीका वेष धारणकर देवीकी पूजा करने लगी ॥५६॥ कुछ काल व्यतीत होनेपर वह देवी परितुष्ट हो शांतमूर्तिसे हंसकी पीठपर

आराधिता जगद्धात्री नहुषं वारयिष्यति ॥ मोहयित्वा नृपं स्थानात्पातयिष्यति चांबिका ॥ ५३ ॥ इत्युक्ता सा तदा तेन पुलोमतनया नृप ॥ जग्राह मंत्रं विधिवद्गुरोर्देव्याः ससाधनम् ॥ ५४ ॥ विद्यां प्राप्य गुरोर्देवी देवीं श्रीभुवनेश्वरीम् ॥ सम्यगाराधयामास बलिपुष्पार्चनैः शुभैः ॥ ५५ ॥ त्यक्तान्यभोगसंभारा तापसी वेषधारिणी ॥ चकार पूजनं देव्याः प्रियदर्शनलालसा ॥ ५६ ॥ कालेन कियता तुष्टा प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ सौम्यरूपधरा देवी वरदा हंसवाहिनी ॥ ५७ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशा चंद्रकोटिसुशीतला ॥ विद्युत्कोटिसमानाभा चतुर्वेदसमन्विता ॥ ५८ ॥ पाशांकुशाभयवरान्दधती निजबाहुभिः ॥ आपादलंबिनीं स्वच्छां मुक्तमालां च बिभ्रती ॥ ५९ ॥ प्रसन्नस्मेरवदना लोचनत्रयभूषिता ॥ आब्रह्मकीटजननी करुणामृतसागरा ॥६०॥

चढकर वर देनेके निमित्त उसके सामने प्रगट हुई ॥ ५७ ॥ उस समय उनके अङ्गकी कांति करोड करोड़ सूर्यके समान प्रदीप्त होनेपरभी करोड़ करोड़ चन्द्रमाके समान शीतल थी उनकी लावण्य छटा करोड़ २ स्थिर बिजलीके समान प्रकाशित होने लगी और मूर्तिमान् चारोंवेद चारों ओर उनका स्तव करने लगे ॥ ५८ ॥ उनके चारों हाथ पाश अंकुशवर और अभयदान सौंदर्यसे शोभायमान थे. तथा कण्ठसे चरणोंपर्यंत लम्बायमान निर्मलमोतियोंकी माला धारण कर रही थीं ॥ ५९ ॥ उनका मुखमण्डल कुछेक हास्य और प्रसन्नतासे

शोभायमान था. वही करुणामयी त्रिनयनी कीटसे ब्रह्मपर्य्यंत जीवगणोंकी जननी हैं ॥ ६० ॥ उनके दोनों स्थूल स्तन शांति इत्यादि अनंत पीयूषरससे परिपूर्ण थे वही अनंत कोटि ब्रह्माण्डकी ईश्वरी ॥ ६१ ॥ सर्वेश्वरी तथा परमेश्वरी सर्वज्ञान संपन्न कूटस्थित अक्षरकी साक्षी चैतन्यरूपिणी है वही भुवनेश्वरी देवी आराधनामें तत्पर हुई अमरेश्वरी शचीसे ॥ ६२ ॥ मेघके समान गम्भीर स्वरसे उसके आनंद देनेवाले वचन कहने लगीं. हे शक्रवल्लभे ! तुम वांछित वर ग्रहण करो ॥ ६३ ॥ मैं तुम्हारी पूजासे अत्यंत प्रसन्न हुई हूं हे सुश्रोणि ! मैं वर देनेकोही तुम्हारे निकट आई हूं मेरा दर्शन सहजमेंही प्राप्त नहीं होता॥६४॥करोड करोड जन्मार्ज्जित पुण्यसे मेरा दर्शन प्राप्त होता है तब देवीके इस प्रकार

अनंतगोटिब्रह्मांडनायिका परमेश्वरी ॥ सौम्यानंतरसैर्युक्तस्तनद्वयविराजिता ॥ ६१ ॥ सर्वेश्वरी च सर्वज्ञा कूटस्थाऽक्षररूपिणी ॥ तामुवाच प्रसन्ना सा शक्रपत्नीं कृतोद्यमाम् ॥ ६२ ॥ मेघगंभीरशब्देन मुदमाददती भृशम् ॥ देव्युवाच ॥ वरं वरय सुश्रोणि वांछितं शक्रवल्लभे ॥ ६३ ॥ ददाम्यद्य प्रसन्नाऽस्मि पूजिता सुभृशं त्वया ॥ वरदाहं समायाता दर्शनं सहजं न मे ॥ ६४ ॥ अनेककोटिजन्मोत्थपुण्यपुंजं हि लभ्यते ॥ इत्युक्ता सा तदा देवी तामाह प्रणता पुरः ॥ ६५ ॥ शक्रपत्नी भगवतीं प्रसन्नां परमेश्वरीम् ॥ वांछामि दर्शनं मातः पत्युः परमदुर्लभम् ॥६६॥ नहुषाद्भयनाशं च स्वपदप्रापणं तथा ॥ देव्युवाच ॥ गच्छ त्वमनया दूत्या सार्द्धं श्रीमानसं सरः ॥ ६७ ॥ यत्र मे मूर्तिरचला विश्वकामाभिधा मता ॥ तत्र पश्यसि शक्रं त्वं दुःखितं भयविह्वलम् ॥६८॥ मोहयिष्यामि राजानं कालेन कियता पुनः ॥ स्वस्था भव विशालाक्षि करोमि तव चेप्सितम् ॥ ६९ ॥

वचन सुनकर ॥ ६५ ॥ शक्रपत्नी शचीदेवी साष्टांग प्रणाम करनेके अनंतर उन प्रसन्न हुई परमेश्वरी भगवतीसे कहने लगीं हे मातः ! मैं आपके निकटसे परमदुर्लभ पतिका दर्शन ॥ ६६ ॥ और नहुष राजासे भय विनाश तथा इंद्रको फिर पद प्राप्त होनेकी इच्छा करती हूं. देवीने कहा हे सुरेश्वरि ! तुम मेरी इस दूतीके संग मानससरोवरमें जाओ ॥ ६७ ॥ उस स्थानमें मेरी विश्वकामा नामक अचलामूर्ति प्रतिष्ठित है शतक्रतु इंद्र उसी स्थानमें महादुःखित और भयसे विह्वल हो वास करते हैं तुम उनको देखोगी ॥ ६८ ॥ और कुछ कालमें ही मैं नहुष राजाको मायासे मोहित

करूंगी हे विशालाक्षि ! तुम सावधान हो मैं तुम्हारा मनोरथ पूर्ण करूंगी ॥ ६९ ॥ मैं शीघ्रही उस भूपतिको मोहितकर देवताओंके सिंहासनसे भ्रष्ट करूंगी व्यासजीने कहा भगवतीकी दूती सुरेश्वरीने शक्रपत्नी को संग ले जाकर शीघ्र ॥ ७० ॥ उसके पति इन्द्रके सामने उपस्थित किया उसकाल बाला पुलोमजा गुप्तभावसे स्थित ॥ ७१ ॥ चिर वांछित अपने पति इन्द्रको देखकर अत्यन्त आनंदित हुई ॥ ७२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! देवराज इन्द्रने प्रियभार्या विशालनयना शोकान्वित शचीको निर्ज्जनमें देखकर आश्चर्य युक्त चित्तसे कहा ॥ १ ॥ हे कांते ! मैं संपूर्ण जीवगणोंसे अदृश्य होकर इस निर्ज्जन स्थानमें अकेला वास

भ्रंशयिष्यामि भूपालं मोहितं त्रिदशासनात् ॥ व्यास उवाच ॥ देवीदूती तां गृहीत्वा शक्रपत्नीं त्वरान्विता ॥ ७० ॥ प्रापयामास सान्निध्यं स्वपत्युः परमेश्वरीम् ॥ सा दृष्ट्वा तं पतिं बाला सुरेशं गुप्तसंस्थितम् ॥ ७१ ॥ मुदिताऽभूद्दरं वीक्ष्य बहुकालाभिवांछितम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे शक्रदर्शनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ तां वीक्ष्य विपुलापांगीं रहः शोकसमन्विताम् ॥ आखंडलः प्रियां भार्यां विस्मितश्चाब्रवीत्तदा ॥१॥ कथमत्रागता कान्ते कथं ज्ञातस्त्वया ह्यहम् ॥ दुर्ज्ञेयः सर्वभूतानां संस्थितोऽस्मि शुभानने ॥२॥ शच्युवाच ॥ देवदेव्याः प्रसादेन ज्ञातोऽस्यद्य भवानिह ॥ पुनस्तस्याः प्रसादेन प्राप्तास्मि त्वां दिवस्पते ॥ ३ ॥ नहुषो नाम राजर्षिः स्थापितो भवदासने ॥ त्रिदशर्मुनिमिश्चैव स मां बाधति नित्यशः ॥ ४ ॥ पतिं मां कुरु चार्वंगि तुरासाहं सुराधिपम् ॥ एवं वदति मां पाप्मा किं करोमि बलार्दन ॥ ५ ॥

करता हूं हे शुभानने ! तुमने इस स्थानको किस प्रकार जाना और; किस प्रकार इस स्थानमें आई ॥ २ ॥ शचीने कहा हे सुरेश्वर ! मैंने देवी भगवतीके चरण प्रसादसे आपका निवासस्थान जाना, और उन्हींके प्रसादसे मैं आपको प्राप्त हुई ॥ ३ ॥ देवताओं और मुनिगणोंने मिलकर नहुष नामक नृपतिको आपके सिंहासनमें स्थापित किया है वह कहते हैं हे सुशोभने ! मैं इन्द्रके सिंहासनमें अधिष्ठित हुआ हूं अतएव तुम मेरी पतिके रूपमें भजन करो इस प्रकार वह निरंतर मुझको पीडित करता है॥४॥हे बलविनाशन ! वह पापात्मा मुझसे इस प्रकार कहता है अतएव मैं

अबला हूं उसका क्या कर सकती हूं ॥५॥ इन्द्रने कहा हे वरवार्णिनि ! मैं कालकी प्रतीक्षा करके इस स्थानमें वास करता हूं हे कल्याणि ! तुमभी अपने मनको स्थिरकर कालकी प्रतीक्षासे वहां वास करती रहो॥६॥व्यासजीने कहा हे राजन बुद्धिमान् इन्द्रके यह वचन कहनेपर फिर शचीदेवी अत्यन्त दुःखित होकर दीर्घश्वास त्यागपूर्वक कांपते कांपते कहने लगी ॥७॥ हे महाभाग!मैं किस प्रकार उस स्थानमें वास करसकूंगी वह पापात्मा मदोन्मत्त और वरदानसे गर्वित होकर मुझको वशीभूत करेगा॥८॥देवता और मुनिगण उसके भयसे व्याकुल होकर मुझसे कहते हैं हे शोभने ! सुरपति इन्द्र इस समय तुम्हारे निमित्त कामबाणसे अत्यन्तकातर हुए हैं अतएव तुम उनका भजन करो॥९॥हे परन्तप!विप्रवर बृहस्पति बलहीन और देवता

इंद्र उवाच ॥ कालाकांक्षी वरारोहे संस्थितोऽस्मि यदृच्छया॥ तथा त्वमपि कल्याणि सुस्थिरं स्वमनः कुरु ॥६॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्ता तेन सा देवी पतिनाऽतिप्रशंसिना ॥ निःश्वसंत्याह तं शक्रं वेपमानाऽतिदुःखिता ॥ ७ ॥ कथं तिष्ठे महाभाग पापात्मा मां वशानुगाम् ॥ करिष्यति मदोन्मत्तो वरदानेन गर्वितः ॥ ८ ॥ देवाश्च मुनयः सर्वे मामूचुस्तद्भयाकुलाः ॥ तं भजस्व वरारोहे देवराजं स्मरातुरम् ॥ ९ ॥ बृहस्पतिस्तु शत्रुघ्न वाडवो बलवर्जितः ॥ कथं मां रक्षितुं शक्तो भवेद्देवानुगः सदा ॥ १० ॥ तस्माच्चिताऽस्ति महती नार्यहं वशवर्तिनी ॥ अनाथा किं करिष्यामि विपरीते विधौ विभो ॥ ११ ॥ नार्यस्म्यहं न कुलटा त्वच्चित्ता ऽतिपतिव्रता ॥ नास्ति मे शरणं तत्र यो मां रक्षति दुःखिताम् ॥ १२ ॥ इंद्र उवाच ॥ उपायं प्रब्रवीम्यद्य तं कुरुष्व वरानने ॥ शीलं ते दुःखिते काले परित्रातं भविष्यति ॥ १३ ॥

गणोंके वशीभूत होकर मेरी किसप्रकार रक्षा करनेमें समर्थ होंगे ॥१०॥ हे प्रभो ! इससे अत्यन्त चिन्ता रहती है देखो मैं अनाथ अबला नारी हूं अतएव सर्वदाही पुरुषके वशीभूत हूं विधाता इस समय प्रतिकूल हुआ है इससे मैं किस प्रकार धर्म्मकी रक्षा करनेमें समर्थ हूंगी?॥११॥मैं पतिव्रता हूं कुलटा नहीं हूं मेरा चित्त तुममेंही अत्यन्त आसक्त है वहां मेरीरक्षा करनेवाला कोई नहीं है मुझको वहां दुःख होनेसे कौनमेरी रक्षा करेगा ? ॥ १२ ॥ इंद्रने कहा हे वरानने ! मैं तुमको इस समय एक उपाय बताये देता हूं उसका अवलम्बन करनेसे दुःखके समयमें तुम्हारा सुचरित्रही

रक्षित होगा इसमें संदेह नहीं ॥ १३ ॥ नारीजाति करोड करोड़ उपायसे रक्षित होनेपरभी वह पतिव्रता नहीं होसकती क्योंकि काम उसका चंचल मन भेदकरके असत् मार्गमें चलाता है ॥ १४ ॥ स्त्रीगणोंकी सच्चरित्रताही उनकी पापसे रक्षा करती है अतएव हे शुचिस्मिते ! तुम सत्शीलता अवलम्बन पूर्वक स्थिर होकर वास करो ॥ १५ ॥ यदि वह दुर्म्मति खल नृपति नहुष तुमको बलपूर्वक पकड़े तो तुम समयकी अवधिकर गुप्त भावसे उसको छलना ॥ १६ ॥ हे मदालसे ! तुम अकेलेमें उसके पास जाकर कहना"हे जगत्पते ! आप ऋषियोंसे वाहित दिव्य विमानपर चढकर मेरे पास आओ ॥१७॥ तो मैं संतुष्ट हो प्रसन्न मनसे तुम्हारे वशीभूत हूंगी यह मेरा निश्चित व्रत जानिये"हे सुश्रोणि !

परेण रक्षिता नारी न भवेच्च पतिव्रता ॥ उपायैः कोटिभिः कामभिन्नचित्ताऽतिचञ्चला ॥ १४ ॥ शीलमेव हि नारीणां सदा रक्षति पापतः ॥ तस्मात्त्वं शीलमास्थाय स्थिरा भव शुचिस्मिते ॥ १५ ॥ यदा त्वां नहुषो राजा बलादाकर्षयेत्खलः ॥ तदा त्वं समयं कृत्वा गुप्तं वंचय भूपतिम् ॥ १६ ॥ एकान्ते तत्समीपे त्वं गत्वा वद मदालसे ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपेहि जगत्पते ॥ १७ ॥ एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति मे व्रतम् ॥ इति तं वद सुश्रोणि तदा तु परिमोहितः ॥१८॥ कामांध स मुनीन्याने योजयिष्यति पार्थिवः ॥ अवश्यं तापसो भूपं शापदग्धं करिष्यति ॥१९॥ साहाय्यं जगदंबा ते करिष्यति न संशयः ॥ जगदंबापदस्मर्तुः संकटं न कदाचन ॥२०॥ यदि जायेत तच्चापि ज्ञेयं तत्स्वस्तये किल ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मणिद्वीपाधिवासिनीम् ॥ २१ ॥ भज त्वं भुवनेशानीं गुरुवाक्यानुसारतः ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याख्याता शची तेन जगाम नहुषं प्रति ॥२२॥

तुम्हारे इसप्रकार कहनेपर फिर वह नृपति कामसे अन्धे और मोहित हो ॥ १८ ॥ मुनिगणोंको यानवहनमें नियोजित करेगा तब तपस्वीलोग क्रोधित हो शापाग्निद्वारा अवश्यही उसको भस्म करेंगे ॥ १९ ॥ और भगवती जगदम्बिका तुम्हारी सहायता करेगी इसमें संदेह नहीं जो कोई जगदम्बिकाके चरणकमलोंको स्मरण करताहै उसको कभी संकट उपस्थित नहीं होता ॥ २० ॥ यदि उपस्थित हो तो उसको उसके मंगलार्थही जानना चाहिये अतएव तुम गुरुके वाक्यकी अनुवर्तिनी रहकर सम्यक् प्रकार यत्नसे उन मणिद्वीपनिवासिनी ॥ २१ ॥ जगज्जननी भुवनेश्वरीका

भजन करो व्यासजीने कहा हे महाराज ! शचीदेवी इंद्रका यह वचन सुन यही हो इसप्रकार कहकर विश्वस्तचित्तसे भावी कार्यमें उद्योगिनी हो नहुषके निकट गई नहुष शची देवीको देखकर अत्यन्त आनंदित हो कहनेलगे॥२२॥२३॥हे सत्यभाषिणी ! तुम्हारी कुशल तो है ? हे कामिनि ! मैं तुम्हारे आधीन हू तुमने मेरा वाक्य पालन किया है ॥ २४ ॥ अतएव सत्यही कहता हूं मैं तुम्हारा दास हुआ हे मितभाषिणि ! जब तुम मेरे सामने आई हो तो मैं तुमसे अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ हूं, हे शुचिस्मिते ! तुम लज्जा मत करो मैं तुम्हारा भक्त हूं तुम मेरा भजन करो ॥२५॥ हे विशालाक्षि ! तुम्हारा क्या प्रिय कार्य्य करना होगा कहो मैं इस समय वह पूर्ण करूंगा शचीने कहा हे प्रभो वासव ! आपसम्पूर्ण कार्य्यही

तथेत्युक्त्वाऽतिविश्वस्ता भाविकार्ये कृतोद्यमा ॥ नहुषस्तां समालोक्य मुदितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ स्वागतं सत्यवचनैस्त्वदधीनोऽस्मि कामिनि ॥ दासोऽहं तव सत्येन पालितं वचनं त्वया ॥ २४ ॥ यदागता समीपे मे तुष्टोऽस्मि मितभाषिणि ॥ न च व्रीडा त्वया कार्या भक्तं मां भज सुस्मिते ॥ २५ ॥ कार्यं वद विशालाक्षि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ शच्युवाच ॥ सर्वं कृतं त्वया कार्यं मम कृत्रिमवासव ॥ २६ ॥ मनोरथोऽस्ति मे देव शृणु चित्तेऽधुना विभो ॥ वांछितं कुरु कल्याण त्वद्वशाऽहमतः परम् ॥ २७ ॥ ब्रवीमि मानसोत्साहं त्वं तं कर्तुमिहाऽर्हसि ॥ कार्यं त्वं ब्रूहि चन्द्रास्ये करोमि तव वांछितम् ॥ २८ ॥ अलभ्यमपि दास्यामि तुभ्यं सुभ्रु वदस्व माम् ॥ शच्युवाच ॥ कथं ब्रवीमि राजेन्द्र प्रत्ययो नास्ति मे तव ॥ २९ ॥ शपथं कुरु राजेन्द्र यत्करोमि प्रियं तव ॥ राजानः सत्यवचसो दुर्लभा एव भूतले ॥ ३० ॥

सम्पादन करते हैं॥२६॥इस समय मेरे हृदयमें एक मनोरथ विद्यमान है आप मेरा वह अभीष्ट मनोरथ पूर्ण कीजिये इसके उपरान्त मैं आपकी वशवर्तिनी हूंगी ॥२७॥ हे कल्याणमय ! इस समय मैं अपने मनकी अभिलाषा प्रकाशित करती हूं आप उसका सम्पादन कीजिये नहुषने कहा हे चंद्रानने ! तुम्हारा क्या कार्य्य है कहो मैं तुम्हारी अभिलाषा पूर्ण करूंगा ॥ २८ ॥ हे सुभ्रु ! तुम कहो वह यदि दुर्लभ भी हो तथापि मैं वह तुमको दूंगा शचीने कहा हे राजेन्द्र ! कैसे करूं आपकी मुझको प्रतीति नहीं होती ॥ २९ ॥ आप मेरा प्रिय कार्य्य करैं तो शपथ कीजिये

हे राजन् ! पृथिवीतलमें सत्यवादी राजा दुर्लभ हैं ॥ ३० ॥ मैं सत्यपाशमें आपको बंधाहुआ जानकर फिर अपना मनोरथ कहूंगी हे भूपते ! यदि आप मेरा वांछित सम्पादन करेंगे तो मैं सदा आपकी वशवर्तिनी हूंगी ॥३१॥ यह मैं सत्यही आपके निकट कहती हूं नहुषने कहा हे सुंदरी ! मैं सब करूंगा ॥३२॥ अपने यज्ञ और दानादिसे अर्जित संपूर्ण पुण्यकी शपथ करके कहता हूं कि, तुम्हारा वाक्य अवश्य ही पूर्ण करूंगा; शचीने कहा इंद्रका उच्चैःश्रवा घोड़ा,ऐरावत हाथी ॥ ३३ ॥ और वासुदेवका गरुड़, यमका भैंसा, शंकरका बैल, ब्रह्माका राजहंस ॥३४॥ षडाननका मोर और

पश्चाद्ब्रवीम्यहं राजञ्ज्ञात्वा सत्येन यंत्रितम् ॥ कृते चेद्वांछिते भूपं सदा ते वशवर्तिनी ॥ ३१ ॥ भविष्यामि तुराषाड् वै सत्यमेतद्वचो मम ॥ नहुष उवाच ॥ अवश्यमेव कर्तव्यं वचनं तव सुंदरि ॥३२॥ शपामि सुकृतेनाऽहं यज्ञदानकृतेन वै ॥ शच्युवाच॥ इंद्रस्य हरयो वाहा गजश्चैव रथस्तथा ॥ ३३ ॥ गरुडो वासुदेवस्य यमस्य महिषस्तथा ॥ ऋषभः शंकरस्याऽपि ब्रह्मणो वरटापतिः ॥ ३४ ॥ मयूरः कार्त्तिकेयस्य गजास्यस्य तु मूषकः ॥ इच्छाम्यहमपूर्वं वै वाहनं ते सुराधिप ॥ ३५ ॥ यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नाऽसुराणां न रक्षसाम् ॥ वहंतु त्वां महाराज मुनयः संशितव्रताः ॥ ३६ ॥ सर्वे शिबिकया राजन्नेतद्धि मम वांछितम् ॥ सर्वदेवाधिकं त्वां वै जानामि वसुधाधिप ॥ ३७ ॥ तेन ते तेजसो वृद्धिं वांछाम्यहमतंद्रिता ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्यज्ञानदुर्बलः ॥ ३८ ॥

गणेशजीका मूँसा वाहन देखा जाता है किन्तु हे सुराधिप ! मैं तुम्हारा अपूर्व वाहन देखना चाहती हूं ॥३५॥ जो विष्णुकाभी नहीं देवताओंका भी नहीं राक्षसोंकाभी नहीं है.हे महाराज ! वह व्रतके धारण करनेवाले मुनिगण तुम्हारे वाहन हों ॥३६॥ हे महाराज ! मुनिगण आपको पालकी द्वारा कंधेपर चढ़ावें यही मेरा मनोवांछित जानिये हे वसुधाधिप ! मैं आपको सब देवताओंसे श्रेष्ठ जानती हूं ॥ ३७ ॥ उसके द्वारा आपके तेजकी वृद्धि हो इसकी मेरे मनमें अत्यन्त कामना है व्यासजीने कहा हे महाराज ! ज्ञानदुर्बल नहुष शचीका यह वचन सुनकर हँसने लगा॥३८॥

और तत्काल देवीकृत मोहसे मोहित होकर वासव–प्रियाकी प्रशंसाकर कहने लगा॥३९॥नहुषने कहा हे तन्वङ्गि ! तुमने सत्यही मेरे उत्तम वाहनका विषय कहा हे सुकेशि ! शीघ्र ही मैं तुम्हारे वचनानुसार कार्य सम्पादन करूंगा ॥४०॥ हे चारुहासिनि ! जो पुरुष अल्पवीर्य है वह मुनिगणोंको कभी वाहन करनेमें समर्थ नहीं होता मैं मुनिगणोंको वाहन कर विमानपर चढ़ तुम्हारे निकट आऊंगा इससे मेरा अतुलवीर्य प्रकाशित होगा इसमें सन्देह नहीं ॥ ४१ ॥ सप्तर्षिगण और संपूर्ण देवर्षिगण मुझको त्रिलोकमें सबकी अपेक्षा समर्थ और तपस्याद्वारा श्रेष्ठ जानकर वहन करेंगे इसमें संशय क्या है ॥ ४२ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! तब नरपति नहुषने अत्यन्त सन्तुष्ट होकर यह कह इन्द्राणीको बिदा किया

मोहितस्तु महादेव्या कृतमोहेन तत्क्षणम्॥उवाच वचनं भूपः संस्तुवन्वासवप्रियाम्॥३९॥नहुष उवाच॥सत्यमुक्तं त्वया तन्वि वाहनं रुचिरं मम ॥ करिष्यामि सुकेशांते वचनं तव सर्वथा ॥४०॥ नह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते मुनीन् ॥ अहमारुह्य यानेन त्वामेष्यामि शुचिस्मिते ॥४१॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्यंति सर्वे देवर्षयस्तथा ॥ समर्थं त्रिषु लोकेषु ज्ञात्वा मां तपसाऽधिकम् ॥४२॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा तां सुसंतुष्टो विससर्ज हरिप्रियाम् ॥ मुनीनाहूय सर्वांस्तानित्युवाच स्मरान्वितः ॥४३॥ नहुष उवाच ॥ अहमिंद्रोऽद्य भो विप्राःसर्वशक्तिसमन्वितः ॥ कार्यमत्र प्रकुर्वंतु भवंतो विगतस्मयाः ॥४४॥ इंद्रासनं मया प्राप्तं नेंद्राणी मामुपैति च ॥ आकारिता च मां ब्रूते प्रेमपूर्वमिदं वचः ॥ ४५ ॥ मुनियानेन देवेंद्र मामुपेहि सुराधिप ॥ देवदेव महाराज मत्प्रियं कुरु मानद ॥ ४६ ॥ एतत्कार्यं मुनिश्रेष्ठा ममाऽत्यंतं दुरासदम् ॥ भवद्भिस्तु प्रकर्तव्यं सर्वथैव दयालुभिः ॥ ४७ ॥

और कामाकुलित चित्तसे संपूर्ण मुनिगणोंको बुलाकर कहा ॥ ४३ ॥ नहुष बोले भो विप्रवर ! मैं इस समय सर्वशक्तियुक्त देवराज इन्द्र हुआ हूं आप आश्चर्य न करके मेरा कार्यसाधन कीजिये ॥ ४४ ॥ मैं इन्द्रासनको प्राप्त हुआ हूं किंतु इन्द्राणी मेरे समीप नहीं आती जब मैंने उसको बुलाया तब उसने मेरा अभिलाष जानकर प्रणामपूर्वक ॥ ४५ ॥ यह वचन कहा कि, हे देवेंद्र ! हे मानद ! आप मुनिवाह्य विमानपर चढ़ मेरे निकट आय मेरा प्रियकार्य करो ॥ ४६ ॥ हे महर्षिगण ! यह कार्य सम्पादन करना मेरे पक्षमें अत्यन्त दुष्कर है,

तथापि आप दया करके मेरा यह कार्य कीजिये ॥ ४७ ॥ मेरा मन इन्द्रपत्नीमें अत्यन्त आसक्त होकर कामबाणसे निरंतर भस्म होता है. आप मेरे आश्रय स्थान होकर यह अद्भुत कार्य सम्पादन कीजिये ॥ ४८ ॥ अगस्त्य इत्यादि महर्षिगणोंने उसका यह असत् और अपमान करनेवाला वचन सुनकर और अवश्यम्भावि दैववशसे करुणार्द्रचित्तसे उसमें सम्मति दी ॥ ४९ ॥ नहुषका मन इन्द्राणीमें अत्यन्त आसक्त हुआ था, तत्त्वदर्शी ऋषिगणोंके यह वचन स्वीकार करनेपर वह अत्यन्त आनन्दित हुआ ॥५०॥ और शीघ्र मनोहर पालकीपर चढ मुनि गणोंको वाहन कर चलते चलते कहने लगा सर्प सर्प (चलो चलो) ॥५१॥ तब उस नहुष राजाने अत्यन्त कामार्त्त होकर चरणोंसे मुनिका

मनो दहति मे कामः शक्रपत्न्यां प्रवर्तितम् ॥ भवंतः शरणं मेऽद्य कुरुध्वं कार्यमद्भुतम् ॥ ४८ ॥ अगस्तिप्रमुखास्तस्य श्रुत्वा वाक्यमसत्करम् ॥ अंगीचक्रुश्च भावित्वात्कृपया परमर्षयः ॥ ४९ ॥ अंगीकृतेऽथ तद्वाक्ये मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ मुदं प्राप नृपः कामं पौलोमीकृतमानसः ॥ ५० ॥ आरुह्य शिबिकां रम्यां संस्थितस्त्वरयाऽन्वितः ॥ वाहान्कृत्वा मुनीन्दिव्यान्सर्पसर्पेति चाब्रवीत् ॥ ५१ ॥ कामार्तः सोऽस्पृशन्मूढः पादेन मुनिमस्तकम् ॥ अगस्तिं तापसश्रेष्ठं लोपामुद्रापतिं तदा ॥ ५२ ॥ वातापिभक्षकर्तारं समुद्रस्यामपि शोषकम् ॥ कशया ताडयामास पंचबाणसराहतः ॥५३॥ इंद्राणीहृतचित्तोऽसौ सर्पेति प्रब्रुवन्मुनिम् ॥ तं शशाप मुनिः क्रुद्धः कशाघातमनुस्मरन् ॥ ५४ ॥ सर्पो भव दुराचार वने घोरवपुर्महान् ॥ बहुवर्षसहस्राणि यत्र क्लेशो महान्भवेत् ॥ ५५ ॥ विचरिष्यसि वीर्येण पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम तव मोक्षो भविष्यसि ॥ ५६ ॥

मस्तक स्पर्श किया और जो मुनि अगस्त्य तपस्वियोंमें श्रेष्ठ लोपामुद्राके पति ॥५२॥ वातापी राक्षसके भक्षणकर्ता सागरके शोषनेवाले थे कामसे मोहित हो राजाने उनको कोड़ा मारा ॥५३॥ और इन्द्राणीमें चित्त लगा होनेसे सर्प सर्प (चलोचलो) ऐसा मुनिसे कहा तब मुनिने कशाघातसे क्रोधित हो उसे शाप दिया ॥५४॥ हे दुराचारी! तू सर्प २ कहकर हमको ताडन करता है इस कारण तू घोर वनमें बडा शरीरवाला सर्प होकर वहीं निवास करता रह अपने वीर्यवशसे विचरणकर अनेक हजार वर्ष व्यतीत होनेपर जब अत्यन्त क्लेश भोगेगा ॥ ५५ ॥ तब फिर स्वर्गको

प्राप्त होगा तू जब युधिष्ठिर नामक नरपतिका दर्शन करेगा ॥ ५६ ॥ उसी समय उस धर्मपुत्रके मुखसे सम्पूर्ण प्रश्नोंका उत्तर सुनकर बंधनसे छूट जायगा. व्यासजीने कहा हे महाराज ! इस प्रकार शापको प्राप्त हो राजर्षि नहुष उन मुनिसत्तमका स्तव करते करते ॥५७॥ सहसा स्वर्गसे पतित हुआ और तत्काल सर्पका आकार धारण किया अनन्तर देवगुरु बृहस्पतिजीने शीघ्र मानससरोवरमें जाय ॥५८॥ देवराज इन्द्रसे यह सब वृत्तान्त विस्तार पूर्वक कहा सुरपति नहुषनृपतिकी स्वर्गच्युत इत्यादि समस्त वृत्तान्त श्रवण कर॥५९॥अत्यन्त आनंदित हुए और प्रसन्न चित्तसे उसी स्थानमें वास करने लगे देवता और मुनिगण नहुषको पृथ्वीपर गिरा हुआ देखकर ॥ ६० ॥ जिस स्थानमें इंद्र वास करते थे उसी

प्रश्नानामुत्तरं श्रुत्वा धर्मपुत्रमुखात्ततः ॥ व्यास उवाच ॥ एवं शप्तः स राजर्षिः स्तुत्वा तं मुनिसत्तमम् ॥५७॥ स्वर्गात्पपात सहसा सर्परूपधरोऽभवत् ॥ बृहस्पतिस्ततो गत्वा तरसा मानसं प्रति ॥ ५८ ॥ इंद्राय सर्ववृत्तांतं कथयामास विस्तरम् ॥ तच्छ्रुत्वा मघवा राज्ञः स्वर्गात्प्रच्यवनादिकम् ॥५९॥ मुदितोऽभून्महाराजः स्थितस्तत्रैव वासवः ॥ देवाश्च मुनयो दृष्ट्वा नहुषं पतितं भुवि ॥ ६० ॥ जग्मुः सर्वेऽपि तत्रैव यत्रेंद्रः सरसि स्थितः ॥ तमाश्वास्य सुराः सर्वे मुनिभिः सहितास्तथा ॥ ६१ ॥ स्वर्गं समानयामासुर्मानपूर्वं शचीपतिम् ॥ समागतं ततः शक्रं सर्वे ते मुनयः सुराः ॥ ६२ ॥ स्थापयित्वाऽऽसने पश्चादभिषेकं दधुः शिवम् ॥ इंद्रोऽपि स्वासनं प्राप्य शच्या सह सुरालये ॥ ६३ ॥ चिक्रीड नंदने रम्ये कानने प्रेमयुक्तया ॥ व्यास उवाच ॥ एवमिंद्रेण संप्राप्तं दुःखं परमदारुणम् ॥ ६४ ॥ हत्वाऽसुरं कामरूपं विश्वरूपं मुदा मुनिम् ॥ पुनर्देव्याः प्रसादेन स्वस्थानं प्राप्तवान्नृप ॥ ६५ ॥

मानससरोवरमें गये तब मुनिगण और देवता सब मिलित होकर इन्द्रको समझाय ॥ ६१ ॥ और सन्मानित कर फिर स्वर्गमें ले आये फिर सम्पूर्ण देवता और ऋषिगणने आये हुए इन्द्रको ॥ ६२ ॥ स्वर्गके सिंहासनपर स्थापित कर तिसके उपरान्त अभिषेक क्रिया सम्पादन की इन्द्र भी अपने सिंहासनको प्राप्त हो प्रणयिनी शचीके सहित सुरालयके ॥६३॥ मनोहर वनमें क्रीडा करने लगे. व्यासजीने कहा हे राजन् ! कामरूप महर्षि असुरेश्वर विश्वरूपको मारकर इन्द्र इस प्रकार अत्यंतदारुण दुःख भोगकर तदनंतर देवीके प्रसादसे अपने आसनको प्राप्त हुए थे॥६४॥६५॥

हे राजेंद्र ! तुमने जो पूँछा था मैंने वही वृत्रासुरका वध वृत्तांत रूप अत्युत्तम उपाख्यान आपके निकट कीर्त्तन किया ॥ ६६ ॥ हे कुरुकुल भूषण ! आप निश्चय जानिये कि जीवगण जिस प्रकार कर्म करते हैं उसी प्रकार फलको प्राप्त होते हैं, किया हुआ कर्म शुभ हो अथवा अशुभ हो अवश्य ही उसका फल भोगना होगा, इसमें संदेह नहीं इसी प्रकार इन्द्रने भी ब्रह्महत्यारूप अपने किये हुए कर्मका फल भोगा था ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ जनमेजयने कहा हे ब्रह्मन् ! आपने अद्भुतकर्मा इन्द्रका अद्भुत चरित्र और उनका स्थानभ्रंश तथा दुःखकी प्राप्ति भलीभांति वर्णन की ॥ १ ॥ और उनके प्रसङ्गमें देवाधिदेवी

एतत्ते सर्वमाख्यातं वृत्रासुरवधाश्रयम् ॥ यत्पृष्टोऽहं त्वया राजन्कथानकमनुत्तमम् ॥ ६६ ॥ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमाप्नुयात् ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥ जनमेजय उवाच ॥ कथितं चरितं ब्रह्मञ्छक्रस्याऽद्भुतकर्मणः ॥ स्थानभ्रंशस्तथा दुःखप्राप्तिरुक्ता विशेषतः ॥ १ ॥ यत्र देवाधिदेव्याश्च महिमाऽतीव वर्णितः ॥ संदेहोऽत्र ममाप्यस्ति यच्छक्रोऽपि महातपाः ॥२॥ देवाधिपत्यमासाद्य दुःखहं दुःखमन्वभूत् ॥ मखानां तु शतं कृत्वा प्राप्तु स्थानमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवेशत्वं च संप्राप्य भ्रष्टः स्थानादसौ कथम् ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व कारणं करुणानिधे ॥४॥ सर्वज्ञोऽसि मुनिश्रेष्ठ पुराणानां प्रवर्तकः ॥ नावाच्यं महतां किंचिच्छिष्ये च श्रद्धयाऽन्विते ॥५॥

भुवनेश्वरीकी महिमा भी विशेषरूपसे वर्णन की किन्तु इस बातका मेरे मनमें एक सन्देह उपस्थित हुआ है कि इन्द्र महातपस्वी थे ॥ २ ॥ उन्होंने दुःख नाशक देवाधिपत्यको प्राप्त होकर भी दुःख अनुभव क्यों किया था वह सौ अश्वमेधयज्ञका अनुष्ठान करके देवाधिपत्य और उत्तम स्थानको प्राप्त होकर भी ॥ ३ ॥ किस कारण उस स्थानसे भ्रष्ट हुए? हे करुणानिधे! आप दया करके यह सम्पूर्ण कारण मेरे प्रति वर्णन कीजिये ॥ ४ ॥ आप सर्वज्ञ मुनिश्रेष्ठ और पुराणसमूहके प्रवर्तक हैं मैं आपका श्रद्धान्वित शिष्य हूं ऐसे प्रिय

शिष्यके निकट महत् पुरुषोंका न कहनेयोग्य कुछ भी नहीं है ॥ ५ ॥ अतएव हे महाभाग ! आप कृपाकरके मेरा यह सब संशय दूर कीजिये सूतजीने कहा जनमेजयके सत्यवतीपुत्र व्यासदेवजीसे इसप्रकार पूँछनेपर ॥ ६ ॥ उन्होंने अत्यन्त प्रसन्न मनसे यथाक्रमसहित उसका उत्तर दिया। व्यासजीने कहा हे नृपवर ! आप उसका सम्पूर्ण अद्भुत कारण सुनिये ॥ ७ ॥ तत्वके जाननेवाले पुरुष कहते हैं कि कर्मकी गति संचित, वर्तमान और प्रारब्धभेदसे तीनप्रकारकी है ॥ ८ ॥ इसके प्रत्येककी फिर सात्विक, राजसिक और तामसिक भेदसे तीन तीन प्रकारजाननीचाहिये अनेक जन्ममें उत्पन्न किये हुए प्राक्तनकर्मको संचित कहते हैं ॥ ९ ॥ हे भूपते ! संचित कर्म शुभहो वा अशुभहो अथवा बहुतकालका हो प्राणिगणोंको

तस्मात्कुरु महाभाग मत्संदेहापनोदनम् ॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टः स राज्ञा वै तदा सत्यवतीसुतः ॥ ६ ॥ तमाहातिप्रसन्नात्मा यथानुक्रममुत्तरम् ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपतिश्रेष्ठ कारणं परमाद्भुतम् ॥ ७ ॥ कर्मणस्तु त्रिधा प्रोक्ता गतिस्तत्त्वविदां वरैः ॥ संचितं वर्तमानं च प्रारब्धमिति भेदतः ॥ ८ ॥ अनेकजन्मसंजातं प्राक्तनं संचितं स्मृतम् ॥ सात्त्विकं राजसं कर्म तामसं त्रिविधं पुनः ॥ ९ ॥ शुभं वाऽप्यशुभं भूप संचितं बहुकालिकम् ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ १० ॥ जन्मजन्मनि देवानां संचितानां च कर्मणाम् ॥ निःशेषस्तु क्षयो नाभूत्कल्पकोटिशतैरपि ॥ ११ ॥ क्रियमाणं च यत्कर्म वर्तमानं तदुच्यते ॥ देहं प्राप्य शुभं वाऽपि ह्यशुभं वा समाचरेत् ॥१२॥ संचितानां पुनर्मध्यात्समाहृत्य कियान्किल ॥ देहारंभे च समये कालः प्रेरयतीव तत् ॥१३॥ प्रारब्धं कर्म विज्ञेयं भोगात्तस्य क्षयः स्मृतः ॥ प्राणिभिः खलु भोक्तव्यं प्रारब्धं नात्र संशयः॥१४॥

अवश्यही उस अच्छे बुरेकर्मका फल भोगना पडेगा ॥१०॥ जीवगण जन्म जन्ममें किये संचित कर्मोंका फल भोगे बिना वह सौकरोड़ कल्पमेंभी नष्ट नहीं होता ॥ ११ ॥ जो कर्म करना आरम्भ किया है इस समय भी वह नष्ट नहीं होता इसको ही वर्त्तमान कर्म कहते हैं जीव देहधारण करके शुभ हो अथवा अशुभ हो यह वर्त्तमानकर्म सम्पादन करते हैं ॥ १२ ॥ देहारम्भके समय कल्पपूर्वमें किये हुए संचितकर्मोंमें कुछेक अंश हरण करके भोगके निमित्त प्रेरण करता है ॥ १३ ॥ इसकोही प्रारब्ध कर्म कहते हैं फलके भोगसे वह नष्ट होता है प्राणियोंको अवश्यही यह

प्रारब्ध कर्म्म भोगना पडेगा ॥१४॥ हे महाराज ! देवता हो या मनुष्य हो असुर हो वा यक्ष हो गन्धर्व हो अथवा किन्नर हो पूर्वसें किये हुए धर्म्म अधर्म्मका फल अवश्यही भोगना पड़ेगा, यही स्थिर निश्चय जानना चाहिये ॥ १५॥ पूर्वमें किया हुआ कर्मही देव मनुष्य यक्ष गन्धर्व किन्नर कोई हो सबके देहारम्भका कारण होता है ॥ १६ ॥ कर्मका क्षय होनेसे प्राणियोंका जन्म नष्ट होता है इसमें संशय नहीं है, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इन्द्र और सुरगण ॥ १७॥ तथा दानव यक्ष गन्धर्वादि सबही कर्मके वशीभूत हैं हे नृप ! कर्मके विना देहिगणोंके सुख दुःख भोगनेका कारणस्वरूप देहसम्बन्ध किसप्र कार उपस्थित हो सकता है अतएव हे राजेन्द्र ! कालके परिपाकसे अनेक जन्मजनित संचित कर्मोंमें ॥ १८ ॥

पुरा कृतानि राजेंद्र ह्यशुभानि शुभानि च ॥ अवश्यमेव कर्माणि भोक्तव्यानीति निश्चयः ॥ १५ ॥ देवैर्मनुष्यैरसुरैर्यक्षगंधर्व किन्नरैः ॥ कर्मैव हि महाराज देहारंभस्य कारणम् ॥ १६ ॥ कर्मक्षये जन्मनाशः प्राणिनां नात्र संशयः ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इन्द्राद्याश्च सुरास्तथा ॥ १७ ॥ दानवा यक्षगंधर्वाः सर्वे कर्मवशाः किल ॥ अन्यथा देहसंबंधः कथं भवति भूपते ॥ १८ ॥ कारणं यस्तु भोगस्य देहिनः सुखदुःखयोः ॥ तस्मादनेकजन्मोत्थसंचितानां च कर्मणाम् ॥ १९ ॥ मध्ये वेगः समायाति कस्य चित्कालपाकतः ॥ तत्प्रारब्धवशात्पुण्यं करोति च यथा तथा ॥२०॥ पापं करोति मनुजस्तथा देवादयोऽपि च ॥ तथा नाराय णो राजन्नरश्च धर्मजावुभौ ॥२१॥ जातौ कृष्णार्जुनौ काममंशौ नारायणस्य तौ ॥ पुराणपीठिकेयं वै मुनिभिः परिकीर्तिता॥२२॥

॥ १९ ॥ किसी कर्मका वेग उपस्थित होता है जिसका वेग उपस्थित हो वही प्रारब्ध है, इसी प्रारब्धवशसे मनुष्य तथा देवादि सबही जिस प्रकार पुण्य करते हैं ॥ २० ॥ इसी प्रकार पापकार्य्य भी करते हैं, इससे आप जानिये कि इन्द्रने पुण्यसे जिसप्रकार देवाधिपत्य प्राप्त किया था उसी प्रकार पाप प्रारब्धसे ब्रह्महत्या कर अपने पदसे भ्रष्ट हुए थे इसमें फिर संदेहका क्या विषय है ? हे राजेन्द्र ! केवल इन्द्रही कर्मके वशीभूत नहीं हैं धर्मपुत्र नर और नारायणनेभी कर्मके वशीभूत हो ॥ २१ ॥ जन्मग्रहण किया था इसमें नर और नारायणके अंशसे अर्ज्जुन और कृष्ण दोनोंही कर्मवशसे नारायणके अंशसे अवतीर्ण हुए थे मुनिगण इनको ही पुराणोंकी पीठिका अर्थात् क्रमरूपसे

वर्णन किया है यही प्रमाण है सो वर्णन करते हैं॥ २२ ॥ जो अतुल ऐश्वर्यवान् हैं उनको देवांश जानना चाहिये, जो मुनि नहीं हैं वे ज्ञान प्रतिपादक शास्त्र प्रणयन नहीं करते जो रुद्र नहीं हैं वे रुद्रकी अर्चना नहीं करते ॥ २३ ॥ जो देवताओंके अंशसे नहीं हैं वे अन्नदान नहीं करते जो विष्णुका अंश नहीं हैं वे पृथिवीपति नहीं होते, हे पृथिवींद्र ! इन्द्र, अग्नि, यम, विष्णु और धनदसे ॥ २४ ॥ प्रभुत्व प्रभाव कोप और पराक्रम ग्रहण कर जीवोंका शरीर बनता है यही स्थिर निश्चय जानना चाहिये ॥ २५ ॥ लोकमें जो कोई पुरुष बलवान् भाग्यवान् भोगवान् विद्यावान् अथवा दानशील है वही पुरुष देवांश कहा जाता है ॥ २६ ॥ हे वसुधाधिप ! इसीप्रकार पाण्डवोंको देवांश और नारायणके

देवांशः स तु विज्ञेयो यो भवेद्विभवाधिकः ॥ नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रो रुद्रमर्चते ॥ २३ ॥ नादेवांशो ददात्यन्नं नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ इंद्रादग्नेर्यमाद्विष्णोर्धनदादिति भूपते ॥ २४ ॥ प्रभुत्वं च प्रभावं च कोपं चैव पराक्रमम् ॥ आदाय क्रियते नूनं शरीरमिति निश्चयः ॥२५॥ यः कश्चिद्बलवाँल्लोके भाग्यवानथ भोगवान् ॥ विद्यावान्दानवान्वाऽपि स देवांशः प्रपठ्यते ॥ २६ ॥ तथैवैते समाख्याताः पांडवाः पृथिवीपते ॥ देवांशो वासुदेवोऽपि नारायणसमद्युतिः ॥ २७ ॥ शरीरं प्राणिनां नूनं भाजनं सुखदुःखयोः ॥ शरीरी प्राप्नुयात्कामं सुखदुःखमनंतरम् ॥२८॥ देहि नास्ति वशः कोऽपि दैवाधीनः सदैव हि ॥ जननं मरणं दुःखं सुखं प्राप्नोति चावशः ॥ २९ ॥ पांडवास्ते वने जाताः प्राप्तास्तु स्वगृहं पुनः ॥ स्वबाहुबलतः पश्चाद्राजसूयक्रतूत्तमम् ॥ ३० ॥

समान प्रभावशाली वासुदेवको तो देवरूपही जानना चाहिये ॥ २७ ॥ हे राजन् ! आप निश्चय जानिये कि प्राणिगणोंका शरीर सुखदुःख भोगनेकास्थान है यह शरीरधारी जीवगण सदाही सुखके पीछे दुःख और दुःखके पीछे सुख भोग करते आते हैं ॥२८॥ कोईभी देही (जीवात्मा) स्वाधीन नहीं है सदाही दैवके आधीन हैं वे अपने वशमें न रहकर दैवके वशीभूत हो जन्म, मृत्यु सुख और दुःख पाते हैं ॥ २९ ॥ हे राजन् ! दैव जो सबकी अपेक्षा बलवान् है इस विषयका निदर्शन देखिये, पाण्डवोंने प्रथम वनमें जन्म ग्रहण कर तिसके उपरान्त अपने घर

गये थे अनन्तर अपने बाहुबलसे राजसूयमहायज्ञका अनुष्ठान किया ॥ ३० ॥ फिर कठोर दुःखदायक वनवासको प्राप्त हुए तदनन्तर अर्ज्जुनने कठिन तपस्या की जो अजितेन्द्रियोंको दुर्लभ है ॥ ३१ ॥ देवताओंने संतुष्ट हो उसको कल्याणदायक वर प्रदान किया तथापि उसने दुःखके कठोर हाथसे रक्षा नहीं पाई. नरदेहमें किया हुआ वनवास जनित पुण्य कहां चला गया ॥ ३२ ॥ उसने पूर्व जन्ममें नर नामक धर्म पुत्र हो वदरिकाश्रममें जो भारी तपस्या की थी इस समय अर्ज्जुन देहमें वह फलदायक नहीं हुई ? ॥ ३३ ॥ प्राणिगणोंके देहसम्बंधमें कर्मकी गति अत्यंत दुर्जय है देवता भी जब उसको नहीं जान सकते तब मनुष्योंके सम्बंधमें फिर क्या बात है ॥ ३४ ॥ भगवान् वासुदेवने भी अत्यंत

वनवासं पुनः प्राप्ता बहुदुःखकरं परम् ॥ अर्जुनेन तपस्तप्तं दुष्करं ह्यजितेंद्रियैः ॥ ३१ ॥ संतुष्टस्तु सुरैर्दत्तं वरदानं पुनः शुभम् ॥ नरदेहकृतं पुण्यं क्व गतं वनवासजम् ॥ ३२ ॥ नरदेहे तपस्तप्तं चोग्रं बदरिकाश्रमे ॥ नार्जुनस्य शरीरे तत्फलदं संबभूव ह ॥ ३३ ॥ प्राणिनां देहसंबंधे गहना कर्मणो गतिः ॥ दुर्ज्ञेया सर्वथा देवैर्मानवानां तु का कथा ॥ ३४ ॥ वासुदेवोऽपि संजातः कारागारेऽतिसंकटे ॥ नीतोऽसौ वासुदेवेन नंदगोपस्य गोकुलम् ॥३५॥ एकादशैव वर्षाणि संस्थितस्तत्र भारत ॥ पुनः स मथुरां गत्वा जघानोग्रसुतं बलात् ॥ ३६ ॥ मोचयामास पितरौ बंधनाद् भृशदुःखितौ ॥ उग्रसेनं च राजानं चकार मथुरापुरे ॥ ३७ ॥ जगाम द्वारवत्यां स म्लेच्छराजभयात्पुनः ॥ सर्वं भाविवशात्कृष्णः कृतवान्पौरुषं महत् ॥ ३८ ॥

संकटके स्थल कारागारमें जन्म ग्रहण कर अंतमें वसुदेवसे नंदगोपके गोकुलमें आये ॥ ३५ ॥ वहां ग्यारह वर्ष वास कर तथा फिर मथुरामें आये बलपूर्वक उग्रसेनके पुत्र कंसको मारा था ॥ ३६ ॥ अनन्तर उन्होंने अत्यंत दुःखित पिता माताको बंधनसे छुडाकर और उग्रसेनको मथुरापुरीका राजा किया था॥ ३७॥तदनंतर उन्होंने म्लेच्छराज कालयवनके भयसे द्वारकापुरीको गमन किया इस प्रकार जनार्दन कृष्णने देहके वशीभूत हो द्वारावती नगरीमें अनेक कार्य साधन करके महत् पुरुषार्थ साधनके अनंतर कुटुम्बगणोंके सहित प्रभासतीर्थमें देहपरित्याग कर वैकुण्ठको

गमन किया था ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रभास तीर्थमें विप्रके शापसे सम्पूर्ण यादवगण, पुत्र, पौत्र, सुहृद्, भाई, बहन तथा कुलकामिनी गणोंके सहित मृत्युको प्राप्त हुए थे ॥ ४० ॥ हे राजन् ! यह मैंने आपके निकट कर्म्मकी गहन गतिविषय वर्णन किया अधिक और क्या कहूं इस कर्मके वशीभूत हो स्वयं वासुदेव भी व्याधके बाणसे मृत्युको प्राप्त हुए थे ॥ ४१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ जनमेजयने कहा हे द्विजेंद्र ! आपने कहा है कि, पृथिवीका भार हरण करनेके निमित्त राम और कृष्णने जन्म

कृत्वा कार्याण्यनेकानि द्वारवत्यां जनार्दनः ॥ देहं त्यक्त्वा प्रभासे तु सकुटुंबो दिवं गतः ॥३९॥ पुत्राः पौत्राश्च सुहृदो भ्रातरो जामयस्तथा ॥ प्रभासे यादवाः सर्वे विप्रशापात्क्षयं गताः ॥ ४० ॥ एवं ते कथिता राजन्कर्मणो गहना गतिः ॥ वासुदेवोऽपि व्याधस्य बाणेन निधनं गतः ॥४१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ भारावतरणार्थाय कथितं जन्म कृष्णयोः ॥ संशयोऽयं द्विजश्रेष्ठ हृदये मम तिष्ठति ॥ १ ॥ पृथिवी गोस्वरूपेण ब्रह्माणं शरणं गता ॥ द्वापरांतेऽतिदीनाऽऽर्ता गुरुभारप्रपीडिता ॥ २ ॥ वेधसा प्रार्थितो विष्णुः कमलापतिरीश्वरः ॥ भूभारोत्तरणार्थाय साधूनां रक्षणाय च ॥३॥ भगवन्भारते खंडे देवैः सह जनार्दन ॥ अवतारं गृहाणाशु वसुदेवगृहे विभो ॥ ४ ॥ एवं संप्रार्थितो धात्रा भगवान्देवकीसुतः ॥ बभूव सह रामेण भूभारोत्तराणाय वै ॥ ५ ॥

ग्रहण किया था इस विषयका मेरे हृदयमें बड़ा संशय उपस्थित हुआ है ॥ १ ॥ वह आप सुनिये, द्वापरयुगके अवसानमें पृथिवी भारी पापसे आक्रान्त और कातर हो गोरूपधारण कर ब्रह्माजीकी शरणागत हुई थी ॥ २ ॥ तब ब्रह्माजी पृथिवीके सहित भूभारहरण और साधुओंकी रक्षाके निमित्त ॥ ३ ॥ कमलापति प्रभु विष्णुके निकट जाय प्रार्थना कर कहने लगे हे विभो ! आप पृथिवीमें वसुदेवके घर अवताररूपसे शीघ्र जन्म ग्रहण कीजिये ॥ ४ ॥ ब्रह्माजीकी इस प्रकार प्रार्थना करनेपर भगवान्ने पृथिवीका भारहरण करनेके

निमित्त बलरामके सहित देवकीके पुत्ररूपसे जन्मग्रहण किया था ॥ ५ ॥ उन्होंने इस पृथिवीमें अनेक दुष्टस्वभाव पुरुषोंको और अनेकानेक राजाओंको पापबुद्धि और दुराचारी जानकर उनको मार कुछेक पृथिवीका भार दूर किया था ॥ ६ ॥ इसमें भीष्म, द्रोण, विराट, द्रुपद, वाह्लीक, सोमदत्त और सूर्यका पुत्र कर्ण भी मारे गये थे ॥ ७ ॥ किंतु जिन्होंने धन लूटा तथा हरिकी रमणीगणोंको हरण किया था वह सम्पूर्ण करोड़ करोड़ आभीर शक म्लेछ और निषादगण पृथ्वीमें शेष रहे बुद्धिमान् कृष्णने यदि उनको न मारा तो उनका पृथिवीका भार दूर करना किस प्रकार हुआ ॥ ८ ॥ ९ ॥ हे महाभाग ! कलिकालमें संपूर्ण प्रजाको पापनिरत देखकर यह महा संशय मेरे चित्तसे किसी प्रकार

कियानुत्तारितो भारो हत्वा दुष्टाननेकशः ॥ ज्ञात्वा सर्वान्दुराचारान्पापबुद्धिनृपानिह ॥ ६ ॥ हतो भीष्मो हतो द्रोणो विराटो द्रुपदस्तथा ॥ बाह्लीकः सोमदत्तश्च कर्णो वैकर्तनस्तथा ॥ ७ ॥ यैर्लुंठितं धनं सर्वं हृताश्च हरियोषितः ॥ कथं न नाशिता दुष्टा ये स्थिताः पृथिवीतले ॥ ८ ॥ आभीराश्च शका म्लेच्छा निषादाः कोटिशस्तथा ॥ भारावतरणं किं तत्कृतं कृष्णेन धीमता ॥९॥ संदेहोऽयं महाभाग न निवर्तति चित्ततः ॥ कलावस्मिन्प्रजाः सर्वाः पश्यतः पापनिश्चयाः ॥१०॥ व्यास उवाच ॥ राजन्यस्मिन्युगे यादृक्प्रजा भवति कालतः ॥ नान्यथा तद्भवेन्नूनं युगधर्मोऽत्र कारणम् ॥ ११ ॥ ये धर्मरसिका जीवास्ते वै सत्ययुगेऽभवन् ॥ धर्मार्थरसिका ये तु ते नै त्रेतायुगेऽभवन् ॥ १२ ॥

दूर नहीं होता ॥१०॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! कालके वशीभूत हो जिस युगमें जिस प्रकार स्वभावादि युक्त प्रजा उत्पन्न होती है अन्यथा भाव कभी नहीं होता युगधर्मको ही इस विषयका उसका विशेष कारण जानना चाहिये ॥११॥ तत्र युगधर्मके अनुसार जो दुष्ट अथवा दुराचारी हैं उन सबको मारनेपर संपूर्ण प्रजा एकवार उच्छेद (नाश) हो जाती है इससे सृष्टि स्थिति प्रलयरूप सनातन जगत् प्रवाह विनष्ट होता है इसी कारण भगवान् कृष्णने पृथिवीके भार स्वरूप दानव और दुराचारी क्षत्रियवर्गोंका विनाश किया था, अन्योंका नहीं हे राजन् ! जो धर्मपरायण

हैं वह सत्ययुगमें और जो धर्म तथा अर्थपरायण हैं वह त्रेतायुगमें ॥१२॥ जो धर्म और अर्थ तथा कामपरायण हैं वह द्वापर युगमें और अर्थ तथा कामपरायण हैं वह इस कलिकालमें जन्मग्रहण करते हैं॥ १३ ॥ हे महाराज ! आप निश्चय जानिये कि युगधर्मका व्यत्यय (विपरीत) कभी नहीं होता और काल धर्म तथा अधर्म करनेवाले सदाही विद्यमान हैं ॥ १४ ॥ राजाने कहा हे महाभाग ! सत्ययुगमें जिन सब धर्मपरायण महात्माओंने जन्म ग्रहण किया था वह पुण्यशाली मनुष्य इस समय कहां हैं ? ॥ १५ ॥ हे पितामह ! जो त्रेता अथवा द्वापर युगमें दानव्रत परायण थे वह मुनिगणभी इस समय कहां हैं ॥ १६ ॥ और इस वर्त्तमान कलियुगमें जो संपूर्ण दयारहित तथा निर्लज्ज मनुष्य विद्यमान हैं वह

धर्मार्थकामरसिका द्वापरे चाभवन्युगे ॥ अर्थकामपराः सर्वे कलावस्मिन्भवंति हि ॥ १३ ॥ युगधर्मस्तु राजेंद्र न याति व्यत्ययं पुनः ॥ कालः कर्त्ताऽस्ति धर्मस्य ह्यधर्मस्य च वै पुनः ॥१४॥ राजोवाच ॥ ये तु सत्ययुगे जीवा भवंति धर्मतत्पराः ॥ कुत्र तेऽद्य महाभाग तिष्ठंति पुण्यभागिनः ॥ १५ ॥ त्रेतायुगे द्वापरे वा ये दानव्रतकारकाः ॥ वर्तंते मुनयः श्रेष्ठ कुत्र ब्रूहि पितामह ॥१६॥ कलावद्य दुराचारा येऽत्र संति गतत्रपाः ॥ आद्ये युगे क यास्यंति पापिष्ठा देवनिंदकाः ॥ १७ ॥ एतत्सर्वं समाचक्ष्व विस्तरेण महामते ॥ सर्वथा श्रोतुकामोऽस्मि यदेतद्धर्मनिर्णयम् ॥ १८॥ व्यास उवाच ॥ ये वै कृतयुगे राजन्संभवंतीह मानवाः ॥ कृत्वा ते पुण्यकर्माणि देवलोकान्व्रजंति वै ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च नृपसत्तम ॥ स्वधर्मनिरता यांति लोका न्कर्मजितान्किल ॥ २० ॥ सत्यं दया तथा दानं स्वदारगमनं तथा ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु समता सर्वजंतुषु ॥ २१ ॥

पापिष्ठदेव और गुरुनिन्दक गण सत्ययुगके समय कहां जायँगे ॥ १७ ॥ हे महामते ! मैं यह संपूर्ण धर्मनिर्णयको सुननेके निमित्त अत्यन्त उत्सुक हुआ हूं आप कृपा करके इन सबका गूढतत्व विस्तार पूर्वक वर्णन कीजिये ॥ १८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! जो मनुष्य सत्ययुगमें इस पृथ्वीके ऊपर जन्मग्रहण करता है वह पुण्यजनित कर्मोंके अनुष्ठानसे देवलोकको जाता है ॥ १९ ॥ हे नृपसत्तम ! विप्रवर्ग क्षत्रिय वैश्य और शूद्रगण अपने अपनेधर्म कार्यमें निरत रहकर अपने अपने कर्मार्जित लोकमें जाते हैं ॥ २० ॥ सत्य, दया, दान, स्वदारगमन, अहिंसा

और सब जीवोंके प्रति समान भावसे दया ॥ २१ ॥ यह सब साधारण धर्मका आचरण करके वह धर्मके बलसे संपूर्ण रजकादि नीचवर्ण भी स्वर्गको जाते हैं ॥ २२ ॥ इसीप्रकार त्रेता और द्वापर युगमेंभी अपने अपने धर्मार्जित पुण्यके बलसे मनुष्यगण स्वर्गमें जाते हैं किंतु इस कलियुगमें पापासक्तमनुष्यगण नरकमें जाकर युगके विपर्यय (समाप्ति) पर्यंत उस घोर नरकमें वासकर तदनन्तर फिर इस पृथ्वीमें जन्म ग्रहण करते हैं ॥ २३ ॥ २४ ॥ हे महाराज ! जब सत्ययुगका आदि और कलियुगका अन्त होता है उसी समय पुण्यवान् महात्मा स्वर्गसे पृथ्वीमें जन्मग्रहण करते हैं ॥ २५ ॥ और जब कलियुगका आदि और द्वापारयुगका अन्त उपस्थित होता है उसी समय पापीगण नरकसे पृथ्वीमें

एतत्साधारणं धर्मं कृत्वा सत्ययुगे पुनः ॥ स्वर्गं यांतीतरे वर्णा धर्मतो रजकादयः ॥ २२ ॥ तथा त्रेतायुगे राजन्द्वापरेऽथ युगे तथा ॥ कलावस्मिन्युगे पापा नरकं यांति मानवाः ॥२३॥ तावत्तिष्ठंति ते तत्र यावत्स्याद्युगपर्ययः ॥ पुनश्च मानुषे लोके भवंति भुवि मानवाः ॥२४॥ यदा सत्ययुगस्यादिः कलेरंतश्च पार्थिव ॥ तदा स्वर्गात्पुण्यकृतो जायंते किल मानवाः ॥ २५ ॥ यदा कलियुगस्यादिर्द्वापरस्य क्षयस्तथा ॥ नरकात्पापिनः सर्वे भवंति भुवि मानवाः ॥ २६ ॥ एवं कालसमाचारो नान्यथाऽभूत्कदाचन ॥ तस्मात्कलिरसत्कर्ता तस्मिंस्तु तादृशी प्रजा ॥ २७ ॥ कदाचिद्दैवयोगात्तु प्राणिनां व्यत्ययो भवेत् ॥ कलौ ये साधवः केचिद्द्वापरे संभवंतिते ॥२८॥ अथ त्रेतायुगे केचित्केचित्सत्ययुगे तथा ॥ दुष्टाः सत्ययुगे ये तु ते भवंति कलावपि ॥२९॥

फिर मनुष्यजन्म ग्रहण करते हैं ॥२६॥ हे महाराज ! कालका आचार इसी प्रकार जानना चाहिये,कभी उसके अन्यथा नहीं होता देखो कलियुग असत्कार्य करनेवाला है इसीकारणसे कलियुगकी सब प्रजाभी उसीके अनुरूप पापाचारी होती है ॥ २७ ॥ कभी कभी दैवयोगसे इन प्राणियोंके जन्म ग्रहणकी विपरीतता होती है इसीकारण कलिकालमें जो सदाचरण करता है वह द्वापरयुगका मनुष्य होता है ॥ २८ ॥ इसी प्रकार सत्कार्य करके द्वापरके युगका मनुष्य त्रेतायुगमें और त्रेताका मनुष्य सत्ययुगमें जन्म ग्रहण करता है और जो सत्ययुगमें दुष्ट है वह क्रमानुसार

कलियुगकाही मनुष्य होता है ॥ २५ ॥ जीवगण अपने किये कर्मफलके प्रभावसे असुख भोगकर भी युग धर्मके कारण फिर इसी प्रकार कर्म करके उस फलका अत्यन्त कष्ट भोगते हैं ॥ ३० ॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् ! आप भलीभाँति युगधर्मका विषय कहिये कि, सत्ययुगमें किसप्रकार धर्म था उसके सुननेकी मैं अत्यंत अभिलाषा करता हूं ॥ ३१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! मैं आपके निकट युगधर्मका विषय विस्तारपूर्वक कहता हूं आप मनलगाकर सुनिये. हे नृपवर ! युगधर्मके अनुसार साधुगणोंका मन विचलित होता है ॥ ३२ ॥ देखो ! आपके पिता महात्मा और धर्मात्मा थे तथापि दुष्टमति कलिने उनके चित्तकी वृत्तिको कलुषित करके उनको ब्राह्मणोंके अपमानार्थ प्रवर्तित किया

कृतकर्मप्रभावेण प्राप्नुवंत्यसुखानि च ॥ पुनश्च तादृशं कर्म कुर्वंति युगभावतः ॥ ३० ॥ जनमेजय उवाच ॥ युगधर्मान्म हाभाग ब्रूहि सर्वानशेषतः ॥ यस्मिन्वै यादृशो धर्मो ज्ञातुमिच्छामि तं तथा ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपशार्दूल दृष्टांतं ते ब्रवीम्यहम् ॥ साधूनामपि चेतांसि युगभावाद्भ्रमंति हि ॥ ३२ ॥ पितुर्यथा ते राजेन्द्र बुद्धिर्विप्रावहेलने ॥ कृता वै कलिना राजन्धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ३३ ॥ अन्यथा क्षत्रियो राजा ययातिकुलसंभवः ॥ तापसस्य गले सर्पं मृतं कस्मादयोजयत् ॥ ३४ ॥ सर्वं युगबलं राजन्वेदितव्यं विजानता ॥ प्रयत्नेन हि कर्तव्यं धर्मकर्म विशेषतः ॥ ३५ ॥ नूनं सत्ययुगे राजन्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ पराशक्त्यर्चनरता देवीदर्शनलालसाः ॥ ३६ ॥ गायत्रीप्रणवासक्ता गायत्रीध्यानकारिणः ॥ गायत्रीजपसंसक्ता मायाबीजैकजापिनः॥३७॥

था ॥ ३३ ॥ उन्होंने क्षत्रियप्रवर और ययाति कुलमें उत्पन्न राजा होकर भी तपस्वीके गलेमें मराहुआ सर्प क्यों डाला था ? ॥३४॥ अतएव हे महाराज ! सम्पूर्ण कार्य युगधर्मके बलसेही होते हैं,यह पंडितगणभीस्वीकार करते हैं। आपविशेष यत्नसे धर्मकार्यका अनुष्ठान करें इससे युगकी प्रबलता होनेपरभी चेष्टासे कुछेक धर्म कर्म अनुष्ठित होसकता है ॥३५॥ हे राजेन्द्र ! पुण्यमय सत्ययुगके समय वेदपारग ब्राह्मण देवीके दर्शनकी इच्छासे सदाही परमशक्तिकी अर्चनमें निरत ॥ ३६ ॥ गायत्री और प्रणव मन्त्रमें तथा गायत्री ध्यानमें आसक्त रहकर एक मात्र मायाबीज

मंत्रका जप करते ॥ ३७ ॥ समस्त ही विप्रगण अपने अपने ग्राममें महामाया अंबिकाका मंदिर बनानेमें उत्सुक हो सत्य शौच और दयायुक्त मनसे अपने अपने कर्मोंमें निरत रहते ॥ ३८ ॥ तत्त्व ज्ञानमें निपुण क्षत्रियगण सदाही त्रयीविहित (तीनों वेदोंमें कहे) कर्मका अनुष्ठान करके प्रजाके प्रति पालन करनेमें तत्पर रहते ॥ ३९ ॥ वैश्यगण कृषि वाणिज्य और गोसेवामें अनुरक्त तथा शूद्रगणभी सदाही ब्राह्मणादि तीनों वर्गोंकी सेवामें निरत रहते ॥ ४० ॥ इस प्रकार सत्ययुगमें संपूर्ण वर्णही परमशक्ति अंबिका देवीकी पूजामें अनुरक्त रहते किंतु त्रेतायुगमें उक्तधर्म की मर्यादा कुछेक कम हुई थी ॥ ४१ ॥ इसी प्रकार द्वापरयुगमें सत्ययुगकी धर्ममर्यादा भलीभांति न्यूनताको प्राप्त होगई जो पूर्वके युगमें

ग्रामेग्रामे परांबायाः प्रासादकरणोत्सुकाः ॥ स्वकर्मनिरताः सर्वे सत्यशौचदयान्विताः ॥ ३८ ॥ त्रय्युक्तकर्मनिरतास्तत्त्वज्ञान विशारदाः ॥ अभवन्क्षत्रियास्तत्र प्रजाभरणतत्पराः ॥ ३९ ॥ वैश्यास्तु कृषिवाणिज्यगोसेवानिरतास्तथा ॥ शूद्राः सेवापरास्तत्र पुण्ये सत्ययुगे नृप॥४०॥परांबा पूजनासक्ताः सर्वे वर्णाः परे युगे ॥ तथा त्रेतायुगे किंचिन्न्यूना धर्मस्य संस्थितिः॥४१॥द्वापरे च विशेषेण न्यूना सत्युगस्थितिः ॥ पूर्वं ये राक्षसा राजंस्ते कलौ ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ४२ ॥ पाखंडनिरताः प्रायो भवंति जनवंचकाः ॥ असत्यवादिनः सर्वे वेदधर्मविवर्जिताः ॥ ४३ ॥ दांभिकालोकचतुरा मानिनो वेदवर्जिताः ॥ शूद्रसेवापराः केचिन्नानाधर्म प्रवर्तकाः ॥ ४४ ॥ वेदनिंदाकराः क्रूरा धर्मभ्रष्टातिवादुकाः ॥ यथायथा कलिर्वृद्धिं याति राजंस्तथातथा ॥ ४५ ॥ धर्मस्य सत्य मूलस्य क्षयः सर्वात्मना भवेत् ॥ तथैव क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च धर्मवर्जिताः ॥ ४६ ॥

राक्षस थे वही कलियुगमें ऐसे ब्राह्मण हुए ॥४२॥ जो पाखण्डमें निरत बहुधा जनोंके छलनेवाले असत्यवादी गूढ वेदके धर्मसे रहित ॥ ४३ ॥ दांभिक लोकवार्त्तामें बडे चतुर मानी वेदवादवर्ज्जित शूद्रोंकी सेवामें तत्पर नानाप्रकारके धर्मके चलानेवाले ॥ ४४ ॥ वेदकी निंदा करनेवाले क्रूर धर्मभ्रष्ट मुँहदेखी कहनेवाले हुए हे राजन् ! जैसे जैसे कलियुग वृद्धिको प्राप्त होता है ॥ ४५ ॥ तैसे तैसे सत्यही है मूल जिस धर्मका उसका क्षय होजाता है तिसी प्रकार क्षत्रिय वैश्य शूद्रभी धर्म वर्ज्जित होगये ॥ ४६ ॥

और शेष अंत्यज महाझूंठे पापी हुए कलियुगमें ब्राह्मण शूद्रोंके धर्ममें परायण, दान लेनेमें निपुण होंगे ॥ ४७ ॥ हे नृपसत्तम ! कलियुगकी वृद्धिमें यह सब होगा स्त्री काम लोभ और मोहयुक्त होकर अत्यंत प्रबल अपनी इच्छानुसार चलनेवाली ॥ ४८ ॥ पापका आचरण करनेवाली और मिथ्या बोलनेवाली होकर लोक समाजको महा क्लेश करनेवाली होती है और अपनेको धर्म भाषणमें परम पंडित जानकर उपदेश देनेमें तत्पर और पतिके छलनेमें प्रवृत्त ॥ ४९ ॥ और अत्यंत पापिष्ठ होती हैं हे नृपसत्तम ! आहारकी और चित्तकी शुद्धि होती है ॥ ५० ॥ इससे धर्म भलीभांति प्रकाशित होता है. वर्णाश्रमधर्मके आचारके संकर दोषसेही ॥५१॥ धर्म संकर दोषकी उत्पत्ति होती है. धर्मसंकरके

असत्यवादिनः पापास्तथा वर्णांतराः कलौ ॥ शूद्रधर्मरता विप्राः प्रतिग्रहपरायणाः ॥ ४७ ॥ भविष्यंति कलौ राजन्युगे वृद्धिं गताः किल ॥ कामचाराः स्त्रियः कामलोभमोहसमन्विताः ॥४८॥ पापा मिथ्याभिवादिन्यः सदा क्लेशरता नृप ॥ स्वभर्तृवंचका नित्यं धर्मभाषणपंडिताः ॥४९॥ भवंत्येवंविधा नार्यः पापिष्ठाश्च कलौ युगे ॥ आहारशुद्ध्या नृपते चित्तशुद्धिस्तु जायते ॥५०॥ शुद्धे चित्ते प्रकाशः स्याद्धर्मस्य नृपसत्तम ॥ वृत्तसंकरदोषेण जायते धर्मसंकरः ॥ ५१ ॥ धर्मस्य संकरे जाते नूनं स्याद्वर्णसंकरः ॥ एवं कलियुगे भूप सर्वधर्मविवर्जिते ॥ ५२ ॥ स्ववर्णधर्मवार्तैषा न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ महांतोऽपि च धर्मज्ञा अधर्मं कुर्वते नृप ॥ ५३ ॥ कलिस्वभाव एवैष परिहार्यो न केनचित् ॥ तस्मादत्र मनुष्याणां स्वभावापापकारिणाम् ॥ ५४ ॥ निष्कृतिर्न हि राजेंद्र सामान्योपायतो भवेत् ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ ५५ ॥

उपस्थित होनेपर वर्णसंकर दोषकी उत्पत्ति होती है. हे राजन् ! इस प्रकार कलियुगमें क्रमानुसार सब धर्मोंका लोप होनेसे ॥ ५२ ॥ अपने वर्णके धर्मकी बात फिर कहीं भी नहीं सुनी जाती. हे नृपवर ! इस युगमें धर्मके जाननेवाले महान् पुरुषभी अधर्ममें प्रवृत्त होते हैं ॥ ५३ ॥ कलिका स्वभाव ही इस प्रकार है उसको त्याग करनेमें कोई समर्थ नहीं होते. अतएव हे राजेन्द्र ! इस समय मनुष्य स्वभावके नियमानुसारही पाप कार्यमें नियुक्त होते हैं ॥ ५४ ॥ इसी कारण सामान्य उपायसे उनकी निष्कृति नहीं हो सकती. जनमेजयने कहा हे भगवन् ! आप संपूर्ण

धर्मोंके जाननेवाले और सर्वशास्त्र विशारद हैं ॥ ५५ ॥ इस अधर्मवाले कलियुगमें नरगणोंकी गति किस प्रकार होगी ? ॥ यदि कोई उपाय हो तो आप कृपा करके वह मुझसे कहिये ॥ ५६ । व्यासजीने कहा हे महाराज ! कलियुगके पापोंसे निस्तार पानेके लिये एकमात्र उपाय विद्यमान है और दूसरा कोई नहीं है जीवगण सम्पूर्ण पाप और दोषके दूर करनेके लिये महादेवीके चरण कमलोंका ध्यान करैं॥५७॥हे नरेंद्र ! महादेवजीके पापदाहक नाममें जितनी शक्ति है इस संपूर्ण संसारमें उतना पाप नहीं है. अतएव इसमें फिर भयका कारण कहां है ? ॥ ५८ ॥ वह नाम अज्ञान द्वारा लीलापूर्वक उच्चारण होनेपर भी वह क्या क्या अनिर्वचनीय फल प्रदान करती हैं उसको विष्णु तथा रुद्र इत्यादिभी जाननेमें समर्थ

कलावधर्मबहुले नराणां का गतिर्भवेत् ॥ यद्यस्ति तदुपायश्चेद्दयया तं वदस्व मे ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ एक एव महा राज तत्रोपायोस्ति नाऽपरः ॥ सर्वदोषनिरासार्थं ध्यायेद्देवीपदांबुजम् ॥ ५७ ॥ न संत्यघानि तावंति यावती शक्तिरस्ति हि ॥ नाम्नि देव्याः पापदाहे तस्माद्भीतिः कुतो नृप ॥ ५८ ॥ अवशेनाऽपि यन्नाम लीलयोच्चारितं यदि ॥ किं किं ददाति तज्ज्ञातुं समर्था न हरादयः ॥ ५९ ॥ प्रायश्चित्तं तु पापानां श्रीदेवीनामसंस्मृतिः ॥ तस्मात्कलिभयाद्राजन्पुण्यक्षेत्रे वसेन्नरः ॥ ६० ॥ निरं तरं परांबाया नामसंस्मरणं चरेत् ॥ छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ॥ ६१ ॥ देवीं नमति भक्त्या यो न स पापैर्विलिप्यते ॥ रहस्यं सर्वशास्त्राणां मया राजन्नुदीरितम् ॥ ६२ ॥ विमृश्यैतदशेषेण भज देवीपदांबुजम् ॥ अजपां नाम गायत्रीं जपंति निखिला जनाः ॥ ६३ ॥

नहीं हैं ॥ ५९ ॥ हे राजन् ! श्रीदेवीके नामको स्मरण करनेसेही पापोंका प्रायश्चित्त होता है, अतएव कलिसे डरे हुए मनुष्यगण पुण्यक्षेत्रमें वास करके ॥ ६० ॥ सदाही परमादेवीका नाम स्मरण करैं. इस सम्पूर्ण जगत्में वास करनेवाले जीवगणोंका छेदभेद और विनाश करके भी ॥६१॥ जो देवीको भक्तिपूर्वक प्रणाम करता है वह मनुष्य पापमें लिप्त नहीं होता. हे राजन् ! मैंने सम्पूर्ण शास्त्रोंका गूढ तत्व कीर्तन किया ॥ ६२ ॥ यह सब विषय भलीभांति विचारकर आप सदाही देवीके चरण कमलोंका ध्यान कीजिये सम्पूर्ण जीवगण अजपा नामक गायत्रीका सदाही जप करते

हैं ॥६३॥ किन्तु उसकी महिमा नहीं जानते. हे राजन्! इससे मायाका महत् वैभवही प्रतिपादित होता है. ब्राह्मण हृदयके भीतर गायत्री मन्त्रका जप करते हैं ॥६४॥ किन्तु उसकी महिमाको नहीं जानते हैं हे नृपवर! इससे भी मायाका महत्प्रभाव मात्रही प्रकाशित होता है. हे राजन्! आपने युग धर्मकी व्यवस्थाके विषयमें जो पूँछा था वह सम्पूर्ण कहा ॥ ६५ ॥ इस समय आप और क्या सुननेकी अभिलाषा करते हैं? ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ जनमेजयने कहा हे मुनिवर! पृथिवीमें देवता और मनुष्य

महिमानं न जानंति मायाया वैभवं महत् ॥ गायत्रीं ब्राह्मणाः सर्वे जपंति हृदयांतरे ॥ ६४ ॥ महिमानं न जानंति मायाया वैभवं महत् ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं यत्पृष्टं तत्त्वया नृप ॥ ६५ ॥ युगधर्मव्यवस्थायां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंध एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ राजोवाच ॥ तीर्थानि भुवि पुण्यानि ब्रूहि मे मुनिसत्तम ॥ गम्यानि मानवैर्देवैः क्षेत्राणि सरितस्तथा ॥ १ ॥ फलं च यादृशं यत्र तीर्थेषु स्नानदानतः ॥ विधिं तु तीर्थयात्रायां नियमांश्च विशेषतः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि तीर्थानि विविधानि च ॥ येषु तीर्थेषु देवीनां प्रशस्तान्यायनानि च ॥ ३ ॥ नदीनां जाह्नवी श्रेष्ठा यमुना च सरस्वती ॥ नर्मदा गंडकी सिंधुर्गोमती तमसा तथा ॥ ४ ॥ कावेरी चंद्रभागा च पुण्या वेत्रवती शुभा ॥ चर्मण्वती च सरयूस्तापी साभ्रमती तथा ॥ ५ ॥

गणोंके गमन योग्य पवित्र क्षेत्र और नदी इत्यादि जो सम्पूर्ण पुण्यतीर्थ विद्यमान हैं आप उन सबके नाम ॥ १ ॥ उन सब तीर्थोंमें स्नानादि जो फल होता है और उन संपूर्ण तीर्थोंकी यात्राके विधि नियम किस प्रकार हैं वह सब भलीभांति कहिये ॥ २ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन्! अनेक प्रकारके तीर्थोंका विषय और जिन सब तीर्थोंमें देवीके श्रेष्ठ मंदिर विद्यमान हैं वह सब कहता हूं सुनो ॥ ३ ॥ सम्पूर्ण नदियोंमें गंगा, यमुना, सरस्वती, नर्मदा, गण्डकी, सिंधु, गोमती, तमसा ॥ ४ ॥ कावेरी, चन्द्रभागा, वेत्रवती, चर्म्मण्वती, सरयू, तापी

और साबरमती यह सब नदियां प्रधान और पवित्र हैं ॥ ५ ॥ इनके अतिरिक्त शत शत नदी पृथ्वीमें विद्यमान हैं उनमें जो सम्पूर्ण नदी समुद्रमें गिरती हैं वह सबही अत्यन्त पवित्र हैं और जो नदियें समुद्रमें नहीं जाती वह उनकी अपेक्षा अल्प पवित्र हैं ॥ ६ ॥ और समुद्रगामिनी नदियोंमें जो सर्वदाही प्रबल प्रवाहसे प्रवाहित होती हैं उनको अत्यन्त पवित्र जानना चाहिये, किन्तु श्रावण और भाद्र इन दो महीनोंमें वह संपूर्ण नदी रजस्वला होती हैं ॥७॥ और कितनी एक नदियें वृष्टिसे प्रवाहित होकर ग्रामोपयोगी जल मात्र वहन करती हैं. हे राजन् ! पुष्कर, कुरुक्षेत्र, पवित्र, धर्मारण्य ॥ ८ ॥ प्रभास, प्रयाग, नैमिषारण्य और अर्बुदारण्य यह सम्पूर्ण क्षेत्रही पुण्यदाता विख्यात हैं ॥ ९ ॥ हे महाराज ! पर्वतोंमें

एताश्च कथिता राजन्नन्याश्च शतशः पुनः ॥ तासां समुद्रगाः पुण्या स्वल्पपुण्याः ह्यनब्धिगाः ॥ ६ ॥ समुद्रगानां ताः पुण्याः सर्वदौघवहास्तु याः ॥ मासद्वयं श्रावणादौ ताश्च सर्वा रजस्वलाः ॥ ७ ॥ भवंति वृष्टियोगेन ग्राम्यवारिवहास्तथा ॥ पुष्करंच कुरुक्षेत्रं धर्मारण्यं सुपावनम् ॥ ८ ॥ प्रभासं च प्रयागं च नैमिषारण्यमेव च ॥ विश्रुतं चार्बुदारण्यं शैलाश्च पावनास्तथा ॥९॥ श्रीशैलश्च सुमेरुश्च पर्वतो गंधमादनः ॥ सरांसि चैव पुण्यानि मानसं सर्वविश्रुतम् ॥१०॥ तथा बिंदुसरः श्रेष्ठमच्छोदं नाम पावनम् ॥ आश्रमास्तु तथा पुण्या मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ११ ॥ विश्रुतस्तु सदा पुण्यः ख्यातो बदरिकाश्रमः ॥ नरनारायणौ यत्र तेपाते तौ मुनी तपः ॥१२॥ वामनाश्रम आख्यातः शतयूपाश्रमस्तथा ॥ येन यत्र तपस्तप्तं तस्य नाम्नाऽतिविश्रुतः ॥ १३ ॥

श्रीशैल सुमेरु और गंधमादन यह समस्तही पवित्र हैं पुण्यदायक सरोवरमें परम पवित्र सर्वत्र विख्यात मानस ॥१०॥ बिन्दु सरोवर और अच्छोद भलीभाँति कहे हैं उदारात्मा मुनिगणोंके सम्पूर्ण आश्रमही पुण्यजनक हैं ॥ ११ ॥ तिनमें सदा पुण्यदायक बदरिकाश्रम सबकी अपेक्षा विख्यात है इस स्थानमें नरनारायण नामकपुरातन दोनों मुनियोंने तपस्या की थी ॥ १२ ॥ और वामनाश्रम तथा शतयूपाश्रमभी भलीभाँति विख्यात है इस प्रकार जिसने जिस स्थानमें तपस्या करी थी उसकेही नामानुसार वह आश्रम विख्यात हुआ ॥ १३ ॥

हे महाराज ! मुनिगणोंके पृथ्वीमें इसप्रकार असंख्य असंख्य परमपावन सम्पूर्ण स्थान कहे ॥ १४ ॥ इन सम्पूर्ण पुण्यस्थानोंमें सर्वत्र देवीके स्थान विद्यमान हैं उन सब स्थानोंका दर्शन करनेसे पापसमूह नष्ट होते हैं ॥ १५ ॥ उन्हीं स्थानोंमें देवीके भक्तगण नियम अवलम्बन करके वास करते हैं इन सब स्थानोंमें कितने एक विषय प्रसङ्ग क्रमानुसार फिर वर्णन करूंगा हे नृपवर ! तीर्थ, दान, व्रत, यज्ञ॥१६॥तपस्या और सम्पूर्ण पुण्यकर्म परस्पर सापेक्ष हैं द्रव्यशुद्धि क्रियाशुद्धि और चित्तशुद्धिकी अपेक्षा करके ॥ १७ ॥ तीर्थ

एवं पुण्यानि स्थानानि ह्यसंख्यातानि भूतले ॥ मुनिभिः परिगीतानि पावनानि महीपते ॥ १४ ॥ एषु स्थानेषु सर्वत्र देवीस्थानानि भूपते ॥ दर्शनात्पापहारीणि वसंति नियमेन च ॥ १५ ॥ कथयिष्यामि तान्यग्रे प्रसंगेन च कानिचित् ॥ तीर्थानि नृप दानानि व्रतानि च मखास्तथा ॥ १६ ॥ तपांसि पुण्यकर्माणि सापेक्षाणि महीमते ॥ द्रव्यशुद्धिं क्रियाशुद्धिं मनःशुद्धिमपेक्ष्य च ॥ १७ ॥ पावनानि हि तीर्थानि तपांसि च व्रतानि च ॥ कदाचिद्द्रव्यशुद्धिः स्यात्क्रियाशुद्धिः कदाचन ॥ १८ ॥ दुर्लभा मनसः शुद्धिः सर्वेषां सर्वदा नृप ॥ मनस्तु चञ्चलं राजन्ननेकविषयाश्रितम् ॥ १९ ॥ कथं शुद्धं भवेद्राजन्नानाभावसमाश्रितम् ॥ कामक्रोधौ तथा लोभो ह्यहंकारो मदस्तथा ॥ २० ॥ सर्वविघ्नकरा ह्येते तपस्तीर्थव्रतेषु च ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिंद्रियनिग्रहः ॥ २१ ॥

तपस्या और व्रत सम्पूर्ण पुण्यदायक होते हैं द्रव्यशुद्धि और क्रियाशुद्धि किसीको भी कदाचित् हो सकती है ॥ १८ ॥ किन्तु सबके पक्षमें चित्तशुद्धि अत्यन्त दुर्लभ है हे नृपवर ! मन सर्वदाही अनेक प्रकार भिन्नभिन्न विषयका आश्रय करता है अतएव सर्वदाही चंचल है ॥ १९ ॥ इस कारण अनेक प्रकार भावयुक्त मनकी विशुद्धता सहजमेंही किस प्रकार हो सकती है ? काम, क्रोध, लोभ, अहंकार और मद ॥२०॥ यह तप तीर्थ और व्रतादिमें सब प्रकार विघ्न करते हैं. हे महाराज ! अहिंसा सत्य अस्तेय (चोरी न करना) पवित्रता इन्द्रियनिग्रह ॥ २१ ॥

और अपना धर्मपालन यह सम्पूर्ण समस्त तीर्थोंका फल प्रदान करते हैं तीर्थयात्राके समय मार्गमें नित्यकर्म्म त्याग और संसर्ग दोषके कारण ॥ २२ ॥ तीर्थगमन वृथा होकर वह केवल पापमात्रही होता है और तीर्थका जल केवल देहका मलही धोसकता है ॥ २३ ॥ किन्तु कभी मानसिक मल धोनेमें समर्थ नहीं होता. यदि तीर्थके जलसे मानसिक मल धुलसकता तो क्यों गंगाके तटपर वास करनेवाले मुनिगण ॥ २४ ॥ ईश्वरपरायण होकर भी परस्पर द्रोहमें निरत होते. वसिष्ठके समान नम्रशील मुनिगण और विश्वामित्रादि ऋषिगण भी ॥ २५ ॥ सर्वदा राग द्वेषमें निरत और कामक्रोधसे अधीर होते हैं अतएव चित्तशुद्धिरूप तीर्थ गंगादितीर्थसे भी अधिक

स्वधर्मपालनं राजन्सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ नित्यकर्मपरित्यागान्मार्गे संसर्गदोषतः ॥ २२ ॥ व्यर्थं तीर्थाधिगमनं पापमेवावशिष्यते ॥ क्षालयंति हि तीर्थानि सर्वथा देहजं मलम् ॥ २३ ॥ मानसं क्षालितुं तानि न समर्थानि वै नृप ॥ शक्तानि यदि चेत्तानि गंगातीरनिवासिनः ॥ २४ ॥ मुनयो द्रोहसंयुक्ताः कथं स्युर्भावितेश्वराः ॥ वसिष्ठसदृशाः प्रह्वा विश्वामित्रादयः किल ॥ २५ ॥ रागद्वेषरताः सर्वे कामक्रोधाकुलाः सदा ॥ चित्तशुद्धिमयं तीर्थं गंगादिभ्योऽतिपावनम् ॥ २६ ॥ यदि स्याद्दैवयोगेन क्षालयत्यांतरं मलम् ॥ विशेषेण तु सत्संगो ज्ञाननिष्ठस्य भूपते ॥ २७ ॥ न वेदा न च शास्त्राणि न व्रतानि तपांसि न ॥ न मखा न च दानानि चित्तशुद्धेस्तु कारणम् ॥ २८ ॥ वसिष्ठो ब्रह्मणः पुत्रो वेदविद्याविशारदः ॥ रागद्वेषान्वितः कामं गंगातीरसमाश्रितः ॥ २९ ॥ आडीबकं महायुद्धं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ जातं निरर्थकं द्वेषाद्देवानां विस्मयप्रदम् ॥ ३० ॥

पवित्रतासम्पादन करता है इसमें सन्देह नहीं ॥ २६ ॥ हे राजन् ! यह अवश्य स्वीकार्य है कि, यदि दैवयोगसे ज्ञाननिष्ठाका भलीभांति सत्संग उपस्थित हो तो निश्चयही उसके मनकी मलीनता धुलसकती है ॥२७॥ हे राजेन्द्र ! वेद व शास्त्र व्रत किंवा तपस्या यज्ञ अथवा दान इनमें कोई भी चित्तशुद्धिका कारण नहीं होसकता ॥ २८ ॥ देखो ब्रह्माके पुत्र वसिष्ठ वेदविशारद और गंगावासी होकर भी रागद्वेषके वशीभूत हुए थे ॥२९॥ विश्वामित्र और वसिष्ठके निरर्थक विद्वेषसे देवतागणोंको आश्चर्य देनेवाला आडीबक नामक घोर महायुद्ध उपस्थित

हुआ था ॥३०॥ इससे परमतपस्वी विश्वामित्रने राजा हरिश्चन्द्रके कारण वसिष्ठसे शापित होकर बगलेके रूपमें जन्म ग्रहण किया था ॥३१॥ वसिष्ठऋषिने भी विश्वामित्रसे शापित होकर शरारींनामक विहंग देह धारण करी थी इस प्रकार प्रभावशाली दोनों ऋषिगण आडीबकरूपसे जन्म ग्रहणकर ॥३२॥मानससरोवरके तटपर वास करते थे और अत्यन्त क्रोधयुक्त मदोन्मत्त सिंहके समान नख चोंच और चरणोंके प्रहारसे ॥३३॥ अयुतवर्ष १००००पर्यन्त घोर युद्ध किया था जैसे परस्पर दो सिंह युद्ध करते हों ॥३४॥ राजाने कहा हे मुनिवर ! किसकारण वह दोनों महर्षि धर्मतत्पर और तपस्वी होकर भी परस्पर शत्रुताके आचरणमें प्रवृत्त हुए थे ? ॥ ३५ ॥ वे दोनोंही बुद्धिमान् अतएव शापको मनुष्यका दुःखदायक

विश्वामित्रो बकस्तत्र जातः परमतापसः ॥ शप्तः स तु वसिष्ठेन हरिश्चंद्रस्य कारणात् ॥ ३१ ॥ कौशिकेन वसिष्ठोऽपि शप्त्वा ऽऽडीदेहभाक्कृतः ॥ शापादाडीबकौ जातौ तौ मुनी विशदप्रभौ ॥ ३२ ॥ निवासं प्रापतुस्तीरे सरसो मानसस्य च ॥ चक्रतुर्दारुणं युद्धं नखचंचुप्रताडनैः ॥ ३३ ॥ वर्षाणामयुतं यावत्तावृषी रोषसंयुतौ ॥ युयुधाते मदोन्मत्तौ सिंहाविव परस्परम् ॥ ३४ ॥ राजोवाच ॥ कथं तौ मुनिशार्दूलौ तापसौ धर्मतत्परौ ॥ परस्परं वैरपरौ संजातौ केन हेतुना ॥ ३५ ॥ शापं परस्परं केन कारणेन महामती ॥ दत्तवंतौ मिथः क्लेशकारकौ दुःखदौ नृणाम् ॥ ३६ ॥ व्यास उवाच ॥ हरिश्चंद्रो नृपश्रेष्ठस्त्रिशंकुतनयः पुरा ॥ बभूव रविवंशीयो रामचन्द्रस्य पूर्वजः ॥३७॥ अनपत्यः स राजर्षिर्वरुणाय महाक्रतुम् ॥ प्रतिजज्ञे पुत्रकामो नरमेधं दुरासदम् ॥ ३८ ॥ वरुणस्तस्य संतुष्टो यज्ञस्य नियमे कृते ॥ दधार गर्भं राज्ञस्तु भार्या परमसुंदरी ॥ ३९ ॥

जानकर भी किस कारणसे परस्परको क्लेशकर शाप दिया था ॥ ३६ ॥ व्यासजीने कहा हे नृपवर ! पूर्वकालके समय त्रिशंकुके पुत्र हरिश्चन्द्रने सूर्यवंशमें जन्म ग्रहण किया वह राजाओंमें श्रेष्ठ और रामचन्द्रसे पहले हुए थे ॥३७॥ उन राजर्षिने अपुत्र होनेके कारण वरुणके निकट प्रार्थना की. हे जलाधिपते ! यदि मेरे पुत्र हो तो मैं आपको प्रसन्न करनेके निमित्त उसी पुत्रसे नरमेधयज्ञका अनुष्ठान करूंगा ॥ ३८ ॥ इस प्रकार यज्ञके निमित्त प्रतिज्ञा करनेपर वरुण उनपर सन्तुष्ट हुए अनन्तर राजाकी परमसुन्दरी भार्याने शीघ्रही गर्भधारण किया ॥ ३९ ॥

राजा भार्याको गर्भवती देखकर अत्यन्त सन्तुष्ट हुए और उसके गर्भसंस्कारके निमित्त सम्पूर्ण कर्म सम्पादन किये ॥४०॥ हे राजन् ! फिर राजपत्नीके सर्वलक्षणयुक्त पुत्र उत्पन्न करनेपर राजा हरिश्चन्द्रने अत्यन्त आनन्दित होकर ॥ ४१ ॥ विधिपूर्वक जातकर्मादि संस्कार कराया और ब्राह्मणोंको बहुतसा स्वर्ण और दूध देनेवाली गायें दान करीं ॥४२॥ इसप्रकार राजगृहमें यथासमय अधिकतर पुत्र जन्मका उत्सव हुआ फिर जलाधिपति वरुण[1] विप्रवेष धारणपूर्वक राजभवनमें आया ॥ ४३ ॥ राजाभी उनकी विधिपूर्वक पूजा कर और आसन दे कार्य पूँछने लगा.

राजा बभूव संतुष्टो दृष्ट्वा भार्यां सदोहदाम् ॥ चकार विधिवत्कर्म गर्भसंस्कारकारकम् ॥ ४० ॥ सुषुवे तनयं नारी सर्वलक्षण संयुतम् ॥ मुदं प्राप नृपस्तत्र पुत्रे जाते विशांपते ॥ ४१ ॥ कृतवाञ्जातकर्मादि संस्कारविधिमुत्तमम् ॥ ददौ हिरण्यं गा दोग्ध्रीर्ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥४२॥ जन्मोत्सवेऽतिसंवृत्ते गेहे वै यादसांपतिः ॥ आजगाम महाराज विप्रवेषधरस्तथा ॥ ४३ ॥ पूजितः पार्थिवेनाथ दत्त्वा विधिवदासनम् ॥ कार्यं पृष्टेऽब्रवीद्वाक्यं वरुणोऽस्मीति भूपतिम् ॥ ४४ ॥ कुरु यज्ञं सुतं कृत्वा पशुं परमपावनम् ॥ सत्यवाग्भव राजेंद्र संकल्पस्तु त्वया कृतः ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा विह्वलोऽतिव्यथाकुलः ॥ संस्तभ्या धिं नृपः प्राह वरुणं सत्कृतांजलिः ॥ ४६ ॥ स्वामिन्करोमि तं यज्ञं सर्वथा विधिपूर्वकम् ॥ मया ते यत्प्रतिज्ञातं भवामि सत्य वागहम् ॥ ४७ ॥ पूर्णे मासे विशुद्ध्येत धर्मपत्नी सुरोत्तम ॥ विशुद्धायां तु भार्यायां कर्तव्यः सपशुर्मखः ॥ ४८ ॥

उन्होंने उनसे कहा राजन् ! मैं जलाधिपति वरुण हूं ॥ ४४ ॥ आपने पूर्वमें प्रतिज्ञा की थी कि, मैं अपने पुत्रको पशुरूपमें बलिदान कर परम पवित्र नरमेध यज्ञका अनुष्ठान करूंगा उसीके अनुसार वह सम्पूर्ण कार्य पूरा करके सत्यवादी हूजिये ॥४५॥ राजा उनके यह वचन सुनकर विह्वल और मर्माहित हुए और कुछ कालोपरान्त मानसिक दुःख दूरकर और हाथ जोड़ वरुण देवीजीसे कहने लगे ॥ ४६ ॥ हे प्रभो ! मैंने आपके निकट पूर्वमें जो प्रतिज्ञा की है उसी अनुसार वह यज्ञ विधिपूर्वक करके आपके निकट सत्यवादी हूंगा ॥ ४७ ॥ किन्तु हे सुरसत्तम ! एक

[1] वरुण देव तो केवल राजाकी परीक्षा देखनेको आये हैं कि, इसकी दृढता कैसी है ?

महीना पूर्ण होनेपर मेरी धर्मपत्नी सूतिकाशौचसे शुद्ध होगी. तदनन्तर अपनी भार्याके शुद्ध होनेपर मैं वह नरमेध यज्ञ करूंगा॥४८॥व्यासजीने कहा हे महाराज ! वरुण राजा हरिश्चन्द्रका यह वचन सुनकर अपने गृहको चले गये राजा भी उनके जानेसे सन्तुष्ट हुए परन्तु पुत्रके विनाशकी शंकासे किञ्चित् चिन्तातुर हुए ॥ ४९ ॥ फिर एक महीनेपर पाशधर प्रियवादी, वरुण परमपवित्र ब्राह्मणका वेश धर राजाकी परीक्षा लेनेके निमित्त फिर राजगृहमें आये ॥ ५० ॥ तब राजाने उनकी पूजा कर आसन दिया और विनय सहित हेतुपूर्ण वचन कहने लगे ॥ ५१ ॥ हे प्रभो ! मेरा पुत्र इस समय संस्कार रहित है उसको किस प्रकार यूपकाष्ठमें बांधू ? इस कारण उसको संस्कारसे क्षत्रिय करके फिर

व्यास उवाच ॥ इत्युक्ते वचने राज्ञा वरुणः स्वगृहं गतः ॥ राजा बभूव संतुष्टः किंचिच्चिंतातुरस्तथा ॥४९॥ पूर्णे मासि पुनः पाशी परीक्षार्थं नृपालये ॥ आजगाम द्विजो भूत्वा सुवेषः सुष्ठुभाषकः ॥ ५० ॥ कृतार्हणं सुखासीनं भूपतिस्तं सुरोत्तमम् ॥ उवाच विनयोपेतो हेतुगर्भं वचस्तदा ॥५१॥ असंस्कृतं सुतं स्वामिन्यूपे बध्नामि तं कथम् ॥ संस्कृत्य क्षत्रियं कृत्वा यजेऽहं यज्ञमुत्तमम् ॥ ५२ ॥ दयसे यदि देव त्वं ज्ञात्वा दीनं स्वसेवकम् ॥ असंस्कृतस्य बालस्य नाधिकारोऽस्ति कुत्रचित् ॥ ५३ ॥ वरुण उवाच ॥ प्रतारयसि राजेंद्र कृत्वा समयमग्रतः ॥ दुस्त्यजस्तव जानामि सुतस्नेहो ह्यपुत्रिणः ॥५४॥ गृहं व्रजामि भूपाल वचनात्तव कोमलात् ॥ कियत्कालं प्रतीक्ष्याहमागमिष्यामि ते गृहम् ॥ ५५ ॥

उस उत्तम यज्ञका अनुष्ठान करूंगा ॥५२॥ हे देव ! यदि आप मुझको दीन और अपना सेवक जानकर मेरे प्रति करुणा प्रकाश करें तो मैं कृतार्थ हूं. देखो असंस्कृत बालकका किसी विषयमें अधिकार नहीं है, इस कारण आप कुछ काल प्रतीक्षा कीजिये ॥ ५३ ॥ वरुणजीने कहा हे राजन् ! तुम मुझको धोका देकर फिर फिर समय निर्द्धारित करते हो. मैं समझ गया कि, अपुत्र होनेसे इस समय तुमसे पुत्रका स्नेह नहीं छूट सकता ॥ ५४ ॥ जो हो हे भूपाल ! तुम्हारे कातर वचनसे इस समय मैं घरको जाता हूं किन्तु कुछ काल प्रतीक्षा करके फिर तुम्हारे

घर आऊंगा ॥ ५५ ॥ हे वत्स ! तिस समय तुम्हारा वाक्य सत्य हो और यदि इसके अन्यथा होगा तो मैं निःसन्देह तुम्हारे ऊपर शापयुक्त कोपाग्नि निक्षेप करूंगा ॥ ५६ ॥ राजाने कहा हे जलाधिपते ! समावर्त्तन कर्म समापन करनेके पीछे मैं अपने पुत्रको पशुकर विधिपूर्वक महायज्ञका अनुष्ठान करूंगा इसमें संदेह नहीं ॥ ५७ ॥ व्यासजीने कहा वरुण राजाके वचन सुनकर प्रीतिपूर्ण मनसे तथास्तु कह शीघ्र चले गये, तब राजा भी स्थिर हुए ॥ ५८ ॥ इधर राजा हरिश्चन्द्रका पुत्र रोहित नामसे विख्यात हुआ और आयु बुद्धिके सहित क्रमानुसार

भवितव्यं त्वया तात तदा सत्यवचोऽन्वितम् ॥ अन्यथा त्वयि मुंचामि कोपं शापसमन्वितम् ॥५६॥ राजोवाच ॥ समावर्तनक र्मांते सर्वथा यादसांपते ॥ कृत्वा पुत्रं पशुं यज्ञे यजिष्ये विधिपूर्वकम् ॥ ५७ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञो वरुणः प्रीत मानसः ॥ तथेत्युक्त्वा ययौ तूर्णं नृपस्तु सुस्थितोऽभवत् ॥ ५८ ॥ रोहिताख्य इति ख्यातः सुतस्तस्य विवृद्धिमान् ॥ संजातश्चतुरः सर्वविद्यानां च विशारदः ॥ ५९ ॥ यज्ञस्य कारणं तेन ज्ञातं सर्वं सविस्तरम् ॥ भयभीतस्ततः सोऽपि मत्वा मरणमात्मनः ॥ ६० ॥ कृत्वा पलायनं वीरो गतोऽसौ गिरिगह्वरे ॥ अगम्ये नृपतिस्थाने स्थितस्तत्र भयातुरः ॥ ६१ ॥ प्राप्ते कालेऽथ वरुणो यज्ञार्थी नृपतेर्गृहम् ॥ गत्वा तमाह भूपालं कुरु यज्ञं विशांपते ॥ ६२ ॥ प्रम्लानवदनो राजा तमाह व्यथितेंद्रियः ॥ किं करोमि गतः क्वाऽपि सुतो मे सुरसत्तम ॥ ६३ ॥

चतुर और सर्व विद्या विशारद हुआ ॥५९॥ वह बालक क्रमक्रमसे यज्ञका सब कारण विस्तार सहित जानकर अपना मरण निश्चय कर भयसे भीत हुआ ॥६०॥ और शीघ्र राजाके निकटसे भागकर अगम्य पर्वतकी गुहामें भी भयसे वास करने लगा ॥ ६१ ॥ अनन्तर यथा समय उपस्थित होनेपर वरुण यज्ञार्थी हो राजाके घर जाय भूपतिसे कहने लगे हे राजन् ! इस समय नियमित समय उपस्थित है अतएव अपने संकल्पित यज्ञका अनुष्ठान कीजिये ॥ ६२ ॥ तब राजा यह वचन सुनकर अत्यन्त व्यथित हुए और अतिमलीन वदनसे कहने लगे हे सुरसत्तम ! इस

समय मैं क्या करूं मेरा पुत्र प्राणोंके भयसे कहीं भाग गया है ॥ ६३ ॥ वरुणजी राजाके वचन सुनकर अत्यन्त क्रोधित हुए और शाप दिया कि, हे असत्यवादिन् ॥६४॥ तू कपट पंडित है इस कारण मुझको वारंवार धोखा देता है अतएव तेरे देहमें जलोदर नामक व्याधि उत्पन्न हो ॥६५॥ पाशधारी वरुणजी इस प्रकार शाप देकर अपने घरको गये राजाभी व्याधि पीडित और चिन्तातुर होकर अपने गृहमें वास करने लगे ॥ ६६ ॥ जब राजा हरिश्चंद्र शापजनित रोगमें अत्यन्त पीडित होने लगे तब उनके पुत्र रोहितने सुना कि, मेरे पिता जलोदर रोगसे अत्यन्त पीडित हो रहे हैं ॥ ६७ ॥ किसी दिन एक पथिकने उससे कहा हे नृपनन्दन ! तुम्हारे पिता शापके कारण जलोदर रोगसे अति पीड़ित और

श्रुत्वा तद्वचनं राज्ञः कुपितो यादसां पतिः ॥ शशाप तं नृपं कोपादसत्यवादिनं भृशम् ॥ ६४ ॥ जलोदराभिधो व्याधिर्देहे भवतु ते नृप ॥ यतः प्रतारितश्चाहं कृत्वा कपटपंडित ॥ ६५ ॥ इति शप्त्वा ययौ धाम स्वकं पाशधरस्तदा ॥ राजा चिंतातुरस्तस्थौ भवने व्याधिपीडितः ॥ ६६ ॥ यदाऽतिव्याधितो राजा रोगेण शापजेन ह ॥ यदा शुश्राव पुत्रोऽपि पितरं व्याधिपीडितम् ॥ ६७॥ पांथिकः प्राह पुत्रं हि पिता ते भृशदुःखितः ॥ जलोदरविकारेण शापजेन नृपात्मज ॥ ६८ ॥ विनष्टं जीवितं तेऽद्य वृथा जातस्य दुर्मते ॥ यत्त्यक्त्वा पितरं दुःस्थं प्राप्तोऽसि गिरिगह्वरम् ॥ ६९ ॥ किमनेन शरीरेण प्राप्तं ते जन्मनः फलम् ॥ देहदं दुःखितं कृत्वा स्थितोऽस्यत्र सुताधम ॥ ७० ॥ प्राणास्त्याज्याः पितुः कार्ये सत्पुत्रेणेति निश्चयः ॥ त्वदर्थं दुःखितो राजा क्रंदति व्याधिपीडितः ॥ ७१ ॥

दुःखित हुए हैं॥६८॥तुम्हारी निश्चय ही दुर्मति हुई है तुमने वृथा ही जन्म ग्रहण किया तुम्हारा जीवन वृथा ही नष्ट हुआ क्योंकि तुम अत्यन्तदुःखित पिताको त्यागकर इस समय पर्वतकी गुहामें स्थिति करते हो॥६९॥तुम निश्चय ही कुपुत्र हो तुम्हारे इस शरीरका प्रयोजन क्या है तुम्हारे जन्म प्राप्त करनेका क्या फल हुआ ? जिनसे यह शरीर उत्पन्न हुआ है तुम उन्हीं पिताको त्यागकर इस निर्ज्जन पर्वतकी गुहामें स्थित रहते हो ॥ ७० ॥ तुम निश्चय जानना कि, पिताके कार्यमें प्राणत्याग करना ही सत्पुत्रका कार्य है अतएव इस समय अधिक और क्या कहूं तुम्हारे पिता राजा हरिश्चंद्र

व्याधि पीडित होकर तुम्हारे निमित्त दुःखसे अत्यन्त रोदन करते हैं ॥ ७१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! नृपनंदन रोहितने पथिकके मुखसे धर्मसंगत यह वचन सुनकर जब व्याधि पीडित और दुःखित पिताको देखनेके लिये उनके समीप जानेकी इच्छा करी ॥ ७२ ॥ तब इन्द्र ब्राह्मणका वेष धारण कर उसके निकट उपस्थित हुए और निर्ज्जनमें दयावान्के समान हितकर वचन कहने लगे ॥ ७३ ॥ हे राजपुत्र ! तुम मूर्ख हो तुम इस समय इस स्थानमें रहकर तुम्हारे पिता व्यथित हुए हैं कि नहीं ? उसको भलीभांति नहीं जानते तो वृथा क्यों उस स्थानमें जानेकी इच्छा करते हो ? ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ इन्द्रने कहा हे नृपनन्दन !

व्यास उवाच ॥ तदाकर्ण्य वचस्तथ्यं पांथिकाद्धर्मसंयुतम् ॥ यदा चक्रे मनो गंतुं द्रष्टुं तातं व्यथातुरम् ॥ ७२ ॥ तदा विप्रवपुर्भूत्वा वासवस्तमुपागमत् ॥ रहः प्राह हितं वाक्यं दयावानिव भारत ॥ ७३ ॥ मूर्खोऽसि राजपुत्र त्वं गमनाय मतिं वृथा ॥ करोषि पितरं त्वद्य न जानासि व्यथायुतम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
इंद्र उवाच ॥ साहसं कृतवान्राजा पूर्वं यत्कथितो मखः ॥ वरुणाय प्रतिज्ञातः पुत्रं कृत्वा पशुं प्रियम् ॥१॥ गते त्वयि पिता पुत्रं बद्ध्वा यूपेऽघृणः पुनः ॥ पशुं कृत्वा महाबुद्धे वधिष्यति वृथातुरः ॥ २ ॥ इत्थं निषिद्धस्तत्पुत्रः शक्रेणामिततेजसा ॥ स्थितस्तत्रैव मायेशीमायया मोहितो भृशम् ॥३॥ यदा पुनः पुनः श्रुत्वा पितरं रोगपीडितम्॥गमनाय मतिं चक्रे तदेंद्रः प्रत्यषेधयत् ॥४॥

पूर्वकालके समय राजा हरिश्चन्द्रने वरुणके प्रति प्रतिज्ञा की है कि मैं आपको प्रसन्न करनेके निमित्त अपने प्रिय पुत्रको पशु बनाकर नरमेधमहायज्ञका अनुष्ठान करूंगा उनकी इस प्रकार प्रतिज्ञा करना अत्यन्त साहसका कार्य है ॥ १ ॥ हे नृपनन्दन ! तुम अत्यन्त बुद्धिमान् हो तुम क्या नहीं समझते हो कि तुम्हारे वहां जानेपर तुम्हारे व्याधिपीड़ित और कातर पिता उस समय दयारहित हो तुमको पशुकर यूपमें बांधकर वध करेंगे ॥ २ ॥ अमित तेजा इन्द्रके उसको इस प्रकार निषेध करनेपर वह राजपुत्र महामायाकी मायासे मोहित होकर उसी स्थानमें वास करने लगे ॥ ३ ॥ हे महाराज ! इस प्रकार जबहीं वह वारंवार अपने पिताको अत्यन्त पीड़ित सुनकर उनके समीप जानेकी इच्छा करता तभी इन्द्र

करनेपर फिर आपका अवश्य ही मंगल होगा इसमें संदेह नहीं ॥२०॥ हे राजेन्द्र ! यह शुनःशेप रोता है इससे मेरे मनमें अत्यन्त करुणा उत्पन्न होकर मुझको अत्यन्त व्यथित करती है हे राजेन्द्र ! आप मेरा वचन सुन दया करके इस ब्राह्मणके बालकको छोड़ दीजिये ॥ २१ ॥ देखो पूर्वकालके समय शुद्धशील क्षत्रिय राजागण स्वर्गकी इच्छा करके पराये देहकी रक्षाके निमित्त अपना देह देते थे ॥ २२ ॥ और आप इस समय अपने देहकी रक्षाके लिये ब्राह्मणके बालकको मारते हो यह कितना पापकार्य होता है सो आप स्वयं ही विचार देखिये विशेषकर इसप्रकार पापाचरण न करके आप इस बालकपर दया कीजिये ॥ २३ ॥ हे महाराज ! सम्पूर्ण मनुष्योंको अपने २ देहमें समान प्रीति विद्यमान है यह आप

क्रंदत्ययं शुनःशेपः करुणा मां दुनोत्यपि ॥ दयावान्भव राजेंद्र कुरुमे वचनं नृप ॥ २१ ॥ परदेहस्य रक्षार्थे स्वदेहं ये दया पराः ॥ ददति क्षत्रियाः पूर्वं स्वर्गकामाः शुचिव्रताः ॥२२॥ तं स्वदेहस्य रक्षार्थं हंसि द्विजसुतं बलात् ॥ पापं मा कुरु राजेंद्र दयावान्भव बालके ॥ २३ ॥ सर्वेषां सदृशी प्रीतिर्देहे वेत्सि स्वयं नृप ॥ मुंचैनं बालकं तस्मात्प्रमाणं यदि मे वचः ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ अनादृत्य च तद्वाक्यं राजा दुःखातुरो भृशम् ॥ न मुमोच मुनिस्तस्मै चुकोपातीव तापसः ॥ २५ ॥ उपदेशं ददौ तस्मै शुनःशेपाय कौशिकः ॥ मंत्रं पाशधरस्याथ दयावान्वेदवित्तमः ॥ २६ ॥ शुनःशेपोऽपि तं मंत्रमसकृद्धर्षकर्शितः ॥ प्लुतस्वरेण चुक्रोश संस्मरन्वरुणं भृशम् ॥ २७ ॥

स्वयंही अनुभव करते हैं, अतएव इस समय यदि मेरा वचन प्रमाण जानो तो इस ब्राह्मणके पुत्रका त्याग कीजिये ॥ २४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा हरिश्चन्द्रने व्याधिद्वारा अत्यंत पीडित होनेसे उसकाल उनके वचनमें अनादर पूर्वक उस ब्राह्मणके बालकका त्याग न किया इससे परमतपस्वी विश्वामित्र भी राजासे अत्यंत क्रोधित हुए॥२५॥ तब वेदके जाननेवालोंमें अग्रगण्य कुशिकनंदन विश्वामित्रने शुनःशेपपर दया प्रकाश कर उसको वरुणमंत्रका उपदेश दिया ॥ २६ ॥ शुनःशेप भी प्राणोंके भयसे अत्यंत कातर हो वरुणका स्मरणकर ऊंचे स्वरसे उस मंत्रको वारंवार

उच्चारण करनें लगा ॥२७॥ करुणा समुद्र वरुणनें ब्राह्मणके पुत्रको स्तव करता हुआ जानकर उसी स्थानमें आय शुनःशेपको बंधनसे छुडा दिया ॥२८॥ और राजाको रोग रहित कर अपने स्थानको चले गये, इस प्रकार महर्षि विश्वामित्र उस मुनिकुमारको मृत्युके मुखसे रक्षा करके परम आनन्दित हुए ॥ २९ ॥ जब राजाने हरिश्चन्द्र महात्मा विश्वामित्रका वचन पालन नहीं किया तबसे ही गाधिपुत्र मनमें उस राजासे रुष्ट रहे ॥ ३० ॥ एक दिन राजा हरिश्चन्द्रने घोडेपर चढ वनमें जाय मध्याह्नकालके समय कौशिकी नदीके तटपर एक शूकरको मारनेकी इच्छा की ॥ ३१ ॥ तब ही विश्वामित्रने वृद्ध ब्राह्मणके वेषसे राजाको छलकर प्रार्थनापूर्वक उनका सर्वस्व और सम्पूर्ण राज्य लेलिया

स्तुवंतं मुनिपुत्रं तं ज्ञात्वा वै यादसां पतिः ॥ तत्रागत्य शुनःशेपं मुमोच करुणार्णवः ॥ २८ ॥ रोगहीनं नृपं कृत्वा वरुणः स्वगृहं ययौ ॥ विश्वामित्रस्तु तं पुत्रं कृतवान्मोचितं मृतेः ॥ २९ ॥ न कृतं वचनं राज्ञा कौशिकस्य महात्मनः ॥ रोषं दधार मनसा राजोपरि स गाधिजः ॥ ३० ॥ एकस्मिन्समये राजा हयारूढो वनं गतः ॥ सूकरं हंतुकामस्तु मध्याह्ने कौशिकीतटे ॥ ३१ ॥ वृद्धब्राह्मणवेषेण विश्वामित्रेण वंचितः ॥ सर्वस्वं प्रार्थितं तस्य गृहीतं राज्यमद्भुतम् ॥ ३२ ॥ पीडितोऽसौ हरिश्चन्द्रो यजमानो यतो भृशम् ॥ वशिष्ठः कौशिकं प्राह वने प्राप्तं यदृच्छया ॥ ३३ ॥ क्षत्रियाधम दुर्बुद्धे वृथा ब्राह्मणवेषभृत् बकधर्म वृथा किं त्वं गर्वं वहसि दांभिक ॥ ३४ ॥ कस्मात्त्वया नृपश्रेष्ठो यजमानो ममाप्यसौ ॥ अपराधं विना जाल्म गमितो दुःखमद्भुतम् ॥ ३५ ॥ बकध्यानपरो यस्मात्तस्मात्त्वं वै बको भव ॥ इति शप्तो वसिष्ठेन कौशिकः प्राह तं पुनः ॥ ३६ ॥

॥ ३२ ॥ अपने यजमान राजा हरिश्चन्द्रको अत्यंत कष्ट पाते हुए देखकर महर्षि वसिष्ठ मनमें दुःखित और व्यथित हुए और एक दिन वनमें विश्वामित्रसे भेंट होनेपर उनसे कहा ॥ ३३ ॥ रे दुर्बुद्धि ! क्षत्रिय कुलाधम ! तैंने वृथाही ब्राह्मणका वेष धारण किया है तेरा धर्म बगुलेके समान है तू दाम्भिक है तथा वृथा ही गर्व करता है ॥ ३४ ॥ हमारे यजमान राजा श्रेष्ठ हरिश्चन्द्र हैं उनका कोई अपराध नहीं. रे मूढ ! तथापि तैंने उनको क्यों इतना कष्ट दिया ॥ ३५ ॥ तू बगुलेके समान ध्यान परायण है अतएव बगुला होकर जन्म

ग्रहणकर विश्वामित्रने वशिष्ठसे इस प्रकार शापित हो उनसे भी कहा॥ ३६॥ हे वसिष्ठ ! मैं जबतक बगुला होकर रहूं तू भी तबतक आडि अर्थात् शरारिनामक पक्षी होकर अवस्थिति करता रहे. व्यासजीने कहा हे महाराज ! वह क्रोधित दोनों मुनि परस्पर इस प्रकार शाप दे ॥ ३७ ॥ दोनोंनेही सरोवरमें आडि और बकपक्षी हो जन्म ग्रहण किया बकरूप धारी विश्वामित्र मानसरोवरमें एक वृक्षके ऊपर नीड़ (घोसला) निर्माण पूर्वक वास करने लगे. वसिष्ठ भी आडिरूप धारण कर दूसरे वृक्षमें कुलाय (घोसला) रचनाकर वास करने लगे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वे

त्वमप्याडिर्भवायुष्मन्बकोऽहं यावदेव हि ॥ व्यास उवाच ॥ एवं परस्परं दत्त्वा शापं तौ क्रोधपीडितौ ॥ ३७ ॥ अण्डजौ तरसा जातौ सरस्याडीबकौ मुनी ॥ एकस्मिन्पादपे नीडं कृत्वाऽसौ बकरूपभाक् ॥३८॥ विश्वामित्रः स्थितस्तत्र दिव्ये सरसि मानसे ॥ अन्यस्मिन्पादपे कृत्वा वसिष्ठो नीडमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ आडीरूपधरस्तस्थावन्योन्यं द्वेषतत्परौ ॥ दिनेदिने तौ संग्रामं चक्रतुः क्रोधसंयुतौ ॥ ४० ॥ दुःखदं सर्वलोकानां क्रंदमानावुभौ भृशम् ॥ चंचुपक्षप्रहारैस्तु नखाघतैः परस्परम् ॥ ४१ ॥ जघ्नतू रुधिरक्लिन्नौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ एवं बहूनि वर्षाणि पक्षिरूपधरौ मुनी ॥ ४२ ॥ स्थितौ तत्र महाराज शापपाशेन यंत्रितौ ॥ राजोवाज ॥ कथं मुक्तौ मुनिश्रेष्ठौ शापाद्वसिष्ठकौशिकौ ॥ ४३ ॥ तन्ममाचक्ष्व विप्रर्षे परं कौतूहलं हि मे ॥ व्यास उवाच ॥ युध्यमानावुभौ दृष्ट्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४४ ॥

दोनों पक्षी द्वेषके कारण क्रोधित हो उच्चस्वरसे घोरतर सर्वलोकोंको पीडाप्रद कठोर चीत्कार कर प्रतिदिन संग्राम करने लगे ॥ ४० ॥ वह आपसमें चोंच और पक्षप्रहार तथा नखाघातसे ॥ ४१ ॥ क्षत विक्षत और रुधिरमें डूबकर पुष्पित किंशुक वृक्षके समान प्रकाशमान हुए पक्षिरूपधारी दोनों ऋषि शापसे दुःखित हो इस प्रकार बहुत दिन रहे ॥४२॥ परस्पर युद्ध करते करते उसी स्थानमें बहुत वर्ष बीत गये जनमेजयने कहा हे विप्रवर ! वे वसिष्ठ और कौशिक नामक दोनों ऋषि किस प्रकार शापसे मुक्त हुए ॥ ४३ ॥ वह मुझसे कहो हे ऋषिवर !

यह वृत्तांत श्रवण करनेके लिये मेरे मनमें अत्यंत कौतूहल उत्पन्न हुआ है व्यासजीने कहा लोक पितामह ब्रह्मा उन दोनोंको युद्धमें निरत देख ॥ ४४ ॥ दयार्द्रचित्त हो देवतागणोंके सहित उसी स्थानमें गये पद्मासनने दोनोंको युद्धसे निवारित और आश्वासित कर ॥ ४५ ॥ परस्परके दिये हुए शापसे दोनोंको छुड़ा दिया अनंतर देवता अपने अपने स्थान और प्रभावशाली पद्मासन ॥ ४६ ॥ हंसपर चढ सत्यलो-कको चले गये इसके उपरांत महर्षि वसिष्ठ और विश्वामित्र ॥ ४७ ॥ प्रजापतिके उपदेशानुसार परस्पर प्रणय और मित्रता कर अपने

तत्राजगामानिमिषैर्वृतः सर्वैर्दयापरैः ॥ तावाश्वास्य जगत्कर्ता युद्धतो विनिवार्य च ॥ ४५ ॥ शापं संमोचयामास तयोः क्षिप्तं परस्परम् ॥ ततो जग्मुः सुराः सर्वे स्वानि धिष्ण्यानि पद्मभूः ॥ ४६ ॥ सत्यलोकं जगामाशु हंसारूढः प्रतापवान् ॥ विश्वामित्रोऽप्यगात्तूर्णं वसिष्ठः स्वाश्रमं गतः ॥ ४७ ॥ मिथः स्नेहं ततः कृत्वा प्रजापत्युपदेशतः ॥ मैत्रावरुणिनाऽप्येवं कृतं युद्धमकारणम् ॥ ४८ ॥ कौशिकेन समं भूप दुःखदं च परस्परम् ॥ को नाम मानवो लोके देवो वा दानवोऽपि वा ॥ ४९ ॥ अहंकारजयं कृत्वा सर्वदा सुखभाग्भवेत् ॥ तस्माद्राजंश्चित्तशुद्धिर्महतामपि दुर्लभा ॥ ५० ॥ यत्नेन साधनीया सा तद्विहीनं निरर्थकम् ॥ तीर्थदानतपः सत्यं यत्किंचिद्धर्मसाधनम् ॥५१॥ "श्रद्धाऽत्र त्रिविधा प्रोक्ता सात्त्विकी राजसी तथा ॥ तामसी सर्वदेहेषु देहिनां धर्मकर्मसु ॥१॥ सात्त्विकी दुर्लभा लोके यथोक्तफलदा सदा ॥ तदर्धफलदा प्रोक्ता राजसी विधिसंयुता ॥ २ ॥ तामसी त्वफला राजन्न तु कीर्तिकरी पुनः ॥ कामक्रोधाभिभूतानां जनानां नृपसत्तम ॥३॥" वासनारहितं कृत्वा तच्चित्तं श्रवणादिना ॥ तीर्थादिषु वसेन्नित्यं देवीपूजनतत्परः ॥ ५२ ॥

अपने आश्रमको चलेगये. हे राजन् ! आप देखिये कि, इस समय मित्रावरुण तनय महर्षि वसिष्ठने भी ॥ ४८ ॥ विश्वामित्रसे अकारण ही दुःखप्रद युद्ध किया था अतएव इस अखिल संसारमें कौन मनुष्य दानव वा देवता ॥ ४९ ॥ अहंकार जय करके सर्वदा सुखभागी हो सकता है ? हे पार्थिव ! चित्तकी शुद्धि महत् पुरुषोंको भी दुर्लभ है॥५०॥परम यत्नके सहित उसका साधन करना होता है चित्तशुद्धि विहीन मनुष्यगणोंका तीर्थ, दान, तपस्या, सत्य, और जो कुछ धर्मसाधन है वह संपूर्ण ही निरर्थक जानना चाहिये ॥५१॥ हे राजन् ! देहिगणोंके धर्मकर्मविषयमें

सात्त्विकी, राजसी और तामसी भेदसे तीन प्रकारकी श्रद्धा कही गई हैं ? तिनमें सात्त्विकी श्रद्धा संपूर्ण फल तथा लोकमें प्रायः दुर्लभ है विहित राजसी श्रद्धा उससे अर्द्धफलदायक है और तामसी श्रद्धा निष्फल तथा अकीर्ति करनेवाली है, काम क्रोधसे युक्त पुरुषोंको ही तामसी श्रद्धा उत्पन्न होती है अतएव हे राजन् ! सत्संग अवलम्बन पूर्वक वेदान्त श्रवणादिसे चित्तकी वासना दूरकर देवीकी पूजामें अत्यंत निरत हो तीर्थादि स्थलमें वास करै ॥५२॥ कलि दोषके कारण भयातुर मनुष्यगण देवीका नाम ग्रहण और उनके गुणकी स्तुति तथा उनके चरण कमलोंका ध्यान कर काल व्यतीत करैं ॥ ५३ ॥ इस प्रकार करनेसे फिर जीवगणोंको कलिका भय नहीं रह सकता और पातकी मनुष्य भी संसार

देवीनामानि वचसा गृह्णंस्तस्या गुणान्स्तुवन् ॥ ध्यायंस्तस्याः पदांभोजं कलिदोषभयार्दितः ॥ ५३ ॥ एवं तु कुर्वतस्तस्य न कदाचित्कलेर्भयम् ॥ अनायासेन संसारान्मुच्यते पातकी जनः ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मैत्रावरुणिरित्युक्तं नाम तस्य मुनेः कथम् ॥ वसिष्ठस्य महाभाग ब्रह्मणस्तनुजस्य ह ॥ १ ॥ किमसौ कर्मतो नाम प्राप्तवान्गुणतस्तथा ॥ ब्रूहि मे वदतां श्रेष्ठ कारणं तस्य नामजम् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ निबोध नृपतिश्रेष्ठ वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ निमिशापात्तनुं त्यक्त्वा पुनर्जातो महाद्युतिः ॥ ३ ॥ मित्रावरुणयोर्यस्मात्तस्मात्तन्नाम विश्रुतम् ॥ मैत्रावरुणिरित्यस्मिँल्लोके सर्वत्र पार्थिव ॥ ४ ॥

बन्धसे सहजमें ही मुक्तिलाभ कर सकते हैं इसमें सन्देह नहीं ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् ! महर्षि वशिष्ठ ब्रह्माके मानसपुत्र थे तो आपने किस कारणसे उनका मैत्रावरुणि नाम कीर्त्तन किया ॥ १ ॥ वे कर्मद्वारा अथवा अन्य किसी गुणसे इस नामको प्राप्त हुए हैं. हे वक्तृप्रवर ! आप मुझको उनके इस नामका कारण भलीभांति वर्णन कीजिये ॥ २ ॥ हे राजेन्द्र ! यद्यपि प्रभावशाली वशिष्ठ ब्रह्माके पुत्र थे, किंतु उन्होंने नरपति निमिके शापसे तनु त्यागकर मित्रा वरुणसे जन्म लाभ किया ॥ ३ ॥ इस कारण लोकमें

सर्वत्रही मैत्रावरुणि नामसे विख्यात हुए थे ॥ ४ ॥ राजाने कहा हे भगवन् ! ब्रह्माके पुत्र धर्मात्मा वह मुनिश्रेष्ठ वशिष्ठ किस कारणसे निमिके शापको प्राप्त हुए ? उन क्षत्रिय नृपतिका दारुण शाप मुनिको भी भोगना पडा इस विषयमें मुझको आश्चर्य बोध होता है ॥ ५ ॥ हे धर्मज्ञ ! उस राजाने निरपराध मुनिको किस कारण शाप दिया ? उसे सुननेके निमित्त मुझको अत्यंत कौतूहल हुआ है. अतएव आप उस शापका कारण वर्णन कीजिये ॥ ६ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! पहले मैंने आपसे इन सबका कारण भलीभांति कहा है. यह संसार सत्व, रज, तम तीन मायाके गुणसे व्याप्त है ॥ ७ ॥ राजा लोग धर्माचरण ही करैं और संपूर्ण तपस्वी तपाचरणही करैं उनका वे समस्त धर्मादि मायागुणसे विद्ध

राजोवाच ॥ कस्माच्छप्तः स धर्मात्मा राज्ञा ब्रह्मात्मजो मुनिः ॥ चित्रमेतन्मुनिं लग्नो राज्ञा शापोऽतिदारुणः ॥ ५ ॥ अनागसं मुनिं राजा किमसौ शप्तवान्मुने ॥ कारणं वद धर्मज्ञ तस्य शापस्य मूलतः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ कारणं तु मया प्रोक्तं तव पूर्वं विनिश्चितम् ॥ संसारोऽयं त्रिभिर्व्याप्तो राजन्मायागुणैः किल ॥ ७ ॥ धर्मं करोतु भूपालश्चरंतु तापसास्तपः ॥ सर्वेषां तु गुणैर्विद्धं नोज्ज्वलं तद्भवेदिह ॥ ८ ॥ कामक्रोधाभिभूताश्च राजानो मुनयस्तथा ॥ लोभाहंकारसंयुक्ताश्चरंति दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥ यजंति क्षत्रिया राजन्रजोगुणसमावृताः ॥ ब्राह्मणास्तु तथा राजन्न कोऽपि सत्त्वसंयुतः ॥ १० ॥ ऋषिणाऽसौ निमिः शप्तस्तेन शप्तो मुनिः पुनः ॥ दुःखाद् दुःखतरं प्राप्तावुभावपि विधेर्बलात् ॥ ११ ॥ द्रव्यशुद्धिः क्रियाशुद्धिर्मनसः शुद्धिरुज्ज्वला ॥ दुर्लभा प्राणिनां भूप संसारे त्रिगुण के ॥ १२ ॥

होकर उज्ज्वलता लाभ नहीं कर सकता ॥ ८ ॥ राजा लोग और मुनिगण काम क्रोधमें अभिभूत और लोभ तथा अहङ्कारयुक्त होकर दुष्कर तपस्याका आचरण करते हैं ॥ ९ ॥ हे राजन् ! क्षत्रियगण अथवा ब्राह्मण सबही रजोगुण युक्त हो यागादि करते हैं. वास्तविक उनमें कोई सत्व गुणयुक्त होकर कार्यका अनुष्ठान नहीं करता ॥ १० ॥ निमि राजऋषिद्वारा और ऋषिराज निमिसे शापित हो दोनोंही प्रारब्ध प्रेरित तमोगुणसे दुःखको प्राप्त हुए थे ॥ ११ ॥ हे महाराज ! इस त्रिगुणात्मक संसारमें प्राणीगणोंके पक्षमें द्रव्यशुद्धि, क्रियाशुद्धि और निर्मल प्रकारसे चित्त

शुद्धि अत्यन्त दुर्लभ है ॥ १२ ॥ हे राजन्! इसकोही परमाशक्ति जगदम्बिका का प्रभाव जानना चाहिये. कोई पुरुष इसके उल्लंघन करनेमें समर्थ नहीं होता परन्तु वह जिसके प्रति अनुग्रह करनेकी अभिलाषा करती हैं उसको क्षणमें उन गुणोंके बन्धनसे छुडा देती हैं ॥ १३ ॥ अधिक क्या विष्णु रुद्र और ब्रह्मा इत्यादि महान् देवतागण भी उनके अनुग्रहके बिना नहीं छूट सकते, किंतु उनका अनुग्रह होनेसे सत्यव्रत इत्यादिके समान पामरगणभी मुक्तिलाभ करनेमें समर्थ होते हैं ॥ १४ ॥ उनके हृदयमें जो है उसको त्रिभुवनमें कोई नहीं जान सकता, परन्तु वह जो भक्तके वशीभूत होती हैं इसमें कोई भी सन्देह नहीं ॥ १५ ॥ अतएव दोषके नष्ट करनेके निमित्त सात्विकी भक्ति अवलम्बन करनी

पराशक्तिप्रभावोऽयं नोल्लंघ्यः केनचित्कचित् ॥ यस्यानुग्रहमिच्छेत्सा मोचयत्येव तं क्षणात् ॥१३॥ महांतोऽपि न मुच्यंते हरिब्रह्महरादयः ॥ पामरा अपि मुच्यंते यथा सत्यव्रतादयः ॥१४॥ तस्यास्तु हृदयं कोऽपि न वेत्ति भुवनत्रये ॥ तथापि भक्तवश्येयं भवत्येव सुनिश्चितम् ॥१५॥ तस्मात्तद्भक्तिरास्थेया दोषनिर्मूलनाय च॥रागदंभादियुक्ता चेत्सा भक्तिर्नाशिनी भवेत् ॥१६॥ इक्ष्वाकुकुलसंभूतो निमिर्नाम नराधिपः ॥ रूपवान्गुणसंपन्नो धर्मज्ञो लोकरंजकः ॥ १७ ॥ सत्यवादी दानपरो याजको ज्ञानवाञ्छुचिः ॥ द्वादशस्तनयो धीमान्प्रजापालनतत्परः ॥ १८ ॥ पुरं निवेशयामास गौतमाश्रमसन्निधौ ॥ जयं तु पुरसंज्ञं तु ब्राह्मणानां हिताय सः ॥ १९ ॥ बुद्धिस्तस्य समुत्पन्ना यजेयमिति राजसी ॥ यज्ञेन बहुकालेन दक्षिणासंयुतेन च ॥ २० ॥

उचित है किंतु रागदम्भादि युक्त भक्ति मनुष्यगणोंको अनिष्ट करनेवाली होती है इस कारण उसका त्याग करना अत्यंत श्रेष्ठ है इसमें संदेह नहीं है ॥ १६ ॥ हे महाराज! इक्ष्वाकुके बारहवें पुत्र निमिनामक नृपति रूपवान्, गुणसंपन्न, धर्मज्ञ, लोकरञ्जन ॥ १७ ॥ सत्यवादी, दानशील, याजक, शुद्धाचार, प्रजाके पालनमें तत्पर बुद्धिमान् और ज्ञानयुक्त थे ॥ १८ ॥ उन महात्माने ब्राह्मणोंके हितार्थ गौतमके आश्रमके निकट जयन्तपुर नामक एक नगर वसाया ॥ १९ ॥ कुछ काल व्यतीत होनेपर उनको इस प्रकार राजसी बुद्धि उत्पन्न हुई

कि मैं "विपुल दक्षिणायुक्त बहुत कालपर्यन्त एक यज्ञका अनुष्ठान करूं" ॥ २० ॥ अनंतर अपने पिता इक्ष्वाकुकी आज्ञा ग्रहणकर यज्ञकार्यके निमित्त महात्मा पुरुषोंसे संपूर्ण कही हुई सामग्री मगाई ॥ २१ ॥ भृगु, अङ्गिरा, वामदेव, गौतम, वसिष्ठ, पुलस्त्य, ऋचीक, पुलह, क्रतु ॥ २२ ॥ इत्यादि वेदके जाननेवाले यज्ञविद्या विशारद सर्वज्ञ तपस्वी मुनिगणोंको निमंत्रण देकर बुलाया ॥ २३ ॥ उस धार्मिक नरपति निर्मित यज्ञकी संपूर्ण सामग्री संग्रह कर अपने गुरु वशिष्ठ देवकी पूजापूर्वक उनसे विनयसे नम्र हो वचन कहा ॥ २४ ॥ हे मुनिवर ! मैं यज्ञ करूंगा आप कृपा करके मेरी यज्ञक्रिया संपादन कीजिये, आप गुरु हैं अतएव

इक्ष्वाकुं पितरं दृष्ट्वा यज्ञकार्याय पार्थिव ॥ कारयामास संभारं यथोद्दिष्टं महात्मभिः ॥ २१ ॥ भृगुमंगिरसं चैव वामदेवं च गौतमम् ॥ वसिष्ठं च पुलस्त्यं च ऋचीकं पुलहं क्रतुम् ॥२२॥ मुनीनां मंत्रयामास सर्वज्ञान्वेदपारगान् ॥ यज्ञविद्याप्रवीणांश्च तापसान्वेदवित्तमान् ॥२३॥ राजा संभूतसंभारः संपूज्य गुरुमात्मनः ॥ वसिष्ठं प्राह धर्मज्ञो विनयेन समन्वितः ॥ २४ ॥ यजेयं मुनिशार्दूल याजयस्व कृपानिधे ॥ गुरुस्त्वं सर्ववेत्ताऽसि कार्यं मे कुरु सांप्रतम् ॥२५॥ यज्ञोपकरणं सर्वं समानीतं सुसंस्कृतम् ॥ पंचवर्षसहस्रं तु दीक्षां कर्तुं मतिश्च मे ॥ २६ ॥ यस्मिन्यज्ञे समाराध्या देवी श्रीजगदंबिका ॥ तत्प्रीत्यर्थमहं यज्ञं करोमि विधिपूर्वकम् ॥२७॥ तच्छ्रुत्वाऽसौ निमेर्वाक्यं वसिष्ठः प्राह भूपतिम् ॥ इन्द्रेणाहं वृतः पूर्वं यज्ञार्थं नृपसत्तम ॥ २८ ॥ पराशक्तिमखं कर्तुमुद्युक्तः पाकशासनः ॥ स दीक्षां गमितो देवः पंच वर्षशतात्मिकाम् ॥ २९ ॥

सब जानते हैं इस कारण इस समय मेरा यज्ञ कार्य निर्वाह कीजिये ॥ २५ ॥ यज्ञकी सब सामग्री मँगाकर सजाई गई है. हे गुरो ! मैं पांच हजार वर्ष पर्यन्त यज्ञमें दीक्षित हूंगा यही मेरा संकल्प जानिये ॥ २६ ॥ इस यज्ञमें जगदम्बिका देवीकी आराधना करूंगा, उनको प्रसन्न करनेको मैं विधिपूर्वक इस यज्ञका अनुष्ठान करता हूं ॥ २७ ॥ वशिष्ठजीने राजा निमिका यह वचन सुनकर कहा हे नृपोत्तम ! देवराजइन्द्रने मुझको पहलेही यज्ञके निमित्त वरण किया है ॥२८॥ इस समय पाकशासन इन्द्र पराशक्तिकी प्रीतिके निमित्त यज्ञ करनेमें उद्यत

हुए हैं मैंने भी पंद्रह वर्षके लिये उनको दीक्षित किया है ॥२९॥ अतएव हे पार्थिव ! जबतक इन्द्रका यज्ञ संपूर्ण न हो आपको तबतक प्रतीक्षा करनी होगी. इन्द्रका यज्ञ समाप्त होनेपर इनका समस्त कार्य कर ॥ ३० ॥ तिसके उपरान्त इस स्थानमें आऊंगा. अतएव हे महाराज ! आप तबतक प्रतीक्षा कीजिये राजाने कहा हे मुनिवर मैंने यज्ञके निमित्त अन्यान्य मुनिगणोंको निमंत्रण दिया है ॥ ३१ ॥ और सम्पूर्ण सामग्री मँगाली है. तब किस प्रकार इस समय प्रतीक्षा करसक्ता हूं ? हे ब्रह्मन् ! आप वेदके जाननेवालोंमें अग्रगण्य और इक्ष्वाकुवंशियोंके कुलगुरु होकर ॥ ३२ ॥ इस समय किसप्रकार मेरा कार्य त्यागकर अन्यत्र जानेमें उद्यत हुए हैं ? हे द्विजोत्तम ! आप धनके कठिन लोभसे ज्ञानरहित

तस्मात्त्वमंतरं तावत्प्रतिपालय पार्थिव ॥ इंद्रयज्ञे समाप्तेऽत्र कृत्वा कार्यं दिवस्पतेः ॥ ३० ॥ आगमिष्याम्यहं राजंस्तावत्त्वं प्रतिपालय ॥ राजोवाच ॥ मया निमंत्रिताश्चान्ये मुनयो यज्ञकारणात् ॥ ३१ ॥ संभाराः संभृताः सर्वे पालयामि कथं गुरो ॥ इक्ष्वाकूणां कुले ब्रह्मन्गुरुस्त्वं वेदवित्तमः ॥ ३२ ॥ कथं त्वक्त्वाऽद्य मे कार्यमुद्यतो गंतुमाशु वै ॥ न ते युक्तं द्विजश्रेष्ठ यदुत्सृज्य मखं मम ॥ ३३ ॥ गंतासि धनलोभेन लोभाकुलितचेतनः ॥ निवारितोऽपि राज्ञा स जगामेंद्रमखं गुरुः ॥३४॥ राजाऽपि विमना भूत्वा गौतमं प्रत्यपूजयत् ॥ इयाज हिमवत्पार्श्वे सागरस्य समीपतः ॥ ३५ ॥ दक्षिणा बहुला दत्ता विप्रेभ्यो मखकर्मणि ॥ निमिना पंचसाहस्री दीक्षा तत्र कृता नृप ॥३६॥ ऋत्विजः पूजिताः कामं धनैर्गोभिर्मुदा युताः ॥ शक्रयज्ञे समाप्ते तु पंचवर्षशतात्मके ॥ ३७ ॥

होकर मेरा यज्ञ त्यागकर जाते हैं॥३३॥यह आपको उचित नहीं. हे राजन् ! निमिराजके इस प्रकार निवारण करनेपर भी वशिष्ठ ऋषि इन्द्रकेयज्ञमें गये ॥३४॥ तब राजानेभी विमन होकर गौतमऋषिको यज्ञकार्यमें वरण किया तब उन्होंने हिमाचलके पार्श्वमें सागरके समीप यज्ञ आरंभ करके॥३५॥ ब्राह्मणगणोंको बहुत दक्षिणा दी. इस यज्ञमें निमिराज पांच सहस्र वर्षपर्यन्त दीक्षित हुए थे ॥ ३६ ॥ और इसमें ऋत्विग्गण पूर्ण धन और गोदानसे परिपूजित होकर अत्यन्त प्रसन्न और सन्तुष्ट हुए थे अनंतर देवराजका पांच हजार वर्षव्यापी यज्ञ समाप्त होनेपर ॥ ३७ ॥

वशिष्ठऋषि निमिराजका यज्ञ देखनेको राजासे भेंट करनेके निमित्त उसी स्थानमें उपस्थित हुए ॥ ३८ ॥ राजा तिस समय निद्रामें अत्यन्त व्याप्त थे इस कारण सेवकगण उनको न जगासके अतएव राजा भी ऋषिके निकट न आये ॥ ३९ ॥ इस कारण अपमान बोध होनेसे महर्षि वशिष्ठके अन्तःकरणमें क्रोधाग्नि प्रज्वलित हुई, वह राजाको न देखकर क्रोधित हुए ॥ ४० ॥ और अत्यन्त क्रोधके वशीभूत हो निमिराजको यह कह शाप दिया कि, तू अत्यन्त मन्दमति राजा है, मेरे चिरगुरु रहते और विशेष कर मेरे तुमको निवारण करनेपर भी तुमने जब मुझको त्याग दूसरेको वरण कर ॥ ४१ ॥ बलपूर्वक दीक्षित हो मेरा कहा न माना इससे तो तुम विदेह देहरहित होओ

आजगाम वसिष्ठस्तु राज्ञः सत्रदिदृक्षया ॥ आगत्य संस्थितस्तत्र दर्शनार्थं नृपस्य च ॥ ३८ ॥ तदा राजा प्रसुप्तस्तु निद्रयाऽपहृतो भृशम् ॥ नासौ प्रबोधितो भृत्यैर्नागतस्तु मुनिं नृपः ॥३९॥ वसिष्ठस्य ततो मन्युः प्रादुर्भूतोऽवमानतः ॥ अदर्शनान्निमेस्तत्र चुकोप मुनिसत्तमः ॥ ४० ॥ शापं च दत्तवांस्तस्मै राज्ञे मन्युवशं गतः ॥ यस्मात्त्वं मां गुरुं त्यक्त्वा कृत्वाऽन्यं गुरुमात्मनः ॥ ४१ ॥ दीक्षितोऽसि बलान्मंद मामवज्ञाय पार्थिव ॥ वारितोऽपि मया तस्माद्विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥४२॥ पतत्विदं शरीरं ते विदेहो भव भूपते॥व्यास उवाच ॥ इति उद्व्याहृतं श्रुत्वा राज्ञस्तु परिचारकाः॥४३॥सद्यः प्रबोधयामासुर्मुनिमाहुःप्रकोपितम् ॥ कुपितं तं समागत्य राजा विगतकल्मषः ॥४४॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं हेतुगर्भं च युक्तिमत् ॥ मम दोषो न धर्मज्ञ गतस्त्वं तृष्णयाऽऽकुलः ॥ ४५ ॥ हित्वा मां यजमानं वै प्रार्थितोऽपि मया भृशम् ॥ न लज्जसे द्विजश्रेष्ठ कृत्वा कर्म जुगुप्सितम् ॥ ४६ ॥

॥ ४२ ॥ हे राजन् ! तुम्हारा यह शरीर अभी निपतित हो अर्थात् तुम विदेह होओ, व्यासजीने कहा हे राजन् ! सेवकगणोंने वशिष्ठजीके यह शापयुक्त वाक्य सुनकर ॥ ४३ ॥ राजाको तत्काल जगाया कि वशिष्ठ ऋषि आपकी भेंट न होनेसे अत्यन्त प्रकुपित हुए हैं, यह विषय निवेदन किया, पापरहित निमिराजने प्रकुपित वशिष्ठके सामने जाय ॥ ४४ ॥ विनय नम्रभावसे हेतुपूर्ण और युक्तिसंगत वचन कहा हे धर्मज्ञ ! मैं आपका यजमान हूं मेरे वारंवार प्रार्थना करनेपरभी आपने लोभकी तृष्णामें व्याकुल होकर ॥ ४५ ॥ मुझको त्याग

अन्यत्र गमन किया अतएव इसमें मेरा कुछ दोष नहीं आप ब्राह्मणोंमें अग्रगण्य होकर और सन्तोषी ब्राह्मणोंका सारधर्म जानकर भी इसप्रकार नीचकार्य करनेमें लज्जित नहीं होते ? ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणका सन्तोषही धर्म है आप ब्रह्माके पुत्र और वेदवेदाङ्गपारग होकरभी ॥ ४७ ॥ श्रेष्ठतर ब्राह्मणधर्मकी सूक्ष्मगति नहीं जानते आप अपना निजदोष मेरे ऊपर आरोपित करके मुझको शाप देनेकी वृथा अभिलाषा करते हैं ॥ ४८ ॥ क्रोध चण्डालसे भी अधिकतर दूषणीय अतएव स्वजनगणोंको इसका परित्याग करनाही उचित है आप जब अकारण ही क्रोधानलमें प्रज्वलित हो मुझको शाप देते हैं ॥ ४९ ॥ तब मैं भी आपको इस समय शाप देता हूं कि, आपकी यह क्रोधयुक्त देह निपतित हो.

संतोषे ब्राह्मणश्रेष्ठ जानन्धर्मस्य निश्चयम् ॥ पुत्रोऽसि ब्रह्मणः साक्षाद्वेदवेदांगवित्तमः ॥ ४७ ॥ न वेत्सि विप्रधर्मस्य गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययाम् ॥ आत्मदोषं मयि ज्ञात्वा मृषा मां शप्तुमिच्छसि ॥ ४८ ॥ त्याज्यस्तु सुजनैः क्रोधश्चंडालादधिको यतः ॥ वृथा क्रोधपरीतेन मयि शापः प्रपातितः ॥ ४९ ॥ तवापि च पतत्वद्य देहोऽयं क्रोधसंयुतः ॥ एवं शप्तो मुनी राज्ञा राजा च मुनिना तथा ॥ ५० ॥ परस्परं प्राप्य शापं दुःखितौ तौ बभूवतुः ॥ वसिष्ठस्त्वति चिंतार्तो ब्रह्माणं शरणं गतः ॥ ५१ ॥ निवेदयामास तथा शापं भूपकृतं महत् ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ राज्ञा शप्तोऽस्मि देहोऽयं पतत्वद्य तवेति वै ॥ ५२ ॥ किं करोमि पितः प्राप्तं कष्टं कायप्रपातजम् ॥ अन्यदेहसमुत्पत्तौ जनकं वद सांप्रतम् ॥ ५३ ॥ तथा मे देहसंयोगः पूर्ववत्समपद्यताम् ॥ यादृशं ज्ञानमेतस्मिन्देहे तत्रास्तु तत्पितः ॥ ५४ ॥

हे महाराज ! इसप्रकार राजा मुनिवर ॥ ५० ॥ और मुनिवर राजाको शाप दे दोनोंही अत्यन्त दुःखित हुए तब वशिष्ठ अत्यन्त चिन्ताकुल हो ब्रह्माकी शरणागत हुए ॥ ५१ ॥ और निमिके दिये हुए महत् शापके विषय निवेदन कर कहा हे पितः ! " अभी तुम्हारा यह देह पतित हो" यह कहकर निमिराजाने मुझको शाप दिया है ॥ ५२ ॥ इस समय देहपातजनित महत्कष्ट उपस्थित हुआ है अतएव मैं क्या करूं ? हे पितः ! कौन पुरुष मुझे जन्म देगा यह आप मुझसे कहिये ॥५३॥ और जिससे मुझको पूर्वके समान देह प्राप्त हो उसका भी उपाय कीजिये

और मेरे इस देहमें जिसप्रकार ज्ञान रहता है उस देहमें भी जिससे इसीप्रकार ज्ञान रहे ॥ ५४ ॥ आप प्रसन्न होकर अपनी असीम प्रभावसे उसी प्रकार कीजिये क्यों कि आप उसके करनेमें भलीभाँति समर्थ हैं. हे राजन् ! वशिष्ठके वाक्य श्रवण कर ब्रह्माने अपने उस प्रिय पुत्रसे कहा ॥ ५५ ॥ तुम मित्रावरुणके तेजमें प्रवेश कर स्थिर चित्तसे वास करो इससे तुम यथाकालमें अयोनिज देह प्राप्त कर फिर ॥ ५६ ॥ धर्मयुक्त, सत्यनिष्ठ, वेदज्ञ, सर्वज्ञ और सबके पूजित होंगे इसमें कोई भी संशय नहीं ॥ ५७ ॥ ब्रह्माके इसप्रकार कहनेपर फिर महर्षि वशिष्ठ पितामहको प्रणाम और प्रदक्षिणा कर वरुणालयमें गये ॥ ५८ ॥ अनन्तर उन्होंने अपना अत्युत्तम देह परित्याग कर सूक्ष्मदेहरूप

समर्थोऽसि महाराज प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मा प्रोवाच तं सुतम् ॥ ५५ ॥ मित्रावरुणयोस्तेजस्त्वं प्रविश्य स्थिरो भव ॥ तस्मादयोनिजः काले भविता त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ पुनर्देहं समासाद्य धर्मयुक्तो भविष्यसि ॥ भूतात्मा वेदवित्कामं सर्वज्ञः सर्वपूजितः ॥ ५७ ॥ एवमुक्तस्तदा पित्रा प्रययौ वरुणालयम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं प्रीत्या प्रणम्य च पितामहम् ॥ ५८ ॥ विवेश स तयोर्देहे मित्रावरुणयोः किल ॥ जीवांशेन वसिष्ठोऽथ त्यक्त्वा देहमनुत्तमम् ॥ ५९ ॥ कदाचित्तूर्वशी राजन्ना गता वरुणालयम् ॥ यदृच्छया वरारोहा सखीगणसमावृता ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा तामप्सरां दिव्यां रूपयौवनसंयुताम् ॥ जातौ कामातुरौ देवौ तदा तामूचतुर्नृप ॥ ६१ ॥ विवशौ चारुसर्वांगीं देवकन्यां मनोरमाम् ॥ आवां त्वमनवद्यांगि वरयस्व समाकुलौ ॥ ६२ ॥ विहरस्व यथाकामं स्थानेऽस्मिन्वरवर्णिनि ॥ तथोक्ता सा ततो देवी ताभ्यां तत्र स्थितावशा ॥ ६३ ॥

अपने जीवांशद्वारा मित्रावरुणके देहमें प्रवेश किया ॥ ५९ ॥ तदनन्तर किसी समयमें परमरूपलावण्यवती उर्वशी अपनी सखियोंके संग इच्छानुसार वरुणालयमें आनकर उपस्थित हुई ॥ ६० ॥ मित्रावरुण दोनों देवतारूप यौवनसम्पन्न उस अप्सराको देखकर अत्यन्त कामातुर हुए ॥ ६१ ॥ और कामबाणसे मोहित और विवश हो उस सर्वाङ्गसुन्दरी मनोरमा देवकन्या उर्वशीसे कहने लगे हे वरवर्णिनि! हम तुमको देखकर कामबाणसे अत्यन्त व्याकुल हुए हैं ॥ ६२ ॥ हे सुन्दरि! तुम हमको वरण कर इस स्थानमें इच्छानुसार विहार करती रहो

उनके इस प्रकार कहनेपर फिर उर्वशी देवी तिसकाल उनके प्रति अनुरागिनी और उनकी वशवर्तिनी होकर ॥ ६३ ॥ उन मित्रावरुणके गृहमें वास करने लगी उर्वशीके उनके प्रति परमअनुरागके सहित वहां स्थिति करनेपर ॥ ६४ ॥ उनका वीर्य एक उघडे कुम्भमें पतित हुआ उससे अत्यन्त मनोहर दो ऋषिकुमारोंने जन्म ग्रहण किया ॥६५॥ तिनमें अगस्त्य प्रथम और वशिष्ठ दूसरे हुए इसप्रकार मित्रावरुणके वीर्यसे तपस्वी दो ऋषियोंकी उत्पत्ति हुई ॥ ६६ ॥ प्रथम अगस्त्य बाल्यकालमें ही तपस्वी होकर वनको चले गये और राजश्रेष्ठ इक्ष्वाकुने बालक वशिष्ठको पुरोहितमें वरण किया ॥ ६७ ॥ हे राजन् ! इक्ष्वाकुने उनके वंशके कल्याणार्थ उनको पालन किया विशेषकर वह उनको वशिष्ठ मुनि जानकर उनके प्रति प्रसन्न हुए थे ॥ ६८ ॥ हे जनमेजय ! यह मैंने तुमसे निमिके शापसे वशिष्ठकी देहान्तर प्राप्तिका और मित्रावरुणके कुलमें उनकी उत्पत्तिका विवरण सम्पूर्णही वर्णन किया ॥६९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४ ॥ जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! आपने महर्षि वशिष्ठदेवकी देहान्तरप्राप्तिका विषय वर्णन किया किंतु निमिराज किसप्रकार फिर देहको प्राप्त हुए थे ? यह वर्णन नहीं किया उस समय यह विषय कीर्तन करके मेरा कौतूहल चरितार्थ कीजिये ॥ १ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् !

कृत्वा भावं स्थिरं देवी मित्रावरुणयोर्गृहे ॥ सा गृहीत्वा तयोर्भावं संस्थिता चारुदर्शना ॥ ६४ ॥ तयोस्तु पतितं वीर्यं कुंभे दैवादनावृते ॥ तस्माज्जातौ मुनी राजन्द्वावेवातिमनोहरौ ॥ ६५ ॥ अगस्तिः प्रथमस्तत्र वसिष्ठश्चापरस्तथा ॥ मित्रावरुणयोर्वीर्यात्तापसावृषिसत्तमौ ॥ ६६ ॥ प्रथमस्तु वनं प्राप्तो बाल एव महातपाः ॥ इक्ष्वाकुस्तु वसिष्ठं तं बालं वव्रे पुरोहितम् ॥ ६७ ॥ वंशस्यास्य सुखार्थं ते पालयामास पार्थिव ॥ विशेषेण मुनिं ज्ञात्वा प्रीत्या युक्तो बभूव ह ॥ ६८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वसिष्ठस्य च कारणम् ॥ शापादेहांतरप्राप्तिर्मित्रावरुणयोः कुले ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देहप्राप्तिर्वसिष्ठस्य कथिता भवता किल ॥ निमिः कथं पुनर्देहं प्राप्तवानिति मे वद ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ वसिष्ठेन च संप्राप्तः पुनर्देहो नराधिप ॥ निमिना न तथा प्राप्तो देहः शापादनंतरम् ॥ २ ॥

वशिष्ठ ऋषि फिर देहको प्राप्त हुए थे किंतु निमिराजको वशिष्ठके शाप देनेपर फिर देह प्राप्त नहीं हुई ॥ २ ॥ जब वशिष्ठ ऋषिने उनको शाप दिया, उस समय यज्ञकार्यमें नियुक्त ऋत्विक् ब्राह्मणगण चिन्ता करने लगे कि ॥ ३ ॥ क्या आश्चर्य है इस यज्ञके सम्पूर्ण न होते होतेही दीक्षित धार्मिक महीपति निमि शापसे ग्रस्त हुए ॥ ४ ॥ यह कार्य विपरीत हो गया हम क्या कर जो होनहार है वह अवश्य ही होगा अतएव हम क्या करके इसको निवारण करें ॥ ५ ॥ तब उन्होंने उस महात्माकी किंचित् श्वासयुक्त देहकी अनेक मंत्रोंसे रक्षा की ॥ ६ ॥ और माल्य गन्धादिसे वारंवार पूजाकर अनेक यत्नसे मंत्रशक्तिद्वारा स्तम्भित और विकार रहितकर राजाको उक्त देहधारण कराई ॥ ७ ॥ अनन्तर उस यज्ञके समाप्त

यदा शप्तो वसिष्ठेन तदा ते ब्राह्मणाः क्रतौ ॥ ऋत्विजो ये वृता राज्ञा ते सर्वे समचिंतयन् ॥ ३ ॥ किं कर्तव्यमहोऽस्माभिः शापदग्धो महीपतिः ॥ अस्मिन्यज्ञे त्वसंपूर्णे दीक्षायुक्तश्च धार्मिकः ॥४॥ किं कर्तव्यं कार्यमेतद्विपरीतमभूत्किल ॥ अवश्यंभावि भावत्वादशक्ताः स्म निवारणे ॥५॥ मंत्रैर्बहुविधैर्देहं तदा तस्य महात्मनः ॥ रक्षितं धारयामासुः किंचिच्छ्वसनसंयुतम् ॥ ६ ॥ गंधैर्माल्यैश्च विविधैः पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥ मंत्रशक्त्या प्रतिष्टभ्य निर्विकारं सुपूजितम् ॥ ७ ॥ समाप्ते च क्रतौ तत्र देवाः सर्वे समागताः ॥ ऋत्विग्भिस्तु स्तुताः सर्वे सुप्रीताश्चाभवन्नृप ॥ ८ ॥ विज्ञप्ता मुनिभिः स्तोत्रैर्निर्विण्णात्मानमब्रुवम् ॥ प्रसन्नाः स्म महीपाल वरं वरय सुव्रत ॥ ९ ॥ यज्ञेनानेन राजर्षे वरं जन्म विधीयते ॥ देवदेहं नृदेहं वा यत्ते मनसि वांछितम् ॥ १० ॥ इतः कामं पुरोधास्ते मृत्युलोके यथासुखम् ॥ एवमुक्तो निमेरात्मा संतुष्टस्तानुवाच ह ॥ ११ ॥

होनेपर ऋषिगण देवताओंका स्तव करने लगे इससे देवता प्रसन्न और सन्तुष्ट होकर उस स्थानमें आये ॥ ८ ॥ तिस समय मुनिगण राजाकी समस्त अवस्था जानकर दुःखित राजासे कहने लगे हे सुव्रत! हम आपके यज्ञानुष्ठानसे प्रसन्न हुए हैं इस समय आप हमसे वांच्छित वर माँगिये ॥ ९ ॥ हे नृपवर! इस यज्ञके अनुष्ठान फलसे आपका श्रेष्ठ जन्म होना उचित है, अतएव आप देवदेह अथवा नरदेह जिसकी अभिलाषा करें वही कहिये ॥ १० ॥ अतएव आपका पुरोहित जिस प्रकार पूर्व देह परित्यागकर इसीके समान दूसरा देहधारण पूर्वक गर्वित हो मृत्युलोकमें

प्रार्थना कर सकते हैं हे महाराज ! देवताओंके इस प्रकार कहनेपर फिर निमिराजकी आत्मा अवस्थिति करता है आप इच्छा होनेसे भी इस प्रकार प्रार्थना कर सकते हैं हे महाराज ! देवताओंके इस प्रकार कहनेपर फिर निमिराजकी आत्मा अत्यन्त सन्तुष्ट हो उनसे कहने लगे ॥ ११ ॥ हे सुरसत्तमगण ! जो देह सर्वदाही विनष्ट होता है इसमें मेरी अभिलाषा नहीं है अतएव जीवगणोंके दोनों नेत्रोंके उपरि भागमें मेरा वास हो ॥ १२ ॥ मैं समस्त प्राणियोंके नेत्रोपरि वायुरूपसे विचरण करूं यही मेरी प्रार्थना है निमिराजके इस प्रकार कहनेपर फिर देवताओंने निमिकी आत्मासे कहा ॥ १३ ॥ हे महाराज ! आप विश्वरूपिणी सर्वेश्वरी देवीके निकट प्रार्थना कीजिये वह यज्ञसे सन्तुष्ट हुई हैं अतएव अवश्य ही आपका अभीष्ट सिद्ध करेंगी ॥ १४ ॥ निमिराज देवताओंके यह वचन सुनकर

न देहे मम वांछाऽस्ति सर्वदैव विनश्वरे ॥ वासो मे सर्वसत्त्वानां दृष्टा वस्तु सुरोत्तमाः ॥ १२ ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्च राम्यहम् ॥ एवमुक्ताः सुरास्तत्र निमेरात्मानमब्रुवन् ॥ १३ ॥ प्रार्थय त्वं महाराज देवीं सर्वेश्वरीं शिवाम् ॥ मखेनानेन संतुष्टा साऽतेभीष्टं विधास्यति ॥ १४ ॥ स देवैरेवमुक्तस्तु प्रार्थयामास देवताम् ॥ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्भक्त्या गद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ प्रसन्ना सा तदा देवी प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं रूपं लावण्यदीपितम् ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे कृतकृत्याश्च चेतसि ॥ प्रसन्नायां देवताया राजा वव्रे वरं नृप ॥ १७ ॥ ज्ञानं तद्विमलं देहि येन मोक्षो भवेदपि ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां निवासो मे भवेदिति ॥ १८ ॥

भक्तिभावयुक्त गद्गद वाक्यसे अनेकप्रकारके स्तोत्रद्वारा देवीके निकट प्रार्थना करने लगे ॥ १५ ॥ तब देवी प्रसन्न हो उनके सन्मुख आये उपस्थित हुई उनकी करोड़ सूर्यके समान ज्योति और रूपलावण्य देखकर ॥ १६ ॥ सम्पूर्णही आनन्दित और प्रफुल्लित होकर मनही मनमें अपनेको कृतकृत्य बोध करने लगे तब राजाने भगवती देवीको प्रसन्न जानकर उनके निकट इस वरकी प्रार्थना की॥१७॥हे देवि ! जिसके द्वारा मोक्ष प्राप्त होता है मुझको वही विमल तत्वज्ञान प्रदान कीजिये और जिससे सम्पूर्ण जीवोंके नेत्रोपरि मेरा वास हो आप वह कीजिये ॥१८॥

अनन्तर प्रसन्न हुई सुरेश्वरी जगदंबिका देवीनें कहा हे नृपवर ! प्रारब्धकार्यके शेष होनेपर तुमको विमल ज्ञान प्राप्त ॥ १९ ॥ और समस्त जीवगणोंके नेत्रोपरि वायुरूपसे तुम्हारा वास होगा तुम्हारे अधिष्ठानसेही देहीगणोंके दोनों नेत्र निमेषयुक्त होंगे ॥ २० ॥ तुम्हारे वासके कारणही मनुष्यगण पशुगण और पतंगगणोंके नेत्रोपरि निमेषहोगा किन्तु अमरगण अनिमेष रहेंगे ॥ २१ ॥ परमेश्वरी भगवती उनको इसप्रकार वरप्रदानपूर्वक संपूर्ण मुनिगणोंसे संभाषण कर उसीस्थानमें अंतर्धान हुई ॥ २२ ॥ देवीके अंतर्द्धानहोनेपर तत्रस्थित मुनिगणोंने अनेकप्रकारसे

ततः प्रसन्ना देवेशी प्रोवाच जगदंबिका ॥ ज्ञानं ते विमलं भूयात्प्रारब्धस्यावशेषतः ॥ १९ ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां निवासोऽपि भविष्यति ॥ निमिषं यांति चक्षूंषि त्वत्कृतेनैव देहिनाम् ॥ २० ॥ तव वासात्सनिमिषा मानवाः पशवस्तथा ॥ पतंगाश्च भविष्यंति पुनश्चानिमिषाः सुराः ॥ २१ ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै तदा श्रीवरदेवता ॥ आमंत्र्य च मुनीन्सर्वांस्तत्रैवांतर्हिताऽभवत्॥२२॥ अंतर्हितायां देव्यां तु मुनयस्तत्र संस्थिताः ॥ विचिंत्य विधिवत्सर्वे निमेर्देहं समाहरन् ॥ २३ ॥ अरणिं तत्र संस्थाप्य ममंथुमंत्रवत्तदा ॥ मंत्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेरथ ॥ २४ ॥ अरण्यां मथ्यमानायां पुत्रः प्रादुरभूत्तदा ॥ सर्वलक्षणसंपन्नः साक्षान्निमिरिवापरः ॥ २५ ॥ अरण्या मथनाज्जातस्तस्मान्मिथिरिति स्मृतः ॥ येनायं जनकाज्जातस्तेनासौ जनकोऽभवत् ॥ २६ ॥ विदेहस्तु निमिर्जातो यस्मात्तस्मात्तदन्वये ॥ समुद्भूतास्तु राजानो विदेहा इति कीर्तिताः ॥ २७ ॥

चिंताकरके विधिपूर्वक मथन करनेके लिये निमिकी देहको ग्रहण किया॥२३॥महात्मा मुनिगण निमिपुत्रके निमित्त होम करके तदुपरांत उनकी देहमें अरणि (मन्थन काष्ठ) स्थापन पूर्वक मंत्र उच्चारण कर मंथन करने लगे ॥२४॥ इस प्रकार अरणिद्वारा मथित होनेपर सर्व सुलक्षणयुक्त साक्षात् दूसरे निमिके समान एक पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ २५ ॥ इस पुत्रने अरणिके मथनेसे जन्म ग्रहण किया इस कारण मिथिनामसे और जनकके अंगसे जन्म लेनेपर जनक नामसे विख्यात हुआ ॥ २६ ॥ हे राजन् ! निमिराज वशिष्ठके शापसे विदेह अर्थात् देहरहित हुए थे इसी

कारण उनके वंशमें उत्पन्न सबही विदेह कहकर कीर्तित होते हैं ॥ २७ ॥ इसप्रकार निमिके पुत्र जनकनामसे विख्यात हुए थे उन्होंने गंगाके तटपर मनोरमा एक नगरी निर्माण की ॥ २८ ॥ उन्हींके नामानुसार यह नगरी मिथिलानामसे विख्यात हुई. जनकराजने इस नगरीको दुर्ग तोरण हट्टशाला बडे स्थान और अनेक अटारियोंसे शोभायमान कर धनधान्यादिसे परिपूर्ण किया था ॥२९॥ हे राजन् ! इस वंशके संपूर्ण राजागणही जनक कहकर विख्यात और समस्तही ज्ञानयुक्त तथा विदेह कहकर कीर्त्तित होते हैं ॥३०॥ हे राजन् ! शापके वशीभूतहो जिनको विदेहत्व प्राप्त हुआ था मैंने इस निमिराजका अति उत्तम उपाख्यान आपके निकट विस्तारपूर्वक कीर्त्तन किया ॥ ३१ ॥ राजाने कहा हे

एवं निमिसुतो राजा प्रथितो जनकोऽभवत् ॥ नगरी निर्मिता तेन गंगातीरे मनोहरा ॥ २८ ॥ मिथिलेति सुविख्याता गोपुराट्टालसंयुता ॥ धनधान्यसमायुक्ता हट्टशालाविराजिता ॥ २९ ॥ वंशेऽस्मिन्येऽपि राजानस्ते सर्वे जनकास्तथा ॥ विख्याता ज्ञानिनः सर्वे विदेहाः परिकीर्तिताः ॥३० ॥ एतत्ते कथितं राजन्निमेराख्यानमुत्तमम् ॥ शापाद्यस्य विदेहत्वं विस्तरादुदितं मया ॥३१॥ राजोवाच ॥ भगवन्भवता प्रोक्तं निमिशापस्य कारणम् ॥ श्रुत्वा संदेहमापन्नं मनो मेऽतीव चंचलम्॥३२॥वसिष्ठो ब्राह्मणः श्रेष्ठो राज्ञश्चैव पुरोहितः ॥ पुत्रः पंकजयोनेस्तु राज्ञा शप्तः कथं मुनिः ॥ ३३ ॥ गुरुं च ब्राह्मणं ज्ञात्वा निमिना न कृता क्षमा ॥ यज्ञकर्म शुभं कृत्वा कथं क्रोधमुपागतः ॥३४॥ ज्ञात्वा धर्मस्य विज्ञानं कथमिक्ष्वाकुसंभवः॥ क्रोधस्य वशमापन्नः शप्तवान्ब्राह्मणं गुरुम् ॥ ३५ ॥ व्यास उवाच ॥ क्षमाऽतिदुर्लभा राजन्प्राणिभिरजितात्मभिः ॥ क्षमावान्दुर्लभो लोके सुसमर्थो विशेषतः ॥३६॥

भगवन् ! आपने निमिशापका कारण कीर्त्तन किया, उसको सुनकर मेरा मन अत्यन्त संशययुक्त और अतिचंचल होगया ॥३२॥ वशिष्ठ ऋषि ब्राह्मणोंमें श्रेष्ठ और ब्रह्माके पुत्र हैं विशेषकर राजाके पुरोहित थे अतएव वह किसलिये राजासे शापित हुए ॥३३॥ निमिराजने उनको गुरु और ब्राह्मण जानकर भी क्षमा क्यों नहीं की ? वह इस प्रकार मंगलजनक यज्ञकार्य करके भी क्यों क्रोधके वशीभूत हुए ? ॥३४॥ उन्होंने इक्ष्वाकु-कुलमें उत्पन्न और धर्मका तत्व जानकर भी किस कारणसे क्रोधके वशीभूत होकर आपने गुरु ब्राह्मणको शाप दिया ? ॥ ३५ ॥ व्यासजीने

कहा, हे राजेन्द्र ! अजितेन्द्रिय प्राणीगणोंके पक्षमें क्षमा अत्यंत दुर्लभ है, विशेषकर सामर्थ्यवान् होनेपर भी क्षमावान् हो इस प्रकारके मनुष्य त्रिलोकीमें अत्यन्त दुर्लभ हैं ॥ ३६ ॥ जो समस्त संग परित्याग क्षमा और निद्राको जीतकर सर्वदा योगाभ्यासमें निरत हैं ॥ ३७ ॥ वे तपोधन मुनि काम, क्रोध, लोभ और अहंकार इत्यादि देहमध्यस्थित शत्रुगणोंको भलीभांति नहीं जीतसकते ॥ ३८ ॥ जो इन शत्रुओंको जीत सकता है इस संपूर्ण संसारमें ऐसा पुरुष पूर्वमें कोई नहीं था इस समय भी विद्यमान नहीं और फिर भी उत्पन्न न होगा ॥ ३९ ॥ इन शत्रुओंको पराजित करसकता है ऐसा कोई पुरुष पृथ्वी स्वर्ग वा ब्रह्मलोक अथवा वैकुण्ठमें अधिक क्या कैलासमें भी विद्यमान

सर्वसंगपरित्यागी मुनिर्भवतु तापसः ॥ निद्राक्षुधोर्विजेता च योगाभ्यासे सुनिष्ठितः ॥ ३७ ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो ह्यहंकारश्चतुर्थकः ॥ दुर्ज्ञेया देहमध्यस्था रिपवस्तेन सर्वथा ॥३८॥ न भूतपूर्वः संसारे न चैव वर्ततेऽधुना ॥ भविता न पुमान्कश्चिद्यो जयेत रिपूनिमान् ॥३९॥ न स्वर्गे न च भूलोके ब्रह्मलोके हरेः पदे ॥ कैलासे नेदृशः कश्चिद्योजयेत रिपूनिमान् ॥ ४० ॥ मुनयो ब्रह्मपुत्राश्च तथाऽन्ये तापसोत्तमाः ॥ तेऽपि गुणत्रयाविद्धाः किं पुनर्मानवा भुवि ॥४१॥ कपिलः सांख्यवेत्ता च योगाभ्यासरतः शुचिः ॥ तेनापि दैवयोगाद्धि प्रदग्धाः सगरात्मजाः ॥४२॥ तस्माद्राजन्नहंकारात्संजातं भुवनत्रयम् ॥ कार्यकारणभावात्तु तद्वियुक्तं कथं भवेत् ॥४३॥ ब्रह्मा गुणत्रयाविष्टो विष्णुश्चैवाथ शंकरः ॥ प्रभवंति शरीरेषु तेषां भावाः पृथक्पृक् ॥ ४४ ॥

नहीं ॥ ४० ॥ जब ब्रह्माके पुत्र महर्षिगण और अन्यान्य तापसोत्तम ऋषिगण समस्तही सत्व रज और तमोगुणसे बँधे हैं तब पृथ्वीमें वास करनेवाले सामान्य मनुष्यकी फिर क्या बात है ॥ ४१ ॥ देखो कपिल सांख्यवेत्ता योगाभ्यासनिरत और पवित्र आत्मा थे. उन्होंने भी दैववशतः क्रोधित होकर राजा सगरके पुत्रोंको दग्ध किया था ॥४२॥ हे राजन् ! अहंकारसे वह त्रिभुवन उत्पन्न हुआ है अतएव संपूर्ण संसार और अहंकार परस्पर कार्य कारण भावसे बँधे हैं तो इस संसारमें उत्पन्न हुए जीवगण किस प्रकार उस अहंकारसे छूट सकते हैं ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा विष्णु और महेश्वर यह भी तीनों गुणद्वारा युक्त हैं उनके शरीरमें भी पृथक् पृथक् भावका आविर्भाव होता है ॥ ४४ ॥

तब मनुष्यगणोंको देहमें जो सत्वगुणका वास नहीं होता इस विषयमें कहनाही क्या है क्योंकि मिलेहुए तीनों गुणोंका सर्वत्रही वास होता है ॥ ४५ ॥ अतएव कभी सत्वगुणकी कभी रजोगुणकी और कभी तमोगुणकी वृद्धि होती है और कभी इनकी समभावसे अवस्थिति होती है ॥ ४६ ॥ हे राजेन्द्र ! केवल वही सनातन परम पुरुष अव्यय और निर्लेप एवं समस्त भूतोंके अप्रमेय और अलक्ष्य है ॥ ४७ ॥ वही परात्पर परमात्मा निर्गुण हैं और जो सब जीवोंमें वास करते हैं जो अल्पबुद्धि मनुष्योंको दुर्लभ हैं उन्हीं ब्रह्मरूपिणी परमाशक्तिको भी निर्गुण जानना

मानवानां च का वार्ता सत्त्वैकान्तव्यवस्थितौ ॥ गुणानां संकरो राजन्सर्वत्र समवस्थितः ॥ ४५ ॥ कदाचित्सत्त्ववृद्धिः स्यात्क कदाचिद्रजसः किल ॥ कदाचित्तमसो वृद्धिः समभावः कदाचन ॥ ४६ ॥ निर्गुणः परमात्माऽसौ निर्लेपः परमोऽव्ययः ॥ अल क्ष्यः सर्वतत्त्वानामप्रमेयः सनातनः ॥ ४७ ॥ तथैव परमा शक्तिर्निर्गुणा ब्रह्मसंस्थिता ॥ दुर्ज्ञेया चाल्पमतिभिः सर्वभूतव्यव स्थितिः ॥ ४८ ॥ परात्मनस्तथा शक्तेस्तयोरैक्यं सदैव हि ॥ अभिन्नं तद्वपुर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वदोषतः ॥ ४९ ॥ तज्ज्ञानादेव मोक्षः स्यादिति वेदांतडिंडिमः ॥ यो वेद स विमुक्तोऽस्मिन्संसारे त्रिगुणात्मके ॥ ५० ॥ ज्ञानं तु द्विविधं प्रोक्तं शाब्दिकं प्रथमं स्मृतम् ॥ वेदशास्त्रार्थविज्ञानात्तद्भवेद् बुद्धियोगतः ॥ ५१ ॥ विकल्पास्तत्र बहवो भवंति मतिकल्पिताः ॥ " कुतर्ककल्पिताः केचित्सुतर्ककल्पिताः परे ॥ वितर्कैर्विभ्रमोत्पत्तिर्विभ्रमाद् बुद्धिभ्रंशता ॥ बुद्धिभ्रंशाज्ज्ञाननाशः प्राणिनां परिकीर्तितः ॥ " अनु भवाख्यं द्वितीयं तु ज्ञानं तद् दुर्लभं नृप ॥ ५२ ॥

चाहिये ॥ ४८ ॥ परमात्मा और परमात्माशक्तिकी कथा सर्वदाही विद्यमान है उनकी मूर्ति अभिन्न है जब इस प्रकार ज्ञानका उदय होता है तब ही जीवगण संपूर्ण प्रकारके दोषसे छूट जाते हैं ॥ ४९ ॥ "इसी ज्ञानसे मोक्ष प्राप्त होता है" वेदांत शास्त्रमें यह (नगाड़ेके शब्द) के समान घोषणा है जो उसको जानता है वह इस त्रिगुणात्मक संसारसे छूट जाते हैं इसमें सन्देह नहीं ॥५०॥ हे महाराज ! ज्ञान दो प्रकारका है तिनमें शाब्दिक ज्ञान प्रथम है वेदशास्त्रार्थ विज्ञानसे बुद्धि योग द्वारा उस ज्ञानकी उत्पत्ति होती है॥५१॥इसमें मनुष्यगणोंके बुद्धि कल्पित अनेक वितर्क

दिखाई देते हैं तिनमें कितनेही एक कुतर्क द्वारा कल्पित और कितनेही सुतर्क कल्पित हैं इस वितर्कसे प्राणीगणोंके भ्रमकी उत्पत्ति होती है भ्रमसे बुद्धि नष्ट और बुद्धि नष्टसे ज्ञान नष्ट होता है. हे राजन् ! दूसरे ज्ञानका नाम अनुभव वा अपरोक्ष ज्ञान है यह ज्ञानप्राणीगणोंके पक्षमें अत्यन्त दुर्लभ जानना चाहिये ॥५२॥ जब अनुभवकर्त्ता सद्गुरुके सहित संग होता है तबही वह ज्ञान प्राप्त हो सकता है क्योंकि शब्द ज्ञानसे कार्यसिद्धि नहीं होती है ॥ ५३ ॥ अतएव इससे अलौकिक अनुभव ज्ञान (अपरोक्ष) की उत्पत्ति भी नहीं हो सकती है. इसी कारण इस ज्ञानके निमित्त महत् परिश्रमका प्रयोजन है. हे राजन् ! जिस प्रकार दीपक न जलाकर उसकी बातसे ही अन्धकार नष्ट नहीं होता इसी प्रकार शब्दका बोधमात्र

तत्तदा प्राप्यते तस्य वेत्तुः संगो यदा भवेत् ॥ शब्दज्ञानान्न कार्यस्य सिद्धिर्भवति भारत ॥ ५३ ॥ तस्मान्नानुभवज्ञानं संभवत्य तिमानुषम् ॥ अंतर्गतं तमश्छेत्तुं शाब्दबोधो हि न क्षमः ॥ ५४ ॥ तथा न नश्यति तमः कृतया दीपवार्तया ॥ तत्कर्म यन्न बंधाय सा विद्या या विमुक्तये ॥ ५५ ॥ आयासायापरं कर्म विद्याऽन्या शील्पनैपुणम् ॥ शीलं परहितत्वं च कोपाभावः क्षमा धृतिः ॥५६॥ संतोषश्चेति विद्यायाः परिपाकोज्ज्वलं फलम् ॥ विद्यया तपसा वाऽपि योगाभ्यासे न भूपते ॥५७॥ विना कामा दिशत्रूणां नैव नाशः कदाचन ॥ "मनस्तु चंचलं राजन्स्वभावादतिदुर्ग्रहम् ॥ तद्वशः सर्वथा प्राणी त्रिविधो भुवनत्रये ॥" कामक्रोधादयो भावाश्चित्तजा परिकीर्तिताः ॥ ५८ ॥

अन्तरका अन्धकार नाश करनेमें समर्थ नहीं होता. जो बन्धनका कारण है उसको ही यथार्थ कर्म और जिससे युक्ति प्राप्त होती उसकोही यथार्थ विद्या कहा जा सकता है॥५४॥५५॥अपर सम्पूर्ण कर्म परिश्रम निमित्त और अपर विद्याके बल शिल्पनैपुण्य मात्र होती हैं.शीलता,परोपकार अक्रोध, क्षमा, धैर्य ॥ ५६ ॥ और संतोष यह सब विद्यावल्लीके उज्ज्वल और सुन्दर फल हैं हे राजन् ! विद्या, तपस्या और योगाभ्यासकेविना॥ ५७ ॥ कभी कामादि सम्पूर्ण शत्रुओंका नाश नहीं होता जीवगणोंका मन स्वभावसे ही चंचल और दुर्गन्ध है.प्राणीगण सब प्रकारसे मनके वशीभूत हैं.

अतएव वह उत्तम, मध्यम और अधम होकर इस संसारमें विचरण करते हैं.काम क्रोधादि समस्त भाव मनसे ही उत्पन्न होते हैं॥५८॥जब मनको जीत लिया जाता है तब सम्पूर्ण भाव उत्पन्न नहीं होते इस कारण राजासे क्षमा न हुई ॥ ५९ ॥ हे राजन् ! पूर्वमें शुक्राचार्यके अपराध करने-पर ययातिने जिस प्रकार उनको क्षमा किया था निमिराज वशिष्ठ ऋषिके प्रति उस प्रकार क्षमा करनेमें समर्थ नहीं हुए, नृपसत्तम ययातिने भृगुनन्दन शुक्राचार्यसे शापित होकर क्रोधके शीभूत उन मुनिको शाप न देकर ॥ ६० ॥ आपही जरा(बुढापा) ग्रहण किया था. हे नराधिप ! स्वभावके वशीभूत कोई राजा शान्तभाव युक्त और कोई राजा क्रूर स्वभाव युक्त होता है ॥ ६१ ॥ अतएव इस विषयमें किसका दोष कहा

ते तदा न भवंत्येव यदा वै निर्जितं मनः ॥ तस्मात्तु निमिना राजन्न क्षमा विहिता मुनौ ॥५९॥ यथा ययातिना पूर्वं कृता शुक्रे कृतागसि ॥ भृगुपुत्रेण शप्तोऽपि ययातिर्नृपसत्तमः ॥६०॥ न शशाप मुनिं क्रोधाज्जरां राजा गृहीतवान् ॥ कश्चित्सौम्यो भवेत्कश्चित्क्रूरो भवति पार्थिवः ॥ ६१ ॥ स्वभावभेदान्नृपते कस्य दोषोऽत्र कल्प्यते ॥ हैहया भार्गवान्पूर्वं धनलोभात्पुरोहितान् ॥६२॥ ब्राह्मणान्मूलतः सर्वांश्चिच्छिदुः क्रोधमूर्च्छिताः॥ पातकं पृष्ठतः कृत्वा ब्रह्महत्यासमुद्भवम् ॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवते महा राणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कुले कस्य समुत्पन्नाः क्षत्रिया हैहयाश्च ये ॥ ब्रह्महत्यामनादृत्य निजघ्नुर्भार्गवांश्च ये ॥१॥ वैरस्य कारणं तेषां किं मे ब्रूहि पितामह ॥ निमित्तेन विना क्रोधं कथं कुर्वंति सत्तमाः ॥ २ ॥

जा सकता है ? देखो पूर्वकालके समय हैहयगणोंने धनलोभके वशीभूत और क्रोधसे मूर्छित होकर भृगुवंशीय पुरोहित ब्राह्मणगणोंको जड़सहित नष्ट किया था॥६२॥ अधिक क्या उन क्षत्रियगणोंने ब्रह्महत्याके पापको न देखकर अत्यन्त क्रोधके वशीभूत हो उन ब्राह्मणोंके गर्भमें स्थित बालकोंको भी छेदन किया था ॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् ! हैहय नाम जिन क्षत्रियगणोंने ब्रह्महत्याके पापको न देखकर भार्गवगणोंको निहत किया था उन्होंने किसके वंशमें जन्मग्रहण किया था ॥१ ॥ हे पितामह ! सज्जनगण भारी कारणके विना क्रोध नहीं करते, अतएव आप उनके क्रोधका कारण क्या है यह कहिये ? ॥२॥

पुरोहित गणोंके सहित उनकी शत्रुता क्यों हुई ? मुझको बोध होता है कि, सामान्य कारणसे क्षत्रियगणोंकी यह शत्रुता नहीं होती ॥३॥ तो वह निरपराध पूजनीय ब्राह्मणोंको किस कारण निहत करते हैं ? क्षत्रियगण बलवान् होनेपर भी उनके पापसे क्यों नहीं डरते ? ॥४॥ हे मुनिवर ! कौन क्षत्रिय श्रेष्ठ सामान्य अपराधके कारण परम पूज्य विप्रवर्गका विनाश करते हैं ? अतएव हे मुनीन्द्र ! मुझको इस विषयमें संशय उपस्थित हुआ है आप इस कारण वर्णन कीजिये ॥ ५ ॥ सूतजीने कहा हे ऋषिगण ! जनमेजयके सत्यवती पुत्र व्यास देवजीसे इस प्रकार पूँछनेपर वह अत्यन्त प्रसन्न हुए और मनमें हैहयका वृत्तान्त स्मरण कर वह उपाख्यान वर्णन करने लगे ॥ ६ ॥ उन्होंने कहा हे परीक्षिततनय ! जो मैंने पूर्वमें भली

वैरं पुरोहितैः सार्धं कस्मात्तेषामजायत ॥ नाल्पहेतोर्हि तद्वैरं क्षत्रियाणां भविष्यति ॥३॥ अन्यथा ब्राह्मणान्पूज्यान्कथं जघ्नुरनागसः ॥ बाहुजा बलवंतोऽपि पापभीताः कथं न ते ॥४॥ स्वल्पेऽपराधे को हन्याद्ब्राडवान्क्षत्त्रियर्षभः ॥ संदेहो मे मुनिश्रेष्ठ कारणं वक्तुमर्हसि ॥५॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा तेन राज्ञा सत्यवतीसुतः ॥ उवाच परमप्रीतः कथां संस्मृत्य चेतसा ॥६॥ व्यास उवाच ॥ शृणु पारिक्षिते वार्तां क्षत्रियाणां पुरातनीम् ॥ आश्चर्यकारिणीं सम्यग्विदितां च पुरा मया ॥ ७॥ कार्तवीर्येति नाम्नाऽभूद्धैहयः पृथिवीपतिः ॥ सहस्रबाहुर्बलवानर्जुनो धर्मतत्परः ॥ ८ ॥ दत्तात्रेयस्य शिष्योऽभूदवतारो हरेरिव ॥ सिद्धः सर्वार्थदः शाक्तो भृगूणां याज्य एव सः ॥९॥ यज्वा परमधर्मिष्ठः सदा दानपरायणः ॥ ददौ वित्तं भृगुभ्योऽसौ कृत्वा यज्ञाननेकशः॥१०॥ धनिनस्ते द्विजा जाता भृगवो नृपदानतः ॥ हयरत्नसमृद्ध्याऽऽढ्या संजाताः प्रथिता भुवि ॥ ११ ॥

भांति जाना है क्षत्रियोंका वह अत्यन्त आश्चर्य युक्त पुरातन उपाख्यान वर्णन करता हूं सुनो॥७॥पूर्वकालके समय हैहयवंशमें उत्पन्न सहस्र बाहु,बलवान्,धर्मतत्पर कार्तवीर्यार्जुन नामक एक राजा थे॥८॥वह हरिके अवतार महर्षिदत्तात्रेयके शिष्य और परमाशक्तिके उपासक थे योगसिद्ध कहकर सर्वत्र विख्यात और अत्यन्त दान करनेवाले थे किन्तु यह नृपश्रेष्ठ भृगुवंशीय ब्राह्मणगणोंके यजमान थे॥९॥वह यज्ञ करनेवाले परम धर्मनिष्ठ और सर्वदा ही दानपरायण थे उसीके अनुसार अनेकबार यज्ञ करके भार्गवगणोंको बहुत धन दिया था॥१०॥कार्तवीर्यके दान प्रभावसे वह विप्रगण बहुत अश्व और

रत्नादि अनेक ऐश्वर्यसे पृथ्वीमें धनशाली कहकर विख्यात हुए थे॥ ११॥हे क्षितीन्द्र ! नृपतिश्रेष्ठ कार्त्तवीर्यार्जुनके स्वर्ग जानेपर फिर कालके दुरतिक्रमणीय प्रभावसे हैहयगण एक बारही निर्धन हो गये ॥ १२॥ अनंतर किसी समय हैहयगणोंको बहुत धनवाला कोई कार्य उपस्थित हुआ उन्होंने भार्गवगणोंके निकट आय विनयसहित बहुत धन की प्रार्थनाकी ॥ १३ ॥ किंतु विप्रगणोंने अत्यन्त लोभार्त हो "नहीं नहीं" यह कहकर कुछ भी उनको धन दान नहीं किया॥ १४॥परंतु क्षत्रिय बलपूर्वक धन लेंगे इस शंकासे किसी किसीने उत्तम उत्तम बहुमूल्य धन पृथ्वीमें दबा दिया और किसी किसीने ब्राह्मणोंको देदिया ॥ १५॥ धनलोभी भार्गवगण भयसे विह्वल होकर अपने अपने सम्पूर्ण द्रव्य इस प्रकार स्थानानन्तर कलितकर

स्वर्याते नृपशार्दूले कार्तवीर्यार्जुने पुनः ॥ हैहया निर्धना जाताः कालेन महता नृप ॥१२॥ धनकार्यं समुत्पन्नं हैहयानां कदाचन॥ याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तान्भृगूंस्ते हैहया नृप ॥ १३ ॥ विनयं क्षत्त्रियाः कृत्वाऽप्ययाचंत धनं बहु ॥ न ददुस्तेऽतिलोभार्ता नास्ति नास्तीति वादिनः ॥ १४ ॥ भूमौ च निदधुः केचिद् भृगवो धनमुत्तमम् ॥ ददुः केचिद् द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्त्रियतो भयम् ॥ १५ ॥ कृत्वा स्थानांतरे द्रव्यं ब्राह्मणा भयविह्वलाः ॥ त्यक्त्वाऽऽश्रमान्ययुः सर्वे भृगवस्तृष्णयाऽन्विताः ॥ १६ ॥ याज्यांश्च दुःखितान्दृष्ट्वा न ददुर्लोभमोहिताः ॥ पलायित्वा गताः सर्वे गिरिदुर्गानुपाश्रिताः ॥१७॥ ततस्ते हैहयास्तात दुःखिताः कार्यगौरवात् ॥ भृगूणामाश्रमाञ्जग्मुर्द्रव्यार्थं क्षत्त्रियर्षभाः ॥ १८ ॥ भृगूंस्तु निर्गतान्वीक्ष्य शून्यांस्त्यक्त्वागृहानथ ॥ चखनुर्भूतलं तत्र द्रव्यार्थं हैयया भृशम् ॥१९॥ खनताऽधिगतं वित्तं केनचिद् भृगुवेश्मनि ॥ ददृशुः क्षत्त्रियाः सर्वे तद्वित्तं श्रमकाशिताः ॥२०॥

अपना अपना घर छोड़ पर्वतादिमें चले गये ॥ १६ ॥ लोभसे मोहित ब्राह्मणोंने यजमानोंको दुःखित देखकर भी धन न दिया किंतु भयसे सभी गिरिदुर्गका आश्रयकर वास करने लगे॥ १७॥इसके उपरांत क्षत्रिय श्रेष्ठ हैहयगणोंने दुःखित हो महत् कार्यके अनुरोधसे धन लेनेके निमित्त भार्गवगणोंके गृहमें जाकर ॥ १८ ॥ देखा कि, भार्गवगण घर छोड़ भाग गये हैं और उनके सम्पूर्ण घर शून्य हुए पड़े हैं तब वह धनप्राप्त होनेके लिये उनके संपूर्ण घर खोदने लगे ॥ १९ ॥ और किसी किसीको भार्गवगणोंके घरसे धन प्राप्त हुआ अनंतर समस्त क्षत्रियोंको धन प्राप्तिकी

आशासे इस प्रकार परिश्रम करनेपर ॥२०॥ जब पृथ्वीसे अनेकानेक धन प्राप्त होने लगा तब पड़ोसी अन्य अन्य ब्राह्मणोंके घरोंको भी॥२१॥ खोद और विदारण कर धन ढूँढ़ने लगे. तब सम्पूर्ण ब्राह्मणगण निरुपाय हो रोते रोते उनकी शरणागत हुए ॥२२॥ क्षत्रियगणोंके भली भांति ढूँढनेपर ब्राह्मणोंके घरसे बहुत धन प्राप्त हुआ तब उन्होंने मिथ्या कहनेके अपराधसे क्रोधित होकर उन शरणागत ब्राह्मणोंको शरोंसे निहत किया ॥२३॥ हे महाराज ! तिसकाल हैहयगण इस प्रकार क्रोधित हुए थे और जिस स्थानमें सम्पूर्ण भार्गव वास करते थे क्षत्रियगण भी उसी

यत्र तत्र समुत्पन्नं भूरि द्रव्यं महीतलात् ॥ तदा ते पार्श्वभोगस्थब्राह्मणानां गृहाण्यपि ॥ २१ ॥ निर्भिद्य हैहया द्रव्यं ददृशुर्धन लिप्सया ॥ ब्राह्मणाश्चुक्रुशुः सर्वे भीताश्च शरणं गताः ॥ २२ ॥ अतिचिन्वत्सु विप्राणां भवनान्निःसृतं बहु ॥ निजघ्नु स्तांश्छरैः कोपाद्वाडवञ्छरणागतान् ॥ २३ ॥ ययुस्ते गिरिदुर्गांश्च यत्र वै भृगवः स्थिताः ॥ आगर्भादनुकृंतंतश्चेरुश्चैव महीमिमाम् ॥ २४ ॥प्राप्तान्प्राप्तान्भृगून्सर्वान्निजघ्नुर्निशितैः शरैः ॥ आबालवृद्धानपरानवमन्य च पातकम् ॥ २५ ॥एवमुत्पाट्यमानेषु भार्गवेषु यतस्ततः ॥ हन्युर्गर्भांश्च नारीणां गृहीत्वा हैहया भृशम् ॥२६॥ रुरुदुस्ताः स्त्रियः कामं कुर्यइव दुःखिताः ॥ गर्भाश्च कृंतिता यासां क्षत्रियैः पापनिश्चयैः ॥ २७ ॥ अन्येऽप्याहुश्च तान्दृष्टान्मुनयस्तीर्थवासिनः ॥ मुंचन्तु क्षत्रियाः क्रोधं ब्राह्मणेषु भयावहम् ॥ २८ ॥

स्थानमें गये और ब्राह्मणोंकी स्त्रियोंके गर्भमें स्थित बालकोंको विदारण कर पृथ्वीमें विचरण करने लगे ॥ २४ ॥ हैहयगण ब्राह्मणोंमें क्या बालक,क्या युवा,क्या वृद्ध जिस किसीको देखते ब्रह्महत्याके पापको परित्यागकर तत्काल तीक्ष्ण बाणोंसे उसको मार डालते ॥ २५ ॥ इस प्रकार ब्राह्मणोंके मूल सहित नष्ट होनेपर हैहयगण उनकी गर्भिणी स्त्रियोंको पकड़ उनका गर्भ विनाश करने लगे ॥ २६ ॥ पापबुद्धि क्षत्रियोंके गर्भपात करनेपर स्त्रियें दुःखसे कुररीके समान रोने लगीं॥२७॥ तब तीर्थवासी अन्यान्य मुनिगण उन हैहयगणोंको क्रोधसे उद्दीप्त देखकर कहने लगे, हे

क्षत्रियो ! तुम ब्राह्मणोंके प्रति जो भयानक क्रोध करते हो वह त्याग करो ॥ २८ ॥ तुम क्षत्रियश्रेष्ठ होकर भी भार्गवगणोंकी स्त्रियोंका गर्भपात करते हो इससे तुम अत्यन्त अयुक्त और अतिनीच कार्यमें प्रवृत्त हुए हो इसमें संदेह नहीं ॥ २९ ॥ तुम जानते हो कि, जीवगणोंको अत्यन्त भारी पाप और पुण्यकर्मका फल इस लोकमेंही प्राप्त होता है. अतएव कल्याणकी कामना करनेवाले मनुष्योंको अत्यन्त घृणित कर्म त्याग करना ही उचित है ॥ ३० ॥ अनन्तर परम क्रोधित हैहयगण करुणायुक्त तपोधनोंसे कहने लगे आप सभी साधु हैं अतएव पापकर्मका यथार्थ अर्थ नहीं जानते ॥३१॥ इन छलके जाननेवाले भार्गवगणोंने हमारे उदारात्मा पूर्वपुरुषगणोंसे छल करें मार्गमें चोरके समान संपूर्ण धनहरण

अयुक्तमेतदारब्धं भवद्भिः कर्म गर्हितम् ॥ यद्गर्भान्भृगुपत्नीनां निहन्युः क्षत्रियर्षभाः ॥२९॥ अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमाप्नु यात् ॥ तस्माज्जुगुप्सितं कर्म त्यक्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ३० ॥ तानाहुर्हैहयाः क्रुद्धा मुनीनथ दयापरान् ॥ भवंतः साधवः सर्वे नार्थज्ञाः पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥ एभिर्हृतं धनं सर्वं पूर्वजानां महात्मनाम् ॥ वंचयित्वा छलाभिज्ञैर्मार्गे पाटच्चरैरिव ॥३२॥ एते प्रतारका दंभास्तादृशा बकवृत्तयः ॥ उत्पन्ने च महाकार्ये प्रार्थिता विनयेन ते ॥३३॥ न ददुः प्रार्थितं विप्राः पादवृद्ध्याऽपि या चिताः ॥ नास्तीति वादिनः स्तब्धाः दुःखितान्वीक्ष्य याज्यकान् ॥ ३४ ॥ धनं प्राप्तं कार्तवीर्याद्रक्षितं केन हेतुना ॥ न कृताः क्रतवः किं तैर्दानं चार्थिषु भूरिशः ॥ ३५ ॥ न संचितव्यं विप्रैस्तु धनं क्वापि कदाचन ॥ यष्टव्यं विधिवद्देयं भोक्तव्यं च यथासुखम् ॥ ३६ ॥

किया है ॥ ३२ ॥ यह प्रतारक छली और दाम्भिक तथा बगुलेके समान धर्मशील हैं देखो हमारा महत् कार्य उपस्थित होनेसे ॥ ३३ ॥ हमने पाद परिमाण वृद्धिदान सवाया देना अंगीकार करके भी विनयपूर्वक धनकी प्रार्थना की थी तथापि इन्होंने वह न दिया बरन् यजमानको अत्यंत दुःखित देखकर भी "नहीं नहीं" यह कहकर चुप हो गये ॥ ३४ ॥ यद्यपि इन्होंने कार्तवीर्यसे धन प्राप्त किया है किंतु किस कारण उस धनकी रक्षा की है ? उससे यज्ञ क्यों नहीं किया ? किस निमित्त याचकगणोंको बहुतसा दान न किया ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणोंको किसी समय कहीं भी धन इकट्ठा करना उचित नहीं है विधिपूर्वक दान और सुखसे भोगना ही उचित है ॥ ३६ ॥

हे द्विजगण ! धनसे चोरभय राजभय और अत्यंत अग्निभय विशेषकर भयानक धूर्त्तभय विद्यमान रहता है ॥ ३७ ॥ धनका ऐसा ही धर्म जानना चाहिये. धन जिस किसी उपायसे ही अपने रक्षकको परित्याग करता है और भीरेखो धनकी रक्षा करनेवाला व्यक्ति जब मर जाता है तब उनको अवश्यही वह त्याग करना पड़ता है॥३८॥यदि धनवान् प्राणत्याग करनेके पहले उपार्जित धनसे सद्गतिसाधक योगादिका अनुष्ठान करे तो अवश्यही सद्गति प्राप्त करनेमें समर्थ होता है किन्तु ऐसा न करनेसे वह विफल धन त्यागपूर्वक असद्गति लाभ करता है इसमें संदेह नहीं ॥ ३८ ॥ हमने पादपरिमाण कुसीद सवाया व्याज दान करना स्वीकार करके विनय सहित महत् कार्यके निमित्त प्रार्थना की, तथापि लोभसे वशीभुत हो हमारे

द्रव्ये चौरभयं प्रोक्तं तथा राजभयं द्विजाः ॥ वह्नेर्भयं महाघोरं तथा धूर्तभयं महत् ॥ ३७ ॥ येन केनाप्युपायेन धनं त्यजति रक्षकम् ॥ अथवाऽसौ मृतो याति द्रव्यं त्यक्त्वा ह्यसद्गतिम् ॥ ३८ ॥ पादवृद्ध्या तथाऽस्माभिः प्रार्थितं विनयान्वितैः ॥ तथाऽपि लोभसंदिग्धैर्न दत्तं नः पुरोहितैः ॥ ३९ ॥ दानं भोगस्तथा नाशो धनस्य गतिरीदृशी ॥ दानभोगौ कृतीनां च नाशः पापात्मनां किल ॥४०॥ न दाता न च यो भोक्ता कृपणो गुप्तितत्परः ॥ राज्ञाऽसौ सर्वथा दंड्यो वंचको दुःखभाङ् नरः ॥ ४१ ॥ तस्माद्वयं गुरूनेतान्वंचकान्ब्राह्मणाधमान् ॥ हंतुं समुद्यताः सर्वे न क्रोद्धव्यं महात्मभिः ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा हेतुमद्वाक्यं ताना श्वास्य मुनीनथ ॥ विचेरुश्च विचिन्वाना भृगुदाराननेकशः ॥ ४३ ॥

पुरोहितोंने हमको वह न दिया ॥ ३९ ॥ हे महर्षिगण ! दान भोग और विनाश धनकी यह तीन गति हैं तिनमें पुण्यवान् मनुष्य दान और भोगसे धनकी सफलता प्राप्त करते हैं और पापात्माओंका धन वृथा ही नष्ट होजाता है ॥ ४० ॥ जो दाता भी नहीं और भोगता भी नहीं केवल धनकी रक्षा करनेमें तत्पर और कृपण है राजा लोग उन दुःखभोगनेवाले आत्मवंचक मनुष्योंको भलीभाँति दण्ड दें ॥ ४१ ॥ हम इसी कारण गुरु होनेपर इन वंचक ब्राह्मणाधमगणोंको विनाश करनेमें प्रवृत्त हुए हैं. हे महर्षिगण ! आप महात्मा हैं अतएव यह सम्पूर्ण जानकर उनसे क्रोध न कीजिये ॥ ४२ ॥ व्यासजीने कहा, हैहयगण मुनियोंको इस प्रकार हेतु युक्त वाक्यसे समझाकर भार्गवोंकी स्त्रियोंको ढूँढते विचरण

करने लगे ॥४३॥ भार्गवोंकी स्त्रियें भयसे कातर और अत्यंत कृशाङ्गी हो काँपते काँपते और रोतेरोते हिमाचलमें जाय वास करने लगीं ॥४४॥ इसी प्रकार वह विप्रगण अर्थलोलुप क्रोधसे उद्दीप्त पापबुद्धि हैहयगणोंसे अत्यंत पीडित होकर मरने लगे ॥ ४५ ॥ हे राजन् ! पूर्वमुनि कहते हैं कि, लोभ ही मनुष्योंका देहमें स्थित महान् शत्रु है. लोभ ही समस्त दुःखोंकी खान है. लोभ ही सम्पूर्ण पापोंकी जड है. लोभ ही सम्पूर्ण दुःखोंका कारण और लोभसे ही प्राण नष्ट होनेकी सम्भावना है ॥ ४६ ॥ लोभके ही कारण ब्राह्मणादि वर्णोंमें सदा विरोध उपस्थित होता है और लोभके ही द्वारा मनुष्यगण विषयकी तृष्णासे, व्याकुल होते हैं ॥ ४७ ॥ मनुष्यगण लोभहीके

भयार्ता भृगुपत्न्यस्तु हिमवंतं धराधरम् ॥ प्रपेदिरे रुदंत्यश्च वेपमानाः कृशा भृशम् ॥ ४४ ॥ एवं ते हैहयैर्विप्राः पीडिता धनकामुकैः ॥ निहताश्च यथाकामं संरब्धैः पापकर्मभिः ॥ ४५ ॥ लोभ एव मनुष्याणां देहसंस्थो महारिपुः ॥ सर्वदुःखाकरः प्रोक्तो दुःखदः प्राणनाशकः ॥ ४६ ॥ सर्वपापस्य मूलं हि सर्वदा तृष्णयाऽन्वितः ॥ विरोधकृत्त्रिवर्णानां सर्वातः कारणं तथा ॥ ४७ ॥ लोभात्त्यजंति धर्मं वै कुलधर्मं तथैव हि ॥ मातरं भ्रातरं हंति पितरं बांधवं तथा ॥ ४८ ॥ गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रं च भगिनीं तथा ॥ लोभाविष्टो न किं कुर्यादकृत्यं पापमोहितः ॥ ४९ ॥ क्रोधात्कामादहंकाराल्लोभ एव महारिपुः ॥ प्राणांस्त्यजंति लोभेन किं पुनः स्यादनावृतम् ॥५०॥ पूर्वजास्ते महाराज धर्मज्ञाः सत्पथे स्थिताः ॥ पांडवाः कौरवाश्चैव लोभेन निधनं गताः ॥ ५१ ॥

कारण धर्म कर्म और कुल क्रमागत आचार व्यवहार परित्याग करते हैं और लोभहीके कारण पिता, माता, भ्राता, बन्धु, गुरु ॥ ४८ ॥ मित्र, पुत्र, भगिनी और भगिनीपति इत्यादिको विनाश करते हैं बहुत क्या लोभयुक्तको पापसे मोहित होनेपर उनको अकार्य नहीं रहता ॥ ४९ ॥ क्रोध काम और अहंकार इनसे भी लोभ प्रबल महान् शत्रु है. हे राजन् ! लोभी जीवगण प्राणपर्यन्त त्याग करते हैं. इस लोभकी अनिष्टकारित्व विषयमें कहनेका फिर क्या शेष रहा ? ॥ ५० ॥ "हे महाराज ! आपके पूर्वपुरुष पांडव और

कौरवगण धार्मिक और सत्पथावलम्बी थे किन्तु लोभके वशीभूत होकर वह मृत्युको प्राप्त हुए॥५१॥देखो जिस स्थानमें भीष्म,द्रोण,कृपाचार्य, कर्ण, वाह्लिक,भीमसेन,युधिष्ठिर,अर्जुन और केशव यह सब महात्मा थे॥५२॥उस स्थानमें भी लोभके कारण परस्पर अत्यन्त घोर युद्ध और कुटुम्बका नाश हुआ था॥५३॥इससे भीष्म द्रोण और पाण्डवगणोंके पुत्रगण भ्रातृगण और पितृगण सब ही युद्धमें निहत हुए थे॥५४॥"अतएव लोभके वशीभूत हो मनुष्यगण क्या कार्य नहीं करते हैं ! हे राजन् ! इसी लोभके कारण पापबुद्धि हैहयगणोंने भृगुवंशीयगणोंको मारा था ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! उन ब्राह्मणकी स्त्रियोंने किस

यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णश्च वाह्लिकः ॥ भीमसेनो धर्मपुत्रस्तथैवार्जुनकेशवौ ॥ ५२ ॥ तथापि युद्धमत्युग्रं कृतं तैश्च परस्परम् ॥ कुटुंबकदनं भूरि कृतं लोभातुरैरिह ॥ ५३ ॥ हतो द्रोणो हतो भीष्मस्तथैव पांडवात्मजाः ॥ भ्रातरः पितरः पुत्राः सर्वे वै निहता रणे ॥५४॥ तस्माल्लोभाभिभूतस्तु किं न कुर्यान्नरः किल ॥ हैहयैर्निहताः सर्वे भृगवः पापबुद्धिभिः ॥५५॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं ताश्च स्त्रियः सर्वा भृगूणां दुःखसागरात् ॥ मुक्ता वंशः पुनस्तेषां ब्राह्मणानां स्थिरोऽभवत् ॥ १ ॥ हैहयैः किं कृतं कार्यं हत्वा तान्ब्राह्मणानपि ॥ क्षत्रियैर्लोभसंयुक्तैः पापाचारैर्वदस्व तत् ॥ २ ॥ न तृप्तिरस्ति मे ब्रह्मन्पिबतस्ते तथामृतम् ॥ पावनं सुखदं नृणां परलोकफलप्रदम् ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ यथा स्त्रियस्तु ता मुक्ता दुःखात्तस्माद्दुरत्ययात् ॥ ४ ॥

प्रकार इस अपारदुःख सागरसे निस्तार पाया और किस प्रकार उन ब्राह्मणोंका वंश पुनर्वार पृथ्वीमें प्रतिष्ठित हुआ ॥ १ ॥ उन पापाचारी क्षत्रियाधम लोभके वशीभूत हुए हैहयगणोंने ब्राह्मणोंका विनाश करके फिर क्या किया आप यह सम्पूर्ण विषय वर्णन करके मेरा कौतूहल चरितार्थ कीजिये ॥ २ ॥ हे तपोनिधे ! मनुष्यगणोंको इस लोकमें सुखप्रद और परलोकमें पुण्यफलका देनेवाला अतिपवित्र आपका वचनामृत श्रवणाञ्जलि पुटसे पान करके मेरी तृप्ति नहीं हुई ॥३॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! भृगुपत्नी गणोंने जिस प्रकार उस कठोर दुस्तर दुःख सागरसे छुट-

कारा पाया था मैं आपके निकट उसी पापनाशक पवित्र उपाख्यानको वर्णन करता हूं श्रवण करो ॥ ४ ॥ हैहयगणोंके ब्राह्मणोंकी स्त्रियोंको अत्यन्त पीड़ित करनेपर फिर वह भयसे विह्वल और हताशहोकर हिमाचलमें चली गई ॥ ५ ॥ तब उन सबोंने उस पर्वतमें गंगाके तटपर मृन्मयी गौरीकी मूर्ति बनाये उनकी पूजा की और मनमें मरना निश्चयकर उपवास करने लगीं ॥ ६ ॥ अनन्तर जगदम्बिका देवीने उन धर्मपरायण स्त्रियोंके सामने स्वप्नमें प्रगट होकर कहा कि, तुममें किसीके ऊरुसे मेरे अंश सम्भूत एक सन्तान उत्पन्न होगी ॥ ७ ॥ वह पुरुष तुम्हारा सम्पूर्ण कार्य करेगा देवी भगवती यह कहकर अन्तर्धान होगई ॥८॥ अनन्तर वह स्त्रियें जागरित हो अतिहर्षको प्राप्त हुई उनमेंसे एक अतिचतुर

भृगुपत्न्यो यदा जग्मुर्हिमवंतं गिरिं गताः ॥ भयत्रस्ता निभग्नाशा हैहयैः पीडिता भृशम् ॥ ५ ॥ गौरीं तत्र तु संस्थाप्य मृन्मयीं सरितस्तटे ॥ उपोषणपराश्चक्रुर्निश्चयं मरणं प्रति ॥ ६ ॥ स्वप्ने गत्वा तदा देवी प्राह ता प्रमदोत्तमाः ॥ युष्मासु मध्ये कस्याश्चिद्भविता चोरुजः पुमान् ॥ ७ ॥ मदंशशक्तिसंभिन्नः स वः कार्यं विधास्यति ॥ इत्यादिश्य परांबा सा पश्चादंतर्हिताऽभवत् ॥ ८ ॥ जागृतास्तु ततः सर्वा मुदमापुर्वरांगनाः ॥ काचित्तासां भयोद्विग्ना कामिनी चतुरा भृशम् ॥ ९ ॥ दधार चोरुणैके ! गर्भं सा कुलवृद्धये ॥ पलायनपरा दृष्ट्वा क्षत्रियैर्ब्राह्मणी यदा ॥ १० ॥ विह्वला तेजसा युक्ता तदा ते दुद्रुवुर्भृशम् ॥ गृह्यतां वध्यतां नारी सगर्भा याति सत्वरा ॥११॥ इति ब्रुवंतः संप्राप्ताः कामिनीं खड्गपाणयः ॥ सा भयार्ता तु तान्दृष्ट्वा रुरोद समुपागतान् ॥ १२ ॥ गर्भस्य रक्षणार्थं सा चुक्रोशातिभयातुरा ॥ रुदतीं मातरं श्रुत्वा दीनां त्राणविवर्जिताम् ॥ १३ ॥

कामिनीने क्षत्रियोंके भयसे उद्विग्न हो कुलकी वृद्धिके निमित्त एक ऊरुभेदसे गर्भ धारण किया ॥९॥ अनन्तर उसकी देह तेजसे प्रदीप्त होगई तब उसने भयसे विह्वल हो भागनेकी इच्छा की ॥ १० ॥ क्षत्रियगण उस ब्राह्मणीको देखकर अतिवेगसे उसके पीछे दौडे और कहने लगे कि, देखो यह गर्भवती ब्राह्मणकी स्त्री शीघ्र भागी जाती है इसको पकड़ और इसका प्राण नष्ट करो ॥११॥ वह सभी यह कह खड्ग धारण पूर्वक उसके निकट उपस्थित हुए तब वह कामिनी उनको आता हुआ देख भयसे रोने लगी॥१२॥वह भयातुर हो गर्भकी रक्षाके निमित्त जब चीत्कार करने

लगी तब गर्भस्थित बालक निराश्रय दीन कातर ॥ १३ ॥ अश्रुनयना और भयसे कम्पायमान जननीको रक्षकविहीन और अत्यंत क्षत्रियोंसे पीडित देखकर और सिंहसे आक्रांत गर्भवती हरिणीके समान ॥१४॥ रोते हुए सुनकर क्रोधपूर्ण जननीका ऊरुदेश विदीर्ण कर दूसरे सूर्यके समान सहसा निकला ॥ १५ ॥ उस शोभायमान बालकने अपने तेजसे क्षत्रियोंकी दर्शन शक्ति लोप कर दी, तब हैहयगण उस बालकको देखकर तत्काल सभी अन्धे होगये ॥ १६ ॥ अनन्तर वह जन्मान्धके समान पर्वतकी खोहमें विचरण करने लगे और मनमें चिन्ता करके कहने लगे कि तुमको एक दैवदुर्विपाक प्रारब्धका फल उपस्थित हुआ ॥ १७ ॥ बालकको देखते ही हम सब अन्धे हो गये

निराधारां क्रंदमानां क्षत्त्रियैर्भृशतापिताम् ॥ गृहीतामिव सिंहेन सगर्भां हरिणीं तथा ॥ १४ ॥ साश्रुनेत्रां वेपमानां संक्रुध्य बालकस्तदा ॥ भित्त्वोरुं निर्जगामाशु गर्भः सूर्य इवापरः ॥ १५ ॥ मुष्णन्दृष्टीः क्षत्त्रियाणां तेजसा बालकः शुभः ॥ दर्शनाद्बालकस्याशु सर्वे जाता विलोचनाः ॥ १६ ॥ बभ्रमुर्गिरिदुर्गेषु जन्मांधा इव क्षत्त्रियाः ॥ चिंतितं मनसा सर्वैः किमेत दिति सांप्रतम् ॥ १७ ॥ सर्वे चक्षुर्विहीना यज्जाताः स्म बालदर्शनात् ॥ ब्राह्मण्यास्तु प्रभावोऽयं सतीव्रतबलं महत् ॥ १८ ॥ क्षणाद्वाऽमोघसंकल्पाः किं करिष्यंति दुःखिता ॥ इति संचिंत्य मनसा नेत्रहीना निराश्रयाः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्हैहया गतचेतसः ॥ प्रणेमुस्तां भयत्रस्तां कृतांजलिपुटाश्च ते ॥ २० ॥ ऊचुश्चैनां भयोद्विग्नां दृष्ट्यर्थं क्षत्रियर्षभाः ॥ प्रसीद सुभगे मातः सेवकास्ते वयं किल ॥ २१ ॥

अहो ! इन स्त्रियोंका प्रभाव और इनके पातिव्रत धर्मका महत् फल है इसमें सन्देह नहीं ॥ १८ ॥ हमने ब्राह्मणोंकी स्त्रियोंको पीडित किया है इससे वे अत्यन्त दुःखित हुई हैं अब नहीं जानते कि यह सत्य संकल्प स्त्रियें हमारा और क्या अनिष्ट करेंगी ? वह भ्रांतचित्त नेत्र हीन और निराश्रय क्षत्रियगण मनमें इस प्रकार चिंताकर ॥ १९ ॥ उन्हीं स्त्रियोंकी शरणागत हुए वह स्त्रियें फिर उनको आता हुआ देख अत्यंत भीत हुईं किंतु वह उन पतिव्रता स्त्रियोंको हाथ जोड प्रणाम कर ॥ २० ॥ अपनी दृष्टिकी प्राप्तिके निमित्त कहने लगे हे मातः ! हम

आपके सेवक हैं आप प्रसन्न हूजिये ॥ २१ ॥ हे कल्याणि ! हम पापिष्ठ क्षत्रिय हैं हमने आपके बहुत अपराध किये हैं. हे सुन्दरि ! हम आपके केवल दर्शन मात्रसेही अन्धे हुए हैं. ॥ ॥२२॥ हे कोपने ! हम जन्मांधके समान आपका मुखकमल नहीं देख सकते हे जननि ! आपका तपो वीर्य अद्भुत है हम पापकारी हैं अतएव किसी प्रकार इस विषयका प्रतीकार करनेमें समर्थ नहीं होंगे ॥ २३ ॥ इस कारण अब केवल आप कीही शरणागत हुए हैं आप हमको नेत्र प्रदान कर हमारे मानकी रक्षा कीजिये हे मातः ! अन्धत्व मरनेकी अपेक्षा भी भारी है अतएव आप हमारे ऊपर कृपा कीजिये ॥ २४ ॥ आप फिर देखनेकी शक्ति दानकर क्षत्रियोंको अनुग्रहपूर्वक दास कीजिये हम दृष्टिशक्तिके प्राप्त होनेपर

कृतापराधा रंभोरु क्षत्रियाः पापबुद्धयः ॥ दर्शनात्तव तन्वंगि जाता सर्वे विलोचनाः ॥ २२ ॥ मुखं ते नैव पश्यामो जन्मांधा इव भामिनि ॥ अद्भुतं ते तपो वीर्यं किं कुर्मः पापकारिणः ॥ २३ ॥ शरणं ते प्रपन्नाः स्मो देहि चक्षूंषि मानदे ॥ अंधत्वं मरणादुग्रं कृपां कर्तुं त्वमर्हसि ॥२४॥ पुनर्दृष्टिप्रदानेन सेवकान्क्षत्रियान्कुरु ॥ उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः ॥ २५ ॥ अतः परं न कर्तव्यमीदृशं कर्म कर्हिचित् ॥ भार्गवाणां तु सर्वेषां सेवकाः स्मो वयं किल ॥ २६ ॥ अज्ञानाद्यत्कृतं पापं क्षंतव्यं तत्त्वयाऽधुना ॥ वैरं नातः परं क्वापि भृगुभिः क्षत्त्रियैः सच ॥ २७ ॥ कर्तव्यं शपथैः सम्यग्वर्तितव्यं तु हैहयैः ॥ सुपुत्रा भव सुश्रोणि प्रणताः स्मो वयं च ते ॥ २८ ॥ प्रसादं कुरु कल्याणि न द्विष्यामः कदाचन ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ब्राह्मणी विस्मयान्विता ॥ २९ ॥

सभी इस पापकर्मसे विरत हो घरको चले जायंगे ॥ २५ ॥ अभीसे फिर हम ऐसा नीचकर्म कभी न करेंगे अबसे हम सभी ब्राह्मणोंके सेवक होकर रहेंगे ॥२६॥ हमने अज्ञानवश जो सम्पूर्ण पाप किये हैं आप वह समस्त क्षमा कीजिये हम प्रतिज्ञा करके कहते हैं कि, ब्राह्मणोंके संग फिर क्षत्रियोंकी कुछ भी शत्रुता नहीं रहेगी ॥२७॥ हे नितम्बिनि ! आप पुत्रके सहित सुखपूर्वक काल व्यतीत कीजिये हम आपके निकट सदा ही प्रणत हैं ॥२८॥ हे कल्याणि ! आप प्रसन्न हूजिये हम अब कभी विद्वेषभाव नहीं करेंगे व्यास जीने कहा हे महाराज ! ब्राह्मणोंकी स्त्रियें

उनके यह वचन सुन आश्चर्ययुक्त चित्तसे ॥ २९ ॥ उन दुर्दशायुक्त प्रणत अन्धे क्षत्रियगणोंको समझाकर कहने लगीं क्षत्रियगण ! हमने तुम्हारी दृष्टि हरण नहीं की ॥ ३० ॥ अथवा हम तुम्हारे प्रति संतुष्ट भी नहीं हुईं तुम इस समय इसका यथार्थ कारण सुनो यह ऊरुजात भृगु कुलोत्पन्न संतान तुम्हारे प्रति अत्यंत प्रकुपित हुई है ॥ ३१ ॥ इसी कारण इस क्रोधपूर्वक बालकने तुम्हारे संपूर्णनेत्र स्तम्भित किये हैं तुमने धनकी इच्छासे इस बालकके परम आत्मीय निरपराध धर्म तत्पर तापसगणोंको और गर्भमें स्थित भार्गवगणोंको भी निहत किया है वह यह बालक जान गया है ॥३२॥ हे वत्सगण ! जब तुमने भृगुवंशीय गर्भस्थित बालकगणोंको भी विनाश करना आरम्भ किया था ॥ ३३ ॥ तब मैंने ऊरुदेशमें

तानाह प्रणतान्दुःस्थानाश्वास्य गतलोचनान् ॥ गृहीता न मया दृष्टिर्युष्माकं क्षत्रियाः किल ॥ ३० ॥ नाहं रुषाऽन्विता सत्यं कारणं शृणुताद्य यत् ॥ अयं च भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ ३१ ॥ चक्षूंषि तेन युष्माकं स्तंभितानि रुषावता ॥ स्वबन्धून्निहताञ्ज्ञात्वा गर्भस्थानपि क्षत्रियैः ॥ ३२ ॥ अनागसो धर्मपरांस्तापसान्धनकाम्यया ॥ गर्भानपि यदा यूयं भृगून्घ्नंस्तु पुत्रकाः ॥ ३३ ॥ तदाऽयमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः ॥ षडंगश्चाखिलो वेदो गृहीतोऽनेन चांजसा ॥ ३४ ॥ गर्भस्थेनापि बालेन भृगुवंशविवृद्धये ॥ सोऽपि पितृवधान्नूनं क्रोधेद्धो हंतुमिच्छति ॥ ३५ ॥ भगवत्याः प्रसादेन जातोऽयं मम बालकः ॥ तेजसः यस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि च ॥ ३६ ॥ तस्मादौर्वं सुतं मेऽद्य याचध्वं विनयान्विताः ॥ प्रणिपातेन तुष्टोऽसौ दृष्टिं वः प्रतिमोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

इस बालकको सौ वर्षपर्यन्त धारण किया था इस बालकने गर्भमें स्थित होकर भृगुवंशकी वृद्धिके निमित्त थोडेही समयमें षडंग समस्त वेदाध्ययन किये हैं ॥३४॥ यह वंशवृद्धिको गर्भमें रहा है इस समय यह भृगुसंतान पितृवधके क्रोधसे प्रदीप्त हो तुम्हारे विनाशके लिये उद्यत हुई है ॥३५॥ जिसके दिव्य तेजसे तुम्हारी दृष्टिशक्ति नष्ट हुई है वही यह हमारा पुत्र भगवती भुवनेश्वरीके प्रसादसे उत्पन्न हुआ है, अतएव इस बालकको सामान्य नहीं जानना चाहिये ॥ ३६ ॥ इस समय तुम विनय युक्त होकर मेरे इस और्व (ऊरुजात) पुत्रके निकट याचना करो यह संतान

प्रणिपात द्वारा सन्तुष्ट होकर तुमको दृष्टि प्रदान करेगी ॥ ३७ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! हैहयगण ब्राह्मणीका यह वचन सुननेके पश्चात् भार्गव संतानका-स्तव करने लगे उन्होंने विनयान्वित हो ऊरुजात उस मुनि सत्तमको प्रणाम किया ॥ ३८ ॥ तब और्वऋषिने सन्तुष्ट हो उन नेत्रहीन हैहयगणोंसे कहा तुम अपने अपने घर जाओ हे भूपालगण ! तुम मेरे इस उपाख्यानसे प्राप्त वक्ष्यमाण वचनका पाठ करना ॥ ३९ ॥ जो दैवनिर्मित और अवश्यम्भावी है वह अवश्य ही होगा यह जानकर किसीको भी इस विषयमें शोक करना उचित नहीं है ॥ ४० ॥

व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या हैहयास्तुष्टुवुश्च तम् ॥ प्रणेमुर्विनयोपेता ऊरुजं मुनिसत्तमम् ॥३८॥ स संतुष्टो बभूवाथ तानुवाच विचक्षुषः ॥ गच्छध्वं स्वगृहान्भूपा ममाख्यानकृतं वचः ॥ ३९ ॥ अवश्यंभाविभावास्ते भवंति देवनिर्मिताः ॥ नात्र शोकस्तु कर्तव्यः पुरुषेण विजानता ॥ ४० पूर्ववदृषयः सर्वे प्राप्नुवंतु यथासुखम् ॥ व्रजंतु विगतक्रोधा भवनानि यथा सुखम् ॥ ४१ ॥ इति तेन समादिष्टा हैहयाः प्राप्तलोचनाः ॥ और्वमामंत्र्य जग्मुस्ते सदनानि यथारुचि ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणी तं सुतं दिव्यं गृहीत्वा स्वाश्रमं गताः ॥ पालयामास भूपालं तेजस्विनमतंद्रिता ॥ ४३ ॥ एवं ते कथितं राजन्भृगूणां तु विनाशनम् ॥ लोभाविष्टैः क्षत्त्रियैश्च यत्कृतं पातकं किल ॥ ४४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतं मया महत्कर्म क्षत्त्रियाणां च दारुणम् ॥ कारणं लोभ एवात्र दुःखदश्चोभयोस्तु सः ॥ ४५ ॥

अबसे ऋषिगण भी पूर्वके समान सुखको प्राप्त होंगे और तुम पूर्वके समान दृष्टि प्राप्त कर क्रोध त्यागपूर्वक यथासुखसे अपने २ घर जाओ ॥ ४१ ॥ महर्षि और्वके इस प्रकार आज्ञा करनेपर हैहयगण नेत्र प्राप्त कर इच्छानुसार अपने अपने घरको चले गये ॥ ४२ ॥ इधर ब्राह्मणी भी उस तेजस्वी दिव्य पुत्रको लेकर अपने आश्रममें जाय सावधानतासे उसको पालने लगी ॥ ४३ ॥ हे राजन् ! यह मैंने आपके निकट भार्गव गणोंके विनाशका वृत्तान्त और लोभयुक्त क्षत्रियगणोंने जिस प्रकार पापकर्म किया था वह सम्पूर्ण वर्णन किया ॥ ४४ ॥ जनमेजयने कहा हे

तपोधन ! मैंने क्षत्रियोंका अत्यन्त दारुण कर्मका विषय श्रवणकर जाना कि, इस विषयमें एक मात्र लोभही कारण है और लोभसेही दोनोंको इसीप्रकार दुःख हुआ है ॥ ४५॥ हे मुनीन्द्र ! मैं आपसे इस विषयमें कुछ पूँछनेकी इच्छा करता हूं यह राजपुत्र पृथ्वीमें हैहय नामसे क्यों विख्यात हुए?॥४६॥ क्षत्रियगणोंमें कितने ही एक यदुकुलोत्पन्न कहकर यादव और कितनेही एक भरतोत्पन्न कहकर भारतनामसे विख्यात हुए हैं किन्तु इनके वंशमें हैहयनामक किस राजाने जन्म लिया था॥४७॥अथवा यह क्षत्रियगण अन्य किसी कर्मद्वारा हैहय नामसे विख्यात हुए?मैं उसका कारण सुननेकी अत्यन्त इच्छा करता हूं आप कृपा करके वह वर्णन कीजिये ॥४८॥ व्यासजीने कहा हे भूपते! मैं आपके निकट हैहयगणोंकी उत्प-

किंचित्प्रष्टुमिहेच्छामि संशयं वासवीसुत ॥ हैहयास्ते कथं नाम्ना ख्याता भुवि नृपात्मजाः ॥ ४६ ॥ यदोस्तु यादवाः कामं भरताद्भारतास्तथा ॥ हैहयः कोऽपि राजाऽभूत्तेषां वंशे प्रतिष्ठितः ॥ ४७ ॥ तदहं श्रोतुमिच्छामि कारणं करुणानिधे ॥ हैहयास्ते कथं जाताः क्षत्रियाः केन कर्मणा ॥ ४८ ॥ व्यास उवाच ॥ हैहयानां समुत्पत्तिं शृणु भूप सविस्तराम् ॥ पुरातनां सुपुण्यां च कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ ४९ ॥ कस्मिंश्चित्समये भूप सूर्यपुत्रः सुशोभनः ॥ रेवंतेति च विख्यातो रूपवानमितप्रभः ॥ ५० ॥ उच्चैः श्रवसमारुह्य हयरत्नं मनोहरम् ॥ जगाम विष्णुसदनं वैकुंठं भास्करात्मजः ॥ ५१ ॥ भगवद्दर्शनाकांक्षी हयारूढो यदा गतः ॥ हयस्थस्तु तदा दृष्टो लक्ष्म्याऽसौ रविनंदनः ॥५२॥ रमा वीक्ष्य हयं दिव्यं भ्रातरं सागरोद्भवम् ॥ रूपेण विस्मिता तस्य तस्थौ स्तंभितलोचना ॥ ५३ ॥

त्तिका वृत्तान्त विस्तारपूर्वक वर्णन करत हूं श्रवण करो इस पुरातन कथाके सुननेसे पापसमूह नष्ट होकर पुण्यका उदय होता है ॥४९॥ हे राजन् ! किसीसमय अपरिमितप्रभावयुक्त रूपवान् और सुशोभनरेवन्त, नामक ॥ ५० ॥ सूर्यके पुत्र मनोहर घोडोंमें श्रेष्ठ उच्चैःश्रवापर चढ़कर विष्णुके घर वैकुण्ठधाममें गये थे ॥ ५१ ॥ वह जब भगवान्के दर्शनाभिलाषी होकर गये तब लक्ष्मीदेवीने इस सूर्यके पुत्रको देखा ॥ ५२ ॥ क्षीराब्धि-तनया रमादेवी सागरोत्पन्न सहोदर अश्वश्रेष्ठके मनोहररूपको अवलोकनपूर्वक आश्चर्ययुक्त हो इकटक देखती रहीं ॥ ५३ ॥

निग्रहानुग्रहमें समर्थ भगवान् विष्णु मनोहररूपयुक्त रेवन्तको-घोड़ेपर चढे हुए आता देखकर विनय सहित लक्ष्मीसे पूँछने लगे॥५४॥हे सुन्दरि ! दूसरे कामदेवके समान कौन पुरुषश्रेष्ठ त्रिभुवनको मोहित करता घोड़ेपर चढ़ा हुआ आरहा है ॥५५॥ तिस समय लक्ष्मीदेवी दैवयोगसे एकाग्र मनसे देखरहीं थीं इसप्रकार भगवान्के बारम्बार पूँछनेपर भी उन्होंने कोई उत्तर न दिया ॥ ५६ ॥ चंचलादेवी लक्ष्मी अश्वको अति आसक्त चित्त और अत्यन्त मोहित हो परमप्रेमके वशीभूत स्थिरनेत्रसे देख रहीं हैं ॥ ५७ ॥ भगवान् यह देखकर कुपित हुए और उनसे कहा कि हे

भगवानपि तं दृष्ट्वा हयारूढं मनोहरम् ॥ आगच्छंतं रमां विष्णुः पप्रच्छ प्रणयात्प्रभुः ॥ ५४ ॥ कोऽयमायाति चार्वंगि हयारूढ इवापरः ॥ स्मरतेजस्तनुःकान्ते मोहयन्भुवनत्रयम् ॥ ५५ ॥ प्रेक्षमाणा तदा लक्ष्मीस्तच्चित्ता दैवयोगतः ॥ नोवाच वचनं किंचित्पृष्टाऽपि च पुनः पुनः ॥ ५६ ॥ व्यास उवाच ॥ अश्वासक्तमतिं वीक्ष्य कामिनीमतिमोहिताम् ॥ पश्यंतीं परमप्रेम्णा चंचलाक्षीं च चंचलाम् ॥ ५७ ॥ तामाह भगवान्क्रुद्धः किं पश्यसि सुलोचने ॥ मोहिता च हरिं दृष्ट्वा पृष्टा नैवाभिभाषसे ॥ ५८ ॥ सर्वत्र रमसे यस्माद्रमा तस्माद्भविष्यसि ॥ चंचलत्वाच्चलेत्येवं सर्वथैव न संशयः ॥ ५९ ॥ प्राकृता च यथा नारी नूनं भवति चंचला ॥ तथा त्वमपि कल्याणि स्थिरा नैव कदाचन ॥ ६० ॥ त्वं हयं मत्समीपस्था समीक्ष्य यदि मोहिता ॥ वडवा भव वामोरु मर्त्यलोकेऽतिदारुणे ॥६१॥ इति शप्ता रमा देवी हरिणा दैवयोगतः ॥ रुरोद वेपमाना सा भयभीताऽतिदुःखिता ॥ ६२ ॥

सुलोचने!क्या देखती हो? तुम अश्वको देखकर इस प्रकार मोहित हुई हो कि मेरे पूँछनेपरभी बात नहीं कहती ॥ ५८ ॥ तुम सर्वत्र रमण करती हो इसकारण रमानामसे और तुम्हारा मन अत्यन्त चंचल है इसकारण चंचला नामसे विख्यात होगी ॥ ५९ ॥ हे कल्याणि ! प्राकृत स्त्रियें जिस प्रकार चंचल हैं तुमभी उसी प्रकार चंचल होगी, कहीं कभी स्थिर न रहसकोगी ॥ ६० ॥ तुम मेरे समीप अवस्थित होकरभी जिसप्रकार घोडेको देखकर मोहित हुई हो तब तुम दारुण क्लेशयुक्त मर्त्यलोकमें घोडी हो जन्म ग्रहण करो ॥ ६१ ॥ रमादेवी दैवयोगसे हरिसे इस प्रकार

शाप पाय भय और दुःखसे कम्पायमान हो रोनेलगी॥६२॥ तबचारुहासिनी रमादेवी शंकित और विनययुक्त हो प्रणामपूर्वक अपने पति नारायणसे कहने लगी ॥ ६३ ॥ हे देव देव ! हे गोविन्द ! आप जगत्के नाथ और दयाके समुद्र हैं अल्प अपराधकेही कारण मुझको क्यों यह शाप दिया ? ॥ ६४ ॥ हे प्रभो ! मैंने आपको ऐसा क्रोध पहले कभी नहीं देखा हाय ! मेरे प्रति आपका जो नाशरहित सहज स्नेह था वह इस समय कहां गया ? ॥ ६५ ॥ हे नाथ ! वज्रपात स्वजनोंके प्रति न करके शत्रुओंके प्रति करनाही उचित है मैं सदा आपके वरदेनेके योग्यपात्र हूं इस समय आपने मुझको शापके योग्य क्यों किया ? ॥ ६६ ॥ हे गोविन्द ! मैं आपके सामनेही प्राणत्याग करूंगी, मैं आपके विरहानलसे सन्तापित

तमुवाच रमानाथं शंकिता चारुहासिनी ॥ प्रणम्य शिरसा देवं स्वपतिं विनयान्विता ॥६३॥ देवदेव जगन्नाथ करुणाकर केशव ॥ स्वल्पेऽपराधे गोविन्द कस्माच्छापं ददासि मे ॥६४॥ न कदाचिन्मया दृष्टः क्रोधस्ते हीदृशः प्रभो ॥ क्व गतस्ते मयि स्नेहः सहजो न तु नश्वरः ॥ ६५ ॥ वज्रपातस्तु शत्रौ वै कर्तव्यो न सुहृज्जने ॥ सदाऽहं वरयोग्या ते शापयोग्या कथं कृता ॥ ६६ ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविंद पश्यतोऽद्य तवाग्रतः ॥ कथं जीवे त्वया हीना विरहानलतापिता ॥ ६७ ॥ प्रसादं कुरु देवेश शापादस्मात्सुदारुणात् ॥ कदा मुक्ता समीपं ते प्राप्नोमि सुखदं विभो ॥ ६८ ॥ हरिरुवाच ॥ यदा ते भविता पुत्र पृथिव्यां मत्समः प्रिये ॥ तदा मां प्राप्य तन्वंगि सुखिता त्वं भविष्यसि ॥६९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

जनमेजय उवाच ॥ इति शप्ता भगवता सिंधुजा कोपयोगतः ॥ कथं सा वडवा जाता रेवंतेन च किं कृतम् ॥ १ ॥

होकर कभी जीवन धारण नहीं करसकती ॥६७॥ हे विभो ! प्रसन्न होकर कहिये मैं इसदारुण शापसे मुक्त होकर फिर कब अत्यन्त सुखकर आपके सम्मिलनको प्राप्त हूंगी ॥६८॥ भगवान्ने कहा हे प्रिये ! जब मर्त्यलोकमें मेरे समान तुम्हारे पुत्र होगा तब तुम फिर मुझको प्राप्त होकर सुखी होगी इसमें सन्देह नहीं है ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! भगवान् विष्णुके कोपके वशीभूत हो इस प्रकार शापदेनेपर फिर उन्होंने किसप्रकार घोडी हो जन्म ग्रहण किया था और रेवन्तने

तिससमय क्या किया था ॥ १ ॥ क्षीरोदनन्दिनी लक्ष्मी देवीने किस देशमें घोड़ीका रूपधारण कर परदेशमें स्थित पतिवाली बालाके समान अकेले किस प्रकार वास किया था ? ॥ २ ॥ हे मुनिवर ! उस कमलादेवीने पतिरहित होकर किस निर्जन स्थानमें वास किया और तिसकाल उन्होंने क्या किया था ॥ ३ ॥ और किस समय फिर वासुदेवसे मिली थीं जब उन्होंने नारायणसे वियोगको प्राप्तहो वास किया था तब किसप्रकार पुत्र प्राप्त हुआ था ॥ ४ ॥ हे आर्यप्रवर ! आप यह वृत्तान्त विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये इस अत्युत्तम उपाख्यानके सुननेकी मुझको अत्यन्त अभिलाषा हुई है ॥५॥ सूतजीने कहा हे ऋषिगण ! जनमेजयके वेदव्यासजीसे इसप्रकार पूँछनेपर फिर द्वैपायनमुनि इस उपाख्या-

कस्मिन्देशेऽब्धिजा देवी वडवारूपधारिणी ॥ संस्थितैकाकिनी बाला परोषितपतिका यथा ॥ २ ॥ कालं कियंतमायुष्मन्वियुक्ता पतिना रमा ॥ संस्थिता विजनेऽरण्ये किं कृतं च तया पुनः ॥ ३ ॥ समागमं कदा प्राप्ता वासुदेवस्य सिंधुजा ॥ पुत्रः कथं तया प्राप्तो नारायणवियुक्तया ॥ ४ ॥ एतद् वृत्तांतमार्येश कथयस्व सविस्तरम् ॥ श्रोतुकामोऽस्मि विप्रेंद्र कथाख्यानमनुत्तमम् ॥५॥ सूत उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा व्यासः परीक्षित्तनयेन वै ॥ कथयामास भो विप्राः कथामेतां सुविस्तराम् ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभाम् ॥ पावनीं सुखदां कर्णे विशदाक्षरसंयुताम् ॥ ७ ॥ रेवतस्तु रमां दृष्ट्वा शप्तां देवेन कामिनीम् ॥ भयार्तः प्रययौ दूरात्प्रणम्य जगतां पतिम्॥८॥पितुः सकाशं त्वरितो वीक्ष्य कोपं जगत्पतेः ॥ निवेदयामास कथां भास्कराय स शापजाम् ॥९॥ दुःखिता सा रमा देवी प्रणम्य जगदीश्वरम् ॥ आज्ञप्ता मानुषं लोकं प्राप्ता कमललोचना ॥१०॥

नको विस्तारपूर्वक वर्णन करने लगे ॥ ६ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! जिसके द्वारा मनुष्यगण पवित्र हो कल्याण लाभ करते हैं मैं आपके निकट वह शिवदाक्षरयुक्त श्रुति मधुर पौराणिक पुरातन कथा वर्णन करता हूं श्रवण करो ॥७॥ देवदेव वासुदेवने कमलादेवीको शाप प्रदान किया भास्करतनय रेवन्त यह देखकर भयार्त्त हुए और जगत्पति जनार्दनको प्रणामकर दूर चलेगगे ॥ ८ ॥ उन्होंने जगत्पति विष्णुका कोप देख कर शीघ्र पिताके निकट जाय उनसे कमलाके प्रति नारायणके शापदेनेका वृत्तान्त निवेदन किया ॥ ९ ॥ इधर कमललोचना कमलादेवी

शापके अनन्तर नारायणसे आज्ञा लेकर दुःखित चित्त हो उनके चरणोंमें प्रणामपूर्वक मनुष्यलोकमें चली गईं ॥ १० ॥ पहले सूर्यपत्नीने जिस स्थानमें तपस्या की थी कमलादेवी घोडीका रूप धारणकर उसी स्थानमें चली गईं ॥ ११ ॥ यह स्थान मनोहर वनसे विभूषित और सर्वकामप्रद सुवर्णाक्ष पर्वतके उत्तरदेशमें कालिन्दी और तमसाके संगम स्थानमें वासकर शोभाको प्राप्त हुआ था ॥ १२ ॥ रमादेवी उसी स्थानमें वासकर एकाग्र चित्तसे वाञ्छितप्रद और कल्याणके देनेवाले महादेवका इसप्रकार ध्यान करने लगीं कि महादेव हाथमें त्रिशूल धारणकर रहे हैं उनके ललाटदेशमें मनोरम शीतल चन्द्रमाकी कला शोभायमान हो रही है ॥ १३ ॥ उनके पांच मुखोंमें तीन तीन नेत्र विद्यमान हो रहे हैं कण्ठदेश नीलवर्ण रञ्जित, उनकी दशभुजा कलेवर कर्पूरके समान गौर ॥ १४ ॥ परिधान व्याघ्रचर्म उत्तरीय और नागगण उनसे उपवीत (जनेऊ) है उन्होंने गौरीके देहका अर्ध भाग धारण किया है उनके गलदेशमें कपालमाला शोभा पारही है ॥ १५ ॥ सिन्धुसुता लक्ष्मीदेवी मनोहर ! घोडीका रूप धारणकर उस तीर्थमें कठोर तपस्या करने लगीं ॥ १६ ॥ हे राजन् ! उन्होंने वैराग्यका आश्रयकर परमदेव महादेवका ध्यान करते करते उसी स्थानमें दिव्य हजार वर्ष बिताये ॥ १७ ॥ तदनन्तर परमप्रभु देवदेव त्रिलोचन महेश्वरने

सूर्यपत्न्या तपस्तप्तं यत्र पूर्वं सुदारुणम् ॥ तत्रैव सा ययावाशु वडवारूपधारिणी ॥ ११ ॥ कालिंदीतमसासंगे सुपर्णाक्षस्य चोत्तरे ॥ सर्वकामप्रदे स्थाने सुरम्यवनमंडिते ॥ १२ ॥ तत्र स्थित महादेवं शंकरं वांछितप्रदम् ॥ दध्यौ चैकेन मनसा शूलिनं चंद्रशेखरम् ॥ १३ ॥ पंचाननं दशभुजं गौरीदेहार्धधारिणम् ॥ कर्पूरगौरदेहाभं नीलकंठं त्रिलोचनम् ॥ १४ ॥ व्याघ्राजिनधरं देवं गजचर्मोत्तरीयकम् ॥ कपालमालाकलितं नागयज्ञोपवीतिनम् ॥ १५ ॥ सागरस्य सुता कृत्वा हयीरूपं मनोहरम् ॥ तस्मिं स्तीर्थे रमा देवी चकार दुश्चरं तपः ॥ १६ ॥ ध्यायमाना परं देवं वैराग्यं समुपाश्रिता ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं तु गतं तत्र महीपते ॥१७॥ ततस्तुष्टो महादेवो वृषारूढस्त्रिलोचनः ॥ प्रत्यक्षोऽभून्महेशानः पार्वतीसहितः प्रभुः ॥ १८ ॥

बैलपर चढ पार्वतीके सहित उसीरस्थानमें आय कमलादेवीको प्रत्यक्ष दर्शन दिया ॥ १८ ॥ महादेवने उसीरस्थानमें गणोंके सहित आनकर अश्व रूपिणी तपस्विनी उस हरिवल्लभाकमलासे कहा ॥ १९ ॥ हे कल्याणि ! तुम सम्पूर्ण जगत्‌की जननी और तुम्हारे पति समस्त लोकके विधाता तथा सर्वार्थप्रदान करनेमें समर्थ हैं उनके विद्यमान रहते तुम तपस्या करती हो इसका क्या कारण है ? ॥ २० ॥ हे देवि ! तुम जगत् पालक जगन्नाथ भोग मोक्षके देनेवाले वासुदेव श्रीहरिको त्यागकर किस कारण मेरी स्तुति करती हो ? ॥ २१ ॥ हे देवि ! वेदमें कहे हुए वचनके अनुसारही कार्य करना उचित है वेदमें कहा है कि,पतिही स्त्रियोंका देवता है अतएव कभी किसी प्रकार अन्यके प्रति भलीभांति मनका भाव बन्धन

तत्रैत्य सगणः शंभुस्तामाह हरिवल्लभाम् ॥ तपस्यंतीं महाभागामश्विनीरूपधारिणीम् ॥ १९ ॥ किं तपस्यसि कल्याणि जगन्मातर्वदस्व मे ॥ सर्वार्थदः पतिस्तेस्ति सर्वलोकविधायकः ॥ २० ॥ हरिं त्यक्त्वाऽद्य मां कस्मात्स्तौषि देवि जगत्पतिम् ॥ वासुदेवं जगन्नाथं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ २१ ॥ वेदोक्तं वचनं कार्यं नारीणां देवता पतिः ॥ नान्यस्मिन्त्सर्वथाभावः कर्तव्यः कर्हिचित्क्वचित् ॥२२॥ पतिशुश्रूणं स्त्रीणां धर्म एव सनातनः ॥ यादृशस्तादृशः सेव्यः सर्वथा शुभकाम्यया ॥ २३ ॥ नारायणस्तु सर्वेषां सेव्यो योग्यः सदैव हि ॥ तं त्यक्त्वा देवदेवेशं किं मां ध्यायसि सिंधुजे ॥ २४ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ आशुतोष महेशान शप्ताऽहं पतिना शिव ॥ मां समुद्धर देवेश शापादस्माद्दयानिधे ॥ २५ ॥

करना उचित नहीं है ॥ २२ ॥ पतिकी सेवा करनाही स्त्रियोंका सनातन धर्म है पति साधु हो अथवा असाधु हो मंगलकी इच्छा करनेवाली स्त्रियें भलीभांति उनकी सेवा करें ॥ २३ ॥ हे सिन्धुतनये ! तुम्हारे पति नारायण सबके सेवनीय और सम्पूर्ण अर्थ दान करनेमें समर्थ हैं तुम उन्हीं देवदेव गोलोकपतिको त्यागकर किसप्रकार मेरी आराधना करती हो ? ॥२४॥ लक्ष्मीने कहा हे देवदेव ! हे कल्याणालय ! आप सेवकके शीघ्रही सन्तुष्ट होते हैं यह मैं जानती हूं मेरे पतिने मुझको शाप दिया है हे दयानिधे ! आप मुझको दया करके इस शापसे उद्धारकीजिये॥२५॥

हे शम्भो ! मैंने जब उनसे विनय सहित वचनसे मनका दुःख कहा तब उन्होंने अनुग्रह करके करुणान्वित चित्तसे शापके छूटनेका उपाय कहा ॥२६॥ हे कमले ! जब तुम्हारे पुत्र उत्पन्न होगा तबही शाप छूटकर फिर तुम्हारा वैकुण्ठमें वास होगा इसमें सन्देह नहीं ॥ २७ ॥ उनके मुझको इसप्रकार कहनेपर फिर मैं तपस्या करनेके लिये इस तपोवनमें आनकर भगवान् भवानीपति आपको सर्वेश्वर और सर्वार्थ देनेवाले जानकर आपकी आराधनामें प्रवृत्त हुई हूं ॥ २८ ॥ हे देवेंद्र ! पतिके संगविना किसप्रकार पुत्र प्राप्त करूंगी मेरे निरपराधिनी होने पर भी वह मुझको त्यागकर वैकुण्ठमें वास करते हैं ॥ २९ ॥ हे महेश्वर ! आप संपूर्ण लोकोंका मंगल करते हैं यदि आप मुझसे

तदोक्तं हरिणा शंभो शापानुग्रहकारणम् ॥ विज्ञप्तेन मया कामं दयायुक्तेन विष्णुना ॥२६॥ यदा ते भविता पुत्रस्तदा शापस्य मोक्षणम् ॥ भविष्यति च वैकुंठवासस्ते कमलालये ॥ २७ ॥ इत्युक्ताऽहं तपस्तप्तुमागताऽस्मि तपोवने ॥ आराधितो मया देव त्वं सर्वार्थप्रदायकः ॥२८॥ पतिसंगं विना पुत्रं देवदेव लभे कथम् ॥ स तु तिष्ठति वैकुंठे त्यक्त्वा वामामनागसम् ॥२९॥ वरं मे देहि देवेश यदि तुष्टोऽसि शंकर ॥ तव तस्य द्विधा भावो नास्ति नूनं कदाचन ॥३०॥ मयैतद्गिरिजाकांत ज्ञातं पत्युः पुरो हर यस्त्वं सोऽसौ पुनर्योऽसौ स त्वं नास्त्यत्र संशयः ॥३१॥ एकत्वं च मया ज्ञात्वा मया ते स्मरणं कृतम् ॥ अन्यथा मम दोष स्त्वामाश्रयंत्या भवेच्छिव ॥३२॥ शिव उवाच ॥ कथं ज्ञातस्त्वया देवि मम तस्य च सुंदरि ॥ ऐक्यभावो हरेर्नूनं सत्यं मे वद सिंधुजे ॥ ३३ ॥ एकत्वं च न जानंति देवाश्च मुनयस्तथा ॥ ज्ञानिनो वेदतत्त्वज्ञाः कुतर्कोपहताः किल ॥ ३४ ॥

संतुष्ट हुए हैं तो मुझको वर दीजिये हे प्रभो ! मैं निश्चय जानती हूं कि आपमें और उनमें कुछ भिन्नभाव नहीं है ॥ ३० ॥ हे गिरिजाकांत ! मैंने अपने पतिसे जाना है.हे हर ! जो आप हैं सोई वह हैं और वह जो हैं सोई आप हैं इसमें कुछ संशय नहीं॥३१॥हे मंगलमय ! मैं आप दोनोंका अभेदभाव जानकरही आपका ध्यान करती हूं, ऐसा न होनेसे आपका आश्रय करना मुझको दोष होता इसमें सन्देह नहीं ॥ ३२ ॥ शंकरने कहा हे देवि सिन्धुतनये ! मेरा और उन हरिका तुमने एक भाव किसप्रकार जाना वह मुझसे सत्य कहो ॥ ३३ ॥ देवगण मुनिगण और

वेदके जाननेवाले महर्षिगण कुतर्कसे हतबुद्धि हो हम दोनोंमें अभेद नहीं जानसकते ॥ ३४ ॥ तुम प्रायः देखतीहो कि हमारे भक्तोंमें बहुतसे मनुष्य वासुदेवके भक्तोंमेंसे अनेक मेरी निंदा करते हैं ॥३५॥ विशेषकर कलिकालमें कलिमाहात्म्यके वशीभूत हो अतिद्वेषी होंगे सो जो हो हे कल्याणि ! उदारात्मा पुरुषोंको भी जो कठिन है ॥ ३६ ॥ वह विषय तुमने किसप्रकार जाना मेरी और हरिकी एकताका जानना अत्यंत दुर्लभ है. व्यासजीने कहा हे महाराज ! आशुतोषके संतुष्ट हो इस प्रकार पूछनेपर फिर हरिवल्लभा ॥ ३७ ॥ कमला प्रसन्नवदनसे पूँछे हुए विषयका सार

मद्भक्ता वासुदेवस्य निंदका बहवस्तथा ॥ विष्णुभक्तास्तु बहवो मम निंदापरायणाः ॥ ३५ ॥ भवंति कालभेदेन कलौ देवि विशेषतः ॥ कथं ज्ञातस्त्वया भद्रे दुर्ज्ञेयो ह्यकृतात्मभिः ॥ ३६ ॥ सर्वथा त्वैक्यभावस्तु हरेर्मम च दुर्लभः ॥ व्यास उवाच ॥ इति सा शंभुना पृष्टा तुष्टेन हरिवल्लभा ॥ ३७ ॥ वृत्तांतं तस्य विज्ञातं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ शिवं प्रति रमा तत्र प्रसन्नवदना भृशम् ॥ ३८ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ एकदा देवदेवेश विष्णुर्ध्यानपरो रहः ॥ दृष्टो मया तपः कुर्वन्पद्मासनगतो यदा ॥ ३९ ॥ तदाऽहं विस्मिता देवं तमपृच्छं पतिं किल ॥ प्रबुद्धं सुप्रसन्नं च ज्ञात्वा विनयपूर्वकम् ॥ ४० ॥ देवदेव जगन्नाथ यदाऽहं निर्गताऽर्णवात् ॥ मथ्यमानात्सुरैर्दैत्यैः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः प्रभो ॥ ४१ ॥ वीक्षिताश्च मया सर्वे पतिकामनया तदा ॥ वृतस्त्वं सर्वदेवेभ्यः श्रेष्ठोऽसीति विनिश्चयात् ॥ ४२ ॥

महादेवके सामने कहने लगी ॥३८॥ लक्ष्मीने कहा हे देवदेव ! एकदिन भगवान् विष्णुको निर्जनमें पद्मासन ग्रहणकर तपस्या करते करते ध्यान परायण देखकर मैं ॥ ३९ ॥ अत्यंत आश्चर्य युक्त हुई अनंतर ध्यान त्यागकर प्रसन्न चित्तसे बैठे हुए देख मैंने उनसे पूछा ॥ ४० ॥ हे देव-देव ! आपही तो जगत्के अधिनाथ और संपूर्ण ब्रह्मांडके प्रभु हैं इस समय म आपसे पूँछती हू कि, ब्रह्मादि देवगण और असुरादिगणोंके मिलित हो समुद्र मथनेपर जब मैं उससे निकली ॥ ४१ ॥ तब मैंने पतिकी इच्छासे सबहीको देखा था किंतु हे नाथ ! आप संपूर्ण

देवताओंसे श्रेष्ठ हैं यह निश्चय करके आपको वरण किया था ॥ ४२ ॥ हे सर्वेश ! इस समय आप फिर किसका ध्यान करते हैं इससे मुझको महान् संशय उपस्थित हुआ है. हे भगवन् ! आप मेरे अत्यंत प्रिय हैं इस समय आप मुझसे अपने मनका भाव प्रकाश करके कहिये ॥ ४३ ॥ विष्णुने कहा हे कांते ! मैं जिसका ध्यान करता हूं वह तुमसे कहता हूँ श्रवण करो मैं उन्हीं आशुतोष महेश्वर सुरसत्तम गिरिजावल्लभका हृदयकमलमें ध्यान करता हूँ ॥४४॥ वह अमितप्रभावदेवदेव महादेव कभी मेरा ध्यान करते हैं और कभी मैं भी उन सुरेश्वर त्रिपुरांतक शंकरका ध्यान करता हूं

त्वं कं ध्यायसि सर्वेश संशयोऽयं महान्मम ॥ प्रियोसि कैटभारे मे कथयस्व मनोगतम् ॥ ४३ ॥ विष्णुरुवाच ॥ शृणु कांते प्रवक्ष्यामि यं ध्यायामि सुरोत्तमम् ॥ आशुतोषं महेशानं गिरिजावल्लभं हृदि ॥ ४४ ॥ कदाचिद्देवदेवो मां ध्यायत्यमितविक्रमः ॥ ध्यायाम्यहं च देवेशं शंकरं त्रिपुरांतकम् ॥ ४५ ॥ शिवस्याहं प्रियः प्राणः शंकरस्तु तथा मम ॥ उभयोरंतरं नास्ति मिथः संसक्तचेतसोः ॥ ४६ ॥ नरकं यांति ते नूनं ये द्विषंति महेश्वरम् ॥ भक्ता मम विशालाक्षि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तं देवदेवेन विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ एकांते किल पृष्टेन मया शैलसुताप्रिय ॥ ४८ ॥ तस्मात्त्वां वल्लभं विष्णोर्ज्ञात्वा ध्यातवती ह्यहम् ॥ तथा कुरु महेशान यथा मे प्रियसंगमः ॥ ४९ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रियो वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महेश्वरः ॥ तामाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैर्यथार्थं वाक्यकोविदः ॥ ५० ॥

॥४५॥ मैं शंकरको प्राणोंके समान प्रिय हूं और शंकर मुझको भी इसी प्रकार प्रिय हैं; हम दोनोंका चित्त गूढभावसे परस्पर आसक्त है अतएव उनमें हममें कुछ भी भेद नहीं है ॥४६॥ हे विशालाक्षि ! जो मनुष्य मेरा भक्त होकर शिवसे विद्वेष करते हैं, वह निश्चयही नरकभागी होते हैं, यह मैंने तुमसे सत्यही कहा ॥ ४७ ॥ हे महेश्वर ! मेरे एकांतमें पूछनेपर उन देवदेव परमप्रभु विष्णुने मुझसे इसप्रकार कहा था ॥ ४८ ॥ इसी कारण आपको उनका प्रिय जानकर मैंने आपका ध्यान किया. हे महेश ! जिससे मेरे प्रियका मिलन हो आप वही उपाय कीजिये ॥४९॥ व्यासजीने

कहा हे महाराज ! वाक्यविशारद महादेव लक्ष्मीका यह वचन सुनकर प्रियवचनसे उनको समझाकर कहने लगे ॥ ५० ॥ हे नितम्बिनि ! तुम सावधान होओ मैं तुम्हारी तपस्यासे सन्तुष्ट हुआ हूं पतिसे तुम्हारा शीघ्रही मिलन होगा इसमें संशय नहीं ॥ ५१ ॥ मेरे भगवान् जगत्पतिको प्रेरण करनेपर फिर तुम्हारी कामना पूर्ण करनेके निमित्त अश्वरूप धारणकर इसस्थानमें आवेंगे ॥ ५२ ॥ मैं उन देवदेव मधुसूदनको इसप्रकार भेजूंगा कि वह अश्वरूप धारणकर मदातुर होकर तुम्हारे पास आवेंगे ॥ ५३ ॥ हे सुभ्रु ! उनसे तुम्हारे नारायणके समान एकपुत्र उत्पन्न होगा

स्वस्था भव पृथुश्रोणि तुष्टोऽहं तपसा तव ॥ समागमस्ते पतिना भविष्यति न संशयः ॥ ५१ ॥ अत्रैव हयरूपेण भगवाञ्जगदीश्वरः ॥ आगमिष्यति ते कामं पूर्णं कर्तुं मयेरितः ॥ ५२ ॥ तथाऽहं प्रेरयिष्यामि तं देवं मधुसूदनम् ॥ यथाऽसौ हयरूपेण त्वामेष्यति मदातुरः ॥ ५३ ॥ पुत्रस्ते भविता सुभ्रु नारायणसमः क्षितौ ॥ भविष्यति स भूपालः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ५४ ॥ सुतं प्राप्य महाभागे त्वं तेन पतिना सह ॥ गंतासि दिवि वैकुंठं प्रिया तस्य भविष्यसि ॥ ५५ ॥ एकवीरेति नाम्नाऽसौ ख्यातिं यास्यति ते सुतः ॥ तस्मात्तु हैहयो वंशो भुवि विस्तारमेष्यति ॥ ५६ ॥ परंतु विस्मृताऽसि त्वं हृदिस्थां परमेश्वरीम् ॥ मदांधा मत्तचित्ता च तेन ते फलमीदृशम् ॥ ५७ ॥ अतस्तद्दोषशांत्यर्थं हृदिस्थां परदेवताम् ॥ शरणं याहि सर्वात्मभावेन जलधेः सुते ॥ ५८ ॥

और वह पृथ्वीमें राजा होकर सर्वलोकोंका पूजनीय होगा इसमें संदेह नहीं ॥ ५४ ॥ हे महाभागे ! तुम पुत्रके प्राप्त होनेपर फिर नारायणसहित वैकुण्ठमें जाय और उनकी प्रिया होकर उसीस्थानमें वास करोगी ॥ ५५ ॥ तुम्हारा वह पुत्र एकवीर नामसे विख्यात और उससे पृथ्वीतलमें हैहयवंश विस्तारित होगा ॥५६॥ हे कमले ! तुम ऐश्वर्य मदसे अन्ध और मत्तचित्त होकर हृदयस्थित परमेश्वरीको भूलगई हो इसीकारण तुम इस प्रकारके फलको प्राप्त हुई ॥५७॥ अतएव उसी दोषको दूर करनेके निमित्त हृदयस्थित पर देवताकी शरण ग्रहण करो ॥५८॥

हे देवि ! यदि तुम्हारा चित्त आनन्दरूपिणी भगवतीके प्रति आसक्त रहता तो कभी तुम्हारा चित्त उचैःश्रवाके प्रति न दौड़ता व्यासजीने कहा हे महाराज ! पार्वतीपति भगवान् महादेव कमलादेवीको इसप्रकार वर दे ॥५९॥ उमाके सहित लक्ष्मीके सामने ही अन्तर्धान होगये. शोभायमान अङ्गवाली कमलादेवी भी उसी स्थानमें रहकर ॥ ६० ॥ जिनका नखमण्डल सुरासुरगणोंके शिरोरत्नसे सर्वदाही संघर्षित होता है अम्बिकाके उन्हीं चरण कमलोंको स्मरण करने लगी ॥ ६१ ॥ और हयरूपधारी अपने प्रिय हरिकी प्रतीक्षामें प्रेमगद्गदवचनसे बारंबार महादेवीका स्तव करनेलगी ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! देवदेव शंकरने कमलाको

अन्यथा तव चित्तं तु कथं गच्छेद्धयोत्तमे ॥ व्यास उवाच ॥ इति दत्त्वा वरं देव्यै भगवाञ्छैलजापतिः ॥ ५९ ॥ अंतर्धानं गतः साक्षादुमया सहितः शिवः ॥ साऽपि तत्रैव चार्वंगी संस्थिता कमलासना ॥ ६० ॥ ध्यायंती चरणांभोजं देव्याः परमशोभनम् ॥ देवासुरशिरोरत्ननिघृष्टनखमंडलम् ॥ ६१ ॥ प्रेमगद्गदया वाचा तुष्टाव च मुहुर्मुहुः ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं हयरूपधरं हरिम् ॥६२॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यै दत्त्वा वरं शंभुःकैलासं त्वरितो ययौ॥रम्यं देवगणैर्जुष्टमप्सरोभिश्च मंडितम् ॥१॥ तत्र गत्वा चित्ररूपं गणं कार्यविशारदम् ॥ प्रेषयामास वैकुंठे लक्ष्मीकार्यार्थसिद्धये ॥२॥ शिव उवाच ॥ चित्ररूप हरिं गत्वा ब्रूहि त्वं वचनान्मम ॥ यथाऽसौ दुःखितां पत्नीं विशोकां च करिष्यति ॥३॥ इत्युक्तश्चित्ररूपोऽथ निर्जगाम त्वरान्वितः ॥ वैकुंठं परमं स्थानं वैष्णवैश्च गणैर्वृतम् ॥ ४ ॥

वरदान दे अप्सरागणोंसे विभूषित और देवताओं द्वारा परिषेवित मनोहर कैलासाचलमें जाय ॥ १ ॥ चित्ररूप नामक कार्य विशारद एक गण श्रेष्ठको लक्ष्मीके कार्य सिद्धिके निमित्त वैकुण्ठ धाममें भेजा ॥ २ ॥ जानेके समय शिवजीने उससे कह दिया कि, हे चित्ररूप ! तुम हरिके निकट जाय जिससे वह दुःखित अपनी कांता समुद्र दुहिताको विरहरूपी शोकबाणसे उद्धार करें तुम मेरे वचनानुसार उनसे इसी प्रकार कहना ॥३॥ महादेवकी इस प्रकार आज्ञा पाय चित्ररूप शीघ्रके लाभसे निकल वैष्णवोंसे व्याप्त परमधाम वैकुण्ठ लोकमें गया ॥ ४ ॥

वह स्थान अनेक दिव्य वृक्षोंसे घिरा हुआ शतशत मनोहारिणी दीर्घिकाओंसे सुशोभित हंस, कारण्डव, मोर, शुक और कोकिल इत्यादिसे युक्त ॥५॥ अनेक प्रकार विहंगमगणोंके श्रवण सुखकर कण्ठरवसे शब्दायमान और पताकावलिसे अलंकृत, तथा अटारियोंसे विमण्डित नृत्य गीतादि अनेक प्रकार मनोहर कला समूहसे परिपूर्ण उसमें नयनाञ्जन, बकुल, अशोक, तिलक, चम्पक इत्यादि वृक्षोंसे विराजित और मनोहर मन्दारतरुने दिगन्तव्यापी अपनी पुष्पगन्ध विस्तारितकर परम शोभा धारण की है ॥ ६ ॥ ७ ॥ चित्ररूपने विष्णुका नयन मनोहर, सुन्दर भवन देखकर द्वारे स्थित जय विजय नामक वेत्रपाणि दोनों पुरुषोंको प्रणाम कर कहा ॥ ८ ॥ चित्ररूप बोला

नानाद्रुमगणाकीर्णं वापीशतविराजितम् ॥ संजुष्टं हंसकारंडमयूरशुककोकिलैः ॥ ५ ॥ उच्चप्रासादसंयुक्तं पताकाभिरलंकृतम् ॥ नृत्यगीतकलापूर्णं मंदारद्रुमसंयुतम् ॥ ६ ॥ बकुलाशोकतिलकचंपकालिविमंडितम् ॥ कूजितैर्विहगानां तु कर्णाह्लादकरैर्युतम् ॥ ७ ॥ संवीक्ष्य भवनं विष्णोर्द्वास्थौ प्राह प्रणम्य च ॥ जयविजयनामानौ वेत्रपाणी स्थितावुभौ ॥ ८ ॥ चित्ररूप उवाच ॥ भो निवेदयत शीघ्रं हरये परमात्मने ॥ दूतं प्राप्तं हरस्यात्र प्रेरितं शूलपाणिना ॥९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य जयः परमबुद्धिमान् ॥ गत्वा हरिं प्रणम्याह कृतांजलिपुटः पुरः ॥ १० ॥ देवदेव रमाकांत करुणाकर केशव ॥ द्वारि तिष्ठति दूतोऽत्र शंकरस्य समागतः ॥ ११ ॥ आज्ञापय प्रवेष्टव्यो न वेति गरुडध्वज ॥ चित्ररूपधरोऽप्यस्ति न जाने कार्यगौरवम् ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्य हरिः प्राह जयं प्रज्ञातकारणः ॥ प्रवेशयात्र रुद्रस्य भृत्यं समयसंस्थितम् ॥ १३ ॥

अहो ! तुम शीघ्र जाय परमात्मा हरिसे निवेदन करो कि, भगवान् शूलपाणिका भेजा हुआ एक जन दूत इस स्थानमें आय द्वारमें प्रतीक्षा कर रहा है ॥ ९ ॥ उसका वचन सुनकर परम बुद्धिमान् जय हरिके सन्मुख आय प्रणामपूर्वक हाथ जोड कहने लगा ॥ १० ॥ हे करुणाकर ! हे केशव ! हे देवदेव ! रमाकांत ! भवानीपतिका चित्ररूप नाम दूत श्रेष्ठ इस स्थानमें आनकर द्वार स्थित है कार्यगौरव नहीं जानता उसको आपके निकट लाऊं कि नहीं आज्ञा कीजिये ॥ ११ ॥ १२ ॥ जयकी बात सुनतेही अन्तर्यामी हरिने अन्तर

का कारण जानकर कहा हे जय ! तुम आये हुए रुद्रके दूतको भवनमें लाओ ॥ १३ ॥ यह सुनकर जयने उस रमणीयमूर्त्ति शिवके सेवकको बुलाय ॥ १४ ॥ जनार्द्दनके सामने उपस्थित किया विचित्राकार चित्ररूप नारायणको दण्डवत् प्रणाम कर हाथ जोड खडा रहा ॥ १५ ॥ भगवान् विहगेन्द्र वाहन नारायण उस चित्ररूपधारी विनयान्वित शिव सेवकको देखकर आश्चर्य युक्त हुए ॥१६॥ अनंतर कमलापतिने कुछेक हँस कर चित्ररूपसे पूंछा हे विमलपते ! परिजनोंके सहित देवदेव महादेवके सर्वाङ्गीन कुशलता है ?॥१७॥ तुमको किस कारण यहां भेजा है ? महेश्वरका क्या कार्य है सो कहो अथवा यदि देवतागणोंका कोई कार्य उपस्थित हुआ है वह भी मुझसे ॥ १८ ॥ कहो दूतने कहा हे अन्तर्यामिन् ! जब

इत्याकर्ण्य जयस्तूर्णं गत्वा तं परमाद्भुतम् ॥ एहीत्याकारयामास जयः शंकरसेवकम् ॥१४॥ प्रवेशितो जयेनाथ चित्ररूपस्तथाकृतिः ॥ प्रणम्य दंडवद्विष्णुं कृतांजलिपुटः स्थितः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं विस्मयं प्राप भगवान्गरुडध्वजः ॥ चित्ररूपधरं शंभोः सेवकं विनयान्वितम् ॥ १६ ॥ पप्रच्छ तं स्मितं कृत्वा चित्ररूपं रमापतिः ॥ कुशलं देवदेवस्य सकुटुंबस्य चानघ ॥ १७ ॥ कस्मात्त्वं प्रेषितोऽस्यत्र ब्रूहि कार्यं हरस्य किम् ॥ अथवा देवतानां च किंचित्कार्यं समुत्थितम् ॥ १८ ॥ दूत उवाच किम ज्ञातं तवास्तीह संसारे गरुडध्वज ॥ वर्तमानं त्रिकालज्ञ यदहं प्रब्रवीमि वै ॥१९॥ प्रेषितोऽस्मि भवेनात्र विज्ञप्तुं त्वां जनार्दन ॥ हरस्य वचनाद्वाक्यं प्रब्रवीमि त्वयि प्रभो ॥ २० ॥ तेनोक्तमेतद्देवेश भार्या ते कमलालया ॥ तपस्तपति कालिंदीतमसासंगमे विभो ॥ २१ ॥ हयीरूपधरा देवी सर्वार्थसिद्धिदायिनी ॥ ध्यातुं योग्याऽमरगणैर्मानवैर्यक्षकिन्नरैः ॥ २२ ॥

कि इस संसारमें आपसे कोई विषय नहीं छिपा है तो उपस्थित विषय जो मैं कहूंगा वह क्या आपसे छिपा है ? ॥ १९ ॥ हे त्रिकालज्ञ ! तथापि भगवान् भवानीपतिने आपसे तो विषय कहनेके लिये मुझको आपके पास भेजा है उनके वचनानुसार मैं वह आपसे निवेदन करता हूं ॥ २० ॥ उन्होंने कहा है हे विभो ! देवी कमलालया आपकी प्रेयसी भार्या है वह सर्वसिद्धि प्रदायिनी सिंधुनंदिनी यक्ष, किन्नर, नर और देवताओंके ध्यान योग्य होकर भी वडवारूप धारणकर कलिन्दकन्या यमुना और तमसाके संगम स्थलमें कठोर तपस्या करती हैं ॥२१॥२२॥

उन सर्वार्थदायिनी लोकजननीके विना इस त्रिलोकमें कौन पुरुष सुखभागी हो सकता है ? हे पुण्डरीकाक्ष ! उनको त्याग करके आपको क्या सुख प्राप्त होता है । ॥२३॥ हे विभो ! निर्धन अथवा दुर्बल भी अपनी भार्याका प्रतिपालन करता है आप जगत्पति होकरभी विना अपराध उन जगत्की आराधना करने योग्य भार्याका क्यों त्याग करते हैं ॥ २४ ॥ हे जगद्गुरो ! आपको मैं क्या उपदेश दूं ? इस संसारमें जिसकी भार्याको दुःख है उसकी शत्रुओंमें अत्यन्त निंदा होती है हे विभो ! उसके ऐसे जीवनको धिक्कार है ॥२५॥ हे लोकनाथ ! उनको अत्यंत दुःखित देखकर इस समय आपके शत्रुओंकी कामना पूर्ण हुई हे देवि ! केशवने तुमको परित्याग किया है अतएव इस समय हमारे संग तुम सुखसे

विना तया नरः कोऽपि सुखभागी भवेद्भुवि ॥ तां त्यक्त्वा पुंडरीकाक्ष पाप्नोषि किं सुखं हरे ॥२३॥ दुर्बलोऽपि स्त्रियं पाति निर्धनोऽपि जगत्पते ॥ विनाऽपराधं च विभो किं त्यक्ता जगदीश्वरी ॥२४॥ दुःखं प्राप्नोति संसारे यस्य भार्या जगद्गुरो ॥ धिक्तस्य जीवितं लोके निंदितं त्वरिमंडले ॥२५॥सकामा रिपवस्तेऽद्य दृष्ट्वा तां दुःस्थितां भृशम्॥त्वां वियुक्तं च रमया हसिष्यंति दिवानिशम्॥२६॥ रमां रमय देवेश त्वदुत्संगगतां कुरु ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुशीलां च सुरूपिणीम् ॥२७॥ सुखितो भव तां प्राप्य वल्लभां चारुहासिनीम् ॥ कांताविरहजं दुःखंस्मराम्यहमनातुरः ॥ २८ ॥ मम भार्या मृता विष्णो दक्षयज्ञे सती यदा ॥ तदाऽहं दुःसहं दुःखं भुक्तवानंबुजेक्षण ॥ २९ ॥ संसारेऽस्मिन्नरः कोऽपि मा भून्मत्सदृशोऽपरः ॥ मनसाऽकरवं शोकं तस्या विरहपीडितः ॥ ३० ॥

काल व्यतीत करो यह कहकर शत्रु दिन रात आपकी हँसी करते हैं ॥ २६ ॥ अतएव हे सुरेश्वर ! आप रमा देवीका चित्त प्रसन्न कीजिये इस सर्व लक्षणयुक्त, उपमारहित रूपवती सुशील कमलाको फिर अपनी गोदीमें बैठाइये ॥ २७ ॥ हे देव ! आप उस चारुहासिनी प्राणवल्लभाको ग्रहणकर सुखी हूजिये भगवान् शंकरने और भी कहा है कि, मैं इस समय यदि विरहातुर नहीं हूं तथापि जगदम्बिकाके उस विरहदुःखका स्मरण कर अत्यंत कष्ट अनुभव करता हूं ॥ २८ ॥ हे कमललोचन ! मेरी प्रियतमा भार्या सती देवीने अब दक्षके गृहमें जीवन विसर्जन किया तब मैंने दुःसहदुःख अनुभव किया है॥२९॥ हे केशव ! इस संसारमें अन्यकिसीको ऐसा दुःख न हो ? उसके विरहमें मुझको जो शोक और

मनसे पीड़ा हुई थी वह मैं इस समय केवल मनही मनमें स्मरण करता हूं किसीके निकट प्रकाश नहींकरता॥३०॥जिसने दक्षके यज्ञमें मेरी निंदा-जनित दीप्त रोषानलमें दग्ध होकर जीवन विसर्जन किया था मैंने अत्यन्त कठिन तपस्या कर बहुत कालोपरांत फिर उस देवीको गिरिजारूपसे प्राप्त किया॥३१॥हे मुरारे ! प्रणयिनी भार्याको परित्याग कर सहस्र संवत्सर अकेले रहकर आपको क्या सुख प्राप्त हुआ है॥३२॥आप उस सौभाग्यवती सुदती युवतीको समझाकर अपने घर लाइये हे भगवन् ! उन भवभावन भवानीपतिने अन्तमें आपसे यह बात कहदी है कि हे कंसारे ! संसारमें कोई भी उस परमा देवी रमाके विना मुहूर्त्तमात्र भी नहीं ठहर सकता ॥ ३३ ॥ हे आयुष्मन् ! आप घोड़ेका रूप धारण कर उस कमलाका भजन

कालेन महता प्राप्ता मया गिरिसुता पुनः ॥ तपस्तप्त्वाऽतिदुःसाध्यं या दग्धा तु रुषाऽध्वरे ॥ ३१ ॥ हरे किं सुखमापन्नं त्वया संत्यज्य कामिनीम् ॥ एकाकी तिष्ठता कालं सहस्रवत्सरात्मकम् ॥ ३२ ॥ गत्वाऽऽश्वास्य महाभागां समानय निजालयम् ॥ मा भूत्कोऽपीह संसारे वियुक्तो रमया तया ॥ ३३ ॥ कृत्वा तुरगरूपं त्वं भजतात्कमलालयाम् ॥ उत्पाद्य पुत्रमायुष्मंस्तामानय शुचिस्मिताम् ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ हरिराकर्ण्य तद्वाक्यं चित्ररूपस्य भारत ॥ तथेत्युक्त्वा तु दूतं तं प्रेषयामास शंकरम् ॥ ३५ ॥ गते दूतेऽथ भगवान्वैकुंठात्कामसंयुतः ॥ जगाम धृत्वा तत्राऽऽशु वाजिरूपं मनोहरम् ॥ ३६ ॥ यत्र सा वडवारूपं कृत्वा तपति सिंधुजा ॥ विष्णुस्तं देशमासाद्य तामपश्यद्धयीं स्थिताम् ॥ ३७ ॥ साऽपि तं वीक्ष्य गोविंदं हयरूपधरं पतिम् ॥ ज्ञात्वा वीक्ष्य स्थिता साध्वी विस्मिता साश्रुलोचना ॥ ३८ ॥

करो अनंतर उस शुचिस्मिता जायाके गर्भसे पुत्र उत्पन्न कर उसको अपने घर लाओ ॥ ३४ ॥ व्यासजीने कहा हे भरतकुलभूषण ! भगवान् हरि उस चित्ररूपका यह वचन सुन"भगवान् भूतपतिने जो कहा है मैं वही करूंगा" यह कहकर उस दूतको शंकरके पास भेज दिया ॥३५॥ ॥ ३६ ॥ दूतके चले जानेपर फिर भगवान् मनोहर घोडेका रूप बनाय सकाम होकर तत्काल वैकुण्ठसे जिस स्थानमें कमला देवी घोडीका रूप धारणकर तपश्चरण करती थी उसी स्थानमें गये वहां आनकर देखा कि विमला देवी घोड़ीका रूप धारण कर बैठी है ॥ ३७ ॥ वह साध्वी

भी अश्वरूप धारी अपने पति गोविन्दको देखतेही जान गई और फिर अन्यत्र न गई बरन् उनको देखकर अत्यन्त आश्चर्ययुक्त चित्तमें उसी स्थानमें बैठी रही किंतु मनोदुःखसे उनके दोनों विशालनेत्रों द्वारा बराबर अश्रुधारा गिरने लगी ॥३८॥ अनंतर इस कालिन्दी और तमसाके लोक विख्यात संगम स्थानमें उन दोनोंका परस्पर संगम हुआ ॥ ३९ ॥ तब वड़वारूप धारिणी हरिवल्लभाने गर्भवती हो यथासमय उस स्थानमें रूप सम्पन्न गुणवान् एक पुत्र उत्पन्न किया था ॥ ४० ॥ तब भगवान्‌ने हँसकर उससे समयोचित वचन कहा हे प्रिये ! इस समय घोडीका देह त्याग कर पहला देह ग्रहण कीजिये ॥ ४१ ॥ हे सुलोचने ! हम दोनों अपनाअपना देह धारण कर अपने घर वैकुण्ठ धामको चलें और तुम्हारी

तयोस्तु संगमस्तत्र प्रवृत्तो मन्मथार्तयोः ॥ कालिंदीतमसासंगे पावने लोकविश्रुते ॥ ३९ ॥ सगर्भा सा तदा जाता वडवा हरिवल्लभा ॥ सुषुवे सुंदरं बालं तत्रैव सुगुणोत्तरम् ॥ ४० ॥ तमाह भगवान्वाक्यं प्रहस्य समयाश्रितम् ॥ त्यजाद्य वाडवं देहं पूर्वदेहा भवाधुना ॥ ४१ ॥ गमिष्यावः स्ववैकुंठमावां कृत्वा निजं वपुः ॥ तिष्ठत्वत्र कुमारोऽयं त्वया जातः सुलोचने ॥ ४२ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ स्वदेहसंभवं पुत्रं कथं हित्वा व्रजाम्यहम् ॥ स्नेहः सुदुस्त्यजः कामं स्वात्मजस्य सुरर्षभ ॥ ४३ ॥ का गतिः स्यादमेयात्मन्बालस्यास्य नदीतटे ॥ अनाथस्यासमर्थस्य विजनेऽल्पतनोरिह ॥ ४४ ॥ अनाश्रयं सुतं त्यक्त्वा कथं गंतुं मनो मम ॥ समर्थं सदयं स्वामिन्भवेदंबुजलोचन ॥ ४५ ॥

उत्पन्न हुई यह संतान वह उसी स्थानमें वास करै ॥ ४२ ॥ लक्ष्मीने कहा हे नाथ ! अपनी जठरजात संतानको त्यागकर कैसे चलूं ? हे सुरेश्वर ! आत्मजात संतानका स्नेह अत्यन्त कठिनतासे छोडने योग्य है ॥ ४३ ॥ हे महात्मन् ! यह बालक अतिशिशु और अत्यन्त क्षुद्रतनु है अभी अपनी आत्माकी रक्षा करनेमें सदा असमर्थ है इसको नदीके तटपर त्याग करनेपर जब यह अनाथ होगा तब इसकी क्या गति होगी ? ॥४४॥हे कमललोचने ! हे स्वामिन् ! स्नेहरससे मेरा मन व्याप्त है निराश्रय शिशुसन्तानको त्याग कर चलनेमें किस प्रकार समर्थ होगा?॥४५॥

अनंतर लक्ष्मी और नारायणके पूर्वके समान दिव्य देह धारणपूर्वक उत्तम विमानमें चढ़ने पर फिर देवता उनका स्तव करने लगे ॥ ४६ ॥ नारायणके जानेकी इच्छा करनेपर कमलाने कहा हे नाथ! आप इस पुत्रको ग्रहण कीजिये मैं इसको त्यागकर जानेमें समर्थ नहीं होती ॥४७॥ हे प्रभो ! हे मधुसूदन ! यह पुत्र मुझको प्राणोंकी अपेक्षा भी प्रिय है देखो यह देहकांतिसे सब प्रकार आपके समान है अतएव मैं इस पुत्रको लेकर वैकुण्ठमें जाऊंगी ॥ ४८ ॥ हरिने कहा हे प्रिये ! तुम विषाद मत करो यह बालक इस स्थानमें सुखपूर्वक वास करे मैंने इसकी रक्षाके निमित्त उपाय किया है ॥ ४९ ॥ हे वामोरु ! इस पृथ्वीमें कोई एक महत् अद्भुत कार्य है वह तुम्हारे इस पुत्रसे ही होगा इस कारण मैं इसको

दिव्यदेहौ ततो जातौ लक्ष्मीनाराणावुभौ ॥ विमानवरसंविष्टौ स्तूयमानौ सुरैर्दिवि ॥ ४६ ॥ गंतुकामं पतिं प्राह कमला कमलापतिम् ॥ गृहाणेमं सुतं नाथ नाहं शक्ताऽस्मि हापितुम् ॥ ४७ ॥ प्राणप्रियोऽस्ति मे पुत्रः कांत्या त्वत्सदृशः प्रभो ॥ गृहीत्वैनं गमिष्यावो वैकुंठं मधुसूदन ॥ ४८ ॥ हरिरुवाच ॥ मा विषादं प्रिये कर्तुं त्वमर्हसि वरानने ॥ तिष्ठत्वयं सुखेनात्र रक्षा मे विहिता त्विह ॥ ४९ ॥ कार्यं किमपि वामोरु वर्तते महदद्भुतम् ॥ निबोध कथयाम्यद्य सुतस्यात्र विमोचने ॥ ५० ॥ तुर्वसुर्नाम विख्यातो ययातितनुजो भुवि ॥ हरिवर्मेति पित्राऽस्य कृतं नाम सुविश्रुतम् ॥५१॥ स राजा पुत्रकामोऽद्य तपस्तपति पावने ॥ तीर्थे वर्षशतं जातं तस्य वै कुर्वतस्तपः ॥ ५२ ॥ तस्यार्थे निर्मितः पुत्रो मयाऽयं कमलालये ॥ तत्र गत्वा नृपं सुभ्रु प्रेरयिष्यामि सांप्रतम् ॥ ॥ ५३ ॥ तस्मै दास्याम्यहं पुत्रं पुत्रकामाय कामिनि ॥ गृहीत्वा स्वगृहं राजा प्रापयिष्यति बालकम् ॥ ५४ ॥

इसी स्थानमें छोड़ता हूं इस समय तुम्हारे निकट यह विषय वर्णन करता हूं सुनो ॥ ५० ॥ तुर्वसु नामक विख्यात ययाति राजाके एक पुत्र है उसके पिताने फिर उसका नाम हरिवर्मा रक्खा वह उसी नामसे विख्यात हुआ है ॥ ५१ ॥ वह राजा इस समय पुत्र प्राप्त होनेकी इच्छासे पवित्र तीर्थमें शतवर्ष हुए तपस्या करता हैं ॥ ५२ ॥ हे कमले ! उनके निमित्त ही मैंने यह पुत्र उत्पन्न किया है हे सुभ्रु ! मैं उस समय वहां जाकर उस राजाको भेजूंगा ॥५३॥ हे वरानने ! उस पुत्रकी इच्छा करनेवाले राजाको मैं यह पुत्र दूंगा वह इस बालकको लेकर फिर घर जायगा ॥५४॥

व्यासजीने कहा हे राजन् ! भगवान् इस प्रकार पद्मालया प्रियाको समझायकर और बालकको उसी स्थानमें रख उत्तम विमानपर चढ कमलाके सहित स्वर्गको चले गये ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् ! इस विषयमें मुझको महान् संशय उपस्थित हुआ है, लक्ष्मी और नारायणके उस सद्योजात असहाय बालक सन्तानको निर्ज्जनवनमें त्याग करनेपर फिर उसको किसने ग्रहण किया ॥ १ ॥ अहो ! उस तत्कालके उत्पन्न हुए बालककी क्या गति हुई ? सिंह

व्यास उवाच ॥ इत्याश्वास्य प्रियां पद्मां कृत्वा रक्षां च बालके ॥ विमानवरमारुह्य प्रययौ प्रियया सह ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ जनमेजय उवाच ॥ संशयोऽयं महानत्र जातमात्रः शिशुस्तथा ॥ मुक्तः केन गृहीतोऽसावेकाकी विजने वने ॥ १ ॥ का गतिस्तस्य बालस्य जाता सत्यवतीसुत ॥ व्याघ्रसिंहादिभिर्हिंस्रैर्गृहीतो नातिबालकः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ लक्ष्मीनाराणौ तस्मात्स्थानाच्च चलितौ यदा ॥ तदैव तत्र चंपाख्यः प्राप्तो विद्याधरः किल ॥ ३ ॥ विमानवरमारूढः कामिन्या सहितो नृप ॥ मदनालसया कामं क्रीडमानो यदृच्छया ॥ ४ ॥ विलोक्य तं शिशुम्भूमावेकाकिनमनुत्तमम् ॥ देवपुत्रप्रतीकाशं रममाणं यथासुखम् ॥ ५ ॥ विमानात्तरसोत्तीर्य चंपकस्तं शिशुं जवात ॥ जग्राह च मुदं प्राप निधिं प्राप्य यथाऽधनः ॥ ६ ॥

व्याघ्रादि हिंसक जन्तुगणोंने क्यों उसको भक्षण न किया ? ॥ २ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! लक्ष्मी और नारायणके उस स्थानसे चले जानेपर चम्पक नामक विद्याधर ॥३॥ मनोहर विमानपर चढ मदनालसा नामक स्त्रीके संग क्रीडा करते करते इच्छानुसार वहां आनकर उपस्थित हुआ ॥४॥ देव पुत्रके समान मनोहर कान्ति परम सुन्दर उस बालकको पृथ्वीमें अकेला सुखपूर्वक क्रीडा करते देखकर ॥ ५ ॥ चम्पकने शीघ्र विमानसे उतर उसको ग्रहणकिया निर्धन पुरुष जिस प्रकार निधि पानेसे प्रसन्न होता है मनोहर पुत्रको प्राप्त कर विद्याधर भी उसीप्रकार

आनन्दित हुआ ॥ ६ ॥ चम्पकने उस सद्योजात मनोहर कामदेवके समान बालकको ग्रहण कर ॥ ७ ॥ मदनालसा देवीको दिया मदनालसा बालकको ग्रहण कर आश्चर्य युक्त और पुलकित हुई और हृदयसे लगाय मुखचुम्बन करने लगी ॥ ८ ॥ हे भारत ! मदनालसा बालकको पुत्र भावसे गोदीमें ले आलिङ्गन और चुम्बन कर परम प्रसन्न हुई ॥९॥इसके उपरान्त दोनों बालकको ले परमानन्दसे विमानपर चढ़े अनन्तर तन्वंगी मदनालसा हँसकर पतिसे पूँछने लगी ॥ १० ॥ हे नाथ ! यह बालक किसकाहै इसको वनमें कौन छोड़ गया है? बोध होता है

गृहीत्वा चंपकः प्रादाद्देव्यै तं मदनोपमम् ॥ मदनालसायै तं बालं जातमात्रं मनोहरम् ॥ ७ ॥ सा गृहीत्वा शिशुं प्रेम्णा सरोमांचा सविस्मया ॥ मुखं चुचुंब बालस्य कृत्वा तु हृदये भृशम् ॥ ८ ॥ आलिंगितश्चुंबितश्च तयाऽसौ प्रीतिपूर्वकम् ॥ उत्संगे च कृतस्तन्व्या पुत्रभावेन भारत ॥ ९ ॥ कृत्वाऽङ्के तौ समारूढौ विमानं दंपती मुदा ॥ पतिं पप्रच्छ चार्वंगी प्रहस्य मदनालसा ॥१०॥ कस्यायं बालकः कांत त्यक्तः केन च कानने ॥ पुत्रोऽयं मम दैवेन दत्तस्त्र्यंबकपाणिना ॥११॥ चंपक उवाच ॥ प्रिये गत्वाऽद्य पृच्छेयं शक्रं सर्वज्ञमाशु वै ॥ देवो वा दानवो वाऽपि गंधर्वो वा शिशुः किलः ॥१२॥ तेनाज्ञतः करिष्यामि पुत्रं प्राप्तं वनादमुम् ॥ अपृष्ट्वा नैव कर्तव्यं कार्यं किंचिन्मया ध्रुवम् ॥१३॥ इत्युक्त्वा तां गृहीत्वा तं विमानेनाथ चंपकः ॥ ययौ शक्रपुरं तूर्णं हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ॥१४॥ प्रणम्य पादयोः प्रीत्या चंपकस्तु शचीपतिम् ॥ निवेद्य बालकं प्राह कृतांजलिपुटः स्थितः ॥१५॥

कि देवदेव पिनाकपाणिने मुझको यह पुत्र दान किया है ॥ ११ ॥ चम्पकने कहा यह बालक देव, दानव, अथवा गंधर्वकी संतान है, यह मैं उन सर्वज्ञ शचीपति इंद्रसे अभी जाकर पूछूँगा ॥ १२ ॥ उनकी आज्ञा करनेपर फिर इस वनमें प्राप्त हुए को वेदमंत्रद्वारा संस्कृत कराय पुत्रत्वमें ग्रहण करूंगा विशेष कर बिना जाने हठात् कोई कार्य करना मुझको उचित नहीं है ॥ १३ ॥ चम्पक अपनी स्त्री मदनालसासे यह कह बालकको ग्रहणपूर्वक हर्षोत्फुल्ल लोचनसे शीघ्र इंद्रपुरमें गया ॥ १४ ॥ चम्पकने प्रीतिपूर्वक शचीपति इंद्रके चरणोंमें प्रणामकर बालक

विवरण सुनाय हाथ जोड़कर कहा ॥ १५ ॥ हे देवेन्द्र ! मैंने कालिन्दी और तमसाके संगमरूप परम पवित्र तीर्थस्थलमें इस कामदेवके समान बालकको प्राप्त किया है ॥ १६ ॥ हे प्रभो ! हे शचीकान्त ! वह पुत्र किसका है ? और इनको कौन छोड़ गया ? यदि आपका विचार हो तो मैं इस बालकको पुत्ररूपमें ग्रहण करूं ॥ १७ ॥ यह बालक अत्यन्त सुन्दर और मेरी स्त्रीको अति प्रिय है, धर्म्मशास्त्रमें भी कृत्रिमपुत्रकी विधि कही गई है अतएव मेरी अत्यन्त इच्छा है कि इस बालकको वेदमंत्रद्वारा संस्कार कराय पुत्ररूपसे ग्रहण करूं ॥ १८ ॥ इंद्रने कहा हे महाभाग ! भगवान् वासुदेवने अश्वरूपधारणपूर्वक कमलाके गर्भसे उत्पन्न किया है यह हैहय नामक है ॥ १९ ॥

देवदेव मया लब्धस्तीर्थे परमपावने ॥ कालिंदीतमसासंगे बालकोऽयं स्मरप्रभः ॥ १६ ॥ कस्यायं बालकः कांतः कथं त्यक्तः शचीपते ॥ आज्ञा चेत्तव देवेश कुर्वेऽहं बालकं सुतम् ॥ १७ ॥ अतीव सुंदरो बालः प्रियया वल्लभः सुतः ॥ कृत्रिमस्तु सुतः प्रोक्तो धर्मशास्त्रेषु सर्वथा ॥१८॥ इंद्र उवाच ॥ पुत्रोऽयं वासुदेवस्य वाजिरूपधरस्य ह ॥ हैहयोऽयं महाभाग लक्ष्म्यां जातः परं तपः ॥१९॥ उत्पादितो भगवता कार्यार्थं किल बालकः ॥ दातुं नृपतये नूनं ययातितनयाय च ॥ २० ॥ हरिणा प्रेरितः सोऽद्य राजा परमधार्मिकः ॥ आगमिष्यति पुत्रार्थं तीर्थे तस्मिन्मनोरमे ॥२१॥ तावत्त्वं गच्छ तत्रैव गृहीत्वा बालकं शुभम् ॥ यावन्न याति नृपतिर्ग्रहीतुं हरिणेरितः ॥२२॥ गत्वा तत्र विमुंचैनं विलंबं मा कृथा वर ॥ अदृष्ट्वा बालकं राजा दुःखितश्च भविष्यति ॥ २३ ॥ तस्माच्चंपक मुंचैनं राजा प्राप्नोतु पुत्रकम् ॥ एकवीरेति नाम्नाऽयं ख्यातः स्यात्पृथिवीतले ॥ २४ ॥

वह ययातितनय तुर्वसुको यह शत्रुसंहारक्षम बालक प्रदान कर भलीभांति कार्यसाधन करेंगे ॥ २० ॥ वह धार्मिक राजा हरिसे प्रेरित अभी पुत्रके निमित्त उस मनोहर पवित्र तीर्थमें आवेंगे ॥२१॥ जबतक वह देवदेव विष्णुसे प्रेरित हो उस स्थानमें न आवे उससे पहले ही तुम शीघ्र वहां जाय इस रमणीय मूर्ति बालकको उसी स्थानमें रख दो॥२२॥ हे विद्याधर प्रवर ! तुम अब मुहूर्त्तमात्र भी बिलंब मत करो राजा बालकको न देखकर अत्यन्त दुःखित होंगे ॥ २३ ॥ अतएव हे चम्पक तुम इस बालककी ममता त्याग करो राजा इस पुत्रको ग्रहण करे यह बालक पृथ्वीमें

एकवीरनामसे विख्यात होगा ॥ २४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! इन्द्रके यह वचन सुनकर चम्पक पुत्रको ले तत्काल वहां जाय ॥ २५ ॥ उसको उसी स्थानमें रख विमानपर चढ अपने घरको चलागया ॥ २६ ॥ उसी समय त्रैलोक्यनाथ कमलाकान्त प्रभासे कान्तिमान् विमानपर चढ राजाके निकट गये॥२७॥ भगवान् विमानसे उतरते ही थे उसी समय राजा तुर्वसु उनको देखते ही प्रसन्न हुए और पृथ्वीमें गिरकर दण्डवत् प्रणाम किया ॥२८॥ हे वत्स ! उठो मनकी मलीनता दूर करो यह कहकर नारायणने उस पृथ्वीमें पड़े हुए अपने भक्त राजाको समझाया राजा भी उत्सुक और भक्ति युक्त चित्तसे सामने स्थित वासुदेवकी स्तुति करनेके लिये वचन कहन लगा ॥ २९ ॥ हे रमेश ! आप देवताओंके अधिदेवता, सम्पूर्ण

व्यास उवाच॥इति तस्य वचः श्रुत्वा चंपकस्त्वरयाऽन्वितः ॥ जगाम पुत्रमादाय स्थले तस्मिन्महीपते॥२५॥मुमोच बालकं तत्र यत्र पूर्वं स्थितो ह्यभूत् ॥ आरुह्य स्वविमानं तु ययौ स्वाश्रममंडलम् ॥२६॥ तदैव कमलाकांतो लक्ष्म्या सह जगद्गुरुः ॥ विमानवरमारूढो जगाम नृपतिं प्रति ॥२७॥ दृष्टस्तदा तेन नृपेण विष्णुः समुत्तरंस्तत्र विमानमुख्यात्॥जहर्ष राजा हरिदर्शनेन पपात भूमौ खलु दंडवच्च ॥२८॥ उत्तिष्ठ वत्सेति हरिः पतंतमाश्वासयद्भूमिगतं स्वभक्तम् ॥ सोऽप्युत्सुको वासुदेवं पुरःस्थं तुष्टाव भक्त्या मुखरीकृतोऽथ ॥२९॥ देवाधिदेवाखिललोकनाथ कृपानिधे लोकगुरो रमेश॥मंदस्य मे ते किल दर्शनं यत्सुदुर्लभं योगिजनैरलभ्यम्॥३०॥ये निःस्पृहास्ते विषयैरपेतास्तेषां त्वदीयं खलु दर्शनं स्यात् ॥ आशापरोऽहं भगवन्ननंत योग्यो न ते दर्शने देवदेव ॥३१॥ इति स्तुतस्तेन नृपेण विष्णुस्तमाह वाक्येन सुधामयेन ॥ वृणीष्व राजन्मनसेप्सितं ते ददामि तुष्टस्तपसा तवेति॥३२॥

लोकमण्डलके नाथ करुणाके समुद्र और सब मनुष्योंको उपदेश देनेवाले हैं हे प्रभो ! आपका दर्शन योगिगणोंको भी अत्यन्त दुर्लभ है मैंने अत्यन्त मंदमति होकर भी आपका वह दर्शन प्राप्त किया हे प्रभो ! इसके द्वारा आपकी अपार करुणा प्रकाश होती है ॥३०॥ हे भगवन् ! हे अनंत ! जो मोहरहित और विषयसे विरत हैं वही आपका दर्शन प्राप्त करनेके अधिकारी हैं हे देवादिदेव ! मैं आशारूपी जालमें बंधा हूं मैं आपका दर्शन प्राप्त करनेमें सब प्रकार अयोग्य हूं इसमें संदेह नहीं ॥ ३१ ॥ नृपतिश्रेष्ठ तुर्वसुके इस प्रकार स्तव करने पर फिर

भगवान् विष्णु अमृतमय वचनसे कहने लगे हे राजन् ! मैं तुम्हारी तपस्यासे संतुष्ट हुआ हूं तुम मनके अभिलाषित वरकी प्रार्थना करो मैं इस समय वही दूंगा ॥ ३२ ॥ तदनंतर राजाने सामने खडे परात्पर विष्णुके चरणोंमें फिर प्रणाम कर कहा हे मुरारे ! मैंने पुत्र प्राप्त होनेके निमित्त तपस्या की है मुझको आत्मतुल्य पुत्र दीजिये ॥ ३३ ॥ आदि देव राजाकी प्रार्थना सुन उनसे अमोघ वचन कहने लगे हे ययातिनन्दन ! तुम यमुना और तमसाके संगम तीर्थमें जाओ ॥३४॥ अभी मैं उस स्थानमें तुम्हारे निमित्त जैसी तुम इच्छा करते थे वैसा ही अमित प्रभाव एक पुत्र रख आया हूं तुम शीघ्र ग्रहण करो हे राजन् ! उस पुत्रने मेरे उरसे और कमलाके जठरसे जन्म ग्रहण किया है ॥ ३५ ॥ राजा हरिके मधुर विमल

ततो नृपस्तं प्रणिपत्य पादयोः प्रावोच विष्णुं पुरतः स्थितं च ॥ तपस्तु तप्तं हि मया सुतार्थं पुत्रं ददस्वात्मसमं मुरारे ॥३३॥
श्रुत्वा नृपप्रार्थितमादिदेवस्तामाह राजानममोघवाक्यम्॥ययातिसूनो व्रज तत्र तीर्थं कलिंदकन्यातमसाप्रसंगे ॥ ३४ ॥ मयाऽद्य पुत्रस्तु यथेप्सितस्ते तत्रैव मुक्तोऽस्त्यमितप्रभावः लक्ष्म्याः प्रसूतो मम वीर्यजश्च कृतस्तवार्थेऽथ गृहाण राजन् ॥ ३५ ॥ श्रुत्वा हरेर्वाक्यमतीव मृष्टं संतुष्टचित्तः प्रबभूव राजा ॥ हरिस्तु दत्त्वेति वरं जगाम वैकुंठलोकं रमया युतश्च ॥ ३६ ॥ गते हरौ सोऽथ ययातिसूनुर्ययावनुद्घातरथेन राजा ॥ प्रेमान्वितस्तत्र सुतोऽस्ति यत्र वचो निशम्येति जनार्दनस्य ॥ ३७ ॥
स तत्र गत्वाऽतिमनोहरं तं ददर्श बालं भुवि खेलमानम् ॥ मुखे निवेश्यैककरेण कृत्वा श्लक्ष्णं पदांगुष्ठमनन्यसत्त्वः ॥ ३८ ॥
तं वीक्ष्य पुत्रं मदनस्वरूपं नारायणांशं कमलाप्रसूतम् ॥ हरिप्रभावं हरिवर्मनामा हर्षप्रफुल्लाननपंकजोऽभूत् ॥ ३९ ॥

वचन सुन कर अत्यन्त संतुष्ट हुए तब भगवान् विष्णु भी उनको वर दे रमाके सहित वैकुण्ठको चले गये ॥३६॥ ययातिपुत्र राजा तुर्वसु जनार्दनके यह वचन सुननेके पीछे प्रेमपूरित चित्तसे एक अप्रतिहतगति रथपर चढ जिस स्थानमें वह पुत्र था उसी स्थानमें गया ॥३७॥ वहां जातेही असा धारण प्रभायुक्त देखा कि वह परम सुंदर मनोहर बालक एक कोमल हाथसे चरणका अंगूठा पकडे मुखमें दिये प्रसन्नतापूर्वक पृथ्वीमें खेल रहा है ॥३८॥यह पुत्र नारायणके अंश और कमलाके उदरसे उत्पन्न है सुतरां नारायणके समान प्रभाव युक्त है उस कामदेवके समान मनोहर बालकको देख

कर लोक विख्यात नरेश्वर हरिवर्माका मुखकमल हर्षसे प्रफुल्लित होगया ॥३९॥राजा दोनों हस्तकमलोंमें पुत्रको ग्रहणकर प्रेमसागरमें निमग्न हुए और हर्षसे भर मस्तक सूंघ अत्यन्त आनंदित मनसे आलिङ्गन करने लगा ॥ ४० ॥ बालकका मनोहर मुखकमल देखकर आनंदके आंसुवोंसे भर राजाका कण्ठ रुक गया तब उन्होंने बालकसे गद्गद वाणीसे कहा हे पुत्र ! नारायणने संतुष्ट होकर मुझको तुम सरीखा पुत्ररत्न दान किया है तुम मेरी पुन्नाम नरक पातके भयसे रक्षा करो ॥४१॥ हे वत्स ! मैंने तुम्हारे निमित्त पूर्ण सौ वर्ष कठिन तपस्या की है उससे कमला पतिने परितुष्ट होकर मुझे संसार सुखके निमित्त तुमको दान किया॥४२॥ तुम्हारी जननी रमा देवी मेरे निमित्त अपनी अङ्गजात संतानको त्यागकर

गृह्णन्सुवेगात्करपंकजाभ्यां बभूव प्रेमार्णवमग्नदेहः॥मूर्धन्युपाघ्राय मुदाऽन्वितोऽसौ ननंद राजा सुतमालिलिंग ॥४०॥ मुखं समीक्ष्याति मनोहरं तमुवाच नेत्रांबुनिरुद्धकंठः ॥ दत्तोऽसि देवेन जनार्दनेन मात्रा हि पुत्रावमदुःखभीतेः ॥ ४१ ॥ तप्तं मया पुत्र तपस्तवार्थे सुदुष्करं वर्षशतं च पूर्णम् ॥ तेनैव तुष्टेन रमाप्रियेण दत्तोऽसि संसारसुखोदयाय ॥ ४२ ॥ माता रमा त्वां तनुजं मदर्थे त्यक्त्वा गता सा हरिणा समेता ॥ धन्या तु सा या प्रहसंतमंके कृत्वा सुतं त्वां मुदितानना स्यात् ॥ ४३ ॥ त्वमेव संसारसमुद्रनौकारूपः कृतः पुत्र लक्ष्मीधरेण ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपतिः सुतं तं मुदा समादाय ययौ गृहाय ॥ ४४ ॥ पुरीसमीपे नृपमागतं तमाकर्ण्य सर्वे सचिवास्तु राज्ञः ॥ ययुः समीपं नृपतेश्च लोकाः सोपायनास्ते सपुरोहिताश्च ॥ ४५ ॥ बंदीजना गायनकाश्च सूताः समाययुः संमुखमाशु राज्ञः ॥ नृपः पुरं प्राप्य पुरः समागतं जनं समाश्वास्य वाक्यैश्च दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥

हरिके संग चली गई हे वत्स ! तुमको गोदीमें लेकर तुम्हारा हास्यविकसित मुखकमल देखनेसे जिसका मुख प्रफुल्लित होता है वही जननी धन्य है ॥४३॥ हे हृदय नन्दन ! देवादिदेव रमापतिने तुम्हें मेरी संसार सागरकी नौकास्वरूप किया है यह कह राजा उस बालकको ग्रहण कर प्रसन्न मनसे घरकी ओर चले ॥ ४४ ॥ नगरीमें राजा फिर आते हैं यह सुनकर राजाके मंत्री पुरवासी और समस्त प्रजा पुरोहितादि उपहारकी समाग्री संग ले उनके निकट आए ॥४५॥ तब बन्दीगण गायक और सूतगण राजाके संमुख उपस्थित हुए राजाने पुरीमें प्राप्त हो आये हुए

सम्पूर्ण मनुष्योंको स्नेह दृष्टिसे देख और मधुरसम्भाषणद्वारा समझाया ॥ ४६ ॥ तदनन्तर पौरगणोंसे पूजित हो पुत्रके सहित नगरीमें प्रवेश किया राजा जब राजमार्गमें जाने लगे तब पौरगणोंने उनके ऊपर पुष्प और लाज (खीलैं) बरसाये ॥ ४७ ॥ अनन्तर राजाने दोनों हाथोंसे पुत्रको ग्रहणकर मंत्रीगणोंके सहित अपनी समृद्धि सम्पन्न गृहमें प्रवेश किया तदनंतर तुर्वसुने उस सद्यःप्रसूत कामदेवके समान मनोहर पुत्रको अपनी महिषीके हाथोंमें समर्पण किया ॥ ४८ ॥ मनोरमा राजपत्नी अभिनव संतानको ग्रहण कर राजासे पूंछने लगी हे राजन् ! यह मन्मथ मूर्ति सुजात पुत्र कहां पाया ॥४९॥ किसने आपको यह प्रदान किया? हे नाथ ! आप शीघ्र कहिये । यह बालक मेरा मन हरण करता

संपूजितः पौरजनेन राजा विवेश पुत्रेण युतो नगर्याम् ॥ मार्गेषु लाजैः कुसुमैः समंताद्विकीर्यमाणो नृपतिर्जगाम ॥ ४७ ॥ गृह समृद्धं सचिवैः समेतः सुतं समादाय मुदा कराभ्याम् ॥ राज्ञ्यै ददौ चाथ सुतं मनोज्ञं सद्यःप्रसूतं च मनोभवाभम् ॥ ४८ ॥ राज्ञी गृहीत्वाऽभिनवं तनूजं पप्रच्छ राजानमनिंदिता सा ॥ राजन्कुतश्चैष सुतः सुजन्मा प्राप्तस्त्वया मन्मथतुल्यरूपः ॥ ४९ ॥ केनैष दत्तः कथयाशु कांत चेतो मदीयं प्रहृतं सुतेन ॥ नृपस्तदोवाच मुदाऽन्वितोऽसौ प्रिये रमेशेन सुतोऽति मह्यम् ॥ ५० ॥ लोलाक्षि दत्तः कमलासमुत्थो जनार्दनांशोऽयमहीनसत्त्वः ॥ सा तं गृहीत्वा मुदमाप राज्ञी राजा चकारोत्सवमद्भुतं च ॥ ५१ ॥ ददौ च दानं किल याचकेभ्यो गीतानि वाद्यानि बहूनि नेदुः ॥ कृत्वोत्सवं भूपतिरात्मजस्य नामैकवीरेति चकार विश्रुतम्॥५२॥

है तब राजाने आनन्दित होकरकहा हे प्रिये ! कृपानिधि कमलापतिने मुझको यह पुत्र प्रदान किया है ॥ ५० ॥ हे चपलनयने ! यह सन्तान नारायणके अंश और कमलाके गर्भसे उत्पन्न है हे देवि ! इस सन्तानमें बल वीर्य धैर्य गम्भीरता इत्यादि समस्त गुण विद्यमान हैं इसमें संदेह नहीं तब महिषीने उस बालक संतानको ग्रहण कर अपरिमेय आनन्द प्राप्त किया अनंतर राजा तुर्वसुने राजभवनमें अद्भुत उत्सव आरम्भ किया ॥५१॥ और याचकगणोंको दान किया राजभवनमें अनेक प्रकारके गीत और बाजोंकी ध्वनि होने लगी भूपति तुर्वसुने पुत्र होनेमें उत्सव कर

उसका नाम एकवीर रख दिया ॥ ५२ ॥ इंद्रके समान वीर्यवान् वह नरपति भगवान् हरिके समानरूप और गुणयुक्त पुत्रको प्राप्त हो सुखी हुए और वंशके ऋणदायसे छूटकर अत्यन्त आनन्दित हुए ॥ ५३ ॥ हे राजन् ! इन्द्रके समान पराक्रमशाली वह राजा इसप्रकार समस्त देवताओंके अधिपति नारायणके दिये सर्वगुणालंकृत उस पुत्रको पाय प्रियतमासे सुखसेवित और उसके सहित अनेक विनोद और राजभोगमें निरंतर निरत रह अपने घर विहार करने लगे ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
व्यासजीने कहा हे राजन् ! उसी अवसरमें नरपति तुर्वसुने पुत्रका जातकर्मादि संस्कार कराया क्रमानुसार बालक लालित पालित हो दिन दिन

सुखं च संप्राप्य मुदाऽन्वितोऽसौ ननंद देवाधिपतुल्यवीर्यः ॥ पुत्रं हरे रूपगुणानुरूपं संप्राप्य वंशस्य ऋणाच्च मुक्तः ॥ ५३ ॥ इति सकलसुराणामीश्वरेणार्पितं तं सकलगुणगणाढ्यं पुत्रमासाद्य राजा ॥ विविधसुखविनोदैर्भार्यया सेव्यमानो व्यहरत निजगेहे शक्रतुल्यप्रतापः ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ जातकर्मादिसंस्कारांश्चकार नृपतिस्तदा ॥ दिनेदिने जगामाशु वृद्धिं बालः सुलालितः ॥१॥ नृपः संसारजं प्राप्य सुखं पुत्रसमुद्भवम् ॥ ऋणत्रयविमोक्षं च मेने तेन महात्मना ॥ २ ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं तस्य कृत्वा मासि यथाविधि ॥ तृतीयेऽथ तथा वर्षे चूडाकरणमुत्तमम् ॥ ३ ॥ चकार ब्राह्मणान्द्रव्यैः संपूज्य विविधैर्धनैः ॥ गोभिश्च विविधैर्दानैर्याचकानितरानपि ॥ ४ ॥ वर्षे चैकादशे तस्य मौंजीबंधनकर्म वै ॥ कारयित्वा धनुर्वेदमध्यापयत पार्थिवः ॥ ५ ॥

बढनेलगा ॥१॥ राजा उस पुत्रजनित संसारके सुखको प्राप्त हो "इस उदारात्मा पुत्रद्वारा मैं पितृ ऋण, ऋषिऋण और देव ऋणसे छूटा" मनमें इस प्रकार विचारने लगा ॥ २ ॥ अनन्तर छठे मासमें विधिपूर्वक उसका अन्नप्राशन और तीसरे वर्षमें सम्यक्प्रकार चूड़ाकरणादि क्रिया सम्पादन की ॥ ३ ॥ उन समस्त क्रियाओंमें राजाने ब्राह्मण गणोंको अनेक द्रव्य, धन और गोदान तथा अन्य याचकगणोंको भी अनेक प्रकारके द्रव्य देकर सन्तुष्ट किया ॥ ४ ॥ ग्यारहवें वर्षमें उसका मौञ्जीबन्धन (यज्ञोपवीत) इत्यादि उपनयनकर्म साधनकर धनुर्वेद अध्ययनमें उसको नियुक्त

किया ॥ ५ ॥ तदनन्तर पुत्रको वेदाध्ययनमें पारदर्शी और राजधर्ममें विशारद हुआ देख राजाने उसका अभिषेक करनेकी इच्छा की ॥ ६ ॥ नृपतिसत्तम तुर्वसुने आदरपूर्वक पुष्य और अर्कयोगयुक्त दिनमें अभिषेक निमित्त सम्पूर्ण सामग्री मंगाई ॥ ७ ॥ वह सर्वशास्त्रोंमें निपुण वेदके जाननेवाले ब्राह्मणोंको बुलाय यथाविधि पुत्रको अभिषेकक्रियामें प्रवृत्त हुए ॥ ८ ॥ तीर्थ और सागरसे जल मँगाय शुभ दिनमें राजाने स्वयंही पुत्रकी अभिषेकक्रिया सम्पादन की ॥९॥ अभिषेकके समाप्त होनेपर शीघ्रही वह राजा ब्राह्मणगणोंको भूरि भूरि धनदानपूर्वक पुत्रको राज्यभार दे

अधीतवेदं पुत्रं तं राजधर्मविशारदम् ॥ दृष्ट्वा तस्याभिषेकाय मतिं चक्रे जनाधिपः ॥ ६ ॥ पुष्यार्कयोगसंयुक्तदिवसे नृपसत्तमः ॥ कारयामास संभारानभिषेकार्थमादरात् ॥ ७ ॥ द्विजानाहूय वेदज्ञान्सर्वशास्त्रविचक्षणान् ॥ अभिषेकं चकारासौ विधिवत्स्वात्मजस्य ह ॥ ८ ॥ जलमानीय तीर्थेभ्यः सागरेभ्यश्च पार्थिवः ॥ स्वयं चकार विधिवदभिषेकं शुभे दिने ॥ ९ ॥ धनं दत्त्वाऽथ विप्रेभ्यो राज्यं पुत्रे निवेश्य सः ॥ जगाम वनमेवाशु स्वर्गकामः स भूपतिः ॥ १० ॥ एकवीरं नृपं कृत्वा संमान्य सचिवानथ ॥ भार्यया सह भूपालः प्रविवेश वनं वशी ॥ ११ ॥ मैनाकशिखरे राजा कृत्वा तार्तीयमाश्रमम् ॥ नित्यं पत्रफलाहारश्चिंतयामास पार्वतीम् ॥१२॥ एवं स नृपतिः कृत्वा दिष्टांते सह भार्यया ॥ मृतोऽसौ वासवं लोकं गतः पुण्येन कर्मणा ॥१३॥ इंद्रलोकं पिता प्राप्त इति श्रुत्वाऽथ हैहयः ॥ चकार वेदनिर्दिष्टं कर्म चैवौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४ ॥

स्वर्गप्राप्ति की इच्छासे वनको चलेगये॥१०॥ नृपति तुर्वसुने एक वीरको राजासनपर बैठाय मंत्रीगणों का सन्मान कर संयतेन्द्रिय हो भार्याके सहित वनमें प्रवेश किया॥११॥ अनन्तर वह मनाक पर्वतके शिखरमें तृतीयाश्रम (वानप्रस्थधर्म) अवलम्बनपूर्वक प्रतिदिन पत्ते और फलादि आहार कर पार्वतीका ध्यान करने लगे॥१२॥ इसप्रकार उनके प्रारब्धकर्मका अवसान होनेपर वह भार्याके सहित मृत्युको प्राप्त हो पुण्यकर्मद्वारा इन्द्रलोकको गये ॥१३॥ राजाको स्वर्ग गया सुनकर एकवीर हैयहने उनकी वेदनिर्दिष्ट और्ध्वदेहिक क्रिया सम्पादन की ॥ १४ ॥

राजपुत्र बुद्धिमान् हैहय पिताकी सम्पूर्ण उत्तर क्रियाओंका अनुष्ठान कर पिताका दिया निष्कण्टक राज्य पालन करने लगा ॥ १५ ॥ धर्मात्मा राजा एकवीर राज्य प्राप्त होनेके अनन्तर मंत्रीगणोंके विचारसें अनेक उत्तम, २ भोग्य द्रव्योंके सम्भोग करने लगा ॥१६॥ वह प्रतापवान् नरपति एकदिन घोडेपर चढ मन्त्रीके पुत्रोंके सहित गंगाके तटपर गया ॥ १७ ॥ वहां विचरण करते करते उसने देखा कि कोकिलाओंकी मधुरध्वनिसे युक्त भौरोंकी मनोहर गुंजारसे झांकारित फलपुष्पोंसे शोभित वृक्षमाला मनोहर शोभा धारण कर रही है ॥ १८ ॥ समीपही मुनियोंके दिव्य

कृत्वोत्तराः क्रियाः सर्वाः पितुः पार्थिवनंदनः ॥ राज्यं चकार मेधावी पित्रा दत्तं सुसंमतम् ॥ १५ ॥ एकवीरोऽथ धर्मज्ञः प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ बुभुजे विविधान्भोगान्सचिवैश्च सुमानितः ॥ १६ ॥ एकस्मिन्दिवसे राजा मंत्रिपुत्रैः समन्वितः ॥ जगाम जाह्नवीतीरे हयारूढः प्रतापवान् ॥ १७ ॥ संपश्यन्पादपान्रम्यान्कोकिलालापसंयुतान् ॥ पुष्पितान्फलसंयुक्तान्षट्पदालिविराजितान् ॥१८॥ मुनीनामाश्रमान्दिव्यान्वेदध्वनिनिनादितान् ॥ होमधूमावृताकाशान्मृगशावसमावृतान् ॥१९ ॥ केदाराञ्छालिसंपक्वान्गोपिकाभिः सुरक्षितान् ॥ प्रफुल्लपंकजारामान्निकुंजांश्च मनोरमान् ॥ २० ॥ प्रेक्षमाणः प्रियालांस्तु चंपकान्पनसद्रुमान् ॥ बकुलांस्तिलकान्नीपान्मंदारांश्च प्रफुल्लितान् ॥ २१ ॥ शालांस्तालांस्तमालांश्च जंबूचूतकदंबकान् ॥ स गच्छञ्जाह्नवीतोये प्रफुल्लं शतपत्रकम् ॥२२॥ पंकजं चातिगंधाढ्यमपश्यदवनीपतिः ॥ दक्षिणे जलजस्याथ पार्श्वे कमललोचनाम् ॥ २३ ॥

आश्रमोंमें वेदकी ध्वनि होरही है आकाशमें होमका धुआं छा रहा है मृगोंके बच्चे फिर रहे हैं ॥ १९ ॥ क्षेत्र क्यारियोंमें पके धान खडे हैं गोपी उनकी रक्षा करती हैं खिले कमलवाले सरोवरोंयुक्त वगीचे मनोहर निकुंजोंमें ॥ २० ॥ देखनेवालोंका मन हर जाता है प्रियाल, चम्पक, पनस, वकुल, तिलक, नीप, फूलेमंदार ॥ २१ ॥ शाल, ताल, तमाल जामन, आम, कदम्ब देखता हुआ गंगाजलमें सौ पखुरीवाले फूले कमलको ॥ २२ ॥ जिसमें बडी गंध आती थी राजाने देखा और इस कमलके दक्षिणपार्श्वमें एक परम मनोहर कमल-

लोचना ॥ २३ ॥ कन्याको देखा उसके अङ्गकी प्रभा सुवर्णके समान सुशोभित केशकलाप आकुंचित और दीर्घ ग्रीवा कम्बुके समान, उदर कृश ओष्ठ बिम्बके फलके समान मनोहर, सम्पूर्ण अङ्ग सौंदर्य सम्पन्न और सुगठित स्तन कुछेक उठे हुए ॥ २४ ॥ नासिका मनोहर और सर्वाङ्ग अत्यन्त सुन्दर उस मुकुलितयौवना कामिनीको अपनी सखियोंके विरहजनित दुःखसे कातर ॥ २५ ॥ और विह्वल हुई निर्जनमें कुररीके समान रोदन करते देखकर राजाने उससे शोकका कारण पूंछकर कहा ॥ २६ ॥ हे सुनासिके ! तुम कौन हो, हे सुमुखी ! तुम किसकी पुत्री हो गंधर्वी वा देवकन्या कौन हो जो अकेली रोती ॥ २७ ॥ हे कोकिलकण्ठि ! तुम बाला हो तुमको अकेला

कनकाभां सुकेशीं च कंबुग्रीवां कृशोदरीम् ॥ बिंबोष्ठीं सुंदरीं किंचित्समुद्यसुपयोधराम् ॥ २४ ॥ सुनासां चारुसर्वांगीम पश्यत्कन्यकां नृपः ॥ रुदतीं तां सखीं त्यक्त्वा विह्वलां दुःखपीडिताम् ॥ २५ ॥ साश्रुनेत्रां क्रंदमानां विजने कुररीमिव ॥ संवीक्ष्य राजा प्रपच्छ कन्यकां शोककारणम् ॥ २६ ॥ सुनसे ब्रूहि काऽसि त्वं कस्य पुत्री शुभानने ॥ गंधर्वी देवकन्याथ कथं रोदिषि सुंदरि ॥२७॥ कथमेकाकिनी बाले त्यक्ता केन पिकस्वरे ॥ पतिस्ते क्व गतः कांते पिता वा ब्रूहि सांप्रतम् ॥२८॥ किं ते दुःखमरालभ्रु कथयाद्य ममांतिके ॥ करोमि दुःखनाशं ते सर्वथैव कृशोदरि ॥२९॥ न राज्ये मम तन्वंगि पीडां कोऽपिकरोत्यलम् ॥ न भयं चौरजं कांते न राक्षसभयं तथा ॥ ३० ॥ मयि शासति भूपाले नोत्पाता दारुणाभुवि ॥ भयंन व्याघ्रसिंहेभ्यो न भयं कस्यचिद्भवेत्॥३१॥वद वामोरु कस्मात्त्वं विलापं जाह्नवीतटे ॥ करोषि त्राणहीनाऽत्र किं ते दुःखं वदस्व मे ॥ ३२ ॥

किसने छोड़ दिया है, हे प्रियदर्शने ! इस समय तुम्हारे पति अथवा पिता कहां चलेगये तुम मुझसे कहो ॥ २८ ॥ हे कुटिलनयने ! तुमको क्या दुःख है इस समय वह मुझसे कहो हे कृशोदरि ! मैं भलीप्रकार तुम्हारा दुःखनष्ट करूंगा इसमें सन्देह नहीं ॥ २९ ॥ हेचारुसर्वाङ्गि ! मेरे राज्यमें कोई किसीको पीड़ा नहीं देता हे सुदर्शने ! मेरे राज्यमें चोरभय वा राक्षसभय कुछभी नहीं है॥ ३०॥मेरे शासनसमयमें पृथ्वीपर उत्पात और सिंहभय अथवा व्याघ्रभय इत्यादि किसी प्रकारके भयकी सम्भावना नहीं॥ ३१॥हे वामोरु ! तुम गंगाके निर्जन तटपर रक्षक विहीन अकेली

विलाप करती हो तुमको क्या दुःख है वह मुझसे कहो ॥ ३२ ॥ हे विमले ! मैं पृथ्वीमें प्राणीगणोंके देव अथवा मनुष्यजात दोनों प्रकारके दुःख अत्यन्त उग्रतर होनेपर भी दूरकर सकता हूं यही मेरा प्रधान व्रत है॥३३॥ हे आयतनेत्रे ! तुम्हारे मनमें क्या इच्छा है कहो मैं इस समय वही करूंगा राजाके इस प्रकार कहने पर फिर वह मनोरमा कामिनी मृदुस्वरसे कहने लगी॥३४॥ हे राजन् ! मैं शोकका कारण कहती हू सुनो हे भूपते ! प्राणी गणोंको विपत्ति उपस्थित न होनेसे वह व्यर्थ क्यों रोवेंगे ॥३५॥ हे महाबाहो ! मैं जिस कारण रोदन करती हू वहइस समय कहती हूं हे महाराज ! आपके देशसे अन्यतर देशमें ॥३६॥ रैभ्यनामक परमधार्मिक एक राजा प्रथम निःसंतान थे रुक्मरेख नामक उनकी परम सुन्दरी भार्या थी॥३७॥

हन्म्यहं दुःखमत्युग्रं प्राणिनां पृथिवीतले ॥ दैवं च मानुषं कांते व्रतमेतन्ममाद्भुतम् ॥ ३३ ॥ विशाललोचने ब्रूहि करोमि तव चिंतितम् ॥ इत्युक्ते वचने राज्ञा श्रुत्वोवाच मृदुस्वना ॥ ३४ ॥ शृणु राजेंद्र वक्ष्यामि मम शोकस्य कारणम् ॥ विपत्तिरहितः प्राणी कथं रुदति भूपते ॥ ३५ ॥ प्रब्रवीमि महाबाहो यदर्थं रुदती त्वहम् ॥ तव राज्यादन्यदेशे राजा परमधार्मिकः ॥ ३६ ॥ रैभ्यो नाम महाराजः संतानरहितो भृशम् ॥ तस्य भार्या सुविख्याता रुक्मरेखेति नामतः ॥३७॥ सुरूपा चतुरा साध्वी सर्वलक्षण संयुता ॥ अपुत्रा दुःखिता कांतमित्युवाच पुनः पुनः ॥३८॥ किं जीवितेन मे नाथ धिग्वृथा जीवितं मम ॥ वंध्यायाः सुखहीनाया ह्यपुत्राया धरातले ॥ ३९ ॥ इत्येवं भार्यया भूपः प्रेरितो मखमुत्तमम् ॥ चकार ब्राह्मणांस्तज्ज्ञानाहूय विधिवत्तदा ॥ ४० ॥ पुत्र कामो धनं भूरि ददावथ यथोदितम् ॥ हूयमाने घृतेऽत्यर्थं पावकादतिसुप्रभात् ॥ ४१ ॥

वह चतुर साध्वी और सर्वसुलक्षण युक्त थी किंतु वह पुत्रहीन होनेसे दुःखसे दुःखित हो अपने पति रैभ्यराजाके प्रति कातरस्वरसे कहने लगी ॥३८॥ हे नाथ ! मैं पुत्रहीन हूं इस कारण मेरे मनमें कुछ भी सुख नहीं है पृथ्वीमें मेरा जीवन वृथा है फिर इस जीवनसे क्या प्रयोजन है ? ॥३९॥ राजमहिषीके दुःखित चित्तसे इस प्रकार कहने पर राजाने वेदके जाननेवाले ब्राह्मणोंको बुलाय विधिपूर्वक उत्तमयज्ञ आरम्भ किया ॥ ४० ॥ उन्होंने पुत्रप्राप्तिकी इच्छासे शास्त्रमें कहे हुए अनेकानेक द्रव्य दिये जब अनेकानेक घृतराशिकी आहुति दी जाने लगी तब उस

प्रदीप्त अग्निसे सर्वाङ्गसुन्दरी सर्वसुलक्षण युक्त एक कन्या प्रगट हुई॥४१॥ उस कन्याके दाँतोंकी पंक्ति अत्यंतमनोहर दोनों भौंयें अति शोभायमान मुख पूर्ण चन्द्रमाके समान बिम्बसे होठ ॥४२॥ अंग प्रभा कनकके समान मनोहर, केश सूक्ष्म और घुंघराले, कर और चरण लालवर्ण, दोनों नेत्र लालकमलके समान और सम्पूर्ण अङ्गप्रत्यङ्ग अत्यंत कोमल थे॥४३॥ अग्निसे उत्पन्न होनेपर होताने उस सुमध्यमा क्षीणाङ्गी कन्याको दोनोंहाथोंमें लेकर राजासे कहा ॥४४॥ हे राजन् ! इस सर्वसुलक्षण कन्याको ग्रहण करो होमके समय अग्निसे एकावली मालाके समान उत्पन्न हुई है ॥४५॥

आविर्बभूव चार्वंगी कन्यका शुभलक्षणा ॥ बिंबोष्ठी सुदती सुभ्रूः पूर्णचंद्रनिभानना ॥ ४२ ॥ कनकाभा सुकेशांता रक्तपाणितला मृदुः ॥ सुरक्तनयना तन्वी रक्तपादतला भृशम् ॥४३॥ हुताशनात्समुद्भूता होत्रा सा स्वीकृता तदा ॥ होता प्रोवाच राजानं गृहीत्वा तां सुमध्यमाम् ॥ ४४ ॥ राजन्पुत्रीं गृहाणेमां सर्वलक्षणसंयुताम् ॥ एकावलीव संभूता हूयमानाद्धुताशनात् ॥ ४५ ॥ नाम्ना चैकावली लोके ख्याता पुत्री भविष्यति ॥ सुखितो भव भूपाल पुत्र्या पुत्रसमानया ॥ ४६ ॥ संतोषं कुरु राजेंद्र दत्ता देवेन विष्णुना ॥ होतुर्वाक्यं नृपः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कन्यकां शुभाम् ॥ ४७ ॥ जग्राह परमप्रीतो होत्रा दत्तां सुसंमताम् ॥ गृहीत्वा नृपतिस्तां तु ददौ पत्न्यै वराननाम् ॥ ४८ ॥ आभाष्य रुक्मरेखायै गृहाण सुभगे सुतम् ॥ सा तां कमलपत्राक्षीं प्राप्य कन्यां मनोरमाम् ॥ ४९ ॥

अतएव यह कन्या पृथ्वीमें एकावली नामसे विख्यात होगी। हे पृथ्वीपालक ! इसेपुत्रके समान सुलक्षण कन्याको ग्रहणकर आप सुखी हूजिये॥४६॥ हे राजेंद्र ! देवदेव विष्णुने आपको यह कन्यारत्न दिया है इससे आप संतोष प्राप्त कीजिये राजाने होताका वचन सुन इस शोभायमान कन्याको देखकर ॥४७॥ प्रसन्नचित्त हो उनके हाथसे उस मनोहर कन्याको लेलिया अनंतर उस वरानना कन्याको लेकर अपनी स्त्री देवीरुक्मरेखाके निकट जाकर कहा ॥४८॥ हे सुभगे ! इस कन्याको ग्रहणकर राज्ञी रुक्मरेखा उस कमलके समान नेत्रोंवाली मनोरमा कन्याको ले ॥४९॥

पुत्रप्राप्तिके समान सुख अनुभव करनेलगी अनंतर राजाने कन्याके जातकर्मादि मंगलकारी सम्पूर्ण कर्म्म ॥५०॥ औरस पुत्रजन्मके समान किये राजा, अपना यज्ञ समाप्त कर ब्राह्मणगणोंको अनेक दक्षिणा ॥ ५१ ॥ प्रदानपूर्वक विदाकर अत्यंत आनंदित हुए वह असितापाङ्गी कन्या पुत्रवत् वृद्धिको प्राप्त हो लालित और पालित हुई दिनदिन बढनेलगी॥५२॥ राजाकी स्त्री रुक्मरेखा उस कन्याको प्राप्तकर अत्यंत प्रसन्न हुई, उस दिनही पुत्रजन्मोत्सवके समान उत्सव आरम्भ हुआ ॥ ५३ ॥ वह कन्या पुत्रके समान अत्यंत प्रियहो बढ़ने लगी और सबकी प्रिय हुई हे मन्मथमूर्ते ! आप राजा और अत्यंत बुद्धिमान् हैं मैं आपके समीप सम्पूर्ण वृत्तांत निवेदन करूंगी श्रवण कीजिये मैं उसी राजाके मंत्रीकी

जहर्ष मुदिता राज्ञी पुत्रं प्राप्य यथासुखम् ॥ चकार मङ्गलं कर्म जातकर्मादिकं शुभम् ॥ ५० ॥ पुत्रजन्म समुत्थं यत्तत्सर्वं विधिवत्ततः ॥ समाप्य च मखं राजा द्विजेभ्यो दक्षिणां शुभाम् ॥५१॥ दत्त्वा विसृज्य विप्रेंद्रान्मुदं प्राप महीपतिः ॥ दिनेदिनेऽसितापांगी पुत्रवृद्ध्या भृशं बभौ ॥५२॥ मुदं च परमां प्राप नृपभार्या सुतान्विता ॥ उत्सवस्तद्दिने तस्य प्रवृत्तः सुतजन्मजः॥५३॥ पुत्री पुत्रसमाऽत्यर्थं बभूव वल्लभा किल ॥ राज्ञो मंत्रिसुता चाहं सुबुद्धे मन्मथाकृते ॥ ५४ ॥ यशोवती च ये नाम समानं वय आवयोः ॥ वयस्याऽहं कृता राज्ञा क्रीडनाय तया सह ॥ ५५ ॥ सदा सहचरी जाता प्रेमयुक्ता दिवानिशम् ॥ एकावली गंधवंति यत्र पद्मानि पश्यति ॥५६॥ तत्र सा रमते बाला नान्यत्र सुखमाप्नुयात् ॥ सुदूरे जाह्नवीतीरे भवंति कमलान्यपि ॥५७॥ रममाणा तत्र याता मत्समेता सखी युता ॥ मया निवेदितं राजन्पुत्री ते कमलाकरान् ॥ ५८ ॥

कन्या हूं ॥ ५४ ॥ और मेरा नाम यशोवती है वह एकावली और मैं समानरूप और समान वयसवाली थी. अतएव राजाने क्रीडाके निमित्त मुझको उसकी वयस्या सखी बना दिया था ॥ ५५ ॥ मैं दिनरात उसकी प्रियसखी हो समय व्यतीत करती थी एकावली जिस स्थानमें गंधयुक्त, कमलको देखती ॥५६॥ उसी स्थानमें रहना और क्रीडा करना अच्छा समझती अन्य कहीं उसको सुख प्राप्त नहीं होता दूरस्थित गंगाके तटपर अनेक कमल उत्पन्न होते हैं ॥५७॥ एकावली मेरे और अन्यान्य सखियोंके सहित प्रसन्नतापूर्वक वहां जाती मैंने एक दिन राजासे कहा

हे राजन् ! आपकी एकावली प्रतिदिन ॥ ५८ ॥ दूर निर्ज्जनवनमें कमल सरोवर देखनेको जाती है अनंतर राजाने उसको निषेध किया और अपने घरमें जलाशय बनाय उसमें अनेक कमलिनी लाय आरोपित की ॥ ५९ ॥ क्रमानुसार जब उसमें सम्पूर्ण कमल खिले तब सब भ्रमरगण आय उसमें मधुपान करने लगे तथापि वह कमलप्राप्त होनेकी इच्छासे बाहर जाने लगी ॥ ६० ॥ तब राजा उसके संग सम्पूर्ण शस्त्रधारी रक्षकगण भेजनेलगे वह कृशांगी नृपनंदिनी रक्षकगणसे रक्षित हो और अन्यान्य सखियोंके सहित ॥ ६१ ॥ क्रीड़ाके निमित्त गंगाके जलमें प्रतिदिन आती फिर क्रीडा समाप्त होनेपर घरको जाती ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायामेकविंशोऽध्यायः

प्रेक्षमाणाऽतिदूरे सा प्रयाति निर्जने वने ॥ निषेधिताऽथ पित्राऽसौ गृहे कृत्वा जलाशयान् ॥ ५९ ॥ कमलान्वापयित्वाऽथ पुष्पितान्भ्रमरावृतान् ॥ तथाऽपि निर्ययौ बाला कमलासक्तचेतना ॥ ६० ॥ तदा राज्ञा रक्षपालाः प्रेरिताः शस्त्रपाणयः ॥ एवं रक्षायुता तन्वी मत्समेता सखीयुता ॥ ६१ ॥ क्रीडार्थं जाह्नवीतोये नित्यमायाति याति च ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ यशोवत्युवाच ॥ प्रातरुत्थाय तन्वंगी चलिता च सखीयुता ॥ चामरैर्वीज्यमाना सा रक्षिता बहुरक्षिभिः ॥१॥ सायुधैश्चातिसन्नद्धैः सहिता वरवर्णिनी ॥ क्रीडार्थमत्र राजेंद्र संप्राप्ता नलिनीं शुभाम् ॥ २ ॥ अहमप्यनया सार्धं गंगातीरे समागता ॥ अप्सरोभिः समेता च कमलैः क्रीडमानया ॥ ३ ॥ एकावली तथा चाहं जाते क्रीडापरे यदा ॥ सहसैव तदाऽऽयातो दानवो बलसंयुतः ॥ ४ ॥

॥२१॥ यशोवतीने कहा हे राजेन्द्र ! एकदिन एकावली प्रातःकालके समय उठकर सखियोंके सहित गंगातटको चली सखियें उसका चँवर व्यजन करनेलगीं ॥ १ ॥ रक्षकगण वस्त्रपहन भांतिभांति अस्त्रशस्त्र ग्रहणकर उसके संग संग गये क्रमानुसार वह क्रीडा करनेके लिये इसस्थानमें शोभायमान कमलोंकेनिकट उपस्थित हुई ॥ २ ॥ मैं भी उसके संग कमल लेकर खेलतेखेलते गंगातटपर आई और दोनों जनी अप्सराओंके सहित कमल लेकर क्रीड़ा करनेलगीं ॥ ३ ॥ जब हम दोनों क्रीड़ामें अत्यंत आसक्त हुईं तब कालकेतु नामक विख्यात एक बलवान् दानव

परिघ असि गदा चाप बाण और तोमर इत्यादि अस्त्रधारी अनेकराक्षसोंके सहित सहसा उस स्थानमें आनकर उपस्थित हुआ ॥ ४॥ ५ ॥ एकावली उत्तम उत्तम कमल लेकर क्रीड़ा कर रही थी इसी समयमें कालकेतुने उसको इसप्रकार रूपयौवनसम्पन्न कामदेवकी रतिके समान देखा ॥ ६ ॥ हे राजन् ! मैंने तब एकावलीसे कहा देखो यह एक कौन दैत्य आनकर उपस्थित हुआ हे अम्बुजेक्षणे ? इस समय चलो हम रक्षकगणोंके मध्यस्थलमें प्रवेश करें ॥ ७ ॥ हे नृपनन्दन ! तब सखी और मैं दोनों इस प्रकार परामर्श कर भयसे तत्काल अस्त्रधारी रक्षकगणोंके मध्यभागमें गईं ॥ ८ ॥ कालकेतु उस मनोमोहिनी तरुणी कामिनीको देखतेही कामबाणसे पीडित हो गुर्वी गदा ग्रहण पूर्वक

कालकेतुरिति ख्यातो राक्षसैर्बहुभिर्युतः ॥ परिघासि गदाचापबाणतोमरपाणिभिः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैकावली तेन रूपयौवनशालिनी ॥ द्वितीया कामपत्नीव क्रीडमाना सुपंकजैः ॥ ६ ॥ मयोक्तैकावली राजन्कोऽयं दैत्यः समागतः ॥ गच्छावो रक्षपालानां मध्ये पंकजलोचने ॥७॥ विमृश्यैवं सखी चाहं त्वरयैव गते भयात् ॥ मध्ये वै सैनिकानां तु सायुधानां नृपात्मज ॥ ८ ॥ कालकेतुस्तु तां दृष्ट्वा मोहिनीं मदनातुरः ॥ गदां गुर्वीं गृहीत्वा तु धावमानः समागतः ॥ ९ ॥ रक्षकान्दूरतः कृत्वा जग्राहांबुजलोचनाम् ॥ त्रस्तां वेपथुसंयुक्तां क्रंदमानां कृशोदरीम् ॥ १० ॥ त्यजैनां मां गृहाणेति मया चोक्तोऽपि दानवः ॥ न मां जग्राह कामार्तस्तां गृहीत्वा विनिःसृतः ॥ ११ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भाषंतो रक्षकास्तं महाबलम् ॥ प्रतिषिध्य तु संग्रामं चक्रुर्विस्मयकारकम् ॥ १२ ॥ तस्यापि राक्षसाः क्रूराः सर्वतः शस्त्रपाणयः ॥ युयुधू रक्षकैः सार्धं स्वामिकार्यै कृतोद्यमाः ॥ १३ ॥

शीघ्रतासहित हमारे सामने आनकर उपस्थित हुआ॥९॥ और रक्षकगणोंको अलग करके उस कमलके समान नेत्रोंवाली कृशोदरी सखीको पकड़ लिया तब वह बाला भयसे कांपतेकांपते रोनेलगी॥१०॥उसको देखकर मैंने उस दानवसे कहा इसे छोड़ मुझको पकड़ वह कामार्त्त दानव मुझको छोड़ सखीको लेजाने लगा ॥ ११ ॥ रक्षकगण "ठहर ठहर कन्याको लेकर मत भाग तुझको विलक्षण शिक्षा देते हैं" यह कह उस महाबली दानवको लौटाकर उसके संग घोरतर आश्चर्ययुक्त संग्राममें प्रवृत्त हुए ॥ १२ ॥ उसके समान बलयुक्त क्रूरतर संपूर्ण राक्षससेना स्वामीका

कार्य साधनकरनेको उत्साहित हो रक्षकगणोंके सहित युद्ध करनेलगी ॥ १३ ॥ महाबल कालकेतु फिर स्वयंभी उस भीषण संग्राममें प्रवृत्त हो रक्षकगणोंको रणस्थलमें मार सखीको ले राक्षस सैन्यगणोंके सहित अपने नगरको जाने लगा ॥१४॥ उस बालाको दानवसे पकड़ा हुआ भयसे रोतेहुए देख मैं भी सखीके पीछेपीछे जाने लगी ॥१५॥ जिससे वह मुझको देखसके ऐसे मार्गसे चीत्कार करती हुई कांपते कांपते चलने लगी ॥१६॥ सखीभी मुझको देखकर कुछेक स्वस्थ हुई मैं फिर उसके समीप पुकारते पुकारते गई॥१७॥ सखी अत्यंत दुःखसे कातर हुई थी मुझको

संग्रामस्तु तदा जातः कालकेतोस्तथा रणे ॥ निहत्य रक्षकान्सर्वान्गृहीत्वैनां महाबलः ॥ १४ ॥ युक्तो राक्षससैन्येन निर्जगाम पुरं प्रति ॥ वीक्ष्य तां रुदतीं बालां गृहीतां दानवेन तु ॥ १५ ॥ पृष्ठतोऽहं गता तत्र यत्र नीता सखी मम ॥ विक्रोशंती यथा सा मां पश्येदिति पदानुगा ॥ १६ ॥ साऽपि मामागतां वीक्ष्य किंचित्स्वस्थाऽभवत्तदा ॥ गताऽहं तत्समीपे तु तामाभाष्य पुनः पुनः ॥ १७ ॥ सा मां प्राप्यातिदुःखार्ता स्तंभस्वेदसमाकुला ॥ कंठे गृहीत्वा मां भूप रुरोद भृशदुःखिता ॥ १८ ॥ स मामाह कालकेतुः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ समाश्वासय भीतां त्वं सखीं चंचललोचनाम् ॥ १९ ॥ प्राप्तं मामाद्य नगरं देवलोकसमं प्रिये ॥ दासोऽस्मि तव रत्या हि कस्मात्क्रंदसि कातरा ॥ २० ॥ कथयैतां सखीं तेऽद्य स्वस्था भव सुलोचने ॥ इत्युक्त्वा मां सखीपार्श्वे समारोप्य रथोत्तमे ॥ २१ ॥

निकट देख स्तम्भित और स्वेदजलमें प्लुवित हो मेरा कण्ठ पकड अधिकतर दुःखित हो रोनेलगी ॥ १८ ॥ तब कालकेतु मेरे प्रति प्रीति प्रकाशितकर कहने लगा कि तुम्हारी यह चञ्चलनेत्रोंवाली सखी अत्यंत डरी है तुम इसको समझाओ ॥ १९ ॥ हे प्रिये ! मेरी नगरी देवलोकके समान है उसमें तुम अभी चलोगी और मैं भी अभीसे तुम्हारो प्रणयमें बँधकर तुम्हारा दास हुआ तुम कातर होकर रोओ मत सावधान हो ॥२०॥ हे सुलोचने ! मेरे इस वचनसे समझाकर तुम प्रियसखीसे कहो यह कहकर उस दुष्टने मुझको उस मनोहर रथमें चढाय ॥ २१ ॥

अपने पार्श्वमें बैठाय महासेनाके सहित प्रफुल्लमुखसे अपने मनोहर पुरमें शीघ्र गमन किया ॥२२॥ अनंतर दोनों सखियोंको सुधाधवलित मनोहर घरमें रखकर हमारी रक्षाके निमित्त करोड़ २ राक्षस नियुक्त करदिये॥२३॥ दूसरेदिन उस दैत्यने मुझसे निर्ज्जनमें पुकारकर कहा तुम्हारी सखी पिता माताके विरहसे अत्यंत कातर होकर शोक करती है तुम इसको समझाकर सावधान करो ॥ २४ ॥ हे सुश्रोणि ! तुम पत्नी होकर यथाभिलाष सुख भोग करो, हे चन्द्रानने ! यह राज्य तुम्हाराही है और मैं तुम्हारा निरन्तर दास हूं मेरे इन सब वचनोंसे अपनी सखीको समझादो ॥ २५ ॥ मैंने

जगाम तरसा दुष्टः पुरे स्वस्य मनोहरे ॥ सैन्येन महता युक्तः प्रफुल्लवदनांबुजः ॥ २२ ॥ एकावलीं तथा मां च संस्थाप्य धवले गृहे ॥ राक्षसान्गृहरक्षार्थं कल्पयामास कोटिशः ॥ २३ ॥ द्वितीये दिवसे सोऽथ मामुवाच रहो नृपः ॥ प्रबोधय सखीं बालां शोचंतीं विरहातुराम् ॥ २४ ॥ पत्नी मे भव सुश्रोणि सुखं भुंक्ष्व यथेप्सितम् ॥ राज्यं त्वदीयं चंद्रास्ये सेवकोऽहं सदा तव ॥ २५ ॥ पुनरुक्तं मया वाक्यं श्रुत्वा तद्भाषितं खरम् ॥ नाऽहं क्षमाऽप्रियं वक्तुं त्वमेनां कथय प्रभो ॥ २६ ॥ इत्युक्ते वचने दुष्टो मदनक्षतमानसः ॥ उवाच विनयादेनां सखीं क्षामोदरीं प्रियाम् ॥ २७ ॥ कृशोदरि त्वया मंत्रो निक्षिप्तोऽस्ति ममोपरि ॥ तेन मे हृदयं कांते हृतं ते वशतां गतम् ॥ २८ ॥ तेनाहं तव दासोऽद्य कृतोऽस्मीति विनिश्चयः ॥ भज मां कामबाणेन पीडितं विवशं भृशम् ॥ २९ ॥

उसके यह सुननेके अयोग्य कर्कश वचन सुनकर कहा हे प्रभो! मैं इससे अप्रिय वचन नहीं कहसकती, तुम स्वयंही उससे समझाकर कहो॥२६॥मेरे इस प्रकार कहने पर फिर दुष्ट दानवने कामबाणसे व्याकुलचित्त हो उस कृशोदरी प्रियसखीसे विनयवचनद्वारा कहा ॥२७॥ हे प्रिये ! तुमने इस समय मुझपर वशीकरण मंत्रका प्रयोग किया है, हे कान्ते ! इसी कारण मेरा हृदय तुम्हारे एकांतवशीभूत हुआ है ॥ २८ ॥ इससेही मुझको तुम्हारे दासत्वमें बद्ध किया है । मैं भी तुम्हारा दास हुआ यह मेरा स्थिर निश्चय जानो हे प्रेयसि ! अब मैं मन्मथशरसे अत्यन्त पीड़ित और विवश हो

गया हूं अतएव हे कृशोदरि ! तुम इस समय मुझको भजो ॥२९॥ हे रम्भोरु ! यौवन अत्यन्त दुर्लभ और चञ्चल वस्तु है हे कल्याणि ! तुम अब मुझको पतिभावसे आलिङ्गन करके उसको सफल करो ॥ ३० ॥ एकावलीने कहा हे महाभाग ! पहले राजाने मुझे एक राजाके पुत्रको देनेकी कल्पना की थी मैंने भी उस हैहय राजाको पतिरूपमें वरण किया है ॥३१॥ आप भी तो शास्त्रके निश्चयको जानते हैं इस समय मैं सनातन धर्म और कन्या धर्म त्यागकर किस प्रकार दूसरे पतिको आलिङ्गन करूं ॥ ३२ ॥ पिता जिसको दान करते हैं कन्या उसीको पतिरूपमें ग्रहण करती है कन्या सर्वदा ही पराधीन है वह कभी स्वतन्त्रता प्राप्त नहीं कर सकती ॥ ३३ ॥ एकावलीके इस प्रकार कहनेपर भी वह पापिष्ठ दैत्य

यौवनं याति रंभोरु चंचलं दुर्लभं तथा ॥ सफलं कुरु कल्याणि पतिं मां परिरभ्य च ॥३०॥एकावल्युवाच ॥ पित्राऽहं कल्पिता पूर्वं दातुं राजसुताय वै ॥ हैहयस्तु महाभाग स मया मनसा वृतः ॥ ३१ ॥ कथमन्यं भजे कांतं त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ कन्याधर्मं विहायाद्य वेत्सि शास्त्रविनिश्चयम् ॥ ३२ ॥ यस्मै दद्यात्पिता कामं कन्या तं पतिमाप्नुयात् ॥ परतंत्रा सदा कन्या न स्वातंत्र्यं कदाचन ॥ ३३ ॥ इत्युक्तोऽपि तया पापी विरराम न मोहितः ॥ न मुमोच विशालाक्षीं मां च पार्श्वस्थितां तथा ॥ ३४ ॥ पातालविवरे तस्य पुरं परमसंकटे ॥ राक्षसै रक्षितं दुर्गं मंडितं परिखावृतम् ॥ ३५ ॥ तत्र तिष्ठति दुःखार्ता सखी मे प्राणवल्लभा ॥ तेनाहं विरहेणात्र राटीमि सुदुःखिता ॥३६॥ एकवीर उवाच ॥ कथं त्वमत्र संप्राप्ता पुरात्तस्य दुरात्मनः ॥ विस्मयो मे महानत्र तत्त्वं ब्रूहि वरानने ॥ ३७ ॥

कामबाणसे मोहित हो शान्त नहीं हुआ और उस विशालाक्षी सखीको तथा उसके पास बैठनेवाली मुझको भी न छोडा ॥ ३४ ॥ उसका पुर पाताल विवरके मध्यमें अत्यन्त संकटस्थानमें अधिष्ठित है, सदा राक्षसगण उसकी रक्षा करते हैं परिखा (खाई) से युक्त मनोहर मार्ग बना है ॥ ३५ ॥ मेरी प्राणवल्लभा प्रियसखी उसी स्थानमें दुःखित चित्तसे वास करती है मैं इस स्थानमें उसके विरहदुःखसे अत्यंत कातर और स्थिर होकर फिरती हूं ॥ ३६ ॥ एकवीरने कहा हे वरानने ! तुम उस दुरात्माके पुरसे इस स्थानमें किस प्रकार आई इस विषयमें मुझको महान्

आश्चर्य उत्पन्न होता है, तुम मुझसे शीघ्र इसका कारण कहो ॥ ३७ ॥ हे भामिनि ! तुम जो कुछ कहती हो उससे मुझको संशय उत्पन्न होता है तुम्हारी प्रियसखीको उसके पिताने हैहयके हाथमें समर्पण करनेके निमित्त स्थिर कर रखा है ॥३८॥ मेरा ही नाम हैहय और मैं ही हैहय नामक राजा हूं इस समय पृथ्वीमें हैहय नामक दूसरा कोई राजा विद्यमान नहीं है तुम्हारी वह सुलोचना प्रियसखी क्या मेरे निमित्त ही कल्पित हुई है ॥ ३९ ॥ हे भामिनी ! तुम मेरा यह संशयजाल छुडाओ मैं उस राक्षसाधमको मारकर इसी स्थानमें तुम्हारी प्रियसखीको लाऊंगा इसमें संदेह नहीं ॥४०॥ हे सुव्रते ! यदि तुम जानती हो तो शीघ्र मुझको वह स्थान दिखाओ वह जो इतना दुःख पाती है । वह क्या उसके पितासे किसीने

त्वया च कथितं वाक्यं संदिग्धं भाति भामिनि ॥ हैहयार्थं कल्पिता सा पित्रेति मम सांप्रतम् ॥ ३८ ॥ हैहयो नाम राजाऽहं नान्योऽस्ति पृथिवीपतिः ॥ मदर्थं कथिता सा किं सखी तव सुलोचना ॥३९॥ एतन्मे संशयं सुभ्रु च्छेत्तुमर्हसि भामिनि ॥ अहं तामानयिष्यामि तं हत्वा राक्षसाधमम् ॥ ४० ॥ स्थानं दर्शय मे तस्य यदि जानासि सुव्रते ॥ राज्ञे निवेदितं किं वा तत्पित्रे चातिदुःखिता ॥ ४१ ॥ यस्यैषा वल्लभा पुत्री न किं जानाति तां हृताम् ॥ नोद्यमः किं कृतस्तेन ततो मोचनहेतवे ॥ ४२ ॥ बन्दीकृतां सुतां ज्ञात्वा कथं तिष्ठति सुस्थिरः ॥ असमर्थो नृपः किं वा कारणं ब्रूहि सत्वरम् ॥ ४३ ॥ त्वया मेऽपहृतं चेतो गुणानुक्त्वा ह्यमानुषान् ॥ सख्याः पंकजपत्राक्षि कृतः कामवशो भृशम् ॥ ४४ ॥

न कहा ॥ ४१ ॥ यह जिसकी प्रिय कन्या है उनकी वह प्रिय कन्या हरण हुई है सो क्या वह नहीं जानते ? और इस राक्षसाधमके हाथसे उसको छुडानेके निमित्त क्या किसी प्रकारका उद्योग किया है ? ॥ ४२ ॥ अपनी कन्याको बंदी हुआ जानकर भी वह राजा किस प्रकार स्थिर हो रहे हैं ? अथवा वह राजा क्या उसके छुडानेमें असमर्थ हैं ? तुम शीघ्र इन सब विषयोंका कारण कहो ॥ ४३ ॥ हे सरोजाक्षि ! तुमने अपनी प्रियसखीके अलौकिक गुणकीर्त्तन करके मेरा मन हरण किया है और मुझको कामदेवके अत्यंत वशीभूत किया है॥ ४४ ॥

हाय ! मैं कब उस मनोरमा कान्ताको अत्यंत संकटसे छुडाकर प्रीतिप्रफुल्लित नेत्रोंसे देखूंगा ! हे प्रियसखि ! मेरा हृदय इस प्रकार उच्च मनोरथमें आरोपित किया ॥४५॥ हे सुभाषिणि ! मैं किस उपायसे उस अत्यंत दुर्गमपुरीमें जासकूंगा ! अथवा तुम किस प्रकार उस संकट स्थानसे इस स्थानमें आई वह मुझसे कहो॥४६॥यशोवतीने कहा हे राजन् ! मैंने बाल्यावस्थाके समय एक सिद्ध ब्राह्मणके बीज और ध्यानके सहित भगवतीका मंत्र प्राप्त किया है॥४७॥उस स्थानमें अवस्थित होकर मनमें विचार किया कि;इस समय मैं सर्वदा उन्हीं चण्डविक्रमा शीघ्र मनोरथकी देनेवालीचण्डि

कदा पश्यामि तां कांतां मोचयित्वाऽतिसंकटात् ॥ इति मे हृदयं चाद्य करोत्यतिमनोरथम् ॥ ४५ ॥ ब्रूहि मे गमनोपायं पुरे तस्यातिदुर्गमे ॥ कथं त्वमागता तस्मात्संकटादत्र तद्वद ॥ ४६ ॥ यशोवत्युवाच ॥ बालभावान्मया मंत्रो भगवत्या विशांपते ॥ प्राप्तोऽस्ति ब्राह्मणात्सिद्धात्सबीजध्यानपूर्वकः ॥ ४७ ॥ तत्रावस्थितया राजन्मया चित्ते विचारितम् ॥ आराधयामि सततं चंडिकां चंडविक्रमाम् ॥ ४८ ॥ सा देवी सेविता कामं बंधमोक्षं करिष्यति ॥ भक्तानुकंपिनी शक्तिः समर्था सर्वसाधने ॥ ४९ ॥ या विश्वं सृजते शक्त्या पालयत्येव सा पुनः ॥ कल्पांते संहरत्येव निराकारा निराश्रया ॥ ५० ॥ इति संचिंत्य मनसा देवीं विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ध्यात्वा रक्तांबरां सौम्यां सुरक्तनयनां हृदि ॥ ५१ ॥ संस्मृत्य मनसा रूपं मंत्रजाप्यपराऽभवम् ॥ उपासिता मया देवी मासमेकं समाधिना ॥ ५२ ॥

काकी आराधना करूं॥४८॥ भक्तपर कृपा करनेवाली उन्हीं सर्वार्थ साधिनी शक्तिकी आराधना करनेसे अवश्य ही वह मेरी प्रियसखीको बंधनसे छुडावेंगी ॥ ४९ ॥ वही देवी भगवती स्वरूपसे निराकार होकर भी और किसीका आश्रय ग्रहण न करके केवल अपनी शक्तिसे ही इस विश्व ब्रह्माण्डकी सृष्टि और पालन तथा कल्पांतकालमें संहार करती है ॥ ५० ॥ मनमें इस प्रकार चिंताकर उन्हीं कल्याण स्वरूपिणी रक्तवसना और लोहितलोचना विश्वेश्वरी देवीका ध्यान और मनही मनमें उनके रूपको स्मरणकर मंत्र जपने लगी ॥ ५१ ॥ मैंने केवल एकमास समाधि

अवलम्बन पूर्वक देवीकी उपासना करनेपर चण्डिका देवी मेरे भक्ति भावसे ॥ ५२ ॥ स्वप्नमें प्रगट हो अमृत वचनद्वारा मुझसे कहने लगी तू सो रही है ॥ ५३ ॥ उठ शीघ्र उस मनोहर गंगाके तटपर जा वह शत्रुओंका नाश करनेवाले महाबाहु एकवीर राजा श्रेष्ठ हैहय उस स्थानमें आवेंगे महामुनीश्वर दत्तात्रेयने उनको महाविद्या नामक मेरा मंत्र दिया है ॥५४॥५५॥ राजा भी उस मंत्रद्वारा सदा भक्ति भावसे मेरी पूजा करते हैं उनका मन मुझमें ही अत्यंत आसक्त और सदा मेरी ही पूजामें निरत रहता है अधिक ॥ ५६ ॥ क्या वह राजा मत्परायण होकर सर्वजीवोंके

स्वप्ने मम समायाता भक्तिभावेन तोषिता ॥ मामाहामृतया वाचा किंसुप्ताऽसीति चंडिका ॥५३॥ उत्तिष्ठ याहि तरसा गंगातीरं मनोहरम् ॥ आगमिष्यति तत्रासौ हैहयो नृपपुंगवः ॥५४॥ एकवीरो महाबाहुः सर्वशत्रुविमर्दनः ॥ दत्तात्रेयेण मन्मंत्रो महाविद्याभिधः परः ॥५५॥ दत्तोऽस्मै सोऽपि सततं मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥ मय्यासक्तमतिर्नित्यं मम पूजापरायणः ॥५६॥ मामेव सर्वभूतेषु ध्यायन्नास्ते च मत्परः ॥ स ते दुःखविनाशं वै करिष्यति महामतिः ॥५७॥ मासुतो विरहंस्तत्र तव त्राता भविष्यति॥हत्वा तं राक्षसं घोरं मोचयिष्यति मानिर्नाम्॥५८॥एकावलीमेकवीरः सर्वशास्त्रविशारदः॥पश्चात्सैव पतिः कार्यस्त्वया राजसुतः शुभः ॥५९॥ इत्युक्त्वांऽतर्दधे देवी प्रबुद्धाऽहं तदैव हि ॥ कथितं स्वप्नवृत्तांतं देव्याश्चाराधनं तथा ॥ ६० ॥ प्रसन्नवदना जाता श्रुत्वा सा कमलेक्षणा ॥ विशेषेण च संतुष्टा मामुवाच शुचिस्मिता ॥ ६१ ॥

अंतर्यामिरूपसे मेराही ध्यान करते हैं वही महाबुद्धिरमापुत्र गंगाके तटपर विहारार्थ आनकर तुम्हारा दुःख दूर करेंगे ॥ ५७ ॥ सर्वशास्त्रके जाननेवाले राजा एकवीर घोरसमरमें राक्षसोंको मार एकावलीको छुडावेंगे वह तुम्हारी रक्षा करेंगे॥५८॥ अन्तमें उन्होंने मुझसे कह दिया है कि तदनंतर उस सर्व सुलक्षण युक्त विद्वान् सुशोभन राजपुत्रको तुम्हें पतित्वमें वरण करना उचित है ॥ ५९ ॥ यह कह उनके अंतर्धान होनेपर मैं तत्काल जागरित हुई तदनंतर कमलनयना प्रियसखीसे उस स्वप्नका वृत्तान्त और देवीकी आराधनाका विषय कहा ॥ ६० ॥ यह सुनकर उसका

वदन प्रफुल्लित हुआ वह शुचिस्मिता एकावली अत्यंत सतुष्ट हो मुझसे भलीभांति कहने लगी ॥६१॥ हे प्रियसखि ! कार्यसिद्धिके निमित्त तुम शीघ्र जाओ वह सत्य भाषिणी भगवती अम्बिका देवी मुझको बंधनसे छुडावेंगी ॥ ६२ ॥ मेरी उस प्रणयिनी सखीने जब मुझको इस प्रकार आज्ञा दी तब मैं उसी स्वप्नके कारण उस स्थानसे निकलना उचित समझ शीघ्र निकली ॥ ६३ ॥ हे नृपनंदन ! महादेवीके प्रसादसे मुझको मार्ग ज्ञान और द्रुतगति प्राप्त हुई ॥६४॥ यह मैंने आपसे अपने दुःखका कारण वर्णन किया हे वीर ! आप कौन हैं और किसके पुत्र हैं ?

गच्छ तत्र त्वरायुक्ता कुरु कार्यं मम प्रिये ॥ सत्यवाक्या भगवती साऽऽवां मोक्षं विधास्यति ॥ ६२ ॥ इत्याज्ञप्ता तया चाहं सख्या वै प्रेमयुक्तया ॥ मत्वोपसरणं युक्तं तस्मात्स्थानात्तदा नृप ॥ ६३ ॥ चालिताऽहं ततः शीघ्रं महादेवीप्रसादतः ॥ मार्गं ज्ञानं शीघ्रगतिर्मया प्राप्ता नृपात्मज ॥ ६४ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं मम दुःखजम् ॥ कस्त्वं कस्य सुतश्चेति वद वीर यथा तथा ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रमापुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रफुल्लवदनांभोजस्तामुवाच विशांपते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ रंभोरु यस्त्वया पृष्टो वृत्तांतो विशदाक्षरः ॥ हैहयोऽहं चैकवीरनाम्ना सिंधुसुतासुतः ॥ २ ॥ मनो मे यत्त्वया नूनं परतंत्रं कृतं किल ॥ किं करोमि क्व गच्छामि विरहेणातिपीडितः ॥ ३ ॥

वह आप मुझसे सत्य कहिये ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! वह प्रतापयुक्त कमलापुत्र हैहय यशोवतीका यह वचन सुन प्रसन्न हो उससे कहने लगे ॥१॥ हे रम्भोरु ! तुमने जो ललित वृत्तान्त पूंछा वह मैं कहता हूं सुनो मैं सिन्धुसुता लक्ष्मीका पुत्र हैहय हूं मैं पृथ्वीमें एकवीर-नामसे विख्यात हुआ हूं ॥ २ ॥ इससमय तुमने मेरा मन पराधीन कर दिया मैं तुम्हारी प्रियसखीके विरहमें अत्यन्त पीड़ित हो इस समय क्या करूं ? कहां जाऊं ॥३॥

तुमने पहले उसका अलौकिक रूप वर्णन किया उससे मन कामबाण द्वारा आहत हो विह्वल हुआ है ॥ ४ ॥ इसके उपरान्त फिर तुमने उसका गुण वर्णन किया इससे मेरा मन एकवारही मोहित हुआ है अनन्तर जब तुमने फिर राक्षसका कहा हुआ वचन मुझसे कहा तब मेरे मनमें अत्यन्त आश्चर्य उत्पन्न हुआ ॥ ५ ॥ तुम्हारी प्रियसखी एकावलीने उस दुष्ट दानवके सम्मुख कहा था कि "मैंने पहले हैहयनामक राजाको वरण किया है उनके अतिरिक्त अन्य किसीको भी वरण नहीं करूंगी यही मेरा स्थिर निश्चय है" ॥ ६ ॥ हे सुन्दरि ! तुमने मुझसे यह वचन कहकर इस समय मुझको उसका भृत्य कर दिया हे सुकेशि ! इस समयमें तुम्हारा क्या कार्य साधन करूं सो मुझसे कहो ॥ ७ ॥ मैं

प्रथमं रूपमाख्यातं सर्वलोकातिगं त्वया ॥ तेन मे विह्वलं जातं कामबाणहतं मनः ॥ ४ ॥ ततस्तस्या गुणाः प्रोक्तास्तैस्तु चित्तं हृतं पुनः ॥ यत्त्वयोक्तं पुनर्वाक्यं तेन मे विस्मयोऽभवत् ॥ ५ ॥ एकावल्या वचः प्रोक्तं दानवाग्रे मया वृतः ॥ हैहयस्तं विना नान्यं वृणोमीति विनिश्चयः ॥ ६ ॥ तेन वाक्येन तन्वंगि भृत्योऽहमधुना कृतः ॥ त्वया तस्याः सुकेशांते ब्रूहि किं करवाणि वाम् ॥ ७ ॥ स्थानं तस्य न जानामि राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ गतिर्मे नास्ति गमने पुरे तस्मिन्सुलोचने ॥ ८ ॥ वद मां त्वं विशालाक्षि तत्र प्रापयितुं क्षमा ॥ प्रापयाशु सखी ते सा यत्र तिष्ठति सुन्दरी ॥ ९ ॥ हत्वा तं राक्षसं क्रूरं मोचयिष्यामि सांप्रतम् ॥ विवशां शोकसंतप्तां राजपुत्रीं तव प्रियाम् ॥ १० ॥ विमुक्तदुःखां कृत्वाऽऽशु प्रापयिष्यामि ते पुरम् ॥ पित्रे चास्याः प्रदास्यामि कन्यामेकावलीमहम् ॥ ११ ॥

उस दुरात्मा राक्षसका वासस्थान नहीं जानता मैं कभी उसकी पुरीमें नहीं गया हे सुलोचने ! तुम मुझको उस स्थानमें जानेका उपाय बतादो ॥८॥ क्योंकि तुम्हीं मुझको उस स्थानमें ले चलनेको समर्थ होगी, अतएव जिस स्थानमें तुम्हारी वह सर्वाङ्गसुन्दरी सखी वास करती है तुम शीघ्र उसी स्थानमें मुझको ले चलो ॥ ९ ॥ तुम्हारी प्रियसखी राजनन्दिनी अत्यन्त शोकसे संतप्त हुई है मैं उस दुराचारी राक्षसको मार शीघ्रही उसको छुड़ाऊंगा इसमें संदेह नहीं ॥ १० ॥ हे कल्याणि ! मैं तुम्हारी प्रियसखीको छुड़ाकर तुम्हारी नगरीमें लेजाऊंगा और उसको

वदन प्रफुल्लित हुआ वह शुचिस्मिता एकावली अत्यंत सन्तुष्ट हो मुझसे भलीभांति कहने लगी ॥६१॥ हे प्रियसखि ! कार्यसिद्धिके निमित्त तुम शीघ्र जाओ वह सत्य भाषिणी भगवती अम्बिका देवी मुझको बंधनसे छुडावेंगी ॥ ६२ ॥ मेरी उस प्रणयिनी सखीने जब मुझको इस प्रकार आज्ञा दी तब मैं उसी स्वप्नके कारण उस स्थानसे निकलना उचित समझ शीघ्र निकली ॥ ६३ ॥ हे नृपनंदन ! महादेवीके प्रसादसे मुझको मार्ग ज्ञान और द्रुतगति प्राप्त हुई ॥६४॥ यह मैंने आपसे अपने दुःखका कारण वर्णन किया हे वीर ! आप कौन हैं और किसके पुत्र हैं ?

गच्छ तत्र त्वरायुक्ता कुरु कार्यं मम प्रिये ॥ सत्यवाक्या भगवती साऽऽवां मोक्षं विधास्यति ॥ ६२ ॥ इत्याज्ञता तया चाहं सख्या वै प्रेमयुक्तया ॥ मत्वोपसरणं युक्तं तस्मात्स्थानात्तदा नृप ॥ ६३ ॥ चालिताऽहं ततः शीघ्रं महादेवीप्रसादतः ॥ मार्गं ज्ञानं शीघ्रगतिर्मया प्राप्ता नृपात्मज ॥ ६४ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं मम दुःखजम् ॥ कस्त्वं कस्य सुतश्चेति वद वीर यथा तथा ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रमापुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रफुल्लवदनांभोजस्तामुवाच विशांपते ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ रंभोरु यस्त्वया पृष्टो वृत्तांतो विशदाक्षरः ॥ हैहयोऽहं चैकवीरनाम्ना सिंधुसुतासुतः ॥ २ ॥ मनो मे यत्त्वया नूनं परतंत्रं कृतं किल ॥ किं करोमि क्व गच्छामि विरहेणातिपीडितः ॥ ३ ॥

वह आप मुझसे सत्य कहिये ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! वह प्रतापयुक्त कमलापुत्र हैहय यशोवतीका यह वचन सुन प्रसन्न हो उससे कहने लगे ॥१॥ हे रम्भोरु ! तुमने जो ललित वृत्तान्त पूंछा वह मैं कहता हूं सुनो मैं सिन्धुसुता लक्ष्मीका पुत्र हैहय हूं मैं पृथ्वीमें एकवीर-नामसे विख्यात हुआ हूं ॥ २ ॥ इससमय तुमने मेरा मन पराधीन कर दिया मैं तुम्हारी प्रियसखीके विरहमें अत्यन्त पीड़ित हो इस समय क्या करूं ? कहां जाऊं ॥३॥

तुमने पहले उसका अलौकिक रूप वर्णन किया उससे मन कामबाण द्वारा आहत हो विह्वल हुआ है ॥ ४ ॥ इसके उपरान्त फिर तुमने उसका गुण वर्णन किया इससे मेरा मन एकवारही मोहित हुआ है अनन्तर जब तुमने फिर राक्षसका कहा हुआ वचन मुझसे कहा तब मेरे मनमें अत्यन्त आश्चर्य उत्पन्न हुआ ॥ ५ ॥ तुम्हारी प्रियसखी एकावलीने उस दुष्ट दानवके सम्मुख कहा था कि "मैंने पहले हैहयनामक राजाको वरण किया है उनके अतिरिक्त अन्य किसीको भी वरण नहीं करूंगी यही मेरा स्थिर निश्चय है" ॥ ६ ॥ हे सुन्दरि ! तुमने मुझसे यह वचन कहकर इस समय मुझको उसका भृत्य कर दिया हे सुकेशि ! इस समयमें तुम्हारा क्या कार्य साधन करूं सो मुझसे कहो ॥ ७ ॥ मैं

प्रथमं रूपमाख्यातं सर्वलोकातिगं त्वया ॥ तेन मे विह्वलं जातं कामबाणहतं मनः ॥ ४ ॥ ततस्तस्या गुणाः प्रोक्तास्तैस्तु चित्तं हृतं पुनः ॥ यत्त्वयोक्तं पुनर्वाक्यं तेन मे विस्मयोऽभवत् ॥ ५ ॥ एकावल्या वचः प्रोक्तं दानवाग्रे मया वृतः ॥ हैहयस्तं विना नान्यं वृणोमीति विनिश्चयः ॥ ६ ॥ तेन वाक्येन तन्वंगि भृत्योऽहमधुना कृतः ॥ त्वया तस्याः सुकेशांते ब्रूहि किं करवाणि वाम् ॥ ७ ॥ स्थानं तस्य न जानामि राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ गतिर्मे नास्ति गमने पुरे तस्मिन्सुलोचने ॥ ८ ॥ वद मां त्वं विशालाक्षि तत्र प्रापयितुं क्षमा ॥ प्रापयाशु सखी ते सा यत्र तिष्ठति सुन्दरी ॥ ९ ॥ हत्वा तं राक्षसं क्रूरं मोचयिष्यामि सांप्रतम् ॥ विवशां शोकसंततां राजपुत्रीं तव प्रियाम् ॥ १० ॥ विमुक्तदुःखां कृत्वाऽऽशु प्रापयिष्यामि ते पुरम् ॥ पित्रे चास्याः प्रदास्यामि कन्यामेकावलीमहम् ॥ ११ ॥

उस दुरात्मा राक्षसका वासस्थान नहीं जानता मैं कभी उसकी पुरीमें नहीं गया हे सुलोचने ! तुम मुझको उस स्थानमें जानेका उपाय बतादो ॥८॥ क्योंकि तुम्हीं मुझको उस स्थानमें ले चलनेको समर्थ होगी, अतएव जिस स्थानमें तुम्हारी वह सर्वाङ्गसुन्दरी सखी वास करती है तुम शीघ्र उसी स्थानमें मुझको ले चलो ॥ ९ ॥ तुम्हारी प्रियसखी राजनन्दिनी अत्यन्त शोकसे विवश हुई है मैं उस दुराचारी राक्षसको मार शीघ्रही उसको छुड़ाऊंगा इसमें संदेह नहीं ॥ १० ॥ हे कल्याणि ! मैं तुम्हारी प्रियसखीको छुड़ाकर तुम्हारी नगरीमें लेजाऊंगा और उसको

उसके पिताके हाथमें समर्पण करूंगा ॥ ११ ॥ तदनन्तर यह शत्रुनाशन राजा अपनी कन्याका विवाह कार्य सम्पादन करेंगे बोध होता है कि यही तुम्हारी इच्छा है हे प्रियंवदे ! मेरी भी इसी प्रकार वासना जानो ? ॥ १२ ॥ हे वरवर्णिनि ! इस समय तुम्हारे उद्यमसे यह मनोरथ पूर्ण होगा तुम शीघ्र मुझको उसकी पुरी दिखाय मेरा पराक्रम देखो ॥ १३ ॥ हे चन्द्रानने ! तुम्हीं मेरा प्रिय कार्य साधनकरनेमें समर्थ होगी कारण कि बोध होता है जिससे मैं उस दुराचारी पराई स्त्रीके हरनेवाले राक्षसको मारनेमें समर्थ हूं तुम इसीप्रकारके कार्यका विधान करो ॥१४॥ इस समय तुम उस राक्षसकी दुर्गम पुरीका मार्ग दिखादो व्यासजीने कहा हे महाराज! यशोवती राजपुत्रका वह प्रियवचन

पश्चाद्विवाहं कर्ताऽसौ राजा पुत्र्याः परंतप ॥ एवं ते मनसः कामो मम चापि प्रियंवदे ॥ १२ ॥ भविष्यति स संपूर्णः साधनेन तवाधुना ॥ दर्शयाऽऽशु पुरं यस्य पश्य मे त्वं पराक्रमम् ॥ १३ ॥ यथा हन्मि दुराचारं परदारापहारकम् ॥ तथा कुरु प्रियं कर्तुं शक्ताऽसि वरवर्णिनि ॥१४॥ मार्गं दर्शय तस्याद्य पुरस्य दुर्गमस्य च ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य प्रियं वाक्यं मुदिता च यशोवती ॥१५॥ तमुवाच रमापुत्रं गमनोपायमादरात् ॥ मंत्रं गृहाण राजेंद्र भगवत्यास्तु सिद्धिदम् ॥१६॥ दर्शयिष्यामि तस्याद्य पुरं राक्षसपालितम् ॥ सज्जो भव महाभाग गमनाय मया सह ॥१७॥ सैन्येन महता युक्तस्तत्र युद्धं भविष्यति ॥ कलाकेतुर्महावीरो राक्षसैर्बलिभिर्वृतः ॥ १८ ॥ तस्मान्मंत्रं गृहीत्वा त्वं व्रज तत्र मया सह ॥ दर्शयिष्यामि ते मार्गं पुरस्यास्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥

सुनकर आनंदित हुई ॥ १५ ॥ और आदर पूर्वक उस कमलापुत्र हैहय राजासे राक्षसकी पुरीमें जानेका उपाय कहने लगी हे राजेन्द्र ! आप भगवतीका सिद्धिप्रद मंत्र ग्रहण कीजिये ॥ १६ ॥ तो मैं अभी आपको उसकी वह राक्षसरक्षित पुरी दिखा दूं हे राजन् ! मेरे संग चलनेके निमित्त आप अपनी महती सेनाके सहित सुसज्जित हूजिये ॥ १७ ॥ कारण कि उस स्थानमें जाते ही आपको उसके सहित युद्ध करना होगा कालकेतु स्वयं महावीर और बलविक्रमशाली राक्षसगणोंसे परिवृत है ॥ १८ ॥ अतएव आप भगवतीका मंत्र ग्रहणकर मेरे

संग चलिये मैं आपको उस दुरात्माके पुरका मार्ग दिखाये देती हूं ॥ १९ ॥ आप उस पापाचारी राक्षसाधमको मारकर मेरी प्रिय सखीको छुडाइये हैहय एकवीरने यशोवतीका वह वचन सुन प्राणिगणोंके हितकर ज्ञानिप्रवर दैवयोगसे आये हुए महर्षि दत्तात्रेयके निकटसे त्रिलोकी तिलक नामक योगेश्वरीका महामंत्र ग्रहण किया ॥ २० ॥ २१ ॥ तब नृपवरको उस मंत्रके प्रभावसे संपूर्ण विषय जाननेकी और अप्रतिहत प्रभावसे सर्वत्र जानेकी शक्ति प्राप्तहुई तब उसकेसहित उस दुर्गम पुरको चले॥२२॥ अनन्तर हैहय राजा यशोवतीके सहित बडी सेनासे युक्तहो पन्नगगणोंसे युक्त

हत्वा तं पापकर्माणं मोचयाऽऽशु सखीं मम ॥ श्रुत्वा तद्वचनं वीरो मंत्रं जग्राह सत्वरः ॥ २० ॥ दत्तात्रेयाद्दैवयोगात्प्राप्ताज्ज्ञानिवराच्छुभात् ॥ योगेश्वरीमहामंत्रं त्रिलोकीतिलकाभिधम् ॥ २१ ॥ तेन सर्वज्ञता जाता सर्वांतश्चारिता तथा ॥ तया सह जगामाऽऽशु पुरं तस्य सुदुर्गमम् ॥ २२ ॥ रक्षितं राक्षसैर्घोरैः पातालमिव पन्नगैः ॥ यशोवत्या च सैन्येन महता संयुतो नृपः ॥ २३ ॥ तमायांतं समालोक्य दूतास्तस्य भयातुराः ॥ क्रोशंतोऽभिययुः पार्श्वं कालकेतोस्तरस्विनः ॥ २४ ॥ तमूचुः सहसा मत्वा राक्षसं काममोहितम् ॥ एकावलीसमीपस्थं कुर्वंतं विनयान्बहून् ॥ २५ ॥ दूता ऊचुः ॥ राजन्यशोवती नारी कामिन्याः सहचारिणी ॥ आयाति सह सैन्येन राजपुत्रेण संयुता ॥ २६ ॥ जयंतो वा महाराज कार्त्तिकेयोऽथ वा नु किम् ॥ आगच्छति बलोन्मत्तो वाहिनीसहितः किल ॥ २७ ॥

पातालपुरीके समान घोरतर राक्षस सैन्यसे रक्षित उस राक्षसकी दुर्गम पुरीमें शीघ्रतासे गये ॥२३॥ तब राक्षस राजके दूतगण राजाको आते हुए देख भयातुर हुए और चीत्कार करते करते शीघ्रतासे कालकेतुके निकट गये ॥ २४ ॥ कालकेतु काम बाणसे मोहित हो एकावलीके समीप बैठा हुआ अनेक प्रकारके विनययुक्त वचन कर रहा था ॥ २५ ॥ दूतगणोंने इसी समय सहसा आनकर उससे कहा हे राजन् ! इस कामिनीकी सखी यशोवती एक ससैन्य राजकुमारके सहित इस स्थानमें आती है ॥ २६ ॥ हे महाराज ! वह राजकुमार जयन्त है अथवा कार्त्तिकेय है यह

मैं निश्चय नहीं कह सकता जो हो वह अपने वाहनके सहित बलोन्मत्त हो आते हैं ॥ २७ ॥ हे राजेन्द्र ! संग्राम उपस्थित हुआ है, इस समय आप भलीभांति बलवान् हो देव पुत्रके सहित युद्ध कीजिये अथवा इस कमलेक्षणा कामिनीका त्याग कीजिये ॥ २८ ॥ हे राजन् ! इस स्थानसे तीन योजन पर्य्यन्त वह सैन्य स्थित है इस समय आप सज्जित हूजिये शीघ्र दुन्दुभिके घोषसे युद्धकी घोषणा कीजिये ॥ २९ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! दूतोंका यह वचन सुन कालकेतुने क्रोधसे मूर्छित हो अनेक बलवान् शस्त्रधारी राक्षसोंको भेजा ॥ ३० ॥ और उसने कहा कि हे राक्षसगण ! तुम शस्त्रपाणि हो शीघ्र उनके सन्मुख होओ, कालकेतुने उनको इस प्रकार आज्ञा देकर विनयपूर्वक ॥ ३१ ॥ पास बैठी हुई

संयतो भव राजेंद्र संग्रामः समुपस्थितः ॥ देवपुत्रेण युध्यस्व त्यज्य वा कमलेक्षणाम् । इतो दूरेऽस्ति सैन्यं तद्योजनत्रयमात्रतः॥ सज्जो भव महीपाल दुंदुभिं घोषयाऽऽशु वै ॥२९॥ व्यास उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसः क्रोधमूर्च्छितः ॥ राक्षसान्प्रेरयामास सायुधान्सबलान्बहून् ॥ ३० ॥ गच्छध्वं राक्षसाः सर्वे सम्मुखाः शस्त्रपाणयः ॥ तानाज्ञाप्य कालकेतुः पप्रच्छ प्रणयान्वितः ॥ ३१ ॥ एकावलीं समीपस्थां विवशां भृशदुःखिताम् ॥ कोऽयमायाति तन्वंगि पिता ते वा परः पुमान् ॥३२॥ त्वदर्थे सैन्यसंयुक्तो ब्रूहि सत्यं कृशोदरि ॥ पिता ते यदि संप्राप्तो नेतुं त्वां विरहातुरः ॥ ३३ ॥ ज्ञात्वा ते पितरं सम्यक्संग्रामं न करोम्यहम् ॥ आनयित्वा गृहे पूजां रत्नैर्वस्त्रैर्हयैः शुभैः ॥ ३४ ॥ करोमि तस्य चाऽऽतिथ्यं गृहे प्राप्तस्य सर्वथा ॥ अन्यश्चेद्यदि संप्राप्तस्तं हन्मि निशितैः शरैः ॥ ३५ ॥

अत्यन्त दुःखित एकावलीसे पूंछा हे कृशोदरि ! यह कौन आता है ? तुम्हारा पिता अथवा अन्य कोई पुरुष तुमको छुड़ानेके निमित्त सैन्यगणोंके सहित आता है ॥ ३२ ॥ यह तुम मुझसे सत्य कहो यदि तुम्हारे विरहसे कातर हो तुमको लेनेको तुम्हारे पिता आते हैं ॥ ३३ ॥ यह यदि मैं भलीभांति जानलूं तो मैं उनके संग संग्राममें प्रवृत्त न हूंगा वरन् उनको घरमें लाय उत्तम उत्तम अश्वरत्न और वस्त्रादिसे उनकी पूजा करूंगा ॥ ३४ ॥ और गृहमें आनेपर यथाविधि उनका आतिथ्य सत्कार करूंगा और यदि अन्य कोई पुरुष आता है तो शाणित शरसे उसका प्राण

संहार करूंगा इसमें संदेह नहीं है ॥ ३५ ॥ तुम निश्चय जानो कि अन्य कोई जो तुमको छुडानेको आता है तो मरनेके निमित्त सर्व्वसंहारक कालने उसको मेरे निकट लाकर उपस्थित किया है अतएव हे विशालाक्षि ! मुझको महाबलवान् और दुर्द्धर्ष कालरूप न जानकर कौन मंदबुद्धि पुरुष आता है सो तुम मुझसे कहो ॥३६॥ एलावलीने कहा हे महाभाग ! यह कौन पुरुष शीघ्र वेगसे इस स्थानमें आता है वह मैं नहीं जानती हे महाराज ! मैं आपके बंधनमें रहकर उसको किस प्रकार जान सकती हूं ? ॥ ३७ ॥ किंतु तो भी यह पुरुष मेरा पिता अथवा भ्राता नहीं है अन्य कोई महाबल पुरुष होगा ॥३८॥ वह किस कारण इस स्थानमें आता है वह मैं निश्चय नहीं जानती दैत्यने कहा हमारे

आनीतः किल कालेन मरणाय महात्मना ॥ तस्माद्वद विशालाक्षि कोऽयमायाति मंदधीः ॥३६॥ अज्ञात्वा मां दुराधर्षं कालरूपं महाबलम् ॥ एकावल्युवाच ॥ जानेऽहं महाभाग कोऽयमायाति सत्वरः ॥ ३७ ॥ न मेऽस्ति विदितः कोऽपि स्थितायास्तव बंधने ॥ नाऽयं पिता मे न भ्राता कोऽप्यन्योऽस्ति महाबलः ॥ ३८ ॥ किमर्थमिह चायाति नाऽहं वेद विनिश्चयम् ॥ दैत्य उवाच ॥ एवं वदंत्यमी दूता वयस्या ते यशोवती ॥ ३९ ॥ समानीय च तं वीरमागतेति कृतोद्यमा ॥ क्व गता सा सखी कांते विदग्धा कार्यनिश्चये ॥ ४० ॥ नाऽन्यः कोऽपि ममारातिर्यो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ व्यास उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे दूतास्तत्राऽन्ये वै समागताः ॥४१॥ ते होचुस्त्वरिता भीताः कालकेतुं गृहे स्थितम् ॥ किं स्वस्थोऽसि महाराज समीपे सैन्य मागतम् ॥४२॥

दूतगण इस प्रकार कहते हैं कि तुम्हारी वयस्या सखी यशोवती ॥ ३९ ॥ उस वीरको संग लिये अत्यंत उद्यमके सहित इस स्थानमें आती है चतुर कार्य्यमें निपुण तुम्हारी वह प्रियसखी इस समय कहां गई है॥४०॥हे कमलनयने! मेरे विरुद्धतासे युद्ध करनेमें समर्थ हो इस त्रिभुवनमें मेरा इस प्रकार कोई शत्रु नहीं है व्यासजीने कहा हे राजन् ! इसी समयमें अन्य अन्य दूत भीत और त्वरान्वित हो उसी स्थानमें उपस्थित हुए॥४१॥ और घरमें बैठे कालकेतुसे कहने लगे हे महाराज ! नगरके समीप सेना आगई है आप इस समय भी किस कारण निश्चिंत और स्थिर घरमें बैठे

हैं ॥ ४२ ॥ शीघ्र महती सेनाको संग लेकर नगरीसे निकलिये तब महाबल कालकेतु उनका यह वचन सुन ॥ ४३ ॥ रथपर चढ़ शीघ्र अपनी नगरीसे निकला इधर मनोरमा कामिनीके विरहसे व्याकुल हैहयराजा भी घोडेपर चढ़ सहसा उस स्थानमें आनकर उपस्थित हुए तब उस स्थानमें दोनोंका घोर वृत्र इंद्रके समान संग्राम आरम्भ हुआ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दोनोंही परस्परके ऊपर तीक्ष्ण संपूर्ण अस्त्र शस्त्र निक्षेप करने लगे उससे दिङ्मण्डल प्रदीप्त हो उठा तब भीरुगणोंको भयंकर घोर युद्ध होनेमें ॥ ४६ ॥ सिंधुजाके पुत्र हैहयने भयंकर गदाद्वारा दैत्य राजपर आघात किया अनंतर उस दैत्यपतिने वज्रसे आहत पर्वतके समान पृथ्वीमें गिरकर प्राण त्याग किया ॥ ४७ ॥ तब संपूर्ण राक्षस

निर्गच्छ नगरात्तूर्ण सैन्येन महतावृतः ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कालकेतुर्महाबलः॥४३॥ रथमारुह्य त्वरितो निर्ययौ स्वपुराद्बहिः ॥ एकवीरोऽपि सहसा हयारूढः प्रतापवान् ॥४४॥ आगतस्तत्र कामिन्या विरहेण समाकुलः॥युद्धं तयोरभूत्तत्र वृत्रवासवयोरिव॥४५॥ शस्त्रास्त्रैर्बहुधामुक्तैरादीपितदिगंतरम् ॥ वर्तमाने तदा युद्धे कातराणां भयावहे ॥४६॥ गदया ताडयामास दैत्यं सिंधुसुतासुतः ॥ स गतासुः पपातोर्व्यां वज्राहत इवाऽचलः ॥ ४७ ॥ पलायित्वा गतः सर्वे राक्षसा भयपीडिताः ॥ यशोवती ततो गत्वा वेगादेकावलीं तदा ॥४८॥ उवाच मधुरां वाणीं विस्मितां मुदिता भृशम् ॥ एह्यालि नृपपुत्रेण दानवोऽसौ निपातितः ॥४९॥ एकवीरेण धीरेण युद्धं कृत्वा सुदारुणम् ॥ स्कंधावारेऽप्यसौ राजा तिष्ठत्यद्य श्रमातुरः ॥ ५० ॥ दर्शनं कांक्षमाणस्ते श्रुतरूपगुणस्तव ॥ पश्य तं कुटिलापांगि मनोभवसमं नृपम् ॥ ५१ ॥

भीत हो चारों ओरको भागनेलगे तदनंतर यशोवती अत्यंत प्रसन्न चित्त हो अतिवेगसे एकावलीके निकट जाय ॥ ४८ ॥ आश्चर्ययुक्त प्रियसखीसे मधुर वचन कहने लगी हे सखि ! हे सखि ! आओ आओ वह दानव मर गया ॥ ४९ ॥ नृपतिपुत्र वीरवर एकवीरने दारुण युद्धकर दैत्यपतिको मारा है वह राजा श्रमातुर हो इस समय सैन्यमें स्थिति करते हैं ॥ ५० ॥ उन्होंने पहले मुझसे तुम्हारा समस्त रूप और गुण श्रवण किया है इससे अब वह तुम्हारा दर्शन प्राप्त करनेकी इच्छा करते हैं हे कुटिलनयने ! इस समय तुम उस कामदेवके समान महीपालको देख-

कर नेत्र और मन चारितार्थ करो ॥ ५१ ॥ मैंने पहिले गंगाकेतटपर उनसे तुम्हारा रूपगुणादि वर्णन किया है, इसकारण तुम्हारे प्रति उनको अनुराग उत्पन्न हुआ है इस कारण अब वह विरहातुर हो ॥ ५२ ॥ तुम्हारा मनोहर रूप देखनेकी इच्छा करते हैं एकावलीने प्रियसखीका यह वचन सुन उनके निकट जानेके निमित्त मनमें निश्चय किया ॥ ५३ ॥ किन्तु कुमारी सुलभ भयसे भीत और लज्जित होनेलगी उसने जाना कि मैं कुमारी हूं किस प्रकार उस नृपनन्दनका मुख देखूं ॥ ५४ ॥ वह कामार्त्त हो मुझको पकडेंगे इस प्रकार चिन्तामें आकुल हो वह मलिनमूर्ति और मलिनाम्बर धारिणी नृपनन्दिनी एकावली यशोवतीके सहित नरयान पर चढकर स्कन्धावार (छावनी) में गई उस विशालाक्षी

कथिता त्वं मया पूर्वं तस्याऽग्रे जाह्नवीतटे ॥ पूर्णानुरागः संजातस्तेनाऽसौ विरहातुरः ॥५२॥ वांछति त्वां चारुरूपां द्रष्टुं नृपतिनंदनः ॥ सा तस्या वचनं श्रुत्वा गमनाय मनो दधे ॥ ५३ ॥ लज्जमाना भृशं भीत्या कौमारप्राप्तया तया ॥ कथं तस्य मुखं द्रक्ष्ये कुमारी ह्यवशा भृशम् ॥५४॥ स मां गृह्णाति कामार्त इति चिंताकुला सती ॥ यशोवत्या युता तत्र नरयानस्थिता ययौ ॥५५॥ स्कंधावारेऽतिमलिना मलिनांबरधारिणी॥तामागतां विशालाक्षीं दृष्ट्वा राजसुतोऽब्रवीत्॥५६॥दर्शनं देहि तन्वंगि तृषिते नयने मम॥ कामातुरं च तं वीक्ष्य तां च लज्जाभरावृताम् ॥५७॥ नीतिज्ञा शिष्टमार्गज्ञा तमुवाच यशोवती ॥ राजपुत्रपिताऽप्यस्यास्त्वामेनां दातुमिच्छति ॥ ५८ ॥ एषाऽपि त्वद्वशा नूनं भविता संगमस्तव ॥ कालं प्रतीक्ष्य राजेंद्र नयैनां पितुरंतिकम् ॥ ५९ ॥

राजकन्याको आती हुई देख राजपुत्रने कहा ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ हे सुन्दरी ! मेरे दोनों नेत्र तुमको देखनेके लिये तृषित हो रहे हैं तुम दर्शन देकर मेरे नेत्र और मनको चारितार्थ करो नृपतिपुत्रको कामातुर और राजकुमारीको अत्यन्त लज्जित देखकर ॥५७॥ शिष्टाचारवेदिनी नीति ज्ञान सम्पन्न यशोवतीने राजपुत्रसे कहा हे नृपनन्दन ! प्रियसखीके पिताने इसको आपके हाथमें प्रदान करनेकी इच्छा की है ॥ ५८ ॥ और यह भी आपके वशीभूत है अतएव इसके सहित आपका मिलन अवश्यही होगा, हे राजेन्द्र ! आप कालकी प्रतीक्षा कीजिये इसको पिताके निकट

ले चलिये ॥५९॥ वह इसकी विवाहविधि सम्पन्न कर इसे आपको प्रदान करेंगे यह स्थिर निश्चय जानिये राजा उसका वचन यथार्थ और निश्चय जानकर सैन्यके सहित ॥६०॥ उन दोनों कामिनियोंको एकावलीके पिताके घर लेगये एकावलीके पिता अपनी पुत्रीको आती हुई सुन प्रथम पुलकित हुए ॥६१॥ और मंत्रीगणोंके सहित परिवेष्टित हो शीघ्र उसके सम्मुख गये, राजा बहुत दिनोंके उपरान्त मलिनवसना कन्याको देखकर अत्यन्त प्रसन्न हुए॥६२॥अनन्तर यशोवतीने राजासे वह सम्पूर्ण वृत्तान्त विस्तारपूर्वक वर्णनकिया तब राजा मंत्रीगणोंके सहित मिलित हो राजपुत्रको आदरपूर्वक घर ले आये॥६३॥और शुभदिनमें विधिपूर्वक उनके सहित एकावलीका विवाहकार्य सम्पादन किया तदनन्तर वसनभूषण

स विवाह विधिं कृत्वा दास्यतीति विनिश्चयः॥स तस्या वचनं तथ्यं मत्वा सैन्यसमन्वितः ॥६०॥ समेतः कामिनीभ्यां तु ययौ तात्पद्राश्रमम्॥राजपुत्रींतथायातां श्रुत्वा प्रेमसमन्वितः॥६१॥प्रययौ सम्मुखस्तूर्णं सचिवैः परिवेष्टितः ॥ बहुभिर्दिवसैर्दृष्टा पुत्री सा मलिनांबरा ॥ ६२ ॥ यशोवत्या तु वृत्तांतः कथितो विस्तरात्पुनः ॥ एकवीरं मिलित्वाऽसौ गृहमानीय चादरात् ॥ ६३ ॥ पुण्येऽह्नि कारयामास विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ पारिबर्हं ततो दत्त्वा संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ६४ ॥ पुत्रीं विसर्जयामास यशोवत्या समन्विताम् ॥ एवं विवाहे संवृत्ते रमापुत्रो मुदान्वितः ॥ ६५ ॥ गृहं प्राप्य बहून्भोगान्बुभुजे प्रियया समम् ॥ बभूव तस्या पुत्रस्तु कृतवीर्याभिधः किल ॥ ६६ ॥ तत्सुतः कार्तवीर्यस्तु वंशोऽयं कथितो मया ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ राजोवाच॥भगंस्त्वन्मुखांभोजाच्च्युतं दिव्यकथारसम्॥ न तृप्तिमधिगच्छामि पिबंस्तु सुधया समम्॥१॥

रत्न अलंकार और गृहोपकरण इत्यादि अनेकसामग्री सम्भारदान और विधिपूर्वक पूजाकर ॥६४॥ पुत्रीको हैहयके संग भेज दिया राजाके मंत्रीनेभी नृपनन्दनके सहित अपनी नन्दिनीकी प्रणयक्रिया सम्पादनकर उनके संग भेजदिया इसप्रकार विवाहकार्य सम्पन्न होनेपर फिर सिंधुजापुत्र अत्यन्त आनंदित हो ॥ ६५ ॥ घर जाय प्रियाके सहित अनेकप्रकार सुखसम्भोगमें निरत हुए अनंतर एकावलीके गर्भसे हैहयराजाके कृतवीर्यनामक एक पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ ६६ ॥ इस कृतवीर्यके पुत्र कार्तवीर्य नामसे विख्यात है.हे महाराज ! यह मैंने आपसे हैहयवंशकी उत्पत्तिका विवरण वर्णन किया ॥ ६७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् !

आपके मुखकमलसे निकला हुआ अमृतके समान दिव्यकथारूप मधुररस पान करके मेरी तृप्ति नहीं हुई १॥ आपने मुझसे हैहयवंशकी उत्पत्तिका विचित्र और विस्मयप्रद उपाख्यान विस्तारपूर्वक वर्णन किया ॥ २ ॥ किंतु हे मुनिवर ! इस विषयमें मेरे हृदयमें एक परम कौतूहल उत्पन्न हुआ है देखो कमलापति भगवान् विष्णुने देवतागणोंके भी देवता और सम्पूर्ण जगत्के अधिनाथ तथा सृष्टिस्थिति प्रळयके कर्त्ता थे ॥ ३ ॥ वो भी उन पुरुषोत्तम भगवान् हरिनेभी अश्वरूप धारणकिया वह अच्युत और स्वतंत्र होकर भी किसकारण परतन्त्र हुए ॥ ४ ॥ आप इस समय

विचित्रमिदमाख्यानं कथितं भवता मम ॥ हैहयानां समुत्पत्तिर्विस्तराद्विस्मयप्रदा ॥ २ ॥ परं कौतूहलं मेऽत्रय द्विष्णुः कमलापतिः ॥ देवदेवो जगन्नाथः सृष्टिस्थित्यंतकारकः ॥ ३ ॥ सोऽप्यश्वभावमापन्नो भगवान्हरिरच्युतः ॥ परतंत्रः कथं जातः स्वतंत्रः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ एतन्मे संशयं ब्रह्मञ्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम् ॥ सर्वज्ञस्त्वं मुनिश्रेष्ठ ब्रूहि वृत्तांतमद्भुतम् ॥५॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि संदेहस्याऽस्य निर्णयम् ॥ यथा श्रुतं मया पूर्वं नारदान्मुनिसत्तमात् ॥ ६ ॥ ब्रह्मणो मानसः पुत्रो नारदो नाम तापसः ॥ सर्वज्ञः सर्वगः शांतः सर्वलोकप्रियः कविः ॥ ७ ॥ स चैकदा मुनिश्रेष्ठो विचरन्पृथिवीमिमाम् ॥ वादयन्महतीं वीणां स्वरतानसमन्विताम् ॥ ८ ॥ बृहद्रथंतरादीनां साम्नां भेदाननेकशः ॥ गायन्गायत्रममृतं संप्राप्तोऽथ ममाऽऽश्रमम् ॥ ९ ॥

मेरे हृदयका यह संशय छेदन कीजिये हे मुनिवर ! आप सर्वज्ञ हैं अतएव यह अद्भुत वृत्तान्त कहकर मेरा कौतूहल चारितार्थ कीजिये ॥ ५ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! पहले मैंने मुनिसत्तम नारदसे इस संदेहके निराकरणविषयमें जिसप्रकार सुना था इस समय मैं आपसे उसीप्रकार कहता हूं सुनो ॥ ६ ॥ ब्रह्माके मानसपुत्र महर्षि नारद तपोबलसे सर्वत्रगामी सर्वज्ञ शान्तप्रकृति सर्वलोकोंके प्रिय और कवि हैं ॥ ७ ॥ एक समय वह श्रेष्ठ ऋषि स्वर तानयुक्त वीणा बजाते बजाते इस पृथ्वीपर भ्रमण करनेलगा ॥ ८ ॥ एकदिन बृहद्रथंतरादि [सामगानके मंत्र]

सामवेदके अनेकानेक विशेष विषय और मोक्षप्रद अमृतस्यन्दिनी गायत्री गान करतेकरते मेरे आश्रममें आनकर उपस्थित हुए ॥ ९ ॥ हे राजन्! सरस्वती नदीके तटपर शम्याप्रास नामक ज्ञानप्रद सुखद अतिपवित्र एक महातीर्थ है वहां अनेक महर्षि वास करते हैं उसी स्थानमें मेरा आश्रम था ॥ १० ॥ तब मैं उन तेजःपुञ्ज कलेवर पितामहके पुत्र ऋषिवर नारदको आता हुआ देखकर उठा और विधिपूर्वक पाद्य तथा अर्घ्यादिसे पूजा की ॥ ११ ॥ अर्घ्यपाद्य विधिके अनंतर उन अमिततेजा मुनिवरके आसनमें बैठनेपर फिर मैं भी उनके निकट बैठ गया ॥ १२ ॥ तदनंतर उन ज्ञानप्रद नारदको विश्रांत और शांत देखकर तुमने इस समय मुझसे जो पूछा मैंने भी उनसे इसी प्रकार पूंछा ॥१३॥ हे मुनिवर!

शम्याप्रासं महातीर्थं सरस्वत्याः सुपावनम् ॥ निवासं मुनिमुख्यानां शर्मदं ज्ञानदं तथा ॥ १० ॥ तमागतमहं प्रेक्ष्य ब्रह्मपुत्रं महाद्युतिम् ॥ अभ्युत्थानादिकं सर्वं कृतवानर्चनादिकम् ॥ ११ ॥ अर्घ्यपाद्यविधिं कृत्वा तस्याऽऽसनस्थितस्य च ॥ उपविष्टः समीपेऽहं मुनेरमिततेजसः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा विश्रमिणं शांतं नारदं ज्ञानपारदम् ॥ तमपृच्छमहं राजन्यत्पृष्टोऽहं त्वयाऽधुना ॥ १३ ॥ असारेऽस्मिंस्तु संसारे प्राणिनां किं सुखं मुने ॥ न पश्यामि विनिश्चित्य कदाचित्कुत्रचित् क्वचित् ॥ १४ ॥ द्वीपे जातो जनन्याहं संत्यक्तस्तत्क्षणादपि ॥ अनाश्रयो वने वृद्धिं प्राप्तः कर्मानुसारतः ॥ १५ ॥ तपस्ततं मया चोग्रं पर्वते बहुवार्षिकम् ॥ पुत्रकामेन देवर्षे शंकरः समुपासितः ॥ १६ ॥ ततो मया शुकः प्राप्तः पुत्रो ज्ञानवतां वरः ॥ पाठितस्तु मया सम्यग्वेदानां सार आदितः ॥ १७ ॥

इस असारसंसारमें प्राणीगणोंको जन्मग्रहण करके क्या सुख है ? मैं निश्चयकर कभी किसी स्थल तथा किसी विषयमें वह सुख नहीं देखता तथापि बडे बडे पुरुष भी किस कारण संसारमें मोहित हो कर्म करते हैं? ॥१४॥ देखो द्वीपमें मेरा जन्म हुआ और जन्मते ही जननीने मुझको परित्यागकिया मे वनमें निराश्रय होकर कर्मानुसार बढने लगा ॥१५॥ अनंतर पुत्रप्राप्तिकी कामनासे पर्वतमें स्थित हो बहुत वर्ष पर्य्यंत देवदेव महादेवकी उग्रतर तपस्या की ॥ १६ ॥ इससे ज्ञानीगणोंके अग्रगण्य शुकको पुत्ररूपसे प्राप्त हो उसके आदिसे सम्पूर्ण वेदोंका सार भाग

भलीभांति पाठ कराया॥ १७॥ हे देवर्षे ! मेरा वह पुत्र आपकेही वचनसे ज्ञानको प्राप्त हुआ मेरे उसके विरहमें अत्यंत कातर हो रोनेपर भी मुझको छोड़ इस लोकसे लोकांतरको चला गया ॥ १८ ॥ तदनंतर पुत्रशोकसे अत्यंत संतप्त हो महागिरि सुमेरुको परित्याग किया तब मैं पुत्रशोकसे अत्यंत कातर और पुत्रके स्नेहसे अति कृशाङ्ग हो इस संसारको मिथ्या जानकर भी मायापाशमें बँध माताको स्मरण करते हुए कुरुजंगलमें उपस्थित हुआ ॥१९॥२०॥ तदनंतर राजा शांतनुने कल्याणिनी जननीका विवाह किया है यह सुनकर इस सरस्वतीके पवित्र तटपर आश्रम बनाय वास करने लगा ॥२१॥ शान्तनु राजाके परलोक जानेपर साध्वी जननी दो पुत्रोंके सहित वास करने लगी तब भीष्म उनका प्रतिपालन करने लगे॥२२॥

स त्यक्त्वा मां गतः क्वाऽपि रुदंतं विहारतुरम् ॥ लोकाल्लोकांतरं साधो वचनात्तव बोधितः ॥ १८ ॥ ततोऽहं पुत्रसंतप्तस्त्यक्त्वा मेरुं महागिरिम् ॥ मातरं मनसा कृत्वा संप्राप्तः कुरु जांगलम् ॥१९॥ पुत्रस्नेहादतितरां कृशांगः शोकसंयुतः ॥ जानन्मिथ्येति संसारं मायापाशनियंत्रितः ॥ २० ॥ ततो राज्ञावृतां ज्ञात्वा मातरं वासवीं शुभाम् ॥ स्थितोऽत्रैवाऽऽश्रमं कृत्वा सरस्वत्यास्तटे शुभे ॥ २१ ॥ शंतनुः स्वर्गतिं प्राप्तो विधुरा जननी स्थिता ॥ पुत्रद्वययुता साध्वी भीष्मेण प्रतिपालिता ॥ २२ ॥ चित्रांगदः कृतो राजा गंगापुत्रेण धीमता ॥ काले सोऽपि मे भ्राता मृतः कामसमुद्युतिः॥ २३ ॥ ततः सत्यवतीमाता निमग्ना शोकसागरे ॥ चित्रांगदं मृतं पुत्रं रुरोद भृशमातुरा ॥२४॥ संप्राप्तोऽहं महाभाग ज्ञात्वा तां दुःखितां सतीम् ॥ आश्वासिता मयात्यर्थं भीष्मेण च महात्मना ॥ २५ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वपरो वीर्यवान्पृथिवीपतिः ॥ कृतो भीष्मेण भ्राता वै स्त्री राज्यविमुखेन ह ॥ २६ ॥

बुद्धिमान् गंगापुत्रने चित्राङ्गदको राज्यपदमें स्थापित किया कुछ कालोपरांत वह कामदेवके समान मनोहर कांति भ्राता कालके ग्रासमें पतित हुए ॥२३॥ माता सत्यवती इस प्रकार पुत्रके शोकसागरमें निमग्न हो पुत्र चित्राङ्गदके निमित्त अत्यंत कातर हो रोदन करने लगी॥२४॥ हे महाराज ! तिस कालमें जननीको दुःखित जानकर उसके निकटउपस्थित हुआ अनंतर मैंने और भीष्मने उसको सान्त्वना प्रदान कर समझाया ॥ २५ ॥ भीष्मदेवने दारपरिग्रह और राजपालनसे विमुख हो कनिष्ठ भ्राता वीर्यवान् विचित्रवीर्यको राज्य प्रदान किया ॥ २६ ॥

हे राजन्! भीष्मने अपने वीर्यसे राजाओंको पराजित कर काशिराजकी दो कन्या लाय विचित्रवीर्यको प्रदान करनेके निमित्त सत्यवतीकोसमर्पण कीं ॥२७॥ अनंतर शुभ दिन और शुभलग्नमें भ्राता विचित्रवीर्यका विवाह होनेपर तब मैं सुखी हुआ ॥ २८ ॥ तदनंतर यक्ष्मारोगसे पीडित हो उस अपुत्रक युवा धनुर्द्धर भ्राता विचित्रवीर्यने भी प्राण परित्याग किया इससे माता अत्यंत दुःखित हो गई ॥ २९ ॥ पतिको मरा हुआ देख काशिराजकी कन्या उन दोनों बहिनोंने पतिव्रत धर्मकी रक्षामें तत्पर होकर अत्यंत दुःखित ॥ ३० ॥ और रोदन शील प्राप्त सती

काशिराजसुते रम्ये विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ भीष्मेणाऽऽनीय स्वबलात्कन्यके द्वे समर्पिते ॥ २७ ॥ सत्यवत्यै शुभे काले विवाहः परिकल्पितः ॥ भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य तदाऽहं सुखितोऽभवम् ॥२८॥ पुनः सोऽपि मृतो भ्राता यक्ष्मणा पीडितो भृशम् ॥ अनपत्यो युवा धन्वी माता मे दुःखिताऽभवत् ॥ २९ ॥ काशिराज सुते द्वे तु मृतं दृष्ट्वा पतिं तदा ॥ पतिव्रताधर्मपरे भगिन्यौ संबभूवतुः ॥ ३० ॥ ते ऊचतुः सतीं श्वश्रूं रुदतीं भृशदुःखिताम् ॥ पतिना सहगामिन्यौ भविष्यावो हुताशने ॥ ३१ ॥ पुत्रेण सह ते श्वश्रु स्वर्गे गत्वाऽथ नंदने ॥ सुखेन विहरिष्यावः पतिना सह संयुते ॥ ३२ ॥ निवारिते तदा मात्रा वध्वौ तस्मान्महोद्यमात् ॥ स्नेहभावं समाश्रित्य भीष्मस्य वचनात्तदा ॥ ३३ ॥ गांगेयेन च मात्रा मे संमंत्र्य च परस्परम् ॥ कृत्वौर्ध्वदेहिकं सर्वं संस्मृतोहं गजाह्वये ॥ ३४ ॥ स्मृतमात्रस्तु मात्रा वै ज्ञात्वा भावं मनोगतम् ॥ तरसैवाऽऽगतश्चाहं नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३५ ॥ प्रणम्य मातरं मूर्ध्ना संस्थितोऽथ कृतांजलिः ॥ तामब्रुवं सुतप्तांगीं पुत्रशोकेन कर्शिताम् ॥ ३६ ॥

देवीसे कहा हम दोनोंजनी अग्निमें पतिकी सहगामिनी होंगी॥३१॥हे देवि ! हम तुम्हारे पुत्रके संग स्वर्गमें जाय दोनों बहिनें मिल उनके सहित नन्दनवनमें विहार करेंगी ॥ ३२ ॥ जननीने स्नेह भावका आश्रय कर भीष्मकी अनुमति ग्रहणपूर्वक दोनों बहुओंको इस महाउद्यमसे निवारित किया ॥३३॥ विचित्रवीर्यकी सम्पूर्ण औध्वंदेहिक क्रिया सम्पादित होनेपर फिर भीष्मसे परामर्शकर जननीने हस्तिनानगरमें मुझको स्मरण किया ॥ ३४ ॥ स्मरण करते ही जननीके मनका भाव जान मैं शीघ्र हस्तिनानगरमें आया ॥ ३५ ॥ और मस्तक झुकाय उसके

चरणोंमें प्रणाम कर हाथ जोड उस पुत्ररूपी शोकानलसे सन्तप्त हुई मातासे कहा ॥३६॥ हे जननि ! मुझको मनही मनमें स्मरण करके क्यों बुलाया है ? तुमको इस समय अत्यन्त दुःखित हुआ देखता हूं मैं आपका दास हूं आज्ञा कीजिये तुम्हारा क्या कर्म सम्पादन करूं ॥ ३७ ॥ हे मातः ! आप ही मेरा परम तीर्थ और आपही मेरी परम देवता हैं मैं इस स्थानमें उपस्थित होकर अत्यंत उत्कण्ठित हो रहा हूं क्या आपका प्रिय कार्य है वह मुझसे कहो॥३८॥ व्यासजीने कहा हे मुनीश्वर ! मैं यह कहकर जब माताके सामने खड़ारहा तब उन्होंने समीप बैठे भीष्मकी ओर

मातस्त्वया किमाहूतो मनसाहं तपस्विनि ॥ आज्ञापय महत्कार्यं दासोऽस्मि करवाणि किम् ॥३७॥ त्वं मे तीर्थं परं मातर्दैवश्च प्रथितः पर ॥ आगतश्चिंतितश्चाऽत्र ब्रूहि कृत्यं तव प्रियम् ॥३८॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वाऽहं स्थितस्तत्र मातुरग्रे यदा मुने ॥ तदा सा मामुवाचेदं पश्यंती भीष्ममंतिके ॥३९॥ पुत्र तेऽद्य मृतो भ्राता पीडितो राजयक्ष्मणा ॥ तेनाऽहं दुःखिता जाता वंशच्छेदभयादिह ॥४०॥ तस्मात्त्वमद्य मेधाविन्मयाऽऽहूतः समाधिना ॥ गांगेयस्य मतेनात्र पाराशर्यार्थसिद्धये ॥ ४१ ॥ कुलं स्थापय नष्टं त्वं शंतनोर्नामकारणात् ॥ रक्ष मां दुःखतः कृष्णवंशच्छेदोद्भवाद्द्रुतम् ॥ ४२ ॥ काशिराजसुते भार्ये भ्रातुस्तव यवीयसः ॥ साधोर्विचित्रवीर्यस्य रूपयौवनभूषितम् ॥ ४३ ॥ ताभ्यां संगम्य मेधाविन्पुत्रोत्पादनकं कुरु ॥ रक्षस्व भारतं वंशं नात्र दोषोऽस्ति कर्हिचित् ॥ ४४ ॥

देखकर मुझसे कहा॥ ३९॥हे पुत्र! तुम्हारे भ्राता विचित्रवीर्य राजयक्ष्मारोगसे पीड़ित हो कराल कालके ग्रासमेंपति हुए हैं इसी कारण वंश नष्ट होनेके भयसे मैं अत्यन्त दुःखितहो रही हूं॥४०॥ हे मेधाविन् ! इसी प्रयोजनकी सिद्धिकेनिमित्त गंगापुत्रकी अनुमति लेकर अब मैंने तुमको बुलाया है ॥ ४१ ॥ हे पराशरनन्दन ! शान्तनुके नामार्थ तुम प्रायः नष्ट हुआ वंश पुनर्वार स्थापन करो. हे व्यासदेव ! तुम शीघ्र मेरी वंशोच्छेदजनित दुःखसे रक्षा करो ॥ ४२ ॥ रूपयौवन सम्पन्न साधुशील काशिराजकी दोनों कन्या तुम्हारे कनिष्ठभ्राता वीचित्रवीर्यकी भार्या हैं ॥४३॥ हे महामते ! तुम

उनके सहित संगमकरके पुत्रोत्पादन पूर्वक भारत वंशकी रक्षा करो इससे तुमको कोई दोष स्पर्श नहीं करेगा॥ ४४ ॥ व्यासजीने कहा हे देवर्षे ! माताके यह वचन सुनकर मैं अत्यन्त चिन्तित हुआ और लज्जाकुलित चित्तसे विनयपूर्वक उनसे कहा ॥ ४५ ॥ हे मातः ! पराई स्त्री को स्पर्श करना अत्यन्त पापकर कर्म है, मैं धर्मका मार्ग भलीभाँति जानकर किस प्रकार यह कार्य आदरपूर्वक करूं? ॥४६॥ और भी देखो महर्षिगण कहते हैं कि कनिष्ठ भ्राताकी भार्या कन्याके समान है, मैं सम्पूर्ण वेदशास्त्र अध्ययन करके किसप्रकार ऐसा व्यभिचार कर्म करनेमें समर्थ हूं ? ॥ ४७ ॥ अन्याय कर्मसे कुलकी रक्षा करना किसीके मतसे कर्त्तव्य नहीं हैं क्योंकि पाप करनेवालेके पितृगण संसारसागरसे पार होनेमें

व्यास उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा जातश्चिंतातुरो ह्यहम् ॥ लज्जयाऽऽकुलचित्तस्तामब्रुवं विनयानतः ॥ ४९ ॥ मातः पापाधिकं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ ज्ञात्वा धर्मपथं सम्यक्करोमि कथमादरात् ॥ ४६ ॥ तथा यवीयसोभ्रातुर्वधूः कन्या प्रकीर्तिता ॥ व्यभिचारं कथं कुर्यामधीत्य निगमानहम् ॥ ४७ ॥ अन्यायेन न कर्तव्यं सर्वथा कुलरक्षणम् ॥ न तरंति हि संसारात्पितरः पापकारिणः ॥४८॥ लोकानामुपदेष्टा यः पुराणानां प्रवर्तकः ॥ स कथं कुत्सितं कर्म ज्ञात्वा कुर्यान्महाद्भुतम् ॥ ४९ ॥ पुनरुक्तो ह्यहं मात्रा रुदत्या भृशमंतिके ॥ पुत्रशोकातितप्ता या वंशरक्षणकाम्यया ॥ ५० ॥ पाराशर्य न ते दोषो वचनान्मम पुत्रक ॥ गुरूणां वचनं तथ्यं सदोषमपि मानवैः ॥ ५१ ॥ कर्तव्यमविचार्यैव शिष्टाचारप्रमाणतः ॥ वचनं कुरु मे पुत्र न ते दोषोऽस्ति मानद ॥ ५२ ॥

समर्थ नहीं होते ॥ ४८ ॥ जो पुरुष संपूर्णलोकोंका उपदेष्टा और पुराणोंका प्रवर्त्तक है वह समस्त जान सुनकर इस अत्यन्त अद्भुत कुत्सित कर्ममें प्रवृत्त हो सकता है ? ॥ ४९ ॥ माता पुत्रशोकसे अत्यन्त सन्तप्त हुई थी इस कारण उन्होंने कुलके रक्षा करनेकी इच्छासे रोदन करते करते मेरे निकट आनकर पुनर्वार कहा ॥५०॥ हे पराशर पुत्र ! यदि तुम मेरे वचनके अनुवर्ती होकर कार्य करोगे तो तुमको कुछभी दोष नहीं होगा. हे पुत्र ! गुरुजनोंके युक्तियुक्त वचन सदोष होनेपर भी न विचार कर ॥ ५१ ॥ शिष्टाचार प्रमाणसे कार्य सम्पादन करना

मनुष्यगणोंको अत्यन्त उचित है. अतएव हे पुत्र ! तुम मेरा वचन प्रतिपालन करके मेरे मानकी रक्षा करो. इससे तुमको कुछ दोष नहीं होगा ॥ ५२ ॥ हे पुत्र ! तुम भलीभाँति विचार करके देखो कि तुम्हारी जननी अत्यन्त सन्तप्त और शोकसागरमें निमग्न हुई है अतएव कुलपुत्र उत्पादन करके उसको सुखी करना तुमको अवश्य उचित है ॥ ५३ ॥ मैं जननीका इस प्रकार कहना सुनकर सूक्ष्म धर्मके निर्णय विषयमें विशेषज्ञ गंगानन्दन भीष्म मुझसे कहने लगे ॥ ५४ ॥ हे द्वैपायन ! तुम सर्वप्रकार निष्पाप हो अतएव इस विषयमें तुमको विचार करना उचित नहीं है तुम माताका वचन प्रतिपालन कर सुखपूर्वक विहार करो ॥ ५५ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! उनके यह वचन और माताकी

पुत्रस्य जननं कृत्वा सुखिनीं कुरु मातरम् ॥ विशेषेण तु संतप्ता मग्नां शोकार्णवे सुत ॥ ५३ ॥ इति तां ब्रुवतीं श्रुत्वा तदा सुरनदीसुतः ॥ मामुवाच विशेषज्ञः सूक्ष्मधर्मस्य निर्णये ॥ ५४ ॥ द्वैपायन विचारोऽत्र न कर्तव्यस्त्वयाऽनघ ॥ मातुर्वचनमादाय विहरस्व यथासुखम् ॥ ५५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा मातुश्च प्रार्थनं तथा ॥ निःशं कोऽहं तदा जातः कार्ये तस्मिञ्जुगुप्सिते ॥ ५६ ॥ अंबिकायां प्रवृत्तोऽहमृतुमत्यां मुदा निशि ॥ मयि विमनसायां तु तापसे कुत्सिते भृशम् ॥५७॥ शप्ता मया सा सुश्रोणी प्रसंगे प्रथमे तदा ॥ अंधस्ते भविता पुत्रो यतो नेत्रे निमीलिते ॥५८॥ द्वितीये ऽह्नि मुनिश्रेष्ठ पृष्टो मात्रा रहः पुनः ॥ भविष्यति सुतः पुत्र काशिराजसुतोदरे ॥ ५९ ॥ मयोक्ता जननी तत्र व्रीडानम्रमुखेन ह ॥ विनेत्रो भविता पुत्रो मातः शापान्ममैव हि ॥ ६० ॥

प्रार्थना सुन मैं निःशंकचित्तसे उस अत्यन्त घृणित कार्यमेंप्रवृत्त हुआ ॥ ५६ ॥ अम्बिकाके ऋतुस्नान करनेपर मैं रात्रिकालके समय उसके सहवासमें प्रवृत्त हुआ, किन्तु उस युवतीने मेरा कुत्सित तापसरूप देखकर मुझसे अनुराग न किया ॥ ५७ ॥ तब मैंने उस नितम्बिनीको शाप दिया जब कि तुमने मेरे सहित प्रथम सहवासमें ही नेत्र बंदकरलिये अतएव तुम्हारा पुत्र अन्धा होकर जन्मग्रहण करेगा ॥५८॥हे मुनिवर ! दूसरे दिन माता मुझसे निर्ज्जनमें पूछने लगी हे द्वैपायन ! काशिराजकी कन्याके उदरसे पुत्र उत्पन्न होगा ? ॥ ५९ ॥ तब मैंने लज्जासे

झुके हुए मुखद्वारा कहा हे मातः! मेरेही शापसे वह पुत्र जन्मांध होगा ॥ ६० ॥ तब जननीने मुझसे कठोर वचनद्वारा भर्त्सनाकर कहा हे पुत्र ! अम्बिकाके पुत्र अन्ध होगा यह कहकर तुमने उसको किस कारण शाप दिया ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! मेरे यह वचन सुन माता चकित होगई और पुत्रके अत्यन्त आतुर हो मुझसे कहने लगी ॥ १ ॥ हे पुत्र! तुम्हारे भ्राताकी भार्या विधवा शोकसंयुक्त काशिराजकी कन्या अम्बालिका॥ २ ॥ सर्व सुलक्षण सम्पन्न रूपयौवनशालिनी और सम्पूर्ण गुणोंसे विभूषित है तुम उसके सहित सहवास करके श्रेष्ठपुरुषोंके सम्मत उत्तम पुत्र

तया निर्भर्त्सितस्तत्र कठोरवचसा मुने॥कथं पुत्र त्वया शप्ता पुत्रस्तेंऽधो भविष्यति॥६१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥ व्यास उवाच॥वासवी चकिता जाता श्रुत्वा मे वाक्यमीदृशम्॥दाशेयी मामुवाचेदं पुत्रार्थं भृशमातुरा ॥१॥ अंबालिका वधूर्धन्या काशिराजसुता सुत ॥ भार्या विचित्रवीर्यस्य विधवा शोकसंयुता ॥ २ ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना रूपयौवनशालिनी ॥ तस्यां जनय संगं त्वं कृत्वा पुत्रं सुसंमतम् ॥ ३ ॥ नांधो राजाऽधिकारी स्यात्तस्मात्पुत्रं मनोहरम् ॥ उत्पादय राजपुत्र्यां वचनान्मम मानद ॥४॥ इत्युक्तोऽहं तदा मात्रा स्थितस्तत्र गजाह्वये ॥ यावदृतुमती जाता काशिराजसुता मुने ॥५॥ एकांते शयनागारे प्राप्ता स मम सन्निधौ ॥ लज्जमाना सुकेशांता स्वश्वश्रूवचनात्तदा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा मां जटिलं दांतं तापसं रसवर्जितम् ॥ सा स्वेदवदना जाता पांडुरा विमना भृशम् ॥ ७ ॥

उत्पन्न करो ॥ ३ ॥ जन्मान्ध पुरुष राज्यका अधिकारी नहीं होता अतएव तुम मेरे वचनसे राजकन्यामें एकमनोहर पुत्र उत्पन्न करके मेरे मानकी रक्षा करो ॥ ४ ॥ हे मुनिवर ! तिसकालमें माताके यह वचन सुन जबतक काशिराजकी कन्या अम्बालिका ऋतुमती न हो तब तक मैं हस्तिनापुरमें वासकरने लगा ॥ ५ ॥ अनन्तर यथासमय उपस्थित होनेपर कुटिलकेश राजकन्या सासकी आज्ञासे निर्ज्जन शयनागारमें मेरे समीप आय अत्यन्त लज्जान्वित हुई ॥ ६ ॥ मुझको जटिलतापस और रसवर्जित देखकर उसके मुखपर पसीना आगया देह उसकी पाण्डुवर्ण

और मन विरस होगया ॥ ७ ॥ मैंने रात्रिके समय पार्श्वमें बैठी हुई उस कामिनीको काँपता और पाण्डुवर्ण देखकर क्रोधयुक्त हो कहा ॥ ८ ॥ हे सुमध्यमे ! तुम जब मुझको देखकर अपने सौन्दर्यके गर्वसे पाण्डुवर्ण हुई तब तुम्हारा पुत्र पाण्डुवर्ण होगा ॥ ९ ॥ यह कह उसी स्थानमें अम्बालिकाके संग रात्रि बिताई. इस प्रकार मैं उस कामिनीके संग रतिसम्भोगकर मातासे आज्ञा ले अपने स्थानको गया ॥ १० ॥ तदनन्तर उन दोनों राजकन्याओंने यथासमयमें अन्ध, और पाण्डुवर्ण दो पुत्र उत्पन्न किये अम्बिकाका पुत्र धृतराष्ट्र नामसे और अम्बालिकाका पुत्र

कुपितोऽहं तदा दृष्ट्वा कामिनीं निशि संगताम् ॥ वेपमानां स्थितः पार्श्वे ह्यब्रुवं तामहं रुषा ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा मां यदि गर्वेण पांडुवर्णा समावृता ॥ अतस्ते तनयः पांडुर्भविष्यति सुमध्यमे ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा निशि तत्रैव स्थितोऽबालिकया युतः ॥ भुक्त्वा तां निशि निर्यातः स्थानमापृच्छच्य मातरम् ॥ १० ॥ ततस्ताभ्यां सुतौ काले प्रसूतावंधपांडुरौ ॥ धृतराष्ट्रश्च पांडुश्च प्रथितौ संबभूवतुः ॥११॥ माता मे विमना जाता तादृशौ वीक्ष्य तौ सुतौ ॥ ततः संवत्सरस्यांते मामाहूय तदाब्रवीत् ॥ १२ ॥ द्वैपायनसुतौ जातौ राज्ययोग्यौ न तादृशौ ॥ अन्यं मनोहरं पुत्रं समुत्पादय मे प्रियम् ॥ १३ ॥ तथेति सा मया प्रोक्ता मुदिता जननी तदा ॥ अंबिकां प्रार्थयामास सुतार्थं काल आगते ॥ १४ ॥ पुत्रि व्यासं समालिंग्य पुत्रमुत्पादयाऽद्भुतम् ॥ कुरु वंशस्य कर्तारं राज्यं योग्यं वरानने ॥ १५ ॥ वधूर्लज्जान्विता किंचिन्नोवाच वचनं तदा ॥ गतोऽहं शयनागारे मातुस्तद्वचनान्निशि ॥ १६ ॥

पाण्डुवर्ण होनेपर पाण्डु नामसे विख्यात हुआ ॥ ११ ॥ माता उन दोनों पुत्रोंको ऐसा देखकर विमन हुई तदनंतर संवत्सरके उपरान्त मुझको बुलाकर कहा ॥ १२ ॥ हे द्वैपायन ! यह दोनों पुत्र ऐसे राज्यके योग्य नहीं हैं अतएव मेरा प्रिय और मनोहर अन्य अब एक पुत्र उत्पन्न करो ॥ १३ ॥ मेरे उनकी बातमें सम्मत होनेपर फिर उन्होंने आनंदित हो यथा समय अम्बिकाकी प्रार्थना करके कहा ॥ १४ ॥ हे पुत्रि ! व्यासको आलिङ्गन करके अद्भुत गुणयुक्त कुरुराज वंशके योग्य कुलरक्षक एक पुत्र उत्पन्न करो ॥ १५ ॥ वधूने लज्जासे उस समय कुछ न

कहा मैंने माताकी आज्ञानुसार रात्रिकालके समय जब शयनागारमें गमन किया ॥ १६ ॥ तिस समय अम्बिकाने रूप यौवन सम्पन्न विचित्रवीर्यकी एक दासीको अनेक प्रकारके वसन भूषणोंसे भूषित करके मेरे समीप भेज दिया ॥ १७ ॥ वह हंसगामिनी सुकेशी दासी रक्तचन्दन और पुष्पमालासे विभूषित हो हावभाव सहित आनकर ॥ १८ ॥ मुझको पलँगपर बैठाय स्वयं प्रेम रसमें डूबकर बैठ गई. हे मुनिवर ! मैंने उसके भाव और विलाससे प्रसन्न होकर ॥ १९ ॥ रात्रिकालके समय प्रेमान्वित चित्तसे उसके संग अनेक क्रीडा की इसके उपरान्त प्रसन्न मनसे उसको वर देकर कहा ॥ २० ॥ हे सुभगे ! मेरे औरससे तुम्हारे सर्व सुलक्षण युक्त सुरूप सम्पूर्ण धर्मोंका जाननेवाला शान्त और सत्यवादी एक पुत्र

दासी विचित्रवीर्यस्य रूपयौवनसंयुता ॥ प्रेषिताऽबिकया त्वत्र विचित्राभरणांबरा॥१७॥ चंदनारक्तदेहा सा पुष्पमालाविभूषिता ॥ आयाता हावसंयुक्ता सुकेशी हंसगामिनी ॥१८॥ पर्यंके मां समावेश्य संस्थिता प्रेमसंयुता ॥ प्रसन्नोऽहं तदा तस्याविलासेनाभवं मुने॥१९॥ रात्रौ संक्रीडितं प्रेम्णा तया सह मया भृशम् ॥ वरो दत्तः पुनस्तस्य प्रसन्नेन तु नारद॥२०॥सुभगे भविता पुत्रः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ सुरूपः सर्वधर्मज्ञः सत्यवादी शमे रतः ॥ २१ ॥ स तदा विदुरो जातस्त्रयः पुत्रा मयाऽभवन् ॥ माया वृद्धिं गता साधो परक्षेत्रोद्भवे मम ॥ २२ ॥ विस्मृतः शुकसंबंधी विरहः शोककारणम् ॥ दृष्ट्वा त्रीन्स्वसुतान्कामं वीर्यवान् वीर्यसंमतान् ॥ २३ ॥ माया बलवती ब्रह्मन्दुस्त्यजा ह्यकृतात्मभिः ॥ अरूपा च निरालंबा ज्ञानिनामपि मोहिनी ॥ २४ ॥

उत्पन्न होगा ॥ २१ ॥ अनंतर यथा समयमें उसके विदुर नामक एक पुत्र उत्पन्न हुआ परक्षेत्रमें इस प्रकार मुझसे तीन पुत्रकी उत्पत्ति होनेपर यह मेरे पुत्र हैं इस प्रकार जानकर मेरे मनमें मायाकी वृद्धि होने लगी ॥ २२ ॥ तब मैं उन तीनों पुत्रोंको वीर्यवान् और वीर संमत देखकर अपने शोकका एक मात्र कारण शुकविरह भूलगया ॥ २३ ॥ हे द्विजेन्द्र ! माया अत्यंत बलवती और अजितेंद्रिय पुरुषोंको अत्यंत कठिनतासे छोडने योग्य है यह माया आकार और अवलम्बनशून्य होनेपर भी ज्ञानीगणोंको मोहित करती है ॥ २४ ॥

माताके स्नेहमें बंध और पुत्रके प्रति आसक्त होकर मेरा मन वनमें भी शांतिलाभ न करसका ॥ २५ ॥ हे मुनिवर ! तब मेरा चित्त तराजूपर आरूढ़के समान अंदोलित होने लगा इससे मैं कभी हस्तिनामें और कभी सरस्वतीके तटमें वास करने लगा एक स्थानमें स्थिर होकर न रह सका ॥ २६ ॥ कभी कभी विचार द्वारा इस प्रकार ज्ञान मेरे मनमें प्रतिभात होने लगा कि,यह पुत्र किसके हैं ? यह स्नेह केवल मोहमात्र है अन्य कुछ नहीं है मेरे मरनेपर यह मेरे श्राद्धाधिकारी नहीं होंगे ॥ २७ ॥ यह पुत्र व्यभिचार द्वारा उत्पन्न हुए हैं यह मुझको क्या सुख देंगे ? हे मुनिवर ! इस प्रकार बलवती माया ही मेरे मनमें मोह विस्तार करती है ॥२८॥ इस संसारको मिथ्या जानकर भी मैं मोहान्धकूपमें पतित

मातरि स्नेहसंबद्धं तथा पुत्रेषु संवृतम् ॥ न मे चित्तंवने शांतिमगान्मुनिवरोत्तम ॥२५॥ दोलारूढं मनो जातं कदाचिद्धस्तिनापुरे ॥ पुनः सरस्वतीतीरे न चैकत्र व्यवस्थितिः ॥ २६ ॥ कदाचिच्चिंतयञ्ज्ञानं मानसे प्रतिभाति वै ॥ केऽमी पुत्राः क्व मोहोऽयं न श्राद्धार्हा मृतस्य मे ॥ २७ ॥ व्यभिचारोद्भवाः किं मे सुखदाः स्युः सुताः किल ॥ माया बलवती मोहं वितनोति हि मानसे ॥ २८ ॥ जानन्मोहांधकूपेऽस्मिन्पतितोऽहं मृषा मुने ॥ इत्यकुर्वं रहस्तापं कदाचित्सुसमाहितः ॥ २९ ॥ राज्यं प्राप ततः पांडुर्बलवान्भीष्मसंमतः ॥ तदा मम मनो जातं प्रसन्नं सुतकारणात् ॥३०॥ कुंती माद्री सुरूपे द्वे भार्ये तस्य बभूवतुः ॥ शूरसेनसुता कुंती मद्रराजसुताऽपरा ॥ ३१ ॥ स शापं द्विजतः प्राप्य कामिनीद्वयसंयुतः ॥ पांडुर्निर्वेदमापन्नस्त्यक्त्वा राज्यं वनं गतः ॥३२॥

हुआ हूं मैंने कभी कभी निर्जनमें समाहित चित्तसे इस विषयकी चिन्ता करके परिताप किया था ॥ २९ ॥ तदनन्तर भीष्मकी परामर्शसे बलवीर्ययुक्त पाण्डु राज्यको प्राप्त हुआ तब भी पुत्रकी समृद्धि देखकर मेरा मन प्रसन्न हुआ. हे मुनिवर ! यह भी उसी मायाका कार्य है ॥ ३० ॥ शूरसेन राजाकी कन्या कुन्ती और मद्रराजाकी कन्या माद्री यह दोनों स्वरूपा कामिनी पाण्डुकी भार्या हुईं ॥ ३१ ॥ स्त्रीसंग करनेसे तुम्हारी मृत्यु होगी इस प्रकार विप्र शापसे दुःखको प्राप्त हो पाण्डु राज्य परित्यागकर दोनों भार्याओंके

संग वनको चलेगये ॥ ३२ ॥ उस पुत्र पाण्डुको वनमें वास करता हुआ सुन मेरे हृदयमें शोक उदय हुआ तब मैं दोनों भार्याओंके सहित अवस्थित उस पाण्डुके निकट जाय ॥३३॥ और उसको समझाकर फिर हस्तिनापुरमें आया और धृतराष्ट्रके संग कथोपकथन कर सरस्वतीके तटपर आय उपस्थित हुआ ॥ ३४ ॥ पाण्डुने बानप्रस्थाश्रममें उपस्थित होकर वहां धर्म, वायु, इन्द्र और दोनों अश्विनी कुमारोंसे पांच क्षेत्रज पुत्र उत्पन्न कराये ॥ ३५ ॥ कुन्तीसे युधिष्ठिर भीमसेन और अर्जुन नामक तीन पुत्र क्रमानुसार धर्म वायु और इन्द्रके औरससे ॥३६॥ और माद्रीसे नकुल और सहदेव दोनों अश्विनीकुमारके औरससे उत्पन्न हुए अनन्तर किसी समय पाण्डु निर्ज्जनमें स्थितरूप लावण्यवती

तदा मामाविशच्छोकः श्रुत्वा पुत्रं वने स्थितम् ॥ गतोऽहं तत्र यत्रासौ भार्याभ्यां सह संस्थितः ॥ ३३ ॥ तमाश्वास्य वने पांडुम्पुनः प्राप्तो गजाह्वये ॥ धृतराष्ट्रं समाभाष्य हागमं ब्रह्मजातटे ॥३४॥ क्षेत्रजान्पंच पुत्रान्स समुत्पाद्य वनाश्रमे ॥ धर्मतो वायुतः शक्रादश्विभ्यां पंच पांडवान् ॥ ३५ ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनस्तथैवार्जुन इत्यपि ॥ कुंतीपुत्राः समाख्याता धर्मानिलसुरेशजाः ॥३६॥ नकुलः सहदेवश्च मद्रराजसुतासुतौ ॥ कदाचित्तु रहो माद्रीं समालिंग्य महीपतिः ॥ ३७ ॥ मृतः शापात्तु मुनिभिः संस्कृतो हुतभुङ्मुखे ॥ माद्री तत्र सती भूत्वा प्रविष्टा पतिना सह ॥३८॥ स्थिता पुत्रयुता कुंती ज्वलिते जातवेदसि॥मुनयः सुतसंयुक्तां शूरसेनसुतां तदा ॥ ३९ ॥ दुःखितां प्रतिहीनां तामानिन्युर्गजसाह्वये ॥ समर्पिताऽथ भीष्माय विदुराय महात्मने ॥ ४० ॥ श्रुत्वाऽहं सुखदुःखाभ्यां पीडितस्तु परात्मभिः ॥ भीष्मेण पालिताः पुत्राः पांडोरिति विचिंत्यते ॥ ४१ ॥

माद्रीको आलिङ्गनकर ॥ ३७ ॥ शापके कारण मृत्युको प्राप्त हुए तब वहांके वास करनेवाले मुनिगणोंने अग्निमें उनके देहका संस्कार किया चिताकी अग्नि प्रज्वलित होनेपर पतिव्रता माद्री पतिके संग उसमें प्रविष्ट हो मृत्युको प्राप्त हुई ॥ ३८ ॥ कुंतीने पुत्रोंका प्रतिपालन करनेके लिये निवारित हो चिताकी अग्निमें प्रवेश न किया तब मुनिगणने शूरसेनकी कन्यासे ॥३९॥ पुत्रोपपत्ति हीन दुःखित कुंतीको संग ले हस्तिनामें जाय महात्मा भीष्म और विदुरको समर्पण किया ॥ ४० ॥ यह सुनकर मेरा मन पराये देहके निमित्त सुख दुःख सहित पीडित

होने लगा बुद्धिमान् भीष्म और विदुर धृतराष्ट्र युधिष्ठिरादिकों परम प्रियतम पाण्डुके पुत्र जानकर परम प्रीतिसहित उनका प्रतिपालन करने लगे दुर्योधनादि धृतराष्ट्रके क्रूरमन निष्ठुरपुत्रगण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एकत्र हो पांचों पाण्डवोंके संग अद्भुतरूप विरोध करने लगे द्रोणाचार्यके दैवात् वहां आनेपर भीष्मने उनका सन्मान करके ॥ ४३ ॥ कुरुपुत्रगणोंको पढानेके निमित्त हस्तिनापुरमें उनको वास कराया जिस समय कुन्तीने उत्पन्न होतेही बालक कर्णको त्याग दिया था ॥ ४४ ॥ उस नदीमें बहे जातेको लेकर सूतने पाल लिया था

विदुरेण तथा प्रीत्या धृतराष्ट्रेण धीमता ॥ दुर्योधनादयस्तस्य पुत्रा ये क्रूरमानसाः॥४२॥ एकत्र स्थितिमापन्ना विरोधं चक्रुरद्भुतम्॥ द्रोणाचार्यस्तु संप्राप्तस्तत्र भीष्मेण मानितः ॥४३॥ अध्यापनाय पुत्राणां पुरे तस्मिन्निवासितः ॥ कर्णः कुंत्या परित्यक्तो जातमात्रः शिशुर्यदा ॥ ४४ ॥ सूतेन पालितो नद्यां प्राप्तश्चाधिरथेन ह ॥ दुर्योधनप्रियश्चाभूत्कर्णः शूरतमस्तथा ॥ ४५ ॥ परस्परं विरोधोऽभूद्भीमदुर्योधनादिषु ॥ धृतराष्ट्रस्तु संचिंत्य क्लेशं पुत्रेषु तेषु च ॥ ४६ ॥ निवासं कल्पयामास पांडवानां महात्मनाम् ॥ विरोधशमनायैव नगरे वारणावते ॥ ४७ ॥ दुर्योधनेन तत्रैव द्रोहाज्जतुगृहाणि वै ॥ कारितानि च दिव्यानि प्रेष्य मित्रं पुरोचनम् ॥ ४८ ॥ श्रुत्वा जतुगृहे दग्धान्पांडवान्पृथया युतान् ॥ पौत्रभावान्मुनिश्रेष्ठ मग्नोऽहंव्यसनार्णवे ॥ ४९ ॥ शोकातुरो भृशं शून्ये वने पश्यन्नहर्निशम् ॥ दृष्ट्वा मयैकचक्रायां पांडवा दुःखकर्शिताः ॥ ५० ॥

कर्ण शूरगणोंमें अग्रगण्य होनेसे दुर्योधनको अत्यन्त प्रिय था ॥ ४५ ॥ क्रमानुसार भीम और दुर्योधनादिमें परस्पर विरोध हो गया धृतराष्ट्रने उन सम्पूर्ण पुत्रोंके क्लेशकी चिन्ता करके ॥ ४६ ॥ विरोधकी शांतिके निमित्त वारणावत् नगरमें पांडवोंका विनाशस्थान बना दिया ॥ ४७ ॥ दुर्योधननेविद्वेष बुद्धिके वशीभूत हो अपने सुहृद पुरोचनको भेजकर मनोहर जतुगृह बनवाया ॥ ४८ ॥ हे मुनिवर ! पृथाके सहित पांचों पांडवोंको जतुगृहमें दग्धहुआ सुन पुत्रभावसे मैं दुःखसागरमें निमग्न हुआ ॥४९॥ अत्यंत शोकातुर हो निर्ज्जन वनमें

दिनरात ढूंढकर, एकचक्रानगरीमें दुःखसे दुःखित अत्यंत कृश और परिपीड़ित पाण्डवगणोंको देखा ॥ ५० ॥ मैंने उनके दर्शन लाभसे परितुष्ट हो उनको द्रुपदराजाकी नगरीमें शीघ्र भेजा ॥५१॥ उनके दुःखसे कातर होकर मृगचर्म पहनकर विप्रवेषसे जाय राजसभासे विनीतभावसे वास करनेलगा ॥ ५२ ॥ अर्जुनने पराक्रमप्रकाशपूर्वक लक्ष्यभेदकर द्रुपदराजाकी कन्या द्रौपदीको प्राप्त करनेपर माताकी आज्ञासे पांचों पांडवोंने उस मानिनी राजकन्यासे पाणिग्रहण किया ॥ ५३ ॥ हे मुनिवर ! मैं तिस समय उनका विवाह हुआ देख अत्यन्त आनंदित हुआ अनंतर पांडवगण पाञ्चालीके सहित फिर हस्तिनापुरमें उपस्थित हुए ॥ ५४ ॥ तब धृतराष्ट्रने खांडवप्रस्थमें पांडवोंका वासस्थान नियत किया तदनंतर वसुदेवके

ततस्तुष्टमनाश्चाहं जातः पार्थान्विलोक्य च ॥ प्रेरितास्ते मया तूर्णं द्रुपदस्य पुरं प्रति ॥५१॥ ते गतास्तत्र दुःखार्ता विप्रवेषधराः कृशाः ॥ मृगचर्मपरीधानाः सभायां संस्थितास्तदा ॥५२॥ कृत्वा पराक्रमं जिष्णुः स जित्वा द्रुपदात्मजाम् ॥ चक्रुर्विवाहं मानिन्या पंचैव मातृवाक्यतः ॥५३॥ दृष्ट्वा विवाहं तेषां तु मुदितोऽहं भृशं तदा ॥ ततो नागाह्वये प्राप्ताः पांचालीसहिता मुने ॥५४॥ निवासं खांडवप्रस्थं धृतराष्ट्रेण कल्पितम् ॥ पांडवानां द्विजश्रेष्ठ वसुदे वसुतेन वै ॥५५॥ तर्पितः पावकस्तत्र विष्णुना सह जिष्णुना ॥ राजसूयः कृतो यज्ञस्तदाऽहं मुदितोऽभवम् ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वाऽथ विभवं तेषां तथा मयकृतां सभाम् ॥ दुर्योधनोऽतिसंतप्तो दुरोदरमथाकरोत् ॥५७॥ दुर्द्यूतवेदी शकुनिरनक्षज्ञश्च धर्मजः ॥ हृतं राज्यं धनं सर्वं याज्ञसेनी च क्लेशिता ॥ ५८ ॥ वने द्वादश वर्षाणि पांडवास्ते विवासिताः ॥ पांचालीसहितास्तेन दुखं मे जनितं भृशम् ॥ ५९ ॥

पुत्र ॥ ५५ ॥ विष्णु जिष्णुके संगमिलित हो अग्निको तृप्त किया उसके उपरांत पाण्डवगणोंको राजसूययज्ञका अनुष्ठान करता हुआ देखकर मैं अत्यंत आनंदित हुआ ॥ ५६ ॥ पांडवोंका विभव और शिल्पराज मयकी बनाई सभा देखकर दुर्योधनादि अत्यंत संतप्त हुए और अनर्थकर द्यूतक्रीडाका आरम्भ किया ॥ ५७ ॥ शकुनि छलद्यूतमें अत्यंत चतुर था, धर्मपुत्र अक्षक्रीडामें निपुण नहीं थे अतएव दुर्योधनने शकुनि द्वारा द्यूतक्रीडा कराय धर्मराजका सर्वस्व हर लिया और राजा द्रुपदकी कन्या याज्ञसेनीको राजसभामें अत्यंत अपमानित कर अति क्लेश

दिया था अनंतर पांचालीके सहित पांडवगण बारहवर्ष वनमें वास करनेके निमित्त चलेगये इससे मैं अत्यंतदुःखित हुआ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ हे मुनिवर ! मैं सनातनधर्म जानकर भी भ्रमवश इसप्रकार सुखदुःखात्मक संसारसागरमें निमग्न हुआ हूं ॥ ६० ॥ मैं कौन हूं ? यह सब पुत्र किसके हैं और कौन माता है अथवा सुख किस प्रकार है ? यह सब विचार कर मेरा मन दिनरात भ्रमण करता है ॥ ६१ ॥ हे मुनिवर ! मैं क्या करूं ? कहां जाऊं किसीसे मुझको संतोष प्राप्त नहीं होता मेरा मन मानो दोला [तराजू] में आरुढ़ होकर आंदोलित होता है कभी स्थिर नहीं होता ॥ ६२ ॥ हे मुनिश्रेष्ठ ! आप सर्वज्ञ हैं अतएव आप मेरा सन्देह निवारण कीजिये जिससे मेरे मनका ज्वर दूर हो और जिससे

एवं नारद संसारे सुखदुःखात्मके भृशम् ॥ निमग्नोऽहं भ्रमेणैव जानन्धर्मं सनातनम् ॥ ६० ॥ कोऽहं कस्य सुतास्तेऽमी का माता किं सुखं पुनः ॥ येन मे हृदयं मोहाद्भ्रमतीति दिवानिशम् ॥ ६१ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि संतोषो नाधिगच्छति ॥ दोलारूढं मनो मेऽत्र चंचलं न स्थिरं भवेत् ॥ ६२ ॥ सर्वज्ञोऽसि मुनिश्रेष्ठ संदेहं मे निवर्तय ॥ तथा कुरु यथाऽहं स्यां सुखितो विगतज्वरः ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति मे वचनं श्रुत्वा नारदः परमार्थवित् ॥ मामाह च स्मितं कृत्वा पृच्छंतं मोहकारणम् ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ पाराशर्य पुराणज्ञ किं पृच्छसि सुनिश्चयम् ॥ संसारेऽस्मिन्विना मोहं कोऽपि नास्ति शरीवान् ॥ २ ॥

मैं सुखी होसकूं आप वही कीजिये ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! मेरे इसप्रकार मोहका कारण पूँछनेपर मेरे इस प्रकार वचन सुन परमार्थतत्त्वके जाननेवाले महर्षि नारद कुछेक हास्यकर कहने लगे ॥ १ ॥ नारदजी बोले हे पराशरतनय ! तुम सब पुराणोंको जानतेहो तब तुम मुझसे मोहका निश्चित कारण क्यों पूछते हो ? इस संसारमें मोहके अतिरिक्त कोई भी शरीरधारी जीव नहीं ॥ २ ॥

ब्रह्मा, विष्णु और रुद्रादि देवगण जनक तथा कपिलादिऋषिगण यह सभी मायासे परिवेष्टित हो संसारमार्गमें भ्रमण करते हैं ॥ ३ ॥ मनुष्य मुझको ज्ञानी कहते हैं किंतु मैं भी साधारण प्राकृतमनुष्यके समान भ्रांत हूं अपने माया मोहका पहला वृत्तान्त निश्चित प्रकारसे कहता हूं सावधान होकर सुनो ॥ ४ ॥ हे वासवीनन्दन ! मैंने पहले भार्याके निमित्त अपने किये हुए मोहसे महादुःख अनुभव किया है ॥ ५ ॥ एक दिन मैं और पर्वतनामक देवर्षि दोनों मिलकर भारत नामक विख्यात अत्युत्तम भूमिखण्ड देखनेके निमित्त देवलोकसे मृत्युलोकमें आये ॥६॥ हम दोनों मिलकर पृथ्वीमण्डलमें भ्रमण करते करते तीर्थ और परम पवित्र स्थान तथा मुनिगणोंके संपूर्ण मनोहर आश्रम देखते हुए

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः सनकः कपिलस्तथा ॥ मायया वेष्टिताः सर्वे भ्रमंति भववर्त्मनि ॥ ३ ॥ ज्ञानिनं मां जनो वेत्ति भ्रांतोऽहं सर्वलोकवत् ॥ शृणु मे पूर्ववृत्तान्तं प्रब्रवीमि सुनिश्चितम् ॥ ४ ॥ दुःखं मया यथा पूर्वमनुभूतं महत्तरम् ॥ स्वकृतेन च मोहेन भार्यार्थे वासवीसुत ॥ ५ ॥ एकदा पर्वतश्चाऽहं देवलोकान्महीतलम् ॥ प्राप्तो विलोकनार्थाय भारतं खंडमुत्तमम् ॥६॥ भ्रमंतौ सहिताबुर्व्यां पश्यंतौ तीर्थमंडलम् ॥ पावनानि च स्थानानि मुनीनामाश्रमाञ्छुभान् ॥७॥ शपथं देवलोकात्तु कृत्वा पूर्वं परस्परम् ॥ चलितौ समये चेमं संमंत्र्य निश्चयेन वै ॥ ८ ॥ चित्तवृत्तिस्तु वक्तव्या यादृशी यस्य जायते ॥ शुभा वाऽप्यशुभा वाऽपि न गोप्तव्या कदाचन ॥९॥ भोजनेच्छा धनेच्छाऽपि रतीच्छा वा भवेदपि ॥ यादृशी यस्य चित्ते तु कथनीया परस्परम् ॥१०॥ इत्यावां समयं कृत्वा स्वर्गाद्भूलोकमागतौ ॥ एकचित्तौ मुनी भूतौ विचरंतौ यथेच्छया ॥ ११ ॥

विचरण करने लगे ॥ ७ ॥ भ्रमण करनेको चलनेके पहलेही देवलोकमें हमने परामर्श करके निश्चयपूर्वक परस्पर नियम बंधन किया था कि ॥ ८ ॥ पृथ्वीमण्डलमें भ्रमण करनेके समय जिसकी जिसप्रकार चित्तकी वृत्तिका उदय हो अच्छा हो अथवा बुरा हो वह उसको कभी न छिपावे ॥ ९ ॥ भोजनकी इच्छा धन प्राप्त करनेकी इच्छा अथवा रमणकी इच्छा हो जिसके मनमें जिस प्रकारके भावका उदय हो वह उसको प्रकाश करके कहें ॥ १० ॥ हमदोनों इस प्रकार नियम कर एकांत चित्तसे मुनिवरोंके आचरणमें स्थित हो इच्छानुसार भूलोकभ्रम-

णमें प्रवृत्त हुए ॥ ११ ॥ इस प्रकार पृथ्वीमें भ्रमण करते करते ग्रीष्मका अन्त होनेपर वर्षाकाल आगया हम सञ्जय नामक राजाके मनोहरपुरमें उपस्थित हुए ॥ १२ ॥ राजाने भक्तिसहित हमारा अत्यन्त सन्मान करके हमारी पूजा की तब हमने चार मास पर्यंत उन महात्माके गृहमें वास किया ॥ १३ ॥ वर्षाके चार महीनोंमें समस्त मार्ग सदाही अत्यंत दुर्गम रहते हैं अतएव इस समयमें एक स्थानपरही वास करना बुद्धिमानोंका कर्त्तव्य है ॥ १४ ॥ ब्राह्मणगण आठ महीने कार्यवश सदाही प्रवास करें सुखकी इच्छा करनेवाले पुरुष

एवं भ्रमंतौ लोकेऽस्मिन्ग्रीष्मांते समुपागते ॥ संजयस्य पुरं रम्यं संप्राप्तौ नृपतेः पुनः ॥ १२ ॥ तेन संपूजितौ भक्त्या राज्ञा संमानितौ भृशम् ॥ स्थितौ तत्र गृहे तस्य चातुर्मास्यं महात्मनः ॥ १३ ॥ वार्षिकाश्चतुरो मासा दुर्गमाः पथि सर्वदा ॥ तस्मादेकत्र विबुधैः स्थातव्यमिति निश्चयः ॥ १४ ॥ अष्टौ मासांस्तु प्रवसेत्सदा कार्यवशाद् द्विजः ॥ वर्षाकाले न गंतव्यं प्रवासे सुखमिच्छता ॥ १५ ॥इति संचिंत्य मनसा संजयस्य गृहे तदा ॥ संस्थितौ मानितौ राज्ञा कृतातिथ्यौ महात्मना ॥ १६ ॥ दमयंतीति विख्याता तस्य पुत्री महीपतेः ॥ आज्ञप्ता परिचर्यार्थं सुदती सुंदरी भृशम् ॥ १७ ॥ विवेकज्ञा विशालाक्षी राजपुत्रीकृतोद्यमा॥ सेवनं सर्वकाले च व्यदधादुभयोरपि ॥ १८ ॥ स्नानार्थमुदकं काले भोजनं मृष्टमायतम् ॥ मुखवासं तथा चान्यं यदिष्टं तद्ददाति सा ॥ १९ ॥ मनोऽभिलषितान्कामानुभयोरपि कन्यका ॥ व्यजनासनशय्यादीन्वांछितानप्यकल्पयत् ॥ २० ॥

वर्षाकालके समय परदेशको न जायँ ॥ १५ ॥ यह सब विचारकर हम दोनों जनोंने वहां सञ्जय राजाके गृहमें वास किया ॥ १६ ॥ उन महीपतिके दमयन्ती नामक सुदती और परमरूपवती एक कन्या थी राजाने उसको हमारी सेवा करनेके निमित्त नियुक्त कर दिया ॥ १७ ॥ वह विशालनयना विवेकवती राजपुत्री भलीभांति उद्यमशील थी वह दिनरात हम दोनोंकी सेवा करने लगी ॥ १८ ॥ यथा समयमें स्नानके लिये जल स्वच्छ अत्युत्तम भोजन ताम्बूलादि जो कुछ इष्ट वस्तु हैं वह उन सबको देने लगी ॥ १९ ॥ वह राजकन्या

व्यजन आसन और शय्या इत्यादि जो कुछ वांछित द्रव्य है वह सब हाकों प्रस्तुत कर रखती॥ २० ॥ इस प्रकार राजकन्या हमारी सेवा करने लगी मैं भी वेद अध्ययन और वेदोक्त व्रत कार्यमें निरत रहता ॥ २१ ॥ हे द्वैपायन ! मैं तिसि समय करमें वीणा धारण कर उत्तम उत्तम स्वर निकालकर कर्णरसायन मनोहर सामगायन करने लगा ॥ २२ ॥ गीतिरसज्ञा राजकन्या यह मनका मोहित करनेवाला सामगान सुनकर मुझमें अनुरागिणी और प्रीतिमती होने लगी ॥ २३ ॥ मेरे प्रति राजकन्याका अनुराग दिन दिन बढने लगा उसको अपने प्रति प्रीतियुक्त हुआ देखकर उस राजकन्यामें मुझको भी मोह उत्पन्न हुआ ॥ २४ ॥ इस प्रकार राजकन्या मुझमें रतिरसयुक्त

एवं संसेव्यमानौ तु स्थितौ राज्ञो गृहे किल ॥वेदाध्ययनसंशीलावावां वेदव्रते रतौ॥२१॥अहं वीणां करे कृत्वा साधयित्वा स्वरोत्तमम्॥गायत्रं साम सुस्वादमगां कर्णरसायनम् ॥२२॥राजपुत्री तु तच्छ्रुत्वा सामगानं मनोहरम् ॥ बभूव मयि रागाढ्या प्रीतियुक्ता विशारदा ॥ २३ ॥ दिनेदिनेऽनुरागोऽस्या मयि वृद्धिं गतः परः ॥ ममापि प्रीतियुक्तायां मनो जातं स्पृहापरम् ॥ २४ ॥ मम तस्य च सा कन्याभोजनादिषु कर्हिचित् ॥ अकरोदंतरं किंचित्सेवाभेदं रसान्विता ॥ २५ ॥ स्नानायोष्णजलं मह्यं पर्वताय च शीतलम् ॥ दधि मह्यं तथा तक्रं पर्वतायाप्यकल्पयत् ॥ २६ ॥ शयनास्तरणं शुभ्रं मदर्थं पर्यकल्पयत् ॥ प्रीत्या परमया यद्वत्पर्वताय न तादृशम् ॥ २७ ॥ विलोकयति मां प्रेम्णा सुंदरी न च पर्वतम् ॥ ततोऽस्यास्तादृशं दृष्ट्वा पर्वतः प्रेमकारणम् ॥ २८ ॥

होकर मेरे और पर्वतके भोजनादि विषयमें कुछ कुछ प्रभेद करके सेवाका वैलक्षण्य करने लगी ॥ २५ ॥ मुझको स्नान करनेके लिये उष्णजल और पर्वतको शीतल जल भोजनके लिये मुझको उत्तम दधि और पर्वतको तक्र अर्थात् मट्ठा ॥ २६ ॥ शयन करनेके लिये मुझको सुविमल शुभ्र शय्या, पर्वतको मलिन बिछौना प्रदान करने लगी, इस प्रकार राजकन्या परम प्रीतिसहित मेरी सेवा करने लगी किंतु पर्वतकी इस प्रकार सेवा नहीं की ॥ २७ ॥ वह सुन्दरी मुझको प्रेमपूर्ण नेत्रोंसे देखने लगी किंतु पर्वतको इस प्रकार नहीं

देखती पर्वत राजकन्याका इस प्रकार प्रेमकारण देखकर ॥ २८ ॥ आश्चर्य युक्त हो यह कया हुआ इस प्रकार मनमें चिंता करने लगा, अनंतर निर्जनमें मुझसे पूँछा हे नारद ! तुम भलीभांति संपूर्ण विवरण मुझसे कहो ॥ २९ ॥ राजकन्या प्रीतिमती होकर तुममें अत्यंत प्रेमप्रकाश करती है और स्नेह युक्त भक्ष्य भोज्य देती है ॥ ३० ॥ किंतु मुझसे इस प्रकार नहीं करती इस प्रकार सेवाका प्रभेद देखकर मेरे मनमें संदेह होता है. बोध होता है कि, सञ्जय राजाकी कन्या तुमको पति करनेके निमित्त भलीभांति इच्छा करती है ॥ ३१ ॥ तुम्हारे भी मनका भाव

मनसा चिंतयामास किमेतदिति विस्मितः ॥ पप्रच्छ मां रहः सम्यग्ब्रूहि नारद सर्वथा ॥ २९ ॥ राजपुत्री त्वयि प्रेम करोति मुदिता भृशम् ॥ ददाति भक्ष्यभोज्यानि स्नेहयुक्ता समंततः ॥ ३० ॥ न तथा मयि भेदोऽत्र संदेहं जनयत्यसौ ॥ मन्यते त्वां पतिं कर्तुं सर्वथा संजयात्मजा ॥ ३१ ॥ तवाऽपि तादृशं भावं जानामि लक्षणैरहम् ॥ नेत्रवक्रविकारैश्च ज्ञायते प्रीतिकारणम् ॥ ३२ ॥ सत्यं वद न ते मिथ्या वक्तव्यं वचनं मुने ॥ स्वर्गतः समयं कृत्वा चलितौ संस्मराधुना ॥ ३३ ॥ नारद उवाच ॥ पृष्टोऽहं पर्वतेनेदं कारणं तु हठाद्यदा ॥ तदाऽहं ह्रीसमाक्रांतः संजातश्चाब्रुवं पुनः ॥ ३४ ॥ पर्वतैषा विशालाक्षी पतिं मां कर्तुमुद्यता ॥ ममापि मानसो भावो वर्ततेऽस्यां विशेषतः ॥ ३५ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं सत्यं पर्वतः कोपसंयुतः ॥ मामुवाच मुनिर्वाक्यं धिग्धिगिति पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

इसी प्रकार है मैंने लक्षण द्वारा जान लिया. नेत्र और मुखके विकारसे प्रीतिका लक्षण जाना जाता है ॥३२॥ जो हो हे मुनिवर ! तुम मुझसे सत्य कहो कभी झूंठ नहीं कहना हमने स्वर्गसे निकलनेके पहलेही जो नियम किया है उसको स्मरण कर सत्य कहो ॥ ३३ ॥ नारदजीने कहा पर्वत जब मुझसे हठात् इस प्रकार कारण पूंछने लगा तब मैंने अत्यंत लज्जित होकर कहा ॥ ३४ ॥ हे पर्वत ! यह विशालाक्षी राजकन्या मुझको पति करनेके निमित्त उद्यत हुई है मेरे भी मनका भाव राजकन्यामें भलीभाँति बद्ध हुआ है ॥ ३५ ॥ पर्वत मेरा यह वचन सुनकर

अत्यन्त कुपित हुआ और धिक् नारद धिक् नारद यह वचन वारंवार कहने लगा ॥ ३६ ॥ तुमने पहले अनेक शपथ करके मुझको छला है अतएव हे मित्रद्रोहिन् ! मेरे शापसे तुम्हारा वानरके समान मुख हो॥ ३७ ॥ महात्मा पर्वतने कुपित होकर इस प्रकार शाप दिया तो मेरा मुख तत्काल वानरके समान कुटिल और विकृताकार हो गया ॥ ३८ ॥ मैंने भगिनीका पुत्र जानकर भी उसको क्षमा न किया कोपान्वित होकर शाप दिया कि तेरी भी स्वर्गलोकमें गति नहीं होगी॥ ३९ ॥ हे पर्वत ! अल्प अपराधसे ही तने मुझको शाप दिया है इससे तेरी बुद्धि

प्रथमं शपथान्कृत्वा वंचितोऽहं त्वया यतः ॥ भव वानरवक्रस्त्वं शापाच्च मम मित्रध्रुक्॥३७॥इति शप्तस्तु तेनाहं कुपितेन महात्मना ॥ सहसा ह्यभवं क्रूरः शाखामृगमुखस्तदा ॥३८॥ मयाऽपि न कृता तस्मिन्क्षमा तु भगिनीसुते ॥ सोऽपि शप्तोऽतिकोपाद्वै मा स्वर्गे ते गतिः किल ॥ ३९ ॥ स्वल्पेऽपराधे यस्मान्मां शप्तवानसि पर्वत ॥ तस्मात्तवापि मंदात्मन्मृत्युलोके स्थितिः किल ॥ ४० ॥ पर्वतस्तु गतस्तस्मान्नगराद्विमना भृशम् ॥ अहं वानरवक्त्रस्तु संजातस्तत्क्षणादपि ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा मां वानरं क्रूरं राजपुत्री विलक्षणा ॥ विमनाऽतीव संजाता वीणाश्रवणलालसा ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ ततः किमभवद्ब्रह्मन्कथं शापान्निवर्तितः ॥ मानुषास्यः पुनर्जातो भवान्ब्रूहि यथाविधि ॥ ४३ ॥ पर्वतः क्व गतो भूयः संगमो युवयोरभूत ॥ कदा कुत्र कथं सर्वं विस्तरेण वदस्व ॥ ४४ ॥

अत्यन्तहीन दिखाई देती है जो हो उस समय मर्त्यलोकमें तेरा वास होगा ॥ ४० ॥ अनन्तर पर्वत अत्यन्त विमन होकर उस नगरसे निकला मेरा भी तत्काल मर्कटके समान मुख हो गया ॥ ४१ ॥ मेरा वानरके समान कुटिल मुख देखकर राजकन्या विमन होगई उसको फिर पहलेके समान प्रफुल्लित नहीं देखा किन्तु वीणा सुननेकी इच्छा पहलेके समान नहीं दीखने लगी ॥ ४२ ॥ व्यासजी कहा हे मुनिवर ! इसके उपरान्त फिर क्या हुआ आपने किस प्रकार शापसे छूटकर फिर मनुष्यके समान मुख प्राप्त किया ॥ ४३ ॥ पर्वतऋषि कहां गये ? और किस प्रकार

कब किस स्थानमें आपका पुनर्वार मिलन हुआ यह सम्पूर्ण विवरण मुझसे विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये ॥ ४४ ॥ नारदजीने कहा हे महाभाग ! मैं मायाका महत् चरित्र अब क्या कहूं ? पर्वतके कुपित होकर चले जानेपर फिर मैं अत्यन्त दुःखित हुआ ॥ ४५ ॥ राजकन्या फिर मेरी अधिक सेवा करने लगी, पर्वतके चले जानेपर भी म उसी स्थानमें वास करने लगा ॥ ४६ ॥ वानरके समान मुख होनेसे मैं अत्यन्त दीन और दुःखित हुआ और इसके उपरान्त मेरा क्या होगा यह जानकर मैं भलीभाँति चिन्तासे अत्यन्त कातर होगया ॥ ४७ ॥ अनंतर

नारद उवाच ॥ किं ब्रवीमि महाभाग मायायाश्चरितं महत् ॥ दुःखितोऽहं भृशं तत्र पर्वते रुषिते गते ॥४५॥ पुनः सेवापराऽत्यथ राजपुत्री ममाभवत् ॥ गतेऽथ पर्वते कामं स्थितस्तत्रैव सद्मनि ॥४६॥ अहं दुःखान्वितो दीनस्तथा वानरवन्मुखः ॥ विशेषेण तु चिन्तार्तः किं मे स्यादिति चिंतयन् ॥४७॥ संजयोऽथ सुतां दृष्ट्वा किंचित्प्रकटयौवनाम् ॥ विवाहार्थं राजसुतामपृच्छत्सचिवं तदा ॥ ४८ ॥ विवाहकालः संप्राप्तः सुताया मम सांप्रतम् ॥ योग्यं वरं मम ब्रूहि राजपुत्रं सुसंमतम् ॥ ४९ ॥ रूपौदार्यगुणैर्युक्तं शूरं सुकुलसंभवम् ॥ विवाहं विधिवत्पुत्र्याः करोमि किल सांप्रतम् ॥ ५० ॥ प्रधानस्त्वब्रवीद्राजन् राजपुत्रा ह्यनेकशः ॥ वर्तते भुवि पुत्र्यास्ते योग्याः सर्वगुणान्विताः ॥ ५१ ॥ यस्मिन्रुचिस्ते राजेंद्र तमाहूय नृपात्मजम् ॥ देहि कन्यां धनं भूरि हस्त्यश्वरथसंयुतम् ॥ ५२ ॥

राजा सञ्जयने अपनी कन्या दमयन्तीको यौवनकुसुम कुछेक विकसित हुई देखकर उसके विवाहके निमित्त प्रधान मन्त्रीसे पूँछा ॥ ४८ ॥ कन्याका विवाह करनेका समय उपस्थित हुआ है इस समय विधिपूर्वक उसका विवाह करो मनोमत वरके योग्यरूप, गुण और औदार्ययुक्त धीर तथा वीर एवं सत्कुलोत्पन्न राजपुत्र कौन है वह तुम मुझसे भलीभांति कहो ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मन्त्रीने कहा हे राजन् ! सर्व्व विधि गुणयुक्त आपकी कन्याके योग्य वर अनेक राजपुत्र पृथ्वीमण्डलमें विद्यमान हैं ॥ ५१ ॥ जिस राजपुत्रको आपकी इच्छा हो उसकोही बुला

कर हाथी, घोडा, रथ और धन रत्नादिके सहित कन्याप्रदान कीजिये ॥ ५२ ॥ नारदजी बोले तदनन्तर दमयंतीने पिताका अभिप्राय जानकर अपनी अभिलाषा धात्रीके मुखद्वारा राजासे निवेदन की ॥ ५३ ॥ धात्रीने जाकर कहा हे महाराज ! आपकी कन्या दमयंतीने मुझसे कहा है कि, हे धात्रि ! जब मेरे पिता सुस्थचित्तसे स्थित हों तब तुम उनसे एकांतमें मेरा वचन निवेदन करके कहना कि ॥५४॥ मैंने वीणाके नादरूप मोहनसे मोहित होकर महती नाम्नी वीणाके बजानेमें विशारद बुद्धिमान् नारदमहर्षिको वरण किया है अन्य कोई मुझको प्रिय नहीं होगा ॥५५॥ हे तात ! नारदके संग मेरा विवाह कर मेरी मनोवाञ्छा पूर्ण कीजिये, हे धर्म्मज्ञ ! मैं नारदके अतिरिक्त अन्य किसीको भी पतित्वमें भर्त्ता

नारद उवाच ॥ पितुश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा दमयंती तदा नृपम् ॥ धात्र्या मुखेन वाक्यज्ञा तमुवाच रहः स्थितम् ॥ ५३ ॥ धात्र्युवाच ॥ दमयंती महाराज पुत्री ते मामथाब्रवीत् ॥ पितरं ब्रूहि धात्रेयि वचनान्मे सुखान्वितम् ॥ ५४ ॥ मया वृतोऽयं मेधावी नारदो महतीयुतः ॥ नादमोहितया कामं नाऽन्यः कोऽपि प्रियो मम ॥ ५५ ॥ कुरु मे वांछितं तात विवाहं मुनिना सह ॥ नान्यं वरिष्ये धर्मज्ञ नारदं तु पतिं विना ॥५६॥ मग्नाऽहं नादसिंधौ वै नक्रहीने रसात्मके ॥ अक्षारे सुखसंपूर्णे तिमिंगिलविवर्जिते ॥५७॥ इतिदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ तत्पुत्र्या वचनं श्रुत्वा राजा धात्रीमुखात्ततः ॥ भार्यां प्रोवाच कैकेयीं समीपस्थां सुलोचनाम् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ यदुक्तं वचनं कांते धात्र्या तत्तु त्वया श्रुतम् ॥ वृतोऽयं नारदः कामं मुनिर्वानरवक्त्रभाक् ॥ २ ॥

वरण नहीं करूंगी ॥ ५६ ॥ हे पितः ! मैं नक्र तिमिङ्गिलादि (नाके घडियालादिक) मुक्त सुखविघातक पदार्थ विवर्जितलवण विहीन सुमधुर आनंदरसात्मक सुखपरिपूर्ण नादसिंधुमें निमग्न हुई हूं अन्य किसीसे भी मेरा मन संतुष्ट नहीं होगा ॥ ५७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ नारदजीने कहा राजाने धात्रीके मुखसे कन्याका इस प्रकार वचन सुनकर समीप बैठी हुई सुलोचना कैकेयी नामक, महिषीसे कहा ॥ १ ॥ हे कांते ! धात्रीने जो कहा वह तुमने सुना ? दमयंतीने उस वानरवदन नारदमुनिको

मनमें पति किया है ॥ २ ॥ दमयंतीने क्या विचार कर यह निश्चय किया है जो हो यह अत्यन्त बुद्धिहीनका कार्य हुआ है इसमें सन्देह नहीं उसका वदन बन्दरके समान है मैं उसको किस प्रकार वह भुवनधन्यकन्यारत्न प्रदान करूं ?॥३॥ कुरूप और भिक्षुक नारद मुनिकहां और नेत्रोंको आनंद देनेवाली मेरी कन्या दमयंती कहां यह कार्य समस्तही विपरीत है यह कभी कर्त्तव्य नहीं ॥ ४ ॥ हे सुकेशि ! तुम निर्ज्जनमें बुलाकर शास्त्रीय और वृद्धजनसम्मत युक्तिद्वारा उसको इस हठकारिताके कार्यसे निवारित करो ॥ ५ ॥ पतिके यह वचन सुनकर दमयंतीकी माताने उसको निर्ज्जनमें बुलाकर कहा हे वत्से ! तुम्हारा यह भुवनमोहनरूप कहां ? और धनहीन बंदरमुख नारदमुनि कहां ? ॥ ६ ॥ तुम चतुर हो तो उस

किमिदं चिंतितं पुत्र्या बुद्धिहीनं विचेष्टितम् ॥ कथमस्मै मया देया कन्या हरिमुखाय सा ॥ ३ ॥ क्वासौ भिक्षुः कुरूपः क्व दमयंती ममात्मजा ॥ विपरीतमिदं कार्यं न विधेयं कदाचन ॥४॥ तामेकान्ते सुकेशांते निवारय हठात्सुताम् ॥ युक्त्या मुनिरतां मुग्धां शास्त्रवृद्धानुसारया ॥ ५ ॥ इति भर्तृवचः श्रुत्वा जननी तामथाब्रवीत् ॥ क्व ते रूपं मुनिः क्वासौ वानरास्योऽधनः पुनः ॥ ६ ॥ कथं मोहमवाप्ताऽसि भिक्षुके चतुरा पुनः ॥ लताकोमलदेहा त्वं भस्मरूक्षतनुस्त्वयम् ॥ ७ ॥ वार्ता वानरवक्त्रेण कथं युक्ता तवानघे ॥ का प्रीतिः कुत्सिते पुंसि भविष्यति शुचिस्मिते ॥ ८ ॥ वरस्ते राजपुत्रोऽस्तु मा कुरु त्वं वृथा शठम् ॥ पिता ते दुःखमाप्नोति श्रुत्वा धात्रीमुखाद्वचः ॥ ९ ॥

भिक्षुकके प्रति तुम्हारा इस प्रकार मोहभाव किसकारण हुआ हे वत्से ! देखो तुम राजकन्या हो तुम्हारा देह अत्यन्त कोमल लताके समान है और वह सदा भस्म मलते रहते हैं इससे उन मुनिका देह अत्यन्त रूक्ष होगया है ॥ ७ ॥ हे विमले ! तुम उस बन्दरमुख मुनिसे किस प्रकार बातचीत करोगी ? तुम किसकारण कुत्सित पुरुषके प्रति अनुरागिणी होती है ? इससे तुमको क्या प्रीति प्राप्त होगी ॥ ८ ॥ उत्तम पुरुष राजपुत्रके संग तुम्हारा विवाह होगा तुम इसप्रकार हठकारिताका कार्य कभी मत करो तुम्हारे पिता धात्रीके मुखसे यह बात सुनकर अत्यंत

दुःखित हुए हैं ॥९॥ हे कोमलाङ्गि ! तुम मनमें विचार कर देखो कि, कण्टकी वृक्षमें कोमल मालती लता लगी हुई देखकर कौन बुद्धिमान् पुरुषके अंतःकारणमें दुःख उदय न होगा ? ॥१०॥ इस पृथ्वीमें मूर्ख पुरुषभी कंटकलम्पट ऊंटको कोमल ताम्बूलीदल भक्षण करनेके लिये नहीं देगा ॥११॥ जब तुम्हारा विवाहकाल उपस्थित होगा तब तुम नारदके निकट जाओगी तब तुमको उनके कर लगे देख कर किसका मन दुःखानलसे दग्ध न होगा ? ॥ १२ ॥ कुमुख पुरुषके संग बातचीत करनेमें किसीकी भी रुचि नहीं होती, तुम उनके संग मरणकाल पर्य्यन्त किस प्रकार

लग्नां बुबूलवृक्षेण कोमलां मालतीलताम् ॥ दृष्ट्वा कस्य मनः खेदं चतुरस्य न गच्छति ॥ १० ॥ दासेरकाय तांबूलीदलानि कोमलानि कः ॥ ददाति भक्षणार्थाय मूर्खोऽपि धरणीतले ॥ ११ ॥ वीक्ष्य त्वां करसंलग्नां नारदस्य समीपतः ॥ विवाहे वर्तमाने तु कस्य चेतो न दह्यति ॥ १२ ॥ कुमुखेन समं वार्ता न रुचिं जनयत्यतः ॥ आमृतेस्तु कथं कालः क्षपितव्यस्त्वयाऽमुना ॥१३॥ नारद उवाच ॥ इति मातुर्वचः श्रुत्वा दमयंती भृशातुरा ॥ मातरं प्राह तन्वंगी मयि सा कृतनिश्चया ॥१४॥ किं मुखेन च रूपेण मूर्खस्य च धनेन किम् ॥ किं राज्येनाविदग्धस्य रसमार्गाविदोऽस्य च ॥ १५ ॥ हरिण्योऽपि वने धन्या या नादेन विमोहिताः ॥ मातः प्राणान्प्रयच्छंति धिङ्‌ मूर्खान्मानुषान्भुवि ॥ १६ ॥ नारदो वेत्ति यां विद्यां मातः सप्तस्वरात्मिकाम् ॥ तृतीयः कोऽपि नो वेद शिवादन्यः पुमान्किल ॥ १७ ॥

समय व्यतीत करोगी ॥ १३ ॥ नारदजीने कहा माताके इस प्रकार वचन सुनकर मुझमें अत्यन्त कृतनिश्चय वह सुकुमारी दमयंती अत्यंत कातर हो मातासे कहने लगी ॥ १४ ॥ हे जननि ! जो पुरुष रस मार्गका पथिक और जो रसका जाननेवाला नहीं है उसके मुख और रूपसे क्या हो सकता है ! उस नैपुण्य विहीन मूर्ख पुरुषके धन और राज्यसे क्या होगा ॥ १५ ॥ वनमें विचरण करनेवाली हारिणियें नादरससे मोहित होकर गायकगणोंको प्राणतकभी दे देती हैं अतएव वहभी धन्य हैं किन्तु अरसज्ञ मूर्ख मनुष्योंको धिक्कार है ॥ १६ ॥ हे मातः ! नारदऋषि जो

सप्तस्वरात्मिक संगीत विद्या जानते हैं स्वयं आशुतोष शिवके अतिरिक्त अन्य कोई तीसरा पुरुष उसको नहीं जानता ॥ १७ ॥ मूर्ख पुरुषके सहित सहवास करनेसे क्षणक्षणमें मरण आनकर उपस्थित होता है गुणहीन पुरुषके धनवान् अथवा परम रूपवान् होनेपर भी उसको सर्वदा त्याग करना श्रेष्ठ है इसमें सन्देह नहीं ॥ १८ ॥ वृथा मदगर्वसे भरे मूर्ख राजाओंकी मित्रतामें धिक्कार है गुणज्ञ पुरुषके भिक्षुक होनेपर उसके संग मित्रता करना सब प्रकारसे श्रेष्ठ है, क्यों कि उसमें अन्य बात दूर रहे इसके संग बातचीत करनेमें ही परम सुख प्राप्त होता है ॥ १९ ॥ षड्ज, ऋषभ, गांधार, मध्यम, पञ्चम, धैवत और निषाद इन सातों स्वरोंका जाननेवाला ग्रामोंका जाननेवाला अर्थात् स्वरोंका आरोह (चढाव) अवरोह

मूर्खेण सह संवासो मरणं तत्क्षणे क्षणे ॥ रूपवान्धनवांस्त्याज्यो गुणहीनो नरः सदा ॥ १८ ॥ धिङ् मैत्रीं मूर्खभूपाले वृथा गर्व समन्विते ॥ गुणज्ञे भिक्षुके श्रेष्ठा वचनात्सुखदायिनी ॥ १९ ॥ स्वरज्ञो ग्रामवित्कामं मूर्छनाज्ञानभेदभाक् ॥ दुर्लभः पुरुषश्चा ष्टरसज्ञो दुर्बलोऽपि वै ॥ २० ॥ यथा नयति कैलासं गंगा चैव सरस्वती ॥ तथा नयति कैलासं स्वरज्ञानविशारदः ॥ २१ ॥ स्वरमानं तु यो वेद स देवो मानुषोऽपि सन् ॥ सप्तभेदं न यो वेद स पशुः सुरराडपि ॥ २२ ॥ मूर्छनातानमार्गं तु श्रुत्वा मोदं न याति यः ॥ स पशुः सर्वथा ज्ञेयो हरिणाः पशवो न हि ॥ २३ ॥

(उतार)रूप क्रमज्ञ और जिससे स्वर समूह मूर्छित होकर रागत्वको प्राप्त होते हैं वह ग्रामसम्भव मूर्छनावित् और अष्टविध रसज्ञ पुरुष दुर्बल होनेपर भी इस पृथ्वीतलमें वह अत्यन्त दुर्लभ है इसमें और सन्देह क्या है ? ॥ २० ॥ जिस प्रकार गंगा और सरस्वती अपने माहात्म्यसे कैलास धाम देती हैं इसी प्रकार स्वरज्ञान विशारद पुरुष भी कैलासलोकमें ले जाता है इसमें कुछ सन्देह नहीं॥२१॥ जो पुरुष स्वरमान् जानता है वह मनुष्य होकरभी देवतारूप है जो पुरुष स्वरके षड्जादि सप्त भेद नहीं जानता वह सुरराज होकरभी पशुके समान है ॥२२॥ जो पुरुष मूर्च्छना और सप्तविधस्वरसे समुत्थित और मूर्च्छनादि मिश्रित तान सुनकर प्रमोदित नहीं होता उसको पशु जानना चाहिये हरिणगणोंको पशु नहीं जानना

चाहिये क्योंकि वह संगीत सुनकर मुग्ध होते हैं ॥२३॥ विषधर सर्पगण कर्णरहित होकरभी चक्षुद्वारा मनोहर स्वरनाद सुनकर प्रसन्न होते हैं उनकी भी प्रशंसा की जाती है किंतु जो नादस्वर सुनकर प्रसन्न नहीं होते उन कर्णवान् मनुष्योंको धिक्कार है ॥ २४ ॥ सुस्वर संगीत सुनकर बालक गण भी प्रफुल्लित होते हैं किंतु जो वृद्धगण उस संगीतको नहीं जानते उनको शतवार धिक्कार है॥२५॥पिता क्या नारद महर्षिके अनेक गुणोंको नहीं जानते इस त्रिलोकमें उनके समान सामगायक और कौन है ? ॥ २६ ॥ इसीलिये मैंने उनको पहलेही पतित्वमें वरण किया है इसके उपरान्त शापके कारण उन गुणाकर मुनिवरका वानरके समान मुख हुआ है॥२७॥ संगीतविद्या विशारद किन्नरगणोंका मुख घोडेके समान होनेपर भी

वरं विषधरः सर्पः श्रुत्वा नादं मनोहरम् ॥ अश्रोत्रोऽपि मुदं याति धिक्सकर्णांश्च मानवान् ॥ २४ ॥ बालोऽपि सुस्वरं गेयं श्रुत्वा मुदितमानसः ॥ जायते किंतु ये वृद्धा न जानंति धिगस्तु तान् ॥ २५ ॥ पिता मे किं न जानाति नारदस्य गुणान्बहून् ॥ द्वितीयः सामगो नास्ति त्रिषु लोकेषु तत्समः ॥ २६ ॥ तस्मादसौ मया नूनं वृतः पूर्वं समागमात् ॥ पश्चाच्छापवशाज्जातो वानरास्यो गुणाकरः ॥ २७ ॥ किन्नरा न प्रियाः कस्य भवंति तुरगाननाः ॥ गानविद्यासमायुक्ताः किं मुखेन वरेण ह ॥ २८ ॥ पितरं ब्रूहि मे मातर्वृतोऽयं मुनिसत्तमः ॥ तस्मात्त्वमाग्रहं त्यक्त्वा देहि तस्मै च मां मुदा ॥ २९ ॥ नारद उवाच ॥ इति पुत्र्या वचः श्रुत्वा राज्ञी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ आग्रहं सुंदरी ज्ञात्वा सुताया नारदे मुने ॥ ३० ॥ विवाहं कुरु राजेंद्र दमयंत्याः शुभे दिने ॥ मुनिना स च सर्वज्ञो वृतोऽसौ मनसाऽनया ॥ ३१ ॥

वह किसको प्रिय नहीं हुए थे उनके उत्तम मुखका प्रयोजन क्या ? वह मनमोहन मधुर संगीत स्वरसे देवतागणोंको भी मोहित करते हैं॥२८॥ हे जननि!तुम अनुग्रह करके पितासे कहना कि मैंने पहलेही उन मुनि सत्तम नारद महर्षिको पतित्वमें वरण किया है अतएव अन्य आग्रह न करके संतुष्ट चित्तसे मुझको उनके हाथमें समर्पण कीजिये॥२९॥नारदजीने कहा अपनी कन्या दमयन्तीके यह वचन सुनकर वह अनिन्दिता सञ्जयराज महिषी मेरेप्रति अपनी कन्याका अत्यन्त अनुराग जानकर राजासे कहने लगी॥३०॥हे नृपसत्तम!शुभदिन और शुभलग्नमें मुनिवरके संग दमयन्तीका

शुभविवाह कार्य सम्पादन कीजिये कन्याने कहाहै कि मैंने उन सर्वज्ञानसम्पन्न मुनिवरको पहले पतित्वमें वरणकिया है इसके अब अन्यथा नहीं होगा ॥ ३१ ॥ महिषीसे इस प्रकार सुनकर पृथ्वीपति सञ्जयने कन्याका विवाह कार्य भलीभांति विधिपूर्वक सम्पादन किया ॥ ३२ ॥ हे ऋषिवर ! मैं इसे विवाहकर वानरवदन धारणपूर्वक मनमें दग्ध होकर उसी स्थानमें वास करने लगा ॥ ३३ ॥ राजनन्दिनी जब मेरी सेवाके निमित्त जब निकट आती तब वानरमुख स्मरण करके मैं अत्यन्त दुःखित और संतप्त होता ॥३४॥ किंतु मुझको देखकर दमयन्तीका वदनकमल

नारद उवाच ॥ इति संचोदितो राज्ञ्या संजयः पृथिवीपतिः ॥ चकार विधिवत्सर्वं विधिं वैवाहिकं ततः ॥ ३२ ॥ एवं दारग्रहं कृत्वा वानरास्यः परंतप ॥ स्थितस्तत्रैव मनसा दह्यमानेन चान्वहम् ॥ ३३ ॥ यदाऽऽगच्छद्राजसुता सेवार्थं मम सन्निधौ ॥ अभवं दुःखसंतप्तस्तदाऽहं वानराननः ॥ ३४ ॥ दमयंती तु मां वीक्ष्य प्रफुल्लवदनांबुजा ॥ शोकं वानरवक्त्रत्वान्न चकार कदाचन ॥ ३५ ॥ एवं गच्छति काले तु सहसा पर्वतो मुनिः ॥ कुर्वंस्तीर्थान्यनेकानि द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ ३६ ॥ मयाऽतिमानितः प्रेम्णा पूजितश्च यथाविधि ॥ आसीन आसने दिव्ये वीक्ष्य मां दुःखितो ह्यभूत् ॥ ३७ ॥ कृतदारं वानरास्यं दीनं चिंतातुरं भृशम् ॥ ३८ ॥ दयावान्मामुवाचेदं पर्वतो मातुलं कृशम् ॥ मया नारद कोपात्त्वं शप्तोऽसि मुनिसत्तम ॥ निष्कृतिं तस्य शापस्य करोम्यद्य निशामय ॥ ३९ ॥

प्रफुल्लित हो जाता मेरा मुख वानरके समान होनेसे वह कभी शोक संतप्त और दुःखित नहीं होती ॥३५॥ इस प्रकार काल व्यतीत होने लगा एक दिन पर्वत मुनि अनेकानेक तीर्थोंमें पर्यटन कर मेरे निकट आनकर उपस्थित हुए ॥३६॥ मैंने प्रेमसे उनका बडा सत्कार किया वह मुझको उत्तम आसनपर बैठा हुआ देखकर अत्यन्त दुःखित हुए॥ ३७॥ मैं उसका मामा हूं मेरा स्त्री ग्रहण करना देख तथा मेरा बंदरके समान मुख होनेसे मुझे दीन अत्यन्त चिंतातुर और कृश देखकर उनके हृदयमें करुणाका संचार हुआ तब उसने मुझसे कहा ॥ ३८ ॥ हे मुनिवर ! मैंने

कुपित होकर जो तुमको शाप दिया है उस शापका प्रतिमोचन करता हूं सुनो ॥ ३९ ॥ हे महर्षे ! मेरे पुण्यसे आपका मुख पूर्वके समान उत्तम हो, राजकन्याको देखकर इस समय मेरे अन्तःकरणमें करुणाका सञ्चार हुआ है ॥ ४० ॥ उसके यह वचन सुनकर मेरा चित्तभी कोमल होगया मैंनेभी तत्काल उसका शापमोचन करनेके निमित्त इच्छुक होकर कहा ॥ ४१ ॥ नारद बोले हे भागिनेय ! तुम भी सुरपुरमें जाओ हे पर्वत ! मैंने इस समय तेरे प्रति शापके विषयमें भलीभांति अनुग्रह प्रकाश किया ॥ ४२ ॥ नारदजी बोले हे द्वैपायन ! उसके वाक्यानुसार देखते देखते मेरा वदन सुचारु और पहलेके समान शोभायमान होगया तब राजपुत्री दमयंतीने अत्यंत संतुष्ट हो अपनी माताके निकट जाकर

भव त्वं चारुवदनो मम पुण्येन नारद ॥ दृष्ट्वा राजसुतां चित्ते कृपा जाता ममाऽधुना ॥ ४० ॥ नारद उवाच ॥ मयाऽपि प्रवणं चित्तं कृत्वा श्रुत्वाऽस्य भाषितम् ॥ अनुग्रहः कृतः सद्यस्तस्य शापस्य तत्क्षणात् ॥ ४१ ॥ भागिनेय तवाप्यस्तु गमनं सुरसद्मनि ॥ शापस्यानुग्रहः कामं कृतोऽयं पर्वताधुना ॥ ४२ ॥ नारद उवाच ॥ जातोऽहं चारुवदनो वचनात्तस्य पश्यतः ॥ राजपुत्री तु संतुष्टा मातरं प्राह सत्वरम् ॥ ४३ ॥ मातस्ते सुमुखो जातो जामाता च महाद्युतिः ॥ वचनात्पर्वतस्यात्र मुक्तशापो मुनेरभूत् ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञ्या कथितं तत्र राजनि ॥ ययौ द्रष्टुं मुनिं तत्र संजयः प्रीतिमांस्तदा ॥४५॥ धनं समर्पितं राज्ञा संतुष्टेन तदा महत् ॥ मह्यं च भागिनेयाय पारिबर्हं महात्मना ॥ ४६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वर्तनं यत्पुरातनम् ॥ मायाया बलमाहात्म्यं ह्यनुभूतं यथा मया ॥ ४७ ॥

कहा ॥ ४३ ॥ हे जननी ! महामुनि पर्वतके वचनानुसार तुम्हारे जामाताका शापमोचन होकर उनका मुख पहलेकेसमान सुंदर और शोभायमान होगया इससेही उनके देहकी कांति वर्धित हुई है ॥ ४४ ॥ राजमहिषी दमयंतीके वचन सुनकर परम आह्लादसे पुलकित हुई और तत्काल जाकर राजासे निवेदन किया. नरपति सञ्जय तब अत्यंत प्रीतिसहित मुनिवरको देखनेके निमित्त वहां गये ॥ ४५ ॥ तब महामति महीपतिने परमसंतुष्ट हो मुझको और भागिनेय पर्वतको विवाहके कौतुकमें अनेक धन और रत्नादि प्रदान किये ॥ ४६ ॥ हे द्वैपायन !

मैंने पहले मायाका बल माहात्म्य जिस प्रकार अनुभव किया था इस समय तुमसे वह पुरातन समस्त वृत्तान्त वर्णन किया ॥४७॥ हे महाभाग ! इन्द्रजालके समान मायाके मिथ्या गुणोंके कारण देहधारी मात्रही इस संसारमें पहले कोई कभी सुखी नहीं हुआ वर्त्तमानमें भी कोई सुखी नहीं और भविष्यत्‌मेंभी कोई कभी सुखी नहीं हो सकता ॥ ४८ ॥ काम, क्रोध, लोभ, मात्सर्य, ममता, अहंकार और मद, यह सभी प्रत्येकको महाबलवान् हैं इनको जीतनेमें कोई समर्थ नहीं होता॥४९॥ हे मुनिवर ! सत्त्व, रज और तम यह तीन गुण ही प्राणीगणों के देहकी उत्पत्तिके विषयमें भलीभांति कारण होते हैं ॥५०॥ हे द्वैपायन ! मैं किसी समय भगवान् विष्णुके हास्य परिहासादि विनोद सेवनमेंजा रहा था, दैवात्

संसारेऽस्मिन्महाभाग मायागुणकृतेऽनृते ॥ तनुभृच्चु सुखी नास्ति न भूतो न भविष्यति ॥४८॥ कामक्रोधौ तथा लोभो मत्सरो ममता तथा ॥ अहंकारो मदः केन जिताः सर्वे महाबलाः ॥ ४९ ॥ सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणास्त्रय इमे किल ॥ कारणं प्राणिनां देहसंभवे सर्वथा मुने ॥ ५० ॥ कस्मिंश्चित्समये व्यास वनेऽहं विष्णुना सह ॥ गच्छन्हास्यविनोदेन स्त्रीभावं गमितः क्षणात् ॥ ५१ ॥ राजपत्नीत्वमापन्नो मायाबलविमोहितः ॥ पुत्राः प्रसूता बहवो गेहे तस्य नृपस्य ह ॥५२॥ व्यास उवाच ॥ संशयोऽयं महान्साधो श्रुत्वा ते वचनं किल ॥ कथं नारीत्वमापन्नस्त्वं मुने ज्ञानवान्भृशम् ॥ ५३ ॥ कथं च पुरुषो जातो ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ कथं पुत्रास्त्वया जाताः कस्य राज्ञो गृहेऽञ्जसा ॥ ५४ ॥ एतदाख्याहि चरितं मायाया महदद्भुतम् ॥ मोहितं च यया सर्वमिदं स्थावरजंगमम् ॥ ५५ ॥

क्षणमें ही मैं स्त्री हो गया ॥ ५१ ॥ तदनंतर मायाके बलसे मोहित होकर राजपत्नी हुआ और उन नृपतिके गृहमें अवस्थित होकर अनेक पुत्र उत्पन्न किये थे ॥ ५२ ॥ व्यासजीने कहा हे देवर्षे ! आपके वचन सुनकर मुझको महान् संशय उत्पन्न हुआ है हे मुनिवर ! आप अत्यंत ज्ञानवान् होकर भी किस प्रकारनारी भावको प्राप्त हुए थे ?॥५३॥और किस प्रकार फिर पुरुषत्वलाभ किया था ? किस राजाके गृहमें स्थिति कर किस प्रकार पुत्र उत्पन्न किये थे यह सब विस्तारपूर्वक वर्णन करके मेरा कौतूहल चरितार्थ कीजिये ॥ ५४ ॥ जिसके द्वारा

यह स्थावर जङ्गमात्मक संपूर्ण जगत् मोहित हो रहा है आप उसी मायाका अति अद्भुत चरित्र कीर्त्तन कीजिये ॥ ५५ ॥ हे मुनिवर ! समस्त ग्रंथार्थ तत्त्व संयुक्त सब प्रकारके संशयका नाश करनेवाला आपका वचनामृत श्रवणाञ्जलिपुटसे पान करके मेरी तृप्ति नहीं होती है ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ नारदजीने कहा हे तपोधन ! मैं वह सम्पूर्ण सत्कथा कहता हूं सावधान होकर सुनो हे मुनिवर ! योगके जाननेवालोंमें जो श्रेष्ठतम हैं यह मायाबल उनको भी दुर्ज्ञेय जानना चाहिये ॥ १ ॥ स्थावर जङ्गमात्मक ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंत यह संपूर्ण जगत् उसी अजय और अचिंतनीय मायासे मोहित होता है अतएव उस मायाके हाथसे

न तृप्तिमधिगच्छामि शृण्वंस्तव कथामृतम् ॥ सर्वग्रंथार्थतत्त्वं च सर्वसंशयनाशनम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ निशामय मुनिश्रेष्ठ गदतो मम सत्कथाम् ॥ मायाबलं सुदुर्ज्ञेयं मुनिभिर्योगवित्तमैः ॥१॥ मायया मोहितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतमजया दुर्विभाव्यया ॥ २ ॥ कदाचित्सत्यलोकाद्वै श्वेतद्वीपे मनोहरे ॥ गतोऽहंदर्शनाकांक्षी हरेरद्भुतकर्मणः ॥ ३ ॥ वादयन्महतीं वीणां स्वरतानविभूषिताम् ॥ गायत्रं गायमानस्तु साम सप्तस्वरान्वितम् ॥४॥ दृष्टो मया देवदेवश्चक्रपाणिर्गदाधरः ॥ कौस्तुभोद्भासितोरस्को मेघश्यामश्चतुर्भुजः ॥ ५ ॥ पीतांबरपरीधानो मुकुटांगदराजितः ॥ लक्ष्म्या सह विलासिन्या क्रीडमानो मुदा युतः ॥ ६ ॥

कोई छूटने नहीं पाता ॥ २ ॥ मैं एक दिन अद्भुतकर्मा हरिके दर्शनकी इच्छा करके स्वरतान मनोरम वीणा बजाता हुआ और सप्तस्वरयुक्त सामगायन गान करते करते सत्यलोकसे मनोरम श्वेतद्वीपमें गया था ॥ ३ ॥ ४ ॥ मैंने वहां जाकर देवदेव चतुर्भुज चक्रपाणि गदाधरका दर्शन किया उनकी नवीन मेघके समान श्याम मूर्ति हृदयमें स्थित कौस्तुभ प्रभासे प्रकाशित हो रही है ॥ ५ ॥ वह पीताम्बर पहर रहे हैं मस्तकमें परमप्रभासे उज्ज्वल मुकुटशोभा पा रहा है, वह भगवान् नारायण विलास शालिनी पयोदनंदिनी अर्थात् लक्ष्मीके सहित परम

प्रसन्नता पूर्वक क्रीड़ा करते हैं ॥ ६ ॥ संपूर्ण स्त्रियोंमें श्रेष्ठतम प्रियदर्शन कनकप्रभा सर्व सुलक्षणयुक्त सर्व भूषणोंसे विभूषित रूप यौवन गर्वित वासुदेव प्रिया कमलादेवी मुझको देखते ही जनार्दनके समीपसे अन्तर्धान हो गईं ॥७॥८॥ सिंधुजादेवीके स्तनादि वस्त्रोंमें सभी दीखते थे अतएव उन्होंने शीघ्रही अन्तर्गृहमें गमन किया, यह देखकर मैंने वनमालाधारी जगत् प्रभु देवदेव जनार्दनसे पूँछा॥९॥ हे मुरघातिन ! हे भगवन् ! हे पद्मनाथ • लोकमाता कमलादेवी मुझको आता हुआ देखकर आपके समीपसे किसलिये उठ गईं ? ॥ १० ॥ हे जगद्गुरो ! मैं विट (जार) और धूर्त्त नहीं हूं मैं इंद्रिय और क्रोध जीतकर तपस्वी हुआ हूं मैंने मायाको भी जीत लिया है. अतएव हे देव ! कमलादेवीके चले जानेका क्या कारण है

वीक्ष्य मां कमला देवी गताऽतर्धानमंतिकात् ॥ सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वभूषणभूषिता ॥ ७ ॥ नारीणां प्रवरा कांता रूपयौवन गर्विता ॥ सुप्रिया वासुदेवस्य वरचामीकरप्रभा ॥ ८ ॥ अंतर्गृहं गतां दृष्ट्वा सिंधुजां व्यंजनान्विताम् ॥ मया पृष्टो देवदेवो वन माली जगत्प्रभुः ॥ ९ ॥ भगवन्देवदेवेश पद्मनाभ सुरारिहन् ॥ कथं च मा गता दृष्ट्वा मामागच्छंतमंतिकात् ॥ १० ॥ नाहं विटो न वा धूर्तस्तापसोहं जद्गुरो ॥ जितेंद्रियो जितक्रोधो जितमायो जनार्दन ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ निशम्य वचनं किंचिद्गर्वयुक्तं जनार्दनः ॥ उवाच मां स्मितं कृत्वा वीणावन्मधुरां गिरम् ॥ १२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ नारदैवंविधा नीतिर्न स्थातव्यं कदाचन ॥ पतिं विनाऽन्यसान्निध्ये कस्यचिद्योषया क्वचित् ॥ १३ ॥ माया सुदुर्जया विद्वन्योगिभिर्जितमारुतैः ॥ सांख्यविद्भि निराहारैस्तापसैश्च जितेंद्रियैः ॥१४॥ देवैश्च मुनिशार्दूल यत्त्वयोक्तं वचोऽधुना॥ जितमायोऽस्मि गीतज्ञ नैवं वाच्यं कदाचन ॥१५॥

आप कृपा करके वह मुझसे कहिये ॥११॥ नारदजीने कहा हे द्वैपायन ! जनार्दन मेरे यह गर्वयुक्त वचन सुनकर कुछेक हास्यसहित वीणाध्वनिके समान मधुरस्वरसे कहनेलगे. भगवान् बोले हे नारद ! इस विषयकी विधि इसी प्रकार है कि, किसी पुरुषकी स्त्री क्यों न हो पतिके अतिरिक्त अन्य [illegible] भी सामने बैठना उचित नहीं है ॥१२॥१३॥ हे नारद ! मायाको जीतना अत्यन्त कठिन कार्य है, जिन्होंने प्राणायामसे प्राण, पवन, [illegible] जय की हैं वह सांख्ययोगि लोग ॥१४॥ और देवता भी मायाको जीतनेमें समर्थ नहीं होते. तुम कहते हो कि मैंने मायाको

जीत लिया है यह तुम्हारे योग्य वचन नहीं है. क्योंकि गीतज्ञानसे अनुमान होता है कि, तुम अवश्यही सङ्गीत शब्दसे मोहित होते हो ॥१५॥ मैं, शिव, ब्रह्मा और मुनिलोग कोई भी उस अजय मायाको जीतनेमें समर्थ नहीं होते. तुम अथवा अन्य कोई भी पुरुष उसको पराजय करे यह कभी सम्भव भी नहीं हो सकता॥१६॥ देवदेह नरदेह अथवा तिर्यग्देह ही हो जो जीव शरीर धारण करता है उनमेंसे कोई इस अजयमायाको जीतनेमें समर्थ नहीं होता ॥१७॥ वेदके जाननेवाले, योगके जाननेवाले, सर्वज्ञ अथवा जितेन्द्रिय हों तीनों गुणयुक्त कोईभी पुरुष मायाको जीतनेमें समर्थ नहीं होते ॥१८॥ कोई कोई कहते हैं कि, यह सम्पूर्ण जगत् स्वयं निराकार होनेपर भी साकारकारी कालके आधीन है. किंतु हे नारद !

नाहं शिवो न वा ब्रह्मा जेतुं तां प्रभवोऽप्यजाम् ॥ मुनयः सनकाद्याश्च कस्त्वं केऽन्ये क्षमा जये ॥ १६ ॥ देवदेहं नृदेहं वा तिर्यग्देहमथापि वा ॥ बिभृयाद्यः शरीरं च स कथं तां जयेदजाम् ॥ १७ ॥ त्रियुतस्तां कथं मायां जेतुं शक्तः पुमान्भवेत् ॥ वेदविद्योगविद्वाऽपि सर्वज्ञो विजितेंद्रियः ॥ १८ ॥ कालोऽपि तस्या रूपं हि रूपहीनः स्वरूपकृत् ॥ तद्वशे वर्तते देही विद्वान्मूर्खोऽथ मध्यमः ॥ १९ ॥ कालः करोति धर्मज्ञ कदाचिद्विकलं पुनः ॥ स्वभावात्कर्मतो वाऽपि दुर्ज्ञेयं तस्य चेष्टितम् ॥ २० ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा विरतो विष्णुरहं विस्मयमानसः ॥ तमब्रुवं जगन्नाथं वासुदेवं सनातनम् ॥ २१ ॥ रमापते कथंरूपा माया सा कीदृशी पुनः ॥ कियद्बला कसंस्थाना कस्याधारा वदस्व मे ॥ २२ ॥

वह कालभी मायाका एकरूप है. क्या उत्तम विद्वान् क्या मध्यम और अधम मूर्ख सम्पूर्ण जीवही उस कालके वशीभूत हुए हैं ॥ १९ ॥ स्वभावसे अथवा कर्मसेही हो काल धर्मज्ञ पुरुषको भी कभी विकल कर डालता है. अतएव उसका कार्य अत्यंत दुर्ज्ञेय जानना चाहिये ॥ २० ॥ नारदजी बोले हे द्वैपायन ! यह कह विष्णुके मौन होनेपर मैं अत्यंत आश्चर्ययुक्त हो उन सनातन वासुदेव देवदेव जगन्नाथसे पूंछने लगा ॥ २१ ॥ हे रमापते ! मायाका रूप किसप्रकार है माया कैसी है ? उसके बलका परिमाण कितना है ? उसका स्थान कहां है ? वह किसका आधार है ?

सो आप मुझसे कहिये ॥ २२ ॥ हे जगतीपालक ! मैं मायाको देखनेके अत्यंत अभिलाषी हूं आप शीघ्र वह मुझको दिखाइये. हे रमापते ! मेरी मायाको जाननेकी अत्यंत इच्छा हुई है आप प्रसन्न होकर मायाके वैभवका वर्णन कीजिये ॥ २३ ॥ विष्णुने कहा त्रिगुणात्मिक सम्पूर्णके आधार स्वरूप, सर्वज्ञा सर्वसम्मता अजेया अनेकरूपा माया सम्पूर्ण जगत्में व्याप्त होकर स्थित रहती है ॥ २४ ॥ हे नारद ! यदि तुम देखनेकी इच्छा करते हो तो शीघ्र मेरे संग गरुडपर चढो हम दोनों यहांसे दूसरे स्थानको गमन करेंगे ॥ २५ ॥ और अजितात्मा मनुष्यगणोंको कठिनतासे जानने योग्य उस मायाको दिखाऊंगा. हे ब्रह्मपुत्र ! तुम मायाको देखकर व्याकुल मत होना ॥२६॥ जनार्दनने मुझसे यह कह विनतानंदन

द्रष्टुकामोऽस्मि तां मायां दर्शयाशु महीधर ॥ ज्ञातुमिच्छामि तां सम्यक्प्रसादं कुरु मापते ॥२३॥ विष्णुरुवाच॥त्रिगुणा साऽखिलाधारा सर्वज्ञा सर्वसंमता ॥ अजेयाऽनेकरूपा च सर्वं व्याप्य स्थिता जगत् ॥२४॥ दिदृक्षा यदि ते चित्ते नारदारोहणं कुरु ॥ गरुडे मत्समेतोऽद्य गच्छावोऽन्यत्र सांप्रतम् ॥ २५ ॥ दर्शयिष्यामि ते मायां दुर्जयामजितात्मभिः ॥ दृष्ट्वा तां ब्रह्मपुत्र त्वं विपादे मा मनः कृथाः ॥२६॥ इत्युक्त्वा देवदेवो मां सस्मार विनतासुतम् ॥स्मृतमात्रस्तु गरुडस्तदागाद्धरिसंनिधौ ॥२७॥ आगतं गरुडं वीक्ष्य आरुरोह जनार्दनः ॥ समारोप्य च मां पृष्ठे गमनाय कृतादरः ॥ २८ ॥ चलितो विनतापुत्रो वैकुण्ठाद्वायुवेगवान् ॥ प्रेरितो यत्र कृष्णेन गंतुकामेन काननम् ॥२९॥ महावनानि दिव्यानि सरांसि सरितस्तथा ॥ पुरग्रामाकरादींश्च खेटखर्वटगोव्रजान् ॥३०॥ मुनीनामाश्रमान्रम्यान्वापीश्च सुमनोहराः ॥ पल्वलानि विशालानि ह्रदान्पंकजभूषितान् ॥ ३१ ॥

गरुडको स्मरण किया स्मरण करतेही वह हरिके समीप उपस्थित हुआ॥२७॥जनार्दन गरुडको आया देखकर उसके ऊपर चढ मुझको ले जानेके निमित्त आदरपूर्वक उसीकी पीठपर चढाया॥२८॥भगवानने जिस वनमें जानेकी इच्छाकी थी गरुड उनसे प्रेरित होकर वैकुण्ठसे वायुवेगके समान वहांको चला ॥ २९ ॥ हम गरुडपर चढ़कर मनोहर वन,दिव्य सरोवर,सरित,पुर,ग्राम, खेट (किसानोंके गांव) खर्वट (पर्वतसमीपस्थ गांव) गोव्रज गोठ ॥ ३० ॥ मुनियोंके मनोहर आश्रम शोभायमान दीर्घिका (बावली) पल्वल छोटे सरोवर और विशालपंकज भूपित हृद ॥ ३१ ॥

मृगयूथ,वराहवृन्द यह सम्पूर्ण देखते देखते कान्यकुब्जदेशके समीप जायकर उपस्थित हुए ॥ ३२ ॥ उस स्थानमें एक मनोहर दिव्य सरोवर देखा उसमें परम मनोहर सम्पूर्ण कमल खिले हुए, हंस और कारंडवोंसे युक्त, चकवोंसे शोभित ॥ ३३ ॥ जहाँ खिलेकमल शोभा और सुगंध विस्तार करते हैं और सम्पूर्ण भौंरे कलगुंजनसे श्रवण और अंतःकरण हरण करते हैं,अनेक प्रकारके फलपुष्प शोभा पाते हैं, उसका जल दूधके समान मीठा ॥३४॥ और वह सरोवर मानो समुद्रकी भी स्पर्द्धा करता है, अत्यन्त अद्भुत उस तडागको देखकर भगवानने मुझसे कहा ॥३५॥ भगवान् बोले हेनारद!देखो देखो विमल जलपूरित सर्वत्र कमलोंसे ढका हुआ गम्भीर सरोवर किस प्रकार शोभा पाता है इसमें कलकण्ठ सारसगण

मृगाणां च वराहाणां वृंदान्यप्यवलोक्य च॥गतावावां कान्यकुब्जसमीपं गरुडासनौ ॥३२॥ यत्र रम्यं सरो दिव्यं दृष्टं पंकजमंडितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम्॥३३॥नानावर्णैः प्रफुल्लैश्च पंकजैरुपरंजितम् ॥शुचिमिष्टजलं भृंगयूथनादविराजितम् ॥३४॥ मामाह भगवान्वीक्ष्य तडागं परमाद्भुतम् ॥ स्पर्धकं चोदधेः क्षीरं मिष्टं वारि विशेषतः ॥३५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य नारद गंभीरं सरः सारसनादितम् ॥ सर्वत्र पंकजैश्छन्नं स्वच्छनीरप्रपूरितम् ॥ ३६ ॥ अत्र स्नात्वा गमिष्यावः कान्यकुब्जं पुरोत्तमम् ॥ इत्युक्त्वा गरुडादाशु मामुत्तार्य व्यतारयत् ॥ ३७ ॥ विहस्य भगवांस्तत्र जग्राह मम तर्जनीम् ॥ स्तुवन्सरोवरं भूयस्तीरे मामनयत्प्रभुः ॥ ३८ ॥ विश्रम्य तटभागे तु स्निग्धच्छाये मनोहरे ॥ मामुवाच मुने स्नानं कुरु त्वं विमले जले ॥ ३९ ॥ पश्चादहं करिष्यामि तडागेऽस्मिन्सुपावने ॥ साधूनामिव चेतांसि जलानि निर्मलानि च ॥ ४० ॥

मधुर शब्द क फिरते हैं॥३६॥इसमें स्नान करके हम कान्यकुब्ज नामक पुरमें जायँगे यह कहकर शीघ्र मुझको गरुडसे उतार स्वयं उतरे॥३७॥ अनन्तर भगवानने हँसकर मेरी तर्ज्जनी अंगुली पकडी और उस सरोवरकी वारंवार प्रशंसा करके मुझको उसके तटपर लेगये ॥ ३८ ॥ शीतल छायायुक्त मनोहर तटपर बैठकर कुछ काल विश्राम करनेके उपरान्त भगवान्‌ने मुझसे कहा हे मुनिवर ! इसके विमलजलमें तुम पहले स्नान करो ॥ ३९ ॥ तदनन्तर मैं इस परमपवित्र तडागमें स्नान करूंगा. हे नारद ! देखो देखो ! यह जल साधुओंके चित्तके समान किस

प्रकार निर्म्मल है ? ॥ ४० ॥ इसने कमलोंके परागसे सुवासित होकर किस प्रकार सुगन्ध धारण की है ? जब भगवान् वासुदेवने मुझसे यह वचन कहा तब मैं वीणा और मृगाजिन त्यागकर ॥ ४१ ॥ प्रसन्न हो स्नानकी इच्छासे सरोवरके किनारे गया. हाथ, पाँव धोकर शिखाबंधन और कुश ग्रहण कर ॥ ४२ ॥ आचमन पूर्वक शुचि हो उस जलमें अवगाहन किया. मैं स्नान कर रहा था, हरि मुझको देख रहे थे ॥ ४३ ॥ इसी समय जलमें निमग्न हो निकलकर देखा कि मैं पुरुषरूप त्यागकर मनोहर स्त्रीरूप होगया हूं तब हरि मेरा मृगचर्म और वीणा ग्रहणकर

सुरभीणि परागैस्तु पंकजानां विशेषतः ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता मुक्त्वा वीणां मृगाजिनम् ॥४१॥ स्नानाय कृतधीस्तीरे गतः प्रेमसमन्वितः ॥ पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च शिखां बद्धा कुशग्रहम् ॥४२॥ कृत्वाऽऽचम्य शुचिस्तोये स्नातवानस्मि तज्जले ॥ यदा तस्मिञ्जले रम्ये स्नातोऽहं पश्यतो हरेः ॥४३॥ विहाय पौरुषं रूपं प्राप्तः स्त्रीत्वमनुत्तमम् ॥ हरिर्गृहीत्वा वीणां मे तथा कृष्णाजिनं शुभम् ॥४४॥ आरुह्य गगनं तूर्णं जगाम स्वगृहं क्षणात् ॥ ततोऽहं स्त्रीत्वमापन्नश्चारुभूषणभूषितः ॥ ४५ ॥ तत्क्षणान्मनसो जाता पूर्वदेहस्य विस्मृतिः ॥ विस्मृतोऽसौ जगन्नाथो महती विस्मृता पुनः ॥४६॥ संप्राप्य मोहिनीरूपं तडागान्निर्गतो बहिः ॥ अपश्यं नलिनीजुष्टं सरस्तद्विमलोदकम् ॥४७॥ किमेतदिति मनसाऽकरवं विस्मयं मुहुः ॥ एवं चिंतयमानस्य नारीरूपधरस्य मे ॥४८॥ सहसा दृक्पथं प्राप्तस्तत्र तालध्वजो नृपः ॥ गजाश्वरथवृन्दैश्च संवृतो रथसंस्थितः ॥ ४९ ॥

॥ ४४ ॥ गरुड पर चढ आकाशमार्गसे तत्काल अपने गृहको चले गये. मैं शोभायमान भूषणोंसे भूषित नारी देहको प्राप्त हो ॥ ४५ ॥ तत्काल पहले देहको भूल गया वीणा और भगवानको भी भूलगया ॥ ४६ ॥ अनन्तर वह मनमोहन रमणीरूप धारण करके तडागसे निकल कमलोंसे युक्त निर्मल जलपूरित दिव्य सरोवरको देखने लगा ॥ ४७ ॥ उसको देखकर यह क्या है ? मन ही मनमें इस प्रकार आश्चर्य उत्पन्न होने लगा. मैं स्त्रीरूप धारण कर मन ही मनमें इसी प्रकार चिन्ता कररहा था ॥४८॥ इसी समयमें अनेक हाथी और घोडोंसे युक्त तालध्वज

नामक एक राजा रथपर चढ सहसा आनकर उसी स्थानमें उपस्थित हुआ ॥ ४९ ॥ वह राजा मूर्तिमान् कामदेवके समान थे. उनके सम्पूर्ण अङ्ग अनेक प्रकारके आभरणोंसे विभूषित थे. युवा राजाने उसी स्थानमें आनकर मुझको देखा. दिव्य आभरणोंसे भूषित मेरा देह ॥ ५० ॥ और पूर्णचन्द्रमाके समान मुख देखकर राजा अत्यन्त आश्चर्य युक्त हो पूँछने लगे, हे कल्याणि ! तुम कौन हो किसकी कन्या हो ॥ ५१ ॥ तुम मनुष्य कन्या ? नागकन्या ? गन्धर्व नंदिनी अथवा किसी देवताकी कन्या हो ? तुमको रूप यौवन सम्पन्न बाला देखता हूं तुम इस स्थानमें अकेली क्यों बैठी हो ? ॥ ५२ ॥ हे सुलोचने ! किसी सौभाग्यवान् पुरुषने क्या तुम्हारा पाणि ग्रहण किया है अथवा इस समय भी तुम्हारा

युवा भूषणसंवीतो देहवानिव मन्मथः ॥ वीक्ष्य मां भूपतिस्तत्र दिव्यभूषणभूषिताम् ॥ ५० ॥ राकाचंद्रमुखीं योषां विस्मयं परमं गतः ॥ पप्रच्छ काऽसि कल्याणि कस्य पुत्री सुरस्य वा ॥ ५१ ॥ मानुषस्य च वा कांते गंधर्वस्योरगस्य च ॥ एकाकिनी कथं बाला रूपयौवनभूषिता ॥ ५२ ॥ विवाहिताऽथ कन्या वा सत्यं वद सुलोचने ॥ किं पश्यसि सुकेशांते तडागेऽस्मिन्सुमध्यमे ॥ ॥५३॥ चिकीर्षितं पिकालापे ब्रूहि मन्मथमोहिनि ॥ भुंक्ष्व भोगान्मरालाक्षि मया सह कृशोदरि ॥ वांछितान्मनसा नूनं कृत्वा मां पतिमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं तदा तेन राज्ञा तालध्वजेन च ॥ विमृश्य मनसाऽत्यर्थं तमुवाच विशांपते ॥ १ ॥

विवाह नहीं हुआ है यह तुम मुझसे सत्य कहो हे सुकेशि ! इस सरोवरमें तुम क्या देखती हो ॥ ५३ ॥ हे मन्मथमोहिनि ! तुम्हारे मनमें क्या इच्छा है सो कहो ? हे कुटिलनयने ! तुम्हारे कोकिलके समान कण्ठस्वरसे मेरा मन मोहित हुआ है हे कृशोदरि ! तुम मुझको पतिरूपमें वरण करके मेरे संग अनेक प्रकारके अभिलषित मनोरम भोग्य वस्तु भोग करो ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भाषाटीकायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ नारदजीने कहा हे द्वैपायन ! राजा तालध्वजने जब मुझसे इस प्रकार कहा तब फिर मैंने मनमें अनेक

विचारकर कहा ॥ १ ॥ हे राजन् ! मैं किसकी कन्या हूं यह मैं नहीं जानती और मेरे पिता माता कहां हैं यह भी मैं निश्चय नहीं कहसकती. एक पुरुष मुझको यह सरोवर दिखाकर कहीं चला गया है ॥ २ ॥ हे राजेंद्र ! मैं अनाथ और निराश्रय हुई हूं इस समय क्या करूं कहां जाऊं कौन कार्य करनेसे मेरा कल्याण होगा इस विषयमें निरंतर चिंता करती हूं ॥ ३ ॥ हे राजन् ! दैव ही बलवान् है इस विषयमें मेरी कुछ प्रभुता नहीं आप धर्मज्ञ और राजा हैं इस समय आपका जो अभिप्राय हो आप वही कीजिये ॥ ४ ॥ हे नृपवर ! मेरा पालन करनेके

राजन्नाहं विजानामि पुत्री कस्येति निश्चयम् ॥ पितरौ क्व च मे केन स्थापिता च सरोवरे ॥२॥ किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे सुकृतं भवेत् ॥ निराधाराऽस्मि राजेंद्र चिंतयामि चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ दैवमेव परं राजन्नास्त्यत्र पौरुषं मम ॥ धर्मज्ञोऽसि महीपाल यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४ ॥ तवाधीनाऽस्म्यहं भूप न मे कोऽप्यस्ति पालकः ॥ न पिता न च माता च न स्थानं न च बांधवाः ॥ ५ ॥ इत्युक्तोऽसौ मया राजा बभूव मदनातुरः ॥ मां निरीक्ष्य विशालाक्षीं सेवकानित्युवाच ह ॥ ६ ॥ नरयानमानयध्वं चतुर्वाह्यं मनोहरम् ॥ आरोहणार्थमस्यास्तु कौशेयांबरवेष्टितम् ॥ ७ ॥ मृद्वास्तरणसंयुक्तं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ चतुरस्रं विशालं च सुवर्णरचितं शुभम् ॥ ८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भृत्याः सत्वरगामिनः ॥ आनिन्युः शिबिकां दिव्यां मदर्थे वस्त्रवेष्टिताम् ॥ ९ ॥

निमित्त बंधु माता पिता बांधव कोई नहीं है और दूसरा कोई आश्रयस्थान भी नहीं है, अतएव मैं इस समय आपके अधीन हूँ ॥ ५ ॥ मेरे इस प्रकार वचन कहने पर फिर मेरा मुखकमल बडे नेत्र देखकर राजाका मन कामबाणसे व्याकुल होगया तब उन्होंने अनुचरोंसे कहा॥ ६ ॥ तुम इसके चढनेको रेशमके वस्त्रोंके बिछौनेसे युक्त चतुर पुरुषोंसे वाहित नरयान पालकी लाओ ॥ ७ ॥ जो मोतियोंके जालसे सुशोभित सुवर्णसे जड़ित चौकोन और विस्तृत हो ॥ ८ ॥ राजाके वचन सुनते ही सेवक लोग शीघ्र जाय मेरे निमित्त वस्त्रयुक्त अत्यंत मनोहर नरयान ले आये ॥९॥

मैं राजाके प्रिय साधनकी इच्छासे उसपर चढ़ा, राजाने भी प्रसन्न हो मुझको गृहमें लेजाकर ॥ १० ॥ विवाहकी विधि अनुसार शुभदिन और शुभलग्नमें अग्निके समीप मेरा पाणि ग्रहण किया ॥ ११ ॥ मैं उनको प्राणोंसे भी अधिक प्रिय हुआ राजाने आदरपूर्वक मेरा सौभाग्यसुंदरी नाम रख दिया ॥ १२ ॥ वह राजा कामशास्त्रोक्त अनेक प्रकारके भोग विलास सहित मेरे संग अनेक प्रकार विहार और क्रीड़ाकर प्रमोद और अनेक प्रकार सुख अनुभव करने लगे ॥१३॥ तब वह राजकार्य त्यागकर दिनरात मेरे संग काम क्रीड़ामें आसक्त रहे वह महीपाल कामकलामें

आरूढाऽहं तदा तस्यां तस्य प्रियचिकीर्षया ॥ मुदितोऽसौ गृहे नीत्वा मां तदा पृथिवीपतिः ॥ १० ॥ विवाहविधिना राजा शुभे लग्ने शुभे दिने ॥ उपयेमे च मां तत्र हुतभुक्सन्निधौ ततः ॥ ११ ॥ तस्याहं वल्लभा जाता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ सौभाग्यसुन्दरीत्येवं नाम तत्र कृतं मम ॥ १२ ॥ रममाणो मया सार्धं सुखमाप महीपतिः ॥ नानाभोगविलासैश्च कामशास्त्रोदितैस्तथा ॥ १३ ॥ राजकार्याणि संत्यज्य क्रीडासक्तो दिवानिशम् ॥ नासौ विवेद गच्छंतं कालं कामकलारतः ॥ १४ ॥ उद्यानेषु च रम्येषु वापीषु च गृहेषु च ॥ हर्म्येषु वरशैलेषु दीर्घिकासु दशासु च ॥ १५ ॥ वारुणीमदमत्तोऽसौ विहरन्कानने शुभे ॥ विसृज्य सर्वकार्याणि मदधीनो बभूव ह ॥ १६ ॥ व्यासाहं तेन संसक्ता क्रीडारसवशीकृता ॥ स्मृतवान्पूर्वदेहं न पुंभावं मुनिजन्म च ॥१७॥ ममैवायं पतिर्योषाऽहं पत्नीषु प्रिया सती ॥ पट्टराज्ञी विलासज्ञा सफलं जीवितं मम ॥ १८ ॥

इस प्रकार निरत हुए थे कि,बहुत काल व्यतीत होनेपर भी वह उसको नहीं जान सके ॥ १४ ॥ वह वारुणी मदिरा पान करके राजकार्य त्याग मनोहर उद्यान सुरम्य दीर्घिका मनोहर हर्म्य (महल) शोभायमान गृह रमणीय शैल श्रेष्ठ वन उन सब स्थलोंमें विहार करते करते भली भांति मेरे अधीन हो गये ॥ १५ ॥ १६ ॥ हे द्वैपायन ! उस राजाके संग क्रीडारसमें निरंतर आसक्त और उसके ही वशीभुत रहकर मुझको पूर्व देह पुरुषभाव अथवा मुनिजन्म कुछ भी स्मरण न हुआ ॥ १७ ॥ यह राजा मेरे ही प्रति अनुरक्त थे सम्पूर्ण स्त्रियोंमें मैं ही उनकी प्रिय

स्त्री था वह सदा ही मुझमें निरत रहते थे मैं ही उनकी विलासिनी पटरानी हूं मेरा जीवन सफल है ॥ १८ ॥ इस प्रकार चिंताकर दिनरात उनके प्रेममें आबद्ध और सुखप्राप्त करनेके निमित्त उनके ही वशीभूत होकर निरंतर क्रीडामें आसक्त रहता ॥ १९ ॥ उन्हींमें मेरा मन अत्यंत आसक्त हुआ था शाश्वत ब्रह्मज्ञान और धर्मशास्त्रका ज्ञान सम्पूर्णही भूल गया था ॥ २० ॥ हे मुनिवर ! इस प्रकार कामक्रीडामें आसक्त रह कर अनेक प्रकार विहार करते करते बारह वर्ष "क्षणकालके समान बीत गये ॥ २१ ॥ किंतु मैं उनको कुछभी नहीं जान सका, तदनंतर मैं गर्भवती हुआ. यह देखकर राजाने अत्यंत प्रसन्न हो मेरी संपूर्ण गर्भसंस्कारक्रिया संपादन की ॥ २२ ॥ राजा मेरा मन संतुष्ट करके सर्वदा ही

इति चिंतयती तस्मिन्प्रेमबद्धा दिवानिशम् ॥ क्रीडासक्ता सुखे लुब्धा तं स्थिता वशवर्तिनी ॥ १९ ॥ विस्मृतं ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मज्ञानं च शाश्वतम् ॥ धर्मशास्त्रपरिज्ञानं तदासक्तमनाः स्थिता ॥ २० ॥ एवं विहरतस्तत्र वर्षाणि द्वादशैव तु ॥ गतानि क्षणवत्कामक्रीडासक्तस्य मे मुने ॥ २१ ॥ जाता गर्भवती चाहं मुदं प्राप नृपस्तदा ॥ कारयामास विधिवद्गर्भसंस्कारकर्म च ॥ २२ ॥ अपृच्छद्दोहदं राजा प्रीणयन्मां पुनः पुनः ॥ नाब्रुवं लज्जमानाहं नृपं प्रीतमना भृशम् ॥ २३ ॥ सम्पूर्णे दशमे मासि पुत्रो जातस्ततो मम ॥ शुभेऽह्नि ग्रहनक्षत्रलग्नताराबलान्विते ॥ २४ ॥ बभूव नृपतेर्गेहे पुत्रजन्म महोत्सवः ॥ राजा परम सन्तुष्टो बभूव सुतजन्मतः ॥ २५ ॥ सूतकांते सुतं वीक्ष्य राजा मुदमवाप ह ॥ अहं भूमिपतेश्चासं प्रिया भार्या परंतप ॥ २६ ॥ ततो वर्षद्वयांते वै पुनर्गर्भो मया धृतः ॥ द्वितीयस्तु सुतो जातः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ २७ ॥

गर्भदोहद " मेरे मनोरथकी बात " वारंवार पूँछते, मैं उससे अत्यंत लज्जित होता इससे राजा और भी प्रीतिमान् होजाते ॥ २३ ॥ इस प्रकार दश मास पूर्ण होनेपर शुभ ग्रह शुभ नक्षत्र शुभ लग्न और शुभ ताराबलयुक्त शुभ दिनमें मैंने एक पुत्र उत्पन्न किया॥२४॥ राजा पुत्रजन्म होनेसे अत्यंत आनंदित हुए और पुत्रजन्मका महामहोत्सव आरंभ किया ॥ २५ ॥ हे द्वैपायन ! जातशौच होनेपर राजा पुत्रका मुख देखकर अत्यंत प्रसन्न हुए तदनंतर मैं उन्हीं महीपालकी प्रियतम भार्या होकर रहा ॥ २६ ॥ तदनंतर दो वर्ष पीछे फिर मेरे गर्भ रहा

उससेभी सर्वप्रकारके लक्षणोंसे युक्त दूसरा पुत्र उत्पन्न किया ॥ २७ ॥ राजाने दूसरे पुत्रका नाम सुधन्वा रक्खा और ब्राह्मणोंके आदेशसे ज्येष्ठ पुत्रका नाम वीरवर्मा रखदिया ॥ २८ ॥ इस प्रकार क्रमानुसार राजाके सम्मत द्वादश पुत्र उत्पन्न करके तब उनके लालन पालनमें ही मोहित होकर रहा ॥ २९ ॥ इसके उपरांत फिर क्रमानुसार आठ पुत्र मेरे गर्भसे उत्पन्न हुए इसप्रकार मेरी सुखसंपन्न गृहस्थली समृद्धिसे पूर्ण होगई ॥ ३० ॥ राजाने उन संपूर्ण पुत्रोंका यथोचित रूपसे विवाहकार्य संपादन किया उससे

सुधन्वेति सुतास्याथ नाम चक्रे नृपस्तदा ॥ वीरवर्मेति ज्येष्ठस्य ब्राह्मणैः प्रेरितस्त्वयम् ॥ २८ ॥ एवं द्वादश पुत्राश्च प्रसूता भूप संमताः ॥ मोहितोऽहं तदा तेषां प्रीत्या पालनलालने ॥ २९ ॥ पुनरष्ट सुता काले काले जाताः स्वरूपिणः ॥ गार्हस्थ्यं मे ततः पूर्णं संपन्नं सुखसाधनम् ॥ ३० ॥ तेषां दारक्रियाः काले कृता राज्ञा यथोचिताः ॥ स्नुषाभिश्च तथा पुत्रैः परिवारो महानभूत् ॥ ३१ ॥ ततः पौत्रादिसंभूतास्तेऽपि क्रीडारसान्विताः ॥ आसन्नानारसोपेता मोहवृद्धिकरा भृशम् ॥ ३२ ॥ कदाचित्सुखमैश्वर्य कदाचिद्दुःखमद्भुतम् ॥ पुत्रेषु रोगजनितं देहसंतापकारकम् ॥ ३३ ॥ परस्परं कदाचित्तु विरोधोऽभूत्सुदारुणः ॥ पुत्राणां वा वधूनां च तेन संतापसंभवः ॥ ३४ ॥ सुखदुःखात्मके घोरे मिथ्याचारकरे भृशम् ॥ संकल्पजनिते क्षुद्रे मग्नोऽहं मुनिसत्तम ॥ ३५ ॥

पुत्रवधू और पुत्रोंसे मेरा परिवार अत्यंत बृहत् होगया ॥ ३१ ॥ तदनंतर मेरे कितनेही पौत्र हुए उनके अनेक प्रकारके क्रीड़ारसमें मेरा मनमोह और भी वर्धित होने लगा ॥ ३२ ॥ इस प्रकार कभी सुख और ऐश्वर्य एवं कभी पुत्रोंके रोगजनित आश्चर्यजनक दुःख अनुभव करने लगा. इससे मेरा देह अत्यन्त संतप्त होने लगा ॥ ३३ ॥ कभी पुत्रोंका परस्पर घोरतर विरोध, कभी पुत्रोंका परस्पर दारुण कलह, इस दुर्घटनासे मेरे मनमें दारुण संताप उत्पन्न होने लगा ॥ ३४ ॥ हे मुनिसत्तम ! मैं सुख दुःखात्ममिथ्याचारमय संकल्पजनित ऐसे मायाके संकट

सागरमें निमग्न था ॥ ३५ ॥ अतएव पूर्वविज्ञान और वह शास्त्रज्ञान भूलकर स्त्रीभावसे गृहकार्यमें निरत होकर रहा ॥ ३६ ॥ मेरे इतनी पुत्र वधू हुई हैं यह संपूर्ण बलवान् पुत्र एकत्र मिलित होकर मेरे गृहमें क्रीड़ा करते हैं अहो! इस संसारमें मैं संपूर्ण स्त्रियोंमें धन्य और पुण्यवती हुई हूं तब मुझको इस प्रकार मोहवर्द्धक अहंकार भी उत्पन्न हुआ ॥३७॥॥३८॥ मैं नारद हूं भगवानने मुझको मायासे छला है ऐसा भाव मेरे मनमें कभी उदय नहीं हुआ ॥३९॥ हे कृष्णद्वैपायन ! मैं सदाचारनिरतराजपत्नी और पतिव्रता हूं मेरे इतने पुत्र उत्पन्न हुए हैं मैं इस संसारमें धन्य हूं. इस प्रकार

विस्मृतं पूर्वविज्ञानं शास्त्रज्ञानं तथा गतम् ॥ योषाभावे विलीनोऽहं गृहकार्येषु सर्वथा ॥ ३६ ॥ अहंकारस्तु संजातो भृशं मोह विवर्धकः ॥ एते मे बलिनः पुत्राः स्नुषाः स्वकुलसंभवाः ॥ ३७ ॥ एते पुत्राः सुसन्नद्धाः क्रीडंति मम वेश्मसु ॥ धन्याऽहं खलु नारीणां संसारेऽस्मिन्नहो भृशम् ॥ ३८ ॥ नारदोऽहं भगवता वंचितो मायया किल ॥ न कदाचिन्मयाऽप्येवं चिंतितं मनसा किल ॥ ३९ ॥ राजपत्नी शुभाचारा बहुपुत्रा पतिव्रता॥ धन्याऽहं किल संसारे कृष्णैवं मोहितस्त्वहम् ॥४०॥ अथ कश्चिन्नृपः कामं दूरदेशाधिपो महान् ॥ अरातिभावमापन्नः पतिना सह मानद ॥ ४१ ॥ कृत्वा सैन्यसमायोगं रथैश्च वारणैर्युतम् ॥ आजगाम कान्यकुब्जे पुरे युद्धमचिंतयत् ॥ ४२ ॥ वेष्टितं नगरं तेन राज्ञा सैन्ययुतेन च ॥ मम पुत्राश्च पौत्राश्च निर्गता नग रात्तदा ॥ ४३ ॥ संग्रामस्तुमुलस्तत्र कृतस्तैस्तेन पुत्रकैः ॥ हता रणे सुताः सर्वे वैरिणा कालयोगतः ॥ ४४ ॥ राजा भग्नस्तु संग्रामादागतः स्वगृहं पुनः ॥ श्रुतं मया मृताः पुत्राः संग्रामे भृशदारुणे ॥ ४५ ॥

ऐश्वर्य आदिकी चिन्ता करके मैं मायासे मोहित होकर काल व्यतीत करने लगा॥ ४० ॥ अनंतर दूरदेशके अधिपति कोई एक महान् राजा मेरे पतिके संग वृद्ध वैर हो ॥ ४१ ॥ युद्धके निमित्त रथ और बाणादि चतुरंगिणी सेनाके सहित कान्यकुब्ज नगरमें आया ॥ ४२ ॥ जब उस राजाने सेनासे नगर घेरलिया तब मेरे पुत्र और पौत्र नगरसे बाहर हो ॥ ४३ ॥ रणस्थलमें जाय उसके संग तुमुल संग्राम करनेलगे किंतु कालके प्रभावसे वैरीने मेरे संपूर्ण पुत्रोंको मारडाला ॥ ४४ ॥ राजा रणसे भाग अपने गृहमें आगये फिर मैंने सुना कि मेरे संपूर्ण पुत्र उस भयंकर

संग्राममें मारे गये ॥४५॥ वह बलवान् राजा मेरे पुत्र पौत्रोंको मारकर अपनी सेनाके सहित अपने नगरको चला गया [illegible] विलाप करती हुई उस संग्राम स्थलमें शीघ्र जाकर उपस्थित हुई ॥ ४६ ॥ हे आयुष्मन् मैं उन दारुण दुःखपीडित पुत्र और पौत्रोंका भूमिमें पडा हुआ देखकर शोकसागरमें निमग्नहुआ और उच्चस्वरसे विलाप करने लगा ॥ ४७ ॥ हे पुत्रगण ! तुम मुझको त्यागकर कहां चलेगये, हाय ! अत्यन्त बलवान् अतिसंतापदायक और दुर्निवार दुरात्मा दैवने आज मुझको निहत किया ॥ ४८ ॥ इसी समयमें भगवान् मधुसूदन शोभायमान वृद्ध ब्राह्मणका वेश धारण कर उसी स्थानमें मेरे निकट आये ॥ ४९ ॥ उनके वसन पवित्र और मनोहर थे वह वेदज्ञ बोध होते थे

स हत्वा मे सुतान्पौत्रान्गतो राजा बलान्वितः ॥ क्रंदमाना ह्यहं तत्र गता समरमंडले ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तान्पतितान्पुत्रान्पौत्रांश्च दुःखपीडिता ॥ विललापाहमायुष्मञ्छोकसागरसंप्लुवे ॥४७॥ हा पुत्राः क्व गता मेऽद्य हा हताऽस्मि दुरात्मना ॥ दैवेनातिबलिष्ठेन दुर्वारेणातिपापिना॥४८॥एतस्मिन्नन्तरे तत्र भगवान्मधुसूदनः॥कृत्वा रूपं द्विजस्यागाद्वृद्धः परमशोभनः॥४९॥ सुवासा वेदवित्कामं मत्समीपं समागतः ॥ मामुवाचातिदीनां स क्रंदमानां रणाजिरे ॥५०॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किं विषीदसि तन्वंगि भ्रमोऽयं प्रकटीकृतः ॥ मोहेन कोकिलालापे पतिपुत्रगृहात्मके ॥ ५१ ॥ का त्वं कस्याः सुताः केऽमी चिंतयाऽऽत्मगतिं पराम् ॥ उत्तिष्ठ रोदनं त्यक्त्वा स्वस्था भव सुलोचने॥५२॥स्नानं च तिलदानं च पुत्राणां कुरु कामिनि॥परलोकगतानां च मर्यादारक्षणाय वै॥५३॥

मुझको रणस्थलमें दीनभावसे रोता हुआ देखकर कहने लगे ॥ ५० ॥ ब्राह्मण बोले हे देवि ! तुम्हारा शब्द कोकिलके समान है तुम पति पुत्रवती और समृद्धशालिनी गृहस्वामिनी बोध होती हो ॥ ५१ ॥ किंतु तुम विचारो कि यह संपूर्ण केवल मोहजनित भ्रममात्र है तुम किसलिये रोती हो ? किस कारण दुःखित होती है ? हे सुलोचने ! विचारकर देखो तुम कौन हो ? अथवा यह पुत्र किसके हैं ? आपकी उत्तम गति कैसे होगी इसकीही तुम चिंता करो इस समय रोदन त्याग उठकर सावधान होओ ॥ ५२ ॥ हे देवि ! परलोकमें गये

हुए पुरुषोंकी मर्यादाके रक्षार्थ उनको जल और तिल दान करो ॥ ५३ ॥ मरे हुए पुरुषोंके बन्धुगणोंको तीर्थमें स्नान करना चाहिये घरमें स्नान करना कभी उचित नहीं यह धर्मका स्थिर निश्चय जानना चाहिये ॥ ५४ ॥ नारदजीने कहा हे द्वैपायन ! उन वृद्धविप्रवरके इस प्रकार समझानेपर फिर मैं और राजा बन्धुगणोंसे परिवृत हो उठे ॥५५॥ ब्राह्मणरूपधारी भूतभावन भगवान् मधुसूदन आगे आगे चलने लगे मैं शीघ्र उनके पीछे पीछे उस परम पवित्र तीर्थमें चलने लगा ॥५६॥ द्विजरूपधारी जनार्दन भगवान् हरि मुझको उस पुंतीर्थ नामक सरोवरमें ले जाकर कृपा प्रकाशपूर्वक कहने लगे ॥५७॥ हे गजेन्द्रगामिनि ! तुम इस परमपवित्र तड़ागके जलमें स्नान करो व्यर्थ शोकत्याग करो, इस समय तुम्हारे पुत्रोंकी

कर्तव्यं सर्वथा तीर्थे स्नानं तु न गृहे क्वचित् ॥ मृतानां किल बंधूनां धर्मशास्त्रस्य निर्णयः ॥५४॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण वृद्धेन प्रतिबोधिता ॥ उत्थिताऽहं नृपेणाथ युक्ता बंधुभिरावृता ॥ ५५ ॥ अग्रतो द्विजरूपेण भगवान्भूतभावनः ॥ चलिताऽहं ततस्तूर्णं तीर्थं परमपावनम् ॥५६॥ हरिर्मां कृपया तत्र पुंतीर्थे सरसि प्रभुः ॥ नीत्वाऽहं भगवान्विष्णुर्द्विजरूपी जनार्दनः ॥ ५७ ॥ स्नानं कुरु तडागेऽस्मिन्पावने गजगामिनि ॥ त्यज शोकं क्रियाकालः पुत्राणां च निरर्थकम् ॥ ५८ ॥ कोटिशस्ते मृताः पुत्रा जन्मजन्मसमुद्भवाः ॥ पितरः पतयश्चैव भ्रातरो जामयस्तथा ॥५९॥ केषां दुःखं त्वया कार्यं भ्रमेऽस्मिन्मानसोद्भवे ॥ वितथे स्वप्नसदृशे तापदे देहिनामिह ॥६०॥ नारद उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तीर्थे पुरुषसंज्ञके ॥ प्रविष्टा स्नातुकामाऽहं प्रेरिता तत्र विष्णुना ॥ ६१ ॥

क्रियाका समय उपस्थित हुआ है ॥ ५८ ॥ तुम विचार कर देखो कि जन्म जन्मान्तरमें तुम्हारे करोड, करोड, पुत्र कन्या हुई हैं और करोड करोड पुत्र कन्याओंने प्राण त्याग किया है और करोड करोड पिता पति भ्राता जामाता प्राप्त हुए हैं ॥५९॥ फिर उनको छोडा है हे देवि ! मैं कहता हूं देखो इनमें किसके निमित्त तुम इस समय दुःख करोगी ? यह केवल मनका भ्रम मात्र है यह संसार मोहमय इंद्रजालके समान मिथ्या और स्वप्नके समान है इससे देही पुरुषोंको संताप मात्र ही उत्पन्न होता है ॥ ६० ॥ नारदजीने कहा मैं उन विष्णुका वचन सुनकर उनसे

प्रेरित हो स्नान करनेकी इच्छासे उस पुंतीर्थके जलमें प्रविष्ट हुआ ॥६१॥ तब निमग्न हो निकलकर देखा कि क्षणमात्रमें ही मैं पुरुष हुआ निजदेहधारी भगवान् हरि करमें वीणा धारण कर तटपर खड़े हैं ॥ ६२॥ हे द्विजोत्तम ! मैंने उछलकर जब तीरमें स्थित कमललोचन कृष्णको देखा तब मेरे चित्त पूर्ण ज्ञानका उदय हुआ ॥६३॥ तब विचार किया मैं नारद हूं इस स्थानमें आया हूं और हरिकी मायासे मोहित होकर स्त्री भावको प्राप्त हुआ था ॥६४॥ मैं इस प्रकार चिंता करता था तब भगवान् हरिने मुझसे कहा हे नारद ! उठकर आओ जलमें खडे क्या करते हो ॥ ६५ ॥ मैं आश्चर्य युक्त हो अपने दारुण स्त्री भावका स्मरण कर पुनर्वार किस कारण पुरुषभावको प्राप्त हुआ यही विचारने लगा ॥६६॥

मज्जनादेव तीर्थेषु पुमाञ्जातः क्षणादपि ॥ हरिर्वीणां करे कृत्वा स्थितस्तीरे स्वदेहवान् ॥६२॥ उन्मज्ज्य च मया तीरे दृष्टः कमल लोचनः ॥ प्रत्यभिज्ञा तदा जाता मम चित्ते द्विजोत्तम ॥६३॥ संचिंतितं मया तत्र नारदोऽहमिहागतः ॥ हरिणा सह स्त्रीभावं प्राप्तो माया विमोहितः ॥६४॥ इति चिंतापरश्चाहं यदा जातस्तदा हरिः ॥ ममाह नारदागच्छ किं करोषि जले स्थितः ॥६५॥ विस्मितोऽहं तदा स्मृत्वा स्त्रीभावं दारुणं भृशम् ॥ पुनः पुरुषभावश्च संपन्नः केन हेतुना ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा पुराणे षष्ठस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ नारद उवाच ॥ मां दृष्ट्वा नारदं विप्रं विस्मितोऽसौ महीपतिः ॥ क गता मम भार्या सा कुतोऽयं मुनिसत्तमः ॥ १ ॥ विललाप नृपस्तत्र हा प्रियेति मुहुर्मुहुः ॥ क्व गता मां परित्यज्य विलपंतं वियो गिनम् ॥ २ ॥ विना त्वां विपुलश्रोणि वृथा मे जीवितं गृहम् ॥ राज्यं कमलपत्राक्षि किं करोमि शुचिस्मिते ॥ ३ ॥

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ नारदजीने कहा हे मुनिवर ! उस जलमें स्त्री रूपसे निमग्न हो विप्रवर नारदरूपसे निकला हुआ देखकर वह महीपति अत्यन्त आश्चर्य युक्त हो मनमें इसप्रकार चिंता करने लगे कि, मेरी वह प्रियतमा भार्या कहां गई और मुनि सत्तम नारदही सहसा कहांसे उपस्थित हुए ॥१॥ राजा प्रियतमा भार्याको न देखकर हा प्रिये ! मुझको छोडकर तुम कहाँ चली गई ? मैं तुम्हारे विरहमें अत्यन्त व्याकुल होता हूं शीघ्र आनकर मुझको दर्शन दो, यह कहकर वारंवार विलाप करने लगे ॥ २ ॥ वह कान्ताके

विरहमें अत्यन्त व्याकुल होकर कहने लगे हे कमलनयने ! तुम्हारे विना मेरा जीवन और राज्यादिविफल है. हे शुचिस्मिते ! तुम्हारे अभावसे मेरा समस्त गृह शून्यमय है ॥ ३ ॥ हे पृथुश्रोणि ! तुम्हारे विरहमें इस समय भी मेरे प्राण क्यों नहीं निकलते ? हे जीवितेश्वरि ! तुम्हारे निमित्त यावज्जीवन मेरा प्रीतिरूप धर्म भ्रष्ट हुआ है ! मेरी प्रीति इस समय कहां गई जो मैं जीता हूं ॥ ४ ॥ हे मृगशावाक्षि ! मैं तुम्हारे वियोगसे कातर होकर विलाप करता हूं तुम उसका उत्तर देकर मेरे मन और प्राणको शीतल करो. हे प्रिये ! प्रथम मिलनेके समय तुमने मेरे प्रति जिस प्रकार प्रीति प्रकाश की थी इस समय वह कहां चली गई ॥ ५ ॥ हे सुभ्रु ! मेरे दुर्भाग्य वशसे ही क्या तुमने जलमें निमग्न होकर

न प्राणा ते बहिर्यांति विरहेण तवाधुना ॥ गतो वै प्रीतिधर्मस्तु त्वामृते प्राणधारणात् ॥ ४ ॥ विलपामि त्रिशालाक्षि देहि प्रत्युत्तरं प्रियम् ॥ क्व गता सा मयि प्रीतिर्याऽभूत्प्रथमसंगमे ॥५॥ विमग्ना किं जले सुभ्रूर्भक्षिता मत्स्यकच्छपैः ॥ गृहीता वरुणेनाशु मम दौर्भाग्ययोगतः ॥ ६ ॥ धन्या सुचारुसर्वांगि या त्वं पुत्रैः समागता ॥ अकृत्रिमस्तु पुत्रेषु स्नेहस्तेऽमृतभाषिणि ॥ ७ ॥ न युक्तमधुना यन्मां विहाय त्रिदिवं गता ॥ विलपंतं पतिं दीनं पुत्रस्नेहेन यंत्रिता ॥ ८ ॥ उभयं मे गतं कांते पुत्रास्त्वं प्राणवल्लभा ॥ तथाऽपि मरणं नास्ति दुःखितस्य भृशं प्रिये ॥ ९ ॥ किं करोमि क्व गच्छामि रामो नास्ति महीतले ॥ रामाविरहजं दुःखं जानाति रघुनंदनः ॥ १० ॥

प्राणत्याग किया क्या तुमको मत्स्यकच्छपादि जलचर जन्तुओंने भक्षण कर लिया अथवा जलाधिपति वरुण देवने तुमको आग्रह सहित ग्रहण कर लिया ॥६॥ हे अमृत भाषिणि ! तुमने पुत्रोंके संग गमन किया अतएव तुम धन्य हो. आहा ! पुत्रोंके प्रति जो तुम्हारा अकृत्रिम स्नेह था वह भी तुमने इस समय प्रकाश किया ॥७॥ हे चारु सर्वाङ्गि ! मैं तुम्हारे विरहमें विलाप करता हूं तुम पुत्र स्नेहमें आकृष्ट हो मुझको परित्याग कर स्वर्गमें चली गई यही क्या तुम्हारा कर्त्तव्य है ? ॥ ८ ॥ हे प्रिये ! देखो मैंने पुत्र और प्राणवल्लभा प्रिया इन दोनोंको छोड़ दिया तो भी मेरे प्राण नहीं निकले अतएव मेरे प्राण निःसन्देह कुटिल हैं ॥ ९ ॥ जो मनोरमा पतिव्रता प्रियाकी विरहवेदना जानते हैं वह रघुकुल तिलक

रामचन्द्रजी इस समय पृथ्वीमें स्थिति नहीं करते तो इस समय मैं यह वेदना प्रकाश करनेको कहां जाऊं क्या करूं वह मैं स्थिर नहीं कर सकता ॥ १० ॥ सुख और दुःखमें जिसके मनका भाव समान है इस प्रकार दम्पतिका मरण भिन्न भिन्न रूपसे निर्दिष्ट करके निष्ठुर विधाताने अत्यन्त विपरीत कार्य किया ॥ ११ ॥ मुनियोंने धर्मशास्त्रमें पतिके संग पतिव्रता स्त्रियोंकी सह मरण विधि निर्द्धारित कर उनका विशेष उपकार साधन किया है किन्तु उन्होंने पुरुषोंका स्त्रियोंके संग अग्नि प्रवेशका विधान क्यों नहीं किया ? वह भी उत्तम होता इसमें संदेह नहीं ॥ १२ ॥ राजाको इस प्रकार विलाप करता हुआ देखकर भगवान् हरिने उसको युक्ति युक्त वचनोंसे निवारित करके कहा ॥ १३ ॥

विधिना निष्ठुरेणात्र विपरीतं कृतं भुवि ॥ दंपत्योर्मरणं भिन्नं सर्वथा समचित्तयोः ॥११॥ उपकारस्तु नारीणां मुनिभिर्विहितः किल ॥ यदुक्तं धर्मशास्त्रेषु ज्वलनं पतिना सह ॥१२॥ एवं विलपमानं तं राजानं भगवान्हरिः॥ निवारयामास तदा वचनैर्युक्ति योजितैः ॥ १३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किं विषीदसि राजेंद्र क्व गता ते प्रियांगना ॥ न श्रुतं किं त्वया शास्त्रं न कृतोऽसौ बुधाश्रयः ॥ १४ ॥ का सा कस्त्वं क्व संयोगो क्वियोगः कीदृशस्तव ॥ प्रवाहरूपसंसारे नृणां नौतरतामिव ॥ १५ ॥ गृहे गच्छ नृपश्रेष्ठ वृथा ते रुदितेन किम् ॥ संयोगश्च वियोगश्च दैवाधीनः सदा नृणाम् ॥ १६ ॥ अनया सह ते राजन्संयोगस्त्विह संवृतः ॥ भुक्ता त्वया विशालाक्षी सुन्दरी तनुमध्यमा ॥ १७ ॥

भगवान् बोले हे राजन् ! तुम इतना विषाद क्यों करते हो ? तुम्हारी प्रियस्त्री कहां गई है ? तुमने क्या कभी शास्त्र श्रवण अथवा बुद्धिमानोंका आश्रय ग्रहण नहीं किया ॥ १४ ॥ तुम्हारी वह प्रिया कौन है ? और तुम कौन हो ? तुम्हारा संयोग किस प्रकार है ? और वह कहां हुआ था. हे राजन् ! नौकामें नदीपार जानेको जिस प्रकार मनुष्योंका क्षणकाल मिलन होता है इस प्रवाहरूप संसारमें स्त्रीपुत्रोंका मिलन भी इसी प्रकार जानना चाहिये ॥ १५ ॥ अतएव हे नृपवर ! इस समय तुम घरको जाओ वृथा रोनेसे क्या फल है मनुष्योंका संयोग और वियोग सर्वदाही दैवके अधीन है अतएव उसके लिये विलाप करना बुद्धिमान् मनुष्योंका कर्त्तव्य नहीं है ॥ १६ ॥ हे राजन् ! इस स्त्रीके संग तुम्हारा मिलन

इसी स्थानमें हुआ था और तुमने उस विशालाक्षी कृशोदरी सुन्दरीको इसी स्थानमें छोडा है ॥ १७ ॥ तुमने उसके पितामाताको नहीं देखा काकताली के समान इस सरोवरमें ही प्राप्त हुई है. वह जिस प्रकार तुम्हारी हुई थी इसी प्रकार फिर तुमको छोड़ गई उसके लिये विलाप करना तुमको उचित नहीं है ॥ १८ ॥ हे राजेन्द्र ! तुम अब वृथा शोक मत करो कालको अतिक्रम करनेमें कोई समर्थ नहीं होता तुम घर जाकर कालयोगमें पहलेके समान सम्पूर्ण भोग्यवस्तु भोग करो ॥ १९ ॥ वह वरवर्णिनी रमणी जिस प्रकार आई थी उसी प्रकार चली गई, तुम भी इसी प्रकार सबके प्रभु रहकर अपने राज्यमें पहले जिस प्रकार राजकार्य करते थे इस समय भी उसी प्रकार कार्य करो. क्योंकि यही

न दृष्टौ पितरावस्यास्त्वया प्राप्ता सरोवरे ॥ काकतालीप्रसंगेन यद्भूतं तत्तथा गतम् ॥ १८ ॥ मा शोकं कुरु राजेंद्र कालो हि दुरतिक्रमः ॥ कालयोगं समासाद्य भुंक्ष्व भोगान्गृहे यथा ॥१९॥ यथाऽऽगता गता सा तु तथैव वरवर्णिनी ॥ यथा पूर्वं तथा तत्र गच्छ कार्यं कुरु प्रभो ॥ २० ॥ रुदितेन तवाद्यैव नागमिष्यति कामिनी ॥ वृथा शोचसि पृथ्वीश योगयुक्तो भवाधुना ॥ २१ ॥ भोगः कालवशादेति तत्रैव प्रतियाति च ॥ नात्र शोकस्तु कर्तव्यो निष्फले भववर्त्मनि ॥ २२ ॥ नैकत्र सुखसंयोगो दुःखयोगस्तु नैकतः ॥ घटिकायंत्रवत्कामं भ्रमणं सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥

तुम्हारा एकान्त कर्तव्य है ॥२०॥ हे राजन् ! तुम विचार कर देखो कि, तुम्हारे दिनरात रोदन करनेपर भी वह रमणी फिर नहीं आवेगी, हे पृथ्वीन्द्र ! तब तुम क्यों वृथा शोक करते हो जाओ मेरे वचनसे योगमार्गमें मन समर्पणकर काल व्यतीत करते रहो ॥ २१ ॥ सम्पूर्ण भोग्य वस्तु कालवशसे ही उपस्थित होती हैं और कालवशसेही चली जाती हैं. अतएव इस निष्फल संसार मार्गमें शोक करना कभी ज्ञानियोंको उचित नहीं है ॥ २२ ॥ एकत्र सुखसंयोग और एकत्र दुःखसंयोग सर्वदा नहीं होता अतएव इस संसारमें सुख और दुःख स्थिर न रहकर

---

(१) काकतालीयन्याय यह है कि कोई कौवा दैवात् तालवृक्षपर आकर बैठा और वह तालका फल उसके बैठनेसे नीचे गिरा और वहां बैठे पुरुषको फल अकस्मात् प्राप्त होगया.

घटिकायन्त्रके समान सदाही भ्रमण करता है ॥२३॥ अतएव हे नृपवर ! मन स्थिरकरके तुम यथा सुखसे राज्य करते रहो अथवा अपनी सन्तानको राज्यका भार समर्पण कर वनको चले जाओ ॥ २४ ॥ यह प्राणियोंको क्षणभंगुर मनुष्य देह दुर्लभ है इसके प्राप्त होनेमें सदा आत्मसाधन करना चाहिये ॥ २५ ॥ हे राजन् ! लिङ्ग और रसनादि इंद्रियोंसे पशुभी विषयरस आस्वादन करते हैं किन्तु एक मात्र ज्ञान मनुष्यदेहमें अधिक दिखाई देता है अन्य कुत्सित योनिमें वह दिखाई नहीं देता ॥ २६ ॥ इसी ज्ञानके अनुसार कांताका शोक त्यागन कर घरको

मनः कृत्वा स्थिरं भूप कुरु राज्यं यथासुखम् ॥ अथवा न्यस्य दायादे वनं सेवय साम्प्रतम् ॥ २४ ॥ दुर्लभो मानुषो देहः प्राणिनां क्षणभंगुरः ॥ तस्मिन् प्राप्ते तु कर्त्तव्यं सर्वथैवात्मसाधनम् ॥ २५ ॥ जिह्वोपस्थरसो राजन्पशुयोनिषु वर्तते ॥ ज्ञानं मानुषदेहे वै नान्यासु च कुयोनिषु ॥२६॥ तस्माद्गच्छ गृहं त्यक्त्वा शोकं कान्तासमुद्भवम् ॥ मायेयं भगवत्यास्तु यया संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्तो हरिणा राजा प्रणम्य कमलापतिम् ॥ कृत्वा स्नानविधिं सम्यग्जगाम निजमंदिरम् ॥ २८ ॥ दत्त्वा राज्यं स्वपौत्राय प्राप्य निर्वेदमद्भुतम् ॥ वनं जगाम भूपालस्तत्त्वज्ञानमवाप च ॥ २९ ॥ गते राजन्यहं वीक्ष्य भगवंत मधोक्षजम् ॥ तमच्युतं जगन्नाथं हसंतं मां पुनः पुनः ॥ ३० ॥ वंचितोऽहं त्वया देव ज्ञातं मायाबलं महत् ॥ स्मरामि चरितं सर्वं स्त्रीदेहे यत्कृतं मया ॥ ३१ ॥

जाओ यह भगवतीकी माया है जिसने सब जगत् मोहित कर रक्खा है ॥२७॥ नारदजी बोले भगवान् हरिके यह वचन सुनकर राजा देवदेव कमलापतिको प्रणाम कर स्नानादि विधिपूर्ण कर अपने मंदिरको गये ॥ २८ ॥ अपने पौत्रको राज्य देकर वैराग्यको प्राप्त हो राजाने वनको जाकर तत्वज्ञानकी प्राप्ति की ॥ २९ ॥ राजाके गमन करनेपर भगवान् अच्युत मेरी ओर वारंवार देखकर हँसते थे यह देखकर मैंने उन देव देव जगन्नाथसे कहा ॥ ३० ॥ हे देव ! आपने मुझको छला है मायाका बल अत्यन्त महत् हैं वह मैंने इस समय जान लिया. हे

जनार्दन ! मैंने स्त्रीरूप होकर जो सब कार्य किये इस समय वह सब स्मरण करता हूं ॥ ३१ ॥ हे हरे ! मेरे सरोवरके जलमें प्रविष्ट हो स्नान करते ही मेरा पूर्वज्ञान क्यों दूर हुआ ? ॥३२॥ और जब मैंने नारीदेहको प्राप्त हो शचीदेवीको इन्द्र प्राप्तिके समान राजाको पतिरूपसे प्राप्त किया तब मैं मोहित क्यों हुआ ॥ ३३ ॥ मेरी वही पूर्वकामना वही पुरातन जीवात्मा और वही पुरातन सूक्ष्म देह यह सभी विद्यमान थे तब क्यों मेरी स्मृतिका नाश हुआ ! ॥३४॥ हे प्रभो ! इस ज्ञाननाशके विषयमें मुझको महान् संशय उत्पन्न होता है हे रमानाथ ! आप आज इसका यथार्थ कारण वर्णन करके मेरा सन्देह दूर कीजिये ॥ ३५ ॥ मैंने स्त्री भावको प्राप्त हो अनेक भोग्य वस्तु भोग की हैं और सुरापान तथा अहित द्रव्य भी

ब्रूहि मे देवदेवेश प्रविष्टोऽहं सरोवरे ॥ विगतं पूर्वविज्ञानं स्नानादेव कथं हरे ॥ ३२ ॥ योषिद्देहं समासाद्य मोहितोऽहं जगद्गुरो॥ पतिं प्राप्य नृपश्रेष्ठ पुलोमी वासवं यथा ॥ ३३ ॥ मनस्तदेव तच्चित्तं देहः स च पुरातनः ॥ लिंगं तदेव देवेश स्मृतेर्नाशः कथं हरेः ॥ ३४ ॥ विस्मयोऽयं महान्मेऽत्र ज्ञाननाशं प्रति प्रभो ॥ कथयाद्य रमाकान्त कारणं परमं च यत् ॥ ३५ ॥ नारी देहं मया प्राप्य भुक्ता भोगा ह्यनेकशः ॥ सुरापानं कृतं नित्यं विधिहीनं च भोजनम् ॥ ३६ ॥ मया तदेव न ज्ञातं नारदोऽहमिति स्फुटम् ॥ जानाम्यद्य यथा सर्वं विविक्तं न तथा तदा ॥ ३७ ॥ विष्णुरुवाच ॥ पश्य नारद मायावी त्रिलासोऽयं महामते ॥ देहेषु सर्वजन्तूनां दशा भेद ह्यनेकशः ॥ ३८ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तुरीया देहिनां दशा ॥ तथा देहांतरे प्राप्ते संदेहः कीदृशः पुनः ॥ ३९ ॥

भोजन किया है हे मधुसूदन ! इन सबका क्या कारण है ? ३६ ॥ तब मैंने अपनेको नारद नहीं जानसका मैं इस समय जिस प्रकार भली भाँति समस्त जानसका हूं उस समय वह कुछ भी क्यों नहीं जान सका ? ॥ ३७ ॥ केशवने कहा हे बुद्धिमान् नारद ! यह सब मायावी ईश्वरकी मायाका विलास मात्र है तुमको जानना चाहिये कि, सम्पूर्ण जन्तुओंके देहकी अनेक प्रकार अवस्था होती है ॥ ३८ ॥ यदि देहीगणोंके केवल देहकीही जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति और तुरीय यह चार प्रकारकी दशा होती है तो देहान्तर प्राप्त होनेसे जो दशा विपर्यय होता है इसमें तुम

सन्देह क्यों करते हो? ॥ ३९ ॥ मनुष्य जब सोता है तब कोई विषय नहीं जान सकता सुन भी नहीं सकता और कह भी नहीं सकता किन्तु फिर जानकर सब विषय भलीभाँति जान सकता है ॥ ४० ॥ निद्रासे चित्त चलायमान होता है तब स्वप्नसे मनकी अनेक प्रकार अवस्थाका भेद और मनोभावका अनेक भाँति प्रकार भेद होता है ॥ ४१ ॥ मत्त हाथी मुझको मारता हुआ आता है मैं भागनेमें समर्थ नहीं होता क्या करूं कहां जाऊं मुझको शीघ्र भागनेका स्थान नहीं है स्वप्नावस्थामें ऐसा अनेक प्रकार मनका भाव होता है ॥ ४२ ॥ और कभी स्वप्नमें दिखाई देता है कि, हमारे मृत पितामह हमारे घर आये हैं उनको मैं देखता हूं और उनके संग अनेक बातचीत करता हूं बरन् उनके संग एकत्र भोजन

सुप्तो नरो न जानाति न शृणोति वहत्यपि ॥ पुनः प्रबुद्धो जानाति सर्वं ज्ञानमशेषतः ॥ ४० ॥ निद्रया चाल्यते चित्तं भवंति स्वप्नसम्भवाः ॥ नानाविधा मनोभेदा मनोभावा ह्यनेकशः ॥ ४१ ॥ गजो मां हंतुमायाति न शक्तोऽस्मि पलायने ॥ किं करोमि न मे स्थानं यत्र गच्छामि सत्वरः ॥ ४२ ॥ मृतं पितामहं स्वप्ने पश्यति स्वगृहागतम् ॥ संयोगस्तेन वार्ता च भोजनं सह मन्यते ॥ ४३ ॥ प्रबुद्धः खलु जानाति स्वप्ने दृष्टं सुखासुखम् ॥ स्मृत्वा सर्वं जनेभ्यस्तु विस्तरात्प्रवदत्यपि ॥ ४४ ॥ स्वप्ने कोऽपि न जानाति भ्रमोऽयमिति निश्चयः ॥ तथा तथैव विभवो मायाया दुर्गमः किल ॥ ४५ ॥ नाहं नारद जानामि पारं परमदुर्घटम् ॥ गुणानां किल मायाया नैव शम्भुर्न पद्मजः ॥ ४६ ॥ कोऽन्यो ज्ञातुं समर्थोऽभून्मानतो मंदधीः पुनः ॥ माया गुणपरिज्ञानं न कस्यापि भवेदिह ॥ ४७ ॥

भी करता हूं ॥ ४३ ॥ स्वप्नमें सुखदुःख जो कुछ अनुभव होता है मनुष्य जागकर वह सब जान सकता है और स्वप्नका वृत्तान्त स्मरण कर विस्तारपूर्वक कह सकता है ॥४४॥ हे नारद ! स्वप्न देखनेके समय स्वप्नमें दीखे सब विषय भ्रमयुक्त होनेसे कोई इस प्रकार निश्चितरूपसे नहीं जान सकता मायाका प्रभाव भी इसी प्रकार दुर्ज्ञेय जानना चाहिये ॥ ४५ ॥ हे मुनिवर ! मायाके तीनों गुण परम दुर्गम प्रभावका परिमाण है जब मैं शम्भु और ब्रह्मा कोई नहीं जान सकते ॥४६॥ तब दूसरा कौन मन्दबुद्धि मनुष्य उनकी सीमा जान सकता है अतएव हे नारद !

इस संसारके बीच मायाका गुण जाननेमें कोई समर्थ नहीं है ॥ ४७ ॥ यह स्थावर जंगमात्मक जगत् मायाके गुणसे निर्मित है अर्थात् बना है माया गुणके विना यह संसार किंचिन्मात्र भी वर्त्तमान नहीं रहसकता॥४८॥ मैं सत्वगुण प्रधानहूं और तमोगुण मुझमें विद्यमान रहता है मैं भुवनेश्वर होकर भी इन तीनों गुणोंको अतिक्रम करनेमें समर्थ नहीं होता ॥ ४९ ॥ इसी प्रकार तुम्हारे पिता प्रजापति रजःप्रधान हैं किन्तु सत्व और तमोगुण कभी त्याग करनेमें समर्थ नहीं होते ॥ ५० ॥ और महादेव तम प्रधान हैं किन्तु उनमें भी सत्व और रजोगुण सदाही विद्यमान रहता है. अतएव

गुणत्रयकृतं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ विना गुणैर्न संसारो वर्तते किंचिदप्यदः ॥ ४८ ॥ अहं सत्त्वप्रधानोऽस्मि रजस्तमसमन्वितः ॥ न कदाचित्त्रिभिर्हीनो भवामि भुवनेश्वरः ॥ ४९ ॥ तथा ब्रह्मा पिता तेऽत्र रजोमुख्यः प्रकीर्तितः ॥ तमःसत्त्वसमायुक्तो न ताभ्यामुज्झितः किल ॥ ५० ॥ शिवस्तथा तमोमुख्यो रजःसत्त्वसमावृतः ॥ गुणत्रयविहीनस्तु नैव कोऽपि मया श्रुतः ॥ ५१ ॥ तस्यान्मोहो न कर्तव्यः संसारेऽस्मिन्मुनीश्वर ॥ माया विनिर्मितेऽसारेऽपारे परमदुर्घटे ॥ ५२ ॥ दृष्टा माया त्वयाऽद्यैव भुक्ता भोगा ह्यनेकशः ॥ किं पृच्छसि महाभाग तस्याश्चरितमद्भुतम् ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठ स्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महाराज ब्रवीमि विशदाक्षरम् ॥ माहात्म्यं खलु मायाया नारदात्तु मया श्रुतम् ॥ १ ॥

कोई पुरुप भी इन तीनों गुणोंसे अलग होकर नहीं रह सकते यह मैंने श्रुतिमें निर्दिष्ट कर रक्खा है ॥ ५१ ॥ अतएव हे मुनिवर ! मायानिर्मित परम दुर्घट इस अपार संसारमें मोह त्यागकर ब्रह्मरूपिणी भगवतीकी उपासना करनीही उचित है ॥ ५२ ॥ हे महाभाग ! तुमने इस समय तो मायाका प्रभाव देखा है, मायाजनित अनेक प्रकारके भोग्य द्रव्य भी भोग किये हैं और मायाका चरित्र जो कि अद्भुत है वह भी जान गये हो तो फिर इस विषयमें मुझसे क्यों पूँछते हो ॥५३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भाषाटीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ व्यासजीनें कहा है

महाभाग ! मैंने पहले महर्षि नारदसे मायाका माहात्म्य जिसप्रकार सुना है वह सम्पूर्ण आपसे भलीभांति प्रकाश करके कहता हूं सावधान होकर सुनो ॥ १ ॥ मैंने नारदका नारीदेह प्राप्तिविषयक उपाख्यान सुनकर उन सर्वविद्गुणोंके अग्रगण्य महर्षिसे पूँछा था ॥ २ ॥ हे मुनिवर ! तदनन्तर हरिने आपसे क्या कहा और आपके संग वह देवदेव लक्ष्मीपति कहां चले गये ॥ ३ ॥ नारदजीने कहा उस मनोहर सरोवरमें भगवान्‌ने मुझसे यह सब कह गरुड़पर चढ़ वैकुण्ठधाममें जाने की इच्छा की ॥ ४ ॥ तब उन कमलापतिने मुझसे कहा कि तुम भी अपने अभिलषित

मया पुनर्मुनिः पृष्टो नारदः सर्ववित्तमः ॥ श्रुत्वा कथां मुनेस्तस्य नारीदेहसमुद्भवाम् ॥ २ ॥ ब्रूहि पश्चात्किं कथितं हरिणा तदा ॥ क्व गतश्च जगन्नाथो भवता सह माधवः ॥३॥ नारद उवाच ॥ इत्युक्त्वा भगवांस्तस्मिंस्तडागेऽतिमनोहरे ॥ आरुह्य गरुडं गंतुं वैकुंठे च मनो दधे ॥ ४ ॥ मामुवाच रमाकांतो यथेष्टं गच्छ नारद ॥ एहि वा मम लोकं स्वं यथारुचि तथा कुरु ॥ ५ ॥ ब्रह्मलोकं गतश्चाहमापृच्छ्य मधुसूदनम् ॥ भगवानपि देवेशस्तत्क्षणाद्गरुडासनः ॥ ६ ॥ वैकुण्ठमगमत्तूर्णं मामादिश्य यथासुखम् ॥ ततोऽहं पितृसदनं गतो याते जनार्दने ॥७॥ चिंतयन्सकलं दुःखं सुखं च परमाद्भुतम् ॥ गत्वा प्रणम्य पितरं स्थितो यावत्पुरः पितुः ॥ ८॥ तावत्पृष्टो मुने पित्रा वीक्ष्य चिंतातुरं तु माम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ क्व गतोऽसि महाभाग कस्माच्चिंतातुरः सुतः ॥ ९ ॥ स्वस्थं नैवाद्य पश्यामि मनस्ते मुनिसत्तम ॥ केनापि वंचितोऽसि त्वं दृष्टं वा किंचिदद्भुतम् ॥ १० ॥

स्थानमें जाओ अथवा यदि तुम्हारी इच्छा होतो मेरे संग गोलोकधाममें भी चल सकते हो ॥५॥ तब मैं प्रणाम और सम्भाषण कर ब्रह्मलोकको चला गया और भगवान् भी तत्काल गरुड़पर चढ ॥६॥ सुखपूर्वक वैकुण्ठमें चले गये जनार्दनके चले जानेपर फिर मैं भी मनमें सब प्रकार ॥७॥ अद्भुत सुख और दुःखकी चिन्ता करते करते ब्रह्मलोकमें पिताके समीप गया अनन्तर प्रणाम कर जैसे ही उनके सामने खडा हुआ ॥८॥ वैसेही पिताने मुझको चिन्तातुर देखकर पूँछा ब्रह्मा बोले हे महाभाग ! तुम कहाँ गये थे ? और तुमको चिन्तातुर क्यों देखता हूं ॥९॥ हे मुनिसत्तम

आज मैं तुम्हारा मन सावधान नहीं देखता मुझको बोध होता है कि, किसीने तुमको छला है अथवा तुमने कोई अद्भुत वस्तु देखी है॥१०॥हे पुत्र ! आज मैं तुमको व्याकुल और ज्ञानहीनके समान क्यों देखता हूं नारदजी बोले हे द्वैपायन ! पिताके मुझसे इस प्रकार पूँछनेपर फिर मैंने कुशासनपर बैठ ॥ ११ ॥ माया माहात्म्य जनित अपना समस्त वृत्तान्त उनसे कहा हे पितः ! मैं महाप्रभावशाली विष्णुसे छला गया हूं ॥ १२ ॥ उन्होंने मुझको स्त्रीभाव देकर अनेक वर्ष उसी भावमें रक्खा था उसमें भी मैंने पुत्रशोकका महा दुःख अनुभव किया है ॥ १३ ॥ अनन्तर उन्होंनेही मुझको माधुर्यमय वचनामृतसे फिर ज्ञान प्रदान किया है फिर सरोवरमें स्नान करके यह पुरुषरूपी नारद हुआ हूं ॥ १४ ॥ हे

विषण्णं गतविज्ञानं पश्यामि त्वां कथं सुत ॥ नारद उवाच ॥ इति पृष्टस्तदा पित्रा बृस्यां समुपवेश्य च ॥ ११ ॥ तमब्रुवं स्ववृत्तांतं मायाबलसमुद्भवम् ॥ वंचितोऽहं पितः कामं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १२ ॥ स्त्रीभावं गमितः कामं वर्षाणि सुबहून्यपि ॥ अनुभूतं महद्दुःखं पुत्रशोकसमुद्भवम् ॥ १३ ॥ प्रबोधितोऽहं तेनैव मृदुवाक्यामृतेन च ॥ पुनः सरोवरे स्नात्वा जातोऽहं नारदः पुमान् ॥ १४ ॥ किमेतत्कारणं ब्रह्मन्यन्मोहमगमं तदा ॥ विस्मृतं पूर्वविज्ञानं तन्मयस्तरसा कृतः ॥ १५ ॥ एतन्मायाबलं ब्रह्मन्न जानेऽहं दुरत्ययम् ॥ ज्ञानहानिकरं जातं मूलं मोहस्य विस्फुटम् ॥१६॥ अनुभूतं मया सम्यग्ज्ञातं सर्वं शुभाशुभम् ॥ कथं त्वं जितवांस्तात तमुपायं वदस्व मे ॥ १७ ॥ नारद उवाच ॥ विज्ञप्तोऽसौ मया धाता प्रीतिपूर्वमतः परम् ॥ मामुवाच स्मितं कृत्वा पिता मे वासवीसुत ॥ १८ ॥

पितः ! मैं जो ऐसे मोहको प्राप्त हुआ था उसका क्या कारण है और मैं पूर्वज्ञान भूल एवं बलप्रेरित हो तत्काल मोहमयभावको प्राप्त क्यों हुआ ॥ १५ ॥ हे तात ! मायाका बल जो इस प्रकार कठिनतासे छूटने योग्य है वह मैं पहले नहीं जानता था मायाके बलसेही ज्ञानकी हानि होती है मायाबलही मोहका मूल है यह मैंने भलीभाँति अनुभव किया है ॥१६॥ और उससे मङ्गल अथवा अमङ्गल जो कुछ है वह भी जान गया हूं. हे पितः ! आपने उस दुर्घट अचिन्त्य मायाको किस प्रकार जीता है वह आप मुझसे भी कहिये॥१७॥नारदजी बोले हे तपोधन ! मेरे इस प्रकार

कहनेपर फिर पिताने मेरी चिन्ताका कारण जानकर तदनन्तर मुझसे प्रीतिपूर्ण वचनोंद्वारा कुछ हँसकर कहा ॥१८॥ ब्रह्माजी बोले हे वत्स ! देवता लोग, महात्मा, मुनि, ज्ञानी, तापस और वायुभोजी योगी भी इस मायाके जय करनेमें समर्थ नहीं होते ॥ १९ ॥ हे नारद ! मायाका बल ऐसा महत् है कि मैं विष्णु और उमापति शंभु इत्यादि ॥ २० ॥ कोई उस मायाके जाननेमें समर्थ नहीं होते कालकर्म और स्वभावादिके कारण वह महामाया ही इस जगत्की सृष्टि, स्थिति और प्रलय करती है ॥ २१ ॥ हे वत्स ! तुम उसको अत्यन्त दुर्ज्ञेय जानो. हे मेधाविन् ! तुम शोक मत करो और उस मायाके महत् बलविषयमें भी आश्चर्य करना तुमको उचित नहीं है क्योंकि उसमें हम सम्पूर्ण ही मोहित

ब्रह्मोवाच ॥ दुर्जयैषा सुरैः सर्वैर्मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ तापसैर्ज्ञानयुक्तैश्च योगिभिः पवनाशनैः ॥ १९ ॥ नाहं तां सर्वथा ज्ञातुं शक्तो मायां महाबलाम् ॥ विष्णुर्ज्ञातुं न शक्तश्च तथा शंभुरुमापतिः ॥ २० ॥ दुर्ज्ञेया सा महामाया सृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ कालकर्मस्वभावाद्यैर्निमित्तकारणैर्वृता ॥ २१ ॥ शोकं मा कुरु मेधाविंस्तत्र मायामहाबले ॥ न चैव विस्मयः कार्यो वयं सर्वे विमोहिताः ॥२२॥ नारद उवाच ॥ पित्रेत्युक्तस्तदा व्यास तमापृच्छ्य गतस्मयः ॥ आगतोऽस्म्यत्र पश्यन्वै तीर्थानि च वराणि च ॥ २३ ॥ तस्मात्त्वमपि संत्यज्य मोहं कौरवनाशजम् ॥ कालक्षयं सुखासीनः स्थानेऽस्मिन्कुरुसत्तम ॥ २४ ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ निश्चयं हृदये कृत्वा विचरस्व यथासुखम् ॥२५॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा नारदो राजन्गतो मां प्रतिबोध्य च ॥ अहं तच्चिंतयन्वाक्यं यदुक्तं मुनिना तदा ॥ २६ ॥

हो रहे हैं ॥ २२ ॥ नारदजी बोले हे द्वैपायन ! पिताके मुझसे इस प्रकार कहनेपर फिर मेरा आश्चर्य दूर होगया. तदनंतर मैं पिता पद्मयोनिकी आज्ञा लेकर तीर्थोंमें विचरण करनेको निकला क्रमानुसार सम्पूर्ण प्रधान २ तीर्थ देखते देखते अब इस स्थानमें आनकर उपस्थित हुआ हूं ॥ २३ ॥ अतएव हे मुनिसत्तम ! तुम भी कुरुकुलनाशजनित शोक त्याग कर इस स्थानमें परम आनन्द सहित वास कर समय बिताते रहो ॥ २४ ॥ अपने किये शुभाशुभ कर्म अवश्य ही भोगने होते हैं हृदयमें यह स्थिर निश्चय करके सुखपूर्वक विचरण करो ॥ २५ ॥ व्यासजीने

कहा है राजन् ! महर्षि नारद यह कहकर मुझे तत्त्वबोध उदय कराय यथेच्छ स्थानमें चले गये मैं तब नारदजीके कहे उन सब वचनोंकी मनमें चिन्ता करने लगा ॥२६॥ मैंने सरस्वतीके तटपर वास कर अत्युत्तम सारस्वतकल्पमें काल व्यतीत करनेके निमित्त यह देवीभागवत बनाई थी ॥ २७ ॥ यह महापुराण अत्युत्तम है इससे सम्पूर्ण संशय नष्ट होते हैं, क्योंकि यह वेदके प्रमाणसे रचित है इसमें अनेक प्रकार के उपाख्यान वर्णित हैं ॥ २८ ॥ अतएव हे नृपवर ! इसमें कभी संदेह करना उचित नहीं है जिसप्रकार इन्द्रजालिक मनुष्य काठकी पुतलीको हाथमें लेकर ॥ २९ ॥ अपने इच्छानुसार नचाता है यह जगमोहिनी मायाभी ब्रह्मादिस्तम्ब पर्यन्त देव और मनुष्यके सहित इस स्थावरजंगमात्मक जगत्को

स्थितः सरस्वतीतीरे कल्पे सारस्वते वरे ॥ कालातिवाहनायैतत्कृतं भागवतं मयाः ॥ २७ ॥ पुराणमुत्तमं भूप सर्वसंशयनाशनम् ॥ नानाख्यानसमायुक्तं वेदप्रामाण्यसंश्रितम् ॥ २८ ॥ संदेहोऽत्र न कर्तव्यः सर्वथा नृपसत्तम ॥ यथेन्द्रजालिकः कश्चित्पांचालीं दारवीं करे ॥ २९ ॥ कृत्वा नर्तयते कामं स्वेच्छया वशवर्तिनीम् ॥ तथा नर्तयते माया जगत्स्थावरजंगमम् ॥३०॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं सदेवासुरमानुषम् ॥ पंचेंद्रियसमायुक्तं मनश्चित्तानुवर्तनम् ॥ ३१ ॥ गुणास्तु कारणं राजन्सर्वेषां सर्वथा त्रयः ॥ कार्यं कारणसंयुक्तं भवतीति विनिश्चयः ॥३२॥ भिन्नभिन्नस्वभावास्ते गुणा मायासमुद्भवाः ॥ शांतो घोरस्तथा मूढस्त्रयस्तु विविधा यतः ॥ ३३ ॥ तत्समेतः पुमान्नित्यं तद्विहीनः कथं भवेत् ॥ न भवत्येव संसारे रहितस्तंतुभिः पटः ॥ ३४ ॥

इसी प्रकार नचाती हैं. हे राजन् ! पञ्चेन्द्रिययुक्त जो मन चित्तके अनुसार वर्तता है॥ ३० ॥ ३१ ॥ इसमें मायाके तीनों गुण हैं उनको सर्वथा कारण जानना चाहिये. क्योंकि इनसेही कार्यकी उत्पत्ति है यह भलीभाँति निश्चय हुआ है ॥३२॥तब अनेक प्रकार मायाके गुणोंसे जो भिन्न भिन्न स्वभावयुक्त जीवोंकी उत्पत्ति होगी इसमें फिर क्या सन्देह है ? उस मायाके गुणसे अनेक प्रकार इसी कारण संसारमें कोई शान्तकोई घोरतर मूर्ख होता है ॥ ३३ ॥ वह जब कि मायाके गुणसे उत्पन्न है तब किस प्रकार उनको छोड़ सकता है ? जिस प्रकार तन्तुके विना वस्त्रकी

उत्पत्ति असंभव है ॥ ३४ ॥ इसी प्रकार इस संसारमें मायाके तीनों गुण विना मनुष्योंकी उत्पत्ति भी असंभव है यह स्थिर निश्चय जानना चाहिये इसी प्रकार देवदेह नरदेह अथवा तिर्यग्देह हो ॥ ३५ ॥ गुणरहित होकर कोई भी उत्पन्न नहीं हो सकता जैसे मृत्तिकाके विना घट नहीं होता ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र यह तीनोंभी तीनों गुणोंका आश्रय करते हैं ॥ ३६ ॥ इसी कारण वह कभी प्रसन्न कभी अप्रसन्न और कभी विषादयुक्त होते हैं ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा जब सत्वगुणमें स्थित होते हैं तब वह ज्ञानयुक्त और प्रीतियुक्त एव शान्त तथा समाधिमान् होते हैं

तथा गुणैस्त्रिभिर्हीनो न देहीति विनिश्चयः ॥ देवदेहो मनुष्यो वा तिरश्चो वा नराधिप ॥ ३५ ॥ गुणैर्विरहितो न स्यान्मृद्विहीनो घटो यथा ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रस्त्रयश्चामी गुणाश्रयाः ॥ ३६ ॥ कदाचित्प्रीतियुक्तास्ते तथा प्रीतियुताः पुनः ॥ तथा विषादयुक्तास्ते भवंति गुणयोगतः ॥ ३७ ॥ ब्रह्म ।कदाचित्सत्त्वस्थस्तदा शांतः समाधिमान् ॥ प्रीतियुक्तो भवेत्सर्वभूतेषु ज्ञानसंयुतः ॥३८॥ पुनः सत्त्वविहीनस्तु रजोगुणसमावृतः ॥ तदा भवेद्घोररूपः सर्वत्राऽप्रीतिसंयुतः ॥ ३९ ॥ यदा तमोगुणाविष्टो बाहुल्येन भवेद्विधिः ॥ तदा विषादसंपन्नो मूढो भवति नान्यथा ॥४०॥ माधवोऽपि सदा सत्त्वसंश्रितःसर्वथा भवेत् ॥ यदा शांतःप्रीतियुक्तो भवेज्ज्ञानसमन्वितः ॥ ४१ ॥ स एव रजआधिक्यादप्रीतिसंयुतो भवेत् ॥ घोरश्च सर्वभूतेषु गुणाधीनो रमापतिः ॥ ४२ ॥ रुद्रोऽपि सत्त्वसंयुक्तः प्रीतिमाञ्छांतिमान्भवेत् ॥ रजोनिमीलितः सोऽपि घोरः प्रीतिविवर्जितः ॥ ४३ ॥

॥ ३८ ॥ और जब सत्वगुण रहित तथा रजोगुण युक्त होते हैं तब सर्वत्र अप्रीति युक्त घोररूप धारण करते हैं ॥ ३९ ॥ और जब वह भलीभाँति तमोगुण युक्त होते हैं, तब विषादयुक्त हो मूढताको प्राप्त होते हैं. इसमें सन्देह नहीं ॥ ४० ॥ माधव भी जब सत्वगुणका आश्रय करते हैं, तब वह शान्त प्रसन्न और ज्ञान युक्त होते हैं ॥ ४१ ॥ और रजोगुणकी अधिकता होनेसे वह प्रीतिरहित होकर सब भूतोंके प्रति घोररूप धारण करते हैं ॥ ४२ ॥ रुद्रदेव भी जब सत्वगुण युक्त होते हैं. तब प्रसन्न और शान्त होते हैं और

रजोगुण होनेसे वह भी फिर प्रीति छोड कर घोररूप धारण करते हैं ॥ ४३ ॥ और जब वह तमोगुणका आश्रय ग्रहण करते हैं, तब मूढ और विषादसंपन्न होते हैं. हे राजन् ! ब्रह्मा, विष्णु, महादेव यह भी जब गुणोंके अधीन हैं ॥ ४४ ॥ तथा सूर्यवंशीय और चन्द्रवंशीय राजा लोग युगयुगमें मनुआदि चौदह मन्वन्तरोंके अधिपति हैं ॥ ४५ ॥ जब यह भी सब मायाके आधीन हुए तो अन्यान्य साधारण मनुष्यादि जीवोंके पक्षमें उस विषयका क्या कहना है ? हे नृपवर ! सुरनरादि समन्वित यह सब जगत् मायाके अधीन है ॥ ४६ ॥ इस विषयमें कभी सन्देह नहीं करना चाहिये संपूर्ण देहधारी मायाके अधीन हैं और मायाके वशमें होकरही सब कार्य करते हैं कभी स्वाधीन होकर कार्य करनेमें समर्थ

तमोगुणयुतः सोऽपि मूढो विषादयुग्भवेत् ॥ एते यदि गुणाधीना ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ४४ ॥ सूर्यवंशोद्भवास्तद्वत्सोमवंशभवा अपि ॥ मन्वादयश्च ये प्रोक्ताश्चतुर्दश युगेयुगे ॥ ४५ ॥ अन्येषां चैव का वार्ता संसारेऽस्मिन्नृपोत्तम ॥ मायाधीनं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४६ ॥ तस्माद्राजन्न कर्तव्यः संदेहोऽत्र कदाचन ॥ देही मायापराधीनश्चेष्टते तद्वशानुगः ॥ ४७ ॥ सा च माया परे तत्त्वे संविद्रूपेऽस्ति सर्वदा ॥ तदधीना प्रेरिता च तेन जीवेषु सर्वदा ॥ ४८ ॥ ततो मायाविशिष्टां तां संविदं परमेश्वरीम् ॥ मायेश्वरीं भगवतीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ ४९ ॥ ध्यायेत्तथाऽऽराधयेच्च प्रणमेच्च जपेदपि ॥ तेन सा सदया भूत्वा मोचयत्येव देहिनम् ॥ ५० ॥ स्वमायां संतरत्येव स्वानुभूतिप्रदानतः ॥ भुवनं खलु माया स्यादीश्वरी तस्य नायिका ॥ ५१ ॥

नहीं होते ॥ ४७ ॥ वही माया फिर संवित् रूपसे परतत्वमें सदाही स्थित है. माया उन संवित् रूपिणी परमेश्वरीके आधीन और उनसे प्रेरित होकरही जीवोंके अन्तरमें निरन्तर समवाय सम्बन्धसे अनुसम्बद्ध होकर रहती है॥४८॥अतएव कल्याणकी इच्छा करनेवाले पुरुषगण उस मायाविशिष्ट मायाकी ईश्वरी सच्चिदानन्द स्वरूपिणी परब्रह्मरूपिणी संवित् रूप भगवतीका॥४९॥ध्यान आराधना और सदा उनका मन्त्र जप करनेसे वह उसके प्रति दयायुक्त हो अपनी माया संहार ॥ ५० ॥ और अपनी अनुभूपित प्रदान पूर्वक उस देही पुरुषको संसारके बन्धनसे छुड़ा देती हैं

यह संपूर्ण भुवन मायामय हैं इसी कारण वह ब्रह्मरूपिणी संवित् इनकी ईश्वरी हैं ॥ ५१ ॥ इस कारण वह त्रैलोक्यसुन्दरी भगवती भुवनेश्वरी नामसे विख्यात हुई हैं । हे भूमिपते ! यदि जीवोंका चित्त इस संवित् रूपमें आसक्त हो ॥५२॥ तो सद् असत्.रूप माया कुछभी करनेमें समर्थ नहीं होती. अतएव सच्चिदानन्दरूपिणी भुवनेश्वरीके सिवाय दूसरे कोई देवता मायाके दूर करनेमें समर्थ नहीं होते. हेराजन् ! तुम कभी तमोराशि नाश करनेमें समर्थ नहीं होते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ सूर्यप्रभा, चन्द्रप्रभा, विद्युत्प्रभा, इत्यादिही उसके नाशमें समर्थ होती हैं अतएव मायाका गुण

भुवनेशी ततः प्रोक्ता देवी त्रैलोक्यसुंदरी ॥ तद्रूपे यदि सक्तं स्याच्चित्तं भूमिपते सदा ॥ ५२ ॥ मायया किं भवेत्तत्र सदसद्रू तया नृप ॥ तस्मान्मायानिरासार्थं नान्यद्वै देवतांतरम् ॥ ५३ ॥ समर्थं तु विना देवीं सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ तमोराशिं नाशयितुं शक्तं नैव तमो भवेत् ॥ ५४ ॥ किंतु भानुप्रभाचंद्रविद्युद्वह्निप्रभादयः ॥ तस्मान्मायेश्वरीमंबां स्वप्रकाशां तु संविदम् ॥ ५५ ॥ आराधयेदतिप्रीत्या मायागुणनिवृत्तये ॥ इति सम्यङ् मयाऽऽख्यातं वृत्रासुरवधादिकम् ॥ ५६ ॥ यत्पृष्टं राजशार्दूल किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ पूर्वार्धोऽयं पुराणस्य कथितस्तव सुव्रत ॥ ५७ ॥ यत्र देव्यास्तु महिमा विस्तारेणोपपादितः ॥ एतद्रहस्यं श्रीमातुर्न देयं यस्य कस्यचित् ॥ ५८ ॥ देयं भक्ताय शान्ताय देवीभक्तिरताय च ॥ शिष्याय ज्येष्ठपुत्राय गुरुभक्तियुताय च ॥ ५९ ॥

निवृत्त होनेके निमित्त प्रीतिपूर्वक उन मायाकी ईश्वरी स्वयंप्रभा सम्मित रूपिणी अम्बिकाकी ॥ ५५ ॥ आराधना करनी चाहिये. हे राजेन्द्र ! तुमने जो पूंछा था वह वृत्रासुर वधादिके वृत्तान्तकी सब कथा वर्णन की ॥ ५६ ॥ अब और किस विषयके सुननेकी इच्छा करते हो ? यह पुराणका पूर्वभाग तुम्हारे निकट वर्णन किया ॥ ५७ ॥ जिसमें देवीकी महिमा विस्तारपूर्वक वर्णन की गई है. यह भवानी माताका रहस्य जिस किसीको न देना चाहिये ॥ ५८ ॥ परन्तु भक्त शान्त देवीकी भक्तिमें तत्पर शिष्य ज्येष्ठपुत्र गुरु भक्तिमें तत्परको देना चाहिये ॥ ५९ ॥

यह पुराण सब कथाओंका सारभूत है यह सब शास्त्रोंके समान सत्प्रमाणसे युक्त है जो इसको परम भावसे पढते हैं सुनते हैं वे पुरुष धनवान् और ज्ञानवान् होते हैं ॥६०॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भगवतीमाहात्म्ये पं. ज्वालाप्रसादमिश्रकृतभाषाटीकायां एकत्रिंशोऽध्यायः॥३१॥ श्रीजगदम्बार्पणमस्तु ॥ १८८४ श्लोकोंमें यह षष्ठस्कन्ध पूर्ण हुआ ॥

इदमखिलकथानां सारभूतं पुराणं निखिलनिगमतुल्यं सप्रमाणानुविद्धम् ॥ पठति परमभावाद्यः शृणोतीह भक्त्या स भवति धनवान्वै ज्ञानवान्मानवोऽत्र ॥ ६० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे भगवतीमाहात्म्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वेदाष्टवसुभूसंख्यैः (१८८४) पद्यैर्व्यासकृतैः शुभैः ॥ देवीभागवतस्यास्य षष्ठस्कंधः समाप्तवान् ॥ १ ॥

दोहा—श्रीमाताके पदकमल, युगल भलीविधिध्याय । भाषा षष्ठ स्कन्धकी, सुन्दर लिखी बनाय ॥ १ ॥

वसत रामगंगानिकट, नगर मुरादाबाद । भजन करत हरिको सदा, जनज्वालाप्रसाद ॥ २ ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना

स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर"-(स्टीम्)-मुद्रण यन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत २०११, शकाब्दाः १८७६.

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकायुते षष्ठस्कन्धः समाप्तः ॥

अथ श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकासमेते सप्तमस्कंधः प्रारभ्यते।

दोहा--श्रीजगदम्बापदकमल, प्रेमसहित मनलाय । भाषा सप्तमस्कंधकी, बहुविधि लिखित बनाय ॥ १ ॥

भुवनेशी गौरी शिवा, सकल सुमंगल मूल । श्रोता वक्ता पर रहही, जगन्मात अनुकूल ॥ २ ॥

सूतजीने कहा हे तापसगण ! परीक्षित्के पुत्र धर्मात्मा राजा जनमेजयने चन्द्र और सूर्यवंशका दिव्य उपाख्यान सुन आनंदित हो व्यासदेवजीसे फिर पूँछा ॥१॥ जनमेजय बोले हे प्रभु ! चंद्रवंशीय और सूर्यवंशीय राजाओंके वंशका विस्तार सुननेकी मुझको अत्यंत इच्छा हुई है ॥ २ ॥ हे अनघ ! आप सब विषय जानते हैं अतएव चंद्र और सूर्यवंशका पापनाशन पवित्र आख्यान और राजाओंका चरित्र विस्तारपूर्वक वर्णन

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभगवत्यै नमः ॥ सूत उवाच ॥ श्रुत्वैतां तापसा दिव्यां कथां राजा मुदाऽन्वितः ॥ व्यासं पप्रच्छ धर्मात्मा परीक्षितसुतः पुनः ॥ १ ॥ जनमेजय उवाच ॥ स्वामिन्सूर्यान्वयानां च राज्ञां वंशस्य विस्तरम् ॥ तथा सोमान्वयानां च श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ २ ॥ कथयानघ सर्वज्ञ कथां पापप्रणाशिनीम् ॥ चरितं भूपतीनां च विस्तराद्वंशयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ ते हि सर्वे पराशक्तिभक्ता इति मया श्रुतम् ॥ देवीभक्तस्य चरितं शृण्वन्कोऽस्ति विरक्तिभाक् ॥ ४ ॥ इति राजर्षिणा पृष्टो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ तमुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रसन्नवदनो मुनिः ॥ ५ ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महाराज विस्तराद्वदतो मम ॥ सोम सूर्यान्वयानां च तथाऽन्येषां समुद्भवम् ॥ ६ ॥ विष्णोर्नाभिसरोजाद्वै ब्रह्माऽभूच्चतुराननः ॥ तपस्तप्त्वा समाराध्य महादेवीं सुदुर्गमाम् ॥ ७ ॥

कीजिये ॥ ३ ॥ वह चन्द्र और सूर्यवंशीय राजा पराशक्ति भगवतीके अत्यंतभक्त थे यह मैंने सुना है. हे मुनिवर ! देवीके भक्तोंकी चरित्रकथा सुनकर कौन मनुष्य विरक्त होता है ?॥४॥राजर्षिके यह कथा पूँछनेपर फिर सत्यवतीके पुत्र मुनिवर कृष्णद्वैपायनने प्रीतिसे प्रफुल्लितमन हो उनसे कहा ॥ ५ ॥ हे महाराज ! मैं चंद्र और सूर्यवंशीय राजा और इनके प्रसंगसे अन्यान्य राजाओंकी उत्पत्तिका विवरण विस्तारपूर्वक वर्णन करता हूं आप सावधान होकर सुनिये ॥६॥ विष्णुकी नाभिकमलसे चतुरानन ब्रह्मा उत्पन्न हुए वह तपस्यामें निरत हो एकांत कया दुर्ज्ञेया जो

जाननेमें न आवे महादेवी उन दुर्गाकी आराधना करने लगी ॥ ७ ॥ महादेवीने आराधनासे संतुष्ट होकर ब्रह्माजीको वरदिया यद्यपि वह सर्व लोक पितामह ब्रह्मा वर पाय जगत्को उत्पन्न करनेमें उद्यत हुए किंतु वह सहसा मनुष्योंको उत्पन्न करनेमें समर्थ न हुए॥८॥तात्पर्य यह है कि यह सृष्टि परमात्मारूपिणी भगवती कर्तृक नित्यरूपसे रचित होनेपर चतुरानन ब्रह्मा मनमें अनेक प्रकारकी चिंता करके भी शीघ्र उसका विस्तार न करसके॥९॥अतएव प्रजापति ब्रह्माने प्रथम सात मानस पुत्र उत्पन्न किये. उनके नाम मरीचि, अत्रि, अंगिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु और वशिष्ठ यह सात मानस पुत्र कहकर विख्यात हैं ॥ १० ॥ इसके उपरांत उन प्रजापतिके रोषसे रुद्र, उत्संगसे नारद और दक्षिण अंगुष्ठसे दक्ष

तया दत्तवरो धाता जगत्कर्तुं समुद्यतः ॥ नाशकन्मानुषीं सृष्टिं कर्तुं लोकपितामहः ॥८॥ विचिंत्य बहुधा चित्ते सृष्ट्यर्थं चतुराननः ॥ न विस्तारं जगामाशु रचिताऽपि महात्मना ॥९॥ "ससर्ज मानसान्पुत्रान्सप्तसंख्यान्प्रजापतिः" ॥ मरीचिरंगिराऽत्रिश्च वसिष्ठः पुलहः क्रतुः ॥ पुलस्त्यश्चेति विख्याताः सप्तैते मानसाः सुताः ॥ १० ॥ रुद्रो रोषात्समुत्पन्नोऽप्युत्संगान्नारदोऽभवत् ॥ दक्षोऽङ्गुष्ठात्तथाऽन्येऽपि मानसाः सनकादयः ॥ ११ ॥ वामांगुष्ठाद्दक्षपत्नी जातासर्वांगसुंदरी ॥ वीरिणीनामविख्याता पुराणेषु महीपते ॥१२॥ असिक्नीति च नाम्ना स यस्यां जातोऽथ नारदः ॥ देवर्षिप्रवरः कामं ब्राह्मणो मानसः सुतः ॥ १३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्र मे संशयो ब्रह्मन्यदुक्तं भवता वचः ॥ वीरण्यां नारदो जातो दक्षादिति महातपाः ॥ १४ ॥ कथं दक्षस्य पत्न्यां तु वीरिण्यां नारदो मुनिः ॥ जातो हि ब्रह्मणः पुत्रो धर्मज्ञस्तपसोत्तमः ॥ १५ ॥

उत्पन्न हुए. इस प्रकार सनकादि ऋषिलोग भी उनके मानस पुत्र थे ॥ ११ ॥ हे महीपते ! प्रजापतिके वाम अंगुष्ठसे दक्षकी स्त्री उत्पन्न हुई. वह सर्वाङ्ग सुन्दरी कन्या वीरिणी और असिक्नीनामसे संपूर्ण पुराणोंमें विख्यात है ॥ १२ ॥ देवर्षिप्रवर नारदने समयांतरमें उसके गर्भसे जन्म ग्रहण किया वह असिक्नी नामसे विख्यात थी ॥ १३ ॥ जनमेजयने कहा हे ब्रह्मन् ! आपने कहा है कि तपस्वी नारदने दक्षके औरससे और वीरिणीके गर्भसे जन्म ग्रहण किया था इसमें मुझको संशय उत्पन्न हुआ है॥१४॥नारदमुनि एक तो ब्रह्माके पुत्र हैं विशेषकर धर्म

ज्ञानयुक्त और तपस्वी लोगोंमें अग्रगण्य हैं. अतएव उन्होंने दक्षकी पत्नी वीरिणीके गर्भसे किस प्रकार जन्म ग्रहण किया ? ॥ १५ ॥ अच्छा, यदि यही होतो दक्षसे उनकी भार्याके गर्भमें नारदजीने जो जन्म ग्रहण किया था आप वही विचित्र कथा विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये ॥ १६ ॥ हे मुने ! महात्मा नारदजीने अनेक प्रकार ज्ञानयुक्त होकर भी किसके शापसे पूर्वदेह त्यागकर फिर कैसे जन्मग्रहण किया ॥ १७ ॥ व्यासजीने कहा " जगत्को बढ़ानेके लिये असंख्य प्रजा उत्पन्न करो " स्वयंभू ब्रह्माने सृष्टिकी इच्छासे यह कहकर प्रथम दक्षको आज्ञा दी ॥ १८ ॥ दक्ष प्रजापतिने पिताकी आज्ञा ले वीरिणीके गर्भसे बड़े बली वीर्यवान् पाँच हजार पुत्र उत्पन्न किये ॥ १९ ॥ उन संपूर्ण दक्षके पुत्रोंको

विचित्रमिदमाख्यातं भवता नारदस्य च ॥ दक्षाज्जन्मास्य भार्यायां तद्वदस्व सविस्तरम् ॥ १६ ॥ पूर्वदेहः कथं मुक्तः शापात्कस्य महात्मना ॥ नारदेन बहुज्ञेन कस्माज्जन्म कृतं मुने ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ ब्रह्मणाऽसौ समादिष्टो दक्षः सृष्ट्यर्थमादितः प्रजाः सृजेति सुभृशं वृद्धिहेतो स्वयंभुवा ॥ १८ ॥ ततः पञ्चसहस्रांश्च जनयामास वीर्यवान् ॥ दक्षः प्रजापतिः पुत्रान्वीरिण्यां बलवत्तरान् ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा तान्नारदः पुत्रान्सर्वान्वर्धयिषून्प्रजाः ॥ उवाच प्रहसन्वाचं देवर्षिः कालनोदितः ॥ २० ॥ भुवः प्रमाणमज्ञात्वा स्रष्टुकामाः प्रजाः कथम् ॥ लोकानां हास्यतां यूयं गमिष्यथ न संशयः ॥ २१ ॥ पृथिव्या वै प्रमाणं तु ज्ञात्वा कार्यः समुद्यमः ॥ कृतोऽसौ सिद्धिमायाति नान्यथेति विनिश्चयः ॥ २२ ॥ बालिशा बत यूयं वै यदज्ञात्वा भुवस्तलम् ॥ समुद्यताः प्रजाः कर्तुं कथं सिद्धिर्भविष्यति ॥ २३ ॥

प्रजाके बढ़ानेमें अभिलाषी देखकर देवर्षिनारदने कालसे प्रेरित होकर हँसते हँसते कहा ॥ २० ॥ तुमने पृथ्वीका परिमाण न जानकर किस प्रकार प्रजाको उत्पन्न करनेकी इच्छा की है ? अतएव तुम साधारणलोकोंमें हास्यके पात्र होंगे इसमें संदेह नहीं ॥ २१ ॥ परंतु पृथ्वीका परिमाण जानकर सृष्टिकार्यमें प्रवृत्त होनेसे वह सिद्ध होगा. किंतु इसके अन्यथा करनेसे कभी कार्य सिद्धि नहीं होगी, यही स्थित निश्चय जानना चाहिये ॥ २२ ॥ तुम अत्यन्त अज्ञानी हो ! पृथ्वीका वृत्तान्त न जानकर प्रजाको उत्पन्न करनेमें उद्यत हुए हो अतएव तुम्हारा कार्य किस प्रकार

सिद्ध होगा ? ॥ २३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! दैवयोगसे सहसा नारदजीका यह वचन सुनकर वह हर्यश्व इत्यादि पुत्र परस्पर कहने लगे कि यह मुनिवर जो बात कहते हैं सो सत्य है ॥ २४ ॥ पृथ्वीका परिमाण जानकर हम सुखपूर्वक प्रजाको उत्पन्न करेंगे वह सब इस प्रकार विचारकर पृथ्वीको देखनेके लिये चले गये ॥ २५ ॥ वह नारदजीके वचनसे उत्साहित हो सब पृथ्वी देखते देखते कोई पूर्वकी ओर और कोई दक्षिणकी ओर ॥ २६ ॥ कोई उत्तरकी ओर कोई पश्चिमकी ओर इच्छानुसार चले गये. पुत्रोंके चले जानेपर दक्ष उनको न देखकर

व्यास उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तास्ते हर्यश्वा दैवयोगतः ॥ अन्योन्यमूचुः सहसा सम्यगाह मुनिः किल ॥ २४ ॥ ज्ञात्वा प्रमाण मूर्व्यास्तु सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ इति संचिंत्य ते सर्वे प्रयाताः प्रेक्षितुं भुवः ॥२५॥ तलं सर्वं परिज्ञातुं वचनान्नारदस्य च ॥ प्राच्यां केचिद्गताः कामं दक्षिणस्यां तथाऽपरे ॥ २६ ॥ प्रतीच्यामुत्तरस्यां तु कृतोत्साहाः समंततः ॥ दक्षः पुत्रान्गतान्दृष्ट्वा पीडितस्तु शुचा भृशम् ॥ २७ ॥ अन्यानुत्पादयामास प्रजार्थं कृतनिश्चयः ॥ तेऽपि तत्रोद्यताः कर्तुं प्रजार्थमुद्यमं सुताः ॥ २८ ॥ नारदः प्राह तान्दृष्ट्वा पूर्वं यद्वचनं मुनिः ॥ बालिशा बत यूयं वै यदज्ञात्वा भुवः किल ॥ २९ ॥ प्रमाणं तु प्रजाः कर्तुं प्रवृत्ताः केन हेतुना ॥ श्रुत्वा वाक्यं मुनेस्तेऽपि मत्वा सत्यं विमोहिताः ॥ ३० ॥ जग्मुः सर्वे यथापूर्वं भ्रातरश्चलितास्तथा ॥ तान्सुतान्प्रस्थितान्दृष्ट्वा दक्षः कोपसमन्वितः ॥ ३१ ॥ शशाप नारदं रोषात्पुत्रशोकसमुद्भवात् ॥ दक्ष उवाच ॥ नाशिता मे सुता यस्मात्तस्मान्नाशमवाप्नुहि ॥ ३२ ॥

अत्यन्त शोकातुर हुए ॥ २७ ॥ परन्तु उन्होंने प्रजाकी इच्छासे कृतसंकल्प हो फिर अन्यान्य पुत्र उत्पन्न किये उनके वह सब पुत्र भी फिर प्रजाको उत्पन्न करनेमें उद्यत हुए ॥ २८ ॥ नारद मुनिने उनको देखकर भी पहलेके समान कहा कि तुम अत्यन्त अज्ञानी हो ! पृथ्वीका परिमाण न जानकर ॥ २९ ॥ किस कारणसे प्रजाको उत्पन्न करनेमें उद्यत हुए हो ? नारदजीका वचन सत्यविचार मोहित हो ॥ ३० ॥ पहले भ्राता जिस प्रकार चले गये थे वह भी इसी प्रकार चले गये दक्ष प्रजापतिने उन पुत्रोंको न देखकर कुपित हो ॥ ३१ ॥ पुत्रशोकसे प्रगटहुए

क्रोधद्वारा नारदजीको शाप दिया. दक्षने कहा हे दुर्बुद्धे ! तुमने मेरे पुत्रोंको नष्ट किया है अतएव नाशको प्राप्त हो ॥ ३२ ॥ फलतः मेरे पुत्र नष्ट होनेके पापसे तुमको गर्भमें वास करना होगा और अधिक क्या कहूं तुमने मेरे पुत्रोंको स्थानभ्रष्ट किया है अतएव तुम अवश्य मेरे पुत्र होगे ॥ ३३ ॥ नारदजीने इस प्रकार शापित हो वीरिणीके गर्भसे जन्मग्रहण किया. इस प्रकार सुना है कि, इसके उपरान्त प्रजापति दक्षने वीरिणीके गर्भसे साठ कन्या उत्पन्न की ॥ ३४ ॥ हे भूपते ! तब परमधर्मको जाननेवाले दक्षने पुत्रशोक त्यागकर उनमेंसे तेरह महात्मा

पापेनानेन दुर्बुद्धे गर्भवासं व्रजेति च ॥ पुत्रो मे भव कामं त्वं यतो मे भ्रंशिताः सुताः ॥ ३३ ॥ इति शप्तस्ततो जातो वीरिण्यां नारदो मुनिः ॥ षष्टिर्भूयोऽसृजत्कन्या वीरिण्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३४ ॥ शोकं विहाय पुत्राणां दक्षः परमधर्मवित् ॥ तासां त्रयोदशमदात्कश्यपाय महात्मने ॥३५॥ दश धर्माय सोमाय सप्तविंशति भूपते ॥ द्वे चैव भृगवे प्रादाच्चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥३६॥ द्वे चैवांगिरसे कन्ये तथैवांगिरसे पुनः ॥ तासां पुत्राश्च पौत्राश्च देवाश्च दानवास्तथा ॥ ३७ ॥ जाता बलसमायुक्ताः परस्परविरोधकाः ॥ रागद्वेषान्विताः सर्वे परस्परविरोधिनः ॥ सर्वे मोहावृताः शूरा ह्यभवन्नातिमायिनः ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ जनमेजय उवाच ॥ ममाख्याहि महाभाग राज्ञां वंशं सुविस्तरम् ॥ सूर्यान्वयप्रसूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ॥ १ ॥

कश्यपको ॥ ३५ ॥ दश धर्मको, चन्द्रमाको सत्ताईस, भृगुको दो, अरिष्टनेमिको चार, कृशाश्वको दो और शेष दो कन्या अङ्गिराको दीं. उनके पुत्र और पौत्र देवता तथा दानव ॥ ३६ ॥ बलयुक्त हो परस्पर विरोधी हुए. वह सभी शूर और अत्यन्त मायावी थे. अतएव राग और द्वेषसे मोहित होकर परस्पर विरोध करने लगे ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ जनमेजयने कहा हे महाभाग ! भलीभांति ज्ञानयुक्त जिन सब राजाओंने सूर्यवंशमें जन्म ग्रहण किया था आप उनका वंश विस्तारपूर्वक वर्णन

कीजिये ॥ १ ॥ व्यासजीने कहा हे भारत ! पहले ऋषिसत्तम नारदके मुखसे सूर्यवंशका विस्तार सहित वृत्तान्त जिस प्रकार सुना है, अब मैं वही अविकल वर्णन करता हूं सुनो ॥ २ ॥ एक समय श्रीमान् नारदमुनि इच्छानुसार भ्रमण करते करते शोभायमान सरस्वतीके तटपर मेरे पवित्र आश्रममें आये ॥ ३ ॥ उनको देख मैं उनके दोनों चरणोंमें मस्तक झुकाय प्रणामकर सन्मुख खडा हुआ। फिर उनको आसनपर बैठाय आदर सहित उनकी पूजा की ॥४॥ इस प्रकार यथाविधानसे पूजाकर उनसे कहा हे मुनिवर ! आप विश्वके पूजनीय हैं अतएव आपके आनेसे मेरा आश्रम पवित्र हुआ ॥ ५ ॥ हे सर्वज्ञ ! आप राजाओंके चरित्रयुक्त उपाख्यान कहिये सातवें मनुके वंशमें जो सब राजा विख्यात हैं ॥ ६ ॥

व्यास उवाच ॥ शृणु भारत वक्ष्यामि रविवंशस्य विस्तरम् ॥ यथा श्रुतं मया पूर्वं नारदादृषिसत्तमात् ॥२॥ एकदा नारदः श्रीमान्सरस्वत्यास्तटे शुभे ॥ आजगामाऽऽश्रमे पुण्ये विचरन्स्वेच्छया मुनिः ॥३॥ प्रणम्य शिरसा पादौ तस्याग्रे संस्थितस्तदा ॥ ततस्तस्यासनं दत्त्वा कृत्वाऽर्हणमथादरात् ॥ ४ ॥ विधिवत्पूजयित्वा तमुक्तवान्वचनं त्विदम् ॥ पावितोऽहं मुनिश्रेष्ठ पूज्यस्यागमनेन वै ॥ ५ ॥ कथां कथय सर्वज्ञ राज्ञां चरितसंयुताम् ॥ राजानो ये समाख्याताः सप्तमेऽस्मिन्मनोः कुले ॥ ६ ॥ तेषामुत्पत्तिरतुला चरितं परमाद्भुतम् ॥ श्रोतुकामोऽस्म्यहं ब्रह्मन्सूर्यवंशस्य विस्तरम् ॥७॥ समाख्याहि मुनिश्रेष्ठ समासव्यासपूर्वकम् ॥ इति पृष्टो मया राजन्नारदः परमार्थवित् ॥८॥ उवाच प्रहसन्प्रीतः समाभाष्य मुदाऽन्वयम् ॥ नारद उवाच ॥ शृणु सत्यवतीसूनो राज्ञां वंशमनुत्तमम् ॥ ९ ॥ पावनं कर्णसुखदं धर्मज्ञानादिभिर्युतम् ॥ ब्रह्मा पूर्वं जगत्कर्ता नाभिपंकजसंभवः ॥ १० ॥

उनकी उत्पत्तिके विषयमें तुलना नहीं है और उनके चरित्रभी अत्यन्त अद्भुत हैं ॥ ७ ॥ हे मुनिवर ! आप स्थलविशेषसे कभी संक्षेप और कभी विस्तारसहित उनका वर्णन कीजिये हे राजन् ! मेरे इस प्रकार पूँछनेपर परमार्थवित् नारदजी॥८॥प्रीतिसहित हँसते हँसते मुझसे प्रसन्नमन हो सूर्यवंशका वृत्तान्त वर्णन करने लगे नारदजी बोले हे सत्यवतीतनय ! राजाओंके वंश वृत्तान्त अत्यन्त पवित्र ॥ ९ ॥ और कानोंको सुखदायक हैं विशेषकर इस अत्युत्तम वृत्तान्त कर्णमें प्रविष्ट होनेसे धर्म और ज्ञान प्राप्त होता है अतएव आप उसको सुनिये. पूर्व कालमें ब्रह्माने विष्णुकी नाभि-

कमलसे उत्पन्न होकर ॥ १० ॥ जगत्को उत्पन्न किया. यह कथा पुराणमात्रमें प्रसिद्ध वर्णित है उन विश्वसंसारके आत्मस्वरूप सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ॥ ११ ॥ सृष्टिकर्ता स्वयंभूने सृष्टिके आरम्भ समयमें दशहजार वर्ष तपस्या की उस तपस्याके प्रभावसे वह सृष्टि करनेकी विशेषशक्ति प्राप्त कर सम्पूर्ण जगतको उत्पन्न करनेमें प्रवृत्त हुए. उन्होंने सृष्टिकी इच्छासे देवीकी आराधना करके जिस प्रकार अत्युत्तम शक्ति प्राप्त की ॥१२॥ वैसेही प्रथम शुभ लक्षणयुक्त मानसपुत्रोंको उत्पन्न किया उनमें मरीचि सृष्टिकार्यमें प्रसिद्ध हुए थे ॥१३॥ उनके पुत्र कश्यप भी सबके सन्मानित

विष्णोरिति पुराणेषु प्रसिद्धः परिकीर्तितः ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ताऽसौ स्वयंभूः सर्वशक्तिमान् ॥ ११ ॥ तपस्तत्वा स विश्वात्मा वर्षाणामयुतं पुरा ॥ सृष्टिकामः शिवां ध्यात्वा प्राप्य शक्तिमनुत्तमाम् ॥ १२ ॥ पुत्रानुत्पादयामास मानसाञ्छुभलक्षणान् ॥ मरीचिः प्रथितस्तेषामभवत्सृष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥ तस्य पुत्रोऽतिविख्यातः कश्यपः सर्वसंमतः ॥ त्रयोदशैव तस्यान्भार्या दक्षसुताः किल ॥ १४ ॥ देवाः सर्वे समुत्पन्ना दैत्या यक्षाश्च पन्नगाः ॥ पशवः पक्षिणश्चैव तस्मात्सृष्टिस्तु काश्यपी ॥ १५ ॥ देवानां प्रथितः सूर्यो विवस्वान्नाम तस्य तु ॥ तस्य पुत्रः स विख्यातो वैवस्वतमनुर्नृपः ॥ १६ ॥ तस्य पुत्रस्तथेक्ष्वाकुः सूर्यवंशनिवर्धनः ॥ नवाभवन्सुतास्तस्य मनोरिक्ष्वाकुपूर्वजाः ॥१७॥ तेषां नामानि राजेंद्र शृणुष्वैकमनाः पुनः ॥ इक्ष्वाकुरथ नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥ १८॥ नरिष्यंतस्तथा प्रांशुर्नृगो दिष्टश्च सप्तमः ॥ करूषश्च पृषध्रश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥ १९ ॥

और विख्यात थे. उनकी तेरह भार्या और वह सभी दक्ष प्रजापतिकी कन्या थीं ॥ १४ ॥ देवता, दैत्य, यक्ष, पन्नग, पशु और पक्षी सभी उनसे उत्पन्न हुए इसी लिये उसको काश्यपी सृष्टि कहते हैं ॥ १५ ॥ देवताओंमें सूर्य विशेष विख्यात हैं. उनका दूसरा एक नाम विवस्वान् है विवस्वतके पुत्र वैवस्वतमनु हैं ॥ १६ ॥ उन्होंने राजा होकर अत्यन्त सुख्याति प्राप्त की इनके सिवाय मनुके नौ पुत्र उत्पन्न हुए थे ॥ १७ ॥ हे राजेन्द्र ! उनके नाम एकाग्र होकर सुनिये. नाभाग, धृष्ट, शर्याति ॥१८॥ नारिष्यन्त, प्रांशु, नृग, दिष्ट, करूष, पृषध्र, यह नौ मनुके पुत्र हैं ॥१९॥

मनुके दूसरे पुत्र इक्ष्वाकुने प्रथम जन्म ग्रहण किया उनके सौ पुत्र हुए उनमें आत्मवान् विकुक्षिही बडे पुत्र थे ॥ २० ॥ मनुके अनन्तर उत्पन्न हुए नौ पुत्रोंमेंसे कितनोंही का वंश विस्तार संक्षेपसे वर्णन करता हूं सो सुनो ॥ २१ ॥ नाभागके पुत्र अम्बरीष वह अत्यन्त सत्यसन्ध पराक्रमी और धर्मज्ञानी हुए थे अतएव वह सर्वदा न्यायके अनुसार प्रजाका पालन करते ॥ २२ ॥ धृष्टसे धार्ष्ट उत्पन्न हुए उन्होंने क्षत्रिय होकर भी ब्रह्म स्वरूपता प्राप्त की. वह स्वभावसे ही संग्राममें कातर थे और सदा ब्रह्म कार्यका नुष्ठान करते रहते ॥२३॥ शर्यातिसे आनर्त्तनामसे विख्यात पुत्र और रूप लावण्यवती सुकन्या नामसे एक कन्याने जन्म ग्रहण किया ॥ २४ ॥ राजा शर्यातिने

इक्ष्वाकुस्तु मनोः पुत्रः प्रथमः समजायत ॥ तस्य पुत्रशतं चासीज्ज्येष्ठो विकुक्षिरात्मवान् ॥ २० ॥ नवानां वंशविस्तारं संक्षेपेण निशामय ॥ शूराणां मनुपुत्राणां मनोरंतरजन्मनाम् ॥ २१ ॥ नाभागस्य तु पुत्रोऽभूदंबरीषः प्रतापवान् ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजापालनतत्परः ॥ २२ ॥ धृष्टात्तु धार्ष्टकं क्षत्रं ब्रह्मभूतमजायत ॥ संग्रामकातरं सम्यग्ब्रह्मकर्मरतं तथा ॥ २३ ॥ शर्यातेस्तनयश्चाभूदानर्तो नामविश्रुतः ॥ सुकन्या च तथा पुत्री रूपलावण्यसंयुता ॥ २४ ॥ च्यवनाय सुता दत्ता राज्ञाऽप्यंधाय सुंदरी ॥ मुनिः सुलोचनो जातस्तस्याः शीलगुणेन ह ॥ २५ ॥ विहितो रविपुत्राभ्यामश्विभ्यामिति नः श्रुतम् ॥ जनमेजय उवाच ॥ संदेहोऽयं महान्ब्रह्मन्कथायां कथितस्त्वया ॥ २६ ॥ यद्राज्ञा मुनयेऽधाय दत्ता पुत्री सुलोचना ॥ कुरूपा गुणहीना वा नारी लक्षणवर्जिता ॥ २७ ॥ पुत्री यदा भवेद्राजा तदांऽधाय प्रयच्छति ॥ ज्ञात्वांऽधं सुमुखीं कस्माद्दत्तवान्नृपसत्तमः ॥ २८ ॥

वह सुन्दरी कन्या अन्धे च्यवन ऋषिको दी किंतु मुनिने अन्धे होकर भी कन्याके चरित्रगुणसे सुन्दरनेत्र प्राप्त किये थे ॥ २५ ॥ मैंने सुना है कि सूर्यके दोनों पुत्र अश्विनी कुमारोंने फिर दृष्टिशक्ति दी थी जनमेजयने कहा हे ब्रह्मन् ! इस कथामें मुझको बड़ा सन्देह है ॥ २६ ॥ राजा शर्यातिने सुलोचना कन्या सुकन्या दृष्टिशक्ति विहीन च्यवन ऋषिको दी थी कन्या यदि कुरूप गुणहीन अथवा स्त्रियोंकेलक्षणसेरहित हो॥२७॥ तो राजाको वह कन्या अंधेको देनी संगत हो सकती है ? किंतु राजा शर्यातिने ऐसी सुमुखी कन्या उस ऋषिको अन्धा जानकर भी क्यों

दी ॥२८॥ हे ब्रह्मन् ! मैं आपका सदा कृपापात्र हूं अतएव आप इसका कारण कहिये सूतजीने कहा परीक्षित्के पुत्र राजश्रेष्ठ जनमेजयका इस प्रकार वचन सुन ॥ २९ ॥ प्रसन्न हो द्वैपायन मुनिने हँसते हँसते कहा. व्यासजीने कहा वैवस्वतके पुत्र शर्यातिके ॥ ३० ॥ चार हजार विवाहिता स्त्रियें वह सब सुलक्षणोंसे भूषित सुन्दरी और सभी राजकन्या थीं॥३१॥विशेषकर वह सब राजपत्नियें पतिके प्रति प्रीति दिखाकर उनके मनोमत और प्रियपात्र हुई थीं परन्तु उन सब राजसीमन्तिनियोंमें सुकन्या नामक एक सुन्दरी कन्या थी॥३२॥उस चारुहासिनी पुत्रीको पिता

कारणं ब्रूहि मे ब्रह्मन्ननुग्राह्योऽस्मि सर्वदा ॥ सूत उवाच ॥ इति राज्ञो वचः श्रुत्वा परीक्षितसुतस्य वै ॥ २९ ॥ द्वैपायनः प्रसन्नात्मा तमुवाच हसन्निव ॥ व्यास उवाच ॥ वैवस्वतसुतः श्रीमाञ्छर्यातिर्नाम पार्थिवः ॥३०॥ तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहाः ॥ राजपुत्र्यः सरूपाश्च सर्वलक्षणसंयुताः ॥३१॥ पत्न्यः प्रेमयुताः सर्वाः प्रिया राज्ञः सुसंमताः ॥ एका पुत्री तु तासां वै सुकन्या नाम सुंदरी ॥ ३२ ॥ पितुः प्रिया च मातॄणां सर्वासां चारुहासिनी ॥ नगरान्नातिदूरेऽभूत्सरो मानससन्निभम् ॥ ३३ ॥ बद्धसोपानमार्गं च स्वच्छपानीयपूरितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ३४ ॥ दात्यूहसारसाकीर्णं सर्वपतिगणावृतम् ॥ पंचधा कमलोपेतं चंचरीकसुसेवितम् ॥३५॥ पार्श्वततश्च द्रुमाकीर्णं वेष्टितं पादपैः शुभैः ॥ सालैस्तमालैः सरलैः पुन्नागाशोकमंडितम् ॥ ३६ ॥ वटाश्वत्थकदंबैश्च कदलीखंडराजितम् ॥ जंबीरैर्बीजपूरैश्च खर्जूरैः पनसैस्तथा ॥ ३७ ॥ क्रमुकैर्नारिकेलैश्च केतकैः कांचनद्रुमैः ॥ यूथिकाजालकैः शुभ्रैः संवृतं मल्लिकागणैः ॥ ३८ ॥

और माता सभी प्यार करते थे. नगरके कुछेक दूर निर्मल जलसे पूर्ण मानसके समान एक मनोहर सरोवर था ॥ ३३ ॥ उसके उतरनेका मार्ग सोपान श्रेणियोंसे आबद्ध था. हंस, कारण्डव, चक्रवाक ॥३४॥ दात्यूह, सारस, और अन्यान्य पक्षी उसके जलमें क्रीडा करते, पांच प्रकारके कमल उसमें खिले हुए थे और भौंरे उसमें विराजमान थे ॥ ३५ ॥ पार्श्वमें जाल, तमाल, सरल, पुन्नाग, अशोक ॥ ३६ ॥ वट, अश्वत्थ, कदम्ब, कदली, श्रेणी, जम्बीरी, खर्जूर, पनस ॥ ३७ ॥ गुवाक, पुगवृक्ष नारियल, केतक, कांचन इत्यादि अनेक प्रकारके वृक्षोंसे युक्त और उनके बीचबीचमें

शुभ्र वर्ण यूथिका और शल्लिका इत्यादि लता तथा सम्पूर्ण गुल्म शोभायमान थे ॥ ३८ ॥ विशेषकर उस बीचमें जम्बु, आम्र, तिन्तिडी, इमली, करञ्ज, कुटक, पलास, निम्ब, खदिर, बिल्व और आमलेके वृक्ष शोभायमान थे ॥ ३९ ॥ उस स्थानमें मोर केकारव और कोकिलायें मनोहर कण्ठ ध्वनि करती थीं उसके समीप वृक्षोंसे युक्त पवित्र स्थानमें ॥ ४० ॥ शान्तचित्त तपस्वी प्रधान भृगुके पुत्र च्यवन मुनि वास करते थे. वह स्थान निर्जन था । इस स्थानमें तपस्या करनेसे कोई विघ्न नहीं होता था ॥ ४१ ॥ मुनिवर इस प्रकार मनमें विचार दृढ आसनपर बैठे और समाहित हो मौनावलम्बन तथा वायु निरोधपूर्वक तपानुष्ठानमें निरत थे ॥ ४२ ॥ फलतः तपोनिधि भार्गव इन्द्रियमें संयत और आहार

जंब्वाम्रतिंतिणीभिश्च करंजकुटकावृतम् ॥ पलाशनिंबखदिरबिल्वामलमंडितम् ॥ ३९ ॥ बभूव कोकिलारावकेकास्वनविराजितम् ॥ तत्समीपे शुभे देशे पादपानां गणावृते ॥४०॥ भार्गवश्च्यवनः शांतस्तापसः संस्थितो मुनिः ॥ ज्ञात्वाऽसौ विजनं स्थानं तपस्तेपे समाहितः ॥ ४१ ॥ कृत्वा दृढासनं मौनमाधाय जितमारुतः ॥ इंद्रियाणि च संयम्य त्यक्ताहारस्तपोनिधिः ॥ ४२ ॥ जलपानादिरहितो ॥ ध्यायन्नास्ते परांबिकाम् ॥ स वल्मीकोऽभवद्राजल्लँताभिः परिवेष्टितः ॥४३॥ कालेन महता राजन्साकीर्णः पिपीलिकैः ॥ तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिंड इव सर्वतः ॥ ४४ ॥ कदाचित्स महीपालः कामिनीगणसंवृतः ॥ आजगाम सरो राजन्विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ शर्यातिः सुंदरीवृंदसंयुतः सलिलेऽमले ॥ क्रीडासक्तो महीपालो बभूव कमलाकरे ॥ ४६ ॥

तथा जलपानादि त्यागकर निरन्तर उन सच्चिदानन्दरूपिणी भगवतीके ध्यानमें निमग्न थे । हे राजन् इस प्रकार ध्यान करते करते उनके शरीरपर वल्मीक हो गई यह वल्मीक सर्वत्र लतासे ढक गई ॥ ४३ ॥ हे राजन्! बहुत काल व्यतीत होनेपर पिपीलिकाओंसे ढक गई और अधिक क्या कहूं तिसकाल वह बुद्धिमान् मुनिवर भलीभांति आवृत हो मट्टीके पिण्डके समान स्थित रहे ॥ ४४ ॥ हे राजन् ! एक समय महीपाल शर्याति उपवनमें विहार करनेकी इच्छासे कामिनियोंके सहित इस अत्युत्तम सरोवरमें आये अवनीपति शर्याति सुन्दर स्त्रियोंसे युक्त हो कमलों करके अति विमल जलके मध्य क्रीडा करनेमें एकान्त आसक्त हुए ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

चपलाके समान रूप यौवन सम्पन्न चञ्चला राजकन्या सुकन्या वनमें आय अपनी सखियोंके सहित इधर पुष्प बीनते बीनते विहार करने लगी ॥ ४७ ॥ सुकन्या सम्पूर्ण अलंकारोंसे सज्जितहोकर चरण स्थित नूपुरके मनोहर रुनझुन शब्द सहित भ्रमण करती हुई क्रमानुसार च्यवन ऋषिकी वल्मीकके समीप उपस्थित हुई ॥ ४८ ॥ वह क्रीड़ामें आसक्त उस वल्मीकके समीप बैठगई. बैठतेही वल्मीकमेंसे खद्योतके समान ज्योतिःपदार्थ देखा ॥ ४९ ॥ यह क्या है? इस प्रकार मनमें विचार कर उस कृशोदरीने इसको उखाड़नेकी इच्छासे काँटा ग्रहण किया और तत्काल उसको

सुकन्या वनमासाद्य विजहार सखीवृता ॥ सुमनांसि विचिन्वंती चञ्चला चञ्चलोपमा ॥ ४७ ॥ सर्वाभरणसंयुक्ता रणच्चरणनूपुरा ॥ चंक्रममाणा वल्मीकं च्यवनस्य समाददत् ॥ ४८ ॥ क्रीडासक्तोपविष्टा सा वल्मीकस्य समीपतः ॥ ददर्श चास्य रंध्रे वै खद्योत इव ज्योतिषी ॥ ४९ ॥ किमेतदिति संचिन्त्य समुद्धर्तुं मनो दधे ॥ गृहीत्वा कंटकं तीक्ष्णं त्वरमाणा कृशोदरी॥५०॥ सा दृष्टा मुनिना बाला समीपस्था कृतोद्यमा ॥ विचरंती सुकेशांता मन्मथस्येव कामिनी ॥ ५१ ॥ तां वीक्ष्य सुदतीं तत्र क्षामकंठस्तपोनिधिः ॥ तामभाषत कल्याणीं किमेतदिति भार्गवः ॥ ५२ ॥ दूरं गच्छ विशालाक्षि तापसोऽहं वरानने ॥ मा भिंदस्वाद्य वल्मीकं कंटकेन कृशोदरि ॥ ५३ ॥ तेनेदं प्रोच्यमानाऽपि सा चास्य न शृणोति वै ॥ किमु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ॥ ५४ ॥

उखाड़नेके लिये अत्यन्त व्यग्र हुई ॥ ५० ॥ क्रमानुसार उसके निकट जाय जैसेही काँटा छेदनेमें उद्यत हुई वैसेही मुनिवरने कामदेवकी स्त्रीके समान उस रूपवती सुकेशी बालाको देखा ॥५१॥ तपोनिधि भार्गवने उस कल्याणी सुदतीको देखकर क्षीणकण्ठसे कहा तुम क्या करती हो ॥ ५२ ॥ हे वरानने ! मैं तपस्वी हूं अतएव तुम इस स्थानसे दूर चली जाओ हे कृशोदरि ! तुम्हारे ऐसे विशाललोचन हैं तो भी मुझको नहीं देखसकती ? अतएव मैं निषेध करता हूं कि काँटेसे वल्मीकको भेदन मत करो ॥ ५३ ॥ उस मुनिवरके इस प्रकार कहनेपर भी उस

कन्याने उसका वचन न सुनकर "यह क्या है ?" इस प्रकार कहकर उनके दोनों नेत्र बींध डाले ॥५४॥ दैवके वशीभूत होकर राजकन्याने क्रीड़ा करते करते उनके चक्षु छेदन किये किन्तु मैंने क्या किया इस प्रकार शंकायुक्त होकर वहांसे लौटी ॥ ५५ ॥ किन्तु नेत्रोंके छिद जानेसे मुनिवर अत्यन्त यंत्रणाके कारणकुपित हुए विशेषकर वेदनासे नितान्त कातर हो निरंतर परिताप करने लगे ॥५६॥ तब राजा, मंत्री, सैनिक लोग, हाथी, घोड़े, ऊंट और यही क्या वहांके समस्त प्राणियोंका क्षणमात्रमें मलमूत्र रुकगया दैवात् इस प्रकार मलमूत्र रुका हुआ देखकर नरपति शर्याति अत्यन्त दुःखित और चिंतातुर हुए ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ विशेषकर इस समय सैनिकोंके मलमूत्र रुकनेका विषय राजासे निवेदन

दैवेन नोदिता भित्त्वा जगाम नृपकन्यका ॥ क्रीडंती शंकमाना सा किं कृतं तु मयेति च ॥ ५५ ॥ चुक्रोध स तथा विद्ध नेत्रः परममन्युमान् ॥ वेदनाभ्यर्दितः कामं परितापं जगाम ह ॥ ५६ ॥ शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां तु तत्क्षणात् ॥ विशेषेण तु भूपस्य सामात्यस्य समंततः ॥ ५७ ॥ गजोष्ट्रतुरगाणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे शर्यातिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ५८ ॥ सैनिकैः कथितं तस्मै शकृन्मूत्रनिरोधनम् ॥ चिंतयामास भूपालः कारणं दुःखसंभवे ॥ ५९ ॥ विचिंत्याह ततो राजा सैनिकान्स्वजनांस्तथा ॥ गृहमागत्य चिंतार्तः केनेदं दुष्कृतं कृतम् ॥ ६० ॥ सरसः पश्चिमे भागे वनमध्ये महातपाः ॥ च्यवनस्तापसस्तत्र तपश्चरति दुश्चरम् ॥६१॥ केनाप्यपकृतं तत्र तापसेऽग्निसमप्रभे ॥ तस्मात्पीडा समुत्पन्ना सर्वेषामिति निश्चयः ॥ ६२ ॥ तपोवृद्धस्य वृद्धस्य वरिष्ठस्य विशेषतः ॥ केनाप्यपकृतं मन्ये भार्गवस्य महात्मनः ॥ ६३ ॥

करनेपर भूपाल दुःख होनेके कारणकी चिन्ता करनेलगे ॥ ५९ ॥ इस प्रकार चिन्ता करते करते राजा गृहमें आये अन्तमें चिन्तासे कातर हो सैनिकों और स्वजनोंसे पूंछा कि, तुममेंसे किसी मनुष्यने कोई दुष्कार्य्य किया है ? ॥ ६० ॥ सरोवरके पश्चिम भागस्थित वनमें महर्षि महात्मा च्यवन कठिन तपस्या करते हैं ॥ ६१ ॥ मुझको अनुमान होता है किसी मनुष्यने उन अनलप्रभ तापसराजका अवश्य अपकार किया होगा इससेही हमको यह पीड़ा उपस्थित हुई है यही मेरा स्थिर निश्चय है ॥ ६२ ॥ महात्मा भृगुनन्दन वृद्ध हैं और

विशेषकर तपस्यामें प्रवीण हो सबसे श्रेष्ठ हुए हैं अतएव मैं विचार करता हूं कि, अवश्यही उन महात्माका कोई अपकार किया होगा ॥ ६३ ॥ किसी दुष्ट मनुष्यने उनकी अवज्ञा की है यदि जानूं अथवा न जानूं किन्तु उसकाही यह समुचित फल इसमें है सन्देह नहीं है ॥ ६४ ॥ यह वचन सुन सैनिकलोग वेदनासे कातर हो कहने लगे हममेंसे किसीने मन, वचन अथवा शरीरसे उनका कोई अपकार नहीं किया है यह हम भलीभाँतिसे जानते हैं ॥ ६५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा शर्यातिने चिन्ताकुल हृदयसे क्रोधित हो सैनिक लोगोंसे इसप्रकार पूँछकर फिर सुहृद्वर्गोंसे मधुरवचन द्वारा पूँछा ॥ १ ॥

ज्ञातं वा यदि वाऽज्ञातं तस्येदं फलमुत्तमम् ॥ कैश्च दुष्टैः कृतं तस्य हेलनं तापसस्य ह ॥ ६४ ॥ इति पृष्टास्तमूचुस्ते सैनिका वेदनार्दिताः ॥ मनोवाक्कायजनितं न विद्मोऽपकृतं वयम् ॥६५॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ इति पप्रच्छ तान्सर्वान्राजा चिंताकुलस्तथा ॥ पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं साम्ना चोग्रतयाऽपि च ॥ १ ॥ पीडयमानं जनं वीक्ष्य पितरं दुःखितं तथा ॥ विचिंत्य शूलभेदं सा सुकन्या चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥ वने मया पितस्तत्र वल्मीको वीरुधावृतः ॥ क्रीडंत्या सुदृढो दृष्टश्छिद्रद्वयसमन्वितः ॥ ३ ॥ तत्र खद्योतवद्दीप्तज्योतिषी वीक्षिते मया ॥ सूच्या विद्धे महाराज पुनः खद्योतशंकया ॥ ४ ॥ जलक्लिन्ना तदा सूची मया दृष्टा पितः किल ॥ हा हेति च श्रुतः शब्दो मंदो वल्मीकमध्यतः ॥ ५ ॥

तब राजकन्याने पिताको दुःखित और सैनिक लोगोंको कातर देखकर स्वयं जिस काँटेसे महर्षिके दोनों नेत्र बींधे थे यह बात मनमें विचार अपने पितासे कहा ॥२॥ हे पिता ! मैंने इस वनमें क्रीड़ा करते करते लतागुल्मसे ढकी हुई एक बँबई देखी वह बँबई दृढ थी और उसमें दो छिद्र दिखाई दिये ॥ ३ ॥ हे महाराज ! उनदोनों छिद्रोंमेंसे खद्योत (पटबीजना) के समान एक दीप्तिमान् ज्योतिःपदार्थ देख खद्योत विचार मैंने उसको काँटेसे छेदा ॥४॥ हे पितः ! इसी समय " हाय ! मैं मरगया " बँबईमेंसे इसप्रकार मृदु मन्द शब्द सुनाई आनेलगा. तिस काल मैंने उस काँटेको

निकाल कर देखा कि वह जलसे भीगा हुआ है ॥५॥ यह क्या है "तब मैं इस संशयसे आश्चर्यमें हुई परन्तु मैंने उस बँबईको क्यों वींधा " यह मैं नहीं जानसकती ॥ ६ ॥ राजा शर्यातिने अपनी कन्याका इस प्रकार कोमलवचन सुनकर विचार किया कि इससे मुनिवरका अपमान हुआ है इसमें संदेह नहीं यह विचार तत्काल बँबईके समीप गये ॥ ७ ॥ वहीं जाकर मुनिवरकी देहरोधक, बंबईको तोडकर वेदनासे अत्यन्त कातर तपोवृद्धच्यवन मुनिको देखा ॥ ८ ॥ तब राजा शर्यातिने पृथ्वीमें दण्डवत प्रणामकर हाथ जोड भृगुनंदन च्यवनकी विनीतभावसे स्तुति करके

तदाऽहं विस्मिता राजन्किमेतदिति शंकया ॥ न जाने किं मया विद्धं तस्मिन्वल्मीकमंडले ॥ ६ ॥ राजा श्रुत्वा तु शर्यातिः सुकन्यावचनं मृदु ॥ मुनेस्तद्धेलनं ज्ञात्वा वल्मीकं क्षिप्रमभ्यगात् ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्तपो वृद्धं च्यवनं दुःखितं भृशम् ॥ स्फोटयामास वल्मीकं मुनिदेहावृतं भृशम् ॥ ८ ॥ प्रणम्य दण्डवद्भूमौ राजा तं भार्गवं प्रति ॥ तुष्टाव विनयोपेतस्तमुवाच कृतांजलिः ॥ ९ ॥ पुत्र्या मम महाभाग क्रीडंत्या दुष्कृतं कृतम् ॥ अज्ञानाद्बालया ब्रह्मन्कृतं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥ अक्रोधना हि मुनयो भवंतीति मया श्रुतम् ॥ तस्मात्त्वमपि बालायाः क्षंतुमर्हसि सांप्रतम् ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ॥ विनयोपनतं दृष्ट्वा राजानं दुःखितं भृशम् ॥ १२ ॥ च्यवन उवाच ॥ राजन्नाहं कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्वपि ॥ न मयाऽद्यैव शप्तस्त्वं दुहित्रा पीडने कृते ॥ १३ ॥

कहा ॥ ९ ॥ हे महाराज! मेरी कन्याने क्रीडा करते करते यह दुष्कार्य किया है अतएव हे महात्मन् ! उस बालिकाने अज्ञानसे यह कार्य्य किया है आप उसको अपने उदारगुणसे क्षमा कीजिये ॥१०॥ मैंने सुना है कि तपस्वीलोग सदाही कोपरहित हैं इस कारण आपको भी उस अबोध बालिकाका अपराध क्षमा करना होगा॥११॥ व्यासजीने कहा महर्षिच्यवनने राजाके इस प्रकार वचन सुन विशेषकर उनको विनीत और कातरभाव युक्त देखकर कहा ॥१२॥ हे राजन् ! मैंने कभी भी अणुमात्र क्रोध नहीं किया है तुम्हारी कन्याने मुझको पीडित किया है

तोभी कुपित होकर इस समय तुमको शाप नहीं दिया ॥१३॥ किंतु देखो मैं निरपराधी हूं और नेत्रोंकी पीड़ासे अत्यन्त दुःख उपस्थित हुआ है हे महीपते ! बोध होता है कि तुम उसी पापसे दुःखित और सन्तप्त हुए हो ॥ १४ ॥ यदि शिव भी स्वयं रक्षक हों तथापि देवीके भक्तका थोड़ा अपराध करके भी कोई पुरुष सुखप्राप्त करनेमें समर्थ नहीं हो सकता ! ॥ १५ ॥ हे महीपाल ! एक तो मैं बुढापेसे जीर्ण हूं इसपर भी मैं नेत्र विहीन हुआ, अब क्या उपाय करूं हे पार्थिव ! कौन पुरुष इस अन्धेकी अब सेवा करेगा ? सो आप मुझको कहिये ॥ १६ ॥ राजाने कहा हे मुनिवर ! तपस्वी लोगोंका क्रोध क्षणस्थाई है आप भी तपस्यामें निरत हैं इसलिये आपका क्रोध असम्भव है अतएव आप दया करके उस

नेत्रे पीडा समुत्पन्ना मम चाद्य निरागसः ॥ तेन पापेन जानामि दुःखितस्त्वं महीपते ॥ १४ ॥ अपराधं परं कृत्वा देवी भक्तस्य को जनः ॥ सुखं लभेत यदपि भवे त्राता शिवः स्वयम् ॥१५॥ किं करोमि महीपाल नेत्रहीनो जरावृतः ॥ अंधस्य परिचर्यां च कः करिष्यति पार्थिव ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ सेवका बहवः सेवां करिष्यंति तवानिशम् ॥ क्षमस्व मुनिशार्दूल स्वल्पक्रोधा हि तापसाः ॥ १७ ॥ च्यवन उवाच ॥ अंधोऽहं निर्जनो राजंस्तपस्तप्तुं कथं क्षमः ॥ त्वदीयाः सेवकाः किं ते करिष्यंति मम प्रियम् ॥ १८ ॥ क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु मे वचनं नृप ॥ देहि मे परिचर्यार्थं कन्यां कमललोचनाम् ॥ १९ ॥ तुष्येऽनया महाराज पुत्र्या तव महामते ॥ करिष्यामि तपश्चाहं सा मे सेवां करिष्यति ॥ २० ॥

बालिकाका अपराध क्षमा कीजिये. मेरे अनेक सेवक हैं वे आपकी निरन्तर सेवा करेंगे ॥ १७ ॥ च्यवनने कहा हे राजन् ! एक तो मेरा आत्मीय कोई निकट नहीं है इसपर भी अन्धा हुआ हूं इस समय मैं किस प्रकार तपस्या करनेमें समर्थ हूंगा ? आपके सेवक मेरा प्रिय अनुष्ठान करेंगे यह मुझको बोध नहीं होता ॥ १८ ॥ हे नरपते ! यदि मुझको प्रसन्न करना आप अपना इष्ट समझते हैं तो आप वचन प्रतिपालन कीजिये मेरी सेवा करनेके लिये अपनी उसी कमलनयना कन्या रत्नको दो॥१९॥हे महाराज ! आपकी उस कन्याको पानेसे परम सन्तुष्ट हूंगा

मेरे तपस्यामें प्रवृत्त होनेपर वह मेरी सदा सेवा करेगी॥२०॥हे राजेन्द्र ! इस प्रकार करनेसे मुझको सुख होगा, कारण कि उससे मैं सन्तुष्ट हूंगा और तभी आपका सैनिक लोगोंके सहित क्लेश दूर होगा, इसमें कोई सन्देह नहीं॥२१॥हे भूपते ! आप मनमें यह विचारकर मुझको वह कन्या दीजिये मैं यतव्रत तपस्वी हूं इस कारण मुझको कन्या देनेसे आपको किञ्चिन्मात्र भी दोष नहीं होगा॥ २२ ॥ व्यासजीने कहा हे भारत ! राजा शर्यातिने मुनिवर च्यवनके वचन सुनकर चिन्तासे आकुल हुए, किन्तु कन्या देंगे अथवा नहीं यह कुछ न कहा॥२३॥राजाने विचारा कि यह मेरी कन्या देवताओंकी कन्याके समान परमरूपवती है और यह मुनि वृद्ध कुरूप और विशेषकर अन्धे हैं अतएव यह कन्यारत्न इनको देकर किस प्रकार सुखी

एवं कृते सुखं मे स्यात्तव चैव भविष्यति ॥ संतुष्टे मयि राजेंद्र सैनिकानां न संशयः ॥ २१ ॥ विचिंत्य मनसा भूप कन्यादानं समाचर ॥ न चात्र दूषणं किंचित्तापसोऽहं यतव्रतः ॥ २२ ॥ व्यास उवाच ॥ शर्यातिर्वचनं श्रुत्वा मुनेश्चिंतातुरोऽभवत् ॥ न दास्येऽप्यथ वा दास्ये किंचिन्नोवाच भारत ॥ २३ ॥ कथमंधाय वृद्धाय कुरूपाय सुतामिमाम् ॥ देवकन्योपमां दत्त्वा सुखी स्यामात्मसंभवाम् ॥ २४ ॥ को वाऽऽत्मनः सुखर्थाय पुत्र्याः संसारजं सुखम् ॥ हरतेऽल्पमतिः पापो जानन्नपि शुभाशुभम् ॥ ॥ २५ ॥ प्राप्य सा च्यवनं सुभ्रूः पञ्चबाणशरार्दिता ॥ अंधं वृद्धं पतिं प्राप्य कथं कालं नयिष्यति ॥ २६ ॥ यौवने दुर्जयः कामो विशेषेण सुरूपया ॥ आत्मतुल्यं पतिं प्राप्य किमु वृद्धं विलोचनम् ॥२७॥ गौतमं तापसं प्राप्य रूपयौवनसंयुता ॥ अहल्या वासवेनाशु वंचिता वरवर्णिनी ॥ २८ ॥

हूंगा॥२४॥कौन अल्पबुद्धि पापपरायण मनुष्य प्रकृत मंगल जानकर अपने सुखकी इच्छासे कन्याका संसारजनित सुख हरण कर सकता है ॥ २५ ॥ वह सुभ्रु कन्या वृद्धच्यवनके समीप जाकर जब कामबाणसे पीडित होगी तब किस प्रकार इस अन्धे पतिको ले काल व्यतीत करके सुखी होगी ? ॥ २६ ॥ विशेषकर जब सुन्दरी स्त्रियें अपने अनुरूप पतिको प्राप्त कर कभी यौवनकालके समय कामशत्रुको जीतनेमें समर्थ नहीं होतीं ॥ २७ ॥ परमरूपवती अहल्याने तपस्वी गौतमसे विवाह किया किन्तु यौवनकालके समय उस वरवर्णिनीका रूपलावण्य देख इन्द्रने

छलकर उसका धर्म नष्ट किया था ॥२८॥ अन्तमें उसके पति गौतमने धर्मका विपरीत कार्य देखकर उनको शाप दिया. इस कारण उन ऋषिके शापसे मुझको दुःख उपस्थित हो तो भी मैं अपनी कन्याको नहीं दे सकता ॥२९॥ राजा शर्याति इस प्रकार चिन्तासे विमन हो अपने डेरेको गये और घर जाकर अत्यन्त कातर हृदयसे मंत्रियोंको बुलाय परामर्श करने लगे ॥ ३० ॥ हे मंत्रिगण ! इस समय मुझको क्या करना उचित है ? सो तुम कहो अब विप्रवरको कन्या देना उचित है अथवा दुःख भोगना उचित है ॥३१॥ क्या कार्य करनेसे मेरा हित होगा. तुम सब लोग मिलकर उसका विचार करो. मंत्रियोंने कहा हे महाराज ! इस दुस्तर संकटमें हम क्या कहें ॥ ३२ ॥ आप किस प्रकार उस दुर्भाग्य

शप्ता च पतिना पश्चाज्ज्ञात्वा धर्मविपर्ययम् ॥ तस्माद्भवतु मे दुःखं न ददामि सुकन्यकाम् ॥२९॥ इति संचिंत्य शर्यातिर्विमनाः स्वगृहं ययौ॥सचिवांश्च समादाय मंत्रं चक्रेऽतिदुःखितः॥३०॥भो मंत्रिणो ब्रुवंत्वद्य किं कर्तव्यं मयाऽधुना॥पुत्री देयाऽथ विप्राय भोक्तव्यं दुःखमेव वा ॥ ॥३१॥ विचारयध्वं मिलिता हितं स्यान्मम वै कथम् ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ किं ब्रूमोऽस्मिन्महाराज संकटेऽतिदुरासदे ॥३२॥ दुर्भगाय सुकन्यैषा कथं देयाऽतिसुंदरी ॥ व्यास उवाच ॥ तदा चिंताकुलं वीक्ष्य पितरं मंत्रिणस्तदा ॥ ॥ ३३ ॥ सुकन्या त्विंगितं ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच ह ॥ पितः कस्माद्भवानद्य चिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥ ३४ ॥ मत्कृते दुःखसंविग्नो विषण्णवदनोऽसि वै ॥ अहं गत्वा मुनिं तत्र समाश्वास्य भयार्दितम् ॥ ३५ ॥ करिष्यामि प्रसन्नं तमात्मदानेन वै पितः ॥ इति राजा वचः श्रुत्वा भाषितं यत्सुकन्यया ॥ ३६ ॥

तपस्वीको यह परम सुन्दरी कन्या देंगे ? द्वैपायनने कहा तब सुकन्या पिता और मंत्रियोंको चिन्तामें नितान्त व्याकुल देखकर॥३३॥बुद्धिसे सब जान गई अनन्तर हँसते २ उसने अपने पितासे कहा हे पितः ! आज आपका अन्तःकरण चिन्तासे आकुल क्यों देखती हूं ॥३४॥ बोध होता है कि आप मेरे निमित्त ही दुःखसे अत्यन्त उद्विग्न होते हैं. हे पितः ! उन मुनिवरको मैंने ही पीडित किया है अतएव मैं ही वहां जाकर उनको समझाऊंगी ॥ ॥ ३५ ॥ अधिक क्या मैं उनके चरणोंमें आत्मसमर्पण करके उनको प्रसन्न करूंगी. राजा सुकन्याके इस प्रकार वचन सुन ॥ ३६ ॥

अत्यन्त संतुष्ट चित्तसे मंत्रियोंके सामने उससे कहने लगे हे पुत्रि ! तुम अबला होकर वनमें मुनिवर च्यवन अन्धे ॥ ३७ ॥ जराजीर्ण देह और विशेषकर कोपनस्वभाव मुनिवरकी किस प्रकार सेवा करोगी ? रूपलावण्यसे तुम रतिके समान हो ॥ ३८ ॥ मैं अपने सुखकी इच्छासे उन जराजीर्ण देह अंधे मुनिको किस प्रकार कन्यादान करूं ? जिसके ज्ञाति, वयस्, बल, अतुल धान्य और धन रत्नादि विद्यमान हैं पिता उसको ही कन्या देते हैं ॥३९॥ धनहीन मनुष्यको कभी कोई कन्या नहीं देते हे विशाललोचने ! तुम अतिरूप लावण्यवती हो और तपस्वी अत्यन्त बूढ़े हैं ॥ ४० ॥ इससे तुम दोनोंमें परस्पर बहुत भेद है और उन मुनिवरके विवाहकी अवस्था व्यतीत होगई है अतएव किस प्रकार मैं उनको कन्या दूं ? हे कमल

तामुवाच प्रसन्नात्मा सचिवानां च शृण्वताम् ॥ कथं पुत्रि त्वमंधस्य परिचर्यां वनेऽबला ॥ ३७ ॥ करिष्यसि जरार्तस्य क्रोधनस्य विशेषतः ॥ कथमंधाय चानेन रूपेण रतिसन्निभाम् ॥ ३८ ॥ ददामि जरया ग्रस्तदेहाय सुखवांछया ॥ पित्रा पुत्री प्रदातव्या वयोज्ञातिबलाय च ॥३९॥ धनधान्यसमृद्धाय नाधनाय कदाचन ॥ क्व ते रूपं विशालाक्षि क्वासौ वृद्धो वनेचरः ॥ ॥ ४० ॥ कथं देया मया पुत्री तस्मै चातिवराय च ॥ उटजे नियतं वासो यस्य नित्यं मनोहरे ॥ ४१ ॥ कथमंबुजपत्राक्षि कल्पनीयो मया तव ॥ मरणं मे वरं प्राप्तं सैनिकानां तथैव च ॥ ४२ ॥ न ते प्रदानमंधाय रोचते पिकभाषिणि ॥ भवितव्यं भवत्येव धैर्यं नैव त्यजाम्यहम् ॥ ४३ ॥ सुस्थिरा भव सुश्रोणि न दास्येंऽधाय कर्हिचित् ॥ राज्यं तिष्ठतु वा यातु देहोऽयं च तथैव मे ॥ ४४ ॥ न त्वां दास्याम्यहं तस्मै नेत्रहीनाय बालिके ॥ सुकन्या तं तदा प्राह श्रुत्वा तद्वचनं पितुः ॥ ४५ ॥

नयने ! तुम सदा मनोहर अटारीमें वास करती हो ॥४१॥ इस समय मैं तुमको किस प्रकार सदाके लिये पर्णशालामें वास दूं ॥ ४२ ॥ हे कोकिल भाषिणि ! और सैनिक लोग मृत्युके मुखमें पतित हों यहभी उचित है किन्तु तोभी तुम्हें उस अन्धे वरको कभी समर्पण नहीं करूंगा. जो होनहार है वह हो किंतु मैं कभी धैर्य्य न छोड़ूंगा ॥ ४३ ॥ अतएव हे सुश्रोणि ! तुम सावधान हो मो मैं अन्धेको कभी कन्या नहीं दूंगा. हे बालिके ! मेरा राज्य और देह रहे अथवा जाय इससे कुछ हानि नहीं है ॥४४॥ तथापि मैं किसी प्रकार तुम्हें उस नयनविहीन तपस्वीको नहीं

दूंगा. पिताके इस प्रकार वचन सुन ॥४५॥ सुकन्या प्रसन्नमन हो उनसे अत्यंत स्नेहमय वचन कहने लगी. हे पितः! आप मेरे लिये निरर्थक चिंता न कीजिये. इस समय उन मुनिवरको मुझे दीजिये ॥ ४६ ॥ तो सब मनुष्य सुखी होंगे इसमें सन्देह नहीं. मैं सन्तुष्ट होकर अत्यन्त भक्ति सहित ॥ ४७ ॥ परमपवित्र वृद्धपतिकी निर्जनवनमें सेवा करके. परम प्रीतिलाभ करूंगी. मैं सती धर्मपरायण हो व्रत करूंगी ॥४८॥ अनर्थक भोगवासनामें मेरी कुछ भी इच्छा नहीं है. चित्त प्रकृतिस्थ हुआ है व्यासजीने कहा हे महाराज ! मंत्रिवर्ग उसके यह वचन सुनकर अत्यंत

प्रसन्नवदनाऽतीव स्नेहयुक्तमिदं वचः ॥ सुकन्योवाच ॥ न मे चिंता पितः कार्या देहि मां मुनयेऽधुना ॥ ४६ ॥ सुखं भवतु सर्वेषां लोकानां मत्कृतेन हि ॥ सेवयिष्यामि संतुष्टा पतिं परमपावनम् ॥ ४७ ॥ भक्त्या परमया चापि वृद्धं च विजने वने ॥ सतीधर्मपरा चाहं चरिष्यामि सुसंमतम् ॥ ४८ ॥ न भोगेच्छाऽस्ति मे तात स्वस्थं चित्तं ममानघ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या मंत्रिणो विस्मयं गताः ॥ ४९ ॥ राजा च परमप्रीतो जगाम मुनिसंन्निधौ ॥ गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच तपोधनम् ॥ ५० ॥ स्वामिन्गृहाण पुत्रीं मे सेवार्थं विधिवद्विभो ॥ इत्युक्त्वाऽस्मै ददौ पुत्रीं विवाहविधिना नृपः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्य मुनिः कन्यां प्रसन्नो भार्गवोऽभवत् ॥ पारिबर्हं न जग्राह दीयमानं नृपेण ह ॥ ५२ ॥ कन्यामेवाग्रहीत्कामं परिचर्यार्थमात्मनः ॥ प्रसन्नेऽथ मन्मुनौ जातं सैनिकानां सुखं तदा ॥ ५३ ॥

आश्चर्यमें हुए॥४९॥और राजाभी परम प्रसन्न होकर कन्याके सहित मुनिवरके समीप गये, उनके निकट उपस्थित हो मस्तक झुकाय प्रणाम करके उन तपोधनसे कहा ॥५०॥ हे प्रभो ! अपनी सेवा करनेके लिये मेरी इस कन्याको ग्रहण कीजिये. यह कहकर राजाने विवाहकी विधिके अनुसार उनको कन्या दी ॥ ५१ ॥ च्यवनमुनि भी उसको प्रतिग्रहणकर परमप्रसन्न हुए किंतु राजाने व्यवहारोपयोगी जो सब यौतुकमें सामग्री दी थी वह कुछ भी न ली ॥ ५२ ॥ केवल अपनी सेवाके निमित्त कन्याको ग्रहण किया इस प्रकार उन मुनिवरके प्रसन्न होनेपर

सैनिक लोग तत्काल मलमूत्र त्यागकर सुखी हुए ॥ ५३ ॥ यह देखकर राजाका हृदय भी आनन्दरसमें भरगया राजाने कन्या देकर जब घर जानेकी इच्छा की ॥ ५४ ॥ तब उस कृशाङ्गी राजनन्दिनी कन्याने भूपतिसे कहा हे पितः ! आप मेरे अलंकार और वस्त्रादि लेकर ॥ ५५ ॥ पहरनेके निमित्त एक उत्तम उचित (मृगचर्म) और वल्कल दीजिये. हे पितः ! मैं मुनियोंकी स्त्रियोंके समान वेष धारण करके इस प्रकार पतिकी सेवा करूंगी ॥ ५६ ॥ जिससे आपकी अतुल कीर्ति स्वर्ग पृथ्वी और पातालमें सर्वत्र ही अक्षय होकर रहे ॥ ५७ ॥ और इसी प्रकार मैं भी जिससे परलोकमें परमसुख प्राप्तकर सकूं ऐसेही पतिके चरणों की सेवा करूंगी मैं युवती और सुन्दरी हूं आप मेरे वृद्ध तपस्वीको देनेसे

राज्ञश्च परमाह्लादः संजातस्तत्क्षणादपि ॥ दत्त्वा पुत्रीं यदा राजा गमनाय गृहं प्रति ॥ ५४ ॥ मतिं चकार तन्वंगी तदोवाच नृपं सुता ॥ सुकन्योवाच ॥ गृहाण मम वासांसि भूषणानि च मे पितः ॥५५॥ वल्कलं परिधानाय प्रयच्छाजिनमुत्तमम् ॥ वेषं तु मुनिपत्नीनां कृत्वा तपसि सेवनम् ॥ ५६ ॥ करिष्यामि तथा तात यथा ते कीर्तिरच्युता ॥ भविष्यति भुवः पृष्ठे तथा स्वर्गे रसातले ॥ ५७ ॥ परलोकसुखायाहं चरिष्यामि दिवानिशम् ॥ दत्त्वाऽधाय च वृद्धाय सुंदरीं युवतीं तु माम् ॥ ५८ ॥ चिंता त्वया न कर्तव्या शीलनाशसमुद्भवा ॥ अरुंधती वसिष्ठस्य धर्मपत्नी यथाभुवि ॥५९॥ तथैवाहं भविष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ अनसूया यथा साध्वी भार्याऽत्रेः प्रथिता भुवि ॥ ६० ॥ तथैवाहं भविष्यामि पुत्री कीर्तिकरी तव ॥ सुकन्यावचनं श्रुत्वा राजा परम धर्मवित् ॥ ६१ ॥ दत्त्वाऽजिनं रुरोदाशु वीक्ष्य तां चारुहासिनीम् ॥ त्यक्त्वा भूषणवासांसि मुनिवेषधरां सुताम् ॥ ६२ ॥

॥५८॥ दूषित चरित्र होनेकी संभावना कर अणुमात्रभी चिंता न कीजिये. वसिष्ठकी धर्मपत्नी अरुन्धती जिस प्रकार पृथ्वीमें विख्यात हुई है ॥ ५९ ॥ मैं भी उसीके अनुसार सिद्धि प्राप्त करूंगी इसमें किसी प्रकारका संदेह नहीं. महर्षि अत्रिकी भार्या पतिव्रता अनुसूयाने जिस प्रकार पृथ्वीमें ख्याति प्राप्त की है ॥ ६० ॥ उसीके अनुसार मैं भी आपकी पुत्री होकर कीर्ति स्थापन करूंगी. उस परमधर्मवित् राजाने सुकन्याके यह वचन सुनकर ॥ ६१ ॥ उसको अजिनादि दिये, उस चारुहासिनी कन्याके जब वसन भूषण त्यागकर मुनिकन्याओंका वेष धारण

किया ॥६२॥ तब राजा रोदनको न रोकसके और दुःखितमनसे उसी स्थानमें खड़े रहे कन्याको वल्कल और अजिन पहरे हुए देखकर वह राज महिषियें॥६३॥अत्यंत शोकसंतप्त हृदयसे कम्पायमान होकर रोनेलगीं. हे राजन्! तब महीपति शर्याति मुनिवर च्यवनको कन्या देकर उनसेबिदा ले मंत्रियोंके संग शोकसंतप्त हृदयसे अपन घरको चले आये ॥६४॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा शर्य्यातिके घर चले जानेपर फिर वह बाला सुकन्या अपने धर्ममें निरत रहकर अग्नि और अपने पतिकी सेवा

विवर्णवदनो भूत्वा स्थितस्तत्रैव पार्थिवः ॥ राज्ञ्यः सर्वाः सुतां दृष्ट्वा वल्कलाजिनधारिणीम् ॥६३॥ रुरुदुर्भृशशोकार्ता वेपमाना इवाभवन् ॥ तामापृच्छ्य महीपालो मंत्रिभिः परिवारितः ॥ ययौ स्वनगरं राजा मुक्त्वा पुत्रीं शुचाऽर्पिताम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ गते राजनि सा बाला पतिसेवापरायणा ॥ बभूव च तथाऽग्नीनां सेवने धर्मतत्परा ॥१॥ फलान्यादाय स्वादूनि मूलानि विविधानि च ॥ ददौ सा मुनये बाला पतिसेवापरायणा॥२॥ पतिं तप्तोदकेनाशु स्नापयित्वा मृगत्वचा ॥ परिवेष्ट्य शुभायां तु बृस्यां स्थापितवत्यपि ॥ ३ ॥ तिलान्यवकुशानग्रे परिकल्प्य कमंडलुम् ॥ तमुवाच नित्यकर्म कुरुष्व मुनिसत्तम ॥४॥ तमुत्थाप्य करे कृत्वा समाप्ते नित्यकर्मणि॥बृस्यां वा संस्तरे बाला भर्तारं संन्यवेशयत् ॥५॥ पश्चादानीय पक्वानि फलानि च नृपात्मजा ॥ भोजयामास च्यवनं नीवारान्नं सुसंस्कृतम् ॥ ६ ॥

करनेलगी ॥१॥ वह षोडशवर्षीय सुकन्या पतिकी सेवामें तत्पर होकर अनेक प्रकारके स्वादिष्ठ फलमूलके संग्रहकर मुनिवरके लिये भक्षणको देती ॥ २ ॥ वह स्नानके समय उष्णजलसे पतिको स्नान और मृगचर्म पहराकर पवित्र कुशासनपर बैठाती ॥ ३ ॥ इसके उपरान्त कुश तिल और कमण्डलु सन्मुख स्थापित करके कहती. हे मुनिवर ! आप नित्य कार्य कीजिये ॥ ४ ॥ नित्यकर्म समाप्त होनेपर वह बाला उनका हाथ ग्रहणपूर्वक उठाय कुशासन अथवा अन्य बिछौनेपर बैठाती ॥ ५ ॥ इसके उपरांत वह राजकन्या पके हुए फल और सुसंस्कृत नीवार अन्न

कर च्यवनमुनिको भोजन कराती ॥ ६ ॥ पतिके भोजन करके तृप्त होनेपर फिर परम भक्ति सहित आचमनीय जलसे उनके मुख पांव धुलाकर आदरपूर्वक ताम्बूल और पूगादि देती ॥ ७ ॥ उनके मुखशुद्धि ग्रहण करनेपर फिर उनको उत्तम आसनपर बैठाल उनकी आज्ञा ग्रहणपूर्वक अपने शरीरका संस्कार करती ॥ ८ ॥ अनंतर मुनिवरके भक्षणसे बचे हुए मूलादि स्वयं आहार कर फिर पतिके समीप जाय विनय सहित कहती हे प्रभो ! अब क्या करूं ? आज्ञा कीजिये ॥९॥ आप यदि अनुमति दें तो आपके चरण दबाऊं इस प्रकार पतिके प्रति अनुरागिणी होकर राजबाला सदा पतिकी सेवामें काल व्यतीत करने लगी ॥ १० ॥ सायंकालके समय होमकार्य समाप्त होनेपर सुन्दरी स्वादिष्ट और

भुक्तवन्तं पतिं तृप्तं दत्त्वाऽऽचमनमादरात् ॥ पश्चाच्च पूगं पत्राणि ददौ चादरसंयुता ॥ ७ ॥ गृहीतमुखवासं तं संवेश्य च शुभासने ॥ गृहीत्वाऽऽज्ञां शरीरस्य चकार साधनं ततः ॥ ८ ॥ फलाहारं स्वयं कृत्वा पुनर्गत्वा च सन्निधौ ॥ प्रोवाच प्रणयोपेता किमाज्ञापयसे प्रभो ॥ ९ ॥ पादसंवाहनं तेऽद्य करोमि यदि मन्यसे ॥ एवं सेवापरा नित्यं बभूव पतितत्परा ॥ १० ॥ सायं होमावसाने सा फलान्याहृत्य सुन्दरी॥ अर्पयामास मुनये स्वादूनि च मृदूनि च ॥ ११ ॥ ततः शेषाणि बुभुजे प्रेमयुक्ता तदाज्ञया ॥ सुस्पर्शास्तरणं कृत्वा शाययामास तं मुदा ॥१२॥ सुप्ते सुखं प्रिये कांता पादसंवाहनं तदा ॥ चकार पृच्छती धर्मं कुलस्त्रीणां कृशोदरी ॥१३॥ पादसंवाहनं कृत्वा निशि भक्तिपरायणा ॥ निद्रितं च मुनिं ज्ञात्वा सुष्वाप चरणांतिके ॥ १४ ॥ शुचौ प्रतिष्ठितं वीक्ष्य तालवृंतेन भामिनी ॥ कुर्वाणा शीतलं वायुं सिषवे स्वपतिं तदा ॥ १५ ॥

कोमल फल लाकरउनको भक्षणार्थ देती ॥११॥ तदनन्तर उनकी आज्ञा लेकर भोजनसे बचे हुए फल स्वयं भक्षण करती इसके उपरांत सुख स्पर्श आस्तरण बनाकर प्रीति सहित उनको शयन कराती ॥ १२ ॥ प्रियतम पतिके सुखपूर्वक शयन करनेपर फिर वह कृशोदरी राजकुमारी उनके पाँव दबाते दबाते संपूण कुलस्त्रियोंके धर्मविषयक प्रश्न पूँछती ॥ १३ ॥ रात्रि कालके समय पदसेवा करते करते जब मुनिवर सो जाते तब वह भक्तिपरायण होकर उनके पदतलमें शयन करती ॥ १४ ॥ ग्रीष्म कालके समय पति जब पसीनेमें भीगते तब वह भामिनी तालके

पंखेसे व्यजन करके शीतल वायुद्वारा अपने पतिकी सेवामें नियुक्त रहती ॥ १५ ॥ हेमन्तकालके समय काष्ठ इकट्ठाकर पतिके सन्मुख अग्नि जलाय वारंवार पूछती हे मुनिवर ! इससे आपको सुख तो अनुभव होता है ? ॥ १६ ॥ वह पतिपरायण राजकन्या सूर्योदयसे पहले शय्यासे उठती फिर पतिको उठा कर शौचके लिये आश्रमसे कुछेक दूर बैठाती ॥ १७ ॥ और हाथ पाँव आदि प्रक्षालनके लिये मृत्तिका और जल उनके निकट रख आप दूर बैठकर प्रतीक्षा करती उनका शौचकार्य समाप्त हुआ जान समीप जाय पतिका हाथ पकड़ ॥ १८ ॥ धीरे धीरे आश्रममें लाती, इसके उपरांत मुनिवरको पवित्र आसनपर बैठाल फिर मृत्तिका और जलसे उनके दोनों चरण यथाविधि धोती ॥ १९ ॥

हेमंते काष्ठसंभारं कृत्वाऽग्निज्वलनं पुरः ॥ स्थापयित्वा तथाऽपृच्छत्सुखं तेऽस्तीति चासकृत् ॥ १६ ॥ ब्राह्मे मुहूर्तें चोत्थाय जलं पात्रं च मृत्तिकाम् ॥ समर्पयित्वा शौचार्थं समुत्थाप्य पतिं प्रिया ॥ १७ ॥ स्थानाद् दूरे च संस्थाप्य दूरं गत्वा स्थिराऽभवत् ॥ कृतशौचं पतिं कृत्वा ज्ञात्वा जग्राह तं पुनः ॥१८॥ आनीयाश्रममव्यग्रा चोपवेश्यासने शुभे ॥ मृज्जलाभ्यां च प्रक्षाल्य पादावस्य यथाविधि॥१९॥ दत्त्वाऽऽचमनमात्रं तु दंतधावनमाहरत् ॥ समर्प्य दंतकाष्ठं च यथोक्तं नृपनंदिनी ॥२०॥ चकारोष्णं जलं शुद्धं समानीतं सुपावनम् ॥ स्नानार्थं जलमाहृत्य पप्रच्छ प्रणयान्विता ॥ २१ ॥ किमाज्ञापयसे ब्रह्मन्कृतं वै दंतधावनम् ॥ उष्णोदकं सुसंपन्नं कुरु स्नानं समंत्रकम् ॥२२॥ वर्तते होमकालोऽयं संध्या पूर्वा प्रवर्तते ॥ विधिवद्धवनं कृत्वा देवतापूजनं कुरु ॥ २३ ॥ एवं कन्या पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिंदिता ॥ नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥

राजनंदिनी पतिको आचमनपात्र देकर शास्त्रविहित दन्तधावनकाष्ठ लाकर समर्पण करती ॥ २० ॥ पवित्र निर्मल जल लाकर उसको उष्ण करती वह जल स्नानके लिये लाकर प्रीति सहित पूँछती ॥ २१ ॥ हे स्वामिन् ! आपका दन्तधावन कार्य तो हो गया, जल उष्ण किया है आपकी आज्ञा पानेपर लाऊंगी आप उस तप्तजलसे समन्त्रक स्नान कीजिये ॥ २२ ॥ प्रातःसंध्या उपस्थित है, अतएव अब आपके होमका समय होगया है यथाविधि होम कर देवताओंकी पूजा कीजिये ॥ २३ ॥ निर्मलस्वभाव राजदुहिता तपस्वी च्यवनको पति

प्राप्तकरके इस प्रकार तपस्या नियम और प्रीति सहित सदा उनकी सेवामें प्रवृत्त रहती ॥ २४ ॥ वह सुमुखी राजबाला अग्नि और अतिथियोंकी सदा सेवा और शुश्रूषा करके आनन्दमनसे महर्षि च्यवनकी आराधना करनेलगी ॥ २५ ॥ किसी एक समयमें सूर्यपुत्र दोनों अश्विनीकुमार क्रीड़ा करते करते इच्छानुसार महर्षिच्यवनके आश्रममें आनकर उपस्थित हुए ॥ २६ ॥ तब सर्वाङ्ग सुन्दरी राजकन्या पवित्रजलसे स्नानकर आश्रममें आती थी, उसी समय उन दोनों अश्विनीकुमारोंने उसको देखा ॥ २७ ॥ वह देवकन्याके समान उसका रूप लावण्य देखकर मोहित हो शीघ्र समीप आय आदर सहित उससे पूँछने लगे ॥ २८ ॥ हे गजगामिनि ! देखो हम देवताओंके

अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषां कुर्वती सदा ॥ आराधयामास मुदा च्यवनं सा शुभानना ॥ २५ ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु रविजावश्विनावुभौ ॥ च्यवनस्याश्रमाभ्याशे क्रीडमानौ समागतौ ॥ २६ ॥ जले स्नात्वा तु तां कन्यां निवृत्तां स्वाश्रमं प्रति ॥ गच्छंतीं चारुसर्वांगीं रविपुत्रावपश्यताम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा देवकन्याभां गत्वा चांतिकमादरात् ॥ ऊचतुः समभिद्रुत्य नासत्यावतिमोहितौ ॥२८॥ क्षणं तिष्ठ वरारोहे प्रष्टुं त्वां गजगामिनि ॥ आवां देवसुतौ प्राप्तौ ब्रूहि सत्यं शुचिस्मिते ॥२९॥ पुत्री कस्य पतिः कस्ते कथमुद्यानमागता ॥ एकाकिनी तडागेऽस्मिन्स्नानार्थं चारुलोचने ॥ ३० ॥ द्वितीया श्रीरिवाभासि कांत्या कमललोचने ॥ इच्छामस्तु वयं ज्ञातुं तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥३१॥ कोमलौ चरणौ कांते स्थितौ भूमावनावृतौ हृदये कुरुतः पीडां चलंतौ चललोचने ॥ ३२ ॥

पुत्र हैं आपसे कोई विषय पूँछनेके लिये आये हैं अतएव हे वरारोहे ! हमारे अनुरोधसे आप क्षणकाल प्रतीक्षा कीजिये. हे शुचिस्मिते ! हे चारुलोचने ! आप किसकी कन्या हैं ? और किस महात्माने आपका पाणिग्रहण किया है ? आप उद्यान मध्यस्थित इस तडागमें अकेली स्नान करनेके लिये क्यों आई हैं ? ॥२९॥३०॥हे कमलाक्षि! तुम्हारा जिसप्रकार सौंदर्य है इससे हमको दूसरी हरिवल्लभा बोध होती हो. हे शोभने ! हम आपसे कुछ जाननेकी इच्छा करते हैं आप यथार्थरूपसे वह विषय कहिये ॥ ३१ ॥ हे कान्ते ! तुम्हारे दोनों चरण अत्यंत कोमल

हैं. अतएव पादत्राण न पहरकर अनावृत्त भावसे उनको पृथ्वीमें रखती है. हे चंचलनयने! तुम्हारे चरण जब पृथ्वीमें पडते हैं तब हमारे हृदयमें क्लेश उपस्थित होता है ॥३२॥ हे कृशोदरि! तुम्हारा देह जिसप्रकार कोमल है, इससे तुमको विमानपर चढकर गमनागमन करना उचित है किंतु ऐसा न करके क्यों पैरों इस कठिन पृथ्वीमें गमन करती हो ॥ ३३ ॥ तुम्हारे संग शतशत दासी क्यों नहीं निकलतीं. हे वरानने! तुम राजकन्या अथवा अप्सरा हो यह हमसे सत्य कहो ॥ ३४ ॥ हे अनघे! जिन पिता मातासे तुम्हारा जन्म हुआ है वह भी धन्य हैं विशेषकर जिस मनुष्यके संग तुम्हारा विवाह हुआ है उसका सौंदर्य वर्णन करनेमें हमारी सामर्थ्य नहीं है ॥३५॥ हे सुलोचने! तुम्हारे दोनों चरण इधर उधर

विमानार्हाऽसि तन्वंगि कथं पद्भ्यां व्रजस्यदः ॥ अनावृताऽत्र विपिने किमर्थं गमनं तव ॥ ३३ ॥ दासीशतसमायुक्ता कथं न त्वं विनिर्गता ॥ च राजपुत्र्यप्सरा वाऽसि वद सत्यं वरानने ॥ ३४ ॥ धन्या माता यतो जाता धन्योऽसौ जनकस्तव ॥ वक्तुं त्वां नैव शक्तौ च भर्तुर्भाग्यं तवानघे ॥ ३५ ॥ देवलोकाधिका भूमिरियं चैव सुलोचने ॥ प्रचलंश्चरणस्तेऽद्य संपावयति भूतलम् ॥ ३६ ॥ सौभाग्याश्च मृगाः कामं ये त्वां पश्यंति वै वने ॥ ये चान्ये पक्षिणः सर्वे भूरियं चातिपावना ॥ ३७ ॥ स्तुत्याऽलं तव चात्यर्थं सत्यं ब्रूहि सुलोचने ॥ पिता कस्ते पतिः क्वासौ द्रष्टुमिच्छाऽस्ति सादरम् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ तयोरिति वचः श्रुत्वा राजकन्याऽतिसुंदरी ॥ तावुवाच त्रपाक्रान्ता देवपुत्रौ नृपात्मजा ॥ ३९ ॥

चलकर इस पृथ्वीको पवित्र करते हैं अतएव यह उद्यान आज देवलोककी अपेक्षा भी पवित्र बोध होता है ॥ ३६ ॥ जो संपूर्ण मृग और पक्षिकुल इच्छानुसार तुमको देखते हैं उनके सौभाग्यकी सीमा नहीं है अधिक क्या तुम्हारे चरण स्पर्शसे यह वनभूमि अत्यंत पवित्र बोध होती है ॥ ३७ ॥ हे सुलोचने! तुम्हारे रूपकी अधिक प्रशंसा करना निष्प्रयोजन है तुम्हारे पिता अथवा माता कौन हैं? यह हमसे सत्य कहो हम आदर सहित उनको देखनेकी इच्छा करते हैं ॥ ३८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन्! वह सर्वाङ्गसुन्दरी राजकुमारी उनके यह वचन सुन

लज्जित भावसे उन दोनों देवकुमारोंसे कहने लगी ॥ ३९ ॥ मैं शर्याति राजाकी कन्या हूं पिताने मुझे दैवकी इच्छासे महर्षि च्यवनको दिया है, मैं उनकी प्रियतमा साध्वी भार्या हूं वह महर्षि इसी स्थानमें वास करते हैं॥ ४० ॥ हे दोनों देवताओ ! मेरे पति नयन विहीन तापस और अत्यन्त वृद्ध हुए हैं, अतएव मैं सती धर्मानुसार प्रसन्नमनसे रात दिन उनकी सेवा करती हूं ॥ ४१ ॥ आप कौन हैं ? और किस लिये इस स्थानमें आये हैं ? हमारे पति आश्रममें स्थिति करते हैं अतएव कृपा करके उस स्थानमें चलकर अब आश्रमको पवित्र कीजिये ॥ ४२ ॥ हे नरनाथ ! दोनों अश्विनीकुमारोंने इस प्रकार वचन सुनकर उससे कहा हे कल्याणि ! किस कारणसे तुम्हारे

शर्यातितनयां मां वां वित्तं भार्यां मुनेरिह ॥ च्यवनस्य सतीं कांतां पित्रा दत्तां यदृच्छया ॥४०॥ पतिरंधोऽस्ति मे देवौ वृद्धश्चातीव तापसः ॥ तस्य सेवामहोरात्रं करोमि प्रीतमानसा ॥ ४१ ॥ कौ युवां किमिहायातौ पतिस्तिष्ठति चाश्रमे ॥ तत्रागत्य प्रकुरुतमाश्रमं चाद्य पावनम् ॥ ४२ ॥ तदाकर्ण्य वचो दस्रावूचतुस्तां नराधिप ॥ कथं त्वमपि कल्याणि पित्रा दत्ता तपस्विने ॥ ४३ ॥ भ्राजसेऽस्मिन्वनोद्देशे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ न देवेष्वपि तुल्या हि तव दृष्टाऽस्ति भामिनि ॥४४॥ त्वं दिव्यांबरयोग्याऽसि शोभसे नाजिनैर्वृता ॥ सर्वाभरणसंयुक्ता नीलालकवरूथिनी ॥ ४५ ॥ अहो विधेर्दुष्कलितं विचेष्टितं यदत्र रंभोरु वने विषीदसि ॥ विशालनेत्रेऽधमिमं पतिं प्रिये मुनिं समासाद्य जरातुरं भृशम् ॥ ४६ ॥

पिताने वृद्ध तपस्वीको ऐसा कन्यारत्न दिया॥ ४३ ॥ तुम इस विजन वनमें स्थिर सौदामिनीके समान शोभा पाती हो और अधिक क्या कहें तुम्हारी समान रूपवती भामिनी हमारे देवलोकमेंभी दिखाई नहीं देती ॥ ४४ ॥ अहो ! दिव्यवसन सर्वविधि आभरण और नीलवर्ण अलकावलीही तुम्हारे पक्षमें शोभा पाती है इस प्रकार मृगचर्म और वल्कलादि तुम्हारे योग्य नहीं है ॥ ४५ ॥ हे रम्भोरु ! तुम विशाल नेत्रोंवाली हो तथापि विधाताने तुमको अन्धे विशेषकर अत्यन्त जरातुर पति दिया है तुम उन्हीं अन्धे पतिको प्राप्त करके निरन्तर इस वनमें दुःखी

होती हो इसकी अपेक्षा विधाताका अन्याय कार्य और क्या हो सकता है? ॥ ४६ ॥ हे मृगाक्षि ! उस मुनिवरको तुमने निरर्थक पतित्वमें वरण किया है तुम्हारा यह नवयौवन समयमें उन अन्धे पतिके संग कभी शोभा नहीं पावेगा तुम नृत्यविद्यामें चतुर हो किंतु पति अन्धे और जरातुर हैं तुम्हारे नृत्य करनेपर जब कामदेव शर सन्धान करेगा तब वह शर किसके ऊपर पतित होंगे ? ॥ ४७ ॥ हे आयतलोचने ! वह विधाता अत्यन्त अल्पबुद्धि है ? नहीं तो तुमको इस प्रकार नवयौवनसे भूषितकर अन्धेकी भार्या क्यों करता ? हे चारुलोचने ! तुम कभी उसके उपयुक्त नहीं हो इस कारण दूसरा पति करो ! ॥४८॥ हे कमलनयने ! तुम्हारा पति एक तो नयनविहीन और तिसपर भी तपस्वी है अतएव

वृथा वृतस्तेन भृशं न शोभसे नवं वयः प्राप्य सुनृत्यपंडिते ॥ मनोभवेनाशु शराः सुसंहिताः पतंति कस्मिन्पतिरीदृशस्तव ॥ ४७ ॥ त्वमंधभार्या नवयौवनान्विता कृताऽसि धात्रा ननु मंदबुद्धिना ॥ न चैनमर्हस्यसितायतेक्षणे पतिं त्वमन्यं कुरु चारुलोचने ॥ ४८ ॥ वृथैव ते जीवितमंबुजेक्षणे पतिं च संप्राप्य मुनिं गतेक्षणम् ॥ वने निवासं च तथाऽजिनांबरप्रधारणं योग्यतरं न मन्महे ॥ ४९ ॥ अतोऽनवद्यांग्युभयोस्त्वमेककं वरं कुरुष्वावहिता सुलोचने ॥ किं यौवनं मानिनि संकरोषि वृथा मुनिं सुंदरि सेवमाना ॥ ५० ॥ किं सेवसे भाग्यविवर्जितं तं समुज्झितं पोषणरक्षणाभ्याम् ॥ त्यक्त्वा मुनिं सर्वसुखापवर्जितं भजानवद्यांग्युभयोस्त्वमेकम् ॥ ५१ ॥

तुम्हारा जीवनधारण करना वृथा है ? विशेषकर वनमें वास और अजिनअम्बर परिधान तुम्हारे योग्य नहीं है॥४९॥हे असितनयने ! तुम्हारे संपूर्ण अंग प्रत्यंग मनोहर हैं अतएव भलीभांति विचार कर हम दोनोंमेंसे एकको पति करो हे भामिनि ! इस प्रकार रूपवती होकर मुनिकी सेवा करके वृथा यौवन क्यों क्षय करती हो ? ॥५०॥ उन मुनिवरका कोई सौभाग्य नहीं दिखाई देता. विशेषकर तुम्हारे भरणपोषण अथवा रक्षण दर्शन करनेकी भी उनमें सामर्थ्य नहीं है.तब वृथा क्यों उनकी सेवा करती हो ? हे अनिन्दिते ! सर्व सुखरहित मुनिवरको त्यागकर हम दोनोंमेंसे

एकके संग विवाह करो ॥ ५१ ॥ " हे कान्ते " ! तो नन्दनकानन अथवा चैत्ररथ वनमें विहार कर सकोगी. हे मानिनि ! अन्धे अथवा वृद्ध पतिके सहित गौरवविहीन होकर तुम किस प्रकार काल व्यतीत करोगी ? ॥ ५२ ॥ एक तो तुम शुभलक्षणोंसे विभूषित तिसपर भी फिर राजकन्या हो अतएव संसारके यावतीय विहारभाव तुमको अविदित नहीं है. इस कारण भाग्यविहीन होकर इस गहनकाननमें वृथा क्यों काल व्यतीत करती हो ॥५३॥ हे राजपुत्रि ! तुम्हारा वदन अत्यन्त मनोहर नेत्र विशाल कटि क्षीण और तुम्हारे वचन कोकिलके समान मीठे हैं अतएव तुम्हारी अपेक्षा सुन्दरी कौन है ? तुम वृद्धतपस्वीको इस समय त्यागकर सुखके लिये तुम हममेंसे एककी भजना करो तो त्रिदशालयमें

त्वं नंदने चैत्ररथे वने च कुरुष्व कांते प्रथितं विहारम् ॥ अंधेन वृद्धेन कथं हि कालं विनेष्यसे मानिनि मानहीनम् ॥ ५२ ॥ भूपात्मजा त्वं शुभलक्षणा च जानासि संसारविहारभावम् ॥ भाग्येन हीना विजने वनेऽत्र कालं कथं वाहयसे वृथा च ॥ ५३ ॥ तस्माद्व्रजस्व पिकभाषिणि चारुवक्रे एकं द्वयोस्तव सुखाय विशालनेत्रे ॥ देवालयेषु च कृशोदरि भुंक्ष्व भोगांस्त्यक्त्वा मुनिं जरठमाशु नृपेंद्रपुत्रि ॥५४॥ किं ते सुखं यत्र वने सुकेशि वृद्धेन सार्धं विजने मृगाक्षि ॥ सेवा तथांऽधस्य नवं वयश्च किं ते मतं भूपतिपुत्रि दुःखम्॥५५॥शशिमुखि त्वमतीव सुकोमला फलजलाहरणं तव नोचितम् ॥५६॥ इति श्रीदेवी० भा० महा० सप्तमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ व्यास उवाच ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा वेपमाना नृपात्मजा ॥ धैर्यमालंब्य तौ तत्र बभाषे मितभाषिणी ॥ १॥

अनुपम भोग्यवस्तु भोग सकोगी ॥ ५४ ॥ हे सुकेशि ! अन्धेके सहित इस वनमें वास करके तुमको क्या सुख होगा ? हे मृगाक्षि ! तुम्हारा इस नवयौवन और इस अवस्थाके समय वनमें रहकर वृद्धकी सेवा करना अत्यन्त क्लेशकर है हे राजपुत्रि ! क्या तुमको दुःखही वाञ्छित है॥५५॥ हे शशिमुखि ! तुम अत्यन्त कोमलाङ्गी दिखाई देती हो अतएव जल और फल लाना तुम्हारा उचित कार्य नहीं है॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! यह वचन सुन राजकन्या सुकन्या पहले भयसे

१ यह वचन परीक्षार्थ कहे हैं।

काँपने लगी फिर वह मितभाषिणी बाला धैर्य्य अवलम्बनकर दोनों अश्विनीकुमारोंसे कहने लगी ॥ १ ॥ आप सूर्यके पुत्र और सुरगणोंके सुसम्मत देवता हैं विशेषकर आप सम्पूर्ण विषय जानते हैं मैं धर्म्मपरायण सती हूं मुझसे ऐसा वचन कहना आपको उचित नहीं है ॥ २ ॥ सुरद्वय! पिताने मुझे योग्य धर्म्मावलम्बी मुनिको दिया है इसपर भी मैं सती होकर किसप्रकार वेश्याओंके अवलम्बित मार्गमें जाऊं ? ॥ ३॥ वह सूर्य्य सबके कार्य अकार्यके साक्षिस्वरूप हैं अतएव वह मेरे सम्पूर्ण कार्य देखते हैं और आप दोनोंने महात्मा कश्यपके वंशमें जन्म ग्रहण किया है, इस प्रकार पवित्र देवताके उरसे पवित्रवंशमें उत्पन्न हो ऐसा अधर्म्मकर और अकीर्त्तिकर वचन कहना आपको अत्यन्त अनुचित

देवौ वां रविपुत्रौ च सर्वज्ञौ सुरसंमतौ ॥ सतीं मां धर्मशीलां च नैवं वदितुमर्हथः ॥२॥ पित्रा दत्ता सुरश्रेष्ठौ मुनये योगधर्मिणे ॥ कथं गच्छामि तं मार्गं पुंश्चलीगणसेवितम् ॥ ३ ॥ द्रष्टाऽयं सर्वलोकस्य कर्मसाक्षी दिवाकरः ॥ कश्यपाच्चैव संभूतो नैवं भाषितु मर्हथः ॥४॥ कुलकन्या पतिं त्यक्त्वा कथमन्यं भजेन्नरम् ॥ असारेऽस्मिन्हि संसारे जानंतौ धर्मनिर्णयम् ॥५॥ यथेच्छं गच्छतं देवौ शापं दास्यामि वाऽनघौ ॥ सुकन्याऽहं च शर्यातेः पतिभक्तिपरायणा ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्या नास त्यौ विस्मितौ भृशम् ॥ तावब्रूतां पुनस्त्वेनां शंकमानौ भयं मुनेः ॥७॥ राजपुत्रि प्रसन्नौ ते धर्मेण वरवर्णिनि ॥ वरं वरय सुश्रोणि दास्यावः श्रेयसे तव ॥ ८ ॥ जानीहि प्रमदे नूनमावां देवभिषग्वरौ ॥ युवानं रूपसंपन्नं प्रकुर्याव पतिं तव ॥ ९ ॥

है ॥ ४ ॥ इस असार संसारमें धर्म क्या अथवा अधर्म क्या है यह आप भलीभांति जानते हैं हे रविपुत्रो ! कुलकन्या हो पतित्याग कर किस प्रकार अन्यपुरुषकी भजना करूं॥५॥ आप विमलस्वभाव देवता हैं मैं महाराज शर्यातिकी कुलकन्या विशेषकर पतिके प्रतिअत्यन्त अनुरक्त और धर्मपरायण हूं अतएव आप इच्छानुसार अपने स्थानमें जाइये॥६॥ व्यासजीने कहा हे भारत ! दोनों अश्विनीकुमार उसके यह वचनसुनकर अत्यन्त आश्चर्ययुक्त हुए और मुनिवरके भयसे शंकित होकर फिर उससे कहनेलगे ॥७॥ हे राजकुमारी ! तुम्हारा पतिव्रत धर्म्म देखकर हम प्रसन्न हुए हैं अतएव हे वरवर्णिनि ! तुम अभिलषित वर माँगो. हे सुश्रोणि ! तुम्हारे मंगलके लिये हम तुमको वर देंगे ॥ ८ ॥ हे भामिनि ! हम देवताओंके

वैद्य हैं तुम निश्चय जानो कि हम तुम्हारे पतिको परमरूपवान् सुन्दर युवा करदेंगे ॥ ९ ॥ हे सुचतुरे ! जब हम तीनोंका समानरूप समान अवस्था और समान देहकी कान्ति होगी तब तुम तीनों मेंसे जिसकी रुचि हो एकको पतित्वमें वरण करो ॥ १० ॥ सुकन्या उनके यह वचन सुनकर आश्चर्ययुक्त हो अपने पतिके समीप गई अनन्तर दोनों देवताओंके वैद्योंने जो बात कही थी वह सम्पूर्ण मुनिवरसे निवेदन की ॥११॥ सुकन्याने कहा हे स्वामिन्! सूर्यके पुत्र दोनों अश्विनीकुमार मेरे आश्रमके समीप तपोवनमें उपस्थित हुए हैं उन दोनों दिव्यदेह देवताओंका मैंने दर्शन किया है ॥ १२ ॥ वह मेरा सर्वाङ्ग सुन्दर देह देखकर कामातुर हो मुझसे कहनेलगे कि तुम्हारे उन अन्धे पति मुनिवरको दिव्य देह

ततस्त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ॥ समानरूपदेहानां मध्ये चातुर्यपंडिते ॥ १० ॥ सा तयोर्वचनं श्रुत्वा विस्मिता स्वपतिं तदा ॥ गत्वोवाच तयोर्वाक्यं ताभ्यामुक्तं यदद्भुतम् ॥ ११ ॥ सुकन्योवाच ॥ स्वामिन् सूर्यसुतौ देवौ संप्राप्तौ च्यवनाश्रमे ॥ दृष्टौ मया दिव्यदेहौ नासत्यौ भृगुनंदन ॥ १२ ॥ वीक्ष्य मां चारुसर्वाङ्गीं जातौ कामातुरावुभौ ॥ कथितं वचनं स्वामिन्पतिं ते नवयौवनम् ॥१३॥ दिव्यदेहं करिष्यावश्चक्षुष्मंतं मुनिं किल ॥ एतेन समयेनाद्य तं शृणु त्वं मयोदितम् ॥ १४ ॥ समावयवरूपं च करिष्यावः पतिं तव ॥ तत्र त्रयाणामस्माकं पतिमेकतमं वृणु ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमिहायाता प्रष्टुं त्वां कार्यमद्भुतम् ॥ किं कर्तव्यमतः साधो ब्रूह्यस्मिन्कार्यसंकटे ॥ १६ ॥ देवमायाऽपि दुर्ज्ञेया न जाने कपटं तयोः ॥ यदाज्ञापय सर्वज्ञ तत्करोमि तवेप्सितम् ॥ १७ ॥

नवयौवन ॥ १३ ॥ और दोनों नेत्र फिर उत्तम करदेंगे इसमें कोई सन्देह नहीं किन्तु तुमको एक नियम करना होगा वह कहते हैं सुनो ॥१४॥ तुम्हारे उन वृद्धपतिका अंगभी अपनी समान करदेंगे किन्तु फिर हम तीनोंमेंसे एकको वरणकरना होगा॥१५॥ हे साधो ! यह सुनकर इस अद्भुत कार्यका विषय आपको विदित करती हूं अतएव इस संकटके कार्यमें क्या करना चाहिये ? आप यह भलीभांति विचारकर कहिये ॥ १६ ॥ देवताओंकी माया जाननी अत्यन्त कठिन है विशेषकर वह किस अभिप्रायसे ऐसा कहते हैं यह मैं नहीं जानती हे सर्वज्ञ ! आप जो अनुमति

करें तो मैं आपका वह अभिलषित कार्य करूं ॥ १७ ॥ च्यवनने कहा कान्ते ! तुम मेरी आज्ञासे अभी उन दोनों अश्विनीकुमारोंके निकट जाओ हे सुभद्रे ! तुम अभी उनको मेरे समीप लाओ ॥१८॥ अधिक क्या कहूं तुम शीघ्र उनका वचन प्रतिपालन करो, इस विषयमें कुछ विचार करनेका प्रयोजन नहीं. व्यासजीने कहा हे महाराज ! सुकन्याने पतिकी इस प्रकार आज्ञा पाय तत्काल उनके समीप जायकर कहा ॥१९॥ हे दोनों अश्विनीकुमारो ! आप देवताओंमें अग्रगण्य हैं अतएव आपके यह नियमित वचन स्वीकार हुए अब आप अपना कर्तव्य कार्य कीजिये तब वह दोनों देवता उसके इस प्रकार वचन सुन आश्रममें जाय ॥ २० ॥ राजकुमारीसे कहनेलगे तुम्हारे पति जलमें प्रवेश करें

च्यवन उवाच ॥ गच्छकांतेऽद्य नासत्यौ वचनान्मम सुव्रते ॥ आनयस्व समीपं मे शीघ्रं देवभिषग्वरौ ॥ १८ ॥ क्रियतामाशु तद्वाक्यं नात्र कार्या विचारणा ॥ व्यास उवाच ॥ एवं सा समनुज्ञाता तत्र गत्वा वचोऽब्रवीत् ॥१९॥ क्रियतामाशु नासत्यौ समयेन सुरोत्तमौ ॥ तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वाक्यं तस्यास्तौ तत्र चागतौ ॥ २० ॥ ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ रूपार्थं च्यवनस्तूर्णं ततोंऽभः प्रविवेश ह ॥२१॥ अश्विनावपि पश्चात्तत्प्रविष्टौ सर उत्तमम् ॥ ततस्ते निःसृतास्तस्मात्सरसस्तत्क्षणात्त्रयः ॥२२॥ तुल्यरूपा दिव्यदेहा युवानः सदृशाः किल ॥ दिव्यकुण्डलभूषाढ्याः समानावयवास्तथा ॥ २३ ॥ तेऽब्रुवन् सहिताः सर्वे वृणीष्व वरवर्णिनि ॥ अस्माकमीप्सितं भद्रे पतिं त्वममलानने ॥ २४ ॥

तब वृद्ध च्यवन सुन्दररूप पानेकी इच्छासे उसी समय अगाधजलमें घुसे ॥ २१ ॥ इसके उपरान्त दोनों अश्विनीकुमारोंने भी उस उत्तम सरोवरके जलमें प्रवेश किया कुछ कालोपरान्त उस सरोवरसे वह तीनों निकले ॥ २२ ॥ सबकाही दिव्यदेह समान सौन्दर्य समान नवयौवन और सम्पूर्ण अंग प्रत्यंग कुण्डल इत्यादि अनेकप्रकार अलंकारोंसे सुशोभित थे अतएव अवयवोंकी कोई विलक्षणता नहीं दिखाई दी ॥ २३ ॥ तब एकवारउन सबोंने कहा हे भद्रे ! तुम्हारी समान सुन्दरी रमणी और दूसरी नहीं है विशेषकर

तुम्हारा वदनमण्डल विमल है अतएव तीनोंमेंसे जिसको तुम्हारी इच्छा हो उसको ही पतित्वमें वरण करो॥२४॥ हे वरानने! अथवा जिसके प्रति तुम्हारी अधिक प्रीति हो उसको ही वरणकरो व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र! तब सुकन्याने देखा कि इन तीनोंका ही देवताओंके समान अनुरूप रूपलावण्य है ॥ २५ ॥ विशेषकर सौन्दर्य अवस्था स्वर और वेष समान है कुछ भी भिन्नता दिखाई नहीं देती वह उन सबका समान अवयव देखकर संशययुक्त हुई ॥ २६ ॥ वह राजकन्या अपने पतिको न पहचानकर अत्यन्त व्याकुल हो चिन्ता करने लगी इस समय मैं क्या करूं तीनोंका अवयव एकप्रकार है अतएव अब किसको वरण करूं ॥ २७ ॥ इनमें कौन पति है यह मैं नहीं जानती बोध होता है कि यह सब

यस्मिन्वाऽप्यधिका प्रीतिस्तं वृणुष्व वरानने ॥ व्यास उवाच ॥ सा दृष्ट्वा तुल्यरूपांस्तान्समानवयसस्तथा ॥ २५ ॥ एकस्वरांस्तुल्यवेषांस्त्रीन्वै देवसुतोपमान् ॥ सा तु संशयमापन्ना वीक्ष्य तान्सदृशाकृतीन् ॥२६॥ अजानती पतिं सम्यग्व्याकुला समचिंतयत् ॥ किं करोमि त्रयस्तुल्याः कं वृणोमि न वेद्म्यहम् ॥२७॥ पतिं देवसुता ह्येते संशये पतिताऽस्म्यहम् ॥ इंद्रजालमिदं सम्यग्देवाभ्यामिह कल्पितम् ॥२८॥ कर्तव्यं किं मया चात्र मरणं समुपागतम् ॥ न मया पतिमुत्सृज्य वरणीयः कथंचन॥२९॥ देवस्त्वाधुनिकः कश्चिदित्येषा मम धारणा ॥ इति संचिंत्य मनसा परां विश्वेश्वरीं शिवाम् ॥ ३० ॥ दध्यौ भगवतीं देवीं तुष्टाव च कृशोदरी ॥ सुकन्योवाच ॥ शरणं त्वां जगन्मातः प्राप्ताऽस्मि भृशदुःखिता ॥ ३१ ॥

देवताओंके पुत्र हैं अथवा उन दोनों देवकुमारोंने इस स्थानमें निश्चय इन्द्रजाल फैलाया है जो हो मैं इस समय विषय संशयमें पड़ी हूं ॥ २८ ॥ मैं पतिको त्यागकर अन्य किसीको कभी वरण न करूंगी अतएव मेरा मरण उपस्थित है अब मुझको क्या करना चाहिये ॥ २९ ॥ अब जो तीसरी मूर्ति देखती हूं बोध होता है कि यह भी कोई देवपुत्र है। इस प्रकार मनमें चिंताकर निश्चय किया कि अब मैं उन्हीं पराप्रकृति विश्वेश्वरी शिवाकी आराधना करूं ॥ ३० ॥ तब कृशोदरी राजकुमारी देवी भगवतीका स्तव करने लगी सुकन्याने कहा हे जगन्मातः! मैंने अत्यंत

दुःखमें गिरकर आपकी शरण ली है ॥३१॥ आपके दोनों चरणोंमें प्रणाम करती हूं आप अब मेरे सतीत्व धर्मकी रक्षा कीजिये हे देवि! आप कमलसे उत्पन्न हुई हैं आपको नमस्कार करती हूं आप शंकरकी प्रियतमा ॥ ३२ ॥ एवं विष्णुप्रिया लक्ष्मी और आप ही वेदमाता सरस्वती हैं अतएव आपको नमस्कार करती हूं स्थावर जंगमात्मक यह जगन्मंडल आपने ही उत्पन्न किया है ॥३३॥ और अव्यग्र चित्तसे उसका प्रतिपालन करती हैं और सम्पूर्ण लोकोंके शान्तिकी इच्छासे उसको ग्रास करती हैं अधिक क्या आप ही ब्रह्मा विष्णु और महेश्वरकी परम पूजनीय हैं ॥ ३४ ॥ आप ही ज्ञान हीन मूर्खोंको बुद्धि और ज्ञानियोंको सदा भक्ति देती हैं आप ही पुरुषोंकी प्रियदर्शन पूर्ण आद्या प्रकृति हैं ॥ ३५ ॥

रक्ष मेऽद्य सतीधर्मं नमामि चरणौ तव ॥ नमः पद्मोद्भवे देवि नमः शंकरवल्लभे ॥ ३२ ॥ विष्णुप्रिये नमो लक्ष्मि वेदमातः सरस्वति ॥ इदं जगत्त्वया सृष्टं सर्वं स्थावरजंगमम् ॥ ३३ ॥ पासि त्वमिदमव्यग्रा तथाऽत्सि लोकशांतये ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां जननी त्वं सुसंमता ॥ ३४ ॥ बुद्धिदाऽसि त्वमज्ञानां ज्ञानिनां मोक्षदा सदा ॥ आद्या त्वं प्रकृतिः पूर्णा पुरुषप्रियदर्शना ॥ ३५ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदाऽसि त्वं प्राणिनां विशदात्मनाम् ॥ अज्ञानां दुःखदा कामं सत्त्वानां सुखसाधना ॥ ३६ ॥ सिद्धिदा योगिनामंब जयदा कीर्तिदा पुनः ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि विस्मयं परमं गता ॥ ३७ ॥ पतिं दर्शय मे मातर्मग्नाऽस्मिञ्छोकसागरे ॥ देवाभ्यां चरितं कूटं कं वृणोमि विमोहिता ॥ ३८ ॥

जिन प्राणियोंकी आत्मा पवित्र हुई है आप ही उनको भोग और मुक्तिप्रदान करती हैं, जो अत्यंत ज्ञानहीन हैं उनको दुःख और जो सत्वगुणाश्रित जीव हैं उनको सुख देती हैं ॥ ३६ ॥ हे मातः! आप ही योगियोंको सिद्धि कीर्ति और जयप्रदान करती हैं. इस समय मैंने विस्मय सागरमें पतित होकर आपको शरण ग्रहण की है ॥ ३७ ॥ हे मातः! इन दोनों देवताओंने कपटाचरण किया है, मैं इससे मोहित होकर किसको वरण करूं? यह स्थिर नहीं कर सकती अतएव मैं शोक सागरमें निमग्न हुई हूं आप ही मुझे मेरे पतिको दिखाकर

उद्धार कीजिये ॥ ३८ ॥ हे सर्वज्ञे ! मेरे सतीव्रतको जानकर जिससे पतिका दर्शन प्राप्त करूं आप वही कीजिये व्यासजीने कहा हे महाराज ! सुकन्याके इस प्रकार स्तवसे परितुष्ट होकर देवी त्रिपुर सुन्दरीने ॥ ३९ ॥ तब उसके हृदयमें सुखकर सत्वज्ञान प्रदान किया तब तीनोंका अत्र यव और सौन्दर्य समान होनेपर भी ॥ ४० ॥ उस पतिव्रता बालाने उनको देखते ही मनमें निर्णयकर अपने पतिको ही वरण किया सुकन्याने जब च्यवनको ही वरण किया तब उसको देखकर वह दोनों देवता परम सन्तुष्ट हुए॥ ४१॥दोनों देवता भगवतीके प्रसादसे प्रसन्न हुए थे इसके पीछे फिर सतीधर्म देखनेसे परम प्रसन्न हो उसको वर दिया ॥ ४२ ॥ वह दोनों, मुनिवरकी स्तुति करके शीघ्र अपने स्थानको जानेके लिये उद्यत

पतिं दर्शय सर्वज्ञे विदित्वा मे सतीव्रतम् ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी तथा त्रिपुरसुन्दरी ॥३९॥ हृदयेऽस्यास्तदाज्ञानं ददावाशु सुखोदयम् ॥ निश्चित्य मनसा तुल्यवयोरूपधरान्सती ॥४०॥ प्रसमीक्ष्य तु तान्सर्वान्वव्रे बाला स्वकं पतिम् ॥ वृतेऽथ च्यवने देवौ संतुष्टौ तौ बभूवतुः ॥ ४१ ॥ सतीधर्मं समालोक्य संप्रीतौ ददतुर्वरम् ॥ भगवत्याः प्रसादेन प्रसन्नौ तौ सुरोत्तमौ ॥४२॥ मनिमामंत्र्य तरसा गमनायोद्यतावुभौ ॥ लब्ध्वा तु च्यवनो रूपं नेत्रे भार्यां च यौवनम् ॥४३॥ हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ उपकारः कृतोऽयं मे युवाभ्यां सुरसत्तमौ ॥ ४४ ॥ किं ब्रवीमि सुखं प्राप्तं संसारेऽस्मिन्ननुत्तमे ॥ प्राप्य भार्यां सुकेशांतां दुःखं मेऽभवदन्वहम् ॥ ४५ ॥ अंधस्य चातिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने ॥ युवाभ्यां नयने दत्ते यौवनं रूप मद्भुतम् ॥ ४६ ॥ संपादितं ततः किंचिदुपकर्तुमहं ब्रुवे ॥ उपकारिणि मित्रे यो नोपकुर्यात्कथंचन ॥ ४७ ॥

हुए किन्तु च्यवन उनके अनुग्रहसे रूप यौवन और भार्या प्राप्तकर सन्तुष्ट हुए थे ॥ ४३ ॥ अतएव उन महातेजा मुनिने दोनों अश्विनीकुमारोंसे कहा हे महानुभाव सुरयुगल ! आपने मेरा विशेष उपकार किया है ॥ ४४ ॥ इस प्रकार सुकेशी भार्या पाकर भी मुझको प्रतिदिन दुःख ही होता था ! किन्तु आपकी कृपासे इस असुखमय संसारमें जो कुछ सुख पाया है वह नहीं कह सकता ॥ ४५ ॥ मैं अत्यन्त वृद्ध और नेत्र विहीन होकर भोग रहित हुआ था परन्तु आपने ही वनमें आय मुझको नेत्र यौवन और अद्भुत सौन्दर्य प्रदान किया ॥ ४६ ॥ अतएव हे दोनों देवताओं !

मैं आपका किंचित् प्रत्युपकार करनेकी इच्छा करता हूं जो पुरुष उपकारी मित्रका कुछ भी उपकार नहीं करते ॥ ४७ ॥ उनको धिक्कार है विशेषकर वह पुरुष पृथ्वीमें सदा ऋणी होते हैं अतएव आप इस समय जो इच्छा करें यह यदि देनेकी इच्छा है ॥ ४८ ॥ हे दोनों देवताओं ! आप जिसकी इच्छाकर मेरी वही देवता अथवा असुरोंको भी दुर्लभ हो तो भी नवीन देहका ऋण छुडानेके लिये मैं वही आपको दूंगा ॥ ४९ ॥ मैं आपके सत्कार्यसे परम पारितुष्ट हुआ हूं अतएव तुम मनका अभिलाष कहो उन्होंने मुनिवर च्यवनके इस प्रकार वचन सुन परस्पर परामर्श की ॥ ५० ॥ फिर सुकन्याके सहित एकत्र बैठे हुए मुनिवर च्यवनसे कहा हे महर्षे ! पिताके अनुग्रहसे हमने अभिलाषित सम्पूर्ण वस्तु प्राप्त की है

तं धिगस्तु नरं देवौ भवेच्च ऋणवान्भुवि ॥ तस्माद्वां वांछितं किंचिद्दातुमिच्छामि सांप्रतम् ॥४८॥ आत्मनो ऋणमोक्षाय देवेशौ नूतनस्य च॥प्रार्थितं वां प्रदास्यामि यदलभ्यं सुरासुरैः ॥४९॥ ब्रुवाथां वां मनोदिष्टं प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वाम् ॥ श्रुत्वा तौ तु मुनेर्वाक्यमभिमंत्र्य परस्पम् ॥ ५० ॥ तमूचतुर्मुनिश्रेष्ठं सुकन्यासहितं स्थितम् ॥ मुने पितुः प्रसादेन सर्वं नो मनसेप्सितम् ॥५१॥ उत्कंठा सोमपानस्य वर्तते नौ सुरैः सह ॥ भिषजाविति देवेन निषिद्धौ चमसंग्रहे ॥ ५२ ॥ शक्रेण वितते यज्ञे ब्रह्मणः कनकाचले ॥ तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ यदि शक्तोऽसि तापस ॥५३॥ कार्यमेतद्धि कर्तव्यं वांछितं नौ सुसंमतम् ॥ एतद्विज्ञाय वा ब्रह्मन्कुरु वां सोमपायिनौ ॥ ५४ ॥ पिपासाऽस्ति सुदुष्प्रापा त्वत्तः समुपयास्यति ॥ च्यवनस्तु तयोः प्राह तच्छ्रुत्वा वचनं मृदु ॥५५॥

तथापि देवताओंके सहित एकत्र सोमपान अतिदुर्लभ जानकर उसमें ही बलवती हमारी इच्छा रहती है ॥ ५१ ॥ कनकाचलमें ब्रह्माके विस्तीर्ण यज्ञकालके समय सुरराज इन्द्रने भिषक् कहकर हमको सोमपान करनेसे निषेध किया है ॥ ५२ ॥ अतएव हे धर्मज्ञ तापसवर ! आप यदि अनुग्रहपूर्वक यह कार्य करनेमें समर्थ हो तो हमारा अत्यन्त प्रिय और अभिलाषित कार्य साधन कीजिये ॥ ५३ ॥ हे ब्रह्मन् ! आप वांछित सब विषय जान सकते हैं इस समय हमको देवताओंके सहित सोमपायी कीजिये हमको यह पिपासा अत्यन्त बलवती रहती है आप वह देकर तृप्त कर सकते हैं इसी कारण आपसे निवेदन किया ॥ ५४ ॥ दोनों अश्विनी कुमारोंका यह वचन सुनकर महर्षि च्यवन प्रीति सहित उनसे अति कोमल

वचन कहने लगे ॥ ५५ ॥ हे सुरद्वय ! मैं अन्धा जरातुर वृद्ध था किन्तु आपके अनुग्रहसे रूपवान् पुरुष हुआ हूं विशेषकर आपकी ही कृपासे फिर भार्या प्राप्त हुई है ॥ ५६ ॥ अतएव देवराज इन्द्रके सामने प्रीति सहित आपको सोमपायी करूंगा यह मैं सत्य कहता हूं ॥ ५७ ॥ अमितद्युति महाराज शर्यातिके यज्ञमें तुम्हारा अभिलाष पूराहोगा. वह दोनों अश्विनी कुमार मुनिवरके यह वचन सुन परम सन्तुष्ट हो ॥ ५८ ॥ सुरलोकको चले गये और मुनिवर च्यवन भी उस कन्याको ले अपने आश्रममें आये ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तम स्कंधे भाषाटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! महर्षि च्यवनने उन दोनों देवताओंको किस प्रकार सोमपानमें

यदहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ॥ कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिति ॥ ५६ ॥ तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपायिनौ ॥ मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ५७ ॥ राज्ञस्तु वितते यज्ञे शर्यातेरमितद्युतेः ॥ इत्याकर्ण्य वचो हृष्टौ तौ दिवं प्रति जग्मतुः ॥ ५८ ॥ च्यवनस्तां गृहीत्वा तु जगामाश्रममंडलम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ जनमेजय उवाच ॥ च्यवनेन कथं वैद्यौ तौ कृतौ सोमपायिनौ ॥ वचनं च कथं सत्यं जातं तस्य महात्मनः ॥ १ ॥ मानुषस्य बलं कीदृग्देवराजबलं प्रति ॥ निषिद्धौ भिषजौ तेन कृतौ तौ सोमपायिनौ ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठ तदाश्चर्यं विस्तरेण वद प्रभो ॥ चरितं च्यवनस्याद्य श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महाराज चरितं परमाद्भुतम् ॥ च्यवनस्य मखे तस्मिञ्छर्यातेर्भुवि भारत ॥ ४ ॥

अधिकारी किया था ? अथवा उन महात्मा मुनिवरका वचन किस प्रकार सत्य हुआ था ? ॥ १ ॥ देवराज इन्द्रके बलके निकट मनुष्यका बल अति सामान्य है इस पर भी इन्द्रके निषेध करनेपर उन्होंने उन दोनों देववैद्योंको सोमपानमें अधिकार प्रदान किया था ॥ २ ॥ यह अत्यन्त आश्चर्यका विषय है ! अतएव हे धर्मनिरत ! हे प्रभो ! इस समय आप च्यवन महर्षिका चरित्र विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये इसको श्रवण करनेके लिये मेरी अत्यन्त इच्छा है ॥ ३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! पृथ्वीपर राजा शर्यातिके उस विस्तीर्ण यज्ञमें च्यवन ऋषिने अत्यन्त

अद्भुत कार्य किया था हे भारत ! मैं उसका वही परम अद्भुत चरित्र वर्णन करता हूं सावधान होकर उसको सुनिये ॥ ४ ॥ देवताके समान तेजयुक्त महर्षि च्यवन देवकन्याओंके समान उस सुन्दरी कन्याको पाकर परम प्रीति एवं प्रसन्न चित्तसे उसके संग विहार करनेलगे ॥ ५ ॥ अनंतर एक समय राजा शर्यातिकी प्रियतम भार्या कन्याकी चिंता कर अत्यंत कातर हो कम्पायमान शरीरसे रोदन करते करते अपने पतिसे कहने लगी ॥ ६ ॥ हे राजन् ! आपने अन्धे मुनि च्यवनको कन्या दान की किंतु वह वनवासिनी कन्या जीवित है अथवा मर गई विशेषकर उसे एकवार खोजना आपको उचित है ॥ ७ ॥ हे नाथ ! वह सुंदरी कन्या ऐसे अन्धे पतिको पायकर क्या करती है ? उसको

सुकन्यां सुंदरीं प्राप्य च्यवनः सुरसन्निभः ॥ विजहार प्रसन्नात्मा देवकन्यामिवामरः ॥ ५ ॥ कदाचिदथ शर्यातिभार्या चिंतातुरा भृशम् ॥ पतिं प्राह वेपमाना वचनं रुदती प्रिया ॥ ६ ॥ राजन्पुत्री त्वया दत्ता मुनयेऽधाय कानने ॥ मृता जीवति वा सा तु द्रष्टव्या सर्वथा त्वया ॥ ७ ॥ गच्छ नाथ मुनेस्तावदाश्रमं द्रष्टुमादरात् ॥ किं करोति सुकन्या सा प्राप्य नाथं तथाविधम् ॥ ८ ॥ पुत्रीदुःखेन राजर्षे दग्धाऽस्मि सर्वथा हृदि ॥ तामानय विशालाक्षीं तपःक्षामां मदंतिके ॥ ९ ॥ पश्यामि सर्वथा पुत्रीं कृशांगीं वल्कलावृताम् ॥ अंधं पतिं समासाद्य दुःखभाजं कृशोदरीम् ॥ १० ॥ शर्यातिरुवाच ॥ गच्छामोऽद्य विशालाक्षि सुकन्यां द्रष्टुमादरात् ॥ प्रियपुत्रीं वरारोहे मुनिं तं संशितव्रतम् ॥ ११ ॥

देखनके लिये आप उन मुनिवरके आश्रममें अभी जाइये ॥ ८ ॥ हे राजर्षे ! कन्याका दुःख विचार कर मेरा हृदय सर्वदा दुःखानलमें दग्ध होता है वह विशाल लोचना तपस्याके क्लेशसे अवश्य ही क्षीणाङ्गी हो गई होगी अतएव सुकन्याको शीघ्र मेरे निकट लाओ ॥ ९ ॥ जरातुर अन्धे पतिको पाय वह सदा ही दुःख भोगती है अतएव क्लेशसे कृश और क्षीण होनेकी सम्भावना है सुतरां वल्कल पहरनेवाली कृशोदरीकुमारीको एकवार मेरीदेखनेकी इच्छा है ॥ १० ॥ शर्यातिने कहा हे विशालाक्षि ! प्रियतनया सुकन्या और शंसितव्रत उन मुनिवरको देखनेके लिये

अभी आदर पूर्वक मैं वहां जाता हूं ॥११॥ व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! महाराज शर्याति शोकाकुल भार्यासे यह कह रथपर चढ़ शीघ्र मुनिवर च्यवनके आश्रमकी ओर चले ॥ १२ ॥ महीपति शर्यातिने आश्रमके समीप पहुंचकर नवयौवन सम्पन्न देव पुत्रके समान च्यवनको देखा ॥ १३ ॥ तब नरपति देवताओंके समान उनका अंग देखकर अत्यंत आश्चर्ययुक्त हो मनमें चिंता करने लगे मेरी इस कन्याने क्या जन समाज निंदनीय कुत्सित कार्य किया है ॥ १४ ॥ वह मुनिवर अत्यंत शांतस्वभाव निर्धन और वृद्ध थे अतएव कन्याने कामशरसे कातर हो उनको मार इच्छानुसार दूसरा पति किया है इसमें संदेह नहीं ॥ १५ ॥ पुष्पधन्वा कामदेव स्वभावसे ही दुःसह है विशेषकर फिर यौवन का

व्यास उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु शर्यातिः कामिनीं शोकसंकुलाम् ॥ जगाम रथमारुह्य त्वरितश्चाऽऽश्रमं मुनेः ॥ १२ ॥ गत्वाऽऽश्रम समीपे तु तमपश्यन्महीपतिः ॥ नवयौवनसंपन्नं देवपुत्रोपमं मुनिम् ॥ १३ ॥ तं विलोक्यामराकारं विस्मयं नृपतिर्गतः ॥ किं कृतं कुत्सितं कर्म पुत्र्या लोकविगर्हितम् ॥ १४ ॥ निहतोऽसौ मुनिर्वृद्धस्त्वनयाऽन्यः पतिः कृतः ॥ कामपीडितया कामं प्रशांतोऽप्यतिनिर्धनः ॥ १५ ॥ दुःसहोऽयं पुष्पधन्वा विशेषेण च यौवने ॥ कुले कलंकः सुमहाननया मानवे कृतः ॥ १६ ॥ धिक्तस्य जीवितं लोके यस्य पुत्री हि कुत्सिता ॥ सर्वपापैस्तु दुःखाय पुत्री भवति देहिनाम् ॥ १८॥ मया त्वनुचितं कर्म कृतं स्वार्थस्य सिद्धये ॥ वृद्धायांधाय या दत्ता पुत्री सर्वात्मना किल ॥ १७ ॥ कन्या योग्याय दातव्या पित्रा सर्वात्मना किल ॥ तादृशं हि फलं प्राप्तं यादृशं वै कृतं मया ॥ १९ ॥

लके समय अत्यंत दुःसह हो जाता है अतएव इस कन्याने कामबाणके वशीभूत हो सुमहान् मनुके विमल कुलमें घोर कलंक लगाया है ॥ ॥१६॥ इस लोकमें जिसकी कन्या खोटे चरित्रोंवाली है उसके जीवनको धिक्कार है बोध होता है कि सम्पूर्ण पापोंका दुःख भोगनेके लिये देहिगणोंके कन्या उत्पन्न होती है ॥१७॥ परंतु मैंने स्वार्थ सिद्धिके लिये क्या अनुचित कार्य किया है यत्नसहित उपयुक्त पात्रको ही कन्या दान करना पिताको अवश्य कर्तव्य है किंतु मैंनेजान सुनकर भी जरातुर अन्धे तापसको कन्या दान की है ॥ १८ ॥ अतएव मैंने जिस प्रकार

कार्य किया है उसके अनुसार फल अवश्य ही होगा इसमें फिर क्या संदेह है ॥ १९ ॥ मेरी कन्याने कुचरित्र हो पाप कार्यका अनुष्ठान किया है अतएव अब यदि इस निमित्त कन्याको मारूं तो अवध्य स्त्री हत्याजनित पाप मुझको स्पर्श करेगा विशेषकर इससे मुझको कन्याकी हत्याका भी पाप होगा ॥ २० ॥ इधर जिस प्रकार लोकापवाद अत्यंत बलवान् है इसी प्रकार स्नेहशृंखला भी मायाजनित मोहसे अत्यंत दुश्छेद्य है तो इस प्रकार संकट स्थलमें कार्य निर्णय करना मेरे समान मनुष्यकी बुद्धिके अगोचर है तात्पर्य यह है कि मुझसे ही विख्यात मानव वंश कलंकित हुआ ॥ २१ ॥ राजा शर्याति जब किंकर्तव्यमूढ हो चिंता कर रहे थे तब सुकन्याने दैवयोगसे उस चिंतासागरमें डूबे हुए

हन्मि चेदद्य तनयां दुःशीलां पापकारिणीम् ॥ स्त्रीहत्या दुस्तरा स्यान्मे तथा पुत्र्या विशेषतः ॥ २० ॥ मनुवंशस्तु विख्यातः सकलंकः कृतो मया ॥ लोकापवादो बलवान्दुस्त्याज्या स्नेहशृंखला ॥२१॥ किं करोमीति चिंताब्धौ यदा मग्नः स पार्थिवः॥ सुकन्यया तदा दैवाद्दृष्टश्चिन्ताकुलः पिता ॥ २२ ॥ सा दृष्ट्वा तं जगामाशु सुकन्या पितुरंतिके ॥ गत्वा पप्रच्छ भूपालं प्रेमपूरितमानसा ॥ २३ ॥ किं विचारयसे राजंश्चिताव्याकुलिताननः उपविष्टं मुनिं वीक्ष्य युवानमंबुजेक्षणम् ॥ २४ ॥ एह्येहि पुरुषव्याघ्र प्रणमस्व पतिं मम ॥ मा विषादं नृपश्रेष्ठ सांप्रतं कुरु मानव ॥२५॥ व्यास उवाच ॥ इति पुत्र्या वचः श्रुत्वा शर्यातिः क्रोधपीडितः ॥ प्रोवाच वचनं राजा पुरःस्थां तनयां ततः ॥ २६ ॥

पिताको देखा ॥ २२ ॥ उनको देखकर सुकन्या तत्काल पिताके समीप गई और उनके समीप जाय प्रीतिपूर्ण हृदय हो भूपतिसे पूँछा ॥ २३ ॥ हे राजन् ! यह जो मुनिवर विराजमान हैं इनका रूप यौवन और कमलके समान सुन्दर नेत्र देखकर आपका मुखमण्डल चिंतासे मलिन क्यों हुआ ? हे पितः ! आप मनमें क्या चिंता करते हैं ॥२४॥ हे पितः ! तुमने विख्यात मनुके वंशमें जन्म ग्रहण किया है विशेषकर आप पुरुषोंमें प्रधान अतएव आपके समान महात्माओंको सहसा दुःखित होना उचित नहीं है. हे राजेन्द्र ! आप शीघ्रआनकर मेरे पतिको प्रणाम कीजिये ॥ २५ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! कन्याके यह वचन सुन राजशर्यातिने क्रोधसे अत्यंत

अधीर हो संमुख स्थित कन्यासे कहा ॥ २६ ॥ राजाबोले हे पुत्रि ! तापस प्रधान वह जरातुर अन्धे च्यवन मुनि कहां और यह मदोन्मत्त युवा कहां इस विषयका मेरे मनमें महान् संदेह उपस्थित हुआ है ॥ २७ ॥ पापीयसि ! तैने कुकार्यमें निरत हो क्या मुनिवर च्यवनको मारडाला है? रे कुलकलंकिनि ! तैने कामके वशीभूत हो क्या नूतन पति ग्रहण किया है उन मुनिवरको आश्रममें न देखकर मैं इस प्रकार चिंतासे व्याकुल हुआ हूं ॥ २८॥२९ ॥ हे दुराचारे ! अब महर्षि च्यवनको नहीं देखता किंतु इस दिव्य पुरुषको देखता हूं अवश्य तेरे कुव्यवहारसेही मैं इस

राजोवाच ॥ क्व मुनिश्च्यवनः पुत्रि वृद्धोऽधस्तापसोत्तमः ॥ कोऽयं युवा मदोन्मत्तः संदेहोऽत्र महान्मम ॥ २७ ॥ मुनिः किं निहतः पापे त्वया दुष्कृतकारिणि ॥ नूतनोऽसौ पतिः कामात्कृतः कुलविनाशिनि ॥ २८ ॥ सोऽहं चिंतातुरस्ते न पश्यामयाश्रमसंस्थितम् ॥ किं कृतं दुष्कृतं कर्म कुलटाचरितं किल ॥ २९ ॥ निमग्नोऽहं दुराचारे शोकाब्धौ त्वत्कृतेऽधुना ॥ दृष्ट्वेनं पुरुषं दिव्यमदृष्ट्वा च्यवनं मुनिम् ॥ ३० ॥ विहस्य तमुवाचाशु सा श्रुत्वा वचनं पितुः ॥ गृहीत्वाऽनीय पितरं भर्तुरंतिकमादरात् ॥ ३१ ॥ च्यवनोऽसौ मुनिस्तात जामाता ते न संशयः ॥ अश्विभ्यामीदृशः कांतः कृतः कमललोचनः ॥ ३२ ॥ यदृच्छयाऽत्र संप्राप्तौ नासत्यावाश्रमे मम ॥ ताभ्यां करुणया नूनं च्यवनस्तादृशः कृतः ॥ ३३ ॥ नाहं तव सुता तात तथा स्यां पापकारिणी ॥ यथा त्वं मन्यसे राजन्विमूढो रूपसंशये ॥ ३४ ॥

प्रकार चिंतारूपी समुद्रमें निमग्न हुअ हूं ॥ ३० ॥ तब सुकन्या पिताके वचन सुनकर हँसी और आदरपूर्वक उनको शीघ्र स्वामीके निकट लेजाकर कहा ॥ ३१ ॥ हे तात ! यह आपके जामाता च्यवन मुनिहैं इसमें संदेह नहीं दोनों अश्विनी कुमारोंने दयाके वश होकर इनको ऐसी कमनीय कांति और कमलके समान मनोहर नेत्र प्रदान किये हैं ॥ ३२ ॥ अश्विनी कुमार इच्छानुसार मेरे इस स्थानमें आये थे; उन्होंने करुणाके वश हो च्यवनको ऐसा रूपवान् कर दिया है इसमें संदेह नहीं ॥ ३३ ॥ हे राजन् ! आप च्यवनका रूपदेखकर संशययुक्त और विमोहित

हो "मैंने कुकार्य किया है" इस प्रकार जानते हो. हे तात ! आप जानिये कि मैं आपकी पापकारिणी कन्या नहीं हूं ॥ ३४ ॥ हे पितः ! आप भृगुनंदन च्यवन मुनिको प्रणाम कीजिये हे राजन् ! आपके उनसे इसका कारण पूँछनेपर वह आपसे आनुपूर्वीसे संपूर्ण वृत्तांत विस्तार सहित वर्णन करेंगे ॥ ३५ ॥ राजा शर्याति कन्याके इस प्रकार वचन सुन तत्काल मुनिवरके समीप जाय उनको प्रणामकर आदरपूर्वक पूँछने लगे ॥ ३६ ॥ राजा शर्याति बोले हे भृगुनंदन ! आपको किस प्रकार ऐसे दोनों नेत्र प्राप्त हुए अथवा आपका बुढापा कहां चला गया आप शीघ्र अपना आनुपूर्विक वृत्तांत वर्णन कीजिये ॥ ३७ ॥ हे ब्रह्मन् ! आपका अत्यंत सुन्दर रूप देखकर मुझको महान् संशय उपस्थित हुआ है

प्रणम त्वं मुनिं राजन्भार्गवं च्यवनं पितः ॥ आपृच्छ कारणं सर्वं कथयिष्यति विस्तरम् ॥३५॥ इति श्रुत्वा वचः पुत्र्याः शर्यातिस्त्वरितस्तदा ॥ प्रणनाम मुनिं तत्र गत्वा पप्रच्छ सादरम् ॥३६॥ राजोवाच ॥ कथयस्व स्ववृत्तांतं भार्गवाशु यथोचितम् ॥ नयने च कथं प्राप्ते क्व गता ते जरा पुनः ॥३७॥ संशयोऽयं महान्मेऽस्ति रूपं दृष्ट्वाऽतिसुन्दरम् ॥ वद विस्तरतो ब्रह्मञ्छ्रुत्वाऽहं सुखमाप्नुयाम् ॥ ३८ ॥ च्यवन उवाच ॥ नासत्यावत्र संप्राप्तौ देवानां भिषजावुभौ ॥ उपकारः कृतस्ताभ्यां कृपया नृपसत्तम ॥३९॥ मया ताभ्यां वरो दत्त उपकारस्य हेतवे ॥ करिष्यामि मखे राज्ञो भवंतौ सोमपायिनौ ॥ ४० ॥ एवं मया वयः प्राप्तं लोचने विमले तथा ॥ स्वस्थो भव महाराज संविशस्वासने शुभे ॥ ४१ ॥

अतएव आप अपना विवरण विस्तारपूर्वक वणन कीजिये मैं उसको सुनकर अत्यंत सुखी हूंगा इसमें संदेह नहीं ॥ ३८ ॥ च्यवन मुनि बोले हे नृपसत्तम ! देव वैद्य दोनों अश्विनीकुमार कार्यवश इस स्थानमें आये थे उन्होंने कृपाके वशीभुत होकर मेरा यही उपकार किया है ॥ ३९ ॥ उसी उपकारके कारण मैंने उनको वर दिया है कि राजा शर्यातिके अग्निष्टोम यज्ञमें आपको सोमपायी करूंगा ॥४०॥ इस प्रकार मुझको विमल नेत्र और अभिनव यौवन प्राप्त हुआ है अतएव हे महाराज ! आप सावधान होकर पवित्र यज्ञीय आसनपर विराजमान हूजिये ॥४१॥

प्रियवर च्यवन मुनिके इस प्रकार कहनेपर फिर पृथ्वीपति शर्याति और उनकी प्रियतमा महिषी परमसुखसे विराजमान हुए और उन महानुभाव मुनिवरके संग कल्याण कर कथोपकथन करने लगे ॥४२॥अनन्तर भार्गव श्रेष्ठ च्यवन राजाको भली प्रकार समझाकर कहने लगे हे राजन् ! मैं आपका यज्ञ कार्य संपादन करूंगा अतएव आप यज्ञीय सामग्री सम्भार आयोजन कीजिये ॥ ४३ ॥ मैं दोनों अश्विनी कुमारोंके निकट प्रतिज्ञा कर चुका हूं कि तुमको अवश्य सोमपायी करूंगा अतएव हे नृपवर ! आपके विस्तीर्ण यज्ञमें मुझको यह कार्य सम्पन्न करना होगा ॥ ४४ ॥ हे राजेन्द्र ! इन्द्रके कुपित होनेपर भी मैं तपोबलके प्रभावसे उनको निवारण कर आपके अग्निष्टोम यज्ञमें उनको सोमपान कराऊंगा ॥ ४५ ॥

इत्युक्तः स तु विप्रेण सभार्यः पृथिवीपतिः ॥ सुखोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महात्मना ॥ ४२ ॥ अथैनं भार्गवः प्राह राजानं परिसांत्वयन् ॥ याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥४३॥ मया प्रतिश्रुतं ताभ्यां कर्तव्यौ सोमपौ युवाम् ॥ तत्कर्तव्यं नृपश्रेष्ठ तव यज्ञेऽतिविस्तरे ॥४४॥ इंद्रं निवारयिष्यामि क्रुद्धं तेजोबलेन वै ॥ पाययिष्यामि राजेंद्र सोमं सोममखे तव ॥४५॥ ततः परमसंतुष्टशर्यातिः पृथिवीपतिः ॥ च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ४६ ॥ संमान्य च्यवनं राजा जगाम नगरं प्रति ॥ सभार्यश्चातिसंतुष्टः कुर्वन्वार्तां मुनेः किल ॥ ४७ ॥ प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमान् ॥ कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ४८ ॥ समानीय मुनीन्पूज्यान्वसिष्ठप्रमुखानसौ ॥ भार्गवो याजयामास च्यवनः पृथिवीपतिम् ॥ ४९ ॥ वितते तु तथा यज्ञे देवाः सर्वे सवासवाः ॥ आजग्मुश्चाश्विनौ तत्र सोमार्थमुपजग्मतुः ॥ ५० ॥

व्यासजीने कहा हे महाराज ! तदनन्तर पृथ्वीपतिशर्याति परम सन्तुष्ट हो च्यवन मुनिके उन वचनोंका अनुमोदन करने लगे ॥ ४६ ॥ राजा च्यवनका सन्मान देखकर अत्यन्त प्रसन्नमनसे भार्याके सहित मुनिवरकी बात कहते कहते नगरकी ओर चले ॥४७॥ उन राजाके किसी अभिलषित धनरत्नादिकी कमी नहीं थी अतएव मुनिवरकी आज्ञानुसार उन्होंने यज्ञ करनेके श्रेष्ठ दिनमें अत्युत्तम यज्ञभूमि प्रस्तुत कराई ॥४८॥ अन्तमें भृगुनंदन च्यवनके वसिष्ठ इत्यादि पूज्यपाद मुनियोंको बुलाकर पृथ्वीपति शर्यातिकोउस यज्ञमें दीक्षित किया ॥४९॥ वह विस्तृतयज्ञ

आरम्भ होनेपर इन्द्रादि देवता लोग और दोनों अश्विनी कुमार सोमपान करनेके लिये उस स्थलमें आये॥५०॥किंतु इंद्र उस यज्ञमण्डपमें दोनों अश्विनीकुमारोंको देखकर शंकित हो सम्पूर्ण देवताओंसे पूंछने लगे यह किस कारणसे इस स्थानमें उपस्थित हुए हैं ?॥५१॥यह चिकित्सक हैं अतएव कभी सोमपानके योग्य पात्र नहीं हैं तब कौन पुरुष इस विस्तृत अग्निष्टोम यज्ञमें इनको लाया है ? देवताओंने तिसकाल राजाके सुविस्तृत यज्ञस्थलमें देवराज इन्द्रको उस वचनका कुछ उत्तर न दिया ॥ ५२ ॥ तब च्यवनमुनिने दोनों अश्विनीकुमारोंको देनेके लिये जिससमय सोम ग्रहण किया तिसी समय इन्द्रने उनको निवारण करके कहा पहलेसे ही इनका यज्ञभागमें अधिकार निषिद्ध है अतएव

इंद्रस्तु शंकितस्तत्र वीक्ष्य तावश्विनावुभौ ॥ पप्रच्छ च सुरान्सर्वान्किमेतौ समुपागतौ ॥ ५१ ॥ चिकित्सकौ न सोमार्हौ केना नीताविहेति च ॥ नाब्रुवन्नमरास्तत्र राज्ञस्तु वितते मखे ॥ ५२ ॥ अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ॥ शक्रस्तं वार यामास मा गृहाणैतयोर्ग्रहम् ॥ ५३ ॥ तमाह च्यवनस्तत्र कथमेतौ रवेः सुतौ ॥ न ग्रहार्हौ च नासत्यौ ब्रूहि सत्यं शची पते ॥ ५४ ॥ न संकरौ समुत्पन्नौ धर्मपत्नीसुतौ रवेः ॥ केन दोषेण देवेंद्रनार्हौ सोमं भिषग्वरौ ॥ ५५ ॥ निर्णयोऽत्र मखे शक्र कर्तव्यो दैवतैः सह ॥ ग्राहयिष्याम्यहं सोमं कृतौ तौ सोमपौ मया ॥५६॥ प्रेरितोऽसौ मया राजा मखाय मघवन्किल ॥ एतदर्थं करिष्यामि सत्यं मे वचनं विभो ॥ ५७ ॥

इनके लिये सोमग्रह ग्रहण न कीजिये ॥ ५३ ॥ च्यवन बोले हे शचीपते ! यह सूर्यके पुत्र हैं तो यह अश्विनीकुमार किस लिये सोमग्रहण करनेके उपयुक्त नहीं हैं आप यह सत्य कहिये॥५४॥ यह संकरजातीय नहीं है सूर्य देवकी धर्मपत्नीके गर्भसे जन्म ग्रहण किया है हेदेवेन्द्र ! तो यह भिषग्वर किस दोषसे सोमपान नहीं कर सकेंगे ? यह आप कहिये॥ ५५ ॥ हे शक्र ! सम्पूर्ण देवता लोग मिलकर इस यज्ञमें इस विषयका निर्णय कीजिये. हे भगवन् ! मैंने इनको सोमपायी करनेकी प्रतिज्ञा की है ॥ ५६ ॥ अतएव अपना वचन पालन करनेके लिये राजाको यज्ञमें

दीक्षित किया है सुतरां इस यज्ञमें मैं इनको सोमग्रहण कराकर अपने सत्यको पालन करूंगा इसमें सन्देह नहीं है ॥ ५७ ॥ हे शक्र ! इन्होंने मुझको नवीन अवस्था और नेत्र प्रदान करकेविशेष उपकार किया है अतएव मैं यथाशक्ति इनका प्रत्युपकार करूंगा ॥ ५८ ॥ इन्द्रने कहा देवताओंने इन दोनों अश्विनीकुमारोंको चिकित्सक कार्यमें नियुक्त किया है इसी कारणसे यह देवसमाजमें निन्दनीय हैं सुतरां यह सोमपानकरनेके उपयुक्त नहीं हैं अतएव आप इनके लिये सोमपानग्रह ग्रहण न कीजिये ॥५९॥ च्यवनमुनि बोले हे इन्द्र ! तुम अहल्याके जार होकर क्यों इतना निरर्थक कोप प्रकाशकरते हो तुमने विश्वास घातकतापूर्वक वृत्रासुरको मारा है तुम्हारे समान पापात्माके वचनसे सूर्यात्मज अश्विनीकुमार

आभ्यामुपकृतं शक्र तथा दत्तं नवं वयः ॥ तस्मात्प्रत्युपकारस्तु कर्तव्यः सर्वथा मया ॥५८॥ इंद्र उवाच ॥ चिकित्सकौ कृतावेतौ नासत्यौ निंदितौ सुरैः ॥ उभावेतौ न सोमार्हौ मा गृहाणैतयोर्ग्रहम् ॥५९॥ च्यवन उवाच ॥ अहल्याजार संयच्छ कोपं चाद्य निरर्थकम् ॥ वृत्रघ्न किं हि नासत्यौ न सोमार्हौ सुरात्मजौ ॥६०॥ एवं विवादे समुपस्थिते च न कोऽपि वाचं तमुवाच भूप ॥ ग्रहं तयोर्भार्गवतिग्मतेजाः संग्राहयामास तपोबलेन ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ दत्ते ग्रहे तु राजेंद्र वासवः कुपितो भृशम् ॥ प्रोवाच च्यवनं तत्र दर्शयन्बलमात्मनः ॥१॥ मा ब्रह्मबंधो मर्यादामिमां त्वं कर्तुमर्हसि ॥ वधिष्यामि द्विषंतं त्वां विश्वरूपमिवापरम् ॥ २ ॥

सोमपान न करैं यह कभी सम्भव नहीं हो सकता॥ ६० ॥ हे भूप ! इस प्रकार विवाद उपस्थित होनेपर उनसे कोई भी कुछ नहीं कहेगा तिस समय तिग्मतेजा भार्गवने अपने तपोबलसे उनको सोमग्रहण कराई ॥ ६१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! जब दोनों अश्विनीकुमारोंको सोमपूर्णपात्र दिया गया तब इन्द्रने अत्यन्त क्रोधित हो अपना बलप्रदर्शनपूर्वक मुनिवर च्यवनसे कहा ॥ १ ॥ हे ब्रह्मबन्धो ! कभी तुम इनको ऐसा सन्मान स्थापन करनेमें समर्थ नहीं होगे

तुम जब मेरे प्रति विद्वेष प्रकाश करते हो तब निश्चय ही विश्वरूपके समान तुम्हारा वध करूंगा ॥ २ ॥ च्यवनमुनि बोले हे मघवन् ! जिन्होंने रूपलावण्य और तेजप्रदान करके मुझे साक्षात् देवमूर्तिके समान मनोहर किया है तुम उन दोनों महात्माओंका अपमान मत करो ॥ ३ ॥ हे देवेन्द्र ! जब अन्य समस्तदेवता तुमको छोड़कर सोमपात्र ग्रहण करते हैं तब ऐसे महाप्रभावयुक्त देव दोनों अश्विनीकुमार भी अवश्य इसको ग्रहण कर सकते हैं ॥ ४ ॥ इन्द्रने कहा यह भिषग् हैं इस कारण यज्ञमें सोमपात्र ग्रहण करनेके किसी प्रकार अधिकारी नहीं होंगे हे

च्यवन उवाच ॥ माऽवमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवर्चसा ॥ यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृंदारकमिवापरम् ॥ ३ ॥ ऋते त्वां विबुधा श्चान्ये कथं वाऽऽददते ग्रहम् ॥ अश्विनावपि देवेंद्र देवौ विद्धि परंतपौ ॥४॥ इंद्र उवाच ॥ भिषजौ नार्हतः कामं ग्रहं यज्ञे कथं चन ॥ यदि दित्ससि मंदात्मन् शिरश्छेत्स्यामि सांप्रतम् ॥५॥ व्यास उवाच ॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं वासवस्य च भार्गवः ॥ ग्रहं तु ग्राहयामास भर्त्सयन्निव तं भृशम् ॥६॥ सोमपात्रं यदा ताभ्यां गृहीतं तु पिपासया ॥ समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्राहयिष्यसि चेत्स्वयम् ॥ वज्रं तु प्रहरिष्यामि विश्वरूपमिवापरम् ॥ ८ ॥ वासवेनैवमुक्तस्तु भार्गवश्चातिगर्वितः ॥ जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामतिमन्युमान् ॥ ९ ॥

दुर्मते ! यदि तुम इनको सोमपात्र प्रदान करनेकी इच्छा करते हो तो मैं अभी तुम्हारा शिर काट डालूंगा ॥ ५ ॥ व्यासजी बोले हे भारतभूषण ! भार्गवने इन्द्रके इन वचनोंका निरादर करके तथा उनको अत्यन्त तिरस्कार पूर्वक दोनों अश्विनीकुमारोंको सोम ग्रहणकराया ॥६॥ सोमपानकी इच्छासे जब उन्होंने सोमपात्र ग्रहण किया तब बलभित्इंद्रने उनको देखकर यह वचन कहा ॥ ७ ॥ अपने प्रयोजनसे तुम यदि इनकोस्वयं सोमग्रहण कराओगे तो विश्वरूपके समान तुम्हारे मस्तकपर आयुधवज्र प्रहार करूंगा॥८॥अत्यंत गर्वित भार्गवमुनि इंद्रके यह वचन सुन महाक्रोधित हुए और

विधिपूर्वक दोनों अश्विनी कुमारोंको सोमग्रहण कराया ॥ ९ ॥ इंद्रनेभी क्रोधसे संपूर्ण देवताओंके सामने उनके ऊपर अपना प्रधान वज्र चलाया तब उस आयुधकी करोड सूर्यके समान प्रभा प्रकाशित होने लगी ॥ १० ॥ तब महर्षि च्यवनने वज्रको चलाता हुआ देखकर तपके प्रभावसे अमिततेजा इंद्रके वज्रको स्तम्भित कर दिया ॥ ११ ॥ तब महाबाहु मुनिवर अभिचार क्रिया द्वारा इंद्रको संहार करनेकी इच्छासे पकाइव्य मंत्रपूत करके अग्निमें आहुति प्रदान करने लगे ॥ १२ ॥ अमिततेजा मुनिवर च्यवनके तपोबलद्वारा उस अग्निकुण्डसे कृत्या उत्पन्न हुई उस कृत्यासे प्रबल पराक्रमी पुरुषाकार क्रूरस्वभाव विशाल शरीरवाला एक महान् असुर उत्पन्न हुआ ॥ १३ ॥ वह महाघोर मदनामक असुर इस

इंद्रोऽपि प्राक्षिपत्कोपाद्वज्रमस्मै स्वमायुधम् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १० ॥ प्रेरितं चाशनिं प्रेक्ष्य च्यवन स्तपसा ततः ॥ स्तंभयामास वज्रं स शक्रस्यामिततेजसः ॥११॥ कृत्यया स महाबाहुरिंद्रं हंतुमिहोद्यतः ॥ जुहावाग्नौ शृतं हव्यं मंत्रेण मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ तत्र कृत्या समुत्पन्ना च्यवनस्य तपोबलात् ॥ प्रबलः पुरुषः क्रूरो बृहत्कायो महासुरः ॥ १३ ॥ मदो नाम महाघोरो भयदः प्राणिनामिह ॥ शरीरे पर्वताकारस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥१४॥ चतस्रश्चाऽऽयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ॥ इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ॥१५॥ बाहू पर्वतसंकाशावायतौ क्रूरदर्शनौ ॥ जिह्वा तु भीषणा क्रूरा लेलिहाना नभस्तलम् ॥१६॥ ग्रीवा तु गिरिशृंगाभा कठिना भीषणा भृशम् ॥ नखा व्याघ्रनखप्रख्याः केशाश्चातीव भीषणाः ॥ १७ ॥ शरीरं कज्जलाभं च तस्य चास्यं भयानकम् ॥ नेत्रे दावानलप्रख्ये भीषणे च भयानके ॥ १८ ॥

लोकमें प्राणियोंको भयदायक था उसका शरीर पर्वतके समान बड़ा सम्पूर्ण दाँत तीक्ष्ण और भयानक थे उनमें चार दाँत शत योजन चौडे और अन्य दांत दश योजन विस्तीर्ण थे ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ और उसके दोनों बाहु पर्वतके समानदीर्घ और घोरदर्शन थे जिह्वा भीषण कर्कश और इतनी बडी थी कि नभोमंडलको स्पर्श करने लगी॥१६॥उसकी ग्रीवा पर्वतके शिखरके समानकठिन और अत्यंत भीषणाकार थी, नख सब व्याघ्रके नखके समान और केशसमूहअत्यन्त भीषण थे॥१७॥उसका शरीर कज्जलके समान कृष्णवर्ण तथा मुख-मण्डल विकटाकार और

भयानक था दोनों नेत्र अग्निके समान उज्ज्वल और अत्यन्त भयानक थे ॥१८॥ उसकी एक हनु (ठोडी) पृथ्वीमें और दूसरीस्वर्गकोस्पर्शकर रही थी इस प्रकार बृहत्काय मदनामक असुर उत्पन्न हुआ ॥१९॥ संपूर्ण देवतालोग उसको देखकर सहसा भीत होगये इंद्रनेभी उसको देखकर भीत हो फिर युद्धकरनेकी इच्छा न की ॥२०॥ दैत्यभी इच्छानुसार इंद्रके उस वज्रको मुखमें डालकर नभोमंडलको देखता हुआ जगत्को एकवारही ग्रास करनेके लिये खडा हुआ ॥ २१ ॥ वह अत्यन्त क्रोधित होकर इंद्रको भक्षण करनेकेलिये दौडा यह देखकर वहां स्थित देवता "हम मरे" यह

हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ एवंविधः समुत्पन्नो मदो नाम बृहत्तनुः ॥१९॥ तं विलोक्य सुराः सर्वे भयमाजग्मुरं हसा ॥ इंद्रोऽपि भयसंत्रस्तो युद्धाय न मनो दधे ॥ २० ॥ दैत्योऽपि वदने कामं वज्रमादाय संस्थितः ॥ व्यात्तं नभो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ॥ २१ ॥ स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ॥ चुक्रुशुश्च सुराः सर्वे हा हताः स्मेति संस्थिताः ॥ २२ ॥ इंद्रः स्तंभितबाहुस्तु मुमुक्षुर्वज्रमंतिकात् ॥ न शशाक पविं तस्मिन्प्रहर्तुं पाकशासनः ॥ २३ ॥ वज्रहस्तः सुरेशानस्तं वीक्ष्य कालसन्निभम् ॥ सस्मार मनसा तत्र गुरुं समयकोविदम् ॥ २४ ॥ स्मरणादाजगामाशु बृहस्पतिरुदारधीः ॥ गुरुस्तत्समयं दृष्ट्वा विपत्तिसदृशं महत् ॥ २५ ॥ विचार्य मनसा कृत्यं तमुवाच शचीपतिम् ॥ दुःसाध्योऽयं महामंत्रैस्त्वयं वज्रेण वासव ॥ २६ ॥ असुरो मदसंज्ञस्तु यज्ञकुंडात्समुत्थितः ॥ तपोबलमृषेः सम्यक् च्यवनस्य महाबलः ॥ २७ ॥

कहकर चीत्कार करने लगे ॥ २२ ॥ दोनों बाहुओंके स्तंभित होजानेसे पाकशासन इंद्र वज्र चलानेकीइच्छा करकेभी किसी प्रकार उसको प्रहार न करसके॥२३॥तब वज्रहस्त सुरपतिनेकालकेसमान असुरको देखकर समयकेजाननेवाले गुरुको मनमें स्मरणकिया॥२४॥ उदारबुद्धि बृहस्पतिजी महत्विपत्तिका समय जानकर तत्काल स्मरण करतेही आये ॥ २५ ॥ तब कर्तव्य कार्य्य मनमें विचारकर उन्होंने शचीपति इंद्रसे कहा हे वासव ! इसका वज्रसे निवारित होना तो दूर रहे वरन् इसको महामंत्रके बलसेभी निवारण करना कठिन है॥२६॥यह महाबलवान् मदनामक असुर च्यवन

ऋषिकेतपोबलप्रभावद्वारा यज्ञकुण्डसे निकला है इसमें महर्षि प्रभूत तपोवीर्य्य प्रकाशित हुआ है॥२७॥ हे देवेश ! इस शत्रुको तुम मैं अथवा देवता कोई भी निवारण करनेमें समर्थ नहीं होगा अतएव तुम महात्मा च्यवनकी शरणागत होओ ॥ २८ ॥जो पुरुष पराशक्तिका भक्त है उसके कोपको दूसरेकी तो बात क्या है ब्रह्माजीभी निवारण नहीं करसकते च्यवनमुनि पराशक्तिके भक्त हैं इस कारण दूसरा कोई उनको निवारण करनेमें कभी समर्थ नहीं होगा वेही निजकृत कृत्याको निवारण करेंगे इसमें सन्देह नहीं ॥ २९ ॥ व्यासजी बोले हे महाराज ! इन्द्र गुरुका यह उपदेश सुनकर फिर मुनिके समीप गये और डरसहित मस्तक झुकायउनको प्रणामकर कहनेलगे ॥ ३० ॥ हे मुनिवर ! मुझको क्षमा

अनिवार्यो ह्ययं शत्रुस्त्वया देवैस्तथा मया ॥ शरणं याहि देवेश च्यवनस्य महात्मनः॥२८॥ स निवारयिता नूनं कृत्यामात्मकृतां किल ॥ न निवारयितुं शक्ताः शक्तिभक्तरुषं क्वचित् ॥२९॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो गुरुणा शक्रस्तदाऽऽगच्छन्मुनिं प्रति ॥ प्रणम्य शिरसा नम्रस्तमुवाच भयान्वितः ॥३०॥ क्षमस्व मुनिशार्दूल शमयासुरमुद्यतम् ॥ प्रसन्नो भव सर्वज्ञ वचनं ते करोम्यहम् ॥३१॥ सोमार्हावश्विनावेतावद्यप्रभृति भार्गव ॥ भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ॥ ३२ ॥ मिथ्या ते नोद्यमो ह्येष भवत्वेव तपोधन ॥ जाने त्वमपि धर्मज्ञ मिथ्या नैव करिष्यसि ॥ ३३ ॥ सोमपावश्विनावेतौ त्वत्कृतौ च सदैव हि ॥ भविष्यतश्च शर्यातेः कीर्तिस्तु विपुला भवेत् ॥ ३४ ॥ मया यद्धि कृतं कर्म सर्वथा मुनिसत्तम ॥ परीक्षार्थं तु विज्ञेयं तव वीर्यप्रकाशनम् ॥ ३५ ॥

करके देवताओंकेविनाशमें उद्यत उस असुरको निवारण कीजिये हे सर्वज्ञ ! आप प्रसन्न हूजिये मैं आपका वचन प्रतिपालन करता हूं॥ ३१ ॥ हे भार्गव ! अबसे यह अश्विनीकुमार सोमपानके अधिकारी हुए यह आपसे सत्य कहता हूं हे विप्र ! आप मेरे प्रति प्रसन्न हूजिये ॥ ३२ ॥ हे तपोधन ! आपका यह उद्यम कभी निष्फल नहीं होगा विशेष कर मैं आपको धर्मज्ञ जानता हूं अतएव आप अपने वचन कभी मिथ्या नहीं करेंगे॥ ३३ ॥ यह अश्विनीकुमार आपकी कृपासे सदाही सोमपायी होंगे और राजा शर्यातिकी कीर्तिकी भी सीमा नहीं रहेगी ॥ ३४ ॥ हे मुनिसत्तम ! आप यह निश्चय जानिये कि मैंने जो कर्म किया है वह केवल आपके तपोवीर्यकी परीक्षाकरनेके लिये

किया है ॥ ३५ ॥ हे ब्रह्मन् ! यज्ञकुण्डसे निकले हुए इस मदनामक असुरको संहार कर मेरे प्रति कृपा कीजिये इससे सम्पूर्ण देवताओंका कल्याण होगा इसमें संदेह नहीं ॥ ३६ ॥ परमार्थके जाननेवाले मुनिवर च्यवनने इंद्रके इस प्रकार कातरतापूर्ण वचन सुनकर उनके सहित विरोध होनेसे जो क्रोध उत्पन्न हुआ था उसको दूर किया ॥ ३७ ॥ फिर महर्षि च्यवनने मदनामक असुरके भयसे उद्विग्न देवताओंको समझाया उस मदको स्त्रीजाति सुरापान द्यूतक्रीडा और मृगया इन चारभागोंमें विभक्त किया ॥ ३८ ॥ इन सम्पूर्ण विषयोंमें मद सदावास करेगा मदके इसप्रकार विभक्त होनेपर भयचकित देवेन्द्र रक्षा पाय सावधान हुए तब च्यवनने सम्पूर्ण देवताओंको यथाविधि स्थापितकर

प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्मदं संहर चोत्थितम् ॥ कल्याणं सर्वदेवानां तथा भूयो विधीयताम् ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण च्यवनः परमार्थवित् ॥ संजहार ततः कोपं समुत्पन्नं विरोधजम् ॥३७॥ देवमाश्वास्य संविग्नं भार्गवस्तु मदं ततः ॥ व्यभजत्स्त्रीषु पानेषु द्यूतेषु मृगयासु च ॥३८ ॥ मदं विभज्य देवेंद्रमाश्वास्य चकितं भिया ॥ संस्थाप्य च सुरान्सर्वान्मखं तस्य न्यवर्तयत् ॥३९॥ ततस्तु संस्कृतं सोमं वासवाय महात्मने ॥ अश्विभ्यां सर्वधर्मात्मा पाययामास भार्गवः ॥ ४० ॥ एवं तौ च्यवनेनार्यावश्विनौ रविपुत्रकौ ॥ विहितौ सोमपौ राजन्सर्वथा तपसो बलात् ॥४१॥ सरस्तदपि विख्यातं जातं यूपविमंडितम् ॥ आश्रमस्तु मुनेः सम्यक्पृथिव्यां विश्रुतोऽभवत् ॥४२॥ शर्यातिरपि संतुष्टो ह्यभवत्तेन कर्मणा ॥ यज्ञं समाप्य नगरे जगाम सचिवैर्वृतः ॥ ४३ ॥

उस यज्ञको समाप्त किया ॥३९॥ फिर धर्मात्मा भार्गवने महात्मा इंद्र और दोनों अश्विनीकुमारोंको सम्यक् प्रकारसे संस्कृत सोमपान करा ॥४०॥ हे राजन् ! च्यवन मुनिने उन आर्य सूर्यपुत्र दोनों अश्विनीकुमारोंको तपोबलके प्रभावसे इस प्रकार सोमपायी किया था ॥ ४१ ॥ तबसे वह सरोवर यूपमंडित हो विख्यात हुआ और मुनिका आश्रम भी भूमंडलमें सम्यक् प्रकार विख्यात और सन्मानित हुआ ॥ ४२ ॥ शर्याति राजा भी उस कार्यसे परम संतुष्ट हुए और यज्ञ समाप्त करके मंत्रियोंके सहित नगरको चलेगये ॥ ४३ ॥

अनन्तर वह मनुपुत्र प्रतापवान् धर्मज्ञ नरपाल शर्याति निर्विघ्न राज्य शासन करने लगे उनका पुत्र आनर्त्त और आनर्त्तके रेवत नामक एक पुत्र उत्पन्न आ ॥ ४४ ॥ वह रेवत समुद्रमें कुशस्थली नगरी स्थापनपूर्वक वहां वास कर आनर्त्तादि प्रदेशस्थ समस्त विषय भोग करने लगा ॥ ४५ ॥ रेवतके सौ पुत्र उत्पन्न हुए ककुद्मी बडे और पवित्र स्वभावके थे और उन परम सुन्दरी रेवती नामक एक शुभलक्षणयुक्त कन्या उत्पन्न हुई ॥ ४६ ॥ जब वह कन्या विवाहके योग्य हुई तब राजेन्द्र रेवत सत्कुलोत्पन्न राजपुत्रके निमित्त चिन्ता करने लगे ॥ ४७ ॥ वह राजराजेश्वर पृथ्वीपति रेवत गिरिमें वासकर आनर्तोंमें राज्य शासन करने लगा ॥ ४८ ॥ यह कन्या किसको दें ? राजाने मनमें इसप्रकार चिंतायुक्त हो

राज्यं चकार धर्मज्ञो मनुपुत्रः प्रतापवान् ॥ आनर्तस्तस्य पुत्रोऽभूदानर्ताद्रेवतोऽभवत् ॥ ४४ ॥ सोंऽतःसमुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ॥ आस्थितोऽभुंक्तविषयानानर्तादीनरिंदमः ॥ ४५ ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम् ॥ पुत्री च रेवती नाम्ना सुंदरी शुभलक्षणा ॥ ४६ ॥ वरयोग्या यदा जाता तदा राजा च रेवतः ॥ चिंतयामास राजेंद्रो राजपुत्रान्कुलोद्भवान् ॥ ४७ ॥ रैवतं नाम च गिरिमाश्रितः पृथिवीपतिः ॥ चकार राज्यं बलवानानर्तेषु नराधिपः ॥ ४८ ॥ विचिन्त्य मनसा राजा कस्मै देया मया सुता ॥ गत्वा पृच्छामि ब्रह्माणं सर्वज्ञं सुरपूजितम् ॥४९॥ इति संचित्य भूपालः सुतमादाय रेवतीम् ॥ ब्रह्म लोकं जगामाशु प्रष्टुकामः पितामहम् ॥ ५० ॥ यत्र देवाश्च यज्ञाश्च छंदांसि पर्वतास्तथा ॥ अब्धयः सरितश्चापि दिव्यरूपधराः स्थिताः ॥ ५१ ॥ ऋषयः सिद्धगंधर्वाः पन्नगाश्चारणास्तथा ॥ तस्थुः प्रांजलयः सर्वे स्तुवंतश्च पुरातनाः ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

स्थिर किया कि, मैं ब्रह्माके निकट जाय उन सुरपूजित सर्वज्ञ प्रजापतिसे यह विषय पूछूँगा ॥४९॥ इसप्रकार विचार वह भूपाल ब्रह्माजीसे पूँछनेकी इच्छा कर अपनी कन्या रेवतीको संग ले शीघ्रतासहित ब्रह्मलोकको गया ॥ ५० ॥ उस स्थानमें देव यज्ञ वेद पर्वत और सरित संपूर्ण दिव्यदेह धारण कर विराजमान हैं ॥ ५१ ॥ वहां सनातनऋषि, सिद्ध, गंधर्व, पन्नग और चराचरगण हाथ जोडे खडे हुए ब्रह्माजीका स्तव कर रहे हैं ॥ ५२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजयने कहा हे ब्रह्मन् नरपति रेवत क्षत्रिय होकर अपनी कन्याको संग ले स्वयं किसप्रकार ब्रह्मलोकमें गये ? इस विषयका मुझको महान् संशय उपस्थित हुआ है ॥१॥ पहले मैंने यह विषय ब्राह्मणोंके कथा प्रसंगमें भली भाति सुना है कि; जो ब्राह्मण शांत और ब्रह्मके जाननेवाले हैं वही ब्रह्मलोकको प्राप्त होसकते हैं ॥२॥ सत्यलोक मनुष्य जातिके पक्षमें अत्यंत कठिन है तो राजा स्वयं रेवतीको संग ले भूर्लोकसे किसप्रकार उस सत्यलोकमें गये ? यही मेरा संशय है ॥ ३ ॥ मनुष्य अपना देह त्यागकर स्वर्ग प्राप्त करते हैं यह सब शास्त्रोंमें निणय किया हैं तब मनुष्य

जनमेजय उवाच ॥ संशयोऽयं महान्ब्रह्मन्वर्तते मम मानसे ॥ ब्रह्मलोकं गतो राजा रेवतीसंयुतः स्वयम् ॥ १ ॥ मया पूर्वं श्रुतं कृत्स्नं ब्राह्मणेभ्यः कथांतरे ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मविच्छांतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥२॥ राजा कथं गतस्तत्र रेवतीसंयुतः स्वयम् ॥ सत्य लोकेऽतिदुष्प्रापे भूर्लोकादिति संशयः ॥ ३ ॥ मृतःस्वर्गमवाप्नोति सर्वशास्त्रेषु निर्णयः“मानुषेण तु देहेन ब्रह्मलोके गतिःकथम्॥” स्वर्गात्पुनः कथं लोके मानुषे जायते गतिः ॥४॥ एतन्मे संशयं विद्वंश्छेत्तुमर्हसि सांप्रतम्॥यथा राजा गतस्तत्र प्रष्टुकामः प्रजा-पतिम् ॥५॥ व्यास उवाच ॥ मेरोस्तु शिखरे राजन्सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ इंद्रलोको वह्निलोको या च संयमिनी पुरी ॥ ६ ॥ तथैव सत्यलोकश्च कैलासश्च तथा पुनः॥ वैकुंठश्च पुनस्तत्र वैष्णवं पदमुच्यते ॥७॥ यथाऽर्जुनः शक्रलोके गतः पार्थो धनुर्धरः ॥ ॥ पञ्च वर्षाणि कौंतेय स्थितस्तत्र सुरालये ॥ ८ ॥ मानुषेणैव देहेन वासवस्य च सन्निधौ ॥ तथैवान्येऽपि भूपाला ककुत्स्थ प्रमुखाः किल ॥ ९ ॥ स्वर्लोकगतयः पश्चाद्दैत्याश्चापि महाबलाः ॥ जित्वेंद्रसदनं प्राप्य संस्थितास्तत्र कामतः ॥ १० ॥

देहसेही ब्रह्मलोकमें किसप्रकार गये ? और स्वर्गसे फिर मनुष्यलोकमें किसप्रकार आये ? ॥४॥ तात्पर्य यह है कि, राजारेवत प्रजापतिसे पूँछनेकी इच्छा करके किसप्रकार ब्रह्मलोकमें गये आप मेरा यह संशय दूर कीजिये ॥ ५ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! मेरुके शिखरमें इंद्रकी अमरा वतीपुरी यमकी संयमनी पुरी ॥ ६ ॥ सत्यलोक वह्निलोक कैलास वैष्णवधाम और वैकुण्ठ इत्यादि संपूर्णलोकही प्रतिष्ठित हैं ॥ ७ ॥ देखो महाधनुर्द्धर पृथानंदन अर्ज्जुनने इंद्रलोकमें आयकर पांचवर्ष व्यतीत किये ॥ ८ ॥ पूर्वकालमें ककुत्स्थ इत्यादि अन्यान्य राजा भी मनुष्य

देहसेही इंद्रके समीप गये थे और महाबलवान् दैत्योंने इंद्रलोक अथवा अमरावतीको जीतकर वहाँ जाय इच्छानुसार वास किया ॥९॥१०॥ पूर्वकालके समय सार्वभौम नरपति राजा महाभिषके ब्रह्मलोक जानेपर परमसुन्दरी गंगाभी उसी समय ब्रह्मलोकमें आरही थीं इसी अवसरमें राजाने उनको देखा ॥ ११ ॥ हे राजन् ! इसी समय दैववशसे वायुने उनके पहरनेका वस्त्र उड़ादिया राजाके उस सुंदरीकी कुछेक नग्न अवस्था देख कामार्त्तचित्त हो ॥ १२ ॥ अप्रगटभावसे हँसनेपर फिर वह गंगाभी हंसी तिससमय ब्रह्माजीने उन दोनोंकी इस प्रकार अवस्था देखकर तत्काल शाप दिया उसीके अनुसार उन्होंने भूर्लोकमें आनकर जन्म ग्रहण किया ॥ १३ ॥ संपूर्ण देवता दानवोंके हाथसे दुःखित हो वैकुण्ठमें

महाभिषः पुरा राजा ब्रह्मलोकं गतः स्वराट् ॥ आगच्छंतीं नृपो गंगामपश्यच्चातिसुंदरीम् ॥ ११ ॥ वायुनांबरमस्यास्तु दैवाद पहृतं नृप ॥ किंचिन्नग्ना नृपेणाथ दृष्टा सा सुंदरी तथा ॥ १२ ॥ स्मितं चकार कामार्तः सा च किंचिज्जहास वै ॥ ब्रह्मणा तौ तदा दृष्टौ शप्तौ यातौ वसुंधराम् ॥ १३ ॥ वैकुंठेऽपि सुराः सर्वे पीडिता दैत्यदानवैः ॥ गत्वा हरिं जगन्नाथमस्तुवन्कमला. पतिम् ॥ १४ ॥ संदेहो नाऽत्र कर्तव्यः सर्वथा नृपसत्तम ॥ गम्याः सर्वेऽपि लोकाः स्युर्मानवानां नराधिप ॥ १५ ॥ अवश्यं कृत पुण्यानां तापसानां नराधिप ॥ पुण्यसद्भाव एवात्र गमने कारणं नृप ॥१६॥ तथैव यजमानानां यज्ञेन भावितात्मनाम् ॥ जनमे जय उवाच ॥ रेवतो रेवतीं कन्यां गृहीत्वा चारुलोचनाम् ॥ १७ ॥

जाय जगन्नाथ कमलापति हरिका स्तव करते थे ॥ १४ ॥ हे नरनाथ ! मनुष्य संपूर्ण लोकोंमें भी जासकते हैं इसमें संदेह नहीं ॥ १५ ॥ जो अनेकानेक पुण्यसञ्चय करते हैं ऐसे महात्मा यजमान और तपस्वियोंकी तो निश्चय ही स्वर्गमें गति होती है. हे राजन् ! पुण्यकी बहुतायतही स्वर्गमें जानेका एकमात्र कारण है अतएव इस विषयमें कोई संदेह करना आपको उचित नहीं है ॥ १६ ॥ इसी प्रकार जो यजन यज्ञ अथवा तपस्या करते हैं वह उत्तम लोकमें जाते हैं जनमेजयने कहा हे मुनिवर रेवतराजा शोभायमान नेत्रोंवाली

कन्या रेवतीको संग ले ॥ १७ ॥ ब्रह्मलोकमें गये किंतु उन्होंने वहां जाकर अंतमें क्या किया ? ब्रह्माजीने उनको क्या आज्ञा दी ? और उन्होंने उनकी आज्ञानुसार किसको कन्या दी ॥ १८ ॥ हे ब्रह्मन् ! आप यह संपूर्ण वृत्तांत मुझसे विस्तारपूर्वक कहिये व्यासजीने कहा हे महीपाल ! वह वृत्तांत सुनो. रेवतराजा ॥ १९ ॥ कन्याके वरका विषय पूंछनेको जिस समय ब्रह्मलोकमें गये तिससमय ब्रह्मलोकमें गाना बजाना होरहा था राजाने कन्याके सहित सभाके अवसरकी अपेक्षासे क्षणकाल प्रतीक्षा की ॥ २० ॥ किंतु गाना सुनकर कन्यासहित ऐसे संतुष्ट हुए कि, तृप्त न हुए वरन् सुनतेही रहे उस गानेबजानेके समाप्त होनेपर राजाने परमेष्ठी ब्रह्माको प्रणाम कर ॥ २१ ॥ उनको कन्या दिखाय

ब्रह्मलोकं गतः पश्चात्किं कृतं तेन भूभुजा ॥ ब्रह्मणा किं समादिष्टं कस्मै दत्ता सुता पुनः ॥१८॥ तत्सर्वं विस्तराद्ब्रह्मन्कथय त्वं ममाधुना ॥ व्यास उवाच ॥ निशामय महीपाल राजा रेवतकः किल ॥१९॥ पुत्र्या वरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकं गतो यदा ॥ आवर्तमाने गांधर्वे स्थितो लब्धक्षणः क्षणम् ॥ २० ॥ शृण्वन्नतृप्यद्धृष्टात्मा सभायां तु सकन्यकः ॥ समाप्ते तत्र गांधर्वे प्रणम्य परमेश्वरम् ॥२१॥ दर्शयित्वा सुतां तस्मै स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ॥ राजोवाच ॥ वरं कथय देवेश कन्येयं मम पुत्रिका ॥२२॥ देया कस्मै मया ब्रह्मन्प्रष्टुं त्वां समुपागतः ॥ बहवो राजपुत्रा मे वीक्षिताः कुलसंभवाः ॥२३॥ कस्मिंश्चिन्मे मनः कामं नोपतिष्ठति चंचलम् ॥ तस्मात्त्वां देवदेवेश प्रष्टुमत्रागतोऽस्म्यहम् ॥२४॥ तदाज्ञापय सर्वज्ञ योग्यं राजसुतं वरम् ॥ कुलीनं बलवंतं च सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ २५ ॥ दातारं धर्मशीलं च राजपुत्रं समादिश ॥ व्यास उवाच ॥ तदाकर्ण्य जगत्कर्ता वचनं नृपतेस्तदा ॥ २६ ॥

अपना अभिप्राय कहा, राजा बोले हे देव ! यह वरारोहा मेरी कन्या है इसका वर कौन है ? यह आप बता दीजिये ॥ २२ ॥ हे ब्रह्मन् ! यह कन्या किसको प्रदान करूं यह बात पूँछनेकोही आपके समीप आया हूं सत्कुलोत्पन्न अनेक राजपुत्र ढूंढकर देखे हैं ॥ २३ ॥ किन्तु उनमें से कोई पुरुष भी मेरे मनमें स्थिर नहीं हुआ हे देवदेवेश ! इसी कारण पूँछनेके लिये इस स्थानमें आया हूं ॥ २४ ॥ अतएव आप इसके उपयुक्त एक वर नियतकर दीजिये वह वर कुलीन बलवान् धर्मात्मा सर्व सुलक्षणयुक्त॥२५॥ और दाता धर्मशील राजाका पुत्र हो आपसे

यही मेरी प्रार्थना है ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! तब जगत्कर्ता पद्मयोनि नरपतिका यह वचन सुन ॥ २६ ॥ कालका अतिक्रम देख हँसते हँसते उनसे कहने लगे हे राजन् ! तुमने जिन सब राजपुत्रोंको वर जाना था ॥ २७ ॥ वह सभी कालके ग्रास हुए हैं यही क्या उनके पुत्र पौत्र और बान्धव पर्यन्त भी अब जीवित नहीं हैं इस समय सत्ताईसवें मन्वन्तरका द्वापरयुग वर्त्तमान है ॥ २८ ॥ अतएव तुम्हारे वंशोत्पन्न राजपुत्रोंमेंसे भी अब कोई वर्त्तमान नहीं है तुम्हारी नगरीको भी दैत्योंने लूट लिया था अब चन्द्रवंशीय राजा उसको शासन करते हैं ॥ २९ ॥ पुण्यात्मा ययातिकुल तिलक माथुर जनपदेश्वर महाराज उग्रसेन उस स्थलमें राज्यशासन करते हैं ॥३०॥ उनका पुत्र महाबलवान् कंस दानवोंके

तमुवाच हसन्वाक्यं दृष्ट्वा कालस्य पर्ययम् ॥ ब्रह्मोवाच ॥ राजपुत्रास्त्वया राजन्वरा ये हृदये कृताः ॥ २७ ॥ ग्रस्ताः कालेन ते सर्वे सपितृपौत्रबांधवाः ॥ सप्तविंशतिमोऽद्यैव द्वापरस्तु प्रवर्तते ॥ २८ ॥ वंशजास्ते मृताः सर्वे पुरी दैत्यैर्विलुंठिता ॥ सोमवंशोद्भवस्तत्र राजा राज्यं प्रशास्ति हि ॥ २९ ॥ उग्रसेन इति ख्यातो मथुराधिपतिः किल ॥ ययातिवंशसंभूतो राजा माथुरमंडले ॥३०॥ उग्रसेनात्मजः कंसः सुरद्वेषी महाबलः ॥ दैत्यांशः पितरं सोऽपि कारागारं न्यवेशयत् ॥ ३१ ॥ स्वयं राज्यं चकारासौ नृपाणां मदगर्वितः ॥ मेदिनी चातिभारार्ता ब्रह्माणं शरणं गता ॥ ३२ ॥ दुष्टराजन्यसैन्यानां भारेणातिसमाकुला ॥ अंशावतरणं तत्र गदितं सुरसत्तमैः ॥ ३३ ॥

औरससे जन्म ग्रहणकर सर्वदा ही देवताओंका अनिष्टसाधन करने लगा और उसने अपने पिताको कारागारमें बन्द करके रक्खा ॥ ३१ ॥ वह मदसे गर्वित हो सम्पूर्ण राजाओंका राज्य स्वयं शासनकर प्रजाका महत् अनिष्ट साधन करने लगा. हे महाराज ! इसी समयमें उस दुष्ट दैत्य राजाकी सेनाके भारसे पृथ्वी इतनी व्याकुल होगई कि फिर किसी प्रकार भी भार न सहसकी अतएव ब्रह्माजीके निकट जाय उनकी शरणागत हुई ॥ ३२ ॥ वह दुष्ट राजाओंका भारभूत सेनाके भारसे व्याकुल होगई तदनन्तर ब्रह्मादि देवताओंने कहा

हे वसुन्धरे ! तुम्हारा भार हलका करनेके लिये देवताओंने अंशावतारको लिया है ॥ ३३ ॥ कमललोचन नारायणने अपने अंशसे अवतीर्ण होकर जन्म ग्रहण किया है वह स्वयं सनातन नारायण कमललोचन कृष्ण हैं वही यदुकुलमें देहरूपिणी देवकीके गर्भ और वसुदेवके औरससे अवतीर्ण हो वासुदेव नामसे विख्यात हुए ॥ ३४ ॥ पहले नरसखा धर्मपुत्र नारायणने गंगा किनारे परम पवित्र बद्रिकाश्रममें भ्राताके सहित घोर तप किया था ॥ ३५ ॥ वह यदुकुलमें अवतीर्ण होकर वासुदेव नामसे विख्यात हुए हे नृपसत्तम ! उस पापाचार दुष्टमति खलप्र

वासुदेवः समुत्पन्नः कृष्णः कमललोचनः ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां योऽसौ नारायणो मुनिः ॥ ३४ ॥ तपश्चचार दुःसाध्यं धर्मपुत्रः सनातनः ॥ गंगातीरे नरसखः पुण्ये बदरिकाश्रमे ॥ ३५ ॥ सोऽवतीर्णो यदुकुले वासुदेवोऽपि विश्रुतः ॥ तेनासौ निहतः पापः कंसः कृष्णेन सत्तमः ॥ ३६ ॥ उग्रसेनाय राज्यं वै दत्तं हत्वा खलं सुतम् ॥ कंसस्य श्वशुरः पापो जरासंधो महाबलः ॥३७॥ आगत्य मथुरां क्रोधाच्चकार संगरं मुदा ॥ कृष्णेनासौ जितः संख्ये जरासंधो महाबलः ॥ ३८ ॥ प्रेषयामास युद्धाय सबलं यवनं ततः ॥ श्रुत्वाऽऽयांतं महाशूरं ससैन्यं यवनाधिपम् ॥ ३९ ॥ " कृष्णस्तु मथुरां त्यक्त्वा पुरीं द्वारवतीमगात् ॥ प्रभग्नां तां पुरीं कृष्णः शिल्पिभिः सह संगतैः ॥ कारयामास दुर्गाढ्यां हट्टशालाविमंडिताम् ॥ जीर्णोद्धारं पुरः कृत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ उग्रसेनं च राजानं चकार वशवर्तिनम् ॥ " यादवान्स्थापयामास द्वारवत्यां यदूत्तमः ॥ वासुदेवस्तु तत्राद्य वर्तते बांधवैः सह ॥ ४० ॥

कृति कंसको मारकर ॥ ३६ ॥ उस साम्राज्यमें उग्रसेनको प्रतिष्ठित किया और दुष्ट कंसको मारा, महाविक्रमशाली पापिष्ठ मगधपति जरासंध कंसका श्वशुर था ॥ ३७ ॥ उसने जामाताकी निधनवार्ता सुन क्रोधके वशीभूत हो मथुरामें आय घोर संग्राम किया महात्मा कृष्णने महाबली जरासंधको जीता ॥ ३८ ॥ वासुदेवके उस महातेजोगर्वित जरासंधको पराजय करनेपर भी उसने सेनासहित कालयवनको फिर युद्ध करनेके लिये भेजा अनन्तर भगवान् वासुदेव सेना सहित यवनराजके आनेका वृत्तान्त जाना ॥ ३९ ॥ परिवार सहित सम्पूर्ण यादवोंको

द्वारकामें भेज स्वयं बलदेवके सहित यवन राजाके आनेकी प्रतीक्षासे स्थिर रहे फिर अकेलेही यवनके शिविरमें जाय कालयवनको आकर्षण पूर्वक गिरिगुहामें ले जाय सुप्तोत्थित महाराज मुचुकुन्दसे उस दुरात्मा यवनको मरवाय मथुराको छोड द्वारकाको चले गये तिस समय उस द्वारकापुरीकी भग्नावस्था थी अतएव कृष्णने शिल्पकारोंको बुलाय दिव्यमहल दुर्ग और अटारि इत्यादि बनवाकर उसका सौंदर्य सम्पादन किया वह प्रतापवान् वासुदेव जीर्ण नगरीका संस्कार कराय उग्रसेनको राज्यपदमें नियुक्तकर वह यदूत्तम वहां यादवोंको स्थापितकर अन्यान्य बांधवोंके सहित अब भी वहाँ विराजमान हैं ॥ ४० ॥ उनके अग्रज हलायुध बलदेव नामसे विख्यात हैं वही मूसली अनंतदेवके अंशावतार और

तस्याग्रजः स विख्यातो बलदेवो हलायुधः ॥ शेषांशो मुसली वीरो वरोऽस्तु तव संमतः ॥ ४१ ॥ संकर्षणाय देह्याशु कन्यां कमललोचननाम् ॥ रेवतीं बलभद्राय विवाहविधिना ततः ॥ ४२ ॥ दत्त्वा पुत्रीं नृपश्रेष्ठ गच्छ त्वं बदरिकाश्रमम् ॥ तपस्तप्तुं सुरारामं पावनं कामदं नृणाम् ॥४३॥ व्यास उवाच ॥ इति राजा समादिष्टो ब्रह्मणा पद्मयोनिना ॥ जगाम तरसा राजन्द्वारकां कन्ययाऽन्वितः ॥ ४४ ॥ ददौ तां बलदेवाय कन्यां वै शुभलक्षणाम् ॥ ततस्तप्त्वा तपस्तीव्रं नृपतिः कालपर्यये ॥ ४५ ॥ जगाम त्रिदशा वासं त्यक्त्वा देहं सरित्तटे ॥ राजोवाच ॥ भगवन्महदाश्चर्यं भवता समुदाहृतम् ॥ ४६ ॥

महावीर हैं वही तुम्हारी कन्याके उपयुक्त वर हैं ॥ ४१ ॥ अतएव इस कमलके समान नेत्रोंवाली रेवतीको विवाहकी विधि अनुसार संकर्षण बलभद्रके हाथमें शीघ्र प्रदान करो ॥ ४२ ॥ और तुम कन्यादान करके तपस्याका अनुष्ठान करनेके निमित्त बद्रिकाश्रममें जाओ वह पुण्याश्रम देवताओंका विहारस्थान और पवित्र तथा मनुष्योंको कामनादायक है ॥ ४३ ॥ व्यासजी बोले हे राजन् ! कमलयोनि ब्रह्माजीके आज्ञा देनेपर राजा अपनी कन्याको संग ले द्वारकामें आये ॥ ४४ ॥ वहां पहुँचकर वह सर्वसुलक्षणयुक्त कन्या विधिके अनुसार बलदेवजीको दी अन्तमें ब्रह्माजीके उपदेशसे बदरिकाश्रममें जाय कठोर तपस्यामें निरत हुए ॥ ४५ ॥ फिर मृत्युकाल उपस्थित होनेपर नदीके तटपर देह त्यागकर सुरलोकको

चले गये जनमेजयनें कहा हे भगवन् ! आपने अत्यन्त आश्चर्यकी कथा कही ॥ ४६ ॥ रेवतराजा कन्याके सहित ब्रह्मलोकमें रहकर संगीत सुननेमें आसक्त हुए अष्टोत्तरशत (१०८) युग बीतनेपर भी ॥ ४७ ॥ राजा और उनकी कन्या अतिवृद्ध क्यों न हुए ? और उनकी इतनी आयु किस प्रकार हुई थी वह आप मुझसे कहिये ॥ ४८ ॥ व्यासजी बोले हे महाराज ! ब्रह्मलोक पापस्पर्शरहित है वहां जरा, क्षुधा, पिपासा अथवा मृत्यु आदि कुछ भी नहीं है उस स्थानमें अन्य कोई ग्लानि भी नहीं हो सकती. अतएव तहांके वास करनेवाले पुरुष सर्वदा जरामरणरहित और दीर्घ जीवी होते हैं इसमें संदेह क्या है ॥ ४९ ॥ शर्याति राजाक स्वर्ग जानेपर उनकी सन्तानको राक्षसोंने मार डाला और जो शेष रहे वह भयसे भीत

रेवतस्तु स्थितस्तत्र ब्रह्मलोके सुतार्थतः ॥ युगानां तु गतं तत्र शतमष्टोत्तरं किल ॥ ४७ ॥ कन्या वृद्धा न संजाता राजा वाऽतितरां नु किम् ॥ एतावंतं तथा कालमायुः पूर्णं तयोः कथम् ॥ ४८ ॥ व्यास उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासा वा न मृत्युर्न भयं पुनः ॥ न तु ग्लानिः प्रभवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ४९ ॥ मेरुं गतस्य शर्यातेः संतती राक्षसैर्हता ॥ गता कुशस्थलीं त्यक्त्वा भयभीता इतस्ततः ॥ ५० ॥ मनोश्च क्षुवतः पुत्र उत्पन्नो वीर्यवत्तरः ॥ इक्ष्वाकुरिति विख्यातः सूर्यवंशकरस्तु सः ॥ ५१ ॥ वंशार्थं तप आतिष्ठद्देवीं ध्यात्वा निरंतरम् ॥ नारदस्योपदेशेन प्राप्य दीक्षामनुत्तमाम् ॥ ५२ ॥ तस्य पुत्रशतं राजन्निक्ष्वाकोरिति विश्रुतम् ॥ विकुक्षिः प्रथमस्तेषां बलवीर्यसमन्वितः ॥ ५३ ॥ अयोध्यायां स्थितो राजा इक्ष्वाकुरिति विश्रुतः ॥ शकुनिप्रमुखाः पुत्राः पंचाशद्बलवत्तराः ॥ ५४ ॥

होकर कुशस्थली त्यागकर इधर उधर भाग गये ॥५०॥ वैवस्वतमनुके छींकनेपर उनके घ्राणद्वारसे एक वीर्यवान् पुत्र उत्पन्न हुआ उसका नाम इक्ष्वाकु था वही सूर्यवंश विस्तार करनेके लिये जगत्में विख्यात हुए ॥५१॥ महर्षि नारदके उपदेशानुसार अतिउत्तम दीक्षाको प्राप्त हो वंश बढ़ानेकी इच्छासे निरंतर देवीका ध्यान करते हुए तपस्याका अनुष्ठान करने लगे ॥ ५२ ॥ हे राजन् ! इक्ष्वाकुके सौ पुत्र उत्पन्न हुए उनमें विकुक्षिही प्रथम थे वही वीर्यवान् और बलसम्पन्न हुए ॥ ५३ ॥ इक्ष्वाकुने राजा होकर अयोध्यामें वास किया और उन्होंने शकुनि इत्यादि

अत्यन्त बलवान् पचास पुत्रोंको ॥ ५४ ॥ उत्तरापथ प्रदेशकी रक्षा कार्यमें नियुक्त किया. उन महात्माने और भी अडतालीस पुत्रोंको दक्षिण देशकी रक्षा करनेके लिये भेजा था. हे भूपते ! शेष दो पुत्रोंको सेवाके लिये अपने पासही रक्खा था ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेसप्तमस्कन्धे भाषाटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यासजी बोले हे महाराज ! किसी समय अष्टकाश्राद्ध उपस्थित होनेपर पृथ्वीपति इक्ष्वाकुने अपने पुत्र विकुक्षिको आज्ञा दी कि, हे वत्स ! तुम शीघ्र वनमें जाय श्राद्धके लिये पवित्र मांस संग्रह कर लाओ ॥ १ ॥ सावधान देखो

उत्तरापथदेशस्य रक्षितारः कृताः किल ॥ दक्षिणस्यां तथा राजन्नादिष्टास्तेन ते सुताः ॥ ५५ ॥ चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च रक्षणार्थं महात्मना ॥ अन्यौ द्वौ संस्थितौ पार्श्वे सेवार्थं तस्य भूपतेः ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ कदाचिदष्टकाश्राद्धे विकुक्षिं पृथिवीपतिः ॥ आज्ञापयदसंमूढो मांसमानय सत्वरम् ॥ १ ॥ मेध्यं श्राद्धार्थमधुना वने गत्वा सुतादरात् ॥ इत्युक्तोऽसौ तथेत्याशु जगाम वनमस्त्रभृत् ॥ २ ॥ गत्वा जघान बाणैः स वराहान्सूकरान्मृगान् ॥ शशांश्चापि परिश्रांतो बभूवाऽथ बुभिक्षितः ॥ ३ ॥ विस्मृता चाष्टका तस्य शशं चाऽददसौ वने ॥ शेषं निवेदयामास पित्रे मांसमनुत्तमम् ॥ ४ ॥ प्रोक्षणाय समानीतं मांसं दृष्ट्वा गुरुस्तदा ॥ अनर्हमिति तज्ज्ञात्वा चुकोप मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥

इसमें किसी प्रकारकी त्रुटि न हो. विकुक्षि पिताकी इस प्रकार आज्ञा पाय अस्त्रशस्त्र ग्रहणकर तत्काल वनको चले गये ॥ २ ॥ उन्होंने वनमें जाय निशित बाणोंसे असंख्य शूकर वराह मृग खरगोश इत्यादि सभी संहार किये परन्तु वह वनमें भ्रमण करते करते थककर क्षुधासे इतने कातर हो गये कि ॥३॥ पिताके अष्टकाकी बात भूल वनमेंही एक खरगोशको भक्षण किया. शेष अत्युत्तम सम्पूर्ण मांस लाय पिताको समर्पण किया ॥ ४ ॥ जब मांस प्रोक्षणके लिये लाया गया तब कुलगुरु मुनिसत्तम वसिष्ठ उसको देखतेही भुक्तावसिष्ट (भोजनसे बचा हुआ)

जान अत्यन्त क्रोधित हुए ॥ ५ ॥ भुक्तावशिष्ट द्रव्य श्राद्धमें प्रोक्षणके योग्य नहीं होता यही शास्त्रीय विधि है. वसिष्ठजीने राजाको इस पाक दूषणका विषय विदित किया ॥ ६ ॥ गुरु देवके वाक्यानुसार पुत्रका यह कार्य जान राजाने विधिलोपवशतः पुत्रके प्रति अत्यन्त क्रोधित हो उसको अपने देशसे निकाल दिया ॥७॥ तबहीसे राजपुत्र (खरगोश भक्षण करनेके कारण) शशाद नामसे विख्यात हुए. परंतु यह शशाद पिताके क्रोधसे कुछ भी क्षुभित न हो वनमें जाय वास करने लगे ॥ ८ ॥ वह धर्ममें निरत हो वनके फलमूल भक्षण कर सुखसे काल व्यतीत करने लगे. कुछेक कालोपरान्त पिताके परलोक प्राप्त होनेपर वह महात्मा पिताके राज्यको प्राप्त हुए ॥ ९ ॥ शशादने अयोध्याका

भुक्तशेषं तु न श्राद्धे प्रोक्षणीयमिति स्थितिः ॥ राज्ञे निवेदयामास वशिष्ठः पाकदूषणम् ॥ ६ ॥ पुत्रस्य कर्म तज्ज्ञात्वा भूपतिर्गुरुणोदितम् ॥ चुकोप विधिलोपात्तं देशान्निः सारयत्ततः ॥ ७ ॥ शशाद इति विख्यातो नाम्ना जातो नृपात्मजः ॥ गतो वने शशादस्तु पितृकोपादसंभ्रमः ॥८॥ वन्येन वर्तयन्कालं नीतवान्धर्मतत्परः ॥ पितर्युपरते राज्यं प्राप्तं तेन महात्मना ॥ ९ ॥ शशादस्त्वकरोद्राज्यमयोध्यायाः पतिः स्वयम् ॥ यज्ञाननेकशः पूर्णाश्चकार सरयूतटे ॥१०॥ शशादस्याभवत्पुत्रः ककुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ तस्यैव नामभेदाद्वै इंद्रवाहः पुरंजयः ॥११॥ जनमेजय उवाच ॥ नामभेदः कथं जातो राजपुत्रस्य चानघ ॥ कारणं ब्रूहि मे सर्वं कर्मणा येन चाभवत् ॥१२॥ व्यास उवाच ॥ शशादे स्वर्गते राजा ककुत्स्थ इति चाभवत् ॥ "राज्यं चकार धर्मज्ञः पितृपैतामहं बलात् ॥ " एतस्मिन्नन्तरे देवा दैत्यैः सर्वे पराजिताः ॥ १३ ॥

राजा होकर राज्यशासन करनेके समय सरयुनदीके तटपर अनेक महत् यज्ञ किये थे ॥१०॥ शशादको एक पुत्र था वह तीनों लोकमें ककुत्स्थ नामसे विख्यात हुआ था. उसके इंद्रवाहु एवं पर पुरञ्जय यह दो अन्य नाम थे ॥ ११ ॥ जनमेजयने कहा हे पवित्रात्मन् ! राजपुत्रका ककुत्स्थ नामांतर किस कारणसे और किस प्रकार हुआ था ? किस कार्यसे उनके अन्य दो नाम हुए यह संपूर्ण विवरण मुझसे कहिये ॥१२॥ व्यासजीने कहा हे नृपसत्तम ! महाराज शशादके स्वर्ग जानेपर ककुत्स्थ राजा हुए वह धर्मात्मा पिता और पितामहका राज्य अतिदोर्दण्ड प्रतापसे

शासन करने लगे. उसी समय सम्पूर्ण देवता दानवोंसे पराजित हो॥१३॥ त्रिलोकाधिपति अच्युत विष्णुकी शरणागत हुए. तब सच्चिदानंदमय सनातन महाविष्णुने उन देवताओंसे कहा ॥ १४ ॥ विष्णु बोले हे देवताओ ! तुम शशाद तनय सर्वजनरक्षक महीपाल ककुत्स्थके निकट प्रार्थना करो वह महात्मा तुम्हारे पार्ष्णिग्रह (पार्श्वरक्षक) होकर सम्पूर्ण दानवोंको समरमें निहत करैंगे इसमें सन्देह नहीं ॥ १५ ॥ वह ककुत्स्थ धार्मिक विशेषकर पराशक्तिके उपासक हैं. अतएव उनके प्रसादसे उन नरपतिके बलकी सीमा नहीं है इस कारण प्रार्थना करनेपर वह धनुर्द्धारी हो तुम्हारी सहायता करनेको अवश्यही आवेंगे. इसमें सन्देह नहीं ॥ १६ ॥ हे महाराज ! इंद्रादि देववृन्द हरिके यह सुधामय वचन सुनतेही अयोध्यानगरमें

जग्मुस्त्रिलोकाधिपतिं विष्णुं शरणमव्ययम् ॥ तान्प्रोवाच महाविष्णुस्तदा देवान्सनातनः ॥१४॥ विष्णुरुवाच ॥ पार्ष्णिग्राहं महीपालं प्रार्थयंतु शशादजम् ॥ स हनिष्यति वै दैत्यान्संग्रामे सुरसत्तमाः ॥ १५ ॥ आगमिष्यति धर्मात्मा साहाय्यार्थं धनुर्धरः ॥ पराशक्तेः प्रसादेन सामर्थ्यं तस्य चाऽतुलम् ॥ १६ ॥ हरेः सुवचनादेवा ययुः सर्वे सवासवाः ॥ अयोध्यायां महाराज शशादतनयं प्रति ॥ १७ ॥ तानागतान्सुरान्राजा पूजयामास धर्मतः ॥ पप्रच्छागमने राजा प्रयोजनमतंद्रितः ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ धन्योऽहं पावितश्चाऽस्मि जीवितं सफलं मम ॥ यदागत्य गृहे देवा ददुश्च दर्शनं महत् ॥ १९ ॥ ब्रुवंतु कृत्यं देवेशा दुःसाध्यमपि मानवैः ॥ करिष्यामि महत्कार्यं सर्वथा भवतां महत् ॥ २० ॥ देवा ऊचुः ॥ साहाय्यं कुरु राजेंद्र सखा भव शचीपतेः ॥ संग्रामे जय दैत्येंद्रान्दुर्जयांस्त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥

शशादतनय ककुत्स्थके निकट गये ॥ १७ ॥ देवताओंके उपस्थित होनेपर राजाने सावधान हो उनकी यथाविधि पूजाकर उनसे आनेका कारण पूँछा ॥१८॥ राजाने कहा हे देवताओ ! आपने अनुग्रहपूर्वक जब मेरे घर आय प्रत्यक्ष दर्शन दिया है तब मैं पवित्र और धन्य हुआ और मेरा जन्म भी सफल हुआ ॥१९॥ हे देवेशवृन्द ! आपका क्या कार्य साधन करना होगा वह आप कहिये वह मनुष्योंको कठिन होनेपरभी मैं आपके उस महत्कार्यको अवश्यही करूंगा ॥ २० ॥ देवता बोले हे राजपुत्र ! तुम हमारी सहायताकर देवताओंसे भी अजय दैत्यपतियोंको समरमें जीतकर

शचीपति इन्द्रके सहित मित्रता स्थापन करो ॥२१॥ हे महाराज ! पराशक्तिके प्रतापसे तुमको कहीं भी कुछ दुर्लभ नहीं है अतएवविष्णुकी आज्ञासे हम तुम्हारे पास आये हैं ॥ २२ ॥ राजाने कहा हे सुर सत्तमगण ! सुराधिपति इंद्र यदि उस युद्धके समय मेरे वाहन हों तो मैं देवताओंका पार्ष्णिरक्षक (दोनों ओर रक्षक) हो सकता हूं ॥ २३ ॥ देवताओंके कारण अब मैं दानवोंके संग संग्राम करूंगा किंतु इंद्रकी पीठपर चढकर संग्राम स्थलमें जाऊंगा, यह मैंने आपसे सत्य ही कहा है ॥२४॥ व्यासजी बोले हे राजेन्द्र ! तब देवताओंने इंद्रसे कहा हे शचीपते ! यह अद्भुत कार्य सम्पादन करना आपको अत्यंत कर्तव्य है । अतएव आप लज्जा परित्याग कर इस नरेंद्रके वाहन हूजिये ॥ २५ ॥ सुरपति इंद्र इस

पराशक्तिप्रसादेन दुर्लभं नास्ति ते क्वचित् ॥ विष्णुना प्रेरिताश्चैवमागतास्तव सन्निधौ ॥ २२ ॥ राजोवाच ॥ पार्ष्णिग्राहो भवाम्यद्य देवानां सुरसत्तमाः ॥ इंद्रो मे वाहनं तत्र भवेद्यदि सुराधिपः ॥ २३ ॥ संग्रामं तु करिष्यामि दैत्यैर्देवकृतेऽधुना ॥ आरुह्येंद्रं गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २४ ॥ तदोचुर्वासवं देवाः कर्तव्यं कार्यमद्भुतम् ॥ पत्रं भव नरेंद्रस्य त्यक्त्वा लज्जां शचीपते ॥२५॥ लज्जमानस्तदा शक्रः प्रेरितो हरिणा भृशम् ॥ बभूव वृषभस्तूर्णं रुद्रस्येवापरो महान् ॥२६॥ तमारुरोह राजाऽसौ संग्रामगमनाय वै ॥ स्थितः ककुदि येनाऽस्य ककुत्स्थस्तेन चाभवत् ॥२७॥ इंद्रो वाहः कृतो येन तेन नाम्नेंद्रवाहकः ॥ पुरं जितं तु दैत्यानां तेनाऽभूच्च पुरंजयः ॥२८॥ जित्वा दैत्यान्महाबाहुर्धनं तेषां प्रदत्तवान् ॥ पप्रच्छ चैवं राजर्षेरिति सख्यं बभूव ह ॥ २९ ॥

कार्यके करनेसे लज्जित हुए किंतु हरिने उनको वारंवार उसमें नियुक्त किया. अतएव देवराज इंद्रने रुद्रके महावृषभके समान वृषभ मूर्ति धारण की ॥ २६ ॥ राजा संग्राममें जानेके लिये उस वृषभपर चढ़े उन्होंने वृषभकी पीठपर बैठकर युद्ध किया था इसी कारण उनका ककुत्स्थ नाम हुआ ॥ २७ ॥ राजाने इंद्रको वाहन किया इस कारण उनका नाम इंद्रवाह और उन्होंने युद्धमें दानवोंके पुर जीते इससे उनका नाम पुरञ्जय हुआ था ॥ २८ ॥ उन महाबाहु राजाने दानवोंको समरमें पराजय करके उनकी धन सम्पत्ति देवताओंको प्रदान की अनंतर वह देवताओंसे विदा ले अपने नगरको चले गये हे महाराज ! इस प्रकार उन राजर्षिके संग इंद्रका सख्यभाव उत्पन्न हुआ था ॥ २९ ॥

हे राजन् ! ककुत्स्थ पृथ्वीतलमें अत्यंत विख्यात हुए थे उनके वंशोत्पन्न राजा भी काकुत्स्थ कहकर पृथ्वीमें विशेष परिचित हैं ॥३०॥ धर्म पत्नीके गर्भसे ककुत्स्थ एक महाबलवान् पुत्र उत्पन्न हुआ उसका नामककुत्स्थ था. उनका पुत्र पृथु अत्यंत वीर्यवान् हुआ ॥३१॥ वह पृथु साक्षात् विष्णुके अंश थे. वह सदा ही पराशक्तिके चरणकमलोंकी अर्चना करते थे. उनके पुत्र विश्वरन्धि हुए उन्होंने राजा होकर राजत्व किया था ॥ ३२ ॥ उनके पुत्र श्रीमान् चन्द्र हुए उन्होंने राजा होकर राज्यशासन और अपने वंशको भलीभांति बढ़ाया था युवनाश्व नामक उनके एक पुत्र हुए वह अत्यंत बलवान् और महा तेजस्वी थे ॥ ३३ ॥ युवनाश्वके शावस्त नामक परम धार्मिक एक पुत्र उत्पन्न हुए उन्होंने अमरावतीके

ककुत्स्थश्चाऽतिविख्यातो नृपतिस्तस्य वंशजाः ॥ काकुत्स्था भुवि राजानो बभूवुर्बहुविश्रुताः ॥३०॥ ककुत्स्थस्याऽभवत्पुत्रो धर्म पत्न्यां महाबल ॥ अनेनाविश्रुतस्तस्य पृथुः पुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ विष्णोरंशः स्मृतः साक्षात्पराशक्तिपदार्चकः ॥ विश्वरं धिस्तु विज्ञेयः पृथोः पुत्रो नराधिपः ॥ ३२ ॥ चंद्रस्तस्य सुतः श्रीमान्राजा वंशकरः स्मृतः ॥ तत्सुतो युवनाश्वस्तु तेजस्वी बल वत्तरः ॥ ३३ ॥ शावंतो युवनाश्वस्य जज्ञे परमधार्मिकः ॥ शावंती निर्मिता तेन पुरी शक्रपुरीसमा ॥३४॥ बृहद्श्वस्तु पुत्रोऽभू च्छावंतस्य महात्मनः ॥ कुवलयाश्वः सुतस्तस्य बभूव पृथिवीपतिः ॥३५॥ धुन्धुर्नामा हतो दैत्यस्तेनासौ पृथिवीतले ॥ धुंधुमारेति विख्यातं नाम प्रापातिविश्रुतम् ॥३६॥ पुत्रस्तस्यदृढाश्वस्तु पालयामास मेदिनीम् ॥ दृढाश्वस्य सुतः श्रीमान्हर्यश्व इति कीर्तितः ॥३७॥ निकुंभस्तत्सुतः प्रोक्तो बभूव पृथिवीपतिः ॥ बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वस्तस्य वै सुतः ॥ ३८ ॥

समान शावस्ती नामक एक अति उत्तम पुरी बनाई ॥ ३४ ॥ महात्मा शावस्तके पुत्र बृहदश्व और बृहदश्वके पुत्र कुवलयाश्व हुए वह अपने बाहुबलसे सम्पूर्ण पृथिवीके अधिपति हुए थे ॥ ३५ ॥ उन्होंने धुन्धुनामक दानवका संहार किया इसीसे भूमण्डलमें धुन्धुमार नामसे अत्यंत विख्यात हुए ॥ ३६ ॥ उनके पुत्र दृढाश्व हुए उन्होंने पृथिवीका पालन किया उनके पुत्र श्रीमान् हर्यश्व ॥ ३७ ॥ और हर्यश्वके पुत्र निकुम्भ हुए वह पृथिवीके अधिपति हुए निकुम्भके पुत्र बर्हणाश्व थे कृशाश्व नामक उनके एक पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ३८ ॥

उनका पुत्र महाबलवान् प्रसेनजित्था उसके विक्रमकी सीमा नहीं थी प्रसेनजित्के पुत्र महाभाग यौवनाश्व हुए ॥३९॥ हे महाभाग ! यौवनाश्वके पुत्र श्रीमान् मांधाता हुए उन्होंने पृथ्वी मण्डलके अधीश्वर हो भगवतीको प्रसन्न करनेको इच्छासे काशी इत्यादि महातीर्थ स्थानोंमें उनके अष्टोत्तर सहस्र (एक सौ आठ हजार) मन्दिर बनाये ॥ ४० ॥ हे मानद ! महातीथामें यह कार्य भगवतीको संतुष्ट करनेके लिये ही किया था मांधाता माताके गर्भसे उत्पन्न न हो पिताके उदरसे उत्पन्न हुए थे ॥ ४१ ॥ तिस समय आमात्योंने पिताकी कुक्षिभेदकर पुत्रको निकाला था जन

प्रसेनजित्कृशाश्वस्य बलवान्सत्यविक्रमः ॥ तस्य पुत्रो महाभागो यौवनाश्वेति विश्रुतः ॥ ३९ ॥ यौवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधातेति महीपतिः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं तु प्रासादा येन निर्मिताः ॥ ४० ॥ भगवत्यास्तु तुष्ट्यर्थं महातीर्थेषु मानद ॥ मातृगर्भे न जातोऽसावुत्पन्नो जनकोदरे ॥ ४१ ॥ निःसारितस्ततः पुत्रः कुक्षिं भित्त्वा पितुः पुनः ॥ राजोवाच ॥ न श्रुतं न च दृष्टं वा भवता यदुदाहृतम् ॥ ४२ ॥ असंभाव्यं महाभाग तस्य जन्म यथोदितम् ॥ विस्तरेण वदस्वाद्य मांधातुर्जन्मकारणम् ॥ ४३ ॥ राजोदरे यथोत्पन्नः पुत्रः सर्वांगसुंदरः ॥ व्यास उवाच ॥ यौवनाश्वोऽनपत्योऽभूद्राजा परमधार्मिकः ॥ ४४ ॥ भार्याणां च शतं तस्य बभूव नृपतेर्नृप ॥ राजा चिंतापरः प्रायश्चितयामास नित्यशः ॥४५॥ अपत्यार्थं यौवनाश्वो दुःखितस्तु वनं गतः ॥ ऋषीणामाश्रमे पुण्ये निर्विण्णः स च पार्थिवः ॥ ४६ ॥

मेजयने कहा हे महाभाग ! आपने जो कहा वह न कभी देखा और न कभी सुना ॥४२॥ इस प्रकार जन्म ग्रहण करना अत्यंत असम्भव है आप उन महात्माके जन्मका कारण विस्तार सहित वर्णन करके मेरा संदेह दूर कीजिये ॥४३॥ वह सर्वाङ्ग सुंदर राजाके डरसे किस प्रकार प्रकटहुए? व्यासजीने कहा हे मुनिसत्तमगण ! नरपति यौवनाश्व परम धार्मिक राजाके संतान संतति कुछ न हुई ॥४४॥ और उनके सौ रानी थीं राजा प्रायः सदाही पुत्रके लिये चिंतासागरमें निमग्न रहते ॥ ४५ ॥ एक समय वह पृथ्वीपति यौवनाश्व दुःखित हो पुत्रकी इच्छासे वनमें ऋषियोंके

पवित्र आश्रममें गये ॥ ४६ ॥ वह तपोवनमें पहुँचकर तपस्वियोंके सामने अत्यंत लम्बे लम्बे श्वास छोडने लगे उनको दुःखित देखकर ब्राह्मण कृपाके वशीभूत हुए ॥४७॥ हे राजन् ! तब ब्राह्मणोंने उनसे कहा हे पार्थिव ! आप किसकारण शोक प्रकाश करते हैं ? हे महाराज ! आपके मनमें क्या दुःख है ? वह सत्य कहो ॥ ४८ ॥ हम अवश्य आपके दुःखका प्रतिकार करेंगे. यौवनाश्वने कहा हे मुनि सत्तमगण ! मेरे राज्य, धन और उत्तम २ अश्व सम्पूर्ण ही विद्यमान हैं ॥ ४९ ॥ मेरे विमल शुद्ध स्वभाववाली सौ रानियें विद्यमान हैं त्रिलोकमें मेरा कोई शत्रु भी नहीं है मेरी अपेक्षा बलवान् भी कोई नहीं है ॥५०॥ सम्पूर्ण राजा और अमात्य मेरे आज्ञाकारी हैं किंतु हे तपस्वियो ! एक मात्र अपुत्रता दुःखनेही

मुमोच दुःखितः श्वासांस्तापसानां च पश्यताम् ॥ दृष्ट्वा तु दुःखितं विप्रा बभूवुश्च कृपालवः ॥४७॥ तमूचुर्ब्राह्मणा राजन्कस्माच्छोचसि पार्थिव ॥ किं ते दुःखं महाराज ब्रूहि सत्यं मनोगतम् ॥ ४८ ॥ प्रतीकारं करिष्यामो दुःखस्य तव सर्वथा ॥ यौवनाश्व उवाच ॥ राज्यं धनं सदश्वाश्च वर्तंते मुनयो मम ॥ ४९ ॥ भार्याणां च शतं शुद्धं वर्तते विशदप्रभम् ॥ नारातिस्त्रिषु लोकेषु कोऽप्यस्ति बलवान्मम ॥ ५० ॥ आज्ञाकरास्तु सामंता वर्तंते मंत्रिणस्तथा ॥ एकं संतानजं दुःखं नान्यत्पश्यामि तापसाः ॥५१॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ॥ तस्माच्छोचामि विप्रेंद्राः संतानार्थं भृशं ततः ॥ ५२ ॥ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञास्तापसाश्च कृतश्रमाः ॥ इष्टिं संतानकामस्य युक्तां ज्ञात्वा दिशंतु मे ॥ ५३ ॥ कुर्वंतु मम कार्यं वै कृपा चेदस्ति तापसाः ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राज्ञः कृपया पूर्णमानसाः ॥ ५४ ॥

मेरा सम्पूर्ण सुख नष्ट किया है ॥ ५१ ॥ देखो पुत्रहीन मनुष्यको कभी स्वर्ग प्राप्त नहीं होता. अतएव हे विप्रेन्द्रगण ! केवल संतानके लिये ही मैं निरंतर शोक करता हूं ॥५२॥ आप तपस्वी हैं विशेषकर बहुत परिश्रम करके वेद शास्त्रका सार मर्म जाना है अतएव; संतानकी इच्छा करनेवाले पुरुषको कौन यज्ञ करना युक्तिसंगत है आप लोग इसकी मुझको आज्ञा दीजिये ॥ ५३ ॥ हे तपस्वियो ! यदि आपकी मेरे प्रति कृपा हो तो आप इस सत्कार्यका अनुष्ठान कीजिये. व्यासजी बोले हे महाराज ! राजाके यह वचन सुन उन्होंने दयासे पूर्ण हो ॥५४॥

स्थिरभावसे उनको इंद्र जिस यज्ञके अधिष्ठात्री देवता थे. ऐसा यज्ञ कराया भूपतिको पुत्र प्राप्तिके लिये प्रथम उन्होंने जलपूर्ण कलश स्थापन कराय ॥ ५५ ॥ वैदिक मंत्रद्वारा उसको अभिमंत्रित किया. राजा रात्रिके समय प्यासे हो उस यज्ञमें प्रविष्ट हुए ॥ ५६ ॥ और उसी समय ब्राह्मणोंको सोता हुआ देख वह मंत्रपूत जल स्वयं पिया ब्राह्मणोंने विधिके अनुसार जल उद्धृत और अभिमंत्रितकर राजाकी भार्याके लिये संस्कार किया था ॥ ५७ ॥ किंतु राजाने प्यासे होकर अज्ञानसे स्वयं वह जल पी लिया दूसरे दिन प्रातःकालके समय ब्राह्मण जल रहित कलश देख

कारयामासुरव्यग्रास्तस्येष्टिमिंद्रदेवताम् ॥ कलशः स्थापितस्तत्र जलपूर्णस्तु वाडवैः ॥५५॥ मंत्रितो वेदमंत्रैश्च पुत्रार्थं तस्य भूपतेः॥ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टस्तृषितो निशि ॥५६॥ विप्रान्दृष्ट्वा शयानान्स पपौ मंत्रजलं स्वयम् ॥ भार्यार्थं संस्कृतं विप्रैर्मंत्रितं विधिनोद्धृतम् ॥५७॥ पीतं राज्ञा तृषार्तेन तदज्ञानान्नृपोत्तम ॥ व्युदकं कलशं दृष्ट्वा तदा विप्रा विशंकिताः ॥५८॥ पप्रच्छुस्ते नृपं केन पीतं जलमिति द्विजाः ॥ राज्ञा पीतं विदित्वा ते ज्ञात्वा दैवबलं महत् ॥ ५९ ॥ इष्टिं समापयामासुर्गतास्ते मुनयो गृहान् ॥ गर्भं दधार नृपतिस्ततो मंत्रबलादथ ॥ ६० ॥ ततः काले स उत्पन्नः कुक्षिं छित्त्वाऽस्य दक्षिणम् ॥ पुत्रं निष्कासयामासुर्मन्त्रिणस्तस्य भूपतेः ॥ ६१ ॥ देवानां कृपया तत्र न ममार महीपतिः ॥ कं धास्यति कुमारोऽयं मंत्रिणश्चुक्रुशुर्भृशम् ॥ ६२ ॥

अत्यन्त शंकित हुए॥५८॥ तब ब्राह्मणोंने राजासे पूछा यह जल किसने पाया है. तब उन्होंने जाना कि, राजाने यह जल पाया है यह दैवयोग सेही हुआ है॥५९॥ मुनि यह जान यज्ञ समाप्तकर अपने अपने घरको चलेगये इसके उपरान्त राजाने उस यज्ञीय मंत्रबलसे गर्भ धारण किया॥६०॥ कुछ दिन व्यतीत होनेपर संतान पुष्ट हुई तब उन राजाके मंत्रियोंने उनकी दक्षिण कुक्षि भेदकर पुत्रको निकाला ॥ ६१ ॥ केवल देवताओंकी कृपासे उस समय राजाकी मृत्यु न हुई यह कुमार किसका स्तन पान करेगा यह बात कह मंत्रिलोग अत्यंत आक्षेप करने लगे ॥ ६२ ॥

तब इंद्रने ' मांधाता ' अर्थात् मुझको (मेरी यह अमृतमय तर्ज्जनी अंगुली) पियेगा यह कह उसके मुखमें तर्जनी अंगुली दी इसी कारणसे उन महाबलीका नाम मांधाता हुआ ॥ ६३ ॥ हे भूपाल ! यह मैंने आपसे उन मांधाताके उत्पन्न होनेका वृत्तान्त विस्तारपूर्वक कहा ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ व्यासजी बोले हे महाराज ! उन सत्यप्रतिज्ञ नरपति मांधाताने क्रमानुसार सम्पूर्ण भूमण्डलको जीतकर राजाओंके अधीश्वर हो सार्वभौम उपाधि प्राप्त की ॥१॥ हे महाराज ! राजराजेश्वर मांधाताके प्रभावका वृत्तान्त और अधिक क्या कहैं तिस समय तस्कर उनके भयसे त्रस्त होकर पर्वतकी गुहामें भाग गये थे इस कारण इंद्रने इनका नाम त्रसदस्यु

तदेन्द्रो देशिनीं प्रादान्मांधातेत्यवदद्वचः ॥ सोऽभवद्बलवान्राजा मांधाता पृथिवीपतिः ॥ ६३ ॥ तदुत्पत्तिस्तु भूपाल कथिता तव विस्तरात् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥ व्यास उवाच ॥ बभूव चक्रवर्ती स नृपतिः सत्यसंगरः ॥ मांधाता पृथिवीं सर्वामजयन्नृपतीश्वरः ॥१॥ दस्यवोऽस्य भयत्रस्ता ययुर्गिरिगुहासु च ॥ इंद्रेणास्य कृतं नाम त्रसदस्युरिति स्फुटम् ॥ २ ॥ तस्य बिंदुमती भार्या शशबिंदोः सुताऽभवत् ॥ पतिव्रता सुरूपा च सर्वलक्षणसंयुता ॥३॥ तस्यामुत्पादयामास मांधाता द्वौ सुतौ नृप ॥ पुरुकुत्सं सुविख्यातं मुचुकुंदं तथाऽपरम् ॥ ४ ॥ पुरुकुत्सात्ततोऽरण्यः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ पितृभक्तिरतश्चाभूद् बृहदश्वस्तदात्मजः ॥५॥ हर्यश्वस्तस्य पुत्रोऽभूद्धार्मिकः परमार्थवित् ॥ तस्याऽऽत्मजस्त्रिधन्वाभूदरुणस्तस्य चात्मजः ॥६॥ अरुणस्य सुतः श्रीमान्सत्यव्रत इति श्रुतः ॥ सोऽभूदिच्छाचरः कामी मंदात्मा ह्यतिलोलुपः ॥ ७ ॥

रक्खा ॥ २ ॥ उन्होंने नंदपाल शशबिन्दुकी कन्या बिंदुमतीका पाणिग्रहण किया उस पतिव्रता ललनाके अंग प्रत्यंगमें सम्पूर्ण सुलक्षण विद्यमान होनेसे उसके सौन्दर्यकी सीमा नहीं थी ॥ ३ ॥ हे महाराज ! मांधाताने उसके गर्भसे सुविख्यात पुरुकुत्स और मुचुकुन्द दो पुत्र उत्पन्न किये ॥ ४ ॥ पुरुकुत्सके पुत्र अनरण्य हुए यह राजकुमार बृहदश्व नामसे प्रसिद्ध हुए परन्तु यह अत्यन्त धार्मिक और पितृभक्तिपरायण थे ॥ ५ ॥ उनके पुत्र हर्यश्व हुए वह धार्मिक और परमार्थ सत्वके जाननेवाले थे उनके पुत्र त्रिधन्वा और त्रिधन्वाके पुत्र अरुण हुए॥६॥अरुणके पुत्र श्रीमान्

सत्यव्रत हुए वह अत्यंत लोभके वशीभूत कामुक मन्दस्वभाव और इच्छाकारी थे ॥७॥ एक समय उस पापात्मा राजकुमारने कामसे मोहित हो किसी ब्राह्मणकी भार्या हरणकर उसके विवाहमें विघ्न किया ॥८॥ हे राजन् ! सम्पूर्ण ब्राह्मणलोग मिल अत्यंत परिताप करते करते राजा अरुणके समीप जाय वारंवार कहने लगे हा ! हम मर गये ॥ ९ ॥ राजाने उन दुःखित स्त्री पुरवासी ब्राह्मणोंसे कहा हे विप्रवृन्द ! मेरे पुत्रने आपका क्या अनिष्ट कार्य किया है ॥१०॥ राजाके यह विनययुक्त वचन सुन उन वेदके जाननेवाले ब्राह्मणोंने बारंबार आशीर्वाद देकर उनसे कहा हे

स पापात्मा विप्रभार्यां हृतवान्काममोहितः ॥ विवाहे तस्य विघ्नं स चकारनृपतेः सुतः ॥ ८ ॥ मिलिता ब्राह्मणास्तत्र राजानमरुणं नृप ॥ ऊचुर्भृशं सुदुःखार्ता हा हताः स्मेति चासकृत् ॥९॥ पप्रच्छ राजा तान्विप्रान्दुःखितान्पुरवासिनः ॥ किं कृतं मम पुत्रेण भवतामशुभं द्विजाः ॥ १० ॥ तन्निशम्य द्विजा वाक्यं राज्ञो विनयपूर्वकम् ॥ तदोचुस्त्वरुणं विप्राः कृताशीर्वचना भृशम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ राजंस्तव सुतेनाद्य विवाहे प्रहृता किल ॥ विवाहिता विप्रकन्या बलेन बलिनां वर ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा तेषां वचस्तथ्यं राजा परमधार्मिकः ॥ पुत्रमाह वृथा नाम कृतं ते दुष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ गच्छ दूरं सुमंदात्मन्दुराचार गृहान्मम ॥ न स्थातव्यं त्वया पाप विषये मम सर्वथा ॥ १४ ॥ कुपितं पितरं प्राह क्व गच्छामिति वै मुहुः ॥ अरुणास्तमथोवाच श्वपाकैः सह वर्तय ॥ १५ ॥

राजन् ! आप बलवानोंमें अग्रगण्य हैं अतएव आपके पुत्र भी ऐसे ही हैं अब उन्होंने विवाहस्थलमें एक विवाहित ब्राह्मणकी कन्याको बलपूर्वक हरण किया है॥११॥१२॥व्यासजी बोले हे महाराज ! तब परमधार्मिक राजाने ब्राह्मणका यह वचन सत्य जान पुत्रसे कहा हे दुर्बुद्धे ! आज तैंने यह दुष्कार्य करके अपने सत्यव्रतनामका अर्थ निष्फल किया ॥ १३ ॥ हे दुराचार ! तू मेरे घरसे निकल जा रे पापी ! मेरे अधिकारमें अब तू कभी नहीं रह सकता ॥ १४ ॥ तब सत्यव्रतने पिताको कुपित देखकर वारम्वार कहा हे पितः ! मैं कहां जाऊं ? उन्होंने कहा तू श्वपचों

(चांडालों) के सहित काल व्यतीत कर ॥ १५ ॥ तैंने ब्राह्मणकी स्त्री हरण करके श्वपचका कार्य किया है अतएव उनके संग रहकर सुख पूर्वक काल व्यतीत कर ॥ १६ ॥ रे कुलपाँसन ! मैं तेरे समान दुराचार पुत्रसे पुत्रवान् होनेकी इच्छा नहीं करता विशेषकर तैंने वंशकी कीर्तिको नाश किया है अतएव रे दुष्टात्मन् ! तेरी जहां इच्छा हो वहां जा ॥ १७ ॥ सत्यव्रत कुपित पिताके वचन सुन तत्काल उस पुरीसे बाहर निकल श्वपचोंके समीप गये ॥ १८ ॥ वह राजकुमार बख्तर पहर धनुर्बाण धारणकर तिस समय श्वपचोंके संग काल व्यतीतकरने लगे किंतु उस

श्वपचस्य कृतं कर्म द्विजदारापहारणम्॥ तस्मात्तैः सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथासुखम्॥ १६॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वया च कुलपांसन॥ यथेष्टं व्रज दुष्टात्मन्कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ १७ ॥ स निशम्य पितुर्वाक्यं कुपितस्य महात्मनः ॥ निश्चक्राम पुरात्तस्मात्तरसा श्वपचान्ययौ ॥ १८ ॥ सत्यव्रतस्तदा तत्र श्वपाकैः सह वर्तते ॥ धनुर्बाणधरः श्रीमान्कवची करुणालयः ॥ १९ ॥ यदा निष्कासितः पित्रा कुपितेन महात्मना ॥ गुरुणाऽथ वसिष्ठेन प्रेरितोऽसौ महीपतिः ॥ २० ॥ तस्मात्सत्यव्रतस्तस्मिन्बभूव क्रोधसंयुतः ॥ वसिष्ठे धर्मशास्त्रज्ञे निवारणपराङ्मुखे ॥ २१ ॥ केनचित्कारणेनाथ पिता तस्य महीपतिः ॥ पुत्रार्थेऽसौ तपस्तप्तुं पुरं त्यक्त्वा वनं गतः ॥ २२ ॥ न ववर्ष तदा तस्मिन्विषये पाकशासनः ॥ समा द्वादश राजेंद्र तेनाऽधर्मेण सर्वथा ॥ २३ ॥ विश्वामित्रस्तदा दारांस्तस्मिंस्तु विषये नृप ॥ संन्यस्य कौशिकीतीरे चचार विपुलं तपः ॥ २४ ॥

स्थानमें रहकर भी उनके हृदयमें करुणाका अभाव न हुआ ॥ १९ ॥ जब महात्मा पिताने कुपित हो उनको घरसे निकाला तिस समय गुरुदेव वशिष्ठजीने महीपतिको इस विषयमें नियुक्त किया था ॥ २० ॥ विशेषकर धर्मशास्त्रके जाननेवाले वशिष्ठजीने पुत्रके निकालनेमें उंद्यत राजाको निवारण नहीं किया यह जानकर सत्यव्रत उनके प्रति कुपित हुए थे ॥ २१ ॥ उनके पिता किसी अनिर्वचनीय कारणसे नगरको त्यागकर पुत्रके लिये तपस्या करनेको वनमें गये ॥ २२ ॥ हे राजेन्द्र ! इस अधर्मसे पाकशासन महेन्द्रने उस राज्यमें बारह वर्षतक एकबार ही वर्षा न की ॥ २३ ॥ हे राजन् ! उसी समय

विश्वामित्र उस राज्यमें अपने स्त्री पुत्रोंको छोडकर कौशिकी नदीके तटपर उग्र तपस्यामें प्रवृत्त हुए थे ॥ २४ ॥ तब कौशिककी वह परम सुन्दरी भार्या कुटुम्बका पालन करनेके लिये दुःखसे अत्यन्त कातर हुई ॥ २५ ॥ बालक क्षुधासे व्याकुल हो नीवार अन्न (समा) माँगते हुए अत्यन्त रोते हैं. पतिव्रता कौशिककी भार्या यह देखकर अत्यन्त दुःखित हुई ॥२६॥ वह पुत्रोंको क्षुधातुर देखकर दुःखित हो चिन्ता करने लगी कि, राजेश्वर राजा भी राजधानीमें नहीं हैं तो अब किससे मांगूं अथवा क्या उपाय करूं ? ॥ २७ ॥ पति भी समीप नहीं हैं. अतएव मेरे पुत्रोंकी कौन रक्षा करेगा ? बालक रात दिन रोते हैं इस कारण मेरे इस वृथा जीवन धारण करनेको धिक्कार है ॥ २८ ॥ धनहीन अवस्थामें

कातरा तत्र संजाता भार्या वै कौशिकस्य ह॥कुटुंबभरणार्थाय दुःखिता वरवर्णिनी ॥२५॥ बालकान्क्षुधयाऽऽक्रांतान्रुदतः पश्यती भृशम्॥याचमानांश्च नीवारान्कष्टमाप पतिव्रता ॥२६॥ चिंतयामास दुःखार्ता तोकान्वीक्ष्य क्षुधाऽऽतुरान्॥नृपो नास्ति पुरे ह्यद्य कं याचे वा करोमि किम् ॥२७॥ न मे त्राताऽस्ति पुत्राणां पतिर्मे नास्ति सन्निधौ ॥ रुदंति बालकाः कामं धिङ्मे जीवनमद्य वै ॥२८॥ धनहीनां च मां त्यक्त्वा तपस्तप्तुं गतः पतिः ॥ न जानाति समर्थोऽपि दुःखितां धनवर्जिताम् ॥ २९ ॥ बालानां भरणं केन करोमि पतिना विना ॥ मरिष्यंति सुताः सर्वे क्षुधया पीडिता भृशम् ॥ ३० ॥ एकं सुतं तु विक्रीय द्रव्येण कियता पुनः पालयामि सुतानन्यानेष मे विहितो विधिः ॥ ३१ ॥ सर्वेषां मारणं नाद्धा युक्तं मम विपर्यये ॥ कालस्य कलनायाहं विक्रीणामि तथाऽऽत्मजम् ॥ ३२ ॥

मुझको छोड कर पति तपस्या करनेको गये हैं, मैं धनके अभावसे कष्ट भोगती हूं वह समर्थ होकर भी यह नहीं जान सकते ॥ २९ ॥ पतिके अतिरिक्त मैं किससे बालकोंका भरण पोषण करूं ? क्षुधासे पीडित होनेपर सम्पूर्ण अच्छे पुत्रही कालके ग्रासमें पतित होंगे ॥ ३० ॥ जो हो एक पुत्रको बेंचकर जो कुछ द्रव्य मिलेगा उससे बचे हुए पुत्रोंका पालन कर सकूंगी इस उपायका अवलम्बन करना ही मुझको उचित है॥ ३१ ॥ इसके अन्यथा करके सम्पूर्ण पुत्रोंको सहसा मृत्युके मुखमें डालना मुझको किसी प्रकार उचित नहीं है अतएव जीवन यात्रा निर्वाह करनेके लिये मैं

एक पुत्रको बेंचूंगी ॥ ३२ ॥ वह सती मनमें इस प्रकार विचार पूर्वक अपने हृदयको कठिन कर कुशकी रस्सीमें पुत्रका गला बांध बाहर निकली ॥ ३३ ॥ वह मुनिपत्नी अवशिष्ट पुत्रोंका भरण करनेके लिये गर्भजात मध्यम पुत्रका गला बांध उसको लेकर घरसे निकली ॥ ३४ ॥ राजा सत्यव्रतने शोक सन्तापसे कातर हुई उस तापसीको देखकर पूँछा हे शोभने ! तुम इस किस कार्यमें प्रवृत्त हुई हो ॥ ३५ ॥ तुम कौन हो ? यह बालक क्यों रोता है तुम किस लिये इसका कण्ठ बांधकर लिये जाती हो हे चारुवदने ! इसका क्या कारण है यह तुम मुझसे सत्य कहो ॥ ३६ ॥

मुनिपत्नी गले
हृदयं कठिन कृत्वा संचिंत्य मनसा सती ॥ सा दर्भरज्ज्वा बद्ध्वाथ गले पुत्रं विनिर्गता ॥ ३३ ॥
बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ शेषस्य भरणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहात् ॥ ३४ ॥ दृष्टा सत्यव्रतेनाऽऽर्ता तापसी शोकसं
युता ॥ पप्रच्छ नृपतिस्तां तु किं चिकीर्षसि शोभने ॥ ३५ ॥ रुदंतं बालकं कंठे बद्ध्वा नयसि काऽधुना ॥ किमर्थं चारुसर्वांगि
सत्यं ब्रूहि ममाऽग्रतः ॥ ३६ ॥ ऋषिपत्न्युवाच ॥ विश्वामित्रस्य भार्याऽहं पुत्रोऽयं मे नृपात्मज ॥ विक्रेतुमौरसं कामं गमिष्ये
विषमे सुतम् ॥ ३७ ॥ अन्नं नास्ति पतिर्मुक्त्वा गतस्तप्तुं नृप क्वचित् ॥ विक्रीणामि क्षुधार्तैनं शेषस्य भरणाय वै ॥३८॥ राजो
वाच ॥ पतिव्रते रक्ष पुत्रं दास्यामि भरणं तव ॥ तावदेव पतिस्तेऽत्र वनाच्चैवाऽऽगमिष्यति ॥ ३९ ॥ वृक्षे तवाऽऽश्रमाभ्याशे
भक्ष्यं किंचिन्निरंतरम् ॥ बंधयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ४० ॥

ऋषिपत्नीने कहा हे नृपनन्दन ! मैं विश्वामित्रकी भार्या हूं यह मेरा औरस पुत्र है अन्नके अभावसे गर्भजात पुत्रको इच्छानुसार बेंचने लिये जाती हूं ॥३७॥ हे नृप ! मुझको मेरे स्वामी छोडकर कहीं तपस्या करने गये हैं और घरमें भी कुछ अन्न नहीं है अतएव क्षुधासे कातर हुई अवशिष्ट सन्तानका भरण करनेके लिये मैं इसको बेंचूंगी ॥ ३८ ॥ सत्यव्रतने कहा हे पतिव्रते ! तुम पुत्रकी रक्षा करो वनसे तुम्हारे पति जबतक इस स्थानमें नहीं आते हैं तबतक मैं तुम्हारे भरण पोषणके उपयुक्त आहारकी सामग्री दूंगा ॥ ३९ ॥ तुम्हारे आश्रम समीप किसी वृक्षमें कुछेक

भक्ष्य द्रव्य नित्यबांध आया करूंगा. यह मैं तुमसे सत्य ही कहता हूं ॥ ४० ॥ विश्वामित्रकी पत्नी राजाके यह वचन सुन पुत्रका बंधन छोड अपने आश्रममें चली गई ॥४१॥ गला बंधनके कारण वह बालक गालव नामसे प्रसिद्ध होकर अन्तमें महातपा ऋषि हुआ तब विश्वामित्रकी भार्या अपने आश्रममें जाय पुत्रोंसे परिवृत हो आनन्द अनुभव करने लगी ॥ ४२ ॥ परन्तु सत्यव्रत भक्ति और कृपासे पूर्ण हो विश्वामित्र मुनिकी भार्याका भार वहन करने लगे ॥ ४३ ॥ वह वनके वराह, मृग और महिषको मारकर उनका मांस विश्वामित्रकी पत्नी और पुत्रोंके लिये लेजाकर जिस स्थानमें वास करे उसी तपोवनके समीप वृक्षमें बांध आते ॥ ४४ ॥ ऋषिपत्नी वह मांस लेकर पुत्रोंको

इत्युक्ता सा तदा तेन राज्ञा कौशिककामिनी ॥ विबंधं तनयं कृत्वा जगामाऽऽश्रममंडलम् ॥ ४१ ॥ सोऽभवद्गालवो नाम गलबंधान्महातपाः ॥ सा तु स्वस्याऽऽश्रमे गत्वा मुमोद बालकैर्वृता ॥ ४२ ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च परिप्लुतः ॥ विश्वामित्रस्य च मुनेः कलत्रं तद्बभार ह ॥ ४३ ॥ वने स्थितान्मृगान्हत्वा वराहान्महिषांस्तथा ॥ विश्वामित्रवनाभ्याशे मांसं वृक्षे बबंध ह ॥ ४४ ॥ ऋषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रानदात्ततः ॥ निर्वृतिं परमां प्राप प्राप्य भक्ष्यमनुत्तमम् ॥ ४५ ॥ अयोध्यां चैव राज्यं च तथैवांतःपुरं मुनिः ॥ गते तप्तुं नृपे तस्मिन्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥ ४६ ॥ सत्यव्रतोऽपि धर्मात्मा ह्यतिष्ठन्नगराद्बहिः॥ पितुराज्ञां समास्थाय पशुघ्नव्रतवान्वने ॥ ४७ ॥ सत्यव्रतो ह्यकस्माच्च कस्यचित्कारणान्नृपः ॥ वसिष्ठे चाऽधिकं मन्युं धारयामास नित्यदा ॥ ४८ ॥

भक्षण करनेके लिये देती इसी प्रकार उसने अत्युत्तम भक्ष्य प्राप्तकर अत्यन्त सुख अनुभव किया ॥ ४५ ॥ इधर नरपति अरुणके वनमें तपस्या करनेको चले जानेपर वसिष्ठ मुनि अयोध्यानगरीके राज्य और अन्तःपुर समस्तहीकी सावधानतासे रक्षा करने लगे ॥ ४६ ॥ सत्यव्रतभी पिताकी आज्ञानुसार नित्य पशुमारकर जीविका निर्वाह करते और धर्ममें निरत रहकर नगरके बाहर वनमें वास करते थे ॥ ॥ ४७ ॥ सत्यव्रतने किसी कारणसे वसिष्ठके ऊपर सदाही मनमें कोप धारण कर रक्खा था. क्योंकि पिताने जब धार्मिक प्रिय

पुत्रको परित्याग किया तब उन्होंने उन राजाको निवारण नहीं किया. हे महाराज ! यही उनके कोपका कारण जानना चाहिये ॥४८॥४९
सात पग न चलनेसे पाणिग्रहण कर्म समाप्त नहीं होता अतएव उसके हुए विना कन्याहरण करनेसे ब्राह्मणकी पत्नी हरण करना नहीं होता " कन्या हरण है " धर्मात्मा वसिष्ठने यह कारण जानकरभी उनको निषेध नहीं किया॥५०॥एक दिन राजपुत्र सत्यव्रत मृगयामें किसी पशुको न पाकर वनमें वसिष्ठकी दुग्धवती धेनुको देखा तब ॥ ५१ ॥ राजाने क्षुधासे कातर हो क्रोध और मोहसे दस्युके समान धेनुकी हत्या की और उसका कुछेक मांस विश्वामित्रकी स्त्रीको भक्षण करानेके लिये वृक्षमें बांधकर अवशिष्ट मांस स्वयं भक्षण किया ॥ ५२ ॥ हे सुव्रत ! तिस

त्याज्यमानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥ ४९ ॥ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ जानन्नपि स धर्मात्मा विप्रदारपरिग्रहे ॥ ५० ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसेऽरण्ये मृगाभावं महीपतिः ॥ वसिष्ठस्य च गां दोग्ध्रीं मपश्यद्वनमध्यगाम् ॥ ५१ ॥ तां जघान क्षुधार्तस्तु क्रोधान्मोहाच्च दस्युवत् ॥ वृक्षे बबंध तन्मांसं नीत्वा स्वयमभक्षयत् ॥ ५२ ॥ ऋषिपत्नी सुतान्सर्वान्भोजयामास तत्तदा ॥ शंकमाना मृगस्येति न गोरिति च सुव्रता ॥ ५३ ॥ वसिष्ठस्तु हतां दोग्ध्रीं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तमब्रवीत् ॥दुरात्मन्किं कृतं पापं धेनुघातात्पिशाचवत् ॥ ५४ ॥ एवं ते शंकवः क्रूराः पतंतु त्वरितास्त्रयः गोवधाहारहरणात्पितुः क्रोधात्तथा भृशम् ॥ ५५ ॥ त्रिशंकुरिति नाम्ना वै भुवि ख्यातो भविष्यसि ॥ पिशाचरूपमात्मानं दर्शयन्सर्वदेहिनाम् ॥ ५६ ॥

समय विश्वामित्रकी पत्नीने इस मांसको गोमांस न जानकर यह मृगका मांस है इस प्रकार जान वह सम्पूर्ण मांस पुत्रोंको भक्षण कराया ॥ ५३॥ इधर वसिष्ठजीने अपनी कामधेनुके विनाशका वृत्तान्त जान क्रोधके वशीभूत हो सत्यव्रतसे कहा रे दुरात्मन् ! धेनु मारकर पिशाचके समान तूने क्या पापकार्य किया है ॥ ५४ ॥ गोवध द्विजपत्नी हरण और पिताके अत्यन्त क्रोध इन तीन अपराधोंसे तेरे मस्तकपर तीन शंकु अर्थात् कुष्ठवत् तीन पाप चिह्न शीघ्र पतित हों ॥ ५५ ॥ अबसे तू सम्पूर्ण प्राणियोंको पिशाचके समान अपना रूप दिखाकर पृथ्वीमें त्रिशंकु

नामसे विख्यात होगा ॥ ५६ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा सत्यव्रत वसिष्ठसे इस प्रकार शापको प्राप्त हो उस आश्रममें रहकर कठोर तपस्याका अनुष्ठान करने लगे ॥ ५७ ॥ परंतु वह किसी मुनि पुत्रसे अनुत्तम मंत्र प्राप्त कर परमाप्रकृति शिवा भगवती देवीके ध्यानमें निमग्न हुए ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥ जनमेजय बोले हे महामते ! जब वसिष्ठने नृपनंदन त्रिशंकुको शाप दिया तब वह किस प्रकार उस शापसे छूटे थे ? यह आप मुझसे कहिये ॥ १ ॥ व्यासजी बोले हे राजन् ! सत्यव्रत

व्यास उवाच ॥ एवं शप्तो वसिष्ठेन तदा सत्यव्रतो नृपः ॥ चचार च तपस्तीव्रं तस्मिन्नेवाऽऽश्रमे स्थितः ॥५७॥ कस्माच्चिन्मुनिपुत्रात्तु प्राप्य मंत्रमनुत्तमम् ॥ ध्यायन्भगवतीं देवीं प्रकृतिं परमां शिवाम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ जनमेजय उवाच वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ त्रिशंकुर्नृपतेः सुतः ॥ कथं शापाद्विनिर्मुक्तस्तन्मे ब्रूहि महामते ॥१॥ व्यास उवाच ॥ सत्यव्रतस्तथा शप्तः पिशाचत्वमवाप्तवान् ॥ तस्मिन्नेवाऽऽश्रमे तस्थौ देवीभक्तिपरायणः ॥ २ ॥ कदाचिन्नृपतिस्तत्र जप्त्वा मंत्रं नवाक्षरम् ॥ होमार्थं ब्राह्मणान्गत्वा प्रणम्योवाच भक्तितः॥३॥ भूमिदेवाः शृणुध्वं वै वचनं प्रणतस्य मे ॥ ऋत्विजो मम सर्वेऽत्र भवंतः प्रभवंतु ह ॥ ४ ॥ जपस्य च दशांशेन होमः कार्यो विधानतः ॥ भवद्भिः कार्यसिद्ध्यर्थं वेदविद्भिः कृपापरैः ॥ ५ ॥ सत्यव्रतोऽहं नृपतेः पुत्रो ब्रह्मविदां वराः ॥ कार्यं मम विधातव्यं सर्वथा सुखहेतवे ॥ ६ ॥

वसिष्ठके शापसे पिशाचत्वको प्राप्त होनेपर देवीके प्रति भक्तिपरायण हो उसी आश्रममें समय व्यतीत करनेलगे ॥ २ ॥ एक दिन उन्होंने नवाक्षर मंत्र जपकर उस भगवतीमंत्रका पुरश्चरण करानेके लिये ब्राह्मणोंके समीप जाय भक्तिपूर्वक प्रणाम करके कहा ॥ ३ ॥ हे ब्राह्मणो ! आप मेरा वचन सुनिये मैं विनयसहित आपके निकट प्रार्थना करता हूं कि, आप सब मेरे ऋत्विक् हों ॥ ४ ॥ आप वेदके जाननेवाले हैं इस कारण मेरे प्रति कृपाकर यथाविधि कार्य सिद्धिके लिये जपका दशांश होम कीजिये ॥ ५ ॥ हे विप्रवरगण ! मेरा नाम सत्यव्रत है विशेषकर

मैं राजपुत्र हूं. मेरा मंगल करनेके लिये यह कार्य सम्पादन करना आपको अवश्य कर्तव्य है ॥ ६ ॥ ब्राह्मणोंने इस प्रकार राजपुत्रके वचन सुनकर उनसे कहा हे राजपुत्र! तुम गुरुसे शापित होकर पिशाचपनेको प्राप्त हुए हो ॥ ७ ॥ अब तुम्हारा वेदमें अधिकार नहीं है विशेषकर तुमको जो पिशाचता प्राप्त हुई है वह सम्पूर्ण लोकोंमें निन्दनीयहै इसकारण अब तुम यागार्ह नहीं हो सकते ॥ ८ ॥ व्यासजी बोले हे महाराज! राजपुत्रने उनके यह वचन सुन दुःखित होकर विचारा कि, मेरे जीवनको धिक्कार है अब मैं वनमें रहकर क्या करूंगा॥ ९ ॥पिताने मुझको त्यागन किया है इससे राज्यभ्रष्ट हुआ इसपरभी गुरुके शापसे पिशाचपनेको प्राप्त हुआ हूं अतएव अब मैं क्या करूं? कुछ स्थिर नहीं करसकता॥

तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपतेः सुतम्॥ शप्तस्त्वं गुरुणा प्राप्तं पिशाचत्वं त्वयाऽधुना ॥७॥ न यागार्होऽसि तस्मात्त्वं वेदेष्वनधिकारतः ॥ पिशाचत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गर्हितम् ॥८॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्तेषां राजा दुःखमवाप ह ॥ धिग्जीवितमिदं मेऽद्य किं करोमि वने स्थितः ॥ ९ ॥ पित्रा चाऽहं हरित्यक्तः शप्तश्च गुरुणा भृशम् ॥ राज्याद्भ्रष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तः करोमि किम् ॥ १० ॥ तदा पृथुतरां कृत्वा चितां काष्ठैर्नृपात्मजः ॥ सस्मार चंडिकां देवीं प्रवेशमनुचिंतयन् ॥ ११ ॥ स्मृत्वा देवीं महामायां चितां प्रज्वलितां पुरः ॥ कृत्वा स्नात्वा प्रवेशार्थं स्थितः प्रांजलिरग्रतः ॥ १२ ॥ ज्ञात्वा भगवती तं तु मर्तुकामं महीपतिम् ॥ आजगाम तदाकाशं प्रत्यक्षं तस्य चाग्रतः ॥१३॥ दत्त्वाऽथ दर्शनं देवी तमुवाच नृपात्मजम् ॥ सिंहारूढा महाराज मेघगंभीरया गिरा ॥१४॥ देव्युवाच ॥ किं ते व्यवसितं साधो हुताशे मा तनुं त्यज ॥ स्थिरो भव महाभाग पिता ते जरसाऽन्वितः॥१५॥

॥१०॥तब राजनन्दनने काष्ठ लाय बडी चिता बनाय चंडिकादेवीको स्मरण किया और उनका मंत्र जपते जपते चितामें प्रवेश करनेको कृतसंकल्प हुए ॥ ११ ॥ फिर राजकुमारने सन्मुख चिता प्रज्वलितकर स्नान किया और उसमें प्रवेश करनेके लिये हाथ जोडकर खडे हो देवी महामायाका स्तव करनेलगे ॥१२॥ उसी समय भगवती उन महीपतिकी मृत्युकामना जान तत्काल सिंहके पीठपर चढ़ उनके ऊपर स्थित आकाशमार्गसे आइ ॥ १३ ॥ और फिर प्रत्यक्ष दर्शन दे मेघके समान गम्भीर वचनोंके द्वारा उन नृपनन्दनसे कहने लगीं ॥ १४ ॥ हे साधो! तुमने मनमें यह

क्या निश्चय किया है ? तुम अग्निमें कदापि शरीरका त्याग मत करो स्थिर होओ. हे महाभाग ! तुम्हारे पिताको इस समय बुढापा आगया है ॥ १५॥ वह तुमको राज्य देकर तप करनेके लिये वनमें जायँगे अतएव हे वीरवर ! विषाद छोड दो हे भूपते ! परसोंके दिन॥१६॥तुम्हारे पिताके मंत्री तुम्हारे लेनेको आवेंगे मेरे प्रसादसे तुम्हारे पिता तुमको राज्यमें अभिषिक्त करैंगे ॥ १७॥ और यथासमयमें कामना जीतकर ब्रह्मलोकको जायँगे इसमें सन्देह नहीं व्यासजीने कहा हे महाभाग ! देवी तिसकाल उनसे यह बात कहकर उसी स्थानमें अंतर्धान होगईं॥१८॥और राजपुत्र भी अनल मृत्युसे विरत हुए इसी समय महात्मा नारदजीने अयोध्यामें आनकर ॥ १९ ॥ तत्काल सब आनुपूर्विक वृत्तांत राजासे कहा तब राजा

राज्यं दत्त्वा वने तुभ्यं गंताऽस्ति तपसे किल ॥ निषादं त्यज हे वीर परश्वोऽहनि भूपते ॥ १६ ॥ नेतुं त्वामागमिष्यंति सचिवाश्च पितुस्तव ॥ मत्प्रसादात्पिता च त्वामभिषिच्य नृपासने ॥ १७॥ जित्वा कामं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येष निश्चयः॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं तदा देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ १८ ॥ राजपुत्रो विरमितो मरणात्पावकात्ततः ॥ अयोध्यायां तदाऽऽगत्य नारदेन महात्मना ॥ १९ ॥ वृत्तांतः कथितः सर्वो राज्ञे सत्त्वरमादितः ॥ श्रुत्वा राजाऽथ पुत्रस्य तं तथा मरणोद्यमम् ॥ २० ॥ खेदमाधाय मनसि शुशोच बहुधा नृपः ॥ सचिवानाह धर्मात्मा पुत्रशोकपरिप्लुतः ॥ २१ ॥ ज्ञातं भवद्भिरत्युग्रं पुत्रस्य मम चेष्टितम् ॥ त्यक्तो मया वने धीमान्पुत्रः सत्यव्रतो मम ॥ २२ ॥ आज्ञयासौ गतः सद्यो राज्यार्हः परमार्थवित् ॥ स्थितस्तत्रैव विज्ञाने धनहीनः क्षमान्वितः ॥ २३ ॥ वसिष्ठेन तथा शप्तः पिशाचसदृशः कृतः ॥ सोऽद्य दुःखेन संतप्तः प्रवेष्टुं च हुताशनम् ॥ २४ ॥

पुत्रके मरनेका उद्यम सुनकर ॥ २० ॥ दुःखितचित्तसे अनेकप्रकार पछतावा करनेलगे. धर्मात्मा राजाने शोकसंतप्त होकर मंत्रियोंसे कहा ॥ २१ ॥ तुम सबने मेरे पुत्रके कठोर कार्यका विषय जाना मैंने अपने बुद्धिमान् पुत्र सत्यव्रतको वनमें त्याग किया है ॥२२॥ परंतु वह परमार्थवित् राज्यार्ह होनेपरभी मेरी आज्ञासे तत्काल वनमें चलागया है यह धनहीन अवस्थामें क्षमाशील हो भलीभाँति ज्ञानकी आलोचना करता हुआ उसी स्थानमें वास करता है ॥२३॥ किंतु वसिष्ठदेवने शाप देकर उसको पिशाचके समान किया है वह इस समय दुःखाग्निसे संतप्त होकर हुताशनमें प्रवेश कर

नेको उद्यत हुआ था ॥ २४ ॥ किंतु महादेवीके निषेध करनेपर वह उस कार्यसे विरत हुआ इस कारण तुम शीघ्र उस स्थानमें जाय उस महाबल ज्येष्ठपुत्रको ॥ २५ ॥ सांत्वन वचनोंसे समझाय अभी मेरे निकट लेआओ मैं प्रजापालनमें समर्थ उस औरसपुत्रका राज्याभिषेक करूंगा ॥ २६ ॥ मेरा चित्त अब शान्तभावको प्राप्त हुआ है अतएव मैं तपस्या करनेके लिये कृतसंकल्प हुआ हूं यह कह कर राजाने सब मंत्रियोंको भेजा ॥ २७ ॥ तब पुत्रके प्रति प्रसन्न होकर बुलानेको भेजा तब मंत्रीभी प्रीतिपूर्णमनसे उस स्थानमें जाय

उद्यतः श्रीमहादेव्या निषिद्धः संस्थितः पुनः ॥ तस्माद्गच्छतु तं शीघ्रं ज्येष्ठपुत्रं महाबलम् ॥ २५ ॥ आश्वास्य वचनैरत्र तरसै वानयंत्विह ॥ अभिषिच्य सुतं राज्ये औरसं पालनक्षमम् ॥२६॥ वनं यास्यामि शांतोऽहं तपसे कृतनिश्चयः ॥ इत्युक्त्वा मंत्रिणः सर्वान्प्रेषयामास पार्थिवः ॥२७॥ तस्यैवाऽऽनयनार्थं हि प्रीतिप्रवणमानसः ॥ ते गत्वा तं समाश्वास्य मंत्रिणः पार्थिवात्मजम्॥२८॥ अयोध्यायां महात्मानं मानपूर्वं समानयन् ॥ दृष्ट्वा सत्यव्रतं राजा दुर्बलं मलिनांबरम् ॥ २९ ॥ जटाजूटधरं क्रूरं चिंतातुरमचिंतयत् ॥ किं कृतं निष्ठुरं कर्म मया पुत्रो विवासितः ॥ ३० ॥ राज्यार्हश्चातिमेधावी जानता धर्मनिश्चयम् ॥ इति संचिंत्य मनसा तमालिंग्य महीपतिः ॥ ३१ ॥ आसने स्वसमीपस्थे समाश्वास्योपवेशयत् ॥ उपविष्टं सुतं राजा प्रेमपूर्वमुवाच ह ॥ ३२ ॥ प्रेमगद्गदया वाचा नीतिशास्त्रविशारदः ॥ राजोवाच ॥ पुत्र धर्मे मतिः कार्या माननीया सुखोद्भवाः ॥ ३३ ॥

महात्मा राजपुत्रको समझाय ॥ २८ ॥ सन्मानसहित अयोध्यामें लेआये राजा सत्यव्रतको दुर्बल मलीनवस्त्र ॥ २९ ॥ जटाजूटधारी कृशकाय दुर्बल कर्कशाकृति चिन्तातुर देख चिंता करनेलगे कि मैंने पुत्रको निकालकर क्या निष्ठुर कार्य किया है ! ॥ ३० ॥ महीपतिने मनमें इस प्रकार चिंता करके उसको आलिंगन किया ॥ ३१ ॥ और समझाबुझाकर अपने समीप स्थित आसनपर बैठाया बैठेहुए पुत्रसे वह राजा प्रेमपूर्वक बोले ॥ ३२ ॥ अर्थात् नीतिशास्त्रविशारद राजा प्रेमगद्गद वचनसे प्रीतिपूर्वक कहने लगे—राजा बोले हे पुत्र !

सर्वदा धर्ममें मति रखना और ब्राह्मणोंका सन्मान करना तुम्हारा कर्तव्य है ॥ ३३ ॥ तुम न्यायके अनुसार धन ग्रहण करके सर्वदा प्रजाकी रक्षा करो कहींभी मिथ्या बात नहीं कहना चाहिये अथवा किसी प्रकार कुमार्गमें नहीं जाना चाहिये॥ ३४ ॥ किंतु साधुलोगोंका वचन सम्यक् प्रकार प्रतिपालन करना उचित है तपस्वियोंकी पूजा करनी चाहिये इंद्रियजय करना और क्रूरस्वभाव तस्करोंको वध करना उचित है ॥३५॥ हे पुत्र ! कार्य सिद्धिके लिये मंत्रियोंसे मंत्रण करके उसको गुप्त रखना चाहिये ॥ ३६ ॥ शत्रु यदि अतिसामान्यभी हो तथापि कार्यकुशल

न्यायागतं धनं ग्राह्यं रक्षणीयाः सदा प्रजाः ॥ नासत्यं क्वापि वक्तव्यं नामार्गे गमनं क्वचित् ॥३४॥ शिष्टप्रोक्तं प्रकर्तव्यं पूजनीया स्तपस्विनः ॥ हंतव्या दस्यवः क्रूरा इंद्रियाणां तथा जयः ॥३५॥ कर्तव्यः कार्यसिद्ध्यर्थं राज्ञा पुत्र सदैव हि ॥ मंत्रस्तु सर्वथा गोप्यः कर्तव्यः सचिवैःसह ॥३६॥ नोपेक्ष्योऽल्पोऽपि कृतिना रिपुः सर्वात्मना सुत ॥ न विश्वसेत्परासक्तं सचिवं च तथा नतम् ॥ ३७ ॥ चाराः सर्वत्र योक्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वथा ॥ धर्मे मतिः सदा कार्या दानं दद्याच्च नित्यशः ॥३८॥ शुष्कवादो न कर्तव्यो दुष्टसंगं च वर्जयेत् ॥ यष्टव्या विविधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥ ३९ ॥ न विश्वसेत्स्त्रियं क्वाऽपि स्त्रैणं द्यूतरतं नरम् ॥ अत्यादरो न कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥ ४० ॥ द्यूते मद्ये तथा गेये नूनं वारवधूषु च ॥ स्वयं तद्विमुखो भूया त्प्रजास्तेभ्यश्च रक्षयेत् ॥ ४१ ॥

राजा उसकी कभी उपेक्षा न करैं शत्रु परायेप्रति अनुरक्त होकर यदि अवनतभी हो तो भी उसका विश्वास न करे॥ ३७॥क्या शत्रु क्या मित्र सबके निकट दूतोंको नियुक्त करना चाहिये सदा धर्ममें अनुराग दर्शन और सदा दान करना ॥ ३८ ॥ वृथा वितंडवाद करना अनुचित है दुष्टोंका संग नहीं करना चाहिये हे पुत्र ! तुम महर्षियोंकी पूजा और अनेक प्रकारके यज्ञोंका अनुष्ठान करो ॥ ३९ ॥ स्त्री, स्त्रैण पुरुष और द्यूतनिरत पुरुषोंका कभी विश्वास न करना मृगयामें अत्यंत आसक्त होना कभी उचित नहीं है॥४०॥द्यूतक्रीड़ा मद्य गीत और वारवनिता इन सब विषयोंसे

विरत रहना और प्रजाओंकी भी इस कार्यसे रक्षा करना ॥ ४१ ॥ नित्य ब्राह्ममुहूर्त्तमें उठकर फिर स्नानादि समस्त कर्त्तव्य कार्यका अनुष्ठान करना ॥ ४२ ॥ हे पुत्र ! गुरुके निकट देवीमंत्रमें दीक्षित होकर भक्तिपूर्वक परमाशक्ति भगवतीकी महती पूजा करनी पराशक्तिके चरणकमलोंकी पूजा करनेसे जन्म सफल होता है ॥४३॥ हे पुत्र ! जो पुरुष महादेवीकी केवल एकवार मात्रभी महती पूजा करके उनका चरणामृत जल पान करते हैं उन पुरुषोंको फिर कभी जननीके गर्भमें जन्मग्रहण नहीं करना पडता यह स्थिर निश्चय है ॥ ४४ ॥ वह महादेवी ही इस सम्पूर्ण देखनेवाली वस्तुके स्वरूप है वही द्रष्टा और साक्षि चैतन्यस्वरूप है इस प्रकार भावमें रत पूर्णात्मा होकर निर्भय चित्तसे वास करै

ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यमुत्थानं सर्वथा सदा ॥ स्नानादिकं सर्वविधिं विधाय विधिवद्यथा ॥ ४२ ॥ पराशक्तेः परां पूजां भक्त्या कुर्यात्सुदीक्षितः ॥ पुत्रैतज्जन्मसाफल्यं पराशक्तेः पदार्चनम् ॥ ४३ ॥ सकृत्कृत्वा महापूजां देवीपादजलं पिबन् ॥ न जातु जननीगर्भे गच्छेदिति विनिश्चयः ॥ ४४ ॥ सव दृश्यं महादेवी द्रष्टा साक्षी च सैव हि ॥ इति तद्भावभरितस्तिष्ठेन्निर्भयचेतसा ॥ ४५ ॥ कृत्वा नित्यविधिं सम्यग्गंतव्यं सदसि द्विजान् ॥ समाहूय च प्रष्टव्यो धर्मशास्त्रविनिर्णयः ॥ ४६ ॥ संपूज्य ब्राह्मणान्पूज्यान्वेदवेदांगपारगान् ॥ गोभूहिरण्यादिकं च देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४७ ॥ अविद्वान्ब्राह्मणः कोऽपि नैव पूज्यः कदाचन ॥ आहारादधिकं नैव देयं मूर्खाय कर्हिचित् ॥ ४८ ॥ न वा लोभात्त्वया पुत्र कर्तव्यं धर्मलंघनम् ॥ अतः परं न कर्तव्यं क्वचिद्विप्रावमाननम् ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ प्रतिदिन नैमित्तिक कार्य समापन करके ब्राह्मणोंकी सभामें जाना चाहिये और उनको बुलाकर धर्मशास्त्रका सिद्धान्त पूँछना चाहिये ॥ ४६ ॥ वेद और वेदान्त पारग ब्राह्मण अवश्यपूजनीय हैं अतएव उनकी पूजा कर पात्र विचार सदा गो भूमि और सुवण इत्यादि दान करना ॥ ४७ ॥ किसी अविद्वान् ब्राह्मणकी कभी पूजा न करना मूर्ख पुरुषको आहारसे अधिक और कुछ दान न करै ॥ ४८ ॥ हे वत्स ! लोभके वशीभूत होकर कभी धर्म उल्लंघन न करना और यह सदा मनमें विचार रक्खो कि अवसे ब्राह्मणोंका कभी अपमान नहीं करूंगा ॥ ४९ ॥

ब्राह्मण क्षत्रियोंके कारण और विशेकर उनके भूलोकके देवताहैं अतएव यत्नसहित ब्राह्मणोंके सन्मानकीरक्षा करनीचाहिये इसमें त्रुटि न करनी॥५०॥ जलसे अग्नि ब्राह्मणसे क्षत्र और पत्थरसे लोह उत्थित होता है इनका तेज सर्वत्रगामी होनेपरभी स्वस्वयोनिके संग विरोध उपस्थित होनेपर उसमेंही प्रशमित होता है यह निश्चय जानो॥५१॥ जो राजा अपनी उन्नतिकी कामना करैं वह दान और निश्चयसे ब्रह्माके मुखसे प्रगट ब्राह्मणोंका भलीभांति सन्मान करैं ॥५२॥ धर्मशास्त्रके अनुसार सदा नीतिका अनुसरण करैं और न्यायानुसार धन संग्रह करके राजकोष पूर्णकरना ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवी

ब्राह्मणा भूमिदेवाश्च माननीयाः प्रयत्नतः॥कारणं क्षत्रियाणां च द्विजा एव न संशयः ॥ ५० ॥ अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ५१ ॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण माननीया मुखोद्भवाः ॥ दानेन विनयेनैव सर्वथा भूतिमिच्छता ॥ ५२ ॥ दंडनीतिः सदा कार्या धर्मशास्त्रानुसारतः ॥ कोशस्य संग्रहः कार्यो नूनं न्यायागतस्य ह ॥ ५३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं प्रबोधितः पित्रा त्रिशंकुः प्रणतो नृपः ॥ तथेति पितरं प्राह प्रेमगद्गदया गिरा ॥ १ ॥ विप्रानाहूय मंत्रज्ञान्वेदशास्त्रविशारदान् ॥ अभिषेकाय संभारान्कारयामास सत्वरम् ॥ २ ॥ सलिलं सर्वतीर्थानां समानाय्य विशांपतिः ॥ प्रकृतीश्च समाहूय सामंतान्भूपतींस्तथा ॥ ३ ॥ पुण्येऽह्नि विधिवत्तस्मै ददावासनमुत्तमम् ॥ अभिषिच्य सुतं राज्ये त्रिशंकुं विधिवत्पिता ॥ ४ ॥ तृतीयमाश्रमं पुण्यं जग्राह भार्यया युतः ॥ वने त्रिपथगाकूले चचार दुश्चरं तपः ॥ ५ ॥

भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां एकादशोऽध्यायः ॥११॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! जब पिताने पुत्रको इस प्रकार उपदेश दिया तब नरपति त्रिशंकुने प्रणत होकर प्रेमसे रुद्धकण्ठ हो पितासे कहा आप जो आज्ञा देंगे मैं वही करूंगा ॥१॥ तब नरपतिने वेद शास्त्रके जाननेवाले मंत्रज्ञ ब्राह्मणोंको बुलाकर शीघ्र अभिषेककी सामग्री मँगाई ॥ २ ॥ सम्पूर्ण तीर्थोंका जल मँगाया सब राजाओंको आदरसहित बुलाया पिताने पुत्र त्रिशंकुको पवित्र दिन देख राज्यमें अभिषिक्त कर उसको विधिके अनुसार राजासन दान किया ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदनन्तर भूपति भार्याके

सहित पवित्र वानप्रस्थाश्रम ग्रहणकर वनमें जाय गंगाके तटपर कठोर तपस्याका अनुष्ठान करने लगे ॥ ५ ॥ फिर कालधर्मके वशीभूत हो राजा स्वर्गको गये वहां देवताओंसे सन्मानित हो इन्द्रासनके समीपमें सर्वदा सूर्यके समान दीप्ति पाने लगे ॥ ६ ॥ जनमेजयने कहा हे भगवन् ! आपने कथा प्रसंगमें पहले कहा है कि, जब सत्यव्रतने धेनुवध किया था. तब महर्षि वसिष्ठने कुपित होकर उनको ॥ ७ ॥ पिशाच होओ यह कहकर शाप दिया था. सम्प्रति किस प्रकार वह पिशाचत्वसे छूटे ? इसका मुझको अत्यन्त सन्देह होता है ॥ ८ ॥ सत्यव्रत शापग्रस्त होनेसे

काले प्राप्ते ययौ स्वर्गं पूजितस्त्रिदशैरपि ॥ इंद्रासनसमीपस्थो रराज रविवत्सदा ॥ ६ ॥ राजोवाच ॥ पूर्वं भगवता प्रोक्तं कथा योगेन सांप्रतम् ॥ सत्यव्रतो वसिष्ठेन शप्तो दोग्ध्रीवधात्किल ॥ ॥ ७ ॥ कुपितेन पिशाचत्वं प्रापितो गुरुणा ततः ॥ कथं मुक्तः पिशाचत्वादित्येतत्संशयः प्रभो ॥ ८ ॥ न सिंहासनयोग्यो हि भवेच्छापसमन्वितः ॥ मुनिना मोचितः शापात्केनाऽन्येन च कर्मणा ॥ ९ ॥ एतन्मे ब्रूहि विप्रर्षे शापमोक्षणकारणम् ॥ आनीतस्तु कथं पित्रा स्वगृहे तादृशाकृतिः ॥ १० ॥ व्यास उवाच वसिष्ठेन च शप्तोऽसौ सद्यः पैशाचतां गतः ॥ दुर्वेषश्चातिदुर्धर्षः सर्वलोकभयंकर ॥ ११ ॥ यदैवोपासिता देवी भक्त्या सत्य व्रतेन ह ॥ तया प्रसन्नया राजन्दिव्यदेहः कृतः क्षणात् ॥ १२ ॥ पिशाचत्वं गतं तस्य पापं चैव क्षयं गतम् ॥ विपाप्मा चाति तेजस्वी संभूतस्तत्कृपामृतात् ॥ १३ ॥

सिंहासनके अयोग्य हुए किंतु मुनिवरने किस कार्य द्वारा उनको शापसे छुड़ाया ॥९॥ इस शापसे पिशाचाकृति पुत्रको पिताने किस प्रकार गृहमें बुलाया. हे विप्रर्षे ! अब उनकी मुक्तिका कारण मुझसे भलीभांति वर्णन कीजिये ॥ १० ॥ व्यासजीने कहा वसिष्ठके शापसे सत्यव्रत शीघ्र पिशाचत्वको प्राप्त हो अत्यन्त कुत्सित दुर्द्धर्ष (सहनेके अयोग्य) और स्वर्गलोकको भयदायक होगये थे ॥ ११ ॥ किन्तु जब उन्होंने भक्ति भावसे देवीकी उपासना की तब देवीने प्रसन्न होकर उनको दिव्यदेह दान की ॥१२॥ देवीके कृपामृत सींचनेसे उनका पापक्षय और पिशा

चाकृति दूर होगई. तब सत्यव्रत पापरहित होकर अत्यंत तेजस्वी हुए ॥ १३ ॥ परमशक्तिके प्रसादसे वसिष्ठ उनके प्रति प्रसन्न हुए उनके अनुग्रहसे पिताभी सत्यव्रतके ऊपर प्रसन्न हुए ॥ १४ ॥ पिताके मर जानेपर धर्मात्मा सत्यव्रत राजा हो राज्य शासन और बीच बीचमें अनेक प्रकार यज्ञोंका अनुष्ठानकर देवदेवी सनातनीकी अर्चना करने लगे ॥१५॥ हे महाराज ! इन त्रिशंकुके हरिश्चन्द्र नामक एक परम सुन्दर पुत्र उत्पन्न हुआ उस शोभायमान राजपुत्रक अङ्गमें सम्पूर्ण शास्त्र विहित सुलक्षण विराजमान थे॥ १६ ॥ पृथ्वीपति त्रिशंकुने पुत्रको युवराज करके मनुष्य देहसेही स्वर्ग भोग करनेकी इच्छा की॥१७॥ तब राजाने प्रसन्न चित्तसे वसिष्ठके आश्रममें जाय विधिपूर्वक प्रणामकर हाथ जोड़ उनसे कहा॥ १८॥

वसिष्ठोऽपि प्रसन्नात्मा जातः शक्तिप्रसादतः ॥ पिताऽपि च बभूवास्य प्रेमयुक्तस्त्वनुग्रहात् ॥ १४ ॥ राज्यं शशास धर्मात्मा मृते पितरि पार्थिवः ॥ ईजे च विविधैर्यज्ञैर्देवदेवीं सनातनीम् ॥ १५ ॥ तस्य पुत्रो बभूवाथ हरिश्चंद्रः सुशोभनः ॥ लक्षणैः शास्त्रनिर्दिष्टैः संयुतश्चातिसुंदरः ॥१६॥ युवराजं सुतं कृत्वा त्रिशंकुः पृथिवीपतिः ॥ मानुषेण शरीरेण स्वर्गं भोक्तुं मनो दधे॥१७॥ वसिष्ठस्याऽऽश्रमं गत्वा प्रणम्य विधिवन्नृपः ॥ उवाच वचनं प्रीतः कृतांजलिपुटस्तदा ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मपुत्र महाभाग सर्वमंत्रविशारद ॥ विज्ञप्तिं मे सुमनसा श्रोतुमर्हसि तापस ॥ १९ ॥ इच्छा मेऽद्य समुत्पन्ना स्वर्गलोकसुखाय च ॥ अनेनैव शरीरेण भोगान्भोक्तुममानुषान् ॥ २० ॥ अप्सरोभिश्च संवासः क्रीडितुं नंदने वने ॥ देवगंधर्वगानं च श्रोतव्यं मधुरं किल ॥ ॥ २१ ॥ याजय त्वं मखेनाऽऽशु तादृशेन महामुने ॥ यथाऽनेन शरीरेण वसे लोकं त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥

हे तपोधन ! आप ब्रह्माके पुत्र और सम्पूर्ण वैदिक मंत्रोंके पारदर्शी हैं इस कारण आपके सौभाग्यकी सीमा नहीं है. अतएव आपसे एक विषय निवेदन करता हूं आप प्रसन्न चित्तसे वह सुनिये ॥ १९ ॥ इस समय इस मनुष्य शरीरसेही स्वर्ग लोकके सुख और संपूर्ण देवताओंकी भोग्यवस्तु भोग करनेकी इच्छा उपस्थित हुई है ॥ २० ॥ नन्दनवनमें विहार अप्सराओंके संग सहवास और देवगन्धर्वोंके मधुर संगीत सुननेकी इच्छा उत्पन्न हुई है ॥२१॥ अतएव हे महामुने ! मैं जिससे इसी शरीरके द्वारा स्वर्गमें वास कर सकूं आप मुझको ऐसेही यज्ञमें नियोजित कीजिये ॥ २२ ॥

हे मुनिवर ! आप यह कार्य सम्पादन करनेमें भलीभांति समर्थ हैं. अतएव आप मेरे कार्यमें इस समय प्रवृत्त हूजिये. आप यज्ञ करके मुझको शीघ्रही दुर्लभ देवलोक प्रदान कीजिये ॥२३॥ वसिष्ठने कहा हे राजन् ! मनुष्य देहसे स्वर्गमें वास करना अत्यन्त दुर्लभ है. मृतक पुरुष पुण्यबलसे स्वर्गमें वास करते हैं यही वीर प्रसिद्ध है ॥२४॥ अतएव हे सर्वज्ञ ! तुम्हारा मनोरथ दुर्लभ है इस कारण मैं इससे डरता हूं. हे महाराज ! जीवित पुरुषको अप्सराओंके सहित सहवास अत्यन्त दुर्लभ है॥२५॥ अतएव हे महाभाग ! पहले यज्ञका अनुष्ठान कीजिये फिर यह देह त्यागकर स्वर्ग प्राप्त कीजिये. व्यासजीने कहा हे महाराज ! महर्षि वसिष्ठ धेनुवधके कारण पहलेसेही राजाके प्रति रोषयुक्त थे इस कारण उन्होंने राजासे ऐसे वचन

समर्थोऽसि मुनिश्रेष्ठ कुरु कार्यं ममाधुना ॥ प्रापयाऽऽशु मखं कृत्वा देवलोके दुरासदम् ॥ २३ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ राजन्मानुषदेहेन स्वर्गे वासः सुदुर्लभः ॥ मृतस्य हि ध्रुवः स्वर्गः कथितः पुण्यकर्मणा ॥२४॥ तस्माद्बिभेमि सर्वज्ञ दुर्लभाच्च मनोरथात् ॥ अप्सरोभिश्च संवासो जीवमानस्य दुर्लभः ॥ २५ ॥ कुरु यज्ञान्महाभाग मृतः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य राजा परमदुर्मनाः ॥ २६ ॥ उवाच वचनं भूयो वसिष्ठं पूर्वरोषितम् ॥ न त्वं याजयसे ब्रह्मन्गर्वावेशाच्च मां यदि ॥ २७ ॥ अन्यं पुरोहितं कृत्वा यक्ष्येऽहं किल सांप्रतम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य वसिष्ठः कोपसंयुतः ॥ २८ ॥ शशाप भूपतिं चेति चांडालो भव दुर्मते ॥ अनेन त्वं शरीरेण श्वपचो भव सत्वरम् ॥ २९ ॥ स्वर्गकृंतनपापिष्ठ सुरभीवधदूषित ॥ ब्रह्मपत्नीहरोच्छिन्नधर्ममार्गविदूषक ॥ ३० ॥

कहे फिर राजा यह सुनकर अत्यंत विमन हो ॥ २६ ॥ महर्षिसे फिर कहने लगे हे ब्रह्मन् ! गर्वके अत्यंत वशीभूत हो यदि आप मुझको यज्ञ न करावेंगे ॥ २७ ॥ तो मैं इस समय दूसरे पुरोहितको कर यज्ञका अनुष्ठान करूंगा. वसिष्ठने राजाके इस प्रकार वचन सुन कुपित होकर ॥ २८ ॥ उनको शाप दिया रे दुर्मते ! तू चाण्डाल हो अधिक क्या तू शीघ्रही इस शरीरसे श्वपच पिशाच हो ॥ २९ ॥ जिससे स्वर्ग मार्ग रोकता है. तैंने उसी प्रकार पापकार्य किया है. तैंने ब्राह्मणकी पत्नी हरणकर धर्म मार्ग नष्ट किया है तू गो वध करके दूषित हुआ है और

तू धर्म विदूषक है ॥३०॥ अतएव हे पापिष्ठ ! तेरे मरनेपर भी कभी स्वर्ग प्राप्त न होगा. व्यासजीने कहा हे राजन् ! त्रिशंकु गुरुके ऐसे निष्ठुर वचन सुनते ही तत्काल॥३१॥ उसी शरीरसे वहां श्वपचाकृति हुए तिसी समय उनके सुवर्णकुण्डल लोहमय हो गये ॥३२॥ उनके शरीरमें जो सुगन्धित चन्दन था वह विष्ठाके समान गन्धयुक्त हो गया उनके जो मनोहर पीताम्बरयुगल परिधान थे वह नीलवर्ण होगये ॥ ३३ ॥ उन महात्माके शापसे उनका शरीर हाथीके समान वर्णयुक्त होगया. हे राजन् ! जो परमाशक्तिके उपासक हैं उनके कोपसे इसी प्रकार फल होता है इसमें संदेह नहीं ॥ ३४ ॥ अतएव शक्तिके भक्त मनुष्यका अपमान करना कभी उचित नहीं है. हे मुनिसत्तम ! वसिष्ठ देवीके गायत्री

न ते स्वर्गगतिः पाप मृतस्यापि कथंचन ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तो गुरुणा राजंस्त्रिशंकुस्तत्क्षणादपि ॥३१॥ तत्र तेन शरीरेण बभूव श्वपचाकृतिः ॥ कुंडलेऽश्ममये वाऽपि जाते तस्य च तत्क्षणात् ॥ ३२ ॥ देहे चंदनगंधश्च विगंधो ह्यभवत्तदा ॥ नीलवर्णे च संजाते दिव्ये पीतांबरे तनौ ॥ ३३ ॥ गजवर्णोऽभवद्देहः शापात्तस्य महात्मनः ॥ शक्त्युपासकरोषेण फलमेतदभून्नृप ॥ ३४ ॥ तस्माच्छ्रीशक्तिभक्तो हि नावमान्यः कदाचन ॥ गायत्रीजपनिष्ठो हि वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा निंद्यं निजं देहं राजा दुःखमवाप्तवान् ॥ न जगाम गृहे दीनो वनमेवाऽभितो ययौ ॥ ३६ ॥ चिंतयामास दुःखार्तस्त्रिशंकुः शोकविह्वलः ॥ किं करोमि क्व गच्छामि देहो मेऽतीव निंदितः ॥ ३७ ॥ कर्तव्यं नैव पश्यामि येन मे दुःखसंक्षयः ॥ गृहे गच्छामि चेत्पुत्रः पीडितोऽद्य भविष्यति ॥ ३८ ॥ भार्याऽपि श्वपचं दृष्ट्वा नांगीकारं करिष्यति ॥ सचिवा नादरिष्यंति वीक्ष्य मामीदृशं पुनः ॥ ३९ ॥

जपमें सदा तत्पर थे इसी कारण उनके कोपसे राजाकी दुर्दशा हुई इसमें क्या विचित्रता है ॥३५॥ तब राजा त्रिशंकु अपना निन्दनीय देह देखकर दुःखित हुए और घर नहीं गये वरन् दीनवेशसे वनको चले गये ॥३६॥ राजा त्रिशंकु दुःखसे कातर और शोकसे अभिभूत हो चिन्ता करने लगे मेरा शरीर ऐसा हुआ है अतएव इस अवस्थामें कहां जाऊं अथवा क्या उपाय करूं ॥ ३७ ॥ जिससे मेरा दुःख दूर हो ऐसा कोई उपाय नहीं दीखता यदि घर जाऊं तो पुत्र मेरी यह अवस्था देखकर अत्यन्त कातर होगा इसमें सन्देह नहीं ॥ ३८ ॥ भार्या मुझको श्वपचा

कृति देखकर फिर ग्रहण न करेगी मंत्री भी मेरा इस प्रकार अंग देखकर पहलेके समान आदर न करेंगे ॥ ३९ ॥ विशेषकर ज्ञाति और बान्धव वर्ग मेरे निकट आय पहलेके समान सेवा नहीं करेंगे. अतएव सबसे परित्यक्त होकर जीवित रहनेकी अपेक्षा मरना ही श्रेष्ठ है इसमें सन्देह नहीं ॥ ॥ ४० ॥ मैं विषपान कर अथवा जलाशयमें डूब वा गलेमें रस्सी बांध जीवनत्याग करूंगा ॥ ४१ ॥ अथवा बलपूर्वक यह देह प्रज्वलित अग्निमें विधिके अनुसार जलाऊंगा किंवा निराहार रहकर इस अत्यंत दूषित जीवनको विसर्जन करूंगा ॥ ४२ ॥ किंतु हा ! इससे आत्महत्याका पाप होगा इस कारण हत्यादोषके वशीभूत हो प्रतिजन्ममें फिर श्वपचत्व और शाप प्राप्त होगा ॥ ४३ ॥ मनमें इस प्रकार

ज्ञातयो बंधुवर्गश्च संगतो न भजिष्यति ॥ सर्वैस्त्यक्तस्य मे नूनं जीवितान्मरणं वरम् ॥ ४० ॥ विषं वा भक्षयित्वाऽद्य पतित्वा वा जलाशये ॥ कृत्वा वा कंठपाशं च देहत्यागं करोम्यहम् ॥ ४१ ॥ अग्नौ वा ज्वलिते देहं जुहोमि विधिवद्बलात् ॥ कृत्वा वाऽनशनं प्राणांस्त्यजामि दूषितान्भृशम् ॥४२॥ आत्महत्या भवेन्नूनं पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥ श्वपचत्वं च शापश्च हत्यादोषाद्भवेदपि ॥४३॥ पुनर्विचार्य भूपालश्चेतसा समचिंतयत् ॥ आत्महत्या न कर्तव्या सर्वथैव मयाऽधुना ॥४४॥ भोक्तव्यं स्वकृतं कर्म देहेनानेन कानने ॥ भोगेनास्य विपाकस्य भविता सर्वथा क्षयः ॥ ४५ ॥ प्रारब्धकर्मणां भोगादन्यथा न क्षयो भवेत् ॥ तस्मान्मयाऽत्र भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥४६॥ कुर्वन्पुण्याश्रमाभ्याशे तीर्थानां सेवनं तथा ॥ स्मरणं चांबिकायास्तु साधूनां सेवनं तथा ॥४७॥ एवं कर्मक्षयं नूनं करिष्यामि वने वसन् ॥ भाग्ययोगात्कदाचित्तु भवेत्साधुसमागमः ॥ ४८ ॥

विचार भूपतिने फिर चिंता करके स्थिर किया कि, अब आत्महत्या करना मुझको कभी उचित नहीं है ॥ ४४ ॥ इस कर्मविपाकका भोग होनेसे वह अवश्य दूर होगा. अतएव इस देहसे वनमें अपने किये हुए कर्मोंको भोगूं ॥ ४५ ॥ विशेषकर भोगनेके अतिरिक्त प्रारब्धकार्य कभी दूर नहीं होता. अतएव जो जो शुभ अथवा अशुभ कार्य किये हैं इस स्थानमें वह सम्पूर्ण भोगूंगा ॥ ४६ ॥ मैं सदा ही पवित्र आश्रमके समीप स्थानमें वास तीर्थस्थानमें पर्यटन अम्बिकाका स्मरण और साधुओंकी सेवा करूंगा ॥ ४७ ॥ वनमें वास करके

इस प्रकार निश्चय ही कर्मक्षय करूंगा अनंतर भाग्यवश यदि कभी साधुसमागम संघटित हो तबही मेरा कार्य सिद्ध होगा ॥४८॥ नरपति मनमें इस प्रकार चिन्ता कर अपने नगरको छोड गंगाके तटपर गये और अनेक अनुताप करके उस सुरनदीके पुलिनमें स्थिति करने लगे ॥४९॥ इधर पृथ्वीपति हरिश्चन्द्रने पिताके शापका कारण जान दुःखित हृदयसे मंत्रियोंको उनके निकट भेजा ॥ ५० ॥ जिस समय राजा चाण्डालके समान हो वारम्वार श्वास छोड रहे थे उसी समय मंत्रियोंने उनके निकट उपस्थित हो अति विनीत भावसे प्रणाम करके कहा ॥५१॥ हे राजन्! आपके पुत्रने हमको भेजा है उनकी अनुमतिके अनुसार हम आपके पास आये हैं हम राजा हरिश्चन्द्रके आज्ञानुवर्त्ती मंत्री हैं यह आप सत्य

इति संचिंत्य मनसा त्यक्का स्वनगरं नृपः ॥ गंगातीरे गतः कामं शोचंस्तत्रैव संस्थितः ॥ ४९ ॥ हरिश्चंद्रस्तदा ज्ञात्वा पितुः शापस्य कारणम् ॥ दुःखितः सचिवांस्तत्र प्रेषयामास पार्थिवः ॥ ५० ॥ सचिवास्तत्र गत्वाऽऽशु तमूचुः प्रश्रयान्विताः ॥ प्रणम्य श्वपचाकारं निःश्वसंतं मुहुर्मुहुः ॥ ५१ ॥ राजन्पुत्रेण ते नूनं प्रेषितान्समुपागतान् ॥ अवेहि सचिवांस्त्वं नो हरिश्चंद्राज्ञया स्थितान् ॥ ५२ ॥ युवराजः सुतः प्राह यत्तच्छृणु नराधिप ॥ आनयध्वं नृपं यूयं संमान्य पितरं मम ॥ ५३ ॥ तस्माद्राजन्समागच्छ राज्यं प्रति गतव्यथः ॥ सेवां सर्वे करिष्यंति सचिवाश्च प्रजास्तथा ॥ ५४ ॥ गुरुं प्रसादयिष्यामः स यथा तु दयेत वै ॥ प्रसन्नोऽसौ महातेजा दुःखस्यांतं करिष्यति ॥ ५५ ॥ इति पुत्रेण ते राजन्कथितं बहुधा किल ॥ तस्माद्गमनमेवाऽऽशु रोचतां निजसद्मनि ॥ ५६ ॥

जानिये ॥ ५२ ॥ हे नरनाथ ! आपके पुत्र युवराजने जो कहा हैं सो सुनिये. उन्होंने कहा है कि, हमारे पिताको तुम शीघ्र इस स्थानमें ले आओ ॥५३॥ अतएव हे राजन् ! मनकी वेदना छोडकर राजधानीमें चलिये क्या मंत्री लोग, क्या प्रजालोग सम्पूर्णही आपकी सदा सेवा करेंगे ॥५४॥ गुरुदेव वसिष्ठ जिससे आपके प्रति दयायुक्त हो हम सम्पूर्ण उसी प्रकार उनको प्रसन्न करेंगे तो अवश्यही वह महातेजा प्रसन्न होकर शीघ्र आपका दुःख दूर करेंगे ॥ ५५ ॥ हे राजन् ! आपके पुत्रने इस प्रकार अनेक बातें कही हैं अतएव आप इस समय अपने घरको चलिये ॥ ५६ ॥

व्यासजीने कहा हे नरनाथ ! उन श्वपचाकृति नरपतिने उनके यह वचन सुनकर भी अपने घर जानेकी इच्छा न की ॥ ५७ ॥ वरन् उनसे कहा कि हे मंत्रियो ! तुम घरको लौट जाओ और तुम घर जायकर मेरे वचनानुसार पुत्रसे कहो कि ॥ ५८ ॥ अब मैं घरको नहीं आऊंगा तुम आलस्य छोड़ सावधान होकर राज्यशासन करो विशेषकर ब्राह्मणोंका सम्मान और अनेक यज्ञोंका अनुष्ठान तथा देवताओंकी अर्चना करो ॥ ५९ ॥ मैं इस निंदनीय चाण्डाल वेशसे महानुभाव गणोंके सहित अयोध्यामें जानेकी इच्छा नहीं करता अतएव तुम शीघ्र ही अयोध्याको जाओ ॥ ६० ॥ मेरी आज्ञानुसार मेरे पुत्र महाबल हरिश्चन्द्रको सिंहासनपर स्थापितकर तुम राज्य कार्य सम्पादन करो ॥ ६१ ॥ अनंतर

व्यास उवाच ॥ इति तेषां नृपः श्रुत्वा भाषितं श्वपचाकृतिः ॥ स्वगृहं गमनयासौ न मतिं कृतवानदः ॥ ५७ ॥ तानुवाच तदा वाक्यं व्रजंतु सचिवाः पुरम्॥ गत्वा पुरं महाभागा ब्रुवंतु वचनाच्च मे ॥ ५८ ॥ नागमिष्याम्यहं पुत्र कुरु राज्यमतंद्रितः ॥ मानयन्ब्राह्मणान्देवान्यजन्यज्ञैरनेकशः ॥ ५९ ॥ नाहं श्वपचवेषेण गर्हितेन महात्मभिः॥ आगमिष्याम्ययोध्यायां सर्वे गच्छंतु मा चिरम् ॥ ६० ॥ पुत्रं सिंहासने स्थाप्य हरिश्चंद्रं महाबलम् ॥ कुर्वंतु राज्यकर्माणि यूयं तत्र ममाज्ञया ॥ ६१ ॥ इत्यादिष्टा स्ततस्ते तु रुरुदुश्चातुरा भृशम् ॥ सचिवा निर्ययूस्तूर्णं नत्वा तं च वनाश्रमात् ॥ ६२ ॥ अयोध्यायामुपागत्य पुण्येऽह्नि विधि पूर्वकम् ॥ अभिषेकं तदा चक्रुर्हरिश्चंद्रस्य मूर्ध्नि ते ॥ ६३ ॥ अभिषिक्तस्तु तेजस्वी सचिवैश्च नृपाज्ञया ॥ राज्यं चकार धर्मिष्ठः पितरं चिंतयन्भृशम् ॥ ६४ ॥ इति श्रीदवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मंत्रियोंने राजाकी इस प्रकार आज्ञा सुन कातर हृदयसे अत्यंत रोदन किया और उनको प्रणामकर शीघ्र ही वनाश्रमसे निकले ॥६२॥ तिसकाल उन्होंने अयोध्यामें आय पवित्र दिन देख हरिश्चन्द्रके मस्तकमें विधिपूर्वक मंत्रपूत अभिषेक जल प्रदान किया ॥ ६३ ॥ वह तेजस्वी धर्मनिष्ठ हरिश्चन्द्र राजाकी आज्ञानुसार राज्यमें अभिषिक्त हो निरंतर पिताको स्मरण कर मंत्रियोंके सहित धर्मानुसार राज्यशासन करने लगे ॥ ६४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

जन्मेजयने कहा हे मुनिसत्तम ! नरपतिकी आज्ञानुसार मंत्रियोंने हरिश्चन्द्रको राज्यपदमें अभिषिक्त किया किंतु त्रिशंकु उस चाण्डाल देहसे किस प्रकार छूटे ? वह आप मुझसे कहिये ॥ १ ॥ यह गंगाके तटपर पवित्र जलमें स्नानकर वनमें प्राण परित्याग पूर्वक शापसे छूटे थे अथवा गुरु वसिष्ठदेवने कृपा करके उनकी शापसे रक्षा की थी ? ॥२॥ हे ऋषिवर ! मैं उन नरपतिका चरित्र सुननेकी अत्यंत इच्छा करता हूं इस कारण आप उनके सब अद्भुत चरित्र मुझसे विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा पुत्रको राज्यपदमें अभिषिक्त कर संतुष्ट चित्त हुए और भगवतीका भवानीका ध्यान करते हुए उस वनमें काल व्यतीत करने लगे ॥ ४ ॥ इस प्रकार कुछ काल व्यतीत होनेपर

राजोवाच ॥ हरिश्चंद्रः कृतो राजा सचिवैर्नृपशासनात् ॥ त्रिशंकुस्तु कथं मुक्तस्तस्माच्चांडालदेहतः ॥ १ ॥ मृतो वा वनमध्ये तु गंगातीरे परिप्लुतः ॥ गुरुणा वा कृपां कृत्वा शापात्तस्माद्विमोचितः ॥ २ ॥ एतद्वृत्तांतमखिलं कथयस्व ममाग्रतः ॥ चरितं तस्य नृपतेः श्रोतुकामोऽस्मि सर्वथा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ अभिषिक्तं सुतं कृत्वा राजा संतुष्टमानसः ॥ कालातिक्रमणं तत्र चकार चिंतयञ्छिवाम् ॥ ४ ॥ एवं गच्छति काले तु तपस्तप्त्वा समाहितः ॥ द्रष्टुं दारान्सुतादींश्च तदाऽगात्कौशिको मुनिः ॥ ५ ॥ आगत्य स्वजनं दृष्ट्वा सुस्थितं मुदमाप्तवान् ॥ भार्यां पप्रच्छ मेधावी स्थितामग्रे सपर्यया ॥ ६ ॥ दुर्भिक्षे तु कथं कालस्त्वया नीतः सुलोचने ॥ अन्नं विना त्विमे बालाः पालिताः केन तद्वद ॥ ७ ॥ अहं तपसि संबद्धो नागतः शृणु सुंदरि ॥ किं कृतं तु त्वया कान्ते विना द्रव्येण शोभने ॥ ८ ॥

कुशिक पुत्र विश्वामित्र एकाग्रचित्तसे तपस्याका अनुष्ठान समाप्तकर स्त्री और पुत्रोंको देखनेके लिये अपने घर आये ॥ ५ ॥ वह बुद्धिमान् घर आय पुत्रोंको स्वच्छन्दतासे रहता देख अत्यंत आनंदित हुए और जब उनकी भार्या उनकी सेवा करनेके लिये संमुख आई तब उन्होंने उससे पूंछा ॥ ६ ॥ हे सुलोचने ! दुर्भिक्षके समयमें तुमने किस प्रकार काल व्यतीत किया ? घरमें कुछ भी अन्न नहीं था. तो इन बालकोंका किस उपायसे प्रतिपालन किया यह तुम मुझसे कहो ॥ ७ ॥ हे सुंदरि ! मैं तपश्चर्य्यामें सम्यक् प्रकार बँधा हुआ था इस कारण तुम्हारा पालन

करनेके लिये यहाँ नहीं आसका किंतु हे कांते ! तुमने खाद्य द्रव्यके अभावसे क्या उपाय अवलम्बन किया था ॥ ८ ॥ हे शोभने ! मैंने अद्भुत दुर्भिक्षका वृत्तान्त सुनकर तिसकाल विचार किया कि, मैं धनहीन हूं इस कारण इस समय वहां जाकर क्या करूंगा ? इस प्रकार विचार कर ही मैं यहाँ नहीं आया ॥ ९ ॥ हे वामोरु ! तब मैं एक दिन भूंखसे अत्यंत कातर हो कोई उपाय न देखकर एक चाण्डालके घर में चोर भावसे घुसा ॥ १० ॥ घरमें घुसकर श्वपचको सोता हुआ देखा तब मैं भूंखसे अत्यंत कातर हो उसकी पाकशालाको ढूंढता हुआ उसमें उपस्थित हुआ॥ ११ ॥ भोजनकी हांडी उघाडकर भोजनके लिये जिस समय पक्व कुत्तेका मांस ग्रहण किया तिसी समय उस श्वपचने मुझको

मया चिंता कृता तत्र श्रुत्वा दुर्भिक्षमद्भुतम् ॥ नागतोऽहं विचार्यैवं किं करिष्यामि निर्धनः ॥ ९ ॥ अहमप्यतिवामोरु पीडितः क्षुधया वने ॥ प्रविष्टश्चौरभावेन कुत्रचिच्छ्वपचालये ॥ १० ॥ श्वपचं निद्रितं दृष्ट्वा क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ महानसं परिज्ञाय भक्ष्यार्थं समुपस्थितः ॥ ११ ॥ यदा भांडं समुद्घाट्य पक्वं श्वतनुजामिषम् ॥ गृह्णामि भक्षणार्थाय तदा दृष्टस्तु तेन वै ॥ १२ ॥ पृष्टः कस्त्वं कथं प्राप्तो गृहे मे निशि सादरम् ॥ ब्रूहि कार्यं किमर्थं त्वमुद्घाटयसि भांडकम् ॥ १३ ॥ इत्युक्तः श्वपचेनाऽहं क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ तमवोचं सुकेशान्ते कामं गद्गदया गिरा ॥ १४ ॥ ब्राह्मणोऽहं महाभाग तापसः क्षुधयाऽर्दितः ॥ चौरभावमनुप्राप्तो भक्ष्यं पश्यामि भांडके ॥ १५ ॥ चौरभावेन संप्राप्तोऽस्म्यतिथिस्ते महामते ॥ क्षुधितोऽस्मि ददस्वाज्ञां मांसमद्मि सुसंस्कृतम् ॥ १६ ॥

देखा ॥१२॥ उसने मुझसे आदर पूर्वक पूंछा कि तुम कौन हो किस कारण रात्रिके समय मेरे घरमें घुसे हो ? अथवा किस लिये पाककी हाँडी उघाडते हो ? तुम्हारा क्या प्रयोजन है सो मुझसे कहो ॥१३॥ हे सुन्दरि ! जब चाण्डालने मुझसे यह बात पूंछी तब मैं भूंखसे अत्यंत कातर था इस कारण मैंने अपनी इच्छा गद्गद स्वरसे कही ॥१४॥ मैं तपस्वी ब्राह्मण हूं क्षुधासे अत्यंत क्लेश पाय चौरभावसे तुम्हारे घरमें आय इस हाँडीमें भक्ष्यद्रव्य ढूंढता हूं ॥१५॥ हे महामते ! मैं इस समय तुम्हारे घरमें चोरभावसे अतिथि हूं, विशेषकर मैं इस समय क्षुधासे अत्यंत पीडित

हूं इस कारण सुसंस्कृत मांस भोजन करूंगा तुम इस विषयमें मुझको अनुमति दो ॥ १६ ॥ श्वपचने मेरे यह वचन सुनकर मुझसे शास्त्र विहित वचन कहे, हे वर्णश्रेष्ठ! इसको चाण्डालका घर जानना चाहिये, अतएव आप इसको कभी भक्षण न कीजिये ॥ १७ ॥ देखो इस लोकमें मनुष्यका जन्म अत्यंत दुर्लभ है और यद्यपि मनुष्यका जन्म प्राप्त हो तथापि ब्राह्मणका जन्म उसकी अपेक्षा अत्यंत दुर्लभ है और ब्राह्मणसे भी ब्राह्मणत्व प्राप्त करना अति कठिन है यह क्या आप नहीं जानते हैं? ॥ १८ ॥ जो स्वर्गादि प्राप्त करनेकी इच्छा करते हैं उनको दूषित अन्न कभी आहार करना नहीं चाहिये. महर्षि मनुने कर्मके अनुसार सप्त जातिको अन्त्यज कहकर अग्राह्य या है॥१९॥

विश्वामित्र उवाच ॥ श्वपचस्तु वचः श्रुत्वा मामुवाच निश्चितम् ॥ भक्षं मा कुरु वर्णाग्र्य जानीहि श्वपचालयम् ॥ १७ ॥ दुर्लभं खलु मानुष्यं तत्राऽपि च द्विजन्मता ॥ द्विजत्वे ब्राह्मणत्वं च दुर्लभं वेत्सि किं न हि ॥ १८ ॥ दुष्टाहारो न कर्तव्यः सर्वथा लोकमिच्छता ॥ अग्राह्या मनुना प्रोक्ताः कर्मणा सप्त चांत्यजाः ॥ १९ ॥ त्याज्योऽहं कर्मणा विप्र श्वपचो नाऽत्र संशयः ॥ निवारयामि भक्ष्यात्त्वां न लोभेनांजसा द्विज ॥ २० ॥ वर्णसंकरदोषोऽयं माऽऽयातु त्वां द्विजोत्तम ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ सत्यं वदसि धर्मज्ञ मतिस्ते विशदांत्यज ॥ २१ ॥ तथाऽप्यापदि धर्मस्य सूक्ष्ममार्गं ब्रवीम्यहम् ॥ देहस्य रक्षणं कार्यं सर्वथा यदि मानद ॥ २२ ॥ पापस्यान्ते पुनः कार्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ दुर्गतिस्तु भवेत्पापादनापदि न चाऽऽपदि ॥ २३ ॥

इस कारण हे विप्र! मैं भी कर्मके वशीभूत होनेसे श्वपचजातिमें उत्पन्न होकर सबके त्यागने योग्य हुआ हूं इसमें संशय नहीं हे द्विजवर! लोभ वशसे नहीं किन्तु इस अभिप्रायसे मैं आपको भक्षण करनेसे निवारण करता हूं ॥ २० ॥ वर्णसंकरदोष आपको न लगे विश्वामित्रने कहा हे धर्मज्ञ! तुम सत्य कहते हो तुम्हारे चाण्डाल होनेपर भी तुम्हारी बुद्धि अत्यन्त निर्मल ॥२१॥ इस समय मैं तुमसे आपद् धर्मका सूक्ष्ममार्ग कहता हूं सुनो हे मानद! सम्पूर्ण समयमें देहकी रक्षा करना सम्यक् प्रकार श्रेष्ठ है ॥ २२ ॥ किन्तु यदि उसमें पाप हो तो आपदाके अन्तमें शुद्धिके लिये उस पापका प्रायश्चित्त करना चाहिये और आपद् कालके विना पापकार्य करनेसे मनुष्योंकी दुर्गति होती है किन्तु आपद्

कालके समय नहीं होती ॥ २३ ॥ जो मनुष्य भूंखा मरता है अन्तमें उसको नरक होता है इसमें संशय नही इस कारण शुभाकांक्षी मनुष्योंके क्षुधाका निवारण अवश्य कर्तव्य है ॥ २४ ॥ हे अन्त्यज ! मैंने इसी कारण चौर्यवृत्ति अवलम्बन कर देहके रक्षा करनेकी इच्छा की है. देखो, दुर्भिक्षके समय अवर्षणमें चोरी करनेपर पंडितोंने जो पापका विधान किया है ॥ २५ ॥ यदि मेघ वर्षा न करे तो वह पाप उसकोही अवश्य स्पर्श करता है। विश्वामित्र बोले हे कान्ते ! यह बात कहतेही सबके आकांक्षित पर्जन्य देव ॥ २६ ॥ सहसा हस्तिशुण्डाकार धारासे वर्षा करने लगे मेघोंको बिजलीसहित वर्षा करनेपर मैं उनको देखकर आनन्दित हुआ ॥ २७ ॥ तब अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक उस

मरणात्क्षुधितस्याथ नरको नात्र संशयः ॥ तस्मात्क्षुधापहरणं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ २४ ॥ तेनाऽहं चौर्यधर्मेण देहं रक्षेऽप्यथां त्यज ॥ अवर्षणे च चौर्येण यत्पापं कथितं बुधैः ॥ २५ ॥ यो न वर्षति पर्जन्यं तत्तु तस्मै भविष्यति ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ इत्युक्ते वचने कान्ते पर्जन्यः सहसाऽपतत् ॥ २६ ॥ गगनाद्धस्तिहस्ताभिर्धाराभिरभिकांक्षितः ॥ मुदितोऽहं घनं वीक्ष्य वर्षंतं विद्युता सह ॥ २७ ॥ तदाऽहं तद् गृहं त्यक्त्वा निःसृतः परया मुदा ॥ कथय त्वं वरारोहे कालो नीतस्त्वया कथम् ॥ २८ ॥ कान्तारे परमः क्रूरः क्षयकृत्प्राणिनामिह ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा पतिमाह प्रियंवदा ॥ २९ ॥ यथा शृणु मया नीतः कालः परमदारुणः ॥ गते त्वयि मुनिश्रेष्ठ दुर्भिक्षं समुपागतम् ॥ ३० ॥ अन्नार्थं पुत्रकाः सर्वे बभूवु श्चातिदुःखिताः ॥ क्षुधितान्बालकान्वीक्ष्य नीवारार्थं वने वने ॥ ३१ ॥

चाण्डालके घरको छोड बाहर निकला हे वरारोहे ! इस घने वनमें सम्पूर्ण प्राणियोंका क्षयकर अत्यन्त भयंकर वह दुर्भिक्षका समय तुमने किसप्रकार व्यतीत किया यह मुझसे कहो. व्यास जीने कहा हे महाराज ! पतिके इसप्रकार वचन सुन वह प्रियभाषिणी प्रियतमा उनसे कहनेलगी कि ॥ २८ ॥ २९ ॥ परमदारुण दुर्भिक्षके उपस्थित होनेपर मैंने जिसप्रकार काल व्यतीत किया है वह आप सुनिये. हे मुनिवर ! जब आपके तपस्या करनेको चलेजानेपर घोर दुर्भिक्ष उपस्थित हुआ ॥ ३० ॥ तब पुत्र क्षुधासे अत्यन्त कातर हो अन्नके लिये अतिदुःखित हुए । जब मैं

बालकोंको क्षुधार्त देखकर चिंता करनेलगी तब नीवारके लिये वनमें भ्रमणकरते हुए ॥ ३१ ॥ मुझको कितनेही फल प्राप्त हुए इस प्रकारा नीवाराद्धरो कितनेही महीने व्यतीत होगये ॥ ३२ ॥ फिर क्रमानुसार उसकाभी अभाव होगया तब मनमें चिन्ता करने लगी इस दारुणदुर्भिक्षके समय वनमें नीवार आदिकाभी अत्यन्त अभाव हुआ ॥ ३३ ॥ इस समय भिक्षाभी सुलभ नहीं है वृक्षोंपर भी फल नहीं है और पृथ्वीमेंभी मूल नहीं पायेजाते बालक तो क्षुधाकी ज्वालासे कातर होकर अत्यन्त रोदन करते हुए ॥ ३४ ॥ इस समय क्या उपाय है ? कहां जाऊं ? अथवा

[illegible] फलं तदा ॥ एवं न कतिचिन्मासा नीवारेणातिवाहिताः ॥ ३२ ॥ तदभावे [illegible] ॥ न भिक्षा किल दुर्भिक्षे नीवारा नापि कानने ॥ ३३ ॥ न वृक्षेषु फलान्यासुर्न मूलानि [illegible] भृशमातुराः ॥३४॥ किं करोमि क्व गच्छामि किं ब्रवीमि क्षुधार्दितान् ॥ एवं विचिन्त्य [illegible] ॥ ३५ ॥ पुत्रमेकं ददाम्यद्य कस्मैचिद्धनिने किल ॥ गृहीत्वा तस्य मौल्यं तु तेन द्रव्येण बालकान् ॥ ३६ ॥ [illegible] पाल्योऽस्ति पालने ॥ इति संचिन्त्य मनसा पुत्रोऽस्य गृहीतो मया ॥ ३७ ॥ विक्रयार्थं [illegible] भृशातुरा ॥ [illegible] गृहीत्वैनं निर्गताऽहं गतत्रपा ॥ ३८ ॥ तदा सत्यव्रतो मार्गे मामुद्वीक्ष्य भृशातुरम् ॥ [illegible] कस्मात्रोदिति बालकः ॥ ३९ ॥

[illegible] अनेक प्रकारके विषयकी चिन्ता करके स्थिर किया कि ॥ ३५ ॥ एक पुत्रको किसी धनीके निकट [illegible] बचे हुवे ॥ ३६ ॥ अर्थात् बालकोंका प्रतिपालन करूंगी इसके सिवाय पालन करनेका दूसरा उपाय नहीं है ॥ [illegible] इस प्रकार मनमें विचार इस बालककी बेचनेकेलिये नियोजित किया ॥ ३७ ॥ हे महाभाग ! तब यह बालक अत्यन्तकातर [illegible] रोते हुए बालकको लेकर आश्रमसे बाहर निकली ॥ ३८ ॥ इसी समय सत्यव्रतनामक राजाने

मार्गमें मुझको अत्यन्त कातर देखकर पूँछा हे सुव्रते ! यह बालक किसकारण रोता है ॥ ३९ ॥ हे मुनिसत्तम ! तब मैंने उनसे कहा हे राजन् ! मैं इस बालकको बेचनेके लिये जाती हूं ॥४०॥ मेरे इसप्रकार वचन सुन राजाका हृदय करुणारससे अभिषिक्त हुआ, तब उन्होंने मुझसे कहा कि तुम इस कुमारको लेकर अपने आश्रममें जाओ ॥ ४१ ॥ जबतक मुनिवर आश्रममें न आवेंगे तबतक मैं इन कुमारोंके भोजनार्थ नित्य भोजनका उपयोगी मांस संग्रहकर तुम्हारे पास लाऊंगा ॥ ४२ ॥ हे मुनिवर ! तबसेही यह भूपाल दयाके वशीभूत हो प्रतिदिन मृग और शूकरोंको मारकर उनका मांस इस वृक्षमें बांध जाते ॥ ४३ ॥ हे कान्त ! उससेही मैंने इन बालकोंकी उस दारुण संकटसागरसे रक्षा की किन्तु यह

तदाऽहं तमुवाचेदं वचनं मुनिसत्तम॥विक्रयार्थं नीयतेऽसौ बालकोऽद्य मया नृप ॥४०॥श्रुत्वा मे वचन राजा दयार्द्रहृदयस्ततः ॥ मामुवाच गृहं याहि गृहीत्वैनं कुमारकम् ॥४१॥ भोजनार्थं कुमाराणामामिषं विहितं तव॥प्रापयिष्याम्यहं नित्यं यावन्मुनिसमागमः ॥४२॥ अहन्यहनि भूपालो वृक्षेऽस्मिन्मृगसूकरान् ॥ विन्यस्य याति हत्वाऽसौ प्रत्यहं दययाऽऽन्वितः ॥ ४३ ॥ तेनैव बालकाः कांत पालिता वृजिनार्णवात् ॥ वसिष्ठेनाथ शप्तोऽसौ भूपतिर्मम कारणात् ॥ ४४ ॥ कस्मिंश्चिद्दिवसे मांसं न प्राप्तं तेन कानने ॥ हता दोग्ध्री वसिष्ठस्य तेनासौ कुपितो मुनिः ॥ ४५ ॥ त्रिशंकुरिति भूपस्य कृतं नाम महात्मना ॥ कुपितेन वधाद्धेतो श्चांडालश्च कृतो नृपः ॥ ४६ ॥ तेनाहं दुःखिता जाता तस्य दुःखेन कौशिक ॥ श्वपचत्वमसौ ।तो मत्कृते नृपनन्दनः ॥४७॥ येनकेनाप्युपायेन भवता नृपतेः किल ॥ तस्माद्रक्षा प्रकर्तव्या तपसा प्रबलेन ह ॥ ४८ ॥

भूपति मेरेही कारण वशिष्ठसे शापको प्राप्त हुए हैं ॥ ४४ ॥ किसी दिन उस राजाको वनमें मांस प्राप्त न हुआ अतएव वशिष्ठकी कामधेनुका वध किया इस कारणसे मुनि उनपर क्रोधित हुए ॥४५॥ महात्मा मुनिने गोवधसे कुपितहोकर उन भूपतिका त्रिशंकुनाम रख उनको चाण्डाल किया ॥ ४६ ॥ हे कौशिक ! राजकुमार हमारा उपकार करनेके कारण चाण्डालपनेको प्राप्त हुए इस कारण उनके उस दुःखसे मैं अत्यन्त दुःखित हुई हूं ॥ ४७ ॥ अतएव जिस किसी उपायसे हो अथवा प्रबल तपस्याके बलसेही हो नृपतिकी उस विपद्से रक्षा करना आपको

अवश्य कर्तव्य है ॥४८॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! भार्याके इसप्रकार वचन सुन मुनिसत्तम कौशिक उस दुःखिता कामिनीको समझाकर कहने लगे ॥ ४९ ॥ विश्वामित्र बोले हे कमललोचने ! जिस नरपतिने तुम्हारी उस दारुण संकटसे रक्षा करके उपकार किया है मैं उसको शापसे छुड़ा दूँगा ॥ ५० ॥ अधिक क्या विद्याबल अथवा तपोबलसे ही हो मैं उसका दुःख निवारण करूंगा तिसकाल प्रियतमाको इस प्रकार समझाकर परमार्थविद् कौशिक ॥५१॥ किस प्रकारसे नरपतिका दुःख नाश करैं यही चिन्ता करने लगे तब मुनिवर मनमें भलीभांति विचार

व्यास उवाच ॥ इति भार्यावचः श्रुत्वा कौशिको मुनिसत्तमः ॥ तामाह कामिनीं दीनां सांत्वपूर्वमरिंदम ॥४९॥ विश्वामित्र उवाच ॥ मोचयिष्यामि तं शापान्नृपं कमललोचने ॥ उपकारः कृतो येन कांताराद्रक्षिताऽसि वै ॥५०॥ विद्यातपोबलेनाहं करिष्ये दुःखसंक्षयम् ॥ इत्याश्वास्य प्रियां तत्र कौशिकः परमार्थवित् ॥ ५१ ॥ चिंतयामास नृपतेः कथं स्याद्दुःखनाशनम् ॥ संविमृश्य मुनिस्तत्र जगाम यत्र पार्थिवः ॥५२॥ त्रिशंकुः पक्वणे दीनः संस्थितः श्वपचाकृतिः ॥ आगच्छंतं मुनिं दृष्ट्वा विस्मतोऽसौ नराधिपः॥५३॥ दंडवन्निपपातोर्व्यां पादयोस्तरसा मुनेः ॥ गृहीत्वा तं करे भूपं पतितं कौशिकस्तदा ॥ ५४ ॥ उत्थाप्योवाच वचनं सांत्वपूर्वं द्विजोत्तमः ॥ मत्कृते त्वं महीपाल शप्तोऽसि मुनिना यतः ॥५५॥ वांछितं ते करिष्यामि ब्रूहि किं करवाण्यहम् ॥ राजोवाच ॥ मया संप्रार्थितः पूर्वं वसिष्ठो मखहेतवे ॥ ५६ ॥

कर पृथ्वीपति त्रिशंकुके निकट गये ॥ ५२ ॥ तिस समय राजा त्रिशंकु श्वपचवेशसे चाण्डालके ग्राममें दीनभावसे वासकर रहे थे, नरपति मुनिवरको आता हुआ देख अत्यन्त विस्मित हो॥५३॥ शीघ्र ही उनके चरणोंमें दण्डके समान गिर पड़े तब द्विजवर कौशिकने उन गिरे हुए राजाको हाथ पकड़कर ॥५४॥ उठाय प्रबोध वचनोंसे कहा हे महीपाल ! तुम हमारे लिये ही वसिष्ठ मुनिसे शापको प्राप्त हुए हो ॥ ५५ ॥ अतएव मैं तुम्हारा अभिलषित सम्पादन करूंगा इस समय क्याकरैं ? सो कहो राजाने कहा मैंने यज्ञ करनेके लिये पहले वसिष्ठसे प्रार्थना करके कहा॥५६॥

हे मुनिवर ! मैं एक श्रेष्ठ यज्ञ करूंगा आप मेरा वह कार्य सम्पादन कीजिये जिससे मैं स्वर्ग जासकूं ॥ ५७ ॥ हे विप्रवर ! जिससे इसी शरीर द्वारा मैं सुरपुरमें सुखसे शक्रभवनमें जासकूं आप ऐसे यज्ञका अनुष्ठान कीजिये तब वसिष्ठ देवने कुपित होकर मुझसे कहा ॥ ५८ ॥ हे दुर्मते ! तेरा मनुष्य देहसे किस प्रकार स्वर्गमें वास होगा ? मैं स्वर्गका लालची था इस कारण फिर भगवान् वसिष्ठसे कहा हे अनघ ! ॥ ५९ ॥ तो मैं दूसरा पुरोहित कर सर्वोत्तम यज्ञका अनुष्ठान करूंगा तब वशिष्ठ देवने यह बात सुन क्रोधित हो तत्काल "रे पामर ! तू चाण्डाल हो" यह कहकर मुझको शाप दिया ॥ ६० ॥ हे मुनिवर ! यह मैंने आपसे शापका सम्पूर्ण कारण निवेदन किया, इस समय आप मेरा दुःखनाश

मां याजय मुनिश्रेष्ठ करोमि मखमुत्तमम् ॥ यथेष्टं कुरु विप्रेंद्र यथा स्वर्गं व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ अनेनैव शरीरेण शक्रलोकं सुखालयम् ॥ कोपं कृत्वा वसिष्ठोऽसौ मामाहेति सुदुर्मते ॥ ५८ ॥ मानुषेणहि देहेन स्वर्गवासः कुतस्तव ॥ पुनर्मयोक्तो भगवा न्स्वर्गलुब्धेन चानघ ॥ ५९ ॥ अन्यं पुरोहितं कृत्वा यक्ष्येऽहं यज्ञमुत्तमम् ॥ तदा तेनैव शप्तोऽहं चांडालो भव पामर ॥ ६० ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं शापसंभवम् ॥ मम दुःखविनाशाय समर्थोऽसि मुनीश्वर ॥ ६१ ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ राजा दुःख रुजार्दितः ॥ कौशिकोऽपि निराकर्तुं शापं तस्य व्यचिंतयत् ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे त्रयोदशो ऽध्यायः ॥१३॥ व्यास उवाच ॥ विचिंत्य मनसा कृत्यं गाधिसूनुर्महातपाः ॥ प्रकल्प्य यज्ञसंभारान्मुनीनामंत्रयत्तदा ॥१॥ मुन यस्तं मखं ज्ञात्वा विश्वामित्रनिमंत्रिताः ॥ नागताः सर्व एवैते वसिष्ठेन निवारिताः ॥ २ ॥

करनेमें समर्थ हैं ॥ ६१ ॥ राजा दुःखकी वेदनासे कातर हो यह कहकर मौन हो रहे, विश्वामित्र मुनि भी किस उपायसे इनका शाप निवारण करें यही विचारने लगे ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! महातप विश्वामित्रनें मनमें कर्तव्य निश्चयकर यज्ञकी सम्पूर्ण सामग्री संग्रहपूर्वक मुनियोंको निमन्त्रण भेजा ॥ १ ॥ यद्यपि मुनियोंने विश्वामित्रसे निमन्त्रित हो यज्ञका वृत्तान्त जान लिया, किन्तु ऋषिवर वशिष्ठके निवारण करनेसे वह कोई भी उस यज्ञमें न आये ॥ २ ॥

गाधिनन्दन यह वृत्तान्त जान अत्यन्त चिन्तित हुए और अतिदुःखित हो त्रिशंकु नरपतिके आश्रममें आनकर उपस्थित हुए ॥ ३ ॥ तब महर्षि क्रोधित हो, उनसे कहने लगे हे नृपसत्तम ! वशिष्ठके निवारण करनेसे सम्पूर्ण ब्राह्मण इस यज्ञमें नहीं आये ॥ ४ ॥ किन्तु हे महाराज ! तुम मेरी तपस्याका बल देखो मैं अभी तुम्हारी इच्छा पूर्ण करूंगा तुमको शीघ्र ही सुरालयमें भेजूंगा ॥ ५ ॥ उन मुनिने यह बात कहकर, हाथमें जल ले लिया और गायत्री जपकर जो पुण्यसञ्चय किया था वह सम्पूर्ण राजाको प्रदान किया ॥ ६ ॥ अनन्तर पुण्य देकर उन महीपतिसे कहा हे राजर्षे ! तुम आलस्यरहित होकर अपनी इच्छानुसार सुरलोकमें जाओ ॥ ७ ॥ हे राजेन्द्र ! तुम प्रसन्न होकर बहुकाल सञ्चित

गाधिसूनुस्तदाज्ञाय विमनाश्चातिदुःखितः ॥ आजगामाश्रमं तत्र यत्राऽसौ नृपतिः स्थितः ॥३॥ तमाह कौशिकः क्रुद्धो वसिष्ठेन निवारिताः ॥ नागता ब्राह्मणाः सर्वे यज्ञार्थं नृपसत्तम ॥ ४ ॥ पश्य मे तपसः सिद्धिं यथा त्वां सुरसद्मनि ॥ प्रापयामि महाराज वांछितं ते करोम्यहम् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा जलमादाय हस्तेन मुनिसत्तमः ॥ ददौ पुण्यं तदा तस्मै गायत्रीजपसंभवम् ॥ ६ ॥ दत्त्वाऽथ सुकृतं राज्ञे तमुवाच महीपतिम् ॥ यथेष्टं गच्छ राजर्षे त्रिविष्टपमतंद्रितः ॥ ७ ॥ पुण्येन मम राजेंद्र बहुकालार्जितेन च ॥ याहि शक्रपुरीं प्रीतः स्वस्ति तेऽस्तु सुरालये ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तवति विप्रेंद्रे त्रिशंकुस्तरसा ततः ॥ उत्पपात यथा पक्षी वेगवांस्तपसो बलात् ॥ ९ ॥ उत्पत्य गगने राजा गतःशक्रपुरीं यदा ॥ दृष्टो देवगणैस्तत्र क्रूरश्चांडालवेषभाक् ॥१०॥ कथितोऽसौ सुरेंद्राय कोऽयमायाति सत्वरः ॥ गगने देववद्वायोर्दुर्दर्शः श्वपचाकृतिः ॥ ११ ॥

मेरे पुण्यके प्रभावसे स्वर्गलोकमें जाओ और उस सुरलोकमें तुम्हारा मंगल हो ॥ ८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! ब्राह्मणश्रेष्ठ विश्वामित्रके बात कहनेपर राजा त्रिशंकु उनके तपोबलसे वेगवान् पक्षीके समान अत्यन्त शीघ्र आकाशमार्गमें उडे ॥ ९ ॥ राजा त्रिशंकु आकाशमें उडते हुए जब इन्द्रकेपुरके समीप पहुँचे तब देवताओंने चाण्डालाकृति भीषणवेश त्रिशंकुको देखकर ॥१०॥ देवराज इन्द्रसे कहा आकाशमार्गमें देवताके समान अत्यन्त वेगसे आता है यह कौन मनुष्य है ? इसकी आकृति श्वपचसदृश और लोहेके समान घोर दर्शन है ॥ ११ ॥

यह सुन इन्द्रने सहसा उठकर उस पुरुषाधमको देखा और उसको त्रिशंकु जानकर तिरस्कार पूर्वक तत्काल उससे कहा ॥१२॥ तुम श्वपच और देवलोकके अत्यन्त अनुपयुक्त हो अतएव कहाँ जाते हो ? यहाँ ठहरना तुमको उचित नहीं है, इस कारण तुम अभी पृथ्वीपर जाओ ॥१३॥ हे अरिनाशन ! इन्द्रके यह वचन कहतेही राजा स्वर्गसे स्खलित हो पुण्यक्षीण देवताओंके समान तत्काल गिरने लगे ॥ १४ ॥ तब त्रिशंकुने विश्वामित्र विश्वामित्र कहकर चीत्कार करते करते वारंवार कहा मैं स्वर्गसे स्खलित होकर अत्यन्त वेगसे गिरता हूं अतएव आप मेरी इस दुःखसे रक्षा कीजिये ॥ १५ ॥ हे राजन् ! महर्षि कौशिकने उनके रोनेकी ध्वनि सुनकर गिरता हुआ देख "ठहर ठहर" यह वचन कहा ॥१६॥ नृपति

सहसोत्थाय शक्रस्तमपश्यत्पुरुषाधमम् ॥ ज्ञात्वा त्रिशंकुमपि स निर्भर्त्स्य तरसाऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ श्वपच क्व समायासि देव लोके जुगुप्सितः ॥ याहि शीघ्रं ततो भूमौ नात्र स्थातुं त्वयोचितम् ॥ १३ ॥ इत्युक्तः स्खलितः स्वर्गाच्छक्रेणामित्रकर्शन ॥ निपपात तदा राजा क्षीणपुण्यो यथाऽमरः ॥ १४ ॥ पुनश्चुक्रोश भूपालो विश्वामित्रेति चासकृत् ॥ पतामि रक्ष दुःखार्तं स्वर्गा च्चलितमाशुगम् ॥ १५ ॥ तस्य तत्क्रंदितं राजन्पततः कौशिको मुनिः ॥ श्रुत्वा तिष्ठेति होवाच पतंतं वीक्ष्य भूपतिम् ॥ १६ ॥ वचनात्तस्य तत्रैव स्थितोऽसौ गगने नृपः ॥ मुनेस्तपः प्रभावेण चलितोऽपि सुरालयात्॥१७॥ विश्वामित्रोऽप्यपः स्पृष्ट्वा चकारेष्टिं सुविस्तराम्॥विधातुं नूतनां सृष्टिं स्वर्गलोकं द्वितीयकम् ॥ १८ ॥ तस्योद्यमं तथा ज्ञात्वा त्वरितस्तु शचीपतिः ॥ तत्राजगाम सहसा मुनिं प्रति तु गाधिजम् ॥१९॥ किं ब्रह्मन्क्रियते साधो कस्मात्कोपसमाकुलः॥ अलं सृष्ट्या मुनिश्रेष्ठ ब्रूहि किं करवाणि ते ॥२०॥

सुरालयसे विचलित होकरभी मुनिके तपप्रभाववशतः उनके वाक्यानुसार आकाशमार्गमें उसीस्थानपर स्थित रहे ॥१७॥ वे विश्वामित्रने भी नूतन सृष्टि औरदूसरा स्वर्गलोक बनानेके लिये आचमनकर सुविस्तीर्ण यज्ञ आरम्भ किया ॥ १८ ॥ उनका इस प्रकार उद्यम देखकर शचीपतिने व्यग्र हो शीघ्रही गाधितनय विश्वामित्र मुनिके निकट आनकर कहा ॥ १९ ॥ हे ब्रह्मन् ! आप क्या करते हैं हे साधो ! आप किस कारणसे इतने कोपयुक्त हुए हैं हे मुनिवर ! नूतन सृष्टि करनेका अब प्रयोजन नहीं है इस समय आपका क्या कार्य करूं आज्ञा दीजिये ॥२०॥

विश्वामित्रने कहा हे देवराज ! महीपति त्रिशंकु सुरलोकसे पतित होकर अत्यंत दुःखित हुए हैं अतएव आप प्रसन्नतापूर्वक उनको अपने सुरालयमें ले जाइये यह मेरा अभिप्राय है ॥ २१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! देवराज इन्द्र उनका स्थिरसंकल्प और अत्युग्र तपोबल जानते थे इस कारण अत्यंत शंकित चित्तसे उनके वचन स्वीकार किये ॥ २२ ॥ तब सुरपति इंद्रने नरपतिको दिव्य देहप्रदानकर उत्तम विमानपर बैठाया और मुनिवर कौशिकसे सम्भाषणकर राजाके सहित अपने स्थानको चले गये

विश्वामित्र उवाच ॥ स्वं निवासं महीपालं च्युतं तद्भुवनाद्विभो ॥ नयस्व प्रीतियोगेन त्रिशंकुं चातिदुःखितम् ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा तुराषाडतिशंकितः ॥ ततो बलविदित्वोग्रमोमित्योवाच वासवः ॥ २२ ॥ दिव्यदेहं नृपं कृत्वा विमानवरसंस्थितम् ॥ आपृच्छ्य कौशिकं शक्रोऽगमन्निजपुरीं तदा ॥ २३ ॥ गते शक्रे तु वै स्वर्गं त्रिशंकुसहिते ततः ॥ विश्वामित्रः सुखं प्राप्य स्वाश्रमे सुस्थिरोऽभवत् ॥ २४ ॥ हरिश्चंद्रोऽथ तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रोपकारकम् ॥ पितुः स्वर्गमनं कामं मुदितो राज्यमन्वशात् ॥ २५ ॥ अयोध्याधिपतिः क्रीडां चकार सह भार्यया ॥ रूपयौवनचातुर्ययुक्तया प्रीतिसंयुतः ॥ २६ ॥ अतीतकाले युवती नसा गर्भवती ह्यभूत् ॥ तदा चिंतातुरो राजा बभूवातीव दुःखितः ॥ २७ ॥ वसिष्ठस्याश्रमं गत्वा प्रणम्य शिरसा मुनिम् ॥ अनपत्यत्वजां चिंतां गुरवे समवेदयत् ॥ २८ ॥

॥ २३ ॥ इंद्रके त्रिशंकुसहित स्वर्गमें चले जानेपर विश्वामित्र सुखी हो अपने आश्रममें स्थिर होकर वास करने लगे ॥ २४ ॥ इधर महाराज हरिश्चन्द्र विश्वामित्रके तपोबलसे पिताको स्वर्ग प्राप्त हुआ सुन अत्यंत आनंदित चित्तसे राज्य शासन करने लगे॥२५॥ तब अयोध्याधिपति वह नरपति प्रीतिक वशीभूत हो रूपयौवन सम्पन्न सुचतुर भार्याके संग काम क्रीडामें निरत हुए ॥२६॥ इस प्रकार बहुत समय व्यतीत हो गया तोभी वह युवती गर्भवती न हुई राजा यह देखकर अत्यंत दुःखित और अतिचिंतातुर हुए ॥ २७ ॥ तब उन्होंने वसिष्ठके पुण्याश्रममें

जाय मुनिवरको मस्तक झुकाय प्रणाम कर पुत्र न होनेके कारण उनके मनमें जो चिंता उत्पन्न हुई थी वह गुरुजीसे कही ॥ २८ ॥ हे धर्मज्ञ ! आप मंत्रविद्यामें विशारद विशेषकर सब दैवविषयको जानते हैं अतएव हे मानद ! आप मुझको संतान प्राप्त होनेका उपाय कीजिये ॥ २९ ॥ हे द्विजसत्तम ! अपुत्रकी गति नहीं होती यह आप भलीभांति जानते हैं इस कारण मेरा दुःख जानकर और उस दुःखके निवारण करनेमें समर्थ होकर भी आप क्या उपेक्षा करते हैं ?॥३०॥ यह पक्षी भी धन्य हैं जो अपने पुत्रोंको पालते हैं किंतु मैं ऐसा मन्दभाग्य हूं कि पुत्रके न होनेसे दिनरात चिंता सागरमें डूबा रहता हूं ॥ ३१ ॥ वसिष्ठजीने कहा हे महाराज ! विधिपुत्र वसिष्ठ राजाके खेदपूर्ण वचन सुनकर

दैवज्ञोऽसि भवान्कामं मंत्रविद्याविशारदः ॥ उपायं कुरु धर्मज्ञ संततेर्मम मानद ॥ २९ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति जानासि द्विज सत्तम ॥ कस्मादुपेक्षसे जानन्दुःखं मम च शक्तिमान् ॥३०॥ कलविंकास्त्विमे धन्या ये शिशुं लालयंति हि ॥ मंदभाग्योऽह मनिशं चिन्तयामि दिवानिशम् ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य मुनिस्तस्य निर्वेदमिश्रितं वचः ॥ संचिंत्य मनसा सम्य क्तमुवाच विधेः सुतः ॥ ३२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ सत्यं ब्रूषे महाराज संसारेऽस्मिन्न विद्यते ॥ अनपत्यत्वजं दुखं यत्तथा दुःख मद्भुतम् ॥३३॥ तस्मात्त्वमपि राजेंद्र वरुणं यादसां पतिम् ॥ समाराधय यत्नेन स ते कार्यं करिष्यति ॥ ३४ ॥ वरुणादधिको नास्ति देवः संतानदायकः ॥ तमाराधय धर्मिष्ठ कार्यसिद्धिर्भविष्यति ॥ ३५ ॥ दैवं पुरुषकारश्च माननीयाविमौ नृभिः ॥ उद्य मेन विना कार्यसिद्धिः संजायते कथम् ॥ ३६ ॥

मनमें चिंता कर उनसे विशेष वृत्तांत कहने लगे ॥ ३२ ॥ वशिष्ठने कहा हे महाराज ! तुम सत्य कहते हो कि अपुत्रताजनित दुःखकी अपेक्षा दूसरा कोई भी अति अद्भुत दुःख इस संसारमें विद्यमान नहीं है ॥ ३३ ॥ अतएव हे राजेन्द्र ! तुम यत्नसहित जलाधिपति वरुणदेवकी आराधना करो वही तुम्हारे कार्यकी सिद्धि करेंगे ॥ ३४ ॥ वरुणकी अपेक्षासंतानदायक देवता दूसरा कोई नहीं है अतएव हे धर्मिष्ठ ! तुम उनकी आराधना करो अवश्यही कार्यसिद्धि होगी ॥ ३५ ॥ दैव और पौरुष यह दोनोंही मनुष्यको माननीय हैं अतएव उद्यम न करनेसे

किस प्रकार कार्यसिद्धि होसकती है ॥३६॥हे नृपसत्तम ! तत्वदर्शी मनुष्यको न्यायके अनुसार उद्यम करना अवश्य कर्तव्य है उद्यम करनेसे ही कार्य सिद्धि होती है इसके अतिरिक्त कभी कार्यकी सिद्धि नहीं हो सकती ॥३७॥ अत्यन्त तेजयुक्त गुरुके इसप्रकार वचन सुन राजा स्थिरसंकल्प हुए और उनको प्रणाम पूर्वक तपस्या करनेको चले गये ॥ ३८ ॥ नरपति गंगाके तटपर पवित्र स्थानमें पद्मासन ग्रहण कर पाशधर वरुणदेवके ध्यानमें निमग्न हो कठोर तपस्या करने लगे ॥३९॥ हे महाराज ! इस प्रकार तपस्या करते करते वरुणदेव कृपाके वशीभूत हो प्रफुल्लमनसे उनके दृष्टिगोचर हुए ॥ ४० ॥ तब वरुणने नरपति हरिश्चन्द्रसे कहा हे धर्म्मज्ञ ! मैं तुम्हारी तपस्यासे संतुष्ट हुआ हूं अतएव

न्यायतस्तु नरैः कार्यं उद्यमस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ कृते तस्मिन्भवेत्सिद्धिर्नाऽन्यथा नृपसत्तम ॥ ३७ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा गुरोरमिततेजसः ॥ प्रणम्य निर्ययौ राजा तपसे कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥ गंगातीरे शुभे स्थाने कृतपद्मासनो नृपः॥ ध्यायन्पाशधरं चित्ते चचार दुश्चरं तपः ॥ ३९ ॥ एवं तपस्यतस्तस्य प्रचेता दृष्टिगोचरः ॥ कृपयाऽभून्महाराज प्रसन्नमुखपंकजः ॥ ४० ॥ हरिश्चंद्रमुवाचेदं वचनं यादसां पतिः ॥ वरं वरय धर्मज्ञ तुष्टोऽस्मि तपसा तव ॥ ४१ ॥ राजोवाच ॥ अनपत्योऽस्मि देवेश पुत्रं देहि सुखप्रदम् ॥ ऋणत्रयापहारार्थमुद्यमोऽयं मया कृतः ॥ ४२ ॥ नृपस्य वचनं श्रुत्वा प्रगल्भं दुःखितस्य च॥ स्मितपूर्वं ततः पाशी तमाह पुरतः स्थितम् ॥ ४३ ॥ वरुण उवाच ॥ पुत्रो यदि भवेद्राजन्गुणी मनसि वांछितः ॥ सिद्धे कार्ये ततः पश्चात्किं करिष्यसि मे प्रियम् ॥ ४४ ॥ यदि त्वं तेन पुत्रेण मां यजेथा विशंकितः ॥ पशुबंधेन तेनैव ददामि नृपते वरम् ॥ ४५ ॥

इस समय मुझसे वर मांगो ॥४१॥ राजाने कहा हे देवेश ! मैं अपुत्र हूं इसलिये मुझको सुखदायक पुत्र दीजिये मैं देवऋण ऋषिऋण और पितृऋणमें बंधा हुआ हूं इन तीनों ऋणोंसे छूटनेके लिये मैंने यह उद्यम किया है ॥ ४२ ॥ तब वरुणदेवने दुःखित राजाके विनययुक्त वचन सुन कुछेक हास्यकर सन्मुख स्थितराजासे कहा॥४३॥ हे राजन् ! यदि तुम्हारी इच्छानुसार गुणवान् पुत्र हो तब कार्यसिद्धिके उपरान्त मेरा क्या प्रियकार्य करोगे ?॥४४॥ हे नृपते ! यदि तुम उस पुत्रको पशुस्थानीय करके निःशंकित चित्तसे मेरा यज्ञ करो तो मैं तुमको दूं ॥४५॥

राजाने कहा हे देव ! मुझको वन्ध्यता दोषसे छुडाइये हे जलाधिप ! मैं पुत्र होनेपर उसको पशु बनाय तुम्हारा यज्ञ करूंगा यह आपसे सत्य कहता हूं ॥४६॥ हे मानद ! अपुत्रता जनित दुःखकी अपेक्षा अत्यन्त असह्य दुःख पृथ्वीमें दूसरा नहीं है अतएव जिससे मनुष्योंका दुःख दूर हो ऐसी सुसन्तान मुझको दीजिये ॥ ४७ ॥ वरुणने कहा-हे राजन् ! तुम्हारे इच्छानुसार पुत्र होगा अतएव घरको जाओ किंतु मेरे निकट जो कहा वह सत्य करना ॥ ४८ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! वरुणके इस प्रकार वचन सुनकर राजा हरिश्चन्द्र घरको चले गये

राजोवाच॥देव मे माऽस्तु वंध्यत्वं यजिष्येऽहं जलाधिपम्॥ पशुं कृत्वा सुतं पुत्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४६ ॥ वंध्यत्वे परमं दुःखमसह्यं भुवि मानद ॥ शोकाग्निशमनं नृणां तस्माद्देहि सुतं शुभम् ॥ ४७ ॥ वरुण उवाच ॥ भविष्यति सुतः कामं राजन्गच्छ गृहाय वै ॥ सत्यं तद्वचनं कार्यं यद्ब्रवीषि ममाग्रतः ॥४८॥ व्यास उवाच॥इत्युक्तो वरुणेनाऽसौ हरिश्चंद्रो गृहं ययौ॥ भार्यायै कथयामास वृत्तांतं वरदानजम् ॥४९ ॥ तस्य भार्याशतं पूर्णं वभूवातिमनोहरम् ॥ पट्टराज्ञी शुभा शैब्या धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ ५० ॥ काले गतेऽथ सा गर्भं दधार वरवर्णिनी ॥ बभूव मुदितो राजा श्रुत्वा दोहदचेष्टितम् ॥ ५१ ॥ कारयामास विधिवत्संस्कारान्नृपतिस्तदा ॥ मासेऽथ दशमे पूर्णे सुषुवे स । शुभे दिने ॥ ५२ ॥ताराग्रहबलोपेते पुत्रं देवसुतोपमम् ॥ पुत्रे जाते नृपः स्नात्वा ब्राह्मणैः परिवेष्टितः ॥ ५३ ॥ चकार जातकर्माऽऽदौ ददौ दानानि भूरिशः ॥ राज्ञश्चाऽतिप्रमोदोऽभूत्पुत्रजन्मसमुद्भवः ॥ ५४ ॥

औरवरदानविषयका संपूर्ण वृत्तांत भार्यासे कहा॥४९॥उनके सौ परमसुन्दरीमनोहारिणी स्त्रियें थीं उनमें पतिव्रता शैब्याही धर्मपत्नी और पटराणी थी ॥ ५० ॥ कुछ कालव्यतीत होनेपर वह वरवर्णिनी गर्भवती हुई, राजा उसके दोहद (गर्भ) की बात सुन आनंदित हुए ॥ ५१ ॥ तिस समय राजाने उसका विधिपूर्वक संस्कार कराया क्रमानुसार दशमासपूर्ण होनेपरशैब्याने शुभनक्षत्र ॥ ५२ ॥ और ग्रहबलयुक्त शुभदिनमें देवताओंके पुत्रके समान संतान उत्पन्न की पुत्रके जन्म लेनेपर राजाने ब्राह्मणोंके सहित स्नानपूर्वक ॥५३॥ प्रथम जातकर्म

संस्कार कर असंख्य धनरत्नादि दान किये उस समय पुत्रजन्मसे राजाको अत्यंत हर्ष हुआ ॥ ५४ ॥ उन चतुर राजाने धन धान्य और अनेक प्रकारके रत्न तथा भूमि इत्यादि विशेष विशेष दान और अनेक प्रकारके गीतवाद्योंका अनुष्ठान कराया ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! जब नरपतिके भवनमें पुत्र जन्म होनेके कारण महोत्सव हुआ तब वरुण देवने पवित्र विप्रवेश धारण पूर्वक वहाँ आनकर कहा ॥१॥ तब वरुणदेवने " तुम्हारा मंगल हो " यह वचन राजासे कहा हे नरपति ! मुझको वरुण जानो इस समय मैं तुमसे जो कहता हूं सो सुनो हे नराधिप ! इस समय तुम्हारे पुत्र उत्पन्न हुआ है अतएव

बभूव परमोदारो धनधान्यसमन्वितः ॥ विशेषदानसंयुक्तो गीतवादित्रसंकुलः ॥ ५५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रवृत्ते सदने तस्य राज्ञः पुत्रमहोत्सवे ॥ आजगाम तदा पाशी विप्रवेपधरः शुभः ॥ १ ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा नृपं प्राह वरुणोऽहं निशामय ॥ पुत्रो जातस्तवाधीश यजानेन नृपाशु माम् ॥ २ ॥ सत्यं कुरु वचो राजन्यत्प्रोक्तं भवता पुरा ॥ वंध्यत्वं तु गतं तेऽद्य वरदानेन मे किल ॥ ३ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा चिंतां चकार ह ॥ कथं हन्मि सुतं जातं जलजेन समाननम् ॥ ४ ॥ लोकपालः समायातो विप्रवेषेण वीर्यवान् ॥ न देवहेलनं कार्यं सर्वथा शुभमिच्छता ॥५॥ पुत्रस्नेहः सुदुश्छेद्यः सर्वथा प्राणिभिः सदा ॥ किं करोमि कथं मे स्यात्सुखं संततिसंभवम् ॥६॥

तुम उससे मेरा यज्ञ करो ॥ २ ॥ हे राजन् ! मेरे वरदानसे तुम्हारा वन्ध्यता दोष दूर होगया है तब तुमने पहले जो कहा था अब वह वचन सत्य करो ॥ ३ ॥ राजा हरिश्चंद्र वरुणके यह वचन सुनकर चिंता करने लगे कि अहो ! मेरे केवल एक पुत्र कमलके समान मुखवाला उत्पन्न हुआ है इसको किसप्रकार मारूं ॥ ४ ॥ परंतु वीर्यवान् लोकपाल वरुणदेव विप्रवेषसे आये हैं जो कल्याणकी कामना करता है ऐसे मनुष्यको देवताओंका तिरस्कार करना कभी उचित नहीं है ॥ ५ ॥ और प्राणियोंको पुत्र स्नेह छेदन करना भी अत्यन्त कठिन है अतएव मैं

अब क्या उपाय करूं ? किसप्रकार मुझको सन्तानजनित सुख होगा ॥ ६ ॥ तब भूपालने धैर्यविलम्बनपूर्वक प्रणत हो उनकी यथोचित पूजा की और विनयसहित युक्तियुक्त मनोहर वचन उनसे कहे ॥ ७ ॥ राजा बोले हे देवदेव ! मैं आपकी आज्ञा पालन करूं, इसमें सन्देह नहीं मैं वेदोक्तविधानसे अनेक दक्षिणायुक्त आपका यज्ञ करूंगा ॥ ८ ॥ किंतु नरमेधयज्ञ करना हो तो स्त्री पुरुष दोनों उसके अधिकारी हैं इसकारण पुत्र जन्म होनेसे पिता दश दिनके उपरांत और जननी एकमासके उपरांत शुद्ध होकर कार्यके योग्य होती है अतएव एकमास न बीतनेपर किसप्रकार यज्ञ करूं ॥ ९ ॥ आप सर्वज्ञ और लोकोंके परमप्रभु हैं, नित्यकर्म क्या है सो आप सभी जानते हैं अतएव

धैर्यमालंब्य भूपालस्तं नत्वा प्रतिपूज्य च ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णं युक्तं विनयपूर्वकम् ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ देवदेव तवानुज्ञां करोमि करुणानिधे ॥ वेदोक्तेन विधानेन मखं च बहुदक्षिणम् ॥ ८ ॥ पुत्रे जाते दशाहेन कर्मयोग्यो भवेत्पिता ॥ मासेन शुद्ध्येज्जननी दंपती तत्र कारणम् ॥ ९ ॥ सर्वज्ञोऽसि प्रचेतस्त्वं धर्मं जानासि शाश्वतम् ॥ कृपां कुरु त्वं वारीश क्षमस्व परमेश्वर ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तस्तु प्रचेतास्तं प्रत्युवाच जनाधिपम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि कुरु कार्याणि पार्थिव ॥ ११ ॥ आगमिष्यामि मासांते यष्टव्यं सर्वथा त्वया ॥ कृत्वोत्थानिकमाचारं पुत्रस्य नृपसत्तम ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा श्लक्ष्णया वाचा राजानं यादसां पतिः ॥ हरिश्चंद्रो मुदं प्राप गते पाशिनि पार्थिवः ॥ १३ ॥

हे वारीश ! आप मुझपर कृपा करके इस एकमहीनेतक शांत रहिये ॥ १० ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा हरिश्चंद्रके यह वचन सुन, फिर वरुणदेवने उन नरपतिसे कहा हे राजन् ! तुम्हारा मंगल हो तुम कर्तव्य कार्यकरो मैं इस समय अपने स्थानको जाता हूं ॥ ११ ॥ हे नृपसत्तम ! मैं एक महीनेके उपरांत फिर आऊंगा, तुम पुत्रका जातकर्म और नामकरण इत्यादि नियमित संस्कार करके तदनंतर मेरे यज्ञका अनुष्ठान करना ॥१२॥ हे महाराज ! जलाधिपति वरुणदेवके राजासे इसप्रकार मधुर वचन कहकर चले जानेपर राजा हरिश्चंद्र भी आनन्द

अनुभव करनेलगे ॥ १३ ॥ फिर उन पृथ्वीपतिने करोड़ करोड़ हेमभूषित घटोघ्नी (घटाकारस्तनवाली) धेनु और तिलपर्वत संपूर्ण वेदके जाननेवाले ब्राह्मणोंको दान किये ॥ १४ ॥ राजा पुत्रका मुख देखकर अत्यन्त सुखी हुए और विधिपूर्वक उसका रोहिताश्व नाम रक्खा॥ १५ ॥ फिर एक मास पूर्ण होनेपर वरुणदेव विप्र वेश धारण पूर्वक राजासे आनकर वारंवार कहनेलगे हे महाराज ! इससमय यज्ञ आरम्भ कीजिये ॥ १६ ॥ नरपति उन वरुणदेवको देखकर शोकसागरमें डूबगये फिर प्रणाम और आतिथ्यसत्कारपूर्वक हाथ जोडकर उनसे कहने लगे॥ १७ ॥ हे देव ! सौभाग्यके अनुसारही आपने मेरे घरमें पदार्पण किया है हे प्रभो ! आपके आनेसे अब मेरा घर पवित्र हुआ है देव ! मैं आपका

कोटिशः प्रददौ गास्ता घटोघ्नीर्हेमपूरिताः ॥ विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च तथैव तिलपर्वतान् ॥१४॥ राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम्॥ नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ पूर्णे मासे ततः पाशी विप्रवेषेण भूपतेः॥ आजगाम गृहे सद्यो यजस्वेति ब्रुवन्मुहुः ॥ १६ ॥ वीक्ष्य तं नृपतिर्देवं निमग्नः शोकसागरे ॥ प्रणिपत्य कृतातिथ्यं तमुवाच कृतांजलिः ॥ १७ ॥ दिष्ट्या देव त्वमायातो गृहं मे पावितं प्रभो ॥ मखं करोमि वारीश विधिवद्वांछितं तव ॥ १८ ॥ अदंतो न पशुः श्लाघ्य इत्याहुर्वेदवादिनः ॥ तस्मादंतोद्भवे तेऽहं करिष्यामि महामखम् ॥ १९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तस्तेन वरुणस्तथेत्युक्त्वा ययावथ ॥ हरिश्चंद्रो मुदं प्राप्य विजहार गृहाश्रमे ॥ २० ॥ पुनर्दंतोद्भवं ज्ञात्वा प्रचेता द्विजरूपवान् ॥ आजगाम गृहे तस्य कुरु कार्यमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥

वाञ्छित यज्ञ विधिपूर्वक सम्पादन करूंगा इसमें संदेह नहीं है ॥१८॥ किन्तु देखो ! दन्तविहीन पशु यज्ञमें श्रेष्ठ नहीं है यह वेदके जाननेवाले पंडितलोग कहते हैं अतएव पुत्रके दाँत निकलनेपर आपका वांछित महायज्ञ करूंगा यही स्थिर किया है ॥१९॥ व्यासजीने कहा हे नरनाथ ! वरुणदेव राजा हरिश्चंद्रके यह वचन सुन यही हो इसप्रकार कहकर अपने स्थानको चलेगये इधर राजा हरिश्चन्द्र आनंदित हो संसाराश्रममें विहार करनेलगे ॥२०॥ फिर कुमारके दाँत उत्पन्न हुए जानकर वरुणदेव विप्रवेशसे राजाके घर आय कहने लगे हे राजन् । आप इससमय

मेरा यज्ञ कीजिये ॥ २१ ॥ भूपतिने भी विप्ररूपी जलाधिपतिको आता हुआ देखते ही प्रणामकर आसन प्रदान किया और यथायोग्य सन्मान करके उनकी पूजा की ॥ २२ ॥ उन्होंने अत्यंत विनीत भावसे मस्तक झुकाय स्तव करके उनसे कहा हे देव ! मैं आपका विधिपूर्वक वांछित अनेक दक्षिणायुक्त यज्ञ करूंगा ॥२३॥ इस बालकका अभी चूडाकरण नहीं हुआ है अतएव गर्भ कालीन केशकलाप विद्यमान है, इस कारण इन केशोंके रहते यह बालक यज्ञीय पशु नहीं हो सकता यह मैं वृद्धोंके मुखसे सुना है ॥२४॥ हे वारीश ! आप शास्त्रकी विधि जानते

भूपालोऽपि जलाधीशं वीक्ष्य प्राप्तं द्विजाकृतिम् ॥ प्रणम्यासनसन्मानैः पूजयामास सादरम् ॥ २२ ॥ स्तुत्वा प्रोवाच वचनं विनयानतकंधरः ॥ करोमि विधिवत्कामं मखं प्रबलदक्षिणम् ॥ २३ ॥ बालोप्यकृतचौलोऽयं गर्भकेशो न संमतः ॥ यज्ञार्थे पशुकरणे मया वृद्धमुखाच्छ्रुतम् ॥ २४ ॥ तावत्क्षमस्व वारीश विधिं जानासि शाश्वतम् ॥ कर्तव्यः सर्वथा यज्ञो मुंडनांते शिशोः किल ॥ २५ ॥ तस्येति वचनं श्रुत्वा प्रचेताः प्राह तं पुनः ॥ प्रतारयसि मां राजन्पुनः पुनरिदं ब्रुवन् ॥ २६ ॥ अपि ते सर्वसामग्री वर्तते नृपतेऽधुना ॥ पुत्रस्नेहनिबद्धस्त्वं वंचयस्येव सांप्रतम् ॥ २७ ॥ क्षौरकर्मविधिं कृत्वा न कर्तासि मखं यदि ॥ तदाऽहं दारुणं शापं दास्ये कोपसमन्वितः ॥ २८ ॥ अद्य गच्छामि राजेंद्र वचनात्तव मानद ॥ न मृषा वचनं कार्यं त्वयेक्ष्वाकुकुलोद्भव ॥ २९ ॥

हैं, इस कारण चूडाकरण तक अपेक्षा कीजिये, बालकके मुण्डन कार्य होनेपर फिर मैं आपका यज्ञ करूंगा इसमें सन्देह नहीं है ॥ २५ ॥ वरुणने उनके यह वचन सुन फिर उनसे कहा हे राजन् ! तुम वारंवार इस प्रकार कहकर मुझको क्यों छलते हो॥२६॥हे नरपते ! इस समय तुम्हारे सम्पूर्ण सामग्री विद्यमान है केवल पुत्रके स्नेहमें बँधकर ही अब मुझको छलते हो ॥ २७ ॥ जो हो क्षौर कार्य करके भी यदि यज्ञ न करोगे तो मैं कुपित होकर तुमको दारुण शाप दूंगा ॥२८॥ हे राजेन्द्र ! इस समय मैं तुम्हारे वचनानुसार जाता हूं किंतु तुम इक्ष्वाकु वंशमें उत्पन्न होकर

अपना वचन मिथ्या न करना ॥ २९ ॥ वरुण यह वचन कहकर नरपतिके घरसे तत्काल चले गये राजा भी तब अत्यंत सन्तुष्ट हो अपने भवनमें आनन्द अनुभव करने लगे ॥ ३० ॥ फिर जब अत्यंत उत्सवके सहित चूड़ा कार्य आरम्भ हुआ तब पाशधर शीघ्रही पुनर्वार नरपतिके भवनमें आये ॥ ३१ ॥ जिस समय रानी पुत्रको गोदीमें लिये राजाके सामने बैठी थी उसी समय वरुणदेव वहां आनकर उपस्थित हुए ॥ ३२ ॥ उन विप्र रूपधारी प्रत्यक्ष अग्निके समान तेजःपुञ्जकलेवर वरुण देवने नरपतिसे स्पष्ट वचन द्वारा कहा हे राजन् ! यज्ञ आरम्भ करो ॥ ३३ ॥

इत्याभाष्य ययावाशु प्रचेता नृपतेर्गृहात् ॥ राजा परमसंतुष्टो ननंद भवने तदा ॥ ३० ॥ चूडाकरणकाले तु प्रवृत्ते परमोत्सवे ॥ संप्राप्तस्तरसा पाशी भवनं नृपतेः पुनः ॥ ३१ ॥ यदांके सुतमादाय राज्ञी नृपतिसन्निधौ ॥ उपविष्टा क्रियाकाले तदैव वरुणोऽभ्यगात् ॥ ३२ ॥ कुरु कर्मेति विस्पष्टं वचनं कथयन्नृपम् ॥ विप्ररूपधरः श्रीमान्प्रत्यक्ष इव पावकः ॥ ३३ ॥ नृपतिस्तं समालोक्य बभूवातीव विह्वलः ॥ नमश्चकार तं भीत्या कृतांजलिपुटः पुरः ॥ ३४ ॥ ॥ विधिवत्पूजयित्वा तं राजोवाच विनीतवान् ॥ स्वामिन्कार्यं करोम्यद्य मखस्य विधिपूर्व ३५ ॥ वक्तव्यमस्ति तत्राऽपि शृणुष्वैकमना विभो ॥ युक्तं चेन्मन्यसे स्वामिंस्तद्ब्रवीमि तवाग्रतः ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ संस्कृताश्चान्यथा शूद्रा एवं वेदविदो विदुः ॥ ३७ ॥

नरपतिने उनको देखकर भयसे अत्यंत विह्वल हो हाथ जोड़ शीघ्र उनको प्रणाम किया ॥ ३४ ॥ फिर यथाविधि उनकी पूजाकर अत्यंत विनय सहित कहा हे स्वामिन् ! अब मैं विधिपूर्वक आपका यज्ञ करूंगा ॥ ३५ ॥ किंतु इस विषयमें मुझको कुछ कहना है आप एकाग्रचित्त होकर सुनिये और तदनन्तर जो कर्तव्य हो वही कीजिये हे स्वामिन् ! आप यदि युक्ति संगत कहकर अनुमोदन करैं तो मैं वह आपसे कहूं ॥ ३६ ॥ देखो ब्राह्मण क्षत्रिय और वैश्य यह तीनों वर्ण यथाविधि संस्कृत होनेसे द्विजाति होते हैं किंतु संस्कार विहीन होनेसे यह अवश्य ही

शूद्र हैं यह वेदके जाननेवाले पंडित लोग ही जानते हैं॥ ३७ ॥ इस कारण मेरी यह शिशु सन्तान इस समय भी शूद्रके समान है यज्ञोपवीत होनेपर फ़िर यह यज्ञ क्रियाके उपयुक्त होगी यही वेदशास्त्रमें निर्णय है ॥ ३८ ॥ क्षत्रियोंकी ग्यारहवें वर्षमें ब्राह्मणोंकी आठवें वर्षमें और शूद्रोंकी बारहवें वर्षमें वयःक्रमसे उपनयन विधि निर्दिष्ट हुए हैं ॥ ३९ ॥ अतएव हे देवेश ! यदि आप दीन सेवकके ऊपर दया करें तो बालकके उपनयन पर्यन्त अपेक्षा कीजिये फिर इसका उपनयनकर पशुरूप बालकसे आपका वह उत्तमयज्ञ करूंगा ॥ ४० ॥ हे विभो ! आप लोकपाल हैं विशेषकर सम्पूर्ण शास्त्रोंका सारधर्म जानकर धर्मतत्त्व प्राप्त किया है इस कारण यदि आप मेरा वचन सत्य जाने तो आप इस समय अपने घरको

तस्मादयं सुतो मेऽद्य शूद्रवद्वर्तते शिशुः ॥ उपनीतः क्रियार्हः स्यादिति वेदेषु निर्णयः ॥ ३८ ॥ राज्ञामेकादशे वर्षे सदोपनयनं स्मृतम्॥अष्टमे ब्राह्मणानां च वैश्यानां द्वादशे किल ॥३९॥ दयसे यदि देवेश दीनं मां सेवकं तव ॥ तदोपनीय कर्ताऽस्मि पशुना यज्ञमुत्तमम् ॥४०॥ लोकपालोऽसि धर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद॥मन्यसे यद्वचः सत्यं तद्गच्छ भवनं विभो ॥४१॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दयावान्यादसां पतिः ॥ ओमित्युक्त्वा ययावाशु प्रसन्नवदनो नृपः ॥ ४२ ॥ गतेऽथ वरुणे राजा बभूवाऽतिमुदाऽन्वितः ॥ सुखं प्राप्य सुतस्यैवं राजा मुदमवाप ह ॥४३॥चकार राजकार्याणि हरिश्चंद्रस्तदा नृप ॥ कालेन व्रजता पुत्रो बभूव दशवार्षिकः ॥४४॥ तस्योपवीतसामग्रीं विभूतिसदृशीं नृपः ॥ चकार ब्राह्मणैः शिष्टैरन्वितः सचिवैस्तथा ॥ ४५ ॥

जाइये ॥ ४१ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! उनके यह वचन सुनकर जलाधिपति वरुणदेव दयार्द्रचित्त हुए और "यही हो" ऐसा कहकर तत्काल उस स्थानसे चले गये ॥ ४२ ॥ वरुणके अन्तर्धान होनेपर फिर राजा अत्यंत आनंदित हुए और रानी भी पुत्रका मंगल जान सन्तुष्ट हुई ॥ ४३ ॥ अनन्तर राजा हरिश्चन्द्र प्रसन्न चित्तसे राजकार्यकी पर्यालोचना करने लगे इस प्रकार कुछ काल व्यतीत होनेपर उनके पुत्रने दशवें वर्षमें पदार्पण किया ॥४४॥ तब राजाने शान्त ब्राह्मण मंत्रियोंकी सम्मतिसे अपने ऐश्वर्यके समान उसकी उपनयन द्रव्य सामग्री

मँगाई॥ ४५ ॥ पुत्रका ग्यारहवें वर्षमें वयःक्रम होनेसे राजाने यथाविधि उपनयन कार्य किया किंतु वरुण देवके यज्ञका वृत्तान्त स्मरणकर वारंवार चिंतातुर होने लगे ॥ ४६ ॥ इधर कुमारका उपनयन कार्य आरम्भ होनेपर वरुणदेव विप्रवेश धारणकर उसी स्थानमें उपस्थित हुए ॥ ४७ ॥ राजाने उनको देखते ही शीघ्रप्रणाम किया और हाथ जोड सन्मुख खडे हो प्रीति सहित सुरवरसे कहने लगे ॥ ४८ ॥ हे देव ! यज्ञोपवीत हो जानेसे इस समय मेरा यह पुत्र पशुके उपयुक्त हुआ है और आपके अनुग्रहसे मेरा भी वन्ध्यत्वशोक जाता रहा ॥४९॥ अतएव हे

एकादशे सुतस्याब्दे व्रतबंधविधौ नृपः॥ विदधे विधिवत्कार्यं चित्ते चिंतातुरः पुनः॥४६॥वर्तमाने तथा कार्ये उपनीते कुमारके ॥ आजगामाथ वरुणो विप्रवेषधरस्तदा ॥४७॥ तं वीक्ष्य नृपतिस्तूर्णं प्रणम्य पुरतः स्थितः ॥ कृतांजलिपुटः प्रीतः प्रत्युवाच सुरोत्तमम् ॥४८॥ देवदत्तोपवीतोऽयं पशुयोग्योऽस्ति मे सुतः ॥ प्रसादात्तव मे शोको गतो वंध्यापवादजः ॥४९॥ कर्तुमिच्छाम्यहं यज्ञं प्रभूतवर दक्षिणम् ॥ समये शृणु धर्मज्ञ सत्यमद्य ब्रवीम्यहम् ॥५०॥ समावर्तनकर्मांते करिष्यामि तवेप्सितम् ॥ ममोपरि दयां कृत्वा तावत्त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ५१ ॥ वरुण उवाच ॥ प्रतारयसि मां राजन्पुत्रप्रेमाकुलो भृशम् ॥ मुहुर्मुहुर्मतिं कृत्वा युक्तियुक्तां महा मते ॥ ५२ ॥ गच्छाम्यद्य महाराज वचसा तव नोदितः ॥ आगमिष्यामि समये समावर्तनकर्मणि ॥ ५३ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ पाशी तमापृच्छ्य विशांपते ॥ राजा प्रमुदितः कार्यं चकार च यथोत्तरम् ॥ ५४ ॥

धर्मज्ञ ! मैं जो कहता हूं सो सुनिये कुछ कालके विलम्बसे आपका अनेक दक्षिणायुक्त यज्ञ करनेकी इच्छा की है यह आपसे सत्य कहता हूं ॥ ५० ॥ फलतः समावर्तन कार्यके अन्तमें आपका वाञ्छित यज्ञ करूंगा अब मुझपर दया करके तबतक क्षमा कीजिये ॥ ५१ ॥ वरुणने कहा हे महामते ! तुम पुत्र स्नेहसे अत्यंत व्याकुल होकर युक्तियुक्त बुद्धि कौशलसे वारंवार मुझको छलते हो॥५२॥ जो हो हे महाराज ! मैं तुम्हारे वचनानुसार आज जाता हूं किन्तु समावर्तन कार्यके समय फिर मैं आऊंगा यही निश्चय जानिये॥५३॥ हे नरपते!वरुणदेवके यह वचन कह उनसे सम्भा

पण कर चले जानेपर राजाभी आनंदित हो यथाक्रमसे विहित कार्य करनेलगे॥५४॥राजकुमार अत्यन्त बुद्धिमान् थे इस कारण वरुणदेवको आता हुआ देख यज्ञका समय जान चिंतासे कातर हुए ॥५५॥ अनंतर राजाके शोकका कारण इधर उधर पूँछकर अपने विनाशका विषय जाना और तत्काल राजाके घरसे निकल जानेकी इच्छा की॥५६॥फिर सचिवपुत्रोंके सहित परामर्शकर कर्तव्य स्थिरता पूर्वक उस नगरसे बाहर हो वनको चला गया॥५७॥पुत्रके चलेजानेपर नरपतिने अत्यंत दुःखित हो उसको ढूँढ़नेके लिये अपने सम्पूर्ण दूतोंको भेजा॥५८॥इस प्रकार कुछ काल व्यतीत

आगतं वरुणं दृष्ट्वा कुमारोऽतिविचक्षणः ॥ यज्ञस्य समयं ज्ञात्वा तदा चिंतातुरोऽभवत् ॥ ५५ ॥ शोकस्य कारणं राज्ञः पर्यपृच्छदितस्ततः ॥ ज्ञात्वाऽऽत्मवधमायुष्मन्गमनाय मतिं दधौ ॥५६॥ निश्चयं परमं कृत्वा संमंत्र्य सचिवात्मजैः ॥ प्रययौ नगरात्तस्मान्निर्गत्य वनमप्यसौ॥५७॥गते पुत्रे नृपः कामं दुःखितोऽभूद् भृशं तदा॥प्रेरयामास दूतान्स्वांस्तस्यान्वेषणकाम्यया॥५८॥ एवं गतेऽथ कालेऽसौ वरुणस्तद्गृहं गतः ॥ राजानं शोकसंतप्तं कुरु यज्ञमिति ब्रुवन् ॥ ५९ ॥ राजा प्रणम्य तं प्राह देवदेव करोमि किम् ॥ न जाने क्वाऽपि पुत्रो मे गतस्त्वद्य भयाकुलः ॥ ६० ॥ सर्वत्र गिरिदुर्गेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ अन्वेषितो मे दूतैस्तु न प्राप्तो यादसांपते ॥ ६१ ॥ आज्ञापय महाराज किं करोमि गते सुते ॥ न मे दोषोऽत्र सर्वज्ञ भाग्यदोषस्तु सर्वथा ॥ ६२ ॥

होनेपर वरुणदेवने उनके घर आय उन शोकसन्तप्त राजासे कहा हे राजन्!इस समय पहले कहा हुआ यज्ञ कीजिये॥५९॥राजाने उनको प्रणाम करके कहा हे देव ! मैं क्या करूं?मेरा पुत्र भयसे व्याकुल होकर कहीं चला गया है उसको मैं नहीं जानता॥६०॥हे देव!मेरे सब दूतोंने पर्वतोंके दुर्गम प्रदेश मुनियोंके आश्रम अधिक क्या सम्पूर्ण स्थानोंमें ढूंढा है तथापि किसी स्थानमें भी उसको नहीं पाया॥६१॥मेरा पुत्र घरसे चलागयाहै इस समय मैं क्या करूं ? आप आज्ञा दीजिये हे देव ! आप तो सभी जानते हैं अतएव आप तो विचार देखिये मेरा कुछ भी दोष नहीं

है केवल भाग्यके दोषसेही ऐसा हुआ है इसमें सन्देह नहीं॥६२॥व्यासजीने कहा हे राजन् ! राजाके ऐसे वचन सुनकर वरुणदेव अत्यन्त कुपित हुए और जब उन्होंने देखा कि हरिश्चन्द्रसे वारंवार छला जाकर भी मैं अपने वाञ्छितको प्राप्त न हुआ तब क्रोधसे अधीर होकर उनको शाप दिया ॥६३॥हे राजन् ! तुमने छलयुक्त वचनोंसे मुझको छला है इसलिये दारुण जलोदर व्याधि तुमको अत्यन्त पीडित करै॥६४॥वरुणके कुपित होकर इस प्रकार शाप देनेपर फिर राजा इस क्लेशदायक व्याधिसे पीडित हो अत्यन्त कष्ट भोगने लगे ॥ ६५ ॥ तब पाशधारी जलाधिपति राजाको

व्यास उवाच ॥ इति भूपवचः श्रुत्वा प्रचेताः कुपितो भृशम् ॥ शशाप च नृपं क्रोधाद्वंचितस्तु पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ नृपतेऽहं त्वया यस्माद्वचसा च प्रवंचितः ॥ तस्माज्जलोदरो व्याधिस्त्वां तुदत्वतिदारुणः ॥ ६४ ॥ व्यास उवाच ॥ इति शप्तो महीपालः कुपितेन प्रचेतसा ॥ पीडितोऽभूत्तदा राजा व्याधिना दुःखदेन तु ॥ ६५ ॥ एवं शप्त्वा नृपं पाशी जगाम निजमास्पदम् ॥ राजा प्राप्य महाव्याधिं बभूवातीव दुःखितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीदे० म० सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ गतेऽथ वरुणे राजा रोगेणाऽतीव पीडितः ॥ दुःखाद्दुःखं परं प्राप्य व्यथितोऽभूद् भृशं तदा ॥ १ ॥ कुमारोऽसौ वने श्रुत्वा पितरं रोगपीडितम् ॥ गमनाय मतिं राजंश्चकार स्नेहयंत्रितः ॥ २ ॥

इस प्रकार शाप देकर अपने स्थानको चले गये और राजा भी इस दारुण व्याधिसे ग्रस्त हो अत्यन्त कातर हुए ॥ ६६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! वरुणके अपने स्थानमें चले जानेपर राजा उस जलोदर रोगसे अत्यंत पीडित हुए और दिन दिन दुःख भोग एवं घोरयन्त्रणा अनुभव कर अत्यंत क्लेश पाने लगे ॥ १ ॥ हे राजन् ! इधर राजकुमारने वनमेंही पिताके उस रोगजनित संतापका विषय सुना इस कारण स्नेहके वशीभुत होकर पिताके समीप जानेकी इच्छा की ॥२॥

संवत्सरके बीतनेपर राजकुमारने आदर सहित पिताको देखने और उसके समीप जानेके लिये इच्छा की है यह जानकर देवराज इंद्र वहां आनकर उपस्थित हुए ॥ ३ ॥ उन्होंने दयाके वशीभूत हो शीघ्र विप्ररूप धारणकर अनुकूल युक्तिसे उस जाते हुए कुमारको निवारण किया ॥४॥ इंद्रने कहा हे राजपुत्र ! तुम अत्यंत अज्ञानी हो विशेषकर अब भी कठिनतासे जानने योग्य राजनीतिको नहीं जान सके इसलिये अज्ञानके वशीभूत होकर अब पिताके समीप वृथा जानेको उद्यत हुए हो ॥५॥ हे महाभाग ! तुम्हारे वहां जानेपर तुम्हारे पिता वेदपारायण ब्राह्मणोंसे

संवत्सरे व्यतीते तु पितरं द्रष्टुमादरात् ॥ गंतुकामं तु तं ज्ञात्वा शक्रस्तत्राजगाम ह ॥ ३ ॥ वासवस्तु तदा रूपं कृत्वा विप्रस्य सत्वरः ॥ वारयामास युक्त्या वै कुमारं गंतुमुद्यतम् ॥ ४ ॥ इंद्र उवाच ॥ राजपुत्र न जानासि राजनीतिं सुदुर्लभाम् ॥ अतः करोषि मूढस्त्वं गमनाय मतिं वृथा ॥ ५ ॥ पिता तव महाभाग ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ कारयिष्यति होमं ते ज्वलितेऽथ विभावसौ ॥ ६ ॥ आत्मा हि वल्लभस्तात सर्वेषां प्राणिनां खलु ॥ तदर्थं वल्लभाः संति पुत्रदारधनादयः ॥ ७ ॥ आत्मनो देहरक्षार्थं हत्वा त्वां वल्लभं सुतम् ॥ हवनं कारयित्वाऽसौ रोगमुक्तो भविष्यति ॥ ८ ॥ तस्मात्त्वया न गंतव्यं राजपुत्र पितुर्गृहे ॥ मृते पितरि गंतव्यं राज्यार्थं सर्वथा पुनः ॥ ९ ॥ एवं निषेधितस्तत्र वासवेन नृपात्मजः ॥ वनमध्ये स्थितः कामं पुनः संवत्सरं नृप ॥ १० ॥

नरमेधयज्ञ करेंगे उसमें तुमको पशु बनाय तुम्हारे मांसकी प्रज्वलित अग्निमें आहुति प्रदान करावेंगे ॥ ६ ॥ हे वत्स ! संपूर्ण प्राणियोंको आत्मा अत्यन्त प्रिय है इसी कारण आत्माके लिये स्त्री पुरुष और धन रत्नादि प्रिय होते हैं ॥ ७ ॥ अतएव तुम्हारे प्राणोंके समान पुत्र होनेपर भी वह रोगसे छूटनेके लिये अपनी रक्षार्थ तुमको मारकर होम करावेंगे इसमें सन्देह नहीं ॥ ८ ॥ हे राजपुत्र ! तुमको इस समय पिताके घर जाना उचित नहीं है परंतु जब तुम्हारे पिता मरे तब तुम राज्यप्राप्तिके लिये अवश्यही फिर वहां जाओ ॥ ९ ॥ हे नृपवर ! इंद्रके इस प्रकार

निषेध करनेपर फिर राजपुत्रने एक वर्ष पर्यंत उस वनमें वास किया ॥ १० ॥ किंतु जब राजपुत्र राजा हरिश्चन्द्रके अत्यंत दुःखका विषय जानता तब अपना मरण निश्चयकर पिताके घर जानेकी इच्छा करता ॥११॥ अनन्तर सुरपति इंद्रभी तिसी समय द्विजरूप धारण कर राजपुत्र रोहितके समीप उपस्थित होते और युक्तियुक्त वचनोंसे उसको वारम्वार निषेध करते ॥ १२ ॥ इधर हरिश्चन्द्रने पीड़ासे अत्यन्त कातर हो अपने कुलपुरोहित वसिष्ठ देवसे पूंछा हे ब्रह्मन् ! इस रोगकी शांतिका निश्चय उपाय क्या है ? ॥ १३ ॥ ब्रह्माजीके पुत्र वसिष्ठदेवने उनसे कहा हे महाराज ! द्रव्यसे एक पुत्र क्रय कीजिये फिर उस खरीदे हुए पुत्रसे यज्ञ करनेपरही आप शापसे छूटेंगे ॥ १४ ॥ हे नृपसत्तम !

अत्यंतं दुःखितं श्रुत्वा हरिश्चंद्रं तदात्मजः ॥ गमनाय मतिं चक्रे मरणे कृतनिश्चयः ॥११॥ तुराषाड् द्विजरूपेण तत्रागत्य च रोहितम् ॥ निवारयामास सुतं युक्तिवाक्यैः पुनः पुनः ॥१२॥ हरिश्चंद्रोऽतिदुःखार्तो वसिष्ठं स्वपुरोहितम् ॥ पप्रच्छ रोगनाशाय तत्रोपायं सुनिश्चितम् ॥ १३ ॥ तमाह ब्रह्मणः पुत्रो यज्ञं कुरु नृपोत्तम ॥ क्रयक्रीतेन पुत्रेण शापमोक्षो भविष्यति ॥ १४ ॥ पुत्रा दशविधाः प्रोक्ता ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ द्रव्येणानीय तस्मात्त्वं पुत्रं कुरु नृपोत्तम ॥ १५ ॥ वरुणोऽपि प्रसन्नः सन्सुखकारी भविष्यति ॥ लोभात्कोऽपि द्विजः पुत्रं प्रदास्यति स्वराष्ट्रजः ॥१६॥ एवं प्रमोदितो राजा वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रधानं प्रेरयामास तदन्वेषणकाम्यया ॥ १७ ॥ अजीगर्तो द्विजः कश्चिद्विषये तस्य भूपतेः ॥ तस्यासंश्च त्रयः पुत्रा निर्धनस्य विशेषतः ॥ १८ ॥

वेदपारायण ब्राह्मणोंने कहा है कि पुत्र तेरह प्रकारके हैं उनमें क्रीत (खरीदाहुआ) भी पुत्र होता है अतएव मूल्यसे एक बालकको लाय उसको पुत्र कीजिये ॥ १५ ॥ तुम्हारे राज्यकाहीं कोई ब्राह्मण लोभके वशीभूत हो अपने पुत्रको देदेगा इससे वरुणदेव प्रसन्न हो अवश्यही सुखसम्पादन करेंगे इसमें सन्देह नहीं ॥ १६ ॥ राजा हरिश्चन्द्र महात्मा वशिष्ठके इसप्रकार वचन सुनकर सन्तुष्ट हुए और उसी प्रकार पुत्र ढूँढनेके लिये अपने प्रधान मन्त्रीको आज्ञा दी ॥ १७ ॥ उन भूपतिके राज्यमें अजीगर्तनामक एक अत्यन्त निर्धन ब्राह्मण वास करता था उसके तीन पुत्र

थे ॥ १८ ॥ मंत्रीने क्रय करनेकी इच्छा कर उस निर्धन ब्राह्मणसे कहा मैं आपको एकशत गौ देता हूं आप यज्ञके लिये एक पुत्रको दीजिये ॥ १९ ॥ शुनःपुच्छ शुनःशेप और शुनोलांगूल नामक आपके जो तीन पुत्र हैं उनमेंसे एक पुत्र मुझको दीजिये मैंभी उसके बदलेमें तुमको एकशत गौ देता हूं ॥२०॥ अजीगर्त्त अन्नके अभावसे अत्यन्त कातर हुए थे इस कारण यह वचन सुनकर उनमेंसे एक पुत्रको बेचनेकी इच्छा की ॥ २१ ॥ किन्तु ज्येष्ठ पुत्र औध्र्वदैहिक क्रियाका अधिकारी है यह जानकर उसको न दिया और कनिष्ठ पुत्रको माताने न दिया और कहा कि यह मेरा है ॥ २२ ॥ विशेषकर मध्यम पुत्र शुनःशेपको सौ गायोंके मूल्यमें बेचडाला नरपतिने उसको लाय नरमेध यज्ञके लिये

प्रधानेनाप्यसौ पृष्टः पुत्रार्थं दुर्बलद्विजः ॥ गवां शतं ददामीति देहि पुत्रं मखाय वै ॥ १९ ॥ शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलांगूल इत्यमी ॥ तेषामकतमं देहि ददामि तु गवां शतम् ॥ २० ॥ अजीगर्तस्तु तच्छ्रुत्वा क्षुधया पीडितो भृशम् ॥ पुत्रं च कतमं तेभ्यो विक्रेतुं वै मनो दधे ॥२१॥ कार्याधिकारिणं ज्येष्ठं मत्वा नासावदादमुम्॥ कनिष्ठं नाप्यदान्माता ममैष इति वादिनी ॥२२॥ मध्यमं च शुनःशेपं ददौ गवां शतेन च ॥ आनिनाय पशुं चक्रे नरमेधे नराधिपः॥२३॥रुदंतं दुःखितं दीनं वेपमानं भृशातुरम् ॥ यूपे बद्धं निरीक्ष्यामुं चुक्रुशुर्मुनयस्तदा ॥ २४ ॥ शामित्राय पशुं चक्रे नरमेधे नराधिपः ॥ शमिता नाददे शस्त्रं तमालंभयितुं शिशुम् ॥ २५ ॥ नाहं द्विजसुतं दीनं रुदंतं करुणं भृशम् ॥ हनिष्यामि स्वलोभार्थमित्युवाचाप्यसौ तदा ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ कर्मणो दुष्करादथ ॥ राजा सभासदः प्राह किं कर्तव्यमिति द्विजाः ॥ २७ ॥

उसको पशु किया ॥ २३ ॥ वह बालक यूपकाष्ठमें बंधकर काँपनेलगा और दुःखसे कातर हो अत्यन्त दीनभावसे रोदन करने लगा यह देखकर मुनिलोग अत्यन्त कातर स्वरसे चीत्कारकर उठे ॥ २४ ॥ नरपतिने नरमेधयज्ञमें वध करनेके लिये उसको पशुरूपसे प्रदान किया शमिता पुरुषने उस पशुको छेदन करनेके लिये शस्त्रग्रहण न किया ॥२५॥ उसने कहा यह ब्राह्मणका पुत्र कातर होकर अत्यन्त करुणा स्वरसे रोदन करता है अतएव मैं लोभके वशीभूत होकर इसको कभी नहीं मारूंगा ॥ २६ ॥ यह कहकर उस दुष्कर कार्यसे विरत हुआ तब राजाने

सभासदोंसे कहा हे द्विजगण ! इस समय क्या करना चाहिये ॥ २७ ॥ तब शुनःशेप अत्यन्त अद्भुत करुणास्वरसे रोदन करने लगा और साधारण जन उस विषयको लेकर तुमुल आन्दोलन करने लगे इससे तत्काल उस सभामें अत्यन्त कोलाहल उठा ॥ २८ ॥ अनन्तर अजीगर्त्तने सभास्थलमें खडे होकर नरपति हरिश्चन्द्रसे कहा हे राजन् ! आप धैर्यका अवलम्बन कीजिये मैं आपका कार्य सम्पादन करूंगा॥२९॥मैं धनका अभिलाषी हूं. इस कारण आप मुझको दुना धन दीजिये मैं अभी इस पशुका वध करता हूं आप शीघ्रही यज्ञ कार्य सम्पूर्ण कीजिये ॥ ३० ॥ हे राजन् ! जो पुरुष धनका लालची होता है उसकी सर्वदा पुत्रके प्रति भी द्वेषबुद्धि होजाती है इसमें फिर क्या सन्देह है व्यासजीने

जातः किलकिलाशब्दो जनानां क्रोशतां तदा ॥ क्रंदमाने शुनःशेपे सभायां भृशमद्भुतम् ॥ २८ ॥ अजीगर्तस्तदोत्थाय तमुवाच नृपोत्तमम् ॥ राजन्कार्यं करिष्यामि तवाहं सुस्थिरो भव ॥ २९ ॥ वेतनं द्विगुणं देहि हनिष्यामि पशुं किल ॥ कर्तव्यं मखकार्यं मे मया तेऽस्य धनार्थिना ॥ ३० ॥ दुःखितस्य धनार्थस्य सदाऽसूया प्रसूयते ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हरिश्चंद्रो मुदाऽन्वितः ॥ ३१ ॥ तमुवाच ददाम्यद्य गवां शतमनुत्तमम् ॥ तदाकर्ण्य पिता तस्य पुत्रं हंतुं समुद्यतः ॥ ३२ ॥ लोभेनाकुल चित्तोऽसौ शामित्रे कृतनिश्चयः ॥ समुद्यतं च तं दृष्ट्वा जनाः सर्वे सभासदः ॥ ३३ ॥ चुक्रुशुर्भृशदुःखार्ता हाहेति जगदुर्वचः ॥ पापोऽयं महापापी क्रूरकर्मा द्विजाकृतिः ॥ ३४ ॥

[illegible] राजन् ! अजीगर्तके इसप्रकार वचन सुनकर राजा हरिश्चन्द्र परम आह्लादके सहित ॥ ३१ ॥ उससे कहने लगे मैं इस समय तुमको एक सौ उत्तम गौ देता हूं जब बालकका पिता राजाकी यह बात सुनतेही ॥ ३२ ॥ लोभके वशीभूत और व्याकुल चित्त [illegible] कृतनिश्चय हो पुत्रके मारनेमें उद्यत हुआ सभासद्गण उसको पुत्रके मारनेमें उद्यत देखकर ॥ ३३ ॥ अत्यन्त दुःखसे कातर हुए और हाय ! हाय ! कहकर विलाप करने लगे उन्होंने कहा यह कुलपांसन अपने पुत्रको मारनेमें उद्यत हुआ है हाय ! हमने पृथ्वीमें और कभी भी ऐसा क्रूरकर्मा महापापी नहीं देखा यह निश्चयही द्विजाकृति पिशाच होगा इसमें सन्देह नहीं रे

चाण्डाल ! तुझको धिक्कार है तैंने यह क्या पापकार्य करनेकी इच्छा की ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ सामान्य धनकी इच्छासे पुत्ररूपी रत्नकी हत्या करके तुझको क्या सुख प्राप्त होगा ? रे पापिष्ठ ! वेदमें कहा गया है कि आत्माही अङ्गसे पुत्र रूपमें जन्म ग्रहण करता है ॥ ३६ ॥ इस कारण तैंने किसप्रकार उस आत्माके हनन करनेकी इच्छा की है ? सभास्थलमें इसप्रकार कोलाहल आरम्भ होनेपर कुशिकनन्दन ॥ ३७ ॥ विश्वामित्र दयाके वशीभूत हो नरपतिके समीप आनकर उनसे कहन लगे. विश्वामित्र बोले हे राजेन्द्र ! शुनःशेष अत्यन्त कातर होकर रोदन करता है अतएव इसको छोड दो ॥ ३८ ॥ तौ तुम्हारा यज्ञ सम्पूर्ण और अवश्यही व्याधि नष्ट होगी दयाके समान पुण्य और हिंसाके समान

यत्स्वयं स्वसुतं हंतुमुद्यतः कुलपांसनः ॥ धिक्चांडाल किमेतत्ते पापकर्म चिकीर्षितम् ॥ ३५ ॥ हत्वा सुतं धनं प्राप्य किं सुखं ते भविष्यति ॥ आत्मा व जायते पुत्र अंगाद्वै वेदभाषितम् ॥ ३६ ॥ तत्कथं पापबुद्धे त्वमात्मानं हंतुमिच्छसि ॥ एवं कोलाहले तत्र जाते कौशिकनंदनः ॥ ३७ ॥ समीपं नृपतेर्गत्वा तमुवाच दयापरः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राजन्नमुं शुनःशेपं रुदंतं भृशदुःखितम् ॥३८॥ क्रतुस्ते भविता पूर्णो रोगनाशश्च सर्वथा ॥ दयासमं नास्ति पुण्यं पाप हिंसासमं न हि ॥ ३९ ॥ रागिणां रोचनार्थाय नोदनेयं विचारय ॥ आत्मदेहस्य रक्षार्थं परदेहनिकृंतनम् ॥४०॥ न कर्तव्यं महाराज सर्वतः शुभमिच्छता ॥ दयया सर्वभूतेषु संतुष्टो येन केन च ॥४१॥ सर्वेन्द्रियोपशांत्या च तुष्यत्याशु जगत्पतिः ॥ आत्मवत्सर्वभूतेषु चिंतनीयं नृपोत्तम ॥४२॥

पाप नहीं है ॥ ३९ ॥ तुम विचार करके दखो कि यज्ञादिपशुहिंसाकी जो विधि कही गई वह केवल विषयानुरागी मनुष्योंको प्रवृत्तिके लिये है किन्तु उससे निवृत्त होनाही उचित है हे महाराज ! जो मनुष्य सम्यक्प्रकार अपन मंगलकी कामना करता है उसको अपने देहकी रक्षाकरनेके लिये पराये देहको छेदन करना कभी कर्त्तव्य नहीं है जो मनुष्य सब जीवोंमें समान दया प्रकाश करता है और सामान्यवस्तु प्राप्त होने पर प्रसन्न होता है ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तथा सम्पूर्ण इन्द्रियोंको वशमें रखता है जगदीश्वर उससे शीघ्र सन्तुष्ट होते हैं हे नृपवर ! सम्पूर्ण जीवोंको

अपने ही समान देखे ॥ ४२ ॥ और सबका प्रिय होकर जीवनयात्रा व्यतीत करै इस ब्राह्मणके पुत्रका देह नष्ट करके तुमने अपने देहके रक्षा करनेकी इच्छा की है ॥ ४३ ॥ अतएव यह ब्राह्मणका पुत्रभी अपने सुखके आस्पद देहके रक्षाकरनेकी क्यों इच्छा नहीं करेगा ? हे राजन्! तुमने निरपराध ब्राह्मणके पुत्रको मारनेकी इच्छा की है किन्तु यह ब्राह्मणका पुत्र पूर्वजन्मकृत वैर कभी नहीं सहेगा यदि कोई मनुष्य शत्रुता न होनेपरभी अपनी इच्छानुसार किसीको मारे ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ तो वह मनुष्य दूसरे जन्ममें उस हन्ताका अवश्यही पुनर्वार संहार करता है इसमें संदेह नहीं इसके पिताकी धनके लोभसे मति भ्रष्ट हुई है इसकारण अपने पुत्रको अर्पण किया है ॥ ४६ ॥ अतएव वह ब्राह्मण

जीवितव्यं प्रियं नून सर्वेषां सर्वदा किल ॥ त्वमिच्छसि सुख कर्तुं देहे हत्वा त्वमुं द्विजम् ॥ ४३ ॥ कथं नेच्छेदसौ देहं रक्षितुं स्वसुखास्पदम् ॥ पूर्वजन्मकृतं वैरं नानेन सहते नृप ॥ ४४ ॥ येनामुं हंतुकामस्त्वं द्विजपुत्रं निरागसम् ॥ योऽयं हंति विना वैरं स्वकामः सततं पुनः ॥ ४५ ॥ हंतारं हंति तं प्राप्य जननं जननांतरे ॥ जनकोऽस्य सुदुष्टात्मा येनासौ ते समर्पितः ॥ ४६ ॥ स्वात्मजो धनलोभेन पापाचारः स दुर्मतिः ॥ एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ४७ ॥ यजेत चाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ देशमध्ये च यः कश्चित्पापकर्म समाचरेत् ॥४८॥ षष्ठांशस्तस्य पापस्य राजा भुंक्ते न संशयः ॥ निषेधनीयो राज्ञाऽसौ पापं कर्तुं समुद्यतः ॥ ४९ ॥ न निषिद्धस्त्वया कस्मात्पुत्रं विक्रेतुमुद्यतः ॥ सूर्यवंशे समुत्पन्नस्त्रिशंकुतनयः शुभः ॥ ५० ॥

अत्यन्त क्रूरस्वभाव लोभी और पापाचारी है इसमें फिर क्या सन्देह है बहुत पुत्रोंकी इच्छा करते हैं कि, यदि कोई गयामें जाय ॥ ४७ ॥ अथवा यदि कोई अश्वमेध यज्ञ करैं किंवा यदि कोई नीलवृषभ उत्सर्ग करैं इस प्रकार विचारकर मनुष्योंको अनेक पुत्रोंकी इच्छा करनी चाहिये और देखो देशमें जो कोई भी पापकम क्यों न करै ॥ ४८ ॥ राजा उस पापका छठाअंश भोगता है इसमें सन्देह नहीं अतएव मनुष्यके पापकम करनेमें प्रवृत्त होनेपर उसको निषेध करना राजाका अवश्य कर्तव्य है ॥ ४९ ॥ किंतु इस ब्राह्मणके पुत्र बेचनेमें उद्यत होने पर तुमने किसलिये इसको निषेध नहीं किया? हे राजन् ! तुम त्रिशंकुकी सन्तान हो विशेषकर सूर्यवंशमें जन्म ग्रहण किया है ॥ ५० ॥

इसकारण तुम आर्य होकरभी अनार्यके समान कार्य करनेकी किसप्रकार इच्छा करते हो? तुम मेरे वचन ग्रहणकर अत्यंत शीघ्र यदि इस ब्राह्मणके पुत्रको छोड दोगे ॥ ५१ ॥ तो तुम्हारे देहमें अवश्यही सुख होगा तुम्हारे पिता शापवश चाण्डालत्वको प्राप्त हुए थे ॥ ५२ ॥ किंतु उसी देहसे मैंने उनको स्वर्गमें भेज दिया यह तुम अवश्यही जानते हो अतएव हे राजन्! तुम उसी प्रीतिके अनुसार मेरा वचन प्रतिपालन करो ॥ ५३ ॥ यह बालक अत्यंतकातर हो दीनभावसे रोदन करता है अतएव इसको छोड दो तुम्हारे इस राजसूय यज्ञमें मैं यही प्रार्थना करता हूं ॥ ५४ ॥

आर्यस्त्वनार्यवत्कर्म कर्तुमिच्छसि पार्थिव ॥ मोचनान्मुनिपुत्रस्य करणाद्वचनस्य मे ॥ ५१ ॥ तव देहे सुखं राजन्भविष्यत्यविचारणात् ॥ पिता ते शापयोगेन चांडालत्वमुपागतः ॥ ५२ ॥ मयाऽसौ तेन देहेन स्वर्लोकं प्रापितः किल ॥ तेनैव प्रीतियोगेन कुरु मे वचनं नृप ॥ ५३ ॥ मुञ्चैनं बालकं दीनं रुदंतं भृशमातुरम् ॥ याचितोऽसि मया नूनं यज्ञेऽस्मिन्राजसूयके ॥ ५४ ॥ प्रार्थनाभंगजं दोषं कथं त्वं नाऽवबुध्यसे ॥ प्रार्थितं सर्वदा देयं यज्ञेऽस्मिन्नृपसत्तम ॥ ५५ ॥ अन्यथा पापमेव स्यात्तव राजन्न संशयः ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा कौशिकस्य नृपोत्तमः ॥ ५६ ॥ प्रत्युवाच महाराज कौशिकं मुनिसत्तमम् ॥ जलोदरेण गाधेय दुःखितोऽहं भृशं मुने ॥ ५७ ॥ तस्मान्न मोचयाम्येनमन्यत्प्रार्थय कौशिक ॥ न त्वया विग्रहः कार्यः कार्येऽस्मिन्मम सर्वथा ॥ ५८ ॥

किंतु इसे पूर्ण न करनेसे तुमको प्रार्थना भङ्गजनित पाप होगा अतएव तुम इसको हृदयमें क्यों नहीं धारणकरते ? हे नृपसत्तम! इस यज्ञमें जो जिसकी प्रार्थना करै वह अवश्यही उसको देनी चाहिये ॥ ५५ ॥ किंतु इसके अन्यथा करनेसे तुमको पाप होगा इसमें संदेह नहीं व्यासजीने कहा हे महाराज ! कौशिकके इसप्रकार वचन सुनकर नरपति हरिश्चंद्र ॥ ५६ ॥ मुनिवर विश्वामित्रसे कहनेलगे हे गाधेय ! जलोदरकी पीडासे मैं महाक्लेश भोगता हूं ॥ ५७ ॥ अतएव इसको नहीं छोड़सकता इसकारण आप अन्य कुछ प्रार्थना कीजिये। हे कुशिकनन्दन ! मेरे इसकार्यमें

विघ्न करना आपको उचित नहीं है ॥ ५८ ॥ तब राजाकी यह बात सुनकर विश्वामित्र अत्यन्त कुपित हुए और ब्राह्मणके पुत्रको अत्यंत कातर देखकर दुःखसहित संताप करने लगे ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज! विश्वामित्र उस बालक शुनःशेपको अत्यंत कातरभावसे रोदन करता हुआ देख अतिदयार्द्रचित्त हो उसके समीप जायकर उससे कहने लगे ॥ १ ॥ हे वत्स मैं तुझको वरुणमंत्र प्रदान करता हूं तू इस मंत्रको मनही मनमें स्मरणकर और मेरे वचनानुसार इस मंत्रका जप करनेसे तेरा अवश्यही मंगल होगा ॥ २ ॥ शोकाकुल शुनःशेप विश्वमित्रका यह वचन सुन उनका कहा मंत्र मनही मनमें स्पष्टाक्षरसे जप

तच्छ्रुत्वा वचन राज्ञो विश्वामित्रोऽतिकोपतः ॥ बभूव दुःखसंतप्तो वीक्ष्य दीन द्विजात्मजम् ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ रुदंतं बालकं वीक्ष्य विश्वामित्रो दयातुरः ॥ शुनःशेपमुवाचेदं गत्वा पार्श्वेऽतिदुःखितम् ॥ १ ॥ मंत्रं प्रचेतसः पुत्र मयोक्तं मनसा स्मरन् ॥ जपतस्तव कल्याणं भविष्यति ममाज्ञया ॥ २ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा शुनःशेपः शुचाकुलः ॥ मंत्रं जजाप मनसा कौशिकोक्तं स्फुटाक्षरम् ॥ ३ ॥ जपतस्तत्र तस्याशु प्रचेतास्तु कृपाकरः ॥ प्रादुर्बभूव सहसा प्रसन्नो नृपबालके ॥४॥ दृष्ट्वा तमागतं सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ तुष्टुवुर्वरुणं देवं मुदिता दर्शनेन ते ॥ ५ ॥ राजाऽतिविस्मितः पादौ प्रणनाम रुजातुरः ॥ बद्धांजलिपुटो देवं तुष्टाव पुरतः स्थितम् ॥ ६ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ देवदेव कृपासिंधो पापात्माऽहं सुमंदधीः ॥ कृतापराधः कृपणः पावितः परमेष्ठिना ॥ ७ ॥

करने लगा ॥ ३ ॥ हे राजन्! शुनःशेपके उस मंत्रको जपतेही कृपालुहृदय वरुणदेव उसकेप्रति प्रसन्न हो सहसा उसके सन्मुख आनकर प्रगट हुए ॥ ४ ॥ वरुणदेवको आया हुआ देखकर सम्पूर्ण सभामें बैठे हुए विस्मित हुए और उनको देख आनंदित होकर सभी उनका स्तव करने लगे ॥ ५ ॥ तब रोगातुर हरिश्चंद्र नरपतिभी अत्यंत विस्मित हो उनके दोनों चरणोंमें गिरे और हाथ जोड़ उनके पुरोवर्ती वरुणदेवका स्तव करने लगे ॥ ६ ॥ हरिश्चंद्रने कहा हे देवदेव! मैं अत्यंत पापात्मा हूं और मेरी बुद्धि नितान्त कलुषित है इस कारण मैं आपके निकट

अत्यंत अपराधी हुआ हूं हे दयामय! इस समय आप कृपा करके इसदीनको पवित्र कीजिये ॥ ७ ॥ पुत्रके अभावसे मैं अत्यंत दुःखित था इस कारण पुत्रकामुक होकर आपके वचनमें अवहेला (तिरस्कार) किया है आप प्रभु हैं अतएव आपको निग्रह और अनुग्रहकी सामर्थ्य है इसकारण मेरा यह अपराध क्षमा कीजिये विशेषतः आप विचार करके देखिये कि, जिसकी मति छिन्न हुई है उसका फिर अपराध क्या है? अतएव दुर्मति पुरुषका अपराध आपको गिनना उचित नहीं है ॥ ८ ॥ हे देवदेव ! जो मनुष्य याचक है वह दोष नहीं देखता मैं भी पुत्रका प्रार्थी हूं इस कारण कोई दोष नहीं विचारसका हे विभो ! नरकके भयसे डरकर ही मने आपको छला है ॥९॥ अपुत्रकी गति नहीं है विशेष

मया ते पुत्रकामेन दुःखसंस्थेन हेलनम् ॥ कृतं क्षमाप्यं प्रभुणा कोऽपराधः सुदुर्मते ॥८॥ अर्थी दोषं न जानाति तस्मात्पुत्रार्थिना मया॥ वञ्चितस्त्वं देवदेव भीतेन नरकाद्विभो ॥९॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च॥भीतोऽहं तेन वाक्येन तस्मात्ते हेलनं कृतम् ॥१०॥ नाज्ञस्य दूषणं चिंत्यं नूनं ज्ञानवता विभो ॥ दुःखितोऽहं रुजाऽऽक्रांतो वंचितःस्वसुतेन ह ॥११॥ न जानेऽहं महाराज पुत्रो मे क्व गतः प्रभो॥वंचयित्वा वने भीतो मरणान्मां कृपानिधे॥१२॥प्रययौ द्रविणं दत्त्वा गृहीतो द्विजबालकः ॥ यज्ञोऽयं क्रीतपुत्रेण प्रारब्धस्तव तुष्टये ॥१३॥ दर्शनं तव संप्राप्य गतं दुःखं ममाद्भुतम्॥जलोदरकृतं सर्वं प्रसन्ने त्वयि सांप्रतम् ॥१४॥

कर उसकी कभी स्वर्ग गति नहीं होती, मैंने इस शास्त्रके वचनसे डरकर ही आपके वचनका अपमान किया है ॥ १० ॥ हे प्रभो ! आप ज्ञानवान् और मैं अज्ञानी हूं, विशेषकर दुर्द्धर्ष रोगकी यन्त्रणासे अत्यंत कातर और अपने पुत्र धनसे भी वञ्चित हूं इसकारण मेरा कुछ भी दोष विचारना आपको उचित नहीं ॥ ११ ॥ हे प्रभो ! मेरा पुत्र कहां चला गया है, यह मैं नहीं जानता हे दयामय! बोध होता है कि, वह मृत्युके भयसे डरकर और मुझे छलकर वनको चला गया है ॥ १२ ॥ जो हो मैं धनसे इस ब्राह्मणके बालकको मोल लाया हूं और आपको सन्तुष्ट करनेके लिये क्रीतपुत्र द्वारा यह यज्ञ आरम्भ किया है ॥ १३ ॥ हे देवदेव ! आपको देखतेही मेरा अत्यंत क्लेश दूर हुआ है इस समय आपके

प्रसन्न होनेसे मेरा जलोदर जनित सम्पूर्ण दुःख दूर हो जायगा ॥१४॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! उन रोगातुर, राजाके यह वचन सुनकर देवदेव वरुण कृपाके वशीभूत हो नरपतिसे कहने लगे ॥ १५ ॥ हे राजन् ! शुनःशेप अत्यंत कातर होकर मेरा स्तव करता है, इस कारण तुम इसको छोड़ दो और तुम्हारा यज्ञ भी सम्पूर्ण हुआ, अब तुम रोगसे भी मुक्त होओ ॥ १६ ॥ वरुणने यह बात कहकर सभासदोंके सामने ही राजाको रोगसे मुक्त किया, राजा भी तब सुन्दर देह और स्वस्थता प्राप्तकर उनके सन्मुख स्थिति करने लगे ॥ १७ ॥ वरुण देवकी कृपासे जब द्विजपुत्र पाशबंधनसे मुक्त हुआ तब उस यज्ञ सभास्थलमें जयशब्द उच्चारित होने लगा ॥ १८ ॥ राजा दारुण रोगसे तत्काल मुक्ति प्राप्त

व्यास उवाच॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राज्ञो रोगातुरस्य च॥दयावान्देवदेवेशः प्रत्युवाच नृपोत्तमम्॥१५॥वरुण उवाच ॥ मुंच राजञ्छुनःशेपं स्तुवंतं मां भृशातुरम् ॥ यज्ञोऽयं परिपूर्णस्ते रोगमुक्तो भवात्मना ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा वरुणस्तूर्णं राजानं विरुजं तथा ॥ चकार पश्यतां तत्र सदस्यानां सुसंस्थितम् ॥१७॥ विमुक्तोऽसौ द्विजः पाशाद्वरुणेन महात्मना ॥ जयशब्दस्ततस्तत्र संजातो मखमंडपे ॥ १८ ॥ राजा प्रमुदितः सद्यो रोगान्मुक्तः सुदारुणात् ॥ यूपान्मुक्तः शुनःशेपो बभूवातीव संस्थितः ॥ १९ ॥ राजा त्विमं मखं पूर्णं चकार विनयान्वितः ॥ शुनःशेपस्तदा सभ्यानित्युवाच कृतांजलिः ॥ २० ॥ भोभोः सभ्याः सुधर्मज्ञा ब्रुवंतु धर्मनिर्णयम् ॥ वेदशास्त्रानुसारेण यथार्थवादिनः किल ॥ २१ ॥ पुत्रोऽहं कस्य सर्वज्ञाः पिता मे कोऽग्रतः परम् ॥ महतां वचनात्तस्य शरणं प्रव्रजाम्यहम् ॥२२॥ इत्युक्ते वचने तत्र सभ्याः प्रोचुः परस्परम् ॥ सभ्या ऊचुः॥अजीगर्तस्य पुत्रोऽयं कस्यान्यस्य भवेदसौ ॥२३॥

कर संतुष्ट हुए और शुनःशेप भी यूपसे मुक्तहो निरुद्वेग और स्वस्थ हुआ ॥१९॥ तदनन्तर राजा हरिश्चन्द्रके विनय सहित वह यज्ञ सम्पूर्ण होनेपर फिर शुनःशेपने हाथ जोड़कर सभासदोंसे कहा ॥२०॥ हे सभ्यगण ! आप सम्पूर्ण ही सत्यवादी विशेषकर धर्मका यथार्थ मर्म जानते हैं इस कारण वेदशास्त्रानुसार धर्मका निश्चय वर्णन कीजिये ॥ २१ ॥ हे सर्वज्ञगण ! इस समय मैं किसका पुत्र हूं ? मेरे पूज्यतम अग्रगण्य पिता कौन हैं, सो आप बता दीजिये. आपके वचनानुसारही उनका आश्रम ग्रहण करूंगा ॥ २२ ॥ शुनःशेपके यह वचन कहनेपर फिर सभासद्लोग परस्पर

कहने लगे कि, यह बालक अजीगर्तका पुत्र है अब अन्य किसका पुत्र होगा ॥ २३ ॥ उस अजीगर्त्तके ही अङ्गप्रत्यङ्गसे यह बालक उत्पन्न हुआ है उसी ब्राह्मणने इसको अपनी शक्तिके अनुसार उसका प्रतिपालन किया है अतएव यह बालक उसका ही पुत्र होगा.यही स्थिर सिद्धांत है॥२४॥ यह बात सुनकर वामदेवने उन सभासदोंसे कहा इसके पिताने धनके लोभसे इसको बेंचडाला है ॥ २५ ॥ राजाने द्रव्य देकर इसको मोल लिया है अतएव यह बालक इस समय राजाका ही पुत्र होगा. अथवा यह बालक वरुण देवका पुत्र है क्योंकि उन्होंने इसको बंधनसे छुड़ाया है ॥२६॥ कारण कि, जो मनुष्य अन्न देकर प्रति पालन करता है वा जो भयसे रक्षा करता है अथवा जो धन देकर रक्षा करता है जो विद्या देता

अंगादंगात्समुद्भूतः पालितस्तेन भक्तितः ॥ अन्यस्य कस्य पुत्रोऽसौ प्रभवेदिति निश्चयः ॥२४॥ तच्छ्रुत्वा वामदेवस्तु तानुवाच सभासदः ॥ विक्रीतस्तेन तातेन द्रव्यलोभात्सुतः किलः ॥ २५ ॥ पुत्रोऽयं धनदातुश्च राज्ञस्तत्र न संशयः ॥ अथवा वरुणस्यैष पाशान्मुक्तोऽस्त्यनेन वै ॥ २६ ॥ अन्नदाता भयत्राता तथा विद्याप्रदश्च यः ॥ तथा वित्तप्रदश्चैव पंचैते पितरः स्मृताः ॥ २७ ॥ तदा केचित्पितुः प्राहुः केचिद्राज्ञस्तथापरे ॥ वरुणस्येति संवादे निर्णयं न ययुश्च ते ॥ २८ ॥ इत्थं संदेहमापन्ने वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ सभ्यान्विवदतस्तत्र सर्वज्ञः सर्वपूजितः ॥ २९ ॥ शृणुध्वं भो महाभागा निर्णयं श्रुतिसंमतम् ॥ निःस्नेहेन यदा पित्रा विक्रीतोऽयं सुतः शिशुः॥३०॥संबंधस्तु गतस्तस्य तदैव धनसंग्रहात्॥हरिश्चंद्रस्य संजातः पुत्रोऽसौ क्रीत एव च ॥३१॥

है और जो जन्म देता है यह पांच मनुष्य ही पितृपदवाच्य हैं ॥२७॥ हे महाराज ! तिस समय कोई अजीगर्तका कोई राजाका अथवा कोई वरुण देवका पुत्र कहकर वादानुवाद करने लगे किंतु कोई इसका निर्णय न कर सके ॥२८॥ इस प्रकार संदेह उपस्थित होनेपर फिर सर्वजनोंके समादृत सर्वज्ञानयुक्त वसिष्ठदेव उन विवाद करते हुए सभासदोंसे कहने लगे ॥२९॥ हे महाभागगणो ! इस विषयमें श्रुति सम्मत निर्णय कहता हूं श्रवण करो पिताने पुत्रस्नेह त्यागकर जब बालक पुत्रको बेंच दिया ॥ ३० ॥ तब उसका संबन्ध भी दूर हो गया अनंतर यह बालक राजा हरि

श्चन्द्रका क्रीत पुत्र हुआ था इसमें संदेह नहीं॥३१॥किंतु जब राजाने इसको यूपमें बांधा तब यह राजाका पुत्र नहीं हो सकता परन्तु जब इस बालकने वरुण देवकी स्तुति की तब उन्होंने उससे संतुष्ट होकर इसको छुड़ा दिया॥३२॥इस कारण यह बालक वरुण देवका भी पुत्र नहीं हो सकता क्योंकि जो मनुष्य महामंत्रसे जिस देवताकी स्तुति करता है वह देव उसके प्रति संतुष्ट होकर ही उसको॥३३॥धन प्राण पशु राज्य और मुक्ति प्रदान करता है परन्तु अत्यंत संकटके समय वरुण देवका महावीर्य मंत्र देकर कुशिकनंदन विश्वामित्रने इस बाकलकी रक्षा की है इसलिये यह बालक

यूपे बद्धो यदा राज्ञा तदा तस्य न वै सुतः ॥ वरुणस्तु स्तुतोऽनेन तेन तुष्टेन मोचितः ॥ ३२ ॥ तस्मान्नायं महाभागा ह्यसौ पुत्रः प्रचेतसः ॥ योऽयं स्तौति महामंत्रैः सोऽपि तुष्टो ददाति च ॥ ३३ ॥ धनं प्राणान्पशून्राज्यं तथा मोक्षं किलेप्सितम् ॥ कौशिकस्य सुतश्चायमरिष्टे यन रक्षितः ॥ ३४ ॥ मंत्रं दत्त्वा महावीर्यवरुणस्यातिसंकटे ॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा वाक्यं वसिष्ठस्य बाढमूचुः सभासदः ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रस्तु जग्राह तं करे दक्षिणे तदा ॥ एहि पुत्र गृहं मे त्वमित्युक्त्वा प्रेमपूरितः ॥ ३६ ॥ शुनःशेपो जगामाशु तेनैव सह सत्वरः ॥ वरुणस्तु प्रसन्नात्मा जगाम च स्वमालयम् ॥ ३७ ॥ ऋत्विजश्च तथा सभ्याः स्वगृहान्निर्ययुस्तदा ॥ राजाऽपि रोगनिर्मुक्तो बभूवातिमुदाऽन्वितः ॥ ३८ ॥ प्रजास्तु पालयामास सुप्रसन्नेन चेतसा ॥ रोहिताख्यस्तु तच्छ्रुत्वा वृत्तांतं वरुणस्य ह ॥ ३९ ॥

उनका ही पुत्र होगा इसमें संदेह नहीं है. व्यासजीने कहा हे राजन् ! वसिष्ठके यह वचन सुनकर सभासदोंने उनके वचनमें अनुमोदन किया ॥३४॥३५॥ और विश्वामित्रने प्रेम पूर्ण, हो हे पुत्र ! मेरे घरको चलो यह कहकर उसका दक्षिण हाथ पकड़ लिया ॥३६॥ तब शुनःशेप भी शीघ्र उनके साथ चला गया इसी समय वरुण देव भी प्रीतिपरायण हो अपने घरको चले गये ॥ ३७ ॥ और ऋत्विक् तथा सभासद् भी अपने अपने घरको चले गये राजा भी रोगसे मुक्ति प्राप्तकर अति आनंदित हो॥३८॥अत्यंत प्रसन्न चित्तसे राज्य पालन करने लगे. इसी समय राजाका पुत्र

रोहित भी वरुण देवका सम्पूर्ण वृत्तान्त सुन ॥३९॥ प्रसन्न हो दुर्गम वन और पर्वतादि छोड घरको आया तब दूतोंने राजाके समीप जाय राजपुत्रके आनेका वृत्तान्त कहा ॥ ४० ॥ वह कोशलाधिपति पुत्रका आगमन सुन प्रेमसे परिपूर्ण और आनन्दित हो शीघ्र उसके संमुख आन कर उपस्थित हुए, रोहिताश्वभी पिताको आता हुआ देख॥४१॥प्रेमसे परिपूर्ण हो गया और चिरविरहजात शोकके आंसुओंसे मुख प्लावित कर दण्डके समान पृथ्वीपर गिर पड़ा, तब राजाने इसको उठाय प्रसन्न हृदयसे आलिङ्गन किया ॥ ४२ ॥ और आनन्दसहित उसका मस्तक संघ कुशल वार्त्ता पूछी । इस प्रकार राजा जब पुत्रको गोदीमें लेकर पूँछते थे ॥ ४३ ॥ तब उसके दोनों नेत्रोंसे गरम आँसुओंकी धारा गिरने

आजगाम गृहं प्रीतो दुर्गमाद्वनपर्वतात् ॥ दूता राजानमभ्येत्य प्रोचुः पुत्रं समागतम् ॥ ४० ॥ मुदितोऽसौ जगामाशु संमुखः कोसलाधिपः ॥ दृष्ट्वा पितरमायांतं प्रेमोद्रिक्तः सुसंभ्रमः ॥४१॥ दंडवत्पतितो भूमावश्रुपूर्णमुखः शुचा ॥ राजाऽपि तं समुत्थाप्य परिरभ्य मुदाऽन्वितः ॥ ४२ ॥ समाघ्राय सुतं मूर्ध्नि पप्रच्छ कुशलं पुनः ॥ उत्संगे तं समारोप्य मुदितो मेदिनीपतिः ॥ ४३ ॥ उष्णनेत्रजलैः शीर्षण्यभिषेकमथाऽकरोत् ॥ राज्यं शशास तेनासौ पुत्रेणातिप्रियेण च ॥ ४४ ॥ वृत्तांतं नरमेधस्य कथयामास विस्तरात् ॥ न राजसूयं क्रतुवरं चकार नृपसत्तमः ॥ ४५ ॥ वसिष्ठं पूजयित्वाऽथ होतारमकरोद्विभुः ॥ समाप्ते त्वथ यज्ञेशे वसिष्ठोऽतीव पूजितः ॥ ४६ ॥ शक्रस्य सदनं रम्यं जगाम मुनिरादरात् ॥ विश्वामित्रोऽपि तत्रैव वसिष्ठेन च संगतः ॥ ४७ ॥

लगती उससे कुमारका मस्तक भीग गया अनंतर राजा उस प्रियतम पुत्रके सहित राज्यशासन करन लगे ॥ ४४ ॥ तिस समय नृपसत्तमने नरमेधयज्ञका आनुपूर्विक वृत्तान्त विस्तारसहित पुत्रसे कहा इसके उपरान्त उन्होंने श्रेष्ठ राजसूययज्ञका अनुष्ठानकर ॥ ४५ ॥ वसिष्ठमुनिकी यथा विहित पूजा करके उनको उस यज्ञके होतृकार्यमें वरण किया. फिर उस श्रेष्ठ यज्ञके समाप्त होनेपर राजाने बहुत धनसे वसिष्ठका अत्यन्त सन्मान किया ॥ ४६ ॥ अनन्तर एक समय वसिष्ठमुनि आदरसहित रमणीय इंद्रभवनमें गये, इसी समय विश्वामित्र भी उस स्थानमें जाय

वसिष्ठसे मिले ॥ ४७ ॥ तब वह दोनों महर्षि मिलित होकर सुरसदनमें विराजमान हुए परन्तु विश्वामित्र शचीपति इंद्रकी सभामें वसिष्ठको सम्मानित देखकर आश्चर्ययुक्त चित्तद्वारा उनसे पूँछने लगे विश्वामित्र बोले हे ऋषिसत्तम ! आपने यह महती पूजा कहाँ पाई ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ हे महाभाग ! आपकी यह पूजा किसने की है ? सो आप मुझसे सत्य कहिये.वसिष्ठने कहा हे मुनिवर ! हरिश्चन्द्र नामक एक प्रतापवान् नृपति मेरा यजमान है ॥ ५० ॥ उसी राजाने बहुत दक्षिणायुक्त राजसूययज्ञका अनुष्ठान किया इसके समान धृतव्रत सत्यवादी राजा अन्य नहीं है

मिलित्वा तौ स्थितौ देवसदन मुनिसत्तम ॥ विश्वामित्रोऽपि पप्रच्छ वसिष्ठं प्रति पूजितम् ॥४८॥ वीक्ष्य विस्मयचित्तस्तं सभायां तु शचीपतेः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ क्वेयं पूजा त्वया प्राप्ता महती मुनिसत्तम ॥ ४९ ॥ कृता केन महाभाग सत्यं ब्रूहि ममांतिके ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यजमानोऽस्ति मे राजा हरिश्चंद्रः प्रतापवान् ॥ ५० ॥ राजसूयः कृतस्तेन राज्ञा प्रवरदक्षिणः ॥ नैदृशोऽस्ति नृपश्चान्यः सत्यवादी धृतव्रतः ॥ ५१ ॥ दाता च धर्मशीलश्च प्रजारंजनतत्परः ॥ तस्य यज्ञे मया पूजा प्राप्ता कौशिकनंदन ॥५२॥ " किं पृच्छसि पुनः सत्यं ब्रवीम्यकृत्रिमं द्विज ॥ " हरिश्चंद्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ॥ सत्यवादी तथा दाता शूरः परमधार्मिकः ॥५३॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रोऽतिकोपनः॥बभूव क्रोधसंरक्तलोचनोऽप्यब्रवीच्च तम् ॥५४॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवं स्तौषि नृपं मिथ्यावादिनं कपटप्रियम् ॥ वञ्चितो वरुणो येन प्रतिश्रुत्य वरं पुनः ॥५५॥

॥५१॥ वह धर्मशील दाता और प्रजाका पालन करनेमें तत्पर है हे कौशिकनन्दन ! उसी राजाके यज्ञमें मुझको यह पूजा प्राप्त हुई है॥५२॥ हे द्विजवर!आप मुझको सत्य कहनेका क्या अनुरोध करते हैं मैं पुनर्वार आपसे यथार्थ ही कहता हूं कि,राजा हरिश्चन्द्रके समान सत्यवादी वीर चतुर और परमधार्मिक राजा अन्य कोई नहीं हुआ और न कभी कोई होगा ॥५३॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! अत्यन्त कोपनस्वभाव विश्वामित्र उनके इस प्रकार वचन सुन लाल लाल नेत्र कर उनसे कहने लगे ॥ ५४ ॥ विश्वामित्र बोले हे वसिष्ठ ! हरिश्चन्द्रने प्रतिज्ञा करके वरुणदेवसे

वर प्राप्त किया इसके उपरांत उसने वरुणको ही कपटरूपी वचनोंसे छला था अतएव वह मिथ्यावादी और कपटप्रिय है तुम उसी राजाकी प्रशंसा करते हो ॥ ५५ ॥ हे महामते ! मैंने जन्मावधि तपस्या और अध्ययन करके जो पुण्य सञ्चय किया है और तुमने भी आजन्म अध्ययन और तपस्या करके जो पुण्य उपार्जन किया है इस समय उसका ही प्रण करो ॥५६॥ तुमने उस अदाता महाचल राजा हरिश्चन्द्रकी अत्यंत स्तुति की है किंतु यदि मैं उसको शीघ्र ही मिथ्यावादी न करूं तो मेरा आजन्म सञ्चित सम्पूर्ण पुण्य नष्ट हो किंतु इसके अन्यथा होनेसे तुम्हारा समस्त पुण्य नष्ट होगा मैंने आज यही प्रण किया है ॥ ५७ ॥५८॥ तब वह परमक्रोधयुक्त दोनों मुनि परस्पर

मम जन्मार्जितं पुण्यं तपसः पठितस्य च ॥ त्वदीयं वाऽतितपसो ग्लहं कुरु महामते ॥५६॥ अहं चेत्तं नृपं सद्यो न करोम्यति संस्तुतम् ॥ असत्यवादिनं काममदातारं महाखलम् ॥ ५७ ॥ आजन्मसंचितं सर्वं पुण्यं मम विनश्यतु ॥ अन्यथा त्वत्कृतं सर्वं पुण्यं त्विति पणावहे ॥ ५८ ॥ ग्लहं कृत्वा ततस्तौ तु विवदंतौ मुनी तदा ॥ स्वाश्रमं स्वर्गलोकाच्च गतौ परमकोपनौ ॥ ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ व्यास उवाच ॥ कदाचित्तु हरिश्चंद्रो मृगयार्थं वनं ययौ ॥ अपश्यद्रुदतीं बालां सुंदरीं चारुलोचनाम् ॥१॥ तामपृच्छन्महाराजः कामिनीं करुणापरः ॥ पद्मपत्रविशालाक्षि किं रोदिषि वरानने ॥२॥ केनाऽसि पीडिताऽत्यर्थं किं ते दुःखं वदाशु मे ॥ का च त्वं विजने घोरे कस्ते भर्ता पिताऽथ वा ॥ ३ ॥

विवाद करते हुए इसप्रकार प्रणकर स्वर्गलोकसे अपने अपने घरको चले गये ॥ ५९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज! एक समय राजा हरिश्चन्द्रने मृगयाके लिये वनमें जाय इधर उधर भ्रमण करते करते देखा कि, एक चारुलोचन परमसुन्दरी रमणी रोदन करती है ॥ १ ॥ राजाने इसको देखकर करुणाके वशीभूत हो पूँछा हे वरानने ! तुम अकेली इस वनमें क्यों रोदन करती हो ? ॥ २ ॥ हे विशालाक्षी ! तुमको क्या किसीने क्लेश दिया है ? तुम्हारे दुःखका क्या कारण है सो

तुम मुझसे शीघ्र कहो तुम इस जनशून्य भयंकर वनमें क्यों आई हो तुम्हारे स्वामी और पिताका क्या नाम है ? ॥ ३ ॥ हे, सुन्दरि ! मेरे राज्यमें कभी कोई राक्षस पराई स्त्रीको क्लेश देनेमें समर्थ नहीं होता अतएव हे वरारोहे ! तुमको कौन कष्ट देता है मैं उसको अभी मारूंगा ॥ ४ ॥ हे कृशोदरि ! तुम सावधान हो अब रोदन मत करो, तुम्हारे दुःखका क्या विषय है सो मुझसे कहो. हे सुमध्यमे ! तुम निश्चय जानो कि, मेरे राज्यमें कोई पापिष्ठ मनुष्य नहीं रहता ॥ ५ ॥ नरपतिश्रेष्ठ हरिश्चन्द्रके इस प्रकार वचन सुन वह सर्वाङ्ग सुन्दरी स्त्री दोनों हाथोंसे आँसू पोंछती हुई उनसे कहने लगी ॥ ६ ॥ नारी बोली हे राजेन्द्र ! मैं सिद्धिरूपिणी हूं मुझको प्राप्त करनेके लिये महर्षि विश्वामित्र घोर तपस्या करते हैं

न बाधते च राज्ये मे राक्षसोऽपि परांगनाम् ॥ तं हन्मि तरसा कान्ते यस्त्वां सुंदरि बाधते ॥ ४ ॥ ब्रूहि दुःखं वरारोहे स्वस्था भव कृशोदरि ॥ विषये मम पापात्मा न तिष्ठति सुमध्यमे ॥ ५ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नारी तमब्रवीन्नृपम् ॥ प्रमृज्याऽश्रूणि वदनाद्धरिश्चंद्रं नृपोत्तमम् ॥६॥ नार्युवाच ॥ राजन्मां बाधतेऽत्यर्थं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ तपः करोति यद्घोरं मदर्थं कौशिको वने ॥ ७ ॥ तेनाऽहं दुःखिता राजन्विषये तव सुव्रत ॥ विद्धि मां कामनां कांतां पीडितां मुनिना भृशम् ॥ ८ ॥ राजोवाच ॥ स्वस्था भव विशालाक्षि न ते दुःखं भविष्यति ॥ तमहं वारयिष्यामि मुनिं तापपरायणम् ॥ ९ ॥ इत्याश्वास्य स्त्रियं राजा तरसा मुनिसन्निधौ ॥ नत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच महीपतिः ॥ १० ॥ स्वामिन्किं क्रियतेऽत्यर्थं तपसा देहपीडनम् ॥ किमर्थं ते समारंभो ब्रूहि सत्यं महामते ॥ ११ ॥

[illegible] उन्हीं कौशिकसे मुझको यह क्लेश उपस्थित हुआ है ॥ ७ ॥ हे राजन् ! इसी कारण मैं आपके राज्यमें दुःखित रहती हूं हे सुव्रत ! [illegible] कोमलस्वभाव मनोहर स्त्री हूं तो भी वह मुनिवर मुझको अत्यन्त क्लेश देते हैं ॥ ८ ॥ राजाने कहा हे विशाललोचने ! अब तुमको दुःख [illegible]गना नहीं होगा तुम धैर्यावलम्बन करो मैं तपश्चर्यामें निरत उन मुनिवरको निवारण करता हूं ॥ ९ ॥ राजा हरिश्चन्द्र उस रमणीको [illegible] प्रकार समझाकर शीघ्र मुनिवर विश्वामित्रके समीप गये और उनको प्रणामपूर्वक हाथ जोड़ उनसे कहने लगे ॥ १० ॥ हे महर्षे !

कठोर तपस्यामें निरत होकर किसलिये शरीरको पीडा देते हो ? हे महामते ! आप कौन महत्कार्य साधनके लिये इसप्रकार कठोर तपस्या करते हैं सो आप मुझसे सत्य कहिये ॥ ११ ॥ हे गाधिनन्दन ! आपकी जो इच्छा हो मैं उसको पूर्ण करूंगा, अब इसप्रकार कठोर तपस्या करनेका प्रयोजन नहीं है आप शीघ्र उठिये ॥ १२ ॥ हे महर्षे ? आप तो सभी जानते हैं अतएव आपसे और अधिक क्या कहूं देखो मेरे अधिकारमें रहकर मनुष्योंको पीडादायक दारुण घोर तपस्या करना कभी किसीको उचित नहीं है ॥ १३ ॥ राजा हरिश्चन्द्र विश्वामित्रको इस प्रकार निषेधकर अपने घरको चलेगये और मुनिवर कौशिकभी मनमें क्रोधित हो अपने आश्रमकी ओर चलेगये ॥ १४ ॥ अनन्तर विश्वामित्र

वांछितं तव गाधेय करोमि सफलं किल ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ तरसा तपसाऽलमतः परम् ॥ १२ ॥ विषये मम सर्वज्ञ न कर्तव्यं सुदारुणम् ॥ लोकपीडाकरं घोरं तपः केनापि कर्हिचित् ॥ १३ ॥ इत्थं निषिध्य तं राजा विश्वामित्रं गृहं ययौ ॥ मनसा क्रोधमाधायागतोऽसौ कौशिको मुनिः ॥ १४ ॥ स गत्वा चिंतयामास नृपकृत्यमसांप्रतम् ॥ वसिष्ठस्य च संवादं तपसः प्रतिषेधनम् ॥ १५ ॥ कोपाविष्टेन मनसा प्रतीकारमथाकरोत् ॥ विचिंत्य बहुधा चित्ते दानवं घोरविग्रहम् ॥ १६ ॥ प्रेषयामास तद्देशं विधाय सूकराकृतिम् ॥ सोऽतिकायो महाकालः कुर्वन्नादं सुदारुणम् ॥ १७ ॥ राज्ञश्चोपवने प्राप्तस्त्रासयन्रक्षकांस्तदा ॥ मालतीनां च खंडानि कदंबानां तथैव च ॥ १८ ॥

आश्रममें जाय पहले इन्द्रभवनमें वसिष्ठकसहित राजा हरिश्चन्द्रके धार्मिकता विषयमें जो वादानुवाद हुआ था और राजा हरिश्चन्द्रने इससमय जो उनको अन्यायरूपसे तपस्या करनेमें निषेध किया उसीकी मनमें चिन्ता करने लगे.फलतः उन्होंने विचारा कि राजा हरिश्चन्द्र परमधार्मिक हैतो उसनें किसलिये मुझको तपस्या करनेमें निषेध किया और वसिष्ठने किसप्रकार इसकेलिये प्रण किया॥ १५॥जो हो विश्वामित्र मनमें क्रोधित हो उनसे बदला लेनेको उद्यतहुए तब उन्होंने मनमें अनेक प्रकारकी चिन्ताकर भयंकर देहएक दानवको॥१६॥शूकराकारकर राजा हरिश्चन्द्रकी राजधानीमें भेजा उस विशाल-शरीरधारी महाबलवान् शूकरने भयंकरचीत्कार करते करते॥१७॥ राजाके उपवनमें प्रवेश किया तब रक्षकलोग उसके घोरशब्दसे भीत

होगये वह शूकर वनमें प्रवेशकर कहीं मालतीवन कहीं कदम्बवन॥१८॥कहीं यूथिका लताके वन सम्पूर्णको वारंवार तोड़ने लगा कहीं दाँतसे भूमि खोदकर वृक्ष तोडता ॥१९॥ कभी चम्पक केतकी और मल्लिका चमेली इत्यादि पादपोंको जड़से उखाड़ने लगा कहीं सुन्दर कोमल उशीर (खस) करवीर॥२०॥मुचुकुंद अशोक बकुल और तिलक इत्यादि सम्पूर्ण वृक्षोंकी जडोंको खोदकर उस उपवनको छिन्नभिन्न करनेलगा ॥२१॥ तब वनकी रक्षा करनेवाले लोग अस्त्रशस्त्र ग्रहणकर उसके ऊपर दौडे और मालीलोग अत्यंत कातर हो हाहाकार शब्दसे चीत्कार करनेलगे

यूथिकानां च वृंदानि कंपयंश्च मुहुर्मुहुः ॥ दन्तेन विलिखन्भूमिं समुन्मूलयते द्रुमान् ॥ १९ ॥ चंपकान्केतकीखंडान्मल्लिकानां च पादपान् ॥ करवीरानुशीरांश्च निचखान शुभान्मृदून् ॥ २० ॥ मुचुकंदानशोकांश्च बकुलांस्तिलकांस्तथा ॥ उन्मूल्य कदनं तत्र चकार सूकरो वने ॥ २१ ॥ वाटिकारक्षकाः सर्वे दुद्रुवुः शस्त्रपाणयः ॥ हाहेति चुक्रुशुस्तत्र मालाकारा भृशातुराः ॥ २२ ॥ बाणैः संताडयमानोऽपि यदा त्रस्तो न वै मृगः ॥ रक्षकान्पीडयामास कोलः कालसमद्युतिः ॥२३॥ ते तदाऽतिभयाक्रांता राजानं शरणं ययुः ॥ तमूचुस्त्राहि त्राहीति वेपमाना भयाकुलाः ॥ २४ ॥ तानागतान्सालोक्य भयार्तान्भूपतिस्तदा ॥ पप्रच्छ किं भयं कस्मान्मां ब्रुवंतु समागताः ॥ २५ ॥ नाहं बिभेमि देवेभ्यो राक्षसेभ्यश्च रक्षकाः ॥ कस्माद्भयं समुत्पन्नं तद् ब्रुवंतु ममाग्रतः ॥ ॥ २६ ॥ हन्मि चैकेन बाणेन तं शत्रुं दुर्भगं किल ॥ यो मेऽरातिः समुत्पन्नो लोके पापमतिः खलः ॥ २७ ॥

॥ २२ ॥ यह कालके समान शूकर वाणोंसे ताडित होकर भी जब नहीं डरा बरन् रक्षकलोगोंको पीडित करनेलगा ॥ २३ ॥ तब वह अत्यंत भीत और कातर हो राजाकी शरणागत हुए और कम्पायमान कलेवरसे हे महाराज ! रक्षा करो रक्षाकरो यह कहकर आर्तनाद करनेलगे ॥२४॥ तब भूपति उन भयार्त रक्षकोंको कातर देखकर पूँछने लगे तुम किसके भयसे इतने कातर होते हो सो तुम मुझसे सत्य कहो ॥२५॥ हे रक्षक वृन्द ! मैं देवता अथवा राक्षसोंकाभी भय नहीं करता, अतएव किस मनुष्यसे तुमको भय उत्पन्न हुआ है वह मुझसे कहो ॥ २६ ॥ जो पापमति

खल इस लोकमें मेराशत्रु होकर आया है मैं उस दुर्भाग्य शत्रुको एक बाणसेही यमसदनमें भेजूंगा इसमें संदेह नहीं है ॥ २७ ॥ उस शत्रुका रूप किसप्रकार है अथवा उसके बलका कितनापरिमाण है, और इस समय वह किस स्थानमें स्थिति करता है ? यह शीघ्र कहो. यह शत्रु देव हो अथवा दानव हो इससमय बाणोंसे उसका संहार करूंगा ॥ २८ ॥ मालियोंने कहा हे महाराज ! वह शूकर देव दानव यक्ष अथवा किन्नर नहीं है एक महाकायशूकरने वनमें आनकर प्रवेश किया है ॥ २९ ॥ अत्यंत वेगवान् वह शूकर दाँतोंसे सम्पूर्ण शोभायमान पुष्प वृक्षोंको जडसहित उखाडता है अधिक क्या कहैं वह सब वनको छिन्नभिन्न करे डालता है ॥३०॥ हे महाराज ! हमने उसके बाण लाठी और पत्थरोंसे

देवो वा दानवो वाऽपि तन्निहन्मि शरैः शितैः ॥ क्व तिष्ठति कियद्रूपः कियद्बलसमन्वितः ॥ २८ ॥ मालाकारा ऊचुः ॥ न देवो न च दैत्योऽस्ति न यक्षो न च किन्नरः ॥ कश्चित्कोलो महाकायो राजंस्तिष्ठति कानने ॥ २९ ॥ पुष्प वृक्षानतिमृदून्दंतेनोन्मूलयत्यसौ ॥ विदीर्णं तद्वनं सर्वं सूकरेणातिरंहसा ॥ ३० ॥ विशिखैस्ताडितोऽस्माभिर्दृषद्भिर्लकुटैस्तथा ॥ न बिभेति महाराज हंतुमस्मानुपाद्रवत् ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तेषां राजा कोपसमाकुलः ॥ अश्वमारुह्य तरसा जगामोपवनं प्रति ॥ ३२ ॥ सैन्येन महता युक्तो गजाश्वरथसंयुतः ॥ पदातिवृंदसहितः प्रययौ वनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ तत्रा पश्यन्महाकोलं घुर्घुरंतं भयानकम् ॥ वनं भग्नं च संवीक्ष्य राजा क्रोधयुतोऽभवत् ॥ ३४ ॥ चापे बाणं समारोप्य विकृष्य च शरासनम् ॥ तं हंतुं सूकरं पापं तरसा समुपाक्रमत् ॥ ३५ ॥

बहुत प्रहार किया तथापि वह किसीसे न डरा बरन् वह हमको विनाश करनेके लिये दौडा ॥ ३१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! उनके इसप्रकार वचन सुन राजा अत्यंत क्रोधित हुए और शीघ्र घोडेपर चढ उपवनकी ओर गये ॥ ३२ ॥ वह जिस समय उस उपवनको चले उस समय सादी सवार निषादी हाथीपर चढनेवाले रथी और पैदल संपूर्ण सेना उनके पीछे पीछे चली ॥ ३३ ॥ राजाने वहाँ जायकर घुँघुराते हुए भयंकर विशालकाय उस शूकरको देखा और वनकी भग्नावस्था देखकर अत्यंत क्रोधयुक्त हुए ॥ ३४ ॥ तब उन्होंने शरासन खैंच बाण

चढाय उस शूकरको मारनेके लिये आक्रमण किया ॥ ३५ ॥ वह शूकर राजाको धनुषबाण धारणपूर्वक अत्यंत क्रोधसे भरे हुए आता देखकर घोर शब्द करते करते शीघ्र राजाकी ओर चला ॥ ३६ ॥ उस भीमकाय शूकरको मुँह फैलाये आता हुआ देखकर राजा उसके मारनेकी इच्छासे उसके ऊपर शर वर्षण करने लगे ॥ ३७ ॥ तब वह शूकर शीघ्र उन सम्पूर्ण बाणोंको निष्फलकर तत्काल अत्यन्त वेगसहित बलपूर्वक राजाको उलांघता हुआ निकला ॥ ३८ ॥ उसके चले जानेपर राजा क्रोधके वशीभूत हो अत्यन्त यत्नसहित धनुष खैंचकर बाण छोडनेलगे॥ ३९॥

समालोक्य च राजानं चापहस्तं रुषाऽऽकुलम् ॥ संमुखोऽभ्यद्रवत्तूर्ण कुर्वञ्छब्दं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ तमायांतं समालोक्य वराहं विकृताननम् ॥ मुमोच विशिखं तस्मिन्हंतुकामो महीपतिः ॥ ३७ ॥ वंचयित्वाऽथ तद्बाणं सूकरस्तरसा बलात् निर्जगाम महावेगात्तमुल्लंघ्य नृपं तदा ॥ ३८ ॥ गच्छंतं तं समालोक्य राजा कोपसमन्वितः ॥ मुमोच विशिखांस्तीक्ष्णां श्चापमाकृष्य यत्नतः ॥ ३९ ॥ क्षणं दृष्टिपथं राज्ञः क्षणं चादर्शनं गतः ॥ कुर्वन्बहुविधारावं सूकरः समुपाद्रवत् ॥ ४० ॥ हरिश्चंद्रोऽतिकुपितो मृगस्यानुजगाम ह ॥ अश्वेन वायुवेगेन विकृष्य च शरासनम् ॥ ४१ ॥ इतस्ततस्ततः सैन्यमगमच्च वनांतरम् ॥ एकाकी नृपतिः कोलं व्रजंतं समुपाद्रवत् ॥ ४२ ॥ मध्याह्नसमये राजा संप्राप्तो विजने वने ॥ तृषितः क्षुधितोऽत्यर्थं बभूव श्रांतवाहनः ॥ ४३ ॥ सूकरोऽदर्शनं प्राप्तो राजा चिंतातुरोऽभवत् ॥ मार्गभ्रष्टोऽतिविपिने दारुणे दीनवत्स्थितः ॥ ४४ ॥

तिस काल वह शूकर राजाको कभी दिखाई देता और कभी छिप जाता था और अनेक प्रकारका शब्द करता हुआ भागा ॥ ४० ॥ राजा हरिश्चन्द्रने भी अत्यन्त क्रोधित हो शरासन खैंच वायुके समान वेगशाली घोडेपर चढ़ उसके पीछे दौडे ॥ ४१ ॥ तब सम्पूर्ण सैन्यने इधर उधर वनमें प्रवेश किया राजा अकेले ही उस भागते हुए शूकरके पीछे पीछे दौड ॥ ४२ ॥ मध्याह्न काल उपस्थित होनेपर राजा एक विजन वनमें पहुँचे तिस समय उनका वाहन थक गया था और वह भी भूंख प्याससे कातर हो गये थे ॥ ४३ ॥ शूकरके छिपजानेपर राजा घोर

निबिड वनमें मार्ग भूल दीन भावसे चिन्ता करने लगे ॥४४॥ उन्होंने मनमें विचारा कि, मैं क्या करूं और कहां जाऊं ? इस घोर वनमें मेरा कोई सहायक नहीं है विशेषकर जानेका मार्ग नहीं जानता इस समय कहां जाऊं ॥ ४५ ॥ इस प्रकार चिन्ता करते करते राजाने उस जनशून्य वनमें सहसा एक स्वच्छ जलवाली नदी देखी ॥ ४६ ॥ उस नदीको देखकर राजा प्रसन्न हुए और फिर घोडेसे उतर स्वयं निर्मल जलपानकर घोडेको भी जल पिलाया ॥ ४७ ॥ वह नरपालक जलपान कर स्वस्थ हुए और तिसकाल दिग्भ्रमसे अत्यन्त मोहित होनेपर भी नगरके जानेकी इच्छा की ॥ ४८ ॥ इसी समय विश्वामित्र वृद्धब्राह्मणका रूप धारणपूर्वक वहां आनकर उपस्थित हुए । राजाने उन द्विजव

किं करोमि क्व गच्छामि न सहायोऽस्ति मे वने ॥ अज्ञातस्वपथः कुत्र व्रजामीति व्यचिंतयत् ॥४५॥ एवं चिंतयतस्तत्र विपिने जनवर्जिते ॥ राजा चिंतातुरोऽपश्यन्नदीं सुविमलोदकाम् ॥ ४६ ॥ वीक्ष्य तां मुदितोराजा पाययित्वा तुरंगमम् ॥ अश्वा दुत्तीर्य विमलं पपौ पानीयमुत्तमम् ॥ ४७ ॥ जलं पीत्वा नृपस्तत्र सुखमाप महीपतिः ॥ इयेष नगरं गंतुं दिग्भ्रमेणातिमोहितः ॥४८॥ विश्वामित्रस्तु संप्राप्तो वृद्धब्राह्मणरूपधृक् ॥ ननाम वीक्ष्य राजा तं प्रीतिपूर्वं द्विजोत्तमम् ॥ ४९ ॥ तमुवाच गाधिराजः प्रणमंतं नृपोत्तमम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज किमर्थमिह चागतः ॥ ५० ॥ एकाकी विजने राजन्किं चिकीर्षितमत्र ते ॥ ब्रूहि सर्वं स्थिरो भूत्वा कारणं नृपसत्तम ॥५१॥ राजोवाच ॥ सूकरोऽतिमहाकायो बलवान्पुष्पकाननम् ॥ समुपेत्य ममर्दाशु कोमला न्पुष्पपादपान् ॥ ५२ ॥ तं निवारयितुं दुष्टं करे कृत्वा च कार्मुकम् ॥ ससैन्योऽहं स्वनगरान्निर्गतो मुनिसत्तम ॥ ५३ ॥

रको देखकर भक्तिसहित प्रणाम किया ॥ ४९ ॥ विप्रवेषधारी विश्वामित्रने उन प्रणाम करते हुए राजा हरिश्चन्द्रसे कहा हे महाराज ! आपका मंगल हो आप किस लिये इस स्थानमें आये हैं ॥ ५० ॥ हे महाराज ! इस विजनवनमें आपका क्या प्रयोजन है ? आप सावधान होकर मुझसे सम्पूर्ण वृत्तान्त कहिये ॥ ५१ ॥ राजाने कहा हे द्विजवर ! एक विशालकाय महाबलवान् शूकरने मेरे पुष्पवनमें प्रवेशकर कोमल सम्पूर्ण पुष्प पादपोंको एकवार ही तोड डाला है ॥ ५२ ॥ मैं उसी दुष्ट शूकरको निवारण करनेके लिये धनुष धारणकर सेनासहित नगरसे निकल

था ॥ ५३ ॥ वह वेगवान् पापिष्ठ मायावी शूकर मेरी दृष्टिसे छिपकर कहीं चला गया है मैं उसके पीछे पीछे दौड़ता हुआ इस स्थानमें आया हूं इस समय मेरी सेना कहाँ चली गई है यह मैं नहीं जानता ॥ ५४ ॥ हे मुनिवर ! मैं सैन्यहीन क्षुधित और तृषित होकर इस स्थानमें आया हूं मैं नगरका मार्ग नहीं जानता और सैनिक लोग किस मार्गको गये है यह भी मैं नहीं जानता ॥ ५५ ॥ हे विभो ! मेरे भाग्यसे ही आप इस विजन वनमें उपस्थित हुए हैं इस समय मैं नगरको जाऊंगा आप मार्ग बताइये ॥ ५६ ॥ मैं अयोध्याका अधिपति हरिश्चन्द्र हूं मैंने राजसूय यज्ञ किया है अतएव मुझसे जो जिसकी प्रार्थना करता है मैं उसको वही देता हूं यह सब जानते हैं ॥ ५७ ॥

गतोऽसौ दृक्पथात्पापो मायावी क्वापि वेगवान् ॥ पृष्ठतोऽहमपि प्राप्तः सैन्यं क्वापि गतं मम ॥ ५४ ॥ क्षुधितस्तृषितश्चाहं सैन्यभ्रष्टस्त्विहागतः ॥ न जाने पुरमार्गं च तथा सैन्यगतिं मुने ॥ ५५ ॥ पंथानं दर्शय विभो व्रजामि नगरं प्रति ॥ ममात्र भाग्ययोगेन प्राप्तस्त्वं विजने वने ॥ ५६ ॥ अयोध्याधिपतिश्चाहं हरिश्चंद्रोऽतिविश्रुतः ॥ राजसूयस्य कर्ता च वांछितार्थप्रदः सदा ॥ ५७ ॥ धनेच्छा यदि ते ब्रह्मन्यज्ञार्थं द्विजसत्तम ॥ आगंतव्यमयोध्यायां दास्यामि विपुलं धनम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा भूपतेः कौशिको मुनिः ॥ प्रहस्य प्रत्युवाचेदं हरिश्चंद्रं तदा नृपः ॥ १ ॥ राजंस्तीर्थमिदं पुण्यं पावनं पापनाशनम् ॥ स्नानं कुरु महाभाग पितॄणां तर्पणं तथा ॥२॥ कालः शुभतमोऽस्तीह तीर्थे स्नात्वा विशांपते ॥ दानं ददस्व शक्त्याऽत्र पुण्यतीर्थेऽतिपावने ॥ ३ ॥

हे द्विजवर ! आपकी यज्ञके लिये यदि धनकी इच्छा हो तो मेरे संग अयोध्याको चलिये फिर मैं आपको बहुत धन दूंगा ॥ ५८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे भाषाटीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ व्यासजीने कहा हे नरनाथ ! महर्षि कौशिकने नरपति हरिश्चन्द्रके इस प्रकार वचन सुन फिर हँसकर उनसे कहा ॥ १ ॥ हे राजन् ! यह तीर्थ अत्यन्त पवित्र है इसमें स्नान करनेसे सम्पूर्ण पाप नष्ट होकर पुण्य उदय होता है अतएव हे महाभाग ! आप इसमें स्नानकर पितृगणोंका तर्पण कीजिये ॥ २ ॥ हे नरनाथ ! इस समय अत्यन्त

पुण्यकाल उपस्थित है अतएव आप इस पवित्र पुण्यतीर्थमें स्नानकर अपनी शक्तिके अनुसार दान कीजिये ॥ ३ ॥ स्वायम्भुवमनुने कहा है जो पुरुष महापुण्यदायक तीर्थमें उपस्थित होकर स्नानदानादि विना किये जाता है वह मनुष्य आत्माकी वञ्चना करता है सुतरां वह आत्मघाती होता है इसमें सन्देह नहीं॥४॥अतएव हे राजन् ! आप अपनी शक्तिके अनुसार इस अत्युत्तमतीर्थमें पुण्यकार्य सम्पादन कीजिये इसके उपरान्त मैं आपको मार्ग बताऊंगा तभी आप अयोध्याको जायंगे ॥ ५ ॥ हे काकुत्स्थ ! फिर आपके दानसे परितुष्ट होकर मैं आपको मार्ग बतानेके लिये आपके संग चलूंगा यह स्थिर किया है ॥ ६ ॥ राजाने महर्षिके यह छलयुक्त वचन सुनकर अपने देहसे सम्पूर्ण वस्त्र उतारे और वृक्षमें घोडेको बांध

प्राप्य तीर्थं महापुण्यमस्नात्वा यस्तु गच्छति ॥ स भवेदात्महा भूय इति स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ तस्मात्तीर्थवरे राजन्कुरु पुण्यं स्वशक्तितः ॥ दर्शयिष्यामि मार्गं ते गंतासि नगरं ततः ॥ ५ ॥ आगमिष्याम्यहं मार्गदर्शनार्थं तवानघ ॥ त्वया सहाऽद्य काकुत्स्थ तव दानेन तोषितः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा मुनेः कपटमंडितम् ॥ वासांस्युत्तार्य विधिवत्स्नातुमभ्याययौ नदीम् ॥ ७ ॥ बंधयित्वा हयं वृक्षे मुनिवाक्येन मोहितः ॥ अवश्यंभावियोगेन तद्वशस्तु तदाऽभवत् ॥ ८ ॥ राजा स्नानविधिं कृत्वा संतर्प्य पितृदेवताः ॥ विश्वामित्रमुवाचेदं स्वामिन्दानं ददामि ते ॥ ९ ॥ यदिच्छसि महाभाग तत्ते दास्यामि सांप्रतम् ॥ गावो भूमिं हिरण्यं च गजाश्वरथवाहनम् ॥ १० ॥ नादेयं मे किमप्यस्ति कृतमेतद्व्रतं पुरा ॥ राजसूये मखश्रेष्ठे मुनीनां सन्निधावपि ॥११॥ तस्मात्त्वमिह संप्राप्तस्तीर्थेऽस्मिन्प्रवरे मुने ॥ यत्तेऽस्ति वांछितं ब्रूहि ददामि तव वांछितम् ॥ १२ ॥

विधिपूर्वक स्नान करनेके लिये नदीकी ओर चले॥७॥ हे राजन् ! अवश्यम्भावि दैवयोगसे मुनिके वचनोंसे इतने मोहित हो गये थे कि तिस समय उनके एकबार ही वशीभूत होगये ॥ ८ ॥ फलतः उन्होंने यथाविधि स्नानकार्य समापनपूर्वक देव और पितरोंका तर्पणकर विश्वामित्रसे कहा हे स्वामिन् ! आपको दान करता हूं ॥९॥ हे महाभाग ! गो भूमि स्वर्ण हाथी घोड़े रथ अथवा वाहन इत्यादि आप जिस किसीकी इच्छा करें मैं इस समय वही आपको दूंगा ॥ १० ॥ जिसको मैं न देसकूं ऐसी कोई वस्तु नहीं है पहले जब मैंने श्रेष्ठ राजसूय यज्ञका अनुष्ठान किया था तिससमय मुनियोंके सामने यह व्रत अवलम्बन किया है ॥ ११ ॥ अतएव हे मुनिवर ! आप भी इस प्रधान तीर्थोंमें उपस्थित हुए हैं इस

समय जो आपका अभिलषित है वह कहिये मैं आपको वांछित वस्तु प्रदान करता हूं ॥ १२ ॥ विश्वामित्रने कहा हे राजन्! आपकी कीर्ति पृथ्वीतलमें अत्यंत फैली हुई है, विशेषकर आपके समान दाता पृथ्वीमें दूसरा कोई नहीं है मैंने पूर्वमें सुना है वसिष्ठमुनिने कहा है कि ॥ १३ ॥ त्रिशंकुके पुत्र सूर्यवंशीय महीपति हरिश्चंद्र ही इसपृथ्वीतलमें राजाओंके अग्रगण्य अद्वितीय और उदारस्वभाव हैं उनके समान दाता नरपति पृथ्वीमें दूसरा कोई नहीं हुआ और होगा भी नहीं. अतएव हे पार्थिव ! मेरे पुत्रका विवाह उपस्थित है इसलिये अब आपसे प्रार्थना करता हूं ॥ १४ ॥ १५ ॥ आप उस पुत्रविवाहके लियेधन दीजिये राजाने कहा हे विप्रवर ! आप विवाहकार्य कीजिये मैं आपका प्रार्थित दान दूंगा

विश्वामित्र उवाच ॥ मया पूर्वं स्मृता राजन्कीर्तिस्ते विपुला भुवि॥वसिष्ठेन च संप्रोक्ता दाता नास्ति महीतले॥१३॥ हरिश्चंद्रो नृप श्रेष्ठः सूर्यवंशे महीपतिः ॥ तादृशो नृपतिर्दाता न भूतो न भविष्यति ॥ १४ ॥ पृथिव्यां परमोदारस्त्रिशंकुतनयो यथा ॥ अतस्त्वां प्रार्थयाम्यत्र विवाहो मेऽस्ति पार्थिव ॥ १५ ॥ पुत्रस्य च महाभाग तदर्थं देहि मे धनम् ॥ राजोवाच ॥ विवाहं कुरु विप्रेन्द्र ददामि प्रार्थितं तव ॥ १६ ॥ यदिच्छसि धनं कामं दाता तस्यास्मि निश्चितम् ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तः कौशिकस्तेन वचनात्तत्परो मुनिः ॥१७॥ उद्भाव्य मायां गांधर्वीं पार्थिवायाप्यदर्शयत् ॥ कुमारः सुकुमारश्च कन्या च दशवार्षिकी ॥१८॥ एतयोः कार्यमप्यद्य कर्तव्यं नृपसत्तम ॥ राजसूयाधिकं पुण्यं गृहस्थस्य विवाहतः ॥ १९ ॥ भविष्यति तवाद्यैव विप्रपुत्रविवाहतः ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा मायया तस्य मोहितः ॥ २० ॥

॥ १६ ॥ अधिक क्या आप जिस धनकी इच्छा करें मैं वही आपको यथेष्ट प्रदान करूंगा इसमें कुछ संदेह नहीं है। व्यासजीने कहा हे महाराज ! कौशिकमुनि उनके इसप्रकार वचन सुनतेही उनको छलनेके लिये तत्पर हुए ॥ १७ ॥ और गान्धर्वी माया प्रगटकर एक सुन्दराकृति कुमार और दशवर्षीय एक कन्या उत्पन्न की ॥ १८ ॥ और भूपालको उन्हें दिखाकर कहा हे नृपसत्तम ! अब इनका विवाहकार्य सम्पादन करना होगा हे महाराज ! गृहस्थका विवाह करनेपर राजसूययज्ञसे अधिक फल प्राप्त होता है ॥ १९ ॥ अतएव ब्राह्मणके पुत्रका विवाह करनेसे कभी

आपको वह फल होगा. राजा उनकी मायासे मोहित हुए थे इस कारण यह वचन सुनते ही ॥ २० ॥ यही होगा एसा कहकर प्रतिज्ञा की परन्तु उसके विरुद्धमें सामान्यमात्र भी वचन न कहे अनंतर विश्वामित्रके मार्ग दिखलाने पर राजा नगरकी ओर चले ॥ २१ ॥ विश्वामित्रने भी राजाको छलकर अपने आश्रमको प्रस्थान किया इसके उपरांत नरपति अग्निशालामें उपस्थित हुए इसी समय विश्वामित्र उनके समीप उपस्थित हो कहनेलगे हे राजन् विवाह विधि निष्पन्न हुई है ॥ २२ ॥ अतएव आप अब इस वेदीमें मेरा जो अभिलषित है वह दीजिये. राजाने कहा हे द्विजवर! आपका वांछित क्या है सो कहिये ॥ २३ ॥ अब मैं यशका अभिलाषी हूं इसकारण संसारमें

तथेति च प्रतिज्ञाय नोवाचाल्पं वचस्तथा ॥ तेन दर्शितमार्गोऽसौ नगरं प्रतिजग्मिवान् ॥ २१ ॥ विश्वामित्रोऽपि राजानं वंचयित्वाऽऽश्रमं ययौ ॥ कृतोद्वाहविधिस्तावद्विश्वामित्रोऽब्रवीन्नृपम् ॥ २२ ॥ वेदीमध्ये नृपाद्य त्वं देहि दानं यथेप्सितम् ॥ राजोवाच ॥ किं तेऽभीष्टं द्विज ब्रूहि ददामि वांछितं किल ॥ २३ ॥ अदेयमपि संसारे यशःकामोऽस्मि सांप्रतम् ॥ व्यर्थं हि जीवितं तस्य विभवं प्राप्य येन वै ॥ २४ ॥ नोपार्जितं यशः शुद्धं परलोकसुखप्रदम् ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राज्यं देहि महाराज वराय सपरिच्छदम् ॥ २५ ॥ गजाश्वरथरत्नाढ्यं वेदीमध्येऽतिपावने ॥ व्यास उवाच ॥ मोहितो मायया तस्य श्रुत्वा वाक्यं मुनेर्नृपः ॥ २६ ॥ दत्तमित्युक्तवान्राज्यमविचार्य यदृच्छया ॥ गृहीतमिति तं प्राह विश्वामित्रोऽतिनिष्ठुरः ॥ २७ ॥

मुझे जो अदेय है आप यदि उसकी भी प्रार्थना करैं तो भी मैं वह आपको दूंगा. इसमें सन्देह नहीं. जो मनुष्य विभवका अधिकारी होकर भी ॥ २४ ॥ परलोकका सुखकर पवित्र यश उपार्जन नहीं करता उसका जीवन निष्फल है इसमें सन्देह नहीं. विश्वामित्रने कहा हे महाराज! आप इस पवित्र वेदीमें छत्र चामरादियुक्तऔर हाथी घोड़े रथ एवं पदातिसहित रत्नपरिपूर्ण राज्य इस वरको दीजिये. व्यासजीने कहा हे राजन्! महाराज हरिश्चंद्र उनकी मायासे मोहित होगये थे इसकारण मुनिके वचन सुनते ही ॥ २५ ॥ २६ ॥ विना विचारे अपनी इच्छानुसार उनसे कहा हे मुनिवर! आपकी प्रार्थनासे मैं यह विशाल राज्य प्रदान करता हूं. तब अत्यंत निष्ठुर विश्वामित्रने

उनसे कहा हे राजेन्द्र मैंने भी ग्रहण किया ॥ २७ ॥ किंतु हे महामते ! आप इससमय दानके उपयुक्त दक्षिणा प्रदान कीजिये मनुने कहाहै कि विनादक्षिणाके दान निष्फल होता है ॥ २८ ॥ अतएव आप दानका फल प्राप्त करनेके लिये यथाविहित दक्षिणा दीजिये. राजा उनके इसप्रकार वचन सुनते ही अत्यंत विस्मित हो कहने लगे ॥ २९ ॥ हे प्रभो ! अब आपको कितना धन देना होगा सो आप कहिये. हे साधो ! जितना दक्षिणाका मूल देनाहोगा सो आप कहिये ॥ ३० ॥ हे तपोधन ! आप व्याकुल न हूजिये मैं दान पूर्ण करनेके लिये वह आपको दूंगा इसमें सन्देह नहीं विश्वामित्र यह सुनकर महीपतिसे कहनेलगे ॥ ३१ ॥ सम्प्रति ढाईभार सुवर्णदक्षिणास्वरूप प्रदान कीजिये. हे महाराज !

दक्षिणां देहि राजेंद्र दानयोग्यां महामते ॥ दक्षिणारहितं दानं निष्फलं मनुरब्रवीत् ॥ २८ ॥ तस्माद्दानफलाय त्वं यथोक्तां देहि दक्षिणाम् ॥ इत्युक्तस्तु तदा राजा तमुवाचातिविस्मितः॥२९॥ब्रूहि किं युद्धनं तुभ्यं देयं स्वामिन्मयाऽधुना ॥ दक्षिणानिष्क्रयं साधो वद यावत्प्रमाणकम्॥३०॥दानपूर्त्यै प्रदास्यामि स्वस्थो भव तपोधन ॥ विश्वामित्रस्तु तच्छ्रुत्वा तमाह मेदिनीपतिम्॥३१॥हेमभारद्वयं सार्धं दक्षिणां देहि सांप्रतम् ॥ दास्यामीति प्रतिश्रुत्य तस्मै राजाऽतिविस्मितः ॥३२॥ तदैव सैनिकास्तस्य वीक्षमाणाः समागताः॥ दृष्ट्वा महीपतिं व्यग्रं तुष्टुवुस्ते मुदाऽन्विताः॥३३॥व्यास उवाच॥श्रुत्वा तेषां वचो राजा नोक्त्वा किंचिच्छुभाशुभम्॥चिंतयन्स्वकृतं कर्म ययावंतः पुरे ततः ॥ ३४ ॥ किं मया स्वीकृतं दानं सर्वस्वं यत्समर्पितम् ॥ वंचितोऽहं द्विजेनात्र वने पाटच्चरैरिव ॥ ३५ ॥

तब राजा हरिश्चंद्रने अत्यंत विस्मित हो यही दूंगा ऐसा कहकर अंगीकार किया ॥ ३२ ॥ और चिंतित चित्तसे घोडेपर चढ़ शीघ्र जानेके लिये प्रस्थित हुए इसीसमय मार्ग भूले हुए सैनिक लोग उन्हें ढूँढते ढूँढते उनके समीप आनकर उपस्थित हुए तब वह महीपतिको देखकर अत्यंत प्रसन्न हुए और उनको चिंतातुर देखकर व्यग्रभावसे उनका स्तवकरनेलगे ॥ ३३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! उनके वचन सुनकर राजा हरिश्चंद्रने अच्छा वा बुरा कुछ भी न कहा परन्तु अपने किये हुए कार्यके विषयकी चिंता करते करते अंतःपुरमें प्रवेश किया ॥ ३४ ॥ हाय ! मैंने किस दानके करनेको स्वीकार किया इस समय जो कि, सर्वस्वही समर्पणक्रिया वनमें चोरके समान इन द्विजवरसे मैं

इस विषयमें छला गया ! ॥३५॥ वस्त्र सहित सम्पूर्ण राज्य इनको दूंगा ऐसा कहकर प्रतिज्ञा की है, अब उनका दक्षिणा स्वरूप ढाईभार सुवर्ण भी
देना होगा ॥ ३६ ॥ क्या करूं मेरी बुद्धि नष्ट हो गई थी इसलिये मैं मुनिकी कपटता नहीं जानसका इससे ही इस तपस्वी ब्राह्मणसे धोखा
खाया ॥३७॥ दैवका कार्य जानना साध्य नहीं है हा दैव ! इस समय मैं क्या करूं ? अत्यंत विह्वल हो इस प्रकार चिंता करते करते राजाने
अन्तःपुरके गृहमें प्रवेश किया ॥३८॥ तब रानी स्वामीको चिंतामें निमग्न देखकर उनसे चिंताका कारण पूँछने लगी. हे प्रभो ! आप क्यों विमन

राज्यं सोपस्करं तस्मै मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ भारद्वयं सुवर्णस्य सार्धं च दक्षिणा पुनः॥३६॥किं करोमि मतिर्भ्रष्टा न ज्ञातं कपटं
मुनेः ॥ प्रतारितोऽहं सहसा ब्राह्मणेन तपस्विना ॥ ३७ ॥ न जाने दैवकार्यं वै हा दैव किं भविष्यति ॥ इति चिंतापरो राजा
गृहं प्राप्तोऽतिविह्वलः ॥ ३८ ॥ पतिं चिन्तापरं दृष्ट्वा राज्ञी पप्रच्छ कारणम् ॥ किं प्रभो विमना भासि का चिंता ब्रूहि सांप्रतम्
॥३९॥ वनात्पुत्रः समायातो राजसूयः कृतः पुरा ॥ कस्माच्छोचसि राजेंद्र शोकस्य कारणं वद ॥ ४० ॥ नारातिर्विद्यते क्वापि
बलवान्दुर्बलोऽपि वा ॥ वरुणोऽपि सुसंतुष्टः कृतकृत्योऽसि भूतले ॥ ४१ ॥ चिंतया क्षीयते देहो नास्ति चिंतासमा मृतिः ॥
त्यज्यतां नृपशार्दूल स्वस्थो भव विचक्षण ॥ ४२ ॥

हुए हैं? सम्प्रति आपकी चिंताका क्या विषय है, सो आप कहिये ॥३९॥ हे राजेन्द्र! पुत्र वनसे गृहमें आ गया है पूर्वमें राजसूययज्ञ भी किया है
अतएव किस कारणसे शोक करते हो ? आप उस शोकका कारण कहिये॥४०॥आपका बलवान् वा दुर्बल कोई शत्रु कहीं भी विद्यमान् नहीं है केवल
वरुणही आपसे कुपित थे वहभी इस समय भलीभांति संतुष्टहुएहैं अतएवपृथ्वीतलमें आपका शेषकार्य कुछनहीं है॥४१॥हे नृपवर! चिंतामें देह दिन दिन
क्षीण होती है अतएव चिंताके समान मृत्युका कारण दूसरा कुछ नहीं है आप बुद्धिमान् हो इस कारण चिंताको त्यागकर सावधान हूजिये ॥४२॥

प्रियतमाके प्रीति सहित इस प्रकार वचन कहनेपर राजाने उसे सुन शुभाशुभ चिंताका कारण उससे यथाकथञ्चित् कठिनतासे कहा ॥ ४३ ॥ किंतु उन महाराजने चिंतामें निमग्न होकर भोजन न किया और शुभ्र शय्यापर शयन करके भी निद्रा प्राप्त न करसके ॥ ४४ ॥ फिर प्रातःकालके समय उठकर चिंतित चित्तसे जब संध्यादि कार्य संपादन कर रहे थे उसी समय उस स्थानमें विश्वामित्र आनकर उपस्थित हुए ॥ ४५ ॥ द्वारपालके मुनिकी आगमवार्त्ता निवेदन करनेपर राजाने उनको आनेकी अनुमति प्रदान की. अनन्तर वह सर्वस्वहारक विश्वामित्र उनके समीप उपस्थित हो वारंवार प्रणाम करते हुए राजासे कहने लगे ॥ ४६ ॥ मुनि बोले हे राजन् ! आप अपना राज्य परित्याग

तन्निशम्य प्रियावाक्यं प्रीतिपूर्वं नराधिपः ॥ प्रोवाच किंचिच्चिंतायाः कारणं च शुभाशुभम् ॥ ४३ ॥ भोजनं न चकारासौ चिंताविष्टस्तथा नृपः ॥ सुप्त्वाऽपि शयने शुभ्रे लेभे निद्रां न भूमिपः ॥ ४४ ॥ प्रातरुत्थाय चिंतार्तो यावत्संध्यादिकाः क्रियाः ॥ करोति नृपतिस्तावद्विश्वामित्रः समागतः ॥ ४५ ॥ क्षत्त्रा निवेदितो राज्ञे मुनिः सर्वस्वहारकः ॥ आगत्योवाच राजानं प्रणमंतं पुनः पुनः ॥ ४६ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राजंस्त्यजस्व राज्यं मे देहि वाचा प्रतिश्रुतम् ॥ सुवर्णं स्पृश राजेंद्र सत्यवाग्भव सांप्रतम् ॥ ४७ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ स्वामिन्राज्यं तवेदं मे मया दत्तं किलाधुना ॥ त्यक्त्वाऽन्यत्र गमिष्यामि मा चिंतां कुरु कौशिक ॥ ४८ ॥ सर्वस्वं मम ते ब्रह्मन्गृहीतं विधिवद्विभो ॥ सुवर्णदक्षिणां दातुमशक्तो ह्यधुना द्विज ॥ ४९ ॥ दानं ददामि ते तावद्यावन्मे स्याद्धनागमः ॥ पुनश्चेत्कालयोगेन तदा दास्यामि दक्षिणाम् ॥ ५० ॥

कीजिये और मुझको जो सुवर्ण दक्षिणा देनेकी प्रतिज्ञा की है वह देकर इस समय यथार्थ ही सत्यवादी हूजिये ॥ ४७ ॥ हरिश्चन्द्रने कहा हे प्रभो ! मैंने आपको अपना विशाल राज्य प्रदान किया है अतएव मेरा राज्य आपका ही हुआ है इस कारण मैं इस राज्यको परित्यागकर अन्य किसी स्थानमें जाता हूं हे कौशिक ! आप इस विषयमें कुछ भी चिंता न कीजिये ॥ ४८ ॥ हे ब्रह्मन् ! आपने विधिके अनुसार ही मेरा सर्वस्व ग्रहण किया है अतएव मैं इस समय दक्षिणा देनेमें अत्यंत असमर्थ हूं ॥ ४९ ॥ यदि कालवश फिर मुझको धन प्राप्त हो तो तत्काल आपका

दक्षिणा दूंगा ॥ ५० ॥ नरपति हरिश्चन्द्र उनसे यह बात कह शैव्यानाम्नी भार्या और पुत्र रोहितसे कहने लगे मैंने अग्निहोत्र शालामें यह विस्तीर्ण राज्य इनको दान किया है ॥ ५१ ॥ हाथी घोडे रथ स्वर्ण और रत्नराजीके सहित सम्पूर्ण राज्य प्रदान किया है अधिक क्या हमारे तीन शरीरोंके अतिरिक्त समस्तही इनको समर्पण किया है ॥५२॥ यह महर्षिवर सर्वसमृद्धि सम्पन्न इस राज्यको भलीभाँति ग्रहण करैं हम अयोध्याको छोड किसी वन अथवा पर्वतकी गुफामें जायँगे ॥ ५३ ॥ अत्यंत धर्मिष्ठ राजा हरिश्चन्द्र भार्या और पुत्रसे यह बात कह और उन द्विजवरका संमान कर अपने घरसे निकले ॥ ५४ ॥ तब भूपतिको जाता हुआ देखकर उनकी भार्या और पुत्र चिंतासे कातर हो अत्यंत मलिन मुखसे

इत्युक्त्वा नृपतिः प्राह पुत्रं भार्यां च माधवीम् ॥ राज्यमस्मै प्रदत्तं वै मया वेद्यां सुविस्तरे ॥५१॥ हस्त्यश्वरथसंयुक्तं रत्नहेमसमन्वितम् ॥ त्यक्त्वा त्रीणि शरीराणि सर्वं चास्मै समर्पितम् ॥ ५२ ॥ त्यक्त्वाऽयोध्यां गमिष्यामि कुत्रचिद्वनगह्वरे ॥ गृह्णात्विदं मुनिः सम्यग्राज्यं सर्वसमृद्धिमत् ॥ ५३ ॥ इत्याभाष्य सुतं भार्यां हरिश्चंद्रः स्वमंदिरात् ॥ विनिर्गतः सुधर्मात्मा मानयंस्तं द्विजोत्तमम् ॥ ५४ ॥ व्रजंतं भूपतिं वीक्ष्य भार्यापुत्रावुभावपि ॥ चिंतातुरौ सुदीनास्यौ जग्मतुः पृष्ठतस्तदा ॥५५॥ हाहाकारो महा नासीन्नगरे वीक्ष्य तांस्तथा ॥ चुक्रुशुः प्राणिनः सर्वे साकेतपुरवासिनः ॥५६॥ हा राजन्किं कृतं कर्म कुतः क्लेशः समागतः ॥ वंचितोऽसि महाराज विधिनाऽपंडितेन ह ॥ ५७ ॥ सर्वे वर्णास्तदा दुःखमाप्नुयुस्तं महीपतिम् ॥ विलोक्य भार्यया सार्धं पुत्रेण च महात्मना ॥ ५८ ॥ निनिंदुर्ब्राह्मणं तं तु दुराचारं पुरौकसः ॥ धूर्तोऽयमिति भाषंतो दुःखार्ता ब्राह्मणादयः ॥ ५९ ॥

उनके पीछे पीछे चले ॥ ५५ ॥ अयोध्यावासी सम्पूर्ण प्राणी उनको देखकर रोने लगे तिसकाल नगरमें केवल घोर हाहाकार ध्वनि होने लगी ॥ ५६ ॥ हा राजन् ! आपने क्या कार्य किया ? कहांसे आपको यह क्लेश उपस्थित हुआ हे महाराज ! गुणदोष न जाननेवाले विधिने आपको छला है इसमें सन्देह नहीं ॥ ५७ ॥ ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य और शूद्र चारों वर्णही उन महीपतिको भार्या और महानुभाव पुत्रके सहित जाता हुआ देखकर दुःखप्रकाश करने लगे ॥ ५८ ॥ ब्राह्मण इत्यादि सम्पूर्ण पुरवासी लोग दुःखार्त्त हो उस व्यक्तिको धूर्त्त इत्यादि कटुवाक्य

कह उस दुराचारी ब्राह्मणकी निन्दा करने लगे ॥ ५९ ॥ पृथ्वीपति उस नगरसे निकलकर जाते थे इसी समय विश्वामित्र उनके निकट उपस्थित हो उनसे निष्ठुर वचन कहने लगे ॥६०॥ हे नरनाथ ? दक्षिणाका स्वर्ण देकर जाओ अथवा नहीं दूंगा यह बात कहो तो मैं दक्षिणाका स्वर्ण छोड़ दूं ॥ ६१ ॥ यदि आपके अन्तःकरणमें लोभ विद्यमान हो तो सम्पूर्ण राज्यग्रहण करो हे राजन् ! आपने यदि यथार्थ ही दान किया है यह जानते हो तो आपने जो प्रतिज्ञा की है वह दीजिये ॥ ६२ ॥ गाधिनन्दन विश्वामित्र इस प्रकार कह रहे थे इसी समय महीपति हरिश्चन्द्र अत्यन्त दीन भावसे प्रणामकर हाथ जोड उनसे कहने लगे ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवी

निर्गत्य नगरात्तस्माद्विश्वामित्रः क्षितीश्वरम् ॥ गच्छंतं तमुवाचेदं समेत्य निष्ठुरं वचः ॥ ६० ॥ दक्षिणायाः सुवर्णं मे दत्त्वा गच्छ नराधिप ॥ नाहं दास्यामि वा ब्रूहि मया त्यक्तं सुवर्णकम् ॥६१॥ राज्यं गृहाण वा सर्वं लोभश्चेद्धृदि वर्तते ॥ दत्तं चेन्मन्यसे राजन्देहि यत्तत्प्रतिश्रुतम् ॥ ६२ ॥ एवं ब्रुवंतं गाधेयं हरिश्चंद्रो महीपतिः ॥ प्रणिपत्य सुदीनात्मा कृतांजलिपुटोऽब्रवीत् ॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ अदत्त्वा ते हिरण्यं वै न करिष्यामि भोजनम् ॥ प्रतिज्ञा मे मुनिश्रेष्ठ विषादं त्यज सुव्रत ॥ १ ॥ सूर्यवंशसमुद्भूतः क्षत्रियोऽहं महीपतिः ॥ राजसूयस्य यज्ञस्य कर्ता वाञ्छितदो नृपु ॥ २ ॥ कथं करोमि नाकारं स्वामिन्दत्त्वा यदृच्छया ॥ अवश्यमेव दातव्यमृणं मे द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

भागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ हरिश्चन्द्रने कहा हे मुनिवर ! आपको दक्षिणाका स्वर्ण विना दिये मैं भोजन नहीं करूंगा यही मेरी प्रतिज्ञा जानिये अतएव हे सुव्रत ! आप दक्षिणाके लिये विषाद त्याग कीजिये ॥ १ ॥ मैं सूर्यवंशीय क्षत्रिय महीपति हरिश्चन्द्र हूं विशेषकर जबसे मैंने राजसूय यज्ञसम्पादन किया है तबसे जो मनुष्य मेरे निकट जिसकी प्रार्थना करता है मैं उसको वही देता हूं ॥ २ ॥ अतएव हे प्रभो ! मैं अपनी इच्छानुसार दान करके उसकी दक्षिणा न दूं यह किस प्रकार सम्भव हो सकता है ? हे

द्विजसत्तम ! मैं अवश्यही ऋण चुका दूंगा ॥ ३ ॥ आपकी इच्छानुसार स्वर्ण अवश्यही दूंगा अतएव आप सावधान हूजिये किंतु आप एक महीनेतक प्रतीक्षा कीजिये तो मैं धन प्राप्त करके आपको दे सकूंगा ॥४॥ विश्वामित्रने कहा हे राजन् ! राज्य कोष और बल इनसे ही धनका आगमन होता है आपसे वह सम्पूर्ण गया इस कारण फिर आपको धन कहांसे प्राप्त होगा ? ॥ ५ ॥ हे महीपाल ! धनकी आशा करना आपको वृथा है इस समय मैं क्या करूं ? आप निर्धन हैं अतएव मैं लोभके वशीभूत हो आपको किस प्रकार पीडित करूं ? ॥ ६ ॥ हे भूपाल ! आप " धन नहीं दे सकता " यह बात कहें तो मैं इस महती आशाको छोडकर इच्छानुसार जाऊं ॥ ७ ॥ और आप भी "मेरे पास कुछ स्वर्ण

स्वस्थो भव प्रदास्यामि सुवर्णं मनसेप्सितम् ॥ कंचित्कालं प्रतीक्षस्व यावत्प्राप्स्याम्यहं धनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कुतस्ते भविता राजन्धनप्राप्तिरतः परम् ॥ गतं राज्यं तथा कोशो बलं चैवाथ साधनम् ॥ ५ ॥ वृथाऽऽशा ते महीपाल धनार्थं किं करोम्यहम् ॥ निर्धनं त्वां च लोभेन पीडयामि कथं नृप ॥ ६ ॥ तस्मात्कथय भूपाल न दास्यामीति सांप्रतम् ॥ त्यक्त्वाऽऽशां महतीं कामं गच्छाम्यहमतः परम् ॥ ७ ॥ यथेष्टं व्रज राजेन्द्र भार्यापुत्रसन्वितः ॥ सुवर्णं नास्ति किं तुभ्यं ददामीति वदाधुना ॥ ८ ॥ व्यास उवाच ॥ गच्छन्वाक्यमिदं श्रुत्वा ब्राह्मणस्य च भूपतिः ॥ प्रत्युवाच मुनिं ब्रह्मन्धैर्यं कुरु ददाम्यहम् ॥९॥ मम देहोऽस्ति भार्यायाः पुत्रस्य च ह्यनामयः ॥ क्रीत्वा देहं तु तं नूनमृणं दास्यामि ते द्विज ॥ १० ॥ ग्राहकं पश्य विप्रेंद्र वाराणस्यां पुरि प्रभो ॥ दासभावं गमिष्यामि सदारोऽहं सपुत्रकः ॥ ११ ॥

नहीं है मैं आपको इस समय क्या दूं " यह बात कहकर भार्या और पुत्रके सहित इच्छानुसार जाइये ॥ ८ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज भूपतिने गमन कालके समय मुनिवर विश्वामित्रके इसप्रकार वचन सुनकर कहा ब्रह्मन् ! आप धैर्य अवलम्बन कीजिये मैं आपको दक्षिणाका स्वर्ण दूंगा इसमें संदेह नहीं ॥९॥ हे द्विजवर ! भार्या पुत्र और मैं इन तीन जनोंकाही निरोग देह विद्यमान है सुतरां इनको बेंचकर अवश्यही आपका ऋण चुकाऊंगा ॥ १० ॥ हे विभो ! इस वाराणसी पुरीमें कोई ग्राहक विद्यमान है अथवा नहीं उसको ढूंढवाइये मैं इसी स्थानमें

भार्या और पुत्रके सहित दासत्व स्वीकार करूंगा ॥११॥ हे मुने ! आप हम सबको बेंच उस मूल्यसे ढाईभार सुवर्ण ग्रहणकर हमारे प्रति प्रसन्न हूजिये ॥ १२ ॥ राजाने यह बात कह जिस स्थानमें शंकर प्रियतमा उमाके सहित स्वयं स्थिति करते हैं उसी वाराणसी पुरीको भार्या और पुत्रके सहित प्रस्थान किया ॥ १३ ॥ जिस पुरीके दर्शन करनेसे चित्तको आनन्द बढता है उस शोभायमान वाराणसी नगरीको देखकर राजाने कहा आज मैं कृतार्थ हुआ ॥ १४ ॥ अनन्तर भागीरथीके तटपर जाय उसी स्थानमें स्नान किया फिर देवता और पितरोंका तर्पण एवं अभीष्ट देवताकी पूजा सम्पादन कर जानेका मार्ग देखनेकी इच्छासे चारों ओर देखने लगे ॥ १५ ॥ भूपाल शोभायमान वाराणसी

गृहाण कांचनं पूर्णं सार्धभारद्वयं मुने ॥ मौल्येन दत्त्वा सर्वान्नः संतुष्टो भव भूधर ॥ १२ ॥ इति ब्रुवञ्जगामाथ सह पत्न्या सुतान्वितः ॥ उमया कांतया सार्धं यत्रास्ते शंकरः स्वयम् ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा च पुरीं रम्यां मनसोह्लादकारिणीम् ॥ उवाच स कृतार्थोऽस्मि पुरीं पश्यन्सुवर्चसम् ॥ १४ ॥ ततो भागीरथीं प्राप्य स्नात्वा देवादितर्पणम् ॥ देवार्चनं च निर्वर्त्य कृतवान्दिग्विलोकनम् ॥ १५ ॥ प्रविश्य वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् ॥ नैषा मनुष्यभुक्तेति शूलपाणेः परिग्रहः ॥१६॥ जगाम पद्भ्यां दुःखार्तः सह पत्न्या समाकुलः ॥ पुरीं प्रविश्य स नृपो विश्वासमकरोत्तदा ॥ १७ ॥ ददर्शेऽथ मुनिश्रेष्ठं ब्राह्मणं दक्षिणार्थिनम् ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् ॥ १८ ॥ प्राह चैवांजलिं कृत्वा हरिश्चंद्रो महामुनिम् ॥ इमे प्राणाः सुतश्चायं प्रिया पत्नी मुने मम ॥ १९ ।

पुरीमें पहुँचकर मनमें विचार करने लगे कि यह पुरी मनुष्यसे पालित नहीं है स्वयं शूलपाणि इसका पालन करते हैं अतएव इसमें वास करनेसे मेरा प्रदत्त राज्यमें वास करना नहीं होगा॥१६॥ तब नरपति दुःखसे अत्यन्त कातर और अतिव्याकुल हो भार्या और पुत्रके सहित पैदलही वाराणसी पुरीमें गये और नगरीमें प्रवेशकर उसमें विश्वास स्थापन किया॥१७॥ इसी समय उन्होंने उन दक्षिणार्थी मुनिवरको देखा और उनको आता देखं विनीत भावसे प्रणामकर॥१८॥ हाथ जोड उनसे कहा हे मुनिवर ! यह मेरी प्रियतमा भार्या और यह मेरा पुत्र एवं यह मेरा

जीवन विद्यमान है॥१९॥ हे द्विजवर! इनमेंसे जिसके द्वारा आपका कार्य सम्पन्न हो उसको ही ग्रहण कीजिये अथवा अन्य जो कोईकार्य हमको करना होगा वह आप हमसे कहिये ॥ २० ॥ विश्वामित्रने कहा हे राजन् ! आपने " मासके अन्तमें दक्षिणा दूंगा " यह कहकर प्रतिज्ञा की है किंतु वह एक मास अब पूर्ण हुआ यदि आपको अपना वचन स्मरण हो तो मुझको दक्षिणा दीजिये ॥ २१ ॥ राजाने कहा हे ब्रह्मन् ! आप ज्ञानवान् और तपोबलयुक्त हैं अतएव आपके वचनमें मुझको द्विरुक्ति करना कभी उचित नहीं है किंतु अभी महीना पूर्ण नहीं हुआ आधा दिन अभी बाकी है आप उसीकी प्रतीक्षा कीजिये अब कल्ह बिलम्ब न करूंगा ॥ २२ ॥ विश्वामित्रने कहा हे महाराज ! यही हो मैं फिर आऊंगा

येन ते कृत्यमस्त्याशु गृहाणाद्य द्विजोत्तम ॥ यच्चान्यत्कार्यमस्माभिस्तन्ममाऽऽख्यातुमर्हसि ॥ २० ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ पूर्णः स मासो भद्रं ते दीयतां मम दक्षिणा ॥ पूर्वं तस्य निमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ॥ २१ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्नाद्यापि संपूर्णो मासो ज्ञानतपोबल ॥ तिष्ठत्येकदिनार्धं यत्तत्प्रतीक्षस्व नापरम् ॥ २२ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः ॥ शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रयच्छसि ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वाऽथ ययौ विप्रो राजा चाचिंतयत्तदा ॥ कथमस्मै प्रयच्छामि दक्षिणा या प्रतिश्रुता ॥ २४ ॥ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुत्रार्थः सांप्रतं मम ॥ प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे तत्र याञ्चा कथं भवेत् ॥ २५ ॥ राज्ञां वृत्तित्रयं प्रोक्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चितम् ॥ यदि प्राणान्विमुंचामि ह्यप्रदाय च दक्षिणाम् ॥ २६ ॥ ब्रह्मस्वहा कृमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः ॥ अथवा प्रेततां यास्ये वर एवात्मविक्रयः ॥ २७ ॥

यदि तब भी दक्षिणाका सुवर्ण न दिया तो मैं तुमको शाप दूंगा ॥२३॥ विश्वामित्रके यह कहकर चले जानेपर राजाभी मनमें चिंता करने लगे कि दक्षिणाके विषयमें जो प्रतिज्ञा की है वह इनको किस प्रकार दूंगा॥२४॥ इस काशीमें मेरे मित्रभी नहीं हैं जो उनसे धन लूं तो इस समय धन कहां पाऊं मैं क्षत्रिय हूं मुझको दान लेनाभी निषिद्ध है अतएव वह किस प्रकार कर सकता हूं॥२५॥ धर्मशास्त्रके अनुसार यजन अध्ययन और दान यह तीन वृत्तिही राजाओंको विहित हैं और यदि ब्राह्मणको दक्षिणा न देकर प्राणत्याग करूं ॥२६॥ तो ब्राह्मणस्वहरण निबन्धनके कारण पापी होकर

कृमि हूंगा अथवा नीच होकर प्रेतयोनिको प्राप्त हूंगा अतएव इसकी अपेक्षा आत्म विक्रय करना ही मेरे पक्षमें श्रेष्ठ है इसमें संदेह नहीं ॥२७॥ सूतजीने कहा हे ऋषिगण ! राजाको व्याकुल दीनभा वसे नीचेको मुख किये चिन्ता करता हुआ देखकर उस स्त्रीने बाष्पगद्गद स्वरसे कहा ॥ २८ ॥ हे महाराज ! आप चिन्ता त्यागकर सत्यरूप अपना धर्मपालन करो क्योंकि जो मनुष्य सत्य धर्मसे च्युत होते हैं वह प्रेतके समान वर्ज्जनीय हैं ॥ २९ ॥ हे पुरुषश्रेष्ठ ! अपने सत्यका पालन करना ही पुरुषका धर्म है, इसकी अपेक्षा श्रेष्ठ धर्म दूसरा नहीं है बुद्धिमानोंने यही कीर्त्तन किया है ॥ ३० ॥ जिसका वचन असत्य होता है उसकी अग्निहोत्र अध्ययन और दानादि सम्पूर्ण क्रिया निष्फल हो जाती हैं ॥ ३१ ॥

सूत उवाच ॥ राजानं व्याकुलं दीनं चिंतयानमधोमुखम् ॥ प्रत्युवाच तदा पत्नी बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २८ ॥ त्यज चिंतां महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ प्रेतवद्वर्जनीयो हि नरः सत्यबहिष्कृतः ॥ २९ ॥ नातः परतरं धर्मं वदंति पुरुषस्य च ॥ यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यस्यानुपालनम् ॥ ३० ॥ अग्निहोत्रमधीतं च दानाद्याः सकलाः क्रियाः ॥ भवंति तस्य वैफल्यं वाक्यं यस्यानृतं भवेत् ॥ ३१ ॥ सत्यमत्यंतमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम् ॥ तारणायानृतं तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् ॥ ३२ ॥ शताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिवः ॥ कृत्वा राजा सकृत्स्वर्गादसत्यवचनाच्च्युतः ॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ वंशवृद्धिकरश्चायं पुत्रस्तिष्ठति बालकः ॥ उच्यतां वक्तुकामाऽसि यद्वाक्यं गजगामिनि ॥ ३४ ॥

धर्मशास्त्रमें सत्य अत्यन्त प्रशंसनीय है और वह सत्य ही पुण्यात्मा मनुष्योंको उद्धार करता है, और असत्य पापिष्ठ मनुष्यको नरकमें डालता है इसमें सन्देह नहीं ॥ ३२ ॥ महीपति ययाति अश्वमेध यज्ञ और राजसूय यज्ञका अनुष्ठान करके ही स्वर्गको गये थे, किन्तु केवल एकवार मिथ्या बात कहनेसे स्वर्गसे च्युत हुए थे ॥३३॥ राजाने कहा हे गजगामिनि ! तुम दक्षिणा देनेके लिये मुझको समझाती हो किन्तु मेरे पास कुछ नहीं है केवल भार्या और पुत्र शेष हैं उनमें पुत्र वंशको बढ़ानेवाला है इस कारण उसका प्रदान करना शास्त्रमें निषिद्ध है और भार्याको भी नहीं बेचना

चाहिये किन्तु इस समय तुम जो कहनेकी इच्छा करती हो वह कहो ॥ ३४ ॥ महिषीने कहा हे राजन् ! पुत्रके लिये ही पुरुष स्त्रीपरिग्रह करते हैं मेरे पुत्र हो जानेसे आपका वह प्रयोजन सिद्ध हो गया अतएव धनग्रहण पूर्वक मुझको बेंचकर ब्राह्मणको दक्षिणा दीजिये तो आपका वचन मिथ्या नहीं होगा ॥३५॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! महीपति यह वचन सुनकर मोहको प्राप्त हुए फिर चैतन्य हो अत्यन्तदुःखित अन्तःकरणसे विलाप करने लगे ॥३६॥ हे भद्रे ! तुमने जो मुझे ऐसे वचन कहे इनसे मुझको अत्यन्त दुःख उपस्थित हुआ है मैं क्या ऐसा पापिष्ठ हूं कि तुम्हारे वह हास्ययुक्त सम्पूर्ण वचन एकबार ही भूलगया ? ॥ ३७ ॥ हे शुचिस्मिते ! ऐसे वचन कहना तुमको उचित नहीं है हे सुन्दरी !

पत्न्युवाच ॥ राजन्मा भूदसत्यं ते पुंसां पुत्रफलाः स्त्रियः ॥ तन्मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् ॥ ३५ ॥ व्यास उवाच॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः ॥ प्रतिलभ्य च संज्ञां वै विललापातिदुःखितः ॥ ३६ ॥ महद्दुःखमिदं भद्रे यत्त्वमेवं ब्रवीषि मे ॥ किं तव स्मितसंलापा मम पापस्य विस्मृताः ॥३७॥ हा हा त्वया कथं योग्यं वक्तुमेतच्छुचिस्मिते ॥ दुर्वाच्यमेतद्वचनं कथं वदसि भामिनि ॥३८॥ इत्युक्त्वा नृपतिः श्रेष्ठो न धीरो दारविक्रये ॥ निपपात महीपृष्ठे मूर्छ्याऽतिपरिप्लुतः ॥ ३९ ॥ शयानं भुवि तं दृष्ट्वा मूर्च्छयाऽपि महीपतिम् ॥ उवाचेदं सुकरुणं राजपुत्री सुदुःखिता ॥ ४० ॥ हा महाराज कस्येदमपध्यानादुपागतम् ॥ यस्त्वं निपातितो भूमौ रंकवच्छरणोचितः ॥ ४१ ॥ येनैव कोटिशो वित्तं विप्राणामपवर्जितम् ॥ स एव पृथिवीनाथो भुवि स्वपिति मे पतिः ॥ ४२ ॥

यह न कहने योग्य वचन तुमने मुझसे किस प्रकार कहे ॥ ३८ ॥ यह कहकर वह नृपश्रेष्ठ स्त्रीके बेचनेकी बातसे अधीर और मूर्च्छासे अत्यन्त अभिभूत हो पृथ्वीपर गिरपडे ॥३९॥ जब महीपति मूर्च्छासे पृथ्वीपर गिर पडे तब राजपत्नीने उनको देख अत्यन्तदुःखित हो अतिकरुणा वचनद्वारा उनसे कहा ॥ ४० ॥ हे महाराज ! किसका बुरा विचारनेकी इच्छासे आपको यह दुर्घटना उपस्थित हुई हाय ! आस्तरणमण्डित गृहमें शयन करना जिनको उचित है वह आज नीचके समान भूशय्यापर शयन कर रहे हैं ॥ ४१ ॥ पूर्वमें जो पृथ्वीनाथ ब्राह्मणोंको करोड़

करोड़ मुद्रा दान करते थे आज मेरे पति वह भूपति पृथ्वीमें गिरपड़े हैं ॥ ४२ ॥ हाय ! क्या कष्ट है ! हा देव ! इन महीपालने तुम्हारा क्या किया है जो इन्द्र और उपेन्द्रके समान राजाको इस दुरवस्थामें डाला है ॥ ४३ ॥ वह सुश्रोणी राजपत्नी यह बात कहकर अत्यन्त असह्य स्वामीके दुःखभारसे अति सन्तप्त और मूर्च्छित हो पृथ्वीपर गिरपडी॥४४॥तब शिशु राजपुत्र पिता और माताको मूर्च्छित हो पृथ्वीपर गिरा हुआ देखकर अत्यन्त दुःखित और क्षुधातुर हो हे पितः ! हे पितः ! मुझको अत्यन्त भूंख लगी है मुझको अन्न दीजिये ॥ ४५ ॥ हे मातः ! मेरी जिह्वा अत्यन्त सूखी जाती है मुझको भोजनकी सामग्री प्रदान करो यह कहकर वारंवार रोदन करने लगा

हा कष्टं किं तवानेन कृतं देव महीक्षिता ॥ यदिंद्रोपेंद्रतुल्योऽयं नीतःपापामिमां दशाम् ॥४३॥ इत्युक्त्वा साऽपि सुश्रोणी मूर्च्छिता निपपात ह॥भर्तुर्दुःखमोहभारेणासह्येनातिपीडिता॥४४॥शिशुर्दृष्ट्वा क्षुधाऽविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः॥तात तात प्रदेह्यन्नं मातर्मे देहि भोजनम् ॥ ४५ ॥ क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वाग्रे मेऽतिशुष्यति ॥ इति श्रीदे०भा०म०स०हरिश्चंद्रोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एतस्मिन्नंतरे प्राप्तो विश्वामित्रो महातपाः ॥अंतकेन समः क्रुद्धो धनं स्वं याचितुं ह्वदा ॥१॥ तमालोक्य हरिश्चंद्रः पपात भुवि मूर्छितः ॥ स वारिणा तमभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेंद्र स्वां ददस्वेष्टदक्षिणाम् ॥ ऋणं धारयतां दुःखमहन्यहनि वर्द्धते ॥३॥ आप्यायमानःस तदा हिमशीतेन वारिणा॥अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ॥४॥

॥ ४६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! इसी अवसरमें अत्यन्त तपःप्रभावयुक्त विश्वामित्र अपना धन मांननेके लिये अन्तकके समान कुपित हो वहां आनकर उपस्थित हुए ॥ ॥ १ ॥ राजा हरिश्चन्द्र उनको देखकर मूर्च्छित हो पृथ्वीपर गिरपड़े तब विश्वामित्रने उनके अंगमें जल सेचन करते करते कहा ॥ २ ॥ हे राजेन्द्र ! जो मनुष्य ऋणजालमें बँधा है उसको दिन दिन कष्ट बढ़ता है अतएव आप उठकर अपनी अंगीकार कीहुई दक्षिणा दीजिये॥३॥ यद्यपि राजा तुषार शीतलजलसेचनसे चैतन्यताको प्राप्त हुए किंतु विश्वामित्रको देखते ही ॥ ४ ॥

फिर मोहको प्राप्त हुए द्विजवर विश्वामित्र यह देखकर राजाको समझाय कोपके वशीभूत हो कहने लगे ॥ ५ ॥ मुनिवर बोले हे महाराज ! यदि आप धैर्यके रक्षा करनेकी इच्छा करते हैं तो मुझको दक्षिणा दीजिये देखो सत्यके बलसेही सूर्य प्रकाशप्रदान करते हैं सत्यसेही पृथ्वी स्थित है ॥६॥अधिक क्या स्वर्ग भी सत्यमें ही प्रतिष्ठित रहता है अतएव सत्यकोही परमधर्ममें विराजमान जानना चाहिये सहस्र अश्वमेध यज्ञका फल और सत्य यदि तराजूमें रक्खा जाय ॥ ७ ॥ तो सहस्र अश्वमेध यज्ञकी अपेक्षा केवल सत्यकाही गुरुत्व अधिक होता है अथवा ऐसा कहनेका मेरा

पुनर्मोहं समापेदे ह्यथ क्रोधं ययौ मुनिः ॥ समाश्वास्य च राजानं वाक्यमाह द्विजोत्तमः ॥ ५ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धैर्यमवेक्षसे ॥ सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ॥ ६ ॥ सत्ये प्रोक्तः परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम् ॥ ७ ॥ अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेकं विशिष्यते ॥ अथवा किं ममैतेन प्रोक्तेनास्ति प्रयोजनम् ॥८॥ मदीयां दक्षिणां राजन्न दास्यति भवान्यदि ॥ अस्ताचलगते ह्यर्के शप्स्यामि त्वामतो ध्रुवम् ॥९॥ इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भयातुरः ॥ दुःखीभूतोऽवने निःस्वो नृशंसमुनिनाऽर्दितः ॥ १० ॥ सूत उवाच ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं निर्ययौ स्वगृहाद्बहिः ॥११॥ ततो राज्ञी तु तं दृष्ट्वा आयांतं तापसं स्थितम् ॥ उवाच वाक्यं राजानं धर्मार्थसहितं तदा ॥ १२ ॥

कुछ प्रयोजन नहीं है ॥ ८ ॥ हे राजन् ! यदि आप दक्षिणा न देंगे तो सूर्यास्त होनेपर ही मैं तुमको शाप दूंगा इसमें संदेह नहीं ॥ ९ ॥ विश्वामित्र यह बात कहकर चलेगये और राजा भी अत्यन्त भयातुर हुए यद्यपि वह धनहीन नरपति विश्वामित्रके नृशंस वचनोंसे पीडित हुए किन्तु दक्षिणा देकर किसप्रकार सत्यकी रक्षा करें उसकी चिन्तासे कातर हुए ॥ १० ॥ सूतजीने कहा हे ऋषिगण ! इसी समय कोई वेदपारग ब्राह्मणोंके सहित अपने गृहसे उस स्थानमें आया ॥ ११ ॥ तब रानी उस समागत तपस्वीको समीप देखकर राजासे

धर्म और अर्थ संगत वचन कहने लगी ॥ १२ ॥ हे स्वामिन् ! ब्राह्मण अपर तीन वर्णोंके पिता कहे गये हैं, अतएव पिताका द्रव्य पुत्र अवश्य ग्रहणकर सकता है इसमें सन्देह नहीं ॥ १३ ॥ इसलिये मेरा अभिप्राय यह है कि आप इस ब्राह्मणसे धन मांगिये राजाने कहा हे सुमध्यमे मैं क्षत्रिय हूं इससे प्रतिग्रह न करूंगा ॥ १४ ॥ हे कृशोदरि ! मांगना ब्राह्मणोंके पक्षमें विहित है क्षत्रियोंके पक्षमें वह निषिद्ध है ब्राह्मण संपूर्ण वर्णोंके गुरु हैं सुतरां सर्वदाही पूजनीय हैं ॥ १५ ॥ अतएव गुरुसे मांगना नहीं चाहिये विशेषकर क्षत्रियोंके पक्षमें वह अत्यन्त निषिद्ध है यद्यपि यजन, अध्ययन, दान, ॥ १६ ॥ प्रजापालन और शरणागतकी रक्षा करनाही क्षत्रियोंका परम धर्म है किंतु "दो दो"

त्रयाणामपि वर्णानां पिता ब्राह्मण उच्यते ॥ पितृद्रव्यं हि पुत्रेण ग्रहीतव्यं न संशयः॥१३॥तस्मादयं प्रार्थनीयो धनार्थमिति मे मतिः॥ राजोवाच॥नाहं प्रतिग्रहं कांक्षे क्षत्रियोऽहं सुमध्यमे ॥१४॥ याचनं खलु विप्राणां क्षत्रियाणां न विद्यते॥गुरुर्हि विप्रो वर्णानां पूजनीयोऽस्ति सर्वदा॥१५॥तस्माद्गुरुर्न याच्यः स्यात्क्षत्रियाणां विशेषतः॥यजनाध्ययनं दानं क्षत्रियस्य विधीयते॥१६॥शरणागतानामभयं प्रजानां प्रतिपालनम् ॥ न चाऽप्येवं तु वक्तव्यं देहीति कृपणं वचः ॥१७॥ ददामीत्येव मे देवि हृदये निहितं वचः ॥ अर्जितं कुत्रचिद्द्रव्यं ब्राह्मणाय ददाम्यहम् ॥१८॥ पत्न्युवाच॥ कालः समविषमकरः परिभवसम्मानमानदः कालः॥ कालः करोति पुरुषं दातारं याचितारं च ॥ १९ ॥ विप्रेण विदुषा राजा क्रुद्धेनातिबलीयसा ॥ राज्यान्निरस्तः सौख्याच्च पश्य कालस्य चेष्टितम् ॥२०॥ राजोवाच ॥ असिना तीक्ष्णधारेण वरं जिह्वा द्विधा कृता ॥ न तु मानं परित्यज्य देहि देहीति भाषितम् ॥ २१ ॥

यह दीनवचन क्षत्रियोंके पक्षमें कभी उचित नहीं है ॥ ॥ १७ ॥ हे देवि ! मेरे हृदयमें "देताहूं" यह वचन सदा विद्यमान रहता है अतएव मैं अन्य किसी स्थानसे धन उपार्जन करके ब्राह्मणको दूंगा ॥१८॥ रानीने कहा हे महाराज ! काल किसीको समान अवस्थामें रखता है अथवा किसीको विषम अवस्थामें पतित करता है कालही मान और अपमान देता है यह कालही फिर मनुष्योंको दाता और कभी याचक कर देता है ॥ १९ ॥ देखो अत्यंत तपोबलयुक्त विश्वामित्र मुनिने सुपंडित होकर भी कुपितहो आपको राज्यच्युत और सुखभ्रष्ट कर परपीडाकारण स्वरूप धर्मबहिर्भूत कार्य किया है, इससेही आप कालका कार्य अवलोकन कीजिये ॥ २० ॥ राजाने कहा चाहे तीक्ष्णधारवाली असिसे जिह्वाके

दो खण्ड करडालूं तथापि क्षत्रियाभिमान त्यागकर "दो दो" यह बात कभी नहीं कहसकता ॥ २१ ॥ हे महाभागे ! मैं क्षत्रिय हूं सुतरां किञ्चिन्मात्रभी याचना नहीं करूंगा बरन् अपने बाहुबलसे धनउपार्जन करके दूंगा यही बात मैं सदा कहूंगा ॥ २२ ॥ रानीने कहा हे महाराज ! इंद्रादि देवताओंके न्यायके अनुसार मुझको आपके हाथमें समर्पण किया है सुतरां मैं आपकी धर्मपत्नी हूं विशेषकर शिक्षणीय और रक्षणीय हूं अतएव हे महाद्युते ! यदि मांगनेमें आपकी इच्छा न हो तो मुझको बेचकर गुरुका धन दीजिये ॥ २३ ॥ २४ ॥ महीपति हरिश्चन्द्र इन वचनोंके सुननेसे अत्यन्त दुःखित हो हा कष्ट ! हा कष्ट ! ऐसा कहकर विलाप करने लगे ॥२५॥ उनकी भार्याने फिर कहा हे राजन् !

क्षत्रियोऽहं महाभागे न याचे किंचिदप्यहम् ॥ ददामि वाऽहं नित्यं हि भुजवीर्यार्जितं धनम् ॥२२॥ पत्न्युवाच ॥ यदि ते हि महाराज याचितुं न क्षमं मनः ॥ अहं तु न्यायतो दत्ता देवैरपि सवासवैः ॥२३॥ अहं शास्या च पत्या च रक्ष्या चैव महाद्युते ॥ मन्मौल्यं संगृहीत्वाऽथ गुर्वर्थं संप्रदीयताम् ॥२४॥ एतद्वाक्यमुपश्रुत्य हरिश्चंद्रो महीपतिः ॥ कष्टं कष्टमिति प्रोच्य विललापातिदुःखितः ॥२५॥ भार्या च भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ॥ विप्रशापाग्निदग्धत्वान्नीचत्वमुपयास्यसि ॥२६॥ न द्यूतहेतोर्न च मद्यहेतोर्न राज्यहेतोर्न च भोगहेतोः ॥ ददस्व गुर्वर्थमतो मया त्वं सत्यव्रतत्वं सफलं कुरुष्व ॥ २७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ व्यास उवाच ॥ स तया नोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ॥ प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं ते सुनिर्घृणः ॥ १ ॥

इसके उपरान्त विप्रकी शापरूपी अग्निमें दग्ध होकर नीचत्वको प्राप्त होगे अतएव इस समय मेरा वचन प्रतिपालन करो ॥ २६ ॥ आप द्यूत क्रीडामें मुग्ध अथवा मदसे मत्त वा भोगोंकी इच्छासे ज्ञानशून्य होकर अथवा राज्यकी विपदके कारण मुझको नहीं बेचते हो मुझको बेचकर गुरुको धन देते हो इसमें कुछ दोष वा पाप नहीं होसकता अतएव आप मुझको बेचकर अपने सत्यव्रतकी सफलता सम्पादन कीजिये ॥२७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! रानपत्नी माधवीके राजा

[illegible] अनुरोध करनेपर उन्होंने कहा हे भद्रे ! इस अवस्थामें निर्दय होकर तुमको बेचूंगा॥ १॥तुम्हीं ऐसे अति निष्ठुर वचन मुक्तकण्ठसे [illegible] करनेमें [illegible] नहीं होती तो नृशंसभी जिसके करनेमें समर्थ नहीं हो सकते वही कर्म करूंगा ॥ २ ॥ यह बात कहतेही राजा अत्यंत [illegible] [illegible] राजा हरिश्चन्द्र उस भार्याको राजमार्गमें खडाकर ॥ ३ ॥ बाष्पगद्गद कण्ठसे कहने [illegible] ! तुम सम्पूर्ण हमारा वचन सुनो ॥ ४ ॥ किसीको क्या दासीका प्रयोजन है ? यह रमणी मेरे प्राणोंके अपेक्षा भी [illegible] है इसका मूल्य मैं जो [illegible] हूं इसको लेनेकी जिसकी सामर्थ्य हो तो वह उसको शीघ्र कहे ॥ ५ ॥ तब पंडितोंने कहा तुम कौन हो किस

[illegible] न शक्यं [illegible] ॥ यदि ते भ्राजते वाणी वक्तुमीदृक्सुनिष्ठुरम् ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा गत्वा [illegible] ॥ [illegible] तदा [illegible] भार्यां नृपसत्तमः ॥ ३ ॥ बाष्पगद्गदकंठस्तु ततो वचनमब्रवीत् ॥ भो भो नागरिकाः [illegible] मम ॥ ४ ॥ [illegible] भार्यां [illegible] प्राणेभ्या मम ॥ स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यावत्स्वं धारयाम्यहम् ॥ ५ ॥ [illegible] पत्नीं [illegible] ॥ राजोवाच ॥ किं मां पृच्छथ कस्त्वं भो नृशंसोऽहममानुषः ॥ ६ ॥ [illegible] पापं [illegible] ॥ [illegible] उवाच ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा कौशिको विप्ररूपधृक् ॥ ७ ॥ [illegible] हरिश्चन्द्र [illegible] ॥ [illegible] मे दासीमहं क्रेता धनप्रदः ॥ ८ ॥

[illegible] इस स्थानमें आए हो ? राजाने कहा आप क्या हमारा परिचय पूंछते हो ? तो सुनिये मैं नृशंस और मनुष्य [illegible] राक्षस हूं [illegible] क्या इसकी अपेक्षा भी कठिन हूं क्योंकि मैं ऐसे पापकार्यके करनेमें प्रवृत्त हूं, व्यासजीने [illegible] यह शब्द सुनते ही सहसा ॥ ७॥ [illegible] धारणकर हरिश्चन्द्रसे कहने लगे मैं अतुल ऐश्वर्यका अधिपति [illegible] समर्थ हूं [illegible] दासीको मोल लेनेके लिये प्रस्तुत हूं तुम मुझको दासी दो मेरी भार्या अत्यंत

सुकुमारी है वह घरका कार्य नहीं करसकती अतएव मुझको यह दासी दो ॥ ८ ॥ ९ ॥ किंतु तुमको कितना मूल्य देना होगा सो कहो विप्रके यह बात कहनेपर राजा हरिश्चंद्रका ॥ १० ॥ हृदय दुःखसे विदीर्ण होगया इससे वह उससे कुछ न कहसके विप्रने कहा तुम अपनी भार्याकी वयस रूप गुण और कर्मके ॥११॥ अनुसार धन ग्रहणकर इस अबलाको मेरे करमें समर्पण करो, स्त्री और पुरुषके मूल्यका विषय शास्त्रमें जिस प्रकार देखा है ॥ १२ ॥ वह सुनो जो स्त्री कार्यमें निपुण सत्यस्वभाव गुणयुक्त और बत्तीस शुभलक्षणोंसे भूषित है उसका मूल्य करोड़ स्वर्णमुद्रा

अस्ति मे वित्तमतुलं सुकुमारी च मे प्रिया ॥ गृहकर्म न शक्नोति कर्तुमस्मात्प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ अहं गृह्णामि दासीं तु कति दास्यामि ते धनम् ॥ एवमुक्ते तु विप्रेण हरिश्चंद्रस्य भूपतेः ॥ १० ॥ विदीर्णं तु मनो दुःखान्न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ विप्र उवाच ॥ कर्मणश्च वयोरूपशीलानां तव योषितः ॥ ११ ॥ अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय मेऽबलाम् ॥ धर्मशास्त्रेषु यद् दृष्टं स्त्रियो मौल्यं नरस्य च ॥ १२ ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणोपेता दक्षा शीलगुणान्विता ॥ कोटिमौल्यं सुवर्णस्य स्त्रियः पुंसस्तथाऽर्बुदम् ॥ १३ ॥ इत्याकर्ण्य वचस्तस्य हरिश्चंद्रो महीपतिः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टो न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ १४ ॥ ततः स विप्रो नृपतेः पुरतो वल्कलोपरि ॥ धनं निधाय केशेषु धृत्वा राज्ञीमकर्षयत् ॥ १५ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ मुंच मुञ्चार्य मां सद्यो याव त्पश्याम्यहं सुतम् ॥ दुर्लभं दर्शनं विप्र पुनरस्य भविष्यति ॥ १६ ॥ पश्येहं पुत्र मामेवं मातरं दास्यतां गताम् ॥ मां मा स्प्राक्षी राजपुत्र न स्पृश्याऽहं त्वयाऽधुना ॥ १७ ॥

है और पुरुष ऐसा गुणयुक्त होनेसे उसका मूल्य अर्बुद (अरब) स्वर्णमुद्रा है ॥१३॥ उस ब्राह्मणके ऐसे वचन सुनकर महीपति हरिश्चन्द्र अत्यन्त दुःखित हुए और उससे कुछ न कह सके ॥ १४ ॥ इसके उपरांत वह ब्राह्मण नरपति हरिश्चन्द्रके सन्मुख वल्कलके ऊपर धन रखकर रानीके केशपाश ग्रहण पूर्वक खेंचने लगा ॥ १५ ॥ रानीने कहा हे आर्य ! मैं एक वार पुत्रका मुखकमल देख लूं इससे मुझको एक वार छोड दीजिये हे विप्र ! आप विचारकर देखिये कि फिर इसका दर्शन मुझको दुर्लभ होगा ॥ १६ ॥ हे पुत्र ! देखो तुम्हारी माता इस समय दासी भावको

प्राप्त हुई हूं अतएव हे राजपुत्र ! तुम अब मुझको स्पर्श मत करो अब मैं तुम्हारे स्पर्शके योग्य नहीं हूं॥१७॥तब माताको बालक सहसा आकर्षण करता हुआ देखकर मा ! मा ! ऐसा कहकर अश्रुपूर्ण नेत्रोंसे उसके पीछे पीछे दौडा ॥ १८ ॥ वह काक पक्षधारी बालक पद पदपर गिरने लगा तो भी दोनों हाथोंसे माताके वस्त्र खेंचकर उसके संग संग जाने लगा तब वह ब्राह्मण बालकका इस प्रकार कार्य देखकर क्रोधसे अधीर हो उसको प्रहार करने लगा ॥ १९ ॥ तथापि बालक मा ! मा ! कहकर रोदन करने लगा किसी प्रकार माताको न छोडा रानीने कहा हे प्रभो ! आप मेरे प्रति कृपा प्रकाश करके इस बाकलको क्रय कीजिये ॥२०॥ यद्यपि आपने मुझको क्रय किया है किन्तु इस बालकके विना मैं

ततः स बालः सहसा दृष्ट्वाऽऽकृष्टां तु मातरम् ॥ समभ्यधावदंबेति वदन्साश्रुविलोचनः ॥१८॥ हस्ते वस्त्रं समाकर्षन्काकपक्षधरः स्खलन् ॥ तमागतं द्विजः क्रोधाद्बालमप्याहनत्तदा ॥१९॥ वदंस्तथापि सोंऽबेति नैव मुंचति मातरम् ॥ राज्युवाच ॥ प्रसादं कुरु मे नाथ क्रीणीष्वेमं हि बालकम् ॥ २० ॥ क्रीताऽपि नाहं भविता विनैनं कार्यसाधिका ॥ इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ २१ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां मम बालकः ॥ स्त्रीपुंसोर्धर्मशास्त्रज्ञैः कृतमेव हि वेतनम् ॥ २२ ॥ शतं सहस्रं लक्षं च कोटिमौल्यं तथापरैः ॥ द्वात्रिंशल्लक्षणोपेता दक्षा शीलगुणान्विता ॥ २३ ॥ कोटिमौल्यं स्त्रियः प्रोक्तं पुरुषस्य तथाऽर्बुदम् ॥ सुत उवाच ॥ तथैव तस्य तद्वित्तं पुरः क्षिप्त पटे पुनः ॥ २४ ॥

आपका कार्य करनेमें समर्थ नहीं हूंगी मेरा भाग्य अत्यन्त मन्द है इससेही यह दुर्दशा उपस्थित हुई अतएव हे प्रभो ! आप मेरे प्रति इस प्रकार अनुग्रहप्रकाश कीजिये॥२१॥ब्राह्मणने कहा यह मुद्रा लेकर मुझको बालक प्रदानकरो क्योंकि धर्मशास्त्र कुशल पंडितोंने स्त्री और पुरुषका जिस प्रकार मूल्य स्थिर किया हैं॥२२॥अन्यान्य पंडितोंने भी गुणोंके तारतम्य अनुसार शत सहस्र लक्ष और करोड इत्यादि मूल्यका भी प्रभेद किया है किन्तु जो स्त्री कार्यमें निपुण सुशील और गुणयुक्त एवं जिसके सम्पूर्ण शरीरमें बत्तीस[1] शुभ लक्षण विराजमान हों ॥ २३ ॥ उस ललनाका मूल्य करोड़

---

१ स्त्रियोंके ३२ लक्षण विराटपर्वमें और पुरुषके ३२ लक्षण काशी खण्डमें लिखे हैं.

स्वर्णमुद्रा हैं और जिस पुरुषके यह सम्पूर्ण शुभ लक्षण और गुण विद्यमान हैं उसका मूल्य अर्बुद (अरब) स्वर्ण मुद्रा है सूतजीने कहा हे राजन् ! बालकका जो मूल्य स्थिर हुआ ब्राह्मणने वह स्वर्ण मुद्रा पहलेके समान राजाके सन्मुख स्थित वल्कलपर पुनर्वार रख दी॥२४॥और बालकको ले उसके सहित एकत्र बांध लिया तब वह ब्राह्मण आनन्दित हो उनको संग ले शीघ्र घरको गया ॥२५॥ जानेके समय रानीने प्रदक्षिणाकर जानु टेककर राजाको प्रणाम किया और उसी अवस्थामें उठकर नेत्रोंके आंसुओंमें डूब दीनभाव होकर राजासे बोली ॥ २६ ॥ यदि जो मैंनें कभी दान किया है. यदि कभी अग्निमें आहुति प्रदान की है. यदि कभी ब्राह्मणको सन्तुष्ट किया है तो उसी पुण्यके बलसे राजा हरिश्चन्द्र पुनर्वार

प्रगृह्य बालकं मात्रा सहैकस्थमबंधयत् ॥ प्रतस्थे स गृहं क्षिप्रं तया सह मुदान्वितः ॥ २५ ॥ प्रदक्षिणां तु सा कृत्वा जानुभ्यां प्रणता स्थिता ॥ वाष्पपर्याकुला दीना त्विदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ यदि दत्तं यदि हुतं ब्राह्मणास्तर्पिता यदि ॥ तेन पुण्येन मे भर्ता हरिश्चन्द्रोऽस्तु वै पुनः ॥ २७ ॥ पादयोः पतितां दृष्ट्वा प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ हा हेति च वदन्राजा विललापाकुलेंद्रियः ॥ २८ ॥ वियुक्तेयं कथं जाता सत्यशीलगुणान्विता ॥ वृक्षच्छायाऽपि वृक्षं तं न जहाति कदाचन ॥ २९ ॥ एवं भार्यां वदित्वाऽथ सुसंबद्धं परस्परम् ॥ पुत्रं च तमुवाचेदं मां त्वं हित्वा क्व यास्यसि ॥ ३० ॥ कां दिशं प्रतियास्यामि को मे दुःखं निवारयेत् ॥ राज्यत्यागे न मे दुःखं वनवासे न मे द्विज ॥ ३१ ॥

मेरे भर्ता हों॥२७॥ अपने प्राणोंकी अपेक्षा प्यारी भार्याको पैरोंमें पडा हुआ देखकर राजा व्याकुल हो हाय ! हाय ! इस प्रकार कहकर विलाप करने लगे ॥ २८ ॥ वृक्षकी छाया कभी उस वृक्षको नहीं छोड़ती परन्तु तुम यथार्थ ही सुशील और गुणयुक्त होकर भी क्यों मुझसे अलग हुई॥२९॥ भार्याके साथ इस प्रकारसे परस्पर सुसम्बन्ध बातचीत कर पुत्रसे कहा हे वत्स ! तुम मुझको छोडकर कहां जाओगे ?॥ ३० ॥ मैं इस समय कहां जाऊं अथवा कौन मेरा दुःख दूर करेगा फिर राजाने उस ब्राह्मणसे कहा कि द्विजवर ! पुत्रके वियोगसे मुझे जिस प्रकार का दुःख उपस्थित

हुआ है राज्यत्याग अथवा वनवासमें मुझे ऐसा दुःख उपस्थित नहीं हुआ इस लोकमें स्वामि साधु स्वभाव होनेसे ही भार्याका सर्वदा सुखसे भरण पोषण करता है ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ किन्तु हे कल्याणि ! मैं तुम्हारे प्रति ऐसा कुपित हूं कि तुमको छोड़कर दुःख सागरमें डाल दिया मैं इक्ष्वाकुवंशमें उत्पन्न होकर समस्त राज्य सुखका आस्पद हुआ था ॥ ३३ ॥ परन्तु हाय ! तुम ऐसे पतिको प्राप्त करके भी इससमय दासी भावको प्राप्त हुई ! हे देवि ! मैं ऐसे विशाल शोकसागरमें निमग्न हुआ हूं कि ॥ ३४ ॥ अनेक प्रकारसे पुराणोंके आख्यान कह कर कौन मुझको छुड़ावेगा सूतजीने

यत्पुत्रेण वियोगो मे एवमाह स भूपतिः ॥ सद्भर्तृभोग्या दि सदा लोके भार्या भवंति हि ॥ ३२ ॥ मया त्यक्ताऽसि कल्याणि दुःखेन विनियोजिता ॥ इक्ष्वाकुवंशसंभूतं सर्वराज्यसुखोचितम् ॥ ३३ ॥ मामीदृशं पतिं प्राप्य दासीभावं गता ह्यसि ॥ ईदृशे मज्जमानं मां सुमहच्छोकसागरे ॥ ३४ ॥ को मामुद्धरते देवि पौरा णाख्यान विस्तरैः ॥ सूत उवाच ॥ पश्यतस्तस्य राजर्षेः कशा घातैः सुदारुणैः ॥ ३५ ॥ घातयित्वा तु विप्रेशो नेतुं समुपच क्रमे ॥ नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा भार्यापुत्रौ स पार्थिवः ॥ ३६ ॥ विललापातिदुःखार्तो निश्वस्योष्णं पुनः पुनः ॥ यां न वायुर्न वाऽऽदित्यो न चन्द्रो न पृथग्जनाः ॥ ३७ ॥ दृष्टवंतः पुरा पत्नीं सेयं दासीत्वमागता ॥ सूर्यवंशप्रसूतोऽयं सुकुमारकरांगुलिः ॥ ३८ ॥ संप्राप्तो विक्रयं बालो धिङ्मामस्तु सुदुर्मतिम् ॥ हा प्रिये हा शिशो वत्स ममानार्यस्य दुर्नयः ॥ ३९ ॥

कहा हे राजन् ! वह ब्राह्मण उन राजाके सन्मुख ही देवीको दारुण कशाघात ॥ ३५ ॥ करते २ ले जाने लगा वह भूपाल भार्या और पुत्रको ऐसी अवस्थामें ले जाता हुआ देखकर ॥३६॥ दुःखसे अत्यन्त कातर हुए और वारंवार लम्बे श्वास लेते हुए विलाप करते २ कहने लगे हाय ! पहले जिसको चन्द्र, सूर्य, वायु अथवा अन्य किसीने नहीं देखा ॥३७॥ मेरी वही प्रियतमा आज दीनभावको प्राप्त हुई हाय ! बालकके हाथकी उँगली सभी कैसी सुकुमार हैं हाय ! वह कुमार सूर्यवंशमें जन्म ग्रहणकर ॥३८॥ बेचा गया ! अहो मेरी दुर्मतिको धिक्कार है हा प्रिये ! हा

बालक रोहिताश्व ! इस अनार्यकी दुर्नीतसे तुम्हारी यह दुर्गति हुई ॥ ३९ ॥ मैं दैवकी विडम्बनासे इस दुर्दशाको प्राप्त हुआ परन्तु तो भी मेरी मृत्यु नहीं हुई ? मुझको धिक्कार है व्यासजीने कहा हे महाराज ! राजा इस प्रकार विलाप करने लगे इसी समय वह ब्राह्मण ॥ ४० ॥ उनको लेकर अत्यन्त ऊंचे वृक्ष और अट्टालिका (अटारी) के द्वारा राजाकी दृष्टिसे अन्तर्धान हो गया, इसी समय मुनिवर महातपा कौशिकश्रेष्ठ आये ॥ ४१ ॥ अपने शिष्योंको साथ ले अत्यन्त शीघ्र निष्ठुर क्रूर दर्शन ऋषि वहां आये विश्वामित्रने कहा हे महाबाहो ! जो आपने पहले राजसूयकी दक्षिणा कही है ॥ ४२ ॥ यदि सत्यका सन्मान करना आपका कर्त्तव्य

दैवाधीनदशां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथाऽपि धिक् ॥ व्यास उवाच ॥ एवं विलपतो राज्ञोऽग्रे विप्रोंऽतरधीयत ॥ ४० ॥ वृक्ष गेहादिभिस्तुंगैस्तावादाय त्वरान्वितः ॥ अत्रांतरे मुनिश्रेष्ठस्त्वाजगाम महातपाः ॥ ४१ ॥ सशिष्य कौशिकेंद्रोऽसौ निष्ठुरः क्रूरदर्शनः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ या त्वयोक्ता पुरा राजन्राजसूयस्य दक्षिणा ॥ ४२ ॥ तां ददस्व महाबाहो यदि सत्यं पुरस्कृतम् ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ नमस्करोमि राजर्षे गृहाणेमां स्वदक्षिणाम् ॥ ४३ ॥ राजसूयस्य यागस्य या मयोक्ता पुराऽनघ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ कुतो लब्धमिदं द्रव्यं दक्षिणार्थे प्रदीयते ॥ ४४ ॥ एदाचक्ष्व राजेंद्र यथा द्रव्यं त्वयाऽर्जितम् ॥ राजोवाच ॥ किमनेन महाभाग कथितेनतवानघ ॥ ४५ ॥ शोकस्तु वर्धते विप्र श्रुतेनानेन सुव्रत ॥ ऋषिरुवाच ॥ अशस्तं नैव गृह्णामि शस्तमेव प्रयच्छ मे ॥ ४६ ॥

है तो हे राजन् ! आप इस समय वह मुझको दीजिये, हरिश्चन्द्रने कहा कि हे राजर्षे ! मैं आपको प्रणाम करता हूं हे अनघ ! ॥ ४३ ॥ पहले राजसूय यज्ञकी जो दक्षिणा देनेको स्वीकार किया था आप वही दक्षिणा लीजिये विश्वामित्रने कहा हे राजेन्द्र ! आप दक्षिणाके लिये जो स्वर्णमुद्रा देते हैं वह कहांसे संग्रह की ? ॥ ४४ ॥ यह अर्थ जिस प्रकार उपार्जन किया है वह मुझसे कहो ? राजाने कहा हे महाभाग ! हे अनघ ! इसके कहनेसे क्या है ॥ ४५ ॥ इसके कथनसे मेरा शोक बढता है विश्वामित्रने कहा हे राजन् ! अन्यायपूर्वक उपार्जित धन मैं ग्रहण

नहीं करूंगा यदि यह धन न्यायके अनुसार उपार्जित हुआ है तो वह मुझको प्रदान कीजिये ॥ ४६ ॥ किंतु पहले धनके आनेका विषय मुझसे भलीभांति कहिये इसके उपरांत वह मुझको दो हरिश्चन्द्रने कहा हे विप्र ! अपनी भार्या देवी माधवीको करोड स्वर्ण मुद्रामें बेचा है॥४७॥ और पुत्र रोहितको दशकरोड स्वर्णमुद्रामें बेचा है अतएव यह ग्यारह करोड सुव र्णमुद्रा आप मुझसे लीजिये ॥ ४८ ॥ सूतजीने कहा भार्या और पुत्रको बेचकरजो धन संचित किया था वह धन अत्यन्त सामान्य था और राजाकोभी शोकसे अत्यंत अभिभूत देखकर कौशिक रोष

द्रव्यस्यागमनं राजन्कथयस्व यथातथम् ॥ राजोवाच मया देवी तु सा भार्या विक्रीता कोटिसम्मितैः ॥ ४७ ॥ निष्कैः पुत्रो रोहिताख्यो विक्रीतोऽर्बुदसंख्यया ॥ विप्रैकादश कोट्यस्त्वं सुवर्णस्य गृहाण मे ॥ ४८ ॥ सूत उवाच ॥ तद्वित्तं स्वल्पमालक्ष्य दारविक्रयसंभवम् ॥ शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ॥ ४९ ॥ ऋषिरुवाच ॥ राजसूयस्य यज्ञस्य नैषा भवति दक्षिणा ॥ अन्यदुत्पादय क्षिप्रं संपूर्णा येन सा भवेत् ॥ ५० ॥ क्षत्रबंधो ममेमां त्वं सदृशीं यदि दक्षिणाम् ॥ मन्यसे तर्हि तत्क्षिप्रं पश्य त्वं मे परं बलम् ॥ ५१ ॥ तपसोऽस्य सुतप्तस्य ब्राह्मणस्यामलस्य च ॥ मत्प्रभावस्य चोग्रस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ॥ ५२ ॥ राजोवाच ॥ अन्यद्दास्यामि भगवन्कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ॥ अधुनैवास्ति विक्रीता पत्नी पुत्रश्च बालकः ॥ ५३ ॥

युक्त हो कहने लगे ॥ ४९ ॥ हे राजन् ! राजसूययज्ञकी दक्षिणा इतनी सामान्य नहीं हो सकती अतएव जिससे वह दक्षिणा पूर्ण हो उसके उपयोगी अन्य धन संग्रह कीजिये ॥ ५० ॥ हे क्षत्रियाधम ! यदि इस दक्षिणाको ही मेरे समान जानते हो तो पहले मेरी भलीभांति अनुष्ठित तपस्या अमल ब्राह्मण्य उग्रप्रभाव और शुद्ध अध्ययनका विपुल बल शीघ्र अवलोकन कीजिये उसके उपरांत दक्षिणा देना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ हरिश्चन्द्रने कहा हे भगवन् ! केवल इस पत्नी और बालकको बेचा है इस कारण आप कुछ कालतक प्रतीक्षा कीजिये मैं और भी धनसंग्रह

करके आपको देता हूं ॥ ५३ ॥ विश्वामित्रने कहा हे नराधिप ! दि ग जो चौथाभाग शेष है मैं केवल इसकीही प्रतीक्षा करूंगा इसके उपरांत फिर मुझको कुछ उत्तर न दे सकोगे ॥ ५४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! इसके उपरांत महर्षि विश्वामित्र अत्यन्त कुपित हो उस दीन धर्मनिष्ठ राजाका इसप्रकार निर्दय और निष्ठुर वचनोंसे तिरस्कार कर वह एकादश कोटि परिमित सुवर्ण लेकर चले गये ॥ १ ॥ उन ऋषियोंके चले जानेपर फिर राजा हरिश्चन्द्र शोकाकुल हो वारंवार लम्बे और उष्ण श्वास छोडते २ अधोमुख होकर ऊंचे स्वरसे कहने लगे ॥ २ ॥ मैं अत्यन्त दुःख और क्लेश भोगनेसे प्रेतरूप हुआ हूं तथापि

विश्वामित्र उवाच ॥ चतुर्भागः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप ॥ एष एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ॥ ५४ ॥ इति श्रीदे० महा० स० द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ व्यास उवाच ॥ तमेवमुक्त्वा राजानं निर्घृणं निष्ठुरं वचः ॥ तदादाय धनं पूर्णं कुपितः कौशिको ययौ ॥ १ ॥ विश्वामित्रे गते राजा ततः शोकमुपागतः ॥ श्वासोच्छ्वासं मुहुः कृत्वा प्रोवाचोच्चैरधोमुखः ॥ २ ॥ वित्तक्रीतेन यस्यार्तिर्मया प्रेतेन गच्छति ॥ स ब्रवीतु त्वरायुक्तो यामे तिष्ठति भास्करः ॥ ३ ॥ अथाजगाम त्वरितो धर्मश्चांडालरूपधृक् ॥ दुर्गंधो विकृतोरस्कः श्मश्रुलो दंतुरोऽघृणी ॥ ४ ॥ कृष्णो लंबोदर स्निग्धः करालः पुरुषाधमः ॥ हस्तजर्जरयष्टिश्च शवमाल्यैरलंकृतः ॥ ५ ॥ चांडाल उवाच ॥ अहं गृह्णामि दासत्वे भृत्यार्थः सुमहान्मम ॥ क्षिप्रमाचक्ष्व मौल्यं किमेतत्ते संप्रदीयते ॥ ६ ॥

धनसे मुद्राको मोल लेनेपर जो उपकार करै वह शीघ्र सूर्यास्तसेपहले मेरा उचित मूल्य स्थिर करैं ॥ ३ ॥ इसके उपरांत धर्म निर्दय चांडालका रूप धारणकर हरिश्चन्द्रकी परीक्षा करनेके लिये शीघ्र उस स्थानमें आये उस अधम पुरुषका शरीर कृष्णवर्ण देखनेमें अत्यंत भयानक उदर लम्बा दांत विशाल और मुखमण्डल श्मश्रुपूर्ण हाथमें जर्जर वांसका दंड गलेमें शवास्थिमाला विराजमान और वक्षस्थल अत्यन्त विकृत भावयुक्त था ॥ ४ ॥ ५ ॥ चाण्डालने कहा मुझको भृत्यका अत्यन्त प्रयोजन है अतएव मैं तुमको दासत्वमें ग्रहण करूंगा तुम्हारा क्या मूल्य देना होगा वह

अति शीघ्र प्रकाश करके कहो ॥६॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! अत्यन्त दयाहीन क्रूरलोचन अतिदुष्ट स्वभाव उस चांडालके ऐसे वचन कहनेपर फिर राजा हरिश्चन्द्र उसकी ऐसी आकृति देखकर विस्मित हो कहने लगे कि,तुम कौन हो॥७॥चांडालने कहा कि हे नृपवर! मैं प्रवीर नामक विख्यात चांडाल हूं तुमको सर्वदा मेरी आज्ञामें रहकर मृतक मनुष्यका वस्त्र ग्रहण करना होगा॥८॥तब राजाने उसके ऐसे वचन सुनकर कहा ब्राह्मण अथवा क्षत्री मुझको ग्रहण करें, यही मेरी इच्छा है॥९॥देखो पंडितोंने कहा है कि उत्तमका धर्म उत्तम, मध्यमका धर्म मध्यम और अधमका धर्म अधम है इसकारण तुम अधम हो और मैं उत्तम हूं तुम्हारे घरमें मेरा धर्म कर्म नहीं चल सकता ॥ १० ॥ चांडालने कहा हे नृपसत्तम! यदि यही आपका आन्तरिक

व्यास उवाच ॥ तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिर्घृणम् ॥ वदंतमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ॥ ७ ॥ चांडाल उवाच ॥ चांडालोऽहमिह ख्यातः प्रवीरेति नृपोत्तम ॥ शासने सर्वदा तिष्ठ मृतचैलापहारकः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदा राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि गृह्णात्विति मतिर्मम ॥ ९ ॥ उत्तमस्योत्तमो धर्मो मध्यमस्य च मध्यमः ॥ अधमस्याधमश्चैव इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १० ॥ चांडाल उवाच ॥ एवमेव त्वया धर्मः कथितो नृपसत्तम ॥ अविचार्य त्वया राजन्नधुनोक्तं ममाग्रतः ॥ ११ ॥ विचारयित्वा यो ब्रूते सोऽभीष्टं लभते नरः ॥ सामान्यमेव तत्प्रोक्तमविचार्य त्वयाऽनघ ॥ १२ ॥ यदि सत्यं प्रमाणं ते गृहीतोऽसि न संशयः ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ असत्यान्नरके गच्छेत्सद्यः क्रूरे नराधमः ॥ १३ ॥

अभिप्राय था तो जो कोई "ब्राह्मण मुझको ग्रहण करै" यही बात तुमको कहनी उचित थी, परन्तु प्रकारान्तरमें मिथ्या कहकर तुमने अधर्म किया तो किया तो किस लिये आपने विचार न करके केवल मेरे सामने इस बातका उल्लेख किया था ? ॥ ११ ॥ जो हो जो मनुष्य प्रथम विचारकर अपना अभिप्राय प्रकाश करता है, वही पुरुष अभीष्ट प्राप्त करता है, परन्तु हे अनघ ! आपने विचार न करके सामान्य वार्त्ता कही ॥ १२ ॥ यदि आपकी वह बात सत्य है तो आप मेरे ही गृहीत हुए इसमें संदेह नहीं, हरिश्चन्द्रने कहा जो नराधम असत्य व्यवहार

करता है वह शीघ्र भयंकर नरकमें जाता है ॥ १३ ॥ इसकारण असत्य व्यवहारकी अपेक्षा मुझे चांडालपना श्रेष्ठ है। व्यासजीने कहा कि, हे महाराज ! राजा यह बात कह ही रहे थे कि, इसी समयमें तपोधन विश्वामित्रजी उस स्थानमें आये ॥ १४ ॥ वह क्रोध और अमर्षके वश हो घूर्णित नेत्र कर राजासे बोले कि यह चांडाल तुम्हारी इच्छानुसार धन देनेको उपस्थित है ॥ १५ ॥ तब किस लिये अब मुझको यज्ञकी शेष दक्षिणा नहीं देते ? हरिश्चंद्र बोले कि, हे कौशिक ! कोई विषय आपसे छिपा नहीं है मेरा यह देह सूर्यवंशसे उत्पन्न हुआ है ॥ १६ ॥ इस कारण धनकी इच्छासे किस प्रकार चांडालका दास होना स्वीकार करूं ? विश्वामित्रने कहा कि यदि चांडालको

ततश्चांडालता साध्वी न वरा मे ह्यसत्यता ॥ व्यास उवाच ॥ तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः ॥ १४ ॥ क्रोधामर्षविघूर्णिताक्षः प्राह चेदं नराधिपम् ॥ चांडालोऽयं मनस्थं ते दातुं वित्तमुपस्थितः ॥ १५ ॥ कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ॥ राजोवाच ॥ भगवन्सूर्यवंशोत्थमात्मानं वेद्मि कौशिक ॥ १६ ॥ कथं चांडालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामतः ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ यदि चांडालवित्तं त्वमात्मविक्रयजं मम ॥ १७ ॥ न प्रदास्यसि चेत्तर्हि शप्स्यामि त्वामसंशयम् ॥ चांडालादथवा विप्राद्देहि मे दक्षिणा धनम् ॥ १८ ॥ विना चांडालमधुना नान्यः कश्चिद्धनप्रदः ॥ धनेनाहं विना राजन्न यास्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ इदानीमेव मे वित्तं न प्रदास्यसि चेन्नृप ॥ दिनेऽर्धघटिकाशेषे तत्त्वां शापाग्निना दहे ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ हरिश्चंद्रस्ततो राजा मृतवच्छ्रितजीवितः ॥ प्रसीदेति वदन्पादौ ऋषेर्जग्राह विह्वलः ॥ २१ ॥

अपनेको बेचकर मुझको ॥१७॥ धन न दोगे तो निश्चय जानो कि म तुमको अभीशाप देदूंगा चांडालसे हो अथवा ब्राह्मणसे हो मेरी दक्षिणाका धन अभी दो क्योंकि चांडालसे अतिरिक्त और कोई धन देनेवाला यहां नहीं है, परन्तु हे राजन् ! विना धन लिये नहीं जाऊंगा ॥ १८ ॥ १९ ॥ हे नरपते ! यदि इस समय पहले कहा हुआ धन नहीं दोगे तो दिनकी आधी घड़ी शेष रहतेमें तुमको कोपानलमें भस्म करूंगा ॥ २० ॥ व्यास जीने कहा हे महाराज ? राजा हरिश्चंद्र विश्वामित्रके ऐसे वचन सुनकर मृतकके समान हो गये, फिर भयसे व्याकुल हो प्रसन्न हूजिये, इस प्रकार

कहकर ऋपिके दोनों चरणोंको पकड लिया ॥२१॥ हरिश्चन्द्रने कहा हे विप्रर्षे! मैं दीन और अत्यन्त कातर हुआ हूं और विशेष करके आपका भक्त दास हूं इस कारण आप प्रसन्न होकर मुझको क्लेशकर चांडालके सहवाससे छुड़ाइये ॥ २२ ॥ हे मुनिवर! शेष धनके बदलेमें मैं आपका कार्य करूंगा अधिक क्या मैं आपका आज्ञानुवर्ती सेवक होकर आपके चित्तका अनुगामी हूंगा ॥ २३ ॥ विश्वामित्रने कहा हे महाराज! तो तुम मेरे किंकर हुए नराधिप ! इस समय सर्वदाही तुमको मेरे वचन प्रतिपालन करने होंगे ॥ २४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! विश्वामित्रके यह वचन कहनेपर राजा अत्यन्त हर्षसे अपना पुनर्जन्म जान कौशिकसे कहने लगे ॥ २५ ॥ मैं सदा

हरिश्चंद्र उवाच ॥ दासोऽस्म्यार्तोऽस्मि दीनोऽस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः ॥ प्रसादं कुरु विप्रर्षे कष्टश्चांडालसंकरः॥२२॥भवेयं वित्तशेषेण तव कर्मकरो वशः ॥ तवैव मुनिशार्दूल प्रेष्यश्चित्तानुवर्तकः ॥ २३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ एवमस्तु महाराज ममैव भव किंकरः॥किंतु मद्वचनं कार्यं सर्वदैव नराधिप ॥२४॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्तेऽथ वचने राजा हर्षसमन्वितः ॥ अमन्यत पुनर्जातमात्मानं प्राह कौशिकम् ॥२५॥ तवादेशं करिष्यामि सदैवाहं न संशयः ॥ आदेशय द्विजश्रेष्ठ किं करोमि तवानघ ॥ २६ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ चांडालागच्छ मद्दास मौल्यं किं मे प्रयच्छसि ॥ गृहाण दासं मौल्येन मया दत्तं तवाधुना ॥ २७ ॥ नास्ति दासेन मे कार्यं वित्ताशा वर्तते मम ॥ व्यास उवाच ॥ एवमुक्ते तदा तेन श्वपचो हृष्टमानसः ॥ २८ ॥ आगत्य सन्निधौ तूर्णं विश्वामित्रमभाषत ॥ चांडाल उवाच ॥ दशयोजनविस्तीर्ण प्रयागस्य च मंडले ॥ २९ ॥

आपकी आज्ञा पालन करूंगा इस समय आपका क्या कार्य साधन करूं सो कहिये ॥ २६ ॥ तब विश्वामित्र चांडालको बुलाकर बोले कि हे चांडाल ! मेरे निकट आ और इस दासका जो मूल्य है वह मुझको दे मैं इस समय इस दासको तेरे हाथमें समर्पण करता हूं तू मुल्य देकर इसको ले ॥२७॥ मुझको केवल धनका ही प्रयोजन है सेवककी कुछ आवश्यकता नहीं। व्यासजीने कहा हे महाराज ! विश्वामित्रकी यह बात कहनेसे श्वपचका हृदय आनंदरससे पूर्ण हो गया ॥ २८ ॥ तब वह शीघ्र विश्वामित्रके निकट आकर कहने लगा. चांडाल बोला कि,

हे द्विजसत्तम ! आपने इसको बेचा इससे आपको प्रयाग मंडलकी दशयोजन विस्तारवाली भूमि ॥ २९ ॥ रत्नमयी आपको दूंगा, इसको देकर आपने मेरा क्लेश निवारण किया है ॥ ३० ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! जब चांडालने एक हजार मणि, एक हजार मोती और एक हजार सुवर्ण मुद्रा देदी तब विश्वामित्रने भी उनको ग्रहण किया॥३१॥ उस समय महात्मा हरिश्चन्द्रके मुख मंडलपर कुछ भी विकार दिखाई नहीं दिया वरन् उन्होंने धैर्य धारणकर स्थित किया कि इस समय विश्वामित्र ही मेरे प्रभु हैं ॥ ३२ ॥ अतएव उन्होंने मुझको जिस कार्यमें नियुक्त किया

भूमिं रत्नमयीं कृत्वा दास्ये तेऽहं द्विजोत्तम ॥ अस्य विक्रयणेनेयमार्तिश्च प्रहता त्वया ॥ ३० ॥ व्यास उवाच ॥ ततो रत्नसहस्राणि सुवर्णमणिमौक्तिकैः ॥ चांडालेन प्रदत्तानि जग्राह द्विजसत्तमः ॥ ३१ ॥ हरिश्चंद्रस्तथा राजा निर्विकारमुखोऽभवत् ॥ अमन्यत तथा धैर्याद्विश्वामित्रो हि मे पतिः ॥ ३२ ॥ तत्तदेव मया कार्यं यदयं कारयिष्यति ॥ अथांतरिक्षे सहसा वागुवाचाशरीरिणी ॥ ३३ ॥ अनृणोऽसि महाभाग दत्ता सा दक्षिणा त्वया ॥ ततो दिवः पुष्पवृष्टिः पपात नृपमूर्धनि ॥ ३४ ॥ साधु साध्विति तं देवाः प्रोचुः सेंद्रा महौजसः ॥ हर्षेण महताऽविष्टो राजा कौशिकमब्रवीत् ॥३५॥ राजोवाच ॥ त्वं हि माता पिता चैव त्वं हि बंधुर्महामते ॥ यदथ मोहितोऽहं ते क्षणाच्चैवानृणीकृतः ॥ ३६ ॥ किं करोमि महाबाहो श्रेयो मे वचनं तव ॥ एवमुक्ते तु वचने नृपं मुनिरभाषत ॥ ३७ ॥

है मुझको वही करना चहिये, इसी समयमें सहसा अशरीरिणी वाणी आकाशसे सुनाई दी ॥ ३३ ॥ हे महाभाग ! तुम इस अंगीकार की हुई दक्षिणाको देकर ऋणसे छूट गये,फिर स्वर्गसे राजाके मस्तकके ऊपर फूलोंकी वर्षा होने लगी॥३४॥इसी समय महातेजस्वी इन्द्रादि देवता "साधु साधु" कहकर राजाकी प्रशंसा करने लगे तब राजाने अत्यन्त हर्षित हो विश्वामित्रसे कहा॥३५॥राजा बोले हे महामते ! आपने जो अर्थदायसे छुड़ाकर क्षणमात्रमेंही मुझको ऋणविहीन किया है, इसकारण आप हमारे पिता माता और बंधुओंकी अपेक्षा भी हितकारी हैं ॥ ३६ ॥

मुनि बोले हे महावाहो ! आपके वचनही श्रेष्ठ हैं, इसकारण अब क्या करूं सो आज्ञा दीजिये, राजाकी यह वार्त्ता कहनेपर फिर विश्वामित्रने उनसे कहा अबसेही तुम चांडालके वचन प्रतिपालन करो; तुम्हारा मंगल हो यह बात कहकर महर्षि विश्वामित्र उस चांडालके दिये धनको ग्रहणकर अपने आश्रममें चले गये ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ शौनकजी बोले कि हे सूतश्रेष्ठ ! राजा हरिश्चन्द्रने चांडालके घर जाकर फिर क्या कार्य किया वह आप शीघ्र मुझसे विस्तारपूर्वक वर्णन कीजिये ॥ १ ॥ सूतजी बोले हे विप्रवर ! विश्वामित्रके चले जानेपर चांडालका मन प्रसन्न होगया, उसने विश्वामित्रको इतने रत्न दिये थे, इस कारण वह नरपतिको

विश्वामित्र उवाच ॥ चांडालवचनं कार्यमद्यप्रभृति ते नृप ॥ स्वस्ति तेऽस्त्विति तं प्रोच्य तदादाय धनं ययौ ॥३८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ शौनक उवाच ॥ ततः किमकरोद्राजा चांडालस्य गृहे गतः ॥ तद् ब्रूहि सूतवर्य त्वं पृच्छतः सत्वरं हि मे ॥१॥ सूत उवाच ॥ विश्वामित्रे गते विप्रे श्वपचो हृष्टमानसः ॥ विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्त्वा बद्ध्वा नरेश्वरम् ॥ २ ॥ असत्यो यास्यसीत्युक्त्वा दंडेनाताडयत्तदा ॥ दंडप्रहारसंभ्रांतमतीव व्याकुलेंद्रियम् ॥ ३ ॥ इष्टबंधुवियोगार्तमानीय निजपक्कणे ॥ निगडे स्थापयित्वा तं स्वयं सुष्वाप विज्वरः ॥४ ॥ निगडस्थस्ततो राजा वसंश्चांडालपक्कणे ॥ अन्नपाने परित्यज्य सदा वै तदशोचयत् ॥ ५ ॥

बांधकर ॥२॥ तैंने असत्य मार्गमें पैर रक्खा है, यह कहकर दंडसे प्रहार करने लगा, राजा एक तो इष्टजनोंके वियोगसे कातर हुए थे फिर तिसपर भी चांडालका दंडाघात इस कारण इन प्रहारोंसे वह अत्यन्त कातर हुए और इनकी इंद्रियें अत्यन्त शिथिल होगईं ॥ ३ ॥ बांधववियोगका दुःख हुआ चांडालने ऐसी अवस्थासे राजाको अपने घर लाय शृंखलामें बांधकर रक्खा. इसके उपरान्त स्वयं क्लेश दूरकर निद्राका सुख अनुभव करने लगा ॥ ४ ॥ राजा चांडालके घर बेडियोंसे बंधे वास करने लगे परन्तु उसका अन्न जल ग्रहण न किया, वारंवार

ही केवल स्त्री पुत्रादिके निमित्त अनुताप करनेलगे ॥ ५ ॥ वह कृशाङ्गी सन्मुख पुत्रका मलीन वदन देखकर दुःखसे मुझको स्मरण करती होगी, वह अत्यन्त दुःखित होकर जानती होगी कि राजा धन प्राप्त होनेपर भी मुझे दासत्वसे छुड़ावेंगे ॥ ६ ॥ जब वह धन उपार्जन कर ब्राह्मणको दे चुकेंगे तब रोते हुए पुत्रको देख मुझे समझावैंगे ॥ ७ ॥ मैं पिताके समीप जाता हूं इस प्रकारसे रोते हुए बालकको और तात तात करते हुएको समझावेगी ॥ ८ ॥ वह मृगशावकलोचनी यह नहीं जानती कि मैं चांडाल होगया, मेरा राज्यनाश सुहृद्वियोग भार्यापुत्रका विक्रय हुआ ॥ ९ ॥ और इससमय चांडालके दासत्व शृंखलामें बँधना पडा. हाय! एकवारही

तन्वी दीनमुखी दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः ॥ मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोक्षयिष्यति नौ नृपः ॥६॥ उपात्तवित्तो विप्राय दत्त्वा वित्तं प्रतिश्रुतम् ॥ रोदमानं सुतं वीक्ष्य मां च संबोधयिष्यति ॥७॥ तातपार्श्वं व्रजामीति रुदंतं बालकं पुनः ॥ तात तातेति भाषंतं तथा संबोधयिष्यति ॥८॥ न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति चांडालतां गतम् ॥ राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः ॥ ९ ॥ ततश्चांडालता चेयमहो दुःखपरंपरा ॥ एवं स निवसन्नित्यं स्मरंश्च दयितां सुतम् ॥ १० ॥ निनाय दिवसान्राजा चतुरो विधिपीडितः ॥ अथाऽह्नि पंचमे तेन निगडान्मोचितो नृपः ॥ ११ ॥ चांडालेनानुशिष्टश्च मृतचैलापहारणे ॥ क्रुद्धेन परुषैर्वाक्यैर्निर्भर्त्स्य च पुनः पुनः ॥१२॥ काश्याश्च दक्षिणे भागे श्मशानं विद्यते महत् ॥ तद्रक्षस्व यथान्यायं न त्याज्यं तत्त्वया क्वचित् ॥१३॥ इमं च जर्जरं दंडं गृहीत्वा याहि मा चिरम् ॥ वीरबाहोरयं दंड इति घोषस्व सर्वतः ॥ १४ ॥

क्लेशपर क्लेश मुझको सतारहे हैं राजाने इस प्रकारसे वारंवार भार्या और पुत्रको स्मरण कर ॥१०॥ चांडालके घरमें वास कर क्रमानुसार चार दिन व्यतीत किये, पांचवें दिन चांडालने वहां आय बंधनसे राजाको छोड ॥११॥ क्रोधित हो निष्ठुर वचनोंसे राजाको वारंवार भर्त्सना कर कहा कि तुम श्मशानमें जाकर मरेहुए मनुष्योंका वस्त्र ग्रहण करो ॥ १२ ॥ काशीके दक्षिण स्थानमें एक बडा भारी श्मशान है तुम वहां जाकर उस श्मशानकी रक्षा करो और न्यायके अनुसार जो मुझको मिलता है वह किसीपर मत छोडो ॥ १३ ॥ तुम यह जर्जर दंड लेकर शीघ्र

वहां जाओ मैं वीरबाहुका दूत हूं और उनकाही यह दंड है यह बात कहकर सम्पूर्ण स्थानोंमें घोषण करो ॥ १४ ॥ सूतजीने कहा हे ऋषिगण ! इस प्रकारसे एक समय राजा हरिश्चन्द्र चांडालके वशवर्ती हो श्मशानमें मृतक मनुष्योंके वस्त्र लेनेके कार्यमें नियुक्त हुए ॥ १५ ॥ जब उस मृतक मनुष्योंका वस्त्र लेनेवाले चांडालने राजाको इस प्रकार कार्यमें नियुक्त किया तब वह उसकी आज्ञानुसार श्मशानमें गये ॥ १६ ॥ यह श्मशान काशीपुरीके दक्षिणभागमें स्थित है उसके स्थान स्थानमें शवमाल्य बिखरी हुई हैं उसके चारों ओर दुर्गन्ध और धूम परिपूर्ण है ॥ १७ ॥ उस स्थानमें कितनीही शिवा भ्रमण करती हैं उनके घोर शब्दसे वह प्रेतभूमि प्रतिध्वनित होती है कहीं गृध्र कहीं गोमायु कहीं कुकुरगण शवदेह लेक॰

सूत उवाच ॥ कस्मिंश्चिदथ काले तु मृतचैलापहारकः ॥ हरिश्चंद्रोऽभवद्राजा श्मशाने तद्वशानुगः ॥ १५ ॥ चांडालेनानुशिष्टस्तु मृतचैलापहारिणा ॥ राजा तेन समादिष्टो जगाम शवमंदिरम् ॥ १६ ॥ पुर्यास्तु दक्षिणेदेशे विद्यमानं भयानकम् ॥ शवमाल्यसमाकीर्णं दुर्गंधबहुधूमकम् ॥ १७ ॥ श्मशानं घोरसन्नादं शिवाशतसमाकुलम् ॥ गृध्रगोमायु संकीर्णं शववृंदपरिवारितम् ॥ १८ ॥ अस्थिसंघातसंकीर्णं महादुर्गंधसंकुलम् ॥ अर्धदग्धशवास्यानि विकसद्दंतपंक्तिभिः ॥१९॥ हसंतीवाग्निमध्यस्थकायस्यैवं व्यवस्थितिः ॥ नानामृतसुहृन्नादं महाकोलाहलाकुलम् ॥ २० ॥ हा पुत्र मित्र हा बंधो भ्रातर्वत्स प्रियाद्य मे ॥ हाप्यते भागिनेयाद्य हा मातुल पितामह ॥ २१ ॥

खेंचते हैं ॥१८॥ स्थान स्थानमें ढेरके ढेर अस्थियोंके लगे हुए हैं शवसमूहोंकी दुर्गन्धसे श्मशानभुमि परिपूर्ण है, कहीं अग्निमध्यस्थित अर्द्धदग्ध शवमुखके दांत निकालकर ॥१९॥ मानों विकट हास्य करते हैं कि सम्पूर्ण देहोंकी अग्निमें दग्ध होकर यही दुर्दशा होती है वहां अनेक मनुष्योंके मृतक देह लाये जाते हैं और उनके सुहृद्वर्ग आर्त्तनादसे भयानक कोलाहल करते हैं ॥ २० ॥ कोई हा वत्स ! हा पुत्र ! तुम हमको छोडकर कहां चले गये ? कोई हा मित्र ! तुमने हमको छोडकर कहां प्रस्थान किया ? कोई हा बन्धो! तुमने हमको छोड दिया ? कोई हा भ्रातः ! तुमने आज

हमको त्याग दिया ? कोई हा भागिनेय !तुमभी क्या आज हमको छोडगये ? कोई हा माननीय मातामह ! कोई हा मातुल ! ॥ २१ ॥ कोई हा पितामह ! कोई हा पितः ! कोई हा पौत्र ! कोई हा बांधव ! तुम आज कहां चलेगये एकबार आनकर हमको दर्शन दो इसप्रकार प्राणियोंके भयंकर शब्दसे श्मशानभूमि परिपूर्ण होती थी ॥२२॥ मांस चर्बी और वसादि अग्निमें दग्ध हो शोः शो शब्द फैलाती हुई उस स्थानमें व्याकुलता करती हैं उस स्थानमें अग्निका भयंकर चट्चट् शब्द हो रहा है ॥ २३ ॥ इस प्रकार उस श्मशानका दृश्य कल्पांत कालके समान अत्यन्त भीषण था, राजा हरिश्चन्द्र वहां जाकर अत्यन्त दुःखके कारण इस प्रकारसे शोक करने लगे ॥ २४ ॥ हा मन्त्रीगण ! हा भृत्यगण ! तुम इस

मातामह पितः पौत्र क्व गतोऽस्येहि बांधव ॥ इति शब्दैः समाकीर्णं भैरवैः सर्वदेहिनाम् ॥ २२ ॥ ज्वलन्मांसवसामेदच्छूमितिध्वनिसंकुलम् ॥ अग्नेश्चटचटाशब्दो भैरवो यत्र जायते ॥ २३ ॥ कल्पांतसदृशाकारं श्मशानं तत्सुदारुणम् ॥ स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखादेवमशोचत ॥ २४ ॥ हा भृत्या मंत्रिणो यूयं क्व तद्राज्यं कुलोचितम् ॥ हा प्रिये पुत्र मे बाल मां त्यक्त्वा मंद भाग्यकम् ॥ २५ ॥ ब्राह्मणस्य च कोपेन गता यूयं क्व दूरतः ॥ विना धर्मं मनुष्याणां जायते न शुभं क्वचित् ॥ २६ ॥ यत्नतो धारयेत्तस्मात्पुरुषो धर्ममेव हि ॥ इत्येवं चिंतयंस्तत्र चांडालोक्तं पुनः पुनः ॥ २७ ॥ मलेन दिग्धसर्वांगः शवानां दर्शने व्रजन् ॥ लकुटाकारकल्पश्च धावंश्चापि ततस्ततः ॥ २८ ॥

समय कहां हो ! हाय हमारा वंश परम्पराका राज्य कहां है ? हा पुत्र ! हा प्रेयसी ! तुम इस हत भाग्यको छोडकर ॥ २५ ॥ ब्राह्मणके कोपवशसे किस दूर स्थानमें चलीगई हो धर्मके विना मनुष्य कभी सुख प्राप्त नहीं कर सकते ॥ २६ ॥ इस कारण पुरुष यत्न सहित केवल धर्मका ही उपार्जन करै राजा वारंवार इस प्रकारकी चिन्ता करके अन्तमें चांडालका वचन स्मरण कर ॥ २७ ॥ मलीन अंग किये शवके ढूंनेको गये, दुश्चिन्ताके कारण उनकी अंगयष्टि यष्टिके समान क्षीण होगई

थी परन्तु तौभी राजा हरिश्चन्द्र इधर उधर घूमकर ॥ २८ ॥ इस शवका शत मुद्रा तुल्य प्रथम मेरे हस्तंगत होगा इस मूल्यमें यह राजाका यह मेरा और यह चांडालका ॥ २९ ॥ सदा इस प्रकारकी चिन्ता करते अत्यन्त दुरवस्थाको प्राप्त हुए सौ ग्रंथीकी एक पुराने वस्त्रकी कंथा पहरे थे ॥ ३० ॥ मुख बाहु उदर चरण सब अंग भस्म और धूलिसे व्याप्त थे, अनेकविध वसा मेद मज्जासे पैरकी अंगुलीमें लिप्त होनेसे श्वास लेते ॥ ३१ ॥ अनेक जातिवाले मृतकोंके निमित्त जो अन्न पक होता है उसीसे क्षुधा निवृत करते

अस्मिञ्छव इदं मौल्यं शतं प्राप्स्यामि चाग्रतः ॥ इदं मम इदं राज्ञ इदं चांडालकस्य च ॥२९॥ इत्येवं चिंतयन्राजा व्यवस्थां दुस्तरां गतः॥ जीर्णैकपटसुग्रंथिकृतकंथापरिग्रहः॥३०॥ चिताभस्मरजोलिप्तमुखबाहूदरांघ्रिकः ॥ नानामेदोवसामज्जालिप्तपाण्यंगुलिः श्वसन् ॥३१॥ नानाशवौदनकृतक्षुन्निवृत्तिपरायणः ॥ तदीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमंडलः ॥ ३२ ॥ न रात्रौ न दिवा शेते हाहेति प्रवदन्मुहुः ॥ एवं द्वादश मासास्तु नीता वर्षशतोपमाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ सूत उवाच ॥ एकदा तु गतो रंतुं बालकैः सहितो बहिः ॥ वाराणस्या नातिदूरे रोहिताख्यः कुमारकः ॥ १ ॥ क्रीडां कृत्वा ततो दर्भान्ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ कोमलानल्पमूलांश्च साग्राञ्छक्त्यनुसारतः ॥ २ ॥ आर्यप्रीत्यर्थमित्युक्त्वा हस्तयुग्मेन यत्नतः ॥ सलक्षणाश्च समिधो बर्हिरिध्मं सलक्षणम् ॥ ३ ॥

उनकी माला शिरमें धरते ॥३२॥ रात्रि अथवा दिनमें नहीं सोते केवल हाय ! हाय ! शब्द करके सदा लम्बे श्वांस छोडते इस प्रकार उन्होंने सौ वर्षके समान बारह महीने विताये ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ सूतजीने कहा इधर कुमार रोहिताश्व एक दिन काशीके कुछेक दूर खेलनेके लिये बालकोंके सहित बाहर निकला ॥ १ ॥ प्रथम बालकोंके संग खेला इसके उपरान्त अग्रभागयुक्त सहमूल कोमल कुशाओं और समिधोंको अपनी शक्तिके अनुसार ग्रहण करने लगा ॥ २ ॥ बालकोंके यह कारण

पूछनेपर रोहिताश्वने समान अवस्थावाले मित्रोंसे कहा मेरे प्रभु ब्राह्मण हैं उनकी ही प्रसन्नताके लिये यह ग्रहण किये हैं, उनसे यह बात कहा यज्ञीयलक्षणवाली समिध अनलसंदीपक काष्ठ दोनों हाथोंसे मंत्रसहित संग्रह करने लगा ॥ ३ ॥ फिर अग्निमें होम करनेके लिये लाया हुआ पलाशकाष्ठ और पूर्वोक्त द्रव्य सम्पूर्ण एकत्रकर उस भारको यत्नसहित मस्तकपर उठालिया परन्तु प्रत्येकपदमें पीडित होनेलगा ॥ ४ ॥ तब वह बालक प्याससे दुःखित हो जलके निकट स्थानमें जाय पृथ्वीपर भार डाल जल पान करनेके लिये जलाशयमें उतरा॥५॥वहां इच्छानुसार जलपान कर मुहूर्त्तभर विश्रामके उपरान्त ज्योंही बँबईके ऊपर उस भारको रखकर फिर मस्तकपर उठानेके लिये उसका उद्योग किया ॥ ६ ॥ कि उसी

पलाशकाष्ठान्यादाय त्वग्निहोमार्थमादरात् ॥ मस्तके भारकं कृत्वा खिद्यमानः पदेपदे ॥ ४ ॥ उदकस्थानमासाद्य तदा बालस्तृषाऽन्वितः ॥ भुवि भारं विनिक्षिप्य जलस्थाने तदा शिशुः ॥ ५ ॥ कामतः सलिलं पीत्वा विश्रम्य च मुहूर्तकम् ॥ वल्मीकोपरि विन्यस्तभारो हर्तुं प्रचक्रमे ॥६॥ विश्वामित्राज्ञया तावत्कृष्णसर्पो भयावहः ॥ महाविषो महाघोरो वल्मीकान्निर्गतस्तदा ॥७॥ तेनासौ बालको दष्टस्तदैव च पपात ह ॥ रोहिताख्यं मृतं दृष्ट्वा ययुर्बाला द्विजालयम् ॥ ८ ॥ त्वरिता भयसंविग्नाः प्रोचुस्तन्मातुरग्रतः ॥ हे विप्रदासि ते पुत्रः क्रीडां कर्तुं बहिर्गतः ॥ ९ ॥ अस्माभिः सहितस्तत्र सर्पदष्टो मृतस्ततः ॥ इति सा तद्वचः श्रुत्वा वज्रपातोपमं तदा॥१०॥पपात मूर्च्छिता भूमौ छिन्नेव कदली यथा ॥ अथ तां ब्राह्मणो रुष्टःपानीयेनाभ्यषिंचत ॥११॥

समय विश्वामित्रकी आज्ञासे प्राणियोंको भयावह अत्यन्त घोरदर्शन महाविष महाकाय एक कृष्णवर्ण सर्प उस बँबईसे अकस्मात् बाहर निकला ॥ ७ ॥ इस सर्पने निकलते ही बालकको डसलिया उस बालकने पृथ्वीपर गिरकर तत्काल प्राण त्याग किया. उसके मित्र भी रोहिताश्वको मरा हुआ देखकर ब्राह्मणके घर गये ॥ ८ ॥ फिर बालक भयसे उद्विग्न हो शीघ्र उसकी माताके निकट उपस्थित हो कहने लगे हे विप्रदासी ! तेरा पुत्र हमारे साथ खेलनेको बाहर गया था ॥ ९ ॥ परन्तु अकस्मात् उस स्थानमें कालासर्पके काटनेसे मर गया. रोहिताश्वकी माता गिरे हुए वज्रके समान ॥१०॥ कठोर वचन सुनते ही जडकटे हुए केलेके समान पृथ्वीपर गिर पडी, उसी समय ब्राह्मणने अतिरुष्ट हो उसके मुखपर

जलसेचन किया ॥ ११ ॥ फिर उसके क्षणकालमें चेतना प्राप्त करनेपर ब्राह्मणने क्रोधित होकर उससे कहा ब्राह्मण बोला हे दुष्टे! रात्रिमें रोना अत्यन्त निन्दनीय है क्योंकि इससे अलक्ष्मीका आविर्भाव होता है ॥ १२ ॥ यह जानकर भी तू क्यों रोदन करती है तेरे हृदयमें क्या कुछ भी लज्जा नहीं है ? ब्राह्मणके इस प्रकार कहनेपर भी उसने उनको कुछ उत्तर न दिया ॥ १३ ॥ वरन् पुत्र शोकसे अत्यन्त कातर हो करुणास्वरसे रोदन करने लगी तिसकाल उसका शरीर धूलमें घुसा हुआ बाल विखर गये और मुख नेत्रोंके जलसे भीग गया वह शोकसे वारंवार कातर हो करुणास्वरसे रोदन करने लगी ॥ १४ ॥ तब उस ब्राह्मणने क्रोधित होकर उस राजपत्नीसे कहा

मुहूर्तांचेतनां प्राप्ता ब्राह्मणस्तामथाब्रवीत् ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ अलक्ष्मीकारकं निंद्यं जानती त्वं निशामुखे ॥ १२ ॥ रोदनं कुरुपे दुष्टे लज्जा ते हृदये न किम् ॥ ब्राह्मणेनैवमुक्ता सा न किंचिद्वाक्यमब्रवीत् ॥१३॥ रुरोद करुणं दीना पुत्रशोकेन पीडिता॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना धूसरा मुक्तमूर्द्धजा ॥१४॥ अथ तां कुपितो विप्रो राजपत्नीमभाषत ॥ धिक्त्वां दुष्टे क्रयं गृह्य मम कार्यं विलुंपसि ॥१५॥ अशक्ता चेत्कथं तर्हि गृहीतं मम तद्धनम् ॥ एवं निर्भर्त्सिता तेन क्रूरवाक्यैः पुनः पुनः ॥१६॥ रुदिता कारणं प्राह विप्रं गद्गदया गिरा ॥ स्वामिन्मम सुतो बालः सर्पदष्टो मृतो बहिः ॥१७॥ अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व द्रष्टुं यास्यामि बालकम् ॥ दुर्लभं दर्शनं तेन संजातं मम सुव्रत॥१८॥ इत्युक्त्वा करुणं बाला पुनरेव रुरोद ह ॥ पुनस्तां कुपिता विप्रो राजपत्नीमभाषत ॥१९॥

रे दुष्टे ! तुझको धिक्कार हैं मैं तुझे मूल्य देकर मोल लाया हूं तौभी तू मेरे कार्यमें हानि करती है ॥ १५ ॥ यदि तू मेरा कार्य न कर सकती तो क्यों व्यर्थ मेरा धन ग्रहण किया उस ब्राह्मणके वारंवार इस प्रकार निष्ठुर वचनोंसे तिरस्कार करनेपर ॥ १६ ॥ उसने करुणा स्वरसे रोदन करते गद्गद हो ब्राह्मणसे कहा हे स्वामिन् ! मेरा बालक पुत्र सर्पके काटनेसे मरगया है ॥ १७ ॥ हे सुव्रत ! मैं उसको फिर न देखसकूंगी अतएव मैं उस बालक पुत्रको देखनेकेलिये जाऊंगी आप कृपाकरके शीघ्र मुझको आज्ञा दीजिये ॥ १८ ॥ यह बात कहकर

वह बाला फिर करुणास्वरसे रोदन करने लगी ब्राह्मणभी महाक्रोधितहो फिर राजपत्नीसे कहनेलगा ॥ १९ ॥ ब्राह्मण बोले हे शठे! तेरा आचरण अत्यंत दूषणीय है किससे पातक होता है उसको नहीं जानती जो मनुष्य प्रभुका धनग्रहण कर उसका कार्य नहीं करता है ॥ २० ॥ वह घोर रौरव नरकमें पड़ता है वह अल्पकाल नरकमें वासकर फिर मुर्गेकी योनिको प्राप्त होता है ॥ २१ ॥ अथवा इस धर्मशास्त्रके उपदेश देनेका मेरा कुछ प्रयोजन नहीं है क्योंकि जो मनुष्य मूर्ख, क्रूर, नीच, शठ और मिथ्यावादी तथा पापकार्यमें रत है ॥ २२ ॥ उससे इस प्रकारके वचन कहने ऊषरभूमिमें बीज बोनेके समान निष्फल हैं अतएव यदि तुमको परलोकका भय हो तो इससमय आनकर घरका कार्य

ब्राह्मण उवाच ॥ शठे दुष्टसमाचारे किं न जानासि पातकम् ॥ यः स्वामिवेतनं गृह्य तस्य कार्यं विलुम्पति ॥२०॥ नरके पच्यते सोऽथ महारौरवपूर्वके ॥ उषित्वा नरके कल्पं ततोऽसौ कुक्कुटो भवेत् ॥२१॥ किमनेनाथवा कार्यं धर्मसंकीर्तनेन मे ॥ यस्तु पापरतो मूर्खः क्रूरो नीचोऽनृतः शठः॥२२॥तद्वाक्यं निष्फलं तस्मिन्भवेद्बीजमिवोषरे ॥ एहि ते विद्यते किंचित्परलोकभयं यदि ॥२३॥ एवमुक्ताऽथ सा विप्रं वेपमानाऽब्रवीद्वचः ॥ कारुण्यं कुरु मे नाथ प्रसीद सुमुखो भव ॥ २४ ॥ प्रस्थापय मुहूर्तं मां यावद्रक्षामि बालकम् ॥ एवमुक्त्वाऽथ सा मूर्ध्ना निपत्य द्विजपादयोः ॥ २५ ॥ रुरोद करुणं बाला पुत्रशोकेन पीडिता ॥ अथाह कुपितो विप्रः क्रोधसंरक्तलोचनः॥२६॥विप्र उवाच ॥ किं ते पुत्रेण मे कार्यं गृहकर्म कुरुष्व मे ॥ किं न जानासि मे क्रोधं कशाघातफलप्रदम्॥२७॥

करो ॥ २३ ॥ वह यह सुनकर कंपित हो ब्राह्मणसे बोली कि हे प्रभो ! आप प्रसन्न हूजिये और दासीके ऊपर प्रसन्न होकर कृपाप्रकाश कीजिये ॥२४॥मैं एकबार उस मृतक बालकको देखने जाऊंगी अतएव आप मुहूर्तकालके लिये मुझको भेजदीजिये वह बाला पुत्रशोकसे ऐसी कातर हो गई थी कि यह बात कह ब्राह्मणके पैरोंमें मस्तक रख ॥ ॥ २५ ॥ करुणास्वरसे रोदन करने लगी तब वह कुपित विप्र क्रोधसे लाल २ नेत्रकर उससे कहने लगा ॥ २६ ॥ ब्राह्मण बोले तेरे पुत्रसे मेरा क्या प्रयोजन सिद्ध होगा ? मेरे क्रोधको क्या तू नहीं जानती ? मेरा कशाघात क्या तू

भूलगई अतएव शीघ्र मेरे गृहकार्यमें तत्पर हो ॥ २७ ॥ उसके इसप्रकारके वचन सुनकर राजमहिषी धैर्य अवलम्बनकर गृहकार्य करने लगी उस ब्राह्मणके पैर दबाते २ राजपत्नीको आधी रात बीत गई ॥२८॥ उस कार्यके समाप्त होनेपर ब्राह्मणने उससे कहा अब तू पुत्रके निकट जा परंतु उसका दाहादिकार्य सम्पादनकर शीघ्र इस स्थानमें आ ॥२९॥ देखो मेरे प्रातःकालके गृहकार्यमें कुछ हानि न हो परंतु राजपत्नी उसकी आज्ञा पाय अकेली विलाप करते २ रात्रिकालके समय पुत्रके समीप गई ॥ ३० ॥ क्रमानुसार काशीके बहिर्भागमें उपस्थित होकर देखा कि उसका पुत्र दरिद्रके समान पृथ्वीमें काष्ठ और तृणके ऊपर पडा है अपने पुत्रको मृतक अवस्थामें देखकर वह दीन राजमहिषी यूथभ्रष्ट

एवमुक्ता स्थिता धैर्याद् गृहकर्म चकार ह ॥ अर्धरात्रो गतस्तस्याः पादाभ्यंगादिकर्मणा ॥ २८ ॥ ब्राह्मणेनाथ सा प्रोक्ता पुत्रपार्श्वं व्रजाधुना ॥ तस्य दाहादिकं कृत्वा पुनरागच्छ सत्वरम् ॥ २९ ॥ न लुप्येत यथा प्रातर्गृहकर्म ममेति च ॥ ततस्त्वेकाकिनी रात्रौ विलपंती जगाम ह ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा मृतं निजं पुत्रं भृशं शोकेन पीडिता ॥ यूथभ्रष्टा कुरंगीव विवत्सा सौरभी यथा ॥ ३१ ॥ वाराणस्या वहिर्गत्वा क्षणाद्दृष्ट्वा निजं सुतम् ॥ शयानं रंकवद्भूमौ काष्ठदर्भतृणोपरि ॥३२॥ विललापातिदुःखार्ता शब्दं कृत्वा सुनिष्ठुरम् ॥ एहि मे संमुखं कस्माद्रोषितोऽसि वदाधुना ॥ ३३ ॥ आयास्यभिमुखो नित्यमंबेत्युक्त्वा पुनः पुनः ॥ गत्वास्खलत्पदा तस्य पपातोपरि मूर्च्छिता ॥ ३४ ॥ पुनः सा चेतनां प्राप्य दोर्भ्यामालिंग्य बालकम् ॥ तन्मुखे वदनं न्यस्य रुरोदार्तस्वनैस्तदा ॥ ३५ ॥

मृगी और वत्सहीन गायके समान शोकातुर हुई ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तब राजपत्नी माधवी अत्यंत दुःखित हो अति कातरस्वरसे इस प्रकार रुदन करनेलगी हा पुत्र! तुम एक वार मेरे सन्मुख आओ किसकारणसे तुमको क्रोध हुआ सो मुझसे कहो ॥ ३३ ॥ हा वत्स ! तुम जो वारंवार मा मा कहकर सदा मेरे पास आते तो इस समय क्यों नहीं आते यह बात कहते २ डगमगाते परोंसे जाय मूर्च्छित हो उसके ऊपर गिरपडी ॥ ३४ ॥ फिर वह चैतन्यताको प्राप्त होकर दोनों हाथोंसे पुत्रको आलिंगनकर उसका मुख चूम कातरस्वरसे रोने

लगी ॥ ३५ ॥ हा पुत्र ! हा वत्स ! हा कुमार ! हा सुंदर ! इस प्रकार कहकर रुदन और मस्तक तथा वक्षःस्थलमें कराघात करने लगी ॥ ३ ॥ हे राजन् ! तुम कहां हो ? तुम जिस अपने पुत्रको प्राणोंकी अपेक्षा भी अधिक जानते थे तुम्हारा वही पुत्र आज मृतक अवस्थामें पृथ्वीपर पडा है एकवार आनकर देखो ॥ ३७ ॥ ज्ञात होता है कि पुत्र अभी जीवित है यह विचारकर उसका मुख देखने लगी परंतु जब उसका वदन निर्जीव जाना तब तत्काल फिर मूर्च्छित हो गई ॥ ३८ ॥ फिर शीघ्रहीसंज्ञाको प्राप्तकर दोनों हाथोंसे उसका वदन ग्रहणकर उससे कहने लगी हे वत्स ! निद्रा त्यागनकर शीघ्रही जागरित हो जाओ अब भीषण ॥ ३९ ॥ रात्रि उपस्थित है

कराभ्यां ताडनं चक्रे मस्तकस्योदरस्य च ॥ हा बाल हा शिशो वत्स हा कुमारक सुंदर ॥ ३६ ॥ हा राजन्क गतोऽसि त्वं पश्येमं बालकं निजम् ॥ प्राणेभ्योऽपि गरीयांसं भूतले पतितं मृतम् ॥ ३७ ॥ तथाऽपश्यन्मुखं तस्य भूयो जीवितशंकया ॥ निर्जीववदनं ज्ञात्वा मूर्च्छिता निपपात ह ॥ ३८ ॥ हस्तेन वदनं गृह्य पुनरेवमभाषत ॥ शयनं त्यज हे बाल शीघ्रं जागृहि भीषणम् ॥ ३९ ॥ निशार्धं वर्धते चेदं शिवाशतनिनादितम् ॥ भूतप्रेतपिशाचादिडाकिनीयूथनादितम् ॥ ४० ॥ मित्राणि ते गतान्यस्तात्त्वमेकस्तु कुतः स्थितः ॥ सूत उवाच ॥ एवमुक्त्वा पुनस्तन्वी करुणं प्ररुरोद ह ॥ ४१ ॥ हा शिशो बाल हा वत्स रोहिताख्य कुमारक ॥ रे पुत्र प्रतिशब्दं मे कस्मात्त्वं न प्रयच्छसि॥४२॥तवाऽहं जननी वत्स किं न जानासि पश्य माम् ॥ देशत्यागा द्राज्यनाशात्पुत्र भर्त्रा स्वविक्रयात् ॥ ४३ ॥

इससमय शतशत शिवाका घोर शब्द सुनाई आता है. इससमय क्या भूत क्या प्रेत पिशाच और डाकिनियोंके यूथके यूथ हूँहूँकार शब्द करते हुए भ्रमण करते हैं ॥ ४० ॥ तुम्हारे मित्र सूर्य अस्त होतेही चलेगये तुम क्यों इससमय अकेले इस स्थानमें रहगये हो, सूतजीने कहा यह कह वह कृशांगी राजमहिषी फिर करुणास्वरसे रोदन करने लगी ॥ ४१ ॥ हा शिशो! हा बाल ! हा रोहिताश्व ! हा वत्स ! हा कुमार ! हा पुत्र ! तुम क्यों मुझको उत्तर नहीं देवे ॥ ४२ ॥ हे वत्स ! मैं तुम्हारी जननी हूं यह तुम क्या नहीं जानते, एकवार मेरी ओर देखो हे पुत्र ! मैं

राज्यसे च्युत और अपने देशसे निकल आई हूँ मेरे स्वामीने भी अपना देह पर्यंत बेच डाला है ॥४३॥ मैं स्वयं दासी हो गई हूं ऐसी अवस्थामें कौन प्राणीजीवनधारण करनेमें समर्थ होगा केवल तुम्हारा मुख देखकरही जीवित रहती थी तुम्हारे जन्म कालके समय ब्राह्मणोंने जो भविष्यत् वचन कहे थे अब तो वह कुछभी दिखाई नहीं देते ॥ ४४ ॥ उन्होंने कहा था कि यह बालक शूरवीर दीर्घायु दाता और देव ब्राह्मण तथा गुरुजनोंकी पूजामें तत्पर होगा अधिक क्या भूमण्डलका एकमात्र अधीश्वर होकर पुत्र और पौत्रोंके सहित राज्यसुख अनुभव करैगा ॥ ४५ ॥ यह पुत्र जितेन्द्रिय होकर मातापिताका प्रियकार्य साधन करेगा, हा पुत्र ! अब सम्पूर्ण बातेंही मिथ्या हुई ॥ ४६ ॥ हा पुत्र !

यदासीत्वाञ्च जीवामि त्वां दृष्ट्वा पुत्र केवलम् ॥ ते जन्मसमये विप्रैरादिष्टं यत्त्वनागतम् ॥४४॥ दीर्घायुः पृथिवीराजः पुत्रपौत्र समन्वितः ॥ शौर्यदानरतिः सत्त्वो गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ ४५ ॥ मातापित्रोस्तु प्रियकृत्सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ इत्यादि सकलं जातमसत्यमधुना सुत ॥ ४६ ॥ चक्रमत्स्यावातपत्रश्रीवत्सस्वस्तिकध्वजाः ॥ तव पाणितले पुत्र कलशश्चामरं तथा ॥ ४७ ॥ लक्षणानि तथाऽन्यानि त्वद्धस्ते यानि संति च ॥ तानि सर्वाणि मोघानि संजातान्यधुना सुत ॥ ४८ ॥ हा राजन्पृथिवीनाथ क्व ते राज्यं क्व मंत्रिणः ॥ क्व ते सिंहासनं छत्रं क्व ते खड्गः क्व तद्धनम् ॥ ४९ ॥ क्व साऽयोध्या क्व हर्म्याणि क्व गजाश्वरथप्रजाः ॥ सर्वमेतत्तथा पुत्र मां त्यक्त्वा क्व गतोऽसि रे ॥ ५० ॥

चक्र,मत्स्य, आतपत्र, श्रीवत्स, स्वस्तिक, ध्वज, कलश और चमर इत्यादि सम्पूर्ण चिह्नही तुम्हारी हथेलीमें विद्यमान हैं हे सुत ! इनके सिवाय अन्यान्य सम्पूर्ण ॥ ४७ ॥ शुभ लक्षण भी तुम्हारे पैरोंके नीचे तलुओंमें विराजमान हैं, परंतु आज वह सभी क्या व्यर्थ हो गये ? ॥ ४८ ॥ हा वत्स ! तुम पृथ्वीके अधीश्वर हो परन्तु तुम्हारा वह राज्य, वह मंत्रीलोग, वह सिंहासन; वह छत्र, वह खड्ग, वह विपुलधन ॥ ४९ ॥ वह अयोध्यानगरी, वह शोभायमान अटारियें ! वह गज, अश्व, रथ और वह प्रजावर्ग आज कहां है ? हा पुत्र ! इस समय इन सब और माताको

छोड़कर तुम कहां चले गये ॥ ५० ॥ हा कांत ! हा नाथ ! आकर इस समय अपने पुत्रको देखो जो पुत्र अतिबाल्यावस्थामें विचरण करते २ कुंकुमविलेपित तुम्हारा विशाल वक्षःस्थल ॥५१॥ अपने शरीरको रजःपंकसे मलीन किया करता था हा नरनाथ ! हे भूपते ! जो पुत्र तुम्हारी गोदीमें जाकर बाल्यस्वभावके अज्ञानवशसे मृगनाभिरचित तुम्हारे ॥ ५२ ॥ माथेपर तिलक मल देता आज उस पुत्रकी अवस्था देखो आहा ! पहले मैं धूलिलिप्त जिसके मुखको चूमती थी ॥५३॥ आज उसी मुखपर मक्खियें बैठती हैं कीट दंशन करते हैं हाय ! यहभी मैं अपनी आंखोंसे देखती हूं हे राजन् ! तुम्हारा वह पुत्र दरिद्रके समान मृतक अवस्थामें भूशय्यापर शयन कर रहा है तुम एक बार आनकर देखो

हा कांत हा नृपागच्छ पश्येमं स्वसुतं प्रियम् ॥ येन ते रिंगता वक्षः कुंकुमेनावलेपितम् ॥ ५१ ॥ स्वशरीररजःपंकैर्विशालं मलिनीकृतम् ॥ येन ते बालभावेन मृगनाभिविलेपितः ॥ ५२ ॥ भ्रंशितो भालतिलकस्तवांकस्थेन भूपते ॥ यस्य वक्रं मृदा लिप्तं स्नेहार्द्रं चुंबितं मया ॥ ५३ ॥ तन्मुखं मक्षिकालिंग्यं पश्ये कीटैर्विदूषितम् ॥ हा राजन्पश्य तं पुत्रं भुवि स्थं रंकवन्मृतम् ॥ ५४ ॥ हा देव किं मयाऽकृत्यं कृतं पूर्वभवांतरे ॥ तस्य कर्मफलस्येह न पारमुपलक्षये ॥ ५५ ॥ हा पुत्र हा शिशो वत्स हा कुमारक सुंदर ॥ एवं तस्या विलापं ते श्रुत्वा नगरपालकाः ॥ ५६ ॥ जागृतास्त्वरितास्तस्या पार्श्वमीयुः सुविस्मिताः ॥ जना ऊचुः ॥ का त्वं बालश्च कस्यायं पतिस्ते कुत्र तिष्ठति ॥ ५७ ॥ एकैव निर्भया रात्रौ यस्मात्त्वमिह रोदिषि ॥ एवमुक्ताऽथ सा तन्वी न किंचिद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

॥५४॥ हा देव ! मैंने जन्मान्तरमें क्या कार्य किया है कि इस लोकमें उस कर्मके फलके पार पानेका उपाय नहीं देखती ॥ ५५ ॥ हा पुत्र ! हा शिशो ! हा वत्स ! हा कुमार ! हा सुन्दर ! अब कहीं भी क्या तुमको नहीं देखूंगी ? राजमहिषी माधवी इसप्रकार अनेक प्रकारके विलाप करने लगी नगरपाल उसके इस प्रकारसे विलापकी ध्वनिको सुनकर ॥ ५६ ॥ जागगये और अत्यंत विस्मित हो शीघ्र उसके निकट जाय पूछने लगे नगरनिवासी बोले कि तू कौन है यह किसका पुत्र है तेरा पति कहां है ? ॥ ५७ ॥ तू अकेली निर्भय रात्रिकालके

समय क्यों इस स्थानमें रोदन करती है ?: उनके इस प्रकार पूछनेपर भी इस कृशाङ्गी राजमहिषीने कुछ उत्तर न दिया ॥ ५८ ॥ फिर पूछनेपर भी वह कुछ न बोली, परंतु कुछ कालोपरांत ही अत्यंत दुःखसे कातर हो विलाप करने लगी, शोकसे उसके दोनों नेत्रोंसे प्रबल अश्रुधारा बहने लगी ॥५९॥ अनंतर मनुष्य उसके ऊपर सन्देहकर शंकित हुए, यही क्या बरन् त्राससे उनके सब अंग रोमांचित हो गये, तब वह सम्पूर्ण शस्त्र निकालकर परस्पर कहने लगे ॥ ६० ॥ यह स्त्री जब कि कुछ उत्तर नहीं देती तो यह कभी स्त्री नहीं है, ऐसा बोध होता है कि कोई मायावी बालघातिनी राक्षसी होगी, इस कारण यत्नसहित इसको मारना उचित है ॥ ६१ ॥ यदि राक्षसी न

भूयोऽपि पृष्टा सा तूष्णीं स्तब्धीभूता बभूव ह ॥ विललापाऽतिदुःखार्ता शोकाश्रुप्लुतलोचना ॥ ५९ ॥ अथ ते शंकितास्तस्यां रोमांचिततनूरुहाः ॥ संत्रस्ताः प्राहुरन्योन्यमुद्धतायुधपाणयः ॥ ६० ॥ नूनं स्त्री न भवत्येषा यतः किंचिन्न भाषते ॥ तस्माद्वध्या भवेदेषा यत्नतो बालघातिनी ॥६१॥ शुभा चेत्तर्हि किं ह्यत्र निशार्धे तिष्ठते बहिः ॥ भक्षार्थमनया नूनमानीतः कस्यचिच्छिशुः ॥ ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा तैर्गृहीता सा गाढं केशेषु सत्वरम् ॥ भुजयोरपरैश्चैव कैश्चापि गलके तथा ॥ ६३ ॥ खेचरी यास्यतीत्युक्तं बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ आकृष्य पक्कणे नीता चांडालाय समर्पिता ॥ ६४ ॥ हे चांडाल बहिर्दृष्टा ह्यस्माभिर्बालघातिनी ॥ वध्यतां वध्यतामेषा शीघ्रं नीत्वा बहिःस्थले ॥ ६५ ॥

होती तो क्यों रात्रिके समय इस नगरके बाहरी भागमें स्थिति करती ? यह राक्षसी किसी बालकको भक्षण करनेके निमित्त इस स्थानमें लाई है इसमें संदेह नहीं ॥६२॥ यह बात कह उन्होंने शीघ्रही उसके केशोंको दृढ़रूपसे पकडकर हे राक्षसि ! कहां जाती है ? इस प्रकार कह किसीने उसका हाथ किसीने उसकी गरदन पकड ली॥६३॥तब उन असंख्य अस्त्रधारी पुरुषोंने बलपूर्वक उसे चांडालके घर ले जाकर चांडालके हाथमें समर्पण किया ॥ ६४ ॥ सबने मिलकर कहा कि हे चांडाल ! आज नगरके प्रांतभागमें इस बालकघातिनी राक्षसीको पकडा

है, अतएव तुम बाहर वध भूमिमें लेजाकर इसको शीघ्र मारो ॥६५॥ चांडालने उसके शरीरको देखकर कहा कि यह राक्षसी इस लोकमें विख्यात है मैं इसको पहलेसे ही जानता हूं परंतु इसको कभी कोई नहीं देखता इस मायावीने साधारण मनुष्योंके अनेक बालक ॥६६॥ भक्षण किये हैं इसके मारनेसे तुमको बहुत पुण्य होगा और इस लोकमें तुम्हारी सुकीर्ति सर्वदा विख्यात रहेगी इस समय तुम अपने२ घरोंको जाओ ॥६७॥ जो मनुष्य स्त्री, बालक, गौ और ब्राह्मणकी हत्या करताहै जो सोना चुराताहै और आग लगाताहै जो मनुष्योंका गमनमार्ग विलुप्त करता है जो गुरुपत्नी हरण ॥ ६८ ॥ साधुजनोंके सहित विरोध और सुरापान करता है उसके मारनेसे पुण्य होता है स्त्रीलोक अथवा ब्राह्मणभी यदि इस प्रकार पापकार्यमें

चांडालः प्राह तां दृष्ट्वा ज्ञातेयं लोकविश्रुता ॥ न दृष्टपूर्वा केनापि लोकडिंभान्यनेकधा ॥ ६६ ॥ भक्षितान्यनया भूरि भवद्भिः पुण्यमर्जितम् ॥ ख्यातिर्वः शाश्वती लोके गच्छध्वं च यथासुखम् ॥ ६७ ॥ द्विजस्त्री बालगोघाती स्वर्णस्तेयी च यो नरः ॥ अग्निदो वर्त्मघाती च मद्यपो गुरुतल्पगः ॥ ६८ ॥ महाजनविरोधी च तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥ द्विजस्यापि स्त्रियो वाऽपि न दोषो विद्यते वधे ॥ ६९ ॥ अस्या वधश्च मे योग्य इत्युक्त्वा गाढबंधनैः ॥ बद्ध्वा केशेष्वथाकृष्य रज्जुभिस्तामताडयत् ॥७०॥ हरिश्चंद्रमथोवाच वाचा परुषया तदा ॥ रे दास वध्यतामेषा दुष्टात्मा मा विचारय ॥ ७१ ॥ तद्वाक्यं भूपतिः श्रुत्वा वज्रपातोपमं तदा ॥ वेपमानोऽथ चांडालं प्राह स्त्रीवधशंकितः ॥ ७२ ॥

लिप्त हों तोभी उसके मारनेमें कुछ दोष नहीं होता ॥ ६९ ॥ अतएव इसको मारना मेरा अवश्य कर्त्तव्य है चांडालने यह बात कहकर उसको मजबूत बांध लिया और उसके बालोंको खेंचकर रस्सीसे मारने लगा ॥ ७० ॥ इसके पीछे उसने निष्ठुर वचनोंसे हरिश्चन्द्रसे कहा रे दास ! इसका वधकर दुष्टस्वभाव यह स्त्री अत्यन्त दुष्ट है अतएव इसके वध करनेमें कुछ विचार न करना ॥ ७१ ॥ तब नरपति उसके इस प्रकार गिरे हुए वज्रके समान कठोर वचन सुनकर कम्पित हो गये फिर चित्तको स्थिरकर स्त्रीवधकी शंकासे चांडालसे बोले ॥ ७२ ॥

मैं इस कार्यके करनेमें असमर्थ हूं इस कारण आप यह भार अन्य सेवकके ऊपर डालिये. वही इसको मारेगा आप इसके अतिरिक्त जिस किसी कार्यकी आज्ञा देंगे यदि असाध्य हो तो भी मैं उसे करूंगा ॥ ७३ ॥ राजाके यह वचन सुनकर श्वपचने कहा तू भय त्यागकर असि ग्रहण कर, इसका मारना पुण्यदायक है ॥ ७४ ॥ यह मायाविनी बालकोंको सर्वदा नष्ट करती है, इसकी रक्षा करना कभी उचित नहीं राजा उसके इस प्रकारके वचन सुन महादुःखित हो कहने लगे कि ॥ ७५ ॥ स्त्रियोंकी रक्षा करना सर्वदा उचित है कभी संहार करना ठीक नहीं है विशेषकरके धर्मपरायण मुनियोंने स्त्रीके मारनेमें अधिक पाप निर्देश किया है ॥ ७६ ॥ जो

न शक्तोऽहमिदं कर्तुं प्रेष्यं देहि ममापरम् ॥ असाध्यमपि यत्कर्म तत्करिष्ये त्वयोदितम् ॥ ७३ ॥ श्रुत्वा तदुक्तवचनं श्वपचो वाक्यमब्रवीत् ॥ मा भैपीस्त्वं गृहणाऽसिं वधोऽस्याः पुण्यदो मतः ॥ ७४ ॥ बालानामेव भयदा नेयं रक्ष्या कदाचन ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ स्त्रियो रक्ष्याः प्रयत्नेन न हंतव्याः कदाचन ॥ स्त्रीवधे कीर्तितं पापं मुनिभिर्धर्मतत्परैः ॥ ७६ ॥ पुरुषो यः स्त्रियं हन्याज्ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥ नरके पच्यते सोऽथ महारौरवपूर्वके ॥ ७७ ॥ चांडाल उवाच ॥ मा वदाऽसिं गृहाणेनं तीक्ष्णाविद्युत्समप्रभम् ॥ यत्रैकस्मिन्वधं नीते बहूनां तु सुखं भवेत् ॥ ७८ ॥ तस्य हिंसा कृता नूनं बहुपुण्यप्रदा भवेत् ॥ भक्षितान्यनया भूरि लोके डिंभानि दुष्टया ॥ ७९ ॥ तत्क्षिप्रं वध्यतामेषा लोकः स्वस्थो भविष्यति ॥ राजोवाच ॥ चांडालाधिपते तीव्रं व्रतं स्त्रीवधवर्जनम् ॥ ८० ॥

पुरुष ज्ञान अथवा अज्ञानसे स्त्रीहत्या करता है वह मनुष्य महारौरव नरकमें पडता है इसमें सन्देह नहीं ॥ ७७ ॥ चांडालने कहा तुम यह बात मत कहो बिजलीके समान प्रभायुक्त यह असि ग्रहण करो जिस स्थानमें एकका वध होनेसे अनेकोंको सुख हो ॥ ७८ ॥ उसकी हिंसा करनेसे बहुत पुण्य प्राप्त होता है इसमें सन्देह नहीं इस दुष्टाने यहां अनेक बालकोंको भक्षण किया है ॥ ७९ ॥ इस कारण शीघ्र इसको मारकर काशीवासियोंको सावधान करो. राजाने कहा हे चांडालाधिपते ! मैंने जन्मसे "कभी स्त्रीवध न करूंगा" यह कठिनव्रत अवलम्बन

किया है ॥ ८० ॥ इसी कारण आपकी आज्ञासे स्त्रीवधके विषयमें यत्न नहीं कर सकता ॥ चांडालने कहा हे दुष्ट ! प्रभुकार्यके अतिरिक्त और कोई कार्य श्रेष्ठ नहीं हो सकता ॥ ८१ ॥ इस कारण चैतन्य होकर आज किस कारणसे मेरा कार्य नहीं करता जो सेवक प्रभुका वेतन लेकर उसके कार्यमें हानि करता है ॥ ८२ ॥ वह अयुत कल्पमें भी नरकसे छुटकारा नहीं पासकता. राजाने कहा हे चांडालनाथ ! मुझको अत्यन्त दारुण अन्य किसी कार्यमें नियुक्त कीजिये. मैं सहजमें ही उसको कर दूंगा॥८३॥ अथवा यदि आपका कोई शत्रु हो तो उसको बता दीजिये मैं अभी उसका संहार करूंगा इसमें सन्देह नहीं मैं उस शत्रुको संहार कर आपको यह पृथ्वी प्रदानकरूंगा ॥ ८४ ॥ अधिक क्या देव, दानव, उरग,

आजन्मतस्ततो यत्नं न कुर्यां स्त्रीवधे तव ॥ चांडाल उवाच ॥ स्वामिकार्यं विना दुष्ट किं कार्यं विद्यते परम् ॥ ८१ ॥ गृहीत्वा वेतनं मेऽद्य कस्मात्कार्यं विलुम्पसि ॥ यः स्वामिवेतनं गृह्य स्वामिकार्यं विलुम्पति ॥ ८२ ॥ नरकान्निष्कृतिस्तस्य नास्ति कल्पायुतैरपि ॥ राजोवाच ॥ चांडालनाथ मे देहि प्राप्यमन्यत्सुदारुणम् ॥ ८३ ॥ स्वशत्रुं ब्रूहि तं क्षिप्रं घातयिष्याम्यसंशयम् ॥ घातयित्वा तु तं शत्रुं तव दास्यामि मेदिनीम् ॥ ८४ ॥ देवदेवोरगैः सिद्धैर्गंधर्वैरपि संयुतम् ॥ देवेंद्रमपि जेष्यामि निहत्य निशितैः शरैः ॥८५॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं हरिश्चंद्रस्य भूपतेः ॥ चांडालः कुपितः प्राह वेपमानं महीपतिम् ॥८६॥ चांडाल उवाच ॥ "नैतद्वाक्यं सुघटितं यद्वाक्यं दासकीर्तितम् ॥ " चांडालदासतां कृत्वा सुराणां भाषसे वचः ॥ दास किं बहुना नूनं शृणु मे गदतो वचः ॥ ८७ ॥ निर्लज्ज तव चेदस्ति किंचित्पापभयं हृदि ॥ किमर्थं दासतां यातश्चांडालस्य तु वेश्मनि ॥ ८८ ॥

किन्नर,सिद्ध और गंधर्वोंके साथ यदि इंद्रभी स्वयं सन्मुख हो तथापि शाणित बाणोंसे उनको मारकर पराजय कर सकता हूं परन्तु स्त्रीहत्या किसी प्रकारसे भी नहीं कर सकता॥ ८५ ॥ राजा हरिश्चन्द्रके यह वचन सुनकर चांडाल क्रोधसे कम्पितकलेवर हो महीपतिसे कहने लगा चांडाल बोला तुमने दास होकर जो किया वह दासके उपयुक्त नहीं है, तू चांडालका दासत्व स्वीकार कर देवताओंके समान वचन कहता है अतएव रे दास ! अब अधिक कहनेका प्रयोजन नहीं है, अब जो कहता हूं सो सुनो ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ रे निर्लज्ज ? तेरे हृदयमें यदि कुछ पापका

भय हो तो चांडालके घर किसकारण दासत्व करनेको आता ॥ ८८ ॥ यह असि लेकर उसका मस्तक छेदन कर यह बात कहकर चांडालने राजाको खड्ग प्रदान किया ॥८९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ सूतजीने कहा इसके उपरान्त राजा हरिश्चन्द्र नीचेको मुख करके रानीसे कहने लगे कि, हे बाले ! मैं अत्यन्त पापिष्ठ हूं, नहीं तो क्यों ऐसे हीन कार्यके करनेमें प्रवृत्त होता ? जो हो इस समय तू मेरे सन्मुख बैठ ॥ १ ॥ मेरे हाथ यदि तेरा संहार करनेमें समर्थ हों तो तेरा शिर छेदन करूंगा, राजा यह बात

गृहाणैनं ततः खड्गमस्याश्छिन्धि शिरोऽबुजम् ॥ एवमुक्त्वाऽथ चांडालो राज्ञे खड्गं न्यवेदयत् ॥ ८९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे हरिश्चंद्रोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ सूत उवाच ॥ ततोऽथ भूपतिः प्राह राज्ञीं स्थित्वा ह्यधोमुखः ॥ अत्रोपविश्यतां बाले पापस्य पुरतो मम ॥ १ ॥ शिरस्ते च्छेदयिष्यामि हंतुं शक्नोति चेत्करः ॥ एवमुक्त्वा समुद्यम्य खड्गं हंतुं गतो नृपः ॥ २ ॥ न जानाति नृपः पत्नीं सा न जानाति भूपतिम् ॥ अब्रवीद् भृशदुःखार्ता स्वमृत्युमभिकांक्षती ॥ ३ ॥ स्त्र्युवाच ॥ चांडाल शृणु मे वाक्यं किंचित्त्वं यदि मन्यसे ॥ मृतस्तिष्ठति मे पुत्रो नातिदूरे बहिः पुरात् ॥ ४ ॥ तं दहामि हतं यावदानयित्वा तवांतिकम् ॥ तावत्प्रतीक्ष्यतां पश्चादसिना घातयस्व माम् ॥ ५ ॥ तेनाथ बाढमित्युक्त्वा प्रेषिता बालकं प्रति ॥ सा जगामातिदुखार्ता विलपंती सुदारुणम् ॥ ६ ॥

कहकर असि उठाय उसको मारनेके लिये अग्रसर हुए ॥ २ ॥ राजा जिसप्रकार उस अपनी स्त्री नहीं जानसके रानी भी उसी प्रकार उसको हरिश्चन्द्र नरपति नहीं जानसकी इस कारण रानी शोकसे कातर हो अपनी मृत्युकी इच्छासे कहने लगी ॥ ३ ॥ स्त्री बोली हे चांडाल ! यदि तुम्हारी इच्छा हो तो मैं कुछ कहती हूं सो सुनो मेरा पुत्र मरा हुआ यहांसे कुछेक दूर नगरप्रांतमें पडा है ॥ ४ ॥ उसको तुम्हारे निकट लाकर जबतक उसका दाहादिकार्य न करूं तबतक तुम ठहरो, पश्चात् मुझको असिद्वारा निहत करना ॥ ५ ॥ राजाने कहा अच्छा

यही हो यह बात कहकर उसको उस मृतक बालकके निकट जा आज्ञा दी, तब वह दुःखसे दारुण विलाप करती चली ॥ ६ ॥ नरेन्द्रकी भार्या सर्पके काटे बालकके समीप जा हा पुत्र ! हा वत्स ! हा शिशो ! इस प्रकार बारम्बार कहती ॥ ७ ॥ कृश विवर्ण मलीन वेष धूरि धूसरित केशवाली स्मशानभूमिमें आ बालकको स्थापितकर वहां बैठी और बोली "हे राजन् ! अपने बालकको देखो ! जो अपने मित्रोंके साथ खेलता हुआ उपवनमें सर्पके काटनेसे मृत्युको प्राप्त हुआ है" ॥ ८ ॥ तब नरपति हरिश्चन्द्रने उस बालाकी इस प्रकार करुणायुक्त विलापध्वनिको सुनकर शवके समीप जा उसके मुखपरका ढका हुआ वस्त्र हटा दिया ॥ ९ ॥ दीर्घकाल प्रवासकष्टसे रानीकी

भार्या तस्य नरेंद्रस्य सर्पदष्टं हि बालकम् ॥ हा पुत्र हा वत्स शिशो इत्येवं वदती मुहुः ॥७॥ कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्त शिरो रुहा ॥ श्मशानभूमिमागत्य बालं स्थाप्याविशद्भुवि ॥८॥ "राजन्नद्य स्वबालं तं पश्यसीह महीतले ॥ रममाणं स्वसखिभिर्दष्टं दुष्टाहिना मृतम् ॥" तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः ॥ शवसन्निधिमागत्य वस्त्रमस्याक्षिपत्तदा ॥९॥ तां तथा रुदतीं भार्यां नाभिजानाति भूमिपः ॥ चिरप्रवाससंतप्तां पुनर्जातामिवाबलाम्॥१०॥साऽपि तं चारुकेशांतं पुरो दृष्ट्वा जटालकम् ॥ नाभ्यजानान्नृपवरं शुष्कवृक्षत्वचोपमम् ॥११॥ भूमौ निपतितं बालं दृष्ट्वाऽऽशीविषपीडितम् ॥ नरेंद्रलक्षणोपेतमचिंतयदसौ नृपः ॥ १२ ॥ अस्य पूर्णेन्दुवद्वक्रं शुभमुन्नसमव्रणम् ॥ दर्पणप्रतिमोत्तुंगकपोलयुगशोभितम् ॥ १३ ॥

मूर्ति बदलगई थी, इस कारण राजा हरिश्चन्द्र उस रोती हुई अपनी भार्याको नहीं पँहचान सके ॥ १० ॥ इधर राजाभी पहिलेके समान वह कुंचिताग्रकेशकलाप नहीं थे इस समय वह जटामें परिणत हुए थे इस कारण रानी भी राजाको नहीं पहचान सकी ॥ ११ ॥ तब राजा पृथ्वीपर पडे हुए विषजर्जरित उस बालकके अंग प्रत्यंगमें सम्पूर्ण राजलक्षण देखकर चिन्ता करने लगे ॥ १२ ॥ उसका वदन मण्डल पूर्ण चन्द्रमाके समान अत्यन्त सुन्दर है कहीं भी बिन्दुमात्र व्रण नहीं है नासिका ऊँची दोनों कपोल दर्पणके समान विमल

और प्रशान्त हैं ॥ १३ ॥ केशकलाप नीलवर्ण टेढ़े दीर्घ और तरंगित हैं दोनों नेत्र कमलदलके समान खिले हुए दोनों ओष्ठ बिम्बाफलके समान लोहित वर्ण ॥१४॥ चौंडी छाती कानों पर्यन्त दीर्घ नेत्र जानुतक लम्बी भुजा दोनों कन्धे ऊंचे सुन्दरविशाल दोनों चरण सूक्ष्म अंगुली भूमण्डल धारण करनेमें समर्थ ॥१५॥ मृणालके समान कोमल चरण गम्भीर नाभि उन्नत कन्धे हैं अहो कष्ट! निश्चय ही इसनेकिसी राजकुलमें जन्म ग्रहण किया है॥१६॥अहो क्या कष्ट है! दुरात्मा कालने इसको इस दशामें प्राप्तकिया. सूतजीने कहा फिर माताकी गोदीमें शयन करते हुए उस

नीलान्केशान्कुंचिताग्रान्सान्द्रान्दीर्घांस्तरंगिणः ॥ राजीवसदृशे नेत्रे ओष्ठौ बिंबफलोपमौ ॥ १४ ॥ विशालवक्षा दीर्घाक्षो दीर्घबाहून्नतांसकः॥विशालपादो गंभीरः सूक्ष्मांगुल्यवनीधरः ॥ १५ ॥ मृणालपादो गंभीरनाभिरुद्धतकंधरः ॥ अहो कष्टं नरेंद्रस्य कस्याऽप्येप कुले शिशुः ॥ १६ ॥ जातो नीतः कृतांतेन कालपाशाद्दुरात्मना ॥ सूत उवाच ॥ एवं दृष्ट्वाऽथ तं बालं मातुरंके प्रसारितम् ॥ १७ ॥ स्मृतिमभ्यागतो राजा हाहेत्यश्रूण्यपातयत् ॥ सोऽप्युवाच च वत्सो मे दशामेतामुपागतः ॥१८॥ नीतो यदि च घोरेण कृतांतेनाऽत्मनो वशम् ॥ विचारयित्वा राजाऽसौ हरिश्चन्द्रस्तथा स्थितः ॥१९॥ ततो राज्ञी महादुःखवेशादिदम भापत ॥ राज्ञ्युवाच ॥ हा वत्स कस्य पापस्य त्वपध्यानादिदं महत् ॥ २० ॥ दुःखमापतितं घोरं तद्रूपं नोपलभ्यते ॥ हा नाथ राजन्भवता मामपास्य सुदुःखिताम् ॥ २१ ॥

मृतक बालकको पैरोंसे मस्तकपर्यन्त देखके हरिश्चन्द्रके मनमें पूर्वस्मृतिका आविर्भाव हुआ तब वह अपना पुत्र जानकर हाय! हाय! शब्दसे रोदन करने लगे नेत्रोंसे अश्रुधारा बहने लगी और वह कहनेलगे कि हमारेही पुत्रकी यह अवस्था हुई है ॥ १७ ॥१८॥ यद्यपि पुत्र घोरकालके वशीभूतहुआहै तथापि राजा हरिश्चन्द्र क्षणकाल मनमें चिन्ताकर स्तब्ध रहे ॥१९॥ अनन्तर राणीने घोर दुःखके वेगसे कहा राणी बोली हा वत्स! किस पापकी चिन्तासे तुझको यह भयानक दुःख हुआ है ॥२०॥ उसके स्वरूपकी उपलब्धि नहीं कर सकती। हा नाथ! हा राजन्! मैं अत्यंत

दुःखसे कातर हुई हूं इस अवस्थामें मुझको छोड़कर ॥२१॥ किस कारणसे किस स्थानमें गुप्त भावसे काल व्यतीत करते हो? हा विधातः! तैने राजर्षि राजा हरिश्चन्द्रका राज्य नष्टकर सुहृद त्याग और भार्या तथा पुत्र पर्यन्त भी बिकवा दिया ॥ २२ ॥ उन्होंने तेरा ऐसा क्या अपकार किया था? तब राजा उसको इस प्रकार विलाप ध्वनिको सुनकर धैर्यच्युत हो गये ॥ २३ ॥ और उस देवी तथा मृतक पुत्रको पहचानकर कहने लगे कि यही मेरी स्त्री और यही मृतक बालक मेरा पुत्र है अहो! क्या कष्ट है ॥ २४ ॥ इस प्रकार अत्यंत शोकसे आक्रांत और मूर्छित हो राजा पृथ्वीपर गिर पडे राणीने भी राजाकी ऐसी अवस्था देख ज्योंही राजा हरिश्चन्द्रको पहिचाना ॥ २५ ॥ कि

कस्मिन्संस्थीयते स्थाने विश्रब्धं केन हेतुना ॥ राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः॥२२॥ हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधातः कृतं त्वया ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्थानच्युतस्तदा ॥ २३ ॥ प्रत्यभिज्ञाय देवीं तां पुत्रं च निधनं गतम् ॥ कष्टं ममैव पत्नीयं बालकश्चाऽपि मे सुतः ॥ २४ ॥ ज्ञात्वा पपात संतप्तो मूर्च्छामतिजगाम ह ॥ सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्थामुपागतम् ॥ २५ ॥ मूर्च्छिता निपपातार्ता निश्चेष्टा धरणीतले ॥ चेतनां प्राप्य राजेंद्रो राजपत्नी च तौ समम् ॥ २६ ॥ विलेपतुः सुसंतप्तौ शोकभारेण पीडितौ ॥ राजोवाच ॥ हा वत्स सुकुमारं ते वदनं कुञ्चितालकम् ॥२७॥ पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ॥ तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् ॥ २८ ॥ उपगुह्य कदा वक्ष्ये वत्स वत्सेति सौहृदात् ॥ कस्य जानु प्रणीतेन पिंगेन क्षितिरेणुना ॥ २९ ॥

त्योंही मूर्छित और निश्चेष्ट हो धरणीपर गिर पडी कुछ कालोपरान्त फिर राजेन्द्र और राणी दोनोंने एक साथ चेतना प्राप्तकी ॥ २६ ॥ फिर शोकसे अत्यंत संतप्त और कातर हो विलाप करने लगे राजाने कहा हा वत्स! तुम्हारा वह कुंचित अलग सुशोभित सुकोमल मुखमण्डल ॥ २७ ॥ आज मलीन देखकर भी क्यों मेरा हृदय शतखंड होकर विदीर्ण नहीं होता? हा रोहित! तुम मधुर स्वरसे तात! तात! कहकर कब मेरे समीप आओगे ॥ २८ ॥ मैं स्नेहवश हो गोदीमें लेकर हे वत्स! हे वत्स! कहकर कब पुकारूंगा, किसकी जानुलिप्त पिंगल वर्ण पृथ्वीकी

रजसे मेरा डुपट्टा उत्सङ्ग (गोदी) और अंग मलीन होगा, हे हृदयानन्द वर्धन ! मैंने कुछ भी पुत्र सुख नहीं देखा ॥२९॥३०॥ मैंने पिता होकर भी सामान्य वस्तुके समान तुमको बेंचा है हीन दैवकी विडम्बनासे मेरा असीम राज्य बांधव और प्रभूत धन यह सभी जाता रहा अन्तमें मेरा एक मात्र पुत्र था वह भी नृशंस कालके मुखमें पतित हुआ ॥३१॥ हाय! विषम सर्पके काटनेसे मृतक पुत्रका वदनमण्डल देखकर आज मैं घोरसंपात विषसे दग्ध हुआ. राजाने गद्गदस्वरसे यह बात कह ज्योंही उस बालकको गोदीमें लिया ॥३२॥ कि त्योंही मूर्छित हो पृथ्वीपर गिरपडे अनन्त राजाको पड़ा हुआ देखकर शैब्या इस प्रकारसे चिन्ता करनेलगी ॥ ३३ ॥ इनके कण्ठस्वरसे बोध होता है कि यही पुरुष प्रवर विज्ञजनोंका चित्त

ममोत्तरीयमुत्संगं तथांगं मलमेष्यति ॥ न वाऽलं मम संभूतं मनो हृदयनंदन ॥ ३० ॥ "मयाऽसि पितृमान्पित्रा विक्रीतो येन वस्तुवत् ॥" गतं राज्यमशेषं मे सबांधवधनं महत् ॥ "हीनदैवान्नृशंसेन दृष्टो मे तनयस्ततः ॥" अहं महाहिदष्टस्य पुत्रस्याऽऽननपंकजम् ॥ ३१ ॥ निरीक्षन्नद्य घोरेण विषेणाऽधिकृतोऽधुना ॥ एवमुक्त्वा तमादाय बालकं बाष्पगद्गदः ॥ ३२ ॥ परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्च्छया निपपात ह ॥ ततस्तं पतितं दृष्ट्वा शैब्या चैवमचिंतयत् ॥ ३३ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रः स्वरेणैवोपलक्ष्यते ॥ विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः ॥३४॥ तथाऽस्य नासिका तुंगा तिलपुष्पोपमा शुभा ॥ दंताश्च मुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ॥ ३५ ॥ श्मशानमागतः कस्माद्यद्येवं स नरेश्वरः ॥ विहाय पुत्रशोकं सा पश्यंती पतितं पतिम् ॥ ३६ ॥ प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्रार्तिपीडिता ॥ वीक्षती सा तदाऽपतन्मूर्च्छया धरणीतले ॥ ३७ ॥

प्रसन्न करनेवाले राजा हरिश्चन्द्र हैं ॥३४॥ उन विख्यातकीर्ति राजा हरिश्चन्द्रकी जैसी अनारके समान दशन पंक्ति और नासिका ऊंची तथा तिलके फूलके समान सुकुमार थी इनकी भी वैसी ही दिखाई देती है ॥३५॥ परन्तु यदि वही वह नरेश्वर राजा हरिश्चन्द्र हैं तो किस कारणसे श्मशानमें आये हैं इस प्रकार विचार पुत्रशोक त्यागकर ज्योंही पृथ्वीपर पडे हुए पतिको देखने लगी ॥३६॥ त्योंही हर्ष विषाद और विस्मयने उसके हृदयको आक्रमण किया तब वह राजाको देखते देखते मूर्छित होकर पृथ्वीपर गिर पडी ॥३७॥

फिर क्रमानुसार चैतन्यता प्राप्तकर कातर स्वरसे कहने लगी हा दैव ! जो राजा एक समय अमरके समान थे आज तैंने उन नरपतिको राज्य नष्ट सुहृदत्याग भार्या और पुत्र पर्यन्त बिकवाकर चांडालरूपमें परिणत किया है अतएव तुमको दया नहीं धर्म नहीं न्याय अन्यायका विचार नहीं और लज्जा भी नहीं है इस कारण तुझको धिक्कार है ॥३८॥३९॥ हे राजन् ! आज कालने तुमको चांडाल बनाया है अब तुम्हारा वह छत्र वह सिंहासन ॥४०॥ वह चामर और वह दोनों विजय कहां गये ? आज विधाता का यह क्या विपरीत कोप है, पहले इन महात्माके गमनकालमें

प्राप्य चेतश्च शनकैः सा गद्गदमभाषत ॥ धिक्त्वां दैव ह्यकरुण निर्मर्याद जुगुप्सित ॥३८॥ येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ॥ राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् ॥ ३९ ॥ प्रापयित्वाऽपि येनाद्य चांडालोऽयं कृतो नृपः ॥ नाद्य पश्यामि ते छत्रं सिंहासनमथाऽपि वा ॥ ४० ॥ चामरव्यजने वाऽपि कोऽयं विधिविपर्ययः ॥ यस्याऽस्य व्रजतः पूर्वं राजानो भृत्यतां गताः ॥ ४१ ॥ स्वोत्तरीयैः प्रकुर्वंति विरजस्कं महीतलम् ॥ सोऽयं कपालसंलग्ने घटीपटनिरंतरे ॥ ४२ ॥ मृतनिर्माल्यसूत्रांतलग्नकेशसुदारुणे ॥ वसानिष्पंदसंशुष्कमहापटलमंडिते ॥ ४३ ॥ भस्मांगारार्धदग्धास्थिमज्जासंघट्टभीषणे ॥ गृध्रगोमायुनादार्तै पुष्टक्षुद्रविहंगमे ॥ ४४ ॥ चिताधूमायतपटनीलीकृतदिगंतरे ॥ कुणपास्वादनमुदा संप्रकृष्टनिशाचरे ॥ ४५ ॥ चरत्यमेध्ये राजेंद्रः श्मशाने दुःखपीडितः ॥ एवमुक्त्वाऽथ संश्लिष्य कंठे राज्ञो नृपात्मजा ॥ ४६ ॥

राजा लोग भृत्य स्वरूप होकर ॥ ४१ ॥ अपने डुपट्टोंसे पृथ्वीकी धूलि झाड़ते थे, आज वही राजा कपालोंसे व्याप्त शवसंस्कारको लाये हुए क्षुद्रकलशोंसे पूर्ण ॥४२॥ मृतकोंके गलेकी पुष्प मालाओंके डोरेमें बाल उलझनेसे भीषणवसाके निकलनेसे सूखे महापटलसे मंडित ॥ ४३ ॥ भस्मके अंगारोंसे आधे जले मुर्दोंकी अस्थि और मज्जाके संघट्टसे भयंकर गृध्र गोमायुओंके नादसे क्षुद्र पक्षियोंके पोषक ॥ ४४ ॥ चिताके धूमरूप पटसे आकाशको नीलवर्ण करनेवाले मांसके आस्वादमें प्रसन्न विचरण शील राक्षसोंसे व्याप्त ॥४५॥ इस अपवित्र स्थानमें विचरण करते

दुःखसे पीडित हैं इस प्रकार कह रानी राजाके कंठमें लिपट गई ॥ ४६ ॥ और कष्ट शोकसे व्याकुल हो घोर विलाप करने लगी, हे राजन्! आप जो अपनेको चांडाल कहते हो यह स्वप्न है अथवा सत्य है ॥ ४७ ॥ हे महाभाग ! सो कहो मेरा मन मोहित होता है, हे धर्मज्ञ ! जो ऐसा है तो धर्मने कुछ सहायता नहीं दी ॥ ४८ ॥ तथा ब्राह्मण देवता आदिके पूजनमें, सत्यपालनमें यदि ऐसे ही सहायता प्राप्त हो तो सत्यकी रक्षा नहीं हो सकती धर्मकी रक्षा न होनेसे सत्य आर्जव और अनृशंसताकी रक्षा नहीं हो सकती ॥ ४९ ॥ आप परम धर्मात्मा होकर भी राज्यच्युत हुए । सूतजीने कहा शीर्णदेह शैब्याके ऐसे वचन सुनकर राजा दीर्घ और उष्ण श्वास छोडते हुए ॥ ५० ॥

कष्टं शोकसमाविष्टा विललापार्तया गिरा ॥ राजन्स्वप्नोऽथ तथ्यं वा यदेतन्मन्यते भवान् ॥ ४७ ॥ तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै सुह्यते मम ॥ यद्येतदेवं धर्मज्ञ नास्ति धर्मे सहायता ॥ ४८ ॥ तथैव विप्रदेवादिपूजने सत्यपालने ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ॥ ४९ ॥ यत्र त्वं धर्मपरमः स्वराज्यादवरोपितः ॥ सूत उवाच ॥ इति तस्या वचः श्रुत्वा निःश्वस्योष्णं सगद्गदः ॥ ५० ॥ कथयामास तन्वंग्यै यथा प्राप्तः श्वपाकताम् ॥ रुदित्वा सा तु सुचिरं निःश्वस्योष्णं सुदुःखिता ॥ ५१ ॥ स्वपुत्रमरणं भीरुर्यथावत्तं न्यवेदयत् ॥ श्रुत्वा राजा तथा वाक्यं निपपात महीतले ॥ ५२ ॥ मृतपुत्रं समानीय जिह्वया विलिहन्मुहुः ॥ हरिश्चन्द्रमथो प्राह शैब्या गद्गदया गिरा ॥ ५३ ॥ कुरुष्व स्वामिनः प्रेष्यं छेदयित्वा शिरो मम ॥ स्वामिद्रोहो न तेऽस्त्वद्य माऽसत्यो भव भूपते ॥ ५४ ॥

जिस प्रकार श्वपचत्वको प्राप्त हुए थे, बाष्पकंठ द्वारा स्त्रीसे विस्तारसहित वह वर्णन किया उस राजपत्नीने भी यह सुनकर अत्यन्त दुःखित मनसे उष्ण श्वास त्यागकर ॥ ५१ ॥ जिस प्रकार पुत्रकी मृत्यु हुई थी वह आद्योपान्त राजासे निवेदन किया यह सुनते ही राजा मूर्छित होकर पृथ्वीपर गिरपडे ॥ ५२ ॥ फिर क्रमानुसार चेतना प्राप्तकर जिह्वासे चाट वारंवार मृतक पुत्रका मुख चूमने लगे तब शैब्याने गद्गदस्वर हो राजा हरिश्चन्द्रसे कहा ॥ ५३ ॥ इस समय मेरा मस्तक छेदन कर प्रभुकी आज्ञा पालन करो, हे भूपते !

तो आप सत्यसे रक्षा पावेंगे और प्रभुकी आज्ञा भी उल्लंघन न होगी ॥ ५४ ॥ हे राजेन्द्र ! विशेषकर यह परद्रोहजनित अथवा असत्य व्यवहार जनित पाप आपको स्पर्श नहीं करेगा, यह सुन राजा मूर्छित होकर पृथ्वीपर गिर पडे ॥ ५५ ॥ किन्तु क्षणमात्रमें ही चेतना प्राप्त कर अत्यन्त दुःखसे विलाप करने लगे राजाने कहा हे प्रिये ! तुम किस प्रकार ऐसे निष्ठुर वचन मुखसे निकालती हो ? ॥ ५६ ॥ जो मुखसे भी उच्चारण नहीं किया जा सकता वह कार्य किस प्रकार करूंगा ? शैब्याने कहा हे विभो ! मैंने गौरी देवीकी पूजा की है और अन्यान्य देवता तथा ब्राह्मणोंकी भी पूजा की है ॥ ५७ ॥ अतएव उनकी कृपासे आप जन्मान्तरमें भी मेरे पति होंगे, राजा यह बात सुनकर तत्काल पृथ्वीपर

माऽसत्यं तव राजेंद्र परद्रोहस्तु पातकम् ॥ एतदाकर्ण्य राजा तु पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ५५ ॥ क्षणेन चेतनां प्राप्य विललापातिदुःखितः ॥ राजोवाच ॥ कथं प्रिये त्वया प्रोक्तं वचनं त्वतिनिष्ठुरम् ॥ ५६ ॥ यदशक्यं भवेद्वक्तुं तत्कर्म क्रियते कथम् ॥ पत्न्युवाच ॥ मया च पूजिता गौरी देवा विप्रास्तथैव च ॥ ५७ ॥ भविष्यसि पतिस्त्वं मे ह्यन्यस्मिञ्जन्मनि प्रभो ॥ श्रुत्वा राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले ॥ ५८ ॥ मृतस्य पुत्रस्य तदा चुंचुंब दुःखितो मुखम् ॥ राजोवाच ॥ प्रिये न रोचते दीर्घ कालं क्लेशं मयाऽशितुम् ॥ ५९ ॥ नात्मायत्तोऽहं तन्वंगि पश्य मे मंदभाग्यताम् ॥ चांडालेनाननुज्ञातः प्रवेक्ष्ये ज्वलनं यदि ॥ ६० ॥ चांडालदासतां यास्ये पुनरप्यन्यजन्मनि ॥ नरकं च वरं प्राप्य खेदं प्राप्स्यामि दारुणम् ॥ ६१ ॥ तापं प्राप्स्यामि संप्राप्य महारौरवरौरवे ॥ मग्नस्य दुःखजलधौ वरं प्राणैर्वियोजनम् ॥ ६२ ॥

गिरपडे ॥ ५८ ॥ और शीघ्र उठ तथा दुःखित हो मृतक पुत्रका मुख चूमने लगे राजाने कहा हे प्रिये ! मैं अब दीर्घ कालतक क्लेश नहीं सह सकूंगा ॥ ५९ ॥ परन्तु हे कृशाङ्गी ! देखो मैं ऐसा हतभाग्य हूं कि अपने अंतःकरणके ऊपर भी मेरा कुछ आधिपत्य नहीं है, चांडालकी विना आज्ञा यदि अग्निमें प्रवेश करूं ॥ ६० ॥ जो जन्मान्तरमें भी फिर मुझको चांडालका दासत्व प्राप्त होगा, फिर नरकमें जाकर दारुण क्लेश भोगना होगा ॥ ६१ ॥ किंतु वह मेरे पक्षमें श्रेष्ठ है, महा रौरवनरकमें जाकर बहुत कालतक असह्य नरकयंत्रणा सहूं वह भी मुझको श्रेष्ठ है,

दुःखसागरमें मग्न हो प्राण त्यागन करना श्रेष्ठ है ॥ ६२ ॥ परन्तु मेरा यह बालक पुत्रही वंशकी रक्षा करनेवाला है, मेरे इस बलवान् पुत्रने दैवके विपाकवशसे प्राणत्यागन किया है, अतएव क्लेश सागरमें निमग्न हो जीवन धारणकी अपेक्षा प्राण त्यागना ही श्रेष्ठ है ॥६३॥ मेरा देह इस समय चांडालके अधीन है, इस कारण इस दुर्गतिकी अवस्थामें किस प्रकार जीवन त्याग करूं, कारण कि उसकी विना आज्ञा प्राणत्याग करनेसे उसके ऋणसे नरक भोगना होगा, तोभी अत्यन्त दुःखके कारण अपना देह त्याग करूंगा ॥ ६४ ॥ पुत्रके वियोगसे जैसा दुःख उपस्थित हुआ है वैतरणी नदीके पार होनेसे अथवा असिपत्र वनमें भी ऐसा दुःख नहीं भोगना होगा अधिक क्या त्रिलोकीमें भी ऐसा

एकोऽपि बालको योऽयमासीद्वंशकरः सुतः ॥ मम दैवानुयोगेन मृतः सोऽपि बलीयसा ॥६३॥ कथं प्राणान्विमुंचामि परायत्तोऽस्मि दुर्गतः ॥ तथाऽपि दुःखबाहुल्यात्त्यक्ष्यामि तु निजां तनुम् ॥६४॥ त्रैलोक्ये नास्ति तद्दुःखं नासिपत्रवने तथा ॥ वैतरिण्यां कुतस्तद्व द्यादृशं पुत्रविप्लवे ॥ ६५ ॥ सोऽहं सुतशरीरेण दीप्यमाने हुताशने ॥ निपतिष्यामि तन्वंगि क्षंतव्यं तन्ममाधुना ॥ ६६ ॥ न वक्तव्यं त्वया किंचिदतः कमललोचने ॥ मम वाक्यं च तन्वंगि निबोधाऽऽहतमानसा ॥ ६७ ॥ अनुज्ञाताऽथ गच्छ त्वं विप्र वेश्म शुचिस्मिते ॥ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवो यदि तोषिताः॥६८॥ संगमः परलोके मे निजपुत्रेण चेत्त्वया॥ इह लोके कुतस्त्वेत द्भविष्यति समीप्सितम् ॥६९॥ यन्मया हसता किंचिद्रहासि त्वां शुचिस्मिते ॥ अशेषमुक्तं तत्सर्वं क्षंतव्यं मम यास्यतः॥ ७० ॥

कोई दुःख नहीं है ॥ ६५ ॥ मैं इस समय पुत्रकी मृतकदेहके साथ प्रज्वलित अग्निमें गिरूंगा ॥ ६६ ॥ अतएव हे कृशाङ्गि ! तुम इसमें कुछ भी न कहना. हे शुचिस्मिते ! सावधान हो तुम मेरे वचन मानो ॥ ६७ ॥ इस समय आज्ञा देता हूं कि तुम ब्राह्मणके घर जाओ यदि मैंने कभी धनदान अग्निमें आहुति प्रदान और गुरुजनोंको संतुष्ट किया हो ॥ ६८ ॥ तो परलोकमें पुत्र और तुम्हारे साथ समागम होगा परन्तु इस लोकमें इस अभीष्टके प्राप्त होनेकी संभावना नहीं है ॥ ६९ ॥ हे शुचिस्मिते ! मैंने हास्यके मिष गुप्तभावसे

यदि कोई अप्रमाणिक बात कही हो तो मेरे प्राणकालके समय वह सम्पूर्ण क्षमा करना ॥ ७० ॥ हे शुभे ! तुम अपनेको राजपत्नी जानकर ब्राह्मणका कभी तिरस्कार मत करना, प्रभुको देवताके समान जानकर यत्नसहित उनको संतुष्ट करना ॥ ७१ ॥ रानीने कहा हे हे राजर्षे ! मैं भी इस प्रज्वलित अग्निमें पतित हूंगी हे देव ! मैं इस दुःखका भार नहीं सह सकती अतएव आपके संग चलूंगी ॥ ७२ ॥ आपके संग गमन करना मुझको श्रेष्ठ है अतएव इसके अन्यथा नहीं होगा हे मानद ! आपके संग ही स्वर्ग अथवा नरक भोगूंगी ॥७३॥ तब यह बात सुनकर राजाने कहा हे पतिव्रते ! जो तुम्हारी इच्छा हो सो करो ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां षड्विंशोऽध्यायः

राजपत्नीति गर्वेण नावज्ञेयः स मे द्विजः ॥ सर्वयत्नेन तोष्यः स्यात्स्वामी दैवतवच्छुभे ॥ ७१ ॥ राज्ञ्युवाच ॥ अहम प्यत्र राजर्षे निपतिष्ये हुताशने ॥ दुःखभारासहा देव सह यास्यामि वै त्वया ॥ ७२ ॥ त्वया सह मम श्रेयो गमनं नान्यथा भवेत् ॥ सह स्वर्गं च नरकं त्वया भोक्ष्यामि मानद ॥ ७३ ॥ श्रुत्वा राजा तदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चन्द्रोपाख्याने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ सूत उवाच ॥ ततः कृत्वा चितां राजा आरोप्य तनयं स्वकम् ॥ भार्यया सहितो राजा बद्धांजलिपुटस्तदा ॥ १ ॥ चिंतयन्परमेशानीं शताक्षीं जगदीश्वरीम् ॥ पंचकोशांतरगतां पुच्छब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥ २ ॥ रक्तांबरपरीधानां करुणारससागराम् ॥ नानायुधधरामंबां जगत्पालनतत्पराम् ॥ ३ ॥ तस्य चिंत यमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ धर्मं प्रमुखतः कृत्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ ४ ॥

॥ २६ ॥ सूतजीने कहा फिर राजा हरिश्चन्द्रने चिता बनाय अपने पुत्रको उसके ऊपर रक्खा, उसके उपरांत स्वयं हाथ जोड भार्याके सहित ॥ १ ॥ जगदीश्वरी परमेशानीका ध्यान करने लगे, वह शताक्षी जीवोंके अन्नमयादि पंचकोशके अन्तरमें विराजमान रहती है, वह अन्नरसमय पुरुषोंके पुच्छ स्थित (आधारचक्रस्थित) ब्रह्मस्वरूपिणी ॥ २ ॥ और करुणारसकी सागरस्वरूप हैं, वह लाल वस्त्र पहरकर अनेक प्रकारके आयुध धारणकर जगत्की रक्षा करनेमें तत्पर रहती हैं ॥ ३ ॥ जब राजा इस प्रकार ध्यानमें निमग्न हुए तब इंद्रादि सम्पूर्ण देवता

धर्मको आगेकर शीघ्र हरिश्चन्द्रके निकट आये ॥४॥ उन सबने आनकर कहा हे राजन् ! तुम सुनो ! मैं पितामह, स्वयं धर्म, भगवान् विष्णु॥५॥ साध्यगण, विश्वेदेवगण मरुद्गण लोकपालगण,चारणगण गंधर्वगण, रुद्रगण, दोनों अश्विनीकुमार अन्यान्य सम्पूर्ण देवतागण और विश्वामित्र स्वयं आये हैं, जो विश्वामित्र तीनों जगत् प्रदान करके भी धर्मानुसार मित्रता करनेकी इच्छा करते हैं ॥६॥७॥ इस समय वही विश्वामित्र तुम्हें अभीष्ट देनेको अत्यन्त अभिलाषी हुए हैं. धर्मने कहा हे राजन् ! ऐसे साहसिक कार्यमें उद्यत न होना मैं धर्म हूं ॥८॥ मैं तुम्हारी

आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते राजञ्छृणु महाप्रभो ॥ अहं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च भगवान्स्वयम् ॥५॥ साध्याः सविश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः ॥ नागाः सिद्धाः सगंधर्वा रुद्राश्चैव तथाऽश्विनौ ॥ ६ ॥ एते चान्येऽथ बहवो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ विश्वत्रयेण यो मैत्रीं कर्तुमिच्छति धर्मतः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रः स तेऽभीष्टमाहर्तुं सम्यगिच्छति ॥ धर्म उवाच ॥ मा राजन्साहसं कार्षीर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ॥ ८ ॥ तितिक्षादमसत्त्वाद्यैस्त्वद्गुणैः परितोषितः ॥ इंद्र उवाच ॥ हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेंऽतिकम् ॥ ९ ॥ त्वयाऽद्य भार्यापुत्रेण जिता लोकास्सनातनाः ॥ आरोह त्रिदिवं राजन्भार्यापुत्रसमन्वितः ॥१०॥ सुदुष्प्रापं नरैरन्योर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ सूत उवाच ॥ ततोऽमृतमयं वर्षमपमृत्युविनाशनम् ॥ ११ ॥ इंद्रः प्रासृजदाकाशाच्चितामध्यगते शिशौ ॥ पुष्पवृष्टिश्च महती दुंदुभिस्वन एव च ॥ १२ ॥

तितिक्षा (सहनशीलता) दम और सत्वादिगुणोंसे संतुष्ट हो तुम्हारे निकट आयाहूं इन्द्रने कहा हे हरिश्चन्द्र ! मैं भी तुम्हारे निकट उपस्थित हुआ हूं ॥९॥ अतएव तुम्हारे सौभाग्यकी सीमा नहीं तुमने भार्या और पुत्रके साथ इस समय सनातन लोंकोंको जय किया है अब भार्या और पुत्रके साथ स्वर्गमें चलो ॥१०॥ हे राजन् ! जो मनुष्योंको हुआ है तुमने अपने कर्मफलसे उसको जीतलिया सूतजीने कहा इसके उपरांत अपमृत्यु विनाशन अमृतकी वर्षा ॥ ११ ॥ इन्द्रने चितामें स्थित बालकके ऊपर की इसी समय आकाशमण्डलसे पुष्पवृष्टि और दुन्दुभि

ध्वनि होनेलगी ॥ १२ ॥ इसी अवसरमें वह महानुभाव राजाका पुत्र चितासे उठ बैठा वह पहलेके समान सुकुमार देह स्वस्थचित्त प्रसन्न और प्रीतमनवाला था ॥ १३ ॥ हरिश्चन्द्रने तत्काल पुत्रको आलिंगन किया और इसी समय राजा तथा रानी दोनोंही पूर्वके समान सौन्दर्य प्राप्तकर मनोहर वस्त्र और मालांसे भूषित हुए ॥१४॥ तब स्वास्थ्य और अभीष्ट प्राप्त होनेके कारण आनंदसे उनका हृदय पूर्ण होगया तब इंद्रने नरपतिसे कहा ॥१५॥ हे महाभाग ! तुम पुत्र और कलत्रके सहित अपने कर्मके फलसे स्वर्गमें चल परम पवित्र सद्गति प्राप्त करो ॥ १६ ॥ हरि

समुत्तस्थौ मृतः पुत्रो राज्ञास्तस्य महात्मनः ॥ सुकुमारतनुः स्वस्थः प्रसन्नः प्रीतमानसः ॥ १३ ॥ ततो राजा हरिश्चन्द्रः परिष्वज्य सुतं तदा ॥ सभार्यः स्वश्रिया युक्तो दिव्यमाल्यांबरावृतः ॥१४॥ स्वस्थः संपूर्णहृदयो मुदा परमया वृतः ॥ बभूव तत्क्षणादिंद्रो भूपं चैवमभाषत ॥ १५ ॥ सभार्यस्त्वं सपुत्रश्च स्वर्लोकं सद्गतिं पराम् ॥ समारोह महाभाग निजानां कर्मणां फलम् ॥१६॥ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ देवराजाननुज्ञातः स्वामिना श्वपचेन हि ॥ अकृत्वा निष्कृतिं तस्य नारोक्ष्ये वै सुरालयम् ॥ १७ ॥ धर्म उवाच ॥ तवैवं भाविनं क्लेशमवगम्याऽऽत्ममायया ॥ आत्मा श्वपाचतां नीतो दर्शितं तच्च पक्कणम् ॥ १८ ॥ इंद्र उवाच ॥ प्रार्थ्यते यत्परं स्थानं समस्तैर्मनुजैर्भुवि ॥ तदारोह हरिश्चंद्र स्थानं पुण्यकृतां नृणाम् ॥ १९ ॥ हरिश्चंद्र उवाच ॥ देवराज नमस्तुभ्यं वाक्यं चेदं निबोध मे ॥ मच्छोकमग्नमनसः कोसले नगरे नराः ॥ २० ॥

श्चन्द्रने कहा देवराज ! श्वपचमेरा प्रभु है इनसे छुटकारा न पाकर और उनकी आज्ञा न लेकर मैं स्वर्गको नहीं जाऊंगा ॥ १७ ॥ धर्मने कहा तुम्हारा इस प्रकार भावी क्लेश जानकर मैंने अपनी मायासे स्वयं श्वपचरूप धारणकर तुमको यह चांडालपुरी दिखाई अधिक क्या मैं ही यह चांडाल मैं ही वह ब्राह्मण हूं, और मैंनेही काला सर्प होकर तुम्हारे पुत्रको डसा है ॥१८॥ इन्द्रने कहा हे हरिश्चन्द्र ! भूमण्डलके सम्पूर्ण मनुष्य जिस स्थानका अधिकार करनेकी प्रार्थना करते हैं तुम स्वयं पुण्यके बलसे उस स्थानको चलो ॥१९॥ हरिश्चन्द्रने कहा हे देवराज ! मैं आपको प्रणाम करता हूं आप मेरा वचन श्रवण करके विचार कीजिये,कोसलनगर निवासी सम्पूर्ण मनुष्य मेरे

विरहरूपी शोक सागरमें निमग्न हो रहे हैं ॥२०॥ इस समय उन शोकसंतप्त प्रजाको छोडकर किसप्रकार स्वर्गको चल सकता हूँ, भक्तोंके त्यागनेसे नरक होता है ब्रह्महत्या सुरापान और गोवधके ॥ २१ ॥ समान महापातक है हे शक्र ! जो भक्त सर्वदा सेवामें रत हैं उनको त्यागना अत्यन्त अनुचित है, अतएव त्यागनेसे किस प्रकार सुख भोग सकता हूं ॥२२॥ इस कारण उनको विनालिये मैं स्वर्गको नहीं जाऊंगा, आप स्वर्गको लौट जाइये, हे सुरेश्वर ! यदि वह मेरे संग जासके ॥२३॥ तो मभी उनके संग स्वर्ग अथवा नरकमें जासकता हूं इंद्रने कहा हे नृपवर ! उनमेंसे किसीका अधिक पाप अथवा किसीका अधिक पुण्य भिन्न भिन्न है ॥२४॥ अतएव हे भूप ! वह सम्पूर्ण एकही समय स्वर्गके

तिष्ठंति तानपास्यैवं कथं यास्याम्यहं दिवम् ॥ ब्रह्महत्या सुरापानं गोवधः स्त्रीवधस्तथा ॥ २१ ॥ तुल्यमेभिर्महत्पापं भक्तत्यागा दुदाहृतम् ॥ भजंतं भक्तमत्याज्यं त्यजतः स्यात्कथं सुखम् ॥ २२ ॥ तैर्विना न प्रयास्यामि तस्मच्छक्र दिवं व्रज ॥ यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यांति सुरेश्वर ॥ २३ ॥ ततोऽहमपि यास्यामि नरकं वाऽपि तैः सह ॥ इंद्र उवाच ॥ बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै नृप ॥२४॥ कथं संघातभोज्यं त्वं भूप स्वर्गमभीप्ससि ॥ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ भुंक्ते शक्र नृपो राज्यं प्रभावा त्प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥ यजते च महायज्ञैः कर्मपूर्तं करोति च ॥ तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ २६ ॥ उपदादान्न संत्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ॥ तस्माद्यन्मम देवेश किंचिदस्ति सुचेष्टितम् ॥ २७ ॥ दत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तैस्तदस्तु नः ॥ बहुकालोपभोज्यं च फलं यन्मम कर्मगम् ॥ २८ ॥

भोगनेका किसप्रकार अधिकार रखते हैं हरिश्चन्द्रने कहा हे वासव ! पौरवर्गोंके प्रभावसे ही राजा लोग राज्यभोग करते हैं॥२५॥महायज्ञका अनुष्ठान और पूर्त्तकार्य (वापीकूपादि) सम्पादन करते हैं इसमें संदेह नहीं है मैंने भी इसी प्रकार प्रजाके प्रभावसे सम्पूर्ण धर्मकार्यका अनुष्ठान किया है ॥ २६ ॥ इसकारण जिन्होंने राजप्रयोजनीय सम्पूर्ण द्रव्य दान किया है मैं स्वर्ग प्राप्त होनेकी इच्छासे उनको नहीं छोडूंगा हे देवेश ! यदि उनका स्वर्गमें चलनेके अनुरूप पुण्य न हो तो कुछ मेरा पुण्य है ॥२७॥ अर्थात् मैंने दान यज्ञ याग इत्यादि जो कुछ सत्कार्यका अनुष्ठान

किया है वह उनका सब पुण्य स्वर्गभोगको प्राप्त हों यदि मैं अकेला कर्मका फल भोगूं तो बहुत समयतक भोग सकता हूँ ॥ २८ ॥ परंतु आपके प्रसादसे उनके संग उस कर्मका फल एकही दिनमें भोगलूं तो भी मुझको परम श्रेय है सूतजीने कहा "यही होगा" ऐसा कहकर त्रिभुवनेश्वर इन्द्र ॥ २९ ॥ गाधिनंदन विश्वामित्र और धर्म प्रसन्न हो योगबलसे उसी समय काशीसे अयोध्याको चले गये वह मुहूर्त्तमात्रमें ही ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य और शूद्रयुक्त अयोध्यानगरीमें पहुंचे ॥ ३० ॥ और उनमेंसे देवराज इंद्रने कहा कि नगरनिवासी सम्पूर्ण मनुष्य शीघ्र राजा हरिश्चन्द्रके समीप आवें आज वह हरिश्चन्द्रके धर्मबलसे दुर्लभ स्वर्गलोकको प्राप्त हुए ॥ ३१ ॥ यह बात कहकर नागरिक मनुष्योंको

तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं त्वत्प्रसादतः ॥ सूत उवाच ॥ एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ॥२९॥ प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ॥ गत्वा तु नगरं सर्वं चातुर्वर्ण्यसमाकुलम् ॥३०॥ हरिश्चंद्रस्य निकटे प्रोवाच विबुधाधिपः ॥ आगच्छंतु जनाः शीघ्रं स्वर्गलोकं सुदुर्लभम् ॥३१॥ धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वैर्युष्माभिरेव तु ॥ हरिश्चन्द्रोऽपि तान्सर्वाञ्जनान्नगरवासिनः ॥ ३२ ॥ प्राह राजा धर्मपरो दिवमारुह्यतामिति ॥ सूत उवाच ॥ तदिंद्रस्य वचः श्रुत्वा प्रीतास्तस्य च भूपतेः ॥ ३३ ॥ ये संसारेषु निर्विण्णास्ते धुरं स्वसुतेषु वै ॥ कृत्वा प्रहृष्टमनसो दिवमारुरुहुर्जनाः ॥ ३४ ॥ विमानवरमारूढाः सर्वे भास्वरविग्रहाः ॥ तदा संभूतहर्षास्ते हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ॥ ३५ ॥ राज्येऽभिषिच्य तनयं रोहिताख्यं महामनाः ॥ अयोध्याख्ये पुरे रम्ये हृष्टपुष्टजनान्विते ॥ ३६ ॥

हरिश्चन्द्रके समीप ले आये, तब उन धार्मिकप्रवर राजा हरिश्चंद्रने भी नगरवासी मनुष्योंसे ॥३२॥ कहा तुम सम्पूर्णही मेरे साथ स्वर्गको चलो ! सूतजीने कहा वह सुरपति और भूपतिके इसप्रकार वचन सुनकर अत्यंत आनंदित हुए और उनमें जो संसारकी वासनासे विरत हुए थे वह अपने २ पुत्रोंके ऊपर सांसारिक भार डाल आनंदहृदयसे स्वर्गमें चलनेको उद्यतहुए ॥३३॥३४॥ तब प्रजा ज्योतिर्मय देह धारणकर श्रेष्ठविमान पर चढ अत्यंत आनंदितहुई तब महानुभाव महीपाल हरिश्चंद्रने ॥ ३५ ॥ अपने पुत्र रोहिताश्वको राज्यपर अभिषिक्तकर हृष्टपुष्ट मनु

ण्योंसे पूर्ण रमणीय अयोध्यानगरी कर ॥३६॥ सुहृद्मंत्री और पुत्रका सत्कार और अभिनन्दन कर पुण्यसे प्राप्त हुई देवादिकोंको दुर्लभ॥३७॥ अपने पुण्यप्रभावसे प्राप्त विपुलकीर्ति लाभकर किंकिणीजालमंडित अतुल कामगामी सुशोभित देवदुर्लभ विमानपर विराजमान हुए ॥ ३८ ॥ फिर सर्व शास्त्रके जानने वाले दैत्यगुरु महाभाग शुक्राचार्यने राजा हरिश्चंद्रको विमानमें देखकर तिस समय यह गाथा गाई ॥ ३९ ॥ शुक्र बोले अहो तितिक्षाका क्या आश्चर्य माहात्म्य है ? दानका क्या महत्त्वफल है ? आज जिसके प्रभावसे राजा हरिश्चन्द्रने महेन्द्रका सालोक्य प्राप्त किया

तनयं सुहृदश्चापि प्रतिपूज्याभिनंद्य च ॥ पुण्येन लभ्यां विपुलां देवादीनां सुदुर्लभाम् ॥ ३७ ॥ संप्राप्य कीर्तिमतुलां विमाने स महीपतिः ॥ आसांचक्रे कामगमे क्षुद्रघंटाविराजिते ॥ ३८ ॥ ततस्तांहि समालोक्य श्लोकमंत्रं तदा जगौ ॥ दैत्याचार्यो महाभागः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ ३९ ॥ शुक्र उवाच ॥ अहो तितिक्षामाहात्म्यमहोदानफलं महत् ॥ यदागतो हरिश्चन्द्रो महेंद्रस्य सलोकताम् ॥ ४० ॥ सूत उवाच ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रस्य चेष्टितम् ॥ यः शृणोति च दुःखार्तः स सुखं लभतेऽन्वहम् ॥ ४१ ॥ स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं सुतार्थी सुतमाप्नुयात् ॥ भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे हरिश्चंद्रोपाख्याने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ विचित्रमिदमाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य कीर्तितम् ॥ शताक्षीपादभक्तस्य राजर्षेर्धार्मिकस्य च ॥ १ ॥

॥४०॥ सूतजीने कहा यह हरिश्चन्द्रके सम्पूर्ण चरित्र आपसे वर्णन किये, यदि दुःखी मनुष्य इसको सुने तो सर्वदा सुख प्राप्त होता है इसमें संदेह नहीं ॥ ४१ ॥ अधिक क्या इसके प्रभावसे स्वर्गाभिलाषी स्वर्ग पुत्रा भिलाषी पुत्र भार्याकी इच्छा करनेवाला भार्या राज्यप्रार्थी मनुष्य राज्यपर्यंत प्राप्त कर सकता है ॥ ४२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ जनमेजयने कहा हे ऋषिवर ! शताक्षी देवीके चरणकमलोंके भक्त परमधार्मिक राजर्षि हरिश्चन्द्रका जो उपाख्यान कहा यह अत्यन्त विचित्र है ॥ १ ॥

वह शिवा रमणीय देवी भगवती किसकारणसे शताक्षी हुई है मुने! आप उनका कारण कहकरमेरा जन्म सफल कीजिये॥२॥अकृतज्ञ मनुष्यही देवीके गुण सुनकर तृप्त हो सकते हैं परन्तु विपलबुद्धि मनुष्य उनके गुण सुनकर तृप्त नहीं हो सकते अधिक क्या देवीके गुण वर्णित एक२शब्द सुननेसे अश्वमेध यज्ञका श्रेष्ठ फल प्राप्त होता है इसमें संदेह नहीं है ॥ ३ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! शताक्षी देवीका पवित्र उत्पत्ति विषय कहता हूं तुम देवीके परम भक्त हो इस कारण तुमसे मेरा न कहने योग्य कुछ नहीं है ॥४॥ पूर्वकालके समय दुर्गमनामक अत्यंत निष्ठुर एक महादानव था उस रुरुपुत्र महाबलवान् दानवने हिरण्याक्षके वंशमें जन्म ग्रहण किया ॥ ५ ॥ उसने एक समय मनमें विचार किया कि मुनिगण वेदविहित

शताक्षी सा कुतो जाता देवी भगवती शिवा ॥ तत्कारणं वद मुने सार्थकं जन्म मे कुरु ॥ २ ॥ को हि देव्या गुणाञ्छृण्वंस्तृप्तिं यास्यति शुद्धधीः ॥ पदे पदेऽश्वमेधस्य फलमक्षय्यमश्नुते ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि शताक्षीसंभवं शुभम् ॥ तवाऽवाच्यं न मे किंचिद्देवीभक्तस्य विद्यते ॥ ४ ॥ दुर्गमाख्यो महादैत्यः पूर्वं परमदारुणः ॥ हिरण्याक्षान्वये जातो रुरुपुत्रो महाखलः ॥ ५ ॥ देवानां तु बलं वेदो नाशे तस्य सुरा अपि ॥ नंक्ष्यंत्येव न संदेहो विधेयं तावदेव तत् ॥ ६ ॥ विमृश्यैतत्त पश्चर्यां गतः कर्तुं हिमालये ॥ ब्रह्माणं मनसा ध्यात्वा वायुभक्षो व्यतिष्ठतः ॥ ७ ॥ सहस्रवर्षपर्यंतं चकार परमं तपः ॥ तेजसा तस्य लोकास्तु संतप्ताः ससुरासुराः ॥ ८ ॥

मंत्रसे होम करते हैं वह होमीय हव्य भक्षण कर देवतागण संतुष्ट होते हैं इससे वह बल गर्वित होकर वेदोक्त अस्त्र शस्त्रद्वारा हमको नष्ट करते हैं अतएव वेदही देवताओंका बल है इस कारण वेदके नष्ट होनेपर भी देवता नष्ट होंगे इसमें संदेह नहीं अतएव देवताओंका विनाश करनेके लिये वेदको नष्ट करना श्रेष्ठ है इसके सिवाय अन्य उपाय कोई नहीं है ॥६॥ वेदकर्ताकी आराधनासे ही यह कार्य सिद्ध होगा अतएव उनकीही आराधना करूंगा इस प्रकार मनमें निश्चयकर तपस्या करनेको हिमालयमें चला गया वह हृदयमें ब्रह्माजीका ध्यान करता हुआ काल व्यतीत करने लगा ॥ ७ ॥ वह हजार वर्षपर्यंत कठोर तपस्याके अनुष्ठानमें रत रहा अतएव उसके तेजप्रभावसे सुरासुर इत्यादि सम्पूर्ण लोक संतप्त

होगये ॥ ८ ॥ इसी समय भगवान् चतुरानन ब्रह्मा इनसे प्रसन्न हुए और हंसपर चढ़ उसको वर देनेके निमित्त आये ॥९॥ उस समाधिस्थित निमीलितनेत्र (मुँदे नेत्र) दानवसे चतुराननने स्वरूपसे कहा, तुम्हारा मंगल हो, इस समय तुम अभिलषित वरकी प्रार्थना करो ॥ १० ॥ अब मैं तुम्हारी तपस्यासे संतुष्ट होकर वर देनेको आया हूं वह ब्रह्माजीके इस प्रकार वचन सुन समाधि छोडकर उठा ॥ ॥ ११ ॥ और उनकी यथाविधि पूजा करके कहा हे सुरेश्वर ! मुझको सम्पूर्ण वेद प्रदान कीजिये; हे महेश्वर ! त्रिलोकीमें ब्राह्मण और देवताओंके पास जो संपूर्ण वेदमंत्र विद्यमान हैं ॥ १२ ॥ वह संपूर्ण वेदमंत्र मेरे पास विद्यमान रहैं, और जिससे देवतागण पराजित हों मुझको ऐसा बलप्रदान कीजिये

ततः प्रसन्नो भगवान्हंसारूढश्चतुर्मुखः ॥ ययौ तस्मै वरं दातुं प्रसन्नमुखपंकजः ॥ ९ ॥ समाधिस्थं मीलिताक्षं स्फुटमाह चतुर्मुखः ॥ वरं वरय भद्रंते यस्ते मनसि वर्तते ॥१०॥ तवाऽद्य तपसा तुष्टो वरदेशोऽहमागतः ॥ श्रुत्वा ब्रह्ममुखाद्वाणीं व्युत्थितः स समाहितः ॥ ११ ॥ पूजयित्वा वरं वव्रेवेदान्देहि सुरेश्वर ॥ त्रिषु लोकेषु ये मंत्रा ब्राह्मणेषु सुरेष्वपि ॥ १२ ॥ विद्यंते तु सान्निध्ये मम संतु महेश्वर ॥ बलं च देहि येन स्याद्देवानां च पराजयः ॥१३॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति वचो वदन् ॥ जगाम सत्यलोकं तु चतुर्वेदेश्वरः परः ॥१४॥ ततःप्रभृति विप्रैस्तु विस्मृता वेदराशयः ॥ स्नानसंध्यानित्यहोमश्राद्धयज्ञजपादयः ॥१५॥ विलुप्ते धरणीपृष्ठे हाहाकारो महानभूत् ॥ किमिदं किमिदं चेति विप्रा ऊचुः परस्परम् ॥ १६ ॥ वेदाभावात्तदस्माभिः कर्तव्यं किमतः परम् ॥ इति भूमौ महानर्थे जाते परमदारुणे ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ चतुर्वेद कर्ता परमेश्वर ब्रह्मा उसके इसप्रकार वचन सुन तथास्तु कहकर सत्यलोकको चले गये ॥ १४ ॥ तबसे ही ब्राह्मणलोग संपूर्ण वेदोंको भूलगये अतएव स्नान, संध्या, नित्यहोम,श्राद्ध,यज्ञ और जप इत्यादि क्रिया सब लुप्त होगईं ॥ १५ ॥ तिसकाल भूमंडलमें महा हाहाकार शब्द होने लगा, ब्राह्मणलोग परस्पर कहनेलगे कि यह कैसे हुआ यह कैसे हुआ ॥ १६ ॥ इस समय वेदोंका अभाव होनेसे अब हमको क्या करना चाहिये इस प्रकार भूलोकमें परम दारुण घोर अनर्थ उपस्थित होने पर ॥ ॥ १७ ॥

देवतागण होमीय हविका भाग न पाकर क्रमशः दुर्बल हुए इसी समय उस दानवने अमरावती नगरीको घेर लिया ॥ १८ ॥ अतएव देवतागण वज्रके समान कठिनदेह उस असुरके साथ संग्राम करनेमें असमर्थ हो दूसरे स्थानोंमें चले गये ॥१९॥ वह सुमेरुपर्वतकी गुहा और पर्वतके दुर्गम प्रदेशका आश्रय लेकरपरमशक्ति पराम्बिकाका ध्यान करनेलगे ॥ २० ॥ हे राजन् ! अग्निमें आहुति देनेसे वह सूर्यलोकमें आस्थित होकर वृष्टिमें परिणत होती है इस कारण होमकार्यके न होनेसे वृष्टिका भी अत्यन्त अभाव होगया, वृष्टिके अभावसे भूमंडल शुष्क होकर किसी स्थान में जलका लेशमात्र नहीं रहा ॥ २१ ॥ अधिक क्या कूप, वापी, तडाग और सरिता सबही शुष्क होगये यह अनावृष्टि एक शत

निर्जराः सजरा जाता हविर्भागाद्यभावतः ॥ रुरोध स तदा दैत्यो नगरीममरावतीम् ॥ १८ ॥ अशक्तास्तेन ते योद्धुं वज्रदेहासुरेण च ॥ पलायनं तदा कृत्वा निर्गता निर्जराः क्वचित् ॥ १९ ॥ निलीय गिरिदुर्गेषु रत्नसानुगुहासु च ॥ संस्थिताः परमां शक्तिं ध्यायंतस्ते परांबिकाम् ॥ २० ॥ अग्नौ होमाद्यभावात्तु वृष्ट्यभावोऽप्यभून्नृप ॥ वृष्टेरभावे संशुष्कं निर्जलं चापि भूतलम् ॥२१॥ कूपवापीतडागाश्च सरितः शुष्कतां गताः ॥ अनावृष्टिरियं राजन्नभूच्च शतवार्षिकी ॥२२॥ मृताः प्रजाश्च बहुधा गोमाहिष्यादयस्तथा ॥ गृहे गृहे मनुष्याणामभवच्छवसंग्रहः ॥२३॥ अनर्थे त्वेवमुद्भूते ब्राह्मणाः शांतचेतसः ॥ गत्वा हिमवतः पार्श्वे रिराधयिषव शिवाम् ॥ २४ ॥ समाधिध्यानपूजाभिर्देवीं तुष्टुवुरन्वहम् ॥ निराहारास्तदासक्तास्तामेव शरणं ययुः ॥२५॥

वर्ष कालपर्यन्त स्थिर रही थी ॥ २२ ॥ असंख्य प्रजा और अनेक गौ तथा महिष इत्यादि सम्पूर्ण मरगये, उन सम्पूर्ण मनुष्योंके मृतक देह प्रत्येक घरमें ढेरके ढेर पडे रहे उनका दाहादि कार्य करनेके लिये कोई मनुष्य नहीं मिला ॥२३॥ इस प्रकार अनर्थ उपस्थित होनेपर शान्त चित्त ब्राह्मणलोग शिवाकी आराधना करनेकेलिये अभिलाषी होकर हिमालयके पार्श्वदेशमें चलेगये ॥ २४ ॥ वह तद्गतचित्त हो निराहार रहकर समाधि ध्यान और पूजाद्वारा प्रतिदिन देवीका स्तव करनेलगे अधिक क्या उनकीही शरणागत होकर उनका स्तव करनेमें प्रवृत्त हुए ॥ २५ ॥

हे महेशानि ! आप हमारे प्रति दया कीजिये. हे अम्बिके सम्पूर्ण अपराधसे अपराधी पामरजनोंके ऊपर ऐसा कोप करना आपको श्लाघनीय नहीं है ॥ २६ ॥ अतएव हे देवेशि ! आप क्षमा कीजिये यदि हमारे पातकसे आपको क्रोध हुआ है तो उस विषयमें भी हमारा कुछ अपराध नहीं है कारण कि, आपही अन्तर्यामि रूपसे सबके हृदयमें वास करती हैं, अतएव आपही जिसको कार्यमें नियुक्त करती हैं वही उसको करता है ॥ ७ ॥ जप पूजा और होमादिका अनुष्ठान करनेसे अन्यान्य देवतागण सन्तुष्टहोकर फलप्रदान करते हैं, वेदमंत्रके अभावसे उनकी भी सम्भावना नहीं किन्तु आप बालकके प्रति माताके समान स्मरण करते ही दयायुक्त होती हो अतएव आपके सिवाय इस प्रजाकी अन्यगति

दयां कुरु महेशानि पामरेषु जनेषु हि ॥ सर्वापराधयुक्तेषु नैतच्छ्लाघ्यं तवांबिके ॥२६॥ कोपं संहर देवेशि सर्वांतर्यामिरूपिणि ॥ त्वया तथा प्रेर्यतेऽयं करोति स तथा जनः ॥ २७ ॥ नान्या गतिर्जनस्यास्य किं पश्य पुनः पुनः ॥ यथेच्छसि यथा कर्तुं सम र्थाऽसि महेश्वरि ॥ २८ ॥ समुद्धर महेशानि संकटात्परमोत्थितात् ॥ जीवनेन विनास्माकं कथं स्यात्स्थितिरंबिके ॥ २९ ॥ प्रसीद त्वं महेशानि प्रसीद जगदंबिके ॥ अनंतकोटिब्रह्मांडनायिके ते नमो नमः ॥ ३० ॥ नमः कूटस्वरूपायै चिद्रूपायै नमो नमः ॥ नमो वेदांतवेद्यायै भुवनेश्यै नमो नमः ॥ ३१ ॥

नहीं है हे महेश्वरि ! आप जो इच्छा करैं वही करसक्ती हैं इसकारण आपसे वारंवार कहते हैं ॥२८॥ हे अम्बिके ! जलके अतिरिक्त हमारा जीवन किस प्रकार रक्षित होसकता है ? अतएव हे महेशानि ! इस उपस्थित विषय संकटसे शीघ्र उद्धार कीजिये ॥ २९ ॥ हे महेश्वरि ! आप ही जगत्की जननी हैं इस कारण जगतवासी मनुष्योंके प्रति प्रसन्न हूजिये आपही अनन्तकोटि ब्रह्माण्डकी एकमात्र अधीश्वरी हैं अतएव आपको वारंवार नमस्कार करते हैं, ॥ ३० ॥ आपही कूटस्थ चैतन्यस्वरूप हैं सुतरां आपको नमस्कार करते हैं, आपही चिद्घनस्वरूपणी आद्यशक्ति हैं आपको वारंवार नमस्कार करते हैं आपही वेदप्रतिपाद्य हैं आपको प्रणाम करते हैं आपही भुवनेश्वरी हैं आपको वारं

वार प्रणाम करते हैं ॥३१॥ सम्पूर्ण वेदवाक्य " यह नहीं यह नहीं " इस प्रकार नश्वर वस्तुके निषेधद्वारा जिनको प्रतिपादित करते हैं जो संपूर्ण जगत्की कारणस्वरूप हैं उन्हीं देवीको हम सर्वान्तःकरणसे प्रणाम करते हैं ॥ ३२ ॥ जब उन ब्राह्मणोंने महेश्वरी पार्वतीका इस प्रकार स्तव किया तब देवी भुवनेश्वरीने अपने शरीरमें असंख्यनेत्र प्रगट कर अपनी मूर्ति दिखाई ॥३३॥ उनका वर्ण अञ्जनके ढेरके समान नीला नेत्र नीलकमलके समान और चौडे दोनों स्तन कठिन समान भावसे ऊंचे और गोलाकार स्तन स्थल परस्पर संलग्न परस्पर मिले हुए॥३४॥और चार उनकी भुजा दक्षिण हाथके ऊपर हाथमें कमल वाम हाथके ऊपर हाथमें महाधनु नीचेके हाथमें क्षुधा तृष्णा और ज्वरनाशकसीमारहित रसयुक्त

नेति नेतीति वाक्यैर्या बोध्यते सकलागमैः ॥ तां सर्वकारणां देवीं सर्वभावेन सन्नताः ॥ ३२ ॥ इति संप्रार्थिता देवी भुवनेशी महेश्वरी ॥ अनंताक्षिमयं रूपं दर्शयामास पार्वती ॥ ३३ ॥ नीलांजनसमप्रख्यं नीलपद्मायतेक्षणम् ॥ सुकर्कशसमोत्तुंग वृत्तपीनघनस्तनम् ॥ ३४ ॥ बाणमुष्टिं च कमलं पुष्पपल्लवमूलकान् ॥ शाकादीन्फलसंयुक्ताननंतरससंयुतान् ॥ ३५ ॥ क्षुत्तृड्जर पहान्हस्तैर्बिभ्रती च महाधनुः ॥ सर्वसौंदर्यसारं तद्रूपं लावण्यशोभितम् ॥ ३६ ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं करुणारससागरम् ॥ दर्शयित्वा जगद्धात्री साऽनंतनयनोद्भवा ॥ ३७ ॥ मोचयामास लोकेषु वारिधाराः सहस्रशः ॥ नवरात्रं महावृष्टिरभून्नेत्रोद्भवैर्जलैः ॥ ३८ ॥ दुःखितान्वीक्ष्य सकलान्नेत्राश्रूणि विमुञ्चती ॥ तर्पितास्तेन ते लोका ओषध्यः सकला अपि ॥ ३९ ॥ नदीनदप्रवाहास्तैर्जलैः समभवन्नृप ॥ निलीय संस्थिताः पूर्वं सुरास्ते निर्गता वहिः ॥ ४० ॥

शाक फल पुष्प और मूल सन्निविष्ट सम्पूर्ण सौभाग्यकी सारस्वरूपलावण्यमय॥३५॥३६॥करोड सूर्यकेसमान ज्योतिर्मय और करुणारसकीसागर उन जगद्धात्रीने इस प्रकार रूप दिखाकर नेत्रोंसे असंख्य॥३७॥जलधारा छोडीं उस लोचन समुद्भूत जलसे सम्पूर्ण लोकोंमें नव रात्रिपर्यन्त महावृष्टि हुई॥३८॥वह सम्पूर्ण लोकोंका दुःख देखकर करुणावश नेत्रोंसे बराबर अश्रुवर्षण करने लगीं सुतरां उस जलसे सम्पूर्ण लोक और समस्त औषधि तृप्त हुईं ॥ ३९॥ अधिक क्या उस जल समूह द्वारा सम्पूर्ण नद और नदियें बहने लगीं हे राजन् ! जो देवतालोग गुहामें छिप रहे थे

वह सभी निकले ॥४०॥ फिर ब्राह्मण लोग देवताओंके सहित मिलित होकर देवीका स्तव करने लगे । आप वेदान्त द्वारा जानी जाती हैं ब्रह्म स्वरूपिणी हो अतएव आपको वारं वार नमस्कार करते हैं ॥ ४१ ॥ आप ही अपनी माया द्वारा समस्त जगत्का विधान करती हैं अतएव आपको वारंवार नमस्कार करते हे देवि ! आप कल्प द्रुमके समान भक्तोंको अभीष्ट प्रदान करती हैं इसी कारण आपने भक्तोंकी मनोवाञ्छापूर्ण करनेके लिये देहधारण किया है॥४२॥हे भुवनेश्वरि ! आप सदातृप्त रहती हैं सुतरां आपकी तुलना नहीं है अतएव आपको हम प्रणाम करते हैं हे देवि ! हमारी शान्तिके लिये ही आपने अतुल असंख्य नेत्र धारण किये हैं॥४३॥ अतएव आप अबसेही शताक्षी नामसे अभिहित होंगी हे

मिलित्वा ससुरा विप्रा देवीं समभितुष्टुवुः ॥ नमो वेदांतवेद्ये ते नमो ब्रह्मस्वरूपिणि ॥ ४१ ॥ स्वमायया सर्वजगद्विधात्र्यै ते नमो नमः ॥ भक्तकल्पद्रुमे देवि भक्तार्थं देहधारिणि ॥ ४२ ॥ नित्यतृप्ते निरुपमे भुवनेश्वरि ते नमः ॥ अस्मच्छांत्यर्थमतुलं लोचनानां सहस्रकम् ॥ ४३ ॥ त्वया यतो धृतं देवि शताक्षी त्वं ततो भव ॥ क्षुधया पीडिता मातः स्तोतुं शक्तिर्न चाऽस्ति नः ॥ ४४ ॥ कृपां कुरु महेशानि वेदानप्याहरांबिके ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा शाकान्स्वकरसंस्थितान् ॥ ४५ ॥ स्वादूनि फलमूलानि भक्षणार्थं ददौ शिवा ॥ नानाविधानि चान्नानि पशुभोज्यानि यानि च ॥ ४६ ॥ काम्यानंतरसैर्युक्तान्या- नवीनोद्भवं ददौ ॥ शाकंभरीति नामाऽपि तद्दिनात्समभून्नृप ॥ ४७ ॥

मातः ! हे अम्बिके ! हम क्षुधासे अत्यन्त कातर हैं सुतरां हमारी स्तव करनेकी सामर्थ्य नहीं है ॥४४॥ अतएव महेशानि ! आप हमारे प्रति दया प्रकाश करके सम्पूर्ण वेदोंका उद्धार कीजिये व्यासजीने कहा हे महाराज ! देवता और ब्राह्मणोंके इस प्रकार वचन सुनकर शिवाने अपने करस्थित शाक ॥ ४५ ॥ स्वादिष्ट फल और मूलादि भक्षण करनेके लिये उनको अर्पण किये ॥४६॥ उन्होंने प्रार्थित होकर जबतक नवीन अन्न उत्पन्न न हुआ तबतक मनुष्य भोज्य असीम रसयुक्त अनेक प्रकारका अन्न मनुष्योंको और पशुभोज्य तृणादि पशुओंको प्रदान किया है

राजन् ! उसी दिनसे देवीका शाकम्भरी नाम हुआ॥४७॥जब इससे घोर कोलाहल हुआ तब दुर्गम नामक असुरने दूतके मुखसे यह सम्पूर्ण वृत्तान्त जान शस्त्र धारण पूर्वक सैन्यके सहित युद्धयात्रा की॥४८॥उसने एक सहस्र अक्षौहिणी सेना ले शर छोड़ते छोडते शीघ्र जाय देवीके आगे स्थित उस देव सैन्य ॥ ४९ ॥ और ब्राह्मणोंको चारों ओरसे घेर लिया यह देखकर देवताओंके मण्डलमें कोलाहलध्वनि होने लगी॥५०॥तब देवता और ब्राह्मण सभीने मिलकर कहा हे देवी रक्षाकरो रक्षाकरो ! तब शिवाने देव और ब्राह्मणोंकीरक्षाके लिये उनके चारों

ततः कोलाहले जाते दूतवाक्येन बोधितः॥ ससैन्यः सायुधो योद्धुं दुर्गमाख्योऽसुरो ययौ ॥ ४८॥ सहस्राक्षौहिणीयुक्तः शरान्मुचं स्त्वरान्वितः ॥ रुरोध देवसैन्यं तद्यद्देव्यग्रे स्थितं पुरा॥ ४९ ॥ तथा विप्रगणं चैव रोधयामास सर्वतः ॥ ततः किलकिलाशब्दः समभूद्देवमंडले ॥ ५० ॥ त्राहि त्राहीति वाक्यानि प्रोचुः सर्वे द्विजामराः॥ ततस्तेजोमयं चक्रं देवानां परितः शिवा ॥ ५१ ॥ चकार रक्षणार्थाय स्वयं तस्माद्बहिः स्थिता ॥ ततः समभवद्युद्धं देव्या दैत्यस्य चोभयोः ॥ ५२ ॥ शरवर्षसमाच्छन्नसूर्यमंडलमद्भुतम् ॥ परस्परशरोद्घर्षसमुद्भूताग्निसुप्रभम् ॥ ५३ ॥ कठोरज्याटणत्कारबधिरीकृतदिक्तटम् ॥ ततो देवीशरीरात्तु निर्गतास्तीव्रशक्तयः ॥ ५४ ॥ कालिका तारिणी बाला त्रिपुरा भैरवी रमा ॥ बगला चैव मातंगी तथा त्रिपुरसुंदरी ॥ ५५ ॥ कामाक्षी तुलजा देवी जंभिनी मोहिनी तथा ॥ छिन्नमस्ता गुह्यकाली दशसाहस्रबाहुका ॥ ५६ ॥

ओर तेजोमय चक्र उत्पन्न किया॥५१॥और स्वयं उसके बाहर रहीं इसके उपरान्त देवी और दानव दोनोंका घोर अद्भुत युद्ध आरम्भ हुआ॥५२॥ निरन्तर शरवर्षणकी छटाओंसे सूर्यमण्डल ढक गया इस लिये अन्धकारके कारण योधालोग लक्ष्य स्थिर न करसके इसी समय शरोंके परस्पर घिसनेसे अग्नि उत्पन्न होनेके कारण युद्धस्थल और भी प्रभामय होगया ॥ ५३ ॥ कठोर ज्या शब्दसे दिशायें मानो बहरी होगई इसी समयमें देवीके शरीरसे शक्तियें निकलीं॥५४॥कालिका तारिणी षोडशी त्रिपुरा भैरवी कमला बगला मातङ्गी त्रिपुर सुन्दरी॥५५॥ कामाक्षी तुलजादेवी

जम्भिनी मोहिनी छिन्नमस्ता और अयुतबाहु गुह्यकाली इत्यादि समस्त प्रधान शक्तियें देवीके शरीरसे निकलीं ॥ ५६ ॥ फिर बत्तीस शक्ति इसके उपरान्त चौसठ शक्ति इसके पीछे असंख्य शक्ति शस्त्रसहित देवीके शरीरसे निकलीं ॥ ५७ ॥ परंतु शक्तियोंके एक शत अक्षौहिणी सेना नष्ट करनेपर समरस्थलमें मृदङ्ग शंख वीणा इत्यादि वाद्यध्वनि होने लगी ॥५८॥ इसी अवसरमें वह सेनापति सुरशत्रु दुर्गम असुर सन्मुख उपस्थित होकर प्रथम शक्तियोंके सहित संग्राम करने लगा ॥ ५९ ॥ क्रमानुसार वह युद्ध ऐसा घोर होगया कि दश दिनमें ही वह सम्पूर्ण अक्षौहिणी नष्ट होगई यही क्या मृतक योधाओंकी रुधिर धारासे रक्तकी नदियें बहनेलगीं ॥६०॥ फिर दारुण ग्यारहवां दिन उपस्थित होने

द्वात्रिंशच्छक्तयश्चान्याश्चतुष्षष्टिमिताः पराः ॥ असंख्यातास्ततो देव्यः समुद्भूतास्तु सायुधाः ॥ ५७ ॥ मृदंगशंखवीणादिनादितं संगरस्थलम् ॥ शक्तिभिदैत्यसैन्ये तु नाशितेऽक्षौहिणीशते ॥५८॥ अग्रेसरः समभवद्दुर्गमो वाहिनीपतिः ॥ शक्तिभिः सह युद्धं च चकार प्रथमं रिपुः ॥५९॥ महद्युद्धं समभवद्यत्राभूद्रक्तवाहिनी ॥ अक्षौहिण्यस्तु ताः सर्वा विनष्टा दशभिर्दिनैः ॥६०॥ तत एकादशे प्राप्ते दिने परमदारुणे ॥ रक्तमाल्यांबरधरो रक्तगंधानुलेपनः ॥६१॥ कृत्वोत्सवं महांतं तु युद्धाय रथसंस्थितः ॥ संरंभेणैव महता शक्तीः सर्वा विजित्य च ॥६२॥ महादेवीरथाग्रे तु स्वरथं संन्यवेशयत् ॥ ततोऽभवन्महद्युद्धं देव्या दैत्यस्य चोभयोः ॥६३॥ प्रहरद्वयपर्यंतं हृदयत्रासकारकम् ॥ ततः पंचदशात्युग्रबाणान्देवी मुमोच ह ॥ ६४ ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्बाणेनैकेन सारथिम् ॥ द्वाभ्यां नेत्रे भुजौ द्वाभ्यां ध्वजमेकेन पत्रिणा ॥ ६५ ॥

पर वह दानव कटिमें लालवस्त्र पहरे गलेमें रक्तमाल्य धारण और सर्वाङ्गमें लालचन्दन लेपनपूर्वक ॥ ६१ ॥ महामहोत्सव कर युद्धके लिये रथपर चढा तब उसने अतीव (परिश्रमसे) समस्त शक्तियोंको जीतकर ॥ ६२ ॥ महादेवीके सन्मुख अपना रथ स्थापन किया इसके उपरान्त देवी और दानव दोनोंका दो पहरतक घोर युद्ध हुआ ॥६३॥ त्राससे लोकोंका हृदय कम्पित होनेलगा इसी समय देवी जगदम्बिकाने अत्यन्त उग्र पंद्रह बाण छोडे॥६४॥चार शरसे उसके चारों वाहन एक शरसे उसका सारथि दो शरसे उसके दोनों नेत्र और दो शरसे उसकी दोनों भुजा

दन करके उनके सामनेही अन्तर्धान होगईं ॥ ८१ ॥ हे राजन् ! यह तो मैंने तुमसे अत्यन्त विस्तीर्ण परम रहस्य समस्तही वर्णन किया किन्तु यह संपूर्णही कल्याणका आस्पद है अतएव इसको यत्न सहित गुप्त रक्खो ॥८२॥ जो मनुष्य भक्तिमें तत्पर होकर यह अध्याय नित्य श्रवण करता है वह संपूर्ण काम्यवस्तुओंको प्राप्त करके अन्तमें देवीके लोकमें पूजाको प्राप्त होता है ॥८३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज! यह तो देवीका माहात्म्य वर्णन किया इस समय सूर्यवंशीय और चन्द्रवंशीय धार्मिक राजाओंके पवित्र चरित्रका विषय यथाशक्ति वर्णन करता हूं ॥ १ ॥ इन संपूर्ण राजाओंमें ऐसा पराक्रम होनेका कारण यह

एतत्ते सर्वमाख्यातं रहस्यं परमं महत् ॥ गोपनीयं प्रयत्नेन सर्वकल्याणकारकम् ॥ ८२ ॥ य इमं शृणुयान्नित्यमध्यायं भक्तितत्परः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति देवीलोके महीयते ॥८३॥ इति श्रीदेवीभागवते म० सप्तमस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्येवं सूर्यवंश्यानां राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ सोमवंशोद्भवानां च वर्णनीयं मया कियत् ॥ १ ॥ पराशक्तिप्रसादेन महत्त्वं प्रतिपेदिरे ॥ राजन्सुनिश्चितं विद्धि पराशक्तिप्रसादतः ॥ २ ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्वं पराशक्त्यंशसंभवम् ॥ ३ ॥ एते चाऽन्ये च राजानः पराशक्तेरुपासकाः ॥ संसारतरुमूलस्य कुठारा अभवन्नृप ॥ ४ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संसेव्याभुवनेश्वरी ॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेदन्यमशेषतः ॥ ५ ॥

है कि वह सभी परादेवीके परमभक्त थे अतएव शक्तिके प्रसादसेही उन्होंने ऐसा महत्व प्राप्त किया था आप निश्चय जानिये कि पराशक्तिही उनके महत्वमूल कारण है ॥ २ ॥ उनका विक्रम वीर्य और ऐश्वर्य समस्त ही पराशक्तिके अंशसे उत्पन्न हुआ है इसमें संदेह नहीं ॥ ३ ॥ हे नरपाल ! यह संपूर्ण राजा और अन्यान्य राजा लोगोंने पराशक्तिके उपासक होकर ज्ञानरूप कुठारसे; संसाररूपी वृक्षकी जड़ काटी है ॥ ४ ॥ अतएव अत्यन्त यत्नसहित भलीभाँति देवी भुवनेश्वरीकी सेवा करनी चाहिये धनकी इच्छा करनेवाले मनुष्य जिसप्रकार पलाल परालभूसी त्याग

करते हैं इसी प्रकार भक्तोंके संपूर्ण वासना त्यागनी उचित है ॥५॥ हे नरनाथ ! मैंने वेदरूप सागर मथकर पराशक्तिके चरण सरोजरूप रत्न प्राप्त किये हैं इससे अत्यन्त कृतकृत्य हुआ हूं ॥ ६ ॥ ब्रह्मा विष्णु रुद्र और ईश्वर जिनके चारों कोणमें स्थित चार पादपस्वरूप हैं सदाशिव ब्रह्मादिक जिनके मस्तक स्थित फलक स्वरूप हैं उन श्रीदेवीके अतिरिक्त श्रेष्ठ देवता दूसरा कोई नहीं है इन अज्ञानी मनुष्योंको प्रतिपन्न (ज्ञानप्रगट) करनेके लियेही महादेवीने ब्रह्मा विष्णु रुद्र ईश्वर और शिवात्मक आसनकी कल्पना की है ॥ ७ ॥ ब्रह्मा विष्णु रुद्र ईश्वर और सदाशिव यह पृथ्वी जल अग्नि वायु और आकाश इस पञ्चभूतोंके अधिपतिहैं इन पञ्चमहाभूतोंकी उत्पत्ति जिनसे हुई है वेदमें उन वस्तुओंको व्यक्त

आमथ्य वेददुग्धाब्धिं प्राप्तं रत्नं मया नृप ॥ पराशक्तिपदांभोजं कृतकृत्योऽस्म्यहं ततः ॥ ६ ॥ पंचब्रह्मासनारूढा नास्त्यन्या काऽपि देवता ॥ तत एव महादेव्या पंचब्रह्मासनं कृतम् ॥ ७ ॥ पंचभ्यस्त्वधिकं वस्तु वेदेऽव्यक्तमितीर्यते ॥ यस्मिन्नोतं च प्रोतं च सैव श्रीभुवनेश्वरी ॥ ८ ॥ तामविज्ञाय राजेंद्र नैवमुक्तो भवेन्नरः ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः ॥ ९ ॥ तदा शिवामविज्ञाय दुःखस्यांतो भविष्यति ॥ अत एव श्रुतौ प्राहुः श्वेताश्वतरशाखिनः ॥ १० ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ॥ ११ ॥

अथवा अव्याकृत (का प्रगट) कहकर निर्देश किया है और उनमें ही सम्पूर्ण जगत् सूत्र ग्रथित मणियोंके समान ओत और प्रोत भावसे अधिष्ठित रहता है वही भुवनेश्वरी हैं ॥८॥ हे राजेन्द्र ! उन भुवनेश्वरीके स्वरूपको न जाननेसे मनुष्य कभी मुक्त नहीं हो सकता ॥९॥ जिस समय मनुष्य आकाश कृष्णसारचर्मके समान वेष्टन करसकें तो भुवनेश्वरीके स्वरूपको न जाननेसे भी उनके संसार क्लेश नाश हो जायँगे आकाशको वेष्टन करना जिस प्रकार असम्भव है भुवनेश्वरीके ज्ञानके अतिरिक्त मुक्तिलाभ भी इसी प्रकार असम्भव है अतएव भुवनेश्वरीके स्वरूपको जाननेमें यत्न करना एकान्त उचित है॥१०॥ भुवनेश्वरीका ध्यान ही मोक्षका मूल है श्वेताश्वतर उपनिषद्में तत् शाखाध्यायी स्पष्ट कहते हैं कि "जो ध्यानयोगमें

सेना ले कैलासपर्वत और वैकुण्ठधामपर्यन्त घेर लिया ॥ २६ ॥ यह देखकर महादेव और विष्णु दोनों ही युद्धका उद्योग करने लगे क्रमानुसार दोनों दलोंमें घोर संग्राम आरम्भ हुआ यही क्या साठ हजार वर्ष पर्यन्त अविश्रान्त युद्ध हुआ ॥ २७ ॥ किंतु किसी दलकी जय पराजय नहीं हुई क्रमानुसार देव और दानवसैन्यमें घोर हाहाकार ध्वनि होनेलगी इसी समय शिव और विष्णु यत्नसहित दानवोंको निपातित करने लगे ॥ २८ ॥ हे राजन् ! फिर शिव और विष्णु अपने अपने स्थानको चले गये वास्तविक दानव उनकी निजशक्तिके प्रभावसे निहत हुए थे किंतु शिव और विष्णु उन अपनी शक्ति गौरी और लक्ष्मीके निकट जाय गर्वित होकर कहने लगे कि वह दानवलोग हमारे पराक्रमसे ही निहत

कामारिः कैटभारिश्च युद्धोद्योगं च चक्रतुः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणामभूद्युद्धं महोत्कटम् ॥ २७ ॥ हाहाकारो महानासीद्देव दानवसेनयोः ॥ महताऽथ प्रयत्नेन ताभ्यां ते दानवा हताः ॥ २८ ॥ स्वस्वस्थानेषु गत्वा तावभिमानं च चक्रतुः ॥ स्वशक्त्योर्निकटे राजन्यद्वशादेव ते हताः ॥ २९ ॥ अभिमानं तयोर्ज्ञात्वा च्छलहास्यं च चक्रतुः ॥ महालक्ष्मीश्च गौरी च हास्यं दृष्ट्वा तयोस्तु तौ ॥ ३० ॥ देवावतीव संक्रुद्धौ मोहितावादिमायया ॥ दुरुत्तरं च ददतुरवमानपुरःसरम् ॥ ३१ ॥ ततस्ते देवते तस्मिन्क्षणे त्यक्त्वा तु तौ पुनः ॥ अंतर्हिते चाभवतां हाहाकारस्तदा ह्यभूत् ॥ ३२ ॥ निस्तेजस्कौ च निःशक्ती विक्षिप्तौ च विचेतनौ ॥ अवमानात्तयोः शक्त्योर्जातौ हरिहरौ तदा ॥ ३३ ॥

हुए हैं ॥ २९ ॥ उनको अभिमान युक्त जानकर गौरी और लक्ष्मीने विचारा कि हमारे प्रभावसे ही यह दानव विनष्ट हुए हैं किन्तु हमारे सन्मुख ही अब अभिमान प्रकाश करते हैं यह जानकर कपट हास्य किया उनका इस प्रकार हास्य देखकर वे दोनों देवता ॥ ३० ॥ अत्यन्त कुपित हुए किंतु उनकी अनादि मायासे मोहित होकर दोनों ही परस्परको अभिमान पूर्वक कुत्सित वचन कहने लगे ॥ ३१ ॥ उसी समय गौरी और लक्ष्मी शिव और विष्णुको त्यागकर अन्तर्धान होगई उनके अन्तर्धान हो जानेपर सम्पूर्ण मनुष्य हाहाकार करने लगे ॥ ३२ ॥ दोनों शक्तियोंके अपमानसे हरि और हर दोनोंही तेजहीन शक्तिहीन और चेतनारहित होकर विक्षिप्त होगये ॥ ३३ ॥

यह देखकर ब्रह्माजीने चिन्तासे व्याकुल हो विचार किया कि, हरि और हर दोनोंही देवताओंमें प्रधान हैं किन्तु यह जगत् कार्यमें असमर्थ क्यों हुए ? इस उपस्थित व्यापारका क्या कारण है ? ॥ ३४ ॥ किसलिये आकालमें यह संकट उपस्थित हुआ है ? कार्यके अभावसे निरपराध इस जगत्में क्या प्रलय उपस्थित होगी ॥ ३५ ॥ इसका कारण कुछ नहीं जाना जाता अतएव किसप्रकार प्रतिकार करूंगा, इस प्रकार चिन्तासे अत्यंत कातर हो उसका कारण जाननेकी इच्छासे नेत्र मूंदकर ध्यानमें निमग्न हुए ॥ ३६ ॥ हे नृपोत्तम ! अनन्तर पद्मयोनि ब्रह्माजीने ध्यानसे जाना कि पराशक्तिके अत्यन्त कोपके प्रभावसे यह दुर्घटना उपस्थित हुई है ॥३७॥ तब वह उनके प्रतिकारमें यत्न करने लगे

ब्रह्मा चिंतातुरो जातः किमेतत्समुपस्थितम् ॥ प्रधानौ देवतामध्ये कथं कार्याक्षमावमू ॥ ३४ ॥ अकाण्डे किंनिमित्तेन संकटं समुपस्थितम् ॥ प्रलयो भविता किं वा जगतोऽस्य निरागसः ॥ ३५ ॥ निमित्तं नैव जानेऽहं कथं कार्या प्रतिक्रिया ॥ इति चिन्तातुरोऽत्यर्थं दध्यौ मीलितलोचनः ॥ ३६ ॥ पराशक्तिप्रकोपात्तु जातमेतदिति स्म ह ॥ जानंस्तदा सावधानः पद्मजोऽभून्नृपोत्तम ॥ ३७ ॥ ततस्तयोश्च यत्कार्यं स्वयमेवाकरोत्तदा ॥ स्वशक्तेश्च प्रभावेण कियत्कालं तपोनिधिः ॥ ३८ ॥ ततस्तयोस्तु स्वस्त्यर्थं मन्वादीन्स्वसुतानथ ॥ आह्वयामास धर्मात्मा सनकादींश्च सत्वरः ॥ ३९ ॥ उवाच वचनं तेभ्यः सन्नतेभ्यस्तपोनिधिः ॥ कार्यासक्तोऽहमधुना तपः कर्तुं न च क्षमः ॥ ४० ॥ पराशक्तेस्तु तोपार्थं जगद्भारयुतोऽस्म्यहम् ॥ शिवविष्णू च विक्षिप्तौ पराशक्तिप्रकोपतः ॥ ४१ ॥

जबतक हरि और हर स्वस्थ न हुए तपोधन ब्रह्मा स्वीय शक्तिके प्रभावसे तबतक उनका पालन और संहार कार्य स्वयं निर्वाह करने लगे ॥ ३८ ॥ अनन्तर धर्मात्मा प्रजापतिने उनको सुस्थिर करनेकी इच्छासे अपनी सन्तान मनु और सनकादि ऋषियोंको बुलाया ॥३९॥ जब उन्होंने आनकर प्रणाम किया तब तपोनिधि चतुरानन ब्रह्माजीने कहा मैं इस समय अधिक कार्यमें आसक्त हूं अतएव तपस्याका अनुष्ठान नहीं करसकता ॥ ४० ॥ पराशक्तिके कोपसे हरि और हर विक्षिप्त हुए हैं सुतरां उन्हीं महाशक्तिके सन्तोपनार्थ जगत्की सृष्टि संहार और पालन इन

तीनों कार्योंका भार मैंनेही लिया है ॥ ४१ ॥ अतएव तुम अत्यंत भक्तिसहित कठोर तपस्या करके उन पराशक्तिको सन्तुष्ट करो ॥ ४२ ॥ हे पुत्रगण ! जिससे हरि और हर पहलेके समान अवस्थाको प्राप्त होकर शक्तिके सहित मिलित हो तुम उसीके अनुसार कार्य करो इससे तुम्हारे यशकी वृद्धि होगी इसमें संदेह नहीं ॥ ४३ ॥ परंतु जिस कुलमें वह दोनों शक्तियें जन्म लेंगी वह कुल सम्पूर्ण जगत्को पवित्र करेगा अधिक क्या वह व्यक्तिभी स्वयं कृतार्थ होगा ॥ ४४ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! विमलांतःकरण दक्षादि मानसपुत्र पितामहके इस प्रकार वचन सुनकर उन पराशक्तिकी आराधना करनेकी इच्छासे वनको चलेगये ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायांएकोन

तस्मात्तां परमां शक्तिं यूयं संतोषयंत्वथ ॥ अत्यद्भुतं तपः कृत्वा भक्त्या परमया युताः ॥ ४२ ॥ यथा तौ पूर्ववृत्तौ च स्यातां शक्तियुताव पि॥ तथा कुरुत मत्पुत्रा यशोवृद्धिर्भवेद्धि वः ॥४३॥ कुले यस्य भवेज्जन्म तयोः शक्त्योस्तु तत्कुलम् ॥ पावयेज्जगतीं सर्वां कृतकृत्यं स्वयं भवेत् ॥४४॥ व्यास उवाच ॥ पितामहवचः श्रुत्वा गताः सर्वे वनांतरे ॥ रिराधयिषवः सर्वे दक्षाद्या विमलांतराः ॥४५॥ इति श्रीदेवीभागवते॰ म॰ स॰ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ ततस्ते तु वनोद्देशे हिमाचलतटाश्रयाः ॥ मायाबीजजपासक्तास्तपश्चेरुः समाहिताः ॥१॥ ध्यायतां परमां शक्तिं लक्षवर्षाण्यभून्नृप ॥ ततः प्रसन्ना देवी सा प्रत्यक्षं दर्शनं ददौ ॥ २ ॥ पाशांकुशवराभीतिचतुर्बाहुस्त्रिलोचना ॥ करुणारससंपूर्णा सच्चिदानंदरूपिणी ॥ ३ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! हिमालय पर्वतकी तटभूमि अत्यंत निर्जन स्थान है सुतरां उन्होंने वनमें जाकर तपस्याके लिये उसी स्थानमें मन लगाया, वह समाहित चित्तसे मायाबीज भुवनेश्वरीका मंत्र जपते जपते उसी स्थानमें तपस्या करनेलगे ॥ १ ॥ हे राजन् ! परमाशक्तिका ध्यान करते करते एक लक्ष वर्ष व्यतीत होनेपर देवीने प्रसन्न होकर उनको दर्शन किया ॥ २ ॥ उनकी मूर्ति त्रिनयना और सच्चिदानन्दरूपिणी है इस कारण वह करुणारससे परिपूर्ण हो एक हाथमें पाश,एक हाथमें अंकुशधारणकर भक्तोंको एक हाथसे अभय और

एक हाथसे वर देती है ॥ ३ ॥ वह विमलस्वभाव मुनिगण जगज्जननीकी इसप्रकार मूर्ति देखकर उनका स्तव करनेलगे हे देवि ! आप पृथक् रूपसे समस्त स्थूलदेहोंमें विराजमान रहती हो अतएव आपको नमस्कार करते हैं हे परमेश्वरि ! आपही पृथक्रूपसे सम्पूर्ण लिंगदेहोंमें वर्त्तमान रहती हैं अतएव आपको प्रणाम करते हैं ॥ ४ ॥ आपही समष्टिरूप समस्त लिंगदेहोंमें व्याप्त करती हैं तेजसरूप हैं अतएव आपको नमस्कार करते हैं जिसमें संपूर्ण लिंग देह ओतप्रोतभावसे अवस्थित रहते हैं ॥ ५ ॥ आपही पृथक् रूपसे उन संपूर्ण कारण देहोंमें विराजमान रहती हैं अतएव आपको नमस्कार करते हैं आपही समस्त जीवोंके अधिष्ठान भुत कूटस्थ ब्रह्मस्वरूप होकर सम्पूर्ण देहोंमें

दृष्ट्वा तां सर्वजननीं तुष्टवुर्मुनयोऽमलाः ॥ नमस्ते विश्वरूपायै वैश्वानरसुमूर्तये ॥ ४ ॥ नमस्ते जलरूपायै सूत्रात्मवपुषे नमः ॥ यस्मिन्सर्वे लिंगदेहा ओतप्रोता व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ नमः प्राज्ञस्वरूपायै नमोऽव्याकृतमूर्तये ॥ नमः प्रत्यक्स्वरूपायै नमस्ते ब्रह्ममूर्तये ॥ ६ ॥ नमस्ते सर्वरूपायै सर्वलक्ष्यात्ममूर्तये ॥ इति स्तुत्वा जगद्धात्रीं भक्तिगद्गदया गिरा ॥ ७ ॥ प्रणेमुश्चरणांभोजं दक्षाद्या मुनयोऽमलाः ॥ ततः प्रसन्ना सा देवी प्रोवाच पिकभाषिणी ॥ ८ ॥ वरं ब्रूत महाभागा वरदाऽहं सदा मता ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा हरविष्णवोस्तनोः शमम् ॥ ९ ॥ तयोस्तच्छक्तिलाभं च वव्रिरे नृपसत्तम ॥ दक्षोऽथ पुनरप्याह जन्म देवि कुले मम ॥ १० ॥

विराजमान रहती हैं अतएव आपको नमस्कार करते हैं॥ ६ ॥ आपही समस्त भुतोंकी लक्ष्यभूत आत्मस्वरूप हैं अतएव आपको वारंवार नमस्कार करते हैं अमल स्वभाव दक्षादि मुनियोंने भक्तिपूर्वक गद्गदस्वरसे जगद्धात्रीका इस प्रकार स्तव कर ॥७॥ उनके चरण कमलोंमें प्रणाम किया अनन्तर देवीने प्रसन्न होकर कोकिलके समान मधुर स्वरसे कहा ॥ ८ ॥ हे महाभागगण ! मैं सर्वदाही वर देनेको प्रस्तुत हूं अतएव तुम वरकी प्रार्थना करो हे नृपसत्तम ! उन्होंने देवीके इसप्रकार वचन सुनकर प्रार्थना की कि, हरि और हर दोनोंही स्वास्थ्य लाभकर ॥ ९ ॥ अपनी अपनी शक्ति लक्ष्मी और गौरीको प्राप्त करें फिर दक्षने पुनर्वार कहा कि हे देवि ! आपका जन्म मेरेही कुलमें

हो ॥ १० ॥ हे अम्बे ! इससे मैं कृतार्थ हूंगा इसमें सन्देह नहीं अतएव हे परमेशानि ! अपनी पूजा जप ध्यान और उसके उपयुक्त अनेक स्थानोंके ॥ ११ ॥ विषय आपही अपने मुखसे वर्णन कीजिये, देवीने कहा मेरीही शक्तिके अपमानसे उन हरि और हर दोनोंकी यह दशा हुई है ॥ १२ ॥ अतएव अब ऐसा अपराध कभी न करें इस समय मेरी कृपाके लेशसे उनके शरीरको स्वास्थ्य प्राप्त होगा ॥ १३ ॥ और दोनों शक्तियोंमेंसे एक शक्ति तुम्हारे घर और अन्य शक्ति क्षीरोदसागरमें जन्मग्रहण करेगी परन्तु मेरे उनको प्रेरण करनेपर हरि और हर अपनी अपनी शक्तिको प्राप्त होंगे ॥ १४ ॥ माया बीजही मेरा मुख्य मंत्र है यह सदा मुझको प्रिय है सुतरां इस मंत्रसे ही मेरा जप और पूजा

भवेत्तवांब येनाऽहं कृतकृत्यो भवे इति ॥ जपं ध्यानं तथा पूजां स्थानानि विविधानि च ॥ ११ ॥ वद मे परमेशानि स्वमुखेनैव केवलम् ॥ देव्युवाच ॥ मच्छक्त्योरवमानाच्च जाताऽवस्था तयोर्द्वयोः ॥१२॥ न तादृशः प्रकर्तव्यो मेऽपराधः कदाचन ॥ अधुना मत्कृपालेशाच्छरीरे स्वस्थता तयोः ॥ १३ ॥ भविष्यति च ते शक्ती त्वद्गृहे क्षीरसागरे ॥ जनिष्यतस्तत्र ताभ्यां प्राप्स्यतः प्रेरिते मया ॥ १४ ॥ मायाबीजं हि मंत्रो मे मुख्यः प्रियकरः सदा ॥ ध्यानं विराट्स्वरूपं मेऽथवा त्वत्पुरतः स्थितम् ॥ १५ ॥ सच्चिदानंदरूपंवा स्थानं सर्वजगन्मम ॥ युष्माभिः सर्वदा चाऽहं पूज्या ध्येया च सर्वदा ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वांतर्दधे देवी मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ दक्षाद्या मुनयः सर्वे ब्रह्माणं पुनराययुः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणे सर्ववृत्तांतं कथयामासुरा दरात् ॥ हरो हरिश्च स्वस्थौ तौ स्वस्वकार्यक्षमौ नृप ॥ १८ ॥

करो तुम सन्मुख जिस मूर्तिको देखते हो मेरी यही भुवनेश्वरी मूर्ति है अथवा मेरे विराट्रूप ॥ १५ ॥ किंवा मेरे सच्चिदानन्द रूपका ध्यान करो और सम्पूर्ण जगतही मेरा स्थान है अतएव समस्त स्थानोंमें मेरी पूजा और ध्यान सर्वदा करो ॥१६॥ व्यासजीने कहा मणिद्वीपवासिनी भुवनेश्वरी देवी इस प्रकार उनके प्रश्नका उत्तर देकर अन्तर्धान होगई दक्ष इत्यादि सम्पूर्ण मुनियोंने फिर ब्रह्माके निकट जाकर ॥ १७ ॥ वह समस्त वृत्तान्त भ्रमयुक्त हो उनसे निवेदन किया हे नृपवर ! उस प्रकार हरि और हर दोनों गर्वरहित हो

परमा देवी अम्बिकाकी कृपासे स्वस्थ होकर अपने अपने कार्य करनेमें समर्थ हुए थे ॥ १८ ॥ यह गर्वरहित हो महाशक्तिकी कृपासे स्वस्थ हुए अनन्तर किसी समय पराशक्तिकी परमतेजःस्वरूपिणी देवी भगवती ॥१९॥दक्ष प्रजापतिके घर उत्पन्न हुई। हे महाराज ! उस समय त्रैलोक्यमें सर्वत्र महोत्सव होने लगा सम्पूर्ण देवता लोग प्रमुदित हो प्रफुल्लित चित्तसे फूलोंकी वर्षा करने लगे ॥ २० ॥ स्वर्गमें सुरदुन्दुभि सम्पूर्ण करांगुलियोंसे आहत होकर गम्भीर ध्वनि करने लगी तब विमलात्मा साधुओंके मन प्रसन्न हुए ॥ २१ ॥ और सूर्यकी प्रभा निर्मल होगई सम्पूर्ण सरित् आनन्दमें भर कर उछलते हुए अपने मार्गमें बहने लगे जीवोंकी जन्ममृत्यु निवारण कारिणी देवी जगन्मङ्गलाके जन्म ग्रहण करनेपर सर्वत्र

जातौ परांबाकृपया गर्वेण रहितौ तदा ॥ कदाचिदथ काले तु महः शाक्तमवातरत् ॥ १९ ॥ दक्षगेहे महाराज त्रैलोक्येऽप्युत्सवोऽभवत् ॥ देवाः प्रमुदिताः सर्वे पुष्पवृष्टिं च चक्रिरे ॥ २० ॥ नेदुर्दुंदुभयः स्वर्गे करकोणाहता नृप ॥ मनांस्या सन्प्रसन्नानि साधूनाममलात्मनाम् ॥ २१ ॥ सरितो मार्गवाहिन्यः सुप्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ मंगलायां तु जातायां जातं सर्वत्र मंगलम् ॥ २२ ॥ तस्या नाम सतीं चक्रे सत्यत्वात्परसंविदः ॥ ददौ पुनः शिवायाथ तस्य शक्तिस्तु याऽभवत् ॥ २३ ॥ सा पुनर्ज्वलने दग्धा देवयोगान्मनोर्नृप ॥ जनमेजय उवाच ॥ अनर्थकरमेतत्ते श्रावितं वचनं मुने ॥ २४ ॥ एतादृशं महद्वस्तु कथं दग्धं हुताशने ॥ यन्नामस्मरणान्नृणां संसाराग्निभयं न हि ॥ २५ ॥

मंगलका सञ्चार हुआ ॥ २२ ॥ वह परब्रह्मस्वरूपिणी देवी सत्य स्वरूपिणी होनेके कारण तत्त्वज्ञानी मुनियोंने उनका " सती " नाम रक्खा अनन्तर प्रजापति दक्षने जो पूर्वमें महेश्वरकी शक्ति थी उन्होंने उनको फिर देवादिदेव महादेवको प्रदान की ॥२३॥ वही दाक्षायणी देवी दक्षके अपराधसे प्रज्वलित अग्निमें दग्ध हुई थी जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! आपने मुझको विषम अनर्थकर यह वचन सुनाया ॥ २४ ॥ ऐसी परम सद्रूप महत् वस्तु किस प्रकार अग्निमें दग्ध हुई जिनका नाम स्मरण करनेसे मनुष्योंका संसाररूप घोर अग्निभय नष्ट होता है ॥ २५ ॥

प्रजापतिके कौन कर्म विपाकसे वह दग्ध हुई थी। उसको सुननेके लिये मेरी इच्छाअत्यंत बलवती हुई है आप कृपा करके मुझसे विस्तार सहित वर्णन कीजिये। व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! सतीके दाहका कारण स्वरूप पुरातन इतिहास वर्णन करता हूं श्रवण करो ॥ २६ ॥ किसी समय ऋषिवर दुर्वासाने जाम्बूनदवाहिनी नदीके तटपर जायकर वहाँ स्थित देवीका दर्शन किया अनन्तर वह उस स्थानमें अवस्थित होकर शांत चित्तसे माया बीजका जप करने लगे ॥ २७ ॥ तदनन्तर सुरेश्वरी भगवतीने उनके प्रति प्रसन्न होकर मकरन्द गंधसे प्रमोदित प्रमत्त भौरोंसे युक्त कण्ठस्थित मनोहर माला ॥ २८ ॥ प्रसाद स्वरूप उनको प्रदान की महर्षिजीने भी शीघ्र उसको ग्रहणकर मस्तकमें धारण किया इसके उपरान्त

केन कर्मविपाकेन मनोर्दग्धं तदेव हि ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्पुरावृत्तं सतीदाहस्य कारणम् ॥ २६ ॥ कदाचिदथ दुर्वासा गतो जम्बूनदेश्वरीम् ॥ ददर्श देवीं तत्रासौ मायाबीजं जजाप सः ॥२७॥ ततः प्रसन्ना देवेशी निजकंठगतां स्रजम् ॥ भ्रमद्भ्रमर संसक्तां मकरंदमदाकुलाम् ॥ २८ ॥ ददौ प्रसादभूतां तां जग्राह शिरसा मुनिः ॥ ततो निर्गत्य तरसा व्योममार्गेण तापसः ॥ २९ ॥ आजगाम स यत्राऽऽस्ते दक्षः साक्षात्सतीपिता ॥ संदर्शनार्थमंबाया ननाम च सतीपदे ॥ ३० ॥ पृष्टो दक्षेण स मुनि- र्माला कस्यास्त्यलौकिकी ॥ कथं लब्धा त्वया नाथ दुर्लभा भुवि मानवैः ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रोवाचाश्रुप्लुतेक्षणः ॥ देव्याः प्रसादमतुलं प्रेमगद्गदितांतरः ॥ ३२ ॥

उन तपस्वी प्रवर महर्षिने शीघ्रता सहित अकाश मार्गसे चला ॥ २९ ॥ अम्बिकाके दर्शनार्थ जहाँ सतीके पिता प्रजापति दक्ष स्थिति करते थे उस स्थानमें आनकर सतीके चरण कमलोंमें प्रणाम किया ॥३०॥ अनन्तर प्रजापतिने उनसे पूछा हे महर्षे ! यह अलौकिक माला किसकी है हे प्रभो ! पृथ्वीमें दुर्लभ यह मोहिनी माला आपने किस प्रकार प्राप्त की ? ॥३१॥ तब वह वाग्मिप्रवर महर्षि दुर्वासा उनके इस प्रकार वचन सुनकर प्रेम विगलित चित्तसे नेत्रोंमें आंसूभर कहनेलगे हे प्रजापते ! मैंने देवीका प्रसाद स्वरूप यह अनुपम मनोहारिणी माला प्राप्त की है॥३२॥

यह सुनकर प्रजापतिने महर्षि दुर्वासासे वह माला मांगी उनको भी त्रैलोक्यमें शक्तिके भक्तको अदेय कुछ भी नहीं था ॥३३॥ इसप्रकार विचा रकर प्रजापति दक्षको वह माला देदी उन्होंने उस मालाको मस्तकमें धारणकर फिर जिस घरमें ॥३४॥ दम्पतिकी अति मनोहर शय्या सज्जित थी उसी शय्याके ऊपर रख रात्रिकालके समय उस मालाकी सुगन्धसे आमोदित होकर वह महीपति सुरत कार्यमें आसक्त हुए ॥३५॥ हे नृपवर ! उस पशुकर्म निबन्धनके कारण उनको सती देवी और शंकरके प्रतिविद्वेष उत्पन्न हुआ इससे वह शिवकी निन्दा करने लगे ॥ ३६ ॥ हे महा राज ! उसी अपराधसे सतीने सनातन पतिव्रत धर्मके मर्यादाकी रक्षा करनेके लिये उस दक्षजनित देहको त्याग करनेका संकल्पकर योगाग्नि द्वारा

प्रार्थयामास तां मालां तं मुनिं स सतीपिता ॥ अदेयं शक्तिभक्ताय नास्ति त्रैलोक्यमंडले ॥ ३३ ॥ इति बुद्ध्या तु तां मालां मनवे स समर्पयत् ॥ गृहीता शिरसा माला मनुना निजमंदिरे ॥ ३४ ॥ स्थापिता शयनं यत्र दंपत्योरतिसुंदरम् ॥ पशुकर्मरतो रात्रौ मालागंधेन मोदितः ॥३५॥ अभवत्स महीपालस्तेन पापेन शंकरे ॥ शिवे द्वेषमतिर्जातो देव्यां सत्यां तथा नृप ॥ ३६ ॥ राजंस्तेनापराधेन तज्जन्यो देह एव च ॥ सत्या योगाग्निना दग्धः सतीधर्मदिदृक्षया ॥ ३७ ॥ पुनश्च हिमवत्पृष्ठे प्रादुरासीत्तु तन्महः ॥ जनमेजय उवाच ॥ दह्यमाने सतीदेहे जाते किमकरोच्छिवः ॥ ३८ ॥ प्राणाधिका सती तस्य तद्वियोगेन कातरः ॥ व्यास उवाच ॥ ततः परं तु यज्जातं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ३९ ॥ त्रैलोक्यप्रलयो जातः शिवकोपाग्निना नृप ॥ वीरभद्रः समुत्पन्नो भद्रकालीगणान्वितः ॥ ४० ॥

अपना देह दग्ध किया ॥ ३७ ॥ वह शक्ति समुद्भूत तेज फिर हिमाचलमें प्रादुर्भूत हुआ था जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! सतीका देह दग्ध हो जानेपर ॥ ३८ ॥ प्राणाधिका सतीके वियोगमें कातर होकर महादेवने क्या किया था ? व्यासजीने कहा हे महाराज ! इसके उपरान्त जिस प्रकार घटना हुई थी मैं उसको वर्णन करनेमें समर्थ नहीं हूं ॥ ३९ ॥ हे नृपवर ! तिससमय शिवको क्रोधाग्नि द्वारा त्रिलोकमण्डलमें प्रलय उप स्थित हुई थी भद्रकालीगण द्वारा परिवृत हो वीरभद्र उत्पन्न होकर ॥ ४० ॥

तीनों लोकके नाशमें उद्यत हुए तब ब्रह्मादि देवताओंने शंकरकी शरण ग्रहण की॥ ४१ ॥ सतीके विनाशसे सर्वस्वनाश होनेपर भी करुणानिधान ईशानने दक्षका यज्ञ विन ष्टकर उनका मस्तक छेदन किया और उसी स्थानमें बकरेका शिर संयोजनपूर्वक ॥ ४२ ॥ उनको जीवितकर देवताओंको अभय प्रदान की तब देवादिदेव महादेव अतिखिन्न हो यज्ञस्थानके समीप जाकर अत्यंत दुःखसे रोदन करने लगे ॥ ४३ ॥ अनंतर जब उन्होंने देखा कि उस चैतन्यरूपिणी सतीका देह चिताग्निमें दग्ध होता है तब वह हा सती हा सती इस प्रकार कहकर रोदन करते करते सतीका देह स्वयं कंधेपर रख ॥४४॥ भ्रांतचित्तसे अनेक देशोंमें भ्रमण करने लगे यह देखकर ब्रह्मादि देवतागण अत्यंत चिंतित हुए ॥ ४५ ॥ और

त्रैलोक्यनाशनोद्युक्तो वीरभद्रो यदाऽभवत् ॥ ब्रह्मादयस्तदा देवाः शंकरं शरणं ययुः ॥ ४१ ॥ जाते सर्वस्वनाशेऽपि करुणानिधिरीश्वरः ॥ अभयं दत्तवांस्तेभ्यो बस्तवक्रेण तं मनुम् ॥४२॥ अजीवयन्महात्माऽसौ ततः खिन्नं महेश्वरः ॥ यक्षवाटमुपागम्य रुरोद भृशदुःखितः ॥४३॥ अपश्यत्तां सतीं वह्नौ दह्यमानां तु चित्कलाम् ॥ स्कंधेऽप्यारोपयामास हा सतीति वदन्मुहुः ॥४४॥ बभ्राम भ्रांतचित्तः सन्नानादेशेषु शंकरः ॥ तदा ब्रह्मादयो देवाश्चितामापुरनुत्तमाम् ॥ ४५ ॥ विष्णुस्तु त्वरया तत्र धनुरुद्यम्य मार्गणैः ॥ चिच्छेदावयवान्सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन् ॥ ४६ ॥ तत्तत्स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्तिधरो हरः ॥ उवाच च ततो देवान्स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम् ॥४७ ॥ भजंति परया भक्त्या तेषां किंचिन्न दुर्लभम् ॥ नित्यं सन्निहिता यत्र निजांगेषु परांबिका ॥४८॥ स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्मिणः ॥ तेषां मंत्राः प्रसिध्यंति मायाबीजं विशेषतः ॥ ४९ ॥

भगवान् विष्णुने धनुर्धारणपूर्वक बाणोंसे सतीके सम्पूर्ण अङ्ग छेदन किये वह सम्पूर्ण अवयव जिनजिन स्थानोंमें पतित हुए ॥ ४६ ॥ शंकरने अनेकमूर्ति धारणकर उन उन स्थानोंमें स्थिति की, तब उन्होंने देवताओंसे कहा कि इन सम्पूर्ण स्थानोंमें जो जो पुरुष परमभक्ति सहित भगवतीकी ॥ ४७ ॥ आराधना करैंगे उनको कुछ दुर्लभ नहीं रहेगा इन सम्पूर्ण स्थानोंमें परमादेवी अम्बिका सदा स्थित रहती हैं ॥ ४८ ॥ जो जो मनुष्य इन सम्पूर्ण स्थानोंमें समस्त मंत्रोंका विशेषकर मायाबीजका पुरश्चरण करैंगे उनको सम्पूर्ण मंत्रोंकी सिद्धि होगी इसमें

संदेह नहीं ॥४९॥ हे नृपवर ! यह कहकर महेश्वर सतीके विरहसे अत्यंत कातर हो जप, ध्यान और समाधि अवलम्बनपूर्वक उन उन स्थानोंमें काल व्यतीत करने लगे ॥ ५० ॥ जनमेजयने कहा किस किस स्थानमें सतीके सम्पूर्ण अंग पतित हुए थे ? उन सब सिद्धपीठका क्या नाम है ? और उन सम्पूर्ण पीठोंकी कितनी संख्या है ? आप आनुपूर्विक समस्त कीर्तन कीजिये ॥५१॥ हे महामुने ! मैं आपके मुखकमलसे निकली हुई सम्पूर्ण कथा सुनकर इस संसारमें कृतार्थता प्राप्त करूंगा इसमें सन्देह नहीं है ॥५२॥ व्यासजीने कहा हे राजेन्द्र ! जिन सबका नाम सुनने सेही मनुष्य पापरहित होता है मैं इस समय वह समस्त पीठस्थान कीर्तन करूंगा श्रवण करो ॥ ५३ ॥ जिन जिन पीठस्थानमें ऐश्वर्याकांक्षी

इत्युक्त्वा शंकरस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ॥ कालं निन्ये नृपश्रेष्ठ जपध्यानसमाधिभिः ॥५०॥ जनमेजय उवाच ॥ कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ॥ कतिसंख्यानि नामानि कानि तेषां च मे वद ॥ ५१ ॥ तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकर ॥ कृतार्थोऽहं भवे येन तद्वदाशु महामुने ॥५२॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम् ॥ येषां श्रवणमात्रेण पापहीनो भवेन्नरः ॥५३॥ येषु येषु च पीठेषूपास्येयं सिद्धिकांक्षिभिः ॥ भूतिकामैरभिध्येया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥५४॥ वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीमुखनिवासिनी ॥ क्षेत्रे वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिंगधारिणी ॥ ५५ ॥ प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गंधमादने ॥ मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥ ५६ ॥ विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रपूरिणी ॥ गोमंते गोमती देवी मंदरे कामचारिणी ॥ ५७ ॥

सिद्धि काम मनुष्योंको इन देवीकी उपासना और ध्यान करना कर्तव्य है मैं वह समस्त स्थान भलीभांति कीर्तन करता हूं ॥ ५४ ॥ हे महाराज ! वाराणसीमें गौरीका मुख निपतित हुआ है उसी मुखरूप पीठमें भगवतीकी जो मूर्ति विराजमान है वह विशालाक्षी नामसे विख्यात है नैमिषारण्यमें निपतित देवीकी मूर्तिका नाम लिङ्ग धारिणी है ॥ ५५ ॥ यह महामाया प्रयागमें ललिता गन्धमादनमें कामुकी दक्षिण मानसमें कुमुदा और उत्तर मानसमें ॥ ५६ ॥ विश्वकी वाञ्छापूरिणी विश्वकामा है गोमन्तमें गोमती और मन्दर पर्वतमें कामचारिणी नामसे

विख्यात होकर विराजमान रहती हैं ॥ ५७ ॥ यह देवी चैत्ररथमें मदोत्कटा हस्तिनापुरमें जयन्ती कान्यकुब्जमें गौरी मलयपर्वतमें रम्भा ॥ ५८ ॥ एकाम्रपीठमें कीर्तिमती विश्वमें विश्वेश्वरी और पुष्करमें पुरुहूता नामसे कीर्तित हैं ॥ ५९ ॥ यह केदारपीठमें सन्मार्गदायिनी हिमाचल पृष्ठमें मन्दा गोकर्णमें भद्रकर्णिका ॥ ६० ॥ स्थानेश्वरमें भवानी बिल्वकमें बिल्वपत्रिका श्रीशैलमें माधवी भद्रेश्वरमें भद्रा ॥ ६१ ॥ वराहशैलमें जया कमलालयमें कमला रुद्रकोटिमें रुद्राणी कालञ्जरमें काली ॥ ६२ ॥ शालग्राममें महादेवी शिवलिंगमें

मदोत्कटा चैत्ररथे जयंती हस्तिनापुरे ॥ गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रंभा तु मलयाचले ॥ ५८ ॥ एकाम्रपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्तिमत्यपि ॥ विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूतां च पुष्करे ॥५९॥ केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मार्गदायिनी ॥ मंदा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका ॥६०॥ स्थानेश्वरी भवानी तु बिल्वके बिल्वपत्रिका ॥ श्रीशले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरे तथा ॥६१॥ वराहशैले तु जया कमला कमलालये ॥ रुद्राणी रुद्रकोट्यां तु काली कालंजरे तथा ॥ ६२ ॥ शालग्रामे महादेवी शिवलिंगे जलप्रिया ॥ महालिंगे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी ॥ ६३ ॥ मायापुर्यां कुमारी स्यात्संताने ललितांबिका ॥ गयायां मंगला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥६४॥ उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हिरण्याक्षे महोत्पला ॥ विपाशायाममोघाक्षी पाडला पुंड्रवर्धने ॥ ६५ ॥ नारायणी सुपार्श्वे तु त्रिकूटे रुद्रसुंदरी ॥ विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले ॥ ६६ ॥ सह्याद्रावेकवीरा तु हरिश्चंद्रे तु चंद्रिका ॥ रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां मृगावती ॥ ६७ ॥

जलप्रिया महालिंगमें कपिला माकोटमें मुकुटेश्वरी ॥ ६३ ॥ मायापुरीमें कुमारी संतानमें ललिताम्बिका गयाक्षेत्रमें मंगला पुरुषोत्तममें विमला ॥ ६४ ॥ सहस्राक्षमें उत्पलाक्षी हिरण्याक्षमें महोत्पला विपाशानदीमें अमोघाक्षी पुंड्रवर्धनमें पाटला ॥ ६५ ॥ सुपार्श्वमें नारायणी त्रिकूटमें रुद्रसुंदरी विपुलमें विपुलादेवी मलयाचलमें कल्याणी ॥ ६६ ॥ सह्याद्रिमें एकवीरा हरिश्चन्द्रमें चंद्रिका रामतीर्थमें

रमणा यमुनामें मृगावती ॥ ६७ ॥ कोटतीर्थमें कोटिवी माधववनमें सुगन्धा गोदावरीमें त्रिसन्ध्या गंगाद्वारमें रतिप्रिया ॥ ६८ ॥ शिवकुंडमें शुभानंदा देविकांतरमें नंदिनी द्वारावतीमें रुक्मिणी वृन्दावनमें राधा ॥ ६९ ॥ मथुरामें देवकी पातालमें परमेश्वरी चित्रकूटमें सीता और विन्ध्यमें विन्ध्याधिवासिनी नामसे विख्यात होकर विराजमान रहती हैं ॥ ७० ॥ हे महाराज ! यही महादेवी भगवती करवीरपीठमें महालक्ष्मी विनायकमें उमादेवी वैद्यनाथमें आरोग्या महाकालमें महेश्वरी ॥ ७१ ॥ उष्णतीर्थमें अभया विंध्यपर्वतमें नितम्बा माण्डव्यमें माण्डवी माहेश्वरी

कोटवी कोटतीर्थे तु सुगंधा माधवे वने ॥ गोदावर्यां त्रिसंध्यां तु गंगाद्वारे रतिप्रिया ॥६८॥ शिवकुंडे शुभा नंदा नंदिनी देविकातटे ॥ रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृंदावने वने॥६९॥देवकी मथुरायां तु पाताले परमेश्वरी ॥ चित्रकूटे तथा सीता विन्ध्ये विंध्याधिवासिनी ॥७०॥ करवीरे महालक्ष्मीरुमा देवी विनायके ॥ आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥७१॥अभयेत्युष्ण तीर्थेषु नितंबा विंध्यपर्वते ॥ मांडव्ये मांडवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥७२॥ छगलण्डे प्रचंडा तु चंडिकाऽमरकंटके ॥ सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥७३॥ देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता ॥ महालये महाभागा पयोष्ण्यां पिंगलेश्वरी ॥ ॥ ७४ ॥ सिंहिका कृतशौचे तु कार्त्तिके त्वतिशांकरी ॥ उत्पलावर्तके लोला सुभद्रा शोणसंगमे ॥७५॥ माता सिद्धवने लक्ष्मी रनंगा भरताश्रमे ॥ जालंधरे विश्वमुखी तारा किष्किधपर्वते॥७६॥देवदारुवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमंडले॥भीमा देवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा ॥७७॥ कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे ॥ शंखोद्धारे धरा नाम धृतिः पिंडारके तथा ॥ ७८ ॥

पुरीमें स्वाहा ॥ ७२ ॥ छगलण्डमें प्रचण्डा अमरकण्टकमें चण्डिका सोमेश्वरीमें वरारोहा प्रभासमें पुष्करावती ॥ ॥ ७३ ॥ सरस्वतीमें देवमाता समुद्रतटमें पारावारा महालयमें महाभागा पयोष्णीमें पिंगलेश्वरी ॥ ७४ ॥ कृतशौचमें सिंहिका कार्तिकमें अतिशांकरी उत्पलावर्तकमें लोला शोणसंगममें सुभद्रा ॥ ७५ ॥ सिद्धवनमें मातालक्ष्मी भारताश्रममें अनङ्गा जालन्धरमें विश्वमुखी किष्किन्धापर्वतमें तारा ॥ ७६ ॥ देवदारुवनमें पुष्टि काश्मीरमंडलमें मेधा हिमाद्रिमें भीमा विश्वेश्वरक्षेत्रमें तुष्टि ॥ ७७ ॥ कपालमोचनमें शुद्धि कायावरोहणमें माता शंखोद्धारमें धरा पिण्डार

कमें धृति ॥७८॥ चन्द्रभागा नदीमें कला अच्छोदमें शिवधारिणी वेणामें अमृता बदरिकाश्रममें उर्वशी ॥ ॥ ७९ ॥ उत्तर कुरूमें औषधि कुशद्वीपमें कुशोदका हेमकूटमें मन्मथा कुमुदमें सत्यवादिनी ॥ ८० ॥ अश्वत्थमें वन्दनीया वैश्रवणालयमें निधि वेदवदनमें गायत्री शिवसन्निधानमें पार्वती ॥ ८१ ॥ देवलोकमें इंद्राणी ब्रह्माके आस्यमें सरस्वती सूर्य विम्बमें प्रभा और मातृगणोंके सन्निधानमें वैष्णवीनामसे विख्यात होकर विराजमान रहती हैं ॥ ८२ ॥ यही सतियोंमें अरुन्धती और रामागणोंमें तिलोत्तमा नामसे विख्यात हैं तथा यही संविद्रूपा महादेवी

कला तु चंद्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी ॥ वेणायाममृता नाम बदर्यामुर्वशी तथा ॥ ७९ ॥ औषधिश्चोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका ॥ मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥८०॥ अश्वत्थे वंदनीया तु निधिर्वैश्रवणालये ॥ गायत्री वेदवदने पार्वती शिव सन्निधौ ॥ ८१ ॥ देवलोके तथेंद्राणी ब्रह्मास्येषु सरस्वती ॥ सूर्यबिंबे प्रभा नाम मातृणां वैष्णवी मता ॥८२॥ अरुंधती सतीनां तु रामासु च तिलोत्तमा ॥ चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वशरीरिणाम् ॥८३॥ इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय॥ तत्संख्याकास्तदीशान्यो देव्यश्च परिकीर्तिताः ॥ ८४ ॥ सतीदेव्यंगभूतानि पीठानि कथितानि च ॥ अन्यान्यपि प्रसंगेन यानि मुख्यानि भूतले ॥ ८५ ॥ यः स्मरेच्छृणुयाद्वाऽपि नामाष्टशतमुत्तमम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत् ॥ ८६ ॥ एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद्यात्राविधानतः ॥ संतर्पयेच्च पित्रादीञ्छ्राद्धादीनि विधाय च ॥ ८७ ॥

हैं, संपूर्ण शरीरियोंके चित्रक्षत्रमें ब्रह्मकला नामक शक्तिरूपसे सदा अधिष्ठित रहती हैं ॥ ८३ ॥ हे जनमेजय ! यह मैंने एकशत अष्ट पीठ और तत्संख्यक ईशानीदेवीका विषय तुमसे वर्णन किया ॥ ८४ ॥ देवीके अंगभूत संपूर्ण पीठ और प्रसंगके क्रमसे पृथ्वीतलके अन्यान्य मुख्यास्थानभी कीर्तन हुए॥८५॥जो मनुष्य यह अत्युत्तम एकसौ आठ देवीके नाम और पीठोंके नाम श्रवण करता है वह सर्वविध पापसे मुक्तहोकर देवीके लोकको जाता है॥८६॥हे जनमेजय ! जो बुद्धिमान् पुरुष इन संपूर्ण पीठस्थानोंमें यथा विधानसे यात्राकर श्राद्धादि द्वारा पितरोंको

तर्पण ॥ ८७ ॥ और यथाविधि भगवतीकी महती पूजा करके उस जगद्धात्री जगदम्बिकाके निकट वारंवार क्षमा प्रार्थना करता है ॥ ८८ ॥ उस मनुष्यका अन्तरात्मा कृतकृत्य और पवित्र होता है इसमें संदेह नहीं. हे राजेन्द्र ! देवीकी पूजाके अनन्तर भक्ष्यभोज्यादि द्वारा ब्राह्मण ॥ ८९ ॥ सुवासिनी कुमारी और बटुकगणोंको भोजन करावे और उस क्षेत्रमें चाण्डालादि जो कोई जाति वास करती हो ॥ ९० ॥ उसको देवीका स्वरूप जाने अतएव उसको पूजा करना कर्तव्य है इन संपूर्ण क्षेत्रोंमें कभी दान न ले ॥ ९१ ॥ साधु

कुर्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ॥ क्षमापयेज्जगद्धात्रीं जगदंबां मुहुर्मुहुः ॥ ८८ ॥ कृतकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय ॥ भक्ष्यभोज्यादिभिः सर्वान्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥ ८९ ॥ सुवासिनीः कुमारीश्च बटुकादींस्तथा नृप ॥ तस्मिन्क्षेत्रे स्थिता ये तु चांडालाद्या अपि प्रभो ॥ ९० ॥ देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ॥ प्रतिग्रहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत् ॥ ९१ ॥ यथाशक्ति पुरश्चर्यां कुर्यान्मंत्रस्य सत्तमः ॥ मायाबीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥ ९२ ॥ पूजयेदनिशं राजन्पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥ वित्तशाठ्यं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥ ९३ ॥ य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः ॥ सहस्रकल्पपर्यंतं ब्रह्मलोके महत्तरे ॥ ९४ ॥ वसंति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ॥ अंते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेन्मुक्तो भवांबुधेः ॥ ९५ ॥

गण इन संपूण स्थानोंमें अपने अपने मंत्रका यथाशक्ति पुरश्चरण करते हैं और मायाबीजसे अपने स्थानकी अधिवासिनी देवीको ॥ ९२ ॥ हे राजन् ! रातदिन पूजनेसे पुरश्चरण होता है देवीके प्रति भक्तिमान् मनुष्य इन संपूर्ण विषयोंमें वित्तशाठ्य वा कृपणता प्रकाश न करें ॥ ९३ ॥ जो पुरुष देवीके प्रति प्रसन्न होकर इसप्रकार पीठस्थानमें यात्रा करता है उसके पितृगण सहस्रकल्प पर्यन्त महत्तर ब्रह्मलोकमें ॥ ९४ ॥ वास करते हैं वह मनुष्य परमज्ञान प्राप्त करके भवसमुद्रसे मुक्त होता है तथा देवीलोक वास

करता है ॥ ९५ ॥ देवीके इन अष्टोत्तर नामोंका पाठ करके वह मनुष्य सिद्धि प्राप्त करता है जिस किसी स्थानमें उक्त नामावली पुस्तकमें लिखित हो ॥ ९६ ॥ उस स्थानमें ग्रहभय और महामारीका भय इत्यादि कुछभी नहीं होता वरन् पर्वकालमें समुद्रके समान उस स्थानमें सौभाग्यकी वृद्धि होती है ॥ ९७ ॥ अष्टोत्तरशतनामके जपनेवाले मनुष्यको कुछ दुर्लभ नहीं रहता वह देवीका भक्त निश्चयही कृतकृत्यता प्राप्त करता है ॥ ९८ ॥ वह साधुव्यक्ति देवीका स्वरूप होता है देवतागण उसको देखकर प्रणाम और उसकी पूजा करते हैं सज्जनमनुष्य जो उनकी पूजा करते हैं उसमें फिर कहना क्या है ? ॥ ९९ ॥ इस अत्युत्तम अष्टोत्तरशतनामके श्रद्धासहित पाठ करनेपर पितृगण तृप्त होकर

नामाष्टशतजापेन बहवः सिद्धतां गताः ॥ यत्रैतल्लिखितं साक्षात्पुस्तके वाऽपि तिष्ठति ॥ ९६ ॥ ग्रहमारीभयादीनि तत्र नैव भवंति हि ॥ सौभाग्यं वर्धते नित्यं यथा पर्वणि वारिधिः ॥ ९७ ॥ न तस्य दुर्लभं किंचिन्नामाष्टशतजापिनः ॥ कृतकृत्यो भवेन्नूनं देवीभक्तिपरायणः ॥ ॥ ९८ ॥ नमंति देवतास्तं वै देवीरूपो हि स स्मृतः ॥ सर्वथा पूज्यते देवैः किं पुनर्मनुजोत्तमैः ॥ ९९ ॥ श्राद्धकाले पठेदेतन्नामाष्टशतमुत्तमम् ॥ तृप्तास्तत्पितरः सर्वे प्रयांति परमां गतिम् ॥ १०० ॥ इमानि मुक्तिक्षेत्राणि साक्षात्संविन्मयानि च ॥ सिद्धपीठानि राजेंद्र संश्रयेन्मतिमान्नरः ॥ १०१ ॥ पृष्टं यत्तत्त्वया राजन्नुक्तं सर्वं महेशितुः ॥ रहस्यातिरहस्यं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १०२ ॥ इति श्रीदेवी भागवते सप्तमस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सद्गति प्राप्त करते हैं ॥ १०० ॥ यह सम्पूर्ण स्थान साक्षात् संविन्मय मुक्तिक्षेत्र हैं अतएव हे राजेन्द्र ! बुद्धिमान् मनुष्य इन संपूर्ण सिद्धिपीठोंका आश्रय करते हैं ॥ १०१ ॥ हे महाराज ! आपने महेश्वरीका जो जो रहस्य और अतिरहस्यका विषय पूंछा था वह संपूर्ण मैंने वर्णन किया इस समय आप अब क्या सुननेकी इच्छा करते हैं ? सो कहिये ॥ १०२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

जनमेजयने कहा हे मुनिवर ! आपने पहले कहा है कि, अनन्तर यह परमज्योत्ति हिमालयके पृष्ठमें आविर्भूत हुई थी इस समय उस परमज्योतिका विषय विस्तार सहित मुझसे वर्णन कीजिये ॥ १ ॥ कौन बुद्धिमान् मनुष्य इस शक्तिका कथामृत पान करनेसे विरत होगा यद्यपि सुधापायी देवताओंको किसीप्रकार मृत्युकी सम्भावना हो तथापि देवीकथामृतपान करनेवालोंके पक्षमें उसकी कुछ सम्भावना नहीं होती ॥ २ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! देवीके प्रति जिसप्रकार आपकी एकान्त भक्ति देखता हूं, इससे मुझको बोध होता है कि आप महात्माओंसे शिक्षित कृतकृत्य भाग्यवान् और धन्य हुए हैं इसमें संदेह नहीं ॥ ३ ॥ हे राजन् ! अब मैं परम

जनमेजय उवाच ॥ धराधराधीशमौलावाविरासीत्परं महः ॥ यदुक्तं भवता पूर्वं विस्तरात्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ को निरज्येत मतिमान्पिबञ्छक्तिकथामृतम् ॥ सुधां तु पिबतां मृत्युः स नैतच्छृण्वतो भवेत् ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि शिक्षितोऽसि महात्मभिः ॥ भाग्यवानसि यद्देव्यां निर्व्याजा भक्तिरस्ति ते ॥ ३ ॥ शृणु राजन्पुरा वृत्तं सतीदेहेऽग्निभर्जिते ॥ भ्रांतः शिवस्तु बभ्राम क्वचिद्देशे स्थिरोऽभवत् ॥ ४ ॥ प्रपंचभानरहितः समाधिगतमानसः ॥ ध्यायन्देवीस्वरूपं तु कालं निन्ये स आत्मवान् ॥ ५ ॥ सौभाग्यरहितं जातं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ शक्तिहीनं जगत्सर्वं साब्धिद्वीपं सपर्वतम् ॥ ६ ॥ आनंदः शुष्कतां यातः सर्वेषां हृदयांतरे ॥ उदासीनाः सर्वलोकाश्चिंताजर्जरचेतसः ॥ ७ ॥

पुरातत्व वर्णन करता हूं श्रवण करो देवादिदेव महेश्वरने उस अग्निदग्ध सतीके देहको धारण कर भ्रांत चित्तसे भूमण्डलपर भ्रमण करते करते२जिस स्थानमें स्थिर होकर अवस्थिति की ॥४॥ उस स्थानमें वह नियतेन्द्रिय संसार ज्ञानरहित और समाधियुक्त होकर देवीके स्वरूपका ध्यान करते करते काल व्यतीत करने लगे ॥५॥ इस समय देवीके विना चराचर युक्त यह त्रैलोक्यमण्डल ऐश्वर्य रहित और पर्वत, समुद्र तथा द्वीप सहित यह सम्पूर्ण भूमण्डल शक्ति विहीन होगया॥६॥सम्पूर्ण जीवोंके हृदयका आनन्द शुष्क होगया सम्पूर्ण मनुष्य चिन्ताके कारण जर्जरचित्त हो दीन भावसे

अवस्थिति करने लगे॥७॥सब दुःखसागरमें निमग्न होकर रोगग्रस्त होने लगे ग्रहोंकी विपरीत गति और देवताओंकी विपरीत अवस्था होने लगी॥८॥ राजालोग सतीकेअभावसे आधिभौतिक और आधिदैविक दुःख परम्पराके आधीन होकर स्थिति करने लगे॥९॥इसी समय तारक नामक महासुर ब्रह्माजीसे वर प्राप्तकर अत्यन्त दुर्जय हो उठा वह वीर मदसे मत्त हो त्रिभुवनको जीत त्रैलोक्यका एकमात्र अधीश्वर हो गया ॥ १० ॥ प्रजापति ब्रह्माके "शिवका औरस पुत्र तुम्हारा हन्ता होगा" इस प्रकार वरदान करनेपर और उस समय शिवके औरस पुत्रका अभाव होनेके कारण वह महासुर सदा आनन्दसे उन्मत्त होकर जयका अभिमान करने लगा ॥ ११ ॥ सम्पूर्ण देवता उसके उपद्रवसे स्थान भ्रष्ट

सदा दुःखोदधौ मग्ना रोगग्रस्तास्तदाऽभवन् ॥ ग्रहाणां देवतानां च वैपरीत्येन वर्तनम् ॥ ८ ॥ अधिभूताधिदेवानां सत्यभावा न्नृपाभवन् ॥ अथाऽस्मिन्नेव काले तु तारकाख्यो महासुरः ॥९॥ ब्रह्मदत्तवरो दैत्योऽभवत्रैलोक्यनायकः ॥ शिवौरसस्तु यः पुत्रः स ते हंता भविष्यति ॥१०॥ इति कल्पितमृत्युः स देवदेवैर्महासुरः ॥ शिवौरससुताभावाज्जगर्ज च ननंद च ॥११॥ तेन चोपद्रुताः सव स्वस्थानात्प्रच्युताः सुराः ॥ शिवौरससुताभावाच्चिंतामापुर्दुरत्ययाम् ॥ १२ ॥ नांगना शंकरस्यास्ति कथं तत्सुतसंभवः ॥ अस्माकं भाग्यहीनानां कथं कार्यं भविष्यति ॥१३॥ इति चिंतातुराः सर्वे जग्मुर्वैकुंठमंडले ॥ शशंसुर्हरिमेकांते स चोपायं जगाद ह ॥ १४ ॥ कुतश्चिंतातुराः सर्वे कामकल्पद्रुमा शिवा ॥ जागर्ति भुवनेशानी मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ १५ ॥

होकर शिवका औरस पुत्र न होनेके कारण दुस्तर चिन्तासागरमें निमग्न हुए ॥ १२ ॥ सती देवीके इस समय प्राण त्यागनेपर महादेव भार्यारहित हुए हैं अतएव इस समय किस प्रकार उनके सुतोत्पत्ति सम्भव हो सकती है ? हम अत्यंत भाग्यहीन हैं कारण कि शंकरकी पुत्रोत्पत्तिके अभावसे हमारा कार्य सिद्ध होना अत्यंत कठिन होगया ॥ १३ ॥ इस प्रकार चिंतासे कातर होकर सम्पूर्ण देवता वैकुण्ठमण्डलमें गये और निर्ज्जनमें भगवान् विष्णुसे समस्त वृत्तान्त निवेदन करनेपर हव उस विषयका उपाय कहने लगे ॥ १४ ॥ हे सुरगण ! जब

मणिद्वीप निवासिनी वाञ्छाकल्पद्रुमरूपिणी कल्याणदायिनी करुणामयी देवी भुवनेश्वरी हमारे लिये सदा जागरित रहती हैं तब तुम चिंतासे व्याकुल क्यों होते हो ॥ १५ ॥ वह जगज्जननी केवल हमारे अपराधसे हमको शिक्षा देनेके लिये उपेक्षा दिखाती हैं हे देवताओ ! तुम निश्चय जानो कि, वह शिक्षा हमारे विनाशके निमित्त नहीं है हमारे प्रति करुणा दिखानेके लिये ही वह करती हैं ॥ १६ ॥ जिस प्रकार अपनी संतानके लालन पालन और ताडन विषयमें माताकी दया हीनता नहीं दिखाई देती इसी प्रकार तुम्हारे गुणदोष विषयमें वह जगन्नियंत्रीजगज्जननी कभी निर्दय नहीं होगी ॥ १७ ॥ संतानसे अपराध पद पदपर होता है त्रैलोक्यमें एकमात्र जननीके विना और कौन उसको सह सकता है ?

अस्माकमनयादेव तदुपेक्षाऽस्ति नान्यथा ॥ शिक्षैवेयं जगन्मात्रा कृताऽस्मच्छिक्षणाय च ॥ १६ ॥ लालने ताडने मातुर्नाकारुण्यं यथाऽर्भके ॥ तद्वदेव जगन्मातुर्नियंत्रा गुणदोषयोः ॥१७॥ अपराधो भवत्येव तनयस्य पदेपदे ॥ कोऽपरः सहते लोके केवलं मातरं विना ॥१८॥ तस्माद्यूयं परांबां तां शरणं यात मा चिरम् ॥ निर्व्याजया चित्तवृत्त्या सा वः कार्यं विधास्यति ॥१९॥ इत्यादिश्य सुरान्सर्वान्महाविष्णुः स्वजायया ॥ संयुतो निर्जगामाशु देवैः सह सुराधिपः॥२०॥आजगाम महाशैलं हिमवंतं नगाधिपम् ॥ अभवंश्च सुराः सर्वे पुरश्चरणकर्मिणः ॥२१॥ अंबायज्ञविधानज्ञा अंबायज्ञं च चक्रिरे ॥ तृतीयादि व्रतान्याशु चक्रुः सर्वे सुरा नृप ॥ २२ ॥ केचित्समाधिनिष्णाताः केचिन्नामपरायणाः ॥ केचित्सूक्तपराः केचिन्नामपारायणोत्सुकाः ॥ २३ ॥

॥ १८ ॥ अतएव तुम शीघ्र ही एकांत भक्ति सहित उन्हीं परमजननी परमेश्वरीकी शरणागत होओ अवश्य ही वह तुम्हारे कार्य साधनमें यत्न करेंगी ॥ १९ ॥ देवाधिपति महाविष्णु देवताओंसे इस प्रकार आदेशकर निजजाया लक्ष्मीके सहित देवीकी आराधनाके लिये देवताओंको संग ले शीघ्र निकले ॥ २० ॥ फिर शीघ्र शैलाधिपति हिमालयमें जाय समस्त ही पुरश्चरण करनेमें प्रवृत्त हुए ॥ २१ ॥ हे नृपवर ! अम्बायज्ञके जाननेवाले देवताओंने अम्बायज्ञ आरम्भ किया और सम्पूर्ण ही तृतीयादि व्रतका अनुष्ठान करने लगे ॥ २२ ॥ कोई कोई देवीकी समाधि अर्थात उनके धारावाहिक ध्यानमें परायण हुए कोई कोई निरंतर उनका नाम जपने लगे कोई कोई देवीसूक्त जप करनेमें प्रवृत्त हुए कोई

कोई नाम परायण ॥ २३ ॥ अथवा कोई कोई मन्त्रपरायण हुए और कोई कोई कृच्छ्र चान्द्रायणादि व्रतपरायण हुए कोई कोई अन्तयोगमें कोई कोई प्राणाग्नि होत्र योगमें अथवा कोई कोई न्यासादिमें नियुक्त हुए ॥ २४ ॥ और कोई २ अतन्द्रित होकर मायाबीज मंत्रद्वारा परमा शक्ति भुवनेश्वरीकी पूजा करने लगे। हे महाराज ! इस प्रकार देवताओंको बहुत वर्ष व्यतीत होगये ॥ २५ ॥ फिर एक दिन चैत्रमासकी नवमी तिथि और भृगुवारमें वह श्रुतिबोधित शक्ति सम्बन्धीय परमज्योति अकस्मात् उनके सामने प्रगट हुई ॥ २६ ॥ यह तेज करोड करोड विद्युत्के समान अरुणवर्ण और करोड करोड चन्द्रमाके समान शीतल था उस परम ज्योतिकी प्रभा करोड करोड सूर्य्यके समान थी चारों

मंत्रपारायणपराः केचिच्छ्राद्धादिकारिणः॥ अंतर्यागपराः केचित्केचिन्न्यासपरायणाः ॥ २४ ॥ हृल्लेखया पराशक्तेः पूजां चक्रु रतंद्रिताः ॥ इत्येवं बहुवर्षाणि कालोऽगाज्जनमेजय ॥ २५ ॥ अकस्माच्चैत्रमासीयनवम्यां च भृगोर्दिने ॥ प्रादुर्बभूव पुरतस्तन्महः श्रुतिबोधितम् ॥ २६ ॥ चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैर्मूर्तिमद्भिरभिष्टुतम् ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं चंद्रकोटिसुशीतलम् ॥ २७ ॥ विद्युत्कोटि समानाभमरुणं तत्परं महः ॥नैव चोर्ध्वं न तिर्यक्च न मध्ये परिजग्रभत् ॥ २८ ॥ आद्यंतरहितं तत्तु न हस्ताद्यंगसंयुतम् ॥ न च स्त्रीरूपमथवा न पुंरूपमथोभयम् ॥ २९ ॥ दीप्त्या पिधानं नेत्राणां तेषामासीन्महीपते ॥ पुनश्च धैर्यमालंब्य यावत्ते ददृशुः सुराः ॥ ३० ॥ तावत्तदेव स्त्रीरूपेणाभाद्दिव्यं मनोहरम् ॥ अतीव रमणीयांगीं कुमारीं नवयौवनाम् ॥ ३१ ॥

ओर अवस्थित होकर मूर्तिमान् चारों वेद उनका स्तव करते थे वह तेजोराशि क्या ऊर्द्धमें क्या पार्श्वमें क्या मध्यमें किसी दिशामें परिच्छिन्न नहीं हुई ॥ २७ ॥ २८ ॥ उसका आदि भी नहीं और अन्त भी नहीं वह हस्तपादादि अंग संयुक्त स्त्रीरूप पुरुषरूप अथवा नपुंसकरूप भी नहीं थी ॥ २९ ॥ देवताओंने प्रथम उस तेजकी प्रभासे हत होकर नेत्र मूंद लिये किन्तु क्षणकालमें ही धैर्य्य अवलम्बन कर ज्योंही नेत्र खोले ॥ ३० ॥ त्योंही वह परमज्योति अतिमनोहर दिव्य रमणीरूपसे प्रकाशित हुई उस मनोरमाङ्गी

नवयौवना कुमारीके ॥ ३१ ॥ कमलकलिकानिन्दित दोनों कुच ऊंचे परम शोभायमान हो रहे थे कमरमें किंकिणी मेखलाके शब्द और चरणोंसे मनोहर मंजीरकी ध्वनि आती थी ॥ ३२ ॥ उसके चारों हाथोंमें कनकवलय चारों बाहुओंमें केयूर ग्रीवादेशमें ग्रैवेयक गलदेशमें अनूल्य मणि हार गलबन्ध और परमोज्वल प्रभाजाल विस्तारित होकर शोभा पारहा था ॥ ३३ ॥ उनके कर्ण और कपोलके मध्यवर्ती केशावली नवकेतकीपुष्पपत्रोपरि विराजित दीप्तप्रभ नीलवर्ण भ्रमरावलीके समान समुज्ज्वल शोभा पातीहै नितम्बबिंब सुघटित और अत्यंत मनोहर रोमराजि नाभिमें विराजित होकर अपूर्व शोभा संपादन करती है ॥ ३४॥ दीप्यमान कनकताटंकमें उज्ज्वल परम सुन्दर मुखकमल

उन्नतपीनकुचद्वंद्वनिंदितांभोजकुड्मलाम् ॥ रणत्किंकिणिकाजालसिंजन्मंजीरमेखलाम् ॥३२॥ कनकांगदकेयूरग्रैवेयक विभूषिताम् ॥ अनर्घ्यमणिसंभिन्नगलबंधविराजिताम् ॥ ३३ ॥ तनुकेतकसंराजन्नीलभ्रमरकुंतलाम् ॥ नितंबबिंबसुभगां रोमराजिविराजिताम् ॥ ॥३४॥ कर्पूरशकलोन्मिश्रतांबूलपूरिताननाम् ॥ कनत्कनकताटंकविटंकवदनांबुजाम् ॥ ३५ ॥ अष्टमी चंद्रबिंबाभललाटामायत भ्रुवम् ॥ रक्तारविंदनयनामुन्नसां मधुराधराम् ॥ ३६ ॥ कुंदकुड्मलदंताग्रां मुक्ताहारविराजिताम् ॥ रत्नसंभिन्नमुकुटां इंद्ररेखावतंसिनीम् ॥३७॥ मल्लिकामालतीमालाकेशपाशविराजिताम् ॥ काश्मीरबिंदुनिटिलांनेत्रत्रयविलासिनीम् ॥३८॥ पाशांकुशवराभीति चतुर्बाहुं त्रिलोचनाम् ॥ रक्तवस्त्रपरीधानां दाडिमीकुसुमप्रभाम् ॥ ३९ ॥

कर्पूरखण्डमिश्रित तांबूलसे पूर्ण ॥ ३५ ॥ ललाटमें अर्द्धचन्द्र शोभायमानदोनों भौंए चौड़ी नेत्रोंने उपांतभागमें कोकनदके समान अर्थात् लालकमलके समान शोभा धारण की है नासिका ऊंची अधर बिंबाफलके समान अति मनोहर ॥ ३६ ॥ संपूर्ण दाँत कुन्द कलीके समान अत्यंत मनोहर गलेमें लम्बायमान मोतियोंका हार विराजमान है मस्तकके ऊपर हीरक और मणिरत्नमें खचित प्रदीप्त मुकुटालंकार कर्णमें चन्द्ररेखाके समान करनफूल ॥ ३७ ॥ केशपाश मल्लिका और मालतीकी माल से सुशोभित ललाट काश्मीर बिंदुद्वारा सुसज्जित और तीनोंनेत्र मुखमण्डलकी अपूर्व शोभा संपादन करते हैं ॥ ३८ ॥ उनके एक हस्तमें पाश और दूसरे हाथमें अंकुश तथा अन्यान्य दोनों हाथ

वर और अभयदान भङ्गिमासे विराजित देहकी कांति दाडमीके फूलके समान परिधान अरुणवर्ण अंबर परमशोभा विस्तार करते हैं ॥ ३९ ॥ देवताओंने इस प्रकार समस्त शृंगारवेष धारिणी समस्त वाञ्छापूरिणी संपूर्ण देवताओंसे नमस्कृत हास्याननी अखिलमोहिनी ॥ ४० ॥ अखिल जननी प्रसादसुमुखी कपटतारहित करुणाकी मूर्त्तिरूपिणी अंबिकादेवीको सामने देखा ॥ ४१ ॥ उस करुणामयी मूर्त्तिको देखकर देवताओंने प्रणाम किया किंतु बाष्पभारसे कंठ रुकजानेके कारण कुछ भी न कहसके ॥ ४२ ॥ फिर अति कष्टसे धैर्य अवलंबनकर भक्तिमें भर शिर झुकाय प्रेम अश्रुपूर्ण नेत्रोंसे जगदम्बिकाका स्तव करने लगे ॥ ४३ ॥ देवताओंने कहा हे जगदंबिके ! आप देवी और महादेवी हैं तथा

सर्वशृंगारवेषाढ्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ सर्वाशापूरिकां सर्वमातरं सर्वमोहिनीम् ॥ ४० ॥ प्रसादसुमुखीमंबा मंदस्मितमुखांबुजाम् ॥ अव्याजकरुणामूर्तिं ददृशुः पुरतः सुराः ॥ ४१ ॥ दृष्ट्वा तां करुणामूर्तिं प्रणेमुः सकलाः सुराः ॥ वक्तुं नाशक्नुवन्किंचिद्बाष्पसंरुद्धनिःस्वनाः ॥ ४२ ॥ कथंचित्स्थैर्यमालंब्य भक्त्या चानतकंधराः ॥ प्रेमाश्रुपूर्णनयास्तुष्टुवुर्जगदंबिकाम् ॥ ४३ ॥ देवा ऊचुः ॥ नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ॥ नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ४४ ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलंतीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ॥ दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरसि तरसे नमः ॥ ४५ ॥

आपही शिवरूपिणी हैं हम सदा संयतचित्तसे आपको वारंवार प्रणाम करते हैं हे देवि! आपही साम्यावस्थाविशिष्ट मायोपाधियुक्त ब्रह्मरूपिणी प्रकृति और आपही सर्वकल्याणरूपिणी हैं हम संयतमनसे आपकेचरणकमलोंमें प्रणाम करते हैं ॥ ४४ ॥ हे जननि ! आपही योगियोंके हृदयमें अनल शिखाके समान अरुणवर्णसे दीप्ति पाती हैं आपही ज्ञानप्रभासे दीप्यमान हैं. हे मातः ! आपही इस संपूर्ण ब्रह्माण्डमें चैतन्य रूपसे सर्वत्र प्रकाशित होती हैं ब्रह्मादि देवता और मानवादि जीवगण कर्मफलप्राप्तिके लिये आपकी सेवा करते हैं हे देवि ! आपही संसारसागरसे तारनेवाली हैं अतएव हम घोर संसारसमुद्रसे पार होनेके लिये आपकी शरणागत होकर आपको वारंवार नमस्कार

करते हैं ॥ ४५ ॥ हे मातः ! प्राणादिपञ्चवायुकी सहायतासे जो सम्पूर्ण भावप्रकाशवाक्य उच्चारित होते हैं हम उसको माया कहते हैं वह माया हमारी कामधेनु अर्थात् हम उस कामधेनुरूपिणी मायासे इच्छानुसार धन, मान और अन्नादि दुहकर अहंकारमें उन्मत्त होते हैं हे मातः ! आप हमारी वही भाषा स्वरूप हैं अतएव आप सन्तुष्ट होकर हमारी वाञ्छा पूर्ण कीजिये ॥ ४६ ॥ हे देवि ! आप सर्वसंहारक कालकाभी संहार करती हैं भगवान् पद्मयोनि ब्रह्मा सदा आपकी स्तुति करते हैं हे मातः ! आपही विष्णुशक्ति लक्ष्मी स्कन्दमाता शिवशक्ति पार्वती ब्रह्मशक्ति सरस्वती देवमाता अदिति और आपही सती नाम्नी दक्षकी कन्या हैं हे मातः ! आप ही इसप्रकार अनेकरूप धारण करके अखिलब्रह्माण्डपूत और सम्पूर्णको शान्तिदान करती हैं अतएव हे

देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति ॥ सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ ४६ ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कंदमातरम् ॥ सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् ॥ ४७ ॥ महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि ॥ तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥ ४८ ॥ नमो विराट्स्वरूपिण्यै नमः सूत्रात्ममूर्तये ॥ नमोऽव्याकृतरूपिण्यै नमः श्रीब्रह्म-मूर्तये ॥ ४९ ॥ यदज्ञानाज्जगद्भाति रज्जुसर्पस्रगादिवत् ॥ यज्ज्ञानाल्लयमाप्नोति नुमस्तां भुवनेश्वरीम् ॥ ५० ॥

देवि ! आपको प्रणाम करते हैं ॥ ४७ ॥ हम आपको ही महालक्ष्मी जानते हैं हम आपको सर्वशक्तिरूपिणी देवी भगवती जानकर आपका ध्यान करते हैं हे जननि ! आप ही हमको अपने श्रवण, मनन और ध्यानमें प्रेरण कीजिये ॥ ४८ ॥ हे देवि ! आप ही विराड्रूपिणी हैं आपको नमस्कार है आपही सूत्रात्मा, हिरण्यगर्भरूपिणी हैं आपको नमस्कार है आप ही महदादि षोडशविकृतिरूपिणी हैं आपको नमस्कार है हे मातः ! आपही ब्रह्मरूपिणी हैं आपको हम नमस्कार करते हैं ॥ ४९ ॥ जिनके सृष्टि अविद्याजनित ज्ञानसे यह जगत्रज्जू और स्रगादि (मालाआदि) में सर्पके समान सत्य जानकर भ्रमहोता है फिर जिनके सृष्टिविद्याजनित ज्ञानसे वह भ्रम दूर होता

है हम भक्तिनम्रमनसे उन्हीं सर्वान्तर्यामिनी भगवतीभुवनेश्वरीकाध्यान करते हैं ॥ ५० ॥ "तत्त्वमसि" इस महावाक्यस्थ तत् शब्दकी प्रतिपाद्य जो संपूण देवताओंकी तात्पर्यभूमि चैतन्यरसरूपिणी और अखण्डानंदस्वरूप ब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ५१ ॥ तथा जो अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनंदमय इस पञ्चकोशके अतिरिक्त हैं जो जाग्रत्, स्वम और सुषुप्ति इन तीनों अवस्थाओंकी साक्षिणी और जो त्वम्पदकी भी लक्ष्यार्थ हैं हम उन्हीं ज्ञानब्रह्मस्वरूपिणी भुवनेश्वरी देवीका ध्यान करते हैं ॥ ५२ ॥ हे मातः ! आप ही प्रणवरूपिणी ह्रींकारमूर्ति नानाविधमंत्रात्मिका और करुणामयी हो हम आपके चरणकमलोंमें वारम्वार प्रणाम

नुमस्तत्पदलक्ष्यार्थां चिदेकरसरूपिणीम् ॥ अखंडानन्दरूपां तां वेदतात्पर्यभूमिकाम् ॥ ५१ ॥ पंचकोशातिरिक्तां ताम वस्थात्रयसाक्षिणीम् ॥ पुनस्त्वंपदलक्ष्यार्थां प्रत्यगात्मस्वरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ नमः प्रणवरूपायै नमो ह्रींकारमूर्तये ॥ नाना मंत्रात्मिकायै ते करुणायै नमो नमः ॥ ५३ ॥ इति स्तुता तदा देवैर्मणिद्वीपाधिवासिनी ॥ प्राह वाचा मधुरया मत्तकोकिलनिः स्वना ॥ ५४ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वदंतु विबुधाः कार्यं यदर्थमिह संगताः ॥ वरदाऽहं सदा भक्तकामकल्पद्रुमाऽस्मि च ॥ ५५ ॥ तिष्ठंत्यां मयि का चिंता युष्माकं भक्तिशालिनाम् ॥ समुद्धरामि मद्भक्तान्दुःखसंसारसागरात् ॥ ५६ ॥ इति प्रतिज्ञां मे सत्यां जानीथ विबुधोत्तमाः ॥ इति प्रेमाकुलां वाणीं श्रुत्वा संतुष्टमानसाः ॥ ५७ ॥

करते हैं ॥ ५३ ॥ देवताओंके इस प्रकार उन मणिद्वीप निवासिनी जगदम्बिकाका स्तव करनेपर प्रमत्त कोकिलके कण्ठके समान कण्ठवाली भगवती मधुर वचनों द्वारा उनसे कहने लगी ॥ ५४ ॥ देवी बोली हे देवताओ ! तुम किसलिये यहां आये हो ? तुम्हारा क्या कार्य है सो कहो मैं सदाही भक्तोंकी वाञ्छाको कल्पतरु और वर देनेवाली विद्यमान रहती हूं ॥ ५५ ॥ तुम मेरे भक्त हो मेरे विद्यमान रहते तुमको क्या चिन्ता है ? मैं तुमको दुःखसागरसे उद्धार करूगी ॥ ५६ ॥ हे देवताओ ! तुम मेरी यह प्रतिज्ञा

सत्यही जानो हे राजन्! देवतागण देवीके यह प्रेमपूर्ण वचन सुनकर अत्यंत प्रसन्न हुए ॥ ५७ ॥ और जगन्मातासे अपना मनोदुःख निवेदन करने लगे देवता बोले हे परमेश्वरि! आप सर्वज्ञ और सब जगत्की साक्षी हैं इन तीनों जगतोंमें आपसे अज्ञात कुछ नहीं है ॥ ५८ ॥ हे मातः! शिवे! तारक नामक असुर हमको दिन रात दुःख देता है ॥ ५९ ॥ विश्वस्रष्टा विधाताने शिवके औरस पुत्रसे उसका वध निर्दिष्ट किया है. हे महेश्वरि! इस समय शिव गृहिणी सतीने देह त्याग किया है सो आप जानती हैं ॥ ६० ॥ जो सर्वज्ञ हैं फिर उनके सामने पामरगण क्या कहें? हे जगदम्बिके! हमने यह सम्पूर्ण वृत्तान्त संक्षेपसे वर्णन किया और हमारा अन्यान्य

निर्भया निर्जरा राजन्नूचुर्दुःखं स्वकीयकम् ॥ देवा ऊचुः ॥ नाज्ञातं किंचिदप्यत्र भवत्याऽस्ति जगत्त्रये ॥ ५८ ॥ सर्वज्ञया सर्वसाक्षिरूपिण्या परमेश्वरि ॥ तारकेणासुरेन्द्रेण पीडिताः स्मो दिवानिशम् ॥ ५९ ॥ शिवांगजाद्वधस्तस्य निर्मितो ब्रह्मणा शिवे ॥ शिवांगना तु नैवास्ति जानासि त्वं महेश्वरि ॥६०॥ सर्वज्ञपुरतः किं वा वक्तव्यं पामरैर्जनैः ॥ एतदुद्देशतः प्रोक्तमपरं तर्कयांबिके ॥ ६१ ॥ सर्वदा चरणांभोजे भक्तिः स्यात्तव निश्चला ॥ ॥ प्रार्थनीयमिदं मुख्यमपरं देहहेतवे ॥ ६२ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रोवाच परमेश्वरी ॥ मम शक्तिस्तु या गौरी भविष्यति हिमालये ॥ ६३ ॥ शिवाय सा प्रदेया स्यात्सा वः कार्यं विधास्यति ॥ भक्तिर्यच्चरणांभोजे भूयाद्युष्माकमादरात् ॥ ६४ ॥

सम्पूर्ण दारुण दुःख आप मनमें जान सकती हैं ॥ ६१ ॥ हम अधिक और क्या कहें? आपके चरण कमलोंमें हमारी अचल भक्ति सदा विद्यमान रहै यही हमारी मुख्य प्रार्थना है और शिवकी सुतोत्पत्तिके लिये आप देह धारण कीजिये यह हमारी दूसरी प्रार्थना जानिये ॥ ६२ ॥ देवताओंके यह वचन सुन प्रसाद सुमुखी परमेश्वरी उनसे कहने लगी मेरी शक्ति जो गौरीरूपसे हिमालयमें उत्पन्न होगी ॥ ६३ ॥ वही शिव सीमन्तिनी होकर पुत्रोत्पादन पूर्वक उसके द्वारा तारका सुरका वध करके तुम्हारा कार्य साधन करेगी औमेर चरणकमलोंमें तुम्हारी

प्रेमपूर्ण निश्चल भक्ति होगी ॥ ६४ ॥ हिमालय भी अत्यन्त भक्तिसहित एकान्त मनसे मेरी उपासना करते हैं अतएव उनके गृहमें मेरा जन्म ग्रहण करना अत्यंत प्रिय जानना चाहिए ॥ ६५ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! गिरिराज हिमालय भी उनके अत्यंत अनुग्रह सूचक वचन सुनकर प्रेम जनित बाष्पमें भर रुद्धकण्ठ हो अश्रुपूर्ण नत्रोंसे त्रैलोक्य साम्राज्ञी भुवनेश्वरीसे कहने लगे ॥ ६६ ॥ हे देवि ! आप जिसके प्रति अनुग्रह करती हैं उसको आप अत्यंत महत् कर देती हैं नहीं तो जड़ और स्थावर पाषाणपुञ्ज मैं कहाँ ? और वाक्य तथा मनके अगोचर सच्चिदानन्दरूपिणी आप कहां ? हमारे गृहमें उत्पन्न होकर आप हमारे प्रति इतना अनुग्रह कर क्या प्रकाश करती यही

हिमालयो हि मनसा मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥ ततस्तस्य गृहे जन्म मम प्रियकरं मतम् ॥ ६५ ॥ व्यास उवाच ॥ हिमालयोऽपि तच्छ्रुत्वाऽत्यनुग्रहकरं वचः ॥ बाष्पैः संरुद्धकंठाक्षो महाराज्ञीं वचोऽब्रवीत् ॥ ६६ ॥ महत्तरं तं कुरुषे यस्यानुग्रहमिच्छसि ॥ नोचेत्क्वाहं जडः स्थाणुः क त्वं सच्चित्स्वरूपिणी ॥ ६७ ॥ असंभाव्यं जन्मशतैस्त्वत्पितृत्वं ममानघे ॥ अश्वमेधादिपुण्यैर्वा पुण्यैर्वा तत्समाधिजैः ॥६८॥ अद्य प्रपंचे कीर्तिः स्याज्जगन्माता सुताऽभवत् ॥ अहो हिमालयस्यास्य धन्योऽसौ भाग्यवानिति ॥६९॥ यस्यास्तु जठरे संति ब्रह्मांडानां च कोटयः ॥ सैव यस्य सुता जाता को वा स्यात्तत्समो भुवि ॥ ७० ॥ न जानेऽस्मत्पितॄणां किं स्थानं स्यान्निर्मितं परम् ॥ एतादृशानां वासाय येषां वंशेऽस्ति मादृशः ॥ ७१ ॥

आपके अनिर्वचनीय महत्त्वका परिचय प्रदान करता है इसमें संदेह नहीं ॥ ६७ ॥ हे विमले ! हमारे पक्षमें आपके जनकत्व लाभका अनंत जन्म अश्वमेधादिजनित अथवा समाधिजनित पुण्यके अतिरिक्त और कोई कारण दिखाई नहीं देता ॥६८॥ अहो ! हमारे प्रति आपने क्या अनुग्रह किया है " जगन्माता जगद्धात्री इन हिमालयकी कन्या हुई अतएव यह व्यक्ति ही धन्य और भाग्यवान् है" अबसे हमारी इस प्रकार अतुल कीर्ति इस सम्पूर्ण जगत्में प्रचलित होगी ॥ ६९ ॥ जिनके जठरमें करोड़ करोड़ ब्रह्माण्ड स्थित रहतेहैं वह जिनकी कन्या हुई पृथ्वी तलमें उसके समान सौभाग्यवान् और पुण्यवान् कौन हो सकता है ? ॥ ७० ॥ जिनके वंशमें मेरे समान पुण्यवान् मनुष्यने जन्म ग्रहण किया

है मेरे उन पितरोंके वासार्थ कैसे परमोत्कृष्ट समस्त स्थान निर्मित हुए हैं वह मैं नहीं कह सकता ॥ ७१ ॥ हे मातः परमेश्वरि ! आपने जिस प्रकार प्रेम परिपूर्ण होकर कृपा प्रकाश की है इसी प्रकार आप हमसे अपना सब वेदान्त सिद्ध स्वरूप ॥ ७२ ॥ और श्रुतिसम्मत भक्तियुक्त ज्ञान तथा योगका विषय कीर्तन कीजिये क्योंकि हम उसी ज्ञानके बलसे आपका स्वरूपत्व प्राप्त करनेमें समर्थ होंगे ॥ ७३ ॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! हिमालयके इस प्रकार स्तुति युक्त वचन सुनकर भुवनेश्वरीने प्रसन्न मुखसे श्रुत्युक्त गूढ रहस्यका विषय कहना आरम्भ किया ॥ ७४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ देवीने कहा हे देवताओ ! जिसके श्रवण मात्रसे

इदं यथा च दत्तं मे कृपया प्रेमपूर्णया ॥ सर्ववेदांतसिद्धं च त्वद्रूपं ब्रूहि मे तथा ॥ ७२ ॥ योगं च भक्तिसहितं ज्ञानं च श्रुतिसंमतम् ॥ वदस्व परमेशानि त्वमेवाहं यतो भवेः ॥ ७३ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रसन्नमुखपंकजा ॥ वक्तुमारभतांवा सा रहस्यं श्रुतिगूहितम् ॥ ७४ ॥ इति श्रीदे० म० सप्तमस्कंधे देवीगीतायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ शृण्वंतु निर्जराः सर्वे व्याहरंत्या वचो मम ॥ यस्य श्रवणमात्रेण मद्रूपत्वं प्रपद्यते ॥ १ ॥ अहमेवास पूर्वं तु नान्यत्किंचिन्नगाधिप ॥ तदात्मरूपं चित्संवित्परब्रह्मैकनामकम् ॥ २ ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम् ॥ तस्य काचित्स्वतः सिद्धा शक्तिर्मायेति विश्रुता ॥ ३ ॥ न सती सा नासती सा नोभयात्मा विरोधतः ॥ एतद्विलक्षणा काचिद्वस्तुभूताऽस्ति सर्वदा ॥ ४ ॥

जीवगण मेरा स्वरूपत्व प्राप्त करनेमें समर्थ होते हैं मैं इस समय वही विषय वर्णन करती हूं तुम समाहित चित्तसे श्रवण करो ॥ १ ॥ हे गिरिवर सृष्टिके पूर्वमें एकमात्र मैं ही विद्यमान थी अन्य और कुछ नहीं था मेरेही आत्मस्वरूपको चित् संवित् और परब्रह्म इत्यादि नामसे निर्देश किया है ॥ २ ॥ मेरा आत्मा अनुमानके अतीत लक्ष्यके अतीत उपमाके अतीत और जन्म मरणादि विकारके भी अतीत पदार्थ है मेरे ही आत्माकी स्वतः सिद्ध एक शक्ति है यह शक्ति माया नामसे विख्यात है ॥ ३ ॥ ब्रह्मज्ञान द्वारा मायाका विनाश होता है यह माया सती अर्थात्

सदा नित्य नहीं है और मायाके न होनेसे व्यावहारिकसत्ताका विरोधहोनेके कारण असती भी नहीं है सत्ता और असत्ताकी स्थिति सम्भव नहीं हो सकती अतएव माया सती और असती यह उभयात्मिका भी नहीं हो सकती इस प्रकार अनिर्वचनीय वस्तुरूप मायाशक्ति मोक्षकालपर्यंत विद्यमान रहती है ॥ ४ ॥ मेरी यह अनादि मोक्षपर्यंत स्थायिनी मायाशक्ति अग्निकी उष्णताके समान सूर्यकी मरीचिके समान चन्द्रमाकी ज्योत्स्नाके समान स्वभावसे उत्पन्न होती है ॥ ५ ॥ सुषुप्तिकालके समय जीवोंका व्यवहार जिस प्रकार उसमें लीन होता है इसीप्रकार प्रलयकालके समय जीवोंके कर्मसमूह जीव और काल यह समस्त ही अभिन्न भावसे मायामें लीन हो जाते हैं ॥ ६ ॥ हे गिरिवर! यद्यपि मैं निर्गुण हूं तथापि ऐसी मायाशक्तिके संयोगसे जगत्‌की कारण स्वरूप हुई हूं किंतु जो माया मेरा आश्रय करके रहती है उस मायाके मुझको आवरण करनेसे

पावकस्योष्णतेवेयमुष्णांशोरिव दीधितिः ॥ चंद्रस्य चंद्रिकेवेयं ममेयं सहजा ध्रुवा ॥ ५ ॥ तस्यां कर्माणि जीवानां जीवाः कालश्च संचरे ॥ अभेदेन विलीनाः स्युः सुषुप्तौ व्यवहारवत् ॥ ६ ॥ स्वशक्तेश्च समायोगादहं बीजात्मतां गता ॥ स्वाधारावरणात्तस्या दोषत्वं च समागतम् ॥ ७ ॥ चैतन्यस्य समायोगान्निमित्तत्वं च कथ्यते ॥ प्रपंचपरिणामाच्च समवायित्वमुच्यते ॥ ८ ॥ केचित्तां तप इत्याहुस्तमः केचिज्जडं परे ॥ ज्ञानं मायां प्रधानं च प्रकृतिं शक्तिमप्यजाम् ॥ ९ ॥

मायामें आश्रयावरकता दोष विद्यमान रहता है हे हिमवान् ! तुमको जानना चाहिये कि मेरे माया और अविद्या नामसे दो रूप हैं तिनमें विद्यारूपिणी प्रथम इसमें स्वाश्रय व्यामोहकारित्व दोष नहीं है और अविद्यारूपिणी दूसरा इसमें स्वाश्रय व्यामोहकारित्व दोष विद्यमान है इसके द्वाराही जीवोंकी सृष्टि होती है और विद्याके द्वारा जीवगण मोक्ष प्राप्त करते हैं ॥ ७ ॥ मायाके सहित चैतन्यका संयोग होनेपरही वह माया प्रतिबिम्बित चैतन्य अर्थात् चिदाभासही जगत्‌का निमित्तकारण है और यह माया प्रपञ्चरूप परिमाण समवायिकारण कहा जाता है ॥ ८ ॥ कोई कोई शाखाध्यायी वेदके जाननेवाले इस मायाको तप कोई कोई तम कोई कोई जड कोई कोई ज्ञान अथवा कोई कोई माया प्रधान प्रकृति अजा और

शक्ति नामसे निर्देश करते हैं ॥ ९ ॥ शैवशास्त्र तत्वज्ञ पंडितलोग उसको विमर्श और अन्यान्य वेदतत्वार्थचिंतक कोविदगण अविद्या कहकर निर्देश करते हैं फलतः यह माया समस्त वेदांतिगणोंकी उपजीव्य (निर्वाहक) है इसप्रकार निगमादि शास्त्रमें माया अनेक नामोंसे कही गई है ॥१०॥ जो वस्तु दृश्यमान हैं वही वही वस्तु जड हैं इस अभिचारी लक्षण हेतु मायाका जडत्व और स्वाधिष्ठान ज्ञाननाश हेतु मिथ्यात्व प्रतिपादित होता है किंतु चैतन्य दृश्य पदार्थ नहीं है अतएव उसको जड़ भी नहीं कहा जाता ॥ ११ ॥ चैतन्य स्वप्रकाश है वह अन्यके द्वारा प्रकाशित नहीं होता क्योंकि चैतन्य अन्यद्वारा प्रकाशित होता है यह स्वीकार करनेसे चैतन्य प्रकाशक प्रकाशित होता है ॥ १२ ॥ वह अन्यद्वारा प्रकाशित होता है इस प्रकार अनवस्था दोष उपस्थित होता है स्वयंप्रकाश पदार्थकी स्थिरता नहीं है यह भी

विमर्श इति तां प्राहुः शैवशास्त्रविशारदाः ॥ अविद्यामितरे प्राहुर्वेदतत्त्वार्थचिंतकाः ॥ १० ॥ एवं नानाविधानि स्युर्नामानि निगमादिषु ॥ तस्या जडत्वं दृश्यत्वाज्ज्ञाननाशात्ततोऽसती ॥११॥ चैतन्यस्य न दृश्यत्वं दृश्यत्वे जडमेव तत् ॥ स्वप्रकाशं च चैतन्यं न परेण प्रकाशितम् ॥ १२ ॥ अनवस्थादोषसत्त्वान्न स्वेनापि प्रकाशितम् ॥ कर्मकर्त्रीविरोधः स्यात्तस्मात्तद्दीपवत्स्वयम् ॥ १३ ॥ प्रकाशमानमन्येषां भासकं विद्धि पर्वत ॥ अत एव च नित्यत्वं सिद्धसंवित्तनोर्मम ॥ १४ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ दृश्यस्य व्यभिचारतः ॥ संविदो व्यभिचारश्च नानुभूतोऽस्ति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

नहीं कहा जाता क्योंकि उसमें कर्म्म कर्त्ताका विरोध होता है एक पदार्थमें ही एक कालमें कर्तृत्व और कर्म्मत्व नहीं रह सकता अतएव दीपक के समान चैतन्यको स्वप्रकाश पदार्थ स्वीकार करना चाहिये ॥ १३ ॥ चैतन्य स्वयं प्रकाशमान पदार्थ होनेपर भी अन्य चन्द्र सूर्य्यादि पदार्थोंको भी प्रकाशित करता है अतएव हे पर्व्वतवर ! मेरे संवित् रूप तनुका नित्यत्व सिद्ध हुआ ॥ १४ ॥ कारण कि जाग्रत्, स्वप्न और सुषुप्ति इत्यादि अवस्थाओंमें दृश्य पदार्थका व्यभिचार होता है किंतु किसी अवस्थामें ही सम्वित् वा चैतन्यका व्यभिचार अनुभव नहीं होता क्योंकि जो मैंने जाग्रत् अवस्थाका अनुभव किया है वही मैं स्वप्न और सुषुप्ति अवस्थाका अनुभव करती हूं मैं इस समय

सोती थी, इसप्रकार अनुभव किया अतएव सम्वित् पदार्थका कभी व्यभिचार नहीं होता ॥ १५ ॥ बौद्धगण कहते हैं कि जिस प्रकार सम्वित्का अनुभव होता है इसी प्रकार सम्वित्के अभावका भी अनुभव होता है जो सत् है वही क्षणिक है इस प्रकार अनुमानद्वारा ज्ञानका भी अनित्यत्व प्रतिपादित होता है इससे कहा जाता है कि यद्यपि सम्वित्के अभावका अनुभव होता है तथापि जिस साक्षीद्वारा उस सम्वित्के अभावका अनुभव होता है वही साक्षी सम्वित् वपु है अर्थात् ज्ञानशरीररूपसे प्रतिपन्न होता है क्योंकि साक्षी ज्ञानका नित्यत्व सबको ही स्वीकार करना होता है ॥ १६ ॥ अतएव अनवद्य सत् शास्त्रोंके तत्वज्ञ पंडितगण कहते हैं कि सम्वित् नित्य और परमप्रेमका आस्पद होनेसे वह आनन्दरूप है कारण कि असुख कभी परम प्रेमका आस्पदीभूत नहीं हो सकता ॥१७॥ और "मैं हूं" जीवोंका इस प्रकार अनुभव

यदि तस्याऽप्यनुभवस्तर्ह्ययं येन साक्षिणा ॥ अनुभूत स एवात्र शिष्टः संविद्वपुः पुरा ॥१६॥ अत एव च नित्यत्वं प्रोक्तं सच्छास्त्रकोविदैः॥ आनंदरूपता चास्याः परप्रेमास्पदत्वतः ॥१७॥ मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनि स्थितम् ॥ सर्वस्यान्यस्य मिथ्यात्वादसंगत्वं स्फुटं मम ॥१८॥ अपरिच्छिन्नताऽप्येवमत एव मता मम ॥ तच्च ज्ञानं नात्मधर्मो धर्मत्वे जडताऽऽत्मनः ॥ १९ ॥

नहीं होता किंतु "मैं विद्यमान हूं" इस प्रकार प्रेम सम्पूर्ण जीवोंके आत्मामें प्रतिष्ठित रहता है यदि आत्माका आनन्दरूपत्व न हो तो इस प्रकार आत्मप्रेम कभी संभव नहीं होता अतएव प्राणिमात्रके अनुभव हेतु सम्वित्का आनन्दरूपत्व सर्वथा सिद्ध हुआ है हे गिरिराज ! यह सम्पूर्ण जगतप्रपंच मायानिर्मित है अतएव वह मिथ्याभ्रम होनेसे सर्पादि मिथ्या पदार्थका जिसप्रकार रज्जु इत्यादिके सहित सम्बन्ध नहीं होता इसी प्रकार इस जगत्के सहित मेरा (आत्माका) असङ्गत्व भलीभांति सिद्ध हुआ और यह सम्पूर्ण संसार मिथ्या और परिच्छेद्य होनेसे मेरी आत्मस्वरूपिणीको अपरिछिन्नता प्रमाणित होती है ॥ १८ ॥ यदि कोई कहै कि ज्ञान आत्माका स्वरूप नहीं है वह आत्माका धर्म है यह भ्रांतिविलास है क्योंकि यदि आत्माका धर्म होता तो अवश्य ही उसकी जड़ता संघटित होती इसमें संदेह नहीं ज्ञानका जडत्व सम्भव

नहीं होता अतएव अन्य कहीं भी ज्ञानका जडपरिणामित्व दिखाई नहीं देता ॥१९॥ यदि कहो कि तो ज्ञानका जड़त्व हो वह भी नहीं हो सकता क्योंकि ज्ञान भी चित्स्वरूप और आत्मा भी चित्स्वरूप है चित्पदार्थका धर्मत्व नहीं और चित्पदार्थ चित्से भी भिन्न नहीं होसकता अतएव चिद्रूप ज्ञानका धर्माधर्मभाव किस प्रकार सम्भव हो सकता है ? ॥ २० ॥ अतएव आत्मा सर्वदा ही ज्ञानस्वरूप आनन्दस्वरूप सत्यस्वरूप पूर्ण संगरहित और द्वैत वर्ज्जित है ॥२१॥ यह आत्मा कामना और कर्मादियुक्त अपनी मायाद्वारा पूर्वानुभूत संस्कार वशसे काल और कर्मके विपाकानुसार ॥ २२ ॥ चौवीस तत्त्वोंके अविवेकजनित ही इस प्रकार सृष्टिविषयमें इच्छावान् होता है हे गिरिवर ! सोता हुआ

ज्ञानस्य जडशेपत्वं न दृष्टं न च संभवि ॥ चिद्धर्मत्वं तथा नास्ति चितश्चिन्न हि भिद्यते ॥ २० ॥ तस्मादात्मा ज्ञानरूपः सुखरूपश्च सर्वदा ॥ सत्यः पूर्णोऽप्यसंगश्च द्वैतजालविवार्जितः ॥ २१ ॥ स पुनः कामकर्मादियुक्तया स्वीयमायया ॥ पूर्वानुभूतसंस्कारात्कालकर्मविपाकतः ॥ २२ ॥ अविवेकाच्च तत्त्वस्य सिसृक्षावान्प्रजायते ॥ अबुद्धिपूर्वः सर्गोऽयं कथितस्ते नगाधिप॥२३॥ एतद्धि यन्मया प्रोक्तं मम रूपमलौकिकम् ॥ अव्याकृतं तदव्यग्रं मायाशबलमित्यपि ॥ २४ ॥ प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु सर्वकारणकारणम् ॥ तत्त्वानामादिभूतं च सच्चिदानंदविग्रहम् ॥ २५ ॥ सर्वकर्मघनीभूतमिच्छाज्ञानक्रियाश्रयम् ॥ ह्रींकारमंत्रवाच्यं तदादितत्त्वं तदुच्यते ॥२६॥ तस्मादाकाश उत्पन्नः शब्दतन्मात्ररूपकः ॥ भवेत्स्पर्शात्मको वायुस्तेजोरूपात्मकं पुनः॥ २७ ॥

पुरुष जिस प्रकार पूर्व संस्कारसे अबुद्धिपूर्वक नींदसे उठता है इसी प्रकार आत्माकी यह सृष्टिभी कालकर्मके संस्कार अबुद्धिपूर्वकही साधित होती है॥२३॥ हे अचलेन्द्र ! मैंने जो तत्त्वका विषय वर्णन किया यही सर्वोत्तम और मेरा अलौकिक रूपमात्र है वेदमें यही अव्याकृत अव्यक्त और मायाशबल कहकर उल्लिखित हुआ है ॥२४॥ और सम्पूर्ण शास्त्रोंमें इसको सर्व कारणोंका कारण सब तत्त्वका आदिभूत तथा सच्चिदानन्द विग्रह कहकर निर्देश करते हैं ॥ २५ ॥ ज्ञान और क्रिया संयुक्त समस्त कर्म्म घनीभूत होनेसे वह ह्रींकार मंत्रका वाच्य होता है तत्वदर्शी महर्षिगण इस ह्रींकाररूप मायाबीजको ही सम्पूर्ण ब्रह्माण्डका आदि तत्त्व कहकर उल्लेख करते हैं ॥ २६ ॥ उस ह्रींकारवाच्य महत्स्वरूप माया

बीजरूप आदितत्त्वसे क्रमानुसार शब्दतन्मात्ररूप अपञ्चीकृत आकाश उत्पन्न होता है अनन्तर उससे स्पर्शात्मक वायु अनन्तर उससे क्रमानुसार रूपात्मक तेज ॥ २७ ॥ इसके उपरान्त रसात्मक जल तदनन्तर गन्धगुणात्मक पृथ्वी उत्पन्न होती है पंडित लोग कहते हैं कि आकाशगुण एकमात्र शब्द है वायुका गुण शब्द और स्पर्श है ॥ २८ ॥ तेजका गुण शब्द स्पर्श और रूप जलका गुण शब्द स्पर्श रूप और रस है ॥२९॥ तथा शब्द स्पर्श रूप रस और गन्ध यह पांच पृथ्वीके गुण हैं इन अपञ्चीकृत भूतोंसे व्यापक सूत्र उत्पन्न होता है वही लिङ्गदेह नामसे कहा गया है ॥३०॥ यह सूत्र अर्थात् लिंगदेह सर्व प्राणात्मक और यही परमात्माका सूक्ष्म देह है पूर्वमें जो कहा गया है जिसमें जगत्का बीज प्रतिष्ठित

जलं रसात्मकं पश्चात्ततो गंधात्मिका धरा ॥ शब्दैकगुण आकाशो वायुः स्पर्शरवान्वितः ॥ २८ ॥ शब्दस्पर्शरूपगुणं तेज इत्युच्यते बुधैः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसैरापो वेदगुणाः स्मृताः ॥ २९ ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचगुणा धरा ॥ तेभ्योऽभवन्महत्सूत्रं यल्लिंगं परिचक्षते ॥ ३० ॥ सर्वात्मकं तत्संप्रोक्तं सूक्ष्मदेहोऽयमात्मनः॥ अव्यक्तं कारणो देहः स चोक्तः पूर्वमेव हि ॥३१॥ यस्मिञ्जगद्बीजरूपं स्थितं लिंगोद्भवो यतः ॥ ततः स्थूलानि भूतानि पंचीकरणमार्गतः ॥ ३२ ॥ पंच संख्यानि जायंते तत्प्रकारस्त्वथोच्यते ॥ पूर्वोक्तानि च भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा॥३३॥एकैकं भागमेकस्य चतुर्धा विभजेद्गिरे॥स्वस्वेतरद्वितीयांशे योजनात्पंच पंच ते ॥ ३४ ॥ तत्कार्यं च विराड्देहः स्थूलदेहोऽयमात्मनः ॥ पंचभूतस्थसत्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः ॥ ३५ ॥

और जिससे लिङ्गदेहकी उत्पत्ति है वही परमात्माका कारण देह है पूर्व्वोक्त रूपसे अपञ्चीकृत पञ्चमहाभूत उत्पन्न होनेपर ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ फिर उनसे पञ्चीकरण द्वारा जिस प्रकार पञ्चीकृत भूतकी उत्पत्ति होती है इस समय उसका ही नियम कहती हूं हे गिरिराज ! पूर्वोक्त पञ्चमहाभूतोंके प्रत्येकको दो भागोंमें विभक्त करके ॥ ३३ ॥ और उनके एकएक भागको पुनर्वार चार भागमें विभक्त करके फिर एक २ सबमेंसे ले प्रत्येकमें मिलावै इस प्रकार यह अष्टमांश पंचीकरण लानेसे वह पंचपंच अंशयुक्त हो एक एक स्थूल महाभूत होता है ॥ ३४ ॥ इस पंचीकृत भूतपंचकका कार्य विराट्देह है वह परमेश्वरका स्थूलदेह कहा गया है इन पंचभूतस्थित प्रत्येकके सत्वांशसे श्रोत्र (कान)

त्वगादि (त्वचाआदि) पंच ज्ञानेन्द्रियोंकी उत्पत्ति होती है ॥ ३५ ॥ उक्त सम्पूर्ण ज्ञानेन्द्रियोंके प्रत्येकका सत्वांश मिलित होकर एक अन्तःकरण होता है यह अन्तःकरण वृत्तिभेदसे चारप्रकारका है ॥ ३६ ॥ जब उसका संकल्प और विकल्पात्मक कार्य होता है तब उसको मन जब संशयविहीन रूपसे निश्चित ज्ञानरूप कार्य होता है तब उसको बुद्धि ॥ ३७ ॥ जब अनुसंधानरूप वृत्ति होती है तब चित्त जब अहंकृतिस्वरूप आत्मवृत्तिसमन्वित होता है तब उसको अहंकार कहते हैं ॥ ३८ ॥ उन पंचभूतके प्रत्येक रजअंशसे वाक् पाणी पाद पायु (गुदा) और उपस्थ नामक पंच कर्मेन्द्रियोंकी उत्पत्ति होती है उनमें प्रत्येकके सम्पूर्ण रजअंश मिलित होकर प्राण अपान समान उदान

ज्ञानेंद्रियाणां राजेंद्र प्रत्येकं मिलितैस्तु तैः ॥ अंतःकरणमेकं स्याद् वृत्तिभेदाच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥ यदा तु संकल्पविकल्प कृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम् ॥ स्याद् बुद्धिसंज्ञं च यदा प्रवेत्ति सुनिश्चित संशयहीनरूपम् ॥ ३७ ॥ अनुसंधानरूपं तच्चित्तं च परिकीर्तितम् ॥ अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहंकारतां गतम् ॥३८॥ तेषां रजोंशैर्जातानि क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि च ॥ प्रत्येकं मिलितैस्तैस्तु प्राणो भवति पंचधा ॥ ३९ ॥ हृदि प्राणो गुदेऽपानो नाभिस्थस्तु समानकः ॥ कंठदेशेऽप्युदानः स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ४० ॥ ज्ञानेंद्रियाणि पंचैव पंच कर्मेंद्रियाणि च ॥ प्राणादिपञ्चकं चैव धिया च सहितं मनः ॥ ४१ ॥ एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मम लिंगं यदुच्यते ॥ तत्र या प्रकृतिः प्रोक्ता सा राजन्द्विविधा स्मृता ॥ ४२ ॥ सत्त्वात्मिका तु माया स्याद विद्या गुणमिश्रिता ॥ स्वाश्रयं या तु संरक्षेत्सा मायेति निगद्यते ॥ ४३ ॥

और व्यान यह पंच प्राणवायु उत्पन्न होती हैं ॥ ३९ ॥ उनमें प्राणवायु हृदयमें अपानवायु गुह्यमें समानवायु नाभिस्थलमें उदान वायु कण्ठमें और व्यान वायु समस्त शरीरमें व्याप्त होकर स्थिति करती है ॥ ४० ॥ पंच ज्ञानेंद्रिय पंच कर्मेंद्रिय पंच वायु और बुद्धि तथा मन यह सत्रह पदार्थ मिलित होकर ॥ ४१ ॥ मेरे सूक्ष्म शरीर अथवा लिंगदेहकी उत्पत्ति होती है, उसमें जो प्रकृति स्थिति करती है वह दो भागमें विभक्त है ॥ ४२ ॥ एक शुद्ध सत्वात्मिक माया और दूसरी गुणमिश्रित मलिन सत्वप्रधान

अविद्या कही जाती है जो स्वाश्रयको आवृत न करके रक्षा करती है वही माया शब्दसे उक्त हुई है ॥ ४३ ॥ इस स्वाश्रयकी अव्यामोहकारिणी शुद्ध सत्व प्रधान मायामें परमात्माका जो प्रतिबिम्ब पड़ता है वही ईश्वर नामसे कहा गया है शुद्धसत्वप्रधान माया तदाधार ब्रह्मको आवरण न करनेके कारण यह स्वाश्रय ज्ञानवान् अर्थात् व्यापक ब्रह्मको जानती है और सर्वव्यापित्व हेतु तथा सर्वत्र इसके ज्ञानावरणके अभावहेतु इसको सर्वज्ञ कहा जाता है और अचिन्त्य मायाशक्तिविशिष्ट होनेके कारण सर्वकर्ता और सम्पूर्ण जगत्का अनुग्रह करनेवाला कहा जाता है ॥ ४४ ॥ और मलिनसत्वप्रधान अविद्यामें परमात्माका जो प्रतिबिम्ब पड़ता है वह जीवनामसे अभिहित हुआ है

तस्यां यत्प्रतिबिंबं स्याद्विभूतस्य चेशितुः ॥ स ईश्वरः समाख्यातः स्वाश्रयज्ञानवान्परः ॥ ४४ ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकारकः ॥ अविद्यायां तु यत्किंचित्प्रतिबिंबं नगाधिप ॥ ४५ ॥ तदेव जीवसंज्ञं स्यात्सर्वदुःखाश्रयं पुनः ॥ द्वयोरपीह संप्रोक्तं देहत्रयमविद्यया ॥४६॥ देहत्रयाभिमानाच्चाप्यभून्नामत्रयं पुनः ॥ प्राज्ञस्तु कारणात्मा स्यात्सूक्ष्म देही तु तैजसः ॥४७॥ स्थूलदेही तु विश्वाख्यस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ एवमीशोऽपि संप्रोक्त ईशसूत्रविराट्पदैः ॥ ४८ ॥ प्रथमो व्यष्टिरूपस्तु समष्ट्यात्मा परः स्मृतः ॥ स हि सर्वेश्वरः साक्षाज्जीवानुग्रहकाम्यया ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ मलिनसत्वप्रधान अविद्या तदाश्रयरूप आनंद करनेके कारण यह जीव सर्वदुःखका आश्रय होता है उक्त जीव और ईश्वर दोनोंकेही अविद्या और विद्याद्वारा तीन देह होते हैं ॥ ४६ ॥ इन तीनों देहके अभिमानहेतु तीन नाम हैं जीव कारण देहाभिमानी होनेसे उसको प्राज्ञ सूक्ष्मदेहाभिमानी होनेसे तैजस ॥ ४७ ॥ और स्थूलदेहाभिमानी होनेसे विश्व कहा जाता है और ईश्वरभी कारणदेहाभिमानी होनेसे 'ईश' सूक्ष्मदेहाभिमानी होनेसे 'सूत्र' और स्थूलदेहाभिमानी होनेसे 'विराट्' नामसे अभिहित होता है ॥ ४८ ॥ प्रथम जीव व्यष्टि देहत्रयाभिमानी और ईश्वर समष्टिदेहत्रयाभिमानी होता है यह सर्वेश्वर निरन्तर आनंदानुभव हेतु तृप्त होनेपर भी जीवके प्रति मोक्षलाभरूप अनुग्रह कर

नेकी इच्छासे॥४९॥ विविध भोगका आश्रयस्वरूप विश्वकी सृष्टिं करता है हे राजन् ! वह ईश्वरभी ब्रह्मरूपिणी मेरी माया शक्तिसे प्रेरित होक रही सम्पूर्ण विश्वकी सृष्टि करता है क्योंकि मैं ब्रह्मरूपिणी हू वह मुझमेंही रज्जुकल्पित सर्पके समान कल्पित हो रहा है अतएव उनकोभी मेरी शक्तिके अधीन जानना चाहिये ॥५०॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां द्वात्रिंशोऽध्याय ॥३२॥ देवीने कहा हे गिरिराज ! चराचरयुक्त यह सम्पूर्ण जगत् मेरीही मायाशक्ति द्वारा रचित होता है वह माया मुझमें ही कल्पित होती है किंतु वास्तवमें वह माया मुझसे पृथक् नहीं है अतएव एकमात्र मैं ही चिद्वस्तु हूं मेरे अतिरिक्त चिद्वस्तु अन्य कुछ नहीं है ॥ १ ॥ व्यवहारदृष्टिसे वह माया विद्यादि स्वतन्त्र

करोति विविधं विश्वं नानाभोगाश्रयं पुनः ॥ मच्छक्तिप्रेरितो नित्यं मयि राजन्प्रकल्पितः ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महा पुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ देव्युवाच ॥ मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तं जगत्सर्वं चराचरम् ॥ साऽपि मत्तः पृथङ्माया नास्त्येव परमार्थतः ॥ १ ॥ व्यवहारदृशा सेयं विद्या मायेति विश्रुता ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केव लम् ॥ २ ॥ साऽहं सर्वं जगत्सृष्ट्वा तदंतः प्रविशाम्यहम् ॥ मायाकर्मादिसहिता गिरे प्राणपुरःसरा ॥ ३ ॥ लोकांतरगतिर्नोचे त्कथं स्यादिति हेतुना ॥ यथायथा भवंत्येव मायाभेदास्तथातथा ॥ ४ ॥

नामसे विख्यात होती है किंतु तत्व अथवा ब्रह्मदृष्टिसे मायाकी विद्यमानता नहीं है केवल एकमात्र ब्रह्मही विद्यमान रहता है ॥ २ ॥ मैं ही वह चिद्ब्रह्मरूपिणी अविद्या कर्म और अनेक प्रकार संस्कारयुक्त कूटस्थ ब्रह्मरूपसे सम्पूर्ण जगत्की सृष्टि करके उसके भीतर चिदाभासरूपसे प्राण वायु आगे करके प्रवेश करती हूं ॥ ३ ॥ हे गिरिवर ! इस प्रकार मेरे प्राणस्वीकार पूर्वक प्रवेश न करनेपर लोकान्तरगमन जन्म और मरणादि व्यवहार किस प्रकार सिद्ध होसकते हैं ? जिसप्रकार एक मात्र व्यापक महाकाश उपाधि भेदसे घटाकाश और मठाकाश इत्यादि भिन्नभिन्ननामसे विख्यात होते हैं इसीप्रकार मैं अनेक स्थलमें प्राणस्वीकार करके अविद्या और अन्तःकरणके प्रभेदसे हेतु भिन्न भिन्न होती हूं अतएव उससेही

अनेकप्रकार भिन्न भिन्न जीवोंकी उत्पत्ति होती है ॥ ४ ॥ जिसप्रकार सूर्य स्वीय किरणसे योगसे पृथ्वीकी सम्पूर्ण वस्तु प्रदीप्त करकेभी दूषित नहीं होता इसीप्रकार मैं भी उत्कृष्ट और निकृष्ट सम्पूर्ण वस्तुके अन्तःप्रवेश हेतु दोषलिप्त नहीं होती॥५॥ मूढबुद्धि अज्ञान द्वारा बुद्ध्यादिनिष्ठ कर्तृत्व आत्मरूपिणी मुझमें आरोपित करके आत्माकोही कर्ता कहते हैं किंतु बुद्धिमान् पंडितगण उसको स्वीकार नहीं करते फलतः मैं जीवके भीतर कर्त्रीरूपसे न रहकर साक्षीरूपसे स्थिति करती हू ॥६॥ हे अचलेन्द्र ! अविद्या और विद्याके भेदहेतु जीवबहुत्व और ईश्वरबहुत्व प्रतिपादित होता है फलतः माया द्वारा ही मनुष्य पशु इत्यादि जीवभेद और ब्रह्मा विष्णु इत्यादिमें ईश्वरभेद होता है ॥ ७ ॥ जिस प्रकार

उपाधिभेदाद्भिन्नाऽहं घटाकाशादयो यथा ॥ उच्चनीचादिवस्तूनि भासयन्भास्करः सदा ॥ ५ ॥ न दुष्यति तथैवाहं दोषैर्लिप्ता कदाऽपि न ॥ मयि बुद्ध्यादिकर्तृत्वमध्यस्यैवापरे जनाः ॥६॥ वदंति चाऽऽत्मा कर्मेति विमूढा न सुबुद्धयः ॥ अज्ञानभेदतस्तद्वन्मायाया भेदतस्तथा ॥ ७ ॥ जीवेश्वरविभागश्च कल्पितो माययैव तु ॥ घटाकाशमहाकाशविभागः कल्पितो यथा ॥ ८ ॥ तथैव कल्पितो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ यथा जीवबहुत्वं च माययैव न च स्वतः ॥ ९ ॥ तथेश्वरबहुत्वं च मायया न स्वभावतः ॥ देहेंद्रियादिसंघातवासनाभेदभेदिता ॥ १० ॥ अविद्या जीवभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ गुणानां वासनाभेदभेदिता या धराधर ॥११॥ माया सा परभेदस्य हेतुर्नान्यः कदाचन ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतमोतं च धरणीधर ॥ १२ ॥

महाकाश घटावच्छिन्न होनेपर महाकाश और घटाकाश ऐसा विभाग कल्पित होता है इसी प्रकार व्यापक परमात्मा जीवावच्छिन्न होकर परमात्मा और जीवात्माका इस प्रकार भेद कल्पित होता है ॥८॥ जिस प्रकार जीवका बहुत्व माया द्वारा कल्पित होता है स्वभावसे नहीं होता इसी प्रकार ईश्वरबहुत्वभी स्वभावसे नहीं होता मायाद्वारा ही कल्पित होता है ॥ ९ ॥ हे धरणीधर ! देह इंद्रिय और मन इत्यादिक भेदसे अविद्या ही जीवके भेदका हेतु है अन्य कुछ नहीं है ॥ १० ॥ और जो तीनों गुणकी वासनाभेदसे अर्थात् सात्विक राजसिक और तामसिक वासनाभेदसे मायाकी भी भिन्नता उत्पन्न होती है ॥११॥ वह विभिन्न मायाही ब्रह्मा विष्णु इत्यादि ईश्वरके भेदका कारण है नहीं

वो और कुछ नहीं है हे धराधरेन्द्र ! यह सम्पूर्ण जगत् ओत प्रोतभावसे मुझमें ही स्थित रहता है ॥ १२ ॥ अतएव मैं ही कारणदेहाभिमानी ईश्वर लिंगदेहाभिमानी सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ और स्थूलदेहाभिमानी विराट् हूं मैं ही ब्रह्मा विष्णु महेश्वर और मैं ही ब्राह्मी वैष्णवी और रौद्री शक्ति हूं ॥१३॥ मैं ही सूर्य मैंही चन्द्रमा मैं ही तारका और म ही पशु पक्षी चांडाल और तस्कर हूं ॥ १४ ॥ मैं ही क्रूरकर्मा व्याध और सत्कर्मा महाजन तथा मैंही स्त्री पुरुष और नपुंसक हूं इसमें संदेह नहीं ॥ १५ ॥ हे गिरिवर ! जिस किसी स्थानमें जो कोई वस्तु दिखाई देती अथवा सुनाई देती हैं मैं उस सम्पूर्ण वस्तुके भीतर और बाहर व्याप्त होकर सर्वदास्थिते रहती हूं ॥ १६ ॥ मेरे विना चराचरकी

ईश्वरोऽहं च सूत्रात्मा विराडात्माऽहमस्मि च ॥ ब्रह्माऽहं विष्णुरुद्रौ च गौरी ब्राह्मी च वैष्णवी ॥ १३ ॥ सूर्योऽहं तारका श्चाहं तारकेशस्तथाऽस्म्यहम् ॥ पशुपक्षिस्वरूपाऽहं चांडालोऽहं च तस्करः ॥ १४ ॥ व्याधोऽहं क्रूरकर्माऽहं सत्कर्माऽहं महाजनः ॥ स्त्रीपुन्नपुंसकाकारोऽप्यहमेव न संशयः ॥१५॥ यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्याऽहं सर्वदा स्थिता ॥१६॥ न तदस्ति मया त्यक्तं वस्तु किंचिच्चराचराचरम् ॥ यद्यस्ति चेत्त च्छून्यं स्याद्वंध्यापुत्रोपमं हि तत् ॥ १७ ॥ रज्जुर्यथा सर्पमालाभेदैरेका विभाति हि ॥ तथैवेशादिरूपेण भाम्यहं नात्र संशयः ॥ १८ ॥ अधिष्ठानातिरेकेण कल्पितं तन्न भासते ॥ तस्मान्मत्सत्तयैवैतत्सत्तावन्नान्यथा भवेत् ॥ १९ ॥ हिमालय उवाच ॥ यथा वदसि देवेशि समष्ट्यात्म वपुस्त्विदम् ॥ तथैव द्रष्टुमिच्छामि यदि देवि कृपा मयि ॥ २० ॥

कोई वस्तु विद्यमान नहीं है यदि कुछ है तो वह वन्ध्याके पुत्रके समान निरर्थक है ॥ १७ ॥ जिसप्रकार एकमात्र रज्जु सर्प और मालादिरूपसे प्रतिभात होती है इस प्रकार एकमात्र मही ब्रह्मस्वरूपिणी मैं ही ईश्वरादि रूपसे प्रतिभात होती हूं इसमें सन्देह नहीं है ॥ १८ ॥ क्योंकि यह कल्पित जगत् अधिष्ठानसत्ताके अतिरिक्त हेतु प्रतिभात नहीं होता यह मेरी सत्ताद्वाराही सत्तावान् होता है नहीं तो अन्य किसी प्रकार सम्भव नहीं होसकता ॥ १९ ॥ हिमालयने कहा हे देवि ! यदि मेरे प्रति आपकी कृपा हो तो आपकी समष्ट्यात्मक अर्थात् सर्वसम

ष्टीरूप सर्वाभिमानी विराड्मूर्ति देखनेकी इच्छा करता हूं आप अनुग्रह करके वह मुझको दिखाइये ॥२०॥ व्यासजीने कहा हे महाराज ! गिरिवरके यह वचन सुनकर विष्णु इत्यादि संपूर्ण देवताओंने प्रसन्नचित्त हो अत्यन्त मानसहित उनके उस वचनका अनुमोदन किया ॥ २१ ॥ अनन्तर भक्तोंकी वाञ्छा पूर्ण करनेवाली भक्तोंकी कामधेनु और कल्याणरूपिणी देवी भुवनेश्वरीने अपना रूप देखनेमें देवताओंको उत्सुक जानकर अपना विराट्रूप दिखाया ॥ २२ ॥ वह महादेवीके उस विराट्रूपको देखने लगे. संपूर्ण उर्द्धस्थित सत्यलोक उस विराट्रूपिणीका मस्तक चन्द्रमा और सूर्य उसकी दोनों आंख ॥२३॥ संपूर्ण दिशा श्रोत्र (कान) संपूर्ण वेद वाक्य, वायु उसका प्राण, विश्व उसका हृदय, पृथ्वी जघनस्थल ॥२४॥

व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे देवाः सविष्णवः ॥ ननंदुर्मुदितात्मानः पूजयंतश्च तद्वचः ॥२१॥ अथ देवमतं ज्ञात्वा भक्तकामदुघा शिवा ॥ अदर्शयन्निजं रूपं भक्तकामप्रपूरिणी ॥ २२ ॥ अपश्यंस्ते महादेव्या विराड्रूपं परात्परम् ॥ द्यौर्मस्तकं भवेद्यस्य चंद्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥२३॥ दिशः श्रोत्रे वचो वेदाः प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ॥ विश्वं हृदयमित्याहुः पृथिवी जघनं स्मृतम् ॥ २४ ॥ नभस्तलं नाभिसरो ज्योतिश्चक्रमुरःस्थलम् ॥ महर्लोकस्तु ग्रीवा स्याज्जनोलोको मुखं स्मृतम् ॥ २५ ॥ तपोलोको रराटिस्तु सत्यलोकादधः स्थितः ॥ इन्द्रादयो बाहवः स्युः शब्दः श्रोत्रं महेशितुः ॥२६॥ नासत्यदस्रौ नासे स्तो गंधो घ्राणं स्मृतो बुधैः ॥ मुखमग्निः समाख्यातो दिवारात्री च पक्ष्मणी ॥ २७ ॥ ब्रह्मस्थानं भ्रूविजृंभोऽप्यापस्तालुः प्रकीर्तिताः ॥ रसो जिह्वा समाख्याता यमो दंष्ट्राः प्रकीर्तिताः ॥ २८ ॥

नभस्थल अर्थात् भुवलोक नाभिसरोवर ज्योतिषकमण्डल ऊरुस्थल महर्लोक ग्रीवा जनलोक मुखमण्डल ॥ २५ ॥ सत्यलोकके अधः स्थित तपो लोक उसका ललाटफलक इंद्रादिदेवतायुक्त स्वर्गलोक उसकी बाहु, शब्द उस महेश्वरीका श्रवणेन्द्रिय ॥ २६ ॥ दोनों अश्विनीकुमार उसके नासा पुट, गन्ध घ्राणेन्द्रिय, मुखके भीतर अग्नि दिन और रात उसके दोनों पक्ष्मरूपसे प्रकाश पाते थे ॥२७॥ और उनकी दोनों भौहें चतुर्मुख ब्रह्मा जीका स्थान, जल उसका तालु, रस उसकी जिह्वा, यमराज उनकी दाढें ॥२८॥

स्नेह विलास दांत माया उसका हास्य, ब्रह्माण्डसृष्टि उसका कटाक्ष, व्रीडा ऊर्ध्व ओष्ठ ॥ २९ ॥ लोभ अधर और धर्म उसका पृष्ठभाग, जो जगतीतलमें सृष्टिकर्ता प्रजापति हैं वह उसका मेढ़ ॥ ३० ॥ सम्पूर्ण कुक्षि समस्त पर्वत उस महेश्वरीके अस्थिस्वरूप, समस्त नदियें नाडी और संपूण वृक्ष उसके केशरूपसे प्रकाश पाते थे ॥ ३१ ॥ हे राजेन्द्र कौमार यौवन और जरा उसकी उत्तमगति मेघसमूह उसका केशजाल दोनों सन्ध्या उन परम प्रभुकी दोनों वस्त्रस्वरूप ॥ ३२ ॥ चन्द्रमा उस जगदम्बिकाका मन हरि उसकी विज्ञानशक्ति और रुद्र उसके अन्तःकरण ॥ ३३ ॥ अश्वादि संपूण जीव उसका नितम्ब देश और

दंताः स्नेहकला यस्य हासो माया प्रकीर्तिता ॥ सर्गस्त्वपांगमोक्षः स्याद्व्रीडोर्ध्वोष्ठो महेशितुः ॥ २९ ॥ लोभः स्यादधरोष्ठोऽस्या धर्ममार्गस्तु पृष्ठभूः ॥ प्रजापतिश्च मेढ्रं स्याद्यः स्रष्टा जगतीतले ॥ ३० ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थीनि देव्या महेशितुः ॥ नद्यो नाड्यः समाख्याता वृक्षाः केशाः प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥ कौमारयौवनजरा वयोऽस्य गतिरुत्तमा ॥ बलाहकास्तु केशाः स्युः संध्ये ते वाससी विभोः ॥३२॥ राजञ्छ्रीजगदंबायाश्चंद्रमास्तु मनः स्मृतः ॥ विज्ञानशक्तिस्तु हरी रुद्रोंऽतःकरणं स्मृतम्॥३३॥ अश्वादि जातयः सर्वाः श्रोणिदेशे स्थिता विभोः ॥ अतलादिमहालोकाः कट्यधोभागतां गताः ॥३४॥ एतादृशं महारूपं ददृशुः सुरपुंगवाः ॥ ज्वालामालासहस्राढ्यं लेलिहानं च जिह्वया ॥३५॥ दंष्ट्राकटकटारावं वमंतं वह्निमक्षिभिः ॥ नानायुधधरं वीरं ब्रह्मक्षत्रौदनं न यत् ॥ ३६ ॥ सहस्रशीर्षनयनं सहस्रचरणं तथा ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं विद्युत्कोटिसमप्रभम् ॥ ३७ ॥

अतलादि संपूर्ण महलोंक उसके कटिदेशसे चरणकमलोंतक स्थिति करते थे ॥ ३४ ॥ देवतागण आश्चर्ययुक्त नेत्रोंसे जगदम्बिकाकी इसप्रकार मूर्ति देखने लगे उनकी उस मूर्तिसे सहस्र २ ज्वाला माला निकलने लगीं जिह्वाद्वारा सम्पूर्ण जगत्के आस्वादन करने लगी ॥ ३५ ॥ दोनों दशनपंक्तियोंमें कटकटा शब्द होनेलगा संपूर्ण अक्षियोंसे अग्नि उद्गार आरम्भ हुआ हाथमें अनेक प्रकारके आयुध ब्राह्मण और क्षत्रिय उस घोरदर्शन वीर पुरुषके ओदनस्वरूप ॥ ३६ ॥ उनकी उस मूर्तिमें अनेक मस्तक अनेक नेत्र और

अनेक चरण थे जिनकी सीमा नहीं उस मूर्तिके देखनेसे बोध होता था कि एक बारही करोड सूर्य उदय हुए हैं मानो अनेक विद्युन्माल एकत्र प्रकाशित होरही हैं ॥ ३७ ॥ महादेवीके वह महाभयंकर नेत्र भी मनको त्रास उत्पन्न करते थे इस प्रकार महाघोर विराट्मूर्ति देख संपूर्ण देवतालोग भीत होकर हाहाकार करनेलगे ॥ ३८ ॥ और उनका हृदय काँपने लगा वह अत्यन्तमूर्च्छासे आक्रान्त हो गये "यही हमारी पालनकरनेवाली जगदम्बिका है" यह ज्ञान एकवारही दूर होगया ॥ ३९ ॥ उससमय उन भुवनेश्वरीके चारों ओर जो संपूर्ण वेद स्थिति करते थे उन्होंने मूर्च्छासे उठाकर देवताओंको समझाया ॥ ४० ॥ अनन्तर वह निजरगण वह अत्युत्तम श्रुति प्राप्तकर धैर्यअवल

भयंकरं महाघोरं हृदक्ष्णोस्त्रासकारकम् ॥ ददृशुस्ते सुराः सर्वे हाहाकारं च चक्रिरे ॥ ३८ ॥ विकंपमानहृदया मूर्च्छामापुर्दुरत्ययाम् ॥ स्मरणं च गतं तेषां जगदंबेयमित्यपि ॥ ३९ ॥ अथ ते ये स्थिता वेदाश्चतुर्दिक्षु महाविभोः ॥ बोधयामासुरत्युग्रं मूर्छातो मूर्च्छितान्सुरान् ॥ ४० ॥ अथ ते धैर्यमालंब्य लब्ध्वा च श्रुतिमुत्तमाम् ॥ प्रेमाश्रुपूर्णनयना रुद्धकंठास्तु निर्जराः ॥ ४१ ॥ बाष्पगद्गदया वाचा स्तोतुं समुपचक्रिरे ॥ देवा ऊचुः ॥ अपराधं क्षमस्वांब पाहि दीनांस्त्वदुद्भवान् ॥ ४२ ॥ कोपं संहर देवेशि सभयारूपदर्शनात् ॥ का ते स्तुतिः प्रकर्तव्या पामरैर्निर्जरैरिह ॥ ४३ ॥ स्वस्याप्यज्ञेय एवाऽसौ यावान्यश्च स्वविक्रमः ॥ तदर्वाग्जायमानानां कथं स विषयो भवेत् ॥४४॥ नमस्ते भुवनेशानि नमस्ते प्रणवात्मिके ॥ सर्ववेदान्तसंसिद्धे नमो ह्रींकारमूर्तये ॥ ४५ ॥

म्बनपूर्वक अन्तर्जनित बाष्पसे रुद्धकण्ठ हो ॥ ४१ ॥ प्रेमविगलित अश्रुपूर्ण नेत्रोंसे गद्गदवचनद्वारा जगदम्बिकाका स्तव करनेलगे देवताओंने कहा हे मातः ! हम अत्यन्त दीन और आपसेही उत्पन्न हुए हैं आप हमारा अपराध क्षमा कीजिये ॥ ४२ ॥ और हमारे प्रति कोप त्याग कीजिये, हम आपके इस रूपको देखनेसे अत्यन्त भीत हुए हैं हे देवि ! पामर अमरगण आपकी क्या स्तुति करैं ? ॥ ४३ ॥ आप स्वयं जब कि अपने पराक्रमकी सीमा करनेमें असमर्थ हैं तब हम आपके पीछे जन्म ग्रहण करके किसप्रकार उसको जानसकते हैं ॥ ४४ ॥ हे प्रणवात्मिके

भुवनेश्वरि ! हम आपको नमस्कार करते हैं हे देवि ! संपूर्ण वेदान्तशास्त्रमें आपको प्रतिपादित किया है हम आपकी उसी ह्रींकार मूर्तिको नमस्कार करते हैं ॥ ४५ ॥ जिनसे अग्नि सूर्य चन्द्रमा और जिनसे सम्पूर्ण औषधियें उत्पन्न हुई हैं उन्हीं सर्वात्मरूपिणीको नमस्कार है ॥ ४६ ॥ जिनसे सम्पूर्ण देवतागण साध्यगण पशुगण पक्षिगण और मनुष्यगण उत्पन्न हुए हैं हम उन्हीं सर्वात्मरूपिणी देवीके विराट्रूपको नमस्कार करते हैं ॥४७॥ जिनसे प्राण अपान व्रीहि यव, तपस्या श्रद्धा सत्य ब्रह्मचर्य और सम्पूर्ण हितकर्तव्यतारूप विधि उत्पन्न हुई है हम उन्हीं सर्वात्मिका महामायाकी महामूर्तिको नमस्कार करते हैं ॥ ४८ ॥ जिनसे सप्त प्राण सप्त दीप्ति सप्त समाधि सप्त होम और सप्त लोक उत्पन्न हुए हैं हम उन्हीं सर्व

यस्मादग्निः समुत्पन्नो यस्मात्सूर्यश्च चंद्रमाः ॥ यस्मादोषधयः सर्वास्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ४६ ॥ यस्माच्च देवाः संभूताः साध्याः पक्षिण एव च ॥ पशवश्च मनुष्याश्च तस्मै सर्वात्मने नमः ॥४७॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ तपः श्रद्धा ऋतं तथा ॥ ब्रह्मचर्यं विधिश्चैव यस्मात्तस्मै नमो नमः ॥४८॥ सप्त प्राणार्चिषो यस्मात्समिधः सप्त एव च ॥ होमाः सप्त तथा लोकास्तस्मै सर्वात्मने नमः ॥४९॥ यस्मात्समुद्रा गिरयः सिंधवः प्रचरंति च ॥ यस्मादोषधयः सर्वा रसास्तस्मै नमो नमः ॥ ५० ॥ यस्माद्यज्ञः समद्भूतो दीक्षा यूपश्च दक्षिणाः ॥ ऋचो यजूंषि सामानि तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ ५१ ॥ नमः पुरस्तात्पृष्ठे च नमस्ते पार्श्वयोर्द्वयोः ॥ अध ऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु मातर्भूयो नमो नमः ॥ ५२ ॥ उपसंहर देवेशि रूपमेतदलौकिकम् ॥ तदेव दर्शयाऽस्माकं रूपं सुन्दरसुन्दरम् ॥ ५३ ॥

स्वरूपिणीको नमस्कार करते हैं ॥४९॥ जिनसे सम्पूर्ण समुद्र सम्पूर्ण पर्वत समस्त नदी सम्पूर्ण औषधि और समस्त रस उत्पन्न हुए हैं हम उन्हीं भुवनेश्वरीकी विराट्मूर्तिको नमस्कार करते हैं॥५०॥जिनसे यज्ञ यूप और दक्षिणा एवं ऋक् यजु और सामवेद उत्पन्नहुए हैं हम महामायाकी उस अखिल विश्वात्मक विराट्रूपको नमस्कार करते हैं ॥५१॥ हेमातः महामाये! आपके पुरोभागमें नमस्कार आपके पृष्ठ भागमें नमस्कार आपके दोनों पार्श्वमें नमस्कार आपके ऊर्ध्वभागमें नमस्कार आपके अधोभागमें नमस्कार और आपके चारों ओर वारंवार नमस्कार करते हैं॥ ५२ ॥ हे देवि !

आप अपने इस अलौकिक रूपको दूर करके अपना परम सुन्दर मनोहर रूप हमको दिखाइये ॥ ५३ ॥ व्यासजीने कहा हे राजन् ! करुणाकी अर्णवरूपिणी जगदम्बिकाने सुरगणोंको भीत देख अपना घोर विराट्रूप दूर करके परम सुन्दर भुवन मोहनपूर्वरूप दिखाया ॥ ५४ ॥ उनका सम्पूर्ण शरीर कोमल हो गया उन्होंने एक हस्तमें पाश और एक हस्तमें अंकुशास्त्र धारण किया अपर दोनों हाथोंमेंसे एक हस्तमें वरदान और अन्य हस्त अभयदान भङ्गिमामें उद्यत उनके नेत्र देखनेसे बोध होता था कि मानो उनके एक बारही करुणारससे परिपूर्ण मुख कमलमें कुछेक हास्य विराज मान है ॥ ५५ ॥ देवतागण जगदम्बिकाकी इस प्रकार मूर्ति देखकर भयरहित हो शान्त चित्तसे हर्ष और गद्गद शब्दपूर्वक

व्यास उवाच ॥ इति भीतान्सुरान्दृष्ट्वा जगदंबा कृपार्णवा ॥ संहृत्य रूपं घोरं तद्दर्शयामास सुन्दरम् ॥ ५४ ॥ पाशांकुशवराभीति धरं सर्वांगकोमलम् ॥ करुणापूर्णनयनं मंदस्मितमुखांबुजम् ॥ ५५ ॥ दृष्ट्वा तत्सुन्दरं रूपं तदा भीतिविवर्जिताः ॥ शांतचित्ताः प्रणेमुस्ते हर्षगद्गदनिःस्वनाः ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवी० महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ क यूयं मंदभाग्या वै क्वेदं रूपं महाद्भुतम् ॥ तथापि भक्तवात्सल्यादीदृशं दर्शितं मया ॥ १ ॥ न वेदाध्ययनैर्योगैर्न दानैस्तपसेज्यया ॥ रूपं द्रष्टुमिदं शक्यं केवलं मत्कृपां विना ॥२॥ प्रकृतं शृणु राजेन्द्र परमात्माऽत्र जीवताम् ॥ उपाधियोगात्संप्राप्तः कर्तृत्वादिकमप्युत॥३॥क्रियाः करोति विविधा धर्माधर्मैकहेतवः॥नानायोनीस्ततः प्राप्य सुखदुःखैश्च युज्यते ॥४॥

प्रणाम करने लगे ॥ ५६ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषाटीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ श्रीदेवी बोली कहां तो तुम मंदभाग्य और कहां यह मेरा अद्भुत रूप तौभी भक्ति वत्सलतासे तुमको मैंने यह रूप दिखाया है ॥ १ ॥ वेदाध्ययन योग दान तप यज्ञसे यह मेरा रूप नहीं दीखता इसमें केवल मेरी कृपाही कारण है ॥ २ ॥ अब उसी प्रकृत विषयको श्रवण करो जो परमात्म उपाधियोगसे जीवताको प्राप्त और कर्तृआदि पदसे व्यवहार किया जाता है ॥ ३ ॥ धर्म अधर्मके कारण अनेक प्रकारकी क्रिया करता है और यह जीव

अनेक योनियोंको प्राप्त होकर सुखदुःख भोगता है ॥ ४ ॥ फिर उन्हीं संस्कारोंके वशसे अनेक प्रकारके कर्मोंमें रत होता है अनेक देहोंसे युक्त हो अनेक सुखदुःख पाता है ॥ ५ ॥ घड़ी यंत्रके समान यह सदा विचरताही रहता है इसको कभी विश्राम नहीं मिलता आजतक अनेक सृष्टि प्रलय हुई पर इसका विराम न हुआ इसका मूल अज्ञान है इस अज्ञानसे इच्छा और उससे क्रिया होती है ॥ ६ ॥ इससे अज्ञान नाशके निमित्त क्रिया करनी चाहिए यही जन्मकी सफलता है ॥ ७ ॥ जो अज्ञान नाश किया जाय " यो ह्यविदित्वात्मानस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः " इति श्रुतेः । पुरुपार्थकी समाप्ति जीवन्मुक्तकी दशाकी प्राप्ति और अज्ञान नाशनमें एक विद्याही समर्थ है ॥ ८ ॥ हे पर्वतराज !

पुनस्तत्संस्कृतिवशान्नानाकर्मरतः सदा ॥ नानादेहान्समाप्नोति सुखदुःखैश्च युज्यते ॥ ५ ॥ घटीयंत्रवदेतस्य न विरामः कदापि हि ॥ अज्ञानमेव मूलं स्यात्ततः कामः क्रियास्ततः ॥ ६ ॥ तस्मादज्ञाननाशाय यतेत नियतं नरः ॥ एतद्धि जन्मसाफल्यं यदज्ञानस्य नाशनम् ॥ ७ ॥ पुरुपार्थसमाप्तिश्च जीवन्मुक्तदशापि च ॥ अज्ञाननाशने शक्ता विद्यैव तु पटीयसी ॥ ८ ॥ न कर्म तज्जनोपास्तिर्विरोधाभावतो गिरे ॥ प्रत्युताशा ज्ञाननाशे कर्मणा नैव भाव्यताम् ॥ ९ ॥ अनर्थदानि कर्माणि पुनः पुनरुशंति हि ॥ ततो रागस्ततो दोपस्ततोऽनर्थो महान्भवेत् ॥ १० ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ज्ञानं संपादयेन्नरः ॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यतः कर्माप्यवश्यकम् ॥ ११ ॥ ज्ञानादेव हि कैवल्यमतः स्यात्तत्समुच्चयः ॥ सहायतां व्रजेत्कर्म ज्ञानस्य हितकारि च ॥ १२ ॥ इति केचिद्वदंत्यत्र तद्विरोधान्न संभवेत् ॥ ज्ञानाद्धृद्ग्रंथिभेदः स्याद्धृद्ग्रंथौ कर्मसंभवः ॥ १३ ॥

अज्ञानसे उत्पन्न कर्म अज्ञानसे उत्पन्न हुई कर्मके नाशमें समर्थ नहीं है कारण कि इन दोनोंका परस्पर विरोध नहीं है कर्म द्वारा अज्ञानके नाशकी आशा न करनी चाहिये ॥ ९ ॥ कारण कि यह अनर्थके देनेवाले कर्म वारंवार प्रगट होते हैं फिर राग और फिर दोप इससे महा अनर्थ होता है ॥ १० ॥ इस कारण सब प्रयत्नसे मनुष्यको ज्ञान सम्पादन करना चाहिये और "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इस श्रुतिसे कर्मको भी सदा करना आवश्यक कहा है ॥ ११ ॥ तथा 'ज्ञानादेव हि कैवल्यम्' अर्थात् ज्ञानसेही मुक्ति होती है इनका समुच्चय इस प्रकार है कि ज्ञानके होनेमें कर्म सदा सहायक है ॥ १२ ॥ इस प्रकार इस विषयमें कोई कहते हैं इस भांतिसे विरोध सम्भव नहीं

होता कारण कि ज्ञानसे हृदयकी गांठ खुलती है, और हृदयकी ग्रंथिमें कर्म स्थित है जहां ज्ञानके आगे कर्मकी भावना हो वहां ज्ञान कर्मका समुच्चय कहना चाहिये ॥ १३ ॥ इस कारण उन ज्ञान और कर्मका तम और प्रकाशके समान एक साथ विरोध नहीं संभव हो सकता, इस कारण यदि ज्ञान उत्पन्न न हो तो यावज्जीव कर्मानुष्ठान करता रहै ॥ १४ ॥ हे महामते ! इस कारण जितने वैदिक कर्म हैं, वह सब चित्त शुद्धिके निमित्त हैं उनको यत्नपूर्वक करना चाहिये चित्त शुद्धि होनेसे ज्ञान प्राप्त होकर ज्ञानी होगा ॥ १५ ॥ शम--अन्तर इन्द्रियका निग्रह, दम बाह्य इन्द्रियोंका निग्रह तितिक्षा शीत उष्ण आदिका सहना वैराग्य दोनों लोकके फलमें विराग और

यौगपद्यं न संभाव्यं विरोधात्तु ततस्तयोः॥तमःप्रकाशयोर्यद्वद्यौगपद्यं न संभवि॥१४॥तस्मात्सर्वाणि कर्माणि वैदिकानि महामते॥ चित्तशुद्ध्यंतमेव स्युस्तानि कुर्यात्प्रयत्नतः ॥१५॥ शमो दमस्तितिक्षा च वैराग्यं सत्त्वसंभवः ॥ तावत्पर्यंतमेव स्युः कर्माणि न ततः परम् ॥१६॥ तदंते चैव संन्यस्य संश्रयेद्गुरुमात्मवान् ॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च भक्त्या निर्व्याजया पुनः ॥१७॥ वेदान्तश्रवणं कुर्यान्नित्यमेवमतंद्रितः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य नित्यमर्थं विचारयेत् ॥ १८ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु जीव ब्रह्मैक्यबोधकम् ॥ ऐक्ये ज्ञाते निर्भयस्तु मद्रूपो हि प्रजायते ॥ १९ ॥ पदार्थावगतिः पूर्वं वाक्यार्थावगतिस्ततः ॥ तत्पदस्य च वाक्यार्थो गिरेऽह परिकीर्तितः ॥२०॥ त्वंपदस्य च वाच्यार्थो जीव एव न संशयः ॥ उभयोरैक्यमसिना पदेन प्रोच्यते बुधैः ॥ २१

अन्तःकरणकी शुद्धि जबतक यह प्राप्त न हो तबतक कर्म करता रहै फिर कर्म करनेकी आवश्यकता नहीं ॥१६॥ ज्ञान होनेपर सबकुछ त्याग आत्मवान् गुरुका आश्रय करै वेदपाठी ब्रह्ममें निष्ठावाले वेदवेदांगके ज्ञातासे छल रहित भक्तिपूर्वक ॥ १७ ॥ सावधान हो नित्य वेदांत श्रवण करै और 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्योंका नित्यही अर्थ विचारता रहै ॥ १८ ॥ "तत्त्वमसि" इत्यादिवाक्य जीव और ईशकी एकताबोधक हैं इनकी एकता जानकर यह निर्भय होकर मेरारूप हो जाता है॥१९॥पहले पदार्थका ज्ञान फिर वाक्यार्थका ज्ञान करै हे पर्वतराज ! 'तत्'पदका अर्थ षड्गुण ऐश्वर्यसम्पन्न मैं हूं ॥ २० ॥ और 'त्वं' पदका वाच्यार्थ निःसन्देह जीव है, 'असि' पदसे दोनों जीव ईश्वरकी एकता ज्ञात होती है

अर्थात् वही तू है ॥ २१ ॥ यदि कहो कि अत्यन्त विरुद्ध धर्मवाले जीवेश्वरकी एकता किसप्रकार होसकती है तो भागलक्षणासे कहते हैं, आशय यह कि, जब वाच्यार्थ विरुद्ध होनेसे दोनोंकी एकता न घटे तो उसमें लक्षणा करनी चाहिये जीवके असर्वज्ञत्व और परिच्छिन्नत्व आदि निकृष्ट धर्म हैं ईश्वरकी सर्वज्ञता व्यापकताआदि उत्कृष्ट धर्म हैं तब इनका अभेद कैसे हो इसपर श्रुतिसम्मत तत्, 'त्वं' पदकी लक्षणा करनी चाहिये ॥ २२ ॥ किस अर्थमें लक्षणा करनी चाहिये तब कहते हैं चिन्मात्रमें लक्षणा होती है, सर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ब्रह्मचैतन्य ईश्वर है असर्वज्ञत्वादिविशिष्ट ब्रह्मचैतन्य जीव है इनमें दोनों धर्म छोडकर चिन्मात्र भागत्यागलक्षणासे ग्रहण करना, इस प्रकार लक्षणासे दोनोंकी एकता होगी

वाच्यार्थयोर्विरुद्धत्वादैक्यं नैव घटेत ह ॥ लक्षणाऽतः प्रकर्तव्या तत्त्वमोः श्रुतिसंस्थयोः ॥ २२ ॥ चिन्मात्रं तु तयोर्लक्ष्यं तयोरैक्यस्य संभवः ॥ तयोरैक्यं तथा ज्ञात्वा स्वाभेदेनाद्वयो भवेत् ॥ २३ ॥ देवदत्तः स एवायमितिवल्लक्षणा स्मृता ॥ स्थूलादि देहरहितो ब्रह्म संपद्यते नरः ॥ २४ ॥ पंचीकृतमहाभूतसंभूतः स्थूलदेहकः ॥ भोगालयो जराव्याधिसंयुतः सर्व कर्मणाम् ॥ २५ ॥ मिथ्याभूतोऽयमाभाति स्फुटं मायामयत्वतः ॥ सोऽयं स्थूल उपाधिः स्यादात्मनो मे नगेश्वर ॥ २६ ॥ ज्ञान कर्मेन्द्रिययुतं प्राण पंचकसंयुतम् ॥ मनोबुद्धियुतं चैतत्सूक्ष्मं तत्कवयो विदुः ॥ २७ ॥

अपने अभेदसे इनकी एकताका ज्ञान होनेसे अद्वय होगा यह इसका महाफल है ॥ २३ ॥ वही यह देवदत्त है इस वाक्यसे तत्कालविशिष्ट देवदत्तका इसकालविशिष्ट देवदत्तसे भेद होनेपरभी वैशिष्टचरूप दोनों धर्मके त्यागसे अविरुद्ध व्यक्तिको भागत्यागलक्षणासे ग्रहणकर अभेद किया जाता है इसी कारण लक्षणा ग्रहण की है इस अनुभवसे स्थूलादिभेदरहित हो यह ब्रह्मभावको प्राप्त होता है॥ २४ ॥पंचीकृतमहाभूतसेही यह स्थूलदेह प्रगट हुआ है,यह भोगका स्थान जरा व्याधि तथा सब कर्मोंसे युक्त है ॥ २५ ॥यह मिथ्या भी है परंतु मायासे सत्यसा दीखता है हे पर्वतराज! यह मेरे आत्माकी स्थूल उपाधि है ॥ २६ ॥ ज्ञानकर्मेंद्रियसे युक्त प्राणपंचकसे संयुक्त तथा मनबुद्धिसे युक्त देह सूक्ष्मउपाधि है ॥ २७ ॥

अपंचीकृत भूतोंसे प्रगट यह आत्माका सूक्ष्म देह है, यह अन्तःकरणकी सुखदुःखादि अवबोधक दूसरी उपाधि है ॥ २८ ॥ हे नगेश्वर! अनादि अनिर्वाच्य अज्ञानयुक्त यह कारणशरीर तीसरा है ॥ २९ ॥ इन स्थूलसूक्ष्मकारण उपाधियोंके लीन होनेमें केवल आत्मा अवशेष रहता है इन तीनों देहोंमें अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनंदमय यह पांच कोश सदा अन्तरस्थित रहते हैं॥ ३० ॥इन पंचकोशके त्यागमें 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' ब्रह्ममें प्रतिष्ठा प्राप्त होती है जो नेति २ इत्यादि वाक्योंसे मेरा रूप कहा जाता है ॥ ३१ ॥ यह ब्रह्म रूप न कभी उत्पन्न होता न मरता, न कभी होनेवाला और न कभी हुआ है यह अज नित्य शाश्वत पुरातन छहों विकारोंसे रहित है शरीरके हन्यमान होने-

अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मदेहोऽयमात्मनः ॥ द्वितीयोऽयमुपाधिः स्यात्सुखादेरवबोधकः ॥२८॥ अनाद्यनिर्वाच्यमिदमज्ञानं तु तृतीयकः ॥ देहोऽयमात्मनो भाति कारणात्मा नगेश्वरः ॥२९॥ उपाधिविलये जाते केवलात्माऽवशिष्यते ॥ देहत्रये पंचकोशा अंतःस्थाः संति सर्वदा॥३०॥ पंचकोशपरित्यागे ब्रह्म पुच्छं हि लभ्यते ॥ नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्मम रूपं यदुच्यते॥३१॥न जायते म्रियते तत्कदाचिन्नाऽयं भूत्वा न बभूव कश्चित् ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥३२॥ हतं चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ विजानीतो नाऽयं हंति न हन्यते ॥ ३३ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्माऽस्य जंतोर्निहितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमस्य ॥३४॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३५ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ३६ ॥

परभी मरता नहीं हन्यमान नहीं होता ॥ ३२ ॥ जो मारनेवाला मारा ऐसा जानता है हत हुआ अपनेको हत मानता है यह दोनों ही इसको नहीं जानते कारण कि न यह मरता न माराजाता है ॥ ३३ ॥ यह अणुसे अणु और महान्‌से महान् आत्मा होकरभी इस प्राणीके हृदयरूपी गुहा वा बुद्धिमें स्थित है इस आत्माकी महिमाको चित्तकी निर्मलता संकल्पविकल्परहित होनेसे जानता है तब वीतशोक होता है ॥ ३४ ॥ आत्मा रथी, शरीर रथ, बुद्धि सारथि, मन लगाम, ॥ ३५ ॥ इंद्रिय घोडे हैं यह विषयरूपी मार्गमें

निरन्तर गमन करते हैं, आत्मा चिदाभास इंद्रिय मन यह तीन कूटस्थ मिलित होकर भोक्ता कहा जाता है॥ ३६ ॥ जो पुरुष अविद्वान् अर्थात् अविवेकी होता है अस्वाधीन अशुचि होता है वह तत्पदको प्राप्त न होकर संसारमें पड़ता है ॥ ३७ ॥ और जो विज्ञानवान् स्वाधीन मन सदा पवित्र होता है वह उस पदको प्राप्त होता है जहांसे फिर आना नहीं होता ॥ ३८ ॥ जिसका विज्ञान सारथि मनकी लगाम रोकेहुए है वह इस संसारके पार हो मेरे परमपदको प्राप्त होता है ॥ ३९ ॥ इसप्रकार श्रुति बुद्धिद्वारा आत्मासे ही आत्माका निश्चय कर विक्षेपादिरहित हो साक्षात्कार होनेसे चित्तकी एकाग्र वृत्तिसे आत्मरूप मेरा ध्यान करे॥४०॥ इस प्रकार निदिध्यासन अभ्याससे जब चित्तमें समा

यस्त्वविद्वान्भवति चाऽमनस्कश्च सदाऽशुचिः ॥ न तत्पदमवाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ ३७ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ३८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति मदीयं यत्परं पदम् ॥ ३९ ॥ इत्थं श्रुत्या च मत्या च निश्चित्यात्मानमात्मना ॥ भावयेन्मामात्मरूपां निदिध्यासनतोऽपि च ॥ ४० ॥ योगवृत्तेः पुरास्वस्मिन्भावयेदक्षरत्रयम् ॥ देवीप्रणवसंज्ञस्य ध्यानार्थं मंत्रवाच्ययोः ॥४१॥ हकारः स्थूलदेहः स्याद्रकारः सूक्ष्म देहकः ॥ ईकारः कारणात्माऽसौ ह्रींकारोऽहं तुरीयकम् ॥ ४२ ॥ एवं समष्टिदेहेऽपि ज्ञात्वा बीजत्रयं क्रमात् समष्टिव्यष्ट्योरेकत्वं भावयेन्मतिमान्नरः ॥४३॥ समाधिकालात्पूर्वं तु भावयित्वैवमादृतः ॥ ततो ध्यायेन्निलीनाक्षो देवीं मां जगदीश्वरीम् ॥ ४४ ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ निवृत्तविषयाकांक्षो वीतदोषो विमत्सरः ॥ ४५ ॥

धिकी योग्यता होजाय तब समाधिसे पहले अपने शरीरमें प्रणवसंज्ञक मायाबीजमंत्रके तीन अक्षरोंका ध्यान करे मंत्रवाच्य मायाबीज मंत्रार्थके समष्टिव्यष्टिके ध्यानार्थ है ॥४१॥ हकार स्थूलदेह रकार सूक्ष्मदेह ईकार कारणदेहरूप है और मैं जो तुरीयरूप हूं सोई ह्रींकार है ॥ ४२ ॥ जैसे व्यष्टिदेहमें भावना की है इसी प्रकार समष्टिदेहमें क्रमसे तीनों बीजोंको जानकर बुद्धिमान् समष्टिव्यष्टि पिंड और ब्रह्माण्डकी एकता ध्यान करै ॥४३॥ इस प्रकार आदर पूर्वक समाधिसे पहले ध्यानकर नेत्र मूंद मुझ जगदीश्वरीका ध्यान करै ॥४४॥ नासिकाके आभ्यन्तर फिरनेवाले प्राण

अपानको समानकर विषयादिकी आकांक्षासे निवृत्त हुआ दोष और मत्सरतासे रहित ॥ ४५ ॥ छलरहित भक्तिसे युक्त हुआ गुहा वा शब्दरहित एकान्त स्थानमें वैश्वानरात्मक हकारको रकारमें लीन करै अर्थात् हकारवाच्य स्थूल देहको रकारवाच्य सूक्ष्मदेहमें लीन करै ॥४६॥ रकारवाच्य तैजस अर्थात् सूक्ष्मदेहको ईकारवाच्य कारण देहमें लय करै ईकारवाच्य कारण देहको ह्रींकारवाच्य ब्रह्ममें लय करै ॥४७॥ जब वाच्य और वाचकतासे हीन, द्वैतभावसे वर्जित होजाय तब चैतन्य अग्नि दीपशिखान्तरमें अखंड सच्चिदानंदकी भावना करै ॥ ४८ ॥ हे राजन् ! इस प्रकार नरोत्तम ध्यानमें मेरा साक्षात्कार करके मेरा ही रूप होजाता है कारण कि दोनोंकी एकता सिद्ध है ॥ ४९ ॥ इस प्रकार इस

भक्त्या निर्व्याजया युक्तो गुहायां निःस्वने स्थले ॥ हकारं विश्वमात्मानं रकारे प्रविलापयेत् ॥ ४६ ॥ रकारं तैजसं देवमीकारे प्रविलापयेत् ॥ ईकारं प्राज्ञमात्मानं ह्रींकारे प्रविलापयेत् ॥ ४७ ॥ वाच्यवाचकताहीनं द्वैतभावविवर्जितम् ॥ अखंडं सच्चिदानंदं भावयेत्तच्छिखांतरे ॥ ४८ ॥ इति ध्यानेन मां राजन्साक्षात्कृत्य नरोत्तमः ॥ मद्रूप एव भवति द्वयोरप्येकता यतः ॥ ४९ ॥ योगयुक्त्याऽनया दृष्ट्वा मामात्मानं परात्परम् ॥ अज्ञानस्य सकार्यस्य तत्क्षणे नाशको भवेत् ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ हिमालय उवाच ॥ योगं वद महेशानि सांगं संवित्प्रदायकम् ॥ कृतेन येन योग्योऽहं भवेयं तत्त्वदर्शने ॥ १ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ न योगो नभसः पृष्ठे न भूमौ न रसातले ॥ ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ॥ २ ॥ तत्प्रत्यूहाः षडाख्याता योगविघ्न करानघ ॥ कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमात्सर्यसंज्ञकौ ॥ ३ ॥

योगयुक्तिसे परात्पर मुझ आत्माको देखते ही अपने कार्यसहित अज्ञान उस मय नष्ट होजाता है ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ हिमालयने कहा हे महेश्वरि ! जिस योगद्वारा ब्रह्मलाभ होता है उस योगका विषय अंगोंसहित वर्णन करो जिसका अनुष्ठान कर मैं तत्वदर्शनका अधिकारी होऊं ॥ १ ॥ श्रीदेवी बोली आकाश भूमि रसातलादिस्थानोंमें योग नहीं है जीव और आत्माकी अभेद विषयक चित्त वृत्तिको ही योग विशारद योग कहते हैं ॥ २ ॥ हे पापरहित ! काम,

क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्य यह छः योगके शत्रु हैं जो इसमें विघ्न किया करते हैं ॥ ३ ॥ इस कारण योगियोंको आगे लिखे योगके अंगोंसे योग शत्रुओंको विनाश करके योग प्राप्त करना चाहिये यम, नियम, आसन, प्राणायाम ॥ ४ ॥ प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि यह आठ अंग योगियोंको योगमें सहाय कहैं ॥ ५ ॥ किसीकी हिंसा न करना, सत्य बोलना, चोरी न करना, ब्रह्मचर्य, दया, ऋजुता, क्षमा, धृति, सर्व नाशमें भी धीरता मित भोजन दो भाग अन्नसे पूर्ण करै एक भाग जलसे चौथा भाग वायुके गमनागमनको रक्खे यह अल्पाहार है तथा बाह्य आभ्यन्तरकी शुद्धि करै यह दश यम हैं ॥ ६ ॥ तपस्या, सन्तोष, आस्तिक्य, [वेद देव, द्विज और

योगांगैरेव भित्त्वा तान्योगिनो योगमाप्नुयुः ॥ यमं नियममासनप्राणायामौ ततः परम् ॥ ४ ॥ प्रत्याहारं धारणाख्यं ध्यानं सार्धं समाधिना ॥ अष्टांगान्याहुरेतानि योगिनां योगसाधने ॥ ५ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ॥ क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ६ ॥ तपः संतोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ॥ सिद्धांतश्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो हुतम् ॥ ७ ॥ दशैते नियमाः प्रोक्ता मया पर्वतनायक ॥ पद्मासनं स्वस्तिकं च भद्रं वज्रासनं तथा ॥ ८ ॥ वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपंचकम् ॥ ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक्पादतले शुभे ॥ ९ ॥ अंगुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः ॥ पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥१०॥ जानूर्वोरंतरे सम्यक्कृत्वा पादतले शुभे ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥११॥

गुरुमें विश्वास] दान, देवपूजा, सिद्धान्त अर्थात् वेदान्तवाक्यका श्रवण, अकार्य करनेमें लज्जा मति (सत्कर्म और सच्छास्त्र विषयक ज्ञान) जप और नित्यहोमादि ॥७॥ हे पर्वतनायक ! यह मैंने दश नियम कहे हैं पद्मासन, स्वस्तिक, भद्र, वज्रासन ॥८॥ और वीरासन यह क्रमसे पांच आसन कहे हैं दोनों पैरोंके तलुए दोनों जंघाओंपर रखकर ॥९॥ हाथोंको पीठकी ओरसे ले आगे दाहिने हाथसे दहिने चरणका बायेंसे बायें चरणका अँगूठा पकडे यह योगियोंको प्रसन्न करनेवाला पद्मासन कहा है ॥ १० ॥ जानु और ऊरुओंके अन्तर दोनों पैरके तलुए भलीभांति स्थापित

कर सरलभावसे सुखपूर्वक बैठनेको स्वस्तिक आसन कहते हैं ॥११॥ अंडकोशकी शिराके नीचे सीमनके दोनों पार्श्वमें दोनों गुल्फोंको भली प्रकार स्थापित कर दोनों हाथोंसे अंडकोशके अधोभागमें दोनों पैरोंका पाष्णिभाग हाथोंसे दृढ भावसे बांधकर॥१२॥ बैठनेका नाम योगियोंने भद्रासन कहा है योगी इसका विशेष आदर करते हैं दोनों चरण क्रमसे दोनों ऊरुओं पर रखकर दोनों जानुओंके निम्न भागमें अंगुली रखकर ॥१३॥ दोनों हाथ स्थापनकर बैठनेको वज्रासन कहते हैं योगीजन एक ऊरुके नीचे एक चरण दूसरी ऊरुके नीचे दूसरा पद स्थापनकर ॥ १४ ॥ सरल कायासे जो स्थिति करते हैं इसको वीरासन कहते हैं योगका ज्ञाता प्रथम सोलह वार प्रणव उच्चारण करके इडा अर्थात् बाईं नासिकाद्वारा

सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चितम् ॥ वृषणाधः पादपार्ष्णी पार्ष्णिभ्यां परिबंधयेत् ॥ १२ ॥ भद्रासनमिति प्रोक्तं योगिभिः परिपूजितम् ॥ ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखांगुली ॥ १३ ॥ करौ विदध्यादाख्यातं वज्रासन-मनुत्तमम् ॥ एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरुं तथोत्तरे ॥ १४ ॥ ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमितीरितम् ॥ इडयाऽऽकर्ष-येद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया ॥ १५ ॥ धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥ सुषुम्नामध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ॥ १६ ॥ नाड्या पिंगलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः ॥ प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः ॥ १७ ॥ भूयोभूयः क्रमात्तस्य बाह्यमेवं समाचरेत् ॥ मात्रावृद्धिः क्रमेणैव सम्यग्द्वादश षोडश ॥ १८ ॥

गुह्य वायुको आकर्षण करै ॥ १५ ॥ फिर जितनी देरमें चौंसठ वार प्रणव उच्चारण हो उतने समयतक यह खेंची हुई वायु धारण करके पूरक करै फिर ३२ वार प्रणवोच्चारण कालमें शनैः २ सुषुम्नामध्यगत वायुको ॥ १६ ॥ दक्षिणनासापुटद्वारा रेचन करै योग शास्त्रज्ञाता पंडितोंने इसका नाम प्राणायाम कहा है ॥ १७ ॥ इस प्रकार वारंवार बाह्य वायु ग्रहण करके पूरक कुंभक और रेचकका अभ्यास करै और क्रमानुसार प्रणवोच्चारणकी संख्या बढावै यह प्राणायाम पहले१२ वार पीछे १६ वार और फिर क्रमसे और भी अधिक करै ॥ १८ ॥

सगर्भ और अगर्भ भेदसे प्राणायाम दो प्रकारका है इष्ट मंत्रके जप ध्यानादिपूर्वक जो प्राणायाम किया जाता है वह सगर्भ है और जो प्राणायाम इष्ट मंत्रके जप ध्यानादि विना होता है वह विगर्भ प्राणायाम है ॥१९॥ इस प्रकार क्रमसे प्राणायामका अभ्यास करते देहमें पसीना आनेसे वह प्राणायाम अधम, कम्प उत्पन्न होनेसे मध्यम और जिस प्राणा याममें साधक भूमि त्यागकर ऊंचा उठता है वह उत्तम प्राणायाम है ॥ २० ॥ जबतक उत्तम प्राणायामका फल लाभ न हो तबतक अभ्यास करता रहै इन्द्रिय सदाही अपने२विषयोंमें अबाधित भावसे विचरण करती हैं ॥२१॥ उनको विषयोंसे बलपूर्वक रोकनेहीका नाम प्रत्याहार है अंगूठा, गुल्फ, जानु, ऊरु, मूलाधार, लिंग, नाभि॥२२॥ हृदय, ग्रीवा, कंठ, लम्बिका

जपध्यानादिभिः सार्धं सगर्भं तं विदुर्बुधाः ॥ तदपेतं विगर्भं च प्राणायामं परे विदुः ॥१९॥ क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहस्वेदोद्गमोऽधमः ॥ मध्यमः कंपसंयुक्तो भूमित्यागः परो मतः ॥ २० ॥ उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते ॥ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् ॥ २१ ॥ बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते ॥ अंगुष्ठगुल्फजानूरुमूलाधारलिंगनाभिषु ॥ २२ ॥ हृद्ग्रीवाकंण्ठदेशेषु लंबिकायां ततो नसि ॥ भ्रूमध्ये मस्तके मूर्ध्नि द्वादशांते यथाविधि ॥ २३ ॥ धारणं प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते ॥ समाहितेन मनसा चैतन्यांतरवर्तिना ॥२४॥ आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥ समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ॥२५॥ समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टांगलक्षणम् ॥ इदानीं कथये तेऽहं मंत्रयोगमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ विश्वं शरीरमित्युक्तं पंचभूतात्मकं नग ॥ चंद्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवब्रह्मैक्यरूपकम् ॥ २७ ॥

नासिका, भ्रूमध्य, मस्तक, मूर्धा (ब्रह्मरंध्र) इन द्वादशान्त स्थानमें विधिपूर्वक ॥२३॥ प्राणवायुको रोक रखनेका नाम धारणा है, प्रथम ध्यानसे अन्तःकरणको चैतन्यवत् अर्थात् आत्मसंस्थ करके ॥ २४ ॥ उसमें अभीष्ट देवताके चिन्तनका नाम ध्यान है जीवात्मा और परमात्माकी एकता भावना संप्रज्ञात समाधिको ॥२५॥ मुनियोंने समाधि कहा है यह अष्टांग लक्षणवाला योग तुमसे वर्णन किया अब मंत्रोंका सिद्धिदायक अति उत्कृष्ट योग तुमसे वर्णन करती हूं ॥२६॥ हे पर्वतराज! पिण्ड और ब्रह्माण्डकी एकता होनेसे यह शरीर विश्व या ब्रह्माण्ड कहा

जाता है यह पंचभूतात्मक चन्द्र सूर्य और अग्निसे युक्त होकर जीव ब्रह्मके ऐक्यज्ञानदायक होता है ॥ २७ ॥ इस शरीरमें साढे तीन करोड नाडी हैं उनमें दश मुख्य हैं और दशमें भी तीन अतिशय प्रधान हैं ॥ २८ ॥ इनमें भी एक सुषुम्ना नाड़ी प्रधान है चन्द्र सूर्य और अग्निरूपिणी इस नाड़ीमें मेरुदण्डके मध्यभागमें स्थित होकर मूलधारसे ब्रह्मरन्ध्र पर्यन्त गमन किया है इसके वामभागमें शुभ्रवर्ण चन्द्र रूपिणी इडा है ॥ २९ ॥ यह शक्तिरूपा अमृतमयी है और दक्षिणभागमें पुरुषरूपिणी सूर्य स्वरूपा पिंगला नाड़ी स्थित है ॥ ३० ॥ और वह्निप्रधाना सुषुम्नानाड़ी सब तेजोमयी है इसके मध्यमें स्थित चित्ररेखानामक नाडीके भीतर इच्छा, ज्ञान और क्रियात्मक॥ ३१॥ कोटिसूर्यके समान प्रभावशालीस्वयंभूलिंग प्रति

> तिस्रः कोटयस्तदर्धेन शरीरे नाडयो मताः ॥ तासु मुख्या दश प्रोक्तास्ताभ्यस्तिस्रो व्यवस्थिताः ॥ २८ ॥ प्रधाना मेरुदंडेऽत्र चंद्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इडा वामे स्थिता नाडी शुभ्रा तु चंद्ररूपिणी ॥ २९ ॥ शक्तिरूपा तु सा नाडी साक्षादमृतविग्रहा ॥ दक्षिणे या पिंगलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ॥ ३० ॥ सर्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वह्निरूपिणी ॥ तस्या मध्ये विचित्राख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मकम् ॥ ३१ ॥ मध्ये स्वयंभूलिंगं तु कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥ तदूर्ध्वं मायाबीजं तु हरात्मा बिंदुनादकम् ॥ ॥ ३२ ॥ तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुंडली रक्तविग्रहा ॥ देव्यात्मिका तु सा प्रोक्ता मदभिन्ना नगाधिप ॥ ३३ ॥ तद्बाह्ये हेमरूपाभं बादिसांतचतुर्दलम् ॥ द्रुतहेमसमप्रख्यं पद्मं तत्र विचिंतयेत् ॥३४॥ तदूर्ध्वं त्वनलप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥ बादिलांतषडर्णेन स्वाधिष्ठानमनुत्तमम् ॥ ३५ ॥

ष्ठित है उसके ऊपर भागमें हरात्मा बिन्दुनाद अर्थात् हकार, रेफ, ईकार बिन्दुनादात्मक मायाबीज स्थित है ॥ ३२ ॥ उसके ऊपरीभागमें दीपशिखाके समान लालवर्ण देवीरूपिणी कुंडलिनी शक्ति विराजमानहै हे नगेश्वर ! यह मुझसे अभिन्नहै ॥ ३३ ॥ इसके बहिर्भागमें पीतवर्ण सुवर्णके समान कांतिवाले कमलकी चिन्ता करै उससे रचा दलोंमें श, ष, स ह, यह चार अक्षर ध्यान करै ॥ ३४ ॥ इसके ऊपर षट्कोण कमलका ध्यान करै जो अग्निके समान छः दलोंसे युक्त हीरेकेसे कांतिवाला है इसके छहों दल, ब, भ, म, य, र, ल, इन अक्षरोंसे सम्पन्न

हैं स्वरशब्दसे परलिंग जानना चाहिये ॥ ३५ ॥ यह षट्कोण मूलके आधारवाला है इसीसे इसको मूलाधार कहते हैं स्वशब्दसे परलिंग और स्वाधिष्ठान जानना चाहिये यही स्वाधिष्ठान पद्म है ॥३६॥ इसके ऊपर नाभिस्थानमें विद्युत् छटा और मेघके समान कांतिमान् अतितेजयुक्त महा प्रभावाला मणिपूर ॥३७॥ मणिवत्प्रभावाला होनेसे मणिपद्म कहाता है उसमें दशदल ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, यह अक्षरयुक्त हैं ॥ ३८ ॥ यह पद्म विष्णुसे अधिष्ठित होनेसे इसके ध्यानसे विष्णुका साक्षात्कार होता है इसके ऊर्ध्व भागमें बालसूर्यके समान प्रभायुक्त अनाहत पद्म है॥३९॥ यह क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, इन बारह वर्णोंयुक्त बारहदल सम्पन्न है इसके मध्यमें अयुत १००००

मूलमाधारषट्कोणं मूलाधारं ततो विदुः ॥ स्वशब्देन परं लिंगं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ ३६ ॥ तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ॥ मेघाभं विद्युदाभं च बहुतेजोमयं ततः ॥ ३७ ॥ मणिवद्भिन्नं तत्पद्मं मणिपद्मं तथोच्यते ॥ दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफांताक्षरान्वितम् ॥ ३८ ॥ विष्णुनाऽधिष्ठितं पद्मं विष्ण्वालोकनकारणम् ॥ तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् ॥ ३९ ॥ कादिठांतदलैरेकं पत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥ तन्मध्ये बाणलिंगं तु सूर्यायुतसमप्रभम् ॥ ४० ॥ शब्दब्रह्ममयं शब्दानाहतं तत्र दृश्यते ॥ अनाहताख्यं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥ ४१ ॥ आनंदसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥ तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलं षोडशपंकजम् ॥ ४२ ॥ स्वरैः षोडशभिर्युक्तं धूम्रवर्णमहाप्रभम् ॥ विशुद्धं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ॥ ४३ ॥

सूर्यके समान प्रभा सम्पन्न बाणलिंग विराजमान है ॥४०॥ किसी प्रकारकी ताडनाके विनाही इससे शब्दब्रह्मकी उत्पत्ति होती है इसीसे मुनिजन इसको अनाहत पद्म कहते हैं ॥ ४१ ॥ यह पद्म आनंदका धाम है इसमें रुद्ररूपी पुरुष विराजते हैं इसके ऊपर भुविशुद्धनामक षोडश दल कमल ॥ ४२ ॥ अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः इन सोळह स्वरोंसे युक्त धूम्रवर्ण महाकांतिमान् है परमात्माके अवलोकनसे इसमें जीवशुद्ध होता है अर्थात् दोनोंका अभेद साक्षात्कार होनेसे जीव विशुद्धिको प्राप्त होता है ॥ ४३ ॥

इसी कारण इसको विशुद्ध पद्म कहते हैं यह महाअद्भुत पद्म आकाशनामसे अभिहित है इसके ऊपर भ्रूमध्यमें आत्माका परम अधिष्ठान आज्ञाचक्र है॥४४॥यह ह और क्ष दो दलसे युक्त मनोहर ह इसमें चित्त स्थित होनेसे सब पदार्थोंका साक्षात्कारहो आता है,भूत भविष्य वर्तमान वस्तुओंमें यह तुम्हारा कर्त्तव्य है इस प्रकार परमेश्वरकी आज्ञाका संक्रमण होता है इसीसे इसको आज्ञापद्म कहते हैं ॥ ४५ ॥ इसके ऊर्ध्वमें कलासचक्र और उसके ऊर्ध्वमें रोधिनीचक्र है हे सुव्रत ! इस प्रकार आपके निकट आधारचक्रोंका वर्णन किया ॥ ४६ ॥ योगियोंका कथन है उसके ऊर्ध्वमें सहस्रारचक्र है यह बिन्दु अर्थात् परमात्माका स्थान है यह आपसे सम्पूर्ण योगमार्ग वर्णन किया ॥ ४७ ॥ यह जानकर

विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम् ॥ आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वे तु आत्मनाऽधिष्ठितं परम् ॥ ४४ ॥ आज्ञासंक्रमणं तत्र तेनाज्ञेति प्रकीर्तितम् ॥ द्विदलं हक्षसंयुक्तं पद्मं तत्सुमनोहरम् ॥ ४५ ॥ कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु रोधिनी तु तदूर्ध्वतः ॥ एवं त्वाधारचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥ ४६ ॥ सहस्रारयुतं बिंदुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ॥ इत्येतत्कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥ आदौ पूरकयोगेनाप्याधारे योजयेन्मनः ॥ गुदमेढ्रांतरे शक्तिस्तामाकुंच्य प्रबोधयेत् ॥ ४८ ॥ लिंगभेदक्रमेणैव बिंदुचक्रं च प्रापयेत् ॥ शंभुना तां पराशक्तिमेकीभूतां विचिंतयेत् ॥४९॥ तत्रोत्थितामृतं यत्तु द्रुतलाक्षारसोपमम् ॥ पाययित्वा तु तां शक्तिं मायाख्यां योगसिद्धिदम् ॥५०॥ षट्चक्रदेवतास्तत्र संतर्प्यामृतधारया ॥ आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं ततः सुधीः ॥५१॥

जो करना चाहिये सोई कहती हूं, पहले पूरक प्राणायाम द्वारा आधारचक्रमें मन संयुक्त करे, गुदा और मेढ्रके भीतर मलाधारमें विराजमान कुंडलिनी शक्तिको मूलाधारमें प्राप्त वायुद्वारा आकुंचित करके प्रबोधित करे ॥४८॥ अनन्तर लिंगभेदक्रमसे अर्थात् पूर्वोक्त चक्रस्थित तेजोमय स्वयंभू इत्यादि लिंगका भेदकर उस उस मार्गमें उस कुंडलिनी शक्तिको सहस्रार स्थानमें लावे फिर उस परमशक्तिको सहस्रारमें स्थित शंभुके सहित एकीभूत रूपसे चिन्तन करे ॥ ४९ ॥ अनन्तर शिवशक्तिके संगमसे लाक्षारसके समान जो अमृत निर्गत होता है उसी आनंदस्वरूप अमृतसे योगसिद्धिकरी मायानामिनी कुंडलिनी शक्तिको तृप्त करै ॥ ५० ॥ और छहों चक्रोंमें स्थित देवसमूहोंको उस अमृत धाराद्वारा तृप्त करके

पूर्वोक्त मार्गसे उस शक्तिको मूलाधार पद्ममें लावै ॥ ५१ ॥ जो प्रतिदिन इस प्रकार योगका अभ्यास करते हैं उनके सम्बन्धमें छिन्नादिदोष दूषित सब मंत्र सिद्ध होते हैं इसमें अन्यथा नहीं है ॥ ५२ ॥ और इसीसे जरामरणादि दुःखवाले संसारबंधनसे मुक्त होता है और मुझ जगन्मातामें जो सब गुण विद्यमान हैं ॥ ५३ ॥ ऐसे साधकको वह समस्त गुण प्राप्त होते हैं इसमें संदेह नहीं हे तात। यह तुमसे अति उत्तम वायुधारणयोग कथन किया ॥५४॥ अब सावधान होकर चित्तधारणाख्ययोग सुनो दिक् काल और देशादिद्वारा अपरिच्छिन्न देवीमूर्तिमें

एवमभ्यस्यमानस्याऽप्यहन्यहनि निश्चितम् ॥ पूर्वोक्तदूषिता मन्त्राः सर्वे सिध्यंति नान्यथा ॥ ५२ ॥ जरामरणदुःखाद्यैर्मु च्यते भवबंधनात् ॥ ये गुणाः संति देव्या मे जगन्मातुर्यथा तथा ॥ ५३ ॥ ते गुणाः साधकवरे भवंत्येव न चान्यथा ॥ इत्येवं कथितं तात वायुधारणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ इदानीं धारणाख्यं तु शृणुष्वावहितो मम ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्न देव्यां चेतो विधाय च ॥५५॥ तन्मयो भवति क्षिप्रं जीवब्रह्मैक्ययोजनात् ॥ अथवा समलं चेतो यदि क्षिप्रं न सिद्धयति ॥५६॥ तदाऽवयव योगेन योगी योगान्समभ्यसेत् ॥ मदीयहस्तपादादावंगे तु मधुरे नग ॥ ५७ ॥ चित्तं संस्थापयेन्मन्त्री स्थानस्थानजयात्पुनः ॥ विशुद्धचित्तः सर्वस्मिन्रूपे संस्थापयेन्मनः ॥ ५८ ॥ यावन्मनो लयं याति देव्यां संविदि पर्वत ॥ ताव दिष्टमनुं मन्त्री जपहोमैः समभ्यसेत् ॥ ५९ ॥

चित्तको स्थिरकर सकनेसे ॥ ५५ ॥ तन्मय होनेसे शीघ्रही जीवब्रह्मकी एकताका ज्ञान होता है उस समय साधक ब्रह्ममय हो जाता है और यदि चित्त रज तम द्वारा मलीन हो तो शीघ्र योगसिद्धि नहीं होती ॥ ५६ ॥ तब योगी अवयव योगसे योगाभ्यास करे अर्थात् मेरे हस्तपादादि किसी मनोहर अंगमें ॥ ५७ ॥ चित्तको लगाय एक एक स्थानको जय करता हुआ, चित्तकी शुद्धता होनेसे मेरे सब स्वरूपमें मनको स्थापन करे ॥५८॥ हे नगेन्द्र ! जबतक मुझ ब्रह्मरूपिणीमें चित्तका लय न हो तबतक मंत्रयोगपरायण साधक जप

और होमके द्वारा इष्टमंत्रसाधनका अभ्यास करै ॥ ५९ ॥ मंत्राभ्यास योगद्वारा ब्रह्मज्ञान प्राप्त होता है योगके विना मंत्रसिद्धि नहीं होती और मंत्रके विना योग सिद्ध नहीं होता मंत्र और योग दोनोंका अभ्यास ही ब्रह्मज्ञानका कारणहै ॥ ६० ॥घरमें रक्खा हुआ अंधकारसे आच्छन्न घड़ा जिस प्रकार दीपकसे दिखाई देता है इसी प्रकार मायासे आवृत जीवात्माभी मंत्रद्वारा प्रकाशित होता है अर्थात् मंत्र माया अंधकारको दूर करके आत्माका स्वरूप प्रकाश कर देता है ॥ ६१ ॥ हे पर्वतराज! यह मैंने तुम्हारे सप्रीप अंगके सहित सब योग विधिका वर्णन किया ॥ ६२ ॥ यह विद्या गुरुके निकट उपदेश प्राप्तकरकेही जानी जाती है अन्यथा कोटिशास्त्रद्वारा भी इसका लाभ नहीं होसकता है ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते

मंत्राभ्यासेन योगेन ज्ञेयज्ञानाय कल्पते ॥ न योगेन विना मंत्रो न मंत्रेण विना हि सः ॥ ६० ॥ द्वयोरभ्यासयोगो हि ब्रह्मसंसिद्धिकारणम् ॥ तमःपरिवृते गेहे घटो दीपेन दृश्यते ॥ ६१ ॥ एवं मायावृतो ह्यात्मा मनुना गोचरीकृतः ॥ इति योगविधिः कृत्स्नः सांगः प्रोक्तो मयाऽधुना ॥ ६२ ॥ गुरूपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ देव्युवाच ॥ इत्यादिवियोगयुक्तात्मा ध्यायेन्मां ब्रह्मरूपिणीम् ॥ भक्त्या निर्व्याजया राजन्नासने समुपस्थितः ॥ १ ॥ आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् ॥ अत्रैतत्सर्वमर्पितमेजत्प्राणन्निमिषच्च यत् ॥ २ ॥ एतज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥ ३ ॥

महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ श्रीदेवी बोलीं हे गिरिराज! योगीजन इस प्रकार योगयुक्त हो आसनमें बैठ छलरहित भक्तिसे मुझ ब्रह्मरूपिणीका ध्यान करै ॥ १ ॥ अब ब्रह्मस्वरूपका वर्णन करती हूं सुनो यह ब्रह्म आवि अर्थात् प्रकाशमान वस्तु अति समीपवर्ती और गुहाचर अर्थात् सर्वव्यापक होकर भी केवल बुद्धिरूप गुहामेंही इसकी प्राप्ति होती है यह योगादि साधन गम्य है इस ब्रह्मसेही आकाशादि समस्त पदार्थ कल्पित होते हैं इसमेंही पक्षी मनुष्य निमेषादिक्रियावान् सब पदार्थ स्थापित हैं ॥ २ ॥ हे देवताओ! मेरे इस ब्रह्मरूपको जानो जो माया और जगत् इन दोनोंसे श्रेष्ठ है लोकमें ज्ञानातीत और

वरिष्ठ अर्थात् संपूर्ण बुद्धियोंको भी गम्य नहीं है जो सूर्यादितेजका भी प्रकाशक है इससे वह सूर्यादितेजसे भी अत्यन्त दीप्तिमान् और अणुसे भी अणु अर्थात् अतिसूक्ष्म है जिसमें भूरादि लोक और उन लोकनिवासियोंकी स्थिति है॥ ३॥ वह अक्षर अविनाशी पदार्थही ब्रह्म है यही प्राण, वाणी और मन स्वरूप है वही सत्य और अमृत स्वरूप है हे सौम्य ! मनरूपी बाणसे उसको विद्धकरना चाहिये अर्थात् उसमें मन समाधान करै ॥ ४ ॥ हे सौम्य ! उसके विद्ध करनेका उपाय कहती हूं उपनिषद्शास्त्र रूपी महाधनुष ग्रहणकर उसमें ध्यान और उपासनाका तीक्ष्ण बाण संधान और सब इंद्रियोंको अपने अपने विषयसे खैंचकर तद्गत चित्तसे उस ब्रह्मरूप लक्ष्यको विद्ध करै ॥५॥ जिस धनुआदिका विषय कहा है वह भलीभांति वर्णन करती हूं इस ब्रह्मरूप लक्ष्यवेधमें ॐकार वा देवी प्रणवही धनु है जिस प्रकार लक्ष्यमें बाणप्रवेशका कारण धनुपही है इसी प्रकार

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ॥ तदेतत्सत्यममृतं तद्वेद्धव्यं सौम्य विद्धि ॥ ४ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं संधयीत ॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥५॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥६॥ यस्मिन्द्यौश्च पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः ॥ ७ ॥

चित्तरूपी लक्ष्यमें प्रवेशसम्बन्धका प्रणव ही कारण ह प्रणवका अभ्यास करते २ उससे संस्कृत हो प्रणवको अवलम्बनपूर्वक अप्रतिबन्द्ध भावसे ब्रह्ममें स्थिति की जाती है, इसमें आत्मा अर्थात् अन्तःकरणही शर है जिसकारण शर लक्ष्यको विद्ध करताहै इसी प्रकार अन्तःकरणही आत्माको विद्धकरता है इसीप्रकार अन्तःकरणको शर कहागया है इस स्थलमें ब्रह्मही लक्ष्यवस्तु है साधक अप्रमत्त चित्तसे इस लक्ष्यको विद्ध करै तो बाण जिस प्रकार लक्ष्यभेद करके उसके संग एकात्मताको प्राप्त होता है इसी प्रकार साधकभी ब्रह्मके संग एकात्मताको प्राप्त होसकते हैं ॥ ६ ॥ वह ब्रह्मपदार्थ अतिदुर्लक्ष्य वस्तु है इससे भलीभांति लक्ष्य करनेको फिर कहा जाता है, जिसमें स्वर्ग, पृथ्वी, अन्तारिक्ष, सब इन्द्रियें और प्राणोंके सहित मन स्थित है उसीको आत्मा जानना चाहिये हे देवताओ ! इसको जानकर अन्य अपर विद्यारूप वाक्योंका त्याग करे यह ब्रह्मज्ञान ही

मुक्तिका सेतु अर्थात् संसार सागरसे तारनेका हेतु है॥७॥जिस प्रकार रथकी नाभिमें सब आरे मिलकर सन्निविष्ट रहते हैं इसी प्रकार जिस हृदयमें नाडियें प्रविष्ट हुई हैं उसी हृदयमें बुद्धिवृत्तिका साक्षीरूप आत्मा बुद्धिवृत्तिके द्वारा अनेक रूपयुक्त होकर स्थिति करता है ॥८॥ ॐकारका अवलम्बनकर यथोक्त प्रकारसे उसी आत्माकी चिंता करनी चाहिये संसार सागरके पार जानेकी प्राप्तिमें तुम निर्विघ्न हो यह भगवतीका आशीर्वाद है तुम अविद्यारहित ब्रह्मस्वरूपको अवगत हो वह ब्रह्म जिस स्थानमें प्रतिष्ठित है सुनो जो सर्वज्ञ सर्ववित् और जिसके जगत्सृष्टि आदि रूपकी विभूति पृथ्वीमें प्रसिद्ध है वह प्रकाशशाली आत्मा दिव्य हृदय कमलमें प्रतिष्ठित होनेसे प्राप्त होता है॥९॥उस आत्माकी मनोवृत्ति द्वारा भावना होती है इसी कारण

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ॥ स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ॥ ८ ॥ ओमित्येवं ध्यायथात्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि आत्मा संप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यंति धीरा आनंदरूपममृतं यद्विभाति ॥ १० ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ११ ॥ हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ १२ ॥

उसको मनोमय कहते हैं यही प्राण और शरीरका नेता यही अन्नमय हृदयपिण्डमें बुद्धिको स्थित कर प्रतिष्ठित है विवेकी पुरुष इसको भलीभांति जान सकते हैं वह आनन्द रूप दुःखसे परे है अविनाशी रूपसे प्रकाशित होता है॥१०॥आत्मज्ञानका फल कहती हैं उस परमात्माका साक्षात् [illegible] होनेसे हृदयग्रंथि अर्थात् चैतन्य और अहंकारका तादात्म्यभाव नष्ट हो जाता है समस्त ज्ञेयवस्तु विषयक सन्देह दूर हो जाता है प्रारब्धके अतिरिक्त सब कर्म नष्ट हो जाते हैं जब उस परात्परका साक्षात्कार होता है ॥११॥ फिर पूर्वोक्त विषयको संक्षेपसे कहती हूं यह ब्रह्म ज्योतिर्मय परकोश अर्थात् आनन्दमय कोशमें प्रतिष्ठित है यह सत्वादि तीनों गुण रहित निष्फल (माया रहित) स्वच्छवस्तु है यह सर्वप्रकाशक सूर्यादि

काभी प्रकाशक है आत्मवित् जिसको बडे परिश्रमसे जानते हैं वह हिरण्मय परकोशमें स्थित है ॥ १२ ॥ उस ब्रह्मको सूर्य प्रकाश नहीं कर सकते चन्द्र तारा बिजली वा अग्नि भी उसके प्रकाश करनेमें समर्थ नहीं, बहुत क्या यह सम्पूर्ण जगत् उस स्वप्रकाश आत्मासे ही प्रकाशित होता है उससे ही यह सब प्रकाशित है ॥ १३ ॥ यह अमृतमय ब्रह्म ही आगे पीछे दक्षिण उत्तर नीचे और ऊपर भागमें स्थित है अधिक क्या इस सब जगत्कोही ब्रह्ममय जानना चाहिये ॥ १४ ॥ हे गिरिराज ! जो पुरुष श्रेष्ठ इस प्रकार अनुभव कर सकतेहैं वही कृतार्थ हैं वह ब्रह्मस्वरूप प्रसन्नस्वभाव होकर शोक और विषयकी कांक्षारहित होते हैं ॥१५॥ हे गिरिराज ! द्वैतभावही भयका कारण है द्वैत

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥१३॥ ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठम् ॥ १४ ॥ एतादृगनुभवो यस्य स कृतार्थो नरोत्तमः ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ १५ ॥ द्वितीयाद्वै भयं राजंस्तदभावाद्बिभेति न ॥ न तद्वि-योगो मेऽप्यस्ति मद्वियोगोऽपि तस्य न ॥ १६ ॥ अहमेव स सोऽहं वै निश्चितं विद्धि पर्वत ॥ मद्दर्शनं तु तत्र स्याद्यत्र ज्ञानी स्थितो मम ॥ १७ ॥ नाहं तीर्थे न कैलासे वैकुंठे वा न कर्हिचित् ॥ वसामि किंतु मज्ज्ञानिहृदयांभोजमध्यमे ॥ १८ ॥ मत्पूजाकोटिफलदं सकृन्मज्ज्ञानिनोऽर्चनम् ॥ कुलं पवित्रं तस्यास्ति जननी कृतकृत्यका ॥ १९ ॥

भाव दूर होनेसे फिर संसारभय नहीं रहता मैं अद्वैतभावनिष्ठसे वियुक्त नहीं हूं और वह मुझसे पृथक् नहीं है ॥१६॥ हे पर्वतराज ! यह निश्चय जानो, वह ज्ञानी व्यक्ति मैं हूं, जो मैं हूं सो वह ज्ञानी है, जिस किसी स्थानमें ज्ञानी क्यों न रहे उसी स्थानमें उसको मेरा दर्शन प्राप्त होता है ॥ १७ ॥ मैं तीर्थ कैलास और वैकुण्ठमें निवास नहीं करती परन्तु जो ज्ञानी मुझमें परायण हैं उसीके हृदयकमलमें वास करती हूं ॥ १८ ॥ जो कोई मुझमें निष्ठावाले ज्ञानीकी एकवार पूजा करता है उसको मेरी पूजाका कोटिगुण फल होता है, जिसका चित्त चैतन्य

और उस पुरुषसे पृथ्वी पुण्यशालिनी होती है हे पर्वतराज !
स्वरूप ब्रह्ममें लीन हुआ है उसका वंश पवित्र है उसकी माता कृतकृत्य ॥ १९ ॥ और उस पुरुषसे पृथ्वी पुण्यशालिनी होती है यह ज्येष्ठपुत्र भक्तिमान् शील
आपने जो मुझसे ब्रह्मज्ञानका विषय पूँछा ॥ २० ॥ वह मैंने सब कहदिया इस विषयमें अब कुछ कहना नहीं है यह ज्येष्ठपुत्र भक्तिमान् शील
सम्पन्न ॥ २१ ॥ यथोक्त शिष्यसे कहना अन्यसे नही कहना जिसकी इष्टदेवमें पराभक्ति होती है और देवताके समान गुरुमें भक्ति होती
है ॥ २२ ॥ उसीके निमित्त श्रेष्ठ पुरुष यह ब्रह्मविद्या प्रकाश करते हैं अर्थात् उसी महात्माको यह विद्या प्रकाशित होती है जो इस ब्रह्मविद्याका
उपदेश करते हैं वह साक्षात् परमेश्वरस्वरूप हैं ॥ २३ ॥ इस विद्याको प्राप्त होकर शिष्य प्रत्युपकारमें असमर्थ होता है इससे जीवनपर्यन्त

॥ २० ॥ कथितं तन्मया सर्वं नातो वक्त-
विश्वंभरा पुण्यवती चिल्लयो यस्य चेतसः ॥ ब्रह्मज्ञानं तु यत्पृष्टं त्वया पर्वतसत्तम ॥ २० ॥ कथितं तन्मया सर्वं नातो वक्त-
व्यमस्ति हि ॥ इदं ज्येष्ठाय पुत्राय भक्तियुक्ताय शीलिने ॥ २१ ॥ शिष्याय च यथोक्ताय वक्तव्यं नान्यथा क्वचित् ॥ यस्य
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥२२॥ तस्यैते कथिताः ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः॥येनोपदिष्टा विद्येयं स एव परमेश्वरः ॥२३॥
यस्यायं सुकृतं कर्तुमसमर्थस्ततो ऋणी ॥ पित्रोरप्यधिकः प्रोक्तो ब्रह्मजन्मप्रदायकः ॥ २४ ॥ पितृजातं जन्म नष्टं नेत्थं जातं
कदाचन ॥ तस्मै न द्रुह्येदित्यादिनिगमोऽप्यवदन्नग ॥ २५ ॥ तस्माच्छास्त्रस्य सिद्धांतो ब्रह्मदाता गुरुः परः ॥ शिवे रुष्टे गुरु-
स्त्राता गुरौ रुष्टे न शंकरः ॥२६॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरुं तोषयेन्नग ॥ कायेन मनसा वाचा सर्वदा तत्परो भवेत् ॥ २७ ॥

॥ २४ ॥ पितासे प्रगट होकर
गुरुके समीप ऋणी रहता है, जो ब्रह्मरूपमें युक्त करते हैं वह ब्रह्मजन्मदाता गुरु मातापितासे भी अधिक पूज्य हैं ॥ २४ ॥ पितासे प्रगट होकर
जन्म मरण होनेसे नष्ट होते हैं परन्तु ब्रह्मरूप जन्मसे फिर कभी नष्ट नहीं होता, हे पर्वतराज ! "तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन्" इस
श्रुतिने कहा है कि ब्रह्मदाता गुरुका कार्य स्मरणकर कभी उससे द्रोह न करे ॥ २५ ॥ इसकारण शास्त्रके सिद्धान्तानुसार ब्रह्मदाता गुरु सबसे
श्रेष्ठ है ! शिवके रुष्ट होनेपर गुरु रक्षक हो सकता है पर गुरुके रुष्ट होनेपर शिव कभी उसकी रक्षा नहीं करते ॥ २६ ॥ हे पर्वतराज

इसकारण काय मन वचनसे सर्वदा यत्नपूर्वकश्रीगुरुको सन्तुष्ट करे ॥ २७ ॥ अन्यथा वह कृतघ्नी होगा और कृतघ्न पुरुषकी निष्कृति नहीं होती, गुरुके वचन उल्लंघन करनेसे क्या दशा होती है सो कहते हैं दध्यङ्नामक आथर्वण मुनिने इन्द्रसे प्रार्थना की कि आप मुझे ब्रह्मविद्या दीजिये इन्द्रने कहा विद्या तो दूंगा पर यदि आप अन्य किसीको यह विद्या दोगे तो मैं तुम्हारा मस्तक छेदन करूंगा। उनके स्वीकार करनेपर इन्द्रने ब्रह्मविद्या दी ॥२८॥ वत कुछ काल उपरान्त दोनों अश्विनीकुमारोंने मुनिके पास आय विद्याकीप्रार्थना की मुनिने कहा विद्या देनेसे इंद्र मेरा मस्तक छेदन करेगा तब अश्विनीकुमार बोले हम आपका यह मस्तक छेदनकर आपके देहमें अश्वका मस्तक लगाये देते हैं उस मस्तकसे आप

अन्यथा तु कृतघ्नः स्यात्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ इंद्रेणाथर्वणायोक्ता शिरश्छेदप्रतिज्ञया ॥ २८ ॥ अश्विभ्यां कथने तस्य शिरश्छिन्नं च वज्रिणा ॥ अश्वीयं तच्छिरो नष्टं दृष्ट्वा वैद्यौ सुरोत्तमौ ॥२९॥ पुनः संयोजितं स्वीयं ताभ्यां मुनि शिरस्तदा ॥ इति संकटसंपाद्या ब्रह्मविद्या नगाधिप ॥ लब्धा येन स धन्यः स्यात्कृतकृत्यश्च भूधर ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे देवीगीतायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ हिमालय उवाच ॥ स्वीयां भक्तिं वदस्वांब येन ज्ञानं सुखेन हि ॥ जायेत मनुजस्यास्य मध्यमस्याविरागिणः ॥ १ ॥

हमको विद्या उपदेश कीजिये, जब इन्द्र आपका यह मस्तक छेदन करेगा तब हम आपका पूर्वशिर संयुक्त करदेंगे मुनिने सम्मत हो उनको ब्रह्मविद्याका उपदेश किया तब इंद्रने आकर उनका वह मस्तक छेदन किया तब अश्विनीकुमारोंने ॥ २९ ॥ उनका मुख्य शिर जोडकर फिर उनके मुख्य शिरसे ब्रह्मविद्या सुनी यह कथा श्रुतिसिद्ध है इस प्रकार संकटसे प्राप्त होनेवाली विद्याको जिसने प्राप्त किया, हे पर्वतराज ! वह धन्य और कृतकृत्य हैं ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ हिमालय बोले हे मातः ! अविरागी मध्यम अधिकारी पुरुषको जिस प्रकार सुखपूर्वक ज्ञानलाभ होसके इस समय आप वही अपना

भक्तियोग कहो ॥ १ ॥ देवीने कहा हे नगेन्द्र ! मुक्ति प्राप्तिके निमित्त तीन मार्ग हैं कर्मयोग ज्ञानयोग और भक्ति योग ॥ २ ॥ इन तीनोंमें भक्तियोग ही सहजमें सिद्ध होता है कारण कि, यह योग द्रव्यव्यय और शरीरकी पीडाके विना केवल मनकी वृत्तिसेही संपादित होता है, इससे सुलभ है ॥ ३ ॥ सत्व, रज, तम तीन प्रकारके गुणभेदसे मनुष्यकी भक्ति सात्विकी राजसी और तामसी ऐसी तीन प्रकारकी होती है जो दम्भप्रकाशपूर्वक दूसरेको पीडा देनेके निमित्त ॥ ४ ॥ मात्सर्य और क्रोधादियुक्त होकर उपासना करता है उसकी तामसी भक्ति है और जो परपीडादिसे रहित हो अपने कल्याणके निमित्तही ॥ ५ ॥ सकाम भावसे यश और भोगमें लोलुप

देव्युवाच ॥ मार्गास्त्रयो मे विख्याता मोक्षप्राप्तौ नगाधिप ॥ कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च सत्तम ॥ २ ॥ त्रयाणामप्ययं योग्यः कर्तुं शक्योऽस्ति सर्वथा ॥ सुलभत्वान्मानसत्वात्कायचित्ताद्यपीडनात् ॥ ३ ॥ गुणभेदान्मनुष्याणां सा भक्तिस्त्रिविधा मता ॥ परपीडां समुद्दिश्य दंभं कृत्वा पुरःसरम् ॥४॥ मात्सर्यक्रोधयुक्तो यस्तस्य भक्तिस्तु तामसी ॥ परपीडादिरहितः स्वक ल्याणार्थमेवच ॥५॥ नित्यं सकामो हृदयं यशोर्थी भोगलोलुपः ॥ तत्तत्फलसमावाप्त्यै मामुपास्तेऽतिभक्तितः ॥ ६ ॥ भेदबुद्ध्या तु मां स्वस्मादन्यां जानाति पामरः ॥ तस्य भक्तिः समाख्याता नगाधिप तु राजसी ॥ ७ ॥ परमेशार्पणं कर्म पापसंक्षाल नाय च ॥ वेदोक्तत्वादवश्यं तत्कर्तव्यं तु मयाऽनिशम् ॥ ८ ॥ इति निश्चितबुद्धिस्तु भेदबुद्धिमुपाश्रितः ॥ करोति प्रीतये कर्म भक्तिः सा नग सात्त्विकी ॥ ९ ॥ परभक्तेः प्रापिकेयं भेदबुद्ध्यवलंबनात् ॥ पूर्वप्रोक्ते ह्युभे भक्ती न परप्रापिके मते ॥ १० ॥

हो अतिभक्तिसे उस उस फलप्राप्तिके निमित्त अत्यन्त भक्तिसे उपासना करते हैं ॥६॥ और अपनी अज्ञतासे हुई भेदबुद्धिद्वारा मुझे अपनेसे अन्य जानते हैं हे नगाधिप ! उस पामरकी भक्ति राजसी है ॥ ७ ॥ परमात्माको अर्पणकिये कर्महो पापनाश करनेमें समर्थ होते हैं वह वेदोक्त कर्म दिन रात मुझें अवश्य कर्तव्य है ॥ ८ ॥ इसप्रकार निश्चय कर जो भेदबुद्धिसे मेरी प्रसन्नताके निमित्त नित्य कर्मानुष्ठानकरता है हे पर्वतराज ! उसकी सात्विकी भक्ति है ॥ ९ ॥ यह सात्विकी भक्ति परम प्रेमरूपा और परमभक्तिकी प्रापिका है किंतु यह स्वयंही परा भक्ति नहीं है कारण कि, इसमें भेदबुद्धि वर्तमान रहती है परन्तु राजसी और तामसी भक्ति परभक्तिकी प्रापिका नहीं इससे तामसी और राजसी

भक्तिका त्यागकरकेइसकाही आश्रय करे ॥ १० ॥ हे नगेन्द्र ! अब मैं पराभक्तिको वर्णन करती हूं तुम सुनो जो कोई सदा मेरे गुणश्रवण और सदा मेरे नामको कीर्तन करता है ॥ ११ ॥ जिसका मन कल्याण और गुणरत्नका आकर मुझमेंही तैलधाराके समान अविच्छिन्नभावसे सदा स्थित रहता है ॥ १२ ॥ और उसमें किसी फलके हेतु व किसी फलकी आकांक्षा नहीं करता तथा सामीप्य, सार्ष्टि सायुज्य और सालोक्य मुक्तिकी भी कामना नहीं करता ॥ १३ ॥ और जो प्राणी मेरी सेवासे अधिक और कुछ नहीं जानता, जो सेव्यसेवकभाव त्याग कर मोक्षकी भी आकांक्षा नहीं करता ॥ १४ ॥ जो जितेन्द्रिय हो परानुरक्तिपूर्वक मेरीही आकांक्षा करता है और मुझको अपनेसे पृथक्

अधुना परभक्तिं तु प्रोच्यमानां निबोध मे ॥ मद्गुणश्रवणं नित्यं मम नामानुकीर्तनम् ॥११॥कल्याणगुणरत्नानामाकरायां मयि स्थिरम् ॥ चेतसो वर्तनं चैव तैलधारासमं सदा ॥ १२ ॥ हेतुस्तु तत्र को वाऽपि न कदाचिद्भवेदपि ॥ सामीप्यसार्ष्टिसायुज्यसालोक्यानां न चेषणा ॥ १३ ॥ मत्सेवातोऽधिकं किंचिन्नैव जानाति कर्हिचित् ॥ सेव्यसेवकताभावात्तत्र मोक्षं न वांछति ॥१४॥ परानुरक्त्या मामेव चिंतयेद्यो ह्यतंद्रितः ॥ स्वाभेदेनैव मां नित्यं जानाति न विभेदतः ॥१५॥ मद्रूपत्वेन जीवानां चिंतनं कुरुते तु यः ॥ यथा स्वस्यात्मनि प्रीतिस्तथैव च परात्मनि ॥ १६ ॥ चैतन्यस्य समानत्वान्न भेदं कुरुते तु यः ॥ सर्वत्र वर्तमानानां सर्वरूपां च सर्वदा ॥ १७ ॥ नमते यजते चैवाप्याचांडालांतमीश्वर ॥ न कुत्रापि द्रोहबुद्धिं कुरुते भेदवर्जनात् ॥ १८ ॥ मत्स्थानदर्शने श्रद्धा मद्भक्तदर्शने तथा ॥ मच्छास्त्रश्रवणे श्रद्धा मंत्रतंत्रादिषु प्रभो ॥ १९ ॥

न करके मैंही सच्चिदानंदरूप हूं ऐसा जानता है ॥ १५ ॥ और जो सब जीवोंमें मेराही रूप जानता है अपने परायेमें समान प्रीतियुक्त है ॥ १६ ॥ जो चैतन्यके समानत्वसे सर्वत्र विद्यमान सर्वस्वरूपिणी मेरे सहित सदा सब जीवोंका अभिन्नत्व जानता है ॥ १७ ॥ हे नगेश्वर ! जो भेद बुद्धि त्यागके कारण चण्डालपर्यन्त सब जीवोंको नमस्कार और सत्कार करता और भेदवर्जनसे कहीं भी जिसकी द्रोहबुद्धि नहीं है ॥ १८ ॥ जो मेरा तथा मेरे भक्तोंका दर्शन मेरा शास्त्रश्रवण और मेरे मंत्रादिविषयमें

श्रद्धायुक्त है ॥ १९ ॥ मेरेहीमें प्रेमसे आकुलमति हो मेरी कथामात्र सुननेसे रोमांचित शरीर होता है, प्रेमके आँसुओंसे जिसके नेत्र पूर्ण और गद्गद कण्ठ होताहै ॥ २० ॥ हे नगेश्वर! जो अनन्यभावसे जगत्की योनि सर्व कारणोंकी कारण मुझ परमेश्वरीकी पूजा करता है ॥ २१ ॥ जो भक्तिपूर्वक कृपणता त्याग मेरे नित्य नैमित्तिकके दिव्यव्रत करता है ॥ २२ ॥ जिसको स्वभावसे ही मेरे उत्सव करने और देखनेकी इच्छा रहती है हे भूधर! ॥ २३ ॥ जो मेरे नाम ऊंचे स्वरसे लेकर गाते और नृत्य करते हैं जो अहंकार

मयि प्रेमाकुलमती रोमांचिततनुः सदा ॥ प्रेमाश्रुजलपूर्णाक्षः कंठगद्गदनिस्वनः ॥ २० ॥ अनन्येनैव भावेन पूजयेद्यो नगाधिप ॥ मामीश्वरीं जगद्योनिं सर्वकारणकारणम् ॥ २१ ॥ व्रतानि मम दिव्यानि नित्यनैमित्तिकान्यपि ॥ नित्यं यः कुरुते भक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥ २२ ॥ मदुत्सवदिदृक्षा च मदुत्सवकृतिस्तथा ॥ जायते यस्य नियतं स्वभावादेव भूधर ॥ २३ ॥ उच्चैर्गायंश्च नामानि ममैव खलु नृत्यति ॥ अहंकारादिरहितो देहतादात्म्यवर्जितः ॥ २४ ॥ प्रारब्धेन यथा यच्च क्रियते तत्तथा भवेत् ॥ न मे चिंताऽस्ति तत्रापि देहसंरक्षणादिषु ॥२५॥ इति भक्तिस्तु या प्रोक्ता परभक्तिस्तु सा स्मृता ॥ यस्यां देव्य तिरिक्तं तु न किंचिदपि भाव्यते ॥ २६ ॥ इत्थं जाता परा भक्तिर्यस्य भूधर तत्त्वतः ॥ तदैव तस्य चिन्मात्रे मद्रूपे विलयो भवेत् ॥ २७ ॥ भक्तेस्तु या परा काष्ठा सैव ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥ वैराग्यस्य च सीमा सा ज्ञाने तदुभयं यतः ॥ २८ ॥

और देहके तादात्म्यभावसे रहित हैं ॥ २४ ॥ जो कोई यह समस्त ही प्रारब्धकर्मानुसार होता है यह जानकर मेरे ध्यानके अतिरिक्त देहरक्षादि विषयमेंभी चिन्ता नहीं करते ॥ २५ ॥ उन पुरुषोंकी यह भक्ति पराभक्ति कहाती है, जिसमें देवीविचारके अतिरिक्त अन्य किसी विषयकी चिन्ता नहीं रहती ॥ २६ ॥ हे पर्वतराज ! इसप्रकार तत्त्वसे जिसको भक्ति प्राप्त हुई है वह तत्काल ही मेरे चिद्रूपमें लीन हो जाता है ॥२७॥ जिस ज्ञानसे भक्ति और ज्ञानकी पूर्णता होती है इसकारण वैराग्य और भक्तिकी पराकाष्ठा

काही नाम ज्ञान है ज्ञानमें यह दोनों ही हैं ॥ २८ ॥ हे पर्वतराज ! जो भक्ति करके भी प्रारब्धवश मेरे ज्ञानके अधिकारी नहीं होते वह मणि द्वीपमें गमन करते हैं॥२९॥ हे पर्वतराज ! वहां जाकर इच्छा न करनेसे भी अनेक भोगोंकी प्राप्ति होती है, उसके अन्तमें मेरा चिद्रूप ज्ञानलाभ करके ॥ ३० ॥ उस ज्ञानसे मुक्त हो जाता है कारण कि, ज्ञानके विना मुक्ति नहीं होती यहां जिसको संवित् स्वरूप हृदयमें प्राप्त प्रत्यगात्माका ज्ञान होता है ॥ ३१ ॥ तो मेरे संवित् रूपका ज्ञान होनेसे उसके प्राण उत्क्रान्त नहीं होते इस शरीरमें ही लय हो जाते हैं " न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति श्रुतेः उसका ब्रह्मके साथ अभेद होता है " ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति " इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥ जिस प्रकार कंठमें स्थित सुवर्णका

भक्तौ कृतायां यस्यापि प्रारब्धवशतो नग ॥ न जायते मम ज्ञानं मणिद्वीपं स गच्छति ॥ २९ ॥ तत्र गत्वाऽखिलान्भोगाननिच्छन्नपि चर्च्छति ॥ तदंते मम चिद्रूपज्ञानं सम्यग्भवेन्नग ॥ ३० ॥ तेन मुक्तः सदैव स्याज्ज्ञानान्मुक्तिर्न चान्यथा ॥ इहैव यस्य ज्ञानं स्याद्धृद्गतप्रत्यगात्मनः ॥ ३१ ॥ मम संवितत्परतनोस्तस्य प्राणा व्रजंति न ॥ ब्रह्मैव संस्तदाप्नोति ब्रह्मैव ब्रह्म वेद यः ॥ ३२ ॥ कंठचामीकरसममज्ञानात्तु तिरोहितम् ॥ ज्ञानादज्ञाननाशेन लब्धमेव हि लभ्यते ॥ ३३ ॥ विदिताविदितादन्यन्नगोत्तम वपुर्मम ॥ यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा जले तथा पितृलोके ॥ ३४ ॥ छायातपौ यथा स्वच्छौ विविक्तौ तद्वदेव हि ॥ मम लोके भवेज्ज्ञानं द्वैतभानविवर्जितम् ॥ ३५ ॥ यस्तु वैराग्यवानेव ज्ञानहीनो म्रियेत चेत् ॥ ब्रह्मलोके वसेन्नित्यं यावत्कल्पं ततः परम् ॥ ३६ ॥

भ्रमवश नष्ट होना जाना जाता है और भ्रमके नष्ट होनेसे प्राप्त वस्तुकी ही प्राप्तिमानी जाती है ॥३३॥ हे नगसत्तम ! मेरे चिद्रूपतनुविहित घटादि कार्य अविदित माया रूपसे भिन्न हैं जिस प्रकार दर्पणमें प्रतिविम्ब पडता है इसी प्रकार इस देहमें आत्माका अनुभव होता है और जिस प्रकार जलमें प्रतिविम्ब पूर्वकी अपेक्षा विविक्तरूपसे प्रकाशित होता है इसी प्रकारसे पितृलोकमें देहसे विविक्त भावमें आत्माका अनुभव होता है ॥३४॥ जैसे छाया और आतपका भेद प्रकाश स्वरूपसे स्वच्छरूपसे दीखता है इसी प्रकार मणिद्वीपमें द्वैतभाववर्जित ज्ञान होता है॥३५॥ जो वैराग्यवान् होकर

पूर्णज्ञान प्राप्त विना प्राणत्याग करते हैं वह प्रलयपर्यन्त ब्रह्म लोकमें निवास करके ॥ ३६ ॥ फिर पवित्र श्रीमान् पुरुषोंके घर जन्म ग्रहण कर साधन करने उपरान्त फिर ज्ञानलाभ करते हैं ॥ ३७ ॥ हे राजन् ! एक जन्ममें नहीं अनेक जन्मोंमें ज्ञान होता है इस कारण सब प्रयत्नसे ज्ञानको आश्रय करै ॥ ३८ ॥ यदि मनुष्यजन्म प्राप्त होकर ज्ञानलाभ न किया तो विनाश होगा कारण कि मनुष्यजन्म बडा दुर्लभ है उसमें भी ब्राह्मण और उसमें भी वेदप्राप्ति बहुत ही दुर्लभ है ॥ ३९ ॥ शम, दम, उपरति, तितिक्षा, समाधान और श्रद्धा यह षट्सम्पत्ति,

शुचीनां श्रीमतां गेहे भवेत्तस्य जनिः पुनः ॥ करोति साधनं पश्चात्ततो ज्ञानं हि जायते ॥ ३७ ॥ अनेकजन्मभी राजञ्ज्ञानं स्यान्नैकजन्मना ॥ ततः सर्वप्रयत्नेन ज्ञानार्थं यत्नमाश्रयेत् ॥ ३८ ॥ नोचेन्महान्विनाशः स्याज्जन्मैतद् दुर्लभं पुनः ॥ तत्रापि प्रथमे वर्णे वेदप्राप्तिश्च दुर्लभा ॥ ३९ ॥ शमादिषट्कसंपत्तियोगसिद्धिस्तथैव च ॥ तथोत्तमगुरुप्राप्तिः सर्वमेवात्र दुर्लभम् ॥ ४० ॥ तथेंद्रियाणां पटुता संस्कृतत्वं मनोस्तथा ॥ अनेकजन्मपुण्यैस्तु मोक्षेच्छा जायते ततः ॥ ४१ ॥ साधने सफलेऽप्येवं जायमानेऽपि यो नरः ॥ ज्ञानार्थं नैव यतते तस्य जन्म निरर्थकम् ॥ ४२ ॥ तस्माद्राजन्यथाशक्त्या ज्ञानार्थं यत्नमाश्रयेत् ॥ पदेपदेऽश्वमेधस्य फलमाप्नोति निश्चितम् ॥ ४३ ॥ घृतमिव पयसि निगूढं भूतेभूते च वसति विज्ञानम् ॥ सततं मन्थयितव्यं मनसा मंथानभूतेन ॥ ४४ ॥

योग सिद्धि और उत्तम गुरुकी प्राप्ति यह इस लोकमें बडी दुर्लभ है ॥ ४० ॥ इन्द्रियोंकी पटुता शरीरका संस्कार और अनेक जन्मोंके पुण्योदयसे मोक्षमें इच्छा होती है ॥४१॥ जो मनुष्य साधनसे सफल होनेवाले इस शरीरको प्राप्त करके ज्ञानके निमित्त यत्न नहीं करता उसका जन्म निरर्थक है ॥ ४२ ॥ हे राजन् ! इस कारण यथाशक्ति ज्ञान प्राप्तिके निमित्त यत्न करे तो अवश्य उसको पदपदमें अश्वमेधका फल प्राप्त होता है ॥ ४३ ॥ जैसे दूधमें घृत निमग्न है इसी प्रकार सब भूतोंमें ज्ञान निवास करता है उसको मंथानभूत मनसे सदा मथना चाहिये ॥ ४४ ॥

ज्ञानको प्राप्त होकर ही यह प्राणी कृतार्थ होता है यह वेदान्तकी घोषणा है यह संक्षेपसे आपके प्रति सब वर्णन किया अब क्या सुननेकी इच्छा है ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे भाषायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ हिमालय बोले हे देवि ! इस पृथ्वीमें तुम्हारे मुख्य और प्रिय कितने स्थान हैं सो तुम मुझसे कहो ॥ १ ॥ हे मातः ! जिन सब व्रत और उत्सवका अनुष्ठान करनेसे मनुष्य कृतकृत्य होते हैं अपने प्रीतिदायक उन सब व्रत और उत्सवका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥ श्रीदेवी बोलीं हे पर्वतराज ! मैं सर्वाधिष्ठानस्वरूपिणी हूं

ज्ञानं लब्ध्वा कृतार्थः स्यादिति वेदांतडिंडिमः ॥ सर्वमुक्तं समासेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ४५ ॥ इति श्रीदे० म० सप्तमस्कंधे देवीगीतायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ हिमालय उवाच ॥ कति स्थानानि देवेशि द्रष्टव्यानि महीतले ॥ मुख्यानि च पवित्राणि देवीप्रियतमानि च ॥ १ ॥ व्रतान्यपि तथा यानि तुष्टिदान्युत्सवा अपि ॥ तत्सर्वं वद मे मातः कृतकृत्यो यतो नरः ॥ २ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ सर्वं दृश्यं मम स्थानं सर्वे काला व्रतात्मकाः ॥ उत्सवाः सर्वकालेषु यतोऽहं सर्वरूपिणी ॥ ३ ॥ तथाऽपि भक्तवात्सल्यात्किंचित्किंचिदथोच्यते ॥ शृणुष्वावहितो भूत्वा नगराज वचो मम ॥ ४ ॥ कोलापुरं महास्थानं यत्र लक्ष्मीः सदा स्थिता ॥ मातुः पुरं द्वितीयं च रेणुकाधिष्ठितं परम् ॥ ५ ॥ तुलजापुरं तृतीयं स्यात्सप्तशृंगं तथैव च ॥ हिंगुलाया महास्थानं ज्वालामुख्यास्तथैव च ॥ ६ ॥

इस कारण भूमण्डलमें जितने स्थान विद्यमान हैं वह सब ही मेरी अधिष्ठान भूमि है और मैं सब कालमयी हूं इस कारण सब काल ही मेरा व्रत और उत्सवात्मक है इस कारण जिस समय जिसका अनुष्ठान करे उसको ही मेरी प्रीतिप्रद जाने ॥ ३ ॥ पर तथापि भक्तवत्सलतासे कुछ तुमसे कहती हूं हे नगराज ! वह सावधान होकर मुझसे सुनो ॥ ४ ॥ दक्षिणदेशमें कोलापुर (करवीर) स्थानमें लक्ष्मीनामसे सदा स्थित हूं मातृनाम पर्वतमें मातृपुरस्थानमें रेणुकारूपसे निवास करती हूं ॥ ५ ॥ तुलजापुर और सप्तशृंग स्थानमें हिंगुला और ज्वालामुखी

निवास करती हैं ॥ ६॥ यह शाकम्भरी भ्रामरी, श्रीरक्तदन्तिका और दुर्गाका स्थान है ॥ ७ ॥ विन्ध्याचलनिवासिनीका सर्वोत्तम स्थान है कांचीपुरमें अन्नपूर्णाका महास्थान ॥ ८ ॥ यही पुर भीमदेवी, विमला श्रीचन्द्रकला और कौशिकीका महास्थान है ॥ ९ ॥ नीलपर्वतके शृंगमें नीलाम्बरीका परमस्थान और सुन्दर श्रीनगरको जाम्बूनदेश्वरीका परम स्थान जानो ॥ १० ॥ नेपालमें गुह्यकालीका उत्कृष्ट स्थान है चिदम्बरदेशमें मीनाक्षीका परमस्थान है ॥ ११ ॥ वेदारण्यक महास्थानमें सुन्दरीदेवी, एकाम्बर महास्थानमें पराशक्ति स्थित रहती है ॥१२॥

शाकंभर्याः परं स्थानं भ्रामर्याः स्थानमुत्तमम्॥श्रीरक्तदंतिकास्थानं दुर्गास्थानं तथैव च ॥ ७ ॥ विंध्याचलनिवासिन्याः स्थानं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ अन्नपूर्णामहास्थानं कांचीपुरमनुत्तमम् ॥ ८ ॥ भीमादेव्याः परं स्थानं विमलास्थानमेव च ॥ श्रीचंद्रलामहास्थानं कौशिकीस्थानमेव च ॥ ९ ॥ नीलांबायाः परं स्थानं नीलपर्वतमस्तके ॥ जांबूनदेश्वरीस्थानं तथा श्रीनगरं शुभम् ॥ १० ॥ गुह्यकाल्या महास्थानं नेपाले यत्प्रतिष्ठितम् ॥ मीनाक्ष्याः परमं स्थानं यत्त प्रोक्तं चिदंबरे ॥ ११ ॥ वेदारण्यं महास्थानं सुन्दर्याः समधिष्ठितम् ॥ एकांबरं महास्थानं परशक्त्या प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥ मदालसापरं स्थानं योगेश्वर्यास्तथैव च ॥ तथा नीलसरस्वत्याः स्थानं चीनेषु विश्रुतम् ॥ १३ ॥ वैद्यनाथे तु भगलास्थानं सर्वोत्तमं मतम् ॥ श्रीमच्छ्रीभुवनेश्वर्या मणिद्वीपं मम स्मृतम् ॥ ॥ १४ ॥ श्रीमत्त्रिपुरभैरव्याः कामाख्यायोनिमंडलम् ॥ भूमंडले क्षेत्ररत्नं महामायाधिवासितम् ॥ १५ ॥ नातः परतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरातले ॥ प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला ॥ १६ ॥

महालसा, योगेश्वरी और नीलसरस्वतीका स्थान चीनदेशमें है ॥ १३ ॥ वैद्यनाथमें बगलाका सर्वोत्तमस्थान है मणिद्वीपमें मुझ भुवनेश्वरीका परमस्थान है ॥ १४ ॥ जिस कामरूदेश सतीका योनिमंडल गिराहै, वह कामाख्या योनिमंडल त्रिपुर भैरवीका महास्थान है भूमण्डलमें यह क्षेत्ररत्न है इस कारण ऐसा दूसरा स्थान नहीं है ॥ १५ ॥ इससे अधिक पृथ्वीमें ऐसा कोई स्थान नहीं है इस स्थानमें महामाया

प्रत्येक मासमें रजस्वला होती है ॥१६॥ यहांके सब देवता पर्वतभावको प्राप्त हो वहां निवास करते हैं ॥१७॥ वहांकी सब पृथ्वी देवीरूप है ऐसा पंडित कहते हैं. इस कामाख्या योनिमण्डलसे श्रेष्ठ दूसरा स्थान नहीं है ॥१८॥ पुष्करक्षेत्र गायत्रीका परम स्थान है अमरेशमें चण्डिका और प्रभासमें पुष्करेक्षिणी निवास करती हैं ॥१९॥ नैमिषमहा स्थानमें लिंगधारिणीदेवी, पुष्कराक्षमें पुरहूता और आषाढी स्थानमें रति निवास करती हैं ॥२०॥ चण्डमुण्डके महास्थानमें दण्डिनी; परमेश्वरी, भारभूतिस्थानमें भूति नकुलस्थानमें नकुलेश्वरी निवास करती हैं ॥ २१ ॥ हरिश्चन्द्र

तत्रत्या देवताः सर्वाः पर्वतात्मकतां गताः ॥ पर्वतेषु वसंत्येव महत्यो देवता अपि ॥१७॥ तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः॥ नातः परतरं स्थानं कामाख्यायोनिमंडलात् ॥१८॥ गायत्र्याश्च परं स्थानं श्रीमत्पुष्करमीरितम् ॥ अमरेशे चंडिका स्यात्प्रभासे पुष्करेक्षिणी ॥१९॥ नैमिषे तु महास्थाने देवी सा लिङ्गधारिणी ॥ पुरुहूता पुष्कराक्षे आषाढौ च रतिस्तथा ॥२०॥ चंडमुंडी महास्थाने दंडिनी परमेश्वरी ॥ भारभूतौ भवेद्भूतिर्नाकुले नकुलेश्वरी ॥ २१ ॥ चंद्रिका तु हरिश्चंद्रे श्रीगिरौ शांकरी स्मृता ॥ जप्येश्वरे त्रिशूला स्यात्सूक्ष्मा चाम्रातकेश्वरे ॥ २२ ॥ शांकरी तु महाकाले शर्वाणी मध्यमाभिधे ॥ केदाराख्ये महाक्षेत्रे देवी सा मार्गदायिनी ॥ २३ ॥ भैरवाख्ये भैरवी सा गयायां मंगला स्मृता ॥ स्थाणुप्रिया कुरुक्षेत्रे स्वायंभुव्यपि नाकुले ॥ २४ ॥ कनखले भवेदुग्रा विश्वेशा विमलेश्वरे ॥ अट्टहासे महानंदा महेंद्रे तु महांतका ॥ २५ ॥ भीमे भीमेश्वरी प्रोक्ता स्थाने वस्त्रापथे पुनः ॥ भवानी शांकरी प्रोक्ता रुद्राणी त्वर्धकोटिके ॥ २६ ॥

स्थानमें चंद्रिका, श्रीपर्वतमें शांकरी जप्येश्वरमें त्रिशूला और आम्रातकेश्वरमें सूक्ष्मा निवास करती हैं ॥ २२ ॥ उज्जयनीमें शांकरी मध्यमेश्वरमें शर्वाणी केदार महाक्षेत्रमें प्रसिद्धमार्गदायिनी ॥२३॥ भैरवस्थानमें भैरवी गयामें मंगला कुरुक्षेत्रमें स्थाणुप्रिया नाकुलमें स्वायम्भुवी ॥२४॥ कनखलमें उग्रा विमलेश्वरमें विश्वेशा अट्टहासमें महानन्दा महेन्द्र पर्वतमें महान्तका ॥ २५ ॥ भीम स्थानमें भीमेश्वरी वस्त्रापथमें भवानी शांकरी अर्धकोटि

स्थानमें रुद्राणी ॥२६॥ अविमुक्त स्थानमें विशालाक्षी महालयमें महाभागा गोकर्णमें भद्रकर्णी भद्रकर्णमें भद्रा॥२७॥सुवर्णाख्य स्थानमें उत्पलाक्षी, स्थाणु स्थानमें स्थाण्वीशा, कमलालयमें कमला छगलंडस्थान [दक्षिण देशमें समुद्रके निकट है] में प्रचण्डा ॥ २८ ॥ कुरण्डमें त्रिसंध्या माकोटमें मुकुटेश्वरी मण्डलेशमें शाण्डकी कालंजरमें काली ॥२९॥शंकुकर्णमें ध्वनि स्थूलकेश्वरमें स्थूला और ज्ञानियोंके हृदयकमलमें परमेश्वरी देवी हृल्लेखा प्राणशक्ति रूपसे निवास करती हैं ॥३०॥ हे नगेश्वर ! यह सब स्थान देवीके प्रिय हैं उन उन क्षेत्रोंका माहात्म्य सुनकर ॥३१॥

अविमुक्ते विशालाक्षी महाभागा महालये ॥ गोकर्णे भद्रकर्णी स्याद्भद्रा स्याद्भद्रकर्णके ॥ २७ ॥ उत्पलाक्षी सुवर्णाक्षे स्थाण्वीशा स्थाणुसंज्ञके ॥ कमलालये तु कमला प्रचंडा छगलंडके ॥ २८ ॥ कुरंडले त्रिसंध्या स्यान्माकोटे मुकुटेश्वरी ॥ मंडलेशे शांडकी स्यात्काली कालंजरे पुनः ॥२९॥ शंकुकर्णे ध्वनिः प्रोक्तास्थूला स्यात्स्थूलकेश्वरे ॥ ज्ञानिनां हृदयांभोजे हृल्लेखा परमेश्वरी॥३०॥ प्रोक्तानीमानि स्थानानि देव्याः प्रियतमानि च ॥ तत्तत्क्षेत्रस्य माहात्म्यं श्रुत्वा पूर्वं नगोत्तम ॥३१॥ तदुक्तेन विधानेन पश्चा देवीं प्रपूजयेत् ॥ अथवा सर्वक्षेत्राणि काश्यां संति नगोत्तम॥३२॥ तत्र नित्यं वसेन्नित्यदेवीभक्तिपरायणः॥ तानि स्थानानि संपश्यञ्जपन्देवीं निरंतरम् ॥३३॥ ध्यायंस्तच्चरणांभोजं मुक्तो भवति बंधनात् ॥ इमानि देवीनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥३४॥ भस्मीभवंति पापानि तत्क्षणान्नग सत्वरम् ॥ श्राद्धकाले पठेदेतान्यमलानि द्विजाग्रतः ॥ ३५ ॥ मुक्तास्तत्पितरः सर्वे प्रयांति परमां गतिम् ॥ अधुना कथयिष्यामि व्रतानि तव सुव्रत ॥ ३६ ॥

उसमें कहीं विधिके अनुसार देवीकी पूजा कर. हे नगोत्तम ! अथवा सब पुण्यक्षेत्र काशीमें नियमान हैं ॥ ३२ ॥ देवीकी भक्तिमें तत्पर मनुष्य नित्य काशीमें निवास करै उन स्थानोंको देखता हुआ निरन्तर देवीका जप करै ॥ ३३ ॥ और भगवतीके चरणकमलका ध्यान करता हुआ भवबन्धनसे छूटजाता है. यह देवीके नाम जो प्रभातकाल उठकर पढता है ॥ ३४ ॥ हे नगसत्तम ! उसी समय उसके पाप नष्ट होजाते हैं और ब्राह्मणोंके समीप श्राद्धकालमें जो निर्मल नाम पढता है ॥ ३५ ॥ उसके सब पितर मुक्त होकर परम गतिको प्राप्त

होते हैं. हे सुव्रत ! अब तुमसे व्रतोंको कहती हूं ॥ ३६ ॥ नरनारियोंको यत्नपूर्वक व्रतानुष्ठान करना चाहिये अनन्तर तृतीयाव्रत, रसकल्याण नीव्रत ॥ ३७ ॥ आर्द्रानन्दकरव्रत यह तृतीयाके व्रत हैं शुक्रवारका व्रत कृष्णाचतुर्दशीका व्रत ॥ ३८ ॥ भौमवारव्रत प्रदोषव्रत यह चार प्रकारके व्रत हैं इन व्रत और प्रदोप समय देवदेव महादेव देवीको आसनमें बैठाय ॥ ३९ ॥ देवताओंके सहित देवीके सन्मुख नृत्य करते इनव्रतोंमें उपवास कर प्रदोपके समय मंगलमयी शिवाका पूजन करे ॥ ४० ॥ और जो प्रति पखवारेमें ऐसा करता है उसपर देवी अधिक प्रसन्न होती है हे नग ! सोमवारका व्रत मुझको अतिप्रियहै ॥ ४१ ॥ उसमेंभी देवीको पूजन कर रात्रिमें भोजन करे दोनों नवरात्रियोंमें

नारीभिश्च नरैश्चैव कर्तव्यानि प्रयत्नतः ॥ व्रतमनंततृतीयाख्यं रसकल्याणिनीव्रतम् ॥ ३७ ॥ आर्द्रानंदकरं नाम्ना तृतीयाया व्रतं च यत् ॥ शुक्रवारव्रतं चैव तथा कृष्णचतुर्दशी ॥ ३८ ॥ भौमवारव्रतं चैव प्रदोषव्रतमेव च ॥ यत्र देवो महादेवो देवीं संस्थाप्य विष्टरे ॥ ३९ ॥ नृत्यं करोति पुरतः सार्धं देवैर्निशामुखे ॥ तत्रोपोष्य रजन्यादौ प्रदोषे पूजयेच्छिवाम् ॥ ४० ॥ प्रतिपक्षं विशेषेण तद्देवीप्रीतिकारकम् ॥ सोमवारव्रतं चैव ममातिप्रिय कृन्नग ॥ ४१ ॥ तत्रापि देवीं संपूज्य रात्रौ भोजनमाच रेत् ॥ नवरात्रद्वयं चैव व्रतं प्रीतिकरं मम ॥ ४२ ॥ एवमन्यान्यपि विभो नित्यनैमित्तिकानि च ॥ व्रतानि कुरुते यो वै मत्प्री त्यर्थं विमत्सरः ॥४३॥ प्राप्नोति मम सायुज्यं स मे भक्तः स मे प्रियः ॥ उत्सवानपि कुर्वीत दोलोत्सवमुखान्विभो ॥ ४४ ॥ शयनोत्सवं यथा कुर्यात्तथा जागरणोत्सवम् ॥ रथोत्सवं च मे कुर्याद्दमनोत्सवमेव च ॥ ४५ ॥

व्रत मेरा प्रसन्न करनेवाला है ॥ ४२ ॥ इस प्रकारसे और भी जो मत्सर हीन होकर मेरी प्रीतिके निमित्त नित्यनैमित्तिक व्रत करता है वह वे उपांगललितादिव्रत हैं ॥ ४३ ॥ इनके करनेसे मेरी सायुज्य मिलती है वह मेरा भक्त और मुझे प्रिय है फिर चैत्र शुक्ल तीजको दोला उत्सव करे शंकर सहित देवीकी कुंकुम, अगर, कपूर, मणि, वस्त्र, सुगन्ध, माला, धूप, दीपादिसे पूजा कर झुलावे इत्यादि और भी उत्सव करे ॥ ४४ ॥ आपाढ पूर्णिमाको शयनोत्सव वा इसके आगेकी तीज कार्तिक पूर्णिमाको जागरणोत्सव, आपाढ शुक्ल तृतीयाको रथोत्सव करे

इसमें पृथ्वीको रथ, चन्द्रसूर्यको चक्र, वेदोंको अश्व ब्रह्माको सारथि मा नेक मणियोंसे जडित फूलमालायुक्त रथकी कल्पनाकर उसमें शिवाको बैठावे और लोकोंकी रक्षा तथा लोकोंके देखनेको अम्बा रथपर चढी हैं यह भावना करे रथके चलनेमें शत २ जय शब्द करै, हे भगवति ! हम दीन जनोंकी रक्षा करो. इस प्रकार स्तोत्र पढ बाजे बजाय सीमाके समीपरथ ले जाय पूजा करै. फिर घर लावै उमासंहिता (शिवपुराण) में यह कथा वर्णनकी है. चैत्रपूर्णिमाको दमनोत्सव ॥ ४५ ॥ श्रावणपूर्णिमाको पवित्रोत्सव मेरा प्रियकारक है इसप्रकार मेरे भक्त दूसरे उत्सवोंको भी सदा करें ॥ ४६ ॥ प्रीतिसे मेरे भक्त सुवासिनी कुमारी और बटुकोंको मेरा स्वरूप जानकर तद्गतचित्त हो

पवित्रोत्सवमेवापि श्रावणे प्रीतिकारकम् ॥ मम भक्तः सदा कुर्यादेवमन्यान्महोत्सवान् ॥४६॥ मद्भक्तान्भोजयेत्प्रीत्या तथा चैव सुवासिनीः ॥ कुमारीर्बटुकांश्चापि मद्बुद्ध्या तद्गतांतरः ॥४७॥ वित्तशाठ्येन रहितो यजेदेतान्सुमादिभिः ॥ य एवं कुरुते भक्त्या प्रतिवर्षमतंद्रितः ॥४८॥ स धन्यः कृतकृत्योऽसौ मत्प्रीतेः पात्रमंजसा ॥ सर्वमुक्तं समासेन मम प्रीतिप्रदायकम् ॥ नाशिष्याय प्रदातव्यं नाभक्ताय कदाचन ॥४९॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे स० देवीगीतायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥३८॥ हिमालय उवाच ॥ देवदेवि महेशानि करुणासागरेऽम्बिके ॥ ब्रूहि पूजाविधिं सम्यग्यथावदधुना निजम् ॥ १ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वक्ष्ये पूजाविधिं राजन्नंबिकाया यथा प्रियम् ॥ अत्यंतश्रद्धया सार्धं शृणु पर्वतपुंगव ॥ २ ॥

भोजन करावे ॥ ४७ ॥ वित्तशाठ्य कृपणता छोडकर कुसुमादिद्वारा इनकी पूजा करे जो सावधान हो प्रतिवर्ष भक्तिसे ऐसा करता है ॥ ४८ ॥ वह धन्य कृतकृत्य और मेरी प्रीतिका पात्र है इसमें सन्देह नहीं यह अपनी प्रियकर वस्तुओंका संक्षेपसे वर्णन किया ॥ ४९ ॥ यह वार्ता अशिष्य और अभक्तको कभी न देनी चाहिए ॥ ५० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायामष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ हिमालय बोले हे महेश्वरि ! देवदेवि ! महेशानि ! करुणासागर ! जगदम्बा ! अब भली प्रकार अपने पूजा विधानको कहिये ॥ १ ॥ श्रीदेवी बोलीं हे राजन् ! मैं अपनी प्रियकर पूजा विधि कहती हूं, हे पर्वतश्रेष्ठ ! तुम अतिशय श्रद्धापूर्वक श्रवण करो ॥ २ ॥

बाह्य आभ्यन्तरके भेदसे मेरी पूजा दो प्रकारकी है इसमें बाह्य भी वैदिक और तांत्रिक भेदसे दो प्रकारकी है ॥ ३ ॥ हे भूधर ! वैदिक पूजाभी मूर्ति भेदसे दो प्रकारकी है, उसमें विराट्रूपसे देवीका ध्यानरूप पहली पूजा और कर चरणादि युक्त देवीकी मूर्तिका ध्यानकर वैदिक मंत्रोंसे देवीका आवाहन और विसर्जन करना यह दूसरी पूजा है इनमें वैदिक मंत्रमें दीक्षित पुरुषको वेद विधिके अनुसार वैदिकी जा ॥ ४ ॥ और तंत्रमार्गमें दीक्षित पुरुषको तंत्रोक्त विधिसे पूजा करनी चाहिये. जो मूढ इस प्रकार पूजा रहस्य न जानकर वैदिक तांत्रिक रीतिसे और तांत्रिक दीक्षावाले वैदिक रीतिसे पूजा करे तो ॥ ५ ॥ इस विपरीत भावके कारण वह मूढ पतित होता है अब प्रथम वैदिकी पूजाका विषय वर्णन करती हूं ॥ ६ ॥

द्विविधा मम पूजा स्याद्बाह्या चाभ्यंतराऽपि च ॥ बाह्याऽपि द्विविधा प्रोक्ता वैदिकी तांत्रिकी तथा ॥ ३ ॥ वैदिक्यर्चाऽपि द्विविधा मूर्तिभेदेन भूधर ॥ वैदिकी वैदिकैः कार्या वेददीक्षासमन्वितैः ॥ ४ ॥ तंत्रोक्तदीक्षावद्भिस्तु तांत्रिकी संश्रिता भवेत् ॥ इत्थं पूजारहस्यं च न ज्ञात्वा विपरीतकम् ॥५॥ करोति यो नरो मूढः स पतत्येव सर्वथा ॥ यत्र या वैदिकी प्रोक्ता प्रथमा तां वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ यन्मे साक्षात्परं रूपं दृष्टवानसि भूधर ॥ अनंतशीर्षनयनमनंतचरणं महत् ॥ ७ ॥ सर्वशक्तिसमायुक्तं प्रेरकं यत्परात्परम् ॥ तदेव पूजयेन्नित्यं नमेद्ध्यायेत्स्मरेदपि ॥ ८ ॥ इत्येतत्प्रथमार्चायाः स्वरूपं कथितं नग॥ शांतः समाहितमना दंभाहंकारवर्जितः ॥ ९ ॥ तत्परो भव तद्याजी तदेव शरणं व्रज ॥ तदेव चेतसा पश्य जप ध्यायस्व सर्वदा ॥ ॥ १० ॥ अनन्यया प्रेमयुक्तभक्त्या मद्भावमाश्रितः ॥ यज्ञैर्यज तपोदानैर्मामेव परितोषय ॥ ११ ॥

हे भूधर ! जो तुमने मेरे साक्षात् पररूपका दर्शन किया है जिसमें अनन्त शिर अनन्त नेत्र अनन्त चरण हैं ॥ ७ ॥ जो सब शक्तिसे युक्त प्रेरक परात्पर है उसीका निरन्तर पूजन करे, उसीका नमस्कार ध्यान और स्मरण करे ॥ ८ ॥ हे नगराज ! यही प्रथम वैदिकी पूजाका स्वरूप है यह पूजा शान्त, सावधान मन, दंभ अहंकारहीन होकर करनी चाहिये ॥ ९ ॥ उसीमें तत्पर उसीका यजन और उसीकी शरण हो उसीको चित्तसे देखकर सदा जप ध्यान करो ॥ १० ॥ अनन्य प्रेम भक्तिसे मेरे भावको आश्रित हो यज्ञोंसे मेरा यजन और तप दानसे मुझ विराट्

रूपको ही सन्तुष्ट करो ॥ ११ ॥ इस प्रकार करते हुए मेरे अनुग्रहसे संसार बंधनसे मुक्त होगे मुझमें तत्पर और मुझमें आसक्त चित्त भक्तश्रेष्ठ कहे हैं ॥ १२ ॥ यह मेरी प्रतिज्ञा है ऐसे भक्तोंको मैं बहुत शीघ्र उद्धार कर देती हूं हे गिरिराज! कर्म युक्त ध्यानयोग, अथवा भक्ति मिश्रित ज्ञान योगसे ही ॥ १३ ॥ मैं प्राप्त हो सकती हूं। केवल कर्मसे ही कोई मुझे प्राप्त नहीं कर सकता, धर्मसे भक्ति और भक्तिसे ज्ञानकी उत्पत्ति होती है ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिमें प्रतिपादन किये कर्मको ही धर्म कहते हैं श्रुतिस्मृतिके विपरीत अन्य शास्त्रोंका कहा हुआ धर्म यथार्थ धर्म नहीं किन्तु धर्माभास है ॥ १५ ॥ सर्वज्ञ और सब शक्ति सम्पन्न मेरे स्वरूपसे ही वेद प्रगट हुए हैं, इस कारण वेदके अप्रमाणकी शंका

इत्थं ममानुग्रहतो मोक्ष्यसे भवबन्धनात् ॥ मत्परा ये मदासक्तचित्ता भक्तवरा मताः ॥१२॥ प्रतिजाने भवादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु॥ ध्यानेन कर्मयुक्तेन भक्तिज्ञानेन वा पुनः॥१३॥प्राप्याऽहं सर्वथा राजन्न तु केवलकर्मभिः ॥ धर्मात्संजायते भक्तिर्भक्त्या संजायते परम् ॥ १४ ॥ श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितं यत्स धर्मः प्रकीर्तितः ॥ अन्यशास्त्रेण यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते ॥ १५ ॥ सर्वज्ञात्सर्वशक्तेश्च मत्तो वेदः समुत्थितः॥ अज्ञानस्य ममाभावादप्रमाणा न च श्रुतिः ॥ १६ ॥ स्मृतयश्च श्रुतेरर्थं गृहीत्वैव च निर्गताः ॥ मन्वादीनां श्रुतीनां च ततः प्रामाण्यमिष्यते ॥ १७ ॥ क्वचित्कदाचित्तंत्रार्थकटाक्षेण परोदितम् ॥ धर्मं वदंति सोंऽशस्तु नैव ग्राह्योऽस्ति वैदिकैः ॥ १८ ॥ अन्येषां शास्त्रकर्तॄणामज्ञानप्रभवत्वतः ॥ अज्ञानदोषदुष्टत्वात्तदुक्तेर्न प्रमाणता ॥ १९ ॥

नहीं हो सकती.कारण कि,मैं अज्ञान रहित हूँ इससे मुझसे प्रगट हुए वेद भ्रान्ति रहित सत्यवस्तु हैं दूसरे शास्त्र अज्ञपुरुषों द्वारा कल्पित हैं इससे वह वेदके सन्मुख अप्रमाण हैं इसीसे उनमेंका कहा हुआ धर्म धर्माभास है फल पक्षमें वेदोक्त धर्मही यथार्थ धर्म है ॥ १६ ॥ वेदोंका अर्थ ग्रहण कर स्मृति शास्त्र प्रणीत हुआ है इससे मनुआदि महर्षि प्रणीत स्मृतिशास्त्रका ग्रहण होता है ॥ १७ ॥ स्मृति और पुराणादिमें जिस किसी स्थलमें कटाक्षपूर्वक वेद विरुद्ध विषय कहा गया वह वैदिकोंको ग्रहण न करना चाहिये ॥ १८ ॥ कारण कि, वेदके अतिरिक्त अन्य

शास्त्र कर्ताओंके वचन अज्ञान संभूत हैं तो अज्ञान दोष वर्तमान होनेसे उनकी उक्तिका प्रमाण नहीं हो सकता॥ १९॥इस कारण मुमुक्षुओंको धर्म ज्ञानके निमित्त सर्वथा वेद मार्गका आश्रम लेना चाहिये जिस प्रकार लोकमें राजाकी आज्ञा कभी नष्ट नहीं होती ॥ २० ॥ इसी प्रकार सर्वेशानी राजराजेश्वरी मेरी श्रुतिरूप आज्ञाको मनुष्य कैसे त्याग सकते हैं? अपनी आज्ञा रक्षा करनेको मैंने ब्राह्मण क्षत्रियजाति॥२१॥उत्पन्न की है, इस कारण मेरा रहस्यरूप श्रुतिवाक्य अवश्य जानना चाहिये. हे भूधर! जब जब धर्मकी ग्लानि होती है ॥२२॥ और अधर्मका अभ्युत्थान होता है तब में शाकंभरी आदि अनेक वेप रामकृष्णादि अवतार धारण करती हूं वेदके सद्भावसे ही वेदरक्षक देवता और वेदविनाशक दैत्य हैं यह विभाग

तस्मान्मुमुक्षुधर्मार्थं सर्वथा वेदमाश्रयेत् ॥ राजाज्ञा च यथा लोके हन्यते न कदाचन ॥ २० ॥ सर्वेशान्या ममाज्ञा सा श्रुतिस्त्याज्या कथं नृभिः ॥ मदाज्ञारक्षणार्थं तु ब्रह्मक्षत्रियजातयः ॥ २१ ॥ मया सृष्टास्ततो ज्ञेयं रहस्यं मे श्रुतेर्वचः ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूधर ॥ २२ ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा वेषान्बिभर्म्यहम् ॥ देवदैत्यविभागश्चाप्यत एवाभवन्नृप ॥ २३ ॥ ये न कुर्वंति तद्धर्मं तच्छिक्षार्थं मया सदा ॥ संपादितास्तु नरकास्त्रासो यच्छ्रवणाद्भवेत् ॥ २४ ॥ यो वेदधर्ममुज्झित्य धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥ राजा प्रवासयेद्देशान्निजादेतानधर्मिणः ॥ २५ ॥. ब्राह्मणैर्न च संभाष्याः पंक्तिग्राह्या न च द्विजैः ॥ अन्यानि यानि शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्विविधानि च ॥ २६ ॥ श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तामसान्येव सर्वशः ॥ वामं कापालकं चैव कौलकं भैरवागमः ॥ २७ ॥

कल्पित हुआ है ॥२३॥ जो वेदोक्त धर्मका अनुष्ठान नहीं करते उनकी शिक्षाके निमित्तही नरकोंकी कल्पना की है जिनकी वार्तामात्रके श्रवणसे उनको भय प्राप्त होगा ॥ २४ ॥ जो वेद धर्मको छोड़कर दूसरे धर्मोंका आश्रय करते हैं राजाको उन अधर्मियोंको अपने देशसे निकलवा देना चाहिये ॥ २५ ॥ ब्राह्मणोंको उनके साथ संभाषण न करना चाहिये और उनको ब्रह्मभोजकी पंक्तिमें ग्रहण न करना चाहिये इस लोकमें जो और भी अनेक प्रकारके शास्त्र हैं ॥ २६ ॥ उनमें जो श्रुतिस्मृति विरुद्ध हैं वे सब तामसी हैं यदि कहो कि, फिर शिवने

तंत्र क्यों बनाये इसपर कहते हैं याम, कापालिक, कौल, भैरवागम ॥ २७ ॥ जो पापी होकर वेद धर्माचरण करते हैं अर्थात् जब पापियोंकी वेद धर्माचरणसे सद्गति होगी तो कर्मकी विचित्रताके अभावसे प्रपंचविचित्र न होगा इस प्रकारका उनको अनेक फल दिखाकर उनकी प्रवृत्तिको मोहितकर वेदसे श्रद्धा च्यावित करनेको शिवजीने मोहनार्थ तंत्र निर्माण किये हैं कारण कि, पापी होनेसे वेदका अधिकार नहीं रहता इससे वे पापका फल पाकर शुद्ध हों पश्चात् वेदानुसार कर्म करे तथा दत्तके शाप, भृगुके शाप, दधीचिके शापसे जो ॥ २८ ॥ ब्राह्मण वेदसे बहिष्कृत हुए हैं उन ब्राह्मणोंको सोपानक्रमसे जन्मान्तरमें वेदाधिकार प्राप्तिके निमित्त कुछ परमेश्वरकी उपासना वक्तव्य है यह विचार कर ॥२९॥ शैव, वैष्णव,

शिवेन मोहनार्थाय प्रणीतो नान्यहेतुकः ॥ दक्षशापाद् भृगोः शापाद्धीचस्य च शापतः ॥ २८ ॥ दग्धा ये ब्राह्मणवरा वेदमार्गबहिष्कृताः ॥ तेषामुद्धरणार्थाय सोपानक्रमतः सदा ॥ २९ ॥ शैवाश्च वैष्णवाश्चैव सौराः शाक्तास्तथैव च ॥ गाणपत्या आगमाश्च प्रणीताः शंकरेण तु ॥ ३० ॥ तत्र वेदाविरुद्धोंऽशोऽप्युक्त एव क्वचित्क्वचित् ॥ वैदिकैस्तद्ग्रहे दोषो न भवत्येव कर्हिचित् ॥ ३१ ॥ सर्वथा वेदभिन्नार्थे नाधिकारी द्विजो भवेत् ॥ वेदाधिकारहीनस्तु भवेत्तत्राधिकारवान् ॥ ३२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैदिको वेदमाश्रयेत् ॥ धर्मेण सहितं ज्ञानं परं ब्रह्म प्रकाशयेत् ॥ ३३ ॥ सर्वैषणाः परित्यज्य मामेव शरणं गताः ॥ सर्वभूतदयावंतो मानाहंकारवर्जिताः ॥ ३४ ॥

सौर, शाक्त, गाणपत्य यह पांच प्रकारके आगम शंकरने निर्माण किये ॥ ३० ॥ इनमें किसी २ अंशमें वेदानुकूल और कहीं २ वेदके विरुद्ध भी कहा है इनमें वैदिकोंको वेदानुकूल अंशग्रहणमें दोष नहीं है. कारण कि वायुसंहितामें लिखा है श्रौत अश्रौत भेदसे शिवागमन दो प्रकारका है श्रौत वेदका सार, और अश्रौत स्वतंत्र है, वैदिकोंको श्रौतअंश ग्रहणकरना कहा है ॥ ३१ ॥ सर्वथा वेदविरुद्ध अंशमें ब्राह्मण अधिकारी नहीं है जिनका वेदमें अधिकार नहीं है वही उस वेदविरुद्ध अंशके अधिकारी हैं ॥ ३२ ॥ इस कारण वैदिकद्विजाति सब प्रयत्नसे वेदका आश्रय करे. कारण कि, वेदोक्त धर्मानुष्ठानसे उत्पन्न हुआ ज्ञानही परब्रह्मका प्रकाशक है ॥ ३३ ॥ जो सब प्रकारकी वासना त्यागकर मेरी शरण हुए

हैं जो सब प्राणियोंमें दया करते मान और अहंकारसे वर्जित हैं ॥३४॥ मुझमें चित्त लगाये मुझमें प्राण अर्पण किये मेरे स्थान वर्णनमें निरत संन्यासी, वनवासी, गृहस्थी, ब्रह्मचारी ॥३५॥ जो सदा भक्तिसे इस विराट्स्वरूप उपासनानामक योगका अनुष्ठान करते हैं सदा भक्तिसे उपासना करते हैं उन नित्ययोगानुष्ठान करनेवालोंका मैं अज्ञानसे उत्पन्न हुआ अंधकार ॥ ३६ ॥ अपने ज्ञानरूपी सूर्यके प्रकाशसे नष्ट कर देती हूं इसमें सन्देह नहीं, हे पर्वतराज ! इसप्रकार, यह मैंने पहली वैदिकपूजाका॥३७॥ स्वरूप संक्षेपसे कहा अब करचरणादिविशिष्ट मूर्तिपूजा दूसरी

मच्चित्ता मद्गतप्राणा मत्स्थानकथने रताः ॥ संन्यासिनो वनस्थाश्च गृहस्था ब्रह्मचारिणः ॥३५॥ उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरसंज्ञितम् ॥ तेषां नित्याभियुक्तानामहमज्ञानजं तमः ॥३६॥ ज्ञानसूर्यप्रकाशेन नाशयामि न संशयः ॥ इत्थं वैदिकपूजायाः प्रथमाया नगाधिप ॥३७॥स्वरूपमुक्तं संक्षेपाद् द्वितीयाया अथो ब्रुवे ॥ मूर्तौ वा स्थंडिले वाऽपि तथा सूर्येंदुमंडले ॥३८॥ जलेऽथवा बाणलिंगे यंत्रे वाऽपि महापटे ॥ तथा श्रीहृदयांभोजे ध्यात्वा देवीं परात्पराम् ॥३९॥ सगुणां करुणापूर्णां तरुणीमरुणारुणाम् ॥ सौंदर्यसारसीमां तां सर्वावयवसुंदराम् ॥ ४० ॥ शृंगाररससंपूर्णां सदा भक्तार्तिकातराम् ॥ प्रसादसुमुखीमंबां चंद्रखंडशिखंडिनीम् ॥ ४१ ॥ पाशांकुशवराभीतिधराभानंदरूपिणीम् ॥ पूजयेदुपचारैश्च यथावित्तानुसारतः ॥ ४२ ॥ यावदांतरपूजायामधिकारो भवेन्न हि ॥ तावद्बाह्यामिमां पूजां श्रयेज्जाते तु तां त्यजेत् ॥ ४३ ॥

रूकती हूं मूर्तिमें स्वच्छ भूमिमें सूर्यमण्डल,चन्द्रमण्डल॥३८॥जल,बाणलिंग यंत्र,वस्त्र,हृदयकमलमें परात्परा जगदम्बिका देवीका ध्यान करे॥३९॥ जो सगुण अर्थात् सत्वादिगुणसम्पन्न करुणारसपरिपूर्ण युवती अरुणवर्ण सुन्दरताके सारकी सीमा सर्वांगसुन्दरी॥४०॥शृंगाररसमें परिपूर्ण भक्तोंके दुःख देखनेही कातर होनेवाली प्रसादसे सुमुखी,अम्बा अर्द्धचन्द्रसे शोभितशिरवाली॥४१॥चारों हाथोंमें पाश अंकुश,वर और अभय धारण किये, आनन्दरूपिणीका वित्तके अनुसार षोडश उपचारसे पूजन करे॥४२॥जबतक आभ्यन्तर पूजामें अधिकार न हो तब तक इसीप्रकार पूजाकरता रहै

जब आभ्यन्तरपूजाका अधिकार हो जाय तो इच्छासे बाह्यपूजा छोडदे ॥ ४३ ॥ उपाधिरहित संवित् वा ब्रह्म ही मेरा स्वरूप है इस संवित् स्वरूपमें चित्तके लीन करनेकोही आभ्यन्तर पूजा कहते हैं ॥ ४४ ॥ इस कारण मेरे संविद्रूपमें एकान्तभावसे चित्त स्थापन करै. कारण कि, संवित् वा ब्रह्मके अतिरिक्त अन्य समस्त जगत् मायामय मिथ्या है ॥ ४५ ॥ इसकारण संसारनाशके निमित्त आत्मस्वरूपिणी सर्व साक्षिणी मेरी निर्विकल्प भक्तियोग युक्त चित्तसे भावना कर ॥ ४६ ॥ इसके आगे बाह्यपूजाका विस्तार कहती हूं हे पर्वतसत्तम ! तुम सावधान मनसे सुनो ॥ ४७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे भाषाटीकायां एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ श्रीदेवी बोलीं

आभ्यंतरा तु या पूजा सा तु संविल्लयः स्मृतः ॥ संविदेव परं रूपमुपाधिरहितं मम ॥ ४४ ॥ अतः संविदि मद्रूपे चेतः स्थाप्यं निराश्रयम् ॥ संविद्रूपातिरिक्तं तु मिथ्या मायामयं जगत् ॥ ४५ ॥ अतः संसारनाशाय साक्षिणीमात्मरूपिणीम् ॥ भावयेन्निर्मनस्केन योगयुक्तेन चेतसा ॥४६॥ अतः परं बाह्यपूजाविस्तारः कथ्यते मया ॥ सावधानेन मनसा शृणु पर्वतसत्तम ॥४७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे सप्तमस्तन्धे देवीगीतायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ प्रातरुत्थाय शिरसि संस्मरेत्पद्ममुज्ज्वलम् ॥ कर्पूराभं स्मरेत्तत्र श्रीगुरुं निजरूपिणम् ॥ १ ॥ सुप्रसन्नं लसद्भूषाभूषितं शक्तिसंयुतम् ॥ नमस्कृत्य ततो देवीं कुंडलीं संस्मरेद् बुधः ॥ २ ॥ प्रकाशमानां प्रथमे प्रयाणे प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमानाम् ॥ अंतः पदव्यामनुसंचरंतीमानंदरूपामबलां प्रपद्ये ॥ ३ ॥

हे पर्वतराज ! साधक प्रभातही उठकर मस्तकके ब्रह्मरंध्रमें स्थित कर्पूरवर्णके समान उज्ज्वल सहस्रार कमलाका स्मरण कर उसमें अपने अनुरूप गुरुके समान आकार स्मरण करै ॥ १ ॥ जो प्रसन्नता युक्त उत्तम वेशसे भूषित भूषणोंसे सम्पन्न शक्ति पत्नी सहित है इस प्रकार पत्नी सहित गुरुका ध्यान करकेदेवी कुंडलिनीका ध्यान करै ॥ २ ॥ जो मूलाधारसे ब्रह्मरंध्रमें गमन करनेके समय प्रकाशमान अर्थात् चैतन्यरूपमें भासमान है और ब्रह्मरंध्रसे मूलाधारमें गमन करनेके निमित्त आनन्दामृतमयी है, जो इस प्रकार सुषुम्ना प्रथम गमनागमनशील है उस

पराशक्ति आनन्दरूपिणी कुंडलिनीकी मैं शरण होता हूं ॥ ३ ॥ इसप्रकार ध्यानकर मूलाधारमें स्थित चैतन्यरूप अग्निकी कुंडलिनीरूप शिखाके भीतर मुझसच्चिदानंदरूपिणी का ध्यान करै फिर शौच संध्यावंदनादि सब कार्य करै ॥ ४ ॥ फिर वह द्विजोत्तम मेरी प्रीतिके निमित्त अग्निहोत्र करके होमान्तमें आसनपर आकर पूजाका संकल्प करै ॥ ५ ॥ इससे पहले भुतशुद्धि और मातृकान्यास करै मातृकान्यास ह्रल्लेखा अर्थात् मायाबीजद्वारा करै ॥ ६ ॥ मूलाधारमें हकार हृदयमें रकार भ्रूमध्यमें ईकार मस्तकमें ह्रींकारका न्यास करै ॥ ७ ॥ फिर प्रत्येक

ध्यात्वैवं तच्छिखामध्ये सच्चिदानंदरूपिणीम् ॥ ध्यायेदथ शौचादिक्रियाः सर्वाः समापयेत् ॥ ४ ॥ अग्निहोत्रं ततो हुत्वा मत्प्रीत्यर्थं द्विजोत्तमः ॥ होमांते स्वासने स्थित्वा पूजासंकल्पमाचरेत् ॥ ५ ॥ भूतशुद्धिं पुरा कृत्वा मातृकान्यासमेव च ॥ हृल्लेखामातृकान्यासं नित्यमेव समाचरेत् ॥६॥ मूलाधारे हकारं च हृदये च रकारकम् ॥ भ्रूमध्ये तद्वदीकारं ह्रींकारं मस्तके न्यसेत् ॥ ७ ॥ तत्तन्मंत्रोदितानन्यान्न्यासान्सर्वान्समाचरेत् ॥ कल्पयेत्स्वात्मनो देहे पीठं धर्मादिभिः पुनः ॥ ८ ॥ ततो ध्यायेन्महादेवीं प्राणयामैर्विजृंभिते ॥ हृदंभोजे मम स्थाने पञ्चप्रेतासने बुधः ॥ ९ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते पञ्च महाप्रेताः पादमूले मम स्थिताः ॥ १० ॥

मंत्रमें किये न्यासोंको यथोक्त करे अपने देहमें धर्मादि पीठकल्पना कर पूजा करे ॥८॥ फिर प्राणायामद्वारा विकसित हृदय कमलरूप मेरे स्थानमें पंच प्रेतासनपर स्थिर महादेवीकी चिंतना करे ॥ ९ ॥ ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर, सदाशिव यह पंचप्रेत कहे जाते हैं यह मेरे पादमूलमें सदा स्थित रहते हैं यह पृथ्वी, अप, तेज, वायु, आकाश इन पांच महाभूतोंके और जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्तितुरीय, अतीत इन पांचों अवस्थाओंके

---

१ [illegible] पीठपर अनन्तायनमः पद्मायनमः अं सूर्यमंडलायनमः संसत्वायनमः रंरजसेनमः । तंतमसेनमः । पूर्वादिदिशाओंमें आं आत्मनेनमः । अं अंतरात्मनेनमः । पं परमात्मने नमः । ह्रीं ज्ञानात्मनेनमः । फिर पद्मके पूर्वादिदलमें जयायैनमः । विजयायैनमः । अपराजितायै नमः । नित्यायैनमः । विलासिन्यैनमः । दोग्ध्र्यै नमः । अघोरायैनमः । मङ्गलायैनमः ॥ [illegible] पीठशक्तिकी पूजा शारदामें है ।

अधिपति हैं और मैं पंचभूत तुरीय और अतीत अवस्थासे भी परे ब्रह्मरूपिणी हूं ॥ १० ॥ ११ ॥ इसी कारण यह मेरे आसनको प्राप्त हुए हैं यह शक्तितंत्रमें प्रसिद्ध है इसप्रकार मेरा ध्यान कर मानस उपचारसे मेरा पूजन और जप करे ॥ १२ ॥ जपका फल श्रीदेवीको समर्पण कर फिर अर्घ्य स्थापन करे फिर अर्घ्यपात्रादिको स्थापन करके पूजाके द्रव्योंकी शुद्धि करे ॥ १३ ॥ साधक मूलमंत्र वा फट् इस मंत्रसे अभिमंत्रित किये जलसे सब पूजाद्रव्य शुद्ध करै दिग्बंधकर गुरुओंको प्रणामपूर्वक ॥ १४ ॥ उनकी आज्ञाको ले पूर्वोक्त यंत्रादि द्वारा

पञ्चभूतात्मका ह्येते पञ्चावस्थात्मका अपि ॥ अहं त्वव्यक्तचिद्रूपा तदतीताऽस्मि सर्वथा ॥११॥ ततो विष्टरतां याताः शक्तितंत्रेषु सर्वदा ॥ ध्यात्वैवं मानसैर्भोगैः पूजयेन्मां जपेदपि ॥ १२ ॥ जपं समर्प्य श्रीदेव्यै ततोऽर्घ्यस्थापनं चरेत् ॥ पात्रासादनकं कृत्वा पूजाद्रव्याणि शोधयेत् ॥ १३ ॥ जलेन तेन मनुना चास्त्रमंत्रेण देशिकः॥दिग्बंधं च पुरा कृत्वा गुरून्नत्वा ततः परम् ॥१४॥ तदनुज्ञां समादाय बाह्यपीठे ततः परम् ॥ हृदिस्थां भावितां मूर्तिं मम दिव्यां मनोहराम् ॥ १५ ॥ आवाहयेत्ततः पीठे प्राणस्थापनविद्यया ॥ आसनावाहने चाऽर्घ्यं पाद्याद्याचमनं तथा ॥ १६ ॥ स्नानं वासोद्वयं चैव भूषणानि च सर्वशः ॥ गंधपुष्पं यथायोग्यं दत्त्वा देव्यै स्वभक्तितः ॥ १७ ॥ यन्त्रस्थानामावृतीनां पूजनं सम्यगाचरेत् ॥ प्रतिवारमशक्तानां शुक्रवारो नियम्यते ॥ १८ ॥ मूलदेवीप्रभारूपाः स्मर्तव्या अंगदेवताः ॥ तत्प्रभापटलव्याप्तं त्रैलोक्यं च विचिंतयेत् ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तिसहितां मूलदेवीं च पूजयेत् ॥ गंधादिभिः सुगंधैस्तु तथा पुष्पैः सुवासितैः ॥ २० ॥

बाह्य पीठमें पूर्वमें भावनाकी हुई हृदयमें स्थित मेरी मनोहर मूर्तिको ॥ १५ ॥ प्राणस्थापन मंत्रद्वारा आवाहन करे, फिर भक्तिपूर्वक आसन, आवाहन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन ॥ १६ ॥ स्नान, दोवस्त्र, भूषण और गंध, पुष्प, यथायोग्य भक्तिसे देवीके निमित्त प्रदान करे ॥ १७ ॥ फिर भलीप्रकार यंत्रस्थ आवरण देवताकी पूजा करे यदि प्रतिदिन आवरण देवताकी पूजा न करसके तो शुक्रवारको करे ॥ १८ ॥ आवरण देवताको मूलदेवीका प्रभारूप जानना चाहिये और त्रिलोकीको उसकी प्रभामंडलसे व्याप्त चिन्तन करे ॥ १९ ॥ इसप्रकार आवरण देवता

ओंको यथास्थानमें ध्यान और पूजादि करके फिर सावर्ण सायुध शक्तिसम्पन्न श्रीभुवनेश्वरीकी सुगंध गंधादि सुगंधित पुष्प ॥ २० ॥ नैवेद्य, तर्पण, ताम्बूल और दक्षिणादि उपचारसे पूजा करे और हे हिमालय ! तुम्हारे किये सहस्रनामसे मुझको संतुष्ट करे ॥ २१ ॥ तंत्रादिप्रोक्त कवच और "अहं रुद्रेभिः" यह सूक्त और भुवनेश्वरीउपनिषद्में " सर्वे वैदेवा देवीमुपतस्थुः" हल्लेखा उपनिषदस्थ मंत्र ॥ २२ ॥ तथा महाविद्याके महामंत्रोंसे वारवार देवीको संतुष्ट करे और प्रेमसे आर्द्र हृदय होकर देवीसे अपना अपराध क्षमा करावै ॥ २३ ॥ पुलकित अंग

नैवेद्यैस्तर्पणैश्चैव तांबूलैर्दक्षिणादिभिः ॥ तोषयेन्मां त्वत्कृतेन नाम्नां साहस्रकेण च ॥ २१ ॥ कवचेन च सूक्तेनाऽहं रुद्रेभिरिति प्रभो ॥ देव्यथर्वशिरोमंत्रैर्हल्लेखोपनिषद्भवैः ॥ २२ ॥ महाविद्यामहामंत्रैस्तोषयेन्मां मुहुर्मुहुः ॥ क्षमापयेज्जगद्धात्रीं प्रेमार्द्रहृदयो नरः ॥ २३ ॥ पुलकांकितसर्वांगैर्बाष्परुद्धाक्षिनिःस्वनः ॥ नृत्यगीतादिघोषेण तोषयेन्मां मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥ वेदपारायणैश्चैव पुराणैः सकलैरपि ॥ प्रतिपाद्या यतोऽहं वै तस्मात्तैस्तोषयेच्च माम् ॥ २५॥ निजं सर्वस्वमपि मे सदेहं नित्यशोऽर्पयेत् ॥ नित्यहोमं ततः कुर्याद्ब्राह्मणांश्च सुवासिनीः ॥२६॥ बटुकान्पामरानन्यान्देवीबुद्ध्या तु भोजयेत्॥नत्वा पुनःस्वहृदये व्युत्क्रमेण विवर्जयेत् ॥ २७ ॥ सर्वं हल्लेखया कुर्यात्पूजनं मम सुव्रत ॥ हल्लेखां सर्वमंत्राणां नायिका परमा स्मृता ॥ २८ ॥

होकर प्रेमाश्रुसे परिपूर्ण नेत्र हो गद्गद वचनसे नृत्यगीतादिद्वारा मुझको वारंवार संतुष्ट करे ॥ २४ ॥ कारण कि समस्त वेद और पुराणकी प्रतिपाद्य वस्तु मैं हूं इसकारण वेदाध्ययन और पुराणोंके पाठद्वारा मुझे सन्तुष्ट करै ॥ २५ ॥ और समस्त ऐश्वर्य अपनी देह सहित मेरे अर्पण करे फिर नित्य हवनकर ब्राह्मण और सुन्दर वस्त्रधारी कुमारी ॥ २६ ॥ ब्राह्मणोंके बालक तथा दूसरे पामरजनोंको भी देवीकी बुद्धिसे भोजन करावे फिर अपने हृदयमें देवीको प्रणामकर संहार मुद्राद्वारा विसर्जन करे ॥ २७ ॥ हे सुव्रत ! सब मंत्रोंमें मायाबीज प्रधान है इसकारण मेरी

१ यह स्तोत्र कूर्मपुराणके बारहवें अध्यायमें है।

सब पूजा इसीमंत्रसे करे ॥ २८ ॥ हृल्लेखारूपी दर्पणमें मैं सदा प्रतिबिम्बित हूं इस कारण हृल्लेखामंत्रसे दिया हुआ मानो सब मंत्रोंसे समर्पित होता है ॥ २९ ॥ इसप्रकार मेरी पूजा करनेपर भूषणादिसे गुरुकी पूजा करै और अपनेको कृतकृत्य जाने जो इस प्रकारसे श्रीभुवनेश्वरीकी पूजा करता है ॥ ३० ॥ उसको कहीं कभी कुछ भी दुर्लभ नहीं है देहान्तमें वह मेरे मणिद्वीपको सर्वथा प्राप्त होता है ॥ ३१ ॥ वह देवीका स्वरूप ही जानना चाहिये देवता उसको नित्य नमस्कार करते हैं हे राजन् ! इसप्रकार आपसे यह देवीका पूजन कहा ॥ ३२ ॥ इसको भली

हृल्लेखादर्पणे नित्यमहं तत्प्रतिबिंबिता ॥ तस्माद्धृल्लेखया दत्तं सर्वमंत्रैः समर्पितम् ॥ २९ ॥ गुरुं संपूज्य भूषाद्यैः कृतकृत्य त्वमावहेत् ॥ य एवं पूजयेद्देवीं श्रीमद्भुवनसुंदरीम् ॥ ३० ॥ न तस्य दुर्लभं किंचित्कदाचित्कचिदस्ति हि ॥ देहांते तु मणिद्वीपं मम यात्येव सर्वथा ॥ ३१ ॥ ज्ञेयो देवीस्वरूपोऽसौ देवा नित्यं नमंति तम् ॥ इति ते कथितं राजन्महादेव्याः प्रपूजनम् ॥ ३२ ॥ विमृश्यैतदशेषेणाप्यधिकारानुरूपतः ॥ कुरु मे पूजनं तेन कृतार्थस्त्वं भविष्यसि ॥ ३३ ॥ इदं तु गीताशास्त्रं मे नाशिष्याय वदे त्क्वचित् ॥ नाभक्ताय प्रदातव्यं न धूर्ताय च दुर्हृदे ॥ ३४ ॥ एतत्प्रकाशनं मातुरुद्घाटनमुरोजयोः ॥ तस्मादवश्यं यत्नेन गोपनीयमिदं सदा ॥ ३५ ॥ देयं भक्ताय शिष्याय ज्येष्ठपुत्राय चैव हि ॥ सुशीलाय सुवेषाय देवीभक्तियुताय च ॥ ३६ ॥ श्राद्धकाले पठेदेतद्ब्राह्मणानां समीपतः ॥ तृप्तास्तत्पितरः सर्वे प्रयांति परमं पदम् ॥ ३७ ॥

प्रकार विचारकर अपने अधिकारके अनुसार मेरा पूजन करो इससे तुम कृतार्थ हो जाओगे ॥ ३३ ॥ यह गीताशास्त्र कभी अशिष्यके निमित्त न देना अभक्त धूर्त और दुर्मनवालेको न देना चाहिये ॥ ३४ ॥ इस शास्त्रका प्रकाश मानो माताके स्तनोंका उद्घाटन करना है इस कारण यत्नसे इसको गुप्त रखना चाहिये ॥ ३५ ॥ भक्त शिष्य और ज्येष्ठ पुत्रके निमित्त देना चाहिये तथा सुशील सुवेश देवीभक्तसे कहना उचित है ॥ ३६ ॥ श्राद्धकालमें यह ब्राह्मणोंके समीप पढै तो उसके सब पितर तृप्त होकर परमपदको प्राप्त होते हैं ॥ ३७ ॥

व्यासजी बोले ऐसा कहकर भगवती वहां ही अन्तर्धान होगई और देवीके दर्शनसे सब देवता भी प्रसन्न हुए ॥ ३८ ॥ व्यासजी बोले तब वही हैमवती देवी हिमालयके घर प्रगट होकर गौरीनामसे प्रसिद्ध हुई और शंकरने उनका पाणिग्रहण किया ॥ ३९ ॥ तब उनसे कार्तिकेयने जन्म लाभकरके तारक असुरको मारा "गौरीकी उत्पत्ति ज्येष्ठशुक्ल चौथको अरुणोदयमें हुई यह रत्नावलीमें लिखा है" यह गौरीकी उत्पत्ति कही अब लक्ष्मीकी उत्पत्ति सुनो, पूर्वमें समुद्र मथनेके समय अनेक रत्न प्रगट हुए थे ॥ ४० ॥ उस समय लक्ष्मीकी प्राप्तिके

व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा सा भगवती तत्रैवांतरधीयत ॥ देवाश्च मुदिताः सर्वे देवीदर्शनतोऽभवन् ॥ ३८ ॥ व्यास उवाच ॥ ततो हिमालये जज्ञे देवी हैमवती तु सा ॥ या गौरीति प्रसिद्धाऽऽसीद्दत्ता सा शंकराय च ॥ ३९ ॥ ततः स्कंदः समुद्भूतस्तारकस्तेन पातितः ॥ समुद्रमंथने पूर्वं रत्नान्यासुर्नराधिप ॥ ४० ॥ तत्र देवैः स्तुता देवी लक्ष्मीप्राप्त्यर्थमादरात् ॥ तेषामनुग्रहार्थाय निर्गता तु रमा ततः ॥ ४१ ॥ वैकुंठाय सुरैर्दत्ता तेन तस्य शमोऽभवत् ॥ इति ते कथितं राजन्देवीमाहात्म्य मुत्तमम् ॥४२॥ गौरीलक्ष्म्योः समुत्पत्तिविषयं सर्वकामदम् ॥ न वाच्यं त्वेतदन्यस्मै रहस्यं कथितं यतः ॥ ४३ ॥ गीता रह स्यभूतेयं गोपनीया प्रयत्नतः ॥ सर्वमुक्तं समासेन यत्पृष्टं तत्त्वयाऽनघ ॥ ४४ ॥

निमित्त देवताओंने परम आदरसे उनकी स्तुति की तब उनके ऊपर अनुग्रह करनेके निमित्त समुद्रसे लक्ष्मी निकलीं ॥ ४१ ॥ देवताओंने उनको भगवान् विष्णुको दिया जिससे वह बडी प्रसन्न हुई । हे राजन् ! यह आपसे उत्तम देवीका माहात्म्य वर्णन किया ॥ ४२ ॥ यह गौरी और लक्ष्मीका प्रादुर्भाव सब कामनाका देनेवाला है । यह रहस्य जिस किसीके प्रति नहीं कहना चाहिये ॥ ४३ ॥ रहस्यमयी इस

गीताको बडे यत्नसे गुप्त रखना चाहिये हे पापरहित ! तुमने जो विषय पूछा था वह सब संक्षेपसे वर्णन किया ॥ ४४ ॥ यह पवित्र पावन और दिव्य चरित्र है आपको अब और क्या सुननेकी इच्छा है ? ॥ ४५ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां सप्तम

पवित्रं पावनं दिव्यं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां सप्तमस्कंधे देवीगीतायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ श्रीरस्तु ॥ स्कंधश्चायं समाप्तः ॥ ७ ॥

खशरव्यशिव (२३५०) पद्यैस्तु द्वैपायनमुखच्युतैः ॥ श्रीमद्भागवतस्यास्य सप्तमस्कंध ईरितः ॥ १ ॥

स्कन्धे पण्डितज्वालाप्रसादमिश्रकृतभाषाटीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ इति सप्तमस्कन्धः समाप्तः ॥ ७ ॥

दोहा—शिवाशंभुके पदकमल, प्रेमसहित मनलाय । श्रीसप्तमस्कन्धकी, भाषा लिखी बनाय ॥ १ ॥
दोसहस्र दोसै अधिक, पंचाशत यहि पद्य । सो सब वर्णे मिश्रने, निर्मलभाषागद्य ॥ २ ॥
सकलकामप्रद जानिये, यह गीताको ज्ञान । पढहिं सुनहिं करि प्रेम जो, पावहिं पद निर्वान ॥ ३ ॥
देवी हिमवत्को भयो, जो सुन्दर सम्वाद । सो सब भाषा करि कह्यो, बुध ज्वालापरसाद ॥ ४ ॥

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन श्रेष्ठिना
स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर"-(स्टीम्)-मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशितम् ।
संवत् २०११, शकाब्दाः १८७६.

॥इति श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकासमेते सप्तमस्कंधः समाप्तः॥

॥अथ श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकासमेते अष्टमस्कंधः प्रारभ्यते॥

दोहा—जगदानंदप्रदायिनी, सकल सुमंगल मूल। शिवाभवानी मिश्रपर, सदा रहो अनुकूल ॥

जनमेजय बोले आपने सूर्य चन्द्रवंशी राजोंका जो चरित्र कहा सो अमृतका स्थान चरित्र हमने सुना ॥ १ ॥ अब यह सुननेकी इच्छा है कि, वह जगदम्बिका देवी सब मन्वन्तरोंमें जिस जिस रूपसे पूजित होती है ॥ २ ॥ और जिस जिस स्थानमें जिस जिस कर्मसे पूजित होती है " तथा जिस जिस शरीरसे देवी फल देनेको पूजी जाती है जिस जिस मंत्रबीजसे जहां जहां पूजी जाती है " देवीका विराट्

श्रीगणेशाय नमः ॥ जनमेजय उवाच ॥ सूर्यचंद्रान्वयोत्थानां नृपाणां सत्कथाश्रितम् ॥ चरितं भवता प्रोक्तं श्रुतं तदमृतास्पदम् ॥ १ ॥ अधुना श्रोतुमिच्छामि सा देवी जगदंबिका ॥ मन्वंतरेषु सर्वेषु यद्यद्रूपेण पूज्यते ॥ २ ॥ यस्मिन्यस्मिंश्च वै स्थाने येन येन च कर्मणा ॥ "शरीरेण च देवेशी पूजनीया फलप्रदा ॥ येनैव मंत्रबीजेन यत्र यत्र च पूज्यते॥" देव्या विराट्स्वरूपस्य वर्णनं च यथातथम् ॥ ३ ॥ येन ध्यानेन तत्सूक्ष्मे स्वरूपे स्यान्मतेर्गतिः ॥ तत्सर्वं वद विप्रर्षे येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम् ॥ यत्कृतेन श्रुतेनापि नरः श्रेयोऽत्र विंदते ॥ ५ ॥ एवमेतन्नारदेन पृष्टो नारायणः पुरा ॥ तस्मै यदुक्तवान्देवो योगचर्याप्रवर्तकः ॥६॥ एकदा नारदः श्रीमान्पर्यटन्पृथिवीमिमाम् ॥ नारायणाश्रमं प्राप्तो गतखेदश्च तस्थिवान् ॥ ७ ॥ तस्मै योगात्मने नत्वा ब्रह्मदेवतनूद्भवः ॥ पर्यपृच्छदिमं चार्थं यत्पृष्टो भवताऽनघ ॥ ८ ॥

रूप और उसका वर्णन ॥ ३ ॥ तथा जिस ध्यानसे उस सूक्ष्म शरीरमें बुद्धिकी गति होती है हे विप्रर्षे! वह सब कहिये जिसमें हमको मंगलकी प्राप्ति हो ॥ ४ ॥ व्यासजी बोले हे भारत! देवीका आराधन सुनो जिसके करने सुननेसे मनुष्यका कल्याण होता है ॥ ५ ॥ यही बात पहले नारदजीने नारायणसे पूछी थी योगमार्गके प्रवर्तक भगवानने जो उनसे कहा ॥ ६ ॥ वही कहते हैं, एक समय श्रीमान् नारदजी पृथ्वीपर्यटन करते हुए नारायणके आश्रममें आय खेदरहित स्थित हुए ॥ ७ ॥ नारदजी उन योगात्माके निमित्त नमस्कार करके

जो आपने पूछा यही बात पूछते हुए ॥ ८ ॥ नारदजी बोले, हे देवदेव ! महादेव ! हे पुराणपुरुषोत्तम ! हे जगत्के आधार ! हे सर्वज्ञ ! हे सद्गुणोंसे श्लाघनीय ! आप जगत्के जिसप्रकार आदि हो सो मुझसे विस्तारसे कहो यह जगत् कहांसे उत्पन्न और किसमें प्रतिष्ठित है ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ और अन्तमें किसमें लय होता है तथा सम्पूर्ण फलका उदय कहांसे होता है और किसके ज्ञानसे यह माया नाशको प्राप्त होती है ॥११॥ किसके पूजन, जप, ध्यानसे हे देव ! प्रकाश होता है जैसे सूर्योदयसे अन्धकार दूर होता है ॥ १२ ॥ हे देव ! सब प्रकारसे

नारद उवाच ॥ देवदेव महादेव पुराण पुरुषोत्तम ॥ जगदाधार सर्वज्ञ श्लाघनीयोरुसद्गुण ॥ ९ ॥ जगतस्तत्त्वमाप्तुं यत्तन्मे वद यथेप्सितम् ॥ जायते कुत एवेदं कुतश्चेदं प्रतिष्ठितम् ॥१०॥ कुतोऽन्तं प्राप्नुयात्काले कुत्र सर्वफलोदयः ॥ केन ज्ञातेन मायैषा मोहभूर्नाशमाप्नुयात् ॥११॥ कयाऽर्चया किंजपेन किंध्यानेनात्महृत्कजे ॥ प्रकाशो जायते देव तमस्यर्कोदयो यथा ॥ १२ ॥ एतत्प्रश्नोत्तरं देव ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ यथा लोकस्तरेदंधतमसं त्वंजसैव हि ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं देवर्षिणा पृष्टः प्राचीनो मुनिसत्तमः ॥ नारायणो महायोगी प्रतिनंद्य वचोऽब्रवीत् ॥१४॥ नारायण उवाच ॥ शृणु देवर्षिवर्यात्र जगतस्तत्त्वमुत्तमम् ॥ येन ज्ञातेन मर्त्यो हि जायते न जगद्भ्रमे ॥ १५ ॥ जगतस्तत्त्वमित्येव देवी प्रोक्ता मयाऽपि हि ॥ ऋषिभिर्देवगंधर्वैरन्यैश्चापि मनीषिभिः ॥ १६ ॥ सा जगत्सृजते देवी तया च प्रतिपाल्यते ॥ तया च नाश्यते सर्वमिति प्रोक्तं गुणत्रयात् ॥ १७ ॥

इस प्रश्नका उत्तर दीजिये, जिस प्रकार यह लोक अन्धकारमें निमग्न हुआ तरजाय ॥ १३ ॥ व्यासजी बोले जब इस प्रकारसे देवर्षि नारदजीने प्रश्न किया तब महायोगी नारायण प्रसन्न होकर कहने लगे ॥ १४ ॥ नारायण बोले हे देवर्षि ! सुनो जिसप्रकार यह जगत्का तत्त्व है जिसके जाननेसे यह जन्तु जगत्के भ्रममें नहीं पडता ॥ १५ ॥ देवीने मुझसे जगत्का तत्त्व वर्णन किया है, ऋषि, गन्धर्व, देवता और दूसरे मनीषियोंनेभी वर्णन किया है ॥ १६ ॥ वह देवी जगत्को प्रगट कर पालन करती है और त्रिगुणके द्वारा वही जगत्का नाश

करतीहै,उस सिद्ध और ऋषियोंसे पूजित देवीके स्वरूपको वर्णन करता हूं जो स्मरण करते ही सब पापको दूर करती है और काम तथा मोक्षकी देनेवाली है ॥ १७ ॥ १८ ॥ ब्रह्माजीके पुत्र स्वायंभुव मनु हुए और शतरूपा उनकी स्त्री थी, यह मन्वन्तराधिप हैं ॥ १९ ॥ वह मनु अपने देवरूप पापरहित पिताजीकी परमभक्तिसे उपासना करने लगे तब उन ब्रह्माजीने अपने पुत्रसे कहा ॥ २० ॥ हे पुत्र ! तुम देवीका श्रेष्ठ आराधन करो हे पुत्र ! उसीके प्रसादसे यह तुम्हारी प्रजासृष्टि सिद्ध होगी ॥ २१ ॥

तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि देव्याः सिद्धर्षिपूजितम् ॥ स्मरतां सर्वपापघ्नं कामदं मोक्षदं तथा ॥१८॥ मनुः स्वायंभुवस्त्वाद्यः पद्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ शतरूपापतिः श्रीमान्सर्वमन्वंतराधिपः ॥ १९ ॥ स मनुः पितरं देवं प्रजापतिमकल्मषम् ॥ भक्त्या पर्यचरत्पूर्वं तमुवाचात्मभूः सुतम् ॥ २० ॥ पुत्र पुत्र त्वया कार्यं देव्याराधनमुत्तमम् ॥ तत्प्रसादेन ते तात प्रजासर्गः प्रसिद्ध्यति ॥ २१ ॥ एवमुक्तः प्रजास्रष्टा मनुः स्वायंभुवो विराट्॥जगद्योनिं तदा देवीं तपसाऽतर्पयद्विभुः ॥ २२ ॥ तुष्टाव देवीं देवेशीं समाहितमतिः किल ॥ आद्यां मायां सर्वशक्तिं सर्वकारणकारणाम् ॥ २३ ॥ मनुरुवाच ॥ नमो नमस्ते देवेशि जगत्कारणकारणे ॥ शंखचक्रगदाहस्ते नारायणहृदाश्रिते ॥ २४ ॥ वेदमूर्ते जगन्मातः कारणस्थानरूपिणि ॥ वेदत्रयप्रमाणज्ञे सर्वदेवनुते शिवे ॥ २५ ॥ माहेश्वरि महाभागे महामाये महोदये ॥ महादेवप्रियावासे महादेवप्रियंकरि ॥ २६ ॥

जब स्वायंभुवमनुसे इस प्रकार ब्रह्माजीने कहा तब वह तपसे जगत्की योनिरूप देवीको प्रसन्न करने लगे ॥ २२ ॥ सावधान मनसे देवीको सन्तुष्ट करने लगे जो आदिमाया सर्वशक्ति और सब कारणोंका कारण है ॥ २३ ॥ मनु बोले हे जगत्की कारणस्वरूप देवी ! आपको प्रणाम है तुम शंख, चक्र, गदा हाथमें लिये नारायणके हृदयमें स्थित हो ॥ २४ ॥ वेदकी मूर्ति जगत्की माता सब कारणोंकी कारण स्थानकी रूपवाली तीन वेदके प्रमाणकी ज्ञाता सब देवताओंसे स्तुतिको प्राप्त कल्याणस्वरूप ॥ २५ ॥ हे महेश्वरि !

हे महामाये ! हे महोदये ! महादेवकी प्रिया सर्वनिवास महादेवकी प्रिय करनेवाली ॥ २६ ॥ गोपेन्द्रकी प्रिया ज्येष्ठा महानंदा और महोत्सवस्वरूप महामारीके भय हरनेवाली देवादिसे पूजित तुमको प्रणाम है ॥ २७ ॥ हे संपूर्ण मंगलोंकी मंगल ! हे शिवे ! हे सर्वार्थ साधक ! हे शरणागतवत्सले ! गौरीनारायणी आपको प्रणाम है ॥ २८ ॥ जिसके द्वारा यह विश्व ओत प्रोत हो रहा है चैतन्यस्वरूप एक आद्यंतरहित तेजोंकी निधि ॥ २९ ॥ ब्रह्मा जिसके ईक्षणसे सब करता है जिसके अनुग्रहसे विष्णु पालते और शिव संहार

गोपेन्द्रस्य प्रिये ज्येष्ठे महानंदे महोत्सवे ॥ महामारीभयहरे नमो देवादिपूजिते ॥२७॥ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ॥ शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥२८॥ यतश्चेदं यया विश्वमोतं प्रोतं च सर्वदा ॥ चैतन्यमेवमाद्यंतरहितं तेजसां निधिम् ॥२९॥ ब्रह्मा यदीक्षणात्सर्वं करोति च हरिः सदा ॥ पालयत्यपि विश्वेशः संहर्ता यदनुग्रहात् ॥ ३० ॥ मधुकैटभसंभूत भयार्तः पद्मसंभवः ॥ यस्याः स्तवेन मुमुचे घोरदैत्यभवांबुधेः ॥३१॥ त्वं ह्रीः कीर्तिः स्मृतिः कांतिः कमला गिरिजा सती ॥ दाक्षायणी वेदगर्भा बुद्धिदात्री सदाऽभया ॥ ३२ ॥ स्तोष्ये त्वां च नमस्यामि पूजयामि जपामि च ॥ ध्यायामि भावये वीक्षे श्रोष्ये देवि प्रसीद मे ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा वेदनिधिः कृष्णो लक्ष्म्यावासः पुरंदरः ॥ त्रिलोकाधिपतिः पाशी यादसांपतिरुत्तमः ॥३४॥ कुबेरो निधिनाथोऽभूद्यमो जातः परेतराट् ॥ नैर्ऋतो रक्षसां नाथः सोमो जातो ह्यपोमयः ॥ ३५ ॥

करते हैं ॥ ३० ॥ जब मधुकैटभके भयसे ब्रह्माजी घबराये जिसकी स्तुतिसे घोर दैत्यभय छूट गया ॥ ३१ ॥ तुमही कीर्ति, स्मृति, कान्ति, कमला, गिरिजा, सती, दाक्षायणी, वेदगर्भा, बुद्धिको देनेवाली, सदा निर्भयरूप ॥ ३२ ॥ मैं तुम्हारी स्तुति करता नमस्कार करता पूजन और जप करता हूं हे देवि ! मैं तुम्हारा ध्यान, ईक्षण और श्रवण करता हूं तुम मेरे ऊपर प्रसन्न हो ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा वेदके निधि, विष्णु लक्ष्मीके आवास, इन्द्र तीन लोकका अधिपति, पाशधारी वरुण उत्तम जलोंके पति ॥ ३४ ॥ कुबेर निधिनाथ और यमराज प्रेतराट् हुए

हैं निर्ऋति राक्षसोंके अधिपति चन्द्रमा जलोंके स्वामी हुए ॥ ३५ ॥ हे देवेशि ! यह सब आपकी ही कृपासे हुए, हे त्रिलोकवंद्ये ! हे लोकेशि ! हे महामंगल स्वरूपिणि ! आपको प्रणाम है. हे जगन्माता ! फिर भी वारंवार प्रणाम है ॥ ३६ ॥ नारायण बोले जब दुर्गा नारायणी परादेवीकी इस प्रकार स्तुति करी. हे देवर्षे ! तब भगवती प्रसन्न हो ब्रह्मपुत्रसे यह बोली ॥ ३७ ॥ श्रीदेवी बोली हे राजेन्द्र ! ब्रह्मपुत्र जो तुम्हारी इच्छा हो सो वर मांगो तुम्हारी स्तुति भक्तिपूर्वक आराधन और स्तुतिसे मैं प्रसन्न हूं ॥ ३८ ॥ मनु बोले हे करुणामयी ! यदि

त्रिलोकवंद्यो लोकेशि महामांगल्यरूपिणि ॥ नमस्तेऽस्तु पुनर्भूयो जगन्मातर्नमो नमः ॥ ३६ ॥ नारायण उवाच ॥ एवं स्तुता भगवती दुर्गा नारायणी परा ॥ प्रसन्ना प्राह देवर्षे ब्रह्मपुत्रमिदं वचः ॥ ३७ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ वरं वरय राजेन्द्र ब्रह्मपुत्र यदिच्छसि ॥ प्रसन्नाऽहं स्तवेनात्र भक्त्या चाराधनेन च ॥३८॥ मनुरुवाच॥यदि देवि प्रसन्नाऽसि भक्त्या कारुणिकोत्तमे॥तदा निर्विघ्नतः सृष्टिः प्रजायाः स्यात्तवाऽऽज्ञया ॥३९॥श्रीदेव्युवाच॥ प्रजासर्गः प्रभवतु ममानुग्रहतः किल॥निर्विघ्नेन च राजेन्द्र वृद्धिश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥४०॥ यः कश्चित्पठते स्तोत्रं मद्भक्त्या त्वत्कृतं सदा ॥ तेषां विद्याप्रजासिद्धिः कीर्तिः कांत्युदयः खलु ॥४१॥ जायंते धनधान्यानि शक्तिरप्रहता नृणाम् ॥ सर्वत्र विजयो राजन्सुखं शत्रुपरिक्षयः ॥ ४२ ॥ नारायण उवाच ॥ एवं दत्त्वा वरान्देवी मनवे ब्रह्मसूनवे ॥ अंतर्धानं गता चासीत्पश्यतस्तस्य धीमतः ॥ ४३ ॥

आप हमारे ऊपर प्रसन्न हो, तो आपकी आज्ञासे यह सृष्टि निर्विघ्न पूरी हो जाय ॥ ३९ ॥ श्री देवी बोली मेरे अनुग्रहसे प्रजासर्ग कर सकोगे. हे राजेन्द्र ! दिन दिन वृद्धि होगी कोई विघ्न भी न होगा और जो कोई तुम्हारे किये इस स्तोत्रको मेरी भक्तिसे कहेंगे उनको विद्या और प्रजाकी सिद्धि तथा कान्तिका उदय होगा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जो शक्तिसे हत नहीं है उसको धनधन्यकी प्राप्ति होती है हे राजन् ! उसको सर्वत्र जय सुख होकर शत्रुका क्षय होता है ॥ ४२ ॥ नारायण बोले इस प्रकार ब्रह्मपुत्र मनुको वरदान देकर भगवती उसके

देखते २ अन्तर्धान होगई ॥ ४३ ॥ तब प्रतापवान् ब्रह्मपुत्र राजा वरको प्राप्त हो ब्रह्मासे कहने लगे हे तात ! मुझे स्थान दो ॥ ४४ ॥ जहां स्थित होकर मैं श्रेष्ठ प्रजाकी रचना कर सकूं तथा यज्ञानुष्ठानकर मैं देवेशीका पूजन करूंगा आप शीघ्र आज्ञा दीजिये ॥ ४५ ॥ यह पुत्रके वचन सुन प्रजापति विभु विचारने लगे कि, यह कार्य कैसे होगा ॥ ४६ ॥ सृजन करते २ मुझे बहुत समय बीत गया और जलकी धाराओंमें मग्न हो सब भूमि नीचे जाती है ॥ ४७ ॥ इस मेरे चिन्तित कार्यको आदि पुरुष भगवान् सम्पादनकर हमारी सहायता करेंगे

अथ लब्धवरो राजा ब्रह्मपुत्रः प्रतापवान् ॥ ब्रह्माणमब्रवीत्तात स्थानं मे दीयतां रहः ॥४४॥ यत्राहं समधिष्ठाय प्रजाः स्रक्ष्यामि पुष्कलाः ॥ यक्ष्यामि यज्ञैर्देवेशं तत्समादिश मा चिरम्॥४५॥इति पुत्रवचः श्रुत्वा प्रजापतिपतिर्विभुः ॥ चिंतयामास सुचिरं कथं कार्यं भवेदिदम् ॥४६॥ सृजतो मे गतः कालो विपुलोऽनंतसंख्यकः ॥ धरा वार्भिः प्लुता मग्ना रसं याताऽखिलाश्रया ॥ ४७ ॥ इदं मच्चिंतितं कार्यं भगवानादिपूरुषः॥करिष्यति सहायो मे यदादेशेऽहमाश्रितः॥४८॥इति श्री०दे०भा० महापुराणे अष्टमस्कंधे भुवनकोशो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ नारायण उवाच ॥ एवं मीमांसतस्तस्य पद्मयोनेः परंतप ॥ मन्वादिभिर्मुनिवरैर्मरीच्याद्यैः समंततः ॥१॥ ध्यायतस्तस्य नासाग्राद्विरिंचेः सहसाऽनघ ॥ वराहपोतो निरगादेकांगुलप्रमाणतः ॥ २ ॥ तस्यैव पश्यतः खस्थः क्षणेन किल नारद ॥ करिमात्रं प्रववृधे तदद्भुततमं ह्यभूत् ॥ ३ ॥ मरीचिमुख्यैर्विप्रेन्द्रैः सनकाद्यैश्च नारद ॥ तद्दृष्ट्वा सौकरं रूपं तर्कयामास पद्मभूः ॥ ४ ॥

जिसके आदेशसे मैं स्थित हूं ॥ ४८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ नारायण बोले हे परंतप ! इस प्रकार उन ब्रह्माजीके विचार करनेपर मनु आदि मुनिश्रेष्ठ और मरीचि आदि ऋषियोंने सब ओरसे विचार किया ॥ १ ॥ ब्रह्माजीके ध्यान करते ही उनके नासारन्ध्रसे एक अंगुल प्रमाणका एक वराह बालक प्रगट हुआ ॥ २ ॥ हे नारद ! वह उनके देखते २ आकाशमें स्थित हुआ क्षणमात्रमें ही हाथीके समान बढ गया यह अद्भुत बात हुई ॥ ३ ॥ हे नारद ! मरीचिको आदि ले ब्राह्मण श्रेष्ठ सन

कादि तथा ब्रह्माजी उस सूकरको देख विचारने लगे ॥ ४ ॥ यह सूकर देहके उपालंभमें कौन अद्भुत जीव है, यह कोई दिव्य वस्तु अति आश्चर्य दायक मेरी नासिकासे निगत हुआ है ॥ ५ ॥ देखनेमें प्रथम तो यह अंगुष्ठ शिरके समान था क्षणमें ही पर्वतराजके समान होगया अहो यह भगवान् हैं वा यज्ञ है जो मेरा मन सन्देहमें डालकर चंचल कर रहे हैं ॥ ६ ॥ परमात्मा ब्रह्माके इस प्रकार तर्कना करनेसे पर्वततुल्य भगवान् गर्जना करने लगे ॥ ७ ॥ तब संहत हुए ब्राह्मणोंको ब्रह्माजी प्रसन्न करने लगे वह अपनी गर्जनाओंसे दिशाओंको शब्दायमान करने लगे

किमेतत्सौकरव्याजं दिव्यं सत्त्वमवस्थितम् ॥ अत्याश्चर्यमिदं जातं नासिकाया विनिःसृतम् ॥ ५ ॥ दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाच्छैलेन्द्रसन्निभः ॥ आहोस्विद्भगवान्किं वा यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥ ६ ॥ इति तर्कयतस्तस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ वराहरूपो भगवाञ्जगर्जाचलसन्निभः ॥ ७ ॥ विरंचिं हर्षयामास संहतांश्च द्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जशब्दमात्रेण दिक्प्रांतमनुनादयन् ॥ ८ ॥ ते निशम्य स्वखेदस्य शयिष्णुं घुर्घुरस्वनम् ॥ जनस्तपःसत्यलोकवासिनोऽमरवर्यकाः ॥ ९ ॥ छन्दोमयैः स्तोत्रवरैर्ऋक्सामाथर्वसंभवैः ॥ वचोभिः पुरुषं त्वाद्यं द्विजेन्द्राः पर्यवाकिरन् ॥१०॥ तेषां स्तोत्रं निशम्यात्रो भगवान्हरिरीश्वरः॥ कृपावलोकमात्रेणानुगृहीत्वाऽप आविशत् ॥ ११ ॥ तस्यांतर्विशतः क्रूरसटाघातप्रपीडितः ॥ समुद्रोऽथाब्रवीद्देव रक्ष मां शरणार्तिहन् ॥ १२ ॥ इत्याकर्ण्य समुद्रोक्तं वचनं हरिरीश्वरः ॥ विदारयञ्जलचराञ्जगामांतर्जले विभुः ॥ १२ ॥

॥ ८ ॥ वे अपने खेदका नाशक घुर घुर शब्द सुनकर तप सत्य जनलोक निवासी श्रेष्ठ देवता ॥ ९ ॥ ऋक्साम अथर्वके छन्दोमय स्तोत्र तथा पुरुषसूक्तके वचनोंसे ब्राह्मण अभिवर्षण करने लगे ॥ १० ॥ हरि ईश्वर भगवान् उनके स्तोत्रोंको सुनकर कृपादृष्टिसे उनको देख जलमें प्रविष्ट हुए ॥ ११ ॥ उनके भीतर प्रवेश करनेसे केशरके आघातसे पीडित हो समुद्र कहने लगा हे शरणागतके दुःख दूर करनेवाले मेरी रक्षा करो ॥१२॥ भगवान् सागरका यह वचन सुनकर जलचरोंको विदीर्ण करते सागरमें प्रविष्ट हुए ॥ १३ ॥

पृथ्वीके खोजनेको इधर उधर धावमान होने लगे वारंवार सूंघकर ऊपर उठाने योग्य धराको शनैः प्राप्त हुए ॥ १४ ॥ जो सबजीवोंके आश्रयवाली भूमि जलके अन्तरमें थी देवदेवेशने उसको अपनी दंष्ट्रापर धारण किया ॥ १५ ॥ यज्ञेश यज्ञ पुरुष उसको अपनी दंष्ट्रापर धारण कर पद्मिनीकी उखाडे दिग्गजके समान शोभित हुए ॥ १६ ॥ उन देवदेवको ब्रह्मा स्वराट् मनु देखकर वसुन्धराधारी देवकी स्तुति करने लगे ॥ १७ ॥ ब्रह्माजी बोले हे पुण्डरीकाक्ष ! हे भक्तोंके दुःख नाशक ! हे सब कामफलके दाता ! हे सुराधार ! आपने सत्यलोक तकको

इतस्ततोऽभिधावन्सन्विचिन्वन्पृथिवीं धराम् ॥ आघ्रायाघ्राय सर्वेशो धरामासादयच्छनैः ॥१४॥ अंतर्जलगतां भूमिं सर्वसत्त्वाश्रियां तदा ॥ भूमिं स देवदेवेशो दंष्ट्रयोदाजहार ताम् ॥ १५ ॥ तां समुद्धृत्य दंष्ट्राग्रे यज्ञेशो यज्ञपूरुषः ॥ शुशुभे दिग्गजो यद्वदुद्धृत्याथ सुपद्मिनीम् ॥१६॥ तं दृष्ट्वा देवदेवेशो विरंचिः समनुः स्वराट् ॥ तुष्टाव वाग्भिर्देवेशं दंष्ट्रोद्धृतवसुंधरम् ॥१७॥ ब्रह्मोवाच ॥ जितं ते पुंडरीकाक्ष भक्तानामार्तिनाशन ॥ खर्वीकृतसुराधार सर्वकामफलप्रद ॥ १८ ॥ इयं च धरणी देव शोभते वसुधा तव ॥ पद्मिनीव सुपत्राढ्या मतंगजकरोद्धृता ॥ १९ ॥ इदं च ते शरीरं वै शोभते भूमिसंगमात् ॥ उद्धृतांबुजशुंडाग्रकरींद्रतनुसन्निभम् ॥ २० ॥ नमो नमस्ते देवेश सृष्टिसंहारकारक ॥ दानवानां विनाशाय कृतनानाकृते प्रभो ॥ २१ ॥ अग्रतश्च नमस्तेऽस्तु पृष्ठतश्च नमो नमः ॥ सर्वामराधारभूत बृहद्धाम नमोऽस्तु ते ॥२२॥ त्वयाऽहं च प्रजासर्गे नियुक्तः शक्तिबृंहितः ॥ त्वदाज्ञावशतः सर्गं करोमि विकरोमि च ॥ २३ ॥

खर्व किया है आपकी जय हो ॥ १८ ॥ हे देव ! यह वसुधा धरणी आपसे शोभा पाती है जैसे मतंगद्वारा उखाडी हुई कमलिनी हो ॥ १९ ॥ यह आपका शरीर भूमिके संगमसे शोभा पाता है जैसे सूंडमें कमल उखाडे हाथीका शरीर शोभित हो ॥ २० ॥ हे सृष्टि संहारकारक ! देवेश ! आपको प्रणाम है हे प्रभो ! आप दानवोंके नाशके निमित्त अनेक शरीर धारण करते हो ॥ २१ ॥ आपको आगे पीछे प्रणाम है, आप सम्पूर्ण देवताओंके आधार बृहद्धाम हो आपको प्रणाम है ॥ २२ ॥ आपनेही शक्तियुक्त हो मुझे प्रजाके

निर्माणमें नियुक्त किया है आपकीही आज्ञासे मैं प्रजाकी सृष्टि करता और बिगाडता हूं ॥ २३ ॥ हे देवेश ! आपकीही सहायतासे पहले देवताओंने अमृत पाया जो यथासमयमें बलानुसार प्राप्त हुआ ॥ २४ ॥ इस त्रिलोकीके साम्राज्यको आपकीही आज्ञासे इन्द्र देवताओंसे पूजितहो ऐश्वर्यके सहित भोगता है ॥ २५ ॥ अग्नि जठरादिके भेदसे पावकताको प्राप्त होकर देवासुर मनुष्योंका पालन करता है ॥ २६ ॥ पितरोंके अधिपति धर्मराज भी सब कर्मोंके द्रष्टा हैं वह भी आपकेही नियोगसे सब कर्मोंके फलदाता हैं ॥२७॥ नैर्ऋत राक्षसोंके अधिपति यक्ष

त्वत्सहायेन देवेशा अमराश्च पुरा हरे ॥ सुधां विभेजिरे सर्वे यथाकालं यथाबलम् ॥ २४ ॥ इंद्रस्त्रिलोकीसाम्राज्यं लब्धवां स्त्वन्निदेशतः ॥ भुनक्ति लक्ष्मीं बहुलां सुरसंघप्रपूजितः ॥२५॥ वह्निः पावकतां लब्ध्वा जाठरादिविभेदतः ॥ देवासुरमनुष्याणां करोत्याप्यायनं तथा ॥२६॥ धर्मराजोऽथ पितृणामधिपः सर्वकर्मदृक् ॥ कर्मणां फलदाताऽसौ त्वन्नियोगादधीश्वरः ॥ २७ ॥ नैर्ऋतो रक्षसामीशो यक्षो विघ्नविनाशनः ॥ सर्वेषां प्राणिनां कर्मसाक्षी त्वत्तः प्रजायते ॥ २८ ॥ वरुणो यादसामीशो लोकपालो जलाधिपः ॥ त्वदाज्ञाबलमाश्रित्य लोकपालत्वमागतः ॥२९॥ वायुर्गंधवहः सर्वभूतप्राणनकारणम् ॥ जातस्तव निदेशेन लोकपालो जगद्गुरुः ॥ ३० ॥ कुबेरः किन्नरादीनां यक्षाणां जीवनाश्रयः त्वदाज्ञांतर्गतः सर्वलोकेषु च मान्यभूः ॥ ३१ ॥ ईशानः सर्वरुद्राणामीश्वरांतकरः प्रभुः ॥ जातो लोकेशवंद्योऽसौ सर्वदेवाधिपालकः ॥ ३२ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते जगदीशाय कुर्महे ॥ यस्यांशभागाः सर्वे हि जाता देवाः सहस्रशः ॥ ३३

विघ्ननाशक सब प्राणियोंके कर्मसाक्षी आपकेही द्वारा होते हैं ॥ २८ ॥ जलोंके पति वरुण लोकपाल जलाधिप आपकीही आज्ञाबलको प्राप्त हो लोकपालत्वको प्राप्त हुए हैं ॥ २९ ॥ वायु गंध वहन करनेवाला सबका प्राण धारण करनेका कारण वहभी लोकपालक जगत्का गुरु आपकीही आज्ञासे हुआ है ॥ ३० ॥ कुबेर किन्नर और यक्षोंके जीवनका आश्रय आपकीही आज्ञासे सब लोकमें मान्य हुआ है ॥ ३१ ॥ सब रुद्रोंके अधिपति ईश्वर अन्तकारी सब देवोंके पालक हे लोकेश ! आपकीही कारण सबके वन्दनीय हुए हैं ॥३२॥ हे जगदीश्वर ! भगवान्

आपको प्रणाम हैं जिसके अंशभागसे सब देवता हुए हैं ॥ ३३ ॥ । बोले जब इस प्रकार ब्रह्माजीने आदि पुरुष भगवान्‌की स्तुति की तब भगवान्‌ने अपनी लीलाके अवलोकनसे उनपर कृपा की ॥ ३४ ॥ उसी समय महाअसुर हिरण्याक्ष वहां आकर मार्ग रोकने लगा तब भगवानने उसको गदासे ताडन किया ॥ ३५ ॥ भगवान आदिपुरुषका शरीर उसके रुधिरसे आर्द्र होगया और इसप्रकार अपनी दंष्ट्रारूपी एक अंशसे पृथ्वीको उद्धार कर और उस जलके ऊपर ॥ ३६ ॥ स्थापित कर भगवान् अपने स्थानको गये यह भगवान्‌का धरणी उद्धार

नारद उवाच ॥ एवं स्तुतो विश्वसृजा भगवानादिपूरुषः ॥ लीलावलोकमात्रेणाऽप्यनुग्रहमवासृजत् ॥ ३४ ॥ तत्रैवाभ्यागतं दैत्यं हिरण्याक्षं महासुरम् ॥ रुंधानमध्वनो भीमं गदयाऽताडयद्धरिः ॥ ३५ ॥ तद्रक्तपंकदिग्धांगो भगवानादिपूरुषः ॥ उद्धृत्य धरिणीं देवो दंष्ट्रया लीलयाऽप्सु ताम् ॥ ३६ ॥ निवेश्य लोकनाथेशो जगाम स्थानमात्मनः ॥ एतद्भगवतश्चित्रं धरण्युद्धरणं परम् ॥ ३७ ॥ शृणुयाद्यः पुमान्यश्च पठेच्चरितमुत्तमम् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवीं गतिमाप्नुयात् ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ नारायण उवाच ॥ महीं देवः प्रतिष्ठाप्य यथास्थाने च नारद ॥ वैकुंठलोकमगमद्ब्रह्मोवाच स्वमात्मजम् ॥ १ ॥ स्वायंभुव महाबाहो पुत्र तेजस्विनां वर ॥ स्थाने महीमये तिष्ठ प्रजाः सृज यथोचितम् ॥ २ ॥ देशकालविभागेन यज्ञेशं पुरुषं यज ॥ उच्चावचपदार्थैश्च यज्ञसाधनकैर्विभो ॥ ३ ॥

बड़ा आश्चर्यजनक है ॥ ३७ ॥ जो पुरुष इस चरित्रको पढते सुनते हैं वह सब पापसे रहित हो वैष्णवगतिको प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारायण बोले हे नारदजी ! इसप्रकार भगवान् भूमिको यथा स्थानमें स्थापित कर वैकुण्ठमें गये और ब्रह्माजीने अपने पुत्रसे कहा ॥ १ ॥ हे तेजस्वियोंमें श्रेष्ठ महाभुज ! स्वायम्भुव ! इस पृथ्वीके स्थानमें स्थित होकर प्रजाकी रचना करो ॥ २ ॥ देशकालके विभागसे यज्ञेशपुरुषका यजन करो ऊंचे नीचे पदार्थोंसे जो

कि यज्ञके साधन हैं ॥ ३ ॥ शास्त्रोक्त वर्ण आश्रमके निबन्धवाले धर्मका आचरण करो, इस क्रमयोगसे प्रजाकी वृद्धि होगी ॥ ४ ॥ गुणपूर्वक कीर्ति द्वारा कांतिमें अपने समान पुत्रोंको उत्पन्न करो जो विद्या विनय सम्पन्न और सदाचारयुक्त हों ॥ ५ ॥ और गुणयशवाली कन्या देकर प्रधान पुरुषेश्वरमें मनको समाधान कर ॥ ६ ॥ भक्तिसाधनके योगसे भगवान्‌की परिचर्या करते हुए योगियोंकी इष्टगतिको आप प्राप्त होगे ॥ ७ ॥ पद्मयोनि प्रजापति इस प्रकार अपने मनुपुत्रको समझाकर

धर्ममाचर शास्त्रोक्तं वर्णाश्रमनिबंधनम् ॥ एतेन क्रमयोगेन प्रजावृद्धिर्भविष्यति ॥ ४ ॥ पुत्रानुत्पाद्य गुणतः कीर्त्या कांत्याऽऽत्मरूपिणः ॥ विद्याविनयसंपन्नान्सदाचारवतां वरान् ॥ ५ ॥ कन्याश्च दत्त्वा गुणवद्यशोवद्भ्यः समाहितः ॥ मनः सम्यक्समाधाय प्रधानपुरुषे परे ॥ ६ ॥ भक्तिसाधनयोगेन भगवत्परिचर्यया ॥ गतिमिष्टां सदा वंद्यां योगिनां गमिता भवान् ॥७॥ इत्याश्वास्य मनुं पुत्रं पद्मयोनिः प्रजापतिः॥ प्रजासर्गे नियम्यामुं स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥८॥ प्रजाः सृजत पुत्रेति पितुराज्ञां समादधत् ॥ स्वायंभुवः प्रजासर्गमकरोत्पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ महौजसौ ॥ कन्यास्तिस्रः प्रसूताश्च तासां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥ आकूतिः प्रथमा कन्या द्वितीया देवहूतिका ॥ तृतीया च प्रसूतिर्हि विख्याता लोकपावनी ॥ ११ ॥ आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय च मध्यमाम् ॥ दक्षायादात्प्रसूतिं च यासां लोक इमाः प्रजाः ॥ १२ ॥ रुचेः प्रजज्ञे भगवान्यज्ञो नामादिपूरुषः ॥ आकूत्यां देवहूत्यां च कपिलोऽसौ च कर्दमात् ॥ १३ ॥

प्रजासर्गमें नियुक्तकर अपने धामको प्राप्त हुए ॥ ८ ॥ हे पुत्र ! प्रजाको सृजन करो इस प्रकार उनकी आज्ञा धारण की तब स्वायंभुवमनुने प्रजासर्गकी रचना की ॥ ९ ॥ प्रियव्रत और उत्तानपाद यह मनुपुत्र बड़े प्रतापी हुए और तीन कन्या हुईं उनके नाम सुनो ॥ १० ॥ आकूती १ देवहूती २ प्रसूती ३ यह तीन कन्या लोकमें विख्यात हुईं ॥ ११ ॥ रुचिको आकूती, कर्दमको देवहूती, दक्षको प्रसूती, दी जिससे यह सब प्रजा हुई हैं ॥ १२ ॥ रुचिके आदिपुरुष यज्ञनामसे आकूतीमें प्रगट हुए और देवहूतीमें

[illegible] ... अंतरिक्षमें गमन किया और भूमिकी [illegible] ।

कपिलदेव कर्दमजीसे प्रगट हुए ॥ १३ ॥ कपिलदेवजी सब लो॰ ॰ख्याचार्यनामसे विख्यात हुए हैं दक्षसे प्रसूतीमें बहुतसी संतान प्रगट हुई ॥ १४ ॥ जिनके संतान देवता और तिर्यक् इत्यादि हुए वे सब लोकविख्यात सर्गके प्रवृत्त करनेवाले हुए ॥ १५ ॥ भगवान् यज्ञने यामनामक देवगणोंसे युक्त होकर एक समय राक्षसोंसे स्वायंभुवमनुकी रक्षा की थी ॥१६॥ महायोगी भगवान् कपिलजी अपने आश्रममें स्थित हुए देवहूतीको सब अविद्याका निवृत्त करनेवाला परमज्ञान ॥ १७ ॥ तथा विशेषकर ध्यान, योग, अध्यात्मज्ञानका निश्चय, सब अज्ञानका नाशक कपिलशास्त्र ॥ १८ ॥ उपदेशकर वह महायोगी पुलहाश्रममें चले गये वह महाशय सांख्यमें निपुण अवतक वहां

सांख्याचार्यः सर्वलोके विख्यातः कपिलो विभुः ॥ दक्षात्प्रसूत्यां कन्याश्च बहुशो जज्ञिरे प्रजाः ॥ १४ ॥ यासां संतानसंभूता देवतिर्यङ्नरादयः ॥प्रसूता लोकविख्याताः सर्वे सर्गप्रवर्तकाः ॥१५॥ यज्ञश्च भगवान्स्वायंभुवमन्वंतरे विभुः॥मनुं ररक्ष रक्षोभ्यो यामैर्देवगणैर्वृतः ॥१६॥ कपिलोऽपि महायोगी भगवान्स्वाश्रमे स्थितः ॥ देवहूत्यै परं ज्ञानं सर्वाविद्यानिवर्तकम् ॥१७॥ सविशेषं ध्यानयोगमध्यात्मज्ञाननिश्चयम् ॥ कापिलं शास्त्रमाख्यातं सर्वाज्ञानविनाशनम् ॥१८॥ उपदिश्य महायोगी स ययौ पुलहाश्रमम् ॥ अद्यापि वर्तते देवः सांख्याचार्यो महाशयः ॥ १९ ॥ यन्नामस्मरणेनापि सांख्ययोगश्च सिद्ध्यति ॥ तं वंदे कपिलं योगाचार्यं सर्ववरप्रदम् ॥२०॥ एवमुक्तं मनोः कन्यावंशवर्णनमुत्तमम् ॥ पठतां शृण्वतां चाऽपि सर्वपापविनाशनम् ॥ २१ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि मनुपुत्रान्वयं शुभम् ॥ यदाकर्णनमात्रेण परं पदमवाप्नुयात् ॥२२॥द्वीपवर्षसमुद्रादिव्यवस्था यत्सुतैः कृता ॥ व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं सर्वभूतसुखाप्तये ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनकोशो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वर्तमान हैं ॥ १९ ॥ जिनके नामस्मरणमात्रसे सांख्ययोग सिद्ध हो जाता है, उन योगाचार्य सर्वश्रेष्ठ कपिलदेवजीको प्रणाम करता हूं जो सब वरके देनेवाले हैं॥ २० ॥ यह मनुकन्याका उत्तम वंश वर्णन किया इसके पढने सुननेसे सब पाप नाश होते हैं ॥२१॥ अब मनुपुत्रोंका सुन्दर वंश कहता हूं जिसके श्रवण करनेसे परमपदकी प्राप्ति होती है ॥ २२ ॥ द्वीप वर्ष, सागर आदिकी व्यवस्था जिसके पुत्रोंने की जिससे व्यवहारकी प्रसिद्धी और सब प्राणियोंको सुख प्राप्त होता है ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नारायण बोले स्वायंभुवमनुका ज्येष्ठ पुत्र प्रियव्रत हुआ वह नित्य पिताकी सेवामें तत्पर सत्यधर्मका परायण हुआ ॥ १ ॥ उसने प्रजापति विश्वकर्माकी बर्हिष्मती नाम कन्या रूपशीलवान्से विवाह किया ॥ २ ॥ उसमें अपने समान दश पुत्र और एक कन्या ऊर्जस्वतीनाम प्रगट की ॥ ३ ॥ आग्नीध्र, इध्मजिह्व, यज्ञबाहु, महावीर, रुक्मशुक्रके ॥ ४ ॥ घृतपृष्ठ, सवन, मेधातिथि, वीतिहोत्र, कवि यह दश वह्निनामक हुए ॥ ५ ॥ इन दश पुत्रोंमें तीन विरक्त होगये वे कवि, सवन और महावीरथे ॥ ६ ॥ यह सब आत्मविद्यामें

नारायण उवाच ॥ मनोः स्वायंभुवस्यासीज्ज्येष्ठः पुत्रः प्रियव्रतः ॥ पितुः सेवापरो नित्यं सत्यधर्मपरायणः ॥ १ ॥ प्रजापतेर्दुहितरं सुरूपां विश्वकर्मणः ॥ बर्हिष्मतीं चोपयेमे समानां शीलकर्मभिः ॥ २ ॥ तस्यां पुत्रान्दश गुणरन्वितान्भावितात्मनः ॥ जनयामास कन्यां चोर्जस्वतीं च यवीयसीम् ॥ ३ ॥ आग्नीध्रश्चेध्मजिह्वश्च यज्ञबाहुस्तृतीयकः ॥ महावीरश्चतुर्थस्तु पंचमो रुक्मशुक्रकः ॥ ४ ॥ घृतपृष्ठश्च सवनो मेधातिथिरथाष्टमः ॥ वीतिहोत्रः कविश्चेति दशैते वह्निनामकाः ॥ ५ ॥ एतेषां दश पुत्राणां त्रयोऽप्यासन्विरागिणः ॥ कविश्च सवनश्चैव महावीर इति त्रयः ॥ ६ ॥ आत्मविद्यापरिष्णाताः सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः॥ आश्रमे परहंसाख्ये निःस्पृहा ह्यभवन्मुदाः ॥ ७ ॥ अपरस्यां च जायायां त्रयः पुत्राश्च जज्ञिरे ॥ उत्तमस्ताम सश्चैव रैवतश्चेति विश्रुताः ॥ ८ ॥ मन्वंतराधिपतय एते पुत्रा महौजसः ॥ प्रियव्रतः स राजेंद्रो बुभुजे जगतीमिमाम् ॥ ९ ॥ एकादशार्बुदाब्दानामव्याहतबलेंद्रियः ॥ यदा सूर्यः पृथिव्याश्च विभागे प्रथमेऽतपत् ॥ १० ॥ भागे द्वितीये तत्रासीदंधकारोदयः किल ॥ एवं व्यतिकरं राजा विलोक्य मनसा चिरम् ॥ ११ ॥

निष्णात होनेके कारण ऊर्ध्व रेता हुए और परमहंसनामक आश्रममें आनंदसे निवास करने लगे ॥ ७ ॥ दूसरी भार्यामें तीन पुत्र हुए वे उत्तम, तामस, रैवत नामसे विख्यात हुए ॥ ८ ॥ यह प्रतापी पुत्र मन्वन्तरोंके अधिपति हुए, इस प्रकार राजा प्रियव्रत इस भूमिको भोगने लगा ॥ ९ ॥ ग्यारह अर्ब वर्षतक बलवान् इंद्रिय होकर राज्य करता रहा जब सूर्य इस पृथ्वीके अर्धगोलकमें तपता है ॥ १० ॥ तब नीचेके आधे भागमें

अंधकार रहता है राजाने यह व्यतिकर देख मनमें विचार किया ॥ ११ ॥ कि मेरे शासनकालमें पृथ्वीमें अंधकार कैसे रह सकता है मैं अपने योगबलसे इस अंधकारको दूर करूंगा ॥ १२ ॥ इस प्रकार स्वायंभुवपुत्रने विचारकर सूर्यके समान एक प्रकाशित रथ बनाय सात वार प्रदक्षिणा कर निम्नभागका अंधकार दूर किया ॥ १३ ॥ ऐसी सात प्रदक्षिणा उस रथकी होनेसे जो भूमिमें गर्त हुए वही सात सागरनामसे विख्यात हुए ॥१४॥ और भूमिविभागके कारण वही स्थलभाग सात द्वीप कहाये रथनेमिसे प्रगट हुई परिखाही सात सागर कहाये ॥ १५ ॥

प्रशास्ति मयि भूम्यां च तमः प्रादुर्भवेत्कथम् ॥ एवं निवारयिष्यामि भूमौ योगबलेन च ॥ १२ ॥ एवं व्यवसितो राजा पुत्रः स्वायंभुवस्य सः ॥ रथेनादित्यवर्णेन सप्तकृत्वः प्रकाशयन् ॥ १३ ॥ तस्यापि गच्छतो राज्ञो भूमौ यद्रथनेमयः ॥ पातितास्ते समुद्राख्यां भेजिरे लोकहेतवे ॥ १४ ॥ जाताः प्रदेशास्ते सप्त द्वीपा भूमौ विभागशः ॥ रथनेमिसमुत्थास्ते परिखाः सप्त सिंधवः ॥ १५ ॥ यत आसंस्ततः सप्त भुवो द्वीपा हि ते स्मृताः ॥ जंबुद्वीपः प्लक्षद्वीपः शाल्मलीद्वीपसंज्ञकः ॥ १६ ॥ कुशद्वीपः क्रौंचद्वीपः शाकद्वीपश्च पुष्करः ॥ तेषां च परिमाणं तु द्विगुणं चोत्तरोत्तरम् ॥ १७ ॥ समंततश्चोपकॢप्तं बहिर्भाग क्रमेण च ॥ क्षारोदेक्षुरसोदौ च सुरोदश्च घृतोदकः ॥ १८ ॥ क्षीरोदो दधिमंडोदः शुद्धोदश्चेति ते स्मृताः ॥ सप्तैते प्रतिविख्याताः पृथिव्यां सिंधवस्तदा ॥१९॥ प्रथमो जंबुद्वीपाख्यो यः क्षारोदेन वेष्टितः ॥ तत्पतिं विदधे राजा पुत्रमाग्नीध्रसंज्ञकम् ॥ २० ॥ प्लक्षद्वीपे द्वितीयेऽस्मिन्द्वीपेक्षुरससंप्लुते ॥ जातस्तदधिपः प्रैयव्रत इध्मादिजिह्वकः ॥ २१ ॥

उनके बीचकी भूमि सात द्वीपनामवाली हुई, जंबू, प्लक्ष, शाल्मली ॥ १६ ॥ कुशद्वीप, क्रौंचद्वीप, शाकद्वीप पुष्करद्वीप हुए इनका परिमाण भी एकसे दूसरेका दूना है ॥ १७ ॥ और इनके चारों ओर क्रमसे खारीजल, इक्षुरस, सुरोद, घृतरूपजल, ॥१८॥ क्षीरोद, दधि, मंदोद, शुद्धोद, यह सात सागर पृथ्वीमें विख्यात हैं यह जलोंके भेदहैं इन्हीं सातों सागरोंसे यह सातों वस्तु गो इक्षुआदिद्वारा प्रगट होती हैं ॥ १९ ॥ पहला जंबूद्वीप क्षारसमुद्रसे वेष्टित है, उसका राज्य राजाने आग्नीध्रपुत्रको दिया ॥ २० ॥ इक्षुरससे वेष्टित प्लक्षद्वीपका अधिपति इध्मजिह्वको

किया ॥ २१ ॥ सुरोदसे वेष्टित शाल्मलीद्वीपका अधिपति यज्ञबाहुको किया ॥ २२ ॥ घृतोदसे वेष्टित मनोहर कुशद्वीपका अधिपति रुक्मशुक्रको किया ॥ २३ ॥ क्षीरोदसे वेष्टित पांचवें क्रौंचद्वीपका अधिपति प्रियव्रतने महाबली घृतपृष्ठको किया ॥ २४ ॥ दधिमंडसे वेष्टित मनोहर शाकद्वीपका अधिपति राजाने सुपुत्र मेधातिथिको किया ॥ २५ ॥ शुद्ध जलसे पूर्ण पुष्करद्वीपका अधिपति राजाने वीतिहोत्रको किया ॥ २६ ॥ ऊर्जस्वतीनामक कन्या उशनाको व्याहदी उससे देवयानी कन्या प्रगट हुई ॥ २७ ॥ इस प्रकार प्रियव्रतने सात

शाल्मलीद्वीप एतस्मिन्सुरोदधिपरिप्लुते ॥ यज्ञबाहुं तदधिपं करोति स्म प्रियव्रतः ॥२२॥ कुशद्वीपेऽतिरम्ये च घृतोदेनोपवेष्टिते ॥ हिरण्यरेता राजाऽभूत्प्रियव्रततनूजनिः ॥ २३ ॥ क्रौंचद्वीपे पंचमे तु क्षीरोदपरिसंप्लुते ॥ प्रैयव्रतो घृतपृष्ठः पतिरासीन्महाबलः ॥२४॥ शाकद्वीपे चारुतरे दधिमंडोदसंकुले ॥ मेधातिथिरभूद्राजा प्रियव्रतसुतो वरः ॥ २५ ॥ पुष्करद्वीपके शुद्धोदकसिंधुसमाकुले ॥ वीतिहोत्रो बभूवासौ राजा जनकसंमतः ॥ २६ ॥ कन्यामूर्जस्वतीनाम्नीं ददावुशनसे विभुः ॥ आसीत्तस्यां देवयानी कन्या काव्यस्य विश्रुता ॥ २७ ॥ एवं विभज्य पुत्रेभ्यः सप्तद्वीपान्प्रियव्रतः ॥ विवेकवशगो भूत्वा योगमार्गाश्रितोऽभवत् ॥२८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनकोशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ देवर्षे शृणु विस्तारं द्वीपवर्षविभेदतः ॥ भूमंडलस्य सर्वस्य यथा देवप्रकल्पितम् ॥ १ ॥ समासात्संप्रवक्ष्यामि नालं विस्तरतः क्वचित् ॥ जंबुद्वीपः प्रथमतः प्रमाणे लक्षयोजनः ॥२॥ विशालो वर्तुलाकारो यथाऽब्जस्य च कर्णिका ॥ नव वर्षाणि यस्मिंश्च नवसाहस्रयोजनैः ॥३॥

द्वीपोंको विभाग करके पुत्रोंको दे ज्ञानमार्गकी प्राप्तिके निमित्त योगमार्गका आश्रय लिया ॥ २८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्री नारायण बोले हे नारदजी द्वीपवर्षके भेदसे इस सब भूमण्डलका विस्तार सुनो ॥ १ ॥ जो संक्षेपसे कहता हूं विस्तारसे नहीं यह जम्बूद्वीप प्रमाणमें लाख योजन है ॥ २ ॥ यह विशाल गोलाकार कमलकर्णिकाके समान

है जिसमें नव सहस्र योजनमें नौ वर्ष हैं ॥ ३ ॥ इतनेही चौडे पर्वतोंसे घिरा हुआ है अर्थात् एक २ वर्षका नौ सहस्रयोजनमें विस्तार है, आठ मर्यादा पर्वतोंमें विभक्त है ॥ ४ ॥ दक्षिण उत्तरके दो वर्ष धनुषके समान स्थित हैं और चार केवल दीर्घाकार मात्र हैं इस सबके मध्य इलावृत है ॥ ५ ॥ इलावृत मध्यवर्षनाभिरूपसे प्रतिष्ठित है इसमें मेरु सुवर्णका पर्वत लाख योजनका ऊंचा है ॥ ६ ॥ यह भूगोल कमलकी कर्णिकारूप है शिखरका बत्तीस सहस्र योजनका विस्तार है ॥ ७ ॥ मूलमें यह पर्वत सोलह सहस्र योजन तक चला गया है, इलावृतके उत्तरमें

आयामैः परिसंख्यानि गिरिभिः परितः श्रितैः ॥ अष्टभिर्दीर्घरूपैश्च सुविभक्तानि सर्वतः ॥ ४ ॥ धनुर्वत्संस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ॥ दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् ॥ ५ ॥ इलावृतं मध्यवर्षं यन्नाभ्यां सुप्रतिष्ठितः ॥ सौवर्णो गिरिराजोऽयं लक्षयोजनमुच्छ्रितः ॥ ६ ॥ कर्णिकारूप एवायं भूगोलकमलस्य च ॥ मूर्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनैर्विततस्त्वयम् ॥७॥ मूले षोड शसाहस्रस्तावताऽन्तर्गतः क्षितौ ॥ इलावृतस्योत्तरतो नीलः श्वेतश्च शृंगवान् ॥ ८ ॥ त्रयो वै गिरयः प्रोक्ता मर्यादावधयस्त्रिषु ॥ रम्यकाख्ये तथावर्षे द्वितीये च हिरण्मये ॥९॥ कुरुवर्षे तृतीये तु मर्यादां व्यंजयंति ते ॥ प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयस्तथा॥१०॥ द्विसहस्रपृथुतरास्तता एकैकशः क्रमात् ॥ पूर्वात्पूर्वाच्चोत्तरस्यां दशांशादधिकांशतः ॥ ११ ॥ दैर्घ्य एव ह्रसंतीमे नाना नदनदीयुताः ॥ इलावृताद्दक्षिणतो निषधो हेमकूटकः ॥ १२ ॥ त्रयो हिमालयश्चेति प्राग्विस्तीर्णाः सुशोभनाः ॥ अयुतोत्सेध भाजस्ते योजनैः परिकीर्तिताः ॥ १३ ॥

नील और श्वेत पर्वत शृंगवाला है ॥ ८ ॥ इनमें यह तीन मर्यादापर्वत कहाते हैं रम्यकनामक वर्ष दूसरे हिरण्मयवर्षमें ॥ ९ ॥ तथा तीसरे कुरु वर्षमें यह पर्वत मर्यादा करते हैं यह पूर्वकी ओरसे दीर्घ हुए क्षारसमुद्रतक अवधिवाले हैं ॥ १० ॥ एक तटसे दूसरे तटतक पूर्वसे उत्तरतक दो सहस्र योजनमें वर्त्तमान हैं इसके एक २ क्रमसे पूर्वसे उत्तर दिग्भागमें दश अंशसे किंचित् मात्र अधिक परिमाणमें दीर्घतासे स्थित है ॥ ११ ॥ इस पर्वतसे कितने नदनदी निकलते हैं इलावृतसे दक्षिणकी ओर निषध हेमकूट ॥ १२ ॥ और हिमालय यह तीन पर्वत

विस्तारको प्राप्त हैं यह दश२ सहस्र योजनके ऊंचे हैं ॥ १३ ॥ इन तीनों वर्षोंकी हरिवर्ष किंपुरुष और भारतवर्ष इन तीन वर्षोंकी मर्यादा होती है इनके विभाग करनेसे यह मर्यादापर्वत कहाते हैं ॥ १४ ॥ इलावृतके पश्चिममें माल्यवान् नाम पर्वत है पूर्वमें श्रीमान् गंधमादन पर्वत है ॥ १५ ॥ नीलनिषधपर्वत पर्यन्त यह मर्यादाकारी पर्वत दो सहस्र योजनपर्यन्त विस्तृत हो रहे हैं ॥ १६ ॥ केतुमाल और भद्राश्व वर्षोंकी मर्यादा करते हैं मंदर मेरुमंदर और सुपार्श्व ॥ १७ ॥ तथा कुमुद यह पर्वत मेरुपादरूप कहलाते हैं इनका अयुत १०००० योजनोंका विस्तार है और यह मेरुके चारों ओर

हरिवर्षं किंपुरुषं भारतं च यथातथम् ॥ विभागात्कथयंत्येते मर्यादागिरयस्त्रयः॥ १४॥ इलावृतात्पश्चिमतो माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ पूर्वेण च ततः श्रीमान्गंधमादनपर्वतः ॥ १५ ॥ आनीलनिषधं त्वेतौ चायतौ द्विसहस्रतः ॥ योजनैः पृथुतां यातौ मर्यादाकारकौ गिरी ॥ १६ ॥ केतुमालाख्यभद्राश्ववर्षयोः प्रथितौ च तौ ॥ मंदरश्च तथा मेरुमंदरश्च सुपार्श्वकः ॥ १७ ॥ कुमुदश्चेति विख्याता गिरयो मेरुपादकाः ॥ योजनायुतविस्तारोन्नाहा मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ १८ ॥ अवष्टंभकरास्ते तु सर्वतोऽभिविराजिताः ॥ एतेषु गिरिषु प्राप्ताः पादपाश्चूतजंबुनी॥ १९॥ कदंबन्यग्रोध इति चत्वारः पर्वताः स्थिताः॥ केतवो गिरिराजेषु एकादशशतोच्छ्रयाः ॥ २० ॥ तावद्विटपविस्ताराः शताख्यपरिणाहिनः ॥ चत्वारश्च ह्रदास्तेषु पयोमध्विक्षु सज्जलाः ॥ २१ ॥ यदुपस्पर्शिनो देवा योगैश्वर्याणि विंदते ॥ देवोद्यानानि चत्वारि भवंति ललनासुखाः ॥ २२ ॥

हैं ॥ १८ ॥ अर्थात् मेरुको अवरोध करनेवाले यह सब ओरसे विराजते हैं इनही पर्वतोंपर आम जामुन ॥ १९ ॥ कदम्ब न्यग्रोधनामक चार वृक्ष स्थित हैं यह ग्यारह सौ योजन ऊंचे पर्वतकी ध्वजारूपसे शोभित हैं ॥ २० ॥ इतनाही वृक्षोंका विस्तार है उतनाही इनकी शाखाओंका परिमाण है और शोभित हैं इनमें पयहृद, मधुहृद, इक्षुहृद और अच्छे जलके चार हृद हैं ॥ २१ ॥ जिनके स्पर्शमात्रसे देवतायोगैश्वर्यको जानते हैं और यह स्त्रीजनोंको सुखदायक चार देवोद्यान हैं ॥ २२ ॥

नन्दनवन, चित्ररथ, वैभ्राज और सर्वभद्र जहां देवता स्त्रीजनोंसे ... होकर ॥२३॥ उपदेवताओंसे अपनी महिमा गवाते प्रसन्न होते हैं और स्वतंत्र होकर यथाकाम यथासुखसे विहार करते हैं ॥ २४ ॥ मन्दरपर्वतके ऊपर स्थित देव आम्रके ऊपरसे जो कि ग्यारहसै योजन ऊंचा है अमृतमय फल टपकते हैं॥२५॥ जो कि पर्वतखण्डके समान स्वादु और मृदु होते हैं उन गिरकर टूटे हुए फलोंके रससे ॥ २६ ॥ जो कि लाल रंगसा रस है उससे अरुणोदा नदी निर्मलजलवाली दैत्यराजसे पूजित वहन करती है ॥ २७ ॥ हे महाराज ! वहां पापहारिणी अरुणाख्या

नंदनं चैत्ररथकं वैभ्राजं सर्वभद्रकम्॥येषु स्थित्वाऽमरगणा ललनायूथसंयुताः॥२३॥उपदेवगणैर्गीतमहिमानो महाशयाः ॥ विहरंति स्वतंत्रास्ते यथाकामं यथासुखम् ॥ २४ ॥ मंदरोत्संगसंस्थस्य देवचूतस्य मस्तकात् ॥ एकादशशतोच्छ्रायात्फलान्यमृतभांजि च ॥ २५ ॥ गिरिकूटप्रमाणानि सुस्वादूनि मृदूनि च ॥ तेषां विशीर्यमाणानां फलानां सुरसेन च ॥ २६ ॥ अरुणोदसवर्णेन अरुणोदा प्रवर्तते ॥ नदी रम्यजला देवदैत्यराजप्रपूजिता ॥ २७ ॥ अरुणाख्या महाराज वर्तते पापहारिणी ॥ पूजयंति च तां देवीं सर्वकामफलप्रदाम् ॥ २८ ॥ नानोपहारबलिभिः कल्मषघ्न्यभयप्रदाम् ॥ तस्याः कृपावलोकेन क्षेमारोग्यं व्रजंति ते ॥ २९ ॥ आद्या माया तुलाऽनंता पुष्टिरीश्वरमालिनी ॥ दुष्टनाशकरी कांतिदायिनीति स्मृता भुवि ॥ ३० ॥ अस्याः पूजाप्रभावेण जांबूनदमुदावहत् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे भुवनलोकवर्णनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

देवी जो सब कामना देती है उसको सब कोई पूजन करते हैं ॥ २८ ॥ उन पापनाशिनी अभयदायिनीको अनेक प्रकारके उपहार भेंट बलिसे पूजते हैं और उसके कृपावलोकनसे क्षेम और आरोग्य ताको प्राप्त होते हैं ॥ २९ ॥ वह आद्यामाया अतुला, अनन्ता, पुष्टि, ईश्वरमालिनी है, वह दुष्टोंकी नाशक, कान्तिदायिनी, पृथ्वीमें विख्यात हैं॥३०॥ इन्हींकी पूजाके प्रभावसे जाम्बूनद प्रवाहित होता है ॥ ३१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीनारायण बोले हे नारद ! जो मैंने अरुणोदानामक नदी कही है वह मंदरपर्वतसे निकलकर इलावृतके पूर्वसे पतित होती है ॥ १ ॥ जिसके प्रेमपूर्वक सेवनसे भवानीकी अनुचरी—सखियें यक्ष गन्धर्वोंकी पत्नियोंके देहसे गंध ले चलनेवाली पवन ॥ २ ॥ दश योजनपर्यंत भूमिको वासित करती है इस प्रकार जम्बूफलोंके ऊंचे देशसे गिरनेके कारण ॥ ३ ॥ वे हाथीके समान बडे फल टूटकर उसके रससे मेरुमंदरसे जम्बूनामक नदी ॥ ४ ॥ भूमिभागमें प्राप्त होकर इलावृतके दक्षिण ओरसे बहती है वहां जम्बूफलके आस्वादसे तुष्ट होनेके कारण देवी

श्रीनारायण उवाच ॥ अरुणोदा नदी या तु मया प्रोक्ता च नारद ॥ मंदरान्निपतंती सा पूर्वेणेलावृतं प्लुवेत् ॥ १ ॥ यज्जोषणाद्भवान्याश्चाऽनुचरीणां स्त्रियामपि ॥ यक्षगन्धर्वपत्नीनां देहगंधवहोऽनिलः ॥२॥ वासयत्यभितो भूमिं दशयोजनसंख्यया ॥ एवं जंबूफलानां च तुंगदेशनिपातनात् ॥ ३ ॥ विशीर्यतामनस्थीनां कुञ्जरांगप्रमाणिनाम् ॥ रसेन च नदी जंबूनाम्नी मेर्वाख्यमंदरात् ॥४॥ पतंती भूमिभागे च दक्षिणेलावृतं गता ॥ देवी जंबूफलास्वादतुष्टा जंब्वादिनी स्मृता ॥५॥ तत्रत्यानां च लोकानां देवनागर्षिरक्षसाम् ॥ पूजनीयपदा मान्या सर्वभूतदयाकरी ॥ ६ ॥ पावनी पापिनां रोगनाशिनी स्मरतामपि ॥ कीर्तिता विघ्नसंहर्त्री माननीया दिवौकसाम् ॥७॥ कोकिलाक्षी कामकला करुणा कामपूजिता ॥ कठोरविग्रहा धन्या नाकिमान्या गभस्तिनी ॥८॥ एभिर्नामपदैः कामं जपनीया सदा नृणाम् ॥ जंबूनदीरोधसोर्या मृत्तिका तीरवर्तिनी ॥ ९ ॥ जंबूरसेनानुविद्ध्यमाना वाय्वर्कयोगतः ॥ विद्याधरामरस्त्रीणां भूषणं विविधं महत् ॥ १० ॥

जम्बादिनी कहाती हैं ॥ ५ ॥ यहांके रहनेवाले देव नाग ऋषि राक्षस उसे संपूर्ण प्राणियोंपर दया करने वालीका पूजन करते हैं ॥ ६ ॥ वह पापियोंको पवित्र करनेवाली और स्मरणसेही रोग नाशनेवाली कीर्त्तनसे विघ्न हरती और सदा देवताओंकी माननीया हैं ॥ ७ ॥ वह कोकिलाक्षी कामकला दया और कामसे पुजित कठोर शरीरवाली धन्या देवताओंकी माननीया गभस्तनयुक्त ॥ ८ ॥ इन नामोंसे यहांके निवासियोंको सदा भजन करना चाहिये जम्बूनदीके किनारेकी जो मृत्तिका है ॥९॥ वह जामुनके रससे संयुक्त हो

वायु और सूर्यके संपर्कसे विद्याधर और देवताओंकी स्त्रियोंके अ   प्रकारके भूषणोंका हेतु ॥१०॥ देवनिर्मित जाम्बूनद सुवर्ण कहाता है जिस सोनेकी इच्छा देवताओंकी स्त्रियें करती हैं ॥११॥ मुकुट, मेखला, बाजूबंद आदि बनवाती हैं और सुपार्श्वपर्वतपर स्थित वृक्ष महा कदम्ब कहाता है ॥ १२ ॥ उसके खखोडलसे जो पांच धारा निकलती हैं वे सुपार्श्वपर्वतके शिखरसे पतित होती हैं ॥ १३ ॥ वे पांचों मधुधारा पश्चिम इलावृतमें बहती हैं जहांके भोगी देवताओंके मुखकी गंधको लेकर ॥ १४ ॥ वायु समन्तात् सौ योजन तक सुगन्ध कर देती है वहां भक्तोंकी

जाम्बूनदं सुवर्णं च प्रोक्तं देवविनिर्मितम् ॥ यत्सुवर्णं च विविधा योपिद्भिः कामुकाः सदा ॥ ११ ॥ मुकुटं कटिसूत्रं च केयूरादीन्प्रकुर्वत॥महाकदंबः संप्रोक्तः सुपार्श्वगिरिसंस्थितः॥१२॥तस्य कोटरदेशेभ्यः पंच धाराश्च याः स्मृताः ॥ सुपार्श्वगिरि मूर्ध्नीह पतंत्येता भुवं गताः॥१३॥ मधुधाराः पञ्च तास्तु पश्चिमेलावृतं प्लुताः॥याश्चोपभुज्यमानानां देवानां मुखगन्धभृत् ॥१४॥ वायुः समंततो गच्छञ्छतयोजनवासनः॥धारेश्वरी महादेवी भक्तानां कार्यकारिणी॥१५॥देवपूज्या महोत्साहा कालरूपा महानना॥ वसते कर्मफलदा कांतारग्रहणेश्वरी॥१६॥करालदेहा कालांगी कामकोटिप्रवातनी ॥ इत्येतैर्नामभिः पूज्या देवी सर्वसुरेश्वरी॥१७॥ एवं कुमुदरूढो यो नाम्ना शतबलो वटः ॥ तत्स्कंधेभ्योऽधोमुखाश्च नदाः कुमुदमूर्धतः ॥ १८ ॥ पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यंबरादिभिः ॥ शय्यासनाद्याभरणैः सर्वे कामदुघाश्च ते ॥ १९ ॥ उत्तरेणेलावृतं ते प्लावयंति समंततः ॥ मीनाक्षी तत्तले देवी देवासुरनिषेविता ॥ २० ॥

कार्यसाधिका धारेश्वरी महादेवी है ॥ १५ ॥ वह देवताओंसे पूजित महा उत्साहवाली कालरूपा, महामनवाली वनग्रहणकी अधिष्ठात्री कर्मफल दात्री निवास करती है ॥ १६ ॥ वह करालदेहवाली, कालांगी, करोड़ों कामको प्रवृत्त करनेवाली सर्वेश्वरी देवी इन नामोंसे पूजनी चाहिये ॥१७॥ इसी प्रकार कुमुद पर्वतपर जो शतबलनामक वटवृक्ष है उसकी स्कन्ध शाखासे कुमुदशिखरपर होते हुए नद ॥ १८ ॥ पय, दधि, मधु, घृत, गुड, अन्न, अम्बर, शय्या, आसन आदि आभरणदायक होते हैं बहुत क्या वे सब कामना देनेवाले हैं ॥ १९ ॥ वे सब ओरसे इला

वृतके उत्तरभागको प्लावित करते हैं उसके निकटवर्ती देवता असुरोंसे संवित मीनाक्षी देवी है ॥ २० ॥ वह नीलाम्बरा, रौद्रमुखी, नीलअलक संयुक्त, स्वर्गवासी देवताओंको फलदात्री और वरदायिनी है ॥ २१ ॥ अतिशय मान नीया अतिपूज्या मत्तमातंगके समान गमन करनेवाली, मदनकी उन्मादक, मानप्रिया, मानप्रियांतरा ॥ २२ ॥ कामवेगधारिणी, कामपूजिता, कामनादिनी सुन्दर मयूरवत् शोभाकी स्थान कार्तिकेयको गर्भसे प्रगट करनेवाली ॥ २३ ॥ इन नामोंसे मीनाक्षी देवीको प्रणाम करना चाहिये वह ईश्वरसंगिनी जपने और स्मरण करनेवालोंको मान देती

नीलांबरा रौद्रमुखी नीलालकयुता च सा ॥ नाकिनां देवसंघानां फलदा वरदा च सा ॥ २१ ॥ अतिमान्याऽतिपूज्या च मत्तमातंगगामिनी ॥ मदनोन्मादिनी मानप्रिया मानप्रियांतरा ॥ २२ ॥ मारवेगधरा मारपूजिता मारमादिनी ॥ मयूरवरशोभाढ्या शिखिवाहनगर्भभूः ॥ २३ ॥ एभिर्नामपदैर्वंद्या देवी सा मीनलोचना ॥ जपतां स्मरतां मानदात्री चेश्वरसंगिनी ॥ २४ ॥ तेषां नदानां पानीयपानानुगतचेतसाम् ॥ प्रजानां न कदाचित्स्याद्वलीपलितलक्षणम् ॥ २५ ॥ क्लमस्वेदादि दौर्गंध्यं जरामयमृतिभ्रमाः ॥ शीतोष्णवातवैवर्ण्यमुखोपप्लवसंचयाः ॥ २६ ॥ नापदश्चैव जायंते यावज्जीवं सुखं भवेत् ॥ नैरंतर्येण तत्रस्या हि सुखं निरतिशायकम् ॥ २७ ॥ तत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संनिवेशं च तद्गिरेः ॥ सुवर्णमयनाम्नो वै सुमेरोः पर्वताः पृथक् ॥ २८ ॥ गिरयो विंशतिपराः कर्णिकाया इवेहते ॥ केसरीभूय सर्वेऽपि मेरोमूलविभागके ॥ २९ ॥ परितश्चोपक्लृतास्ते तेषां नामानि शृण्वतः ॥ कुरंगः कुरगश्चैव कुशुंभोऽथो विकंकतः ॥ ३० ॥

है ॥ २४ ॥ उन नदोंके जलपान करनेवालोंके कभी बालोंमें श्वेतता तथा झाईं नहीं पडती ॥ २५ ॥ परिश्रमके स्वेदकी दुर्गन्धि जरारोगकी शांति और भ्रम, शीत, उष्णवातसे विवर्णता मुखपर झाईं पडजाना ॥ २६ ॥ यह जीवन पर्यन्त भी नहीं होते हैं, जीवनपर्यन्त सुखी रहते निरन्तर उनको अधिक सुख होता है ॥ २७ ॥ अब इसके आगे कहता हूं कि, उस पर्वतके निकटही सुवर्णमय नामवाले सुमेरुके पृथक् पर्वत हैं ॥ २८ ॥ ये बीस पर्वत कर्णिकाके समान शोभित होते हैं वे मेरुके मूलभागमें केसररूपसे स्थित हैं ॥ २९ ॥ वे चारों ओरसे शोभित हैं

उनके नाम सुनो कुरंग, कुरग, कुशुंभ, विकंकत ॥ ३० ॥ f --, शिशक, पतंग, रुचक, निषध, शितीवास, कपिल, शंख, ॥ ३१ ॥ वैदूर्य, चारुधि, हंस, ऋषभ, नाग, कालिंजर और नारद यह वीस पर्वत हैं ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे भाषाटीकायामष्टमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीनारायण बोले सुमेरुपर्वतके पूर्व दो पर्वत अठारहसहस्र योजनपर उत्तरकी ओरको लम्बे दो सहस्र ऊंचे और इतनेही चौड़े हैं ॥ १ ॥ इन पर्वतोंके नाम जठर और देवकूटहैं मेरुके पश्चिमसे दो पर्वत इतनीही दूर इतनेही लम्बे चौडेहैं इसके आगे पवमान है

त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतंगो रुचकस्तथा ॥ निषधश्च शितीवासः कपिलः शंख एव च ॥ ३१ ॥ वैदूर्यश्चारुधिश्चैव हंसो ऋषभ एव च ॥ नागः कालंजरश्चैव नारदश्चेति विंशतिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गिरी मेरुं च पूर्वेण द्वौ चाष्टादशयोजनैः ॥ सहस्रैरायते चोदग्द्विसहस्रपृथूच्चकौ ॥ १ ॥ जठरो देवकूटश्चतावेतौ गिरिवर्यकौ ॥ मेरोः पश्चिमतोऽद्री द्वौ पवमानस्तथाऽपरः ॥ २ ॥ पारियात्रश्च तौ तावद्विख्यातौ तुंगविस्तरौ ॥ मेरोर्दक्षिणतः ख्यातौ कैलासकरवीरकौ ॥ ३ ॥ प्रागायतौ पूर्ववृत्तौ महापर्वतराजकौ ॥ एवं चोत्तरतो मेरोस्त्रिशृंगमकरौ गिरी ॥ ४ ॥ एतश्चाद्रिवरैरष्टसंख्यैः परिवृतो गिरिः ॥ सुमेरुः कांचनगिरिः परिभ्राजन्रविर्यथा ॥ ५ ॥ मेरोर्मूर्धनि धातुर्हि पुरी पंकजजन्मनः ॥ मध्यतश्चोपक्लप्तेयं दशसाहस्रयोजनैः ॥ ६ ॥ समानचतुरस्रां च शातकौम्भमयीं पुरीम् ॥ वर्णयंति महात्मानः परावरविदो बुधाः ॥ ७ ॥

॥ २ ॥ और परियात्र है इनकाभी पूर्वके समान विस्तार है मेरुके दक्षिणमें कैलास और करवीर पर्वतहैं यह पर्वतराज पूर्वदिशामें दीर्घहो रहे हैं इस प्रकार सुमेरुके उत्तरमें त्रिशृंग और मकरपर्वतहैं ॥ ३॥ ४॥ इन आठ श्रेष्ठ पर्वतोंसे यह पर्वत व्याप्त है सुमेरु सुवर्णका पर्वत सूर्यके समान विराजमान होता है ॥ ५ ॥ सुमेरुके शिखरपर ही कमलभव विधाता ब्रह्माकी पुरी है, यह मध्यमें दशसहस्र योजनकी है ॥ ६ ॥ वह समान और चौकोन

सोनेकी पुरी है ऐसा परावरके ज्ञाता महात्मा वर्णन करते हैं ॥ ७ ॥ उस पुरीके निम्नभागमें आठों लोकपालोंकी सुवर्णमयपुरी आठों दिशाओंमें स्थित हैं ॥ ८ ॥ वे सब ढाई सहस्रयोजनके प्रमाणमें हैं ऐसी मेरुपर ब्रह्मपुरीके सहित नौपुरी हैं मनोवती, अमरावती, ॥ ९ ॥ तेजोवती संयमनी, कृष्णांगना, श्रद्धावती, गंधवती, महोदया ॥१०॥ यशोवती यह क्रमसे ब्रह्मा, इंद्र, अग्नि आदिकोंकी हैं उसी स्थानमें त्रिविक्रमाव तारधारी भगवान् विष्णुके ॥ ११ ॥ वामपादके नखसे भिन्न होकर हे नारद ! अंडकटाहके ऊर्ध्वभागके रंध्रमध्यसे दिवलोकमें प्रविष्ट होती

तां पुरीमनुलोकानामष्टानामीशिषां पराः ॥ पुर्यः प्रख्यातसौवर्णरूपास्ताश्च यथादिशम् ॥ ८ ॥ यथारूपं सार्धनेत्रसहस्रप्रमिताः कृताः ॥ मेरोनेव पुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ॥ ९ ॥ तेजोवती संयमनी यथा कृष्णांगनाऽपरा ॥ श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महोदया ॥१०॥ यशोवती च ब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनां यथाक्रमम् ॥ तत्रैव यज्ञलिंगस्य विष्णोर्भगवतो विभोः ॥ ११ ॥ वाम पादांगुष्ठनखनिर्भिन्नस्य च नारद ॥ अंडोर्ध्वभागरंध्रस्य मध्यात्संविशती दिवः ॥१२॥ मूर्धन्यवततारेयं गंगा संविशती विभोः॥ लोकानामखिलानां च पापहारिजलाकुला ॥१३॥ इयं च साक्षाद्भगवत्पदी लोकेषु विश्रुता ॥ कालेन महता सा तु युगसाहस्र केण तु ॥ १४ ॥ दिवो मूर्धानमागत्य देवी देवनदीश्वरी ॥ यत्तद्विष्णुपदं नाम स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ १५ ॥ औत्ता नपादिर्यत्रास्ते ध्रुवः परमपावनः ॥ भगवत्पादयुगलपद्मकोशरजो दधत् ॥ १६ ॥ अद्याप्यास्ते स राजर्षिः पदवीमचलां श्रितः॥ तत्र सप्तर्षयस्तस्य प्रभावज्ञा महाशयाः ॥ १७ ॥

हुई सी ॥ १२ ॥ स्वर्गसे अवतरित होकर गंगा प्रवाहित होती है, जिसका जल सम्पूर्ण लोकोंका पाप हरण करता है ॥ १३ ॥ यह साक्षात् लोकमें भगवत्पदीनामसे विख्यात है वह सहस्रयुग पर्यन्त बडे समय तक ॥ १४ ॥ दिव्य लोकके मूर्धदेशमें आकर वह देवनदियोंकी अधीश्वरी स्थित है जो विष्णुपदनामक त्रिलोकीमें विख्यात स्थान है ॥ १५ ॥ जहां परमपवित्र उत्तानपादके पुत्र ध्रुव निवास करते हैं जो भगवान्के चरणारविंदकी रज मस्तकपर धारण करते हैं ॥ १६ ॥ अबतक यह राजर्षि अचलपदवीको प्राप्त हो स्थित हैं वहां उनके

प्रभावके जाननेवाले सप्तऋषि ॥ १७ ॥ सब लोकके हितकी इच्छासे उनकी परिक्रमा करते हैं । यह तपकी आत्यंतिकी सिद्धि देनेवाली है ॥ १८ ॥ यही विचारकर वे महर्षि अपने जटाजूटोंमें नित्य गंगाका आदर करते अर्थात् स्नान करते हैं फिर यह देवी विष्णुपदसे अनेक सहस्र कोटि ॥ १९ ॥ विमानोंसे व्याप्त देवयान मार्गमें अवतरण करती हैं और चन्द्रमंडलको प्लावितकर ब्रह्मभवनमें प्राप्त होती हैं ॥२०॥ हे नारद ! ब्रह्मलोकमें वह चार प्रकारके भेदको प्राप्त होती है, और चार नामसे वह देवी चार दिशामें निर्गत

प्रदक्षिणं प्रक्रमंति सर्वलोकहितेप्सवः ॥ आत्यंतिकी सिद्धिरियं तपतां सिद्धिदायिनी ॥ १८ ॥ आद्रियंते च शिरसा जटाजूटोपितेन च ॥ ततो विष्णुपदादेवी नैकसाहस्रकोविभिः ॥ १९ ॥ विमानैराकुले देवयानेऽवतरती च सा ॥ चंद्रमंडलमाप्लाव्य पतंती ब्रह्मसद्मनि ॥२०॥ चतुर्धा भिद्यमाना सा ब्रह्मलोके च नारद ॥ चतुर्भिर्नामभिर्देवी चतुर्दिशमभिप्लुता ॥२१॥ सरितां च नदीनां च पतिमेवान्वपद्यत ॥ सीता चालकनंदा च चतुर्भद्रेति नामभिः ॥२२॥ सीता च ब्रह्मसदनाच्छिखरेभ्यः क्षमाभृताम् ॥ केसराभिधनाम्नां च प्रसवंती च स्वर्णदी ॥२३॥ गंधमादनमूर्ध्नीह पतिता पापहारिणी ॥ अंतरेण तु भद्राश्ववर्षे प्राच्यां समागता ॥२४॥ क्षारोदधिं गता सा तु द्युनदी देवपूजिता ॥ ततो माल्यवतः शृंगाद् द्वितीया परिनिर्गता ॥ २५ ॥ ततो वेगवती भूत्वा केतुमालं समागता ॥ चक्षुर्नाम्नी देवनदी प्रतीच्यां दिश्युपागता ॥ २६ ॥

हुई है ॥ २१ ॥ और सरित्पति सागरमें प्राप्त होती है गंगा, सीता, अलकनन्दा, चतुर्भद्रा यह चारोंके नाम हैं ॥२२॥ सीता ब्रह्मलोकसे होकर पर्वतोंके शिखरोंसे जिनका कि केशर नाम है अर्थात् सुमेरुकर्णिकाके केशरभूत पर्वतोंसे निकलती हुई ॥ २३ ॥ वह पापहारिणी गंधमादन पर्वतके शिखर में पतित होती है और भद्राश्ववर्षके मध्य होती हुई सागरसे मिलती है ॥ २४ ॥ इस प्रकार देवपूजितद्युलोककी नदी क्षारसमुद्रमें मिलती है और दूसरी माल्यवान्के शृंगसे निकली है ॥ २५ ॥ फिर बडी वेगवती होकर केतुमाल पर्वतसे संगतिको प्राप्त

होती है चक्षुनामवाली देवनदी प्रतीची दिशामें प्राप्त होकर ॥ २६ ॥ देववंदित वह गंगा समुद्रमें प्राप्त हुई है हे नारद ! उसकी तीसरी धारा बडी विख्यात ॥ २७ ॥ पवित्र अलकनंदा ब्रह्मभवनके दक्षिणस्थानसे वही है वह अनेक वनपर्वतकूटोंको उल्लंघन करती प्राप्त हुई है ॥ २८ ॥ वह पर्वत श्रेष्ठ हेमकूटको प्राप्त होकर वहांसे निर्गत हुई और अतिवेगवती होकर भारतवर्षमें आई ॥ ॥ २९ ॥ यह नदी तीसरी दक्षिण सागरमें मिली है जिसमें स्नानको जाते हुए मनुष्योंको पदपदमें ॥ ३० ॥ राजसूय और अश्वमेधका फल मिलता है चौथी धारा शृंगवान

सरितां पतिमाविष्टा सा गंगा देववंदिता ॥ ततस्तृतीया धारा तु नाम्ना ख्याता च नारद ॥ २७ ॥ पुण्या चालकनंदा वै दक्षिणेनाब्जभूपदात् ॥ वनानि गिरिकूटानि समतिक्रम्य चागता ॥ २८ ॥ हेमकूटं गिरिवरं प्राप्ताऽतोऽपीह निर्गता ॥ अतिवेगवती भूत्वा भारतं चागताऽपरा ॥ २९ ॥ दक्षिणं जलधिं प्राप्ता तृतीया सा सरिद्वरा ॥ यस्याः स्नानाय सरतां मनुजानां पदेपदे ॥३०॥ राजसूयाश्वमेधादिफलं तु न हि दुर्लभम् ॥ ततश्चतुर्थी धारा तु शृंगवत्पर्वतात्पुनः॥ ३१ ॥ भद्राभिधा संस्रवंती कुरूनसंतर्प्य चोत्तरान् ॥ समुद्रं समनुप्राप्ता गंगा त्रैलोक्यपावनी ॥ ३२ ॥ अन्ये नदाश्च नद्यश्च वर्षेवर्षेऽपि संति हि ॥ बहुशो मेरुमंदारप्रमुताश्चैव नारद॥३३॥तत्राऽपि भारतं वर्षं कर्मक्षेत्रमुशंति हि ॥ अन्यानि चाष्ट वर्षाणि भौमस्वर्गप्रदानि च ॥ ३४ ॥ स्वर्गिणां पुण्यशेषस्य भोगस्थानानि नारद॥पुरुषाणां चायुतायुर्वज्रांगादेव सन्निभाः॥३५॥पुरुषा नागसाहस्रैर्दशभिः परिकल्पिताः॥ महासारतसंतुष्टाः कलत्राढ्याः सुखान्विताः ॥ ३६ ॥

पर्वतसे ॥ ३१ ॥ भद्रा नामवाली गिरती हुई उत्तर कुरुओंको तृप्त करती है वह त्रैलोक्यपाविनी गंगा भी समुद्रमें मिली है ॥ ३२ ॥ अनेक वर्षोंमें और भी अनेक नदी और नद हैं हे नारद ! बहुतसे मेरुपर मन्दार वृक्ष हैं वहां देवता सुख पाते हैं ॥ ३३ ॥ तो भी भारतवर्षको कर्मक्षेत्र कहते हैं और आठ वर्ष पृथ्वी सम्बन्धी स्वर्गसुख देते हैं ॥ ३४ ॥ अर्थात् हे नारदजी स्वर्गमें गये हुओंके शेष रहे पुण्यके भोगनेके स्थान हैं वहांके पुरुष अयुत वर्ष जीते वज्रके समान दृढ शरीर और देवताओंके तुल्य होते हैं ॥ ३५ पुरुषोंको दश २ सहस्र हाथियोंका बल

होता है यह महा सुरतसे सन्तुष्ट होनेवाले स्त्री और सुखोंसे युक्त होते हैं ॥ ३६ ॥ हे वत्स ! यहांकी स्त्रियें चिरयुवती हैं एक वर्षकी अल्पआयु रहनेसे गर्भ धारण करनेमें समर्थ होती हैं और वहां निरन्तर त्रेतायुगके समान समय रहता है ॥३७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीनारायण बोले उन २ वर्षोंमें देवता पूर्वोक्त स्तोत्रोंसे जपध्यान समाधीसे देवीजीका पूजन करते हैं ॥ १ ॥ वहां सब ऋतुके फूलोंसे वनराजी शोभाको प्राप्त होती है वहां फल पल्लव निरन्तर शोभाको प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥ उन वनवाले वर्षोंके पर्वतोंके निम्न

एकवर्षोनके चायुष्यात्तगर्भाः स्त्रियोऽपि हि ॥ त्रेतायुगसमः कालो वर्तते सर्वदैव हि ॥३७॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ श्रीनारायण उवाच ॥ तेषु वर्षेषु देवेशाः पूर्वोक्तैः स्तवनैः सदा ॥ पूजयंति महादेवीं जपध्यानसमाधिभिः ॥१॥ सर्वर्तुकुसुमश्रेणीशोभिता वनराजयः ॥ फलानां पल्लवानां च यत्र शोभा निरंतरम् ॥ २ ॥ तेषु काननवर्षेषु वर्षपर्व तसानुषु ॥ गिरिद्रोणीषु सर्वासु निर्मलोदकराशिषु ॥३॥ विकचोत्पलमालासु हंससारससंचयैः ॥ विमिश्रितेषु तेष्वेव पक्षिभिः कूजितेषु च ॥ ४ ॥ जलक्रीडादिभिश्चित्रविनोदैः क्रीडयंति च ॥ सुन्दरीललितभ्रूणां विलासायतनेषु च ॥ ५ ॥ तत्रत्या विहरंत्यत्र स्वैरं युवतिभिः सह ॥ नवस्वपि च वर्षेषु भगवानादिपूरुषः ॥ ६ ॥ "नारायणाख्यो लोकानामनुग्रहरसैकदृक्" ॥ देवीमाराधयन्नास्ते स च सर्वैश्च पूज्यते ॥ आत्मव्यूहेनेज्ययाऽसौ सन्निधत्ते समाहितः ॥ ७ ॥

भागमें तथा सब पर्वतोंकी द्रोणीमें जहां कि निर्मल जल है ॥ ३ ॥ कमलोंके समूह खिले हुए हंस सारस बैठे हुए जहां परस्पर मिले हुए पक्षियोंका शब्द हो रहा है ॥४॥ जलक्रीडाके विचित्र विनोदका जहां विहार होता है जहां सुन्दरियोंकी भौंके विलास देखे जाते हैं ॥ ५ ॥ जहांके पुरुष स्वच्छन्द स्त्रियोंसे विहार करते हैं इन नौओं वर्षोंमें आदिपुरुष भगवान् ॥ ६ ॥ "नारायण लोकों पर अनुग्रह करने वाले" सबसे पूजित हुए देवीकी आराधना करते स्थित होते हैं और अपनी मूर्तिके भेदसे लोगोंसे की हुई पूजाके कारण सब वर्षोंमें

निवास करते हैं ॥ ७ ॥ इलावृत्त खण्डमें कमलभवके नेत्रोद्भूत एक रुद्रांशभव देव नित्य निवास करते हैं ॥ ८ ॥ उस क्षेत्रमें और किसीका प्रवेश नहीं होता है भवानीके शापसे वहां पुरुष जाते ही स्त्री हो जाता है ॥ ९ ॥ भवानी नाथके स्त्रियोंके कोटिगण देवेशको वेष्टन किये देव संकर्षणका भजन करते हैं ॥ १० ॥ सब प्राणियोंके हितकी इच्छासे अपने ध्यानयोग द्वारा उस तामसी तुरीया नामक अपनी प्रकृतिमूर्तिको ॥ ११ ॥ एकाग्र मनसे भगवान् ध्यान करते हैं श्रीभगवान् बोले ओं भगवन् ! महापुरुष सर्वगुणोंके संख्याता अनन्त अव्यक्तके निमित्त

इलावृते तु भगवान्पद्मजाक्षिसमुद्भवः ॥ एक एव भवो देवो नित्यं वसति सांगनः ॥८॥ तत्क्षेत्रे नापरः कश्चित्प्रवेशं वितनोति च॥भवान्याः शापतस्तत्र पुमान्स्त्री भवति स्फुटम् ॥९॥ भवानीनाथकैः स्त्रीणामसंख्यैर्गणकोटिभिः॥ संरुध्यमानो देवेशो देवं संकर्षणं भजन् ॥१०॥ आत्मना ध्यानयोगेन सर्वभूतहितेच्छया॥ तां तामसीं तुरीयां च मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः॥११॥ उपधावते चैकाग्रमनसा भगवानजः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति ॥ १२ ॥ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ॥ भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ १३ ॥ न यस्य मायागुणकर्मवृत्तिभिर्निरीक्षतो ह्यण्वपि दृष्टिरज्यते॥ ईशे यथा नो जितमन्युरंहसा कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥१४॥ असद्दृशो यः प्रतिभाति मायया क्षीबेव मध्वासवताम्रलोचनः ॥ न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे ह्रिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेंद्रियाः ॥ १५ ॥

प्रणाम है ॥ १२ ॥ भजन करने योग्य शरण देनेवाले, सब ऐश्वर्यादिगुणके परम आश्रय, भक्तोंके निमित्त शरीर प्रगट करनेवाले संसारके नाशक अभक्तोंको संसारमें भावना करनेवाले आपके चरणोंका हम भजन करते हैं ॥ १३ ॥ जिसकी देखनेपर भी मायाके गुणकर्मकी वृत्तिद्वारा अणुमात्र भी दृष्टि लिप्त नहीं होती कारण कि नियमनके निमित्त वह ईक्षण करता है जैसे जितक्रोध हमारी दृष्टि विषयोंमें संयुक्त है पर आप ऐसे नहीं इससे कौन आत्म जयकी इच्छावाला मुमुक्षु उसका आदर न करे ॥ १४ ॥ जो मायासे असदृश विदित होता है जैसे

मधु और सबसे रक्तनेत्र हुआ मतवाला भयंकर विदित होता है जिनके चरण स्पर्शसे घर्षित इन्द्रिय हो नागवधू लज्जासे किसी प्रकार और उपासना करनेमें समर्थ नहीं होती ॥ १५ ॥ इस जगतकी स्थिति जन्म और संमयका जिनका हेतु कहते हैं और यह इन तीनोंसे विहीन भी है इसीसे ऋषि मन्त्र इनको अनन्त कहते हैं जो कि सहस्र मस्तकके किसी एक देशमें स्थित इस भूमण्डलको सरसोंके समान भी नहीं जानते ॥१६॥ जिनका गुण निमित्तक आदि विग्रह महत्तत्त्व है, वह विज्ञान सत्त्वके आश्रय भगवान् हैं वह चित्तरूप होनेसे सत्त्व प्रधान हैं जिस ब्रह्मसे प्रगट मैं रुद्र अपने त्रिगुणात्मक तेजवाले विभूतिरूप अहंकारसे तामसभूत सर्ग तथा इन्द्रियसमूहको सृजन करता हूं ॥ १७ ॥ यह हम सब जिस

यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयम त्रिभिर्विहीनं यमनंतमृषयः ॥ न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमंडलं मूर्धसहस्रधामसु ॥ १६ ॥ यस्याऽऽद्यआसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्संवृतोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥ १७ ॥ एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहंवैकृततामसेंद्रियाः सृजाम सर्वं यद नुग्रहादिदम् ॥ १८ ॥ यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुरुसर्गमोहितः॥ न वेद निस्तारणयोगमंजसा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥१९॥ नारायण उवाच ॥ एवं स भगवान्रुद्रो देवं संकर्षणं प्रभुम् ॥ इलावृतमुपासीत देवीगणसमाहितः ॥२०॥ तथैव धर्मपुत्रोऽसौ नाम्ना भद्रश्रवा इति ॥ तत्कुलस्याऽपि पतयः पुरुषा भद्रसेवकाः ॥ २१ ॥

महात्माके वंशमें पक्षीके समान सूत्रमें बंधे हैं क्रियासे निरुद्ध हैं अहंकार विकार तामस इन्द्रिय हम जिसके अनुग्रहसे इस जगत्के सृजन करते हैं उसको प्रणाम करते हैं ॥ १८ ॥ जिसकी निर्माण की हुई कर्मरूप ग्रंथिवाली मायाको यह प्राणी प्रजासर्गमें मोहित हुआ कुछ जानता है परन्तु उसके निस्तारका उपाय नहीं जानता ऐसे विलीन और उदयवाले आपके रूपके निमित्त प्रणाम है ॥ १९ ॥ नारायण बोले इस प्रकार भगवान् रुद्रदेव संकर्षण प्रभुको देवीगणोंके सहित इलावृतमें उपासना करते हैं ॥ २० ॥ इसी प्रकार यह धर्मपुत्र भद्रश्रवानामसे भद्राश्व

वर्षमें सेवा करते हैं उस कुलके पति पुरुष भी भद्र नामक वर्ष पतिके सेवक हैं ॥ २१ ॥ भद्राश्ववर्षमें वासुदेवकी विख्यात हयग्रीव मूर्ति जो उसी नामसे अंकित है ॥ २२ ॥ पर एकाग्रमनसे समाधिस्थ होकर स्तुति करते उस मूर्तिकी उपासना करते हैं ॥ २३ ॥ भद्रश्रवस बोले भगवान् धर्मके स्थान विशुद्ध करनेवालेको प्रणाम है अहो भगवान्की चेष्टा बडी विचित्र है जो यह मनुष्य मारती हुई मृत्युको देखकर भी नहीं देखता है जो कि पुत्र वा वृद्ध पिताको दग्ध करके उन्हींके धनसे स्वयं जीनेकी इच्छा करता है और तुच्छ विषय सेवन करनेको पापका ही

भद्राश्ववर्षे तां मूर्तिं वासुदेवस्य विश्रुताम् ॥ हयमूर्तिभिदा तां तु हयग्रीवपदांकिताम् ॥ २२ ॥ परमेण समाध्यन्यवारकेण नियंत्रिताम् ॥ एवमेव च तां मूर्तिं गृणंत उपयांति च ॥२३॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ॥ ध्यायन्न सद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषुः ॥ २४ ॥ वदंति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाऽध्यात्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ २५ ॥ विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः ॥ युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ २६ ॥ वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृतान्रसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय ते ॥ २७ ॥

ध्यान करता है ॥ २४ ॥ कविजन इस संसारको नश्वर कहते हैं अध्यात्मवादी विद्वान भी समाधिमें ऐसाही देखते हैं हे अज ! तो भी तुम्हारी मायासे मोहित होते हैं यह आपकी चेष्टा बडी विचित्र है आपको प्रणाम है ॥ २५ ॥ आप विश्वके उत्पन्न पालन निरोध कर्म करते हो तथापि आवरण रहित होकर अकर्ताही हो ऐसा वेद स्वीकार करता है कारण कि मायासे ही सर्वात्मामें सृष्टि कार्य कारणतासे कही गई है, यथार्थमें तो सबसे व्यतिरिक्त निरुपाधि होनेसे आप निरावरण और अकर्ताही हैं ॥ २६ ॥ जो युगान्तमें असुररूप तमसे तिरस्कृत हुए वेदोंको हयग्रीव

विग्रहवान् होकर रसातलसे लाय याचना करते ब्रह्माजीको देते हुए उस सत्य संकल्पके निमित्त प्रणाम है ॥ २७ ॥ इस प्रकार वे भद्रश्रवस हयग्रीव भगवान्की स्तुति करते हैं और उनके गुण वर्णन करते हैं ॥ २८ ॥ इनके चरित्रको जो पढते सुनते हैं वह पापरूपी केचलीको त्याग देवीके लोकको जाते हैं ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवी भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीनारायण बोले हरि वर्षमें भगवान नृसिंहजी पाप नाशक हैं वह भक्तोंपर कृपाकर योगयुक्त हो निवास करते हैं ॥ १ ॥ उनके उस मनोहर रूपको देखकर महा

एवं स्तुवंति देवेश हयशीर्षं हरिं च ते ॥ भद्रश्रवसनामानो वर्णयंति च तद्गुणान् ॥ २८ ॥ एषां चरितमेतद्धि यः पठेच्छ्रावयेच्च यः ॥ पापकंचुकमुत्सृज्य देवीलोकं व्रजेच्च सः ॥२९॥ इति श्रीदेवीभ गवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥८॥ श्रीनारायण उवाच ॥ हरिवर्षे च भगवान्नृहरिः पापनाशनः ॥ वर्तते योगयुक्तात्मा भक्तानुग्रहकारकः ॥ १ ॥ तस्य तद्दयितं रूपं महाभागवतोऽसुरः ॥ पश्यन्भक्तिसमायुक्तः स्तौतितद्गुणतत्त्ववित्॥२॥ प्रह्लाद उवाच॥ ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रंधय रंधय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा॥ अभयं ममात्मनि भूयिष्ठाः॥ ॐ क्ष्रौं ॥ स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायंतु भूतानि शिवं मिथो धिया ॥ मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥३॥ माऽगारदारात्मजवित्तबंधुषु संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान्सिद्ध्यत्यदूरान्न तथेंद्रियप्रियः ॥४॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् ॥ हरत्यजोंऽतः श्रुतिभिर्गतोंऽगजं को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमम् ॥५॥

भक्त प्रह्लादजी उनकी स्तुति करते हैं ॥ २ ॥ प्रह्लाद बोले ओंनमो भगवते यह मंत्र है संसारका मंगलही असुरोंका भी मन निर्मल हो और सब प्राणी परस्पर मिलकर मंगल ध्यान करें मन नारायणमें कल्याण युक्त रमे प्राणियोंकी हमारी मति निष्कामा हो ॥ ३ ॥ धरा पुत्र धन बंधुओंमें हमारा प्रेम न हो यदि हो तो भगवद्भक्तोंमें प्रेम हो जिसकी आत्मा अपनी प्राणवृत्तिसे संतुष्ट है वही सिद्ध होताहै घरमें आसक्ति वाला नहीं ॥ ४ ॥ जिन हरिभक्तोंकी संगतिको प्राप्त होकर असाधारण ऐश्वर्य वाले भगवान्के चरित्र कर्णोंमें स्पर्श कर सेवन करनेवाले

पुरुषोंके अन्तर्गत मलको हरण करते हैं और तीर्थ तो वारंवार अवगाहनसे मलको हरण करते हैं ऐसे भगवान्‌को कौन न सेवन करै ॥ ५ ॥ जिसकी भगवानके चरणोंमें अकिंचन भक्ति है उसको सम्पूर्ण गुण और सब देवता सेवन करते हैं जिसकी हरिमें भक्ति नहीं उसको महद्गुण प्राप्त नहीं होते और वह विषय सुखके मनोरथोंमें बाहर धावमान होते हैं ॥ ६ ॥ जिस प्रकार मच्छी जलके विना जीवित नहीं हो सकती इसी प्रकार भगवान् सब शरीरियोंके जीवन रूप आत्मा हैं उन महान्‌को त्याग न कर जो घरादिमें प्रसक्त होते हैं तो उन दम्पतियोंके महत्त्वकी

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथे नासति धावतो बहिः ॥६॥ हरिर्हि साक्षाद्भगवाञ्छरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितम् ॥ हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दंपतीनाम् ॥ ७ ॥ तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ॥ हित्वा गृहं संसृति चक्रवालं नृसिंहपादं भजतां कुतो भयम् ॥ ८॥ एवं दैत्यपतिः सोऽपि भक्त्याऽनुदिनमीडते ॥ नृहरिं पापमातंगहरिं हृत्पद्मवासिनम् ॥ ९ ॥ केतुमाले च वर्षे हि भगवान्स्मररूपधृक् ॥ आस्ते तद्वर्षनाथानां पूजनीयश्च सर्वदा ॥ १० ॥ एतेनोपासते स्तोत्रजालेन च रमाऽब्धिजा ॥ तद्वर्षनाथा सततं महतां मानदायिका ॥ ११ ॥ रमोवाच ॥ ॐ ह्रां ह्रीं हूं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय च्छंदोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषीकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ॥ तासां न ते वै परिपांत्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोऽस्वतंत्राः ॥ १२ ॥

समान अकिंचित्कर होता है ॥ ७ ॥ इस कारण रज, राग, विषाद, क्रोध, मान, स्पृहा, भय, दीनता; जो आधिका मूल है इसको और गृहरूपी चक्रवालको छोडकर नृसिंहजीका भजन करनेवालेको कहीं भय नहीं है ॥ ८ ॥ इस प्रकार प्रह्लादजी भक्तिसे दिनरात स्तुति करते हैं पापरूपी मातंगको सिंहरूप नृसिंहजीको अपने हृदयमें धारण करते हैं ॥९॥ केतुमाल वर्षमें भगवान् कामदेवका रूप धारण कियेहैं और उस वर्षके निवासी सदा उनका पूजन करते हैं ॥१०॥ लक्ष्मी इस स्तोत्रसे उनका पूजन करती हैं उस वर्षके निवासियोंको निरन्तर मानदेती हैं ॥११॥ लक्ष्मी कहती

है ओं ह्रीं यह मंत्र है भगवान् हृषीकेश सब गुणविशेषोंसे लक्षित आत्मावाले क्रिया,ज्ञान, संकल्प, अध्यवसायवालोंके अधिपति ग्यारह इंद्रिय पाँच विषय लक्षणयुक्त सोलह कला,वेदोक्त कर्मसे प्राप्त होने योग्य अन्नमय,अमृतमय,सर्वमय, ओजबल, कान्ति कामके हेतुरूप भगवानको सब ओरसे प्रणाम है लोकमें स्त्रियों व्रतोंद्वारा इन्द्रियोंके पति ईश्वर आपको आराधन करके जो अन्यकी इच्छा करती हैं उनके वे पति और अपत्य उनकी रक्षा करनेमें समर्थ नहीं होते कारण कि प्रिय धन और आयुमें वे अस्वतंत्र हैं ॥ १२ ॥ वही पति है जो स्वयं निर्भय हो और भयातुर जनको सब ओरसे रक्षा करनेमें समर्थ हो सो ऐसे एक आप ही हैं जो कि आप आत्मलाभसे अधिक और नहीं मानते, अन्याधीनमें सुख नहीं होता और स्वतंत्रोंके अधिक होनेमें मंडलेश्वरके समान परस्पर भय होता है ॥ १३ ॥ जो स्त्री तुम्हारे चरणकमलकी सेवाकी ही इच्छा करती है और फलकी

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वतः समंततः पाति भयातुरं जनम् ॥ स एक एवेतरथामिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम् ॥ १३ ॥ या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं न कामयेत्साऽखिलकामलंपटा ॥ तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाच्ञा भगवन्प्रतप्यते ॥ १४ ॥ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यंत उग्रं तप ऐंद्रियेधियः ॥ ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विंदंत्यहं त्वद्धृदया यतोऽजित ॥ १५ ॥ स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ॥ बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुः ॥ १६ ॥

इच्छा नहीं करती वह सब काममें लम्पट न होकर भी सबकामनाको प्राप्त होती है और जो फलान्तर प्राप्तिकी इच्छासे सेवा करती है वह उसको एकही कामना आप देते हो और इससे फलभोगके उपरान्त भग्नयाच्ञा होनेसे फिर भी उनको दुःख होताहै॥ १४ ॥ हे भगवन् ! मेरी प्राप्तिके निमित्त अज,ईश, सुर, असुर, इंद्रिय सुखमें बुद्धि लगाकर तप करते हैं, परन्तु तुम्हारे चरणकी भक्ति किये बिना कोई भी मुझको प्राप्त नहीं होते, कारण कि तुममें मन लगानेके कारण मैं परतंत्र तुम्हारी अनुगामिनी हूं इससे तुम्हारे अनुगामीको देखती हूं अन्यको नहीं ॥ १५ ॥ हे अजित ! सो आपजो अपना हस्तकमल भक्तोंके ऊपर रखते हैं, वही मेरे ऊपर रखिये, वह आपका वंदित हाथ सब कामना देनेवाला होनेसे

सत्पुरुषोंसे स्तुति किया गया है हे वरेण्य मुझको तो आप वक्षस्थलमेंही धारणकरते हैं यह केवल आदर मात्र है परन्तु भक्तोंपर आपकी परम कृपा है आपकी मायाकी चेष्टा कौन जान सकता है ॥१६॥ उस प्रकार लोकबंधुस्वरूपवाले कामकी स्तुति करते हैं और प्रजापति वर्षके अधिपति कामकी सिद्धिके निमित्त इस प्रकार स्तुति करते हैं॥१७॥ रम्यकवर्षमें भगवानकी देवासुरोंसे वंदित मत्स्यमूर्ति है मनुजी उसकी इस प्रकार स्तुति करते हैं ॥१८॥ मनु बोले सबसे मुख्य सत्वप्रधान प्राण ओजबल सम्पन्न महामत्स्यके निमित्त प्रणाम है जो अन्तर बाहर किसी लोकपालसे

एवं कामं स्तुवंत्येव लोकबंधुस्वरूपिणी ॥ प्रजापतिमुखा वर्षनाथाः कामस्य सिद्धये ॥१७॥ रम्यके नाम वर्षे च मूर्तिं भगवतः परम् ॥ मात्स्यां देवासुरैर्वंद्यां मनुः स्तौति निरंतरम् ॥१८॥ मनुरुवाच ॥ ॐ नमो मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ॥ अंतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुस्वनः ॥ स ईश्वरस्त्वं य इदं वशे नयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम्॥१९॥ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतंतोऽपि पृथक् समेत्य च ॥ पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २० ॥ भवान्युगांतार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ॥ मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥ २१ ॥ एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ॥ मत्स्यावतारं देवेशं संशयच्छेदकारणम् ॥ २२ ॥

भी न देखे जाकर महापराक्रमसे विचरण करते हैं वह आप ईश्वर इस जगत्को वशीभूत करते हुए विधिनिषेधके आलम्बनसे काठकी पुतलीके समान नचाते हैं ॥ १९ ॥ अभिमानरूपी ज्वरको प्राप्त होकर भी लोकपाल जिसको छोडकर अन्य समस्त मिलकर द्विपद, चतुष्पद, सरीसृप, जंगम, स्थावर किसीकी भी रक्षा करनेमें समर्थ नहीं होते॥२०॥प्रलयके जलमें बड़े वेगसे विचरते हुए आपने इस पृथ्वी औषधी गुल्मलता बीजके आश्रय भूतको मेरे सहित धारण किया जगत्के प्राणगणात्मा आपके निमित्त प्रणाम है ॥ २१ ॥ इस प्रकार संशयके निवारण करने

वाले मत्स्यावतारधारी देवेशकी मनुजी स्तुति करते हैं ॥ २२ ॥ पाप दूर होजानेसे इस प्रकार ध्यानयोगद्वारा भगवानकी परिचर्या करते हुए परम भागवत मनुजी स्थित रहते हैं ॥२३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥श्रीनारायण बोले हिरण्यवर्षमें कूर्मरूपधारी भगवान् योगपति अर्यमासे पूजे जाकर स्थित होते हैं ॥१॥ भगवान् कूर्मरूप संपूर्ण सत्वगुणोंके विशेषणोंसे उपलक्षित जलस्थानवाले सुखके वर्षानेवाले सर्वगत, सबके आधार आपको प्रणाम है जिन्होंने अपना यह दृश्यरूप मायासेही कल्पना किया है

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूताशेषकल्मषः ॥ आस्ते परिचरन्भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥ २३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्ट० भुवनकोशवर्णने नवमोऽध्यायः ॥९॥ श्रीनारायण उवाच ॥ हिरण्मये नाम वर्षे भगवान्कूर्मरूपधृक् ॥ आस्ते योगपतिः सोऽयमर्यम्णा पूज्य ईड्यते ॥ १ ॥ अर्यमोवाच ॥ ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणाय नोपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ यद्रूपमेतन्निजमाययाऽर्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ॥ संख्या न यस्यास्त्य यथोपलंभनात्तस्मै नमस्तेऽव्यपदेशरूपिणे ॥ २ ॥ जरायुजं स्वेदजमंडजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ॥ द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रं द्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३ ॥ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥ संख्या यया तत्त्वदृशाऽपनीयते तस्मै नमः सांख्यनिदर्शनाय ते ॥ ४ ॥

यह पृथ्वी आदि भी इन्हींका स्वरूप है, जो बहुतरूपोंसे निरूपित किये जाते हैं अयथार्थ उपलंभनसे जिनके रूपोंकी संख्या नहीं है ऐसे अनिरुक्त प्रपंचवाले आपके निमित्त प्रणाम है ॥ २ ॥ जरायुज, स्वेदज, अण्डज, उद्भिज, देवता, ऋषि, पितर चराचर यह द्यौ, आकाश, भूमिमें पर्वत, सरित, समुद्र, द्वीप, ग्रह, नक्षत्र, इन्द्रिय, सब आपही एक हो ॥ ३ ॥ जिसमें सांख्यादि आचार्योंने विशेष नामरूपादिकी कल्पना की है यह चौवीस तत्त्वादिसंख्य जिस तत्त्वदृष्टिसे अपनी न होती है उस सांख्यसिद्धान्तरूप

आपके निमित्त प्रणाम है॥ ४॥ अर्यमावर्षाधिपोंके सहित इस प्रकार देवेशकी स्तुति करते हैं और सब भूतोंके उत्पादक प्रभुको गानकर भजन करते हैं ॥ ५॥ उसके उत्तरकुरुओंमें भगवान् यज्ञपुरुष आदिवराह पृथ्वी देवीसे सदा पूजे जाते हैं ॥ ६ ॥ भगवानका पूजन कर उनकी भक्तिसे आर्द्रहृदय होकर दैत्यमर्दन आदिवराहकी भगवती धरणी स्तुति करती है ॥ ७ ॥ भूमि बोली भगवान् मंत्रतत्वसे जानने योग्य यज्ञक्रतुरूप महा यज्ञरूप शरीरवाले महावराह (पृथ्वीके उद्धारक) शुद्धयज्ञके अनुष्ठान करानेवाले तीन युगरूप आपको प्रणाम है [कलिमें यज्ञ छिन्न हैं] ॥ ८ ॥

एवं स्तुवति देवेशमर्यमा सह वर्षपैः ॥ गीयते चाऽपि भजते सर्वभूतभवं प्रभुम् ॥ ५ ॥ ततोत्तरेषु कुरुषु भगवान्यज्ञपूरुषः ॥ आदिवाराहरूपोऽसौ धरण्या पूज्यते सदा ॥ ६ ॥ संपूज्य विधिवद्देवं तद्भक्त्याऽऽर्द्राऽऽर्द्रहृत्कजा ॥ भूमिः स्तौति हरिं यज्ञवाराहं दैत्यमर्दनम् ॥ ७ ॥ भूरुवाच ॥ ॐ नमो भगवते मंत्रतत्त्वलिंगाय यज्ञक्रतवे महाध्वरावयवाय महावराहाय नमः कर्मशुक्लाय त्रियुगाय नमस्ते ॥ ८ ॥ यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् ॥ मथ्नंति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ९ ॥ द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुभिरीक्षितात्मने ॥ अन्वीक्षयांऽगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥ करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितुमीक्षितुर्गुणैः ॥ माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ११ ॥

विद्वान् और चतुर पुरुष जिसके स्वरूपको देहेन्द्रियादि गुणोंमें लकड़ीमें अग्निके समान विवेक साधनवाले मनसे मथन करते हैं, कर्म और उनके फलसे भी गूढ आपको देखनेकी इच्छावाले ज्ञानसे जानते हैं ऐसे आपको प्रणाम है ॥ ९ ॥ विषय, इंद्रियव्यापारहेतु–देवता, देह, काल अहंकार उन मायाके गुण अर्थात् कार्यद्वारा जाना जाता हुआ जो आत्मा और विचारपूर्वक यमनियमादिसे निश्चययुक्त बुद्धिवालों द्वारा माया रहित आकृति करनेवाले आपके निमित्त प्रणाम है ॥ १० ॥ अयस्कान्त मणिसे जैसे लोह घूमता है इसी प्रकार माया अपने गुणोंसे परस्पर

सहचारी कर अपने दर्शनगोचरउपस्थित होकर विश्वकी सृष्टि स्थिति और प्रलय करती है. इससे आपका कुछभी अभिलाष नहीं है, एकमात्र जीवकेही निमित्त नितान्त अनिच्छाक्रमसे इच्छाका संवेश हुआ है यह आपका आत्मा उस अदृष्टका साक्षीमात्र है आपको प्रणाम है ॥ ११ ॥ युद्धमें निवारण करनेवाले दैत्यको मथन करके जो आदि वराह मुझ भूमिको अपनी ढाढपर रखकर सागरसे निर्गत हुए और हस्तीके समान क्रीडा करते आप उन विभुको मैं प्रणाम करती हूं ॥ १२ ॥ किंपुरुषवर्षमें सबके अधिपति दशरथपुत्र आदिपुरुष श्रीरामकी सीतासहित महा वीरजी स्तुति करते हैं ॥ १३ ॥ हनुमानजी कहते हैं उत्तमश्लोक भगवानको प्रणाम है आर्योंके लक्षण और शीलवृत्त सम्पन्न संयत चित्तवाले

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः॥कृत्वाऽग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुम् ॥ १२ ॥ किंपुरुषे वर्षेऽस्मिन्भगवंतं दाशरथिं च सर्वेशम् ॥ सीतारामं देवं श्रीहनुमानादिपूरुषं स्तौति ॥ १३ ॥ हनुमानुवाच ॥ ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम इति ॥ आर्यलक्षणशीलव्रताय नमः उपशिक्षितात्मने उपासितलोकाय नमः ॥ साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाभागाय नम इति॥यत्तद्विशुद्धानुभवात्ममेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम्॥प्रत्यक्प्रशांतं सुधियोपलंभनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ १४ ॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ १५ ॥

लोकानुसारकार्यकारीके निमित्त प्रणाम है साधुवादकी कसौटी ब्राह्मण्यदेव महापुरुष महाभागके निमित्त प्रणाम है, जो विशुद्ध अनुभववाले एक अपने तेजसेही सब गुणोंकी जाग्रदादि अवस्थाके तिरस्कार करनेवाले प्रत्यक् शान्त सुबुद्धियोंके जानने योग्य, अनामरूप, अहंकाररहित, वेदान्तके प्रसिद्ध तत्त्व हैं उनकी शरण होता हूं॥ १४ ॥हे विभो ! आपका मनुष्यावतार लोकोंको शिक्षा करनेके निमित्त है केवल राक्षसोंके मारनेके निमित्तही नहीं है नहीं तो अपने स्वरूपमें रमण करनेवाले आपको सीताके निमित्त विरहव्यसन क्यों करने पडते यही दिखाया है कि स्त्रीसंगका दुःख दुर्नि

वार है ॥१५॥ वह भगवान् वासुदेव आत्मज्ञानियोंके अतिशय सुहृद त्रिलोकीमें किसी वस्तुमें आसक्त नहीं उनको स्त्रीका कश्मल प्राप्त नहीं होता न दुर्वासाके आनेके समय लक्ष्मणको त्यागते [वाल्मीकि उत्तरकाण्ड देखो] ॥१६॥ सत्कुलमें जन्म होना, रूप, सौभाग्य, वाणी, बुद्धि कर्तव्य यह भगवानके संतोपका कारण नहीं उन्हें केवल भक्ति प्यारी है देखो रामचन्द्रने इन ऊपर गुणोंसे रहित वनवासी वानरादिके साथ सख्यता की ॥ १७ ॥ सुर, असुर, नर, नारी कोई भी हो जो सर्वात्मासे थोडे भजनसे बहुत संतुष्ट होनेवाले मनुजाकार रामका भजन करते

न वै स आत्माऽऽत्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥१६॥ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ १७ ॥ सुरोऽसुरो वाऽप्यथवा नरोऽनरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ॥ भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान्दिवम् ॥ १८ ॥ नारायण उवाच ॥ एवं किंपुरुषे वर्षे सत्यसंधं दृढव्रतम् ॥ रामं राजीवपत्राक्षं हनुमान्वानरोत्तमः ॥ १९ ॥ स्तौति गायति भक्त्या च संपूजयति सर्वशः ॥ य एतच्छृणुयाच्चित्रं रामचंद्रकथानकम् ॥ ॥ २० ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा याति रामसलोकताम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ भारताख्ये च वर्षेऽस्मिन्नहमादिजपूरुषः ॥ ॥ तिष्ठामि भवता चैव स्तवनं क्रियतेऽनिशम् ॥ १ ॥

हैं वे मुक्त होते हैं कारण कि वे सब उत्तरकोसलवासियोंको स्वर्गमें लेगये श्रीनारायण बोले इस प्रकार किंपुरुषवर्षमें सत्यसंध दृढव्रत कमललोचन रामको वानरोत्तम महावीरजी ॥ १८ ॥ १९ ॥ भक्तिपूर्वक स्तुति कर गाते और पूजते हैं जो इस पवित्र रामचन्द्रकी कथा सुनते हैं ॥ २० ॥ वह सब पापसे रहित हो शुद्ध होकर रामके लोकको जाते हैं ॥ २१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे भाषाटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीनारायण बोले इस भारत वर्षमें आदिपुरुषरूपसे मैं स्थित रहता हूं और

आप इसप्रकार स्तुति करते हो ॥ १ ॥ नारदजी बोले भगवान शान्तिशीलके स्थान अहंकारहीन अकिंचनोंके धनरूप ऋषियोंमें श्रेष्ठ नारायण परमहंस परमगुरु आत्मारामोंके अधिपतिको प्रणाम है सृष्टिके आदिमें जो इस जगत्का कर्ता होकर भी कर्मसे बद्ध नहीं होता देहको प्राप्त होकरभी जो देहकी क्षुधा पिपासासे अभिभूत नहीं होते द्रष्टा होकर भी जिसकी दृष्टि गुणोंसे दूषित नहीं होती ऐसे आसक्त विविक्त, साक्षी आपको प्रणाम है॥२॥ हे योगेश्वर! यह आपके योगकी निपुणता हिरण्यगर्भने कही है अभिमानरूप कलेवर त्यागन करते हुए अन्तमें जिसने आपका उच्चारण कर तुममें मन लगाया वही पार हो गया यही योग है ॥ ३ ॥ जैसे यहांके और परलोकके पदार्थोंके कामलम्पट पुरुष पुत्र दारा और

नारद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिंचनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनारायणाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ कर्ताऽस्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ॥ द्रष्टुर्न दृश्यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ २ ॥ इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवाञ्जगाद यत् ॥ यदंतकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥ ३ ॥ यथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥ शंकेत विद्वान्कुकलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥४॥ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वं माययाऽहंममतामधोक्षज॥भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगत्वयि नः स्वभावजम् ॥५॥ एवं स्तौति सदा देवं नारायणमनामयम् ॥ नारदो मुनिशार्दूलः प्रज्ञाताखिलसारदृक् ॥ ६ ॥ अस्मिन्वै भारते वर्षे सरिच्छैलास्तु संति हि ॥ तान्प्रवक्ष्यामि देवर्षे शृणुष्वैकाग्रमानसः ॥ ७ ॥

धनकी चिंतामें लगे रहते हैं और कुत्सित कलेवरकी मृत्युसे नाश होनेकी चिंता करते हैं यदि विद्वान् होकर भी कोई यही चिंता करै तो उसके ज्ञानमें श्रममात्र है ॥ ४ ॥ हे अधोक्षज ! आप अपनेमें स्वाभाविक प्रेमरूपयोग हमको प्रदान कीजिये जिस योगसे हम आपकी मायासे इसी कुकलेवरमें हुए अहंता,ममता,आदि दुर्भेद दुःखोंको नष्ट कर सकैं ॥ ५ ॥ इसप्रकार मुनिश्रेष्ठ नारदजी सब सारके ज्ञाता अनामय नारायणकी सदा स्तुति करते हैं ॥६॥ इस भारतवर्षमें जो नदी पर्वतही हैं हे राजन् ! उनको कहता हूं सुनो ॥ ७ ॥

मलय, मंगलप्रस्थ, मैनाक, त्रिकूट, ऋषभ, कुटक, कोल्ल, सह्य, देवगिरि, ॥ ८ ॥ ऋष्यमूक, श्रीशैल, व्यंकटाचल, महेन्द्र, वारिधार, विन्ध्य, मुक्तिमान्, ऋक्षपर्वत ॥ ९ ॥ पारियात्र, द्रोण, चित्रकूट, गोवर्द्धन, रैवतक, ककुभ, नीलपर्वत, ॥ १० ॥ गौरमुख, इन्द्रकील, कामगिरि इनके सिवाय और भी बहुतसे पुण्यदायक पर्वत हैं ॥ ११ ॥ इनसे उत्पन्न हुए सैकडों सहस्रों नदी हैं जो अवगाहन, स्नान, दर्शन और कीर्तनसे पवित्र करती हैं ॥ १२ ॥ प्राणियोंके तीनों प्रकारके पाप दूर करती हैं, ताम्रपर्णी, चन्द्रवशा, कृतमाला,

मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकश्चित्रकूटकः ॥ ऋषभः कुटकः कोल्लः सह्यो देवगिरिस्तथा ॥ ८ ॥ ऋष्यमूकश्च श्रीशैलो व्यंकटाद्रिर्महेंद्रकः ॥ वारिधारश्च विंध्यश्च भुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥ ९ ॥ पारियात्रस्तथा द्रोणश्चित्रकूटगिरिस्तथा ॥ गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलपर्वतः ॥ १० ॥ गोरमुखश्चेंद्रकीलो गिरिः कामगिरिस्तथा ॥ एते चान्येऽप्यसंख्याता गिरियो बहुपुण्यदाः ॥११॥ एतदुत्पन्नसरितः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ पानावगाहनस्नानदर्शनोत्कीर्तनैरपि ॥ १२ ॥ नाशयंति च पापानि त्रिविधानि शरीरिणाम् ॥ ताम्रपर्णी चंद्रवशा कृतमाला वटोदका ॥ १३ ॥ वैहायसी च कावेरी वेणा चैव पयस्विनी ॥ तुंगभद्रा कृष्णवेणा शर्करावर्तका तथा ॥ १४॥ गोदावरी भीमरथी निर्विंध्या च पयोष्णिका ॥ तापी रेवा च सुरसा नर्मदा च सरस्वती ॥ १५ ॥ चर्मण्वती च सिंधुश्च अंधशोणौ महानदौ ॥ ऋषिकुल्यात्रिसामा च वेदस्मृतिमहानदी ॥ १६ ॥ कौशिकी यमुना चैव मंदाकिनी दृषद्वती ॥ गोमती सरयू रोधवती सप्तवती तथा ॥ १७ ॥

वटोदका, ॥ १३ ॥ वैहायसी, कावेरी, वेणा, पयस्विनी तुंगभद्रा, कृष्णा, वेणा, शर्करावर्तका, ॥ १४ ॥ गोदावरी, भीमरथी, निर्विन्ध्या, पयोष्णिका, तापी, रेवा, सुरसा, नर्मदा, सरस्वती ॥ १५ ॥ चर्मण्वन्ती, सिंधु, अंध, महानदशोण, ऋषिकुल्या, त्रिसामा, वेदस्मृति, महानदी ॥ १६ ॥ कौशिकी, यमुना, मन्दाकिनी, दृषद्वती, गोमती, सरयू, रोधवती, सप्तवती ॥ १७ ॥

सुषोमा, शतद्रु,(सतलज)चन्द्रभागा, मरुद्वृधा, वितस्ता, असिक्नी, और विश्वा यह नदीं हैं ॥१८॥इस भारतवर्षमें पुरुष अपने कर्मोंसे जन्म धारण करके सत, रज, तमके कारण क्रमसे शुक्ल, लोहित, कृष्ण अन्तःकरणसे स्वर्ग मनुष्य और नरकके भोगनेवाले होते हैं॥१९॥ सब निवासियोंकी अनेक भोग होते हैं और अपने २ वर्णके धर्मानुसार सबकी मोक्ष होती है॥२०॥इस वर्षमें यही एक प्रधान कार्य है कि अनायासही परमेश्वर प्रसादरूप कार्य सिद्धि होती है स्वर्गवासी कहते हैं॥२१॥अहो इन भारतवासियोंने क्या उत्तम कार्य किये हैं जिनपर स्वयं भगवान् विष्णु प्रसन्न

सुषोमा च शतद्रुश्च चंद्रभागा मरुद्वृधा ॥ वितस्ता च असिक्नी च विश्वा चेति प्रकीर्तिताः ॥ १८॥ अस्मिन्वर्षे लब्धजन्मपुरुषैः स्वस्वकर्मभिः ॥ शुक्ललोहितकृष्णाख्यैर्दिव्यमानुषनारकाः ॥ १९ ॥ भवंति विविधा भोगाः सर्वेषां च निवासिनाम् ॥ यथावर्णविधानेनाऽपवर्गो भवति स्फुटम् ॥ २० ॥ एतदेव च वर्षस्य प्राधान्यं कार्यसिद्धितः ॥ वदंति मुनयो वेदवादिनः स्वर्गवासिनः ॥ २१ ॥ अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ॥ यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुंदसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २२ ॥ किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ॥ न यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिः प्रमुष्टाऽतिशयेंद्रियोत्सवात् ॥ २३ ॥ कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ॥ क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः ॥ २४ ॥ न यत्र वैकुंठयथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ॥ न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २५ ॥

हैं जो यह भारतवर्षमें जन्म लेकर मुकुन्दसेवामें हमको स्पृहा करते हैं ॥ २२ ॥ हमारे किये दुष्कर तप, व्रत, दान, जो तुच्छरूप है उसके द्वारा प्राप्त हुए स्वर्ग फलसे क्या है ? जहां नारायणके चरणारविन्दके स्मरणकी स्मृति नहीं है, इन्द्रियोंके भोगने यह स्मरण चोर लिया है ॥ २३ ॥ फिर जन्म देनेवाले कल्पायुवाले स्वर्गस्थानसे क्षणमात्रको भारत भूमिमें प्राप्त होना उत्तम है अर्थात् अल्पायुवाले भारतमें जन्म श्रेष्ठ है, जहां बुद्धिमान् मनुष्य सब कुछ त्यागन कर क्षणमात्रमें हरिके समीपको प्राप्त होना है ॥ २४ ॥ जहां अमृतमयी

नारायणकी कथा नहीं, जहां हरिभक्त साधुओंका समागम नहीं जहां यज्ञेशके यज्ञोंका महोत्सव नहीं ऐसा इन्द्रलोक भी न सेवन करना चाहिये ॥ २५ ॥ जो प्राणी इस भारतवर्षमें मनुष्य जन्म पाकर ज्ञान क्रिया द्रव्यसे संपूर्ण हुए मुक्त होनेका यत्न नहीं करते वे फिर भी वनके जीवोंके समान बंधनमें प्राप्त होते हैं ॥ २६ ॥ जिन्होंने श्रद्धापूर्वक कुशामें विभाग कीहुई है विधि मंत्रसे पृथक्२ नाम लेकर दी है 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यादि कहा है उनके पृथक् इन्द्रादि नामसे आहूत परिपूर्ण हरि स्वयं उनके भागको ग्रहण करते हैं ॥ २७ ॥ यह सत्य है कि प्रार्थना करनेपर अर्थकी कामना पूरी करते हैं परन्तु परमार्थ नहीं देते जिससे फिर मांगनेकी इच्छा न रहै, और जो निष्काम

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ॥ न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनम् ॥ ॥ २६ ॥ यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमंत्रवस्तुतः ॥ एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २७ ॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ॥ स्वयं विधत्ते भजताम निच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २८ ॥ "यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य पूर्तस्य कृतस्य शोभनम् ॥ तेना ब्जनाभेः स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्भजतां शं तनोति ॥ १ ॥" नारायण उवाच ॥ एवं स्वर्गगता देवाः सिद्धाश्च परम र्षयः ॥ प्रवदंति च माहात्म्यं भारतस्य सुशोभनम् ॥२९॥ जंबुद्वीपस्य चाऽष्टौ हि उपद्वीपाः स्मृताः परे॥ हयमार्गान्विशोधद्भिः सागरैः परिकल्पिताः ॥३०॥ स्वर्णप्रस्थश्चंद्रशुक्र आवर्तनरमाणको ॥ मंदरोपाख्यहरिणः पांचजन्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥

होकर भजन करते हैं उनको तो सब इच्छाओंके पूर्ण करनेवाले अपने पादपल्लवको स्वयं देते हैं इससे निष्काम भजन श्रेष्ठ है ॥ २८ ॥ "यदि हमको स्वर्गका सुख शेष है, हमारे इष्टापूर्तका कुछ शोभन है तो हमको अपर जन्ममें अजनाभके चरणोंका स्मरण हो और भारतवर्षमें जन्म होकर शांति मिले" नारायण बोले इस प्रकार स्वर्गके देवता सिद्ध और परम ऋषि भारतवर्षका सुन्दर माहात्म्य कहते हैं ॥ २९ ॥ जम्बूद्वीपके समीप आठ और उपद्वीप हैं जिनको घोडा शोधते हुए सगरके पुत्रोंने कल्पित किया था ॥ ३० ॥ स्वर्णप्रस्थ, चन्द्रशुक्र, आवर्तन, रमणक,

मंदर हरिण पांचजन्य ॥ ३१ ॥ सिंहलद्वीप और लंका यह आठ उपद्वीप हैं जम्बूद्वीपका प्रमाण विस्तारपूर्वक कहा ॥३२॥ अब प्लक्षादि छः द्वीपोंका वर्णन करेंगे ॥ ३३ ॥ इतिश्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीनारायण बोले जितने प्रमाणका यह जम्बूद्वीप है उतनेही क्षारसमुद्रसे घिरा हुआ है ॥ १ ॥ जम्बूद्वीपसे जिस प्रकार मेरु वेष्टित है इसी प्रकार दूने विस्तारवाले प्लक्षद्वीपसे क्षारसमुद्र वेष्टित है॥२॥ जैसे बाहरी परिखा उपवनोंको वेष्टन करतीहैं इसी प्रकार यह है उस प्लक्षद्वीपमें प्लक्षवृक्ष जम्बूद्वीपके जम्बूवृक्षके समान

सिंहलश्चैव लंकेति उपद्वीपाष्टकं स्मृतम् ॥ जम्बुद्वीपस्य मानं हि कीर्तितं विस्तरेण च ॥ ३२ ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि प्लक्षादिद्वीपषट्ककम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ जंबुद्वीपो यथा चायं यत्प्रमाणेन कीर्तितः ॥ तावता सर्वतः क्षारोदधिना परिवेष्टितः ॥ १ ॥ जंब्वाख्येन यथा मेरुस्तथा क्षारोदकेन च ॥ क्षारोदधिस्तु द्विगुणः प्लक्षाख्येनोपवेष्टितः ॥२॥ यथैव परिखा बाह्योपवनेन हि वेष्ट्यते ॥ प्लक्षाख्यश्च स्वयं जंबुप्रमाणो द्वीपरूपभृत् ॥ ३ ॥ हिरण्मयोऽग्निस्तत्रैव तिष्ठतीति विनिश्चयः ॥ प्रियव्रतात्मजस्तत्र सप्तजिह्व इति स्मृतः ॥ ४ ॥ अग्निस्तदधिपस्त्विध्मजिह्वः स्वं द्वीपमेव च ॥ विभज्य सप्तवर्षाणि स्वपुत्रेभ्यो ददौ विभुः ॥५॥ स्वयमात्मविदां मान्यां योगचर्यां समाश्रितः ॥ तेनैव चाऽऽत्मयोगेन भगवंतमुपागतः ॥ ६ ॥ शिवं च यवसं भद्रं शांतं क्षेमामृते तथा ॥ अभयं चेति सप्तैव तद्वर्षाणि सदेक्षताम् ॥ ७ ॥ तेषु प्रोक्ता नदीः सप्त गिरयः सप्त चैव हि ॥ अरुणा नृम्णांगिरसी सावित्री सुप्रभातिका ॥ ८ ॥

प्रमाण युक्त है॥३॥ हिरणमय कांतिसे स्थित होता है वहां प्रियव्रतका पुत्र इध्मजिह्व निवास करता है ॥ ४ ॥ उसके अधिपति अग्निजिह्वने अपने द्वीपके सात विभाग करके अपने सात पुत्रोंको बाँट दिये ॥ ५ ॥ और स्वय आत्मारामोंकी माननीय योगचर्यामें मग्न हुआ, उसी योगसे भगवान्को प्राप्त हुआ ॥६॥ शिव, यवस, भद्र, शान्त, क्षेम, अमृत और अभय यह सात वर्ष उसके सात पुत्रोंके नामसे हुए ॥७॥ उनमें सात

नदी और सात पर्वत मुख्य हैं अरुणा, नृम्णा, आंगिरसी, सावित्री, सुप्रभातिका, ॥८॥ ऋतंभरा सत्यंभरा यह नदियें हैं मणिकूट, वज्रकूट, इन्द्रसेन ॥९॥ ज्योतिष्मान्, सुपर्ण हिरण्यष्ठीव, मेघमाला यह प्लक्षद्वीपके पर्वत हैं ॥१०॥ नदियोंके जलमात्र दर्शन, स्पर्शसे सब पाप और मल वहांकी प्रजाके नष्ट होजाते हैं ॥११॥ हंस, पतंग, ऊर्ध्वायन, सत्यांग, यह चार वर्ण प्लक्षद्वीपमें रहते हैं ॥१२॥ मनुष्योंकी आयु सहस्र वर्षकी देखनेमें देवताओंके समान स्वरूपवान स्वर्गद्वार नामक त्रयीविद्याके विधानसे सूर्यका पूजन करते हैं ॥१३॥ कि पुराणपुरुष विष्णुका जो सूर्यरूप है उसकी

ऋतंभरा सत्यंभरा इति नद्यः प्रकीर्तिताः ॥ मणिकूटो वज्रकूट इंद्रसेनस्तथैव च ॥ ९ ॥ ज्योतिष्मान्वै सुपर्णश्च हिरण्यष्ठीव एव च ॥ मेघमाल इति ख्याताः प्लक्षद्वीपस्य पर्वताः ॥ १० ॥ नदीनां जलमात्रेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ निर्धूताशेषरजसो निस्तमस्काः प्रजास्तथा ॥ ११ ॥ हंसश्चैव पतंगश्च ऊर्ध्वायन इतीत च ॥ सत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः प्लक्षस्य द्वीपके ॥१२॥ सहस्रायुः प्रमाणाश्च विविधोपमदर्शनाः ॥ स्वर्गद्वारं त्रयीविद्याविद्याविधिनार्कं यजंति ते ॥१३॥ प्रत्नस्य विष्णो रूपं च सत्यर्तस्य च च ब्रह्मणः ॥ अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहि ॥ १४ ॥ प्लक्षादिषु च सर्वेषु पञ्चद्वीपेषु नारद ॥ आयुरिंद्रियमोजश्च बलं बुद्धिः सहोऽपि च ॥ १५ ॥ विक्रमः सर्वलोकानां सिद्धिरौत्पत्तिकी सदा ॥ प्लक्षद्वीपात्परं चेक्षुरसोदः सरितां पतिः ॥ १६ ॥ प्लक्षद्वीपं समग्रं च परिवार्यावतिष्ठते ॥ शाल्मलाख्यस्ततो द्वीपश्चास्माद्द्विगुणविस्तरः ॥ १७ ॥

हम शरण होते हैं जो सत्यादि आत्माका अधिष्ठानस्वरूप है उस ब्रह्मबोधक अमृतरूप शुभफल और अशुभफलके प्रेरक हैं उनको सत्यधर्मके अनुष्ठान और प्रेम भक्तिसे ध्यान कर शरणमें प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥ हे नारदजी ! प्लक्षद्वीप तथा दूसरे पांचों द्वीपोंमें आयु, इन्द्रिय, ओज, बल, बुद्धि, प्राण ॥१५॥ सब प्राणियोंका विक्रम स्वाभाविक उत्पन्न होता है. प्लक्षद्वीपके आगे ईखका समुद्र सब ओरसे व्याप्त है ॥ १६ ॥ जो प्लक्षद्वीपको सब ओरसे घेर कर स्थित है इसके आगे शाल्मलीद्वीप विस्तारमें इससे दूना है ॥ १७ ॥

जो अपने समान सुरासागरसे वेष्टित हो रहा है, जहां सेमलका वृक्ष प्लक्षके समान है ॥ १८ ॥ वहां महात्मा पक्षिराज गरुडजीका स्थान है उस द्वीपका स्वामी यज्ञबाहु प्रियव्रतका ॥ १९ ॥ पुत्र उसके सात भाग कर अपने सात पुत्रोंको देता हुआ उसके वर्षोंके नाम सुनो ॥ २० ॥ सुरोचन, सौमनस्य, रमण, देववर्षक, पारिभद्र, आप्यायन, विज्ञातनाम ॥ २१ ॥ इनमें वर्षोंके मर्यादापर्वत सात और सात ही नदी हैं सरस, शतशृंग, वामदेव, कंदक ॥ २२ ॥ कुमुद, पुष्पवर्ष, सहस्रश्रुति यह सात पर्वत हैं नदियोंके नाम कहते हैं ॥ २३ ॥ अनुमति,

समानेन सुरोदेन सिंधुना परिवेष्टितः ॥ यत्र वै शाल्मलीवृक्षः प्लक्षायामः प्रकीर्तितः ॥१८॥ स्थानं तत्पक्षिराजस्य गरुडस्य महात्मनः ॥ तस्य द्वीपस्य नाथो हि यज्ञबाहुः प्रियव्रतात् ॥ १९ ॥ जातः स एव सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो ददौ धराम् ॥ तद्वर्षाणां च नामानि कथितानि निबोधत ॥ २० ॥ सुरोचनं सौमनस्य रमणं देववर्षकम् ॥ पारिभद्रं तथाचाऽप्यायनं विज्ञातनामकम् ॥ २१ ॥ तेषु वर्षाद्रयः सप्त सप्तैव सरितः स्मृताः ॥ सरसः शतशृंगश्च वामदेवश्च कंदकः ॥ २२ ॥ कुमुदः पुष्पवर्षश्च सहस्रश्रुतिरेव च ॥ एते च पर्वताः सप्त नदीनामानि चोच्यते ॥ २३ ॥ अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहूस्तथा ॥ रजनी चैव नंदा च राकेति परिकीर्तिताः ॥ २४ ॥ तद्वर्षपुरुषाः सर्वे चातुर्वर्ण्यसमाह्वयाः ॥ श्रुतधरो वीर्यधरो वसुंधर इषुंधरः ॥ २५ ॥ भगवंतं वेदमयं यजंते सोममीश्वरम् ॥ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन्कृष्णशुक्लयोः ॥ २६ ॥ सर्वासां च प्रजानां च राजा सोमः प्रसीदतु ॥ एवं सुरोदाद्द्विगुणः स्वमानेन प्रकीर्तितः ॥ २७ ॥ घृतोदेनावृतः सोऽयं कुशद्वीपः प्रकाशते ॥ यस्मिन्नास्ते कुशस्तंबो द्वीपाख्याकारणो ज्वलन् ॥ २८ ॥

सिनीवाली, सरस्वती, कुहू, रजनी, नंदा, राका, कही हैं ॥२४॥ उस वर्षके सब पुरुष चारों वर्णके हैं जो श्रुतधर, वीर्यधर, वसुंधर, इषुंधर, कहाते हैं ॥२५॥ जो वेदमय सोममय भगवान् ईश्वरका यजन करते हैं जो अपनी किरण अन्नद्वारा शुक्लकृष्णपक्षोंका विभाग करते हुए देवता पितरोंका विभाग करते हैं॥२६॥ सम्पूर्ण प्रजाओंके अधिपति सोम हमपर प्रसन्न हों इस प्रकार सुरोदसे दूना अपने मानसे प्रतिष्ठित ॥२७॥ घृतसे आवृत

कुशद्वीप प्रकाशित होता है जिसमें इस द्वीपका कारण एक कुशस्तंब प्रकाशित होता है ॥ २८ ॥ और अपने अंकुरोंकी कान्तिसे परम प्रकाशकर्ता स्थित होता है उस द्वीपका पति राजा हिरण्यरेता है ॥ २९ ॥ इससे भी अपने सात पुत्रोंके नामसे इस द्वीपके सात भाग किये वसु, वसुदान, दृढरुचि॥ ३०॥नाभिगुप्त,स्तुत्यव्रत,विविक्त,नामदेवक यह सात हैं और सातही इनमें मर्यादापर्वत हैं॥ ३१॥सात ही नदी हैं अब सुनो ! चक्र, चतुःशृंग, कपिल, चित्रकूटक॥ ३२॥देवानीक, ऊर्ध्वरोमा, द्रविण यह सात पर्वत कहाते हैं रसकुल्या,मधुकुल्या, मित्रविंदा ॥ ३३॥श्रुतविन्दा,

स्वशष्परोचिषा काष्ठा भासयन्परितिष्ठते ॥ हिरण्यरेतास्तद्वीपपतिः प्रैयव्रतः स्वराट् ॥ २९ ॥ स्वपुत्रेभ्यश्च सप्तभ्य स्तद्वीपं सप्तधाऽभजत् ॥ वसुश्च वसुदानश्च तथा दृढरुचिः परः ॥ ३० ॥ नाभिगुप्तस्तुत्यव्रतौ विविक्तनामदेवकौ ॥ तेषां वर्षेषु सप्तैव सीमागिरिवराः स्मृताः ॥ ३१ ॥ नद्यः सप्तैव संतीह तन्नामानि निबोधत ॥ चक्रस्तथा चतुःशृंगः कपिलश्चित्रकूटकः ॥ ३२ ॥ देवानीकश्चोर्ध्वरोमा द्रविणः सप्त पर्वताः ॥ रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविंदा तथैव च ॥ ३३ ॥ श्रुतविंदा देवगर्भा घृतच्युन्मंदमालिके ॥ यत्पयोभिः कुशद्वीपवासिनः सर्व एव ते ॥ ३४ ॥ कुशलः कोविदश्चैवाऽप्यभियुक्तस्तथैव च ॥ कुलक श्चेति संज्ञाभिश्चतुर्वर्णाः प्रकीर्तिताः ॥३५॥ जातवेदसरूपं तं देवं कर्मजकौशलैः ॥ यजंते देवयर्याभाः सर्वे सर्वविदो जनाः॥३६॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ॥ देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यज ॥ ३७ ॥

देवगर्भा, घृतच्युता, मन्दमालिका, यह ७ नदी हैं जिनके जलसे सब कुशद्वीप निवासी प्रसन्न रहते हैं ॥ ३४ ॥ कुशल, कोविद, अभियुक्त और कुलक यह चार वर्णोंकी संज्ञा है ॥ ३५ ॥ सबका देवतोंके समान रूप है सब कुछ जाननेवाले वे कर्ममें कुशल अग्निरूप देवका यजन करते हैं॥ ३६॥हे हव्यवाट् ! आप साक्षात् परब्रह्मका रूप हो इससे देवतोंके यज्ञसे परमेश्वरको यजन करो यह उन्हींके नाम दिये हैं ॥ ३७ ॥

हे देव ! यह हम सब द्वीपवासी प्रकाश स्वरूप आपका यजन करते हैं ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ नारदजी बोले हे सम्पूर्ण अर्थके देखनेवाले अवशेष द्वीपोंका भी प्रमाण कहिये जिसके जाननेसे परमानंद प्राप्त हो ॥ १ ॥ श्रीनारायण बोले कुशद्वीपके चारों ओर घृतोदनाम सागर है इसके आगे क्रौंचद्वीप मानमें इससे दूना है ॥ २ ॥ यह क्षीरोद सागरसे व्याप्त है इसीमें क्रौंचनामक पर्वत है अपने नामसे ही इसने यह द्वीप प्रगट किया है ॥ ३ ॥ जिसकी कुक्षि प्रथम कार्ति

एवं यजंते ज्वलनं सर्वे द्वीपाधिवासिनः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ नारद उवाच॥ शिष्टद्वीपप्रमाणं च वद सर्वार्थदर्शन ॥ येन विज्ञातमात्रेण परानंदमयो भवेत् ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ कुशद्वीपस्य परितो घृतोदावरणं महत् ॥ ततो बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्यात्स्वमानतः ॥ २ ॥ क्षीरोदेनावृतो भाति यस्मिन्क्रौंचाद्रिरस्ति च ॥ नामनिर्वर्तकः सोऽयं द्वीपस्य परिवर्तते ॥३॥ योऽसौ गुहस्य शक्त्या च भिन्नकुक्षिः पुराभवत् ॥ क्षीरोदेनासिच्यमानो वरुणेन च रक्षितः ॥४॥ घृतपृष्ठो नाम यस्य विभाति किल नायकः ॥ प्रियव्रतात्मजः श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥५॥ स्वद्वीपं तु विभज्यैव सप्तधा स्वात्मजान्ददौ ॥ पुत्रनामसु वर्षेषु वर्षपान्सन्निवेशयन् ॥६॥ स्वयं भगवतस्तस्य शरणं संजगाम ह ॥ आमो मधुरुहश्चैव मेघ पृष्ठः सुधामकः ॥ ७ ॥ भ्राजिष्ठो लोहितार्णश्च वनस्पतिरितीव च ॥ नगा नद्यश्च सप्तैव विख्याता भुवि सर्वतः ॥ ८ ॥ शुक्लो वै वर्धमानश्च भोजनश्चोपबर्हणः ॥ नंदश्च नंदनः सर्वतोभद्र इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

केयकी शक्तिसे विदीर्ण हुई थी, फिर क्षीरोदसे सींचकर वरुणने इनकी रक्षा की थी ॥ ४ ॥ जिसका स्वामी घृतपृष्ठ नाम शोभित होता है यह भी प्रियव्रतका पुत्र सब लोकसे नमस्कृत है ॥ ५ ॥ इससे भी अपने द्वीपको पुत्रोंके नामसे विभाग कर उन सातोंको राज्य दे दिया ॥ ६ ॥ और आप भगवानकी शरणमें हुए आम, मधुरुह, मेघपृष्ठ, सुधामक ॥ ७ ॥ भ्राजिष्ठ, लोहितार्ण, वनस्पति यह सात वर्षोंके नाम हैं इनमें भी सात नदी हैं ॥८॥ शुक्ल, वैवर्धमान, भोजन, उपबर्हण, नन्द, नन्दन, सर्वतोभद्र यह पर्वत हैं ॥ ९ ॥

अभया, अमृतौघा, आर्यका, तीर्थवती, वृत्तिरूपवती, शुक्रा, पवित्रवती यह नदी हैं ॥ १० ॥ इनका पवित्र जल वहांके चारों वर्ण पान करते हैं पुरुष, ऋषभ, द्रविण, देवक ॥ ११ ॥ यह चार वर्णके पुरुष वहां निवास करते हैं वहांके पुरुष जलमय जलोंके पतिको ॥ १२ ॥ पूर्ण भक्तिसे जलकी अंजलीसे यजन करते हैं हे जलो! तुम ईश्वरलब्धवीर्यरूप हो इससे भूः, भुवः, स्वः, त्रिलोकीको पवित्र करते हो ॥ १३ ॥ वह आप स्पर्श करनेवाले हमारे शरीरोंको पवित्र करो जिससे कि आत्मस्वरूपसे तुम पाप हरनेवाले हो इस प्रकार मन्त्र जपके अन्तमें अनेक स्तुति

[illegible] अभया अमृतौघा चार्यका तीर्थवतीति च ॥ वृत्तिरूपवती शुक्रा पवित्रवतिका तथा ॥ १० ॥ एतासामुदकं पुण्यं चातुर्वर्ण्येन [illegible] ॥ पुरुषऋषभो तद्वद्द्रविणाख्यश्च देवकः ॥ ११ ॥ एते चतुर्वर्णजाताः पुरुषा निवसंति हि ॥ तत्रत्याः पुरुषा आपोमयं [illegible] ॥१२॥ पूर्णेनांजलिना भक्त्या यजंते विविधक्रियाः ॥ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः स्वरः ॥ १३ ॥ ता [illegible] स्पृशतामात्मना भुवः ॥ इति मंत्रजपांते च स्तुवंति विविधैः स्तवैः ॥ १४ ॥ एवं परस्तात्क्षीरोदात्प [illegible] लक्षसंख्याकयोजनायाममाश्रितः ॥ १५ ॥ स्वमानेन च द्वीपोऽयं दधिमंडोदकेन च ॥ शाकद्वीपो [illegible] ॥१६॥ स्वक्षेत्रव्यपदेशस्य कारणं स हि नारद ॥ प्रैयव्रतोऽधिपस्तस्य मेधातिथिरिति [illegible] ॥ १७ ॥ [illegible] वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु च ॥ सप्त पुत्रान्निजान्स्थाप्य स्वयं योगगतिं गतः ॥ १८ ॥ पुरोजवो [illegible] पवमानकः ॥ [illegible] बहुरूपोऽथ विश्वधृक् ॥ १९

[illegible] आगे और क्षीरसागरसे [illegible] लक्ष योजनमें विस्तृत है ॥ १५ ॥ अपने मानसे आगे इस द्वीपके दधिमण्डोदसे [illegible] है ॥ १६ ॥ हे नारद! वह अपने क्षेत्र व्यपदेशके कारण विख्यात है वहां प्रियव्रतका पुत्र मेधा- [illegible] सात भाग कर वहांका राज्य पुत्रोंको दे स्वयं योग गतिको प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥ पुरोजव, मनः

पूर्वज, पवमानक, धूम्रानीक, चित्ररेफ, बहुरूप, विश्वधृक्, यह सात नाम हैं ॥ १९ ॥ मर्यादा पर्वत और नदी भी सातही हैं ईशान, उरुशृंग, बलभद्र, शतकेशर ॥ २० ॥ सहस्र स्रोतक, देवपाल, महासन, यह सात पर्वत हैं नदियोंके नाम सुनो ॥ २१ ॥ अनघा, आयुर्दा, उभय स्पृष्टि, अपराजिता, पंचपदी, सहस्र श्रुति, ॥ २२ ॥ निजधृति यह सात नदी बडी निर्मल हैं वहांके पुरुष सत्यव्रत, क्रतुव्रत, ॥ २३ ॥ ॥ दानव्रत, अनुव्रत, यह चार वर्णयुक्त हैं प्राणायाम द्वारा भगवान् प्राणवायुको ॥ २४ ॥ रोककर निर्मल हुए परम हरिरूपसे भजन

मर्यादागिरयः सप्त नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ॥ ईशान ऊरुशृंगोऽथ बलभद्रः शतकेशरः ॥ २० ॥ सहस्रस्रोतको देवपालोऽप्यंते महाशनः ॥ एतेऽद्रयः सप्त चोक्ताः सरिन्नामानि सप्त च ॥ २१ ॥ अनघा प्रथमायुर्दा उभयस्पृष्टिरेव च ॥ अपराजिता पंचपदी सहस्रश्रुतिरेव च ॥ २२ ॥ ततो निजधृतिश्चोक्ताः सप्तः नद्यो महोज्ज्वलाः ॥ तद्वर्षपुरुषाः सर्वे सत्यव्रतक्रतुव्रतौ ॥ २३ ॥ दानव्रतानुव्रतौ च चतुर्वर्णा उदीरिताः ॥ भगवंतं प्राणवायुं प्राणायामेन संयुताः ॥ २४ ॥ यजंति निर्धूतरजस्तमसः परमं हरिम् ॥ अंतः प्रविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ २५ ॥ अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे इदम् ॥ परस्तादधिमंडोदात्ततस्तु बहुविस्तरः ॥२६॥ पुष्करद्वीपनामाऽयं शाकद्वीपद्विसंगुणः ॥ स्वसमानेन स्वादूदकेनाऽयं परिवेष्टितः ॥२७॥ यत्राऽऽस्ते पुष्करः भ्राजदग्निचूडानिभानि च ॥ पत्राणि विशदानीह स्वर्णपत्रायुतायुतम् ॥ २८ ॥ श्रीमद्भगवतश्चेदमासनं परमेष्ठिनः ॥ कल्पितं लोकगुरुणा सर्वलोकसिसृक्षया ॥ २९ ॥

करते हैं जो प्राणियोंके अन्तरमें प्रवेश करके अपनी प्राणादि वृत्तियोंसे प्राणियोंको धारण करते हैं ॥ २५ ॥ अन्तर्यामी ईश्वर हमारी रक्षा कर जिसके वशीभूत यह सब जगत् है इसके आगे दधिमंडोद बडे विस्तारमें है ॥ २६ ॥ यह पुष्करद्वीप, शाकद्वीपसे प्रमाणमें दूना है अपनी बराबर स्वादूदकसे चारोंओर वेष्टित है ॥ २७ ॥ जहां अग्निके वलयके समान पुष्कर विराजमान है, बडी पवित्र उसकी सुवर्ण पंखरी विस्तृत हुई सहस्रों हैं ॥ २८ ॥ यह श्रीभगवान् परमेष्ठी पुरुषका आसन है सब लोकके रचनेकी इच्छासे लोक गुरुने यहां अपने आसनकी

कल्पना की थी ॥ २९ ॥ इस द्वीपमें एकही पर्वत मानसोत्तर नामक है जो अर्वाचीन और पराचीन वर्षोंकी मर्यादा करता है ॥ ३० ॥ यह लम्बावमें १०००० योजन है जिसकी चारों दिशाओंमें चार पुर हैं ॥ ३१ ॥ यह इन्द्रादि लोकपालोंके हैं जिनके ऊपर होकर सूर्य गमन करते हैं जहां सूर्य मेरुकी प्रदक्षिणा करते चलते हैं ॥ ३२ ॥ संवत्सरका चक्ररूपसे भ्रमण देवताओंका यहां उत्तरायण दक्षिणायनके भेदसे अहोरात्र होता है इसमें प्रियव्रतका पुत्र वीतिहोत्र राज्य करता है उसने अपने दो पुत्रोंको ॥ ३३ ॥ दो वर्ष कर वहां स्थापन किया, रमण

तद्द्वीप एक एवाऽयं मानसोत्तरनामकः ॥ अर्वाचीनपराचीनवर्षयोरवधिर्गिरिः ॥३०॥ उच्छ्रायायामयोः संख्याऽयुतयोजनसंमिता ॥ यत्र दिक्षु च चत्वारि चतसृषु पुराणि ह ॥ ३१ ॥ इंद्रादिलोकपालानां यदुपर्यर्कनिर्गमः ॥ मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्भानुः पर्येति यत्र हि ॥ ३२ ॥ संवत्सरात्मकं चक्रं देवाहोरात्रतो भ्रमन् ॥ प्रैयव्रतोऽधिपो वीतहोत्रः स्मात्मजकद्वयम् ॥ ३३ ॥ वर्षद्वये परिस्थाप्य वर्षनामधरं क्रमात् ॥ रमणो धातकिश्चैव तत्तद्वर्षपती उभौ ॥ ३४ ॥ कृताः स्वयं पूर्वजवद्भगवद्भक्तितत्पराः ॥ तद्वर्षपुरुषा ब्रह्मरूपिणं परमेश्वरम् ॥ ३५ ॥ सकर्मकेन योगेन यजंति परिशीलिताः ॥ यत्तत्कर्ममयं लिंगं ब्रह्मलिंग जनोऽर्चयेत् ॥ ३६ ॥ एकांतमद्वयं शांतं तस्मै भगवते नमः ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ ततः परस्तादचलोलोकालोकेतिनामकः ॥ अंतराले च लोकालोकयोर्यः परिकल्पितः ॥ १ ॥ यावदस्ति च देवर्षे ह्यंतरं मानसोत्तरात् ॥ सुमेरोस्तावती शुद्धा कांचनी भूमिरस्ति हि ॥ २ ॥

और धातकी यही दो अधिपति हुए ॥ ३४ ॥ अपने पूर्वजोंके समानक्रिय भगवद्भक्तिमें तत्पर इस वर्षके पुरुष ब्रह्मरूप परमेश्वरको ॥ ३५ ॥ शील सम्पन्न हो कर्म योगसे यजन करते हैं इस प्रकार ब्रह्म सालोक्यादि साधनोंके फलरूप उनको यजन करते हैं ॥ ३६ ॥ ऐसे एकान्त, अद्वैत शान्त भगवान्को प्रणाम है ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ श्रीनारायण बोले इसके आगे लोकालोक नामक पर्वत है जिन पर्वतोंके अन्तराल मध्यमें ही लोकालोक है ॥ १ ॥ हे देवर्षे ! मानसो

त्तरसे मेरुका जितना अन्तर है उतनीही वहां सुवर्णकी भूमि है यह शुद्धोद सागरके पार है यह एक करोड़ साढे सत्तावन लाख योजन पर्यन्त है बडी मनोरम है ॥ २ ॥ वह दर्पणके समान है देवताओंके सिवाय अन्य कोई वहां नहीं जा सकता जिसमें डाला हुआ पदार्थ सुवर्णही हो जाता है ॥ ३ ॥ हे नारद ! इस कारण वहां प्राणी निवास नहीं करते लोकालोक इस पदकी लोकोंको 'अगम्य' यही व्याख्या है ॥४॥ लोकालोकके अन्तरमेंही अर्थात् मध्यमें सदा इसकी सर्वदा स्थिति है ईश्वरने यह त्रिलोकीके अन्तगामी किया है अर्थात् मर्यादा रूप है॥५॥

दर्पणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवार्जिता ॥ यस्यां पदार्थः प्रहितो न किंचित्प्रत्युदीयते ॥ ३ ॥ अतः सर्वप्राणिसंघरहिता सा च नारद ॥ लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥ ४ ॥ लोकालोकांतरे चास्य वर्तते सर्वदा स्थितिः ॥ ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामंतगः कृतः ॥ ५ ॥ सूर्यादीनां ध्रुवांतानां रश्मयो यद्वशादिह ॥ अर्वाचीनाश्च त्रींल्लोकानातन्वनाः कदाऽपि हि ॥ ६ ॥ पराचीनत्वभाजो हि न भवंति च नारद ॥ तावदुन्नहनायामः पर्वतेन्द्रो महोदयः ॥ ७ ॥ एतावांल्लोकविन्यासोऽयं संस्थामानसक्षणैः ॥ कविभिः स तु पंचाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥ ८ ॥ भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ॥ तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥ ९ ॥ निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ॥ ऋषभः पुष्पचूडोऽथ वामनोऽथापराजितः ॥ १० ॥ एते समस्तलोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ॥ तेषां च स्वविभूतीनां बहुवीर्योपबृंहणम् ॥ ११ ॥

सूर्यसे लेकर ध्रुवतककी किरणें जिसके कारण तीन लोकसे बाहर गमन नहीं करती ॥ ६ ॥ हे नारद ! यह परम महान् पर्वतराज इस प्रकार उन्नत और विस्तारयुक्त है, कभी भी रश्मियें इसको अतिक्रम करनेमें समर्थ नहीं होती ॥ ७ ॥ यही लोकोंके मानका विन्यास है कविजनोंने इन पर्वतोंके सहित पचास कोटि योजनका विस्तार कहा है ॥ ८ ॥ हे मुने ! भूगोलके चतुर्थांशमें लोकालोक पर्वत है उसकेऊपर चारों ओर परमेष्ठीब्रह्माजीने ॥ ९ ॥ जो दिग्गज निवेशित किये हैं उनके नाम सुनो ऋषभ, पुष्पचूड़, वामन, अपराजित ॥ १० ॥ यह सम्पूर्ण लोककी

स्थितिके कारण हैं इनकी विभूति पराक्रम विशेष हैं ॥ ११ ॥ भगवान् हरि इनका विशुद्ध सत्व बढाते हुए विष्वक्सेनादि आठ सिद्धोंके सहित विराजते हैं ॥ १२ ॥ वह भगवान् शंख, चक्र, गदा, पद्म धारण किये अपने आयुधोंसे समान सबलोकोंके कल्याणके निमित्त स्थित हैं ॥ १३ ॥ इस प्रकार इसको अपनी मायासे रचकर सनातन विष्णु एक कल्पतक इसकी रक्षा करते हैं ॥ १४ ॥ जो यह पूर्वमें अन्तर्विस्तार वर्णित हुआ है उससे ही आलोकका परिमाण निर्दिष्ट होता है कारण कि इसके बहिर्भागमें लोकालोक प्रतिष्ठित हैं यह कहा गया है

विशुद्धसत्त्वं चैश्वर्यं वर्धयन्भगवान्हरिः ॥ आस्ते सिद्धचष्टकोपेतो विष्वक्सेनादिसंवृतः ॥ १२ ॥ निजायुधैः परिवृतो भुजदंडैः समंततः ॥ आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥ १३ ॥ आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ॥ स्वमायार चितस्यास्य गोपीथायात्मसाधनः ॥ १४ ॥ योंऽतर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ॥ व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचल इतीरणात् ॥ १५ ॥ ततः परस्ताद्योगेशगतिं शुद्धां वदंति हि ॥ अंडमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदंतरम् ॥ १६ ॥ सूर्यांड गोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ॥ मृतेंऽड एष एतस्मिञ्जातो मार्तंडशब्दभाक् ॥ १७ ॥ हिरण्यगर्भ इति यद्धिर ण्यांडसमुद्भवः ॥ सूर्येण हि विभज्यंते दिशः खं द्यौर्मही भिदा ॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥ देवतिर्यङ्मनु ष्याणां सरीसृपसवीरुधाम् ॥१९॥ सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥ एतावान्भूमंडलस्य सन्निवेश उदाहृतः ॥ २० ॥ एतेन हि दिवो मानं वर्णयंति च तद्विदः ॥ द्विपलानां च निष्पावादीनां च दलयोर्यथा ॥ २१ ॥

॥ १५ ॥ हे नारद ! इसके ऊपर शुद्ध योगियोंकीही गति है इस द्यावाभूमिके मध्यमें सूर्य गमन करते हैं ॥१६॥ सूर्य अंड और भूमिगोलकका अन्तर [illegible] योजन है [illegible] आत्माके प्रविष्ट होनेसे यह मार्तण्ड कहा जाता है ॥ १७ ॥ हिरण्य अंडसे प्रगट होनेसे यही हिरण्यगर्भ हैं, [illegible] दिशा आकाश द्युलोक और भूमिका भेद होता है ॥ १८ ॥ स्वर्ग, अपवर्ग, नरक, रसोंके स्थान, देवता, तिर्यक्, मनुष्य, सरीसृप, [illegible] ॥ १९ ॥ तथा [illegible] जीवसमूहोंकी आत्मा सूर्य ही है यह इतना भूमंडलका घेरा कहा ॥ २० ॥ इसीके अनुसार ज्ञाता गण

द्युलोकका मान कहते हैं जैसे दोदलोंमें एकका मान जाननेसे दूसरेका जानाजाता है ॥ २१ ॥ इन दोनोंका जो मध्य है सो परस्पर सँछन्न है इनके मध्यमें तपनेवालोंमें श्रेष्ठ सूर्य ॥ २२ ॥ अपने आतपसे प्रकाश करते त्रिलोकीको तपाते हैं, पहले उत्तरायणको प्राप्त होकर मंदगति करते हैं ॥२३॥कारण कि यह आरोहणस्थान है इसमें जानेसे दिन बड़ा होता है और दक्षिणायनको प्राप्त होकर शीघ्र गति करते हैं ॥ २४ ॥ यह उतरनेका समय है उतरनेमें दिन छोटा होता है विषुव'तुला मेष' संज्ञाको प्राप्त होकर साम्यगति होती है ॥ २५ ॥ समस्थानको प्राप्त होनेसे

तयोरंत अंतरेण रिक्षं तदुभयसंधितम् ॥ यन्मध्यगश्च भगवान्भानुर्वै तपतां वरः ॥२२॥ आतपेन त्रिलोकीं च प्रतपत्येव भासयन् ॥ उत्तरायणमासाद्य गतिमांद्यं वितन्वते ॥ २३ ॥ आरोहणस्थानमसौ गत्वाऽहोदैर्घ्यमाचरेत् ॥ दक्षिणायनमासाद्य गतिशैघ्र्यं वितन्वते ॥२४॥ अवरोहस्थानमसौ गच्छन्ह्रस्वं दिनं चरेत् ॥ विषुवत्संज्ञमासाद्य गतिसाम्यं वितन्वते ॥ २५ ॥ समस्थानमथासाद्य दिनसाम्यं करोति च ॥ यदा च मेषतुलयोः संचरेद्धि दिवाकरः ॥ २६ ॥ समानानि त्वहोरात्राण्यातनोति त्रयीमयः ॥ वृषादिपंचसु यदा राशिष्वर्को विरोचते ॥ २७ ॥ तदाऽहानि च वर्धंते रात्रयोऽपि ह्रसंति च ॥ वृश्चिकादिषु सूर्यो हि यदा संचरते रविः ॥ २८ ॥ तदाऽपीमान्यहोरात्राणि भवंति विपर्ययात् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

दिन बराबर होता है जब मेष और तुलामें सूर्य होते हैं ॥२६॥ तब दिनरात समान होते हैं और वृषादि पंच राशियोंमें जब गमन करते हैं ॥ २७ ॥ तब दिन बढता रात छोटी होती है जब वृश्चिकादिमें गमन करते हैं तब दिन छोटा होकर रात बढती है ॥ २८ ॥ इति श्रीदेवीभावगते महापुराणे अष्टमस्कंधे भाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीनारायण बोले अब सूर्यका गमन कहताहूं शीघ्र मंदादि गतिसे सूर्यकातीन प्रकारका गमन है ॥ १ ॥ हे सुरसत्तम ! सब ग्रहोंके तीनही स्थान जारद्गवस्थान मध्यका और ऐरावत उत्तरका है ॥ २ ॥ और वैश्वानर दक्षिणका है अश्विनी, कृत्तिका, भरणी नागवीथी हैं ॥ ३ ॥ रोहिणी, आर्द्रा, मृगशिर, गजवीथी .पुष्य, आश्लेषा, आदित्या, (पुनर्वसु) ऐरावती वीथी हैं ॥ ४ ॥ इन तीन वीथियोंका उत्तरमार्ग कहा जाता है तथा पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, मघा यह आर्षभी वीथी है ॥ ५ ॥ हस्त, चित्रा, स्वाती

श्रीनारायण उवाच ॥ अतः परं प्रवक्ष्यामि भानोर्गमनमुत्तरम् ॥ शीघ्रमंदादिगतिभिस्त्रिविधं गमनं रवेः॥१॥ सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि सुरसत्तम ॥ स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम्॥२॥वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिति तत्त्वतः॥अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥ ३ ॥ रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्य भिधीयते ॥ पुष्याश्लेषा तथाऽऽदित्या वीथी चैरावृती स्मृता ॥४॥ एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥ तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता ॥ ५ ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ॥ ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ ६ ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ॥ ७ ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥ वैश्वानरीभाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ॥ ८ ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥ उत्तरायणमासद्य युगाक्षांतर्निबद्धयोः ॥ ९ ॥ कर्षणं पाशयोर्वायुनद्धयो रोहणं स्मृतम् ॥ तदाभ्यंतरगान्मंडलाद्रथस्य गतेर्भवेत् ॥ १० ॥

गोवीथी है, ज्येष्ठा,विशाखा,अनुराधा, जारद्गवी, वीथी है ॥ ६ ॥ इन तीनों वीथियोंका मध्यम मार्ग कहा जाता है. मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, अजवीथी है ॥ ७ ॥ श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, मृगवीथी है, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती वैश्वानरी वीथी है ॥ ८ ॥ यह तीनों वीथियें दक्षिणमार्ग कहाती हैं उत्तरायणको प्राप्त होकर युगाक्षांति पाशसे बंधा है ॥ ९ ॥ वायुके बंधे इन पाशोंका जो आकर्षण

है वह रोहण है इसके अन्तरसे जो रथकी गति होती है ॥ १० ॥ हे सुरसत्तम ! इस कारण मंदगतिसे दिनकी वृद्धि होती है रात्रिकी ह्रास होती है यह चलनेका क्रम है ॥ ११ ॥ जब दक्षिणायन पाश ध्रुवलोकसे प्रेरण करता है तब अवरोहण होनेसे बहिर्मण्डलवेशद्वारा शीघ्र गति होती है ॥ १२ ॥ उस समय दिन छोटा रात्रि बडी होती है विषयमें साम्यपाश रहनेके कारण मध्यमण्डलप्रवेशके कारण ॥ १३ ॥ गतिसाम्य होनेसे दिन रात समान होता है जब वह ध्रुवके समीप खेंचे जाते हैं ॥ १४ ॥ तब अन्तरमें सूर्य मंडलमें भ्रमण करते हैं और जब ध्रुवद्वारा पाशयुगल मुक्त किये जाते हैं ॥ १५ ॥ तब बाहरी भागमें सूर्यमंडलोंमें भ्रमण करते हैं उस मेरुके पूर्वभाग इन्द्रकी पुरी है जो देवधानी

मांद्यं दिवसवृद्धिश्च जायते सुरसत्तम ॥ रात्रिह्रासश्च भवति सौमायनक्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥ दक्षिणायनके पाशे प्रेरणादवरोहणम् ॥ बहिर्मंडलवेशेन गतिशैघ्र्यं तदा भवेत् ॥ १२ ॥ तदा दिनाल्पता रात्रिवृद्धिश्च परिकीर्तिता ॥ वैषुवेपाशसाम्यात्तु समावस्थानतो रवेः ॥१३॥ मध्यमंडलवेशश्च साम्यं रात्रिदिनादिके ॥ आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवे समधिष्ठितौ ॥ १४ ॥ तदाऽभ्यंतरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि च ॥ ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेनतु ॥ १५ ॥ तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि च ॥ तस्मिन्मेरौ पूर्वभागे पुर्यैंद्री देवधानिका ॥ १६ ॥ दक्षिणे वै संयमनी नाम याम्या महापुरी ॥ पश्चान्निम्लोचनी नाम वारुणी वै महापुरी ॥१७॥ तदुत्तरे पुरी सौम्या प्रोक्ता नाम विभावरी ॥ ऐंद्रपुर्यां रवेः प्रोक्त उदयो ब्रह्मवादिभिः ॥ १८ ॥ संयमन्यां च मध्याह्नो निम्लोचन्यां विमीलनम् ॥ विभावर्यां निशीथः स्यात्तिग्मांशोः सुरपूजितः ॥१९॥ प्रवृत्तेश्च निमित्तानि भूतानां तानि सर्वशः ॥ मेरोश्चतुर्दिशं भानोः कीर्तिं तानि मया मुने ॥ २० ॥

कहाती है ॥ ॥ १६ ॥ दक्षिणमें यमकी संयमनी पुरी है पश्चिममें निम्लोची वरुणकी महापुरी है ॥ १७ ॥ उत्तरमें चन्द्रकी विभावरी पुरी है प्रथम इन्द्रपुरीकी ओरसे ब्रह्मवादी सूर्यका उदय कहते हैं ॥१८॥ संयमनी आकर मध्याह्न और निम्लोचीमें आकर अस्त होता है॥१९॥ इनकी प्रवृत्तिसे मेरुके चारों ओरवाले अपना २ उदय कहते हैं जो मेरुके दक्षिणमें हैं वे इंद्रपुरीसे पूर्वादि जो पश्चिममें हैं वे यमपुरीसे जो उत्तरमें हैं वे वरुण पुरीसे आरंभ करके जो पूर्वमें हैं वे चन्द्रपुरीसे आरंभ करके सूर्यद्वारा चारों दिशा मानते हैं ॥ २० ॥

नक्षत्रादिके सन्मुख गतिसे मेरुके वाम ओर करते प्रवह नामक वायुसे भ्रमित होते ज्योतिष चक्रके कारण प्रतिदिन परिक्रमा करते हैं चक्रगति वशसे अति दूर होनेसे भूमिमें लगाहुआसा दर्शन होना उदय है आकाशमें आरूढ दर्शनही मध्याह्न भूमि प्रविष्ट होनेका दर्शनही अस्त है और बहुत दूर गमनही अर्धरात्रि है यह सब विचार कर स्वर्णपर्वतकी प्रदक्षिणा करते हैं ॥२१॥ उदय और अस्तमें सब समय सन्मुख होते हैं हे नारद ! और सब दिशाविदिशाओंमें ॥२२॥ जिनको यहां सूर्यका दर्शन होता है वही उनका उदय है और जहां तिरोभाव है वही अस्त है॥२३॥ वास्तविक सूर्यका उदय अस्त नहीं है सदाही उदय है अपने दीखने और न दीखनेको उदयास्त मान लिया है ॥ २४ ॥ शक्रादिके पुरमें स्थित होते

मेरुस्थानां सदा मध्यं गत एव विभाति हि ॥ सव्यं गच्छन्दक्षिणेन करोति स्वर्णपर्वतम् ॥ २१ ॥ उदयास्तमये नैव सर्वकालं तु सम्मुखे ॥ दिशास्वशेषासु तथा सुरर्षे विदिशासु च ॥ २२ ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः स्मृतः ॥ तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ २३ ॥ नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ॥ उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥ २४ ॥ शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयम् ॥ विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन्कोणान्द्वे पुरे तथा ॥ २५ ॥ सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः ॥ यैर्यत्र दृश्यते भानुः सैव प्राचीति चोच्यते ॥ २६ ॥ तद्वामभागतो मेरुर्वर्ततेति विनिर्णयः ॥ यदि चेंद्रपुर्याः प्रचलते घटिकादशपंचभिः ॥ २७ ॥

सूर्य इन्द्र, यम, सोम, तीनों पुरोंको किरणोंसे स्पर्श करते हैं तथा विकर्णमें स्थित हो ईशान कोण और वह्नि कोणको स्पर्श करते हैं और जब दक्षिणमें होते हैं तब त्रिकोण अर्थात् वह्निकोण, निर्ऋतिकोण, ईशान कोण, इन्द्रपुर और यमपुरको स्पर्श करते हैं शेष मेरुसे व्यवधान [illegible] हैं इसी प्रकार याम्यादि पुरको स्थितिमें जानना ॥२५॥ सब द्वीप और वर्षोंके मेरु उत्तरमें स्थित हैं जो जहां सूर्योदय देखते हैं उसे [illegible] ॥ २६ ॥ उसीके वामभागमें मेरु होता है यह निर्णय है जब इन्द्रपुरीसे पन्द्रह घडीमें यमपुरीमें आते हैं ॥ २७ ॥

श्रीनारायण बोले अब चन्द्रादिकी गति श्रवण करो, उनकी गतिसे मनुष्योंका शुभाशुभ जाना जाता है ॥ १ ॥ जैसे कुलालचक्र निरन्तर भ्रमण करता रहै तौ उसके आश्रयसे और कीटादिकी भी वही गति होती है अर्थात् घूमते हैं ॥ २ ॥ इसी प्रकार उसी कालचक्रकी राशिसमूहद्वारा मेरुकी धुरका अनुसरण करते सर्वदा प्रदक्षिणा करते हुए ॥ ३ ॥ सूर्यादि मुख्य ग्रहोंकी गति अन्यसी ही दीखती है नक्षत्रान्तरमें गमनके कारण इसी भाँति अन्य नक्षत्रोंमें गमन होता है ॥ ४ ॥ यह दोनों गति चक्रवशसे अविरुद्ध हैं सर्वत्र ही यह निर्णय है, यही भगवान् आदि

श्रीनारायण उवाच ॥ अथातः श्रूयतां चित्रं सोमादीनां गमादिकम् ॥ तद्गत्यनुसृता नृणां शुभाशुभनिदर्शना ॥ १ ॥ यथा कुलालचक्रेण भ्रमता भ्रमतां सह ॥ तदाश्रयाणां च गतिरन्या कीटादिनां भवेत् ॥२॥ एवं हि राशिवृन्देन कालचक्रेण तेन च ॥ मेरुं धुरं च सरतां प्रादक्षिण्येन सर्वदा ॥ ३ ॥ ग्रहाणां भानुमुख्यानां गतिरन्येव दृश्यते ॥ नक्षत्रांतरगामित्वाद्भांतरे गमनं तथा ॥ ४ ॥ गतिद्वयं चाविरुद्धं सर्वत्रैष विनिर्णयः ॥ स एव भगवानादिपुरुषो लोकभावनः ॥५॥ नारायणोऽखिलाधारो लोकानां स्वस्तये भ्रमन् ॥ कर्मशुद्धिनिमित्तं तु आत्मानं वै त्रयीमयम् ॥ ६ ॥ कविभिश्चैव वेदे न विजिज्ञास्योऽर्कधाऽभवत् ॥ षट्सु क्रमेण ऋतुषु वसंतादिषु च स्वयम् ॥ ७ ॥ यथोपजोपमृतुजान्गुणान्वै विदधाति च ॥ तमेनं पुरुषाः सर्वे त्रय्या च विद्यया सदा ॥ ८ ॥ वर्णाश्रमाचारपथा तथाऽऽम्नातैश्च कर्मभिः ॥ उच्चावचैः श्रद्धया च योगानां च वितानकैः ॥ ९ ॥ अंजसा च यजंते ये श्रेयो विंदंति ते मतम् ॥ अथैष आत्मा लोकानां द्यावाभूम्यंतरेण च ॥ १० ॥

पुरुषलोकभावन ॥ ५ ॥ नारायण सबके आधार लोकोंकी शुभकामनाके निमित्त भ्रमण करते हैं ; यही कर्मशुद्धिके निमित्त त्रयीमय कहे जाते हैं ॥ ६ ॥ वही अविनाशी कवियों द्वारा अवितर्क होकर सूर्यरूपसे बारह भेदसे कहेजाते हैं, यह स्वयं वसन्तादि षट्ऋतुओंमें ॥ ७ ॥ उनको सेवन करते हुए पूर्तिपूर्वक उनमें गुणस्थापन करते हैं इन्हींको सब पुरुष त्रयीविद्याद्वारा ॥ ८ ॥ वर्णाश्रम आचारके मार्गसे तथा वेद, उच्चावच कर्मोंद्वारा श्रद्धा और योगसे ॥ ९ ॥ निरन्तर अपने अभीष्टके निमित्त यजन करते और कल्याणको प्राप्तहोते हैं यही लोकोंके

आत्मा द्यावा पृथ्वीके अन्तरमें ॥ १० ॥ कालचक्रको प्राप्त हुए मेषादि बारह राशियोंद्वारा बारह मासोंको भोगते हैं महीने संवत्सरके अवयव हैं महीनेके दो पक्ष हैं दिन॥११॥और रात सौर परिमाणमें सदा दो नक्षत्रोंका भोग होता है इस परिमाणसे छठे अंश अर्थात् दो राशिका भोग होता है इसका नाम ऋतु है ॥ १२ ॥ यह संवत्सरके अवयव कविजनोंने वर्णन किये हैं जब तक सूर्य तीन ऋतुमें आकाश वीथीमें विचरण करते हैं ॥ १३ ॥ उसीको पूर्व पुरुष एक अयन कहते हैं और जब द्यावापृथ्वीक सहित समस्त मंडलमें गमन हो चुकता है ॥ १४ ॥ तो

कालचक्रगतो भुंक्ते मासान्द्वादश राशिभिः ॥ संवत्सरस्यावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवा ॥ ११ ॥ नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमित्युपदिश्यते ॥ यावता षष्ठमंशं स भुंजीत ऋतुरुच्यते ॥१२ ॥ संवत्सरस्यावयवः कविभिश्चोपवर्णितः ॥ यावताऽर्धेन चाकाशवीथ्यां प्रचरते रविः ॥१३॥ तं प्राक्तना वर्णयंति अयनं मुनिपूजिताः ॥ अथ यावन्नभोमंडलं सह प्रतिगच्छति ॥१४॥ कात्स्न्येन सह भुंजीत कालं तं वत्सरं विदुः ॥ संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमेव च ॥ १५ ॥ अनुवत्सरमिद्वत्सरमिति पंचकमीरितम् ॥ भानोर्मांद्यशैघ्र्यसमगतिभिः कालवित्तमैः ॥ १६ ॥ एवं भानोर्गतिः प्रोक्ता चंद्रादीनां निबोधत ॥ एवं चंद्रोऽर्करश्मिभ्यो लक्ष योजनमूर्ध्वतः ॥ १७ ॥ उपलभ्यमानो मित्रस्य संवत्सरभुजि च सः ॥ पक्षाभ्यां चौषधीनाथो भुंक्ते मासभुजि च सः ॥१८॥ सपादर्क्षाभ्यां दिवसभुक्ति पक्षभुजि चरेत् ॥ एवं शीघ्रगतिः सोमो भुंक्ते नूनं भचक्रकम् ॥ १९ ॥

नाम॥ ऋतुओंके भोगनेसे उस कालको वर्ष कहते हैं उसके पांच नाम हैं संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर, इद्वत्सर, यह पांच नाम हैं सूर्यकी मंद, शीघ्र, सम गतिसे कालज्ञाताओंने ॥ १५ ॥१६॥ इसप्रकार सूर्यकी गति कही है अब चन्द्रादिकी गति सुनो इसी प्रकार चन्द्रमा सूर्यकी किरणोंसे लाख योजन दूर है ॥१७॥ और सूर्यके संवत्सर भोगको दो पखवारोंमें भोगते हैं ॥ १८ ॥ सवादो दिन चन्द्रमा एक राशिपर रहते हैं इस प्रकार शीघ्र गतिसे चन्द्रमा नक्षत्रोंको भोगता है । कलाओंसे पूर्ण होते देवताओंको प्रीति धारण करते हैं और क्षीणकला

होनेमें पितरोंका मन रंजन करते हैं ॥१९ ॥२०॥ पूर्व अपर पक्षसे यह दिन रात्रिका विस्तार करते हैं सब जीवधारियोंके जीवनका हेतु है कारण कि, अमृतमय है, ॥२१॥ तीस मुहूर्तमें एक २ नक्षत्रको भोगता है यही षोडशकलात्मक अनादि उत्तम पुरुष है ॥ २२ ॥ मनोमय अन्नमय अमृतके धाम सुधाकर देव, पितर, मनुष्य, सरीसृप, वीरुध ॥ २३ ॥ यह सबके प्राणोंका आयतन है शीलवान होनेसे सर्वमय है इसके आगे तीन लाख योजनमें नक्षत्रचक्र भ्रमण करता है ॥ २४ ॥ यह सब ईश्वरद्वारा नियुक्त हुए मेरुकी प्रदक्षिणा करते हैं यह

पूर्यमाणकलाभिश्चामराणां प्रीतिमावहन् ॥ क्षीयमाणकलाभिश्च पितॄणां चित्तरजकः ॥ २० ॥ अहोरात्राणि तन्वानः पूर्वापरसु घस्रकैः ॥ सर्वजीवनिकायस्य प्राणो जीवः स एव हि ॥ २१ ॥ भुंक्ते चैकैकनक्षत्रं मुहूर्तत्रिंशता विभुः ॥ स एव षोडशकलः पुरुषोऽनादिरुत्तमः ॥ २२ ॥ मनोमयोऽप्यन्नमयोऽमृतधामा सुधाकरः ॥ देवपितृमनुष्यादिसरीसृपसवीरुधाम् ॥ २३ ॥ प्राणाप्यायनशीलत्वात्स सर्वमय उच्यते ॥ ततो भचक्रं भ्रमति योजनानां त्रिलक्षतः ॥ २४ ॥ मेरुप्रदक्षिणेनैव योजितं चेश्वरेण तु ॥ अष्टाविंशतिसंख्यानि गणितानि सहाभिजित् ॥ २५ ॥ ततः शुक्रो द्विलक्षेण योजनानामथोपरि ॥ पुरः पश्चात्सहैवासावर्कस्य परिवर्तते ॥ २६ ॥ शीघ्रमंदसमानाभिर्गतिभिर्विचरन्विभुः ॥ लोकानामनुकूलोऽयं प्रायः प्रोक्तः शुभावहः ॥२७॥ वृष्टिविष्टंभशमनो भार्गवः सर्वदा मुने ॥ शुक्राद् बुधः समाख्यातो योजनानां द्विलक्षतः ॥ २८ ॥ शीघ्रमंदसमानाभिर्गतिभिः शुक्रवत्सदा ॥ यदाऽर्काद्व्यतिरिच्येत सौम्यः प्रायेण तत्र तु ॥ २९ ॥

अभिजित सहित अट्ठाईस नक्षत्र हैं ॥ २५ ॥ इसके ऊपर दो लाख योजन शुक्र है यह आगे भोगे हुए सूर्यके नक्षत्रको पश्चात् भोगता है अर्थात् आगे, पीछे और सन्मुख चलते हैं ॥ २६ ॥ यह भी शीघ्र समान मंदगतिसे विचरण करता है यह लोकोंके अनुकूल सुखदायक कहे गये हैं ॥ २७ ॥ हे मुने ! शुक्र वृष्टि रोकनेवाले ग्रहोंकी शांति करता है शुक्रसे बुध दो लाख योजन दूर है ॥ २८ ॥ इसकी भी

शुक्रके समान शीघ्र मंद और समान गति ह जिस समय बुध जब सूयसे दूर हो जाता है उस समयमें ॥ २९ ॥ अतिपावन, अभ्रपात और अनावृष्टिका भय सूचन करता है उसके आगे मंगल दो लाख योजन ऊंचा है ॥ ३० ॥ यह तीन, तीन, पक्षमें एक एक राशिको भोगता है, यदि वक्री न हो तो तीन पक्षमें एक राशि पूर्ण करता है ॥ ३१ ॥ यह प्रायः अशुभ ग्रह दुःखोंको सूचन करता है इसके आगे दो लाख योजनपर बृहस्पति ॥ ३२ ॥ एक२राशिको यदि वक्री न हो तो एक वर्षमें भोगता है वक्री न होनेपर यह ब्रह्मवादियोंको अनुकूल

अतिवातभ्रपातानावृष्ट्यादिभयसूचकः ॥ उपरिष्टात्ततो भौमो योजनानां द्विलक्षतः ॥ ३० ॥ पक्षैस्त्रिभिस्त्रिभिः सोऽयं भुंक्ते राशीनथैकशः ॥ द्वादशापि च देवर्षे यदि वक्रो न जायते ॥ ३१ ॥ प्रायेण शुभकृत्सोऽयं ग्रहौघानां च सूचकः ॥ ततो द्विलक्षमानेन योजनानां च गीष्पतिः ॥ ३२ ॥ एकैकस्मिन्नथो राशौ भुंक्ते संवत्सरं चरन् ॥ यदि वक्रो भवन्नेवानुकूलो ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३३ ॥ ततः शनैश्चरो घोरो लक्षद्वयपरो मितः ॥ योजनैः सूर्यपुत्रोऽयं त्रिंशन्मासैः परिभ्रमन् ॥ ३४ ॥ एकैकराशौ पर्यैति सर्वान्राशीन्महाग्रहः ॥ सर्वेषामशुभो मंदः प्रोक्तः कालविदां वरैः ॥ ३५ ॥ ततः उत्तरतः प्रोक्तमेकादशसुलक्षकैः ॥ योजनैः परिसंख्यात सप्तर्षीणां च मंडलम् ॥ ३६ ॥ लोकानां शं भावयंतो मुनयः सप्त ते मुने ॥ यत्तद्विष्णुपदं स्थानं दक्षिण क्रमते च ते ॥ ३७ ॥ इति श्री ० देवीभा ० म ० अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथर्षिमंडलादूर्ध्वं योजनानां प्रमाणतः ॥ लक्षैस्त्रयोदशमितैः परमं वैष्णवं पदम् ॥ १ ॥

होता है ॥ ३३ ॥ इसके ऊपर दो लाख योजन घोर ग्रह शनैश्वर रहता है यह तीस महीनेमें एक राशिपरसे चलता है ॥ ३४ ॥ इस प्रकार यह महाग्रह बारह राशि भोग करता है ज्योतिषियोंने इसे सबके निमित्त अशुभ कहा है ॥ ३५ ॥ इसके ऊपर ग्यारह लाख योजनपर सप्तऋषियोंका मंडल है ॥३६॥ हे नारद ! यह सातों मुनिलोकोंके मंगल निमित्त विष्णुपद स्थानकी प्रदक्षिणा करते हैं ॥ ३७ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीनारायण बोले सप्तर्षिमंडलसे तेरह लाख योजन आगे

परम वैष्णवपद है ॥ १ ॥ जहां महाभागवत लोकवंदित उत्तानपादपुत्र ध्रुव, इन्द्र, अग्नि, कश्यप ॥ २ ॥ धर्मके सहित स्थित हैं और देखनेवाले सदाही उनकी बहुत मानना करते हैं ॥ ३ ॥ कल्पपर्यन्त जीनेवाले भगवत्की सब उपासना करते हैं ज्योतिश्चक्रमें प्राप्त सब ग्रह, नक्षत्रोंको ॥ ४ ॥ अव्यक्तगतिसे भ्रमण कराते हुए ईश्वरने इनको स्थाणुके समान निश्चल किया है ॥ ५॥ देवपूजित हो अपनी कांतिसे सबको प्रकाश करते हैं जैसे मेढिस्तंभमें बँधे हुए पशुगण कर्षके द्वारा ॥ ६ ॥ उसके चारों ओर मंडलरूपसे भ्रमण करते हैं इसी

महाभागवतः श्रीमान्वर्तते लोकवंदितः ॥ औत्तानपादिरिंद्रेण वह्निना कश्यपेन च ॥ २ ॥ धर्मेण सह चैवास्ते समकालयुजा ध्रुवः ॥ बहुमानं दक्षिणतः कुर्वद्भिः प्रेक्षकैः सदा ॥ ३ ॥ आजीव्यः कल्पजीविनामुपास्ते भगवत्पदम् ॥ ज्योतिर्गणानां सर्वेषां ग्रहनक्षत्रभादिनाम् ॥ ४ ॥ कालेनानिमिषेणायं भ्राम्यतां व्यक्तरंहसा ॥ अवष्टंभस्थाणुरिव विहितश्चेश्वरेण सः ॥ ५ ॥ भासते भासयन्भासा स्वीयया देवपूजितः ॥ मेढिस्तंभे यथा युक्ताः पशवः कर्षणार्थकाः ॥ ६ ॥ मंडलानि चरंतीमे सवन त्रितयेन च ॥ एवं ग्रहादयः सर्वे भगणाद्या यथाक्रमम् ॥ ७ ॥ अंतर्बहिर्विभागेन कालचक्रे नियोजिताः ॥ ध्रुवमेवाऽवलंब्याशु वायुनोदीरिताश्चरन् ॥ ८ ॥ आकल्पांतं च क्रमंति खे श्येनाद्याः खगा इव ॥ कर्मसारथयो वायुवशगाः सर्व एव ते ॥ ९ ॥ एवं ज्योतिर्गणाः सर्वे प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ संयोगानुगृहीतास्ते भूमौ न निपतंति च ॥ १० ॥ ज्योतिश्चक्रं केचिदेतच्छिशुमारस्वरूपकम् ॥ सोपयोगं भगवतो योगधारणकर्मणि ॥ ११ ॥

प्रकारसे सब ग्रह, नक्षत्र, यथाक्रमसे ॥ ७ ॥ अन्तर बाहरके विभागद्वारा कालचक्रमें बंधे हैं केवल ध्रुवसे अवलम्बित हो वायुसे विचरण करते हैं ॥ ८ ॥ आकाशमें जैसे श्येनादि पक्षी उडते हैं इसी प्रकार कर्म सारथिरूप वायु रश्मि सारथिद्वारा बंधे हुए नहीं गिरते हैं ॥ ९ ॥ इसी प्रकार यह सब ज्योतिर्गण नक्षत्र प्रकृतिपुरुषके संयोगरूप अनुग्रहसे अनुग्रहीत हुए नहीं गिरते हैं ॥ १० ॥ ज्योतिषचक्रको कोई शिशुमार स्वरूपसे

कथन करते हैं कि भगवान्के योगसाधनकार्यसे यथोपयुक्त स्थित है इससे नहीं गिरता है॥ ११॥हे मुने ! यह कुंडली भूतकलेवरसे नीचा मुख किये स्थित है पुच्छके अग्रभागमें उत्तानपाद ध्रुव स्थित है ॥ १२ ॥ लांगूलमें पापरहित प्रजापति, तथा अग्नि; इंद्र और धर्म देवताओंसे पूजित हो स्थित होते हैं ॥१३॥ धाता, विधाता पुच्छके अन्तमें, कटिमें सप्त ऋषि यह दक्षिणावर्तके भोगसे कुण्डलाकार हैं ॥ १४ ॥ उत्तरायणके नक्षत्र अभिजितसे पुनर्वसु तक चौदह दक्ष पार्श्वमें और पुष्यसे उत्तराषाढ तक चौदह नक्षत्र दक्षिणपार्श्वमें हैं ॥ १५ ॥ कुंडलरूप शरीरके

यस्यावांक्शिरसः कुंडलीभूतवपुषो मुने ॥ पुच्छाग्रे कल्पितो योऽयं ध्रुव उत्तानपादजः ॥ १२ ॥ लांगूलेऽस्य च संप्रोक्तः प्रजापतिरकल्मषः ॥ अग्निरिंद्रश्च धर्मश्च तिष्ठंते सुरपूजिताः ॥१३॥ धाता विधाता पुच्छांते कट्यां सप्तर्षयस्ततः ॥ दक्षिणावर्त भोगेन कुंडलाकारमीयुषः ॥१४॥ उत्तरायणभानीह दक्षपार्श्वेऽर्पितानि च ॥ दक्षिणायनभानीह सव्ये पार्श्वेऽर्पितानि च ॥ १५ ॥ कुंडलाभोगवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरपि ॥ समसंख्याश्चावयवा भवंति कजनंदन ॥ १६ ॥ अजवीथी पृष्ठभागे आकाशसरिदौदरे ॥ पुनर्वसुश्च पुष्यश्च श्रोण्यौ दक्षिणवामयोः ॥ १७ ॥ आर्द्राश्लेषे पश्चिमयोः पादयोर्दक्षवामयोः ॥ अभिजिच्चोत्तराषाढा नासयो र्दक्षवामयोः ॥ १८ ॥ यथासंख्यं च देवर्षे श्रुतिश्च जलभं तथा ॥ कल्पिते कल्पनाविद्भिर्नेत्रयोर्दक्षवामयोः ॥ १९ ॥ धनिष्ठा चैव मूलं च कर्णयोर्दक्षवामयोः ॥ मघादीन्यष्ट भानीह दक्षिणायनगानि च ॥२०॥ युंजीत वामपार्श्वीयवंक्रिषु क्रमतो मुने ॥ तथैव मृगशीर्षादीन्युदग्भानि च यानि हि ॥ २१ ॥

समान दोनों पार्श्वोंमें बराबर अवयवोंकी संख्या है ॥ १६ ॥ अजवीथी पृष्ठभागमें आकाशगंगा उदरमें पुनर्वसु पुष्य दक्षिणवामश्रेणीमें ॥ १७ ॥ आर्द्रा, श्लेषा, पश्चिमके दहिने बायें चरणमें अभिजित उत्तराषाढा दहिनी बाईं नासिकामें जानने ॥ १८ ॥ हे नारद ! इसी प्रकार यथा संख्यक श्रवण और पूर्वाषाढा दहिने और बायें नेत्रोंमें कल्पना किये हैं ॥ १९ ॥ धनिष्ठा, और मूल दहिने बायें कर्णमें मघाको आदि ले आठ नक्षत्र दक्षिण पार्श्वमें ॥ २० ॥ तथा वामपार्श्वकी अस्थियोंमें जानने, हे मुनि ! इसीप्रकार मृगशिरादि उदयगामी

नक्षत्र ॥ २१ ॥ दक्षिणपार्श्वकी अस्थियोंमें प्रतिलोमसे युक्त करे शतभिषा और ज्येष्ठा दहिने बायें स्कन्धमें ॥ २२ ॥ उत्तरठोढीमें अगस्त्य नीचेकी ठोढीमें यम, मुखमें मंगल, उपस्थमें शनि, ॥ २३ ॥ बृहस्पति ककुदमें, बुध वक्षस्थलमें ग्रहाधिपसूर्यनारायण हृदयमें, चन्द्रमा मनमें ॥२४॥ अश्विनीकुमार स्तनोंमें, नाभिमें शुक्र, प्राणापानमें बुध, गलेमें राहु केतु ॥ २५ ॥ सर्वांग और रोमकूपमें तारागण यह भगवान विष्णुका सर्वदेवमय शरीर है [यह अलंकारहै]॥२६॥जो मौनहो प्रतिसंध्यामें इसका ध्यान करता है और इस मंत्रसे जो बुद्धिमान देखता हुआ उठता है

दक्षपार्श्वे वंक्रिकेषु प्रातिलोम्येन योजयेत् ॥ शततारा तथा ज्येष्ठा स्कंधयोर्दक्षवामयोः ॥२२॥ अगस्तिश्चोत्तरहनावधरायां हनौ यमः ॥ मुखेष्वंगारकः प्रोक्तो मंदः प्रोक्त उपस्थके ॥ २३ ॥ बृहस्पतिश्च ककुदि वक्षस्यर्को ग्रहाधिपः ॥ नारायणश्च हृदये चंद्रो मनसि तिष्ठति ॥ २४ ॥ स्तनयोरश्विनौ नाभ्यामुशनाः परिकीर्तितः ॥ बुधः प्राणापानयोश्च गले राहुश्च केतवः ॥ २५ ॥ सर्वांगेषु तथा रोमकूपे तारागणाः स्मृताः ॥ एतद्भगवतो विष्णोः सर्वदेवमयं वपुः ॥ २६ ॥ संध्यायां प्रत्यहं ध्यायेत्प्रयतो वाग्यतो मुनिः ॥ निरीक्षमाणश्चोत्तिष्ठन्मंत्रेणानेन धीश्वरः ॥ २७ ॥ नमो ज्योतिर्लोकाय कालायानिमिषांपतये महापुरुषाया भिधीमहीति ॥ २८ ॥ ग्रहर्क्षताराममयमाधिदविकं पापापहं मंत्रकृतां त्रिकालम् ॥ नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्का लजमाशु पापम् ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अध स्तात्सवितुः प्रोक्तमयुतं राहुमंडलम् ॥ नक्षत्रवच्चरति च सैंहिकेयोऽतदर्हणः ॥ १ ॥

उसका कल्याण होता है ॥ २७ ॥ ज्योतिर्लोक काल अनिमिषोंके पति महापुरुषका ध्यान करतेहुए प्रणाम करते हैं ॥ २८ ॥ ग्रह नक्षत्र तारा मय आप त्रिकालज्ञमें मंत्र पाठ करनेवालोंके पाप दूर करतेहो आपको नमस्कारहै और त्रिकालमें स्मरण करनेवालेके पाप तत्काल दूर होते हैं ॥ २९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीनारायण बोले सूर्यके दशसहस्र योजन नीचे

अयोमय दारुण राहुका मंडल है ॥१॥ यही सिंहिकापुत्र राहु सूर्य चन्द्रमाका मर्दन करनेवाला है इसने विष्णुके अनुग्रहसे अमरत्व और नक्षत्रत्व प्राप्त किया है ॥ २ ॥ जो यह सूर्यका बिम्ब१०००० योजन तपता है उसका छादन करनेवाला यह असुर है चन्द्रमण्डल बारह सहस्र योजन है ॥ ३ ॥ तेरह सहस्र योजन होनेसे चन्द्रमाको राहु आच्छादन करता है जो अमावस्या और पूर्णिमाके पर्वसमयमें वैरसे आच्छादनकी इच्छा करताहै ॥ ४ ॥ दूर होनेसे भी यह सूर्य चन्द्रका आच्छादक होता है, आच्छादन श्रवण होते ही विष्णु अपना ॥ ५ ॥ अग्निकी

सूर्याचंद्रमसोरेव मर्दनः सिंहिकासुतः ॥ अमरत्वं च खेटत्वं लेभे यो विष्णवनुग्रहात् ॥ २ ॥ यददस्तरणेर्बिंबं तपतो योजनायुतम् ॥ तच्छादकोऽसुरो ज्ञेयोऽप्यर्कसाहस्रविस्तरम् ॥ ३ ॥ त्रयोदशसहस्रं तु सोमस्याच्छादको ग्रहः ॥ यः पर्वसमये वैरानुबंधी छादकोऽभवत् ॥४॥ सूर्याचंद्रमसोर्दूराद्भवेच्छादनकारकः ॥ तन्निशम्योभयत्रापि विष्णुना प्रेरितं स्वकम् ॥५॥ चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम् ॥ तत्तेजसा दुःसहेन समंतात्परिवारितम् ॥ ६ ॥ मुहूर्तोद्विजमानस्तु दूराच्चकितमानसः ॥ आरान्निवर्तते सोऽयमुपराग इतीव ह ॥ ७ ॥ उच्यते लोकमध्ये तु देवर्षे अवबुध्यताम् ॥ ततोऽधस्तात्समाख्याता लोकाः परमपावनाः ॥८॥ सिद्धानां चारणानां च विद्याध्राणां च सत्तम ॥ योजनायुतविख्याता लोकाः पुण्यनिषेविताः॥९॥ ततोऽप्यधस्ताद्देवर्षे यक्षाणां च सरक्षसाम् ॥ पिशाचप्रेतभूतानां विहाराजिरमुत्तमम् ॥ १० ॥

लपटोंसे भीषण, सुदर्शन चक्र प्रेरित करते हैं इसके दुस्सह तेजसे सब ओर घेरा हुआ ॥ ६॥ एक मुहुर्तमें ही खेदको प्राप्त होकर चकितमन होकर समीपसे ही निवृत्त होजाता है । इसीका नाम ग्रहण है ॥ ७ ॥ हे देवर्षे ! लोकमें इसे ग्रहण कहते हैं सो तुम जानो । इसके नीचे परम पवित्र लोक ॥ ८ ॥ सिद्ध चारण और विद्याधरोंके हैं यह पुण्य निषेवित लोक १०००० दश सहस्र योजनके मध्यमें हैं ॥ ९ ॥ हे देवर्षे !

इसके नीचे यक्ष, राक्षस, पिशाच, प्रेत, भूतोंके विहारस्थान हैं ॥ १० ॥ जहां तक वायु वहन करती है वह अन्तरिक्ष है और जहां तक मेघ हैं यहीं तक इसकी अवधि है॥ ११॥ हे द्विजोत्तम! इसके नीचे सौ योजनमें पृथ्वीहै इसमें गरुड, श्येन, (गिद्ध) सारस ॥ १२ ॥ हंसादिक पृथ्वी पर होनेसे पार्थिव कहाते और उडते हैं यह तुमसे पृथिवीका सन्निवेश वर्णन किया॥ १३॥ हे नारद ! इस पृथ्वीतलमें भी सात विवर हैं इनमें एक एक दश दश सहस्र योजनमें हैं ॥ १४ ॥ यह बडे विख्यात १०००० अयुत योजनके अंतरमें स्थिति सब ऋतुओंमें सुखदायक हैं, पहला अतल,

अंतरिक्षं च तत्प्रोक्तं यावद्वायुः प्रवाति हि ॥ यावन्मेघास्ततो द्यंति तत्प्रोक्तं ज्ञानकोविदैः ॥ ११ ॥ ततोऽधस्ताद्योजनानां शतं यावद्द्विजोत्तम ॥ पृथिवी परिसंख्याता सुपर्णश्येनसारसाः ॥ १२ ॥ हंसादयः प्रोत्पतंति पार्थिवाः पृथिवीभवाः ॥ भूसन्निवेशाव स्थानं यथावदुपवर्णितम् ॥ १३ ॥ अधस्तादवनेः सप्त देवर्षे विवराः स्मृताः ॥ एकैकशो योजनानामायामोच्छ्रायतः पुनः ॥१४॥ अयुतांतरविख्याताः सर्वर्तुसुखदायकाः ॥ अतलं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वितलं तथा ॥ १५ ॥ तृतीयं सुतलं प्रोक्तं चतुर्थं वै तलातलम् ॥ महातलं पञ्चमं च षष्ठं प्रोक्तं रसातलम् ॥ १६ ॥ सप्तमं विप्र पातालं सप्तैते विवराः स्मृताः ॥ एतेषु बिलस्वर्गेषु दिवोऽप्यधिकमेव च ॥ १७ ॥ कामभोगैश्वर्यसुखसमृद्धभुवनेषु च ॥ नित्योद्यानविहारेषु सुखास्वादः प्रवर्तते ॥ १८ ॥ दैत्याश्च काद्रवेयाश्च दानवा बलशालिनः ॥ नित्यप्रमुदिता रक्ताः कलत्रापत्यबंधुभिः ॥ १९॥ सुहृद्भिरनुजीवाद्यैः संयुताश्च गृहेश्वराः ॥ ईश्वरादप्रतिहतकामा मायाविनश्च ते ॥ २० ॥

दूसरा वितल ॥१५॥ तीसरा सुतल, चौथा तलातल, पांचवां महातल, छठा रसातल ॥ १६ ॥ सातवां पाताल है हे विप्र इस प्रकार सात विवर हैं इन बिलोंमें स्वर्गसे अधिक ऐश्वर्य है ॥ १७ ॥ कामभोग, ऐश्वर्य, सुख समृद्धिके भुवन नित्य उद्यानोंका विहार सदा सुखरूप होता है ॥१८॥ कद्रूके पुत्र, दैत्य तथा बडे बलशाली दानव अपने कलत्र सन्तान बंधुआदिके सहित सदा आनन्दसे रहते हैं॥ १९ ॥ अपने सुहृद

१ ताराआदि रहित स्थान ।

और अनुजीवियोंसे युक्त गृहोंमें रहते हैं कोई भी उनकी कामना नहीं रोक सकता वे सब मायावी होते हैं ॥ २० ॥ यह सब ऋतुओंमें सुखसे सम्पन्न हो निवास करते हैं वे स्थान मायावी मैंने बनाये हैं ॥ २१ ॥ जिनकी मणिमुक्ताओंसे बडी शोभा हो रही है भवनोंकी सहस्रों अटारी छज्जोंकी शोभा हो रही है ॥ २२ ॥ सभा चौराहे आंगनोंकी शोभा देव सदनोंका तिरस्कार करती है नाग असुरोंके मिथुन, तथा कबूतर, मैंना ॥ २३ ॥ तथा कृत्रिम भूमिपै उत्तम गृह शोभित होते हैं अलंकृत हुए उद्यान शोभाको प्राप्त हो रहे हैं ॥ २४ ॥ जहांके विशाल फल, पुष्प, मनको प्रसन्न करनेवालेहैं ललनाओंके विलास योग्य जहाँके स्थान शोभा पाते हैं ॥ २५ ॥ अनेक विहंगोंके समूहसे जहांकी जलराशी शोभित

निवसंति सदा हृष्टाः सर्वर्तुसुखसंयुताः ॥ मयेन मायाविभुना येषु येषु च निर्मिताः ॥ २१ ॥ पुरः प्रकामशो भक्ता मणिप्रवर शालिनः ॥ विचित्रभवनाट्टालगोपुराद्याः सहस्रशः ॥२२॥ सभाचत्वरचैत्यादि शोभाढ्याः सुरदुर्लभाः ॥ नागासुराणां मिथुनैः सपारावतसारिकैः ॥ २३ ॥ कीर्णकृत्रिमभूमिश्च विवरेशगृहोत्तमैः ॥ अलंकृताश्चकासंति उद्यानानि महांति च ॥ २४ ॥ मनः प्रसन्नकारीणि फलपुष्पविशालिभिः ॥ ललनानां विलासार्हस्थानैः शोभितभांजि च ॥ २५ ॥ नानाविहंगमव्रातसंयुक्तजलराशिभिः ॥ स्वच्छार्णः पूरितह्रदैः पाठीनसमलंकृतैः ॥ २६ ॥ जलजंतुक्षुब्धनीरनीरजातैरनेकशः ॥ कुमुदोत्पलकह्लारनीलरक्तोत्पलैस्तथा ॥२७॥ तेषु कृतनिकेतानां विहारैः संकुलानि च ॥ इंद्रियोत्सवकारैश्च तथैव विविधैः स्वरैः ॥२८॥ अमराणां च परमां श्रियं चातिशयंति च ॥ यत्र नैव भयं क्वापि कालांगैर्दिनरात्रिभिः॥२९॥यत्राहिप्रवराणां च शिरःस्थमणिरश्मिभिः ॥ नित्यं तमः प्रबाध्येत सदा प्रस्फुटकांतिभिः॥३०॥न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधिरसायनैः ॥ रसान्नपानस्नानाद्यैराधयो न च व्याधयः ॥३१॥

होती है स्वच्छ जलसे पूर्ण ह्रद जिनमें पाठीन जातिकी मछली शोभित होती हैं ॥२६॥ अनेक प्रकारके जलमें होनेवाले जन्तु जहांके जलोंको क्षुब्ध करते हैं, कुमुद, उत्पल, कह्लार, नील, लाल कमल ॥ २७ ॥ इनमें अपना विहार स्थान कल्पना किये हैं इन्द्रियोंको आनन्ददायक अनेक शब्द कर रहे हैं ॥ २८ ॥ बहुत क्या देवताओंकी परम लक्ष्मीको तिरस्कार करते हैं जहां कालके अंगवाले दिन रातका कुछ भय नहीं है ॥ २९ ॥ जहां बडे २ सर्पोंके शिरोंकी मणियोंसे कभी अन्धकार न होकर प्रकाश बना रहता है ॥ ३० ॥ यहांके निवासियोंको दिव्य औषधि रसायनसे

रस अन्नपान स्नानादिके कारण आधि व्याधि नहीं होती ॥ ३१ ॥ वली, बाल पकना, जीर्णता विवर्णता, स्वेददुर्गन्ध, अनुत्साह, शरीरकी अवस्थाके गुण कभी बाधा नहीं देते ॥ ३२ ॥ उनको सदा कल्याण रहता है मृत्युका अन्यत्र भय नहीं होता भगवानके तेज और चक्र सुदर्शनको छोड़कर अन्यत्र भय नहीं है ॥ ३३ ॥ हे नारद ! जिसमें भगवानके तेज प्रविष्ट होनेसे दैत्यस्त्रियोंके गर्भ भयसे पतित हो जाते हैं ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे भापाटीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीनारायण

वलीपलितजीर्णत्ववैवर्ण्यस्वेदगंधताः॥अनुत्साहवयोवस्था न बाधंते कदाचन ॥३२॥ कल्याणानां सदा तेषां न च मृत्युभयं कुतः॥ भगवत्तेजसोऽन्यत्र चक्राच्चैव सुदर्शनात् ॥३३॥ यस्मिन्प्रविष्टे दैतेयवधूनां गर्भराशयः ॥ प्रायो भयात्पतंत्येव स्रवंति ब्रह्मपुत्रक ॥ ३४ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ प्रथमे विवरे विप्र अतलाख्ये मनोरमे ॥ मयपुत्रो बलो नाम वर्ततेऽखर्वगर्वकृत् ॥ १ ॥ षण्णवत्यो येन सृष्टा मायाः सर्वार्थसाधिकाः ॥ मायाविनो याश्च सद्यो धारयंति च काश्चन ॥ २ ॥ जृंभमाणस्य यस्यैव बलस्य बलशालिनः ॥ स्त्रीगणा उपपद्यंते त्रयो लोकविमोहनाः ॥ ३ ॥ पुंश्चल्यश्चैव कामिन्यः स्वैरिण्यश्चेति विश्रुताः ॥ या वै बिलायनं प्रेष्ठं प्रविष्टं पुरुषं रहः ॥ ४ ॥ रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा प्रयत्नतः ॥ स्वविलासावलोकानुरागस्मितविगूहनैः ॥ ५ ॥ संलापविभ्रमाद्यैश्च रमयंत्यपि ता स्त्रियः ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते जनो मनुते बहुधा स्वयम् ॥ ६ ॥

बोले हे नारद ! पहले अतल नामक विवरमें मय पुत्र बलगर्वका खंडन करनेवाले निवास करता है ॥ १ ॥ जिसने सर्वार्थ साधक ९६ छानवे माया सृजन की हैं जो कोई उनको धारण करता है वह मायावी होता है ॥२॥ उस बलीबलके जंभाई लेनेसे त्रिलोकीको मोहित करनेवाली स्त्री प्रगट हो जाती है ॥ ३ ॥ पुंश्चली, स्वैरिणी तथा दूसरी कामिनी प्रगट होती हैं जो बिलमें प्रविष्ट हुए पुरुषको ॥ ४ ॥ हाटक रससे संभोगमें समर्थ करके अपने विलास अवलोकन अनुरागस्मित आलिंगनादि ॥ ५ ॥ तथा संलाप और विभ्रमादिसे रमण कराती हैं

जिसके उपयोगमें मनुष्य अपनेको बहुत मानता है॥६॥मैं ईश्वर सिद्ध और दशसहस्र हाथीका बलवाला हूं वह ऐसे अपनेको मानता हुआ मदान्ध हो जाता है ॥७॥ हे नारद ! यह आपसे अतलकी स्थिति कही अब दूसरे विवर वितलका वृत्तान्त सुनो ॥ ८ ॥ भूतलके अधस्थल वितलमें भगवान् शिव हाटकेश्वरनामसे अपने पार्षद और गणोंसे संयुक्त हो ॥ ९ ॥ प्रजापतिके किये सर्गके बढानेके निमित्त देवताओंसे पूजित हुए भवानीके सहित विराजते हैं ॥ १० ॥ शिवके वीर्यसे यहां हाटकी सरित् प्रगट हुई है जो बढी हुई पावन और अग्निको अपने तेजसे बाहरही

ईश्वरोऽहमहं सिद्धो नागायुतबलो महान् ॥ आत्मानं मन्यमानः सन्मदांध इव कथ्यते ॥७॥ एवं प्रोक्ता स्थितिश्चात्र अतलस्य च नारद ॥ द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ॥८॥ भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान्भवः ॥ हाटकेश्वरनामाऽयं स्वपार्षदगणैर्वृतः ॥९॥ प्रजापतिकृतस्यापि सर्गस्य बृंहणाय च ॥ भवान्या मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजितः ॥ १० ॥ भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥ समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ॥ ११ ॥ तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवल्लभम् दैत्यांगनाभूषणार्हं सदा तं धारयंति हि ॥ १२ ॥ तद्बिलाधस्तलात्प्रोक्तं सुतलाख्यं बिलेश्वरम् ॥ पुण्यश्लोको बलिर्नामा आस्ते वैरोचनिर्मुने ॥१३॥ महेंद्रस्य च देवस्य चिकीर्षुः प्रियमुत्तमम् ॥ त्रिविक्रमोऽपि भगवान्सुतले बलिमानयत् ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीमाक्षिप्य स्थापितः किल दैत्यराट् ॥ इंद्रादिष्वप्यलब्धा या सा श्रीस्तमनुवर्तते ॥ १५ ॥ तमेव देवदेवेशमाराधयति भक्तितः ॥ व्यपेतसाध्वसोऽद्यापि वर्तते सुतलाधिपः ॥ १६ ॥

पान करलेती है ॥११॥ वह्निद्वारा उगला हुआ वह हाटकनाम सोना दैत्योंको बहुत प्यारा है दैत्योंकी स्त्रीजन भूषण बनाय सदा उसे धारण करती हैं ॥ १२ ॥ उस बिलके नीचे सुतल है यहां पुण्यश्लोक विरोचन पुत्र राजाबलि निवास करता है ॥ १३ ॥ महेन्द्र देवका प्रिय करनेकी इच्छासे त्रिविक्रम भगवान् सुतलमें बलिको लाये ॥ १४ ॥ त्रिलोककी लक्ष्मी आक्षिप्त कर दैत्यराट्को वहां स्थापित किया जो लक्ष्मी इन्द्रादिको भी प्राप्त नहीं वह राजा बलिके है ॥ १५ ॥ वह सुतलपति निर्भय हो भगवान् वामनजीकी आराधना करते हुए आज

तक वर्तमान हैं ॥ १६ ॥ पात्रभूत जगदीश्वरको भूमिदान करनेका ही फल है हे नारद ! ऐसा महात्मा जन वर्णन करते हैं सो वह अयुक्त नहीं है ॥ १७ ॥ वासुदेव भगवान हरिमें जो अपना पुरुषार्थ लगाते हैं हे विप्र इस दानका यह फल सब प्रकार उपयुक्त नहीं है ॥ १८ ॥ जिस देवदेवके विवश होकर नाम लेनेसे अपने किये कर्म बंधनके गुण सर्वथा नष्ट हो जाते हैं ॥ १९ ॥ जिस क्लेश बंधनकी हानिके निमित्त सांख्य योगादिका साधन किया जाता है यति नित्य भगवान अखिलेश्वरका ध्यान करते हैं ॥ २० ॥ हे नारद ! यह भगवान् नारायण यदि हमको मायामय भोगोंका ऐश्वर्य विस्तार करते हैं ॥ २१ ॥ तो अनुग्रह नहीं है कारण कि आत्माकी स्मृतिका नष्ट होना सम्पूर्ण क्लेशोंका कारण है

भूमिदानफलं ह्येतत्पात्रभूतेऽखिलेश्वरे ॥ वर्णयंति महात्मानो नैतद्युक्तं च नारद ॥१७॥ वासुदेवे भगवति पुरुषार्थप्रदे हरौ ॥ एतद्दान फलं विप्र सर्वथा न हि युज्यते ॥ १८ ॥ यस्यैव देवदेवस्य नामापि विवशो गृणन् ॥ स्वकीयकर्मबंधीयगुणान्विधुनुतेऽजसा ॥१९॥ यत्क्लेशबंधहानाय सांख्ययोगादिसाधनम् ॥ कुर्वते यतयो नित्यं भगवत्यखिलेश्वरे ॥ २० ॥ न चायं भगवानस्मानुजग्राह नारद ॥ मायामयं च भोगानामैश्वर्यं व्यतनोत्परम्॥२१॥ सर्वक्लेशादिहेतुं तदात्मानुस्मृतिमोषणम् ॥ यं साक्षाद्भगवान्विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ॥२२॥ याच्ञाछलेनापहृतं सर्वस्वं देहशेषकम्॥ अप्राप्तान्योपाय ईशः पाशैर्वारुणसंभवैः॥२३॥बंधयित्वाऽवमुच्यापि गिरिदर्यामिवाब्रवीत् ॥ असाविंद्रो महामूढो यस्य मंत्री बृहस्पतिः ॥२४॥ प्रसन्नमिममत्यर्थमयाचल्लोकसंपदम् ॥ त्रैलोक्यमिदमैश्वर्यं कियदेवातितुच्छकम् ॥२५॥ आशिषां प्रभवं मुक्त्वा यो मूढो लोकसंपदि॥ अस्मत्पितामहः श्रीमान्प्रह्लादो भगवत्प्रियः॥२६॥

जिसको सब उपायके ज्ञाता भगवान् विष्णुने ॥ २२ ॥ यांचाके छलसे हरण कर्म लिया अर्थात् देहको छोड और सर्वस्व ले लिया शेषभूमि न मिलनेसे वरुणकी पाशोंसे बांधकर॥२३॥फिर इस गिरिकंदरामें छोड दिया आप द्वारे रहे तब भक्तिका प्रताप देख बलिने कहा यह इन्द्र महामूढ है जिसके मंत्री बृहस्पति हैं ॥२४॥ जो प्रसन्न होकर इसने लोक सम्पत्तिकी याचना की यह त्रिलोकीका ऐश्वर्य कया है अतितुच्छ है ॥२५॥ जो मूढ कल्याणोंके स्वामी नारायणको छोडकर लोक सम्पदामें आसक्त है वह महामूढ है हमारे पितामह श्रीमान् प्रह्लाद भगवत्प्रिय ॥२६॥

सर्वलोकका उपकारक भगवत्का दासभाव मांगते हुए यद्यपि विष्णु पिताका सम्पूर्ण ऐश्वर्य देते थे ॥ २७ ॥ पर उन भगवत्प्रियने पिताके उपराम होनेमें इस बातकी इच्छा नहीं की यह दृश्यमान सब लोक जिसकी उपाधी ॥ २८ ॥ तथा जिसकी ऐश्वर्य शक्तिका अन्त नहीं उन भगवानका स्वरूप वा अन्त हमारी नाई दोषयुक्त कौन जान सकता है ! इस प्रकार यह दैत्यपति बलि परमपूजित॥ २९ ॥सुतलमें वर्तता है जिसके द्वारपाल स्वयं नारायण हैं एक समय लोकोंको रुवानेवाला रावण दिग्विजयमें ॥ ३० ॥ सुतलमें प्रविष्ट हुआ तब भक्त अनुग्रहकारी भगवानने पादके

दास्यं वव्रे विभोस्तस्य सर्वलोकोपकारकः ॥ पित्र्यमैश्वर्यमतुलं दीयमानं च विष्णुना ॥ २७ ॥ पितर्युपरते वीरे नैवैच्छद्भगवत्प्रियः ॥ तस्यातुलानुभावस्य सर्वलोकोपधीमतः ॥ २८ ॥ अस्मद्विधो नालपक्वेतरदोषोऽवगच्छति ॥ एवं दैत्यपतिः सोऽयं बलिः परमपूजितः ॥ २९ ॥ सुतले वर्तते यस्य द्वारपालो हरिः स्वयम् ॥ एकदा दिग्विजये राजा रावणो लोकरावणः ॥ ३० ॥ प्रविशन्सुतले येन भक्तानुग्रहकारिणा ॥ पादांगुष्ठेन प्रक्षिप्तो योजनायुतमत्र हि ॥ ३१ ॥ एवंभूतानुभावोऽयं बलिः सर्वसुखैकभुक् ॥ आस्ते सुतलराजस्थो देवदेवप्रसादतः ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीनाराण उवाच ॥ ॥ ततोऽधस्ताद्विवरकं तलातलमुदीरितम् ॥ दानवेंद्रो मयो नाम त्रिपुराधिपतिर्महान् ॥ १ ॥ त्रिलोक्याः शंकरेणाऽयं पालितो दग्धपूस्त्रयः ॥ देवदेवप्रसादात्तु लब्धराज्यसुखास्पदः ॥ २ ॥ आचार्यो मायिनां सोऽयं नानामायाविशारदः ॥ पूज्यते राक्षसैर्घोरैः सर्वकार्यसमृद्धये ॥ ३ ॥

अंगुष्ठसे १०००० योजन फेंक दिया था ॥ ३१ ॥ इस प्रकारके प्रभावशाली बलि सब सुखोंका स्थान है वह सुतलराजमें देवदेवके प्रसादसे स्थित है ॥ ३२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे भाषाटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीनारायण बोले इसके नीचे तलातलनामक विवर है जहां त्रिपुराधिपति मयनामक दानव रहता है ॥ १ ॥ जिस समय शंकरने त्रिपुर जलाया तब इसकी रक्षा की थी देव २ के प्रसादसे राज्य और सुखकी प्राप्ति की ॥ २ ॥ यह अनेकों मायामें पंडित मायावियोंका आचार्य है सब काम समृद्धिके निमित्त घोर

राक्षस इसकी पूजा करते हैं ॥३॥ इसके नीचे विख्यात महातल है जिसमें कद्रूके पुत्र महाक्रोधी सर्प निवास करते हैं ॥ ४ ॥ हे नारद ! इनके अनेक शिर हैं प्रधान २ तुमसे कहता हूं कुहक, तक्षक, सुषेण, कालिय॥५॥ यह महाशरीरवाले महाबली क्रूर स्वजातिमें भी क्रूर हैं गरुडके डरसे यह सब भीत रहते हैं ॥ ६ ॥ अपनी स्त्री संतान सुहृत् कुटुम्बियोंसे संगत हुए प्रमत्त हुए अनेक क्रीडाओंसे संगत रहते हैं ॥ ७ ॥ इस विवरके नीचे रसातल है उसमें दैत्य और पणनामके दानव निवास करते हैं ॥८॥ तथा हिरण्यपुरवासी निवातकवचोंके समूह जो कालेय कहाते और

ततोऽधस्तात्सुविख्यातं महातलमिति स्फुटम् ॥ सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशो महान् ॥ ४ ॥ अनेकशिरसां विप्र प्रधा-नान्कीर्तयामि ते ॥ कुहकस्तक्षकश्चैव सुषेणः कालियस्तथा ॥ ५ ॥ महाभोगा महासत्त्वाः क्रूराः क्रूरस्वजातयः ॥ पतत्रिराजा-धिपतेरुद्विग्नाः सर्व एव ते ॥ ६ ॥ स्वकलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबस्य च संगताः ॥ प्रमत्ता विहरंत्येव नानाक्रीडाविशारदाः ॥ ७ ॥ ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलस माह्वये ॥ दैतेया निवसंत्येव पणयो दानवाश्च ये ॥८॥ निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ॥ कालेया इति ह प्रोक्ताः प्रत्यनी का हविर्भुजाम् ॥९॥ महौजसश्चोत्पत्त्यव महासाहसिनस्तथा ॥ सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥ १० ॥ बिलेशया इव स दा विवरे निवसंति हि ॥ वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरंतरम् ॥ ११ ॥ मंत्रवर्णैभिरसुरास्ताडिता बिभ्यति स्म ह ॥ ततोऽप्यधस्तात्पाताले नागलोकाधिपालकाः॥१२॥वासुकिप्रमुखाः शंखः कुलिकः श्वेत एव च॥धनंजयो मशाशंखो धृतराष्ट्रस्तथैव च ॥१३॥ शंखचूडः कंबलाश्वतरो देवोपदत्तकः ॥ महामर्पा महाभोगा निवसंति विषोल्बणाः ॥१४॥ पंचमस्तकवंतश्च फणासप्तकभूषिताः ॥ केचिद्दशफणाः केचिच्छतशीर्षास्तथाऽपरे ॥ १५ ॥

देवताओंके शत्रु होते हैं ॥ ९ ॥ यह उत्पत्तिसे ही महापराक्रमी महासाहसी हैं केवल भगवानकेतेजसेही इनका पराक्रम महान् होता है॥१०॥ यह सदैवकाल विवरमें हो निवास करते हैं जो सरमा इन्द्रकी दूतीद्वारा निरन्तर मंत्ररूपवाणीसे॥११॥ जो मंत्रवर्णात्मक होती है निरन्तर ताडित होकर डरते हैं इसके नीचे पातालमें नागलोकके पालक निवास करते हैं ॥ १२ ॥ वे वासुकि आदि शंख, कुलिक, श्वेत, धनंजय, महाशंख, धृतराष्ट ॥१३॥ शंखचूड कंबल, अश्वतर, देवोपदत्तक, महाक्रोधी महाफण, विषैले निवास करते हैं ॥ १४ ॥ किसीके पांच, सात, दश सौ ॥ १५ ॥

कोई सहस्र शिरवाले प्रकाशमान मणियें धारण करनेवाले हैं जिनकी किरणोंसे पातालका अंधकार दूर होता है ॥ १६ ॥ हे नारद ! वे सदा क्रोधसे फूत्कार करते हैं इसके मूलमें तीस सहस्र ॥ १७ ॥ योजन उपरांत भगवानकी तामसी कला सब देवताओंसे पूजित अनन्तनामसे विख्यात है ॥ १८ ॥ जिसको अहं इस अभिमानका लक्षण कहते हैं द्रष्टादृश्यका जो भलीप्रकार एकीकरण है उसको संकर्षण कहते हैं ॥ १९ ॥ हे नारद ! उन अनन्तमूर्ति सहस्र शिरवाले अनंतके मस्तकपर यह सारा भूमण्डलस्थित है ॥ २० ॥ उनपर यह संपूर्ण पृथ्वीका

सहस्रशिरसः केऽपि रोचिष्णुमणिधारकाः ॥ पातालरंध्रतिमिरनिकरं स्वमरीचिभिः ॥ १६ ॥ विधमंति च देवर्षे सदा संजातमन्यवः ॥ अस्य मूलप्रदेशे हि त्रिंशत्साहस्रकेंऽतरे ॥१७॥ योजनैः परिसंख्याते तामसी भगवत्कला ॥ अनंताख्या समास्ते हि सर्वदेवप्रपूजिता ॥ १८ ॥ अहमित्यभिमानस्य लक्षणं यं प्रचक्षते ॥ संकर्षणं सात्वतीयाः कर्षणं द्रष्टृदृश्ययोः ॥ १९ ॥ इदं भूमंडलं यस्य सहस्रशिरसः प्रभोः ॥ अनंतमूर्तेः शेषस्य ध्रियमाणं च शीर्षके ॥२०॥ पृथ्वीगोलमशेषं हि सिद्धार्थ इव लक्ष्यते॥ यस्य कालेन देवस्य संजिहीर्षोः समं विभोः ॥ २१ ॥ चराचरं भ्रुवोरंतर्विवरादुदपद्यत ॥ सांकर्षणो नाम रुद्रो व्यूहैका दशशोभितः ॥२२॥ त्रिलोचनश्च त्रिशिखं शूलमुत्तंभयन्स्वयम् ॥ उदतिष्ठन्महासत्त्वो महाभूतक्षयंकरः ॥ २३ ॥ यस्यांघ्रिकमलद्रुशोणाच्छनखमंडले ॥ विराजन्मणिबिंबेषु महाहिपतयोऽनिशम् ॥ २४ ॥ एकांतभक्तियोगेन सह सात्त्वतपुंगवैः ॥ प्रणमंतः स्वमूर्ध्ना ते स्वमुखानि समीक्षते ॥ २५ ॥

गोला सरसोंके समान लक्षित होता है चराचरके लय करनेको जिसकालमें इच्छा करते हैं तब उनकी भौंसे ग्यारह व्यूहसे शोभायमान संकर्षणनामक रुद्र प्रगट होते हैं ॥ २१ ॥ २२ ॥ वे त्रिलोचन, हाथमें शूल लिये वह महासत्व सब प्राणियोंको भय देनेवाले उत्थित होते हैं ॥ २३ ॥ जिनके चरणकमलकी लालीसे नखमंडल महा अहिपतियोंकी मणिक्योंमें विराजते हैं ॥ २४ ॥ जिनको श्रेष्ठ जन एकान्त भक्तियोगसे

शिर झुकाकर प्रणाम करते हुए अपने मुखका प्रतिबिम्ब देखते हैं ॥ २५ ॥ स्फुरित कुंडलोंके माणिक्योंकी कान्ति मण्डलसे सुन्दर कपोल और गंडस्थल प्रकाश करते हैं ॥ २६ ॥ सुन्दर अंगकी कान्तिवाली नागराजकी कुमारियें भी विशद स्वच्छ, बडे ॥ २७ ॥ शोभायमान भुजदंडोंको चंदन अगर केशरसे भूषित करती है ॥ २८ ॥ उनके अंगस्पर्शमात्रसे कामातुर होजाती हैं मनोहर स्मित करके लज्जापूर्वक देखने लगती हैं ॥ २९ ॥ अनुरागके मदसे मत्त हो उनके लाल नेत्र घूमने लगते हैं और करुणावलोकी नेत्रोंसे उनके आशीर्वादोंको

स्फुरत्कुण्डलमाणिक्यप्रभामंडलभाज्यपि ॥ सुकपोलानि चारूणि गंडस्थलद्युमंति च ॥ २६ ॥ नागराजकुमार्योऽपि चार्वंग विलसत्त्विषः ॥ विशदैर्विपुलैस्तद्वद्धवलैः सुभगैस्तथा ॥ २७ ॥ रुचिरैर्भुजदंडैश्च शोभमाना इतस्ततः ॥ चंदनागुरुकाश्मीरपंकलेपेन भूषिताः ॥ २८ ॥ तदभिमर्षसंजातकामवेशसमायुताः ॥ ललितस्मितसंयुक्ताः सव्रीडं लोकयंति च ॥ २९ ॥ अनुराग मदोन्मत्तविघूर्णारुणलोचनम् ॥ करुणावलोकनेत्रं च आशासानास्तथाऽऽशिषः ॥ ३० ॥ सोऽनंतो भगवान्देवोऽनंतसत्त्वो महाशयः ॥ अनंतगुणवार्धिश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥ ३१ ॥ संहृतामर्षरोषादिवेगो लोकशुभाय च ॥ आस्ते महातत्त्वनिधिः सर्वदेवप्रपूजितः ॥ ३२ ॥ ध्यायमानः सुरैः सिद्धैरसुरैश्चोरगैस्तथा ॥ विद्याधरैश्च गंधर्वैर्मुनिसंघैश्च नित्यशः ॥ ३३ ॥ अनारत मदोन्मत्तलोकविह्वललोचनः ॥ वाक्यामृतेन विबुधान्स्वपार्षदगणानपि ॥ ३४ ॥ आप्यायमानः स विभुर्वैजयंतीं स्रजं दधत् ॥ अम्लानाभिनवैः स्वच्छैस्तुलसीदलसंचयैः ॥ ३५ ॥

इच्छा करती हैं ॥ ३० ॥ वह अनन्तसत्व महा यशस्वी, अनन्त गुणसागर, महा द्युतिमान् ॥ ३१ ॥ अमर्षरोषादिको रोके हुए महा सत्व सम्पन्न सब देवताओंसे पूजित उस स्थानमें निवास करते हैं ॥ ३२ ॥ सुर सिद्धि, असुर, उरग, विद्याधर, गंधर्व, मुनिसमूह उनका नित्य ध्यान करते हैं ॥ ३३ ॥ निरन्तर मदोन्मत्त तथा विह्वल नेत्र किये अपने वाक्यरूपी अमृतसे देवता और अपने पार्षदोंको ॥ ३४ ॥ प्रसन्न

करते हुए वह विभु मलीन न होने वाले तुलसीदलोंसे सम्पन्न वैजयन्ती माला धारण किये स्थित हैं ॥ ३५ ॥ मत्त हुए भ्रमरोंके घोषसे संयुक्त नीलवस्त्र पहरे वह देवदेव एक कुंडल धारण किये हैं ॥ ३६ ॥ हलकी ककुदपर वह श्री अविनाशी अपनी पुष्ट भुजा रखकर तथा इन्द्रके ऐरावतके समान कक्षा धारण कर विराजते हैं ॥३७॥ इस प्रकार तत्त्वदर्शियोंने देवेशको उदारलीलावाला वर्णन किया है ॥ ३८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ नारायण बोले भगवान् सनातन ब्रह्मपुत्र इनका प्रभाव ब्रह्मसभामें गाया करते हैं ॥ १ ॥ इस जगत्की उत्पत्ति स्थिति और लयके हेतु जिसके गुण हैं जिसकी ईक्षासे सत्वादि प्रकृतिके

माद्यन्मधुकरव्रातघोषश्रीसंयुतां सदा ॥ नीलवासा देवदेव एककुंडलभूषितः ॥२६॥ हलस्य ककुदि न्यस्तसुपीवरभुजोऽव्ययाम् ॥ महेंद्रः कांचनीं यद्वद्वरत्रां च मतंगमः ॥२७॥ उदारलीलो देवेशो वर्णितः सात्त्वतर्षभैः ॥ इ० दे० भा० म० अष्टमस्कंधे विंशोध्यायः ॥ २० ॥ नारायण उवाच ॥ तस्यानुभावं भगवान्ब्रह्मपुत्रः सनातनः ॥ सभायां ब्रह्मदेवस्य गायमान उपासते ॥ १ ॥ उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयाऽऽसन्॥यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकनामात्मन्नानाधात्कथमुहवेदतस्य वर्त्म ॥२॥ मूर्तिं नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ॥ यल्लीलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनां स्युदारवीर्यः ॥ ॥ ३ ॥ यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्त्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ४ ॥

गुण अपने २ कार्यमें समर्थ होते हैं जिसका रूप ध्रुव और अनादि हैं जो एक होकर भी अपनेमें अनेक प्रपंच धारण करते हैं उस ब्रह्मरूपका सत्त्व यह प्राणी कैसे जान सकता है ॥ २ ॥ जिसके द्वारा यह सत् असत् प्रकाश करता है वही भक्तोंके ऊपर कृपाकर सत्त्वमूर्ति धारण करते हैं । अपने भक्तोंके मन वशीभूत करनेको जिसकी लीलासिंहरूप है उन्हींसे यह कार्यकारणमय विश्व दिखाई देता है मोक्षकी इच्छावाले उन उदार वीर्यका सेवन क्यों न करैं ॥ ३ ॥ आर्त वा

पतित अवस्थामें अथवा उपहासमें भी उसका नाम एकवार कीर्तन करनेसे मनुष्यके सम्पूर्ण पाप उसी समय दूर होजाते हैं, मोक्षाभिलाषी पुरुषगण इन अनन्त भगवानके अतिरिक्त और किसके आश्रय ग्रहण करैं ॥ ४ ॥ शैल, सागर, सरित, सम्पूर्ण प्राणियों सहित यह विशाल भूमि अपने मस्तकपर अणुवत् धारण करते हैं वे अनन्तस्वरूप हैं इस कारण उनके विक्रमका किसी प्रकार क्षय नहीं होता, यदि किसीके सहस्र जिह्वा हैं तो भी कोई उनके कार्य परम्पराके वर्णन करनेमें समर्थ नहीं होता॥५॥इस प्रकार प्रभाववाले अनन्त गुण सम्पन्न भगवान्

मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ॥ आनंत्यादनमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्सहस्रजिह्वः ॥ ५ ॥ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूले रसायाः स्थित आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥६॥ एता ह्येवेह तु नृभिर्गतयो मुनिसत्तम ॥ गन्तव्या बहुशो यद्वद्यथाकर्मविनिर्मिताः ॥ ७ ॥ यथोपदेशं च कामान्सदा कामयमानकैः ॥ एतावतीर्हि राजेंद्र मनुष्यमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥ विपाकगतयः प्रोक्ता धर्मस्य वशगास्तथा ॥ उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं निबोधत ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ वैचित्र्यमेतल्लोकस्य कथं भगवता कृतम् ॥ समानत्वे कर्मणां च तन्नो ब्रूहि यथात ॥१०॥ नारायण उवाच ॥ कर्तुः श्रद्धावशादेव गतयोऽपि पृथग्विधाः ॥ त्रिगुणत्वात्सदा तासां फलं विसदृशं त्विह ॥ ११ ॥

अनन्त स्वतंत्रता पूर्वक भूमिके मूलभागमें स्थित ह जो अपनी लीलासे विश्वको धारण करते हैं ॥६॥ मुनिश्रेष्ठ ! मनुष्य जिस प्रकार कर्म करै और शास्त्रविहित पदवीमें परतंत्र होकर ॥ ७ ॥ सर्वदा जिस प्रकार कामना करता है इस लोकमें उसीके अनुसार हे राजेन्द्र ! मनुष्य मृगपक्षियोंमें ॥ ८ ॥ यह विपाकगति धर्मकी वशगामिनी कही हैं यह तुम्हारे प्रश्नानुसार सब प्रकार उच्चावच गति कही ॥ ९ ॥ नारदजी बोले हे भगवन् ! प्राणियोंके विहित कर्म सबही समान हैं, परमात्मा भगवानने इस जगत्को विचित्र क्यों किया है ॥ १० ॥ नारायण बोले

हे नारद ! कर्ताकी श्रद्धाके अनुसार कर्मकी गति अनेक प्रकारकी होती है कारण कि यह श्रद्धा त्रिगुणात्मक होनेसे फल भिन्न भिन्न देती है ॥ ११ ॥ सात्विकी श्रद्धासे कर्म करनेसे सदा सुख होता है और राजसी श्रद्धासे दुःखरूप होता है ॥१२॥ दुःख और मूढता तामसी श्रद्धासे होती है, श्रद्धाके तारतम्यसे फल विचित्र होता है ॥ १३ ॥ अनादि अविद्यासे विहित कर्मोंके परिणामसे होनेके कारण सहस्रों गति होजाती हैं ॥ १४ ॥ हे द्विजोत्तम ! प्रविस्तारसे मैं इनके भेद कहता हूं त्रिजगतीके अन्तरालमें दक्षिणदिशामें ॥ १५ ॥ भूमिके अधोभाग अतलके

सात्त्विक्या श्रद्धया कर्तुः सुखित्वं जायते सदा ॥ दुःखित्वं च तथा कर्तू राजस्याश्रद्धया भवेत्॥१२॥ दुःखित्वं चैव मूढत्वं तामस्या श्रद्धयोदितम् ॥ तारतम्यात्तु श्रद्धानां फलवैचित्र्यमीरितम् ॥१३॥ अनाद्यविद्याविहितकर्मणां परिणामजाः ॥ सहस्रशः प्रवृत्तास्तु गतयो द्विजपुंगव॥१४॥ तद्भेदान्वर्णयिष्यामि प्राचुर्येण द्विजोत्तम ॥ त्रिजगत्या अंतराले दक्षिणस्यां दिशीह वै ॥१५॥ भूमेरधस्तादुपरि त्वतलस्य च नारद ॥ अग्निष्वात्ताः पितृगण वर्तंते पितरश्च ह ॥१६॥ वसंति यस्यां स्वीयानां गोत्राणां परमाशिषः ॥ सत्याः समाधिना शीघ्रं त्वाशासानाः परेण वै ॥१७॥ पितृराजोऽपि भगवान्संपरेतेषु जंतुषु ॥ विषयं प्रापितेष्वेषु स्वकीयैः पुरुषैरिह ॥ १८ ॥ सगणो भगवत्प्रोक्ताज्ञापरो दमधारकः ॥ यथाकर्म यथादोषं विदधाति विचारदृक् ॥१९॥ स्वान्गणान्धर्मतत्त्वज्ञान्सर्वानाज्ञाप्रवर्तकान्॥सदा प्रेरयति प्राज्ञो यथादेशनियोजितान् ॥२०॥नरकानेकविंशत्या संख्यया वर्णयंति हि ॥ अष्टाविंशमितान्केचित्ताननुक्रमतो ब्रुवे ॥ २१ ॥ तामिस्र अंधतामिस्रो रौरवोऽपि तृतीयकः ॥ महारौरवनामा च कुंभीपाकोऽपरो मतः ॥२२॥

ऊपर अग्निष्वात्तानामक पितृगण और पितर ॥१६॥ निवास करते हैं वे परम समाधि साधनसे वहां स्थित हो अपने गोत्रोंकी आशीर्वाद करते हैं ॥१७॥ इसी प्रकार पितृराज भगवान् यम अपने पुरुषों द्वारा लाये हुए॥१८॥मृत प्राणीके प्रति यथाकर्म यथा दोषके अनुसार दण्ड देते हैं दण्डधारी भगवत्के वे गण हैं॥१९॥ धर्मके तत्त्व जाननेवाले आज्ञामें वर्तनेवाले यथा देशमें नियोजित अपने गणोंको निरन्तर भेजते हैं ॥२०॥ कोई नरकोंकी संख्या इक्कीस कोई अठाईस कहतेहैं यथा संख्यक आपसे वर्णन करता हूं॥२१॥ तामिस्र,अंधतामिस्र, रौरव, महारौरव, कुंभीपाक॥२२॥

कालसूत्र, असिपत्रार्णव, सूकरमुख, अन्धकूप, कृमिभोजन ॥ २३ ॥ संदंश, तप्तमूर्ति, वज्रकंटक, शाल्मली, वैतरणी ॥ २४ ॥ पूयोद, प्राणरोध, विशसन, लालाभक्ष, सारमेयादन ॥ २५ ॥ अवीचि, अपःपान, क्षारकर्दम, रक्षोगण, संभोज, शूलप्रोत, ॥ २६ ॥ दंदशूक, वाटारोध, पर्यावर्तन, सूचीमुख, यह अट्ठाईस नरक हैं॥२७॥ यह नारकियोंको दुःख देनेवाली भूमियें हैं, हे नारद ! कर्मद्वारा प्राणी इनमेंगमन करते हैं॥२८॥इतिश्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे भाषाटीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१ ॥ नारदजी बोले हे सनातनमुने ! कर्मभेद कितने हैं और वे यातनाभूमि कैसे प्राप्त

कालसूत्रं तथा चासिपत्रारण्यमुदाहृतम् ॥ शूकरस्य मुखं चांधकूपोऽथ कृमिभोजनः ॥ २३ ॥ संदंशस्तप्तमूर्तिश्च वज्रकटंक एव च ॥ शाल्मली चाथ देवर्षे नाम्ना वैतरणी तथा ॥ २४ ॥ पूयोदः प्राणरोधश्च तथा विशसनं मतम् ॥ लालाभक्षः सारमेयादनमुक्तमतः परम् ॥२५॥ अवीचिरप्ययःपानं क्षारकर्दम एव च ॥ रक्षोगणाख्यसंभोजः शूलप्रोतोऽप्यतः परम् ॥ २६ ॥ दंदशूको वटारोधः पर्यावर्तनकः परम् ॥ सूचीमुखमिति प्रोक्ता अष्टाविंशतिनारकाः ॥ २७ ॥ इत्येते नारका नाम यातनाभूमयः पराः ॥ कर्मभिश्चापि भूतानां गम्याः पद्मजसंभव ॥२८॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ नारद उवाच ॥ कर्मभेदाः कतिविधाः सनातन मुने मम ॥ श्रोतव्याः सर्वथैवेते यातनाप्राप्तिभूमयः ॥ १ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ यो वै परस्य वित्तानि दारापत्यानि चैव हि ॥ हरते स हि दुष्टात्मा यमानुचरगोचरः ॥ २ ॥ कालपाशेन संबद्धो याम्यैरतिभयानकैः ॥ तामिस्रनामनरके पात्यते यातनास्पदे ॥ ३ ॥ ताडनं दंडनं चैव संतर्जनमतः परम् ॥ याम्याः कुर्वंति पाशाढ्याः कश्मलं याति चैव हि ॥ ४ ॥ मूर्च्छामायाति विवशो नारकी पद्मभूसुत ॥ यः पतिं वंचयित्वा तु दारादीनुपभुज्यति ॥ ५ ॥

होती हैं सो कहिये ॥१॥ श्रीनारायण बोले जो दुष्टात्मा पराया धन, दारा, सन्तान हरण करता है उसको यमदूत मारते हैं ॥ २ ॥ वे भयानक यमदूत कालपाशमें बांधकर महादुःखदायक तामिस्र नरकमें डालते हैं ॥ ३ ॥ वहां यमदूत पाश हाथमें लिये उसको ताडते दंड देते और घुडकते हैं ॥ ४ ॥ हे नारद ! तब यह नारकी मूर्छाको प्राप्त होता है जो कोई अपने स्वामीकी वंचना करके उसकी दाराको भोग करता

है ॥ ५ ॥ यमकिंकर उसको अंधतामिस्र नरकमें डालदेता है जहां पड़कर इसको महादुःख होता है ॥ ६ ॥ तत्काल इसकी दृष्टि और मति नष्ट हो जाती है मूल भग्न होनेसे जैसे वृक्ष होता है यही दशा इसकी होती है ॥ ७ ॥ इस कारण इसका अंधतामिस्र नाम कहा है जो प्राणी अहंकारके वश हो निरन्तर भूतोंसे द्रोह करते हैं ॥८॥ और कार्यमें लंपट हो अपने कुटुम्बको ही पुष्ट करते हैं वह यह सब यही छोडकर अपने कर्मसे ॥ ९ ॥ सब प्राणियोंको भयावह रौरव नरकमें पडते हैं और जिन्होंने इस लोकमें प्राणियोंकी हिंसा की है ॥ १० ॥ वेही रुरु

अंधतामिस्रनरके पात्यते यमकिंकरैः ॥ पात्यमानो यत्र जंतुर्वेदनापरवान्भवेत् ॥ ६ ॥ नष्टदृष्टिर्नष्टमतिर्भवत्येवाविलंबतः ॥ वनस्पतिर्भज्यमानमूलो यद्वद्भवेदिह ॥ ७ ॥ तस्मादप्यंधतामिस्रनाम्ना प्रोक्तः पुरातनैः ॥ एतन्ममाहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम् ॥ ८ ॥ पुष्णाति प्रत्यहं स्वीयकुटुंबं कार्यलंपटः ॥ एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह ॥ ९ ॥ रौरवे नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥ इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जंतवः पुरा ॥१०॥ त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयंति तम् ॥ तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः ॥११॥ रुरुः सर्पादतिक्रूरो जंतुरुक्तः पुरातनैः ॥ एवं महारौरवाख्यो नरको यत्र पूरुषः ॥१२॥ यातनां प्राप्यमाणो हि यः परं देहसंभवः ॥ क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्ये घातयंति च ॥१३॥ य उग्रः पुरुषः क्रूरः पशुपक्षिगणानपि ॥ उपरंधयते मूढो याम्यास्तं रंधयंति च ॥१४॥ कुंभीपाके तप्ततैले उपर्यपि च नारद ॥ यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्रकम् ॥१५॥ पितृविप्रब्राह्मणध्रुक्कालसूत्रे स नारके ॥ अग्न्यर्काभ्यां तप्यमाने नारकी विनिवेशितः ॥ १६ ॥

होकर दूसरे जन्ममें उसको पीडा देते हैं इस कारण पुराणज्ञाता महात्मा इसको रौरव कहते हैं ॥ ११ ॥ पुरातन कहते हैं कि रुरु सर्पसे भी अति क्रूर हैं इसीप्रकार महा रौरव नामक नरक है ॥ १२ ॥ जो दूसरोंको यातना करते हैं वे उसमें पडते हैं और रुरुनामक क्रव्यादगण उसके शरीरको भक्षण करते हैं ॥ १३ ॥ जो कोई क्रूर और उग्र पुरुष पशुपक्षियों को बंधनमें डालताहै यमदूत उसको बांधतेहैं ॥ १४ ॥ वह उसे कुंभीपाकमें डालकर ऊपरसे तत्ता तेल डालते हैं, जितने पशुके रोम हैं उतनेही सहस्रवर्षतक ॥ १५ ॥ पिता ब्राह्मणका द्रोही कालसूत्र

नरकमें पडता है अग्नि और सूर्यद्वारा तपाया जाकर नरकमें पडता है ॥ १६ ॥ क्षुधा, पिपासासे, इसका शरीर भीतर, बाहर तप्त होता है, वहीं रहना, सोना, फिरना और बैठना, दौडना, होता है ॥ १७ ॥ जो अपने वेद मार्गसे पृथक् होकर पाखण्डमार्गमें चलता है विना आपदाके ऐसा करनेसे उस पापीपुरुषको यमकिंकर ॥ १८ ॥ असिपत्रनामक नरकमें डालते हैं और उस नारकीके चाबुक मारते हैं ॥ १९ ॥ तब वह इधर उधर दौडता है और दुधारवाले असिपत्रोंसे विदीर्ण हो जाता है " यातना भोगनेको एक शरीर मिलता है जिसको पीडा होती और

क्षुत्पिपासादह्यमानान्तःशरीरस्तथा बहिः ॥ आस्ते शेते चेष्टते चावतिष्ठति च धावति ॥ १७ ॥ निजवेदपथाद्यो वै पाखंडं चोपयाति च ॥ अनापद्यपि देवर्षे तं पापं पुरुषं भटाः ॥१८॥ असिपत्रवनं नाम नरकं वेशयंति च ॥ कशया प्रहरंत्येव नारकी तद्गतस्तदा ॥१९॥ इतस्ततो धावमान उत्तालमतिवेगतः ॥ असिपत्रैश्छिद्यमान उभयत्र च धारभिः ॥ २० ॥ संछिद्यमानसर्वांगो हा हतोऽस्मीति मूर्छितः ॥ वेदनां परमां प्राप्तः पतत्येव पदेपदे ॥ २१ ॥ स्वधर्मानुगतं भुंक्ते पाखंडफलमल्पधीः ॥ यो राजा राजपुरुषो दंडयेद्वै त्वधर्मतः ॥ २२ ॥ द्विजे शरीरदंडं च पापीयान्नारकी च सः ॥ नरके सूकरमुखे पात्यते यमकिंकरैः ॥२३॥ विनिष्पिष्टावयवको बलवद्भिस्तथेक्षुवत् ॥ आर्तस्वरेण स्वनयन्मूर्छितः कश्मलं गतः॥२४॥ संपीड्यमानो बहुधा वेदनां यात्यतीव हि ॥ विविक्तपरपीडो योऽप्यविविक्तपरव्यथाम् ॥ २५ ॥

प्राण नहीं निकलता ॥२०॥ सब अंग छेदन होनेसे "हा मैं मरा" ऐसा कह मूर्च्छित होता है परमदुःखको प्राप्त हो पदपदमें गिरता है॥२१॥और वह दुष्टबुद्धि अपने धर्मानुसार पाखंडफलको भोगता है जो राजा वा राजपुरुष अधर्मसे प्रजाको दंड देता है ॥ २२ ॥ तथा ब्राह्मणके शरीरमें दण्डप्रहार करता है वह नरकको जाता है, यमदूत उसको सूकरमुख नरकमें डालते हैं ॥ २३ ॥ वहां कोल्हूमें इसके अंग बलपूर्वक पीसे जाते हैं तब आर्तस्वरसे शब्द करता हुआ मूर्च्छित होता है ॥ २४ ॥ महापीडाको प्राप्त हो वेदनाको प्राप्त होता है जो

पराई पीडाको नहीं जानता और कुत्सित कर्म करता हो ॥ २५ ॥ और ईश्वरद्वारा कल्पित रक्तपानादिकी वृत्तिवाले मत्कुणादिको व्यथा देते हैं वह अंधकूपनाम नरकमें डाले जाते हैं ॥ २६ ॥ वहां यह क्रूर जन्तु, पशु, मृग, पक्षीगण, सरीसृप, मशक, यूका, मत्कुण (खटमल), ॥ २७ ॥ मक्खी, दंदशूकादि द्वारा अंधकारमें पीडा पाते हैं यह अवस्था कुशरीरकी नाईं देहमें आक्रमण करती है ॥ २८ ॥ जो पुरुष यत् किंचित् अन्न और धनादिको प्राप्त होकर उससे शास्त्रविहित पंचयज्ञके अनुष्ठानपूर्वक देवताके उद्देश्यसे विभाग न करके काकके

ईश्वरांकितवृत्तीनां व्यथामाचरते स्वयम् ॥ स चांधकूपे पतति तदरिद्रोहयंत्रिते ॥ २६ ॥ तत्रासौ जंतुभिः क्रूरैः पशुभिर्मृगपक्षिभिः ॥ सरीसृपैश्च मशकैर्यूकामत्कुणजातिभिः ॥ २७ ॥ मक्षिकाभिश्च तमसि दंदशूकैश्च पीड्यते ॥ परिक्रामति चैवात्र कुशरीरे च जंतुवत् ॥ २८ ॥ यस्तु संविहितैः पंचयज्ञैः काकैश्च संस्तुतः ॥ अश्नाति चासंविभज्य यत्किंचिदुपपद्यते ॥ २९ ॥ स पापपुरुषः क्रूरैर्याम्यैश्च कृमिभोजने ॥ नरकाधमके दुष्टकर्मणा परिपात्यते ॥ ३० ॥ लक्षयोजनविस्तीर्णे कृमिकुण्डे भयंकरे ॥ कृमिरूपं समासाद्य भक्ष्यमाणश्च तैः स्वयम् ॥ ३१ ॥ अप्रत्ताप्रहुतादो यः पातमाप्नोति तत्र वै ॥ यस्तु स्तेयेन च बलाद्धिरण्यं रत्नमेव च ॥ ३२ ॥ ब्राह्मणस्यापहरति अन्यस्यापि च कस्यचित् ॥ अनापदि च देवर्षे तममुत्र यमानुगाः ॥ ३३ ॥ अयस्मयैरग्निपिंडैः सहशैर्निष्कुषंति च ॥ योऽगम्यां योषितं गच्छेदगम्यं पुरुषं च या ॥ ३४ ॥

समान स्वयं भोग करता है ॥ २९ ॥ वह पापी पुरुष यमदूतोंद्वारा कृमिभोजन नरकमें पडकर अपने दुष्ट कर्मोंका फल भोगता है ॥ ३० ॥ वह भयंकर कीडोंका कुंड लाख योजनके विस्तारमें है वहां वे कृमिरूपसे उसका भक्षण करते हैं ॥ ३१ ॥ जो विना अतिथियोंको दिये स्वयं आपही खाजाता है वह इसमें पडता है जो कोई चोरी वा बलसे सुवर्ण वा रत्न ॥ ३२ ॥ ब्राह्मण वा और किसीका हरण करता है विना आपत्तिके ऐसा करनेपर उसे यमदूत ॥ ३३ ॥ लोहेके लाल किये अग्नि, पिंडोंसे उसे कूटते हैं जो पुरुष अगम्या स्त्रीमें गमन करता

असत्य भाषण करते हैं ॥ १ ॥ वे मरकर अवीचिनरकमें पडते हैं सौ योजन ऊंचे पहाडपरसे नीचे गिराये जाते हैं ॥ २ ॥ अना-काशमें नीचा शिरकर इस नरकमें गिराये जाते हैं जहां स्थलभाग जलके समान तरंगवाला दीखता है ॥ ३ ॥ इसीसे इसे अवीचि कहते हैं इसमें गिरकर शरीर तिल २ छिन्न होजाता है पर हे नारद! मरता नहीं फिर नवीन शरीर होजाताहै ॥ ४ ॥ हे नारद ! जो ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य सोमपान कर प्रमादवश सुरापान करते हैं ॥ ५ ॥ तो वह भी नरकमें जाते हैं हे मुने ! यमदूत उनको गरम लोहा

ते प्रेत्यामुत्र नरके अवीच्याख्येऽतिदारुणे ॥ योजनानां शतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः पतंति हि ॥ २ ॥ अनाकाशेऽधःशिरस स्तदवीचीतिनामके ॥ यत्र स्थलं दृश्यते च जलवद्वीचिसंयुतम् ॥ ३ ॥ अवीचिमत्ततस्तत्र तिलशश्छिन्नविग्रहः ॥ म्रियते नैव देवर्षे पुनरेवावरोप्यते ॥ ४ ॥ यो वा द्विजो वा राजन्यो वैश्यो वा ब्रह्मसंभव ॥ सोमपीथस्तत्कलत्रं सुरां वा पिबतीव हि ॥५॥प्रमादतस्तु तेषां वै निरये परिपातनम्॥कुर्वंति यमदूतास्ते पानं कार्ष्णायसो मुने॥६॥वह्निना द्रवमाणस्य नितरां ब्रह्मसंभव॥ संभावनेन स्वस्यैव योऽधमोऽपि नराधमः ॥ ७ ॥ विद्याजन्मतपोवर्णाश्रमाचारवतो नरान् ॥ वरीयसोऽपि न बहु मन्यते पुरुषाधमः ॥ ८ ॥ स नीयते यमभटैः क्षारकर्दमनामके ॥ निरयेऽर्वाक्शिरा घोरां दुरंतयातनाश्नुते ॥ ९ ॥ ये वै नरा यजंत्यन्यं नरमेधेन मोहिताः ॥ स्त्रियोऽपि वा नरपशुं खादंत्यत्र महामुने ॥ १० ॥ पशवो निहतास्ते तु यमसद्मनि संगताः ॥ सौनिका इव ते सर्वे विदार्य सितधारया ॥११॥ असृक्पिबंति नृत्यंति गायंति बहुधा मुने ॥ यथेह मांसभोक्तारः पुरुषादा दुरासदाः ॥१२॥

पिलाते हैं ॥६॥ हे नारद ! जो निरन्तर अग्निसे पिघलाया जाता है जो नराधम अपने गौरवपरायण होकर ॥ ७ ॥ विद्या जन्म तपसे बडे वर्णाश्रमके आचारवाले जनोंके वरिष्ठ और श्रेष्ठ जानकर आदर नहीं करते ॥ ८ ॥ यमदूत उनको क्षारकर्दम नरकमें डालते हैं वहां नीचे शिरकर घोर यातना भोगनी पडती है ॥९॥ जो स्त्री वा पुरुष मोहित होकर अन्य देवको नरपशुद्वारा यजन करते हैं अर्थात् मांस भक्षणको ऐसा करते हैं ॥ १० ॥ वेमरे हुए पशु यमलोकमें प्राप्त हुए सैनिकके समान तीक्ष्ण खड्गसे विदीर्ण कर ॥ ११ ॥ उन पुरुषोंका रक्तपान

कर अनेक प्रकार नाचते गाते हैं जैसे यहां दुरासद मांसभोजी पुरुष हैं वैसा ही करते हैं ॥१२॥ हे नारद ! जो विना अपराध वन वा ग्राममें अनेक प्रकार विश्वासोंके उपायोंसे जीवन धारणकी इच्छावालोंको विश्वास देकर ॥ १३ ॥ शूलसूत्रादिमें पाकर क्रीडा करते हैं मर कर वे यमदूतोंद्वारा शूलपात नरकमें डाले जाते ह ॥ १४ ॥ वहां उनका देह शूलमें पोया जाताहै क्षुधा पिपासासे बडे पीडित होते हैं तीक्ष्ण तुंडवाले कंक और बकोंसे ताडित होते हैं ॥ १५ ॥ वे पीडित हो अपने पापोंको स्मरण करते हैं जो तीक्ष्ण वृत्तिवाले पुरुष प्राणि

अनागसोऽपि येऽरण्ये ग्रामे वा ब्रह्मपुत्रक ॥ वैश्रंभकैरुपसृतान्विश्रंभय्य जिजीविषून् ॥ १३ ॥ शूलसूत्रादिषु प्रोतान्क्रीडनोत्कारकानिव ॥ पातयंति च ते प्रेत्य शूलपाते पतंति ह ॥ १४ ॥ शूलादिषु प्रोतदेहाः क्षुत्तृड्भ्यां चातिपीडिताः ॥ तिग्मतुंडैः कंकबकैरितश्चेतश्च ताडिताः ॥१५॥ पीडिता आत्मशमलं बहुधा संस्मरंति हि ॥ ये भूतानुद्वेजयंति नरा उल्वणवृत्तयः ॥१६॥ यथा सर्पादिकास्तेऽपि नरके निपतंति हि ॥ दंदशूकाभिधाने च यत्रोत्तिष्ठंति सर्वतः ॥१७॥ पंचाननाः सप्तमुखा ग्रसंति नरकागतान् ॥ यथा बिलेशया विप्र क्रूरबुद्धिसमन्विताः ॥ १८ ॥ येऽवटेषु कुसूलादिगुहादिषु निरुंधते ॥ तानमुत्रोद्यतकराः कीनाशपरिसेवकाः ॥ १९ ॥ तेष्वेवो पविशित्वा च वह्निना सगरेण च ॥ धूमेन च निरुंधंति पापकर्मरतान्नरान् ॥ २० ॥ योऽतिथीन्समयप्राप्तान्दिधक्षुरिव चक्षुषा ॥ पापेनेहा लोकयेच्च स्वयं गृहपतिर्द्विजः ॥ २१ ॥

योंको उद्विग्न करते हैं ॥ १६ ॥ जैसे सर्प भय देते हैं ऐसे पुरुष भी नरकमें पडते हैं जो नरक दंदशूक है उसमें निरन्तर रहते हैं ॥ १७ ॥ वे पांच सात मुखवाले नरकवासियोंको निरन्तर काटते हैं हे नारद ! जिस प्रकार बिलमें शयन करनेवाले मूषोंको सर्प उद्वेजित करते हैं ॥ १८ ॥ जो जीवगणोंको अन्धकूपमें तथा अन्धकारमय गुदादिमें बद्ध करते हैं यमकिंकर हाथ उठाकर उनको ॥ १९ ॥ विषविमिश्रित अग्नि और धूमसे परिपूर्ण वैसीही गुहाओंमें रुद्ध करते हैं ॥ २० ॥ जो गृहपति ब्राह्मण समयपर प्राप्त हुए अतिथियोंको नेत्रोंसे भस्म करनेसे पापदृष्टि

फैलाकर देखते हैं ॥ २१ ॥ यमके अनुचरगण वज्रतुण्ड कंक और काकवटादि विहंगम ॥ २२ ॥ तथा क्रूरतरगृध्र बलपूर्वक उनके नेत्र फोडते हैं जो धनगर्वित पुरुष अहंकारसे बड़ा गर्व प्रकाश करते ॥२३॥ और तिरछी दृष्टिसे गुरु आदिमें धन चोरादिका सन्देह करते और निरन्तर धनके आयव्ययमेंही चिन्तित रहते हैं ॥२४॥ इसीमें सदा जिनका हृदय और मुख सूखता है कभी शान्त नहीं होता धनकी रक्षा ब्रह्मराक्षसके समान करते हैं यमकिंकर उनको ॥ २५ ॥ उनके कर्मानुसार सूचीमुख नरकमें डालते हैं और इस अर्थ पिशाच

तस्यापि पापदृष्टेर्हि निरये यमकिंकराः ॥ अक्षिणी वज्रतुंडा ये कंकाः काकवटादयः ॥२२॥ गृध्राः क्रूरतराश्चापि प्रसह्योत्पाटयंति हि ॥ य आढ्याभिमतिर्याति अहंकृत्याऽतिगर्वितः ॥२३॥ तिर्यक्प्रेक्षण एवात्राभिविशंकी नराधमः ॥ चिंतयाऽर्थस्य सर्वत्रायति व्ययस्वरूपया ॥२४॥ शुष्यद्धृदयवक्त्रश्च निर्वृतिं नैव गच्छति ॥ ग्रहवद्रक्षते चार्थं स प्रेतो यमकिंकरैः ॥२५॥ सूचीमुखे च नरके पात्यते निजकर्मणा ॥ वित्तग्रहं च पुरुषं वायका इव याम्यकाः ॥२६॥ किंकराः सर्वतोंऽगेषु सूत्रैः परिवयंति हि ॥ एते बहुविधा वित्तनरकाः पापकर्मणाम् ॥ २७ ॥ नराणां शतशः संति यातनास्थानभूमयः सहस्रशोऽपि देवर्षे उक्तानुक्तास्तथाऽपि हि ॥ २८ ॥ विशंति नरकानेतान्यातनाबहुलान्मुने ॥ तथा धर्मपराश्चापि लोकान्यांति सुखोद्धतान् ॥ २९ ॥ स्वधर्मो बहुधा गीतो यथा तव महामुने ॥ देवीपूजनरूपो हि देव्याराधनलक्षणः ॥ ३० ॥

पुरुषको वायक (जुलाहे) के समान यमदूत ॥ २६ ॥ सर्वांगमें सूत्रद्वारा वयन करते हैं इस प्रकारसे अनेको नरक पापियोंको प्राप्त होते हैं ॥ २७ ॥ पापियोंको सैंकडों यातना स्थानकी भूमियें हैं हे देवर्षे सहस्रों कहे और वे कहे स्थान हैं ॥ २८ ॥ हे मुने ! इनमें बडी यातना प्राप्त होती है और धर्मपरायण सुखके लोकोंमें गमन करते हैं ॥ २९ ॥ उनकोंउत्तम स्थान प्राप्तिका धर्म बहुत

प्रकार कहा है वह देवी पूजनरूप श्रेष्ठ धर्म है ॥ ३० ॥ जिसके अनुष्ठान मात्रसे यह प्राणी नरकको नहीं जाता पूजन करनेवाले मनुष्योंको वह देवी संसार सागरसे उद्धार करती है ॥ ३१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे भाषाटीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ नारद बोले हे भगवन् ! देवी आराधनरूप धर्म किस प्रकार है वह देवी आराधित होकर किस प्रकार परमपद देती है ॥ १ ॥ उसके आराधनकी विधि क्या है वह कब किस प्रकार आराधन कीजाती है किस प्रकार वह बडे नरकसे निकालकर रक्षा करती है ॥ २ ॥ श्रीनारायण बोले हे ज्ञाताओंमें

येनाऽनुष्ठितमात्रेण नरोन नरकं व्रजेत्॥ सा देवी भवपाथोधेरुद्धर्त्रीं पूजिता नृणाम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ नारद उवाच ॥ धर्मश्च कीदृशस्तात देव्याराधनलक्षणः ॥ कथमाराधिता देवी सा ददाति परं पदम् ॥ १ ॥ आराधनविधिः को वा कथमाराधिता कदा ॥ केन सा दुर्गनरकाद्दुर्गा त्राणप्रदा भवेत् ॥२॥ श्रीनारायण उवाच देवर्षे शृणु चित्तैकाग्र्येण मे विदुषांवर ॥ यथा प्रसीदते देवी धर्माराधनतः स्वयम् ॥ ३ ॥ स्वधर्मो यादृशः प्रोक्तस्तं च मे शृणु नारद ॥ अनादाविह संसारे देवी संपूजिता स्वयम् ॥ ४ ॥ परिपालयते घोरसंकटादिषु सा मुने ॥ सा देवी पूज्यते लोकैर्यथावत्ताद्विधिं शृणु ॥ ५ ॥ प्रतिपत्तिथिमासाद्य देवीमाज्येन पूजयेत् ॥ घृतं दद्याद्ब्राह्मणाय रोगहीनो भवेत्सदा ॥ ६ ॥ द्वितीयायां शर्करया पूजयेज्जगदंबिकाम् ॥ शर्करां प्रददेद्विप्रे दीर्घायुर्जायते नरः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठ ! आप एकाग्रचित्त होकर सुनिये जैसे धर्माराधनसे देवी प्रसन्न होती है ॥३॥ हे नारद ! जिसको स्वधर्म कहते हैं वह आप मुझसे सुनिये अनादि इस संसारमें देवीकी भली प्रकार पूजा करनेसे ॥ ४ ॥ हे मुने ! वह घोर संकटसे इस संसारमें रक्षा करती है सो लोक उस देवीको जिस विधानसे पूजते हैं वह सुनो ॥ ५ ॥ प्रतिपदातिथिको देवीका घृतसे पूजन करै और ब्राह्मणके निमित्त घृत देनेसे सदा रोगहीन होता है ॥ ६ ॥ द्वितीयाको जगदम्बिकाका शर्करासे पूजन करै ब्राह्मणको शर्करा देनेसे दीर्घायुको प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

तृतीयाको देवीका दूधसे पूजन करै ब्राह्मणको इस दिन क्षीर देनेसे सब दुःख दूर हो जाते हैं ॥ ८ ॥ चौथको देवी और ब्राह्मणको पुए देनेसे विघ्न नहीं होते ॥ ९ ॥ पांचैको देवीको और ब्राह्मणको कदली देनेसे पुरुष बुद्धि मान् होता है ॥ १० ॥ छठको मधुसे देवीका पूजन करै ब्राह्मणको मधु देनेसे कान्तिको प्राप्त होता है ॥ ११ ॥ सप्तमीको गुड़ और नैवेद्य देवी तथा ब्राह्मणको देनेसे शोकरहित होता है ॥ १२ ॥ अष्टमीको देवीके निमित्त नैवेद्य और नारियल ब्राह्मणको देनेसे यह प्राणी तापहीन होता है ॥ १३ ॥ नौमीको देवी और ब्राह्मणके निमित्त

तृतीयादिवसे देव्यै दुग्धं पूजनकर्मणि ॥ क्षीरं दत्त्वा द्विजाग्र्याय सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ ८ ॥ चतुर्थ्यां पूजनेऽपूपा देया देव्यै द्विजाय च ॥ अपूपा एव दातव्या न विघ्नैरभिभूयते ॥ ९ ॥ पंचम्यां कदलीजातं फलं देव्यै निवेदयेत् ॥ तदेव ब्राह्मणे देय मेधावान्पुरुषो भवेत् ॥ १० ॥ षष्ठीतिथौ मधु प्रोक्तं देवीपूजनकर्मणि ॥ ब्राह्मणाय च दातव्यं मधुकांतिर्यतो भवेत् ॥ ११ ॥ सप्तम्यां गुडनैवेद्यं देव्यै दत्त्वा द्विजाय च ॥ गुडं दत्त्वा शोकहीनो जायते द्विजसत्तम ॥ १२ ॥ नारिकेलमथाष्टम्यां देव्यै नैवेद्यमर्पयेत् ॥ ब्राह्मणाय प्रदातव्यं तापहीनो भवेन्नरः ॥ १३ ॥ नवम्यां लाजमंबायै चार्पयित्वा द्विजाय च ॥ दत्त्वा सुखाधिको भूयादिह लोके परत्र च ॥ १४ ॥ दशम्यामर्पयित्वा तु देव्यै कृष्णतिलान्मुने ॥ ब्राह्मणाय प्रदत्त्वा तु यमलोकाद्भयं नहि ॥ १५ ॥ एकादश्यां दधि तथा देव्यै चार्पयते तु यः ॥ ददाति ब्राह्मणायैतद्देवीप्रियतमो भवेत् ॥ १६ ॥ द्वादश्यां पृथुकान्देव्यै दत्त्वाऽऽचार्याय यो ददेत् ॥ तानेव च मुनिश्रेष्ठ स देवीप्रियतां व्रजेत् ॥ १७ ॥ त्रयोदश्यां च दुर्गायै चणकान्प्रददाति च ॥ तानेव दत्त्वा विप्राय प्रजासंततिमान्भवेत् ॥ १८ ॥

लाजा देनेसे इस लोक और परलोकमें सुख मिलता है ॥ १४ ॥ हे मुने ! दशमीको देवीके निमित्त काले तिल चढावे ब्राह्मणको देनेसे यमक भय नहीं होता ॥ १५ ॥ एकादशीको दहीसे देवीकी पूजा कर ब्राह्मणको देनेसे देवीके प्रिय होता है ॥ १६ ॥ द्वादशीको देवं और ब्राह्मणको पृथुक (चूरा) देनेसे देवीका प्रिय होता है ॥ १७ ॥ तेरसको देवी और ब्राह्मणको चने देनेसे प्रजा औ

सन्तानवाला होता है ॥१८॥ हे नारद ! चौदसको देवी और ब्राह्मणके निमित्त सत्तू देनेसे शिवका प्रिय होता है ॥१९॥ पूर्णिमाको जो अपर्णाको खीरसे पूजन कर ब्राह्मणको देता है उसके सब पितरोंका उद्धार होता है ॥२०॥ हे महामुने ! उस तिथिमें पञ्जापटलके कहे अनुसार नित्य हवन करै तो सम्पूर्ण अरिष्ट शान्त होते हैं ॥ २१ ॥ रविवारको पायसका नैवेद्य देना, सोमवारको दूध, मंगलको कदलीफल ॥ २२ ॥ बुधको नवनीत (मक्खन), गुरुवारको शर्करा, शुक्रवारको मिश्री ॥ २३ ॥ शनिवारको गौका घी नैवेद्य कहा है हे मुने ! अब सत्ताइस नक्षत्रोंका नैवेद्य सुनो

चतुर्दश्यां च देवर्षे देव्यै सक्तून्प्रयच्छति॥तानेव दद्याद्विप्राय शिवस्य दयितो भवेत् ॥ १९ ॥ पायसं पूर्णिमातिथ्यामपर्णायै प्रयच्छति॥ददाति च द्विजाग्र्याय पितॄनुद्धरतेऽखिलान्॥२०॥तत्तिथौ हवनं प्रोक्तं देवीप्रीत्यै महामुने॥तत्तत्तिथ्युक्तवस्तूनामशेषारिष्टनाशनम्॥२१॥ रविवारे पायसं च नैवेद्यं परिकीर्तितम्॥सोमवारे पयः प्रोक्तं भौमे च कदलीफलम्॥२२॥बुधवारे च संप्रोक्तं नवनीतं नवं द्विज॥गुरुवारे शर्करां च सितां भार्गववासरे ॥ २३ ॥ शनिवारे घृतं गव्यं नैवेद्यं परिकीर्तितम् ॥ सप्तविंशतिनक्षत्रनैवेद्यं श्रूयतां मुने ॥२४॥ घृतं तिलं शर्करां च दधिदुग्धं किलाटकम्॥दधिकूर्चीं मोदकं च फेणिकां घृतमण्डकम् ॥२५॥ कंसारं वटपत्रं च घृतपूरमतः परम् ॥ वटकं कोकरसकं पूरणं मधु सूरणम् ॥ २६ ॥ गुडं पृथुकद्राक्षे च खर्जूरं चैव चारकम् ॥ अपूपं नवनीतं च मुद्गमोदक एव च ॥२७॥ मातुलिंगमिति प्रोक्तं भनैवेद्यं च नारद ॥ विष्कंभादिषु योगेषु प्रवक्ष्यामि निवेदनम् ॥ २८ ॥ पदार्थानां कृतेष्वेषु प्रीणाति जगदंबिका ॥ गुडं मधु घृतं दुग्धं दधि तक्रं त्वपूपकम् ॥२९॥ नवनीतं कर्कटीं च कूष्माण्डं चापि मोदकम्॥ पनसं कदलं जंबुफलमाम्रफलं तिलम् ॥ ३० ॥

॥ २४ ॥ घी, तिल, शर्करा, दही, दूध, दूधकी मलाई, दधिकूर्ची, लड्डू, फेनी, घृतमंडक ॥२५॥ कसार वटपत्र (पापड) घेवर, वटक, खर्जूररस, गुड निर्मित चणकपिष्ट, शहत, घृतमें भुना सूरण ॥ २६ ॥ गुड पृथुक, द्राक्षा, खजूर, चारक, (खाद्यविशेष) अपूप (पूये) मक्खन, मूंगके लड्डू ॥ २७ ॥ और मातुलिंग (बिजारा नींबू) यह क्रमसे अश्विनी आदि सब नक्षत्रोंका नैवेद्य हैं अब विष्कंभादि योगका नैवेद्य कहते हैं ॥ २८ ॥ इन पदार्थोंके देनेसे जगदम्बा प्रसन्न होती है गुड, मधु, घी, दूध, दही, तक्र, पुए ॥ २९ ॥ मक्खन, कर्कटी, कूष्माण्ड, मोदक,

पनस, केला जामन, आम, तिल ॥ ३० ॥ नारंगी, दाडिमी, बेर, आमला, पायस, पृथुक, चने ॥ ३१ ॥ नारियल, जंबीरी, कसेरू, जिमी कंद हे विप्र ! यह क्रमसे सुन्दर नैवेद्य ॥ ३२ ॥ विष्कंभादि योगोंमें महर्षियोंने निर्णय की हैं हे मुने ! अब पृथक् पृथक् करणोंका नैवेद्य कहते हैं, ॥३३॥ कसार, मण्डक, फेनी, मोदक, वटपत्रक, लड्डू, घृतपूर, तिल, दही, घी, मधु ॥ ३४ ॥ यह करणोंमें आदरसे नैवेद्य देना अब और भी देवीका प्रीति विधायक ॥३५॥ विधान कहता हूं हे नारद ! सो आदरसे सुनो मनुष्य चैत्र शुदी दोयजको महुएके पेड़को ॥ ३६ ॥ पूजन

नारंगं दाडिमंचैवं बदरीफलमेव च ॥ धात्रीफलं पायसं च पृथुकं चणकं तथा ॥ ३१ ॥ नारिकेलं जंभफलं कसेरुं सूरणं तथा ॥ एतानि क्रमशो विप्र नैवेद्यानि शुभानि च ॥३२॥ विष्कंभादिषु योगेषु निर्णीतानि मनीषिभिः ॥ अथ नैवेद्यमाख्यास्ये करणानां पृथङ्मुने ॥३३॥ कंसारं मंडकं फेणी मोदकं वटपत्रकम्॥लड्डुकं घृतपूरं च तिलं दधि घृतं मधु ॥ ३४ ॥ करणानामिदं प्रोक्तं देवीनैवेद्यमादरात् ॥ अथान्यत्संप्रवक्ष्यामि देवी प्रीतिकरं परम् ॥ ३५ ॥ विधानं नारद मुने शृणु तत्सर्वमाहतः ॥ चैत्रशुद्धतृतीयायां नरो मधुकवृक्षकम् ॥ ३६ ॥ पूजयेत्पंच खाद्यं च नैवेद्यमुपकल्पयेत् ॥ एवं द्वादशमासेषु तृतीयातिथिषु क्रमात् ॥ ३७ ॥ शुक्लपक्षे विधानेन नैवेद्यमभिदध्महे ॥ वैशाखमासे नैवेद्यं गुडमुक्तं च नारद ॥ ३८ ॥ ज्येष्ठमासे मधु प्रोक्तं देवीप्रीत्यर्थमेव तु ॥ आषाढे नवनीतं च मधुकस्य निवेदनम् ॥ ३९ ॥ श्रावणे दधि नैवेद्यं भाद्रमासे च शर्करा ॥ आश्विने पायसं प्रोक्तं कार्त्तिके पय उत्तमम् ॥ ४० ॥ मार्गे फेण्युत्तमा प्रोक्ता पौषे च दधिकूर्चिका ॥ माघे मासि च नैवेद्यं घृतं गव्यं समाहरेत् ॥४१॥ नारिकेलं च नैवेद्यं फाल्गुने परिकीर्तितम् ॥ एवं द्वादशनैवेद्यैर्मासे च क्रमतोऽर्चयेत् ॥ ४२ ॥

कर पंचमेवा निवेदन करै इस प्रकार बारह महीनोंमें तीज आदि तिथियोंमें क्रमसे ॥ ३७ ॥ शुक्लपक्षके विधानसे नैवेद्य दे हे नारद ! वैशाख मासमें गुडयुक्त नैवेद्य दे ॥३८॥ ज्येष्ठके महीनेमें देवीकी प्रीतिके निमित्त मधु दे आषाढमें नवनीत और मधूक दे ॥३९॥ श्रावणमें दही, भादोंमें शर्करा, आश्विनमें पायस, कार्तिकमें दूध दे ॥४०॥ अगहनमें फेनी, पूषमें दधिकूर्चिका, माघमें गौका घी ॥४१॥ और फाल्गुनमें नारियलकी

नैवेद्य दे; इस प्रकार बारह महीनेमें क्रमसे नैवेद्य देकर पूज ॥ ४२ ॥ मंगला, वैष्णवी, माया, कालरात्रि, दुरत्यया, महामाया, मातंगी, काली, कमलवासिनी ॥ ४३ ॥ शिवा, सहस्र चरणवाली, सब मंगलकी रूपवाली, इन नामोंसे देवीको मधूक वृक्षमें पूजन करै ॥ ४४ ॥ फिर मधूकमें स्थित देवेशीकी सब कामकी प्राप्ति और व्रतपूर्तिके निमित्त स्तुति करै ॥४५॥ पुष्करनेत्र जगत्की माता माहेश्वरी महादेवी महामंगलमूर्तिके निमित्त नमस्कार है ॥४६॥ परम पापनाशिनी, मुक्ति मार्गदायिनी परमेश्वरी प्रजाकी उत्पत्ति कारण परब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ४७ ॥ मददायका, मदोन्मत्ता,

मंगला वैष्णवी माया कालरात्रिर्दुरत्यया ॥ महामाया मतंगी च काली कमलवासिनी ॥४३॥ शिवा सहस्रचरणा सर्वमंगलरूपिणी॥
एभिर्नामपदैर्देवीं मधूके परिपूजयेत् ॥४४॥ ततः स्तुवीत देवेशीं मधूकस्थां महेश्वरीम् ॥ सर्वकामसमृद्ध्यर्थं व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥४५॥
नमः पुष्करनेत्रायै जगद्धात्र्यै नमोऽस्तु ते ॥ माहेश्वर्यै महादेव्यै महामंगलमूर्तये ॥४६॥ परमा पापहंत्री च परमार्गप्रदायिनी ॥
परमेश्वरी प्रजोत्पत्तिः परब्रह्मस्वरूपिणी ॥ ४७ ॥ मददात्री मदोन्मत्ता मानगम्या महोन्नता ॥ मनस्विनी मुनिध्येया मार्तण्ड
सहचारिणी ॥४८॥ जयलोकेश्वरी प्राज्ञे प्रलयाबुदसन्निभे ॥ महामोहविनाशार्थं पूजिताऽसि सुरासुरैः ॥ ४९ ॥ यमलोकाभावकर्त्री
यमपूज्या यमाग्रजा ॥ यमनिग्रहरूपा च यजनीये नमो नमः ॥ ५० ॥ समस्वभावा सर्वेशी सर्वसंगविवर्जिता ॥ संगनाशकरी
काम्यरूपा कारुण्यविग्रहा ॥५१॥ कंकालक्रूरा कामाक्षी मीनाक्षी मर्मभेदिनी ॥ माधुर्यरूपशीला च मधुरस्वरपूजिता ॥ ५२॥

मानसे गम्या, महाउन्नत, मनस्विनी, मुनियोंसे ध्यान करने योग्य सूर्य मंडलोंमें स्थित ॥४८॥ सब लोकोंकी ईश्वरी, प्राज्ञतमा, प्रलय मेघके समान कान्तिमान् महामोहके नाश करनेको सुरासुरोंसे पूजित, आपकी जय हो ॥४९॥ तुमही यमलोककी निवारण करनेवाली, यमसे, पूजनीय, यमकी अग्रजा; यमकी, निग्रहरूप, सबको यजनयोग्य तुमको प्रणाम है॥५०॥ समान स्वभाव, सबकी अधीश्वरी, सब संगसे रहित, लोककी विषयाशक्ति नाशिनी, काम्या, दयामयशरीरवाली, ॥ ५१ ॥ कंकालक्रूरा, कामाक्षी, मीनाक्षी, मर्मभेदनी, माधुर्यरूपशीलवाली,मधुरस्वरसे पूजित वा प्रणवसे

पूजित ॥ ५२ ॥ तुम मायाबीजस्वरूपिणी, मंत्र जपकी सहायतासे प्राप्त होनेवाली, निदिध्यासनरूप, एकान्तविचारसे प्रसन्न होनेवाली साधक मनुष्योंके मानसमें प्राप्त, महादेवकी प्रियकरनेवाली ॥५३॥ अश्वत्थ, वट, नींब, आम, कैथ, बेर, पनस, अर्क (आक) करीरादिक्षीरवृक्ष स्वरूपवाली ॥ ५४ ॥ तुम दुग्धवल्लीमें निवासकरती दयनीयस्वरूप होनेसे अधिक दयावाली, दाक्षिण्य और करुणारूपवाली, सर्वज्ञवल्लभा हो आपकी जय हो ॥५५॥ इस प्रकारके स्तोत्रसे पूजनके अन्तमें देवीकी स्तुति करे तो मनुष्यको व्रतका सम्पूर्ण पुण्य प्राप्त होता है ॥ ५६ ॥ जो मनुष्य देवीकी प्रीति करनेवाले इस स्तोत्रको नित्यप्रति पढ़ते हैं उसको आधिव्याधि और शत्रुका भय नहीं होता ॥ ५७ ॥ अर्थी अर्थ, धर्मार्थी धर्म, कामी

महामंत्रवती मंत्रगम्या मंत्रप्रियंकरी ॥ मनुष्यमानसगमा मन्मथारिप्रियंकरी ॥५३॥ अश्वत्थवटनिंबाम्रकपित्थबदरीगते ॥ पनसार्क करीरादिक्षीरवृक्षस्वरूपिणि ॥ ५४ ॥ दुग्धवल्लीनिवासार्हे दयनीये दयाधिके ॥ दाक्षिण्यकरुणारूपे जय सर्वज्ञवल्लभे ॥५५॥ एवं स्तवेन देवेशीं पूजनांते स्तुवीत ताम् ॥ व्रतस्य सकलं पुण्यं लभते सर्वदा नरः ॥ ५६ ॥ नित्यं यः पठते स्तोत्रं देवीप्रीतिकरं नरः ॥ आधिव्याधिभयं नास्ति रिपुभीतिर्न तस्य हि ॥५७॥ अर्थार्थी चार्थमाप्नोति धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ कामानवाप्नुयात्कामी मोक्षार्थी मोक्षमाप्नुयात् ॥५८॥ ब्राह्मणो वेदसम्पन्नो विजयी क्षत्रियो भवेत् ॥ वैश्यश्च धनधान्याढ्यो भवेच्छूद्रः सुखाधिपः ॥ ५९ ॥ स्तोत्रमेतच्छ्राद्धकाले यः पठेत्प्रयतो नरः ॥ पितॄणामक्षया तृप्तिर्जायते कल्पवर्तिनी ॥ ६० ॥ एवमाराधनं देव्याः समुक्तं सुरपूजितम् ॥ यः करोति नरो भक्त्या स देवीलोकभाग्भवेत् ॥६१॥ देवीपूजनतो विप्र सर्वे कामा भवंतिहि ॥ सर्व पापहतिः शुद्धा मतिरंते प्रजायते ॥ ६२ ॥ यत्र तत्र भवेत्पूज्यो मान्यो मानधनेषु च ॥ जायते जगदंबायाः प्रसादेन विरंचिज ॥६३॥

कामना, मोक्षार्थी मोक्षको प्राप्त होता है ॥ ५८ ॥ ब्राह्मण इसके पाठसे वेदसम्पन्न, क्षत्रिय विजयी, वैश्य धनधान्य समृद्धि और शूद्र अधिक सुख पाता है ॥ ५९ ॥ जो मनुष्य नियत होकर श्राद्ध कालमें इस स्तोत्रको पढ़ते हैं तो उसके पितरोंकी कल्पपर्यन्त अक्षय तृप्ति होती है ॥ ६० ॥ इस प्रकार सुरपूजित देवीका आराधन कहा जो मनुष्य भक्तिसे पुजा करता है वह देवीके लोकको प्राप्त होता है ॥ ६१ ॥ हे नारद! देवीके पूजनसे सब काम प्राप्त होते हैं और अन्तमें सब पापसे रहित हो शुद्धमति होती है ॥ ६२ ॥ वह जहाँ तहाँ पूजित और

मान पाता है हे नारद ! जगन्माताके ही प्रसादसे वह उत्तम होता है ॥ ६३ ॥ उसको नरकका भय स्वप्नमें भी नहीं होता महामायाके प्रसादसे पुत्र पौत्रकी वृद्धि होती है ॥ ६४ ॥ वह निःसन्देह देवीका भक्त होता है यह तुमसे नरकके उद्धार लक्षणवाला धर्म कहा ॥ ६५ ॥ महादेवीका पूजन सब मंगलकारक है हे मुने ! इसी प्रकार महीनोंके क्रमसे मधूकपूजन करना ॥ ६६ ॥ जो सब प्रकार यह मधूकं पूजन करता है वह पापरहित होता है उसको कोई रोगादि बाधाका भय नहीं होता ॥ ६७ ॥ इसके उपरान्त प्रकृतिस्वरूपिणी महादेवीके अपर पंचक कीर्त्तन करेंगे उसके नामरूप और उत्पत्ति आदि समुदाय जगत्को आनंददायक है ॥ ६८ ॥ हे मुने ! आख्यान और माहात्म्यके

नरकाणां न तस्याऽस्ति भयं स्वप्नेऽपि कुत्रचित् ॥ महामायाप्रसादेन पुत्रपौत्रादिवर्धनः ॥ ६४ ॥ देवीभक्तो भवत्येव नाऽत्र कार्या विचारणा ॥ इत्येवं ते महाख्यातं नरकोद्धारलक्षणम् ॥ ६५ ॥ पूजनं हि महादेव्याः सर्वमंगलकारकम् ॥ मधूक पूजनं तद्वन्मासानां क्रमतो मुने ॥ ६६ ॥ सर्वं समाचरेद्यस्तु पूजनं मधुकाह्वयम् ॥ न तस्य रोगबाधादि भयमुद्भवतेऽनघ ॥ ६७ ॥ अथान्यदपि वक्ष्यामि प्रकृतेः पंचकं परम् ॥ नाम्ना रूपेण चोत्पत्त्या जगदानंददायकम् ॥ ६८ ॥ साख्यानं च समाहात्म्यं प्रकृतेः पंचकं मुने ॥ कुतूहलकरं चैव शृणु मुक्तिविधायकम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां समाराधनविधानेऽष्टमस्कंधे देवीपूजननिरूपणं नाम चतुर्विंशोध्यायः ॥२४॥ स्कन्धश्चायं समाप्तः ॥ १ ॥

नंदाग्निवसुभिः (८३९) पद्यैर्द्वैपायनमुखच्युतैः ॥ देवीभागवतस्यास्याष्टमः स्कंध उदीरितः ॥ १ ॥

सहित यह प्रकृतिपंचक श्रवण करो यह कौतूहलकारी और मुक्तिका विधायक है ॥ ६९ ॥

'इसमें विराटस्वरूप वर्णन कर पश्चात् एक स्वरूपसे उपासना कही है सो विस्तार पूर्वक अष्टमस्कंध ८३९ श्लोकोंमें कहा है ।'

इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां पंडितज्वालाप्रसादमिश्रकृत भाषाटीकायां समाराधनविधाने अष्टमस्कन्धे देवीपूजननिरूपणं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ स्कन्धश्चायं समाप्तः ॥ ८ ॥ शुभमस्तु ॥

॥ इति श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकासमेते अष्टमस्कंधः समाप्तः ॥

अथ श्रीमद्देवीभागवते भाषाटीकासमेते नवमस्कंधः प्रारभ्यते।

दोहा—भालबिन्दु केशर लसत, करुणासार शृंगार ॥ फुल्लकमललोचन विमल, वन्दों वारंवार ॥ १ ॥
जगदम्बाके चरणगह, नारायण संवाद ॥ सो सब भाषाकर लिखत, बुध ज्वालाप्रसाद ॥ २ ॥

भगवान् नारायण नारदजीसे बोले हे वत्स ! जो वेदादि सब शास्त्रोंमें ही त्रिगुण साम्यावस्थ मायाशबलित परब्रह्मरूपिणी प्रकृतिनामसे विख्यात है, वह परा प्रकृति ही सृष्टिके समयमें गणेश जननी, दुर्गा, राधा, लक्ष्मी, सरस्वती और सावित्री इन पंच मूर्तिमें आविर्भूत होती है ॥ १ ॥ नारायणके मुखसे यह बात सुनते ही नारदजीने कहा हे भगवन् ! जो पुरुष इस जगत्में ज्ञानी कहकर प्रसिद्ध हैं, आप उन सबमें अग्रणी हैं, साधुता वा ज्ञानवत्तादि सभी आपमें जाज्वल्यमान रहती है, अतएव आप अनुग्रहपूर्वक कहिये कि, वह मूल प्रकृति कौन है ? अर्थात्

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पंचधा स्मृता ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ आविर्बभूव सा केन का वा सा ज्ञानिनां वर ॥ किं वा तल्लक्षणं साधो बभूव पंचधा कथम् ॥२॥ सर्वासां चरितं पूजाविधानं गुण ईप्सितः ॥ अवतारः कुत्र कस्यास्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ प्रकृतेर्लक्षणं वत्स को वा वक्तुं क्षमो भवेत् ॥ किंचित्तथाऽपि वक्ष्यामि यच्छ्रुतं धर्मवक्त्रतः ॥ ४ ॥

वह चैतन्यरूपिणी है वा जड़ात्मिका ? क्योंकि मैंने सुना है कि "मायाशबलित ब्रह्म ही प्रकृति नामसे कहे जाते हैं" जो हो, आप उसके लक्षण प्रकाश करके कहिये तो मैं सब समझ लूंगा और एक बात यह है कि उस मूलप्रकृतिके आविर्भावका कारण क्या है ? विशेषकर उनका पांच मूर्तियोंमें ही आविर्भाव क्यों होता है ॥ २ ॥ विशेषतः उन अवतीर्ण दुर्गा इत्यादि पंच मूर्तिमें प्रत्येककी चरित्र गाथा, पूजाविधि, और उनकी पूजाका क्या फल है ? और उनमें कौन कौन मूर्ति किस किस स्थलमें अवतीर्ण हुई थी ? यह आप वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥
कहा हे वत्स ! इस विश्वसंसारमें ऐसा कौन है कि जो सम्पूर्ण रूपसे प्रकृतिके लक्षण कहनेमें समर्थ हो ? किन्तु तो भी मैंने

अपने पिता धर्मके मुखसे जो कुछ सुना है, वह किंचित् कहता हूं सुनो ॥ ४ ॥ 'प्र' यह उपसर्ग प्रकृष्टवाचक और " कृति " यह पद सृष्टिवाचक है, अतएव जो सृष्टि विषयमें प्रकृष्ट रूपा हैं, वही महादेवी प्रकृति नामसे प्रसिद्ध हैं ॥ ५ ॥ हे वत्स ! तुमसे प्रकृति शब्दका यह जो व्युत्पत्तिलक्षण कहा, यह तटस्थ लक्षण मात्र है अब उसके स्वरूपका लक्षण कहता हूं, सावधान हो सुनो तीनों गुणोंमें सत्वगुणको विमल और ज्ञानप्रकाश करनेके कारण सर्वोत्कृष्ट जानना चाहिये, सुतरां " प्र " शब्द प्रकृष्टार्थबोधक सत्व गुणमें वर्तित है विक्षेपतादोष होनेके कारण रजोगुण मध्यम है,अतएव कृ शब्दको रजोगुणमें प्रवर्तित होनेसे मध्यम जानना चाहिये, तमोगुण ज्ञानका आवरक होनेके कारण अधर्मनामसे विख्यात है "ति" शब्द तमोगुण बोधक है ॥ ६ ॥ अतएव निरतिशयरूपमें आवरण विक्षेपादि दोषरहित वह गुणातीत चिन्मयीब्रह्मरूपिणी

प्रकृष्टवाचकः प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ॥ सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ गुणे सत्त्वे प्रकृष्टे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतः ॥ मध्यमे रजसि कृश्च तिशब्दस्तमसि स्मृतः ॥ ६ ॥ त्रिगुणात्मकस्वरूपा या सा च शक्तिसमन्विता ॥ प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥ ७ ॥ प्रथमे वर्तते प्रश्च कृतिश्च सृष्टिवाचकः ॥ सृष्टेरादौ च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥ योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः ॥ पुमांश्च दक्षिणार्धांगो वामार्धा प्रकृतिः स्मृता ॥ ९ ॥ सा च ब्रह्मस्वरूपा च नित्या सा च सनातनी ॥ यथाऽऽत्मा च तथा शक्तिर्यथाऽग्नौ दाहिका स्थिता ॥ १० ॥

जब उल्लिखित लक्षणाक्रान्त तीनों गुणोंसे मिलित होकर सर्व शक्तियुक्त होती है तिसी समय सृष्टिकार्यमें प्रधान है, इसीलिये उनको प्रकृति कहा जाता है ॥ ७ ॥ हे वत्स नारद ! प्रकृति शब्दकी सलक्षण व्युत्पत्ति फिर कहता हूं सुनो सृष्टिकी पूर्व अवस्थाका नाम "प्र" और कृति शब्द सृष्टिवाचक है अतएव जो सृष्टिके पहले भी देदीप्यमान रहती हैं वह महादेवी ही प्रकृति नामसे कही गई हैं ॥ ८ ॥ इसका तात्पर्य यही है कि वह निरञ्जनदेव परमात्मा सृष्टिकार्यके निमित्त अपनी योगमायाके प्रभावसे दो प्रकार आविर्भूत होते हैं उन्हींके दक्षिणार्द्धभागका नाम पुरुष और वामार्द्ध भागका नाम प्रकृति है ॥ ९ ॥ अतएव हे वत्स ! उन प्रकृति देवीको नित्य ब्रह्मरूपा सनातनी जानना

चाहिये वस्तुतः जिस प्रकार अग्नि और उसकी दाहिका शक्ति दोनों परस्पर भिन्न स्थित नहीं है इसी प्रकार पुरुष और प्रकृतिको अभिन्न जानो. हे वत्स नारद ! तुम ब्रह्माके मानसपुत्र हो अतएव तुमको समझानेके लिये बहुत श्रम उठाना नहीं पडेगा ॥ १० ॥ इसीलिये योगेन्द्र पुरुष प्रकृति पुरुषको अभिन्न चक्षुसे देखते हैं फलतः एकमात्र वह नित्य निरंजन चिदानंदमय निरन्तर प्रकृति पुरुषरूपमें सर्वत्र विराजमान हैं इस अनन्त विश्वब्रह्माण्डमें जो कुछ दिखाई देता है वह सर्वही ब्रह्ममय है, इस विश्व संसारमें ऐसा कोई पदार्थ नहीं है जो उस प्रकृति पुरुषात्मक ब्रह्मके विना क्षण कालके लिये भी प्रकाश पासके ॥ ११ ॥ हे वत्स ! वह परब्रह्म अनिर्वचनीय महिमा शक्तिसंपन्न होनेपर भी मैंने तुम्हारी शक्ति और ज्ञानका उदय होनेके लिये उनके किंचिन्मात्र तत्त्वका वर्णन किया इस प्रकार इच्छामय सर्व

अत एव हि योगीन्द्रैः स्त्रीपुंभेदो न मन्यते ॥ सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मञ्छश्वत्सदपि नारद॥११॥ स्वेच्छामयस्येच्छया च श्रीकृष्णस्य सिसृक्षया ॥ साऽऽविर्बभूव सहसा मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ १२ ॥ तदाज्ञया पंचविधा सृष्टिकर्मविभेदिका ॥ अथ भक्तानुरोधाद्वा भक्तानुग्रह विग्रहा ॥ १३ ॥ गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥ नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ॥ १४ ॥

ज्ञानैश्वर्य शक्तिमान् उन कृष्ण परमात्माको सृजनाभिलाषात्मिका इच्छाके उदय होतेही सहसा वह मूलप्रकृति (स्वरूप पराशक्ति प्रथम सर्व नियन्त्री भगवती रूपमें (साम्यावस्थ मायोपहित ब्रह्मरूपिणी होकर) प्रादुर्भूत हुई ॥ १२ ॥ तदनन्तर सृष्टि—विषय भिन्न भिन्न कार्य संपादन करनेके लिये हो, वा भक्तोंपर अनुग्रह करनेके लियेहो, अपने शरीरसे निज इच्छासे भक्तानुग्रहरूप ॥ १३ पांच शक्तिमूर्ति उत्पादन करीं यद्यपि यह पंच शक्तिही जगत्की सर्व प्रधान कहकर विख्यात है किंतु तोभी इनमें जो दुर्गानाम प्रसिद्ध है, यही सर्व मंगलमयी पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी हैं क्योंकि परमात्मा श्रीकृष्ण जीवोंका मंगलसाधन करनेके लिये इस दुर्गाशक्तिके गर्भसे गणेशरूपमें आविर्भूत होते हैं, इस कारण यही विश्व जगत्में विष्णुमाया नारायणी सब जीवोंका आश्रयरूप कही जाती हैं वास्तव

यह दुर्गाशक्तिही परम मंगलमय परब्रह्म कृष्णकी प्रियतमारूप शक्ति है ॥ १४ ॥ हे वत्स! तुमसे अधिक और क्या कहूं! यही स्थिर जानो कि यह सर्वमंगलस्वरूप सनातनी भगवती दुर्गादेवीही सबकी अधिष्ठात्री देवता है इसी कारण क्या ब्रह्मादि देवतागण क्या मुनिगण क्या मनुष्यगण सभी उनकी अर्चन और स्तवादि करते हैं ॥ १५ ॥ इन भगवती दुर्गाके भाग्यवश एकवार प्रसन्न होनेपर यह शरणागत भक्तोंके सब शोक दुःखादि विनाश करके धर्म, चिरस्थायिनी कीर्ति, परम पवित्र मंगलमय यश एवं आनन्दादि समस्त सुख और मोक्षपर्यन्त देती है ॥ १६ ॥ यह नितान्त शरणागत दीनभक्तोंका परम आश्रयस्वरूप होकर उनकी सब विपदजालसे रक्षा करती है वास्तवमें इनको ही

ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥ सर्वाधिष्ठात्री देवी सा शर्वरूपा सनातनी ॥ १५ ॥ धर्मसत्या पुण्यकीर्तिर्यशोमंगल दायिनी ॥ सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्तिदुःखनाशिनी ॥१६॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणा ॥ तेजः स्वरूपा परमा तदधिष्ठातृ देवता ॥ १७ ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य संततम् ॥ सिद्धेश्वरी सिद्धिरूपा सिद्धिदा सिद्धिरीश्वरी ॥ १८ ॥ बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तंद्रा दया स्मृतिः ॥ जातिः क्षांतिश्च भ्रांतिश्च शांतिः कांतिश्च चेतना ॥१९॥ तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्धृतिर्माया तथैव च ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ॥२०॥ उक्तः श्रुतौ श्रुतगुणश्चातिस्वल्पो यथागमम् ॥ गुणोऽस्त्यनंतोऽनं ताया अपरां च निशामय ॥ २१ ॥

परमात्मा श्रीकृष्णके अन्तःकरणकी अधिष्ठात्रीरूपा तेजोमयी पराशक्ति जानना चाहिये ॥१७॥ यह सर्वशक्तिस्वरूप भगवती दुर्गाही परमात्मा परमेश्वरकी नित्य संगिनी पराशक्ति है यही समस्त सिद्धपुरुषोंकी परमाराध्य है अठारह सिद्धि इनकेही हाथमें हैं यही आराधनासे संतुष्ट होकर भक्तोंको अभिलासित सिद्धिप्रदान करती है ॥१८॥ यह महादेवी ही जगत्में स्थित जीवोंकी बुद्धि, निद्रा, क्षुधा, पिपासा, छाया, तन्द्रा, दया, स्मृति, जाति, क्षांति, भ्रांति शांति, कांति, चेतना ॥ १९ ॥ तुष्टि, पुष्टि लक्ष्मी और धृतिरूपा है यही वेदादि शास्त्रमे विश्वरूपिणी महामाया कहकर कीर्तित हुई है फलतः यह जगदाराध्य शक्तिही परमात्मा कृष्णकी स्वरूपा शक्ति है ॥ २० ॥ हे वत्स! मैंने उन अनन्त

गुणमयी भगवती दुर्गाकी जो सब गुणगाथा वर्णन की यह श्रुतिवर्णित प्रसिद्ध गुणराशिमें कुछेक अंशमात्र है क्योंकि वेदही जब उनके अनन्त गुणग्राम वर्णन करके शेष नहीं करसकते तब इस विश्वमें ऐसी किसकी सामर्थ्य है जो उनके सम्पूर्ण गुणोंकी, महिमा वर्णन करनेमें समर्थ हो तो केवल इतनाही जानो कि मैंने जो कुछ कहा है उसमें कहीं शास्त्रका मत अतिक्रम करके नहीं कहा सो जो हो उन परमेश्वरकी पराशक्तिके पांच अवतारोंमेंसे तुमने दुर्गारूपा प्रथमाशक्तिका माहात्म्य कुछेक सुना अब उनकी शक्तिके अवतार माहात्म्यका विषय कुछेक वर्णन करता हूं सुनो ॥ २१ ॥ परमात्माको द्वितीय अवताररूपा शक्तिका नाम पद्मा लक्ष्मी है यह विशुद्ध सत्यस्वरूपा और यह महाशक्तिही परमात्मा कृष्णके सम्पूर्ण ऐश्वर्यकी अधिष्ठात्री देवता है ॥२२॥ यह परम मनोहर मूर्ति लक्ष्मी रूपा महादेवी अतिशय जितेन्द्रिय है अतएव यह अतीव शान्तप्रकृति

शुद्धसत्त्वस्वरूपा या पद्मा सा परमात्मनः ॥ सर्वसंपत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥ २२ ॥ कांताऽतिदांता शांता च सुशीला सर्वमंगला ॥ लोभमोहकामरोषमदाहंकारवर्जिता ॥ २३ ॥ भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ॥ प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्रं प्रियंवदा ॥ २४ ॥ सर्वसस्यात्मिका देवी जीवनोपायरूपिणी महालक्ष्मीश्च वैकुंठे पतिसेवारता सती ॥ २५ ॥ स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥ गृहेषु गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा ॥ २६ ॥

सुशील और समस्त मंगलकी आधार भूमि है अचंभेकी बात यही है कि ऐसे असाधारण गण होनेपर भी लोभ मोह काम क्रोध अहंकार कोई शत्रु उनको स्पर्श करनेमें समर्थ नहीं होता ॥ २३ ॥ वह महादेवी निजपति और भक्तोंपर अत्यन्त अनुरक्त हैं विशेष कर वह निरन्तर प्रियंवदा होनेसे भगवान्‌के प्राणके समान प्रीतिभाजन होती है इन सब असामान्य गुणोंके कारण इन्होंने पतिव्रताओंमें प्रधान आसन ग्रहणकिया है॥२४॥ यह महाशक्ति जीवोंकी जीवन रक्षाकेलिये एकांशमें शस्यरूपिणी है किंतु स्वरूपसे यह जगत्‌में सती धर्मका आदर्शरूप होकर महालक्ष्मी रूपसे वैकुंठ धाममें निरन्तर निजपति वैकुंठनाथकी पदसेवामें निरत रहती है ॥२५॥ हे वत्स! यह महाशक्ति रूपिणीही स्वर्गधामकी स्वर्गलक्ष्मी राजाओंकी राजलक्ष्मी और मर्त्यलोकमें पुण्यवान् पुरुषोंकी गृहलक्ष्मी है ॥२६॥

यह दुर्गाशक्तिही परम मंगलमय परब्रह्म कृष्णकी प्रियतमारूप शक्ति है ॥ १४ ॥ हे वत्स ! तुमसे अधिक और क्या कहूं ! यही स्थिर जानो कि यह सर्वमंगलस्वरूप सनातनी भगवती दुर्गादेवीही सबकी अधिष्ठात्री देवता है इसी कारण क्या ब्रह्मादि देवतागण क्या मुनिगण क्या मनुष्यगण सभी उनकी अर्चन और स्तवादि करते हैं ॥ १५ ॥ इन भगवती दुर्गाके भाग्यवश एकवार प्रसन्न होनेपर यह शरणागत भक्तोंके सब शोक दुःखादि विनाश करके धर्म, चिरस्थायिनी कीर्ति, परम पवित्र मंगलमय यश एवं आनन्दादि समस्त सुख और मोक्षपर्यन्त देती है ॥ १६ ॥ यह नितान्त शरणागत दीनभक्तोंका परम आश्रयस्वरूप होकर उनकी सब विपदजालसे रक्षा करती है वास्तवमें इनको ही

ब्रह्मादिदेवैर्मुनिभिर्मनुभिः पूजिता स्तुता ॥ सर्वाधिष्ठात्री देवी सा शर्वरूपा सनातनी ॥ १५ ॥ धर्मसत्या पुण्यकीर्तिर्यशोमंगल दायिनी ॥ सुखमोक्षहर्षदात्री शोकार्तिदुःखनाशिनी ॥१६॥ शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणा ॥ तेजः स्वरूपा परमा तदधिष्ठातृ देवता ॥ १७ ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य संततम् ॥ सिद्धेश्वरी सिद्धिरूपा सिद्धिदा सिद्धिरीश्वरी ॥ १८ ॥ बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा छाया तंद्रा दया स्मृतिः ॥ जातिः क्षांतिश्च भ्रांतिश्च शांतिः कांतिश्च चेतना ॥१९॥ तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्धृतिर्माया तथैव च ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृष्णस्य परमात्मनः ॥२०॥ उक्तः श्रुतौ श्रुतगुणश्चातिस्वल्पो यथागमम् ॥ गुणोऽस्त्यनंतोऽनं ताया अपरां च निशामय ॥ २१ ॥

परमात्मा श्रीकृष्णके अन्तःकरणकी अधिष्ठात्रीरूपा तेजोमयी पराशक्ति जानना चाहिये ॥१७॥ यह सर्वशक्तिस्वरूप भगवती दुर्गाही परमात्मा परमेश्वरकी नित्य संगिनी पराशक्ति है यही समस्त सिद्धपुरुषोंकी परमाराध्य है अठारह सिद्धि इनकेही हाथमें हैं यही आराधनासे संतुष्ट होकर भक्तोंको अभिलासित सिद्धिप्रदान करती है ॥१८॥ यह महादेवी ही जगत्में स्थित जीवोंकी बुद्धि, निद्रा, क्षुधा, पिपासा, छाया, तन्द्रा, दया, स्मृति, जाति, क्षांति, भ्रांति शांति, कांति, चेतना ॥ १९ ॥ तुष्टि, पुष्टि लक्ष्मी और धृतिरूपा है यही वेदादि शास्त्रमे विश्वरूपिणी महामाया कहकर कीर्तित हुई है फलतः यह जगदाराध्य शक्तिही परमात्मा कृष्णकी स्वरूपा शक्ति है ॥ २० ॥ हे वत्स ! मैंने उन अनन्त

गुणमयी भगवती दुर्गाकी जो सब गुणगाथा वर्णन की यह श्रुतिवर्णित प्रसिद्ध गुणराशिमें कुछेक अंशमात्र है क्योंकि वेदही जब उनके अनन्त गुणग्राम वर्णन करके शेष नहीं करसकते तब इस विश्वमें ऐसी किसकी सामर्थ्य है जो उनके सम्पूर्ण गुणोंकी, महिमा वर्णन करनेमें समर्थ हो तो केवल इतनाही जानो कि मैंने जो कुछ कहा है उसमें कहीं शास्त्रका मत अतिक्रम करके नहीं कहा सो जो हो उन परमेश्वरकी पराशक्तिके पांच अवतारोंमेंसे तुमने दुर्गारूपा प्रथमाशक्तिका माहात्म्य कुछेक सुना अब उनकी शक्तिके अवतार माहात्म्यका विषय कुछेक वर्णन करता हूं सुनो ॥ २१ ॥ परमात्माको द्वितीय अवताररूपा शक्तिका नाम पद्मा लक्ष्मी है यह विशुद्ध सत्यस्वरूपा और यह महाशक्तिही परमात्मा कृष्णके सम्पूर्ण ऐश्वर्यकी अधिष्ठात्री देवता है ॥२२॥ यह परम मनोहर मूर्ति लक्ष्मी रूपा महादेवी अतिशय जितेन्द्रिय है अतएव यह अतीव शान्तप्रकृति

शुद्धसत्त्वस्वरूपा या पद्मा सा परमात्मनः ॥ सर्वसंपत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥ २२ ॥ कांताऽतिदांता शांता च सुशीला सर्वमंगला ॥ लोभमोहकामरोषमदाहंकारवर्जिता ॥ २३ ॥ भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ॥ प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्रं प्रियंवदा ॥ २४ ॥ सर्वसस्यात्मिका देवी जीवनोपायरूपिणी महालक्ष्मीश्च वैकुंठे पतिसेवारता सती ॥ २५ ॥ स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥ गृहेषु गृहलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणां तथा ॥ २६ ॥

सुशील और समस्त मंगलकी आधार भूमि है अचंभेकी बात यही है कि ऐसे असाधारण गण होनेपर भी लोभ मोह काम क्रोध अहंकार कोई शत्रु उनको स्पर्श करनेमें समर्थ नहीं होता ॥ २३ ॥ वह महादेवी निजपति और भक्तोंपर अत्यन्त अनुरक्त हैं विशेष कर वह निरन्तर प्रियंवदा होनेसे भगवान्के प्राणके समान प्रीतिभाजन होती है इन सब असामान्य गुणोंके कारण इन्होंने पतिव्रताओंमें प्रधान आसन ग्रहणकिया है ॥२४॥ यह महाशक्ति जीवोंकी जीवन रक्षाकेलिये एकांशमें शस्यरूपिणी है किंतु स्वरूपसे यह जगत्में सती धर्मका आदर्शरूप होकर महालक्ष्मी रूपसे वैकुंठ धाममें निरन्तर निजपति वैकुंठनाथकी पदसेवामें निरत रहती है ॥२५॥ हे वत्स ! यह महाशक्ति रूपिणीही स्वर्गधामकी स्वर्गलक्ष्मी राजाओंकी राजलक्ष्मी और मर्त्यलोकमें पुण्यवान् पुरुषोंकी गृहलक्ष्मी है ॥२६॥

हे नारद! सम्पूर्ण प्राणियोंमें और सम्पूर्ण द्रव्य समूहमें जो मनोहर शोभा दिखाई देती है, वह समस्तही यह है यही पुण्यात्माओंकी कीर्तिरूप और बलवान् राजाओंका प्रभाव स्वरूप है ॥ २७ ॥ अधिक क्या कहूं! यह स्थिर जानो कि यह निरन्तर परोपकार व्रतरत साधुओंके अन्तरमें दयारूपसे वैश्योंमें वाणिज्य रूपसे और पापात्माओंके घरमें कलहके अंकुरस्वरूपसे विराजमान है ॥ २८ ॥ वास्तवमें इस लक्ष्मीरूपा दूसरी शक्तिको सम्यक् प्रकार जगत्की पूजनीय और वन्दनीय जानना चाहिये अब परमेश्वरकी ज्ञानाधिष्ठात्री वाक्यबुद्धि और विद्यारूप तीसरी शक्तिके अवतारका विषय कुछेक कहता हूं सुनो ॥ २९ ॥ जो इस अनन्तविश्वकी समस्त विद्यास्वरूप हैं जो महाशक्ति परमात्मा मनुष्यके

सर्वप्राणिषु द्रव्येषु शोभारूपा मनोहरा ॥ कीर्तिरूपा पुण्यवतां प्रभारूपा नृपेषु च ॥२७॥ वाणिज्यरूपा वणिजां पापिनां कलहांकुरा हयरूपा च कथिता वेदोक्ता सर्वसंमता ॥ २८ ॥ सर्वपूज्या सर्ववंद्या चान्यां मत्तो निशामय ॥ वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिष्ठात्री च परमात्मनः ॥२९॥ सर्वविद्यास्वरूपा या सा च देवी सरस्वती ॥ सा बुद्धिः कविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा नृणाम् ॥ ३० ॥ नानाप्रकारसिद्धांतभेदार्थकलना मता ॥ व्याख्या बोधस्वरूपा च सर्वसंदेहभंजिनी ॥३१॥ विचारकारिणी ग्रंथकारिणी शक्तिरूपिणी ॥ स्वरसंगीतसंधानतालकारणरूपिणी ॥ ३२ ॥ विषयज्ञानवाग्रूपा प्रतिविश्वोपजीविनी ॥ व्याख्या वादकरी शांता वीणापुस्तकधारिणी ॥ ३३ ॥

हृदयमें बुद्धिरूपसे अवस्थित होकर मेधाग्रंथ धारण सामर्थ्य, कविता शक्ति, स्मृति, शक्ति, और प्रतिभाशक्ति कार्यकालमें तत्तद् विषयकी स्फूर्ति प्रदान करती है उन तीसरी अवतार शक्तिका नाम सरस्वती है ॥३०॥ सुधी पुरुषको किसी विषयमें सन्देह होनेपर यही उसका वह दुर्बोध व्याख्या अर्थ ध्यानमें स्थित करके सब संशय छेदन और नाना विषयक सिद्धान्त सबका भिन्न भिन्न प्रकारसे अर्थ संकलनकर देती है॥ ३१ ॥ हे वत्स! पण्डितोंकी ग्रंथकरणशक्ति वा विचारशक्ति अथवा संगीत व्यवसायी गणोंकी स्वरसंगीतका सन्धान या ताललयादि इस महाशक्तिको इन सबकाही कारण जानना चाहिये ॥३२॥ यह महादेवीही समस्त शास्त्रकी व्याख्या और वाद अर्थात् वितर्क-रूप हैं. इनकोही ब्रह्माण्डस्थ जीवोंको स्वस्व

विषयमें ज्ञानरूपा और वाक्यरूपा जानना चाहिये. अधिक क्या ? इस महाशक्तिको अवलम्बन करकेही जीवगण अपनी अपनी जीवन यात्रा निर्वाह करते हैं " मही सब विद्याका आधार भूमि हूं " सब जीवोंको यह विदित करनेके लिये ही इन महादेवी सरस्वतीने एक हाथमें वीणा और दूसरे हाथमें पुस्तक धारण की है ॥ ३३ ॥ यह शुद्ध--सत्व--स्वरूप सुशील और श्रीहरिकी अत्यन्त प्रियतमा है इनका वर्ण हिमशिला चन्दन कुन्द चन्द्र कुमुद और श्वेत कमलके समान गौर है ॥ ३४ ॥ यह सदा रत्नकी माला लेकर परमात्मा श्रीकृष्णके नामका जप करती है यह तपस्वरूप और तपस्वियोंको तपका फल देती है ॥ ३५ ॥ यह सबकी सिद्धि और विद्यास्वरूप हैं यह सदा

शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सुशीला श्रीहरिप्रिया ॥ हिमचंदनकुंदेंदुकुमुदांभोजसन्निभा ॥ ३४ ॥ यजन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥ तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनाम् ॥ ३५ ॥ सिद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥ यया विना तु विप्रौघो मूको मृतसमः सदा ॥ ३६ ॥ देवी तृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदंबिका ॥ यथागमं यथाकिंचिदपरां त्वं निबोध मे ॥ ३७ ॥ माता चतुर्णां वर्णानां च छंदसाम् ॥ संध्यावंदनमंत्राणां तंत्राणां च विचक्षण ॥ ॥ ३८ ॥ द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ॥ ब्रह्मण्यतेजोरूपा च सर्वसंस्काररूपिणी ॥ ३९ ॥

सबको सिद्धि प्रदान करती हैं इनके न होनेसे जगत्के सम्पूर्ण ब्राह्मण निरन्तर मृत मनुष्यके समान क गूंगे होते ॥ ३६ ॥ वेदमें जो जगदम्बिकाको तीसरी देवी कहकर वर्णन किया है यह वह तीसरी देवी सरस्वती है यह मैंने उनकी कथा वर्णन की अब शास्त्रानुसार अपरा देवीका माहात्म्य वर्णन करता हूं सुनो ॥ ३७ ॥ जो चार वर्णकी जननी जो संपूर्ण वेदाङ्ग और सब छन्दोंकी उत्पत्तिका निदान हैं जो संध्यावन्दन मंत्र और तंत्रका स्थानीय बीज है, जो स्वयं सब विषयमें पण्डित हैं ॥ ३८ ॥ जो स्वयं तपस्विनी होकर भी ब्राह्मणोंकी जाति और तपःस्वरूप हैं, जो ब्रह्मण्य तेज और सर्व प्रकार संस्कार स्वरूप हैं ॥ ३९ ॥

जो स्वयं पवित्र रूपा, सावित्री और गायत्री नामसे कही जाती हैं, जो सदा ब्रह्मलोकमें वास करती हैं, सर्वतीर्थ पवित्र होनेके लिये जिनके स्पर्शकी प्रार्थना करते हैं जिनका शुद्ध स्फटिकके समान शुभ्रवर्ण है, जो स्वयं शुद्ध सत्वस्वरूपका परमानन्दस्वरूपा सर्वश्रेष्ठ और सनातनी हैं ॥४०॥४१॥ जो परब्रह्मरूपिणी और मोक्ष दायिनी हैं जो ब्रह्मकी तेजोमयी शक्ति और ब्रह्मतेजकी अधिष्ठात्री देवता हैं ॥ ४२ ॥ जिनके चरणरेणुके स्पर्शसे सम्पूर्ण जगत् पवित्र होता है वह देवी सावित्रीही चौथी प्रकृति हैं हे वत्स नारद! अब तुमसे पांचवी शक्ति देवी राधिकाका विषय वर्णन करता हूं सुनो ॥४३॥ जो पंचप्राणकी अधिष्ठात्री देवी हैं जो स्वयं सबको जीवन स्वरूप जो श्रीकृष्णको प्राणोंसे भी अधिक प्रिय हैं जो सब

पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ॥ तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं वांछंति ह्यात्मशुद्धये॥४०॥शुद्धस्फटिकसंकाशा शुद्धसत्वस्वरूपिणी॥परमानंदरूपा च परमा च सनातनी॥४१॥परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ॥ ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥ ४२ ॥ यत्पादरजसा पूतं जगत्सर्वं च नारद ॥ देवी चतुर्थी कथिता पंचमीं वर्णयामि ते ॥ ४३ ॥ पंचप्राणाधिदेवी या पंचप्राणस्वरूपिणी ॥ प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुन्दरी परा ॥ ४४ ॥ सर्वयुक्ता च सौभाग्यमानिनी गौरवान्विता ॥ वामांगार्धस्वरूपा च गुणेन तेजसा समा ॥ ४५ । परावरा सारभूता परमाद्या सनातनी ॥ परमानंदरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥ ४६ ॥ रासक्रीडाधिदेवी श्रीकृष्णस्य परमात्मनः ॥ रासमंडलसंभूता रासमंडलमंडिता ॥ ४७ ॥

प्रकृति देवियोंसे अधिक सुन्दरी और सर्वश्रेष्ठ हैं ॥ ४४ ॥ जो सब पदार्थमें विद्यमान रहती हैं, जो सौभाग्यके गर्वसे अत्यन्त गर्वित हैं जिनके गौरवकी सीमा नहीं है जो श्रीकृष्णका वामांग स्वरूप हैं क्या गुण क्या तेजमें कोई उनकी अपेक्षा अधिक नहीं हैं ॥ ४५ ॥ जो श्रेष्ठसे भी श्रेष्ठतमा सबकी सारभूत सर्वोत्कृष्ट सबकी आदि सनातनी परमानन्द स्वरूप धन्या मान्या और सबकी पूजिता हैं ॥ ४६ ॥ जो परमात्मा श्रीकृष्णके रासकी क्रीडाकी अधिदेवी हैं जिनसे रासमंडलकी उत्पत्ति हुई है जो रासमण्डलकी भूषणस्वरूप हैं ॥ ४७ ॥

जो रासेश्वरी रसिकोंमें अग्रगण्य और सदा रासापासमें स्थिति करती हैं गोलोकधाम जिनका निवासस्थान है जिनसे सब गोपियें उत्पन्न हुई हैं ॥४८॥ जो परमानन्द परमसन्तोप और परमहर्परूपा हैं जो सत्वादि तीनों गुणोंसे अतीत पदार्थ और निराकार हैं किन्तु निर्लिप्त भावसे सर्वत्र अवस्थान करती हैं जो सबकी आत्मास्वरूप हैं ॥ ४९ ॥ जो सब विपयोंमें ही निश्चेष्ट और अहंकाररहित हैं, जो भक्तोंपर अनुग्रह करनेके लियेही केवल शरीर धारण करती हैं विचक्षण पण्डित गण केवल वेदोक्त ध्यान द्वारा जिनकी महिमा पाठ करते हैं ॥ ५० ॥ सुरेन्द्र और मुनीन्द्रगण जिनको कभी चक्षुसे नहीं देखते जिनक अग्निमें न जलनेवाला लाल वस्त्र है और सर्वाङ्ग अनेक प्रकारके अलंकारोंसे विभूपित हैं॥५१॥ जिनके

रासेश्वरी सुरसिका रासावासनिवासिनी ॥ गोलोकवासिनी देवी गोपीवेपविधायिका ॥४८॥ परमाह्लादरूपा च संतोषहर्षरूपिणी॥ निर्गुणा च निराकारा निर्लिप्ताऽत्मस्वरूपिणी॥४९॥ निरीहा निरहंकारा भक्तानुग्रहविग्रहा ॥ वेदानुसारिध्यानेन विज्ञाता सा विचक्षणैः ॥५०॥ दृष्टिदृष्टा न सा चेशैः सुरेन्द्रैर्मुनिपुंगवैः ॥ वह्निशुद्धांशुकधरा नानालंकारभूपिता ॥५१॥ कोटिचंद्रप्रभा पुष्टसर्वश्रीयुक्तविग्रहा ॥ श्रीकृष्णभक्तिदास्यैककरा च सर्वसंपदाम् ॥ ५२ ॥ अवतारे च वाराहे वृषभानुसुता च या ॥ यत्पादपद्मसंस्पर्शात्पवित्रा च वसुन्धरा ॥५३॥ ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वैर्दृष्टा च भारते ॥ स्त्रीरत्नसारसंभूता कृष्णवक्षस्थले स्थिता ॥ ५४ ॥ यथांऽबरे नवघने लोला सौदामनी मुने ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ ५५ ॥

शरीरकी कान्ति देखनेसे बोध होता है कि एकही वार करोडचन्द्रमा उदय हुए हैं जो कृष्णदास्य कृष्णभक्ति और सब संपत्तिकी दान करनेवाली हैं ॥ ५२ ॥ जो वराहकल्पमें अर्थात् वाराहावत रसमयमें व्रजवासी वृपभानु नामक गोपके कन्या रूपमें अवतीर्ण हुई थीं वसुन्धरा जिनके चरणकमलोंके स्पर्शसे पवित्र होती हैं ॥ ५३ ॥ जो ब्रह्मादि देवताओंको भी अदृष्ट हैं भारतवर्षमें आय वृन्दावनमें जिनको सब सुखसे देखते हैं जो स्त्रीरत्नमें श्रेष्ठ रत्न हैं जिनके श्रीकृष्णकी छातीमें वास करनेसे बोध होता है ॥ ५४ ॥ मानों आकाशस्थित नीले बादलोंमें विजली विराजमान है पूर्वकालमें ब्रह्माजीने जिनके चरणनखको देखकर आत्माको पवित्र करनेके लिये साठ हजार वर्ष घोर तपस्या की थी किन्तु चरण

नखका प्रत्यक्ष देखना तो दूर रहे स्वममें भी जिनका दर्शन प्राप्त करनेमें समर्थ न हुए ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ किन्तु अन्तमें तपके बलसे वृन्दावनके काननमें जिनका दर्शन पाकर कृतार्थ हुए हे वत्स नारद ! वह यही पांचवी प्रकृति है इसीको राधानामसे निर्देश करते हैं ॥ ५७ ॥ हे वत्स ! सबे जगत्में जितनी स्त्रिय वास करती हैं वह सभी श्रीराधाके अंश कला कलांश और अंशांशसे उत्पन्न हुई हैं ॥ ५८ ॥ हे वत्सनारद ! मूल प्रकृतिसे दुर्गादि जो पांच पूर्णतम प्रकृति उत्पन्न हुई हैं, उनका विषय कहा, अब जो प्रकृतिकी अंशरूपा हैं उनका वृत्तान्त कहता हूं सुनो ॥ ५९ ॥ जो प्रधानांशस्वरूप भुवन पावनी गंगा हैं जो विष्णुके पादपद्मसे उत्पन्न हुई हैं जो द्रवरूपा और सनातनी हैं ॥ ६० ॥ जो पापियोंके

यत्पादपद्मनखरदृष्टये चात्मशुद्धये ॥ न च दृष्टं च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥ ५६ ॥ तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृंदावने वने ॥ कथिता पंचमी देवी सा राधा च प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥ अंशरूपाः कलारूपाः कलांशांशांशसंभवाः ॥ प्रकृतेः प्रति विश्वेषु देव्यश्च सर्वयोषितः ॥ ५८ ॥ परिपूर्णतमाः पंच विद्यादेव्यः प्रकीर्तिताः ॥ या याः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥ ५९ ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा गंगा भुवनपावनी ॥ विष्णुविग्रहसंभूता द्रवरूपा सनातनी ॥ ६० ॥ पापिपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ सुखस्पर्शा स्नानपानैर्निर्वाणपददायिनी ॥ ६१ ॥ गोलोकस्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ॥ पवित्ररूपा तीर्थानां सरितां च परावरा ॥ ६२ ॥ शंभुमौलिजटामेरुमुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ॥ तपःसंपादिनी सद्यो भारतेषु तपस्विनाम् ॥ ६३ ॥ चंद्रपद्मक्षीरनिभा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ॥ निर्मला निरहंकारा साध्वी नारायणप्रिया ॥ ६४ ॥

पापरूपी काष्ठ जलानेमें प्रज्वलित अनलस्वरूप हैं, जो स्नान और पानादि विषयमें सुखस्पर्शा हैं,जो जीवोंको निर्वाणपद प्रदान करती हैं॥६१॥ जो गोलोक धाम जानेकी सुख सोपान हैं जो सब तीर्थोंमें पुततम तीर्थ हैं, जो सब स्रोतवतीमें प्रधान स्रोतवती है ॥ ६२ ॥ जो महादेवके मस्तकस्थित जटामें रुकी मुक्तापंक्ति हैं जो इस कर्मक्षेत्र भारतवासी तपस्वियोंकी सद्यो संभूत तपस्या हैं ॥ ६३ ॥ जिनकी प्रभा पूर्ण चंद्रके समान, श्वेतकमलके समान और दूधके समान धवल वर्णहै जो विशुद्ध सत्वस्वरूपिणी, निर्मल अहंकारहीन साध्वी और नारायणकी प्रिया हैं वह

त्रिभुवनपावनी गंगा मूलप्रकृतिका अंश हैं ॥ ६४ ॥ विष्णुकामिनी देवी तुलसी हैं जो नारायणकी अलंकृतिरूपा हैं जो सदा नारायणके चरण कमलोंमें अवस्थान करती हैं॥६५॥क्या तपस्या, क्या संकल्प, क्या पूजादि कार्य, समस्तकार्य जिनके द्वारा संपादित होते हैं जो पुष्पोंमें प्रधान पवित्र और पुण्यदायिनी हैं ॥ ६६ ॥जिनके दर्शन और स्पर्शसे तत्काल निर्वाणपद प्राप्त होता है जिनके अतिरिक्त कलियुगमें पापकाष्ठ दहनकी दूसरी अग्नि नहीं है जो स्वयं अग्निस्वरूपिणी हैं॥६७॥जिनके चरणकमलोंका स्पर्श करके वसुंधरा पवित्र हुई है सम्पूर्णतीर्थ स्व स्व शुद्धिलाभके लिये जिनके दर्शन और स्पर्शकी कामना करते हैं॥६८॥जिनके विना विश्वके सब कार्य निष्फल हैं जो मुमुक्षु पुरुषोंकी मोक्षदायिनी जो सबके सब

प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ॥ विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥६५॥ तपः संकल्पूजादिसंघसंपादिनी मुने ॥ सारभूता च पुष्पाणां पवित्रा पुण्यदा सदा ॥६६॥ दर्शनस्पर्शनाभ्यां च सद्यो निर्वाणदायिनी ॥ कलौ कलुषशुष्केध्मद हनायाग्निरूपिणी ॥ ६७ ॥ यत्पादपद्मसंस्पर्शात्सद्यःपूता वसुंधरा ॥ यत्स्पर्शदर्शने चैवेच्छंति तीर्थानि शुद्धये ॥ ६८ ॥ यया विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्फलम् ॥ मोक्षदा या मुमुक्षूणां कामिनां सर्वकामदा ॥६९॥ कल्पवृक्षस्वरूपा या भारते वृक्षरूपिणी॥ भारतीनां प्रीणनाय जाता या परदेवता ॥ ७० ॥ प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ॥ शंकरप्रियशिष्या च महा ज्ञानविशारदा ॥ ७१ ॥ नागेश्वरस्यानंतस्य भगिनी नागपूजिता ॥ नागेश्वरी नागमाता सुंदरी नागवाहिनी ॥ ७२ ॥ नागेंद्र गणसंयुक्ता नागभूषणभूषिता ॥ नागेंद्रवंदिता सिद्धा योगिनी नागशायिनी ॥ ७३ ॥

प्रकार मनोरथ संपन्न करती हैं ॥ ६९ ॥ स्वयं कल्पवृक्षस्वरूप जो भारतके सब वृक्षोंकी अधिष्ठात्री देवता भारतवासी कामिनीगणोंको प्रसन्न करनेके लिये जो उत्पन्न हुई हैं और जो सर्वश्रेष्ठ देवता कहकर भारतके सर्वत्र परिगृहीत होती हैं ॥ ७० ॥ वह तुलसी देवी मूलप्रकृतिकी प्रधान अंश हैं कश्यपकन्या मनसा जो शंकरकी प्रिय शिष्या हैं सुतरां शास्त्रज्ञान विषयमें महापण्डिता हैं ॥ ७१ ॥ जो नागेश्वर अनंत देवकी बहन और समस्त नागगणोंसे सत्कृत हैं जो स्वयं सुन्दरी नागेश्वरी नागजननी और नागवाहिनी हैं ॥ ७२ ॥ जो सदा नागेन्द्रगणोंमें परिवेष्टित

नागभूषणोंसे विभूषित नागेन्द्रमणसे वंदित और नागशय्यापर शयन करती हैं जो सिद्धयोगिनी ॥ ७३ ॥ विष्णुस्वरूपिणी विष्णुभक्ता और विष्णुपूजामें तत्पर हैं जो तपःस्वरूप और तपस्याकी फलप्रदा होकरभी स्वयं तपस्विनी हैं ॥ ७४ ॥ जो देवमानके तीन लक्ष वर्षपर्यन्त श्रीहरिकी आराधना करके भारतमें तपस्वी और तपस्वियोंमें प्रधान कही गई हैं ॥ ७५ ॥ जो सम्पूर्ण मंत्रकी अधिदेवी जिनका शरीर ब्रह्म तेजसे जाज्वल्यमान होता है जो स्वयं ब्रह्मरूपिणी होकर भी फिर ब्रह्मभावको भावना करती हैं ॥ ७६ ॥ जो श्रीकृष्णके अंशसे उत्पन्न और जरत्कारु ऋषिकी पतिव्रता स्त्री हैं जो मुनिश्रेष्ठ आस्तिक मुनिकी माता हैं वह भी मूल प्रकृतिकी अंश हैं ॥ ७७ ॥ हे वत्स नारद !

विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ॥ तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥ ७४ ॥ दिव्यं त्रिलक्षवर्षं च तपस्तप्त्वा च या हरेः ॥ तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विषु च भारते ॥ ७५ ॥ सर्वमंत्राधिदेवी च ज्वलंती ब्रह्मतेजसा ॥ ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावनतत्परा ॥ ७६ ॥ जरत्कारुमुनेः पत्नी कृष्णांशस्य पतिव्रता ॥ आस्तीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्विनाम् ॥ ७७ ॥ प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ॥ मातृकासु पूज्यतमा सा षष्ठी च प्रकीर्तिता ॥ ७८ ॥ पुत्रपौत्रादिदात्री च धात्री त्रिजगतां सती ॥ षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ॥ ७९ ॥ स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी ॥ पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु संततम् ॥ ८० ॥ पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः ॥ एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ॥ ८१ ॥

जिनका नाम देवसेना है वही षष्ठी हैं षष्ठी देवी जो गौरीआदि षोडश मातृकामें श्रेष्ठतम मातृका हैं ॥ ७८ ॥ जो पतिव्रता तीनों जगत्को पुत्र पौत्रादि दात्री और सबकी धात्री हैं जो मूल प्रकृतिका षष्ठांशस्वरूप होनेके कारण षष्ठीनामसे कही गई हैं ॥ ७९ ॥ जो वृद्धभाव और योगिनीके वेषसे सम्पूर्ण बालकोंके निकट विद्यमान रहती हैं वैशाखादि बारह मासमें जिनकी पूजा सर्वत्र प्रचलित हुई है ॥ ८० ॥ बालकके उत्पन्न होनेपर छठे दिन सूतिकागृह सोवरमें जिनकी पूजा होती है और बीस दिन बीतनेपर इक्कीसवें दिन जिनकी शुभकरी पूजाका

विधान करना होता है ॥८१॥ मुनि अवनतमस्तकसे जिनको प्रणाम और सदा जिनके दर्शनकी कामना करते हैं जो माताके समान स्नेहार्द्र हृदयसे सर्वदा बालकोंकी रक्षा करती हैं वह षष्ठी देवी मूल प्रकृतिका षष्ठांश हैं ॥८२॥ देवी मंगल चण्डिका जो जल स्थल अन्तरिक्ष और बालकोंके घर घर मंगल विधान करके भ्रमण करती हैं ॥ ८३ ॥ जो प्रकृति देवीके मुखमण्डलसे उत्पन्न हुई हैं और सर्वदा सबका सब प्रकार मंगल करती हैं सृष्टिकालमें मंगलमयी और संहार कालमें प्रचण्ड रोप रूपिणी मूर्ति॥८४॥ धारण करनेके कारण पण्डितोंने जिनका मंगल चण्डी नाम रक्खा है प्रतिविश्व और प्रति मंगलवारमें जिनकी पूजा होती है ॥८५॥ जो प्रसन्न होकर स्त्रियोंको पुत्र पौत्र धन ऐश्वर्य यश और सब प्रकार

मुनिभिर्नमिता चैषा नित्यकामाऽप्यतः परा ॥ मातृका च दयारूपा शश्वद्रक्षणकारिणी ॥ ८२ ॥ जले स्थले चांतरिक्षे शिशूनां सद्मगोचरे ॥ प्रधानांशस्वरूपा च देवी मंगलचंडिका ॥ ८३ ॥ प्रकृतेर्मुखसंभूता सर्वमंगलदा सदा ॥ सृष्टौ मंगलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ॥ ८४ ॥ तेन मंगलचंडी सा पंडितैः परिकीर्तिता ॥ प्रतिमंगलवारेषु प्रीतिविश्वेषु पूजिता ॥ ८५ ॥ पुत्रपौत्रधनैश्वर्ययशोमंगलदायिनी ॥ परितुष्टा सर्ववाञ्छाप्रदात्री सर्वयोषिताम् ॥ ८६ ॥ रुष्टा क्षणेन संहर्तु शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा काली कमल लोचना ॥८७॥ दुर्गाललाटसंभूता रणे शुंभनिशुंभयोः ॥ दुर्गार्धांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ॥ ८८ ॥ कोटिसूर्यसमाजुष्ट पुष्टजाज्वलविग्रहा ॥ प्रधाना सर्वशक्तीनां बला बलवती परा ॥ ८९ ॥

मंगल व सब प्रकार अभीष्ट प्रदान करती हैं, यह मंगल चण्डी भी मूल प्रकृतिका अंश हैं ॥ ८६ ॥ कमललोचना महेश्वरी काली जो रुष्ट होनेसे क्षणकालमें सब विश्वकी संहार करनेमें समर्थ हैं ॥ ८७ ॥ जो समरमें शुंभ और निशुंभ दैत्योंको निपात करनेके लिये मूल प्रकृति दुर्गाके ललाट देशसे आविर्भूत हुई हैं, जो दुर्गाकी अर्धांश स्वरूपा और उनके समान गुणवती और तेजस्विनी हैं ॥ ८८ ॥ जिनके शरीरकी कान्ति देखने से बोध होता है मानो एकही कालमें करोड सूर्य उदय हुए हैं जो सब शक्तियोंमें प्रधान और सबकी अपेक्षा अधिक बलवती

हैं ॥ ८९ ॥ जो संपूर्ण लोकोंको सब प्रकारकी सिद्धि प्रदान करती हैं जो सर्व श्रेष्ठ और योग स्वरूपा हैं जो अतिशय कृष्णभक्त एवं तेज गुण और विक्रममें कृष्णके समान हैं ॥ ९० ॥ निरन्तर श्रीकृष्णकी चिन्तासे जिनका शरीर कृष्णवर्ण होगया है जो सनातनी एक निश्वासमें संपूर्ण ब्रह्माण्ड विध्वंस कर सकती हैं ॥९१॥ जो केवल क्रीडा और लोक शिक्षाके लिये दैत्योंके सहित समरमें प्रवृत्त हुई थीं जो पूजासे सन्तुष्ट होनेपर धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, इन चारों वर्गका फल प्रदान कर सकती हैं वह काली भी प्रकृतिका अंश हैं ॥ ९२ ॥ वसुंधरा देवी, जिनका ब्रह्मादि देवतागण समस्त मुनिगण, चौदह मनु और संपूर्ण मनुष्य स्तव करते हैं ॥९३॥ जो सबकी आधारस्वरूप और सर्व प्रकार शस्यसे परिपूर्ण हैं जो

सर्वसिद्धप्रदा देवी परमा योगरूपिणी ॥ कृष्णभक्ता कृष्णतुल्या तेजसा विक्रमैर्गुणैः ॥ ९० ॥ कृष्णभावनया शश्वत्कृष्ण वर्णा सनातनी ॥ संहर्तुं सर्वब्रह्माण्डं शक्ता निःश्वासमात्रतः ॥ ९१ ॥ रणं दैत्यैः समं तस्याः क्रीडया लोकशिक्षया ॥ धर्मार्थकाम मोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ॥ ९२ ॥ ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥ प्रधानांशस्वरूपा सा प्रकृतेश्च वसुंधरा ॥ ९३ ॥ आधाररूपा सर्वेषां सर्वसस्या प्रकीर्तिता ॥ रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकराश्रया ॥ ९४ ॥ प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वंदिता सदा ॥ सर्वोपजीव्यरूपा च सर्वसंपद्विधायिनी ॥९५॥ यया विना जगत्सर्वं निराधारं चराचरम् ॥ प्रकृतेश्च कला या यास्ता निबोध मुनीश्वर ॥९६॥ यस्य यस्य च या पत्नी तत्सर्वं वर्णयामि ते॥स्वाहादेवी वह्निपत्नी प्रीतिविश्वेषु पूजिता॥९७॥

रत्नाकरा रत्नगर्भा और सर्व प्रकार श्रेष्ठतम वस्तुकी प्रसूति और आश्रम स्थान हैं ॥ ९४ ॥ प्रजामंडल और राजमंडल नित्य जिनकी पूजा और स्तुतिवाद करते हैं जो जीव मात्रकी (जीवनदायिनी) और सबको सब प्रकारकी सम्पद देनेवाली हैं ॥ ९५ ॥ जिनके विना स्थावर जंगमात्मक संपूर्ण जगत् निराधार हो जाता है वह वसुंधराभी मूल प्रकृतिका अंश है. हे वत्स नारद ! जो प्रकृतिकी कलासे उत्पन्न है ॥ ९६ ॥ और जो जिनकी पत्नी हैं अब एकादि क्रमसे वह सब वर्णन करता हूं सुनो देवी स्वाहा अग्निकी पत्नी हैं, संपूर्ण विश्व उनकी पूजा करते हैं ॥ ९७ ॥

इनके विना देवतागण कभी आहुति ग्रहण करनेमें समर्थ नहीं होते दक्षिणा और दीक्षा, यह दोनों यज्ञपत्नी हैं इनका सर्वत्र आदर होता है ॥ ९८ ॥ यही क्या ? दक्षिणाके विना कोई कार्य सफल नहीं हो सकता देवी स्वधा पितरोंकी पत्नी हैं क्या मनुष्य गण, क्या मनुगण, क्या मुनिगण ॥ ९९ ॥ सबही स्वधादेवीकी पूजा करते हैं स्वधामंत्रके विना पितरोंको जो कुछ दान किया जाय वह सब निष्फल है देवी स्वस्ति वायुदेवकी पत्नी हैं इनका संपूर्ण विश्वमें आदर होता है ॥१००॥ स्वस्ति देवीके विना क्या आदान, क्या प्रदान कोई कार्य फल दायक नहीं हो सकता गणपतीकी पत्नीका नाम पुष्टि है जगत्में सबही पुष्टि देवीकी पूजा करते हैं ॥ १०१ ॥ जगत्में पुष्टिके विना क्या स्त्री, क्या पुरुष,

यया विना हविर्दानं न ग्रहीतुं सुराः क्षमाः ॥ दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता ॥ ९८ ॥ यया विना हि विश्वेषु सर्वकर्म हि निष्फलम् ॥ स्वधा पितॄणां पत्नी च मुनिभिर्मनुभिर्नरैः ॥ ९९ ॥ पूजिता पितृदानं हि निष्फलं च यया विना ॥ स्वस्ति देवी वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ॥१००॥ आदानं च प्रदानं च निष्फलं च यया विना ॥ पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले॥१०१॥यया विना परिक्षीणाः पुमांसो योषितोऽपि च ॥ अनंतपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वंदिता भवेत् ॥१०२॥ यया विना न संतुष्टाः सर्वे लोकाश्च सर्वतः ॥ ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरैः ॥ १०३ ॥ सर्वे लोका दरिद्राश्च विश्वेषु च यया विना ॥ धृतिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ॥ १०४ ॥ सर्वे लोका अधैर्याश्च जगत्सु च यया विना ॥ सत्यपत्नी सती मुक्तैः पूजिता जगतीप्रिया ॥ १०५ ॥

सभी अतिशय क्षीण होते हैं, तुष्टि अनन्त देवकी पत्नी हैं पृथ्वीके सर्वत्रही वह सत्कृत और वंदित होती हैं ॥१०२॥ जिनके असद्भावसे पृथ्वीके किसी स्थानमें कोई मनुष्य सुखी नहीं हो सकता सम्पत्ति देवी ईशानकी पत्नी हैं क्या देवता क्या मनुष्य सभी जिनका समान आदर करते हैं ॥१०३॥ उनके न होनेसे जगत्के सभी मनुष्य दरिद्र दोषसे अत्यन्त पीडित होते ॥ देवी धृति कपिल देवकी सहधर्मिणी हैं जगत्के सब स्थानोंमें ही सब इनका समान आदर करते हैं ॥ १०४ ॥ यही क्या ? इनके न होनेसे जगत्के सब मनुष्य ही अत्यन्त अधैर्य होते देवी सती

सत्यदेवकी पत्नी हैं यह जगत् प्रिय हैं मुक्त पुरुष सर्वदाही इनकी पूजा करते हैं ॥१०५॥ सत्यप्रिया सती यदि विद्यमान न होतीं तो एक वारही संपूर्ण जगत् बन्धुता (बाँधवपन) से वंचित हो जाता पति परायणा दया, मोह, देवकी पत्नी हैं सबहीजगत् इनका आदर करते हैं ॥१०६॥ इनके न होनेसे पृथ्वीके सब मनुष्य सब विषयमें हताश होते देवी प्रतिष्ठा पुराण देवकी पत्नी हैं मनुष्य इनका जितना यत्न करताहै, यह उनको उतनाही पुण्य प्रदान करती हैं ॥१०७॥ अधिक क्या इनके विना पृथ्वीके समस्त मनुष्य जीवन मृतके समान होते, देवी कीर्त्ति सुकर्मकी पत्नी हैं यह स्वयं सिद्ध और कृतार्थ मनुष्य इनका परम आदर करते हैं ॥१०८॥ इनके न होनेसे जगत्के संपूर्ण मनुष्य मृतकवत् यशहीन होते. क्रिया उद्योगकी

यया विना भवेल्लोको बंधुतारहितः सदा ॥ मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ॥ ६ ॥ सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निष्फलाश्च यया विना ॥ पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पूजिता पुण्यदा सदा ॥ ७ ॥ यया विना जगत्सर्वं जीवन्मृतसमं मुने ॥ सुकर्मपत्नी संसिद्धा कीर्तिर्धन्यैश्च पूजिता ॥ ८ ॥ यया विना जगत्सर्वं यशोहीनं मृतं यथा ॥ क्रिया तूद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसंमता ॥ ९ ॥ यया विना जगत्सर्वं विधिहीनं च नारद ॥ अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ॥ ११० ॥ यया विना जगत्सर्वमुच्छिन्नं विधिनिर्मितम् ॥ सत्ये अदर्शना या च त्रेतायां सूक्ष्मरूपिणी ॥ ११ ॥ अर्धावयवरूपा च द्वापरे चैव संवृता ॥ कलौ महाप्रगल्भा च सर्वत्र व्यापिका बलात् ॥ १२ ॥

पत्नी है, इनका सभी सन्मान और महा आदर करतेहैं ॥१०९॥ हे मुनिवर नारद ! जगत्में उद्योगकी पत्नी क्रिया यदि विद्यमान न होती, तो सब मनुष्य एक वारही विधिहीन हो जाते मिथ्या अधर्मकी पत्नी है इस जगत्में जितने धूर्त विद्यमान हैं वह सब इनका अत्यन्त आदर करते हैं ॥११०॥मिथ्याके न होनेसे विधाताका विधान किया सब धूर्तपन जगत्में नहीं रहता सत्य युगमें यह कभी किसीको दिखाई न दी त्रेतासे ही इसके सूक्ष्मतम शरीरका संचार हुआ है ॥ १११ ॥ जब द्वापरयु उपस्थित था, तब इसके अवयव अर्धपुष्ट थे, इसके उपरान्त कलि प्रवृत्त हुआ तब इसके

संपूर्ण अंगप्रत्यङ्ग सब अवयवमें पुष्ट होगये तिस कालमें इसके समान वाचाल और व्यापिका दूसरी नहीं है॥११२॥उस समय यह अपने भ्राता कपटको संग लेकर मनुष्योंके घर घरमें भ्रमण करती है शान्ति और लज्जा यह दोनों ही सुशीलकी भार्या हैं ॥ ११३ ॥ इन दोनोंके विद्यमान न होनेसे संपूर्ण जगत् एकवार ही मूढ और उन्मत्तके समान होजाता. बुद्धि, मेधा और धृति, यह तीनों ज्ञानकी भार्या हैं ॥११४॥ इनके न होनेसे जगत्के संपूर्ण मनुष्य एकवार ही मूढ और उन्मत्त हो जाते, मूर्ति धर्मदेवकी पत्नी है, यह सबकी कान्तिरूपिणी और अतीव मनोहारिणी है ॥११५॥ इनके न होनेसे परमात्मा आश्रयस्थान प्राप्त नहीं कर सकते इस कारण समस्तविश्व निरालम्ब होजाता यह पतिव्रता सती मूर्ति शोभारूप

कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमते च गृहेगृहे ॥ शांतिर्लज्जा च भार्ये द्वे सुशीलस्य च पूजिते ॥ १३ ॥ याभ्यां विना जगत्सर्वमुन्मत्तमिव नारद ॥ ज्ञानस्य तिस्रो भार्याश्च बुद्धिर्मेधा धृतिस्तथा ॥ १४ ॥ याभिर्विना जगत्सर्वं मूढं मत्तसमं सदा ॥ मूर्तिश्च धर्मपत्नी सा कांतिरूपा मनोहरा ॥ १५ ॥ परमात्मा च विश्वौघो निराधारो यया विना ॥ सर्वत्र शोभारूपा च लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ॥ १६ ॥ श्रीरूपा मूर्तिरूपा च मान्या धन्याऽतिपूजिता ॥ कालाग्निरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ॥ १७ ॥ सर्वे लोकाः समाच्छन्ना यया योगेन रात्रिषु ॥ कालस्य तिस्रो भर्याश्च संध्या रात्रिर्दिनानि च ॥ १८ ॥ याभिर्विना विधाता च संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥ क्षुत्पिपासे लोभभार्ये धन्ये मान्ये च पूजिते ॥ १९ ॥ याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वं नित्यं चिंतातुरं भवेत् ॥ प्रभा च दाहिका चैव द्वे भार्ये तेजसस्तथा ॥ १२० ॥

॥ ११६ ॥ लक्ष्मीरूप, सर्वत्र मान्या धन्या और पूजिता हैं सिद्धयोगिनी निद्रा कालाग्नि रुद्रदेवकी पत्नी हैं ॥ ११७ ॥ जिसके सम्बन्धसे जीवगण रात्रि कालमें समाच्छन्न होते हैं संध्या, रात्रि और दिन यह तीन कालकी भार्या हैं ॥११८॥ इनके न होनेसे विधाता भी संख्या, गणना करनेमें समर्थ नहीं होते क्षुधा और पिपासा दोनों लोभकीपत्नी हैं यह धन्य, मान्य और जगत् पूज्य हैं ॥११९॥ इन दोनोंके विद्यमान न होनेसे जगत्के सब जीव एकवार ही चिन्तासागरमें निमग्न होजाते, प्रभा और दाहिका यह दोनों तेजकी भार्या हैं ॥१२०॥

इन दोनोंके न होनेसे जगदीश्वर कभी जगत्की सृष्टि और नियमित व्यवस्था व्यवस्थापित नहीं कर सकते, मृत्यु और जरा दोनोंकालकी कन्या हैं किन्तु ज्वरकी प्रियतमा पत्नी हैं ॥ १२१ ॥ इनके न होनेसे विधातृविहित संपूर्ण सृष्टि वृद्धिको हो प्राप्त होती नष्ट न होती देवी तन्द्रा और प्रीति दोनों निद्राकी कन्या हैं यह दोनों सुखकी प्रियतमा भार्या हैं ॥ १२२ ॥ यह दोनों संपूर्ण जगत्में व्याप कर अवस्थान करती हैं हे मुनिवर ! जगत् पूज्य श्रद्धा और भक्ति, वैराग्यकी भार्या है ॥ १२३ ॥ इन दोनोंके विद्यमान होनेसे विश्वको सब मनुष्य जीवन्मुक्तके समान अवस्थान

याभ्यां विना जगत्स्रष्टा विधातुं च न हीश्वरः ॥ कालकन्ये मृत्युजरे प्रज्वारस्य प्रियाप्रिये ॥ २१ ॥ याभ्यां जगत्समुच्छिन्नं विधात्रा निर्मितं विधौ ॥ निद्रा कन्या च तन्द्रा सा प्रीतिरन्या सुखप्रिये ॥ २२ ॥ याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वं विधिपुत्र विधेर्विधौ ॥ वैराग्यस्य च द्वे भार्ये श्रद्धा भक्तिश्च पूजिते ॥ २३ ॥ याभ्यां शश्वज्जगत्सर्वं यज्जीवन्मुक्तिमन्मुने ॥ अदितिर्देव माता च सुरभी च गवां प्रसूः ॥ २४ ॥ दितिश्च दैत्यजननी कद्रूश्च विनता दनुः ॥ उपयुक्ताः सृष्टिविधा वेतास्तु कीर्तिताः कलाः ॥ २५ ॥ कला अन्याः संति बह्व्यस्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥ रोहिणी चन्द्रपत्नी च संज्ञा सूर्यस्य कामिनी ॥ २६ ॥ शतरूपा मनोर्भार्या शचींद्रस्य च गेहिनी ॥ तारा बृहस्पतेर्भार्या वसिष्ठस्याप्यरुंधती ॥ २७ ॥ अहल्या गौतमस्त्री साऽप्यन सूयाऽत्रिकामिनी ॥ देवहूती कर्दमस्य प्रसूतिर्दक्षकामिनी ॥ २८ ॥

कर सकते हैं इनके अतिरिक्त देवमाता अदिति, गोजननी सुरभी ॥१२४॥ दैत्यजननी दिति, नागमाता कद्रु, खगेन्द्रजननी विनता और दानव माता दनु यह सभी सृष्टिकार्यकी विशेष उपयोगिनी हैं, किन्तु सब मूलप्रकृतिकी कला हैं ॥ १२५ ॥ इनके अतिरिक्त अन्यान्य जो प्रकृतिकी कला विद्यमान् हैं उनके कितनोंहीके नाम कहता हूं, सुनो, चन्द्रकी पत्नी रोहिणी, सूर्यकी भार्या संज्ञा ॥ १२६ ॥ मनुपत्नी शतरूपा, इन्द्रपत्नी शची, बृहस्पतिकी भार्या तारा, वशिष्ठकी पत्नी अरुन्धती ॥१२७॥ गौतमपत्नी अहल्या अत्रिकी भार्या अनुसूया, कर्दमकामिनी

देवहूती. दक्षभार्या प्रसूति ॥ १२८ ॥ पितरोंकी मानसी कन्या और अम्बिकाकी जननी, मेनका, लोपामुद्रा कुन्ती कुबेरपत्नी ॥ १२९ ॥ वरुणपत्नी, बलिराजाकी पत्नी विन्ध्यावली मनोहर दमयन्ती यशोदा, देवकी, ॥ १३० ॥ गान्धारि, द्रौपदी, शैव्या, सत्यवती, वृषभानु पत्नी कुलीना राधाकी जननी ॥ १३१ ॥ मन्दोदरी कौशल्या कौरवी सुभद्रा, रेवती, सत्यभामा, कालिन्दी, लक्ष्मणा ॥ १३२ ॥ जाम्बवती, नाग्नजिती, मित्रविन्दा, लक्ष्मणा, रुक्मिणी, सीता, यह स्वयं लक्ष्मी हैं ॥ १३३ ॥ काली, योजनगंधा, महासती, पतिव्रता,

पितॄणां मानसी कन्या मेनका सांऽबिका प्रसूः ॥ लोपामुद्रा तथा कुंती कुबेरकामिनी तथा ॥ २९ ॥ वरुणानी प्रसिद्धा च बलेर्विंध्यावलिस्तथा ॥ कांता च दमयंती च यशोदा देवकी तथा ॥ १३० ॥ गांधारी द्रौपदी शैव्या सा च सत्त्ववती प्रिया ॥ वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कुलोद्वहा ॥ ३१ ॥ मंदोदरी च कौसल्या सुभद्रा कौरवी तथा ॥ रेवती सत्यभामा च कालिंदी लक्ष्मणा तथा ॥ ३२ ॥ जांबवती नाग्नजितिर्मित्रविंदा तथा पुरा ॥ लक्ष्मणा रुक्मिणी सीता स्वयं लक्ष्मीः प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥ काली योजनगंधा च व्यासमाता महासती ॥ बाणपुत्री तथोषा च चित्रलेखा च तत्सखी ॥ ३४ ॥ प्रभावती भानुमती तथा मायावती सती ॥ रेणुका च भृगोर्माता च रोहिणी ॥ ३५ ॥ एकनंदा च दुर्गा सा श्रीकृष्ण भगिनी सती ॥ बह्व्यः सत्यः कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥ ३६ ॥ या याश्च ग्रामदेव्यः स्युस्ताः सर्वा प्रकृतेः कलाः ॥ कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविश्वेषु योषितः॥३७॥ योषितामवमानेन प्रकृतेश्च पराभवः॥ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती॥३८॥

व्यासजननी, बाणपुत्री, ऊषा उसकी सखी चित्रलेखा ॥ १३४ ॥ प्रभावती मानमती, सतीमायावती, परशुरामकी जननी रेणुका, बलरामकी जननी रोहिणी ॥ १३५ ॥ एकनन्दा और श्रीकृष्णकी भगिनी सती दुर्गा इत्यादि अन्यान्य अनेक कामिनी भारतमें प्रकृतिका अंशस्वरूप हैं ॥ १३६ ॥ इनके अतिरिक्त ग्रामदेवी भी प्रकृतिका अंश हैं और सब विश्वमें जितनी स्त्री विद्यमान हैं वह सब प्रकृतिके अंशसे उत्पन्न हुई हैं ॥ १३७ ॥ अतएव स्त्रीका अपमान करनेसे प्रकृतिका अपमान होता है, पतिपुत्रवती पतिव्रता ब्राह्मणीकी वस्त्र अलंकार और चन्दना

दिसे पूजा करनेपर ॥ १३८॥ प्रकृतिकी पूजा हो जाती है यही क्या वस्त्रालंकार और चन्दनादिसे अष्टवर्षीय ब्राह्मण कुमारीकी पूजा करने पर भी ॥ १३९ ॥ प्रकृति देवी पूजित होती है उत्तम मध्यम और अधम सभी प्रकृति संभूत हैं ॥ १४० ॥ जो रमणी सत्वगुणके अंशसे उत्पन्न हैं, वही उत्तम सुशील और पतिव्रता हैं जो रजोगुणके अंशसे उत्पन्न हैं वह मध्यम हैं और भोग्या हैं ॥ १४१ ॥ और भोग विषयमें अत्यन्त अनुरक्त होकर अपने कार्य साधनमें तत्पर होती हैं और जो तमोगुणसे उत्पन्न हैं वही अज्ञात कुलशील अधर्म कही गई हैं ॥ १४२ ॥ उनके समान दुर्मुख कुलनाशक धूर्त्त स्वाधीनता प्रिय और कलहनिपुण दूसरी स्त्रियें दिखाई नहीं देतीं ऐसी स्त्रियें मृत्यु

प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ ३९ ॥ पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ सर्वाः प्रकृतिसंभूता उत्तमाधममध्यमाः॥१४०॥सत्त्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥ मध्यमा रजसश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकीर्तिताः ॥४१॥ सुखसंभोगवश्याश्च स्वकार्यतत्पराः सदा ॥ अधमास्तमसश्चांशा अज्ञातकुलसंभवाः ॥४२॥ दुर्मुखाः कुलहा धूर्ताः स्वतंत्राः कलहप्रियाः ॥ पृथिव्यां कुलटा याश्च स्वर्गे चाप्सरसां गणाः ॥४३॥ प्रकृतेस्तमसश्चांशाः पुंश्चल्यः परिकीर्तिताः ॥ एवं निगदितं सर्वं प्रकृते रूपवर्णनम् ॥ ४४ ॥ ताः सर्वाः पूजिताः पृथ्व्यां पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ पूजिता सुरथेनादौ दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी ॥ ४५ ॥ ततः श्रीरामचंद्रेण रावणस्य वधार्थिना ॥ तत्पश्चाज्जगतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ॥ ४६ ॥ जाताऽऽदौ दक्षकन्या या निहत्य दैत्यदानवान् ॥ ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तुश्च निंदया ॥ ४७ ॥

लोकमें कुलटा और स्वर्लोकमें अप्सरा कहाती हैं ॥ १४३ ॥ यद्यपि पुंश्चली भी प्रकृतिका अंश हैं किन्तु वह तमोगुणात्मक हैं यह तो प्रकृतिका स्वरूप वर्णन किया ॥ १४४ ॥ अतएव पुण्यक्षेत्र भारत भूमिमें समुदाय प्रकृति देवीकी पूजा करना सम्यक् प्रकार उचित है पूर्वकालमें सुरथ राजाने दुर्गति नाशिनी मूल प्रकृति दुर्गाकी पूजा की थी ॥ १४५ ॥ इसके पीछे श्रीरामचन्द्रजीने रावणके मारनेकी इच्छासे उनकी पूजा करी फिर तीनों लोकमें उनकी पूजाका प्रचार हुआ ॥ १४६ ॥ उन्होंनेही प्रथम दक्षकी कन्यारूपमें जन्म ग्रहण किया उन्होंने ही दैत्यकुल

और दानवकुलको संहार किया था उन्होंनेही दक्षके यज्ञ समयमें पतिनिन्दा सुन अपना देह त्याग फिर जन्मग्रहण किया था ॥ १४७ ॥ उन्होंने ही हिमाचलपत्नी मेनकाके गर्भसे जन्म ग्रहण करके पशुपतिको पतिलाभ किया था फिर कार्तिकेय और गणेश नामक पार्वतीके जो दो पुत्र उत्पन्न हुए तिनमें कार्तिकेय नारायणके अंश और गणपति स्वयं राधापति श्रीकृष्ण थे ॥ १४८ ॥ हे देवर्षे! इन दोपुत्रोंके उपरांत दुर्गासे जो लक्ष्मी देवीकी उत्पत्ति हुई प्रथम मङ्गलराजने उनकी पूजा की ॥ १४९ ॥ फिर त्रिलोकीमें क्या देवता क्या मनुष्य सबनेही उनकी पूजा करी प्रथम तो राजा अश्वपतिने सावित्री देवीकी पूजा करी ॥ १५० ॥ फिर त्रिभुवनमें क्या देवता क्या

जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥ गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कंदो विष्णुकलोद्भवः ॥ ४८ ॥ बभूतुस्तौ तनयौ पश्चात्त स्याश्च नारद ॥ लक्ष्मीर्मंगलभूपेन प्रथमं परिपूजिता ॥ ४९ ॥ त्रिषु लोकेषु तत्पश्चाद्देवतामुनिमानवैः ॥ सावित्री चाऽश्वप तिना प्रथमं परिपूजिता ॥ १५० ॥ तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिपुंगवैः ॥ आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ॥५१॥ तत्पश्चात्त्रिषु लोकेषु देवतामुनिपुंगवैः ॥ प्रथमं पूजिता राधा गोलोके रासमंडले ॥ ५२ ॥ पौर्णमास्यां कार्त्तिकस्य कृष्णेन परमात्मना ॥ गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ॥ ५३ ॥ गवां गणैः सुरभ्या च तत्पश्चादाज्ञया हरेः ॥ तदा ब्रह्मा दिभिर्देवैर्मुनिभिः परया मुदा॥५४॥पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वंदिता सदा ॥ पृथिव्यां प्रथमं देवी सुयज्ञेनैव पूजिता ॥५५॥

मुनिगण, सबही उनकी पूजा करते हैं देवी सरस्वतीके उत्पन्न होनेपर सबसे पहले भगवान् ब्रह्माजीने उनकी पूजा करी ॥ १५१ ॥ तबसे क्या श्रेष्ठतममुनिगण, क्या देवतागण, सभी उनकी पूजा करते हैं गोलोकरासमंडलमें पहले राधाकी पूजा हुई ॥ १५२ ॥ कार्त्तिकी पौणमासीकी रजनीमें परमात्मरूपी भगवान् श्रीकृष्णने गोलोकधाम रासमंडलमें देवी राधाकी प्रथम पूजा करी फिर श्रीकृष्णकी अनुमतिसे सम्पूर्ण गोप सम्पूर्ण गोपिका सम्पूर्ण बालकबालिका ॥ १५३ ॥ गोपजननी सुरभी और अन्यान्य गोपोंने उनकी पूजा की. यही क्या ! तबसेही ब्रह्मादिदेवता और मुनिपर्यन्त अत्यन्त भक्तिसहित ॥ १५४ ॥ धूपदीपादि विविध उपहार द्वारा परमानन्दसे श्रीराधाकी

पूजामें रत हुए हैं भूतलमें राधाका प्रथम सुयज्ञराजाने पूजन किया ॥ १५५ ॥ भगवान् शंकरके उपदेशानुसार इस पुण्यक्षेत्र भारत भूमिमें राजा सुयज्ञने पूजा करी फिर परमात्मरूपी भगवान् श्रीकृष्णकी आज्ञानुसार तीनों लोकमें ॥१५६॥ सर्वत्र उनकी पूजा प्रचलित हुई है मुनिगण भक्ति पूर्वक पुष्प धूपादि विविध उपाहारसे सर्वदा देवीराधिकाकी पूजा करते हैं हे वत्स नारद ! इनके अतिरिक्त प्रकृतिके अंशसे जो सब देवी उत्पन्न हुई हैं भारतमें वह सबही पूजित होती हैं ॥ १५७ ॥ यही क्या ? ग्राममें ग्राम देवी वनमें वनदेवी और नगरमें नगर देवीकी पूजा होती है हे वत्स नारद ! यह मैंने तुमसे शास्त्रानुसार संपूर्ण प्रकृतियोंके शुभचरित्र वर्णन किया ॥ १५८ ॥ शास्त्रानुसार लक्षण कहे अब क्या सुननेकी

शंकरेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ त्रिषु लोकेषु तत्पश्चादाज्ञया परमात्मनः ॥ ५६ ॥ पुष्पधूपादिभिर्भक्त्या पूजिता मुनिभिः सदा ॥ कला या याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते ॥ ५७ ॥ पूजिता ग्रामदेव्यश्च ग्रामे च नगरे मुने ॥ एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतेश्चरितं शुभम् ॥ १५८ ॥ यथागमं लक्षणं च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ नारद उवाच ॥ समासेन श्रुतं सर्वं देवीनां चरितं प्रभो ॥ विबोधनाय बोधस्य व्यासेन वक्तुमर्हसि ॥ १ ॥ सृष्टेराद्या सृष्टिविधौ कथमाविर्बभूव ह ॥ कथं वा पंचधा भूता वद वेदविदांवर ॥ २ ॥ भूता ययांशकलया तया त्रिगुणया भवे ॥ व्यासेन तासां चरितं श्रोतुमिच्छामि सांप्रतम् ॥ ३ ॥ तासां जन्मानुकथनं पूजाध्यानविधिं बुध ॥ स्तोत्रं कवचमैश्वर्यं शौर्यं वर्णय मंगलम् ॥ ४ ॥

इच्छा है ? सो कहो ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ देवर्षि नारदने नारायणसे कहा हे प्रभो ! आपने जो संक्षेपसे पंचप्रकृति देवीका चरितविषय कहा वह मैंने सुना पर अब विस्तारसे कहिये ॥ १ ॥ आप वेदवेत्ताओंमें अग्रणी हैं इसकारण पूछता हूं कि इस जगत् प्रपंचके पहिलेही मूलप्रकृति आद्याशक्तिकी सृष्टि क्यों हुई किस निमित्त वह पांच प्रकारसे हुई ॥ २ ॥ कैसे त्रिगुण रूपिणी होकर पांच भागोंमें विभक्त हुई ? यह आनुपूर्वीसे सब सुननेकी इच्छा है ॥ ३ ॥ अतएव अब आप उनके मंगलदायक जन्मका

वृत्तान्त पूजाप्रकरण, ध्यानविधि, स्तोत्रकवच महिमा और प्रभाव-विषय सब विस्तारपूर्वक कहिये ॥ ४ ॥ नारायणने कहा हे देवर्षे ! आत्मा नभोमंडल, काल, दशदिक् विश्वोंके गोलक, गोलोक ॥ ५ ॥ और जिसकी अपेक्षा निम्नभाग स्थित वैकुण्ठधाम जिस प्रकार नित्य पदार्थ है परब्रह्मरूपिणीकी मायारूपिणी मूलप्रकृति भी उसी प्रकार नित्य पदार्थ है ॥६॥ अग्नि और दाहिकाशक्ति, चन्द्र और रमणीयता, कमल और शोभा रवि और प्रभा जिस प्रकार अभिन्न भावसे सदा परस्पर संयुक्त रहते हैं आत्मा और प्रकृति भी उसी प्रकार अभिन्न भावसे परस्पर मिलित रहती हैं ॥ ७ ॥ जैसे सुनार सुवर्णके विना कुण्डल और कुंभार मट्टीके विना घट बनानेमें समर्थ नहीं है ॥ ८ ॥ इसी प्रकार आत्मा सर्वशक्ति

श्रीनारायण उवाच ॥ नित्य आत्मा नभो नित्यं कालो नित्यो दिशो यथा ॥ विश्वानां गोलकं नित्यं नित्यो गोलोक एव च ॥५॥ तदेकदेशो वैकुंठो नम्रभागानुसारकः ॥ तथैव प्रकृतिर्नित्या ब्रह्मलीला सनातनी ॥ ६ ॥ यथाऽग्नौ दाहिका चंद्रे पद्मे शोभा प्रभा रवौ ॥ शश्वद्युक्ता न भिन्ना सा तथा प्रकृतिरात्मनि ॥ ७ ॥ विना स्वर्णं स्वर्णकारः कुंडलं कर्तुमक्षमः ॥ विना मृदा घटं कर्तुं कुलालो हि न हीश्वरः ॥८॥ न हि क्षमस्तथाऽऽत्मा च सृष्टिं स्रष्टुं तया विना ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा सा यया च शक्तिमान्सदा ॥ ९ ॥ ऐश्वर्यवचनः शश्च क्तिः पराक्रम एव च ॥ तत्स्वरूपा तयोर्दात्री सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥१०॥ ज्ञानं समृद्धिं संपत्तिर्यशश्चैव बलं भगः ॥ तेन शक्तिर्भगवती भगरूपा च सा सदा ॥ ११ ॥ तया युक्तः सदाऽऽत्मा च भगवांस्तेन कथ्यते ॥ स च स्वेच्छामयो देवः साकारश्च निराकृतिः ॥ १२ ॥

स्वरूपा प्रकृतिके विना कोई कार्य नहीं कर सकता अतएवआत्मा प्रकृतिकी सहायतासे ही सर्वशक्तिमान् है ॥ ९ ॥ "श" ऐश्वर्यवाचक और " क्ति " पराक्रमवाचक है सुतरां ऐश्वर्य और पराक्रमस्वरूपा एवं इन दोनोंकी दात्री होनेसे मूलप्रकृति शक्तिनामसे कही गई है ॥ १० ॥ भग शब्दज्ञान, समृद्धि, सम्पत्ति, यश और बलवाचक है अतएव मूलप्रकृतिकी यह सब ज्ञानादिशक्ति विद्यमान रहनेसे उनको भगवती भी कहते हैं ॥ ११ ॥ आत्मा सदा शक्तिरूपा भगवतीके संग सम्मिलन होनेके कारण भगवान् नामसे अभिहित

हुआहै भगवान् स्वयं इच्छामय देव हैं इसीलिये वह कभी साकार और कभी निराकार होते हैं ॥ १२ ॥ योगिगण सदा इन्हीं निराकार भगवान्की तेजो मूर्तिकी भावना और उनको ही परमानन्दरूपी, परब्रह्म, परमेश्वर कहकर कीर्त्तन करते हैं ॥ १३ ॥ यद्यपि वह और हो वह अदृश्य, सर्वद्रष्टा, सर्वज्ञ, सर्वकारण, सर्वदाता और सर्वरूपी है किन्तु वैष्णवगण यह बात स्वीकार नहीं करते ॥ १४ ॥ वह कहते हैं कि तेजस्वीके विना किस प्रकार तेजकी उत्पत्ति होगी ? अतएव जो ज्योति मण्डलके मध्यभागमें विराजमान रहते हैं वही परब्रह्म, वही तेजस्वीपुरुष, वही परात्पर॥१५॥वही इच्छामय वही सर्वरूपी और वही सब कारणोंका कारण हैं और उनका रूप अत्यन्त मनोहर है ॥१६॥ वह अवस्थामें

तेजोरूपं निराकारं ध्यायंते योगिनः सदा ॥ वदंति च परं ब्रह्म परमानंदमीश्वरम् ॥१३॥ अदृश्यं सर्वद्रष्टारं सर्वज्ञं सर्वकारणम्॥ सर्वदं सर्वरूपं तं वैष्णवास्तन्न मन्वते ॥१४॥ वदंति चैव ते कस्य तेजस्तेजस्विना विना ॥ तेजोमंडलमध्यस्थं ब्रह्म तेजस्विनं परम् ॥ १५ ॥ स्वेच्छामयं सर्वरूपं सर्वकारणकारणम् ॥ अतीव सुन्दरं रूपं बिभ्रतं सुमनोहरम् ॥ १६ ॥ किशोरवयसं शांतं सर्वकांतं परात्परम् ॥ नवीननीरदाभासधामैकं श्यामविग्रहम् ॥ १७ ॥ शरन्मध्याह्नपद्मौघशोभामोचनलोचनम् ॥ मुक्ताच्छविविनिंद्यैकदंतपंक्तिमनोरमम् ॥ १८ ॥ मयूरपिच्छचूडं च मालतीमाल्यमंडितम् ॥ सुनसं सस्मितं कांतं भक्तानुग्रहकारणम् ॥ १९ ॥ ज्वलदग्निविशुद्धैकपीतांशुकसुशोभितम् ॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं रत्नभूषणभूषितम् ॥ २० ॥

किशोर उनकी मूर्त्ति अति शान्त और सबसे कमनीय है, वह परात्पर हैं, उनका श्यामाङ्ग नवीन मेघके समान आभासमान है॥१७॥उनके दोनों नेत्रोंने मध्याह्नके कमलोंकी शोभाका तिरस्कार किया है, उनके दांतोंकी पंक्ति देखनेसे मुक्तापंक्ति भी लज्जित होती है ॥१८॥ उनके चूडामें मयूरपुच्छ गलेमें मालतीमाला नासिका अत्यन्त मनोहर और मुखमें हास्य सदा विराजमान है । भक्तोंके प्रति दया प्रकाश करनेमें उनके समान दूसरा कोई नहीं हैं ॥ १९ ॥ पहरनेके पीताम्बरने मानो प्रज्वलित अग्निके समान द्युति धारण की है । आजानुलम्बित दोनों हाथमें

मुरली विराजमान और संपूर्ण अंग रत्नमय भूषणोंसे भूषित हैं ॥ २० ॥ वह जगत्के एक मात्र आधार सबके प्रभु और सर्वशक्तिमान् विभु हैं, वह सबको सब प्रकार ऐश्वर्य और मंगल प्रदान करते हैं वह किसीके अधीन नहीं हैं॥ २१॥ उनमें अपूर्णताका लेश मात्र भीनहीं है, वह स्वयं सिद्धपुरुष और समस्त सिद्धपुरुषोंमें प्रधान हैं सबकोही सिद्धि प्रदानकरते हैं वैष्णवगण निरन्तरउन्हीं सनातन देवदेव श्रीकृष्णका ध्यान करते हैं॥ २२॥ उनके प्रसादसे मनुष्योंको जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि, शोक और भयका लेशमात्र भी नहीं रहता, उनका एक निमेष ब्रह्माकी आयुकापरिमाण है ॥ २३॥ वही परमात्मा वही परब्रह्म कृष्ण नामसे अभिहित होते हैं 'कृषि' शब्द श्रीकृष्णकी भक्ति वाचक और " न " उनका दास्यवाचक है ॥ २४ ॥

सर्वाधारं च सर्वेशं सर्वशक्तियुतं विभुम् ॥ सर्वैश्वर्यप्रदं सर्वं स्वतंत्रं सर्वमंगलम् ॥ २१ ॥ परिपूर्णतमं सिद्धं सिद्धेशं सिद्धिकारकम् ॥ ध्यायंते वैष्णवाः शश्वद्देवदेवं सनातनम् ॥ २२ ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिशोकभीतिहरं परम् ॥ ब्राह्मणो वयसा यस्य निमेष उपचर्यते ॥ २३ ॥ स चाऽऽत्मा स परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ कृषिस्तद्भक्तिवचनो नश्च तद्दास्यवाचकः ॥ २४ ॥ भक्तिदास्यप्रदाता यः स च कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ कृषिश्च सर्ववचनो नकारो बीजमेव च ॥ २५ ॥ स कृष्णः सर्वस्रष्टाऽऽदौ सिसृक्षन्नेक एव च ॥ सृष्ट्यन्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥ २६ ॥ स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधारूपो बभूव ह ॥ स्त्रीरूपो वामभागांशो दक्षिणांशः पुमान्स्मृतः ॥ २७ ॥

अतएव जो भक्ति और दास्यके दाता हैं वही कृष्ण हैं प्रकारान्तरमें "कृषि" शब्दका अर्थ सकल और "न" शब्दका अर्थ बीज है ॥ २५ ॥ सुतरां जो सबके बीज अर्थात् सबके उत्पन्न कर्ता हैं वही कृष्ण हैं जब सबसे पहिले उन्होंने इस विश्वको उत्पन्न करनेकी इच्छा की तब एकमात्र श्रीकृष्णके अतिरिक्त अन्य कोई विद्यमान नहीं था अंतमें वही प्रभु कालप्रेरित होकर अंशसे सृष्टि कार्यमें उद्योगी हुए ॥ २६ ॥ फिर उन्हीं स्वेच्छामयके स्वीय इच्छानुसार द्विधा विभक्त होनेपर उनका वामभाग स्त्री और दहिना अंग पुरुष

रूपमें परिणत होता है ॥ २७ ॥ तब वह सनातन महाकामी कामके एक मात्र आधार लोचन लोभनीय शोभायमान कमलके समान वामाङ्ग संभूता रमणीपर दृष्टिपात करते हैं ॥२८॥ इस स्त्रीके दोनों नितम्ब चन्द्रमण्डलका तिरस्कार करते हैं उसके दोनों ऊरु देखनेमें कदली स्तम्भ स्तंभित हो जायँ ॥ २९ ॥ उसके दोनों स्तनके देखनेसे शोभायमान दो श्रीफलकी भ्रान्ति होती है, कबरी बंधनमें पुष्प गुँथे हुए कमर अत्यन्त पतली, देखनेमें अत्यन्त मनोहर ॥३०॥ अतीव सुन्दर मूर्ति अतिशांत मुखमें सदा हास्य दृष्टि पैरोंमें लगी हुई पहरनेके अनलमें विशुद्ध उत्कृष्ट, वस्त्र, सर्वाङ्ग रत्नमय भूषणोंसे भूषित हैं ॥ ३१ ॥ उसके नयन चकोर आनन्दसे, निरन्तर श्रीकृष्णके करोड़ चन्द्र

तां ददर्श महाकामीकामाधारां सनातनः॥ अतीव कमनीयां च चारुपंकजसन्निभाम्॥२८॥चंद्रबिंबविनिंद्यैकनितंबयुगलां पराम् ॥ सुचारुकदलीस्तंभनिंदितश्रोणिसुंदरीम् ॥२९॥ श्रीयुक्तश्रीफलाकारस्तनयुग्ममनोरमाम् ॥ पुष्पजुष्टां सुवलितां मध्यक्षीणां मनोहराम् ॥ ३० ॥ अतीव सुंदरीं शांतां सस्मितां वक्रलोचनाम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधारां रत्नभूषणभूषिताम् ॥३१॥ शश्वच्चक्षुश्चकोराभ्यां पिबंतीं सततं मुदा ॥ कृष्णस्य मुखचंद्रं च चंद्रकोटिविनिंदितम् ॥३२॥ कस्तूरीबिंदुना सार्धमधश्चंदनबिंदुना ॥ समं सिंदूर बिंदुं च भालमध्ये च बिभ्रतीम् ॥ ३३ ॥ वक्रिमं कबरीभारं मालतीमाल्यभूषितम् ॥ रत्नेंद्रसारहारं च दधतीं कांतकामुकीम् ॥ ३४ ॥ कोटिचंद्रप्रभामृष्टपुष्टशोभासमन्विताम् ॥ गमनेन राजहंसगजगर्वविनाशिनीम् ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तां तु तया सार्धं रासेशो रासमंडले ॥ रासोल्लासे सुरसिको रासक्रीडां चकार ह ॥ ३६ ॥

लजानेवाले मुख चन्द्रको पान करते हैं ॥३२॥ उसके ललाटमें सिन्दूर बिन्दु उसके ऊपर चन्दन बिन्दु और उसके ऊपर कस्तूरी लगी हुई है ॥३३॥उसके मस्तकका कबरीभार कुछेक वक्र, वहभी फिर मालती मालसे विभूषित सर्वोत्कृष्ट रत्नहार विराजित और वह सदा केवल स्वामीके प्रति स्पृहावती है ॥ ३४ ॥ उसका रूप देखनेसे बोध होता है मानो एक वारही करोड़ चन्द्रमा उदय हुए हैं उसका गमन देखकर राजहंस और मातङ्गका गर्व खर्व हो जाता है ॥ ३५ ॥ हे मुनिवर ! रासेश्वर रासक्रीडा रसिक श्रीकृष्ण वे क्षणकाल अपाङ्गमें उसको देख फिर उसका

हाथ पकड रासमंडलमें जाय रासक्रीडा आरम्भ करी ॥ ३६ ॥ मानो शृङ्गारदेव स्वयं मूर्तिमान् होकर विविध शृंगार सुख संभोग करने लगे यही क्या ? इस क्रीडामें ब्रह्माका एक दिन वीत गया ॥ ३७ ॥ तब जगत्पिताने थकित होकर शुभ कालमें उस वामाङ्ग संभूता रमणीकी योनिमें गर्भाधान किया ॥ ३८ ॥ प्रकृति देवी श्रीकृष्णके निपीडनसे बहुत थक गई थी इस कारण सुरतके अन्तमें उनके गात्रसे पसीना निकलने लगा ॥ ३९ ॥ और घनघन श्वास चलने लगा, उनके ही पसीनेने जल रूपमें परिणत होकर सम्पूर्ण विश्वको आच्छादित किया ॥ ४० ॥ और वह निश्वास वायु ही वायुरूप धारण करके जगत्वासी मनुष्योंके जीवन रूपमें परिणत हुआ ॥४१॥ वायु देवके वामाङ्ग

नानाप्रकारशृंगारं शृंगारो मूर्तिमानिव ॥ चकार सुखसंभोगं यावद्वै ब्रह्मणोदिनम् ॥ ३७ ॥ ततः स च परिश्रांतस्तस्या योनौ जगत्पिता ॥ चकार वीर्याधानं च नित्यानंदे शुभक्षणे ॥ ३८ ॥ गात्रतो योपितस्तस्याः सुरतांते च सुव्रत ॥ निःससार श्रमजलं श्रांतायास्तेजसा हरेः ॥ ३९ ॥ महाक्रमणक्लिष्टाया निःश्वासश्च बभूव ह ॥ तदा वव्रे श्रमजलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥ ४० ॥ स च निःश्वासवायुश्च सर्वाधारो बभूव ह॥निःश्वासवायुः सर्वेषां जीविनां च भवेषु च॥४१॥बभूव मूर्तिमद्वायोर्वामांगात्प्राणवल्लभा॥ तत्पत्नीसा च तत्पुत्राः प्राणाः पंच च जीविनाम्॥४२॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः॥ बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पंच च ॥ ४३ ॥ धर्मतोयाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ॥ तद्वामांगाच्च तत्पत्नी वरुणानी बभूव सा ॥ ४४ ॥ अथ सा कृष्णचिच्छक्तिः कृष्णगर्भं दधार ह ॥ शतमन्वंतरं यावज्ज्वलंती ब्रह्मतेजसा ॥ ४५ ॥

जिस रमणीरत्नकी उत्पत्ति होती है वही इन वायुदेवकी पत्नी और उसकेही संसर्गसे प्राण अपान समान उदान और व्यान नामक जो पंचपुत्रोंकी उत्पत्ति होती है वहीं जीवोंके पांच प्राण हैं उनके अतिरिक्त वायुपत्नीके गर्भसे नागादि और पांच अधः प्राणकी उत्पत्ति हुई है ॥४२॥४३॥ पसीनेके जलसे जिस जलकी उत्पत्ति हुई वरुण देव उसके अधिष्ठाता और वरुणदेवके वामाङ्गसे जिस रमणीकी उत्पत्ति हुई वही वरुणपत्नी वरुणानी हैं॥४४॥ इस ओर श्रीकृष्णकी ज्ञानरूपा शक्तिने श्रीकृष्णके सहवाससे शत मन्वन्तर पर्यन्त गर्भधारण किया ब्रह्मतेजसे उसके शरीरने

उज्ज्वल ज्योति धारण की ॥४५॥ कृष्ण ही इसके जीवन और वही कृष्णको प्राणोंसे भी प्रियपदार्थ है सदाही कृष्णके संगमें अवस्थित है अधिक क्या श्रीकृष्णके वक्षस्थलका आश्रय करके अवस्थान करती है ॥ ४६ ॥ अनन्तर शत वर्ष काल व्यतीत होनेपर उस सुन्दरीने सुवर्णके समान वर्णयुक्त एक बालक उत्पन्न किया यह (बालक) ही विश्वाधारका एकमात्र आधार है ॥ ४७ ॥ तब श्रीकृष्णकी कान्ता उस डिम्भको देखकर मनमें अत्यन्त दुःखी हुई और क्रोधमें भरकर उस डिम्भको ब्रह्माण्ड मध्यवर्ती सलिलमें डाल दिया ॥ ४८ ॥ यह देख श्रीकृष्ण हाहाकार शब्द कर उठे और तिसी समय यथोचित शाप देकर कहा ॥ ४९ ॥ हे कोपने ! निष्ठुरे ! जब तुमने क्रोधमें भरकर अपने

कृष्णप्राणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ॥ कृष्णस्य संगिनी शश्वत्कृष्णवक्षःस्थलस्थिता ॥ ४६ ॥ शतमन्वंतरांते च काले ऽतीते तु सुंदरी ॥ सुषाव डिम्भं स्वर्णाभं विश्वाधारालयं परम् ॥४७॥ दृष्ट्वा डिंभं च सा देवी हृदयेन व्यदूयत ॥ उत्ससर्ज च कोपेन ब्रह्माण्डगोलके जले ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्त्यागं हाहाकारं चकार ह ॥ शशाप देवीं देवेशस्तत्क्षणं च यथोचितम् ॥ ४९ ॥ यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपशीले च निष्ठुरे ॥ भव त्वमनपत्याऽपि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥ ५० ॥ या यास्त्व दंशरूपाश्च भविष्यंति सुरस्त्रियः ॥ अनपत्याश्च ताः सर्वास्त्वत्समा नित्ययौवनाः ॥ ५१ ॥ एतस्मिन्नंतरे देवीजिह्वाग्रात्सहसा ततः ॥ आविर्बभूव कन्यैका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥ ५२ ॥ श्वेतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी ॥ रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वशास्त्रा धिदेवता ॥५३॥ अथ कालांतरे सा च द्विधारूपा बभूव ह ॥ वामार्धांगाच्च कमला दक्षिणार्धाच्च राधिका ॥ ५४ ॥

सन्तानको त्याग दिया है तब मैं कहता हूं कि आजसे तुम निःसन्देह अपत्यसे वञ्चित होगी ॥ ५० ॥ इसके अतिरिक्त जो सब दिव्याङ्गना तुम्हारे अंशसे उत्पन्न होंगी वह भी सब स्थिर यौवन होकर तुम्हारे समान अपुत्र होंगी ॥ ५१ ॥ हे मुनिवर ! श्रीकृष्ण इस प्रकार शाप दे ही रहे थे उसी अवसरमें सहसा उस श्रीकृष्ण प्रिया की जिह्वाके अग्रभागसे श्वेतवर्ण अति मनोरम एक कन्याकी उत्पत्ति हुई ॥ ५२ ॥ उसके वस्त्र सफेद हाथमें वीणा और पुस्तक और सब अंग रत्नमय भूषणोंसे विभूषित थे वही सम्पूर्ण शास्त्रोंकी अधिदेवता है ॥५३॥ कुछ कालोपरान्त

वह श्रीकृष्ण प्रिया मूलप्रकृति दो भागमें विभक्त हुई उसके वाम अंगसे कमला और दक्षिणअंगसे राधिकाकी उत्पत्ति हुई ॥ ५४ ॥ इसी अवसरमें श्रीकृष्ण भी द्विधा विभक्त हुए उनके दक्षिणार्द्धसे द्विभुज और वामार्द्धसे चतुर्भुज मूर्तिका आविर्भाव हुआ ॥ ५५ ॥ तब श्रीकृष्णने वीणाधारिणी वाणीसे कहा हे देवि ! तुम इस द्विभुज पुरुषकी कामिनी होओ और राधासे कहा हे राधे ! तुम अभिमानवती हो इस कारण तुम मेरी पत्नी हो तुम्हारा मंगल होगा ॥ ५६ ॥ श्रीकृष्णने संतुष्ट होकर लक्ष्मीको भी द्विभुज नारायणके हाथमें समर्पण किया फिर जगत्पति नारायण लक्ष्मी और सरस्वती दोनोंको संग लेकर वैकुण्ठधाममें चले गये ॥ ५७ ॥ हे मुनिवर ! श्रीकृष्णके शापसे लक्ष्मी और सरस्वती दोनों ही

एतस्मिन्नंतरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः ॥ दक्षिणार्धश्च द्विभुजो वामार्धश्च चतुर्भुजः ॥ ५५ ॥ उवाच वाणीं कृष्णस्तां त्वमस्य कामिनी भव ॥ अत्रैव मानिनी राधा तव भद्रं भविष्यति ॥ ५६ ॥ एवं लक्ष्मीं च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ॥ स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां सार्धं जगत्पतिः ॥ ५७ ॥ अनपत्ये च ते द्वे च जाते राधांशसंभवे ॥ भूता नारायणांगाच्च पार्षदाश्च चतुर्भुजाः ॥ ५८ ॥ तेजसा वयसा रूपगुणाभ्यां च समा हरेः ॥ बभूवुः कमलांगाच्च दासीकोट्यश्च तत्समाः ॥ ५९ ॥ अत्र गोलोकनाथस्य लोम्नां विवरतो मुने ॥ भूताश्चासंख्यगोपाश्च वयसा तेजसा समाः ॥६०॥ रूपेण च गुणेनैव बलेन विक्रमेण च ॥ प्राणतुल्यप्रियाः सर्वे बभूवुः पार्षदा विभोः ॥ ६१ ॥ राधांगलोमकूपेभ्यो बभूवुर्गोपकन्यकाः ॥ राधातुल्याश्च ताः राधादास्यः प्रियंवदाः ॥ ६२ ॥

पुत्रधनसे वञ्चित नहीं चतुर्भुज नारायणके अंगसे उनके अनुरूप कितनेही पार्श्वचर उत्पन्न हुए ॥ ५८ ॥ वह सब रूप गुण तेज और वयसमें उनके समान थे इधर कमलाके शरीरसे भी उसके समान रूप गुणशालिनी करोड करोड पार्श्वचारिणियोंकी उत्पत्ति हुई ॥ ५९ ॥ अनन्तर गोलोकनाथ श्रीकृष्णके रोमकूपसे असंख्य गोपोंकी उत्पत्ति हुई ॥ ६० ॥ वह सभी रूप गुण पराक्रम और वयसमें गोलोकनाथके अनुरूप थे अधिक क्या ? वह सब उन विभुके प्राणोंके समान प्रियपात्र थे ॥ ६१ ॥ राधिकाके रोमोंसे गोपकन्याओंकी उत्पत्ति हुई वह सब गोपाङ्गना

राधाके अनुरूप राधाकी ही पार्श्वचरी और सभी प्रियंवदा थीं ॥ ६२ ॥ उनका सम्पूर्ण शरीर रत्नमय भूषणोंसे विभूषित और सभी स्थिरयौवना थीं श्रीकृष्णके शापसे उनमें किसीके भी सन्तान सन्तति नहीं हुई ॥ ६३ ॥ हे द्विजवर ! इस ओर इसी समय सहसा कृष्णदेवता सनातनी विष्णुमाया दुर्गाकी उत्पत्ति हुई ॥ ६४ ॥ वही नारायणी वही ईशानी सबकी शक्तिरूपिणी और वही परमात्मरूपी श्रीकृष्णकी बुद्धिको अधिष्ठात्री देवता हैं॥६५॥ उनसेही अन्यान्य देवियोंकी उत्पत्ति हुई है वही मूलप्रकृति और वही ईश्वरी हैं उनमें अपूर्णताका लेशमात्र नहीं है वही तेजःस्वरूपा और वही त्रिगुणात्मिका हैं ॥ ६६ ॥ उनका वर्ण तप्त कंचनके समान उज्ज्वल है, उनका सौन्दर्य देखनेसे बोध होता है मानो एकवार

रत्नभूषणभूषाढ्याः शश्वत्सुस्थिरयौवनाः ॥ अनपत्या ताः सर्वाः पुंसः शापेन संततम् ॥ ६३ ॥ एतस्मिन्नंतरे विप्र सहसा कृष्णदेवता ॥ आविर्बभूव दुर्गा सा विष्णुमाया सनातनी ॥ ६४ ॥ देवी नारायणीशाना सर्वशक्तिस्वरूपिणी ॥ बुद्ध्यधिष्ठात्री देवी सा कृष्णस्य परमात्मनः ॥ ६५ ॥ देवीनां बीजरूपा च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ परिपूर्णतमा तेजःस्वरूपा त्रिगुणात्मिका॥६६॥तप्तकांचनवर्णाभा कोटिसूर्यसमप्रभा ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्या सहस्रभुजसंयुता ॥६७॥ नानाशस्त्रास्त्रनिकरं बिभ्रती सा त्रिलोचना ॥ वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नभूषणभूषिता ॥६८॥ यस्याश्चांशांशकलया बभूवुः सर्वयोषितः ॥ सर्वे विश्वस्थिता लोका मोहिताः स्युश्च मायया ॥६९॥ सर्वैश्वर्यप्रदात्री च कामिनां गृहवासिनाम् ॥ कृष्णभक्तिप्रदा या च वैष्णवानां च वैष्णवी ॥७०॥

ही करोड़ सूर्य उदय हुए हैं, कुछेक हास्यसे मुस्कुरातामुख संवत प्रसन्न और हस्त संख्यामें सहस्र हैं ॥ ६७ ॥ और सब हाथोंमें ही अनेक प्रकारके अस्त्र शस्त्र हैं उन त्रिलोचनाका परिधान अग्नि विशुद्ध उज्ज्वल वर्ण वस्त्र और अंगोंमें जो कितनेही रत्नाभरण हैं उनकी सीमा नहीं है ॥६८॥ उनके ही अंश और उनके ही अंशके अंशसे संपूर्ण रमणीरत्नकी उत्पत्ति हुईहै उनकी ही मायाके प्रभावसे जगत्के संपूर्ण लोक मोहित हैं ॥ ६९ ॥ गृहस्थी लोग जिस जिस प्रकारके ऐश्वर्यकी कामना करते हैं वह उनको वही प्रदान करती हैं वही कृष्णभक्त मनुष्यको कृष्णभक्ति

प्रदान करती हैं अधिक क्या ? वही वैष्णवोंकी वैष्णवी शक्ति हैं ॥ ७० ॥ वह मोक्षकी अभिलाषा करनेवाले पुरुषको मोक्ष और सुखकी इच्छा करनेवाले पुरुषको सुख देती हैं वही स्वगकी स्वर्गलक्ष्मी और गृहकी गृहलक्ष्मी हैं ॥ ७१ ॥ वही तपस्वियोंका तप, राजाओंकी राज्यश्री, अग्निकी दाहिकाशक्ति सूर्यकी प्रभा ॥ ७२ ॥ चन्द्रकी रमणीयता, कमलकी शोभा और परमात्मरूपी श्रीकृष्णकी शक्तिस्वरूप हैं ॥ ७३ ॥ क्या आत्मा क्या जगत् समस्त ही उनके द्वारा शक्तिशाली है उनके विना सम्पूर्ण जगत् प्रायः जीवन्मुक्त होता है ॥ ७४ ॥

मुमुक्षूणां मोक्षदात्री सुखिनां सुखदायिनी ॥ स्वर्गेषु स्वर्गलक्ष्मीश्च गृहलक्ष्मी गृहेषु च ॥७१॥ तपस्विषु तपस्या च श्रीरूपा तु नृपेषु च ॥ या वह्नौ दाहिकारूपा प्रभारूपा च भास्करे ॥ ७२ ॥ शोभारूपा च चंद्रे च सा पद्मेषु च शोभना ॥ सर्वशक्तिस्वरूपा या श्रीकृष्णे परमात्मनि ॥ ७३ ॥ यया च शक्तिमानात्मा यया च शक्तिमज्जगत् ॥ यया विना जगत्सर्वं जीवन्मृतमिव स्थितम् ॥ ७४ ॥ या च संसारवृक्षस्य बीजरूपा सनातनी ॥ स्थितिरूपा बुद्धिरूपा फलरूपा च नारद ॥ ७५ ॥ क्षुत्पिपासादयारूपा निद्रा तंद्रा क्षमा मतिः ॥ शांतिलज्जातुष्टिपुष्टिभ्रांतिकांत्यादिरूपिणी ॥ ७६ ॥ सा च संस्तूय सर्वेशं तत्पुरः समुवास ह ॥ रत्नसिंहासनं तस्यै प्रददौ राधिकेश्वरः ॥७७॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र सस्त्रीकश्च चतुर्मुखः पद्मनाभेर्नाभिपद्मान्निस्ससार महामुने ॥ ७८ ॥ कमंडलुधरः श्रीमांस्तपस्वी ज्ञानिनां वरः ॥ चतुर्मुखैस्तं तुष्टाव प्रज्वलन्ब्रह्मतेजसा ॥ ७९ ॥

हे नारद ! वही संसारवृक्षका बीज वही सनातनी वही स्थिति वही बुद्धि वही फल ॥ ७५ ॥ वही क्षुधा वही पिपासा वही दया वही निद्रा वही तन्द्रा वही क्षमा वही धृति वही शान्ति वही लज्जा वही पुष्टि वही तुष्टि और वही कान्तिरूपिणी हैं ॥ ७६ ॥ वह मूल प्रकृति सर्वेश्वर श्रीकृष्णका स्तव करके उनके सन्मुख अवस्थान करने लगी तब राधिकेश्वरने उसके बैठनेको सिंहासन दिया ॥७७॥ हे महामुने ! इसी समयमें पद्मनाभके नाभिपद्मसे अतीव रमणीय मूर्ति सावित्री पत्नीसहित चतुर्मुख ब्रह्माजीका आविर्भाव हुआ ॥ ७८ ॥ वह कमण्डलु

धारी ज्ञानियोंमें अग्रणी तपःपरायण श्रीमान् चतुर्मुख उत्पन्न होते ही चारों मुखसे श्रीकृष्णका स्तव करने लगे ॥ ७९ ॥ इधर वह सुख संभूत शत चन्द्रप्रभा, अग्निविशुद्धवसनधारिणी अनेक प्रकारके भूषणोंसे भूषित ॥ ८० ॥ देवी सावित्री विश्वके एकमात्र कारण स्वरूप श्रीकृष्णका स्तव करके परमानन्दपूर्वक स्वामीके संग रत्नमय सिंहासनपर विराजमान हुई ॥ ८१ ॥ इसी अवसरमें श्रीकृष्णभी द्विधा अर्थात् दो भागोंमें विभक्त हुए उनका वामार्द्धभाग महादेव और दक्षिणार्द्ध गोपिकापति रूपमें परिणत हुआ ॥८२॥ महादेवजीके शरीरकी प्रभा विशुद्ध

सा तदा सुंदरी सृष्टा शतचंद्रसमप्रभा ॥ वह्निशुद्धांशुकाधाना रत्नभूषणभूषणा ॥ ८० ॥ रत्नसिंहासने रम्ये संस्तूय सर्वकारणम् ॥ उवास स्वामिना सार्धं कृष्णस्य पुरतो मुदा ॥ ८१ ॥ एतस्मिन्नंतरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः ॥ वामार्धांगो महादेवो दक्षिणे गोपिकापतिः ॥ ८२ ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशः शतकोटिरविप्रभः ॥ त्रिशूलपट्टिशधरो व्याघ्रचर्मांबरो हरः ॥ ८३ ॥ ततकांचनवर्णाभो जटाभारधरः परः ॥ भस्मभूषितगात्रश्च सस्मितश्चंद्रशेखरः ॥ ८४ ॥ दिगंबरो नीलकंठः सर्पभूषणभूषितः ॥ बिभ्रद्दक्षिणहस्तेन रत्नमालां सुसंस्कृताम् ॥८५॥ प्रजपन्पंचवक्त्रेण ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ सत्यस्वरूपं श्रीकृष्णं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ८६ ॥ कारणं कारणानां च सर्वमंगलमंगलम् ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिशोकभीतिहरं परम् ॥ ८७ ॥

स्फटिकके समान शुभ्रवर्ण देखनेसे बोध होता है मानो एक संग सौ करोडसूर्य उदय हुए हैं जिनके हाथमें त्रिशूल और पट्टिश, परिधान व्याघ्र चर्म ॥ ८३ ॥ शिरपर ततकाञ्चनके समान पिङ्गलवर्ण जटाभार, सर्वाङ्गमें भस्म विलेपन मुखमें हास्य और भालमें अर्द्धचन्द्र ॥ ८४ ॥ जिनके कटितटमें वस्त्र नहीं अतएव दिगम्बर है जिनका कण्ठ नीलवर्ण है अंगमें सर्प विभूषण, दहिने हाथमें (जपके उपयोगी रत्नमाला) ॥८५॥ जो पंचमुखसे केवल सनातन वेदमंत्रका जप करते थे जो सत्यस्वरूप कृष्णस्वरूप परमात्मस्वरूप ईश्वरस्वरूप ॥ ८६ ॥ सम्पूर्ण उपादानके भी

उपादानस्वरूपसम्पूर्णमंगलके भी मंगलस्वरूप, जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि, शोक और भयभंजन ॥८७॥ श्रीकृष्णका स्तवकर मृत्युको जीत मृत्युञ्जय नाम पाया वही महादेव श्रीकृष्णके सन्मु खरत्नमय सिंहासनपर विराजमान हुए ॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवतेमहापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारायण बोले हे देवर्षे ! मूलशक्तिप्रसूत जो डिम्भ ब्रह्माके वयःपरिमित कालतक जलमें भासमान था वह डिम्भ अब तक यथोचित समयमें सहसा द्विधा विदीर्ण हुआ ॥१॥ इस डिम्भमें सौ करोड़ सूर्यके समान प्रभायुक्त एक बालक विद्यमान था माताके परित्याग करनेसे स्तनपान नहीं करसका इसकारण भूंखसे कातर होकर क्षणकालतक वारंवार रोदनकरने लगा॥२॥ जो बालक परिणाममें असंख्य ब्रह्माण्डके

संस्तूय मृत्योर्मृत्युं तं यतो मृत्युंजयाभिधः ॥ रत्नसिंहासने रम्ये समुवास हरे पुरः ॥ ८८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ अथ डिंभो जले तिष्ठन्यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ ततः स काले सहसा द्विधाभूतो बभूव ह ॥ १ ॥ तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ॥ क्षणं रोरूयमाणश्च स्तनांधः पीडितः क्षुधा ॥ २ ॥ पित्रा मात्रा परित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ॥ ब्रह्मांडासंख्यनाथो यो ददर्शोर्ध्वमनाथवत् ॥ ३ ॥ स्थूलात्स्थूलतमः सोऽपि नाम्ना देवो महाविराट् ॥ परमाणुर्यथा सूक्ष्मात्तत्परः स्थूलात्तथाऽप्यसौ ॥ ४ ॥ तेजसा षोडशांशोऽयं कृष्णस्य परमात्मनः ॥ आधार सर्वविश्वानां महाविष्णुश्च प्राकृतः ॥ ५ ॥ तेजकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ॥ अस्याऽपि तेषां संख्यां च कृष्णो वक्तुं न हि क्षमः ॥ ६ ॥

अधीश्वर रूपमें परिणत है पिता माता हीन वह बालक निराश्रय होकर जलसे ऊर्द्धभाग अवलोकन करने लगा ॥ ३ ॥ फिर अन्तमें यही बालक एक ही वार स्थूलतम होकर महाविराट्नामसे अभिहित हुआ है जिसप्रकार परमाणुसे सूक्ष्म तम पदार्थ अन्य (दूसरा) नहीं है इसी प्रकार महा विराट्से स्थूलतम पदार्थ भी दूसरा नहीं है ॥ ४ ॥ इस महाविराट्का प्रभाव परमात्मरूपी श्रीकृष्णके सोलहवें अंशका एक अंश है किन्तु राधारूपा प्रकृतिसंभूत यह बालक ही सब विश्वका एकमात्र आधार और वही महाविष्णुनामसे अभिहित है ॥ ५ ॥ उसके प्रत्येक रोममें असंख्य

विश्व विराजमान हैं अधिक क्या श्रीकृष्णभी उन सब विश्वकी संख्या गणना करनेमें समर्थ नहीं हैं ॥६॥ कदाचित् रजःसंख्याकी गणना होजाय किन्तु विश्वकी संख्या गणना संभव नहीं है और इसी प्रकार कितने ब्रह्मा कितने विष्णु और कितने महादेव वियमान रहते हैं उनकी भी संख्या नहीं है ॥ ७ ॥ प्रति ब्रह्माण्डमें ही ब्रह्मा विष्णु और महादेव वियमान रहते हैं पातालसे ब्रह्मलोक पर्यन्त एक एक ब्रह्माण्डकी सीमा है ॥ ८ ॥ वैकुण्ठ धाम उसके ऊपर अर्थात् ब्रह्माण्डके बहिर्भागमें अवस्थित है और गोलोकधाम इस वैकुंठधामके पञ्चाशतकोटि योजन ऊर्द्ध्वभागमें अवस्थितहै ॥ ९ ॥ श्रीकृष्ण जिस प्रकार नित्य और सत्यस्वरूप हैं यह गोलोकधाम उसी प्रकार है सप्तद्वीप समन्वित यह पृथ्वी सातसमुद्रसे

संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ॥ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥७॥ प्रतिविश्वेषु संत्येवं ब्रह्मविष्णु शिवादयः ॥ पातालाद्ब्रह्मलोकांतं ब्रह्मांडं परिकीर्तितम् ॥ ८॥ तत ऊर्ध्वं च वैकुंठो ब्रह्मांडाद्बहिरेव सः ॥ तत ऊर्ध्वं च गोलोकः पंचाशत्कोटियोजनः ॥९॥ नित्यः सत्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाऽप्ययम् ॥ सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ॥१०॥ ऊन पंचाशदुपद्वीपाऽसंख्य शैलवनान्विता ॥ ऊर्ध्वं सप्त स्वर्गलोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ॥११॥ पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्ड मेव च ॥ ऊर्ध्वं धराया भूर्लोको भुवर्लोकस्ततः परम् ॥ १२ ॥ ततः परश्च स्वर्लोको जनलोकस्तथा परः ॥ ततः परस्तपोलोक स्सत्यलोकस्ततः परः ॥ १३ ॥ ततः परं ब्रह्मलोकस्तप्तकांचनसन्निभः ॥ एवं सर्वं कृत्रिमं च बाह्याभ्यंतरमेव च ॥ १४ ॥

परिवेष्टित रहती है ॥ १० ॥ इसमें उंचास उपद्वीप वियमान हैं इनके अतिरिक्त कितने ही जो पर्वत और वन वियमान रहते हैं उनकी संख्या नहीं है उनके ऊर्द्ध्वमें ब्रह्मलोकसहित सप्तस्वर्ग ॥ ११ ॥ और अधोभागमें सप्तपाताल हैं यही ब्रह्मांडकी सीमा है धराके व्यवधानसे आगे ऊर्द्ध्वमें भूर्लोक उसके ऊपर भुवर्लोक ॥ १२ ॥ उसके ऊपर स्वर्लोक उसके ऊपर जनलोक उसके ऊपर तपोलोक उसके ऊपर सत्यलोक॥१३॥ और तिसके ऊपर ब्रह्मलोक है, इस ब्रह्मलोककी प्रभातप्तकांचनके समानहै, किन्तु यह ब्रह्माण्ड विवृतिके बहिर्भागमें स्थित हो वा आभ्यन्तरीण

हो सम्पूर्ण पदार्थ ही कृत्रिम अर्थात् अनित्य हैं ॥ १४ ॥ ब्रह्माण्डके विनाशमें सम्पूर्ण ही नष्ट होता है, समस्त विश्व ही जलबुदबुदके समान अनित्य है ॥ १५ ॥ केवल गोलोक और वैकुण्ठ धाम नित्य पदार्थ है महाविराट्के प्रत्येक रोममें ही एक एक ब्रह्माण्ड विराजमान है ॥ १६ ॥ दूसरेकी तो बात ही नहीं स्वयं श्रीकृष्ण भी इन समस्त ब्रह्माण्डकी संख्या गणना करनेमें समर्थ नहीं हैं प्रत्येक ब्रह्माण्डमें ही ब्रह्मा विष्णु और महादेव विद्यमान रहते हैं ॥ १७ ॥ हे वत्स नारद ! प्रति ब्रह्माण्डमें ही देवताओंकी संख्या तीन करोड़ हैं इनमें कितने ही दिक्पति कितने ही दिक्पाल कितने ही नक्षत्र और कितनेही ग्रहादि हैं ॥ १८ ॥ भूलोकमें ब्राह्मणादि चारोंवर्ण और पातालमें नाग हैं इस प्रकार स्थावर

तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥ जलबुद्बुदवत्सर्वं विश्वसंघमनित्यकम् ॥ १५ ॥ नित्यौ गोलोकवैकुंठौ प्रोक्तौ शश्वदकृत्रिमौ॥प्रत्येकं लोमकूपेषु ब्रह्मांडं परिनिश्चितम् ॥१६॥ एषां संख्यां न जानाति कृष्णोऽन्यस्याऽपि का कथा ॥ प्रत्येकं प्रतिब्रह्मांडं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥१७॥ तिस्रः कोट्यः सुराणां च संख्या सर्वत्र पुत्रक ॥ दिगीशाश्चैव दिक्पाला नक्षत्राणि ग्रहादयः ॥१८॥ भुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाश्चराचराः॥ अथ कालेऽत्र स विराडूर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः॥१९॥डिम्भान्तरे च शून्यं च न द्वितीयं च किंचन ॥ चिंतामवाप क्षुद्युक्तो रुरोद च पुनः पुनः ॥ २० ॥ ज्ञानं प्राप्य तदा दध्यौ कृष्णं परमपूरुषम् ॥ ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥२१॥ नवीनजलदश्यामं द्विभुजं पीतवाससम् ॥ सस्मितं मुरलीहस्तं भक्तानुग्रहकातरम् ॥ २२ ॥

जंगमात्मक विश्व विद्यमान रहता है, यही ब्रह्माण्ड विवृति है ॥ १९ ॥ हे वत्स नारद ! इस ओर वह विराट् पुरुष वारंवार ऊपरको देखने लगे किन्तु उन्होंने उस (दो भाग हुए) अंडेमें शून्य पदार्थके अतिरिक्त और कुछ नहीं देखा तब वह भूंखसे अत्यन्त कातर हो वारंवार रुदन करते हुए अत्यन्त चिन्ता करने लगे ॥ २० ॥ कुछ कालोपरान्त पूर्वसंस्कारके बलसे ज्यों ही उनके मनमें अस्तित्व बुद्धिका उदय हुआ, उसी समय वह परम पुरुष श्रीकृष्णके ध्यानमें निमग्न हुए तब तत्काल वहां उस सनातन ब्रह्मज्योतिको देखा ॥ २१ ॥ उनका रूप नवीन

मेघके समान श्यामवर्ण दो हाथ परिधान पीताम्बर मुखमें कुछेक हास्य हाथमें मुरली और उनका रूप देखनेसे बोध होता था मानो भक्तके प्रति दया प्रकाश करनेमें अत्यन्त तत्पर हैं ॥ २२ ॥ विराट्रूपी बालक सर्वेश्वर अपने पिताको देखते ही आनन्दसे हँसने लगा तब उन वरद देवने बालकको समयोचित वरदान करके कहा ॥ २३ ॥ "हे वत्स ! तुम मेरे समान ज्ञानयुक्त होओ, तुम्हारी भूँख प्यास दूर हो तुम प्रलय कालपर्यन्त असंख्य ब्रह्माण्डके आधार होओ ॥२४॥ तुम संपूर्ण वासनाको छोड सम्यक् प्रकारसे भयरहित हो प्राणियोंको अभीष्ट प्रदान करो जरा मरण रोग शोक वा किसी प्रकारकी पीड़ादि तुमको स्पर्श करनेमें समर्थ न हो" ॥ २५ ॥ यह कहकर उसके कानमें साङ्गवेद पूजित

जहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥ वरं तदा ददौ तस्मै वरेशः समयोचितम् ॥ २३ ॥ मत्समो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्जितः ॥ ब्रह्मांडासंख्यनिलयो भव वत्स लयावधि ॥ २४ ॥ निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो भव ॥ जरामृत्युरोगशोकपीडादिवर्जितो भव ॥२५॥ इत्युक्त्वा तस्य कर्णे स महामंत्रं षडक्षरम् ॥ त्रिःकृत्वश्च प्रजजाप वेदांगप्रवरं परम् ॥२६॥ प्रणवादि चतुर्थ्यंतं कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ॥ वह्निजायांतमिष्टं च सर्वविघ्नहरं परम् ॥२७॥ मंत्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास वै विभुः ॥ श्रूयतां तद्ब्रह्मपुत्र निबोध कथयामि ते ॥ २८ ॥ प्रतिविश्वं यन्नैवेद्यं ददाति वैष्णवो जनः ॥ तत्षोडशांशो विषयिणो विष्णोः पंचदशास्य वै ॥ २९ ॥ निर्गुणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥ नैवेद्ये चैव कृष्णस्य न हि किंचित्प्रयोजनम् ॥ ३० ॥

अभीष्टप्रद सर्वविघ्नविनाशन "ओं कृष्णाय स्वाहा" यह षडक्षर महामंत्र तीनवार जपा ॥ २६ ॥ २७ ॥ हे ब्रह्मपुत्र नारद ! विभु श्रीकृष्णने इस प्रकार महामंत्र प्रदान करके फिर उसके भोगके लिये जिस प्रकार आहार विधान किया वह कहता हूं सुनो ॥ २८ ॥ प्रति विश्वमें भक्तलोग श्रीकृष्णको जो नैवेद्य प्रदान करते हैं उसका सोलहवां भाग वैकुण्ठपति नारायणके और अपर पन्द्रहभाग इस विराट्रूपी बालकके लिये कल्पित हुए हैं ॥ २९ ॥ श्रीकृष्णने अपने लिये अंशकी कल्पना नहीं करी क्योंकि स्वयं गणातीत और पूर्णतम हैं अतएव जो सदाही

तृप्त रहते हैं उनको फिर नैवेद्यका क्या प्रयोजन है ॥ ३० ॥ मनुष्य भक्तिपूर्वक उनको जो प्रदान करता है वह लक्ष्मीपति विराट् पुरुष ही उस सबको भोग करते हैं॥ ३१॥भगवान् श्रीकृष्णने इस प्रकार उस विराट्पुरुषको मन्त्र और वर देकर कहा हे वत्स ! तुम्हारी अब क्या अभिलाषा है ? सो कहो मैं अभी प्रदान करूंगा॥ ३२॥ उस विराट्रूपी बालकने श्रीकृष्णका वचन सुनकर उनसे उचित वचन कहा॥ ३३॥ बालकबोले हे विभो ! मुझको अब कुछ वासना नहीं है केवल क्षणकाल हो वा दीर्घकालतक जीवित रहूं तबतक आपके चरणकमलोंमें सदा मेरी विमलभक्ति रहे॥ ३४॥

यद्यद्ददाति नैवेद्यं तस्मै देवाय यो जनः ॥ स च खादति तत्सर्व लक्ष्मीनाथो विराट् तथा ॥ ३१ ॥ तं च मंत्रवरं दत्त्वा तमुवाच पुनर्विभुः ॥ वरमन्यं किमिष्टं ते तन्मे ब्रूहि ददामि च ॥३२॥ कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तमुवाच विराड् विभुः ॥ कृष्णं तं बालकस्तावद्वचनं समयोचितम् ॥ ३३ ॥ बालक उवाच ॥ वरो मे त्वत्पदांभोजे भक्तिर्भवतु निश्चला ॥ सततं यावदायुर्मे क्षणं वा सुचिरं च वा ॥ ३४ ॥ त्वद्भक्तियुक्तलोकेऽस्मिञ्जीवन्मुक्तश्च संततम् ॥ त्वद्भक्तिहीनो मूर्खश्च जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ३५ ॥ किं तज्जपेन तपसा यज्ञेन पूजनेन च ॥ व्रतेन चोपवासेन पुण्येन तीर्थसेवया ॥ ३६ ॥ कृष्णभक्तिविहीनस्य मूर्खस्य जीवनं वृथा ॥ येनात्मना जीवितश्च तमेव न हि मन्यते ॥ ३७ ॥ यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत्स शक्तिसंयुतः ॥ पश्चाद्यांति गते तस्मिन्स्वतंत्रा सर्वशक्तयः ॥ ३८ ॥

इस जगत्में जो पुरुष आपके भक्त हैं वह सदा ही जीवन्मुक्त हैं और जो आपके प्रति भक्तिशून्य हैं वह पुरुष जीवित रहनेपर भी मृतकके समान हैं ॥ ३५॥ कृष्णभक्तिविहीन पुरुषके जप तप यज्ञ पूजा नियम उपवास पवित्र तीर्थ सेवा और अन्यान्य पुण्यकर्मके अनुष्ठानका क्या प्रयोजन है ? ॥ ३६ ॥ जो पुरुष परमात्मरूपी श्रीकृष्णसे जीवन धारण करके फिर उनको ही अग्राह्य करता है उसके समान कृतघ्न और कौन है ? उस कृष्णभक्तिहीन मूढका जीवन धारण करना वृथा है ॥ ३७ ॥ जबतक देहमें आत्मा वास करता है तबतक संपूर्ण शक्ति विद्य

मान रहती हैं किन्तु आत्माके प्रस्थान करते ही आत्माधीन संपूर्ण इन्द्रियशक्ति भी उसके संग संग चली जाती हैं॥ ३८॥ हे महाभाग! जो प्रकृतिके अतीत स्वेच्छामय आदि पुरुष परमज्योतिस्वरूप सनातन ब्रह्म हैं आप स्वयं वह विश्वात्मा हैं ॥ ३९ ॥ हे वत्स नारद! विराट्रूपी बालक केवल इतना कहते ही चुप होगया फिर भगवान् श्रीकृष्णने श्रुति मधुरवचनसे कहा ॥ ४० ॥ भगवान् बोले हे वत्स! तुम अनन्तकाल मेरे समान स्थिर भावसे अवस्थान करो असंख्य ब्रह्माके अतीत होनेपर भी तुम्हारा पतन नहीं होगा॥ ४१ ॥ तुम स्वीय अंशमें विभक्त होकर प्रति ब्रह्माण्डमें ही क्षुद्र क्षुद्र विराट्रूपसे परिणत होओ ब्रह्मा तुम्हारे नाभिकमलसे उत्पन्न होकर विश्वकी सृष्टि करेंगे ॥ ४२ ॥ सृष्टिसंहारके

स च त्वं च महाभाग सर्वात्मा प्रकृतेः परः ॥ स्वेच्छामयश्च सर्वाद्यो ब्रह्मज्योतिः सनातनः ॥ ३९ ॥ इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥ उवाच कृष्णः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ॥ ४० ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाऽहं त्वं तथा भव ॥ ब्रह्मणोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥ ४१ ॥ अंशेन प्रतिब्रह्मांडे त्वं च क्षुद्रविराड् भव ॥ त्वन्नाभिपद्माद्ब्रह्मा च विश्वस्रष्टा भविष्यति ॥ ४२ ॥ ललाटे ब्रह्मणश्चैव रुद्राश्चैकादशैव ते ॥ शिवांशेन भविष्यंति सृष्टिसंहरणाय वै ॥ ४३ ॥ कालाग्निरुद्रस्तेष्वेको विश्वसंहारकारकः ॥ पाता विष्णुश्च विषयी रुद्रांशेन भविष्यति ॥ ४४ ॥ मद्भक्तियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ॥ ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥ ४५ ॥ मातरं कमनीयां च मम वक्षःस्थलस्थिताम् ॥ यामि लोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोऽन्तरधीयत ॥ ४६ ॥

निमित्त उन ब्रह्माके ललाटसे एकादशरुद्र उत्पन्न होंगे किन्तु वह सबही शिवांश हैं ॥ ४३ ॥ इन एकादशरुद्रोंमें जो कालाग्निनामक रुद्र हैं वही सब विश्वके संहारकर्ता हैं इनके सिवाय तुम्हारे क्षुद्रांशसे एक एक विष्णु उत्पन्न होंगे और वह भगवान् विष्णु ही विश्वके पालक हैं ॥ ४४ ॥ मैं कहता हूं कि मेरे वरदानसे तुम सदा मेरे प्रति भक्तिमान् होगे और तुम ध्यानयोग अवलम्बन करते ही मेरी मनोहर मूर्ति देखोगे इसमें संदेह नहीं है ॥ ४५ ॥ मेरे वक्षस्थलाश्रित तुमको जननीका दर्शन भी दुर्लभ नहीं होगा हे वत्स! तुम स्वच्छन्दतासे इस स्थानमें वासकरो

मैं गोलोकको चलता हूं जगत्पति श्रीकृष्ण यह कहकर अन्तर्धान होगये ॥ ४६ ॥ फिर उन्होंने गोलोकमें उपस्थित हो तत्काल सृष्टि और संहारकार्यपटु ब्रह्मा और महादेवजीसे कहा ॥ ४७ ॥ भगवान् बोले हे वत्स विधातः ! तुम शीघ्र जाओ जाकर सृष्टिकार्यके लिये महाविराट्के लोमसे जो क्षुद्रविराट् उत्पन्न हों उन सब क्षुद्रविराट्के नाभिपद्मसे अंशमें उत्पन्न होओ ॥ ४८ ॥ हे वत्स महादेव ! तुम भी जाओ जाकर सृष्टिसंहारके लिये प्रति विश्वमें प्रत्येक ब्रह्माके कपालसे अंशमें उत्पन्न होओ किन्तु देखो अपनी दीर्घकाल तपस्या करनी मत भूल जाना ॥ ४९ ॥ हे ब्रह्मपुत्र नारद ! श्रीकृष्ण ब्रह्मा और महादेवको इस प्रकार आज्ञा करके मौन हो गये इस ओर ब्रह्मा और शिवदाता शिव दोनों

गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शंकरं समुवाच ह ॥ स्रष्टारं स्रष्टुमीशं च संहर्तुं चैव तत्क्षणम् ॥ ४७ ॥ भगवानुवाच ॥ सृष्टिं स्रष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ॥ महाविराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ॥ ४८ ॥ गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ॥ अंशेन च महाभाग स्वयं च सुचिरं तप ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधेः सुत ॥ जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥ ५० ॥ महाविराड्लोमकूपे ब्रह्मांडगोलके जले ॥ बभूव च विराट् क्षुद्रो विराडंशेन सांप्रतम् ॥ ५१ ॥ श्यामो युवा पीतवासाः शयानो जलतल्पके ॥ ईषद्धास्यः प्रसन्नास्यो विश्वव्यापी जनार्दनः ॥ ५२ ॥ तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ॥ संभूय पद्मदंडे च बभ्राम युगलक्षकम् ॥ ५३ ॥ नांतं जगाम दंडस्य पद्मनालस्य पद्मजः ॥ नाभिजस्य च पद्मस्य चिंतामाप पिता तव ॥ ५४ ॥

जगत्पतिको प्रणाम करके स्वस्वकार्य करनेके लिये गये ॥ ५० ॥ उधर उस ब्रह्माण्ड गोलकजलमें जो महाविराट् भासमान थे पूर्वमें उनकेही अंशसे उनके ही प्रतिलोमसे एक एक क्षुद्र विराट् उत्पन्न हुए थे ॥ ५१ ॥ दूर्वादलश्यामरूप पीताम्बर धारी हास्य प्रफुल्ल वदन युवा विश्वव्यापी जो विराट्रूपी जनार्दन जलशय्यापर शयन कर रहे थे ॥ ५२ ॥ ब्रह्माने जाकर उनके नाभिपद्मसे जन्मग्रहण किया जन्मग्रहण करनेके उपरांत कमलयोनिने उस नाभिपद्म और उसके मृणालदण्डमें लक्षयुगपर्यंत भ्रमण किया ॥ ५३ ॥ किन्तु किसी प्रकारभी पद्म और मृणालदण्डका कुछ अन्त

नहीं पाया हे वत्स नारद ! तब तुम्हारे पिता अत्यन्त चिंताकुल हो ॥५४॥ फिर अपने स्थानमें आय श्रीकृष्णके चरणकमलोंका ध्यान करने लगे ध्यानयोग द्वारा दिव्यचक्षुसे प्रथम तो क्षुद्रविराट्॥५५॥ फिरजिनके लोममें ब्रह्माण्ड विराजमान है उन अनन्त जलशय्याशायी महाविराट्का॥५६॥ और फिर गोपगोपी समन्वित गोलोक विहारी परमेश्वर श्रीकृष्णका दर्शन किया तब तुम्हारे पिताके गोलोकपतिके स्तुतिवादमें प्रवृत्त होनेपर उन्होंने तुम्हारे पिताको वर दिया इसके पीछे तुम्हारे पिता सृष्टिकार्यमें प्रवृत्त हुए ॥५७॥ प्रथम तो तुम्हारे पिताके मानससे सनकादि मातृगण और फिर कपालसे एकादश रुद्र उत्पन्न हुए ॥ ५८ ॥ इसके उपरांत उन जलमें सोये हुए क्षुद्रविराट् पुरुषके वामपार्श्वसे विश्वपाता चतुर्भुज

स्वस्थानं पुनरागम्य दध्यौ कृष्णपदांबुजम् ॥ ततो ददर्श क्षुद्रं तं ध्यानेन दिव्यचक्षुषा ॥ ५५ ॥ शयानं जलतल्पे च ब्रह्मांडगोलकाप्लुते ॥ यल्लोमकूपे ब्रह्मांडं तं च तत्परमीश्वरम् ॥ ५६ ॥ श्रीकृष्णं चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ॥ तं संस्तूय वरं प्राप ततः सृष्टिं चकार सः ॥ ५७ ॥ बभूवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥ ततो रुद्रकलाश्चापि शिवस्यैकादश स्मृताः ॥ ५८ ॥ बभूव पाता विष्णुश्च क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः ॥ चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपे स चावसत् ॥ ५९ ॥ क्षुद्रस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विश्वं ससर्ज ह ॥ स्वर्गं मर्त्यं च पातालं त्रिलोकीं सचराचरम् ॥६०॥ एवं सर्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥ प्रतिविश्वे क्षुद्रविराड् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ ६१ ॥ इत्येवं कथितं ब्रह्मन्कृष्णसंकीर्तनं शुभम् ॥ सुखदं मोक्षदं ब्रह्मन्किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भगवान् विष्णुकी उत्पत्ति हुई वह श्वेतद्वीपमें जाकर वास करने लगे ॥५९॥ इस ओर तुम्हारे पिता उन क्षुद्रविराट् पुरुषके नाभिपद्ममें स्वर्ग मर्त्य और पाताल इस त्रिभुवनात्मक स्थावर जङ्गम समाकीर्ण विश्वकी सृष्टि करनेमें प्रवृत्त हुए ॥ ६० ॥ हे वत्स नारद ! इस प्रकार उन महाविराट्के लोमसे प्रत्येक विश्वकी उत्पत्ति हुई है और प्रतिब्रह्माण्डमेंही एक एक क्षुद्र विराट् एक एक ब्रह्मा एक एक विष्णु एक एक शिव और सनकादि अन्यान्य सम्पूर्ण विद्यमान रहते हैं ॥६१॥ हे द्विजवर ! यह मैंने अतिसुखकर और मोक्षप्रद कृष्णके गुण कहे अब और क्या सुननेकी इच्छा है सो कहो ॥ ६२ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नारदजीने कहा हे प्रभो ! मैंने आपके अनुग्रहसे सुधाके समान मधुर पूर्वतन सब वृत्तान्त सुना, अब पंचप्रकृति देवीमें ॥ १ ॥ किसकी किसने किस मंत्रसे पूजा करी है किसने किस प्रकार किसका स्तव किया है ? किस प्रकार किसकी पूजा मर्त्यलोकमें प्रचारित हुई है ? ॥ २ ॥ उनमें प्रत्येकका स्तोत्र, ध्यान प्रभाव और चरित सेवा किस प्रकार है ? और किस देवीने किसको किस प्रकार वरदान दिया है वह आनुपूर्विक संपूर्ण पृथक् पृथक् वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥ नारायणने कहा हे वत्स ! सृष्टि विषयमें गणेशजननी दुर्गा, राधा, लक्ष्मी, सरस्वती और सावित्री यह पंचप्रकृति ही मूलाधार है यह तो सुना है ॥ ४ ॥ इसके अतिरिक्त उनकी पूजाविधि, अद्भुतप्रभाव अपूर्व स्तोत्र

नारद उवाच ॥ श्रुतं सर्वं मया पूर्वं त्वत्प्रसादात्सुधोपमम् ॥ अधुना प्रकृतीनां च व्यस्तं वर्णय पूजनम् ॥ १ ॥ कस्याः पूजा कृता केन कथं मर्त्ये प्रचारिता ॥ केन वा पूजिता का वा केन का वा स्तुता प्रभो ॥ २ ॥ तासां स्तोत्रं च ध्यानं च प्रभावं चरितं शुभम् ॥ काभिः केभ्यो वरो दत्तस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥३॥ श्रीनारायण उवाच॥गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पंचधा स्मृता ॥४॥ आसां पूजा प्रसिद्धा च प्रभावः परमाद्भुतः ॥ सुधोपमं च चरितं सर्वमंगलकारणम् ॥५॥ प्रकृत्यंशाः कला याश्च तासां च चरितं शुभम्॥सर्वं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन्सावधानो निशामय॥६॥काली वसुंधरा गंगा षष्ठी मंगलचंडिका॥तुलसी मनसा निद्रा स्वधा स्वाहा च दक्षिणा॥७॥संक्षिप्तमासां चरितं पुण्यदं श्रुतिसुन्दरम् ॥ जीवकर्मविपाकं च तच्च वक्ष्यामि सुन्दरम्॥८॥दुर्गायाश्चैव राधाया विस्तीर्णं चरितं महत्॥तद्धत्पश्चात्प्रवक्ष्यामि संक्षेपक्रमतः शृणु ॥ ९ ॥

और सुधासदृश सर्वमंगलनिदान चरित वेद पुराण और तंत्रादि संपूर्ण शास्त्रोंमें ही प्रसिद्ध हैं अतएव उनके वर्णन करनेका प्रयोजन नहीं है ॥ ५ ॥ अब जो प्रकृतिके अंश और कलासे उत्पन्न हैं उनके ही शुभचरितका वृत्तान्त आद्योपान्त वर्णन करता हूं सावधान होकर सुनो ॥ ६ ॥ काली, वसुन्धरा, गंगा, षष्ठी, मंगलचण्डिका तुलसी, मनसा, निद्रा, स्वधा, स्वाहा और दक्षिणा यह प्रकृतिका अंश है ॥ ७ ॥ इनका पुण्यदायक श्रवण सुखकर चरित उसीके संग जीवोंका कर्मविपाक ॥ ८ ॥ एवं दुर्गा और राधाका अत्यन्त विस्तारित

उदारचारितका क्रमानुसार संक्षेपसे वर्णन करूंगा ॥ ९ ॥ सम्प्रति सरस्वतीका वृत्तान्त कहता हूं सुनो हे मुनिवर ! जिन वीणा पाणिके प्रभावसे अज्ञानान्ध मूढपुरुषोंका हृदयाकाश भी ज्ञानालोकसे प्रकाशित होता है श्रीकृष्णने सबसे प्रथम उन्हीं देवी सरस्वतीकी पूजा भारतमें अवतीर्ण की है ॥ १० ॥ कामरूपिणी कामुकी देवी सरस्वतीने राधाके जिह्वाग्रभागसे आविर्भूत होकर कामवश कृष्णको ही पति बनानेकी अभिलाषा की ॥ ११ ॥ सर्वान्तर्यामी श्रीकृष्ण तत्काल यह जानकर उस लोकमातासे परिणाम सुखकर सत्य और पथ्यवचन कहने लगे ॥ १२ ॥ श्रीकृष्ण बोले हे पतिव्रते ! मेरे अंशोत्पन्न चतुर्भुज नारायण युवा सुश्री और सर्वगुणान्वित हैं यही क्या ? वरन् मेरेही समान हैं ॥ १३ ॥ वह

आदौ सरस्वतीपूजा श्रीकृष्णेन विनिर्मिता ॥ यत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ मूर्खो भवति पंडितः ॥ १० ॥ आविर्भूता यथा देवी वक्त्रतः कृष्णयोषितः ॥ इयेषः कृष्णं कामेन कामुकी कामरूपिणी ॥ ११ ॥ स च विज्ञाय तद्भावं सर्वज्ञः सर्वमातरम् ॥ तामुवाच हितं सत्यं परिणामे सुखावहम् ॥ १२ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ भज नारायणं साध्वि मदंशं च चतुर्भुजम् ॥ युवानं सुन्दरं सर्वगुणयुक्तं च मत्समम् ॥ १३ ॥ कामज्ञं कामिनीनां च तासां च कामपूरकम् कोटिकंदर्पलावण्यलीलालंकृतमीश्वरम् ॥ १४ ॥ कांते कांतं च मां कृत्वा यदि स्थातुमिहेच्छसि ॥ त्वत्तो बलवती राधा न भद्रं ते भविष्यति ॥ १५ ॥ यो यस्माद्बलवान्वाणि ततोऽन्यं रक्षितुं क्षमः ॥ कथं परान्साधयति यदि स्वयमनीश्वरः ॥ १६ ॥

एश्वरिक गुणसे विभूषित हैं अतएव स्त्रियोंके हृदयकी वासना विलक्षण जानते हैं और वासना पूर्ण भी करते हैं उनके सौन्दर्यकी बात क्या कहूं ? उनके शरीरमें करोड कामदेवकी लावण्यता क्रीड़ा करती है ॥ १४ ॥ हे कान्ते ! और यदि मुझको पति बनाकर मेरे निकट वास करनेकी इच्छा करो तो यह तुमको कल्याणदायक नहीं है क्योंकि मेरे समीपस्थ राधा तुम्हारी अपेक्षा प्रबल है ॥ १५ ॥ यदि कोई पुरुष अपेक्षाकृत बलवान् हो तो वह आश्रितपुरुषकी अन्यसे रक्षा करनेमें समर्थ हो सकता है किन्तु यदि उसकी अपेक्षा दुर्बल हो

तो स्वयं असमर्थ होकर किस प्रकार दूसरेकी रक्षा कर सकता है ॥ १६ ॥ यद्यपि मैं सर्वेश्वर हूं और सबका शासन करता हूं किन्तु मुझमें राधाको शासन करनेकी सामर्थ्य नहीं है क्योंकि वह क्या प्रभाव ? क्या रूप ? क्या गुण ? सर्वांशमें ही मेरे समान है ॥ १७ ॥ राधाको परित्याग करनेकी भी मुझमें सामर्थ्य नहीं है क्योंकि राधा मेरे प्राणकी अधिष्ठात्री देवता है अतएव कौन पुरुष अपना जीवन विसर्जन करनेमें समर्थ होता है ? यद्यपि पुत्र सबके आदरकी सामग्री है किन्तु तो भी क्या प्राणोंसे अधिक प्रियतम होसकता है ? ॥ १८ ॥ इस कारण हे भद्रे ! तुम वैकुण्ठधाममें जाओ वहां तुमको कल्याणलाभ होगा, तुम वैकुण्ठनाथको पतिपाकर चिरकाल सुखपूर्वक विहार कर सकोगी

सर्वेशः सर्वशास्ताऽहं राधां बाधितुमक्षमः ॥ तेजसा मत्समा सा च रूपेण च गुणेन च ॥ १७ ॥ प्राणाधिष्ठातृदेवी सा प्राणां स्त्यक्तुं च कः क्षमः ॥ प्राणतोऽपि प्रियःपुत्रः केषां वाऽस्ति च कश्चन ॥ १८ ॥ त्वं भद्रे गच्छ वैकुण्ठं तव भद्रं भविष्यति॥ पतिं तमीश्वरं कृत्वा मोदस्व सुचिरं सुखम् ॥ १९ ॥ लोभमोहकामक्रोधमानहिंसाविवर्जिता ॥ तेजसा त्वत्समा लक्ष्मी रूपेण च गुणेन च ॥ २० ॥ तया सार्धं तव प्रीत्या शश्वत्कालः प्रयास्यति ॥ गौरवं च हरिस्तुल्यं करिष्यति द्वयोरपि ॥ २१ ॥ प्रतिविश्वेषु तां पूजां महतीं गौरवान्विताम् ॥ माघस्य शुक्लपंचम्यां विद्यारंभे च सुन्दरि ॥२२॥ मानवा मनवो देवा मुनींद्राश्च मुमुक्षवः ॥ वसवो योगिनः सिद्धा नागा गंधर्वराक्षसाः ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ यद्यपि लक्ष्मी वहां वास करती है किन्तु वह भी तुम्हारे समान काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद और मात्सर्यके वशीभूत नहीं हैं और क्या रूप, क्या गुण, क्या प्रभाव, सर्वांशमें ही तुम्हारे समान है ॥ २० ॥ अतएव उनके संग परमसुखसे काल व्यतीत कर सकोगी वैकुण्ठनाथ हरिभी तुम दोनोंकाही समान आदर करेंगे ॥ २१ ॥ विशेषतः मैं कहता हूं प्रति ब्रह्माण्डमें ही माघमासकी जो शुक्ला पंचमीके दिन विद्यारंभ होता है उस दिनके महामहोत्सवमें ॥ २२ ॥ क्या मनुष्यगण, क्या मनुगण, क्या देवगण, क्या मुमुक्षु मुनि, क्या वसु, क्या

योगी, क्या नाग, क्या सिद्ध, क्या गंधर्व, क्या राक्षस ॥ २३ ॥ सभी जबतक महाप्रलय उपस्थित नहीं होती तबतक प्रति कल्प कल्पमें भक्तिभावसे षोडशोपचार द्वारा तुम्हारी पूजा करेंगे ॥ २४ ॥ सब जितेन्द्रिय और संयमी होकर घटमें वा पुस्तकमें तुमको आवाहन करके यजुर्वेदके काण्वशाखोक्त विधानसे ध्यान और स्तवपाठकरके तुम्हारी अर्चना करेंगे ॥ २५ ॥ तुम्हारा कवच आठ प्रकार गंधद्रव्यद्वारा भोजपत्रपर लिखसुवर्णके तावीजमें मढ़ाय कंठमें वा दक्षिण भुजामें धारण करैं ॥ २६ ॥ विशेष करके विद्वान् पुरुष मात्रही पूजाकालके समय तुम्हारे स्तव पाठमें निरत होंगे इस प्रकार कहकर पूर्णब्रह्म श्रीकृष्णने स्वयं सरस्वती देवीकी पूजा करी ॥ २७ ॥ उसी दिनसे ब्रह्मा, विष्णु और

मद्वरेण करिष्यंति कल्पेकल्पे लयावधि ॥ भक्तियुक्ताश्च दत्त्वा वै चोपचाराणि षोडश ॥२४॥ कण्वशाखोक्तविधिना ध्यानेनस्तवनेन च ॥ जितेंद्रियाः संयताश्च घटे च पुस्तकेऽपि च ॥२५॥ कृत्वा सुवर्णगुटिकां गंधचंदनचर्चिताम् ॥ कवचं ते ग्रहीष्यंति कंठे वा दक्षिणे भुजे ॥२६॥ पठिष्यंति च विद्वांसः पूजाकाले च पूजिते ॥ इत्युक्त्वा पूजयामास तां देवीं सर्वपूजिताम् ॥२७॥ ततस्तत्पूजनं चक्रुर्ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ अनंतश्चापि धर्मश्च मुनींद्राः सनकादयः ॥ २८ ॥ सर्वे देवाश्च मुनयो नृपाश्च मानवादयः ॥ बभूव पूजिता नित्या सर्वलोकैः सरस्वती ॥२९॥ नारद उवाच ॥ पूजाविधानं कवचं ध्यानं चापि निरंतरम् ॥ पूजोपयुक्तं नैवेद्यं पुष्पं च चंदनादिकम् ॥३०॥ वद वेदविदां श्रेष्ठ श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ वर्तते हृदये शश्वत्किमिदं श्रुतिसुन्दरम् ॥३१॥

महादेव तथा अनन्त देव, धर्म सनकादि मुनीन्द्रगण ॥ २८ ॥ समस्त देव, समस्त मुनि, समस्त राजा और समस्त दानवोंके समाजने सरस्वती देवीकी पूजा आरंभ की है. हे वत्स नारद ! इस प्रकार उन अनन्तकालस्थायिनी देवी सरस्वतीकी पूजा तीनों लोकमें प्रचलित हुई है ॥ २९ ॥ नारदजी बोले हे वेदविदाम्बर ? सरस्वती पूजाकी श्रवण मनोहर पद्धति ध्यान, कवच, स्तोत्र और पूजाके उपयुक्त नैवेद्य, पुष्प और चन्दनादि उपचारका ॥ ३० ॥ विषय सुननेके लिये मेरे हृदयमें सदा महाकौतूहल विद्यमान रहता है अतएव आप वह सब

कहिये ॥३१॥ नारायणने कहा हे वत्स नारद ! यजुर्वेदके अन्तर्गत काण्वशाखामें जन्मदाता सरस्वतीकी पूजाविधि समन्वित जैसी पद्धति प्रचलित है वह कहता हूं सुनो ॥३२॥ माघशुक्ला पंचमी वा विद्यारम्भदिनके पहिले दिन संयत हो ॥३३॥ स्नानके पीछे नित्य कर्मका अनुष्ठान कर कण्व शाखोक्त विधानसे हो अथवा तंत्रोक्त विधानसे हो भक्तिपूर्वक घट स्थापन करे ॥३४॥ इसके उपरान्त प्रथम उस घटमें गणपतिको पूजा करके फिर जो ध्यान करता हूं उसी ध्यानसे सरस्वतीकी भावना करके आवाहनपूर्वक फिर ध्यान पढ़कर षोडशोपचारसे पूजा करे ॥ ३५ ॥ हे भद्र

श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि कण्वशाखोक्तपद्धतिम् ॥ जगन्मातुः सरस्वत्याः पूजाविधिसमन्विताम् ॥३२॥ माघस्य शुक्लपंचम्यां विद्यारंभदिनेऽपि च ॥ पूर्वेऽह्नि समयं कृत्वा तत्राऽह्नि संयतः शुचिः ॥ ३३ ॥ स्नात्वा नित्यक्रियाः कृत्वा घटं संस्थाप्य भक्तितः ॥ स्वशाखोक्तविधानेन तां त्रिकेणाऽथवा पुनः ॥ ३४ ॥ गणेशम्पूर्वमभ्यर्च्य ततोऽभीष्टां प्रपूजयेत् ॥ ध्यानेन वक्ष्यमाणेन ध्यात्वाऽऽवाह्य घटे ध्रुवम् ॥३५॥ ध्यात्वा पुनः षोडशोपचारेण पूजयेद्व्रती ॥ पूजोपयुक्तनैवेद्यं यच्च वेदे निरूपितम् ॥ ३६ ॥ वक्ष्यामि सौम्य तत्किंचिद्यथाधीतं यथागमम् ॥ नवनीतं दधि क्षीरं लाजांश्च तिललड्डुकम् ॥३७॥ इक्षुमिक्षुरसं शुक्लवर्णं पक्वगुडं मधु ॥ स्वस्तिकं शर्करा शुक्लधान्यस्याक्षतमक्षतम् ॥ ३८ ॥ अस्विन्नशुक्लधान्यस्य पृथुकं शुक्लमोदकम् ॥ घृतसैंधवसंयुक्तं हविष्यान्नं यथोदितम् ॥ ३९ ॥ यवगोधूमचूर्णानां पिष्टकं घृतसंयुतम् ॥ पिष्टकं स्वस्तिकस्याऽपि पक्वरंभाफलस्य च ॥ ४० ॥

अब वेदमें वा तंत्रमें पूजाकी जिस प्रकार नैवेद्य निर्दिष्ट हुई है ॥३६॥ अपने ज्ञानके अनुसार समस्त कहता हूं सुनो नवनीत दधि, क्षीर, खील, तिल, लड्डू ॥ ३७ ॥ गन्ना, इक्षुरस, पकाहुआ गुड, मधु, स्वस्तिक (मंगल पिष्टघृतयुक्त अन्न) शर्करा, सफेद धान्यके अक्षत, तंडुल, ॥ ३८ ॥ अस्विन्न शुक्ल धान्यका चिपिटक (बना हुआ पदार्थ) शुक्लमोदक, घृत सैंधव संयुक्त हविष्यान्न ॥ ३९ ॥ यवचूर्ण वा गोधूम चूर्णका घृत संयुक्त पिष्टक, कसारस्वस्तिक पिष्टक (मंगलदायक मिष्टपदार्थ) स्वस्तिक युक्त पकी हुई केलेकी फलीका पिष्टक ॥ ४० ॥

घृत संयुक्त परमान्न, अमृततुल्य मिष्टान्न,नारियल, नारिकेलोदक, कसेरू, मूली ॥४१॥ अदरक, पकी हुई केलेकी फली अत्युत्कृष्ट श्रीफल,बदरीफल (वेर) और यथाकाल यथा देशोत्पन्न अन्यान्य शुक्लवर्ण सुसंस्कृतफल प्रदान करे ॥ ४२ ॥ हे वत्स नारद ! सुगंध शुक्ल पुष्प सुगंधित श्वेतचन्दन नवीन शुक्लवस्त्र, मनोहर शंख ॥४३॥ सफेद फूलोंकी माला, शुक्लहार और सुन्दर भूषण सरस्वतीको प्रदान करै हे महाभाग ! वेदमें सरस्वती देवीका जिस प्रकार भ्रम भंजन श्रवणमनोहर ध्यान निर्दिष्ट हुआ है ॥४४॥ वह कहता हूं सुनो जो सरस्वती शुक्लवर्ण हास्ययुक्त मनोहर हैं॥४५॥ जिनके शरीरकी प्रभासे करोड चन्द्रमाकी प्रभा भी मलिनता धारण करती है जिनका परिधान अग्नि परीक्षित विशुद्ध पट्टवस्त्र है जिनके हाथमें

परमान्नं च सघृतं मिष्टान्नं च सुधोपमम् ॥ नारिकेलं तदुदकं कसेरुं मूलमार्द्रकम् ॥४१॥ पक्वरंभाफलं चारु श्रीफलं बदरीफलम् कालदेशोद्भवं चारु फलं शुक्लं च संस्कृतम् ॥ ४२ ॥ सुगन्धशुक्लपुष्पं च सुगंधं शुक्लचंदनम् ॥ नवीनं शुक्लवस्त्रं च शंखं च सुन्दरं मुने ॥४३॥ माल्यं च शुक्लपुष्पाणां शुक्लहारं च भूषणम् ॥ यादृशं च श्रुतौ ध्यानं प्रशस्यं श्रुतिसुन्दरम् ॥४४॥ तन्निबोध महाभाग भ्रमभंजनकारणम् ॥ सरस्वतीं शुक्लवर्णां सस्मितां सुमनोहराम् ॥४५॥ कोटिचंद्रप्रभामुष्टपुष्ट श्रीयुक्तविग्रहाम् ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां वीणापुस्तकधारिणीम् ॥ ४६ ॥ रत्नसारेंद्रनिर्माणनवभूषणभूषिताम् ॥ सुपूजितां सुरगणैर्ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥४७॥ वंदे भक्त्या वंदितां च मुनींद्रमनुमानवैः ॥ एवं ध्यात्वा च मूलेन सर्वं दत्त्वा विचक्षणः ॥ ४८ ॥ संस्तूय कवचं धृत्वा प्रणमेद्दंडवद्भुवि ॥ येषां चेयमिष्टदेवी तेषां नित्या क्रिया मुने ॥ ४९ ॥

वीणायंत्र और पुस्तक है ॥ ४६ ॥ जो सर्वोत्कृष्ट रत्नजात नव भूषणोंसे विभूषित है ब्रह्मा, विष्णु और महेश्वरादि देवतागण सदा जिनकी पूजा करते हैं ॥४७॥ जो मुनीन्द्र, मनु और मनुष्योंसे सर्वदा वंदित होती हैं मैं भक्तिभावसे उन्हीं शुक्लवर्ण हास्यानना मनोहरा सरस्वतीकी वन्दना करता हूं विचक्षण पुरुष इसप्रकार ध्यान करके सब द्रव्य मूलमंत्र उच्चारणपूर्वक प्रदान करै ॥४८॥ फिर स्तवपाठ और कवच धारणपूर्वक पृथ्वीमें गिरकर दण्डवत प्रणाम करै हे मुनिवर ! यह देवी सरस्वती जिनकी इष्ट देवता है उनकी तो बात ही नहीं ॥४९॥

इसके अतिरिक्त सर्व साधारणको विद्यारम्भ दिवसमें और वर्षके अन्तमें माघशुक्ला पंचमीके दिन सरस्वतीकी पुजा करनी चाहिये वेदोक्त अष्टाक्षरयुक्त मंत्र ही सरस्वतीका मूलमन्त्र है ॥ ५० ॥ अथवा जो जिस मन्त्रमें दीक्षित हों वही उनका मूलमन्त्र है अतएव निज मूलमन्त्रसे हो, वा सरस्वती शब्दमें चतुर्थी मिलाकर अग्नि पत्नी "स्वाहा" पर्यन्त शेष धरकर ॥ ५१ ॥ उसके पहिले प्रणव श्रीं ह्रीं बीज उच्चारण पूर्वक उस मन्त्रसे अर्थात् "श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा" इस अष्टाक्षर मन्त्रसे सरस्वतीको संपूर्ण वस्तु प्रदानकरै लक्ष्मी मायादिक यह मन्त्रही कल्पवृक्ष है अर्थात् कल्पवृक्षके निकटसे जिस प्रकार सम्पूर्ण अभीष्ट लाभ होता है इस मन्त्रसे भी उसी प्रकार सम्पूर्ण अभीष्ट लाभ होता है कृपानिधि नारायणने पूर्वकालके समय

विद्यारंभे च वर्षान्ते सर्वेषां पंचमीदिने ॥ सर्वोपयुक्तो मूलं च वैदिकाष्टाक्षरः परः ॥ ५० ॥ येषां येनोपदेशो वा तेषां स मूल एव च ॥ सरस्वतीचतुर्थ्यंतं वह्निजायांतमेव च ॥ ५१ ॥ लक्ष्मी मायादिकं चैव मंत्रोऽयं कल्पपादपः ॥ पुरा नारायणश्चेमं वाल्मीकाय कृपानिधिः ॥ ५२ ॥ प्रददौ जाह्नवीतीरे पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥ भृगुर्ददौ च शुक्राय पुष्करे सूर्यपर्वणि ॥ ५३ ॥ चंद्रपर्वणि मारीचो ददौ वाक्पतये मुदा ॥ भृगोश्चैव ददौ तुष्टो ब्रह्मा बदरिकाश्रमे ॥ ५४ ॥ आस्तिकस्य जरत्कारुर्ददौ क्षीरोदसन्निधौ ॥ विभांडको ददौ मेरावृष्यशृंगाय धीमते ॥ ५५ ॥ शिवः कणादमुनये गौतमाय ददौ मुदा ॥ सूर्यश्च याज्ञवल्क्याय तथा कात्यायनाय च ॥ ५६ ॥ शेषः पाणिनये चैव भारद्वाजाय धीमते ॥ ददौ शाकटायनाय सुतले बलिसंसदि ॥ ५७ ॥ चतुर्लक्षजपेनैव मंत्र सिद्धो भवेन्नृणाम् ॥ यदि स्यान्मंत्रसिद्धो हि बृहष्पतिसमो भवेत् ॥ ५८ ॥

॥५२॥ पुण्यक्षेत्र भारतवर्षमें गंगाके तटपर वाल्मीकिको यह मन्त्र प्रदान किया इसके उपरान्त भृगुने एक समय सूर्य ग्रहणके समय पुष्करतीर्थमें महर्षि शुक्राचार्यको॥५३॥ मरीचिने चन्द्रग्रहणके समय बृहस्पतिको, बदरिकाश्रममें ब्रह्माने भृगुको॥५४॥ क्षीरोदसागरके तटपर जरत्कारुने आस्तिकको सुमेरु पर्वतमें विभाण्डकने धीमान् ऋष्यशृङ्गको ॥५५॥ शिवनेकणाद और गौतमको सूर्यने याज्ञवल्क्य और कात्यायनको ॥५६॥ अनन्त देवने पातालतलमें बलिसभामें पाणिनी धीमान् भरद्वाज और शाकटायनको यह मंत्र प्रदान किया था ॥ ५७ ॥ इस मन्त्रको चार

लक्षवार जपनेसे ही मनुष्य सिद्ध होते हैं मंत्र सिद्ध होनेसे ही बृहस्पतिके समान शक्तिशाली हो सकता है ॥ ५८ ॥ पूर्वकालके समय विश्वस्रष्टा ब्रह्माजीने गंधमादन पर्वतमें भृगुको विश्वजय नामक जोकवच प्रदान किया था, उसको कहता हूं, सुनो ॥ ५९ ॥ एक समय भृगुने सर्वेश्वर सर्वपूजित ब्रह्मासे कहा, भृगु बोले हे ब्रह्मन् ! आप सब वेद वेत्ताओंमें अग्रणी हैं वेदज्ञान विषयमें आपके समान दूसरा नहीं है ॥ ६० ॥ यही क्या ? आपको अविदित कुछ भी नहीं है, अर्थात् आप सभी जानते हैं, क्योंकि समस्त ही आपसे उत्पन्न हुआ है, अतएव हे प्रभो ! जो निर्दोष और समस्त मन्त्र गुणनिष्ठ है आप वही सर्वोत्कृष्ट विश्व विजय नामक सरस्वती कवच मेरे निकट कीर्तन कीजिये

कवचं शृणु विप्रेन्द्र यद्दत्तं ब्रह्मणा पुरा ॥ विश्वस्रष्ट्रा विश्वजयं भृगवे गन्धमादने॥५९॥भृगुरुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मविदां श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञान विशारद ॥ सर्वज्ञ सर्वजनक सर्वेश सर्वपूजित ॥ ६० ॥ सरस्वत्याश्च कवचं ब्रूहि विश्वजयं प्रभो ॥ अयातयामं मंत्राणां समूह संयुतं परम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि कवचं सर्वकामदम् ॥ श्रुतिसारं श्रुतिसुखं श्रुत्युक्तं श्रुतिपूजितम् ॥६२॥ उक्तं कृष्णेन गोलोके मह्यं वृन्दावने वने ॥ रासेश्वरेण विभुना रासे वै रासमंडले ॥६३॥ अतीव गोपनीयं च कल्पवृक्ष समं परम् ॥ अश्रुताद्भुतमंत्राणां समूहैश्च समन्वितम् ॥ ६४ ॥ यद्धृत्वा भगवाञ्छुक्रः सर्वदैत्येषु पूजितः ॥ यद्धृत्वा पठनाद्ब्रह्मन्बुद्धिमांश्च बृहस्पतिः ॥६५॥ पठनाद्धारणाद्वाग्मी कवींद्रो वाल्मिको मुनिः ॥ स्वायंभुवो मनुश्चैव यद्धृत्वा सर्वपूजितः ॥ ६६ ॥

॥ ६१ ॥ ब्रह्माजी बोले हे वत्स ! तुमने जो श्रवण मनोहर वेद विहित वेद पूजित सर्वाभीष्टप्रद सरस्वती कवचको पूछा सो कहता हूं सुनो ॥ ६२ ॥ सबसे पहले रासेश्वर विभु श्रीकृष्णने गोलोक धाममें वृन्दावन नामक अरण्यमें रासोत्सवके समय रासमण्डलमें वह सरस्वती कवच मुझसे कहा था ॥ ६३ ॥ यह कवच अतीव गोपनीय ओर कल्पवृक्षके समान अश्रुत अद्भुत मन्त्रोंसे परिपूर्ण है ॥ ६४ ॥ यह कवच पाठ और धारण करके बृहस्पति बुद्धिवेत्ता विषयमें अग्रणी हुए हैं इसी कवचके बलसे शुक्राचार्यने दैत्योंके निकट प्रधानता लाभ की है ॥ ६५ ॥ इसी कवचके पाठसे मुनिवर वाल्मीकिने वाग्मिता लाभ करके कवीन्द्र पदमें आरोहण किया है स्वायंभुवमनु इसको धारण करके

सर्वत्र समादृत हुए हैं ॥ ६६ ॥ कणाद, गौतम, कण्व, पाणिनि, शाकटायन, दक्ष, कात्यायन यह सभी इस कवचके प्रभावसे ग्रंथकार पदमें अभिषिक्त हुए हैं ॥ ६७ ॥ कृष्णद्वैपायन वेद व्यासने इस कवचको धारण करके वेद विभाग और अठारह पुराणकी रचना की है ॥ ६८ ॥ शातातप, संवर्त्त वसिष्ठ पराशर और याज्ञवल्क्य सरस्वती कवचको धारण और पाठ करके ग्रंथकार हुए हैं ॥६९॥ ऋष्यशृंग, भरद्वाज, आस्तीक, देवल, जैगीषव्य और ययाति इन सबने इसके ही बलसे सर्वत्र समान आदर लाभ किया है ॥ ७० ॥ हे द्विजवर ! प्रजापति स्वयं इस कवचके

कणादो गौतमः कण्वः पाणिनिः शाकटायनः ॥ ग्रंथं चकार यद्धृत्वा दक्षः कात्यायनः स्वयम् ॥ ६७ ॥ धृत्वा वेदविभागं च पुराणान्यखिलानि च ॥ चकार लीलामात्रेण कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ॥६८॥ शातातपश्च संवर्त्तो वसिष्ठश्च पराशरः ॥ यद्धृत्वा पठनाद्ग्रंथं याज्ञवल्क्यश्चकार सः ॥६९॥ ऋष्यशृंगो भरद्वाजश्चास्तिको देवलस्तथा ॥ जैगीषव्यो ययातिश्च धृत्वा सर्वत्र पूजिताः ॥७०॥ कवचस्यास्य विप्रेंद्र ऋषिरेव प्रजापतिः ॥ स्वयं छंदश्च बृहती देवता शारदाऽम्बिका ॥ ७१ ॥ सर्वतत्त्वपरिज्ञानसर्वार्थसाधनेषु च ॥ कवितासु च सर्वासु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ ७२ ॥ श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा शिरो मे पातु सर्वतः ॥ श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा भालं मे सर्वदाऽवतु ॥ ७३ ॥ ॐ ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहेति श्रोत्रे पातु निरंतरम् ॥ ॐ श्रीं ह्रीं भगवत्यै स्वाहा नेत्रयुग्मं सदाऽवतु ॥७४॥ ऐं ह्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा नासां मे सर्वदाऽवतु ॥ ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा चोष्ठं सदाऽवतु ॥ ७५ ॥

ऋषि बृहती इसका छन्द और शारदा अम्बिका इसकी अधिष्ठात्री देवता हैं ॥ ७१ ॥ क्या तत्वार्थज्ञान क्या प्रयोजन सिद्धि क्या समस्त कविता सर्वत्र इसका विनियोग होता है ॥ ७२ ॥ श्रीं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा सम्यक् प्रकारसे मेरे शिरकी रक्षा करो श्रीं वाग्देवतायै स्वाहा मेरे कपालकी ॥ ७३ ॥ ओं ह्रीं सरस्वत्यै स्वाहा सर्वदा मेरे दोनों कर्णकी ओं श्रीं ह्रीं भगवत्यै सरस्वत्यै स्वाहा सर्वदा मेरे दोनों नेत्रकी ॥ ७४ ॥ ऐं ह्रीं वाग्वादिन्यै स्वाहा सर्वदा मेरी नासिकाकी ॐ ह्रीं विद्याधिष्ठात्रै देव्यै स्वाहा सदा मेरे

ओष्ठकी ॥ ७५ ॥ ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्मै स्वाहा मेरी दन्तपंक्तियें यह एकाक्षर मंत्र सदा मेरे कंठकी ॥ ७६ ॥ ॐ श्रीं ह्रीं मेरी ग्रीवाकी श्रीं मेरे दोनों कंधेको ॐ ह्रीं विद्याधिष्ठात्री देव्यै स्वाहा सदा मेरे वक्षस्थल ॥ ७७ ॥ ॐ ह्रीं विद्याधिस्वरूपायै स्वाहा मेरी नाभिकी ॐ ह्रीं क्लीं वाण्यै स्वाहा मेरे दोनों हाथोंकी ॥ ७८ ॥ ॐ सर्ववर्णात्मिकाय स्वाहा मेरे चरणयुगल और ॐ वागधिष्ठात्र्यै देव्यै स्वाहा मेरे सर्वाङ्गकी सदा रक्षा करै॥७९॥ ॐ सर्वकण्ठवासिन्यै स्वाहा मेरे पूर्वदिक् ॐ सर्वजिह्वाग्रवासिन्यैस्वाहा मेरे अग्निकोण

ॐ श्रीं ह्रीं ब्राह्मै स्वाहेति दंतपंक्तिं सदाऽवतु ॥ ऐमित्येकाक्षरो मंत्रो मम कंठं सदाऽवतु ॥ ७६ ॥ ॐ श्रीं ह्रीं पातु मे ग्रीवां स्कंधौ मे श्रीं सदाऽवतु ॥ ॐ ह्रीं विद्याधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा वक्षः सदाऽवतु ॥ ७७ ॥ ॐ ह्रीं विद्याधिस्वरूपायै स्वाहा मे पातु नाभिकाम् ॥ ॐ ह्रीं क्लीं वाण्यै स्वाहेति मम हस्तौ सदाऽवतु ॥ ७८ ॥ ॐ सर्ववर्णात्मिकायै पादयुग्मं सदाऽवतु ॥ ॐ वागधिष्ठातृदेव्यै स्वाहा मां सर्वदाऽवतु ॥ ७९ ॥ ॐ सर्वकंठवासिन्यै स्वाहा प्राच्यां सदाऽवतु ॥ ॐ सर्वजिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहाऽग्निदिशि रक्षतु ॥ ८० ॥ ॐ ऐं ह्रीं क्लीं सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा मां वारुणेऽवतु ॥ ८२ ॥ ॐ सर्वा ॥ ८१ ॥ ऐं ह्रीं श्रीं त्र्यक्षरो मंत्रो नैर्ऋत्यां सर्वदाऽवतु ॐ ऐं जिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहा ॥ सततं मंत्रराजोऽयं दक्षिणे मां सदाऽवतु बिकायै स्वाहा वायव्येमां सदाऽवतु ॥ ॐ ऐं श्रीं क्लीं गद्यवासिन्यै स्वाहा मामुत्तरेऽवतु ॥ ८३ ॥ ऐं सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहैशान्यां सदाऽवतु ॥ ॐ ह्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा चोर्ध्वं सदाऽवतु ॥८४॥ ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहाऽधो मां सदाऽवतु ॥ ॐ ग्रंथबीजस्वरूपायै स्वाहा मां सर्वतोऽवतु ॥ ८५ ॥

॥ ८० ॥ ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं सरस्वत्यै बुधजनन्यै स्वाहा मेरे दक्षिणदिक्॥८१॥ ऐं ह्रीं श्रीं यह त्र्यक्षरमंत्र मेरे नैर्ऋतकोण ॐ ऐं जिह्वाग्रवासिन्यै स्वाहा मेरे पश्चिमदिक् ॥ ८२ ॥ ॐ सर्वाम्बिकायै स्वाहा मेरे वायुकोण ॐ ऐं ह्रीं क्लीं गद्यवासिन्यै स्वाहा मेरे उत्तरदिक् ॥ ८३ ॥ ऐं सर्वशास्त्रवासिन्यै स्वाहा मेरे ईशानकोण ॐ ह्रीं सर्वपूजितायै स्वाहा मेरे ऊर्ध्वभाग ॥ ८४ ॥ ह्रीं पुस्तकवासिन्यै स्वाहा मेरे अधोभाग और ॐ ग्रंथबीज

स्वरूपायै स्वाहा मेरे समस्त दिक्‌की रक्षा करै ॥ ८५ ॥ हे वत्स नारद ! यह मंत्र शरीर ब्रह्मस्वरूप विश्वजय नामक कवच तुमसे कहा ॥ ८६ ॥ पूर्व कालके समय मैंने यह कवच गंधमादनपर्वतमें धर्मदेवके मुखसे सुना था अब अतिशय स्नेह होनेके कारण तुमसे कहा किन्तु यह कवच कभी किसीके निकट न कहना ॥ ८७ ॥ वस्त्र अलंकार और चन्दनद्वारा यथाविधि गुरुदेवकी अर्चना करके गुरुदेवके चरणमें दण्डवत्प्रणामपूर्वक यह कवच धारण करै ॥ ८८ ॥ फिर लक्षवार जप करनेसे कवच सिद्ध होता है कवचधारी पुरुष कवचके सिद्ध होनेसे ही बृहस्पतिके समान बुद्धिमान् ॥ ८९ ॥ वाग्मी कवीन्द्र और त्रैलोक्यविजयी होता है अधिक क्या इस कवचके प्रभावसे संपूर्ण जय

इति ते कथितं विप्र ब्रह्ममंत्रौघविग्रहम् ॥ इदं विश्वजयं नाम कवचं ब्रह्मरूपकम् ॥८६॥ पुरा श्रुतं कर्मवक्त्रात्पर्वते गंधमादने ॥ तवस्नेहान्मयाऽऽख्यातं प्रवक्तव्यं न कस्यचित् ॥ ८७ ॥ गुरुमभ्यर्च्य विधिवद्वस्त्रालंकारचंदनैः ॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ कवचं धारयेत्सुधीः ॥ ८८ ॥ पंचलक्षजपेनैव सिद्धं तु कवचं भवेत् ॥ यदि स्यात्सिद्धकवचो बृहस्पतिसमो भवेत् ॥ ८९ ॥ महावाग्मी कवींद्रश्च त्रैलोक्यविजयी भवेत् ॥ शक्नोति सर्वं जेतुं च कवचस्य प्रसादतः ॥ ९० ॥ इदं च कण्वशाखोक्तं कवचं कथितं मुने ॥ स्तोत्रं पूजाविधानं च ध्यानं च वंदनं शृणु ॥९१॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वाग्देवतायाः स्तवनं श्रूयतां सर्वकामदम् ॥ महामुनिर्याज्ञवल्क्यो येन तुष्टाव तां पुरा ॥१॥ गुरुशापाच्च स मुनिर्हतविद्यो बभूव ह ॥ तदाऽऽजगाम दुःखार्तो रविस्थानं सुपुण्यदम् ॥२॥ संप्राप्य तपसा सूर्यं लोलार्कं दृष्टिगोचरे ॥ तुष्टाव सूर्यं शोकेन रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥३॥

करनेमें समर्थ होता है ॥ ९० ॥ हे मुने ! और मैंने तुमसे यह काण्वशाखोक्तकवचका विषय कहा, और पूजा विधि ध्यान और वन्दनादिका विषय वर्णन करता हूं सुनो ॥ ९१ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ नारायणने कहा हे वत्स नारद ! पूर्वकालके समय ऋषिवर याज्ञवल्क्यने जिस स्तोत्रसे वाग्देवी सरस्वतीका स्तव किया था इस समय सर्वकामप्रद उन्हीं सरस्वतीका स्तव कीर्त्तन करता हूं सुनो ॥ १ ॥ मुनिवर याज्ञवल्क्य गुरुशापके कारण समस्त वेदादि भूलकर अत्यन्त दुःखित चित्तसे पुण्यप्रद रविस्थानमें गये ॥ २ ॥ वहां कुछ काल तपस्याके पीछे सूर्य देवके नयनगोचर होनेपर अति शोकमें पीडित हो वारंवार रोदन करते करते

उनके स्तुतिमें प्रवृत्त हुए ॥ ३ ॥ तब भगवान् सूर्यने प्रसन्न होकर उनकी संपूर्ण वेद और वेदाङ्गशिक्षा प्रदानपूर्वक कहा हे वत्स ! अब तुम स्मरण शक्ति प्राप्तिके लिये भक्ति सहित वाग्देवीका स्तव करो ॥ ४ ॥ दिवाकर यह कहते ही वहांसे अन्तर्धान होगये इधर मुनिवर याज्ञवल्क्य स्नान करके भक्तिपूर्वक मस्तक झुकाय वाग्देवीके स्तवपाठमें प्रवृत्त हुए ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्यने कहा हे मातः ! गुरुके शापसे मेरी मति भ्रंश हुई है मैं विद्याहीन और तेजहीन होगया हूं मेरे दुःखकी अवधि नहीं है हे जगज्जननी ! मुझपर कृपा करो ॥ ६ ॥ मुझको ज्ञान, विद्या, स्मृति, शिष्य बोधिनी शक्ति, ग्रन्थकर्तृत्व और प्रतिभासम्पन्नसुशिष्यत्व प्रदान करो ॥ ७ ॥ जिससे सज्जनोंके समाजमें मेरी भी भलीभांति

सूर्यस्तं पाठयामास वेदं वेदांगमीश्वर ॥ उवाच स्तौहि वाग्देवीं भक्त्या च स्मृतिहेतवे ॥ ४ ॥ तमित्युक्त्वा दीननाथोऽप्यंतर्धानं चकार सः ॥ मुनिः स्नात्वा च तुष्टाव भक्तिनम्रात्मकंधरः ॥५॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ कृपां कुरु जगन्मातर्मामेवं हततेजसम् ॥ गुरुशापात्स्मृतिभ्रष्टं विद्याहीनं च दुःखितम् ॥ ६ ॥ ज्ञानं देहि स्मृतिं विद्यां शक्तिं शिष्यप्रबोधिनीम् ॥ ग्रंथकर्तृत्वशक्तिं च सुशिष्यं सुप्रतिष्ठितम् ॥७॥ प्रतिभां सत्सभायां च विचारक्षमतां शुभाम् ॥ लुप्तं सर्वं देवयोगान्नवीभूतं पुनः कुरु ॥ ८ ॥ यथाऽङ्कुरं भस्मनि च करोति देवता पुनः ॥ ब्रह्मस्वरूपा परमा ज्योतीरूपा सनातनी ॥९॥ सर्वविद्याधिदेवी या तस्यै वाण्यै नमोनमः ॥ विसर्गबिंदुमात्रासु यदधिष्ठानमेव च ॥१०॥ तदधिष्ठात्री या देवी तस्यै नीत्यै नमो नमः ॥ व्याख्यास्वरूपा सा देवी व्याख्याधिष्ठातृरूपिणी ॥ ११ ॥

प्रतिभा और विचार शक्ति प्रसारित हो दैवके दुर्विपाकसे मेरा जो कुछ नष्ट हुआ है ॥ ८ ॥ वह भस्मराशिसमुद्र बीजांकुरके समान संपूर्ण मेरे उत्पादिका शक्तिशून्य चित्तक्षेत्रमें उदय होकर पुनर्वार नवीनभाव धारण करै हे मातः ! तुम ही ब्रह्मस्वरूपिणी तुम ही सर्वश्रेष्ठ तुम ही ज्योतिः स्वरूपा तुम ही सनातनी ॥ ९ ॥ और तुम ही समस्तविद्याकी अधिष्ठात्री देवी हो इस कारण तुमको वारंवार नमस्कार करता हूं । हे मातः ! अनुस्वार विसर्ग और चन्द्रबिन्दु जिन वर्णका आश्रय करके रहते हैं ॥ १० ॥ तुम वही स्वर्णस्वरूपिणी हो

अतएव तुमको नमस्कार है. हे मातः ! तुमही शास्त्रकी व्याख्यास्वरूप और तुमही समस्त व्याख्याकी अधिष्ठात्री देवी हो ॥ ११ ॥ तुम्हारे विना गणितविद्याके पारदर्शा भी किसी विषयकी गणना करनेमें समर्थ नहीं हैं अतएव तुम कालगणनाकी संख्यास्वरूप हो ॥ १२ ॥ तुमही मनुष्योंका भ्रमभंजन करनेवाली सिद्धान्तशक्तिरूप हो अतएव तुमको वारंवार नमस्कार है हे मातः ! तुमही स्मृतिशक्ति, तुमही ज्ञानशक्ति, तुमही बुद्धिशक्ति स्वरूपिणी हो ॥१३॥ तुमही प्रतिभाशक्ति और तुमही कल्पनाशक्ति हो अतएव वारंवार तुमको प्रणाम करते हैं स्वयं सनत्कुमारने भी जब भ्रमयुक्त होकर ब्रह्माजीसे प्रश्न किया ॥ १४ ॥ तब वह उसका सिद्धान्त करनेमें असमर्थ होकर मूकके समान निरुत्तर रहे तब

यया विना प्रसंख्यावान्संख्यां कर्तुं न शक्यते ॥ कालसंख्यास्वरूपा या तस्यै देव्यै नमोनमः ॥ १२ ॥ भ्रमसिद्धांतरूपा या तस्यै देव्यै नमो नमः ॥ स्मृतिशक्तिज्ञानशक्तिबुद्धिशक्तिस्वरूपिणी ॥ १३ ॥ प्रतिभाकल्पनाशक्तिर्या च तस्यै नमो नमः ॥ सनत्कुमारो ब्रह्माणं ज्ञानं पप्रच्छ यत्र वै ॥१४॥ बभूव मूकवत्सोऽपि सिद्धांतं कर्तुमक्षमः ॥ तदाऽऽजगाम भगवानात्मा श्रीकृष्ण ईश्वरः ॥ १५ ॥ उवाच स च तां स्तौहि वाणीमिष्टां प्रजापते ॥ स च तुष्टाव तां ब्रह्मा चाज्ञया परमात्मनः ॥ १६ ॥ चकार तत्प्रसादेन तदा सिद्धांतमुत्तमम् ॥ यदाप्यनंतं पप्रच्छ ज्ञानमेकं वसुंधरा ॥ १७ ॥ बभूव मूकवत्सोऽपि सिद्धांतं कर्तुमक्षमः ॥ तदा तां स च तुष्टाव संत्रस्तः कश्यपाज्ञया ॥ १८ ॥ ततश्चकार सिद्धांतं निर्मलं भ्रमभंजनम् ॥ व्यासः पुराणसूत्रं च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा ॥ १९ ॥

परमात्मरूपी परमेश्वर श्रीकृष्णने वहां उपस्थित होकर ॥ १५ ॥ कहा हे प्रजापते ! तुम अभीष्टदात्री वागीश्वरीका स्तव करो तो तुम्हारा सिद्धान्त स्थिर होगा तब चतुराननने परमेश्वरकी आज्ञानुसार देवी सरस्वतीका स्तव करके ॥ १६ ॥ उनके प्रसादबलसे अति उत्तम सिद्धान्त स्थिर किया एक दिन वसुन्धराने संदिग्ध चित्तसे अनन्त देवके निकट प्रश्न किया ॥१७॥ तब वह भी सिद्धान्त स्थिर करनेमें असमर्थ होकर मूकके समान निरुत्तर रहे अन्तमें महाभीत हो कश्यपकी आज्ञानुसार तुम्हारा स्तव करनेसे ॥ १८ ॥ उनका भ्रम दूर होकर सिद्धान्त स्थिर

हुआ जब श्रीवेदव्यासजीने वाल्मीकिके निकट जायकर पुराणसूत्रका विषय पूँछा ॥ १९ ॥ तब मुनिवर वाल्मीकिने हतबुद्धिहोकर जगत्की मातास्वरूप तुमको स्मरण किया तुम्हारे प्रसादसे ज्ञानज्योतिके प्रकाशित होनेपर ऋषिवरका भ्रमान्धकार दूर हुआ ॥२०॥ तब वह श्रीवेदव्यासके किये प्रश्नके विषयका सिद्धान्त स्थिर करनेमें समर्थ हुए तब कृष्णांशोत्पन्न श्रीव्यासदेवजीने महर्षि वाल्मीकिजीके मुखसे पुराणसूत्रका विषय सुनकर तुम्हारी महिमा जानी ॥ २१ ॥ और फिर पुष्करतीर्थमें जाय शतवर्षपर्यन्त शान्तिदात्री स्वरूप तुम्हारी आराधनामें प्रवृत्त हुए इसके पीछे तुम्हारे प्रसन्न होकर उनको वर देनेसे वह कवीन्द्रपदवीमें आरूढ हुए ॥ २२ ॥ फिर उन्होंने वेदविभाग और अठारह पुराणोंकी

मौनीभूतश्च सस्मार तामेव जगदंबिकाम् ॥ तदा चकार सिद्धांतं तद्वरेण मुनीश्वरः ॥२०॥ संप्राप्य निर्मलं ज्ञानं भ्रमांध्यध्वंसदीपकम् ॥ पुराणसूत्रं श्रुत्वा च व्यासः कृष्णकलोद्भवः ॥२१॥ तां शिवां वेद दध्यौ च शतवर्षं च पुष्करे ॥ तदा त्वत्तो वरं प्राप्य सत्कवींद्रो बभूव ह ॥२२॥ तदा वेदविभागं च पुराणं च चकार सः ॥ यदा महेंद्रः पप्रच्छतत्त्वज्ञानं सदाशिवम् ॥२३॥ क्षणं तामेव संचित्य तस्मै ज्ञानं ददौ विभुः ॥ पप्रच्छ शब्दशास्त्रं च महेंद्रश्च बृहस्पतिम् ॥२४॥ दिव्यं वर्षसहस्रं च स त्वां दध्यौ च पुष्करे ॥ तदा त्वत्तो वरं प्राप्य दिव्यवर्षसहस्रकम् ॥२५॥ उवाच शब्दशास्त्रं च तदर्थं च सुरेश्वरम् ॥ अध्यापिताश्च ये शिष्या यैरधीतं मुनीश्वरैः ॥ २६ ॥ ते च तां परिसंचिंत्य प्रवर्तंते सुरेश्वरीम् ॥ त्वं संस्तुता पूजिता च मुनीन्द्रैर्मनुमानवैः ॥ २७ ॥

रचना करी जब महेन्द्रने सदाशिवसे तत्वज्ञानकी कथा पूछी ॥२३॥ तब सदाशिवने क्षणकाल तुम्हारी चिन्ता करके तत्वज्ञानका उपदेश प्रदान किया फिर एक समय देवराजने सुरगुरु बृहस्पतिजीके निकट शब्दशास्त्रविषयक प्रश्न पूछा ॥ २४ ॥ तब उन्होंने उसके उत्तर देनेमें असमर्थ होकर पुष्कर तीर्थमें जाय देवपरिणामसे हजारवर्ष पर्यन्त तुम्हारी आराधना करके तुमसे वरपाया ॥२५॥ फिर दिव्य सहस्र वर्षपर्यन्त महेन्द्रको शब्दशास्त्र और शब्दशास्त्रार्थ विषयक उपदेश प्रदान करनेमें समर्थ हुए हे सुरेश्वरी ! जो मुनिगण शिष्यको शिक्षा प्रदान करते हैं ॥ २६ ॥ जो स्वयं अध्ययनमें प्रवृत्त होते हैं वह कोई भी प्रथम तुम्हारा स्मरण विना किये अपने कार्यमें प्रवृत्त नहीं हो सकतेकितनेही मुनीन्द्र कितनेही

मनु ॥२७॥ कितने ही दानव कितने ही दैत्येन्द्र कितने ही अमर यही क्या ब्रह्मा विष्णु और महादेव पर्यन्त तुम्हारी पूजा और तुम्हाराही स्तव करते हैं किन्तु विष्णु जब सहस्रमुखसे महादेव पांचमुखसे और ब्रह्मा चार मुखसे ॥२८॥ तुम्हारा स्तव करनेमें जड़ीभूत होते हैं तो फिर मैं सामान्य मनुष्य एक मुखसे क्या स्तव करूं ? कृतोपवास महर्षि याज्ञवाल्क्यने इस प्रकार कहकर भक्तिभावसे मस्तक झुकाय॥२९॥ देवीको प्रणाम किया और क्षणक्षणमें रुदन करने लगे इस समय फिर उन ज्योतिरूप महामाया सरस्वतीसे नहीं रहा गया उन्होंने उनके समीप आनकर कहा ॥ ३० ॥ " हे वत्स ! तुम सुकवीन्द्र होओ " इस प्रकार वर दे वैकुण्ठधामको चली गई जो यांज्ञवल्क्यकृत इस सरस्वतीस्तवका पाठ करते हैं

दैत्येंद्रैश्च सुरैश्चापि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ॥ जडीभूतः सहस्रास्यः पंचवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥ २८ ॥ यां स्तोतुं किमहं स्तौमि तामेकास्येन मानवः ॥ इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यश्च भक्तिनम्रात्मकंधरः ॥ २९ ॥ प्रणनाम निराहारो रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥ ज्योतीरूपा महामाया तेन दृष्टाऽप्युवाच तम् ॥ ३० ॥ सुकवींद्रो भवेत्युक्त्वा वैकुंठं च जगाम ह ॥ याज्ञवल्क्यकृतं वाणीस्तोत्रमेतत्तु यः पठेत् ॥ ३१ ॥ स कवींद्रो महावाग्ग्मी बृहस्पतिसमो भवेत् ॥ महामूर्खश्च दुर्बुद्धिर्वर्षमेकं यदा पठेत् ॥ ३२ ॥ स पंडितश्च मेधावी सुकवींद्रो भवेद् ध्रुवम् ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ सरस्वती तु वैकुंठे स्वयं नारायणांतिके ॥ गंगाशापेन कलहात्कलया भारते सरित् ॥ १ ॥

॥ ३१ ॥ वह सुकवि वाग्मी और बृहस्पतिके समान बुद्धिशक्ति संपन्न हो सकते हैं यदि महामूर्ख मनुष्य भी एक वर्षतक यह वाणीस्तव पाठ करता है ॥ ३२ ॥ तो वह सहजमें ही सुपंडित मेधावी और सुकवि होनेमें समर्थ होता है ॥ ३३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ नारायणने कहा हे वत्स नारद ! सरस्वती सदाही वैकुण्ठमें नारायणके निकट वास करती हैं एक दिन गंगाके सहित कलह उपस्थित होनेपर उनके शापके कारण अंशद्वारा सारितरूपसे भारतमें अवतीर्ण हुईं ॥ १ ॥

यह भारतमें अतिपावनी पुण्यरूपा और पवित्र तीर्थस्वरूपिणी हैं पुण्यवान् मनुष्य इनके तटमें वास करके निरंतर इनकी सेवा करते हैं ॥ २ ॥ यह तपस्वियोंकी तपस्या और तपका फलस्वरूप हैं, जो पापस्वरूप काष्ठराशिको आहरण करता है, यह प्रज्वलित हुताशनरूप धारण करके उसकी उस पापरूप काष्ठराशिको भस्म करती हैं ॥ ३ ॥ भारतमें जो ज्ञान सहित सरस्वतीके जलमें कलेवर त्याग करते हैं, वह सदा वैकुंठके मध्य हरिकी सभामें वास कर सकते हैं ॥ ४ ॥ भारतमें जो पापाचरणकर सरस्वती जलमें स्नान करते हैं, वह लीलापूर्वकही अपने किये सब पापोंसे छूटकर दीर्घकालतक विष्णुलोकमें वास करते हैं ॥ ५ ॥ क्या चातुर्मास्यका समय, क्या पूर्णिमा, क्या अक्षया, क्य

पुण्यदा पुण्यरूपा च पुण्यतीर्थस्वरूपिणी ॥ पुण्यवद्भिर्निषेव्या च स्थितिः पुण्यवतां मुने ॥ २ ॥ तपस्विनां तपोरूपा तपसः फलरूपिणी ॥ कृतपापेध्मदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ ३ ॥ ज्ञानात्सरस्वतीतोये मृता ये मानवा भुवि ॥ तेषां स्थितिश्च वैकुंठे सुचिरं हरिसंसदि ॥ ४ ॥ भारते कृतपापश्च स्नात्वा तत्र च लीलया ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके वसेच्चिरम् ॥ ५ ॥ चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामक्षयायां दिनक्षये ॥ व्यतीपाते च ग्रहणेऽन्यस्मिन्पुण्यदिनेऽपि च ॥ ६ ॥ अनुषंगेण यः स्नातो हेतुनाऽश्रद्धयाऽपि वा ॥ सारूप्यं लभते नूनं वैकुंठे स हरेरपि ॥ ७ ॥ सरस्वतीमनुं तत्र मासमेकं च यो जपेत् ॥ महामूर्खः कवींद्रश्च स भवेन्नाऽत्र संशयः ॥ ८ ॥ नित्यं सरस्वतीतोये यः स्नायान्मुण्डयन्नरः ॥ न गर्भवासं कुरुते पुनरेव स मानवः ॥ ९ ॥

दिनक्षय समय, क्या व्यतीपातयोग, क्या ग्रहणकाल, क्या अन्यपुण्यदिन ॥ ६ ॥ वा आनुषङ्गिक जिस किसी कारणसे हो अधिक क्या श्रद्धापूर्वक होनेपर भी सरस्वतीके जलमें केवल एकवार स्नान करनेसे वैकुण्ठधाममें जाकर श्रीहरिकी स्वरूपता लाभ करनेमें समर्थ होते हैं ॥ ७ ॥ एक मासतक सरस्वतीके तटपर वास करके सरस्वतीका मन्त्र जपनेसे महामूर्ख पुरुष भी कवींद्रपदमें प्रतिष्ठित हो सकता है इसमें सन्देह नहीं है ॥ ८ ॥ एकवार मस्तक मुंडन करके सरस्वतीके तटपर वास करके जो पुरुष प्रतिदिन उसमें स्नान करता है

उसको फिर गर्भकी यंत्रणा भोगनी नहीं होती ॥ ९ ॥ हे वत्सनारद ! यह तो मैंने भारतके असीम गुणोंमें सुखप्रद कामप्रद और सारभूत कुछेक वर्णन किया, अब और क्या सुननेकी इच्छा है ? सो कहो ॥ १० ॥ सूतजीने कहा हे शौनक ! मुनिवर नारदने नारायणके मुखसे इस प्रकार सुनकर सन्देह दूर होनेके लिये फिर उसी समय जो प्रश्न पूछा था, सो कहता हूं सुनो॥११॥ नारदजी बोले हे प्रभो ! सरस्वती देवी गंगाके संग कलह करके उनके शापसे किस प्रकार स्वीय अंशद्वारा भारतमें पुण्यप्रद संवित् रूपसे अवतीर्ण हुई ॥ १२ ॥ यह श्रुतिसार वृत्तान्त सुननेके लिये मेरा चित्त अत्यन्त उत्सुक हुआ है आपका वचनामृत पान करके किसी प्रकारभी मुझको तृप्ति नहीं

इत्येवं कथितं किंचिद्भारतीगुणकीर्तनम् ॥ सुखदं कामदं सारं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि॥१०॥ सूत उवाच ॥ नारायणवचः श्रुत्वानारदो मुनिसत्तमः ॥ पुनः पप्रच्छ संदेहमिमं शौनक सत्वरम् ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ कथं सरस्वती देवी गंगाशापेन भारते ॥ कलया कलहेनैव बभूव पुण्यदा सरित् ॥१२॥ श्रवणे श्रुतिसाराणां वर्धते कौतुकं मम ॥ कथाऽमृते न मे तृप्तिः केन श्रेयसि तृप्यते ॥१३॥ कथं शशाप सा गंगा पूजितां तां सरस्वतीम् ॥ सा तु सत्त्वस्वरूपा या पुण्यदा शुभदा सदा ॥ १४ ॥ तेजस्विनीर्द्वयोर्वाद कारणं श्रुतिसुंदरम् ॥ सुदुर्लभं पुराणेषु तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १५ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि कथामेतां पुरातनीम् ॥ यस्याः श्रवणमात्रेण सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ १६ ॥

होती फलतः श्रेयोलाभमें किसका चित्त चरितार्थता लाभ कर सकता है ? ॥ १३ ॥ सरस्वती सामान्य नारी नहीं है, त्रैलोक्यमें सभी उसकी पूजा करते हैं और गंगाभी सत्वगुणप्रधान हैं अतएव उन्होंने सर्वदा सबको पुण्य और शुभदात्री होकर सरस्वतीको किस लिये शाप दिया ॥ १४ ॥ दोनोंही तेजस्विनी थीं, अतएव बलवत् दोनों पक्षके विवादका कारण सुननेसे कानोंमें अमृत धारा वर्षण करता है विशेषकर पुराणमें यह सब वृत्तान्त अत्यन्त दुर्लभ है अतएव आप कृपा करके मुझसे वर्णन कीजिये करता हूं ॥ १५ ॥ नारायणने कहा हे वत्स नारद ! जिस कथाके सुननेसे संपूर्ण पाप दूर होते हैं वही पुरातन कथा

वर्णन करता हूं सुनो ॥ १६ ॥ लक्ष्मी सरस्वती और गंगा यह तीनों नारायणके निकट समान प्रेमसे वास करती हैं ॥ १७ ॥ इनमें गंगा एक दिन हास्यवदन हो उत्सुक चित्तसे वारंवार नारायणके प्रति कटाक्ष विक्षेप करनेलगी ॥ १८ ॥ प्रभु नारायणभी यह देखकर चकितके समान गंगाकी ओर दृष्टिपात करके कुछेक हँसे यह देखकर लक्ष्मीजीने तो कुछ अपराध नहीं माना किंतु सरस्वती महाक्रोधित होगईं ॥ १९ ॥ यद्यपि सत्वगुणयुक्त लक्ष्मीजीने हास्यमुख हो उन क्रुद्ध सरस्वतीको अनेक प्रकारसे समझाया किंतु

लक्ष्मीः सरस्वती गंगा तिस्रो भार्या हरेरपि ॥ प्रेम्णा समास्तास्तिष्ठंति सततं हरिसन्निधौ ॥ १७ ॥ चकार सैकदा गंगा विष्णो र्मुखनिरीक्षणम् ॥ सस्मिता च सकामा च सकटाक्षं पुनः पुनः ॥१८॥ विभुर्जहास तद्वक्रं निरीक्ष्य च क्षणं तदा ॥ क्षमां चकार तद्दृष्ट्वा लक्ष्मीर्नैव सरस्वती ॥१९॥ बोधयामास पद्मा तां सत्त्वरूपा च सस्मिता ॥ क्रोधाविष्टा च सा वाणी न च शांता बभूव ह ॥ २० ॥ उवाच वाणी भर्तारं रक्तास्या रक्तलोचना ॥ कंपिता कामवेगेन शश्वत्प्रस्फुरिताधरा ॥ २१ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ सर्वत्र समताबुद्धिः सद्भर्तुः कामिनीं प्रति ॥ धार्मिष्ठस्य वरिष्ठस्य विपरीता खलस्य च ॥ २२ ॥ ज्ञातं सौभाग्यमधिकं गंगायां ते गदाधर ॥ कमलायां च तत्तुल्यं न च किंचिन्मयि प्रभो ॥ २३ ॥ गंगायाः पद्मया सार्धं प्रीतिश्चाऽस्ति सुसंमता ॥ क्षमां चकार तेनेदं विपरीतं हरिप्रिया ॥ २४ ॥

तो भी किसी प्रकार शांत न हुई ॥ २० ॥ वरन् क्रोधसे उनके वदनमण्डलने लोहितराग धारण किया दोनोंनेत्र रक्तवर्ण हो गये वह क्रोधके वश हो कांपने लगी उनके ओष्ठ बराबर प्रस्फुरित होनेलगे तब भर्तासे कहने लगी ॥ २१ ॥ जो स्वामी सज्जन धार्मिक और गुणवान् है वह सब भार्याओंकोही समाननेत्रोंसे देखते हैं किंतु धूर्तोंके पक्षमें इसके विपरीत है ॥ २२ ॥ हे गदाधर ! गंगाके प्रतिही आपका प्रणय पक्षपात है लक्ष्मीके प्रतिभी उससे न्यून नहीं है केवल मैंही उससे वंचित हूं ॥ २३ ॥ इसी कारण गंगा और लक्ष्मीमें परस्पर प्रणय है; क्योंकि आपभी

लक्ष्मीको प्यार करते हैं अतएव लक्ष्मी यह विपरीताचरण क्यों न सहे ? ॥ २४ ॥ मैं हतभाग्य हूं मेरे जीवनसे क्या प्रयोजन है कारण कि जो स्त्री पतिके प्रेमसे वंचित है उसका जीवन विडंबना मात्र है ॥ २५ ॥ जो मनीषिगण आपको सत्वगुणका अधिष्ठाता कहकर निर्देश करते हैं वह कभी पंडितपदवाच्य होनेके योग्य नहीं हैं वह नितान्त मूर्ख हैं, उनको कुछभी वेदज्ञान नहीं है वह आपकी मनोवृत्ति जाननेमें एकान्त असमर्थ है ॥ २६ ॥ हे वत्स नारद ! नारायण सरस्वतीके वचन सुन और उनको अत्यन्त कोपयुक्त जान क्षण काल चिन्ताके पीछे अन्तःपुरसे बाहर गये ॥ २७ ॥ इस ओर वागीश्वरी सरस्वती नारायणके जानेसे निर्भयचित्त हो क्रोधमें भर असहनीय कटुवचनोंके द्वारा गंगासे कहने

किं जीवनेन मेऽत्रैव दुर्भगायाश्च सांप्रतम् ॥ निष्फलं जीवनं तस्या या पत्युः प्रेमवंचिता ॥२५॥ त्वां सर्वे सत्त्वरूपं च ये वदंति मनीषिणः ॥ ते च मूर्खा न वेदज्ञा न जानंति मतिं तव ॥ २६ ॥ सरस्वतीवचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कोपसंयुताम् ॥ मनसा च समालोच्य स जगाम बहिः सभाम् ॥२७॥ गते नारायणे गंगामुवाच निर्भयं रुपा ॥ वागधिष्ठातृदेवी सा वाक्यं श्रवणदुष्करम् ॥ २८ ॥ हे निर्लज्जे हे सकामे स्वामिगर्वं करोषि किम् ॥ अधिकं स्वामिसौभाग्यं विज्ञापयितुमिच्छसि ॥ २९ ॥ मानं चूर्णं करिष्यामि तवाऽद्य हरिसन्निधौ ॥ किं करिष्यति ते कान्तो ममैवं कांतवल्लभे ॥३०॥ इत्येवमुक्त्वा गंगायाः केशं ग्रहीतुमुद्यता ॥ वारयामास तां पद्मा मध्यदेशं समाश्रिता ॥३१॥ शशाप वाणी तां पद्मां महाबलवती सती ॥ वृक्षरूपा सरिद्रूपा भविष्यसि न संशयः॥३२॥

लगी ॥ २८ ॥ रे निर्लज्जे ! कामातुरे ! तू स्वामीके सौभाग्यका गर्व करती है. स्वामी तेरे प्रति अत्यन्त प्रणय प्रकाश करते हैं. वही जताती है? ॥ २९ ॥ तू बडी पतिसोहागिनी हुई है, आज तेरा दर्प चूर्ण करूंगी ! आज देखती हूं तेरे हरि मेरा क्या करेंगे ? ॥३०॥ यह कहतेही जब सरस्वती गंगाके केशाकर्षण अर्थात् बाल खेंचनेमें उद्यत हुई, तब लक्ष्मीने दोनोंकी मध्यवर्तिनी होकर निवारण किया ॥ ३१ ॥ वाणी (सरस्वती) गंगाके बाधा देनेसे इतनी प्रबल हो गई कि तिस काल उसको कुछभी हिताहितका विचार नहीं रहा, वरन् उसने क्रोधसे

अधीर हो उसको यह कहकर शापदिया कि हे पद्मे ! तुमने जब गंगाके अन्यान्य आचरण वा पक्षपात वशसे कुछ बात न कहकर वृक्ष तथा सरित्के समान जड़भावसे स्थित रही तो मैं कहती हूं कि शीघ्र तुमको वृक्ष और सरित्स्वरूप धारण करना होगा इसमें सन्देह नहीं ॥३२॥३३॥ लक्ष्मीने सरस्वतीकी बात सुनकर कुछभी क्रोध नहीं किया केवल दुःखितहो सरस्वतीका हाथ पकड़कर निस्तब्धभावसे अवस्थान करने लगी इस समय गंगाकेभी कोपसे वारंवार ओष्ठाधर कांपनेलगे फिर लाललाल नेत्र कर सरस्वती को क्रोधमें अत्यन्त उन्मत्त देख लक्ष्मीसे कहा ॥ ३५ ॥ ३४ ॥

विपरीतं यतो दृष्ट्वा किंचिन्नो वक्तुमर्हसि ॥ संतिष्ठति सभामध्ये यथा वृक्षो यथा सरित् ॥ २३ ॥ शापं श्रुत्वा तु सा देवी न शशाप चुकोप ह ॥ तत्रैव दुःखिता तस्थौ वाणीं धृत्वा करेण च ॥ २४ ॥ अत्युन्नतां तु तां दृष्ट्वा कोपप्रस्फुरिताधराम् ॥ उवाच गंगा तां देवीं पद्मां चारक्तलोचनाम् ॥२५॥ श्रीगंगोवाच ॥ त्वामुत्सृज महोग्रां च पद्मां किं मे करिष्यति ॥ दुःशीला मुखरा नष्टा नित्यं वाचालरूपिणी ॥ २६ ॥ वागधिष्ठात्री देवीयं सततं कलहप्रिया ॥ यावती योग्यता चास्या यावती शक्तिरेव च ॥ २७ ॥ तथा करोतु वादं च मया सार्धं च दुर्मुखी ॥ स्वबलं यन्मम बलं विज्ञापयितुमिच्छति ॥२८॥ जानंतु सर्वे ह्युभयोः प्रभावं विक्रमं सति ॥ इत्येवमुक्त्वा सा देवी वाण्यै शापं ददाविति ॥ २९ ॥ सरित्स्वरूपा भवतु सा या त्वां च शशाप ह ॥ अधो मर्त्यं सा प्रयातु संति यत्रैव पापिनः ॥ ४० ॥

गंगा बोली हे पद्मे ! तुम इस दुष्टस्वभावा मुखराको छोडदो, यह दुःशीला वाचाल हमारा क्या करेगी ? ॥३६॥ यह वाक्यकी अधिष्ठात्री होनेसे केवल सदा कलहही करती है उस दुर्मुखीका जितना प्रभाव है जितनी शक्ति है॥३७॥ मेरे संग विवाद करके देख ले वह अपना बल कितना और मेरा बल कितनाहै ? यह जाननेकी इच्छाकरती है॥३८॥ अतएव उपेक्षाको छोड सब हम दोनों पराक्रम और प्रभाव देखो इस प्रकार कहकर गंगाने सरस्वतीको शाप देनेमें उद्यत हो लक्ष्मीसे कहा ॥ ३९ ॥ हे सखि पद्मे ! उसने जब तुमको सरिद्रूपिणी होनेका शाप दिया तब मैं भी कहती

हूं कि, जहां पापी हैं वहां मृत्यु लोक जो नीचे है गमन करे ॥४०॥ उसको भी सरित्‌रूप धारण करके पापियोंके निवासस्थान मर्त्यलोक जाकर कलियुगमें उनके पापग्रहण करना हो यह सुनकर सरस्वतीने भी शाप दिया ॥४१॥ तुमभी पृथ्वीमें जाकर पापियोंका पाप ग्रहण करो. हे वत्स नारद! इसी प्रकार कलह हो ही रहाथा कि इसी समय भगवान् आये ॥ ४२ ॥ चतुर्भुजमूर्ति सर्वज्ञ भगवान् हरि चतुर्भुज चार पार्षदोंके सहित वहां आनकर उपस्थित हुए और सरस्वतीको हाथ पकड हृदयसे लगाकर ॥ ४३ ॥ पुराना रहस्य कहने लगे तब वह अपने २ शापदान और कलहका कारण जानकर ॥४४॥ अत्यन्त दुःखित हुई इसी समय भगवान् हरि समयोचित वचनद्वारा एकादिक्रमसे उनसे सब

कलौ तेषां च पापानि ग्रहीष्यंति न संशयः ॥ इत्येवं वचनं श्रुत्वा तां शशाप सरस्वती ॥४१॥ त्वमेव यास्यसि महीं पापिपापं लभिष्यसि ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र भगवानाजगाम ह ॥४२॥ चतुर्भुजश्चतुर्भिश्च पार्षदैश्च चतुर्भुजैः ॥ सरस्वतीं करे धृत्वा वासयामास वक्षसि ॥ ४३ ॥ बोधयामास सर्वज्ञः सर्वज्ञानं पुरातनम् ॥ श्रुत्वा रहस्यं तासां च शापस्य कलहस्य च ॥ ४४ ॥ उवाच दुःखितास्ताश्च वाचं सामयकीं विभुः ॥ श्रीभगवान् उवाच ॥ लक्ष्मि त्वं कलया गच्छ धर्मध्वजगृहं शुभे ॥४५॥ अयोनिसंभवा भूमौ तस्य कन्या भविष्यसि ॥ तत्रैव दैवदोषेण वृक्षत्वं च लभिष्यसि ॥४६॥ मदंशस्यासुरस्यैव शंखचूडस्य कामिनी ॥ भूत्वा पश्चाच्च मत्पत्नी भविष्यसि न संशयः ॥ ४७ ॥ त्रैलोक्यपावनी नाम्ना तुलसीति च भारते ॥ कलया च सरिद्भावं शीघ्रं गच्छ वरानने ॥ ४८ ॥ भारतं भारतीशापान्नाम्ना पद्मावती भव ॥ गंगे यास्यसि पश्चात्त्वमंशेन विश्वपावनी ॥ ४९ ॥

कहनेलगे भगवान् बोले हे लक्ष्मि ! तुम अंशसे मर्त्यलोकमें धर्मध्वज राजाके घर ॥ ४५ ॥ अयोनिसंभवा कन्यारूपमें जन्म लोगी वहां भाग्यके दोषसे तुमको वृक्षत्व लाभकरना होगा ॥ ४६ ॥ वहां मेरे अंशसे उत्पन्न असुरेन्द्र शंखचूड नामक तुम्हारा पाणिग्रहण करेगा फिर तुम यहां आनकर जिस प्रकार मेरी पत्नी हैं उसी प्रकार रहोगी इसमें सन्देह नहीं ॥ ४७ ॥ भारतमें जाकर तुम त्रैलोक्यपावनी तुलसी नामसे विख्यात होगी हे वरानने ! शीघ्र भारतमें जाय अंशके द्वारा सरित्‌रूपसे ॥ ४८ ॥ अवतीर्ण होकर पद्मावती नामसे विख्यात

होओ हे गंगे ! तुमको भी सरस्वतीके शापसे मेरे अंशसे ॥ ४९ ॥ भारतमें भारतवासियोंके पाप दूर करनेको विश्वपावनी सरित्‌रूपसे अवतीर्ण होना पडेगा भगीरथके तपसे अनेक आराधनाकरके तुमको ले जानेसे ॥५०॥ तुम भूलोकमें पूततमा भागीरथी नामसे विख्यात होगी. वहां मेरे अंशसम्भूत समुद्र ॥ ५१ ॥ और मेरे अंशसे उत्पन्न राजा शन्तनु तुम्हारे पति होंगे हे भारती ! गंगाके शापसे तुमभी भारतमें जाकर अंशसे अवतीर्ण होवो ॥ ५२ ॥ दोनों सपत्नीके सहित कलहका फल भोगो, हे भद्रे ! तुम स्वयं पूर्णरूपसे ब्रह्मसदनमें जाकर ब्रह्माकी पत्नी होओ ॥ ५३ ॥ गंगा भी पूर्णरूपसे शिवके समीप जाय और पद्मा मेरेही निकट रहे पद्मा अत्यन्त शान्तप्रकृति क्रोधरहित मद्भक्तिपरायण और सत्वगुणावलम्बिनी

भारतं भारतीशापात्पापदाहाय पापिनाम् ॥ भगीरथस्य तपसा तेन नीता सुकल्पिते ॥ ५० ॥ नाम्ना भागीरथी पूता भविष्यसि महीतले ॥ मदंशस्य समुद्रस्य जाया जायेर्ममाज्ञया ॥५१ ॥ मत्कलांशस्य भूपस्य शंतनोश्च सुरेश्वरि ॥ गंगाशापेन कलया भारतं गच्छ भारति ॥५२॥ कलहस्य फलं भुंक्ष्व सपत्नीभ्यां सहाच्युते ॥ स्वयं च ब्रह्मसदने ब्रह्मणः कामिनी भव ॥५३॥ गंगा यातु शिवस्थानमत्र पद्मैव तिष्ठतु ॥ शांता च क्रोधरहिता मद्भक्ता सत्त्वरूपिणी ॥५४॥ महासाध्वी महाभागा सुशीला धर्मचारिणी ॥ यदंशकलया सर्वा धार्मिष्ठाश्च पतिव्रताः ॥ ५५ ॥ शांतरूपाःसुशीलाश्च प्रतिविश्वेषु पूजिताः ॥ तिस्रो भार्यास्त्रिशीलाश्च त्रयो भृत्याश्च बांधवाः ॥ ५६ ॥ ध्रुवं वेदविरुद्धाश्च न ह्येते मंगलप्रदाः ॥ स्त्री पुंवच्च गृहे येषां गृहीणां स्त्रीवशः पुमान् ॥ ५७ ॥

है ॥ ५४ ॥ पद्माके समान साध्वी सच्चरित्रा भाग्यवती और धर्मचारिणी अतिविरल हैं जो स्त्रियें पद्माके अंशसे जन्म ग्रहण करती हैं वह सब अतिशय धार्मिका और पतिपरायण होती हैं ॥ ५५ ॥ अधिक क्या ? शान्तस्वभाव और सुशीलकामिनियोंका सर्वत्र समान आदर होता है क्या तीन भार्या क्या तीन भृत्य क्या तीन बांधव ॥५६॥ भिन्न स्वभावके तीन जन एकत्र बैठालना निषिद्ध है और वेदविरुद्ध है क्योंकि तीन जन कभी एकस्वभावके नहीं हो सकते अतएव भिन्नप्रकृति तीन जनोंका एकत्र वास कभी मंगलदायक नहीं है जिस घरमें पुरुषके समान स्त्रियोंका आधिपत्य प्रबल है और पुरुष स्त्रीके वशीभूत हैं ॥ ५७ ॥

उनका जन्म निष्फल है और पद पदमें उनको अशुभ संघटित होते हैं जिसकी स्त्री मुखदुष्ट योनिदुष्ट और कलहप्रिय है ॥ ५८ ॥ उसको निबिडवनमें चलाजाना ही श्रेष्ठ है. क्योंकि ऐसे व्यक्तिके पक्षमें महावन घरकी अपेक्षा सुखका स्थान होता है वह मनुष्य घरमें पैर धोनेका जल बैठनेका स्थान भक्षणार्थफल इत्यादि कुछ नहीं पाता ॥ ५९ ॥ किन्तु वनमें उसको किसी वस्तुका अभाव नहीं होता दुष्टा स्त्रीके संग रहनेकी अपेक्षा हिंसक जंतुओंमें वास वा अग्निमें प्रवेश करना उत्तम है ॥ ६० ॥ परन्तु दुष्ट स्त्रीके समीप अवश्य घोर दुःख है हे वरानने ! यद्यपि व्याधियंत्रण (रोगजनित कष्ट) वा विषकी ज्वाला सहन होसकती है ॥ ६१ ॥ किन्तु दुष्टा स्त्रीके वाक्यकी यंत्रणा

निष्फलं च जन्म तेषामशुभं च पदेपदे ॥ मुखे दुष्टा योनिदुष्टा यस्य स्त्री कलहप्रिया ॥५८॥ अरण्यं तेन गंतव्यं महारण्यं गृहाद्वरम् ॥ जलानां च स्थलानां च फलानां प्राप्तिरेव च ॥ ५९ ॥ सततं सुलभा तत्र न तेषां गृह एव च ॥ वरमग्नौ स्थितिर्हिंस्रजंतूनां सन्निधौ सुखम् ॥ ६० ॥ ततोऽपि दुःखं पुंसां च दुष्टस्त्रीसन्निधौ ध्रुवम् ॥ व्याधिज्वाला विषज्वाला वरं पुंसां वरानने ॥ ६१ ॥ दुष्टस्त्रीणां मुखज्वाला मरणादतिरिच्यते ॥ पुंसां च स्त्रीजितां चैव भस्मांतं शौचमध्रुवम् ॥ ६२ ॥ यदह्नि कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ निंदितोऽत्र परत्रैव सर्वत्र नरकं व्रजेत् ॥ ६३ ॥ यशःकीर्तिविहीनो यो जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ बह्वीनां च सपत्नीनां नैकत्र श्रेयसे स्थितिः ॥ ६४ ॥ एकभार्यः सुखी नैव बहुभार्यः कदाचन ॥ गच्छ गंगे शिवस्थानं ब्रह्मस्थानं सरस्वति ॥ ६५ ॥

नहीं सही जाती अधिक क्या उसकी अपेक्षा मृत्युही श्रेष्ठ है जो स्त्रीके अत्यन्त वशीभूत हैं, यह निश्चय जानो कि जबतक वह चितामें नहीं जायँगे तबतक उनके मन शान्त न होंगे ॥६२॥ वह प्रतिदिन जिस कार्यका अनुष्ठान करते हैं उससे किसी प्रकार वह फलभागी नहीं हो सकते उनका इस लोक वा परलोक कहीं भी यश नहीं है वरन् चरमावस्थामें नरक प्राप्त होता है ॥६३॥ जिसका यश वा कीर्ति नहीं है उसका जीवन विडम्बना मात्र है बहुत सपत्नियोंका एकत्र रहना कभी मंगलका निमित्त नहीं है ॥ ६४ ॥ केवल एक स्त्री ग्रहण करके जब मनुष्य

सुखी नहीं हो सकता तब बहुत भार्यावाले पुरुषको जो कष्ट होता है उसमें फिर कहना ही क्या है. हे गंगे ! तुम शिवके समीप और सरस्वती तुम ब्रह्माके घर जाओ ॥ ६५ ॥ केवल कमलवासिनी सुशीला कमला मेरे निकट रहै जिसकी पत्नी पतिव्रता सुशीला और आज्ञाकारिणी है ॥६६॥ उसको इस लोकमें सुख और धर्म एवं परलोकमें मुक्तिलाभ होता है फलतः जिसकी स्त्री पतिव्रता है वहसर्वान्तःकरणसे सुखभोग करता है यही नहीं वरन् वह जीवन्मुक्त है ॥६७॥ और जिसकी स्त्री दुश्चरित्रा है इस लोकमें सर्वान्तःकरणके सहित उसको केवल दुःखही भोगना पड़ता है अधिक क्या उसको जीवन्मृत कहनेसें भी अन्योक्ति नहीं होती ॥ ६८ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां

अत्र तिष्ठतु मद्गेहे सुशीला कमलालया ॥ सुसाध्या यस्य पत्नी च सुशीला च पतिव्रता ॥ ६६ ॥ इह स्वर्गे सुखं तस्य धर्मो मोक्षः परत्र च ॥ पतिव्रता यस्य पत्नी स च मुक्तः शुचिः सुखी ॥ ६७ ॥ जीवन्मृतोऽशुचिर्दुःखी दुःशीलापतिरेव च ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ श्रीनारायण उवाच ॥ इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम च नारद ॥ अतीव रुरुदुर्देव्यः समालिंग्य परस्परम् ॥ १ ॥ ताश्च सर्वाः समालोक्य क्रमेणोचुस्तदेश्वरम् ॥ कंपिताः साश्रुनेत्राश्च शोकेन च भयेन च ॥ २ ॥ सरस्वत्युवाच ॥ विशापं देहि हे नाथ दुष्टमाजन्मशोचनम् ॥ सत्स्वामिना परित्यक्ताः कुतो जीवंति ताः स्त्रियः ॥ ३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ नारायणने कहा हे वत्स नारद ! जब जगन्नाथ श्रीकृष्ण इस प्रकार कहकर मौन (चुप) हुए, तब लक्ष्मी सरस्वती और गंगा परस्परको आलिंगन करके अत्यन्त रुदन करने लगीं ॥ १ ॥ अनन्तर वह सब जगदीश्वर श्रीकृष्णकी ओर देखकर कंपितगात्र हो शोक और भयसे आंसु बहाती हुईं क्रमानुसार उनसे अपने मनका भाव कहने लगीं ॥ २ ॥ प्रथम तो सरस्वतीने कहा हे नाथ ! हमारे इस आजन्म पर्यन्त क्लेशप्रद अति कठोर शापके छूटनेका क्या उपाय है ? अबलागण क्या कभी अनुकूल पतिके

यागनेपर जीवन धारण कर सकती हैं ॥३॥ हे नाथ! मैं निश्चय कहती हूं कि, मैं भारतमें जाकर योगावलम्बनपूर्वक इस देहको विसर्जन करूंगी, महात्मा लोग निःसन्देह सदा सबकी रक्षा करते हैं ॥ ४ ॥ फिर गंगाने कहा हे जगत्पते ! आपने किस अपराधसे मुझको त्याग किया ? मैं शरीर परित्याग करूंगी इस समय आप इस दोष विहीन रमणीके वधभागी हुए ॥ ५ ॥ इस भूमण्डलमें जो मनुष्य निरपराध स्त्रीको परित्याग करता है वह यद्यपि सर्वेश्वर हो किन्तु तो भी उसको नरकगामी होना पड़ता है ॥ ६ ॥ पद्माने कहा हे नाथ ! आप पूर्णसत्वगुणस्वरूप हैं. क्या आश्चर्य है कि, आपके शरीरमें किस प्रकार क्रोधका संचार हुआ? जो हो आप सरस्वती और गंगापर प्रसन्न हूजिये. क्योंकि क्षमा ही

देहत्यागं करिष्यामि योगेन भारते ध्रुवम् ॥ अत्युन्नतो हि नियतं पातुमर्हति निश्चितम् ॥ ४ ॥ गंगोवाच ॥ अहं केनापराधेन त्वया त्यक्ता जगत्पते ॥ देहत्यागं करिष्यामि निर्दोषाया वधं लभ ॥ ५ ॥ निर्दोषकामिनीत्यागं करोति यो नरो भुवि ॥ स याति नरकं घोरं किंतु सर्वेश्वरोऽपि वा ॥ ६ ॥ पद्मोवाच ॥ नाथ सत्त्वस्वरूपस्त्वं कोपः कथमहो तव ॥ प्रसादं कुरु भार्ये द्वे सदीशस्य क्षमा वरा ॥ ७ ॥ भारते भारतीशापाद्यास्यामि कलयाह्यहम् ॥ कियत्कालं स्थितिस्तत्र कदा द्रक्ष्यामि ते पदम् ॥ ८ ॥ दास्यंति पापिनः पापं सद्यः स्नानावगाहनात् ॥ केन तेन विमुक्ताऽहमागमिष्यामि ते पदम् ॥ ९ ॥ कलया तुलसीरूपं धर्मध्वजसुता सती ॥ भुक्त्वा कदा लभिष्यामि त्वत्पादांबुजमच्युत ॥ १० ॥ वृक्षरूपा भविष्यामि त्वदधिष्ठातृ देवता ॥ समुद्धरिष्यसि कदा तन्मे ब्रूहि कृपानिधे ॥ ११ ॥

सत्पतिका प्रधान गुण है ॥ ७ ॥ और सरस्वतीने जब मुझको शाप दिया है तब मैं इसी समय भारतमें जानेको प्रस्तुत हूं किन्तु मुझको कितने कालतक वहां रहना होगा ? कितने दिनोंमें आपके चरणकमलोंका दर्शन प्राप्त होगा ॥ ८ ॥ पापीगण सदा स्नान और अवगाहन द्वारा मेरे जलमें पापरूपी कीचड धोवेंगे तब किस उपाय द्वारा छूटकर उससे फिर आपके चरणकमलोंका दर्शन पाऊंगी ॥९॥ जब मैं अंशसे धर्मध्वजकी दुहिता हूंगी तब मुझको कितने दिन पीछे आपका दर्शन प्राप्त होगा ॥ १० ॥ कितने दिन मुझको आपका अधिष्ठानभुत

तुलसी वृक्षरूप धारण करके अवस्थान करना होगा ? हे कृपानिधे ! कहो कितने दिनोंमें मेरा उद्धार करोगे॥११॥ भारतीके शापसे यदि गंगाको भारतमें अवतीर्ण होना पडे तो शापसे और पापसे छूटकर कितने दिन पीछे आपका दर्शन कर सकती हैं ॥ १२ ॥ और यदि गंगाके शापसे सरस्वतीही भारतमें गमन करै तो उसके शापावसानमें कितना विलम्ब होगा? कितने दिन पीछे आपके चरणोंका दर्शन करनेमें समर्थ होंगी?॥१३॥ इसके अतिरिक्त सरस्वतीको ब्रह्मसदनमें और गंगाको शिवसदनमें जानेकी अनुमति दी सो इस विषयमें क्षमा कीजिये ॥ १४ ॥ हे वत्स नारद !

गंगा सरस्वतीशापाद्यदि यास्यति भारते ॥ शापेन मुक्ता पापाच्च कदा त्वां च लभिष्यति ॥ १२ ॥ गंगाशापेन वा वाणी यदि यास्यति भारतम् ॥ कदा शापाद्विनिर्मुच्य लभिष्यति पदं तव ॥ १३ ॥ तां वाणीं ब्रह्मसदनं गंगां वा शिवमन्दिरम् ॥ गन्तुं वदसि हे नाथ तत्क्षमस्व च ते वचः ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वा कमला कांतपादं धृत्वा ननाम सा ॥ स्वकेशैर्वेष्टनं कृत्वा रुरोद च पुनः पुनः ॥ १५ ॥ " उवाच पद्मनाभस्तां पद्मां कृत्वा स्ववक्षसि ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यो भक्तानुग्रहकातरः ॥ १ ॥ " ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वद्वाक्यमाचरिष्यामि स्ववाक्यं च सुरेश्वरि ॥ समतां च करिष्यामि शृणु त्वं कमलेक्षणे ॥ १६ ॥ भारती यातु कलया सरिद्रूपा च भारते ॥ अर्धा सा ब्रह्मसदनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥ १७ ॥ भगीरथेन सा नीता गंगा यास्यति भारते ॥ पूतं कर्तुं त्रिभुवनं स्वयं तिष्ठतु मद्गृहे ॥ १८ ॥

देवी कमला जगन्नाथसे यह बात कहकर उनके चरणकमलोंमें गिर गईं और अपने केशोंसे उनके चरणवेष्टन करके वारंवार रोदन करने लगी ॥१५॥ इसी समय भक्तानुग्रहकातर पद्मनाभ हरिने हास्यमुख और प्रसन्न चित्त हो पद्माको हृदयसे लगाकर कहा भगवान् बोले हे सुरेश्वरी! अपने वचनकी रक्षा करके तुम्हारे कथनानुसार कार्य करूंगा, हे कमललोचने ! जिस प्रकारसे दोनों बातोंकी रक्षा हो वह कहता हूं सुनो॥१६॥ सरस्वती एकांशसे नदीरूप धारण करके भारतमें और अर्धांशसे ब्रह्माके समीप वास करै और पूर्णांशसे वैकुण्ठमें मेरे समीप विद्यमान रहै ॥१७॥भगीरथके

यत्नसे त्रिभुवन पूत (पवित्र) करनेके लिये गंगाको एकांशसे भारतमें जाना होगा ॥ १८ ॥ और एकांशसे चन्द्रशेखरकी दुर्लभ जटामें स्थान लाभ करके स्वभावसे जिस प्रकार पवित्र हैं, उससे भी अधिक पवित्र होगी और पूर्णांशसे मेरे समीप अवस्थान करै ॥ १९ ॥ हे वामलोचने पद्मे ! तुम सबकी अपेक्षा निरपराध हो अतएव तुम्हारा अंशका अंश भारतमें पद्मावती नामक नदी और तुलसी वृक्षरूपमें परिणत होवे ॥ २० ॥ कलिके पांच हजार वर्ष बीतनेपर तुम शापसे छूटोगी तब फिर तुम मेरे गृहमें आ सकोगी ॥ २१ ॥ हे पद्मे ! विपत्तिही देह

तत्रैव चंद्रमौलेश्च मौलिं प्राप्स्यति दुर्लभम् ॥ ततः स्वभावतः पूताऽप्यतिपूजा भविष्यति ॥ १९ ॥ कलांशांशेन गच्छ त्वं भारते वामलोचने ॥ पद्मावती सरिद्रूपा तुलसी वृक्षरूपिणी ॥ २० ॥ कलेः पंचसहस्रे च गते वर्षे च मोक्षणम् ॥ युष्माकं सरितां चैव मद्गेहे चागमिष्यथ ॥ २१ ॥ संपदां हेतुभूता च विपत्तिः सर्वदेहिनाम् ॥ विना विपत्तेर्महिमा केषां पद्मभवे भवेत् ॥ २२ ॥ मन्मन्त्रोपासकानां च सतां स्नानावगाहनात् ॥ युष्माकं मोक्षणं पापाद्दर्शनात्स्पर्शनात्तथा ॥ २३ ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि संत्यसंख्यानि सुंदरि ॥ भविष्यंति च पूतानि मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २४ ॥ मन्मत्रोपासका भक्ता विश्रमंति च भारते ॥ पूतं कर्तुं तारितुं च सुपवित्रां वसुंधराम् ॥ २५ ॥ मद्भक्ता यत्र तिष्ठंति पादं प्रक्षालयंति च ॥ तत्स्थानं च महातीर्थं सुपवित्रं भवेद्ध्रुवम् ॥ २६ ॥

धारियोंकी सम्पत्तिका निदान हैं संसारमें विपत्तिके विना कोई सम्पद्का गौरव नहीं समझ सकता ॥ २२ ॥ मेरे मंत्रोपासक जो साधु पुरुष तुम्हारे जलमें स्नान और अवगाहन करेंगे उनके दर्शन और स्पर्शनसे तुम्हारा पाप छूट जायगा ॥२३॥ हे सुन्दरि ! मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शनसे भूलोकस्थित संपूर्ण तीर्थ पवित्र होंगे ॥ २४ ॥ सुपवित्रधराका उद्धार और पवित्रता साधन करनेके लिये मेरे मंत्रोपासक अर्थात् ब्रह्मनिष्ठ शव वैष्णव शाक्त और गाणपत्यादि संपूर्ण भक्त भारतमें वास करते हैं ॥ २५ ॥ मेरे भक्त वहां अवस्थान करके पैर धोते हैं वह स्थान

निःसन्देह पवित्र तीर्थ कहकर परिगणित होते हैं ॥ २६ ॥ यही क्या ! मेरे भक्तोंके स्पर्श और दर्शनसे स्त्री हत्या गोहत्या और ब्रह्महत्याकारी एवं कृतघ्न और गुरुदारापहारी पुरुषतक भी पवित्र और जीवन्मुक्त होते हैं ॥ २७ ॥ मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शनसे एकादशीविहीन संध्याव र्जित नास्तिक और नर हत्याकारीकाभी पाप दूर होता है॥२८॥मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शसे असिजीवी मसिजीवी धावक अर्थात् रजककर्म कारी ग्रामयाचक और वृषवाही ब्राह्मणोंका भी पाप दूर होता है ॥ २९ ॥ मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शनसे विश्वासघातक मित्रद्रोही मिथ्या साक्षीदाता और धरोहर मारनेवाला पुरुष भी पापोंसे मुक्त होजाता है ॥ ३० ॥ मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शनसे अति वाग्दुष्ट अर्थात्

> स्त्रीघ्नो गोघ्नः कृतघ्नश्च ब्रह्मघ्नो गुरुतल्पगः ॥ जीवन्मुक्तो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २७॥ एकादशीविहीनश्च सन्ध्याहीनोऽथ नास्तिकः ॥ नरघाती भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २८ ॥ असिजीवी मसीजीवी धावको ग्रामयाचकः ॥ वृषवाहो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ २९ ॥ विश्वासघाती मित्रघ्नो मिथ्यासाक्ष्यस्य दायकः ॥ स्थाप्यहारी भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३० ॥ अत्युग्रवान्पुंदूषकश्च जारकः पुंश्चलीपतिः ॥ पूतश्च वृषलीपुत्रो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३१ ॥ शूद्राणां सूपकारश्च देवलो ग्रामयाजकः ॥ अदीक्षितो भवेत्पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३२ ॥ पितरं मातरं भार्यां भ्रातरं तनयं सुताम् ॥ गुरोः कुलं च भगिनीं चक्षुर्हीनं च बांधवम् ॥ ३३ ॥ श्वश्रूं च श्वशुरं चैव यो न पुष्णाति सुंदरि ॥ स महापातकी पूतो मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३४ ॥

उग्रवचन बोलनेवाला जारक (अन्यपितासे उत्पन्न) पुंश्चली पति और पुंश्चलीका पुत्रभी पवित्र होता है ॥ ३१ ॥ मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शनसे जो ब्राह्मण शूद्रका पाचक (रसोईदार) जो देवल पुजारी हो जो ग्रामवालोंका यज्ञ करानेवाला और जो गुरु मंत्रमें दीक्षित नहीं हैं वह भी पवित्र होता है ॥ ३२ ॥ हे सुन्दरि ! जो पामर पिता, माता, भ्राता, स्त्री पुत्र, कन्या, भगिनी अंध, बन्धु ॥ ३३ ॥ गुरुकुल, सास और श्वसुरका भरण पोषण नहीं करता मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शसे वह पातकी भी पापसे छूट जाता है॥३४॥

मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्शसे पीपलका काटनेवाला मेरे भक्तोंकी निंदा करनेवाला और शूद्रोंका अन्न भोजन करनेवाला ब्राह्मणपर्यन्त अपने अपने किये पापोंसे मुक्त होता है ॥ ३५ ॥ जो देवताका द्रव्य और ब्राह्मणका द्रव्य हरण करता है जो लाक्षा (लाख) लोहा और रस तथा कन्या बेचता है ॥ ३६ ॥ जो महापातकी और शूद्रोंका शव फूंकनेवाला है वह भी मेरे भक्तोंके दर्शन और स्पर्श करनेपर अपने अपने पापसे छूटते हैं ॥३७॥ महालक्ष्मीने कहा हे भक्तवत्सल! आप भक्तोंके लक्षण कहिये जिन भक्तोंके दर्शन और स्पर्शसे नराधम शीघ्र पवित्र होते हैं ॥ ३८ ॥ हरिभक्ति विहीन घोर अहंकारी आत्मश्लाघामें निरत धूर्त शठ और साधुओंकी निन्दा करने वाले

अश्वत्थनाशकश्चैव मद्भक्तनिंदकस्तथा ॥ शूद्रान्नभोजी विप्रश्च पूतो मद्भक्तदर्शनात् ॥ ३५ ॥ देवद्रव्यापहारी च विप्रद्रव्यापहारकः ॥ लाक्षालोहरसानां च विक्रेता दुहितुस्तथा ॥ ३६ ॥ महापातकिनश्चैव शूद्राणां शवदाहकः ॥ भवेयुरेते पूताश्च मद्भक्तस्पर्शदर्शनात् ॥ ३७ ॥ श्रीमहालक्ष्मीरुवाच ॥ भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातर ॥ तेषां तु दर्शनस्पर्शात्सद्यः पूता नराधमाः ॥ ३८ ॥ हरिभक्तिविहीनाश्च महाहंकारसंयुताः ॥ स्वप्रशंसारता धूर्ताः शठाश्च साधुनिंदकाः ॥ ३९ ॥ पुनंति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ॥ येषां च पादरजसा पूता पादोदकान्मही ॥ ४० ॥ येषां संदर्शनं स्पर्शं ये वा वांछंति भारते ॥ सर्वेषां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥४१॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन विष्णुभक्ताः क्षणादहो ॥ ४२ ॥ सूत उवाच ॥ महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकांतश्च सस्मितः ॥ निगूढतत्त्वं कथितुमपि श्रेष्ठोपचक्रमे ॥४३॥

॥ ३९ ॥ पापात्मा लोग भी शीघ्र महापातकसे छूटते हैं जिन भक्तोंके स्नानावगाहनसे संपूर्ण तीर्थ पवित्रतालाभ करते हैं जिन भक्तोंकी चरणरेणु और पादोदकस्पर्शसे वसुन्धरा पवित्र होती है ॥ ४० ॥ भारतीय मनुष्य सदा जिन भक्तोंके दर्शन और स्पर्शकी प्रार्थना करते हैं और जिन भक्तोंके समागमसे भारी लाभ दूसरा नहीं है ॥ ४१ ॥ विशेषतः जलमय संपूर्ण तीर्थ एवं मृन्मय और शिलामय देवताओंसे बहुत कालमें पाप दूर होता है, किन्तु अब पूंछता हूं कि, आपके जिन भक्तोंसे शीघ्र महा पातक नष्ट होते हैं, आपके उन्हीं निर्दिष्ट भक्तोंके लक्षण किसप्रकार हैं ? ॥४२॥ सूतजीने कहा हे महर्षे ! लक्ष्मीकान्तने महालक्ष्मीके वचन सुन कुछेक हँसकर निगूढतत्त्व अर्थात् भक्तोंके

लक्षण निर्देश करनेका उपक्रम करके कहा ॥ ४३ ॥ श्रीभगवान् बोले हे लक्ष्मी ! भक्तोंके लक्षण श्रुति और पुराणमें अत्यन्त गूढभावसे कथित हुए हैं यह अत्यन्त पवित्र पापघ्न (पापनाशक) सुखद और भक्ति मुक्तिदायक है ॥४४॥ यह सारभूत गोपनीय वृत्तान्त खलके निकट प्रकाशित न करै किंतु तुम अत्यन्त सरलस्वभाव और मेरे प्राणोंके समान हो. इसकारण तुमसे कहता हूं सुनो ॥४५॥ हे सुंदरि ! गुरुदेवके मुखसे जिसके कानमें विष्णु, शिव, गणेश और सूर्यादिमंत्र पडता है, सम्पूर्ण वेदही उसको पवित्र और नरोत्तम कहते हैं ॥ ४६ ॥ ऐसे पुरुषके जन्म लेतेही उनके पूर्व शत (१००) पुरुष स्वर्गमें हों वा नरकमें हों, तत्काल मुक्तिलाभ करते हैं ॥ ४७ ॥ और उनमें यदि कोई किसी स्थानमें वा किसी जीवयो

श्रीभगवानुवाच ॥ भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि गूढं श्रुतिपुराणयोः ॥ पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ४४ ॥ सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खलेषु च ॥ त्वां पवित्रां प्राणतुल्यां कथयामि निशामय ॥ ४५ ॥ गुरुवक्त्राद्विष्णुमंत्रो यस्य कर्णे पतिष्यति ॥ वदंति वेदास्तं चापि पवित्रं च नरोत्तमम् ॥ ४६ ॥ पुरुषाणां शतं पूर्वं तथा तज्जन्ममात्रतः ॥ स्वर्गस्थं नरकस्थं वा मुक्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥ ४७ ॥ यैः कैश्चिद्यत्र वा जन्म लब्धं येषु च जंतुषु ॥ जीवन्मुक्तास्तु ते पूता यांति काले हरेः पदम् ॥ ४८ ॥ मद्भक्तियुक्तो मर्त्यश्च स मुक्तो मद्गुणान्वितः ॥ मद्गुणाधीनवृत्तिर्यः कथाविष्टश्च संततम् ॥ ४९ ॥ मद्गुणश्रुतिमात्रेण सानंदः पुलकान्वितः ॥ सगद्गदः साश्रुनेत्रः स्वात्मविस्मृत एव च ॥ ५० ॥

निमें जन्म ग्रहण करता है तो वह जीवन्मुक्त होकर अन्तमें विष्णुपद, लाभ करता है ॥४८॥ जो पुरुष मेरे भक्ति रसमें आर्द्र होता है, जो पुरुष निरन्तर मेरे गुण कीर्तन और तदनुरूप व्यवहार करता है, जो पुरुष सदा मेरी कथामें चित्त लगाये रहता है ॥ ४९ ॥ और मेरे गुणानुवाद सुनकर जिसका मन आनन्दमें नृत्य करता रहता है, सर्वाङ्ग पुलकित होता है, कण्ठस्वर रुद्ध हो जाता है, अनवरत नेत्रोंसे आसुओं की धारा गिरती रहती है, बाह्यज्ञान तिरोहित होता है वही पुरुष मेरा भक्त है ॥५०॥

मेरे भक्त क्या सुख, क्या मुक्ति, क्या सायुज्य, क्या सारूप्य, क्या सालोक्य, क्या ब्रह्मत्व, क्या अमरत्व किसीकी इच्छा नहीं करते, वह केवल मेरी सेवा करनेमें अत्यन्त तत्पर होते हैं ॥५१॥ वास्तविक वह कभी स्वप्नमें भी दुर्लभ इन्द्रत्व, मनुत्व, ब्रह्मत्व और स्वर्ग राज्यभोग करनेकी वासना नहीं करते ॥५२॥ मेरे भक्त केवल मेरेही गुण सुननेमें लग्न और मेरेही मधुर गुणगानमें नित्य आनंदित होकर भारतमें भ्रमण करते हैं, फलतः भारतमें ऐसे भक्त जन्म अत्यन्त दुर्लभ है ॥५३॥ वह पृथ्वीको पवित्र करके अन्तमें मेरे आलयरूप श्रेष्ठतम तीर्थमें गमन करते हैं, हे पद्मे ! यह मैंने तुमसे अभिलाषित समस्त विषय वर्णन किया अव जो रुचि हो, सो करो ॥ ५४ ॥ अनन्तर गंगादि सभी श्रीहरिकी आज्ञा पालन करनेको गईं,

न वांछति सुखं मुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वांछा मम सेवने ॥ ५१ ॥ इन्द्रत्वं च मनुत्वं च ब्रह्मत्वं च सुदुर्लभम् ॥ स्वर्गराज्यादिभोगं च स्वप्नेऽपि च न वांछति ॥ ५२ ॥ भ्रमंति भारते भक्तास्तादृग्जन्म सुदुर्लभम् ॥ मद्गुणश्रवणाः श्राव्यगानैर्दित्यं मुदाऽन्विताः ॥५३॥ ते यांति च महीं पूत्वा नरं तीर्थं ममाऽऽलयम् ॥ इत्येवं कथितं सर्वं पद्मे कुरु यथोचितम् ॥ ५४ ॥ तदाज्ञया तास्तच्चक्रुर्हरिस्तस्थौ सुखासने ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारते ॥ गंगाशापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥ १ ॥ भारती भारतं गत्वा ब्राह्मी च ब्रह्मणः प्रिया ॥ वाण्यधिष्ठातृदेवी सा तेन वाणी प्रकीर्तिता ॥ २ ॥ सरोवाप्यां च स्रोतस्सु सर्वत्रैव हि दृश्यते॥ हरिः सरस्वांस्तस्येयं तेन नाम्ना सरस्वती ॥ ३ ॥

इस ओर वह स्वयं हरि अपने धाममें अवस्थान करने लगे ॥५५॥ इतिश्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ नारायणने कहा हे देवर्षे ! अनन्तर सरस्वती गंगाके शापवश अंशसे पुण्यक्षेत्र भारतमें आईं और पूर्णांशसे विष्णुभवन वैकुण्ठधाममें स्थिति करने लगी ॥ १ ॥ भारतमें गमन करनेके कारण उनका नाम भारती और ब्रह्माकी प्रिया होनेके कारण उनका दूसरा नाम ब्राह्मी हुआ है और वाणी अर्थात् वाक्यकी अधिष्ठात्री देवी हैं इस कारण उनका वाणी नाम हुआ है ॥ २ ॥ हरि सर्वव्यापी हैं, अतएव वह क्या

सर अर्थात् सरोवर, क्या वापी, क्या स्रोत, सर्वत्रती विद्यमान रहते हैं, सरसमें विद्यमान होनेके कारण वह सरस्वान् हैं, वाणी उन सरस्वान्की शक्ति है, इसलिये सरस्वती नामसे कही गई हैं ॥ ३ ॥ नदी रूप सरस्वती अतिपावन तीर्थस्वरूप हैं ! मणियोंके पापरूपीकाष्ठ जलानेमें वह प्रज्वलित अग्निस्वरूप हैं ॥ ४ ॥ हे वत्स नारद ! सरस्वती शापसे देवी गंगाने अंशसे सलिलस्वरूप धारण किया, फिर भगीरथ उनको भूलोकमें लाये हैं इसी कारण उनका नाम भागीरथी हुआ है ॥ ५ ॥ भगीरथकी प्रार्थनासे जब गंगाकी एक धारा ऊपर पृथ्वीपर गिरा तब वसुन्धराके धारापातका वेग धारण करनेमें असमर्थ होनेपर एकमात्र धारण पटु श्रीमहादेवजीके निकट प्रार्थना करनेपर उन्होंने उस समय

सरस्वती नदी सा च तीर्थरूपाऽतिपावनी ॥ पापिनां पापदाहाय ज्वलदग्निस्वरूपिणी ॥ ४ ॥ पश्चाद्भागीरथी नीता महीं भगीरथेन च ॥ सा वै जगाम कलया वाणीशापेन नारद ॥ ५ ॥ तत्रैव समये तां च दधार शिरसा शिवः ॥ वेगं सोढुमयं शक्तो भुवः प्रार्थनया विभुः ॥ ६ ॥ पद्मा जगाम कलया सा च पद्मावती नदी ॥ भारतं भारतीशापात्स्वयं तस्थौ हरेः पदे ॥ ७ ॥ ततोऽन्यया सा कलया लेभे जन्म च भारते ॥ धर्मध्वजसुता लक्ष्मीर्विख्याता तुलसीति च ॥ ८ ॥ पुरा सरस्वतीशापात्पश्चाच्च हरिशापतः ॥ बभूव वृक्षरूपा सा कलया विश्वपावनी ॥ ९ ॥ कलेः पंचसहस्रं च वर्षं स्थित्वा च भारते ॥ जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम् ॥ १० ॥ यानि सर्वाणि तीर्थानि काशीं वृंदावनं विना ॥ यास्यंति सार्धं ताभिश्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः ॥ ११ ॥

उनको मस्तकमें धारण किया था ॥ ६ ॥ भारतीके शापसे पद्माकोभी अंशसे पद्मावती नदी होकर भारतमें अवतीर्ण होना पड़ा है किन्तु पूर्ण भावसे वैकुण्ठ में नारायणकी अंकलक्ष्मी होकर वास करती हैं ॥७॥ इनका अपर अंश प्रथम भारतमें राजा धर्मध्वजके तुलसी नामसे विख्यात कन्यारूपमें अवतीर्ण हुआ ॥ ८ ॥ अन्तमें भारतीके शापसे और श्रीहरिकी आज्ञासे विश्वपावनी तुलसी वृक्ष रूपमें परिणत हुई हैं ॥ ९ ॥ कलिके पांच हजार वर्ष बीतनेपर ही यह सब सरित् रूप त्यागकर भारतसे फिर वैकुण्ठधाममें हरिसदनमें गमन करेंगी ॥ १० ॥ श्रीकृष्णकी

आज्ञानुसार काशी और वृन्दावनके अतिरिक्त और संपूर्ण तीर्थ सरिद्गणोंके संग संग वैकुण्ठमें जाँयगे ॥ ११ ॥ इसके उपरान्त कलिके दश हजार वर्ष बीतनेपर शालिग्राम शिला शिव और शिवशक्ति एवं पुरुषोत्तम जगन्नाथ इस भारतभूमिको छोड़कर अपने अपने स्थानको जायँगे अर्थात् भारतसे शालग्राम माहात्म्य पीठ स्थान माहात्म्य और पुरुषोत्तम माहात्म्य एक बारही अन्तर्धान होजायगा ॥ १२ ॥ शैव शाक्त, गाणपत्य और वैष्णवादि धर्मपरायण साधुगण अठारह पुराण मांगल्य शंखध्वनि श्राद्धतर्पण और वेदोक्त क्रिया कलापादि कुछभी नहीं रहेगी ॥१३॥ देवपूजा, देवप्रशंसा और देवताओंके गुणगानकी बात तो दूर रहे, देवताओंका नाम पर्यन्तभी लुप्त होगा साङ्गवेद शास्त्रका नाम पर्यन्त

शालग्रामः शक्तिशिवौ जगन्नाथश्च भारतम् ॥ कलेर्दशसहस्रांते त्यक्त्वा यांति निजं पदम् ॥ १२ ॥ साधवश्च पुराणानि शंखानि श्राद्धतर्पणे ॥ वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥ १३ ॥ देवपूजा देवनाम तत्कीर्तिगुणकीर्तनम् ॥ वेदांगानि च शास्त्राणि ययुस्तैः सार्धमेव च ॥१४॥ संतश्च सत्यं धर्मश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥ व्रतं तपश्चानशनं ययुस्तैः सार्धमेव च ॥ १५ ॥ वामाचाररताः सर्वे मिथ्याकपटसंयुताः ॥ तुलसीरहिता पूजा भविष्यति ततः परम् ॥ १६ ॥ शठाः क्रूरा दांभिकाश्च महाहंकारसंयुताः ॥ चोराश्च हिंसकाः सर्वे भविष्यंति ततः परम् ॥ १७ ॥ पुंसो भेदः स्त्रीनिभेदो विवाहो वाऽपि निर्भयः ॥ स्वस्वामिभेदो वस्तूनां भविष्यति ततः परम् ॥ १८ ॥

फिर सुनाई नहीं देगा ॥१४॥ साधुसमाज, सत्य धर्म, चारोंवेद, ग्राम्यवेद, देवी, व्रत, तपस्या और उपवास एक बारही लयको प्राप्त होंगे ॥ १५ ॥ सभी मद्यमांसादिकी सेवामें अनुरक्त होंगे, मिथ्या और कपटता सबको आश्रम करेगी, यदि कोई पूजाभी करेगा तो वह अर्चना तुलसी विहीन होगी ॥१६॥ प्रायः समस्तलोक शठ, क्रूर, दाम्भिक, अहंकारी, तस्कर और हिंसक हो जाँयगे ॥१७॥ पुरुष पुरुष और स्त्री स्त्रीमें परस्पर प्रणय नहीं रहेगी। केवल स्त्री पुरुष मात्र भेद रहेगा, जातिभेद एकबारही अन्तर्धान होगा, सुतरां विवाहके सम्बन्धमें भयका लेशमात्र भी

न रहेगा, प्रतिपदार्थमें ही स्वस्वस्वाति सत्य बद्धमूल होगा अर्थात् पिता पुत्रके और पुत्र पिताके द्रव्यको स्पर्श नहीं कर सकेगा ॥ १८ ॥ पुरुष मात्रही प्रायः स्त्रीके वशीभूत होंगे और प्रत्येक घरमेंही प्रायः संपूर्ण स्त्रियें पुंश्चली धर्म अवलम्बन करेंगी, वह निरंतर तर्जन गर्जन करके अपने अपने स्वामीको ताड़ना करती रहेंगी ॥१९॥ गृहिणी गृहकर्त्री होंगी और गृहस्वामी अधम मृत्युकेसमान उनके निकट हाथजोड़े रहेंगे सास और श्वशुर उनके निकट दास दासीके समान व्यवहृत होंगे ॥ २० ॥ स्त्रीके सहोदर इत्यादि बांधव लोगही गृहके कर्ता होंगे किंतु सहाध्यायी गणोंके सहित आलाप मात्र नहीं रहेगा ॥ २१ ॥ गृहस्वामिके भ्रातादि बांधवगण एकबारही अनजान परदेशीके समान अपरिचित

सर्वे स्त्रीवशगाः पुंसः पुंश्चल्यश्च गृहे गृहे ॥ तर्जनैर्भर्त्सनैः शश्वत्स्वामिनं ताडयंति च ॥१९॥ गृहेश्वरी च गृहिणी गृही भृत्याधिकोऽधमः ॥ चेटीदाससमौ वध्वाः श्वश्रूश्च श्वशुरस्तथा ॥२०॥ कर्तारो बलिनो गेहे योनिसंबंधिबांधवाः ॥ विद्यासंबंधिभिः सार्धं संभाषाऽपि न विद्यते ॥२१॥ यथाऽपरिचिता लोकास्तथा पुंसश्च बांधवाः ॥ सर्वकर्माक्षमाः पुंसो योषितामाज्ञया विना ॥ २२ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्राजात्याचारविवर्जिताः ॥ संध्या च यज्ञसूत्रं च भवेल्लुप्तं न संशयः ॥२३॥ म्लेच्छाचारा भविष्यंति वर्णाश्चत्वार एव च ॥ म्लेच्छशास्त्रं पठिष्यंति स्वशास्त्राणि विहाय च ॥२४॥ ब्रह्मक्षत्रविशां वंशाः शूद्राणां सेवकाः कलौ ॥ सूपकारा धावकाश्च वृषवाहाश्च सर्वशः ॥ २५ ॥ सत्यहीना जनाः सर्वे सस्यहीना च मेदिनी ॥ फलहीनाश्च तरवोऽपत्यहीनाश्च योषितः ॥२६॥

होजायँगे गृहणीकी अनुमतिके विना गृहकर्ताका किसी विषयमें कर्तृक करनेकी सामर्थ्य नहीं रहेगी ॥ २२ ॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रादि जाति भेद एकबारही तिरोहित होगा. संध्यावंदनादि कर्तव्य कार्यका अनुष्ठान करना तो दूररहे ब्राह्मणगण एकबारही यज्ञोपवीत रहित होंगे ॥ २३ ॥ ब्राह्मणादि चारों वर्ण ही अपना अपनाशास्त्र और आचार परित्यागकरके म्लेच्छशास्त्र अध्ययन और म्लेच्छ आचारमें अत्यन्तआसक्त होंगे ॥ २४ ॥ कलियुगमें ब्राह्मण क्षत्रिय और वैश्यगण शूद्रके दास होंगे सबही शूद्रके पाचक (रसोईदार) धावक (कपडे धोनेवाले) वा दूत और वृषवाहक अर्थात् बैलके लादने वाले होंगे ॥ २५ ॥ मनुष्यमात्रही सत्यहीन पृथ्वी सस्यरहित, वृक्ष

फलशून्य और स्त्रियें पुत्रहीन होंगी॥२६॥ गायोंके स्तनमें प्रायः दुग्ध नहीं रहेगा और यदि कुछेक दुग्ध निकलाभी, तो घृत उत्पन्न नहीं होगा स्त्री पुरुष आपसमें प्रेमहीन और गृहस्थगण मिथ्यावादी होंगे ॥२७॥राजाका पराक्रम कुछ नहीं रहेगा प्रजागण कर भारसे अत्यन्त पीड़ित हो जायँगे क्या विस्तीर्ण जलवाली नदियें, क्या अल्पजला नदी, क्या कन्दरादि समस्त ही क्रमानुसार क्षीणजलवाली होंगी ॥२८॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्रकी धर्मप्रवृत्ति तिरोहित और पुण्यलोप होगा प्रथम तो लक्ष पुरुषोंमें एकजन पुण्यवान् होगा, किंतु फिर वह भी न रहेगा ॥ २९ ॥ क्या नर, क्या नारी, क्या बालक, सभी कुत्सित और विकृताकृति होंगे । कुत्सित बात और कुत्सित शब्दके अतिरिक्त किसीके मुखसे दूसरी बात

क्षीरहीनास्तथा गावः क्षीरं सर्पिर्विवर्जितम् ॥ दंपती प्रीतिहीनौ च गृहिणः सत्यवर्जिताः ॥२७॥ प्रतापहीना भूपाश्च प्रजाश्च करपीडिताः ॥ जलहीना महानद्यो दीर्घिकाकंदरादयः ॥ २८ ॥ धर्महीनाः पुण्यहीना वर्णाश्चत्वार एव च ॥ लक्षेषु पुण्यवान्कोऽपि न तिष्ठति ततः परम् ॥२९॥ कुत्सिता विकृताकारा नरा नार्यश्च बालकाः ॥ कुवार्ता कुत्सितः शब्दो भविष्यति ततः परम् ॥३०॥ केचिद्ग्रामाश्च नगरा नरशून्या भयानकाः ॥ केचित्स्वल्पकुटीरेण नरेण च समन्विताः ॥३१॥ अरण्यानि भविष्यंति ग्रामेषु नगरेषु च ॥ अरण्यवासिनः सर्वे जनाश्च करपीडिताः ॥३२॥ सस्यानि च भविष्यंति तडागेषु नदीषु च ॥ प्रकृष्टवंशजा हीना भविष्यंति कलौ युगे ॥ ३३ ॥ अलीकवादिनो धूर्ताः शठाश्चासत्यवादिनः ॥ प्रकृष्टानि च क्षेत्राणि सस्यहीनानि नारद ॥ ३४ ॥

उच्चारित नहीं होगी॥३०॥ कोई कोई ग्राम और कोई नगर एकबारही मनुष्यरहित होकर भीषणमूर्ति धारण करेंगे और किसी किसी स्थान वा अतिसामान्य कुटीरमें और सामान्यलोकोंमें स्थिति रहेगी ॥ ३१ ॥ सम्पूर्ण ग्राम और नगर अरण्यमें परिणत और अरण्यलोकोंके निवाससे पूर्ण होकर वनवासी मनुष्य करभारसे पीडित हो जायंगे ॥३२॥ अनावृष्टिके कारण जलका अभाव होनेसे तालाब और नदियोंमें खेती होने लगेगी. सद्वंशोत्पन्न कुलीन नितान्त नीच होजायंगे ॥३३॥ पृथ्वी अलीकवादी असत्यपरायण धूर्त और शठोंसे परिपूर्ण होगी भूमि भलीभांति जोतने यह

भी सस्यका नाममात्र नहीं रहेगा ॥ ३४ ॥ जो अतुल ऐश्वर्यके अधिपति कहकर विख्यात हैं वही निर्धन और जो देवभक्त हैं वही नास्तिक होंगे पुरवासियोंके शरीरमें दयाका लेशमात्र नहीं रहेगा बरन् वह प्रति वेशीके विद्वेष्टा और नरघातक होजायेंगे ॥ ३५ ॥ पृथ्वीके सब स्थानोंमें नर और नारीमात्र लघुकाय व्याधिग्रस्त, क्षीणायु, रोगी और हीनयौवन होंगे ॥ ३६ ॥ सोलह वर्षमें पदार्पण न करते ही केश सफेद वर्ण हो जायँगे, वीसवाँ वर्ष उपस्थित होनेपर समस्त पुरुष महावृद्ध होंगे, अष्टवर्षीय रमणी युवती रजस्वला और गर्भवती होंगी ॥३७॥ प्रसव ! करनेमें वर्ष नहीं जायगा इसके उपरान्त सो लहवां वर्ष उपस्थित होतेही बुढापा आजायगा, कदाचितही कोई २ स्त्री पति पुत्रवती होगी नहीं तो

हीनाः प्रकृष्टा धनिनो देवभक्ताश्च नास्तिकाः ॥ हिंसकाश्च दयाहीनाः पौराश्च नरघातिनः ॥३५॥ वामना व्याधियुक्ताश्च नरा नार्यश्च सर्वतः ॥ स्वल्पायुषो गदायुक्ता यौवने रहिताः कलौ ॥ ३६ ॥ पलिताः षोडशे वर्षे महावृद्धाश्च विंशतौ ॥ अष्टवर्षा च युवती रजोयुक्ता च गर्भिणी ॥३७॥ वत्सरांतप्रसूता स्त्री षोडशे च जरान्विता ॥ पतिपुत्रवती काचित्सर्वा वंध्याः कलौ युगे ॥ ३८ ॥ कन्याविक्रयिणः सर्वे वर्णाश्चत्वार एव च ॥ मातृजायावधूनां च जारोपेतान्नभक्षकाः ॥ ३९ ॥ कन्यानां भगिनीनां वा जारोपात्तान्नजीविनः ॥ हरेर्नाम्नां विक्रयिणो भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४० ॥ स्वयमुत्सृज्य दानं च कीर्तिवर्धनहेतवे ॥ ततः पश्चात्स्वदानं च स्वयमुल्लंघयिष्यति ॥ ४१ ॥ देववृत्तिं ब्रह्मवृत्तिं वृत्तिं गुरुकुलस्य च ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा सर्वमुल्लंघयिष्यति ॥ ४२ ॥ कन्यकागामिनः केचित्केचिच्च श्वश्रुगामिनः ॥ केचिद्वधूगामिनश्च केचिद्वै सर्वगामिनः ॥ ४३ ॥

प्रायःसभी बांझ होगी ॥ ३८ ॥ चारों वर्णही कन्या बेचेंगी माता भार्या पुत्रवधू कन्या और भगिनीके उपपतिही जीवनके अवलम्बन होंगे ॥३९॥ विना अर्थके कोई हरि नाम जपजनित पुण्यसंचयमें अधिकारी नहीं होगा ॥ ४० ॥ यश प्राप्त होनेकी इच्छासे दान करके फिर अन्तमें उस अपनी दी हुई वस्तुको ग्रहण करें ॥ ४१ ॥ देवता ब्राह्मण वा गुरुकुलके निमित्त अपनी दी हुई हो, वा अपने पूर्व पुरुषोंकी दी हुई यदि कोई वृत्ति निर्दिष्ट हो, तो फिर आत्मसात् (अपने अधीन) करनेमें त्रुटि नहीं होगी ॥ ४२ ॥ कोई कोई कन्या कोई कोई सास कोई

कोई पुत्रवधू कोई सब कोई कोई ॥४३॥ भगिनी, कोई सपत्नी जननी और कोई कोई भ्रातृजाया गमन करेगा किसीको कोई गमन अवशिष्ट नहीं रहेगा ॥ ४४ ॥ केवलमातृयोनिके अतिरिक्त प्रत्येक घरमेंही अगम्यागमन प्रचलित हो जायगा ॥ ४५ ॥ कलियुगमें कौन किसकी पत्नी और कौन किसका भर्ता कुछ निर्णय न रहेगा कौन किसीकी प्रजा और कौन किसका ग्रामहै विशेषतः कौन वस्तु किसकी है कुछ निर्दिष्ट नहीं रहेगा ।।४६।। सभी मिथ्यावादी, लम्पट, तस्कर, परस्त्रीकातर और नरघातक होंगे ॥ ४७ ॥ ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य इन श्रेष्ठतम तीनों

भगिनीगामिनः केचित्सपत्नीमातृगामिनः ॥ भ्रातृजायागामिनश्च भविष्यंति कलौ युगे ॥ ४४ ॥ अगम्यागमनं चैव रिक ष्यंति गृहे गृहे ॥ मातृयोनिं परित्यज्य विहरिष्यंति सर्वतः ॥ ४५ ॥ पत्नीनां निर्णयो नास्ति भर्तॄणां च कलौ युगे ॥ प्रजानां चैव ग्रामाणां वस्तूनां च विशेषतः ॥ ४६ ॥ अलीकवादिनः सर्वे सर्वे चोराश्च लंपटाः ॥ परस्परं हिंसकाश्च सर्वे च नरघातिनः ॥ ४७ ॥ ब्रह्मक्षत्रविशां वंशा भविष्यंति च पापिनः ॥ लाक्षालोहरसानां च व्यापारं लवणस्य च ॥ ४८ ॥ वृषवाहा विप्रवंशाः शूद्राणां शवदाहिनः ॥ शूद्रान्नभोजिनः सर्वे सर्वे च वृषलीरताः ॥ ४९ ॥ पंचयज्ञविहीनाश्च कुहू रात्रौ च भोजिनः ॥ यज्ञसूत्रविहीनाश्च सन्ध्याशौचविहीनकाः ॥ ५० ॥ पुंश्चली वार्धुषाजीवा कुट्टनी च रजस्वला ॥ विप्राणां रंधनागारे भविष्यति च पाचिका ॥ ५१ ॥

वर्णके घरमें पापस्रोत बहता रहेगा शास्त्रनिषिद्ध लाक्षा (लाख) लोहा और लवण वेचना इनका जीवनोपाय होगा ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणगण वृष चालन, शूद्रका शवदाहन शूद्रान्नभोजन और वृषलीगमन करेंगे ॥ ४९ ॥ ऋषियज्ञादि पंचयज्ञमें फिर आस्था नहीं रहेगी प्रायः ब्राह्मणमात्रही अमावस्या (की रातको भोजन करेंगे) भोजन न करनेकी आज्ञा पालनमें विमुख होंगे यज्ञसूत्र दूर फेंककर ब्राह्मणोचित संध्यावन्दनादि और शौचाचार एकवारही त्याग करेंगे ॥ ५० ॥ ऋणदान जीवनी पुंश्चली और रजस्वला कुटनियें ब्राह्मणोंकी रन्धनशाला (रसोईघर)

में पाचिका अर्थात् भोजन बनानेवाली होंगी ॥ ५१ ॥ अन्नविचार योनिविचार आश्रमविचार और लोकविचार कुछभी नहीं रहेगा, सब ही म्लेच्छाचार होंगे ॥ ५२ ॥ हे वत्स ! नारद ! इस प्रकार घोर कलिके प्रवृत्त होनेपर सम्पूर्ण जगत् म्लेच्छोंसे भरजायगा सम्पूर्ण वृक्ष हस्तप्रमाण और मनुष्य सब अंगुष्ठप्रमाण होंगे ॥ ५३ ॥ इसी अवसरमें बलियोंमें श्रेष्ठ भगवान् नारायण अपने अंशसे विष्णुयशा नामक ब्राह्मणके घर उसके पुत्ररूपमें अवतीर्ण होंगे ॥ ५४ ॥ इसके उपरान्त वह हाथमें खड्ग धारणकर सुदीर्घ एक घोडेपर चढ़, तीन रात्रिमें पृथ्वी

अन्नानां नियमो नास्ति योनीनां च विशेषतः ॥ आश्रमाणां जनानां च सर्वं म्लेच्छाः कलौ युगे ॥ ५२ ॥ एवं कलौ संप्रवृत्ते सर्वं म्लेच्छमयं भवेत् ॥ हस्तप्रमाणे वृक्षे च अंगुष्ठे चैव मानवे ॥ ५३ ॥ विप्रस्य विष्णुयशसः पुत्रः कल्किर्भविष्यति ॥ नारायणकलांशश्च भगवान्बलिनां वरः ॥ ५४ ॥ दीर्घेण करवालेन दीर्घघोटकवाहनः ॥ म्लेच्छशून्यां च पृथिवीं त्रिरात्रेण करिष्यति ॥ ५५ ॥ निर्म्लेच्छां वसुधां कृत्वा चांतर्धानं करिष्यति ॥ अराजका च वसुधा दस्युग्रस्ता भविष्यति ॥ ५६ ॥ स्थूलाऽप्रमाणषड्रात्रं वर्षधाराप्लुता मही ॥ लोकशून्या वृक्षशून्या गृहशून्या भविष्यति ॥ ५७ ॥ ततश्च द्वादशादित्याः करिष्यंत्युदयं मुने ॥ प्राप्नोति शुष्कतां पृथ्वी समा तेषां च तेजसा ॥ ५८ ॥ कलौ गते च दुर्धर्षे प्रवृत्ते च कृते युगे ॥ तपःसत्त्वसमायुक्तो धर्मः पूर्णो भविष्यति ॥५९॥ तपस्विनश्च धर्मिष्ठा वेदज्ञा ब्राह्मणा भुवि ॥ पतिव्रताश्च धर्मिष्ठा योषितश्च गृहेगृहे ॥६०॥

म्लेच्छहीन कर अंतर्धान होंगे ॥ ५५ ॥ तब पृथ्वी उनके अन्तर्धान होनेपर अराजक और दस्युग्रस्त होजायगी ॥ ५६ ॥ इसी समय अनवरत छःदिन धारापातसे यह विस्तीर्ण स्थूलकाय पृथ्वी डूबजायगी. मनुष्य, वृक्ष और गृहादिका चिह्नमात्रभी नहीं रहेगा ॥ ५७ ॥ इसके उपरान्त एक वारही बारह सूर्यके उदय होकर करप्रसारण करनेसे हीं सम्पूर्ण जल सूखकर भूमण्डल समान होजायगा ॥५८॥ हे वत्सनारद ! इस प्रकार घोरतर कलिके बीतजानेपर और सत्ययुगके प्रवृत्तहोनेपर फिर तपस्यादि सत्वगुणनिष्ठ सत्य धर्मका पूर्ण प्रचार होगा ॥ ५९ ॥ फिर

ब्राह्मणगण तपस्याधर्मनिष्ठ और वेदपरायण होजायँगे फिर घर घर स्त्रियें पतिपरायण और धर्मनिष्ठ होजाँयगी ॥६०॥ फिर ब्राह्मणभक्त मनस्वी क्षत्रियगण सिंहासन अधिकार करेंगे पुनः उनका प्रताप, धर्मनिष्ठा और सत्कर्मानुराग बढ़ेगा ॥ ६१ ॥ फिर वैश्योंकी वही वाणिज्यप्रवृत्ति वही ब्राह्मणभक्ति और वही धर्मानुरक्ति प्रत्यागमन करेगी शूद्रगण फिर पुण्यशील, धार्मिक और ब्राह्मणोंके सेवक होंगे ॥ ६२ ॥ पुनर्वार ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य, सभी देवीध्यान देवीज्ञान और देवीमंत्र परायण होंगे ॥६३॥ फिर उन्हीं वेद उन्हीं स्मृति और उन्हीं पुराणोंका ज्ञान फैल जायगा सबही ऋतुकालमें भार्या गमन करेंगे अधर्मका लेशमात्रभी नहीं रहेगा पुनर्वार सत्ययुगमें धर्म पूर्णकलामें प्रवृत्त होगा ॥६४॥ इसके

राजानः क्षत्रियाः सर्वे विप्रभक्ता मनस्विनः ॥ प्रतापवंतो धर्मिष्ठाः पुण्य कर्मरताः सदा ॥६१॥ वैश्या वाणिज्यनिरताविप्रभक्ताश्च धार्मिकाः ॥ शूद्राश्च पुण्यशीलाश्च धर्मिष्ठा विप्रसेविनः ॥ ६२ ॥ विप्रक्षत्रविशां वंशा देवीभक्तिपरायणाः ॥ देवीमंत्ररताः सर्वे देवीध्यानपरायणाः ॥६३॥ श्रुतिस्मृतिपुराणज्ञा पुंमांस ऋतुगामिनः ॥ लेशो नास्ति ह्यधर्मस्य पूर्णोधर्मः कृते युगे ॥ ६४॥ धर्म स्त्रिपाच्च त्रेतायां द्विपाच्च द्वापरे ततः ॥ कलौ वृत्ते चैकपाच्च सर्वलुप्तिस्ततः परम् ॥ ६५ ॥ वाराः सप्त तथा विप्र तिथयः षोडश स्मृताः ॥ तथा द्वादश मासाश्च ऋतवश्च षडेव च ॥६६॥ द्वौ पक्षौ चायने द्वे च चतुर्भिः प्रहरैर्दिनम् ॥ चतुर्भिः प्रहरै रात्रिर्मास स्त्रिंशद्दिनैस्तथा ॥ ६७ ॥ वर्षं पंचविधं ज्ञेयं कालसंख्याविधिक्रमे ॥ यथा चाऽऽयांति यांत्येव यथा युगचतुष्टयम् ॥ ६८ ॥

पीछे जब त्रेता उपस्थित होगा तब धर्म त्रिपाद्, जब द्वापर तब द्विपाद् जब कलिकी प्रवृत्ति तब एक पाद किन्तु कलिके पूर्णकलामें प्रवृत्त होनेसे फिर धर्मका नाममात्रभी नहीं रहेगा ॥ ६५ ॥ हे वत्स नारद ! अब समयका स्वरूप कहता हूं सुनो रवि इत्यादि सातवार प्रतिपदादि षोडशतिथि वैशाखादि बारह मास. ग्रीष्मादि छै ऋतु॥ ६६ ॥ शुक्ल और कृष्ण दो पक्ष एवं दक्षिण और उत्तर दो अयन कल्पित हुऐ हैं चार प्रहरमें दिन चारप्रहरमें रात्रि सुतरां रात्रि और दिन लेकर एकदिन होता है इस प्रकार तीस दिनमें एक मास परिगणित होता है ॥ ६७ ॥ काल संख्या--गणनामें पांच प्रकार वर्ष पहिलेही (अष्टमस्कंधमें) निर्देश किया है जिस प्रकार सत्य, त्रेता, द्वापर और कलि, यह चार युगपर्याय क्रमसे

तब जो वह यह सब स्वीकार करते हैं सो केवल भक्तोंपर अनुग्रह प्रकाश मात्र है कमलयोनि ब्रह्मा केवल उनके ही ज्ञानबलसे ब्रह्माण्डकी रचना करनेमें समर्थ होते हैं ॥८४॥ योगीश्वर शिवने जो मृत्युञ्जय नाम धारण किया है, सबके संहारकर्त्ता और सर्वतत्त्व विज्ञाता हुए हैं, वह केवल उनकी ही कृपाका बल है ॥ ८५ ॥ तपश्चरणसे उन परब्रह्मकी उपलब्धि करनेके कारण वह सर्वेश, सर्वज्ञ, महाविभूतियुक्त, सर्वदर्शी, सर्वव्यापी, सबके रक्षक हैं और सर्वसम्पद्दाता हुए हैं ॥ ८६ ॥ उनपर ब्रह्मके प्रति भक्ति और उनकी आराधना ही श्रीमान् विष्णु वो सर्वेश्वरत्वलाभका मूलकारण है, महामाया प्रकृतिदेवी भी उनके ही बलसे सर्वेश्वरी और सर्वशक्तिमयी हुई है ॥ ८७ ॥ भगवती

शिवो मृत्युंजयश्चैव संहर्ता सर्वसत्त्ववित् ॥ यज्ज्ञानाद्यस्य तपसा सर्वेशस्तु तपो महान् ॥८५॥ महाविभूतियुक्तश्च सर्वज्ञः सर्वदर्शनः ॥ सर्वव्यापी सर्वपाता प्रदाता सर्वसंपदाम् ॥८६॥ विष्णुः सर्वेश्वरः श्रीमान्यद्भक्त्या तस्य सेवया ॥ महामाया च प्रकृतिः सर्वशक्तिमयीश्वरी ॥ ८७ ॥ सैव प्रोक्ता भगवती सच्चिदानंदरूपिणी ॥ यज्ज्ञानाद्यस्य तपसा यद्भक्त्या यस्य सेवया ॥ ८८ ॥ सावित्री वेदमाता च वेदाधिष्ठातृदेवता ॥ पूज्या द्विजानां वेदज्ञा यज्ज्ञानाद्यस्य सेवया ॥ ८९ ॥ सर्वविद्याधिदेवी सा पूज्या च विदुषां परा ॥ यत्सेवया यत्तपसा सर्वविश्वेषु पूजिता ॥ ९० ॥ सर्वग्रामाधिदेवी सा सर्वसंपत्प्रदायिनी ॥ सर्वेश्वरी सर्ववंद्या सर्वेषां पुत्रदायिनी ॥ ९१ ॥

दुर्गाने उनके ही प्रति भक्ति, उनकोआराधना और उनको ही सेवा करके अनुग्रहलाभ किया है और उस अनुग्रहके बलसे ही सच्चिदानंदरूपिणी मूलप्रकृति हुई है ॥ ८८ ॥ वेदमाता देवी सावित्री भी उनके प्रतिभक्ति और उनको ही सेवाके बलसे चार वेदकी अधिष्ठात्री देवी वेदज्ञा और ब्राह्मणोंकी पूज्य हुई है ॥ ८९ ॥ उनको समस्तविद्याओंकी अधिदेवी, समस्त विद्वन्मण्डलीकी आराध्य और सब विश्वमें पूजित होना केवल प्रकृति देवीकी आराधना और प्रकृति देवीकी उपासनाका फलमात्र है ॥ ९० ॥ उनकी ही आराधनाके बलसे सबकी सम्पद्दात्री

सर्वस्तुता च सर्वज्ञा सर्वदुर्गार्तिनाशिनी ॥ कृष्णवामांससंभूता कृष्णप्राणाधिदेवता ॥ ९२ ॥ कृष्णप्राणाधिका प्रेम्णा राधिका शक्तिसेवया ॥ सर्वाधिकं च रूपं च सौभाग्यं मानगौरवे ॥९३॥ कृष्णवक्षःस्थलस्थानं पत्नीत्वं प्राप सेवया ॥ तपश्चकार सा पूर्वं शतशृंगे च पर्वते ॥ ९४ ॥ दिव्यवर्षसहस्रं च पतिप्राप्त्यर्थमेव च ॥ जाते शक्तिप्रसादे तु दृष्ट्वा चंद्रकलोपमाम् ॥ ९५ ॥ कृष्णो वक्षःस्थले कृत्वा रुरोद कृपया विभुः ॥ वरं तस्यै ददौ सारं सर्वेषामपि दुर्लभम् ॥ ९६ ॥ मम वक्षःस्थले तिष्ठ मम भक्ता च शाश्वती ॥ सौभाग्येन च मानेन प्रेम्णाऽथो गौरवेण च ॥९७॥ त्वं मे श्रेष्ठा न ज्येष्ठा च प्रेयसी सर्वयोषिताम् ॥ वरिष्ठा च गरिष्ठा च संस्तुता पूजिता मया ॥ ९८ ॥

और समस्त ग्रामकी अधिदेवी लक्ष्मी सबकी ईश्वरी सबसे स्तुतिको प्राप्त सर्वज्ञ सर्वदुःखनिवारिणी सबकी वन्दनीय और सबको पुत्रदायिनी हुई हैं ॥ ९१ ॥ दुर्गा श्रीकृष्णके वामाङ्गसम्भूत उनके प्राणोंकी अधिष्ठात्री देवी ॥ ९२ ॥ राधा भी प्रकृतिको उपासनाके बलसे ही सबकी उपासना करनेयोग्य और सर्वज्ञान सम्पन्न हुई हैं मान गौरव और सौभाग्यमें सबसे अधिक हैं॥९३॥ राधिकाका कृष्णकी प्राणेश्वरी होना, कृष्णके निकट आदर और सन्मान लाभ करना श्रीकृष्णके वक्षस्थलमें स्थान प्राप्त होना और लोकातीत सौन्दर्यशालिनी होकर कृष्णको पतिपाना इन सब बातोंका मूलकारण शक्तिसेवा अर्थात् मूलप्रकृतिकी आराधना है, क्योंकि राधिकाने श्रीकृष्णको पतिलाभ करनेके लिये भारतमें शतशृंग पर्वतपर मूल प्रकृतिको प्रसन्नताके उद्देशसे ॥ ९४ ॥ देव मानके हजार वर्षपर्यन्त घोरतर तपस्या की है फिर शक्तिरूपा मूलप्रकृतिके प्रसन्न होनेपर श्रीकृष्णने राधिकाको शशिकलाके समान देखकर ॥९५॥ स्वयं वक्षःस्थलमें धारणकर करुणायुक्त होकर उनको अनन्य दुर्लभ वर देकर कहा ॥९६॥ हे प्रिये ! तुम मेरे प्रति भक्तिमती होकर सदा मेरे वक्षःस्थलमें वास करो मेरी सब पत्नियोंके मध्य तुम सौभाग्यमें, मानमें, प्रणयमें और गौरवमें सबसे श्रेष्ठ होओ ॥९७॥ तुम आजसे मेरी ज्येष्ठ और श्रेष्ठतमा पत्नी हुई मैं तुमको सर्वप्रधाना जानकर आदर करूंगा ॥९८॥

हे प्राणवल्लभे ! मैं सदा तुम्हारे वशीभूत और एकान्त आधीन होकर रहूंगा हे मुनिवर ! जगन्नाथ श्रीकृष्णने इस प्रकार कहकर उसको सपत्नीहीन पत्नी बनाकर प्राणप्रिया किया ॥ ९९ ॥ पूर्वमें पंचप्रकृतिके अतिरिक्त संपूर्ण देवियोंकी कथा लिखीगई हैं, उन्होंने भी एक मूलप्रकृतिकी सेवासे सबकी अपेक्षा श्रेष्ठता लाभ की है ॥ १०० ॥ हे मुने! अधिक क्या कहूं जिसकी जसी तपस्या है, वह वैसा ही फल लाभ करता है हे मुनिवर ! भगवती दुर्गा दिव्य सहस्र वर्षपर्यन्त हिमालय पर्वतमें तपस्या ॥ १०१ ॥ और मूलप्रकृतिके चरणकमलोंका ध्यान करके सबकी पूज

सततं तव साध्योऽहं वश्यश्च प्राणवल्लभे ॥ इत्युक्त्वा च जगन्नाथश्चकार ललनां ततः ॥ ९९ ॥ सपत्नीरहितां तां च चकार प्राणवल्लभाम् ॥ अन्या या याश्च ता देव्यः पूजिताः शक्तिसेवया ॥ १०० ॥ तपस्तु यादृशं यासां तादृक्तादृक्फलं मुने ॥ दिव्यं वर्षसहस्रं च तपस्तप्त्वा हिमाचले ॥ १ ॥ दुर्गा च तत्पदं ध्यात्वा सर्वपूज्या बभूव ह ॥ सरस्वती तपस्तप्त्वा पर्वते गंधमादने ॥ २ ॥ लक्षवर्षं च दिव्यं च सर्ववंद्या बभूव सा ॥ लक्ष्मीर्युगशतं दिव्यं तपस्तप्त्वा च पुष्करे ॥ ३ ॥ सर्वसंपत्प्रदात्री च जाता देवीनिषेवणात् ॥ सावित्री मलये तप्त्वा पूज्या वंद्या बभूव सा ॥ ४ ॥ षष्टिवर्षसहस्रं च दिव्यं ध्यात्वा च तत्पदम् ॥ शतमन्वंतरं तप्तं शंकरेण पुरा विभो ॥ ५ ॥ शतमन्वंतरं चेदं ब्रह्मा शक्तिं जजाप ह ॥ शतमन्वंतरं विष्णुस्तप्त्वा पाता बभूव ह ॥ १०६ ॥ दशमन्वंतरं तप्त्वा श्रीकृष्णः परमं तपः ॥ गोलोकं प्राप्तवान्दिव्यं मोदतेऽद्याऽपि यत्र हि ॥ ७ ॥

नीय हुई हैं देवी सरस्वती गंधमादनपर्वतमें ॥ १०२ ॥ दिव्यलक्ष वर्षतक तपस्या करके सबकी वंदनीय हुई हैं देवी लक्ष्मी दिव्य सौ युग पर्यन्त पुष्करमें तपस्या करके ॥ १०३ ॥ मूलप्रकृतिके प्रसाद–बलसे सबको सम्पद्दात्री हुई हैं देवी सावित्री मलयपर्वतमें ॥ १०४ ॥ दिव्य साठ सहस्र वर्ष पर्यन्त शक्तिकी आराधनासे सबकी पूजनीय और सबकी वन्दनीय हुई हैं हे विभो ! सौ मन्वन्तरतक शिवने तप किया है ॥१०५॥ ब्रह्मा और विष्णु इन्होंने शत मन्वन्तरतक शक्तिकी आराधना करके जगत्का पालकत्व पद लाभ किया है ॥ १०६ ॥ श्रीकृष्णने

दश मन्वन्तरपर्यन्त घोर तपस्या करके गोलोकमें स्थान पाया है और अवतक वहां परमानन्दसे वास करते हैं ॥ १०७ ॥ धर्मदेव दश मन्वन्तरतक भक्तिभावसे शक्तिकी आराधना करके सबके जीवनस्वरूप सबके आराध्य और सबके आधारस्वरूप हुए हैं ॥ १०८ ॥ हे मुनिवर ! इस प्रकार क्या देवीगण, क्या देवगण, क्या मुनिगण, क्या मनुगण, क्या भूपालगण, क्या ब्राह्मणगण सबही शक्तिकी आराधना करके जगत्में पूजनीय हुए हैं ॥ १०९ ॥ हे देवर्षे ! मैंने पूर्वकालमें गुरुके मुखसे वेदविधानानुसार जिस प्रकार सुना है वह सब पूर्वतन वृत्तान्त वर्णन किया अब और क्या सुननेकी वासना है, सो कहो ॥ ११० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमन्वंतरं धर्मस्तस्वा वै भक्तिसंयुतः ॥ सर्वप्राणः सर्वपूज्यः सर्वाधारो वभूव सः ॥ ८ ॥ एवं देव्याश्च तपसा सर्वे देव्याश्च पूजिताः ॥ मुनयो मनवो भूपा ब्राह्मणाश्चैव पूजिताः ॥ ९ ॥ एवं ते कथितं सर्वं पुराणं सयथागमम् ॥ गुरुवक्त्राद्यथा ज्ञातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ११० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे शक्तिप्रादुर्भावे नारदनारायणसंवादेऽष्टमोध्यायः ॥८॥ नारद उवाच ॥ देव्या निमेषमात्रेण ब्रह्मणः पात एव च ॥ तस्य पातः प्राकृतिकः प्रलयः परिकीर्तितः ॥१॥ प्रलये प्राकृते चोक्ता तत्राऽदृष्टा वसुंधरा॥जलप्लुतानि विश्वानि सर्वे लीनाः परात्मनि ॥२॥ वसुंधरा तिरोभूता कुत्र वा सा च तिष्ठति॥सृष्टेर्विधान समये साऽऽविर्भूता कथं पुनः॥३॥कथंबभूव सा धन्या मान्या सर्वाश्रया जया॥तस्याश्च जन्मकथनं वद मंगलकारणम् ॥ ४ ॥

देवर्षि नारद नारायणसे बोले हे प्रभो ! आपने कहा कि, प्रकृतिदेवीके निमेषमें प्रलय उपस्थित होती है और उस पतनमेंही ब्रह्माण्डका पतन होता है और यह प्रलयही प्राकृतप्रलय है ॥ १ ॥ इस प्रलयमें वसुन्धरा देवी तिरोहित होती है सम्पूर्ण विश्वभी जलमें डूब जाता है और सम्पूर्ण जगत् प्रपंच प्रकृतिके शरीरमें लीन होता है ॥ २ ॥ किन्तु मैं जिज्ञासा करता हूं वसुन्धरा देवी तिरोहित होकर किस स्थानमें अवस्थान करती है और फिर सृष्टिके आरम्भमें वह किस प्रकार किस स्थानसे फिर आविर्भूत होती है ? ॥ ३ ॥ उनके इस प्रकार धन्य,

मान्य, सर्वके आश्रय और विजयप्रद होनेका कारण क्या है? आप अनुग्रह पूर्वक तनका मंगलनिदान जन्मवृत्तान्त वर्णन कीजिये ॥ ४ ॥ नारायणने कहा हे वत्सनारद! सबही कहते हैं कि, देवी वसुंधरा सृष्टिके प्रारम्भमें जन्म ग्रहण करती हैं किन्तु वास्तविक मायामयी प्रकृति देवीकी महिमासे उनकीही शक्तिरूपिणी धरणीका कभी आविर्भाव और कभी तिरोभाव होता है अतएव उनकी इच्छानुसारही प्रतिप्रलयमें पृथ्वी एकवार तिरोहित और फिर आविर्भूत होती है ॥ ५ ॥ जो हो, अब मंगलप्रद विघ्नविनाशन पापमोचन और पुण्यवर्द्धक पृथ्वीके जन्मका वृत्तांत वर्णन करता हूं, सुनो ॥ ६ ॥ कोई कोई कहते हैं कि, मधु और कैटभ दैत्यके मेदसे मेदिनीकी उत्पत्ति हुई है किंतु वास्तवमें यह बात नहीं है, सम्प्रति; मधुकैटभके मेदसे जो मेदिनीकी उत्पत्ति हुई है वह विरुद्धमत वर्णन करता हूं, सुनो ॥ ७ ॥ अतिपूर्वकालमें

श्रीनारायण उवाच ॥ सर्वादिसृष्टौ सर्वेषां जन्म देव्या इति श्रुतिः ॥ आविर्भावस्तिरोभावः सर्वेषु प्रलयेषु च ॥ ५ ॥ श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमंगलकारणम् ॥ विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥ ६ ॥ अहो केचिद्वदंतीति मधुकैटभमेदसा ॥ बभूव वसुधा धन्या तद्विरुद्धमतः शृणु ॥ ७ ॥ ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तेजसा ॥ आवां वध्यौ न यत्रोर्वी पाथसा संवृतेति च ॥ ८ ॥ तयोर्जीवनकाले न प्रत्यक्षा साऽभवत्स्फुटम् ॥ ततो बभूव मेदश्च मरणानंतरं तयोः ॥ ९ ॥

विष्णुके संग मधु और कैटभ नामक दो दैत्योंका घोर युद्ध उपस्थित हुआ उस युद्धमें दोनों दैत्य विष्णुसे संतुष्ट होकर बोले हे "विष्णु! हम दोनों युद्धमें संतुष्ट हुए हैं, अतएव हमसे वर मांगो" विष्णुने कहा "यदि संतुष्ट हुए हो तो मैं यही वर मांगता हूं कि तुम दोनों मुझसे मारे जाओ" तब दैत्योंने कहा पृथ्वीका जो स्थान जलमें प्लावित न हो अर्थात् जहां जल न हो उस स्थानमें हमारा वध करो" ॥ ८ ॥ इससे स्पष्ट बोध होता है कि, उन दोनों दैत्योंके जीवित कालमें पृथ्वी विद्यमान थी किंतु केवल जलमें निमग्न होकर अदृश्यभावसे अवस्थित थी, नहीं तो "पृथ्वीका जो स्थान जलकीर्ण न हो इस स्थानमें हमारा वध करो" यह बात क्यों कहते? और केवल मेदसे पृथ्वीकी

उत्पत्तिभी असंभव है क्योंकि शतसूर्य भी मेदको शुष्क करके पृथ्वीको उत्पन्न नहीं कर सकते तो मेदिनीका फलितार्थ यही है कि, विष्णुके अपने उरुदेशके ऊपर स्थापन करके दोनों दैत्योंका विनाश करनेसे उनका जो मेद जलमें गिरा ॥ ९ ॥ और वराहदेवने धराका उद्धार होनेपर उस धराके संग मेदका संश्लेष संबंध उपस्थित होनेके कारण पृथ्वीका नाम मेदिनी हुआ है ॥ १० ॥ अब मैंने पूर्वकालके समय पुष्कर तीर्थमें धर्म देवके मुखसे श्रुतिसम्मत, संगत और मंगलदायक जो मत सुना है वह कहता हूं, सुनो ॥ ११ ॥ जलमें प्रविष्ट महा विराट्का मन सर्वाङ्ग व्यापी होनेसे प्रतिलोममेंही प्रविष्ट हुआ इसके पीछे पञ्चीकरण समयमें जो महापृथ्वीकी उत्पत्ति हुई, उस महापृथ्वीको खंड

मेदिनीति च विख्यातेत्युक्तमेतन्मतं शृणु ॥ जलधौता कृता पूर्वं वार्धिता मेदसा यतः ॥ १० ॥ कथयामि ते तज्जन्म सार्थकं सर्वमंगलम् ॥ पुरा श्रुतं यच्छ्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच्च पुष्करे ॥ ११ ॥ महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥ मनो बभूव कालेन सर्वांगव्यापकं ध्रुवम् ॥ १२ ॥ तच्च प्रविष्टं सर्वेषां तल्लोम्नां विवरेषु च ॥ कालेन महता पश्चाद्बभूव वसुधा मुने ॥ १३ ॥ प्रत्येकं प्रतिलोम्नां च कूपेषु संस्थिता सदा ॥ आविर्भूता तिरोभूता सजला च पुनः पुनः ॥ १४ ॥ आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्युपस्थिता ॥ प्रलये च तिरोभूता जलस्याऽभ्यंतरे स्थिता ॥ १५ ॥ प्रतिविश्वेषु वसुधा शैलकाननसंयुता ॥ सप्तसागर संयुक्ता सप्तद्वीपसमन्विता ॥ १६ ॥ हेमाद्रिमेरुसंयुक्ता ग्रहचंद्रार्कसंयुता ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदाज्ञया ॥ १७ ॥

खंड करके प्रत्येक लोममें स्थापन किया इसके अनन्तर खंड खंडमें अवस्थित वह पृथ्वी सृष्टिकालमें एकवार आविर्भूत और प्रलयकालमें तिरोहित हुई ॥ १२ ॥ अतएव महाविराट्के प्रति लोमकूपमें जो मन प्रविष्ट होता है, उस मनसेही बहुत कालके पीछे वसुधाकी उत्पत्ति होती है ॥ १३ ॥ विराट्रूपी पुरुषके प्रतिलोमकूपमेंही एक एक पृथ्वी विराजमान रहती है केवल वारंवार आविर्भूत और तिरोभूत होना मात्र है ॥ १४ ॥ जब आविर्भूत होती है, तब जलके ऊपर भासमान होती है और जब तिरोभूत होती है, तब जलमें मग्न होती है, ॥ १५ ॥ यह पृथ्वी प्रति विश्वमें ही शैल, कानन, सप्तसागर, सप्तद्वीप ॥ १६ ॥ सुमेरुपर्वत, चन्द्र सूर्यादि ग्रह, ब्रह्मा विष्णु शिवादि सुरलोक ॥ १७ ॥

संपूर्ण पुण्यतीर्थ, पवित्र भारतवर्ष काञ्चनीभूमि,सप्तस्वर्ग॥१८॥अधोभागमें सप्तपाताल, ऊर्ध्वमें ब्रह्मलोक और ध्रुवलोक संयुक्त होकर स्थिति करते हैं इस प्रकार संपूर्ण पदार्थ संयुक्त एक एक भूमण्डल एक एक विश्व है ॥ १९ ॥ प्रतिभूमण्डलमें ही पूर्वोक्त नियमसे विश्व विरचित होता है सुतरां विश्वमात्रही कृत्रिम और नश्वर है ॥ २० ॥ जब प्राकृत प्रलय उपस्थित होकर ब्रह्माका पतन होता है और जब आदि सृष्टिका प्रारंभ होता है तब परमात्मा रूपी श्रीकृष्णसे ही महाविराट्की उत्पत्ति होती है ॥ २१ ॥ सृष्टि, स्थिति, प्रलय, काल और ब्रह्मादि समस्तही प्रवाहरूपसे

पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता ॥ कांचनीभूमिसंयुक्ता सप्तस्वर्गसमन्विता ॥ १८ ॥ पातालसप्तं तदधस्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोकतः ॥ ध्रुवलोकश्च तत्रैव सर्वं विश्वं च तत्र वै ॥ १९ ॥ एवं सर्वाणि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च ॥ नश्वराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्रिमाणि वै ॥ २० ॥ प्रलये प्राकृते चैव ब्रह्मणश्च निपातने ॥ महाविराडादिसृष्टौ सृष्टः कृष्णेन चात्मना ॥ २१ ॥ नित्यौ च स्थितिप्रलयौ काष्ठाकालेश्वरैः सह ॥ नित्याऽधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥ २२ ॥ मुनिभिर्मनुभिर्विप्रैर्गंधर्वादिभिरेव च ॥ विष्णोर्वराहरूपस्य पत्नी सा श्रुतिसंमता ॥ २३ ॥ तत्पुत्रो मंगलो ज्ञेयो घटेशो मंगलात्मजः ॥ नारद उवाच ॥ पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही ॥ २४ ॥ वाराहे चैव वाराही सर्वैः सर्वाश्रया सती ॥ मूलप्रकृतिसंभूता पंचीकरणमार्गतः ॥ २५ ॥ तस्याः पूजाविधानं चाऽप्यधश्चोर्ध्वमनेकशः ॥ मंगलं मंगलस्यापि जन्म व्यासं वद प्रभो ॥ २६ ॥

नित्य हैं वराहकल्पमें सुरगण ॥ २२ ॥ मुनिगण, मनुगण, विप्रगण और गंधर्वादि द्वारा जो वसुंधरा पूजित होती है, यह भी प्रवाहरूपसे नित्य है श्रुतिमें कहा है कि; धरा वराह रूपधारी विष्णुकी पत्नी है ॥२३॥ मंगल उस धराका पुत्र और मंगलके पुत्र घटेश हैं देवर्षिनारदने कहा हे भगवन्! वराहकल्पमें वाराही नामक प्रसिद्ध, भूमि देवताओंने किसरूपमें पूजी ॥ २४ ॥ सचेतन और अचेतन सम्पूर्ण पदार्थोंकी आश्रयस्थानीय सुरपूजिता यह पृथ्वी पंचीकरण प्रथानुसार किस प्रकार मूलप्रकृतिसे उत्पन्न हुई ॥ २५ ॥ भूलोकमें और स्वर्लोकमें उसकी पूजापद्धति

किस प्रकार है और मंगलकी भी मंगलजनक अर्थात् अत्यन्त पावन उस पृथ्वीका विस्तार किस प्रकार है और जन्मवृत्तान्त किस प्रकार है, यह विस्तार सहित वर्णन कीजिये ॥ २६ ॥ नारायणने कहा वराहदेव पूर्वकालके समय वाराह कल्पमें ब्रह्माजीके स्तुति करनेसे हिरण्याक्ष दैत्यको मारकर पृथ्वीको रसातलसे निकाल लाये ॥ २७ ॥ फिर हृदयमें जिस प्रकार पद्मपत्र भासमान होता है, इसी प्रकार पृथ्वीको जलके ऊपर स्थापन किया इस ओर ब्रह्माजीने उसी अवसरमें उस धरापृष्ठमें अत्यन्त मनोहर विश्व संसार रचा ॥२८॥ इसी समय करोड़ सूर्यके समान प्रभायुक्त वराहरूपी भगवान हरि पृथ्वीकी अधिदेवीको रूपवती और अनुरागवती देखकर ॥ २९ ॥ स्वयं मनोहरमूर्त्ति रमणोपयोगी वेष किया अनन्तर

नारायण उवाच ॥ वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा ॥ उद्दधार महीं हत्वा हिरण्याक्षं रसातलात् ॥ २७ ॥ जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा ह्रदे ॥ तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा विश्वं सर्वं मनोहरम् ॥२८॥ दृष्ट्वा तदधिदेवीं च सकामां कामुको हरिः ॥ वाराहरूपी भगवान् कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ २९ ॥ कृत्वा रतिकलां सर्वां मूर्तिं च सुमनोहराम् ॥ क्रीडां चकार रहसि दिव्यवर्षं महर्निशम् ॥३०॥ सुखसंभोगसंस्पर्शान्मूर्च्छां संप्राप सुंदरी ॥ विदग्धाया विदग्धेन संगमोऽतिसुखप्रदः ॥ ३१ ॥ विष्णुस्तदंग संश्लेषाद् बुबुधे न दिवानिशम् ॥ वर्षांते चेतनां प्राप्य कामी तत्याज कामुकीम् ॥ ३२ ॥ पूर्वरूपं वराहं च दधार स च लीलया पूजां चकार तां देवीं ध्यात्वा च धरणीं सतीम् ॥ ३३ ॥

देवमानके एक वर्ष पर्यन्त दिनरात दोनोंने रतिक्रिया की ॥३०॥ सुन्दरी धरा संभोग सुखसे एकबारही मूर्च्छित होगई, क्योंकि रसिकाके संग रसिकका समागम अत्यन्त सुखजनक है ॥३१॥ इधर विष्णु भी धराके अंगस्पर्शजनित सुखसे अत्यन्त अभिभूत हुए यही क्या ? दिनरात्रि उनसे किस ओर होकर बीत गये थे कुछ न जानपडे पूर्ण एकवर्ष बीतनेपर समागम सुखके अन्तमें पूर्ववत् बोधका विकास हुआ, तब कामुक और कामुकी दोनोंमें पृथक् हुए ॥३२॥ श्रीहरिने पुनर्वार लीलापूर्वकही पूर्ववत् वराहरूप धारण किया और उस सती धरणीकी पूजा की ॥३३॥

और धूप, दीप, नैवेद्य, सिन्दूर, चन्दन, वस्त्र, पुष्प और अन्यान्य अनेक प्रकारकी सामग्रीसे उसकी पूजा करके कहा ॥ ३४ ॥ श्रीभगवान् बोले हे शुभे! तुम सम्पूर्ण पदार्थोंका आधार होओ मुनिगण, मनुगण, देवगण, सिद्धगण और दानवादि सम्पूर्ण स्वच्छन्दतासे तुम्हारी अर्चना करें ॥३५॥ मैं कहता हूं, अम्बुवाची[1] त्यागके दिन और इसके अतिरिक्त गृहारंभ, गृहप्रवेश वापी वा तालाव इत्यादि खोदने एवं कृषि कार्यके प्रारंभ दिनमें ॥ ३६ ॥ सबही तुम्हारी पूजा करेंगे जो मूढ तुम्हारी पूजासे विमुख होंगे वह निःसन्देह नरकवास करेंगे ॥३७॥ वसुन्धराने कहा हे प्रभो! मैं आपकी आज्ञानुसार वाराही मूर्ति धारण करके लीला पूर्वकही स्थावर जङ्गमात्मक सम्पूर्ण विश्वको पीठपर वहन करूंगी ॥३८॥

धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैः सिंदूरैरनुलेपनैः ॥ वस्त्रैः पुष्पैश्च बलिभिः संपूज्योवाच तां हरिः ॥३४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सर्वाधारा भव शुभे सर्वैः संपूजिता सुखम् ॥ मुनिभिर्मनुभिर्देवैः सिद्धैश्च दानवादिभिः ॥ ३५ ॥ अंबुवाचीत्यागदिने गृहारंभे प्रवेशने ॥ वापीतडागारंभे च गृहे च कृषिकर्मणि ॥३६॥ तव पूजां करिष्यंति मद्वरेण सुरादयः॥ मूढा ये न करिष्यंति यास्यंति नरकं च ते ॥३७॥ वसुधोवाच ॥ वहामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाज्ञया ॥ लीलामात्रेण भगवन्विश्वं च सचराचरम् ॥३८॥ मुक्तां शुक्तिं हरेरर्चां शिवलिंगं शिवां तथा ॥ शंखं प्रदीपं यंत्रं च माणिक्यं हीरकं तथा॥३९॥यज्ञसूत्रं च पुष्पं च पुस्तकं तुलसीदलम् ॥ जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं च सुवर्णकम् ॥४०॥ गोरोचनं चन्दनं च शालग्रामजलं तथा ॥ एतान्वोढुमशक्ताऽहं क्लिष्टा च भगवञ्छृणु ॥४१॥

किन्तु मोती, सीपी, शालग्राम, शिवलिंग, देवी प्रतिमा, शंख, प्रदीपयंत्र, माणिक्य, हीरक ॥३९॥ यज्ञोपवीत, पुष्प, पुस्तक, तुलसीपत्र, जपमाला, पुष्पमाला, सुवर्ण, कपूर, ॥ ४० ॥ गोरोचन, चन्दन और शालग्राम शिलाका जल यह सब किसी प्रकार वहन नहीं कर सकूंगी इन सबको वहन करनेसे मेरे कष्टकी सीमा नहीं रहेगी अर्थात् यह वस्तु किसी आधारपर धरो ॥४१॥

[1] आर्द्रानक्षत्रके प्रथम पादमें पृथ्वी रजस्वला होती है उस दिनको त्यागना चाहिये यही अम्बुवाची है। तीन दिनतक रजस्वला जाननी।

भगवान् नारायणने कहा हे सुन्दरी ! जो मूढ पापात्मा लोग तुम्हारी पीठपर यह सब द्रव्य स्थापन करेंगे, वह दिव्य शतवर्ष पर्यन्त कालसूत्र (नरकविशेष) में गमन करेंगे ॥ ४२ ॥ हे वत्सनारद ! भगवान् नारायण धरासे इस प्रकार कहकर मौन होगये इस ओर पूर्वसंभोगके कारण धराके गर्भसे तेजस्वी मंगल ग्रह उत्पन्न हुए ॥ ४३ ॥ श्रीहरिकी आज्ञानुसार सबही काण्वशाखोक्त ध्यानसे धराकी पूजा करके स्तवपाठ करने लगे ॥ ४४ ॥ मूलमंत्रसे नैवेद्य इत्यादि समस्त द्रव्य देने लगे त्रैलोक्यमें सर्वत्रही उनका स्तव और पूजा चल निकली ॥ ४५ ॥ नारदजी बोले हे भगवन् ! वसुन्धराका ध्यान स्तव और मूलमंत्र पुराणोंमें अति गूढ है, अतएव उसको सुननेके

श्रीभगवानुवाच ॥ द्रव्याण्येतानि ये मूढा अर्पयिष्यंति सुन्दरि ॥ यास्यंति कालसूत्रं ते दिव्यं वर्षशतं त्वयि ॥ ४२ ॥ इत्येवमुक्त्वा भगवान्विरराम च नारद ॥ बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मंगलग्रहः ॥ ४३ ॥ पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाऽऽज्ञया हरेः ॥ कण्वशाखोक्तध्यानेन तुष्टुवुश्च स्तवेन ते ॥४४॥ ददुर्मूलेन मंत्रेण नैवेद्यादिकमेव च ॥ संस्तुता त्रिषु लोकेषु पूजिता सा बभूव ह ॥४५॥ नारद उवाच ॥ किं ध्यानं स्तवनं तस्या मूलमंत्रं च किं वद ॥ गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ ४६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता ॥ ततो हि ब्रह्मणा पश्चात्पूजिता पृथिवी तदा ॥ ४७ ॥ ततः सर्वै र्मुनीन्द्रैश्च मनुभिर्मानवादिभिः॥ध्यानं च स्तवनं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद॥४८॥ ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं वसुधायै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण विष्णुना पूजिता पुरा ॥ श्वेतपंकजवर्णाभां शरच्चंद्रनिभाननाम् ॥ ४९ ॥

लिये मुझको बड़ा कौतूहल उपस्थित हुआ है अनुग्रहपूर्वक वर्णन कीजिये ॥ ४६ ॥ नारायणने कहा हे वत्स ! सबसे पहिले वराह देवके पृथ्वीकी पूजा करनेपर फिर ब्रह्माने उनकी पूजा की ॥ ४७ ॥ ब्रह्माकी पूजाके पीछे समस्त मुनीन्द्र समस्त मनु और मनुष्यादि सबने पृथ्वीकी पूजा आरम्भ की है अब देवीका ध्यान स्तव और मंत्र कहता हूं सुनो ॥ ४८ ॥ पूर्वकालमें भगवान् विष्णुने "ओं ह्रीं श्रीं क्लीं वसुधायै स्वाहा" इस मूलमंत्रसे पृथ्वीकी पूजा की थी इसके उपरान्त फिर "हे देविधरे" तुम्हारा वर्ण श्वेतसरोज (कमल) के समान है,

तुहारा मुखमण्डल शरदके चन्द्रमाके समान है ॥ ४९ ॥ तुम्हारा सर्वाङ्ग चदनादिलेपनसे संपूर्ण लिप्त है तुम्हारा शरीर रत्नमय विभूषणोंसे विभूषित है, तुम सब रत्नोंका आधार हो, तुम्हारेही गर्भमें समस्त रत्न निहित हैं तुम्हीं रत्नाकरमें व्याप्त हो ॥ ५० ॥ तुम्हीं अग्निपरीक्षित (वस्त्र) पहरे रहती हो हे स्मिताननें तेम तीनों लोकोंसे जित हो, अतएव मैं तुम्हारी भजना करता हूं इस ध्यानसे सभी भूमिकी पूजा करने लगे ॥ ५१ ॥ नारायणने कहा हे द्विजेन्द्र ! अब काण्व शाखामें पृथ्वीका जिसप्रकार स्तव निर्दिष्ट हुआ है सो कहता हूं सुनो " हे जयजये ! हे जलाधारे ! हे जलशीले ! हे जयप्रदे ! ॥ ५२ ॥ हे यज्ञवराहपत्नि ! हे जयावहे ! तुम मुझको जयप्रदान करो हे मङ्गले ! हे

चन्दनोक्षितसर्वांगीं रत्नभूषणभूषिताम् ॥ रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम् ॥ ५० ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानां सस्मितां वंदितां भजे ॥ ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिताऽभवत् ॥ ५१ ॥ स्तवनं शृणु विप्रेंद्र कण्वशाखोक्तमेव च ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ जय जये जलाधारे जलशीले जलप्रदे ॥ ५२ ॥ यज्ञसूकरजाये त्वं जयं देहि जयावहे ॥ मंगले मंगलाधारे मंगल्ये मांगलप्रदे ॥ ५३ ॥ मंगलार्थं मंगलेशे मंगलं देहि मे भवे ॥ सर्वाधारे च सर्वज्ञे सर्वशक्तिसमन्विते ॥ ५४ ॥ सर्वकामप्रदे देवि सर्वेष्टं देहि मे भवे ॥ पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि ॥५५॥ पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे ॥ सर्वसस्यालये सर्वसस्याढ्ये सर्वसस्यदे ॥ ५६ ॥

मङ्गलाधारे ! हे माङ्गल्ये ! हे मङ्गलप्रदे ! ॥ ५३ ॥ तुम मंगलप्रदानके लिये मंगलकी अधीश्वरी हुई हो, अतएव इस संसारमें मुझको मंगलप्रदान करो हे सर्वाधारे ! हे सर्वज्ञे ! हे सर्वशक्तिसमन्विते ! ॥५४॥ हे सर्वकामप्रदे ! हे देवि पृथिवि ! तुम इस संसारमें मुझको वांछित फलप्रदान करो हे पुण्यस्वरूपे ! हे समस्त पुण्यबीजरूपे ! हे सनातनि !॥५५॥ हे पुण्याश्रये! तुम संपूर्ण पुण्यवान् पुरुषोंकी स्थानस्वरूप हो, इस संसारमें तुमसबको पुण्यप्रदान करती हो, तुम्हीं सम्पूर्ण सस्य (धान्य) का आलय और तुम्हीं सब प्रकारके शस्य धनमें धनवती हो, तुम्ही सबको सब प्रकारका सस्यप्रदान

करती हो ॥५६॥ इस संसारमें तुम्हीं एक समय समस्त सस्य करती हो और फिर एक समयमें अनेक प्रकारका सस्य उत्पन्न करती हो हे भूमे ! तुम्हीं भूमिपतियोंकी सर्वस्व स्वरूप हो ॥ ५७ ॥ उनको श्रेष्ठतम आश्रयस्वरूप और सुखस्वरूप हो, अतएव हे भूमिदे ! तुम मुझे भूमिदान करो" हे वत्स ! पृथ्वीका यह स्तोत्र अतीव पुण्यप्रद है, अधिक क्या प्रतिदिन प्रातःकालमें उठकर जो इस भूमिस्तोत्रको पढते हैं ॥ ५८ ॥ वह करोड २ जन्ममें सार्वभौम राजा होकर काल व्यतीत कर सकते हैं मनुष्यगण इसको पाठ करके भूमिदानके पुण्यलाभ करनेमें अधिकारी होते हैं ॥५९॥ यदि कोई भूमिदान करके उसको फेरले, जो अम्बुवाची दिनमें भूमिखनन करता है ॥६०॥ जो विना अनुमतिके दूसरेके बनाये

सर्वसस्यहरे काले सर्वसस्यात्मिके भवे॥भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपालपरायणे ॥५७॥ भूमिपानां सुखकरे भूमिं देहि च भूमिदे ॥ इदं स्तोत्रं महापुण्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत्॥५८॥कोटिजन्मसु स भवेद्बलवान्भूमिपेश्वरः॥भूमिदानकृतं पुण्यं लभ्यते पठनाज्जनैः ॥५९॥ भूमिदानहरात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ अंबुवाचीभूकरणपापात्स मुच्यते ध्रुवम् ॥ ६० ॥ अन्यकूपे कूपखननपापात्स मुच्यते ध्रुवम् ॥ परभूमिहरात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥६१॥ भूमौ वीर्यत्यागपापाद्भूमौ दीपादिस्थापनात् ॥ पापेन मुच्यते सोऽपि स्तोत्रस्य पठनान्मुने ॥६२॥ अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ भूमिदेव्या महास्तोत्रं सर्वकल्याणकारकम् ॥६३॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

कूपमें कूपखनन करता है, जो पराई भूमि हरण करता है ॥६१॥ जो भूमिमें वीर्यपात करता है जो भूमिके ऊपर प्रदीप स्थापन करता है, तो वह निःसन्देह इस स्तोत्रका पाठ करनेपर अपने २ किये पातकसे छूट जाता है ॥ ६२ ॥ इसके पढनेसे सौ अश्वमेधके समान पुण्यलाभ होता है इसमें संशय नहीं वास्तवमें देवी धरणीका यह स्तोत्र सब प्रकारके कल्याणका आकरस्वरूप है ॥ ६३ ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नारदजी बोले हे वेदवेत्ताओंमें अग्रगण्य! दूसरेकी भूमिका हरण,दूसरेके कूपमें कूपखनन ॥ १ ॥ अम्बुवाची दिनमें भूमिखनन, पृथ्वीपर वीर्यत्याग, भूमिके ऊपर प्रदीप स्थापन ॥ २ ॥ वा पृथ्वीपर अन्यप्रकारका असदाचरण करनेसे जिस प्रकार पापका स्पर्श होता है, सो कैसे कार्यका अनुष्ठान करनेसे उसका प्रतीकार होता है यह सुननेकी अभिलाषा है, कृपापूर्वक वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥ नारायण बोले हे वत्स नारद ! इस भारतमें जो कोई एक वितस्त भूमि त्रिसंध्या करनेवाले ब्राह्मणको देता है, तो उसका शिवलोकमें वास होता है ॥ ४ ॥ धान्यपूर्ण पृथ्वी ब्राह्मणको दान करनेसे दाता अन्तकालमें भूमि रेणुपरिमित समयतक विष्णुलोकमें वास करता है ॥ ५ ॥ ब्राह्मणको ग्रामदान

नारद उवाच ॥ भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्धरणेन च ॥ परभूहरणात्पापं कूपेऽन्धोः खनने तथा ॥ १ ॥ अंबुवाच्यां भूखनने वीर्यस्य त्याग एव च ॥ दीपादिस्थापनात्पापं श्रोतुमिच्छामि यत्नतः ॥ २ ॥ अन्यद्वा पृथिवीजन्यं पापं यत्पृच्छते परम् ॥ यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदां वर ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ वितस्तिमात्रां भूमिं च यो ददाति च भारते ॥ संध्यपूताय विप्राय स याति शिवमंदिरम् ॥ ४ ॥ भूमिं च सर्वसस्याढ्यां ब्राह्मणाय ददाति च ॥ भूमिरेणुप्रमाणाब्दमंते विष्णुपदे स्थितिः ॥५॥ ग्रामं भूमिं च धान्यं च ब्राह्मणाय ददाति यः ॥ सर्वपापाद्विनिर्मुक्तौ चोभौ देवीपुरस्थितौ ॥ ६ ॥ भूमिदानं च तत्काले यः साधुश्चानुमोदते ॥ स च प्रयाति वैकुंठे मित्रगोत्रसमन्वितः ॥ ७ ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ॥ स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चंद्रदिवाकरौ ॥८॥ तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहीनः श्रिया हतः ॥ पुत्रहीनो दरिद्रश्च घोरं याति च रौरवम् ॥ ९ ॥

भूमिदान और धान्यदान करनेसे दाता और प्रतिगृहीता दोनोंही पापसे छूटकर देवीलोकमें जाते हैं ॥ ६ ॥ अधिक क्या यदि कोई सज्जन भूमिदानके प्रसंगमें स्थित होकर दाताका प्रवृत्ति करै तो वह भी अन्तमें मित्र बांधवोंके सहित वैकुण्ठधाममें गमन करते हैं ॥ ७ ॥ अपनी दी हुई हो वा पराई दी हुई हो ब्रह्मवृत्ति हरण करनेसे जबतक जगत्में चन्द्र सूर्य प्रकाशमान रहेंगे, तबतक उसको कालसूत्र नामक नरकमें वास करना पड़ेगा ॥ ८ ॥ यही नहीं, बरन् उसके पुत्र पौत्रादितकको भी भूमिहीन श्रीहीन पुत्रहीन और धनहीन हो घोरतर रौरवनर

कमें वास करना होगा ॥ ९ ॥ ग्रामके प्रान्तभागमें गोप्रचार स्थानकी रक्षा करनी चाहिये, यही शास्त्रका शासन है किन्तु यदि कोई उस गोप्रचार भूमिको कर्षण करके, उस भूमिजातधान्यादिसे पुण्यसंचय वा उसको ब्राह्मणके निमित्त ही देदे तो उसका पुण्यसंचय करना तो दूर रहै, वरन् वह दिव्य शतवर्ष पर्यन्त कुंभीपाक नामक नरकमें वास करता है ॥ १० ॥ गोठ वा तालावादि नष्ट करके जो उसमें धान्यादि उत्पन्न करता है, उसको भी चौदह इन्द्रपात होनेके समयतक असिपत्र नामक नरकमें वास करना पड़ता है ॥ ११ ॥ अन्य निर्मित पुष्करणी इत्यादिमें स्नान करनेके समय पांच मिट्टीकी डली उठा करके स्नान करना चाहिये किन्तु कोई यदि ऐसा न करके स्नान करत

गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च सस्यं ददाति च ॥ दिव्यवर्षशतं चैव कुंभीपाके च तिष्ठति ॥ १० ॥ गोष्ठं तडागं निष्कृष्य मार्गं सस्यं ददाति यः ॥ स तिष्ठत्यसिपत्रे च यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ ११ ॥ पंच पिंडाननुद्धृत्य परकूपे च स्नाति यः ॥ प्राप्नोति नरकं चैव स्नानं निष्फलमेव च ॥ १२ ॥ कामी भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ॥ भूमिरेणुप्रमाणं च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥ १३ ॥ अंबुवाच्यां भूकरणं यः करोति च मानवः ॥ स याति कृमिदंशं च स्थितिस्तत्र चतुर्युगम् ॥१४॥ परकीये लुप्तकूपे कूपं मूढः करोति यः ॥ पुष्करिण्यां च लुप्तायां पुष्करिणीं ददाति यः ॥१५॥ सर्वं फलं परस्यैव तप्तकुंडं व्रजेच्च सः ॥ तत्र तिष्ठति संतप्तो यावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ १६ ॥

है उसको स्नानका फललाभ होना तो दूर रहे, वरन् उसको नरकवासका आश्रय ग्रहण करना होता है ॥ १२ ॥ जो पुरुष कामके वशीभूत होकर किसी प्रकारकी निर्जन भूमिमें वीर्यपात करता है, तो उसको वहांकी भूमिकी रेणुका परिमित वर्षपर्यंत नरकका दुःख भोगना पड़ता है ॥ १३ ॥ अम्बुवाची दिनमें भूमिखनन करनेसे चार युगपर्यंत कृमिदंश नामक नरकमें काल व्यतीत करना पडता है॥ १४ ॥ जो मूढ पुरुष कूप बनानेवालेकी वा जलाशयदाताकी विना अनुमतिलिये लुप्तकूपका वा लुप्तजलाशयका पंकोद्धार करता है ॥ १५ ॥ तो उसका कुछ भी फलोदय नहीं होता, वरन् पूर्व स्वामीको ही पुण्यलाभ होता है अधिकतर उस मूर्खको तप्तकुंड नरकमें जाकर चौदह इंद्रके समयपर्यंत वहां वास

१ जहां गौ चरा करती हैं उस स्थानको गोप्रचार कहते हैं।

करना पडता है ॥१६॥ दूसरेके सरोवरके जलमें स्नान करनेके समय पांच डली उठा करके स्नान करनेसे उन गुटिकाकी रेणु परिमितकाल स्नान करनेवाला ब्रह्म- लोकमें वास करता है ॥ १७॥ पिता और पितामहादिके श्राद्धमें भूस्वामीको पिंड अर्थात कोई खाद्य वस्तु विना दिये श्राद्ध करनेसे उस मूढ श्राद्ध करनेवालेको निःसन्देह नरक में वास करना पड़ता है ॥ १८ ॥ विना आधार भूमिके ऊपर प्रदीप स्थापन करनेसे सात जन्मतक अंधा और जन्मान्तरमें कुष्ठ रोगसे आक्रान्त होता है ॥ १९ ॥ मोती, मूंगा, हीरा, सुवर्ण, मणि इन पांच रत्नको भी भूमिमें

परकीये तडागे च पंकमुद्धृत्य चोन्मृजेत् ॥ रेणुप्रमाणवर्षं च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ १७ ॥ पिंडं पित्रे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः॥ श्राद्धं करोति यो मूढो नरकं याति निश्चितम् ॥ १८ ॥ भूमौ दीपं योऽर्पयति स चांधः सप्तजन्मसु ॥ भूमौ शंखं च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मांतरे लभेत् ॥ १९ ॥ मुक्तां माणिक्यहीरौ च सुवर्णरौ च मणिं तथा ॥ पंच संस्थापयेद्भूमौ स चांधः सप्त जन्मसु ॥ २० ॥ शिवलिंगं शिवामर्चां यश्चार्पयति भूतले ॥ शतमन्वंतरं यावत्कृमिभक्षस्स तिष्ठति ॥ २१ ॥ शंखं यंत्रं शिलातोयं पुष्पं च तुलसीदलम् ॥ यश्चार्पयति भूमौ च स तिष्ठेन्नरके ध्रुवम् ॥ २२ ॥ जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनं तथा ॥ यो मूढश्चार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥ २३ ॥ भूमौ चंदनकाष्ठं च रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥ संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्मन्वंतरावधि ॥ २४ ॥

स्थापन करनेसे स्थापन करनेवाला अंधा होता है ॥ २० ॥ शिवलिंग, शिवाकी प्रतिमुर्ति और शालग्राम शिला भूमिमें स्थापन करनेसे स्थापन करनेवालेको शतमन्वन्तरतक कृमिभक्षक होकर वास करना पडता है ॥ २१ ॥ शंख यंत्र शिलाजल अर्थात् चरणामृत पुष्प और तुलसी पत्र भूमिमें स्थापन करनेसे निःसन्देह नरकवास प्राप्त होता है ॥ २२ ॥ जयमाला, पुष्पमाला, गोरोचन और कपुर भूमिमें स्थापन करनेसे स्थापन करनेवालेको निःसन्देह घोरतर नरककी यंत्रणा भोगनी पडती है ॥ २३ ॥ चन्दन काष्ठ रुद्राक्षमाला और कुशमूल पृथ्वीमें स्थापन

करनेसे एक मन्वन्तर पर्यन्त नरकमें वास होता है ॥ २४ ॥ पुस्तक और यज्ञ सूत्र भूमिपर स्थापन करनेसे फिर उसको ब्राह्मणके कुलमें जन्म नहीं मिलता ॥ २५ ॥ बरन् उसको ब्रह्महत्याके समान पातकमें लिप्त होना पडता है ग्रंथियुक्त यज्ञसूत्र सब वर्णोंको पूज्य है ॥२६॥ यज्ञकार्य समापनके पीछे जो पुरुष दूध दहीसे पृथ्वीका अर्थात् यज्ञ भूमिका अभिषेक नहीं करता उसको सात जन्मतक संतप्त होकर तप्त भूमिमें वास करना पडता है ॥ २७ ॥ भूकम्प वा ग्रहणके समय जो मिट्टी खोदता है वह महापापी जन्मान्तरमें अंगहीन होता है ॥ २८ ॥ हे मुनिवर ! यह

पुस्तकं यज्ञसूत्रं च भूमौ संस्थापयेन्नरः॥न भवेद्विप्रयोनौ च तस्य जन्मांतरे जनिः ॥२५॥ ब्रह्महत्यासमं पापमिह वै लभते ध्रुवम् ॥ ग्रंथियुक्तं यज्ञसूत्रं पूज्यं च सर्ववर्णकैः ॥ २६ ॥ यज्ञं कृत्वा तु यो भूमिं क्षीरेण न हि सिंचति ॥ स याति तप्तभूमिं च संततः सप्त जन्मसु ॥२७॥ भूकंपे ग्रहणे यो हि करोति खननं भुवः ॥जन्मांतरे महापापी ह्यंगहीनो भवेद् ध्रुवम् ॥२८॥ भवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्तेन प्रकीर्तिता ॥ काश्यपी कश्यपस्येयमचलास्थिररूपतः ॥ २९ ॥ विश्वंभरा धारणाच्चानंतानंतस्वरूपतः ॥ पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ नारद उवाच ॥ श्रुतं पृथिव्युपाख्यानमतीव सुमनोहरम् ॥ गंगापाख्यानमधुना वद वेदविदां वर ॥ १ ॥ भारते भारतीशापात्सा जगाम सुरेश्वरी ॥ विष्णुस्वरूपा परमा स्वयं विष्णुपदीति च ॥ २ ॥

पृथ्वी सबका भवन होनेके कारण भूमि कश्यपकी कन्या होनेसे काश्यपी स्थिर रूप होनेसे अचला ॥२९॥ संपूर्ण विश्वको धारण करनेके कारण विश्वम्भरा अनन्त विस्तार होनेसे अनन्ता और पृथुराजकी कन्या वा बहुत विस्तृत होनेके कारण पृथ्वी नामसे अभिहित हुई है ॥ ३० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ देवर्षि नारदने कहा हे वेदविदाम्वर ! अत्यन्त मनोहर पृथ्वीका उपाख्यान सुना अब गंगाका उपाख्यान सुननेकी इच्छा है ॥ १ ॥ पूर्वमें सुना है कि सुरेश्वरी विष्णु स्वरूपिणी विष्णुपादोद्भवा गंगा भारतीके

शापसे भारतमें गई ॥ २ ॥ किंतु उनके भारतमें जानेका कारण क्या है! किस युगमें किसकी प्रार्थनासे वह भारतवर्षमें गई ? हे प्रभो! वही पापनाशक पुण्यप्रद शुभवृत्तान्त वर्णन कीजिये ॥३॥ श्रीनारायण बोले हे वत्स ! पूर्वकालके समय सूर्यवंशमें सगर नामक श्रीमान् एक राजराजेश्वरने जन्म लिया था उनकी परमरूपवती दो भार्या थीं, तिनमें एकका नाम वैदर्भी और दूसरीका नाम शैब्या था ॥ ४ ॥ शैब्याके गर्भसे नरपतिके वंशधर अतिरूपवान् एक पुत्रने जन्म ग्रहण किया इस पुत्रका नाम असमञ्जस था ॥ ५ ॥ इस और दूसरी रानी वैदर्भी पुत्रकी इच्छासे श्रीशंकरकी आराधना करने लगी भगवान् भूतनाथके प्रसन्न होकर वरदेनेसे वैदर्भी भी गर्भवती हुई ॥ ६ ॥ अनन्तर शतवर्ष गर्भ धारणके

कथं कुत्र युगे केन प्रार्थिता प्रेरिता पुरा ॥ तत्क्रमं श्रोतुमिच्छामि पापघ्नं पुण्यदं शुभम् ॥ ३ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्सगरः सूर्यवंशजः ॥ तस्य भार्या च वैदर्भी शैब्या च द्वे मनोहरे ॥ ४ ॥ तत्पत्न्यामेकपुत्रश्च बभूव सुमनोहरः ॥ असमंज इति ख्यातः शैब्यायां कुलवर्धनः ॥ ५ ॥ अन्या चाऽऽराधयामास शंकरं पुत्रकामुकी ॥ बभूव गर्भस्तस्याश्च हरस्य च वरेण ह ॥ ६ ॥ गते शताब्दे पूर्णे च मांसपिंडं सुषाव सा ॥ तद्दृष्ट्वा सा शिवं ध्यात्वा रुरोदोच्चैः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ शंभुर्ब्राह्मणरूपेण तत्समीपं जगाम ह ॥ चकार संविभज्यैतत्पिंडं षष्टिसहस्रधा ॥ ८ ॥ सर्वे बभूवुः पुत्राश्च महाबलपराक्रमाः ॥ ग्रीष्ममध्याह्नमार्तंडप्रभामुष्टकलेवराः ॥ ९ ॥ कपिलस्य मुनेः शापाद्बभूवुर्भस्मसाच्च ते ॥ राजा रुरोद तच्छ्रुत्वा जगाम गहने वने ॥ १० ॥

पीछे उसने एक मांसका पिंड प्रसव किया यह देख कर राजपत्नी अत्यन्त दुःखितमनसे महादेवकी शरणागत हो उच्चस्वरसे वारंवार रोदन करने लगी ॥ ७ ॥ तब भगवान् शंकरने ब्राह्मणके वेषमें वहां उपस्थित होकर उस मांसपिंडको सहस्र खंडमें विभक्त किया ॥ ८ ॥ वह सहस्रखंड महाबलपराक्रान्त पुत्ररूपमें परिणत हुए अधिक क्या ? उन कुमारोंके शरीरकी प्रभा ग्रीष्म कालके मध्याह्न सूर्यकी प्रभासे भी अधिक उज्ज्वल थी ॥ ९ ॥ किन्तु संपूर्ण कुमारोंके कपिलमुनिके शापसे भस्म होनेपर राजाने अत्यन्त रुदन करते करते निबिड़ वनमें

१ सगरके यज्ञ करनेपर इन्द्रने घोडा हरणकर कपिलजीके समीप जा रक्खा यह राजकुमार उसको खोजने गये वहां पाय कपिलजीको दुर्वचन कहनेसे उनके कोपानलमें भस्म हुए असमंजसकी प्रार्थनासे गंगासे उद्धार होगा यह मुनिने कहा ना० पु०

प्रवेश किया ॥ १० ॥ इधर असमंजस-गंगाको लानेके लिये घोरतर तपस्या करने लगे क्रमानुसार लाख वर्ष बीतनेपर उन्होंने कालके वशीभूत होकर देह त्याग दिया ॥ ११ ॥ फिर उनके पुत्र अंशुमान् गंगाको लानेके लिये लक्षवर्ष पर्यंत कठोर तपस्या करके कालकवलमें पतित हुए ॥ १२ ॥ इसके उपरांत अंशुमान्के पुत्र भगवद्भक्त परम वैष्णव अजर अमर अशेष गुणोंकी खान बुद्धिमान् भगीरथने ॥१३॥ गंगाको लानेकेलिये एक लक्षवर्ष पर्यंत तपस्या की अन्तमें करोड़ ग्रीष्मके सूर्यके समान प्रभायुक्त श्रीकृष्णने उनको दर्शन दिया ॥ १४ ॥ उन किशोर मूर्ति गोपवेषधारी द्विभुज श्रीकृष्णके हाथमें मुरली विराजमान थी और उनका वह गोपाल सुन्दरीरूप देखनेसे बोध होता था मानों भक्तोंके प्रति अनुग्रह

तपश्चकाराऽसमंजो गंगानयनकारणात् ॥ लक्षवर्षं तपस्तप्त्वा ममार कालयोगतः ॥११॥ अंशुमांस्तस्य तनयो गंगानयनकारणात् ॥ तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥१२॥ भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ॥ वैष्णवो विष्णुभक्तश्च गुणवानजरामरः ॥१३॥ तपः कृत्वा लक्षवर्षं गंगानयनकारणात् ॥ ददर्श कृष्णं ग्रीष्मस्थसूर्यकोटिसमप्रभम् ॥१४॥ द्विभुजं मुरलीहस्तं किशोरं गोपवेषिणम् ॥ गोपालसुंदरीरूपं भक्तानुग्रहरूपिणम् ॥ १५ ॥ स्वेच्छामयं परं ब्रह्म परिपूर्णतमं प्रभुम् ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्च स्तुतं मुनिगणैर्नुतम् ॥ १६ ॥ निर्लिप्तं साक्षिरूपं च निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥ ईषद्धास्यप्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकारणम् ॥ १७ ॥ वह्निशुद्धांशुकाधानं रत्नभूषणभूषितम् ॥ तुष्टाव दृष्ट्वा नृपतिः प्रणम्य च पुनः पुनः॥१८॥ लीलया च वरं प्राप वांछितं वंशतारणम् ॥ कृत्वा च स्तवनं दिव्यं पुलकांकितविग्रहः ॥ १९ ॥

प्रकाश करनेके लिये ही सर्वदा उन्मुख रहते हैं ॥ १५ ॥ वह स्वेच्छामय परब्रह्म हैं उनकी अपूर्णता नहीं है ब्रह्मा विष्णु और महेश्वरादि देवता तथा मुनि इत्यादि सभी उन विभुका स्तव करते रहते हैं ॥ १६ ॥ वह किसीमें लिप्त नहीं हैं और सबके साक्षीरूपसे अवस्थान करते हैं वह तीनों गुणोंसे अतीत और प्रकृतिसे भी अतीत पदार्थ हैं कुछेक हास्यसे उनका मुखमंडल सदाही प्रफुल्ल है भक्तोंके प्रति अनुग्रह प्रकाश करनेमें उनके समान दूसरा और कोई नहीं है ॥१७॥ उनका परिधान अग्नि परीक्षित विशुद्ध अंशुक और सर्वाङ्ग रत्नमय विभूषणोंसे विभूषित था । राजाभगीरथ उस अपूर्व मूर्तिका दर्शन करके प्रणामपूर्वक वारंवार स्तव करने लगे ॥ १८ ॥ उनका सर्वाङ्ग पुलकावलीसे पूर्ण हो गया अनन्तर

उन्होंने स्वच्छन्दतासे अपने वंशका तारनेवाला अभिमत वर लाभ किया ॥ १९ ॥ तब भगवान् श्रीकृष्णने गङ्गासे कहा हे सुरेश्वरि ! सरस्वतीके शापसे तुम शीघ्र भारतमें अवतीर्ण होओ, मेरे कहनेके अनुसार तुम शीघ्र जाकर सगर-सन्तानका उद्धार करो ॥ २० ॥ वह सलिल कणवाही वायुके स्पर्शसे पवित्र हो, मेरे समान मूर्ति धारणकर दिव्य विमानमें चढ़ मेरे भवनमें आवेंगे ॥ २१ ॥ और निरन्तर वहां मेरे पार्षद होकर वास करेंगे और उनको जन्म जन्मान्तर कृतपातकमें लिप्त होना नहीं पडेगा ॥ २२ ॥ हे वत्सनारद ! वेदमें इस प्रकार वर्णित हुआ है कि मनुष्यगण भारतमें जन्म ग्रहण करके यदि करोड करोड जन्म पापाचरण करें तो भी एक गङ्गाके सलिलकणवाही वायुके स्पर्शसे

श्रीभगवानुवाच ॥ भारतं भारतीशापाद्गच्छ शीघ्रं सुरेश्वरि ॥ सगरस्य सुतान्सर्वान्पूतान्कुरु ममाज्ञया ॥२०॥ त्वत्स्पर्शवायुना पूता यास्यंति मम मंदिरम् ॥ बिभ्रतो मम मूर्तीश्च दिव्यस्यंदनगामिनः ॥ २१ ॥ मत्पार्षदा भविष्यंति सर्वकालं निरामयाः ॥ समुच्छिद्य कर्मभोगान्कृताञ्जन्मनिजन्मनि ॥ २२ ॥ कोटिजन्मार्जितं पापं भारते यत्कृतं नृभिः ॥ गंगाया वातस्पर्शेन नश्यतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ २३ ॥ स्पर्शनाद्दर्शनाद्देव्याः पुण्यं दशगुणं ततः ॥ मौसलस्नानमात्रेण सामान्यदिवसे नृणाम् ॥ २४ ॥ शतकोटिजन्मपापं नश्यतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥ २५ ॥ जन्मसंख्यार्जितान्येव कामतोऽपि कृतानि च ॥ तानि सर्वाणि नश्यंति मौसलस्नानतो नृणाम् ॥ २६ ॥ पुण्याहस्नानतः पुण्यं वेदा नैव वदंति च ॥ किंचिद्वदंति ते विप्र फलमेव यथागमम् ॥ २७ ॥

वह सब ध्वंस हो जाते हैं ॥ २३ ॥ गङ्गाजीके दर्शन और गंगाजलके स्पर्शसे दशगुणा पुण्य होता है मनुष्य सामान्य दिनमें जो संकल्प रहित विधिहीन स्नान करता है गंगासलिल कणवाहि वायुसेवनकी अपेक्षा दशगुण पुण्यलाभ होता है ॥ २४ ॥ विशेषकर गंगाजलमें स्नान करनेसे मनुष्य शीघ्र पापसे छूट जाता है वेदसे जाना गया है कि विधिपूर्वक गंगास्नान करनेपर भी शतकोटि जन्मजनित जो ब्रह्महत्यादि पातक हैं ॥ २५ ॥ ज्ञानकृत हों वा अज्ञानकृत हों जन्मपर्यंतके किये समस्त पातक विधिपूर्वक स्नानसे नष्ट हो जाते हैं ॥ २६ ॥ पुण्य दिनमें

स्नान करनेसे जितना पुण्य लाभ होता है, उसका वर्णन करनेकी वेदमें भी सामर्थ्य नहीं है, तो वेदमें जो कुछ वर्णन किया गया है वह अति सामान्य है ॥२७॥ अधिक क्या ब्रह्मा विष्णु और महादेवादि देवतागण भी गंगास्नानकी प्रकृत महिमा वर्णन करनेमें समर्थ नहीं हैं हे विप्रवर ! यह तो साधारण दैनिक (नित्य) गंगास्नानका माहात्म्य है अब संकल्पजनित स्नानका माहात्म्य वर्णन करता हूं सुनो ॥ २८ ॥ साधारण दैनिक स्नानसे जो फल लाभ होता है संकल्पपूर्वक गंगास्नान करनेसे उसकी अपेक्षा दशगुणा पुण्य लाभ होता है और यदि सूर्यके संक्रमण दिनमें अर्थात् संक्रांतिके दिन गंगास्नान किया गया तो उसकी अपेक्षा तीस गुणा पुण्य बढता है ॥ २९ ॥ अमावस्याके दिनमें गंगास्नान करनेसे

ब्रह्मविष्णुशिवाद्याश्च सर्वं नैव वदंति च ॥ सामान्यदिवसस्नानसंकल्पं शृणु सुंदरि ॥ २८ ॥ पुण्यं दशगुणं चैव मौसलस्नानतः परम् ॥ ततस्त्रिंशद्गुणं पुण्यं रविसंक्रमणे दिने ॥२९॥ अमायां चापि तत्तुल्यं द्विगुणं दक्षिणायने ॥ ततो दशगुणं पुण्यं नराणामुत्तरायणे ॥३०॥ चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनंतं पुण्यमेव च ॥ अक्षयायां च तत्तुल्यं चैतद्वेदे निरूपितम्॥३१॥ असंख्यपुण्यफलदमेतेषु स्नानदानकम् ॥ सामान्यदिवसस्नानाद्दानाच्छतगुणं फलम् ॥३२॥ मन्वंतराद्यायां तिथौ युगाद्यायां तथैव च ॥ माघस्यासितसप्तम्यां भीष्माष्टम्यां तथैव च ॥३३॥ अथाप्यशोकाष्टम्यां च नवम्यां च तथा हरेः ॥ ततोऽपि द्विगुणं पुण्यं नंदायां तव दुर्लभम्॥३४॥

पूर्ववत् फल लाभ होता है किंतु दक्षिणायन स्नान करनेसे उसकी अपेक्षा दूना और उत्तरायणमें स्नान करनेसे पूर्वकी अपेक्षा दशगुणा पुण्य संचय होता है ॥३०॥ चातुर्मास्य, पूर्णिमा, अक्षयनवमी वा तृतीयामें गंगा स्नान करनेसे जितना पुण्य लाभ होता है उसकी सीमा नहीं है॥३१॥ और पूर्वोक्त पर्ववाले दिनमें स्नान और दान इन दोनों प्रकारके कार्योंका अनुष्ठान होनेसे पुण्य फललाभकी सीमा नहीं रहती प्रात्याहिक स्नानकी अपेक्षा दानसे शतगुणा पुण्य लाभ होता है ॥३२॥ मन्वन्तरा तिथि युगाद्या माघमासकी शुक्ला सप्तमी भीष्माष्टमी ॥ ३३ ॥ अशोकाष्टमी और श्रीराम नवमीके दिन गंगास्नान करनेसे महापुण्य लाभ होता है और नन्दास्नानसे उसकी अपेक्षा दूना पुण्य संचय होता है ॥ ३४ ॥

दशहरा दशमीमें स्नान करनेसे युगाद्या स्नानके तुल्य फल होता है और यदि महानन्दा अथवा महावारुणीमें गंगास्नान किया जाय तो पूर्वकी अपेक्षा चतुर्गुणा पुण्य लाभ होता है ॥ ३५ ॥ महा महा वारुणीमें स्नान करनेसे साधारण गंगास्नानकी अपेक्षा करोड गुणा पुण्य लाभ होता है ॥३६॥ चन्द्रग्रहणके समयमें स्नानकी अपेक्षा सूर्यग्रहणमें स्नान करनेसे उसकी अपेक्षा दशगुणा पुण्य लाभ होता है किंतु अर्द्धोदययोगमें स्नान करनेसे उसकी अपेक्षा शतगुणा पुण्य लाभ होता ॥ ३७ ॥ हे वत्स ! जब देवेश हरि गंगा और भगीरथके सन्मुख इस प्रकार कहरक मौन हुए तब देवी गंगाने भक्तिपूर्वक कन्धे झुकाय उनसे कहा ॥ ३८ ॥ गंगा बोली हे नाथ ! यदि पूर्व विहित सरस्वतीके शापसे

दशहरादशम्यां तु युगाद्यादिसमं फलम् ॥ नंदासमं च वारुण्यां महत्पूर्वे चतुर्गुणम् ॥ ३५ ॥ ततश्चतुर्गुणं पुण्यं द्विमहत्पूर्वके सति ॥ पुण्यं कोटिगुणं चैव सामान्यस्नानतोऽपि यत् ॥ ३६ ॥ चंद्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं ततः ॥ पुण्यमर्धोदये काले ततः शतगुणं फलम् ॥ ३७ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशो विरराम तयोः पुरः ॥ तमुवाच ततो गंगा भक्तिनम्रात्मकंधरा ॥ ३८ ॥ गंगोवाच ॥ यामि चेद्भारतं नाथ भारतीशापतः पुरा ॥ तवाज्ञया च राजेंद्र तपसा चैव सांप्रतम् ॥ ३९ ॥ दास्यंति पापिनो मह्यं पापानि यानि कानि च ॥ तानि मे केन नश्यंति तमुपायं वद प्रभो ॥ ४० ॥ कतिकालं परिमितं स्थितिर्मे तत्र भारते ॥ कदा यास्यामि देवेश तद्विष्णोः परमं पदम् ॥४१॥ ममान्यद्वांछितं यद्यत्सर्वं जानासि सर्ववित् ॥ सर्वान्तरात्मन्सर्वज्ञ तदुपायं वद प्रभो ॥४२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानामि वांछितं गंगे तव सर्वं सुरेश्वरि ॥ पतिस्ते द्रवरूपाया लवणोदो भविष्यति ॥ ४३ ॥

और आपकी आज्ञासे अवश्य ही मुझको भारतमें जाना होगा ॥ ३९ ॥ तो पापी मनुष्य मेरे जलमें जो पापमल धोवेंगे मैं किस प्रकार उनसे छुटकारा पाऊंगी ? इसका उपाय बताइये ॥ ४० ॥ और कितने समय तक मुझको भारतमें रहना होगा कितने दिनोंके पीछे मैं आपके परम पदको प्राप्त हूंगी ॥ ४१ ॥ हे सर्वान्तर्यामिन् ! हे सर्वज्ञ ! हे प्रभो ! इसके अतिरिक्त मेरे मनकी जो वांछा है वह आपसे छिपी नहीं है, क्योंकि आप सर्वज्ञ हैं, अतएव अनुग्रह करके समस्त विषयका उपाय बताइये ॥ ४२ ॥ भगवान् श्रीहरिने कहा हे सुरेश्वरोगंगे ! मैंने तुम्हारे

हृदयका भाव समझ लिया है, कुछ चिन्ता नहीं तुम्हारी जलमयी मूर्ति धारण करनेसे लवणोदधि तुम्हारे पति होंगे ॥ ४३ ॥ वह भी मेरे अंशस्वरूप और तुम भी लक्ष्मीस्वरूपिणी हो, अतएव भूलोकमें रसिकके संग रसिकाका समागम अतीव सुखजनक होता है ॥ ४४ ॥ भारतमें सरस्वती इत्यादि जो सब नदी विद्यमान हैं तुम उनकी अपेक्षा सौभाग्य शालिनी होगी ॥ ४५ ॥ भारतीके शापवश आजसे कलिके पांच हजार वर्षतक तुमको भारतमें रहना होगा॥ ४६ ॥ तुम नित्य जलनिधिके संग क्रीडा कौतुकमें काल व्यतीत करोगी, क्योंकि जैसी तुम रसिका हो, वह भी इसी प्रकार रसिकचूडामणि है ॥ ४७ ॥ भारतवासी सब मनुष्य भगीरथकृत स्तोत्रसे तुम्हारी स्तुति और भक्तिभावसे तुम्हारी पूजा करें

स ममांशस्वरूपश्च त्वं च लक्ष्मीस्वरूपिणी ॥ विदग्धा या विदग्धेन संगमो गुणवान्भुवि ॥ ४४ ॥ यावत्यः संति नद्यश्च भारत्याद्याश्च भारते ॥ सौभाग्या त्वं च तास्वेव लवणोदस्य सौरते ॥४५॥ अद्यप्रभृति देवेशि कलेः पंचसहस्रकम् ॥ वर्षं स्थितिस्ते भारत्याः शापेन भारते भुवि ॥ ४६ ॥ नित्यं त्वमब्धिना सार्थं करिष्यसि रहो रतिम् ॥ त्वमेव रसिका देवि रसिकेंद्रेण संयुता ॥४७॥ त्वां स्तोष्यन्ति च स्तोत्रेण भगीरथकृतेन च ॥ भारतस्था जनाः सर्वे पूजयिष्यंति भक्तितः ॥४८॥ कण्वशाखोक्त ध्यानेन ध्यात्वा त्वां पूजयिष्यति ॥ यः स्तौति प्रणमेन्नित्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४९ ॥ गंगा गंगेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥ ५० ॥ सहस्रपापिनां स्नानाद्यत्पापं ते भविष्यति ॥ प्रकृतेर्भक्तसंस्पर्शादेव तद्धि विनंक्ष्यति ॥५१॥ पापिनां तु सहस्राणां शवस्पर्शेन यत्त्वयि ॥ तन्मंत्रोपासकस्नानात्तदघं च विनंक्ष्यति ॥ ५२ ॥

॥४८॥ काण्वशाखोक्त ध्यानद्वारा ध्यान करके जो प्रतिदिन तुम्हारी अर्चना, तुम्हारी स्तुति और तुमको प्रणाम करेंगे वह अश्वमेध यज्ञके फलको प्राप्त होंगे ॥ ४९ ॥ अधिक क्या शतयोजनके अन्तरमें भी वास करके जो कोई "गंगा गंगा," यह शब्द मुखसे उच्चारण करता है तो वह पुरुष सब प्रकारके पापोंसे छूटकर विष्णुलोकमें जाता है ॥ ५० ॥ हजार हजार पापियोंके स्नान करनेसे तुमको जो पाप स्पर्श होगा वह अविचलित चित्तसे सहना क्योंकि प्रकृति मंत्र उपासक भक्तोंके स्पर्शसे तुम्हारे संपूर्ण पातक नष्ट होंगे ॥ ५१ ॥ अधिक क्या हजार हजार पापी

शव स्पर्श करके तुम्हारे जलमें स्नान करनेपर भी उन प्रकृति मन्त्रोपासक साधुओंके स्पर्शसे तुम्हारे समस्त ही पाप नष्ट होंगे॥ ५२ ॥ हे शुभे ! तुम भारतमें सरस्वती इत्यादि श्रेष्ठ नदियोंक संग अवस्थान करके पापियोंके पापपंक प्रक्षालन करो ॥ ५३ ॥ जहां प्रकृति देवीकी महिमा कीर्तित होगी वह स्थान पवित्रतीर्थके नामसे विख्यात होगा तुम्हारी चरणरेणुके स्पर्शसे घोर पातकी भी पवित्र होंगे ॥ ॥ ५४ ॥ और वह निःसन्देह उस रेणुपरिमित वर्ष देवीलोक अर्थात् मणिद्वीपमें वास करेंगे जो ज्ञान सहित भक्तिपूर्वक मेरा नाम स्मरण करते करते॥ ५५ ॥ तुम्हारे गोदमें देहत्याग करेंगे वह निःसन्देह मेरे लोकमें जाकर अन्तकाल

तत्रैव त्वमधिष्ठानं करिष्यस्यघमोचनम् ॥ सार्धं सरिद्भिः श्रेष्ठाभिः सरस्वत्यादिभिः शुभे ॥ ५३ ॥ तत्तु तीर्थं भवेत्सद्यो यत्र तद्गुणकीर्तनम् ॥ त्वद्रेणुस्पर्शमात्रेण पूतो भवति पातकी ॥ ५४ ॥ रेणुप्रमाणवर्षं च देवेलोके वसेद् ध्रुवम् ॥ ज्ञानेन त्वयि ये भक्त्या मन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥ ५५ ॥ समुत्सृजंति प्राणांश्च ते गच्छंति हरेः पदम् ॥ पार्षदप्रवरास्ते च भविष्यंति हरेश्चिरम् ॥ ५६ ॥ लयं प्राकृतिकं ते च द्रक्ष्यंति चाप्यसंख्यकम् ॥ मृतस्य बहुपुण्येन तच्छवं त्वयि विन्यसेत् ॥ ५७ ॥ प्रयाति स च वैकुण्ठं यावदह्नः स्थितिस्त्वयि ॥ कायव्यूहं ततः कृत्वा भोजयित्वा स्वकर्मकम् ॥ ५८ ॥ तस्मै ददामि सारूप्यं करोमि तं च पार्षदम् ॥ अज्ञानी त्वज्जलस्पर्शाद्यदि प्राणान्समुत्सृजेत् ॥५९॥ तस्मै ददामि सालोक्यं करोमि तं च पार्षदम् ॥ अन्यत्र वा त्यजेत्प्राणांस्त्वन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥ ६० ॥

तक मेरे प्रधान पार्षद हो अवस्थान करेंगे ॥ ५६ ॥ कितनी ही असंख्य प्राकृतप्रलय उनक दृष्टिगोचर होगी जिनकी सीमा नहीं मृत पुरुषका महापुण्य न रहनेसे उनका देह तुम्हारे क्रोडमें कभी पात नहीं हो सकता ॥ ५७ ॥ जबतक सूर्य उदय होंगे तबतक वह पुरुष वैकुण्ठधाममें वास करेगा अनेक देह धारण कराय स्वकर्मफल भोगके अन्तमें ॥ ५८ ॥ उसको सारूप्य प्रदान करके पार्षद करता हूं यदि कोई अज्ञानी पुरुष तुम्हारे जलको स्पर्श करके देहत्याग करे ॥ ५९ ॥ उसको सालोक्य प्रदान करके पार्षद करता हूं अधिक

क्या यत् किंचित् तुम्हारा नाम स्मरण करके स्थानान्तरमें भी देहत्याग करनेसे ॥ ६० ॥ ब्रह्माकी अवस्था तक उसको सालोक्य प्रदान करता हूं और यदि भक्तिभावसे तुम्हारा नाम स्मरण करके अन्यत्र देहत्याग करे ॥ ६१ ॥ उसको असंख्य प्राकृतलयपर्यन्त सारूप्य प्रदान करता हूं, वह अति उत्तम रत्ननिर्मित विमानमें बैठ तत्काल पार्षदोंके सहित ॥ ६२ ॥ गोलोकमें जाय मेरे समान रूप धारण कर सकता है उसको तीर्थ अतोर्थके मरनेमें कुछ विशेष नहीं है ॥ ६३ ॥ जो नित्य मेरे मंत्रकी उपासना करके मुझको निवेदन की हुई वस्तु भक्षण करता है वह भक्तजन

तस्मै ददामि सालोक्यं यावद्वै ब्रह्मणो वयः ॥ अन्यत्र वा त्यजेत्प्राणांस्त्वन्नामस्मृतिपूर्वकम् ॥६१॥ तस्मै ददामि सारूप्यमसंख्यं प्राकृतं लयम् ॥ रत्नेंद्रसारनिर्माणयानेन सह पार्षदैः ॥६२॥ सद्यः प्रयाति गोलोकं मम तुल्यो भवेद् ध्रुवम् ॥ तीर्थेऽप्यथें मरणे विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ६३ ॥ मन्मंत्रोपासकानां तु नित्यं नैवेद्यभोजिनाम् ॥ पूतं कतु स शक्तो हि लीलया भुवनत्रयम् ॥ ६४ ॥ रत्नेंद्रसारयानेन गोलोक संप्रयांति च ॥ मद्भक्ता बांधवा येषां तेऽपि पश्वादयोऽपि हि ॥ ६५ ॥ प्रयांति रत्नयानेन गोलोकं चातिदुर्लभम् ॥ यत्र यत्र स्मृतास्ते च ज्ञानेन ज्ञानिनः सति ॥ ६६ ॥ जीवन्मुक्ताश्च ते पूता मद्भक्तेः संविधानतः ॥ इत्युक्त्वा श्रीहरिस्तां च प्रत्युवाच भगीरथम् ॥ ६७ ॥ स्तुहि गंगामिमां भक्त्या पूजां च कुरु सांप्रतम् ॥ भगीरथस्तां तुष्टाव पूजयामास भक्तितः ॥ ६८ ॥

लीलापूर्वक ही त्रिभुवन पवित्र कर सकता है ॥ ६४ ॥ वह पुरुष सर्वोत्कृष्ट रत्ननिर्मित विमानमें चढकर गोलोकधाममें जाता है हे पतिव्रते ! मेरे भक्तके बांधवगण भी यदि पशुजन्मलाभ करें ॥ ६५ ॥ तो वह भी मेरी भक्तिके प्रभावसे पवित्र होकर रत्नमय विमानमें बैठ दुर्लभ गोलोकमें गमन कर सकते हैं भक्तगण जिस किसी स्थानमें वास क्यों न करें भक्तिपूर्वक मुझको स्मरण करनेपर ॥ ६६ ॥ उस भक्तिके प्रभावसे वह जीवन्मुक्त होते हैं और पवित्र होते हैं भगवान् श्रीहरिने गंगासे इस प्रकार कहकर भगीरथसे कहा ॥ ६७ ॥ हे वत्स ! अब तुम भक्तिपूर्वक

चरणोंने कैसा अरुणिमा राग धारण किया है ॥ ९ ॥ देवता सिद्ध तथा मुनींद्रोंका दिया हुआ अर्घ्य चरणोंमें कैसी शोभा पाता है तपस्वियोंके मस्तक झुकाकर प्रणाम करनेसे बोध होता है कि मानों चरण कमलोंमें भ्रमरपंक्ति सन्निविष्ट हुई है ॥ १० ॥ हे मातः ! तुम्हारे पादपद्म मुक्तिकी कामना करनेवालेको मुक्ति और भोगकी अभिलाषा करनेवालेको भोग प्रदान करते हैं हे मातः! तुम्हीं वर तुम्हीं वरेण्य तुम्हीं वरद और तुम्ही भक्तों पर अनुग्रह करनेवाली हो ॥ ११ ॥ तुम्हीं विष्णुपद प्रदान करती हो और तुम्हीं विष्णुपदसे उत्पन्न हुई हो सतीहो तुमको

सुरसिद्धमुनींद्रैश्च दत्तार्घसंयुतं सदा ॥ तपस्विमौलिनिकरभ्रमरश्रेणिसंयुतम् ॥ १० ॥ मुक्तिप्रद मुमुक्षूणां कामिनां सर्वभोगदम् ॥ वरां वरेण्यां वरदां भक्तानुग्रहकारिणीम् ॥११॥ श्रीविष्णोः पददात्रीं च भजे विष्णुपदीं सतीम् ॥ इत्यनेनैव ध्यानेन ध्यात्वा त्रिपथगां शुभाम् ॥ १२ ॥ दत्त्वा संपूजयेद्ब्रह्मन्नुपचाराणि षोडश ॥ आसनं पाद्यमर्घं च स्नानीयं चाऽनुलेपनम् ॥ १३ ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं तांबूलं शीतलं जलम् ॥ वसनं भूषणं माल्यं गंधमाचमनीयकम् ॥ १४ ॥ मनोहरं सुतल्पं च देयान्येतानि षोडश ॥ दत्त्वा भक्त्या च प्रणमेत्संस्तूय संपुटांजलिः ॥ १५ ॥ संपूज्यैवंप्रकारेण सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ नारद उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि देवेश लक्ष्मीकांत जगत्पते ॥ १६ ॥ विष्णोर्विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥ १७ ॥

प्रणाम करता हू हे वत्स ! इस ध्यानसे त्रिपथगा शुभदायिनी गंगाका ध्यान करके ॥ १२ ॥ षोडश उपचारसे पूजे आसन पाद्य अर्घ्यस्नानीय अनुलेपन ॥१३॥ धूप, दीप, नैवेद्य, ताम्बूल, सुशीतल जल, वसन, भूषण, माल्य, चंदन, आचमनीय ॥ १४ ॥ और मनोहर शय्या इन षोडश उपचारोंसे देवीकी पूजाकरै फिर हाथ जोडे हुए स्तव करके भक्ति भावसे प्रणाम करे॥१५॥ इसप्रकार पूजा करनेसे अश्वमेध यज्ञका फल लाभ होता है नारदजीने कहा हे देवेश ! अब लक्ष्मीकान्त जगत्पति विष्णुके ॥ १६ ॥ चरणोंसे उत्पन्न पतितपावनी श्रीगंगादेवीका पापना

शक पुण्यप्रद स्तोत्र सुननेकी इच्छा करता हूं, आप कहिये नारायण बोले हे वत्स नारद ! अब पापनाशक पुण्यप्रद ॥ १७ ॥ गंगास्तोत्र कीर्त्तन करता हूं सुनो जो शिवके संगीतसे मोहित हो श्रीकृष्णके अंशसे उत्पन्न हैं और श्री राधाके अंग जलमें सिंचित हैं उन गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ १८ ॥ सृष्टिके पहिले गोलोक धाममें रासमंडलके मध्य जिनका जन्म हुआ है, जो सदा शंकरके समीप वास करती हैं, उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ १९ ॥ जिन्होंने कार्त्तिककी पूर्णिमाको गोप और गोपीमण्डलमें. समाकीर्ण शुभप्रद राधाके रास महोत्सवमें अवस्थान किया उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं॥२०॥जो विस्तारमें करोड़ योजन और दीर्घतामें अपना लक्षगुण स्थान अधिकार करके गोलोक धाममें वास

शिवसंगीतसंमुग्धश्रीकृष्णांगसमुद्भवाम् ॥ राधांगद्रवसंयुक्तां तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ १८ ॥ यज्जन्म सृष्टेरादौ च गोलोके रासमंडले ॥ सन्निधाने शंकरस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥ १९ ॥ गोपैर्गोपीभिराकीर्णे शुभे राधामहोत्सवे ॥ कार्त्तिकी पूर्णिमायां च तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २० ॥ कोटियोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये लक्षगुणा ततः ॥ समावृता या गोलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २१ ॥ षष्टिलक्षयोजना या ततो दैर्घ्ये चतुर्गुणा ॥ समावृता या वैकुण्ठे तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २२ ॥ त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्ये पंचगुणा ततः ॥ आवृता ब्रह्मलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २३ ॥ त्रिंशल्लक्षयोजना या दैर्घ्ये चतुर्गुणा ततः ॥ आवृता शिवलोके या तां गंग ां प्रणमाम्यहम् ॥२४॥ लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये सप्तगुणा ततः ॥ आवृता ध्रुवलोके या तां गंगा प्रणमाम्यहम् ॥ २५ ॥

करती हैं, उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २१ ॥ जो विस्तारमें साठलाख और दैर्घ्यमें उससे चतुर्गुण स्थान अधिकार करके वैकुण्ठमें वास करती हैं,उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥२२॥ जो विस्तारमें तीसलाख योजन और दीर्घतामें उससे पचगुना स्थान अधिकार करके ब्रह्मलोकमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २३ ॥ जो विस्तारमें त्रिंशल्लक्ष योजन और दैर्घ्यमें उससे चतुर्गुण स्थान अधिकार करके शिवलोकमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २४ ॥ जो विस्तारमें लक्षयोजन और दैर्घ्यमें उससे सातगुणा

स्थान अधिकार करके ध्रुव लोकमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २५ ॥ जो विस्तारमें लक्षयोजन और दैर्घ्यमें उससे पांच गुणा स्थान अधिकार करके चन्द्रलोकमें वास करती हैं, उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २६ ॥ जो विस्तारमें साठहजार योजन और दैर्घ्यमें उससे दशगुण स्थान अधिकार करके सूर्य लोकमें वास करती हैं. उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २७ ॥ जो विस्तारमें लक्ष योजन और दैर्घ्यमें उससे पांच गुणा स्थान अधिकार करके तपोलोकमेंवास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २८ ॥ जो विस्तारमें हजार योजन और दैर्घ्यमें उससे दशगुण स्थान अधिकार करके जललोकमें वास करती हैं, उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ २९ ॥ जो विस्तारमें दश

लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये पंचगुणा ततः ॥ आवृता चन्द्रलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥२६॥ षष्टिसहस्रयोजना या दैर्घ्ये दश गुणा ततः ॥ आवृता सूर्यलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २७ ॥ लक्षयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये पंचगुणा ततः ॥ आवृता या तपोलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २८ ॥ सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये दशगुणा ततः ॥ आवृता जनलोके या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ २९ ॥ दशलक्षयोजना या दैर्घ्ये पंचगुणा ततः ॥ आवृता या महर्लोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३० ॥ सहस्रयोजनायामा दैर्घ्ये शतगुणा ततः ॥ आवृता या च कैलासे तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३१ ॥ शतयोजनविस्तीर्णा दैर्घ्ये दशगुणा ततः ॥ मंदाकिनी येंद्रलोके तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३२ ॥ पाताले भोगवती चैव विस्तीर्णा दशयोजना ॥ ततो दशगुणा दैर्घ्ये तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३३ ॥

लक्ष योजन और दैर्घ्यमें उससे पंचगुणा स्थान अधिकार करके महर्लोकमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ ३० ॥ जो विस्तारमें सहस्र योजन और दैर्घ्यमें उससे शतगुण स्थान अधिकार करके कैलासमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ ३१ ॥ जो मन्दाकिनी नामसे विख्यात होकर विस्तारमें शतयोजन और दैर्घ्यमें उससे दशगुण स्थान अधिकार करके इन्द्रलोकमें वास करती हैं उन्हीं गङ्गाको प्रणाम करता हूं ॥३२॥ जो भोगवती नामसे विख्यात होकर विस्तारमें दशयोजन और दैर्घ्यमें उनसे दशगुण स्थान अधिकार करके पाताल

तलमें वास करती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ ३३ ॥ जो भूमण्डलमें अलकनन्दाके नामसे विख्यात होकर विस्तारमें एक कोस वा किसी स्थानमें उसकी अपेक्षा कुछेक न्यून होकर बहती हैं उन्हीं गङ्गाको प्रणाम करता हूं ॥ ३४ ॥ जो सतयुगमें क्षीरवर्ण त्रेतायुगमें चन्द्रवर्ण और द्वापरमें चन्दनवर्ण होकर बहती हैं उन्हीं गङ्गाको प्रणाम करता हूं ॥ ३५ ॥ जो कलियुगमें केवल भूमण्डलमें जलमयी और स्वर्गमें क्षीर मयी होकर बहती हैं उन्हीं गंगाको प्रणाम करता हूं ॥ ३६ ॥ हे वत्स! इन गंगाके जलकणस्पर्शसे प्राणियोंके ज्ञानकृत कोटिजन्मार्जित

क्रोशैकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुत्रचित् ॥ क्षितौ चालकनन्दा या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३४ ॥ सत्ये या क्षीरवर्णा च त्रेतायामिंदुसन्निभा ॥ द्वापरे चन्दनाभा या तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३५ ॥ जलप्रभा कलौ या च नाऽन्यत्र पृथिवीतले ॥ स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गंगां प्रणमाम्यहम् ॥ ३६ ॥ यत्तोयकणिकास्पर्शे पापिनां ज्ञानसंभवः ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटि जन्मार्जितं दहेत् ॥ ३७ ॥ इत्येवं कथिता ब्रह्मन्गंगापद्यैकविंशतिः ॥ स्तोत्ररूपं च परमं पापघ्नं पुण्यजीवनम् ॥ ३८ ॥ नित्यं यो हि पठेद्भक्त्या संपूज्य च सुरेश्वरीम् ॥ सोऽश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥ ३९ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभेत्स्त्रियम् ॥ रोगात्प्रमुच्यते रोगी बंधान्मुक्तो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४० ॥ अस्पष्टकीर्तिः सुयशा मूर्खो भवति पंडितः ॥ यः पठे त्प्रातरुत्थाय गंगास्तोत्रमिदं शुभम् ॥ ४१ ॥

ब्रह्महत्यादि सब भारी पातक भस्म होजाते हैं ॥३७॥ हे वत्स नारद! इस प्रकार इक्कीस पद्यमें पापनाशक और पुण्यवर्द्धक गंगाका परमस्तोत्र कहा गया है ॥ ३८ ॥ जो मनुष्य प्रतिदिन भक्तिपूर्वक सुरेश्वरी गंगाकी पूजा करके उनका स्तव करता है उसको अश्वमेध यज्ञका फल लाभ होता है, इसमें कोई सन्देह नहीं है ॥ ३९ ॥ इसके प्रभावसे अपुत्र पुरुषको पुत्र और भार्याहीन पुरुषको भार्या लाभ होती है रोगी पुरुष रोगसे छूटता है और बँधा हुआ पुरुष बंधनसे छूट जाता है ॥ ४० ॥ जो प्रतिदिन प्रातःकालके समय उठकर गंगास्तव पाठ करता है वह

पुरुष अख्यात नाम होनेपर भी विख्यात नाम और अज्ञानान्ध होनेपर भी ज्ञानलोकम पूर्ण होता है ॥ ४१ ॥ उसको दुःस्वम दर्शन सुस्वम और नित्य गंगास्नानजनित पुण्य लाभ होता है नारायणने कहा हे वत्स नारद ! राजा भगीरथ उपरोक्त स्वोत्रसे गंगाका स्तव करके ॥ ४२ ॥ उनको संग ले जहां सगरसन्तानगण कपिलदेवके शापसे भस्म हुए थे, वहां गये भागीरथीके सलिलकणवाही वायुके स्पर्शसे वह तत्काल मुक्त होकर वैकुण्ठधाममें चले गये ॥ ४३ ॥ भगीरथ जोगंगाको भूलोकम लायेथे, इस कारण इनका नाम भागीरथी हुआ है हे वत्स ! यह मने तुम्हारे निकट गंगाका उपाख्यान वर्णन किया॥ ४४॥ यह उपाख्यान अतीव पुण्यप्रद और मोक्षपथका सोपान है,अब क्या सुननेकी

शुभं भवेच्च दुःस्वप्ने गंगास्नानफलं लभेत् ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ स्तोत्रेणानेन गंगां च स्तुत्वा चैव भगीरथ ॥ ४२ ॥ जगाम तां गृहीत्वा च यत्र नष्टाश्च सागराः ॥ वैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गंगाय स्पर्शवायुना ॥ ४३ ॥ भगीरथेन सा नीता तेन भागीरथी स्मृता ॥ इत्येवं कथितं सव गंगोपाख्यानमुत्तमम् ॥४४॥ पुण्यदं मोक्षदं सारंकिं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ नारद उवाच ॥ कथं गंगा त्रिपथगा जाता भुवनपावनी ॥४५॥ कुत्र वा केन विधिना तत्सर्वं वद मे प्रभो ॥ तत्रस्थाश्च जना ये ये ते च किं चक्रुरुत्तमम् ॥४६॥ एतत्सर्वं तु विस्तीर्णं कृत्वा वक्तुमिहार्हसि ॥ नारायण उवाच ॥ कार्तिक्यां पूर्णिमायां तु राधायाः सुमहोत्सवः ॥ ४७ ॥ कृष्णः संपूज्य तां राधामुवास रासमण्डले ॥ कृष्णेन पूजितां तां तु संपूज्य हृष्टमानसाः ॥ ४८ ॥ ऊषुर्ब्रह्मादयः सर्वे ऋषयः शौनकादयः ॥ एतस्मिन्नंत कृष्णसंगीता च सरस्वती ॥ ४९ ॥

अभिलाषा है सो प्रकाश करो नारदने कहा हे प्रभो ! गङ्गा त्रिपथगा होकर किस प्रकार त्रिभुवनपावनी हुई ॥४५॥ कौन किस प्रकार उनको किस स्थानमें लेगया था और उस स्थानके रहनेवाले पुरुषोंने उनके सवंधमें किसप्रकार व्यवहार किया था ॥४६॥ यह सब आनुपूर्विक वर्णन कीजिये नारायण बोले हे वत्स नारद ! कार्तिकी पूर्णिमाके दिन श्रीराधाके महोत्सवमें ॥ ४७ ॥ श्रीकृष्णने राधाकी पूजा करके रासमण्डलमें स्थिति की तव कृष्णकी पूजित राधाकी प्रसन्नतासे पूजा करके॥४८॥ब्रह्मादि देवता और शौनकादि ऋषि परमानन्दपूर्वक वहां वास करनेलगे इसी समय कृष्ण

विषयिणी संगीतशास्त्रकी अधिष्ठात्री दवी सरस्वती ॥४९॥ मनोहर ताल लयपूर्वक वीणायन्त्रमें गान करने लगी तब ब्रह्माजीने सरस्वतीको संतुष्ट होकर रत्नमय हार ॥५०॥ महादेवजीने ब्रह्माण्डमें दुर्लभमणि कृष्णने सर्वोत्कृष्ट कौस्तुभमणि ॥५१॥ राधिकाने अमूल्य रत्ननिर्मित उत्कृष्ट हार नारायणने मनोहर सर्वोत्कृष्ट रत्नमयमाला ॥५२॥ लक्ष्मीने अमूल्य रत्नखचित कनककुण्डल तथा जो विष्णुमाया मूलप्रकृति भगवती ॥५३॥दुर्गा नारायणी ईश्वरी और ईशानी हैं उन्होंने दुर्लभ ब्रह्मभक्ति धर्मने धर्ममें भक्ति और विपुल यश॥५४॥ अग्निने अग्निपरीक्षित उत्कृष्ट वस्त्र और वायुने अति

जगौ सुन्दरतालेन वीणया च मनोहरम् ॥ तुष्टो ब्रह्मा ददौ तस्यै रत्नेंद्रसारहारकम् ॥ ५० ॥ शिवो मणींद्रसारं तु सर्वब्रह्माण्ड दुर्लभम् ॥ कृष्णः कौस्तुभरत्नं च सर्वरत्नात्परं वरम् ॥५१॥ अमूल्यरत्ननिर्माणं हारसारं च राधिका ॥ नारायणश्च भगवान्ददौ मालां मनोहराम् ॥ ५२ ॥ अमूल्यरत्ननिर्माणं लक्ष्मीः कनककुंडलम् ॥ विष्णुमाया भगवती मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥ ५३ ॥ दुर्गा नारायणीशाना ब्रह्मभक्तिं सुदुर्लभाम् ॥ धर्मबुद्धिं च धर्मश्च यशश्च विपुलं भवे ॥५४॥ वह्निशुद्धांशुकं वह्निर्वायुश्च मणिनूपुरान् ॥ एतस्मिन्नंतरे शंभुर्ब्रह्मणा प्रेरितो मुहुः ॥५५॥ जगौ श्रीकृष्णसंगीतं रासोल्लाससमन्वितम् ॥ मूर्च्छां प्रापुः सुराः सर्वे चित्रपुत्तलिका यथा ॥५६॥ कष्टेन चेतनां प्राप्य ददृशू रासमंडले ॥ स्थलं सर्वं जलाकीर्णं राधाकृष्णविहीनकम् ॥ ५७ ॥ अत्युच्चै रुरुदुः सर्वे गोपा गोप्यः सुरा द्विजाः ॥ ध्यानेन ब्रह्मा बुबुधे सर्वं तीर्थमभीप्सितम् ॥ ५८ ॥

उत्तम मणिमय नूपुर प्रदान किये इसी समय भूतपति महादेवजीने ब्रह्माजीके वचनानुसार ॥ ५५ ॥ श्रीकृष्णके रासोत्सव विषयक संगीत आरंभ किया देवता यह देख मोहितहो चित्र लिखित पुतलीके समान रह गये और मूर्छित होगये॥५६॥ यही क्या बरन् अत्यन्त कष्टसे उनको चैतन्यता प्राप्त हुई तब उन्होंने देखा कि रासमंडलमें वह राधाभी नहीं है और वह कृष्णभी नहीं है, सम्पूर्ण जलमय है ॥५७॥ तब गोप, गोपी, देवता और

ब्राह्मण उच्चस्वरसे रोने लगे तब ब्रह्माजीने ध्यानमें स्थित होकर जाना कि, अब कुछ नहीं है, तीर्थ है ॥ ५८ ॥ संसारवासी पुरुषोंका उद्धार करनेके लियेही राधा और कृष्ण दोनोंने जलमयी मूर्त्ति धारण की है हे वत्स नारद ! तिस समय ब्रह्मादि सभी परमेश श्रीकृष्णकी स्तुति करनेमें प्रवृत्त हुए ॥ ५९ ॥ और कहने लगे हे विभो ! तुम अब हमको अपनी मूर्ति दिखाकर अभिलाषित वर दो उसी समय अतिमधुर यह आकाशवाणी स्पष्टही ॥ ६० ॥ सबके कानोंमें प्रविष्ट हुई कि "मैं सर्वात्मा अर्थात् सर्वव्यापी और यह शक्तिरूपिणी राधाभी सर्वव्यापिनी है ॥ ६१ ॥ सुतरां मेरे वा राधाके संग क्षणकालके लियेभी तुम्हारा वियोग नहीं होगा तो मैं केवल भक्तोंके प्रति अनुग्रह प्रकाश करनेके निमित्त देह धारण

गतश्च राधया सार्धं श्रीकृष्णो द्रवतामिति ॥ ततो ब्रह्मादयः सर्वे तुष्टुवुः परमेश्वरम् ॥५९॥ स्वमूर्तिं दर्शय विभो वांछितं वरमेव नः ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र वाग्बभूवाशरीरिणी ॥६०॥ तामेव शुश्रुवुः सर्वे सुव्यक्तां मधुरान्विताम् ॥ सर्वात्माऽहमियं शक्तिर्भक्तानुग्रह विग्रहा ॥६१॥ ममाप्यस्याश्च देहेन कर्त्तव्यं च किमावयोः ॥ मनवो मानवाः सर्वे मुनयश्चैव वैष्णवाः ॥६२॥ मन्मंत्रपूता मां द्रष्टुमागमिष्यंति मत्पदम् ॥ मूर्तिं द्रष्टुं च सुव्यक्तां यदीच्छत सुरेश्वराः ॥६३॥ करोतु शंभुस्तत्रैवं मदीयं वाक्यपालनम् ॥ स्वयं विधातस्त्वं ब्रह्मन्नाज्ञां कुरु जगद्गुरुम् ॥६४॥ कर्तुं शास्त्रविशेषं च वेदांगं सुमनोहरम् ॥ अपूर्वमन्त्रनिकरैः सर्वाभीष्टफलप्रदैः ॥ ६५ ॥ स्तोत्रैश्च निकरैर्ध्यानैर्युतं पूजाविधिक्रमैः ॥ मन्मन्त्रकवचस्तोत्रं कृत्वा यत्नेन गोपनम् ॥ ६६ ॥

करता हूं इसीलिये मेरे देहमात्रसे केवल तुम्हारा वियोग हैं नहीं तो और कुछ नहीं है मेरे देहसे भी तुम्हारा कुछ प्रयोजन नहीं है हे देवगण ! तो भी यदि मेरे मंत्रपूत मनुगण, मानवगण, मुनिगण, वैष्णवगण ॥ ६२ ॥ और तुम मेरी स्पष्टमूर्ति देखनेकी अत्यन्त ही अभिलाषा करते हो तो मैं जो कहता हूं ॥ ६० ॥ महेश्वरसे मेरा यह वचन प्रतिपालन करनेको कहो हे ब्रह्मन् ! विधातः ! तुम जगद्गुरु महादेवजीको यह आज्ञा दो ॥ ६४ ॥ कि वह वेदांग संगत मनोहर तन्त्रशास्त्र प्रणयन करैं और यह शास्त्र अभीष्टप्रद मंत्रसमूह॥ ६५ ॥ स्तोत्र यथाविधि पूजा

क्रमयुक्त ध्यानसे परिपूर्ण हो और इसमें मेरा मन्त्र कवच और स्तोत्र गुढभावसे सन्निवेशित रहै ॥६६॥ जिससे पापिष्ठ मनुष्यगण उसके मर्मावरो धर्में असमर्थ होकर मेरे प्रति अत्यन्त विमुख हों जिससे सहस्रमें अथवा सौ मनुष्योंमें एकजन मेरा मंत्रोपासक हो ॥ ६७ ॥ और मेरे मंत्रोपासक साधुगण पूतात्मा होकर मेरे लोकमें गमन कर सकें मेरा शास्त्रप्रणीत न होनेसे अर्थात् यदि सभी इस शास्त्रके मर्मावरोधमें समर्थ होंगे और यदि सभी भूलोकसे गोलोकमें जायँगे ॥ ६८ ॥ तो तुम्हारा ब्रह्माण्ड कारण निष्फल होगा अतएव तुम सात्विक तामसिकादि भेदसे पंचप्रकार तथा नाना प्रकार लोकोंकी सृष्टि करो तो ॥ ६९ ॥ अपने कर्मके वश कोई भूलोकवासी और कोई कोई द्युलोकवासी होंगे हे ब्रह्मन् ! यदि महादेव

भवंति विमुखा येन जना मां तत्करिष्यति ॥ सहस्रेषु शतेष्वेको मन्मंत्रोपासको भवेत् ॥ ६७ ॥ जना मन्मंत्रपूताश्च गमिष्यंति च मत्पदम् ॥ अन्यथा न भविष्यंति सर्वे गोलोकवासिनः ॥ ६८ ॥ निष्फलं भविता सर्वं ब्रह्मांडं चैव ब्रह्मणः ॥ जनाः पंच प्रकाराश्च युक्ताः स्रष्टुं भवे भवे ॥ ६९ ॥ पृथिवीवासिनः केचित्केचित्स्वर्गनिवासिनः ॥ इदं कर्तुं महादेवः करोति देवसंसदि ॥ ७० ॥ प्रतिज्ञां सुदृढां सद्यस्ततो मूर्तिं च द्रक्ष्यति ॥ इत्येवमुक्त्वा गगने विरराम सनातनः ॥ ७१ ॥ तच्छ्रुत्वा जगतां धाता तमुवाच शिवं मुदा ॥ ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनां वरः ॥ ७२ ॥ गंगातोयं करे कृत्वा स्वीकारं च चकार सः ॥ संयुक्तं विष्णुमायाया मंत्रौघैः शास्त्रमुत्तमम् ॥ ७३ ॥

देवसभाके सामने ॥७०॥ तन्त्रशास्त्र बनानेके विषयमें दृढ प्रतिज्ञा करैं तो मैं अपनी मूर्ति दिखाऊं हे वत्सनारद ! सनातन पुरुष श्रीकृष्ण यह कहकर विरत होगये ॥ ७१ ॥ इस प्रकार आकाशवाणीके अन्तमें जगत्कर्ता ब्रह्माजीने उसको सुननेसे आनन्दित होकर शिवजीको उस आकाशवाणीका मर्म समझाया ज्ञानियोंमें अग्रणी ज्ञानके अधीश्वर भूतनाथने विधाताका वचन सुन ॥ ७२ ॥ गङ्गाजल हाथमें लेकर प्रतिज्ञा पूर्वक कहा मैं राधामन्त्रसे परिपूर्ण वेदका अविरोधी ॥ ७३ ॥

तन्त्रशास्त्र प्रणयन करूंगा गंगाजल स्पर्श करके यदि कोई मिथ्या बात कहै॥७४॥ तो वह ब्रह्माकी अवस्थाके कालतक घोरतर कालसूत्र नामकनरकमें वास करता है हे द्विजवर ! गोलोकस्थित सुरसभाके सामने जब भगवान् शंकरने इस प्रकार कहा ॥७५॥ तब श्रीकृष्ण राधासहित वहां प्रगट हुए उनको देखतेही फिर देवताओंके आनन्दकी सीमा न रही इस समय वह उन पुरुषोत्तमकी स्तुति करके ॥ ७६ ॥ फिर पूर्ववत् आनन्दसे रास महोत्सवमें प्रवृत्त हुए अनन्तर कुछकाल पीछे महादेवजीने मुक्तिदीप प्रज्वलित किया अर्थात् महादेवजीके द्वारा पूर्व प्रतिज्ञाके अनुसार तन्त्रशास्त्र प्रकाशित हुआ ॥ ७७ ॥ हे वत्स ! यह मैंने तुम्हारे निकट अति दुर्लभ गोपनीय वृत्तान्त प्रकाशित किया वह श्रीकृष्ण ही गोलोकसंभूत

वेदसारं करिष्यामि प्रतिज्ञापालनाय च॥ गंगातोयमुपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः॥७४॥ स याति कालसूत्रं च यावद्वै ब्रह्मणो वयः॥ इत्युक्ते शंकरे ब्रह्मन्गोलोके सुरसंसदि॥७५॥ आविर्बभूव श्रीकृष्णो राधया सहितस्ततः॥ तं सुदृष्ट्वा च संहृष्टास्तु ष्टुवुः पुरुषोत्तमम्॥७६॥ परमानन्दपूर्णाश्च चक्रुश्च पुनरुत्सवम्॥ कालेन शंभुर्भगवान्मुक्तिदीपं चकार सः॥७७॥ इत्येवं कथितं सर्वं सुगोप्यं च सुदुर्लभम्॥ स एव द्रवरूपा सा गंगा गोलोकसंभवा॥७८॥ राधाकृष्णांगसंभूता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा॥ स्थाने स्थाने स्थापिता सा कृष्णेन च परात्मना॥७९॥ कृष्णस्वरूपा परमा सर्वब्रह्मांडपूजिता॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥ नारद उवाच॥ कलेः पंचसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वर॥ क्व गता सा महाभाग तन्मे व्याख्यातुमर्हसि॥१॥ नारायण उवाच॥ भारतं भारतीशापात्समागत्येश्वरेच्छया॥ जगाम तत्र वैकुंठे शापान्ते पुनरेव सा॥२॥

द्रवमयी गंगा हैं॥ ७८ ॥ अभिन्न देह राधा और कृष्ण अङ्गोत्पन्न गंगा सबको भोगैश्वर्य और मुक्तिप्रदान करती हैं परमात्मा श्रीकृष्णने उनको स्थान स्थानमें स्थापित किया है॥ ७९ ॥ सुतरां गंगा श्रीकृष्णस्वरूप और संपूण ब्रह्माण्डके सर्वत्र सबके द्वारा समान पूजनीय हैं ॥ ८० ॥ इति श्रीदेवीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भाषाटीकायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२ ॥ देवर्षि नारदने कहा हे सुरेश्वर ! कलिके पांच हजार वर्ष बीतनेपर देवी गंगा किस लोकमें गई थीं ? सो कहिये ॥ १ ॥ नारायणने कहा हे वत्स ! भागीरथी भारतीके शापसे

भारतमें अवतीर्ण होकर फिर ईश्वरकी इच्छासे शापके अन्तमें वैकुण्ठ धामको गईं ॥ २ ॥ और इस ओर भी जैसेही शापका अवसान हुआ उसी समय भारती और पद्मावती दोनों भारत त्यागकर नारायणके समीप गईं ॥ ३ ॥ गंगा लक्ष्मी और सरस्वती एवं तुलसी यह चार श्रीहरिकी प्रियतमा हैं ॥ ४ ॥ नारदने कहा हे भगवन् ! गंगा किस प्रकार विष्णुके पादपद्मसे उत्पन्न हुईं ब्रह्माजीने किस निमित्त उनको कमण्डलुमें धरा था ? सुना है कि वह शिवकी पत्नी हैं ॥५॥ तो फिर किस प्रकार नारायणकी पत्नी हुईं ? हे मुनिवर ! यह सब वृत्तांत आदिसे अन्ततक मेरे निकट वर्णन कीजिये ॥ ६ ॥ नारायणने कहा हे मुने ! पूर्व कालके समय गंगाने शिवलोकमें द्रवमूर्ति धारण

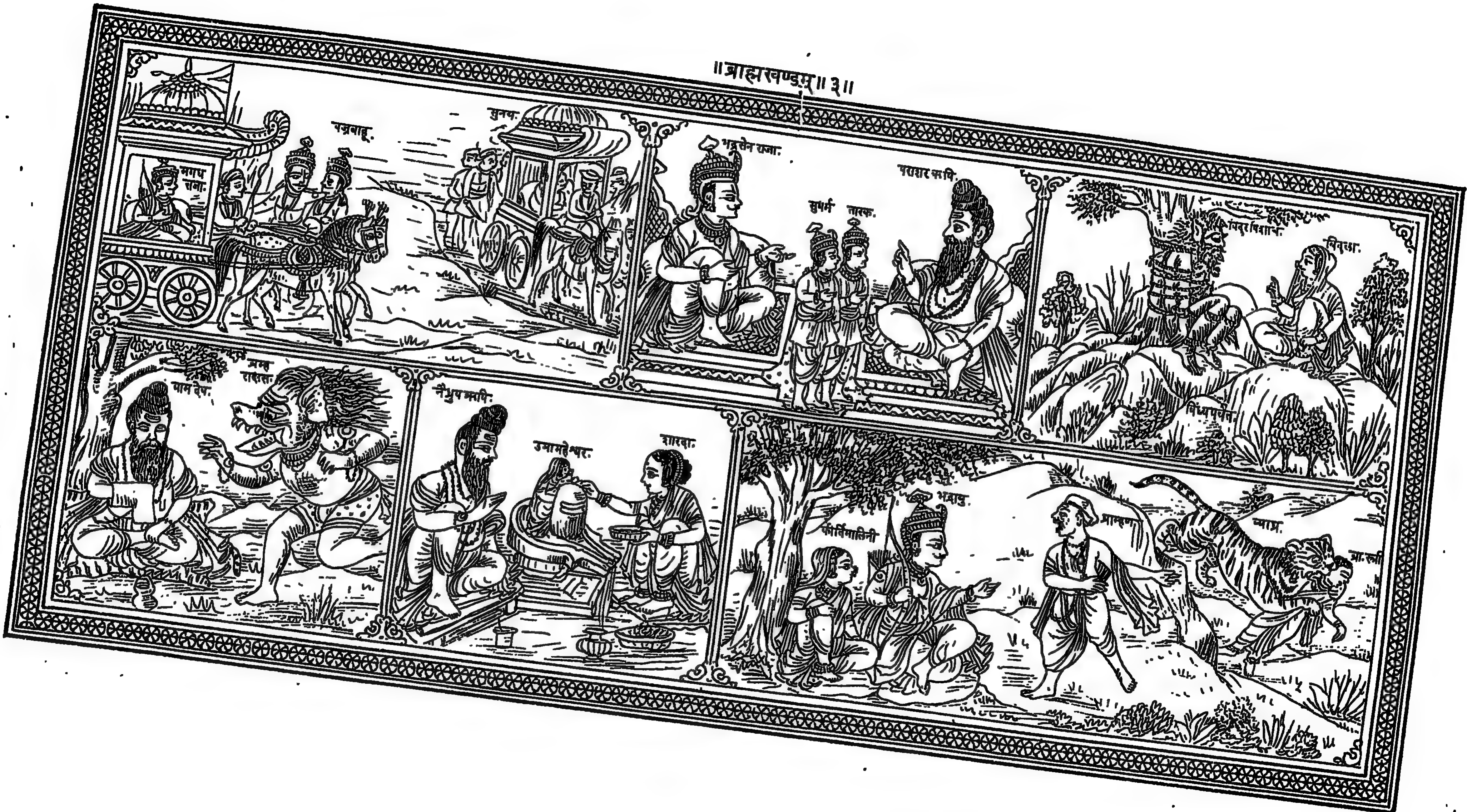
भारती भारतं त्यक्त्वा तज्जगाम हरेः पदम् ॥ पद्मावती च शापांते गंगा सा चैव नारद ॥ ३ ॥ गंगा सरस्वती लक्ष्मीश्चैव तास्तिस्रः प्रिया हरेः ॥ तुलसीसहिता ब्रह्मंश्चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥ ४ ॥ नारद उवाच ॥ केनोपायेन सा देवी विष्णुपादाब्जसंभवा ॥ ब्रह्मकमंडलुस्था च श्रुता शिवप्रिया च सा ॥५॥ बभूव सा मुनिश्रेष्ठ गंगा नारायणप्रिया ॥ अहो केन प्रकारेण यन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीनारायण उवाच ॥ पुरा बभूव गोलोके सा गंगा द्रवरूपिणी ॥ राधा कृष्णांगसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी ॥ ७ ॥ द्रवाधिष्ठातृदेवी या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ नवयौवनसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ८ ॥ शरन्मध्याह्नपद्मास्या सस्मिता सुमनोहरा ॥ तप्तकांचनवर्णाभा शरच्चंद्रसमप्रभा ॥ ९ ॥ स्निग्धप्रभाऽतिसुस्निग्धा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ॥ सुपीनकठिनश्रोणिः ॥ सुनितबयुगंबर ॥ १० ॥

की थी, गंगा, श्रीकृष्ण और राधाके अंगसे उत्पन्न हैं सुतरां वह दोनोंकाही अंश और आत्मस्वरूपिणी हैं ॥ ७ ॥ वह जलकी अधिष्ठात्री देवी हैं उनके समान रूपवती भूमंडलमें दूसरी नहीं हैं वह नवयौवनसे युक्त और सब प्रकारके अलंकारोंसे अलंकृत हैं ॥ ८ ॥ शरत् कालीन मध्याह्न पंकजके समान उनके मुखमें हँसी रहती है, रूप अतीव मनोहर शरीरका वर्ण तप्त कांचनके समान और प्रभा शरत्कालीन चन्द्रमाके समान है ॥ ९ ॥ उनकी प्रभाके देखनेसे नयन और मन अतिशय स्निग्ध होते हैं वह स्वयं अति शुद्ध सत्व

स्वरूपा हैं और नितम्ब पीन और कठिन हैं, उनके ऊपर अत्युत्कृष्ट वस्त्र ढका हुआ है ॥ १० ॥ उनके दोनों स्तन पीन, उन्नत, कठिन और सुगोल हैं नयनयुगल अति मनोहर सदा वक्रभावसे अपाङ्गमें विलोकन ॥ ११ ॥ एक तो वंक्रिमभावसे कबरी बन्धन उसके ऊपर मालतीमालाके समर्पित होनेसे अधिक मनोहर हुई हैं उनके भालमें चन्दनबिन्दुके ऊपर सिन्दूर लगा होनेसे शोभाकी सीमा नहीं है ॥ १२ ॥ और गण्डोपरि कस्तूरी पत्रकी रचना होनेसे क्या सुंदरता हुई है, उनके दोनों ओष्ठने बन्धुक पुष्पके समान रक्तवर्ण आभा धारण की है॥ १३ ॥ उनके दातोंकी पंक्ति देखनेसे बोध होता है मानो सुपक्व दाडिमबीज श्रेणीबद्ध होकर स्थापित हैं उन्होंने नीवीस्थान

पीनोन्नतं सुकठिनं स्तन युग्मं सुवर्तुलम् ॥ सुचारु नेत्रयुगलं सुकटाक्षं सुवंक्रिमम् ॥११॥ वंक्रिमं कबरीभारं मालतीमाल्यसंयुतम् ॥ सिंदूरबिंदुललितं सार्धं चंदनबिंदुभिः ॥१२॥ कस्तूरीपत्रिकायुक्तं गंडयुग्मं मनोरमम् ॥ बंधूककुसुमाकारमधरोष्ठं च सुंदरम् ॥ १३ ॥ पक्वदाडिमबीजाभदंतपंक्तिसमुज्ज्वलम् ॥ वाससी वह्निशुद्धे च नीवीयुक्ते च बिभ्रती ॥ १४ ॥ सा सकामा कृष्णपार्श्वे समुवास सुलज्जिता ॥ वाससा मुखमाच्छाद्य लोचनाभ्यां विभोर्मुखम् ॥ १५ ॥ निमेषरहिताभ्यां च पिबंती सततं मुदा ॥ प्रफुल्लवदना हर्षान्नवसंगमलालसा ॥ १६ ॥ मूर्छिता प्रभुरूपेण पुलकांकितविग्रहा ॥ एतस्मिन्नंतरे तत्र विद्यमाना च राधिका ॥ ॥ १७ ॥ गोपीत्रिंशत्कोटियुक्ता चन्द्रकोटिसमप्रभा ॥ कोपेनारक्तपद्मास्या रक्तपंकजलोचना ॥ १८ ॥

(चीन) पर्यन्त अग्नि विशुद्ध वस्त्र युगल धारण किये हैं ॥ १४ ॥ हे वत्स नारद ! ऐसी रूपलावण्यवती और वेषभूषा संपन्न गंगा रति लाभकी इच्छाकर लज्जाभावसे वस्त्राञ्चलसे अपना मुख ढक श्रीकृष्णके पार्श्वमें बैठ अनिमेष नयनसे ॥ १५ ॥ परमानन्दपूर्वक उनका चन्द्र वदन पान करने लगी नवसमागम लाभके आनंदसे उनका मुखकमल अत्यन्त प्रफुल्लित हो गया ॥ १६ ॥ वह श्रीकृष्णका रूप देखकर मूर्च्छित होगई उनका सर्वांग रोमाञ्चित होगया इसी अवसरमें कृष्णप्राणा राधिका वहां उपस्थित हुई ॥ १७ ॥ तीस करोड गोपी उनकी सहगामिनी थीं उनका रूप देखनेसे बोध होता है मानो एक कालमें करोड सूर्य उदय हुए हैं गंगाको श्रीकृष्णके पार्श्वमें बैठा देख क्रोधसे उनका

॥ब्राह्मखण्डम्॥ ३॥
मगध राजा
वज्रबाहु
सुनय
भद्रसेन राजा
सुधर्म
तारक
पराशर ऋषि
विन्ध्यपर्वत
वामदेव
ब्रह्म राक्षस
उमामहेश्वर
शारदा
कीर्तिमालिनी
भद्रायु
ब्राह्मण
व्याघ्र

॥ आह्लखण्डम् ॥ ३॥

कंस
देवकी.
ऋषि
व्यास.
धर्मराज
धर्मारण्य शहर.
गर्ग
दैत्य.
बलराम.
कृष्ण.
कंस
विष्णु.
कोलाहल राक्षस.
श्रीरामस्य निजसमस्तपरिचारैः सह धर्मारण्यं प्रति गमनम्.

वानर
विभीषण
राम

